

Osmanlı

6

TEŞKİLÂT

EDİTÖR
GÜLER EREN

BİLİM EDİTÖRLERİ
DOÇ. DR. KEMAL ÇİÇEK
CEM OĞUZ

Türk İslam Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
n. No:	73156
Fas. No:	956.09 DSM

Y E N İ T Ü R K İ Y E Y A Y I N L A R I

TEKNİK KOORDİNATÖR
MURAT OCAK

GÖRSEL YÖNETMENLER
HATİCE KOT / ERSİN BALCI

GÖRSEL YÖNETMEN YARDIMCILARI
SEVGİ ÖZÇELİK / LEVENT ELPEN / AYŞE BALCI

DİZGİ GRUBU
ALİ TAŞTEPE / Ö. FARUK TAŞTEPE / ADEM TEMİZKÖK
ALİ ŞİMŞİR / EMRE TAŞTEPE / GÖKHAN ÖZEN
FAHRİ UZUN / AHMET MAYALI

RESİM TARAMA
HAMDİ ALKAN

TASHİH GRUBU
OYA AKBAŞ OCAK / ELNUR AĞAOĞLU / KAZIM BİLGE
AHMET KARAÇAVUŞ / HALİT ÜNSAL / SEVİL DÜNDAR
AYLA YILDIZ / MEHMET LÂLE / EMİNE ÖZDEMİR
SERAP DÜNDAR / HÜMEYRA SAK / ÖZLEM ATA

GRAFİK TASARIM
YAZIEVİ İLETİŞİM HİZMETLERİ

DİZGİ
GÖKÇEN TEKNİK

BASKI
SEMİH OFSET

CİLT
BALKAN CİLTEVİ

YAYIN KODU
ISBN 975-6782-03-X (TAKIM)
975-6782-09-9 (CİLT)

YAYIN YERİ VE TARİHİ
ANKARA 1999

Yan Kağıt Ebrûsu: Mustafa Düzgünman

Osmanlı

YAYIN KURULU BAŞKANI
PROF. DR. HALİL İNALCIK
CHICAGO ÜNİVERSİTESİ / BİLKENT ÜNİVERSİTESİ

YAYIN KURULU
PROF. DR. NEJAT GÖYÜNÇ
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU
TÜRK TARİH KURUMU (TTK) BAŞKANI

PROF. DR. EKMELEDDİN İHSANOĞLU
İSLÂM KÜLTÜR, SANAT VE TARİH ARAŞTIRMALARI MERKEZİ (IRCICA) BAŞKANI

PROF. DR. ERCÜMENT KURAN
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. JACOB M. LANDAU
HEBREW ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. AHMET YAŞAR OCAK
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. İLBER ORTAYLI
ANKARA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. STANFORD SHAW
CALIFORNIA ÜNİVERSİTESİ / BİLKENT ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. BAHAEDDİN YEDİYILDIZ
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

MÜŞAVİRLER

ASST. PROF. DR. GABOR AGOSTON

PROF. DR. M. AKİF AYDIN / PROF. DR. İDRİS BOSTAN

PROF. DR. MÜCTEBA İLGÜREL / PROF. DR. MEHMET İPŞİRLİ

PROF. DR. KLAUS KREISER / PROF. DR. METİN KUNT

YRD. DOÇ. DR. YILMAZ KURT / PROF. DR. ÖZCAN MERT

PROF. DR. YUSUF OĞUZOĞLU / PROF. DR. ABDÜLKADİR ÖZCAN

PROF. DR. ALİ ŞAFAK / DOÇ. DR. CEMALETTİN TAŞKIRAN

PROF. DR. M. ALİ ÜNAL / PROF. DR. GILLES VEINSTEIN

DOÇ. DR. MEHMET ALAADDİN YALÇINKAYA

SANAT VE YAYIN MÜŞAVİRİ

AHMET KOT

YURT DIŞI KOORDİNASYON

CEM OĞUZ / CEMRE GÜZEL

TERCÜME

KOORDİNATÖR

CEM OĞUZ

REDAKTÖRLER

DOÇ. DR. KEMAL ÇİÇEK / DR. JUDY UPTON-WARD

ERTAN AYDIN / YILMAZ ÇOLAK

MÜTERCİMLER

AYKAN CANDEMİR / GÜLSER ÇETİN / GÖNÇ SELEN

ELİF YENEROĞLU

ÖNSÖZ

Osmanlı devletini kuranların göçebe topluluk ve aşiretler olduğu iddiası ve hatta bunların dört-yüz çadırılık bir aşiret olarak küçümsemesi, Osmanlı teşkilat yapısı etrafında yoğun tartışmalar yapılmasına sebep olmuştur. Osmanlı'nın bir uç beyliğinden, tarihte çok kısa denebilecek bir sürede, İmparatorluğa yükselmesinin ardındaki sır özellikle Avrupa'da pek çok araştırmacı ve düşünürün dikkatlerini çekmiştir. Şu bir gerçektir ki, Osmanlı'nın şaşırtan yükselişinin yaşandığı sıralarda, Avrupa *şizma* hareketleriyle parçalanma sürecine girmişti. İşte "doğunun yükselişi" karşısında batının çöküşü Avrupalı düşünürleri Osmanlı yönetim yapısını araştırmaya sevk etmişti.

Ghiselin de Busbeque'in Kanunî döneminde İstanbul'da yaptığı araştırmaların, Viyana'ya dönüşünde Avrupa'da uyandırdığı akis, *altın çağlar içerisinde Osmanlı Altın Çağı*" devlet anlayışı ve yönetiminin üstünlüklerini açıkça ortaya koyuyordu. Hatta Avrupa'da bir grup *turcophilia*, Avrupa'nın kurtuluşunun da Osmanlı idari ve askeri yapısının taklidinde olduğunu savunuyorlardı.

Gerçi bu iyimser hava XVI. yüzyılın sonunda Osmanlı müesseselerinde görülen yozlaşma ve çözülme ile yavaş yavaş dağılmaya başlamıştı ama yine de İmparatorluk bu tarihten sonra bile bir yüzyıldan daha fazla büyümeye devam etti.

Osmanlı'nın bu engellenemeyen ve baş döndüren bir hızla gerçekleşen kurumsal yükselişi, onu aşiret yapısında görenleri hayrete düşürmüştü. Bir Çin atasözü "ülkeler at üzerinde fethedilebilir, ama yönetilemez" der. Osmanlılar bunun tamamen bilincindeydiler. Bu yüzden hiç bir zaman bir Cengiz veya Timur gibi hareket etmediler. Bütün fetihlerini belki at sırtında yaptılar fakat fatih oldukları an derhal kılıcı bırakıp kalemi ve teraziyi ellerine aldılar. Elde ettikleri yerlerde nüfus ve arazi sayımı (tahrir) yaparak teşkilatlıklarının; din ve vicdan hürriyetini gerçekleştirebilecekleri bir ortam sağlayarak da bir hukuk devleti olduklarının işaretlerini verdiler. Bu yüzden Osmanlı bürokrasisi ve hukuku tatbikî alanda da çok büyük tecrübe kazandı.

Âşıkpaşazâde'nin tarihinde Osman Bey'e atfedilen meşhur "pazardan bac alma" hadisesini göz önüne alan bazı tarihçiler, Osmanlı devletinin teşkilatının orijinal olamayacağını iddia ederek kaynak aradılar. "Byzance après Byzance" en çok tutan senaryo oldu. Ancak Fuad

Köprülü ve Halil İnalcık gibi tarihçilerimiz bu tezlere karşı çıkarak, Osmanlı medeniyetine ilginin daha da artmasına sebep oldular. Artık Osmanlıların bir arı gibi nerede iyi varsa onu aldıkları bilimsel olarak da kabul edilmektedir.

Burada Osmanlı ile ilgili çok önemli bazı gerçekleri vurgulama mecburiyeti vardır. Öncelikle Osmanlı medeniyetinde taassuba yer olmadığı söylenebilir. Daha önemlisi Osmanlı, bir dünya devleti olarak hem etkilemiş ve hem de etkilenmiştir. Dolayısıyla, Osmanlı teşkilatının yükseliş ve çözülme serüveninin çalışılması aynı zamanda dünya medeniyetinin anlaşılması için de elzemdir.

Konunun bu derece önemli olması bize Osmanlı teşkilat yapısını ayrı bir ciltte tahlil etme cesareti verdi. Türk ve yabancı bilim adamları üç ana bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nda fethi mümkün kılan idarî-askerî teşkilatı ve kalıcılığını sağlayan adalet ve hukuk sistemini analiz ettiler. Tasnifte bu üç konuyu aynı ciltte ele alarak okuyucularımıza, devleti ayakta tutan bu temel kurumların yükselişteki katkılarını ve çözülme karşısındaki durumlarını mukayese etme imkanı vermek istedik.

Yeni bir çağın eşiğinde Türkiye'de yönetimde ve hukukta yeniden yapılanma tartışmaları yapılırken, Osmanlı'nın yüzyıllardan günümüze uzanan teşkilât sisteminin yeni bulgular ışığında incelenmesinin faydalı olacağına inanıyoruz.

Yeni Türkiye

İÇİNDEKİLER

cilt

6

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı İdarî Teşkilâtı

osmanlı merkezî idare sistemi

DİVAN-I HÜMÂYÜNDAN MECLİSİ MEBUSANA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YASAMA /

YRD. DOÇ. DR. MEHMET V. SEYİTDANLIOĞLU / 17 ■ DİVAN-I HÜMÂYÜN TEŞKİLÂTI /

DR. RECEP AHISHALI / 24 ■ DEVLET, PADİŞAH KAPISI VE ŞEHZADE KAPILARI / PROF. DR. METİN KUNT / 34

devlet idaresi ve din

OSMANLI'DA DİN-DEVLET İLİŞKİLERİNİN TEORİK VE TEOLOJİK BAĞLARIYLA UYUMU /

PROF. DR. YÜMNİ SEZEN / 43 ■ OSMANLI'DA DİN-DEVLET İLİŞKİSİ / DOÇ. DR. ŞÜKRÜ KARATEPE / 56 ■

OSMANLI DEVLETİ'NDE DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ ÜZERİNE BAZI NOTLAR / DOÇ. DR. DAVUT DURSUN / 67

osmanlı taşra teşkilâtı

OSMANLI DEVLETİ'NDE TAŞRA TEŞKİLÂTI (TANZİMAT'A KADAR) / PROF. DR. NEJAT GÖYÜNÇ / 77 ■ XVII.

YÜZYILIN İLK YARISINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN EYALET VE SANCAC TEŞKİLÂTLANMASI /

DOÇ. DR. ORHAN KILIÇ / 89 ■ OSMANLI DEVLETİ'NDE MERKEZİ OTORİTE VE TAŞRA TEŞKİLÂTI /

PROF. DR. M. ALİ ÜNAL / 111 ■ ANADOLU EYALETİ (KURULUŞ VE GELİŞMESİ) /

PROF. DR. M. ÇETİN VARLIK / 123 ■ TANZİMAT'TAN ÖNCE OSMANLI DEVLETİ'NDE BELEDİYE HİZMETLERİ /

DOÇ. DR. İLHAN YERLİKAYA / 130 ■ OSMANLI TAŞRA YÖNETİMİNDE VALİLİK YAPAN BAZI ÖNEMLİ

AİLELER / PROF. DR. ATILLA ÇETİN / 145 ■ OSMANLI TAŞRA İDARESİNE SİSTEM YAKLAŞIMI: KARAHİSAR-I

ŞARKÎ SANCAĞI ÖRNEĞİ / DR. FATMA ACUN / 153

osmanlı merkezî idaresinde çözülme: âyânlık sistemi

MERKEZÎ DEVLET YAPISININ ZAYIFLAMASI SONUÇLARI: ÂYÂNLIK SİSTEMİ VE BÜYÜK HANEDANLIKLAR /

PROF. DR. YÜCEL ÖZKAYA / 165 ■ OSMANLI DEVLETİ TARİHİNDE ÂYÂNLIK DÖNEMİ /

PROF. DR. ÖZCAN MERT / 174

tanzimat döneminde idarî reform

TANZİMAT / PROF. DR. MUSA ÇADIRCI / 183 ■ DİVAN-I HÜMÂYÜN'DAN BABİÂLİ'YE GEÇİŞ: BÂB-I ÂSAFÎ'NİN

OLUŞUMU / YRD. DOÇ. DR. MUZAFFER DOĞAN / 199 ■ "BAĞIMSIZLIK" İLKESİ BAĞLAMINDA TAŞRA

YÖNETİMİNDEN OSMANLI'YA BAKMAK: İZMİR ÖRNEĞİ / YRD. DOÇ. DR. ENGİN BERBER / 211 ■

DİYARBAKIR EYALETİNİN YENİDEN TEŞKİLTANDIRILMASI (1848-1864) /

DOÇ. DR. İBRAHİM YILMAZÇELİK / 221

osmanlı bürokrasi geleneği

OSMANLILARDA BÜROKRASI-MERKEZİN YÖNETİMİ- / NECATİ GÜLTEPE / 241 ■ OSMANLI YÖNETİMİ VE

TERCÜMANLARI SORUNU / PROF. DR. GILLES VEINSTEIN / 256 ■ BATILILAŞMA GİRİŞİMLERİ VE OSMANLI

HARİCİYE NEZARETİNİN KURULUŞU / YRD. DOÇ. DR. HAMİT ERSOY / 264 ■ OSMANLI DEVLET

YÖNETİMİNDE TEŞVİK VE ÖDÜLLENDİRME / YRD. DOÇ. DR. BİROL ÇETİN / 271 ■

XIX. YÜZYILDA OSMANLI BÜROKRASİSİNDE CLİENTEL (KAYIRMACI) İLİŞKİLER /

YRD. DOÇ. DR. FEVZİ DEMİR / 279 ■ TEŞKİLAT-I MAHSÛSA TÜRK MODERN İSTİHBARATÇILIĞININ

BAŞLANGICI MI? / YRD. DOÇ. DR. HAMİT PEHLİVANLI / 285 ■

OSMANLI DEVLETİNDE GÜVENLİK VE POLİS /

DOÇ. DR. REMZİ FINDIKLI / 295

osmanlı'da tahrir ve arşivcilik

OSMANLI DÖNEMİ ARŞİVCİLİĞİMİZ / NECATİ AKTAŞ / 303 ■ OSMANLI DEVLETİNDE TAHRİR SİSTEMİ /

DR. ERHAN AYONCU / 311 ■ TEMETTÜ DEFTERLERİNİN ÖNEMİ VE HAZIRLANIŞ SEBEPLERİ /

İSMET DEMİR / 315

İKİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Hukuk Sistemi

osmanlı hukuk sistemine genel bakış

OSMANLI HUKUKUNUN YAPISI / YRD. DOÇ. DR. MURAT ŞEN / 327 ■ HUKUKÎ KAPİTÜLASYONLAR VE SONUÇLARI / DOÇ. DR. YASEMİN SANER GÖNEN / 340 ■ OSMANLILARDA ARAZİ HUKUKU KURALLARINA KISA BİR BAKIŞ (TEORİ VE PRATİK) / PROF. DR. ALİ ŞAFAK / 354 ■ OSMANLI DEVLETİ'NDE MÜSÂDERE UYGULAMALARI / YRD. DOÇ. DR. TUNCAY ÖĞÜN / 371 ■ OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞEHZÂDELER MESELESİ / YRD. DOÇ. DR. MEHMET EMİN YOLALICI / 384

osmanlı hukuku ve şer'î hükümler

OSMANLI KANUNNÂMELERİNİN ŞER'Î SINIRLARI / PROF. DR. AHMET AKGÜNDÜZ / 401 ■ OSMANLI HUKUKUNUN ŞER'İLİĞİ ÜZERİNE / PROF. DR. ALİ BARDAKOĞLU / 412 ■ OSMANLI DEVLETİ'NDE DİNİN YARGI ÜZERİNE ETKİSİ / PROF. DR. ALİ ŞAFAK / 418

osmanlı'da yargının işleyişi, şeyhülislâm ve kadı

OSMANLI'DA YARGININ İŞLEYİŞİ / DOÇ. DR. ABDÜLAZİZ BAYINDIR / 429 ■ OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞEYHÜLİSLÂMLIK KURUMU / CEMAL FEDAYİ / 447 ■ OSMANLI'DA KADILIK KURUMU VE YARGININ BAĞIMSIZLIĞI / DOÇ. DR. HASAN TAHSİN FENDOĞLU / 453 ■ OSMANLI CEZA MUHALEMESİ HUKUKUNA HAKİM OLAN İLKELER / DOÇ. DR. MAHMET AKMAN / 470

osmanlı hukukunda batılılaştırma dönemi

OSMANLI VE TÜRK HUKUKUNDA AVRUPALILAŞTIRMA HAREKETLERİ / DR. CHRISTIAN RUMPF / 481 ■ İSLÂM-OSMANLI AİLE HUKUKUNUN KANUNLAŞTIRILMASI VE HUKUK-I AİLE KARARNÂMESİ / PROF. DR. M. AKİF AYDIN / 493 ■ OSMANLILARDA TANZİMAT SONRASI YAPILAN HUKUKÎ ÇALIŞMALAR VE MECELLE-İ AHKÂM-I ADLİYE / PROF. DR. OSMAN ÖZTÜRK / 504 ■ OSMANLI MEDENİ KANUNU: MECELLE / YRD. DOÇ. DR. OSMAN KAŞIKÇI / 519 ■ TANZİMAT SONRASI TAŞRA VE MERKEZDE YARGI REFORMU / YRD. DOÇ. DR. SEDAT BİNGÖL / 533

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Osmanlı Askerî Teşkilâtı

klâsik dönem osmanlı askerî teşkilâtı

OSMANLI ASKERÎ TEŞKİLÂTI / PROF. DR. ABDÜLKADİR ÖZCAN / 551 ■ KURULUŞ DEVRİNDE ASKERÎ
TEŞKİLÂT VE DEVŞİRME DÜZENİ / PROF. DR. NEJAT GÖYÜNÇ / 558 ■ YÜKSELME DÖNEMİNDE OSMANLI
ORDUSU / DOÇ. DR. CEMALETTİN TAŞKIRAN / 561 ■ OSMANLI TÜRKLERİNDE DENİZÇİLİK /
PROF. DR. ALİ İHSAN GENCER / 569 ■ OSMANLI DEVLETİNDE SEFER ORGANİZASYONU /
MEHMET YAŞAR ERTAŞ / 590 ■ GERİ HİZMET KITALARI / BİLGE KESER / 598

osmanlı silahları, harp sanayii ve teknolojisi

OSMANLI DEVLETİNDE ATEŞLİ SİLÂHLAR / PROF. DR. MÜCTEBA İLGÜREL / 605 ■ XVI.-XVII. YÜZYILDA
OSMANLI TERSÂNELERİ VE GEMİ İNŞA TEKNOLOJİSİ / PROF. DR. İDRİS BOSTAN / 612 ■
OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA HARP ENDÜSTRİSİ VE BARUT TEKNOLOJİSİ (1450-1700) /
PROF. DR. GABOR AGOSTON / 621 ■ OSMANLI DEVLETİNDE ATEŞLİ SİLAH SANAYİİ VE TOP DÖKÜM
TEKNOLOJİSİ (1453-1566) / DR. SALİM AYDÜZ / 633 ■ TOPHÂNE-I ÂMİRE VE MÜŞTEMİLÂTI /
DR. SALİM AYDÜZ / 646 ■ II. VIYANA SEFERİNDE (1683) OSMANLI ORDUSU'NUN KULLANDIĞI SİLAHLAR VE
MÜHİMMATININ TEMİNİ / MERYEM KAÇAN ERDOĞAN / 660

osmanlı ordusu ve ıslahat

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ASKERİ REFORMLAR KONUSUNDA İLK GİRİŞİM:
XVI. YÜZYILIN SONU İLE XVII. YÜZYILIN BAŞINDA YENİÇERİ OCAĞI / DR. IRINA PETROSYAN / 673 ■
NİZAM-I CEDİD DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİNİN MODERNLEŞMESİNDE İNGİLİZLERİN ROLÜ /
DOÇ. DR. MEHMET ALAATTİN YALÇINKAYA / 684 ■ II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDEN
MÜTAREKE DÖNEMİNE GEÇİŞ SÜRECİNDE OSMANLI ORDUSUNU YENİDEN DÜZENLEME ÇABALARI /
DR. ZEKERİYA TÜRKMEN / 695

OSMANLI İDARÎ TEŞKÎLÂTI

OSMANLI MERKEZÎ İDARE SİSTEMİ

DEVLET İDARESİ VE DİN

OSMANLI TAŞRA TEŞKÎLÂTI

OSMANLI MERKEZÎ İDARESİNDE ÇÖZÜLME:
ÂYANLIK SİSTEMİ

TANZİMAT DÖNEMİNDE İDARÎ REFORM

OSMANLI BÜROKRASİ GELENEĞİ

OSMANLI'DA TAHRİR VE ARŞİVCİLİK

DİVAN-I HÜMÂYÜN'DAN MECLİS-İ MEB'USAN'A OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YAŞAMA

YRD. DOÇ. DR. MEHMET V. SEYİTDANLIOĞLU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Bilindiği üzere, tarihin en eski antik dönemlerinden günümüze değin uzanan süreçte, hükümdarlar, ister Batılı toplumlarda olsun, ister Doğulu toplumlarda olsun, devlet yönetiminde danışma kurullarından, meclislerden yararlanmışlardır. Antik Yunan kent meclislerinden, kabile, köy ihtiyar meclislerine oradan da günümüz modern parlamentolara uzanan bu karar alma süreci, otoriter yönetim tarzlarının uygulandığı farklı coğrafya ve kültürlerde de varolmuştur. Yönetme erkinin doğası gereği hükümdarlar ve yöneticiler, doğru karar almak, sorumluluğu paylaşmak, kararı daha geniş gruplara benimseterek taraftar sağlamak, uygulanabilirliğini kolaylaştırmak ve nihayet onu meşrulaştırmak (hukuksallaştırmak) amacıyla verecekleri kararın kolektif aklın süzgecinden geçmesi gereğini hiç bir zaman gözardı etmemişlerdir. Bu nedenle de meclisler ya da danışma kurulları devlet yönetiminin bir "olmazsa olmaz"ı olmuştur.

Kuşkusuz, Osmanlı İmparatorluğu da bu olgudan uzak düşünülemez. Türkler, gerek Orta-Asya'da bulundukları evrede kurdukları devletlerde ve gerekse Arap dünyası içerisine girdikten sonra kurdukları devletlerde danışma kurullarına sahip olmuşlardır. Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ana danışma meclisi Divân-ı Hümâyûn'dur.¹ Türkler, Müslümanlığı benimsemelerinden sonra da Araplardan "divân" geleneğini alarak, özellikle Abbasi divân sistemini Selçuklular ve Anadolu Selçukluları yoluyla sürdürmüşlerdir.²

Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde yüzyıllarca danışma kurullarının adı olarak kullanılmış olan "divân", "şûrâ", "meclis", "meşveret" gibi kavramların etimolojik kökenlerine baktığımızda da bu etkiyi açık bir

biçimde görürüz. "Divân" kelimesi ilk kez Aramîceden Farsçaya geçmiş oradan da Arapçaya nüfûz etmiştir. Farsçada malî kayıtların tutulduğu defter ve bu işlerin görüldüğü devlet dairesi anlamında kullanılan bu kelime, Türkçeye de geçerek yine kurul ve toplantı kavramını belirtir bir biçimde kullanılmıştır. "Meclis" kavramı da Arapça oturmak manasına gelen "cülûs" kelimesinden türeyerek, konuşmak, bir işi görüşmek, müzakere etmek amacıyla bir araya gelmiş topluluk anlamını taşımaktadır. "Meclis" sözcüğünün bir diğer anlamı da "devlet işlerinin görüşülmesi için bir başkanın yönetiminde, belirli bir sayıdan oluşan resmî hey'et"dir. Meclis kavramını içeren bir diğer sözcük de şüphesiz "şûrâ"dır. Toplantı yapılan yer, meclis toplamak, danışma toplantısı yapmak gibi anlamlarda kullanılan Arapça kökenli bir terimdir.³ Yine danışmak, söyleşmek anlamına gelen ve Arapça "şalayak" kökünden türeyen "meşveret" terimi de meclis sözcüğüyle yakın anlam taşıyan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun altı yüz yıl süren ömrü boyunca danışma organları ve meclisleri için kullanılan geleneksel kavram ve terimlerdendir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yasama, yürütme ve yargı erklerinin kullanılması açısından konuyu ele aldığımızda, bu kuvvetlerin kullanılmasının mutlak egemen olan "hükümdar" da olduğunu görürüz. Sadrazam, onun mutlak vekili olarak, mühr-ü hümâyûn'u elinde bulundurduğu sürece bu erkleri onun adına kullanma yetkisine sahiptir. Ancak uygulamada gerek padişahın ve gerekse mutlak vekili sadrazamın bu yetkileri Divân-ı Hümâyûn denilen yüksek bir kurul organ ile paylaştığı ve onun aracılığıyla yürüttüğü görülür. Fatih döneminde kurumlaşarak XVI. Yüzyılda en gelişkin ve fonksiyonel şeklini

alan Divân-ı Hümâyûn'un İmparatorluğun başlangıcında, Osman Bey döneminden itibaren varlığına dair bilgiler bulunmaktadır. Divân-ı Hümâyûn XVII. Yüzyıldan itibaren giderek önemini kaybetmiş, bununla birlikte, İmparatorluğun sonuna kadar sembolik bir biçimde varlığını sürdürmüştür.⁴

Fonksiyonel açıdan, Divân-ı Hümâyûn kuruluşundan itibaren bütün kanunların görüşülüp karara bağlandığı, örfî hukuk kurallarının konulduğu bir yasama organıdır. Bunun yanı sıra, sadrazam başkanlığında Kubbealtı Vezirlerinden oluşan bu meclis bir kabine gibi iç ve dış devlet hayatını ilgilendiren bütün kararların alınarak yürürlüğe konulduğu bir yürütme organı niteliğindedir ve yürütme yetkisine sahiptir. Ayrıca, vezirlerin yanı sıra üyeleri arasında bulunan Anadolu ve Rumeli Kadiaskerleri, Nişancı ve Defterdâr ile adlî, idarî ve malî yargı işlerine de bakar ve yüksek bir yargı organı olarak işlev görürdü. Sadrazam başkanlığında toplanan Divân-ı Hümâyûn, yasama, yürütme ve yargı fonksiyonlarını hükümdar adına yürütürdü. Kuvvetler birliği esasına dayanan Divân-ı Hümâyûn'un bütün bu kararları ancak, padişahın onayından geçtikten sonra yürürlüğe konulabilirdi.⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda Divân-ı Hümâyûn'un yanında ve onun tamamlayıcısı olarak çalışmakta olan başka divanlar da bulunuyordu. Bunlar, İkinci Divânı, Çarşamba Divânı ve Cuma Divânı'dır. Divân-ı Hümâyûn'un toplantıları bittikten sonra ikinci vakitlerinde toplanan İkinci Divânı, Divân-ı Hümâyûn toplantılarında bitirilemeyen veya burada görüşülmeyen konuların ele alındığı bir meclistir. Sadrazamın başkanlığında toplanan bu kurul, özellikle XVII. Yüzyıldan sonra Divân-ı Hümâyûn'un etkisi ve gücü azaldıktan sonra önem kazanmış, devlet yönetiminde fonksiyonu artan sadrazamlık kurumu ile birlikte yetkileri ve merkezî idaredeki rolü de artmıştır. XIX. Yüzyılın güçlü Bâb-ı Âlî'si biraz da güçlenen sadrazam ve İkinci Divânı'nın yeni baştan biçimlenmesiyle doğmuştur denilebilir.⁶ İmparatorluk merkez idaresinde bulunan bir diğer meclis Cuma Divânı'dır. Sadrazamın başkanlığında kadiaskerlerin katılımıyla toplanan, şer'î ve örfî kararların verildiği aynı zamanda "Hazar Murafaası" da denilen bu kurul, yüksek bir temyiz mahkemesi niteliğini taşırdı. Bunların yanı sıra, her çarşamba günü düzenli olarak toplanan Çarşamba

Divânında yüksek bir mahkeme gibi çalışmasının yanı sıra başkent İstanbul'un yönetimi ve onun yerel (belediye) sorunlarıyla ilgilenen bir organ olarak işlev görürdü.⁷

Klasik dönem Osmanlısındaki bir diğeri önemli meclis de Meclis-i Meşveret'dir. Meclis-i Meşveret, Divân-ı Hümâyûn'dan farklı olarak, kendisine bağlı bir bürokrasisi ve kalemleri (büroları) olmayan, düzenli ve belirli bir mekânda toplanmayan bir özellik göstermektedir. Divân-ı Hümâyûn otomatik olarak toplanarak, günlük devlet hayatı içerisinde yer alırken, bu meclis farklı bir prosedürde toplanmaktaydı. Meclis-i Meşveret, İmparatorluğun kuruluşundan itibaren olağanüstü dönemlerde ve ancak, padişahın hatt-ı hümayunu ile fevkalade durumlarda toplanmaktaydı. Divân-ı Hümâyûn'dan farklı olarak geniş bir katılım ile, halen görevde olan devlet adamlarının yanı sıra emekli devlet adamlarının çağrıldığı, geniş katılımlı bir danışma kuruluydu. Savaş ve barışa karar vermek gibi son derece önemli iç ve dış meseleler görüşülürdü. Ayrıca, padişahın ani ölümü üzerine, padişah iradesi olmaksızın toplandığı da olurdu. I. Murad'ın ölümünden sonra devlet ilerigelenlerinin Meclis-i Meşveret'i toplayarak Sehzâde Bayezid'in tahta geçirilmesinin kararlaştırıldığı toplantı bu türdendi. Şüphesiz bu tür toplantıları pek seyrek olmaktadır. Alınan kararlar ancak padişahın onayından geçtikten sonra yürürlüğe konulabilirdi.

Meclis-i Meşveret, Divân-ı Hümâyûn'un önemini kaybetmesinden sonra özellikle III. Selim (1789-1807) döneminde oldukça sık toplanmaya başlanmıştır. Nizâm-ı Cedid reformlarının sık sık toplanan meşveret meclislerinde kararlaştırıldığı bilinmektedir.⁸ Yine II. Mahmud'un (1808-1839) tahtta bulunduğu dönem özellikle II. Mahmud'un ıslahatları bu meclisin toplantılarında karara bağlanmıştır.

TANZİMAT DÖNEMİ MECLİSLERİ

3 Kasım 1839 tarihi Osmanlı İmparatorluğu için son derece önemli bir tarihsel dönemeci işaret eder. Bu tarihsel dönemeç, Tanzimat Fermanı ya da Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu ile ifadesini bulan, yeni bir hukuk ve yönetim anlayışının egemen olması yolunda atılmış bir ilk adım olması bakımından önemlidir.⁹ Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanarak ilân edilen Tanzimat Fermanı

nı ile modern hukuk anlayışına geçilmesi hedeflenmekteydi. Ferman üç ana prensip üzerinde durmaktaydı. Birincisi, Osmanlı vatandaşlarının can, mal ve ırz güvenliğinin sağlanmasıydı. İkincisi, herkesin geliriyle orantılı vergi vermesini sağlayacak düzenlemelerin yapılması ve üçüncü olarak da askerlik yükümlülüğünün adil bir şekilde yapılmasını sağlamaktı. Tanzimat Fermanı'nın hükümlerinin ilanı herhangi bir halk hareketi veya alttan gelen bir zorlama ile olmamış, padişah bu hükümlere uyacağını bildirmişti. Yani ferman sultan tarafından tebaaya verilmiş bir irade-i seniyye bir lütuftu. Bu yönüyle o bir charte, yani bir fermanı ve bir anayasa niteliği taşımıyordu. Öte yandan, can, mal ve ırz dokunulmazlığı, adil ve eşit vergi, adil askerlik yükümlülüğü gibi temel hak ve özgürlüklere yer veriyor olması nedeniyle, anayasal özellikler taşıyan yarı anayasal (semi-constitutional) bir belgeydi.¹⁰ Osmanlı vatandaşlarını hak ve görevler yönünden eşit gören böyle bir metnin, yarı anayasal bir özellik taşıması esasını güçlendiren ve fermana vurgulanan bir diğer ve çok önemli unsur da bu prensiplerin uygulanmasını, gücünü ve varlığını Tanzimat Fermanı'ndan alan bir meclise vermiş olmasıdır. Tanzimat Fermanı'nda Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adıyla kurulmuş olan bu meclisin görevlerini şu şekilde ifade etmektedir:

"...tebaa-i Saltanat-ı Seniyyemizden olan ehl-i İslâm ve mil-i sâ'ire bu müsâadât-ı şâhânemize bilâ-istisna mazhâr olmak üzere can ve ırz ve nâmus ve mal maddelerinden hükm-i şer'î iktizâsınca kâffe-i memâlik-i mah-rûsamız ahâlîsine taraf-ı şâhânemizden emniyet-i kâmile verilmiş ve diğer husûslara-dahî ittifak-ı ârâ ile karar verilmesi lâzım gelmiş olmağla Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye dahî lüzûmu mertbe teksîr olunarak ve vükelâ-yı ricâl-i Devlet-i Aliyyemiz dahî ba'zı t'ayîn olunacak eyyâmda orada ictimâ' ederek ve cümlesi efkâr ve müta-lââtını hiç çekinmeyüb serbestçe söyleyerek işbu emniyet-i can ve mal ve t'ayîn-i vergi husûslarına dâ'ir kavânîni mukteziyye bir tarafdakakarlaştırılıb..."¹¹

Görüldüğü gibi hükümdar yetkilerini kendi arzusuyla sınırlandırarak (oto-limitation), Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adıyla kurulmuş olan bu meclise devrediyordu.

İşte Tanzimat Fermanı ile girilen bu yeni evrede Osmanlı İmparatorluğu'nda yasama erki, gücünü yarı

anayasal bir belgeden alan, yarı-anayasal bir danışma meclisine bırakılıyordu. Bu meclise Tanzimat Fermanı'nın prensiplerini uygulama ve bunlara uygun kanunların çıkarılması yetkisi verilerek, bir reform meclisi niteliği kazandırılmaktaydı. Bu tarihten sonra İmparatorluğun bu en uzun yüzyılında yasama, yürütme ve yargı güçlerinin ayrılması ve modern parlamento'ya geçişte ilk adımlar atılmıştı oluyordu.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Tanzimat'ın ilânından hemen önce 24 Mart 1838 tarihinde II. Mahmud (1808-1839) tarafından kuruldu. Meclisin kurulma gerekçelerinin başında, ilanı düşünülen Tanzimat'ın uygulanması gelmekteydi. Öte yandan, İmparatorluğun kuruluşundan beri varolan geleneksel Divân-ı Hümayûn ile olağanüstü durumların meclisi olmakla birlikte sık sık toplanmaya başlanmış bulunan Meclis-i Meşveret'in etkilerini kaybetmiş olmaları ve düzenli üyeleri, mekanı ve bürokrasisi olan bir meclis ihtiyacı, pratikte bu yeni meclisi gerekli kılan faktörler arasındaydı.¹²

Meclis-i Vâlâ'nın yanısıra Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî adıyla kurulan bir diğer meclis de sadrazama danışmanlık yapmak üzere bir "minisro meclisi" olarak kurulmuştu (24 Mart 1838). Bunların yanısıra, 1836 yılında askerî reformları uygulayıp kararlaştırmak üzere Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî adında bir diğer danışma meclisi daha kuruluyordu.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, 3 Kasım 1839'da Sultan Abdülmecid (1839-1861) Tanzimat Fermanı'nı ilân ettiğinde elinde II. Mahmud'un kurduğu bu üç meclis bulunuyordu. Tanzimat Fermanı'nda Meclis-i Vâlâ'nın yetki ve görevleri artırılmış, üye sayısı genişletilerek, devlet yönetiminde merkezî ve güçlü bir konuma getirilmişti.

Tanzimat'ın ilânıyla kurulan bir diğer önemli meclis de Meclis-i Âlî-i Umûmî olmuştur. Meclis-i Hass-ı Umûmî ya da Meclis-i Vâlâ-yı Umûmî de denilen bu meclis, pazar ve çarşamba günleri haftada iki defa toplanacaktı. Meclis-i Âlî-i Umûmî'nin belirli bir içtüzüğü bulunmamaktaydı (İlk nizâmnamesi 1854 yılında hazırlanmıştır) ve Meclis-i Vâlâ'nın çalışma şartları içerisinde müzakerelerini yürütecekti. Bu meclis, sadrazam başkanlığında, Meclis-i Vâlâ üyeleri, rütbe-i ulâ ve rütbe-i sânfiden yüksek dereceli memurlarla, mazul veya emekli ol-

muş devlet adamlarının katılımlarıyla toplanmaktaydı. Kimi zaman üye sayısının üç yüze varan rakamlara ulaştığı oluyordu.

Meclis-i Umûmî görev, yetki ve işleyişi bakımından oldukça geniş yetkilerle donatılmıştı. İki tür görevi bulunmaktaydı. Birincisi tıpkı geleneksel Meclis-i Meşveret'de olduğu gibi olağanüstü durumlarda geniş üye sayısı ile olmaktadır. Örneğin 3 Eylül 1854'de toplanan ve Tanzimat'ın uygulanması meselesini görüşen Meclis-i Umûmî'ye vükelâ, ulemâ, ma'zûl vüzerâ ve sâ'ir me'mûrîn... milel-i selase patrikleriyle, hahambaşı ve b'azı mu'teberân-ı millet dahî celb ve da'vet... " olunmuşlardı. Meclis-i Umûmî bu yönüyle temsili bir nitelik arz etmekteydi. Meclisin ikinci ve sürekli görevi ise, Meclis-i Vâlâ'nın aldığı kararların bir "senato" gibi incelenip onaylanmasıydı.¹³

Her iki meclisin de kararları ancak, hükümdârın onayından geçtikten sonra yürürlüğe konulabilmekteydi. Ancak, uygulamada, 1839-76 yılları arasında, gerek Sultan Abdülmecid ve gerekse Sultan Abdülaziz bu meclislerin kararlarını bir iki istisna dışında uygulamışlardır.¹⁴

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Tanzimat Dönemi boyunca monolitik bir yapı göstermemiş, özellikle Bâb-ı Âlî yüksek bürokrasisi arasındaki iktidar çekişmelerinden etkilenmiştir. Bu etkilenme, gerek meclisin başkan ve üyelerinin atanma ve görevden alınmalarındaki istikrarsızlıkları körüklemesi ve gerekse meclisin bölünme ve birleştirmelerle yapısal değişikliklere uğraması sonucunu doğurmuştur.

Bu nedenle 26 Eylül 1854'de Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adlarıyla iki meclise bölündü. 1861 yılında yeniden birleştirilerek, tek bünyeli bir hale getirilen Meclis-i Vâlâ, 1868 yılında son olarak Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye isimleriyle ikiye ayrılmıştır.¹⁵

1839-1876 döneminde Meclis-i Vâlâ'yı işlevsel olarak ele alırsak, şöyle bir tabloyla karşılaşırız. Osmanlı İmparatorluğu bu evrede yasama, yürütme ve yargı güçlerinin ayrıldığı modern bir devlet yapısına doğru hızla yol almıştır. Mustafa Reşit Paşa, Âlî ve Fuad Paşalar gibi güçlü sadrazamlar yönetiminde Bâb-ı Âlî yani Osmanlı kabinesi yürütme gücünün kullanımında oldukça bağımsız bir çizgi izleyebilmiştir. Meclis-i Vâlâ ise yasa-

ma ve yargı güçlerini, yürütmeden ayrı ve nisbeten bağımsız olarak yürütmeyi başarmıştır. Özellikle, 1854-1861 yılları iki bünyeli yapısı ile bu işlevlerini daha belirgin bir biçimde uygulayabilmiştir. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, 1854-61 yılları arasında, kendisine tanınan çok geniş yetkiler ile çalışmış, önceden kendisine hükümet tarafından gönderilen konuları görüşürken, bu dönemde Meclis-i Tanzimat olarak kendi uygun gördüğü konuları ele alabilmiştir. Ayrıca hükümet üyelerini istediği takdirde sorgulama ve hatta gerekirse yargılama yetkisine de sahip olabilmiş, günümüz modern parlamentolarında görülen geniş yetkileri kullanabilmiştir. Aynı dönemde, Meclis-i Vâlâ ise yargı gücünü kullanmakta neredeyse tamamen bağımsız olabilmıştır.

1868'de Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluşlarına gelindiğinde ise, Sultan Abdülaziz, Osmanlı tarihinde ilk kez kuvvetler ayrılığı prensibini dile getirdiği irâde-i seniyyesini yayınlayarak Şûrâ-yı Devlet'in kuruluşunu ilân etmişti. Abdülaziz hattında bu hususu şu sözlerle ifade etmekteydi: "...ziyâde lüzûmu olan ıslahâtın biri dahî mesâlih-i hukukîyyenin, umûr-ı mülkiyye ve hükümet-i icrâ'iyyeden tefrîki husûsu olub bu madde-i mu'tenâ-bihânın dahî bir an evvel yoluna konulması..."¹⁶

Sultan Abdülaziz, çok önem verdiği bu iki meclisin başına Mithat Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa gibi iki seçkin devlet adamını getirmişti. 1876 I. Meşrutiyet Meclisi'ne kadar bu yetkiler bu iki meclis tarafından kullanıldı. Tanzimat Dönemi meclisleri hakkında sonuç olarak şunları söyleyebiliriz ki, bu dönemde atılan bu kurumsal adımlar yetersiz olsa da I. Meşrutiyet'e giden yolda önemli mihenk taşları olmuşlardır. I. Meşrutiyet, şüphesiz haklı olarak, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Mithat Paşa'nın gayret ve muhalefetlerinin bir sonucu olarak ilân edilmişse de, Tanzimat Dönemi meclislerinin varlıklarının bu yoldaki işlev ve rollerini gözardı etmemek gereği de bilimsel bir olgu olarak karşımızda durmaktadır.

Bu dönemde Meclis-i Vâlâ'nın yanı sıra, merkezi hükümet kurumları da danışma kurulu ve meclis geleneğinden uzak düşünülmemelidir. Sultan II. Mahmud ile başlayan, Osmanlı kabinesi veya hükümet oluşturma gayretleri, Tanzimat Dönemi'nin güçlü Bâb-ı Âlî'si ile

doruk noktasına ulaşmıştı. Kurulan nezâretler (bakanlıklar) ise her biri birer uzmanlık kurulları olan Nezâret Meclisleri ile donatılmıştır. Bunların ilki daha önce de belirttiğimiz gibi Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'dir (1836). 1838 yılında Osmanlı sanayi ve tarımını kalkındırmak üzere Sanayi ve Ticaret Meclisi kuruldu. Daha sonra adı Meclis-i Umûr-ı Nâfia olarak değiştirildi. Meclis-i Muhasebe-i Mâliye, 1840'da Mâliye Nezareti bünyesinde, mâlî ıslahatın yürütülmesini gözetmek için kuruldu. Meclis-i Maarif-i Umûmiye (1845) Osmanlı eğitimini yeni hiyerarşik yapısı içerisinde modernleştirme amacını taşıyordu. Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye, Meclis-i Zabtiye, Meclis-i Tophâne-i Âmire, Meclis-i Bahriye, Meclis-i Meadin, Meclis-i Rûsûmât, Meclis-i Hazâ'in, Meclis-i Karantina, Meclis Ziraat, Meclis-i Es'ar gibi belirli uzmanlık alanlarında çalışan ve uzmanlardan oluşan reform meclisleri kuruldu. Bütün bu meclisler, Meclis-i Vâlâ'ya bağlı olarak çalışmakta, nihai karar burada verilmekteydi.¹⁷

Tanzimat Dönemi'nde kurulduğunu gördüğümüz bir diğer meclis türü de geçici olarak belirli bir dönem için kurulanlardır. Gerekli görüldüğü hallerde, sorun çözülmünceye kadar oluşturulan bu meclislerden en ünlüsü 1845 yılında Mecâlis-i İmâriye adıyla kurulmuşlardır. Tüm İmparatorluk düzeyinde, yol, su, köprü vb. Bayındırlık ve imar faaliyetlerini planlayıp uygulayacak olan bu meclisler, görevleri bittikten sonra dağıtılmışlardır. 1850-51 yılı bütçesini hazırlamak amacıyla kurulan Meclis-i Muvakkat da görevli olduğu bütçe açığını kapatma çalışmalarından sonra dağıtılmıştır.¹⁸

Tanzimat Fermanı'nda yapılması düşünülen bir başka önemli reform da eşit, adil ve gelire orantılı vergi alınması konusuydu. Bu ise eyalet ve vilâyet bazında yeni reformlara gerek gösteren büyük bir uygulama olmuştur. Tanzimatçılar bu amaçla 1840 yılında Muhassıllık Meclisleri'ni kurdular. Muhassıl başkanlığında, iki kâtip, kadı, müftü, zabıt ve meclisin bağlı bulunduğu bölgenin ilerigelenlerinden dört kişi meclisin üyeleri idiler. Yörede gayrimüslim cemaat varsa bunları temsilen metropolit veya kocabaşlarından iki temsilci de bu meclisin üyeliğine atanıyorlardı. 1842'de vergi reformunun başarısızlığa uğraması üzerine bu meclisler kapatılmıştır. Yerlerine Büyük Meclis adıyla, valiye bölge sorunları üzerine danışmanlık yapmak üzere yenileri kuruldu. 1849 yılı ise Eyâlet Meclisleri'nin aynı amaçla kurulduğu yıl oldu.¹⁹

25 Şubat 1856'da Tanzimat reformlarının yetersiz kalması ve Avrupalı devletlerin baskıları sonucu Islahat Fermanı ilân olunmuştu.²⁰ Bu ferman Tanzimat Fermanı'nda öngörülen reformları genişletmek ve özellikle gayrimüslim tebaanın devlet yönetiminde daha geniş oranda yer alması amacını taşımaktaydı. Fermana gayrimüslüm tebaanın gerek merkezî yönetimde ve gerekse vilâyet ve taşra idare meclislerinde üye bulundurmaları benimsenmişti.²¹ Böylelikle, yönetim daha geniş ve katılımcı bir yapıya kavuşacak ve gayrimüslüm tebaanın hamiliğini üstlenen Avrupalı devletlerin de müdahaleleri engellenebilecekti. İmparatorluğun Balkan (Bosna-Hersek, Bulgaristan, Niş) ve Ortadoğu topraklarında (Suriye, Lübnan) müslüman ve gayrimüslüm tebaa arasında çıkan anlaşmazlıklar, Avrupa müdahalesiyle, kopuşa eğilim gösteren bir gelişme göstermeğe başlamıştı. 7 Kasım 1864'de bu kötü gidişi durdurmak üzere Tuna Vilâyeti Nizâm-nâmesi hazırlandı. Bu nizamname ile İmparatorluk yönetimi, vilâyet, livâ (sancak), kaza ve karye (köy) olmak üzere idarî birimlere ayrılmıştı. Vilâyetin yönetiminde, valinin başkanlığında toplanacak olan Vilâyet İdare Meclisi, Livâ İdare Meclisi, Kaza İdare Meclisi ve köylerde ihtiyar meclisleri oluşturuldu. Vilâyet İdare Meclisi, valinin dışında hakim, mektupcu, defterdar, hariciye memuru, müftü ve gayrimüslimleri temsilen ruhanî liderler ve halk tarafından seçilen ikisi müslim, ikisi gayrimüslim üye olmak üzere dört halk temsilcisinden oluşuyordu. Bu meclisler her kademede aynı üye yapısıyla teşkil edileceklerdi. Vilâyet yönetimindeki bu yapı 1867 düzenlemesi ve 1871 Vilayet Nizamnamesi'nde de korunmuştu.²²

Tanzimat Dönemi, merkezî düzeydeki çeşitli derecelerdeki meclislerin yanı sıra, vilâyet yönetiminde de, üstelik halk temsilcilerinin seçim yoluyla geldiği, kademe bir meclis hiyerarşisi oluşturmuştu. Özellikle Vilâyet Meclislerinde seçimle gelen üyelerin bulunması, temsili meclis sistemine giden parlamenter meşrutiyet yolunda önemli adımlar olarak görülmelidir.

MECLİS-İ MEB'USÂN

Yeni Osmanlıların 1865 yılından itibaren başlattıkları muhalefet, gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışında "Meşrutiyet ve parlamento isteklerini ön plana çıkarmıştı. Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavî'nin Hürriyet, Muhbir gazetelerindeki yazılarında

özellikle Meşveret Meclislerini örnek göstererek, bir millet meclisi kurulmasını istemeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nu parlamenter monarşiye götüren bir ivme kazandı.²³ Yeni Osmanlılar, dağılmakta olan çok uluslu İmparatorluğu, seçim yoluyla, müslim, gayrimüslim tüm tebaanın temsilcilerinin oluşturduğu bir millet meclisi yoluyla yönetilmesinin kurtaracağı görüşündeydiler. 1876 yılının içte ve dışta çalkantılı gelişmeleri sonucunda I. Abdülhamid (1876-1909) ve Mithat Paşa'nın anlaşmaları, ilk anayasamız Kanûn-ı Esâsî'ye ve Meclis-i Âyân ve seçimle gelen Meclis-i Meb'ûsân'dan oluşan 1. Meşrutiyet'in Meclis-i Umûmî'sine yolu açtı.²⁴ Böylelikle Tanzimatla birlikte doğup gelişen yasama, yürütme ve yargı güçlerinin bağımsızlığı yolunda önemli bir adım daha

atılmış oluyordu. Kuşkusuz, bu gelişmelerde ve Meclis-i Meb'ûsân'ın üye yapısının oluşmasında Vilâyet Meclislerinin seçimle gelen üyelerinin varlığı 1839'dan bu yana harcanan çabaların pek de boşa gitmediğini göstermekteydi.²⁵ Ne var ki, bu gelişme 1878'e kadar sürdü, Meclis-i Meb'ûsân'ın kapatılması ve Abdülhamid'in otuz üç yıl süren yönetimi, yeni doğmuş ve emeklemekte olan parlamento geleneğimiz için derin ve uzun süren bir kopuş getirdi. Doğan Jön Türk muhalefetine 1908'den sonra getirdiği yeni parlamento²⁶ ise İttihad ve Terakki egemenliği ve Enver, Tal'ât, Cemal Paşalar triumvralığı ile son buldu. II. Meşrutiyet Meclis-i Meb'ûsân'ında sağlıklı bir yasamanın ve parlamenter sistemin gelişmesini daha uzak bir geleceğe doğru itti.

- 1 Meclis geleneğimizin derin köklerine indiğimizde, karşımıza Orta-Asya Türk devletlerindeki Kurultay ve Toy meclisleri çıkar. Devletin en önemli kararlarının alındığı bu danışma organları, hakandan sonra yürütme ve yasamada etkin olan yönetim organları idiler. Osmanlılarda ve Türklerde meclis geleneği konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmet Mumcu, *Divân-ı Hümayûn*, Ankara, 1986. Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara, 1982. İbrahim Kafesoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi Toy", I. Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul, 1980, ss. 205-209. Özkan İzgi, "Hunlar Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", I. Ü. Tarih Dergisi, sayı 31, İstanbul, 1977, ss. 29-36. Mehmet Saray, *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento) Demokratik Düşünce ve Atatürk*, Ankara, 1999.
- 2 Bu konuda değerli bir tartışma için bkz.: Ahmet Mumcu, a.g.e., ss. 11-20.
- 3 Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul, 1317. s. 1393. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 1982, s. 710. Ayrıca bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Mumcu, a.g.e., ss. 1-5. Mehmet Seyitdanlioğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ 1838-1868*, Ankara 1999 ss. 1-3.
- 4 *Divân-ı Hümayûn* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Mumcu, a.g.e., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, 1984, ss. 1-110. İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979. Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı" *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. :E. İhsanoğlu) cilt I, İstanbul, 1994, ss. 158-188.
- 5 *Divân-ı Hümayûn*'ün yetki ve fonksiyonları için bkz. Mumcu, a.g.e.
- 6 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Seyitdanlioğlu, a.g.e., s.15-16. Mumcu, a.g.e. İpşirli, a.g.e
- 7 Bu divanlar için bkz. : Uzunçarşılı, a.g.e., s.138-140. Mumcu, a.g.e., s.147-149.
- 8 Meclis-i Meşveret Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. : Mumcu, a.g.e., s.157-172. Sanford Shaw, *Between Old and New, The Ottoman Empire Under Sultan Selim III 1789-1807*, Cambridge, 1971. S. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. I, İstanbul, 1983. Lewis Bernard, "Meşveret", I. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, sayı 12, (İstanbul, 1981-82) ss. 775-782. Carter Findley, "Madjlis AL-ŞHURA", *Encyclopaedia of Islam*, New Edition '2nd Ed.) (Leiden, 1986)ss. 1082-1086. E. Z. Karal,

Osmanlı Tarihi, c.V, Ankara, 1983, ss. 60-63. Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, Ankara, 1940. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1978, ss. 87-92. Musa Çadırcı, *Osmanlı Türkiyesi Yönetiminde Yenilikler 1826-1856*, Ankara, 1979 (Basılmamış doçentlik tezi).

- 9 Tanzimat Fermanı'nın incelenmesi ve metni için bkz. :Maarif Vekâleti, *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, ss. 48-49. E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi cilt V*, Ankara 1983. , Roderic Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, 2 cilt, Ankara, 1997. ss. 1-198. Ercüment Kuran, "Türk Çağdaşlaşması ve Tanzimat'ın Yeri", *Türk Çağdaşlaşması* Ankara, 1997. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara 1978, ss. 207-246. Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2. Cilt, İstanbul, 1983, ss. 86-216. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Ankara, 1987. Carter Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton, 1980. H. Dursun Yıldız, 150. Yılında Tanzimat, Ankara, 1992. *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 31 Ekim- 3 Kasım 1989, Ankara, 1994. *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara, 1991. Uygur Kocabaşoğlu, "Mâruz-u Çâker-i Kemîneleridir ki", *İki Arada Bir Derede İmlaya Gelmez Tarih Yazıları*, Ankara, 1997, ss. 15-21.
- 10 Mehmet Seyitdanlioğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ 1838-1868*, Ankara, 1999, 2. Bsk., ss. 40-41.
- 11 Seyitdanlioğlu, a.g.e., ss. 41
- 12 Meclis-i Vâlâ hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Seyitdanlioğlu, a.g.e., Ayrıca dönemin idari reformları için bkz.: Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform 1836-1856*, İstanbul, 1993.
- 13 Meclis-i Âlî-i Umûmî'nin kuruluşu ve fonksiyonları hakkında bkz.: Seyitdanlioğlu, a.g.e., ss. 67-77. Akyıldız, a.g.e., ss. 185-188.
- 14 Bu konuda ayrıntılı bilgi ve tartışma için bkz. :Seyitdanlioğlu, a.g.e ss. 113-128 Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Yekileri, başlıklı bölümüne bakınız.
- 15 Seyitdanlioğlu, a.g.e., ss. 35-65.
- 16 Seyitdanlioğlu, a.g.e., ss. 57.
- 17 Bu meclisler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Seyitdanlioğlu, a.g.e. Seyitdanlioğlu, "Parlamento Geleneğimiz Çerçevesinde Tanzimat Meclis-

- ri", Türkiye Günlüğü, sayı 8 (Kasım, 1989) ss. 60-64. Ali Akyıldız, a.g.e, ss. 179-291.
- 18 Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri", OTAM, sayı 3 (Ocak, 1992) ss. 323-332. Abdüllatif Şener, Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi, Ankara, 1990.
- 19 Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra yönetimi üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. : Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara, 1991. Abdüllatif Şener, a.g.e .
- 20 İslahat Fermanı hakkında bkz. :Roderic Davison, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, (Çev. :Osman Akınhay) 2 cilt, İstanbul, 1997. Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara, 1984. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c.V, Ankara, 1983. Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri", Türk Dünyası El Kitabı, cilt I, Ankara, 1992. Hukuksal açıdan bir değerlendirme için ayrıca bkz. Gülnihal Bozkurt, Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939), Ankara, 1996.
- 21 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Gülnihal Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatan- daşlarının Hukukî Durumu (1839-1914), Ankara, 1989.
- 22 Musa Çadırcı, a.g.e., İlber Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, Ankara, 1974. Ali Haydar Mithat, Mithat Paşa, Hayat-ı Siyaseti, Hida- matı, Menfâ Hayatı, Tabsıra-i İbret, İstanbul, 1325 ss. 22-54. Ayrıca bkz.: Uluslararası Mithat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984, Ankara, 1986. Mehmet Seyitdanlıoğlu "Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilâyeti Nizamnamesi" Çağdaş Yerel Yönetimler, cilt 5, sayı 2 (Mart, 1996) ss. 67-81.
- 23 Kemal Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul, 1967. Şerif Mardin, Ye- ni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İstanbul, 1996. Şerif Mardin, Şerif Mardin, Türk Modernleşmesi, Makaleler 4, İstanbul, 1991.
- 24 I.Meşrutiyet Meclisi için bkz.: Haakkı Tarık Us, Meclis-i Mebûsân 1293=1877 Zabıt Ceridesi, 2 cilt, İstanbul, 1939. Türkiye'de Demokra- sı Hareketleri Konferansı 6-8 Kasım 1985 Ankara, H. Ü. Edebiyat Fakül- tesi Dergisi, cilt 4, sayı 1 (1986). Roderic Davison, a.g.e., Kanun-u Esa- sı'nın 100. Yılı, Ankara 1978. Bülent Tanör, Osmanlı Türk Anayasal Ge- lişmeleri (1789-1980), İstanbul, 1996.
- 25 İlber Ortaylı, "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Tem- sili" Kanun-u Esası'nın 100. Yılı, Ankara, 1978, ss. 169-182. Mehmet Se- yitdanlıoğlu, "Parlamento Geleneğimiz Çerçevesinde Tanzimat Meclisle- ri", Türkiye Günlüğü, sayı 8 (Kasım, 1989) ss. 60-65.
- 26 Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihad ve Terakki, Ankara, 1987. Aykut Kan- su, 1908 Devrimi, İstanbul, 1995.

DİVAN-I HÜMÂYÜN TEŞKİLÂTI

DR. RECEP AHİŞHALI
MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

1-DİVAN-I HÜMÂYÜN'UN TARİHİ GELİŞİMİ

Devlet işlerinin divan kurularak yürütülmesi geleneği Osmanlılara İslâm ve Türk-İslâm devletlerinden intikal etmiştir. Hz. Ömer zamanından beri İslâm devletlerinde devlet işlerinin muhtelif dîvânlar kurularak yürütülmesi usulü mevcut idi. Emevîler ve Abbasîler'de mevcut olan bu gelenek Gazneliler'e ve Büyük Selçuklu Devleti'ne de yansımıştır. Müesseselerinde büyük ölçüde Büyük Selçukluları örnek alan Anadolu Selçukluları'nda da dîvânlar varlığını devam ettirmiştir. Osmanlı Devleti'nde ise Anadolu Selçukluları ve İlhanlı dîvân teşkilâtının tesiri vardır. Orhan Bey döneminde divan toplandığı kaynaklarda zikredilmektedir.¹ Yıldırım Bâyezîd zamanında da bizzat kendisinin başında bulunduğu dîvânın her gün toplanarak halkın şikâyetlerini dinleyip, davalarını takip ettiği bilinmektedir.² Bu dîvân daha sonra Dîvân-ı Hümâyûn adıyla anılan divanın ilk şeklidir.

Devletin büyümesi ve müesseselerin oluşmasına paralel olarak dîvân da gelişmesini sürdürmüş, yavaş yavaş üye sayısı artmış, bünyesinde merkezlenen bir bürokrasi oluşmaya başlamıştır. II. Murad dönemine gelene kadar güçlenmesi devam etmiş, bu padişah zamanında toplantılar belirli bazı kaidelere bağlandığı gibi bir takım teşrîfat kaideleri de konmuştur. Daha sonra gördüğümüz klâsik yapısına kavuşması ve "Dîvân-ı Hümâyûn" adıyla anılması Fatih Sultan Mehmed döneminde olmalıdır.³ Fatih'in meşhur devlet teşkilâtına ait "Kânûnnâme"sinin bir kısmı dîvânda II. Murad devrinden beri uygulanmakta olan çeşitli teşrîfat ve âdetlerin önemli bazı ilâvelerle birlikte geliştirilip kanunlaştırılmasını ihtiva etmektedir. Bu kanunların Dîvân-ı Hümâyûn ile ilgili maddele-

ri büyük ölçüde daha sonraki yüzyıllarda fazla değişikliğe uğramadan uygulanmıştır. Fatih zamanına kadar divana padişah başkanlık etmekte iken onun saltanatında bu usûl bırakılmış, bundan sonra toplantılar vezîr-i azamın başkanlığında yürütülmeye başlanmıştır. Padişah toplantıları tamamen terk etmeyip, Divanhane'ye nazır "Kasr-ı Adl" adı verilen kafesli bir bölme arkasından izlemekte idi. Padişah toplantısının başkanlığından çekildiği için toplantıda alınan kararların padişah ile müzâkere edilmesi ve tasdiki zarureti ortaya çıktığından, belirli günlerdeki toplantıların akabinde bu çeşit işler için "arz günleri" ihdas edilmiştir.⁴ Bu dönemde yapılan bir diğer değişiklik de, padişahın divandan sonra vezîrlerle birlikte aynı sofrada yemek yemesi âdetinin kaldırılmasıdır.

II. Bâyezîd ve Yavuz dönemlerinde de gelişmesini sürdüren Dîvân-ı Hümâyûn en mükemmel dönemine Kanunî Sultan Süleyman zamanında kavuşmuştur. Bu güçlü dönemi XVII. yüzyıl ortalarına kadar sürmüştür. Bundan sonra sadrazamların kendi konaklarında yaptıkları dîvân önem kazanarak yavaş yavaş Dîvân-ı Hümâyûn'un yetkilerine sahip olmuştur. 1650 yılında sadrazamlara mahsus sürekli bir konak tahsis edilmiş, Dîvân-ı Hümâyûn bürokrasisinin reisülküttâblığa bağlı kısmının burada da hizmet görmeye başlamasıyla Dîvân-ı Hümâyûn'un önemi daha da azalmıştır. XVIII. yüzyılda "Paşakapısı", daha sonraları ise "Bâbîâlî" adıyla anılacak olan bu merkez kısa zamanda bütün devlet işlerinin görüldüğü, merkezî bürokrasinin büyük bir kısmının toplandığı yer haline gelmiştir. Daha önceleri Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarının konusu olan genel devlet meselelerinin Dîvân-ı Hümâyûn üyelerinin iştirakiyle görüşülmesinin Bâbîâlî'deki muntazam olmayan bir başka şekli olarak yapılan "şûra" toplantıları yine Dîvân-ı

Hümâyûn'un fonksiyonlarından bir kısmını devir almasıyla aleyhinde ortaya çıkan önemli gelişmeler olmuştur. Şûrâlar III. Selim saltanatında daha fonksiyonel olarak "meşveret meclisi" haline getirilerek önemli devlet meselelerinin görüşülmesi tamamen buraya intikal etmiştir. XIX. yüzyılda artık önemini tamamen yitiren Dîvân-ı Hümâyûn sadece elçilerin ağırlanması, ulûfe dağıtımı ve yeni tayin edilen devlet ricalinin eskiden beri süregelen bir adet olarak padişah tarafından arzlarda kabulü merasiminden ibaret kalmıştır.

2- TOPLANTI ZAMANLARI

Dîvân-ı hümâyûnun normal toplantı zamanları devirlere göre değişiklikler göstermiştir. Orhan Bey zamanından Fatih devrine kadar her gün sabah namazından öğlene kadar toplandığı bilinmektedir.⁵ Fatih zamanında haftada dört gün vezirler kazaskerler ve defterdarı padişah arza kabul edebilirdi. XVI. yüzyılın sonlarına doğru toplantı günleri Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı günleri olmak üzere haftada dört güne indirilmiştir. III. Murad devrinde her dîvân günü arz yapılması usûlü terk edilerek Pazar ve Salı arz günü kabul edilmiş, diğer iki gün sadece Dîvân-ı Hümâyûn toplantısı olarak devam etmiştir. III. Mehmed zamanında toplantı günleri Pazar ve Salı günü olmak üzere iki güne, arz da bir güne indirilerek Salı arz günü olmuştur. Devlet işlerinin çoğalması, sadriazamın ikinci divanlarının bunları yürütmeye tek başına yetmemesi büyük şikâyetlere sebep olmuş, bunun üzerine 1694 yılında dîvân toplantıları yeniden haftada dört güne çıkarılmıştır.⁶ Ancak XVIII. yüzyıl başlarında yine haftada iki güne indirilmiştir.⁷ Daha sonraları ise bir güne indirilmiş, ancak devlet işleri tamamen Bâbîâlî'ye intikal edince 3 ayda bir gün ulûfelilerin ulûfe dağıtımı için toplanması uygun görülmüştür. III. Mustafa zamanında salı günlerinde olmak üzere haftada bir güne çıkarılmış ise de 1768 tarihinden sonra dîvân toplantıları altı haftada bir gün yapılmaya başlanmıştır. XIX. yüzyılda dîvân sadece ulûfe dağıtımı ve elçi kabul-leri için ihtiyaç hasıl oldukça toplanmıştır.

Dîvân-ı Hümâyûn toplantıları normal divan gününün haricinde de padişahın emriyle yapılabilmekteydi. Çok nadir olan bu şekildeki divanlar genellikle davaların ve devlet meselelerinin görüşüldüğü normal Dîvân-ı

Hümâyûn toplantısı biçiminde olmakla birlikte dava dinlenilmeyip, sadece çok özel meselelerin görüşülmesi için de olabilirdi. Devlet işleriyle ilgili herhangi bir görüşmenin yapılmadığı Dîvân-ı Hümâyûn toplantıları da vardı. Arefe ve bayram günlerinde, cülûs merâsimlerinde, sünnet törenlerinde, sultanların evlenmelerinde divan toplantısı yapılmakla birlikte böyle toplanan divanlarda devlet işleri görüşülmez, sadece merasim için toplanılırdı.⁸

Başta yeniçeriler olmak üzere devlet merkezinde kâtip, çavuş, müteferrika vs. gibi ulûfe alanların ulûfelerinin dağıtımı için kurulan dîvâna "ulûfe dîvânı" adı verilmekteydi. Elçi kabûlü için kurulan dîvâna ise "elçi dîvânı" denilmekte, ancak elçilik heyetine Osmanlı ihtişamını sergilemek için acele kabul edilmesini gerektirecek özel bir durumu yoksa elçiler, genellikle ulûfenin verildiği Dîvân-ı Hümâyûn toplantısında kabul edilmekteydiler.⁹ Bu şekilde hem ulûfenin verildiği hem de elçi kabûlünün gerçekleştirildiği dîvâna "büyük dîvân" denilmekteydi.¹⁰ Aynı zamanda ulûfe için bütün kapıkulunun sarayda bulunması ve kabul edilecek elçilik heyetinin oluşturdukları kalabalık dolayısıyla "galebe dîvânı" adı da verilmekteydi.¹¹ Bu toplantılar ulûfe dağıtımının ve elçilik heyeti kabulünün getirdiği bir takım ek işlerin haricinde normal Dîvân-ı Hümâyûn toplantısında bir değişikliğe sebep olmazdı.¹²

Devlet merkezinde bu şekilde toplanan divan, padişahla birlikte ordu seferde olduğu zamanlar sefer şartları dolayısıyla ihtiyaç halinde ve toplantı için uygun şartlar sağlandığında toplanmaktaydı. Ordudaki Dîvân-ı Hümâyûn'a sadriazam başkanlık etmekte idi. Padişahın katılmadığı seferlerde ise yine orduda sadriazamın başkanlığında dîvân yapılmakla birlikte Dîvân-ı Hümâyûn'un asıl başkanı padişah olduğu için Dîvân-ı Hümâyûn padişahın bulunduğu merkezde de ayrıca toplanmakta idi. Sadriazamın yerine merkezde kalan sadâret kaymakamının başkanlığındaki bu dîvâna merkezde kalan dîvân üyeleri ile sefere gidenlerin yerine vekil olarak kalanlar katılmaktaydılar. Merkezdeki Dîvân-ı Hümâyûn asıl kabul edilmekle birlikte dîvân üyelerinin çoğu seferde bulunduğu ve sadriazamın sefer esnâsında yetkileri hayli arttığından devlet işleriyle ilgili siyâsî kararlar ordudaki Dîvân-ı Hümâyûn toplantısında alınmaktadır. Bu karar-

lar sadâret kaymakamı aracılığıyla merkezde bulunan padişaha iletilmekte, padişahın da emir ve direktifleri de aynı şekilde kaymakam tarafından ordudaki sadrıazama gönderilmektedir.

Dîvân-ı Hümâyûn'da devlet işleriyle ilgili tutulan defterlerin hâlen yürürlükte olanları ordu ile sefere gönderildiği ve dolayısıyla dîvân bürokrasisi de birinci derecede orduya intikal ettiği için devlet işlerinin büyük çoğunluğu orduda görülmekte ve işler ordu ile merkez arasında bir koordinasyonla yürütülmekte idi.¹³

3- DÎVÂNHÂNE

Dîvân-ı Hümâyûn XVI. yüzyıla kadar sarayın ikinci avlusunda yeni dîvânhanenin arka tarafında yer alan Eski Dîvânhanе'de toplanmaktaydı. Kânûnî zamanında "Kubbealtı" adı verilen, üç kubbeden müteşekkil, Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarına mahsûs yeni bir binanın yapılmasıyla buraya taşınmış, toplantılar buradaki Dîvânhanе kısmında yürütülmeye başlanmıştır.¹⁴ Ancak burasının 1665 yılında sarayda çıkan bir yangın sonucu tahrib olmasıyla yeniden inşa edilmiştir. IV. Mehmed zamanında ahşap olarak inşa edilen bu bina padişah tarafından beğenilmediği için yıkılarak kâgirden olmak üzere yeniden yaptırılmıştır. 1792 ve 1819 senelerinde binanın aslı şekli değiştirilmeden çeşitli tamirat geçirmiştir. Bugün de hâlen ayakta kalan Kubbealtı'nın kubbelerinden birisi Dîvân-ı Hümâyûn'un toplantı mahallidir. "Dîvânhanе" adı verilen bu kısımda dîvân üyeleri teşrifat kaide-leriyle belirlenmiş kendilerine mahsus yerlerde oturmaktaydı.¹⁵ Sadrıazam ve diğer vezirlerin oturduğu sedirin üst kısmında, sadrıazamın hemen arkasında "Kasr-ı Adl" adı verilen, padişahın istediği zaman dîvân toplantılarını takip ettiği odanın kafesli penceresi yer alırdı. Sadrıazama mahsus Divit Odası da Dîvânhanenin bölünmüş kısımlarından idi. Dîvânhanе'ye bitişik diğer kubbe altında Dîvân-ı Hümâyûn hâcegânı, maliye kalemlerinin halifeleri, kâtip ve şâkirdleri bulunurdu. İkinci kubbe ile üçüncü kubbe arasında oluşturulmuş bölme ise "reisülküttâb tahtası" adı verilmekte, reisülküttâba bağlı Dîvân-ı Hümâyûn kâtipleri oturmakta idi. Burası reisülküttâbın mekânı olmakla birlikte reisülküttâb, genellikle toplantı esnâsında sadrıazamın yakınında ayakta beklemekteydi.

İkinci kubbeye bitişik olan üçüncü kubbenin altı ise Maliye defterhânesi idi. Dîvân-ı Hümâyûn'da tutulan defterdârlıkla ilgili her türlü kayıtların sandıklarla saklandığı bu mahal her toplantının sonunda sadrıazamda bulunan padişah mührüyle mühürlenirdi. Bu üç kubbenin muhtelif yerlerinde bölünmüş olarak divan günleri matbah emini, şehremini, tersane emininin oturup bekledikleri "seki" adı verilen yer, ayrıca vezirlerin dinlenmeleri için odalar, kahve ocağı gibi mahaller de bulunmaktaydı.¹⁶

4- TOPLANTILARIN CEREYANI VE TEŞRÎFÂTI

Dîvân-ı Hümâyûn toplantıları sabah namazından sonra başlamaktaydı. Sabah namazının Ayasofya camiinde edasından sonra divan görevlileri camiin Bâb-ı Hümâyûn tarafına bakan minaresi önündeki alanda teşrîfâta uygun olarak önceden belirli olan yerlerini alırlardı. Vezirler diğer divân ehlinden daha sonra gelerek saflarına dahil olurlardı. Onların gelişlerinde yeniçeri ağası atını üç-dört adım ileriye sürerek selâmını alır, sonra sırasına geçerdi. Toplanma tamamlanınca "meydan duacısı" adı verilen görevli yüksek sesle dua edip hep birlikte "Fâtihâ" okunduktan sonra sarayın ilk kapısı olan Bâb-ı Hümâyûn açılırdı. Kapıdan önce kapucular kethüdâsı ve reisülküttâb içeriye girer,¹⁷ arkasından teşrîfât sırasına göre diğerleri sıralı olarak içeriye girmeye başlarlardı. Kapıdan içeriye girişte vezirler son sırayı alırlardı. İkinci vezir önde olmak üzere sıra halinde "vezir yolu" adı verilen yoldan çavuşbaşı ve kapucular kethüdâsı refakatinde Kubbealtına doğru yürürlerdi. Babüssaade tarafındaki selam taşı yakınlarına kadar ilerlendikten sonra ikinci vezir biraz daha ileri yürüyerek buradaki selâm taşı önünde Babüssaade'yi selâmlar ve geri dönerek kendisini bekleyen vezirlerin arasına katılırdı. XVIII. yüzyılda defterdâr ve reisülküttâb da Bâbüssaade'yi geliş ve gidişlerinde vezirler gibi selâmlayanlar arasına dahil olmuşlardı.¹⁸

Daha önceden Kubbealtına girmiş olan kazaskerler, defterdar, "reis tahtası" adı verilen reisülküttâb ve Dîvân-ı Hümâyûn kâtiplerinin oturduğu bölme önünde karşılıklı saflar halinde ayakta sıralanarak vezirleri beklerlerdi. Vezirler gelince bunlara selam vererek hep birden Dî-

vânhâne'ye girerler, herkes makamının bulunduğu yere geçerek sadriazamın gelmesini beklerdi. Bekleme esnâsında ikinci vezirden başlamak üzere Dîvânihâne'dekilere yaz mevsiminde buzlu şerbet, kışın ise macun ikrâm edilirdi. Dîvânın hazır olduğu sadriazama haber verilince kethüdâsı ve maiyetiyle birlikte saraya gelirdi. Orta Kapı'ya geldiğinde atından inerdi. Bu sırada Dîvân-ı Hümâyûn sakabaşısı veya kapıcıbaşı Dîvânihâne'nin kapısı önünde sadriazamın geldiğini haber vermek için yüksek sesle içeriye doğru "buyur" diye seslenirdi. Dîvânihâne'de bulunanlar sadriazamı karşılamak üzere vezirleri bekledikleri yer olan reisülküttâb tahtası önüne, bu defa vezirler de dahil olmak üzere çıkarak iki sıra halinde dizilirlerdi.¹⁹

Sadriazam Bâbüssaâde'yi selâmladıktan sonra kendisini beklemekte olan dîvân ehlini de selâmlar, Kubbealtı'na yönelirdi. Kendisini takib eden vezirler Dîvânihâne'de onun oturduğu sedirin sağ tarafına otururlardı. Solda ise kadıaskerler sıralanırdı, biraz ileride kapının girişine yakın bir yerde defterdarlar otururdu. Nişancı defterdarların karşısında yer alırdı. Görüşmelerin bürokratik muameleleriyle uğraşan kâtipler kendilerine tahsis edilen Kubbealtı'nın bölmelerinde, önlerinde bulunan ve odayı "U" şeklinde kaplayan alçak bir masanın etrafında, yere serilmiş minderler üzerinde oturmaktaydılar. Yerleşme tamamlandıktan sonra Ayasofya câmiinin iki görevlisi tarafından yüksek sesle "Feth-i Şerîf" sûresi okunur, tamamlanınca yeniçerilere çorba dağıtılırdı. Bu sırada çavuşbaşı ve tezkireciler tarafından hazîne ve defterhânenin mühürleri açılarak kullanılacak defterler Dîvânihâne'ye getirilirdi. Daha sonra reisülküttâb defterdarların oturduğu taraftaki kapıdan Dîvânihâne'ye girerek sadriazamın eteğini öpüp getirdiği telhîs kîsesini sol yanına bırakır, tekrar etek öperek geriye dönerdi. Divitdâr efendi tarafından da sadriazamın önüne peşkir ve dîvân esnâsında fakirler ile huzûrunda yeni müslüman olan gayr-i müslimlere verilmek üzere kîse içerisinde bir miktar para konurdu.

Elçi kabul edilen divanlarda çavuşbaşı tarafından saraya getirilen elçilik heyeti Divânihâne'ye getirilirken sadriazam gayr-i müslim devletlerin elçisi ise elçiye ayağa kalkmamak için elçi yaklaşırken Devât Odası'na geçer, elçinin içeriye girdiği anda odadan çıkardı. Aynı ka-

pılardan elçi ile sadriazamın Divânihâne'ye girişi aynı ana tesadüf eder, bu esnada divan ehli ayağa kalkardı. Elçi temsil ettiği devlet için kalkıldığını düşünürken, divanda bulunanlar da kendilerini sadriazama hürmeten ayağa kalkmış kabul ederlerdi.²⁰ Elçi sadriazamın eteğini öperek kendisi için konan iskemlede oturup biraz sonra başlayacak divan boyunca buradan divanı takip ederdi. Müslüman devletlerin elçileri geldiğinde sadriazam Divanhane'de bekler, girişlerinde sadriazam dahil herkes ayağa kalkardı.

Hazırlıkların tamamlanmasından sonra çavuşbaşı elindeki asayı yere vurarak divanın hazır olduğuna işaret etmesiyle Dîvân-ı Hümâyûn toplantısı başlardı. Toplantıda önce devletin iç ve dış işleriyle alakalı önemli meseleleri müzakere edilerek alınan kararların gerektirdiği yazılar hazırlanırdı. Bundan sonra dışarıda beklemekte olan işlerinin ve davalarının halli için gelen halk içeriye alınarak onların istek ve şikâyetlerinin görüşülmesine geçilirdi. Dîvân-ı Hümâyûn'a sunulan arzuhalleri önceleri sadriazamın huzurunda reisülküttâb okumaktaydı. XVII. yüzyıl başlarından itibaren ise bu vazife büyük ve küçük tezkirecilere devredilmişti.²¹ Arzuhaller ikisi tarafından sırayla okunur, istekleri olanların istekleri değerlendirilir, davaları olanların muhakemeleri yapılırdı. Sadriazam huzurunda okunan arzuhaller sadriazam tarafından hemen kesin bir karar verilemediğinde konularına göre şer'î davalar kazâskerlere, mali konular defterdârlara, toprak meseleleri nişancıya havale edilirdi. Diğer vezirler kendilerine bir hususta fikir sorulana kadar birşey yapmadan oturumu takip ederlerdi. Ancak ferman ve berâtlara tuğra çeken nişancının işi çok yoğun olduğu zamanlar tuğra çekmekte ona yardım ederlerdi. Toplantı genellikle öğlene kadar sürerdi. Dava dinlenmesi bitince çavuşbaşı elinde bulunan asayı yere vurarak toplantının sona erdiğini bildirirdi.

O günkü divan görüşmelerinin sona ermesinden sonra padişaha arza çıkılması gereken arz günü ise reisülküttâb efendi arza gireceklerin kabulüne izin verilmesi için sadriazamın emriyle telhîs hazırlardı. Reisülküttâb hazırladığı telhisi sadriazamın yanında bağlayıp mühür-i Hümâyûnla mühürler, kapucular kethüdâsına teslim ederdi. Kapucular kethüdâsı telhîsi Bâbüssaade'ye götürüp, padişahın telhis üzerine hatt-ı Hümâyûnla izin ver-

diğini belirten cevabını mühürlü olarak geri getirirdi.²² Sadriazamın gelen cevabı okumasından sonra dava için gelen halk da dahil olmak üzere divana katılan herkese yemek verilirdi. Ulûfe divanlarında toplantının bitimini müteakip veznedarlar ve hayme mehterleri ulûfe dağıtımında gerekli olan akça kiselerini Kubbe-i Hümayûn kapısına doğru dizmeye başlarlar, bu sırada ulûfe dağıtımını için padişahın izin isteyen telhis, reisülküttâb tarafından hazırlanarak sadriazama getirilirdi. Sadriazam telhisi okuyarak bağlanıp gönderilmesi için reisülküttâba geri verir, bağlandıktan sonra arz telhislerindeki gibi mühür-i Hümayûnla mühürlenerek kapucular kethüdâsına verilip padişaha ulaştırılırdı. Telhisin cevabı geldikten sonra kapıkullarının ulûfeleri dağıtılırdı. Ulûfe dağıtımından sonra sofralar kurularak yemekler getirilirdi.²³

Elçi kabul edilmeyen alelâde divan toplantılarında Divanhane'de üç adet sofa kurulurdu. Sadriazam, vezirler ve kazaskerlere ayrı ayrı kurulan bu üç sofa elçi kabul edilen divanlarda elçilik heyetinde yer alan diplomatik değeri yüksek olan kişilerin sayısına göre defterdar ve nişancıya da ayrı sofralar kurularak beş adete çıkarılırdı.²⁴ Elçilik heyetindekiler itibarlarına göre bu sofralara dağıtılırlardı. Elçi sadriazamın sofrasına yerleştirilir, diğerleri ise başka sofralara dağıtılırlardı. Erkân-ı devletten sayılmayan ve divan hizmetkârları sınıfında kabul edilen defter emîni, reisülküttâb, çavuşbaşı, tezkireciler, kapucular kethüdâsı için divanda ayrı sofa kurulmaz, bunlar kendisine bağlı bulunan memurlar ile birlikte çalışma mekânlarında zikredilen üç sofradan kalkan yemekleri yerlerdi. Yemeklerin çeşitliliği divana katılan elçilerin dikkatini çekmekte, bunu rapor, hatırât veya seyahatnâmelerinde zikretmeden geçememektedirler. Yemeğin yenilmesinden sonra divandaki büyük mansıp sahiplerine güllâb ve buhûr verilirdi. Arz günlerinin haricinde eğer gerekli görülürse sadece önemli devlet işleri için bir miktar toplantı daha yapılır, görüşülecek bir mesele olmadığında ise divan dağılırdı.

Arz günlerinde yemekten sonra arza girilirdi. Padişah arza izin verdikten sonra Arzodası adı verilen yerde kurulu bulunan tahta otururdu. Arza önce yeniçeri ağası girerdi. Yeniçeri ağasının çıkmasından sonra o günkü kadı tayinlerini arzetmek için kazaskerler girerlerdi. Kazaskerlerin arzdan çıktıkları Divanhane'de beklemekte olan

sadriazama çavuşbaşı ve kapucular kethüdâsı tarafından haber verilince divan ehli ayağa kalkarak iki sıra halinde dizilirler, vezirler, nişancı ve defterdarlar sadriazamın peşinden Divanhane'den çıkarak Arzodası'na giderlerdi. Defterdarlar arzda ulûfe verildiği divanlarda önceden sadriazam ile müzakere ettiği ulûfe telhisini okur, diğer arzlarda mali hususlarda başdefterdar padişaha bilgi verir, vezir değil ise dışarıya çıkardı.²⁵ Kaptan Paşa İstanbul'da bulunduğu zamanlar divana katılıp arza girebilirlerdi. Beylerbeyilerden herhangi birisi bir iş için İstanbul'da bulunduklarında aynı şekilde divana katılır arza girerler, arzda söyleyeceklerini söyleyip hemen çıkarlardı. Ancak XVIII. yüzyılda bunların divana gelmeleri ve arza girmelerine izin verilmemiştir.²⁶

Elçi bulunan divanlarda elçilerin arza kabulleri sadriazamın vezirler ile arzda bulundukları esnada olurdu. Onlar arzdayken elçilik heyetinin önde gelenlerine hil'at giydirilerek dışarıda padişahın içeriye girmeleri için vereceği izini beklerlerdi. İzin verilmesiyle birlikte önlerinde Dîvân-ı Hümayûn tercümanı olmak üzere içeriye alınırlardı. Padişah huzurunda kendi içlerindeki protokol sırasına göre saf oluşturlardı. Elçinin elinde tuttuğu nâmesini eğer müslüman devlet elçisi ise miralem ağa, hristiyan devlet elçisi ise Divan-ı Hümayûn tercümanı alıp²⁷ vezirler sırasındaki en küçük vezire verir, o da bir üst makamda olan vezire vermek sûretiyle elden ele sadriazama kadar ulaştırılırdı. Sadriazam aldığı nâmeyi tahtın kenarında bulunan minderin üzerine koyar, padişah elçiye herhangi bir şey sorma veya söylemek ihtiyacı duyduğunda, müslüman devlet elçilerinde sadriazama, diğer devletlerden gelmiş elçilerde ise tercümana hitâben konuşurdu. Sadriazam vasıtasıyla söylerdi.²⁸ Elçinin söyleyecekleri de aynı zamanda Dîvân-ı Hümayûn tercümanı tarafından sadriazama tercüme edilip o da padişaha söylerdi. Osmanlı Devleti tarafından verilecek "nâme-i hümayûn" da yukarıda belirtilen sıranın tersi olarak elçiye ulaştırılıp elçilik heyeti dışarıya çıkarılırdı.

Arzı müteakip sadriazam Kubbealtı'na gelir, burada kendisini beklemekte olanlar eteğini öperler, bunu müteakip defterhaneler mühürlenerek herkes dağılırdı.²⁹

5- DİVÂN-I HÜMÂYÜN ÜYELERİ VE YARDIMCILARI

a) Üyeleri

Vezîr-i azam/Sadr-ı azam: Her türlü devlet işlerinde padişahın mutlak vekili kabul edilerek geniş yetkiler verilmiştir.³⁰ Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde vezir sayısı bir iken bu sayı devletin büyümesiyle birlikte artırılmış, diğerlerinden ayırabilmek için birinci vezire "vezîr-i azam" adı verilmiştir. Özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren "sadr-ı azam" adı daha yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Her padişah değişikliğinde yeni padişah adına yaptırılan, sadriazam değişikliklerinde de diğerine intikal eden "mühr-i hümayûn" ile padişahın vekilliği sıfatına sahip olurdu. Bir kese içerisinde koynunda taşıdığı mührün padişah tarafından geri istenmesi onun azledildiği manasına gelmekteydi. Fatih zamanından itibaren padişahların fiili olarak Dîvân-ı Hümayûn'a başkanlık etmeyi terketmeleri üzerine Dîvân-ı Hümayûn'un başkanı ve yürütücüsü olmuştur. Sadriazam bütün yetkilerini padişahıtan alır, yasama, yargı ve yürütmeyle ilgili alanlarda bu yetkileri kullanırdı. Ancak savaş açma, yüksek rütbeli görevlileri azl ve tayin etme gibi önemli meseleleri ve 5.999 akçadan fazla timarların tevcihini telhisle padişaha arz ederek bu hususlarda onun kararına müracaat ederdi.³¹ Önemli devlet meselelerini Dîvân-ı Hümayûn'da diğer devlet erkânıyla müzâkere eder, konunun önemine göre genellikle nihai karar için yine padişaha müracaat ederdi. Telhis yoluyla yapılan bu müracaatlarda sadriazam kendi tercihini ima eder, padişah da genellikle bu tercihi uygun görürdü. Divan-ı Hümayûn'un güçlü olduğu dönemlerde devlet işlerinin çoğunu divan toplantılarında yürütmüş, burada tamamlanamayan veya çok fazla önemi olmayan işleri ve davaları Salı ve Perşembe günleri haricinde kendi konaklarında yaptığı "ikinci divanı" adıyla anılan divanda görmüştür. Sadriazamın yetki alanı içerisinde almış olduğu kararlar padişah kararıymış gibi kabul edilirdi. Ordunun kendi komutasında olduğu savaşlarda yetkileri daha da artırılırdı. Uzun süre merkezden ayrılması gerektiğinde yerine "sadâret kaymakamı" adı verilen ve genellikle kendisinin güvendiği bir vezir vekil olarak tayin edilir, Merkezdeki Divan-ı Hümayûn toplantıları bu vekilin başkanlığında yapılırdı.

Vezirler: Orhan Bey zamanından itibaren mevcut olan vezirlik müessesesi bu dönemlerde genellikle ilmiye mensuplarından seçilmekteydi.³² Vezirler Kanunî zamanına kadar, genellikle devlet merkezinde bulunurlardı. Kanunî zamanında ise taşraya gönderilmeye başlanmıştı. Mısır, Bağdat, Budin gibi önemli eyaletlere ya vezirler tayin edilmiş, ya da gönderilen beylerbeyilere vezâret payesi verilerek gönderilmeye başlanmıştır. İstanbul'da bulunan Rumeli Beylerbeyi de genellikle vezir olmakla birlikte olmasa bile yine Dîvân-ı Hümayûn'un üyesi olurdu. Vezirlerin taşraya gönderilmeye başlanması ve Kanunî zamanında İbrahim Paşa'nın sadâretinde "Kubbealtı" adı verilen Dîvân-ı Hümayûn'un toplandığı binanın inşasıyla birlikte, merkezde bulunup divana katılan vezirlere "kubbealtı vezirleri" adı verilmiştir. Sayıları zaman zaman üç ile yedi arasında değişen kubbealtı vezirliği XVIII. yüzyıl başlarında Dîvân-ı Hümayûn'un önemini kaybetmesiyle birlikte bire indirilmiş, 1731 yılında da tamamen kaldırılmıştır. Bu vezirler Dîvân-ı Hümayûn esnasında davaların yürütülmesine müdahale etmezler, sadece önemli meselelerde sadriazamın sorması halinde fikirlerini beyan ederlerdi. Nişancının işlerinin yoğun olduğu divan toplantısı esnasında yine sadriazamın izniyle fermanların üzerine tuğra çekerlerdi.³³ Arz günlerinde sadriazam ile birlikte arza çıkar orada da ancak padişahın bir şey sorması durumunda konuşurlardı.³⁴ Dîvân-ı Hümayûn'da bulunmaları hem danışmanlık yapmak hem de devlet yönetimi hususunda tecrübe kazanmaları içindir.

Kadıaskerler: Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar bir tane olan kadıasker sayısı devletin büyümesinin de etkisiyle Fatih'in son yıllarında Rumeli ve Anadolu kadıaskerliği olarak ikiye çıkarılmıştır. Yavuz zamanında Arab ve Acem kadıaskerliği adıyla merkezi Diyarbekir'de olan ve Dîvân-ı Hümayûn üyesi olarak kabul edilen yeni bir kadıaskerlik kurulmuştur. Ancak Pîrî Paşa'nın sadâretinde bu son kadıaskerlik Anadolu kadıaskerliğine bağlanmıştır.³⁵ IV. Murad zamanında kısa bir müddet Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri de birleştirilmiş fakat sonra yine ayrılmıştır.

Kadıasker olabilmek için normal yol İstanbul kadılığından Anadolu kazaskerliği, oradan da Rumeli kazaskerliğine yükselmektir. Bundan sonraki basamak ise şey-

hüsilâmlık makamıdır. Kadıaskerler XVII. yüzyıla kadar iki yıllık olarak tayin edilirlerdi. Sonra bu süre bir yıl indirilmiştir. Askerî sınıfa ait davalar, veraset işleri ve bazı hukukî ve şer'î davalara bakarlardı. Bu davaları öncelikle Rumeli kadıaskerleri dinler ve gerekli kararı verir, işlerin yoğun olduğu durumda sadrıazamın izniyle Anadolu kadıaskeri de bir kısmına bakabilirdi.³⁶ Dîvân-ı Hümâyûn haricinde haftanın belirli günlerinde kendi konaklarında da divan akdederdiler. Kadıaskerin gördüğü bir davaya itiraz olursa veya tarafsız olamayacağı düşünülürse sadrıazam davayı kadıaskerlikten mazul veya emekli birine havale ederdi.

Nişancılık: Vazifelerinden birisi fermanlar üzerine padişahın tuğrasını çekmek olduğu için bu manayı ifade etmek üzere tevkî'î, muvakkî', tuğraî, tuğrakeş gibi adlarla anılmakta idi. XVII. yüzyıl ortalarına kadar Dîvân-ı Hümâyûn'da maliye haricindeki bürokrasinin başı durumunda idi. XVII. yüzyıl sonlarından itibaren yavaş yavaş Dîvân-ı Hümâyûn'un önemini yitirmesine paralel olarak nişancı da eski önemini kaybetmiş, özellikle bürokrasi üzerindeki denetim görevi bu dönemde yavaş yavaş önem kazanmaya başlayan reisülküttâblığa geçmiştir.³⁷ Nişancının başlıca görevleri, önemli fermanları yazmak, reisülküttâb tarafından yazılan veya yazdırılan fermanların tashih ve kontrollerini yapmak, fermanlar üzerine padişahın tuğrasını çekmek, örfî hukukla ilgili kanunları tespit etmek, *Tapu-Tahrir Defterleri*'nde herhangi bir değişiklik olursa bizzat kendisi bu değişikliği deftere işlemektir.³⁸ Nişancı, reisülküttâb, defter emîni ile bunlara bağlı kâtiplerin âmiri idi. XVI. yüzyıla kadar genellikle ulemâ içerisinde seçilen kimselere verilen nişancılık sonraları kâtiplikten yetişme kimselere verilmeyle başlanmıştır.

Defterdarlık: Önceleri bir defterdâr mevcut iken devletin sınırlarının genişlemesiyle ikinci bir defterdâra daha ihtiyaç duyularak yeni bir defterdarlık daha ihdas edilmiştir. Birinciye başdefterdâr ve Rumeli defterdârı ismi verilmiş, ikincisine ise Anadolu defterdârı denilmiştir. XVI. yüzyıl ortalarında İstanbul civarındaki mukatalara bakmak üzere merkezde yeni bir defterdarlık daha ihdas edilerek buna da şıkk-ı sâni defterdarlığı adı verilmiştir.³⁹ XVI. yüzyıl sonlarında şıkk-ı sâlis adıyla Tuna sahillerindeki hasların idaresi için bir defterdarlık daha

kurulmuş ise de kısa bir zaman sonra kaldırılmıştır.⁴⁰ XVIII. yüzyılda Başdefterdâra şıkk-ı evvel, Anadolu defterdârına "şıkk-ı sâni" adı verilmiş, yeniden üçüncü bir defterdarlık daha ihdas edilerek ona da "şıkk-ı sâlis defterdârı" denilmiştir. *Fatih Kanunnamesi*'nde başdefterdâra mali konularda geniş yetkiler verilmiştir. Daha sonraki kanunnamelerde de yer alan bu yetkiler ile başdefterdâr padişahın malının vekili sayılmış, maliyeye ait meselelerde hüküm yazabilmek, çeşitli kimselere çavuşluk, sipahilik, kâtiplik, sancak ve zeamet verilmesini sadrıazama teklif edebilmek, padişaha arz etmeden ulûfelilerin ulûfesine günlük iki akça zam yapabilmek haklarına sahip idi. Mal ve defter hazinelerinin açılması gerektiğinde ancak onun huzurunda açılır ve kapanırdı.⁴¹

Başdefterdârlar Dîvân-ı Hümâyûn'un üyelerinden olup teşrifattaki sıraları eğer vezir rütbesinde değilse kazaskerlerden sonra gelirdi. Dîvân toplantılarından sonra Salı günlerinde padişaha yapılan arzlarda vezirlerle arza girerek mali konularda padişaha bilgi verirlerdi. Defterdâr kapısı adı verilen konağında kendi başkanlığında divan toplantısı yaparak mali konular ile ilgili çeşitli davaları dinler, gerektiğinde tuğralı hüküm verirdi. Kendi alanına giren fermanların arkasına ve defterdarlıktan yazılan dîvân tezkirelerine "kuyruklu imza" adı verilen imzasını atardı.⁴² Sadrıazamın havale yazılarında yaptığı açıklamaların altına değişik bir imza şekli olan "toplu imza"sını koyardı.⁴³

Defterdarlıkla ilgili bütün meseleler "kalem" adıyla anılan ve başlarında hâcegân rütbesinde veya halîfe-i evvel makamında olan birer müdürün bulunduğu şûbeler vasıtasıyla yürütülürdü. Bunlar ihtisas alanlarına göre başdefterdar, şıkk-ı sâni ve sâlis defterdarlıklarından birine bağlı olmakla birlikte hepsinin âmiri başdefterdar idi.

Divan-ı hümâyûnun zikredilen aslı üyelerinden başka, bu üyeler arasına "yeniçeri ağaları" ve "kapudan-ı deryâlar" da şartlı olarak dâhil olmaktadır. Yeniçeri ağaları vezir rütbesi taşıyorlar ise Dîvân-ı Hümâyûn'daki görüşmelere katılmakta idiler. Vezaret rütbesi olsun olmasın arza yalnız başına çıkabilmekteydiler. Kapudan-ı deryalık görevinde bulunanlar aynı zamanda vezirlik rütbesini taşırlarsa İstanbul'da bulunduklarında Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarına katılabilme hakkına sahiptiler

b) Yardımcıları

Reisülküttâb: Dîvân-ı Hümâyûn üyesi sayılmamakla birlikte her divân toplantısına katılır, divanın bürokratik işlerinin önemli bir kısmını kendi idaresi altında bulunan beylikçi, rûûs, tahvil ve âmedî adı verilen şûbelerden müteşekkil olan Dîvân-ı Hümâyûn kalemî ile yürütürdü. Önceleri nişancıya bağlı iken XVI. yüzyıl sonlarından itibaren önemi artmaya başlamış, XVII. yüzyıl ortalarından itibaren de Bâbîâlî'nin de ricâli durumuna gelecek Bâbîâlî'ye intikal edemeyen nişancının emrinden çıkıp doğrudan sadrıazama bağlı bir önemli bir memuriyet haline gelmiştir.⁴⁴ Divan'ın toplantı günlerinde herhangi bir engel yok ise kapucular kethüdâsıyla birlikte en erken onun gelmesi, toplanının bitiminde geç gitmesi kanun idi. Defterdarlığın görev alanına girmeyen, Dîvân-ı Hümâyûn'dan çıkan her türlü fermanın müsveddesini kaleme almak, kâtipler tarafından yazılan fermanları kontrol ederek "resîd" adı verilen işaretini koymaktır. Divan-ı Hümâyûn toplantısı başlamadan önce telhis kiselerini sadrıazamın sağ tarafına bırakır, yerine dönerdi.⁴⁵ Toplantı esnâsında Dîvân-ı Hümâyûn'a sunulan arzuhal-leri belirli bir gündem dahilinde sadrıazam huzurunda sırayla okumak XVII. yüzyıla kadar reisülküttâbın vazifelerinden idi. Ancak bürokratik işlerinin artması sebebiyle sonra bu görevi tezkireciler yapmaya başlamıştır.

Öteden beri yabancı devletler ile yürütülen diplomatik faaliyetler reisülküttâba bağlı bürokrasi aracılığıyla olmaktadır. XVII. yüzyıl sonlarından itibaren yabancı devletler ile artmaya başlayan bu diplomatik münasebetler reisülküttâblığa ayrıca bir önem kazandırmış, dışişleriyle ilgili faaliyetlerin yürütülmesi bu makamın sorumluluk alanına girmiştir.⁴⁶ Bu gelişmeye bağlı olarak 1836 yılında ismi "Hâriciye Nezâreti" olarak değiştirilmiştir.⁴⁷

Çavuşbaşılık: Dîvân-ı Hümâyûn hizmetkârları arasında sayılan çavuşbaşılar ile ilgili açıklığı olan ilk bilgilere Fatih Kanunnamesi'nde rastlanmaktadır. Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarının kanunlara uygun şekilde cereyanının temini, yabancı devlet elçilerinin karşılanarak divana getirilmesi başlıca vazifelerindendir. Yüksek rütbeli devlet adamlarından haklarında tutuklanmaları ve hapsedilmeleri veya sürgün edilmeleri gibi hususlarda verilen emirlerin yerine getirilmesinde, muhtelif adlı

meselelerde alınan kararların uygulanmasında da görevleri vardı. Ayrıca her divan toplantısında defterhanelerin mührünün açılması da görevleri arasındaydı. Bâbî-âlî'nin teşekkülüyle birlikte oraya intikal eden makamlardan birisi de çavuşbaşılık olmuştur. 1836 yılında hatt-ı hümâyûn ile ismi değiştirilerek önce Dîvân Deavi Nezareti, sonra Adliye Nezareti'ne çevrilmiştir.⁴⁸

Büyük ve Küçük Tezkirecilik: XVI. yüzyılda Divan bürokrasisinin nişancıya bağlı kısmı içerisinde gelişen tezkirecilik ilâve olarak XVII. yüzyılın ilk yarısında yeni bir tezkirecilik daha ortaya çıkmış, önceki büyük tezkireci (tezkire-i evvel) sonraki ise küçük tezkireci (tezkire-i sâni) adıyla anılmaya başlanmıştır. Her ikisi de çavuşbaşının maiyetinde sayılmaktadır. Divan-ı Hümâyûn toplantıları, Paşakapısı (Bâbîâlî) ve çavuşbaşı divanında görev icra etmekte idiler. Buralardaki başlıca vazifeleri halkın sunduğu arzuhalleri önemine göre tasnif etmek, arzuhal sahiplerini bir sıra dahilinde divan mahalline getirmektir.⁴⁹ Divan-ı Hümâyûnda sadrıazam huzurunda zikredilen arzuhalleri büyük ve küçük tezkireciler sırayla, tasnif ettikleri şekilde okurlardı.

Kapucular kethüdâsı: Genellikle Enderûn erkânından kimselerin seçildiği kapucular kethüdâsı Dîvân-ı Hümâyûn'a ayakta hizmet eden üst makamlardan birisidir. Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarından önce saraya girmekte olan sadrıazamı, vezirleri ve diğer bazı devlet erkânını kapı önünde karşılayarak Kubbealtı'na götürmek gibi teşrifatla ilgili birtakım görevleri yanında divana katılan devlet erkânıyla padişah arasındaki muhâbereyi yürütmek, sadrıazamın padişaha gönderdiği telhisleri götürüp cevabını getirmek Dîvân-ı Hümâyûn ile ilgili temel görevlerinden idi. Çavuşbaşı gibi elinde bir asa ile dolaşırdı. Cuma ve bayram namazları için saray dışına çıkan padişaha halk tarafından verilen arzuhalleri toplardı. XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar sadrıazam değişikliklerinde mühürün eskisinden alınıp yenisine verilmesi kapucular kethüdâsı vasıtasıyla olurdu.⁵⁰

Dîvân-ı Hümâyûn'un yürütülmesinde hizmet eden daha başka görevliler de bulmaktaydı. Bunlardan Dîvân-ı Hümâyûn tercümanı yabancı devlet elçileriyle yapılan görüşmeleri tercüme ederdi. Teşrifâtçı Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarındaki teşrifatın kanunlara uygun olarak cereyan etmesini sağlardı. Büyük ve küçük tezki-

reciler XVII. yüzyıldan itibaren toplantı esnasında arzuhalleri sadrazam huzurunda sırayla okurlardı. Dîvân-ı Hümâyûn hâcegânı adı verilen bir grup makam sahibi ise maliye ve divan kalemlerinin müdürleri olup, kalemlerdeki bürokratik faaliyetlerin kontrolü, yürütülmesi, kâtiplerin denetlenmeleri, yetiştirilmeleri gibi bürokrasiyle ilgili çeşitli görevleri yerine getirirlerdi.

6) DÎVÂN-I HÜMÂYÛN'UN YETKİLERİ

Dîvân-ı Hümâyûn uzun zaman Osmanlı Devleti'nin en güçlü müesseselerinden biri olmuştur. Dîvân-ı hümâyûnunun tabîî başkanı olan padişahın, kendi yönetim yetkisini yine kendi denetiminde olarak bu teşkilât ile paylaşması Dîvân-ı Hümâyûn'a kanun koyma, yürütme ve mahkeme edebilme gibi hususlarda çok geniş yetkiler vermektedir. Fatih devrinden sonraki padişahlar fiili olarak Dîvân-ı hümâyûna başkanlık yapmasa bile ona bu yetkileri verdiği gibi Divanhane'ye bitişik "kafes" arkasından toplantıları sürekli izleyerek bu yetkilerin nasıl kullanıldığını daima takip etmişlerdir. Dîvân-ı Hümâyûn'da vücuda getirilen kanunlar önceleri, genellikle müderris menş'eli kimselerden seçilmiş olan nişancılar tarafından şeriate uygunluğu denetlenmiş, tereddütlü meselerde şeyhülislama müracaat edilerek onun fetvasının alınması yönüne gidilmiştir.

Osmanlı topraklarında adaletin sağlanmasının yürütülmesi ve denetlenmesi de Dîvân-ı Hümâyûn aracılığıyla olmuştur. Taşra yöneticileri Dîvân-ı Hümâyûn'dan tayin edildiği gibi bunlar hakkında yapılan en küçük şikâyetler bile yakından takib edilmiş, adaletsizliği tespit edilen yöneticiler hakkında takibat başlatılması için Dîvân-ı Hümâyûndan çeşitli kimseler görevlendirilmiş veya ilgili kimse bizzat Dîvân-ı hümâyûna çağrılarak muhakemesi yapılmıştır. Bunlardan suçları sabit olanlar hangi makamda olursa olsun azil ve uzaklaştırmayla ye-

tinilmeyip suçlarına göre gerekli cezalara çarptırılmışlardır. Çoğu zaman padişahların isteğiyle Dîvân-ı Hümâyûn tarafından halka zulmetmemeleri konusunda taşra yöneticilerini uyarmak amacıyla "adâlet-nâme" adı verilen fermanlar gönderilmiştir.

Dîvân-ı hümâyûnunun en fazla meşgul olduğu konuların başında adli davaların görüşülmesi gelmekteydi. Herhangi bir konuda şikayeti olan halk mahallindeki mahkemeleri atlayarak doğrudan Dîvân-ı hümâyûna başvurabilmekteydi. Bulunduğu yerdeki mahkemenin tarafsız olamayacağına inan kişiler veya orada yapılmış mahkemenin sonucuna razı olmayanlar Dîvân-ı Hümâyûnda yeniden mahkeme açılmasını talep edebilirlerdi. Bu özelliği dolayısıyla bir nevi üst mahkeme durumundaydı. Adaletin tecellisi için titizlikle ele alınan davalarda mümkün ise davacı ve davalı biraraya getirilir, mümkün değilse mahallin kadısından iddia edilen konuda bilgi istenir, gerekirse divandan çavuşlar veya "mübâşir" adı verilen, o iş için görevlendirilmiş kişiler gönderilerek geniş araştırma yapılır. Osmanlı yönetiminde adaletle verilen önemin ve adalet mefhumunun derinliğinin bir sonucu olarak divanda yapılan mahkemede verilen hükme razı olmayan kişilerin daha sonra yine divana başvurarak yeniden mahkeme yapılmasını talep ettiklerine dair çeşitli belgelerde rastlanmaktadır. Adalet karşısında herkes eşit konumda idi. Müslim-gayr-i müslim, zengin-fakir, yönetici-halk, kadın-erkek gibi hiç bir zümre ve cinse en küçük ayrıcalık tanınmazdı.

Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarındaki düzen, halka gösterilen davranış tarzı, sergilenen ihtişam yabancı devlet elçilerini çok etkilemekteydi. Osmanlılara karşı içinde menfi hisler beslediği eserlerinde belli olan bazı elçiler bile seyahatnâme ve raporlarında Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarını ayrıntılı olarak tasvir ederek duydukları hayranlıkları gizleyememişlerdir.

- 1 Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-nümâ, Neşrî Tarihi*, I, (Neşr. Faik Reşit Unat-Mehmet Altay Köymen), Ankara 1987, 156-157.
- 2 Şevkiye İnalçık, "İbn Hacer'de Osmanlılar'a Dâir Haberler", *AÜDTCFD*, (1948), S. III, s. 192, 195; Bernard Lewis, "Divan-i Humayun", *El*, II, 338.
- 3 Ahmet Mumcu, *Hükûmet ve Siyasal Karar Organı Olarak Dîvân-ı Hümâyûn*, Ankara 1986, s. 28.
- 4 M. S. Kürtükoğlu, "Arz", *TDVİA*, III, s. 438.

- 5 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 2.
- 6 Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyi'ât, Tahlil ve Metin* (1066-1116/1656-1704), (haz.: Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 512. Râşid Mehmed Efendi, *Târîh* II, İstanbul 1282, s. 288.
- 7 İ. H. Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 5.
- 8 A. Mumcu, *Aynı eser*, s. 134.

- 9 Tevki'î Abdurrahman Paşa Kânûn-nâmesi, *Millî Terebbü'lar Mecmuası (MTM)*, 1/3, s. 513.
- 10 Râşid Mehmed Efendi, *Târîh V*, İstanbul 1282, s. 206.
- 11 *Eyyûbî Efendi Kânûnâmesi, Tahlil ve Merin*, (haz.: Abdülkadir Özcan), İstanbul 1994, s. 29; Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, (haz.: Sevim İlğürel), Ankara 1998, s. 77; "Kavânîn-i Osmânî ve Râbıtâ-i Âsitâne", (Neşr. Mehmet İpşirli), *Tarih Enstitüsü Dergisi (TED)*, S. 14 (İstanbul 1994), s. 17.
- 12 Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttâblık Müessesesi (XVI-II. yüzyıl)*, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1999, s. 228.
- 13 *Aynı tez*, s. 73-74.
- 14 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 8-9.
- 15 Sedir üzerindeki bu yerleşim plânına göre, ortada sadrazam, sağında vezirler, sol tarafında Rumeli ve Anadolu kadıaskerleri, sağ taraftaki sütunun altında nişancı, onun karşısında sol taraftaki sütunun altında üç defterdar oturmaktadır (Hezarfen Hüseyin Efendi, *Aynı eser*, s. 75).
- 16 Abdurrahman Şeref, "Topkapı Sarayı Hümayûnu", *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası (TOEM)*, S. 6 (İstanbul 1326), s. 335.
- 17 XVII. yüzyıl sonlarında reisülküttâbın içeriye giriş sırası değişmiş, kazas-ker ve nişancının sırasında yer almış, (Teşrifâtî-zâde Mehmed b. Ahmed, *Defter-i Teşrifât*, Üniv. Ktb. nr. 9810) XVII. yüzyıl başlarında ise defter emîni ve nişancının akabinde, başdefterdar ile birlikte içeriye girmeye başlamıştır (Es'ad Efendi, *Teşrifât-ı Kadîme*, İstanbul 1979 (İstanbul 1287'den tıpkıbasım), s. 84).
- 18 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı âlî Evrak Odası (BEO), *Sadâret Defteri*, nr. 356, vr. 47a; Es'ad Efendi, *Aynı eser*, s. 84.
- 19 BOA, BEO, *Sadâret Defteri*, nr. 356, vr. 42a-43a, 46a.
- 20 BOA, Kâmil Kepeci, nr. 676 m. 2, s. 179, 180, 184.
- 21 Mehmet İpşirli, "Arzulhal", *TDVİA*, III, 448.
- 22 BOA, BEO, *Sadâret Defteri*, nr. 356, vr. 49a; Mübahat S. Kütükoğlu, "Arz", *TDVİA*, s. 439; Mehmed b. Ahmed, *Aynı eser*, vr. 47b-48a).
- 23 BOA, BEO, *Sadâret Defteri*, nr. 356, vr. 43b, 48b-49a.
- 24 XIX. yüzyılda normal Divan toplantılarının tamamında elçi kabul edilmekte, hatta toplantılar daha çok bu amaç için yapılmaktadır. Bu nedenle XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıldaki divân toplantılarında 5 adet sofra kurulmaktadır (Es'ad Efendi, *Aynı eser*, s. 88; BOA, BEO, *Sadâret Defteri*, nr. 356, vr. 46b).
- 25 BOA, BEO, *Sadâret Defteri*, nr. 356, vr. 44a-b.
- 26 *Aynı defter*, vr. 47b.
- 27 BOA, BEO, *Sadâret Defteri*, nr. 359, s. 155.
- 28 *Aynı yer*.
- 29 Mehmed b. Ahmed, *Aynı eser*, vr. 50a-51a.
- 30 *Tevki'î Abdurrahman Paşa Kânûn-nâmesi*, s. 497.
- 31 İ. H. Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 117.
- 32 Tahrir Heyeti, "Vezîr", *İA*, XIII, 313
- 33 Tuğra çektiklerinde bu hizmetleri karşılığında vezirlere "peştremâl bahâsı" ve "devât bahâsı" olarak hazineden para da verilmektedir. Meselâ 18 B. 1027/ 11 VII. 1618 günü yapılan divan toplantısında "keşîde-i tuğra-yı şerîf" için Vezîr Mahmud Paşa, Vezîr Câfer Paşa ve Vezîr Mehmed Paşa'ya bu bedeller verilmiştir (BOA, Kâmil Kepeci, nr. 666, s. 168). Aynı şekilde 20 Z. 1027/8 XII. 1618 günü de vezirlere bunların bedeli nakdî olarak ödenmiştir (*Aynı defter*, s. 207). 8 N. 1087/14 XI. 1676 tarihinde "tuğrakeş-i vüzerâ-i kubbe-nişîne" devât ve makrama bedeli verilmiştir (BOA, Ali Emîrî, IV. Mehmed, nr. 5494).
- 34 *Tevki'î Abdurrahman Paşa Kânûn-nâmesi*, 511-512.
- 35 İ. H. Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 229.
- 36 *Aynı eser*, s. 232.
- 37 R. Ahışalı, *Aynı tez*, s. 11-12.
- 38 *Tevki'î Abdurrahman Paşa Kânûn-nâmesi*, 510.
- 39 İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Defterdâr", *İA*, III, 507
- 40 İ. H. Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 327-328.
- 41 "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizam-ı âlem için kardeş katli meselesi, *Tarih Dergisi (TD)*, sayı: 33, s. 36; *Tevki'î Abdurrahman Paşa Kânûn-nâmesi*, 516-517.
- 42 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, s. 79-83.
- 43 *Aynı eser*, s. 279.
- 44 R. Ahışalı, *Aynı tez*, s. 12-13.
- 45 *Tevki'î Abdurrahman Paşa Kânûn-nâmesi*, 517-518.
- 46 R. Ahışalı, *Aynı tez*, s. 186-190.
- 47 BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 36324.
- 48 Murat Uluskan, *Divân-ı Hümayûn Çavuşbaşılığı (XVI-XVII. yüzyıllar)*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s. 74.
- 49 P. G. İnciciyan, "XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Devleti", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1/3 (Nisan 1965), s. 69.
- 50 "Aynı makale", s. 67.

DEVLET, PÂDİŞÂH KAPISI VE ŞEHZÂDE KAPILARI

PROF. DR. İ. METİN KUNT
UNIVERSITY OF CAMBRIDGE / İNGİLTERE

Osmanlı Devleti 1876'ya kadar yazılı bir anayasa sahip olmadığından "devlet" olgusunun niteliğini ve gelişme sürecini açıklayabilmek için Osmanlı yazarlarının kendi nitelemelerine ve terminolojilerine eğilmek zorundayız. Bunların da ötesinde, Osmanlı devlet adamları ve düşünürlerinin de yaptığı gibi sonra gelen gelişmelere emsal oluşturacak, hatta dönüm noktası sayılabilecek önemde bazı olay ve süreçleri saptamamız, ortaya çıkarmamız gerekiyor.

Osmanlıların kendi tabiriyle "Devlet-i Âl-i Osman", örneklerine hem Asya hem Avrupa tarihinde bolca rastlanan çeşitli imparatorluklarda olduğu gibi bir sülâle devletiydi. Bu sülâlenin yönettiği ülke, tabii sınırları olan, mesela İran ya da Çin gibi tarih içinde belli bir coğrafi tutarlılığı ya da tanımı olmuş bir bölgeden değil de çeşitli şekillerde ve çeşitli süreçlerde Osmanlı buyruğuna girmiş yörelerden oluşuyordu. Dahası, bu ülkenin yönetiminde pâdişâhın çevresinde oluşan gruplar belli bir ırkın, milletin temsilcisi de değillerdi; yani Britanya ya da Fransa örneklerinde görüldüğü gibi bir milletin diğer milletler üzerinde hakim olması dolayısıyla oluşan imparatorluklara hiç benzemiyordu. Osmanlı yönetici tabakasının belli bir millettten oluşmaması özellikle tercih ediliyordu. Osmanlı sülâlesinin ve çeşitli ırklardan gelerek ya da devşirilerek oluşan ve kendilerine yeni bir Osmanlı kimliği verilen yönetim zümresinin dili Türkçe olsa da bu devletin Türk milletinin üstünlüğü temeline dayanarak kurulmadığı belki tekrarlanmağa gerek olmayacak kadar açık.

Fakat bu yazıda ele almak istediğim 'devlet' olgusu, yönetimin ülke halkı ya da coğrafyası ile olan ilgisi değil. Sülâle devletinde devlet mekanizmasının ve merkez bürokrasisinin padişah kapısı etrafında oluştuğunu kabul

ederek yola çıkıyoruz, ama saptanması gereken şey zaman içinde pâdişâh kapısından bağımsız bir 'devlet' anlayışı ve yönetim yapısının nasıl, hangi şartlarda, ne zaman oluştuğu. Aslında Osmanlıların sülâle devleti niteliğinin devletin yirminci yüzyılda dağılışına kadar sürdüğünü söylemek yanlış olmaz. Ama altı yüzyılı aşkın bir sürede devletin siyasal yapısının yavaş yavaş değişimler geçirdiği de bir gerçek. Bu değişim hızının ondokuzuncu yüzyılda bir ivme kazandığı, hatta 1876'dan sonra, pratikte işlemese bile şeklen meşrutiyet rejimine geçtiği biliniyor. Benim üzerinde durmak istediğim sorun 'devlet'in çok daha önceleri, onaltıncı yüzyılda nasıl algılandığı ve nasıl oluştuğu.

Çapraşık bir olguyu algılayabilmek için basite, ana hatlarına indirgemek gerekiyor. Başlama noktası şöyle konulabilir: Osmanlı ülkesini yönetenlere ülkenin vergi gelirleri dirlik olarak tahsis edilmişti. Padişahın 'havâss-ı humâyûn' denilen dirliği vardı; vüzerâ ve ümerâyâ has-lar; kasaba subaşlarına zeâmetler; köylerde bulunması beklenen sipahilere tımarlar dirlik olarak verilmişti. Dirlik bir sipahinin ya da komutanın kendisine verilen ücreti olarak algılanmamalı. En düşük seviyedeki tımarlının dışındaki bütün dirlik sahipleri, dirliklerinin toplam geliri ile orantılı kapı halkı beslemekle yükümlüydüler. Bu açıdan dirlik, sipahi ve komutanların görevlerini hakkıyla yerine getirebilmek için gerekli olan masrafları karşılamalarına yetecek bir gelir kaynağı oluşturuyordu.

Dirlik sahibi, isterse en düşük gelirli tımarlı sipahi olsun, bağımsız bir gelir kaynağına sahipti. Buna karşılık bir beyin, paşanın, vezirin, hatta padişahın kapısında görev alan ve kendisine efendisinin dirliğinden gündelik ulûfe ödenen bir cebeli, yeniçeri, silahtar, kâtip, vb. o kapı içindeki görevi ve rütbesi ne kadar yüksek olursa ol-

sun efendisinin kapısı halkından sayılır; bağımsız dirliğe kavuşana kadar bir kapının kuludur. Devlet pâdişâhın devletidir, ama dirlik sahipleri de genel gelirden aldıkları payla yönetime katılırlar. Taşra vilayetlerine padişahın atadığı beylerbeyiler ve sancakbeyleri kendi kapıları halkı, kendi kâtipleri ve cebeli askerleriyle bölgelerinin hakimisi olurlar. Tabii bu vilayetlerin çoğunda padişahın kendine tahsis edilmiş havâss-ı humâyûn da vardır ki bu bölgelerin vergi gelirlerinin toplanması, dolayısıyla yönetimi, padişahın kendi kapı halkından atadığı görevlilere, ya da belli bir gelir kaynağı olan mukataa iltizama verilmişse mültezime bırakılır.

Daha dar bir anlamda, bir merkezi yönetim yapısına eğilirsek 'devlet' bürokrasisi dediğimiz padişah kapısından başka bir şey değildir. Başlıca karar meclisi, 'divân-ı humâyûn'dur, yani pâdişâhın divânı; padişahın sarayında toplanır. Tarihçilerin kısaca devlet bütçesi dedikleri havâss-ı humâyûn gelirlerinden ve harcamalarından başka bir şey değildir. Kâtipler pâdişâhın kapı halkı sayılır; aldıkları ulûfe ya da aylık (müşâhere) pâdişâhın kendi gelirlerinden karşılanır. Bu anlamda denebilir ki, örneklerine onaltıncı yüzyılda görmeğe başladığımız, kendilerine ulûfe ya da aylık yerine dirlik (tımâr ya da zeâmet) tahsis edilen ilk kâtipler, bağımsız gelir kaynaklarına sahip olmak dolayısıyla bağımsız bir bürokrasinin ilk temsilcileridir.

Gene onaltıncı yüzyıl boyunca gözlenen bazı gelişmeler, sülâle devleti kavramı içinde pâdişâh kapısıyla devlet yapısı arasında bir ayrışma sürecinin habercisi sayılabilir. Pâdişâhın kapıkulu askeri, yaya yeniçeriler ya da 'altı bölük halkı' denen atlı birlikler olsun, kendi efendilerinin emrinde ve komutasında sefere gitmeğe alışmışken ilk defa XVI. yüzyıl başlarında, değişik cepelerde değişik askerî harekât gerektiğinde pâdişâhın komutasında değil bir vezîr-i azamın komutasında sefere koşulduklarında bu durumu çok yadırgamışlardı. Pâdişâh kapısına mahsus olan topçu birlikleri de ateşli silahların gerektiği durumlarda pâdişâhın katılmadığı seferlere de gönderilir oldu. Gene askeri nedenlerle serhadlerde kale tamiri ya da yapımı için gerekli kaynakların yöresel gelirlerden karşılanamadığı durumlarda pâdişâhın havâss-ı humâyûn gelirleri bu maksatlara aktarılabilir oldu. Böylece pâdişâh gelirlerinin ve kapı halkının 'pâdi-

şâh kapısı üstü' diye tanımlanabilecek 'devlet' gereklerine tahsisi söz konusu olmuştu.

Pâdişâh kapısı ile bağımsız bir devlet yapısının ayrışma sürecinde vezîr-i azamın konumu da ele alınmalı. Vezîr-i azam, pâdişâhın vekili sıfatıyla daha XV. yüzyıldan beri divân-ı humâyûnün yöneticisi olmuştu. Sokullu Mehmet Paşa'nın sır katibi olan ve *Münşeat üs-Selâtin* ile şöhret bulan Feridun Ahmet Bey, efendisinin isteği üzerine yazdığı ve 1568'de II. Selim'e sunduğu *Nûzhet ül-Esrâr* adlı eserinde iki yıl önceki Zigetvar seferini ve Kânunî Sultan Süleyman'ın sefer sırasında ölümünden sonra saltanat değişiminin nasıl oluştuğunu anlatır. Tabii Sokullu Mehmet Paşa'nın siyasetinin ne kadar başarılı olduğunu, vezîrin pâdişâha nasıl sadakâtle hizmet verdiğini göstermek için yazıldığı açık olan bu kitabın yansız olduğu söylenemez. Fakat kitabın pâdişâha takdim edildiğini, dolayısıyla Sultan Selim'in hoşlanmayacağı ve kabul edemeyeceği ifadelerden kaçınılmış olması gerektiğini de teslim etmeli. Feridun Ahmet Bey'in anlatımıyla divân-ı humâyûnda devlet siyasetini saptayan vezîr-i azamdır. Bu anlatışa göre Sokullu Mehmet Paşa'nın selefi döneminde Semiz Ali Paşa'nın siyaseti uygulanıyordu. Sokullu Mehmet Paşa ise vezîr-i azam olunca ikinci vezir olarak bulunduğu divanda kabullendiği, ya da itiraz etmediği bu siyaseti değiştirdi, kendi siyasetini uygulamaya başladı. Bu anlatıştan çıkan görünüm vezîr-i azam değişikliğiyle yeni vezîrin görüşleri doğrultusunda yeni yaklaşımların ve uygulamaların geliştirilebileceği. Feridun Ahmet Bey ayrıca Sokullu Mehmet Paşa için kullandığı "devlet-i hazret-i vezîr-i azam" ifadesiyle pâdişâh kapısı dışında oluşan bir yapıyı îmâ ediyor. Tabii bunların yanında "pâdişâhın devâm-ı devleti" ya da "devletli pâdişâhın eyyâm-ı devletlerinde" gibi ifadelerle devletin, pâdişâhın devleti olduğu gerçeğini vurguluyor.

Nûzhet ül-Esrâr'da olduğu kadar Selânikî Mustafa Efendi'nin tarihinde de ayrıntılarıyla anlatılan 1566 saltanat değişimi olayı bazı yönleriyle konumuza ışık tutuyor. Devlet ne idi? Yeni sultanın tahta çıkması ve devleti üstlenmesi nasıl oluyordu? Bu soruların kesin cevabından Osmanlılar da emin değildi. Sorun "verâset usûlü" değil. Osmanlı saltanat verâseti, özellikle Halil İnalcık'ın çözümlemeleriyle aydınlanmıştı. 1566 yılında da hangi şehzadenin tahta geçeceği sorusu çoktan cevaplan-

dırılmıştı; Sultan Süleyman'ın halefi, 1553'de Şehzâde Mustafa'nın öldürülmesi ve 1558'de Şehzâde Bayezit'in Şehzâde Selim'e yenilmesi ile belirlenmişti. Konumuz açısından önemli olan, tahta tek aday bile olsa bu şehzâdenin tahta çıkışı ve saltanatı ele almasının, devletin başına geçmesinin adımlarını saptamak.

1566 yılındaki saltanat değişiminin özelliği, Kânunî Sultan Süleyman'ın sefer sırasında, serhadde ölmüş olması ve Kütahya'da vali olan Şehzâde Selim'in nerede ve nasıl tahta geçeceğinde hissedilen belirsizlik. Burada önemli bir nokta da valilik görevinde, olası bir pâdişâhlığa hazırlanan şehzâdelerin de kendi kapıları, kendi danışmanları olması ve saltanat değişimi sırasında pâdişâh kapısı ile tahta aday şehzâdenin beraberindeki kapı halkının nasıl bağdaştırılabileceği. Bu noktayı biraz aşağıda ele almak üzere şimdilik bir tarafa koyalım, fakat 1566'da Şehzâde Selim'in kararsızlığında Sokullu Mehmet Paşa'dan aldığı önerilere karşı kendi danışmanlarından değişik telkinler almasının önemine de işaret edelim.

Vezîr-i azamın Şehzâde Selim'e önerdiği, bir an önce ordunun bulunduğu serhadde gelmesi ve orada babasının kapı halkının efendisi ve hakimi olarak tahta geçmesiydi. Şehzâdenin Kütahya'daki danışmanları ise ordunun ve dolayısıyla vezîrin ayağına gitmektense İstanbul'a saraya gidip orada tahta çıkmasını önerdiler. Bu önerinin gerisinde, şehzâde kapısının pâdişâh kapısına dönüşmesi sürecinde Kütahya erkânının kendilerine önemli mevkiiler edinme düşüncesi olduğunu kabul etsek bile, tahta geçme olayının nerede olması gerektiği sorusunda belirsizlik olduğu da anlaşılıyor. Merkez neresi sayılıyordu? Şehzâdenin neyi ele geçirmesi gerekiyordu? Osmanlı ülkesi yerleşik, tarıma ve ticarete dayalı bir ülke olmakla beraber Osmanlı sülâlesinin saltanat anlayışında İç Asya-Türk gelenekleri hâlâ geçerliliğini koruyordu. Bu bakımdan, Osmanlı sülâlesi yüzyılı aşkın bir süredir İstanbul gibi belki de dünyanın en tabîî bir başkentine sahip olsa da 'başkent'in 'pâdişâhın bulunduğu yer' olarak tanımlanması ve algılanması da sürmekteydi. 'Devlet' de hâlâ pâdişâh kapısından ibaret olarak görülebiliyordu.

Şehzâde Selim ise danışmanlarının telkiniyle başkentine gidip orada sarayına yerleşmeyi tercih etti. Pâdi-

şâhlar sefere çıktıklarında başkentlerini bir şehzâdeye değil bir paşaya emanet ediyorlardı. Doğuya sefer açıldığında eğer bir şehzâde Rumeli muhafızı olarak bırakılırsa (mesela 1514'de Çaldıran seferinde Şehzâde Süleyman) o şehzâde Edirne'de kalıyordu. Herhalde şehzâdenin başkente girmişken tahtı da ele geçirmeğe kalkışmaması için konulmuş bir gelenektir bu; Osmanlı anlayışında İstanbul'un önemini de vurguluyor. Zigetvar seferi sırasında da İstanbul Şehzâde Selim'e değil İskender Paşa'nın muhafazasına bırakılmıştı. Belki bu durumu da düşünerek Şehzâde Selim artık saltanat için önemli olanın İstanbul'a girmek olduğuna hükmetti ve Topkapı Sarayı'nda tahta oturdu. Böylece pâdişâh olmuş görünen Şehzâde Selim'in daha sonraki hareketleri ise kendisinin de durumdan emin olmadığını gösteriyor. Zigetvar seferi sırasında İstanbul'da kalmış olan saray halkının biatıyla cülûs eden Selim, pâdişâhlığının sahihliğine güvenemediği için olacak, sarayda dağıttığı cülûs bahşisi ve diğer masrafları için hazineyi açtırmak istemedi ve kızkardeşi, Rüstem Paşa'dan dul kalan ve serveti ile meşhur Mihri-mah Sultan'dan borç almağı tercih etti. Durumdan tedirgin olduğu anlaşılan Selim, Sokullu Mehmet Paşa'nın tekrarladığı ricaları üzerine İstanbul'da ancak üç gün kaldıktan sonra seferdeki kapıkulunun da efendisi olmak için, artık Zigetvar'dan dönüşü geçen orduyla buluşmağa gitti. Belgrad dışında Sokullu Mehmet Paşa'nın getirdiği orduya kavuşan Selim'in durumu belirsizliğini koruyordu. Vezîrin önerisi asıl cülûsun ordugâhda, yeni pâdişâhın kendi ağzından seferdeki kapıkullarına cülûs bahşisi verileceğini ilânıyla yapılması yolundaydı. Kütahya erkânı ise Selim'in zaten İstanbul'da cülûs ettiğini, İstanbul'da kalmayı tercih etmiş olabileceğini, sefere gelmesinin gerekmediğini tekrarlayarak karşı çıkıyorlardı. Sonunda Selim, vezîrinin önerisini kabul etti ve ordugâhda cülûs etti.

Sultan Selim, Kütahya erkânının dediği gibi gereksiz yere iki defa mı tahta çıkmış sayılmalı? Yoksa İstanbul'daki cülûsu geçersiz miydi? Osmanlılar da geleneğe bakıp cevaplandırmağa çalışıyor böyle temel soruları, fakat 1566'daki özel duruma tam emsal sayılabilecek ve 'geleneğin' gelişmesine yarayabilecek örnek de yoktu. Çeşitli ve zıt görüşler ileri sürülebiliyordu, sonunda pâdişâhın iknâ olarak belli bir şekilde davranması ile olu-

şuyordu gelenek. Bu durumda, Sokullu Mehmet Paşa'nın ya da Selim'in Kütahya'dan gelen çevresinin sadece kişisel durumlarını ve kısa süreli çıkarlarını kollayarak davrandıklarını ileri sürmek, sonunda devletin niteliği gibi çok temel bir konuda Osmanlı devlet adamlarını aşırı hafif ve basit bir düzeye indirgemek olur. Gözlemlememiz gereken, devletin merkezinin başkentte mi olduğunda mı sayılacağı, devlet yapısının kapıkulundan mı oluştuğu ya da daha geniş bir tanımlamaya doğru mu evrildiği şeklindeki gelişmeler. Bazı durumların ve yeni gelişmelerin birbirlerine zıt oldukları halde aynı süreçte gözlenebilmesi de şaşırtıcı sayılmamalı. Başlangıçtan beri konuyu ele alış şeklimize göre 1566'da Sokullu Mehmet Paşa'nın görüşlerini daha muhafazakâr saymamız gerekiyor; ordugâh yerine başkenti, seferdeki kapıkulu yerine merkezdeki devlet yapısını daha önemli sayan Kütahya erkânının ise gelişen bir duruma daha yakın bir konumda göründükleri söylenebilir.

Yeni pâdişâh neyi, ne kadar değiştiriyordu? Devlet görevlileri ve siyaseti ne kadar değişiyordu yeni pâdişâhın cülûsuyla? Bu sorulara daha kolay cevap bulmak mümkün, fakat cevaplar gene basit değil. Bir bakıma yeni pâdişâhla yeni bir dönem açıldığı söylenebilir, meselâ dış ilişkilerde eski anlaşmaların yenilenmesi söz konusudur. Ülke yazımında (tahrirlerde) bir süre geçmişse yeni yazım uygulanır. Biraz sonra daha yakından göreceğimiz gibi, pâdişâh sarayındaki görevlilerin değişimi de aynı yönde bir işarettir. Buna karşı bütün devlet kadrolarında bir değişimden, hele divân-ı humâyûnun üyelerinin tamamen yenilenmesinden kesinlikle söz edilemez. XVI. yüzyılın sonlarına gelirken artık 'eski bir gelenek', ya da Osmanlı deyimiyle 'kânun-u kadîm' halini almış uygulama, kesin bir kıdem sırasına dayanıyordu. En üst kademelerde, mesela vezâret değişiminde kimin ilerleyeceği belliydi. Vezîr-i azam yerinden emin olmayabilir, ama pâdişâh onu değiştirecekse yerine ikinci vezîri getireceği kesin sayılır bu geleneğe göre. Sokullu Mehmet Paşa da 1566'da yerini koruyacağına güvenemiyordu, ama Selim pâdişâhlığının ilk günlerinde onun önerilerini kabul etmeğe karar verdikten sonra yerini sağlamlaştırmış oldu.

Pâdişâhın divânını değilse bile saray görevlilerini, kapı halkını değiştirmesi daha kolay, hattâ beklenen bir durumdu. Bu konuda da iki noktaya işaret etmek gere-

kir. Birincisi, sarayın devlet merkezi olduğu kadar pâdişâhın ailesi, kadınlarıyla beraber yaşadığı bir yer olması. İkinci nokta ise yeni pâdişâhın şehzâdeliğindeki valilik sarayında kendi saray halkı olması. Bu bakımdan yeni pâdişâhın harem halkını Eski Saray'a göndermesi, kendi haremiyle gelmesi çok doğal. Harem dışında, enderun (iç saray) ve bîrun (dış saray) görevlilerinin durumu ise daha değişik. Enderun, pâdişâhın kişisel hizmetinde çalışıp daha sonra bîruna ve taşrada göreve hazırlanan iç oğlanlarının eğitim yeri sayılabilir. Hizmeti ve terbiyesi yeterli kıdemli iç oğlanları belirli aralıklarla, özellikle de saltanat değişiminde Osmanlı deyimiyle 'çıkma' denilen düzenlemeyle bîruna görevlere gönderilir, çoğu 'altı bölük halkı' denilen atlı bölüklerine (silahdar, sipahi, sağlı-sollu gurebâ ve ulûfeciler) katılır. Kapıkulu askerine, yani yeniçeriler, altı bölük halkı, cebeciler, topçulara da kıdem, rütbe, ve aldıkları ulûfe miktarına göre belirlenen tımarlar verilir, böylece kapıkulluğundan çıkıp bağımsız dirlik sahibi olurlar. Bîrunun yüksek rütbeli ağaları da taşrada zeâmet, hattâ sancakbeyliği alıp bağımsız görevlere çıkarlar.

Olağan durumlarda sancakbeyliğinden tahta gelen bir şehzâdenin nisbeten az sayıda kapı halkının bir kısmını çıkma yoluyla sayısı azalan pâdişâh sarayına getirmesi, ya da bazılarını dirlik vermesi yadırganacak bir durum değil. Fakat 1566 saltanat değişiminin diğer bir özelliği Selim'in Kütahya'daki şehzâde kapısının olağandan çok daha büyük olmasıydı. Şehzâde kapılarının büyüklüğü ile ilgili bazı belgeler bulunuyor. Mesela Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki bir defter (D9706/3; bu defteri bana tanıtan Arşiv Müdürü Sn. Ülkü Altındağ'a teşekkür ederim) Şehzâde Mehmet'in 1541 yılında Manisa'daki bîrun halkının sayısını 552 kişi olarak belirliyor. Olağan sayılabilecek bu miktara çok daha az sayıda olan harem ve enderun halkını da katmak gerekir. Selim'in Kütahya sarayı halkının tamamı hakkında bir belgeye rastlamadım. Osmanlı Arşivi'nde saklı 1560-62 tarihli bir defterde (MAD 903) Selim'in Konya'daki sarayında sadece harem ve enderun halkı olarak üçyüze yakın kişi görülüyor. Bîrun halkının harem ve enderundan kat kat çok sayıda olması beklenir; nitekim tarihlerde 1566'da Selim'in bîrun halkının sekiz bine ulaştığı söylenir. Bir şehzâdenin olağan sancakbeyliğinde bulundur-

duğu kapıyı belki on kat aşan bu miktar, Selim'in kardeşi Bayezit'le 1558'deki savaşı sırasında kapısına kattığı Anadolu asker dolayısıyla bu kadar yüksektir.

İşte bu sayıda bir şehzade kapısını pâdişâh sarayı ile bağdaştırmak önemli bir sorun olarak görüldü 1566 yılında: 'çıkma' nasıl yapılacak, kimler ne dirlik alacak? Zigetvar'dan dönen kapıkulu ile Kütahya'dan kalkıp bir kısmı İstanbul'da kalan, bir kısmı Belgrad'a kadar gelen şehzâde askerleri arasındaki çekişme İstanbul'a dönüş yolunda neredeyse düşmanlık derecesine yükseldi ve zaman zaman çatışmalar çıktı. Hattâ İstanbul'a girilip yeni pâdişâh sarayına yerleştiğinde kapıkulu vüzeranın yolunu kesip beklenti ve isteklerini zorbalığa yüz tutan bir sertlikle belirttiler. Pâdişâhın cülûs bahşişini geciktirmeden ödemesi, dirliğe çıkmalarda kapıkulunu kayırıp Kütahya askerini bekletmesi ve dağıtması ile sorun çözülebildi. Burada olduğu gibi başka davranışları da Selim'in babasından devraldığı vezirler ve saray halkına yanaşıp şehzâdelik erkânını ve askerini geri çekmek suretiyle saltanat değişiminde devlette devamlılık ve sürekliliği kollamak çabası olarak görülmeli.

Sekiz yıl sonra, 1574'de II. Selim'in ölümü ve Manisa'da sancakbeyliğinde bulunan Şehzâde Murat'ın cülûsu da konumuzla ilgili ipuçları sağlıyor. Gerçi 1574'de sefer söz konusu olmadığı için şehzâdenin nerede cülûs edeceği sorunu yoktu ortada. Hâlâ vezîr-i azamlığı sürdüren Sokullu Mehmet Paşa'nın haberi üzerine Şehzâde Murat derhal İstanbul'a koştu ve hemen tahta geçti. Kapıkuluna cülûs bahşışı de hemen ve tam tamına ödendi. Bu olayda ilginç olan yönler gene şehzâde kapısının pâdişâh kapısı ile bağdaştırılması konusunda ortaya çıkıyor.

Şehzâde kendisi kısa sürede İstanbul'a gittiği halde kapısı Manisa'da bir müddet daha kaldı, hattâ Manisa'da şehzâde kapısına asker alınma devam etti. Manisa'da şehzâde defterdarı olan Kara Üveys Çelebi oradaki masrafları karşılamak için şehzâde hazinesinden ödemeleri sürdürdü. Daha sonra divânda Kara Üveys Çelebi'nin bu davranışı yerildi: şehzâde pâdişâh olduğu anda hazinesi artık Manisa'daki adamlarının kontrolünden çıkmış, pâdişâhın başdefterdarının denetimine alınmış sayılıyordu. Teftiş sonunda Üveys Çelebi aklandı, ama pâdişâha şehzâdeliğindeki yakınlığına güvenmemesi gerektiğini de

anlamış oldu. Merkezdeki devlet görevlilerinin şehzâde kapısı mensuplarına üstünlüğü gene kanıtlandı böylece.

Şehzâde Murat'ın kapısı askerlerinin durumuna gelince, Osmanlı Arşivi'ndeki bir defter (MAD 1324) bu kişilerin sayısı ve nasıl görevlendirildikleri hakkında çok ender rastlanacak bilgi sunuyor. Bu belgenin önemi dolayısıyla biraz daha ayrıntılı tanıtmak yararlı olur. Defter, içindeki bazı kayıtlardan anlaşıldığı kadar Sultan Murat tahta çıktıktan sonraki haftalarda, en geç Ocak 1575'de (H. 982 Ramazan sonu), bazı bölümleri kendisine sunulmak üzere hazırlanmış. O tarihte şehzâde kapısında bulunan 259 ağa ve diğer yüksek rütbeliler ile toplam sayısı bin beşyüzü geçen asker ve diğer görevlilerin kıdemi, yani kaç yıldır şehzâde kapısında görev yaptığı, aldıkları ücretler, bazılarında nereden veya kimin ricasıyla şehzâde kapısına alındıkları, ve bir kısmının cülûstan sonra nasıl görevlendirilecekleri belirtiliyor. Pâdişâha sunulan bölümler çok özenli yazıldığı gibi, bu bölümlerde bazı görevlilerin isimlerinin yanında yarı harekeli pek işlek olmayan bir elle atama notları yazılmış olduğu görülüyor; bu notların sultanın kendi el yazısı olduğu düşünülebilir.

Arşivde tek defter olarak kayıtlı olan bu belge aslında dört değişik bölümden oluşuyor. Defterin şimdiki sahife numaralandırılmasında 43.-49. sahilelerde kayıtlı bir 'müşaherehorân mevâcib' (aylık ödeme) defterinden çıkarılan liste 71.-81. sahilelerde özenle temize çekilmiş ve 'Saâdetlû pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerinin rikâb-ı humâyûnları ile gelen ağalar ve müteferrikalar ve çaşnî-gîrler ve çavuşlar kullarının defteridir' başlığıyla sultana takdim edilmiş. Defterde şimdi 51.-70. ve 82.-102. sahilelerde görülen mevâcib listelerinden çıkarılarak temize çekilen sunuş listesi ise 1.-41. sahilelerde, 'Saâdetlû pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerinin rikâb-ı humâyûnlarıyla gelen kullarının defteridir' başlığıyla yer alıyor.

Sultan Murat'ın şehzâde kapısındaki en yüksek rütbeli görevliler, yani miralem, yedi kapıcıbaşı, ve birinci mirahur arpalıkla emekli olmuş. Nişancı Ahmet Bey 45 akçe olan gündeliği 116 akçeye çıkarılarak pâdişâh sarayında müteferrikalar (seçkinler) zümresine alınmış ki bu da şerefli bir emeklilik sayılmalı. Bu durumun tek istisnası ise yukarıda adı geçen defterdar Üveys Çelebi. Üveys Çelebi gerçi önce teftişe uğradı; pâdişâh defterdarlığına

gelmesine kıdemi ve tecrübesi yeterli değildi, fakat bir süre sonra beylerbeyiliğe yükseltildi. Toplamı 259 olan bu üst gruba katılan 17 imam ve müezzin, yedi doktor, 26 kâtip, 50 müteferrika, 95 çavuş, 65 diğer kişinin geleceği ise sonraya bırakılmış.

Ağaların, yani üst grubun dışındaki bin beşyüzü aşkın şehzâde kapısı mensubunun durumu çok ayrıntılı belirtiliyor. En büyük grupları oluşturan sipahiler (230 kişi), silahtarlar (114), ulûfeciler (52), gureba (45) kapıcılar (76), ve sekbanlar (128), şehzâdenin 13 yaşında ilk defa sancağa çıktığı 1557 (H. 966) yılından başlayarak, İstanbul'dan çıkışında saraydan kendi maiyetine verilenler, Konya ve Kütahya'da kapıya alınanlar, kapı içinde ilerleyerek daha üst gruba alınanlar, 1561 (H. 970) yılında şehzâde'nin Manisa'ya gelmesinden sonraki yedi yılda yazılanlar, 1569-1574 arasında görevlendirilenler, ve sonuncu olarak çeşitli kişilerin ricasıyla kapıya alınanlar diye gruplandırılıyor.

Defterin ilgi çekici yanlarına kısaca işaret ettikten sonra tekrar asıl konumuza yaklaşalım ve bu gruplardan bir örneği daha yakından ele alalım. Şehzâde kapısındaki atlı bölüklerinden en üst grup sayılan ve toplam sayısı 230 kişi olan 'Cemaat-ı ebnâ-yı sipahiyân' içinde '966 yılından 970 yılına değin Konya'da ve Kütahya'da yazılıp saâdetli Pâdişâh hazretleriyle Manisa'ya bile [beraber] giden sipahi oğlanı kullarıdır' altbaşlığıyla tanımlanan 41 kişi için "beşer akçe terakki ile silahdarlar zümresine ilhak buyuruldu" diye not düşülmüş. Sipahilerden 85 kişilik ikinci grup 'Harem-i şeriften çıkub sipahi oğlanlarına ilhak olunan bunlardır' diye tanımlanmış, bu grup da ulûfelerine beşer akçe ilave ile silahtar yapılmış. 'Solaklardan ve sekbanlardan ve teberdarlardan ve gayriden sipahi oğlanlarına ilhak olunan' 19 kişilik üçüncü grup ile 970-977 (11561-69) arasında yazılan 13 kişiden oluşan dördüncü grup dörder akçe terakkiyle sağ ulûfecilere katılmış. 1569-74 arasında yazılan 32 kişi gene dörder akçe terakki ile bu defa sol ulûfecilere buyurulmuş. 'İltizam sebebi ile', yani tavsiye ve rica ile alınan 67 kişi için ise "tımar taleb edenlere tımar, kabul etmeyenler ulûfesi ile sol ulûfecilere buyuruldu" diye not düşülmüş.

Bu örnekte gördüğümüz gibi diğer gruplarda da gözlenebilen durum, şehzâde kapısından pâdişâh sarayına gelenlerin ulûfelerinde arttırma yapılırsa bile kendileri-

ne bir alt grupta görev verildiği. Sipahilerden sonra gelen silahtarlar pâdişâh sarayında sağ ve sol ulûfeci, ulûfeciler sarayda gureba bölüklerine alınıyor. Bu listede çok ilginç görünen diğer bir durum ise "saltanat haberi geldikten sonra yazılması ferman olunanlar" diye nitelendirilen bir grubun olması. Bu kişilerin Şehzâde Murat'ın artık pâdişâh olduktan sonra fakat, alelacele ve Sultan Murat'ın fermanıyla hâlâ şehzâde kapısına yazılmaları, hemen hepsinin bir ricâcı aracılığıyla kayırılmasından ötürü olsa gerek. Anlaşılan amaç, artık şehzâde kapısı mensubu sayılan bu kişilerin böylece başka bir göreve geçebilmelerini sağlamaktı. Altbaşlığın yanına "üçer bin tımar verildi" yazılmakla beraber sahifenin üstündeki, belki Sultan Murat'ın kendi eliyle düşülen bir notta "kimi cebeci, kimi topçu, kimine hâlince tımar tedarik oluna" deniliyor. Dönemin yazarları III. Murat'ın saray düzenini bozmağa yüz tutan gelişmelere yol açtığından yakınırırlar; belki şehzâde kapısından gelen çok kişinin daha düşük rütbeyle de olsa saraya alınmaları, hattâ alelacele yazılan bazı kişilere birkaç gün içinde bu şekilde saray yolunun açılması bu yakınmanın ilk sebebi sayılabilir.

Şehzâde Murat'ın 1574'de Manisa'daki kapısı, babasının 1566'da Kütahya'daki kapısından çok daha küçük olmasına rağmen tahta çıkmadan önce 14 yıl sancakbeyliği yapması dolayısıyla gittikçe büyümüştü. Sultan Murat'ın büyük oğlu Şehzâde Mehmet ise 1566'da Manisa'da doğdu; doğum müjdesinin Zigervar seferine çıkan dedesi Sultan Süleyman'a ulaştırıldığı kaydedilir. Şehzâde Mehmet 1583'de sancağa çıkıp İstanbul'dan Manisa'ya giderken daha ilk baştan kendisine saraydan verilen kapı halkının iki bine ulaştığı söylenir. Bu örneklerle baktığımızda XVI. yüzyıl boyunca şehzâde kapılarının gittikçe büyüdüğü gözlemlenebilir. Fakat bu büyüme, şehzâde kapılarının öneminin arttığına bir işaret sayılmamalı. Aynı süreçte pâdişâh kapısının, ve hattâ vüzerâ ve ümera kapılarının ne kadar çok büyüdüğünü düşündüğümüzde söz konusu olan şehzâde kapılarının özel bir siyasal güç arttırması değil, genel bir gelişmeye ayak uydurması olarak algılanmalı.

Pâdişâh kapısının 'devlet' olgusunun odak noktası olduğundan yola çıktık, tahta çıkan şehzâdelerin sancaklarından getirdikleri kapı halkının pâdişâh sarayı ile eklemlenmesi örneklerine kısaca göz gezdirdik. Başlan-

gıçta sorduğumuz soru, XVI. yüzyıl boyunca pâdişâh kapısı ile ondan bağımsız olmasa bile ayrı bir yönetim anlayışı ya da yapısı oluşumunun ne dereceye kadar sezinlenebileceği idi. Aslında pâdişâh kapısından ayrı bir devlet yapısının ancak XIX. yüzyılda söz konusu olabileceğini kabul etmekle beraber XVI. yüzyılda da merkezî yönetimden beklentilerin çoğalması ve bu beklentilerin niteliklerinin çeşitlenmesi dolayısıyla saltanatın daha yüksek, dolayısıyla daha simgesel bir duruma gelmesi, 'dev-

let'in ise gittikçe vezîr-i azamın çekip çevirdiği bir yapıya dönüşmesinin işaretlerini görebiliyoruz. Gene Feridun Ahmet Bey'in deyişiyle "ırz-ı din ü devlet ve namus-ı âyin-i saltanat" ya da "erkân-ı devlet ve a'yân-ı saltanat" sözlerinde 'devlet' ve 'saltanat' kavramları, Osmanlı ifadesinde sık sık rastlandığı gibi bir bütünü tamamlayan sözler olarak anlaşılabilir. kavramların ayrışmasına da işaret sayılabilir.

DEVLET İDARESİ VE DİN

OSMANLI'DA DİN-DEVLET İLİŞKİLERİNİN
TEORİK VE TEOLOJİK BAĞLARIYLA UYUMU

43

OSMANLI'DA DİN-DEVLET İLİŞKİSİ

56

OSMANLI DEVLETİ'NDE DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ
ÜZERİNE BAZI NOTLAR

67

OSMANLI'DA DİN-DEVLET İLİŞKİLERİNİN TEORİK VE TEOLOJİK BAĞLARIYLA UYUMU

PROF. DR. YÜMNİ ŞEZEN
MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

*J*ncelememize esas teşkil eden din-devlet ilişkisinden maksat, sultan, halife, cumhurbaşkanı ve benzeri makamların irdelenerek bir şekil meselesini tartışmak değildir. Osmanlı'da da tahlilleri sadece padişah meselesine bakarak yapmak yanıltıcıdır. Padişahlık meselesi sistemin yapısını anlamaya yetmez. Padişahlığın da içinde bulunduğu esas sistemi anlamak gerekir.

Devlet mi dine tâabi, din mi devlete tabidir, yoksa aralarında bağımsızlığın geçerli olduğu bir işbölümü mü vardır; kanun üretiminde dinin yeri ve rolü nedir; hukuki statü ile dini statü arasındaki ilişki nasıldır; kuvvetler ayrılığı ilkesi mevcut mudur, mevcut ise nasıl işlemektedir; bu meselelerin anlaşılması, Osmanlı'da din-devlet ilişkisinin anlaşılmasını ve yorumunu mümkün kılabilir. Bu makalede sorularımızın cevabını ayrıntılarıyla incelememizin mümkün olmadığı takdir edilecektir. Daha ileri araştırma ve incelemelerin teklifini de taşıyan, öz noktalara dokunan temel meseleler ve genel ilkeler üzerinde duran bir çalışma yaptığımız anlaşılacaktır.

Konumuz ile ilgili incelemede, dikkat edilmesini istediğimiz diğer bir husus, Osmanlı kimliğini yansıtan dönemlerin iyi tespit edilmesidir. Osmanlı'nın son asırlarını, yenileşme ve Batıya yönelme dönemlerini alıp, buna göre tahlil ve yorumlara başvurmak, isabetli olmayabilir. Günümüzle ilgisinin cazibesi ve arşiv araştırmasına fazla ihtiyaç duymama kolaylığı, incelemeleri daha çok son dönemlere yöneltmiştir. Oysa bu dönemler Osmanlı'nın kendisini tam olarak ifade etmez. Değişimin, çözüm aramanın, istifadenin, aktarma ve kopyacılığın yoğunlaştığı bu dönemler, Osmanlı'yı Osmanlı yapan

özünü kavramakta bizi yanıltabilir. Mukayese imkanı verme gibi bir faydası varsa da, kendisi olduğu ve kendisinden emin olduğu 1700 senelerine kadarki dönemin Osmanlısına bakmak daha doğru olur kanaatindeyiz.

Osmanlı ile ilgili araştırma ve incelemeler, yeterli olmamakla beraber gittikçe zenginleşmektedir. İdeolojik karakterli olanlar da buna dahildir. Osmanlı devlet nizamını, İslami ve hukuki bir yapıda görmeyerek, hatta bunun için oldukça gayret sarfederek, onu, çizgileri çoğu ideolojik olarak belirtilmiş modellere uydurup açıklama yoluna gidenler oldu. "Feodal Tıp", "Despotik Tıp", "Doğu Despotikliği", "Bizans Örneği", "ATÜT Örneği" "Ruhi Hakimiyet Tipi", "Teokratik Tıp", "Örfi Sultanlık", "Yarı Teokrasi (Yarı Laiklik)" Osmanlı için biçilen gömlekler olmuştur. Şunu da ilave etmeliyiz ki bunların çoğu din-devlet ilişkisini esas almamaktadır.

Osmanlı'yı böylesi modellere sokma mecburiyeti hissetmeden, din-devlet ilişkisindeki tavırlarını, referanslarını, varsa bu referanslarına uygunluk problemlerini, objektif ölçüler içinde, tartışmalara da yer ayırarak, anlamaya çalışacağız. İktisadi ve idari yapı ve işleyiş, eğitim-öğretim ve dini uygulamalar, tekkeler, devşirme sistemi ve bunun faydalı veya zararlı oluş tartışmaları, padişahların Türk olmayan kadınlarla evlenmeleri ve benzeri meseleler, bu makalenin sınırları dışındadır. Her sosyal meselenin birbiriyle ilişkisini ve etkileşimini bilmekle beraber, bütüncü yaklaşıma ve genel determinizme başvurmak istemiyoruz. Makalemizin başlığı, bu belirlemeleri yapmamıza gerek bırakmıyor denebilirse de, Osmanlı deyince, torbamızdaki her şeyi dökme alışkanlığımız, böyle bir hassasiyeti bize hatırlatmaktadır.

OSMANLI'DA DİN-DÜNYA VE DİN-DEVLET AYIRIMI VAR MIDİR?

Osmanlı'ya zaman zaman yöneltlen "laik idi", "yarı laik idi" iddialarını anlayabilmek, doğru olup olmadığına karar verebilmek için, İslam'ı iyi bilmeli, din-devlet ayırımına mesnet teşkil eden din-dünya ayırımına ait Osmanlı'nın tavrını özellikle bilmeye çalışmalıdır. Din-dünya ayırımına bağlı din-devlet ayrımının, laiklik meselesinde önem arzettiği malumdur. Din-devlet ayrımı, sosyal bilimcilerin ve ilgili diğer uzmanların, bizim de paylaştığımız kanaatlerine göre, laikliğin sonucu değil, başlangıcıdır. Laiklik süreci, din devlet ayırımıyla oluşmamakta, laisizmle ve sekülerizmle sonuçlanmaktadır. Osmanlı zihniyetinde böyle bir ayırımın olup olmadığını bilmemiz, onu laikliğe benzer bir düzenin habercisi olmaya müsait bulunup bulunmadığını anlamamızı kolaylaştırır.

Osmanlı Devleti, daha kuruluşunda din-devlet birlikteliği içindeydi. Bu, elbette tabii idi. O dönemde başka türlü düşünülemezdi. Osman Bey'in çevresindekiler ve devletin manevi mimarları, Şeyh Edebalı, Dursun Fakih, Elvan Çelebi, Türkmen Babaları, daha çok sayıda ilim, iman, irfan adamları olmuştur. Osmanlı Devleti ilk defa kurulan bir Türk devleti olmadığı için, böyle bir zemin, yenilemiş olduğu devletin geleneği içinde zaten mevcuttu. Yeni devletin başlangıcındaki bu durum, 600 küsur yıllık hayatı boyunca devam etti. Âlim, fakih, şeyh ve dervişlere devletçe verilen önem, zaman ve şartlara göre değişiklik göstermekle beraber, din-devlet birlikteliğinin göstergelerinden biri oldu. Yenileşme ve çöküş dönemlerinde de din-devlet ilişkisi devam etmiş, reformcu padişahlar ve devlet erkânı, tavırlar yeni olsa da ve klasik dönemle aynı muhtevayı taşımasa da, meşruiyet bunalımı yaratmama yollarını aramışlar ve devlet olarak din ile ilişkiyi asla kesmemişlerdir. Tanzimat Fermanı'nın ilk cümleleri bunu anlamamıza yeter: "Herkesin bildiği gibi yüce devletimizin başlangıcından beri Kur'an hükümlerine ve şer'i kanunlara tam manâsıyla uyulduğundan, devletimizin ve tebaanın refah ve kalkınmışlığı son noktaya ulaşmışken, yüzelli senedir zaafa uğradık..."¹ (sadeleştirilmiştir). Bu ifadelerin maksadı, farz-ı muhal samimi olmadan din cephesini tatmin etmek ve gücendirmek gibi bir politika bile olsa, bir gerçeğin başka yoldan itirafı anlamını taşır.

Klasik dönem, din-devlet birlikteliğinin örnekleriyle doludur. Çünkü Osmanlı'ya yol gösterenler, din ile dünyanın ayrılmayacağına, biri için diğerinin feda edilemeyeceğine inanmakta idiler. Bir misalle bu meseleyi açabiliriz. Ebussuud Efendinin fetvalarından biri şudur:

Soru: Bir mescide imam olmakla dülgerlik yapmak, hangisi efdaldır?

Cevap: Namazı terketmeden sanat işlemek makbul ameldir.²

Fayda ve hizmet, Osmanlı nizamının iki toplumsal dinamiği olmuştur.

Osmanlı'nın son zamanlarında tartışılmış olması bakımından bir örnek üzerinde daha durmak istiyoruz. Et kesimi (hayvan kesimi) dinî midir, dünyevî bir iş midir? Ali Reşad Bey'e göre, "Yahudilerin Kaşer'i³, müslümanların domuz yasağı, hakem ve hocaların işi değil, fencilerin, yani doktor ve baytarların işi olması gerekir. İslamiyet akla, nakilden ziyade önem verdiği göre meseleye böyle bakmalıdır". Gerçekten et kesimi olayı dinî midir, dünyevi midir? Yaşamak için kendimiz gibi bir canlıyı yok ediyoruz. Bunu Allah adına yaparak ve O'nun izniyle yaptığımıza inanarak icra ediyoruz. O zaman hem dini hem dünyevi olmuş olmaz mı? Aksi halde insanı hayat mücadelesi kanununun baş kahramanı sayıp, bundan öte birşey kabul etmeyerek insanı vahşetin zirvesine oturtmuş oluruz. Fenni de bu vahşetin, insan sağlığını düşünerek, vasıtası kabul etmiş oluruz. Bu işin felsefesi böyle kuranlar olabilir. Ama İslamiyet ve diğer dinler bunu dini bir olay olarak insan şuuruna işlemişlerdir. Budizm gibi bazı dinler hiçbir hayvanı öldürmemeyi istemişlerdir. Fenni usuller elbette kullanılması gereken bir husustur. Fakat fenni usuller kullanılsa da, kesimine doktor veya baytar izin verse de domuz etini müslüman yiyebilir mi? Ali Reşad Bey'in verdiği örnek, din ile dünya ayırımının değil, tersine kolay kolay ayrılamayacağına tipik bir örneğidir.

Osmanlı'nın, haklılığına inandığı din-dünya ayrılma mazlğındaki teorik ve teolojik dayanaklarının kısa bir müzakeresini yapmakta fayda görüyorum. Başka bir deyişle bunların savunulma imkânı nedir?

Din-dünya ilişkisi, ruh-beden ilişkisine benziyor. Maddecî bir felsefeye itibar ettiğini söyleyemeyeceğimi-

ze göre bu ilişki benzetmesi Osmanlı'ya uygun düşer kanaatindeyiz. Maddeci sosyal felsefe ve ideoloji, din-dünya ilişkisine, dini, bir gölge olay sayarak bakar. Gerçekte dine yer vermez. Din-dünya ayırımı, dine inanan insanlara da problemlili bir mesele olmakla beraber, ayırımı reddedilmeye çalışılır. Maddeci sosyal felsefe içinde böyle bir problem yoktur. Bunlar alt yapının yansımalarıdır. Bu felsefede ve buna dayalı rejim anlayışında din-devlet veya laiklik problemi de yoktur. Laiklik, dinsiz ve devletsiz topluma doğru giden yolda geçici merhalelidir.

Din-dünya ayırımında hata, din ile hayatı birbirinin karşısına koymada düğümlenmiş gibidir. Laikçilerin "hayatın dinin elinden kurtarılarak hürleştirilmesi"⁴ ifadesi, bunu anlatmak ister. Oysa din, hayatın içindedir, hatta hayatın kendisidir. Dinin yukarıdan gelmesini anlamakta, biraz tembel davranmışsınız. Zannedirim bunu Osmanlı pek iyi anlamıştır. Batıda da meseleyi iyi anlayanlardan biri Bergson'dur.

Peygamber, hayatın içindedir. Veli, hayatın içindedir. Bunlar, devlet adamından, feylosoftan, hukukçudan daha fazla, hayatın sosyal yönünü ifade eden halkla içiçedir. Kuralları da hayatidir.

Osmanlı'nın, fikir, inanç ve hayat kaynağı olduğunu her zaman ifade ettiği İslam'ın, din dünya ayırımı yaptığını veya yapabileceğini söylemek mümkün görünmüyor. Din, bir yönü ile dünyaya, bir yönü ile ukbaya açılmıştır. Bir müessese, bir yol, bir hayat tarzı olarak, bu dünya ile ilgilidir. Burayı ebedi alemle tevhid eder. "İslam'ın tevhidçi özünden uzaklaşmak söz konusu olmadığına göre, birbirinden bağımsız bir dini ve dünyevi saha düşünülemez."⁵ "İslam'da din ve dünya için ayrı ayrı hakikat yoktur. İnsan fiilleri iki alem için de aynı kanuna bağlıdır."⁶ Din ayrı, dünya ayrı yerine, İslam'ın hayat tarzı ve düşünme sistemi içinde, dini ve dünyevi ilke ayırımı, metot ve uygulama farklılığı yapmak, tekrar bütüne dönmüş bir bakış tarzı içinde işbölümü düşünmek mümkündür ki bu, din-dünya ayrı ve bağımsız iki alan anlayışı ile aynı anlama gelmez. İşte bu noktada Osmanlı'yı değerlendirmek doğru olur. Buna maslahat ilkesinin din içindeki yeri olarak bakabilirsiniz, akli kullanırken nakille olan ilişkisi olarak bakabilirsiniz, buna vahiy ve gelenek boyutları olarak bakabilirsiniz, nass ve içtihat ilişkisi, nihayet iman ve muamelat ilişkisi olarak bakabi-

lirsiniz. Bu başkadır, İslam'ı bu dünyadan, akıldan, maslahattan, siyasetten, kültür ve gelenekten, kısacası cemiyyetten ayrı düşünmek daha başkadır. Osmanlı maslahat ve siyaset ilkesinin İslam ilkeleri çerçevesine uyumu içinde hareket ettiğine kanidir.

Siyasetin ve devletin şahdamarı olan adalet⁷ hem dünyevi, hem uhrevi, hem dini, hem lâdini, hem ferdi, hem içtimai bir meseledir. Eğer Hz. Ömer din ile dünyayı, din ile devleti birbirinden ayırsaydı, o meşhur adalet başarısını elde edemezdi. Osmanlı'nın başarılarından biri de aynı noktada olmuştur. Din-dünya ayırımı meselesinden din-devlet ayırımına geçerken, ayırımın yine akıl-vahiy meselesine götürüldüğünü görürüz. Batılı bir din sosyologu, İslam reformcularından ve İslam felsefesinin merkezi konularından naklen şöyle der: "Eğer İslam akılcı ise, o halde vahyin değeri nedir? İslam tarafından bildirilen gerçekler akılcı bir yoklamayla kavranabiliyorsa, Hz. Muhammed'in peygamberliği ilgisiz görünebilir. Bilginin farklı fonksiyonları tezi ile, vahiyle akıl arasında çelişki olmadığı yorumuna gidildi."⁸

Din-dünya ayırımının otomatik olarak doğurduğu din-devlet ayırımına işaret ettiğimiz burada da aynı çıkmazlarla ve çözüm arama mecburiyetiyle karşılaşırız. Evvela şunu hatırlatalım ki, din dindir, devlet devlettir, ikisi aynı şey değildir. Yani din devlet demek, devlet de din demek değildir. Fakat sosyal müesseseler arasında, hele bunlardan biri metafizik muhteva taşıyor, her ikisi de beşeri kuvvetleri sinesinde barındırıyorsa, fonksiyonel ilişkiler var demektir. Üstelik devletin fonksiyonları ile dinin fonksiyonları çakışmakta ise, bunları ayrı düşünmemiz, imkanı ortadan kalkar.

İnanılan bir din, onun fonksiyonlarına da inanılan dindir. Herhangi bir otoritesi olmayan din, bir öğütler mecmuası haline gelir ki bu onun fonksiyonlarına aykırıdır.

Osmanlı uleması ve bu ulemaya karşı güven içinde olan yönetim, din ve devletin ne özdeşleştirileceğine ne de ayrılacağına kanidir. Öyle bir dine inanılmaktadır ki, bu dine inanmayanları ve başka din mensuplarını da, bu din düzeni aynı din-devlet ilkeleri içinde rahatça yaşatabilmektedir. Din-devlet ayrılığı, bunun ulaştığı sonuç olan laiklik, "Birde Çokluk" ilkesine dayanıyor. Halbuki İslam'ın ruhu "Çokta Birlik" ilkesine uygundur. Biri da-

ğınıklığa, diğeri birliğe götürür. Osmanlı “devlet” ve “birlik” ilkelerine sadıktır ve hakimdir. Cevdet Paşa’ya göre “Osmanlı Devleti’nin mümeyyiz vasfı, birliktir. Onun için cismani ve ruhani (saltanat ve hilafet) tek şahısta toplanır.⁹ Bu, birliğin üst temsilidir. İşleyiş, işbölümü ve denge halini ihtiva eder. “Din ile devlet” arasındaki hassas denge, 17. yy. başlarından itibaren bozulmaya başlamışsa da¹⁰, her zaman “din ve devlet” birbirinin ikizleri¹¹ olmuştur.

Yukarıda belirttiğimiz din ve devletin aynı şey olmadığından hareketle, din-devlet ayrılmazlığına itirazlar olmuş, tartışma ve yorumlar getirilmiştir. Bunları da zikretmeliyiz. Bazı İslam müelliflerine göre dini devlet, dini fanatizmin sonucu oluşan bir kavramdır. Dini fanatizm, devleti öz be öz din kabul eder. Halbuki din ve devleti birleştirmek, İslami değildir. Bu, peygamberin şahsında bile görülür. Açık nass bulunmadığında, Hz. Peygamber müctehid bir insan rolündedir ki bu da şûraya, görüş alışverişine, kabul veya redde açıktır. Çünkü onun dünyevi konularda yanılmazlığı yoktur. Bunu kendisi de söylemiştir. “Dininize ait bir şey söylersem alın, kendi görüşümle size bir şey emredersem, ben de bir insanım”. “Siz dünya işlerini benden daha iyi bilirsiniz” demiştir. Kendisinden sonrakiler de bunun şuurunda olmuşlardır. Kendilerinde vahiy ve yanılmazlık olmadığını bilen Hz. Ebubekir, Hz. Ömer gibi halifeler, işlerini ve yönetimlerini din gibi göstermemişlerdir.¹² Bu yazarlara göre işi ilk bozan Muaviye ve Emeviler olmuştur. Bunlar din-devlet birlikteliğini getirdiler. Öbür kol olan Şia zaten bu karakterdeydi. Yanlılığı, Abbasiler ve Osmanlılar devam ettirdiler.¹³ İbn Haldun’a göre ise, aksine, bugünkü anlamıyla sekülerleşme (dünyevileşme) ve diğer bir anlamıyla laiklik, kısa süren hilafet döneminden sonra başlamıştır. Hilafet dönemi, dünyayı reddetmemek ve ona da önem vermekle beraber, nihai olarak dini dünyaya tercih ediyordu. İbn Haldun’un “saltanat” kavramıyla ifade ettiği devlet, daha çok dünyevidir. Önceleri hilafet adeta devletsiz gibiydi. Yahut tam devlet değildi. Daha sonra, devletin tabiatı öne çıktı. Sahaları tam ayrılmadı ama anlamları birbirine karıştı. Gerçekte hilafet anlamının sadece adı kaldı. Onun tabiriyle devletin (saltanatın) asabiyeti, hilafetin asabiyetinden ayrıldı. Gittikçe saf devlet haline geldi.¹⁴

Bazılarına göre Kur’an’da ifadesini bulan “hüküm” kavramı, siyasi manada hakimiyet değil, peygamberlik, hikmet ve ilim manâsındadır. Hz. İsa’ya, Hz. Musa’ya ve Hz. Yahya’ya verdiği yargı böyledir.¹⁵ Bazan da kıyamet gününde Allah’ın verdiği yargı anlamındadır.¹⁶ “Allah’ın indirdiği ile hükmetmeyenler zalimlerdir/fasıklardır/kafirlerdir” ayetleri genel değildir, iniş sebepleriyle sınırlıdır ve özel kişileri ihtiva etmektedir.¹⁷

Bu tartışmalara, Kur’an’da kötü krallara yapılan atıflarda bile, onların hayatının bütün cepheleri tam bir hakaret ve nefretle anlatılmamış olduğunu, mesela Mısır’ın mutlak hakimi Firavun’a hikmetli ve mantıklı hareketler izafe edilmiş olduğunu,¹⁸ bir kral ile bir peygamberin aynı zamanda yan yana bulunduğunu (Talut ve Hz. İsmail, Mısır meliki ve Hz. Yusuf gibi) eklersek, meselenin o kadar kolay olmadığını görürüz ve devlet-din düzeninin İslami yorumlarının çeşitliliğiyle karşılaşırız. İbn Haldun, din ve devletin ayrılması değil ama, devletin koruyuculuğu şeklinde fakat ayrı otoriteler halinde oluşacak bir potansiyel gücün İslamda mevcut olduğunu ima etmiştir. Batılı mütefekkirlerin de önemli bir kısmı aynı kanaattedir. Bunlara göre, din ve devletin müessese olarak birbirinden ayrılmaları, berrak ve tam bir ayırım olmamakla beraber, vaki olan bir husustur. Abbasilerin son dönemleri, Selçuklular, Memluklar, Osmanlılar, böyle bir ayırımı benimseyen yapıları.¹⁹ Benzeri anlayışların, kendi zamanlarında, ulema yoluyla Osmanlı’ya din-devlet konusunda geniş bir çerçeve çizme imkânı vermiş olması muhtemeldir. Ancak şuna dikkat etmelidir ki, söz konusu esneklik, hiçbir zaman sonu laikliğe, hele laisizme varacak bir gerçekleşme sürecine yol açmamıştır. Belki de laikliğe ihtiyaç duyulmayan bir yapıya sahip olunmuştur. İslamiyette ruhban sınıfının olmayışı, devletin inanç ve ibadetlere karışmaması (eğitim öğretim dışında fertleri teker teker zorlamaması) Osmanlı’yı laikliğe benzer bir düzene ihtiyaç duyurtmamış olmalıdır. Bir dinde bunların aksi olsaydı, o zaman laikliğe mecburen kapılar açılmış olurdu. Sistemin bozulması ve dinin gerçek karakterinin iyi anlaşılabilmesi, taassubun artması, zaman zaman bizi çelişkiye düşürmektedir. Ancak İslamiyetin din ve vicdan hürriyetine önem vermiş olduğunu bilmemiz çelişkilerimizi büyültmemektedir.

İşbölümünden ve hizmet paylaşımından öte birşey Osmanlı'ya musallat olmamıştır. Yetkinin kutsallaştırılması, yani mutlaklaştırılması ise onun referanslarında zaten yoktur. Görev bölümünün birbirinden apayrı iki bağımsız otorite haline gelmesi de söz konusu olmamıştır. Bazı bilgiler doğru değerlendirilmelidir. Hz. Peygamber, Mekke fethinden sonra Huneyn Savaşı'na giderken, Mekke'de Attab b. Useyd'i kaymakam, din işlerini öğretmek üzere de Muaz b. Cebel'i bırakmıştı. Buradan laiklik fikrine açılmak isteyenler oldu. Olayın mahiyeti şudur: Mekke yeni fethedilmişti, hemen arkasından Huneyn Savaşı'na çıkıldı. Mekke idaresi için bir yönetici tayini gerekiyordu. Bunun Mekkeli olması uygun ve hatta tabii idi. Attab b. Useyd tayin edildi. Fakat bu zat diğer Mekkeliler gibi yeni müslüman olmuş, İslamiyet'i henüz bilmiyordu. Muaz gibi bu konunun büyük mütehasısının, din işinde ona yardımcı olması elzemdi. Bu sebeple Muaz bu işle görevlendirildi. Hz. Peygamber daha önce, Medine'yi savaş veya hac için terkederken böyle bir örnek vermemişti. Çünkü dini henüz bilmeyen birini bırakma mecburiyeti olmamıştı.²⁰ Olayın aslı budur. Fakat bu olay bizlere zaman ve şartlara göre, hususiyle mecburiyet hallerinde bir görev bölümü yapmak mümkün olduğunu hatırlatmaktadır. "Kuvvetler ayrılığı" ilkesine yol açabilecek olan bu örnek, ne Osmanlı'da, ne diğer müslüman devletlerde, sekülerizm ve laisizm sürecini desteklemeye vesile yapılmamıştır. Sekülerizmde ve laisizmde, insanın yalnız dini denetimden değil, bütün metafizik denetimden de kurtulması anlamı saklıdır. Onun için kendine ait sembolleri, öbürünükilerin yerine koymaktadır. Onun için laisizm bir taraftan, pozitivizmle, diğer taraftan liberalizmin sınır tanımaz aşırı şekliyle en iyi şekilde uyuşmaktadır. Laikliğe gelince, günümüzde, her toplumun kendi şartlarına, geleneğine göre, şu veya bu şekilde hukuk-siyaset-idare karması içinde uygulanmaya çalışılmaktadır. Bugünkü hukukçu fikir adamları da bilmektedir ki, laikliğin tarihi alt yapısı, Batının baskıcı kilise ve ruhban döneminden öncelere gitmekte, çok tanrılı putperest toplumların dini-siyasi yapısına kadar uzanmaktadır. Bir hukukçumuz der ki: "Laiklik ve seküler terimleri, çok tanrılı dinler dönemlerinin ürünüdür. Fustel de Coulange'ın dediği gibi putperest toplumlarda her halk kendi tanrısına tapıyor, her tanrı da kendi halkını yönetiyordu. İnanan, inanmayan ve çeşitli inançta

olanlar bir arada yaşıyor, birbirlerine saygı gösteriyorlardı. Laikliğin alt yapısı oluşuyordu."²¹ Marksizm/komünizmin devletsiz sosyalist dünya cenneti nasıl ilkel komün dönemi dedikleri "klan" öntipine kadar indirilirse, liberalizmin ideal ölçüde laik ve yine adeta devletsiz toplum özlemi, çok tanrılı ilkel toplum öntipine kadar götürülebilir. Her modern ifadenin bir kökü olması normaldir. Ancak tevhid ve nizam-ı alem itikadına sahip olan Osmanlı'nın tekâmül çizgisi, başka bir kulvarda aranmalıdır.

DİNÎ BİR DEVLET, AMA TEOKRATİK DEĞİL

Kim ne derse desin, devlet zaruri ve tabii bir sosyal organlaşmadır ve gerçekleşmiş olan budur. Devletin tipleri, tekamülü, sapmaları ikinci bir konudur. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre "devlet, insani değerlerin ve yetkinliklerin kemal noktasına ulaşması için zaruridir".²² Said Halim Paşa'ya göre de, "her toplumun siyasi yöntemi, kendi tekamülüne hizmet etmek içindir ve kendi sosyal tecrübe ve yönteminden doğmuştur".²³ Osmanlı Devleti, büyük devlet geleneği olan bir kavmin, yeniden filizlenerek kurduğu, geliştirdiği, cihanşümül yaptığı bir devlettir. İslami inanç, ahlak ve hukukla kendi geleneğini bütünleştirmiştir. Osmanlı nizamı, milli ve İslami bütünleşmenin hiçbir ad²⁴ verilmeden gerçekleşmiş, faal şeklidir.

Marksizm ağırlıklı bir kısım yorumlara göre, "Osmanlı Devleti, İslam dininin bir yarattığı değildir. Siyasi bir güç haline geldikten sonra, Hıristiyan devletlere karşı İslam dininin yanını tutmuş olmanın ürünüdür".²⁵ Bu gibi görüşler, gerçeklere aykırı olarak ve ispatı gayrimümkün şekilde, Osmanlı Devleti'nin dini alet olarak kullandığını, kadronun sanki hiç dini bir geleneği olmadığını ilan eder gibi, bilimsellikten uzak subjektif mülaalardır. Neredeyse Türkler laf olsun diye müslüman göründü denilmeye çalışılmış gibidir. Oysa aynı tip yazarlar, Osmanlı devlet ricalinin ve aydınının, devlet son nefesini verinceye kadar dini nasıl savunduğunun, onu kaybetmeme mücadelesinin macerasını yine kendileri anlatmışlardır.

Osmanlı'nın öncesini teşkil eden siyasi ve içtimai zemin, çağları icabı dinî idi. Selçuklu'nun ve onun Ana-

dolu kollarının (Beylikler) siyasi ve sosyal tarihi bunu açıkça gösterir.

Siyasi hükümlanlığın, yani sultanlık ve padişahlığın, ancak İslam hukukunu uyguladığı takdirde meşru olabilmesi, rejimin kanununun bu olması, din ile devletin beraberliğini gösterir ki Osmanlı'da olan da budur.

O, bir dini devletti ama ne Bizans (Doğu Roma) usulü, devletin hakimiyetinin esas olduğu bir şekil (devlet dini), ne de Batı Roma usulü ruhban sınıfı yönetimi-ydi. Osmanlı'ya Bizans tesiri üzerinde duranlar oldu. Osmanlı'nın Bizans gibi bir devletin üzerine oturduğu bir gerçektir. Fakat ne din-devlet ilişkilerinde, ne kültürde, ne devlet ve bürokrasi telakkisinde, nizamı aksettirmeyen küçük ayrıntılar hariç, büyük bir tesir içinde olmadığı da bir gerçektir. Osmanlı kendi inanç, kültür ve gelenekleriyle bağlantılıdır. Böyle olmasaydı yeni bir düzen ve medeniyet kuramazdı. Osmanlıların büyük devlet telakkisinde Bizans'tan tesir aldığı iddialarını Fuad Köprülü pek güzel çürütmüştür.²⁶ Osmanlı'nın büyük devlet telakkisi eski Türk devletlerinden, Selçuklulardan ve Selçuklular vasıtasıyla Abbasi Devleti'nden gelen geleneklere ve İslam'ın cihad şuuruna aittir. Gerçek şu ki her toplum, her medeniyet, her devlet, her müessese diğerinden istifade eder, edebilir ve etmelidir. Bu, kültür hayatının kanunları cümlesindendir. Osmanlı kültür ve nizamının Bizans'tan etkilendiği alanlar olmuştur ve bu, tabiidir. Fakat konu büyütölmeye müsait değildir. Osmanlı nizamının temel esasları Orta Asya'ya kadar varan geleneksel Türk siyasi ve sosyal hayatı ile İslam sürecinin imtizacında yerini almıştır.

Bizans'ın din-devlet telakkisi Sezaro-Papizm denilen bir sistem idi. Din "devlet dini", siyasi hakimiyet bu dini de içine alan mutlak hükümlanlıktı. Osmanlı "devlet dini" anlayışına hiç yanaşmamış, din daima ruhban olmayan ulema tarafından temsil edilmiştir. Bu da daha doğrusunu "bilenlerin" denetimine daima açık tutulmuştur. Bu bakımdan Osmanlı'da din-devlet ilişkisi teokratik de değildir. İslamiyet'e bağlı olan Osmanlı uleması "...hakimiyette ortağı bulunmayan"²⁷ bir Allah'a inanmakta, ruhbanlığa ve dolayısıyla teokrasiye kapalı ilkelere iyi bilmektedir.

Devlet yapısının diğer bütün köşelerinde Osmanlı, İslam dayanağı ile uyum içinde midir? Bununla, salta-

nat, halifelik, cumhuriyet kısmen de olsa yer veren bir şekil gibi meseleleri gündeme getirmek istediğimiz bellidir. Bu hususlarda "devlet dini" ve "teokrasi" için söylediklerimizin rahatlığına ve açıklığına ne yazık ki sahip olmayabiliriz. İslamda devlet önemli bir konudur. "Kur'an devlet biçimini belirtmemiştir" denilip durulur. Bu kanaat işin özünü değil, ayrıntı kabul edilebilecek bir biçim meselesini yansıtır. Kur'an yalnız bu konuda değil, bir çoğunda ayrıntıya girmemiştir. Fakat kısa bir ifade bile konunun bütününe yönelmemizi işaret etmeye yetmiştir. Siyaset ve idare, diğer deyişle devlet, en-Nisa (4) 57-58 ayetlerinde temelini bulmaktadır. Emanetleri ehline teslim etmek, adaletle hükmetmek, Allah'a, Peygamber'e ve o toplumdaki olan (Müslüman) emir sahiplerine itaat etmek, ihtilâflarda Allah'a ve Peygamber'e (dini esaslara) başvurmak. Daha birçok benzer ayet yanında Hz. Peygamber'in söz ve uygulamaları devleti ete kemiğe büründürmüştür. Medine Sözleşmesi gibi muhteşem bir abide malûmdur. Modern devlete örnek olabilecek birçok uygulama arasından üç tanesi meramımızı anlatmaya yardımcı olur zannedirim:

1- Salgın hastalık karşısında karantina uygulanmıştır (Karantinayı ancak devlet koyabilir).

2- Taif bölgesindeki bazı ormanlar kamu yararı gereğince muhafazaya alınmıştır (Bu da ancak devletin yapabileceği bir iştir).

3- Yine bu ormanlardaki üreme bölgelerinde av yasağı, bu yasağa uymayanlara ceza konulmuştur (Yasak ve cezayı da devlet koyar).²⁸

Halk reyi, cumhuriyet, demokrasi ile ilgili potansiyel imkan ve işaretler bir tarafa bırakılırsa, devletin şekil ve şemaline ait net, kesin emirler elbette yer almıyor. İslam'ın devlet ve iktidar şeklini dogmatik olarak tespit etmemiş olması, ideale yönelebilmeyi gerekli kılmasından, şartlara ve sosyal değişmeye yer veren gerçekçiliğindendir.

Bir devlet şekli İslami esaslarla herhangi bir usul ve biçimde birleşebilir. İslam, yeryüzünde devlet kavramını ve devlet olgusunu ilk defa icat eden bir din değildir. O güne kadar dünyanın bu konuda büyük bir tecrübesi vardır. İslam tebliğ edildiğinde, dünyada binlerce yıldır şu veya bu şekilde devletler mevcuttu. İran ve Bizans gibi büyük devletler de bunlar arasında bulunuyordu. Ge-

lişmeye açık tutmak, ayrıca ideale yöneltmek kaydıyla İslam bu geleneklerden kendi ilkelerine bir yol bulup, taviz vermeden bir terkibe gitmeyi istemiştir. Kültürlerle olan münasebetindeki duruma benzer bir durumdur bu. Kültürleri nasıl ortadan kaldırmamış ama onları ayıklamaya, temizlemeye tabi tutmuş, terbiye ederek onlarla bütünleşmiş ise, devletlerde de benzer bir durum vaki olmuştur.

İslam "Hak" ve "Doğru" olandan başka hiçbir şeyi mutlaklaştırmıyor. "Devlet, din nazarında gaye olmayıp gayeye varmak için sosyal bir vasıttır".²⁹ Osmanlı'da da İslam'a uygun olarak "din asıl, devlet ise onun fer'i olarak görülmüştür".³⁰ İslam nazarında devlet dinin özünü değil, çerçeve ve kılıfını tamamlar. Bütün büyük dinler devletle sonuçlanmışlardır. Musevilik, ırkı, kültürü, dini ve devleti tek bir varlık haline getirmiştir. Hz. İsa kendi hayatında devlete kavuşmadı ama sonradan dini, Roma Devleti'ne sahip oldu. Hristiyanlıkta bir reform hareketi olan Protestan Mezhebi, milli devletlerle, laikleşme metoduyla da olsa bütünleşti. İslam'da işe aynı şekilde din ile başlandı, fakat bu dine destek olacak devlet kısa zamanda (Medine döneminde) kuruldu. Çünkü din sosyal bir müessesedir. İman, dinin temel özelliği de olsa, aynı cinsten de olsa, din ve iman aynı şey demek değildir. Her dinde bir inanç temeli bulunur, fakat herhangi bir inanç, din haline dönüşmeyebilir. Hiçbir din ferdî sınırlarda kalmaz, o, toplumsal bir olgudur. Devamlılığı, müeyyideleri, kültür ve eğitim fonksiyonları için din sosyal teşkilatlanmaya muhtaçtır. Bu da onun şu veya bu tarzda, şu veya bu oranda devletleşmesi demektir. Başka bir devlete tabi olan bir din, yaşamaya devam edebilir ama devlet kendinden oluncaya kadar mücadele eder. Galiba bu durum varlığın genel tavır ve karakterine uygun düşmektedir. Kabuk ve öz aynı şey olmamakla beraber, kabuk, özün muhafazası ve devamlılığı için şart koşulmuş gibidir. Zaman geçtikçe kabuk kırılır ve din genişler. Artık öz tek tek fertlerin kendileri olmuştur. Fakat devlete olan ihtiyaç ortadan kalkmaz. Devletin dine, dinin devlete ihtiyacının kalmadığı bir sistem, laik sistem dahil, asla mevcut olmamıştır.

Tekrar edelim ki din devlet, devlet de din demek değildir. İlişki, gaye ve vasıta ilişkisidir. İslam, zulüm, adaletsizlik ve denetimsizlik olmadıkça, halkın mutlulu-

ğu ve terbiyesi gerçekleştiği sürece, vasıta ve gaye uymunu yolunda görür. Osmanlı bu uğurda büyük mücadele vermiştir.

Din-devlet ilişkisinde Osmanlı bir geleneği kendi usulünce devam ettirdi. Bu, halifelik idi. Halifelik, sultanlıkla, krallık, imparatorluk veya cumhurbaşkanlığıyla aynı cinsten olmadığı için karşılaştırılmaz. Bu tip makamların herhangi biriyle halifelik birlikte olabilir, istenirse aynı yapı içine girebilir. Kelime manasına bakılmaksızın halifelik modeli, devletin din ile ilişkisini kendi içinde gizlemektedir. Din devlet ilişkisi her zaman olmuştur ve devam etmektedir. Fakat İslamla ortaya çıkan bu yeni ilişki, teokrasi ve devlet dini de olmadığına göre yeni bir modeldir. O, din ile şöylesine, laf olsun diye ilgilenen bir sultanlık, hakanlık, reislik, emirlik olmadığı gibi, İslamdan önce Araplardaki kabile reisi seçimine de benzetilemez. Halifelğin yaşanmış şekliyle temel modeli ilk dört halifedir. Hz. Ömer'in halife yerine "Müminlerin Emiri" tabirini kullanmasının halifelik kavramına karşı çıkmasından ileri geldiğini sanmıyoruz. Bir öncekinin yerine geçen anlamında, kimin halifesi diye zincirin uzayıp gitme ihtimali düşünülmüş olabildiği gibi, sadece bir kavram tercihi de olabilir. Halifelik modeli yeni başlamıştı ama henüz müesseseleşmemiş, kavram yerine tam olarak oturmamıştı. Bu bakımdan üç kavram aynı şeyi ifade etmekteydi: İmam, Halife, Müminlerin Emiri. Üçünde de dini bir anlam mevcuttur. Üçü de aynı modeli ifade eder. Reis, Emir veya benzerlerinden farklı bir başkanlık olan halifelikte farklılık, din müessesesinin işin içinde olmasından gelmektedir.

Halifelik meselesi üzerindeki tartışmalar uzundur. Makalemizi bununla işgal etmek niyetinde değiliz. Epey paylaşılmış kanaatlerden biri, başlangıçtaki halifelğin kısa zamanda (Emevilerle) saltanata dönüşmüş olduğudur. Bizce Osmanlı, saltanatı halifelik içinde pek güzel ifade edebilmiştir. Son Osmanlı padişahı Vahdettin'e göre Hilafette Saltanat mündemictir. Saltanat'ta Hilafet olmayabilir. Yani her sultan halife değildir. Fakat Hilafette icra gücü vardır.³¹

Cevdet Paşa ve benzerlerine göre, padişah halife olarak müslümanların, sultan olarak gayrimüslim halkın hükümdarıdır. Bu ayırım, bir gerçeği ima ediyor görünse de tam olarak yerine oturmuyor. Gayrimüslimlere ait

işlemler ve takınılan tavırlar sultanlıktan ziyade Halifelik alt yapısındaki dinden kaynaklanmaktadır.

Halifeliği sırf siyasi bir mahiyette görmek isteyenlerin de delilleri oldukça zayıftır. Son zamanlarda "dünyanın en sallantılı tahtında oturan sultanı yerinde tutan asıl güç, onun halifeliği"³² ise, bu tespit doğruysa, halifeliği sırf siyasi mahiyette nasıl görebilir, bu devleti dinden nasıl ayrı düşünebiliriz.

OSMANLI DEVLETİ BİR HUKUK DEVLETİDİR

Bir devlet hem din devleti, hem hukuk devleti olur mu? Eğer bir din, evrensel hukuk kaidelerine, evrensel insan haklarına, din ve vicdan hürriyetine yer vermişse, bir devlet hem böyle bir dine bünyesinde yer verebilir, hem böyle bir din sayesinde hukuk devleti olmuş olur. Diğer bir şekil de mümkündür: Hiçbir dine yer vermeden, tarafsız olduğunu söyleyerek, evrensel hukuk kaide ve normlarına göre kurulduğunu ve geliştiğini iddia edebilir. Böyle bir devletin hukuk devleti oluşu, onu din konusunda tarafsız olmaya icbar eder, denilir. Doğru-yanlış, iyi-kötü değerlendirmesine kapılmadan, hemen söyleyelim ki, Osmanlı böyle bir devlet değildir. O, tarafsızlığı, adaleti, hakkaniyeti, hürriyet anlayışını, bu ilkelere sahip olduğuna inandığı bir dinde bulmuştur. Hayattan ve gerçeklerden kopuk, insan duygu ve düşüncelerine, irade, azim ve ihtiraslarına, ülkülerine yabancı, hayat ve toplumu bir mahkeme salonu, devleti de bir yargıç gibi düşünen, tarafsızlık senaryolarına kapılmamıştır. Zaten çağı icabı bu düşünceler mevcut değildir. Osmanlı, bir hukuk dogmatizmi peşinde olmamıştır. Hukukun üstünlüğünü, Hakk'ın kendisi olan Allah itikadında ve İslam kurallarında bulmuştur. Hiçbir yere, hiçbir şeye, hiçbir varlığa bağlanmayan, hatta sosyolojik olarak, hiçbir topluma, örf, küfure ait olmayan, bir "hak", (çoğulu hukuk) kavramına inanmak bir fantezi gibi geliyor bize. Yine de Osmanlı'ya hak vermek veya vermemek arasındaki tercihte serbestiz. Osmanlı inanıyordu ki, Allah'ın en yüksek kanun koyucu olduğunun bilinmesi, hukukun bu dünya sınırlarını da aşmasının kaynağı, öbür taraftan, ferdi ve içtimai her türlü meselenin teminatı olmuş ve hukuku kısırlıktan kurtarmıştır.

Osmanlı Devleti, kendi inandığı ölçüler içinde bir hukuk devletidir. Dayanağı da İslam'dır. Hukuk devleti, "önceden belirlenmiş kaidelere devletin de uyması"³³ ise, hukuk devleti fikrini ilk olarak İslam tesis etmiş demektir. İslam'dan başka hiçbir dinde bir hukuk sistemi gelişmemiştir. Batılı mütefekkirlerin de bildiği gibi ilk Hristiyanlar siyasi bir varlık veya devlet oluşturamadılar. Kanuni düzenlemeler yapmış değillerdi. Hristiyan dünya ne başlangıçta, ne yayıldığında vahye hiçbir şey borçlu olmayan Roma hukuku gibi bir hukuk sistemine sahip oldu. Hristiyanlığın devletleşmesi hazır bir devlet yapısı sayesinde vuku buldu. İlk müslümanlar ise bir devlet kurdular, siyasi düzenlemeye girdiler ve gelecekte çok üstün bir hukukun temellerine sahip oldular.³⁴ Malumdur ki hukuk ile devlet arasında kesin ve kaçınılmaz bir bağ vardır. Bu bakımdan Medine'de bir devlet teşekkül etmişti.

İslam'da hukuk ve devlet ilişkisinin temeli, Medine Şehir Devleti'nden önce 1. ve 2. Akabe bey'atlarında atılmıştı. Bunlar devleti oluşturacak ilk sosyal mukavelelerdi. Kabul edilen kurallar şunlardı: Şirk yok. Hırsızlık yok. Zina yok. Çocukları öldürme yok. İftira yok. İtaat var. (1. Akabe). Darlık ve bolluk gününde, neşeli ve sıkıntılı günde emre itaat. Önderi tercih. Önderle tartışma yok. Her yerde, her şartta hakkı söylemek. Allah yolunda kimsenin ayıplamasından korkmamak (2. Akabe).

Medine döneminde gelecek olan ayetlerle hukuk sisteminin ilkeleri belirecektir. İslam özellikle Medine'de devlet olma döneminden başlayarak evrensel hukukun kurallarını uygulamış, hukuk kavramını ve hukuk anlayışını geliştirmiş, hakimlik ve hakemlik meselesine olanca önemi vermiş, adaleti herşeyin temeline oturtmuştur. Daha önce hadislerle belirttiğimiz gibi Kur'an da "takvaya en yakın olan şeyin adalet"³⁵ olduğunu beyan eder. "...Kitap ve adalet indirdik ki insanlar adaletle ayakta dursunlar..."³⁶ Dini kabul ettirmek için zorlama yoktur, adaleti kabul ettirmek için zorlama vardır.³⁷

İslam dünyasında geniş çapta bir hukuk alanı ve bilim dalı oluştu. Şahsi sorumluluk, delillerin arttırılması (bazı durumlarda dört şahit gibi), şüpheli durum varsa ceza vermeme, kısasta reform (diyet gibi), hayvan ve cansızları sorumluluk ve kısastan muaf tutma, mahkeme ve hakimlerin bağımsızlığı, niyet ve kastın önemi, üst mah-

kemeler, hakimın veya devlet başkanının başka bir mahkemede muhakeme edileceği, hakimın ikna ve delil sapırtılarına göre yanıtlanabileceği ihtimalinin göz önünde bulundurulması (Hz. Peygamber kendine ait olmak üzere beni yanıtlayabilirsiniz diye bunu örneklendirmiştir), delil serdetmenin iddiacı tarafa düşeceği, davalının delille yükümlü olmadığı (delil serdedebilir fakat zorunlu değildir), ahit ve akitlere uyma, hakim ve yardımcılarının ücret ve maaşlarının ancak devletçe karşılanacağı, yakın akrabadan şahit olamayacağı, ehl-i vukuf (bilirkişi) usulü, kadınların hakimlik yapabileceği,³⁸ bütün bunlar İslam hukukunun getirdiği ve geliştirdiği ilkelere.

İslam'da "sırf dini" ilkeler daha çok tavsiye niteliğindedir, insan muhayyer bırakılır. Tavsiyelerin dünyevi müeyyidesi yoktur, ama hukuki ilkeler dünyevi müeyyide taşırlar. Çünkü cemiyetin korunması gerekir. "İnsanın iyi hareket etmesi için müeyyidelere ihtiyaç vardır."³⁹ Meselâ akitler dini olmaktan ziyade hukukidir. Öğüt değildir. Uymak zorunluluğu vardır.⁴⁰ Mesele, hayatı olduğu için devlet marifetiyle gerçekleşecektir. Gerekiyorsa ceza verilecektir. Bu misal üzerinde yürümeye devam edelim. İslam'da ceza esası, toplumların önceki safhalarını da içine alır. İnsan psikolojisiyle olduğu kadar, tarihle ve kültürle bağlarını muhafaza eder. Nitekim kısas, hususi intikamın meşruluk kazanmış ve fakat devletçe yürütülen bir şeklidir. Bunun mali uzlaşma safhası da, önceki usullerin devlet seviyesinde meşruiyet kazanmasıdır. Böylece İslam hukuku, hem ileridir, hem tarihle barışıktır.

Dini ve hukuki alanın -ki bunlar aslında bir bütün teşkil eder- kurallar manzumesine şeriat diyoruz. Bir başka açıdan din ve şeriat münasebeti, merkez ve daire münasebeti gibidir. Şeriat, merkezin (hakikat=Allah) etrafında dönen dairedir.⁴¹ Daire merkezin kendisi değildir ama O'nun ışığı daire üzerine düşer ve cazibenin dışında değildir. Şeriat dışına çıkmak, daire dışına çıkmak ve boşluğa yuvarlanmak demektir.

Osmanlılar din ve şeriat bütünlüğü anlayışını benimsediler. Tabiatıyla basit bir benimseme değildi. Tarihin derinliklerinden gelen geleneksel karakterleri böyleydi ve inandıkları uğruna cihad edip onbinlerce şehit verdikleri İslam dininin ilkeleri buydu. Bu ilkelerin gereği adaletle hükmetmek için olanca titizliği de gösterdiler.

Osmanlı, yaptıklarının İslam düşüncesi tarafından denetimini, daha doğrusu onayını, baskıcı tarzda değil, iman, ahlak, tefekkür ve hukuk aydınlatması ve kuvvetler ayrılığı şeklinde anlayıp hayata geçirmiştir.

Söylemek gerekir mi bilmeyiz ama, şeriat yalnız devlet için değil aynı zamanda halk içindi. Bazılarının zannettiği gibi hep devleti temsil etmedi. Halk, bazen devlete karşı şeriata sığınmıştır. Ancak bunu Osmanlı'dan ziyade Emevi ve Abbasi dönemi için söylemek daha doğrudur. Batılılar da İslam şeriatının halkçı değerler ihtiva ettiğine, bazen mutlak monarşinin karşısında toplumun muhtariyetinin ifadesi olduğuna kanidirler.⁴² Çünkü kanun yapma kudreti devletin değildir. "Tarih, İslamda kanun yapma kudretinin, resmi müdahalelerin dışında kalan ve resmi sıfatı olmayan âlimlere emanet edildiğini göstermektedir".⁴³ Marksist yorumcular da itiraf ederler ki, Osmanlı'da din, sultan iradesini sınırlayıcı bir işlev görmüş, ayrıca kanun geleneği, Osmanlı adaleti ilkeleri, bir zulüm yönetimine imkân vermemiştir.⁴⁴

Osmanlı'nın hukuk ve devlet nizamında, esasen şeriat bünyesinde mevcut olduğu için önem verdiği "örf" ve "kanunnameler", hukuk devleti örneğimizi pekiştirir. İslam hukukunda, örfi hukuk zaten var olan birşeydir. Şer'i ve örfi hukuk ayrılığı düşüncesi yanlıştır. "İslam dini yalnız kaide koyan bir din değildir. Cemiyetlerin tecrübelerine, asırlar içinden süzülüp gelen faydalı ve değerli alışkanlıklarına önem verir, onları ıslah eder ve geliştirir. Açık nasslara aykırı düşmemek kaydıyla bu örfilere riayet edilmesini de ister."⁴⁵ "Hayat ile uygun bir şekilde tekâmül, hatta değişme gösterebilen örf"ün⁴⁶ şeriata dahil edilmesinin hikmeti vardır. Osmanlı'nın ve genel olarak müslüman toplumların, örfi yer vermesi, bir sekülerlik olarak değerlendirilemez. Bu hatayı yapanlar oldu. Şeyhülislamın fetvalarında, örfi kanunların bazıları için "şer'i maslahat değildir, nasıl emredilmişse öyle hareket edilmek lazım gelir"⁴⁷ şeklindeki hükümlerinden, mesela Ömer Lütfi Barkan gibi, kanunların sekülerliğini ve din ile devlet işinin ayrı mütalaa edilebildiğini anlamak yanlıştır. Bu tür fetvalar iki anlamdan birine sahiptir: Ya o kanun şeriata aykırı değildir (doğrudan şeriatı ilgilendirmemesi, aykırı olmadığı anlamına gelir, "şer'i maslahat değildir" bu demektir) ya da şeriata aykırı ol-

duğu halde fetva makamı görevini kötüye kullanmıştır. Bu ise nizamın gerçek yüzünü ifade etmez.

Sekülerlik veya din ve devletin bağımsızlıklarını söylemek yerine, şeriat sınırlarını daraltıp taassuba mağlup olunmadığını, örf ve dini nass ilişkisinin daha serbest ve gelişmeci tarzda kullanıldığını, maslahat (devlet menfaati, amme maslahatı) ilkesinin çok iyi değerlendirildiğini söylemek, daha doğru olur. Açıkça aykırılık olmadıkça bunlar da şer'i genel çerçeveye girerler. Bazı konularda açıkça şeriata aykırı olmamak şartıyla, belki biraz sınırları zorlayarak serbest hareket eden bir anlayış, zaman zaman karşımıza çıkmış olabilir. Yerimizin darlığı sebebiyle birçok misal arasından tipik ve ucda bir misal vermekle yetineceğiz. Düşük oranda tutmak ve belli alanlara hasredilmek, bunun dışında kalanlarda yasak edilmek şartıyla faiz konusunda esnek davranılmıştır.⁴⁸ Hz. Ömer döneminde başka bazı konularda benzer uygulamalar vardır.

Hukuk devletin önemli özelliklerinden biri olan kuvvetler ayrılığı (tefrik-i kuva), Osmanlı'da inkâr edilemez bir hakikattir. Ulema bilgi verme, fetva verme, başka bir deyişle dine, örf ve maslahata uygunluğunu denetleme işini üstlenmiştir. Hakim (kadı) karar verir, yönetim ve bürokrasi icra eder. İdari ve kazai alanın ayrılmadığı yer ve zamanlarda da kazai alan yukarıdadır. Şehir yönetiminin başında kadı bulunur. Yani idarenin kazaya müdahale etmesi bu bakımdan da mümkün değildir.

Padişah, sadrazam, şeyhülislam, kadıasker ve diğer üst görevliler dahil olmak üzere hiç kimse yargıya müdahale edemez. Mahkemelerde jüri (şuhûdu'l-udûl) bulundurulur. Bunlar görgü şahidi değil, muhakeme tarzının müşahideleridir. Davanın daha yukarıda (divanda) görürülmesi imkanı vardır. Kadı, müftü veya şeyhülislamdan fetva (görüş) alabilir ama ona uymak mecburiyetinde değildir. Fetva veren şeyhülislam veya müftü, istişare edilen kıymetli bir bilirkişi niteliğine haizdirler ve bunların nihai hükümler hakkında bir icra yetkisi yoktur.⁴⁹ Şunu da belirtelim ki kadı'nın kararları keyfi değil, mevcut dini hukuk nizamının genel çerçevesine uygun olmaktadır. Yani İslamın genel karakterini taşıyacaktır. Bir müctehid, reyinde ne kadar hür olursa olsun, dini alandan küfür alanına atlayamaz. Çünkü dini alanın, beşeri olan her faydaya zaten haiz olduğuna inanılmaktadır.

Esasen dünyada bütün hukuk nizamları için bu durum geçerlidir. Bunun dışında bir hukuk anlayışı hayalcidir.

Osmanlı'da Divan-ı Humayûn gibi, toplum düzeni için, kuvvetler arasındaki eşgüdümü ve uygulamadaki ahengi sağlayan yüksek kurumlar da vardır. Bu da başlangıcından beri İslam dünyasındaki Divan-ı Mezalim uygulamasından başka bir şey değildir.

Osmanlı'nın hukuk devleti oluşunun diğer önemli bir göstergesi, herkesin bildiği üzere, başka din ve inanç takilere uyguladığı hürriyetçi düzendir. Onun karakteristik özelliklerinin başında gelen bu tavır, referanslarına da en çok uyduğu tavidir. Hristiyanlara zorla İslamı kabul ettirmek isteyenlerin teklifine karşı Fatih Sultan Mehmed, Din-i Mübîni Allah'tan ziyade himaye iddiasında bulunmak ve böylece haddini bilmemek diye cevap vermişti.⁵⁰

Diğer din mensuplarına tanınan dini ve kültürel haklar, bugünkü manada laik olmasından ziyade ana unsurun inandığı ve devletin dayandığı dinden gelmektedir. İslam bunun böyle olmasını zaten amirdir. Yani Osmanlı'nın referansı muhkemdir. Nitekim aşağıdaki ayet ve hadisler bu söylediklerimizin delilidir. "Rabbin dileyseydi bütün insanlar inanırdı, artık inansınlar diye insanları zorlayacak mısın",⁵¹ "Eğer Allah dileyseydi hepinizi tek şeriata bağlı bir ümmet yapardı",⁵² "Dinde zorlama yoktur".⁵³ Hz. Peygamber zımmiye kötü davranana hasım olduğunu, kıyamet gününde karşısında kendisini bulacağını ifade etmiştir.⁵⁴ Yine Hz. Peygamber, "Necran Hristiyanlarından altmış kişilik heyeti mescidde kabul etti ve onların doğruya dönerek kendi dinlerine göre dua etmelerine izin verdi".⁵⁵

Erkeğin gayrimüslim (ehl-i kitap) eşini müslüman olmaya zorlaması yasaktır. İslam hukukunca kabul edilmiştir ki "bizim lehimize olan, gayrimüslimlerin de lehinedir, aleyhimize olan onların da aleyhinedir". Hz. Ali bunu şöyle ifade eder: "Mallarının kendi malımız, canlarının kendi canımız gibi olması için cizye verirler".⁵⁶

Osmanlı müslüman olmayan unsurlara, din ve inanç yahut da mezhep meselesi yüzünden karışmamış, ancak onların siyasete karışmaları ve devlet düzenine zarar vermeleri söz konusu olduğu zaman müdahalelerde bulunmuştur. Bunun da din ve vicdan hürriyetiyle bir ilgisi yoktur. Bu müdahaleyi gerektiğinde müslüman unsurlar için de yapmıştır.

SONUÇ

Osmanlı nizamına üç cihetten bakılabilir:

- 1- Osmanlı, askeri bir devlettir.
- 2- Osmanlı, dini bir devlettir.
- 3- Osmanlı, bir hukuk devletidir.

Tek başına bunların hiçbirisi Osmanlı nizamını açıklayamaz. Tahlil güclüğü ve düşülen tenakuzlar da bu üç cephelelikten gelmektedir diye düşünüyoruz.

Nizamı sağlayan ve büyümeyi gerçekleştiren askerdir. Osmanlı için ordu çok önemlidir. Padişahın kendisi asker niteliklidir. Dönem ve şartlara ve padişahın kişiliğine göre değişmekle beraber, Osmanlı'yı ifade eden esas karakterin içinde bu nitelik hep bulunmuştur. Sadrazam ve diğer birçok yönetici yine asker niteliği taşırlar. Siyasi, hukuki, iktisadi alanlar, her toplumda olduğu gibi nizamın asker özelliği sayesinde gerçekleşirler. Ancak, askeri nitelikli kişilerin veya kadıasker gibi hukuki niteliği olanların, kadıların yargılarına karışmamış olmaları önemlidir.

Osmanlı'da kadı, şehir yönetiminin başıdır. Kadının güvenlik görevlisi olan subaşı (bugünkü manada polis) kadının hükmü olmaksızın kimseyi cezalandırmaz. Biraz değişiklikle bugünkü savcı-polis münasebetini andırmaktadır. Subaşının yardımcıları aseslerdir. Asesler ücretlerini dükkan sahiplerinden alırlardı.⁵⁷ Türkiye Cumhuriyetinin ilk dönemlerinde bekçiler ücretlerini aynı şekilde almışlardır.

Osmanlı'nın askeri niteliği, onun yerine geçen Türkiye Cumhuriyeti devletinde, bütün hukuk, devrim, çağdaşlık, demokratlık renklerine rağmen artarak devam etmiştir.

Osmanlı nizamının ikinci cephesi, teokratik olmayan dini özellik üzerinde, yukarıda yeterince durduk. Bir ruhban veya ruhbanlar meclisi, toplumu yönetmediği, hükümdar ruhban olmadığı, hukuki açılımlar ve örfler uygulamada yer aldığı, yönetici ve ulema dahil, hiç kimse için kutsallık, masumluk, yanılmazlık söz konusu edilmediği için, Osmanlı teokratik değildir. Fakat dini hükümler kaynak teşkil ettiği için nizam dinidir. Kuvvetler ayrılığı ve işbölümü gerçekleşmesi hariç tutulursa, akılcı ve maslahatçı (pragmatist) tutumları da inkar etmeyerek, dini sistemle siyasi, idari, hukuki, iktisadi sistemleri birbirinden ayırmak istemeyen temel harç din olduğu için, nizam dinidir. Bu ilişkiler ağı sosyolojik bir gerçektir, ama hakim olan veya merkezde bulunan unsurun değişmesi söz konusu olabilir ki, Osmanlı'da bu, din

olmuştur. Dini oluşunu teokratik oluşundan ayıran kıstas, hukuki niteliğinde gizlenmiştir. Böylece Osmanlı nizamı üçüncü cihetiyle bir hukuk nizamı, devlet bir hukuk devletidir. Yukarıda bunun da kısa bir müzakeresini yaptık. Bu üç cihetin ideal bir bütünlük teşkil ettiğini söylemek, her şeye rağmen zordur. Daha önemlisi gelişmeci bir tavır sergilediğini, eksiklerinin tamamlandığını gittikçe modernleştiğini söylemek de mümkün değildir. Yetişmiş ve inanmış insanla kaim olan daha ileri beklentiler, her zaman ve her yerde olduğu gibi, yetersizliklere, hatta kötülöklere, menfaat ve nefsanîyete mağlup olunarak, gerçekleşmemiştir.

Nizamın üç yönü arasındaki çelişki ve uyumsuzlukları, toplumsal düzene ve siyasi istikrara ait problemlerin tek sorumlusu olarak görmek gibi bir iddiamız yoktur. Ama bugün de benzer çelişkileri yaşadığımız için, gözden kaçacak bir şey değildir. Olumlu olumsuz taraflarıyla ele alınabilecek Osmanlı nizamının günümüzden ileri yönlerinin bulunduğunu da görmezlikten gelemeyiz. Bunlardan biri kuvvetler ayrılığı ilkesidir. İdare (icra)-kaza-din arasındaki muhtar yetkiler düzeni, önemli ve ileri bir Osmanlı tecrübesidir. Bunu anlamak için kadı-kadıasker-müftü-şeyhülislam ve sadrazamın yetkilerine bakmak kâfidir.

Tekaude (emekliye) maaş bağlanıyordu. O gün için önemli bir uygulamadır. Bir görevlinin azli halinde de maaş tahsis edilmesi ise,⁵⁸ bugünden ileri sayılabilecek bir uygulamadır.

Toplum yapısını sağlam tutabilecek birçok özellikten söz etmek mümkündür. Keskin sınıf ayrımları yoktu. Feodal düzen, kapalı aristokrasiler mevcut değildi. Buna bağlı olarak yatay ve dikey hareketliliğin dikkatimizi çektiği söylenebilir. Bir köylünün sadrazam veya mimarbaşı olması, çağdaşı toplumlarda pek rastlanmayan gerçeklerdi. Bu gibi sosyal hareketliliği bizzat devlet sağlıyordu.

İşkân politikası gerçekçidir. Osmanlı kanunnameleleri, reaya çiftlikleri kontrol altında tutmuştur. Mesela, kanuna göre tarla, bağ ve bahçe haline getirilemez.⁵⁹ Marmara depremiyle, en verimli tarım arazisine yığılmanın ve hele sanayi kurmanın cezasını görmüş bir nesil olarak, Osmanlı'nın tavrını takdir etmemek mümkün müdür? Osmanlı, icraatının dini dayanaklarını da her zaman bulmuş, dini-hukuki cevazlara daima sahip olmuştur. Yani zorbalıkla hiçbir iş yapmamıştır.

- 1 Bkz.: İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Tsz. s. 14, 15.
- 2 *Ebussuud Efendi Fetvaları*, haz.: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1982, s. 180.
- 3 Yenecek hayvan kesimi mutlaka hahamların işidir.
- 4 Bkz.: Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 5, s. 1672-1678.
- 5 Amiran Kurçkan Bilgiseven, *Sosyolojik Açıdan İslamiyet ve İslami Kavramlar*, İstanbul 1992, s. 54.
- 6 Ümit Meriç Yazan, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, İstanbul 1992, s. 70.
- 7 "Adaletle geçen birgün altmış yıl ibadetten üstündür." Abdurrauf el-Münavi, *Künuzü'l-Hakayık fî Hadisi Hayrî'l-Halâk*, s. 89, "Adaletin hüküm sürdüğü her gün sadakadır." Buhari, Sulh, 13.
- 8 Bryan S Turner, *Max Weber ve İslam*, çev.: Yasin Aktay, İstanbul 1991, s. 196.
- 9 *Tarih-i Cevdet*, c. 1, Dersaadet 1309, s. 20-30.
- 10 Mehmet Saray-İbrahim Kafesoğlu, *Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Tarihi Temeller*, İstanbul 1983, s. 129.
- 11 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1991, s. 111.
- 12 Bkz.: Muhammed Ammara, *İslam Devleti*, çev.: Ahmet Karababa-Salih Barlak, İstanbul 1991, s. 21-45.
- 13 Bkz.: Ammara, a.g.e., s. 21-45.
- 14 İbn Haldun, *Mukaddime*, 1, çev.: Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, s. 566-603.
- 15 Bkz.: Al-i İmran (3), 79; el-Kasas (28), 14; Meryem (19), 12.
- 16 Bkz.: el-Bakara (2), 113; el-A'raf (7), 87; el-Hac (22), 67-69; el-Mü'min (40), 45-48 vd.
- 17 Bkz.: Ammara, a.g.e., s. 55 vd.
- 18 Bkz.: Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi, II*, çev.: Salih Tuğ, İstanbul 1991, s. 872-880.
- 19 Bkz.: Ira M. Lapidus, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*, çev.: İ. Safa Üstün, İstanbul 1996, s. 375.
- 20 Bkz.: Mahmud Esad, *Tarik-i Din-i İslam*, İstanbul 1983, s. 798.
- 21 Sami Selçuk, "Laiklik-Sivil Toplum-Homo Democraticus", *Milliyet Gazetesi*, 12-15.3.1994. Aynı konu için bkz.: Yümnî Sezen, *Hümanizm ve Atatürk Devrimleri*, İstanbul 1997, s. 142-143.
- 22 Kemal Sözen, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Felsefi Düşüncesi*, İstanbul 1998, s. 99.
- 23 Bkz.: Said Halim Paşa, *İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye*, çev.: Mehmed Akif, *Sebilürreşad*, 1340/XIX-XX, 500-501.
- 24 Sentez, terkip vs.
- 25 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 28.
- 26 Bkz.: M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1986.
- 27 El-İsra (17), 111.
- 28 Bkz.: Ma'ruf Devalibi, *İslam'da Devlet ve İktidar*, çev.: Mehmet S. Hatipoğlu, İstanbul 1985, s. 19.
- 29 Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi II*, s. 837.
- 30 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyan fî Kavanin-i Ali Osman*, Bibliothèque National, Paris, Ancien Fonds, no: 40 varak 134a.
- 31 Murat Bardakçı, *Şabbaba*, İstanbul 1998, s. 424-425.
- 32 Berkes, a.g.e., s. 142.
- 33 Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku I*, İstanbul 1982, s. 73.
- 34 Bkz.: W. Montgomery Watt, *Günümüzde İslam ve Hristiyanlık*, çev.: Turan Koç, İstanbul 1991, s. 115-116.
- 35 El-Maide (5), 8.
- 36 El-Hadid (57), 25.
- 37 Bkz.: Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi II*, s. 906.
- 38 Bkz.: Muhammed Hamidullah, a.g.e., s. 920-939.
- 39 Bkz.: Muhammed Hamidullah, a.g.e., s. 885.
- 40 Bkz.: el-Maide (5), 1.
- 41 Seyyid Hüseyin Nasr'dan naklen bkz.: Erol Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul 1982, s. 97-98.
- 42 Marshal G. S. Hodgson, *Islam and Image, History of Religions 1964'den* naklen bkz.: Turner, a.g.e., s. 158.
- 43 Muhammed Hamidullah, *İslam'a Giriş*, İstanbul 1973, s. 179.
- 44 Bkz.: Çetin Özek, *Devlet ve Din*, İstanbul Tsz., s. 393.
- 45 S. Ahmet Arvasi, *İlm-i Hal*, İstanbul 1990, s. 169-170.
- 46 Mustafa Şeref, "İctimai Usul-i Fıkıh Nasıl Teessüs Eder?", *İslam Mecmuası*, c. I, S. 6 (1330-1332), s. 163.
- 47 Ömer Lütfi Barkan, *"Türkiye'de Din-Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi"*, TTKY, Ankara 1971, s. 54.
- 48 Jon Mandeville'den naklen bkz.: Mehmet Genç, *"Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi"*, V. Milletlerarası Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989 TTK, Ankara 1990 s. 17; Olivier Carré, *"İslam İktisadının Unsurları"*, çev.: Yümnî Sezen, *Bilgi ve Hikmet*, Kış 1994/5, s. 172-173, Not: Faize ait ferman 1851'dedir. Enflasyon başlamıştır.
- 49 Bkz.: Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1999, s. 197-246.
- 50 Bkz.: Namık Kemal, *Evrak-ı Perihan*, haz: Raif Karadağ-Ö. Faruk Harman, İstanbul Tsz., s. 127.
- 51 Yunus (10), 99.
- 52 El-Maide (5), 48.
- 53 El-Bakara (2), 256.
- 54 Bkz.: Suyuti, Cami'u's-sağır, c. 2, s. 547.
- 55 Martin Lings, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev.: İnsan Yayınları, İstanbul 1990, s. 480.
- 56 Kâsânî, ve el-Muğni'den naklen Abdülkerim Zeydan, *İslam Hukukunda Ferd ve Devlet*, çev.: Cemal Arzu, İstanbul 1969, s. 69.
- 57 Bunlar için bkz.: İlber Öltaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979, s. 199.
- 58 Bkz.: Kazıcı, a.g.e., s. 203.
- 59 Bkz.: Halil İnalıcık, *"Köy, Köylü ve İmparatorluk"*, *Kongre Tebliği*, İstanbul 1989, s. 2.

KAYNAKLAR

Amiran Kurçkan Bilgiseven, *Sosyolojik Açıdan İslamiyet ve İslami Kavramlar*, İstanbul 1992.

Bryan S Turner, *Max Weber ve İslam*, çev.: Yasin Aktay, İstanbul 1991.

Buhari, Sahih.

Çetin Özek, *Devlet ve Din*, İstanbul Tsz.

Ebussuud Efendi Fetvaları, haz.: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1982, s. 180.

Erol Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul 1982.

Halil İnalıcık, *"Köy, Köylü ve İmparatorluk"* *Kongre Tebliği*, İstanbul 1989.

Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku I*, İstanbul 1982.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyan fî Kavanin-i Ali Osman*, Bibliothèque National, Paris, Ancien Fonds, no: 40 varak 134a.

Ira M. Lapidus, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*, çev.: İ. Safa Üstün, İstanbul 1996.

İbn Haldun, *Mukaddime*, 1, çev.: Süleyman Uludağ, İstanbul 1982.

İlber Öltaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979.

İrfan Gündüz, *Osmanlılar'da Devlet-Tekke Münasebetleri*, Tsz.

Kâsânî, ve el-Muğni'den naklen Abdülkerim Zeydan, *İslam Hukukunda Ferd ve Devlet*, çev.: Cemal Arzu, İstanbul 1969.

Kemal Sözen, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Felsefi Düşüncesi*, İstanbul 1998.

M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1986.

Ma'ruf Devalibi, *İslam'da Devlet ve İktidar*, çev.: Mehmet S. Hatipoğlu, İstanbul 1985.

Mahmud Esad, *Tarik-i Din-i İslam*, İstanbul 1983, s. 798.

Martin Lings, *H. Muhammed'in Hayatı*, çev.: İnsan Yayınları, İstanbul 1990, s. 480.

Mehmet Genç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", V. Milletlerarası Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, TTK Ankara.

Mehmet Saray-İbrahim Kafesoğlu, *Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Tarihi Temeller*, İstanbul 1983.

Muhammed Ammara, *İslam Devleti*, çev.: Ahmet Karababa-Salih Barlak, İstanbul 1991.

Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, çev.: Salih Tuğ, İstanbul 1991.

Muhammed Hamidullah, *İslam'a Giriş*, İstanbul 1973.

Murat Bardakçı, *Şabbaba*, İstanbul, 1998.

Mustafa Şeref, "İctimai Usul-i Fıkıh Nasıl Teessüs Eder?", *İslam Mecmuası*, c. I, S. 6 (1330-1332).

Namık Kemal, *Evrak-ı Perişan*, haz.: Raif Karadağ-Ö. Faruk Harman, İstanbul Tsz.

Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978.

Olivier Carré, "İslam İktisadının Unsurları", çev.: Yümnü Sezen, *Bilgi ve*

Hikmet, Kış 1994/5. s. 172-173.

Osman Ergin, *Türek Maarif Tarihi*.

Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Din-Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi", TTKY, Ankara 1971.

S. Ahmet Arvasi, *İlm-i Hal*, İstanbul 1990.

Said Halim Paşa, *İslam'da Teşkilat-ı Siyasiye*, çev.: Mehmed Akif, *Sebilürreşad*, 1340/XIX-XX, 500-501.

Sami Selçuk, "Laiklik-Sivil Toplum-Homo Democraticus", *Milliyet Gazetesi*, 12-15.3.1994.

Sezen, *Hümanizm ve Atatürk Devrimleri*, İstanbul 1997.

Suyuti, *Camin'ı-sağır*, c. 2.

Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1991.

Tarih-i Cevdet Paşa, c. 1, Dersaadet 1309.

Ümit Meriç Yazan, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, İstanbul 1992.

W. Montgomery Watt, *Günümüzde İslam ve Hristiyanlık*, çev.: Turan Koç, İstanbul 1991.

Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1999.

OSMANLI'DA DİN-DEVLET İLİŞKİSİ

DOÇ. DR. ŞÜKRÜ KARATEPE
ANAYASA HUKUKU

Kitle halinde inananı olan dinler, zamanla bürokratik bir yapılanma kazanarak kurumlaşır. Kurumlaşan dinler, bir yandan toplumun diğer kurumlarıyla organik bağlar kurarak süreklilik kazanırken, bir yandan da işlevini artırır. Kurumlaşan dinlerin, zihniyet kazandırma, bütünleştirme, denetleme, düzenleme, sosyalleştirme ve kuşaklar arasında kültür taşıma gibi toplumsal işlevlerinin bulunduğu kabul edilir. Geleneksel toplumlarda dinlerin ayrıca, “*iktidarları meşrulaştırmak*” gibi önemli siyasi işlevi bulunmaktadır.

Geleneksel Osmanlı siyasi kurumlarının oluşumunda ve sistemin işleyişinde, hâkim kitlenin dini olan İslâmiyet'in belirleyici bir fonksiyonu vardı. Osmanlı'da egemenliğin kaynağının ilâhî olduğu kabul edilir ve her düzeydeki yönetici, kendisini dini makamlara onaylatarak ve uygulamalarında dini motiflere yer vererek, iktidarlarını meşrulaştırma yoluna giderdi. Bu geleneği Osmanlılar kendilerinden önceki Türk ve Müslüman devletlerden devraldılar ve dönemlerinin ihtiyacı olan yeni kurumlarla geliştirdiler.

I. DEVRALINAN İSLÂMÎ MİRAS

İslâmiyetin doğduğu Mekke'de, ilk Müslümanlar arasında çok sıkı bir yakınlık ve dayanışma olduğu halde, Müslümanların sayısı resmi nitelikli ve bürokratik bir kurumlaşmaya yetecek miktara ulaşmadı. Bürokratik kurumlaşma hicretten sonra Medine'de başladı. Hz. Peygamber, hicretin ilk yılında Medine'de Müslüman olan ve olmayan topluluklar arasında yaptığı bir sözleşme ile İslâm devletinin temellerini attı. Yapılan sözleşmeye göre, farklı inançlara bağlı topluluklardan her biri kendi liderlerine bağlı olarak iç işlerinde serbest olacak, Müslüman topluluğunun lideri olan Hz. Peygamber aynı zamanda devlet başkanlığı görevini yürütecekti.

Medine site devletinde Hz. Peygamber, yargıcılık, imamlık, ordu komutanlığı, devlet gelirlerini toplama ve harcama gibi her türlü dini, siyasi ve idari yetkileri elinde topladı. Hz. Peygamber tarafından taşrada görevlendirilen yöneticiler de kadılık, müftülük, imamlık, komutanlık ve benzeri dini, siyasi ve idari görevleri birlikte yerine getirdi. Bu uygulama dört büyük halife (Eubekir, Ömer, Osman, Ali) dönemlerinde değişmedi; gerek devlet başkanları ve gerekse tayin edilen öteki devlet görevlileri, dinî, siyasî ve idarî tüm görevleri birlikte yürüttüler.

Hz. Peygamber ve dört büyük halifenin uygulamaları esas alındığında, İslâm devletinde, “*din işi-devlet işi*” ayrımı yapılmadığı görülür. Yasama, yürütme ve yargı görevlerini yerine getiren yöneticilerin aynı zamanda halkın inanç ve ibadetleri ile ilgili görevleri bulunmaktadı. Meşru iktidarın dayanağı, Allah'ın iradesine ve Peygamber'in sünnetine uygun hareket etmektir.

İslâmiyet bireysel ve toplumsal hayatın her alanıyla ilgili hükümler getirdiğine göre, toplumsal hayatın en üst düzeyde örgütlenme biçimi olan devlet dinin düzenleme alanı dışında kalmaz. Ancak Kur'an'da, kanun ve hukuk kitaplarında tarif edilene benzer bir devlet modeli gösterilmemiştir. Bunun yerine daha çok, Allah'ın iradesinin hakim kılınması, adil olunması, fitnenin önlenmesi, şuraya riayet edilmesi, hukuka uyulması, ahde ve fa gösterilmesi, zulmün kaldırılması, inançların korunması gibi yüce ve değişmez ilkelerden söz edilmiştir. İslâm düşüncesinde devletin modelini, bu ilkelerden hareketle yaşanan tecrübeler ve günün aktüel ihtiyaçları belirlemiştir.

İslâm devletinin kuruluş döneminde, siyasi gücü ve dini gücü elinde tutan iki ayrı otorite merkezi ve örgütlenme ortamı çıkmadığından, daha sonraki dönemlerde

meydana gelen değişmelere rağmen, İslam toplumlarında din ile devlet arasında geçen bir iktidar mücadelesine rastlanmaz. Kuruluş ilkelerinde ilk değişimin Şam'da Emeviler'in iktidarı ele geçirmesi ile başladığı kabul edilir. Muaviye, aynı zamanda dini bir görev olan hilafeti, babadan oğula geçen bir saltanat sistemine dönüştürdü. Emevi hükümdarları, genellikle kendilerini dinden bağımsız tuttular ve İslamiyet'i halka karşı iktidatlarını meşrulaştırmanın bir aracı olarak kullandılar.

Abbassiler döneminde, Bizans ve Sasani kurumları da örnek alınarak, devlet yeniden düzenlendi. Bu yeni düzenlemede halife tekrar dini ve siyasi otoriteyi elinde topladı. Ancak büyüyen ve karmaşık bir yapı kazanan devlet hizmetlerinin tek başına halife tarafından yürütülmesi mümkün değildi. Bu yüzden halife yetkilerinden çoğunu vezirlere ve divana devretti. O dönemde güçlenen bilim ve düşünce akımlarının etkisiyle, İslâmiyet resmi sıfatı olmayan çevrelerde güç kazanmaya başladı. Yönetim görevlerini divana ve vezirlerine devreden halife, dini görevlerini de sivil düşünür ve ilim adamları (ilmiye) ile paylaşmak zorunda kalınca gücünü tamamen yitirdi. Eğitim, sivil yargı, medenî ilişkilerin düzenlenmesi tamamen ilmiye sınıfının eline geçti. Abbassilerin son yıllarında, siyasi ve dini otoritesinin çoğunu yitiren halifelik, Büveyhi ve Selçuklu sultanlarına mansıp ve makamlar dağıtan sembolik bir makama dönüştü.

Abbassilerin son döneminde dünyevî-siyasî otorite önceleri Büveyhi sultanlarının, daha sonra da Selçuklu sultanlarının eline geçti. Halifeler ise, sultanlara hil'at giydirecek, dini ünvan ve semboller dağıtarak, siyasi iktidarı meşrulaştıran bir manevi makama dönüştü. Bu yeni uygulamada, dini otorite ile siyasi otorite birbirinden ayrılmakla kalmayıp, siyasi otoriteyi eline geçiren hükümdar, dini otoriteyi de kendi çıkarına kullanmaya başladı. Halifeyi Büveyhiler'in baskısından kurtararak Bağdat yönetimini denetimlerine geçiren Selçuklu sultanları, halifenin sadece iktidatlarıyla gelişmeyen, sınırlı sayıdaki dini hizmeti yerine getirmesine izin verdiler. Abbasi halifeleri ile Selçuklu sultanları arasındaki bu ilişki, Osmanlı döneminde padişahlar ile şeyhülislam arasındaki ilişkiye benziyordu.

II. KURULUŞ VE İLK ÖRGÜTLENMEDE DİNİN ROLÜ

Kayılar, Bizans sınırına uç beyi olarak yerleştirildiğinde, Abbasi halifelerinin sembolik dini liderliği devam

ediyordu. Halifeler Anadolu Selçuklu sultanlarına hil'at, sarık, asa ve "sultan-ı kahir", "sultan-ı galip" gibi dini ünvanlar vererek iktidatlarının meşruluğunu onaylıyorlardı. Sultanlar da buna karşılık halifeye saygı ve Sünnî İslâm inancına bağlılık gösteriyorlardı. Selçuklu sultanlarının doğrudan denetimde tuttukları şehirlerde ve büyük yerleşim merkezlerinde kurulan medreselerde, Sünnî İslâmlık öğretiliyor ve halifeye bağlılık kültürü veriliyordu. Buna karşılık Asya içlerinden gelen Türkmen aşiretlerinin yerleştirildiği uçlarda ve medreselerin etkili olmadığı kırsal yerleşimlerde, Asya kültürünün izlerini taşıyan bâbî, babâî, şii-bâtınî İslâm anlayışı ve "heteredoks" tarikatlar daha yaygındı. Uçlara yerleştirilen bu kitlelerin savaştı ruhu, yeni ülkeler fethetme ve ganimet elde etme arzularıyla harekete geçiriliyor ve Bizans'la savaşmaları sağlanıyordu.

Osmanlılar, Bizans karşısında başarılı oldukça, İslâm dünyasının değişik yerlerinde, ülkesinin imkanlarından ve yönetiminden memnun olmayanlar için Osmanlı ülkesi çekici olmaya başladı. Özellikle Moğol zulmünden kaçarak gelen kitlelerin lideri konumundaki gaziler, bilginler, dervişler, şeyhler ve babalar daha Bursa'nın fethinden önce Osman Bey'in çevresinde toplanarak devletin yeni oluşan "gaza ideali" ni desteklediler. Kuruluş döneminin beyleri ve diğer yöneticileri, İslâm'ın cihat ruhunu kitlelere benimsetmek için dini çağrışımlar yapan ünvanlar kullandılar. Ertuğrul, Osman ve Orhan Beylerin din uğruna savaşan anlamında "gazi" ünvanı ile anılmaları bu amaca yönelikti.

Devlet'in kuruluş ve ilk örgütlenme döneminde, her biri geniş kitleleri temsil eden din ve tarikat önderlerine büyük saygı gösterildi ve çoğu devlet yönetiminde görev aldı. Şeyh Edibali Osmanlı Devleti'nin ilk müftüsüdür. Dursun Fakih devletin ilk kadısı olarak Karacahisar'da Osman Bey adına ilk hutbeyi okudu. İslâm devlet geleneğinde "hutbe" devlet egemenliğinin unsurlarından sayıldığı için, Dursun Fakih'in okuduğu hutbe ile Osman Bey'in yönettiği topluluğun bağımsız bir devlet kurduğu ilan edilmiş oluyordu. İznik'in fethinden sonra Orhan Bey, ünlü mutasavvıf Davud-i Kayseri'yi burada kurulan medreseye müderris tayin etti. Kuruluş döneminde aktif rol alan tarikat önderleri, bey seçiminde bile söz sahibi oldular.

İslam dünyasının çeşitli yerlerinden gelerek, kuruluş dönemi gazalarına katılan tarikat mensuplarına ve dervişlere, zaferden sonra fethedilen köylerden bir kısmı tahsis ediliyordu. Orhan Bey, Bursa'nın fethine katılan dervişlere, ele geçirilen köylerden çoğunu tahsis etti. Dervişler kendilerine verilen bu köylerde kurdukları tekke ve zaviyeler aracılığı ile toplumun Müslüman-Türk geleneklerine göre yeniden örgütlenmesine, eğitim, imar, ulaşım, güvenlik gibi kamusal hizmetlerin yürütülmesine katkıda bulunuyorlardı.

Osmanlı padişahları, dervişlerin bu hizmetlerini takdirle karşıladılar ve onları sürekli olarak ödüllendirdiler. Batı Anadolu'da ve Rumeli'de bugün bile varlığını sürdüren "*vakıf köyler*"den çoğu, kuruluş döneminde fethlere katılan şeyh ve dervişlerin tekke ve zaviyelerinin vakıflarıdır.¹ Tüm bunlar, devletin kuruluş ve ilk örgütlenme döneminde, dinin özellikle tarikat liderleri kanalıyla çok önemli rolü bulunduğunu, mahalli kamu hizmetlerinin yürütülmesinde tekke ve tarikatların etkili olduğunu ve siyasetçilerin tarikat mensuplarını koruyup kolladığını göstermektedir.

Kuruluş döneminde sufi liderlerin rolünün fazla olması, tarikat bağı olmayan dini önder ve ulemanın etkisinin az olduğu anlamına gelmez. Fakat eski Türk geleneklerini henüz tamamen terk etmemiş olan ve folklorik yönü bilgi ve düşünce yönünden ağır basan sufi anlayış, halk kitlelerini cihada özendirmedi, medreselerde öğretilen kitabî İslâm anlayışından daha etkili olmuştur. Buna rağmen devletin üst kademelerinde görev alan din bilginlerinin çoğu aynı zamanda medrese tahsili görmüş olan Sünnî ulemadır.

Tarikatlar ise, kitleler üzerinde daha etkili olmuştur. Tekke ve zaviyeler, sadece inanç ve ibadetlerle ilgili hizmetleri karşılamakla kalmayıp, eğitim, öğretim, ulaşım, güvenlik gibi hizmetlerin yürütülmesine yardımcı olmuş, ticaret ve zanaat erbabını loncalar şeklinde örgütlemiştir.

İslam toplumlarının gerçek anlamdaki "*sivil*" dini toplulukları diyebileceğimiz tarikatlar, zaman zaman en güçlü siyasi liderleri bile etkileyip yönlendirecek güce ulaştıkları halde, tamamen devletin resmi bürokratik örgütlenmesinin dışında kalmıştır. Tarikatlar, Batı'da kilise ve manastırların yaptığı gibi, kendilerine özgü merkezî bir örgütlenmeye de gitmemişlerdir. Büyük ihtimalle,

siyasi iktidara rakip olma tehlikesini dikkate alan devlet de böyle bir gelişmeyi engellemiştir. Bunun sonucu olarak tarikatlar, birbirlerinden kopuk, mahallî ve yöresel örgütlenmeler olarak kalmıştır.

III. ŞEYHÜLİSLAM VE DİNÎ-İLMÎ BÜROKRASİ

Osmanlı yönetim sisteminde, resmi devlet bürokrasisi içinde yer alarak dini nitelikli hizmetleri yürüten örgütlenme, başında şeyhülislamın bulunduğu "*ilmiye teşkilatı*"dır. İlmiye sınıfında görev alanların tümü devlet memurudur. Görevlilerin tarikatlarla ilgisinin bulunması mümkündür. Fakat ilmiye teşkilatının örgütlenme biçimi tarikatlardan çok farklıdır. İlmiye teşkilatı, devletin merkezî idare örgütlenmesinin önemli birimlerinden birini oluşturmakta ve kendi içerisinde hiyerarşisi olan bir makamlar zinciri ile ülkenin tamamına yayılmaktadır.

İlmiye teşkilatı eğitim, öğretim, sivil yargı, hukuki ve dini danışmanlık, camilerin yönetimi gibi önemli kamu hizmetlerini yürüten kamu kurum ve kuruluşlarını bünyesinde toplamaktadır. Bu kurumların yürüttükleri hizmetlerin başlıcaları, İslamiyet'in öğretilmesi, İslâm özel hukukunun uygulanması, Müslüman cemaatin inanç ve ibadetleriyle ilgili problemlerinin çözülmesi ile ilgilidir. Buna rağmen İlmiye teşkilatı, kiliseye benzer bir din teşkilatı olarak nitelendirilemez. Çünkü İslâmî gelenekte, sayılan bu hizmetlerin tümünün yürütülmesi devletin görevleri arasında yer almaktadır. Devletin kurumları arasında yapılan iş bölümünde, Müslümanların eğitim, öğretim, sivil yargı, inanç ve ibadetlerine ilişkin hizmetlerinin yürütülmesi görevi İlmiye teşkilatına verilmiştir.

Osmanlı devletinin bünyesinde Müslümanlardan başka Musevi, Ortodoks, Katolik, Ermeni ve benzeri din ve mezheplere mensup topluluklar da yaşıyordu. Bu topluluklardan sadece Müslümanların yukarıda belirtilen hizmetleri, devletin bünyesinde örgütlenerek resmi kurumlar tarafından yürütülmüş, diğer toplulukların benzer hizmetlerinin yürütülmesi ise kendi cemaatlerine bırakılmıştı. Osmanlı "*millet sistemi*" inde, insanlar mensup oldukları din ve mezheplere göre "*Yahudi milleti*", "*Ortodoks milleti*", "*Ermeni milleti*" gibi gruplara ayrılmıştı. Kendi içinde örgütlenen ve özel hukuk alanında devlete karşı belli ölçülerde özerkliği bulunan bu gruplarının

eğitim, öğretim, sivil yargı, inanç ve ibadet hizmetleri bağlı bulundukları dini teşkilatça karşılanıyordu.²

Osmanlılar başlangıçtan itibaren gayrimüslimleri özel hayatlarında ve ferdi hukuk işlerinde serbest bıraktılar. İstanbul'un fethinden sonra yapılan düzenlemelerde, Rum ve Ermeni patriklerinin statüsü, millet başı olarak yeniden düzenlendi. Musevi cemaatine, kendi dini, idari ve hukuki işlerinde havralarına bağlı olarak özerklik verildi. Gayrimüslim tebaa devletle olan ilişkilerini bağlı bulunduğu cemaat lideri ve dini teşkilat aracılığı ile yürüttü. Cemaat liderleri de teşkilatlarına bağlı tebaanın devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirmelerine yardımcı oldu.³

İlmiye teşkilatın başında şeyhülislâm bulunuyordu. "*Şeyhülislam*" ünvanı, "fetvasına itimat edilen yetkili bilgin ve müctehit hukukçu" anlamında daha önceleri de kullanılmış, fakat ilk kez Osmanlılar'da Merkezî İdare Teşkilatı içinde yer alan resmi bir makamın adı olmuştur. Osmanlı devlet örgütü içerisinde ilk kez II. Murat zamanında şeyhülislâmlığa yer verildi ve bu makama ilk atanan kişi de zamanın ünlü bilginlerinden Fahreddin-i Acemî oldu. Fahreddin-i Acemî'den önce de fetva vermek üzere şeyh Edibali, Dursun Fakih, Şemseddin Fenârî gibi bilgin hukukçular müftü olarak görevlendirildi. Fakat bunlara "*şeyhülislam*" ünvanı verilmedi.⁴ Çünkü şeyhülislam makamının ihdası ile, müftülük statüsünde önemli değişiklikler oldu. Fatih Kanunnamesi'nde, şeyhülislamdan "*ulemanın başı*" olarak söz edilmektedir. Fetva makamı daha önce yargılama da yaparken, şeyhülislam ünvanını aldıktan sonra, yargılama görevini terk ederek sadece fetva veren bir statüye dönüştü.

Osmanlı padişahları, doğrudan iktidar ilişkilerinin söz konusu olmadığı durumlarda, İslâm hukukunun uygulanmasını ve İslâm düzeninin egemen olmasını istiyorlardı. Bu nedenle yaptıkları düzenlemelerin Şeriat'a uygunluğu konusunda şeyhülislamdan fetva aldılar. Şeyhülislâmlar ya padişah, ya da padişahın yürütme işlerinde tam yetkili vekili olan sadrazam tarafından tayin edilir ve yine aynı şekilde görevden alınırdı. Şeyhülislâmı atama ve azletme yetkisi sadrazama verilerek, siyasi ve idari otoritenin dini-ilmi otoriteden daha üstün olduğu ifade edilmiştir. Sadrazamların azlinda ve katledilmesinde şeyhülislamdan fetva alınmak suretiyle de bu iki makam arasında denge kurulmuştur.⁵

Şeyhülislamın yürüttüğü tüm görev ve yetkiler, biri kendisine yöneltilen siyasi, idari, hukuki ve dini konularda fetva vermek öteki de başında bulunduğu ilmiye örgütünü yönetmekle ilgili olmak üzere iki gruba ayrılabilir.

En yetkili din bilgini ve en yüksek derecede müftü olan şeyhülislâmın önde gelen işi, kendisine yöneltilen dini-hukuki konularda görüş bildirmektir. İslam tarihinde Emeviler döneminden başlayarak, yöneticiler önemli gördükleri konularda dönemin önde gelen bilginlerinden fetva almışlardır. Fetva bir yargı kararı değildir, fakat kadılar hükümlerini verirken fetvaları dayanak alırlar. Osmanlılar, savaş ve barış kararlarının alınmasında, önemli kanunnamelerin çıkarılmasında, devlet adamlarının siyaseten katlinde şeyhülislamdan fetva almışlardır.

Şeyhülislamlar ilk dönemlerde, özellikle siyasi niteliği ağır basan konularda, "*şer'i maslahat değildir, nasıl emredilmiş ise öyle hareket etmek uygundur.*" gibi kaçamak cevaplar verirlerdi. XVI. yüzyıldan itibaren fetva makamına gelen Ebussuud Efendi ve Zembilli gibi güçlü şeyhülislamlar, sadece görüş belirlemekte kalmayıp, yönetim ve siyasetle ilgili düzenlemelere bizzat katılarak, örfi hukuk ile şer'i hukuku birleştirdiler. Örneğin Kanuni döneminde çıkarılan Budin Kanunnamesi'nin İslâm hukukuna göre hazırlanmasında, dönemin şeyhülislâmı Ebussuud Efendi'nin itiraz ve direnmeleri etkili oldu.

Şeyhülislâma bağlı olarak çalışan ilmiye örgütünün yürüttüğü hizmetler, "*dini ve hukuki danışmanlık*"; "*eğitim ve öğretim*"; "*yargılama ve yönetim*" olmak üzere üç gruba ayrılırdı. Dini ve hukuki danışmanlık hizmetlerini şeyhülislam ve müftüler; eğitim ve öğretim hizmetlerini medreseler; yargılama ve yönetim hizmetlerini ise kadılar yerine getirirdi. Ayrıca medrese müderrislerinin, kadıların ve müftülerin tayin, terfi ve azillerinde şeyhülislam yetkiliydi.

IV. ŞEYHÜLİSLÂM-SİYASÎ İKTİDAR İLİŞKİSİ

Dini norm ve değerlerin etkili olduğu tüm geleneksel toplumlarda, din adamı ve rahipler sınıfı üstün bir statüye sahiptir. Osmanlı toplumunda da dinin ve şer'î hukukun üst düzeyde yorumlayıcısı olan ilmiye sınıfı ve bu sınıfın başı olan şeyhülislam saygın ve itibarlı bir konuma sahiptir. İslâmiyet siyasi rejimin meşruluk temelle-

rinden birini oluşturdüğundan, şeyhülislâm iktidarın faaliyetlerini meşrulaştırıcı yüksek bir statüye sahipti. Özellikle XVI. yüzyıldan sonra göreve gelen güçlü şeyhülislâmlar, siyasi ve idari hayatın işleyişine fiilen katılarak siyaseti yakından etkilediler.

Şeyhülislamın vermiş olduğu fetvaların bir kısmı, Müslüman tebaanın dini-hukuki sorunlarıyla ilgili olan “*özel ferva*”lardı. Bir kısmı ise padişahların savaş ve barış yapması, kanun çıkarması, vergi ve ceza koyması, siyaseten katl uygulaması gibi konularla ilgili “*genel ferva*”lardı. Özel fetvalar, ilmiye sınıfının halk nazarındaki itibarını yükseltirken, genel fetvalar şeyhülislâma siyasi iktidar karşısında güç kazandırmıştır. Ancak unutmamak gerekir ki şeyhülislam siyasi iktidarın iradesi ile iş başına gelen ve yine onun emrinde çalışan bir memurdu. Siyasi iktidarın tek başına sahibi olan padişahı, şeyhülislamın ferveasına uymaya zorlayan dünyevî bir üstün otorite ve müeyyide söz konusu değildi. Bu konuda şeyhülislamın tek güvencesi kendi kişiliği ve direnme gücüydü. Müslüman halkın desteğini alan şeyhülislamın kişiliği ve direnme gücü çok önemliydi. Nitekim, Ebussuud ve Zembilli gibi halkın desteğini alan karizmatik şeyhülislâmlar, Yavuz ve Kanuni gibi güçlü padişahlara karşı bile direnebildiler.

Askeri gereksinmeler esas alınarak örgütlenen Osmanlı yönetim sisteminde, ilmiye sınıfı da dahil olmak üzere, tüm kamu bürokrasisi asker statüsünde sayılıyordu. Buna rağmen dini ve hukuki alanlarda hüküm vermesi, denetleme yetkisinin olması, ilmiye sınıfının siyasi iktidar karşısındaki konumunun güçlenmesini sağladı. Diğer askeri yönetici sınıfların, siyasi iktidar karşısında hiçbir güvencesi olmadığı halde ilmiye sınıfı nisbi bir özerklik ve serbestiye sahipti.

Şeyhülislamın siyasi konularda vermiş olduğu en önemli fetvalar, padişahların tahttan indirilmesi, sadrazamların azledilmesi, üst düzey devlet görevlilerinin siyaseten katledilmesi ile ilgili olanlardır. Aslında bu konuların hepsi fiilî durumlarla ilgilidir ve önceden karar verilen bir uygulamanın meşruiyet kazanması için yüce makama onaylatılmasından ibarettir. Çünkü, gerçekte hukuki gerçekleri bulunsun ya da bulunmasın, padişahlar siyasi kararlarına hukuki ve dini dayanak bulmakta fazla zorlanmamışlardır. Bu konuda şeyhülislamın direnmesinin fazla yararı yoktur. Çünkü padişah, şeyhülislamı

azlederek, yerine getireceği yeni görevliden istediği fetvayı alma şansına sahiptir.

Şeyhülislâm ve örgütüne bağlı olarak görev yapan kadılar, müftüler ve müderrisler, devletin maaşlı memurları olduklarından, siyasi iktidar karşısında bağımsızlaşarak iktidarın alternatifi bir güç konumuna yükselemedi. Siyasi otorite her zaman dini otoriteyi kontrol etti ve örgütlü bir din-devlet çatışmasına izin verilmedi. İlmiye sınıfı zaman zaman askerlerle ittifak ederek devletin bazı uygulamalarına karşı çıktı. Fakat bu karşı çıkış, iktidarı ele geçirmekten çok, mevcut statüsünü ve kazanılmış haklarını korumaya yönelikti.

Osmanlı yönetiminde, egemen kitlenin dini olan İslamiyet, devlete bağlı olarak şeyhülislâmın başkanlığında örgütlenmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren şeyhülislâmlık makamına gelen görevlilerin güçlü kişiliğine bağlı olarak, ilmiye sınıfının bürokrasi içindeki etkisi arttı. Batılılaşma döneminde ise şeyhülislâm, kabine üyesi sıfatı kazanarak bakanlık statüsüne yükseltildi. Fakat Tanzimat’tan sonra yapılan düzenlemelerde, önce batıdan tercüme edilen kanunları uygulayan “*nizamiye mahkemeleri*”, İttihatçıların iktidarı döneminde de İslam Hukuku’nu uygulayan “*şer’iye mahkemeleri*” şeyhülislâmlıktan ayrılarak Adliye Nezareti’ne bağlandı. Bu düzenlemelerden sonra Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, şeyhülislâma bağlı olarak sadece vakıflar ve cami yönetimleri kalmıştı. Cumhuriyet döneminde şeyhülislâmlık kaldırılarak bu görevler Şer’iye ve Evkaf Vekaleti’ne verildi. 1924’te hilafet kaldırıldıktan sonra ise, Şer’iye ve Evkaf Vekaleti de kaldırılarak yerine Diyanet İşleri Reisliği kuruldu. Bilindiği gibi günümüzde, Diyanet İşleri, Müslüman halkın ibadetleri ile ilgili hizmetleri yürütmektedir.

Osmanlı döneminde, Müslüman tebaayla ilgili dini hizmetleri yürüten şeyhülislâmlık ve ona bağlı olan ilmiye teşkilatı, en güçlü olduğu dönemlerde bile, siyasi iktidara bağlı olarak devlet bürokrasisi içinde yer aldı. Hiçbir zaman siyasi iktidardan ayrılarak, devletin resmi bürokrasisi dışında özerk bir örgütlenme modeli düşünülmedi. Çünkü devlet kendisini, her türlü yanlış ve eksik uygulamalarına rağmen İslam inanç ve ideallerine bağlı görüyordu.

Esasen Osmanlı Devleti’nin İslam inanç ve ideallerine bağlılığı, imparatorluktan cumhuriyete geçiş sürecinde daha da güçlendi. Halkın bağlandığı tek inanç sis-

temi ve dünya görüşü olan İslamiyet, savaşın kazanılmasında kitleleri bütüleştirici bir ideoloji olarak Ankara hükümeti tarafından da kullanıldı. Ancak bu inanç sistemi ve ideoloji, savaş sonrasında yürürlüğe konulması tasarlanan değişiklikleri gerçekleştirmenin en büyük engeliydi. Bu nedenle bir taraftan İslamiyet'in devlet ve toplum hayatında etkili olmasını sağlayan kurum ve uygulamalar ortadan kaldırılırken, bir taraftan da din işlerinin yürütülmesi genel idare içinde örgütlenerek devlete bağlandı.

Cumhuriyet yöneticilerinin, Müslümanların din işlerinin yürütülmesi için düşündükleri Diyanet İşleri modeli, hem geleneksel uygulamaların devamı, hem de Müslüman kitleyi rejim için tehlike olmayacak sınırlar içerisinde tutmanın en güvenli yolu olarak düşünüldü. Ancak görev ve fonksiyonundaki azalmalar dikkate alınmazsa, Diyanet İşleri'nin devletin merkezi bürokrasisi içindeki yeri ile şeyhülislamlığın konumunun önemli benzerlikler gösterdiği söylenebilir.

Osmanlı yönetim sistemine, din-devlet ilişkisi açısından yaklaşan incelemelerde, genellikle şu üç soruya cevap arandığı görülmektedir.

1. Osmanlı sistemine Bizans'ın etkisi nedir?
2. Osmanlı sistemi ne kadar "laik" ya da "teokratik"dir?
3. Osmanlı devlet yapısının İslam'a uygunluğu nedir?

Bu sorulara bulunacak cevaplar, Osmanlı sisteminin belli ölçülerde devamı olan günümüz Türk siyasi sisteminin anlaşılması bakımından da önemlidir.

V. OSMANLI SİSTEMİNE BİZANS'IN ETKİSİ

Tarihin belli dönemlerinde bir arada yaşayan ve karşılıklı ilişkileri olan tüm farklı kültürler gibi Bizans ve Osmanlı-Türk kültürlerinin birbirlerini etkilediği kuşkusuzdur. Daha İstanbul'un fethinden önce Türkler, üç asır gibi uzun bir süre, Bizans'la komşuluk etmişler ve Bizans'tan alınan topraklar üzerinde Hristiyan halkla iç içe yaşamışlardır. İstanbul'un fethinden sonra Bizans'ın başkentinde kurulan yeni imparatorluğun siyasi ve idari kurumlarının, özellikle de saray örgütü ve teşrifatlarının Bizans'tan etkilendiği genellikle kabul edilmektedir. Ancak bu etkinin geçiş yolları konusunda, biri doğrudan

Osmanlı-Bizans münasebetlerini öne çıkaran, öteki ise etkinin daha önce Türk ve Müslüman devletler aracılığı ile geldiğini savunan iki görüş bulunmaktadır.

Herbert Adams Gibbons'un başını çektiği bir grup oryantaliste göre; "*Türkler, hukuk, siyaset ve idare ilimleri-ne ilgi duymayan sert ve asker mizaçlı bir millettir. Selçuklu sultanı tarafından Bizans sınırına yerleştirilen Ertuğrul Gazi'ye bağlı beyler de Asya bozkırlarındaki göçebe Türk toplulukları gibi yerleşik kültürden habersizdi. Öyle ki, Bursa'yı ve Edirne'yi fethederek kendilerine başkent yaptıklarında da henüz tam olarak yerleşik kültüre geçememişlerdi. Devlet ve siyaset kültüründen habersiz böyle bir topluluğun ise dünyanın en büyük imparatorluklarından birini kurması mümkün değildi.*"⁶

Gibbons, Türkler'in siyasi kültüründen yoksun, göçebe topluluklar olduğu varsayımından hareketle, Osmanlı Devleti'ni, yerli Hristiyan halk ile göçebe Müslüman Türklerin karışmasından oluşan yeni bir ırkın kurulduğunu öne sürmüştür. Bu yeni ırk, Türklerin cesaret ve savaşçılığı ile Bizans'ın yerleşik kültürünü ve devlet yönetme yeteneğini bünyesinde taşıyordu. Gerçekten de kuruluş döneminde yerli Hristiyan halktan kitleler halinde Müslümanlığı kabul edenler olduğu ve bunların Türkmenlerle karıştığı bilinmektedir. Ancak Gibbons'un kanıtlamaya çalıştığı esas iddia, "*Osmanlı'nın yeni bir devlet olmayıp, yıkılan Bizans'ın mirasçısı*" olduğudur. Bu iddiaya göre, Osmanlılar İstanbul'u alınca Bizans'ın yüzlerce yıllık mirasına kondular. Bizans sarayının idari teşkilat ve teşrifatını alarak, Hristiyan Bizans'ın kültür ve medeniyetini benimsediler. Öyle ki, cephede mağlup olan Bizans, kültürel planda gâlib gelecek, askeri, idari, siyasi ve sosyal kurumlarını İslâmî bir renk altında devam ettirme şansı kazandı.

Özetlenen bu görüşlere şiddetle karşı çıkan Fuad Köprülü ise, Bizans kurumlarının Osmanlı kurumları üzerindeki sınırlı etkisinin, daha önceki Müslüman devletler aracılığı ile geldiğini savunmaktadır. Köprülü'ye göre, "*Osmanlı siyasi-idari kurumları Bizans'tan alınmamıştır. Çünkü Osmanlılarla temasa geçtiği 14. yüzyılda Bizans artık o eski haşmetli Doğu Roma değildir. Hudutları daralmış, teşkilatı bozulmuş, eski muhteşem imparatorluk hatıralarını gölge halinde bile aksettiremeyen bir feodal Ortaçağ devletiydi. Bu nedenle güçlü bir merkezi otorite etrafında birleşen Osmanlı yönetim anlayışı ile feodal Bizans arasında, yüzeysel*

olarak görülen benzerlikten çok derin ve gerçek tezatlar vardır.⁷

Bizans müesseseleri, Müslümanların kurdukları yönetimleri, daha İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren etkilemeye başladı. Hz. Ömer zamanında Müslümanların kontrolüne giren Mısır, Mezopotamya ve Suriye gibi eski medeniyet merkezlerinde, yüzyıllardan beri uygulanan gelişmiş hukuk sistemleri ve devlet yönetme gelenekleri vardı. Müslümanlar devletlerini kurarken bu bölgelerde yaşayan yerli hukuk ve yönetim esaslarından yararlandılar. İbn Haldun, "*Hazret-i Ömer'in, haraç, öşür ve kafa vergisi gibi malî işlerin yönetildiği daireyi, İslamiyet'ten önce Irak'ta hüküm süren Farslar ve Şam'da hüküm süren Romalılar tarzında Farsça ve Rumca devam ettirdiğini; dairelerdeki kayıtların yerli dillerde yazılması için zımmilere devlet hizmetinde görev verildiğini*"⁸ belirtmektedir.

Bizans kurumlarının İslâm devletleri üzerindeki daha yoğun etkileri Emevilerin Şam'da kurdukları idare, ordu ve saray teşkilatlarında aranmalıdır. Abbasiler, kısmen Emeviler aracılığı ile kısmen de doğrudan Bizans etkisinde kaldılar. Ancak Abbasiler, devlet teşkilatlarını yeniden düzenlerken, üzerinde başkentlerini kurdukları toprakların eski sahibi olan Sâsânilerden daha fazla etkilendiler. İslâm Hukuku'nun kuruluş döneminde, müctehitler içtihat yaptıkları bölgelerde eskiden yürürlükte olan hukuk sistemlerinden yararlanmada bir sakınca görmediler. Nitekim Ebu Hanife, Nabtiler ve İranlıların örf ve adetlerin egemen olduğu Irak'ta; Evzaî, Bizans örf ve âdetlerinin bulunduğu Suriye'de; İmam Şafî Mısır'da, İmam Malik Hicaz 'da fıkıh çalışmalarını yaparken, mahallî örf adetlerinin bir kısmını doğrudan, bir kısmını da değiştirerek kurdukları sistem içerisinde kabul ettiler.⁹

Benzer etkilenmeler XI. yüzyılda güçlü bir devlet yönetimi gerçekleştiren Selçuklular için de söylenebilir. Tuğrul Bey zamanında halifenin dünyevî iktidarını tamamen ele geçiren Selçuklular, Abbasiler döneminde geliştirilen siyasi kurumların çoğunu benimsediler. Bir miktar Bizans, daha çok da İran etkisinde gelişen bu kurumların işletilmesinde genellikle İran asıllı yöneticileri görevlendirdiler. Bu nedenle Selçuklu devlet yönetiminde, İran gelenekleri, Bizans geleneklerinden daha fazla etkili oldu.

Osmanlı Devleti'ni kuranlar, Gibbons ve diğer oryantalistlerin iddia ettikleri gibi, devlet ve siyaset kültüründen habersiz göçebeler olmayıp, Emevi, Abbasi, Sasani, Bizans ve Selçuklular kanalıyla gelen zengin bir siyasi kültürü temsil ediyorlardı. Bu kültür üzerinde Bizans etkisinin en yoğun olduğu dönemin, Anadolu Selçukluları dönemi olduğu söylenebilir. Bu dönemde Selçuklu-Bizans ilişkileri o kadar yakınlaştı ki, Konya sarayında Bizanslı prenslere, Bizans sarayında ise Selçuklu prenslerine rastlanıyordu. Bizans'ın himayesinde ve hizmetinde Müslüman Türkler olduğu gibi, Selçukluların idare ve hizmetlerinde de Bizanslı Hristiyan Rumlar vardı.¹⁰ Bu dönemden itibaren yerli Rumlar Müslüman olmaya başladılar. Daha önce Müslüman olan pagan Türklerin, Orta Asya'dan Şamancı unsurları İslamiyet'e getirmeleri gibi, Müslümanlığı benimseyen Bizanslı yerli halk da bir kısım Hristiyanî unsurları İslamiyet'e taşımış olabilir.¹¹ Sivil kesimde görülen bu etkilenmenin siyaset ve yönetimde olmadığını söylemek zordur.

Osmanlılar gerek doğrudan, gerekse dolaylı yollarla Bizans'tan etkilendiler. Bizans, Doğu ve Batı uygarlıklarının en büyük temsilcisi olan Yunan, Latin, Roma, Slav, Sasani, Arap ve hatta Türk kültür ve uygarlıklarının izlerini taşıyan bir sentez olan Osmanlı'ya fazla ters düşmedi. Osmanlılar, sancaklar için hazırladıkları kanunnamelerde, yöresel örf ve gelenekleri koruyorlardı. Böylece bir kısım Bizans kurumları yenilenme şansı buldu. Bir kısım merkezî yönetim usulleri de imparatorluk olmanın kaçınılmaz gereği olarak alındı. Mustafa Nuri Paşa'ya göre, "*İstanbul tabîi ele geçirilince, devlet adamlarının siüsü, azameti, debdebe ve törenleri arttı. Sorguçlar, solaklar, peykler, alaylar, türlü türlü giysiler ve hatta "efendi" terimi Bizans'tan alındı.*"¹²

Roma'da, Konstantin döneminde devletin resmi dini haline gelerek örgütlenmeye başlayan Hristiyanlık, imparatorluğun başkentinden başlayarak, eyalet, vilayet, kasaba ve köylere kadar uzanan merkezî bir teşkilat kurdu. Tamamen devletin örgütlenmesini esas alan bu teşkilat, tüm Hristiyanların bir tek kiliseye bağlanmasını amaçlıyordu. Katolik kilisesi bu yöndeki gayretlerini imparatorluğun parçalanmasından sonra da sürdürürken, Hristiyan dünyasında hüküm süren çok sayıda kral üzerinde etkili olan bir siyasi üst otoriteye dönüştü. Kilisenin onayını almayan ve kendisini kilisenin gözünde meşrulaştırıcı politikalar uygulamayan hiçbir kralın iktidarda kalma şansı yoktu.

Roma'nın doğu toprakları üzerindeki iktidarını daha uzun süre devam ettirecek olan Bizans'ta ise din-devlet ilişkileri, Batı Avrupa'dakinden farklı gelişti. Batı Roma'nın akıbetine uğramamak için Bizans hükümdarları, sosyal, ekonomik ve dini kurumları devletin denetiminde tutmaya gayret gösterdiler. Özellikle Justinianos döneminde yapılan düzenlemelerle, kilise kamu bürokrasisine dahil edilerek devletin denetimine alındı. Böylece Bizans'ta din kurumu, Osmanlı ilmiye sınıfı gibi, devletin kendisi için tayin ettiği görevleri yürüten bir memurlar hiyerarşisine dönüştü.

Batı Avrupa'da, devletin denetimi dışında olması nedeniyle giderek güçlenen mağrur bir Vatikan ortaya çıkarken, Bizans kilisesi sonuna dek devletin emrinde ve devletin kendisi için uygun gördüğü dini hizmetleri yürüten pasif bir kurum olarak kaldı. Osmanlı yönetim sisteminde de şeyhülislam ve ilmiye sınıfı, kamu bürokrasisi içerisinde kendisine devlet tarafından uygun görülen hizmetleri yerine getiren konuma sahipti. Bu benzerlikten hareketle, Osmanlı'da din-devlet ilişkisinin, Bizans modeline göre kurulduğunu öne sürenler olmuştur. Ancak bu, çok uzaktan yapılan ön yargılı bir değerlendirmedir. Oysa daha yakından bakıldığında, bu iki sistem arasında söylendiği kadar önemli benzerlik olmadığı görülür.

Her şeyden önce Bizans'ta, devlete bağlı da olsa, kendi başına dini temsil eden, kendi arasında hiyerarşi ve statüleri oluşan bir din kurumu vardır. Bu kurum önceden devletin dışında, iktidara karşı bağımsız ve güçlü iken, giderek gücünü kaybetmiş ve devletin denetimine girmiştir. Oysa Osmanlı'da ilmiye teşkilatı bir din kurumu değildir. Hiçbir zaman devletin dışında bağımsız bir din örgütlenmesi de olmamıştır. İlmiye teşkilatında görev alan şeyhülislam, müftü, kadı ve müderrisler din adamı niteliği olan kişiler değildir. Bunlar devlet bürokrasisi içerisinde kendilerine verilen hizmetleri yürüten memurlardır.

İkinci olarak, devletin denetimindeki Ortodoks Kilisesi'nin alternatifi, devlete karşı bağımsız bir örgütlenmesi olan Roma Katolik Kilisesi'dir. Eğer Bizans'ta kilise, elini daha çabuk tutarak devlet karşısında güçlenseydi, o zaman kendisi devleti denetime alacaktı. Osmanlı'daki ilmiye teşkilatının böyle bir alternatifi yoktur. Devlet olmaksızın şeyhülislamlık örgütünün kendi başı-

na bir anlamı ve kişiliği de söz konusu değildir. Bu nedenle şeyhülislamlık ve ilmiye örgütü, Bizans'tan alınmış olamaz. Ayrıca şeyhülislamlık, İslam tarihinin daha önceki dönemlerinde mevcut olan devletten bağımsız bir din teşkilatının, devlet teşkilatı içine alınmış biçimi de değildir. Zaten İslam tarihinin hiçbir dönemde, Batı'daki kilise ve benzeri, devletten bağımsız bir din teşkilatı bulunmamıştır.

VI. SİSTEMİN LAİK VE TEOKRATİK NİTELİĞİ

Türkiye'de yerleşik resmi anlayışta Osmanlı Devlet yönetiminin "*teokratik*" olduğu kabul edilir; resmi yayınlarda ve okul kitaplarında bir suçlama olarak bu hüküm sürekli canlı tutulur. Bu suçlamaya karşılık az da olsa bir savunma olarak, Osmanlı yönetim sisteminin "*laik*" olduğunu savunanlar da vardır. Doğrusunu söylemek gerekirse, her iki değerlendirme de ciddî araştırmanın ürünü olmayan ideolojik genellemelere dayanmaktadır.

Bilindiği gibi "*teokrasi*" ve "*laiklik*" Batı siyasi düşüncesinin kavramlarıdır ve Hristiyan dünyasındaki din-devlet ilişkilerinin değişik biçimlerini ifade etmektedir. Bu nedenle Osmanlı sisteminin ne ölçüde "*laik*" ya da "*teokratik*" olduğuna karar vermeden önce, Hristiyan dünyasındaki din-devlet ilişkisine ve bu iki kavramın arka planına kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Hristiyanlık, bir din olarak insan faaliyetlerini, dünya/devlet ile ilgili olanlar ve ahiret/din ile ilgili olanlar diye ikiye ayırmaktadır. Bu ayrımın bir sonucu olarak Hristiyan dünyasında devlet ve din kendi içinde bağımsız hiyerarşileri olan iki ayrı merkezi örgütlenme ortaya koymuşlardır. Bu iki örgütlenmeden devlet; siyaset ve idareye ilişkin otoriteleri, kilise ise inanç ve ibadetlerle ilgili dini otoriteyi kullanmaktadır. Batı siyasi tarihinde bu iki hiyerarşi birbirlerine egemen olarak siyasi otoriteyi ele geçirmek için karşılıklı mücadele vermiştir. Bu mücadeleden, kilisenin üstünlük sağlayarak siyasi hayata egemen olduğu dönemlerde "*teokratik devlet*", siyasi otorite ile dini otoritenin ayrıldığı dönemlerde ise "*laik devlet*" anlayışından söz edilir.

Batıda, devlet ile dinin ayrı ayrı hiyerarşilerde örgütlenmesiyle, birbirlerine müdahalelerinin önleneyeceği düşünülmüştür. Bu düşünce ilk olarak Hristiyanlığın Roma'da resmi din olarak benimsendiği dönemlerde be-

lirmiştir. Ne var ki, imparatorluğun çökmesinden sonra, ortaya çıkan siyasi otorite boşluğundan yararlanan kilise, iktisadî yönden zenginleşince, devlet işlerine de el atmaya başladı. Batı/Hristiyan dünyasının tamamına yayılan örgütü ile krallıklar üzerinde üstünlük sağlayan Roma Kilisesi, siyasi kontrolü ele geçirdi. İmparatorluğun toprakları üzerinde ortaya çıkan çok sayıda kral, iktidarını sürdürebilmek için kilise ile iyi geçinmek zorundaydı. Kralların bu tutumu kilisenin gücünü daha da arttırdı ve Hristiyan dünyasında eskiden beri var olan “afroz” kurumu yanında “kilise hukuku” ve “engizisyon” gibi iki yeni kurum daha gelişti. Bu üç kurum sayesinde kilise, siyasi iktidarın üç temel işlevi olan “yasama”, “yürütme” ve “yargı”nın kullanılmasını yönlendirdi.

Yasalar, Hristiyan hukukuna uygun olmak zorundaydı. Yürütme işleri, bu yetkiyi fiilen kullanan krala karşı uygulanan afroz müessesesiyle yönlendirildi. Engizisyon mahkemeleri ile de yargı tamamen kilisenin eline geçti. Böylece kilisenin elinde toplanan din ve dünya otoritesi, papa ve ona bağlı yüksek dereceli din adamları tarafından kullanıldı. Din adamları (ruhbanlar) ise kendilerini, sadece hiyerarşik üstlerine ve Tanrı’ya karşı sorumlu görüyorlardı. Böylece, bir bakıma din terörünün devlet ve topluma egemen olduğu bir teokratik düzen kuruldu.

Teokrasi, Tanrı’nın egemenliği, ya da Tanrı adına yürütülen egemenlik demektir. Batıda kilise ve denetiminde tuttuğu krallar, tanrı tarafından gönderildiklerini, tanrı adına hükmettiklerini söyleyerek, otoritelerini meşrulaştırdılar. Tanrı adına hükmeden kilise, Tanrının emirlerine karşı gelenleri cezalandırmak için engizisyon mahkemelerini kurdu. Engizisyon mahkemelerinde, mala ve mülke el koyma, sürgün, yakarak öldürme gibi ağır cezalar uygulandı. Cezalandırılanların çocukları mirastan mahrum bırakıldı ve devlet işlerinde yüksek makamlara getirildi. Kilisenin resmi görüşüyle çelişen düşünce ve inançlar da aynı muamelelere tabi tutuldu.

Kilisenin denetiminde dış dünyaya kapanan Avrupa’da, uygulanan baskılara karşı gelişen düşünceler, Rönesans ve Reform hareketlerini hazırladı. Rönesans ve Reform hareketleriyle kilisenin dünyevî iktidarı ve siyasete müdahalesi kademeli olarak sınırlandı. Günümüzün laik rejimlerini doğuran bu sınırlamalar, hukuk metinlerine üç aşamalı olarak yansdı. Birinci aşamada, papalı-

ğın otoritesi sınırlanarak, Katolik kilisesine bağlı olmayan öteki Hristiyan mezheplerine de din özgürlüğü tanındı. İkinci aşamada, Yahudilik ve İslamiyet gibi Hristiyanlık dışındaki diğer dinlere özgürlük verildi. Üçüncü aşamada ise, dine dayalı yönetim ve hukuk kurallarından dini temelli olmayan, tek tip pozitif kurallara geçildi. Batıda ilk iki aşama belli ölçülerde hayata geçirilmiştir. Üçüncü aşamanın gerçekleşme oranı ise tartışmalıdır. Çünkü, tamamen din dışı olduğu sanılan hukuk kurallarının bile çoğu temelde kutsal metinlere dayanmaktadır.

Günümüz Batı siyaset literatüründe laik devlet, “insanların dini inanç ve ibadetlerine saygılı olan, hiçbir dini değerine karşı üstün tutmayıp, tüm din ve mezheplere karşı eşit davranan, dini inanç ve ibadetleri kişinin özel işi kabul ederek bu tür hizmetlerin yürütülmesini cemaatlara bırakan, hiçbir dini yasaklamadığı gibi hiçbir dinin ilkelerini de toplum için zorunlu hale getirmeyen devlet” diye tanımlanmaktadır. Bu tanıma göre, Batılı anlamda “laik” bir devlet düzeninin, biri “inanç ve ibadet hürriyetinin sağlanması”, diğeri ise “din işleri ile devlet işlerinin ayrılması” olmak üzere iki temel özelliği bulunduğu söylenebilir.

Batıda laiklik, devleti güçlendirerek, kilise karşısında siyasi iktidarı korumak amacıyla geliştirildi. Oysa İslam dünyasında ve Osmanlı’da, daha Emeviler döneminden başlayarak, siyasi iktidar her zaman en üstün güç oldu ve tüm toplumsal kurumlarla birlikte dini de denetledi. İslâm toplumlarında din işlerini yürütmek üzere devlet dışında bağımsız bir örgütlenmeye gidilmediği için, en azından hizmetlerin yürütülmesi bakımından bir din-devlet ayrılığı gelişmedi. Din işleri ile devlet işleri karıştı, hatta devlet yönetimi aynı zamanda dini bir iş olarak görüldü. Bu nedenle Osmanlı yönetiminin Batı’da gelişen anlamda “laik” olduğu söylenemez.

Farklı din ve mezheplere mensup topluluklara, kendi cemaatleri içinde kullanacakları geniş özgürlükler tanınması bakımından Osmanlı sisteminin laik olduğu söylenmiştir. Oysa İslamiyet’e devlet işlerinde diğer dinlerden ayrıcalıklı bir yerin tanınması, kamu bürokrasisi içerisinde ve siyasi iktidara bağlı olarak Müslüman halkın ihtiyacı olan dini hizmetleri yürüten bir örgütün bulunması, özel hukuk ilişkilerinde şer’î hükümlere uyulup uyulmadığının devletçe denetlenmesi, yargı, eğitim, dini danışmanlık hizmetlerinin devletçe yürütülmesi, padişahın aynı zamanda Hz. Peygamber’in halifesi olması

gibi nedenler Osmanlı yönetim sisteminin laik olmasına engeldir.

Osmanlı yönetiminde cemaatler, özel hukuk bakımından iç işlerinde tamamen serbest bırakılmışlardır. Yani toplumda bir hukukî çoğulculuk vardır. Buna karşılık Batılı anlamda laik toplum “*standart ve monist bir yönetim düzeninin ve her din ve cinsiyete mensup insanların eşit koşullarda bağlı olduğu bir hukuk mevzuatının bulunduğu toplum düzenidir*”.¹³ Osmanlı Devleti ise bu sürece ancak Tanzimat reformları ile girmiştir. Dolayısı ile din-devlet ilişkisi açısından Osmanlı yönetim sisteminin Batılı anlamda laik olduğunu savunmak kolay değildir.

Devletin dışında merkezi bir hiyerarşiye bağlı şekilde örgütlenerek siyasi iktidarı denetleyen bir ruhban sınıfının olmayışı, Osmanlı siyasi rejiminin Batı’daki örneklerine benzer bir “*teokrasi*” olduğunu söylememize de engeldir. Devletin dinle yakın ilişkisinden dolayı teokratik özellikler taşıdığı söylenebilir ise de, bu teokrasinin Hristiyan teokrasisinden farklı olduğu kuşkusuzdur.

Din-devlet ilişkisi esas alınarak, Batılı bir kavramla mutlaka ifade edilmesi gerekirse, Osmanlı devletinin bir “*yarı dini*” nitelik taşıdığı söylenebilir. Yarı teokrasi olarak da isimlendirilen bu uygulamalarda devlet, toplumda benimsenen inançlardan birine üstünlük tanıyarak, o inanca mensup din adamlarına devletin resmi örgütlenmesi içinde yer vermektedir. Devletin eğitim, kültür, yargı ve yasama kararlarına bu dinin etkisi olmakla beraber, siyasi otorite her zaman dini otoriteyi denetim altında tutarak ön plana çıkmasını engellemektedir. Ancak siyasi otorite iktidarının meşruiyetini yine dine uygunlukta aramakta ve almış olduğu önemli kararları dini otoriteye onaylatmaktadır.¹⁴

VII. OSMANLI SİSTEMİNİN İSLÂMİLİĞİ

Osmanlı Devleti’nin niteliği ile ilgili sorular içerisinde cevaplanması en zor olanı, onun “ne ölçüde İslâmî esaslara uygun olduğu” dur. Çünkü bu sorunun cevaplanması öncelikle “İslâm devleti” ya da “İslâma uygun devlet” in ne olduğunun ortaya konulmasını gerektirmektedir. Lehte ve aleyhte estirilen sert rüzgârlara rağmen, bu konularda konuşulan ve yazılanların çoğu gökyüzüne çizilen hayalî tabloları andırmaktadır. Bugün dünyanın herhangi bir yerinde yaşayan Müslüman bir topluluğun

gerçeklerini ifade eden ve aktüel ihtiyaçlarını karşılayan, ayakları yerde bir model henüz ortaya konulabilmiş değildir.

İslâmî siyaset ve İslâm’a uygun devlet konusunda konuşma ve yazmanın pek çok engelleri vardır. Fakat tartıştığımız konuyla ilişkili olarak en önemli engel, “*Müslümanların tarihte kurdukları devletlerin İslâm’a uygunluğu konusundaki şüpheler*” dir. Yaygın kanaate göre, Hz. Peygamber ve dört büyük halife dönemi hariç tutulursa, Müslümanlar İslâm’a uygun yönetim sistemi olan devletler kuramamışlardır. Günümüzde de böyle bir devlet mevcut değildir. Ne günümüzde ne de geçmişte örneği olmayan bir konuda konuşurken yapılacak olanın ise ütöpik modeller üreten bir zihni faaliyet olarak kalması kaçınılmazdır.

Elbette ki, tarihte Müslümanların kurduğu devletlerin hepsi İslâm’a göre dört başı mağmur değildir. İslâmiyet insanlara en ideal olanı ve olması gerekeni göstermektedir. Fakat İslâm inancında “*bata*” kulun vasıflarındandır ve devleti elinde tutan insanların hatasının devlete de yansması kaçınılmazdır. İnsanlar arasında adaletle hükmeden, toplumun menfaatini kişisel çıkarların üstünde tutan bir siyasi rejimin kurulması ve işletilmesi bir kültür ve ilim meselesidir. Müslümanlar tarihlerinde, ilim ve kültürde öğündükleri dönemler yaşadıklarına göre, en azından utanç duymayacakları, bugün rahatça benimsiyebilecekleri devlet ve yönetimler de kurmuşlardır.

Müslümanlar geçmiş tecrübeleri ve günümüzdeki uygulamaları dikkate almadan devlet ve siyaset alanında başarılı olamazlar. İslâm’ın temel kaynaklarında kamu hukuku ve devletin kurumlarına ilişkin açık ve kesin hükümler çok azdır. Kur’an’da günlük hayatın çeşitli alanlarıyla ilgili olarak açık ve ayrıntılı kuralları konurken devletin şekli ve teşkilatı için belli şablonun verilmemiş olması dikkat çekicidir. Bu durum Müslümanların devlet ve siyaset anlayışlarına çok geniş bir esneklik kazandırmaktadır.

Sürekli olarak değişen dinamik kurumlar bütünü olan devletin, her çağda, her millette ve kültür çevresinde farklı örgütlenmesi mümkündür. Buna göre, devletin şeklini ve teşkilatını, çağın gerekleri, halkın kültürü, siyasi ve ekonomik ilişkileri, zamanın ve coğrafyanın ge-

tirdiği zorunluluklar tayin edecektir. Tarihte kurulan tüm Müslüman devletler başka devletlerden kurumlar almışlar ve bunları bünyelerine uydurarak daha da geliştirmişlerdir. Osmanlılar da Selçuklu ve Abbasi devletleri aracılığı ile devraldıkları eski Türk ve İslam geleneklerini fethettikleri ülkelerde daha önce yaşayan yerli halkın örfüyle yenileyerek kendilerine özgü siyasi ve idari kurumlar gerçekleştirdiler.

Daha önceki Müslüman devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de siyasi iktidar meşruiyet temeli dinden alıyordu. Toplumun ekonomik ve sosyal yapısı, üretim ilişkileri, aile yapısı, eğitim, öğretim, sanat, bilim, sağlık ve beslenme gibi sivil kurum ve gelenekler tamamen İslâm inancına göre biçimlenmişti. İslâmiyet bir bakıma toplumun kimliği olmuştu ve bu nedenle yöneticiler bu kimliğe isteseler bile ilgisiz kalamazlardı. Buna rağmen Osmanlılar, siyasi hayatı ve devlet örgütlenmesini İslâmi esaslara uydurmada fazla gayret göstermediler. Özellikle merkezi idare kurumlarının oluşmasında, genel idare ve siyaset konularında İslâm öncesi Türk geleneklerine ve fethedilen ülkelerin yerel uygulamalarına dayanan örfi hukuk daha fazla etkili oldu. An-

cak İslâmiyet toplumun kimliği oluşturduğundan, örfi hukukun bile meşruiyet kazanabilmesi için en yüksek dini makam olan Şeyhülislâm'dan görüş alınıyordu.

Sonuç olarak denilebilir ki, Müslümanların daha önce kurmuş oldukları Emevi, Abbasi, Selçuklu Devletleri ne kadar İslâmî esaslara uygun ise Osmanlı Devleti de en az o kadar uygundu. Osmanlı Devleti siyasette merkeziyetçi ve otoriter olmasına rağmen, toplumsal örgütlenmede çoğulcu ve sivil toplumcuydu. Osmanlı sivil toplumunun en önemli öğelerinden biri de tarikatlardı. Tarikatlar dini hizmetler yanında ekonomik ve sosyal bazı kamu hizmetlerini de yürüten dini nitelikli sivil örgütlerdi. Tarikatlar sürekli olarak bürokrasisinin ve siyasetin dışında kaldı. Bu bakımdan Osmanlı'da nisbî bir din-devlet ayrılığı vardı.

Batılılaşma döneminde merkezi bürokrasinin güçlenmesiyle sivil toplum kurumları ikinci plana itildi. Nihayet cumhuriyet ideolojisi, Osmanlı sivil toplumunun kalıntısı olan kültürü, inançları ve gelenekleri kendisine en büyük rakip görerek yok etti. Cumhuriyet ideolojisinin totaliter niteliklerinin eleştirilmeye başlandığı şu günlerde, Osmanlı sivil düzeni toplumun önünü açacak potansiyel model olarak ilgi beklemektedir.

- 1 Ömer Lütfi Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, S. 2, İstanbul, 1974, s. 292; M. Tayyip Gökbilgin, *XV ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası; Vakıflar-Mülkler-Mukaatalar*, İst. Üni. Ed. Fak. yayını, İstanbul 1952, s. 162-167.
- 2 Cevdet Küçük "Osmanlı Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. IV, İstanbul 1985, s. 108 vd.
- 3 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İzmir 1988, s. 20 vd.
- 4 Ekrem Kaydu, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *At. Üni. İslami İlimler Fak. Dergisi*, S. 2, Erzurum 1977, s. 201-209.
- 5 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*, TTK Yayını, Ankara 1984, s. 191.
- 6 Herbert Adams Gibbons, *The Foundation of The Ottoman Empire*, London, 1968, s. 30 vd.
- 7 M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1981, s. 204; ünlü Bizans tarihçisi George Ostrogorsky de, Bizans'ın o dönemdeki durumuyla ilgili olarak benzer tesbitleri yapmaktadır. "Süleyman Paşa'nın Gelibolu'ya geçmesinden sonra, Bizans'ın Balkanlar'daki toprakları Türkler tarafından fethedilmeye başlandı. Devletin mükemmel işleyen idare teşkilatı bozulmuş, gelirler azalmış

- ve hazine boşalmıştı. Bir zamanlar devletin kuvvet ve azametinin sembolü olan makamlar birer ünvanıdan ibaret kalmış ve artık memurların ne iş yaptıkları bile unutulmuştu. Kurumları böylesine bozulan devletin yıkılışın eşiğinde olduğu çok açıktı. Sorun sadece kalıntıların Türklere mi yoksa Hristiyan bir başka devlete mi geçeceğinden ibaretti" (George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev.: Fikret Işıltan, TTK Yayını, Ankara 1981, s. 490.
- 8 İbn Haldun, *Mukaddime*, c. I, çev.: Zakir Kadiri Ugan, MEB Yayını, Ankara 1986, s. 631.
- 9 Hayreddin Karaman, *Anahatlarıyla İslam Hukuku*, c. I, Ensar Neşriyat, İstanbul 1984, s. 55.
- 10 Köprülü, *Bizans Müesseseleri*, s. 220-225.
- 11 S. Vryonis, "The Byzantine Legacy and Ottoman Forms", *Dumbarton Oaks Paper*, no: 23-24, Vashington D. Cs. 1969-70.
- 12 Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, c. I-II, haz: Neşet Çağatay TTK Yayını, Ankara 1979, s. 67.
- 13 İliber Ortaylı, "Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine" *Ümit Dolunay Armağanı*, İstanbul 1982, s. 498.
- 14 Sadri Maksudî Arsal, "Teokratik Devlet ve Laik Devlet", *Tanzimat I*, Devlet Kitapları, İstanbul, 1940, s. 35.

OSMANLI DEVLETİNDE DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ ÜZERİNE BAZI NOTLAR

DOÇ. DR. DAVUT DURSUN
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

I.

Osmanlı Devleti'nin siyaset-din ve din-devlet ilişkileri açısından nasıl bir model sunduğu ve ya nasıl bir modelle açıklanabileceği konusu geniş tartışmalara yol açmıştır. Tartışma bu ilişkilerin, kendi tabiatlarına bakılmaksızın bir zihni kurgulama ve idealleştirme olan mevcut modelleştirme kutucuklarından birine yerleştirmek istenmesi ve bu kutucuklara sığmaması durumunda ise bazı olguların gözden uzak tutulmasından ileri geldiği söylenebilir.

Bugün çok net şekilde biliyoruz ki tarih, yaşanan olayların, süreçlerin, olguların ve ilişkilerin yeniden yorumlanması, bir model çerçevesinde açıklama çabasını ifade etmektedir. Şayet tarihî olguları ve ilişkileri sürgit aynı kavram, kalıp ve modellerle tasvir etme ve açıklama gayreti içinde olunacaksa bu durumda yeni bir bilimsel çabadan ve teorilerden söz edilemez.

Din-devlet veya daha geniş anlamda din ve siyaset ilişkileri tabiatı gereği sorunlu bir alanı resmetmekte ve hem tasviri, hem de açıklanması çeşitli zorlukları bünyesinde barındırmaktadır. Bu alanla ilgili olarak sıkça kullanılan kavramlaştırmalar "laiklik" ve "teokratiklik" kutupları arasında salınıp durmaktadır. Pek çok bilimsel çalışmada kolayca ve hemencecik bir yere yerleştirebilmek için Osmanlı Devleti'ndeki siyaset-din ilişkilerinin "teokratik" bir formülasyonla anlatıldığı veya anlatılmak istendiği; yine benzer şekilde bazı çalışmalarda ise pekala "laik" bir model olarak sunulabileceği belirtilmektedir. Bazı çalışmaların ise daha ihtiyatla konuya yaklaşılarak birtakım rezervlerle beraber "laik" veya "teokratik" nitelemesini kullandıkları görülmektedir. Bu durumda

sorunun içinden çıkılmasının ve nesnel bir sonuca ulaşılmasının zorlaştığı dikkat çekmektedir.

II.

Osmanlı Devleti'ndeki siyaset-din ilişkilerinin seyrini ve kurumsal görünümünü ortaya koyabilmek için önce Osmanlı iktidar yapısına bakmak gerekmektedir. Osmanlı iktidar yapısı ve pratiği nasıl bir görünüm sunmaktadır? Osmanlı iktidar yapısı hangi medeniyet alanlarından gelen gelenek ve yapıların etkisi altında kurulmuş ve tarih sürecinde nasıl bir seyir izlemiştir?

Hiç kuşku yok ki Osmanlı Devleti bir "İslam Devleti" idi ve bu özelliğinden dolayı da İslam geleneklerini hem sürdürüyor hem de yansıtıyordu. Aslında Osmanlı Devleti'nin kurucu aktörü olan Osman Bey ve ailesi Türkmen gelenekleri içinden gelen kökenleri Oğuzların Kayı boyuna kadar geriye giden bir aile idi.¹ Bu özelliğinden dolayı eski Türk iktidar yapısının bazı geleneklerini sürdürüyorlardı. Eski Türklerin siyasî örgütlenmesinde belirgin özellik olarak ortaya çıkan siyasî iktidarın hakan ailesinin elinde bulunması ve hakanın bu iktidarı ailenin erkek bireyleri arasında paylaştırarak kullanması uygulaması XV. yüzyılın başlarına kadar Osmanlılarda da sürdürülmüştür. Eski Türklerde ve daha sonra Selçuklular ile Osmanlıların ilk dönemlerinde hükümdarlar ülkelerini kardeşleri ve oğulları arasında bölüştürerek yönetmişlerdir.² Bu geleneğe "ülüş sistemi" adı verilmiştir. Bu sistemin uygulanması sırasında ülkenin bir bölgesinin yönetme yetkisini ele alan prenslerin merkeze bağlı bir "vali"den çok kendi başına hareket eden bir "emir" (gazi) olarak hareket ettiği açıktır. Bu nedenle de Eski Türk devletleri merkeziyetçi yapısı ağır basan bir monar-

şiden çok federal veya konfederal yapıda, siyasî gücün merkezde toplanmayıp bölüşüldüğü zayıf devlet görünümü vermekte olup bu özelliklerinden dolayı da genelde kısa ömürlü olmuştur.

Bu yapının Selçuklularda da devam ettiği gözlenmektedir. Büyük Selçuklu Devleti'nin dağılmasında ve benzer şekilde Moğol İmparatorluğu'nun çökmesinde ülke topraklarının hanedan üyeleri arasında bölüştürülmesinin önemli rol oynadığı bilinmektedir.³ Merkezdeki hakanın gücünü zayıflatan bu uygulama zaman içinde İslam toplumlarında gözlenen "muvahtit iktidar" yapısına doğru evrilecek ve merkezin gücü giderek artacaktır.

Osmanlılar Müslümanlığı kabul etmişlerdi ve eski Türk gelenekleri ile İslam geleneklerini bütünleştirmeye çalışıyorlardı. Osmanlı Devleti'nin kuruluş meselesi üzerinde çalışanların ortaya koydukları teoriler iktidar yapısının belirlenmesinde de önemli ipuçları sunmaktadır. Fuat Köprülü'nün "muntazam ve sağlam müesseselere mâlik merkezîyetçi bir devlet"⁴ olarak tasvir ettiği Büyük Selçuklu Devleti ve onu izleyen Anadolu Selçuklu Devleti'nde gelişmiş bir kamu hukuku ile siyasî ve idarî yapılar kurumlaşmış bulunuyordu.⁵ Gerek kamu hukuku olsun, gerekse siyasî ve idarî kurumlar olsun İslam hukukunun zengin külliyâtı ve değerleri üzerinde şekillenmiştir. Bundan dolayıdır ki Köprülü, Osmanlı Devleti'ni Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Anadolu Türkmen Beylikleri'nin devamı çizgisine yerleştirmiştir.⁶

Osmanlılarda siyasî yapı ve kurumların oluşmasında etken olan bir faktör daha vardır. O da Anadolu'nun İslamlaşmasından önce burada mevcut olan Bizans siyasî yapı ve kurumlarının etkisidir. Bizans kurumlarının Osmanlı kurumlarına ve siyasî iktidar yapısına olan etkisi meselesi geniş tartışmalara konu olmuştur. Özellikle asrın başında H. A. Gibbons'un "*Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*" (Tercüme: Ragıp Hulusi, İstanbul, Devlet matbaası, 1928) adlı eserinde iddia ettiği Bizans'ın Osmanlı sistemine olan etkisi meselesine F. Köprülü ciddi reddiyeler yazmış ve bu tezleri çürütme yolunda büyük hizmet yapmıştır.⁷ Bununla birlikte altı asırlık Osmanlı sistemine Bizans kurumlarının şu veya bu şekilde bir etkisinin varlığı da kabul edilmektedir. Zaten sosyolojik olarak iletişim halinde bulunan iki ayrı sistemin birbi-

rinden hiç etkilenmemeleri düşünülemez. Gerek günlük hayatın kültür dünyasında gerekse bu kültürün maddî âlemdeki yansımalarının izlenebileceği mimari ve diğer maddî kültür alanlarında Bizans'ın hiç etkisinin olmadığı iddia edilemez. Devlet yapısının ve siyasî ilişkilerin de bir biçimde etkilenmiş olduğu söylenebilir.

III.

Bu durumda Osmanlı sistemi, bu ister siyasî, isterse ekonomik ve diğer alanlardaki yapılar olsun, incelenmek istendiğinde değişik medeniyet havzalarından gelen etkilerin, kurumların, yapıların ve değerlerin etkisi gözden uzak tutulmamak gerektiği kabul edilmelidir. Burada dikkat çekilmesi gereken bir diğer metodolojik ilke de altı asırlık Osmanlı Devleti tarihinde yapıların, kurumların ve ilişkilerin önemli değişiklikler geçirmiş olmalarıdır. Mesela kuruluş döneminde şekillenmiş bir kurumun ve ilişkilerin sürgit hep böyle devam ettiği ve sonuna kadar yapısını olduğu gibi koruduğu iddia edilemez. Zaten bundan dolayıdır ki Osmanlı tarihçileri altı asırlık dönemi kendi içinde bazı kategorilere ayırma ve bu çerçevede inceleme ihtiyacı duymaktadırlar.

— Osmanlı Devleti, insanlık tarihinin tarım medeniyetleri döneminde teşekkül etmiş ve bu medeniyet çerçevesindeki dominant kurumlara sahip olmuştur. Bu bakımdan genel refleksleri tarım imparatorluklarının refleksleri ile büyük benzerlik göstermektedir. Ne var ki XVI. yüzyıldan itibaren Batıda tarım medeniyetinden sanayi medeniyetine doğru geçişin başlaması ile birlikte ortaya çıkan yeni ilişkiler, süreçler ve değerlerin toplumun siyasî ve ekonomik yapısında meydana getirdiği değişimler mevcut ilişkileri kökten değiştirmiştir. Yeni sosyal sınıflar, örgütlenme biçimleri, iktidar pratikleri ve organizasyonlar gündeme gelmiş tarım medeniyetinininkiler günden günden uzaklaşmıştır. Mesela tarım toplumları için önemli olan toprak ve toprağı işleyecek köle gücünün yerini sanayi toplumlarında işçi ve hammadde kaynakları almıştır. Senyörlerin etkinliği azalırken müteşebbislerin ve tüccarların önemi giderek artmıştır. Burjuvazi siyasî iktidarı ele alacak kadar güçlenmiş mevcut ilişkiler ve süreçler yeniden dizayn edilmiştir.

Bu yeni oluşumların ve ilişkilerin eskilerinden farklı olacağı veya olduğu açıktır. Bu bakımdan Osmanlı

Devleti'nin herhangi bir kurum, yapı ve sistemini ele alıp incelemek demek altı asırlık bir zaman dilimini gözönünde bulundurmak anlamına gelmektedir. Böyle bir durumun bir çalışma için ne kadar zor bir iş olduğunu belirtmeme herhalde gerek yoktur. Bunun için metodolojik olarak çeşitli zorluklar ve sınırlamalarla karşı karşıya olduğumuzu baştan belirtmemiz gerekmektedir.

Biz burada Osmanlı'daki din-devlet ilişkilerinin hâkim bazı noktalarına eğilmek istediğimize göre yukarıda belirtmeye çalıştığımız genel yaklaşımın ve etkilerin bu alan için de geçerli olduğunu söylemeliyiz. Yani demek istiyoruz ki, Osmanlılardaki din-devlet ilişkileri eski Türk gelenekleri, Ortaçağ İslam kurumları ve Bizans ilişkilerinin etkisinde kalmış ve kendine özgü bir örgütlenme biçimi ortaya koymuştur. Belki de bu din-devlet ilişkilerinin ortaya koyduğu süreçler ve kurumsal yapı ne eski Türk geleneklerine, ne Ortaçağ İslam yapılanmasına ne de Bizans örneğine tamamen uymaktadır. Bunlardan az çok farklı ve fakat bunların renklerini de taşıyan bir yeni oluşumla karşı karşıya olduğumuzu söylebiliriz.

Osmanlı Devleti'ndeki din-devlet ilişkileri ve bu ilişkilerin örgütlenmesinin farklı bir model oluşturduğunu tebâruz ettirebilmek için biri çalışmamda "yarı dinî sistem" formülasyonunu tercih etmiştim.⁸ Bu formülasyonla bir yandan Osmanlıdaki din-devlet ilişkilerinin örgütlenmesinin İslam'ın ilk dönemindeki örgütlenmeden ve süreçlerden farklı olduğunu belirtmeye çalışırken diğer yandan Batı'daki laik veya teokratik yapılanmalardan da ayrı bir yapıda olduğunu belirtmeye gayret etmiştim. Bugünse bu kavramın yerine "sultanlık rejimi"ni kullanmanın daha isabetli olacağını düşünmekteyim.

III.

Osmanlı sultanları, XVI. yüzyılın başlarına kadar farklı adlar kullansalar da sadece "sultan" idiler. Ridâniye (1517) zaferinden sonra Memluklu Sultanı'nın yanında basit bir memur konumunda bulunan Halife Mutevekkil'in halifelik görevini Yavuz Selim'e devrettiği iddiaları doğru kabul edilse bile Yavuz'un bu unvanı kullanmadığı ve onu takip eden sultanların da böyle bir iddiada bulunmadıkları bilinmektedir. Ne var ki Osmanlı sultanları "Hadimü'l- Haremeyni's-Şerifeyn" unvanını

kullanmış, tüm İslam dünyasını kendi korumaları altına bulundurmaya çalışmışlardır.⁹

Aslında Yavuz Selim'den önce de Osmanlı sultanları "halife" unvanlarını kullanmaktaydılar. Kendi şahsında Osmanlı padişahı tipini ortaya koymuş olan Fatih Mehmet, kendisinden önceki sultanların kullandıkları "han", "emir", "hüdâvendigar", "hünkâr", "sultan" gibi unvanların yanında "padişah" unvanını da kullanmıştır. Meşhur kanunnâmesinde Fatih "halife" unvanına da yer vermiştir.¹⁰

Siyasî iktidarı ve gücü elinde tutan sultanların aynı zamanda "halife" olduklarını ileri sürmeleri onlara bir dinî nitelik ve iktidar vermekte miydi? Asıl mesele bu soruda düğümlenmektedir. Gerçi Hz. Muhammed'in (s.a.v) vefatından sonra onun siyasî ve dinî-sosyal iktidarının kimin tarafından kullanılacağı tartışmasında ortaya çıkan "halifelik" kurumunun dinî mi, yoksa siyasî-dünyevî bir kurum mu olduğu tartışması yapılmaktadır. Tarih süreci içinde de "halifelik" son derece önemli ve köklü değişimler geçirmiş bu konuda teoride farklı tezler ileri sürülmüş pratikte de değişik uygulamalar olmuştur. Ama yine de genel kabul gören görüşe göre "halifelik" makamında bulunan siyasî iktidar sahipleri kendilerini din karşısında sorumlu hissetmekte, dinî kamusal hizmetleri yerine getirme ve dinî normları uygulamada yetkili görmektedirler. Bu bakımdan eski İslam halifeliği topraklarını ülkesine katan Yavuz Selim döneminde, İslam dünyasının sınırlardaki basit bir "gazi sultanı" birden Mekke ve Medine'nin koruyucusu ve hac yollarının muhafızı statüsüne yükselmiştir.¹¹ Bu durum sultanların din karşısındaki konumunu ve sorumluluğunu da değiştirmiştir.

Osmanlı sultanları, henüz halife unvanını resmen taşımadan önce de din karşısında bağımsız, lakayt ve ilgisiz değillerdi. Kuruluş döneminde gaza ve fetih atmosferi içinde "cihat" yapan Osmanlı sultanları birer "gazi", "hüdâvendigar" ve "mücâhit" idiler. İslam dünyasının Hristiyanlara yakın olan sınır bölgelerinde yerleşmiş ve hâkimiyetleri altında tuttukları toprakları Hristiyanlara karşı genişletmeye çalışan "gazi beyler" veya "emirler" fiilî iktidarlarını halifeye onaylatıyor ve güçlerini meşrulaştırıyorlardı. Osmanlı sultanları da bu yolu izlemiş ve I. Murad Mısır'daki Abbasî halifesine bir elçi göndererek yönetiminin şer'iliğini onaylamasını istemiştir.¹²

Bir sistem ister patrimonyal isterse modern bir bürokrasi olsun iktidarı elinde tutan ve her türlü kararları alan kişi veya kurumun emir ve programlarını uygulayacak bir yapıya ihtiyaç duyacaktır. Çok küçük patrimonyal birimlerde bu iş için monark veya prensin ailesinden istifa edilse de hükümdarın denetim altında tuttuğu ülkenin büyümesi modern bir idare aygıtına duyulan ihtiyacı gündeme getirecektir.

Bir cihan imparatorluğu olan Osmanlı Devleti'nde iyi işleyen bir idare aygıtı ihtiyacı her şeyin önüne geçmektedir. Zaten ta baştan itibaren iyi örgütlenmiş, yetki ve sorumlulukları tanımlanmış bir idare ile karşılaşmaktayız. Bu aygıtın örgütlenme biçimi ile görev ve sorumlulukları din-devlet ilişkileriyle ilgili bazı değerlendirmeler yapma imkânı sunmaktadır.

Temelde Osmanlı kamu bürokrasisi iki ayrı bürokratik yapıdan oluşmuştur. Bunlardan biri "devşirme" sistemi ile gelen görevlilerin oluşturduğu "kul bürokrasisi" ile medreselerde yetişenlerin oluşturdukları "din bürokrasisi"dir. İdare bir bakıma ikili bir yapıya sahiptir; kul bürokrasisi mensupları ile din bürokrasisi mensupları kendi alanlarına düşen kamusal hizmetleri yerine getirmektedirler. Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi Osmanlı Devleti'nde dinî kamusal hizmetlerin yerine getirilmesi idarenin üstlenmiş olduğu kamusal bir görevdir ve bu iş için bürokratik bir aygıtı sahip bulunmaktadır. Medresede yetişenlerin sorumluluk alanında bulunan üç önemli görevi bulunmaktadır: Yargı, eğitim ve bilgi danışma. Bunların dışında kalan savunma, güvenlik gibi kamusal işlerse kul bürokrasisi mensuplarının yetkisinde bulunmaktadır.

Bu konuda zaman içinde önemli değişmelerin olduğu bilinmektedir. Mesela Fatih'e kadar devletin iki numarasını temsil eden vezir-i âzamılar medreselerde yetişen din seçkinlerinden gelirlerken bu tarihten sonra bu göreve kapıkulları getirilmeye başlanmıştır. Bu durum sultanın siyasî otoritesini güçlendiren bir işlev görmüştür. Diğer yandan din bürokrasisinin teşekkülü sırasında kadıaskerler örgütün tepe noktasında bulunurlarken bir zaman sonra bu noktaya başkent müftüsünün "Şeyhülislam" unvanıyla birlikte öne geçirildiğini görmekteyiz. Buna rağmen Şeyhüislamın Divan-ı Hümayûn üyesi bulunmaması ve ulemâyı Divanda Kadıaskerlerin temsil etmeleri de belirtilmesi gereken bir husustur.

IV.

Osmanlı Devleti'nde kamusal dinî hizmetleri yerine getirmek üzere idare içerisinde Şeyhülislamlık örgütlenmiştir. Bu bürokratik aygıt üç temel kurumdan oluşmuştur: Bunlar medreseler, kadılıklar ve müftülüklerdir. Bunların görev alanları ve sorumlulukları birbirinden ayrı olmakla birlikte karşılıklı bir geçirgenlik bulunmaktadır ve sistemin işleminde birbiriyle yardımlaşma söz konusudur. Mesela kadılar önlerine gelen sorunlar hakkında çözüm üretirken, hüküm verirken müftülerin verdikleri "fetva"lardan istifade etmişlerdir. Her ne kadar müftünün "fetva"sının bir hüküm değeri yoksa da herhangi bir sorun hakkında dinin görüşünün ne olduğunu beyân eden bir "uzman görüşü" ve "kanaat" olması dolayısıyla kadılar çoğu defa itibâr etmişlerdir. Zaten örgütsel olarak da medreselerde görev alan ulemâdan bir uzmanın (müderris) bir zaman sonra kadı olması, ardından müftülük yapması mümkündür ve sistem genellikle ulemâdan kişilerin her üç kurum arasında gidip gelmeleri şeklinde işlemektedir.¹³

Yüksek dinî otoriteyi temsil eden Şeyhülislam ile Halife/Sultan arasındaki iktidar ilişkisi, tartışma konumuz açısından temel bir öneme sahiptir. Osmanlı sistemiyle ilgili bütün formülasyonlarda Sultanın iktidarı ve egemenliğini kullanmadaki keyfiliği belirleyici olmaktadır. Bu sistemin "monarşi", "despotizm" veya başka bir biçimde tanımlanmasında gözetilen başlıca nokta Sultanın (Halife/Sultan) fiilen kullandığı iktidar alanları ve tebaanın bunun karşısındaki konumudur. Teorik olarak din ve dünyanın (siyasetin) karşılıklı olarak birbirine geçtiği ve bir ayrımın söz konusu olmadığı bir toplum pratiğinde Şeyhülislam ile Halife/Sultanın ilişkileri ve iktidar pratikleri nasıl bir görüntü vermektedir?

Burada İslam dininin "muvaahhit" iktidar yapısı ve "tevhit"e dayalı pratiğini ele alıp gelişmeleri Osmanlı öncesine kadar takip etmemiz imkânı yok. Dinî dünyanın pratik yanından ve yaşanan gerçeklikten ayrı bir yapı olarak sunmayan İslam, bütün iktidar alanlarını ve gerçeklikleri dinin kapsamı içine almış, adeta her şeyi "kosmos"a dâhil etmiştir. Bu konuda özellikle Hz. Peygamberin uygulamaları ve o dönemdeki toplumsal pratikler açıklayıcı olmakla beraber İslam merkezinin Medine'den Şam'a, daha sonra da Bağdat'a geçmesinden sonra

Emevi yönetimiyle birlikte iktidar alanlarının pratikte birbirinden ayrışmaya başladığı gözlenmektedir. Her ne kadar siyasî ve dinî/sosyal iktidar alanları Halife'de temerküz etmiş gibi gözüксе de İslam dünyasının tek Halife merkezli özelliğini kaybettiği ve aynı anda birden çok siyasî merkezlerin teşekkül ettiğini görmekteyiz. Yani Halife'nin tekliği ve *Müslüman ümmetinin* tek Halife'nin siyasî otoritesi altında bütünleşmesi prensibi terk edilmiştir.

Halifelik'in saltanata dönüşmesi ve tekliğini kaybetmesi giderek Halife ile sultanların iktidar alanlarının da ayrılmaya başlamasına kadar varmıştır. Özellikle Abbasi yönetimi sırasında Bağdat'taki Halife, siyasî gücünü kaybetmiş onun otoritesi sadece bu şehirle sınırlı kalmıştır. Ortaya çıkan "emirü'l-ümerâ"lar, Batıdaki feodal senyörler gibi taşrada siyasî ve idarî gücün gerçek sahipleri haline gelmişlerdi. Halifenin bunlara verdiği berat ve çeşitli menşurlar, sadece onların hâkimiyetlerini ve otoritelerini resmen tasdik etmekten öte bir anlam taşıymıyordu. Burada önemli olan husus taşradaki emirü'l-ümeraların iktidarlarını kendi güçleri ile elde etmeleri ve Halife'nin bunda bir rolünün bulunmamasıdır. Halife'nin işlemi onların fiilî iktidarlarını mecburiyetten tasdik eden bir prosedür şeklinde işlemiştir. Mesela Horasan'a hükmeden Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in hâkimiyetini Nişabur'a gönderdiği bir elçi ile teyit etmiştir. Halife Kaim Biemrillah Tuğrul Bey'e iktidarı vermiş değildir, onun fiilen tasarruf ettiği iktidarı teyit etmiş ve bir bakıma dinî bakımdan meşrulaştırmıştır.¹⁴

Tuğrul Bey 1058'de muhteşem bir törenle Bağdat'a girdiğinde Halife, İslam dünyasına yaptığı hizmetlerden dolayı teşekkür edip taç giydirerek onu "*Şarkın ve Garbın hükümdarı*" ilan etmiştir.¹⁵ Halife ayrıca "sultan" unvanı da vererek onun siyasî ve idarî hâkimiyetini pekiştirmiştir. Sultan unvanı, kuşkusuz, dinî otoriteden ayrı olarak siyasî-dünyevi otoriteyi ifade etmekteydi. Böylece Bağdat'ta aynı anda hem bir Halife, hem de bir Sultan vardı; gerçek anlamda siyasî iktidarı Sultanın kullandığı ve Halifenin ise onun yanında nerede ise hürmet edilen bir görevli statüsünde bulunduğu söylenebilir. Halife ne kâdılar, ne de başka görevlileri bile tayin etmekten aciz bir konuma gelmişti. Ama yine de Halifeye saygı gösteriliyor, onun şahsında İslam'ın ve Peygamber'in hatırası ko-

runmak isteniyordu. Bu durum İslam toplumları için yeni bir duruma işaret ediyordu. Halife ile sultanın iktidarı paylaşmaları ve sultanın öne geçmesi durumu. Daha sonra Osmanlılarda olduğu gibi sultanlık ile halifelik birleştirilse bile bu ayırım sürdürülecektir.

Burada görüldüğü gibi Osmanlılara gelinceye kadar siyasî ve dinî otoritenin ayrılığı ilkesi yerleşmiş bulunuyordu. Selçuklu mirasını sürdüren Osmanlıların bu uygulamanın dışında kalmaları elbette düşünülemezdi.

Bu modelin pratikteki yansımalarıyla ilgili zengin örnek olaylara ve tecrübelerle sahibiz. Özellikle Ali Emiri'nin bir makalesinde yer verdiği şu iki örnek olayı önemli gözükmemektedir.¹⁶

"*Sultan Selimi Han Edirne'ye gittiğinde kendisini Zenbilli Ali Efendi uğurladı. Yolda iplerle bağlı dört yüz kişiyle karşılaşınca, durumlarını sordu. "bunlar, sultanın emrine karşı gelip ipek satın almışlardı. Oysa sultan bu işi yasaklamıştı" dediler. Zenbilli Ali Efendi at üzerinde sultana gitti ve onlar hakkında sultana, bunların öldürülmesi belal değildir, dedi. Bunu(n) üzerine öfkelenen sultan: "Ey efendi, nizam-i alem için dünyanın üçte ikisini öldürmek belal değil midir?" diye sordu. Şeyhü'l-islam, "Evet, ancak büyük bir suç işlendiğinde belaldır", dedi. Sultan, "Emre karşı gelmekten daha büyük hangi suç vardır?" deyince şeyhü'l-islam, "Bunlar senin emrine karşı gelmemişlerdir. Çünkü sen ipek hususunda emirler ta'yin etmiş bulunmakdasın. Bu ise delalet yoluyla onlara izindir" şeklinde cevap verdi. Sultan, "Saltanat işleri senin görevin değildir" deyince, şeyhü'l-islam şu karşılığı verdi: "Bu abirete yönelik işlerdendir. Buna müdâhalede bulunmak ise benim görevimdir" (...) (s. 273).*

Ali Emiri'nin naklettiği diğer olay da şudur: Yine Yavuz Sultan Selim döneminde Hazine memurlarından yüz elli kadarının katli emredilmiş, bunu duyan Şeyhülislam Zenbilli Ali Efendi derhal Divân-ı Hümâyûn'a giderek Sultanla görüşmüş ve katledilmelerine hükmedilen görevlilerin af edilmelerini isteyince Yavuz'un cevabı şu olmuştur:

"*Sen emri-i saltanata ta'arruz ediyorsun, bu senin vazifen değildir.*"

Şeyhülislam buna karşılık "*Ben senin abiretin emrine ta'arruz ediyorum. Bu benim vazifemdir, eğer afvederseniz ne cat bulursunuz ve aksi halinde ikab-ı azime müstebak olursunuz*" (s. 273-4).

Bu örneklerde Sultanla şeyhülislam arasında geçtiği belirtilen konuşmalarda önemli hususlar var. Öncelikle Sultan siyasî ve dünyevi konularda Şeyhülislam'ın müdâhale hakkının olmadığı, böyle bir şeyin onun görevleri arasında bulunmadığı şeklinde bir kanaate sahip gözükmektedir. Diğer yandan Şeyhülislam da bunu kabul etmiş gözükmektedir, fakat arada bir yorum farkı bulunmaktadır. Şeyhülislam, dünyevi ve siyasî olduğu açık olan bir konuyu "ahiret"le ilişkilendirerek, daha doğrusu "ahiret" çerçevesinde değerlendirerek kendisinin yetki ve müdâhale alanına sokabilmektedir.

Dünyevi ve siyasî bir tasarrufun ahiretle ilişkilendirilmesi İslam bakış açısından anlaşılabilir değildir. Zira Müslümanların dünyadaki davranışları ahirette değerlendirilecek ve bunlardan hesaba çekileceklerdir. Bu bakışla konuya yaklaşıldığında her türlü siyasî ve idarî işlerin ahiretle ilişkilendirilerek şeyhülislamın müdâhale alanına sokulması mümkündür. Ne var ki Halife/Sultanla Şeyhülislam arasındaki ilişki eşit düzeydeki iki mukteditin ilişkisi değil bir tür ast-üst ilişkisidir. Devlet hiyerarşisi içerisinde tepe noktasında sultan, onun altında sadrazam ve onunla eşit düzeyde şeyhülislam bulunmaktadır. Şeyhülislam sadrazam gibi sultana yardımcı olan kişilerden olup devlet protokolünde yeri sultan ve sadrazamdan sonra üçüncü sırada gelmektedir. Padişahın "vekil-i mutlak"ı olan sadrazam şeyhülislamın üstünde yer almaktadır ki, bu hiyerarşik düzenleme dahi Osmanlı Devleti'nde siyasî otorite ile dinî otoritenin ilişkileri ve konumları hususunda önemli ipuçları vermektedir. Yine anlamlı bir başka husus, şeyhülislamın atanmasında sadrazamların önemli rol oynamalarıdır. Bazen padişahlar şeyhülislamı doğrudan atamışlarsa da bu konudaki usul sadrazamların atama yetkisine sahip olduklarıdır. Bu ilişkide siyasî otorite dinî otoritenin üzerine çıkmaktadır. Sadrazamın bu üstünlüğü şeyhülislamın fetva yetkileri ile dengelenmiştir. Çoğu sadrazamın "siyaseten katil" edilmelerinde şeyhülislamın verdikleri fetvalar önemli rol oynamıştır.¹⁷

Şeyhülislamın şahsında dinin sistem içindeki işlevinin konjonktüre bağlı olarak artıp azalabildiği olmuştur. Özellikle güçsüz sultanlar döneminde şeyhülislamın etkilerinin arttığı, buna karşılık güçsüz sultanların iktidarda olduğu dönemlerde ise bu etkinin azaldı-

ğı söylenebilir. Öyle ki XVII. yüzyılda savaş ilan etme ve barış konularında şeyhülislamın fetvalarına müracaât edilmiştir. Sultanın "ruh-i vekil"i olarak telakkî edilen şeyhülislamın artan etkileri siyasî karışıklıklarda ve padişahların hal süreçlerinde de ortaya çıkmaktaydı. Klasik dönemde Divan üyesi olmayan şeyhülislam II. Mahmud döneminde Divan'a alınmış, 1830'dan sonra da "Heyet-i Vükelâ" üyesi olmuşlardır. Bu durum onların idarede ve siyasetteki artan rollerini ifade etmektedir. XIX. yüzyılda meydana gelen bütün siyasî karışıklıklarda, iktidar değişikliklerinde ve diğer önemli sosyal gelişmelerde şeyhülislamın da rol aldıkları görülmektedir. Bilhassa bürokrasinin Halife/Sultanı hal edip yerine başka birini geçirmesi teşebbüslerinde şeyhülislamın da asker-sivil bürokrasi ile birlikte hareket ettikleri bilinmektedir. Mesela Abdülaziz'in hal edilmesinde Şeyhülislam Hayrullah Efendi, Şura-ı Devlet Reisi Mithat Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, ve Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa ile birlikte hareket etmiş planın uygulanmasında önemli rol oynamıştır.

V.

Din-devlet ilişkileri çerçevesinde üzerinde durulması gereken bir diğer noktanın Halife/Sultanların din karşısındaki konumları ve yetkileri meselesidir. Çoğu çalışmada adeta bir müteârif olarak sultanların birer "monark" oldukları, Osmanlı sisteminin bir "monarşi" olduğu ve egemenlikleri karşısında herhangi bir sınırın mevcut olmadığı şeklinde görüşler ileri sürülmüştür. Bu şekilde tasvir edilen bir sultanın din konusunda da son derece geniş bir hareket alanına sahip olduğu, kendini dinin ilkeleri ve normları ile sınırlı saymayacağı, dinin onun iktidarı önünde bir engel ve özerk bir alan teşkil etmeyeceği ileri sürülebilir. Oysa ki toplumsal ve siyasî gerçekliğin böyle olmadığı ve bu alanda da bir bakıma "sultanlık rejimleri"nin "nev-i şahsına" özgü yapısının öne geçtiği görülmektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi Osmanlı hukuk sistemi ikili bir yapıya sahip bulunuyordu. Şer'î hukuk dinî düzenlemelerden ve Kitap ve Sünnet'ten çıkarılan kural ve normlardan oluşuyordu. Buna karşılık örfî hukuk ise, sultanın kendi siyasî hâkimiyetinin bir sonucu olarak yaptığı dünyevi düzenlemelerden oluşmaktaydı. Zaten

İslam hukukunda kamu ve anayasa hukuku alanlarında ta baştan beri ciddî bir boşluk bulunmaktaydı ve boşluk sultanların, hükümdarların kendi irâdeleriyle çıkardıkları kanunnâme, adaletnâme, emir ve diğer düzenlemelerle dolduruluyordu.

Uygulamada sultanlar hiçbir zaman şer'î hukuk tarafından düzenlenmiş olan alanlarda yeniden herhangi bir düzenleme yapmaya tevessül etmemişlerdir. Adeta kendi kendine oluşan bir yetki ayrımı göze çarpmaktadır. Bir sultanın mesela, şeriat tarafından düzenlenmiş olan medenî hukuk alanında yeni bir düzenleme yapmayı, evlilikle ilgili yeni kurallar koymayı, miras hukukunu değiştirmeyi, mevcut hukuku yürürlükten kaldırıp yenisini koymayı düşünmesi söz konusu değildir. Ne sultan böyle bir şey düşünebilir ne de tebaa kendisinden böyle bir şey beklemektedir. Şeriat sultanın irâdesi karşısında bir tür "özerk" alanı temsil etmektedir. siyasî iktidar sahiplerinin bu alana müdahale etmeleri, tanımları veya kuralları değiştirmeleri düşünülemez. Bu alandaki tartışmalar ve hukuklaştırma faaliyetleri de siyasî iktidardan bağımsız olarak sivil bir faaliyet olarak sürdürülmektedir. Ulemânın "icâhat" faaliyeti resmi bir tasarruf olmayıp sivil bir faaliyettir. Bir bakıma şeriat çerçevesindeki hukuk yapma işi bir devlet işi olmayıp ilim adamlarının sivil bir faaliyetidir. Bu durumun konumuzu açısından önemi şudur. Hiçbir sultan iktidardan özerk bir alan olan şeriata müdahale etme hakkına sahip değildir ve bundan dolayı da sultanın iktidarı bu alanla sınırlanmıştır.

Yine bu çerçevede biraz da paradoksal gibi gözüken şeriatın temsilcileri olan ulemânın konumuna da değinmekte yarar var. Şeriatın temsilcileri olan ulemânın idarede görevli kişilerden oluşması bu alanın özerkliğini ve iktidarın hareket alanını sınırlandırıcı işlevini olumsuz etkilediği düşünülebilir. Nitekim bu yönde pek çok örnek bulunmaktadır. Ne var ki ulemâ, her ne kadar kamu bürokrasisinde görevlilerin oluşturduğu "askeri"ler sınıfının bir kolunu oluştursa da genelde devlet idaresinde şeriatın ve halkın müdâfîleri konumunda olmuşlardır. Doğrudan sultanın irâdesiyle hareket etmekten çok yerleşik şeriat kurallarına ve şeriat çerçevesindeki ilkelere göre hareket etmekteydiler. II. Mehmet'in "nizâm-ı âlem için evlat katli caizdir. Pek çok ulemâ dahi bunu tecviz

etmiştir" şeklindeki açıkça şeriatın onaylamadığı düzenlemeler karşısında fazla muhâlefet gösterilmemişse de açıkça bunu "tecviz" eden ulemâdan herhangi birinin olmaması da bir direncin ifadesi olmalıdır. Bu itibarla ulemâyı sultanla tebaa arasındaki ara noktada görmek ve bu iki kesim arasında aracılık rolü vermek fazla yanlış olmasa gerektir.

VI.

Din ve siyaset ilişkilerinin dengeli şekilde örgütlenmesinin en iyi örneğini veren Osmanlı Devleti'nde din ile devlet temsilcileri arasında bir iktidar mücadelesinin olmaması ve sultanın otoritesinin ulemâ tarafından tartışılmaması, bu sistemin en önemli özelliği olmalıdır. Sultanın siyasî iktidarının tartışılmaya başlandığı XIX. yüzyılda bu tartışmanın taraflarından biri ulemâ değil yeni oluşan asker-sivil bürokrasi olmuştur. Yine bu dönemde ulemâdan veya ulemâ dışındaki İslamcıların aktif rol oynadıkları muhalefet hareketlerinde tartışılan Halife/Sultanın iktidarı ve otoritesi değil mevcut hükümetlerin politikaları ve icraatları olmuştur. Ta baştan beri din ile devlet arasında bir denge hali korunmuş, toplumsal dinamizm din ve devlet arasındaki çatışmada değil siyasî merkezle taşra arasındaki mücadelede belirmiştir. Merkez ile taşra arasındaki mücadele hem siyasî otoriteyi temsil edenler bağlamında hem de dinî otorite bağlamında ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak şu hususların altını çizerek yazıya son verebiliriz. Osmanlı sistemi bir denge sistemidir. Din ve devlet ilişkilerinde, siyasî otorite ile dinî otorite arasındaki ilişkilerde hassas bir denge mevcuttur. siyasî otorite her şeyin üzerinde olmakla birlikte her alanda bir keyfilik ve mutlaklık söz konusu değildir. Dinin en azından bir bölümü devlet idare yapısı içerisinde örgütlenmiş olup eğitim, adalet dağıtma ve bilgi danışma ile dinî kurumların yönetilmesi gibi kamusal hizmet alanları din ve bilim adamlarından oluşan ulemâ tarafından kullanılmaktadır. Savunma ve güvenlik hizmetleri ise kapıkullarından oluşan kul bürokrasisi tarafından yürütülmektedir. Ulemânın oluşturduğu din bürokrasisi ile kul bürokrasisi, sistem içinde yetki, görev, güvence ve etkinlik açısından farklı konumda olup her ikisi arasında bir denge hali bulunmaktadır. Sultan hem kulların, hem de ulemânın koruyucusudur. Onun otoritesi ulemâ karşısında da

ha sınırlıdır ve ulemânın yetki alanında gözüken şeriat müdâhale etmesi söz konusu değildir. Sultan ulemâ mensuplarına “siyaseten katl” cezası verememekte, çeşitli icraatlarını şeyhülislamın verdiği fetvalarla güçlendirmektedir. Ulemânın tepe noktasındaki şeyhülislamı atama ve azletme yetkisi siyasî ve idarî otorite sahibinde bulunmakla birlikte şeyhülislamın “fetva” yetkisi bunu dengeye getirmektedir.

Bu geleneksel yapı XIX. yüzyılda yeni asker-sivil bürokrasinin lehine ulemânın ise aleyhine değişmeye başladı. Ulemânın elindeki eğitim, adalet ve diğer alanlar yavaş yavaş bürokrasinin eline geçti. Şeyhülislam Heyet-i Vükela üyesi olarak idarede daha da etkin konuma gelmiş gibi gözükseler de toplumsal ve kurumsal etkilerinin giderek gerilediği açıktır. Yine bu sırada sivil din örgütleri olan tarikatların şeyhülisamlık bünyesi içi-

ne alınması onun gücünü genişlettiği gibi anlaşılabilir. Merkezileşen bürokrasinin ele geçirdiği siyasî iktidar yetkileri giderek din otoritesini de törpülemiş ve sadece dinî kurumların yönetimi alanını elinde bırakmıştır. Ne özerk bir alan olan şeriat, ne de devletle halk arasında bir tür aracı konumunda olan ulemâ kalmıştır. Şeriatın ve ulemânın bıraktığı boşluğa giderek güçlenen ve merkezileşen devlet ve bürokrasi yerleşmiştir.

Bu yeni durum elbette ki sanayi medeniyetinin getirdiği sosyal ve siyasî oluşumlara uygun bir yapılanma idi. Yeni oluşumda ne bir denge ne de siyasî otorite karşısında özerk yapılar ve kurumlar vardı. Yükselen “ulus devlet” toplumların bütün özerk alanlarını yok etmiş, yeni bir “ulus” inşa etmek için bütün güç ve yetkileri kendi tekeline almıştır. Yeni dönemin din-devlet ilişkileri de farklı olmak zorundaydı.

- 1 Osmanlıların soy kütüğü ile ilgili tartışmalar için bkz.: Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*, (çev.: Fatmagül Berktaş), İstanbul, Kaynak yayınları 1985, s. 11-25; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c. I, İstanbul, Cem yayınları 1974, s. 131-140; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, 4. Baskı, Ankara, TTK Yayınları 1984, s. 93-103.
- 2 Bkz.: Ahmet Mumcu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Egemenlik Kavramı ve Gelişmesi”, *1. Milli Egemenlik Sempozyumu*, Ankara, 24-25 Nisan 1985, s. 35.
- 3 Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. I, (Türkçesi: Mehmet Harmanlı), İstanbul, e Yayınları 1982, s. 26 ve 28.
- 4 Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara, TTK yayınları, 1984, s. 65.
- 5 Bkz.: Fuat Köprülü, 2 Les Institutions Juridiques Turques au Moyen-Age”, *Belleten*, Tome: II, No: 5-6, Janvier-Avril 1938, s. 41-76.
- 6 Bkz.: Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s. bütünü.
- 7 Fuat Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1981.
- 8 Davut Dursun, *Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, İstanbul, İşaret Yayınları 1992.
- 9 Halil İnalcık, “L'Empire Ottoman”, *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London, 1985 içinde, s. 88.
- 10 *Kanunname-i Ali Osman*, (Neşreden: Mehmet Arif), TOEM ilavesi, İstanbul, 1330.
- 11 Bkz.: Halil İnalcık, *The Ottoman Empire/ The classical Age:1300-1600*, (translated by Norman Itzkowitz and Colin Imber), London, Weidenfeld and Nicolson 1975, s.57.
- 12 Bkz.: Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat/Kurumlar ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, c. I-II, (Sadeleştiren, Notlar ve Açıklamalar ekleyen Neşet Çağatay), Ankara, TTK Yayınları 1979, s. 13 ve 73-74.
- 13 Bkz.: Halil İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 165 vd.; Dursun, *Siyaset ve Din*, s. 236-239.
- 14 Bkz.: İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İslam Ansiklopedisi*, c. X, İstanbul, MEB Yayınları 1988, s. 361.
- 15 Aynı yer, s. 367; Nikita Elisseeff, *L'Orient Musulmane au Moyen Age*, Paris, Armand Colins, 1977, s. 212.
- 16 Ali Emiri, “Meşihat-ı İslamiyye Tarihçesi”, *İlmiyye Salnamesi*, (Yayına Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Ahmed Nezih Galitekin, Cevdet Dadaş), İstanbul, İşaret yayınları 1998, s. 267-279.
- 17 Bkz.: J. H. Kramers, “Şeyhül-İslam”, *İslam Ansiklopedisi*, c. XI, İstanbul, MEB Yayınları 1988, s. 487.

OSMANLI TAŞRA TEŞKİLÂTI

OSMANLI DEVLETİ'NDE TAŞRA TEŞKİLÂTI
(TANZİMAT'A KADAR)

77

XVII. YÜZYILIN İLK YARISINDA
OSMANLI DEVLETİ'NİN EYALET VE SANCAK TEŞKİLÂTLANMASI

89

OSMANLI DEVLETİ'NDE MERKEZÎ OTORİTE VE TAŞRA TEŞKİLÂTI

111

ANADOLU EYALETİ (KURULUŞ VE GELİŞMESİ)

123

TANZİMAT'TAN ÖNCE OSMANLI DEVLETİ'NDE
BELEDİYE HİZMETLERİ

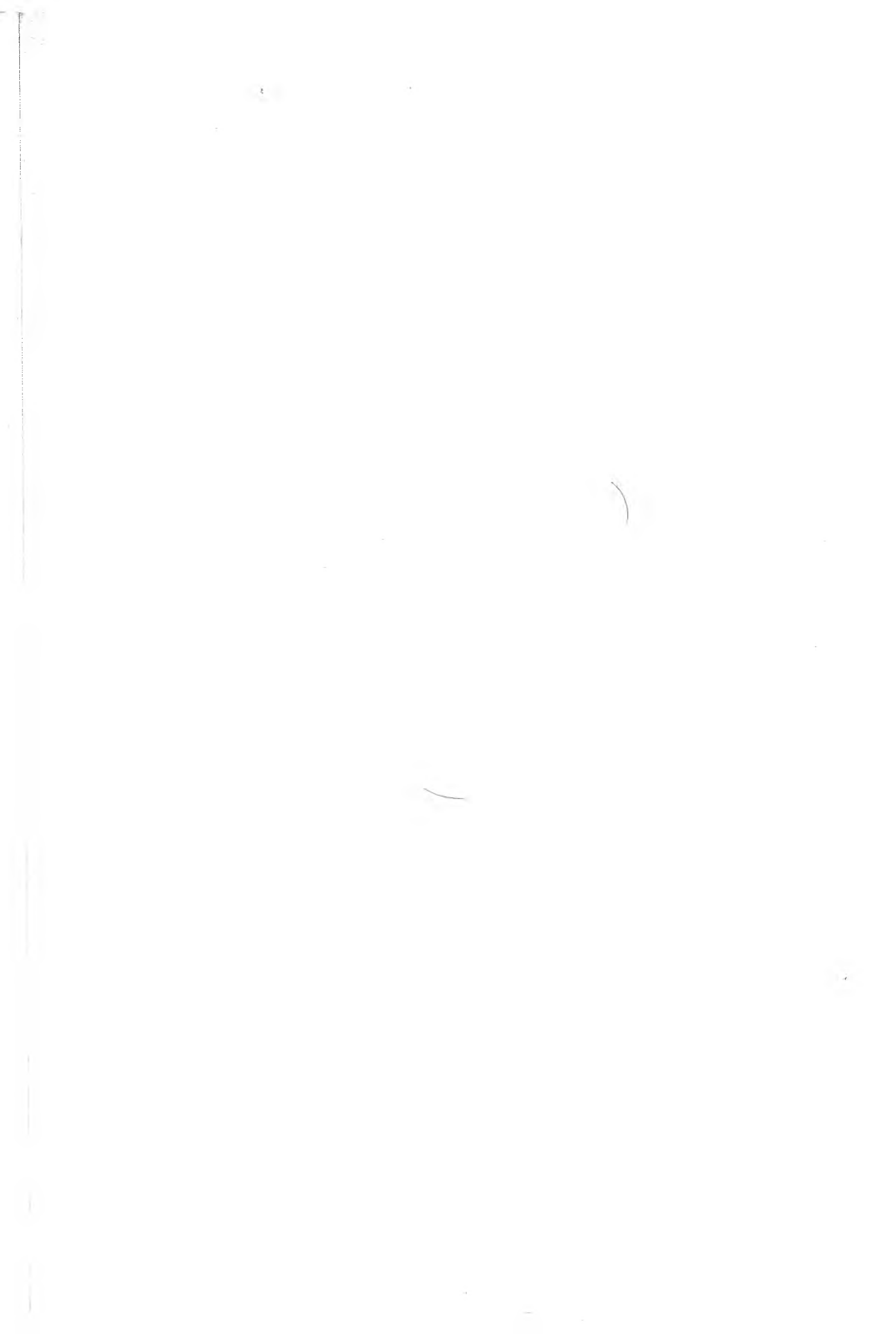
130

OSMANLI TAŞRA YÖNETİMİNDE VALİLİK YAPAN BAZI ÖNEMLİ AİLELER

145

OSMANLI TAŞRA İDARESİNE SİSTEM YAKLAŞIMI:
KARAHİSAR-I ŞARKİ SANCAĞI ÖRNEĞİ

153

OSMANLI DEVLETİ'NDE TAŞRA TEŞKİLÂTI (TANZİMATA KADAR)

PROF. DR. NEJAT GÖYÜNÇ
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ EMEKLİ ÖĞRETİM ÜYESİ

Devletin ilk devirlerinden itibaren Osmanlı Sultanları her idari birime iki amir tayin ederlerdi: Bunlardan birincisi askeri sınıftan olan ve sultanın yürütme erkini temsil eden “bey” (Beylerbeyi veya Sancakbeyi), diğeri de onun hukuki yetkisini kullanan ve temsil eden, ilmiye sınıfından gelen “kadı” idi. Bey, kadının hükmü olmaksızın ceza veremezdi, kadı da, şahsen, bulunduğu bölgede (*kaza*) kendiliğinden bir yaptırım faaliyetinde bulunamazdı. Verdiği kararlarda kadı şeriata ve kanuna dayanmak zorunda idi, beyden de bağımsızdı. Kendisi sultandan emir alır, sultana arzlarda bulunabilirdi. Hemen hemen bütün emirlerin (*ferman* veya *hükmü*) bazan doğrudan doğruya, bazan da beylerbeyi, sancakbeyi, muhassıl gibi diğer görevlilerle birlikte kadıların hitaben yazılmış olması, bize, bunu gösterir. Bütün fermanlarda da, bunların yazılış nedenleri anlatılırken, kadı arzından bahs olunur, ardından da emir sadır olur, yani verilir. Kadı doğrudan hükümdar ile veya onun yönetimindeki temsilcileri ile muhabere halindeydi.¹

1354'te Gelibolu Yarımadası'na çıkışı takip eden süratli gelişmeler, birbirini izleyen fetihler sonucu ele geçirilen ülkeler buraların idari bir yapıya kavuşturulması gereğini doğurdu. Böylece 1361'den sonra Rumeli Beylerbeyliği kuruldu. Lala Şahin Paşa da ilk beylerbeyi oldu. I. Murat'ın “lala” ve kumandanı olup, muhtemelen de mühtedi idi.² Onun vefatından sonra da Osman Gazi'nin silah arkadaşlarından Aykut Alp'in soyundan Kara Timurtaş Paşa Rumeli Beylerbeyisi olmuştur.³ Bu beylerbeyiliğin ilk merkezi Edirne idi, daha sonra Sofya ve nihayet Manastır da aynı görevi bir süre yüklenmiştir.⁴

Yıldırım Bayezid zamanında (1389-1402) merkezi Kütahya olmak üzere Anadolu Beylerbeyliği kurulmuş, Anadolu'daki bütün sancaklar ona bağlanmıştır. Bununla beraber, Kütahya bir şehzadenin yönetimine verilince, beylerbeyilik merkezi Ankara'ya nakl olunmaktadır.⁵

Bu idari birimlere XV. yüzyılda iki beylerbeyilik daha eklenir; 1413'te Rum⁶, 1481'de Karaman Beylerbeyilikleri.⁷ Yavuz Selim zamanında (1512-1520) ise, 1515'te Diyarbekir (merkez sancağı Amid), 1516'da Halep ve 1517-1520 arasında Şam ve Mısır Beylerbeyilikleri kurulur. Böylelikle Kanuni Süleyman hükümdar olduğunda 8 beylerbeyilik vardır. Onun 46 senelik saltanatı sonunda bu rakama iki katı eklenir. II. Selim ve III. Murad devirlerinde (1566-1574, 1574-1595) yeni teşekkül eden beylerbeyilikler ile bunların toplamı 34'ü bulur:

1531'de	Zülkadriye (merkezi: Maraş) ⁸
1535'de	Erzurum, Cezair'i Bahr-ı Sefid (merkezi: Gelibolu), Cezayir-i Garb (Cezayir),
1535'te	Musul, Bağdad,
1540'ta	Yemen (Zabid, San'a),
1541'de	Budin (Buda, Macaristan),
1546'da	Basra,
1548'de	Van,
1552'de	Temeşvar,
1555'te	Lahsa (merkezi : Katif),
1557'de	Habeş (Cidde ve Sevvakin sancakları, Beylerbeyi Medine'de oturuyor) ⁹ ,
1568'de	Kefe (merkezi: Kefe), Şehrizar (Şehrizar),
1570'te	Kıbrıs (Lefkoşe), Trablusşam (Trablus),

- 1573'te Tunus (merkezi: Tunus),
1578'de Trabzon, Çıldır, Şirvan (merkezi: Şemahı), Tiflis (Tiflis),
1580'de Kars, Bosna (merkezi: Saray, bugün: Sarajevo),
1586'da Rakka (merkezi: Ruha, bugün: Urfa),
1593'te Özi (merkezi: Silistre, Akkirman) Beylerbeyilikleri.¹⁰
Daha sonra bunlara iki yeni beylerbeyilik daha eklenmektedir:
1598'de Eğri, 1600'de Kaniye Beylerbeyilikleri.¹¹

1645'te Girit (merkezi: Kandiye) Beylerbeyiliği.

Bu listedeki bazı beylerbeyilikler, daha önce sancak iken ayrılarak müstakil beylerbeyilik olmuşlardır. Rumeli Beylerbeyiliği'nden ayrılan Kefe, Bosna ve Özi, Rum Beylerbeyiliği'nden kopan Trabzon, Diyarbekir Beylerbeyiliği'ne bağlı iken müstakil beylerbeyilik olan Musul ve Rakka gibi. Bazıları da hemen fethi takiben beylerbeyilik olmuşlardır, Diyarbekir, Halep, Şam gibi. Şirvan ve Tiflis Beylerbeyilikleri ise kısa ömürlüdürler, 1606-1607'de İran hakimiyetine girmişlerdir, yani Safevi Devleti'ne katılmışlardır.¹²

Beylerbeyiliklerin bir çoğunda timar sistemi uygulanırdı, Mısır, Bağdat, Habeş, Basra, Yemen, Lahsa, Tunus, Trablusgarb ve Cezayir-i garp *salyaneli* Beylerbeyiliklerdi, yani bu birimlerin üst yöneticileri (Beylerbeyi veya Vali) toplanan gelirlerden mahalli harcamaları yapar, artanını İstanbul'a, merkezi yönetime gönderirdi.¹³ XVII. Yüzyılın ünlü bir bürokrat ve tarihçisi olan Hezarfen Hüseyin Efendi¹⁴ Cezayir-i Bahr-ı Sefid'te 11 sancaktan 3, Bağdad'ta 18 sancaktan 11, Şam'da 10 sancaktan 3 tanesinin *salyaneli* olduğunu, diğerlerinde zeamet ve timar bulunduğunu bildirir. *Salyaneli* beylerbeyiliklerde sancaklar da *Salyaneli* idi.

1591'den sonra Beylerbeyilik deyiimi yerine *eyalet* teriminin kullanılmaya başlandığı ihtimali üzerinde durulmaktadır.¹⁵ Bu sistem II.Mahmud zamanına (1808-1839) kadar devam eder, zaman zaman devletin büyük arazi kayıpları sonucu bazı beylerbeyilikler veya eyaletler ortadan kalkmıştır; Budin (1686), Eğri (1687), Kaniye (1689).¹⁶

I. BEYLERBEYİ VE BEYLERBEYİLİK TEŞKİLÂTI HAKKINDA

Osmanlı Devleti'nde beylerbeyi ve beylerbeyilik kurumunun nereden alındığı hakkında farklı görüşler vardır. Bir Fransız Türkoloğu olan Jean Deny'ye göre, bu ünvan önce Sasaniler zamanında İran'da "prensler prensi" anlamında bir Ermeni deyiminden alınarak "ihkan-ı ihkanat" kelimesi üretilmiştir, bu "beylerbeyi" karşıtıdır. Araplar bunu "emirü'l-ümera"ya dönüştürmüşlerdir. Sonra Selçuklulara, Anadolu Selçuklularına, Mısır'da Memlük Devleti'ne, diğer müslüman-Türk devletlerine girmiş, *melikü'l-ümera*, *emir-i ulus*, *emir-i kebir* şekillerini almış, Osmanlılarda da "*mir-i miran*" ve "*beylerbeyi*" olmuştur. Bir diğer Fransız Tarihçisi ve Bizans araştırmacısı Rambaud bu kurumun Bizans'tan Osmanlılara geçtiğini söyler. İstanbul'un fethinden çok önceleri de bu iki kurumun (Anadolu ve Rumeli Beylerbeyilikleri) varlığı gözönünde bulundurularak, Rambaud'nun düşüncesi Fuat Köprülü tarafından kabul edilmez. O, Deny'nin fikrine katılır, eski Türk-İslam Devletleri yolu ile Osmanlılara da Anadolu ve Rumeli Beylerbeyilikleri kurumlarının girdiği fikrini savunur.¹⁷

a. *Beylerbeyi hakkında*: Fatih Kanunnamesi'nde Osmanlı Devleti'nde hangi görevlerden sonra Beylerbeyi olunabileceği açık olarak belirtilir. Bunlar mal (hazine) defterdarlığı, nişancılık, yüksek gelirli kadılık, sancakbeyiliği, üzengi ağalığı görevleridir. Beylerbeyiler Divan-ı Humayun (bugünkü Bakanlar Kurulu karşıtı Osmanlı kurumu)'da vezirlerin alt tarafına otururlar, yıllık gelirleri 800.000 ila 1.200.000 akçe tutarında dirlik (has) onlara tahsis olunur.¹⁸ Bu gelirlerin bir kısmı beylerbeyinin yönetimindeki sancaklardan, bir kısmı da bakan başka bir beylerbeyilikteki bir sancaktan temin edilirdi.¹⁹ Bunların görevleri de şöyle tanımlanır:

1. Siyasi işlere bakmak, hükümleri uygulamak,
2. Adaleti kendine rehber edinmek, kuvvetli ile zayıfa, seçkin ile horgörülene eşit davranmak, taraf tutmamak,
3. Mazlumlara yardım etmek, zalimlerin zararlarını def etmek,
4. İli mamur etmek, ileri gelenleri rahat çalıştırmak, hiç kimseye zulüm yapılmamasını sağlamak,

5. İl içerisinde bir yerde hırsız veya haydut ve fesat çıkarsa, ihmal etmeyip boş bulunmayıp onları uzaklaştırmak, ili yağma ve düşman korkusundan korumak,

6. Seferde ve hazerde bir mühim iş olursa, emrindeki askeri ile orada hazır bulunmak, bunun için de askeri daima harekete hazırlıklı bulundurmak olduğu bir beylerbeyilik beratında, yani bir atama emrinde hatırlatılmaktadır.²⁰

Ayrıca, beylerbeyinin yönetimindeki sancakbeylerinin, kadıların, subaşların (güvenlik görevlileri başı), naipilerin (kadıya vekalet edenler), sipahilerin, kethudaların (bazı görevli vekilleri veya kahyaları), ayanın, reaya (köylüler) ve sair ahalinin kendisine itaat etmeleri istenmekte, bunların istenen yerde hazır bulunmalarının temini de unutulmamaktadır.

Yukarıdaki talimat Fatih Sultan Mehmet zamanına ait bir belgeden alınmakla beraber, beylerbeyiliklerinin siyasi işlere bakmak hususunda ne kadar yetkili olduğuna Budin Beylerbeyiliklerinin bazı uygulamaları kanıt gösterilebilir. Bunlar, civar beylerbeyiliklerinin komşu devletle olan ihtilafları, diğer yerel makamlar tarafından çözümlenemezse, Budin Beylerbeyilerinin hakemliğine başvurulması, sulh müzakerelerine katılmaları, Nemçe Hükümdarı (Avusturya İmparatoru) ile haberleşmede bulunmaları şeklinde özetlenebilir.²¹ Aynı davranışı Erzurum Beylerbeyileri İran'a karşı göstermişlerdir.

Beylerbeyileri arasında, hangi beylerbeyilik daha önce kurulmuşsa, onun teşrifatta daha önde gelmesi kuralı vardı.²²

Beylerbeyileri timar da tevcih etmektedirler, bunlara "tezkiresiz timar" denilir. Bunlar ilk defa verilen timarlar olmayacağı gibi, Rumeli'deki ve Doğu Anadolu'daki beylerbeyiliklerde 6.000, Anadolu Beylerbeyiliği'nde 5.000, Karaman, Zülkadriye ve Rum Beylerbeyiliklerinde 3.000 akçeden az olurdu. Bu miktarları geçen timarlar ise, mutlaka beylerbeyi tezkiresi ile, fakat buna dayanan padişah beratı (*berat-ı humayun*) ile verilirdi.

b. Beylerbeyilik divanı hakkında: Devlet merkezi olan İstanbul'da toplanan *divan-ı humayun*'da devletin bütün siyasi ve idari işlerinin görüşüldüğü, bunun da belirli üyeleri bulunduğu gibi, beylerbeyiliklerde de bunun benzeri, daha ufak bir örneği olmak üzere "beylerbeyilik divanı" vardı. Bu kurulun üyelerinin kimlerden teşekkül

ettiği hususunda XVII. yüzyıla ait bazı belgelerden ve tarihi eserlerden faydalanarak Beylerbeyilik Divanı hakkında bilgi veren Ahmet Mumcu toplantıların Paşa Konağı'nda yapıldığını, buraya *divanhane* denildiğini, beylerbeyinin başkanlığındaki toplantılarda *divan efendisi* unvanlı birisinin raportörlükle görevli olup yazı işlerini yürüttüğünü, diğer üyelerin de eyalet (beylerbeyilik merkezi, yani Paşa sancağı) kadısı, hazine ve timar defterdarları ile timar kethudası olduğunu, divanda yardımcı olarak çavuşların, subaşı ve asesbaşı ile yardımcılarının da bulunduğunu yazar.²³ Ases gece bekçisi, demektir.

Lakin, elimizdeki Diyarbekir Beylerbeyiliği divanı ile ilgili 9 Ekim 1568 tarihli bir hüküm bize farklı bir tablo çizer. Bu toplantılarda teşrifat, yani bugünkü deyimle protokol önemlidir. Görüşmelere katılanların karşılanmaları adettendir. İstanbul'da *divan-ı humayun* toplantılarında gelenleri *çavuşbaşı* ve *kapucular kethudası* karşılar, gelenler de vezirler, kadıaskerler ve defterdardır. Diyarbekir'de divan olduğu gün çavuşlar kethudası ile çavuşlar gelip ümerayı, defter kethudasını, defterdarı, alaybeyileri istikbal edeceklerdir, yani karşılayacaklardır.²⁴

Burada *iimera* deyimi ile sancakbeyleri kasd olunmaktadır. Lakin, bir kısmı bugünkü Doğu Anadolu'da Bingöl iline, bir kısmı da Suriye ve Irak topraklarına kadar uzanan 13 sancağı bulunan bir beylerbeyilikte kaç sancakbeyinin beylerbeyilik divanında hazır olabileceği belli değildir.

Osmanlı metinlerinde memuriyetler genel olarak kıdem veya protokoldaki düzene göre sıralandıklarından, *iimera*'dan sonra *defter kethudası* ve *defterdar*'dan bahs olunduğuna göre, *defter kethudası* beylerbeyilik divanı'nda *iimera*dan sonra, en önemli görevli olmaktadır. Evvelce timar defterdarı olan zat, terfi ettiğinde bu göreve gelmektedir.²⁵ Beylerbeyinin yazı işlerini yürütmesi muhtemeldir.²⁶ Bir beylerbeyilikte biri hazine (*mal*), diğeri timar olmak üzere iki defterdar bulunduğu nazaran, her ikisinin de divana iştirakleri gerekir. Hazine defterdarının beylerbeyiden tamamen bağımsız hareket etmesi de devletin mali siyasetinin temelidir.²⁷

Beylerbeyilik divanının diğer üyeleri alaybeyleri olmaktadır. Bunlar timarlı sipahilerin amirlerindendir, sancakbeyi ile beraber seferlere katılırlar,²⁸ beylerbeyi aracılığı ile de bir sipahiye timar veya *terakki* (timarına zam) verilmesi teklifinde bulunabilirler.

Hazine defterdarının bazan has, bazan zeamet, timar defterdarının ve timar kethudası (defter kethudası)'nın zeamet sahibi oldukları görülmektedir.²⁹

XVI. yüzyılda *divan efendisi* deyimine rastlanmaktadır,³⁰ muhtemelen daha sonraları kullanılmaya başlanmıştır.

Beylerbeyilik Divanı'nda yukardakilerin dışında çavuşlar, katipler, tezkireciler de vardır. Mesela, 1582 senesinde Batum Beylerbeyiliği'nin işlerini yürütmek üzere 10 katip ve 40 çavuş yazılması emr olunmuştur.³¹ Batum 1580'lerde kısa bir süre beylerbeyilik olmuşsa da, Trabzon beylerbeyiliğine bağlı görünmektedir, 1609'da onun bir sancağıdır.³²

Beylerbeyilik Divanı katiplerinin sayısı hakkında 1631 tarihli bir belgeden faydalanarak Diyarbakir Beylerbeyiliğindeki katiplerin adedini öğrenebilmekteyiz. 2'si hazine defterdarının ruznamecisi, yani günlük kayıtları tutan olmak üzere, toplam 10 katip, 9 şagird (yardımcı) ve adedi belli olmayan sarraflar.³³ II. Selim devrinde (1566-1574) divan ve hazine-i amire katiplerinin birbirine oranı 3/4 olduğuna göre,³⁴ Diyarbakir'deki divan katiplerinin de 7-8 arasında olması düşünülebilir.

Kadı, Beylerbeyilik divanı'nda bulunur mu, bulunmaz mı, şüphelidir, henüz belgelenmemiştir.

c. *Beylerbeyi emrindeki görevliler, ağalar*: XVI. yüzyılda Cezayir-i Garp, Basra, Diyarbakir ve Erzurum Beylerbeyiliklerinde hizmet edenleri bazan muhasebe defterlerinden, bazan de ölen beylerbeyinin adamlarına ve ağalarına timar verilmesine ait listelerden çıkartabilmekteyiz: kethuda, kapu kethudası, kapucu-başı, hazinedar-başı, çavuş-başı, çaşnigir-başı, ulufeci-başı, taht voyvodası veya voyvoda, nişancı, emir-i ahur, subaşı.³⁵ Bunlardan Kethuda beylerbeyinin vekili, kapu kethudası İstanbul'da divan-ı humayun'da onun işlerini takip eden görevli, voyvoda da haslarının gelirini toplayan kimse olmalıdır. Taht deyiminden de merkez sancaktaki anlaşılır. Subaşılar emniyet görevlileridir.

Diğer taraftan 1669-1671 arasında Diyarbakir Valiliği'nde (Beylerbeyi) bulunan Vezir Silahdar Ömer Paşa'nın bir masraf defterinden onun kapu halkının daimi ve geçici iki kısma ayrıldığı, devamlı hizmette bulunanların 220 kişi olduğu, aralarında silahdar, bayrakdar, ki-

lerci, çaşnigir, kethuda, çukadar, seyis, mehter, aşçı, matbah emini unvanlılarına tesadüf edildiği görülüyor. Geçici kapu halkı arasında ise divaneler, bölük-başılar, sekbanlar bulunmaktadır. Divaneler en çok 24, bölük-başılar 13, sekbanlar ise 200-225 kişi arasındadırlar.³⁶

d. *Beylerbeyilerin görev süreleri hakkında*: XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. yüzyılın ilk yarısında beylerbeyilerin görev sürelerinin ne kadar olduğu hususunda yapılan bir araştırma bize aşağıdaki verileri göstermektedir.³⁷

(% Olarak)			
Süre	1568-1574	1578-1588	1632-1641
1 yıl	23.1	33.3	59.4
2 yıl	28.1	53.3	30.6
3 yıl	17.9	6.7	7.0
Daha fazla	30.8	6.7	3.0

Beylerbeyilerin görev sürelerinin II.Selim'den sonra git gide azalması, onların halkı baskı altında tutmalarına yol açmıştır. II. Murad'a sunulduğu bilinen yazarı meçhul Hirzû'i Mülûk (Meliklerin sığınacağı yer, anlamında) adlı bir nasihatnamede beylerbeyilerin vezir-i azam tarafından dilediği kimseler arasından seçilmesinin, onların da her altı ayda bir kendilerini bir göreve getirene binlerce altın hediye etmelerinin, bu paraların da timar veya zeamet tevcihi sırasında sipahi çocuklarından alınmasının açtığı derin sosyal yaralara değinilmektedir. Bu münasebetle beylerbeyilerine "niçün böyle edersiniz?" diye sorulduğunda "ya nice edelüm? Altı ayda bir vezir-i azama bu kadar filoriyi göndermek lazımdır. Haslarımız mahsulü ise ancak harcımıza vefa eder. Böyle rüşvet almayınca ya bu kadar filoriyi (altını) biz kandan tahsil edüp gönderelüm" diye cevap verdikleri belirtilir. Rüşvet verenler de şöyle anlatmaktadırlar: "sipahizadele-rün (sipahi çocuklarının) ve eli emirlüklerin ekseri fakir olmanın mahrum ve na-murad gezerler. Mesela bir kimesne hem yarar ve hem sahih sipahizade olsa, amma fakir olup beylerbeyiye murad üzere (arzu ettiği kadar) rüşvet vermeğe kudreti olmasa, ömrü mülahazetle (iki görev arasındaki bekleme süresi) geçer, gider, timar almak ihtimali yoktur. Amma bir mal-dar (zengin) ecnebi (yabancı) bu deyim timar alması gerekmeyen, hariçten biri-

si anlamındadır) timara duhul etmek dilese, beylerbeyi ve defter kethudası ve defterdar hallü haline göre zehr-i katilin (öldürücü zehir anlamına, rüşvet) alurlar, dahi bir fakir sipahizadenin beratıyla düzerler, koşarlar, bir surete koyup veyahud eli emirlünün biri fevt olsa (elinde emir, timar emri bulunan ölse), ismine muvafık bir ecnebiyi bulurlar, dahi ol emr ile timara duhul etdirüp anunla dahi komayup her yıl bir bahane ile terakkiler (zamlar) alıvrüp zalim dahi ederler.”³⁸

e. *Beylerbeyilerin gelir ve giderleri hakkında*: Fatih Kanunnamesi’nde beylerbeyi haslarının, yani kendilerine tahsis edilen arazi ve benzeri vergi matrahlarının geliri -yukarıda da kayd olunduğu gibi- 800.000 ile 1.200.000 akçe arasında olabileceği belirtilir. Bununla beraber, onların gelirleri yalnız haslardan sağlanmazdı. Adalet işlevi, timar tevcihleri ile ilgili belgelerden sağladıkları gelirler, gümrük gelirleri, hediyelere vs.de bunlar arasında idi. Giderleri de yalnız kendi şahsi ihtiyaçları değil, kapı halkının da masraflarını kapsıyordu. Ayrıca çeşitli kimselere de hediyeler vermek zorunluluğunda idiler. 1631’de bir Diyarbekir Beylerbeyisi’nin yıllık gelir-gideri 16.068.000 akçe-16.735.972,50 akçe olarak hesaplanmıştır.³⁹ Görüleceği üzere, gelir giderden az görünmektedir.

Beylerbeyilerine verilen hediyelerin de ne kadar büyük rakamlara ulaştığına bir örnek verelim: 1577’de Alman İmparatoru’nun elçisi Joachim von Sinzendorf’un elçilik heyetinde vaiz olarak İstanbul’a gelen Salomon Schwegger, hatıralarında Budin Beylerbeyi Sokullu Mustafa Paşa’ya 3.000 Taler (altın para, 1 Taler 60 akçedir), Gran (Estergon) sancakbeyine 300 Taler ile her ikisine de saatler ve başka hediyeler verdiklerini yazar⁴⁰ o tarihlerde.

f. *Beylerbeyilerin daha önce yaptıkları hizmetler*: Bu konuda da yapılan bir araştırma, aşağıdaki sonuçları vermiştir:⁴¹

Görev yeri	1568-1574	1578-1588	1632-1641
Sarayda, yani merkezde	14.3	35.0	61.5
Taşrada, yani sancakbeyi vs	85.7	55.0	26.9
Ümera kapısı’ndan	-	-	5.8
Devletin dışından	-	-	5.8

Bu tabloda da devletteki idari yozlaşmanın nedenleri kolaylıkla anlaşılabilir.

g. *Beylerbeyilikte tutulan defterlerin, belgelerin korunması hakkında*: Bu hususta da az da olsa, bir kaç ufak belgeye dayanan bilgimiz vardır. Bilindiği üzere, devlet merkezinden taşraya, yani beylerbeyiliklere veya benzeri birimlere gönderilen her türlü ferman ve beratlar önce mahallin kadısına gider, onun tarafından görülüp sahte veya asıl olduğuna karar verilir. Bu husus da belgenin arka tarafına kadının mührü ile belgelenir, ondan sonra da belge ilgili görevliye verilir. Belgenin bir sureti de kadı tarafından *şer’iyye sicili* denilen bir deftere yazılırdı. Öyleki, defterin bir tarafında belgeler, diğer tarafında da mahkemeye intikal eden davalar kayd olunmuş bulunurdu. Bu sebeple bugün özellikle Fatih devrine ait bir kısım belge suretlerini Bursa şer’iyye defterlerinde, XVII. yüzyılın son çeyreğine ait Başbakanlık Osmanlı Arşiv Dairesi’nde suretlerini bulamadığımız (*Mühimme Defterleri*) bir kısım belgelerin şer’iyye defterlerindeki suretlerini bulup işlemler hakkında fikir sahibi oluyoruz.⁴²

Beylerbeyiliklere gönderilen ferman ve benzeri belgelerin beylerbeyilerin beraberinde kaldıkları, bunların başka yerlere nakl olunmalarından sonra, yerlerine gelenlerin işler ve yapacakları hususunda haberdar olmadıkları, bu yüzden de merkezden yollanan evrak hakkında yeni bir düzen getirilmesi 22 Haziran 1573 tarihli bir fermanla öğrenilebilmektedir. Bu ferman Diyarbekir Beylerbeyisine gönderilmiş, birer sureti de Van, Bağdad, Erzurum, Halep, Basra, Şehr-i Zol, Anadolu, Karaman, Şam, Rum, Zülkadriye (Maraş çevresi), Budun, Temeşvar, Lahsa Beylerbeyiliklerine de gönderilmiştir. Bu çok önemli belgede şöyle denilmektedir: “*Diyarbekir Beylerbeyisi’ne hüküm ki, ihyanen (vakit vakit) memleket ve vilayete müteallik ahkam-ı şerife gönderilüp bazı icra olunup bazıları icra olunmadın beylerbeyilik tebdili vaki olmağla ahkam-ı şerife çıkan beylerbeyide kalup sonra varan beylerbeyi evamir-i aliyyenin (yüce emirlerin) mazmunundan (içeriğinden) habir (haberdar) olmayup nice hususlarda her beylerbeyine tekrar hüküm gönderilmek lazım geliüp ve nice umur (işler) icra olunmaduğu hadd-i tevatiire (dedi-kodu sınırına) erişmiştir. İmdi memlekete müteallik gönderilen ahkam suretleri mecelled (ciltlenmiş) defter yapıdırılup dahi beylerbeyiliğin zamanında memleket ve vilayete ve ref-i teaddi (zulmün kaldırılması) ve*

bid'ate (sonradan konan kanuna aykırı nizamlar) *müteallik sana ne mikdar ahkam* (hükümler) gönderilürse, *suretlerin ol ciize kayd eylesin ki, ahkâmın mazmunu sonradan gelen beylerbeyi ve ehl-i divanın malumu olup sadır olan evamir-i aliyemi icra edüp ve min ba'd* (bundan sonra) gelecek beylerbeyiler dahi öyle edüp zulm ve teaddiye (eş anlamlı iki kelime) ve *ihdas-ı bid'ate cevaz göstermeyüp mucib-i humayuniyle amel edeler* (yüce emir gereği iş yapalar) ve *emrolundugu ciiz'ü mühiirlii kese içinde defter sandıklarının birinde hıfz edesin*.⁴³

Görüldüğü üzere, hemen her beylerbeyilik merkezinde İstanbul'dan gelen suretlerin yazıldığı bir defter ile belgelerin içerisinde saklandığı bir sandık bulunması gereklidir. Bunlardan hiç biri ne yazık ki günümüze intikal edememiştir.

Beylerbeyilik merkezlerinde bulunan diğer bir defter de o vilayetin Tahrir Defteri suretidir. 12 Ekim 1632 tarihli Budin Beylerbeyi Musa Paşa'nın Nikolaus Esterhazy'ye yazdığı bir mektupda "*ne kadar serhad kaleleri var ise, her birine kangı nahiyede ne mikdar köyler ve varoşlar kadimden* (eskiden) *berü itaat edegelmışler ise, her biri adlı adıyla defter olunmuşdur, kimi azametli padişahımıza has ve kimi guzat-i müslimine* (müslüman gazilere) *kılıçlarına bedel tevzi olunmuştur ve itaat eden köyler isim ve resimleri ile bir defteri asitane-i devlette ve bir defteri divan-ı Budun'da mahfuzdur itimad etmezsenüz, elçilerinizi ile der-i devlet-medarda* (devlet kapusunda) *yoklatdırasız*"⁴⁴ denilmektedir.

Beylerbeyilikteki bir başka defter de hazine-i amire gelir ve giderlerine ait günlük kayıtların bulunandır. Fekete Lajos'un *Die Siyaqat-Schrift in der Türkischen Finanzverwaltung*'ta⁴⁵ yayınladığı 1579 tarihli bir defter ile Gy. Kaldy-Nagy'nin neşrettiği 1558-1560 tarihlerine ait üç defter bunlara örneklerdir.⁴⁶ Defterler "*tarih-i ruznamçe-i varidat ve masarif-i hıthane-i amire-i budun*"⁴⁷ veya daha kısa "*ta'rib-i ruznamçe-i şehr-i muharrem*" başlığını taşımaktadırlar. Budin gibi, Diyarbakir, Halep, Erzurum ve Bağdad beylerbeyiliklerinde de bu türden defterlerin bulunduğu evvelce işaret olunmuştur.⁴⁸

Beylerbeyiliklere ait gümrük, cizye, bekaya (henüz tahsil edilmemiş alacaklar) ve umumi muhasebe defterlerinin de bulunması tabiidir. Budin iskele gümrüğü ile ilgili 1550-1551'e ait bir defteri örnek verelim: *Muhasebe-i mahsulat ve ihracat-i mukata'a-i mabruse-i iskele-i Bu-*

dun ve Peşte (Budin ve Peşte iskeleleri işletmesinin gelir ve giderinin muhasebesi).⁴⁹

b. Paşa Sarayı: Beylerbeyilerin oturdukları ve aynı zamanda resmi görev mahalli olarak da kullandıkları binaya Paşa Sarayı adı verilmektedir. Beylerbeyiliğin merkez sancağında ve İç-kale'de bulunurdu. Sarayların zamanla oluştuğu, her beylerbeyinin eski yapılara yeni ilaveler yaptırdıkları, bunlarda toplantılar için bir divanhane, hamam, pek çok odalar bulunduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin XVII. yüzyıl ortalarında Erzurum'dakinin 110, Diyarbakir (o zamanki adı: Amid)'dekinin 150 odalı olduğunu yazdığı belirtilir.⁵⁰

II. SANCAK, SANCAKBEYİ VE TEŞKİLATI HAKKINDA

Sancak, aslında *bayrak* demektir, Arapçası da *li-va'*'dır. Jean Deny⁵¹ bu kelimenin *sanc* fiilinden geldiğini, "bir silahi veya ucu sivri bir şeyi düşmanın vücuduna veya yere saptamak" anlamını taşıdığını, Arapça'ya, ondan Farsça'ya, birçok Balkan dillerine girdiğini belirtir. Selçuklularda hükümdarlık alameti olarak kullanılmış, Osman Gazi Karaca Hisar'ı aldığı zaman (H. 687/M. 1288) Anadolu Selçuklu Sultanı III. Alaeddin'in kardeşinin oğlu Ak Temür ile, kendisine hediyeler gönderen Osman'a sancak yollamıştı,⁵² Deny, bu münasebetle "Osman böylelikle *sancak beyi* olmuş, ve o günden itibaren hutbe onun namına okunmuştur", diyor.⁵³

İlk Osmanlı sancakbeylerinin ise Orhan Gazi'nin oğulları Süleyman Paşa ve Murad Gazi olduğu anlaşıyor. Aşıkpaşa-zade⁵⁴ "*bu bucağın* (Kandırı-İzmit yöresi) *sancağını oğlu Süleyman Paşa'ya verdi. İn Öni sancağını oğlu Murad Gazi'ye verdi*" diyor. Neşri'de ise "*Orhan, İznikmid* (İzmit)'i *oğlu Süleyman Paşa'ya virmişdi. Yinice'ye ve Gönük'e ve Mudurnu'ya havale itmişdi. İznik alınacak, Bursa'yı bir oğlu Murad Gazi'ye virdi. Adını Beğ-Sancağı kodı*"⁵⁵ diye yazıyor. Her ikisi de XV. yüzyıl sonlarına doğru tamamlanan bu iki kitap, bu iki tarihi eserde ortak nokta Orhan Gazi'nin her iki oğlunu ilk sancakbeyleri olarak atamasıdır. İznik'in fethinden sonra olunca da, 1331 ve biraz öncesine tesadüf eder.

Sancaklar beylerbeyiliklerin alt birimini oluştururlar. Genel olarak üç türlü sancak vardır:

1. Klasik Osmanlı Sancakları

Bunlar her beylerbeyilikte değişik miktarlarda olan yönetim birimleridir. Mesela Kanuni Süleyman'ın ilk hükümdarlık yıllarına ait bir cetvelde Rumeli Beylerbeyiliği'nde 33, Anadolu'da 34, Karaman'da 8, Rum'da 5 sancak bulunduğu görülmektedir.⁵⁶ Sancakların toplamı hakkında bir fikir vermek üzere yapılan bir tahminde XVI. yüzyıl sonlarında 500, XIX. yüzyıl başlarında 290 kadar olduğu söylenmektedir.⁵⁷ Tabii bu arada bazı sancaklar beylerbeyilik olmuş, bazıları da devletin büyük arazi kayıpları neticesinde elden çıkmıştır, bunu da unutmamak gerekir.

Sancaklardan beylerbeyilerin oturduklarına *Paşa sancağı* denilirdi. Diğerlerine merkezden atama yapıldı. *Çelebi Sultan sancağı* deyimi ise, XVI. yüzyıl sonlarına kadar şehzadelerin yönetim tecrübesi kazanmaları için *la-la* eşliğinde görev yaptıkları sancaklar için kullanılırdı. Fatih Sultan Mehmed zamanında Manisa (Saruhan), Amasya, Konya, II. Bayezid devrinde Kastamonu, Sinop, Muğla, Antalya, Çankırı (Kangırı), Kefe, Trabzon, Akşehir ve Şarki Karahisar bu tür sancaklardı. Bunlar eski Beylikler döneminden kalma şehirler ve çevresinden müteşekkildi.⁵⁸

a. *Sancakbeyleri hakkında*: Şehzadelerin yetişmeleri için bir sancağa tayinleri hariç tutulursa, sancakbeyleri saray görevlileri, ümera çocukları, alaybeyi, za'im, defter kethudası, timar ve hazine (mal) defterdarları gibi taşra yöneticilerinden seçilirdi.⁵⁹ Fatih Kanunnamesi'nde⁶⁰ üzengi ağalarının da sancakbeyi olacakları belirtilir. Bunlar Lutfi Paşa'ya göre, yeniçeri ağası, mir-i alem, kapucubaşılar, büyük mir-i ahur, çakırcıbaşı, çarşıgırbaşı ve bölük ağalarıdır.⁶¹ XVI. yüzyıl sonlarında nişancı, küçük mir-i ahur, sipahi-oğlanları ağası, silahdar-başı gibi görevlilerin de sancakbeyi olabilecekleri belirtilir.⁶² Mesela *Miınşatü's-Selatin* yazarı Feridun Ahmed Bey nişancılıktan azl olunduğunda (10 Nisan 1576) önce Semendire, sonra da Köstendil sancakbeyi olmuş, 6 Nisan 1582'de tekrar nişancılık görevine getirilmiştir.⁶³

Saray görevlilerine veya şehzadelere sancakbeyiliği verilmesine *sancağa çıkmak* deniliyordu. Beylerbeyilerin maiyyetlerinde emirlerindeki askeri birlikler ile seferlere katılırlar, sefer esnasında her gece bir sancakbeyi karakol hizmetinde bulunurdu.⁶⁴ Bazı sancakbeylerinin de, sefe-

re katılan beylerbeyileri yerine, merkez sancakta muhafız olarak görev yaptıkları görülmektedir. Bu takdirde sancakbeyi kendi sipahilerini sefere bir başka sancakbeyi ile göndermektedir. Mesela, 1583 başlarında Harput Sancakbeyi Alaeddin Bey'e Amid (Diyarbakir) muhafızasında kalması, kendi sipahilerini de Çemişkezek Sancakbeyi olan oğlu Kılıç Bey ile sefer yollaması emr olunmuştur.⁶⁵

Her ne kadar Ayn Ali Efendi eserinde "*sancakbeylerinin kanunları*" başlığı altında "*ibtida-i sancak iki yüz bin akçe iledir*" demektedir ise de,⁶⁶ Kanuni devri başlangıcında 100.000 (Rumeli'de Karadağ), 130.000 (Anadolu'da Kocaeli, Karaman'da Akşehir) akçe hası olan sancakbeyleri bulunmaktadır. Aynı tarihte en yüksek hası olan da Rumeli'de Bosna sancakbeyi'dir: 739.000 akçe.⁶⁷ Teşrifatta hasları daha fazla gelire sahip olan sancakbeyi diğerlerinin önünde gelir. Saraydan sancağa çıkan ağalara 200.000 ile 500.000 (yeniçeri ağası) akçe arasında has verildiği de belirtilmektedir.⁶⁸

Yapılan bir araştırma 1568-1574 arasında sancakbeylerinin %67,8'i taşra, %32,2'si merkez-saray kökenli iken 1632-1641 arasında tersine döndüğünü, %49,2'si saray, %25,4'ünün taşra kökenli, %15,9'unun da ümera akrabası veya kapısı halkından bulunduğunu göstermiştir.⁶⁹

Sancakbeyleri, sefere çıkarken, beraberlerinde hasaları gelirlerinin her 5.000 akçesi için bir zırhlı, donanımlı askeri (*cebelü*)⁷⁰ cepheye götürürlerdi.

Sancakbeyi olanlara gümüşten yapılmış bir *ser-i alem* (sancağın tepesine takılacak kafa) ile sancak (bayrak) için 16 veya 24 top kadar kırmızı Bursa taftası kumaş verilirdi.⁷¹

Sancakbeyleri, bulundukları birimde asayiş bakımından birinci derecede sorumlu idiler, halkın şikayetleri ve beylerbeyi arzı ile görevden alınırlardı.⁷²

b. *Sancak görevlileri hakkında*: Bunların bir kısmı resmi, diğeri kendilerine bağlı özel görevlileri vardı:

b1. *Resmi görevliler*: Bunlar kadı, kadı naibi, alaybeyi, nazır-ı emval, dizdar veya dizdarlar, kale muavini, sancak, şehir veya ases subaşıları, amil (vergi toplayan), çeribaşı, bazan çeri sürücüsü, kale mustahfızları, azaplar, mehterler, cizye emini, zaim ve sipahilerdir. Bazı sancak-

larda aşiret beyleri de sancakbeyinin yardımcıları arasındadır.

b2. *Özel yardımcılar, görevliler:* Bunlar da sancakbeyinin kethuda, kapıcıbaşı, mir-i ahur, çarşıgirbaşı, ulufeci-başı, tüfenkçi ve katipler ile kapı halkını oluşturanlardır.⁷³

b3. *Sancağa çıkan şehzadelerin maiyyeti:* İ. H. Uzunçarşılı ile Çağatay Uluçay'ın arşiv belgelerine dayanan çalışmalarından öğrenildiğine göre, sancağa çıkan şehzadelerin yanlarında anneleri, laları, hocaları, nişancı, defterdar, katip, ağa, çavuş, doktor (etibba) gibi pek çok görevli bulunmakta idi.⁷⁴

Bunların darüssaade ağaları da bulunduğu görülmektedir. Böylelikle gerek yönetim, gerekse saray teşkilâtı devlet merkezindeki düzenin bir benzeri olmaktadır.

c. *Sancak divanı hakkında:* Bazı sancakbeylerinin divan katibi'nden belgelerde bahs edildiğine göre,⁷⁵ sancaklarda divan teşkilâtı da vardır. Bununla beraber, sancaklardaki resmi görevlilerden hangilerinin bu kurumun üyesi olduğunu henüz bilmiyoruz.

d. *Sancaklarda bulunan defterler hakkında:* Yapılan iki araştırma sancakbeylerine ait defterler ile şehzade sancaklarındaki defterlerin farklı olduklarını göstermektedir. Zekai Mete'nin araştırması Muğla sancağı ile sınırlıdır, Feridun M. Emecen'ininki ise şehzadelerinki ile alakalıdır.

d1. Sancakbeylerinin düzenlettikleri defterlerden ilki yoklama defterleridir. Bu defterlerden biri sancakbeyinin beraberinde sefere katılanların, diğeri de sancakta kalanların yoklamalarını ihtiva etmektedir. Böylece sefere katılmayan, fakat yine sancakbeyi tarafından sancakta görevlendirilenlerin zarara uğramaları önlenilmektedir. Her iki defterin de birer suretinin merkeze yollandığı anlaşılmaktadır.

İkinci bir tür *mansıp veya terakki arzı defterleri*'dir. *Harami, ehl-i fesad* veya *suhte* olup topluma zarar verenleri yakalayıp cezalandıran (*haklarından gelen*) kimselere timar veya ulufe verilmesi ile seferlerde yararlığı görülenlerin timarlarının arttırılması (terakki) maksadı ile bizzat sancakbeyi tarafından divan-ı humayuna gönderilen arzların bulunduğu defterdir. Zekai Mete bu defterlere "yararlık veya yoldaşlık defterleri" denilebileceğini ileri

sürmektedir.⁷⁶ Yeni hükümdarların göreve başlaması münasebeti ile düzenlendiği, sahillerin korunması için kadırgalara sipahilerden gönderilecek *cenkçi*'ler için ayrı bir defter tutulduğu Muğla sancağında görülmektedir. Nihayet kadırgalarda kürek çeken mücrimlerin yiyeceklerinin temini için bir *esami defteri* ile Zekai Mete'nin *ekabir (hizmet) defteri* diye isimlendirdiği bir başkası Muğla'daki diziyi tamamlamaktadır. Bu sonuncusu sancakbeyinin kendi kapu halkına bir geçim kaynağı yaratmak gayesini taşımaktadır.

1. Fekete'nin parçalarını yayınladığı Macaristan'daki Budun (Buda), Estergon, Sizgetvar sancaklarına ait *timar defterleri*, yine o yöredeki bazı sancaklara ait *cizye defteri* parçaları, özelliklerine göre, sancaklarda hangi defterlerin bulunabileceğini gösterir.⁷⁷

d2. Çelebi Sultan Sancağı'nda ise *ahkam defteri*, maaşlarla ilgili hizmet listelerinin derlendiği *müşabere defterleri*, mutfak harcamalarına ait *masraf defterleri*, şehzadenin tasdikine sunulan *arz tezkiireleri* muhtevalı bir defter dikkat çekmiştir.⁷⁸

e. *Sancak kanunnameleri:* Osmanlı Tahrir Defterleri'nin pek çoğunda her livâ (sancak)'nın başlangıcında bir kanunname bulunur.⁷⁹ Eğer ilk tahrir ait bir defter ve onun kanunnamesi ise, faydalanılan, diğer bir deyimle fetih-öncesi nizamların kime ait bulunduğu da zikir olunurdu, Hasan Padişah Kanunu, Alaüddeve Bey Kanunu, Kayıtbay Kanunu gibi. Birincisi Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey, ikincisi Dulkadıroğulları hükümdarı, üçüncüsü de Mısır Memlûk Devleti padişahıdır. Kanunnamelerde ilgili sancağa ait bütün arazi, vergi, ürünlerden alınacak resimler, bir kısım ceza hükümleri, aşiretler ve bunların yaylak ve kışlak arasında gidiş-gelişlerini nizama bağlayan hükümler, maden vesair işletmeleri ilgilendiren düzenlemeler yer alırdı. Bu kanunnamelerden bir büyük kısmı Ömer Lütfi Barkan tarafından, bir kısmı sancaklar ile ilgili çalışmalar sırasında yayınlanmış, bazıları da yabancı dillere çevrilmişlerdir. Bir süredir de Ahmet Akgündüz eski yazılı metinlerinin kopyaları ile birlikte yeni yazılı çevirilerini yayınlamaktadır.⁸⁰

2. Piyade ve Müsellem Sancakları ve Beyler

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sırasında kapukulu yani yeniçeri teşkilâtı kurulup genişleyinceye kadar aske-

ri hizmetlet piyade ve müselleman (atlı) adı verilen birlik mensupları tarafından görülmekte idi. Bunların da kayıtları *liva-i piyadegan* veya *liva-i müselleman* şeklinde geçmektedir. Bir belgedeki 1520-1521 tarihlerine ait iki ufak atama emri sureti konuyu daha iyi aydınlatır: "*Liva-i piyadegan-ı Karesi be-nam* (namına) *Yayabaşı Mahmud an tahvil-i Kasım* (Kasım'ın yerine). *Karesi'nin yayası sancağı-na mutasarrıf olan Kasım Bey'e Saruhan'ın yayası sancağı virilmeğin zikir olan* (bahs olunan) *sancak dahi eski sahibi yayabaşı Mahmud'a sadaka olunup...* (tarih: 4 Eylül 1520) 45.000 (akçe). *Mezkur Mahmud müteveffa olmağın* (öldüğünden) *Bolu yayası beyi Süleyman Bey'e virildi*" (tarih: 15 Ocak 1521).⁸¹

Bu nedenle Ö. L. Barkan'ın Kanuni devri başlarına ait sancak listelerinde Rumeli Beylerbeyiliği'nde Kırk-kilise (bugün: Kırklareli) sancağında bir müselleman sancakbeyi, Anadolu Beylerbeyiliği'nde de Kütahya, Aydın ve Bolu'da müselleman, Aydın, Saruhan, Menteşe, Hüdavendigar (Bursa), Ankara, Kütahya, Karesi, Hamid (Isparta), (Afyon) Karahisar, Bolu, Sultanönü ve Biga'da piyadegan sancakları ve beyleri bulunmaktadır. Bunların dirliklerinin geliri de 18.000 ile 85.000 akçe arasındadır.⁸²

Bu tür beylerin idari görevlerinin mülki değil, askeri olduğu anlaşıyor. Daha iyi bir deyimle çiftliklerde yaşamakta olan ve bir kısım geri hizmetlerde veya maddenlerde çalıştırılan kimselerin yönetiminden sorumlu olmaktadır.⁸³

XVI. yüzyıl ortalarına ait Osmanlı Devleti'nde idari birimleri ve onların yöneticilerini gösteren bir defterde piyadegan livalarının her birinin bir beyi varken, bazan iki, bazan daha fazla *liva* müselleminin tek sancakbeyi olduğu görülmektedir:

"*Liva-i müselleman-ı Kütahya ve (Afyon) Karahisar ve Hamid der uhde-i Bali Bey ser-piyadegan-ı livai m(ezbur) fi 29 Za 953* (21 Ocak 1547) 65.004 (akçe).

Liva-i müselleman-ı Bolu ve Kastamonu ve Ankara ve Kangırı der uhde-i Hasan Bey ser-piyadegan-ı Hamideli fi 10 Şa'ban 954 (25 Eylül 1547) 70.400 (akçe).⁸⁴

Bu kayıtlardan müsellemlerin piyadelerle birleştirildikleri anlaşılmaktadır. 1578'lerden sonra her ikisi de kaldırılmışlardır.⁸⁵

Müselleman Beylerinin sancakbeyliğine tayin olundukları da görülmektedir. 5 Aralık 1520 tarihli bir kayıttan 75.000 akçelik zeametle Müselleman Beyi olan Mustafa Bey'in Kocaeli sancakbeyliğine atandığı, dirliğinin de 122.301 akçeye yükseltildiği anlaşılmaktadır.⁸⁶

3. Yurtluk-Ocaklık Sancaklar, Hükümetler

Osmanlı yöneticileri hükümler oldukları ülkelerde eski hukuka riayet etmektedirler. Devlete sadakat gösterenlere ellerinde ister timar arazisi olsun, ister yönettikleri bir aşiret veya bölge olsun, onları yerlerinde bırakmakta, bu işlem için de ellerindeki bazı belgeler geçerli olmaktadır. Doğu Anadolu'da da, bu yörenin Osmanlı idaresine katılışı sırasında kendi saflarında yer alan mahalli beylere *istimalname*⁸⁷ vererek, onları bulundukları kale, köy ve kasabaların hakimi olarak tanımışlardır. Bununla beraber bu beyler Osmanlı seferlerine muntazam olarak katılırlar, üzerlerine düşen vergileri de öderler. Bu düzene yurtluk-ocaklık sistemi denilmektedir.

Yurtluk-Ocaklık sancaklarda beylerin azli ve görevden alınmaları beylerbeyi arzı ile olmakta, fakat divan-ı humayun tarafından yapılmaktadır. Bu beylerin diğerlerinden tek farkı, atamalarda aynı aile fertleri arasından birisinin göreve getirilmiş olmasıdır. Ayn Ali Efendi'nin "azl ve nasb kabul etmezler" ifadesi doğru değildir.⁸⁸ Ölen beyin yerine atamalarda merkezin tercihi söz konusudur.

Yurtluk-Ocaklık sancaklarda tahrir yapılır, timar ve zeamet de vardır, yalnız bunlar beyin kendi adamlarına verilir. Bu durum zaman zaman ihtilaf konusu da olmuştur.⁸⁹

Hükümet sıfatını taşıyanlarda tahrir yapılmaz, bunun doğal bir sonucu olarak da timar sistemi yürürlükte değildir. Hükümetlerde de atamalar ve aziller aynı şekilde beylerbeyi arzı ve divan-ı humayun tarafından yapıldı.

Bu yönetim birimleri arasında bazıları devamlı olarak *hükümet* bir kısmı da zaman zaman *hükümet*, bazan da *liva* olarak tanımlanmaktadırlar. Cezire (bugün: Cizre), Eğil, İmadiye, Palu⁹⁰, Hakkari, Hizan, Mahmudi (bugün: Hoşab-Güzelsu) birincilere, Bitlis, Gence⁹¹ (bugün: Genç), Kulp⁹², Tercil⁹³ de ikincilere örnektir. Bazı defterlerde *hükümet* deyimi yerine *eyalet* de kullanılmaktadır.⁹⁴ Eyalet deyimi XVI. yüzyıl sonlarında beylerbeyilik yerine de kullanılmaya başlanmıştır.

Bu hükümetlerden bazıları zaman zaman bir beylerbeyilikten diğerine aktarılır, mesela İmadiye, Hizan ve Bitlis gibi. İmadiye Diyarbekir'den Bağdad'a, Bitlis ve Hizan da yine Diyarbekir'den Van Beylerbeyiliği'ne verilmişlerdir.⁹⁵

1717-1730 tarihleri arasında sancak tercihlerine ait bir defterde harplerde aciz gösteren veya memur edildiği cepheye gitmeyip firar eden, halkına zulm eden ve bu davranışları şikayetlere yol açan hükümet mutasarrıflarının yani beylerin vali veya serdar arzı ile görevden alınarak yerlerinde ailesinden bir başkasının atandığının örnekleri ile doludur.⁹⁶

III. KAZA VE KADI HAKKINDA

Sancakların alt birimleri kazalardır. Kazalarda hükümet merkezinden atanan ve devletin, aynı zamanda halkın da temsilcisi durumunda olan kadılar bulunurdu. Bir yandan en yüksek adli makam, diğer taraftan da halkın şikayetlerini divan-ı humayuna ileten, timar sahipleri veya adamlarının, cerre çıkan suhtelerin halka yaptıkları zulümlerin kendilerine anlatıldığı kimselerdi. Yolların açılması ve onarılması, fiyatlarda narh tesbiti, emir üzerine bir sancakbeyinin, mukataalarının (bugünkü KİT karşılığı iktisadi kurumlar) teftişi, noterlik hizmetleri gibi adli, idari, mali denetime ait pek çok görevleri vardı.⁹⁷ Diğer bir deyimle kadılar devlet merkezi ile halk arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Bir sancakta kaç kaza varsa, o kadar kadı bulunurdu. Yurtluk-Ocaklık sancaklar ile hükümetlerde de kadılar bulunduğu görülmektedir.

Kazalar da nahiyelerden meydana gelmekteydi.

IV. İMTİYAZLI BEYLİKLER

Osmanlı Devleti hakimiyeti altındaki ülkelerde yarı bağımsız birer devlet statüsünde olan yönetimler de vardı: Eflak, Boğdan (bugünkü: Moldavya), Erdel (Transilvanya), Dubrovnik (Ragusa), Kırım Hanlığı, Hicaz Emirliği. Eflak, Boğdan ve Erdel'de mahalli ileri gelenlerin seçtikleri kişi, Osmanlı Devleti'nin tasdiki ile iktidara geliyordu. Dubrovnik Osmanlı Devleti'ne yıllık vergi ödeyen bir cumhuriyet idi. Kırım Hanlığı Giray Hanedanının elinde idi, bunların da atanmaları Osmanlı yöneti-

mine bağlı idi. Hicaz Emirliği ise Hz. Peygamber soyundan gelen Mekke Şerifleri'nin idaresine bırakılmıştı.⁹⁸

V. TAŞRA TEŞKİLATINDA YENİ DÜZENLEMELER

Salyaneli ve salyanesiz beylerbeyilik ve sancak teşkilâtına dayanan Osmanlı taşra yönetimi XVII. yüzyıl sonlarından itibaren kısmen değişikliğe uğrar. 1695'ten sonra bazı mukataalar geliri önceden alınmak üzere bazı şahıslara devr edilir (*iltizam usulü*). Yeni mültezimler bunları yaşadıkları süre boyunca ellerinde bulunduracaklardır (*malikane*). Böylece muhtelif yörelerde yönetim *ayan* denilen nüfuzlu kimselerin yoğun tesirinde kalır. Ayanlık da XVIII. yüzyılda babadan evlada geçen bir hal alır. Yozgat'ta Çapanoğulları, Şam'da Azmazadeler gibi.⁹⁹ Beylerbeyiler (artık vali denilmektedir, bir kısmı da vezir rütbesini haizdir) uzun seferlere katıldıklarından yerlerine *mütesellim* bırakırlar, bunlar taşra işlerini yönetir. Böylece artık فرمانlarda beylerbeyi, sancakbeyi dışında *mütesellim*, *ayan* da kendilerine hitap edilen yöneticiler olurlar. Bunun sonucu da vilayetlerde anarşi kol gezer. Sık sık adaletname-ler yayınlanır, halkın başka yerlere göçünün önlenmesine, emniyet ve güvenliğin sağlanmasına çalışılır.¹⁰⁰

III. Selim zamanında (1789-1807) mülki idarede değişiklikler yapılarak vali atamalarında rüşvetin, iltimasın kaldırılmasına, seçilecek kişilerin bizzat hükümdar veya onun idari işlerdeki başyardımcısı sadrazam tarafından intihap edilmesine, ehliyet ve ahlakın ön-planda tutulmasına dikkat olunmasına çalışılır. Anadolu ve Rumeli'de 28 eyalet meydana getirilir, bunların başına da aynı sayıda birer vezir atanır. Görev süreleri en az üç, en çok beş yıldır.¹⁰¹

II. Mahmut zamanında (1808-1839) ayanların ortadan kaldırılmasına çalışıldığı gibi, valilere de maaş bağlandı, merkezi yönetimin ücretli birer memuru haline getirildiler. Görevleri arasında Avrupa yöntemleri ile asker yetiştirmek de vardı, bunlara *redif* deniliyordu. Zamanla redifler çoğalınca müşirlikler kuruldu, askeri ve mülki işlerle de uğraşmaya başladılar.¹⁰²

Tanzimat döneminde ise mahalli yönetimlere yeniden şekil verildi, düzenlendi.¹⁰³

- 1 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300-1600*, (İng. çeviri: Norman Itzkowitz ve Colin Imber), London 1973, s. 104.
- 2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1994, 6. baskı, I, 572-573.
- 3 Aynı yazar, *a.g.e.*, I, 574.
- 4 Andeas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden 1976, s. 50-51.
- 5 M. Çetin Varlık, "Anadolu Eyaleti", *TDVİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, c. 3, s. 143-144.
- 6 M. Tayyib Gökbilgin, "15. Ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum", *VD (Vakıflar Dergisi)*, VI 1965, s. 50.
- 7 Karaman Beylerbeyliği'nin ne zaman kurulduğu ihtilafıdır. H. İnalcık (a.g.e., s. 106) 1468-1512 tarihleri arasında göstermekle yetinmiş, M. T. Gökbilgin ("XVI. Asırda Karaman eyaleti ve Larende Karaman Vakıf ve Müesseseleri", *VD*, VII/1968, s. 29-38) "kesin ilhak II. Bayezid devrinde olmuştur" sözleri ile bu beylerbeyliğin aynı hükümdar zamanında kurulmuş olabileceğini gizlice ifade etmiştir. Mehmet Akif Erdoğan ("Karaman vilayetinin idari taksimatı", *OA (Osmanlı Araştırmaları)*, XII/1992, s. 425-430), 1476 tarihini kabul edip kaynak göstermeksizin 1468, 1470, 1483, 1512 tarihlerinden de bahs etmiştir. M. Şahabeddin Tekindağ ("Son Osmanlı-Karaman Münasebetleri", *TD/Tarih Dergisi*, S. 17-18/1963, s. 43-76) Bosna'lı Mehmed Paşa'nın 1474'te Karaman Beylerbeyisi olduğundan bahs etmekte Hasan Rumlu'nun *Ahsenü'l-Tevarib* ve Ali'nin *Künhü'l-Abbar*'ına dayanmaktadır (a.g.m., s. 71). Lakin Karamanoğlu Kasım Bey aynı tarihlerde Torosların muhtelif kesimlerinde Osmanlılara karşı mücadele etmektedir. 1481'de ise Hadım Ali Paşa Karaman Beylerbeyisi'dir, Karaman eyaletinin ilk tahriri de 1483'te yapılmıştır. Ayrıca bkz.: A. Birken, *a.g.e.*, s. 134'te 1483'te Konya'nın bu beylerbeyliğin başşehri olduğu kabul olunmuştur.
- 8 Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, XVI. Asırda Mısır Eyaleti, İstanbul 1990, s. 58-59; İsmail Altınöz, "Dulkadir Eyaletinin Kuruluşunda Antep Şehri (XVI. Yüzyıl)", *Gaziantep, Gaziantep 1999*, s. 116-117.
- 9 Cengiz Orhonlu, *Habeş eyaleti*, 2. Baskı, Ankara 1996, s. 96.
- 10 A. Birken, *a.g.e.*, s. 86.
- 11 Aynı yazar, *a.g.e.*, s. 36 ve 32.
- 12 Bekir Kütükoğlu (yay. M. S. Kütükoğlu), *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, s. 277.
- 13 Ayn Ali Efendi, *Kavanin-i Al-i Osman*, (Önsöz: M. Tayyib Gökbilgin), İstanbul 1979, s. 6-10.
- 14 *Telbisü'l Beyan fi Kavanin-i Al-i Osman*, yay. ve Giriş Sevim İlğürel, s. 121, 134, 137.
- 15 Halil İnalcık "Eyalet", *TDVİA*, c. 11, s. 548.
- 16 A. Birken, *a.g.e.*, s. 28, 36, 32.
- 17 Fuat Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri* (Önsöz ve notlar: Orhan F. Köprülü), İstanbul 1981, s. 46-54.
- 18 Abdülkadir Özcan, "Fatih'in teşkilât kanunnamesi ve nizam-ı alem için kardeş katli meselesi", *TD*, S. 33/1982, s. 47.
- 19 Örnek: 1557'de Van Beylerbeyi'nin hasırlarının gelirinin 1.178.373 akçesi Van nahiyelerinden, 31.627 akçesi de Tarsus sancağından temin edilmektedir (BOA, *Timar Ruzname Defteri*, no. 10, s. 361-363).
- 20 Feridun Bey, *Münşaatı's-selatin*, İstanbul 1264, I, 262.
- 21 M. Cavid Baysun, "Budın", *İA (İslam Ansiklopedisi)*, II, 758, Geza David, "Budın", *TDVİA*, c. 6, s. 548.
- 22 Ayn Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 10.
- 23 Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve siyasal karar organı olarak Divan-ı humayun*, Ankara 1976, s. 151-152.
- 24 BOA, *Mühimme Defteri*, no. 7, s. 794.
- 25 Halep timarları defterdarı Ali Çelebi terfi ederek Diyarbekir Beylerbeyliği Timarlar Kethudası olmuştur. 16. Temmuz 1571'de, bkz.: BOA, KK (*Kamil Kepeci tasnifi defterleri*), no. 221, s. 167.
- 26 Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve teşkilâtı. Kuruluş ve genişleme devri (1535-1566)*, Ankara 1998, s. 184.
- 27 BOA, KK, no. 225, s. 189, Lutfi Paşa, *Asafname*, Mübahat S. Kütükoğlu neşri, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, s. 93'te: "vezir-i a'zam olanlar Divana kaabil ve müdebbir ve ehl-i kalemden sahibü'l-vekar defterdarlar getirmek gerekdir ve anlara istikbal virüp umur-ı hazineyi anlara tefviz lazımdır."
- 28 Ayn Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 70.
- 29 İ. Metin Kunt, *Sancaktan eyalete. 1550-1560 arasında osmanlı imarata ve idaresi*, İstanbul 1978, s. 134-147. Halep ve Diyarbekir Beylerbeyliklerinde "hazine defterdarları" has, Şam'da zeamet sahibi görünmektedir (s. 141-144). Ayrıca kırs. Ayn Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 16-38.
- 30 "divan efendisi" unvanlı bir görevlinin Beylerbeylik Divanı'nda yazı işlerini yürüttüğü, raportörlük yaptığı (A. Mumcu, *a.g.e.*, s. 152) veya katiplerin başı olduğu (Mehmet İpsirli, "Beylerbeyi", *TDVİA*, c. 6, s. 72, aynı yazar, "Eyalet (beylerbeyi) Divanı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (yay. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, I, s. 226) görüşleri ileri sürülür ise de, Dündar Aydın (*a.g.e.*, s. 197) Erzurum Beylerbeylik Divanı'nda "divan katibi" bir memurun emrindeki katiplerle birlikte yazı işlerini yürüttüğünü yazmaktadır. Divan Efendisi deymi muhtemelen daha sonraları ortaya çıkmış olmalıdır. XVII. yüzyıla ait kaynağımız Hezarfen Hüseyin Efendi (*a.g.e.*, s. 241) "divan efendileri" olarak *divan-ı humayun*'daki "re'is, ruznâme vs."yi kastedmektedir.
- 31 BOA, MD (Mühimme Defteri), no. 21, s. 122'den naklen Zekai Mete, "Osmanlı taşrasında bürokratik muamelat: sancakbeyi belge ve defterleri", *OA*, XIX/1999, 181, not 1.
- 32 Trabzon ve Batum ikisi aynı beylerbeyliğin iki sancağıdır, bkz.: MD, no. 21, s. 122, Ayn Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 127-128, Şerafettin Turan, "XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun idari taksimatı", *Atatürk Üniversitesi 1961 yılı*, Erzurum 1963, s. 224'te: "eyalet-i Barum nam-ı diğer Trabzon", defter 1632 tarihli dir.
- 33 Nejat Göyünç, "Tarih başlıklı muhasebe defterleri" *OA*, X/1990, s. 32.
- 34 Cornel H. Fleischer, "Preliminaries to the Studies of the Ottoman Bureaucracy", *Raiyyet Rüşum, Journal of Turkish Studies*, XI/1986, s. 138.
- 35 Nejat Göyünç, "Wie ein Beglerbeğ im sechzehnten Jahrhundert seines Amtes waltete", *Armağan. Festschrift für Andreas Tietze*, yay. I. Baldauf ve S. Faroqi, Prag 1994, s. 117-118, D. Aydın, *a.g.e.*, s. 179-183, BOA, A. NŞT. no. 1083, s. 276 ve 400.
- 36 İ. Metin Kunt, *Bir osmanlı valisinin yıllık gelir-gideri, Diyarbekir, 1670-71*, İstanbul 1981, s. 22-26.
- 37 İ. Metin Kunt, *Sancaktan eyalete*, s. 23-26.
- 38 Yaşar Yücel (yay.), *Osmanlı Devlet teşkilâtına dair kaynaklar*, Ankara 1988, s. 187, metin 35 a-b.
- 39 İ. M. Kunt, *Bir osmanlı valisinin...*, s. 17. Kunt'un rakamları kuruş hesabı ile dir. Bu nedenle verilen miktarlar akçeye çevrildi, 1 kuruş-130 akçedir.
- 40 S. Schweiger, *Ein neue Reysbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, Graz 1964, s. 61. Budin Beylerbeyi Sokullu Mustafa Paşa 1566-1578 arasında oniki yıl bu görevde kalmıştı (Geza David, "Budın", *TDVİA*, c. 6, s. 347).
- 41 İ. M. Kunt, *Sancaktan eyalete*, s. 79, ayrıca kırs. "Fatih Kanunnamesi" (A. Özcan neşri), *TD*, S. 33, s. 34: "beğlerbeğlik dört kimesnenin yoludur. Mal defterdarlarının ve beğlik ile niçancı olanların ve besiyüz akçe kadıların ve dört-yüzbin akçeye varmış sancak beğlerinin."
- 42 Bu tür bir belgeye dayanan bir çalışma için bkz.: Zekeriya Bülbül, "IV. Mehmed'in düzenin sağlanması için halk desteği teminine dair bir fermânı", *OA*, XI/1991, s. 105-110.

- 43 BOA, MD, no. 22, s. 85.
- 44 L. Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterhazy, 1606-1645*, Budapest 1932, s. 99.
- 45 Budapest 1955, I, s. 374. Bu metindeki *sanıha* şeklinde okunan deyim *tarib* olması gerektiğine evvelce işaret olunmuştu, bkz.: N. Göyünç, 32 numaralı nottaki makale, s. 3.
- 46 L. Fekete ve Gy. Nagy-Kaldy, *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen), 1550-1580*, Budapest 1962, s. 383-699.
- 47 Aynı yazarlar, *a.g.e.*, s. 383, 446 ve 571.
- 48 N. Göyünç, 32 no.lu nottaki makale, s. 3.
- 49 L. Fekete- Gy. Nagy-Kaldy, *a.g.e.*, s. 17.
- 50 D. Aydın, *a.g.e.*, s. 179, İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Ankara 1995, s. 23.
- 51 "Sancak", *İA*, X, s. 186-189.
- 52 Nihal Atsız (yay.), *Ahmet Aşki, Tevarih-i Al-i Osman*, Türkiye yayınevi, İstanbul 1947, s. 98.
- 53 J. Deny, *a.g.m.*, s. 188.
- 54 N. Atsız neşri, s. 116.
- 55 Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihan-nüma*, (yay. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen), Ankara 1949, I, s. 163. Krş. İbn-i Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman*, (yay. Şerafettin Turan), Ankara 1983, II. Defter, s. 28, 48.
- 56 Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527/1528) mali yılına ait bir bütçe örneği", *İFM (İktisat Fakültesi Mecmuası)*, XV, 1953-1954, s. 303-305.
- 57 M. İpşirli, "Eyalet Divanı", *a.g.e.*, I, s. 233.
- 58 İ. H. Uzunçarşılı, "Sancağa çıkarılan osmanlı şehzadeleri", *Belleten*, XXXIX/1975, s. 679.
- 59 İ. M. Kunt, *Sancaktan eyalete*, s. 63-72.
- 60 A. Özcan neşri, *a.g.m.*, s. 35.
- 61 *Asafname*, M. S. Kütükoğlu neşri, *a.g.m.*, s. 75.
- 62 Ayn Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 38.
- 63 A. Özcan, "Feridun Ahmed Bey", *TDVİA*, c. 12, s. 396-97.
- 64 Lütfi Paşa, *a.g.e.*, M. S. Kütükoğlu neşri, s. 84.
- 65 Mehmet Ali Ünal, XVI. yüzyılda Harput sancağı (1518-1566), Ankara 1989, s. 46.
- 66 Ayn Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 37.
- 67 Ö. L. Barkan, *a.g.m.*, s. 303-305.
- 68 Ayn Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 38.
- 69 İ. M. Kunt, *Sancaktan eyalete*, s. 72.
- 70 Feridun Emecen, "Cebeli", *TDVİA*, c. 7, s. 188-189.
- 71 D. Aydın, *a.g.e.*, s. 207.
- 72 Bu konuda iki örnek için bkz.: BOA, KK, no. 237, s. 8'den naklen N. Göyünç, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Türk Kültürü*, XXXII, s. 82-83.
- 73 XVI. Yüzyılda bazı Osmanlı sancakları ile ilgili yayınlarda bu konuda hayli bilgi bulunmaktadır. Bunlara bir kaç örnek için bkz.: N. Göyünç, XVI. yüzyılda Mardin sancağı, s. 47-55, M. A. Ünal, *a.g.e.*, s. 42-54, İsmet Miroğlu, *Kemab sancağı ve Erzincan kazası*, 1520-1566, Ankara 1990, s. 23-33, Z. Mete, *a.g.m.*, s. 1285.
- 74 İ. H. Uzunçarşılı, "Sancağa çıkarılan osmanlı şehzadeleri", s. 68, 680, 682, 688-691, Çağatay Uluçay, "Kanuni Sultan Süleyman ve ailesi ile ilgili notlar ve vesikalar", *Kanuni Armağanı*, Ankara 1970, s. 237-249, Feridun M. Emecen, "Taşra bürokrasisinin kaynakları: Şehzade divanı defterleri", *Tarih boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri*, yay. M. S. Kütükoğlu, İstanbul 1997, s. 93-94.
- 75 Z. Mete, *a.g.m.*, s. 184.
- 76 Aynı yazar, *a.g.m.*, s. 194.
- 77 L. Fekete, *Die Siyaat-Schrift* I, s. 176, 338, 356, 402, 520, 540 vs.
- 78 F. M. Emecen, *a.g.m.*, s. 95-99.
- 79 Heath W. Lowry, "The Ottoman liva Kanunnames Contained in the Defter-i Hakanı", *OA*, II/1981, s. 43-74.
- 80 Ö. L. Barkan, XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları I (Kanunlar), İstanbul 1943, B. Durdev, N. Filipovic, H. Hadzibegic, M. Mujic, H. Sabanovic (yay.), *Kanuni i Kanunnâme. Za Bosanski, Hercegovacki, Zvornicki, Kliski, Crnogorski i Skadarski Sandzak*, Sarajevo 1957. N. Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 157-175 M. A. Ünal, *a.g.e.*, s. 245-254 bunlara bazı örneklerdir. Ayrıca A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tablilleri*, İstanbul 1991-1996, IX cilt.
- 81 BOA, Tımar Ruznamçe Defteri, no.1, s. 545 ve 560.
- 82 Ö. L. Barkan, *a.g.m.*, s. 304-305.
- 83 Feridun M. Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara 1989, s. 142-156'da Piyade ve Müsellemler, bunların hangi hizmetlerde ne zamana kadar çalıştırıldıkları hakkındaengin bilgiler vardır. Buna karşın EI'deki *müselle* maddesi (F. Müge Göcek) çok sathidir.
- 84 BOA, RSK, no. 1452, s. 85-112, özellikle s. 100-102.
- 85 F. M. Emecen, *a.g.e.*, s. 152. M. Kunt (*Sancaktan Eyalet*, s. 131-138) 1574'e kadar Anadolu Beylerbeyliğinde Piyade ve Müsellemler sancaklarına rastlamış, fakat 1578'ten sonra tesadüf edememiştir. Bundan da o tarihlerde kaldırılmış olması ihtimali ortaya çıkmaktadır.
- 86 BOA, Tımar Ruznamçe Defteri, no.1, s. 726.
- 87 "İtaat karşılığı hükümler haklarının korunacağına dair belge" anlamındadır.
- 88 Ayn Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 29.
- 89 N. Göyünç, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *a.g.e.*, s. 81. Yurtluk-Ocaklık deyimi için bk. Nejat Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık deyimi hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, s. 269-277, Mehmet Ali Ünal, "XVI. yüzyılda Palu hükümeti", *On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun, S. 7 (1992), s. 242.
- 90 M. A. Ünal, "XVI. yüzyılda Palu hükümeti", *a.g.e.*, s. 241-265.
- 91 Bu kelimenin imlası, noktalarının yer değiştirmesi ile Kih de okunabilmektedir. Kanuni devri başlarında Sultan Ahmed Bey Gence ve çevresine tasarruf etmektedir. Ayn Ali Efendi (*a.g.e.*, s. 31) neşrinde Kih şeklinde basılmıştır, herhalde dizgi hatasıdır. Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi'ndeki listede yine Genc okunmaktadır. Doğrusu da budur. Midhat Sertoğlu'nun yayınladığı *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi* (İstanbul 1992) adlı eserdeki tıpkı basımda hükümetlerin altındaki isimler görünmemektedir (s. sondan 2).
- 92 Alpay Bizirlik, "16. Yüzyılda Kulb Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Bir Araştırma", *OA*, XIII/1993, s. 137-162.
- 93 Aynı yazar, "16. yy.'da Tercil Sancağı Üzerine Notlar", *OA*, XVI/1996, s. 85-120.
- 94 BOA, RSK, no. 1452, s. 277-285.
- 95 Bitlis hakimî Şeref-Han ve ailesi hakkında bkz.: N. Göyünç, "XVI. yüzyılda Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da yönetim ve nüfus", *a.g.e.*, s. 80-81, Van beylerbeyliği ve hükümetler için bk. Orhan Kılıç, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648), Van 1997, s. 125-128.
- 96 BOA, KK, no. mükerrer 523'ü Giriş ve notlarla yayına hazırlayan Fahmeddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevricatı (1717-1730)*, Ankara 1997, s. 105-111'de Diyarbakır eyaletinde bulunan Hazzo, Cezire, Eğil, Palu ve Genç, Bitlis hükümetleri hakkında s. 130-132'de.
- 97 İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamları Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara 1994, D. Aydın, *a.g.e.*, s. 200-204 (vilayet kadıları), s. 217-221 (kaza ve kadılar), s. 221-224 (nahiye ve idarecileri), s. 223-224 (köy ve idarecileri).
- 98 İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979, s. 188-192.
- 99 Özcan Mert, "ayan", *TDVİA*, c. 4, s. 196.
- 100 Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara 1977, s. 78-80.
- 101 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1995, 7. Baskı, V, s. 70-71.
- 102 Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, V, s. 154-155.
- 103 İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, (1840-1878)*, Ankara 1974, aynı yazar, "Tanzimat devrinde idari yapı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I*, s. 306-317.

XVII. YÜZYILIN İLK YARISINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN EYALET VE SANCAK TEŞKİLATLANMASI

DOÇ. DR. ORHAN KILIÇ
FIRAT ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin idari taksimatı karakteristik olarak *eyalet* (beylerbeyilik, vilayet), *sancak* (livâ), *nahiye*, *köy* ve *mezra'alar*'dan ibarettir.

Denizler ve önemli nehirler üzerinde işleyen gemilerin (savaş, nakliye v.s) sevk ve idaresi için teşkilatlanan *kaptanlıklar* ile mîrî rejime dahil olmayan ancak siyasî ve askerî bakımdan Osmanlı Devleti'ne bağlı olan *hanlıklar*, *voyvodalıklar* ve *meliklikler*, *emirlikler* de idarî taksimat açısından eyaletlerle eşdeğerdi. Buraların *eyalet* olarak anılmamasının sebebi, bölgesel isimlerle zikredilmeleri ve işaret ettiğimiz üzere yarı bağımsız veya sıkça kullanılan bir ifade ile imtiyazlı statülerinden dolayıdır.

Bu araştırmada XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'ne bağlı eyaletler ve bu eyaletlere bağlı sancaklar ile kaptanlıklar, voyvodalıklar ve meliklikler incelenmiştir. Bu meyanda ana kaynak olarak büyük ölçüde Sancak Tevcih Defterleri'ne müracaat edilmiştir.

Aşağıdaki tabloda XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devletine bağlı eyaletler, kaptanlıklar, voyvodalklar ve melikler verilmiştir.

İncelediğimiz dönemde Kırım Hanlığı, Mekke-i Mükerrerme Emirliği ve Yemen Eyaleti de Osmanlı Devleti'nin idari yapısı içinde bulunmaktadır. Ancak bunlar imtiyazlı statüde oldukları için genellikle tevcihat ve taksimatla ilgili belgelere sirayet etmemişlerdir. Bu itibarla, aşağıda verdiğimiz tablo içerisinde bunları göstermedik.

Kırım Hanlığı, iç işlerinde müstakil olup, hutbelelerinde Osmanlı padişahlarından sonra hanların adları zikredilirdi. Ayrı divanları ve müstakil teşkilatları bulun-

makta idi. Hanlık merkezi Bahçesaray'dır. XVII. yüzyıla kadar han seçimi de mirzalara ait olup, sonradan Osmanlı merkezi hükümetince yapılmıştır. Ancak bu seçim Giray ailesi bireyleri içinden birisinin hanlığa getirilmesi şeklinde oluyordu. Kırım Hanları'na her yıl Kefe mukataasından 1 milyon, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise 1,5 milyon akçe salyane verilirdi. Savaş zamanlarında orduya bir süvari birliği gönderirlerdi. Kırım Hanları, müdafaa etmelerine karşılık Boğdan Voyvodalığı'ndan bir miktar aidat alıyordu. Ayrıca Kafkasya'daki Çerkes kabilelerinden esir vergisi, XVII. yüzyılın sonlarında Leh Krallığı'ndan 45.000 guruş ve Rus Çarlığı'ndan da 90.000 guruş vergi aldıkları bilinmektedir.⁵

Osmanlılar Hicaz'ı nüfûz ve idareleri altına aldıkları sonra Mekke Emirlerini Memlûk Devleti zamanından beri devam eden teamül üzerine vazifelerine devam ettirmeyi uygun görmüş ve bunların kendi mıntıkaları dahilindeki yetkilerini kabul etmişlerdir. Mekke ve Medine'ye her sene münavebe ile Mısır'dan muhafız asker gönderilmiş ve buranın emirleri adeta sikkemiz bir hükümdar gibi hareket etmişlerdir. Mekke Emirleri'nin, emirliklerini merkezi hükümete tasdik ettirmeleri şarttı.⁶ Mekke'ye *sırre* denilen bir tahsisat da yine merkez tarafından gönderiliyordu. Mekke-i Mükerrerme Emîrleri 1697 Aralık sonlarından itibaren Ahsa Eyaleti'ni de tasarruf etmişlerdir. Aralık sonları 1697 tarihinde Ahsa Eyaleti Mekke-i Mükerrerme Şerfi, Şerif Said ibn Şerif Zeyd'e verilmiştir.⁸ Bu sebeple daha sonraki dönemlerde Ahsa Eyaleti tevcihata tabi tutulmamış bu sebeple idarî taksimat içinde de gösterilmemiştir.

Tablo 1: Eyaletler-Kaptanlıklar-Voyvodalıklar-Meliklikler (1669-1740)

1669 ¹	1700-1718 ²	1717-1730 ³	1719-1740 ⁴
1- Rumili	1- Rumili	1-Rumili	1- Rumili
2- Anadolu	2- Bosna	2- Bosna	2- Özi
3- Karaman	3- Tımişvar	3- Özi	3- Kefe
4- Diyarbekir	4- Batova	4- Kefe	4- Girid
5- Şam	5- Özi	5- Girid	5- Anadolu
6- Sivas	6- Kefe	6- Mora	6- Karaman
7- Erzurum	7- Girid	7- Anadolu	7- Sivas
8- Van	8- Anadolu	8- Karaman	8- Maraş
9- Budun	9- Karaman	9- Sivas	9- Adana
10- Cezayir	10- Sivas	10- Maraş	10- Haleb
11- Haleb	11- Maraş	11- Adana	11- Şam
12- Maraş	12- Haleb	12- Haleb	12- Safed, Sayda ve Beyrut
13- Kıbrıs	13- Şam	13- Şam	13- Trablus-ı Şam
14- Girid	14-Safed, Sayda ve Beyrut	14- Safed, Sayda ve Beyrut	14- Rakka
15- Bosna	15-Trablus-ı Şam	15- Trablus-ı Şam	15- Diyarbekir
16- Tımişvar	16- Adana	16- Kıbrıs	16- Erzurum
17- Trablusşam	17- Kıbrıs	17- Rakka	17- Çıldır
18- Trabzon	18- Rakka	18- Diyarbekir	18- Kars
19- Kefe	19- Diyarbekir	19- Erzurum	19- Trabzon
20- Rakka	20- Erzurum	20- Çıldır	20- Van
21- Şehr-i Zol	21- Çıldır	21- Kars	21- Bağdad
22- Çıldır	22- Kars	22- Trabzon	22- Şehr-i Zor
23- Kars	23- Batum	23- Van	23- Musul
24- Musul	24- Van	24- Bağdad	24- Basra
25- Mısır (Salyaneli)	25- Bağdad	25- Şehr-i Zor	25- Habeş
26- Bağdad (Salyaneli)	26- Şehr-i Zor	26- Musul	26- Mısır
27- Habeş (Salyaneli)	27- Musul	27- Basra	27- Cezayir-i Garb
28- Basra (Salyaneli)	28- Basra	28- Habeş	28- Tunus
29- Lahsa (Salyaneli)	29- Ahısa	29- Mısır	29- Trablusgarb
30- Cezayir-i Garb (Salyaneli)	30- Habeş	30- Cezayir-i Garb	30- Derya Kaptanlığı
31- Trablusgarb (Salyaneli)	31- Derya Kaptanlığı	31- Tunus	31- Süveyş Kaptanlığı
32- Tunus (Salyaneli)	32- Süveyş Kaptanlığı	32- Trablusgarb	32- Şattü'l-Arab Kaptanlığı
	33- Mısır	33- Tiflis	33- Tuna Nehri Donanması Başbuğluğu
	34- Cezayir-i Garb	34- Tebriz	34- Anapoli Kaptanlığı
	35- Tunus	35- Erdilan	35- Boğdan Voyvodalığı
	36- Trablusgarb	36- Gence	36- Eflak Voyvodalığı
	37- Boğdan Voyvodalığı	37- Rûmiyye	37- Dadyan Melikliği
	38- Eflak Voyvodalığı	38- Hemedan	38- Güril Melikliği
	39- Dadyan Melikliği	39- Merağa	39- Açıkbaz Melikliği
	40- Güril Melikliği	40- Kirmân-şâhân	40- Abaza Melikliği
	41- Açıkbaz Melikliği	41- Revan	
		42- Luristan	
		43- Derya Kaptanlığı	
		44- Süveyş Kaptanlığı	
		45- Boğdan Voyvodalığı	
		46- Eflak Voyvodalığı	
		47- Dadyan Melikliği	
		48- Gürel (Güril) Melikliği	
		49- Abaza Melikliği	
		50- Açıkbaz Melikliği	

Yemen Eyaleti de imtiyazlı statüde olup, XVIII. yüzyılda hakimiyet tamamen Zeydî imamların elinde olduğu için incelediğimiz dönemde fiilen Osmanlı yönetminde değildir.

1717-1730 tarihli Sancak Tevcih Defteri'nde olup daha önceki ve sonraki taksimatlarda olmayan Tebriz, Merağa, Rumiyye, Erdilan, Tiflis, Gence, Revan, Kirmân-şâhân ve Luristan eyaletlerinde ise Osmanlı hakimiyeti sürekli olarak sağlanamadığı için sadece Osmanlı idaresinde kaldığı dönemler esas alınmalıdır.

I- EYALETLER⁹

1- Rumili Eyaleti

Osmanlı Devleti'nin ilk beylerbeyiliğidir. Rumili Beylerbeyiliği'nin Osmanlı idarî teşkilâtı içerisinde özel bir konumu vardır. Nitekim XIV. ve XV. yüzyıllarda Rumili beylerbeyleri genellikle merkezde bulunmuşlar ve divân toplantılarının daimi üyesi olmuşlardır.

Rumili Eyaleti'nin idarî taksimatı ile ilgili bilgilerimiz 1700-1730 yıllarına aittir.

Tablo 2: Rumili Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1730)¹⁰

1- Paşa Sancağı (Manastır) ¹¹	10- Alaca Hisar
2- Köstendil	11- Selânik
3- Tırhala	12- Dukakin
4- Yanya	13- Prizrin
5- Delvine	14- Üsküb
6- İlbasan	15- Vulçitrin
7- İskenderiyye	16- Voynugân Sancağı
8- Avlonya	17- Çengân Sancağı
9- Ohri	18- Yörükân Sancağı

Rumeli Eyaleti incelediğimiz dönemde sancak sayısı bakımından pek fazla bir farklılık göstermemiştir. Klasik¹² sancakların yanısıra, diğer eyaletlerde rastlayamadığımız Voynugân Çengân ve Yörükân sancakları sadece Rumili Eyaleti'nde mevcuttur.¹³ Ancak bu sancaklar ve Vulçitrin 1717-1730 tarihli deftere kaydedilmemişlerdir.

2- Bosna Eyaleti

Bosna Eyaleti 7 sancaktan müteşekkildir. Bunlardan 6'sı klâsik Osmanlı sancağı 1'i ise *ocaklıktır*. 1735-1736 tarihli Sancak Tevcih Defteri'nde Bosna Eyaleti bu-

lunmamaktadır. Bu sebeple eyaletin idarî taksimatı ile alâkalı bilgilerimiz 1700-1730 yılları arasındır. Zikredilen dönemde Bosna Eyaleti'ne bağlı sancaklar ise şunlardır:

Tablo 3: Bosna Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1730)¹⁴

1- Paşa Sancağı (Bosna)	5- Kilis
2- Hersek	6-Zaçesne (Cernik) (Ocaklık) ¹⁵
3- İzvornik	7- Bihke
4- Kırka	

3- Tımişvar Eyaleti

Tımişvar Eyaleti'nin içinde bulunduğu bölge incelediğimiz dönemde büyük bir siyasî istikrarsızlık içerisindedir. 1699 Karlofça Anlaşması ile -Sirem ve Semendire sancakları hariç- Budun Eyaleti'nin, 1718 tarihinde yapılan Pasarofça Anlaşması sonucunda ise Tımişvar Eyaleti'nin tamamıyla elden çıkması sebebiyle idarî taksimat yönünden oldukça değişken bir yapı arz etmektedir.¹⁶

1701-1702 tarihli Sancak Tevcih Defteri'ne göre Tımişvar Eyaleti 6 sancaktan müteşekkildir. Bu sancaklar şunlardır.¹⁷

- 1- Paşa Sancağı (Tımişvar)
- 2- Cenad Sancağı
- 3- Şebeş Lagoş Sancağı
- 4- Modava Sancağı
- 5- İrşora Sancağı
- 6- Lipova Sancağı

Bu sancaklardan Cenad, Şebeş Lagoş, İrşora ve Lipova sancaklarına 1690-1693 yılları arası tevcih yapılmıştır. Tımişvar Beylerbeyiliği ile ilgili tevcih kayıtları ise 1710 yılına kadar takip edilmektedir.

1700-1701 tarihli Alaybeyi Tevcih Defteri'nde ise Tımişvar, Cenad, Modava, Segedin ve Lipova sancakları mevcuttur.¹⁸

1707-1708 tarihli Alaybeyi Tevcih Defteri'ndeki durum daha da karışıktır. Bu defterde Tımişvar Eyaleti'ne bağlı sancaklar içerisinde sadece Tımişvar, Sirem ve Semendire kayıtlıdır.¹⁹ Bu durumun 14 Mayıs 1713 tarihine kadar muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. Zira zikredilen tarihe kadar adı geçen sancaklara alaybeyi tevcih yapılmıştır.

1700-1702 tarihlerinde Tımişvar Eyaleti'ne bağlı diğer sancaklar ise daha sonra Yanova Eyaleti bünyesinde yazılmışlardır.

Tablo 4 : Tımişvar Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1710)²⁰

1700-1701	1701-1702	1707-1713
1-Tımişvar	1- Tımişvar	1- Tımişvar
2- Cenad	2- Cenad	2- Sirem
3- Modava	3- Şebeş Lagoş	3- Semendire
4- Segedin	4- Modava	
5- Lipova	5- İrşora	
	6- Lipova	

4- Yanova Eyaleti

Sadece 1707-1708 tarihli Alaybeyi Tevcih Defteri'nde eyalet olarak kaydedilmiştir. XVII. yüzyılda Tımişvar Eyaleti'ne bağlı bir sancak iken²¹ muhtemelen Karlofça Anlaşması'ndan sonra Eyalet olarak teşkilatlandırılmış ve çeşitli aralıklarla Budun ve Tımişvar Eyaletleri'nin bakiyeleri bu eyalete bağlanmıştır. Bu defterdeki bilgilere göre eyaletin idari taksimatı şöyledir:

Tablo 5: Yanova Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1707-1714)²²

1- Paşa Sancağı (Yanova)	3- Modava
2- Cenad	4- Segedin

Yanova da 1718 Pasarofça Anlaşması'ndan sonra Osmanlı hâkimiyetinden çıkmıştır.

5- Özi Eyaleti

1701-1702 tarihli Sancak Tevcih Defteri'nde 8 sancak olarak kaydedilmiştir. Ancak bunlardan *Tağan Geçidi* Sancağı diğer kaynaklarda mevcut değildir. Nitekim bu sancağa yapılan tevcih kaydı da 24 Temmuz 1695 tarihlidir.²³ Bunun sebebi 1699 tarihinde yapılan Karlofça Anlaşması ile Özi suyu üzerinde bulunan Tağan (Doğan veya Togay) hisarının Ruslar tarafından yıkılarak Osmanlılar'a iadesidir.²⁴ Bu sebeple sancaklık statüsü tabii olarak ortadan kalkmıştır.

Aşağıdaki tabloda 1700-1730 yılları arası Özi Eyaleti'ne bağlı sancaklar verilmiştir.

Tablo 6: Özi Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1730)²⁵

1- Paşa Sancağı (Özi) ²⁶	5- Kırk Kilise
2- Silistre	6- Çirmen
3- Vidin (Nezâretidir)	7- Vize
4- Niğbolu	8- Tağan Geçidi (1699'a kadar)

Silistre, Vidin ve Tağan Geçidi sancakları 1717-1730 tarihli deftere kaydedilmemişlerdir. Vidin Sancağı ise 1701-1702 tarihli defterde *nezâret* olarak kaydedilmiştir.²⁷

6- Kefe Eyaleti

Kefe Eyaleti, paşa sancağı dahil 6 sancaktır. Bu sancaklardan Akkerman Sancağı sadece 1701-1702 tarihli defterde bulunmaktadır. Alaybeyi Tevcih Defterleri'nde ise sadece Bender Sancağı mevcuttur. Ancak diğer kaynaklardan Kefe Eyaleti'nin 1700-1730 yılları arasında aşağıdaki sancaklardan müteşekkil olduğu tespit edilmektedir.

Tablo 7: Kefe Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1730)²⁸

1- Paşa Sancağı (Kefe)	4- Kal'a-i Açı ²⁹
2- Akkerman	5- Zane
3- Bender	6- Kılburun

1717-1730 tarihli defterde Akkerman ve Zane sancağı kaydedilmemiştir.

1735-1736 tarihli Sancak Defteri'nde Kefe Eyaleti kaydedilmemiştir. Ancak yine bu defterdeki muhtelif tevcih kayıtlarından eyaletin bu yıllarda da idari sistem içerisinde yer aldığını tespit edebilmekteyiz.³⁰

7- Girid Eyaleti

Akdeniz'de mevkie önemli bir konumda olan Girid Adası'nın fethi hususunda Osmanlı Devleti uzun yıllar mücadele etmiş ve nihayet 1645 yılında adaya çıkan Osmanlı ordusu Hanya Kalesi'ni fethetmeye muvaffak olmuştur. Hanya'nın fethini Girit'teki diğer kalelerin fethi takip etmiştir. 1669 tarihinde Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa'nın sadareti zamanında Venediklilerle yapılan bir anlaşma ile Suda ve İşperlonga (Spinalonga) kaleleri hariç adanın tamamı Osmanlı hakimiyetine girmiş 1715 Eylül'ünde Mora seferi sırasında Kandiye ve Han-

ya muhafızları ile Kaptan-ı Derya Canımhoca Mehmed Paşa'nın kara ve denizden gayretleriyle bu iki kale de alınarak adanın fethi tamamlanmıştır.³¹

1669 tarihinde adanın merkezi durumundaki Kandiye'nin Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra Girid'in bir eyalet olarak teşkilatlandırıldığı anlaşılmaktadır. Zira 1701-1702 tarihli Sancak Tevcih Defteri'nde Girid Eyaleti mevcuttur. Bu sebeple, Girid Eyaleti'nin 1715 yılında bir eyalet olarak teşkilatlandırıldığı yolundaki tespitlere katılmak mümkün değildir.³²

Girid Eyaleti 3 sancaktan müteşekkil olup, paşa sancağı Kandiye'dir.

Tablo 8: Girid Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1730)³³

1- Paşa Sancağı (Kandiye)	3- Hanya
2- Resmo	

Girid Eyaleti 1735-1736 tarihli Sancak Tevcih Defteri'nde bulunmamakla birlikte idari taksimat içerisinde yerini muhafaza ettiği diğer tevcih kayıtlarından anlaşılmaktadır.³⁴

8- Anadolu Eyaleti

1393 yılında teşkilatlandırılan Anadolu Eyaleti, İncelediğimiz dönemde 14-15 sancaktan müteşekkil olup, paşa sancağı Kütahya'dır.

Anadolu Eyaleti'ne bağlı sancaklar şunlardır:

Tablo 9: Anadolu Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1740)³⁵

1- Paşa Sancağı (Kütahya)	9- Hamid
2- Hüdâvendigâr	10- Ankara
3- Bolu ³⁶	11- Kânkırı
4- Kastamonu	12- Aydın
5- Karasi	13- Teke
6- Sultanönü	14- Menteşe
7- Saruhan	15- Beybazarı ³⁷
8- Karahisar-ı Sahib	

Anadolu Eyaleti XVII. yüzyıl boyunca da aynı sancaklardan müteşekkil olup hiçbir değişiklik göstermemiştir.³⁸

9- Karaman Eyaleti

Karaman Eyaleti paşa sancağı olan Konya ile birlikle 7 sancaktır. 1701-1702 tarihli Sancak Tevcih Defteri'nde *Bozok* ve *Arabgir* sancakları da Karaman Eyaleti bünyesinde yazılmışlardır. Ancak takriben aynı yıllarda tertip edilen 1700-1701 tarihli Alaybeyi tevcih defterlerinde bu iki sancak Sivas Eyaleti içerisinde kaydedilmiş³⁹ ve daha sonraki yıllarda da yine bu eyalete bağlı olarak gösterilmişlerdir. Bu sebeple Bozok ve Arabgir sancaklarını Sivas Eyaleti içerisinde vermeyi uygun bulduk.

Karaman Eyaleti, coğrafi mekân olarak devletin siyasi hareketlilik arzermeyen bir bölgesinde bulunduğu için idarî taksimat açısından hiçbir değişiklik arzetmemiştir.⁴⁰

Tablo 10: Karaman Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1740)⁴¹

1- Paşa Sancağı (Konya)	5- Beyşehir
2- Niğde	6- Aksaray
3- Kayseriyye	7- Akşehir
4- Kırşehir	

10- Sivas Eyaleti

Daha önceki dönemlerde Rum Eyaleti olarak adlandırılmaktadır. Ancak incelediğimiz dönemde Sivas Eyaleti olarak kaydedilmiştir. Paşa sancağı Sivas'dır. Anadolu ve Karaman eyaletleri gibi eyalete bağlı sancaklar XVII. yüzyıldaki şekli ile devam etmiştir. Ancak Arabgir Sancağı mukataatı 4 Şubat 1735 tarihinde Gümüşhane'ye ilhak olmuştur.⁴²

Sivas Eyaleti'ne bağlı sancaklar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 11: Sivas Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1740)⁴³

1- Paşa Sancağı (Sivas)	5- Arabgir
2- Amasya	6- Bozok
3- Canik	7- Çorum
4- Divriği	

11- Maraş Eyaleti

Maraş Eyaleti 4 sancaktan müteşekkil olup, paşa sancağı Maraş'dır. Daha önceki dönemlerde *Zulkadriye* olarak anılmış ancak XVII. yüzyılın ortalarından itibaren kaynaklara Maraş Eyaleti olarak geçmiştir.⁴⁴

Alaybeyi Tevcih Defterleri'nde, alaybeyi tevcihi yapılan ancak sancak statüsünde olmayan diğer idarî birimlere de rastlanmaktadır. Bunlar Zamantı Nahiyesi, Gerger Nahiyesi ve Hisn-ı Mansur'dur.⁴⁵

Maraş Eyaleti'ne bağlı olan sancaklar şunlardır:

Tablo 12: Maraş Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1740)⁴⁶

1- Paşa Sancağı (Maraş)	3- Ayıntab
2- Malatya	4- Kars-ı Maraş

12- Haleb Eyaleti

Haleb Eyaleti, incelediğimiz dönemde 5 sancaktan müteşekkil olup, paşa sancağı Haleb'dir. Eyalete bağlı sancaklar şunlardır:

Tablo 13: Haleb Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1690-1740)⁴⁷

1- Paşa Sancağı (Haleb)	4- 'Uzeyr
2- Ma'arra	5- Kilis
3- Balis	

XVII. yüzyılın başlarında Adana Sancağı da Haleb Eyaleti'ne bağlıdır. Ancak 1608 yılına ayrı bir eyalet halinde teşkilatlanmış ve Haleb Eyaleti'nden ayrılmıştır.⁴⁸

Bunun yanı sıra 1701-1702 tarihli sancak tevcih defteri ve 1717-1730 tarihli defterlerde *Matah* ve *Cebeliyye* sancakları da Haleb Eyaleti içerisinde zikredilmişlerdir.⁴⁹ Ancak bu sancaklarla ilgili bir tevcih kaydı bulunmamaktadır. Bunlardan Cebeliyye Sancağı 1700-1701 tarihli Alaybeyi Tevcih Defteri'nde Trablusşam Eyaleti içerisinde, 1707-1708 tarihli Alaybeyi Tevcih Defteri'nde ise Şam Eyaleti içerisinde gösterilmiştir.⁵⁰ Sadece zikredilen iki defterde Haleb Eyaleti içerisinde sadece ismen zikredilmeleri ve kim tarafından ve hangi surette tasarruf edildikleri belli olmadığı için idarî taksimat içerisinde vermeyi uygun bulmadık. Nitekim daha önceki dönemlerde de zikredilen sancakların Haleb Eyaleti içinde bulunmadığı tespit edilmektedir.⁵¹

Haleb Eyaleti'ne bağlı Ma'arra Sancağı sadece 1701-1702 tarihli defterde mevcuttur. Bu defterdeki kayda göre, 19 Mart 1690 tarihinde, Haleb hazinesine senede 1.000 gurus teslim etmek kaydıyla *iltizam* usulüyle Hasan Bey'e tevcih edilmiştir.⁵² Bunun dışındaki kaynaklarda Ma'arra Sancağı'ndan bahsedilmemektedir.

13- Şam Eyaleti

Şam Eyaleti 7 sancak olup, paşa sancağı Şam'dır. Şam Mir-Haclığı da idarî sistem içinde ayrı bir birim olarak kabul edilmiş tespit edebildiğimiz kadarıyla 1706 yılına kadar bu görev müstakil olarak yürütülmüştür. Ancak bu tarihten sonra Şam Valisi olanlar aynı zamanda mir-haclık görevini de üstlenmişlerdir.

Aşağıdaki tabloda Şam Eyaleti'ne bağlı sancaklar verilmiştir:

Tablo 14: Şam Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1740)⁵³

1- Paşa Sancağı (Şam)	5- Gazze
2- Mîr-Haclık-ı Şam-ı Şerîf	6- Laccûn ⁵⁴
3- Kal'a-i Kerek	7- Ba'albek ⁵⁵
4- Kuds-i Şerîf	8- Nablus

XVII. yüzyılın başlarında Şam Eyaleti'ne bağlı sancak sayısı 11'dir.⁵⁶ Ancak incelediğimiz dönemde daha önce Şam Eyaleti'ne bağlı sancaklardan Safed, Sayda ve Beyrut'un bir eyalet halinde teşkilatlanması ve bu eyalette yine daha önce Şam Eyaleti içerisinde bulunan Nablus, Cebel-i Aclûn, Tedmir ve Kerek-i Şevbek gibi sancakların da ilavesi ile sancak sayısı düşmüştür.

14- Safed-Sayda-Beyrut Eyaleti

Yukarıda Şam Eyaleti kısmında da bahsettiğimiz üzere, Safed, Sayda ve Beyrut sancakları önceleri Şam Eyaleti'ne bağlı birer sancaktırlar. Ancak 1614 yılında bu üç sancağın ismiyle anılan ayrı bir eyalet olarak teşkilatlandırılmıştır. İncelediğimiz dönemde eyalete bağlı olan sancaklar şunlardır:

Tablo 15: Safed-Sayda-Beyrut Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1740)⁵⁷

1- Safed, Sayda ve Beyrut	4- Nahiye-i Vadiü'l-Heym
2- Nablus ⁵⁸	5- Tedmir
3- Cebel-i Aclûn	6- Kerek-i Şevbek

Safed, Sayda ve Beyrut Eyaleti incelediğimiz dönemde *iltizam* usulüyle tasarruf edilmektedir. Eyalet'in 1701-1702 yılında yıllık mukataa geliri 223.019,5 gurus olarak belirlenmiş ve bu bedelin 41.153 gurusu Hacc-ı Şerîf'in masrafları için ayrılmıştır. Geri kalan

181.866,5 guruşu ve belirlenmiş kelemiyyesini vermek şartıyla Kaplan Paşa'ya verilmiştir.⁵⁹

Nahiye-i Vadiü'l-Heym, Tedmir ve Kerek-i Şevbek sancakları sadece 1701-1702 ve 1717-1730 tarihli Sancak Tevcih Defterleri'nde mevcuttur.⁶⁰

15- Trablusşam Eyaleti

Trablusşam Eyaleti 5 sancak olup, paşa sancağı Trablusşam'dır. Eyalete bağlı sancaklar ise şunlardır.

*Tablo 16: Trablusşam Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1740)*⁶¹

1- Paşa Sancağı (Trablusşam)	4- Selemiyye ⁶²
2- Hama	5- Cebeliyye
3- Humus	

16- Adana Eyaleti

Yukarıda Haleb Eyaleti kaydında da görüleceği üzere daha önce Haleb Eyaleti'ne bağlı bir sancak iken, 1608 yılında⁶³ müstakil bir eyalet haline getirilmiştir. Adana'nın müstakil bir eyalet olarak teşkilatlanmasından sonra daha önce Kıbrıs Eyaleti'ne bağlı olan İçil, Sis, Alâ'iyye ve Tarsus sancakları da buraya bağlanmıştır.⁶⁴ İncelediğimiz dönemde Adana Eyaleti 5 sancaktan müteşekkil olup, paşa sancağı Adana'dır. Eyalete bağlı olan sancaklar ise şunlardır:

*Tablo 17: Adana Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1740)*⁶⁵

1- Paşa Sancağı (Adana)	4- İçil
2- Tarsus	5- Alâ'iyye
3- Sis	

17- Kıbrıs Eyaleti

Kıbrıs Eyaleti, XVII. yüzyılda 8 sancaktan müteşekkil olup 5'i has, 3'ü ise salyanelidir.⁶⁶ Ancak has suretiyle tasarruf olunan Tarsus, Sis, Alâ'iyye ve İçil'in Adana Eyaleti'ne bağlanması ile sadece eyalet merkezi has olarak tasarruf edilmiş diğer sancakları Girine, Baf ve Magosa Salyaneli statülerini devam ettirmiştir.

İncelediğimiz dönemde Kıbrıs Eyaleti şu sancaklardan müteşekkildir:

*Tablo 18: Kıbrıs Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1716)*⁶⁷

1- Paşa Sancağı (Kıbrıs-Lefkoşa)	3- Magosa
2- Girine	4- Baf

1701-1702 tarihli Sancak Tevcih Defteri'nde Harsava, Limoson ve Tuzla sancakları da Kıbrıs Eyaleti içerisinde yazılmışlardır. Ancak bu sancaklar sadece ismen zikredildikleri ve sancak tevcihi yapılmadığı için idari taksimat içerisinde vermeyi uygun bulmadık. Nitekim Salyaneli olarak tasarruf edilen Limoson Sancağı'nın Mayıs 1633'de Midillü'ye bağlandığını da tespit edebilmekteyiz.⁶⁸

1718 tarihinde Kıbrıs Adası'nın paşalığı kaldırılmış ada gelirinin 6.000.000 akçesinin merkezî hazineye irsaliye olarak gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bir süre Cezayir-i Bahr-i Sefid'e (Derya Kaptanlığı) bağlı olarak muhassıslık suretiyle idare edilmiş ancak daha sonra 10 Kasım 1721'den itibaren yeniden vezir tayin edilerek sancak haline getirilmiştir.⁶⁹ Ancak bu sancaklık statüsü tekrar kaldırılmış olmalı ki, eyalet veya sancak olarak 1735-1736 tarihli Sancak Tevcih Defteri'nde de zikredilmemiştir. 1717-1730 tarihli defterde de Kıbrıs Eyaleti ile ilgili olarak sadece Maliye defterdarlığı tayini bulunmaktadır.⁷⁰

18- Rakka Eyaleti

Rakka Eyaleti 4 sancak'tan müteşekkil olup, paşa sancağı Rakka ve Ruha(Urfa)'dır. Bu iki sancak, bir sancak itibar edilerek Rakka Eyaleti'nin paşa sancağı olarak kabul edilmiştir. Eyalet bağlı olan sancaklar ise şunlardır:

*Tablo 19: Rakka Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1740)*⁷¹

1- Paşa Sancağı (Rakka-Ruha)	3- Deyr-i Rahba ⁷²
2- Birecik	4- Beni Rabi'a

1701-1702 tarihli defterde yukarıdaki sancakların dışında Cemmâsiyye Sancağı da Rakka Eyaleti içerisinde bulunmaktadır.⁷³ Ancak sancakbeyi tevcihinin yapılmamış olması ve diğer defterlerde de bulunmaması sebebiyle idari taksimat içerisinde vermedik.

19- Diyarbekir Eyaleti

Kasım 1515'de *beylerbeyilik* olarak teşkilatlandırılmıştır.⁷⁴ Diyarbekir Eyaleti incelediğimiz dönemde gerek idarî taksimat gerekse eyalete bağlı sancakların tasarruf şekilleri bakımından bir çeşitlilik ve farklılık arz etmektedir. Sancaklar *klasik* veya *ocaklık* suretiyle idare edilirken, taksimat bakımından da *sancak* (*livâ*) veya *hükümet* olarak adlandırılan iki ayrı birim bulunmaktadır. Sancak sayılarının incelediğimiz dönemde farklılık göstermesi sebebiyle eyalete bağlı sancaklar aşağıda üç ayrı sütun halinde verilmiştir.

Tablo 20: Diyarbekir Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1673-1740)

1673-1702*	1717-1730**	1735-1740***
1- Paşa Sancağı (Amid)	1- Paşa Sancağı (Amid)	1- Paşa Sancağı (Amid)
2- Hazzo Hükümeti	2- Hazzo Hükümeti	2- Hazzo Hükümeti
3- Cezire Hükümeti	3- Cezire Hükümeti	3- Cezire Hükümeti
4- Eğil Hükümeti	4- Eğil Hükümeti	4- Eğil Hükümeti
5- Tercil Hükümeti	5- Tercil Hükümeti	5- Tercil Hükümeti
6- Palu Hükümeti	6- Palu Hükümeti	6- Palu Hükümeti
7- Genç Hükümeti	7- Genç Hükümeti	7- Genç Hükümeti
8- Çermik Sancağı (Ock.)	8- Çermik	8- Çermik Sancağı (Ock.)
9- Hancük Sancağı	9- Hancük	9- Hısın-ı Keyfâ Sancağı
10- Pertek(Ock.-Hâss)	10- Hısın-ı Keyfâ	10- Kulb Sancağı (Ock.)
11- Hısın-ı Keyfâ Sancağı	11- Harput	11- Mihrani Sancağı (Ock.)
12- Manazgird Sancağı	12- Siverek	12- Sincar Sancağı
13- Çemişgezek Sancağı	13- Pertek (Ock.)	13- Siverek Sancağı
14- Harput Sancağı	14- Manazgird (Ock.)	14- Atak Sancağı
15- Siverek Sancağı	15- Çemişgezek	
16- Kulb Sancağı (Ock.)	16- Kulp (Ock.)	
17- Sağman Sancağı	17- Atak (Ock.)	
18- Ağca Kale Sancağı (Ock.)	18- Ergani (Ock.)	
19- Dasini Sancağı (Ock.)	19- Mihrani (Ock.)	
20- Sincar Sancağı	20- Çapakçur	
	21- Si'ird	
	22- Görgil	
	23- Meyyâfarikin	
	24- Bestân	
	25- Nusaybin	
	26- Habur	
	27- Sağman	
	28- Ağca Kal'a (Uşnu)	
	29- Sincar	
	30- Dasini	

(Ock.) : Ocaklık

* BA., A.RSK 1551, s. 32-37.

** F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tercihâtı*, s. 105-112.

*** BA., A.RSK 1572, s. 15-18.

20- Erzurum Eyaleti

Erzurum Eyaleti'nin idari taksimatı da 1700-1740 yılları arasında farklılıklar arz etmektedir. Bu itibarla eyalete bağlı sancakları kaynaklarımıza yansıdığı şekliyle ayrı ayrı vereceğiz.

Tablo 21: Erzurum Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1740)

1682-1702*	1717-1730**	1730-1740**
1- Paşa Sancağı (Erzurum)	1- Paşa Sancağı (Erzurum)	1- Paşa Sancağı (Erzurum)
2- Karahisar-ı Şarkî	2- Karahisar-ı Şarkî	2- Karahisar-ı Şarkî (M.M.)
3- Pasin (Ock.)	3- Pasin (Açık)	3- Pasin (M) ve (Klasik)
4- Hınıs (Ock.)	4- Hınıs	4- Hınıs (Hâss) ve (Ock.)
5- Malazgird (Ock.)	5- Malazgird	5- Malazgird (Ock.)
6- Tortum (Açık)	6- Tortum (Açık)	6- Micingerd (Ock.)
7- Micingerd (Ock.)	7- Micingerd (Ock.)	7- Bayezid (Ock.)
8- Kuzcan (Ock.)	8- Kuzcan (Ock.-Açık)	8- Eleşkird (Ock.)
9- Bayburd (Açık)	9- Bayburd (Açık)	9- İsbir (Klasik) ve (M)
10- Kığı (Ock.)	10- Kığı (Ock.-Açık)	10- Şelve (Ock.)
11- İsbir (M.M.)	11- İsbir (Açık)	11- Diyadin (Ock.)
12- Mamervan (Te'bid)	12- Bayezid Kalesi (Ock.-Te'bid)	12- Kığı (Ock.) (M.M.)
13- Bayezid Kalesi (Ock.)	13- Eleşkird (Ock.)	
14- Eleşkird (Ock.)	14- Tekmân (Açık)	
15- Tekmân	15- Şelova (Şelve) (Revan'a bağlı)	
16- Şelve (Revan'a bağlı)	16- Köy (Açık)	
17- Köy (Ock.)		

(Ock.): Ocaklık, (M): Malikâne, (M.M.): Mîrî mukataa

* BA., A.RSK 1551, s. 36-40 (Bu defter 1701-1702 tarihinde tanzim edilmiştir. Ancak Erzurum Eyaleti ilgili tevcih kayıtları 1673-1702 yıllarını ihtiva etmektedir).

** F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tercihâtı*, s. 113-119.

** BA., A.RSK 1572, s. 19-22 (Bu defter 1735-1736 tarihinde tanzim edilmiştir. Erzurum Eyaleti ile ilgili tevcih kayıtları ise 1730-1740 yılları arasında ihtiva etmektedir).

1730-1740 yılları arasında Erzurum Eyaleti'ne bağlı sancak sayısında bir düşüş söz konusudur. 1701-1702 tarihli defterde açık olarak yazılan Tortum ve Bayburd ile Kuzcan, Mamervan,⁷⁵ Tekmân ve Köy sancakları 1735-1736 tarihli defterde bulunmamaktadırlar. Ancak 1673-1702 yılları arasında Erzurum Eyaleti içerisinde bulunmayan Diyadin Sancağı, 1730-1740 yıllarında eyalete bağlı bir sancak olarak kaydedilmiştir.

21- Çıldır Eyaleti

Çıldır Eyaleti de Diyarbekir ve Erzurum Eyaletleri gibi gerek idarî taksimat gerekse eyalete bağlı sancakların tasarruf şekli bakımından farklılıklar arz etmektedir. Bunun en önemli sebebi eyaletin bulunduğu coğrafî mekândır. Osmanlı Devleti, Rusların Karadenize inme siyasetlerini önlemek maksadıyla bir yandan Kuzey-Doğu Anadolu hududu üzerinde bulunan Gürcü prensliklerini (Açıkbaş, Güril, Dadyan) iyi tutmanın yanı sıra, ocaklık suretiyle idare edilen Çıldır Beylerbeyliği vasıtasıyla onları kontrol altında tutuyor ve her ihtimale karşı Gürcülerle, Çıldır Eyaleti arasındaki hudutları tahkim etmekten de geri durmuyordu.

Bu kabil tedbirlerin bir sonucu olmalıdır ki XVII. yüzyılda 13 olan sancak sayısı⁷⁶ 1701-1702 tarihinde 22'ye çıkmıştır.

Çıldır Eyaleti'nin paşa sancağı net olarak belli değildir. Zira XVI. yüzyılda beylerbeyilik merkezi Çıldır iken, incelediğimiz dönemde Çıldır müstakil bir sancak olarak yazılmış ve idaresi beylerbeyine bırakılmamıştır. 1669 tarihinde de paşa sancağının neresi olduğu belirtilmemiştir.⁷⁷ Muhtemelen, Gürcü melikliklerine yakın olduğu için Astıha (Ahıska) da oturmuş olmalı ki 27 Aralık 1682 tarihinde bu sancak beylerbeyine tevcih edilmiştir.⁷⁸ Bu tevcih kaydının yer aldığı defter 1703 yılına kadar işlem görmüş ancak Astıha Sancağı ile ilgili başka bir tevcih yapılmamıştır. Bu sebeple, 1682-1703 yılları arasında Çıldır beylerbeyinin Astıha Sancağı'nda bulunduğu anlaşılmaktadır. 1732 yıllarında bu durum yine değişmiştir. Zira bu yıllarda Astıha Sanağı *yurtluk-ocaklık* suretiyle mahalli beylerin tasarrufundadır.

Bu sebeple, Çıldır Eyaleti'n tasarruf eden paşaların bizzat gelirini tasarruf ettikleri müstakil bir sancakları olmadığı ve duruma göre Oltı, Çıldır veya Astıha sancaklarında oturduklarını söyleyebiliriz.

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, Çıldır Eyaleti, beylerbeyiliği dahil olmak üzere tamamıyla *ocaklık* veya *te'bîd* (hayatta kaldığı sürece) suretiyle tasarruf edilmiştir.

22- Kars Eyaleti

Kars Eyaleti 6 sancak olup paşa sancağı Kars'tır. Ancak bu sancak sayısı incelediğimiz dönemin sonlarında 4'e düşmüştür. Eyalete bağlı sancaklar şunlardır:

Tablo 23: Kars Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1697-1740)

1697-1730*	1735-1740**
1- Paşa Sancağı (Kars)	1- Paşa Sancağı (Kars)
2- Zaruşad (Te'bîd)	2- Zaruşad (Te'bîd-Ock.)
3- Geçvan (Ock.)	3- Geçvan (Ock.)
4- Ardahan-ı Küçük (Ock.)	4- Ardahan-ı Küçük (Ock.)
5- Kağızman (Açık)	
6- Göle-i Ardahan (Açık)	

* BA., A.RSK 1551, s. 45-46 ; F. Başar, Osmanlı Eyalet Tevcihatı, s. 126.

Kars Eyaleti'ne bağlı sancaklardan Kağızman ve Göle-i Ardahan 1735-1736 tarihli defterde bulunma-

Tablo 22: Çıldır Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1682- 1740)

1682-1702 *	1717-1730 **	1721-1740 ***
1- Nisf-ı Livâne ve Pertekrek (Hisseli Ock.)	1- Paşa Sancağı (Ahısha)	1- Nisf-ı Livane ve Pertekrek (Hisseli ock.)
2- Oltı (Ock.)	2- Mamervan	2- Oltı (Ock.)
3- Ardanuc (Ock.)	3- Nisf-ı Livâne ve Pertek (Ock.)	3- Şavşad (Hisseli ock.)
4- Şavşad (Ock.)	4- Oltu (Ock.)	4- Pertekrek (Hisseli Ock.)
5- Pertekrek (Ock.)	5- Ardanuc (Açık)	5- Ardahan-ı Büzürk (Ber-vech-i te'bîd)
6- Ardahan-ı Büzürk	6- Şavşad (Ock.)	6- Mahcil (Hisseli ock.)
7- Nisf-ı Livâne (Ocaklık)	7- Pertekrek (Ock.)	7- Acere-i Ülyâ (Ock.)
8- Mahcil (Ock.)	8- Ardahan-ı Büzürk	8- Emir Hoy (Ock.)
9- Petek	9- Nisf-ı Livane (Ock. -Açık)	9- Poshov (Ock.)
10- Acere-i Ülyâ (Açık)	10- Macahil (Açık)	10- Hartus (Ock.)
11- Acere-i Süflâ (Ocaklık)	11- Penek (Açık)	11- Altun Kale (Ock.)
12- Emir Hoy (Ock.)	12- Acara-i Ülyâ (Ock.-Açık)	12- Astıha (Ock.)
13- Astere (Ock.)	13- Acara-i Süflâ (Ock.-Açık)	13- Mamervan (Ock.) ⁷⁹
14- Posthov (Ock.)	14- Emir Hev (Ock.)	14- Çıldır (Ber-vech-i te'bîd)
15- Hartus (Ock.)	15- Livâ-i Aspinza (Ock.-Açık)	15- Ahalkelek (Ock.)
16- Altun Kale (Ock.)	16- Posthov (Ock.)	
17- Astıha (Ock.)	17- Hertus (Açık)	
18- Çıldır (ber-vech-i te'bîd)	18- Altun Kal'a (Açık)	
19- Ahalkelek	19- Esriha (Astıha) (Açık)	
20- Keskim (Açık)	20- Çıldır	
21- Hacerek (=Göle) (Açık)	21- Ahalkelek (Açık)	
22- Acara (Ock.)	22- Kiskim (Açık)	
	23- Cecerek (Göle) (Açık)	
	24- Acara (Ock.- Açık)	

(Ock.): Ocaklık

* BA., A.RSK 1551, s. 40-45.

** F. Başar, Osmanlı Eyalet Tevcihatı, s. 119-127.

*** BA., A.RSK 1572, s. 23-27

Tablo 24: Trabzon Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1700-1740)

1701-1702 ⁸³	1717-1730 ⁸⁴	1732-1740 ⁸⁵
1- Paşa Sancağı (Batum-Trabzon)	1- Paşa Sancağı (Trabzon)	1- Paşa Sancağı (Trabzon)
2- Gönve	2- Gönve	2- Gönve
	3- Batum	3- Batum (Ock.)
	4- Soğucak Kalesi	

Tablo 25: Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1680-1740)

1680-1702 ⁸⁶	1717-1730 ⁸⁷	1719-1740 ⁸⁸
1- Paşa Sancağı (Van)	1- Paşa Sancağı (Van)	1- Paşa Sancağı (Van)
2- Bitlis Hükümeti (Ock.)	2- Bitlis Hükümeti	2- Bitlis Hükümeti (Ock.)
3- Hizan Hükümeti (Ock.)	3- Hakkârî Hükümeti (Açık)	3- Hizan Hükümeti (Ock.)
4- Hakkârî Hükümeti (Ock.)	4- Hizan Hükümeti (Açık)	4- Hakkârî Hükümeti (Ock.)
5- Hoşab (Mahmûdî) Hükümeti (Ock.)	5- Hoşab (Mahmûdî) Hükümeti	5- Hoşab (Mahmûdî) Hükümeti (Ock.)
6- Kârkâr (Ock.)	6- Zîriki (Ock.-Açık)	6- Şirvi (Ock.)
7- Zeriki (Ock.)	7- Şirvi	7- Erciş
8- Şirvî (Ock.) ⁸⁹	8- Espayrid (Açık)	8- Adilcevâz
9- Müküs (Açık)	9- Erciş	9- Ağakis
10- Şıtrak (Ock.) (Açık)	10- Adilcevâz	10- Bargiri (Ock.)
11- Albak (Açık)	11- Ağakis (Açık)	11- Somay (Ock.)
12- Espayrid (Ock.)	12- Bargiri (Ock.)	12- Belican (Ock.)
13- Erciş	13- Diyadin	13- Abagay (Ock.)
14- Kesân (Açık)	14- Somay Hükümeti (Selemas, Kürd Kıran Nahiyeleri, Karabağ ve Enzel ile birlikte)	
15- Adilcevâz	15- Belican	
16- Ağakis		
17- Bargiri (Ock.)		
18- Diyadin (Ock.)		
19- Somay (Açık)		
20- Harûn (Açık) ⁹⁰		

maktadır. Bu sancakların idaresi 1697-1702 yılları arasında açıktır.

23- Trabzon Eyaleti

Batum ve Trabzon sancaklarının bir araya getirilmesi ile Trabzon Eyaleti teşekkül ettirilmiştir. Bu eyaletin paşa sancağı Trabzon'dur. XVII. yüzyılın başlarında Batum, Gönve ile birlikte 1 sancak olarak yazılmıştır.⁸⁰ Trabzon Eyaleti, 1653 ve 1669 yıllarında ise sadece Trabzon ve Batum sancaklarından müteşekkildir.⁸¹ 1701-1702 tarihli defterde Batum ve Trabzon paşa sancağı Gönve ise eyalete bağlı olan tek sancaktır. Batum Sancağı, daha sonraki yıllarda malikânelik olmuştur. Ancak bu durum 1732 yılında değişmiş ve malikânelik kaydı iptal

olunarak yurtluk-ocaklık suretiyle Ahmed Bey'e tevcih edilmiştir.⁸² Bu yıldan itibaren eyaletin paşa sancağı Trabzon, Batum ve Gönve ise eyalete bağlı birer sancaktırlar.

24- Van Eyaleti

Osmanlı Devleti'nin doğu sınırında 1548 yılında teşekkül ettirilmiştir. Paşa sancağı Van olan bu eyaletin sancak sayısı da incelediğimiz dönemde bazı farklılıklar arz etmektedir. Bu sebeple üç ayrı dönem halinde yukarıdaki tabloda verilmiştir.

25- Bağdad Eyaleti

Bağdad Eyaleti, Osmanlı Devleti'ndeki salyaneli eyaletlerden biridir. Paşa Sancağı Bağdad'dır. 1653 yılında 20, 1669 yılında ise 19 sancaktan müteşekkildir. İncelediğimiz dönemin başlarında 16 sancak halinde teşki

Tablo 26: Bağdad Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1687-1740)

1687-1702 ⁹¹	1717-1730 ⁹²	1727-1740 ⁹³
1- Paşa Sancağı (Bağdad)	1- Paşa Sancağı (Bağdad)	1- Paşa Sancağı (Bağdad)
2- İmadiyye Hükümeti (Ock.)	2- İmadiyye Hükümeti	2- İmadiyye Hükümeti (Ock.)
3- Hille (Açık)	3- Kasr-ı Şirin (Açık)	3- Derne ve Dertenk (Ock.)
4- Cevâzir, Aşfatara, Kasr-ı Ruhûr, Mehcer ve Reventin sancakları (Açık)	4- Mendelcin	4- Mendelcin (Ock.)
5- Derne ve Dertenk (Te'bîd)	5- Cessân Bedre (Ock.)	5- Cessân Bedre (Ock.)
6- Kasr-ı Şirin	6- Harir (=Şehrân) (Ock.)	6- Herîr (=Şehrân Hükümeti)
7- Semavât (Açık)	7- Mir-Aşiret-i Baclan	7- Mendemi Aşireti (Ock.)
8- Zaho (Açık)		
9- Zeng-i Abâd (Açık)		
10- Cessân Bedre (Ock.)		
11- Ane (Açık)		
12- Eriha (Açık)		
13- Kızıl Ribat (Açık)		
14- Altun Köprü (Açık)		
15- Herîr (Şehrân Hükümeti) (Ock.)		
16- Mîr-Aşiret-i Baclan (Ock.)		

Tablo 27: Şehr-i Zor Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1680- 1740)

1680-1702 ⁹⁵	1717-1730 ⁹⁶	1734-1740 ⁹⁷
1- Paşa Sancağı (Şehr-i Zor)	1- Paşa Sancağı	1- Paşa Sancağı (Şehr-i Zor)
2- Hûdî (Ock.)	2- Erbil	2- Erbil
3- Cebel ⁹⁸ (Açık)	3- Köy	3- Köy
4- Kızılca Kale	4- Şemâmek (Açık)	4- Dulkıran (Ock.)
5- Serücek	5- Karadağ (Açık)	5- Şemâmek
6- Şehr-i Bazâr (Açık)	6- Bebe (=Baban)	6- Köprü
7- Zengene (Ock.)		7- Beye (=Baban)
8- Bâvî (Açık)		8- Bazyân
9- Erbil		
10- Karadağ		
11- Köy (Ock.)		
12- Şembarân (Açık)		
13- Kâddaş ve Alan (Açık)		
14- Çâ'an Gediği (Ock.)		
15- Şemâmek		
16- Dulkıran (Ock.)		
17- Beye		
18- Hezârmird (Açık)		

latlanmış olan Bağdad Eyaleti, 1735-1736 tarihli sancak tevcih defterinde sadece 7 sancaktan ibarettir. Eyalete Bağlı sancaklar tablo 26'da gösterilmiştir:

26- Şehr-i Zor Eyaleti

Şehr-i Zor Eyaleti, XVIII. yüzyılın başlarında 18 sancak olup, paşa sancağı Şehr-i Zor'dur.⁹⁴ Ancak bu sancak sayısı incelediğimiz dönemin sonlarında yarıdan fazla bir oranda düşmüştür. Eyalete bağlı sancaklar tablo 27'de gösterilmiştir.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere, 1680-1702 yıllarında 18 olan sancak sayısı 1734-1740 yıllarında 8'e düşmüştür. Bu düşüşün sebebi muhtemelen *malikâne* sistemine geçişle alakalı olmalıdır. Zira bu yıllarda birçok sancağın *kayd-ı hayat* şartıyla ve malikâne suretiyle tasarruf edildiği malûmdur. Ayrıca, 1722 yılında başlayan İran harpleri sebebiyle bölge siyasî bakımdan istikrarsız bir dönem geçirmektedir. Nitekim 1733 yılında Nadir Han tarafından Şehr-i Zor, Kerkük ve Derne işgal edilmiş⁹⁹ ancak kısa süre sonra tekrar Osmanlı tarafına geçerek beylerbeyiliği mansıbsız olarak Van muhafazasında bulunan Ömer Paşa'ya verilmiştir.¹⁰⁰ 1680-1702 yıllarında eyalete bağlı olmayan Köprü ve Bazyân sancakları 1734-1740 yıllarında Şehr-i Zor Eyaleti'ne bağlı birer sancak olarak kaydedilmişlerdir.

27- Musul Eyaleti

Musul Eyaleti'nin idarî taksimatı ile ilgili bilgilerimiz 1701-1730 yıllarına aittir. Diğer kaynaklarımızda eyalete bağlı sancaklar zikredilmemiştir.

Tablo 28: Musul Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1701-1730)

1701-1702 ¹⁰¹	1717-1730 ¹⁰²
1- Paşa Sancağı (Musul)	1- Paşa Sancağı (Musul)
2- Harûn (Açık)	2- Tekrid (Açık)
3- Tikrit (Açık)	3- Maklûb (Açık)
4- Dohuk Kalesi, Mutahho ve Zaho (Açık)	
5- Gafre Kalesi ve Kili-i Deyr (Açık)	

Tabloda da görüleceği üzere eyalete bağlı sancakların tamamı açıktır.

Musul Eyaleti de incelediğimiz dönemde diğer bölge eyaletleri gibi İran baskısı altındadır. Nitekim Nadir Han 1734 yılında Musul taraflarını tehdit etmiştir.

Musul Eyaleti'ni tasarruf eden paşalar, Bağdad'daki şekavet hareketlerini önlemek gayesiyle 1702 yılında Bağdad Valisi'nin yanında bulunmuşlardır. Nitekim, 11 Haziran 1702 tarihinde Musul Eyaleti tevcih edilen sâbık Van Beylerbeyi Mustafa Paşa'ya, Bağdad'da bulunması şart koşulmuştur.¹⁰³

28- Basra Eyaleti

Basra Eyaleti, XVII. yüzyılın sonlarında büyük bir şekavet hareketi yaşamıştır. Devletin ağırlığını batı hududuna çevirdiği uzun savaş yıllarında Basra urbânından Müntefik şeyhi Mani, 1694'de Basra'yı zaptetmiştir. İran'ın Huveyse Hanı Ferecullah Han ile aralarında olan anlaşmazlık sebebiyle Ferecullah Han 1696 yılında burasını Mani'nin elinden almıştır. Bu olaydan yedi sekiz ay sonra İran Şahı, Basra'nın anahtarlarını Osmanlı hükümetine göndermişse de, bu durum Basra'da Osmanlı hakimiyetini sağlamlaştırmaya yetmemiştir. Bu sebeple Bağdad Valisi Dal Taban Mustafa Paşa önemli bir kuvvetle serdar olarak önce Korne'yi arkasından da 1701 Mayıs'ında Basra'yı eşkiyanın elinden geri almıştır. Basra'da Osmanlı hakimiyetinin yeniden tesisi üzerine buraya vali olarak Köprülü-zâde Fazıl Mustafa Paşa'nın damadı vezîr Ali Paşa tayin edilmiştir.¹⁰⁴

Eyalete bağlı sancaklar hakkındaki bilgilerimiz ise 1702 yılına aittir. Diğer kaynaklarımızda sadece eyalet merkezine yapılan tevcihat bulunmaktadır.

1702 yılında Basra Eyaleti şu sancaklardan müteşekkildir:

Tablo 29: Basra Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1702)¹⁰⁵

1- Paşa Sancağı (Basra)	5- Seremle ¹⁰⁶
2- Kiyab	6- Şuş (Mukataa)
3- Badiye (Mukataa)	7- Gazan, Resle ve Safiyye
4- Sabusne, Gaffât, Mensûr ve Batna	8- Ceğar

1702 yılında paşa sancağı hariç, diğer sancakların hepsi açıktır. Badiyye ve Şuş sancakları ise, *Mukata'a-i Mîr-Livâ-i Badiye* ve *Mukata'a-i Mîr-Livâ-i Şuş* şeklinde kaydedilmişlerdir.¹⁰⁷ Bu sebeple adı geçen sancakları tasarruf edenlerin buraları mukataa olarak zaptettikleri anlaşılmaktadır. 1717-1730 tarihli defterde Basra Eyaleti'ne bağlı sancak kaydedilmemiş, sadece eyalet tevcihatı yapılmıştır.¹⁰⁸

Bağdad Eyaleti 30 Ocak 1737 tarihinden itibaren Basra Eyaleti, Bağdad Valisi Ahmed Paşa tarafından idare ve tasarruf edilmiştir.¹⁰⁹

29- Ahsa Eyaleti

Salyaneli eyaletlerdendir. XVII. yüzyılın sonlarında Mekke-i Mükerreme Emirliği görevini yürüten Şerif ailesi üyeleri tarafından idare edilmiştir. Aralık sonları 1697 tarihinde Mekke-i Mükerreme Şerifi, Şerif Sa'id ibn Şerif Zeyde, *Mekke-i Mükerreme Emaretine hüddâm olmak üzere* Ahsa Eyaleti tevcih edilmiştir.¹¹⁰ Bu itibarla Ahsa Eyaleti daha sonraki yıllarda idarî taksimat içerisinde gösterilmemiştir.

30- Habeş Eyaleti

Habeş Eyaleti de salyaneli eyaletlerdendir. Eyalet merkezi Sevvakin'dir. XVIII. yüzyılda eyaletin ehemmiyetini kaybetmesi sebebiyle idaresi Cidde Sancağı ile beraber bir vezire veriliyordu.¹¹¹ Nitekim incelediğimiz dönemin tamamında Cidde-i Ma'mûre Sancağı ve Mekke-i Mükerreme Şeyhü'l-haremlîği'ni elinde bulunduran paşalara Habeş Eyaleti de ilhaken verilmiştir.

Habeş Eyaleti'nin Cidde-i Ma'mûre ve Mekke-i Mükerreme Şeyhü'l-haremlîği ile birlikte tevcih edilmeye başlanmasından sonra eyalet valileri Habeş Eyaleti'nin merkezi durumunda olan Sevvakin veya Masavva'da oturmamışlar ve yerlerine mütesellim göndermişlerdir. Fakat XVIII. yüzyılın başında devlet görevlilerinin hiçbir nüfuzu olmayıp, onların yerine eyaleti, devletin de onayı ile tayin edilmiş olan nâibler idare etmekte idiler. Bu yeni hüviyeti ile Habeş valileri şu işleri yapmakla sorumlu tutulmuştur: Hicaz'a giden hacı kafilelerinin iase ve konaklama gibi bütün işlerini düzenlemek, hacı kafilelerinin etrafa dağılarak perişan olmamaları için Mısır'da olan adamı vasıtasıyla çeşitli zahireden ne kadar ihtiyaç gösterilmiş ise Süveyş Limanı'ndan gemilerle Cidde Limanı'na sevk etmek.¹¹²

Habeş Eyaleti'nin Cidde Sancağı ve Mekke-i Mükerreme Şeyhü'l-haremlîği ile birlikte tevcih edilmesi XVII. yüzyılda önemini kaybeden eyaletin, şeklen ve manen değerini artırmıştır. Bu itibarla önemli Osmanlı vezîrleri buraya tayin edilmeye başlanmıştır.

31- Mısır Eyaleti

1517'de Mısır'ın Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra merkezi Kahire olan bir eyalet olarak teşkilat-

landırılmıştır. Kanunî döneminde, merkezden uzak stratejik bölgelerin gelirlerini tahsil ve muhafazalarını temin için bu kabil beylerbeylikler salyane sistemine bağlanmıştır. Bu cümleden olarak, 14 Ekim 1522 tarihinde Mısır salyaneli eyalet statüsüne geçmiştir.¹¹³

Tablo 30: Mısır Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1701-1740)

1701-1702 ¹¹⁴	1717-1740 ¹¹⁵
1- Paşa Sancağı (Kahire)	1- Paşa Sancağı (Kahire)
2- Decercâ (Açık)	2- Cidde-i Ma'mûre
3- Cidde-i Ma'mûre	3- Mîr-Hacılık-ı Mısır
4- Medine-i Münevvere (Açık)	
5- Mîr-Hacılık-ı Mısır	

Mısır Eyaleti'ne bağlı sancaklardan Cidde-i Ma'mûre Sancağı mutasarrıfları aynı zamanda Mekke-i Mükerreme Şeyhü'l-haremlîği görevini de yürütmektedirler. Yukarıda Habeş Eyaleti kaydında da bahsettiğimiz üzere incelediğimiz dönemin başından itibaren Cidde Sancağı ve Mekke-i Mükerreme Şeyhü'l-Haremlîği'ni tasarruf eden paşalara aynı zamanda Habeş Eyaleti de tevcih edilmiştir.

Bir diğer husus Şam'da olduğu gibi Mısır Eyaleti'nde de mîr-hacılık müessesesinin bulunmasıdır. Bu kurum adından da anlaşılacağı üzere, hac farızasını yerine getirmek için Hicaz'a gidecek hacı adaylarının gidiş ve dönüş yollarında karşılaşabilecekleri meseleleri halletmek ve özellikle zahire ihtiyaçlarının teminine yardımcı olmakla mükellefti.

1701-1702 tarihinde Mısır Eyaleti'ne bağlı olarak yazılan Medine-i Münevvere Sancağı'nın Medine şehri ile tasarruf edileceği belirtilmişse de tevcihatı açık kalmıştır. Aynı şekilde Decercâ Sancağı da açıktır. Bu sancaklar 1735-1740 yıllarında idarî taksimat içerisinde gösterilmemişlerdir.

32- Cezayir-i Garb Eyaleti

Kuzey Afrika'daki Cezayir, Tunus ve Trablusgarb tarafları elde edildikten sonra ilk yıllarda müşterek, daha sonraları ise müstakil birer eyalet olarak idari taksimat içerisinde yer almışlardır. *Garb Ocakları* da denilen bu eyaletler salyaneli olarak idare edilmişlerdir.

Cezayir-i Garb Eyaleti, Cezayir'in Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra yukarıda da işaret ettiğimiz üzere diğer Kuzey Afrika eyaletleri ile müşterek olarak

idare edilmiş ancak daha sonra *Cezayir* ve *Cezayir-i Garb* olarak iki ayrı eyalete ayrılmıştır. 1564 yılında Cezayir valisi Kaptan-ı Derya Piyale Paşa, Cezayir-i Garb valisi ise Hasan Paşa'dır.¹¹⁶

Cezayir-i Garb ocağının başında dirayetli beylerbeyilerin olduğu yıllarda yeniçeriler ve korsanlar onların otoritesine tabi olmuşlardır. Ancak 1587 yılında Kılıç Ali Paşa'nın İstanbul'a gitmesiyle reis ve tayfaların iktidarı ele geçirdiği görülmektedir. Eyalet 3 yılda bir atanan beylerbeyilerin elinde görünse de fiili bir iktidarları yoktur. XVII. yüzyılda reisler iktidarı yeniçeri divanına terketmek zorunda kalmışlardır. Cezayir-i Garb Eyaleti'nde yeniçeri divanının fiili iktidar olduğu dönemlerde merkezden devamlı olarak buraya beylerbeyi tayini yapılmıştır. Bu atamalar sadece eyaletin Osmanlı hakimiyetinde olduğunu göstermeye yönelik simgesel bir hareket olarak kalmıştır. Bu atamalara yeniçeri divanı itiraz etmemiştir. Zira onlar Osmanlı Devleti'ne bağlı olmayı bir yerde hayatiyetlerinin bir devamı olarak görmüşlerdir. Böyle bir bağlılığın olmaması durumunda batılı devletlerin tehdidine uğramaları kaçınılmazdı. Nitekim bu bağlılıklarının bir ifadesi olarak padişaha hediyeler göndermenin yanı sıra, talep edildiğinde yardım göndermekten de geri kalmıyorlardı. Özellikle Girit seferinde Cezayir-i Garb, Tunus ve Trablusgarb tekneleri Venedikliler'in tuttıkları limanlara saldırmışlardır. Merkezden atanan paşalar ise sadece divanın aldığı kanun gücündeki kararları onaylamakta idiler. 1671 yılında bu kez reisler iktidarı ele geçirmiş ve ağalar rejimine son vermişler ve ocak yönetimini aralarından seçtikleri (bu seçime daha sonra yeniçeri subayları da katılmıştır) birine devretmişlerdir. Bu yöneticiye *dayı* denilmekteydi. Dayıların iktidarı eline geçirdiği dönemde de eyalete beylerbeyi tayini devam etmiştir. Ancak 1711 yılında Dayı Ali Çavuş merkezden gönderilen Şarkan İbrahim Paşa'yı sınırışı etmiş ve kendisinin beylerbeyi olarak merkez tarafından tanınmasını da sağlamıştır. Böylece iktidar ve ünvan aynı elde toplanmıştır.¹¹⁷ Nitekim bundan sonra eyaleti tasarruf eden paşalara gönderilen fermanlarda, *Cezayir Beylerbeyisine ve Dayısına* diye hitap edilmek suretiyle her iki vazifenin de aynı kişinin uhdesinde olduğu tasrih edilmiş ve bu durum Cezayir ocağının sonuna kadar devam

etmiştir.¹¹⁸ Nitekim 21 Ağustos 1718 tarihinde Cezayir-i Garb beylerbeyiliğine tayin olunan Mehmed Paşa'nın tevcih kaydı, *Cezayir-i Garb dayısı olan Mehmed zide-mecdehuya verilmiştir* şeklindedir.¹¹⁹

İncelediğimiz dönem, Cezayir-i Garb Eyaleti'nde dayıların fiilen ellerinde tuttıkları idareyi resmen de ele geçirdiği yıllardır. Cezayir-i Garb Eyaleti XVIII. yüzyılda sadece beylerbeyilikten müteşekkil olup, 20 civarında bir gemiden ibaretti. Eyaletteki yeniçeri sayısı da öncekire 20.000 civarında iken sonradan 2.500'e kadar düşmüştür.¹²⁰

33- Tunus Eyaleti

Tunus Eyaleti de Garp ocaklarındanıdır. XVII. yüzyılda merkezden gönderilen paşaların idarede hüküm ve nüfuzları yoktu. Beylerbeyilerin yanı sıra, dayıların ve *Emirü'l-entan* denilen Vatan sancakbeyinin üç başlı olarak eyaletin yönetimini ellerinde bulundurdıkları anlaşılmaktadır. Ancak esasta dayılar ve Vatan sancakbeylerinin iktidar için daimi bir mücadelesi söz konusu idi. Bazen dayılık ve Vatan sancakbeyliğinin bir elde toplandığı da görülürdü ancak her üç vazifenin tek elde toplanmasına imkan yoktu. Zira dayılar ocaklı tarafından seçilir ve bu duruma merkezi hükümet müdahale edemezdi.¹²¹

XVIII. yüzyılın başında *ocaklık* suretiyle Vatan sancakbeyi bulunan İbrahim Bey'in aleyhine kardeşi Murad Bey'in muhalefeti ile kanlı bir mücadele başlamış ve İbrahim Bey'i öldüren Murad Bey Vatan Beyi olmuştur. Bu durum merkez tarafından da kabul görmüş olmalı ki, 23 Nisan 1700 tarihinde Vatan Sancağı Murad Bey'e resmen tevcih edilmiştir.¹²² Ancak bir müddet sonra Murad Bey de katledilmiş ve bu durumdan istifade ile Vatan Sancağı'nın ocaklık statüsü kaldırılarak beyliği 1701 yılında sipahi ağalarından Seyyid Ali Ağa'ya verilmiştir. Bu yeni durum da uzun sürmemiş ve bir müddet sonra Vatan Sancağı yine eski beylerin ailesine geçmiştir.¹²³

1705 yılında eski beylerden Ali Bey'in oğlu Hüseyin iktidarı ele geçirmiş ve Cezayir-i Garb da olduğu gibi beylerbeyilik de artık bu aile mensuplarına verilmiştir. Bu durum kısa süreli bir kesintiye uğramış olmalı ki, 7 Temmuz 1717 tarihinde Tunus Beylerbeyliği *sâbık Keefe Beylerbeyi* olan Kuşçu Mustafa Paşa'ya tevcih edilmiştir.¹²⁴ XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Tunus'da dayıla-

rın bir fonksiyonu kalmamıştır. Mücadele Vatan sancakbeyliği ve beylerbeyilik üzerinde yoğunlaşmıştır. Zira 1735 yılında Tunus'da beylerbeyilik ve Vatan sancakbeyliği aynı ailenin farklı üyeleri tarafından tasarruf ediliyordu.¹²⁵ Aile arasındaki mücadele ise her iki makamı da ele geçirme isteğinden kaynaklanmıştır. Nihayet 1756 yılında Hüseyin Paşa ile yeğeni arasındaki kanlı çatışmalar sona ermiş ve Hüseyin Paşa'nın oğulları Ali Paşa'yı mağlup ederek beylerbeyilik ve sancakbeyilik makamlarını Hüseyin Hanedanı olarak anılacak aile tekeline almışlardır. Hüseyin Hanedanı'nın Tunus'daki iktidarı Fransız işgaline kadar 250 yıl devam etmiştir.¹²⁶ Ancak belli bir ailenin tekelinde olsa bile Tunus elden çıkınca ya kadar bir Osmanlı eyaleti olarak kalmıştır.

Tunus Eyaleti'ne bağlı sancaklar şunlardır:

Tablo 31: Tunus Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar (1692-1740)

1692-1701 ¹²⁷	1717-1740 ¹²⁸
1- Paşa Sancağı (Tunus)	1- Paşa Sancağı
2- Vatan (Ock.)	2- Vatan (Ock.) ¹²⁹
3- Mehle	

34- Trablusgarb Eyaleti

Trablusgarb Eyaleti'nde 1551'den 1609'a kadar merkezden tayin edilen beylerbeyilerin dirayetli bir yönetimleri söz konusudur. Ancak 1609 yılında eyaletteki yenicilerin isyanı ile kendi aralarından seçtikleri Süleyman adlı bir kişi *dayı* olmuştur. Bu dayılık-beylerbeyilik rejimi 1711 yılına kadar devam etmiştir.¹³⁰

XVII. yüzyılda diğer garb ocaklarında olduğu gibi burada da beylerbeyilerin sadece merkezi hükümeti temsil eden bir görevli olarak bulundukları görülmektedir. Fiili iktidar dayıların elindedir. Trablusgarb Eyaleti'nde dayıların, beylerbeyi olarak tayini ifade edildiği gibi 1711'de Karamanlı Ahmed Paşa ile başlamıştır.¹³¹ Ahmed Paşa'nın merkezî idarenin onayını almadan kendini beylerbeyi ilan etmesi, dayılık ile beylerbeyiliğin ilk kez onun zamanında birleştiği şeklinde yorumlara yol açmıştır. Ancak dayılık ile beylerbeyilik ilk kez 16 Haziran 1702 tarihinde Mustafa Paşa ile başlamıştır. Zira 22 Nisan 1702'de Trablusgarb dayısı olan Hacı Mustafa'nın *ahalinin mahzarlarıyla* beylerbeyi olduğu tespit edilmektedir.¹³²

Turgut Reis zamanında Trablusgarb'a yerleşen Türk korsanlarının devamı olan Karamanlı Ahmed Paşa Temmuz 1711'de ocak divanının da desteği ile dayı ve paşa ilan edilmiştir. İlk yıllarda Osmanlı merkezi yönetimi Ahmed Paşa'yı beylerbeyi olarak kabul etmemiş ancak durumu tahkike gelen Kaptan-ı Derya Canımhoca Mehmed Paşa, Trablusgarb'a giremeden geri dönmek zorunda kalıp Ahmed Paşa da Osmanlıya sadık kalacağını beyan edince 1713'de beylerbeyilik beratını alabilmiş ve 1745 yılında ölümüne kadar bu görevi sürdürmüştür.¹³³ Böylelikle Trablusgarb Eyaleti'nde ırsî bir idare kurulmuş oldu. Zira bu tarihten sonra askerler halk ve ulemanın onayıyla Karamanlı ailesine mensup kişiler eyaleti yönetmişler ve seçilen kişiler merkez tarafından da tasdik görmüşlerdir. Karamanlı ailesinin Trablusgarb'da idareyi ellerinde bulundurmaları 1795 yılına kadar devam etmiştir.¹³⁴

Trablusgarb Eyaleti sadece *beylerbeyilik* olarak zikredilmekte ve eyalete bağlı bir sancağın varlığına rastlanmamaktadır.

35- Tiflis Eyaleti

Tiflis'in fethinden sonra eyalet olarak teşkilatlandırılmıştır. Eyalet paşa sancağı olan Tiflis ve Gori sancaklarından müteşekkildir. Tevcih kayıtları 1723-1728 tarihleri arasındadır.¹³⁵ Daha önceki ve sonraki dönemlerde Osmanlı hakimiyeti söz konusu olmadığı için defterlere kaydedilmemiştir.

36- Tebriz Eyaleti

Osmanlı hakimiyetinde olduğu 1723-1728 yıllarına ait eyalet tevcihatı kayıtları mevcuttur. Eyaletе bağlı sancak kaydedilmemiştir.¹³⁶

37- Erdilân Eyaleti

Burası da Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra eyalet olarak teşkilatlanmıştır. Tevcih kayıtları 1723-1729 tarihleri arasındadır. Bu yıllar arasında eyalete bağlı Kâhet sancağı bulunmaktadır ki o da eyalet itibar olunmuştur.¹³⁷

38- Gence Eyaleti

Fetihten sonra teşkilatlanan bir diğer eyalettir. 1723-1729 yılları arasında eyalete bağlı olan sancaklar şunlardır:

Tiryâlet, Erdebil, Esed-Abâd (İsfend-Abâd ile birlikte), Ağcakal'a ve İskele-i Geçiler.¹³⁸

39- Rûmiyye Eyaleti

Sadece 1723-1725 yılları arasında tevcihata tabi tulmuş ve eyalet olarak teşkilatlandırılmıştır. Eyaletle bağlı paşa sancağı ve Dergezin sancakları bulunmaktadır.¹³⁹

40- Hemedan Eyaleti

Bu eyaletle ait bilgiler 1724-1725 tarihleri arası ile sınırlıdır. paşa sancağı Hemedan'dan başka Hilhina ve Somhit sancaklarından müteşekkildir.¹⁴⁰

41- Merâğa Eyaleti

Bölgenin Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra eyalet olarak teşkilatlanmıştır. 1724- 1727 yılları arasında Paşa Sancağı Merâğa, Mukri (Savuk Bulak ile birlikte-Ocaklık), Sulduz (Lâhicân ile birlikte), Zencân (Sultâniye, Târum ve Ebher ile birlikte), Karadağ Hükümeti, Çors (Nebli Nahiyesi ile birlikte-Ocaklık), Halhal Ülkesi, Karaçorlu Aşireti, Arasbâr ve Ovacık (Ocaklık) sancaklarından müteşekkildir.¹⁴¹

42- Kirmân-Şâhân Eyaleti

1728- 1729 yıllarında eyalet olarak teşkilatlandırıldığı görülmektedir. Bu eyaletle bağlı sancak kaydedilmemiştir.¹⁴²

43- Revan Eyaleti

1724-1729 tarihleri arasında eyalet olarak idarî taksimatta yer almıştır. Bu dönemde eyaletle bağlı sancaklar şunlardır:

Paşa Sancağı (Reva), Nahçıvan, Kapan, Çavuldur, Bergüşât, Ordubâd (Yezdâbâd ile birlikte), Hoy, Nihâvend Hükümeti (Burûcird ile birlikte), Pişkûh ve Makû (Ocaklık).¹⁴³

44- Luristan Eyaleti

1724-1729 tarihleri arasında eyalet olarak teşkilatlanmıştır. Bu dönemde eyaletle bağlı sancaklar ise şunlardır:

Paşa Sancağı, Tuy Nahiyesi ve Sirkân, Zar-Zebil, Kazak ve Mugan Hanlığı.¹⁴⁴

II- KAPTANLIKLAR

1- Derya Kaptanlığı (Cezayir Eyaleti)

Osmanlı idarî sistemi içinde Kapudanlık-ı Derya, Kaptan Paşa, Cezayir-i Bahr-i Sefîd veya Cezayir Eyaleti olarak anılan ve özellikle Akdeniz adalarından ve Akdeniz'e sahili olan önemli sancaklardan müteşekkil bir eyalet olarak teşkilatlanmıştır.¹⁴⁵ Osmanlı deniz gücünün sevk ve idaresinden sorumlu olan Kaptan-ı Derya tarafından tasarruf edilirdi. Eyaletin paşa sancağı Gelibolu'dur. XVII. yüzyılın ortalarında 13 sancak olup, 3'ü salyaneli diğerleri has suretiyle tasarruf edilmektedir.¹⁴⁶ İncelediğimiz dönemde eyaletle bağlı sancak sayısı 7-16 arasında değişmiştir. Kaptanlığa bağlı sancaklar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 32: Derya Kaptanlığı'na Bağlı Sancaklar (1688-1740)

1688-1702 ¹⁴⁷	1717-1730 ¹⁴⁸	1731-1740 ¹⁴⁹
1- Kaptanlık Mrk.(Gelibolu)	1- Kaptanlık Mrk.(Açık)	1- Kaptanlık Mrk.(Gelibolu)
2- Rodos	2- Kavalâ	2- Değirmenlik ve Mesentûri (Boş)
3- Değirmenlik ve Mesentûri	3- Ağrıboz	3- Sığla (Boş)
4- Sığla	4- İnebahtı	4- Karlılı
5- Andıra	5- Sığla (Açık)	5- Senturin (Boş)
6- Senturin	6- Kocaeli	6- Nakşa Berre (Boş)
7- Nakşa Berre	7- Karlılı	7- Kavalâ
8- Limni (Boş)		8- Eğriboz
9- Kavalâ		9- İnebahtı
10- Midilli (Eskeri ile birlikte)		10- Mora (Muhassıllık)
11- Sakız		11- Mezistre (Boş)
12- Eğriboz (Arpalık)		12- Kocaili
13- Mezistre		
14- İnebahtı		
15- İskenderiyye		
16- Dimyad (Reşid ile birlikte)		

Derya Kaptanlığı'na bağlı sancakları tasarruf edenler, genellikle derya ümerâsından olan paşa veya sancakbeyi rütbeli kapitanlardır. Bu kapitanlar birer gemi ile beraber ve bazıları birer gemiden başka *yedek*, Rodos'u tasarruf eden paşa veya bey ise bir gemiden başka devlet tarafından temin edilen dört kalyon ile deniz seferine giderlerdi.¹⁵⁰ Ancak bazı sancakların *arpalık* suretiyle tasarruf edildiğine de rastlanmaktadır. Meselâ 1702 yılında Eğriboz Sancağı, Tırhala ve Karlılı sancaklarıyla beraber *arpalık* suretiyle İsmail Paşa'nın tasarrufundadır.¹⁵¹ Kocaili Sancağı da 1 Temmuz 1739 tarihinde eski Musul Valisi Mustafa Paşa'ya yine *arpalık* suretiyle tevcih edilmiştir. XVII. yüzyılın ortalarında salyaneli olarak zikredilen 3 sancak Nakşe Berre, Sakız ve Mehdiye'dir.¹⁵² Ancak bunlardan Mehdiye Sancağı incelediğimiz dönemin

başlarında Tunus Eyaleti'ne bağlanmıştır.¹⁵³ Sakız ve Nakşa Berre sancakları ise muhtemelen salyaneli statülerini devam ettirmişlerdir.

XVIII. yüzyılın başlarında eyalete bağlı sancaklardan Rodos, Midillü, Dimyad (ve Reşîd) ve İskenderiyye sancakları *Salyaneli* olarak (Midillü hariç) Anapoli Kapitanlığı'na bağlanmıştır. Andıra Sancağı, Kaptan Paşa'ya *has* tayin olunmuş ve bu itibarla sancak tevcihi yapılmamış ve 1731-1740 tarihlerinde de sancak olarak kaydedilmemiştir. Bunların yanı sıra 1701-1702 yıllarında Süveyş Kapitanlığı'na bağlı olan Kocaili ve Karlilili sancakları 1731-1740 döneminde Derya Kapitanlığı'na ilhak olmuştur.¹⁵⁴ Mora 1683-1699 savaşlarının sonunda Osmanlı hakimiyetinden çıkmıştır. Bu sebeple 1688-1702 yıllarına ait taksimat ve tevcihat kayıtları içerisinde bulunmamaktadır. Ancak daha sonra tekrar Osmanlı hakimiyetine girmiş ve Anapoli Muhafızlığı ile birlikte *muhassıslık* olarak kaydedilmiştir.¹⁵⁵

XVIII. yüzyılın başlarında boş olarak gözüken ve daha sonraki yıllarda ise kaydedilmeyen Limni Sancağı ise Kaptan Paşa'nın tasarrufunda olduğu için¹⁵⁶ tevcihata tabi tutulmamıştır.

2- Süveyş Kapitanlığı

Osmanlılar Mısır ve Kızıldeniz sahillerini ele geçirdikten sonra buraların Portekizlilerden korunması ve eskiden mevcut olan Süveyş Tersanesi'nden istifade etmek maksadıyla ayrı bir donanma vücûda getirmişlerdir. 1539 ve 1552 yıllarında yapılan Hint seferleri Süveyş donanması vasıtasıyla yapılmış ve Pîrî Reis ve Seydî Ali Reis gibi önemli Osmanlı denizcileri bu donanmanın kaptanı olarak görev yapmışlardır. XVI. yüzyılda donanmaya bağlı 30 kadırğa bulunuyordu.¹⁵⁷ Süveyş donanması Mart 1560'da müstakil bir kapitanlık haline getirilerek *Süveyş Kapitanlığı* olarak anılmaya başlanmıştır.¹⁵⁸

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Süveyş Kapitanlığı önemini yitirmiş ancak mevcudiyetini devam ettirmiştir. 1632 tarihinde Süveydan-zâde isimli bir kaptanın idaresindedir.¹⁵⁹ 1698-1702 yılları arasında Süveyş Kapitanlığına bağlı sancaklar şunlardır:

Tablo 33: Süveyş Kapitanlığı'na Bağlı Sancaklar (1698-1702)

1- Kapitanlık Merkezi	3- Karlilili
2- Kocaili	

Süveyş Kapitanlığı 4 Mayıs 1702 tarihinde *ber-vechi te'bîd Mahmud'a* verilmiştir. Kocaili Sancağı 10 Ocak 1698 tarihinde Anadolu'da tahrir hizmeti gören Osman Paşa'ya (muhtemelen arpalık suretiyle), Karlilili Sancağı ise Eğriboz ve Tırhala Sancağı ile birlikte 29 Nisan 1702 tarihinde *arpalık* suretiyle İsmail Paşa tarafından tasarruf edilmektedir.¹⁶⁰

Süveyş Kapitanlığı 1735-1736 tarihli defterde sadece ismen zikredilmiş ve muhtemelen resmen kaldırılmış veya Derya Kapitanlığı'na bağlanmış olmalı ki tevcihata tabi tutulmamıştır.¹⁶¹ Nitekim aynı yıllarda, daha önce Süveyş Kapitanlığı'na bağlı olan Kocaili ve Karlilili sancakları Derya Kapitanlığı'na bağlıdır. Nitekim, 1717-1730 tarihli Sancak Tevcih Defteri'nde de sadece kapitanlık tevcihatı yapılmış, kapitanlığa bağlı sancak kaydedilmemiştir.¹⁶²

3- Tuna Nehri Donanması Başbuğluğu

Osmanlı Devleti Macaristan'ı işgal ettikten sonra, Tuna Nehri'nde de donanma yapılmış ve *Tuna Kapitanlığı* ihdas edilmiştir. Tuna Kapitanlığı önce iki ayrı bölgeye ayrılmış olup, biri nehri doğduğu yerden Vidin'e ve diğeri Vidin'den Budin Eyaleti'nin sonuna kadar devam ederdi.¹⁶³

Karlofça muahedesiyle Tımişvar hariç Macaristan'ın elden çıkması sebebiyle, Tuna Kapitanlığı bire inmiştir. Bu donanma 19 *kalite*, 5 büyük ve küçük *firkate*, 3 *şayka* ve 100 adet *üstü açık* denilen nakliye kayığından müteşekkildi. Tuna gemilerinden *aktarma*, *şalope* ve *kırlangıç* gemileri nehrin muhafazası için kullanılırlardı. Tuna Nehri'nden geçecek zahire ve mühimmat gemilerini emniyet içinde sevk etmek için tayin olunan memura *girdap ağası* denilirdi. Bundan başka *üstü açık* denilen gemilere bakan ve onların techiziyle uğraşan memura da *açıklar ağası* veya *üstü açıklık* başbuğu denilirdi.¹⁶⁴ Rusçuk sahilinde bir tersane olup Tuna gemileri çoğu zaman burada kışarlardı. Bu sebeple kapitanlık merkezi de muhtemelen *Rusçuk* idi.

İncelediğimiz dönemde, Tuna kapitanlığı, *Başbuğluk-ı Donanma-yı Nehr-i Tuna* şeklinde kaydedilmiş ve beylerbeyi pâveli paşalar tarafından yönetilmiştir. Tuna nehrindeki gemilerin sevk ve idaresi ve gemilerin imalinden Tuna Nehri Donanması Başbuğu sorumlu idi.

Başbuğlar genellikle donanma içindeki üst dereceli görevlilerden seçilmiştir. Meselâ, 1737-1739 yıllarında görev yapan iki kaptandan birisi eski *üstü açıklı başbuğu* diğeri ise eski *girdap ağası* dır. Tuna Donanması Başbuğları aynı zamanda *Tersane-i Amire Kethüdalığı* görevini de beraber yürütmektedirler.¹⁶⁵

4- Şattü'l-Arab Kaptanlığı

Basra Körfezi'ndeki gemilerin sevk ve idaresinden sorumlu olan kaptanlıktır. Bu kaptanlık da diğerlerinde olduğu gibi beylerbeyi rütbeli paşalar tarafından yönetiliyordu. Meselâ, 8 Şubat 1737 tarihinde Şattü'l-Arab Kaptanlığı tevcih edilen İbrahim Paşa eski tersane kethüdâsı olup, mîr-mirânlık ile bu göreve tayin edilmiştir. Bağdad ve Basra havalisinde bu yıllarda beylerbeyi Hasan Paşa ve onun ölümünden sonra oğlu Ahmed Paşa'nın uzun süreli bir nüfûz tesis ettiklerine yukarıda dikkat çekmiştik. Hatta Bağdad valilerinin bir müddet sonra Basra Eyaleti'ni tasarruf ve idare ettikleri de malûmdur. Bu sebeple Şattü'l-Arab Kaptanlığı'na getirilecek kişilerin bu beylerbeyilerin teklifi doğrultusunda tayin edildiğine rastlanmaktadır. Meselâ, 8 Şubat 1737 tarihinde bu göreve getirilen ve 10 Kasım 1739 tarihinde halen işbaşında olan İbrahim Paşa, Bağdad valisi vezîr Ahmed Paşa'nın teklifi ile Şattü'l-Arab Kaptanı olmuştur.¹⁶⁶

5- Anapoli Kaptanlığı

Mora yarımadasının idare merkezi durumunda olan Anapoli, Mora'nın doğusunda ve deniz kenarında bulunmaktadır. 1683-1699 yılları arasında cereyan eden 16 yıl savaşları esnasında 1686-1687 yıllarında yapılan bir dizi sefer sonucu Mora yarımadası Venedikliler'in eline geçmiştir.¹⁶⁷ Mora yarımadası 1715 yılına kadar Venedik hakimiyetinde kaldıktan sonra bu yılda yapılan hareket sonunda yarımadanın müstahkem kaleleri olan Gördüs, Anapoli, Mudon, Menekeşe ve Ayamavra kaleleri tekrar Osmanlı hakimiyetine girmiştir.¹⁶⁸

Mora'nın stratejik yönden önemi dolayısıyla burada da *Anapoli Kaptanlığı* diye anılan bir kaptanlık teşekkül ettirilmiştir.¹⁶⁹ Anapoli Kaptanlığı'nın görevi özellikle Adriyatik Denizi'nin kontrolünü sağlamak ve Venedik donanmasının üssü durumundaki Korfo adasından hareket edecek olan Venedik gemilerine karşı müteyakkız bir halde bulunmaktır.

Mora yarımadasının incelediğimiz dönemin başlarında Venedik hakimiyetinde bulunması sebebiyle idari taksimatı ile ilgili bilgilerimiz ancak 1715 yılında tekrar Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonraki döneme aittir. Bu döneme ait olan bilgilerimiz ise 1730-1740 yıllarını ihtiva etmektedir. Zikredilen yıllarda Anapoli Kaptanlığı'na bağlı olan sancaklar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 34: Anapoli Kaptanlığı'na Bağlı Sancaklar (1730-1740)¹⁷⁰

1-Kaptanlık Merkezi (Anapoli)	4- Dimyad ve Reşid (Salyaneli)
2- Rodos (Salyaneli)	5- İskenderiyye (Salyaneli)
3- Midillü (Salyaneli)	

Görüldüğü üzere Anapoli Kaptanlığı'na bağlı olan sancaklar daha önce Derya Kaptanlığı'na bağlı olan sancaklardır. Mora'nın ve dolayısıyla Anapoli'nin tekrar Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra zikredilen sancaklar *salyaneli* olarak Anapoli Kaptanlığı'na bağlanmıştır. Anapoli Kaptanlığı 1730-1740 yılları arasında boş olarak gözükmektedir. Ancak aynı defterde, Derya Kaptanlığı'na bağlı olan ve *muhassıllık* suretiyle idare edilen Mora Sancağı'nın Anapoli Muhafızlığı ile birlikte tevcih edilmesi, Mora Sancağı ve Anapoli'nin aynı paşa tarafından tasarruf edildiğini göstermektedir. Zikredilen yıllarda Ahmed Paşa Anapoli Kalesi'ni muhafaza etmek şartıyla Mora ve Anapoli idaresini elinde bulundurmaktadır.¹⁷¹

III- VOYVODALIKLAR

1- Boğdan Voyvodalığı

Boğdan (Ulaha), 1455 yılında Osmanlı Devleti'nin hakimiyetini tanımış ve voyvodalık statüsü ile idari sistem içerisindeki yerini almıştır. Bu durum 1475 yılında Boğdan voyvodası Stefan Çel Mare'nin yıllık vergisini vermek istememesi ve Kefe'nin alınmasından sonra buraya kaçan Cenevizlileri memleketine kabul etmesi ile kısa süreli bir kesintiye uğramıştır. 1476 yılında bizzat padişahın kumandasında Boğdan üzerine bir sefer yapılmış ve Stefan mağlup edilmiştir. 1484 yılında yine muhalefet eden bu prensin elinden Kili ve Akkerman alınarak Tuna ve Karadeniz sahilleri Osmanlı hakimiyetine girmiştir. 1496 yılında yapılan Lehistan seferinde Boğ-

dan beyi Stefan'ın sadakatle Osmanlıya hizmeti mukabelesinde voyvodalığı tekrar tanınmıştır.¹⁷²

İncelediğimiz dönemde, Boğdan Voyvodalığı, İstanbullu Fenerli Rumlar arasından gönderilen voyvodalar tarafından idare edilmektedir. Hudut itibariyle, Kırım Hanlığı'na bağlı Bucak tatarları ile kuzeyde Lehistan'a komşu idi. XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar Lehistan, bu yüzyılın ortalarından itibaren ise Ruslar'ın menfi propagandaları ile Osmanlı Devleti için tehlikeli bir vaziyet almışlardır. Ruslar ortodoks mezhebinden oldukları için aynı mezhebe sahip Boğdan tarafından hüsnü kabul görmüş ve nüfuzlarını daha kolay tesis edebilmişlerdir.¹⁷³

2- Eflak Voyvodalığı

Eflak prensliği (Moldavya) 1397 yılında kabul ettiği bir muahede ile *voyvodalık* olarak Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Ancak bu statüsü Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki hakimiyetinin tam olarak sağlanmasına kadar kısa süreli kesintilere de uğramıştır. Mesela 1444 Edirne-Segedin Muahedesine göre, bir taraftan Osmanlı-

lara vergi veriyor diğer taraftan Macarların himayesinde bulunuyordu. 1462 yılından sonra Eflak'ta tam bir hakimiyet tesis edilmiş ve voyvodalık olarak idarî taksimatta yerini almıştır.¹⁷⁴

Buraya da XVII. yüzyılın sonlarından itibaren İstanbullu Fenerli Rumlar'dan voyvoda tayin edilmeye başlanmıştır.

IV- MELİKLIKLER

1- Dadyan, Güril, Açıkbaş ve Abaza Meliklikleri

Batı Kafkasya bölgesinde dört meliklik bulunmaktaydı. Bunlar Dadyan, Güril, Açıkbaş ve Abaza Meliklikleridir.

Osmanlı Devleti, bu dört melikliği Rusya'ya meyletmemeleri için Çıldır Beylerbeyiliği vasıtasıyla kontrol altında tutuyordu. Ancak, meliklikler arasında da devamlı bir mücadele söz konusu idi. İşte hem bunlar arasındaki anlaşmazlıkları gidermek, hem de haraçlarını alarak devlet hazinesine gönderme görevi Çıldır Beylerbeyi'ne aitti.¹⁷⁵

- 1 Hüseyin Hezarfen, *Telhisü'l-Beyân fî Kavânin-i Al-i Osman*, v. 55/b-56/a, (Bibliothèque Nationale de Paris, Ancien Fonds Turc, nr. 40'daki aslının Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Kütüphanesi, 220 Demirbaş numara da kayıtlı sureti). Bu eser 1669 (Baş. Tar. 1. VII. 1669) tarihli olup 13 bölümden müteekkildir. Osmanlı Devleti'nin idarî taksimatı hususunda incelediğimiz döneme en yakın ve düzenli kaynak olduğu için mukayase yapmak gayasıyla verilmiştir.
- 2 BA., A.RSK 1551, BA., A.RSK 1560, BA., A.RSK 1564, BA., A.RSK 1573, BA., A.NŞT 1355, BA., A.RSK 1568.
- 3 BA., *Kâmil Kepeci, Mükerrer* 523. Bu defter Fehameddin Başar tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Fehameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihatı (1717-1730)*, Ankara, 1997.
- 4 BA., A.RSK 1572.
- 5 A. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 1985, s. 67-68.
- 6 Meselâ, 1632 tarihli bir sancak tevcih defterinde Mekke-i Mükerrreme Emirliği'nin Şerif Zeyd'e tevcih edildiği ve onun tasarrufunda olduğu belirtilmektedir. BA., A.RSK 1492, s. 3.
- 7 Mekke-i Mükerrreme Emirliği hakkında geniş bilgi için bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, 2. Baskı, Ankara, 1984; Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara, 1991.
- 8 BA., A.RSK 1551, s. 62.
- 9 Bu kısımda eyaletler ve eyaletlere bağlı sancaklar idarî taksimat bakımından incelenmiştir. Eyalet ve sancakların tasarruf şekilleri (aralık, malikâne, muhasıllık, ocaklık vs.) hakkında geniş bilgi için bakınız. Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 1997.

- 10 BA., A.RSK 1551, s. 3-7; BA., A.RSK 1560, s. 6-11, BA., A.RSK 1564, s. 10-19; BA., A.NŞT 1355, s. 2-4; BA., A.RSK 1568, s. 8; F. Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihatı*, s. 36-48.
- 11 Rumeli Eyaleti'nin merkezi Manastır ise de eyalet valileri vaziyet icabı Sofya, Filibe ve bazen de Edirne'de oturmuşlardır.
- 12 Klasik sancaktan kastımız; fiilen Osmanlı ümerâsı tarafından yönetilen, her yıl tevcihata tabi tutulan ve ocaklık, aralık, muhasıllık veya malikâne gibi özel bir statü ile yönetilmeyen sancaklardır.
- 13 Bu sancaklar hakkında geniş bilgi için bkz: Orhan Kılıç, *18 Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, s. 46-47.
- 14 BA., A.RSK 1551, s. 7, 8; BA., A.RSK 1560, s. 14-16; BA., A.RSK 1564, s. 22-24; BA., A.NŞT 1355, s. 4, 5; BA., A.RSK 1568, s. 10-11; F. Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihatı*, s. 48-51.
- 15 1717-1730 tarihli deftere kaydedilmemiştir.
- 16 Tımsıvar Kalesi 15 Ekim 1716 tarihinde Avusturyalılar tarafından ele geçirilmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/1, 2. Baskı, Ankara, 1978, s. 127.
- 17 BA., A.RSK 1551, s. 9-10.
- 18 BA., A.RSK 1560, s. 22-24.
- 19 BA., A.RSK 1564, s. 26-27. Sirem ve Semendire sancakları 1699 Karlofça Anlaşması'ndan önce Budun Eyaleti'ne bağlıydılar. Ancak bu anlaşmanın sonunda Budun Eyaleti'nin elden çıkması ile Sirem ve Semendire sancakları 1700-1707 tarihleri arasında müstakil olarak kaydedilmişler (*Livâ-i Sirem der-Eyalet-i Budun* şeklinde) (BA., A.RSK 1551, s. 9), daha sonra Tımsıvar Eyaleti'ne ilhak edilmişlerdir (BA., A.RSK 1564, s. 26,27).

- 20 BA., A.RSK 1551, s. 9-10 ; BA., A.RSK 1560, s. 22-24 ; BA., A.RSK 1564, s. 26-27.
- 21 *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, (Hazırlayan: Midhat Sertoğlu), İstanbul, 1992, s. 5 (Faksimile Metin).
- 22 BA., A.RSK 1564, 28, 29.
- 23 BA., A.RSK 1551, s. 13.
- 24 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, 3. Baskı, Ankara, 1983, s. 593.
- 25 BA., A.RSK 1551, s. 11-13 ; BA., A.RSK 1560, s. 37-40 ; BA., A.RSK 1564, s. 30, 46 ; BA., A.NŞT 1355, s. 5-6 ; BA., A.RSK 1568, s. 11-12. F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 52-54.
- 26 1700-1701 ve 1707-1708 tarihli Alaybeylik Tevcih Defterleri'nde Özi Eyaleti'nin Paşa Sancağı Silistre olarak gözükmektedir. BA., A.RSK 1560, s. 37 ; BA., A.RSK 1564, s. 30.
- 27 BA., A.RSK 1551, s. 12.
- 28 BA., A.RSK 1551, s. 13-14 ; BA., A.RSK 1560, s. 41 ; BA., A.RSK 1564, s. 48 ; BA., A.NŞT 1355, s. 6-7, BA., A.RSK 1568, s. 12-13 ; F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 55-58.
- 29 Azak Kalesi'nin Rusların eline geçmesinden sonra burayı geri almaya me-mûr edilen Vezir Ali Paşa 1697 yılında Koban Çayı ile Azak Denizi arası-na ve nehrin Azak Denizi'ne karıştığı yere 40 günde bir kale yaptırtarak içerisine asker, cephane ve top koymuş ve bu kaleye Acı (Açu) adını ver-miştir. Bu kalenin yapılmasındaki maksat Azak Kalesi'nin zaptını kolay-laştırmaktır. Bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.IV/1, s. 2.
- 30 BA., A.RSK 1572, s. 29.
- 31 Cemal Tukin, "Girit Maddesi", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 4, s. 793-794; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/1, s. 108.
- 32 Cemal Tukin, "Girit Maddesi", s. 794.
- 33 BA., A.RSK 1551, s. 15 ; BA., A.NŞT 1355, s. 7-8 ; BA., A.RSK 1568, s. 13-14 ; F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 58-61.
- 34 BA., A.RSK 1572, s. 9.
- 35 BA., A.RSK 1551, s. 16-18 ; BA., A.RSK 1560, s. 46-50 ; BA., A.RSK 1564, s. 54-60 ; BA., A.NŞT 1355, s. 8-10, BA., A.RSK 1568, s. 14-16. F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 68-76. (Anadolu Eyaleti 1735-1736 ta-rihli Sancak Tevcih Defteri'nde bulunmamaktadır. Ancak bu defterin baş tarafında Ankara, Kangırı, Aydın, Tekke ve Menteşe sancaklarına ait tevcih kayıtları bulunmaktadır (BA., A.RSK 1572, s. 2-3). Diğer eyaletlere ve bu eyaletlere bağlı sancaklara yapılan tevcih kayıtlarından muhtelif vesilelerle Anadolu Eyaleti'ne bağlı olan diğer sancakları da tespit etmemiz mümkün olmuştur. Bunun yanı sıra 1701-1702 tarihli deftere sonradan ilave edildi-ği anlaşılan ilk sayfada da Karahisar-ı Sahib, Hamid ve Bolu sancaklarına ait kayıtlar mevcuttur ki bunlar da 1735-1740 yılları arasında ihtiva etmek-tedir. BA., A.RSK 1551, s. 1.
- 36 1717-1730 tarihli deftere kaydedilmemiştir. F. Başar, *Osmanlı Eyalet Teci-hatı*, s. 68-76.
- 37 Beybazarı Sancağı sadece 1701-1702 tarihli Sancak Tevcih Defteri'nde bu-lunmaktadır. Bu defterdeki kayıta ise sancakbeyliği tevcihi yapılmamıştır. A.RSK 1551, s. 18.
- 38 Bkz. Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman der-Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Divân*, s. 13-14 ; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, s. 6.
- 39 BA., A.RSK 1560, s. 59-60.
- 40 XVII. yüzyılda da Karaman Eyaleti aynı sancaklardan müteşekkildir. Bkz.: Ayn-i Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman der-Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Di-vân*, s. 16 ; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, s. 6.
- 41 BA., A.RSK 1551, s. 19-20 ; BA., A.RSK 1560, s. 54-57 ; BA., A.RSK 1564, s. 64-70 ; BA., A.NŞT 1355, s. 10-11, BA., A.RSK 1568, s. 16-17 ; F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 76-82.
- 42 BA., A.RSK 1572, s. 8.
- 43 BA., A.RSK 1560, s. 58-60 ; BA., A.RSK 1564, s. 68-70 ; BA., A.NŞT 1355, s. 11-12 ; BA., A.RSK 1568, s. 17-18, BA., A.RSK 1572, s. 6-8 ; F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 83-87.
- 44 XVII. yüzyılın başlarında (1609) tertip edilen Ayn-i Ali Efendi'nin risâle-sinde Zulkadriye olarak anılmaktadır. Bkz. da Karaman Eyaleti aynı san-caklardan müteşekkildir. Bkz. Ayn-i Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman der-Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Divân*, İstanbul, 1280, s. 22. 1653 yılında ter-tip edilen Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi'nde ise Maraş Eyaleti olarak kay-dedilmiştir. Bkz.: *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, s. 6.
- 45 BA., A.RSK 1560, s. 62-65. Adı geçen yerler sancak statüsünde olmamak-la birlikte, muhtemelen tımar tasarruf eden askeri zümre bakımından bel-li bir potansiyele sahip oldukları için alaybeyi tayini yapılmıştır.
- 46 BA., A.RSK 1551, s. 20-21 ; BA., A.RSK 1560, s. 62-64 ; BA., A.RSK 1564, s. 72-74 ; BA., A.NŞT 1355, s. 13 ; BA., A.RSK 1568, s. 19 ; BA., A.RSK 1572, s. 8-9 ; F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 88.
- 47 BA., A.RSK 1551, s. 22-23 ; BA., A.RSK 1560, s. 68 ; BA., A.RSK 1564, s. 76 ; BA., A.NŞT 1355, s. 13-14 ; A.RSK 1568, s. 19-20 ; A.RSK 1572, s. 11-12 ; F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 91-94.
- 48 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/2, 2. Baskı, Ankara, 1977, s. 290. 1653 yılında tertip edilen Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi'nde ise Adana Eyaleti halen Haleb Eyaleti içerisindeydi. Bkz. *Sofyalı Ali Çavuş Ka-nunnamesi*, s. 9.
- 49 BA., A.RSK 1551, s. 22-23. F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 91-94.
- 50 BA., A.RSK 1564, s. 83.
- 51 Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman der-Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Di-vân*, İstanbul, 1280, s. 26 ; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, s. 9.
- 52 BA., A.RSK 1551, s. 22.
- 53 BA., A.RSK 1551, s. 23-24 ; BA., A.RSK 1560, s. 72 ; BA., A.RSK 1564, s. 78-83 ; BA., A.NŞT 1355, s. 14-15 ; BA., A.RSK 1568, s. 20-21 ; BA., A.RSK 1572, s. 13 ; F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 95-99.
- 54 1735-1736 tarihli defterde *Livâ-i Cebel-i Aclûn ma'a Laccûn* şeklinde kay-dedilmiş ve Safed-Sayda-Beyrut Eyaleti içerisinde yer almıştır.
- 55 Bu sancak sadece 1735-1736 tarihli defterde mevcut olup *malikâne* suretiy-le tasarruf edilmektedir.
- 56 *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, s. 9. Safed, Sayda ve Beyrut Eyaleti 1614 yı-lında kurulmuştur. Bkz.: İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/2, s. 290. Bu sebeple, Sofyalı Ali Çavuş'un Haleb Eyaleti için verdiği bilgilerin an-cak 1614 yılına kadar geçerli olabileceğini belirtelim.
- 57 BA., A.RSK 1551, s. 25-26 ; BA., A.NŞT 1355, s. 15 ; BA., A.RSK 1568, s. 21 ; BA., A.RSK 1572, s. 13.
- 58 1717-130 tarihli defterde Şam Eyaleti'ne bağlıdır.
- 59 BA., A.RSK 1551, s. 25. Tevcih şeklinden malikâne suretiyle tasarruf edi-lebileceği de düşünülebilir. Ancak teyid edici bir ibare olmadığı için kesin bir hüküm vermenin doğru olmayacağı kanaatindeyiz.
- 60 BA., A.RSK 1551, s. 25-26. F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 101.
- 61 BA., A.RSK 1551, s. 26-27 ; BA., A.RSK 1560, s. 78-79 ; BA., A.RSK 1564, s. 84 ; BA., A.NŞT 1355, s. 15 ; BA., A.RSK 1568, s. 21 ; BA., A.RSK 1572, s. 14-15 ; F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s.102-103.
- 62 Selimiyye Sancağı 1717-1730 ve 1735-1736 tarihli Sancak Tevcih Defter-leri'nde *Deyr-i Rabba Sancağı* ile birlikte yazılmıştır. BA., A.RSK 1572, s. 15 ; F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 103.
- 63 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/2, s. 290.
- 64 1653 tarihinde Sis, Tarsus, Alâ'iyye ve İçil sancakları Kıbrıs Eyaleti'ne ba-ğlıdır. Bkz. *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, s. 14.
- 65 BA., A.RSK 1551, s. 28 ; BA., A.RSK 1560, s. 82-83 ; BA., A.RSK 1564,

- s. 86-89 ; BA., A.NŞT 1355, s. 15-16 ; BA., A.RSK 1568, s. 21-22 ; BA., A.RSK 1572, s. 9-11 ; F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 89-91.
- 66 Ayn-i Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman der-Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Divân*, s. 22 ; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 14.
- 67 BA., A.RSK 1551, s. 30 ; BA., A.RSK 1560, s. 86 ; BA., A.RSK 1564, s. 92 ; BA., A.NŞT 1355, s. 16 ; BA., A.RSK 1568, s. 22.
- 68 BA., A.RSK 1492, s. 8 (Bu defter 1632-1633 tarihli olup genellikle has suretiyle tasarruf edilmeyen eyaletlere ve bu eyaletlere bağlı olan sancaklara yapılan tevcihatı ihtiva etmektedir).
- 69 A. Tabakoğlu, *Görileme Döneminde Giren Osmanlı Maliyesi*, s. 47-48.
- 70 F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 103.
- 71 BA., A.RSK 1551, s. 31-32 ; BA., A.RSK 1560, s. 90 ; BA., A.RSK 1564, s. 94-95 ; BA., A.NŞT 1355, s. 16 ; BA., A.RSK 1568, s. 22 ; BA., A.RSK 1572, s. 15 ; F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 104-105.
- 72 Deyr-i Rahba Sancağı 1735-1736 tarihinde Safed, Sayda Beyrut Eyaleti'ne bağlı Cebel-i Aclûn Sancağı ile birlikte yazılmış ve *malikâne* suretiyle tasarruf edilmiştir. BA., A.RSK 1572, s. 13.
- 73 BA., A.RSK 1551, s. 32.
- 74 Diyarbekir'in Osmanlı idaresine geçişi ve ilk idarî taksimatı hakkında geniş bilgi için bkz.: Nejat Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, c. XXIII, S. 23, İstanbul, Mart 1969, s. 23-34.
- 75 Mamervan Sancağı daha sonraki yıllarda Çıldır Eyaleti'ne bağlanmıştır. Bkz.: Bu bölümün Çıldır Eyaleti kısmı.
- 76 *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 10 (Faksimile metin) ; Hüseyin Hezarfen, *Telhisü'l-Beyân fî Kavânin-i Al-i Osman*, v. 65/b-66/a.
- 77 Hüseyin Hezarfen, *Telhisü'l-Beyân fî Kavânin-i Al-i Osman*, v. 65/b.
- 78 BA., A.RSK 1551, s. 44.
- 79 1701 yılında Erzurum Eyaleti'ne bağlıdır.
- 80 Ayn-i Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman der-Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Divân*, s. 29.
- 81 *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 7 ; Hüseyin Hezarfen, *Telhisü'l-Beyân fî Kavânin-i Al-i Osman*, v. 65/a-b.
- 82 BA., A.RSK 1572, s. 30.
- 83 BA., A.RSK 1551, s. 47.
- 84 F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 127-129.
- 85 BA., A.RSK 1572, s. 29-30.
- 86 BA., A.RSK 1551, s. 47-51.
- 87 F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 129-135.
- 88 BA., A.RSK 1572, s. 30-34.
- 89 Harun Sancağı kaydında, Şırvî den *bükkümet* olarak bahsedilmiştir.
- 90 Bu sancağın Şırvî Hükümeti'ne bağlı olduğu belirtilmektedir. BA., A.RSK 1551, s. 51.
- 91 BA., A.RSK 1551, s. 52-55.
- 92 F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 135-137.
- 93 BA., A.RSK 1572, s. 35-37.
- 94 Eyaletin ve merkez sancağın ismi kaynaklara *Şehr-i Zor* veya *Şehr-i Zol* şeklinde geçmiştir. Ancak, incelediğimiz döneme ait belgelerde devamlı olarak *Şehr-i Zor* olarak yazıldığı için bu şekli tercih ettik. *Şehr-i Zor Eyaleti*'nin teşekkülü ve XVI. yüzyıldaki durumu hakkında bkz.: Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılda Şehirizol Vilayeti", *OTAM*, S. 4, Ankara, 1993, s. 161-170.
- 95 BA., A.RSK 1551, s. 55-59.
- 96 F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 138-140.
- 97 BA., A.RSK 1572, s. 37-38.
- 98 Deftere, *Livâ-i Cebel tâbi-i Ömerî Kerkük* şeklinde kaydedilmiştir. A.RSK 1551, s. 56.
- 99 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.IV/1, s. 226.
- 100 BA., A.RSK 1572, s. 37.
- 101 BA., A.RSK 1551, s. 59-60.
- 102 F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 140-141.
- 103 BA., A.RSK 1551, s. 59.
- 104 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.IV/1, s. 4, 17.
- 105 BA., A.RSK 1551, s. 60-62.
- 106 Cezayir-i Cedid'e bağlı olduğu belirtilmektedir. BA., A.RSK 1551, s. 61.
- 107 BA., A.RSK 1551, s. 61.
- 108 F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 141-142.
- 109 BA., A.RSK 1572, s. 40.
- 110 BA., A.RSK 1551, s. 62.
- 111 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/ 2, s. 248.
- 112 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Hakef Eyaleti*, İstanbul, 1974, s. 132-133.
- 113 Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, XVI. *Asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul, 1990, s. 50, 72. Mısır Eyaleti hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. İbrahim el-Mouelhy, *Organisation et Fonctionnement des Institutions Ottomanes en Egypte, (1517-1917)*, Ankara 1989.
- 114 BA., A.RSK 1551, s. 67.
- 115 BA., A.RSK 1572, s. 41 ; F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 143-147.
- 116 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/2, s. 293.
- 117 Robert Mantran, XVI-XVIII. *Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, (Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1995, s. 222-225.
- 118 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/2, s. 250.
- 119 BA., A.RSK, 1568, s. 27, BA., A.NŞT 1355, s. 21.
- 120 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/2, s. 251.
- 121 Aynı eser, s. 250-251.
- 122 BA., A.RSK 1551, s. 68.
- 123 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/ 2, s. 251.
- 124 BA., A.NŞT 1355, s. 21 ; BA., A.RSK 1568, s. 27.
- 125 BA., A.RSK 1572, s. 42. Bu yıllarda beylerbeyilik Ali Paşa'nın Vatan sancakbeyliği ise Hüseyin Bey'in elindedir.
- 126 R. Mantran, XVI-XVIII. *Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 226.
- 127 BA., A.RSK 1572, s. 68.
- 128 BA., A.RSK 1572, s. 42. F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 148.
- 129 1717-1730 tarihli sancak defterinde bu sancağa tayin işlenmemiştir. Bkz.: F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 148.
- 130 R. Mantran, XVI-XVIII. *Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 228.
- 131 Bkz. R. Mantran, XVI-XVIII. *Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 228 ; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/ 2, s. 252.
- 132 BA., A.RSK 1551, s. 69.
- 133 Ahmed Paşa, 26 Mayıs 1718, 24 Kasım 1736, 17 Kasım 1738 ve 10 Kasım 1739 tarihli ibkâ emirleri ile görevine devam ettirilmiştir. BA., A.NŞT 1355, s. 22 ; BA., A.RSK 1568, s. 28 ; BA., A.RSK 1572, s. 43.
- 134 R. Mantran, XVI-XVIII. *Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 228-229.
- 135 F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*, s. 151-152.
- 136 Aynı eser, s. 152.
- 137 Aynı eser, s. 153-154.
- 138 Aynı eser, s. 154-157.
- 139 Aynı eser, s. 157.

- 140 Aynı eser, s. 158.
- 141 Aynı eser, s. 158-163.
- 142 Aynı eser, s. 163.
- 143 Aynı eser, s. 163-168.
- 144 Aynı eser, s. 168, 171.
- 145 İncelediğimiz dönemde kaynaklara daha çok *Kapudanlık-ı Derya* şeklinde geçmiştir. Alaybeyi tevcih defterlerinde ise *Eyalet-i Cezayir* olarak zikredilmektedir.
- 146 Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, s. 14.
- 147 BA., A.RSK 1551, s. 62-66.
- 148 F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tercihâtı*, s. 62-67.
- 149 BA., A.RSK 1572, s. 43-47.
- 150 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/2. Kısım, s. 248.
- 151 BA., A.RSK 1551, s. 65.
- 152 Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, s. 14.
- 153 Mehdiye Sancağı, Tunus Eyaleti içerisinde. 1701-1702 tarihli Sancak Tercih Defteri'nde *Mehle* olarak kaydedilen sancak (BA., A.RSK 1551, s. 68) muhtemelen Mehdiye diye zikredilen sancaktır.
- 154 Kocaili Sancağı 1717-1718 tarihli Sancak Tercih Defteri'nde Derya Kaptanlığı'na bağlıdır bu sebeple zikredilen tarihten önce Süveyş Kaptanlığı'ndan ayrıldığını söylemek mümkündür. BA., A.NŞT 1355, s. 21 ; BA., A.RSK 1568, s. 27.
- 155 Mora Sancağı ile ilgili kayıt aynen şöyledir: *Livâ-i Muhassıllık-ı Mora ma'a Muhassızlık-ı Anapoli*. BA., A.RSK 1572, s. 46.
- 156 M. Nuri Paşa, *Netayic il-Vukuat*, (Hazırlayan: Neşet Çağatay), c. III-IV, Ankara, 1987, s. 104.
- 157 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 3. Baskı, Ankara, 1988, s. 400-401.
- 158 Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul, 1990, s. 152.
- 159 BA., A.RSK 1492, s. 12.
- 160 BA., A.RSK 1551, s. 66.
- 161 BA., A.RSK 1572, s. 47.
- 162 F. Başar, *Osmanlı Eyalet Tercihâtı*, s. 67.
- 163 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 403.
- 164 26 Ekim 1737 tarihinde Tuna Nehri Donanması Başbuğluğu'na tayin edilen Mahmud Kaptan'ın eski görevi *üstü açıklı başbuğluğu* dur. BA., A.RSK 1572, s. 47.
- 165 BA., A.RSK 1572, s. 47.
- 166 BA., A.RSK 1572, s. 47.
- 167 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/ I, s., 479-481.
- 168 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/ 1, s. 104-109.
- 169 1632 yılında tanzim edilen sancak tevcih defterinde de Anapoli Kaptanlığı mevcut olup, bu yılda Kadı-Zâde Mehmed Bey'in idaresindedir. BA., A.RSK 1492, s. 12.
- 170 BA., A.RSK 1572, s. 48-49.
- 171 BA., A.RSK 1572, s. 46.
- 172 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.II, s. 431.
- 173 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/ 2, s. 60.
- 174 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, 4. Baskı, Ankara, 1982, s. 213-215 ; c. II, s. 77.
- 175 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/ 2, s. 125-126.

OSMANLI DEVLETİ'NDE MERKEZÎ OTORİTE VE TAŞRA TEŞKİLÂTI

PROF. DR. MEHMET ALİ ÜNAL
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Osmanlı Devleti'nin nazarî planda güçlü bir merkezî otoriteye sahip olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Fakat bunun zaman ve şartlara göre çok farklı bir tarihî seyir takip ettiği, zaman zaman teorik çerçeveye tamamen ters düşen bir yapılanmanın yani bir adem-i merkeziyet devrinin hüküm sürdüğü görülür.¹ Hatta Osmanlı tarihini merkezî otorite ile adem-i merkeziyet dönemlerini nazar-ı itibara alarak çok kaba da olsa belirli bir tasnife tabi tutmak da mümkündür. Buna göre Fetret Devri'ne kadar olan dönemle Fatih'in İstanbul'u fethinden XVIII. yüzyılın başlarına kadar olan dönem merkezî otorite açısından güçlü bir yapının hakim olduğu devirlerdir. Buna mukabil Fetret Devri'nden II. Murad'ın ölümüne kadar olan dönemle, XVI-II. yüzyılın başlarından II. Mahmud'un idareyi eline almasına kadar olan devrin bir adem-i merkeziyet özelliği taşıdığı açıktır. Sultan II. Mahmud 1810'lardan itibaren merkezî otoriteyi yeniden güçlendirmek ve âyanların nüfuzunu kırmak için büyük bir mücadele vermiş ve modern ordunun kurulması sayesinde bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde merkezî otoriteyi hakiki manada tesis eden padişah Fatih Sultan Mehmet'tir. Yıldırım Bayezid'in Ankara'da Timur'a mağlup olmasından sonra ortaya çıkan Fetret Devrin'deki taht mücadelelerinde ve onu takip eden II. Murad zamanında Balkanlar'da uğranılan mağlubiyetlerde büyük askerî kuvvetlere sahip akıncı beylerinin padişah otoritesini kaale almayan, başına buyruk tutumlarının² yol açtığı olumsuz gelişmelerin Fatih Sultan Mehmet için merkezî otoritenin sağlanması bakımından öğretici bir ders olduğu muhak-

kaktır. Çandarlı Halil Paşa gibi güçlü bir veziri, İstanbul'u feth etmiş olmanın kendisine kazandırdığı karizma sayesinde bertaraf eden Fatih'in merkezî otoriteyi sağlamak için Kullar Zümresi'ni iktidara getirdiği ve kul sistemini esaslı bir teşkilatlanmaya tabi tuttuğu malumdur.

Aslında kul sistemi'ne³ dayanan güçlü bir merkezî otoritenin tesisine esas itibarıyla Yıldırım Bayezid zamanında başlandığı fakat Ankara Savaşı bozgunu sebebiyle bunun tahakkuk etmediği bilinmektedir. Bunu gerçekleştirmek Fatih'e nasip olmuştur.

Merkezde padişaha mutlak itaatle bağlı disiplinli bir Kapıkulu ordusunun varlığı padişahın siyasî otoritesini güçlendirdiği gibi, *ehl-i ırf* denilen siyasî otoritenin icra gücü ile taşra idaresi üzerinde her konuda otorite kurmak da mümkün oluyordu. Taşrada görev yapan beylerbeyi, sancakbeyi ve subaşı gibi üst dereceden idarecilerin büyük ekseriyeti sarayda yetişmiş kullar zümresinden olduğu gibi XVI. yüzyıldaki Tımar tevcih kayıtlarından öğrendiğimize göre Tımarlı sipahilerin mühim bir kısmını da köken itibarıyla Kapıkulu mensupları teşkil etmektedir. Söz konusu bu kayıtlarda ulûfesinden feragat eden pek çok kapıkulu ordusu mensubunun tımara geçtikleri anlatılmaktadır. Böylece padişahın siyasî otoritesi eyaletler üzerinde de oldukça etkili hale geliyordu.

Öte yandan ayaklanma ve isyan dönemleri ile âyanların hâkim olduğu XVIII. yüzyıl boyunca taşrada merkezî otoriteyi zaafa uğratanlar da yine bu sarayda yetişmiş kullar taifesidir. Vergi tahsildarı (muhasıl), mütesellim, naip vs. gibi devlet hizmeti yürütmekle görevli ümerânın zamanla taşrada güçlendiği ve geniş arazileri

filen ele geçirerek ayânlar denilen yarı feodal bir yapı meydana getirdikleri görülmektedir.⁴ XIX. yüzyılın başlarında Alemdâr Mustafa Paşa'nın kısa süren sadareti sırasında devlet ayânlarla resnen *Sened-i İttifak* denilen bir belge imzalayarak onların statülerini resmen ve hukuken tanımışsa da bu durum tahtta bulunan Sultan II. Mahmud tarafından pek hoş karşılanmamıştı. Nitekim Alemdâr'ın bir yeniçeri isyanı sırasında öldürülmesinden sonra devletin dizginlerini eline alan Sultan Mahmud, 1810'lardan itibaren yavaş yavaş merkezî otoriteyi güçlendirerek biri hariç, ayânları teker teker ortadan kaldırmıştı. Mısır ayânı Mehmet Ali Paşa bertaraf edilemediği gibi ordusu, Osmanlı ordularını mağlup ederek Kütahya önlerine kadar gelmişti.

XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti gittikçe merkezileşen bir özellik gösteriyordu. Modern ordunun kuruluşu, demiryolu ve telgrafın eyaletlere uzanması merkezî otoriteyi güçlendiren unsurlar oldu. Bu yüzyılın sonlarında Sultan II. Abdülhamid de merkezî otoriteyi güçlendirmeyi başarmış ve devleti Yıldız Sarayı'ndan tam bir mutlakiyetle idare etmiştir. 1910'lara doğru yönetimi ele geçiren İttihatçılar da merkezî idareden asla taviz vermediler ve adem-i merkezîyet taraftarı Prens Sabahattin'in fikirlerine hiç itibar etmediler.

Bu bilgiler ışığında Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatına kısaca göz atabiliriz.

BEYLERBEYİ VE EYALET İDARESİ

Beylerbeyi veya diğer adıyla *melikî'l-üimerâ* Anadolu Selçuklularında ordunun baş komutanı demekti. O, hükümet merkezinde veya merkeze yakın olan kendi iktâ bölgesinde oturur ve savaş çıktığında cepheye giderdi. Selçuklu beylerbeyisinin nüfuzu çok büyüktü. Ordunun en büyük komutanı olan beylerbeyinden hükümdarlar bile çekinirlerdi.⁵

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde bir tane beylerbeyi vardı ve bütün ordu işlerinden sorumlu idi. Padişahın sonra sözü en çok geçen kişiydi. Bu haliyle ilk Osmanlı beylerbeyinin Anadolu Selçukluları'ndaki *melikî'l-üimerâ'ya* çok benzediği ve diğer birçok müessese gibi bunun da Selçuklular'dan alındığı anlaşılmaktadır.⁶

Orhan Gâzi'nin oğlu şehzade Süleyman Osmanlılar'ın ilk beylerbeyi idi. Onun ölümünden sonra bu ma-

kama Lala Şahin Paşa getirilmiştir. Fakat bir süre sonra I. Murad zamanında, vezir Çandarlı Halil Paşa'nın ordu kumandanlığını da üzerine almasıyla beylerbeyilerinin ehemmiyetleri biraz azalmışsa da nüfuzları devam etmiştir.

Zamanla Rumeli'de fetihlerin genişlemesi ile bir beylerbeyinin hem Anadolu'daki hem de Rumeli'deki askerî meselelere bakması mahzurlu görüldüğünden beylerbeyilik makamı *Anadolu* ve *Rumeli* olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Daha sonra beylerbeyilerin sayısı artmış, fakat merkezî otorite önünde teşkil edeceği muhtemel tehlikeler dikkate alınarak salâhiyetleri sınırlandırma yoluna gidilmiştir.⁷

Başlangıçta *beylerbeyleri* eyaletin askerî işlerinden sorumlu idiler. Zamanla hem askerî, hem de mülkî âmir durumuna geldiler. Fakat XIX. yüzyıla kadar askerî yönleri daima ön planda kaldı. Mâlî ve adlî meselelerde yetkileri oldukça sınırlıydı. Bu konular eyalet defterdârı ve kadısının yetkisindeydi. Beylerbeyi kadı ve defterdârı kanun ve usûle aykırı bir iş yaptırmaya zorlayamazdı. Doğrudan merkez tarafından atanan ve *Dîvân-ı hümayûn'a* karşı sorumlu olan sancakbeyileri üzerindeki beylerbeyinin yetkisi sadece teftişten ibaretti. Fakat sefer zamanında sancakbeyileri beylerbeyinin emrine girerdi. Çünkü beylerbeyi, eyaleti içerisindeki tımarlı sipahilerin en üst amiri durumundaydı. Bu sebeple kendi *kapu halkı* ve sefere memur bütün sipahiler ile savaşa katılırdı.

Ayrıca eyaletindeki halkın can ve mal güvenliğinin sağlanması da beylerbeyinin görevi idi.

Beylerbeyi, eyaletin merkez sancağında otururdu. Buna Paşa *Sancağı* denirdi. Onun başkanlığında toplanan ve tımar anlaşmazlıklarını, reaya ile sipahiler arasındaki meseleleri kısacası eyalet içerisindeki çeşitli meseleleri görüşen *Dîvân-ı hümayûn* benzeri bir *beylerbeyilik dîvânı* vardı.

Klâsik dönemde beylerbeyiler umumiyetle *kul kökenli*, *Enderûn'da* yetişmiş kişilerden oluşuyordu. Taşrada görev alan kapıkulları subaşılık ve sancakbeyiliği gibi çeşitli görevlerde bulunduktan sonra beylerbeyiliğe terfi ederlerdi.

Beylerbeyi atandığı eyaletin beylerbeyileri için tahsis edilmiş olan defterde yazılı haslarını tasarruf ederdi.

Meselâ, XVI. yüzyılın sonlarında Rumeli beylerbeyisinin hasları 1.100 bin akça, Anadolu beylerbeyisinin ki 1 milyon akça, Bosna beylerbeyisinin 650 bin akça idi. Beylerbeyleri sefere giderken haslarının her 5 bin akçası için bir mükemmel cebelü götürürdü.⁸

Beylerbeyi, Paşa unvânını taşıyordu ve önemli eyaletlere vezir rütbesinde beylerbeyiler tayin ediliyordu. Vezaret rütbesine sahip beylerbeyilerin yargı yetkileri olduğundan eyaletine giderken ve mazûlen dönerken yollarda dava dinlerler ve hüküm verirlerdi. Yalnız kendisi gibi vezir rütbesini haiz bir beylerbeyinin eyaletinden geçerken bunu yapamazdı.⁹

Rütbe farkı hesaba katılmazsa beylerbeyiler arasındaki teşrifat, başında bulunduğu eyaletin fethinin önceliğine göre düzenlenirdi. Hangi eyalet önce feth edilmişse teşrifatta o eyaletin beylerbeyi üstte yer alıyordu.¹⁰ Rumeli beylerbeyisi en yüksek rütbeye sahipti. Onu Anadolu beylerbeyisi takip ederdi.

Beylerbeyileri, muhtelif eyaletlerde hizmet gördükten sonra terfi ederek kubbe veziri ve zamanla veziriazam dahil olabilirdi.

XVII. yüzyılda eyalet yöneticisi olan beylerbeyinin nüfuz ve otoritesi ile gelirleri arttı. Bu durum, onlara, merkezî otoriteye karşı daha rahat hareket etme imkanı sağladı.

Eyalet İdaresi

Yukarıda temas edildiği üzere beylerbeyileri askerî amiri bulundukları eyaletin zamanla idarî-mülkî amiri durumuna gelince, eyalete tâbi sancakların da en üst yöneticisi oldular. Bu değişme, gelişmeler sonunda XVI. yüzyıla doğru eyalet teşkilatı klasik şeklini aldı.

Bu arada Fâtih'ten sonra eyalet sayısında da artış oldu. XVI. yüzyılın sonlarında eyalet adedi 40'a yaklaşmıştı. Osmanlı idarî teşkilatı içerisinde eyaletler vergi düzeni esas alınarak iki gruba ayrılmıştır: *Sâlyâneli eyaletler* ve *sâlyânesiz eyaletler*.

SÂLYÂNELİ EYALETLER

Sâlyâne, yıllık demektir. *Sâlyâneli* eyaletlerde tımar sistemi uygulanmıyordu. Yani tahrir (sayım) yapılmıyor, tımar ve zeamet gibi dirlikler bulunmuyordu. Eyaletin gelirleri öncelikle eyaletteki *beylerbeyi*, sancakbeyi ve diğer görevlilerin maaşları çıktıktan sonra merkeze alını-

yordu. Buralarda güvenliği sağlamak için yeniçeri garnizonları, kadı ve defterdâr vardı. Bu eyaletler *Mısır*, *Bagdat*, *Şehr-i zor*, *Yemen*, *Habeş*, *Lahsa*, *Cezayir*, *Trablusgarb* ve *Tunus* eyaletleri idi.

SÂLYÂNESİZ EYALETLER

Sâlyânesiz eyaletler ise tımar sisteminin uygulandığı eyaletlerdi. Buralarda tahrir yapılıyor ve tahrir sırasında eyaletin geliri has, zeamet ve tımar şeklinde dirliklere ayrılıyordu. Eyalet geliri içerisinde mühim bir kısmı da padişah hasları adı altında merkez hazinesine tahsis ediliyordu. Ayrıca, bu eyaletlerden mahallinde yapılan harcamalardan sonra artan para merkezî hazineye her yıl *ir-saliye* olarak gönderiliyordu. Bu eyaletler: *Anadolu*, *Rumeli*, *Karaman*, *Diyanbekir*, *Erzurum*, *Dulkadiye*, *Şam*, *Budin*, *Van*, *Temeşvar* vs. eyaletleri idi. *Sâlyânesiz* eyaletlerin merkezi otoriteye olan bağılıkları daha sıkıydı. Çünkü tımar sistemi uygulandığından dolayı devlet, tahrir yapmak, tımarları teftiş etmek gibi sebeplerle daha fazla müdahale imkanı buluyordu.

Osmanlı eyaletleri oldukça genişti. Mesela merkezi Kütahya olan Anadolu eyaleti, *Muğla*'dan *Sinop*'a kadar bütün Batı Anadolu ve Marmara bölgesini içerisine alıyordu. Keza bugünkü Türkiye'den daha geniş olan *Mısır*, tek bir eyaletti.

Sancak taksimatı pek değişmemişse de eyalet teşkilatı devletin sona ermesine kadar sık sık değişikliğe uğramıştır. En esaslı değişme, Sultan II. Mahmud zamanında oldu. Bu dönemde merkezî otorite güçlendi ve XVI. II. yüzyılın uzantısı olan *âyânlar* ile güçlü valiler, XIX. yüzyılın başlarında da bir süre etkili oldularsa da, yukarıda temas edildiği üzere, *Mısır* eyaleti dışında bütün eyaletler merkezî otoritenin mutlak kontrolü altına alındılar.

1864 yılında kabul edilen *Vilayet Nizâm-nâmesi* ile taşra yönetimi vilayet, sancak, kazâ ve köy şeklinde idarî birimlere ayrıldı. *Vilayet* yöneticisi *vâli*, *sancak* yöneticisi *mutasarrıf*, *kazâ* yöneticisi *kaymakam* idi. Bunların hepsi sivil âmirler idi. Daha sonra *kazâ*'dan başka bir alt birim olarak *nâhiye* oluşturuldu. Bunun yöneticisine de *Nâhiye Müdürü* deniyordu.

İMTİYAZLI EYALETLER

Sâlyâneli ve *Sâlyânesiz* eyaletlerin dışında özel statüleri olan bazı eyaletler de vardı. Bunlar Eflâk, Boğdan, Erdel, Mekke Şerîflîği ve Kırım Hanlığı idi.

Eflak, Boğdan ve Erdel Voyvodalıkları

Bugünkü Romanya ve Moldavya'yı içine alan ve halkı Romence konuşan Eflâk ve Boğdan, fetihten sonra doğrudan merkeze bağlanmamış, Hristiyan aslından gelen bazı prensler voyvoda unvânıyla buralara hususî atanmıştı. Bu prensleri yerli toprak asilzâdesi olan *boyarlar* seçerlerdi. Voyvodaların XVIII. yüzyıldan itibaren Ruslar'a temayül göstermesi üzerine Osmanlı idaresi Eflâk ve Boğdan'a İstanbul'daki Fener Rum aristokrat ailelerinden voyvodalar tayin etmeye başladı. 1821 yılında tekrar yerli zâdegandan aileler tayin etmeye başladıysa da Rus nüfuzunun buralarda yayılmasını önleyemedi. 1861 yılında her iki eyalet birleştirilerek Romanya Prenslığı haline getirildi. 1878 Berlin Antlaşması ile de müstakil bir krallık oldu.

Avrupa'daki diğer bir imtiyazlı eyalet olan Erdel, bugünkü Romanya ile Macaristan arasında kalmaktadır. Transilvanya denilen bu bölge Mohaç zaferinden sonra (1526) Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Osmanlı idaresi buraya Macar krallık hanedanından birini voyvoda olarak atamıştır. Erdel beyleri de Eflâk ve Boğdan voyvodaları gibi sadrazamla yazışmalar yapabilirlerdi. 1683 yılındaki Viyana bozgunundan sonra Erdel üzerinde Osmanlı nüfuzu azalmış, 1699 Karlofça Antlaşması ile de Macaristan'a terk edilmiştir.

Voyvodalar iç işlerinde muhtariyete sahip idiler. Fakat Osmanlı ordularıyla beraber seferlere katılırlar ve her yıl *hazîne-i hümayûn'a* haraç öderlerdi. Esasen Osmanlı vergi sistemi bu imtiyazlı eyaletlerde de büyük ölçüde tatbik edilmiştir.¹¹ Ödenen haraç da toplanan vergilerden başka bir şey değildir. Ayrıca, hububat, koyun, yağ, peynir vs. gibi ordunun iâşe işlerine katılırlardı.

Osmanlı gücünün zayıfladığı zamanlarda Eflâk ve Boğdan voyvodaları sık sık Avusturya başta olmak üzere Avrupa devletleri ile işbirliği yapmışlardır.

Kırım Hanlığı

Kırım Hanlığı, Fâtih zamanında Gedik Ahmed Paşa'nın¹² 1475'teki seferi ile Osmanlı Devletine bağlanmıştı. Osmanlı idaresi *Cengiz Han* soyundan gelen Kırım hanlarını ortadan kaldırmamış ve *Dîvân-ı hümayûna* tâbi olarak varlığını sürdürmesine izin verilmiştir.¹³ Giray unvânıyla anılan Kırım hanları'nı *Dîvân-ı hümayûn* seçerdi. Merkezî otoriteye karşı direniş halinde aile içi reka-

betten istifade edilirdi. Doğrudan dîvân'a bağlı olan Keefe sancakbeylerinin aslî görevlerinden birisi de Kırım hanlarını göz altında bulundurmaktır.

Kırım'ın süvari ordusu, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı ordusunun doğudaki ve batıdaki birçok seferlerine katılmışlar, büyük hizmet görmüşlerdir.¹⁴

Mekke-i Mükerrreme Emirliği¹⁵

Mısır'ın fethinden hemen sonra Mekke Emiri Yavuz Sultan Selim henüz Kahire'de iken, Mekke'nin anahtarlarını göndererek itaatini arz etmişti. Mekke emirleri Hz. Peygamber'in soyundan geliyorlardı. Bu sebeple Osmanlı idaresi onlara büyük hürmet ve itibar gösterdi. Emirlikleri ibka edildiği gibi, para yardımı da yapıldı. Hicaz bölgesinin inzibatı için burada askerî bir garnizon kurularak bedevî kabileler zabt u rabt altına alınmıştır. Mühim bir liman olan Cidde, merkezî sancaklara dahil edildiği gibi güneydeki Yemen'de de hakimiyet sağlanmış fakat Mekke ve Medine'nin yönetimi değiştirilmemiştir.

Osmanlı Hükûmet'i, İslâm'ın savunmasını üstlendiği için müslümanlarca kutsal kabul edilen Hicaz'a özel bir ehemmiyet vermiştir. Hac yollarını güvenlik altına aldığı gibi, Mekke ve Medine fukarasının geçimi için Anadolu ve Rumeli'nin dört bir yanında vakıflar kurulmuştur. Ayrıca her yıl törenle *Surre Alayı* denilen ve Kabe örtüsü ile, Mekke ve Medine sakinlerine yardım amacıyla büyük meblağlar tutan paraları taşıyan kervanlar gönderilmiştir.

Sancakbeyi ve Sancak İdaresi

"SANCAK" KAVRAMI VE SANCAK İDARESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

"Sancak" kelimesi, "*ucu sivri direk üzerinde olan bayrak*" anlamında olup, Türkçedir.¹⁶ "*Batırılacak, saplanacak bir silah*" demek olan ve savaşlarda onu kullanan kabilenin mensup olduğu kabilenin alâmetinin konulduğu "*bayrak*" da sancak ile aşağı yukarı aynı mânâyâ gelmektedir.¹⁷ Kısacası sancak, savaşlarda taşınan, rengi ve deseniyle bir hükümdar ya da komutanın hakimiyetini sembolize eden bayrağa denmektedir. Türk tarihinde tuğ ve davul ile birlikte zikredilen sancak, aynı zamanda hükümdarın önemli hakimiyet sembolleri arasında yer almaktadır.¹⁸

Savaşlarda, hükümdar adına, onu temsil eden askerî komutanlar, sancakbeyleri ve beylerbeyleri sancak taşıyabilirler. İşte bu yüzden başlangıçta, savaşlarda komutanlarca taşınan ve hükümdar tarafından verilmiş olan ve onun hakimiyetini belirten bir sembol olan sancak, sonradan coğrafi ve idarî bakımdan muayyen bir bölgeyi ifade eder hâle gelmiştir.¹⁹ Bu gelişme, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve gelişmesine paralel olarak vuku bulmuş olmalıdır. Fakat kelime, hem hakimiyeti sembolize eden bayrak, hem kumanda ve idâre mânâsında, hem de *livâ-i müselleme*, *livâ-i piyâde*, *Çingâne sancağı*, *Voyunugân sancağı* gibi belirli zümreleri ifade etmek için de kullanıla gelmiştir.²⁰

Öte yandan sancak, Osmanlı Devlet teşkilatının temel idarî birimi kabul edilmiştir. Devlet, sancağın dışında, bazı aşiret ve oymakları da birer idarî birim kabul etmişse de bu gibi durumlar etnik, sosyal ve siyasi şartların zaruri kıldığı hallerde doğrudan doğruya pratik maksatlarla meydana getirilmişlerdir. Bu yönüyle istisna sayılmak icap eder. Halbuki ülkenin ve devlet teşkilatının düzenlenmesinde ve taşra ordusunun yetiştirilmesinde muayyen bir coğrafi bölgeyi kaplayan sancaklara ve onların yönetimine özel bir önem verilmiştir. Nitekim devlet idaresini öğrenmeleri için şehzadelerin sancağa çıkmaları ve *Dîvân-ı hümayûn*'dan ısdar olunan fermanların esas itibarıyla sancakbeylerini muhatap kabul etmesi gibi uygulamalar, sancakların temel idarî birim kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca tımâr düzenini yerleştirmek, *re'âyâ*'nın toprak tasarrufunu belirlemek ve vergi gelirlerini tesbit etmek gibi gayelerle yapılan tahrirler de çok defa sancak biriminin baz olarak alındığı görülmektedir. Keza bu tahrirler sonucu tanzim edilen *kanunnâmeler* de umumiyetle sancaklara münhasırdır. Sancakbeyi, aşağıda ele alınacağı üzere, köken itibarıyla Tımarlı sipahilerin komutanı olduğundan idarî olarak sancak, tımar sisteminin tatbik edildiği yerlerde ortaya çıkmıştır. Tımar sisteminin uygulanmadığı Mısır, Bağdat, Basra ve Habeşistan gibi eyaletlerde sancak teşkilatı yoktur.²¹

SANCAKBEYLİĞİ

Bilindiği üzere Ertuğrul Gâzi, Anadolu Selçuklularının Bizans hududunda küçük bir *Uç Beyi* idi. *Sinop*, *Kastamonu*, *Bolu*, *Eskişehir*, *Denizli* ve *Antalya* hattı bo-

yunca uzanan Selçuklu uçları sağ ve sol olmak üzere iki kol halinde teşkilatlanmıştı. *Sağ Kol Uç Beylerbeyliği*'nin merkezi Kastamonu, *Sol Kol Uç Beylerbeyliği*'nin merkezi de Kütahya idi. Bu iki *Uç Beylerbeyliği*'ni birbirinden ayıran sınır, *Ankara-Eskişehir* yolunun uzantısı olan hat idi. *Uç Beylerbeylikleri*'ne bağlı, hepsi de asil ailelerden gelen bir çok *Uç Bey*'i vardı. *Ertuğrul Gâzi*'nin başında bulunduğu Kayı boyu, Sağ Kol *Uç Beylerbeyliği*'ne tâbi idi. Bu beylerbeyliği ellerinde bulunduran *Çoban Oğulları* ailesi ortadan kalkınca, XIII. yüzyılın sonlarına doğru *Uç Beylerbeyliği Osmanlılar*'a geçmiştir (1291).²²

Osman Bey'in, 1299'da *Karacahisar*'ı feth ettikten sonra oğlu Orhan'ı buraya *sancakbeyi* tayin ettiği Osmanlı vak'anüvislerince ifade edilmektedir.²³ Orhan Bey'in sancakbeyliği *mülkî-idârî* bir karakter arz etmekten çok, askerî bir özellik taşıyor olmalıdır. Çünkü Osmanlılar'ın ilk zamanlarından beri *mülkî-idârî* işler, *kazâ-i adlî* teşkilatın başında olan kadı'nın uhdesine bırakılmıştı. Hatta *sancakbeyi* tâbiri de bu dönemde, XVI. yüzyılda olduğu gibi tek bir idarî ve askerî ünitenin yöneticisini ifade etmekten uzaktı.

Sancakbeyleri, komuta ettikleri özelliklerine göre, "*Atlı (müselleme) Sancakbeyi*", "*Yaya (piyade) Sancakbeyi*" ya da "*Timârlı Sipahi Sancakbeyi*" adlarıyla anılıyordu ve bu üç sınıfın komutanına da *Bey* deniyordu.²⁴ Öyle anlaşıyor ki, *Yaya* ve *müsellemlerin Timârlı Sipahiler* lehine ikinci plana düşüp, zamanla geri hizmet erbabı haline gelmeleri üzerine, *Timârlı Sipahi sancakbeyleri* kazâ bölgelerinde en üst askerî âmir olarak sıvrılmışlardır. Bu arada "*harâmîye ve uğruya ve kanluya ve sâir hırsızlara bi-hasebî'l-merrâtib siyâset eylemek ve medâr-ı nizam-ı memleket ve menât-ı emn-i vilâyet olan atlı sancakbeyinindir*",²⁵ gibi ifadelerden *Yaya* ve *Müselleme* teşkilatının önemini koruduğu zamanlarda *Atlı Sancakbeyi*'nin, bulunduğu bölgenin en üst âmiri olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak zamanla *Timârlı Sipahi sancakbeyi*, idârî-mülkî bir yönetici olarak temayüz etmeye başlamıştır. Nitekim bir müddet sonra *Yaya ve Müselleme sancakbeyleri* tarihe karışmış ve sadece sancakbeyilerinden bahsedilmeye başlanmıştır. *Mülkî-idârî* yetkilerin sancakbeylerine intikali şüphesiz *kadılar*'ın yetki alanlarının daralmasına yol açmış ve sadece *kazâ-i adlî* meselelere inhisar eder hâle gelmiştir. Sancakbeyi'nin, bir veya birkaç kazâdan olu-

şan bir askerî ünitenin aynı zamanda mülkî-idârî âmirî durumuna gelmesi XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra meydana gelmiş olabilir. Fakat Osmanlı *sancakbeyi*, klâsik dönem boyunca daima askerî yönü ağır basan bir âmir olarak kalmıştır.

Sancakbeyi, sancağındaki timârlı sipâhilerin ve zâimlerin tâbii komutanıdır. Kendi *kapı halkı* ve sancağındaki zâim, *sipâhi* ve *cebeliüler* ile birlikte emredilen seferlere katılmak zorundadır. Bu onun asli görevidir. İdari görevi ise, *re'âyâ*'nın rahat ve huzur içerisinde yaşaması için sancağın düzenini ve emniyetini sağlamak, bunun için tedbirler almaktır. Ayrıca sancak merkezi olan şehrin asayişini temin etmek, adaletin uygulanmasını gözetmek de onun görevleri arasındadır. O, düzenin teminatı olan *şer'e* ve *örfe* aykırı durumları önlemek hususunda da ima kadı ile birlikte hareket etmektedir.²⁶

Sancakbeyinin diğer bir görevi de, bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu sancaklarında sık görüldüğü üzere, *mukata'a* gelirlerinin toplanmasını *iltizâm'a* almaktır. Bu onun asli görevi olmayıp, zaman zaman ortaya çıkan arızî bir durum olmakla beraber, bazı dönemlerde asıl görevi olan sefere gitmenin önüne geçtiğini, yani temel vazife haline geldiği görülmektedir. XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait *Mühimme* defteri, *Ruznamçe* defteri vs. gibi belgelerde, "*üzerimde iltizâm vardır*" gerekçesiyle seferlere katılmayan sancakbeyileriyle ilgili pek çok kayıt bulunmaktadır.²⁷

Sancakbeyileri, en az 200 bin akçadan başlamak üzere, kıdem ve istihkaklarına göre değişen oranlarda 500-600 bin akçaya kadar varan haslar tasarruf etmektedirler. Teşrifatta da hasları yüksek olan sancakbeyi diğerlerine tekaddüm eder. Ancak vezir rütbesine sahip olanlar hepsinin üstündedir.²⁸ Bazı özel durumlarda sancakbeyinin hasları 1 milyon akçanın üzerine de çıkabilmektedir.²⁹ Paranın istikrarlı olduğu XVI. yüzyıl şartlarında bu meblağlar hayli yüksektir. Sancakbeyinin bunların dışında gelirleri de vardır. Serbest olmayan tımar arazisinde işlenen suçlardan dolayı alınan cürüm, cinayet resimleri ile diğer zuhurâta bağlı resimlerin yarısı sancakbeyine aittir. Ayrıca vaşak ve kaplan vb. gibi kıymetli av hayvanları postlarının sancakbeylerinin inhisarında olması da, dikkati çekmektedir. Bu usule göre, mesela avlanan kaplanların postlarının 20-40 akça gibi cüzi bir para mu-

kabilinde sancakbeyinin adamlarına teslim edilmesi lazım geliyordu. Bu suretle benzeri hayvanların avlanması hususu murakabe altına alınmış ve postların satışından sancakbeyleri için ehemmiyetli bir gelir sağlanmış oluyordu.³⁰

Nitekim sancakbeyilerinin *iltizâm* işlerine girmelerinin esas sebebi de, mukata'aları iltizâma alabilecek kadar kendilerinden daha zengin ve kudretli kişilerin en azından bulundukları sancakta olmayışındır. Hatta bazı sancakbeyilerinin, mazûliyet ve emeklilik dönemlerinde daha önce kazandıkları servetlerini ticaret yaparak değerlendirdikleri ya da büyük tüccarlara sermaye verdikleri bilinmektedir.³¹

YURTLUK-OCAKLIK VE HÜKÜMET SANCAKLAR

Osmanlı idaresi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin fethinden sonra idarî teşkilatlanmayı yaparken, bölgenin coğrafi özelliklerini, siyasi ve sosyal yapısını dikkate almıştır. Gerçekten de bölgede, belirtilen hususlardan dolayı imparatorluğun diğer sahalarındaki sancaklara göre farklı bir teşkilatlanmaya gidilmesi zarurî görünüyordu.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu, umumiyetle dağlık alanlarla kaplıdır. Yerleşim merkezleri, savunma amacına yönelik olarak kurulduğundan çok defa yerleşim son derece nâmüsait yerlerde bulunmaktadır. Bölgede kışları sert ve yazları kurak bir iklim hüküm sürmektedir. Öte yandan etnik yapıda da homojenlik yoktur. Geçim kaynakları esas itibariyle tarım ve hayvancılıktır. Bazı merkezler, önemli ticaret yollarının üzerinde bulunduklarından ticari ve sınaî faaliyetlerden istifade imkanına sahip olmakla beraber, bunlar bölgenin bütünü göz önüne alındığında sosyal ve ekonomik hayatın içerisinde fazla bir ağırlık taşımamaktadır. *Yaylak* ve *kışlakların* çokluğu sebebiyle boğaz, göçebe aşiretler için oldukça elverişlidir. Bundan dolayı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun birçok yöresi kalabalık aşiretlerle meskundur. Bu aşiretlerin çoğu, henüz yerleşik hayata geçmemiş, sürülerinin peşinde, *yaylak* ve *kışlaklar* arasında göçebe hayatı sürmektedirler. Aşiretler arasında sıkı bir dayanışma hakimdir. Hatta yerleşik hayata geçenler arasında bile uzun müddet göçebelik dönemindekine benzer bir dayanışma ve hiyerarşinin hüküm sürdüğü bilinmektedir.

Bu özelliklerinden dolayı, Doğu ve Güneydoğuda feodal bir yapı hâkimdi. Nitekim Osmanlı idaresi bölgeye teşmil edildiği zaman birçok yerde, aşîret otoritesine dayanan feodal hakimler uzun yıllardır merkezi otoriteden uzak, bir nevi muhtariyet içerisinde siyasi varlıklarını devam ettirmekte idiler. Osmanlılardan önce yöreye hakim olmuş olan *Safevîler*, *Akkoyunlular*, *Karakoyunlular* ve onlardan da öncekiler, tam bir merkezi otorite kurabilmiş değillerdi. Feodal hayatın tâbii bir unsuru olan çeşitli kalelerde üslenmiş olan bölge hakimleri, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu ele geçiren büyük siyasi güçlerin tâbiyetini kabul ederek yüzlerce yıldır hayatîyetlerini devam ettirmekte idiler.

İşte Osmanlı idaresi, bu hususları göz önünde bulundurarak, imparatorluğun diğer kısımlarına nazaran Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da farklı bir teşkilat uygulamasına gitmek ihtiyacı duydu. Bu konuda rol oynayan en mühim şahsiyet bölgeyi iyi tanıyan ünlü bilgin ve tarihçi *İdris-i Bitlisî* olmuştur.³² O, *Çaldıran* zaferi sonrasında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı idaresine kazandırılması için harekete geçerek, bölgedeki mahalli beylerin Osmanlı hizmetine girmelerinde büyük gayret sarf etmiştir. Bölgenin idarî teşkilatı da onun tavsiyeleri istikametinde düzenlenmiştir. Bu konuda Yavuz Sultan Selim tarafından kendisine boş ahkâm kağıtları gönderilerek, dilediği gibi hareket etme yetkisi tanınmıştır.³³

Yapılan düzenleme sonunda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da üç tip sancak ortaya çıkmıştır. Bunlar, *Klâsik Osmanlı sancakları*, *Yurtluk-ocaklıklar* ve *Hükûmet sancakları*'dır.³⁴

Klâsik Osmanlı sancakları, sancakbeylerinin merkez tarafından, ümera arasında herhangi birinin tayin ve gerektiğinde azledilebildiği sancaklar olup, imparatorluğun birçok yerinde görülen ve devletin her tarafta hakim kılmak istediği sancak tipidir. Buralarda tahrir yapılır ve dolayısıyla timâr sistemi uygulanırdı.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bu tür sancaklar, feodal yapının zayıf olduğu, aristokratik oluşumların az görüldüğü ve az çok bir şehir hayatının geliştiği merkezler etrafında kurulmuştu. Fakat siyasi ve sosyal yapıdaki değişmelere paralel olarak bu sancakların statülerinde de zaman zaman değişikliğe gidilebilmektedir.³⁵

Yurtluk-ocaklık sancaklar ise, bölgenin fethi sırasında hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilen ve sancakbeyliği belli bir ailenin elinde bulunan sancaklardır. Bunlarda, sancakbeyi, umumiyetle ölünceye kadar görev yapmaktadır. Fakat bir kusuru veya suçu sabit görüldüğü takdirde yerine kardeşlerinden veya oğullarından biri atanabilmektedir. Bu sancaklarda, klâsik sancaklarda olduğu gibi tahrir yapılmakta ve timârî sipâhi bulunmaktadır. Ancak sancakbeyliğini elinde bulunduran ailenin üyelerine bazı imtiyazlı ze'âmet ve timârlar verildiği görülmektedir. Ayrıca sancakbeyleri kendilerine tahsis edilen hasları tasarruf etmekte ve sefer zamanında sancağı sipâhileriyle ve kendi "*kapu halkı*" ile beraber savaşa katılmaktadır.

Esasen *yurtluk-ocaklık* deyimi ve uygulaması sadece Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya has yeni bir uygulama değildir. İmparatorluktaki birçok mansıp, *yurtluk-ocaklık* kapsamına girebilmektedir. Burada esas olan adı geçen mansıbın irs yoluyla intikal etmesidir. Hatta makam ve mevki sahiplerinden biri bir suçtan dolayı ölümle cezalandırılrsa dahi, *yurtluk-ocaklık* olarak tasarruf ettiği dirlik oğullarına verilebilmektedir. Bu gibi durumlarda şayet mansıp sahibinin çocuğu küçük ise, büyüyünceye kadar kendisine bir vekil tayin edilmekte ve hakları korunmaktadır.³⁶ Meselâ XVI. yüzyılın ortalarında *Mazgird* sancağını *yurtluk-ocaklık* üzere tasarruf etmekte iken katledilen *Ferruhşad Bey*'in yerine sancakbeyi olarak ümeradan *Kasım Bey* adlı birisi tayin edilince, *Pîr Hüseyin Bey*'in oğullarından *Pertek* sancağını aynı şekilde tasarruf etmekte olan *Rüstem Bey* itiraz etmiştir. *Rüstem Bey* itirazında, *Ferruhşad Bey*'in öldürülmesinin kendi hatası sonucu olduğunu, sancağın ise, daha önce verilen taahhüd-nâme gereğince *Pîr Hüseyin Bey*'in oğullarından birisine verilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Bu itirazı haklı bulan divân, *Mazgird*'i *Pîr Hüseyin Bey*'in oğullarından *Pilten Bey*'e *yurtluk-ocaklık* olarak tevcih etmiştir.³⁷

Hükûmet sancaklar ise, aynı *yurtluk-ocaklıklar* gibi, fetih sırasındaki hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş olan yerlerdir. Beylerinin ellerine "*sancakbeyliği*" nin "*mülkiyet üzere*" tevcih edildiğini belirten bir temliknâme verilmiştir.³⁸ *Yurtluk-ocaklıklardan* farklı olarak bu sancaklarda tahrir yapılmamaktadır. Bu sebeple timâr ve ze'âmet de bulunmamaktadır. *Hükû-*

met sancağın beyine “hâkim” denmekte ve yazışmalarda, “...hâkimine hüküm ki,” şeklinde hitab edilmektedir. *Hâkim*, sefer zamanında kendisine bağlı aşîret kuvvetleri ve *kapu halkı* ile birlikte savaşa katılmaktadır.

Bu arada *yurtluk-ocaklık* ve *hükûmet* sancaklar arasında bazı protokol kaideleri bulunduğu ve belirli bir düzen içerisinde hizmet gördükleri anlaşılmaktadır. 21 Mayıs 1583/28 Rebiülâhîr 991 tarihli bir Mühimme defteri kaydına göre *Pertek sancakbeyi* Baysungur Bey divâna mektup göndererek, “*sahib-i ocak olup ve kadîmden babası ve ammüsü, Eğil beyinin üstünde kendi kolunda durup hizmet ide gelmişlerdir diyü kendü dahi mîr-i müşârünileyhin üzerinde durmak için emr-i şerîf taleb*” etmesi üzerine Diyârbekir beylerbeyisine durumu tahkik edip, “*kadîmden ne vechile dura gelmişler ise girü olı geldiği üzere amel*” olunması emr edilmiştir.³⁹

Öte yandan Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki bu sancakların yukarıda belirtilen bu statüleri sabit ve değişmez değildir. Siyasi şartlara göre, gerektiğinde değişikliğe gidilebilmektedir. Değişmeler, tahrir zamanlarında ve İran ile savaşın hüküm sürdüğü dönemlerde daha çok vuku bulmaktadır. Devlet, bazı sancakları klâsik sancak haline getirebildiği gibi, pratik bir takım sebeplerin zorlamasıyla bazı sancaklara da bir takım imtiyazlar tanıyabilmektedir. Meselâ, XVII. yüzyılda *Sağman* ve *Mazgird* sancaklarının sancakbeyilerinin re’âyaya zulm ettikleri gerekçesiyle sancaklıktan çıkarıldıkları görülmektedir.⁴⁰

Bu noktadan hareketle, *yurtluk-ocaklık* veya *hükûmet* sancakların Osmanlı merkezi otoritesinin dışında, bir nevi muhtariyete sahip yerler olduklarını düşünmek hatalıdır.⁴¹ Bilakis, her iki sancak tipi için de Osmanlı merkezi otoritesinin sıkı bir kontrolü söz konusudur. Bu kontrol mekanizması *mâlî*, *adlî* ve *askerî* olmak üzere üç madde halinde mütalâa edilebilir.

Mâlî açıdan bakıldığında *hükûmet* sancağı tasarruf eden hâkimin klâsik *sancakbeyilerinden* farklı olarak her yıl merkez hazinesine muayyen bir meblağı yatırmak zorunda olduğu görülmektedir. *Yurtluk-ocaklıklar*’da ise sancak gelirinin bir kısmı yapılan tahrir sırasında zaten *bavâss-ı hümayûn* adı altında merkeze alınmaktadır.

Adlî ve hukukî bakımdan her iki sancağın da klâsik sancaklardan farkı yoktur. Merkez tarafından atanan ka-

dı, kazâî meselelerde tek söz sahibidir. Onun hükmü olmadan hiçbir infaz yapılamaz.

Askerî açıdan da her iki sancak muayyen yükümlülüklerle sahiptir. *Hükûmet* sahipleri kendi *kapu halkı* ve aşîret kuvvetleriyle beraber emredilen bütün seferlere katılırlar. *Yurtluk-ocaklık* sancaklardaki sancakbeyileri de aynı mükellefiyet içerisindeyler. Sebepsiz olarak sefere katılmamak azledilmeyi gerektirirdi.

Daha da önemlisi, her iki sancakta da, merkez ordusundan bir garnizon bulunmasıdır. “*Mefrûzü’l-kalem ve maktû’ü’l-kıdem*” formülü tatbikatta, sadece, “*mefrûzü’l-kalem*” kısmı için geçerlidir. O da yalnızca *hükûmet* sancakları için söz konusudur. Çünkü buralarda tahrir yapılmamaktadır. Bunun dışında “*ümerâ-i Osmaniyeden ve kul tâifesinden hiç bir ferd yokdur*”⁴² tarzındaki kayıtlar da gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Bu konuda, sadece *Palu hükûmeti*’nde *altı bölük halkı*’nın mevcudiyetini belirtmek yeterli delil teşkil eder kanaatindeyiz.⁴³ Kapıkullarından müteşekkil garnizonların *hükûmet* sancaklara yerleşmesi, diğer sancaklarda olduğu gibi, muhtemelen 1560’lardan sonra gerçekleşmiş olmalıdır.⁴⁴

KAZÂ İDARESİ VE KADILAR

Kazâ, ticarî ve kültürel üstünlüğü ile çevrenin merkezi olmuş bir kasaba veya şehir ile, böyle bir topluluk merkezini çevrelemiş köylerin teşkil ettiği idarî bir birliktir. Bundan dolayı, kazâların doğuşu, iktisadî, içtimai coğrafi ve kültürel şartların belirlediği tarihî bir seyir içerisinde vuku bulmuş demektir. Bununla beraber, az da olsa Türkmen aşîret hayatının zaruri kıldığı bazı hallerde hiçbir kasaba veya şehir olmaksızın, sadece belli bir köyler grubu halinde teşkil olunmuş kazâlara da rastlanır. Fakat bunların umûmi kaideyi bozmadıkları görülmür. Kâzâ merkezi olan şehirlerin büyük çoğunluğu, -Osmanlı öncesi devirlerde de- bulundukları bölgenin siyâsî, iktisadî ve kültürel bakımdan merkezi durumunda olan yerlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu adlî teşkilat bakımından, birçok kazâ bölgelerine ayrılmıştır. Her kazâ birimi doğrudan merkeze (Divân-ı Hümayûn) bağlıdır. Bundan dolayı, eyalet-sancak şeklindeki askerî teşkilattan ayrı olarak tamamıyla sivil karakterli bir de kazâ idaresi mevcuttur. Fakat nedense eyalet-sancak-kazâ şeklinde düşün-

len tek bir idarî-askerî teşkilatlanma olduğu, kazâ idaresinde bunun en alt birimini oluşturduğu zannedilmiştir. Bunun sebebi, muhtemelen XIX. yüzyılda kadının sadece bir mahkeme reisi durumuna düşmesi ve kazâ merkezlerinin de “*mutasarrıflık*” olarak idarî teşkilata dahil edilmesinin zihinlerde bıraktığı çağrışımlar olsa gerektir.⁴⁵

Kazâ merkeziyle beraber, çok defa sancak sınırları içerisinde kalan bir de “*kazâ bölgesi*” bulunmaktadır. Fakat bazı sancaklarda birden fazla “*kazâ bölgesi*” de olabilir, sancağa tâbi bütün köyler, idarî-askerî açıdan sancakbeyine, kazâî açıdan kadıya bağlıdır.

Kazâ idaresinin başı olan kadı umumiyetle kazâ merkezi olan ve nefis tabir edilen şehirde oturur, *Kazâ bölgesi* içinde kalan bütün köylerin dâvaları *meclis-i şer'* denilen ve çok defa kadının evi veya merkez camii yanında bulunan mahkemede görülürdü. Sicillerdeki hükümlere göre davacı veya davalının oturduğu yer mutlaka belirtilmektedir. Şayet davacı şehir halkından ise “*nefs-i şehir halkından*” veya “*kasaba-i ...'da vâkı' ...mahallesi sâkinlerinden*” formülü, köyden ise “*...nâhiyesine tâbi ...karyesi sâkinlerinden*” veya “*... muzâfatından...nâm karye sâkinlerinden*” formülleri kullanılmaktadır.

Kadı ve Nâip

Kadı, kazâ idaresinin başı olup, mutlaka yüksek dereceli bir medreseyi bitirmiş ve belli müddet Edirne, Konya, Sivas, Bağdat gibi büyük şehirlerde “*dânişmend*” (stajyer) olarak hizmet görmüş kişiler arasından tayin olunurdu. Kadı, görevine ancak iki sene müddetle atanabiliyor, iki yıl sonunda İstanbul'a giderek “*mülâzemette*” (maaşsız hizmette) beklemesi gerekiyordu. Bu durumda 30 yıl kadılık yapan birisinin 10 yılı mülâzemette geçiyor demektir.⁴⁶ Kadıların tayin işleri kadıaskerlere aitti. Anadolu yakasındaki kadıların atanması Anadolu kadıaskerinin, Rumeli yakasındaki kadıların atanması da Rumeli kadıaskerinin yetkisi dahilindeydi.

Kadılıklar, kadıların görev yaptıkları, kazâ bölgesinin durumuna göre belli derecelere ayrılmıştı; *kazâ kadıları* ve *sancak-eyalet kadıları*. Kazâ kadılıkları küçük merkezler olup, yukarıda anlattığımız gibi kadıaskerler buralara doğrudan kadı tayin edebilirlerdi. *Mevleviyet*, sayılan İstanbul, Edirne, Sofya, Selanik Bursa gibi büyük şe-

hir kadılıklarına ise XVI. yüzyılın ortalarına kadar kadıaskerlerce kadı tayin edilirken, bu zamandan sonra şeyhülislamın sadrazam vasıtasıyla yaptığı “*inhâ*” üzerine tayin yapılmaya başlanmıştır. *Mevleviyet* olan kadılıklar da kendi aralarında kadıların aldıkları yevmiyelere göre, 300 akçalı, 500 akçalı şeklinde gruplara ayrılmıştı.⁴⁷ Bunlara bağlı ayrıca kazâlar da vardı ki “*molla*” durumundaki büyük kadılar buralara “*nâipler*” yollarlar idi.⁴⁸

Kadıların görev ve yetkileri oldukça genişti. Bunlar *bukukî*, *askerî*, *beledî* ve *örfî* olarak mütalaa edilebilir. Hukukî açıdan kadı, şer'î mahkemenin reisidir. Her türlü anlaşmazlıklar ve cezaî müeyyideyi gerektiren suçlar *meclis-i şer'* denilen kadının başkanlık ettiği mahkemede çözümlenirdi. Kadının hükmü olmadan hiç kimse cezalandırılmazdı. Her türlü alacak borç ve miras davaları ile arazi ihtilafı *ehl-i örf* ile *re'âyâ* arasındaki anlaşmazlıklar kadı tarafından halledilirdi. Esas itibarıyla *ehl-i örf* kadı'nın denetimi altındaydı. Ayrıca ilmiye sınıfına mensup müderris, mütevellî ve diğer vakıf görevlileri ile *mürtezikanın* tayin ve azilleri kadı'nın arzı ile mümkün olurdu.⁴⁹

Öte yandan kadı, bulunduğu şehrin belediye hizmetlerinin yürütmesinden sorumlu en üst âmirdi. *Şehir kethüdası*, *çöpcübaşı*, *mimarbaşı*, *esnaf kethüdaları*, *pazarbaşı* ve *muhtesip* gibi kişilerden müteşekkil bir çeşit belediye meclisinin de başkanı idi.⁵⁰ Esnafın sattığı her türlü ticarî mallara mevsimine göre muayyen bir fiyat vermek şeklinde tanımlanabilecek olan *narh* işleri de kadıya aitti.

Askerî görevleri arasında ise, avâız hânelerinin tesbiti ve avâız bedellerinin toplanması, *kürekçi* bedelinin toplanması, *nüzül* ve *sürsat zahiresi* adı altında ordunun iâşe işlerinin halledilmesi de geliyordu.⁵¹ Nüzül zahiresini kadılar *ordu-yı hümayûn'a* bizzat kendileri götürmek zorunda idiler.⁵² Kadı, diğer *tekâlif-i dîvânîye* denilen *örfî* vergilerin toplanmasına da nezaret ederdi. Yine iltizâm gibi bir takım mâlî meselelerde de kadının rolü vardı.⁵³

Kadı'nın mahkeme işlerinde yardımcısı olan bir kısım memurlar da mevcuttu ki, bunların başında “*nâip*” geliyordu. Nâip kadının bulunmadığı hallerde duruşmaları idare etmek, *serbest dirikler* içerisinde yer almayan köylerdeki davaların yerinde görülmesi için olay mahaline gitmek gibi görevleri ifa ediyordu. Ayrıca yukarıda

temas edildiği üzere *mevleviyet* olan büyük şehir kadılık-larına bağlı işlere bakan kişilere de *nâîp* deniyordu.⁵⁴

Bundan başka kadıya yargı işlerinde yardımcı olan *subaşı*, *muhzırbaşı* ile emrinde *muhzırlar*, *asesbaşı* ve *asesler*, *mukayyid* vs. gibi görevliler vardı.

Mahkeme, kadının oturduğu konağın alt katında kurulurdu. Şayet böyle elverişli bir konak yoksa kasaba-nın en büyük camiinde yargı işleri yürütülürdü. Yargı-lama sabah namazından sonra başlar, öğleye kadar sürerdi.

Ayrıca her duruşmada hazır bulunan ve kazânın doğruluğu ve dürüstlüğü ile tanınmış ileri gelenlerinden seçilmiş bir nevi jüri mevkiindeki "*şuhûdî'l-hâl*" denilen bir heyet mevcuttu. Birkaç kişi olabildiği gibi bazen 20-30 kişi de olabilen *şuhûdî'l-hâl*, *kadî'nın* kararlarının ka-nuna uygun olup olmadığını takip ederlerdi. Çünkü ka-dılar, her ne kadar *Şer'î* ve *örfî hukuku* iyi bilirlerse⁵⁵ de mahallî örf ve âdetlere yabancı olduklarından dolayı te-reddüd ettikleri hususlar da olabiliyordu. Böyle durumlar-da *şuhûdî'l-hâl* ile müşavere ettiği gibi, fikhî meseleler-de *kazâ müftisi*'den veya şeyhülislamdan görüş (fetvâ) is-teyebilirdi.

Kadî'nın görev alanı yargı ile sınırlı değildir. O, bu-lunduğu kazâda asayişin temininden sorumludur. Bunu *subaşı* ve *asesler* vasıtasıyla yürütür. Kadı ayrıca bugünkü noterlerin işlevini de görmekte olup, her türlü tasdik işi de ona aittir.

Osmanlı Devletinde kazâlar 20-30 akçadan başlaya-rak 500 akçaya kadar çıkardı. 150 akçalık kazâlar büyük sancak kadılıkları idi. Bunlara *mevleviyet*, bu büyük kazâ-larda görev yapanlara da *Molla* denilirdi. En büyük kazâ olan İstanbul'un kadısı 500 akça yevmiye alırdı. XVI. yüzyılda iyi bir koyunun fiyatının 25-30 *akça* olduğu göz önüne alınırsa kadınların gelirlerinin hayli yüksek olduğu anlaşılır. İstanbul kadısı terfi ederse Anadolu kadıaskeri olurdu.

Kadî'nın hükmünü ancak *Dîvân-ı hümayûn* bozabi-lirdi. Bu sebeple *kadî'nın* verdiği kararı beğenmeyenler *dîvân'a* baş vurabilirlerdi.

Kadî'nın dışında, kaynaklarda bir de "*toprak kadısı*" tabirine rastlanmaktadır ki, bunun hakkında iki görüş bulunmaktadır. İlkine göre, her eyalet ve sancakta XVI. yüzyılın sonlarına kadar, "*toprak kadısı*" adı altında kazâ kadısından ayrı, seyyâr kadılıklar mevcuttu. Bunlar,

re'âyânın sancakbeyi, alaybeyi, subaşı, zâim gibi ehl-i örf tabir edilen zümreler tarafından haksızlığa uğratılması halinde divân-ı hümayûn'a vâki olan şikâyetler üzerine, hadiselerin tahkik ve gerektiğinde halledilmesi için gö-revlendirilirlerdi.⁵⁶

Diğer taraftan "*toprak kadısı*" tabirinin o kazânın (bölgenin) kadısı demek olduğu da ileri sürülmüştür.⁵⁷ Nitekim bunu teyid edecek bazı ip uçları mevcuttur. 21 Temmuz 1572 tarihli bir *Mühimme defteri* kaydına göre Harput Sancakbeyi'nin halka zulmettiği hususundaki şikâyetlerin doğru olup olmadığının tahkiki için "*toprak kadısı*", o bulunmadığı takdirde ise, *nâîp* marifetiyle me-selenin halledilmesi emredilmiştir.⁵⁸ Bu durumda ikinci görüşü doğru kabul etmek icab etmektedir. Zirâ, *toprak kadısı* olmazsa *nâîp'in* davâyı halletmesi öngörülmüştür ki, bu da tek bir kişi olan *Harput Nâibi*'dir ki, Kadî'nın yetkilerine sahiptir. Nitekim hükümde "*Harput Nâibi*" tabiri geçmektedir. Ayrıca, bazı mühim meselelerin hal-li için zaman zaman Âmid kadısının da görevlendirildi-ği oluyordu ki, muhtemelen "*toprak kadısı*" deyimini de "*Harput Kadısı*" mânâsına, herhangi bir yanlış anlamaya meydan vermemek için kullanılmıştır.⁵⁹

XIX. yüzyılda Osmanlı hukukun kaynaklarındaki değişmelere paralel olarak hukukî kurumlarda da değiş-meler meydana gelmiştir. Şer'î mahkemelerin yetkileri daraltılarak, Batı tarzında yeni mahkemeler kurulmuş-tur. Böylece *Cemaat*, *Konsoloslu*, *Şer'iyye*, *Ticaret* ve *Niza-miye Mahkemeleri* adı altında 5 çeşit mahkeme ortaya çıkmıştır:

Kazâ Müftisi

Nâîp'ten başka müfti de kadının mahkeme işlerinde en büyük yardımcısı durumundaydı. Kadı tereddüde düştüğü bazı durumlarda *fetvâ* için müftiye baş vuruyor-du ki, bu durum kadının karar almasını kolaylaştırıyor-du. Gerçi kadı devleti temsil ediyordu ve müftinin görü-şüne uymak zorunda değildi. Ancak müfti bir mesele hakkında dinin görüşünü bildiriyordu ki, bu da kadı için meşruiyet kaynağı teşkil ediyordu. Kadı sadece *şer'î* de-ğil, *örfî* hususlarda da müftiden *fetvâ* sorabiliyordu.⁶⁰

Müftilik, başkentteki şeyhülislam gibi, kazâlarda halkın sadece dinî değil, sosyal, ekonomik, idarî ve hu-kukî konularda karşılaştıkları problemlerle ilgili olarak sık sık başvurdukları bir makamdı. Dünyevî her türlü

mesele ile ilgili olarak İslamın başlangıcından beri din alimlerinin görüşünü almanın yüzlerce yıl geriye giden bir geleneği vardı.

Nahiyeler

Osmanlı taşra teşkilatının temel idarî birimini teşkil eden sancaklar, bir veya bir kaç *kazâ*'ya ayrılmıştır. Kazâlar ise bir alt birim olarak nâhiyelerden meydana geliyordu.⁶¹ Nâhiye kavramı Osmanlı idarî ıstılahı içerisinde çok değişik manâlarda kullanılmıştır. Aynı özelliklere sahip köylerden müteşekkil idarî bir bölgeye denildiği gibi, *cihet*, *yön*, *taraf*, *bölge*, *vilâyet*, *dîvân* ve *cemâ'at* anlamlarında da kullanılmıştır.⁶² Tek bir idarî ünite olarak, daimî ve sınırlandırılmış bir bölgeyi ifade ettiği gibi,⁶³ tek bir *dîvân* veya *bölük*'ten oluşan bir nâiplik bölgesine de delalet etmiş olabileceği belirtilmiştir.⁶⁴

Nâhiye, aynı zamanda coğrafi özelliklerin belirlediği muayyen bir bölgeyi ifade etmek, idarî bir terim olarak da belli bir köyler ve mezra'alar grubunu anlatmak için de kullanılmıştır. Nahiyelerin bazılarının muayyen bir merkezi yoktur.⁶⁵ Tanzimat 'tan sonra Osmanlı idarî yapısında önemli değişiklikler olmuş ve kazâlara bağlı nahiyeler ortaya çıkmış ve buralara nahiye müdürleri atanmıştır.

Subaşı

Kökeni Orta Asya'ya dayanan *sî*, kelimesi ordu, asker anlamlarına gelmektedir. *Sülemek*, ordu sevk etmek,

sefer etmek, demektir. *Sülemiş* erkek adının kökeni bu kelimedir. *Sübaşı* da ordu komutanı demektir. Kelime Osmanlı devrinde subaşı haline gelmiştir. Selçuklularda *subaşı* bir vilayetin askerî valisi demektir.

Osman Gâzi'nin Karacahisar'ı feth ettikten sonra buraya kardeşi Gündüz Bey'i subaşı tayin ettiğinden bahsedilmektedir.⁶⁶ Karacahisar'a kadı ve sancakbeyi de atandığına göre, adli ve askerî meseleler haricinde kalan işler subaşının yetki ve sorumluluğunda demektir ki, bu da şehrin ve sancağın asayiş ile ilgilidir.

Fâtih kanunnâmesine göre biri mîrî, diğeri timar subaşısı olmak üzere iki tür subaşılık vardır. Mîrî subaşılar şehirlerdeki ihtisab işlerine bakarlar; bu meyanda vazifelerinden biri gündüzleri kol gezerek çarşı, Pazar ve mahalle aralarının temizliğini temin etmek, kaldırımları tamir ettirmektir. Öteki vazifesi ise geceleri Asesbaşı ile gezerek uygunsuz takımının teftiş ve araştırılması ile meşgul olmaktır. Kısacası kadının emrinde olan mîrî subaşı, şehir ve kasabalarda belediye, zabıta ve asayiş işlerine bakmaktadır.

Timarlı subaşı ise sancakbeyinden sonra sipahilerin en önemli subayıdır. Görevi bulunduğu eyalet ve sancak merkezlerinin idare amirliğidir. Bunlar serbest dirlik tassaruf ederler sefere cebelûleri ile birlikte katılırlardı.⁶⁷ Serbest olmayan timar sahipleri, *rîüşm-ı serbestiye* denilen bir kısım vergileri timarlı subaşılara ile paylaşmak zorunda idiler.

- 1 Osmanlı idaresinde merkezîyetçilik ve adem-i merkezîyetçilik konusunda bkz.: Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler", *Belleten* XXXVIII/152, (1974), s. 657-708; Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, London and Amsterdam 1977, s. 27-52.
- 2 Akıncı beylerinin merkezî otorite için teşkil ettikleri tehlike ve tehditler hususunda bkz.: Halil İnalçık, *Fatih Devri Vesikaları*, Ankara 1987, Giriş.
- 3 Kul sistemi için bkz.: Halil İnalçık, *Türk İdari Teşkilatı Tarihi Ders Notları*, 1964-65.
- 4 Bu hususta bkz.: Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara 1977.
- 5 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1984, s. 99.
- 6 Osmanlı beylerbeyisinin Bizans'tan alındığı iddialarına karşı bkz.: Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981, s. 46 vd.
- 7 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* I, Ankara 1972, s. 502.
- 8 Aynî Ali Efendi, *Kavânî-i Âl-i Osman Der Hülasa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân*, İstanbul 1280, s. 5 vd.
- 9 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, s. 219.
- 10 "...kangı beylerbeyilik minkaddem feth olunmuş ise ol beylerbeyi sâ'irine tekaddüm

ider...". Aynî Ali, a.g.e., s. 5; ayrıca, Tevki Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, *Millî Tetcibnalar Mecmuası*, c. I, İstanbul 1331, s. 527.

- 11 MAXİM, Mihai, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Eflâk-Bogdan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Karşı İktisadî ve Mâlî Mükellefiyetleri Hakkında Bazı Düşünceler", *VII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, Ankara 1973, c. II, s. 557.
- 12 İnalçık, "Ahmed Pasha, Gedik" El", I (1956), s. 292-293.
- 13 İnalçık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi", *Belleten* VIII, (1944), s. 185-229.
- 14 Geniş bilgi için bkz.: İnalçık, "Kırım Hanlığı", *İslâm Ansiklopedisi* (İA), VI, 746-756.
- 15 Geniş bilgi için bkz.: Uzunçarşılı, *Mekte-i Mükerrreme Emirleri*, Ankara 1972.
- 16 J. Deny, "Sancak", *IA*, X, s. 187.
- 17 M. Fuad Köprülü, "Bayrak", *IA*, II, s. 401.
- 18 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970, s. 73; Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi Döneminde Hükûmdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilatı*, Ankara 1978, s. 224.
- 19 J. Deny, "Sancak", s. 188; "Sandjak", *EP*, s. 149.

- 20 Metin Kunt, *Sancaktan Eyalet. 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978, s. 16.
- 21 İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979, s. 185.
- 22 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İhtimai Tarihi*, I, İstanbul 1977, s. 59-60, Akdağ, Osmanlı ailesine *uç beylerbeyliği*'nin II. Gıyaseddin Mesud tarafından tevcih olunduğunu belirtiyor. s. 130.
- 23 Neşri, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, I, Ankara 1987, s. 50; Âşıkpaşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1333, s. 19.
- 24 Akdağ, a.g.e., s. 400, 425 vd.
- 25 Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 5, (Hüdavendigâr Livâsı Kanunu).
- 26 Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair...", s. 666.
- 27 Mesela Çemişgezek ve Harput sancakbeyliği yapan ve *havâs-ı hümayûn emni* olan Alaeddin Bey, bir kaç defa "*üzürlümde iltizam vardır*" bahanesiyle çağırıldığı halde seferlere katılmamıştı fakat, Özdemir Oğlu Osman Paşa şark serdari olduğu zaman bu defa bu bahaneyle kulak asılmayacağı ve muhtlaka sefere katılması gerektiği emr edilmişti, bkz.: *Mühimme* 53, s. 211; ayrıca bkz.: Mehmet Ali Ünal, "XVI. yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı VI, İzmir 1991, s. 59-77.
- 28 Aynı Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman*..., s. 37.
- 29 Çemişgezek mirilivâsı *Pîr Hüseyin Bey*'in hasırları yakunu 2 milyon akçaya yakındır, bkz.: Ünal, "XVI. yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyileri -Pîr Hüseyin Bey Oğulları-", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara 1991, s. 247.
- 30 Barkan, "Timar", *İA*, XII/1, s. 311.
- 31 Y. Yücel, "XVI-XVII. yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler", *Belleten*, XLI/163, (1977), s. 498-99.
- 32 Cl. Huart, "İdris-i Bitlisi", *İA*, V, s. 936; Onun bölgedeki faaliyetleri için bkz.: Nazmi Sevgen, "Kürtler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)*, sayı 7 (1968), s. 57-61; ayrıca N. Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, s. 15 vd., Bitlis'in hayatı ve eserleri ile ilgili olarak bkz.: Mehmet Bayraktar, *Bitlisli İdris*, Ankara 1991.
- 33 Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdarî Taksimatı", *Tarih Dergisi*, XXIII, (1969), s. 23-24.
- 34 Bkz.: bir önceki dipnotlar, ayrıca Ünal, "XVI. ve XVII. yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tabi Sancakların İdarî Statüleri", *X. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler*, 22-26 Eylül 1986, Ankara 1994, s. 2211-2220.
- 35 Meselâ, XVII. yüzyılın başlarında klâsik bir sancak olan Harput sancağı, aslen İran ümerasından olup Osmanlı hizmetine girmiş olan *Murad Han Bey'e "kayd-ı hayat şartı ile"* verilmiştir. Harput sancağı 1630'larda bir defa daha, yine "*kızılbaşdan rügerdân olup*" Osmanlı hizmetine girmiş olan Haydar Bey'e de "*kayd-ı hayat şartı ile*" tevcih edilmiştir, bkz.: Ünal, *XVI. yüzyılda Harput Sancağı* (1518-1566), s. 34.
- 36 Ocaklık deyimi konusunda geniş bilgi için bkz.: N. Göyünç, "Ocaklık Deyimi Hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 270.
- 37 Bkz.: Ünal, "XVI. yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyileri -Pîr Hüseyin Bey Oğulları", *OTAM*, Ankara 1991, s. 251.
- 38 Hükümet sancak konusunda geniş bilgi için bkz.: Ünal, "XVI. yüzyılda Palu Hükümeti", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 5-9 Eylül 1990, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, Ankara 1994, s. 1071-1096.
- 39 *Mühimme* 49, s. 60.
- 40 Tapu ve Kadastro Gen. Müd. Kuyud-ı Kadime Arşivi, *Tapu Defteri* 332, s. 76/a.
- 41 Krş, N. Göyünç, "Kanunî Devri Başlarında Güneydoğu Anadolu", *Atatürk Konferansları*, 1971-1972, Ankara 1975, s. 65 vd.
- 42 İlhan Şahin, "Timar Sistemi Hakkında Bir Risale", *Tarih Dergisi*, S. 32, (1979), s. 910.
- 43 Diyarbakır Müzesi, *Harput Şer'iyye Sicili No: 386*, s. 361, h.1 (19 Muharrem 1042)
- 44 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavga*, Ankara 1975, s. 89.
- 45 M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve...*, I, s. 83 vd.
- 46 M. Akdağ, a.g.e., s. 98; Uzunçarşılı bu süreyi 20 ay olarak kabul ediyor, bkz.: *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 94.
- 47 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 96.
- 48 Akdağ, a.g.e., s. 99.
- 49 Y. Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, XXVIII/152, (1974), s. 667.
- 50 Akdağ, a.g.e., s. 96.
- 51 M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s. 121; Ebu'l- Ula Mardin, "Kadı", *İA*, VI, s. 44.
- 52 Lütfi Güçer, *XVI. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hubûbât Meselesi ve Hubûbâtın Alınan Vergiler*, s. 78.
- 53 Gökbilgin, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 10-14 Kasım 1948, Ankara 1952, s. 433-444.
- 54 "Nâip" için bkz.: Akdağ, a.g.e., s. 99; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 117 vd; Pakalın, c. II, s. 644-45.
- 55 Kadılık için gereken şartlar konusunda bkz.: Ebu'l-ula Mardin, "Kadı", *İA*, c. VI, s. 42-46.
- 56 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 126.
- 57 Akdağ, a.g.e., s. 456.
- 58 *Mühimme* 19, s. 327-328.
- 59 Ünal, *Harput Sancağı*, Ankara 1989, s. 44-54.
- 60 Meselâ bkz.: *Harput Şer'iyye Sicili No: 350*, s. h. 1, "Bu mesele beyanında, miri mezra'a topraklarından bir mikdâr zemini Zeyd bir mikdâr akçaya berât-ı Sultânî ile maknâ' idüp zirâ'at idüp hâsılın kaldırup berâtı mücebince maknâ' olan zemini resmîni miryeye teslimden sonra ümenâdan olan kimesneler hilâf-ı emr-i Sultânî Zeyd den zemîninin mahsûlünü dahi talebe, şer'ân kâdir olur mu? El-cevâb: Kâdir olmaz, berât-ı Sultânî mücebince âmel olunur. Sâret-i mezbûreden resm-i maknâ' undan gayri Zeyd'den mahsûl olsa mahsûlünü hilâf-ı şer' Amr-ı Emînden almağa kâdir olur mu? El-cevâb: olur. Ketebe'l-fakir Nasıreddin".
- 61 Akdağ, Tanzimat'tan evvel kazâdan daha küçük bir idari birim olarak nâhiye mevcut olmadığını kaydediyor, (bkz.: "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *DTICFD*, XIII, (1955), s. 48) . Fakat bunun doğru olmadığı tebarüz ettirilmiştir, bkz.: N. Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 38, dipnot 12.
- 62 M. Tayyib Gökbilgin, "Nâhiye", *İA*, IX, s. 36-37.
- 63 N. Göyünç, aynı yer.
- 64 Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, s. 44.
- 65 Benzeri durumlar için bkz.: Ünal, *Harput Sancağı*, s. 35; Feridun Emece, *XVI. yüzyılda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 111; Suraiya Faroqhi, "16. Asırda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar": İç II, Hamid, Karahisar-ı Sahip, Kütahya, Aydın ve Menteşe", *OD-TÜ Gelişme Dergisi*, Ankara 1978, c. I, s. 42.
- 66 *Âşıkpaşazâde Tarihi*, (neşr. Atsız), İstanbul 1992, s. 25-26.
- 67 M. Zeki Pakalın, a.g.e., c. III, s. 259-261.

ANADOLU EYALETİ KURULUŞU VE GELİŞMESİ

PROF. DR. M. ÇETİN VARLIK
MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Rumeli Beylerbeyliğinin 1362 tarihinde kuruluşundan sonra, h.795/1393 tarihinde de Anadolu Beylerbeyliği kurulmuştur. Anadolu beylerbeyliğinin merkezi önceleri Ankara iken sonra Kütahya olmuştur. Yıldırım Bayezid, 1393 tarihinde Kara Timurtaş'ı Ankara'ya, Anadolu Beylerbeyi olarak tayin etmiştir.¹ 1451 tarihinde Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi Ankara'dan Kütahya'ya nakil edilmiştir. Sultan II. Mehmet 18 Şubat 1451'de babasının ölümünden 15 gün sonra tahta çıktığı zaman Özgür oğlu İsa Bey'i azil ederek İshak Paşa'yı Anadolu Beylerbeyi yaptı.² Kütahya'nın, Anadolu eyaletinin merkezi oluşu İshak Paşa'nın beylerbeyliği zamanıdır. II. Mehmet 1451 baharında Karamanoğlu devleti üzerine sefere çıktığı zaman İshak Paşa Beylerbeyi idi.³ II. Mehmet, Karaman seferini bitirdikten sonra Anadolu Beylerbeyi İshak Paşa'yı Menteşe (Muğla) üzerine gönderdi. İshak Paşa, Menteşe oğlu İlyas Bey'i yendikten sonra Kütahya'ya geldi.⁴ İşte Kütahya'nın Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi oluşu bu zamandır. Hoca Saâdeddin Efendi'de olay şu şekilde anlatılmaktadır: İshak Paşa Karaman ve Menteşe vakalarından sonra fermân-ı sultan-ı mûcibi üzre varup Kütahya'da sâkin oldu, ol deme dek Anadolu beylerbeyisi Enguriye'de (Ankara) ârâm iderdi, İshak Paşa'dan sonra olan Beylerbeyliği ilâ yevminâ hâzâ Kütahya'da ârâm idemişlerdür.⁵ İşte bu şekilde II. Mehmet'in tahta geçtiği 1451 yılı baharında Karaman ve Menteşe gailelerinden sonra, 1393 senesinden beri merkezi Ankara olan Anadolu vilâyetinin merkezi Kütahya olmuştur.

1451'den itibaren Beylerbeyilik teşkilatının devamı müddetince Kütahya, Anadolu eyaletinin merkezi olarak

kalmıştır. Sadece Kanuni Sultan Süleyman'ın şehzadeleri Bayezid ve Selim'in Kütahya'yı idare ettikleri 1550-1558 ve 1562-1566 yılları arasında merkez Ankara olmuştur.⁶ 1566'dan 1833 yılına kadar Kütahya Anadolu eyaletinin merkezi olarak kalmıştır.

Anadolu eyaleti, her birinin başında devlet tarafından tayin edilmiş bir idarecinin bulunduğu liva veya sancak adı verilen idare bölgelerine ayrılmıştır. Eyaletin kesin olarak hangi sancaklardan meydana geldiğine dair arşiv kayıtları XV. yüzyıla kadar inmektedir. Nitekim II. Bayezid devrinde yapılan tahrirlerin genel sonuçlarını gösteren bir icmal defterinde Anadolu eyaletinin onyedici sancaktan meydana geldiği tesbit edilebilmektedir.⁷ Bunlar, Kütahya, Saruhan (Manisa), Hüdavendigâr (Bursa), Aydın, Menteşe (Muğla), Bolu, Hamid (Isparta), Ankara, Kangırı (Çankırı), Kastamonu, Karahisar-ı sahib (Afyon), Kocaeli, Biga, Karesi (Balıkesir), Sultanönü (Eskişehir), Alaiyye (Alanya), Teke (Antalya) sancaklarıdır. XVI. yüzyılda, Anadolu eyaletinin her bir sancağının kazalarını, nahiyelerini ve köylerini ve bunların vergi nüfusunu, hasılatını ve ne çeşit ürünler yetiştirdiğini en mufassal ve mükemmel bir şekilde belirten kaynakların başında şüphesiz ki tahrir defterleri gelir. Koca Nişancı Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin dahi Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik adlı meşhur eserinde⁸, beylerbeyiliklerin sadece sancaklarının isimlerini saydığı göz önünde tutulursa, bu tahrir defterlerinin önemi daha iyi anlaşılır. Bugün elimizde Anadolu vilâyetinin bütün sancaklarını ihtiva eden iki ciltlik tahrir defteri mevcuttur. Bunun dışında Anadolu vilâyetini kapsayan bu mahiyette başka bir tahrir defteri mevcut değildir. Bu bakımdan Anadolu Beylerbeyliğinin bütün özelliklerini gösteren bu iki

ciltlik defterin özel bir önemi vardır. Bu defterin birinci cildi İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tahrir defterleri tasnifinde kayıtlıdır.⁹ Defterin başında "muha-sebe-i vilâyet-i Anadolu" yazılıdır. İlk on sahifesi Anadolu vilâyetine ait icmâl bilgiler vermektedir. Daha sonra Kütahya kanûnnâmesi ile başlar. Bundan sonra Anadolu vilayetinin merkezi Kütahya'dan başlamak üzere Karahisar-ı sahib, Sultanönü, Hamid, Ankara, Kastamonu, Kangırı, Kocaali, Bolu livalarını ihtiva eden 815 sahifelik bir defterdir.

Bu defterin ikinci cildi, Bursa (Hüdavindigâr), Aydın, Saruhan, Biga, Alaiyye livalarını ihtiva etmektedir.¹⁰ 628 sahifedir. Bu defterlerin 1530 tarihli olduğu tahmin edilmektedir. 166 numaralı defterin Hüdavendigâr sancağı kısmında h. 937/1530 tarihi vardır.¹¹ Anadolu Beylerbeyiliği'ne bağlı 17 sancaklı bu iki ciltlik icmâl defterinin her bir livasının mufassalı elimize ulaşmamıştır. Bunun yanında Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki küçük bir defterde Anadolu vilayetinin sancaklarının yine 17 olduğu görülmektedir.¹² Burada sadece Alaiyye ve Manavgat müstereken bir liva olarak yazılmaktadır. Bu küçük defterde tarih yoktur, fakat merkezi Kütahya olan Anadolu Beylerbeyiliği'nin valisi Behram Bey olarak kayıtlıdır. Behram Bey'in Anadolu Beylerbeyi olarak burada bulunduğu tarihler h. 929-936/1522-1529 arasındır. Bu defteri Elviye-i Vilâyet-i Anadolu başlığı altında Anadolu Beylerbeyiliği'nin sancaklarına kimlerin mutasarrıf olduğunu ve senelik hasılatını şu şekilde gösterir:

Yandaki listede de görüldüğü gibi, eyaletin idari taksimat bakımından diğer bir özelliği de sancak beylerine bağlı bulunmayan, kendilerine has teşkilata sahip piyade ve müselleme ocaklarının varlığıdır. XVI. yüzyılın sonlarında lağvedilene kadar bu teşkilat eyaletin hemen her sancağında bulunmakta ve merkezden tayin edilen kendi beylerinin idaresinde Osmanlı ordusunun geri hizmet kıtalarını teşkil etmekteydi.

Aşağıda bilgilerini verdiğimiz defter, ayrıca Rumeli, Karaman, Rûm, Diyar-ı Şam ve Mısır ve Diyar-ı Bekir ve Kürdistan ve Zülkadriye vilayetlerini de ihtiva etmektedir. Rumeli kısmında Paşa livasında Kasım Paşa, beylerbeyi olarak görülmektedir. Kasım Paşa, 1526'da Macaristan seferi esnasında İstanbul muhafızlığına tayin edilmiştir. Bu seferden sonra Rumeli Beylerbeyiliği'ne getirilmiş ve kısa bir süre bu makamda kalmıştır.¹³ Bu

bakımdan defterin muhtemelen 1526'da tanzim edildiği sonucuna varılabilir.

Elviye-i Vilayet-i Anadolu

Livası	Kimin tasarrufunda olduğu	Hâsılâtı (akça)
1. Kütahya	Mîr-i Mirân-ı Anadolu Behram Bey	1.000.000
2. Teke	İhtiyar Bey	400.000
3. Aydın	Lütfi Bey Emir-i âlem	503.000
4. Mentеше	Ferhat Bey ser-i şarabdararı	450.000
5. Saruhan	Mehmed Bey	325.000
6. Karasi	Mehmed Bey Damad-ı Ayas Paşa	200.000
7. Biga	İbrahim Bey veled-i Kurd Aydın Bey	150.000
8. Hamid	Sinan Bey Ser-i hayyatın	210.000
9. Karahisar-Sahib	Okçu Sinan Bey	300.000
10. Ankara	Mehmed Bey veled-i Piri Paşa	364.000
11. Kangur	Mustafa Bey	315.000
12. Bolu	Musa Bey veled-i Kızıl Ahmed	405.000
13. Kastamonu	Ahmed Bey	250.000
14. Sultanönü	Kasım Bey Ber zeâmet Hass-ı Padişâhî	resm-i
15. Hüdavendigar	--	
16. Alaiyye ve Manavgat	Sinan Bey birader-i Yakub Ağa	330.000
17. Koca-ili	İbrahim Bey veled-i Ömer Bey Aydın, Saruhan, Mentеше, Sultanönü, Hüdavendigar, Kocaili, Karasi ve Biga ve Elliciyan-ı Saruhan benâm-ı Mehmed Şah Bey veld-i Şems Bey el-fenârî	hasıl 58.000
Müselleman-ı	Bolu, Kastamonu, Ankara, Kangırı benâm-ı Çadırcı Kasım	hasıl 66.000
Müselleman-ı	Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Hamid benâm-ı Hüseyin Bey	hasıl 65.000
Müselleman-ı	Teke, Manavgat, Alaiye benâm-ı Çadırcı Ali	hasıl 45.000
Piyadegan-ı Kütahya Benâm-ı Kasım		hasıl 45.900
Piyadegan-ı Karahisar sahib Benâm-ı Hüseyin		hasıl 50.000
Piyadegan-ı Karasi	Benâm-ı Mustafa	hasıl 45.000
Piyadegan-ı Saruhan	Benâm-ı Mustafa Ağa-yı İstanbul	hasıl 45.000
Piyadegan-ı Biga	Benâm-ı Kasım	hasıl 35.000
Piyadegan-ı Mentеше	Benâm-ı Ali	hasıl 45.000
Piyadegan-ı Hamid	Benâm-ı Süleyman	hasıl 50.000
Piyadegan-ı Bolu	Benâm-ı İlyas	hasıl 40.000
Piyadegan-ı Bolu	Benâm-ı Hüseyin	hasıl 85.000
Piyadegan-ı		
Hüdavendigar	Benâm-ı Yusuf	hasıl 40.000
Piyadegan-ı Ankara	Benâm-ı Yusuf	hasıl 45.000
Piyadegan-ı Sultan-önü	Benâm-ı Mehmed	hasıl 35.000

Burada görüldüğü gibi, eyaletin idari taksimat bakımından diğer bir özelliği de sancak beylerine bağlı bulunmayan kendilerine has teşkilata sahip piyade ve müselleme ocaklarının varlığıdır. XVI. yüzyılın sonlarında lağvedilene kadar bu teşkilat eyaletin hemen her sancağında bulunmakta ve merkezden tayin edilen

kendi beylerinin idaresinde Osmanlı ordusunun geri hizmet kıtalarını teşkil etmekteydi.

Buna benzer bir diğer defteri Ö.L. Barkan, "h.933-934/1527-1528 malî yılına ait bir bütçe örneği" isimli makalesine ek olarak neşr etmiş ve defterin h. 927-928/1521-1522 tarihli olması üzerinde durmuştur.¹⁴ Buna benzer bir diğer defter de Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde mevcuttur.¹⁵

Bütün bunların yanında 438 ve 166 numaralı Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki iki ciltlik Anadolu Beylerbeyliği'ne ait defterlerin ayrı bir önemi vardır. Bu defterlerde Anadolu vilayetinin 1530 tarihlerinde her bir livasına bağlı kaza, nahiye ve köyleri ve bunların vergi nüfusu ve hasılâtı ayrı ayrı zikr edilmektedir. Bunlardan 438 numaralı, defter, Anadolu vilâyetinin merkez paşa sancağı ile, diğer sekiz livasını şu şekilde sıralamaktadır. Kütahya, Karahisar-ı sahib, Sultanönü, Hamid, Ankara, Bolu, Kastamonu, Kangırı, Kocaeli.¹⁶ Bunun devamı olan 166 numaralı defterde de Anadolu beylerbeyliği'nin diğer sancakları şöyle sıralanmaktadır. Hüdavendigâr, Biga, Karasi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke, Alaiyye,¹⁷ Tercüman Yunus Bey'in 1527 ve 1533'de Venedik'te basılan risâlesinde ve 1534'de Venedik Balyozu Daniello Ludovisi refakatinde gelen Benedetto Ramberti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun teşkilatından bahseden eserinde, imparatorluğun idari taksimatı içinde verilen bilgiler arasında tabiatıyla Anadolu eyaleti de yer almaktadır.¹⁸ Ancak bunların yeterli olmadığı görülmektedir.

Celâlzâde Mustafa Çelebi, h.962/1554 senesinde yazdığı eserinde Vilâyet-i Anadolu başlığı altında bu tabaka-i ulya 18 derece üzere tertib olundu diyerek eyaletin on yedi sancağını saymakta, on sekizincisi de Anadolu'da vaki yayalar ve müsellemler ve sair tavâif beyanındadır, demektedir.¹⁹

XVI. yüzyıl sonlarına doğru Anadolu Beylerbeyliği'nin üç sancağı başka yerlere bağlanmıştır. Önce Alâiyye livası Kıbrıs eyaletine, daha sonra Biga ve Kocaeli sancakları ayrı tarihlerde Kaptan Paşa eyaletine bağlanmıştır. Kıbrıs adasının 1570'de fethinden sonra yeni teşkil olunan bu eyalete Sis, Tarsus, İçel ve Anadolu Beylerbeyliği'nden Alâiyye sancağı bağlanmıştır.²⁰ Mühimme kaydındaki bu hüküm h. 979/1571 tarihini taşımakta olduğundan Anadolu Beylerbeyliğinin bu tarihte Alâiyye'nin ayrılması ile onaltı sancağa düştüğü anlaşılmaktadır. H.983/1575 tarihinde tanzim edilen ve Osmanlı İm-

paratorluğu'nun idari taksimatını gösteren bir defterde, Elviye-i Vilâyet-i Anadolu başlığı altında,²¹ Alaiyye ve Kocaeli sancakları dışında onbeş sancak sayılmaktadır. Alaiyye'nin Kıbrıs'a bağlandığını belirtmiştik. Kocaeli sancağı da h. 893/1575 tarihli ruûs defterinde,²² Kaptan Paşa eyaletine bağlı görülmektedir. Bu defterde Biga sancağı, Anadolu eyaletine bağlı görüldüğüne göre, bu sancağın Kaptan Paşa'ya bağlanış tarihi bu defterin tanzim tarihi olan h. 983/1575 tarihinden sonra olmalıdır.

II. Bayezid devrinde yapılan tahrirlere göre, 17 livalık Anadolu vilayetinde, 103'ü zaim ve 7.500'ü sipahi olmak üzere toplam 7.603 timar sahibi vardı ve 5.372 cebelü ile birlikte bu zamanda Anadolu Beylerbeyi'sinin emri altında savaşa iştirak edebilecek asker mevcudu 12.975'i bulmuştur.²³ II. Bayezid devrinde sayıları 5372 olan cebelülerin 1560-1580 tarihlerindeki tahrirlere göre sayıları 10.025'i bulmuştur ki, bu da timar sahiplerinin harbe götürmek mecburiyetinde bulundukları cebelü adedinin büyük ölçüde arttığını göstermektedir.²⁴ 1560-1580 tarihleri arasındaki tahrirlerden sonraki duruma göre, Anadolu Beylerbeyliği'nin 14 sancağında 298'i zeamet ve 7.188'i timar olmak üzere 7.486 kılıç bulunuyordu. Daha önce Anadolu'ya bağlı iken sonra başka yerlere bağlanan Kocaeli, Biga, Alâiyye livalarına ait 40 zeamet ve 488 timarı da topladığımız zaman eski 17 sancaktan meydana gelen Anadolu Beylerbeyliği'ndeki timar sahiplerinin adedi 388'i zeamet ve 7.636'sı timar olmak üzere 7.974'e yükselmiş oluyordu. Kanunî devrinde, 1530 tarihlerinde yapılmış tahrirlere göre 17 sancaklı Anadolu vilâyetinde 160 kaza, 154 nefis-i şehir ve kasaba, 12.527 köy, 1969 cemaat tesbit edilmektedir.²⁶

XVII. yüzyıla gelince h. 1018/1609 tarihinde Ayn-i Ali Efendi Risalesinde, Anadolu eyaleti 14 sancak olarak gösterilmekte ve şu şekilde verilmektedir.²⁷

		(Yıllık hasılat)
		akçe
Liva-i	Kütahya - Paşa Sancağı	1.000.000
Liva-i	Saruhan hass-ı mîr liva	640.000
Liva-i	Aydın	614.000
Liva-i	Hüdavendigâr	618.000
Liva-i	Kastamonu	420.000
Liva-i	Menteşe	550.000
Liva-i	Bolu	300.000
Liva-i	Ankara	264.000
Liva-i	Karahisar-ı sahib	240.000
Liva-i	Teke ili	328.000
Liva-i	Kangırı	258.000
Liva-i	Hamidili	204.000
Liva-i	Sultanönü	250.000
Liva-i	Karesi	300.000

Bunlara ilaveten Ayn-i Ali Efendi defter kethüdâsı, tımar defterdarı zeamet ve dört müselleman beyi ve on ya-ya beyinin listesini vermektedir.²⁸

	Hasılât (Akçe)
Zeamet-i Kethüda	100.916
Defterdar-ı tımar	90.096
Mensuh olan mîr-i müselleman-ı Saruhan ve Aydın ve Hüdavendigâr ve Menteşe ve Biga ve Kocaeli ve Sultan-önü ve Karesi zeameti	50.200
Mîr-i müselleman-ı Kastamonu ve Bolu ve Ankara ve Kangırı zeamet	66.700
Mîr-i müselleman-ı Teke ve Alaiyye	76.000
Zeamet-i mîr-i Piyadegan-ı Kütahya	80.450
Zeamet-i mîr-i Piyadegan-ı Saruhan	70.690
Zeamet-i mîr-i Piyadegan-ı Hüdavendigâr	76.890
Zeamet-i mîr-i Piyadegan-ı Menteşe	80.760
Zeamet-i mîr-i Piyadegan-ı Bolu	71.384
Zeamet-i mîr-i Piyadegan-ı Ankara	76.444
Zeamet-i mîr-i Piyadegan Karahisar	82.660
Zeamet-i mîr-i Piyadegan-ı Hamid	80.274
Zeamet-i mîr-i Piyadegan-ı Sultan-önü	65.004
Zeamet-i mîr-i Piyadegan-ı Karesi	40.500
Zeamet-i mîr-i Piyadegan-ı Biga	40.000
Zeamet-i mîr-i Piyadegan-ı Sığla (Tersane emirleri hassıdır.)	

XVI. yüzyılda 1533-1534 yıllarına doğru 17 sancaklı Anadolu vilayetinin akça olarak yıllık geliri ve bu gelirin hak sahibi muhtelif zümrelere göre oranları şu şekildedir.:

	Senelik gelir
Padişah hasları	26.195.423
Diğer haslarla sipahi tımarları	34.620.736
Bazdar Tımarları	401.788
Müstahfız tımarları	2.138.059
Müsellemlere terkedilen gelir	1.243.316
Piyadelere terkedilen gelir	1.413.964
Canbazlara terkedilen gelir	30.000
Selâtin evkafı	5.399.995
Amme evkafı ve emlak	8.341.679
Yekûn	79.784.960

Bu dökümden de anlaşılacağı gibi eyalette evkaf ve emlakla ayrılan gelir mîriye tahsis edilene göre %17.22 oranındadır, Padişah hasları ise, %32.83'e ulaşmaktadır.

Anadolu eyaletinde 1520-1535 tarihleri arasında yapılmış olan tahrirlere göre, 12.701 köy, 78 kasaba, 76

şehir ve 1969 cemaat vardır. Bu iskan yeri ve teşkilatı içinden 9.182 köy, 49 kasaba, 19 şehir, ve 580 cemaat, bu eyalette mevcut 195 zaimile 7311 eşkinci timarı sahibinin tasarrufunda bulunuyordu. Aynı vilayetteki 37 kal'aya ait 1.618 muhafız timarı sahibinin elinde bulunan iki şehir ile 789 köy bu hesaptan hariçti. Buna karşılık bu eyaletteki padişah haslarında ancak 616 köy, 9 kasaba, 19 şehir, 935 cemaat vardı. Vakıflarda 1.415 köy, 6 şehir, 7 kasaba, 41 cemaat ve mülk sahiplerinin ellerinde de 66 köy mevcuttu.³⁰

Ayn-i Ali Efendiye göre 1609 tarihinde 14 sancaktan meydana gelen Anadolu eyaletinde 195 zeamet, 7166 tımar olmak üzere toplam 7.311 kılıç ve cebelülere ile beraber 17.000 asker etmektedir.³¹ XVIII. yüzyılda ve daha sonraki yüzyıllarda eyalet teşkilatı değiştirilinceye kadar Kütahya Anadolu Beylerbeyliğinin merkezi olarak kalmıştır.

XVII. yüzyılda Ayn-i Ali Efendi'de olduğu gibi, Ş. Turan'ın neşrettiği h. 1041/1631-1632 tarihli defter³² ile Sofyalı Ali Çavuş'un 1064/1653 tarihli risâlesinde³³ Anadolu eyaleti ondört sancaktan meydana geliyordu. Yine XVII. yüzyılda bunların yanında Kâtip Çelebi³⁴, Evliyâ Çelebi³⁵ ve Hezarfen Hüseyin Efendi³⁶ de Anadolu Beylerbeyliği'ni 14 sancak olarak yazarlardı.

Ayn-i Ali Efendi'nin verdiği bilgiye göre, 14 sancaklı Anadolu eyaletinin 195 zeamet ve 7116 tımar ve toplam 7.311 kılıcın livalara göre dağılışı şöyledir.³⁷

	Zeamet	Tımar
Liva-i Kütahya	29	975
Liva-i Aydın	15	674
Liva-i Hüdavendigâr	19	672
Liva-i Kastamonu	32	1005
Liva-i Menteşe (A)	24	570
Liva-i Bolu (A)	2	281
Liva-i Ankara	14	551
Liva-i Karahisar	10	257
Liva-i Teke-ili (A)	15	615
Liva-i Kangırı	7	257
Liva-i Hamid-ili	7	292
Liva-i Sultan-önü	9	585
Liva-i Karasi	7	242
	7	240
Toplam:	195	7166
		195
Genel Toplam:		7311

Yine Ayn-i Ali Efendi'ye göre bir kısım çiftlikler zeamet ve timara çevrilmiştir. Bu değişiklik aşağıda gösterilmektedir.

Zeamet	Timar	Mensuhat
78	87	Kütahya
28	19	Saruhan
35	9	Aydın
42	44	Hüdavendigâr
26	9	Kastamonu
19	19	Menteşe
46	34	Bolu
37	38	Ankara
31	38	Karahisar
37	35	Teke
13	3	Kangırı
56	82	Hamid
16	6	Sultan-önü
6	4	Karasi
35	9	Koca-ili
35	13	Biga
26	9	Sığla
7	7	Alaiyye
574	465	

Topkapı Sarayı Arşivi'nde h.919/1513 tarihli bir defterde her sancağın kazaları yazılmış, kadıları belirtilmiş ve akçe olarak gündelikleri gösterilmiştir. Burada sadece, sancakların merkez kazaları hakkında ve her bir sancağın kaç tane kazadan meydana geldiğini vereceğiz.³⁹

Hüdavendigâr Livası 27 kadılık bölgesinden meydana geliyordu. Bursa kadısı Mevlânâ Şah Çelebi günlüğü 300 akçe.

Karesi Livası 8 kadılık bölgesine taksim edilmiş olup, Balıkesir kadısı Mevlânâ Bali günlüğü 25 akçe.

Saruhan Livası 12 kazadan meydana gelmekte, Manisa kadısı Kurtzâde olup günlüğü 80 akçe.

Kütahya Livası, Anadolu Vilâyetinin merkezi, 10 kadılık bölgesine ayrılmış, Kütahya kadısı Mevlânâ Sarı Yakubzâde günlüğü 90 akçe.

Sultanönü Livası 5 kazaya ayrılmış, Sultanönü kazası kadısı Melânâ Kâsım günlüğü 30 akçe.

Ankara Livası 7 kadılık bölgesinden müteşekkil olup, Ankara kazası kadısı Mevlânâ Abdi günlüğü 130 akçe.

Bolu Livası 16 kadılığa ayrılmış, Bolu kadısı Mevlânâ Necmeddin-zâde günlüğü 55 akçe.

Kocaeli Livası 7 kazaya ayrılmış İznikmud (İzmit) kadısı Mevlânâ Nâsir gündeliği 15 akçe.

Aydın Livası 14 kazadan müteşekkil olup, Tire kazası kadısı günlüğü 40 akçe.

Menteşe Livası 11 kadılık bölgesine ayrılmış olup Beçin kazası kadısı Mevlânâ Abdullah günlüğü 30 akçe.

Teke Livası 6 kazadan meydana gelmekte olup, Antalya kazası kadısı Mevlânâ Abdi'nin günlüğü 100 akçe.

Hamid Livası 12 kadılığa ayrılmış olup, Eğirdir kazası kadısı Mevlânâ Ahmed Paşacık günlüğü 40 akçe.

Karahisar Livası 6 kazadan müteşekkil olup, Karahisar (Afyon) kadısı Mevlânâ Paşa Çelebi günlüğü 50 akçe.

Kangırı Livası 9 kadılığa ayrılmış olup, Kangırı (Çankırı) kadısı Mevlânâ Mehmed Çelebi günlüğü 55 akçe.

Alaiye Livası 3 kazadan müteşekkil olup, Alaiyye (Alanya) kazası kadısı Mevlânâ Muhyüddin günlüğü 50 akçe.

Yukarıda verdiğimiz bilgilere göre, 1513 tarihinde 17 sancaktan meydana gelen Anadolu vilâyetinin toplam kazaları 172 adettir. 1530 tarihlerinde ise 160 kazaya ayrıldığı tesbit edilmektedir.⁴⁰ Bazı kazalar birleştirilmiş tek kadılık haline getirilmiş, bazıları da nahiye olmuştur.

Topkapı Sarayı'ndaki h.934/1528 tarihli Anadolu kadılıklarını ihtiva eden bir cetvelde, Anadolu kadılıklarına mutasarrıf olanlar zamanlarıyla beyan olunur başlığı altında şu bilgiler verilmektedir.⁴¹

1513 tarihinde kadıların aldıkları günlük akçe miktarı ile 1528 tarihinde aldıkları günlük akçe miktarlarını karşılaştırdığımızda genellikle bir artış görülmektedir. Yukarıda verdiğimiz listede, 1528 tarihinde İznikmud (İzmit) maa Kandıra kadısının 12 yıl, Bursa ve Kütahya kadılarının 5 yıl, Antalya ve Eğirdir kadılarının 4 yıldan beri bulundukları yerde kadılık yaptıkları görülmektedir. İ. H. Uzunçarşılı bazı kaynaklara dayanarak XVI. yüzyıl ortalarında kaza kadılarının müddetlerinin 2 yıldan fazla ve 3 yıl, XVII. yüzyıl sonlarıyla XVIII. yüzyıl başlarında bu müddetin yirmi ay olduğunu belirtmektedir.⁴²

1566'dan itibaren 1833 senesine kadar Kütahya, Anadolu eyaletinin merkezi olarak kalmıştır.⁴³ Bir aralık 1825 senesinde çok küçülmüş merkez Kütahya olmak üzere Afyonkarahisar, Sultanönü, ve Ankara'dan ibaret küçük bir idarî birim haline gelmiştir. Hatta kısa bir süre Afyonkarahisar da hariç bırakılmıştır. Bu sırada merkezi Kütahya olan daha önce Anadolu eyaletine bağlı bulunan Koçaeli, Hüdavendigâr, Karasi, Menteşe sancakları, Serasker Hüseyin Paşa'ya; Bolu, Viranşehir, Kastamonu, Çankırı sancakları Rauf Paşa'ya; Hamid, İzmir, Aydın, Saruhan, Teke, Muğla, Hüseyin Paşa'ya verilmiştir.⁴⁴ 1853 senesinde, 1839'da feriklik makamı Kütahya'da olmak üzere Tayyar Paşa'ya verilerek,

Livası	Kazası	Kadısı	Zamanı	Günlüğü
Hüdavendigâr	Bursa	Mevlânâ Davud	5 yıl 1 ay	300 akçe
Karesi	Balıkesir	Mevlânâ Deniz	2 yıl 9 ay	40 akçe
Biga	Biga	Mevlânâ Muhyüddin	10 ay	25 akçe
Saruhan	Magnisa	Mevlânâ Ebu'l-Fazl	2 yıl 9 ay	130 akçe
Kütahya	Kütahya	Mevlânâ Mehmet Şah	5 yıl	150 akçe
Sultanönü	Sultanönü	Mevlânâ İsa	3 yıl 1 ay	30 akçe
Ankara	Ankara	Mevlânâ Abdullah	1 yıl 2 ay	150 akçe
Bolu	Bolu	Mevlânâ Bedrüddin	1,5 ay	60 akçe
Kocaeli	İznikmud maa Kandıra	Mevlânâ Muhyüddin	12 yıl	50 akçe
Kastamonu	Kastamonu	Mevlânâ Yahya	2 yıl 9 ay	60 akçe
Aydın	Tire maa Güzelhisar	Mevlânâ Abdülgani	2 yıl 7 ay	200 akçe
Menteşe	Beçin	Mevlânâ Muhyüddin	8 ay	100 akçe
Teke	Antalya	Mevlânâ Muslihüddin	4 yıl 5 ay	100 akçe
Hamid	Eğridir	Mevlânâ Muhyüddin	4,5 yıl	50 akçe
Karahisar	Karahisar (Afyon)	Mevlânâ Muhyüddin	1 yıl 1 ay	—
Kangırı	Kangırı (Çankırı)	Mevlânâ Muhyüddin	4,5 ay	60 akçe
Alaiye	Alaiye (Alanya)	Mevlânâ Davud	1 yıl 3 ay	60 akçe

Eskişehir, Afyonkarahisar birleştirildi ve diğer sancaklar miralaylar tarafından idare edildi.⁴⁵ 1841'de Kocaeli, Bolu, Eskişehir, Karasi, Karahisar-ı sahip sancaklarıyla beraber Hüdavendigâr vilâyeti teşkil edilmiş ve merkezi Kütahya olmuştur.⁴⁶ 1864'te Hüdavendigâr vilâyetinin merkezi Bursa'ya nakil edilmiş ve Hüdavendigâr livası, Karasi, Kocaeli, Karahisar, Kütahya'dan meydana gel-

miştir.⁴⁷ XIX. yüzyılın başlarında Kütahya sancağı, merkez kazası ile Eskişehir, Uşak Simav ve Gediz kazalarının meydana geliyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce özel bir önem kazanan Eskişehir müstakil mutasarrıflık haline gelmişti. Kütahya da 1915 yılında müstakil sancak haline gelmiştir. Daha önceki yüzyıllarda Kütahya'ya bağlı kaza olan Denizli ve Uşak, bugün birer ildir.

- Neshri, *Gibannunâ*, I, nşr. Taeshner, Leipzig 1951, s. 86
- H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar* I, Ankara 1954, s. 77
- Tursun Bey, *Târih-i Ebu'l-Feth*, nşr. M. Arif, T. OEM ilavesi, İstanbul, 1914-1916, c.V-VI, s. 35
- Ali, *Künbül'l-Abbâr*, İstanbul 1277, c. III, s. 250
- Hoca Saadeddin, *Tacü't-Tevarih, Tab'âne-i Amire* 1279, c.I, s. 416
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), K K (Kâmil Kepeci), Ruûs, nu. 209, s.29, Ş. Turan, *Kanımı'nın oğlu Şebzade Bayezid Va'kası*, Ankara 1961, s. 51; Selaniki, *Târih-ii Selaniki*, Freiburg, 1970, s. 54.
- BOA, MD (*Maliye Defterleri tasnifi*), nu. 152, vr. 3b-166 b,
- İstanbul Üniversitesi Ktp. Türkçe Yazmalar nu. 5997, vr. 11 b.
- BOA, Tapu 438, Bir de tıpkı basımı mevcuttur
- BOA, Tapu 166. Bir de tıpkı basımı mevcuttur
- BOA, Tapu 166, s. 197
- TSMA (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi), nu. D. 5246.
- Bu defteri, . Göyünç, Diyarbakir Beylerbeyiliği'nin ilk idari taksimatı adlı makalesinde kullanmıştır (*Tarih Dergisi*, sayı 23, İstanbul 1969, s. 23-24.
- TSMA, nu. 9772; I F M (*İktisat Fakültesi Mecmuası*), İstanbul 1955, c. XV, Ekim 1953- Temmuz 1954, nu. 1-4, s. 304.
- TSMA, nu. D. 10057; M. Çetin Varlık, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Teşkilatında Kütahya", *Marmara Ü. Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 2, İstanbul 1987, s. 210-211; Bunlara benzer bir diğer defter için bk. T S M A, nu. D. 8303.
- BOA, Tapu 438, s. 15-759.
- BOA, Tapu 166, s. 1-613.
- M. Ç. Varlık, XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Teşkilatında Kütahya, s. 214.
- Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-Mem'lik ve Derocâtü'l-Mesâlik*, İstanbul Üniversitesi Ktp. Türkçe Yazmalar, nu. 5997, vr.11 b- 12 a.
- BOA, Mühimme, nu. 12, hüküm 811, s. 413.
- BOA, K K, Ruûs, nu. 262, s. 15; Diğer eyaletler için bk. İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, 1550-1650 arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi, İstanbul 1978.
- BOA, K K-, Ruûs, nu. 262, s.15
- BOA, M D, nu. 152; Ö. L. Barkan, Timar, İA, c.811/2, s. 289.
- Ö. L. Barkan, "Timar", İA, c.XII/2, s.289.
- Ö. L. Barkan, "Timar", İA, c.XII/2, s.289.
- BOA, Tapu 438 ve 166.
- Ayn-i Ali Efendi, *Kavânün-i Al-i Osman der bulasa-i mezâmîn-i defter-i divân*, İstanbul 1280, s. 13-14.
- Ayn-i Ali Efendi, s. 13-14.
- M. Ç., "Varlık, Anadolu Eyaleti", TDV, İA, c. III, s. 144.
- Ö. L. Barkan, "Timar", İA, c.XII/2, s. 288.
- Ayn-i Ali Efendi, s. 43.
- Ş. Turan, XVIII yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı, *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılı* Erzurum, Ankara Üniversitesi Basımevi 1963, s. 214.

- 33 M. Ç. Varlık, *XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Teşkilâtında Kütüphane*, s. 260.
34 *Cihan-nimâ*, İstanbul 1145, s. 631.
35 *Seyahatnâme*, İstanbul 1935, c. IX, s. 17
36 *Telhîsü'l-Beyân fî Kavâin-i Al-i Osman*, nr.62 a. (BOA'ndeki fotokopisi)
37 Ayn-i Ali Efendi, s. 44-45.
38 Ayn-i Ali Efendi, s. 46-47.
39 TSMA, nu D. 929
40 BOA, Tapu 438 ve 166
41 TSMA, nu, D. 5335.
42 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1965, s. 94, not 2.
43 İ. H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şebri*, İstanbul 1932, s. 103.
44 Lütfî, *Târîh-i Lütfî*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1290, c.I, s. 207.
45 *Kütahya Şebri*, 103
46 T. Gökbilgin, "Kütahya", *İ A*, c. VI, s. 1123.
47 H. İncalık, "Bursa", *E 12*, c.I, s. 1334; aynı yazar, Bursa, *TDV, İA*, c. VI, s. 449.

TANZİMAT'TAN ÖNCE OSMANLI DEVLETİNDE BELEDİYE HİZMETLERİ

DOÇ. DR. İLHAN YERLİKAYA
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun yediyüzüncü yılını kutladığımız şu günlerde mahalli idareler konusunda reform niteliğinde yeni düzenlemele- re gidilmeye çalışıldığı hepimizin malumudur. Biz bu çalışmamızda Tanzimat'tan önce Osmanlı Devleti'nde belediye hizmetlerinin ne şekilde ve kimler tarafından yürütüldüğünü araştırmaya çalıştık. Bu çalışmamızda mahalli idareler ve belediye kavramlarının Batı'da ne şekilde anlaşıldığını inceledik. Osmanlı'da belediye hizmetlerini anlatırken orjinal Osmanlı arşiv belgelerinden örnekler vererek konunun daha iyi anlaşılmasına gayret ettik.

Osmanlı'da belediye hizmetleri konusuna geçmeden önce mahalli idareler ve belediye ne demektir? Önce bu soruya cevap verelim.

Mahalli idareler, devlet sınırları içinde yerleşmiş, irili ufaklı insan topluluklarının (köy, kasaba, kent vb.) ortak ve yerel nitelikteki ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla belli bir hukuk düzeni içinde oluşturulmuş anayasal kuruluşlardır. Dolayısıyla mahalli idareler hem hukukî hem de siyasî yönü olan müesseselerdir.

Devlet siyasal bir organizasyondur. Amacı millî sınırlar içinde yaşayan insanların ortak nitelikteki ihtiyaçlarını karşılamaktır. Bu amaçla devletler tüm ülkeyi kapsayan bir "merkezî idare örgütü" kurmuşlardır. Devletin egemen olduğu bu millî sınırlar içinde küçük çapta muhtelif yerleşim birimleri vardır. Bu yerleşim merkezlerinin de kendi mahalli sınırları içinde yaşayanlar için önem taşıyan, bazı hizmetlere ihtiyaçları vardır. İtfaiye, park, mezbahane, kent içi ulaşım, çöplerin toplanması, bölge planlaması, şehir planı vb. mahalli idareler işte bunun için varolmuş kurumlardır.¹

Yukarıda saydığımız bu mahalli hizmetleri merkezî idare üzerine aldığı gibi, kimi zaman da mahalli birimler oluşturulmuştur. Belediye adı verilen bu mahalli birimler bahsedilen hizmetleri ifa etmişlerdir.

Bu hizmetlerin yerine getirilişi muhtelif devletlerde farklı şekilde olmuştur. Bu gayet normal bir şeydir. Örneğin; ABD'nin başkanlık sistemini esas alan federal bir yapıya sahip olmasına karşın Fransa üniter bir devlettir. Ayrıca Fransa geleneksel yapısı itibarıyla da merkeziyetçi bir devlettir. Fakat 1980 sonrasında merkeziyetçiliği terkedip yönetimde adem-i merkeziyet uygulamasına geçmiştir. Oysa İngiltere siyasal ve idari düzeni yönünden Fransa gibi demokrasiye dayalı üniter bir devlet olduğu halde geleneksel olarak adem-i merkeziyetçidir.

Burada Osmanlı Devleti'nde belediye hizmetleri konusuna girmeden önce ABD'de mahallî idarelere değinmek istiyoruz:

Bugün ABD'de 5 çeşit mahallî idare türü vardır. Bunlar şu şekilde isimlendirilmektedir. 1- Counties 2- Municipalities 3- Townships 4- School districts 5- Special districts.² Bunların idari yapılarını burada ayrı ayrı anlatmayacağız. Fakat şunu belirtelim ki bu idareler yöreye göre farklı özellikler arz ettiği gibi bazılarının yargı yetkisi de vardı. Bu durum Osmanlı Devleti'nde de mevcuttur.

İngiltere'de de üç çeşit mahalli idare türü vardır. Bunların bazılarında yargı, yürütme ve yasama yetkileri mevcuttur.³

Osmanlı döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşamış şehremaneti ve belediyeçilik konusunda de-

gerli araştırma ve eserleri bulunan Osman Nuri Ergin, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kuruluş yıllarında İngiltere ve Almanya'daki belediye reislerinin hakimler sınıfından geldiğini ve yargı yetkisinin de olduğunu söyleyerek Tanzimat'tan önceki belediye hizmetlerinin ifa tarzının (yani kadılık sisteminin) modern belediye anlayışına daha uygun olduğunu söylemiştir.⁴ Bu konudaki görüşleri şöyledir:

"Halbuki Kadıların vazâif-i belediyeye müdahaleleri Tanzimat'tan sonra ref edileceğine takviye olursa ve mehakim-i nizamiye tensik ve küşad edileceğine mehim-i şer'îye asrın ihtiyaçlarına göre ıslah ve teşvik edilmiş bulursa idi şimdi Türkiye belediyeleri de İakk-ı kaza ve tenfiz-i icraat i'la-yı haysiyet ve bilhassa sürat-i muameleler hususunda emsali hükûmat-ı belediyeleri derecesinde ve hiç şüphesiz onların fevkinde bulunurdu. Belediyelerimizin bilhassa zabıta-i belediye ve binnetice tatbik-i icraat hususundaki aczi ma'lum olduğundan elyevm bu günkü usul ile Tanzimattan evvelki usulümüzün mukayyesine bile cesaret edilemez ve bila tereddüt eski usul şimdikine tercih edilir."⁵

Geçekten günümüzdeki birçok devlette de mahalli idarelere ve belediyelere yargı yetkisi ve daha fazla özerklik verilmeye başlanmıştır. Hatta Türkiye'de bile bazı büyükşehir belediye başkanları yargı yetkisi daha fazla özerklik istemektedirler.

Bu ön bilgiden sonra şimdi Osmanlı Devleti'nde belediyecilik konusuna geçelim.

1- KADILIK MÜESSESESİ VE KADILARIN İFA ETTİĞİ BELEDİYE İŞLERİ

Osmanlı Devleti'nde bugünkü anlamda belediyelerin kurulması arzusu ve şehir hizmetlerinin bu müesseseye bırakılması eğilimi ancak Tanzimat'ı izleyen yıllarda yoğunluk kazanmış ve Kırım Savaşı'nın ortaya çıkardığı bazı durumların da etkisi ile 1854-55 tarihlerinde olmuştur.

Şüphesiz bundan önceki dönemde de Osmanlı'da belediye hizmetleri aksatılmadan yürütülmekteydi. Osmanlı'da bu hizmetlerin yürütülmesi nev-i şahsına münhasır bir şekilde muhtelif birimler vasıtasıyla icra edilmekteydi. Fakat klasik şehir idaresinin, Osmanlı şehir idaresine etkisi de inkar edilemez.

Klasik İslam çağında şehir idaresi, alt yapı hizmetlerinin ve tesislerinin kurulması bakımından parlak örnekler göstermiştir. Ancak bu yönetim geç Ortaçağ Avrupası'ndaki gibi bir belediye ve seçimli bir meclis örneğine dayanmadığı için klasik İslam ve Osmanlı idaresini böyle bir mahalli idare kalıbı içinde düşünmemek gerekir.

Osmanlı şehrinin yönetimi ve yargı görevi ilmiye sınıfından olan kadılara bırakılmıştır.⁶ Kadı sadece şehrin değil civarındaki köy ve nahiyelerin de mülkî amiri ve yargıcı idi ve buna "kaza dairesi" denirdi. Merkez bürokrasisinin üyesi olan kadı belirli bir süre⁷ için tayin edildiği bu bölgede yargının, kolluk işlerinin, mali görevlerin ve şehir yönetiminin sorumlusu idi. Klasik Osmanlı döneminde şehir yönetiminde beledi, mülkî ve adlî görev aynı elde toplanmıştı. Kadı, güvenlik amiri ve vakıfların deneticisiydi.⁸ Kadının bu görevleri yerine getirmesi için kendisine yardımcı olan bazı görevliler, kurumlar ve gruplar vardı. Bunlar İhtisab Ağası, Subaşı, Kadı nâibi, Böcekbaşı, Çöplük subaşı, Tulumbacıbaşı, Mimarbaşı vs. kimselerdir.⁹ Bunları ileride teferruatlı bir şekilde anlatacağız. Şimdi kadıların belediye işleriyle ilgisini anlatalım.

Kadıların belediye işlerine müdahalesi esnaf ve âşar meselesi dolayısıyladır.

İslam teşkilatında belediye vazifelerinin kadılar tarafından ifa edildiğine bugünkü İspanyol Belediye Teşkilatı da şahittir. İspanya'da komünün başkanına alkad=alcade denilmektedir ki bu el-kadı kelimesinin tamamen aynıdır ve Endülüs Emevi İslam Devleti döneminden kalma bir tabirdir. Lorus'un 19. asır diksiyonerinde Komün maddesinde İspanya Belediye Teşkilatı'ndan bahsedilirken "Kesirü'l-a'za (çok azalı) bir belediye meclisinin muavenetiyle her sene yeniden seçilen alkad, Zabıta-i Adliye ve Maliye'yi velhasıl komünün bütün hususatını tedvir ederdi" fıkrası İslam belediye teşkilatının İspanya'daki tesirlerini gösterir.¹⁰

Osmanlı Devleti'nde kadılar dereceleri itibarıyla önce iki gruba ayrılırdı:

A- "Mevleviyet" Denilen Büyük Kadılıklar

Bu kadılıklar kendi aralarında yukarıdan aşağıya şu sınıflara ayrılır.

-Rumeli Kazaskerliği Mevleviyeti

-Anadolu Kazaskerliği Mevleviyeti: Bunlar en yüksek mevleviyet derecesidir. Bundan sonrakiler de şöyle sıralanabilir.

- 1- İstanbul Kadılığı
- 2- Harameyn Mevleviyeti
- 3- Bilâd-ı Hamse Mevleviyeti
- 4- Mahreç Mevleviyeti
- 5- Devriye Mevleviyeti
- 6- Pâye-i Mücerrede sahipleri

Osmanlı'daki diğer grup kadılıkları ise şunlardır:

B- Kaza Kadılıkları

Bunlardan Rumeli kaza kadılıkları dokuz, Anadolu kaza kadılıkları ise on sınıftır.¹¹

Kaza kadılıklarının da diğer kadılar gibi beledî ve idari görevleri vardı. Kaza kadıları askerî olmayan şer'î ve hukukî hususlardan sorumluydu. Bunlar ayrıca kazanın iâşesinin temini ve hükümet tarafından merkezden istenilen şeylerin temin ve tedariki ile de vazifelidiler.¹²

Osmanlı Devleti'nde köyler ve nahiyeler dışındaki idari birimlerde kadılar mevcuttu. Köyler ve nahiyeler yargı merkezî sayılmıyordu.¹³

Osmanlı Devleti'nde kadıların belediye veya mahkeme gibi müesseseleşmeyi temsil eden belli bir makamları yoktu. Hangi eve yerleşirlerse, orası mahkeme veya kadılık dairesi sayılırdı. Hatta başşehir İstanbul'da bile belli bir kadılık dairesi olmadığı, ancak II. Mahmut döneminde İstanbul Kadısı'nın Bâb-ı Meşihat'ın bir bölümüne yerleştirildiği ve devamlı dairesinin burası olduğu bilinmektedir.¹⁴

Kadı, merkezî hükümet tarafından tayin edilip, şer'î ve örfî kaidelere göre şehrin idaresini ve mahkeme-yi yürüttüğünden onun ve yardımcı personelinin mahalli halk tarafından seçilip denetlenmesi veya idareye halk temsilcilerinin bugünkü belediyelerde olduğu gibi seçilme gelip katılmaları söz konusu değildi. Ancak fiyat tespiti, narh koruması gibi ekonomik işlerde kolluk görevinin yerine getirilmesinde, mali işlemlerin yürütülmesinde, vergi konması ve toplanmasında kadı halkın ve esnafın temsilcisi sayılan kimselere başvurduğu takdirde bunlar yardımcı olurlardı. Esnaf loncalarının temsilcileri

olan esnaf kethüdalarının şehir ileri gelenlerinin, gayrimüslim ruhanî reislerin varlığına rağmen bu gibi kimselerin şehir yönetimine katılmak için devamlı kurullar halinde toplanıp çalıştıkları söylenemez.¹⁵

Osmanlı Devleti kadılık müessesesine çok önem vermiştir. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in ilk atadığı memur "kadı" ile "subaşı" ve ilk tarh ettiği verginin de "bâc-ı bazar" denilen ve belediyeyi ilgilendiren pazar vergisi olduğunu unutmamak gerekir.¹⁶ Ondan sonra gelen padişahların da fethettikleri yerlerde yaptıkları ilk iş kadı ve subaşı gibi beledî memurlar atamak ve beledî vergiler koymak idi.¹⁷

Şehir idaresinde Osmanlının kuruluşundan beri önemli bir yeri olan kadılar, bu görevlerini 1242 (1826) tarihine kadar devam ettirdiler. Bu tarihte İhtisab Nezareti namıyla geniş selâhiyetlerle donatılmış bir nezaret kuruldu. Bundan sonra kadılar nüfûz ve yetkilerini yavaş yavaş kaybetmeye başladılar. Tanzimat'la birlikte nezaretler teşkili ve Mahâkim-i Nizâmiye teşkilini takiben ise vazifeleri boşanma ve nikah işleri ve miras taksimiyle sınırlı kalmıştır.¹⁸

Kadıların belediye hizmetleri olarak sayabileceğimiz en önemli görevlerinden birisi çarşı ve pazarlar ile esnafı denetim altında tutmalarıdır.¹⁹ Bu iş İhtisab Ağası, Ayaknâibi ve Subaşılar aracılığı ile yürütülmekteydi.

Kadılar çarşı ve pazarların denetimini merkezî idareden aldıkları yetkiye ve emirlere göre yapmakta idiler. Taşrada bulunan kadılar belediye hizmetlerinin görülmesinde daha bağımsız kararlar alabiliyordu. Fakat İstanbul kadıları merkezî idareye daha fazla bağlı idi. Belediye işlerinde veziriazam ve padişahın da büyük etkinliği görülmekteydi.

Kadıların çarşı, pazar ve esnaf denetimi ile ilgili H. 10. asır ve M. 1570-1590 yıllarına ait birçok belge mevcuttur. Bunlardan öğrendiğimize göre İstanbul kadısı, İstanbul'daki dülgere ve taşı ücretlerini, kayık ücretlerini, koyun ve sığır ücretlerini, ekmek ücretlerini, getiri narhı ve dükkân narhını, meyve ücretlerini, gümrük rüşumlarını, odun fiyatlarını, deri ve çuha ücretlerini tespit ve kontrol ederdi. Bu malların piyasada en ucuz ve bol miktarda bulunması için gerekli önlemleri alırdı.²⁰

Mühimme defterlerinden esnafın denetimi ve esnaf sorumlularının uyarılması için kadılara birçok hüküm

gönderildiğini öğrenmekteyiz.²¹ Ayrıca şer'îye sicillerinde de kadıların bu nevi beledî hizmetler gördüğüne dâir birçok vesika vardır. Kadılar bazen aldığı karar veya atamalarda şehir âyan ve ileri gelenlerinin görüşüne de başvururdu. 15 Şubat 1484 tarihli şu şer'îye sicili kaydı buna güzel bir örnektir:

“Şehir âyan ve ileri gelenlerin tümünün oyu ile Bursa mizanı üzerine, Sultan'ın emriyle, üç delîl; Hoca Bahaeddin, Hacı Hızır Lala Hüseyin atandılar.”²²

Kadı bir bakıma hükümetin esnaf nezdindeki temsilcisidir. Esnafı denetlemenin yanında, İstanbul'a gelen malları esnafa paylaştırmakta, fiyatlarını tespit etmekte, hile ve hurdayı cezalandırmaktadır. Kadı aynı zamanda hükümet emirlerini esnafa aktarma, mamül ürünlerin veya yiyecek maddelerinin satış fiyatını tespit etme gibi konularda esnafla birlikte kararlar almaktadır. Velhasıl kadı esnafa ilişkin bütün problemlerle yakından ilgilenmekte ve çözüm yolları aramaktadır.²³

Merkezî hükümet bazı bölgelerdeki kadılara o bölge esnafının korunması için ferman ve emirler gönderebiliyordu.

Topkapı Müzesi'ndeki, I. Mahmut, III. Mustafa, I. Abdülhamit, ve III. Selim'in Filibe ve Pazarcık kadılarına gönderdikleri fermanlarda: “Darüssa'ade Ağası merhum Beşir Ağa evkafı musakkafatından Filibe ve Pazarcık'taki basmacı esnafına müdahalenin men'i ve bu esnaktan vakfın senelik icarlarının tahsili, başka yerlerde açılan basmahanelerin kapatılmasına dair” emirler mevcuttur.²⁴

Kadıların bölgelerinde evlendirme ve boşanma işlemleriyle ilgilendiklerini daha önce söylemiştik. Burada şunu da hemen belirtelim ki kadılar; fahişelik eden ve münasebetsizlik eden fahişelerin cezalandırılmaları, onların bu işten men edilmeleri, şehir dışına çıkarılmaları gibi işlerle de uğraşmakta idiler.²⁵

Kadılar; gayr-i müslimler, iskan yerleri, bunların inşa ettirdikleri kiliseler, mezarlar ve gayr-i müslimler nezdinde bulunan esir ve cariyelerin denetimi ile de ilgiliniyorlardı.²⁶

İzmir kadısına gönderilen bir ferman dan öğrendiğimize göre kadılar, “Hile ve ikna yoluyla Rum kızlarıyla Frenklerin evlendirilmesine mani olmak gibi gayr-i müslimlerin izdivac işleriyle de meşgul olmakta idiler.”²⁷

Ayrıca merkezî hükümetten belediye hizmetleri hususunda aldıkları emirleri uygulamada bazı yardımcıları edinmişlerdi. Bu yardımcıları eliyle belediye hizmetlerini görmekte idiler.

Bunun yanı sıra bazı vakıflar da, bugünkü belediye hizmetlerinden bazılarının görülmesi için tesis edilmiş ve bu alanda ihtisaslaşmışlardır. Bu vakıflar devlet eliyle tesis edilmiş vakıflar olduğu gibi özel kişiler tarafından kurulmuş vakıflar da olabiliyordu.

Burada şunu hemen belirtelim ki bugün ABD ve Batı ülkelerinde de modern belediyeler, belediye hizmetlerini görmekte yetersiz kaldıklarından Osmanlı'da olduğu gibi çeşitli vakıflar, dernekler vs. özel birimler şeklinde faaliyet göstermektedirler (Doğayı koruma vakfı, hayvanları koruma derneği, tarihi eserleri koruma vakfı vb.). Şimdi kadıların riyasetinde belediye hizmetlerine yardımcı olan bu görevliler ve teşekküller hakkında bilgi verelim.

A- SUBAŞILAR VE GÖREVLERİ

Subaşılık memuriyeti kadılık gibi önemli bir görevdir. Osman Gazi ve Fatih'in kadıyla birlikte vazifelendirdiği ilk görevlilerden biri olduğunu yukarıda zikretmiştik. Subaşı bugünkü anlamda zabıta ve daha ziyade belediye memurlarının gördükleri işleri gören ve kaza denilen kasabaların idaresi başında bulunan memurun adıdır.²⁸

Ayrıca acemi ocaklarındaki küçük rütbeli zâbitlere ve kapıkulu süvarileri arasında sefer zamanları inzibat işleri için ve sulh zamanlarında vergi tahsili maksadıyla seçilen kimselere de subaşı denirdi.²⁹

Fakat Osmanlı kanunnamelerindeki açıklamalardan “subaşı”lığın muhtelif memuriyetlerin ünvanı olduğu da anlaşılmaktadır. Bilhassa Fatih kanunnamesindeki açıklık buna şüphe bırakmamaktadır. M. Zeki Pakalın'a göre: “Subaşılık biri mîrî, diğeri tımar subaşılıkları olmak üzere iki kısımdır. Miri subaşılar şehirlerde ihtisab vazifesiyle mükellef olan subaşılarıdır. Bunların vazifesi gündüzleri kol gezerek çarşı, pazar ve mahalle aralarının temizliğini temin etmek, kaldırımları tamir ettirmek, yıkılma tehlikesine maruz evleri yaptırılması için “Mimarbaşı”ya haber vermek, geceleri “Asesbaşı” ile kol gezerek uygunsuz takımının teftiş ve araştırılması ile meşgul ol-

mak gibi zabıta ve belediye a ait işlerdi. Subaşılar kadılarının emri altında bulunurlar, hem belediye hem zabıta işlerine bakarlardı. Bunların elinde kırbaç ve kamçı bulunurdu ve şüphelendikleri kimsenin ellerini kollarını bağlamaya ve kadı nâibiyle bazı evleri basıp aramaya yetkili idiler.”³⁰ Bu husus Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde de zikredilmektedir. İleride asesbaşını anlatırken bu konuya tekrar değineceğiz.

Tımar subaşılıkları ise sipahilik ile sancak beyliği arasında bir vazife idi. Bunlar eyalet ve sancak merkezlerine bağlı küçük şehir ve kasabaların idare âmirliğini yaparlardı. Bunlara dirlik olarak tımar verilir. Bunlar diğer tımar sahipleri gibi tımarlarına tasarruf ederler, sipahi ve zâimler gibi harbe katıldıktan başka cebelü de götürürlerdi. Bu arada başında bulundukları kasabaların ihtisab (belediye) işlerini de görürlerdi. Kadılar gibi bunlara da merkezden hüküm gönderilir³¹ ve merkezden Divân-ı Humâyûnca atanırlardı. Köy subaşıları ise sancak beyleri tarafından atanırdı.³²

Subaşı kentin asayişini gün boyu sağlamaya çalışırken muhtesib ile işbirliği yapardı. Subaşı zanaatkâr veya tüccarlara ilişkin hükümlere uyulup uyulmadığına baktığı gibi sarhoşları, şehire ve şehir halkına zarar veren serserileri de yakalayarak cezalandırmakta idi. Kavg edenler sarhoş olanlar veya başka kabahat işleyenler sert bir şekilde cezalandırılırlar, en az kabahatli olanların kışlarına vurulurdu. Kabahati büyük olanlar ise falakaya yatırılır ve üçyüz değneğe kadar cezaya çarptırılırdı. Zorunlu tüketim maddelerinin tartılmasında ve imalinde hile yapanlar ise halka teşhir edilerek cezalandırılırdı. Bütün bunlar onlara verilen para cezalarından ayrı olarak da yapılmaktaydı. Bu cins cezalardan elde edilen gelirin bir bölümü subaşına kalmakta idi.³³

Fatih Sultan Mehmet dönemine ait fermanlardan anladığımıza göre subaşılar bazı arazi ve mülk ve temlik işlerini de yapıyorlardı. Subaşıların tezkiresi doğrultusunda padişah tarafından temliknâme verilmekte idi.³⁴

B)- ASESBAŞI VE GÖREVLERİ

Asesbaşı da subaşı gibi sivil halkın asayiş işiyle meşgul oluyordu. Aralarındaki fark, asesbaşı kentin gece boyunca komutanı, subaşı ise gündüz asayişini sağlamaktan sorumludur. Yani asesbaşı bir nevi gece bekçisi

idi.³⁵ Asesbaşı yeniçeri ocağına mensup olup bölükbaşı derecesinde idi. İstanbul’daki Tomruklar ve Babacafer Zindanı da asesbaşının sorumluluğu altında idi. Ayrıca ocaktan biri ölüm cezasına çarptırılırsa infazını asesbaşı yapardı.³⁶

Evliya Çelebi İstanbul’un fethinden sonra yönetici olarak atanan kimseler arasında dokuzuncu yönetici olarak asesbaşını zikretmektedir. Onuncu olarak da subaşını sayar ve son ikisinin elinde kırbaç ve kamçıların olduğunu, fakat falaka ve değneklerinin olmadığını söyler. Yine bu iki görevlinin şüpheli kimseleri bağlamaya ve mahkeme nâibi ile bazı evleri basmaya yetkili olduklarını ve idam yetkileri bulunduğunu, fakat idam yetkisinin şer’i izin ile olduğunu söylemektedir.³⁷

Asesbaşı, yeniçeri ocağını teşkil eden ortarlardan yirmi sekizinci ortanın çorbacısının adıydı. Bugünkü anlamı ile polis müdürlüğü görevi de vardı. Fakat yukarıda bahsettiğimiz gibi görevi daha çok gece idi. Asesbaşı yanındaki zabitleriyle birlikte cuma günleri sadrazamın gideceği cami yolu üzerinde tertibat almaya da memurdu.³⁸

Asesbaşının kıyafeti ise başında yeşil çuhadan çatal kalafat, arkasında zağra yakalı ve yeşil kaplı divan kürkü, bacağına ak çakşır, ayağında ise sarı yemeniden ibaretti.³⁹

Asesbaşı İstanbul’da sadrazamın esnafı denetlemek için kol’a çıktığında diğer görevliler ile birlikte sadrazamın yanında yer alırdı.⁴⁰

Günümüzde kullanılan külhanbeyi lakabının asesbaşılıkla alakalı bir yanı vardır. Şöyle ki: Gece işsiz güçsüz zaruret olmadan ve eli fenersiz sokakta dolaşanları yakalamak asesbaşının vazifesi idi. Asesbaşı bu gibi kişileri yakaladığında genellikle hamamda çalıştırırdı. Hamam işletmecisine teslim edilen kişiye sabaha kadar külhana odun taşıtırılırdı. Bu iş üst ve başın kirlenmesine yol açtığından serbest bırakıldıklarında elbiselerine bulaşmış toz topraktan, tutuldukları hemen anlaşılmaktaydı. Bu kimselere kelime anlamı “fırın efendisi” olan, ama aslında it, kopuk, serseri anlamına gelen külhanbeyi lakâbı takılmıştı. Evliya Çelebi’nin anlattığına göre asesbaşılar çok şedid ve yakaladıkları kimseleri ağır cezalara çarptıran kişilerdi. Her mahallede asesbaşına bağlı olan bekçiler vardı. XVII. yüzyıl sonuna ait bir emirname bu

bekçilerin çoğunlukla yaşlı veya yeteneksiz olduklarını ve buna bağlı olarak insanların, evlerin veya dükkanlarının güvenliğini sağlayamadığını zikretmekte ve öte yandan esnaf yöneticilerinin her bir esnaf kolu başına iki bekçi belirlemesini, bunların geceleri gerekli yerlerde fener yakıp, sabaha kadar dolaşmalarını istemektedir. Öte yandan geceleri fenerli veya fenersiz bir kimse dolaşırsa, cezaya uğrayacağını hüküm altına almaktadır.⁴¹

Subaşılık müessesesinin, İstanbul dışında muhtelif yerleşim birimlerinde olduğu gibi, asesbaşılık müessesesi de İstanbul dışındaki vilayetlerde mevcut idi. Hatta bu konuda kanunnameler bile vardı. Örneğin 1530 tarihli Bosna Kanunnamesi'nin "Kânun-ı ser-asesân" başlığı altındaki bölümde şunlar yazmaktadır. "Ve aseslik dahi, her ayda herbir dükkandan birer akçe ve gece ile çarşıda tutulan kimsenin cerimesinin nısfın subaşı ve nısfı aharın dahi ases alır" demektedir.⁴² Buradan da anlaşılacağı üzere dükkanlardan alınan ayda bir akçelik âidat ile suçlulardan alınan cezaların yarısını subaşı yarısını da asesbaşı almaktadır.

C)- BÖCEKBAŞI VE GÖREVLİLERİ

Yukarıda sivil halkın asayışı ile meşgul olan subaşı ve asesbaşını anlattık. Osmanlı şehrinde bu iki mahalli zabıta görevlisinden başka asayıştan sorumlu bir başka zabıta amiri vardır ki o da böcekbaşısıdır. Böcekbaşı bir nevi bölgesel gizli servis ajanı idi. Hırsızların aranması ve yakalanması için erkek ve kadınlardan müteşekkil uzmanlaşmış yardımcı ajanları vardı. Fakat asıl gizli istihbarat işleriyle "salma çuhadar" denen memurlar uğraşırdı. Bu sivil polislerin çoğu pişmanlık getirmiş olan eski suçlu ve hırsızların arasından devşirilmektedir.⁴³

Böcekbaşı arayıp bulduğu veya muhbir ajanları vasıtasıyla buldurduğu suçluları, suçun çeşidine göre ağa-kapısına veya yeniçeri ağasının yanına veya ihtisab nazırının konağına veya Babacafer Zindanı'na gönderirdi. Suçlular burada suçlarının çeşidine göre cezaya çarptırılırdı. Bu cezalar arasında el kesme, kol kesme, kulak kesme⁴⁴ hatta idam bile vardı.

Böcekbaşı, başına siyah kuzu derisinden ve üzeri yeşil çuhadan yapılmış bir nevi kalpak, arkasına dar yenli uzun cepken, bacağına mavi şalvar, ayağına da kırmızı çizme yahut yemeni giyerdi.⁴⁵

D)- MİMARBAŞI VE SU NAZIRI

Padişahlara ait sarayların, camilerin, hayır ve nâfia işlerinin kısaca resmi binaların tamir ve inşaaıyla özel binaların ve şehirdeki binaların kontrolü ile meşgul olan mimarların âmîrine mimarbaşı denir. Resmi ünvanı "hassa mimarbaşı" idi. Mimarbaşı harb zamanında ordu ile gidip yıkılan kaleleri, tahrip edilmiş veya harp olmuş köprüleri tamir eder, yolları da asker top ve mühimmât geçirilebilecek bir hale getirirdi.

Mimarbaşının mâiyyetinde sermimar ve mimar-ı sâni gibi ikinci derecede mimarlar bulunurdu. Ayrıca "kethüda" ve "çavuş" adı verilen memurlar da vardı.⁴⁶

Topkapı Sarayı'nda "Sepetçiler Köşkü" ile "Yalı Köşkü" mimarbaşının makamı olduğu gibi Vefa tarafında da ona bağlı bir imâlâthane vardı. Su yolu nazırı terfi ederse mimarbaşı olurdu. Su yolu nazırından sonra ise mimar-ı sâni gelirdi. Şehremini⁴⁷ ile mimarbaşının görevi araştırmacılar tarafından birbirine karıştırılır. Şehremini daha ziyade masraf hesaplarına ve mübayaya, mimarbaşı ise teknik hususlara bakardı.

Mimarbaşının teknik nezareti ve şehremininin kontrolü altında çalışan bazı görevliler de sırası ile şunlardır:

- 1-Su Nazırı
- 2-Mimar-ı Sani
- 3-İstanbul Ağası
- 4-Kireççibaşı
- 5-Tamirat Emîni⁴⁸

İstanbul'da mimarbaşının izin vermediği hiçbir inşaaata girilmezdi. Nihâi sorumlu olan şehremininin mimarbaşının kararını onaylaması gerekmekteydi. Kamuya ait veya dini binalar söz konusu olunca, şehremini para, işçi ve malzeme temin etmekteydi. Kentte yapılacak binalara "inşaat iznini" mimarbaşı vermektedir. "İnşaat izni" elde etmek için "inşaat resmi" denilen bir vergi ödemesi gerekiyordu. Bu vergi özellikle inşaatların mali problemleriyle ilgilenen bina eminine verilmekte idi. Mimarbaşına bağlı görevliler⁴⁹ binaların, evlerin veya hut eski veya yeni çeşitli inşaatların durumlarını belirlemek üzere kentte dolaşmaktadırlar. Eğer yıkılma tehlikesi taşıyan bir ev farkedilirse, kanunlara uymayan bir inşaat

görülsürse, bunları yıktırmak ve inşaatçıya veya binanın sahibine ceza veya yaptırım uygulama hakkına sahiptiler.⁵⁰

Mimarbaşılar ve hassa mimarlar dini yapıların ve tarihi eserlerin korunması ve surların tamiri ile de görevli idiler.⁵¹ Yine mimarbaşılar, camilere yakın yerlere ev, kümes, ahır vb. görüntüyü bozacak binalar yapılmaması için gereken tedbirleri almaktaydılar.⁵² Eserleri ile tarihimize de haklı bir ün salmış olan Mimar Sinan da bir hassa mimarbaşısıdır. Mimar Sinan, hassa mimarbaşı olarak Ayasofya Camii'nin etrafındaki sağ ve soldan beşer arşın mesafeye kadar olan evlerin yıkılması, Cami'nin uygun yerlerine pâyeler inşa edilmesi ve yeni minâreler yapılması, muhtelif yerlerinin tamir edilmesi işiyle bizzat uğraşarak⁵³ Cami'nin bugüne kadar sağlam bir şekilde ayakta durmasını temin etmiştir.

Mimarbaşılık yalnız İstanbul'a münhasır değildi. Vilayetlerde, mühim şehir merkezlerinde, hassaten ehemmiyetli kaleler bulunan yerlerde de mimarbaşılar vardı. Nitekim Evliya Çelebi Bağdat memurlarını kaydederken "Kırkıncı zabıt mimarbaşısıdır ki beş yüz adam ile kale imaretindedir" diyor.

Mimarbaşılık H. 1247 (M. 1831) yılına kadar devam etmiş; o sene şehreminliği ile birlikte lağvedilerek bunların ikisinin gördüğü işleri yapmak üzere "Ebniye-i hassa müdürlüğü" ihdâs olunmuştur.⁵⁴

Mimarbaşılar İstanbul dışından İstanbul'a inşaat malzemesi getirme ve İstanbul dışında üretimi gerçekleştiren inşaat malzemelerini denetleme hakkına da sahiptiler. Mühimme defterindeki bir kayıttan öğrendiğimize göre, mimarbaşı şehir, köy ve civarında bulunan nahiye ve köylerdeki kiremithanelerin kalite ve fiyat kontrollerini merkezden aldığı emirler mucibince denetlemektedir.⁵⁵ Yine mühimme defterlerinden edindiğimiz bilgiye göre mimarbaşı şehirdeki kireç vb. inşaat malzemelerinin karaborsaya düşmemesi ve piyasada bol miktarda bulunması için gerekeni yapardı.⁵⁶

Yine Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir belgeden öğrendiğimize göre; hassa mimarbaşısı ve su nazırı İstanbul'da ve civarındaki bölgede bulunan cami, medrese, çeşme, han, hamam ve bütün hayrâtın kemerleri, lağımları ve sairesinin tamiri için görevlendirilmektedir. Ayrıca hassa mimarbaşı ve su nazırına bu inşaatlar

için gerekli keşif bedellerinin belirtilmesi ve suistimallerin önlenmesi ve esnafın ihtikarına meydan verilmemesi için gerekli önlemlerin alınması tenbih edilmektedir.⁵⁷

Yukarıda bahsedilen belgeden de anlaşıldığı üzere mimarbaşı ile su nazırı işbirliği halinde çalışmakta idi. Her ikisi de bentlerden ve İstanbul'a su getiren su yollarından sorumludur. Ayrıca mühimme defterlerinden öğrendiğimize göre su yolcubaşısı⁵⁸ çeşmeleri görüp gözetmekle mükellef idi. Karşılığında bir akçe ücret almaktaydı.⁵⁹ Bu görev ve ücretler tabii ki zaman ve zemine göre değişebilmekte idi.

I. Mahmud'un bir fermanından öğrendiğimize göre yer altı mahzenleri, bu mahzenlerdeki suların korunması, havuzlar, kuyular ve lağımlar ve üzerindeki bacaların yapım ve bakımından da su nazırları sorumlu idi.⁶⁰

Herhangi bir yerde çeşme yapılacağı vakit o bölgenin suyunun kalitesi ve çeşme yapılmaya müsait olup olmadığı mimarbaşı, su nazırı ve su yolcubaşısı ortak karar verirlerdi.⁶¹ Çoğu zaman da bu araştırma ve teftişin sonucunu padişaha bildirirlerdi.⁶²

Burada yeri gelmişken su yolcularından da kısaca bahsedelim. Su yolcusu, su nazırının mâiyyetinde çalışan memurdur. Sayıları birden fazladır. Kanuni devrinde, İstanbul'a bentler vasıtasıyla bol miktarda su getirdikten sonra yolların muhafazası ve bozulan kısımların tamiri için ocak şeklinde yeni vazife babadan oğula geçmek üzere su yolcuları adı verilen memurlar atanmıştır. Şehrin bir mıntıkasında ayrı su yolcuları var idi. Bunların elinde mufassal su yolu haritaları bulunurdu. Su yolcuları ayrıca evlere ve hamamlara kaçak olarak su alınmasına ve başkasının suyuna müdahale edilmesine mani olurlardı. Su yolcuları su yollarının ve çeşmelerinin muhafaza ve bakımı ile de görevli idiler.⁶³

Su yolcularının maaşları olduğu gibi, ayrıca kendi mıntıkalarında bentlerden, su gelen evler ve hamamlardan da aylık ve tamir bedelleri alırlardı. Muhtelif semtlerde bunların koğuşları vardı ve dâimî surette burada yatar ve nöbet beklerlerdi. Lüzum görüldüğü vakit oraya müracaat edilir ve bir su yolcu gelerek tamiratı yapardı.

İstanbul'da sular 831 numaralı kanunla belediyeye devredildikten ve Terkos idaresiyle birleştirildikten sonra "su yolcu" tabiri ile tarihe karışmıştır.⁶⁴

Burada şunu da hemen belirtelim ki İstanbul'un su ihtiyacını giderecek faaliyetler sadece su yolcusu ve su nazırları tarafından değil bizzat padişah ve çeşitli kişiler tarafından da icra edilmiştir. Bu faaliyetler hayır faaliyetleri kapsamına giren sebil ve çeşmeler şeklinde kendini göstermiştir.⁶⁵

İster halk, ister devlet tarafından yapılmış çeşmeler, su yolları ve terâziler rastgele plansız ve programsız yapılmıyordu. Hepsi plan ve program dahilinde etrafındaki tarihi eser ve binalara, evlere zarar vermeyecek şekilde yapılmıyordu. Bu çeşmeler ve su yolları etrafındaki tarihi eser ve binalara zarar verecekse bundan vazgeçilmesi için yetkili kişiler tarafından gerekli emirler verilmekteydi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet-Belediye tasnifindeki 12-R-1264 (18 Mart 1847) tarihli belge buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Buna göre; Halkalı ve Kırkçeşme su yollarının Dârü'l-Fünûn ebniyesi temelleri altına rastgeldiğinden bu yolun başka bir yere aktarılması ve Ayasofya Camii civarında yapılması emrolunan su terazisinin Cami duvarını rutubetlendirip zarar vereceğinden bundan vazgeçilmesi isteniyordu.⁶⁶

E)- BİNA EMİNİ VE GÖREVLERİ

Burada yeri gelmişken mimarbaşı ile birlikte çalışan bina eminden de söz etmek gerekir. Bina eminliği bir memuriyet veya bir makam değildi. Bina emini, padişahlara mahsus kasırlarla selâtin camilerinin ve emsali binâların yapımına veya tamiirine memur edilirdi.⁶⁷ Bu inşaat ve tamirâtlar İstanbul içinde olduğu gibi İstanbul dışında da olabiliyordu.⁶⁸ Bu takdirde inşaat nerede ise oraya âyandan veya emekliye ayrılmış, yüksek dereceli, işten anlar, uzman memurlardan bina emini gönderilirdi. H. 1191 (M. 1777) yılında Özi'ye bina emini olarak gönderilen Abdulvahap Ağa buna ilginç bir örnektir. Abdulvahap Ağa Selanik ayanındandır ve kapıcıbaşılik görevi de vardır. Özi'ye Birecik adasına kale inşası ve Hasan Paşa Palankasının inşası için gönderilmiştir.⁶⁹

Sorumluluk silsilesi bakımından şehremini, mimarbaşı ve bina emini şeklinde bir hiyerarşiye tâbi olan bina eminleri inşaata yapılan bütün masrafları karşılardı. Bunların hesabını bir defterde tutar ve merkeze gönderirdi. Eğer hesabı tam çıkmışsa bina eminine bir "temiz kağıdı" verilirdi.⁷⁰ Bina eminlerinin hesapları başmuh-

sebe kaleminden görülmüştü. Osmanlı arşivinde Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemî'ndeki bina emini defterlerinde mîrî binaların yani devlet tarafından yapılan saray, kale, palanga, han, çeşme, su yolları, selâtin camileri, askerî binalar, ambar, köprü, kemer ve bent gibi yapıların inşaa, tamir ve yeniden düzenlemeleri ile ilgili hususlar bulunmaktadır. Bu defterde yukarıda sözünü ettiğimiz binaların ilk keşifleri, malzemelerin tedariki, hesapları, işçi yevmiyeleri, çeşitli ödemeleri ile inşaatın tamamlanmasından sonra yapılan son keşif, ölçümler ile yapılan muhtelif masrafların icmâlinden söz edilir.⁷¹ Bu defterler bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde araştırmacıya açık bir haldedir. Tarihleri ise H. 1056-1255/M. 1646-1839 yılları arasındadır. Arşivde görevli olarak çalıştığım süre içerisinde tasnifinde benim de bizzat katkılarımın bulunduğu bu defterler 661 adettir.

Bina eminleri inşaat süresince şehirden temin ettiği işçi ve ustaları ücreti mukabili çalıştırdığı gibi, merkezin bizzat görevlendirdiği bazı kimseleri de çalıştırdı. Kanuni Sultan Süleyman'ın Trabzon'daki bir bina eminine gönderdiği hüküm suretine göre; bina eminleri cami ve imaret inşaatlarında kulloğullarını da çalıştırabilmektedirler.⁷²

Bina eminlerinin tuttuğu defterlerde bina emininin ismi, binanın türü ve tarihi belirtilir, şu şekilde başlıklar bulunurdu:

"İcma-i muhasebe-i makbuzât ve mesârifât-ı ebniye-i kal'a-i cedid-i İsmâ'il ki be-ma'rifet-i Sofyalı Hasan Ağa Emin-i bina-i kal'a-i mezkûr müceddeden bina ve inşaa şode fermude vacib sene 28. C.1198 ila 9.N.1199".⁷³

Bina eminlerinin tuttuğu bu icmal defterleri sayesinde kale, saray, kemer, su yolu, çeşme, köprü, çarşı, han, kışla gibi ictimâî ve askerî amaçlı bina ve eserler hakkında bilgi sahibi olmak mümkün olduğu gibi, bunların yapılış şekli, süresi, harcanan meblağın miktarı ve inşaa tekniği gibi hususları da öğrenmek mümkündür.

F)- ÇÖPÇÜ SUBAŞI VE GÖREVLERİ

Osmanlılarda şehrin temizliği işini subaşının emiri altında çalışan "çöpçü subaşı" yaptırmakta ve denetlemekte idi. Bu vazife hakkında Evliya Çelebi bize az da olsa biraz bilgi vermiştir.

Buna göre, çöpçübaşı sokakları acemi oğlanlarına temizlettirirdi. Bu çöpçülerin sayısı bin kadardı ve acayip kıyafetleri olup, matruş ve keçe külahlı idiler.⁷⁴ Emrinde bahsedilen arayıcıların⁷⁵ yani çamur ve çöpleri temizleyen paçavracıların bulunduğu çöplük subaşı bu kişilere İstanbul'un ev ve sokaklarındaki bütün çöp ve hayvan pisliği ve kalıntıları toplatırdı. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre sepetlerde toplanan bu çöpler deniz kenarında çamur teknelerinde ayrılır; içinde akçe, mangır veya işe yarar başka şeyler bulunursa bunlar çalışanların olurdu. Ayrıca İstanbul kadısına 1695-1696 yıllarında gönderilen hükümler bu esnaf sorumlularının uyarıldığını belirtmektedir. Çünkü başkentin bazı sokak, mahalle ve çarşılarının özellikle pis ve çöp dolu olduğu anlaşılmıştır. Her tür çöpün denize atılmak zorunda olduğu, mahalle muhtarlarının, vakıf mütevellîlerinin, cami imamlarının esnaf temsilcilerinin kendi yetkileri altındaki yerlerin temizliğini bizzat gözetcekleri, aksi takdirde cezalandırılacakları bu hükümlere eklenmiştir.⁷⁶

Çöplük subaşısının vazifesi H. 1242 (M. 1826-27) tarihinde ihtisab nezaretine devredilmiştir.⁷⁷

Çöplük Subaşısının denetiminde çalışan çöpçülere "çöp çıkaran" da denmekte idi. Osmanlı tarihi içerisinde bu çöpçülere değişik isimler verildiği gibi bunların teşkilatlanma usulleri de değişikliklere uğramıştır.

Çöp çıkaranlar eskiden evlerle dükkanlarda biriken çöpleri toplarlardı. Şehremaneti kurulmadan önce, halkın evleriyle dükkanlarının önünü temizlemeye ve biriken çöpleri atırmaya mecbur olduğunu yukarıda anlatmıştık. Ev ve dükkan sahiplerinin birçoğu kaldırıp atmaya mecbur oldukları çöpleri kendileri veya adamları eliyle yaptırmadıkları için ücret karşılığında bu işi görece birtakım kimseler peyda olmuştur. Sokaklardan geçerken "çöp çıkaran, çöp çıkaran" diye bağırarak bu çöp toplayıcıları, arkalarında bir küfe ile sokakları dolaşırken, birikmiş çöpleri küfelerine doldurarak denize atıyorlardı. İşte bu sebeple bu kimselere "çöp çıkaran" deniyordu.

Beyazıt, Sultanahmet meydanı gibi büyük meydanlar yılda bir iki defa angarya suretiyle ve hükümet eliyle İslam olmayanlara temizletilir,⁷⁸ meydana gelen çöpler de yine onlar tarafından denize dökülürdü.⁷⁹

Bu arada şunu da belirtelim. Padişah sarayı ve etrafının temizliğini yapan birimler ise bundan ayrı idi. Sarayın temizliğini "mezbelekeşin" ismi verilen kimseler yapardı. Bunların "Mezbelekeşin Ocağı" adıyla bir de örgütleri vardı.⁸⁰ Saray içinde mukaddes bir yer olan Hırka-i Şerif dairesinin temizliğini ise padişahın çamaşırlarını muhafaza ve temizlemek ile vazifeli özel görevli Tülbent Ağası yapmakta idi.⁸¹

G)- TULUMBACILAR (İTFAYİECİLER)

İtfaiyecilik günümüzdeki belediyelerin en önemli hizmet birimlerinden biridir. Bugün artık her belediyenin bir itfaiye birimi vardır. İtfaiyeciler şehirlerde çıkacak muhtemel yangınlara karşı her an hazır bulunmaktadır.

Bugün itfaiye araç ve gereçleri modern teknolojiye göre her gün yenilenmekte ve yaygınlık kazanmaktadır. Artık kamu kurum ve kuruluşlarında evlerde ve arabalarda bu tür yangın söndürme cihazlarından bulunmaktadır.

Belediyecilik ve belediye hizmetleri bakımından böylesine öneme hâiz olan itfaiyecilik teşkilatının ilk kurucusu Osmanlılardır. III. Sultan Ahmed zamanında Nevşehirli Damad İbrahim Paşanın büyük katkılarıyla kurulan bu itfaiye teşkilatı Batı'ya örnek olan ilk itfaiye teşkilatı olmak bakımından fevkalade ehemmiyete hâiz idi.⁸² Bu itfaiye teşkilatı H. 1132 (M. 1719) tarihinde "Dergâh-ı Âli Tulumba Ocağı" adı ile kurulmuştur. İlk ocak yeniçeriliğin bir şubesi halinde kurulmuş ve yeniçeri usul ve nizamlarına tabi idi.

Tarihi kaynaklar Tulumbacı Ocağı'nın kuruluşunu Tophane yangınında kullanılarak büyük faydası görülen Fransız mühtedisi Dâvut Gerçek Ağa'nın (Ö. H. 1146-M. 1733) yaptığı tulumba ile başladığını gösterir.⁸³

Davut Gerçek tarafından ihdâs edilen bu yangın tulumbası usûlü cumhuriyete kadar kullanılmıştır. Bu tarihte Davut Gerçek ilk tulumbacı başı olarak atanıp maiyetine bir kethüda, bir kitap, bir çavuş yamağı, bir oda başı ve elli nefer tulumbacı ve saka veriliyordu. Sonra bunlara hortum tamircileri ilave olundu. Tulumbacı ocağına acemi ocağından da eleman verilmekte idi. Ocak sonradan genişletilmiş, tulumbacılar 150'ye ve 1804 tarihinden 530 kişiye çıkarılmıştır. Ayrıca tulumbacı namzedi

olan kişiler de vardı. Tulumbacı ocağı, acemi ocağı kışlasının içinde idi ve yeniçeri ağasının umumi nezareti altında bulunuyordu.

Burada şu soru hemen akla gelebilir: Dergâh-ı Âli Tulumbacı Ocağı kurulmadan önce yangın söndürme işi kim deruhte etmekte idi? Şüphesiz tulumbacı ocağı kurulmadan önce de Osmanlılarda bu hizmet kendi şartları içinde görülmeye çalışılıyordu. Yangın söndürme levazımı Osmanlının ilk zamanlarında bedestenlerde durur ve şehirde yangın zuhur ettiği zaman gönüllü olarak halktan kim isterse bunları alarak söndürmeye giderdi. Bu usul haliyle birçok kargaşalıklara sebep veriyordu. Onun için Yavuz Sultan Selim tarafından bu usul ilga olunmuş ve yangın söndürme işi yeniçeri ocağına verilmişti. Bu işe yarayan balta, kazma, kanca ve su kovası gibi şeyler şehir emini⁸⁴ tarafından tedarik edilir ve yeniçeri ağasına verilir. Ağa Kapısı'nda muhafaza olunurdu. Daha sonra ise bu aletler yeniçeri odalarına tevzi olunmuştur.⁸⁵

Bu dönemde İstanbul'a seyahat yapan Hans Dervschwam (1494-1568) yeniçerilerin yangın söndürmesini şöyle açıklamıştır: "İstanbul'da yangın çıktığında yeniçeriler derhal harekete geçerek yangını söndürürler. Başkaları yangın söndürmeye mezun değildir. Yangın söndürme işleriyle görevli yeniçeriler itibarlı askerlerdir. Padişah'tan ayrıca ücret alırlar. Bunlar atlı ve yaya olarak yangına karşı korunacak şekilde giyinirler. Yangın yerine koşup, sanki harp meydanında savaşır gibi çalışırlar. İstanbul'un ahşap evleri Sırbya, Bavyera ve diğer bölgelerdeki evler gibi sağlam olmadığından yeniçeriler bu evleri kolayca yıkmak suretiyle yangının yayılmasını önlerler."⁸⁶

Bu usul yukarıda söz ettiğimiz gibi Dergâh-ı Âli Tulumbacı Ocağı'nın kurulmasına kadar devam etmiştir. Kurulan bu Dergâh-ı Âli Tulumbacı Ocağı'nda küçükklü büyüklü birçok tulumbalar bulunmakta idi.

H. 17 Ra. 1210 (M. 26 Haziran 1804) tarihli bir arşiv belgesinden öğrendiğimize göre yeniçeri tulumba ocağında altı büyük ve bir kılavuz tulumbası bulunulmaktadır. Yine aynı belgeye göre bunların tamir edilmesi gerekmekte idi.⁸⁷ Bu tulumbaların çoğu devlete ait ve özellikle askerî müesseselerde ve kolluklarda kurulmuş idi ve devlet bu tulumba araç ve gereçlerini bakım

ve tamirine oldukça önem vermekte idi. Yeniden yapılan tulumba hortumlarının bakım ve tamirine ayrı bir önem gösterilir, bu deri hortumlar her sene yenilenirdi.⁸⁸ Bu hortumların imali için gereken derinin teminine ve hortumların fiyatları konusunda tulumbacıbaşı ile hortum imal eden esnaf arasında zaman zaman anlaşmazlıklar çıkmakta idi.⁸⁹ Hortumların her sene yenilendiği gibi büyük yangın tulumbaları da iki senede ve bazen üç senede bir yenilenir ve masrafı baş muhasebeden karşılanırdı. Bu işlerle de yine tulumbacıbaşı ilgilenirdi.⁹⁰

Tulumbacıbaşı her dairenin mürettep harik tulumbalarına nezaret eden ocak ileri gelenlerinden özel bir görevliye verilen isimdir. Bostânîyân-ı Hassa tulumbacıları gibi işlerinden bazısı yeniçeri namıyla anılmış ise de neferleri esnaf delikanlılarından ve yeniçeri eşbehlerinden olup yangın zuhurunda her ocağın tulumba neferleri başlarında çorba tası ve üzerleri kaçınıcı ortadan ise nişanlı taslar ile etraftan koşarak yangın yerine gelirler ve sair vakitlerde başlarında koca bir sarık ve omuzlarında "kartal kanat" tabir ettikleri kırmızı kaput ve baldırları çıplak olarak ayaklarına yemeni giyerlerdi. Yeniçeriliğin ilgasından sonra yalnız Bâb-ı Seraskeri'de bu usul devam etti. Diğer tulumbalar başına bir müdür tayinle her tulumbaya sivil memurlar atanmıştır.⁹¹

Tanzimat'tan önce her devlet dairesinde "ocak" adıyla bir tulumbacı teşkilatı bulunduğu gibi muhtelif milliyetler ve kilise heyetlerinin de katılmasıyla her kilisenin ayrıca bir tulumba takımı bulunmakta idi.

Bu üç teşkilatın üçünde reis, ağa veya tulumbacıbaşı namı ile bir başkan bulunurdu. Bunun yanında "sandık" adı verilen tulumbayı idare etmek için ikinci bir reis vardı. Tulumbayı yangın yerine götürme işi daha çok bu ikinci başkanın vazifesi idi. Bunlardan başka fenerci, borucu, hortumcu gibi görevliler de var idi.⁹²

Yukarıda anlattığımız tertip üzere yangına gidip, yangını söndürme esnasında yaralanan tulumbacıların tedavileri yapıldığı gibi ayrıca bu kimselere devlet tarafından atıyye namıyla yardım yapılırdı. İstanbul'un Galata semtinde meydana gelen bir yangında yaralanan üç tulumbacıya H. 10-Z-1231 (M. 2 Kasım 1816) tarihinde otuzar kuruş yardım yapıldığı gibi⁹³ yine bu Galata yangınından zarar gören bazı kimselere de onbeşbin mangır verilmişti.⁹⁴ Burada görüldüğü gibi; tulumbacı-

ların yangını söndürmeyip halkın zararı arttığında, devlet zarara uğrayanların zararının bir kısmını karşılamakta idi.

Tulumbacılar yangın olan semtin halkından da bahşiş alırlardı. Evleri yangından kurtulanlar nezrettikleri kurbanları tulumbacılar verirlerdi. Bu şekilde aldıkları kurbanın yangın yerinde kulakları kesilir, akan kanın birazı sandığın (tulumba makinası) tahtasına, bir miktarı da yangından kurtulan evin kapısına sürülürdü. Şayet kurban tamamen kesilirse kanını sandığın içine akıtırlar, arkasından bir nâra ile o kanlı suyu basarlardı. Tulumbacıların yangına gidip gelirken attıkları nâralar ve tekerlemeler de çok ilginçtir.⁹⁵ Yine tulumbacıların muhtelif tarihlerde bazı değişikliklere uğrayan özel giyisileri de mevcuttur.

Dergâh-ı Âli Yeniçeri Tulumbacı Ocağı yukarıda anlattığımız minval üzere yeniçeri ocağının kaldırılmasına kadar devam etmiş H. 1243 (M. 1827) tarihinde bu ocak kaldırılarak her mahallede birer tulumba bulundurulmuş ve bu tulumbaları kullanmak için yeniden bir teşkilat yapılmıştır. Bundan sonra yangın söndürme işi ni bu teşkilat üstlenmiştir.⁹⁶

H)- İHTİSAP AĞALIĞI

İhtisap ağası İstanbul şehrinin belediye işlerinin amiri olan zattır. Zaman zaman "ihtisap emini" veya "ihtisap nazırı" diye de anılmıştır. 1854 yılında kaldırılmış ve yerine şehir emniyeti ihdâs olunmuştur.

İslam devletlerinde bu işi gören görevlilere muhtesib denirdi. Bu teşkilatın ismine de "Hisbe Teşkilatı" denmekteydi. İslam hukukuna has orjinal bir müessese olan hisbe teşkilatı ve muhtesiblik Hz. Peygamber devrinden beri vardır. İhtisabın esâsı iyiliği emr kötülüğü nehy etmektir (emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker). Hz. Peygamber bu amaçla Hz. Ömer'i Medine'ye, Sa'd Bin As'ı Mekke'ye muhtesib olarak atamıştır. Hz. Ömer hilafet makamına geçince Abdullah İbn Utbe'yi çarşı ve pazarı teftişe memur etti. Yani muhtesib tayin etti. Bu zât sokaklarda gezer, yollarda halkın geçmesine mani olacak şeyleri kaldırtır, ölçüleri muayene ederek esnafın noksan tartmasını engellerdi. Bizzat Hz. Ömer ile ihtisab işleriyle uğraşmıştır. Meselâ deveye haddinden fazla yük yüklendiği için bir deveciyi dövmüş, sokağa tecavüz suretiyle inşa edilen bir dükkânı yıkmıştır.⁹⁷

Kaynağını Kur'an ve hadisten alan ve yukarıda da bahsettiğimiz gibi Hz. Peygamber devrinden beri varlığı bilinen bu müessesenin bütün İslam toplumunda önemli bir yer işgal etmesi tabiidir. Nitekim Abbasilerde, Endülüs Emevilerinde, Fâtımilerde, Memlüklerde, Safavilerde ve Selçuklularda ihtisab ve hisbe teşkilatı önemli bir müessese olarak kendini göstermiştir. Arapça asıllı bir kelime olan ve aynı kökten gelen "hisbe" ve "ihtisab" kelimeleri lügatte ecir talep etmek, sevap, bir fiili sırf Allah rızası için yapmak gibi manalara gelmektedir. Osmanlılarda ihtisap diye bilinen bu müesseseye "hıta-tü's-suk", "hıta-tü'l-ih-tisab" ve "hisbetü's-suk" gibi adlar da verilmiştir.⁹⁸

Osmanlılarda ve diğer İslam ülkelerinde ihtisab teşkilatı, aslında bugünkü anlamda belediye teşkilatının görevini yapmıştır. Ancak bugünkü belediye teşkilatının yaptığı görevlerin hepsini içine almadığı gibi bazı durumlarda bugünkü belediye teşkilatının yapmadığı işleri de yapmıştır. Muhtesibin görevlerini korumak ve kontrol etmekle görevli olduğu hakları mâhiyetine göre üç grupta toplayabiliriz.

1- Allah hakları ve kamuya ait haklar: Bunlar ibadetlerin ifası, umumi âdâbın korunması için yasaklara uyulup uyulmadığı kontrolü ve İslam hukukunun caiz görmediği muamelenin önlenmesidir.

2- Özel hak ve hürriyetlerin korunması

3- Sosyal güvenlik haklarının korunması

Bütün bunlara göre muhtesib ibadetlerin nasıl ifa edildiğini, umumi âdâb, genel sağlığı (tıp ilmi, eşyaların temizliği, yiyecek içeceklerin temizliği açısından) kontrol edecek; çarşı, pazarı, umumi yollar ve binaları, tartı ve ölçü aletlerini her açıdan denetleyecek; ticari muameleleri mürâkebe edecek, kamu yararı gerektiriyorsa fiyatları tesbit edebilecek (narh koyma yetkisi) ve ihtikârı (karaborsacılığı) kesinlikle önleyecek; kamu menfaatleri açısından yararlı olan her tedbiri alacaktır. Kölelerin ve hayvanların sahiplerine karşı, işçi ve kiracıların ise işveren ve ev sahiplerine karşı korunması vb. daha başka görevleri de⁹⁹ yapacak olan muhtesibde bazı vasıflar da aranmakta idi. Bunlar, müslümanlık, mükellefiyet, erkek olmak, adalet, izin (amir tarafından), kudret, ilim ilmiyle amil olmak gibi vasıflardır.¹⁰⁰

Osmanlı Devleti idari ve şer'i teşkilatında kendinden önceki İslam hükümetlerinden etkilendiği gibi İhtisab hususunda da bu hükümetlerden etkilenmiştir. Osmanlıda ihtisab ağası, kadının emri altında bir görevliydi. Bu sebeple kadı tayin edilen her yere bir muhtesib tayin edilmiştir. Osmanlılarda ilk ihtisab ağasının ne zaman atandığı konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Osman Gazi¹⁰¹ ve I. Murat zamanında da ihtisab ağası veya muhtesib olduğuna dair bazı işaretler var ise de bunun mahiyeti ve niteliği konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz.¹⁰² Bununla beraber Evliya Çelebi seyahatnamesinde İstanbul'un fethinden sonra İstanbul'a hakim, nasb olunanlar bölümünde sekizinci olarak ihtisab ağası zikredilmektedir. Aynı yerde ihtisab ağasının vazifesi ise şöyle açıklanmaktadır: "Bütün sanat sahiplerine hükmedip cezalandırmaya, idâma, alışverişte doğru hareket etmeyenin azarlanmasına memur yetkili bir hakim idi."¹⁰³ Buradan da anlaşılıyor ki Osmanlı Devleti daha o zaman bile ihtisab işine önem veriyordu. Hatta 1502 tarihli Bursa İhtisab Kanunu'ndaki bazı kayıtlardan Fatih zamanında da böyle bir ihtisab kanunnamesi yapıldığı tespit edilebilmektedir.¹⁰⁴ Değerli ilim adamlarımızdan Ahmet Akgündüz Fatih dönemine ait olduğunu iddia ettiği bir ihtisab kanunu yayınlamıştır. Bu kanunnameye göre ihtisab ağasının görevi; sanat erbabının ürettikleri mal fiyatlarının kontrolü, et fiyatları, narh ve esnaf meselesi ile sınırlı görülmektedir.¹⁰⁵ Fakat zaman içinde muhtesib ve ihtisab ağası, tüccarlar ile zanaatkarların yaptıkları hilelerin kavuşturulmasında ve esnafın gözetiminde uzmanlaşmıştır. İstanbul'a getirilen malları aynı mesleğin çeşitli dalları arasında paylaşırma işini ölçü birimlerini kontrol işini, ihtisab rusumunu toplama işini artık ihtisab ağaları yapmaya başlamışlardır.¹⁰⁶

Burada yeri gelmişken ihtisab rusumunu da hemen açıklayalım: İhtisab rusumu; tartı, ölçü, panayır ve pazar resmi adı altında alınan vergi ile hile yapan esnaftan alınan para cezalarının umumi adıdır. İlk zamanlar kırkta bir esası üzerine tesis edilmiş ise de sonraları nisbetleri değişmiş ve her yerde başka tahsil edilir olmuştur.¹⁰⁷

İhtisab ağaları kadının bulunduğu bütün yerleşim birimlerinde bulunurdu. İstanbul ve bilâd-ı selâse'nin (Üsküdar-Eyüp-Galata) kadıları ayrı olduğu gibi muhtesibleri de başka idi. Bunlardan başka her kadının memur

bulunduğu hudud dahilinde kasaba ve köylerde de birer muhtesib bulunurdu.¹⁰⁸

İhtisab ağası kadının yapması gereken beledî ve ticarî işlerle meşgul olurdu. Bu işi görebilmek için muhtesibler ve ihtisab ağaları birtakım yardımcılar edinmişlerdi. İlk zamanlar bu yardımcılar az iken sonraları şehirler büyüyüp iktisadi hayat geliştikçe muhtesibin yardımcılarını da çoğaltmıştır. Örneğin Bursa bezazistanında, sadece kumaş ölçücülüğü yapmak için muhtesib tarafından H. 27 safer 888 (M. 19 Mayıs 1480) tarihinde İlyas oğlu Piri adında bir şahsın emin tayin edildiğini arşiv belgelerinden öğrenmekteyiz. Muhtesibin bu tür yardımcılarının hepsine birden "hüddâm-ı ihtisab" denirdi.

İhtisab nezareti kurulmadan önceki dönemde muhtesibin en önemli yardımcılarını¹⁰⁹ onun adına "yevmiye-i dekâkin"i toplayan ve İstanbul'un fethinden sonra ortaya çıktığı sanılan kol ağalarıdır. Babadan oğula intikal eden bu mesleğe intisab edebilmek için, ahlaklı, dürüst ve her yönü ile güvenilir olmak gerekir. Uzun bir müddet 15 kişilik kadrodan oluşan bu görevliler birbirlerine "kefil bi'l-mâl" ettirilerek mali yönden birbirlerine kefil olmaları sağlanıyordu. Böylece koloğlanı dediğimiz bu görevliler denetim ve kontrol altında bulundurulmuş oluyordu. Vazifesini suistimal edenler hemen işten atılıyordu.¹¹⁰

İstanbul'un 15 kişiden müteşekkil koloğlanlarından biri öldüğünde onun vazifesi erkek evlâdına intikal ederdi. Eğer erkek evlâdı yok ise "senetli mülazım" ismi verilen 16 adet mülazımdan birine bu görev tevdi edilirdi. Tarihi seyri içinde İstanbul'da koloğlanlarının sayısı 56'ya kadar yükselmiştir.¹¹¹

Muhtesib yardımcılardan bir kısmı da "terazicibaşı" denilen ve H. 1093 (M. 1682) senesi İstanbul'una ait bir defterde isimleri de verilen 18 kişi, Berât-ı Humâyunla vazifeye getirilmiştir. Bunlar rütbe bakımından koloğlanlarından üstün idiler. Öldüklerinde evladları yok ise yerlerine koloğlanlarından atama yapılıyordu.

Terazicibaşların dışında muhtesibin diğer yardımcılar bir grubu da hakkında fazla bilgi olmayan "taşoğlanları"dır. Bunlar da terazicibaşların yerine geçebilmekte idiler.¹¹²

Osmanlı idare teşkilatında memuriyet süresi genellikle bir yıl idi. İhtisab görevi de prensip olarak bir yıl

idi ve intizam usulü ile ehline verilirdi.¹¹³ Talip olandan bedel-i mukataa adı ile bir meblağ alınır ve eline berat verilirdi. Fakat bazen görev süresi altı yıla kadar çıkabilmekte idi.¹¹⁴

İhtisab ağası süresi boyunca kadının emrinde çalışırdı. İhtisab ağasının sınırlı da olsa kadı gibi yargı yetkisi vardı. Fakat kadı bir davada ancak beyyine ile hükmettiği halde ihtisab ağası veya muhtesib delil ve isbat etmeksizin, örfî ve idari surette hükmederdi. İhtisab ağası kadıya göre daha az ehemmiyete hâiz davaları pratik bir şekilde hallederdi.¹¹⁵

İhtisab ağasının diğer bir yargı görevi daha vardı ki o da mahkeme esnasında kadıların yanında bulunan jürinin üyesi idi.¹¹⁶

Muhtesibin görevi ve kariyeri öyle önemli idi ki bizzat sadrazamla da ilişkisi vardı. İstanbul'daki muhtesib, çarşamba günleri sadrazamın esnafı ve halkı denetlemek için çıktığı kol'a katılır¹¹⁷ ve konusu ile ilgili sadrazamın sorularına muhatab olur ve ondan talimatlar alır. Ayrıca İstanbul dışındaki ihtisab ağaları ve muhtesiblere de hüküm gönderebilmekte idi. Fakat bu hükümlerin çoğu kadı adına gönderilirdi. Bazen de hem kadının ve hem muhtesibin ismi zikredilmekte idi. Örneğin H. Rebi'ülevvel 1001 (M. Aralık 1592) tarihli kadı ve muhtesibe yazıları hükümde, kadı ve muhtesibe İstanbul'a gelen gemilerin hangi limanlara yanaştırılması gerektiği bildirilmekte idi ve asla bu emrin dışına çıkılmaması tenbih edilmekte idi.¹¹⁸

Mühimme defterinden edindiğimiz bilgilere göre muhtesib İstanbul'da kayık ücretlerini tesbit ettiği gibi kayıklara ne kadar insan alınabileceği, güzergahların nasıl olması gerektiği, kadın ve erkeklerin kayıklara birlikte binemeyeceği gibi hususlarla da ilgileniyordu.¹¹⁹ Bunun yanında kiremit, tuğla vb. malzemelerin iyi kalitede olması ve standart ölçülerde çıkarılması işi ile de ilgileniyordu. Bunu temin için bahsedilen ürünlerin birer numune veya birer kalıbı muhtesibin nezdinde saklı bulunuyordu. Ayrıca muhtesib şehre gelen meyve ve sebze-

lerin karaborsaya düşmeden uygun fiyatlarla halka ulaşması için gerekeni yapmakla da mükellef idi.¹²⁰

İhtisab ağasının diğer ilginç bir belediye görevi de şehirde bilhassa İstanbul gibi nüfusu olan şehirlerde nüfus artışını önlemektir. Bunun için dışarıdan şehre olan insan girişini ve göçleri de önlemeye çalışırdı. Bu sebeple İstanbul'da Üsküdar, Galata ve Boğaziçi iskelelerinde ne kadar hamal ve kayıkçı, hamallarda ne kadar tellak, dükkanlarda ne kadar esnaf ve şâkird varsa, kethüda ve yiğit başılar¹²¹ eliyle isim, vilayet, eşkal ve kefilleri yazılıp defterin bir nüshası ihtisab ağasına verilirdi. İstanbul'a gelecek olanlar ne için geldiklerine dair bir "murur tezkiresi" getirmek zorunda idiler. Bunun için şehir girişlerinde ihtisab ağasının adamları bulunurdu. Gelenlerin tezkirelerine "ihtisaba" damgasını vurarak ağa konağına gönderilirdi. Burada da defterlere kaydedilirdi.¹²²

Muhtesib ve ihtisab ağasının diğer bir önemli görevi de dinî ahlakın bozulmasını önlemek, kamu âdâb ve ahlakının korunmasını temin etmek idi.¹²³

İhtisab ağası ve muhtesibin yukarıda saydığımız görev ve sorumluluklarını günümüz meseleleri ile kıyaslayacak olursak bugün bu görevler büyük oranda belediye teşkilatının sorumluluk alanına girmektedir.

Muhtesibin genel ahlakın korunması ile ilgili görevi bugün toplum polisinin; vergi toplanması (ihtisab vergisi) ile ilgili görevi de, mâliye teşkilatının görevleri arasındadır. Muhtesib kimi zaman bugünkü PTT teşkilatının görevlerinden bazıları da ifa ederdi.¹²⁴

Osmanlı'nın son zamanlarına kadar önemli belediye hizmetlerini ifa eden "ihtisab ağası"nın ünvanı H. 1242 (M. 1826) da "ihtisab nazırı"na çevrildiği gibi görevleri de neşrolunan bir nizamname ile arttırıldı. Daha sonra bu nezaretin bir kısım vazifesi 1845 ve 1846'da kurulan polis ve zabtiye müdüriyetine devredildi. Nihayet H. 1271 (M. 1854) tarihinde Şehremâneti Teşkilatı'nın kurulmasıyla ihtisab nazırı ünvanı "şehremini" şeklinde değişikliğe uğramış¹²⁵ ve Cumhuriyet'le birlikte "belediye reisi" şeklini almıştır.

- 1 Halil Nadaroğlu, *Mahalli İdareler*, İstanbul, 1989, s. 3.
- 2 Nadaroğlu, *a.g.e.*, s. 162.
- 3 *A.g.e.*, s. 184.
- 4 Osman Nuri Engin, *Küçük Mecelle-i Umur-ı Belediye*, Evkaf-ı İslamiye matbaası, İstanbul, 1340-1342, s. 12.
- 5 *A.g.e.*, s. 184.
- 6 E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yay., VI, İst. 1982, s. 137.
- 7 Kaza Kadılarının görev süreleri önceleri iki senedir. Sonraları bu süre yirmi aya indirilmiştir. Mevleviyet kadılarının ise süreleri bir yıldır.
- 8 Osmanlıdan önceki İslam devletlerinde de kadıların bu görevleri vardı. Bu konuda bak.: Mavzeri, *El-Ahkami's-Sultaniye*, çev.: Dr. Ali Şafak, Bedir Yay., İst., 1976, s. 79; Fahrettin Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, Diyanet İşleri Bakanlığı Yay., Ankara, 1991, s.113-114.
- 9 İlber Ortaylı, "Belediye" *D.İ.A.*, c. V, s. 398; Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, Kayhan Yay., İstanbul, 1991, s. 124.
- 10 Osman Nuri Ergin, *Şehreminleri*, Şehremaneti Matbaası, İstanbul 1927, s. 12; Ergin, *Küçük Mecelle-i Umur*, s. 11.
- 11 *Şer'îye Sicilleri Mahiyet Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, I, İstanbul 1988, s. 68.
- 12 Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı Ve Sosyal Yapı*, TTK Yay, Ankara 1991, s.73.
- 13 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri*, Fey Vakfı Yay., c. I, İst. 1990, s. 227.
- 14 Ergin, *Küçük Mucelle-i Umur*, s. 14.
- 15 İlber Ortaylı, "Belediye", *D.İ.A.*, c. V, S.339.
- 16 *Ayıkpaşaoğlu Tarihi*, MEB Devlet kitapları, 1000 Temel Eser, Ankara 1970, s. 23; Ergin, *Küçük Mucelle-i Umur*, s. 11; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Yay., I, Ankara 1982, s. 127.
- 17 Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-fah*, Tercüman 1001 Temel Eser, Hazırlayan Ahmet Tezbaşar, İstanbul, s. 95-96; Uzunçarşılı, *a.g.e.*; II, S.153.
- 18 Ergin, *Küçük Mucelle-i Umur*, s. 13.
- 19 İlber Ortaylı, "Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki rolü üzerine", *Amme İdaresi Dergisi*, c. 9, s. 96.
- 20 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, haz.: Abdullah Uysal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., s. 125-160 arasındaki hükümlerde bu konulara ait birçok belge mevcuttur.
- 21 *A.g.e.*, s. 115, s. 130.
- 22 Halil İnalıcık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle ilgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 65.
- 23 Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, Eren Yayıncılık İstanbul, 1990, s. 83.
- 24 *Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu*, (Haz.: İ. H. Uzunçarşılı, İbrahim Kemal Baybura, Ülkü Altındağ), TTK, Ankara, 1985, s. 51.
- 25 Ahmet Refik, *a.g.e.*, s. 57-64.
- 26 *A.g.e.*, s. 65-86.
- 27 *Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu Fermanlar*, s. 67.
- 28 M.Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimler ve Terimleri Sözlüğü*, III, M.E.B, İstanbul 1983, s.259.
- 29 Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarihi Lügatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s.318.
- 30 Pakalın, *a.g.e.*, s. 261.
- 31 Pakalın, *a.g.e.*, s. 261.
- 32 Ahmet Mumcu, *Divan-ı Humayun*, Birey ve Toplum Yay., Ankara, 1986, s. 108.
- 33 Robert Mantran, *a.g.e.*, s.79.
- 34 Subaşı tezkiresi ile verilmiş temlikler için bak.: *Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu Fermanları*, s. 2-3.
- 35 Mantran, *a.g.e.*, s. 78.
- 36 Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 21.
- 37 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyhatnamesi'nden Seçmeler*, haz.: Atsız, MEB Devlet Kitapları Yay., İstanbul, 1971., s.47.
- 38 Pakalın, *a.g.e.*, s. 93.
- 39 *A.g.e.*, s. 94.
- 40 Mubahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narb Müessesesi ve 1640 Tarihli Narb Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983, s. 19.
- 41 Mantran, *a.g.e.*, s.79.
- 42 *Bosna Hersek ile ilgili Arşiv Belgeleri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 41.
- 43 Abdülkadir Özcan, "Böcekbaşı", *DİA* c. 6 s. 323, Mantran, *a.g.e.*, s. 79.
- 44 "Eski Kulağı Kesiklerden" tabiri buradan gelir.
- 45 Pakalın, *a.g.e.*, c. III, s. 241-242.
- 46 Pakalın, *a.g.e.*, c. III, s. 535.
- 47 Bu Şehremini 1854'lerden sonra teşekkül eden Şehremaneti'nin reisi olan Şehremini değil idi. Bu İstanbul'da padişah sarayında inşaat işleriyle uğraşan bir saray memuru idi. Bu görevi ilk ihdâs eden Fatih S. Mehmet'tir. Sonradan bu emin'in görevine kente su sağlanması ve temizlik işi de eklenmiştir. Şehremini yardımcı olan üç uzman vardı. Mimarbaşı, su nazırı ve tâhir subaşı veya çöplük subaşı Bu konuda bak.: Mantran, *a.g.e.*, s. 81.
- 48 Sertoğlu *a.g.e.*, s.226.
- 49 Bunlar içinde, "Hassa Mimarlar" denilen mimarlar da vardı.
- 50 Mantran, *a.g.e.*, s.81.
- 51 Ahmet Refik, *a.g.e.*, s.33 de bulunan Mülhimme Defterine göre Ayasofya Mütvevvelisi ve Hassa Mimar'lardan Mimar Mehmed'e gönderilen hükümde; bu kişilerden Ayasofya Camii'nin tamiri ve bakımı istenmektedir.
- 52 *A.g.e.*, s. 32.
- 53 *A.g.e.*, s. 35-37.
- 54 Pakalın, *a.g.e.*, c. III, s. 535.
- 55 Yusuf İhsan, Genç, *Mühimme Defteri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 113 Numaralı ve H. 1113-1115 M. 1701-1703 Tarihli, (Basılmamış Uzmanlık Tezi)*, İstanbul, 1987, s. 6.
- 56 Ahmet Refik, *a.g.e.*, s.170.
- 57 Hassa Mimarbaşına ve Subasına gönderilen 1 Cemâzi'l-evvel 1177 (7 Kasım 1763) tarihli tezkire: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Tas-Belediye nr. 6283.
- 58 Su yolcusu Su Nazırının mâiiyetinde çalışan görevlilerdir.
- 59 Ahmet Refik, *a.g.e.*, s.25.
- 60 *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kataloğu, Fermanlar*, s. 57.
- 61 Ahmet Refik, *a.g.e.*, s. 26.
- 62 *A.g.e.*, s.27.
- 63 Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 319; Ahmet Refik, *a.g.e.*, s. 28-30.
- 64 Pakalın, *a.g.e.*, c. III, s.286.
- 65 Mantran, *a.g.e.*, s. 82.
- 66 BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) Cevdet Tas-Belediye nr. 2021.
- 67 Pakalın, *a.g.e.*, c. I, s. 234.
- 68 Bu konuda III. Mustafa'nın Trabzon Kalesi Bina Eminine gönderdiği ferman güzel bir örnektir. Bak.: *Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Kataloğu, Fermanlar*, s. 65.
- 69 *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkmenistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 209.
- 70 Cevdet Küçük, "Bina Emin" *DİA*, c. VI, s. 179.
- 71 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 259; Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 52; Pakalın, *a.g.e.*, c. I, s. 234.
- 72 *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kataloğu*, Hükümler, Beratlar s. 111.
- 73 BOA, KPT, BKL. nr. 4802.
- 74 Pakalın, *a.g.e.*, c. I, s. 381.
- 75 Arayıcılar bu işi senelik aldıkları belli meblağ karşılığında yaparlardı.
- 76 Mantran, *a.g.e.*, s. 82.
- 77 Pakalın, *a.g.e.*, C.III, s.261.
- 78 Bunlar genellikle Ermeniler olurdu.

- 79 Pakalın, *a.g.e.*, c. I, s. 381.
- 80 Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 2555; Pakalın *a.g.e.*, c. II, s. 528.
- 81 Mehmet Halife, *Tarih-i Gilmânî*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (haz.: Kamil Su), Ankara, 1986, s.,78 ve buradaki dipnot.
- 82 Reşat Ekrem Koçu, *Osmanlı Padişahları*, Ana Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 290. Ayrıca aynı müellifin daha çok Şehremâneti sonrası dönemi anlatan tulumbacılarla ilgili "Yangın Var" isimli başka bir eseri de vardır. Burada Eski İstanbul tulumbacılarından, kıyafetlerinden, hayat hikayeleri ve tulumbacı edebiyatından bahsedilmektedir.
- 83 Pakalın, *a.g.e.*, c. III., s. 532.
- 84 Bu şehremîni şehremaneti kurulmadan önceki ve sarayda görevli olan saray memuru idi.
- 85 Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 345.
- 86 Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu Seyahat Günlüğü*, çev.: Yaşar Önen, Ankara, 1987, s. 91.
- 87 BOA, *Cevdet*, Belediye nr. 7100.
- 88 Zeki Tekin, *Tanzimat Dönemine Kadar Osmanlı İstanbulunda Dericilik*, M.Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1992.
- 89 BOA, *Cevdet İktisat*, nr. 593.
- 90 BOA, *Cevdet Belediye*, nr. 164.
- 91 Pakalın, *a.g.e.*, c. III, s. 533.
- 92 *Meydan Larousse*, Meydan Yayınları c. XVII, İstanbul, 1981 s. 305; Pakalın *a.g.e.*, c. III., s. 532.
- 93 BOA, *Cevdet Belediye*, nr. 6.
- 94 BOA, *Cevdet Belediye* nr. 8.
- 95 Bu nâraflara; Birkaç elif miktarı çekilen bir (hayt)'tan sonra "Yaman gider memleket kurtaran filan yerli" şeklinde tulumbacıların hangi ocağa mensup olduğu belirtilirdi.
- 96 Pakalın, *a.g.e.*, c. III, s. 532-533.
- 97 Pakalın, *a.g.e.*, c. II, s. 40.
- 98 Fahri Solak, "Osmanlılarda ihtisab Kurumu", *İktisat ve İş Dünyası*, Sayı II, Mayıs 1993, s. 49-50.
- 99 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. I, s. 235; İslamda muhtesib hisbe teşkilatı anlamı ve işlevleri konusunda daha geniş bilgi için bak; İbn Teymiye, *Bir İslam Kurumu olarak Hisbe (İyiliği Emretmek Kötülüklerden Alıkoymak)* çev.: Vecdî Akyüz, İstanbul 1989; İmam Maverdi, *a.g.e.*, s. 273-292.
- 100 Geniş bilgi için bak.: Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, s. 147-150; Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda ihtisab Müessesesi (Ekonomik, Dini ve Sosyal Hayat)*, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul, 1987, s. 53-59.
- 101 *Ayıkpaşaoğlu Tarihi*, Milli Eğitim Yay., (1000 Temel Eser) s. 23'de Osman Gazi'nin Pazar vergisi koyduğuna dair malumat var. Fakat burada ihtisab ağasından söz edilmiyor.
- 102 Ziya Kazıcı, *Osmanlılar'da İhtisab Müessesesi*, s. 32.
- 103 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesinden Seçmeler*, s. 47.
- 104 Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, s.33.
- 105 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, s.379.
- 106 Mantran, *a.g.e.*, s.83.
- 107 Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 159; Pakalın, *a.g.e.*, c. II; s. 43.
- 108 Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, s. 270; Pakalın, *a.g.e.*, s. 41.
- 109 İhtisab Nezaretinin kurulmasıyla görevlilerin sayısı oldukça artmış. İhtisab nazırı, Kethüda Efendi, katipler, bostancıbaşı, mimarbaşı 38 kişilik müstahdem, veznedar, damgacılar, tahsildarlar, kavaslar, yazıcılar, mahalle imamları, derbend memurları ve diğer birçok vazifeliler nezaret görevlileri arasında yerini almıştır.
- 110 Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, s. 47.
- 111 Pakalın *a.g.e.*, s. 41; Kazıcı, *a.g.e.*, s. 48.
- 112 Ziya Kazıcı, *Osmanlı İhtisab Müessesesi*, s. 50.
- 113 *Türk Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1968, c. VI., s. 65.
- 114 Fahri Solak, *a.g.e.*, s. 53.
- 115 Pakalın, *a.g.e.*, s. 40.
- 116 İlber Ortaylı, *Tanzimattan sonra Mahalli İdareler*, Ankara, 1974, s. 164.
- 117 Mübahat S.Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 20.
- 118 Ahmet Refik, *Onbirinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*. (1592-1688), Endurun Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 10.
- 119 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, s. 111.
- 120 *A.g.e.*, s. 158-159.
- 121 Esnafın kendi aralarından seçilmiş olan temsilcileri.
- 122 Fahri Solak, *a.g.m.*, s. 54.
- 123 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, çev.: Metin Kırıatlı, Ankara, 1984, s. 390.
- 124 Fahri Solak, *a.g.m.*, s. 55.
- 125 Pakalın, *a.g.e.*, s. 43.

OSMANLI TAŞRA YÖNETİMİNDE VALİLİK YAPAN BAZI ÖNEMLİ AİLELER

PROF. DR. ATILLA ÇETİN
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDERİYAT FAKÜLTESİ

624 yıl süren haşmetli Osmanlı Devleti'nin taşra yönetiminde büyük bir organizasyon ve teşkilâtçılık örneği sergilediği bilinmektedir. Taşra yönetiminin ince sırları arasında, özellikle 17.-18. yüzyıllarda Kuzey Afrika'da Garp ocaklarında ve bugünkü Ortadoğu bölgesinde özellikle Arapların yoğun olarak meskûn oldukları eyaletlerde, çoğu Türk asıllı bazı yerel ailelerin işbaşına geldiği ve yüce Osmanlı Sultanı adına buraları yönettikleri görülmektedir. Babadan oğula veya kardeşe geçen bu ailelerin yönetimi bölgelerinde güven ve huzuru devam ettirmiş veya sağlamış, kalkınmayı ve gelişmeyi temin etmiştir. Dış saldırılara karşı da korunmuştur. Osmanlı hanedanı mensupları ve Bâbiâli, bu yerel ailelere yönetimi paylaşmakta bir sakınca görmemiş, aksine daha aktif ve yapıcı bir yönetim modeli olarak algılanmıştır. Bu yerel aileler de, büyük Sultan'ın bu teveccüh ve güveninden sonsuz hoşnutluk duymuşlardır. Sultana ve Halifeye bağlılıktan geri kalmamışlardır. her vali değiştiğinde tevcih fermanı ve kaftan gönderilmesi, hutbenin Osmanlı Sultanı adına okunması ve paranın sultan adına basılması gelenek metbuhuluk alametleri olarak devam etmiştir. Bu ailelerin uzun süre yönetimde kalmalarının sebepleri arasında, kuvvetli aile bağları ve destek, her türlü bağımsızlık hareketlerinden uzak durma, Osmanlı egemenliğine ve sultana tam bağlılık, vergilerin muntazam ödenmesi, savaşlara ordu ve donanma ile katılma, halkın destek ve güvenini kazanma, bölgelerinde güvenlik ve huzuru sağlama vb. gibi birçok unsurlar bulunmaktadır. Osmanlı merkez yönetimi ve sultan da, bu aileler veya başka bir deyişle taşra hanedancıklarına daima müsamahalı davranmışlardır. Onların varlığından asla rahatsız olunmamış, aksine Babı-

ali'nin temel politikalarının taşrada uygulanmasına güçlü bir yardımcı gözüyle bakmıştır. Bazı olumsuz tavırlarına da göz yummuştur. Bu ailelerin taşra yönetiminde varlığını, Osmanlı yönetim sanatının ince ustalıklarından biri olarak görmekteyiz.

Kuzey Afrika'da, Cezayir, Tunus, Trablusgarp'tan oluşan "Garp Ocakları" arasında, Osmanlı Türk Cezayir'inde bir ailenin gelişmesine asla müsaade edilmemiştir. 1830'a kadar seçimle işbaşına gelen Dayılar Cezayir'i yönetmiştir. Tunus'ta, 1631-1702 arasında ilk aile olan *Muradîler* egemen olmuştur. *Hüseynîler* Türk asıllı olup, Tunus'ta çok etkili ve derin izler bıraktılar. 1705-1881 arasında 176 yıl hüküm sürdüler. Fransa'nın Tunus'u işgalinden sonra 1881-1957 arasında 76 yıl daha sembolik de olsa Bey adıyla yönetimin başı olarak göründüler. Osmanlı dönemi ve Fransız işgali süresince 252 yıl Tunus'ta hukuki varlıkları sürdü. Trablusgarp'ta Karamanlı bir Türk asıllı aile olan *Karamanlılar*, 1711-1835 yılları arasında Trablusgarp eyâletinde yönetimde bulundular. Güçlü donanmaları ile Akdeniz'de söz sahibi oldular. Suriye ve Şam'da 1725-1800 arasında egemen olan *Azm ailesi* (Kemikoğulları) içinden otuzdan fazla paşa çıkmıştır. 1726-1834 arasında Musul yöresini idare eden *Celîlî* ailesi, Azm ailesi ile çağdaş olup, aynı idarî yöntemlerle uzun süre bölgelerinde tutundular. Bağdad eyâletinde memlûkların kurduğu bir aile 1704-1831 arasında *Kölemen* asıllı valiler tarafından yönetildi. Mısır'da yeniçerilerin yönetimini üstlenen ve güçlü bir aile olan *Kazdağlılar*, özellikle Abdurrahman Kethüda zamanında çok yüksek bir duruma eriştiler. Kahire bir Türk kenti haline geldi. Bütün bu önemli ailelerin Kuzey Afrika ve or-

tadoğu Osmanlı eyâletlerinde oynadıkları siyasî roller yanında, yaptıkları bayındırlık faaliyetleri ve eserler ile Osmanlılık ruhunu ve izlerini bu faaliyetleri ve eserler ile Osmanlılık ruhunu ve izlerini bu bölgelerde yaygınlaştırdılar. Yerli halkla güçlü bir kültür bağı kurdular. Bu aileler, oynadıkları siyasî roller ve önemli şahsiyetleri hakkında aşağıda muhtasar bilgi sunulacaktır.

1. HÜSEYNÎLER (1705-1881, TUNUS'TA)

Ailenin kurucusu Hüseyin bin Ali et-Türkî bir Osmanlı sipahisinin oğluydu. Babası Arap kabileleriyle yapılan çarpışmalarda şöhet kazanmıştı. Hüseyin, Tunus beyleri Mehmed, Ramazan ve Murad dönemlerinde tecrübeli bir asker ve kumandan olarak temayüz etti. Muradîler ailesine son verip (1702) dayı, bey ve paşa ünvanlarını şahsında toplayan İbrahim Şerif'in zamanında önemli bir kumandan oldu. 1704 Cezayir Savaşı esnasında sipahi ağası idi. Cezayirliyle savaşta İbrahim Şerif'in esir düşmesi üzerine, ileri gelenler ve ocak ağaları tarafından 1705'te Muhammed Hoca day, Hüseyin bey olarak seçildiler. Hüseyin Bey, Cezayirliyle püskürttü. Muhammed Hoca'yı ve serbest bırakılan İbrahim Şerif'i bertaraf ederek tek başına Tunus'un başına geçti (1117/1705). Osmanlı yöneticileri ile kurduğu iyi ilişkiler sonucu, paşalık ünvanı ve Tunus beylerbeyliği verildi (1708). Başlangıçta çocuğu olmadığından yeğeni Ali Bey'i aday gösterdi. Sonra oğlu olunca iktidarın kendi çocuklarına intikali için karar aldırdı (1710). Hüseyin Paşa'nın otuz yıllık (1705-1735) iktidarının 1705-1729 arasındaki ilk dönemi sakin geçti. İç karışıklıkları önledi. Yabancı ülkelerle ticarî ilişkiler kurdu. İmar faaliyetlerinde bulundu. Tunus, Sfaks, Gafsa, Nefta ve Sûs'ta cami ve medreseler yaptırdı. Osmanlı Devleti'nin himayesinde, Faransa (1710-1728), İngiltere (1716), İspanya (1720), Avusturya (1725) ve Hollanda (1728) ile ticaret ve korsanlık konusunda ikili antlaşmalar yaptı. Ancak Tunuslu korsanların faaliyetleri sürdü. 1728 ve 1731'de Faransa donanması Goletta önlerine geldi, protesto etti.

1729-1735 arasında Hüseyin Paşa, yeğeni Ali Paşa ile iktidar mücadelesi yürüttü. Yeğenine Tunus beylerbeyliği ünvanını sağladı (1725) ise de o memnun olmadı. Bazı kabilelerle ayaklanan yeğenini yendi ve Cezayir'e kaçırttı. Ali Paşa ve oğlu 1734'te Cezayirliyle yardım

myla karşı saldırıya geçti. 4 Eylül 1735'te Simence'de mağlup olan Hüseyin Paşa Kayrevan'a çekildi. Ali Paşa ve oğlu Tunus ve kuzey kentlerinde, Hüseyin Paşa ve oğulları Kayrevan ve doğu sahil kentlerinde hakimiyetlerini sürdürdüler. Beş yıl kuşatma altında yaşadı. 25 Mayıs 1739'da şehrin düşmesi üzerine kaçarken öldürüldü. Oğulları Muhammed (Mehmed) ve Ali Beyler Cezayir'e sığındılar.¹

Ali Paşa, Cezayirliyle yardımına karşılık, onlara vergi vermeyi ve sınırlarda tahkimhat yapmamayı taahhüt etti. Cezayir Dayısı Ebûseb'a Ali Paşa'dan yardım gören Hüseyin Paşa'nın oğulları Muhammed (Osmanlı kaynaklarında Mehmed) ve Ali Beyler 1756'da Tunus'a geri dönüp, zaptettiler. Vali Ali Paşa, oğlu ve torunları ile öldürüldü. 31 Ağustos 1856'da Muhammed Paşa dayılığa kardeşi Ali Bey ise vatan beyliğine getirildi. Böylece 21 yıl aradan sonra Tunus'un yönetimi tekrar Hüseyinîler'e geçti. Osmanlı Devleti Eylül 1856'da Muhammed Paşa'nın Tunus beylerbeyliğini tasdik etti. 11 Şubat 1759'da ölümü üzerine beylerbeylik ve dayılık paşa unvanıyla kardeşi Ali Bey'e verildi. Ali Paşa'nın ilk on yılı sakin geçti. Korsanlık hareketleri yüzünden Fransa ile 1770'lerde bozuştı. Ağabeyi Muhammed Paşa'nın vasiyeti üzerine iki küçük oğlu Mahmud ve İsmail'i himayesine almıştı. Çocuklar büyüyünce beylik onlara kalacaktı. Ali Paşa vasiyete uymadı ve kendi oğlu Hammûda'nın beyliğe geçmesine çalıştı. Oğlunu çok iyi yetiştirdi. İstanbul'a oğlunun yerine geçmesini önerdi. Olumlu cevap verilerek, Tunus beylerbeyi fermanı ile hil'at gönderildi. Ali Paşa'nın 26 Mayıs 1782'de ölümü üzerine, yeğenlerini koruması vasiyeti ile, Hammûda Paşa geçti.

Hüseyinî ailesinin en güçlü paşalarından olan Hammûda Paşa 32 yıl iktidarda kaldı. 1784-1792 arasında Venediklilerle savaştı. 1787-1792 savaşında III. Selim'in takdirini kazandı. Tunus'ta ziraati ve ticareti arttırdı. Tunus ordusunun temelini teşkil eden belirli aralıklarla Anadolu'dan ve adalardan celbedilen Türk asıllı askerler, olan yeniciler (o zamanki söyleyişle yoldaşlar) için önemli askerî kışlalar yaptırdı. Tunus'un otoritesini sınırlayan Cezayirliyle ve yenicilerle uğraştı. Bir suikastı bahane ederek bazı Cezayirliyle bertaraf etti. Cezayir'e vergiyi de kesti. 30 Eylül 1811'de yenicilerin isyanı ile uğraştı. Bir kısmı katledildi. Tunus yenicileri oca-

ğı önemli bir darbe yedi. Hammûde Paşa'nın oğlu yoktu. 6 Eylül 1814'te ölünce yerine kardeşi Osman Bey geçti. Ancak daha bâbîâli valiliğini tasdik etmeden üç ay sonra öldürüldü. (9 Aralık 1814) 50 yıldan beri sırasını bekleyen Muhammed Paşa'nın oğlu Mahmud Bey 22 Aralık 1814'te paşalık ünvanı ile Tunus valisi oldu. Cezayirlilerden çekinen Mahmud Paşa donanmaya önem verdi. Gemileri Akdeniz'de Hristiyan sahillerini vurdu. Viyana kongresinden sonra (1815) Avrupa devletleri Garp ocaklarının korsan faaliyetlerini engellemek için bir dizi önlemler aldılar. 1816 ve 1819'da Tunus kıyıları ve şehirleri bombalandı. Avrupa'nın şartlarını kabule mecbur oldu. 1821'de Mora ayaklanmasında, Mahmud Paşa, Moralı Ahmed Reis kumandasında bir donanma gönderdi.

Mahmud Paşa'nın 29 Mart 1824'de ölümü üzerine oğlu Hüseyin Paşa yerine geçti. Yunan isyanı dolayısıyla Navarin'e gönderdiği Tunus donanması, Osmanlı donanması ile birlikte yakıldı (1827). Tunus-Cezayir anlaşmazlığı Bâbîâli'nin arabuluculuğuyla çözümlendi. Mehmed Ali Paşa'nın reformlarını ilgi ile izledi. Osmanlı ordusu gibi nizamî ordu kurma girişimlerinde bulundu. Fransa'nın tesiri ile, bazı bağımsızlık hareketlerine ilk defa bu zamanda rastlandı. Hüseyin Paşa'nın 21 Mayıs 1835'te ölümü üzerine kardeşi Mustafa Bey, yeni teşkilâtta göre, asâkir-i mansûre ferikliğiyle vali tayin edildi. 24 Kasım 1835'te kılıç, hil'at ve tevcih fermanı gönderildi. Bâbîâli'nin vergi isteği kabul edilmedi. 1835'te Trablus-garp'ta Karamanlı ailesine son verilmesi sırasında Kapitanpaşaya yardımda bulundu. Aynı akıbete uğramamak için Fransa'ya yaklaştı. Mustafa Paşa'nın 11 Ekim 1837'de ölümü üzerine oğlu Ahmed Bey geçti.

Hüseyin ailesinin ikinci büyük şahsiyeti olan Ahmed Paşa, Bâbîâli'nin vergi isteğinin affını diledi. Onu Fransa'ya yaklaştırmamak ve bağımsız hareketlerine engel olmak için, tarihî bağların kuvvetlendirilmesine çalışıldı. Ahmed Paşa'nın ricası üzerine 9 Ağustos 1840'da müşirlik ve vezirlik rütbeleri verildi. 1839 Tanzimat Fermanı'nın esaslarının Tunus'ta uygulanmasında ağır davrandı. Gerekçesi, Tunus'un ve İstanbul'un şartlarının birbirinden farklı olduğu noktasındaydı. Yenilikçi ve reformcu bir vali olarak tanındı. Porto Farina'da bir tersane Bardo Sarayı'nda bir Harp Okulu açtırdı. Merkezle

yazışmalarda Türkçe yerine Arapça kullandı. Bağımsız bir hükümdar gibi davrandı. "Hüseyinî nişanı" ihdas etti. Köleliği resmen kaldırdı. Yahudilere ve gayrimüslimlere bazı haklar tanıdı. Aşırı harcamalar Tunus maliyesini batırdı. Kırım Savaşı'na (1854) 14.000 kişilik bir ordu ve Tunus'un maddî gücüyle katıldı. Son yıllarını felçli olarak geçirdi. 1855'te ölümü üzerine kardeşinin oğlu Muhammed (Mehmed) Paşa "müşir-i sâni" olarak vali oldu. Harcama ve israfı kesti. Avrupa devletlerine karşı temkinli davrandı. İdarî bazı önlemler aldı. Yabancı konsolosların baskısıyla Tanzimat ve Islahat Fermanlarının esaslarını içeren 'Ahdü'l-emân' 10 Eylül 1857'de yayınlandı. Tunus kentinde bir belediye meclisi kuruldu.

Tunus paralarına Osmanlı Sultanı yanında kendi adını da koydurdu. Eylül 1869'da ölünce yerine kardeşi Muhammed (Mehmed) Sadık Paşa vali atandı. "Müşir-i sâlis" olarak anıldı. 29 Ocak 1861'de ilk Tunus anayasası olan "Kanun al, davla" yayınlandı. Bu, islâm ülkelerinin de ilk anayasasıydı. Meclis-i ekber açıldı. 1864'de kadar bir meclis ile devlet işleri yürütüldü. 1863 ve 1865'te ilk dış borçlanma yapıldı. Aşırı vergiler, rüşvet, haksız yönetim Tunus halkını İbn Gızâhum önderliğinde 1864'te isyana sürükledi. 1857'den beri yapılan bazı yenilikler kaldırıldı. İsyân esnasında Osmanlı padişahının itibarı arttı. Bazı kentler Osmanlı bayrağı çektiler, doğrudan Osmanlı yönetimini talep ettiler. Değerli bir Osmanlı bürokrati Ali Haydar Efendi Tunus'a gönderildi. Yabancı konsoloslarla birlikte sükûnu iade etti. İsyân sonrası Osmanlı-Tunus ilişkilerini düzenleyen bir "Emr-i sâmi" 1864'de yayınlandı. 9 Şaban 1288 (24 Ekim 1871) tarihli ferman ile Tunus'un Osmanlı Devleti'ne aidyeti ve valiliğin Muhammed Sadık Paşa ailesine verildiği teyit edildi. Her iki seferde de İstanbul'da başarılı bir Tunus devlet adamı Tunuslu Hayreddin Paşa oldu. Bu değerli devlet adamı 1873-1877 arasında validen sonra ikinci adam olan Vezir-i ekberlik yaptı. Bir dizi reformlar gerçekleştirdi. Osmanlı siyasetine yaklaştı. Tunus'ta gözü olan Fransa, İngiltere ve İtalya'nın ihtiraslarını dengelemeye çalıştı. Fakat Tunus üzerinde ekonomik ve idarî emeller besleyen Fransa, Nisan 1881'de bir olup-bitti ile 30.000 kişilik kuvvetle Tunus'a çıktı. Muhammed Sadık Paşa'ya zorla 12 Mayıs 1881 tarihli Bardo (Kassar Said) Antlaşmasını imzalattı. Osmanlı Devle-

ti yardımında bulunamadı. Tunus'un işgalini de asla tanımadı. Başta Tunuslu Hayreddin Paşa olmak üzere, bir grup Tunuslu devlet adamı, asker, aydın ve ulema İstanbul'da toplandılar. II. Abdülhamid'den ilgi ve yardım gördüler. Tunus politikasını etkilemeye çalıştılar. Fransız işgal idaresi Hüseyinî ailesine dokunmadı. Bir sembol olarak 1957'ye kadar sürdü. Ancak gerçek yönetim Fransa'nın elindeydi.²

Hüseyinîler dönemindeki Tunus'ta Osmanlı Türk kültür ve uygarlığı doruk noktasına ulaştı. Sosyal yaşamın her yönünde derin izler ve etkileşim görüldü. Geniş imar faaliyetleri bunun en önemli kanıtlarıdır. Saraylar, kışlalar, camiler, mescidler, su kanalları ve sebiller, camiler, tekkeler, kütüphaneler sayılabilir. Yiyecek, giyecek, idarî ve askerî terminolojide Türkçeden Arapçaya birçok kelime geçişi bunun delilidir. Türkçe börek kelimesi "brik" olarak aynı yiyeceği halen Tunus'ta yaşıyor.

2. KARAMANLILAR (1711-1835, TRABLUSGARP'TA)

Ailenin kurucusu Karamanlı Ahmed Bey'in ilk zamanları hakkında yeterli bilgi yoktur. Gönüllü asker olarak Trablus'a geldiği, Karamanlı bir Türk olduğu anlaşıyor. Nesebi Ahmed bin Yusuf bin Muhammed bin Mustafa'dır.

Dayılar devrinin istikrarsızlığı ve ihtilâlleri ülkeyi sarsmıştı.

1711 yılında Trablusgarp'ta çıkan ihtilâl ve mücadeleler sonucunda Ahmed Bey, yenîçerilerin de muvafakatı ile hasımlarını bertaraf edip vali seçildi (29 Temmuz 1711). İstanbul'dan beylerbeyilik fermanı ile gelen Halil Paşa'yı katlettiği gibi, 1712'de gönderilen Canım Hoca Mehmed Reis geri dönmek zorunda kaldı. Muhalliflerini imha ettirdi. Padişaha kıymetli hediyeler ile bağlılığını sundu. Beylerbeyilik ve paşalık tevcih olundu. Sadece yenîçerilere güvenmemek için, yerlilerden bir milis kuvveti kurdu. Korsanları himaye etti. Bazı serkeş kabileleri sindirdi. Ahmed Paşa, kuvvetli ve ileri görüşlü bir zattı. Sulh ve güvenliği sağladıktan sonra, iktisadî kalkınmayı ve refahı getirmeye çalıştı. Ticaret ve sanatı icra eden hristiyanlara iyi davrandı. İngiltere ile akdedilmiş muahedeye sadık kaldı. 1693'te Faransa ile akdedilmiş muahedeyi 1720'de yeniledi. 1728'de Faransa ile savaşa

tutuştı ise de, 1729'da sulh yapıldı. Trablusgarp şehri surlarını yeniledi. Munsıya kapısı yanında güzel bir cami ve medrese yaptırdı. Vakıflar bağışladı. İktidarı Fizan ve Berka arazisine kadar yayıldı. Bazı ulema ve fuzelayı idam ettirdi. Zamanının tarihçisi İbn Galbun'un da bir iftira üzerine 1739'da katlettirdiği söylenir. Ahmed Paşa Kasım 1745'te vefat etti. Camiinin haziresine gömüldü.

Asker, ulema ve halkın ittifakıyla yerine vali seçilen oğlu ve halefi Karamanlı Mehmed Paşa (1745-54) zamanı, babasının kurduğu istikrarlı idarenin devamı oldu. Donanmayı güçlendirdi. Trablusgarp korsanları Akdeniz'de en ünlü dönemleriydi. Avrupa devletlerinden düzenli "hediye" ve "senevîye" almaya devam etti. 1751'de İngiltere ile muahede tekid olundu. Arnavutluk'ta bir isyanı bastırmaya bastırmakta yardımcı oldu.

Yerine geçen oğlu Ali Bey, mutad şekilde vali seçildi ve Bâbiâli tarafından seçimi onaylandı (1754). Ali Paşa da korsanlığa önem verdi. Bazı küçük Avrupa devletleriyle ticarî ve dostluk antlaşmaları yaptı. 1763'te Venedik Cumhuriyeti ile yeni bir dostluk, ticaret ve seyr-i sefâin muahedesini imzaladı. Korsanlık gelirlerinde azalma, yenîçerilerin inzibatsızlığı düzeni bozdu. Ali Paşa'nın ihtiyarlaması Karamanlı ailesi fertleri arasında anlaşmazlıkları arttırdı, aile içi kavgalar görüldü. Trablus kenti 1785'te yoğun bir kıtlık ve vebaya uğradı. Kentlerde anarşi sürdü. Trablus ayânı ve bazı askeri ümera bir mahzarla İstanbul'dan Karamanlı ailesinin ref'ini ve başka bir vali nasbını istediler. Ali Paşa'nın büyük oğlu Yusuf Bey, bir darbe ile valiliği ele geçirmek için, en nüfuzlu şeyhlerden Halife b. Avn al-Mahmudî'nin yardımını sağladı (Haziran 1793). Cezayir Yalı Vekilharıcı Seydi Ali'nin beğlerbeyiliği ele geçirme girişimi bertaraf edildi. Ali Paşa'nın oğlu Ahmed Bey lehine valilikten çekildiği görüldü ise de Yusuf Bey onu Malta'ya kaçırды. 1796'da valiliği tasdik ve beylerbeyilik tevcih fermanı alan Yusuf Paşa, bu ailenin en değerli kişisiydi. Cesaret ve basiret sahibi, kurnaz ve gaddardı. Şiddetli önlemlerle asayiş sağladı. Trablus şehrini tahkim etti. Korsan filosunu zenginleştirdi. Avrupa devletlerinin Fransız ihtilâl savaşlarıyla meşguliyeti Yusuf Paşa'nın Akdenizdeki deniz faaliyetlerini kolaylaştırdı, zenginliğini sağladı. 1803-1815 arasında Amerika Birleşik Devletleri ile ihtilâlâfa düştü. Amerikalıların Ahmed Bey'i Derne'ye çıkar-

maları ve onun gailisi ile uğraştı. İngiltere aracılığı ile ABD ile 4 Haziran 1805'te dostluk, ticaret ve seyr-i sefâyin antlaşması yaptı. Bazı isyanları bastırdı. Ahmed Bey ve ailesi Mısır'a götürüldü. Napoleon'un sükûtundan sonra, Avrupa büyük devletleri garp ocaklarına ve bu arada Trablusgarp'a cephe aldılar. 1819'da bir Fransız-İngiliz filosu Trablus'u tehdit etti. Mora isyanı sırasında, Ömer Kaptan idaresinde bir filoyu Mora'ya gönderdi. Sardunya ve Napoli kralları 1825'te Trablus'u topa tuttular. Zamanla "Hediye" ve "Seneviye" gelirleri kaldırıldı. Yusuf Paşa'nın yabancı tüccarlardan istikrazları, artan vergiler, mağşûş para huzursuzlukları arttırdı. Yusuf Paşa'ya dış baskılar arttı. 5 Ağustos 1832'de oğlu Ali Bey lehinde valilikten feragat etti. Bazı isyancılar Ali Paşa'yı kabul etmediler.

II. Mahmud, Cezayir'in Fransa tarafından işgalini dikkate alarak Trablusgarp'ı merkeze bağlamaya karar verdi. Avrupa'nın siyasî durumu buna uygundu. Kaptan-ı derya Çengel oğlu Tahir Paşa kumandasındaki kuvvetler Mayıs 1835'te Trablusgarp'a çıkıp, merkezi hükûmetin egemenliğini tesis ettiler. Ali Paşa azledildi ve ailesi tevkif ile İstanbul'a gönderildi. Hasta ve yaşlı olan Yusuf Paşa Trablusgarp'ta bırakıldı. 4 Ağustos 1838'de öldü. Yeni vali Mehmed Raif Paşa Karamanlı ailesinden 62 kişiyi İstanbul'a yolladı. Osmanlı Devleti, Yusuf ve Ali Paşaların dış borçlarını üstlendi.

Karamanlı valilerin dinî, askerî ve kültürel hizmetler ve geniş imar faaliyetlerinden bulundular. Bunlar arasında cami, kışla, su yolu, kemer, tekke, okul önde gelir. Yusuf Paşa Trablusgarp'ta darphâne kurdurdu.³

3. AZMZÂDELER (1725-1800), ŞAM VE SURIYE'DE)

Ailenin aslı Konyalı ve Türk olup, XVIII. yüzyılda Suriye'nin kuzeyinde Ma'arra'da yerel toprak ağasıydılar. Ailenin ilk bilinen atası Kemir Hüseyin'dir. Aile Suriye'ye gittikten sonra, Arapça 'kemik' anlamına glene "Azm" lakabı kullanılmıştır. Hüseyin'in torunlarından İbrahim Bey 1638'de Bağdat seferine katılmıştır. İbrahim Bey'in, İsmail (ö.1730) ve Süleyman (ö. 1743) adlı iki oğlu vardı. İsmail'in hepsi de kendisi gibi, paşalık rütbesine sahip olan İbrahim (ö.1746), Mustafa (ö.1755), Esad (ö.1757) ve Sadeddin (ö.1762) adlı dört oğlu olmuş ve devlete hizmet etmişlerdir.

Azmâdeler genellikle Suriye'nin iç ve deniz kıyılarında muhtelif görevler yaptılar. Cerde başbuğluğu, mutasarrıflık, mirmiranlık, valilik ve emirü'l-haclık gibi. Rumeli, Anadolu, Kafkasya ve İran üzerinden gelen hac kervanlarının güvenlik içinde dinî görevlerini yapıp, selâmetle dönmesi Osmanlı Devleti'nin büyük önem verdiği kutsal bir hizmetti. Bu itibarla, Şam valileri aynı zamanda emirü'l-hac olarak görevlendirildiler. Şam valisi bu kervanın başında Mekke ve Medine'ye gider ve gelirdi. Azm ailesinin paşaları bu görevi hakkıyla yerine getirdiler ve Osmanlı Padişahları'nın takdirini kazandılar. 1725'ten 1800'e kadar bu aile içinden 30'dan fazla vezir ve mirmirân çıktığı söylenmektedir. İlk Şam valisi ve emirü'l-hac olan Azm ailesinden İsmail Paşa'dır. Sonra kardeşi Süleyman Paşa 14 Ocak 1734'te Şam valisi oldu. Onu takiben İsmail Paşa'nın diğer oğlu Esad Paşa 1743-1757 arasında Şam valisi ve Emirü'l-Hac olarak hizmet gördü. Azm ailesinin en önemli şahsiyeti bu Esad Paşa'dır.

Esad Paşa 1701'de Maarretünnu'mân'da doğdu. Babası İsmail Paşa'nın Maarra ve Hama'da mütesellimi olarak çalıştı. Surre alayına katıldı. Yetişmesinde amcası Süleyman Paşa'nın da etkisi oldu. 1730'da Hama ve Humus sancakları mutasarrıfı, 1732'de Trablus vali muavini, 1740'da cerde başbuğu, 1741'de kardeşinin yerine Sayda valisi atandı. Şam valisi Süleyman Paşa'nın Zâhir Ömer'le yaptığı mücadelede ölümü üzerine, 3 Ekim 1743'te vezirlik rütbesiyle Şam valiliğine getirildi. 14 yıl bu görevi yürüttü. Büyük üstünlük sağladı. Çağdaş bir halk yazarı Berber Budeyrî'nin günlüğünde Esad Paşa'nın idaresi güzel anlatılmıştır. Şahsî servetini arttırdı. Şam'da önemli bir saray ve han yaptırdı. Ocak 1757'de görevi Halep valisi Ragıp mehmed Paşa'ya devri emredildi. Bunu engellemeye çalıştı ise de, sonunda uymak zorunda kaldı. 21 Ocak 1757'de Halap valiliğine tayin edildi. Aynı yıl Sivas valiliğine getirilip, kısa süre sonra Rusçuk'a sürüldü. Ankara'da iken idam edildi. 1757 Eylülünde meydana gelen ve padişahın kızkardeşinin de ölümüne yol açan 20.000 hacının canını kaybettiği bedevî saldırısı olayının azline ve ölümüne sebep olduğu sanılmaktadır. Epey imar faaliyeti vardır. aynı aileden, Mehmed Paşa Halep ve Sayda valiliklerinde göre yaptı. 1771'de Şam valiliğine ve Emirü'l-haclığa tayin olundu. 1772-73'te bir ara Karaman valiliğinden sonra tekrar eski görevinde ölümüne kadar kaldı.

Azm ailesi Suriye ve Arabistan bölgesindeki uzun hizmet yılları nedeniyle "Arabistan ümerâsı" olarak anıldılar. 1807'ye kadar Emirü'l-haclık görevi kendilerine verildi. Bölgede çıkan bazı isyanları ustalıkla bastırdılar. Suriye ve Şam dışında Rumeli ve Anadolu'da da hizmet eden Azm paşaları bulunmaktadır.

XIX. ve XX. yüzyıllarda da bu aileden önemli kişiler yetişmiştir. Ailenin zamanla Arap kültürü ile yoğruldğu ve bazı fertlerin Arap ulusal hareketine katıldıkları görüldü. 1915 Osmanlı Meclis-i Mebûsân'ında bu aileden Suriye mebusları vardı. Azm ailesi paşaları görev yaptıkları yerlerde han, hamam, cami, mescid, saray, tekke, okul gibi imar hareketleri gerçekleştirdiler.⁴

4. CELİLİLER (1726-1834, MUSUL'DA)

Ailenin atası, muhtemelen Diyarbekir ile Musul arasında ticaret yapan bir bezirgândı. Ailenin ilk ferdi Abdülcelîl hakkında türlü rivayetler vardır. Musul paşasının maiyetinde bulunduğu, bir hristiyan olduğu, mezarının bir kilise avlusunda bulunduğu gibi. Abdülcelîl'in oğlu İsmail'den itibaren aile güçlendi. İyi bir öğrenim gören ve değişik devlet kademelerinde çalışan İsmail Paşa sonunda Musul valiliğine atandı. Celîlîler, Musul'da yerli bir aile idiler. İsmail Paşa'nın oğulları Hacı Hüseyin Paşa ve Abdülfettah Paşa Musul valiliğinde bulundular. Bu ailenin en meşhur kişisi Musul'da 8 defa valilik yapan, ve şehri İranlılara karşı iki defa başarıyla müdafa eden bu Hacı Hüseyin Paşa'dır. Celîlîlerin Hüseyin Paşa'sı ile Azm ailesinin Esad Paşa'sı arasında bir benzerlik kurulabilir. İkisi de ailelerinin doruk noktasını teşkil eder. Halk desteğini kendi iktidar hırsları ile meczetmesini iyi bildiler. Hüseyin Paşa 1730'dan 1759'da kadar çalıştı. Başka yerlerde de valiliği vardır. İlk olarak Mart-Nisan 1733'te Şah Tahmasp'ın kumandanlarından Nergis Han'a karşı Musul'u savundu. 1743'te Nadir Şah'ın büyük bir kuvvetle Kerkük ve Erdebil'i işgal ile Musul'un teslimini teklif etmesi üzerine, Hüseyin Paşa bütün halkı müdafa için birleştirdi. Hacı Hüseyin Paşa'nın tedbirleri, kurduğu tabyalar, lağımlar ile can siperâne savaşması, eli silah tutan bütün Musullu müslüman ve hristiyanların birleşmesi, kahramanca müdafaaları karşısında İranlılar başarısızlıkla büyük kayıplara uğradılar ve çekildiler. Hacı Hüseyin Paşa ile, kardeşi Abdül-

fettah, oğulları Murad ve Mehmed Emin Beyler ve muhafız Kazıkçı Hüseyin Paşa da bu şanlı müdafaada hizmet yaptılar. Bu başarılar üzerine devrin Sultanı I. Mahmud, Hacı Hüseyin ve Kazıkçı Hüseyin Paşaları ferman, hil'at ve kılıç ile ödüllendirdi.

Hacı Hüseyin Paşa'dan sonra oğulları ve torunları ve yeğenleri yüzyıl kadar aralıklarla Musul'a ve başka eyaletlere vali olarak tayin edildiler. İranlıların, Musul topraklarına son saldırıları Zend Kerim Han zamanında oldu. Hasan Paşa tarafından 1777'de bozguna uğratıldılar. Zaman zaman Musul'da halkın valilere veya mütesellimlerine karşı isyan hareketleri de görüldü. Kimi valiler veya vekilleri hayatlarını kaybettiler. Bu isyanlar arasında 1771, 1785, 1809, 1828 kıyımları önemlidir. Celîlî ailesinin kendi arasındaki iç kapışmaları ise, 1754, 1756, 1758, 1760,-61, 1768-71 arasında önemlidir. Celîlîlerin İstanbul'dan gönderilen bazı paşalar ve yeniçerilerin kendi aralarında ve yeniçerilerle kapışmaları vuku bulmuştur.

Celîlî paşaları da yoğun imar faaliyetlerinde bulundular.⁵

5. KÖLEMENLER (1704-1831, BAĞDAT'TA)

Bağdat'ta bir kölemen ocağının kurulması, siyasî ve askerî görevler üstlenmeleri için dışarıdan getirilen ve eğitilen kölelerin devlet hizmetinde kullanılması sonucunda meydana gelmiştir. Mısır'daki kölemen sistemi ile benzerlik gösterir. Yüzyıldan fazla süren bu sistem Bağdat eyaletinde hüküm sürmüştür. Bağdat kölemen ocağının esas kitleler halinde kaskasyadan getirilen kölelerden oluşmuştur. Ailenin bânisi, 1704-1723 arasında 19 yıl Bağdat valiliğinde bulunan Eyüplü Hasan Paşa ve iki kez Bağdat valiliği yapan oğlu Ahmed Paşa (1724-34, 1736-47) azamanlarındadır. Hasan Paşa bölgede güvenliği sağladı. Bazı vergileri kaldırarak halkın sevgisini kazandı. Kendisi Enderun'da yetiştiğinden, Bağdat'ta Osmanlı saray teşkilatı gibi bir sistem kurarak, has oda, kiler odası, mektep tesis etti. Satın aldığı Gürcü, Abaza, Çerkes köleleri ve bazı eşraf çocuklarını sarayda eğitti. Bunları önemli mevkilerde kullandı. Bağdat'ta huzur ve güven sağlandı. İranla yapılan savaşlarda serasker olan Hasan Paşa'nın 1723'te ölümü üzerine, oğlu Ahmed Paşa'ya kumandanlık ve valilik verildi. 1733'te Nadir

Şah tarafından Bağdat şiddetle kuşatıldı. Yedi ay dayanan Bağdat, Topal Osman Paşa tarafından kurtarıldı. 1746 Osmanlı-İran Antlaşmasıyla Bağdat yine Osmanlılarda kaldı. Ahmed Paşa'nın 1747'de ölümü üzerine, azatlı kölesi ve damadı olan Adana valisi Süleyman Paşa Bağdat valisi atandı (1749). Asî Arap kabileleri itaat altına alındı. Irak bölgesinin asayışı sağlandı. Memlûk yönetimi Bağdat'ta iyice yerleşti. Büyük taraftar bulan Süleyman Paşa ve kölemenleri yüzünden, Osmanlı Devleti, bundan sonra, kendi istediği birini değil, Bağdat'a kölemenlerden birini tayin etme yolunu tuttu. Belki bu şartların zorlaması idi. Süleyman Paşa'dan sonra, kethüdası Ali, Paşa, 1764'de yine kethüda Osman Paşa vali oldular. Bağdat Paşaları en nihayet her yıl atanan ve Padişah tarafından tayin edilen birer Osmanlı paşasıydı. Sultan'a da daima bağlı idiler. 1772'de çıkan bir veba salgını büyük ölümlere yol açtı. Memlûkler arasındaki çatışmalardan yararlanan İranlılar Basra'yı ele geçirdiler. Basra mütesellimi atanan kölemen Süleyman Ağa tayin oldundu. Süleyman Ağa daha sonra Osmanlı Devleti'ne başvurarak Basra eyâleti valiliğini talep etti. Osmanlı Devleti, bu yetenekli şahsiyete, Basra valiliğini verdiği gibi, Bağdat ve Şerizor eyâletlerini de bağladı. Gürcü kökenli bir köle olan ve 20 yıl Bağdat ve çevresini yöneten Süleyman Paşa (1779-1802) döneminde kölemenler altın çağını yaşadılar. "Büyük" (el-Kebir) lakabıyla anılan Süleyman Paşa, asî kabileleri sindirdi. Bağdat'ta büyük imar faaliyetlerinde bulundu. Ticaret ve ziraati teşvik etti. Osmanlı hükûmeti ile iyi geçindi. Vergileri ve devlet ricaline hediyeleri düzenli gönderdi. Mısır seferi için 2000 kese yardım etti. İkinci bir veba salgını ve Vehabi saldırısı bazı olumsuzluklar yarattı. Büyük Süleyman Paşa 8 Ağustos 1802'de ölünce, yerine Ebû Gaddâre Ali Paşa getirildi. Ali Paşa'nın Şam valisi Azmzâde Abdullah Paşa ile Vehhabiler üzerine sefer görevi akim kaldı. Ali Paşa'nın katlinden sonra, kölemenlere devlet son vermek istedi. Ancak Farnsız elçisi buna engel oldu. Yine kölemenlerden küçük Süleyman Paşa vali tayin edildi. Ancak güzel olmayan icraâtı, Vahhabiliğe meyli ve başka nedenlerle merkezî hükûmet ile arası açıldı. Bağdat'a özel görevle gönderilen Halet Efendi kölemen sorununu çözmekle vazifelendirildi. Görüşmeden sonuç alamayan Halet Efendi Bağdat üzerine yürüdü. El altından kentte isyan çıkarttı. Yapılan savaşta Süleyman Paşa yenik düştü ve sığındığı

bedevî tarafından öldürüldü. Bağdat'a giren Halet Efendi kölemenlerden Abdullah Ağa'yı paşa rütbesiyle valiliğe getirdi. Ancak kısa süre sonra, Abdullah Paşa'nın, Süleyman Paşa'nın oğlu Said Paşa ile giriştiği çatışmada yenilgisi ve ölümü üzerine (1813), vezir rütbesiyle Said Paşa'ya tevcih edildi. Said Paşa'nın bazı uygun görülmeyen davranışları sonucu azledildi. Halep'e sürüldü. Yerine eniştesi olan Davud Efendi, paşa unvanıyla atandı. Kölemen olan Davud Paşa'nın 15 yıl süren valiliği Bağdat, Basra ve Şehrizor için büyük gelişmelere yol açtı. Asayiş sağlandı. Büyük imar ve hayrat eserleri yapıldı. Avrupa'dan getirilen ustalar ile sanayi ilerledi. Ziraat geliştirildi. Davud Paşa yabancı bir subay vasıtasıyla on bin kişilik piyade ve topçu askeri vücuda getirdi. 1821 Osmanlı-İran savaşlarında başarılar kazandı. Kölemenlerin yeniden güç kazanması II. Mahmud'un siyaseti ile zıttı. Çünkü sultan mütagallibe ve derebeyleri ortadan kaldırmak amacındaydı. 1728-29 Osmanlı-Rus savaşı sırasında istenen yardımı ve parayı göndermediği, defterdar Sadık Efendi'yi öldürttüğü için asî ilân olundu. İngiliz elçisinin aracılığına rağmen tenkili için Halep valisi Ali Rıza Paşa vazifelendirildi. Doksan gün süren kuşatma sonunda, Ali Rıza Paşa halkın yardımıyla Bağdat'a girdi. Birçok kölemen yakalanıp idam edildi. On beş kadarı kurtuldu. Davut Paşa affedildi.

Hasan Paşa, oğlu Ahmed Paşa, Büyük Süleyman Paşa, Davut Paşa başta olmak üzere birçok kölemen imar faaliyetlerinde bulundular. Bağdat eyâletinde önemli eserler yaptılar.⁶

6. KAZDAĞLILAR (MISIR'DA, 18. YÜZYIL)

Kazdağlılar, bir askeri kumandanlar ailesidir.

Mısır'daki Osmanlı güçlerinin büyük bölümünü yeniçeriler teşkil ederdi. Anadolu'dan birçok Türk Mısır'a yeniçeri, azap, mustahfız olarak gitmiştir. İşte bunlardan birisi olan Kazdağlı (İda Dağı) Mustafa 1670'e doğru Mısır'a gitti. Onun kurduğu "Kazdağlı" sülalesi, Mısır'ın yönetiminde etkili oldu. Kazdağlı Mustafa Kethüda 17. yüzyılın sonuna, doğru, Mısır'ın yönetici gurubu içinde yer aldı. 1704 yılında öldü. Birçok iltizama el attığından, ailenin devamı için önemli para kaynağı sağlamıştı. Kahve ticaretinin denetleme geliri de önemli idi. Birçok memlûk satın alıp yetiştirdiler. Efendinin

ölümü halinde, memlûklerin en güçlüsü efendinin dul eşiyle evlenip, miras evliliği yapıp, miras üstünde belirli bir hak elde ederdi. Böylece Kazdağlı ailesi Mısır'ın yönetiminde güçlü bir aile oldu. Bu aileden çıkan emirler arasında, Mustafa Kazdağlı'nın mellûkü Hasan Kethüda (ö.1715), ailesinin doruk noktası İbrahim Kethüda (ö.1754), Osman Kethüda (.1736), Süleyman el-Guhdâr (ö.1739), Abdurrahman Kethüda (ö.1776) idiler. Ali Bey el-Kebir, Murad Bey, İbrahim Bey bu ailenin kölesi idi-

ler. Kethüda, yeniçerilerin kumandanı, emiri demektir. Özellikle Abdurrahman Kethüda eline geçen çok geniş miras sayesinde Kahire ve Mısır'da birçok eser vücuda getirdi. 18. yüzyılda Kahire'ye Türklük ve Osmanlılık damgasını vurdu. Kazdağlı ailesi emirlerinin yaptırdığı sebil, okul, tekke, cami, dükkân, hamam, çarşı gibi birçok bayındırlık eseri günümüze kadar gelmiştir. Emine, Şuveyker ve Nefise el-Beyzâ Hanımlar bu aileden iz bırakın insanlardı.⁷

- 1 Atilla Çetin, "Hüseyin Paşa, Tunus Beyi", *DİA*, c. XIX (İstanbul 199, s. 10; M.H.Chérif, *Pouvoir et société dans la Tunisie de Husayn Ben Ali, 1705-1740*, Tunis 1984-1986, I-II; + Aziz Samin İter, *Şimali Afrika'da Türkler*, İstanbul 1937, II, s. 24, 31, 150-155.
- 2 Atilla Çetin, "Hüseynîler", *DİA*, c.XIX (İstanbul 1999), s.26-28; BOA, HH.nr.18688 A.B.C.22430, 22479, 22558, 22759, 37144, 48761. MD, nr. 119, 120,129,130,227,238,259; Hüseyin Hoca, *Zeylî Beşâ'iri ehli'l-iman Tunus* 1908; Muhammed Sagir b. Yusuf, al-Maşra al-Malaki *Chronique tunisienne (1705-1771)* (trc. V. Serres-M.Lasram), Tunis 1900; İbn Ebü'd-diyâf, *İthâfî el-lî-z-zamân bi abbâri müllûki Tunus ve abd'l-emân*, Tunus 1963-66, III-VIII; Aziz Samih İter, *Şimali Afrika'da Türkler*, İstanbul 1937, II, 150-184; Jean Ganiage, *Les origines du protectorat français en Tunisie: 1861-1881*. Paris 1959; Robert Mantran, *Inventaire des documents d'archives turcs du Dar el-Bey*, Paris 1961; a.mlf., "L'évolution des relations entre la Tunisie et l'Empire ottoman du IXe au XIXe siècle". *Cahiers de Tunisie*, sy.26-27, Tunis 1959, s. 319-33; a.mlf., "Husaynides", EI2(Fr.). III, s.657-59; Abdeljelil Temimî, *Recherches d'histoire maghrébine, le Tunisie, l'Algérie et la Tripolitaine de 1816 a 1871*. Tunis 1971, L.Cari Brown, *The Tunisia of Ahmad Bey, 1837-1855*; Princeton 1974; Muhammed Râşid el-imâm, *Siyâsetü Hammûda Bâşâfî Tunî. 1872-1814*, Tunus 1980; G.S.Van Krieken, *Khayr al-Din et la Tunisie (18150-1881)*, Leiden 1976; Atilla Çetin *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Ankara 1988, 2. bsm. Ankara 1999; İ.H.Uzunçarşılı, "Tunus'un 1881'de Fransa tarafından işgaline kadar burada valilik eden Hüseyinî ailesi", *TTK Belleten*, XVIII/72(1954), s. 545-580; Abdurrahman Çaycı, "İtalya'nın Tunus'ta üstünlük teşebbüsü, Cedayda meselesi ve Osmanlı Devleti'nin müdahalesi", *TD*, XIII/17-18 (1962-63), s. 219-240; a.mlf., "İtalya'nın Tunus konsoloslukları meselesi. ve, 1863, Osmanlı-İtalya Anlaşması", *TTK Belleten*, XXX/120(1966), s. 603-619; Mehmet Maksudoğlu, "Tunus'ta hakimiyetin dayıllardan Beyle-re geçişi", *A.Ü.İ.F.D*, XV (1967), s.173-186; a.mlf., "Tunus'un Osmanlı Devletinden ayrılması", *MÜİFD*, IV (1986), s. 137-169; İbrahim Güler, "Inventaire partiel du documents turcs des archives Nationales de Tunisie", *Anatolia Moderna* IV (Pari 1992), s. 59-78.
- 3 BOA, HH. nr. 735, 3651,14337, 14007, C,14514, 15317, 20911, 20242, D, MD, nr. 119, 189, 200, 204, 251, 262; Mehmed Behiceddin,

Târih-i İbn Galbun der Beyân-i Trablusgarb, İstanbul 1284; Hasan Safi, *Trablusgarb Tarihi*, İstanbul 1308; Aziz Samih İter, *Şimali Afrika'da Türkler*. İstanbul 1937, II, 229-252; Richard Tully, *Tens Year's Residence at the Court of Tripoli*, nşr. S. Dearden, Londra 1957; Jamil M.Abun-Nasr, *A.History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge 1987 . s. 187-205; Magali Morsi, *North Africa 1800-1900*. London 1984; N. Kolayan, *Tripoli During the Reign of Yusuf Pacha Qaramanli*, Londron 1970â.Umar, *İmbiyâ-ti'l Custeri'l Karamanliyye fi Libiyye*. Tripoli 1966. Atilla Çetin, "Garp Ocakları", *DİA*, C.XIII (1996), s. 382-386; a.mlf., "Trablusgarp eyâletinde 1711-1835 yıllarında hüküm süren bir Türk ailesi: Karamanlılar", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1(1997), s.1-4.

- 4 BOA, HH., nr. 777, 826, 978, 981, 1031, 1169, 1192, 2288, 3766, 3847, 4692, 5059, 5174, 8228, 11748, 12333; MD, nr. 133-134, 143, 175, 182; Vasif, *Târih*, I, s. 230, II, 177-178, 267, Cevdet, *Târih*, I, 248, II, 32, 38, 39, 295-393; Abdülkerim Râfiq, *The Province of Damascus, 1723-1783*, Beyrut 1966; Bedirî, el-Hallak, *Havâdisu Dışikel-yevmiyye, çev. Hasan Yüksel, sıvas* 1993; André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 1995; Ali Karaca, "Azmezâdeler" *DİA*, IV (1991), s. 350; a.mlf., "Esad Paşa, Azmezâde", *DİA*, XI (1995), s. 350-351; a.mlf., "Şam Eyâleti yönetiminde ve Mirtül-Haclık hizmetinde bir Türk ailesi: Azmezâdeler (Kemikoğulları) 1775-1918", *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu*, İzmir 8-9 Nisan 1999 (tebliğ). Türk Ocakları İzmir Şubesi.
- 5 Subhi, *Târih*, s. 235-36; Vâsif, *Târih* (İlgürel), s. 185-86; André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 1995; Mehmed İpşirli, "Cetili", *DİA*, VII(1993), s. 268-269.
- 6 Cevdet, *Târih*, II, 52-61, III, 278; Robert Mantran, "Bağdad a l'époque ottomane", *Arabica*, IX (Leiden 1962), s. 311-324; Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat", *DİA* (1991), s.433-437; André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Halil Berktaş, İstanbul 1995.
- 7 Abdurrahman Cabertî, *Acaibü'l-Âsâr*, I-IV, Bulak 1297) Fars. çeviri, I-IX, Caire 1988-96; André Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVIe et XVIIe siècles*, Damas 1875, I-II; a. mlf., *Yeniçerilerin Kahiresi, Abdurrahman Kethüda Zamanında bir Osmanlı kentinin yükselişi*, çev. Ali Tümertekin, İstanbul 1999.

OSMANLI TAŞRA İDARESİNE SİSTEM YAKLAŞIMI: KARAHİSAR-I ŞARKİ SANCAĞI ÖRNEĞİ

DR. FATMA ACUN
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

GİRİŞ

Bu çalışmada, Orta-Karadeniz bölgesinde yer alan Karahisar-ı Şarki Sancağı'nda 15 ve 16. yüzyıllardaki Osmanlı idaresi incelenecektir. Bir yandan, mevcut global ve mahalli şartların, diğer yandan, gelir toplama ve dağıtmada izlenen politikaların çalışılması yoluyla, Osmanlı karar alma mekanizmasının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunulması amaçlanmaktadır.

Bu konu, meşhur bir siyaset bilim teorisini esas alarak geliştirilen bir kavramsal çerçeve (conceptual framework) dahilinde işlenmiştir. Bu kavramsal çerçeve/model, değişen global ve mahalli şartlar karşısında, gelirlerin toplanması ve dağıtılması ile ilgili kararlar hakkındaki bir hipotezi test etmek için kullanılmıştır.

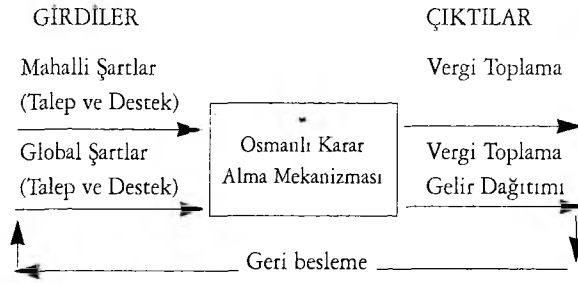
Sosyal bilimlerin diğer sahalarında da olduğu gibi, tarih sahasında en son eğilim, çok miktarda veriyi gerektiren çeşitli hipotezleri test etmek için modeller ve kavramsal çerçevelerin kullanımıdır. Genellikle değişik kaynaklardan derlenen çok miktardaki veriyi işlemek üzere, hem hızlı erişim için veri depolanma aracı, hem de, verileri işlemede yardımcı olarak bilgisayarlar kullanılmaktadır. Bu çalışma da, bahsedilen eğilimin bir yansımasıdır.

Öncelikle, çalışmada kullanılan model, incelenilen bölgedeki hayatın çeşitli yönleriyle ilgili tahrir defterlerindeki verilerin hemen tamamının kullanımını gerektirmiştir. Bilindiği gibi, sınırlı imkanlara zaman ve parakastediliyor sahip bir araştırmacı için, defterlerdeki zengin bilgileri tümüyle değerlendirmek, neredeyse mümkün değildir. Bunu telafi etmek üzere takip edilen yol,

genellikle çalışılacak bölgeyi, dönemi ve konuyu sınırlamak olmuştur. Böylece, gerekli olan verinin miktarı, bir araştırmacının kolayca baş edebileceği kadar azaltılmıştır. Bu yaklaşımın birbirine bağlı iki dezavantajı vardır: İlki, bu tür bir çalışmadan elde edilen sonuçlar, daha az genelleme şansına sahiptir. İkincisi, eleme dolayısıyla veriler, içinde olduğu daha geniş bağlamdan sıyrılmaktadır. Bu sınırlamaların üstesinden gelmek üzere, bu çalışmada bilgisayar, özellikle de, defterlerdeki bilgileri depolamak ve işlemek için geliştirilen bir veri tabanını kullanılmıştır.¹

MODEL

Siyaset bilimci David Easton tarafından geliştirilen, siyasi sistemin işleyişi ile ilgili kavramsal çerçeve, siyasi hayatın tecrübi gözlemlerini tanımlamaya ve açıklamaya dayalıdır. Easton siyaseti sistem olarak tanımlamış ve "değerlerin otoriter dağıtımı" (authoritative allocation of values) olarak tasvir etmiştir. Ona göre, bütün siyasi sistemler (demokrasiler olduğu kadar, diktatörlükler de) değerleri otoriterce dağıtırlar. Easton siyasi sistemi, "girdileri" (politik sistemde talep ve destek olarak temsil edilir) işleyerek "çıktılara" (politik sistemde kararlar ve faaliyetler olarak temsil edilir) dönüştüren bilgisayar sistemine benzetmiştir. Düzenleme mekanizması, çıktılardan girdilere "geri besleme"yi mümkün kılmaktadır. Bu sistemde, geri besleme, süreklilik ve değişme fonksiyonlarını yerine getirmektedir.² Easton'un geliştirdiği kavramsal çerçeveden ilhamla, Osmanlı idari/siyasi sistemini çalışmak üzere bir model geliştirilmiştir. Bu model diyagram halinde aşağıda sunulmuştur.

Şekil 1: Osmanlı İdari Mekanizmasını İncelemek için Model.

Bu modelde, dönemin global ve mahalli şartları, Osmanlı karar alma mekanizmasına “girdi”ler olarak girer ve gelirlerin toplanması (kimden ne kadar vergi alınacak veya hiç alınmayacak) ve bu gelirlerin (tımar vakıf ve mülk olarak) dağıtılması hakkında alınan kararlar olarak “çıktı”lar halinde çıkar. Bu kararlar çevreye etki yapar, yani mevcut mahalli şartları değiştirir. Bu değişiklikler, geri besleme yoluyla, bir sonraki tahrirde karar alma sürecine girdiler olarak girer. Sistem bu şekilde işleyerek, elimizdeki mevcut dört tahrir için tekrarlanır.

Burada cevaplandırılması gereken iki soru vardır: Bunlardan ilki, belli bir döneme ait belli bir tahririn, bir dizi global ve mahalli şartları (girdiler), aynı tahrirde dayalı gelir toplama ve dağıtım ile ilgili bir dizi kararları (çıktılar) nasıl etkiler? İkincisi, bu soru, birbiri ardına gelen bir seri tahrir için sorulur ve her tahrirden bu suretle elde edilen sonuçlar karşılaştırılırsa, Osmanlı karar alma mekanizması daha iyi kavranabilir mi?

Osmanlılar’ın vergi toplama ile ilgili kararlar alırken, mahalli şartları dikkate aldıkları ve daima, bir bölgeden elde edilecek geliri maksimuma çıkarmak istedikleri bilinmektedir. Burada, Osmanlılar’ın uzun dönemli düşünüp rasyonel davrandıkları varsayılmaktadır. Böylece, bir kerede fazla vergi koymak (ki bu mahalli ekonominin yıkımı olacaktır) ve bu suretle toplanan vergileri bölgeden alıp götürmek yerine, tam tersini yapmışlardır. Yalnızca, halkın gücüne dayalı bir vergi politikası takip etmekle kalmayıp, gerektiğinde mahalli ekonomiyi canlandırmak için vergi muafiyetleri bağışlamışlardır. Bu da, bir dahaki sefer için daha fazla gelir potansiyeli yaratma ve aynı zamanda, Osmanlı idaresi için mahalli halk arasında desteği arttırma anlamına gelmektedir. Aynı şekilde, eğer halk arasında idareleri için destek kuvvetli ise, Osmanlılar, muhtemel bütün gelir kaynaklarından istifade etmişlerdir. Destek ve talep oranı, gelir dağıtımında belirleyici unsurdur. Örneğin, eğer destek güçlü ise, çoğunlukla vakıflar ve mülkler yoluyla bölgede bırakılan gelirler ile çoğunlukla tımarlar yoluyla bölgeden alınıp götürülen gelirler arasındaki denge, ikincisinin lehine değişmiştir. Benzer şekilde, güçlü bir talep bu dengeyi birincisi lehine çevirmiş, yani, vakıf ve mülk olarak tahsis edilen, mahalli halk tarafından sahiplenilen gelirlerin oranı artmıştır.³

Burada model, değişen global ve mahalli şartlar karşısında, Osmanlı karar alma mekanizmasının rasyonelliği ile ilgili bir hipotezi test etmek için kullanılmıştır. Hipotez şudur; Osmanlılar bu değişimleri amaçlı olarak, dinamik bir şekilde yapıyorlardı. Diğer bir deyişle, Osmanlılar, yalnızca, değişimlere cevap vermekle/uyumakla kalmıyor, tarihlerinde bir döneme kadar -ki bu yükselme dönemidir- vergilendirme ve gelir dağıtımında düzenlemeler yaparak, mahalli şartlarda değişimler başlatıyorlardı. Daha sonraları, rasyonelliklerini yitirdiler ki, bu gerileme dönemidir.

Easton’un modelinin adaptasyonu ve kullanımı iki noktada mazur gösterilebilir: Bunlardan ilki, Osmanlı müesseselerini çalışmaya olan yaklaşımımızla ilgilidir. Bu konudaki en son ve burada benimsenen, Osmanlı müesseselerini statik formlarda değil, her biri imparatorluğun belli bölgesi ve belli dönemindeki şartlara bağlı tekamül tarihine sahip, yaşayan varlıklar olarak kabul eden görüştür.⁴

Bu yaklaşımla bağlantılı ikinci nokta, tahrir uygulamasıyla ilgilidir. Tahrir, özetle, eyaletlerdeki değişen şartlar hakkında bilgi toplama işlemidir. Gelirlerin toplanması ve dağıtımıyla ilgili kararları alırken ve nihayetle, eyaletleri yönetirken, merkezi bürokrasi, uzun süre, toplanan bu bilgilere itimat etmiştir.

Bu yaklaşımla bağlantılı ikinci nokta, tahrir uygulamasıyla ilgilidir. Tahrir, özetle, eyaletlerdeki değişen şartlar hakkında bilgi toplama işlemidir. Gelirlerin toplanması ve dağıtımıyla ilgili kararları alırken ve nihayetle, eyaletleri yönetirken, merkezi bürokrasi, uzun süre, toplanan bu bilgilere itimat etmiştir.

GİRDİ VE ÇIKTI DEĞİŞKENLERİ

Bu kısımda, girdi ve çıktı değişkenleri tanımlanacaktır. Girdilerin seçimi ve tanımlanması çok önemlidir, çünkü, bunlardaki yanlış bir tanımlama, alınan kararlar haline dönüşen çıktıların, yanlış yorumlanmasına yol açacaktır. Girdilerin seçimi, büyük ölçüde, çalışmanın ana kaynağını oluşturan tahrir defterlerindeki mevcut bilgilerle sınırlı kalmıştır. Diyagramda da görüldüğü gibi, Osmanlı karar alma mekanizmasının girdileri iki ge-

niş kategoride toplanmıştır: Global şartlar ve mahalli şartlar. Bunların her biri bir dizi alt kategoriye ayrılmıştır. Global şartlar, bölge haricinde meydana gelen fakat bölgeyi etkileyen, salgın hastalık, isyan, kuraklık, ticaret yollarının değişmesi, fiyatlardaki hareketler vs. gibi olayları kapsamaktadır. Böylece, incelenilen dönem olan 1485-1569 yılları arasında imparatorlukta meydana gelen olaylar, karar alma mekanizmasını etkileme potansiyeli olan unsurlar olarak dikkate alınacaktır. Mahalli şartlar ise, coğrafya, sosyal yapı ve ekonomiyi kapsar. Bunlar alt kategorilere bölünür. Coğrafya kategorisinden, iklim, toprağın kalitesi, tabii kaynaklar ve jeopolitik gibi belli bazı unsurlar karar alma mekanizmasına girecek faktörler olarak belirlenmiştir. İkinci kategori olan sosyal yapı iskan birimleri, nüfusun organizasyonu ve nüfusun etnik-dini oranları şeklinde özetlenebilecek noktaları, son kategori olan ekonomi ise ticaret, endüstri ve ziraatı içine alır.

Global ve Mahalli şartların yanı sıra, karar alma mekanizmasını etkilediği düşünülen diğer faktörler de mevcuttur. Karar alma konumunda bulunan, sultanlar ve devlet adamlarının düşüncelerini şekillendiren Osmanlı idare felsefesi bunlardan biridir.⁵ Bu idare felsefesine göre, devletin nihai amacı, sultanın otoritesi ve iktidarını kuvvetlendirmektir. Bunu gerçekleştirmenin tek yolu, zengin gelir kaynakları elde etmektir. Bu da, üretici sınıfları varlıklı kılan şartlara bağlıdır.⁶ Tahrir uygulaması, gelirlerin toplanması ve çeşitli adlar altında dağıtılması, bu felsefenin pratikte uygulanması için gerekli araç sağlamaktadır.

Diğer faktörler, İmparatorluğun bütün idari yapısını kontrol eden sultan ve bürokratların şahsi özellikleridir.⁷ Ne yazık ki bunlar hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Çalışmada kullanılan defterlerden bazılarının, eminlerinin tahrir sırasındaki rolü bir yana, isimleri bile meçhuldür. Sultan dahil, idarecilerin tecrübeleri ve muhalif görüşlerinin, karar alma sürecinde etkisi olduğu kesindir. Ancak, ne defterler ne de başka kaynaklar bu noktaları ayrıntılı olarak çalışmaya fırsat vermektedir. Dolayısıyla, bunların karar alma sürecindeki etkilerini tespit etmek çok zordur. II. Bayezid (1482-1512)'in pasif tabiatlı bir sultan olması ve selefi II. Mehmed'in vakıflara çevirdiği tımarları, tekrar vakıflara çevirmesi haricinde,

karar alma mekanizmasını etkileyen faktörler arasına alınmayacaktır.

Görüldüğü gibi, sisteme giren girdilerin sayısı (defterlerdeki mevcut bilgilerin sınırlı olmasına rağmen) oldukça fazla ve baş edilmesi zordur. Bunun üstesinden gelmek amacıyla, girdi değişkenlerinin değerleri, talep ve destek olarak ifade edilecek, bunlarda, çıktı değişkenleri ile karşılaştırılacaktır. Değerleri, talep ve destek olarak ifade etmede kullanılan kriter şudur: Eğer, bir veya birden fazla değişkenin bileşik etkisi sonucu, Osmanlılar bir bölgeden toplayacakları geliri maksimuma çıkartmıyorlarsa, bu durum talep olarak değerlendirilecektir. Eğer, bir veya birden fazla değişkenin bileşik etkisi sonucu, Osmanlılar bir bölgeden toplayacakları gelirleri maksimuma çıkartıyorlarsa, bu durum destek olarak değerlendirilecektir. Talep ve desteğin ağırlığı hakkında karar vermeye gelince bu sahada araştırmacıların ulaştıkları görüş birliği ve sağduyu esas alınacaktır.⁸ Girdiler gibi çıktılar da iki geniş kategoride ifade edilmiştir: Vergi toplamada alınan kararlar ve gelir dağıtımında alınan kararlar. Bunların alt kategorilerinin, yani asıl değişkenlerin sayısı fazla değildir. Gelir toplama ile ilgili değişkenler, öşür ve diğer vergilerin oranları, vergi muafiyetleri ve vergilendirilecek nesnelerdir. Gelir dağıtımı ile ilgili değişkenler ise tımar, vakıf ve mülk olarak tahsis edilen gelirlerin miktarlarını kapsamaktadır. Bu kısmın başında da bahsettiğimiz gibi, tımar olarak tahsis edilen gelirler bölge dışına götürülen gelirleri, mülk ve vakıf olarak tahsis edilen gelirler ise mahallinde harcanan gelirleri temsil etmektedir.

GİRDİLERE KARŞI ÇIKTILAR

Girdilerin tanımı, coğrafi şartlardan başlayarak ve-rilecek, bunu, sosyal ve ekonomik şartların kısa birer tanımını takip edecektir. Bütün bu şartlar, daha sonra, talep ve destek olarak iki kategoriye indirgenecektir. 15 ve 16. yüzyıllara ait bölgenin dört defteri olması nedeniyle, bu işlem dört kez tekrarlanacaktır. Bu işlemlerin sonucunda elde edilen neticeler, Osmanlı karar alma mekanizmasının nasıl çalıştığını anlamak için değerlendirilecektir.

1485 Tarihli İlk Tahrir

İlk defterin düzenlendiği dönem, II. Bayezid'in Saltanatının ilk yıllarına rastlamaktadır. Bu dönemdeki global şartlarla ilgili olarak şunlar söylenebilir. II. Bayezid,

babasının aksine, pasif tabiatlı bir padişah'tır ve dönemi genelde barış içinde geçmiştir. 1484 civarında Moldovya seferi, 1484-1489 arasında ise Mısır Memlûklüleri ile savaş yapılır. Yine bu tarihlerde, Balkanlar'da bazı yerler İmparatorluğa katılmıştır. Dönemi genel bir değerlendirmesi yapıldığında, İmparatorluktaki atmosferin istikrarlı ve huzurlu olduğu söylenebilir.

Bölgenin coğrafyası ile ilgili olarak, incelediğimiz dönem boyunca pek fazla değişmeyen özellikler şunlardır; iklim soğuk ve kuraktır. Bölge ziraata daha az, hayvancılığa daha çok uygun olan yüksek platolar ve dağlardan oluşmaktadır. Civardaki yüksek dağlar nedeni ile çevreden bölgeye ulaşım sınırlıdır.⁹ Jeopolitik konumu bakımından bölge, İran ile problemli sınıra yakın, dolayısıyla da, Şii propagandasına açıktır. Tabii kaynaklar bakımından, bölgedeki tek zengin gelir kaynağı şap madenidir. Sosyal şartlar ise özetle şöyle tarif edilebilir: Köylerin yaklaşık üçte biri ve mezraaların yarısı boş veya harap haldedir. Bütün bölge kırsal karakterdedir. Büyük çoğunluğunu müsellemler, madenci cemaati ve mülk sahiplerinin oluşturduğu, Osmanlı öncesine ait mahalli halk mevcuttur. Bütün bu gruplar, genel nüfusun %10'unu oluşturmaktadır ve madenciler haricinde, diğerleri kendi topraklarına sahiptirler. Kalan nüfus, iki küçük göçebe cemaat ile birlikte, normal reaya olarak organize edilmiştir. Müslim-gayrimüslim oranı ilkinin lehinedir: Sırasıyla % 74,4 ve % 25,6.

Bölgenin ekonomisi ağırlıklı olarak ziraata, ve belli bir oranda da, hayvancılığa dayanmaktadır. Şap madeninin çıkarılması ve işlenmesi işi, bölgedeki en büyük ve en yüksek gelir getiren endüstridir. Birkaç küçük çaplı endüstriyel faaliyet de yalnızca Karahisar kasabasında görülür. Diğer yandan, bölgeler arası ticaret, büyük oranda şap ve daha az oranda diğer mallara sınırlı iken, uluslararası ticaretin varlığına dair belirti tespit edilememiştir.

Dönemin başında, 1485'lerdeki global ve mahalli şartları sıraladıktan sonra, şimdi bunları talep ve destek değişkenlerine indirgeyerek, kararları nasıl etkilediklerine bakabiliriz. İlk olarak talepler; ziraat için pek uygun olmayan bir coğrafyada, bölgenin kırsal yapıda olması, mahalli halkın geçim kaynaklarını sınırlamakta, bu da devlet için daha az gelir kaynağı anlamına gelmekte, do-

layısıyla talep oluşturmaktadır. Bölgenin stratejik konumu, boş ve harap iskan birimleri ile birlikte değerlendirildiğinde, devlete olması gerektiğinden daha az gelir sağlayacağı için talep olarak değerlendirilmelidir. Cemaatler halinde teşkilatlanmış olan ve sayıları oldukça yüksek bir yüzdeye ulaşan Osmanlı öncesi mahalli halk, önceki vergi statülerinin devlet tarafından onaylanmasını talep etmektedir. Bu grupların taleplerini yerine getirme, bir kısım gelirleri bölgede bırakma anlamına gelmektedir. Bölgenin az gelişmiş ekonomisi, gelişmek için yatırım gerektiren bir saha olarak da, başka bir talebi oluşturur. Destek konusunda ise şu değerlendirmeler yapılabilir. Müslim-gayrimüslim oranı ilkinin lehine olup önemli bir etnik-dini çatışma arz etmez, dolayısıyla destek oluşturur. Mahalli Hristiyan cemaat de destek olarak alınabilir, çünkü devlete gelir sağlamaktadır (Hristiyan halktan alınan baş vergisi/cizye kastediliyor). Bölgenin deftere kayıtlı halkı, büyük ölçüde yerleşik nüfustan oluşmaktadır. Göçebeler çok az bir grubu teşkil etmektedir. Bu da, devlet için kolay kontrol edebilen insanlar ve düzenli gelir kaynağı temin etmek anlamına gelir. Bütün bunlar destek olarak değerlendirilebilir.¹⁰

Şimdi, bahsedilen bu talep ve desteklerin gelir toplama ve dağıtma konusunda alınan kararları nasıl etkilediğini görmek üzere çıktılara bakabiliriz. Gelirlerin toplanmasında öşür oranı 1/5 olarak tespit edilmiştir. Çifte öşür anlamına gelen bu oran, bölgenin çeşitli kısımlarında değişik derecelerde uygulanan malikane-divani sistemi dolayısıyladır. Fakat aynı oran bütün bölgede uygulanmış, malikane-divani hisseleri olmayan köyler hariç tutulmamıştır. Bu suretle, normal reayanın yüksek bir oranda vergi ödemesi beklenmektedir. Diğer yandan, cemaatlara çok cömert vergi muafiyeti bağışlanmıştır; tam muafiyet, bazen de, çeşitli hizmetler karşılığında kısmi muafiyet verilmiştir. Bu tür muafiyetlerle, bütün bu cemaatler imtiyazlı reaya sınıfına dahil edilebilir.¹¹ Boş, harap ve seyrek nüfuslu iskan birimlerine düşük oranda vergi konulmuştur. Bu tür iskan yerlerinin, bu tarihteki oranı oldukça yüksektir.

Gelirlerin çeşitli alıcılar arasında dağıtımına gelince, devlet kendi görevlileri ve tımarlı sipahiler için, bölge gelirinin % 88.7'sini almıştır. Kalan kısmın % 9.2'sini vakıflara tahsis etmiş, % 2.1'ini ise mülk sahiplerine

bırakmıştır. Bu tarihte devlet, satın alma veya el koyma yoluyla, mülklere direk müdahale eder görünmüyor. Bunun yerine, bazı mülkleri sahiplerine, savaşa gitmeleri karşılığında gelir, yani tımar olarak tahsis etmiş, kalanları ise vakıf ve mülk olarak ayırmıştır.

Bu çıktıları, talep ve desteklerle karşılaştırdığımızda şu nitelikleri gözlemlemekteyiz: Gelir toplanması konusunda devlet, gelirleri hiç toplamayarak, yani muafiyetler bağışlayarak veya vergileri düşük miktarda tutarak, oldukça fazla miktarda geliri bölgede bırakmıştır. Gelirlerin dağıtılması konusunda ise, devlet gelirlerin çoğuna el koymuş ve tımar olarak tahsis etmiştir. Belli bir miktarı da, vakıflara ve mülklere bırakmıştır. Alınan bütün bu kararlar, devletin mümkün olan her türlü gelir kaynağını kullanmadığını göstermektedir. Diğer bir deyişle, devlet bölgeden toplayacağı gelirleri maksimum düzeye çıkarmamıştır. Bir kısmını, mahalli halka -muafiyetler şeklinde- ve mahalli kurumlara -vakıflara- bırakmıştır. Bu gelirler, bir sonraki tahrir için, potansiyel gelir kaynağı olarak değerlendirilebilir.

1520 Tarihli İkinci Tahrir

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının (1520-1568) ilk yıllarına rastlayan ikinci tahririn yapıldığı tarihlerde, global faktörlerle ilgili olarak, Irak seferinden ve 16. yüzyılda doğuya giden ticaret yollarının gerilemesinden bahsedilebilir.¹² Mahalli şartlarla ilgili olarak ise, bölgede bazı değişiklikler olduğuna dair belirtiler gözlenmektedir. Bunların ilk tahrirde alınan kararlar sonucu meydana gelmiş olması muhtemeldir.¹³ Öncelikle, sınır-daki yerlerin fethi ile, bölge içeride kalarak, sınır çatışmalarına daha az maruz hale gelmiştir. İlk tahrirde boş veya harap olan köy ve mezraalar, büyük ölçüde iskan edilmiş, ya da kaybolmuştur. Sonuç olarak, bölgenin nüfusu büyük ölçüde artmıştır. Artan nüfus karşısında, tabii olarak, toprak talep eden şahısların sayısı artmış, bu da büyük çiftliklerin (tam ve yarım/nim çift) sayısında azalmaya, küçük çiftliklerin (yarımdan az/bennak) ve topraksız (caba) köylülerin sayısında artışa neden olmuştur. Gayrimüslim nüfus büyük ölçüde artarak, müslimlerle eşit duruma gelmek üzeredir. Dönemin ekonomisine gelince, hem kırsal kesimden, hem de Karahisar şehrinden elde edilen gelirlerde yükselme kaydedilmiştir. Özellikle de, şap madeninin geliri önceki tahrir oranla

üç kat artarak, bölgenin en zengin gelir kaynağı haline gelmiştir.

Bütün bu şartlar, talep ve destek olarak aşağıdaki gibi özetlenebilir: Irak seferi, bölgeden daha fazla mali ve insan kaynağı gerektirmiştir. Ticaret yollarının değişmesi, doğuya giden uluslararası ticaret yolu üzerinde bulunan bölgeyi mutlaka etkilemiştir. Bunlar, talep olarak değerlendirilebilir. Bölgenin sınırdan uzaklaşmış olması ve boş köylerin iskanı, toplanacak vergi potansiyeli yaratmıştır. Ekonomideki gelişmeler, özellikle de hızla artan maden gelirleri, devlete, talep edeceği daha fazla gelir yaratmıştır. Bunlar da, destek olarak değerlendirilebilir. Talep ve destek faktörlerini bu şekilde verdikten sonra, çıktıları, yani vergi toplama ve gelir dağıtma konusunda alınan kararlara bakabiliriz. Bunlardan ilki ile ilgili olarak, vergi oranı eskisi gibi 1/5 olarak tutulmuştur. Malikane divani sisteminin bölgenin büyük bir kısmında tamamıyla ortadan kalkmasına rağmen, bu sisteme ait olan vergi oranı devam ettirilmektedir. Döneme ait elimizdeki 3 tahrir defterinin tamamının icmal olması nedeniyle, daha önce muaf kaydedilen cemaatler ve normal reayanın vergilendirilmesi hakkında bilgi edinmek mümkün görünmüyor. Gelirlerin dağılımı konusunda ise, devlet, bölge gelirlerinin en büyük kısmını kendisine tahsis etmiştir. Bu dönemde normal tımarların payı % 91.5'e yükselirken, vakıf ve mülk sahiplerine tahsis edilen gelirler ise sırasıyla %7 ve %1.5'e düşmüştür. Malikane-divani sisteminin çöküşünün, bu düşüşte tesiri olmuş olması muhtemeldir. İkinci tahririn sonunda, devlete giden gelirler ile bölgede kalan gelirler arasındaki oran, ikincisinin aleyhine değişmiştir. Bölgedeki müesseselere bırakılan gelir oldukça az miktardadır. Devletin mahalli halka, muafiyetler halinde gelir bırakıp bırakmadığı, eğer bıraktı ise ne kadar olduğu, defterlerdeki bilgi yetersizliği yüzünden meçhuldür. Bütün bunlar, devletin daha önce düşük oranda vergilendirdiği boş ve hariçten köyler dahil, bütün gelirleri toplamaya muktedir olduğunu ve bölgeden toplayabileceği gelirleri maksimuma ulaştırdığını göstermektedir.

1547 Tarihli Üçüncü Tahrir

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ortalarına rastlayan üçüncü tahririn yapıldığı dönem, İmparatorluğun idare ve bürokrasiden hukuka kadar, her bakımdan mükemmeliyete ulaştığı bir dönemdir. Devlet güçlü bir

konumdadır ve imparatorluk genelinde huzurlu bir atmosfer hüküm sürmektedir. İran Seferi (1548) ve Avusturyalılar'la yapılan barış anlaşması, dönemin kayda değer global olaylarındandır. Bu dönem, mahalli düzeyde pek çok değişikliklerin meydana geldiği, dolayısıyla, girdilerin sayısının arttığı bir zamana rast gelmektedir. Jeopolitik ile başlarsak, bölge şimdi tamamıyla bir iç bölge (hinterland) haline gelmiştir. Bölgenin tamamında, boş veya harap köy/mezraa kalmamıştır. Nüfusun artmasıyla iskan birimleri büyümüştür. En önemlisi, büyük bir köy statüsünde olan Karahisar gelişerek, bölgenin küçük-ölçekli tek şehir merkezi haline gelmiştir. Malikane-divani sistemi tamamıyla ortadan kalkmıştır. Mahalli halk arasında, *evlad-ı falanca şeyh* veya *baba, köprücü, derbendci, kazgancı* ve *duaguyan* gibi yeni şahıslar ve cemaatler ortaya çıkmıştır. Yeni bazı göçebe cemaatler de görünür, fakat sayıları fazla değildir. Ekonomi ile ilgili girdilere gelince, üretimde büyük ölçüde artış gözlenmektedir. Gavers, nohut ve fasulye gibi yeni ürünlerin ekimine başlanmıştır. Daha önce yalnızca bir veya iki nahiyeye sınırlı olan pamuk ve keten üretimi bölgenin tamamına yayılmıştır.

Üçüncü tahririn sonunda, yukarıda sıraladığımız global ve mahalli şartları takip eden talep ve destek faktörlerine indirgeyebiliriz. Bölge daha güvenli hale gelir, nüfus ve üretim artar. Bütün bunlar mahalli gelirlerin, devletin talep edeceği şekilde çoğalmasına katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla, bu şartlar desteği oluşturur. Yeni ortaya çıkan şahıslar ve cemaatler, giderek artan sayıda müesseseler, yeni vakıflarla birlikte toplam gelirden kendi paylarını talep eden mahalli grubu oluşturur. Bunlar, talep olarak değerlendirilebilir. İran seferi devletin mali ihtiyaçlarının artmasına neden olmuştur, dolayısıyla, talepler arasına konulabilir.

Bu destek ve talepler karşısında devletin aldığı kararlar şu şekilde özetlenebilir. Malikane-divani sistemi tamamıyla ortadan kalkmış olmasına rağmen, vergilerin toplanmasında bu sistemin vergi oranı olan 1/5 hala uygulanmaktadır. Evvelen vergiden muaf olan bütün cemaatlerin imtiyazlı statüleri kaldırılarak, vergi ödemekle yükümlü kılınmıştır. Böylece, toplanacak daha fazla gelir potansiyeli yaratılmıştır.¹⁴ Tam muafiyet statüsünü kaldırdıktan sonra devlet, cemaatlara ve yeni ortaya çı-

kan gruplara yalnızca kısmi muafiyet -avarızdan muafiyet- bağışlamıştır. Bu da, bir kısım gelirin bölgede bırakılması anlamına gelmektedir. Bu tahrirde gelirler, daha önceki tahrirlerde rastlanmayan bir tarzda dağıtılmıştır. Devletin payı, oran olarak büyük ölçüde azalarak %73.2 (önceki tahrirde bu oran %91.5'dir)'ye inmiştir. Mahalli gelir taliplerinden, vakıflara %23.4, mülklere %3.4 oranında gelir tahsis edilmiştir (bu oranlar daha önce, sırasıyla %7 ve %1.5'dir). Gelirlerde görülen artışlara rağmen, bölgede kalan ve bölge dışına götürülen gelirler arasındaki denge, ikincisinin aleyhine değişmiştir. Bu durumda, bölgedeki gelir kaynaklarının kontrolünü ele geçirmek üzere, devlet ile şahıslar arasında halihazırda bir mücadelenin başlamış olduğunu söyleyebiliriz.

1569 Tarihli Dördüncü Tahrir

Dördüncü tahririn düzenlendiği dönem II. Selim'in (1566-1574) ilk yıllarına rastlamaktadır. Dolayısıyla, bu tahririn, bölgedeki gelir kaynaklarını tespit etmek ve statüleri onaylamak amacıyla düzenlendiği ileri sürülebilir. Bu aynı zamanda, gelir toplama ve dağıtımında alınan kararların yeniden gözden geçirilmesi anlamına gelmektedir.

Sosyal şartlar bakımından, genel nüfus büyük ölçüde artmıştır. Mevcut cemaatler daha da büyürken, bazı yeni cemaatler de ortaya çıkmıştır. Genel nüfusa oranla azalmasına rağmen, bölgede hala bir miktar hariç reaya mevcuttur. Bütün toprak kategorilerinin (çift, nim, ben-nak ve caba) sayısı ve yüzdeleri azalırken, bekar erkek nüfusu, artışının zirvesine ulaşmıştır. Müslim ve gayrimüslim oranı sırasıyla % 51.6 ve % 48.4 olmuştur. Ekonomik çevre de değişmiştir. Üretimin büyük ölçüde arttığı gözlenmektedir. Ancak, akçe bu dönemde değer kaybına uğramıştır. Bu nedenle, üretimle ilgili defterlerdeki rakamlar, üretimdeki gerçek artış aksettirmeyebilir. Diğer bir deyişle, üretimdeki artış, enflasyon dolayısıyla olabilir.

Bahsedilen bu şartlar aşağıdaki talep ve destek değerlerine indirgenebilir. Öncelikle, nüfus artışında hem destek, hem de talep olarak kabul edilebilecek bazı özellikler mevcuttur. Yarıya yakın kısmını bekarların oluşturduğu bir nüfus kitlesi, talep olarak alınabilir, çünkü bekarlar vergi ödememektedir ve mahalli gelirin en bü-

yük müstakbel taliplerini oluşturmaktadır. Dahası, nüfus artışı, çiftliklerin sayısında düşmeye neden olurken, topraksız köylülerin de sayısını yükseltmiştir. Bu insanlar, sayıları giderek artan cemaatler ile birlikte, bölgenin sınırlı kaynaklarından kendi paylarını talep eden mahalli grubu, dolayısıyla talebi oluştururlar. Diğer yandan, Hristiyan nüfusta görülen artış, devlete baş vergisi (cizye) ödemeleri dolayısıyla destek olarak kabul edilebilir.

Şimdi de, vergi toplama ve dağıtma konularında alınan kararları inceleyebiliriz. Vergilerin toplanmasında ilk göze çarpan nokta, avarızdan muafiyetin mahalli halk arasında giderek yaygınlaşmasıdır. Vergi muafiyeti konusunda en büyük değişiklik, belki de, madenci topluluğuna imtiyazlı statülerinin tekrar bağışlanmasıdır. Bu dönemde, madencilerden başka hiçbir grup veya şahıs imtiyazlı statüye dahil edilmemiştir. Bu tutumuyla devlet bütün reayayı vergi öder durumda tutmaya kararlı görünmektedir. Gelirlerin dağıtımında devletin payı önceki tahrir ile aynı düzeydedir: % 73.1 (önceki oran % 73.2). Vakıflara evvelkinden biraz daha az gelir tahsis edilirken % 22.4, mülk sahipleri gelirlerini % 4.5'e ulaştırarak, şimdiye kadar yapılan tahrirlerde en büyük paya sahip olmuşlardır. Dördüncü tahririn sonunda, gelir toplamada görülen değişimler, devlet daha fazla gelir kaynağı oluşturmaya çalışırken, bölge halkının, muafiyetler yoluyla vergiden kaçınmaya çalıştığını ima etmektedir. Gelirlerin dağıtımı konusunda ise, öncekinden daha fazla oranda gelir bölgede kalırken, devlet tarafından talep edilen gelir, oran olarak daha azalmıştır.

SONUÇ

Her bir tahrir için, dönemin global ve mahalli şartları ve bunlara bağlı olarak gelir toplama ve dağıtmada alınan kararlar tespit edildikten sonra, makalenin başında formüle edilen hipotez test edilerek, eyalet idaresinde Osmanlı karar alma mekanizmasının işleyişi hakkında bir neticeye varmaya çalışılacaktır. Hipotezi hatırlamak faydalı olacaktır. Öncelikle, Osmanlılar'ın kararlarını, geniş ölçüde, mahalli şartlar hakkında edindikleri bilgiye dayandıklarını kabul edilmiştir. Daha sonra, bunu yaparken de, uzun dönemde düşündüklerini ve insanların ödeme gücünü esas alan bir vergilendirme politikası güttükleri varsayılmıştır. Yine, gerektiği zaman vergi mu-

afiyetleri bağışladıkları kabul edilmiştir. Acaba, gerçekte durum böyle mi idi?

İlk tahrirde, hiç nüfusu olmayan veya çok az nüfusa sahip iskan birimlerine, vergiler daha düşük oranda konulmuştur. Dahası, mahalli nüfusun yaklaşık %10'u, her türlü vergiden muaf tutulurken, mahalli cemaatlerin büyük çoğunluğunun statüleri ve mülkiyet hakları tanınmıştır. Bunlar, Osmanlıların bir kerede aşırı miktarda vergi toplamadıklarını göstermektedir. Bunun yerine, vergilerin bazılarını, vergi muafiyeti halinde, toplamadan bölgede bırakmışlardır. Bu da, Osmanlıların, vergi toplama konusunda kararlar alırken uzun dönemde düşündüklerini açıkça göstermektedir. Gerçekte de, tam muafiyetin, takip eden tahrirlerde tamamıyla kaldırıldığını ve bütün mahalli halkın vergi veren normal reaya statüsüne indirildiği görülmektedir. Bu politika 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar bütün şahıslar ve cemaatler için sıkı bir şekilde takip edilmiştir. Dönemin sonuna gelindiğinde, imtiyazlı statüsü, sadece mahalli madenci topluluğu için yeniden uygulamaya konulmuştur. Vergi toplama konusunda alınan kararlar, başlangıçtaki toleranslı bir dönemden sonra, devletin vergi toplama konusunda giderek aktif bir tavır aldığı şeklinde yorumlanabilir. Çifte öşürün orijinlendiği malikane-divani sisteminin 16. yüzyıl ortalarına doğru tamamen ortadan kalkmasına rağmen, 15 ve 16. yüzyıllar boyunca bütün bölgede çifte öşür uygulamasının devam etmesi bu yorumu desteklemektedir. Bütün bunlar, devletin mahalli şartlarda, uzun dönemde kendisine karlı olacak şekilde ayarlamalar yaptığını göstermektedir. Diğer bir deyişle, devlet yalnızca değişmelere cevap vermekle kalmamış, değişimleri başlatmıştır. Bu da, devletin rasyonel davrandığını açıkça göstermektedir.

Şimdi de, ikinci hipotez test edilebilir: Eğer mahalli halk arasında Osmanlı idaresi için destek güçlü ise tımar ile vakıf ve mülkler arasındaki gelir dağılım oranı ilki lehine değişmiş, destek güçlü değil ise tam tersi olmuş, denge ikincisi lehine dönmüştür. Dönemin başında, bölge halkının devlete desteği pek güçlü görünmüyor. Talepler bu dönemde daha güçlüdür. Bu şartlar altında, mahalli halktan vergilerin bazıları toplanmamış, veya düşük oranda toplanmıştır. Bölgeden toplanan ge-

lirler mahalli halkın taleplerini karşılayacak şekilde dağıtılmıştır. İkinci tahrirde, destek genelde artış eğilimi göstermektedir. Bu döneme ait veri yetersizliği yüzünden mahalli halkın talepleri hakkında bilgi mevcut değildir. Hipoteze göre, destek arttığında, tımarlara tahsis edilen gelirlerin de artması beklenmektedir. Gerçekte de böyle olmuş ve, tımarlara tahsis edilen gelirler ile vakıf ve mülklere tahsis edilen gelirler arasındaki oran, ilki lehine değişmiştir. Üçüncü tahrirde, destek daha da artarken, talep düşmüş görünmektedir. Bu durumda, tımarlar ile vakıf ve mülk gelirleri arasındaki oranın ilki lehine dönmesi ve devletin bütün potansiyel gelir kaynaklarını harekete geçirerek pay alması gerekmektedir. Gelir dağılımına baktığımızda beklenilenin tersi bir durum olduğunu, destek güçlü iken, tımarlar ile vakıf ve mülklere ayrılan gelirlerin bu kez ikincisi lehine değiştiği gözlenmektedir.

Son tahrirde, mahalli destek bir önceki tahrirdeki kadar yüksek görünmezken, talepler artmaktadır. Fakat genelde destek taleplerden daha yüksektir. Bu şartlarda, hipoteze göre, giderek artan miktarda gelirin tımarlara tahsis edilmesi gerekmektedir. Ancak, beklenilenin tam tersi olmuş, vakıf ve mülklere artan miktarda gelir tahsis edilmiştir.

Bütün bu tespitler, başlangıçta Osmanlıların kararlarını beklenen doğrultuda aldığını, daha sonra, 16. yüzyıl ortalarından itibaren ise, beklentilerin tersine davrandıklarını göstermektedir. Netice itibarıyla, taleplerle karşılaştırıldığında, desteğin daha fazla olmasına rağmen, incelenilen dönem boyunca, giderek artan miktarda gelirin bölgede bırakılması nedeniyle, Osmanlı idaresinin başlangıçta oldukça "rasyonel" davrandığını, daha sonraları ise, "irrasyonel" belirtiler göstermeye başladığı, dikkatlice söylenebilir.

Varılan bu netice, iki noktada sınırlandırmaya ihtiyacı duymaktadır. Bunlardan ilki, tahrir defterlerindeki bilginin niteliği ile ilgilidir. Defterler modern araştırmacıların kullanımı ve ihtiyaçları için düzenlenmemiştir; defterlerde yer alan istatistiki bilgilerin güvenilirliği hakkında bazı şüpheler vardır. İkincisi, Osmanlı karar alma mekanizması hakkındaki sonuçları, yine Osmanlıların kendilerinin topladığı veriler tahlil edilerek elde edilmektedir. Diğer bir deyişle, bu tahlilde yapısal bir ön yargı mevcuttur. Ancak, gelecekte yapılacak çalışmalarda, diğer kaynaklardan da veriler dahil ederek, modeli, seri halinde tahrir defterleri mevcut olan diğer bölgelere uygulayarak ve bu tür uygulamalar sonunda elde edilecek neticeleri karşılaştırarak, bu ön yargının üstesinden gelinebilir.

- 1 Bu veri tabanı Ramazan Acun tarafından geliştirilmiştir. Geniş bilgi için bkz. R. Acun, *Modelling and Retrieval of Historical Data*, PhD. Thesis, The University of Birmingham, Birmingham 1994.
- 2 David Easton, *A Framework for Political Analysis*, Prentice-hall, Inc., Englewood Cliffs, N.J., 1965, s. 111-112; David Easton, *System Analysis of Political Life*, John Wiley & Sons Inc., USA 1965, s. 29-33; Easton'un modeli hakkında bkz. Jean Blondel, *Comparative Government, An Introduction*, Philip Allan, Hertfordshire, UK 1990, s. 14-15.
- 3 Genelde, vakıflar ve mülkler mahallinde harcanan gelirleri temsil ederken, tımarlar (has, zeamet ve tımarlar) bölgeden merkez hazinesine veya İmparatorluğun diğer kesimlerine transfer edilen gelirler olarak düşünülebilir. Her zaman olduğu gibi, bunda da bazı istisnalar mevcuttur. Öncelikle, bazı vakıflar bir bölgeden gelir toplayıp, diğer bir bölgede hizmet veriyor, dolayısıyla bir bölgeden diğerine gelir transfer ediyor olabilir. Bazı mülkler de mahalli halktan olmayan kişiler tarafından sahiplenilebilir. Tımarlar ise mahalli şahıslar veya gruplara tahsis edilmiş olabilir. Burada önemli olan, tımarların vakıf ve mülklere oranı değil, her ne şekilde olursa olsun, bölgede bırakılan gelirlerin, bölgeden transfer edilen gelire oranıdır.
- 4 Bu konuda bakınız, Rohads Murphey, "Ottoman Census Methods in the Mid-sixteenth Century: Three Case Histories", *Studia Islamica*, fasculo 71 (1990), s. 116-117. Aynı yazarın takip eden makalesine de bakınız, "Continuity and Discontinuity in Ottoman Administrative Theory and Practice During the Late Seventeenth Century", *Poetics Today*, Duke University Press, Durham 1993, s. 420-442.

- 5 Bu felsefe, antik çağlardan beri Yakın-doğu'da mevcut olan geleneksel devlet ve toplum görüşünden kaynaklanmıştır. Osmanlı Devleti'nin politik, ekonomik ve sosyal yapısı, bu felsefenin prensipleri üzerine temellenmiş, sultanın reayasına karşı tutumunu da, yine bu felsefe belirlemiştir. 1069'da kaleme alınan Kudatgu Biliğ bu felsefeyi tanımlayan en iyi kaynaktır: "Devleti idare etmek için büyük bir ordu gerekir: Ordu beslemek için zenginlik gerekir. Zenginliği sağlamak için halkın varlıklı olması gerekir. Halkın varlıklı olması için kanunların adil olması gerekir. Eğer bunlardan biri ihmal edilirse devlet yıkılır". Halil İnalcık, *The Ottoman Empire The Classical Age, 1300-1600*. terc. Norman Itzkowitz ve Colin Imber, London 1973, s. 65-66.
- 6 Halil İnalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East From the Rise of Islam to the Present Day*, ed. by M.A. Cook, London 1976, s. 217.
- 7 Kararları kimlerin aldığı ve takip edilecek politikaları kimlerin tayin ettiği önemli bir konudur. İdareciler kararları alıyorlar, fakat ağırlıklı olarak, katiplerin (küttab) verdikleri bilgi ve tavsiyeye dayanıyorlardı. İnalcık bu resmi görevlileri "Yakındoğu devletinde gerekli bütün tedbirleri alan gerçek idareciler" olarak tanımlar: *Ottoman Economic Mind*, s. 218. Bu tanım, dolaylı olarak, resmi görevlilerce taşrada kaydedilerek, merkezi idareye sunulan mahalli faktörlerin etkisini ima etmektedir. Diğer yandan, yazım işini yapacak olan emin üst düzey idareci ve görevliler arasında seçilmiştir. Eminler, taşradaki eyaletlerde durumu yerinde görmeye ve buna göre karar almaya müktedirdirler. Bir örnek olarak, Karahisar'ın

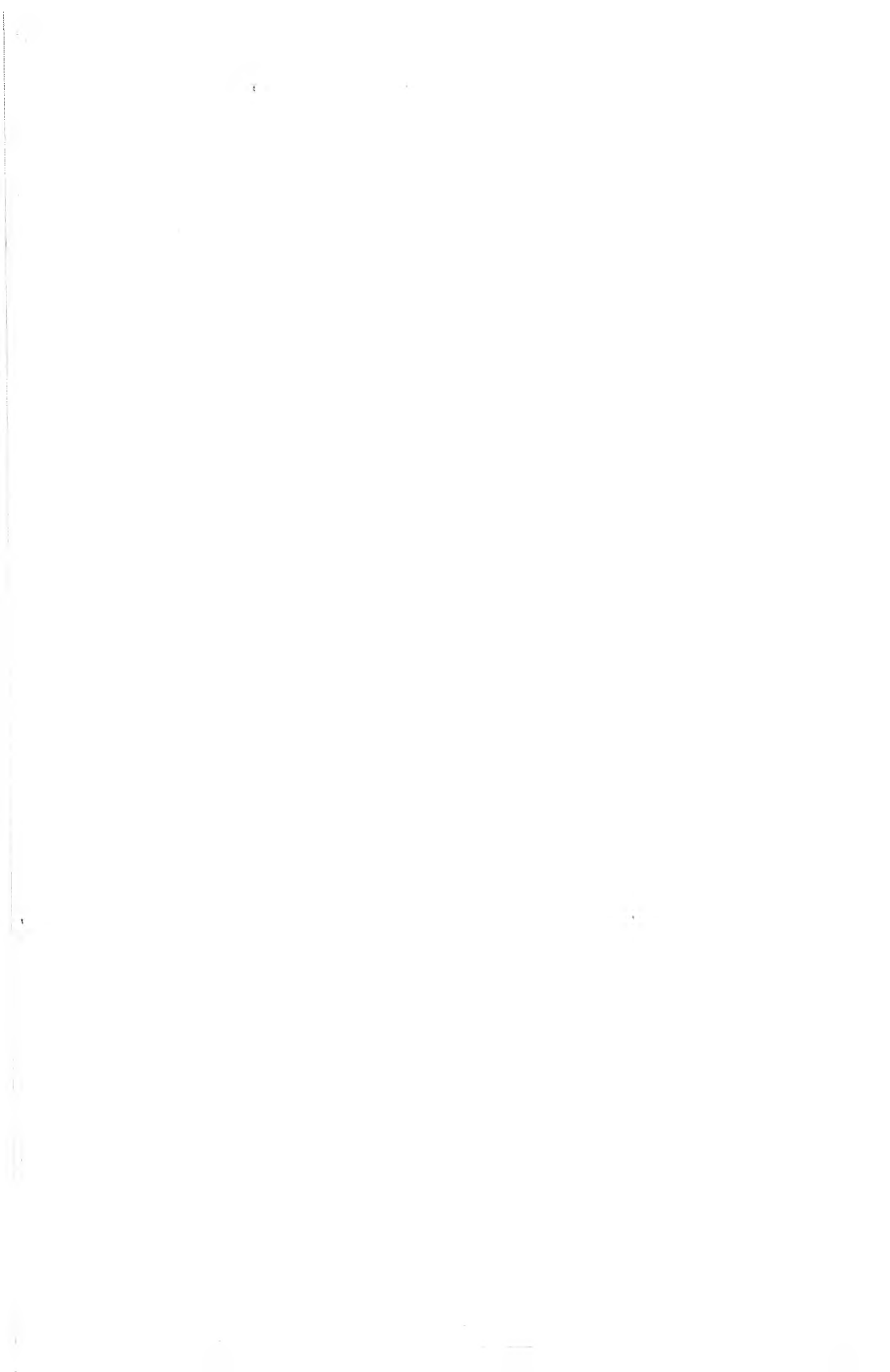

üçüncü tahririni yapan Namervan Sancak beyi verilebilir. Bir başka örnek Trabzon Sancağı beyi Ömer Bey'dir. Rum Eyaleti'nin tahriri ile görevlendirilen Ömer Bey, Tahrir sırasında, vergi toplanması hakkında, merkeze bazı önerilerde bulunmuş, hepside kabul edilmiştir. Bu konuda bkz. Ömer L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devrinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri II", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2 (1948), s. 223-225. Bütün bunlar, karar alma sürecinde tahrircilere pek çok yetki vermektedir.

- 8 Osmanlı İmparatorluğu'nda talep ve şikayetler, sultan ve idarecilere dilekçelerle bildirilmiştir. İmparatorlukta yaşayan herhangi bir şahıs, şikayetini bir dilekçe ile sultana arz edebirdi. Ancak Karahisar bölgesi için bu türden dilekçeler günümüze ulaşmamıştır. Bu durumda, girdi değişkenlerinden elde edeceğimiz sonuçlarla yetinmek zorundayız. Suraiya Faroqi, mühimme kayıtlarında ve şikayet defterlerinde özetlenen dilekçeleri inceleyerek, Osmanlı İmparatorluğu'nda vergi ödeyenlerin politik tutumlarını tahlil etmiştir. Bu çalışma, vergi sahiplerinin politik yönden aktif olduklarını ve özellikle, aşırı vergilendirme durumlarında, taleplerini hararetle ile getirdiklerini göstermektedir. "Political Activity Among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanate Legitimation (1570-1650)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35(1992), s. 1-39.
- 9 15 ve 16. yüzyıllarda meydana gelen iklim, kuraklık, sel vs. gibi coğrafi değişiklikler hakkında bilgiye sahip değiliz. Dahası, coğrafyacılar dünyanın iklimi ve yeryüzü şekillerinin son 2000 yılda aynı kaldığı görüşündedirler. Bu nedenle, yukarıda belirttiğimiz coğrafi şartların incelenilen dönem boyunca aynı kaldığını söyleyebiliriz. Zaman içinde değişecek olan, bölgenin jeo-politik konumu bunun haricindedir. Bahsedilen jeo-politik değişiklikler haricinde, dönem boyunca aynı coğrafi şartlar geçerli olacağı için tekrar edilmeyecektir.
- 10 Bölgedeki şap madeni bir başka değişkeni oluşturur. Devlete büyük gelirler sağlarken, bölge halkının da geçim kaynağını oluşturmuştur. Diğer bir deyişle, şap madeni, bölge dışına giden gelirler ile bölge dahilinde bırakılan gelirleri temsil eder. Bu özelliği dolayısıyla hem talep, hem destek olarak değerlendirilmelidir. Ancak madenin toplam geliri üzerinden ne ka-

darının bölgede kaldığı, ne kadarının devlet tarafından alınıp götürüldüğüntü hesaplamak mümkün değildir. Dolayısıyla, madenin destek ve talep olarak arz ettiği ağırlığı tespit etmek mümkün değildir. Dahası, madenin getirdiği gelir o kadar fazladır ki, neredeyse tımarlara tahsis edilen ile eşittir. Bu, bir bakıma alışılmış gelir dağılımını bozmaktadır. Bütün bu nedenlerden dolayı şap madeni, girdilere dahil edilmemiştir.

- 11 Vergi toplama ile ilgili kararlar hakkında belirtilmesi gereken önemli bir nokta muafiyetlerin, madenciler gibi bazı profesyonel görevlere, dini hizmetlilere ve savaşa gidenlere bağlanmış olmasıdır. Madencilerin dışında diğerleri Osmanlılardan da önce sahip oldukları, topraklara sahiptiler. Bir başka açıdan bakıldığında, yalnızca önemli mesleklerle sahip olanlar ve kendi topraklarına sahip olacak kadar şanslı olanlara vergi muafiyeti bağlanmıştı. Geriye kalan reaya hiç bir şekilde vergiden muaf olmamıştır. Bu da, Osmanlıların öncelikle, belli bir özelliği ve gücü olan insanlarla ilgilendikleri ve bunları yanlarına aldıklarını gösterir. Üçte biri hali hazırda bölgeyi terk etmiş olan normal reaya herhangi bir muafiyet almış görünmüyor. Belki, bunlar devlete karşı isyankar olmadıkları sürece, devlet bu tür muafiyetleri bağlama gereği duymamıştır.
- 12 Doğu ticaret yollarının gerilemesi ile ilgili olarak bkz. Charles Issawi, "The Decline of Middle Eastern Trade 1100-1850", *Islam and the Trade of the Asia*, A Colloquium ed by D.S. Richards, University of Pennsylvania, 1970, s. 245-267.
- 13 Bölgenin ikinci tahririnden, 3 adet icmal defter günümüze ulaşmıştır. Bindiği gibi, icmal türü defterlerde, mufassal türü defterlerden daha az bilgi mevcuttur. Bu da bizi, ilgili dönemdeki değişiklikleri ve, dolayısıyla, karar alma sürecini ayrıntılarıyla çalışmak için, sınırlı bilgi ile yetinmeye zorlamaktadır.
- 14 16. yüzyıla gelindiğinde, Anadolu halkının büyük çoğunluğunun normal reaya statüsüne indirildiği gözlenmektedir. Bu da, imtiyazlı statüsünü kaldırma uygulamasının geniş çapta tatbik edildiğini göstermektedir. Samsun'daki durum için bak. Mehmet Öz. *XV-XVI Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 52-56.

OSMANLI MERKEZÎ İDARESİNDE ÇÖZÜLME: ÂYÂNLIK SİSTEMİ

MERKEZÎ DEVLET YAPISININ ZAYIFLAMASI SONUÇLARI:

ÂYÂNLIK SİSTEMİ VE BÜYÜK HANEDANLIKLAR

165

OSMANLI DEVLETİ TARİHİNDE ÂYÂNLIK DÖNEMİ

174

MERKEZÎ DEVLET YAPISININ ZAYIFLAMASI SONUÇLARI: ÂYÂNLIK SİSTEMİ VE BÜYÜK HANEDANLIKLAR

PROF.DR. YÜCEL ÖZKAYA
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ

Ayân tabiri Arapça olup “ayn” kelimesinin çoğulu olup, gerek Osmanlılardan önce, gerek Osmanlılar döneminde şehir ve köylerde ileri gelenler için kullanılan bir tabirdir.

Osmanlılarda XV. ve XVI. yüzyıllarda ayân olarak şehirlerdeki ileri gelen kişiler kastediliyordu. Bu tabire gerek Evliya, Çelebi'nin seyahatnâmesinde, gerekse arşiv belgelerinde sık sık rastlamaktaız

XV.ve XVI. yüzyıllardan beri mevcut olan “ayân-ı vilâyet”, “ayân ve eşrâf”, “ayân- memleket” diye adlandırılan ayân ve eşraf dediğimiz seçkin zümre, sosyal ve iktisadî bozuklukların etkisiyle zamanla nüfûzlarını iyice artırmıştır. Bu sınıfı teşkil edenler kapı kulları, yeniçeri serdarları, sipahi, kethüda yerleri, mültezimler, mukataa eminleri, azledilmiş veya tekaüt olmuş beylerbeyleri, sancak beyleri, kadılar, müderrisler, müftüler ile bunların çocuklarından ibarettir. Paşaların evlatları babalarının sağladıkları olanaklar sayesinde şehirlere yerleşmekte, müteferrikalık ya da çavuşluk gibi görevler alarak şehir içinde ön plâna geçmekte idiler.

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren kapıkulları, mültezimler, mukataa eminlerinden başka, XVI. yüzyılın sonlarında devlet görevlerinden emekli olanlar ile ayân ve eşraf zümresinin sayısı şehirlerde artmaya başladı. Bunların dışında yerliden olup, sonradan zenginleşenler de bu zümreye katıldılar.¹

XVIII. yüzyılın ilk yarısında resmî ayânlık görevini elde edenlerin çoğunun vilâyet ayânından oldukları görülmektedir. XVIII. yüzyıla ait kadı defterlerinden edindiğimiz bilgilere göre, azil ya da emekli olmuş kadı, sancakbeyi, müftü ve bunların çocukları, yeniçerilikten ay-

rılmış olanlar da ya ayânlıkları resmen ele geçirmişler ya da ayân olmak için mücadele etmişlerdir. Örneğin, Kara Osman oğlu bir sipahi emeklisidir ve ailesine kazandırdığı servet ve itibarla Saruhan bölgesinin bazı yerlerinde aile fertleri ayân olmuş ve aile büyük bir hanedanlık haline gelmiştir. Müderris-zâdeler bir kadı ailesi olup, sonraları Ankara'da ayânlık görevini elde etmişlerdir. Muslu Paşazâde bir sancakbeyi olmasına karşın, cezalandırılması cihetine gidilmiş, fakat daha sonraları oğulları Murta-zabad Kazası ayânlığını ele geçirmiştir.

Hiç şüphesiz resmî ayânlığın ortaya çıkması, ayân ve eşraf sınıfının şehirlerde kuvvetlenmesi ile gerçekleşmiştir. Devlet, vilâyete ait önemli meselelerde, başı dardaldığında “ayân ve eşrâfa” başvuruyordu. Şehir içinde pek çok hususta ayân ve eşrafın rolü önemli idi. Asker temininde, vergi toplanmasında, hazinenin uğradığı şehir ve yollarda korunmasında, eşkiya tedibinde “ayân-ı memleket” ya da “ayân-ı vilâyete” sık sık başvuruluyordu. Bu da bu zümrenin kuvvetlenmesine ve aralarından bazılarının ayân olmasına neden oluyordu. Ülkenin şartları onları ön plâna çıkarıyordu.

XVI. yüzyıldanberi ayân ve eşraf “ehl-i örf”ün aksine olarak kuvvetlenmiş, araziler satın alarak nüfûz sahibi olmuştu. Ayân ve eşraftan olanlardan pek çoğunun timâr ve zeâmetleri iltizâmlarına aldıkları görülmekteydi. Bu da iltizâm yoluyla bu zümrenin zenginleşmesine yol açıyordu. Ehl-i örf ve ehl-i şer' zümresinin, ayân ve eşraf sınıfı ile rekabeti olanaksızdı. Merkezden gönderilen beylerbeyleri, sancakbeyleri İstanbul'a bağlı olduklarından, yanlış bir hareketleri görüldüğünde, ya da devlet tarafından benimsenmeyince, merkezden gönderilen bir kapıcı

ile idâm edilmekte, muhâlefetleri da hazine adına zapt edilmekteydi. Zaten ellerindeki haslarının çoğu Devlet hazinesine geçirildiğinden, ekonomik yönden zayıflamışlardı. Üstelik kapı halkı denen kuvvetlerinin sayısını da sefer sonrası azaltınca, kuvvet yönünden zayıflamış oluyorlardı. Bu durumda ayân ve eşrâf, Anadolu ve Rumeli'de rakipsiz kalmakta, sürekli olarak itibar ve nüfuzlarını artırmaktaydılar. Bunlar, kazanmış oldukları servet ve nüfuzlarının da etkisiyle, devletin zayıfladığı sıralarda şehir hayatında kolayca söz sahibi olmuşlar, gerek devlet, gerekse halk gözünde önemli bir konuma sahip olmuşlardı.²

1683'te başlayan Avusturya savaşları sırasında ortaya çıkan, eşkiyâlıklar devleti yormakta idi. Leventlerin eşkiyâlıkları, aşiretlerin çıkardıkları olaylar bir türlü önlenemiyordu. Bunların cezalandırılmaları için de ayân ve eşrâfa başvurulur oldu. Bu savaşlar sırasında Devlet hazinesinin boş olduğu, askere verilecek paranın bulunmadığı anlaşılmış ve Anadolu'daki zengin kişilerden yardım istenmişti. Bu devletin zayıflığını gösteren olay, Anadolu'daki zümrenin daha da kuvvetlenmesine neden olmuştu. Devletin zaman zaman yerli hanedanlara başvurup onlardan yardım istemesi, ayân ve eşrâftan olan müteğâllibelerin daha da kuvvetlenmesine yol açtı. Ayândan olan yerli müteğâllibeler daha rahat hareket etmeye, halk perişan olmaya ve bu durumda yerini-yurdunu terk edip eşkiyâlık yapmaya başladı. 1710 ile 1725 arasında müteğâllibelerin (derebeylerin) sayısı çok arttı. Bunların önemli bir kısmı ayânlıkları ele geçirecek, büyük hanedanlıkların temelini atacak seviyeye yükseldi. Her tarafta sayıları artan derebeyleri hakimleri ve zabitleri de sindirmekteydi. Bunlar himâyelerine aldıkları eşkiyâlarla kuvvetlerini iyice artırıp, halka zulüm yapmakta, bazen vergi toplamak gibi kanunsuz yollara baş vurmakta, rüşvet almakta, ehl-i örf ve ehl-i şer' ile anlaşıp beraber hareket etmekteydiler.

XVI. ve XVII. yüzyılların başlarında köy hayatında beliren çeşitli ekonomik ve sosyal bozukluklardan dolayı pek çok kimse çiftini ve çubuğunu terk edip, levent eşkiyâsı olarak dolaşmaktaydı. XVIII. yüzyılın başlarından beri zamanın diliyle "Levendât makûlesi", "kapulu ve kapusuz levendât", "kapusuz ve bacasuz levendât", "başıboş levendât makûlesi" olarak adlandırılan levent zümresi

kurulu düzeni bozmaya devam etmekteydi. Özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, Anadolu'nun hemen hemen her yerinde görülen başıboş leventler karışıklıklara ve birçok şikâyetlerin çıkmasına neden olmuşlardır. Anadolu'da boşta gezen ve adlarına "yaramaz ve haramzâde" denen işsiz- güçsüz eşkiyâlar yol kesmek, soygun yapmak, adam öldürmek gibi hareketlere koyulmakta, halkın tedirgin ve yarınından ümitsiz olmasına sebep teşkil etmekteydiler. Hele, seferler sırasında vezirlerin, beylerbeylerinin ve subayların Anadolu'da olmamalarını fırsat bilen eşkiyâ ortaya dökülmekte, memleketleri ve halkı perişan etmekte, çeşitli zulümler yapmakta idi. Savaş sonrasında, valilerin kapılarındaki leventleri serbest bırakması, bunların da başka bir valinin hizmetine girmemeleri sonunda kapısız leventleri sayısı süratle artmaktaydı. Boşta kalan bu leventlerin müteğâllibeler, ayân ve eşraftan bazıları hizmetlerine almakta, bu da onların kuvvetlenmesine vesile olmaktaydı. Bunlardan bir kısmı iyice kuvvetlenmekte ve ayân olmaktaydı. Ehl-i örfün kuvveti azalırken, ayân ve eşrâfın elinde kuvvet toplanmaktaydı.

Aşiretler arasında anlaşmazlıklar olduğu gibi, aralarında yerini-yurdunu terk edenler de çoktu. Özellikle güney-doğuda aşiretlere mensup kişilerden çoğu vergilerin ağırlığından dolayı yerlerini-yurtlarını terk etmekle "rafıyetlik" vasfından kurtulmaktaydı. Bunların bazıları ayân ve müteğâllibelerin hizmetine girmekte veya başka yollarla geçimlerini sağlamaktaydı.

Anadolu halkı eşkiyâ zulmünden dolayı bunalmıştı. Reâya, daha XVI. ve XVII. yüzyıllarda bile mal ve mülkünü satarak, İstanbul'a ve Anadolu'nun Bursa gibi güvenilir şehirlerine, Rumeli'dekiler ise Edirne'ye geliyordu. Ev göçlerinin önlenmesi için alınan tedbirler fazla bir işe yaramıyordu. Geride kalan reâya bu durumda daha fazla vergi ödemek zorunda kalıyordu.

Devlet memurlarının yolsuzlukları ve zulümleri de halkı canından bezdirmekte idi. Sancak mutasarrıfları sayıları bir hayli fazla olan kapı halkı ile kazaları dolaşüyor ve "devr"e çıkarak paralar topluyordu. Subaşılardan bazıları bedâva yem ve yiyecek almakta ve çeşitli yolsuzluklar yapmaktaydı. Sefer olmadığı sıralarda, vali ve mutasarrıflar, kanunnâmelerde olmamasına karşın "kaftan baha", "nal baha", "tavuk baha", "kurban akçesi" gibi tekâ-

lif-i şakka türünden vergileri sık sık topluyorlardı. Sipahiler, köy halkı, öşür ve diğer vergileri ödemiş olsalar bile, çok sayıda adam ile gelip, kanunsuz ve deftersiz olarak bedâva yem ve yiyecek, koyun, kuzu, yorgan, döşek istiyorlardı. Kadılar adâleti sağlamak yerine kendi çıkarlarını düşünüyor, yolsuzluklara göz yumuyorlardı. Padişahların bunların önlenmesi için çıkardıkları "adâlet fermanları" da pek işe yaramıyordu. Çünkü yaptırım gücü yoktu. Bu durumda, halkın ayân ve eşrâfa, daha sonra resmî ayâna, yerli ailelere yönelmesini doğal karşılamak gerekmektedir.

Büyük timar ve zeâmetlerin "Mîrî mukataaya" çevrilmesi, devletin yararına, fakat, valilerin zararına olan bir husustur. Çünkü, Devlet "Miri mukataaları" zenginlere satarak kazanç temin etmekteydi.

1683'ten sonra vali ve mutasarrıfların hasırlarının sayısı azaltılmış ve bunlar "Mukataat-ı miriye" katılmıştı. 1699'dan sonra bazı valilere yeniden bazı haslar verilmişti. Ancak bu çok devam etmemiş, valiler ve ricâl-i devlet'e bunların çok azı kalmış, zeâmetler dahi "kayd-ı hayat" şartıyla verilmeye başlanmıştı.

Mâlî sıkıntının önlenememesi tekâlif-i divâniye'nin devamlı artmasına neden olmakta idi. Aslında bu vergi savaş sıralarında toplanan vergi türüydü. Ama, normal zamanlarda da toplanır hale gelmiştir. Devletin mâlî kaynak için başvurduğu bir yerde ayân ve eşraftı. Nitekim 1105 (1693-1694) ve 1106 (1694-1695)'de miri mukataalara kimse rağbet etmeyince, bunlar vilâyet ayânına iltizâm olunmuştur. Bu da onların kuvvetlenmesine neden olmuştur.³

Ayânlığın teşekkülünde sancak idarelerinde olan değişikliklerin, Anadolu karışıklıklarının artması ve merkezî otoritenin zayıflığı, vergi toplama sorunu, vilâyet ve şehir kethüdalığının zayıflamasının etkileri vardır.

Beylerbeyi, sancakbeyi olan şahıslar görev bölgeleri olan sancaklara gitmedikleri ya da gidemedikleri zaman yerlerine mütesellim adı verilen bir vekil tayin ederlerdi. Bu kişi beylerbeyinin ya da sancakbeyinin görevlerini bizzat kendisi vekil olarak yerine getirirdi. XVI. yüzyılın ikinci yarısında ve XVII. yüzyılda da mevcut olan mütesellimlik, bu dönemlerde yaygın değildi.

XVI. yüzyıldan beri vezirlerin sayısı devamlı artmakta idi. Sayıları devamlı artan bu vezirlere gelirleri

kâfi gelmediğinden, geçim kaynağı olarak "arpalık" adıyla sancaklar verilmeye başlandı. Önceleri "arpalık" olarak verilen sancakların sayısı çok azdı. XVII. yüzyılın sonları ile, XVIII. yüzyılın başlarında pek çok sancağın arpalık olarak verildiği görülmektedir. Beylerbeylerinin, sancakbeylerinin çoğu, XVIII. yüzyılda, önceki dönemlerdeki görevliler gibi sancaklarında oturmamakta idi. Ya İstanbul'da oturmakta, ya seferlere iştirak etmekte, ya da kale muhafızlığı veya başka görevlerde bulunmaktaydı. XVIII. yüzyılda mütesellim sayısının hızla artmasının sebebini, uzun süren savaşlar dolayısıyla sancakbeylerinin, bu süre içerisinde seferlerde bulunmaları ya da uhdelinde başka görevler olması yüzünden sancaklara bir türlü gelememeleri, sayıları çok artmış olan vezirlere pek çok sancağın arpalık olarak verilmesi, bunların da sancağa gitmektense yerlerine mütesellim tayin ederek İstanbul'da oturmalarına bağlayabiliriz.

Sancaklarda mütesellimlerin büyük çoğunluğu yerli hanedanlara mensup kişiler ise de, bu bir kaide değildir. Yerli hanedana mensup bulunmayan, dışarıdan olan kişilere de mütesellimlik görevi verilmiştir. Fakat bunlar gittikleri yerlerde ellerinde fazla kuvvet bulunmadığından tutunamamışlardır. Elinde kuvveti bulunmayan, mal, eşya ve serveti, bulunduğu yerin hanedanına göre yok derecede az olan dışarıdan gelen bu kişiler, devletin ve sancakbeyinin gelirlerini toplayamıyorlardı. Halkın gözünde itibarları yoktu. Bu yüzden yerli kişilerin mütesellim olması üzerinde durulmuştur. Çünkü, İstanbul'dan tayin edilen kişi yerli aileler karşısında âciz kalıyor, şehirde söz geçiremiyordu. Bu yüzden mütesellim tayin edilirken, bu şahsın halkı ve sancağı koruyabilecek, valilere ait vergileri toplayabilecek dirayette midir, değil midir gibi hususlar üzerinde dikkatlice durulmuştur.

Gerek XVIII. yüzyılın ilk, gerekse ikinci yarısında mütesellim tayinleri ile ilgili olarak görülen husus, genellikle, o yerin yerli hanedanından kudretli, herkesce sevilen, sayılan kişilerin olması noktasında toplanmaktaydı. Bu kişiler, o yerin hanedanından olmaları hasebiyle uzun müddet mütesellimlik görevini ellerinde bulunduran, bu görevden uzaklaştırılmış olsalar bile, yeniden bu görevi tekrar ellerine geçirmeyi başaran kimselerdir. Doğal olarak, mütesellimlik ayânlıktan daha büyük bir görevdir. Mütesellimlik görevi biten kişilerin sonradan

ayân olduklarını, ya da bazen ayân iken mütesellimlik görevini elde ettiklerini görüyoruz. Mütesellim tayinlerinde, tayin olunacak kişinin sancağın ileri gelenlerinin istediği ve tasvip ettiği kimse olmasına özen gösterilirdi. Ayânlık için de aynı yola başvurulduğuna göre, taşrada demokratik bir yol izlenmiş olmaktadır. Kaza ayânından olan kişilerin zaman zaman resmî ayân ve mütesellimlik görevlerini elde ettikleri görülmektedir. Örneğin, Karahisar-ı sahip'te Turunçzâdeler, Konya'da Gaffarzâdeler, Ankara'da Müderriszâdeler, Kayseri'de Zennecizâdeler gibi. Mütesellimlik kurumunun yaygınlaşması ayânlığın gelişmesinde de etkili olmuştur.⁴

Voyvodalar, has sahipleri tarafından has olan sancak veya kazalara tayin olunmaktaydı. Eğer beylerbeyleri veya sancakbeylerinin hasları mevcutsa veya devlet tarafından bir sancak veya dirlik has haline getirilmiş ise, oraya voyvoda tayin edilirdi. Örneğin, XVIII. yüzyılın sonlarında Bolu, "miri has" olmuş ve sancakbeyliği görevi kaldırılarak voyvoda ile idare olunmaya başlamıştı. Voyvodalar miri has haline getirilen sancaklarda, sancakbeyinin toplamış olduğu bütün vergileri toplarlardı. Bilecik, Bolu gibi yerlerde yerli hanedanlar voyvodalık ve ayânlık görevlerini ellerine geçirmişlerdir.

XVIII. yüzyılda idare tarzı değişen sancaklardan biri de Saruhan'dır. Saruhan Sancağı önceleri muhassıllık ile idare olunmuş, sonra voyvodalık ve sancakbeyliği, XVIII. yüzyıl başlarında ise mukataaya bağlanmış ve malikâne olarak idare edilmiştir. 1703-1705 yıllarında malikâne olarak verilmiş, fakat 1705'de sancakbeyliğine çevrilmişti. 1720 yılında sancakbeylerinin halka zulüm yaptıkları gerekçesiyle yeniden malikâne tarzında idaresine karar kılınmıştı. XVIII.yüzyılın ilk yarısında Saruhan'ın önemli ailelerinden biri haline gelen ve devlet'e gerek askerî yönden, gerekse "eşkıyâ teftişinde" büyük yarar sağlayan Karaosmanoğulları zamanla Saruhan Mütesellimliğini elde edecekler ve sonra ailenin bazı fertleri bu bölgenin kuvvetli ayânlarından olacak ve aile büyük bir hanedanlık seviyesine yükselecektir.

Malikâne olarak verilen sancakların sayısı, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında daha da artacaktır. Örneğin, Anadolu'nun kuvvetli hanedanlarından Çaparoğlu ile Canikli Ali Paşa'ya da bazı sancaklar malikâne olarak verilmişti. Bozok Sancağı Çaparoğlu Süleyman'ın malikâ-

nesi olmuştu. Trabzon Sancağı da Canikli Ali Paşa'ya malikâne olarak verilmiştir.

Tımâr rejiminin bozulmasından sonra, savaşlarda alınan yenilgiler, ülkedeki karışıklıklar alabildiğine artmıştı. Bu durum karşısında kuvvetli ailelerden yararlanılmak cihetine gidildi. Bu da yerli ailelerin ön plâna çıkmasına neden oldu.

Ayânlığın doğuşunda leventlik ve mültezimliğin de önemli yeri vardır. Ayân olanların leventleri himâyelerine aldıkları, böylece bir kaba güce sahip oldukları bilinmekteydi. Diğer yönden koruyucu olarak halk bu durumda bu aileleri tercih etmekle haklı görünmektedir. Gene yerli ailelerin iltizamları üzerlerine alarak zengin olmalarının, ilerde ayân olmaları için bir vesile teşkil edeceği de açıktır.

Miri mukataalar, 12 Ocak 1695'te "kayd-ı hayat" şartı ile verilmeye başlanmıştı. Malikânelere sahip olanların görevleri sırasında fazla ve kanunsuz vergiler toplayarak zengin olacakları, halkı gözetmeyecekleri ve oğulları tarafından aynı malikânenin vergi hakkının satın alınabileceği hususu ve böylece Anadolu'da yerli hanedanların ortaya çıkacağı açıktı.

Miri mukataaların mahalli ayân ve eşraf tarafından yönetilmesi, has ve mukataa voyvodalıkları ile bu ailelerin zengin olmalarına, derece derece nüfûz ve kuvvetlerinin artmasına neden olmuştu. Esasen malikâneleri ele geçiren yerli ayân ve eşraf zengin olmuş ve servetlerini oğullarına intikâl ettirerek, kuvvetli hanedanların doğmasına önayak olmuşlardır. Örneğin, Kayseri'de Zennecizâdeler, Karaman Ereglisi'nde Gaffarzâdeler, Bozok'ta Çaparoğulları, Saruhan'da Kara Osmanzâdeler, Rize'de Tuzcuoğulları mültezimlik yaparak zengin olmuşlardı.

Toprak sisteminde bir değişiklik de çiftlik sorunudur. 1595 sıralarında başlayan ve 1610'a kadar süren Celâli isyanları ve iktisadî sıkıntılar yüzünden reaya yerini yurdunu terk etmekte idi. I. Ahmet'in 1606'da çıkardığı hükümden anladığımıza göre Aydın, Saruhan, Menteşe halkı memleketlerindeki toprakları satıp, vilâyet ayânından aldıkları borçları aldıkları paralarla ödemişler ve vergi ödeyecek güçleri kalmamıştı. 1609'da çıkarılan hatt-ı hümayûnda bu çiftlikleri kuranlar müderrisler, müteferrika, çavuş ve bölük halkı, yeniçeri, kapıcı, tımâr

sahibi ve vilâyet halkından kuvvetli olanlardı. XVII. yüzyıl belgelerine baktığınızda çiftliklerin sayısının çok arttığını görüyoruz. Çiftlikleri elde edenlerin çoğunluğunu, taşrada servetleri ve kuvvetleri ile ün yapmış, ayân-ı vilâyet zümresine ait kişilerin oluşturdukları göze çarpmaktadır. Bunların bir kısmı emekli vali ve kadıdır. Osmanlılarda mülk devletin olduğu için, bu şekilde özel çiftliklerin olmasına izin vermek istemeyen Devlet, bunların yıkılması için fermanlar çıkarmıştır. Ancak, XVIII. yüzyılda da alınan bütün tedbirlere karşın bu özel çiftliklerin sayısı azalmamış artmıştır.⁵

Şehir kethüdalığı, XVII. yüzyılın ortalarında Hezargrad, Ruscuk gibi şehirlerde mevcuttu. Fakat XVIII. yüzyılın ilk yarısında vilâyet ve şehir kethüdalığı kuruluşundaki vasıflarını kaybetmiştir. Eskiden halkın isteği ile yani seçimle iş başına getirilen vilâyet kethüdalığına, XVIII. yüzyılda bazen ayândan müteğallibelerin tayin edildiği görülmektedir. Ayândan olan derebeylerin taraftarları olanları vilâyet kethüdası tayin etmeleri ayânlığın doğuşunda önemli rol oynamıştır.

XVIII. yüzyılda vilâyet kethüdaları müteğallibeliğe meyilli ve kendi çıkarları için suistimâller yapan kimse-lerdi. Vergileri toplamak ve kaza ile ilgili işleri görmekle görevlendirildikleri halde, halktan kendileri için paralar toplamaktaydılar. Esasen ayândan olan kişiler, vilâyet kethüdaları tayin ettiklerine ve bunlar vasıtasıyla mutasarrıflara ait vergileri toplattıklarına, kazaların bütün vergi işlerine karıştıklarına göre resmî ayân olma durumundadırlar. XVIII. yüzyılda vilâyet ve şehir kethüdaları, ayânların ve yerli hanedanların istedikleri kişiler arasından tayin olunmaya başlamışlardı. Bu durum da ayânlığın çabucak yayılmasını ve her yerde süratle sayılarının artmasına neden olmuştur.⁶

Bütün bunlar ayânlığın doğmasını ve gelişmesini sağlamıştır. Ayânlığın teessüsü ile merkezî yönetim tarafından gönderilen memurların yerine, Osmanlı ülkesinde Türk halkından olan yöneticiler taşrada görev yapmaya başlamışlardır. Enderun mensuplarının taşrada fonksiyonu azalmıştır.⁷

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'da resmî ayânların varlığını tespit edebilmekteyiz. Elimizdeki en eski vesika 1702 Temmuz tarihlidir. Üsküb hal-

kı bu tarihte âyânları Topçuoğlu Mehmet'i İstanbul'a şikâyet etmektedir.⁸ 1712 Ocağında ise, derviş Ağazâde ve kardeşi Mehmet Paşa'nın 1100 (1688-1689)'den beri İzmir'e "reis-i ayân" olmak için mücadele ettiği bilinmektedir.⁹ 1713 Ekimi ortalarında Kayseri'de, Deli Mehmet ve eniştesi, Kayseri'de ayânlık iddiasında bulunmaktadır.¹⁰

Ayânlık örgütü, Devlet tarafından "ayân-ı ağayândan" bazılarını sancakbeyliği verilmeye başlanması ile güç kazanmıştır. Çelebizâde, İran Savaşı sırasında yazılan bir fermana değinmekte, beş-on seneden beri beylerbeylerinin çoğunun öldüğünü ve geri kalanlarının İran savaşında kullanıldığına işaret etmekte ve fermanın "Anadolu diyarlarında sakin ve mütemekkin hânedân eshâbından kudret ve servet ile mevsûf (tanınmış) olanların mirimiran olarak tayin edilmesinin emredildiğini ortaya koymaktaydı.¹¹ Eyâletlerin düzeninin, halkın emniyetinin sağlanması, memurların kanunsuz vergiler toplayarak halka eziyet etmemeleri ile ilgili olarak yazılan adalet fermanlarının 1726- 1750 arası olanlarında ayânlara sık sık hitap edilmesi, artık ayânlığın yaygın olduğunu göstermektedir.¹²

Halk, ayân olmak isteyenlerin hepsine aynı bağlılığı göstermemekte idi. Anadolu'da pek çok kimse ayân olmak istediğinden ve çoğunun bu tarzdaki hareketleri halk tarafından tasvip edilmediğinden, bunlar halk tarafından İstanbul'a dilekçe gönderilmek suretiyle şikâyet olunmaktaydı. Ayân olanların ekserisinin bulundukları kazanın ayân ve eşrâfının ve halkın tasvibi ile bu görevi ele geçirdikleri bilinmektedir. Birden fazla kişi ayân olmak istediğinde kaza halkı ikiye ayrılmakta, bir kısmı adayın birini, diğerleri öbürünü tuttuğu için zaman zaman karışıklıklar çıkmaktaydı.

Ekserisi, sipâh-silâhtâr, müderris, seyyid, kadı, mültezim, müftü, mazul kadı ve paşalara mensup yerli ailelerden çoğu ayân olabilmek için gayret sarf etmişlerdir. Bunlardan bazıları büyük şehirlerde ayân oldular. Bunların bazıları Ankara'da Müderris- zâdeler, Murtazaba'da Muslu Paşazâdeler, Saruhan'da Karaosmanoğulları, Kayseri'de Zennecizâdeler, Emir Ağazâdeler, Rize'de Tuzcuoğulları, Konya'da Gaffarzâdeler, Karaman'da Zeynelabidin- zâdeler, Suğla'da İlyaszâdeler, Bursa'da Cizyedarzâdeler, Bolu'da Çalıkzâdeler, Kastamonu'da Tahmisci-

oğulları, Üsküb'üde Topcuoğulları, Bilecik'te Kalyoncu-zâdeler, Akçakoca'da Sarhoş Osman v.b. Bunların ya kendileri, ya da ecdâdları hükümet kademelerinde yer tutmuş kimselerdir.¹³

"Ayânlık İddiasında" olanların bir kısmı halkın şikâyeti üzerine Devlet tarafından zaman zaman cezalandırılmışlardır. Fakat bunlardan Devlet idaresinin bozukluğundan yararlanarak ve İstanbul ile bulundukları yerlerin ileri gelenlerinin (devlet ricâli, ayân ve eşraf, kadı) araya girmesi ile kendilerini af ettirmeye muvaffak olanlar da vardır.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, ülkenin bir çok yerinde "ayânlık iddiasında olanlar vardı. Ayân olmak isteyenler evvela bağımsız olarak hareket etmekte, kendilerini ayân kabul etmekte, bulundukları bölge halkının vergilerini toplamakta ve bu vergiler ile ilgili olarak defterler "tertîp" eylemekte ve "tevzi defterlerine" kendileri için akçeler eklemektedirler. Bu vergilerin toplanması sırasında veya toplanmasından sonraki zamanda bir kısım halk "ayânlık iddiasında" olanları İstanbul'a şikâyet etmekte, bazen de bu türlü teşebbüsler "ayânlık iddiasında" olanların yolları tutarak, gelen gideni kontrol etmesi yüzünden İstanbul'a kadar ulaşamamaktaydı. Devlet defterlere eklenen fazla vergilerin önüne geçmek, aralık zamanlarda ayrıca defter düzenlenmesini önlemek için "tevzi defterlerinin" İstanbul'a yollanması için fermanlar çıkarmış ise de pek çok kaza ayânı buna uymamıştır.¹⁴

Ayânlık iddiasında olanların büyük bir bölümü resmî ayân olabilmiş ve bölgelerinde bütün şikâyetlere karşın uzun süre ayân olarak kalmayı başarmışlardır.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, Anadolu ve Rumeli'nin her tarafında ayân olma mücadelesi sürmüş, kazalardaki halk ve devlet memurları bu mücadele sırasında zarar görmüştür. Bu mücadelede paşalar, mollalar, diğer din adamları dahi ayân olmak isteyen iki ya da daha fazla aileden birini tutmak zorunda kalmıştır.

Ayân olabilmek için ileri gelen ailelerin ellerinde büyük bir kuvvet bulundurmaları adeta bir kaide haline gelmiştir. Rumeli'de bu kuvveti daha çok Arnavutlar teşkil etmekteydi. Devlet, Arnavutların ayânlık işlerine karışmalarını önlemek için tedbirler almak zorunda kalmıştır.¹⁵

Aslında Devlet ile halk arasında işlerin yürütülmesi için bir aracı olan ve halk tarafından seçilmesi icâp eden ayânlar zamanla bu amaç ve işleyişten uzak bir tavır takınmışlardır. Valilerin buyruldu, kadıların mürasele vermesi ve Devletin bunu onaylaması ile ayân olan şahıslar, bu görevi ele geçirmek için bu kişilere ödedikleri parayı halkın sırtından çıkarmaya yönelmiştir. Bu yüzden halk bunların zulmünden, ayânların vezirler ve kadılar ile anlaşıp, tevzi defterlerine bir kaç misli fazla para yüklemelerinden fazlası yakınır olmuştur. Ama Devlet ayânlardan bir türlü vazgeçememiştir. 1768- 1774 Osmanlı- Rus Savaşı sırasında, ayânlara ve yerli hanedânlara duyulan ihtiyaç yüzünden sürekli olarak kendilerine başvurulur olması, bu ailelerin halkın gözündeki büyük itibar kazanmasına neden olmuştur. Ayân olan şahıslar, kuvvetli ailelerin içinden çıktıklarından, daha ayân olmadan bile Devlet'e yardım ettiklerinden halk bunları yadırgamamıştır.

1768-1774 Osmanlı- Rus Savaşı sırasında Rumeli'de bulunup, orduda görev alan ayân ve derebeyleri, o zamana kadar büyük itibar gösterdikleri devlet ileri gelenleri ile birlikte olmuşlar, vezirlerin askerin gözündeki eski kudret ve etkilerinin kalmadığını görmüşlerdi. Bu durumda, onları saymaz, gereğine göre, arasına bizzat kendileri İstanbul'a doğrudan doğruya başvurur olmuşlardır. Bu durumda halk ister istemez ayân ve derebeylere büyük itibar gösterir hale gelmiştir. Rumeli'deki ayân ve derebeyleri, İstanbul'daki ileri gelenlere hediyeler vererek, onları yanlarına çekmişler, hediye parasını da halka yükleyip, onların sıkıntı çekmesine, perişan olmalarına neden olmuşlardır. Bu yüzden de, taşralarda "namûs-u hükümet" ve vezirlerin itibarları kalmamıştır. Rumeli'deki ayânlar, Kırcaali dağları ve Tuna Yalısındaki Deliorman'dan ve Arnavut halkından pek çok eşkiyâyı hizmetlerine almışlardır. Böylece eşkiyâlar rahatça kendilerine kapı bulmaktan dolayı memnun da olmuşlardır. Ayânlar ve derebeyleri de kapıcıbaşılık ve büyük mirahorluk rütbelerini aldıklarından, İstanbul'dan yollanan kapıcıbaşılardan değeri kalmamış, ayânlar ve derebeyleri istedikleri gibi hareket eder olmuşlar, gönderilen fermanların da eskisi gibi hükmü kalmamıştı. Savaşlar nedeniyle, ayânlar ve derebeyleri, valiler de seferlerde bulunduğundan ortalığı boş bulmuşlar ve karışıklığın artmasına, kuvvet bölgelerini genişletmeye olanak bulmuşlardı. İç-

lerinde orduya katılanların sayısı çok azdı. Ama, orduya asker toplayıp, vekilleri vasıtasıyla gönderiyorlardı. Rumeli'deki dağlı isyanları sırasında pek çoğu isyanların bastırılması için çalışmışsa da, buna hiç iştirak etmeyenler de vardı.¹⁶

1178 ve 1179 senelerinde (1765-1766) verilen düzen gereği, halkın rahatı için bundan sonra Osmanlı ülkesindeki kazalara vali buyruldu, kadı müraselesi verilmemesi, halkın istediği kişinin ayân olması, Sadrazam'ın durumu inceledikten sonra "icâzeti şâmil mektubu veya kaime ile" durumu valiye bildirmesi emredilmişti. Ama bunlara pek uyulmadığı görülmektedir.¹⁷

Bir ara, ayânların vali buyruldu, kadı müraselesi olmadan tayin edilmeleri hususu Vezir-i âzam Muhsinzâde Mehmet Paşa zamanında kaldırılmış, kadı ilâmı ve Sadrazam mektubu gereğince halkın istediği kişinin ayân olması usûlü konmuştu. Fakat, savaş sıralarında işlerin çokluğu nedeniyle, kadıdan ilâm yazılıp, gönderilmesinin büyük zaman kaybına neden olacağı ileri sürülerek, bir kazanın ayânı ölür ya da zulmü sebebi ile bir yere sürülür ise, herkesin istediği kişinin ayân olması karara bağlanmıştı. Ancak, ayân olmak isteyenlerin kendilerini gene vali buyruldu ve kadı müraselesi ile tayin ettirdikleri görüldüğünden, bu şekilde ayân olunmaması, 1784 Mayısına kadar tekrarlanıp durdu.¹⁸ 1784 Mayısında ayân tayini için gene kadı ilâmı ile Sadrazam mektubu usûlü konulmuş, fakat, ayân olmak isteyenlerin kadı ve naiple re halkın sırtından pek çok rüşvet verdikleri ve halka eziyet ettikleri anlaşıldığından, 1785'te "ayânlık lafzı" kaldırılmış, yerine "şehir kethüdalığı" konulmuştu. Böylece, ayânların zulmünün önü alınmak istenmişti. Fakat, şehir kethüdası olan kişiler liyâkatsız, beceriksiz kişiler olduklarından, kendilerine verilen görevi yerine getirememişlerdir. Aynı işler kişizâde ve tanınmış kişilere verilmek istendiğinde, onlar da "Biz bilmeyiz, şehir kethüdâsı bilir" tarzında cevap verdiklerinden 1790 senesinde ayânlık örgütü yeniden kabul edilmek zorunda kalınmıştır.¹⁹

Ayân ve derebeyi unsurları farklıdır. Pek çok kişi bunları birbirine karıştırır. Morttman: Çaparoğullarını, Karaosmanoğullarını, Kozanoğullarını derebeyi madde-sinde, derebeyi olarak tanımlamıştır.²⁰ Bu doğrudur. Ancak, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, bunları ayân olarak gösterir.²¹ Bu yanlıştır.

Ayânlar ve yerli hanedâna mensup derebeylerini birbirinden ayırmak lazımdır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Sened-i İttifaka(1808) katılanlar arasındaki Karaosman-zâde Ömer Ağa ve Çaparoğlu Süleyman'ı da ayân olarak göstermektedir. Oysa, bunlar ayân değildir. Bu kişiler büyük rütbeler almış yerli hanedanlara mensup derebeylerdir. Cevdet Paşa, bunlar için "Çaparzâde ve Karaosmanzâde ve İsmail Bey gibi mülûk-u tevâif tarzında istiklâl üzere hareket ederler " diyerek farkı ortaya koymaktadır.²² Ömer Efendi eserinde sened-i ittifaktan bahsederken, buna katılanlar için "Rumeli ve Anadolu ayân ve derebeyleri" tabirini kullanmaktadır.²³ Sened-i İttifaka katılan ayânlar ise Bazarcık Ayânı, Şumnu Ayânı, Hasköy Ayânı, Şile Ayânıdır. Rumeli hanedânlıkları için çorbacı tabiri kullanılır. Praveşte Çorbacısı da Sened-i İttifak'a katılmıştır.

Sened-i İttifak'ın altındaki imzaları incelediğimizde, bu saydıklarımızın imzalarının olmadığını görmekteyiz. Yalnız hanedân sahibi, derebey olarak tanımladıklarımızın ve devlet ileri gelenlerinin imzaları vardır. Oysa, ittifaka davet edilenler yalnızca bunlar değildi. İttifak'a katılan "Hanedân ve ayân ve gerek vükelâ ve ricâl" birbirlerine kefil olacaktı.²⁴ Sened-i İttifak'a imza atanların hep devlet ileri gelenleri ile Anadolu ve Rumeli'den gelen dört hanedânın, yani Çaparoğlu Süleyman, Karaosmanoğlu, Siroz Mutasarrıfı İsmail, Çirmen Mutasarrıfı Mustafa'dan ibaret olması ilginçtir.

1800'den sonraki sürede de ayânlık devam etmiştir. II. Mahmut, ayânlık örgütünü kaldırmak ve merkezî idareyi kuvvetlendirmek istiyordu. Bu yüzden ölen ayânların yerine yenilerini tayin etmemiş, böylece merkezî idareyi kuvvetlendirme yolunu tercih etmiştir. Buna karşın II. Mahmut döneminde de (1808-1839), ülkede ayânlar ve ayânlık iddiaları mevcuttu.²⁵ Ayrıca devlet gene ayân-lara başvurmakta, onlardan asker, kereste, yiyecek temini, gemi yapımı, hazinenin kendi kazalarına geldiğinde korunması, eşkiyâ tedibi, âsi ayânların cezalandırılması gibi konularda yardım istemektedir.

Tanzimat yeni bir düzen ve kazalarda yeni bir idare tarzı meydana getirdiğinden, Abdülmecid döneminde ayânlık eski önemini kaybetmiş ve bunların yerine yeni örgütler kurulmuştur. Ne var ki, iki asra yakın bir süre devam eden bu örgütün birden her yerde kaldırılması

imkânsız olduğundan, örgütün bazı yerlerde devam ettiğini görmekteyiz. Hatta Ankara'da bir ayânın vergi yüzünden 1841 yılında halkı tahrik ettiği bilinmektedir.²⁶ Zamanla kazalarda ayân öldüğünde, yerine yenisi tayin olmadığından ayânlık örgütü kendiliğinden kalkmış ve tarihe karışmıştır. Ancak, yerli hanedanlara mensup kişiler yeni kurulan meclislere girerek, taşrada varlıklarını devam ettirmişlerdir. Yerli hanedanlara mensup kişiler yeni durumu kabullenmişler, 'Tanzimat' ta kurulan meclislere yapılan seçimler sonucu girmişler ve taşradaki nüfuzlarından yararlanarak kazada da varlıklarını ve kuvvetlerini hissettirmişlerdir.

Eğer Sened-i İttifak devam etmiş olsa, ayân ve derebeyleri Anadolu'da geniş bölgelerde hakimiyetlerini sürdürseler ve gitgide büyük bir kuvvet kazansalar idi, merkezî otoritenin gücü zayıflamış olacak ve belki de Os-

manlı Devleti beylikler devrinde olduğu gibi parçalara bölünecekti ki,²⁷ bu da hiç iyi bir durum yaratmayacaktır.

Ayânlık ve büyük hanedanlıklar iki asra yakın bir süre Osmanlı Devleti'nde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Anadolu ve Rumeli'de Enderun'lu yerine yerli ve Türk aileler hüküm sürmüştür. Halk, bunları yerliden olmaları nedeni ile kendilerine yakın görmüştür. Ancak, bunların zulmünden dolayı pek çok da şikayette bulunmuştur. Her ne kadar halkın isteği ile ayân olmak usûlü geçerli idi ise de, zorla ayân olanların sayısı bir hayli fazladır. Bu da bir kazada birden fazla kişinin ayân olma isteğinden kaynaklanmıştır. Devlet uzun süre bunlardan vazgeçememiş ve işleri ayânlar vasıtasıyla yürütmeyi tercih etmiştir. Ayânlık sisteminin doğmasında ülkenin ihtiyaçlarının ve durumunun büyük rolü olduğu bir gerçektir

- 1 Yücel Özkaya: *Osmanlı İmparatorluğunda Ayânlık*, Ankara 1994, s. 7 (İkinci baskı), Türk Tarih Kurumu Yayını.
- 2 Yücel Özkaya: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*, Ankara, 994, s. 8-9.
- 3 Yücel Özkaya: *a.g.e.*, sh. 59-96
- 4 Yücel Özkaya: "XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi", Ankara 1997, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. XXVIII, S. 1-3-4, s. 370.
- 5 Yücel Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", Ankara 1982, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı. 25, s. 180-183
- 6 Yücel Özkaya: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*, s. 99-112
- 7 Yücel Özkaya: *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985, s. 1999, Kültür Bakanlığı Yayını.
- 8 İstanbul Başbakanlık Arşivi, *Cevdet Zaptıye* 2981.
- 9 İstanbul Başbakanlık Arşivi, *Cevdet Zaptıye* 2926.
- 10 İstanbul Başbakanlık Arşivi, *Mühimme Defteri*, 119, s. 106.
- 11 İsmail Asım (Küçük Çelebi-zâde): *Tarih-i Çelebi-zâde*, İstanbul 1282, s. 441
- 12 Yücel Özkaya: "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet Fermanlarına Göre Türkiye'nin İç Durumu", Ankara 1974, *Belleten*, 151, s. 475-478.
- 13 Yücel Özkaya: "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Ayânlık İddiaları", Ankara 1969, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. XXIV, sayı 3-4, s. 196-197.

- 14 Yücel Özkaya: "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzi Defterlerinin Kontrolü", Konya 1981, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1, sh. 143-154
- 15 Yücel Özkaya: *Rumeli'de Ayânlık ile İlgili Bazı Bilgiler*, Ankara 1981, VIII. Türk Tarih Kongresi, c. II, s. 1412-1413.
- 16 Yücel Özkaya: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları*, Ankara 1983, sh. 14-18. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını.
- 17 İstanbul Başbakanlık Arşivi, *Cevdet Dabiliye* 5161, Ali Emiri Tasnifi. 9781
- 18 Yuzo Nagata: *Muhsî-zâde Mehmet Paşa ve Ayânlık Müessesesi*, Tokyo 1976, s. 93-95.
- 19 Yücel Özkaya: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*, s. 285-290.
- 20 J. H. Morttman, "S-Derebeyi Maddesi", *İslâm Ansiklopedisi*.
- 21 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Ayân Maddesi", *İslâm*.
- 22 Ahmet Cevdet: *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1292, c. 9, s. 4.
- 23 Ömer Efendi: *Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve İkinci Mahmud*, Süleymaniye (Esad Efendi) Kütüphanesi, Yazma 2152, Varak 4-9.
- 24 Ataullah Şâni-zâde, *Tarih-i Şâni-zâde*, İstanbul 1290, c. I, s. 69.
- 25 Yücel Özkaya: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*, s. 295-300.
- 26 Halil İncalcık, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Ankara 1964, *Belleten* 112, s. 682-684.
- 27 Halil İncalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", Ankara 1964, *Belleten*, 112, s. 609.

KAYNAKLAR

Vekâyi-nâmeler

- Asım, Çelebi-zâde (Küçük), *Tarih-i Çelebi-zâde*, İstanbul, 1282, c. I.
- Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, 1292, c. 9.
- Ömer Efendi, *Tarih-i Sultan Selim İkinci Mahmud*, Süleymaniye (Esad Efendi) Kitaplığı, Yazma, 2152.
- Ataullah Şâni-zâde, *Tarih-i Şâni-zâde*, İstanbul, c. I.
- Yazılı Eserler ve Makaleler
- Duygu, Süleyman, *Yozgat Taribi ve Çapanoğulları*, Yozgat, 1953.

İncalcık, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", Ankara, 1962, *Belleten*, 112.

İncalcık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Ankara, 1962, *Belleten*, 112

Mert, Özcan, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*, Ankara, 1980.

Mutaftacıeva, V. P., *L'Institution de l'Ayânlık Pendant les Derniere Décennies du XVIII. Siècles*, Sofia, 1965, études Balcaniques, S. 2-3.

Nagata, Yuzo, *Muhsin-zâde Mehmet Paşa ve Ayânlık Müessesesi*, Tokyo, 1976.

- Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayânlık*, Ankara, 1994, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. baskı
- Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanları (1791-1808)*, Ankara, 1983, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını.
- Özkaya, Yücel, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara, 1985, Kültür Bakanlığı Yayını.
- Özkaya, Yücel, "XVIII.Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Ayânlık İddiaları", Ankara, 1969, *DTCF Dergisi*, sayı 3-4.
- Özkaya, Yücel, "XVIII.Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", Ankara, 1974, *Belleten*, 151.
- Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Ayânlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", Ankara, 1978, *Belleten*, 168.
- Özkaya, Yücel, "XVIII.Yüzyılın Sonlarında Tevzi Defterlerinin Kontrolü", Konya, 1981, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1.
- Özkaya, Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Mütesselimlik Müessesesi", Ankara, 1977, *DTCFD*, sayı 3-4.
- Özkaya, Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", Ankara, 1982, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 25.
- Özkaya, Yücel, Rumeli'de Ayânlık İle İlgili Bazı Bilgiler, Ankara, 1981, VIII. Türk Tarih Kurumu Kongresi, c. II.
- Özkaya, Yücel, "Anadolu'da Büyük Hanedanlıklar", Ankara, 1992, *Belleten*, 217.
- Sučeska, Avdo, *Vrlajetski Ajani, godisnak, Društva Istorijara, Bosna I, Sarajeva*. 1962, Hacegovine Godine, XII.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Meşhur Rumeli Ayânlarından Tirsinikli İsmail, Yırlık oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul, 1942, TTK.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Çapan oğulları", Ankara, 1974, *Belleten*, 150.
- Weinstein, Gilles, "*Ayân*" de la R  gion d'  znir et Commerce du Levant (Deuxi  me moiti   du XVIII. si  cle) Sofia, 1976,   tudes Balcanique, no. 3.

Ansiklopediler

- "Derebey Maddesi (J. H. Morttman)", *İslam Ansiklopedisi*, "Ay  n Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, Fuar K  pr  l  , İsmail Hakkı Uzun  ar  ılı, "Ay  n Maddesi", *  n  n   Ansiklopedisi*, "Ay  n Maddesi" *K    k İslam Ansiklopedisi*, Y  cel   zkaya.

OSMANLI DEVLETİ TARİHİNDE ÂYÂNLIK DÖNEMİ

PROF. DR. ÖZCAN MERT
MARMARA ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK EĞİTİM FAKÜLTESİ

GİRİŞ

Ayânlık dönemi, Osmanlı Devleti tarihinin önemli dönemlerinden biridir. Esas konuya girmeden önce âyânın tanımı ve âyânlar üzerinde durmak yararlı olacaktır.

Âyân; bir şehir, kasaba, zümre ve dönem içindeki ileri gelen kimseler anlamındadır.¹ XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı memleketinin bir yerleşim merkezindeki ulema ve kapıkullarının mensup, mazul ve emeklileri ile esnaf ve tüccarın önde gelenleri âyândan sayılır ve hepsine birden âyân-ı belde, âyân-ı memleket, âyân-ı vilâyet veya âyân ve eşrâf denirdi. XVIII. yüzyılda halk ile devlet arasındaki işleri yürüten, merkezî hükümete karşı halkın ve halka karşı da merkezî hükümetin temsilcisi konumundaki ve vilâyet âyânlarının da reisi durumundaki âyâna ise resmî âyân,² aynülâyân, baş âyân ve reis-i âyân adları verilir.

Osmanlı klasik döneminde kurumlar, görevlerini gereği gibi yaptıklarından âyânların toplum içindeki nüfuzu oturduğu yerleşim merkezinin sınırları dışına taşmazdı. Âyânlar, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren memleketin idaresinde ve düzeninde aksaklıkların belirmesiyle önem kazanmaya başladı. Bu devirde halk ile devlet arasındaki işlerde aracı ve iş takipçisi olarak faaliyet gösteren âyânların, bulunduğu yerin çeşitli ihtiyaçlarını temin etmek, vakıfların tevliyet ve nezaret işlerini yürütmek, satılan malların fiyatlarını tesbit etmek, bilirkişilik yapmak, bazı vergilerin tahsil zamanını belirlemek, kötü idarecilerin görevlerinden alınmaları ve yerlerine iyi yöneticilerin tayin edilmeleri yolunda şehir sakinlerinin isteklerini İstanbul'a arz etmek gibi bir fonksiyonları vardı.³

XVI. yüzyılın ikinci yarısında âyânlar, iltizama katılmak ve çiftçiye borç para vermek suretiyle servetlerini çoğaltıp topraklarını genişlettiler.⁴ Bunun yanısıra bazen bozulan işlerini düzeltip devam ettirebilmek ve bazen de nakdî vergilerini ödeyebilmek amacıyla borç alan halkı kendilerine daha bağımlı hale getirdiler. Bu şekilde âyânlar, malî ve içtimaî bakımdan giderek güçlendiler. Aynı devredeki suhte ve levent isyanlarında ehl-i örf karşı isyancıları desteklemeleri ve hattâ bazen zorba yöneticilere karşı mücadele etmeleri âyânları, himaye arayan halkın koruyucusu durumuna getirdi.

Merkezî hükümet, XVI. yüzyılın ikinci yarısında nakit gelir ihtiyacının artması üzerine vergi gelirlerini doğrudan merkezî hazinede toplamak istedi ve iltizam sistemini yaygınlaştırdı. Bu hükümet, taşrada idarî yünden yetersiz kalmaya başlayınca tımar dışında kalan vergi kaynağı olan mukataaların gelirleri iltizam yoluyla toplandı.

Açık arttırma yoluyla mukataalar peşin olarak en yüksek ücreti veren mültezimlere genellikle 3-6-9 yıl arasında değişen sürelerle verildi. Mültezimler, çoğunlukla İstanbul'daki yüksek memurlar, ulema, tüccar ve sarraflar idiler. Bu kimseler, edindikleri büyük mukataaları parçalara bölüp taşradaki ortakları olan alt-mültezimlere yani âyânlara devrettiler.⁵ Bu uygulama ile halk üzerindeki baskı ve vergi arttı.

XVII. yüzyılda ortaya çıkan Celâî isyanları ve ayrıca tımarlı sipahiliğin ihmal edilmesi yüzünden boş kalan tımarlar iltizama verilince, mültezimlik yoluyla köylüye âdeta hâkim olan âyânlar, topraklarını terk eden çiftçi ve leventlerin kendilerine sığınmaları ile, çalışan ve savaşan

nüfus bakımından da kuvvet kazandılar.⁶ Âyânlar, zenginlikleri ölçüsünde maiyetlerindeki sekban ve levant sayısını arttırdılar.

XVII. yüzyılda merkezî hükümet, eyaletlerdeki beylerbeyi ve sancakbeylerinin yetkilerini daraltmak üzere önlemler almaya başlayınca taşra yönetiminde âyânlığın yükselmesi için zemin hazırladı.⁷ Hele asker toplama ve askerî komutanlık yetkileri verilen âyânlar, daha sonra devletin otoritesini aileleri adına sahiplenince adeta derebeyi durumuna geldiler.⁸

XVII. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan paşmaklık ve arpalıklara umumiyetle yerli âyânların voyvoda ve mütesellim olarak tayin edilmesi, bunların itibarlarının artmasında ve idarî yönden de güçlenmelerinde etkili oldu.⁹ Böylece âyânlar, içtimâî, malî ve askerî güçlerine idarî yetkiler de katarak bölgelerinin merkezle olan münasebetlerinde en kuvvetli temsilci durumuna gelmeye başladı.

ÂYÂNLIK DÖNEMİNİN BAŞLANGICI

Âyânlık dönemi, âyânların taşradan başkente kadar sıra ile aşama aşama ulaştıkları ve genelde sosyal, malî, iktisadî, askerî, idarî ve siyasî güçlerini bir araya getirdikleri ve bu konumlarını aile fertleri arasında tutarak sonraki nesillere aktardıkları dönemdir.

Osmanlı tarihinde âyânlık döneminin kesin tarihlerinin verildiği iki çalışma vardır. İlk çalışmanın yazarı Mustafa Akdağ, sözkonusu dönemi 1730 yılında başlatmıştır.¹⁰ Diğerinin araştırmacısı Bruce McGowan, âyânlık devrinin başlangıç tarihini 1699 olarak göstermiştir.¹¹ Mustafa Cezar ve Yuzo Nagata ise âyânlık dönemini XVII. yüzyılın son çeyreğinden başlatmışlardır.¹² Âyânlık konusunda en çok araştırma yapan Yücel Özka-ya, âyânlık örgütünün XVII. yüzyıl sonlarında kurulduğunu belirtmiştir.¹³ Kanaatimizce âyânlık dönemine, XVII. yüzyılın son yirmi yılı içinde girilmiştir.

Âyânlık dönemini başlatan en önemli sebeplerin başında, merkezî yönetimin taşradaki gücünü önemli ölçüde kaybetmesi gelmektedir. İşte bu sebepten dolayı Anadolu ve Rumeli'de âyânlık giderek yaygınlaşmaya ve güçlenmeye başladı. Aynı sebepten ötürü Cezayir ile Tunis ve Trablusgarp'ta ise dayılar ve beyler dönemi yaşandı.¹⁴

Âyânlık düzeninin ve döneminin başladığını gösteren en belirgin özellikler, resmî âyân seçimi ile tayininin başlaması ve malikâne sistemine geçilmesidir. Şimdiki bilgilere göre ilk resmî âyân seçimleri 1680'li yıllarda yapıldığına¹⁵ ve malikâne sistemi de 1695'te başlatıldığına göre, âyânlık devrini de belirtilen tarihler civarından başlatmak yerinde olacaktır.

ÂYÂNLIK SEÇİMİ¹⁶

Âyânlık seçiminde seçimi kazanan resmî âyân adayının halktan mahzar, kadıdan ilâm ve validen buyruldu alması gerekmektedir. Bu kimse, buyruldu karşılığında "âyâniye" adı verilen bir ücret öderdi. Zamanla bazı valiler, kasabalarda eşrafın reis-i âyânlık konusundaki rekabet ve mücadelelerinden faydalanarak rüşvet karşılığı buyruldu vermeye başladılar. Bundan halkın zarara uğradığını gören ve daha önceleri âyânlık seçimlerine karışmamış olan merkezî hükümet, zaman zaman duruma müdahale etmek zorunda kaldı.

1765'te Sadrazam Muhsinzâde Mehmet Paşa, âyânlık seçimlerine müdahalede bulunduğu teşbit edilebilen ilk yönetici oldu. Buna göre valiler, âyânlık buyruldu vermeyecekti. Ayrıca halkın resmî âyân adayı, sadarete kadı ilâmı ile duyurulacak ve bu kimsenin durumu sadrazam tarafından tahkik ettirildikten sonra neticenin müsbet olması halinde, valiye o kimsenin reis-i âyânlığı mektup veya kaime ile bildirilecekti. Bir süre sonra patlak veren Rus Savaşı (1768 - 1774) içinde, ölen bir âyânın yerine yenisinin geçmesi mevcut usûle göre uzun zaman alacağından, 1769'da halkın seçimi ile âyân tayini sistemine geçildi. Ancak âyânlık iddia ve kavgalarının devam etmesi ve reis-i âyân olma yolunda vali ve mütesellimlerden rüşvetle buyruldu alınması karşısında 1779'da yeniden 1765 yılı uygulamasına dönüldü. Bu uygulama bir ara bozuldu ve tekrar valiler tarafından âyânlık buyruldu verilmesine başlandı. Fakat Bâbı-âlî, 1784'te aldığı bir kararla sadrazamın kararı olmadan reis-i âyân olunamayacağı hususundaki hükmünü yeniledi.

Merkezî hükümet, 1786'da son verdiği âyânlığa 1790'da yeniden dönerken, her kazanın önceki düzen üzere halk tarafından seçilmiş âyânlarının hüccet-i şeriyeye ile görevlerine tayin edilmelerini, atama işine valilerin karışmamasını ve seçilen âyândan hüccet karşılığı kadı veya naibin ücret almamasını kararlaştırdı.

GÜÇLÜ ÂYÂNLAR DÖNEMİ

Hem 1683'te başlayan Avusturya harbinin sebep olduğu malî sıkıntıyı gidermek ve hem de halkın mültezimlerden tarafından soyulup ezilmesini önlemek için 1695'ten itibaren bazı mukataaların malikâne adı verilen bir usulle ve ömür boyu olarak iltizama verilmesi, âyânlığın gelişmesinde ve toprak ağalığının oluşmasında önemli derecede rol oynadı. Malikâne sisteminde açık arttırmayı kazananlar arasında âyânlara rastlanmakla beraber, genelde kazanan kimseler, sermaye sahibi olan İstanbul'un çoğu gayr-ı müslim kökenli sarrafları ve tüccarları ile müslüman yüksek devlet memurları idi. Bu kimseler edindikleri malikâneyi parçalara bölüp alt-taşeronlara devrederdi. Taşradaki alt-taşeronluk işini genellikle âyânlar yürütmekteydi. Böyle olunca da âyân-sermayedâr ortak çalışması ortaya çıkıyordu. Âyân-sarraf ilişkisinde sarraflar, mültezime kefil olur, borç para verir, ailenin tarım ürünlerini pazarlar ve bankerlik görevini yürütürdü. Böylece âyânlar, malikâne uygulaması sayesinde bölgelerindeki gelir kaynaklarının kontrolünü ve intifa hakkını sağlamlaştırıp ırsen devam ettirme imkânı ile devlete ait bazı yetkileri kullanma fırsatını ele geçirdiler.¹⁷

Âyânlar, devletin 1683'ten 1718'e kadar cephelerde uğradığı yenilgiler ve mâruz kaldığı malî buhranlardan dolayı, vergi tahsil etmek ve maliyeye borç para vermek suretiyle daha da önem kazandılar.¹⁸ Ayrıca XVIII. yüzyıldan itibaren savaşlarda da hizmet ettiler.¹⁹ Böylece taşra idaresinin yanısıra savaş ve askerlik bakımından da önem kazanan âyânlar, devam eden İran savaşları sırasında 1726 yılından itibaren Bâbî-âli tarafından beylerbeyilik ve sancakbeyilik gibi önemli görevlere getirildiler.²⁰ Böylece toplumun raiyyet kesiminden çıkarak askerî zümre kısmına dahil oldular ve âyânlık sıfatını kaybettiler.²¹

Âyânlık mücadele ve çatışmalarının artmağa başladığı XVIII. yüzyıl ortalarına doğru Bâbî-âli, İstanbul dışındaki kadı ve naipelerin rüşvet ve yolsuzluklarını da âyânlar vasıtasıyla takip etmeye başladı.²² Aynı yüzyılın ortalarından itibaren iyice güçlendikleri görülen âyânların başlıca görevleri idare, iktisat, maliye ve askeriye ile ilgili olarak; asâyişi sağlamak, eşkiya ve âsileri yakalayıp cezalandırmak, İstanbul'a erzak, zahire ve koyun göndermek, vergi toplamak, orduya asker sağlamak, ordu tayi-

nat ve mühimmatının taşınması için araba ve hayvan tedarik etmek, baruthanenin güherçile ihtiyacını karşılamak, gerektiğinde gemi yapmak ve gemi yapımı ile ilgili malzemeyi temin etmek idi. Başâyân, bu hizmetlerin yerine getirilmesinde ve özellikle de askerî ihtiyaçların karşılanmasında vilâyet âyânları vasıtasıyla işi kolaylaştırmaya çalışırdı.²³

Merkezî otoritenin taşrada zayıf oluşundan faydalanan âyânlar, zaman zaman kanunlara ve emirlere uymayıp, isyan ederek halka zarar verirken kendilerine haksız menfaatler sağlayıp zenginliklerini arttırdılar. Bir çeşit eşkiyalık demek olan bu durum,²⁴ bazan halkın bulunduğu yerleri terketmelerine yani göçlere sebep oldu.²⁵

Merkezî hükümetin taşradaki gücünün giderek azalması ve bir âyân ailesinin kendi bölgesinde devamlı olarak yöneticilik yapması sonunda âdeti bir hanedan hüviyeti taşıyan büyük aileler ortaya çıktı.²⁶ Taşradaki otorite boşluğunu dolduran âyân, hânedan ve derebeyi aileleri memleketin birçok yerinde varlık ve üstünlüklerini kabul ettirdiler. Bu hususta örnek olarak Rize dolaylarında Tuzcuoğulları, Samsun ve çevresinde Canıklı Hacı Ali Paşa ile oğulları, Sivas'ta Zaralızâdeler, Yozgat yöresinde Çapanoğulları, Kayseri'de Zennecizâdeler, Kalaycıoğulları ve Emin Ağazâdeler, Ankara'da Müderriszâdeler, Muslu Paşazâdeler ve Nakkaşzâdeler, Bilecik'te Kalıyoncuoğulları, Manisa ve çevresinde Karaosmanoğulları, İzmir'de Kâtipoğulları, Isparta'da Yılanlıoğulları, Antalya'da Tekelioğulları, Çukurova'da Menemencioğulları ile Kozanoğulları, Suriye'de Azimzâdeler, Kuzey Irak'ta Babanzâdeler, Edirne'de Dağdevirenoğlu, Rusçuk dolaylarında Tirsiniçlioğlu ile Alemdar Mustafa Paşa, Vidin'de Pazvantoğlu ve Arnavutluk ile Epir'de de Tepedelenli Ali Paşa ve oğulları gösterilebilir.

Merkezî hükümetin kuvvet ve kudretinden çok şeyler kaybetmesi sebebiyle ülkedeki âyânlık mücadeleleri zaman zaman kanlı çatışmalara dönüşüp yaygınlaşınca Bâbî-âli, 1786'da âyânlığa son verdi ve yerine şehir kethüdâlığını getirdi. Ancak şehir kethüdâları, âyânlar kadar güçlü, muteber ve iş görür kimseler olmadıklarından Bâbî-âli'nin emirlerini gereği gibi uygulayamadılar ve devlet işlerini yerine getirirken bazen da âyânların muhalefeti sebebiyle görevlerinde tam anlamıyla başarılı olamadılar. 1787'de başlayan Rus harbinde sefer hazır-

lıklarında görülen aksaklıklar üzerine, durumun düzeltilmesi için, 1790'da çıkarılan bir hükümle her kazanın önceki düzen üzere halk tarafından seçilmiş âyanlarının görevlerine tayin edilmeleri kararlaştırıldı.²⁷ Bu karar, âyanların sosyal, malî, ekonomik, askerî ve siyasî yönden ne kadar çok güçlü olduklarının onaylanması demektir.

Âyanlığın yeniden resmen ihdas edilmesiyle Anadolu ve Rumeli'de âyanlık mücadeleleri yeniden alevlendiği gibi merkeze karşı âyanların giderek güçlendiği de görüldü. Öyle ki, Rumeli'de Tirsiniklioğlu İsmail-Yılıkoğlu Süleyman mücadelesi sırasında âyanlar, Silistre valisini eyalet merkezine sokmayacak kadar kuvvetliydi-ler.²⁸ Böylesine güçlü olunca da halkı soyma işini yine sürdürdüler. Bu konuda misâller vermek mümkündür. Meselâ savaş yılları içinde (1787-1792), sefer için istenen zahire ve mühimmatı iki misli fazla toplayıp kadılar ile paylaştı²⁹ ve memleket işleri için masraf olan bir akçe-nin yanına beş akçe daha katıp toplayarak halka zulmeden âyanlar vardı.³⁰

Başkent İstanbul'da "nüfuzlu kimselerden hâmile-ri" bulunan âyanların gücü konusunda Rumeli'nin ta-nınmış mütegalibelerinden Vidin Âyanı Pazvantoğlu Osman olayı son derece ilgi çekicidir. III. Selim, 1796'da Vidin'i âsilerin merkezi durumuna getiren Pazvantoğlu'na karşı 1797'de asker sevketti. Aylarca süren Vidin muhasarasında bir başarı elde edilemedi. Padişah, 1798'de Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesi üzerine, Pazvan-toğlu'na vezirlik vererek ayaklanmayı sona erdirdi. Âsi bir âyâna paşalık verilerek ayaklanmanın bastırılması, âyanların merkezî hükümete karşı ne kadar güçlü olduk-larını açıkça göstermektedir.³¹ Bu gibi durumlar karşı-sında Nizâm-ı Cedit ricâlinden Behic Efendi, halkı sö-mürürken İstanbul'daki kapuçukadarlarını kullanan âyanlara karşı önlem alınması önerisinde bulundu. Buna göre kapuçukadarları İstanbul'dan uzaklaştırılmalı ve âyanların zulümlerine karşı halk arasında propaganda ya-pılmalıydı.³² Ancak bu öneri uygulanmadı.

1793'te III. Selim'in başlattığı Nizâm-ı Cedit hare-keretini, Anadolu âyanlarından Kadı Abdurrahman Paşa, Çapanoğlu Süleyman Bey ve Bolu Voyvodası Hacı Ah-metoğlu İbrahim Ağa desteklediler.³³ Canikli Ali Pa-şa'nın torunu Tayyar Mahmut Paşa ise, bu yeni düzen ha-reketine karşı idi.³⁴ Rumeli âyanlarına gelince, onlar da

aynı hareketi, İstanbul'dan gelen kışkırtmalar sebebiyle, kendilerine ve bağımsızlıklarına karşı bir girişim olarak değerlendirip cephe aldılar.³⁵ Nitekim 1806 yılının ha-ziran ayında Rusçuk Âyanı Tirsiniklioğlu İsmail Ağa'nın başkanlığında Rumeli âyanları, Nizam-ı Cedit ordusu-nun Rumeli'de kurulmasına karşı çıkarak Osmanlı tari-hinde II. Edirne Vak'ası olarak bilinen olayın meydana gelmesine yol açtılar. Bunun üzerine kan dökülmesini is-temeyen III. Selim, yeni ordunun Rumeli'de kurulma-sından vazgeçti. Yenileşme yolunda geriye doğru atılan bu adım muhalif güçlere cesaret verdi. Bundan dolayı 1807 yılının mayıs ayında çıkan Kabakçı Mustafa isyanı ile önce Nizâm-ı Cedit'e son verildi ve daha sonra da III. Selim tahttan indirilerek yerine IV. Mustafa getirildi.

Kabakçı Mustafa ayaklanmasından canını zor kurtarabilen bir kısım Nizâm-ı Cedit ricâli, Rumeli'deki Rus-çuk âyanlığında bulunmuş olan Alemdar Mustafa Pa-şa'ya sığındı. Bunlar, II. Edirne Vak'ası'nda Nizâm-ı Ce-dit'e destek vermemiş olan Alemdar'ı söz konusu yeni-leşme hareketinin gerekliliğine ikna etmeyi başardılar.³⁶

Ordusu ile İstanbul'a gelen Alemdar Mustafa Paşa, 28 Temmuz 1808'de IV. Mustafa'nın yerine II. Mah-mut'u tahta çıkardı. Böylece daha önceleri kapıkulları ile ulemanın yaptığı iş olan taht değişikliğini şimdi âyân kökenli Alemdar ile bazı Rumeli âyanları gerçekleştirin-ce âyanların gücü kanıtlanmış oldu.

Saltanatından emin olmak için genç padişah, kendi-ni tahta çıkaran ve kuvvetleriyle İstanbul'a hâkim olan Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa Paşa'yı sadrazamlığa ta-yin etti. Bu ise Osmanlı tarihinde ilk ve son defa bir âyân-ın kendi gücü ile sadârete kadar yükselmesi demektir.³⁷ Alemdar, memleketin iç ve dış meselelerine çare buluna-bilmesi için hükümet ile âyân güçlerinin karşılıklı güven içinde birleşerek hareket etmeleri gerektiğine inandığı-nan, taşra âyân ve valileri ile başkent ricâlini İstanbul'da yapılacak bir toplantıya davet etti. Az sayıdaki âyânın katıldığı toplantı sonunda Sened-i İttifak adlı belge im-zalandı (Ekim 1808).³⁸

Sadrazam, Sened-i İttifak ile âyanların durumuna hukukî bir nitelik kazandırmak istediye de başarılı ola-madı. Çünkü âyanların çoğu bu belgeyi imzalamamıştı. İmzalayan az sayıdaki âyân ise Sened-i İttifak'a sahip çık-manın kendilerine sağlayacağı imkânları değerlendirme

ve zümre menfaatlerini koruma bilincine sahip değildi. Bunu bir ay kadar sonra çıkan yeniçeri ayaklanmasına âyânların tepki göstermemeleri kanıtlamaktadır.³⁹

Sened-i İttifak'ın imzalanmasından sonra âyân kuvvetlerinin önemli bir kısmı İstanbul'dan ayrıldı. Bu fırsatı kaçırmayan yeniçeriler, 16 Kasım 1808'de bir isyan çıkardılar. Alemdar Mustafa Paşa, bu ayaklanmada padişaktan en ufak bir yardım alamayınca hayatını kaybetti. Böylece II. Mahmut, çok yakınında bulunan ve âyânlıktan gelen güçlü bir sadrazamdan kurtuldu. Diğer yandan İstanbul'daki âyân hakimiyeti sona ererken Sened-i İttifak da hükümsüz kaldı.

MERKEZİYETÇİLİK POLİTİKASI VE ÂYÂNLIK DÖNEMİNİN SONU

II. Mahmut, saltanatına gölge düşüren Sened-i İttifak'ın hazırlanmasında âyânların rollerini çok iyi bildiği gibi Nizâm-ı Cedit'e son verilmesinde onların faaliyetlerini de unutmamıştı. Bu bakımdan o, hem Sened-i İttifak'a benzer belgelerle bir daha karşılaşmamak, hem de yenileşme hareketleri karşısında muhalif bir kuvvet olarak gördüğü âyânları her bakımdan kendisine bağlamak ve onların taşradaki üstünlüklerine son vermek üzere merkeziyetçilik siyasetine yöneldi.

Taşrada âyânların merkezî yönetimin otoritesini ele geçirerek askerî ve malî konulardaki emirlere itaat etmemeleri, halkın sömürülmesine ve memleketin çöküşüne sebep olmaktaydı. Bütün bu olumsuz gelişmeleri önlemek üzere padişah, 1812 Bükreş Andlaşması sonrasında merkeziyetçi politikayı uygulamak üzere harekete geçti.⁴⁰ Onun bu siyasetini başta Hâlet Efendi olmak üzere saray, ulema ve Bâbiâlî bürokrasisi de destekledi.⁴¹ Çünkü bu siyasetin başarısı, merkezin vilâyetlere hâkim olması ve adı geçen zümre mensuplarının nüfuzlarının taşrada artarak geçerli olması demektir.

II. Mahmut, itaatkâr ve güçlü olan âyânlara karşı kuvvet kullanmayıp onların ölümünü bekledi. Ölümle ri üzerine yerlerine vârislerini değil de Bâbiâlî'nin temsilcilerini tayin ederek taşradaki etkilerini azalttı. 1813'te Çapanoğlu Süleyman Bey ölünce Bozok sancağı idaresinin Kayseri Mutasarrıfı Ali Paşa'ya ve 1816'da Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa vefât edince de Saruhan sancağı muhassıllığının İzmit Kereste Nazırı Osman Efendi'ye verilmesinde olduğu gibi.⁴²

Padişah, âsi âyânlar üzerine ordu göndermek ve bazen da onları birbirine düşürmek suretiyle merkezî otoriteyi hâkim kılmayı başardı. Meselâ Tepedelenli Ali Paşa ve Tekelioğulları'nın üzerine ordu yollarken Tuzcuoğulları'na karşı Hazinedaroğulları'nı kullandı. Âsi âyânların çoğunu idam ve malları ile emlâkini de müsadere ettirdi.⁴³

II. Mahmut, bazı âyânları kendi bölgelerinden uzak yerlere sürgün ederek veya İstanbul'da görevlendirip gözetim altına alarak büyük ölçüde pasif duruma düşürdü. Uygulanan merkezîleştirme politikası sonunda âyânlar; genel olarak siyasî, askerî ve idarî güçlerini kaybetmiş görünmektedirler. Ancak II. Mahmut'un 1829-1830 yıllarında Aydın'da ayaklanan Atçalı Kel Mehmet'e karşı Karaosmanoğulları ve İlyasâdeler ile Tavaslı Osman Ağa'yı kullanması bazı âyânların askerî ve idarî gücünü kaybetmediğini ortaya koymaktadır.⁴⁴ Askerî ve idarî yönden güçlerini kaybeden âyânlar ise taşradaki sosyal ve iktisadî nüfuzlarını devam ettirme imkânını ellerinden bırakmadılar. Bu bakımdan pek çok âyân, iltizam işlerini yine sürdürdü.

II. Mahmut, âyânları birer hükümet memuru olarak kullandı. Meselâ 1834'te ihdas edilen redif askeri teşkilâtının kurulup yaygınlaşmasında kendilerinden faydalandı. Bununla beraber bazı âyânlar, yeni görevlerinde de kendilerine haksız menfaat sağlamayı bildiler.⁴⁵

1833'ten itibaren memleketin bazı yerlerinde âyânlık seçimi yerine muhtarlık seçimine geçilerek "halkı âyânın zulmünden kurtarmak amacı ile Âyânlık teşkilâtı yerine" muhtarlık örgütü kuruldu.⁴⁶ Ardından 1837'de bir çeşit âyânlık sayılabilen Bosna'daki kaptanlık kaldırıldı.⁴⁷ Daha sonra da âyânlığın güçlenmesinde etkileri büyük olan malikâne sistemi ile mütesellimliğe Tanzimat devrinde son verildi.⁴⁸

Yukarıda belirtilen gelişmeler, âyânlık düzeninin sona erdiğinin işaretleridir. Gerçekten de Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'nun ikinci bölümünde geçen, halkın fakirleştiği belirtilen son yüzelli yıl⁴⁹ olan âyânlar dönemi ve düzeni, Tanzimat yıllarında İstanbul'dan atanan maaşlı memurlar vasıtasıyla sona erdirildi.⁵⁰

Tanzimat döneminde (1839-1876) âyânlar, kendi dönemlerinde olduğu gibi hem kendi aralarında ve hem de Bâbiâlî ile iktidar mücadelesinde bulundular. Bilhassa merkeziyetçi yönetime yönelik reformcu girişimler,

Tanzimat döneminde (1839-1876) âyânlar, kendi dönemlerinde olduğu gibi hem kendi aralarında ve hem de Bâbîâlî ile iktidar mücadelesinde bulundular. Bilhassa merkezîyetçi yönetime yönelik reformcu girişimler, bazı âyânlarda taşradaki yerel otoritelerini kaybetme korkusu yarattı. Meselâ 1867'de Amasra, kaza merkezine çevrilmek istenince oranın eski âyân ve ağaları, bu girişimi engellerken telgraf direklerini söktüler ve yol yapımına da mâni oldular. Merkezî hükümet, bu mücadelelerde âyânları cezalandırdığı gibi 1865'teki Fırka-i Islahiye hareketi ile merkezîyetçilik politikasını ve alanını daha da yaygınlaştırdı. Bütün bunlara rağmen âyânlar, sosyal ve ekonomik nüfuzlarını sürdürdüler. Onlar; muhtarlık, kaymakamlık, mutasarrıflık ile valilik makamlarına getirilerek ve mültezimlik ile murabahacılık yaparak güçlerini korudular. Bunda toprak mülkiyetinin meşrûlaştırılmasının da payı vardır.⁵¹

SONUÇ

Bir yerleşim merkezinin önde gelen kişileri olan âyânlar, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde çıkan ayaklanmalardan, merkezî yönetimin taşrada gücünü kaybetmeye başlamasından ve tımar sisteminin bozulmasından yararlanıp bir gelişme göstererek varlıklarını XVII. yüzyılın sonlarında bir kurum haline getirdiler. Halk ile devlet arasındaki işlerde halkın seçtiği aracı kişiler olan âyânlar, Tanzimat devrine kadar kendi dönemlerini sürdürdüler. Âyânlık döneminde onlar; askerî, siyasî, sosyal ve ekonomik meselelerin içinde yer aldılar. Bu durum, onların halk edebiyatına konu olmalarında etkili oldu.⁵² Âyânların gerek kendi aralarında ve gerekse devletle olan mücadele ve çatışmalarında

her zaman en çok zarar gören halk idi. Âyânlar ise özellikle sosyal ve ekonomik güçlerini korudukları gibi işlerinde bu güçlerini arttıranları dahi oldu.

Tanzimat devrinde âyânlar, kuruluş ve çalışma biçimleri merkezî hükümetle taşra ileri gelenlerinin bütünleşmesine yönelik olan vilâyet, liva ve kaza idare meclislerine yerel temsilci olarak katıldılar. Öte yandan iktidara hakim olan Bâbîâlî bürokrasisi, hukuk ve siyaset sahasında yaptığı yenileşme hareketlerine rağmen, taşrada âyânların idareye ve toprağa egemen olmalarını engellemeyemedi. Çünkü üyesi bulundukları taşradaki idare meclisleri ve görev aldıkları mahkemeler ile bazı ihtisas komisyonları vasıtasıyla nüfuzlarını devam ettiren âyânlar, katıldıkları idarede görevli memurlarla anlaşmayı ve uyum sağlamayı bildiler. Bunun sonunda 1847 tarihli Tapu Nizâm-nâmesi ile 1858 tarihli Arazi Kanunnâmesi, âyânlara tasarruf ettikleri topraklara sahip olmalarına imkân sağladı. Böylece toprak ağalığı, tapulaşarak garanti ve devamlılık kazandı.⁵³

Âyânlar ya da âyân kökenli kimseler, varlıklarını ve nüfuzlarını sürdürdükçe sosyal, iktisadî ve siyasî hayatındaki rolleri ile önemlerini Tanzimat döneminden sonra Cumhuriyet yıllarına kadar devam ettirdiler.⁵⁴

Gerçekten de âyânlık döneminin sona ermesinden sonra uğranılan ağa, eşraf ve vücut-ı belde gibi ad değişikliklerine rağmen âyânlar; İstanbul'da Meclis-i Mebusan'a, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ve taşrada belediye meclislerine temsilciler göndererek; değişik siyasî partilerin özellikle mahallî yönetimlerinde görev alarak tarım, ticaret ve sanayi dernek ve odalarının idaresinde etkili oldular.

- 1 M. Fuad Köprülü, "Âyân", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, c. II, s. 40.
- 2 Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Âyânlık İddiaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. XXIV, nu. 3-4 (1969), s. 195.
- 3 Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde âyânların durumları hakkında fazla bilgi için bkz.: Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurullarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", VIII. *Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, Ankara 1981, s. 1267-74; a.g.y., "Osmanlı Klasik Döneminde «Eşraf ve Ayan» Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, nu. 3 (1982), s. 105-18.
- 4 Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara 1977, s. 23-24.
- 5 Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkezîyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, c. XXXVIII, nu. 152

(1974), s. 680-82; Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul 1988, s. 153-56.

- 6 Özkaya, a.g.e., s. 25.

- 7 Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. T. Naff-R. Owen, London 1977, s. 27.

- 8 Halil İnalcık, "L'Empire Ottoman", *Actes du Ier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, III, Sofia 1969, s. 102. Bu bilgiyi bana sağlayan Levent Akal'a teşekkür etmek zevkli bir görevdir. Ö. M.

- 9 Özkaya, a.g.e., s. 103 vd.; İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", s. 31.

- 10 Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Âyânlık Düzeni Devri 1730-1839", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. VIII-XII, nu. 14-23 (1975), s. 51-61.

- 11 Bruce McGowan, "The Age of the Ayans, 1699-1812", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-914*, ed. Halil İnalcık-Donald

- Quaert, Cambridge 1994, s. 637-758.
- 12 Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levandler*, İstanbul 1965, s. 332-33; Yuzo Nagata, *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyanlık Müessesesi*, Tokyo 1976, s. 28.
- 13 Özkaya, *a.g.e.*, s. 305.
- 14 Mehmet Maksudoğlu, "Bey", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, c. VI, s. 12-13; a.g.y., "Dayı", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, c. IX, s. 59-60.
- 15 İnalçık, *a.g.m.*, s. 44, 46.
- 16 Âyanlık seçimleri hakkında fazla bilgi için bkz.: Mehmed Emîn Edib, *Tarih-i Edib*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY., 3220, vr. 63/a-b; Nagata, *a.g.e.*, s. 5, 17 vd., 31 vd., 90 vd.; Özkaya, *a.g.e.*, s. 122, 275 vd.; V. P. Murafçieva, "XVIII. Yüzyılın Son On Yılında Ayanlık Müessesesi", çev. Bayram Kodaman, *Tarih Dergisi*, nu. 31 (1978), s. 167 vd.
- 17 Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, ed. Osman Okyar-M. Ünal Nalbantoğlu, Ankara 1975, s. 231-91; Özkaya, *a.g.e.*, s. 111 vd.; Yuzo Nagata, *Tarihî Âyanlar Karasmanogulları Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1997, s. 86-88; Pamuk, *a.g.e.*, s. 156-59.
- 18 Kemal H. Karpat, "The Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire", *Beginnings of Modernizations in the Middle East*, ed. William R. Polk - Richard L. Chambers, Chicago 1968, s. 78.
- 19 Özcan Mert, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanogulları*, Ankara 1980, s. 15.
- 20 Küçük Çelebizâde İsmail Asım, *Tarih-i Çelebizâde İsmail Asım Efendi*, İstanbul 1282, s. 441-42.
- 21 İnalçık, *a.g.m.*, s. 40.
- 22 M. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul 1958, s. 14-15; Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, çev.: Babür Kuzucu, c. I, İstanbul 1986, s. 409.
- 23 Özkaya, *a.g.e.*, s. 146-73.
- 24 M. Çağatay Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955, s. XV.
- 25 Özkaya, *a.g.e.*, s. 42; Yusuf Halaoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Ajirelerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988, s. 31, 33, 142.
- 26 Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Yerli Ailelerin Âyanlıkları Ele Geçirilmesi ve Büyük Hanedanların Ortaya Çıkışı", *Belleter*, c. XLII, nu. 168 (1978), s. 667-723.
- 27 Edib, *a.g.e.*, a. yer; Özkaya, *a.g.e.*, s. 290-94.
- 28 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mehur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 1942, s. 11-12, 35. XVIII. Yüzyılda merkezî hükümetin taşradaki güçsüzlüğünü gösteren Rumeli'deki olayın bir benzeri 1711'de Cezayir'de olmuştu. Dayı Ali Çavuş, padişahın beylerbeyi atadığı paşayı karaya çıkartmamıştı. Bkz.: Ercüment Kuran, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)*, İstanbul 1957, s. 6.
- 29 Edib, *a.g.e.*, vr. 64/a.
- 30 Çakerî İsmail, *Gazavat-ı Gazi Hasan Paşa*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi kısmı, nu. 2419, vr. 116/b-117/a.
- 31 Ahmet Cevat Eren, "Pazvand-oglu Osman", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, c. IX, s. 532-35; a.g.y., *Selim III'ün Biyografisi*, İstanbul 1964, s. 39-40.
- 32 Ali Osman Çınar, *Es-Seyyid Mehmed Emîn Bebi't'in Sevâihü'l-Levâih'i ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1992, s. XXXII.
- 33 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 62; Mert, *a.g.e.*, s. 56-58.
- 34 Hrand D. Andreasyan, *III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 1972, s. 19; Mert, *a.g.e.*, s. 58 vd.
- 35 Rumeli âyanlarının Nizam-ı Cedid'e karşı gösterdikleri tepki için bkz.: Sipahi Çataltepe, *19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedid Ordusu*, İstanbul 1997, s. 215 vd.
- 36 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 82 vd.
- 37 Âyan kökenli Rusçuklu Şerif Hasan Paşa da 1790 yılında ölen Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın yerine sadrazam olmuştu. Ancak o, kendi gücü ile değil de şeyhülislâmın görüşü doğrultusunda uygulanan kura usulü ile III. Selim tarafından sadarete getirilmişti. Bkz.: Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. III, Dersaadet 1309, s. 18-19.
- 38 Sened-i İttifak hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleter*, c. XXVIII, nu. 112 (1964), s. 603 vd.
- 39 Bu bilinçsizliği, 16 Kasım 1808'de İstanbul'da çıkan yeniçeri ayaklanmasına âyanların bir tepki göstermemeleri doğrulamaktadır. Çünkü Sened-i İttifak'ın altıncı maddesine göre İstanbul'da bir isyan çıkması halinde hanedan konumundaki âyanların ayaklanmayı bastırıp âsileri cezalandırmaları gerekiyordu.
- 40 Özcan Mert, "II. Mahmut Devrinde Anadolu ve Rumeli'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu (1808-1839)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, nu. 18 (1982), s. 42-45.
- 41 İnalçık, *a.g.m.*, s. 609-10; Ercüment Kuran, "Hâlet Efendi", *Encyclopedia of Islam*, New Edition, c. III, s. 90.
- 42 Mert, *a.g.e.*, s. 65-68; Nagata, *a.g.e.*, s. 51.
- 43 Mert, *a.g.m.*, s. 46-47. Bazı âyanlar, musadereye karşı malları ile mülklerini korumak ve çocuklarına intikal ettirmek amacıyla vakıflar kurdular. Bkz.: Nagata, *a.g.e.*, s. 145-46.
- 44 Çağatay Uluçay, *Atçaltı Kel Mehmed*, İstanbul 1968.
- 45 Musa Çadırcı, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. VIII-XII, nu. 14-23 (1975), s. 63-75.
- 46 Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Belleter*, c. XXXIV, nu. 135 (1970), s. 409-20.
- 47 Ahmet Cevat Eren, *Mahmud II. Zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul 1965, s. 24, 157.
- 48 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, İstanbul 1971-1972, s. 628, 638; Yerasimos, *a.g.e.*, c. I, s. 410.
- 49 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, 3. baskı, Ankara 1970, s. 170, 255.
- 50 Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, s. 5-6; Özkaya, *a.g.e.*, s. 304, 308-9.
- 51 İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)*, Ankara 1974, s. 6; Ercüment Kuran, "Âyanlığın Kaldırılmasından Sonra Anadolu'da Sosyal ve Ekonomik Durum (1840-1871)", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Ankara 1990, s. 288-90.
- 52 Özcan Mert, "Folklorumuzda Çapanogulları", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, c. I, Ankara 1982, s. 217-33.
- 53 İnalçık, *a.g.m.*, s. 609; Kuran, *a.g.m.*, s. 290.

TANZİMAT DÖNEMİNDE İDARÎ REFORM

TANZİMAT

183

DİVAN-I HÜMÂYÜN'DAN BABİÂLİYE GEÇİŞ

199

"BAĞIMSIZLIK" İLKESİ BAĞLAMINDA
TAŞRA YÖNETİMİNDEN OSMANLI'YA BAKMAK:
İZMİR ÖRNEĞİ

211

DİYARBAKIR EYALETİNİN
YENİDEN TEŞKİLATLANDIRILMASI (1848-1864)

221

TANZİMAT

PROF. DR. MUSA ÇADIRCI
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ

Tanzimat kelimesi Arapça'dan dilimize geçmiş olup nizam verme, düzenleme anlamına gelmektedir. Bu anlamda II. Mahmut döneminin son yıllarında sık sık kullanılmaya başlanmıştır. 3 Kasım 1839'da Gülhane Parkında okunarak ilan edilen Ferman, "Tanzimat Fermanı" olarak adlandırılmış, bu Fermanla başlatılan sürece tarihimize Tanzimat Dönemi denmiştir. Ferman metninin üzerinde Padişahın el yazısı ile gereği yapılsın, uygundur anlamına gelen onayı bulunduğu için belge, okunduğu yer ve bu onay göz önünde tutularak "Gülhane Hatt-ı Hümayunu" diye de adlandırılmıştır. Bilindiği gibi bu dönem I. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1876 yılına kadar devam ettirilmiştir. Genel olarak bakıldığında değerlendirmenin yerinde olduğunun kabul gördüğünü belirtebiliriz.¹

Hazırlıkları II. Mahmut döneminin son yıllarında Mustafa Reşit Paşa tarafından başlatılan yeniden yapılanma ve çağdaşlaştırma programının ilanı, Abdülmecid'in önemli ilk icraatı olmuştur. İlanından itibaren tartışmalara yol açan Fermanın, bir anayasa niteliği taşıdığını savunanlar olmakla beraber, olmadığı kanısında olanlar da vardır. Hazırlanışı, kapsamı ve uygulanışı göz önünde tutulduğunda, hükümet programı niteliğinin ağır bastığı, anayasalarda yer verilen kimi kavramlara benzer kavramların belgede yer almış olmasının onun anayasa niteliği taşımasına yetmediği görüşünü paylaşmaktayız.²

Tanzimat Döneminde yapılan başlıca önemli düzenlemeleri şu başlıklar altında ele alacağız. Öncelikle, devlet yapısının temel taşları olan kurum ve kuruluşların çağın gereklerine uygun bir düzenlemeye tabi tutulduğunu görmekteyiz. Başta merkez yönetimi olmak üzere taşra teşkilatı, güvenlik, ordu, eğitim-öğretim, basın ya-

yın, sağlık, dış ilişkiler, maliye ve ekonomi alanlarında önceki dönemlerle kıyasla önemli reformlar, bu evrede gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla, Tanzimat'ı Mustafa Reşit Paşa ve taraftarlarının hazırlayıp Abdülmecit'e onaylatarak yayınladıkları bir ferman, bir haklar bildirgesi olarak görmek ve algılamak, olayın boyutlarını kavramakta yetersiz kalmaktadır. Onun için söz konusu alanlarda nelerin yapıldığını ana çizgileriyle ele alarak olup biteni daha iyi kavrayabiliriz. Az bilinen ya da hiç bilinmeyen hususlara öncelik vereceğiz.

MERKEZ YÖNETİMİ

Tanzimat döneminin merkez yönetimine damgasını vuran Meclis-i Vala-yi Ahkam-ı Adliye (Adalet İşleri Yüksek Kurulu), kısaca Mecl-i Vala, II. Mahmut döneminde kurulmuş, ancak etkinliğini Abdülmecit'le göstermeye başlamıştır. Üyeleri, başkanı üst düzey devlet görevlileri arasında çeşitli alanlarda başarı göstermiş olanların arasından Padişah tarafından belirlenerek atanmaktaydı. Danışma Meclisi niteliği ağır basmakla birlikte, yasal düzenlemelerin yapılması, yargı ve yürütme işlerinin bir kısmını da üstlenmişti. Padişah adına onayını alarak ülke yönetiminde bakanların üstünde etkinlik gösteren bir kurum olmuştur. Bundan dolayı da parlamentar sisteme geçişte önemli bir evre oluşturduğu isabetle vurgulanmıştır.³ Gerçekten de ülke yönetimini, eğitim-öğretimi, maliye ve ekonomiyi ilgilendiren yasa ve yönetmeliklerin hazırlanmasında, ağır suç işleyenlerin, kamu malını zimmetine geçirenlerle rüşvet alan memurların yargılanmalarına kadar uzanan faaliyet alanının yanı sıra alınan kararların, çıkarılan yasa ve yönetmeliklerin uygulanması ile de yakından ilgilenmiştir.⁴

Bakanlıkların artırılması, bakanlar kurulu anlayışının yer etmeye başlaması, Padişahın mutlak otoritesini tek başına değil, meclisler, kurullar aracılığı ile yürürlüğe koyması ile birlikte tutum ve davranışlarını da Avrupa ülkelerinde yeniden filizlenen meşruti krallıkların kurallarına benzetmeye çaba göstermesi de dikkat çekmektedir. Abdülmecit'in bu tutumu, başta Sadrazam olmak üzere bakanlar ve diğer üst düzeydeki kamu görevlilerini de etkilemekte, onlara adeta örnek oluşturmaktaydı. Giyim-kuşam, yeme-içme, barınma, eğlenme alanlarında Batı'ya yönelme öncelikle hükümet merkezinde, İstanbul'da görülmekte, valiler ve diğer kamu görevlilerince ülke geneline yaydırılmaktadır. Yeni yaşama biçimi, edebiyat ve sanatı etkilemekte, dil, tarih, edebiyat anlayışı değişerek, çağın gereklerine uyma çabasına girilmektedir. Toplum, ilk kez roman, tiyatro, gezi ve anı yazılarıyla karşılaşmaktadır. Öte yandan, hükümet anlayışında ve yapılanmasındaki değişiklikler, önceki devirlere oranla bürokrasi olgusunun artarak yaygınlaşmasına yol açtı. Hemen hemen her alanda komisyonlar ve meclislerin kurulması, bir dizi yazışmadan sonra karar aşamasına gelindiğinde aradan uzunca bir süre geçmekteydi. En son merci konumundaki Meclis-i Vala, yapılan işlemlerde eksiklik ya da yanlışlık gördüğünde çoğu kez başa dönüyordu. İşlerin sürüncemede kalması, giderilmesi zor kayıplara yol açıyordu. Bu durum Tanzimat karşıtlarının tenkitlerine neden olduğu gibi, halk arasında da şikayet konusu oluyordu.

ÜLKE YÖNETİMİ

Gülhane Hatt-ı Hümayun'unun ilanından sonra ilk önemli düzenleme taşra teşkilatında yapıldı. Can ve mal güvenliğinin sağlanarak, herkesin gelirine göre vergi ödemesinin gerçekleştirmenin ön koşulu, sağlıklı bir idari yapılamaya bağlıydı. Ne var ki bunun nasıl yapılacağı iyi bilinmiyordu. II. Mahmud'un gerçekleştirdiği değişiklikler yetersiz kalmıştı. Avrupa ülkelerinin taşra yönetimini örnek almak düşüncesi olmakla birlikte, şartların çok farklı olduğunun bilincinde idiler. Yenilik taraftarları, geçmişte yapılan düzenlemeleri de göz önünde tutarak, 1840-1852 yılları arasında taşra yönetiminde kalıcı düzenlemeleri yaptılar. Öncelikle "İltizam" usulü kaldırıldı. Sancak yönetimi mütesellimden alınarak

"Muhassıl"a verildi. Muhassıllar, hem sancağı yönetecekler hem de vergileri toplayıp Hazineye göndereceklerdi. Bunun için mal-mülk sayımına başlandı. Elde edilecek verilere göre herkesin yılda ne kadar vergi ödeyeceği belirlenmeye çalışıldı. Muhassılların bu ağır yükün altından kalkabilmeleri için sancak merkezlerinde "Muhassılık Meclisleri"nin kurulması kararlaştırıldı. Ancak, bu uygulama başarılı olmadı. 1842 yılı Mart ayında yeni bir düzenleme yapıldı. Bir kaç köyün bağlandığı köyle sancak arasında idari yeni bir birim olmak üzere "kaza" oluşturuldu. Yönetici olarak halk tarafından seçilen ve "kaza müdürü" denilen kimseler görevlendirildi. Sancak idaresinde önemli bir değişiklik yapılmadı. Muhassıl yerine yine merkezden atanan yöneticiye "kaymakam" denildi. Eyaletler ise valilerce yönetilecekti. Bu düzenlemenin en belirgin özelliği, ilk kez kaza'nın idari birim olarak taşra teşkilatında yer almasıdır. Bu tarihe kadar kaza denildiğinde mahkemenin bulunduğu yer söz konusu idi. Adli birim olma niteliği önde geliyordu. 1842'den itibaren idari nitelik kazanmış ve İmparatorluğun yıkılışına dek varlığını sürdürmüştür. Yöneticisi olan müdürler yörenin ileri gelenleri arasından halk tarafından seçiliyorlardı. Merkezin onayı alındıktan sonra göreve başlıyorlardı. Böylece, II. Mahmud'un köy ve mahalle yöneticisi olarak muhtarları seçimle atamasının ardından önemli bir ikinci adım atılmış bulunuyordu. Halkın yönetime katılmasında meşrutiyeğe doğru gidişte aşama idi.

Sancağa yönetici olarak atanan kaymakamların yanına "Küçük Meclis" daha sonra "Sancak Meclisi" denilen kurul verildi. Bu Meclis, muhassıllık meclislerinin yerini almıştı. Kaymakamın başkanlığında mal müdürü, hakim (Naip), tahrirat ve mal baş katipleriyle Müslüman ve Müslüman olamayan toplulukların seçerek görevlendirdikleri temsilcilerden oluşuyordu. Haftanın belirli günlerinde toplanarak, yönetim, maliye, eğitim-öğretim, belediye hizmetleriyle ilgili konuları görüşüp karara bağlıyordu. Ayrıca şer'i konular dışındaki hukuk davalarına bakmakla yükümlü idi. Sancağın maliye işleri mal müdürüne verilmiş, nüfus ve tahrirat işleri de ayrı birimler olarak faaliyete geçirilip, kaymakamın bu işlere doğrudan karışması önlenmişti.

Eyalet yönetiminde de 1842 düzenlemesiyle köklü ve kalıcı değişiklikler gerçekleştirildi. Valilerin yetkileri azaltıldı. Maliye işleri doğrudan merkezden atanan "Defterdar"a verildi. Büyük Meclis adı altında oluşturulan kurul, vali başkanlığında, defterdar, kadı, müftü, Müslüman halkın seçtikleri temsilciler ile Müslüman olmayanların dini liderleri ve temsilcilerinin katılmalarıyla toplanmaktaydı. Sancak meclislerinin kararlarını inceleyip sonuca bağlamanın yanı sıra, eyaletin yönetim, maliye, güvenlik, bayındırlık, eğitim-öğretim, işlerine bakmakla yükümlü idi. Ayrıca, mahkeme görevi yaparak devlet memurlarını yargılıyor, ağır suç işleyenlerin soruşturmasını yapıyordu.

Taşra teşkilatında yapılan bu köklü değişiklikler, uygulamada ortaya çıkan sorunlar göz önünde tutularak 1849'da çıkarılan bir yönetmelikle kurallara bağlandı. Giriş, dokuz bölüm halinde düzenlenen bu yönetmelik 68 maddeden oluşuyordu. 1864 Vilayet Nizamnamesinin yürürlüğe girmesine dek geçerli oldu. "Eyalet Meclisleri Nizamnamesi" adı verilmiş olmasına karşın, taşra teşkilatının bütün basamaklarında görev alanların uya-cakları kuralları kapsamakta, güvenlik, bayındırlık, yargı, eğitim-öğretimi ilgilendiren konularla ilgili hükümlere de yer verilmekteydi.⁵ Ancak, istenilen doğrultuda hizmet verecek yeterli personel bulmak mümkün olamadı. Tanzimat öncesinde yönetimin çeşitli basamaklarında çalışanlar, yeni uygulamada da iş başında kaldılar. Alışkanlıklarını, anlayışlarını sürdürdüler. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntı, ayaklanmalar ve nihayet Kırım Savaşı düzenlemelerin istenilen şekilde uygulanmasını engelledi. Savaşın sonunda 28 Şubat 1856'da yayınlanan "Islahat Fermanı"nında yönetimde düzenlemeler yapılacağı açıklandı. Özellikle eyalet ve sancak meclislerinde görev alan Müslüman olmayan üyelere baskı yapıldığı, görüş ve düşüncelerine yer verilmediği ileri sürülerek, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı uyrugu Hristiyanları korumaya, onlara yeni haklar sağlamaya yönelik girişimleri sonucunda Osmanlı yönetimi ıslahat yapmayı taahhüt etti. Taşra teşkilatının yeniden ıslahı için komisyonlar kuruldu. Çalışmalar 1864'te tamamlandı. Hazırlanan yönetmelik "Tuna Vilayeti Nizamnamesi" adı ile Mithat Paşanın valilik yaptığı bölgede uy-

gulamaya konuldu. Başarı sağlandığından 1867 yılında bütün İmparatorlukta geçerli olmasına karar verildi. Bu tarihe kadar taşrada uygulanmaya konulan yönetim biçiminin başlıca özelliği iş bölümüne gidilerek halkın temsilcileri aracılığı ile yönetime katılmasının bir ölçüde sağlanması idi. Hükümet merkezinde oluşturulan Meclis-i Vala'nın vilayet merkezlerindeki benzeri olan Büyük Meclis, daha sonra Eyalet Meclisi, Müslüman ve olmayanların temsilcilerinin katılmasıyla toplanmaktaydı. Yönetim, yargı, bayındırlık, güvenlik gibi konularda etkin kararlar alıp uygulatan bu kurul, 1864'ten sonra Vilayet İdare Meclisine dönüştürülmüştür. Ayrıca yılda bir defa kırk gün süreyle toplanan Vilayet Umum Meclisi kurulmuştur.

Sancak adı liva olarak değiştirilmiştir. Kaymakamın yerine yönetici olarak mutasarrıf atanmış, başkanlığında toplanan "Liva İdare Meclisi" kurulmuştur. Bu meclis, maliye, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ait işleri görüşecekti. Ayrıca idari anlaşmazlıkları karara bağlayacaktı. Hakim, muhasebe müdürü, müftü, Müslüman olmayanların dini önderleri meclisin doğal üyeleri olarak belirlenmişti. İkisi Müslüman ikisi olmayan dört üye ise seçilmekteydi.

Bu düzenleme ile birlikte kaza müdürlüğü uygulaması son bulmuş, kaymakam kaza yöneticisi olarak doğrudan atanmaya başlanmıştır. Kaymakamın başkanlığında kaza mal müdürü, tahrirat katibi, kaza hakimi, müftü ve Müslüman olmayanları dini temsilcileriyle seçimle belirlenen dört üyeden oluşan kaza idare meclisi, livadakinin benzeri işlere bakmakta idi. İdari davalar, gelir ve giderlerin belirlenmesi, kamuya ait bina ve yerlerin korunması, belediye işlerin yürütülmesi, meclislerin görevleri arasında sayılmıştı.

Taşra yönetiminde vilayet, sancak (Liva) ve kaza merkezlerinde meclislerin yöneticilerle birlikte etkin olmaları, yönetimi, yargıyı ilgilendiren konularda doğrudan karar verebilir olmaları Tanzimat dönemine özgü önemli bir idari yapılanmadır. Özellikle 1864 Vilayet Nizamnamesi ile görev dağılımı ayrıntılarıyla yeniden yapılmış, vali en üst düzeyde hükümeti temsil eden ve çeşitli birimlerin gördükleri hizmetleri denetleyen bir görevli olmuştur. Tanzimat öncesinde idari, mali, ve as-

keri yetkilerle donatılmış valinin yerini adı değişmekle birlikte bu yetkileri başkalarına devredilmiş, iş bölümünde denetleyici konumuna getirilmiş valiler almıştır. Maliye işleri doğrudan Hükümetçe atanan ve Maliye Bakanlığı ile yazışma yetkisi bulunan defterdara verilmiş, güvenliğin sağlanması ise zaptiye teşkilatına bırakılmıştır. Yönetimde ise Meclisler etkin kılınmıştır. Böylece taşrada Padişahın temsilcisi olan vali, kamu malını zimmetine geçirme, halka zülüm etme, merkezin emirlerine uymama gibi tutum ve davranışlarda bulunma olanağından yoksun bırakılmıştı. Başka bir deyişle, 18. yüzyılda yaygınlaşan derebeyleşme eğiliminin önüne geçilmiş, vilayetler hükümetin denetimine alınmıştır. Geniş toprakları kapsayan eyaletler bölünerek küçültülmüş, bununla birlikte isim değişikliğine de gidilmiştir. Eyalet, vilayet olmuş, sancak liva adını almış, kaza idari birim olmuş ve 1871'de ise nahiyeler oluşturulmuştur. Böylece İmparatorluğun yıkılışına dek yürürlükte kalacak idari yapılanma, Tanzimat döneminde bütün kurum ve kuruluşlarıyla tamamlanmıştır. Bu düzenlemelerden elde edilmek istenen sonuca gelince, Tanzimat Fermanında ifadesini bulan can ve mal güvenliğin sağlanması, herkesin gelirine göre vergi ödemesi, yasalar karşısında ayırım yapmaksızın eşit olunması, devlet hizmetlerinin yetenek, başarı ve bilgili kimselere ayırım yapılmaksızın açık tutulmasının sağlanması idi. Devlet olmanın, ayakta kalmanın temel taşları olan bu konularda başarılı olunmuştur. En azında yasal düzenlemeler çerçevesinde, mal ve can güvenliğinin sağlanmasında önemli adımlar atıldığı gibi, Osmanlı vatandaşı üst kimliği altında dini ve etnik farklılık gözetilmemesine özen gösterilmiştir. Ancak, Müslüman olmayanlara bu dönemde sağlanan imkanlar, onlar tarafından yeterli görülmemiş, dış etkenlerin de devreye girmesiyle İmparatorluktan ayrılma girişimlerinin önü alınamamıştır. Vergilendirmede de bütün iyi niyet ve çabalara karşın istenilen başarı elde edilememiştir. Zaptiye teşkilatının kurulması, haberleşme ve ulaşım alanlarında yapılan düzenlemeler, güvenliğin sağlanmasında etkili olmuştur. Kamu hizmetlerine yetenek ve başarıya göre memur alınması, okul mezunlarına öncelik tanınması dönemin diğer önemli gelişmeleri olmuştur.⁶

ASKERLİK ALANINDA DÜZENLEMELER

Tanzimat Döneminin önemli yeniliklerinden biri de askerlik alanında gerçekleştirilmiştir. II. Mahmud'un bu alanda attığı adımlar sonunda çağdaş bir ordunun çekirdeği oluşturulmuştu. Ancak, asker almada, Müslüman olmayanların vatan borcu olarak nitelendirilen bu hizmeti nasıl yerine getirecekleri, askerlik süresinin ne olacağı gibi sorunların çözümü ortada kalmıştı. Gülhane Hattı Hümayunu'nda, askerlik meselesinin önemine değinilmiş, memleketi korumak için asker vermenin ahalinin boynunun borcu olduğu vurgulanmıştı. Fakat şimdiye kadar bölgelerin nüfus miktarı göz önünde tutulmayarak kiminden fazla, kiminden noksan asker alındığı, bunun düzensizliğe ve tarım ile ticaretin zarar görmesine neden olduğu, sürenin belirtilmemiş olmasının da sakıncalar doğurduğu belirtiliyordu. Bu görüşler doğrultusunda Tanzimatın uygulanmasıyla ortaya çıkan sorunlar da dikkate alınarak askerlik alanında düzenlemelere karar verildi. Toplanan komisyon ve meclislerde konu görüşüldü. Alınan kararlar Padişahın onayına sunulduktan sonra 8 Eylül 1843 günü törenle açıklandı.

Osmanlı toprakları, coğrafi durum ve genişliği dikkate alınarak beş büyük ordu bölgesine ayrıldı. Ordulardan ilk ikisi İstanbul'da, üçüncüsü Anadolu'da, dördüncüsü Rumeli'de ve beşincisi ise Arabistan'da bulundurulacaktı. 1848 yılında bu ordulara Irak ve Hicaz Ordusu eklendi. Böylece altı ordu bölgesi belirlenmiş oldu. Bu düzenleme hazırlıklar tamamlandıktan sonra 1844 yılından itibaren uygulamaya konuldu. Askerlik ilk kez süreye bağlandı. Beş yıl düzenli orduda hizmet yaptıktan sonra terhis olanlar yedi yıl redif sınıfında görev alacaklardı. 1846'da asker alma yönteminde önemli değişiklik yapıldı. Kura usulüne geçildi. Muaf tutulacaklarla bedel vereceklerin, Müslüman olmayanların askerlik hizmetini nasıl yerine getirecekleri ayrıntılarıyla saptandı. Ordunun çağın koşullarına göre donatılıp eğitilmesi, üst düzey subayların ve ordu komutanlarının yönetime katılmaları ilkesinin benimsenmesi, valilerin aynı zamanda bölgelerinde ordu komutanı olmaları geleneğinin terk edilmesi diğer önemli gelişmelerdi. Ayrıca, askeri okulların yaygınlaştırılması, bu okullarda çağın gereklerine uygun eğitim verilmesi, aydın bir subay kadrosunun

oluşmasında etken oldu. Ülke sorunlarını bilen ve çözüm arayan bu kadrolar İmparatorluğun ayakta kalmasında etkin oldular. Öte yanda ordunun temel ihtiyaçlarını karşılamak için alınan önlemler, teknik ve ekonomik gelişmeye neden oldu. Demiryolu, telgraf ve benzeri yenilikler askeri ihtiyaçlara öncelik verildi. Dolayısıyla ülke ekonomisi canlandı.⁷

ZAPTİYE TEŞKİLATININ KURULMASI

Tanzimatın ilk yıllarında mevcut kurumlarda yapılan düzenlemelerin yanı sıra yenilerinin de oluşturulduğunu görüyoruz. Bunlardan birisi de Zaptiye örgütüdür. Vatandaşının can, mal ırz ve namus dokunulmazlığını sağlayacağını 1839'da açıklayan Osmanlı yönetimi, yasal düzenlemelerle birlikte iç güvenliğin korunmasına yönelik önemli bir adım daha atmıştır. Merkezi orduda yapılan düzenlemenin ardından 8 Haziran 1844'te Tımar teşkilatı bütünüyle kaldırıldı. Yerine Zaptiye teşkilatı kuruldu. Piyade zaptiye neferine aylık bağlandı. İstanbul'da ise 1845 yılında Zaptiye Müşirliği faaliyete geçildi.

Zaptiye teşkilatı, günümüz polis ve jandarmasının yaptığı görevi üstlenmişti. Kuruluş ve işleyişi bakımından daha çok jandarmayı andırmakla birlikte, vali ve kaymakamların denetiminde faaliyet göstermeleri, polis hizmeti görmeleriyle dikkat çekmektedir. Başlangıçta, suç işlemeleri halinde eyalet meclislerinde diğer kamu görevlileri gibi yargılanırlarken, daha sonra asker oldukları gerekçesiyle en yakın askeri birlikte yargılanmaları uygun görülmüştü. Başlıca görevleri, suçluları mahkemeye getirip götürmek, vergi memurlarını korumak, posta tatarlarının güvenliğini sağlamak idi. Bu örgütün çalışmaya başlamasından sonra iç güvenliğin sağlanmasında eskiye oranla başarılı olundu. Öte yandan tımar topraklarını tasarruf ettikleri halde karşılığında hiç bir hizmet vermeyenlerin toprakları ellerinden alınarak karşılığında kendilerine sunulan seçenekler arasında zaptiye neferi ve subayı olma da vardı. Birçok yörede bu uygulamaya konuldu.⁸

EĞİTİM-ÖĞRETİM

Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimin ıslahı 19. yüzyılın ikinci yarısında gündeme alınmış, özellikle Ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için teknik ve meslek

okulları açılmıştı. II. Mahmut, 1838'de ülkenin ziraat, bayındırlık, sanayi ve her türlü fenniye ilgilenmek üzere, "Meclis-i Umur-ı Nafia"yı (Bayındırlık İşleri Meclisi) kurmuştu. Eğitim yararlı işlerden sayıldığı için buraya bağlandı.⁹ Meclis, eğitim alanında yapılması düşünülen yenilikleri kapsayan raporunu 1839'da hazırladı. Eğitimin yararlarına değiniliyor, ülkenin kalkınmasında, insanların varlıklı ve mutlu yaşamalarında önemli olduğu vurgulanıyordu. Rapora göre, çocuklar mutlaka okula gönderilmeliydi. Bilgili öğretmenlerce sınıf usulüne göre ders verilmesi, bağımsız bir maarif teşkilatının kurulması önerilmekteydi.¹⁰

Meclis-i Umur-ı Nafianın bu görüşleri Meclis-i Vala ve Dar-ı Şura meclislerinde ele alınmış, benimsenerek Padişahın onayına sunulmuştu. Uygun görmesi üzerine "Mekاتب-i Rüşdiye Nezareti" adı ile kurulan bakanlığa eğitim işlerini düzenleme görevi verildi. Ancak, bu sıralarda rüştiyeler yok denecek kadar azdı. Yalnızca Mek-teb-i Maarif-i Adli kurulmuştu. Nezaret, önemli bir icraatta bulunamadıysa da 1846'da Mekاتب-i Umumiye Nezareti kuruluncaya kadar çalışmalarını sürdürdü.

Abdülmecit, ilim, maarif ve sanayinin geliştirilmesi direktifini 1840'da vermişti. Ancak, öncelik yönetim ve askerlik işlerine verildiğinden konu hemen gündeme alınmadı. 1845 yılında bu işler için Geçici Maarif Meclisi kuruldu. Meclis, ilim ve fennin yaygınlaştırılması ve eğitim işlerinin düzene konulmasıyla görevlendirildi. Çalışmaları 1846 Temmuz'unda tamamlandı. Sibyan mekteplerinin yeniden organize edilmesi, rüştiyelerin herkes için öğrenilmesi gerekli ilimlerin okutulduğu eğitim kurumları olarak faaliyete geçirilmesi, ayrıca İstanbul'daki bütün tebaa çocuklarının devam edebilecekleri ve her türlü ilmin okutulduğu üniversite (Darü'l-fünün) kurulması hükümete önerildi.¹¹ Devamlı çalışacak bir Maarif Meclisinin teşkili de isteniyordu. Hazırlanan tasarıda eğitim sisteminin ilk, orta ve yüksek olmak üzere derecelendiriliyor, her basamaktaki okulların belirlenecek programlara göre öğretim yapması teklif ediliyordu. Bu öneriler, Meclis-i Vala'ca kabul edilmiş, Abdülmecid'in onayı alınarak 17 Temmuz 1846'da Meclis-i Maarif-i Umumiye kurulmuştur. Nafia Nezaretine bağlı olan bu Meclis, bütün eğitim ve öğretim işlerine bakacaktı. Aldığı kararların uygulanması amacıyla 8 Kasım

1846'da "Mekatib-i Umumiyye Nezareti" oluşturuldu. Sibyan mekteplerinin ıslahı ve rüştiyelerin yaygınlaştırılmasıyla görevlendirildi. Bu sıralarda sibyan mektepleri bütünüyle ulemanın denetiminde olduğu için müdahale edilemedi. Rüştiyelerin çoğaltılmasına ise 1847 yılında başlandı. Öncelik İstanbul ve yakın çevresine verildi. Kısa sürede rüştiye sayısı arttı. 1853'e gelindiğinde büyük merkezlerde 25 rüştiye açılması kararlaştırıldı. Bunların yedisi Anadolu'da on beşi Rumeli'de üçü Ege adalarında açılacaktı. Karar, hızla uygulamaya konuldu ve 1870'e gelindiğinde Anadolu'da 58 rüştiyede 5450 öğrenci öğrenim görmekteydi.¹² Kızlar için İstanbul'da 1858'de açılan kız rüştiyeleri örnek alınarak taşrada bazı vilayet merkezlerinde kızların devam ettikleri rüştiyeler faaliyete geçirildi.

Mesleki ve teknik öğretim verecek okullara da önem verildi. Askeri Tıp Okulu, Harp Okulu daha önce açılmıştı. 1847'de İstanbul'da Öğretmen Okulu kuruldu. Bunu Ziraat Mektebi, Orman Mektebi ve Mekteb-i Mülkiye'nin kurulması izledi (1859). Sibyan mekteplerinin yerini alacak iptidai mektepleri 1862'de faaliyete geçirildi. Günümüz ilkokulları demek olan iptidailerde, yeni usule (Usul-i cedid) göre eğitim yapılacaktı. Örnek olmak üzere İstanbul'daki 360 sibyan mektebinden 12'sinde yeni usul uygulamaya başlandı. Sıra ve kara tahta ilk kez kullanılır oldu. Böylece, Tanzimat'ın ilanından 1869'a kadar geçen sürede eğitim ve öğretim alanında yapılan düzenlemelerle, medresenin yanı sıra çağdaş yapıda okullar faaliyete geçirildi. Ancak, yapılanları özellikle Avrupa Büyük Devletleri yeterli görmüyorlardı. Fransa, Islahat Fermanı'nda sözü edilen reformların yapılması için verdiği notada eğitim sorununa da değiniyordu. Hristiyanlara ait okulların korunması, yenilerinin açılması, bütün okulların karma hale getirilmesi, herkesin yararlanabileceği kütüphanelerin açılması öneriliyordu. Başta devrin Maarif Nazırı Saffet Paşa olmak üzere üst düzey devlet adamalarıyla Padişah da Fransa'daki öğretim sistemini beğenmekte idiler. Bu doğrultuda çalışmalar 1869'da tamamlanarak yeni bir yönetmelikle sonuçlandırıldı. "1869 Maarif Nizamnamesi" olarak bilinen bu yönetmelikle, Osmanlı eğitim sisteminin uzun süre bağlı kalacağı temel kurallar yürürlüğe konuldu. Bundan sonra rüştiye sayısı gittikçe arttı. 1876

yılına gelindiğinde 19.000 civarında kız-erkek öğrencinin okuduğu 425 rüştiye faaliyette idi. Bu sayıya Müslüman olmayanların açtıkları okullar dahil değildir.¹³

BASIN-YAYIN

Tanzimat döneminde eğitim öğretimde yapılan yeniliklerle birlikte yayın faaliyetlerinde de önemli gelişmeler olmuştur. 1831'de yayımına başlanan Takvim-i Vekayi'nin ardından bu dönemde özel gazeteler çıkarılmaya başlandı. İlk sayısı 1 Ağustos 1840 tarihinde yayınlanan ve Devletten destek gören, bu yüzden yarı resmi gazete niteliği öne çıkan Ceride-i Havadis'i saymasak, 1860'da Agah Efendi ilk özel Türkçe gazeteyi, Tercüman-ı Ahval'i yayınladı. 1862'de ise Tasvir-i Efkar yayın hayatına girdi. Ceride-i Havadis ve diğer gazeteler bunları izledi. Öte yandan ilk bilimsel dergi niteliğinde olan Vekayi-i Tıbbiye'yi Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin yayın organı olan Mecmua-i Fünun izledi (1862).

Basının 1860'dan sonra canlılık kazanması bu alanda yasal düzenlemelerin yapılmasına neden oldu. 1864'de Matbuat Nizamnamesi yürürlüğe girdi. Ön sansür kaldırıldı. Hükümetin gazeteleri re'sen cezalandırma yetkisi son buldu. Matbuat Müdürlüğü ve Bab-ı Ali Tercüme Odası basınla ilgili işlerden sorumlu idi. Siyasal nitelikli yayınlara ruhsat vermek, yayından sonra içeriğini kontrol etmek, gazetelere verilecek resmi bildirimleri hazırlamak, Avrupa'da Osmanlı aleyhine yayın yapan gazete ve kitapların Ülkeye girmesini önlemek başlıca görevleri idi. Ön sansür kaldırılmıştı ancak ağır para ve hapis cezaları verilmekteydi. Nizamname, başta Padişah olmak üzere, bakanlar, meclisler, mahkemeler, devlet kurumları ve memurlarıyla yabancı devlet başkanları ve temsilcilerini suçlayıcı, kötüleyici yayınlardan korumaya çalışıyordu.

Matbaanın Türkiye'ye girişinden 1860'lı yıllara kadar geçen sürede İstanbul dışında pek etkinliği olmayan kitap, gazete, mecmua çıkarma girişimleri giderek taşraya yayılmıştır. Özellikle 1864 Vilayet Nizamnamesinin uygulamaya konulmasının ardından vilayet merkezlerinde birer matbaanın kurulması, resmi kırtasiyenin yanı sıra vilayet salnamelerinin (Yıllıklarının), vilayet gazetesinin, takvimlerle dini ve edebi kitapların basılmaya başlanması önemli bir aşama, gelişme idi. Vilayet matbaası

kurarak gazete çıkarmada Mithat Paşa Tuna Vilayetinde öncülük etmiş, yararlı görüldüğünden Anadolu'daki vilayet merkezlerinde de 1867'den itibaren matbaalar kurulmaya, gazete ve yıllık çıkarılmaya başlanmıştır. 1876 yılına gelindiğinde 22 vilayet gazetesi yayınlanıyordu. Bunlardan on biri bugünkü sınırlarımız içinde kalan merkezlerde basılmakta idi.¹⁴

Vilayetlerde haftalık da olsa birer gazetenin yayın hayatına girmesi önemliydi. Halkın basın aracılığı ile bilgilendirilmesi, yasa, yönetmelik ve hükümet direktiflerinin duyurulmasında büyük kolaylık sağladı. Ayrıca kent merkezlerinde matbaaların kurulması, baskı, dizgi, makinacı ustalarla işçilerin çalışmaya başlamaları, bu alanda yetişmiş eleman sıkıntısına neden oldu. Sanayi ve sanat okullarına yeni dersler konularak buralarda çalışabilecek öğrenci yetiştirilmeye başlandı. Kent merkezlerinde ekonomi canlandı ve iş olanakları arttı.

HABERLEŞME VE ULAŞIM

Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat öncesinde haberleşme "Menzil Teşkilatı" ile sağlanmaktaydı. Ne var ki diğer kurumlar gibi 19. yüzyıla gelindiğinde işlevini yitirmiş, çalışanları için geçim kaynağına dönüşmüştü. II. Mahmut, 1832 yılından itibaren bu kurumu da ıslah etme yollarını aradı. Öncelikle İstanbul ve yakın çevresinden başlanarak menzil teşkilatının dışında yeni bir örgütlenmeye yapılarak Posta işletilmeye başlandı. Ancak, uygulama oldukça sınırlı kaldı.

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte ulaşım ve haberleşmede düzenleme yapmak amacıyla özel bir komisyon kuruldu. Avrupa'da bu alanda yapılanları iyi bilen Mustafa Sami Efendi, "Posta Müdürü" olarak atandı (1840). Bu tarihe kadar Ticaret Nezareti bünyesinde faaliyetlerini sürdüren posta örgütü oluşturulan "Posta Nezareti"ne bağlandı. Nezaret, kısa sürede bağımsız olarak çalışacak olanaklara sahip olmadığından Ticaret Nezaretine bağlı kaldı. Bununla birlikte taşrada hızla teşkilat kurulmaya başlandı. İstanbul dışında ilk posta müdürü 1840'da Edirne'de göreve başlamıştı.¹⁵ Daha sonra Anadolu'da, Ankara, Kayseri, Adana, Erzurum ve Trabzon'da posta haneler açıldı (1841-1842). 1845 yılına gelindiğinde İstanbul haricinde 34 posta müdürü görev yapmakta olup bunların 21'i Anadolu tarafında çalışmaktaydı. Mayıs 1849'a

gelindiğinde bütün eyalet merkezlerinde birer postane açıldığını ve müdür atandığını görüyoruz. Posta işleri düzene konulmuş, mektup, eşya ve para taşıma işleri, uzaklıklar göz önünde tutularak at sırtında bir saatte alınacak mesafeye göre çizelgeler hazırlanmıştı. Saat başına birer para ücret alınması uygun görülmüştü. Bu düzenleme ile İstanbul-İzmir arası 87, İstanbul-Alanya 158, İstanbul-Şam arası ise 319 saat olarak saptanmıştı.

Posta teşkilatı, Devletin denetim ve gözetiminde kurulmuş, Devlet tekeli altında işlemiştir. Kuruluş yıllarında olanaklar ölçüsünde hizmet vermiş, bir ara özelleştirilmesi veya iltizama verilmesi düşünülmüşse de vazgeçilmiştir. Ancak, 1852 yılında İsmail Paşa'ya dört yıl süre ile iltizama verilmiştir. Ne var ki gelirler artacağına azalmış, mültezimler büyük kar elde etmişlerdi. Şikayetlerin artması üzerine süre bitiminde (13 Mart 1857) iltizam usulünden vaz geçilmiştir.¹⁶

Posta taşımacılığı beraberinde yeni sorunlar getirmişti. Yeterli nakliye hayvanı sağlamakta sıkıntı çekiliyordu. Yol güvenliği tam anlamıyla sağlanamadığından postalar soyuluyordu. Yollar kesilerek posta tatarları öldürülüyor, emanetlere el konuluyordu. Zaptiye neferine rağmen, güvenliğin sağlanamamasının üzücü ve düşündürücü olduğu, gerekli önlemlerin mutlaka alınması Hükümetçe ilgililerden istenmekle yetiniliyordu.¹⁷

Posta teşkilatında, kuruluşundan 1868'e kadar geçen sürede ortaya çıkan sorunlar göz önünde tutularak önemli değişiklikler yapıldı. İmparatorluk, on bir posta dairesine ayrıldı. Her daireye bir merkez müdürü, katip ve mukayyıt atandı. Ayrıca Rumeli ve Anadolu'da ikişer, İstanbul ve Arabistan'da birer "Posta Müfettişi" görevlendirilerek çalışmalar denetlenmeye başlandı.

Haberleşme alanında devrim olan telgrafın dünyada kullanılmaya başlanmasından (1843) kısa bir süre sonra Osmanlı yönetimi, Kırım Savaşı vesilesiyle bu vasıta ile tanışmış ve yararlanma olanağını bulmuştu. İstanbul-Rumeli-Kırım'la muhabereyi sağlamak için İngilizler, önce İstanbul-Varna, sonra Varna-Kırım sahilleri arasında kablo döşediler. Fransızlar da Varna-Şumnu-Ruşçuk ve Bükreş üzerinden Avusturya hududuna kadar bir hat uzatmayı başardılar. Böylece, İstanbul, Varna üzerinden hem Kırım ve hem de Avrupa ile telgraf bağlantısına kavuştu. Bu sıralarda (13 Ağustos 1855) Edirne-İstanbul

ve Edirne-Şumnu Ordu merkezleri arasında da hat döşenmişti. İlk haberleşme Latin alfabesiyle Fransızca yapılıyordu. 1861'den sonra Arap harfleriyle Türkçe telgraf işlerlik kazandı. 1868'lere gelindiğinde belli başlı büyük kentlerle İstanbul arasında telgrafla haberleşmek mümkün hale gelmişti. Hükümet, bu sayede vilayetlerde olup bitenleri kısa sürede öğrenme ve direktif verme olanağına kavuştu. Ayrıca ticaretin gelişmesinde de telgrafın etkisi oldu. Osmanlı halkı, buluşu sevinçle karşılamış, telgraf tesisinde gerekli yardım ve katkıyı gönüllü olarak yapmaktan geri kalmamıştır. 1864'te 76 telgraf merkezi faaliyette iken, 1876'ya gelindiğinde hemen hemen her tarafla telgrafla haberleşmek mümkün olmuştur.

Posta idaresi dışında örgütlendirilen telgraf haneler, vilayet merkezlerinde bir müdür, yardımcısı, muharebe memuru ile faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Sancak merkezlerinde ise bir müdür ve muhabere memuru bulunur-luyordu. Bazı önemli merkezlerde yabancı dil bilen memurlar görev yapmaktaydı. Kuruluş yaygınlaştıktan sonra 1872 yılında posta teşkilatıyla birleştirildi. Posta-Telgraf İdaresi uzun süre birlikte faaliyetini sürdürdü.

ULAŞIM

Tanzimat öncesinde devletin ulaşım politikası gele-nekselliğini koruyordu. Mevcut yolların bakımı bile yapılamıyordu. Ancak, II. Mahmut, posta teşkilatını kurduktan sonra arabalar için yol yapımını başlattı. Önce-likle İstanbul-Edirne yolu düzeltilti. İzmir'e ulaşan pos-ta yolunun yapımı tamamlandı. Abdülmecit, Geçici İmar Meclislerini oluştururken yol sorunu üzerinde durmuş, 1848'de Karadeniz'i Anadolu üzerinden Arabis-tan'a bağlamak amacıyla Trabzon-Bağdat şosesinin ya-pılması için Bayındırlık Bakanı İsmail Paşa'yı görevlen-dirmişti. Paşa, beraberinde kalabalık uzman grubuyla Trabzon'a gitmiş, gerekli incelemeleri yapıp dönmüştü. Yol yapımının çok pahalıya mal olacağı anlaşıldığından ertelenmişti. Daha sonra Gemlik-Bursa yolunun ya-pımına başlandı. Ne var ki ayrılan para, görevlilerce har-candığından inşaat durduruldu. Soruşturma yıllarca sü-rüncemede kaldı.

Ülke genelinde yönetimde yapılan düzenlemelerin ardından yol yapımı yeniden gündeme alındı. Mithat Pa-şa'nın Tuna Vilayetinde sağladığı başarı üzerine diğer va-lilerden de kendi vilayetlerinin sınırlarındaki ana yolla-

rın yapım ve bakımını üstlenmeleri istendi. Çıkarılan bir yönetmelikle yol yapımı arazinin konumuna göre üçe ay-rıldı. Halkın nasıl katkıda bulunacağı ayrıntılarıyla be-lirlendi. 1869'da çıkarılan ve uzun süre yürürlükte kalan "Turuk ve Meabir Nizamnamesi" (Yollar ve Köprüler Yönetmeliği) ile ülkedeki karayolları dört gruba ayrıldı. Vilayet merkezleriyle İstanbul'u ve önemli iskeleleri, de-miryollarını birbirine bağlayan ana yollar "Sultani Yol-lar" (Devlet Yolu) olarak nitelendirildi. Vilayet merkez-leri arasındakiler ikinci, sancak yolları üçüncü, kaza-köy yolları ise dördüncü derecede yol sayıldı. Erkeklerle yol yapımında beş yılda yirmi gün çalışma yükümlülüğü ge-tirildi. Bütün çaba ve başvurulara karşın yabancı serma-ye yol yapımı karlı görünmediği için katkıda bulunul-madı. Halkın desteğiyle olanaksızlıklara karşın yol yapı-mında önemli mesafe alındı.¹⁸

Demiryolu yapımı Avrupa'da bu sıralarda gündeme girmiş, 1830'larda 129 km olan uzunluğu 1850'lerde 23400 km'yi bulmuştu. Osmanlı yönetimi, bu önemli gelişmeyi yakından izliyor, ancak, gerekli bilgi, teknik ve sermayeden yoksun oldukları için demiryolu yapımı-na gidemiyorlardı. Devlet olanaklarının yetersizliğinden dolayı şirketler kurularak işe başlanması düşünüldü. Is-lahat Fermanı'nda Avrupa sermayesinden yararlanılacağı açıklanmıştı. Nitekim ilk borçlanmadan sonra imtiyazlar verilmeye başlandı. İngiliz kumpanyaları Köstence-Çer-navoda, İzmir-Aydın hatlarının yapımını aldılar. İlk hat, 1860 Ekiminde tamamlandı. İkincisinin yapımı 1856'da başlatıldı ve ancak 1866'da tamamlandı. Devlet olanak-larıyla yapımına girilen Kasaba-Alaşehir demiryolu ise Mart 1875'te ulaşma açıldı.

İstanbul'un Balkanlar üzerinden Viyana ve Paris'e bağlanması projesi için Avusturyalı Bankerle (Baron Hirsh) bir mukavele imzalandıysa da bütünüyle uygula-namadı. 1874'te ancak İstanbul-Edirne hattı ile Edirne-Dedeoğlu hattı işletmeye açılmıştı. Öte yandan Hirsh'e verilen imtiyazın kötüye kullanılması, yabancı devletler arasında rekabete ve çekişmelere yol açması, yapımın, ta-sarlanılandan daha pahalıya mal olması gibi nedenlerle imtiyazdan vazgeçildi. Bundan sonra imkanlar ölçüsün-de devlet sermayesiyle demiryolu yapımına devam edile-cek. Nitekim, Bursa-Mudanya ve Haydarpaşa-İzmit hatları, Osmanlı olanaklarıyla yapıldı. Haydarpaşa'dan

İzmit-Eskişehir-Ankara-Kayseri-Sivas-Diyarbakır üzere-
rinden geçip Bağdat'ta son bulacak ana hattın ilk kısmı
olan Haydarpaşa-İzmit arası Ağustos 1873'te tamamlan-
dı.

Demiryolu yapımı, kamuoyunun ve basının ilgisini
çekmiş, sorunlar tartışılmıştır. Türk kumpanyalarının ve
mühendislerinin yokluğundan yakınılmıştır. Ayrıca, ya-
bancı kumpanyaların işlettikleri trenlerde karşılaşılan sı-
kıntılar dile getirilmiştir. Özellikle hükümetin işlettiği
hatlarda bakımsızlık, lokomotif, yolcu vagonu ve köprü-
lerin kısa sürede devre dışı kalmasına neden oluyordu.
Yabancıların işlettikleri hatlarda ise Türkçe bilmeyen
memurlar çalıştırılıyordu. İlan ve biletler bile Fransızca
idi. Hareket saatleri alafrangaydı. Bu olumsuzluklara
karşın, özellikle kıyı şeritlerinde demiryolu yapımı, tica-
ret ve ziraatın gelişmesinde yararlı olmuş, çağdaş ulaşım
olanağından kısıtlı da olsa Osmanlı halkı yararlanmış-
tır.¹⁹

YARGI

Klasik Osmanlı düzeninde memleket, "Kaza" deni-
len adli birimlere ayrılmıştı. Gelirine ve büyüklüğüne
göre dört gruba ayrılmış olan kazalarda yargıç olarak ka-
dılar görev yapıyordu. Başlangıçta adli yetkinin yanı sıra
idari bazı hizmetleri de kadılar görürlerken zamanla sa-
dece yargıya bakmaları yönünde gelişmeler olmuş, II.
Mahmut döneminin son yıllarında ise yalnız yargıçlık
yapmaları için önlemler alınmıştı.²⁰ Tanzimat'ın hukuk
karşısında eşitlik ilkesinin uygulanmasıyla Osmanlı yar-
gı düzeninde köklü değişikliklere gidildi. Hükümet
merkezinde Meclis-i Vala'nın aynı zamanda yüksek mah-
keme gibi çalıştırılması, ağır suç işleyenlerle devlet me-
murlarının burada yargılanmalarından dolayı yükü fazla
idi. Bunun için 1854'te ikiye ayrıldı. Meclis-i Ahkam-ı
Adliye 1861 yılına kadar sadece yüksek mahkeme olarak
faaliyetini sürdürdü. 1861'de üç ayrı daire olarak yeni-
den düzenlenmesi yeterli olmadı. 1868'de "Şura-yı
Devlet" ve "Divan-ı Ahkam-ı Adliye" olarak çalışmaları-
nı sürdürmesi kararlaştırıldı. Başkanlığına hukuk bilgi-
siyle tanınan Cevdet Paşa getirildi. Kurul, yüksek mah-
keme niteliğindeydi. Üyeleri, Müslüman ve Müslüman
olmayanlar arasından Padişah tarafından atanıyordu. İki
kısmıdan ibaretti. Birinci kısmı "Mahkeme-i Temyiz",

ikincisi ise "Mahkeme-i İstinaf" olarak çalışacaktı. Tem-
yiz Mahkemesi de hukuk ve ceza dairelerine ayrılmıştı.
Vilayet ve liva merkezlerinde kurulan nizamiye mahke-
melerinin cinayet ve adi hukuk davalarını temyiz ede-
cekti. İstinaf Mahkemesi ise ceza, hukuk ve ticaret daire-
lerine bölünmüş olup, bu alanlarda son kararı vermekle
yükümlüydü. Divan-ı Ahkam-ı Adliyenin üyeleri yargı
kararı olmaksızın görevden alınamıyorlardı. Padişah ve
hükümet, mahkemenin çalışma biçimine karışmıyordu.
Böylece yürütme ve yargının ayrılığı ilk kez benimsen-
miş, yargının bağımsızlığı kabul edilmişti.

Merkezdeki bu değişikliklere paralel olarak taşrada
da yargı alanında önemli yenilikler yapıldı. Tanzimat'ın
ilanı ile birlikte kurulan meclisler, şeri mahkeme dışın-
da, yargılama yapmakla görevlendirildi. Kadı veya naip-
ler bu meclislerin doğal üyeleri idiler. Ancak, işlerin yo-
ğunluğundan dolayı eyalet ve sancak meclislerinin birer
mahkeme gibi çalışmaları aksaklıklara neden oluyordu.
Ayrıca Avrupa ülkeleriyle yoğunlaşan ticari ilişkiler, or-
taya yeni ekonomik anlaşmazlıklar çıkarmaktaydı. Bu-
nun için başta İstanbul olmak üzere önemli büyük kent
merkezlerinde 1846'dan itibaren "Ticaret Mahkemeleri"
kuruldu. 1864'ten sonra kurulan vilayet ve liva idare
meclislerinin devlet memurlarını yargılama yetkisi var-
dı. Yargının diğer alanlarına müdahalelerine izin veril-
memişti. Avrupa Büyük Devletlerinin karışmaları ve
önerileri dikkate alınarak Nizamiye Mahkemeleri açıldı.
Müslüman olan ve olmayan Osmanlı uyruğu halk için
mühterem mahkemelerdi. Şer'i mahkemeler ile cemaat
mahkemelerinin bakmakla yükümlü oldukları, evlenme,
boşanma, miras, tapu gibi anlaşmazlıklar dışında kalan
davaları görüşüp karara bağlama yetkisi nizamiye mah-
kemelerinin idi.

İdari yapılanma dikkate alınarak nizamiye mahke-
meleri için şu düzenleme yapılmıştı: Her nahiye merke-
zinde bir Sulh Mahkemesi (İhtiyar Meclisi), basit anla-
şmazlıkları, 40 kuruşu geçemeyen davaları görüşecekti.
Kaza merkezlerinde Dava Meclisi, liva merkezlerinde
"Hukuk ve Cinayet Temyiz Meclisi" kuruluyordu. Kaza-
larda dava meclisleri, hakimin (naibin) başkanlığında al-
tı üyeden oluşuyordu. Üçü Müslüman, üçü Müslüman
olmayan kimseler arasından belirleniyordu. Cinayet ve
Hukuk Temyiz Meclisleri, hakimin başkanlığında yedi

kişi ile toplanıyordu. Üyeler seçiliyordu. Ayrıca, hükümet hukuktan anlayan bir kişiyi daha kurulda görevlendiriyordu.

Dava meclisleri, kabahat ve küçük suçlarla ilgili anlaşmazlıklara, ticaret mahkemesi yoksa ticaret davalarına ve yıllık geliri 100 kuruş olarak saptanan gelir üzerindeki anlaşmazlıklara bakıyordu. Verdiği kararlara liva meclisi nezdinde itiraz edilebiliyordu. Hukuk ve Cinayet Temyiz Meclisleri, kaza dava meclislerinin istinaf yolu açık olmak üzere karara bağladığı davalara ve yıllık geliri 500 kuruş olan mülk davalarına kesin, daha fazla olanlara ise temyiz yolu açık olmak koşuluyla bakmaktaydı. Cinayetle ilgili davaları ise soruşturmayı tamamladıktan sonra dosyasını hukuk ve cinayet temyiz meclisine havale ederdi. Vilayet merkezlerinde oluşturulan Hukuk ve Cinayet Temyiz Meclisleri, kaza ve liva meclislerinde istinaf yolu açık olmak koşulu ile karara bağlanan davaları temyiz ederdi.²¹

Yargı alanında yapılan düzenlemelere paralel olarak yeni yasalar çıkarıldı. 1838'de yayınlanan "Tarik-i İlmiyeye Dair Ceza kanunnamesi" ile kadı ve naiplerin atanma, görev ve yetkileri belirlenmesi, özellikle rüşvet alınmaması için bazı kurallar konulmuştu. 3 Mayıs 1840 tarihli "Ceza Kanunnamesi de memurlarla diğer kimselere verilecek cezaları kapsıyordu. Bu kanunla ilk kez İslam hukukunun dağınık ve yetersiz hükümlerinden sıyrılarak yeni bir düzenleme yapılmıştır. Müsadere ve örfü siyaset cezaları kaldırılmış, rüşvetin yasak olduğu yine lenerek, küçük hediye ve bahşişlerin rüşvet sayılamayacağı hükme bağlanmıştı. Memurların görevlerini dürüst olarak yapmaları, devlet sırlarını açıklamamaları, hazine gelirlerini vaktinde kusursuz toplamaları, iltimas yaptırmamaları gibi hükümler de yer almaktaydı. Bu yasa 14 Temmuz 1851 yılına kadar yürürlükte kaldı.²² Bu tarihte yürürlüğe konulan "Kanun-i Cedit" daha ayrıntılı olmakla birlikte düzenleniş ve yazılış bakımından ilkiyle hemen hemen aynıdır. Şer'i hükümlere geniş yer verilmiştir. Bazı suçlar için "prangabendlik", üçten nihayet yetmiş dokuz değneğe kadar olmak üzere" dayak cezası kabul edilmiştir. Cemiyet için tehlikeli sayılan kimselerle ilgili düzenleme de dikkat çekmektedir. Yasa, 9 Ağustos 1858 yılına kadar geçerli olmuştur. Bu tarihte

1810'da çıkarılan Fransız Ceza Kanunu esas alınarak hazırlanan "Ceza Kanunname-i Hümayunu" ise uzun süre yürürlükte kaldı (1926'ya kadar). Böylece, yasama, yürütme ve adaleti temsil eden güçler arasındaki ilişkiler yeniden düzenlenmiş, nizamiye mahkemelerinin çalışmaları kolaylaştırılmıştır.²³ Öte yanda, şer'i hukukun dağınık hükümlerini birleştirmek, bu alanla ceza hukukunun uyumunu sağlamak amacıyla çalışmalar başlatılmış, Cevdet Paşa başkanlığında oluşturulan Mecelle Komisyonu, 1869-1876 yılları arasında İslam hukukunun çeşitli konulardaki dağınık hükümlerini derleyip toparlayarak yayınlamıştır. Mecelle (kanun külliyatı) adı verilen bu derleme, yeni hükümleri kapsayan kanun değil, mevcut ve uygulanmakta olan İslam hukukuna dayalı Osmanlı Medeni Hukukunun bir bölümü olarak nitelendirilmektedir. Tamamı 1851 madde olan Mecelle, Türk Medeni Kanunu'nun yürürlüğe girmesine kadar uygulamada kaldı.²⁴

EKONOMİ VE MALİYE

Osmanlı ekonomisinin bu dönemde içinde bulunduğu durumun ayrıntılarına girmeden genel bir değerlendirmesini yapacağız. Bilindiği gibi 19. yüzyılın bu kesiminde, ülkeler arası ticari ilişkilerin önceki dönemlere kıyasla önemli artış göstermiştir. Ticaret yolları değişmiş, deniz ticareti öne çıkmıştır. Sanayi devrimini gerçekleştiren ülkeler, sömürgecilik politikası güderek yeni pazarlar edinmişlerdir. Bu ortamda Osmanlı topraklarında gözleri olmakla birlikte, iç ve dış koşulları göz önünde tutarak ne tam bir sömürge anlayışı ile dilediklerini yapma olanağını bulmuşlar ne de siyasi egemenliklerini kurabilmişlerdi. Daha fazla ticari çıkar sağlama yolunu tercih etmişlerdi. Osmanlı yönetimi, çoğunlukla birini diğerine tercih etmeksizin, bir tarafa bütünüyle bağlanmaksızın kendi çıkarları doğrultusunda denge siyaseti izlemeye gayret göstermiştir. 1838'de İngiltere'ye sağlanan ticari kolaylıklar, kısa aralıklarla diğer devletlere de tanınmış, şeklen de olsa ayırım yapılmadığı kanıtlanmak istenmişti. Gerçi gerek duyduğu sanayi ve tarım ürünlerini kolaylıkla sağladığı İngiltere ve Fransa anlaşmadan en çok yararlanan ülkelerdi. Rusya ve Avusturya ile sürekli savaş durumu olduğundan doğal olarak olanakları daha fazla olan bu iki ülke öne çıkmıştı.

Özellikle Tanzimat'ın ilanını izleyen 10-15 yıl içinde bütün olumsuzluklara karşın, dışalımdaki artışa uyumlu olarak Osmanlı geleneksel ürünlerinin dış satımında da artış sağlanmıştı. 1860'lı yıllara kadar, dış alım ve satım arasında büyük farklılık yoktu. Ancak uygulamaya konulan yeniliklerden ötürü devlet harcamalarında önemli artışlar olmuştu. Gittikçe genişleyen bir bürokrasinin kurulması, bütün memurların maaşa bağlanması yeni sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bu oluşumun gerektirdiği merkezi mali yönetim tam anlamıyla gerçekleştirilemedi. Yeni anlayışla birlikte tüketimin hızla artmaya başlaması, özellikle Saray'ın moda tüketim mallarına adeta öncülük etmesi, bakanlar, üst düzey yöneticilerle valilerin buna katılmaları sıkıntının artmasında etken oluyordu.

Yeni Ticaret Anlaşmasının sağladığı olanaklar, dış ticaretteki tekelleri kaldırmış, iç ticarete de yabancıların el atmasına olanak sağlamıştı. Önceki dönemlerde liman kentlerinde toplanan yabancı koloni tüccarı, Osmanlı tüccarından sadece ham madde alıp mamullerini satmakla uğraşır, ülke içindeki üretim, tüketim ve ticaretle doğrudan ilgilenmezken şimdi ilgi alanı artmış, iç üretim, ulaştırma ve haberleşme işleriyle doğrudan ilgilenir olmuşlardı. Bu ilgi, Avrupa'da ortaya çıkan sermaye birikiminin yanı sıra Osmanlı pazarının kârlı oluşundan da kaynaklanıyordu. Yerli sermayenin, teknik bilgi ve becerinin, girişimcilerin olmayışı bunların işini kolaylaştırıyordu. Bir yandan anonim şirketler kurarak Devlettten sağladıkları olanaklarla demiryolu, liman gibi alt yapı yatırımlarına yönelirken, öte yanda bu yatırımların sağladığı olanaklardan fazlasıyla yararlanıyorlardı. Yeni Arazi Kanunu'nu imkanlarını kullanarak, mülk edindikleri gibi büyük, verimli işletmelere de ortak oluyorlardı. İhracata yönelik tarım ürünlerinin işleneceği sanayi tesislerinin kurulmasında öncülük ediyorlardı. Ayrıca, o sıralarda Dünya ticaretinde tekel niteliği taşıyan zımpara taşı, krom gibi maden işletmeleri için yatırım yapmaktan da geri kalmadılar. Ucuz emekten yararlanmak için halıcılık, ayakkabıcılık gibi alanlara da el attılar.

Lonca düzeniyle çalışmalarını sürdüren Osmanlı esnaf ve sanatkarı bu hızlı gelişmeye ayak uyduramadı. Özellikle iç ticaretin serbest bırakılması, gümrük alanında yapılan değişiklikler sonucunda dış ticareti denetle-

yen yabancılar, ham maddeye yüksek fiyat vererek içte sıkıntıya neden oldular. Küçük üreticinin kredi ve pazar bulma olanağı gittikçe azaldı.

Osmanlı Devletinde para sorunu, 16. yüzyılın ikinci yarısından beri süregelenmekteydi. Nakit sıkıntısı çekmemek için başvurulacak ve etkinliği kalmayan yöntemlerin dışına çıkmak gerekiyordu. Bunun için 1839 yılı sonlarında "Kaime-i Nakdiye-yi Mutebere" (Para yerine geçecek kağıt) adı altında faiz getiren borç senetleri veya hazine bonosu türünde piyasaya sürüldü. Elle yazılıp mühürlenerek taklitlerinden korunmak istenen bu bonoların faiz oranı %8, süresi sekiz yıldır. Dış ödemelerde geçerli olduğu ilan edilmişse de karşılık gösterilmediğinden itibar görmemişti.²⁵

Kaime, yurt içinde başlangıçta rağbet görmeye birlikte faizinden ötürü dolaşıma pek sokulmadı. Ayrıca büyük kupürler halinde oluşu dolaşımı engelliyordu. Taklit edilmesinden dolayı 1842'den itibaren matbaada özel olarak bastırılan kaime sorun olmaktan devam etti. 1858 borçlanması ile bir kısmı piyasadan çekildi. 1862'de İngiltere'den sağlanan destekle yeniden kaime toplandı. Ne var ki istikrar sağlanamadı.

Kaime ile birlikte madeni para konusu da ele alındı. 1843 Temmuzunda piyasada bulunan bütün altın para çeşitlerinin değeri polişe rayici üzerinde kuruş ve para olarak yeniden belirlendi. 5 Ocak 1844'te ise, sistem kuruşa dayandırıldı. 100 kuruş 1 altın lira olarak kabul edildi. Para darlığı, İstanbul Darphanesi tekeline verildi. Mecidiye altınına 100 kuruş değer izafe edildiği için altın ayarı binde 816,66 (eski mikyasa göre 22 krat), gümüş paralar için de binde 830 olarak benimsendi. Altın ile gümüş arasındaki oranı 1:15,36 olarak saptayan çift madenli para sistemini getiren bu düzenleme başarılı olmadı. Bir süre sonra altın 120 gümüş kuruşa yükseldi. Yurt dışında bastırılan gümüş paralar, altın toplamak için içeriye sokuldu. Eski düşük ayarlı ve kırık paralar uzun süre dolaşımda kaldı. Öte yandan tedavülde bulunan beşlik, onluk, yirmilik yeni gümüş sikkeler kısa sürede taklit edildi. Bozuk para sıkıntısının önü alınamadı. 1846'da beş ve bir paralık bakır ufaklık basma kararı çıktı.²⁶

Para ve kredi alanındaki gelişmeler, sarraflıktan bankacılığa geçişin önünü açtı. Yönetim, ekonomi ve ticaretteki düzenlemeler, çağdaşlaşma istek ve zorunlulu-

ğu, Avrupa'daki gibi bir bankacılığı gerektiriyordu. Nitekim, İstanbul'da 1847 yılında "Bank-ı Dersaadet" (Bank de Constantinople) açıldı. Galata'da faaliyet gösteren, borç para veren ve kambiyo işlerini yapan Th. Baltazzi, bu ilk bankayı izin alarak kurmuştu. Belirli sermayesi olmamakla birlikte kurucularının ticari itibarlarından dolayı poliçeleri kabul görmekteydi. Banka, Kırım Savaşı öncesinde iflas etmiş, Hazineyi 600.000 lira zarara sokmuştu. Ancak, Osmanlı parasının sterline karşı değerinin stabilize olmasında etkili olmuştu.

Bu sıralarda daha çok İngiliz sermayesi kanalıyla borç bulunduğu göz önünde tutularak, İngiliz girişimi olan "Bank-ı Osmani" (Ottoman Bank) 24 Mayıs 1856'da faaliyete geçti. Merkezi Londra idi. En büyük şubesi ise İstanbul'da açıldı. Mısır dışında İmparatorluğun her yerinde şube açma hakkı vardı. 1863'te "Bank-ı Osmani-i Şahane" adını aldı. Emisyon bankası niteliği kazanarak Devlet Bankası işlevini kısmen yerine getirirken, büyük ölçüde bir ticaret bankası olarak çalışmalarını sürdürdü.

İstanbul'da ilk bankanın açılmasından 1871 yılına kadar geçen sürede bir çok küçük mali kuruluş ortaya çıktı. Rus Bankası, İtalyan Şark Ticaret Bankası, Ermeni Bankası, Osmanlı Umumi Nafia Bankası, Sınai Kredi Bankası, Osmanlı Ticaret Kumpanyası, Kredi ve Komisyon Bankası, Avusturya Şark Bankası, Türkiye Milli Bankası gibi kuruluşlar, İstanbul'da faaliyete geçmişler, bir süre sonra bazıları İzmir, Adana gibi kıyı ve liman kentlerinde şubeler açmışlardı. Avrupa ile gelişen ticaret, borçlanmanın katlanarak büyümesi ve benzeri gelişmeler, bankaların kuruluş ve işleyişini etkilemiş, verilen imtiyazlar gün geçtikçe artmıştı.

MALİYE

Tanzimat döneminde yapılan düzenlemelerin esasını, mali sorunlara çözüm getirme oluşturunuyordu. Mal ve can güvenliğinin sağlanarak ülkenin bayındır kılınması ile vergi ödeyenlerin güçleri artacak, hükümet istediği vergileri kolaylıkla alabilecekti. Bunun için bütün ülkede öncelikle mal-mülk sayımı yapılarak herkesin geliri ne göre yılda belirli oranda (% 10) bir tek vergi vermesi ilke olarak benimsendi. Bununla birlikte yüzyıllardan beri sürmekte olan iltizam usulü kaldırılacak, çeşitli adlar altında alınan vergiler bire indirilecek, hem ödeyici

hem de Hazine için kolaylık sağlanacaktı. Ne var ki dönemin sosyo-ekonomik koşulları, sürmekte olan alışkanlıklar, bilgi yetersizliği ve benzeri nedenlerle kağıt üzerinde yararlı gibi görünen bu kararları Tanzimat'ın öncelikle uygulandığı yerlerde bile bütünüyle uygulamaya koymak mümkün olamadı. Merkeze yakın yerlerde bile mal-mülk sayımı kısa sürede tamamlanamadı. Uygulama, yarardan çok zarar getirdiği gerekçesiyle kaldırıldı. Yeniden iltizam usulüne geçildi ve taşra teşkilatında da önemli değişiklikler yapıldı. Köy ve mahalle muhtarlarına, kaza müdürlerine, sancak ve eyalet meclislerine vergileri belirleyip toplama görevi verildi. Mal-mülk sayımı ağır ve aksak da olsa sürdürüldü. Belirlenen gelirlere göre verilecek vergi, taksitle toplanarak sandık eminleri vasıtasıyla defterdarlara aktarılacak, eyalet giderleri karşılandıktan sonra artan kısım Hazineye gönderilecekti.

Bu düzenleme ile getirilen en önemli yenilik, vergilendirmede herkesin eşit tutulması kimseye özel ayrıcalık tanınmaması idi. Vergiler, kişisel değil, topluluklara (An cemaaten) göre belirlenerek alınması yolu tercih edildi. Uygulama 1859 yılına kadar devam etti. Her köy ve mahalle halkının Tanzimat öncesinde çeşitli adlarla ödemek zorunda olduğu örfü vergilere (Tekalif-i Örfüye) karşılık alınmakta olan tek vergiye üç defa zam gördü. İlki Karantina vergisi adı ile 1845'te yapılan zamdır. Karantina binalarının yapımında harcanacağı gerekçe gösterilmiş, aşar gelirleri göz önünde tutularak eyaletlere bölüştürülmüştür. İkincisi Tanzimat öncesinden kalma bir verginin (İспенç Rüsümü) 1849'tan itibaren bu genel vergiye eklenmesiyle gerçekleştirilmiş üçüncü zam ise "İhracat Rüsümü"na karşılık yapılanıdır. Yabancı devletlerle yapılan ticaret anlaşmaları gereği ihracat vergisinin %4 oranında azaltılmasının yarattığı boşluğu doldurmaya yönelik bir ektir. Birden bire oldukça yüksek oranda yapılan bu zam vergi ödeyicisini güç durumda bırakmıştır.

1860'dan sonra başlatılmış olan mal-mülk sayımı devam etmiş, sayımı tamamlanan yerlerde yeni usule göre vergilendirme ve alma yöntemi uygulanırken, diğer yörelerde eski kurallar yürürlükte bulunuyordu. Bu karışıklığa son vermek amacıyla 1864 yılında yeni bir yönerge (Talimatname) kaleme alındı. Livalar, kazalara, kazalar, mahalle ve köylere birer "Vergi Mazbatası" göndere-

cekler, yıllık verginin miktarını Mart ayından başlamak üzere on eşit taksitle ödemeleri için kendilerine çizelge verilecekti. Mahalle ve köy ihtiyar heyetleri vergi ödeme yükümlülüğü olanları bir yerde toplayıp, herkesin payını belirleyecek aralarında bölüştürecektlerdi. Bu talimatnamenin hemen arkasından 1865 yılında vergi ve diğer gelirlerin toplanmasına ilişkin "Umur-ı Maliye Nizamnamesi" ile "Tahsildarlar Hakkında Nizamname" yayınlanarak yürürlüğe kondu. Bundan böyle vergi ve gelirlerinin toplanması için tahsildarlar görevlendirildi. Sayımlar sonucu saptanan gelirlerden belirli oranlarda vergi alınması denendi. Örneğin, mesken ve gelir getiren kiralık yapılardan kıymetinin binde dördü oranında "Emlak Vergisi" alınacaktı. Tüccar ve esnaf yıllık kazancının yüzde üçünü "Temettü Vergisi" olarak verecekti.²⁷

SANAYİ VE TİCARET

Tanzimat döneminde sanayi ve ticaret alanlarında önemli gelişmeler görülmekle birlikte, Avrupa ülkeleriyle bu alanlarda rekabet etmek söz konusu değildi. 1838-1840 yılları arasında İngiltere ve diğer Avrupa devletleriyle imzalanan ticaret antlaşmalarından hemen sonra yabancı tüccar, Anadolu'nun kıyı ticaret kentlerine gelip yerleşmeye başladı. Dış ticaret arttı. Sanayileşme girişimleri oldu. Bununla birlikte ortaya yeni sorunlar çıkmaya başladı. Devlet eli ile endüstri oluşturma girişimleri oldu. Özellikle askeri ihtiyaçları karşılamak için eskiden kalma bu amaçlı kuruluşlar öncelikle elden geçirildi. III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinden kalma silah fabrikaları, yeni ihtiyaçlara cevap verecek şekilde düzenlenmeye başlandığı gibi yenileri de açıldı. Ne var ki bu kuruluşların bütünü İstanbul ve civarında toplanmış bulunuyordu. Tophane ve Zeytinburnu'nda silah fabrikaları, Bakırköy Barut Fabrikası, Karaağaç Tapa Fabrikası, Hendek ve Biga'daki hızar fabrikaları devlete bağlı başlıca önemli kuruluşlar arasında yer almaktaydı. Anadolu'da ise Konya ve Kayseri'deki Güherçile Kalhaneleri ile Tokat Kalhanesi hatırı sayılır tesislerdi.

Bu dönemde sanayileşmenin önemini kavramış olan Osmanlı yönetimi, iyi niyetle aldığı önlemler yeterli olmadı. Bilgi birikiminin olmayışı, alt yapı yetersizliği, sermaye yokluğu gibi etkenlerle birlikte Avrupa'da uzun bir dönemde sağlanan gelişmeleri kısa sürede aktarmak

mümkün değildi. Dış baskılar ve ihtiyaçtan dolayı imzalanan yeni ticaret anlaşmalarının sağladığı kolaylıklardan yararlanan Batı kaynaklı sanayi ürünleri, Kırım Savaşı sonrasında Osmanlı pazarlarını doldurmaya başladı. Zor koşullar altında ayakta kalmaya çaba gösteren fabrikalar, 1870'li yıllara gelindiğinde bir kaçı dışında kapanmıştı. Böylece Tanzimat'ın fabrikalaşma yönünde giriştiği çok önemli atılım başarısızlıkla sonuçlandı.²⁸

Tanzimat öncesinde ticaret alanında girilen yenilikler ve düzenlemelere bu dönemde devam edilmiştir. Osmanlı uyruğu tüccarı korumaya yönelik önlemlerle birlikte, Avrupa Devletleriyle yapılan ticaret anlaşmalarına ülke yararına hükümler konulmuştur. Ancak, iyi niyete dayalı bu girişimler, belirli bir hükümet politikasına ve programına dayanmıyordu. Mustafa Reşit Paşa ve arkadaşları, iç ticaretin geliştirilmesi için bir devlet programının yapılmasını gerekli görüyorlardı. Ne var ki bunun için hükümette istikrara, bilgi ve sermayeye gerek vardı. Kaldı ki iç ticaret, dış ticaretle sıkı sıkıya ilgiliydi. Tanzimat'ın ilanından az önce İngiltere ile yapılan Ticaret Anlaşması'nı diğer ülkelerle yapılan benzeri anlaşmalar izledi. 1841 yılı bitiminde başlıca Avrupa ülkelerine aynı kolaylıklar tanındı. Bu anlaşmalarının belirgin özellikleri, kapitülasyonlarla tanınmış olan imtiyazların genişletilmesidir. Bundan böyle yabancı tüccar, Osmanlı uyruğu tüccar gibi iç ticaret yapma hakkını elde etti. Bundan sonra Avrupa ülkeleriyle olan ticari ilişkiler daha da gelişti ve arttı. Bununla birlikte yeni sorunlar ve anlaşmazlıklar çıktı. Bu sorunları klasik yöntemlerle çözmek mümkün değildi. 1846'dan başlanarak önce İstanbul, daha sonra büyük kent merkezlerinde karma ticaret mahkemeleri açıldı. Liberal anlayış, bu görüşü ortaya atanın bile öngörmediği koşullarda uygulandı. Avrupalı tüccara tam bir serbestlik tanındı. 1856 Islahat Fermanı sonrasında yabancıların Türkiye'de mülk edinme olanağı tanındı. Böylece, Osmanlı ekonomisi ticaret anlaşmaları ile dış etkilere tamamen açıldı. Batılı kapitalist sömürgeci tüccar ve sanayici kendi ülkelerinde göremedikleri ölçülerde liberal, özgür bir iş ortamında faaliyet göstermeye başladılar. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı pazarları yabancı mallarla dolup taşı. Tüketim, ürünlerine göre biçimlenmeye başladı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari ilişkilerde bulunduğu ülkeler arasında İngiltere ve Fransa başta geliyordu. İngiliz-Rus ilişkilerinin bozulması, İngiltere'nin Rusya'dan satın almakta olduğu ürünleri Osmanlı'dan daha elverişli şartlarla sağlaması, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da gerçekleştirdiği reformlarla yeni bir güç olarak ortaya çıkıp Fransa'dan destek görmesi gibi gelişmeler, İngiltere ile ticaretin artmasına yol açan nedenlerdi. Bu ülkeye; afyon, buğday, ipek, tütün, meşe palamudu ve yün ihraç ediliyordu. Ayrıca incir ve tiftik de bu ürünler arasında yer alıyordu. İngiltere'den pamuklu mamuller, bükülü pamuk ipliği, yünlü dokumalar, hırdavat, demir ve kömür alınmaktaydı. Ayrıca İngiliz sömürgelerinden kahve, biber, çay gibi malların ithali yapılmıyordu. İthalat, 1840'da 1387416; 1856'da 3202558; 1860 yılında ise 5505492 sterlin tutarında idi. Bu dönemde ihracata ise 1839'da 1430224; 1848'de 3116565 ve 1860'da 5639898 sterline varmıştı. Bu artışın nedenleri arasında İngilizlerin büyük ticaret merkezlerinde kredi kurumları açmasının yanı sıra, Londra, Liverpool gibi limanlarla İzmir, İstanbul ve Beyrut limanları arasında buharlı gemilerin işlemeye başlaması önem taşımaktaydı. Ayrıca İngiltere'nin İran'la yaptığı ticaretin transit yolu da Osmanlı topraklarından geçiyordu.²⁹

Sıkı ticari ilişkilerin olduğu diğer bir ülke ise Fransa idi. Fransa'ya ham ipek, hububat, yağlı maddeler satılıyor, karşılığında pamuklu ve yünlü kumaşlar, işlenmiş deri, kağıt, cam, mobilya, züccaciye gibi şeyler alınıyordu. Satılan ürünlerin başında ise hububat ve pamuk geliyordu. Özellikle tarım alanında modernleşme çabalarında Fransız uzman ve teknisyenlerinden yararlanılıyordu.

Osmanlı-Avusturya ve Osmanlı-Rus ticareti bu dönemde önemli bir gelişme göstermemiştir. Rusya'dan tereyağı, içyağı, havyar, katran, yelken bezi, demir ve kürk alınıyor karşılığında zeytinyağı, sabun, pamuk ipliği, dokunmuş kumaş, kuru yemiş satılıyordu. Canlı hayvan (koyun) ihracı da yapılmıyordu. Avusturya, kendi mallarından başka orta ve kuzey Avrupa ülkelerinin ürünlerini aktaran bir merkez konumundaydı. Eldeki yetersiz verilere dayanarak genelleme yaptığımız zaman, Osmanlı ihracatının 1840'lardan 1875'lere kadar geçen sürede yaklaşık 2,8 oranında artış gösterdiği, ithalatın ise daha hızlı büyüdüğü görülmektedir.³⁰ Görünüşte dış ticarette

Osmanlı yararına artış olduğu izlenimi edinilmekle birlikte, yabancılara tanınan kolaylıklar ve muafiyetler ekonomiyi gün geçtikçe dışa bağımlı hale getirmiştir. Abdülaziz'in tahta çıktığı sıralarda, dış ticaretin yanı sıra iç ticaret de yabancılara eline geçmek üzere idi. Devlet, dış borç altında gün geçtikçe ezilirken, siyasi gelişmeler, çıkar çatışmaları, ticareti Osmanlı için teknik bir olay olmaktan çıkarmış, siyasi olayların taviz kaynağı yapmıştı. 1861'den sonra yapılan ticari anlaşmalarda bunu açıkça görüyoruz. Bu dönemde Osmanlı ticaretini olumsuz yönden etkileyen bir gelişme de ticaret yollarının değişmesidir. Süveyş Kanalı'nın açılması (1869), İtalyan ve Fransız limanlarının etkinliğini artırmıştır. İskenderun ve Suriye limanlarının önemi azalmış, Suriye'deki ticaret merkezleriyle birlikte Anadolu'nun güney doğusu da bu gelişmeden zarar görmüştür.

GENEL DEĞERLENDİRME

Tanzimat döneminde yapılan yeniliklerin önemli bir kısmını ana hatlarıyla ortaya koymaya çalıştık. Bu çerçevede ayrıntılara giremediğimiz gibi bazı düzenlemelere hiç dokunamadık. Bununla birlikte verilen bilgiler, Tanzimat'ın ne olduğu sorusunu yanıtlamamıza yeterli olduğunu düşünüyoruz. Şunu hemen ifade edelim ki Tanzimat, gelenekten kopma, Batı'ya özenme, Batı taklitçiliği değildir. Klasik Osmanlı düzeni, 16. yüzyılın ikinci yarısından beri geçerliliğini yitirmiş, devletin temel direği niteliğindeki tımar sistemi, Merkez Ordusu konumundaki Yeniçeri Ocağı ve bunlara bağlı olarak taşıra teşkilatı, ülke yönetimi, gereksinimlere cevap veremez olmuştur. Bu durum Tanzimat öncesinde görülmüş, ıslahat fikri belirilmiş, dar ölçüde kimi düzenlemeler yapılmıştı. Bunları gelenekten kopma diye yorumlarsak "hangi gelenek" sorusuna sağlıklı yanıt vermemiz gerekir. Tanzimat döneminin yeni kurumları, geleneği yıkarak oluşturulmadılar. Niteliğini ve fonksiyonunu yitirmiş kuruluşların yerine ihtiyaca cevap verecek şekilde oluşturuldular. Merkez teşkilatında, ülke yönetiminde, askerlik alanında yapılan yenilikler bunu açıkça göstermektedir. Bu kurumların yapısında Batının etkisi vardır. Üç ayrı kıtada toprakları olan, kuruluşundan beri Avrupa ile ticari, siyasi ve kültürel ilişkiler içinde bulunan Osmanlı, her dönemde Batıda olup bitenden az-çok etkilendiği gibi, onları da etkilemiştir. Bu doğal sürecin önemli bir

aşaması olan 19. yüzyılın dünya tarihine damgasını vuran çok önemli gelişme ve değişimlerine sırt çevirme ya da görmemezlikten gelme şansı yoktu. Bünyemize uymadığı sanılan kimi kurum ve kuruluşların taklit edildiği, bunun için başarılı olunamadığı var sayımı da geçerli değildir. Yapılan düzenlemeler, adım adım izlendiğinde görülecektir ki öncelik mevcutların ıslahına verilmiş, yeterli olamayınca, başkalarının denemiş, başarı ile uygulanmış, örneğine Batıda rastlanılan kimi kurum ve kuruluşa benzer yapıda örgütlenmeye gidilmiştir. Körü körüne taklit ve özentî söz konusu değildir.

Yönetimde, toplum yaşantısında ikiliğin Tanzimat'la ortaya çıktığı ve sürüp gittiği savında gerçek payı olmakla birlikte, dönemin şartları göz önünde tutulursa başka seçeneğin olmadığı görülecektir. Özellikle eğitim-öğretimde Medrese'yi devre dışı bırakmak mümkün olmadığından Medreseli-Mektepli çekişmesi olmuştur. Medrese daha çok öbür dünya ile ilgili bilgilere ağırlık verirken, kişiyi ahirete hazırlamayı amaçlarken, mektep öğretimi, bu dünyayı öne çıkarmaya yöneliktir.

Askerlikte Alaylı-Mektepli çekişmesi ise hiç bir zaman önemli boyuta ulaşmamış, belki hizmette rekabeti hızlandırmıştır. Toplumun geniş kesimlerinde ise ikilik dünyayı algılamada, hayata bakışta kendini göstermiştir. Yüzyıllardan beri süregelen alışkanlıklardan kurtulmak, hele bu alışkanlıklar kişisel çıkarların korunmasıyla ilgili iseler pek mümkün olamamıştı. Daha doğrusu toplum yapısını oluşturan temel etmenlerin değişmesi, baş-

ka bir deyişle kültürel değişme ve gelişme hiç bir toplumda sancısız, kolay, kısa sürede olmamaktadır. Bu açıdan Tanzimat dönemi ilk önemli kültürel değişme evresi olarak tarihimize damgasını vurmuştur.

Merkez örgütü ile taşra teşkilatında yapılan düzenlemeler sonunda devletin yapısı, çağın gereklerine uygun hale getirilmiş, katılımcı yönetim anlayışı yer etmeye başlamıştır. Meşruti yönetime, anayasalı sisteme geçişte bunun etkisi büyüktür. İlk Osmanlı mebuslarının seçiminde vilayet umumi meclisleri üyelerinin seçiminde uyulan kuralların geçerli oluşu, mebus olanların bir kısmının yerel meclislerde üye olarak edindikleri deneyimlerle Mebuslar Meclisine girmeleri görülür yararlarıdır. Avrupa'da anayasalı meşruti yönetime geçişlerde sıkıntılı uzun bir dönemin yaşandığı dikkate alınırsa Osmanlı'nın kısa sürede siyasi alanda önemli mesafe aldığı açıkça görülecektir. Bunda Tanzimat'ın katkısı oldukça fazladır. Ayrıca benimsenen çağdaş ilkelerle devlet kurumları laikleştirilmeye çalışılmış, kısmen başarı elde edilmiştir. Müslüman olmayanlara sağlanan kolaylıklar ve tanınan yeni haklar, gerçek anlamda bir Osmanlı toplumu, halkı yaratmaya yönelik oldukça cesur adımlardır. Ulusçuluk akımının etkin olduğu bir dönemde dış destek ve baskılara karşın ilk Osmanlı Parlâmentosunda İttihat ve Terakki Cemiyetinin programında bu düşünce yerini almış ve kısmen de olsa I. Dünya Savaşı'na kadar geçerli olmuştur. Özellikle Osmanlı aydınlarının uzun süre edebiyat ve sanatta bu görüş yansıtılmıştır.

- 1 Fermanın kapsamı ve niteliği, ilanının 100. yıldönümü vesilesiyle Maarif Bakanlığı'na hazırlatılan *Tanzimat* I adlı eserde yer alan makalelerde ele alınmış, burada yer alan görüşler uzun süre irdelenmeden yinelenmiştir. Bkz.: Cemil Bilsel, "Tanzimat'ın Harici Siyaseti", s. 692-694; Recai G. Okandan, "Amme Hukukumuzda Tanzimat ve Meşrutiyet Devirleri", s. 57.
- 2 Bkz.: Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat* I, s. 31-58; Enver Ziya Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Erkisi", *Belleten*, XXVIII/112, s. 600-601. İyi bir değerlendirme de Niyazi Berkes tarafından yapılmıştır. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1973, s. 187 vd. Ayrıca bkz.: Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, XXVIII/112, s. 611-622.
- 3 Ahmet Rasim, *İstibdatın Hakimiyet-i Milliye*, İstanbul 1924, s. 209-213, 242-243.
- 4 Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Meclis-i Vâlâ, "Tanzimat-ı Hayriyyenin hâmi-yi hakikisi" olarak nitelendirilmiştir. İşlerinin çokluğu göz önünde tutularak 1854'te ikiye ayrılmış, yasa tasarıları ile yönetmelikleri hazırlama işi, Meclis-i Ali-yi Tanzimat'a verilmiş, Meclis-i Ahkam-ı Adliyye ise yüksek mahkeme olarak 1861'e dek faaliyet göstermiştir. Bu tarihte tekrar tek meclise dönüştürülerek üç ayrı daireye bölünmüştü. 1866'da Şura-

- yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kurulmasıyla faaliyetine son verilmiştir. Bkz.: Mehmet Seyitdanlioğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ* (1838-1868), TTK Ankara 1994; Shaw, S. J., "The Central Legislative Councils in the nineteenth century Ottoman Reform Movement Before 1876", *International Journal of Middle East Studies*, I, (1970), pp. 63-70.
- 5 Tanzimat'ın ilanından sonra ülke yönetiminde yapılan yenilikler ve uygulamada karşılaşılan güçlükler için bkz.: *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, 2. baskı (1997) adlı incelememizde ayrıntıları ile ele alındığı gibi Eyalet Meclisleri Yönetmeliğinin kapsamı ve değerlendirilmesi de "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Kurulması (1840-1864)", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, TTK, Ankara 1985, s. 257-277 adlı makalemizde yapılmıştır.
- 6 Ülke yönetiminde 1864'ten sonra yapılan düzenlemeler çok iyi bilindiğinden ayrıntılara girilmemiştir. Başarılı bir değerlendirme yıllar öncesi İlber Ortaylı tarafından yapılmıştı. Bkz.: *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Gelenegi*, Hil Yayını, İstanbul 1985.
- 7 M. Çadircı, "Osmanlı Ordusunda Yeni Düzenlemeler (1792-1869)", *Birinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler II*, Ankara 1983, S. 85-98. Burada ayrıntılara fazla girilmeden yapılan yenilikler verilmiş bulunmaktadır.

- 8 Özlü bilgi için bkz.: *Tanzimat döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 317-323.
- 9 M. Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul 1338, s. 21.
- 10 Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişmesi*, 1773-1923, Ankara 1974, s. 41.
- 11 Cahit Yalçın Bilim, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma*, (1839-1876), Eskişehir 1984, s. 22.
- 12 M. Çadırcı, *a.g.e.*, s. 286-287.
- 13 C. Bilim, *a.g.e.*, s. 52. Vilayet merkezlerindeki rüştiyelerin ders programları, öğrenci ve öğretmenleri ile ilgili bilgiler, vilayet salnamelerinde yer almaktadır. Örneğin, Ankara Vilayetinde 1872-1873 yılında faaliyet gösteren rüştiyeler, öğretmen ve öğrencilerinin sayısı 1290 (Hicri) tarihli *Ankara Salnamesinde* bulunmaktadır.
- 14 Bunlardan bazıları şunlardır: 1867'de Erzurum'da yayına geçen *Envar-i Şarkıye* hem iç hem de dış haberlere yer veriliyordu. Aynı yıl, Hüdavendigar (Bursa)'da *Hüdavendigar*, Edirne'de *Edirne* (1868), Diyarbakır'da *"Diyarbakır"* (1869), Trabzon'da *"Trabzon"*, Konya'da *"Konya"* (1869), Adana'da *"Seyhan"* (1872) ve Ankara'da *"Ankara"* (1874) gazeteleri çıkarılmakta idi.
- 15 Bu sralarda Silivri, Çorlu, Lüleburgaz'da postahane şubeleri açılmış ve İstanbul'dan Edirne'ye ilk posta 20 Ekim 1840'da törenle yola çıkarılmıştı. *Takvim-i Vekayi*, defa 210.
- 16 Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Devri Osmanlı Posta Teşkilatı", *İletişim*, (A.İ.T.İ.A. Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu Yayın Organı), 1981, 2, s. 17-52.
- 17 Anadolu yöresindeki bütün yöneticilere hitaben gönderilen Ferman'da sıkıntılar dile getiriliyor, önlem alınması emrediliyordu. *Ankara Şer'iye Sicili*, Defter no: 256, belge 740. Ayrıca Başvekalet Arşivi, *Aynıyat Defteri* No: 401, s. 61. 24 Temmuz 1845'te bütün vali, mutasarrıf ve kaymakamlara Sadrazamın gönderdiği yazıda postahanelerin açılışından bu yana tatarlarının korunamadığı yanlarına süvari silahlı asker verilmesi isteniliyordu.
- 18 M. Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı" *DTCF Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1990-1991, c. XV, S. 26, s.153-167.
- 19 Osmanlı İmparatorluğunda demiryolu yapımı ve işletilmesi birçok araştırmaya konu olmuştur. Bazıları şunlardır: Ahmet Onur, *Türkiye Demiryolu Tarihi*, İstanbul 1953.Yakup Karkar, *Railway Development in the Ottoman Empire,1856-1914*, New York, 1972; Sadi Borak, "Demiryolları Tarihi", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 10 (1969).
- 20 M. Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sırasında Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarik-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnamesi", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XIV, S. 25 (1982).
- 21 Tanzimat Döneminde hukuk alanındaki yapılan düzenlemeler ne yazık ki ayrıntılı olarak bilinmemektedir.
- 22 R. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK, 1954, s. 295-301'de metni verilmiştir.
- 23 Bu üç ceza kanunu, hukuk açısından ayrıntılı olarak irdelenmemiştir. Genel bir değerlendirme Tahir Taner tarafından yıllar önce yapılmıştır. Bkz.: "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", *Tanzimat*, I, s. 221-232.
- 24 Hulusi Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", Ahmet Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985, *Bildiriler*, İstanbul 1986.
- 25 İ. Tekeli-S. İkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşmasında Bir Aşama*, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Ankara 1981, s. 55-56. Kağıt para için ayrıca bkz.: Oktay Yenal, "Türkiye'de Kağıt Para" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* (Mayıs 1970), S. 20.
- 26 *Takvim-i Vekayi* defa 297.
- 27 Tanzimat'la birlikte vergilendirmede yapılan düzenlemeler, Abdurrahman Vefik tarafından *"Tekâlif Kâvâidi"* adlı eserin 2. kısmında ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Önemli bir araştırma ise S.Shaw'ın "Nineteenth century Ottoman tax reform" adlı makalesidir. Bkz.: *The International Journal Of Middle East Studies* (1970), pp. 427-459.
- 28 Tanzimat dönemi sanayileşme girişiminin farklı bir değerlendirilmesi için bkz.: Edward C. Clark, "The Ottoman Industrial Revolution" *International Journal of Middle East Studies*, 5 (1974), pp. 65-76.
- 29 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, c. II (1838-1856) İstanbul, 1976, s. 113-114. Ayrıca tablo 7-8.
- 30 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara 1984, s. 37.

DİVÂN-I HÜMÂYÛN'DAN BABİÂLÎ'YE GEÇİŞ

YRD. DOÇ. DR. MUZAFFER DOĞAN
MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

BÂB-I ÂSAFÎ'NİN OLUŞUMU

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren devlet işlerinin görüldüğü birinci merci Divân-ı Hümayun'du. Divân bu fonksiyonu itibarıyla oldukça yoğun gündemle çalışıyordu. Devletin siyasi, idari, iktisadi işleri burada görüşülüyor ve karara bağlanıyordu. Dolayısıyla Divân bir karar alma ve uygulama merciydi. Hukuki açıdan bakıldığında Divân yasama ve yargı görevlerini de yerine getiriyordu.¹ Zamanla gerçekleşen büyük boyutlu fetihlerle devlet oldukça geniş sınırlara sahip oldu ve bu topraklardaki idari teşkilatlanma ile yeni birimler oluşturuldu. Bu birimlerde padişahı temsil edecek idarecilerin tayini, görev sınırları Divân tarafından belirleniyordu. Aynı zamanda eyalet ve sancaklara ait Divâna akseden her türlü mesele yine burada görüşülüyordu. Devletin sınırlarının gittikçe büyümesi aynı zamanda nüfusun sayısını ve etnik olarak çeşitliliğini de artırıyordu. Sınırları içerisinde yaşayan her ferdin gerek duyduğu takdirde Divâna müracaat edebilme hakkının bulunduğu bir sistemde bunun anlamı hukuka dair meselelerin veya davaların artmasıydı. Devletin büyümesinin bir başka neticesi de ilişki içerisinde bulunulması gereken komşu devlet veya muhatap olunacak diğer rakip güçlü devletlerin sayısının artmasıdır. Bu da dış işlerde takip edilecek politikaların çeşitlenmesini ve organizasyonunu gerektiriyordu. Divân üyelerine bakıldığında siyasi ve idari işlerde karar alma işlevine katılabilecek görevliler belliydi. Başta padişah -Fatih döneminden itibaren sadrazamlar-, ve bunun altında bulunan kubbe vezirleri. Bunların dışında kalan Divânın aslî üyelerinin görevleri daha spesifikti. Mesela nişancı kanun hazırlayıcısı ve kalemelerde çalışan katiplerin sorumlusuydu. Kazaskerler kendilerine ait bölgelerin hukuki davalarını

hallediyorlardı. Defterdar da mali işlerin organizasyonu ile ilgileniyordu. Sadrazam ve vezirler aynı zamanda Divâna akseden davaları da halletmekle görevliydi. İşlerinin çoğalması sebebiyle zamanla sayıları da arttırıldı.² Kısacası çoğalan işler Divânın kapasitesini aşmaya başladığında bunların zamanında neticelendirilmemesi gibi bir mahzur ortaya çıkarttı. Temel felsefesini güçlü ve etkili bir adalet ile merkezîyetçilik anlayışına dayandıran bir devlet için bu tür gelişmeler, bazı tehlikelerin ortaya çıkması demektir.

Devletin, herhangi bir tıkanmanın önüne geçmek için Divânda bitirilemeyen işlerin sadrazam konaklarında halledilmesi cihetine gittiği anlaşıyor. Böylece sadrazam konaklarında akdedilen *ikinci Divânı* adı verilen uygulama ortaya çıkmış olmalıdır. Buna Çarşamba ve Cuma Divânlarını da ilave etmek gerekmektedir. Divân-ı Hümayûn'da gündem sıralamasına bakıldığında devletin öncelik verdiği hususlar da ortaya çıkmaktadır. Öncelikle devlet politikalarına dair işler görüşülüp karara bağlanır, gerekiyorsa fermanı hazırlanırdı. Sonra idari hususlarda şikayetlerin ve ihtiyaçların giderilmesi hususları halledilirdi. Bunlardan sonra halkın hukuka dair şikayetlerinin halledilmesine geçilirdi. İkinci Divânlarının işlevine bakıldığında daha ziyade halkın şikayet ve davalarına tahsis edildiği anlaşıyor. Çarşamba Divânları da sadece İstanbul işlerine ve davalarına tahsis edilmişti. Bunların dışında Cuma günleri icra edilen ve huzur mürafası da denilen bir Divân daha vardı. Bütün bu Divânlar, kubbe vezirlerinin katılımları dışında büyük Divânın küçük bir modeli şeklinde icra ediliyordu. Sadrazamın başkanlığında Rumeli ve Anadolu kazaskerleri davaları dinleyip hallediyorlardı. Divân-ı Hümayun'da hizmetli grubunda yer alan çavuşbaşı burada da, şikayetçileri

ve arzlarını sıraya koyuyor ve düzeni sağlıyordu. Tezkireciler Divânda olduğu gibi arzları okuyorlardı. Protokolün uygulanması ve güvenliğin sağlanmasında görevli diğer hizmetliler aynı işleri bu Divânlarda da yerine getiriyorlardı.³

Sadrazamların aynı zamanda ikamet olarak kullandıkları konaklarda ortaya çıkan bu küçük Divân modeli, uzun sayılabilecek bir süreçte gelişerek XVII. yy. ortalarından itibaren yeni bir hükümet merkezi olma niteliğini kazandı. Zikredilen dönem içerisinde Divân-ı Hümayun'da görülen işlerin büyük bölümü artık burada halledilir olmuştur. Divân-ı hümayun ise bu tarihlerden sonra yavaş yavaş sadece bazı geleneksel törenlerin icra edildiği bir kurum olarak kaldı.

Önceleri daha çok Paşa kapısı veya Bâb-ı Âsafi, sonraları ise Bâbiâli⁴ denilen bu müessesenin oluşumunda, yukarıda ifade edildiği gibi bir süreç söz konusu olduğundan, kesin bir tarih vermek mümkün görünmemektedir. Ancak XVII. yy. ortalarında, Bâb-ı Âsafi'nin artık kendine has alt büroları da teşekkül ettirmeye başladığı ve gelişimini başka bir safhaya soktuğuna dair işaretler vardır. Bunlardan birisi sadrazamlara hem ikamet edecekleri hem devlet işlerini yürütecekleri resmî anlamda konak tahsis edilmeye başlanmasıdır. Kendisine hem devlet işlerinin yürütüleceği hem de ikamet olarak kullanacağı bir saray verilen ilk sadrazam, Derviş Mehmed Paşa'dır.⁵ Bu tahsisat Bâb-ı Âsafi'nin teşekkülü için önemli bir adım kabul edilmektedir.

Şekil olarak her ne kadar bu değişiklik önemli kabul edilebilirse de siyasi ağırlığını tam manasıyla kazanması, Köprülü Mehmed Paşa'nın fevkalâde yetkilerle sadaret makamına geçmesiyle olmuştur. Padişah merkezli idarede bağımsız yetkilere sahip olabilmiş sadrazam sayısı fazla değildir.⁶ Bâb-ı Âsafi öncesinde sadrazamlar, icra yetkisini saray içinde ve dışındaki diğer nüfuzlu zümrelerin temsilcileriyle paylaşmak durumunda kalmışlardı. Klasik dönem müddetince özellikle Kanunî dönemi sonlarına kadar padişahlar devlet yönetimine direk katılıyorlardı ve kontrolü mümkün mertebe ellerinde tutma eğilimi içerisindeydiler. Padişah dışında yönetimde nüfuz sahibi olma yolunda mücadele veren başka unsurlarda vardı ki bunlardan saray içerisindekiler, valide sultanlar ve saray ağaları ile padişah hocaları idi. Padişaha her-

hangi biçimde yakınlık kesbetmiş diğer devlet ricali de bu gruplara dahil edilebilir. Saray dışında ise ulemâ ve onların devlet nezdinde otoritesi olan şeyhülislamlar, en az sadrazam kadar devlet işlerinde söz sahibi olabiliyorlardı.⁷ Bütün bunların dışında belki de güç paylaşımında en güçlü ve etkili unsur, sadece sadrazamların azledilmesi değil aynı zamanda taht değişiklikleri bile yaptırabilme gücüne sahip askeri grup olan yeniçeri temsilcileriydi. Bu tarihten sonra da çeşitli güç odaklarının nüfuz mücadelesi devam etti ancak sadaret ve Bâbiâli, hükümet etmede diğer gruplara göre ağırlığını giderek artırdı.

Duraklama dönemine giren fetihlerin yeniden canlanmaya başladığı ve bir takım iç karışıklıkların düzene sokulmaya çalışıldığı on yedinci yüzyıl ortalarına tesâdüf eden Köprülü Mehmed Paşa dönemi, belki de Bâb-ı Âsafi'yi devletin içinde bulunduğu bir takım sıkıntılara çözüm bulabilecek yer olarak da gündeme getirmişti. Aslında devletin onaltıncı asır sonlarından itibaren karşılaşmaya başladığı problemler bazı ıslâhat tekliflerini de beraberinde getirmeye başlamıştı.⁸ Teklif edilen iyileştirme programları, yeni müesseselerin kurulmasından ziyade geçmişin yeniden ihyâsı şeklindeydi ve problemlerin çözümünde gayret ve becerisi beklenen ilk sorumlu da haliyle sadrazam oluyordu. Çünkü Osmanlı Devleti'nde sadrazam padişahın mutlak vekiliydi ve her zaman pratiğe yansımaya da padişah adına onun yetkilerini kullanma selahiyeti vardı. Bâb-ı Âsafi döneminin sadrazamlar adına getirdiği önemli bir yenilik onların devlet işlerinde tam bir istiklalle icra yapabilmelerinin bizzat padişah tarafından sağlanmasıydı. İstiklal yazısının yazılması padişahın yetkilerini vekiline tamamen vermediği anlamına geliyordu. Bu da belki de devletin önemsiz işlerinin bile padişahın kontrolünden geçmesi gereğini veya onun adına sarayda başkalarının kontrolünden geçmesi gereğini ortaya koyuyordu. Merkezîyetçi bir devlette bütün işlerin merkez kontrolünde halledilmesi, işlerin yoğunluğunu icab ettirdiğinden padişahın ve birkaç bu işlerden anlayan saray ricalinin üstesinden gelemeyeceği bir hacme bürünüyordu. Dolayısıyla devletin meselelere el koyması gecikiyordu. Oldukça seri bir bürokratik işlem hızına alışmış taşra idarecileri ve reaya, işlerin gecikmesinden zarar gören kesimleri oluşturuyorlardı. Bu sebepten zaman zaman padişahlar devlet işlerinde müda-

haleci bir yöneme başvursalar bile bahsettiğimiz formdaki yazıyı ilan etmek zorunda kalıyorlardı.⁹

Sadrazam olanlar Bab-ı Âsafî'nin oluşumundan sonra da klasik dönemde yükümlü oldukları görevleri sürdürmeye devam ettiler. Sadrazamlık, klasik dönemde daha ziyade veziriazam, daha sonraları *sadr-ı âlî*, *sâhib-i devlet*, *zât-ı Âsafî*, *vekîl-i mutlak* gibi isimlerle de zikredilmiştir.¹⁰ Zaman içerisinde anıldıkları isimlere bakıldığında devlet için ne denli önemli bir mevki tuttukları da anlaşılmaktadır. Yine padişahıtan aldığı sadaret mühürüyle devletin şer'î ve örfî bütün işlerini görmekle mükelleftir. Sadrazamlar ilk devirlerden itibaren devletin karşılaştığı olduğu müşkilâtlar hakkında yeni kanunî düzenleme tavsiyelerinde bulunmuşlar ve padişahlara kabul ettirmişlerdir.¹¹ Bu cümleden olarak yasama, yargı ve yürütme unsurlarının tümüne dâir geniş yetkileri vardır.

Yürütmenin başı olarak sadrazam, klasik dönemde Divân-ı Hümayûn'un ve yeni oluşumda da Bâbı Âsafî'nin ve burada akdedilen divânların reisiydi. Özellikle Fatih devrinden sonra padişahların Divânlara katılmamaları ile divânda tek yetkili durumuna gelmişlerdi. Divânda alınan kararların yürürlüğe konulması onun emri ve nezareti ile olurdu. İlmiye sınıfı da dahil olmak üzere bütün devlet memurlarının tayin ve azilleri, katl, terfî ve terakki işlemleri sadrazam tarafından yürütülürdü.¹² Yalnız sefer haricindeki durumlarda vezir, şeyhülislam ve kazasker bulunanlara âit muâmelâtta ve vezirlerin idâm kararlarında, padişahın oluru ve fermânını almak durumundaydı.¹³

Sadrazamların zaman zaman tersaneyi teftiş etmeleri kanundu. Arzu ettikçe İstanbul'un teftişine çıkmak ve şehrin asayişini temin etmek, piyasadaki fiyatları kontrol etmek, halkın ve esnafın şikayetlerini dinlemek diğer önemli görevleri arasında idi. Bu teftişler esnasında tesbit edilen suçluları anında cezalandırabilme yetkisine sahip olması onun kazaî selahiyetini ortaya koymaktadır.¹⁴ Aslında kazaî yetkilerinin en büyük delili Divânlarda icab ettiğinde kazaskerler gibi dava dinleyip karara varabilmesidir.

Sadrazamlar 5999 akçeye kadar olan bir tımarı padişaha arzetmeden hakedenlerden birisine verebilirdi. Ayrıca bir zeâmetin timara veya bir timarın zeâmete değiştirilmesi, veyahut bunlardan birinin vakıf veya mülke

ayırılması gerektiğinde, padişahın irâdesi alındıktan ve nişancı defterhâne kayıtlarını tashih ettikten sonra değişiklik fermânının tuğrasını mutlaka sadrazam çekerekdi.¹⁵

BÂB-I ÂSAFÎ'DE DİĞER GÖREVLİLER

Bâbîali'nin (Bâb-ı Âsafî) oluşumu aynı zamanda Osmanlı bürokrasisine bir takım yapısal yenilikler de kazandırdı. Bunların başlıcaları ve en önemlileri sadrazamın alt bürolarını oluşturan sadaret kethüdası, reisülküttab ve çavuşbaşı idi. Reisülküttab ve çavuşbaşı Divân-ı Hümayun'da da görev yapmışlardı fakat Divânın esas üyelerinden değillerdi. Sadece Divân hizmetkarları grubundan addediliyorlardı. Babîali'de ise sorumlulukları altında geniş büroların bulunduğu oldukça güçlü devlet ricali haline geldiler. Bâbîali'de yapısal açıdan yeni oluşan alt kalemler ise sadrazamın özel kalemi durumunda olan mektubi kalemi, kethüdanın sorumluluğunda bulunan kethüda kitabeti kalemi, reisülküttabın idaresinde bulunan âmedi kalemleri idi. Bunların yanına Divân-ı Hümayûn'un klasik kalemleri de yine reisülküttabın idaresinde Babîali'ye taşınmışlardı.¹⁶

SADARET KETHÜDASI

Bunlardan en ilginç, gelişimi ile birlikte merkez teşkilatındaki değişimi, taşıdığı özellikler dolayısıyla belki de en iyi yansıtan bir birim olan sadaret kethüdalığıdır. Kethüdalık kavramı, Osmanlıda en geniş biçimde kullanılan ve en küçüğünden en büyüğüne kadar bütün teşekküllerin sahip olduğu bir görevliyi ifade etmektedir. Dolayısıyla sadâret kurumunun oluşumundan itibaren kendisine yardımcı olarak bir kethüdasının da bulunduğu tahmin edilebilir. Kethüdanın yardımcılık fonksiyonu Bâbîali'nin oluşum sürecinde sadaret makamının güçlenmesine paralel olarak gelişti ve XVIII. yy. başlarında artık bürokraside sadareten sonra gelen ikinci büyük devlet memuru konumuna ulaştı. Klasik dönemde sadrazama padişah tarafından havale edilen işlerin önemli bölümünün organizasyonu, takibi ve sonuçlandırılması kethüda beyin üzerine geçti. Bunlardan en önemlisi, dahili işlerin halliydi. Geniş bir taşra idari yapılanması vardı ve bunların merkez tarafından denetim altında tutulması gerekiyordu. Taşra idarecilerinin hemen tamamının tayini merkezden yapılıyordu. Tayin listelerinin hazırlanmasında, tayinlerin görevlilere bildirilme-

sinde sadaret kethüdası sadrazama yardımcı oluyordu. Taşra idarecilerinin merkezle olan ilişkilerinin sağlanmasında önemli rolü vardı. Bu idarecilerin yazıları veya gönderdikleri adamları Bâbîali'de önce kethüdaya geliyorlardı. Yine Bâbîali'den taşraya gidecek yazılar onun kontrolüyle gidiyordu. Zaman zaman taşraya gönderilen fermanları teyid edici mahiyette yazılan sadrazam mektupları yerine onun mektubu gönderilebiliyordu. Dahili güvenlikle ilgili emirlerin yazdırılması ve bu konuda görevlendirilmiş kişilerin takibi onun tarafından yapılıyordu. Bunun dışında sefer organizasyonlarındaki görevi hayatiyet arz ediyordu. Askeri karakteri ağır basan bir devlette sefer organizasyonu savaşın kazanılmasında en önemli safhaydı. Bu sebepten sefer kararları çok önceden alınır ve aylar öncesinden hazırlıklar başlardı. Sefer katılacak taşra kuvvetlerinin mikdarları, bunlar için gerekli iâşenin temini, sefer yollarının hazırlanması ve bu yollar üzerinde ordunun ihtiyaçlarını temine memur edilmiş kaza idarecilerinin uyarılması kethüda beyin uhdesinde olan işlerdi.

Bu süreç içerisinde kethüdalık memuriyetinde göze çarpan önemli değişimden birisi orijinlerinde meydana gelen değişimdir. Sadaret kethüdaları klasik dönemden itibaren sarayda idareci sınıfa eleman yetiştirme işlevini gören enderun mektebini bitirmişlerden veya bir şekilde buradan ayrılıp devlet hizmetine daha erken girmişlerin oluşturduğu müteferrika sınıfına dahildi. Müteferrika sınıfının özelliği, sadece sadrazama değil diğer vüzeraya ve taşrada idareci bulunan önemli devlet adamlarından beylerbeyiler ve sancakbeylerine de kethüda vermesiydi. Ayrıca İstanbul'da sarayda görev yapan ağalar ve merkez adına taşraya geçici görevlerle giden ağalar da bu zümreden sayılmaktaydılar. Sonuç olarak sadaret kethüdaları *ağayan* denilen zümre içerisinde tayin edilmekteydiler.

Ancak görev yaptıkları yer Bâbîali'ydi ve burada devletin bütün işleri görülmekle beraber bu işlerin halline dair muamelat da yürütülmekteydi. Muamelat söz konusu olduğunda geleneksellik yönü ağır basan bürokrasi kalıpları öne çıkıyordu. Oldukça uzun sayılabilecek bir süreçte yetişen usta katiplerin düzenlediği belgelerin muhtevası ve hukuki yönleri rical tarafından belirleniyordu. Üstelik kalemler arasındaki görev bölümünün de iyice belirginleştiği bu dönemde, Bâbîali ricalinin ka-

lemleri iyi tanınması gerekiyordu. Reisülküttaplar için bu hususda bir mahzur bulunmuyordu çünkü onlar zaten kalem hiyerarşisini takib ederek yükseliyor ve bu göreve geliyorlardı. Çavuşbaşı da görevi gereği daha ziyade hukuka dair kararların icrasıyla meşgul olduğundan ve sorumluluğu altında bir kalem olmadığından *ağayan* sınıfından gelmesinde bir sakınca görülmiyordu. Ancak sadaret kethüdası yeni formasyonu gereği devletin bütün işlerinde sadrazamın yardımcısı durumunda olduğundan ve onun yokluğunda Bâbîali'ye nezaret ettiğinden Bâbîali'yi ve kalemleri iyi bilmesi gerekiyordu. Bu zorunluluk yavaş yavaş XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren onların da kalemiye içerisinde seçilmeleri sonucunu getirmeye başladı. Ancak bu teamül kesinlik taşıyor, zaman zaman ağayan zümresinden atamalar devam ediyordu. Fakat genel eğilim kalemiyeden tayin edilme yönünde ağırlık kazanmıştı. Bu sebepten kalemiyeden yükselen rical için *efendi* ünvanı ve *ağayan* içinden yüselenler için *ağa* ünvanı kullanıldığı halde sadaret kethüdaları için *ağa efendi* şeklinde iki ünvanın birlikte kullanımı tercih edilmiştir. Böylece *ağayan* içerisinde seçilseler bile yine de *efendi* statüsüne girmiş kabul ediliyorlardı. Bu açıdan Bâbîali'nin, dolayısıyla Osmanlı bürokrasisinin sivilleşme ve sivil bürokrasinin hükümet erkini kullanmada ön plana çıkma sürecinde sadaret kethüdalığının gelişimi, reisülküttablığın gelişimiyle birlikte önemli bir izleme çizgisi oluşturmaktadır.¹⁷

REİSÜLKÜTTAB

Reisülküttab, Bâb-ı Âsâf'de kethüda beyden sonra ikinci büyük dairenin şefi durumundaydı. Bütün kalemler ve kâtibler onun sorumluluğu altındaydı. Bu bakımdan kalem ve kâtibler hakkında yapılacak düzenlemeler ve işlemler reisülküttab vasıtasıyla uygulamaya konuluyordu. Divân tarafından verilen ahkâm ve beratları tasahhîh edip *resîd* işaretini koymak, ferman mucibince kânunla müteallik ruus suretlerini ve telhisleri yazmak, nâmeleri tercüme ettirmek ve tesviye etmek gibi bir dizi muamelatla ilgili görevi vardı. Ayrıca tezkirecilerden birisi Divânda bulunmadığı zamanlarda arzuhalleri okuyarak buyuruldu işaretini de koyabilirdi.¹⁸ Muahedeler ve hatt-ı hümayunlar yine onun tarafından husûsî torba ve sandıklara konularak saklanırdı.

Reisülküttâblığın Bâbîâlî'ye intikali kendisine birçok yeni vazifeler yüklemiştir. XVII. yüzyıl sonlarına doğru bürokrasinin merkezileşmesine paralel olarak bürokratik işlerin yoğunluğu sadaret makamının yükünü de artırdığı için resmen olmasa bile fiilen birçok bürokratik işin reisülküttâblara devrini zarurî hale getirmiştir. Bu durum sadrazamın "buyruldu" yetkisini daha geniş bir şekilde kullanmak, sadrazam adına kaleme alınan telhisleri daha müstakil olarak hazırlamak gibi muamelat işleriyle özellikle sefer esnasında ordunun işaşesinin temini, çeşitli sınıflara asker alınması, askere bahşiş verilmesi, asker sayımı, hatta zaman zaman ordunun sevk ve idaresi gibi konularda sadâret kethüdâsı ile birlikte sadrazamın birçok yetkisini üstlenmeleri sonucunu ortaya koymuştur. Aynı zamanda devletin gizli-açık bütün işlerinin, yönetimindeki kalemlerde yürütülmesi ve kendi sorumluluğunda olması nedeniyle bütün mahrem bilgilere vâkıf olmaları, buna bağlı olarak saray ile Bâbîâlî arasındaki bürokratik bağın tesisi ve sadrazamlara bir nevi danışmanlık yapmak gibi eski ve yeni vazifeleri reisülküttâblığa siyâsî nüfûz sağlamıştır. Bu yetkiler reisülküttâblığa bir takım yük getirmenin yanı sıra devlet işlerinde büyük nüfûz kazanmak gibi önemli bir avantaj sağlamış, hattâ neredeyse bir vezirin sahip olduğu yaptırım gücüne ulaşmışlardır. Reisülküttâblığın siyâsî nüfûz kazanmasındaki diğer büyük etken de yine sadrazama yakınlığı nedeniyle tayini merkezden yapılan büyük küçük bütün memurların tayin-azillerinde sadrazamı, hatta sadrazam yoluyla padişahı da etkileyebilecek konumda olmasıdır. XVIII. yüzyılın sonunda ise bazı reisülküttâbların bunu sadece nüfûz elde edebilmek amacıyla siyâsî olarak abartılı bir şekilde kullandıkları görülmektedir.¹⁹

Onyedinci yüzyıl sonlarından itibaren diplomasinin daha ziyâde önem kazanmasıyla, reisülküttâblar hârici işlerle de ilgilenmeye başladılar. Bunda Karlofça anlaşmasına murahhas olarak gönderilen Rami Mehmed Paşa'nın fevkalade başarısının reisülküttâblık müessesesine kazandırdığı itibâr da önemli rol oynamıştı. III. Selim döneminde Avrupa ülkelerinde dâimî elçiliklerin açılmasıyla önemi daha da arttı.²⁰ Reisülküttâb, İstanbul'a gelen elçilerle ön görüşmeleri yapıyor ve konu hakkında sadrazamla beraber önde gelen ricali bilgilendiriyordu. Özel-

likle dış politikaya yönelik düzenlenen meşveret meclislerinde problemlerin tarihi gelişimiyle birlikte mevcut durumu üyelere açıklıyordu. Diplomasi alanında çözüm ve politika geliştirme işi sadrazamla birlikte kethüda bey ve reisülküttâb tarafından oluşturulur ve padişahın onayına veya diğer ricalin görüşlerine sunulurak müzakere edilirdi. Devlet için hassasiyet arzeden hususlarda padişah, sadrazam, kethüda bey ve reisülküttâbın zaman zaman sarayda toplanarak görüşme yaptıkları bilinmektedir.

Reisülküttâbın emri altında çeşitli işler gören başka memurlar da bulunmaktaydı. Bunlardan reis kîsedârı bütün kalemlerden geçen evrâkı muhafaza eder, ferman ve beratların dağıtılması işine bakardı. Ayrıca kalemlerden alınan harcın toplanması da onun işiydi. Mümeyyizlik görevini yerine getiren memur ise yine kalemlerden yazılmış fermânların şekil ve üslûp itibâriyle resmîyete uygun olup olmadığını kontrol ederek gerekirse düzeltmelerini yapardı. Kanuncu, devletin tarihi boyunca çıkartılmış kanunnâmeleri muhafaza eder, ayrıca yazılan resmî evrâkın bu kanunlara uygunluğunu kontrol ederdi. Karışık veya şüpheli durumlarda reis efendinin kendisine havâle ettiği kâğıd üzerine o konu hakkında açıklayıcı mahiyette rapor yazan ilâmcı da reisülküttâba bağlı memurlar arasındaydı. Bir diğer önemli memur da divân tercümanıydı. Divân tercümanı reis ile yabancı devlet elçileri arasındaki muamelatta aracılık yapardı. Reis ile elçiler arasındaki bütün müzakerelerde bulunurdu. Ayrıca elçilerle padişah ve sadrazamın yaptığı görüşmelerde elçilerin konuşmalarını tercüme ederdi.²¹

Osmanlı devlet teşkilatında zirve memuriyetlere yükselebilmek hakkı genelde bütün zümrelere açıktı. Ancak devlet ricali silsilesine kaynak görevi yapan belli ocaklar veya mektepler vardı. Klasik devir müddetince devletin temel karakteri askerî hususiyet arz ediyordu. Zaten devlet memurlarının tümü askerî yani seyfiye sınıfından addediliyordu ve askeri birimlerden devletin üst makamlarına yükselmenin yolu daha kolaydı. Klasik dönemde ilmiye sınıfını da üst mevkilere eleman sağlayan bir yer olarak düşünmek gerekir. Çünkü ilmiyeden askerîye geçişler sözkonusu olmakla birlikte bu dönemde önemli bir memuriyet olan nişancılığa da geçişler olmaktadır. Bu iki yoldan da nihai rütbe olan sadarete ka-

dar gitme yolu açıktı. XVI. yüzyıl sonlarından itibaren kalemiye mensupları belki de artık yüksek mevkilere çıkmada kendilerinin de gözönünde bulundurulmalarını ima için mensup oldukları sınıfın değerini savunmaya başlamışlardı. Ancak bekledikleri yükselme avantajlarının kendilerine tanınması Bâbîali döneminde zuhur etmeye başladı. Bunun da en büyük sebebi yukarıda zikrettiğimiz reisülküttablığın bürokrasi içerisinde kazandığı değer oldu. Böylece modern anlamda olmasa da sivil bürokrasi diyebileceğimiz kalemiye, bürokrasiye eleman yetiştirme açısından kaynaklık eden bir zümre olarak ortaya çıktı. Reisülküttablık, kalemiye için üst görevlere çıkışta elde edilebilecek önemli bir memuriyet haline gelmiş oldu.²²

ÇAVUŞBAŞI

Bâbîâlî'de üçüncü büyük büroyu teşkil ediyordu. Çavuşbaşılık memuriyetine devletin ilk kuruluş devirlerinden itibaren tesadüf edilmekle birlikte Fatih kânûn-nâmesinde de yer almaktadır. Divân-ı Hümayûn'da da önemli işler üstlendiği görülen çavuşbaşının başlıca görevleri, Divânda düzeni sağlamak, davalı ve davacıları hazırlamak, mübâşirlik, verilen cezâları infâz ve mâlikâne sisteminin denetimi gibi işleri yerine getirmektir. Divân günü hazîne ve defterhânenin açılması ve akşamları sadrazamdaki mühürle mühürlenmesi, divân üyelerinin karşılanması ve padişah huzûruna çıkarılmaları, Divândan sonra sadrazamın konağına götürülmesi ve Cuma günleri camiye götürülmeleri de diğer görevlerindendi.²³

Bâbîali önem kazandıktan sonra da çavuşbaşı eski görevlerinden birçoğunu yine icrâ ediyordu. Muhâkeme ve emirlerin infâzı ve cezâların tatbîki husûsunda sadrazamın vekiliydi. Âdî ve siyâsî suç işleyenlerin tevkifi, haklarındaki cezanın tatbiki çavuşbaşıya ait görevlerden olup her türlü dâvâ, tahkikat, suçlar ve ticârî ihtilâflar ile meşgul oluyordu. Bâbîâlî'de divân toplandığı günlerde çavuşbaşı sadrazamdan önce gelerek, sadrazam sandalyesinin sol tarafına ve sedirin ucuna doğru oturup vezirin huzuruna girmek isteyenleri çağırır, ufak tefek işleri kendisi halleder, geriye kalan önemli işleri de sadrazamın huzurunda bakılmak üzere sıraya koyar ve hülâsalarını çıkartırdı. İncelediği arzuhallerden uygun gördüklerine, tezkirecilere *sabb* çektirir veya doğrudan kendisi ilgili

mahkemeye havâle ederdi. Ancak, nihâyette bunlar için sadrazamın olurunun almak zorundaydı. Adlî konuların icrâsında sadrazamın vekili olan çavuşbaşının oldukça kalabalık maiyyeti bulunmaktaydı. Bâbîâlî'de büyük ve küçük tezkireciler çavuşbaşıya bağlıydı. Çavuşbaşı'ya yardım etmekle vazifeli muhızr ağa, asesbaşı, subaşı gibi memurların yanında, 630 civârında divân çavuşu da onun hizmeti için görevlendirilmişlerdi.²⁴

BÂB-I ÂSAFÎ KALEMLERİ

Mektûbî Kalemi

Bâbîâlî'nin kuruluşundan sonra ortaya çıkan memuriyetlerin yanısıra önem kazanan kalemler vardı ki bunlar mektûbî, kethüdâ kitâbeti ve âmedî kalemleriydi. Mevcudiyeti XVI. yüzyıl sonlarına dayanan sadâret mektûbculuğu görevine,²⁵ önceleri Divân-ı Hümayûn kâtipliğinden yetişme kişiler tayin edilmekteydi. Başlıca vazifesi sadrazama mahsus yazışmaları düzenlemektir. Taşra idarecileri merkezle bir işleri olduğunda ilk muhatap oldukları yer hükümet merkeziydi. Ancak işlerinin kolaylıkla ve süratle halledilebilmesini sağlamak için önemli devlet ricaline de konu hakkında bilgileri havi ve bu konuda kendilerinden beklenen yardım ricasını, havi birer mektup da ilave ederek gönderirlerdi. Özellikle sadrazama küçük veya büyük çaplı bütün müracaatlarda yazışmalar gelirdi. Bunların teslim alınıp düzenlenerek sadrazama takdim edilme işi mektubî efendiye aitti. Mektubi efendi bunları her zaman olduğu gibi sadrazama takdim etmezdi. Bir önem sıralaması yaparak ve bazılarının özetlerini çıkartarak sadrazamı bilgilendirdiği de olurdu. Diğer açıdan sadrazamın herhangi bir devlet işinin görülmesine dair taşra idarecilerine ve merkezdeki memurlara yazdığı buyuruldu ve diğer emir nitelikli yazılar bu kalemde yazılır ve birer suretleri kalem defterlerine kaydedilirdi.²⁶ Mektubî memuriyetinin zamanla gelişerek kalem haline gelmesi daha önce de zikredildiği gibi sadaret makamının devlet yönetiminde almış olduğu yeni statü gereği ve devlet işlerindeki yoğunlaşma neticesi olmuştur. Bu görev sadrazamın, padişahın yetkisini temsil etmek üzere, padişahın hitabıyla yazılan ferman haricinde veya onunla birlikte kendi nüfûzunu kullanmak üzere, kendi lisanından mektup yazmak suretiyle devlet işlerini halletme eğiliminden ortaya çıkmıştır. Başlangıçta Divân-ı Hümayûn kâtiplerinin birkaçının bu görev için

ayrılmasıyla oluştuğu tahmin edilen kalemin bir ayırıcı özelliği, diğer Divân kalemlerinin, veya amedi kalemi hariç Bâbîali kalemlerinin aksine bünyesinde sadece yetmiş katipleri istihdam etmesiydi. Ayrıca bu katipler diğer kalemlerde görülmediği şekilde halife olarak anılmaktaydılar. Bu özellikler ancak XVIII. yüzyıl ortalarında, mektûbî kalemine benzer bir yapıda kurulacak olan âmedî kaleminde görülmektedir.²⁷

Kalem, sadrazama gelen ve giden belgelerin kayıtlarını tuttuğu için onun sekreteryası olarak görünmekteyse de hiyerarşik olarak reisülküttâb veya kethüdâ beyden hangisine bağlı olduğu tam manasıyla açıklık kazanmamaktadır.²⁸ Reisülküttâbın Divân-ı Hümâyûn geleceğinden gelen bütün kâtiblerin şefi olma durumu, Bâbîâlî'nin kurulmasından sonra da devam ettiğine ve birçok reisülküttâbın bu kalemde yükseldiğine bakılırsa reisülküttâba bağlı olduğu söylenebilir. Çünkü Bâbîâlî'nin bütün kâtiblerini ilgilendiren hususlarda çıkartılan fermân veya buyuruldularda, emrin icâbının yerine getirilmesi reis efendiden istenmekteydi. Ancak kalemin çalışma şekline bakıldığında daha ziyâde kethüdâ beyle alâkalı gibi görülmektedir. İnciciyan onsekizinci asır devlet teşkilâtını anlatırken, mektûbî efendinin sadrazama gelen evrâkın bir hülâsasını da kethüdâ beye takdîm ettiğini zikrediyor.²⁹ Kalemde tutulan defterler incelendiğinde durum kendini biraz daha açık ortaya koymaktadır. Bu defterlerde sadrazamın çeşitli kademedeki devlet görevlilerine yazdığı mektup suretlerinin yanısıra kethüdâ beyin yazdığı mektup suretleri de kayıtlıdır.³⁰ Aynı tip kayıtlar sadece sadrazamın hükümet merkezinden ayrı kaldığı zamanlara münhasır değildir. Sadrazam ve kethüdâ beyin birlikte bulundukları zamanlarda da kethüdâ bey tarafından etrâfa gönderilen tahrîrâtın aynı kalem defterlerinde kayıtlı olması söz konusuydu.³¹ Bu ilişki kethüdâ kâtibi kalemi ile mektûbî kaleminin gördüğü işlerin bir bölümünün çakıştığı veya örtüştüğü izlenimini vermektedir. Ancak kethüdâ kâtibi kaleminde tutulan defterlere bakıldığında bu defterlerde merkezden taşraya gönderilen fermanların çıkış kayıtları göze çarpmaktadır. Yani burada Bâbîali ve kethüdâ bey tarafından taşraya gönderilen evrâkın nereye, kiminle gönderildiği ve hülâsaları kaydediliyordu.³² Mektûbî kaleminde ise aynen sûretlerinin kaydedildiği anlaşılmaktadır.

Bu izahlardan başka mektûbî kaleminin reisülküttâba bağlı olmadığını daha net olarak gösterebilecek baş-

ka deliller de mevcuttur. Dîvân-ı Hümâyûn kâtiplerinin zeamet veya gedik almalarında konan nizam gereğince her zeamet veya gedik taleb eden arz üzerine beylikçi, başta kîsedâr olmak üzere o kalemin bütün ileri gelenlerinden adayın durumunu soruşturur, uygun görülür ise reisülküttâba arzederdi. Reisülküttâb da sadrazama, o da padişaha arzeder, eğer hatt-ı hümâyûn ile olumlu cevap verilir ise gedik veya zeamet ancak o zaman intikal ederdi. Âmedî kalemi de dâhil olmak üzere geçerli olan bu hususun varlığını mektûbî kaleminde görmemekteyiz. Oysa bu kalemde de zeamet tasarruf etmekte olan kâtipler mevcut idi. Reisülküttâba mektûbî kalemine alınacak adamları denetleme yetkisi ancak XVIII. yüzyılın sonunda verilmiştir.³³

Kethüdâ Kitâbeti Kalemi

Sadaret kethüdasına müteallik işlerin muamelatını büyük ölçüde, kendi idaresinde olan kethüdâ kitabeti kalemi görüyordu. Kalemin oluşum tarihi XVIII. yüzyıl başlarına tesadüf etmektedir.³⁴ Kalemin şefi olan kâtib efendi, sadrazam ve kethüdâ beyin vazifeleri münâsebetiyle elde ettikleri gelirleri tahsil eder ve bunların aylık hesaplarının tanzimini yapardı.³⁵ Meselâ sadrazam ve kethüdâ beyin her yıl tevcihâtta *erbâb-ı manâsıbdan* aldıkları *câizelerin* tahsili onun görevlerindendi.³⁶ Kâtib efendi aynı zamanda *münâvebe mansıblarından*, defterdarlığın onuncu dâiresi olan mâliye kaleminin de şefiydi.³⁷

Hükümete dair haberleşmeyi temin eden sadâret tatarlarına nezâret etmek de onun görevleri arasındaydı.³⁸ Kâtib efendi, kethüdâ beyin işlerine müteallik her husûsda malumat sahibi olduğu gibi, kethüdâ bey tarafından kendi namına veya devlet adına yazılan her türlü evrâkı elden geçirerek kontrol ederdi. Merkez tarafından taşraya giden bütün fermânların kayıtları kethüdâ kâtibi kaleminde tutulur, icâb ettiğinde fermanların çıkış tarihi konusunda bilgi verirdi.³⁹

Yine muamelat bahsinden olarak, 1826 Nisan'ından itibaren *ref-i menzil* usûlüne geçilmesinden sonra, devlet işi için taşraya gidecek hademenin ve tatarların gidecekleri yer kaç saatlik ise saat başına hazîne tarafından ödenecek paranın gidiş-dönüş hesabı ve götürülecek hayvana göre ödenmesi gereken ücretin pusulası kâtib efendi tarafından hazırlanırdı. Herhangi bir tarafa *hazine*⁴⁰

gönderilecek olduğunda, önce veznedarbaşı ağa tarafından ilmühaberi kâtib efendiye gönderilirdi. *Hazinenin* ağırlığı tesbit edilip ona göre ne mikdâr hayvan ve ne mikdâr ücret icâb edeceği yine kâtib efendi tarafından memuru ve mahalli yazılarak pusula olunurdu. Ayrıca pusulanın üzerine kethüdâ bey tarafından buyuruldu çekilirdi.⁴¹ 1830 'da müjdecilerin hac yolunda geliş gidişlerinde aldıkları ücretlerde yapılan düzenlemeler neticesi bunların akçelerinin de kâtib efendi marifetiyle tesbit edilip ödenmesi kararlaştırıldı.⁴²

Kâtib efendi odası veya kethüdâ-yı sadr-ı âlî kâtibi kalemî odası gibi isimlerle de anılan dâirede ise kethüdâ bey tarafından etrafa ve dışarıdan kethüdâ beye gelen yazılar ve evrâk hülâsa edilirdi. Merkezden taşraya gönderilen bütün emir ve fermânların kayıtları ve bunların verildiği mübâşirlerin isimleri günlük olarak burada tutulur ve muhâfaza edilirdi.⁴³

Kalemde tutulduğu anlaşılan bir diğer defter grubu da *tevzî* defterleriydi. *Tevzî* defterleri, eyâletlerin mahallî masrafları için toplanan vergilerin kayıtlı olduğu defterlerdi. Onsekizinci yüzyıl başlarından itibaren eyâletlerin mahallî masrafları için toplanacak vergiler, her bölgenin kadısı ve hak mümessilleri tarafından müştereken tesbit olunarak devlet merkezine bildirilir ve merkez tarafından tedkîk ve tashîh olunduktan sonra yürürlüğe girerdi. Vergiler, Kasım ve Hıdırellez olmak üzere senede iki defa hazırlanan bu defterlere göre tahsîl olunurdu. *Tevzî* defterlerine göre toplanan vergiler, eyâletin idârî masrafları, gelip geçen memur, ulak vesâire masrafları, vâli, mütesellim, voyvoda ve köy muhtarları masrafları, mîrî binâ, yol, köprü, su yolu inşâ ve tâmirlerine âit masraflar için kullanılırdı.⁴⁴ Bu defterlerin tutulması işine, kalemde muayyen bir kâtibin tayin edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁵

1826 Nisanında yeniden çıkartılan menzîl nizâmıyla ücret usûlüne geçildikten sonra kâtib efendi kaleminden üç kâtib, menzîl işleriyle uğraşmak üzere tahsîs edilmişti.⁴⁶ Bu kâtibler, devlet işleri için taşraya memur edilen hademe ve sâir ulaklara verilmesi lazım gelen *menzîl emirlerinin* evvelâ takrîrlerini yazmak ve sonra memurların gidecekleri mahallerin isimlerini menzîl ahkâmına doldurmakla görevliydi. Ayrıca *menzîl ahkâmı* verilmiş memurların gelir ve masraflarının bilinmesi için el def-

terlerine kaydederek her ay başında, verilen *ahkâm* ne mikdâra ulaşmış ise asıl defterlere kayd edip düzenleyerek, her ay maliye tarafına ilmühaberlerini gönderirlerdi.⁴⁷

Âmedî Kalemî

Âmedî kalemî Bâbîâlî'de zikrettiğimiz kalemlerden sonra kurulmuştur. Âmedci tabirine bir memuriyet olarak XVI. yüzyıldan itibaren tesadüf edilmekle ve ismiyle daha sonraki tarihlerde daha sıkça karşılaşılmakla birlikte bir büro şeklini alması, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra gerçekleşmiştir. Ortaya çıkış tarihi 1766 olarak gösterilen⁴⁸ âmedî kalemî, reisülküttâb maiyyetindeki son kalem olup, bazı durumlarda Divân-ı Hümayûn kaleminin bir bölümü gibi görünüyordu.⁴⁹ Aslında bazı belgelerde uzun müddet ayrı olarak zikredildiği anlaşıyor.⁵⁰

Âmedci, reisülküttâbın husûsî memuru sayılıyordu. Başlangıçta verilen timar ve zeâmet beratlarından reisülküttâba âit rûsûmu tahsil ettiğini göstermek üzere, *âmed* yani *geldi* kelimesini yazardı. Âmedci tabiri buradan gelme olup sonradan ehemmiyet kazanarak, reis efendinin yakın adamı sıfatını almış ve yeni görevler üstlenmiş olmalıdır. Âmedcinin ehemmiyet kazandığı devirlerde başlıca vazifeleri ise sadareten padişaha giden takrîr ve telhîsleri hazırlamak, sadrazamın yabancı devlet adamlarına göndereceği mektupları kaleme almak, reisülküttâbın yabancı devlet elçileri ile yaptığı toplantılarda hazır bulunarak müzâkere zabıtlarını tutmak, yabancı devlet elçi ve konsolosları ile yazışmaları takib etmektir.⁵¹ Onsekizinci yüzyıl sonlarına ait bir defterde âmedî kaleminde görülen işler şöyle özetleniyordu: *el-yevm düvel umûrünün ekseri ve mevâdd-ı mühimme-i sâ'ire ve ale'l-husûs makâm-ı sadâret-i uzmâdan mübârek rikâb-ı mu'allâ elkâb-ı hazret-i cibândârîye arz ve takdîm olunan telhîsât ve tekârîr-i aliyye ve meclis-i meşveret ve mükâlemeler mazbataları ve düvel-i nasârâda ikâmete me'mûr kılınan ve bundan böyle me'mûr kılınacak Devlet-i aliyye elçilerine müte'allik tahrîrât âmedci odasında tahrîr ve tebyîz ve sebt ve kayd olunmakda olduğuna binâen...*⁵²

Âmedî kalemî aynı zamanda reisülküttâbın husûsî kalemî hüviyetini taşıdığı için bu hususta da bir takım görevleri vardı. Bunların başında reisülküttâba gelen res-

mî veya yarı resmî yazılar ile ilgilenmek ve reisülküttâbın takdirine göre cevap yazılmasını istediklerine cevap yazmak, eğer arz mahiyetinde ise gerekli muamelesinin yapılması için kalemlere havale etmek ve bu mektupları saklamak idi. Ayrıca reisülküttâbın herhangi bir kimseye aynı şekilde cevap mahiyetinde olmadan göndereceği mektupların yazılması da bu kalemin işlerinden idi. Gelen mektuplar reisülküttâba verilir, o da cevap yazılmasını istiyor ise muhtemelen şifâhî olarak yazılması talimatını verir, eğer gerekmiyor ise mektubun arkasına “cevâb gerekmez” notu düşülürdü.⁵³

Özellikle ondokuzuncu asır başlarından itibaren âmedî kaleminde çalışan kâtiblerin, reisülküttâba yakın olmaları hasebiyle dışişleriyle alâkalı çok önemli ve itibârlı görevlere getirilmeleri, kalemin diğer dâireler arasında daha ön plana çıkmasına yolaçtı. Bu sebepten kalem, Bâbîâlî'deki kâtibler için bir câzibe merkezi oldu. Aynı yüzyıl başlarından itibaren buraya kâtib aktaran başlıca iki kalem vardı ki birisi mektûbî diğeri kethüdâ kâtibi kalemi idi.⁵⁴ Ayrıca kalemin şefi olan âmedcinin de III. Selim döneminde ehemmiyeti oldukça artmıştı. Bunda saray ve Bâbîâlî arasında en gizli yazışmalara ve dışişlerine vâkıf olması önemli rol oynamıştı.⁵⁵ Kalem, nezâretlerin kuruluşundan sonra da önemini sürdürmüş ve bir çok önemli devlet adamı buradan yetişmiştir.

Nezâretler öncesi mektûbî ve âmedî kalemleri dışında kalan divân-ı hümayûn kalemleri ve diğer kalemler aynı zamanda kendi memurunu yetiştiren birer müesseseye ve okul durumundaydılar. Oniki yaşına gelmiş istidâtlı çocuklar kaleme şâkird olarak alınıp ve kalemin tecrübe kazanmış memurları, kitâbet, inşâ ve yazı çeşitlerini öğrenmelerinde bunlara hocalık yaparlardı.⁵⁶ Şâkirdler hocaları durumundaki kâtiblerin karşısında hasır üzerinde oturur ve kâbiliyetli olanlarına kalemdaki bazı perâkende ve önemsiz yazılar kaleme aldırılırdı. Küçük yaştan itibaren kalemda görülen işlerin bütün inceliklerine vâkıf olan kâtib adayları, zamanla bilgi ve tecrübeleri mesabesinde ilerleyerek yüksek rütbelere çıkabilirlerdi.⁵⁷ Kalemlere şâkird olarak intisâb aynı olmakla beraber mâlî durumları ve kariyerlerindeki terakki biçimleri farklıydı. Onsekizinci yüzyıl sonlarına yaklaşırken, başmuhasebe kaleminde şâkird olmuş birisi hiç bir maaş veya tahsisat almadan ortalama beş altı yıl kaleme devam

ettikten sonra yeterliliğini isbât ettiği takdirde, aylık yüz akçelik bir gelire kavuşmuş oluyordu.⁵⁸ Kalemlerde yapılan muâmelâtta *harc-ı aklâm* adı altında toplanan meblağdan aldıkları bu hisse, kâtibin liyâkat derecesi ve rütbesi yükseldikçe artmaktaydı. Oysa kâtib efendi, mektûbî, âmedî kalemleri kâtiblerinin *harc-ı aklâm* adı altında bir gelir elde etme imkânları yoktu.⁵⁹ Rütbe ve itibârlarının artması sadece marifetlerine bağlı olduğundan ve kalem kîsedârı ve halifesi olabilmek akranına üstünlük sağlamakla gerçekleştiğinden, uzun müddet sabretmeleri gerekiyordu. Bu kalemlere her sene on beş-yirmi arasında şâkird devam için izin almasına rağmen, büyük bölümü bir iki sene devam ettikten sonra kalemden ayrılıyorlardı.⁶⁰ Ayrıca maliye kâtiblerinin -kalemlerdeki muâmelât daha çok geçmiş senelere mürâcaatı gerektirdiğinden- genç ve zinde şahıslardan seçilmesine dikkat edilirken, zikrettiğimiz kalemlerde kâtibin yaşı veya genç olmasının bir önemi yoktu. Bu sebeplerden onsekizinci yüzyılın büyük bölümünde mâliye kalemleri, kâtibler arasında revaçtaydı.⁶¹

Onsekizinci yüzyıl sonlarına yaklaşırken kalemlerdeki durum aşağı yukarı bu şekildedeydi. Ondokuzuncu yüzyıl başlarına gelindiğinde ise bir önceki yüzyılın tersine bir gelişme ortaya çıkmıştı. Mektûbî, kâtib efendi ve âmedî kalemleri gelişimlerini aşağı yukarı tamamlayarak mâliye kalemlerinden daha önemli hâle gelmişlerdi. Bu dönemde mâliyede yetişmiş olan bir şâkird kâtibliğe geçtiğinde ayda bir gurus ile sekiz gurus arasında bir hisse alabiliyordu. Sırasıyla mülâzım, halife, baş halife ve kîsedâr oldukça kalem harcından aldığı hissesi ve *avâidi* artıyordu. Kalemlerdeki kâtib sayısının gittikçe çoğalmasından ve bazı liyâkatsiz kimselere iltimâs geçilmesinden dolayı bir kâtibin halife veya kîsedâr olabilmesi otuz kırk yılı bulmaktaydı. Kaleme şâkird olarak yazılan öğrencilerin büyük bölümü istikbâllerine dâir endişeye düşüklerinden başka meslek öğrenme cihetine gidiyorlardı.⁶²

Kâtib efendi, mektûbî ve âmedî kalemlerinde ise kâtib sayısının az olması hasebiyle daha çabuk halifelik alınabiliyordu. Ayrıca bu kalemlerin devlet idâresini âdetâ ellerinde tutan sadrazam, kethüdâ ve reisülküttâba bağlı bulunmaları, kâtiblerin onlarla yakınlık kurmaları ve önemli görevlere gelmeleri için iyi bir fırsattı.⁶³ Kâtib

efendi kalemi hülefâsının aldıkları *mekuf* ve *atiyye* his-
seleri yanında bir de muhtelif ilâve vazifeler için aldıkları
rû ücret ve harcırahlar⁶⁴ vardı ki kalemi asıl cazip hale
getiren bu gelirlerdi. İlâve vazifelerin başında mübâşir
olarak taşraya görevlendirilmeleri geliyordu.⁶⁵ Bu hiz-
met karşılığı alınan *hizmet-i mübâşiriye* oldukça yüklü bir
meblağı bulmaktaydı. Taşraya giden fermânların kethü-
dâ beyin elinden geçmesi ve *mübâşirli emr-i âlî* çıkartıl-
ması için buyuruldu verebilmeleri, kâtib efendi kalemi
halifelerinin bu ayrıcalıklardan istifâde etmelerine sebep
oluyordu.

Ayrıca zikredilen kalemlerde olan hülefanın hâce-
gân sınıfına girmesi daha kolay olmaktaydı.⁶⁶ Böylece
münâvebe mansıbları denilen mâliye kalemlerinin birisini
uhdelerine alma ihtimâlî daha yüksekti. Her senenin
Şevval ayında yapılan tevcihât esnâsında dağıtılan *münâ-
vebe mansıbları* umûmîyetle hâcegân sınıfı arasında pay-
laştırlırdı.⁶⁷

Kalemlerin personel sayısındaki hızlı artış, dâire-
lerdeki işlem hızını artırmak yerine yavaşlamasına ve dü-
zensizleşmesine yolaçtı. Liyâkatsiz kimseler kâtibliğe il-
timâs yoluyla girdiklerinden, kalem işlerini yapacak de-
recede bilgi ve tecrübeden mahrum oluyorlardı. Bazıları
ise kalemde kâtib olarak kayıtlı olmakla birlikte işine
devam etmiyor ve başka bir işte çalışıyorlardı. Ayrıca ka-
lem odalarının fazla memur istihdâmına elverişli derece-
de geniş olmaması kâtiblerin sıkışık düzende oturmala-
rına yol açtığı gibi mahremiyet kesbeden devlet işlerinin
gizli tutulabilmesi de gittikçe zorlaşıyordu.⁶⁸

Devlet işlerinin aksamasına yolaçan bu mahzûrla-
rın ortadan kaldırılması için kalemlerde bazı düzenleme-
lere gidildi. Düzenlemelerin esasını, bozulmanın temel
sebebi kabul edilen kâtib sayısındaki artışın kontrol
edilmesi ve yeni istihdâm usûlleri teşkil etti. İlk düzen-
lemeler 1797 tarihinde divân-ı hümayûn, mektûbî ve
âmedî kalemlerinde yapıldı. Divân-ı hümayûn kalemine
yeni nizâmdan iki sene geçmeden şâkird alınmaması ka-
rarlaştırıldı. Bu müddet geçtikten sonra kâtib çocukları
hâricinde senede en fazla on iki şâkird alınması nizâma
bağlandı. Bunlardan altısı divân kalemine diğer altısı ise
rûus ve tahvîl kalemlerine alınacaktı.⁶⁹ Mektûbî kale-
mindeki işe yaramayan kâtiblerin işten uzaklaştırılmala-
rı ve kâtib sayısı otuza inene kadar yeni kâtib alınma-
ması, otuzdan aşağı indiği takdirde ise sayıyı tamamlama

mak için yeni kâtiblerin ne şekilde alınacağı konuları ni-
zâma bağlandı.⁷⁰ Âmedî kaleminde de, fazla olan kâtib-
lerin uzaklaştırılarak eski sayısı olan beş altı adede indi-
rilmesi, kaleme alınacak yeni kâtiblerin diğer kalemler-
de tecrübe kazanmış kimseler arasından seçilmesi mad-
deleri düzene sokuldu.⁷¹

Ancak kalemdeki işlerin çokluğu bahâne edilerek
ve yeni alınan kâtibin diğerlerine emsâl tutulmaması be-
lirtilerek zaman zaman kâtib alımı devam etti. Âmedî
kalemindeki kâtib sayısındaki azalma biraz zaman geç-
tikten sonra gerçekleşti.⁷² Kalem nizâmındaki şartlara
uymayan ve düzelmeyi önleyen gelişmeler üzerine eski
nizâma bir takım ilâveler yapıldı. Mektûbî kaleminin es-
ki nizâmına yapılan ilâve, mektûbî odasına alınacak kâ-
tiblerin önce kâtib efendi odasında istihdâm edilip tec-
rübe kazanmaları şartı idi.⁷³ Lalor; mektûbî kaleminde
personel arttıkça kalemin prestijinin düştüğünü ve kâ-
tiblerin daha küçük fakat itibârlı olan âmedî ve kâtib
efendi odalarına geçtiklerini, böylece mektûbî kalemi-
nin bu iki odaya kâtib yetiştiren bir havza durumuna
geldiğini kaydetmektedir.⁷⁴ Bu görüş belki âmedî kale-
mi için doğru olabilir ancak kâtib efendi kalemi için ta-
mamen tersi bir uygulamanın yürürlüğe konulduğu gö-
rülür. Çünkü mektûbî kalemindeki personel art-
tıkça, kâtib efendi kalemindeki sayı da artmıştı. Hatta
ondokuzuncu yüzyıl başlarında kâtib efendi kalemi kâ-
tiblerinin mikdârı mektûbî kaleminden fazla hale gel-
mişti. 1809 tarihinde eski nizâma yapılan eklemeler ile de
kâtib efendi kalemi aynı zamanda mektûbî odasına kâ-
tib yetiştiren bir dâire halini almıştı.⁷⁵ Bu durum muh-
temelen nezaretlerin kuruluşundan sonra da bir müddet
devam etmiş olmalıdır. Çünkü kâtib efendi odasının ne-
zaretler sonrası devamı olan umûr-ı mülkiye kâtabetinin
yetmiş yakın personelinden yirmi dört adedi kalemde
eğitim gören şâkirdlerdi.⁷⁶

Kâtib efendi kalemindeki düzenleme ise 1814 yı-
linda gerçekleştirildi.⁷⁷ Yeni nizâm diğer kalemlerden
veya dışarıdan kâtib efendi kalemine geçişlerin kontrol
altına alınması⁷⁸ ve kalemde yetişecek şâkirdlerin istih-
dâmları ile alâkalıydı. Gerçekten bu yıla gelindiğinde
kalemdeki kâtib sayısı 82'yi bulmuştu.⁷⁹ Bunlardan bir
tanesi kalemin ilk kuruluş yıllarından itibaren var oldu-
ğu anlaşılan baş halifeydi. Daha sonraki tarihlerde halife-
i sâñî denilen ikinci halife karşımıza çıkmaktadır. Diğer-
leri hülefâ diye anılan gurup ve şâkirdân sınıfıydı.

- 1 Divân-ı Hümayûn'un üyeleri, işleyişi ve statüsü hakkında geniş bilgi için bkz. (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984; Ahmed Mumcu, *Hukûksal ve Siyasal Karar Organları Olarak Divân-ı Hümayûn*, Ankara 1986; Recep Ahıskalı, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Reisülküttâblık Müessesesi, MÜ. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992).
- 2 I. Murad döneminde iki vezir olduğu için birincisine veziriazam denildi. Bu sultandan sonra kubbe veziri sayısı sürekli artmıştır. Mesela Çelebi Mehmed zamanında 3, II. Murat zamanında yine 3, Fatih döneminde 3-4, Kanûnî döneminde 4, XVI. yy. sonlarına doğru 7 kubbe veziri vardı. Bazı dönemlerde bunun daha da artabildiği anlaşıyor. Kubbe vezirliği Köprülü Mehmed Paşa'nın sadareti zamanında azaltılmış ve bundan sonraki tarihlerde de kademeli şekilde kaldırılmıştır (Uzunçarşılı, a.g.e., s. 186-191).
- 3 Bahsedilen divanlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Uzunçarşılı, a.g.e., s. 136-140).
- 4 Mehmet İpşirli, "Bâbîalî" TDVİA, IV, 378-386.
- 5 1654 tarihinde sadrazam Derviş Mehmed Paşa'ya Alay Köşkü karşısındaki binâ resmî mahiyette bir sadâret dairesi olarak tahsis edilmişti (Uzunçarşılı, a.g.e., s. 249).
- 6 Bazı eserlerde geçmiş dönemlerdeki parlak başarıların arkasında, padişahların sadrazamlara geniş selâhiyetler vermeleri ve işlerine karışmamaları zikredilirse de bazı istisnâlar hâricinde geçerli bir görüş olarak görünmemektedir (Koçi Bey, *Risâle*, MÜ. Fen-Ed. Fak. Küt., nr. Y 28, s. 62-63. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 115). Bu serbestiyetten padişah hâricindeki devlet adamlarının müdâhalesi kasdediliyorsa bu doğru olabilir. Ancak bu dönemlerde de padişahlar bizzat devlet işlerinin başında göründükleri için sadrazamın yetkilerini olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir.
- 7 Onyedinci yüzyıl sonlarında kaleme alındığı tahmin edilen anonim bir ıslahat layihasında sadrazamın, meşâyih ve padişah hocaları karşısındaki durumunun tesbiti enteresandır; *Ma'lâm ola ki bu Devlet-i Aliyye'de makâm-ı şeyhülislâm mertebesi ve vekâlet-i kübrâ yani vezâret-i uezâdan a'lâ değil ise bâri beraberdır. Ve bazı husûs nazar olunsa andan bâlâter gerçi vezîrî'â zamdır. Avam nazarında kebir ve zî-şân göründüğü cây-ı kelâm değildir. Zira vekil-i mutlak olup bal-i akd-i umûr-ı cümhûr kefi-i kîşâyetinde olmağla ekser umûrunda mukayyeddır. Ana mürcâ'ata muhtâddır. Lakin padişah-ı âlicâh nazarında hallâl-i müşkilât-ı enâm olan meşâyih-i İslâm ve vüzerâdan mukaddem olup umur-ı dîniyyede rıyâset-i mutlak sahibi olduğu cihetle vekâlet-i kübrâdan min-vechin a'lâ makâmdadır. Zira devlet umur-ı din üzerine bina olunup, din asıl devlet anm fer'i gibi kurulmuşdur. Yalnız din re'isi şeyhülislâm ya kendi devlet re'isi vezîrî'â zam ikisinin dahi re'isi padişahdır. Ol cilden meşâyih-i İslâm bu devlet-i Aliyye'de cümleden mu'azzez ve mükerremdir. Meşâyih-i izam bu Devlet-i Aliyye'de vüzerâyâ ve kadînskere, lâzım geldikde vezîrî'â zama dahi tasaddur eder. Hüknar bocalarına her zaman tasaddur edemez. Meğer hoca şeref-i zâidan ârif ola. ... (Mehmed İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Bir Eser: Kavânîn-i Osmânî ve Râbita-i Âsitâne", TED., İstanbul 1994, sayı 14, s. 9-35). Onaltıncı yüzyıldan sonra sadrazama hükümet etmede ortak olan zümreler hakkında bkz. (Uzunçarşılı, a. g. e., s. 120-123).*
- 8 Devlet düzenine dair ilk layihalardan birisi veziriazam Lütfî Paşa'nın Asafnâme'sidir. Tenkidli metni için bkz. (Mübahat S. Küçükoglu, "Lütfî Paşa Asafnâme'si", Prof. Dr. Bekir Küçükoglu'na Armağan, İstanbul 1991, s. 49-99). Onaltıncı yüzyıl sonlarına doğru bu türden eserler çoğalmaya başlamış ve onyedinci yüzyıl başlarından itibaren örneklerine sık rastlanır olmuştur. (Mehmed İpşirli, "a.g.m."). Bu yüzyılda, içlerinden bazıları anonim olmak üzere yazılan layihaların bazıları neşredilmiştir: (Mehmed İpşirli, "Hasan El-Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlül-hikem fî Nizâmül-âlem", TED., sayı 10-11, İstanbul 1981, s. 239-278. Ali Kemal Aksüt, *Koçi Bey Risâlesi*, İstanbul 1939. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar*, (Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlibü'l-müslimîn ve Me-nâfi'ü'l-mî'mîn, Hırvî'l-mülûk) Ankara 1988.
- 9 Daha ziyade XVIII. yy. Mühimme Defterleri serisine bakıldığında, sadrazamların ilk göreve tayinlerinde padişah tarafından kendilerine yetkilerini kullanmakta ve üzerine düşen işleri yapmakta bağımsız olduğunu teyid eden yazılar yayınlanıyordu ve sadrazama gönderiliyordu. Aynı zamanda bir sureti de Mühimme Defterleri'ne kaydediliyordu. Bu yazıların söz konusu yüzyıl içinde adeta sadâret mührü verilmesi gibi bir tayin unsuru halini aldığı anlaşıyor.
- 10 İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 111.
- 11 I. Murad zamanında veziriazam olan Çandarlı Halil Hayreddin Paşa, *pen-cik resmî* teklifi ile ilk Osmanlı mâlî kurumlarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Keza I. Bayezid devri veziriazamlarından Çandarlı Ali Paşa kadılarının gördükleri davalardan harc almaları usulünü teklif etmiş ve kabul edilerek kanun haline gelmiştir. (Aydın Taneri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Veziriazamlık*, Ankara 1974, s. 40-41).
- 12 Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi'nde sadrazamın yetkileri teferruatlı biçimde zikredilmektedir (Abdurrahman Paşa, "Kânunnâme", MTM, İstanbul 1331, I, sayı 3, 498 vd.).
- 13 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 115.
- 14 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 141-143.
- 15 Uzunçarşılı, a.g.e., s. 117.
- 16 Bâbîalî'nin oluşumuyla, klasik dönemin defter emini ve nişancı gibi görevlileriyle yeni dönemdeki Bâbîalî ricali arasındaki statü değişikliklerinin bir açıdan karşılaştırılması için bkz. (Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Amire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, Marmara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 9.
- 17 Sadâret kethüdâlığı için bkz. (Muzaffer Doğan, *Sadâret Kethüdâlığı* (1730-1836), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1995).
- 18 Recep Ahıskalı, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Reisülküttâblık Müessesesi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992, s. 30; ve Recep Ahıskalı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttâblık Müessesesi (XVIII. Yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.
- 19 Recep Ahıskalı, *Reisülküttâblık XVIII. yy. ...*, s. 10.
- 20 R. Ahıskalı, *Reisülküttâblık XVI. XVII. yy. ...*, s. 38-39
- 21 Hammer, "XVIII. Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Teşkilatı ve Bâb-i âlî", trc. H. İlteber, *İÜHF. İstanbul* 1941, VII/2-3, 573-576.
- 22 Reisülküttâblığın tarihi gelişimi ve Bâbîalî'de aldığı şekli hakkında bkz. Recep Ahıskalı, a.g. tezler.
- 23 Çavuşbaşılık memuriyeti ve teşkilatı hakkında geniş bilgi için bkz. (Murat Uluskan, *Divân-ı Hümayûn Çavuşbaşılığı (XVI-XVII. Yüzyıllar)*, Marmara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998).
- 24 Zikredilen Babîalî memuriyetleri hakkında ayrıca bkz. (Mehmed İpşirli, "a.g. mad.", s. 378-386; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 242-248; Halil İnalcık, "Reisülküttâb", *IA, IX*, s. 671-683; Carter V. Findley, "Origins of the Ottoman Foreign Ministry", *İJMES*, January 1970, I/1, 335-356; Hammer, "a.g.m.", s. 564-586; P. G. İnciciyan, *XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Devleti*, "İmparatorluğun Devlet Ricali", trc. Bogosyan, *Hayat Tarîh*, İstanbul 1963, I, sayı 3, 67-68. Ahmed Resmî Efendi, *Halîfatü'r-rü-esâ*, İstanbul 1269). Ayrıca bu müesseselerin nezâretlerin kurulmasıyla uğradıkları değişiklikler hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul 1993, s. 70-90, 166-173; Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbîalî (1789-1922)*, çvr. Latif Boyacı-İzzer Akyol, İstanbul 1994).
- 25 Recep Ahıskalı *Reisülküttâblık XVIII. yy. ...*, s. 5.
- 26 Bkz. BOA., KK., Mektubi Kalemî Defterleri; A. MKT. Defterleri.

- 27 Recep Ahıskalı, *Reisülkütüblük XVIII. yy ...*, s. 6.
- 28 Findley, *a.g.e.*, s. 68.
- 29 ... *taşradan ve devlet dâire ve mahkemelerinden gelen evrak ve yazıları dahi alıp bir hülasasını kabya beye verir ve vezîre de malûmât vererek icâbında okınmak üzere bu evrakı yanında bulundurur.* (P. G. İnciciyan, "a.g.m." s. 65).
- 30 Sadaret Kethüdası Galib Efendi tarafından orduda sadrazama hitaben yazılan arzıların defteri için bkz. (A. MKT, nr. 1045, s. 68-99). ... *Edirne'de kethüdâ-yı hazret-i serdâr-ı ekremî bulunan devletli Galib Efendi tarafından Rikâb-ı hümayûn kâ'imakâmı Rüçdî Paşa hazretlerine yazılan kavâ'im in defteridir.* (Aynı defter, s. 99 vd.).
- 31 Meselâ; *Ağa efendimiz tarafından Edirne bostancıbaşısına.* (KK., nr. 9, s. 185). *Ağa efendimizden Ordu-yı hümayûn kethüdâsı ağa efendimize.* (KK., nr. 22, s. 32). *Sadr-ı a'zâm Yusuf Paşa efendimiz Ruscuk'dan İbrâil tarafına azîmetlerinden sonra kethüdâ bey efendimiz câhibinden tabîr olunan takvîr.* (KK., nr. 7534, s. 47). Ayrıca diğer örnekler için bkz. (KK., nr. 5, s. 94. Aynı tasnif, nr. 3, s. 13).
- 32 Onsekizinci yüzyıl sonlarına ait bir belgede kalemin gördüğü işler anlatılırken kethüdâ beye etraftan gelen ve kethüdâ beyden etrafa giden evrakın özetlerinin kaydedildiği belirtiliyor. (TSMA, E 3208-1).
- 33 BOA, Meclis-i Tanzimât Defteri, nr. 27, s. 19.
- 34 III. Ahmed zamanında kethüdâlığın diğer memuriyetlerin üzerinde bir mevkiye çıkartılmasından -bazı kaynaklara göre de tam bir resmiyet kazanmasından- sonra kethüdâ beyin maiyyetine bir kâtibin tayin edildiğinden bahsedilmektedir (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, s. 800).
- 35 İnciciyan, "a.g.m.", s. 65; Hammer, "a.g.m.", s. 584; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 258.
- 36 Mesela sadrazamın 1810 senesi Kıbrıs muhassıllığından alacağı caizeyi kethüdâ kâtibi olan Ahmed Efendi tahsil etmiş ve edâ tezkeresini vermişti. (KK., nr. 22, s. 73).
- 37 Hammer, "a.g.m.", s. 584. İnciciyan ise defterdarlığın on beşinci kalemi olan Piskopos Mukataası Kalemi'nin şefi olduğunu kaydetmektedir (İnciciyan "a.g.m.", s. 65). 1747 tarihinde kethüdâ kitabeci Piskopos mukataacılığı ile beraber Sefâyî Mustafa Efendi'ye yeniden tevcih edilmişti. (Sami, Subhî, Şakir, *Tarih*, İstanbul 1199, II, 140b). Yine Piskopos mukataacılığı, 1753 senesinde kethüdâ kâtibi Abdullah Efendi ve defterdar Abdullah Nailî Efendi'nin nezâreti altındaydı. (D. BŞM. Piskopos, nr. 2540). Piskopos mukataacılığı bir tarihe kadar maliye kalemi dahilinde kaldığından belki de iki müellif bu sebebdan ayrı tesbit yapmış görünüyorlar.
- 38 İstanbul Ahkâm Def., nr. 18, s. 190-191.
- 39 A. MKT., Dos. 173/37.
- 40 Ordu sefere giderken zarûrî masrafları karşılamak üzere birlikte getirilen para sandıklar içerisinde ve develerin sırtlarında naklolunurdu. (Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Liğati*, İstanbul 1986, s. 147).
- 41 MD., nr. 242, s. 384, hkm. 1195.
- 42 BEO., nr. 368, s. 161-162.
- 43 TSMA., E 3208-1; C. DAH., nr. 16024.
- 44 Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 337.
- 45 Bir atıyeye defterinde tevzi defteriyle ilgilenen kâtib ismi verilmeden sadece memuriyetiyle zikredilmektedir: *Kâtib efendi odasında Memâlik-i mabrûse tevzi defterleri rii' yerine me'mûr efendi*. (D.BŞM., nr. 9761, s. 2, 24, 36).
- 46 ... *ve ücret usûlüne ibtidâ olunduğu günden beru kâtib efendi hülefâsından üç nefer bendeleri mühimmeye me'mûr olan hademe ve sâ'ir ulaklara it'âsı lâzım gelen menzil emirlerinin ibtidâ ...* (MD., nr. 242, s. 387).
- 47 MD., 242, s. 387.
- 48 Halil İnalçık, "a.g. mad. ", *İA*, IX, s. 675. Âmedci tabirinin geniş tarihçesi ve kalem haline geldiği tarih hakkındaki tartışma ve karşılaştırmalar için bkz. Recep Ahıskalı, *Reisülkütüblük XVIII. yy ...*, s. 125.
- 49 Findley, *a.g.e.*, s. 68.
- 50 Tevcihât zamanlarında hazırlanan ve Bâbü'lî'deki kâtiblere verilen atıyeye mikdârlarını hâvî listelerde Divân-ı hümayûn kaleminin bir bölümü gibi görünmektedir. Nezâretlerin kuruluşuna yakın bir zamânâ kadar, meselâ 1835 tarihi tevcihât ayı listesine kadar Âmedî kâtiblerinin listedeki yeri ayrı bir kalem şeklindeydi. 1835 ve 1836 yılı listelerinde ise ıtpkı tahvil ve ruus kalemlerinde olduğu gibi divan kaleminin içerisinde bir bölüm şeklinde verilmiştir. Bu yılın defterinde Âmedî kalemi hülefâsı *Âmedî-i Divân-ı hümayûn efendiler* şeklinde geçmektedir. (D. BŞM., nr. 6741, s. 77).
- 51 İnalçık, "a.g. mad. ", s. 675.
- 52 Meclis-i Tanzimât Def., nr. 27, s. 30.
- 53 Recep Ahıskalı, *Reisülkütüblük XVIII. yy ...*, s. 126.
- 54 Bernard Lalor, "a.g.m." s. 83.
- 55 İnalçık, "a.g. mad. ", s. 675.
- 56 TSMA., E 3208-2.
- 57 Ali Akyıldız, *a.g.e.*, s. 53.
- 58 TSMA., E 3208-2.
- 59 HH., nr. 21268. Kâtib efendi kalemi'nde *jukâhîlik* vazifesi yapan bir kâtibin *mevkîf akçe* den başka muayyen bir geliri olmadığı zikredilmektedir. (C. DAH., nr. 17280.)
- 60 TSMA., nr. E 3208-2.
- 61 TSMA., nr. E 3208-2.
- 62 HH., nr. 23984.
- 63 Bernard A. Lalor, "a.g.m.", s. 72-92.
- 64 Mesela bkz. (Lütfi, *Tarih*, IV, 8-9).
- 65 MD., nr. 241, s. 17; MD., nr. 204, s. 58, hkm. 119.
- 66 1836 tevcihinde kethüdâ kâtibi odasında 11 adet hâcegân sınıfına dahil olmuş halife vardı. (D. BŞM., nr. 9761, s. 94.) Mektubi odasında daha fazla hâcegân bulunuyordu. Mühimme odasının öneminin artmasından sonra hâcegânın yoğunlaştığı yer burası oldu (Aynı defter, s. 78).
- 67 Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-vuku'ât* III, İstanbul 1327., s. 89-90. Hâcegân sınıfından olup da mansıbsız kalanlara verilen diğer görevler ise hazineye ait vergi ve malların tahsilî, muhalledât tahsilî, önemli devlet işlerinin takibi ve tahkîki, asker sevkî ve bazı vüzerâyı memur olduğu vilâyete veya sürgün olduğu yere götürmek gibi geçici işlerdi.
- 68 Meclis-i Tanzimat, nr. 27, s. 18-19.
- 69 Ayrıca kaleme alınacak şâkirdler sıkı bir soruşturmadan geçtikten sonra istihdâm edileceklerdi. Taşra vilâyetlerindeki ayânlarla yakınlık kesbetmiş veya merkezde bulunan kapı kethüdâlarının hizmetinde bulunmuş kâtiblerden kalemlere şâkird alınması kesinlikle yasaklanmıştı. Bundaki birinci hedef, kalemlerde gizliliğin sağlanmasıydı. (C. DAH., 9874).
- 70 Meclis-i Tanzimat, nr. 27, s. 18-19.
- 71 Meclis-i Tanzimat, nr. 27, s. 30-31.
- 72 Meclis-i Tanzimat, nr. 27, s. 23.
- 73 Meclis-i Tanzimat, nr. 27, s. 23; HH., 32783; HH., nr. 13642.
- 74 Lalor, "a.g.m. ", s. 83. Onsekizinci asır ortalarından sonlarına doğru gelirken Mektubi Kalemi'nin kâtib sayısı on beş civarındaydı ki bu da yüksek bir rakam sayılmaz (Meclis-i Tanzimat, nr. 27, s. 19).
- 75 MD., nr. 230, s. 3, hkm. 5.
- 76 D. BŞM., nr. 9761, s. 106-107.
- 77 Meclis-i Tanzimat, nr. 27, s. 23.
- 78 HH., nr., 24033.
- 79 MAD., nr. 1500, s. 16-20.

"BAĞIMSIZLIK" İLKEİ BAĞLAMINDA TAŞRA YÖNETİMİNDEN OSMANLIYA BAKMAK: İZMİR ÖRNEĞİ

YRD. DOÇ. DR. ENGİN BERBER
EGE ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

*M*ehmet Ali Kılıçbay, bazı makalelerini derleyen kitaplarından birine yazdığı önsözde "İnsanlarımızın büyük çoğunluğu bir şeyin adına sahip olmanın aslına da sahip olmak için yeterli olduğunu düşünmekte, içerikleri ıskalamaktadırlar. Oysa her içerik tarih demektir ve içerikler ıskalandığında tarih de kaçınılmaz olarak ıskalanmış olmaktadır." diyor.¹ Son derece isabetli bulduğum bu tespitten yola çıkarak, berraklaştırmak istediğim kavramların başında: "taşra yönetimi" gelmektedir.

Öncelikle, söz konusu kavramın niteleyeni olan sıfat (taşra)ın, başka bir kültürden ithal edilmeyip Türkçe olduğunu belirtmeliyim. Kamus-ı Türkî² taşrayı, "bir şeyin dış tarafı, haric, payitaht (İstanbul)tan gayri vilayet, mülbakat", Türk Dil Kurumu'nun sözlüğü ise: "bir ülkenin başşebri veya en önemli şehirleri dışındaki yerlerin hepsi, dışarlık"³ şeklinde betimlemektedir. İçerdiği gerçeklik, yüzyılın başından bugüne, hiçbir erozyana uğramayan "taşra" sözcüğünde somutlaşan coğrafya-yı osmanî, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına beş kala, dahiliye nezaretine bağlı "vilayet"; harbiye nezaretine bağlı "kolordu" ve "jandarma alayı" ile, tüzel kişiliğe sahip olmakla birlikte, gerçekte vilayetin mutlak denetiminde bulunan "belediye" tarafından yönetilmekteydi. Bu makale, amir (vali, kaymakam, şube müdürü), kurul (meclis-i idare-yi vilayet, meclis-i umumi), komisyon (sağlık, maarif) ve idari şubeler (nafia, ziraat, posta ve telgraf vd.)iyle, çalışanlarının çoğu atanmış (memur)lardan oluşan vilayet üzerinden Osmanlı'ya bakmayı amaçlamaktadır. Başkent İstanbul dışında, Asya ve Avrupa'ya dağılmış yirmi üç vilayet ve yirmi bir müstakil livadan oluşan Osmanlı Devleti'nin

mülki idaresi,⁴ başka bir söyleyişle "total taşra"sına bakmak, "kuşbakışı" dahi olsa mümkün olamayacağından, alan İzmir, süreç Mondros Mütarekenamesi'nin imzalanışından Yunan İşgaline uzanan altı buçuk ayla sınırlandırılmıştır.

Yönetimde modernleşmek amacıyla, Tanzimat Dönemi'nde yapılmaya başlanan düzenlemeler sonucu, yukarıdan aşağıya; vilayet, liva (sancak), kaza, nahiye ve karye (köy)den oluşan beş katlı bir mülki taksimat esası benimsenmişti. 30 Ekim 1918 tarihinde İzmir, kaynakların "İstanbul'dan sonra en meşhur ve mühim..."⁵, "vilayet-i Osmaniye'nin en mamur ve en zengin ve en kalabalık kısmı"⁶ diye tanımladıkları Aydın Vilayeti'nin "merkez sancağı" ve "yönetim merkezi"ydi.⁷ On üç kaza ve yirmi beş nahiyeyle İzmir Sancağı, ortasında Yalı Camii ve Saat Kulesinin bulunduğu, güneybatı kanadı kışla-yı hümayun (sarı kışla)un dış bahçe duvarı ile sınırlanmış meydanın (hükümet önü/bahçesi) doğu kısmında, denizi tam karşıdan görecektir şekilde, neoklasik üslupta inşa edilmiş iki katlı bir konakla, yerini tam olarak tespit edemediğimiz üç binadan yönetilmekteydi.⁸ Bergama'da sekiz, Ödemiş ve Çeşme'de üçer, Foça ve Karaburun'da ikişer ve diğer kazalar (Menemen, Urla, Seferihisar, Kuşadası, Nif, Tire, Bayındır, merkez kaza)daki birer binayla birlikte, sancak genelinde "hükümet konağı velveya binası" olarak toplam yirmi dokuz mekana yayılan yönetimi,⁹ mercek altına yatırmadan önce, iki kavramın daha içini doldurmak yerinde olacaktır.

Bunlardan ilki, devlet için yokluğu düşünülemeyecek siyasi değerlerden biri olan "bağımsızlık"tır ki, devletin içeride ve dışarıda başka güçlere bağımlı olmaktan

uzak bulunması demektir. İkincisi, devletin dayandığı temel öğelerden biri olan “egemenlik” (diğerleri: “ülke” ve “toplum”) olup bağımsızlıkla yakın ilişkisi, Ahmet Müncü’nün yaptığı şu tanımdan açıkça görülmektedir: “devlet sınırları dışındaki başka hiçbir güçten emir almayan ve devlet içindeki bütün diğer güçlere emir verebilen bu üstün buyurma kudretine egemenlik” (hakimiyet) denilmektedir.¹⁰

Devlet (vilayet) e Emir Veren Güçler ve Etkinliklerine İlişkin Bir Ajanda

“Hürriyet ve İtilaf Partisi/yandaşları”, “Rum Cemaatinin ileri gelenleri” ve “Birinci Dünya Savaşı’nın galibi olan devletler.” Tek başlarına veya işbirliği (“güçbirliği” demek daha doğru olabilir) yaparak, devlete boyun eğdiren belli başlı iç ve dış güç odakları. İncelediğimiz süreç ve alanda bunların, devletin meşruiyetini zedeleyen müdahaleleri daha çok, merkezden vilayete ya da vilayetin bizzat yapmış olduğu memur tayin ve azillerinde yoğunlaşmıştı.

Savaş yıllarında İzmir Sancağı’nda görev yapan rütbeli memurlar, diğer vilayetlerdeki meslektaşları gibi, İttihat ve Terakki Partisi’ne yakın şahsiyetlerdi. 14 Ekim 1918’de kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, on gün sonra “muhaliif-i kanun” davranışlarından ötürü, Hüda-vendigar (Bursa) Valisi İsmail Hakkı, Kastamonu Valisi Atıf ve Musul Valisi Memduh Beylerle birlikte, 1913 Eylül’ünden beri Aydın Valiliği koltuğunda oturan Rahmi Bey’i de görevinden uzaklaştırmıştı.¹¹ Rahmi Bey’in 25 Ekim’de Köylü gazetesinde yayımlanan “Dahiliye nezaretinden aldığım bir emir üzerine vilayet makamını terk ettim. Beş yıllık memuriyet hayatım sırasında, bu güzel memleket elimden gelen hizmeti yapmaya çalıştım. Meydana gelen her başarı, bütün memur arkadaşlarımın içten yardımlarına, halkın güven ve yakınlığına, basının desteğine çok şeyler borçludur. Hayatımın en unutulmaz hatıralarını İzmir şehriyle ilgili olanlar teşkil edecektir. Vefakar İzmir halkının da kalplerinin bir köşesinde bana ait bir hatıra saklayacaklarını ümit ediyorum. Bu ümitle İzmir ilinin geneline, yaşlılarına, kız ve erkek okul öğrencilerine, kısaca hepsine sonsuz sevgilerimi bildirerek ayrılıyorum. Elveda.”¹² şeklindeki veda mesajından, görevine iade edileceği umudu taşımadığı açıkça anlaşılmaktadır. Dahiliye nezaretinin ertesi gün “İttihat ve Terakki siyasetinin aşırı ya da biçimsiz yönlerine alet olmuş memurların azledileceğini” Takvim-i Vekayi’de açıklaması,¹³

siyasetle sarmaş dolaş olan vilayetteki kadronun tasfiye edileceğini gösteriyordu.

Rahmi Bey’in veda mesajı basında yayımlandığı gün, O’nunla arası açık olan Kolordu Komutanı Nureddin Paşa, Aydın Valiliğine vekalet etmeye başlamış¹⁴ ve yaptığı ilk iş “göreviyle bağdaşmayan hareketlerde bulunduğu” gerekçesiyle Rahmi Bey’i harbiye nezaretine şikayet etmek olmuştu.¹⁵ Yönetim piramidinin zirvesine çıkarılanın selevinin “defterini dürdürtmeye” çalıştığı¹⁶ sırada, belki de bu şikayetten haberdar olup cüret olan biri ya da birileri, vilayete ihbarnameler gönderiyorlardı. Büyük bir olasılıkla İtilafçıların İttihatçı (olduğunu düşündükleri) memurları ispiyonlamak veya gammazlamayı amaçlayan bilgi (!) sağanağı, vilayeti bezdirmiş olmalı ki, Anadolu gazetesinin 6 Kasım tarihli nüshasında “vilayete imzasız veya Muhibir Sadık imzalı birtakım ihbarnameler gönderilmektedir. Söylediğinin sıhhatine kail olanlar imzalarını va’z (koyma) etmekten çekinmeyecekleri cihetle imzasız veya Muhibir Sadık imzasıyla gönderilecek ihbarnamelere atf-ı ehemmiyet edilmeyeceği ilan olunur” şeklinde bir duyuru göze çarpıyordu.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, umur-ı hukukiye müdürü¹⁷ Şarlı Karabiber Bey, mütarekenin imza edilmesinden sonra görevinden istifa eden ilk rütbeli memurdu. Nureddin Paşa, nezaret yeni birini tayin edinceye kadar, aynı müdürlüğün başkâtibi Galip Bey’in, boşalan makama vekalet etmesini uygun görmüştü.¹⁸

Kasım ayı başında, Suriye Valisi Tahsin Bey’in asaleten Aydın Vilayeti valiliğine atandığı duyulmuştu.¹⁹ İttihat ve Terakki’nin gözde valilerinden biri olan Tahsin (Uzer) Bey’in, bu göreve getirilmesinde; Hükümette yer alan İttihatçı nazırların etkisi olduğu kadar, yöneticilik yeteneğinin yüksek oluşunun da rol oynadığı anlaşılmaktadır. Nitekim İstanbul’da yayımlanmakta olan Atı gazetesinin muhabiri, Dahiliye Nezareti Müsteşarı Hamit Bey’e, Tahsin Bey’in İttihatçı olduğu halde, Aydın’a nasıl vali olarak atandığını sorduğunda “Nezaretin atadığı vali veya diğer memurlarda bağlı oldukları parti değil, yöneticilik yeteneği aradığını, Tahsin Bey’in Suriye’de, Van ve Erzurum’da daima ahali tarafından aranıldığını, kendini her yerde sevdirmiş olan bu valinin, gerçekten yöneticilik meziyeti ve kabiliyeti taşıdığını gösterdiğini”²⁰ söylemişti. Tahsin Bey, kendisini vali tayin eden hükümetin istifa ettiği 8

Kasım günü gecesi İzmir'e gelerek,²¹ Kordon'da bulunan Splendit Oteline yerleşmiş, ertesi gün görevine başlayarak, vilayet memurları ve eşrafın tebriklerini kabul etmişti.²² Yeni vali hükümet değişikliği nedeniyle, uzun süre makamında oturamayacağını farkındaydı. Kendisinden birkaç gün sonra İzmir'e ulaşan valilik fermanının usulen ne gün okunacağı sorulduğunda, *"bugün yarın vilayetten azlini beklediği cihetle fermanın okunmasına hacet olmadığı"* söylemişti.²³

Tevfik Paşa'nın 11 Kasım'da kurduğu hükümet bir Hürriyet ve İtilaf Hükümeti olmamakla beraber, *"İttihatçıları koruduğu"* yolunda ağır eleştiriler yönelten çevreleri susturabilmek için İttihatçılıklarıyla tanınmış olan memurları görevinden uzaklaştırmaya başlamıştı.²⁴ Tahsin Bey, azlini bildiren telgrafın vilayete ulaşması (22 Kasım)ndan²⁵ bir hafta sonra, İzmir'den ayrılmıştı.²⁶ İtilafçı-İttihatçı çekişmesine kurban edilen, bu yetenekli valinin görevde bulunduğu dönemde, Balıkesir merkez memuru Cemil Bey'in önce *"vekaleten"* daha sonra *"asaleten"* polis,²⁷ Dimitraki Efendi (Dimitrios Vuduris) ise, umur-ı hukukiye müdürlüğüne atanmıştı ki²⁸ bu durum Galip Bey'i başkatiplik görevinden dahi istifa ettirmeye yetmişti.²⁹ Rum ve Ermenileri önceden olduğu gibi, her türlü devlet memuriyetine (nazırlık dahil) atamayı kararlaştıran hükümetin İzmir'e "armağanı" (!) olan Dimitraki Efendi'nin vilayette gördüğü itibarı mektupçu³⁰ Mustafa Kamil (Dursun) Bey şöyle anlatmaktadır: *"Bir gün, şirket vapurlarının işi çıkmaza girdiğinden bunun hal ve tesviyesi için liman reisi ve belediye meclisi idare azalarından mürekkep olmak üzere bir komisyon teşkil etmiş ve vali vilayet makamına kimsenin alınmaması için perde çavuşuna emir vermişti. Komisyonun bütün faaliyeti hukuk işleri müdürü Dimitraki'nin elinde bulunuyor ve o da aza sıfatıyla komisyona iştirak ediyordu. Komisyon toplanmış ve Dimitraki'nin gelmesine intizar etmekte bulunmuştu. Dimitraki içeri girince Vali Ethem Bey derhal odada bulunan çavuşa çıkışarak; sana kimseyi içeri alma diye tenbih ettiğim halde neden odaya insan bırakıyorsun! demişti. Sonradan içeri giren kimsenin her vakit temas ettiği Dimitraki olduğu kendisine ifade edilince sükut etmeye mecbur kalmıştı."*³¹

Tahsin Bey'in azlinden sadece birkaç gün sonra, yerine atandığı duyulan *"Hürriyet ve İtilaf ileri gelenlerinden"*³² eski Beyrut Valisi Ethem Bey,³³ 2 Aralık'ta İzmir'e gelmişti.³⁴ Basmahane İstasyonunda vilayet erkanından birkaç zat tarafından karşılanarak hükümet konağına ge-

tirilen vali, hemen görevine başlamıştı. İzmir'e yalnız geldiğinden, hükümet konağında hazırlattığı bir odada yatıp kalkan ve yemeklerini de orada yiyen Ethem Bey, uzunca bir süredir vazife ve memuriyet haricinde kaldığından, vilayet işlerinin yönetiminde geldiği günden itibaren bocalamıştı. Tek düşüncesi: İttihat ve Terakki'ye mensup memurları işlerinden çıkarıp/çıkartıp, yerlerine, Hürriyet ve İtilaf Partisi yandaşlarını oturtmak olan Ethem Bey'in, bu yolda İstanbul'a yaptığı başvurular, Damat Ferit Paşa tarafından desteklenmişti. Ethem Bey'in *"İttihatçı olduğu gerekçesiyle"* görevine son verdiği ilk rütbeli memur: 1 Eylül 1913'ten beri vilayet mektupçuluğu görevini yürütmekte olan Mustafa Kamil Bey'di. 28 Aralık'ta azledildiği anlaşılan Mustafa Kamil Bey'in *"O'nun (Ethem Bey) ne mektupçuya ne de mektupçuya tabi daire ve kademelere asla itimadı yoktu"* [vardı] demesi,³⁵ 11 Aralık'ta mektubi kalemi mümeyyizliğine *"vekaleten"* tayin edilmiş olan Faik Bey'in selefinin de, aynı gerekçeyle Ethem Bey'in gadrine uğradığını akla getirmektedir. Vilayet maarif müdürü Salih Zeki Bey'in nezaretçe (maarif) Ocak ayı (1919) başında İstanbul'a çağırılarak, yerine Abdülatif Nevzat Bey'in atanmasında da, Ethem Bey'in parmağı olduğu düşüncesindeyiz. Cebel-i Lübnan maarif müdürü iken İzmir'e kaydırılan Abdülatif Nevzat Bey,³⁶ büyük bir olasılıkla Beyrut Valiliği yaptığı yıllardan Ethem Bey'le tanışmaktaydı. Abdülatif Nevzat Bey'in vilayet maarif müdürlüğüne tayin edildiğinin duyulmasından birkaç gün sonra, yasal görev süresi dolan maarif başmüfettişi İzzet Bey'in yerine, nezaretin 1500 kuruş maaşla İttihat ve Terakki'ye muhalif olduğu bilinen Bezmi Nusret (Kaygusuz) Bey'i getirmesi,³⁷ bir rastlantı olmasa gerektir. Tahsin Bey'in polis müdürü yaptığı Cemil Bey'in istifasının kabul edilmeyişini,³⁸ İngilizlerin tutumuyla açıklamak yerinde olacaktır. İzmir'deki İngiliz subayı Dikson'ın *"kötüleri iyi polislerden ayıklamak ve şehirde barışı ve huzuru sağlamak konusunda azami gayret içinde..."* dediği Cemil Bey'i, aynı subayın *"Klasik bir Türk memuru, müttefiklere karşı iyi niyetli..."* şeklinde tanımladığı Ethem Bey'in³⁹ görevden alması beklene mezdi.

Ethem Bey'in, İttihatçı gazetelerin (İzmir) hırpalaması,⁴⁰ ya da birçok memuru değiştirmesi nedeniyle vilayette iş göremeyeceğini anlamış olmasından⁴¹ çok, Hürriyet ve İtilaf yanlısı bir İzmir gazetesinde de belirttiği üzere siyasi olduğunu düşündüğümüz istifasından⁴²

birkaç gün sonra kurulan II. Tevfik Paşa Hükümeti⁴³ (13 Ocak), 20 Ocak'ta Nureddin Paşa'yı "asaleten" Aydın Vilayeti Valiliğine atamıştı. Bayar'ın, Tahsin Bey zamanında ilmühaberini alarak resmiyet kazanan Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti (M.H.O.C.)'nin bazı üyelerinin, İstanbul'daki çalışmaları sonucu yapıldığını söylediği atama⁴⁴ 23 Ocak'ta kamuoyuna duyurulmuştu.⁴⁵ 26 Ocak günü İzmir'e gelerek⁴⁶ 1500 kuruş maaşla valilik görevine başlayan Nureddin Paşa'nın⁴⁷ azli, sözkonusu güç odaklarını değişik nedenlerle biraraya getiren icraatlarının açıklanmasıyla anlamlı olabilmektedir.

Teceddüt Partisi'yle olan bağlantısı kamuoyunca bilinen M.H.O.C.,⁴⁸ Nureddin Paşa'nın vekaleten görevde bulunduğu süre içinde, Rahmi Bey'e karşı takındığı tavır düşününerek, kaygılanmış olmalıdır. O'nun bir yakınına "Bu Müdafaa-i Hukukçular neden beni arayıp sormuyorlar?" şeklinde serzenişte bulunmasını fırsat bilen Moralizade Halit Bey'in, kendisini telefonla arayıp "Paşam, sizi arayıp sormadığımızdan yakınmışsınız. Siz hacıların hocaların kurduğu Cemiyet-i İlmiye⁴⁹ ile meşgulsünüz. Din iman işi başka siyaset işi başka, bırakın onları öbür dünya meseleleriyle uğraşadursunlar. Yardım elinizi bize uzatın" demesi üzerine valilik makamına çağırılmıştı.⁵⁰ Venizelos'un, Paris Barış Konferansı'nda, İzmir'in de içinde bulunduğu 50.000 km'nin üzerinde bir toprak parçasını müttefiklerinden talep ettiği bir sırada, muhtemelen 3 veya 4 Şubat'ta yapıldığını sandığımız görüşmeden sonra, "geniş bir nefes" alan dernekle,⁵¹ Paşa arasında valilik görevi bitinceye kadar devam edecek yararlı bir işbirliğinin temelleri atılmıştı. Mütarekenin imzalanmasından sonra, yeniden işbaşına gelen İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba Demiryolu hatlarının imtiyaz sahiplerince,⁵² işten çıkartılan Türk işçi ve memurların "durumlarını iyileştirmek ve geleceklerini güvence altına almayı" amaçlayan,⁵³ İzmir Demiryolları İslam Memurini Teavün Cemiyeti gibi, mesleki dayanışma örgütlerinin kurulmasına izin veren Nureddin Paşa, Türk Ocağı İzmir Şubesi'nin⁵⁴ yetkili organlarına kendi üyelerini sızdırmak suretiyle, Yunanistan'ın bölgeye yönelik emelleri konusunda bu ve benzeri meslek örgütlerini bilgilendirerek siyasallaştırmasını,⁵⁵ dolayısıyla anti-Yunan safları sıklaştırmasını- görmezlikten gelerek teşvik etmekteydi. Kendisiyle doğrudan temas etmiş olsun-olmasın, 17 Mart'ta Türklerin hukuku-

nu dünya kamuoyuna duyurmak amacıyla, İzmir Milli Kütüphane Sineması salonunda toplanan "bölgesel" halk kongresi, valiyle şehirdeki Türk sivil toplum örgütleri arasındaki yakınlaşmanın olgunlaşan meyvesiydi. Kongre süreci, M.H.O.C.'nin ricasını yerinde bulan Nureddin Paşa'nın, Aydın Vilayeti'yle, Karesi (Balıkesir) ve Menteşe Sancakları ve kazalarının belediye başkanları ve müftüleri ile, her sancaktan dört, kazadan ise iki delegenin katılmasını istediği, altında imzası bulunan davet telgrafı göndermesiyle başlamıştı.⁵⁶

Sabık Vali Ethem Bey, istifa etmezden birkaç gün önce yaptığı bir toplantı ile (3 Ocak), yönetim kurulunu oluşturan Hürriyet ve İtilaf Partisi İzmir Şubesi'nin,⁵⁷ Nureddin Paşa'nın aldığı tutumdan hoşnut kalması mümkün değildi. İttihatçı olmadığı biliniyordu⁵⁸ ama, İtilafçı bir kimlik edinmeyi düşünmediğini hissettiren emareler de yok değildi. Nitekim, 3 Şubat'ta tamamlanan İzmir Belediye Meclisi yenileme seçimlerinde (üye tam sayısının yarısı, 6 kişi), en fazla oyu toplayan Hürriyet ve İtilaf adayı⁵⁹ Osmanzade Hacı Hasan Paşa'nın başkanlık makamına tayinini, mazbata tanzim etmeyerek 28 Şubat'a kadar geciktirmesi,⁶⁰ 27 Şubat'ta ilk toplantısını yapan vilayet meclisi-ı umumisinde "makamın lüzumsuzluğu" gerekçesiyle maarif Başmüfettişi Bezmi Nusret Bey'in⁶¹ görevden alınışı kuşkusuz partinin gözünden kaçmamıştı.

Nureddin Paşa'dan hoşnut olmayanlar İzmir'deki İtilafçılarla sınırlı değildi. Valiliğe vekalet ettiği iki hıfızlık zaman diliminde, asayiş muhafaza konusundaki kararlılığına tanık olan yerli Rumlar⁶² ve Yunanistan, bu kez asaleten aynı makama getirilmesi ve daha da önemlisi 9 Şubat'ta, Batı Anadolu Bölgesi'nde en yüksek askeri makam olan 17. Kolordu'yu da (Merkezi İzmir, Sarıkışla'da) kapsayan "İzmir Havalisi ve Komutanlığı" görevine ilave edilmesinden⁶³ son derece kaygılanmışlardı. 24 Aralık 1918'de Leon Torpidosu'yla şehre gelen ve işgal yılları boyunca İzmir Yunan Yüksek Komiserliği'nin başkan müdürlüğünü yapacak olan Mihail Rodas, "İzmir'in işgali için hazırlıklar aralıksız ve başarıyla devam ediyordu. Herkes, bencillik ve ihtirastan uzak büyük bir alçakgönüllülükle ve düzenli olarak çalışıyor, Paris'teki büyük diplomasi savaşımını idare eden, Yunanistan Hükümeti Başbakanı'nın, bayranlık uyandıran diplomatik çabasına yardımcı oluyordu.

Ancak bu hazırlık sürecinde bağımsızlığımıza giden yol üzerinde büyük bir engel vardı. Suskunluğu, her türlü düzenbazlığı içinde gizleyen yapıyla, yıkım ve felaketin habercisi şeytansı bir şahsiyet: Nureddin Paşa. Vali sıfatıyla İzmir'de kalmış olan Nureddin Paşa, Kutelamara'da bir İngiliz Ordusu'nu esir etmiş olması nedeniyle, Türk halkı üzerinde önemli nüfuz ve itibar sahibiydi. Nureddin Paşa Türkiye'nin dağılmakta oluşu karşısında umudunu kaybedip eli kolu bağlı oturmadı. İzmir'de Türk Yedeksubaylar Birliği, taşrada ise gizlice silahlı kollar kurmaya girişti" demektedir.⁶⁴

Mütarekenamenin, müttefiklerin "emniyetlerini tehdit edecek durum olduğunda, herhangi bir noktayı işgal hakkına sahip olacaklardır" yazılı yedinci maddesine işlerlik kazandırmak amacıyla tüm Sancakta taşkınlıklarını tırmandıran Rumlar,⁶⁵ Türklerin elinden alınmadığı takdirde İzmir'deki Hristiyanların soykırıma uğratılacağı beklentisini yaratarak, uluslararası kamuoyu vicdanında işgalin "meşru" gerekçesini oluşturuyorlardı.⁶⁶ Sancağın daha fazla güven ve huzura gereksinim duyduğu bu kritik günlerde, tüm yetkiler elinde toplanmış bir askeri vali konumuna "getirilen" Nureddin Paşa⁶⁷ harekete geçti. Valilik görevine başladıktan sonra vakit geçirmeksizin, bir süre önce Rumlar ve güvenlik kuvvetleri arasında çatışmaların patlak verdiği (17 Ocak) Urla'ya giderek inceleme yapan Nureddin Paşa'nın,⁶⁸ İzmir'e döndükten sonra ilk işi, Rumların şehirdeki İtalyan vatandaşlarını hedef alan saldırılarını fırsat bilerek, İtalyan makamlarına yaklaşmak olmuştur. Müttefiklerinin Paris Barış Konferansı'nda takındıkları anti-İtalyan tavır⁶⁹ nedeniyle, Türklerle işbirliğine hevesli olan İtalyan yetkililer kaçak olarak kıyıya insan ve eşya çıkardığından şüphe edilen bir Yunan vapurunun aranmasında asker vererek vilayeti desteklemişlerdi.⁷⁰ Hükümetin İtilaf Devletleri katında, İzmir'e gelecek ve İzmir'den çıkacak tüm yolcuların pasaport merkezinden geçmeleri, kimliklerini Osmanlı memurlarına tanıtmaları ve eşya kontrolü yaptırımlarının zorunlu kılınması yolunda vaktiyle yapmış olduğu girişimin kabulüyle, eş zamanlı olarak yapıldığı anlaşılan aramadan iki gün sonra, 21 Şubat'ta Nureddin Paşa, sadece İzmir'de olmak üzere sıkıyönetim ilan etmişti.⁷¹ Sıkıyönetimin hangi türden olursa olsun, silah satan tüm dükkan ve mağazaların kapatılmasına ilişkin ikinci maddesi, 22 Şubat'ta uygulamaya konulmuş,⁷² şehrin "özel-

likle Rum mahallelerinde yapılmakta olan olayların önünü almak için" de yakında gece ve gündüz görev yapacak süvari müfrezelerinin şehirde devriyeye çıkarılacağı öğrenilmişti.⁷³ Nureddin Paşa'nın, hükümetin sıkıyönetim bulunan yerlerde yayımlanan süreli ve süresiz yayınların sansürüyle ilgili hükümleri sıkılaştırdığı 5 Şubat 1919 tarih ve 3467 numaralı kararnamenin⁷⁴ gereklerini, 21 Şubat'tan başlayarak -sıkıyönetim ilan etmişti- yerine getirmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, sorumlu müdürlüğünü Andreas Stamatiadis ve Lukas Çimeris'in yaptığı bir akşam gazetesi olan Estia'nın 22 Şubat'ta kapatılması⁷⁵ ve ardından "İzmir Mevki Komutanı Kaymakam Arif" imzasıyla 6 Mart'ta, hükümetin yukarıda sözü edilen kararnamesine uygun olarak, sansür etmek üzere kışla içinde oluşturulan kurulun çalışmalarına başlayacağı, gazetelerin bundan böyle basılmadan önce, ikişer nüshalarını bu kurula göndermekle yükümlü oldukları, kurulun çıkardığı bir yazının yerine bir başkasını, kurula sunulmayan herhangi bir yazı veya telgrafa sütunlarında yer veremeyecekleri ve tersine hareket edenlerin divan-ı harbe sevkedileceklerini bildiren duyurusu,⁷⁶ özellikle İzmir'in Rumca gazeteleri üzerinde şok etkisi yapmış olmalıdır.

Aynı günlerde, yukarıda sözü edilen çalışmalarından hoşlanmayan Yunanlıların/Rumların, Nureddin Paşa'yı bölgeden uzaklaştırmak için bir süredir yürüttükleri kampanya, sonuç vermek üzereydi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Vali Rahmi Bey tarafından şehirden uzaklaştırılan, ancak 1 Ocak 1919'da İzmir'e dönen Ortodoks (Rum) Metropolit Hrisostomos, Paşa'yı "İzmir'in güvenliği için gizli örgüt kurmak, sıkıyönetim ilanı, Türklere silah dağıtmak, Rumları ağır savaş vergisi ödetmeye mecbur etmek" gibi nedenlerle İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcilerine şikâyet ederken,⁷⁷ İtilafçı olmaması nedeniyle, O'na cephe alan Hürriyet ve İtilaf Partisi İzmir Şubesini de, kullanma kurnazlığını göstermişti.

Yönetim kurulunda beş Rum üyeye yer vermiş olmasına rağmen, 1912 genel seçimlerinde yaptıklarının aksine, belediye seçimlerinde Teceddüt Partisi'ne karşı kendi listesini desteklememelerinden Rumların "enosıs" dışında hiçbir çözüme sıcak bakmadığını anlamış olması gereken Parti'nin İzmir Şubesi, Rum cemaatinin Nureddin Paşa aleyhine saray ve Bab-ı Ali'ye verilmek üzere

hazırlamış olduğu mazbatayı Padişah'a iletmekten çekinmemişti.⁷⁸ Bu sırada Aydın Rumları'nın katledilmesi için Aydın'daki jandarma subaylarına Nureddin Paşa tarafından gönderildiği iddia edilen iki belge ortaya çıkıvermişti. Aydın jandarmasında görevli Yugoslav asıllı Türk subayı Kulenoviç,⁷⁹ Aydın şehri eşrafından Dr. Apostolidis, Stelyo Manisalı, Kostas Hacıapostolos ve Emmanuil Anagnostopoulos'u çağırarak bu belgeleri gösterdikten sonra İzmir'e gitmiş ve Mavrudis'e vermişti.⁸⁰ Venizelos'a verilmek üzere bunları, Paris'teki Yunan Büyükelçiliğine gönderen Mavrudis, Kulenoviç'i İzmir'deki Dikson ve Fransız Amirali Dokter'in huzuruna da çıkarmıştı.⁸¹ Paris'te, Venizelos'un İtilaf Devletleri katında yaptığı girişimler, İzmir'de Rumların baskısı altında bulunan İtilaf temsilcilerinin, İstanbul'daki yüksek komiserleri kanalıyla yaptıklarıyla⁸² birleşince, Osmanlı Hükümeti zor durumda kalmıştı. Hürriyet ve İtilaf Partisi'nce 4 Mart'ta kurulan Damat Ferit Paşa Hükümeti, Paşa'nın İzmir'den uzaklaştırılması konusundaki İtilaf başvurusuna boyun eğerek,⁸³ memuriyetiyle ilgili fermanın hükümet konağında okunmasından bir gün sonra 8 Mart'ta, O'nu hem valilik hem de İzmir ve Havalisi Komutanlığı görevinden almıştı.⁸⁴

Düzmece belge ve kişiler yaratılarak⁸⁵ *yaptırılan* bu tasarruftan hemen önce vilayette önemli gelişmeler yaşandığı gözlenmektedir. Bunlardan ilki, hükümetin Dimitraki Efendi'den sonra, İzmir'e armağan ettiği (!) ikinci gayri müslim, Şubat ayı başlarında, vilayet ziraat müdürlüğüne atanan (Ticaret ve Ziraat Nezareti'nce) Ojen Yeni Dünya Efendi'nin istifa etmesidir.⁸⁶ Bir ay kadar süren görevinden Ojen Yeni Dünya Efendi, büyük bir olasılıkla Nureddin Paşa'yla birlikte çalışamayacağını düşündüğünden ayrılmış olmalıdır.⁸⁷ İkincisi vilayetçe tayin edilecek memurların ahvallerinin defterdar, kadı ve muhasebe-yi hususiye müdürünün oluşturduğu bir komisyon marifetiyle inceleneceğinin kamuoyuna duyurulmasıydı.⁸⁸

4 Mart'ta kurulan Damat Ferit Paşa Hükümeti, kendisinden önceki hükümetlerde Evkaf-ı Hümayun ve Dahiliye Nazır Vekilliği yapmış olan, "*kambur*" lakaplı, Ahmet İzzet Bey'i 11 Mart'ta Aydın Valiliğine tayin etmişti.⁸⁹ Cavit Bey'in "... *değersiz... intikam adamı*" sıfatlarıyla tanımladığı,⁹⁰ üstelik taşra yönetimi konusunda ac-

zi tescilli olan Ahmet İzzet Bey,⁹¹ 23 Mart'ta özel bir törenle karşılandığı İzmir'de göreve başlamıştı.⁹²

Aynı gün, Nureddin Paşa döneminde oldukça azalan azil uygulamalarının, sıradan ve olağan hale geleceğine işaret eden bir gelişme yaşandı. Polis müdürü Cemil Bey'in, 1919 Martı ortalarında Ayvalık Kaymakamlığına tayin edildiği yolundaki haberlerin doğruluğu,⁹³ 23 Mart günü Fikri Bey'in polis müdürü olarak göreve başlamasıyla kesinleşmişti.⁹⁴ Mevzuat gereği vilayet valisinin görüş ve düşüncelerini aldıktan sonra, bu memuriyete atama yapmak zorunda olan dahiliye nezaretinin,⁹⁵ henüz İstanbul'da bulunan Ahmet İzzet Bey'e danışmadığı düşünülemez. Cemil Bey'in İzmir'den kaldırılmasının, Ahmet İzzet Bey'ce kotarıldığı, hatta şehre Fikri Bey'le birlikte geldiği ortadadır. Bir süre sonra şiddetle ihtiyaç duyulduğu halde polis memurları Süleyman Sabri, Mehmet Nuri, Hüseyin Adil, Ali Haydar, Genç Ahmet ve İhsan Efendilerin "*uygunsuz durumları*" (İttihatçı oldukları kastediliyor) nedeniyle azledilmeleri⁹⁶ şaşırtıcı değildir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında İzmir Müftülüğü görevini yürütürken, Müdafaa-yı Milliye, Esnaf Teşkilatı, Türk Ocakları ve Asker Komisyonu gibi, İttihat ve Terakki'ye yakın örgütlerle kurduğu sıkı ilişkiler nedeniyle politize olan Cevherizade Hamdi Efendi, Şeyhülislam tarafından 16 Ocak'ta görevden alınmıştı.⁹⁷ Bu gelişme, İzmir'in İttihatçı ve İtilafçı gazeteleri için bir tartışma konusu demektir. Islahat (İtilafçı) 22 Ocak'ta yeni azledilen müftü için "*müftünün alim ve fazıl (erdemli) olmasına ve memlekette birçok hizmet ettiği iddiasına gelince, rica ederiz: bizim müftülük makamına saygımız vardır. Bunun için şu sırada ağızını açtırmassınlar...*" diyordu.

Meclis-i idare⁹⁸ ile belediye meclisi üyeleri ve İzmir'in alim ve hatiplerinin katılımıyla, müftülük aday adaylarını belirlemek için, meclis-i idare-yi vilayet salonunda, 25 Ocak günü gizli oy verilerek yapılan seçimde, müsevvid (taslak yapan) Ali Fehmi Efendi'ye yirmi, Kadı Musa Kazım Efendi'ye on sekiz, eski Müftü Rahmetullah Efendi'ye on altı oy çıkmıştı.⁹⁹ Şeyhülislamlığın en çok oy alan adayı değil, Aydın Vilayeti Merkez (İzmir) Müftülüğüne, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Vali Rahmi Bey'in şehir içindeki Müslüman mezarlıkları şehir dışına nakletmesine karşı çıktığı için hem görevinden, hem de İzmir'den uzaklaştırmış olduğu, üçüncü sıradaki

Rahmetullah Efendi'yi¹⁰⁰ yeniden tayin ettiği öğrenilmişti.¹⁰¹ Kısa bir süre önce, İzmir Belediye Başkanı olan İtilafçı Hacı Hasan Paşa'nın akrabasından Mahmut Ziya Bey'in maarif müdürlüğüne tayin edilmesinde¹⁰² de, Ahmet İzzet Bey'in rolü olduğu düşüncesindeyiz.

Nureddin Paşa döneminde, izole edilmesi nedeniyle pek varlık gösteremeyen Hürriyet ve İtilaf Partisi İzmir Şubesi, "koyu İtilafçı" Ahmet İzzet Bey'in¹⁰³ göreve başlamasıyla vilayet makamından aradığı desteği bulunca, İttihatçı avcılığı yapmak için ideal ortama kavuşmuştu. M.H.O.C.'ni sabote etme yanında valinin İzmir'de İttihatçılıkla tanınmış kimseleri kaydettiği ve Sinop Kalesine sürülmeleri için emir çıkartmak üzere İstanbul'a yolladığı defterin hazırlanmasına katkıda bulunduğunu bildiğimiz parti,¹⁰⁴ ülke çıkarları ile İttihat ve Terakki düşmanlığı arasındaki farkı kavrama becerisini gösterememiş, mütareke döneminde İzmir'deki Rum propagandasının maşası olma konumu, işgalden sonra "bazı" üyelerinin Yunan yönetimiyle işbirliği yapmasına kadar varmıştı.¹⁰⁵

Mütareke döneminde, ceza ve infaz sistemine yapılan müdahaleler de, devletin meşruiyetini ciddi bir şekilde yaralamıştı. Adliye nezaretinin, cinayetten ötürü tutuklu bulunanlardan, "sadece Ermeni ve Rumların" serbest bırakılmasına ilişkin, cezada eşitlik ilkesine aykırı kararını, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce İngiltere'nin İzmir Konsolosu olup mütarekeden sonra Albay rütbesiyle vilayete gelen Smith'in işleme koymasına razı olmak, büyük bir hataydı. 20 Mart'ta yanında Rum avukat Athinogenini olduğu halde, İzmir Merkez Hapishanesi'ne gelen Smith, 1250 Hristiyanı serbest bıraktırmıştı.¹⁰⁶ Cinayet suçundan mahkum oldukları halde, kendilerinin serbest bırakılmadıklarını gören Müslüman/Türk mahkumların "Padişahım çok yaşa" diye bağırarak Rum ve Ermeni mahkumları tutmaları üzerine, hapishanenin etrafı askerlerle çevrilmiş, yapılan silahlı müdahale sonucunda Müslüman/Türk bir mahkum hayatını kaybetmiş, bir diğeri de yaralanmıştı.¹⁰⁷ Ertesi gün, yine Athinogenini ile birlikte, otomobille Urla'ya giden Smith,¹⁰⁸ doğruca kaymakamlık binasına inmiş, Yunanca Meşrutiyet Gazetesi sahibi Kosti, Dr. Karanfilidis, Kalozumen Başhekim Nikolaki Karamanoğlu, Jandarma Subayı Nuri ve Noter Sabri Bey huzurunda bozuk Türkçesiyle, Kaymakam Tahir Bey'i "Sen necisin Kaymakam Bey? Gelirken oto-

mobilim çamur içinde kaldı. Yolların halini görmüyor musun?" diyerek azarladıktan sonra, "Baksanıza... belediye reisiliği açılmış. Burada Rum belediye reisi görmek isterim, bu çoğunluğun hakkıdır" diyerek sözlerini "Kazanızda ehemmiyet yoktur, Rumlar bağ, bahçelerine gidemiyorlar, öldürüyor sunuz! İhtiyarız ki teşkilat yapıyor, silahlıyormuşsunuz! Türkiye'yi müttefikleriyle birlikte yendik. Top ve tüfenglerini aldık. Neyinize güveniyorsunuz. Yaptıklarınız, hükümetinizin programına da aykırıdır. Sizi medeniyete davet ederim. Vahşete devam ederseniz mahvolacaksınız" sözleriyle bitirmişti.¹⁰⁹ 22 Şubat'ta bastırılan Urla'daki Rum ayaklanmasından¹¹⁰ sonra, İngiliz irtibat subayı Barker'in üstlerine, görevinden alınması gerekliliğini rapor ettiği Tahir Bey,¹¹¹ Albay Smith'in ziyaretinden iki hafta sonra azledilmiş, yerine Kamilpaşazade Osman Bey "vekaleten" tayin edilmişti.¹¹²

Urla hapishanesindeki Rum tutuklu ve mahkumları bıraktırdıktan sonra¹¹³ aynı gün geçtiği Çeşme'de Smith, kaza hapishanesinde tutuklu bulunan iki Rum'u, savaş sırasında İngiliz Ordusu'nda hizmet ettikleri gerekçesiyle serbest bıraktırmak istemişse de, sözkonusu kişilerin şekavet, hayvan hırsızlığı ve güvenlik kuvvetlerine silah çekmek suçundan alıkonulduğu yetkililer tarafından kendisine izah edilerek, bu düşünceden vazgeçmeye ikna edilmişti.¹¹⁴ Sancak dahilinde Rumlarca işlenen suçlar hakkında kovuşturma yapılmasına, İzmir'deki İtilaf Devletleri temsilcilerinin engel olma girişimleri ve suçluların adalara kaçırılmasına aracılık etmeleri gibi arka kalamalar¹¹⁵ nedeniyle, Harbiye nezaretinin dahiliye ve hariciye nezaretlerine gönderdiği, 23 Mart 1919 tarih ve 1592 sayılı bir yazıda "Cinayetleri yapanlar hakkında takibat yapılmasına İtilaf temsilcileri mani oldukça asayişin korunması"nın imkansız olduğunu bildirmesi, adalet terazisinin bozulan dengesini onarmaya yetmeyecekti.¹¹⁶

Yaklaşmakta olan işgalin ayak sesleri duyulurken, Osmanlı'nın İzmir'deki görüntüsünün temiz olduğunu söylemek mümkün değildir. Memuriyete devam etme, atanma, ya da görevden alınmanın, ancak yukarıda tanımladığımız iç ve dış güç odaklarının onayıyla gerçekleşebildiği bir devletin, bağımsız ve egemen olmadığı ortadadır. Konfiçiyus'un "Senin iktidarın saygı görmüyorsa, başka bir iktidar yoldadır" özdeyişi, sanki mütareke döneminde Osmanlı'ya yapılmış bir uyarı ve Türk Devrimi'nin habercisi gibidir.

- 1 Mehmet Ali Kılıçbay, *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, Ankara (Haziran 1992), s. VII.
- 2 Şemsertin Sami'nin 1317 (1899/1900) yılında yayımladığı Türkçe sözlük.
- 3 *Türkçe Sözlük*, c. 2 (K-Z), Ankara (1988), s. 1426.
- 4 Safvet, *Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmani*, İstanbul (1332), s. 99.
- 5 Ali Nazmi, *Yeni Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul (1332), s. 66.
- 6 Safvet, s. 148.
- 7 16. Yüzyıl'dan Mondros'a, İzmir'in Osmanlı idari örgütlenmesi içindeki yeri konusunda derli toplu bilgi için bkz.: Engin Berber, *Yeni Onbinlerin Gölgesinde Bir Sancak: İzmir* (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919), İstanbul (Mart 1999), ss. 5-7.
- 8 Berber, (Mart 1999), ss. 7-8.
- 9 *İzmir ve Çevresi Resmi, Özel Binalar İstatistiği 1918*, Yay. haz.: Erkan Serçe, İzmir (1998), s. 5.
- 10 Ahmet Mumcu vd. *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi II*, Ankara (1986), s. 34.
- 11 Ahmet Melimetefendioğlu, "Rahmi Bey'in İzmir Valiliği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/3 (1993), s. 368.
- 12 Nurdogan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, İstanbul (1981), ss. 30-31.
- 13 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul (1976), s. 33.
- 14 M. Kamil Dursun, *İzmir Hatıraları*, Yay. haz.: Ünal Şenel, İzmir (1994), s. 87'de, "Vilayetin mutasarrıflık vasıtasıyla (Aydın) Nureddin Paşa'ya yaptığı tebligat hükümleri icrasız kalıyordu. Bundan dolayı idaredeki gerginlik muhaberelelerde bile kendini hissettiriyordu. Nureddin Paşa merkez-i vilayette yapılan bazı işlerin kanuna uygun olmadığını şurada burada söylemekte, Vali Rahmi Bey de vilayet işlerinin kendi mesuliyeti altında olduğunu söyleyerek, bu gibi tenkidlere ehemmiyet vermemekte idi. Bu haller, iki zat arasında hissedilir hoşnutsuzluklar bırakmıştı" denilmektedir.
- 15 *DH-KMS*, Ds. 49/1, Bel. no: 6.
- 16 Rahmi Bey karşıtlığı, sonraki aylarda bir intikam kampanyasına dönüşmüş *Müsavat*, 19 Ocak 1919'dan, Rum tüccar Atanasula, tütünlerinin zorla toplanması sonucu zarara uğradığı, Hilmi Uran, *Hatıralar*, Ankara (1959), s. 122'den, Bayındır Kadısı Cevat (İtilafçı olmalı), Rum muhacereti olayından ötürü onu mahkemeye vermişti. İslahat, 7 Mart 1919'da ise, tanınmış eski eser koleksiyoncularından Karşıyaka'da oturan Rafael Efendi'nin üç yüz liraya satın aldığı antika bir halısını, Rahmi Bey'in otuz lira vererek gasbettiği, Rafael Efendi'nin dava için mahkemeye başvurmak üzere olduğu yazılıyordu.
- 17 Vilayet dahilinde ikamet etmekte olan yabancıların oturma izinlerini terkik ve vize, konsoloslukların vilayet makamıyla yaptıkları yazışmalar ve diplomatik erkanın valiliği ziyaretlerinde tercümanlık, ecnebi işleri hakkındaki düşüncelerini söz ve yazıyla valiyeye tebliğ (bir tür danışmanlık) ve ihtar etmekle mükellefti.
- 18 *Anadolu*, *Ahenk*, 4 Kasım 1918.
- 19 *Ahenk*, *İkdam*, 1 Kasım 1918.
- 20 Kamil Erdeha, *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul (1975), s. 245.
- 21 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 5, İstanbul (1967), s. 1539.
- 22 *Anadolu*, 10 Kasım 1918.
- 23 Dursun, s. 91.
- 24 Erderha, s. 376.
- 25 *Anadolu*, 22 Kasım 1918, Milli Ajans, Birinci tebliğ, no: 41, Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara (1979), s. 346'da "İzzet Paşa Kabinesi mevki-i iktidara geldiği sırada ben Aydın valiliğine atandım. İki ay (?) karışıklık ve zor koşullar içinde çalıştım. Artık herşey bitmişti. Tevfik Paşa Kabinesi tarafından İttihat ve Terakki'ci bulunduğum nedeniyle görevimden atıldım" demektedir.
- 26 *Anadolu*, 29-30 Kasım 1918.
- 27 *Anadolu*, 11 Kasım, *İkdam*, 17 Kasım 1918.
- 28 *Anadolu*, 15 Kasım 1918.
- 29 *Ahenk*, 14 Kasım 1918.
- 30 Vilayetin yazı işleri, kayıtların toplanıp muhafaza edilmesi, vilayet matbaasının idaresi, vilayet gazetelerine hükümet tarafından resmi ve gayri resmi vukubulacak bildirilerin müsveddelerinin yazılmasıyla mükellefti.
- 31 Dursun, s. 92, Akşin, s. 141'de, tehcir suçlularını yargılamak üzere, 16 Aralık'ta İstanbul'da kurulan divan-ı harp mahkemesine yedek üye olarak atandığının yazılmasından Dimitraki Efendi'nin, hükümet katında da itibarlı olduğu anlaşılmaktadır. Sevr Antlaşması'nın imzalanmasına kadar İzmir'deki görevine devam eden Dimitraki Efendi, Yunanlıların vilayeti devraldığı 11 Ağustos 1920 tarihinden sonra, "İzmir Yunan Yönetimi"nin, maarif, evkaf, eytam daireleriyle şer'iyeh mahkemelerinin bağlandığı "Müşlüman Hizmetleri Müdürlüğü"nü deruhte edecekti.
- 32 Erdeha, s. 337.
- 33 *İkdam*, 25 Kasım; *Anadolu*, 28 Kasım 1918.
- 34 *Anadolu*; *Hukuk-ı Beşer*, 2 Aralık 1918.
- 35 Dursun, s. 92, Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922, Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*, Ankara (1997), s. 43 ve 46'da yazıldığı üzere Mustafa Kamil Bey 3 Şubat (1919)'ta biten İzmir Belediye Meclisi yenileme seçimlerinde, İttihat ve Terakki'nin uzantısı olan Teceddüt Partisi listesinden belediye üyesi seçilmişti.
- 36 *Sulh ve Selamet*, 6 Ocak 1919.
- 37 *Müsavat*, 11 Ocak 1919.
- 38 *Anadolu*, 5 Aralık 1918.
- 39 F. O 286/706'da kayıtlı, Dikson'dan İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserine gönderilen 15 Ocak 1919 tarihli rapor.
- 40 Bayar, cilt 5, ss. 1539-40.
- 41 Dursun, s. 93.
- 42 *Müsavat*, 8 Ocak 1919.
- 43 Bu hükümet listesinde yer almamasına karşın Ethem Bey'in İkdam, 5 Şubat 1919'dan, önce Cami Bey'in istifası nedeniyle boşalmış olan dahiliye müsteşarlığına ardından Erdeha, s. 377'den, Posta, Telgraf ve Telefon Nazırı oluşu düşüncemizi desteklemektedir.
- 44 C. A. A., A. III-5, DS. 16, F. 1-1; Nail Morali, *Mütareke'de İzmir Olayları*, Ankara (1973), s. 9 ve 47'den, Vali Ethem Bey'in aleyhinde bir tavır takınmasından sonra cemiyet (M.H.O.C.) "Milli hareket girişimlerini yakından izleme görevi verdiği" Morahzade Nail Bey'i temsilci sıfatıyla İstanbul'a göndermişti. Tokatlıyan Otel'i'ne yerleşen Nail Bey, İstanbul'da yardım alabileceğine inandığı kurul, kuruluş ve bazı yabancı misyon şefleriyle temasa geçmişti.

- 45 *Miisavat*, 23 Ocak 1919.
- 46 *Miisavat*, 27 Ocak 1919.
- 47 Erdeha, s. 378.
- 48 Bu konuda bkz.: Berber, "Mütareke Döneminde İzmir Sancağı'nda Yunanistan Karşısı Çalışmalarda Bulunan Toplumsal Örgütler", *Deltio Kentro Mikrasiatikon Spudon*, Atina (Yayıma hazırlanıyor).
- 49 Nureddin Paşa'yla Cemiyet-i İlmiye ilişkisi için bkz.: Berber (1997), s. 159.
- 50 Taçalan, s. 154'te, Moralizade Halit'le yapılan bir konuşmadan.
- 51 Moralı, s. 9.
- 52 Birinci Dünya Savaşı başlayınca, ülkedeki tüm demiryolu hatlarına nafia nezaretince el konularak işletilmeye başlanmıştır.
- 53 *İkdam*, 20 Şubat 1919.
- 54 *Anadolu*, 30 Aralık 1918'den, tüm ülkede olduğu gibi İzmir'de de, "kanuni takibata uğratılma kaygısıyla" mütarekeyle birlikte çalışmalarına ara verdiği anlaşılan Türk Ocağı İzmir Şubesi, *Sulh ve Selamet* ve *Miisavat*, 24 Ocak 1919'da yazıldığı üzere aynı gün, yani Nureddin Paşa'nın valilik görevine başlamasından iki gün önce, Milli Kütüphane Sineması'nda yapılan bir toplantının ardından yeniden faaliyete geçmişti.
- 55 Mütareke döneminde İzmir'deki Türk sivil toplum örgütleri arasındaki organik bağlar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.: Berber, (Yayıma hazırlanıyor), ss. 1-30.
- 56 Taçalan, s. 154.
- 57 *Miisavat*, 4 Ocak 1919.
- 58 İttihatçı olduğunu söyleyen tek kaynak: Binbaşı Zekai (Kaur)'dır ki, ("Galip Hoca Ege'de, Galip Hoca'nın sağ kolu Binbaşı Zekai Kaur'un Anıları", Yay. haz.: Yaşar Aksoy, *Yeni Asır*, 1 Eylül 1986) bu bilgi doğru değildir.
- 59 Hacı Hasan Paşa, Teceddüt Partisi listesinden de adaydı. Erkan Serçe, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye* (1868-1945), İzmir (Ocak 1988), s. 155'te, yazıldığı üzere bunun nedeni: "*Celal Bayar'ın İttihat ve Terakki'ye karşı duyulan tepkiyi hafifletmek ve böylece oyların bölünmesini engellemek amacıyla... Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın listesinde bulunan güçlü adaylara*" yer vermesiydi.
- 60 Bu gecikme, İzmir'in İtilafçı gazetelerinin yakınmalarına neden olmuştu. Bkz.: *Miisavat*, 20, 22 Şubat 1919; "Hele Çok Şükür", *İslahat*, 29 Şubat 1919.
- 61 Kaygusuz, s. 149'da, bu olayı kendisine karşı mecliste çoğunluğu oluşturan İttihatçıların, bir komplosu olarak değerlendirmektedir.
- 62 Mütarekenin imzalanışından sonra, telgraf kablolarını tamir ve İzmir limanının açılmasını temin etmek üzere, Binbaşı Dikson komutasındaki İngiliz monitörünün şehrin limanına demirlediği gün, Rumlarca yapılan taşkınlıklar üzerine, ertesi gün Nureddin Paşa'nın imzasını taşıyan şu açıklama basında yer almıştı. "Siyasi ilişkilerin iade ve tesisi için İzmir'e gelmiş olan İngiliz Monitörü'nün gelişini vesile kabul eden Rum ahalisinin kanunlara aykırı olarak bayraklar çekme ve gösteri yaptıkları görülmüştür. Bayrak çekme özel resmi günlere ilişkin olduğundan, bundan böyle bu gibi kanuna aykırı harekete polisin müdahale edeceği ve mütecasirler hakkında kanuni takibat yapılacağı duyurulur. *Anadolu*, 7 Kasım 1918.
- 63 Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara (1970) s. 16; *Miisavat*; *Hukuk-u Beşer*, 14 Şubat 1919'da, 14 Şubat tarihi verilmektedir.
- 64 Mihail Rodas, *Yunanistan Küçük Asya'da*, 1918-1922, Atina (1958), ss. 48-49. Türk Yedeksubaylar Birliği (İhtiyat Zabıtları Teavün Cemiyeti)'ni Nureddin Paşa'nın kurmaya teşebbüs ettiği yolundaki bilgi doğru olmasa gerektir. Cemiyetin kuruluş çalışmalarının başladığı sırada Nureddin Paşa vali olmasa da, 17. Kolordu Komutanı sıfatıyla İzmir'de bulunuyordu. Cemiyet Paşa'nın tayin edildiği 25. Kolordu Komutanlığı görevini üstüne almak üzere İstanbul'a hareket ettiği 13 Aralık günü (*Sulh ve Selamet*, 13 Ocak 1919; *İslahat*, 14 Ocak 1919) kurulmuştu. (*Sulh ve Selamet*, 13 Ocak 1919; *Miisavat*, 14 Ocak 1919) Nurettin Paşa'nın, İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi'ye gönderdiği 30 Nisan 1913 tarihli mektubunda (Muzaffer Ordumuzun Kumandanı Muhterem Ferik Nureddin Paşa Hazretlerinin İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi Hazretlerine Yazdıkları Mektubun Suretidir. (Y.y. ve t.y.) gerçekte oluşmasına hiçbir katkısı olmadığı halde birçok derneğin kuruluşunu kendisine malederken, İhtiyat Zabıtları Teavün Cemiyeti'nin adını belirtmeyişi dikkat çekicidir. Öte yandan kendisine danışılarak hazırlanmış olduğu kuşkusuz özgeçmişinde de (Osman Senai, *İzmir Fatihî, Karahisar ve Dumlupınar Muharebeleri Galibi Gazi Nureddin Paşa Hazretlerinin Terceme-yi Hali* (1339-1923), Cemiyet, Paşa'nın kurduğunu iddia ettiği cemiyetler içinde sayılmamaktadır.
- 65 Taşkınlıklar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.: Berber (1997), ss. 72-106.
- 66 Nitekim Justin Mc. Carthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev.: Bilge Umar, Ankara (1998), s. 284'te yazılı olduğu üzere, İngiltere Başbakanı Lloyd George, Paris Barış Konferansı'nda "Türklerin Rumları kurşunladığını ve tek mantıklı çözümün, Rumları korumak için Yunanlıları oraya göndermek olacağını" söylemişti.
- 67 Mütakerenamenin yirminci maddesi, İtilaf Devletleri'ne Osmanlı askeri kuruluşlarına müdahale hakkı vermektedir. Mütareke-den sonra, Osmanlı Genelkurmayı, tüm ordu komutanlıklarını lağvederek, üç ordu müfettişliği kurmuştu. Mütakerenamenin yedinci maddesine dayanılarak işgal altına alınabilecek Batı Anadolu -Urta ayaklanması ile Rumlar, bu maddeye işlerlik kazandırmak istemişlerdi- ve yirmi dördüncü madde gereğince aynı uygulamayla karşı karşıya kalabilecek Doğu vilayetlerinin en büyük askeri birlikleri olan 17. ve 13. Kolordu'nun bu müfettişliklerin görev alanına dahil edilmeyerek doğrudan İstanbul'a bağlı oluşu tesadüf olmamalıdır. Söz konusu bölgelerin, Osmanlı ülkesinden kopuşunu hazırlayacak ortamın oluşmasını önlemek için, askeri birliklere hareket serbestisi kazandırmayı amaçlayan bu uygulama, Batı Anadolu'da Nurettin Paşa'nın valiliğe tayini ve "*İzmir ve Havalisi Komutanlığı*" adı altında görev alanının sınırları alabildiğine genişletilerek ("havalisi" sözcüğü muğlak olup nereye kadar uzandığı tanımlanmamıştır) pekiştirilmişti.
- 68 Senai, s. 11, Bayar, c. 5, s. 1616'da yazıldığı üzere, Paşa 31 Ocak'ta İtilaf Devletleri temsilcilerini Urta'ya getirterek şahitleri dinlemelerini sağlamış, olayların Rumlar tarafından çıkartıldığı anlaşılmıştı. F.O. 286/706, İngiliz İstihbarat Subayı S. J. Barker 23 Ocak 1919'da, İzmir'deki amiri deniz subayı Dikson'a, eşkiyaların Urta Rumları'ndan olduğunu ve olayları bunların başlattığını yazmıştı.

- 69 Bunun nedeni hakkında bkz.: Berber (1997), ss. 114-118. Mütareke döneminde İzmir'deki İtalyan yetkililerin anti-Yunan faaliyetleri konusunda ss. 264-265.
- 70 *Mihsavat*, 19 Şubat 1919.
- 71 İzmir Mevki Komutanı Miralay Arif Bey'ce açıklanan sıkıyönetim beyannamesi için bkz.: *İkdam*, 3 Mart 1919.
- 72 *Mihsavat*, 23 Şubat 1919.
- 73 *Mihsavat*, 23 Şubat 1919.
- 74 *Köylü*, 12 Mart 1919; *İkdam*, 17 Ocak 1919'da yazıldığı üzere, hükümet iç ve dış haberleşmede var olan sansürü, 18 Ocak'tan itibaren kaldırırken, olayların bitip tükenmediği Aydın Vilayeti'ni bu uygulamanın dışında bırakmıştı.
- 75 *Mihsavat*, 23 ve 25 Şubat 1919'dan anlaşıldığı üzere, Estia'dan bir gün önce de -21 Şubat'ta- Türkçe çıkan Köylü Gazetesi kapatılmıştı.
- 76 Bu duyurunun tam metni için bkz.: *Köylü*; *Islahat*, 6 Mart 1919; *Hukuk-u Beşer*, 7 Mart 1919.
- 77 Spiridon Loverdos, *İzmir Metropoliti Hrisostomos*, Atina 1929, s. 180. A.E.V. (Eleftheros Venizelos Arşivi-Atina), 173/16, 26 Ocak 1919, Diomidis'ten Politis'e gönderilen tel. de, Venizelos'un emirlerini soydaşlarına iletmek üzere İzmir'e gönderilen Stafidis'in raporunda belirttiği üzere, Metropolit Rumların önderi olup, gerekli direktifleri Metropolithanede veriyordu.
- 78 Bayar, C: 5, ss. 1640-41.
- 79 Kostas Mihailidis, *Küçük Asya Seferi*, ATASE Arşivi Kütüphanesi'nde basılmamış daktilo metin. Çev.: S. Karaoğlu, s. 35'te, bu "Türk subayının içinde Hristiyanlık neslinin kanı konuşmuştu" denilmektedir.
- 80 Rodas, s. 49'da, belgelerin tam metinleri mevcuttur. Mihailidis, s. 79'da, bu belgelerin ele geçirilmesinde Köylü Gazetesi'nin tahsilatlığını yapan Türklerin dost bildikleri, hanımı Hristiyan olan, Yunan dostu Nisim isimli Yahudi'nin yardım ettiği, 1922'den sonra Yunanistan'a kaçan bu şahsa, Makedonya Genel Basın İdaresi'nde bir memuriyet işi bulduğunu belirtmektedir.
- 81 Mihailidis, s. 36.
- 82 *DH-KMS*, Ds. 50/1, Bel. no: 48'de. İstanbul'daki Fransız İşgal Kuvvetleri Komutanı, Rumları katletmek üzere bazı memurların İslam halkı silahlı oldukları, bir olay vukua gelirse, İslam halkıyla birlikte büyük küçük tüm memurların sorumlu olacağını bildiren bir nota verince dahiliye nazırı, polis müdüriyet-i umumiyesine bir yazı göndererek, notadaki iddianın doğru olup olmadığını sormuştu.
- 83 Rodas, s. 50.
- 84 *Mihsavat*, 7 Mart 1919; *Mihsavat*, 14 Mart 1919; *İkdam*, 30 Mart 1919'da, adı geçen komutanlığın lağvedildiği yazılmaktadır.
- 85 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Berber, (Mart 1999), ss. 21-22.
- 86 *Köylü*, 8 Mart 1919, *Islahat*, 9 Mart 1919.
- 87 Birinci Dünya Savaşı'na girerken de Aydın Vilayeti Zireat Müdürü olan Ojen Yeni Dünya Efendi, daha sonra Ankara'ya tayin edilmişti. Kendisini yeniden İzmir'e almak için, hükümetin Edirne'ye tayin ettiği sefeli; Talat Bey, *Mihsavat*, 11 Şubat 1919'da okunduğu üzere, İzmir'de kalarak ticaret yapmaya karar vermişti.
- 88 *Köylü*, 8 Mart 1919.
- 89 Akşin, s. 252; Erdeha, s. 388; Morali, ss. 59-60'ta, Nail Bey, İstanbul'da bulunduğu sırada, arkadaşı Çallı İbrahim (ressam)ın aracılığı ile görüşmeyi başardığı veliaht Mecir Efendi'ye, Ahmet İzzet Bey'in İzmir'e tayin edilmesine engel olması için yalvarmış, ancak veliaht, Padişah (Vahdetin) katında söz geçiremeyeceğini açıkça belirtmişti.
- 90 Akşin, s. 79.
- 91 Erdeha, s. 388'deki, 26 Ağustos 1912'de, Van Valisi olmuşsa da, "caiz-i istihdam görülmediğinden" 11 Mart 1913'te görevden alındığı yazılmaktadır.
- 92 *Köylü*, 23, 24 Mart 1919 ve Erdeha, s. 389'da, İzzet Bey'in 27 Mart'ta, Kaygusuz, s. 152'de, 28 Mart'ta göreve başladığını belirterek yazılmaktadırlar. *Ahenk*, 8 Mayıs 1919'dan, Ahmet İzzet Bey'in tayin fermanının 8 Mayıs'ta okunduğu öğrenilmektedir.
- 93 *Mihsavat*, 18 Mart 1919, *Köylü*, 23 Mart 1919.
- 94 *Köylü*, 24 Mart 1919.
- 95 İdare-yi Umumiye-yi vilayet Kanunu, (1329), ss. 4-6.
- 96 *Mihsavat*, 26 Nisan 1919; *İdare-yi Umumiye-yi Vilayet Kanunu*, s. 6'daki 115. Maddede "tayini nezarete (dahiliye) ait olan merkez vilayet polis müdüründen başka, bilumum polis komiser ve efradı nizamname-yi mahsusuna tevfi kan (uygun olarak) valiler tarafından tayin ve azl edilirler" denilmektedir. Polis teşkilatındaki kadro açıklarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Berber, (Mart 1999), ss. 60-61.
- 97 Sabri Sürgevil, *İttihat ve Terakki'nin İzmir Politikası*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir (1984), s. 45.
- 98 Bu meclisin görev alanıyla ilgili bkz.: Berber, (Mart 1999), s. 35.
- 99 *Ahenk*, 26 Ocak 1919.
- 100 Taçalan, ss. 32-33.
- 101 *Hukuk-ı Beşer*, 30 Mart 1919; *İkdam*, 4 Nisan 1919.
- 102 Kaygusuz, ss. 151-52.
- 103 Bu tanım eski Mektupçu Mustafa Kamil Bey'e aittir. Dursun, s. 93.
- 104 Dursun, s. 93.
- 105 Yönetim kurulu üyesi, avukat ve *Islahat* Gazetesi sahibi Sabitza-de Emin Süreyya bunların başında gelmektedir ki, Berber (1997), s. 395'de yazıldığı üzere, kendisine Metropolithaneden maaş bile ödenmekteydi.
- 106 Rodas, s. 43; Bayar, c. 5, s. 1614; Mihailidis, s. 44, 47.
- 107 *Köylü*, 21,22 Mart 1919; *Hukuk-ı Beşer*; *Anadolu*, 22 Mart 1919.
- 108 Mihailidis, ss. 44-49.
- 109 Bayar, c. 5, s. 1615.
- 110 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Berber, (Mart 1999), ss. 69-71.
- 111 F. O., 286/706'daki 23 Ocak 1919 tarihli belge.
- 112 *Mihsavat*, 8 Nisan 1919.
- 113 Mihailidis, ss. 47-49.
- 114 *Mihsavat*, 2 Mart 1919.
- 115 Mehmed Şefik, *İstiklal Harbinde 57. Tümen ve Aydın Milli Cidali*, c. 1, İstanbul (1937), s. 14'te, suçluların adalara kaçırılması olayı, özellikle Şubat ayı ortalarında, Söke'nin Yoran Nahiyesi'nde firarı Rumlarca çıkarılan ayaklanmada açıkça görülmüştü.
- 116 *Türk İstiklal Harbi*, c. 1, Ankara (1962), s. 135.

DIYARBAKIR EYALETİNİN YENİDEN TEŞKİLATLANDIRILMASI (1848-1864)

DOÇ. DR. İBRAHİM YILMAZÇELİK
FIRAT ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Asırlardan beri Türk milleti ve devleti aleyhine dışta ve içte menfur emellerin tahakkuku uğrunda pek çok faaliyetlerin içinde bulunduğu bilinmektedir. Bu faaliyetler zaman içinde değişik metotlarla yürütülmüş bazen silaha başvurulmuş, bazen iktisadî baskı unsurları gündeme getirilmiş ve bazen da *insanlık ideali*, *evrensellik* gibi mefhumlar ve sözde *bilimsellik* maskesi altında, siyasî ve iktisadî menfaatlerin temini ve nüfuz alanlarının genişletilmesi amacıyla kullanılmıştır. Söz konusu çalışmaların ve tahriklerin sonunda Türk milletinin maddî manevî kayıplara uğradığı bilinmektedir.

Bugün Anadolu'muzun pekçok köy, şehir ve hatta bölge adları eski Yunanca, Latince ve Ermenice gibi adlarla adlandırılması yukarıda bahsedilen zihniyetin bir uzantısıdır. Türklerin Anadolu'yu yurt edinmesinden itibaren fethedilen her şehir ve kasabayı, genel çehresiyle birlikte isimleri de türkçe dil kurallarına göre değiştirilmiştir. Anatolia-Anadolu, Sinopei-Sinop, Ankyra-Engürü-Ankara, Smyrna-İzmir, Iconia-Konya, Antioch-Antakya, Costantinopolis-İstanbul gibi. Böyle olmakla beraber bazı ideolojik çevreler Türkiye üzerinde menfur emeller besleyen devletlerin teşvik ve desteğiyle bilimsellik adı altında antik şehir ve bölge adlarını aynen korumaya çalışmaktadır. Bunu da Türkler'in hala bu bölgelerin sahibi olamadıkları, asıl sahiplerinin o medeniyetlerin varisleri olduğunu dünya kamuoyuna kabul ettirmeye ve dolayısıyla bu gün topraklarımızda hak iddia edenlere mesnet teşkil etmektedir. Bu husus her ne kadar basit görünürse de Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde düşülen hatalara düşmemek gerekir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde bölge adıyla hiç bir şekilde

ilgisi olmamasına rağmen Doğu Bölgesi'ne Kürdistan, Karadeniz Bölgesi'ne ise Lazistan adının verilmesi, pek çok problemi de beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla bugün için bu adların kullanılması ne kadar yanlış ise bazı bölgelerimiz için, Klikya, Kapadokya, Pamphylia, Panionion adlarının kullanılması da o denli yanlıştır. Yurdumuzun idarî, adlî ve coğrafi taksimatında yukarıda sözü edilen yerleşim birimlerinden hiç biri yok iken bu isimlerin bazı çevrelerce ısrarla kullanılmasının sebeplerinin araştırılması gerekir.

Yakın tarihimizde yanlış idarî taksimatın ve yer adlarının maksatlı olarak kullanılmasının acı örnekleri yaşanmıştır. Bilindiği üzere Selçuklu ve Osmanlı idarî taksimatında Suriye Eyaleti adıyla bir eyalet yoktur. Bugünkü Suriye'nin sınırlarını çizen eyaletin adı Şam Eyaleti'dir. Ancak XIX. asrın başlarında başta Encyclopeia Britannica olmak üzere batı literatüründe Syria-Suriye kullanılmaya başladı. İlk defa 1847 taksimatında batı ile bütünleşme çabasında olan hükümet, Kürdistan, Lazistan adlarının yanısıra Suriye eyaleti tabirini de resmen kabul etti. Bu eyalete Şam merkez olmak üzere, Halep, Hama, Humus, Sayda ve Lazikiye bağlandı. Halep Sancağı'na da Antep, Maraş ve Urfa bağlandı. Mondros'dan sonra Suriye'yi işgal eden İngilizler'in Maraş ve Antep'i işgal etmelerinin hukukî temeli bu idarî taksimattı. Bu husus her nasılsa dönemle ilgili bütün yayınlarımızda ihmal edilmiştir.

Avrupa uzun vadede siyasî emellerine bu şekilde kavuşmuş oldu. Böylece Avrupa'nın kabul ettiği yer adlarını ve idarî taksimatı, Avrupa'yla bütünleşmek, onlara hoş görünmek ve sözde ilmîlik uğruna kabul etmekle

milletçe büyük sıkıntılara maruz kalınılmıştır. Tanzimat dönemi devlet adamlarının yeni idarî teşkilatta, Doğu bölgesine, Kürdistan Eyaleti adını vermelerin sebebinin de özellikle Avrupa'nın tesirinde aramak gerekir. Zira Osmanlı döneminde idarî bir mıntıka olarak İran sahasında rastlanan bu tabirin Diyarbakır merkezi başta olmak üzere bölge ile uzaktan ya da yakından hiçbir alakası yoktur.

Bu incelememizde, Osmanlı döneminde kuruluşundan itibaren Diyarbakır eyaletinin idari durumu ele alınmış ve özellikle 1848-1867 yılları arasındaki idari düzenleme ve sebepleri üzerinde durulmuştur.

TARİHİ DÖNEMLER İÇERİSİNDE DİYARBAKIR

Doğu ile batıyı birleştiren bir noktada, Dicle vadisine hakim bir tepe üzerinde inşa edilmiş Diyarbakır şehri, kara iklime sahip olmasına rağmen, stratejik bir merkez ve bunun yanı sıra oldukça önemli bir ticaret şehriydi. Oldukça verimli topraklara sahip olan şehir, aynı zamanda çevresini bir set halinde kuşatan surlar vasıtasıyla gayet iyi bir şekilde korunmaktaydı.

Diyarbakır bölgesi eski çağlardan bu yana, Akdeniz'i Basra körfezine, Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağlayan, ayrıca Bitlis ve Van Gölü havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a ulaşan önemli yolların düğüm noktası üzerinde bulunduğundan her devirde önemini koruyan bir merkez olmuştur.

Bölgenin adını taşıyan "*Diğârbeğir*=*Diyarbakır*" ve merkezi teşkil eden "*Amid*", adlarının menşei konusunda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Ancak bunlar karşılaştırıldığında, ilk çağlarda "*Amida*" adını taşıyan merkez adının, "*Amid*" şeklinde değiştiği konusunda fikir birliği olduğu görülmektedir.

Amid adının "*Amida*"dan geldiği konusunda görülen bu fikir birliği, bu adın manası ve hangi türden türediği konusunda ise görülmemektedir. Amid adı Türklerin bu bölgeyi ele geçirmelerinden sonra da devam etmiş ve bazı Türkçe kaynaklarda "*Kara Amid*" veya "*Kara Hamid*" şeklinde zikredilmiştir. Kara sıfatının kullanılması- nın sebebi ise şehri çavreleyen surların siyah bazalttan yapılmış olmasıdır.

Bölge adı olarak kullanılan "*Diğârbeğir*" ise tarihî dönemler içerisinde "*Cezîre*" yöresinin kuzey kısmını ifa-

de etmiştir. Diyarbakır, adının manası üzerinde de çeşitli fikirler ileri sürülmektedir. Osmanlı hakimiyeti sırasında ise, "*Diğârbeğir*" adının eyaletin tamamına, "*Amid*" adının ise sadece bugünkü Diyarbakır merkezine tekabül ettiği görülmektedir.¹

Diyarbakır bölgesi ilk çağlardan itibaren önemli bir yerleşim merkezi olmuş ve bu önemini Osmanlı hakimiyeti süresince de devam ettirmiştir. Roma ve Bizans dönemlerinde eyalet merkezi olan Diyarbakır, İslâm devletleri döneminde valiler tarafından idare edilen bir merkez olma özelliğini sürdürmüştür. Özellikle Akkoyunlular zamanında büyük bir önem kazanan ve bu devlete uzun bir müddet merkez olan Diyarbakır, Osmanlı döneminde de devletin en önde gelen eyaletleri arasındaydı.²

4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Beylerbeyliğine tayini ile, Osmanlı idarî teşkilâtı içerisinde beşinci eyalet olarak, Diyarbakır eyaleti teşkil edilmiştir. Osmanlılar tarafından bu bölgede ele geçirilen topraklar, Diyarbakır merkez olmak üzere teşkilâtlandırılmıştır.³

Diyarbakır Beylerbeyliği'nin ilk idarî taksimatına bakıldığında, bölgenin ilk dönemlerde, Safevî dönemi tesiriyle oldukça geniş bir sınıra sahip olduğu ve bütün Doğu Anadolu'nun bir arada toplandığı görülmektedir. Aşağıda da ayrıntılı olarak izah edileceği üzere, Erzurum Beylerbeyliğinin teşkiliyle, Diyarbakır eyaletinin kuzeyindeki toprakların bir kısmı, Van ve Urfa eyaletlerinin teşkili ile birlikte ise, Diyarbakır eyaletinin doğu ve güneyindeki bazı yerlerin de bu yeni kurulan eyaletlere bağlandığı görülmektedir.⁴

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyıla gelindiğinde kuruluş ve yükseliş dönemlerindeki askerî, siyasî ve iktisadî gücünden çok şeyler kaybetmiş, hatta bir durgunluk ve bocalama dönemine girmiştir. Bu dönemde fetihler durmuş ve devlet eski durumu koruma endişesine düşmüştür. Ancak XVIII. yüzyılda idarî taksimat yönünden XVII. yüzyıla göre önemli bir değişiklik görülmemektedir. Bu yüzyılda Anadolu ve Rumeli 28 eyalete bölünmüş olup, Bunlar ise; Mısır-Şam-Bağdat-Şehrizol-Halep-Karaman-Diyarbakır-Adana-Anadolu-Erzurum-Trabzon-Çıldır-Van-Sivas-Maraş-Musul-Cidde-Trablusşam-Girit-Rumeli-Silistire-Bosna-Mora ve Cezayir eyaletleri idi.⁵

Bu eyâletler içerisinde yer alan Diyarbakır eyaleti, 1515 tarihinde Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine geçmiş ve bu tarihten itibaren Doğu bölgesinin en önemli merkezi olarak, Doğu'ya yapılan seferlerin *merkez üssü* haline gelmiştir. Eyalet ve Sancak şeklinde karşımıza çıkan ve klasik Osmanlı idarî yapısında ilk sırayı alan eyaletlerin oluşturulmasında güdülen amaç, bunların iktisadî yönden kendi kendini yönetmesidir. Her eyalet devlet için üzerine düşen görevleri yapmak zorundadır. Bu açıdan bakıldığında, Diyarbakır eyaletinin kuruluşundan itibaren XVIII. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı devletinin en önemli eyaletleri arasında yer aldığı görülecektir. Zira eski çağlardan itibaren önemli bir askerî, siyasî ve kültürel merkez olan başta Diyarbakır şehri olmak üzere, eyaletin diğer bazı merkezleri, bu önemlerini bütün Osmanlı döneminde de muhafaza etmişlerdir.⁶

OSMANLILAR DÖNEMİNDE İDARİ TAKSİMAT

1- XVIII. Yüzyıla Gelinceye Kadar Diyarbakır eyâletinin İdarî Taksimatı

XVI. ve XVII. yüzyıllara ait Diyarbakır eyaleti idarî taksimatı incelenerek olursa, ilk dönemlerde Safevî devletinin etkisiyle bütün Doğu Anadolu'nun Diyarbakır eyaleti içerisinde teşkilatlandırıldığı, daha sonraki dönemlerde Erzurum, Van ve Rakka eyaletlerinin teşkil edilmesi ile Diyarbakır eyaletine bağlı olan sancaklardan bir kısmının bu yeni oluşturulan eyaletlere bağlandığı görülecektir.⁷ Daha sonraki idarî taksimat ile mukayase edilmesi bakımından, Diyarbakır eyaletinin ilk idarî taksimatı (1515) aşağıda verilmiştir.⁸

Vilâyet-i Diyârbekir;

1- Amid, 2- Ruha, 3- İsbir, 4- Çemişgezek, 5- Süleymaniye, 6- Eğil, 7- Çapakçur, 8- Bidlis, 9- Hizan, 10- Heytan, 11- Hâcûk, 12- Aşiret ve Ulus, 13- Kemah, 14- Arabgir, 15- Bayburd, 16- Hizo, 17- Palu, 18- Çermik, 19- Cere, 20- Sason, 21- Siverek, 22- Musul, 23- Sincar, 24- Harput, 25- Ergani, 26- Kığı, 27- Atak, 28- Birecik, 29- Hısın-ı Keyfa, 30- Fusul, 31- Cezire, 32- Berdinç, 33- Posadi, 34- Genç.

XVI. ve XVII. yüzyıllara ait Diyarbakır eyaletinin idarî taksimatı hakkındaki bilgiler ise, bu dönemler hak-

TABLO: I XVI ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır
Eyaletinin İdarî Taksimatı

1578-1588	1609	1653
Eyalet-i Diyârbekir ⁹	Eyalet-i Diyârbekir ¹⁰	Eyalet-i Diyârbekir ¹¹
Amid	Amid	Amid
Harput	Harput	Harput
Ergani	Ergani	Ergani
Siverek	Siverek	Siverek
Hısnıkeyfa	Hasankeyf	Hasankeyf
Ruha		
Deyr ü Rahbe		
Körkil		
Ferak (?)		
Nusaybin	Nusaybin	Nusaybin
Kabur	Habur	
Mazgird (Y)		Mazgird (Y)
Tercil (Y)	Tercil (Y)	Tercil (Y)
Pertek (Y)	Pertek (Y)	Pertek (Y)
Çemişgezek (Y)	Çemişgezek (Y)	Çemişgezek (Y)
Sincar	Sincar	Sincar
Rakka	Atak (Y)	Atak (Y) Atak (Y)
1578-1588	1609	1653
Aşiret-i Pesban	Pesban Yurban	
Cezire (H)	Cezire (H)	
İmadiye	MasyunHacukuk	Hancuk
Sason	Palu	Palu (H)
Genç	Eğil	Zırkî
Mihranî (Y)	Mihranî (Y)	Mihranî (Y)
Kabile-i Beni Rabia	Sağman (Y)	Sağman (Y) Sağman (Y)
Cemmase	Siird	Siird Siird
Eski Musul		
Kulb (Y)	Kulb (Y)	Kulb (Y)
	Mefârikin	Mefârikin
	Akçakale	Akçakale
	Çermik (Y)	Çermik(Y)
	Eğil (H)	
	Kılı (H)	
Çapakçur (Y)	Çapakçur (Y)	Çapakçur (Y)
(Y) : Yurtluk-Ocaklık		
(H) : Hükümet	Hazo (H)	

kında bilgi veren kaynaklardan alınmış ve mukayeseli olarak *Tablo I*'de verilmiştir.

Yukarıdaki tablo incelenecek olursa 1515 tarihinden itibaren Diyarbakır eyaletinin, yeni eyaletlerin teşkil edilmesi ile birlikte sınırlarının küçüldüğü ve XVII. yüzyıl sonlarında Diyarbakır eyaletinden ayrılan bazı

sancakların; Doğu'da Van, Kuzey'de Erzurum ve Güney'de ise Rakka ile Bağdat eyaletlerine dahil edildiği görülecektir.

Osmanlı idarî taksimatı içerisinde Doğu Anadolu'da bulunan eyaletlerin, sancak sayılarının fazlalığı da dikkati çeken önemli bir konudur. Diyarbakır eyaletinde de görülen bu durum, bu sancakların bazılarının klasik sancak yapısı ile farklılık göstermesinden kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin, kendisine bağlı ülkelerde coğrafi, sosyal, ekonomik ve etnik yapıya göre değişen farklı yönetim modelleri uyguladığı bilinmektedir. İmparatorluk her ne kadar merkezîyetçi bir karektere sahipse de, fethedilen ülkeler halkının Osmanlı idaresine ısındırılması ve diğer bazı faydalar bakımından eski idareler zamanında geçerli olan bir kısım hukuk mevzuatı ile örf ve adetlerin bir süre daha devam ettirildiği ve bunlardan Osmanlı Kanunlarına ters düşenlerinin bile ancak yavaş yavaş ortadan kaldırıldığı malumdur.¹² Bu meyanda Diyarbakır eyaleti içerisinde bazı sancakların idarî statülerinde görülen farklılık, hemen dikkat çekmektedir. Genel olarak *Yurtluk-Ocaklık* ve *Hükümet* olarak zikredilen ve Diyarbakır eyaleti içerisinde de yer alan bu sancakların sayıları zamanla azalmıştır.¹³

Aşiret beylerine verilen sancaklar *Liva* olarak adlandırılmakla beraber, bunlar gerçek Osmanlı livası olmayıp birer *Zeamet* olarak nitelendirilebilir. XVIII. yüzyıl içerisinde de Diyarbakır eyaleti içerisinde "Yurtluk-Ocaklık" ve "Hükümet" tabir edilen sancaklara rastlanmaktadır. Ancak bu tür sancakların sayılarının azalması, bu uygulamanın zayıfladığının emareleridir. Sonuç olarak Diyarbakır eyaletinin 1515 tarihinde kurulduktan sonra, bu eyalete bağlı olarak sancak sayısının oldukça fazla olduğu XVI. yüzyılda bu sayının 37 ile 47 arasında, XVII. yüzyılda ise 18 ile 23 arasında değiştiği görülmektedir.

2- XVIII. Yüzyılda İdarî Taksimat

XVIII. yüzyılda Diyarbakır eyaleti, Doğu Anadolu'nun en önemli eyaleti olma durumunu korumakla birlikte bazı bölgelerin bu eyaletin sınırları dışında kaldığı görülmektedir. XVIII. yüzyıla ait idarî taksimat listelerinin incelenmesi sonucu, bu durumu daha açık olarak tesbit etmek mümkündür. Tablo II'de 1733-1739-1747

TABLO II: XVIII. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinin İdarî Taksimatı

1733 ¹⁴	1739 ¹⁵	1747 ¹⁶	1785 ¹⁷
Amid	Amid	Amid	Amid
Çarsancak			
Harpur			
Ergani		Ergani	Ergani
Çüngüş		Çüngüş	Çüngüş
Çermik	Çermik	Çermik	Çermik
Siverek	Siverek	Siverek	Siverek
Telbisime	Telbisime	Telbisime	Telbisime
Savur (H)	Savur (H)	Savur (H)	Savur (H)
Beşiri			
Salat	Salat	Salat	Salat
Birazî	Birazî	Birazî	Birazî
Atak (Y)	Atak (Y)	Atak (Y)	Atak (Y)
Tercil (H)	Tercil (H)	Tercil (H)	Tercil (H)
Miyafarikin (H)	Miyafariki (H)	Miyafarikin (H)	Miyafarikin (H)
Bakos Boşat	Bakos Boşat	Bakos Boşat	Bakos Boşat
Mihranî	Mihranî	Mihranî	Mihranî
Çıska	Çıska	Çıska	Çıska
	Mardin	Mardin	Mardin
	Hıskeyf	Hıskeyf	Hıskeyf
	Hani (Y)	Hani (Y)	
	Siird	Siird	Siird
	Eğil (H)	Eğil (H)	Eğil (H)
	Çapakçur	Çapakçur	Çapakçur
	Kaza-yı	Kaza-yı	Kaza-yı
	Karakeçülü	Karakeçülü	Karakeçülü
	Birecik	Birecik	
	Kulb	Kulb	
	Maden		
	Musul-ı Atik ve Cedîd		Musul-ı Atik ve Cedîd
			Behramkî
			Hanî
			Derik
			Sağman
			Çemişgezek

ve 1785 tarihlerine ait 4 ayrı idarî taksimat listesi mukayeseli olarak verilmiştir.

Yukarıda verilen XVIII. yüzyıla ait idarî taksimat tablosundan da anlaşılacağı üzere, bu yüzyılda Diyarbakır eyaletine bağlı sancak sayısı 20 ile 35 arasında değişmektedir. Bu dönemde bazı sancakların Diyarbakır eyaletinden ayrılmasına rağmen, bazı yeni idarî birimlerin oluşturulduğu dikkat çekmektedir. Bunlara örnek olarak Telbisime-Çıska-Salat-Birazî-Beşirî ve Bakos-Boşat örnek olarak verilebilir. Bu yeni sancaklardan bazıları XVI. ve XVII. yüzyılda henüz birer köy durumunda olup, XVIII. yüzyılda sancak haline gelmişlerdir.¹⁸ Bunun ya-

nısıra idarî yapıda “Kaza-yı Karakeçülü” gibi yeni idarî birimlerin oluşturulduğu da dikkat çekmektedir. Bu da Osmanlı idarî yapısı içerisinde Türkmen aşiret hayatının bir sonucu olarak ortaya çıkan ve gerçek manada bir “kaza”dan ziyade “Obalar Birliği” manâsına gelen ve malî zaruretlerin ortaya çıkarttığı bir uygulamadır.¹⁹ Bu tür yerler gerçek manâda bir kaza olarak düşünülmemelidir. XIX. yüzyılda yine bu tür bir uygulama olarak, *Kiki ve Türkmen aşiretlerinin* oturdukları yerler bu sefer de “nahiye” itibar edilmiştir. Bu aşiretler ancak 1845 yılında iskân edilebilmiş, buna rağmen dağınık olarak bulundukları yerler “nahiye” itibar edilmeye devam edilmiştir.²⁰ Bu sebeple bu uygulamaya malî zaruretlerin ortaya çıkarttığı bir uygulama olarak bakmakta fayda vardır.

Yukarıda belirtildiği üzere başlangıçtan itibaren Diyarbakır eyaletinin içerisinde yer alan ve XVIII. yüzyılda idarî taksimat içerisinde varlığına rastlanan “Yurtluk-Ocaklık” ve “Hükümet” tabir edilen sancakların, bu yüzyılda sayılarının azaldığı görülmektedir. Bu ise söz konusu uygulamanın zayıfladığının emareleri olarak kabul edilmelidir.

XVIII. yüzyıla ait yukarıda verilen idarî taksimâtla ilgili tabloda yer almayan bazı sancakların varlığını ise çeşitli belgelerden tesbit etmek mümkün olmuştur. Sincar-Harput-Palu-Mahal-Çarsancak sancakları da XVIII. yüzyılda Diyarbakır eyaletine bağlı diğer sancakları teşkil etmekteydiler.²¹ Bu dönemde Diyarbakır eyaletinin sınırları küçülmüş olmakla beraber başta kuruluşundan itibaren Diyarbakır eyaleti’nin *Paşa Sancağı* olan *Amid Sancağı* ve bazı bölgeler önemlerini korumuşlardır.

XVIII. yüzyılda geçmiş yüzyıllarla mukayese edildiğinde, Diyarbakır eyaleti’nin sınırları biraz küçülmüş ise de, yine oldukça geniş bir alanı ihtiva ettiği söylenebilir. Bu dönemde idarî taksimatta dikkati çeken diğer önemli bir husus ise, idarî açıdan Diyarbakır eyaletine bağlı olan Palu, Çarsancak, Harput, Eğil, Çermik, Ergani ve Çüngüş kazalarının “*Maden-i Hümayûn merbutatından*” sayılmalarıdır.²² Söz konusu kazalar XVIII. yüzyılda malî açıdan “Maden-i Hümayûn” idaresine bağlı olmakla beraber, idarî açıdan Diyarbakır eyaletine bağlı olma statülerini devam ettiriyorlardı.²³ Sonuç olarak ise, XVIII. yüzyılda Diyarbakır eyaleti sınırları küçülmüş olmakla beraber, önemini korumuştur denilebilir.

3- XIX. Yüzyılın İlk Yarisında İdarî Taksimat

XIX. yüzyılın başlarında Diyarbakır eyaleti’nin idari taksimatına bakıldığında, XVIII. yüzyıldaki idari taksimatla pek fazla bir ayrılık arzetmediği görülmektedir.

XIX. yüzyılın hemen başlarında Diyarbakır eyaleti şu kazalardan oluşmaktaydı:²⁴

1-Amid, 2-Siverek, 3-Çermik, 4-Meyafârikin (H), 5-Hasankeyf, 6-Beşiri, 7-Tercil (H), 8-Behramki, 9-Hani (Y), 10-Çıska, 11-Telbisme, 12-Mardin, 13-Salat, 14-Birazi, 15-Birecik, 16-Kulb, 17-Atak (Y), 18-Siird, 20-Savur (H), 21-Eğil (H), 22-Karakeçülü, 23-Çapakçur, 24-Çemişgezek, 26-Musul-ı Atık ve Cedîd, 27-Sağman, 28-Derik, 29-Ergani, 30-Çüngüş, 31-Sincar, 32-Harput, 33-Palu, 34-Çarsancak, 35-Mahal.

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere XIX. yüzyılın hemen başlarında Diyarbakır eyaleti 35 sancaktan oluşmaktaydı.

XIX. yüzyılın hemen başlarında, Diyarbakır Merkez Sancağı ise her biri birer ayrı adlî-idarî birim olan şu 22 kazadan oluşmaktaydı:²⁵

1- Amid, 2-Siverek, 3-Mihrani, 4-Meyafârikin (H), 5- Eğil, 6-Beşiri, 7-Tercil (H), 8-Çapakçur, 9-Hani (Y), 10-Çıska, 11-Telbisme, 12-Mardin, 13-Salat, 14-Birazi, 15-Mahal, 16-Kulb, 17-Atak (Y), 18-Siird, 20-Savur (H), 21-Eğil (H), 22-Karakeçülü.

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere incelenen dönemin hemen başlarında Diyarbakır eyaleti oldukça geniş bir alanı ihtiva etmekteydi. Bu tarihlerde idari taksimatta Diyarbakır eyaleti’ne bağlı olan Palu, Çarsancak, Harput, Eğil, Çermik, Çemişgezek, Ergani ve Çüngüş kazaları, *Maden-i Hümayûn merbutatından* sayılıyorlardı.²⁶ Söz konusu kazalar malî açıdan “Maden-i Hümayûn” a bağlı olmakla birlikte, idarî açıdan Diyarbakır eyaletine bağlı olma statülerini devam ettiriyorlardı.²⁷

XIX. yüzyılın ilkyarisında, 1847 yılına kadar idarî taksimatta pek fazla önemli bir değişiklik olmamış ve bu tarihe gelinceye kadar XVIII. yüzyıldaki idari yapı aşağı yukarı muhafaza edilmiştir. 1847 yılına gelinceye kadar, idari alandaki düzenlemeler hakkında şunlar söylenebi-

lir. Gerek XVIII. yüzyıl ve gerekse XIX. yüzyılın başlarındaki idari taksimatla ilgili belgelerde adı geçen sancaklara, 1847 yılına kadarki belgelerde rastlanmaktadır. Ancak XVIII. yüzyıl idari taksimatı içerisinde görülmeyen Maden ve Karaçor kazalarının 1817 yılından sonraki belgelerde Diyarbakır eyaletine bağlandıkları anlaşılmaktadır.²⁸

Diyarbakır eyaleti 1820-1825 yılında şu sancaklardan meydana gelmekteydi.²⁹

1-Amid, 2-Beşir, 3-Çapakçur, 4-Çıska, 5-Eğil, 6-Harput, 7-Karakeçülü, 8-Mazgird, 9-Palu (H), 10-Salat, 11-Sincar, 12-Tercil (H), 13-Atak (Y), 14-Birazi, 15-Çemişgezek, 16-Hani (Y), 17-Ergani, 18-Hasan-keyf, 19-Kulb, 20-Meyafârikin (H), 21-Pertek, 22-Savur (H), 23-Siverek, 25-Cizre (H), 26-Çermik, 27-Çüngüş, 28-Gence, 29-Hazzo (H), 30-Mardin, 31-Mihrani, 32-Sağman, 33-Siird, 34-Telbisme.

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere daha önceki yıllarda Diyarbakır eyaletinin idari taksimatı içerisinde görülen Behramki, Birecik, Musul-ı Atık ve Cedid, Derik sancaklarına 1820-1825 idari taksimatında rastlanmaktadır. Bütün bu değişikliklere rağmen Müşirliklerin ihdasına kadar esaslı bir değişiklik olmamıştır. Bu döneme gelinceye kadar Mardin'in Diyarbakır eyaleti ile Musul eyaleti arasında el değiştirdiği ve neticede 1839 tarihinde Diyarbakır'a bağlandığı görülmektedir.

XIX. yüzyıl içerisinde Diyarbakır eyaletinin idari taksimatında önemli değişikliklerin olduğu dönemin başlangıcını, Diyarbakır Müşirliği'nin kurulması teşkil etmektedir. Takvîm-i Vekayi sayı: 172'de yer alan bir kayda göre 21 Ekim 1838'de Diyarbakır Müşirliği kurulmuştur. Bu konudaki bilgiler aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Dolayısıyla burada sadece Diyarbakır Müşirliğinin kurulmasından sonra İdari taksimatta meydana gelen değişiklikler söz konusu edilecektir.

Diyarbakır Müşirliği'nin kurulmasından sonra Diyarbakır eyaletinin idari taksimatında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Aşağıda 1840 yılına ait Diyarbakır eyaletinin idari taksimatını gösterir tabloya bakıldığında bu durum daha iyi anlaşılacaktır.³⁰

TABLO III: 1840 Yılında Diyarbakır Eyaleti

1-Amid (Merkez)	15-Birazi	29-Zıknı
2-Mardin	16-Bakos Boşat	30-Bohtan
3-Siverek	17-Peçar	31-Raho
4-Eğil	18-Genç	32-Lice
5-Hasankeyf	19-Hazro	33-Kulb
6-Beşiri	20-Hani	34-Koda
7-Hasankeyf	21-Silvan	35-Hayan
8-Savur	22-Garzan	36-Gürdilan
9-Hani	23-Şirvan	37-Rasulayn
10-Atak	24-Siird	38-Badıkan
11-Mihrani	25-Cizre	39-Havidan
12-Miyafarikin	26-Rahta	40-Şeyhkik
13-Çapakçur	27-Nehtan	41-Ebgür
14-Salat	28-Midyat	

1840 yılına ait idari taksimat, 1847 yılına kadar bazı küçük değişikliklerle devam etmiştir. Bu arada 1838 yılında Diyarbakır Müşirliği'nin kurulması ile birlikte, Maden-i Hümayun emanetine bağlı kazaların da yine 1845 yılına kadar idari taksimat içerisinde Diyarbakır eyaletine bağlı oldukları görülmektedir. 1845 yılında Harput eyaleti teşkil edilmiş ve bu kazalar Harput eyaletine bağlanmıştır.³¹ 1838-1845 yılları arasında Diyarbakır eyaletine bağlı Maden-i Hümayun Kazaları ise şunlardır:³²

1-Harput, 2-Palu, 3-Kuruçay, 4-Ayvalidere, 5-Malatya, 6-Çermik, 7-Ebutahir, 8-Maden, 9-Samsat, 10-Çemişgezek, 11-Kemah, 12-Ergani, 13-Eğil, 14-Akçahan, 15-Maden-i Ergani, 16-Siverek, 17-Gerger, 18-Hısn-ı Mansur, 19-Maden-i Keban, 20-Gürcanis, 21-Hekimhanı, 22-Çarsacak, 23-Behisnî, 24-Çüngüş, 25-Arabgir, 26-Şiro.

XIX. yüzyılın ilkyarısındaki idari taksimat incelendiğinde, geçmiş yüzyıllara nazaran Diyarbakır eyaleti'nin sınırlarının küçüldüğü söylenebilir. Bununla birlikte bu dönemde de, Diyarbakır eyaleti önemini çeşitli açılardan muhafaza etmiştir. Yine bu dönemde dikkati çeken bir diğer gelişme de, geçmiş yüzyıllarda Diyarbakır eyaleti içerisinde varlığını tesbit ettiğimiz, *Yurtluk-Ocaklık*, *Hükümet* denen yönetim biçimlerinin sayılarının oldukça azalmasıdır. Ayrıca idari taksimat içerisinde verilebilecek olan Diyarbakır'a bağlı köyler ve aşiretler konusu da, tek başına bir araştırma konusudur.

DIYARBAKIR EYALETİNİN YENİDEN TEŞKİLATLANDIRILMASI

1. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İdarî Taksimat

Aralık 1847 yılında Diyarbakır eyaleti, Osmanlı devletindeki yeni idari teşkilatlanma çerçevesinde yeni bir idari düzenlemeye tabi tutulmuştur. Bu düzenleme içerisinde Diyarbakır eyaleti, Van-Muş, Hakkari sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarından oluşturulan yeni eyalete, Kürdistan eyaleti adı verilmiştir.

Osmanlı mülkî taksimatı içerisinde, Tanzimat devrinin ilk yıllarında 35 eyalet zikredilmektedir. Yeni oluşturulan Kürdistan eyaleti 26. eyalet olarak verilmiştir. Bununla birlikte 1848 yılından itibaren neşredilmeye başlayan devlet sal-nâmelerinde yapılan değişikliğin uzun bir süre esasa taalluk etmediği anlaşılmaktadır.³³

Aralık 1847 tarihinde yeni oluşturulan Kürdistan Eyaleti, 1-Mardin, 2- Siirt, 3-Diyarbakır olmak üzere üç livâdan meydana gelmekteydi. Bununla birlikte 15 Ocak 1848 tarihli bir belgede yer alan “Diyarbakır Eyaleti” ifadesi, söz konusu uygulamanın henüz yürürlüğe konulmadığını göstermektedir. 15 Ocak 1848 tarihli belge Diyarbakır eyaleti vergi tevzii defteri olup,³⁴ yeni uygulamanın hemen başlarındaki idarî taksimatı gösterdiğinden ayrıca önem taşımaktadır. Buna göre 15 Ocak 1848 tarihinde Diyarbakır eyaletinin idari taksimatı şöyledir.³⁵

1848 Tarihinde Diyarbakır Eyaletinin İdarî Taksimatı

1-Diyarbakır, 2-Hırte Kazası, 3-Lice Kazası, 4-Garzan Kazası, 5-Pahkılı Kazası, 6-Kulp Kazası, 7-Mihrani Kazası, 8-Derik Kazası, 9-Mahal Nahiyesi, 10-Beşiri Kazası, 11-Şirvan Kazası, 12-Şark ve Garb Nahiyesi, 13-Badıkan Kazası, 14-Çapakçur Kazası, 15-Ömeranlı Aşireti, 16-Siirt Kazası, 17-Deşt-i Kur Kazası, 18-Hazro Kazası, 19-Hani Kazası, 20-Savur Kazası, 21-Zıknı Kazası, 22-Reşkunan Aşireti, 23-Kiki Nahiyesi, 24-Bacer, 25-Genç Kazası, 26-Angever Kazası, 27-Havedan Kazası, 28-Silvan Kazası, 29-Resulayn Kazası, 30-Merinan Nahiyesi, 31-Türkan Kazası, 32-Midyat Kazası, 33-Karakeçili Aşireti.

Yeni kurulan eyalet içerisinde, Diyarbakır Livâsının idari taksimatını 1848 ve 1856-1857 tarihlerine ait iki belgeden takip etmek mümkün olmaktadır. Bu belgeler

rin ilki 1848 (H. 1264), “Diyarbakır Livâsı’nın sınıflara ayrılmış cizye defteri”dir.³⁶ Diğeri ise “H. 1273 yılı Devlet Salnâmesi” nde yer alan ve 1856-1857 yılları arasında “Diyarbakır Livâsına” bağlı kazaları gösteren idarî taksimat listesidir.³⁷

1848 Yılında Diyarbakır Livâsının İdarî Taksimatı

1-Diyarbakır, 2-Lice, 3-Mihrani, 4-Savur, 5-Genç, 6-Beşiri, 7-Könk, 8-Rezvan, 9-Gürdilan, 10-Zıknı, 11-Hani, 12-Hazro, 13-Garzan, 14-Menişkur, 15-Çapakçur.

1856-1857 Yılları Arasında Diyarbakır’ın İdarî Taksimatı

1-Amid, 2-Kiki ma’a Türkman, 3-Metnan (Metinan), 4-Deşt-i Kur, 5-Beşiri, 6-Padigan, 7-Hıyan, 8-Menişkur, 9-Kıh (Genç), 10-Zıtkı (Zıknı), 11-Beçar, 12-Haydan, 13-Hazro nam-ı diğer Tercil, 14-Abkur, 15-Nahiye-i Şark ve Garb, 6-Mahal, 17-Direk (Derik), 18-Behramki, 19-Kulp, 20-Selvan (Silvan) nam-ı diğer Meyfarikin (Meyafarikin), 21-Göynükler, 22-Çaakçur, 23-Yahtek, 24-Nahiye-i Herta, 25-Nahiye-i Tavus, 26-Mihrani, 27-Lice ma’a Atak ve Telseme (Telbisme), 28-Hani nam-ı diğer Pali Maden ma’a Çıska.

Yukarıdaki idarî taksimat listelerinden de anlaşılacağı üzere, Diyarbakır’ın idarî taksimatında 1840 tarihinden itibaren yer almaya başlayan kaza ve nahiyelere, 1847 sonlarında oluşturulan yeni idari düzenleme içerisinde de rastlamak mümkündür. Dolayısıyla yeni idarî düzenleme Diyarbakır bölgesinin idarî taksimatında pek fazla bir değişikliğe yol açmamıştır. Buna bakarak Diyarbakır eyaletinin de dahil edilerek, Kürdistan Eyaleti adı altında yeni bir eyalet teşkil edilmesinin sebebini izah etmek mümkün değildir.

Bölgenin yeniden teşkilatlandırılmasında “Tanzimat’ın uygulanmasında görülen güçlüklerin” ağırlık taşıdığı, Diyarbakır eyaletinde 1845 yılında Tanzimat’ın uygulanmaya başlanması ile yurtluk ve ocaklık olarak toprak tasarruf edenlerden büyük bir tepki geldiği görülmektedir. Cizre ve Hakkari bölgesinde mütesellimlik yapan Bedirhan Bey’in sebep olduğu ve 1847 yılında bastırılan ayaklanmadan sonra bölgede yeni bir idarî düzenlenmeye gidilmiş ve bu idarî düzenlemenin esas gayesini bölgede Tanzimat’ın uygulanmak istenmesi teşkil

etmiştir. Bununla birlikte Tanzimat dönemi devlet adamlarının yeni idarî teşkilata Kürdistan Eyaleti adını vermelerinde özellikle Avrupa'nın tesirini aramak gerekir. Zira Osmanlı döneminde idarî bir mıntıka, İran sahasında rastlanan bu tabirin Diyarbakır merkezi başta olmak üzere bölge ile uzaktan ya da yakından hiçbir alakası yoktur. Osmanlı devlet adamları da bu gerçeği görmüş olacaklar ki, bu idarî düzenlemeye 1864-1867 yılları arasında idarî sahada yapılan ıslahatla son vermişlerdir.

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı Devleti'nin mülkî teşkilatını ve idare sistemini düzenlemek için Mustafa Reşit Paşa tarafından yapılan teşebbüs başarılı olamamıştır. 1838 yılından itibaren başlayan Avrupa devletlerinin müdahaleleri daha sonraki yıllarda da artarak devam etmiştir. Avrupalı büyük devletler 1856 yılında yayımlanan Islahat Fermanı'nda tatbik edileceği vaad edilen prensiplere dayalı olarak, Osmanlı Devleti'ni devamlı olarak baskı altında tutuyorlardı. Bu devletler Hristiyanlar'ın mülkî idareye, Müslümanlarla eşit şekilde iştirâk etmesini istiyorlardı. Hatta bu devletler o kadar ileri gitmişlerdir ki, 1859 yılında Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da bulunan eyaletlerinde, devletler arası bir komisyon marifetiyle bir tahkikat yapılmasını dahi teklif etmişlerdir.³⁸

1861 yılında Sadrazam Fuat Paşa mülkî idarede bazı düzenlemeler yapılmasına karar vermiştir. Fuat Paşa'nın bu konudaki düşüncelerini "...eyalet ve sancaklar büyütülerek valiliklerine tecrübeli ve iktidarlı zatlar seçilerek ve yetkileri genişletilmek suretiyle yalnız mühim işlerde İstanbul'a danışmaları ve bu vechile saltanat merkezi de adi işlerle uğraşmaktan..." kurtulacağı şeklinde özetlenebilir. Ancak Cevdet Paşa haklı olarak bu düşünceye karşı çıkmıştır. Cevdet Paşa'ya göre, "Osmanlı eyaletlerinin birçoğu ne coğrafya şartları ne de onları iskân eden halk yönünden birbirine benzemektedir. Bu sebeple her tarafın hususî halleri ve geçirdiği tarihî seyri gözönünde bulundurulmak suretiyle" bir idarî ıslahat yapılabilir.³⁹

Böylece Tanzimat'ın idarî alanda getirmiş olduğu yeni düzenlemenin başarısız olduğu görülmüş ve 1864 yılında yeni bir Vilâyet Nizamnâmesi neşredilmiştir. Buna göre Osmanlı toprakları idare dairelerine taksim edi-

lerek, bunların en büyüğüne Vilâyet adı verilmekte, Vilâyet Sancaklara, Sancak Kazalara, Kaza Karyelere bölünmekte ve her karye de bir belediye idaresi olarak kabul edilmekteydi. 1864 Vilâyet Nizamnâmesi imparatorluğun her tarafında hemen tatbik edilememiştir. Mithat Paşa'nın Tuna Valiliği'ndeki başarısı üzerine diğer bölgelerde de 1865 yılından itibaren uygulanmaya başlanmıştır. Bunu takiben 1867 yılında bütün vilayetlere mahsus bir vilayetler nizamnamesi tanzim edilmiştir. 1867 yılındaki mülkî taksimata göre, Osmanlı Devleti -İstanbul hariç- 27 vilayete ayrılmıştı. Buna göre Diyarbakır Vilâyeti; Diyarbakır, Mamuratül Aziz, Mardin, Siirt ve Malatya sancaklarından oluşmaktaydı.⁴⁰

2. Tarihî Dönemler İçerisinde Kürdistan Adı Üzerine Değerlendirme

Kürdistan terimi, ilk defa XII. yüzyılda Büyük Selçuklu sultanı Sancar zamanında (1117-1157) ortaya çıkmıştır. Sultan Sancar devrinde Irak-ı Acem (Cibâl)'in merkezi olan Hamedan'ın kuzeydoğusunda Bahar şehrinin merkez itti haz edildiği bir Kürdistan eyaleti teşkil edilmiş ve valiliğine de Sancar'ın yeğeni Süleymanşah tayin olunmuştur.⁴¹ Başlıca Şehri Zor, Hulvan, Kirmanşah, Dinaver, Bahar yörelerinden müteşekkil bu dağlık bölgede eskiden beri kalabalık Türkmen topluluklarının yaşadıkları bilinmektedir.⁴² Hamedan'ın kuzey batısındaki Bahar Kalesi'nin merkezi olduğu bu eyalet, Zağros Dağları'nın doğusunda, Hamedan, Dinever ve Kirmanşah vilayetleri ile batısında Sincar ve Şehri Zor vilayetlerini ihtiva ediyordu.⁴³

Kaynaklarda Kürdistan adından ilk defa bahseden Hamdullah Mustafa Kazvini olup, Nüzhetül Kulub adlı eserinde Kürdistan'ın on altı kasabadan ibaret olduğunu belirtmektedir ki, bu kasabaların tamamı İran coğrafyası içerisindeydi. Kürdistan konusunda taraflı olarak kaleme alınan yazılarda bile Kürdistan teriminin izafî bir tabir olduğu kabul edilmek zorunda kalmıştır. "Kürtler'in oturduğu ülkeyi tanımak istersek Kürdistan adına dayanamayız. Çünkü Kürdistan adı zaman ve mekan içinde itibarî ve değişken bir terimdir. Dolayısıyla ona bir başka tanım aramak gerekir"⁴⁴ demek zorunda kalan B. Nikitin Kürt denilen toplulukların "Dağlı" olma özelliklerini dikkate alarak Türkiye'nin doğusu ile

İran'ın batı bölgesindeki dağlık bölgeleri Kürdistan olarak açıklamaya çalışmıştır.

Arap coğrafyacılar Kürdistan terimi ile XII. yüzyılda Ardelen, Kirmanşah, Hamedan ve Luristan bölgelerini anlatmaktaydılar. Arap coğrafyacıları Kürdistan terimi ile bölgeye siyasî manâ vermekten ziyade, bölgenin dağlık kesimlerini ifade etmek istemişlerdir.

Siyasî olarak etnik anlamda maksatlı gösterilmek istenen Kürdistan'ın yeri tam olarak tayin edilememektedir. Bu tür eserlerin hepsinde gösterilen Kürdistan haritalarının hiçbirisi diğerinin aynı değildir. Tarihî dönemler içerisinde Yenisey, Batı Türkistan/Horasan-Afgan, Dağıstan-Macar/Tuna boyu, Kuzey Azerbaycan/Kür-Aras ve Dicle boyunda olmak üzere beş ülke ve bölgede Kürt adıyla tanınan göçebe topluluklar görülmektedir. Bundan da anlaşılacağı üzere coğrafya olarak Kürdistan'ın neresi olduğu belli değildir veya bu beş bölgeye de Kürdistan demek lazım gelir. Dolayısıyla Sultan Sancar devrinde İran'da bir bölgeye verilen bu ad, Türkler'in Orta Asya'dan göç ederken getirdikleri yer isimlerinden birinin hatırası olmalıdır.⁴⁵

Sultan Sancar devrinde merkezi Bahar olarak teşekkül eden Kürdistan Eyaleti'nin sınırları daha sonraları maksatlı olarak zaman zaman genişletilip daraltılmış veya mevki değiştirmiştir. Berthold Spuler Kürdistan mevkiini, İran Moğolları (1220-1350) çağında Sultan Sancar devrindeki coğrafyaya uygun olarak göstermektedir.⁴⁶ Yine bir Alman tarihçisi olan Walther Hinz ise Kürdistan adı altında verdiği haritada Kürdistan asıl, mevkiini terketmiş, Van Gölü'nün güney ve güney batısında gösterilmiştir.⁴⁷ Kürdistan olarak adlandırılan bölgeyi Osmanlı döneminde gezen seyyahların, görevlilerin ve yöneticilerin bu bölge hakkında verdikleri bilgiler de birbirini tutmamaktadır.⁴⁸

Anadolu'nun Türk yurdu oluşunu takiben, günümüze kadar mevcut siyasî iktidarların uyguladıkları idare sistemlerinin incelenmesinde, çeşitli dönemlerde Türk yurdunu gezen seyyahların seyahatnâmelerinde, dönemin tarih ve coğrafya kitaplarında, Anadolu ve diğer Türk topraklarının coğrafi ve idari adları ortadadır.⁴⁹ Bunun sonucunda kesin olarak şu hususu tespit etmek mümkündür. Hitit döneminden Türk fethine kadar olan devrede bölgenin coğrafi ve idarî adları arasında Kürdis-

tan terimi mevcut değildir. Selçuklu Türkiye'sinde Kürdistan terimi özellikle Anadolu coğrafyasında mevcut değildir. Osmanlı döneminde Tanzimat sonrası idarî değişikliğe kadar olan devrede Kürdistan terimi ile ifade olunan bir bölgede söz konusu olmamıştır.⁵⁰

Türk devletinin üzerinde yer aldığı coğrafi bölge için tarihî dönemler içerisinde kullanılan tabir Türkiye'dir. Anadolu'nun doğusu için kullanılan bir diğer tabir de "Türkomania" yani Türkmen Ülkesi'dir. Bu tabir XIV. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır.

Kanuni Sultan Süleyman'ın Fransa Kralı I. François'ya 1526 yılında yazdığı mektubunda "ben ki... Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Karaman'ın ve Rum'un ve Vilayet-i Dulkadiyye'nin ve Diyarbekir'in ve Kürdistan'ın ve Azerbaycan'ın ve Acem'in ve Şam'ın ve Haleb'in ve Mısır'ın ve Mekke'nin ve Medine'nin... nice diyarın sultanı ve padişahı Sultan Beyazid Han oğlu Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Han'ım",⁵¹ demek suretiyle Kürdistan coğrafi bölgesini Anadolu'nun dışarısında tutmakta ve özellikle de Diyarbakır eyaletinden ayırmaktadır. Osmanlı kaynaklarında kullanılan Kürdistan terimi bir coğrafi yeri izafeden uzak tamamen izafî bir terimdir.

Özellikle XIX. yüzyıldan sonra batılı devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nu bölmek için Doğu Anadolu Bölgesi'ni sistemli olarak Türk yurdunun dışında göstermek istemişlerdir. Nitekim bu dönemde yazılan kitaplarda ve çizilen haritalarda bu bölge ya Ermenistan ya da Kürdistan olarak adlandırılmıştır. Ancak dikkati çeken husus, bu bölgenin Türk toprağı olmadığı anlatılmak istenirken, Ermenistan ve Kürdistan sınırlarının çoğu zaman birbirleriyle çakışması ve hatta üst üste binmesidir. Kürdistan adı tarihî dönemler içerisinde zaman ve mekân itibarı ile değişken bir tabirdir. Bu sebeple Türkmenlerle meskun olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bir kısım araziye Kürdistan denilmesi de büyük bir hata teşkil etmektedir. XIX. yüzyılın hemen başlarından itibaren Avrupa'da ortaya çıkan yeni siyasî görüş, Türkiye ve Türkomania terimleri yerine yeni bir takım terimler ortaya koymak şeklinde kendini gösterecektir. XIX. yüzyıldan itibaren Türk topraklarındaki yeni coğrafi adlandırmaların ortaya çıkışında Türk devlet adamlarının yüzlerce yıllık gelenekleriyle şekillenen idarî taksimatı bir

kenara bırakmaları kadar, Avrupalılar'ın siyasî emelleri doğrultusunda bölücü esaslı coğrafi taksimata yönelmeleri de önemli rol oynamıştır. Özellikle Tanzimat sonrası idarî yapıdaki değişiklikler Avrupalı uzmanların yönlendirmeleri sonucu ortaya çıkacaktır. Mustafa Reşit Paşa'nın gayretiyle 1842 yılında kabul edilen yeni idarî düzenlemeler Türk siyasî hayatına yeni idarî terimler getirmiştir.⁵²

Osmanlı ülkesindeki Hristiyanlar gibi ülkedeki Müslümanları da ayırıp gerek birbirlerine ve gerekse Osmanlı gücüne karşı kullanabilmek Avrupa siyasetinin temelini oluşturmuştur. Bu siyaset önceleri Türk devlet adamları tarafından bilinmiş ve gereken tedbirler de alınmıştır. Ancak 1826 sonrasında ve özellikle de Tanzimat'dan sonra bu politika terkedilmiştir. Tanzimat'ın ilânından sonra Avrupalılar Osmanlı devlet adamlarına yöredeki, halkın idaresinin daha değişik bir biçimde oluşmasıyla mükemelleşeceğini telkin etmiş olmalıdır.

Bu gelişmeler doğrultusunda 1847 yılında Kürdistan Vilâyeti ve 1850 yılında Lazistan Sancağı kurulmuştur.⁵³

Tanzimat sonrası yapılan bu idari düzenleme çok önemli bir işmiş gibi gösterilmiş ve bir Kürdistan Madalyası ihdas edilmiştir. Ancak Kürdistan adının gerek coğrafi ve gerekse idarî olarak bu eyaletin merkezini teşkil eden Diyarbakır'la bir ilgisi olmadığı için 1864-67 idarî taksimatında bu ad kaldırılmış ve yeniden "Diyarbakır Vilâyeti" tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti döneminde hiçbir zaman siyasî bir hüviyette kullanılmamış olan Kürdistan adı 1908'den sonra "Vilâyât-ı Şarkkiye (Doğu Vilâyetleri)" adıyla gerçek ifadesini bulmuş ve daha sonra Doğu Anadolu Bölgesi olarak adlandırılmıştır.⁵⁴

3. 1848-1864 Yılları Arasındaki Yeni İdarî Düzenleme

Tanzimat Fermanı 1839 yılında ilan edilmiş olmakla birlikte bütün Osmanlı ülkesinde Tanzimat'ın öngörüldüğü malî, idarî ve askerî yenilikler aynı anda uygulanmaya konulamadı.⁵⁵ Tanzimat'ın uygulanması işi öncelikli olarak kesinlikle hükümetin denetiminde olan yakın eyaletlere tanındı. Öte yandan uygulama dışında tutulan eyaletlerde de yeni yönetimin gerçekleştirilmesi çalışma-

ları sürdürüldü. 1845 yılı Mart ayından itibaren Erzurum ve Diyarbakır Eyaletleri'nde de Tanzimat'ın uygulanmasına karar verildi.⁵⁶

Doğu bölgesinde Tanzimat'a karşı asıl direnme yurtluk ve ocaklık olarak toprak tasarruf edenlerden gelmiştir. Diyarbakır'da bu biçimde toprak tasarruf edenlerden bazılarının toprakları hazineye devredilerek kendilerine maaş bağlanmış ve bir kısmına ise kaza müdürlüğü verilmiştir.⁵⁷

Tanzimat'ın uygulanmasına en büyük tepki Cizre ve Hakkari yöresinden gelmiş, Diyarbakır eyaletinde Tanzimat'ın uygulanmasından bir süre sonra bölgede Bedirhan Bey'in ayaklandığı görülmüştür. Bedirhan Bey'in esir alınmasından hemen sonra bölgede Tanzimat uygulama alanına konulmuş ve yeni oluşturulan eyalete Kürdistan Eyaleti adı verilmiştir. Bedirhan Bey isyanı bu dönemde hem imparatorluğun içinde ve hem de dışında büyük yankılar uyandırmış ve bastırılmasından sonra Abdülmecid'e Meclîs-i Vâlâ tarafından Kürdistan Fatihî ünvanı verilerek olayın önemi vurgulanmak istenmiştir.⁵⁸

Tanzimat'tan önce bölgede mütesellimlik yapan ve yüzyıllar boyu bölgeyi yönetmiş bulunan bir aileden gelen Bedirhan Bey, Redif Askerî Teşkilâtı'nın kurulmasıyla birlikte redif miralayı olmuştu. Diyarbakır'da Tanzimat'ın uygulanmasıyla birlikte kendi yönetiminde bulunan Cizre ve Midyat'ın Musul Eyaleti'ne bağlanmasına karşı çıkan Bedirhan Bey'in Musul Valisiyle arasının bozulduğu görülmektedir. 1842 yılında Cizre kazasının Musul Eyaleti'ne bağlanmasını kabul etmeyen Bedirhan Bey bu konuda kendisine gönderilen emirleri dinlemediği. Bu arada Hakkari'nin dağlık yöresinde oturan Nasturiler'in vergi vermek istemiyerek Bedirhan Bey'e karşı ayaklandıkları görülmektedir. Nasturi ileri gelenlerinden bazılarının İngiltere aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak ve Bedirhan Bey'in cezalandırılmasını istemeleri üzerine, Osmanlı Devleti Bedirhan Bey'e karşı zor kullanma yolunu seçmiştir. 1847 yılında Bedirhan Bey ele geçirilmiş ve 1847 Temmuz'unda Girit'e sürülmüştür.⁵⁹ Bedirhan Bey'in ele geçirilmesinden sonra Bohtan Emirliği sona erdi, diğer mahallî emirlikler de kısa sürede ortadan kaldırıldı. Ancak bölgedeki emirlerden boşalan yeri zamanla şeyhler doldurmuştur.⁶⁰

Bedirhan Bey isyanının bastırılmasından sonra bölgede yeni bir idarî düzenlemeye gidildi. Diyarbakır eyaleti, Van, Muş, Hakkari Sancakları, Cizre, Bohtan ve Mardin Kazalarından oluşturulan yeni eyalete Kürdistan Eyaleti adı verildi. Kürdistan Eyaleti yeniden fethedilmiş bir bölge gibi kabul edilerek atanacak memurların güvenilir ve bilgili kişilerden olmasına özen gösterildi.

21 Aralık 1846 tarihinde Diyarbakır Müşirliği'ne Hayreddin Paşa tayin edilmiştir. Kasım 1847 tarihinde ise eyalet müşirliğine Hamdi Paşa getirilmiştir.⁶¹ 1845 tarihinde Diyarbakır eyaletinin Tanzimat'a dahil edilmesinden sonra ülke genelinde yapılmak istenen yenilikler burada da tatbik edilmeye çalışılmıştır. 13 Aralık 1847 tarihinde Diyarbakır eyaleti yeniden teşkilatlandırılmıştır. Buna göre Diyarbakır eyaletiyle Van, Muş ve Hakkari Sancakları ve ayrıca Cizre, Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilerek Kürdistan adlı yeni bir eyalet oluşturulmuştur.⁶² Eyalet valiliğine ise Esat Muhlis Paşa tayin edilmiştir.⁶³ Bu yeni düzenleme içerisinde 28 Aralık 1847 tarihinde Diyarbakır Eyaleti Kaymakamlığı'na Diyarbakır Defterdarı Süleyman Paşa tayin edilmiştir. Defterdarlığa ise Tevfik Efendi tayin edilmiştir.⁶⁴

Yukarıda da belirtildiği üzere, Tanzimat'ın ilan edilmesi ve bunu takiben Bedirhan Bey gailisinin halledilmesinden sonra 28 Cemaziyevvel 1263 (1846) tarihinde doğuda bir Kürdistan Eyaleti teşkil edilerek, valiliğine Musul Valisi Esad Muhlis Paşa tayin edilmiştir. Bu eyaletin teşkil edilmesinin sebeplerini ise aşağıda ve-
reçğimiz belgeler şu şekilde açıklamaktadır.

Kürdistan Eyaleti'nin teşkili hakkındaki sedaret lüzum arızası 20 Cemaziyevvel 1263 tarihinde yazılmıştır. Bu eyaletin teşkilini icab ettiren *idarî, adlî ve askerî sebeplerle* diğer hususlar bu belgeden takib edilebilir.⁶⁵

“...Sırf padişahımız efendimizin eseri olarak eşkiya elinden kurtarılan ve belki de *bu suretle yeniden fethedilen Kürdistan bölgesinin geleceğine* dair Anadolu Ordusu müşiri paşa hazretlerinin bazı mütalaa ve ifadeleri bulunmaktaydı. İcabı müzakere edilerek padişahımız efendimize arz olunmak üzere evvelki gün Serasker Paşa, Fethi Paşa, Reis Paşa, Anadolu Müşiri Paşa, Nazır Efendi ve müstefar Beyler Bab-ı Ali'de toplanmışlardır.

Müşir Paşa'nın evvelki ifadesine göre ordu merkezi bulunan Harput Kasabası asker oturmasına yarar bir yer

olmakla beraber, Ordu Kumandanlığı çevresinin kenarına isabet etmektedir. Van Gölü'nün karşı yakasında bulunan Ahlat Kasabası'nın ise su ve havasının güzelliği etrafının feyyiz ve bereketi bakımlarından asker oturması için fayda ve kolaylığı vardır. Ordu dairesinin tamamıyla ortasında bulunduğu gibi, Harput'dan ziyade İran ve Rusya hudutlarına yakındır. Askeri mevkiilerle bağlantısı, her tarafa asker sevkinde kolaylığı vardır. Hususiyle Kürdistan'ın kalbinde bulunduğundan ve bu suretle Anadolu Ordusu'nun yumuğu ütemadiyen nezaret altında tutulması icab eden Kürtler'in tepesinde bulunacağından dolayı Ahlat'ın bundan sonra Anadolu Ordusu'na merkez ittihaz edilmesi lüzum ve keyfiyeti Müşir Paşa'nın askeri ve mahalli bilgisine de dayandığı için askeri işlerden olduğu için bir kere de Askerî Şura'da müzakere edilerek, neticenin zât-ı şahaneye danışıldıktan sonra icabına bakılmasına karar verilmiştir.

Müşir Paşa'nın ikinci derecede olan ifade ve beyanları bölgenin mülkî idare ve teşkilatına ait idi. Paşa tes-hir edilen Kürdistan havalisinde emniyet ve asayişin temini, düzenin kurulması için burada özel bir idereye tabi tutularak başına dirayetli bir zatın getirilmesini yani Diyarbakır eyaletiyle Van, Muş, Hakkari Sancaklarıyla Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarından büyük bir eyalet kurulmasını teklif etmektedir.

Kürdistan'da daimi nizamın tesisi, ordu ile mülkî işlerine memur olacak zatların müşterek himmetlerine bağlıdır. bu sebeple yeni eyalet valisinin ordu merkezinde bulunmasında çok faydalar vardır. Ordu kumandanlığına merkez olması tasavvur edilen Ahlat Kasabası'nın aynı zamanda eyalet valisinin merkezi olması da düşünülmüştür. Padişahımızın muvaffakiyet-i seniyyeleri neticesi bir takım derebeyleri ile zalimlerin elinden kurtarılan Kürdistan havalisinin daimî nizâmının tesisi ahalinin saadet, refah ve asayişinin temini lazımeden olduğuna, bunun da bu havalinin bir idare-i mahsusa altına konulmasıyla hasıl olacağı bilindiğine göre bu yerlerin bir eyalet ittihaz olunarak padişahımız efendimizin buraların hakiki fatihi olduklarını hatırlatmak üzere Kürdistan Vilayeti diye adlandırılması ve Askerî Şuraca Ahlat Kasabası'nın ordu merkezi olmasına karar verildiği takdirde eyalet merkezinin de orada bulunması eyaletin idaresine her cihetce seçkin ve tecrübeli bir zatın tayini lü-

zumlu görülmüştür. Kürdistan Valiliği'ne dirayet, namus ve doğrulukla tanınmış, çok zamanlar bu taraflarda hizmet görmüş memleket hallerine vakıf bir zat olarak Esat Paşa seçilmiş, Müşir Paşa da bu zat hakkında hüsn-i şehadetde bulunmuştur. Birlikte olacakları cihetle Esat Paşa'nın tayin arzu eylendiğinden Kürdistan Valiliği'nin Esat Paşa'ya verilmesi zat-ı şahanece tensib buyurulduğu takdirde Musul Eyaleti'ne bir diğerinin tayini lazım gelecektir. Eski Belgrat Muhafızı Vecihi Paşa dirayetli, bilgili vezirlerdendir..."

"...Diyarbakır eyaleti yeni teşkil edilecek eyalete katılacağından bu hal birkaç gün evvel mezkur eyalete tayin edilmiş olan Hamdi Paşa'nın me'yusiyetini mucib olacaktır... Erzurum Eyaleti'ne Hamdi Paşa'nın tayini muvafık görülmektedir..."

"...Yukarıda arz edildiği gibi Van, Diyarbakır, Cizre, Bohtan ve Mardin, yeni Kürdistan Eyaleti dahilinde bulunacaklarsa da bunların hepsi büyükçe yerler olduğundan bir eyalet içinde bulunan böyle başlıca sancakların mahsus kaymakamlarla idaresi usul iktizasından bulunduğundan, Van Kaymakamlığı'na ordu maiyetinde bulunup gayreti gördüğünden uhdesine mirmiran rütbesi ihsan buyurulan Mehmet Reşit Paşa tayini, şimdi Diyarbakır Defterdarı bulunan Süleyman Paşa'nın şimdiki memuriyeti lağvedildiğinden Diyarbakır kaymakamlığı'na tayini, Cizre, Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilerek kaymakamlığına, şimdi Van Kaymakamı olan Mustafa Paşa'nın getirilmesi, teşkili tasavvur olunan Kürdistan Eyaleti'nin malî işlerinin idaresi için birinin nasbı lazım geldiğinden Erzurum Defterdarı Tevfik Efendi maliye usullerine vakıf zat olarak Kürdistan Eyaleti Defterdarlığı'na tayini..."

"...Yeniden teşkil edilecek Kürdistan Eyaleti'nin genişliğine ve padişahımız efendimizin eser-i himmetleri olduğuna alâmet olarak şer'î işlerinin ilmiye yolunda mahreç "ilmiye rütbesinden İstanbul Mollalığı tarikinin ilk payesi" itibariyle yeni bir mansıb ittihazı münasib olduğundan padişahımızın fetihlerinden ilmiye tarikinin de atıfıyyet hissesini alması muvafık görüldüğünden emir ve ferman-ı padişahiye tevaffuk ettiği takdirde Şeyhülislamlik tarafından din ve şeriat bilgisi geniş bir zatın seçilerek Kürdistan Mollası nasb ve tayin olunması lüzumlu görülmektedir..."

"...Kürdistan Eyaleti'nin genişliğine memuriyetinin önemine göre maaşların dolgun olması lazım geleceğinden (eyalet valisine) seksen bin kuruş, Van, Cizre ve Diyarbakır Kaymakamları'na onyediser beşer yüz kuruş, Kürdistan Defterdarı'na yirmi beşer bin kuruş... Kürdistan Mollası'na, bölgesine dahil kazaların naiblerini nasb ederek o cihetle mahalli gelirden başka iane olarak ikibin beşyüz kuruş maaş tahsis olunduğu... efendimiz tarafından tetkik buyurulmak üzere arz ve takdim kılındı. 20 Cemaziyelevvel 1263."

Yukarıda verilen arz tezkeresine cevaben yazılan irade ise şöyledir.⁶⁶

"...Ahlat Kasabası'nın ordu merkezi olma hususu Müşir Paşanın askerî ve mahallî bilgisine dayanıyorsa da keyfiyetin bir kere de Askerî Şura'da görüşülerek neticenin tarafımızdan sorulmasından sonra icabına bakılması, Kürdistan havalisinde daimi nizâmın tesisi, ahalinin sadet ve asayişinin temini lazımeden olduğuna göre, bildirildiği gibi o havalinin bir eyalet ittihazıyla Kürdistan Eyaleti diye isimlendirilmesi Ahlat kasabasının merkez olması idaresine tayin olunacak zatın her cihetce seçkin ve tecrübeli olması lazımeden olduğuna ve Esat Paşa'da bu vasıflar olduğuna göre eyalet valiliğinin kendisine verilmesi... zikr olunan kaymakam ve defterdarlıkların da isimleri arz edilen kimselere tevdiî, Kürdistan Eyaleti şer'î işlerinin ilmiye tarikinden mahrec itibariyle yeniden bir mansıb ittihaz edilerek şeyhülislamlik tarafından bu vasıfta bir zatın Kürdistan Eyaleti Mollalığı'na tayin kılınması maaş ve rütbe maddeleriyle diğer hususların arz edildiği gibi icabının yapılması... padişahımız efendimizin nezdinde de uygun görüldüğünden bu vecihle icabının yapılması hususu emir ve ferman buyurulmuş ve evrak yine yüksek katlarına sunulmuştur ol babda emr ve ferman efendimizindir 23 Cemaziyelevvel 1263"

Yukarıdaki belgelerden de anlaşılacağı üzere, bölgede yeni bir idarî teşkilatlanmaya gidilmesinin başlıca sebebinin *asker temini, bölgede asayişin kurulması ve vergi tahsilinde karşılaşılan zorluklar* olduğu anlaşılmaktadır. Diyarbakır Şer'iyye sicillerine geçen kayıtlar da bu tespitle ri doğrulamaktadır. Bunlardan 28 Aralık 1847 tarihli olan belge, Süleyman Paşa'nın Diyarbakır eyaleti kaymakamlığına tayin edildiğini gösteren fermanıdır.⁶⁷

“...Sabıkan Diyarbekir Defterdarı olub bu defa Diyarbekir Eyaleti Kaymakamlığı uhdesine ihale kılınan Süleyman Paşa ve Kürdistan Eyaleti Defterdarı Tevfik Beğ ve Aza-yı Meclis ve vücuh-ı memleket... malum ola ki bir müddetden berü iyâd-ı mütegalibede kalub bitevfik-i teala saye-i kudret-vaye-i mülûkanemde bu defa feth ve tasyir olunan hatt-Kürdistan'ın dâire-i nizam ve hüsn-i zabtına intizamı dâ'i-i tahtına idhaliyle te'sik-i bünyan-ı asayiş-i ahali kazıye-i matlubatının istikmali zımında Diyarbekir Eyaleti ve Van ve Muş ve Hakkari sancakları ve Cizre ve Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilerek cümlesinin bir eyalet 'add ve itibariyle Kürdistan Eyaleti tesmiye kılınarak eyalet-i mezkure vali-i muma-ileyh uhdesine ihale olunmuş ve vali-i muma-ileyh nezaretinde olmak üzere Diyarbekir eyaleti kaymakamlığına münasib birinin memuriyeti lazım gelmiş ve sen ki paşa-yı müşarün-ileyhsin dinayet ve istikametle mütenasib müteberrân-ı bendegân-ı saltanat-ı seniyyemden olarak bu makule umur-ı mülkiyenin hüsn-i idaresine liyâkat ve ehliyetin bir bedar olmuş olduğundan ka'im-makamlık-ı mezkure uhdene ihalesi hususuna irade-i seniyye-i mülûkanem taalluk ve şeref-sünuh olmuş ve bermantuk-ı kuyud zıkr olunan Diyarbekir Eyaleti geçen 1261 senesinden itibaren daire-i Tanzimat'a idhâl kılınmış olduğuna binaen dahilinde vaki bilcümle varidât-ı mahallî memurları marifetiyle usul-ı Tanzimat'a tevfiikan idare olunmuş olmakda bulunmuş ise de eyalet-i merku-menin sene-i merkume ve 1262 senelerine mahsuben bi'l-mecmu' varidatına baliğ olunmuştur. Tahsil kılınarak küsur bakayasının muhasebesinin...” görölerek vergilerin tahsili ve gönderilmesi hakkında 20 Muharrem 1264 (28 Aralık 1847) tarihli ferman.

19 Ocak 1848 tarihli yeni eyalet valisi Esat Paşa, Diyarbakır Kaymakamı Süleyman Paşa ve Defterdarı Tevfik Efendi'ye hitaben gönderilen vergilerin toplanması hakkındaki fermanın da aynı hususları tesbit etmek mümkündür.⁶⁸ Ferman aşağıda özetlenerek verilmiştir.

“...Diyarbekir Eyaleti 1261 (1845) tarihinde Tanzimat'a dahil olmuş ve bu seneden sonra eyalet ahalisinden ziraatla uğraşanlardan onda iki itibariyle aynen ticaret ve sanayiyle meşgul olanlardan damga vergilerinin alınması kararlaştırılmış ise de bu vergi diğer Tanzimat'a dahil mahallerin hilâfına alındığından ahalinin tahammüllerine göre vergi alınması karara bağlanmıştır. Her mahallin vergisinin önceden olduğu gibi Ruz-ı Hızır ve Ruz-ı Ka-

sım itibar olunmayarak mahsul alındıktan sonra toplanması vergilerin aynı senesi içerisinde bir akçe bakaya kalmayarak kamilen tahsili ve bundan böyle herkesin tahammülüne göre vergi alınması istenmektedir...”

Yukarıda verilen belgeler de, bölgede yeni bir idarî teşkilatlanmaya gidilmesinin başlıca sebebinin, *asker temini, bölgede asayişin kurulması ve vergi tahsilinde karşılaşılan zorluklar* olduğunu açıkça göstermektedir. Her iki belgede de, Diyarbakır eyaletinin Tanzimat'a dahil edildiği 1845 tarihinden sonra bölgede vergi toplanamadığı, büyük miktarda verginin bakaya kaldığı belirtilmekte ve yeni yöneticilerden bu vergilerin biran önce toplanılması istenmektedir. Dolayısıyla bu bölgede yeni bir eyalet teşkil edilmesinin başlıca sebebinin, bölgede “*Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Güçlükler*”de aramak gerekir.

Yeni eyalet teşkil edildikten sonra, 9 Şevval 1264'te Kürdistan Valisi Esat Paşa birçok sebepler ileri sürerek, eyalet merkezinin Ahlat'tan Erzurum'a naklini istemiş,⁶⁹ Anadolu Ordusu Müşiri Mehmed Paşa da aynı tarihli raporunda bunu tasdik ederek Erzurum'un ordu merkezi olması dolayısıyla Kürdistan Eyaleti merkezinin ya Erzurum'da ya da Muş'ta bulunmasının faydalı olacağını bildirmiştir.⁷⁰ Ancak yine bu belgelerden anlaşıldığı üzere Askerî Şura'nın eyalet merkezinin Ahlat'a gitmesine muvafakat etmediği ve eyalet merkezinin Diyarbakır'da kaldığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda da bahsedildiği üzere, Kürdistan Eyaleti teşkil edilirken eyalet merkezi Ahlat olarak düşünülmüş ise de daha sonra Diyarbekir (Amid) bu eyaletin merkezi olmuştur. Çok geniş bir alanı kapsıyacak şekilde oluşturulan Kürdistan Eyaleti kısa bir süre sonra önemli değişikliklere uğramıştır. Mesela Hakkari Sancağı Aralık 1849'da eyalet haline getirilmiştir.⁷¹ 1849 yılında Hakkari, Van, Mardin ve Cizre birleştirilerek Hakkari Eyaleti teşkil edilmiş ve bir süre sonra da bu eyaletin adı Van Eyaleti olarak değiştirilmiştir. 1856 yılında ise idarî bir birim olarak Kürdistan Eyaleti, Diyarbakır, Mardin ve Siirt Sancakları'nı içerisine almaktaydı.⁷²

Alınan bütün tedbirlere rağmen bölgede hükümet otoritesi uzun yıllar sağlanamamış ve Tanzimat buralar-

da fiilen uygulama alanına konulamamıştır. Dolayısıyla uzun bir dönem, bölgede özellikle vergi tahsili konusunda büyük sıkıntılarla karşılaşmıştır. Mesela 13 Mart 1851 tarihinde Kürdistan valisine yazılan bir tahrîrde⁷³ özetle, Diyarbakır'da vuku bulan koleradan dolayı vefat eden İslâm ve reaya vergilerinden tenzilât yapılmayarak, ödenmeyen mikdarın toplam üzerine dahil edilerek toplanması istenmekteydi. Yine 23 Temmuz 1853 tarihinde Kürdistan Valisi ve Defterdarına gönderilen bir ferman-
dan anlaşıldığına göre,⁷⁴ Diyarbakır sancağındaki nüfusun eksik hesaplandığı belirtilerek, vergisinin de eksik alındığı bildirilmiş ve bakaya kalan verginin biran önce toplanarak gönderilmesi istenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin bölgede yaptığı yeni idarî düzenleme, bu eyalete sık sık yeni yöneticiler atamasından ileri gidememiştir. Bu dönemde Kürdistan Eyaleti'ne yapılan atamalarla ilgili olarak Lütfi Tarihi'nde önemli bilgiler bulunmaktadır. Buna göre idarî sahadaki gelişmeler şöyledir. H. 1267 (1850-1851) senesinde Kürdistan Eyaleti valisi Esat Paşa vefat edince yerine Abdi Paşa tayin edilmiştir.⁷⁵ H.1268 (1851-1852) tarihinde eyalet valiliğine Ragıp Paşa tayin edilmiş⁷⁶ ise de H. 1269 (1852-1853)'de azledilmiş ve yerine Sivas Valisi Hamdi Paşa tayin edilmiştir.⁷⁷ Hamdi Paşa'nın valiliği H. 1271 (1854-1855) yılında yenilenmiştir.⁷⁸ 1855-1856 tarihleri arasında eyalet valiliği İzzet Paşa'ya tevcih edilmiş ise de H. 1273 (1856-1857)'de azledilmiş ve yerine Trabzon Valisi Besim Paşa tayin edilmiştir.⁷⁹ 1857-1858 tarihleri arasında eyalet valiliğini Mahmud paşa yapmış, H. 1276 (1859-1860)'da vefat edince yerine Harput Eyaleti eski valisi Ali Rıza Paşa vali yapılmıştır.⁸⁰ Ali Rıza Paşa H. 1278 (1861-1862)'de azledilerek bu sefer yerine Silistre Eyaleti eski valisi Halil Kamili Paşa vali tayin edilmiştir.⁸¹ Son olarak H. 1280 (1863-1864)'de Kürdistan Eyaleti valiliğine eski Üsküb Valisi Alyanak Mustafa Paşa tayin edilmiştir.⁸² Kürdistan idarî terimi 1864-1867 idarî düzenlemesi ile kaldırıldığından H. 1284 (1867-1858)'de *Diyarbakır Vilayeti* valiliğine Kürdistan eski valisi Mustafa Paşa getirilmiştir.⁸³ Bunu takiben H. 1285(1868-1869)'de Diyarbakır Vilayeti, rütbe-i vezaret ile dördüncü ordu erkanından Ferik İsmail Paşa'ya tevcih edilmiştir.⁸⁴

SONUÇ

Sadece Osmanlı İmparatorluğu döneminde değil, tarihî dönemler içerisinde önemli bir bölge olan Diyarbakır eyaleti, bu önemini Osmanlı İmparatorluğu zamanında da korumuştur. 1515 tarihinde bütün Doğu ve Güney Doğu Anadolu'yu sınırları içerisinde bulunduran Diyarbakır eyaleti Doğu'ya yapılan seferlerin merkez üssü olmuştur. Yapılan yeni fetihlere paralel olarak, yeni eyaletlerin oluşturulması, bu eyaletin önemini bir miktar azaltmıştır. Buna rağmen Diyarbakır eyaletinin sınırları içerisinde yer alan yerler uzun bir süre Irak bölgesinin hububat ambarı olarak, bu bölgenin ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir rol oynamıştır. Diyarbakır eyaleti ve bu eyaletin merkezini teşkil eden Amid sancağı XVIII. yüzyıla birlikte, Doğu'da Rus tehlikesinin baş göstermesi üzerine, Erzurum eyaletinin önem kazanması karşısında bu yüzyılda eski önemini bir miktar kaybetmiştir.⁸⁵

XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılda Diyarbakır eyaletinin idarî yapısı belirlenirken, bu eyaletin söz konusu yüzyılda sınırları tesbit edilmeye çalışılmış, XVI. ve XVII. yüzyıldaki idarî yapı ile karşılaştırmak suretiyle meydana gelen değişiklikler belirlenmiştir. Bu karşılaştırma sonucunda Diyarbakır eyaletinin sınırlarının küçüldüğü, buna rağmen eski önemini kaybetmediği tesbit edilmiştir.

XIX. yüzyılda Diyarbakır eyaletinin idari taksimatında XVIII. yüzyıla göre uzun bir dönem değişiklik görülmemektedir. Bu dönemin en dikkat çekici tarafı ise, idari bakımdan Diyarbakır eyaletine bağlı olan bazı kazaların, mali açıdan Maden-i Hümayun Emanetine bağlanmış olmalarıdır. Uzun bir dönem Diyarbakır eyaleti valileri, aynı zamanda Maden-i Hümayun Emaneti eminliğini de birlikte yürüttüklerinden, bu durum idarede bir kısım karışıklıklar ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ancak sonuç olarak Maden-i Hümayun Emanetinin malî bir birim olduğu ve Diyarbakır eyaletine dahil bazı kazaların malî açıdan buraya bağlı olduklarını söyleyebiliriz.

Diyarbakır eyaletinin idari taksimatındaki en önemli değişiklik ise 1838 yılında Diyarbakır Müşirliğinin kurulmasından sonra olmuştur. 1845 yılında ise

Harput ve Maden-i Hümâyün kazaları, Diyarbakır eyaletinden ayrılarak yeni bir Eyalet oluşturulmuştur. Öte yandan 1847-1848 yıllarında bir kısım malî zaruretlerden yani Tanzimat'ın uygulamasında karşılaşılan güçlüklerden dolayı, Diyarbakır eyaleti Van-Muş, Hakkari sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarını içerisine alacak şekilde Kürdistan Eyaleti adı ile yeniden teşkilatlandırılmıştır. Ancak bu yeni düzenlemenin, özellikle Diyarbakır eyaletinin idari taksimatında fazla bir değişiklik yapmadığını belirtmek gerekir. Tarihi dönemler içerisinde Diyarbakır eyaletinin idari taksimatı incelendiğinde, bu bölgenin Kürdistan tabiri ile kastedilen bölge ile uzaktan yakından bir alakasının olmadığı da tesbit edilmiştir.

Bununla birlikte Tanzimat dönemi devlet adamlarının yeni idarî teşkilata Kürdistan Eyaleti adını vermelelerinde, özellikle Avrupa tesirini aramak gerekir. Zira "...Kürdistan Eyaleti'nin adı halk nazarında gerçek yeriyile ilgisiz olduğundan hiçbir anlam ifade etmiyordu. Çünkü bu eyaletin merkezi olan Diyarbakır'ın Kürdistan ile tarihinin hiç bir devrinde ilgisi olmamıştır."⁸⁶

Antik dönem de dahil olmak üzere İslâm coğrafyacılarının eserlerinde rastlanmayan "Kürdistan" adı Türk devrinde ortaya çıkan bir terim olduğundan Türkçe ile ilgili olabilir.

Kürdistan bugünkü Irak-İran sınırındaki Cibal denen dağlık yörenin XIV. yüzyıldan sonraki adıdır. Nitekim Kürt veya Ekrat, Türkçe'de dağlık yörede yaşayan Türkler anlamındadır.⁸⁷ Osmanlı kayıtlarında geçen Etrak ve Ekrat terimleri Türk veya Kürt manâlarında kullanılmayıp "Yerleşik" ve "Göçebe" manasında kullanılmaktadır. Şöyleki Bozulus Türkmanı derken, Bozulus Aşireti'nin yerleşik olanları, Bozulus Ekradı derken de, Bozulus Aşireti'nin göçebe olanları kastedilmektedir. Karakoyunlu Türkmanı, Karakoyunlu Ekradı, Cihanbeylü Ekradı, Cihanbeylü Türkmanı hep bu manada kullanılan terimlerdir.⁸⁸

XVI. yüzyılda ise Diyarbakır bölgesinin Osmanlı idaresine geçmesi sırasında dinî mezhep duyguları ile Kürdistan'dan bazıları kuzeye, yani Diyarbakır bölgesine geçmişlerdi. Ancak XVI. ve XVII. yüzyıldaki gözlemciler Kürdistan'ın eski Assyria, yani Dicle Nehri'nin doğu-

su olduğunu belirtirler. Ancak bu terim yörenin dağlık olduğunu yansıtan bir coğrafi ad olup, halkın kavmi özelliğini yansıtmamaktadır.⁸⁹ Kürdistan, bir idarî mıntıka olarak İran sahasındaki devletlerde varlığını, sonraki yüzyıllarda da devam ettirmiştir. Buraya komşu dağlık Osmanlı toprakları da bu ad ile anılıyordu. Ancak Şemseddin Sami'nin de belirttiği üzere "Kürdistan'ın hududunu tamamiyle tayin etmek müşkildir. Kürdistan, Ahmed Rifat'a göre, şehr-i Zor ve Musul vilayetleriyle Bağdat vilayetinin bir kısmını teşkil etmekteydi."⁹⁰

Tanzimat sonrasında Doğu bölgesinde yapılan idari düzenleme ile 1848-1864 yılları arasında idari bir birim olarak Kürdistan eyaleti teşkil edilmiştir. Bu bölgede yeni bir eyalet teşkil edilmesinin başlıca sebebinin, bölgede "*Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Güçlükler*"de aramak gerekir. Ancak eyalet yeniden teşkilatlandırılarken, Kürdistan Eyaleti adının verilmiş olması pek çok yanlış anlamayı da beraberinde getirmiştir. Kürdistan adı üzerine değerlendirmeler kısmında da açıklandığı üzere, asırlardan beri "*Türkmen Ülkesi*" olarak adlandırılan, ve yeni teşkil edilen eyalet adıyla uzaktan yakından bir alakası bulunmayan bölge, Osmanlı devlet adamlarının bölge isimlerinde gerekli titizliği göstermemelerinden dolayı, batılılar tarafından tamamen maksatlı olarak yanlış değerlendirilmeye başlanmıştır. Öte yandan Doğu bölgesindeki göçebe aşiretleri denetim altına almak ve yerleştirme çabaları bu dönemde de fazla başarılı olmamıştır. Özellikle aşiret reislerine maaş bağlanarak kendilerine kaza müdürlerinin yaptıkları görevler verilerek aşiret halkını vergi verme ve asker olma yükümlülüğüne alıştırmaya girişimleri de olumlu sonuç vermemiştir. Alınan bütün tedbirlere rağmen bölgede hükümet otoritesi uzun yıllar sağlanamamış ve Tanzimat buralarda fiilen uygulama alanına konulamamıştır.

Dolayısıyla ilk fetih yılları hariç hiç bir dönemde mevcut olmayan ve ancak dağlık mıntıka veya göçerler memleketi olarak kullanılan Kürdistan tabirin, Tanzimat'tan sonra 1848-1867 yılları arasında idarî teşkilatta kullanılması, bölgenin kesinlikle gerçek durumunu yansıtmamaktadır.

- 1 Diyarbakır ve Amid adlarının menşei konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840 (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı) Ankara 1995, s. 1-3.
- 2 İ. Yılmazçelik, a.g.e., s. 3-10.
- 3 Nejat Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", *İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, S. 23, Mart 1969, s. 23-34. Ayrıca bkz.: M. Halil Yanıç, "Diyarbakır", *The Encyclopedia of Islam*, vol. II, Leiden, 1983, s. 345.
- 4 N. Göyünç, a.g.e., s. 27-30.
- 5 Yücel Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı, Ankara, 1985, s. 10.
- 6 İ. Yılmazçelik, a.g.e., s. 124 vd.
- 7 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ömer Lütfü Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528), Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği" *İstanbul Ün. İktisat Fak. Mecmuası*, c. 15, No: 1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954), s. 521-529, ekler: II, s. 303-307; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalet*, İstanbul, 1978, s. 142-144; Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı (H. 1041/M. 1631-32 Tarihli Bir İdari Taksimat Defteri), *Atatürk Ün. 1961 Yıllığı*, Yayın No: 26, Erzurum 1963, s. 218-219; İlhan Şahin, "Tımar Sistemi Hakkında Bir Risale", *İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, S. 32, Mart 1979, s. 915-916.
- 8 N. Göyünç, a.g.m., s. 23-34.
- 9 M. Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", *Ziya Gökalp Dergisi*, S. 44, Ankara, Aralık 1986, s. 31-40.
- 10 Ayn-i Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osmanın Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul, 1280, s. 29-30-31.
- 11 *Sofyalı Ali Çavuş Kanûn-nâmesi*, Yayına haz: Midhat Sertoğlu, İstanbul, 1992, s. 32.
- 12 Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1980, s. 548.
- 13 *Yurtluk-Ocaklık Sancaklar*: Fetih sırasında hizmet veya itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş ve sancak beyliğinin belli bir sülalenin mülkiyetinde olduğu sancaklardır. Sancakbeyi her hangi bir ihanet veya itaatsizlik dışında ölünceye kadar beylik yapmaktadır. Bu sancaklarda tahric yapılmakta, tımar ve zeamet de bulunmaktadır. Diyarbakır eyaleti içerisinde bu tür sancaklara Sağman, Kulb, Mihranî, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik ve Meîrâkin örnek olarak verilebilir. *Hükümet Sancaklar*: Bu tür sancaklar sahiplerine fetih sırasında hizmet ve itaatlerinden dolayı mülkiyet üzere tasarruf etmeleri için tevcih edilmiştir. Yurtluk-Ocaklık sancaklarından tek farkı bu sancaklarda tahric yapılmayıp, bu yüzden tımar ve zeamet yoktur. Bu tür sancak tasarruf eden sancak beyleri sefere çağırıldığında kendisine bağlı aşiret kuvvetlerini alarak beylerbeyinin sancağı altına girer. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: M. Ali Ünal, a.g.e., s. 32-33.
- 14 Millî Kütüphane, *Diyarbakır Şer'iyye Sicili*, No: 310, s. 62-63.
- 15 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 360, s. 14.
- 16 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 313, s. 174, Başbakanlık Arşivi, Maliyeden Müddever, No: 2890, s. 133.
- 17 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 352, s. 27, No: 311, s. 30.
- 18 1565 tarihli Diyarbakır İcmâl Defterinde, Beşirî ve Mihranî, bu tarihlerde köy olarak kayıtlıdır. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, 304 Numaralı Defter-i Liva-i Diyarbakır. Yine 1733 ve 1747 tarihli tevzi defterlerinde Bakos köyü olarak kayıtlıdır. *Diyarbakır Şer. Sic.* No: 310, s. 55 (25 Mart 1733 tarihli tevzi), No: 313, s. 180-185 (13 Mart 1747 tarihli tevzi). Ayrıca Salat da 1747 tarihinde henüz bir köy durumunda idi. *Diyarbakır Şer. Sic.* No: 313, s. 180-185.
- 19 Mustafa Akdağ, bu konuda "...hiçbir kasaba veya şehir olmaksızın, sırf köyler grubu halinde teşkil edilmiş kazalar da az olmakla beraber mevcut idi..." "...Bir merkez kasabası bulunmayan bu türlü kadınlıklar, eski yerli idari bölümden kalma olmayıp, büyük ihtimalle, Türk göçebe hayatının bir icabı idi..." demektedir. Bkz.: M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İstimaî Tarihi*, c. 2, İstanbul, 1979, s. 83.
- 20 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 607, s. 3-15-59, No: 352, s. 50.
- 21 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Palu-Sincar-Harput ve Çarsancak için *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 626, s. 20-21 (1792), Mahal için bkz.: BA, *Cevdet Dahiliye*, No: 2645.
- 22 Ayrıntılı bilgi için bkz.: BA, *Cevdet Dahiliye* No: 2645, *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 626, S. 20. Ayrıca bkz.: Hasan Yüksel, H. 1190-H. 1209 (1794) Tarihli Keban Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Ankara Ün. Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987, s. 54-57-60-65.
- 23 BA, *Cevdet Tımar*, No: 4860.
- 24 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Tablo II ve *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 626, s. 20-21 (1792).
- 25 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 313, s. 30; No: 626, s. 1; No: 355-11; No: 313, s. 7; No: 355, s. 44; No: 352, 25-27.
- 26 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: BA, *Cevdet Dahiliye*, No: 2645, *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 626, s. 20. Ayrıca bkz.: Hasan Yüksel, H. 1190-H. 1209 (1794) Tarihli Keban Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, 1987, s. 54, 57, 60, 65.
- 27 BA, *Cevdet Tımar*, No: 4860.
- 28 BA, *Cevdet Askeriye*, No: 14923, BA, Maliyeden Müddever, No: 2985.
- 29 İ. Yılmazçelik, a.g.e., s. 133-134.
- 30 *Diyarbakır Şer. Sic.*, No: 607, s. 3 (19 Temmuz 1840), s. 15 (Mart 1840), s. 59 (25 Aralık 1840), No: 352, s. 47 (1840)
- 31 İ. Yılmazçelik, a.g.e., s. 137.
- 32 BA, *Cevdet Dahiliye*, No: 7077.
- 33 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, Ankara, 1983, s. 127-128-129.
- 34 *Diyarbakır Şer'iyye Sicili*, No: 352, s. 119-120-121.
- 35 İbrahim Yılmazçelik, a.g.e., s. 138.
- 36 BA, *Cevdet Maliye*, No: 17268.
- 37 H. 1273 yılı Devlet Salnâmesi, söz konusu belge Tuncer Baykara tarafından yayınlanmıştır. Bkz.: Tuncer Baykara; a.g.e., s. 254-255.
- 38 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, Ankara, 1983, s. 152.
- 39 Cevdet Paşa; *Maruzât*, T.T.E. Mec. No:10 (87), s. 269'dan nakleden Enver Ziya Karal; *Osmanlı Tarihi*, c. VII, Ankara, 1983, s. 153.
- 40 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, Ankara, 1983, s. 153-154-155-156-157-158.
- 41 Halil Kemal Türközü, *Türkmen Ülkesi=Doğu Anadolu Adı ve Emperyalizmin Etkileri*, Ankara, 1985, s. 17.
- 42 Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul, 1980, s. 126-127. Ayrıca bkz.: Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1970, s. 255.
- 43 Basile Nikitine, *Les Kurdes Etude Sociologique et Historique*, Paris, 1956, s. 23. Nakleden, Abdulhaluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara, 1993, s. 105.
- 44 Basile Nikitine, *Les Kurdes Etude Sociologique et Historique*, Paris, 1956, s. 23. Nakleden, Abdulhaluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara, 1993, s. 107.
- 45 Halil Kemal Türközü, *Türkmen Ülkesi=Doğu Anadolu Adı ve Emperyalizmin Etkileri*, Ankara, 1985, s. 18.
- 46 Berthold Spuler, *İran Moğolları*, çev.: Cemal Köprülü, Ankara, 1957. Nakleden: Halil Kemal Türközü; *Türkmen Ülkesi=Doğu Anadolu Adı ve Emperyalizmin Etkileri*, Ankara, 1985, Harita 6.
- 47 Walther Hinz'den nakleden Halil Kemal Türközü, *Türkmen Ülkesi=Doğu Anadolu Adı ve Emperyalizmin Etkileri*, Ankara, 1985, Harita 7.
- 48 Ayrıntılı bilgi için bakınız, Halil Kemal Türközü, *Türkmen Ülkesi=Doğu Anadolu Adı ve Emperyalizmin Etkileri*, Ankara, 1985, s. 19.
- 49 T. Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara, 1988.
- 50 Abdulhaluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara, 1993, s. 110.
- 51 Tarih-i Cevdet'den naklen Halil Kemal Türközü, *Türkmen Ülkesi=Doğu Anadolu Adı ve Emperyalizmin Etkileri*, Ankara, 1985, s. 20. 1525 tarihli Leh Kralı'na verilen ahitname-i hümayunda "...ben ki ...Akdeniz'in ve

- Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Karaman'ın ve Rum'un ve Vilayet-i Dulkadir'iye'nin ve Diyarbekir'in ve Kürdistan'ın ve Azerbaycan'ın..." ifadesi ve yine 1553 tarihli Leh Kralı'na verilen ahıcnâme-i hümayunda da "...ben ki ...Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Şam ve Haleb ve Karaman ve Rum'un ve Vilayet-i Dulkadir'iye'nin ve Diyarbekir'in ve Kürdistan'ın ve Azerbaycan ve Van'ın ve Budun ve Tamişvar vilayetlerinin..." ifadesi de Osmanlı döneminde Kürdistan tabirinin Diyarbekir bölgesi için kullanılmadığını göstermesi açısından önemli olduğu kadar aynı zamanda Kürdistan tabirinin Van Eyaleti'yle de bir ilgisinin olmadığını açıkça göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, İstanbul, 1992, s. 57-58.
- 52 Abdulhaluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara, 1993, s. 112.
- 53 Abdulhaluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara, 1993, s. 112. Ayrıca bkz.: Tuncer Baykara *a.g.e.*, s. 124-125.
- 54 Ali Emiri Efendi, *Osmanlı Şark Vilayetleri*, Yayına Hazırlayan Abdulkadir Yuvalı, Ahmet Halaçoğlu, Kayseri, 1992.
- 55 Musa Çadırcı, *Osmanlı Türkiyesi Yönetiminde Yenilikler 1826-1856*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yakınçağ Tarihi Kürsüsü, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara, 1979, s. 44.
- 56 M. Çadırcı, *a.g.e.*, s. 47.
- 57 M. Çadırcı, *a.g.e.*, s. 48. Ayrıca bkz.: Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler 1840-1856", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, Ankara, 1985, s. 97-104.
- 58 M. Çadırcı, *Osmanlı Türkiyesi Yönetiminde Yenilikler*, s. 49.
- 59 M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991, s. 194-195.
- 60 Ayrıntılı bilgi için bakınız, Ercüment Kuran, "Türkiye'de Kürt Meselesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 79, Ağustos 1992, İstanbul, s. 157-176.
- 61 İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 184.
- 62 *Takvim-i Vekayi*, No: 360, Ayrıca bkz.: İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 184.
- 63 *Mehmed Esad Muhlis Paşa*: Ankara Eyaleti'ndeki Ayaş kasabası hanedanından olup Ayaş kasabası Müftüsü Hasan Efendi'nin oğludur. Liyakatından dolayı Ayaş kasabası Voyvodalığına getirilmiş ve 1806-1807 tarihlerinde Kapucubaşılık rütbesine nail olmuştur. Bir müddet sonra İstanbul'a nakledilmiş ve bazı küçük memuriyetlerde bulunmuştur. Daha sonra rütbe-i vezaretle Edirne'ye vali olmuş ve bu görevde beş sene kalmıştır. Konya ve Şark Seraskeri ünvanıyla Erzurum valisi olmuş ve sonra Meclis-i Vela azalığına getirilmiştir. Bunu takiben sırasıyla Erzurum, Sivas ve Musul valiliğine getirilmiştir. Musul valisi iken Bedirhan Bey gailesindeki hizmetlerinden dolayı Kürdistan Valiliği'ne getirilmiş ve yaşı 70'den fazla iken 1267 (1850-1851)'de burada vefat etmiştir. Lütfi Efendi, *Vakanivis Ahmet*
- Lütfi Efendi Tarihi* c. IX, yayınlıyan: Münir Aktepe, İstanbul, 1984, s. 190-191.
- 64 İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 184-185.
- 65 Başbakanlık Arşivi Mesail-i Mühimme, 1310, 5 Lef. Nakleden Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, 1982, s. 105-110.
- 66 Başbakanlık Arşivi, *Mesail-i Mühimme*, 1310, 5 Lef. Nakleden Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, 1982, s. 110-111.
- 67 *Diyarbakır Şer'iyye Sicili*, No: 352, s. 112.
- 68 *Diyarbakır Şer'iyye Sicili*, No: 352, s. 118.
- 69 Başbakanlık Arşivi *Mesail-i Mühimme*, 1346, 2 Lef. Nakleden Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, 1982, s. 111.
- 70 Başbakanlık Arşivi *Mesail-i Mühimme*, 1346, 6 Lef. Nakleden Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, 1982, s. 111.
- 71 M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991, s. 196.
- 72 T. Baykara, T. Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara, 1988., s.125.
- 73 BA, *Cevdet Maliye No*: 28024.
- 74 BA, *Cevdet Maliye No*: 8125.
- 75 Ahmet Lütfi Efendi; *Vakanivis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c. IX, Yayınlayan: Münir Aktepe, İstanbul, 1984, s. 48.
- 76 Lütfi Efendi, *a.g.e.*, c. IX, s. 71.
- 77 Lütfi Efendi, *a.g.e.*, c. IX, s. 84.
- 78 Lütfi Efendi, *a.g.e.*, c. IX, s. 112.
- 79 Lütfi Efendi, *a.g.e.*, c. IX, s. 130.
- 80 Lütfi Efendi, *a.g.e.*, c. IX, s. 155-162.
- 81 Lütfi Efendi, *a.g.e.*, c. X, s. 44.
- 82 Lütfi Efendi, *a.g.e.*, c. X, s. 99.
- 83 Lütfi Efendi, *a.g.e.*, c. XI, s. 82.
- 84 Lütfi Efendi, *a.g.e.*, c. XII, s. 9.
- 85 İ. Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 661-662.
- 86 Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara, 1988, s. 125.
- 87 Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara, 1988, s. 26.
- 88 İbrahim Yılmazçelik, "1840-1850 Yıllarında Harput", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 52, Şubat 1988, s. 128.
- 89 Tuncer Baykara, T. Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara, 1988, s. 27.
- 90 *Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye*, V, İstanbul, 1300, s. 77. Nakleden Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara, 1988, s. 27.

OSMANLI BÜROKRASI GELENEĞİ

OSMANLILARDA BÜROKRASI
MERKEZİN YÖNETİMİ

241

OSMANLI YÖNETİMİ VE TERCÜMANLARI SORUNU

256

BATILILAŞMA GİRİŞİMLERİ VE
OSMANLI HARİCİYE NEZARETİNİN KURULUŞU

264

OSMANLI DEVLET YÖNETİMİNDE TEŞVİK VE ÖDÜLLENDİRME

271

XIX. YÜZYILDA OSMANLI BÜROKRASİSİNDE
CLİENTEL (KAYIRMACI) İLİŞKİLER

279

TEŞKİLÂT-I MAHSÜSA
TÜRK MODERN İSTİHBARATÇILIĞININ BAŞLANGICI MI?

285

OSMANLI DEVLETİNDE GÜVENLİK VE POLİS

295

OSMANLI LARDA BÜROKRASI: MERKEZİN YÖNETİMİ

NECATİ GÜLTEPE
DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜR YARDIMCISI

DİVAN

Devletin, milletin, adaletin ve bürokrasinin, yani yönetimin merkezi *Divan*. Bütün Devlet kararlarının alındığı yerdir *Divan*.

Selçuklularda “Dîvân-ı A'lâ”, İlhanlılarda “Dîvân-ı Kebîr” ve Memlûklülerde “Dîvân-ı Sultan” adıyla tarihteki hemen bütün İslam devletlerinde gördüğümüz dîvân teşkilâtı, Osmanlı Devleti'nin merkez idaresinde “Dîvân-ı Hümayûn” adını almış ve bugünkü Bakanlar Kurulu'nun gördüğü vazifeyi ifa eden bir müessese haline getirilmiştir.

Dîvân-ı Hümayûn, Devlete ait siyâsî, idârî, askerî ve mâlî işlerle meşgul olur, her türlü davalara ve şikâyetlere bakardı. Dini ve ırk ne olursa olsun herkes, halledilmesi gereken mes'eleleri için Dîvân-ı Hümayûn'a bizzat veya bilvasıta müracaat edebilirdi.

Devletin üst siyaseti burada belirlenirdi. Alınan kararlar dört ana büroda işlem görmekteydi. Bu bürolar Bâbı-âli'nin gelişmesine kadar Divân, Tahvil, Ruus ve Âmedi kalemleridir. Özellikle Tahvil ve Ruus kalemleri memurlarla ilgili tayin ve benzeri bütün bürokratik işlemlerin yapıldığı ve kayıtların tutulduğu bürolardı. Üst düzey memurların tayin işlemleri, tımar ve zeamet tevcihleri Tahvil Kalemi'nde, diğer memurların tayin işlemleri Ruus Kalemi'nde yapılmakta ve kayıtları burada tutulmaktaydı.¹

Osmanlı Devleti'nde Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) zamanına kadar bizzat padişahların başkanlığında ve her gün toplanmakta olan Divân, Fatih devrinde dört güne indirilmiş² ve başkanlığı sadrâzama verilmiştir. Ancak Mühimme Defterleri'nde Divân toplantılarının hafta-

da bir veya iki gün yapıldığı gibi, her gün yapıldığı da görülmektedir.³

Dîvân-ı Hümayûn'a padişah namına sadrâzam riyaset ederdi. Kubbe vezirleri, kapudan paşa, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, defterdarlar ve tevkiî adı verilen nişancı, Dîvân'ın esas âzalarındandı. Vezir rütbesini hâiz olduğu takdirde, yeniçeri ağası da Dîvân âzaları arasında yer alırdı. Dîvân'da bunlardan başka, reisülküttab, çavuşbaşı, kapıcılar kethüdâsı ve büyük ve küçük tezkireciler de bulunurlar, fakat müzâkerelere iştirak etmeyip, ayakta hizmet görürlerdi. Veziriazamlar ilk zamanlar Dîvân-ı Hümayûn'da bir netice elde edilemeyen meseleleri kendi konaklarında pazartesi, çarşamba, cuma, cumartesi ve pazar günleri ikindi ezanından sonra topladıkları divânda görüşürlerdi ki, buna İkinci Divânı adı verilirdi. Bu divânda tercüman da bulundurulur, Türkçe bilmeyenlerin dilekleri bu tercümanlar aracılığıyla dinlenirdi. Görüşülen davalar veziriazamın o anda halledeceği bir iş ise hemen yapılır, padişaha arz edilmeye muhtaç ise Dîvân-ı Hümayûn'a havale edilirdi. Dava eğer şer'î ve hukukî ise kazaskerlere ve İstanbul kadısına bırakılırdı.⁴ Veziriazamın bundan başka cuma günleri sabah namazından sonra kazaskerlerin de iştirakiyle teşkil ettikleri Cuma Dîvânı ile her çarşamba günü İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar kadılarının katıldığı Çarşamba Dîvânı da vardı.

Dîvân toplantıları, toplanış maksatlarına göre değişik adlar almışlardır:

a. *Mâtad Dîvân*: Belirli günlerde yapılan dîvâna verilen addır.

b. *Galebe Dîvân*: Kapıkulu Ocakları'na maaş verilmesi ve elçi kabûlü münasebetiyle toplanan dîvândır.

c. *Ayak Dîvânı*: Belirli dîvân günlerinin dışında fevkalâde zamanlarda ve âcil durumlarda, padişahların da hazır bulunması ve riyâset etmesiyle toplanan dîvândır.

d. *Sefer Dîvânı*: Sadrâzamların, serdâr-ı ekrem olarak sefere çıktıkları zaman tevcihât, tâyin, azil, katil ve tahsîlât gibi devlet işlerini yerine getirmek için sefer sırasında akdettikleri dîvândır.

Divân-ı Hümâyûn'un asıl üyeleri veziriâzâm, kubbealtı vezirleri, kazaskerler, nişancı, defterdarlar ve İstanbul'da ise Rumeli beylerbeyidir. Yeniçeri ağası ve kaptanpaşa (kapudan-ı deryâ) gibi görevliler ancak "vezir" rütbesi almışlar ise Divân-ı Hümâyûn üyesi olabilirlerdi. Yeniçeri ağası ocak işleri ve İstanbul'un asâyişi konularından sorumlu idi. Diğer taraftan Divân-ı Hümâyûn üyesi olmadıkları halde İstanbul'da bulunan görevli veya görevden ayrılmış olan (*ma'zûl*) beylerbeyi düzeyindeki kişiler Divân'a katılmak zorundaydılar.⁵

Çok önemli bir husus da, Şeyhülislâm'ın buhranlı dönemlerde Divân'ın üstüne kararlar alabilen kazaskerler ve diğer devlet erkânının bulunduğu "Meclis-i Meşveret"i kendi başkanlığında toplayabilmesidir.

I. Mustafa ve Sultan İbrahim bu meclislerin kararıyla tahttan indirilmişlerdir.

DİVANIN YETKİLERİ

A. Siyasî Yetkiler

1. İç işlerde: Devletin şemsiyesi altında yaşayan bütün insanların her türlü güvenliğini temin etmek, karşı olan hareketlerin yok edilmesini ve teşebbüs edenlerin cezalandırılmasını, nüfus hareketlerinin kontrol altında tutulmasını, (konar-göçerler dışında) yerleşik yurtlarını terk edenlerin eski yerlerine döndürülmesini sağlamak

2. Dış işlerde: Kendi dışındaki bütün ülkelere "İlây-ı Kelimetullah" yani hükümlerini gereği ilkesinin uygulanması.

B. Hukukî Yetkileri

1. Yasama Yetkisi; Padişahın fermanlar, emirler, buyruldukları gibi "özel yasalar" niteliğinde olanlar dışındaki kanunları Divân hazırlar.

2. Yargı Yetkisi;

a. Çoğunlukla örfî davalarda ilk yargılama ve değiştirilemez kesin hüküm alma yeridir.

b. "Müfettiş-i hükkâm"lar vasıtasıyla kadı ve nâiblerin çalışmalarına genel yargı denetimi yapar.

c. Yargı'da "bir üst mahkeme" görevi yapar.

d. Yargı'da düzeltme (*temyiz*) yeridir.

C. İdârî Yetkileri

Atama (*tevcih*), din, vakıf, eğitim ve tüm idari hizmetlerin denetimi, (özellikle zımmîlere yapılan) mezâlimin denetimi, nüfus listeleri yaptırmak, buhranlı dönemlerde tedbirler almak, mahkeme sayısını arttırmak.

Ekonomik ve Mâlî Yetkileri ise, Hazine'den para çıkması, vergi işlerinin düzenlenmesidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda

"Divân-ı Hümâyûn" Dışındaki Divânlar

a. Sadrâzam başkanlığında ve kendi evinde toplanan "İkinci Divânı", yalnız davaların dinlendiği "Cum'a Divânı" (Huzur Mürâfa'ası), "Çarşamba Divânı".

b. Kapudan Paşa, yeniçeri ağası, kazaskerler gibi devlet erkânı kendilerine bağlı görevlilerin katıldığı divanlar kurarlardı.

Eyâletlerde de beylerbeyinin başkanlığında çalışma biçimi açısından Divan-ı Hümayun'a benzer "Eyâlet Divânı" kurulurdu.⁶

TANZİMÂT ÖNCESİNDE

MERKEZÎ DEVLET DÂİRELERİ

XVIII. yüzyıl sonlarına doğru Bâb-ı Âlî'nin de teşekkül etmesiyle Osmanlı idaresinde müessir olan ve bünyesinde bürokratik işlem görülen dört ana daire görülmektedir:

(*Tanzimat Öncesi Merkez Teşkilatı tablo ektedir*)

a. Bâb-ı Âli, b. Bâb-ı Defterî, c. Bâb-ı Seraskerî, d. Bâb-ı Meşihat

Şimdi bunları sırayla ve kısaca görelim:

a. Bâb-ı Âli

Sadrâzamların resmî makamları olan Paşa Kapısı'na, Sultan I. Abdülhamid devrinden itibaren verilen addır. Daha önceleri, sadrâzamlara mahsus idare binaları yoktu. Genellikle saraya yakın bir yerdeki konağa yerleşerek, devlet işlerini burada görürlerdi.⁷

Divân-ı Hümâyûn toplantılarının Paşa Kapısı'nda görülmeye başlamasıyla, Dîvân kalemleri reisülküttab,

teşrifâtçı ve diğer görevliler buraya taşınmıştır. Böylece bugünkü İstanbul Valiliği'ni çeviren duvarın içinde, Sadâret'e ait Dâhiliye ve Hâriciye odaları, Meclis-i Valâ, Divân-ı Deâvî gibi dairelerden oluşan Bâb-ı Âlî müessesesi teşekkül etmiştir.⁸

b. Bâb-ı Defterî

Defterdarlık kapısı, merkez ve taşradaki bürolarıyla devletin gelir ve giderini düzenlemekle yükümlü dâireye denilmektedir. Yöneticisi olan defterdar Dîvân-ı Hümâyûn'un tabii üyesi olarak toplantılara katılır, mîrî işlerden sayılan cizye, avârız ve mukâta'a gibi mâlî konularda görüş bildirirdi. Önceleri Dîvân kalemleri ile iç içe çalışan Maliye (Bâb-ı Defterî) kalemleri.⁹ Dîvân-ı Hümâyûn ehemmiyetini kaybedip muntazam toplanamaz olunca, Maliye Hazînesi Kubbealtı'ndan nakledilerek, Bâb-ı Hümâyûndan içeri girilince sağdaki "Eski Maliye Dâiresi" denilen ve 1866 yılında yandığından yeri hâlâ boş olan mahalle taşınmıştır.¹⁰

Bâb-ı Defterî, diğer dâirelere nazaran bünyesinde en çok belge ve defter biriken ve günümüze milyonlarca vesika devreden bir dâiredir. 1837 yılında Maliye Nezâreti'ne dönüştürülmüştür.

c. Bâb-ı Seraskerî

Yeniçeri Ocağı'nın 1241 (1826) yılında kaldırılmasından sonra zamanın Seraskeri Hüseyin Paşa; dâiresiyle birlikte Saray-ı Atîk'e (Bugünkü İstanbul Üniversitesi merkez binasının bulunduğu yer) taşınmıştır.¹¹

Daha sonra adı Harbiye Nezâreti olarak değişmiştir.

d. Bâb-ı Meşîhat

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla Ağa Kapısı adı verilen bugünkü İstanbul Müftülüğünün bulunduğu bina, müştemilâtıyla resmî dâire ve daimî ikametgâh olarak şeyhülislâmlara tahsis edilmişti.¹²

TANZİMÂT ÖNCESİ DÖNEM

Dîvân-ı Hümâyûn ve Kalemleri

Dîvân-ı Hümâyûn, Paşa Kapısı ve veyâ Bâb-ı Âsafî denilen sadrâzam dâiresinin, bütün devlet işlerini uhdesinde toplayan merci olmasından evvel, dördü reisülküt-tabın emrinde¹³ altı kısımdan müteşekkildi.

BEYLİKÇİ VEYÂ DÎVÂN KALEMİ

Dîvânda müzakere olunup bir karara bağlanan evrak, icap eden mahalle bu kalemden havale edilirdi. Bütün devlet işlerine dair Dîvândan sâdır olan fermanların kaydedildiği Mühimme Defterleri, Osmanlı Devleti ile diğer devletler arasında yapılan antlaşmaların yazılı metinleri, yabancı devlet reislerine yazılan mektupları ihtiva eden Nâme-i Hümâyûn Defterleri, dâhilî irâdeyle ilgili yeni ve eski bütün nizamnâmelere ait Nizâmât Defterleri, memuriyet tevcihi ile ilgili vazifelerin kaydolunduğu Ru'ûs Defterleri timar ve zeâmet tevcihlerinin yazıldığı Tahvil Defterleri, hâricî mes'eleler başta olmak üzere her hangi bir dâireden sorulan mes'elenin kanun ve nizamla-ra uygun olup olmadığının tespit ve kaydedildiği Muktezâ Defterleri gibi defterler bu kalemde tutulur ve saklanırdı. Şefine Beylikçi-i Dîvân-ı Hümâyûn veyâ Beylikçi denirdi. Kalemin müdür seviyesinde bulunan memurları: Beylikçi kesedarı, Baş kanuncu, İlâmcı ve mümeyyizlerdir. Bunlardan başka kâtipler, Ser defterci ve yardımcı da memurlar arasındaydı.¹⁴

Beylikçi veyâ Dîvân Kalemî, vazifesinin çeşitliliği dolayısıyla, alt birimlerine ayrılmıştır. Bunlar şunlardır:

- Mühimme Kalemî,
- Şikâyet Kalemî,
- Düvel-i Ecnebiye Kalemî,
- Nâme-i Hümâyûn Kalemî,
- Kal'abend Kalemî,
- Askerî Rûznâmçe Kalemî,
- Mısır Vâliliği Kalemî,
- Kırım Hanlığı Kalemî,
- Gayr-i müslimlere ait dinî ve hayrî işler Kalemî,
- Yol ve Menzil Kalemî,
- Kıbrıs Mühimmesi Kalemî,
- Kıbrıs Şikâyeti Kalemî,
- Mektûme Kalemî.

ÂMEDÎ KALEMİ

Reisülküttabın özel Kalemî olup, âmirine Âmedci veyâ Âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn denirdi. Başlangıçta Âmedci'nin emrinde beş altı kâtip çalışırken, Kalemin önemi arttıkça memur adedi de artarak altmışa kadar çıkmıştır.

Sadrâzama takdim edilmek üzere reisülküttâb tarafından müsveddesi yapılan yazıların temize çekilmesi, sadrâzam tarafından padişaha yazılacak takrir, telhîs ve yabancı devletlerin hükümet başkanlarına yine sadrâzam tarafından gönderilecek mektupların müsveddeleri, sulh muâhedeleri ile her çeşit ahidnâme ve anlaşmaların metinleri, müzâkere zabıtları ve protokoller, yabancı elçiler, konsoloslar ve yabancı tüccarlarla ilgili her çeşit yazışma, Âmedî Kaleminden yapılır ve burada saklanırdı. Dîvân'ın muâmelâtı, Paşa Kapısı'na intikal ettikten sonra, Sadâret Dâiresi'nin bütün muhâberâtı bu kalemde yürütülmeye başlanmıştır. H. 1327/m. 1909'da bu kalem, Meclis-i Vükelâ Maruzât Kalemî adını almıştır.

Âmedî Kalemının Osmanlı Arşivi'nde Kırım Meselesi (A. AMD. KRM) ve Nâme-i Hümâyûn (A. AMD. NMH) olmak üzere iki ek bölümü vardır.¹⁵

TAHVİL (KİSE-İ NİŞÂN) KALEMİ

Bu kaleme Kîse veya Nîşân Kalemî de denirdi. Tahvîl Kaleminde muâmelâtı, tahvîl kesedârı denilen bir müdür ve onun yardımcısı durumundaki mümeyyiz ile mübeyyiz ve mülâzım adı verilen kâtipler yürütürdü.

Osmanlı Devleti'ne ait topraklar üzerinde mevcut bütün zeâmet ve timarların kayıtları bu kalemde tutulduğu gibi, mevâlî denilen birinci sınıf vilâyet kadılarının, vezir, beylerbeyi ve sancak beylerinin berâtları, bu kimselelere verilecek vazifelerin yürütülmesi için gerekli tevcih fermânları, tahvîl hükümleri ve tahvîl tezkireleri de bu kalemde yazılırdı.

RU'ÛS KALEMİ

Ru'ûs kîsedârı tarafından idare edilen bu kaleme Ru'ûs-ı Hümâyûn Kalemî de denilmektedir.

Vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, vâli, kazasker, timar ve zeâmet sahipleri dışındaki bütün hizmetlilerle, hazine, evkaf ve gümrüklerden maaş alan her türlü devlet memurlarının tayin muamelelerinin yapıldığı ve bunlara dair kayıtların tutulduğu kalemdir.¹⁶

TEŞRİFÂTÇILIK KALEMİ

Osmanlı Devleti'nde gerek saray ve gerekse devlet dâirelerine ait bütün merasim ve protokol işlerini yürüten kalemdir. Âmirine Teşrifâtî Efendi veya Teşrifâtî-i Dîvân-ı Hümâyûn denirdi. Kendisinden sonra sırasıyla muavin olarak, Teşrifâtî kesedârı, Teşrifât halifesi, Kaftancıbaşı ve Teşrifât kîsedârı yamağı gelirdi.

Ayrıca vezir, beylerbeyi ve erkân-ı devlete ait olan rûsûm ve harçların defterlerini tutmak da vazifeleri arasındaydı.

VAK'ANÜVİSLİK KALEMİ

Dîvân-ı Hümâyûn bünyesinde XVII. asrın başlarında ihdas edilen ve devlete verilen vesikaları tetkik ve kayıtlı ederek, günün tarihini tespitle vazifeli kaleme verilen addır. Şefine vak'anüvis denirdi.

Bâb-ı Âsafî ve Kalemli

1654 tarihinden sonra Dîvân-ı Hümâyûn ehemmiyetini kaybetmiş ve devletin bütün işleri Sadâret Dâiresi'nde, yani Paşa Kapısı'nda görülmeye başlanmıştır. Burada vazife görenler ile aslen Dîvân-ı Hümâyûn kalemli mensup olup vazifesi buraya intikal edenlere, Hade-me-i Bâb-ı Âsafî denirdi.

Hademe-i Bâb-ı Âsafî, derecelerine göre, Sadâret Kethüdâsı, Reisülküttab, Çavuşbaşı, Büyük ve Küçük Tezkireciler, Beylikçi, Mektupçu, Teşrifâtçı, Kethüdâ Bey Kâtibi, Çavuşlar Kâtibi, Gedikliler Kâtibi'nden mürekkepti. Bunların her birinin emrinde bir kalem mevcuttu.¹⁷

SADÂRET KETHÜDÂSİ KALEMİ

Bu kalemin işlerini Kethüdâ Kalemî Kâtibi denilen memur ile emrindeki kâtipler yürütürdü.

Vilâyetlere yazılan ve oralardan gelen tahrîrât ve evrak bu kalemde özetlenir, sadrâzaman emriyle vâlilere yazılan tamimlerin kayıtları ve bu emir ve tamimlerin kimler vasıtasıyla ne zaman gönderildiği, defterlere kaydedilerek bu kalemde saklanırdı. Özetle bütün dâhilî işlerin mercii burası idi.¹⁸

Sadâret Kethüdâlığı 1835 senesinde ilgâ olunarak, yerine Mülkiye Nezâreti kuruldu. 1837 senesinde ise Mülkiye Nezâreti'nin adı Dâhiliye Nezâreti'ne çevrilmişti.

MEKTÜBÎ VEYÂ MEKTÜBÎ-İ SADR-İ ÂLÎ KALEMİ

Sadrâzam tarafından veya padişahın fermânıyla birlikte, çeşitli yerlere yazılan tahrîrât ve mühim işlere dair olan emirler, buyrulduklar ve sadrâzam mektuplarının yazıldığı ve saklandığı kaleme ve onun başında bulunan âmire verilen addır. Mektûbî Kalemî'nde, mektupçudan

başka yardımcı durumunda olan Mektûbî baş halîfesi, kâtipler ve halîfeler bulunurdu.¹⁹

ÂMEDÎ KALEMİ

Dîvân-ı Hümâyûn kalemlerinden biri olup, aynı vazifeyi Bâb-ı Âsafî'de de devam ettiren kalemdir. Meclis-i Vükelâ'nın teşkilinden sonra, bunun yerine zabıt kâtipliği yapma vazifesi de Âmedci'ye verilmiştir.

REİSÜLKÜTTAB KALEMİ

Bâb-ı Âsafî döneminde mevkii yükselen reisülküttab, siyasi işleri, dış temasları, yabancı elçilikler ile olan muâmeleleri bu özel Kalemî vasıtasıyla yürütmüştür. Bu kalem, 1836 yılında kaldırılarak, yerine Umûr-ı Hâriciye Nezâreti kurulmuştur.

ÇAVUŞBAŞI KALEMİ

Adlî icrâ kuvvetinin başı ve protokol işlerinin en büyük âmiri idi. Bu memuriyet 1836'da kaldırılarak yerine Deâvî Nezâreti teşkil olunmuştur.

BEYLİKÇİ KALEMİ

Dîvân-ı Hümâyûn'daki vazifesini ve mevkiini, Bâb-ı Âsafî'ye intikal ettikten sonra da sürdürmüştür.

TEŞRİFÂTÇİ KALEMİ

Dîvân-ı Hümâyûn'daki vazifesini Bâb-ı Âsafî'ye intikal ettikten sonra da sürdüren kalemler arasındadır.

Defterhâne ve kalemleri: Dîvân-ı Hümâyûn'daki vazifesini Bâb-ı Âsafî'ye intikal ettikten sonra da devam ettiren kalemler arasındadır.

Yukarıda görevleri bahsedilen kalemler çizelgede gösterilmiştir.

Defterhâne ve Kalemleri

Defterhâne-i Âmire adı da verilen bu birim, Osmanlı Devleti'nin bütün arazi kayıtlarını içine alan timar, has, zeâmet, mülk, vakıf gibi arazi cinslerini tayin ve temdid eden tahrîr defterlerinin muhafaza edildiği yerdir. Defterhâne'nin âmirine Defter Emîni veya Defterhâne Emîni denirdi. Defterhâne Emîni, defterleri iyi bir şekilde muhafaza eder, arazi tahrîr ve ihtilaflarında istenen hükümleri ilgili defterlerden çıkartarak Dîvân'a arz ederdi. Defterhâne'de Mufassal, İcmâl, Rûznâmçe adlı üç kalem mevcuttu.

MUFASSAL KALEMİ

Fertlerin tasarrufunda bulunan arazilere ait hüccet ve vesikaların ve arazi tahrîrine ait mufassal defterlerin kayıtlarını tutardı.

İCMÂL KALEMİ

Vilâyetler hudut taksimatının, toprağın, mîrî, has, zeâmet ve timar olduğunu ve topyekün hâsılâtını gösteren icmâl defterlerinin tutulduğu kalemdir. Defter-i İcmâl veya Defter-i Mücmel adı ile bu kalemde tutulan defterler, mufassal defterlerin kısaltılmış şekilleridir.

RÛZNÂMÇE

Askerî timar sahiplerinin ferağ ve intikal muâmelelerine dair olan defterleri tutmakla görevli idi. Rûznâmçe denilen bu defterlere her gün tevcih edilen has, zeâmet ve timarlara ait berâtlar kaydolunurdu.

Defterhâne, Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarının devamlı olduğu devirlerde, Topkapı Sarayı'nda Kubbealtı'nın yanında bulunuyordu. Dîvân toplantıları önemini kaybettikten sonra, bugün İstanbul Tapu ve Kadastro Müdürlüğü'nün bulunduğu yere taşınmış ve Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar burada kalmıştır. Defterhâne, 1871 senesinde Defter-i Hâkânî Nezâreti olarak isim değiştirmiş, Defter Emîni'ne de Defter-i Hâkânî Nâzırı denmiştir. Cumhuriyetten sonra ise Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'ne tahvil edilmiştir.²⁰

Bâb-ı Defteri ve Kalemleri

Defterdâr Kapısı da denilen Bâb-ı Defterî, Osmanlı Devleti'nin bütün mâlî işlerini yürüten teşekkülün adıdır. Bâb-ı Defterî'nin başında Baş Defterdâr veya Şikk-ı Evvel Defterdârı bulunmaktaydı. Defterdârlar Osmanlı Devleti'nde vezirler ve kazaskerlerden sonra devlet idaresinin üçüncü yetkili kişisi durumunda idiler.

Mâlîye teşkilâtının diğer büyük âmirleri şunlardı:

Anadolu Defterdârı: Anadolu tarafına ait işlere bakardı.

Şikk-ı Sâni Defterdârı: Anadolu yalıları ile Rumeli ve İstanbul'a ait işlere bakardı.

Şikk-ı Sâlis Defterdârı: Tuna sahilleri bölgesine ait işlere bakardı.

Şikk-ı Râbi Defterdârı: Yalnız Nizâm-ı Cedid devrinde mevcut olup, Nizâm-ı Cedid askerlerinin masraflarını karşılayan İrâd-ı Cedid Hazînesine bakardı.

Başbakı Kulu: Devlet vâridâtının birinci derecede tahsil memuru, bakayâ vergileri takip ve tahsil, vergi ödemeyenleri tazyik ve hapis ederdi. Maliye Mahkemesi- nin kararlarını infaz etmek de ona âitti.

Baş Muhâsebeci veyâ Muhâsebe-i: Bugünkü Dîvân-ı Muhâsebât'a muâdil olan teşekkülün âmiri idi.

Rûznâmçe-i Evvel: Hazîne-i Âmire dairesinin âmiri idi.

Osmanlı Devleti'nin mâliye teşkilâtını meydana getiren Bâb-ı Defteri'nin kalemleri asırlar itibarıyla değişiklik göstermiştir.

XVI. yüzyılda mâliye kalemleri dört grup halinde idiler.

Doğrudan doğruya Şikk-ı Evvel Defterdarlığı'na bağlı kalemler: Mukâta'a-i Evvel Kalemi, Mukâta'a-i Sânî Kalemi, Mevkûfât Kalemi, Vâridât Kalemi Kılâ Tezkiresi Kalemi, Ahkâm-ı Rumeli Tezkiresi Kalemi, Başbakı Kulu Kalemi

Hazîne-i Âmire'ye bağlı kalemler: Rûznâmçe-i Evvel Kalemi, Rûznâmçe-i Sânî Kalemi, Rumeli Muhâsebesi Kalemi, Anadolu Muhâsebesi Kalemi, Mukâbele Kalemi

Anadolu Defterdarlığı'na bağlı kalemler: Anadolu Mukâta'a-i Evvel Kalemi Anadolu Mukâta'a-i Sânî Kalemi, Anadolu Mukâta'a-i Sâlis Kalemi, Anadolu Mevkûfâtçısı Kalemi, Tezkire-i Ahkâm-ı Anadolu Kalemi.

Şikk-ı Sânî Defterdarlığı'na bağlı olan kalemler: Mukâta'a-i Evvel Kalemi, Mukâta'a-i Sânî Kalemi, Mukâta'a-i Sâlis Kalemi, Tezkire-i Ahkâm Kalemi, Kal'a Tezkireci-si Kalemi.²¹

XVIII. YÜZYILDAN TANZİMÂT'A KADAR OLAN DÖNEM

XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla gelinceye kadar geçen iki yüz yıllık dönemde maliye kalemlerinde birçok değişiklikler meydana gelmiş yeni kalemler ihdas edilmiştir. XIII. yüzyılda yeni birimlerin ihdası ile Bâb-ı Defteri, yani Maliye Kalemleri genel olarak aşağıdaki adede ulaşmıştır:

Genel Olarak Maliye (Bâb-ı Defteri) Kalemleri

Sıra No Bâb-ı Defteri Kaleminin Adı

- 1 Anadolu Muhasebesi Kalemi
- 2 Asâkir-i Mansûre Kalemi
- 3 Avlonya Gümrüğü Kalemi
- 4 Avlonya Mukataası Kalemi
- 5 Başbakı Kulu Kalemi
- 6 Baş muhasebe Kalemi ve bağlı Birimleri
- 7 Başmukataa Kalemi ve bağlı birimleri
- 8 Bursa Mukataası Kalemi
- 9 Büyük Kale Kalemi
- 10 Büyük Ruznâmçe Kalemi ve bağlı birimleri
- 11 Ceride Odası Kalemi
- 12 Cizye Muhasebesi Kalemi
- 13 Cizye Ziyadesi Kalemi
- 14 Çeltik Rusûmu Kalemi
- 15 Defterdar Mektubi Kalemi
- 16 Evamir-i Maliye Kalemi
- 17 Ganem Mukataası Kalemi ve bağlı birimleri
- 18 Haremeyn Muhasebesi Kalemi ve bağlı birimleri
- 19 Haremeyn Mukataası Kalemi
- 20 Haslar Mukataası Kalemi ve bağlı birimleri
- 21 Havass-ı Cedide Kalemi
- 22 İstanbul Mukataası Kalemi ve bağlı birimleri
- 23 Kalemiye Dairesi Kalemi
- 24 Kefe Mukataası Kalemi ve bağlı birimleri
- 25 Küçük Evkaf Muhasebesi Kalemi
- 26 Küçük Kale Kalemi
- 27 Küçük Ruznâmçe Kalemi
- 28 Maden Mukataası Kalemi ve bağlı birimleri
- 29 Masraf-ı Şehriyârî Kalemi
- 30 Mensûhat Kalemi
- 31 Mevkûfât Kalemi ve bağlı birimleri
- 32 Mukataa-i Cedid-i Ülâ Kalemi
- 33 Navul Kalemi
- 34 Piskoposluk Kalemi
- 35 Piyade Muhasebesi Kalemi

- 36 Sâlyâne Kalemî
- 37 Süvari Mukabelecîği Kalemî
- 38 Teşrifât Kalemî
- 39 Varidat-ı Salih Kalemî
- 40 Varidat-ı Şikk-ı Evvel Kalemî
- 41 Varidat-ı Şikk-ı Sani Kalemî
- 42 Yeniçeri Kalemî

Bâb-ı Defteri'nin yerine, 1838 yılında Maliye Nezâreti teşkil olunmuştur.

TANZİMÂT SONRASI DÖNEM

Sarayın İdaresi ve Bâb-ı Âli Teşkilatının Meydana Gelmesi

SARAY İDARELERİ VE YILDIZ SARAYI

Tanzimat öncesinde padişahların ikametgah yeri olarak da kullanılan İstanbul Topkapı Sarayı ile Edirne Sarayı merkezî devlet dairelerine ait resmi evrak ve defterlerin biriktiği ve muhafaza edildiği mekanlar olarak görülmektedir. Tanzimatın ilanından bir asır önceye dayanan Bâb-ı Âsâfî Daireleri ise Tanzimat yıllarından sonra Bâb-ı Âli Daireleri olarak merkezî devlet dairelerinin uzantısını oluşturmaktadır.

1853 yılında inşası tamamlanan Dolmabahçe Sarayı ile 1876 yılında İdari merkez olarak kullanılmaya başlanan Yıldız Sarayı Hümâyûnu Tanzimat sonrasında Topkapı ve Edirne Saraylarının yerini tutan mekânlar olarak karışımıza çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin de gerek büyük bir imparatorluk olduğu dönemde, gerekse küçük bir beylik olduğu kuruluş yıllarında, kendine has bir devlet teşkilâtının ve idare tarzının olduğu görülmektedir. Ancak tabii ki, küçük bir beylik olduğu kuruluş yıllarında, devlet teşkilâtı daha sade ve içinde bulunan birimler daha azdır. Osmanlı sınırları genişledikçe, Devlet teşkilatın da hâliyle bir takım değişiklikler olmuş, bazı yeni müesseseler kurulmuş ve devlet teşkilatının işleyiş tarzı daha girift bir hâl almıştır.

Önceleri her gün yapılan Divân toplantıları, giderek azalmış, nihayet XVIII. asır başlarında, haftada bire, ikiye inmiş ve XVIII. asır sonlarında da tamamen terkedilmiştir. İşler, Bâb-ı Asâfî'de -Paşa kapısında- görülmeye başlanmıştır.

Divân toplantılarının yapıldığı zamanlarda da, Bâb-ı Âsâfî de sadrazam başkanlığında ikinci Divânı'nda bazı meseleler görüşülüp icrâ edilmekteydi. Ancak bunlar, Divân'da intaç edilmeyen veya arza lüzum görülmeyen işlerdi. Divân toplantıları terk edilince işler tamamen ikinci Divânı'nda görülmeye başlandı.

"Tedrici surette olmak üzere, sadrazamın İkinci Divânı bütün devlet işlerini üzerine alıp başka bir şekilde içtimâ etmeye başlamış ve Divân-ı Hümâyûn'da bulunan kalemler ile defterler, kayıtlar Bâb-ı Ali'ye intikal eyleyerek reisülküttâb ve divân kalemleri, çavuşbaşı ile dâiresi ve maiyeti, teşrifatçı vesâire Paşa Kapısı'na nakledilip sadrazam maiyeti olan kethüda ve mektubcu ile birlikte bunlar hademe-i Bâb-ı Ali ismini almışlardır

Böylece sadrazam sarayı, diğer tabirle Paşa Kapısı, Bab-ı Asâfî, Vezir Kapısı, devlet idaresinin ağırlık merkezini teşkil eden bir ünite olarak çıkmaya başlamıştır.

Nezâretler döneminde, Osmanlı devlet teşkilâtının ana birimlerinin, Saray, Hükümet ve Taşra olmak üzere, üç kısma ayrılması mümkündür. Ancak hakiki bazına oturtmak gerekirse; Saray, Bâb-ı Âli, Nezâretler ve Taşra olarak ayrılması daha uygun olur kanaatindeyiz. Zirâ arşivimizde bulunan her türlü kayıt ve defter de, Bâb-ı Âli ve Nezâretler ayrımı yapılmaktadır.

Tanzimat öncesinde devlet işlerinin ağırlık merkezi Saray iken, Tanzimat'tan sonra Bâb-ı Âli önem kazanmışsa da bu durumu II. Abdülhamid döneminde pek görülmez. Bu dönem de her türlü mesele Saray'a aksettirilmeye başlamış ve Sarayın önemi artmıştır. II. Meşrutiyet'te ise durum daha değişik bir çehre kazanmıştır.

(Tanzimat Sonrası Merkez Teşkilatı ektedir)

BÂB-I ÂLİ VE TEŞKİLÂTININ ORTAYA ÇIKMASI

XVIII. yüzyılın sonlarına kadar *paşa sarayı*, *paşa kapısı*, *bâb-ı âsâfî*, *sadrazam kapısı*, *vezir kapısı* veya sadece *kapı* ile ifade edilen sadrazamın sarayına, I. Abdülhamid zamanından itibaren *Bâb-ı Âli* denilmeye başlanmış ve bu isim sonraları iyice yaygınlaşmıştır. Şunu da hemen belirtelim ki, Bâb-ı Âli tabiri XVI. ve XVII. yüzyıl kaynaklarında Bâb-ı Hümâyûn ve Divân-ı Hümâyûn anlamlarında kullanılmakta olup zamanla anlam kaymasına uğrayarak sadrazam dâiresini nitelendirmek için kullanılmaya başlanmıştır. Bilhassa yeniçeriliğin kaldırılmasından son-

ra ise sadrazamların ikametgâhı olmaktan çıkarılarak Osmanlı Hükûmeti'ni ifade için kullanılmıştır

XIX. yüzyılda, özellikle II. Mahmud devrinde, devlet teşkilâtında yapılan değişiklikler dolayısıyla önceden sadrazamın emrindeki bazı dairelerin yetkileri, kurulan nezâretlere intikal etmiş ve Sadâret, önemi artarak ön plana çıkmıştır.²²

Sadâret'in yanında, Bâb-ı Âsafî'deki Sadâret Kethüdâlığı, Dâhiliye Nezâreti'ne (1837), Reisülküttâblık, Hariciye Nezâreti'ne (1836) ve Çavuşbaşılık da, Deâvî Nezâreti'ne (1836) dönüştürülerek Bâb-ı Âlî teşkilâtını meydana getirmişlerdir. Ayrıca Meclis-i Vükelâ ve Meclis-i Vâlâ da Bâb-ı Âlî'nin istişare müesseseleri olmak üzere teşekkül ettirilmiştir. 1868 yılında, Meclis-i Vâlâ ilgâ edilerek yerine Şûrâ-yı Devlet kurulmuştur.

Devletin önemli pek çok işlerinin yürütüldüğü Dîvân-ı Hümayûn, Âmedî ve Teşrifât kalemleri de Bâb-ı Âlî teşkilâtındaki Sadâret'in kalemleri olarak görevlerini sürdürmüşlerdir.

Nezâretlerin Kuruluşu

Tanzimat'tan sonra, devletin mâlî, askerî, hukûkî, inzibâtî, ticarî vb. işlerinin yürütülmesinde ihtisaslaşmaya gidilmiş ve önceden bir kalem tarafından icrâ edilen bu tür işler için müstakil nezâretler kurulmuştur, ilk kurulan nezâret ise Evkâf-ı Hümayûn Nezâretidir.

Başlıca nezâretler şunlardır:

Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti: (15-18 Ekim 1826) Çeşitli kişi ve kuruluşlar tarafından idare edilen vakıfların tek elden idaresi maksadıyla kuruldu.

Maliye Nezâreti: 1838'de Darphâne-i Âmire ile Hazine-i Âmire'nin yerine,

Seraskerlik (1908'de Harbiye Nezâreti): 1826'da Yeniçeri Ağalığı'nın kaldırılmasıyla,

Bahriye Nezâreti: 1878'de Kapudan-ı Deryalığın yerine,

Defter-i Hâkânî Nezâreti: 1871'de Defterhâne'nin yerine kuruldu.

Hazine-i Hâssa Nezâreti: Daha önce Mabeyn Nazırı tarafından idare edilen padişah mallarının idaresi maksadıyla 1839'da kuruldu ve 1908'de Umum Müdürlüğe tahvil edildi.

Zaptiye Nezâreti: 1839'da kuruldu, 1908'de Polis Müdüriyeti unvanını aldı.

Maârif Nezâreti 1839'dan sonra kuruldu.

Ticaret ve Zirâat Nezâreti: 1839'da kuruldu. Zaman zaman Nâfia, Meâdin ve Orman Nezâreti ile birleştirildi.

Nâfia Nezâreti: 1863 yılında kuruldu. Ticaret ve Zirâat Nezâreti ile birleştiği zamanlar oldu.

On dokuzuncu asrın ilk çeyreğinden itibaren, nezâretlerden meydana gelen hükümetler eliyle idare edilmeye başlayan Osmanlı Devleti'nin kalemlerinde de değişiklikler meydana gelmiş ve Sadâret başta olmak üzere, hemen bütün nezâretlerde şu klasik kalemler teşekkül etmiştir:

1. Müsteşarlık
2. Mektûbî Kalemi
3. Tahrîrat Kalemi
4. Evrak Kalemi
5. Sicill-i Ahvâl Kalemi
6. Muhâsebe Kalemi
7. Mühimme Kalemi
8. Evâmîr Kalemi

Bu kalemlerin dışında, nezâretlerin hususiyetlerine göre değişik sayıda umum müdürlük, müdürlük ve kalemler de teşekkül ettirilmiştir.

Osmanlı Bürokrasisi İle İlgili Genel Değerlendirmeler

Osmanlı Devleti'nin idaresinin ve ordusunun dili Türkçeydi. Devşirme yeniçerilere rağmen ordu Türk dilini ve karakterini hassasiyetle muhafaza etmişti. Bürokratlar arasında Rumlar ve Ermeniler de vardı. Bunların sayıları son yüzyılda hayli artmıştı. Kesin olan bir şey vardı ki devletin resmi dili ve bürokrasinin altı asır kesintisiz kullandığı dil herşeye rağmen TÜRKÇE idi. Türk olmayan memurlar da dahil olmak üzere Osmanlı bürokrasisi Türkçeyi her zaman iyi bilir ve yazardı. Geçmişteki Türk toplumlarında mutlak iktidar, güçlü bir bürokrasi sayesinde kurulmuş, toplumsal düzen ve denge de bu sayede sağlanmıştı. Osmanlı bürokrasisi bu durumun en iyi örneklerindendir.

XVI. yüzyılda Osmanlı askerî gücü zirve dönemini yaşarken bürokrasi gelişme dönemindedir, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda zirveye çıkmıştır.

İlk büyük Osmanlı tarihini yazan Hammer de Osmanlı bürokrasisini, kendi dönemindeki Avrupa bürokrasisi ile kıyaslayıp Osmanlı bürokrasisini övmektedir.

Osmanlının kuruluşundan itibaren bürokratik yazışmaları layıkıyla yapabilen bir teşkilatın olduğu anlaşılmaktadır. Devletin büyüyüp, işlerin çoğalması ve merkezîleşmenin oluşmasına paralel olarak Osmanlıda bürokrasi çoğaldı. XVI. yüzyılın başlarında birkaç bürodan oluşan Osmanlı bürokratik yapısı XVII. yüzyılda üç ana daire ve 60 civarında alt bürodan oluşan büyük bir organizasyon haline geldi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezde bürokratik işler, üç büyük kurum ve bunların uzmanlaşmış alt büroları tarafından yapıldı. Bu üç büyük daireden *birincisi yasama ve yürütme görevlerini yerine getiren Divan-ı Hümayûn'du. İkincisi Maliye ile ilgili işleri yürüten Defterdarlık, üçüncüsü ise Osmanlı devlet teşkilatının en önemli organizasyonu, tımar sisteminin idare edildiği yer olan Defterhane-i Amire idi.* Bu üç daireye bağlı onlarca alt büro, kendi uzmanlık alanlarına giren faaliyetleri yürütürdü.

Bazen bir meselenin çözümlenebilmesi için 8-10 bürodan ayrı ayrı işlem görmesi gerekebilirdi. Ancak bütün bunlar da çok kısa sürede bitirilmektedir. Çünkü; merkezî sistemde bütün bürokratik yapılar aynı çatı altında ve çok sistematik çalışmaktaydı. 100 yıl önceki bir kaydı Osmanlı memurları 5 dakika içinde bulabiliyordu. Evraklar her dairenin kendi arşivinde saklanırdı ve hiçbir belge atılmazdı. Saklanan belgeler ve defterler sistematik şekilde arşivlenirdi. Evraklar tarih ve ait oldukları bölgelere göre saklanıyordu. Osmanlı'da tutulan kayıtlara devlet büyük önem veriyor ve arşivlerini devletin üç hazinesinden biri olarak kabul ediyordu. Sabah mesai başladığında, büroların arşivleri sadrazamın mührü ile açılır, akşam yine onun mührü ile devletin üst düzey bürokratlarının iştirak ettiği bir merasimle kapanırdı. Osmanlı İmparatorluğu'nda herhangi bir ihtilafta bürokrasinin kayıtları kesin delil olarak kabul edilirdi. Bugün dahi gerek Türkiye'de gerekse diğer Osmanlı coğrafyasında Osmanlı kayıtları çeşitli ihtilaflarda delil olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Osmanlı bürokratlarına (büro amirleri) Hacegan adı verilirdi. XVI yüzyıl başlarında bunların sayısı birkaç kişiye geçmezken XVIII. yüzyılda 50'den fazla haceganlık

vardır. Haceganlıklar kendi arasında önemlerine göre birkaç sınıfa ayrılmıştır. Genellikle belirli görevleri yapmayanlar daha üst amirliğe atanmazdı.

Osmanlı bürokrasisinde çalışan memurlara katip denilirdi. Bunlara yardımcı olan ve şakird (çırak) adı verilen görevliler de vardı. XIX. yüzyılda, nezaretler kurulmadan önce, Osmanlı bürokrasisindeki bürolar aynı zamanda kendi memurunu yetiştiren birer okul durumundaydılar. Ufak yaşlarda (7-10 yaşlarında) yetenekli çocuklar şakird (çırak) olarak alınır ve burada büronun kıdemli katiplerinden birisinin yanına verilerek ondan yazı çeşitleri, hesap ve defter tutma yöntemlerini öğrenirlerdi. Şakirdler iyice ustalaşana kadar yazı yazmazlar, defter ve evrakları götürüp getirme işlerini yaparlardı. Yazı yazabilecek seviyeye gelen şakirde yazdığı kayıtlarda kullanılmak üzere bir mahlas (rumuz) verilirdi.

Tanzimat öncesi Osmanlı asırlarında İstanbul'da merkezde oturan 1000 kadar bürokrat dünyanın en büyük ve güçlü devletini yönetiyordu

Memurların bir kısmı ulufe (günlük olarak hesaplanıp verilen para) alırken bir kısmı da maaş olarak tımar (belirli bir bölgedeki vergi gelirini devlet adına yaptığı iş karşılığında bir devlet görevlisinin toplaması) tasarruf ederdi.

Osmanlı vezirleri ve saray çalışanları genellikle devşirme kökenliken bürokraside çalışanların büyük bir bölümü (Aşağı yukarı tamamına yakını) Türk'tü. Diğer birçok Osmanlı kurumunda olduğu gibi bürokraside de görevler eğer çocukları yeterliyse babadan oğula geçerdi

İmparatorluğun XVI. yüzyıl sonlarında teşkilat yapısında girdiği değişim ve dönüşüm (çok kez zannedildiği gibi duraklama ve gerileme değil) bürokrasinin mahareti sayesinde başarılı olmuş ve Osmanlı Devleti yeni dünya şartlarına (aynî ekonomi yerine nakdî ekonomiye geçiş gibi) kendisini belirli bir ölçüde adapte etmişlerdir. Osmanlı Devlet sistemindeki değişiklikler ve aksaklıklar karşısında bürokrasi yeni çare ve çözümler getirmeye çalışmış ve yeni bürokratik yöntemler icad ederek XVIII. yüzyıl sonlarına kadar devletin gücünü belirli ölçüde ayakta tutmasını sağlamıştır.

Osmanlı devlet adamlarının ve kültür hayatının önemli temsilcileri bürokrasi kökenlidir. Meşhur Sadra-

zam Mehmed Ragıp Paşa defterhanede katiplikten yetişmiştir. Meşhur şair Yusuf Nabi bir bürokrattı. Yine meşhur Osmanlı tarihçisi Naima da divan katipliğinden bir Osmanlı bürokrati idi. İşi olanlardan, fazla para almak için işleri geciktiren (bugün git yarın gel) ve rüşvet alan memurlara o zamanda rastlanılmaktadır. Osmanlı Devleti yolsuzluğa karışan memurları yaptıkları suiistimalin ağırlığına göre idam, el kesme, kürek çekmeye mahkum etme, sürgün ve işten çıkarma gibi cezalarla cezalandırmıştır.

Memurluğun Meslek Haline Gelmesi

Osmanlı Devletinde bütün işleri padişah adına sadrazam yürütüyor ve o sorumlu oluyordu. Sadaretin büyük memur ve müstahdem kadrosu vardı. Tanzimat'tan sonra ise mülkü ve idari taksimatlar yapıldı. Sadrazamın yetkileri azaltılıp nezaretler (bakanlıklar) kuruldu. Bu ihtisalaşmaya ve taksimata uygun olarak memur sayısında büyük artışlar oldu. Memuriyet bir meslek haline getirilip, memur yetiştirilen okullar açıldı. Memurlar imtihanla istihdam edilmeye başlandı. Maaş bağlandı. Memurların yetki ve sorumlulukları belirlendi.

TANZİMAT ÖNCESİ

Tanzimat öncesi Osmanlı Devleti'nde devlet dairelerinin ihtiyacı olan memurlar bizzat kalemlerde yetiştirdi. Kalemde yetişen şakird, daha sonra olgunlaştığına bir işaret olmak üzere asıl isminden farklı bir mahlas alırdı.²³ Şakirdler, kalemlerde hocaları durumunda olan katiplerin karşısında hasır üzerinde oturur ve kabiliyetli olanlara yavaş, yavaş kalemdeki bazı perakende ve önemsiz yazılar yazdırılırdı.²⁴ Meşk usulü ile kalemdeki bilgileri öğrenen bu şakirdler, ilk memuriyete girdiklerinde maaş almazlardı. 3-5 sene sonra ayda bir kuruştan 8-10 kuruşa kadar maaş tahsis edilerek mülazım olurlardı. Zamanla kıdemi ile orantılı bir şekilde kalem gelirlerinden payları da artardı. Ancak baş halife olmak bazen 20-30, bazı büyük kalemlerde ise 40-50 seneye ihtiyaç gösterebilirdi.²⁵ Üst kademelere yükselebilmek için bu kadar uzun ve mali açıdan zorlu yılların geçmesi çoğu kere şakirdlerin bunu göze alamamalarına ve memuriyetten ayrılmalarına neden olmaktaydı. Bu şekilde küçük yaşta kalemlerde görevlendirilen katip adayları, zamanla dairenin gördüğü işlerin bütün inceliklerini öğrenir, bilgi ve kıdemi arttıkça bü-

rokrasinin üst kademelerine doğru terfi ederlerdi. Bu sistem yani memur adaylarının kalemlerde görevlendirilerek yetiştirilmeleri Maliye, Bab-ı Ali ve Serasker kalemlerinde, yani bütün devlet dairelerinde aynen uygulanırdı.²⁶

Katiplerin terfiinde zaman, iltimas ve adam kayırma yollarına başvurulması neticesinde bazı kişiler ehliyetli ve layık olmadıkları halde Hacılar ve Kapucubaşılık rütbelerine yükseltiliyordu. Diğer memurlar adına adaletsizlik demek olan bu durumu düzeltmek üzere 1253 (1838) tarihinde yapılan bir değişiklik ile katiplerinin rütbelerinin yükseltilmesinde imtihan esası getirildi.²⁷

TANZİMAT SONRASI

MEMURİYETİN NİZAMA BAĞLANMASI

Padişah Sultan Abdülaziz devrinin ilk yıllarında, memurluk henüz bir meslek haline getirilmiş değildir. Memur olmak için bir menşe aranmıyordu. Mülkiye mektebinin kurulması üzerinden henüz dört sene geçmiştir. Zaten bu mektebin talebesi de o kadar azdı ki, memleketin ihtiyacı olan memurların yetiştirilmesi uzak bir gelecekte gerçekleştirilecek bir idealdi.

Cevdet Paşa, bu meselenin, Mülki idari ile münasebetini de belirterek şu süratle halledilmesi icap ettiğini bir layihasında söz konusu etmiştir.

"Osmanlı Devletinde eskiden merkeziyetçi bir idare usulü yürütülmediği halde Tanzimat-ı Hayriye'nin icrasında bazı mertebeler, merkeziyetçi idare usulüne meyl olunup giderek, bu usul bayağı galebe eder gibi oldu ise de bunun tazralarca pek çok mahsurları görülmekle, sonradan tekrar eski usule avdet olunmuş ve bunun inzibat ve idarece faydaları görülmüş ise de sonradan yine merkeziyetçi usul meyl olup, şimdi bir karışık halde gidiliyor. Halbuki bu esas kararlaştırılmadıkça idarece salim yola gidilemez.

İşte her şeyden önce bu karışık halden çıkılıp ittibaz olunacak usul-ı esasi kararlaştırıldıktan sonra memurların da derece derece ve vazifeleri ve mesuliyetleri tayin olunmak lazım gelir..." Paşa'ya göre memurlar, icra memurları, hakimler ve askeri memurlar olmak üzere üç kısımdır.²⁸

MEMURLARIN İŞE DEVAMLILIĞININ SAĞLANMASI VE TATİL GÜNLERİNİN TESBİTİ

Memurların günlük çalışma, yani işe başlama ve bitiş saatleri, günümüzde olduğu gibi mevsime göre ayar-

lanmakta idi. Yalnız burada ramazan aylarında mesai saatlerini ayrıca düzenlendiği ve gündüzleri verimli çalışmayan yüksek dereceli memurların özellikle vükelanın iftardan sonra çalıştıklarını görüyoruz.

Eskiden Bab-ı Defterî de pazartesi ve perşembe günleri olmak üzere haftada iki gün tatil idi. Bir ara tatil olarak yalnız pazar günü tahsis edildiyse de Mısır meselesinden dolayı meşguliyetlerinin artması ve tatilin ortadan kalkması üzerine 1249 (1833-34) tarihinde yapılan bir düzenleme ile işleri yeniden yoluna koymak üzere yalnız perşembe günleri, Bab-ı Defterî için tatil günü sayıldı.²⁹ 1252 (1836) tarihine kadar Bab-ı Ali'nin tatil günü yoktu. Bu tarihten itibaren Bab-ı Ali memurları da Bab-ı Defterî memurları gibi perşembe günleri tatil edildi.³⁰ Perşembe günleri tatil yapan memurlar cuma günü de bazen memuriyet yerine gelmediklerinden bazen de cumadan dolayı verimli çalışmadıklarından iki gün tatil yapmış gibi oluyor ve buda işlerin aksamasına sebebiyet oluyordu. Bunun üzerine yapılan bir değişiklikler hem bu mahzuru ortadan kaldırmak ve hem de cuma gününe hürmet olmak üzere tatilin perşembeden cuma gününe kaydırılmasına karar verilmişti.³¹

BAZI MEMURLAR İÇİN KEFALET ZORUNLULUĞU

Devletin gelir ve giderlerinde teklif sahibi olan bütün mülkiye ve maliye memurları için H. 1289 (1872) den önce çıkan bir nizamnâmede şu şekilde bahsedilmektedir.

Madde 1: Vülat-ı izam hazeratından maada mutasarrıf kaymakam, muhasebeci, mal müdürü ve sandık emini misillü emval-ı devletin, ahz u sarfına mezuniyeti olan bilcümle memurin-i mülkiye ve maliye kefaleti rapt olunur.³²

Tanzimat sonrası memuriyetin meslek haline getirilmesi ile ilgili: Memurin için ticaretle iştigalin memuriyeti, memurin-i muhakemat kanunu, memurların gayri siyasi gazete ve risale müdür-i mes'ullüğünü deruhte edebileceklerine dair kanun ve nizamnâmeler çıkarılmıştı.

MEKTEB-İ MAARİF-İ ADLİYE VE MEKTEB-İ ULUM-İ EDEBİYYENİN AÇILMASI

Modern okullara numune olmak üzere ilk ziyade devlet memuru yetiştirmek amacıyla Mekteb-i Maarif-i Adliye (Mekteb-i İrfan) adıyla bir okul açıldı.³³

Modern manada ilk kurulan bu orta dereceli mektebin tarihi kesin olmamakla birlikte 27 Za. 1254 (2 Şubat 1839) dan biraz önce kurulduğu tahmin edilir. Hariciye ve Maliye nezaletlerinin gözetimi altında bulunacak olan mektep, öğretmen odası, kütüphane, altı dersane ve yüz kadar yatılı öğrencinin kalmasına yetecek şekilde inşa edildi. Alınacak öğrenciler öncelikle bab-ı âli ve bab-ı defteri de çalıştı. Devlet memurlarının çocukları arasından seçilecek ve mektebe girmek içinde söz konusu iki nezarete başvuracaktı. Kalemlerin ihtiyacı olan memurlar da dışarıdan değil, mektep memurlarından imtihanla seçilerek alınacaktı. 18 yaşından büyüklerin kabul edilmeyecekleri okulda birkaç yıl öğrenim görüp de başarılı olmayanlar kalemlerin dışında başka bir yerde istihdam olunmak üzere mektepten çıkartılacaktı.

Memur yetiştirmek üzere kurulan bu okullardan ikincisi de Mekteb-i Ulum-ı Edebiyye'dir (19. Mart 1839). Üç sınıf halinde öğrenim görüyorlardı ve öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamak için maaşlar bağlanırdı.³⁴

MEMURLARIN ÖZLÜK HAKLARI

MEMURLARIN İSTİHDAMI, VAZİFE VE SALAHİYETLERİ

Abdülaziz devrinde mülki memuriyetleri tayin edilmek için bir talimat ortaya konmamıştı. Bu sebeple bilhassa küçük memuriyetlere tayinde, iltimas, rüşvet, hatır gönül ve bu gibi usuller revaçta idi. 1880 de nahiye müdürleriyle kaymakam adaylarının seçimi işleriyle meşgul olmak üzere bir komisyon kuruldu. Söz konusu memuriyete girmeye istekli kimseleri imtihan etmekte idi.³⁵

Madde: Malumat-ı mahsusa ahashabından olan ecnebinin lede'l-hâce irade-i şahane ile hizmeti devlete kabulü caiz olur.

Madde: Bir sene hapis ve muadil ve daha ziyade bir ceza ile mahkum olanlar hizmet-i devlete giremez.³⁶

MEMURLARIN TERFİİ VE DİŞİPLİN DURUMLARI

Devlet hizmetine girmek isteyenler mesleğin en aşağı derecesinden başlamakla mükelleftir. Üst memuriyete yükselmek için bulunulan memuriyette en az iki yıl hizmet etmiş olmak şarttır. Memurlar bulundukları dairenin iş talimatına uygun surette hareket etmekle mükelleftir. Memuriyetten azl edilmeleri Kanun-ı Esasi'de belirtilmiş

olan ana prensiplere göredir. Memurlar hangi meslekten olursa olsun emeklilik hakkına sahiptir.³⁷

Bir memur kanunlara aykırı alınmışsa, bulunduğu dairede yılda 3 defa ceza almışsa, memurun bulunduğu memuriyet ilga edilmişse veya devletçe bir sebebi zaruri görülmüşse vb. hallerde memuriyetten azl olunur. Zarureten azl edilen memurların sicilleri temiz ise aldıkları maaşın 1/4'ü miktarı mazuliyet maaşı verilir.

Memurlar hakkında vaki davalarda memurun muhakemesi nizamnamesine ve vilayetlerin kanun-ı ahkâmına uygun muamele olunur.³⁸

MEMURLARA MAAŞ BAĞLANMASI

Osmanlı sistemine göre en küçüğünden en büyüğüne kadar bütün memurların yaptıkları işlerin karşılığı olarak aldıkları birtakım gayr-ı muayyen gelirleri vardı.

Büyük memurların gelirleri, senede bir kere vali ve taşra memurlarının *Bohça Bahası* adı altında gönderdikleri hediyeyle teşrifat gereği olarak kendilerine verilen atıyye ve mevkıflar idi. Diğer memurlar ise kalemlerde yapılan işlerin karşılığından maslahat galibinden aldıkları harç kağıdı ilâm ücretleri ile Divân-ı Hümayûn Kalemi memurları da tahsis edilen timar ve zeamet gelirleriyle geçimlerini sağlıyordu.

Padişah 27 Mart 1838 tarihinde yayınladığı bir hatt-ı hümayûnla rüşveti önlemek ve halkın işlerini garazsız bir şekilde yürütülmesini sağlamak için memurlara maaş bağlandığını buna rağmen rüşvet almaya devam edilirse failleri şiddetli bir şekilde cezalandırılması gerektiğini belirtiyordu.

Bu düzenlemeden sonra tahsis edilen maaşlara karşılık bulmak meselesi gündeme gelmiştir. Başvekil Rauf Paşa, valilere gönderdiği buyruldu ile daha önce büyük devlet memurlarına gönderilen Bohça Baha'nın bundan sonra hazineye gönderilmesini istedi.³⁹ Bunun dışında devlet dairelerinde görülen işlerin karşılığı olarak alınan bilumum harç, kağıt ve kırtasiye masrafı da yine hazineye gelir kaydedilmiştir. Maaş tahsisi memurları eski alışkanlıklarından vazgeçirtirememiştir. Memur maaşları arasında korkunç fark vardır. Üst rütbeli memurlar yüksek maaşlar alırken, alt dereceli memurlar çok düşük düzeyde maaşla ve ileride aynı makama kendilerinin de gelebileceği ümidiyle çalışmalarına devam etmekteydi.⁴⁰

Maaşlar kademe esasına göre değil, fakat mevki ve rütbelere göre tesbit edilmiştir.⁴¹

MEMURLAR İÇİN SİCİL TUTULMASI

Abdülhamid II. devrine gelinceye kadar mülkiye ve adliye memurları için muntazam ve sicil usulü yoktur. 1877'de ilk defa olarak bir komisyon tarafından tanzim edilen bir talimata göre şer'îye ve askeriyeğe bağlı olanlar dışında kalan memurların sicillerinin tutulması mecburiyeti kabul edildi.⁴²

Sicil, kelime olarak; resmi belgelerin kaydedildiği kütük, görevlilerinin her türlü davranışlarının geçirildiği dosya veya memur-ı devletin vukûât-ı resmîyetini hâvî defter diye, tarif edilir. Geniş anlamda tapu, vakıf ve mahkemelerde ahid, mukavele ve hükümlerin kaydedildiği defterler için de kullanılmaktadır.

Günümüzde ise sicil, terim olarak; memurların yıl içindeki tutum davranış, yetenek ve görevlerindeki başarı ve verim derecelerini tayin için yapılan genel değerlendirme manasına gelir.⁴³

İzâfet terkibi olarak "Sicill-i Ahval" tabiri, "Memur-ı devletin tercüme-i hallerinden resmîyete intikâl eden hususât" diye tarif edilmiştir. Sicill-i Ahval İdaresi de; memur-ı devletin tercüme-i hallerini kayd ve tespit eden daire-i resmîye veya kalemidir.⁴⁴

Tarif içinde geçen "tercüme-i hal" yerine bugün eş manada biyografi, özgeçmiş tabirlerini kullanmaktayız. Bu tabir konumuz olan sicil-i umumî defterlerinin hazırlandığı dönemde şöyle anlaşılmaktadır. "Meşahirden veya umumen memûrından bir zatın ahval-ı mahsusası, tarihi, sireti, veya esnâ-yı memuriyetteki ahvâli."⁴⁵

Anlaşılabileceği üzere, memurlara ait vazifeleri süresince hal ve tercümelerine konu olan, özel haller veya memuriyeti esnasındaki haller, tarihî seyr, ahlak ve gidişat gibi durumların, resmî belgelerin kaydedildiği veya memurların resmî vukuatı için hazırlanan defterlere tescili işlemi "Sicill-i Ahval" tabiriyle ifade olunmuştur. Neticede meydana gelen defterlere de Sicill-i Umumî Defterleri adı verilmiştir.

MEMURLARDA SİCİL

Sicill-i Ahval adıyla çalışmaların yapılmaya başlandığı 1296 yılına gelinceye kadar Osmanlı Devleti vazifeli-lerinin sicillerini bir defterde toplayan büro hizmetlerine

rastlanmamaktadır. Özlük işleri diyebileceğimiz “Umûr-ı Zatiye Müdüriyeti” ancak II. Meşrutiyet döneminde görülmür.

Önemli ölçüde bürokratik düzenlemelerin yapıldığı Tanzimat dönemine gelinceye kadar uygulama şöyle olmaktadır:

Göreve talip olan zat, istidasında daha önce bulunduğu görevleri zikreder. Bu bilgiler ilgili kalemlerde tahkik edilerek doğruluğu istidanın kenarına derkenar suretinde çıkarılır.

Tayin muamelelerinde memur tevcihi ilk defa yapılıyorsa arz edilirken “ehl-i kalem olup her veçhile ehil ve müstehak olmağla” ifadesiyle veya buna benzer şekilde zatın vasıfları zikredilmektedir. Eğer tayin edilecek memur kıdemli ise “emekdâr olup inayet rica etmeğin” şeklinde tavsif edilerek Sadrazama arz ile buyruldu tahakkuk ederdi. Bazen de Sadâret kethüdası talep edilen memuriyetin münhal olup olmadığını tespit ettirir ve muameleyi böylece yürütürdü.⁴⁶

XIX. Yüzyılda devlet hizmetlerinin merkezileşmesi ve çeşitli dallarda çoğalması, nüfusun artması, gayr-ı müslimlerin devlet görevlerine alınmaları, memur adedinin fazlaşması vs. gibi sebeplerle kontroldeki güçlük toplu sicil düzenlemesini zaruri kılmıştır diyebiliriz.

Diğer tarafta sicil çalışmalarının başlatıldığı yılda Tunuslu Hayrettin Paşa'nın Sadârette iken takdim ettiği 28 Şevval 1296 tarihli lâyhadan; açıkta kalacakların umumî bir deftere kaydedilmesini ve bu deftere müracaatla ehil ve erbap olanların tayininin yapılmasını istediği anlaşılmaktadır.⁴⁷ Yine bu tarihten hemen sonra tanzim edilmeye başlayan ve Arşivde muhafaza edilen Tekâüt Defterleri, bu lâyhada “Sinni derece-i şeyhûhete vâsıl veya maluliyet cihetiyle istihdamı gayr-ı kabil olanlara tekaüt maaşı bağlanmasını” isteyen bir gayretin sonucunda tutulmuş olabilir.

1296 YILINI TAKİBEN KURULAN SİCİL KOMİSYONLARI

Sultan Hamid devrinde (1293-1327) yapılan güzide çalışmalardan biri de bütün memurların tercüme-i hal ve resmi vukuatlarının büyük defterlerde tespit edilmesidir. Önce 1296 (1879), yılında sicill-i ahval komisyonu ile başlayan sicil çalışmaları, 1314 (1896)'da kurulan komis-

yonun lağv ile yerine kurulan Memûrîn-î Mülkiye Komisyonunca hiçbir daireye bağlı olmadan yürütülmüştür. 1326 (1908) yılında II. Meşrutiyeti müteakip, (Sultan Reşat döneminde) Memurin-î Mülkiye Komisyonu da kaldırılarak sicill-i ahval idaresi adı altında yeniden fakat Dahiliye Nezareti teşkilatı içinde teşekkül ettirilmiş, ayrı bir daire kurulmuştur. İlk iki komisyon, Sultan II. Abdülhamid Saltanatı süresince, araştırma konumuz olan sicill-i umumî defterlerini müşterek usul ve esaslar üzere hazırlamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam eden Dahiliye Nezareti Memûrîn ve Sicill-i Ahval İdaresi, tescil işlemlerini bu defterlere zeyl olacak şekilde ilâve etmemiş, Memurin Muamelât dosyaları halinde tanzim ederek saklamıştır.

SİCİL-İ AHVAL KOMİSYONU

Kuruluşunda reis, iki aza ve bir baş kâtipten oluşan, 4 kişi ile çalışmalarına başlayan komisyon, kısa zamanda merkezî daireler ve vilayetlerde tesis edilen şubeler ve hususi komisyonlarla muhabere kurarak tescil işlemlerine başlamıştır. 1296 yılı içinde Matbaa-ı Amire'den getirilen defterlerdeki ilk kayıt özeti 29 c. ahir 1296 tarihini taşımaktadır.

Komisyon Başkanlık yapan İrfan Paşa'nın riyâseti 1304 (1886) yılına kadar sürmüştür. Bu yılda Padişahın iradesine iktiran eden zeyl ve bir tarifenâme ile çalışmalar, usûl ve esaslara raptedilmiştir.⁴⁸ Kuruluş gayesi, salnamelerde şöyle izah edilir: “..... intihabat ve terakkîyât ve tekâüdât ve mükâfât ve mücâzât ve sair her nevi muâmelât ve icraatta mamûlün bih tutulmak üzere vaz' u tesis buyurulmuştur.”⁴⁹ Başka bir ifade ile “intihab ü tayin ve birinden diğerine nakl ü tahvîl ve inde'l-îcâz azl ü tebdil ve rütbe ve nişan tevcihi ve ma'zûliyeti ü tekaüt maaşları tahsisi hususlarıyla emsâli muamelât ve icraatında devletçe mer'iyü'l-ahkâm tutulmak üzere müesses bulunmuştur.” Anlaşıyor ki sicil kayıtları memurun hayatını ilgilendiren her konuda başvuru kaynağıdır.

MEMÛRÎN-İ MÛLKİYE KOMİSYONU

Sicill-i Ahval Komisyonu yerine Receb 1314 (1896) yılında kurulmuştur. Kuruluşuyla neşredilen 19 Receb 1314 tarihli Memûrîn-i Mülkiye Komisyonu'nun suret-i teşkiliyle vezâifine dair nizamnâme ile hiç bir daireye mer-

bût olmayacağı, münfesi olan sicill-i ahval görevlilerinin sicil muamelatında istihdam olunacağı belirtilmiştir.⁵⁰

Memûrîn-i Mülkiye Komisyonu, doğrudan doğruya padişah tarafından nasb edilen bir reis ve altı azadan mürekkebirdir. Vazifeliler yeminden sonra göreve başlayacaklardır. Görevleri:

Memuriyetleri "İdare"ye bağlı mülkî ve mâlî memurların intibahlarının nizamnâmeğe uygunluğuna dair mütalaada bulunmak.

Memurların hal ve hareketlerine dair icra kılınacak teftiş evrakının tetkik edilmesi.

Memurların muhakemesine ait ilk tahkikatı yapmak, netice ve iktizasını, takip etmek.

Bunlardan başka memur intihabında, Sadâretten gelen takrirlerin Sicill-i Ahval kaydına müracaat edilerek görüş bildirilmesi, ayrıca idarî mahkemelerden memurlar adına çıkan ilânların sicill-i ahvale kaydettirilmesi komisyonun görevleri arasındadır.⁵¹ Komisyon, sicil ile ilgili olarak da, mevcut sicill-i ahval kayıtlarını yeniden gözden geçirip, gereken ıslahatı yapacak ve henüz tescil edilme- yen tercüme-i hal varaklarını ise imkân dahilinde getirterek nizamnâmeğe uygun şekilde tescillerine itina göstermekle mükellef olacaktır.

Gerçekten, Mülkiye Komisyonu da Sicill-i Umûmî defterlerinden takiben 140 tanesini hazırlayarak düzenle- miş, şimdi kullandığımız 200 ciltlik seri böylece tamam- lanmıştır. Zamanla ortaya çıkan hadiseler defterlerde şa- hısların sicil özetlerine ilâve edilmiştir.

1327 (1909) yılında Sultan Abdülhamid'in hal'ini müteakip bu komisyon da lağvedilmiştir.

DAHİLİYE NEZARETİ SİCİLL-İ AHVAL İDARESİ

Sultan Reşad (1327-1336)'ın saltanatı devresinde si- cil idaresini Dahiliye Nezareti teşkilatı içinde görüyoruz. Önceki iki komisyonun müstakil, merkezî dairelerden addedilip, sadârete bağlı çalıştıklarını belirtmiştik. Buna rağmen Osmanlı Arşivi'nde teamül olarak Sicill-i Umu- mî defterleri "Mülga Dahiliye Nezareti Sicill-i Umumî Defterleri" adıyla yer etmiştir. Gerçi, Sicill-i Umumî def- terlerinden bir kısmının sayfelerinin sağ üst köşesinde "Nezareti Umur-ı Dahiliyye" ibaresiyle mühürlü bulun- duğu görülmektedir. Ayrıca, bahsedilen ilk iki komisyon- da görevli olan memur ve müdürlerin tayinlerine dair ir- adeler, Osmanlı Arşivinde 1310 (1892) yılından itibaren nezaret ve dairelere göre yapılan tasnifte "Dahiliye" adlı grupta bulunmaktadır.

Fakat Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval idaresi, Sicill- i Umumî defterleri üzerinde çalışmayı sürdürmemiştir. Bilakis memurlara ilişkin tayin, terfi, nakil, nişan itası gi- bi konular perakende 50 bini aşkın vesika halinde Memu- rîn Muamelât Dosyaları adı altında toplanmıştır. Halen bu ad altında Osmanlı Arşivinde muhafaza edilen dosya- lar Sicill-i Umumî defterlerinin devamı sayılabilir. Ancak sicilden ziyade özlük hakları ile ilgili belgeleri ihtiva et- tiğini söylemek mümkündür.⁵²

1 Zeki Arıkan, *Divan-ı Hümayûn*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Basılmamış Mezuniyet Tezi, İst. 1966.

2 *Kanunnâme-i Âli Osman*, (Mehmed Arif), İst. 1330, s. 23

3 Mühimme Defteri, nu. 1.

4 Bkz.: İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 138.

5 Fâtih Kanunnâmesi, Ayrıca bkz.: Aydın Taneri, Aynı eser, Ankara 1974; Lütfi Paşa, *Asafnâme*, İst. 1326.

6 Erol Özbilgen, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Tarih/Medeniyet/Kültür, Divan mad., c. 4.

7 Fazla bilgi için bkz.: Nâimâ, *Tarih-i Naimâ*, c. IV, İst. 1280, s. 398 vd; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 250-251.

8 Salname-i Nezaret-i Hariciyye, I. sene, İst. 1302.

9 İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 95.

10 Midhat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İst. 1958, s. 138.

11 İ. H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, TTK Yayınları, Ankara 1943, s. 605.

12 "Dersâdet ve Bilâd-i Selâse Mehâkim-i Şer'iyyesi sicillâtının hüsn-i mu- hâfazası maksadıyla bâ-irâde-i seniyye-i cenâb-ı Hilâfetpenâhî tesis ve in- şa kılınan dâire-i mahsûsaya mehâkim-i mezkûre sicillât-ı arîka celbolu- narak sûret-i muntazamada birleştirilmiş... "İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, *İstanbul Kadılığı Defterleri*, nr. 334, s. 132 (Bkz.: Belge 8).

13 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK Yay., Ankara 1984, s. 40.

14 Giritli, Kamu Yönetimi Teşkilatı ve Personeli, s. 52.

15 BOA, İ.DH, Nr. 22458.

16 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nu. D.3028; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 45.

17 Midhat Sertoğlu, *Mühüvâ Bakımından Bayvekalet Arşivi*, TTK. Yay. Anka- ra 1955, s. 5.

18 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nu. D. 3208.

19 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nu. D. 3208.

20 İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 95-135.

21 İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 338-345.

- 22 Bâb-ı Âlî'de Nezâret ve Dairelerin oluşumu hakkında geniş bilgi için bkz.: Ali Akyıldız, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)", İst. 1993.
- 23 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. I, s. 63-65.
- 24 Süleyman Faik Efendi, *Kalem Nizamı*, s. 19; Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 51'den naklen.
- 25 Ali AKYILDIZ, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 52-54.
- 26 Ahmet Lütfü Efendi, *Tarih*, c. III, s. 173.
- 27 A. L. Efendi, *a.g.e.*, c. V, s. 102.
- 28 Ord. Prof. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, s. 159-160.
- 29 A. L. Efendi, *a.g.e.*, c. IV, s. 100.
- 30 A. L. Efendi, *a.g.e.*, c. V, s. 55.
- 31 A. Akyıldız, *a.g.e.*, s. 62-63.
- 32 Düstur, I. Tertip, c. II, s. 108-109.
- 33 İhsan Sungu, Mekteb-i Maarif-i Adliyenin Tesisi, Tarih Vesikaları, c. I, s. 215; A. Akyıldız, *a.g.e.*'den naklen
- 34 A. Akyıldız, *a.g.e.*, s. 226-227.
- 35 E. Z. Karal, *a.g.e.*, s. 335.
- 36 Memûrîn-i Mülkiye Kararnamesi, Düstur, I. Tertip, I. Cildin Zeyli, s. 62-63-64.
- 37 E. Z. Karal, *a.g.e.*, s. 336.
- 38 M. M. Kararnamesi, s. 66.
- 39 A. Akyıldız, *a.g.e.*, s. 106.
- 40 A. Akyıldız, *a.g.e.*, s. 105-109.
- 41 E. Z. Karal, *a.g.e.*, s. 335.
- 42 E. Z. Karal, *a.g.e.*, s. 334.
- 43 Personel El Kitabı (Başbakanlık Özlük ve Yazı İşleri Genel Müdürlüğü Yayını), Ankara 1977, s. 56.
- 44 Ali Seydî, Resimli Kâmus-i Osmânî, "Sicil" mad., İst. 1324, s. 55.
- 45 Şemseddin Sâmî, Kâmus-i Türkî, Tercüme-i Hal, İst. 1317, s. 403.
- 46 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1948.
- 47 M. Zeki Pakalın, *Son Sadrazam ve Başvekiller*, İst. 1942, c. II, s. 332.
- 48 M. Zeki Pakalın, *Son Sadrazam ve Başvekiller*, İst. 1942, c. IV, s. 387.
- 49 "Memûrîn-i Mülkiye'nin Tercüme-i Hallerinin Suret-i Kayd ve Tahririni ve Teferruatını Mübeyyin Tarifname (19 Şaban 1304) 11. IV. 1887, "düstûr", I. Tertip, Ankara 1937, c. V, s. 965.
- 50 Salnâme-i Devlet-i Aliyye, 1310, s. 193; Salnâme-i Devlet-i Aliyye, 1314, s. 214.
- 51 Memûrîn-i Mülkiye Komisyonu'nun Suret-i Teşkiline Dair 19 Receb 1914 Tarihli Nizamnâme, Düstûr, I. tertip, Ankara 1941, c. VII, s. 132, madde 6.
- 52 Memûrîn-i Mülkiye'nin Tercüme-i Hallerinin Suret-i Kaydını Mübeyyin Tarifnâme, madde 18.

OSMANLI YÖNETİMİ VE TERCÜMANLAR SORUNU

GILLES VEINSTEIN

COLLEGE DE FRANCE, ECOLE DES HAUTES ETUDES ENSTITUTES SOCIALES
CENTRE D'HISTORIE DOMAINE TURC / FRANSA

Osmanlı İmparatorluğu'nda tercümanlar sorunu (*tercümân, tercemân, drogmans*,¹ dragomans), yeni bir inceleme konusu değil, ancak bana öyle geliyor ki genelde bu konunun kısmi ele alındığını söylemek abartılı olmaz. Kaynaklar çoğunlukla belirli alanlardaki tercümanlarla sınırlıydılar: Çoğunlukla batılı olup büyükelçilikler ve yabancı konsolosluklarca çalıştırılanlar veya Osmanlı divanı tarafından çalıştırılıp, imparatorluğun dış ilişkilerinde, yabancı ülkelerle diplomatik ve ticari temaslarda görevli olanlar. Sorunun tek görünüş şekli bu değildir: Çok etnikli yapı gözönünde bulundurulduğunda ortaya çıkan, kullanılan dillerin çeşitliliği sorunundan imparatorluk iç yönetimi de nasibi alıyordu. Öyleyse yazıma, görevleri ve mevkileri sebebiyle ayrışan çevirmen ulamlarından bahsederek başlamak istiyorum. Bunu yaparken, dış ülkelerdeki elçiliklerde görevli olanlar² hariç olmak üzere, Osmanlı Devleti'nin memuru olanlarla sınırlı kalacağım. Bu kısa panorama, geçmişte Cengiz Orhonlu'nun *İslam Ansiklopedisi*'ndeki "Tercüman" adlı makalesinde ortaya koymuş olduğu sentezin bir uzantısı olacaktır.³

Aynı zamanda geliştireceğim varsayım da şudur: İmparatorluk bu temel sorunlarına kurumsal çözümler bulmuş olsa da, sadece konuyla ilgili zorluklara tatmin edici çözümler yaratamamış olmak şöyle dursun, henüz sorunun yeri ve önemini bile tam olarak anlayamamışlardı. Burada açığa çıkan özensizlik ve nemelazımcılık, imparatorluğun alışılmış pragmatizmine oldukça uzaktır. Sebepleri sürekli olarak etki bırakan işleyiş bozuklukları bunun sonucudur ancak buna rağmen şimdiye kadar pek gözönünde bulundurulmamıştır.

1. DİVAN TERCÜMANLARI

Dönemin tercümanları arasında çoğunlukla en iyi bilinenler divan tercümanlarıdır. Özellikle J. Matuz'un Kanunî Sultan Süleyman'ın tercümanları üzerine yaptığı inceleme⁴ *Büyük Rum Drogmanlar Çağı* diye bilinen (1669-1821) ve daha çok incelemeye değer görülen zaman diliminden⁵ çok önceki bir sürece önemli bir ışık tutmaktadır. Divan tercümanlarının birçok görevleri vardı: Padişahın mektuplarını yabancı habercileri için, gerekli dillere kolayca anlayabilecekleri gibi çevirirler, yabancı dilde olanları da Osmanlıca'ya çevirirlerdi. Ayrıca içlerinden bazılarının diplomatik görevleri vardı: İstanbul'daki büyük elçilerle divan arasında aracı olarak hizmet verirlerdi; başkentte yabancı görevlilerle yapılan görüşmelerde hazır bulunurlardı; kendileri de yabancı ülkelere görevli olarak gönderilir, sultanın hem yazılı mesajlarını taşıır hem de gerektiğinde müzakerelerde sözlü mesajlarını iletirlerdi.

Bundan başka, hatırlayalım ki imparatorluğun ilk asırlarında Osmanlı İdaresi resmi işlerini çeşitli dillerde görürdü (Yunanca, Slavca, İtalyanca, Latince ve hatta Almanca).⁶ Yine Kanunî zamanında, 1533'e kadar, Polonya Kralı'na itafen İtalyanca yazılmış orijinal mektuplar bulunmuştur.⁷ Bu çok dillilik, idarenin içinde de tercümanların varlığını zorunlu kılmıştır, ancak çok önemli izler bırakmamış olan bu kişiler hakkında fazla bilgi sahibi değiliz. Sonraları, Arapça'dan yana bir istisna dışında Osmanlıca idarenin tek dili haline gelmiştir. Kur'an diline olan saygı, ana dili Arapça olan elçilerle irtibatla, "İslâm Padişahı"nı bu dili kullanmakta açıkça zorunlu kılmaktaydı.⁸ Öyleyse bu mektupları kaleme alan kim-

di? Belki de divanın mevcut *kâtipleri*. Ancak buradan alınacak sonuç, onların Arapça'ya ne kadar hakim olduklarına bağlıydı. Bununla birlikte, başkente Arap şehirlerinden tercümanlar getirtildiği de görülmekteydi: Halep Beylerbeyi'ne, 4 Ocak 1565 tarihli fermanla Mansûr isimli Halepli bir çevirmenin ivedilikle Babı-âli'ye gönderilmesi emrediliyordu. Bu kişiye ilk olarak 10.000 akçelik (ki bu çok iyi bir gelirdi) *tımâr* verildi. Bu, çevirmenlik mesleğini teşvik etmek için iyi bir başlangıçtı, ancak Mansûr, sıra özlemini ileri sürerek Halep'e dönmek üzere İstanbul'u terk etti (*sıla bahanesiyle evine varub...*). Sultan, eğer derhal görevine dönmezse *tımâr*'ın kendisinden geri alınacağı ve başkasına verileceği tehdidinde bulundu. Ancak emir, onun yerinin nasıl doldurulacağını belirtmiyordu.⁹

Bu özel durum, XVI. yy. boyunca divan tercümanlarının içinde bulundukları kurumsal belirsizliğe örnektir. Eğer bu divan tercümanları kesin bir statüye sahip olsalardı ve yine özellikle atamaları sultanın *berât*ına bağlı yapılsaydı, özgül ve bağdaşık bir yapı içerisinde olmayacaklardı: Matuz'un yürüttüğü prosopografik¹⁰ çalışma bize gösteriyor ki, Kanunî'nin ünvan sahibi olan çeşitli tercümanları ordu ve sarayın çeşitli birimlerinde görevliydi: Daha önce de gördüğümüz gibi tımarcılar ve aynı zamanda *subaşı*, *silahdar* ve *müteferrika*. Bey (kimisi zaman Ağa) rütbesinde olanlar yüksek düzeydekilerdir. Bu askeri bağları sebebiyle resmi olarak ücretlerini alıyorlardı. Büyük birimler için ayrılmış kredileri tahsis etmekte olan küçük çaplı bütçeler, hiçbir özel finansmana gerek olmadan ihtiyaçları karşılamak için gerekli desteği sağlıyorlardı. Böylelikle XVI. yy.'ın başlarında merkezi bürokrasideki bazı mevkiilerin ortadan kalkması açıklanabilir: Özellikle de 1527'den sonra ortaya çıkanlar.¹¹

Sistem yokluğunda, askere ve işe alma konusunda aynı ampirizm ve davranış şekli gözlenmektedir. Tüm bu tercümanlar devşirmeydiler, kökenleri (italyan, yunan, avusturyalı, macar, alman, polonyalı) ve görevlerini elde etmedeki izledikleri yollar çok çeşitliydi. Aileden edinilen bilgi ve tecrübeler sayesinde, babadan oğula geçme usulü mesleğe atılma konusunda mantıklı görünse de (böylece, yabancı elçiliklerde bir divan tercümanları hanedanlığının gelişimi başlardı) çok istisnai bir durumdu: 1554'te göreve başlamış olan macar asıllı tercüman Fer-

hâd 1576'da ölünce, yerine Canik *sancak*ında *tımâr* sahibi olan oğlu Mehmed geçmiştir.¹²

Bir *baştercümanlık* müessesesi varlığı, divan tercümanları arasında küçük çaplı da olsa bir örgütlenme esinlemektedir. Osmanlı kaynaklarına olduğu kadar batılı kaynaklara da baktığımızda çok sayıda, ancak eşanlamlı pek çok ünvana rastlıyoruz: *Interpres Major*, *Summis Interpreter*, *Maximus Interpreter* ve *Orator*,¹³ "Babı-âli'nin baş ve genel tercümanı".¹⁴ XVI. yy.'da bu görevde bulunmuş birçok kişi bilinmektedir. Yûnus Bey (1525-1551) eski Venedik uyruklu Rum; İbrahim Bey (1551-1571), esas adıyla İbrahim Strasz, yarı soylu bir Polonyalı; ve son olarak Mahmûd, Bavyeralı bir soylu (1573-1575).¹⁵ Bununla beraber görevin kendisi ve baştercümanla diğerleri arasındaki işbölümü hakkında pek az bilgi sahibiyiz. 1571'de ölen İbrahim Bey'in yerine tercüman bulmada uygulanan basit yöntem, irticalen yapılan uygulamaların yaygın olduğunu göstermektedir: 18 Ağustos 1571'de Kıbrıs'ı fethetmekle görevli vezir Pertev Paşa'ya gönderilen fermanla divan tercümanının öldüğü ve yeni bir tercümana ihtiyaç olduğu bildiriliyor (*tercemâna ihtiyac olmagın...*). Orada (yani Kıbrıs'ta), belgelerin tercümesini yaptırdığı *sipahîyi* İstanbul'a yollaması emrediliyor ve sultan şöyle bitiriyor: "benim Saadet Kapım'da tercümanlık yapsın" (*asitane-i sa'adetimde tercemânlık hizmetinde ola*).¹⁶

Yabancı diplomatlar genellikle bu tercümanlara çok kötü gözle bakarlardı, özellikle *baştercüman* İbrahim olayında ortaya çıkan kin buna bir örnektir. Onun başına geleni daha yakından incelemek ilginç olacaktır. Bir araya getirilebilecek değişik türden şikayetler farkediliyor. Açgözlü olduğu ve görevini kötüye kullandığı ileri sürülüyordu. Geçici olarak görevden alınan Fransız büyükelçi La Vigne, onu diğerlerinin arasında "korkak cimri" diye niteliyor ve ekliyordu: "halefi Yunus Bey kadar zengin olma hırsı, onu bir şey vermek istemeyenlere karşı açığa suistimale sevk ediyordu."¹⁷ Fransız (La Vigne) bu suistimalin özellikle hasımlarının işine yarıyor olmasından üzüntü duyuyordu: "ayrıca, düşmanlarımızın eline bahsedilen belgelerin kopyasını para karşılığında verdi ve hiç ona verilmemesi gereken bütün sırlarımızı sattı, ki bu Roma ve Cenevre kralının ticari işlerinde en büyük kozuydu. Buradan anlaşılıyor ki, büyük armağanlar ve

paralara sahip olmak için oldukça hırslıdır. Bu, daha fazla katlanılması mümkün olmayan bir durumdur".¹⁸

Ferdinand de Habsbourg'un temsilcisi Busbecq, tercümana karşı bu yantutuculuğu haksız buluyor ve fransızın hıncını¹⁹ başka sebeplere bağlıyorsa da, aslında O, İbrahim'in açgözlülüğüne işaret eden tek kişi değildir. Venedikli Navagero onun herşeyi para için yaptığına dikkat etmiş. 1569-1573 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda hizmet vermiş bir başka Habsbourg elçisi Karl Rym von Esbeck, İbrahim'i Hristiyanlık ve Avusturya'nın "en tehlikeli, en kalles ve en kurnaz" düşmanı olarak görmekteydi.²⁰

Öte yandan La Vigne, başka bir konuya dikkat çekiyor ve özelde İbrahim, genel olarak da divan tercümanları tarafından "hatalı tercüme edilen" sultanın krala yazdığı mektupları dile getiriyor. Ayrıca elçilikteki kendi divan tercümanlarının bu tercümeleri kontrol edebileceklerini ve bunun gerekli olduğunu söylüyor. Efendisine bir de tavsiyede bulunarak, Babiâli'deki büyükelçilere emir verip, krala yazılmış mektupların yalnızca tercümesini değil -ki bu yürürlükteki uygulamaydı-, aynı zamanda bu mektupların "Türkçe kopyasını"nda (yani osmanlıca orijinalin bir kopyası) sultandan alınmasını istemesini söylemişti ki yapılan tercümenin (orijinaliyle birlikte Fransa'ya gönderilecek tercüme) gerçeğe uygun yapıldığı²¹ elçilik tarafından kontrol edilebilsin. Aynı zamanda da kralın sultana gönderdiği mektupların tercümelerinin de elçilik tarafından kontrol edilmesini istemişti. La Vigne, fransızca yazılmaya devam edilen bu mektupların tercümesinde, divan tercümanlarının bu dilde çok iyi olmadıkları görüldüğünden, elçilik çalışanlarıyla ortaklaşa yapılacak bir çalışmaya ihtiyaçları olduğunu öne sürüyordu: Onlar "fransızca mektupları italyanca'ya tercüme etmemiz için bize getirip kenara çekilmiş olmaktan dolayı mahcup oluyorlardı, diye anlatıyor La Vigne."²²

Bununla beraber, La Vigne'in açıklamalarından şöyle bir sonuç da çıkıyor: Tercümelerde sultanın divan tercümanları, (özellikle de İbrahim) tarafından yapılan yanlışlıklar -o bu yanlışlıklardan çok çekiniyor ve bunları engellemenin yollarını arıyor- ilgili tarafgirlik yani namussuzluklarından kaynaklanıyor. Bu, ilgili dillerdeki yetenek eksikliğini ve tercüme sanatını suçlamak değil

dir. Bu, kasıtlı olarak yapılmış yanlışlıkları ve hiçbir zaman beklenilmeyecek yanlış anlam ve zıt anlamların kullanılmış olmasının hatasını yüzüne vurmaktır.

Sonraki Fransız büyükelçi Grantie de Grandchamp da, aynı bakış açısıyla Kanunî'nin Fransız Kralı'na Joseph Nasi'nin bu ülkeye olan güveni konusunda yazmış olduğu mektubun Nasi'nin isteğiyle "G.S. tercümanı Brassim tarafından yanlış tercüme edildiğini" düşünüyordu. Güçlü bir yahudi bankacı olan Nasi ona "amacı doğrultusunda bu tercümeleri tahrif etmesi için birçok kez üç bin duka altını"²³ vermişti.

Bu rüşvetçiliğin ötesinde, La Vigne imparatorluk tercümanları tarafından kasten yapılan bu yanlışlar için imkan dahilindeki başka bir nedeni açıklıyor: Üzerlerinde mutlak bir güce sahip olan yöneticiler tarafından beğenilme kaygısı. Divan tercümanlarının aracılığından kurtulup, sultan yada görevlileriyle doğrudan iletişim kuramamaktan dolayı sıkıntısını belirtiyor: "Hoşa gidecek şeylerin dışında hiçbirşey söylememeye alışmışlar ve ülkenin sadık kulları olmaları için büyük bir korku içerisinde yetiştirilmişler".²⁴

Eğer bilmeden yapılan hata riski kesin olarak ileri sürülmemiş olsaydı, divan tercümanlarının bilgisizliği başka yollardan genel deyimleriyle gösterilecekti: zira, Pigafetta, İbrahim'in İtalyanca, Latince ve Almanca'yı bildiğini, ancak hiçbirisine tam olarak hakim olmadığını söylüyor (onun Latince'yi Türkçe kadar iyi bildiğini söyleyen (buna Lehçe'yi de eklemek gerekir) Navagero'nun yargısına kısmen zıt bir değerlendirmedir). Öte yandan, Kanunî'nin Fransız Kralı'na yazmış olduğu bir mektubun tercümesinde, sultanın emri olmaksızın, İbrahim kendi inisiyatifiyle bir eklemede bulunmuş ve kralın artık Fransızca değil, Latince veya İtalyanca yazması önerisinde bulunmuştur. La Vigne bu durumu, daha önce de gördüğümüz gibi, onun Fransızca'daki bilgisizliğine bağlıyor (Navagero'ya göre o, Fransızca ve Yunanca'yı 1553'e doğru öğrenmişti):²⁵ divan tercümanı tarafından "bilgisizliğini gizlemek için" sahtekarca getirilen bu değışikliğin olumsuz yönlerini daha önce belirtmiştik. La Vigne krala kuşaklar boyunca kullanılacak bir kanıt ileri sürerek buna karşı koymasını salık vermişti: "katiplerinizin her iki dili de bilmiyor olmalarını ve sizin de kendinizin yazma alışkanlığınızın olmamasını mazur görmele-

rini isteyin. Eğer rümüyle cahil değillerse, sultanın divan tercümanlarının dünyanın bu en basit dilini biliyor olmaları gerektiğini belirtin".²⁶

Diğer taraftan, Osmanlı otoritelerinin kendi divan tercümanlarına bakış açısı açıklaması zor bir konudur. Ele geçirip zorla dinlerini değiştirdikten sonra onları sultanın çıkarlarını korumak için sık sık kendi ülkelerine gönderilirken bu devşirmelere bu kadar güvenmelerine nasıl şaşılmaz? Tıpkı İbrahim'in doğum yeri olan Polonya'ya görevlendirilerek sıkça gönderilmesi gibi. Ancak bu onlar için kaçınılmaz bir durumdu, zira kendi müslüman tebaası, yabancı dil öğrenmeyi reddediyordu, bunun sebebini temellendirmek için de dinsel açıklamalara başvuruluyordu: İmansızların dillerini öğrenmeyi günah sayıyorlardı, hatta onların da Gerçek İmanlıların dilleri olan Türkçe ve Arapça'yı öğrenmelerinin de, dine karşı bir saygısızlık olduğunu söylüyorlardı.²⁷ Öte yandan Osmanlı Yöneticileri'nin, ihanet riskine karşı mümkün olduğu ölçüde dikkatli olduğu söylenebilir. Bu devirde işlerini devşirmelerle görüyorlardı. İslam'a geçiş şartları ne olursa olsun hiç kuşkusuz bu onlar için bir garantiydi. Kaldı ki bu tip personeli özellikle denetliyorlardı. La Vigne'in gözlemlerine göre de, hem kendileri hem de aileleri baskı altındaydılar.

1558 yılında Fransız baskısıyla uzaklaştırılan İbrahim bile çabucak görevine geri dönmüştür ve bu kez ölümüne dek görevinde kalmıştır: Bu, yöneticilerin ona karşı olan güvenlerini koruduklarının bir kanıtıdır, ancak, onun yerine yeni birisini bulmakta zorlandılar anlamına da gelebilir.

Osmanlılar kuşkusuz, devşirme divan tercümanlarına karşı içten içe bir güvensizlik duyarlardı ve bunu belli etmeye her zaman hazır dılar. Buna iki örnek verecek olursak: 1540 yılında Polonya-Litvanya ile Kuzey Karadeniz Stepleri'ndeki Osmanlı Toprakları arasındaki sınırın belirlenmesiyle ilgili müzakereler sırasında vezirler "tatar ve moldova kökenli olduklarını söyleyerek daha fazla toprak almak istemelerine rağmen", sınırda yaşayan bir küçük senyörün oğlu olan ve asıl adı Jan Kierdej olup Osmanlı-Moldova savaşı sırasında ele geçirilen Polonya kökenli Sa'id adındaki bir devşirme, tercüman ve müzakereciydi ve Osmanlıdan çok Polonya'nın işine yarayacak görüşler ileri sürüyordu. Daha sonra vezirlerden şöyle bir

şey işittiğini hatırlıyor: "sen bir müslümandan çok bir *kâfire* benziyorsun."²⁸ Uzun bir süre sonra XVII. yy.'ın sonlarına doğru bu ruh halinin aynısını, Babiâli'nin bir divan tercümanına değil de sonradan müslüman olmuş macar kökenli basit bir taşra tercümanına, kendisinden istenilen tercümeyi yapmadığı için, Belgrad Paşası'nın bir subayı tarafından söylenilen şu sözlerde görebiliyoruz: "Sen kafir, senin kelleni vurduracağım. Evine git ve derhal mektubu yaz."²⁹

Bu tür önlemlerin bir temeli vardı: çağdaşı Pigafetta gibi Matuz'un da belirttiği üzere,³⁰ önlem alınmış olsa bile seyrek görülen ihanetlerin örnekleri vardır. Vezirlerin şüpheli gözle baktıkları Jan Kierdej, diğer adıyla Said Bey'in, az önce görmüş olduğumuz gibi, Nicolas İskrzycki gibi Polonya sınırındaki valilerle irtibat halindeydi ve onlara bilgi aktarıyordu.³¹

2. TAŞRA DİVAN TERCÜMANLARI

Taşra yöneticilerinin (devrine göre, beylerbeyi, paşa yada vali olarak adlandırılan) emrinde çalışan, başka bir tercüman türü daha vardı. Oradan buradan elde edilen dağınık veriler, genel olarak bu insanların kimlikleri, kökenleri ve işleri hakkında kesin bir kronolojik bilgi vermemekle birlikte, onların varlığını kanıtlıyor. Bunun, imparatorluğun maruz kaldığı iç ve dış değişikliklerden etkilenmeden asırlar boyunca değişmemiş olduğu söylenebilir. Sonuçta, divan tercümanlarının tersine, bu tercümanlar imparatorluğun hem iç hem de dış ihtiyaçlarına cevap veriyorlardı. Yönetimle yabancılar arasındaki ilişkilere aracılık ederdi. Sınır vilayetlerinde veya uluslararası ticaret merkezleri olan vilayetlerde, hatta "ticaret acenteleri"nde yönetimle yabancılar arasındaki ilişkilerde görevliyidiler. Ancak bunlar, yöneticiler ve türkçe bilmeyen halk arasında da aracılık ederlerdi.

Onlara arap vilayetlerinde, Mısır, Şam, Suriye Trablus'u ve Barbarie³² Trablus'unda da rastlıyoruz. Mısır'da bu tercümanların başında *tercüman başı* bulunuyordu. Bu kişi, taşra yüce divanının bir üyesi olacak kadar yetkiliydi (*Mısır dîvan-ı âlisi*).³³

Diğer belgeler, bazı avrupa vilayetleriyle ilgilidir (bu oldukça uzun bir listedir): Temeşvar, Budun, Belgrad. Girit'te iki tane vardı, rum asıllı *hristiyanlıklar*: bir tanesi Hanya'da diğeri ise Nasos'da.³⁴ Kıbrıs'ta bilinen

ler hristiyan olanlardı. En eski bilineni 1608 yılında görev yapmış olan Piero Guneme'dir. Diğer isimler XVIII. yy.'a aittir, en çok bilineni 1779 ile 1809 yılları arasında divan tercümanlığı yapmış olan ve Lefkoşa'daki lüks malikanesi hala ziyaret edilebilen Hacı Georgakis Kornessios'tur. Ruhban bir aileden geliyordu ve bir basma kumaş tüccarının oğluydu (*basmacı*). Vergi tahsildarlığından, tarla ve çeşitli müesseselerin işletmesinden büyük bir servet edinmişti. Michael de Vezin ismindeki çağdaşı bir İngiliz konsolosu, adanın tüm özel ve kamusal işlerinin onun elinden geçtiğini ve validen aldığı yıllık 2000 kuruşluk maaşın, özel kazancından çok daha düşük bir miktar olduğunu söylüyordu.³⁵

Bir diğer ünlü taşra divan tercümanı, XVIII. yy. da ki Timişoaralı Osman Ağa'dır. Detaylı bir şekilde hikayesini anlattığı uzun ve macera dolu bir tutsaklıktan sonra Habsbourg İmparatorluğu'ndan evine dönmüştür. Daha sonra Belgrad'a gidecek olan Temesvar Valisi Ali Paşa'nın divan tercümanı oluyor. Tercümanlık ve elçilik deneyimlerini de ayrıntılı bir şekilde anlatıyor. Ancak bu anlatılanlardan ortaya çıkanlar, taşra tercümanlarının yerel halka yaptığı aracılık değil de, diplomatik görevleriyle ilgilidir.³⁶

Bu taşra tercümanları -ya da en azından aralarında kıdemli olup, Mısır'daki gibi gerektiğinde *tercüman başı* ünvanını kullananlar- *berât* ile atanıyordu. Sözkonusu olan bu kişiler, bağlı oldukları yüksek mevkideki görevler ve resmi statüleri bakımından önemli kişilerdi.

3. SIRADAN DİVAN TERCÜMANLARI

Sadece halkın ihtiyaçlarıyla sınırlı olarak kullanılan çok alt seviyede tercümanların da varolduklarını görüyoruz: onlar, kaynaklarda tesadüfen rastladığımız silik ve resmi statüleri olmayan kişilerdir.

Sancakbeylerinin tercümanları olabilirdi: örneğin, 1564'teki Trablus Sancakbeyi'nin bir tercümanı vardı ve adı Nasreddin as-Sayrafi (sarraf)³⁷ idi. Bu durum şehir güvenliğinden sorumlu basit *subaşılar* için de geçerliydi: 1564'te *Kudüs subaşı*sının emrinde şaşırtıcı sayıda tercüman vardı: yedi müslüman ve iki gayri müslim,³⁸ 1960'ta *Şam subaşı*sının emrinde bir,³⁹ 1583'te *Halep subaşı*sının personeli arasında bir, 1583'te *Musul subaşı* sının emrinde⁴⁰ bir kişi vardı.

Son olarak, benzer bir kategoriye mahkemeler emrinde çalışan tercümanlar oluşturur. Bu kez, aralarında çoğunlukla dil engeli bulunan kadılar ve yargılananlara aracı olurlar.⁴¹ Klasik islam hukuku kurallarının uygulandığı bu durum, kadiyi "arapça bilmeyen tarafların açıklamalarını yargıca tercüme etmekle görevli" bir memuru sıklıkla emrinde çalıştırmakta zorunlu kılıyordu, bu memurlara *mütercim* denilirdi.⁴²

Bu ilke gereğince, dilsel koşullar klasik arap imparatorluğu dönemi ile Osmanlı döneminde tamamen aynı olmasa da, tüm Osmanlı mahkemelerinde tercümanlar bulunması gerekiyordu: hanefi olan resmi yargıçların dili Osmanlıca'yı bilmeyen zanlılara, bunlara arapça konuşanlar da dahil, bundan böyle açıklamaları tercüme etmek iyi olacaktı. Bununla birlikte, kadınların farklı *sicill* derlemelerini inceleyip bilgi edinebildiğim şahsi çalışmalarım R. Jennings'in yol açıcı gözlemlerini doğrulamıştır: bu, XVII. yy.'da Kayseri mahkemesinde tercüman olmadığını kesin olarak ortaya çıkartmıştır. Bu durumu, sık sık islam mahkemelerine giden *dhimmî* (gayrimüslim)lerin hem anlamaya, hem de kendilerini ifade etmeye yetecek kadar Türkçe bilmeleri varsayımıyla açıklıyordu.⁴³ Bununla birlikte, aynı asırda Osmanlı Mısır'ında, özellikle *sicill* temelinde, adaleti inceleyen Galal el-Nahal, Mısır mahkemelerindeki tesadüfi tercümanların varlığından söz etmemiştir.⁴⁴ Bununla birlikte, titiz bir şekilde düzenlenmiş olan *hüccetler*⁴⁵ hesaba katıldığında, mahkemelerde olmayışlarının *a silentio* bir kanıtı gibi sebeplerden, sözlü mahkemelerde tercümanlardan bahsedilmiyor olduğuna dikkat edemez: davaya karışmaları, en dar anlamıyla (*stricto sensu*) yargı evrelerine etki etmemeleri zabıt katiplerinin bunu dikkate alma ihtiyacı duymamaları için yeterlidir. Yine de şuna dikkat çekelim ki, her *hüccet*in sonunda *şuhud ul-balların* numaralandırılmış nitelik kontrolleri daha bilgilendirici olmuştur.⁴⁶

Mühimme Defterleri içerisinde, halen sınırlı olarak yapılan bazı belli başlı araştırmalar, bazı belli durumlarda, mahkemelerde *tercüman* varolduğunu anlamamızı sağlıyor: 1560'ta Antakya'da bir şeyhin oğlu Mehmed'in kardeşi olan tercüman Ömer, bu şehrin *Mahkeme* üyeleri arasında sayılıyordu.⁴⁷ 1571'de Musul mahkemesi Hüseyin Kassar (koyun kırıcısı) isimli bir tercümana sahipti.⁴⁸ 1646'da, Safed mahkemesinde Ovadya isminde bir yahudi tercüman görevliydi.⁴⁹

Daha önce konusu geçen sancakbeyi ve subaşı emrinde çalışan tercümanlar gibi, yukarıda da sadece Arap vilayetlerindeki tercümanlardan bahsediliyor. Düşük seviyedeki tercümanların yalnızca bu vilayetlerde olmasını, yerel geleneklerin Osmanlı tarafından devam ettirilmesi ne yada sadece Türkçe bilmeyen müslümanların dil sorununun gözönünde bulundurulmasına bağlayabilir miyiz? Bu ikinci varsayım biraz şüphelidir, zira gayrimüslimler sıklıkla islâm mahkemelerine başvuruyorlardı, bu merkezi vilayetlerde fazlasıyla görülen bir durumdu. Belgelerle kanıtlamanın zorluğunu görmüş olsa da Orhonlu, Yunanca, Sırpça ve Macarca konuşan bu tür tercümanların, Avrupa vilayetlerinde de varolduğundan emindi. Bahsettiği tek olay, 1579 Sakız Adası ile ilgili olandır.⁵⁰ Burada bahsedilen kişi, adanın fethinden itibaren *tercümanlık* yapan Manoli'dir: O'nun varlığı, yeni düzenin kurulmasına bağlıydı.⁵¹

Basit tercümanlara *Mühimmeler*de rastlanıyor olmasının asıl nedeni, halka karşı uyguladıkları baskılardır. Bu körülükler, şikayetleri de beraberinde getiriyordu. Yerel otoriteler (beylerbeyi, sancakbeyi, kadılar) Babî-âli'yi bu durumdan haberdar etmişlerdi. Sultan da bu duruma bir son verilmesi için emir vermişti.

Yaptıkları hatalar neydi? Suçlamalar her zaman fazlasıyla belirsiz ve klişe olarak kaldı. Tercümanlar halka zulmediyorlar (*halka zulm ü te'addileri olduğu...*). Haraç topluyorlardı (*tezallüm*). Kışkırtıcıydılar (*ehl-i fesâd*). Daha ayrıntılı söylemek gerekirse şikayetler, rüşvetçilik (*irtişa*), hırsızlık (*sırka*) ve zina yapan, Kudüs Subaşı'nın emrindeki tercüman grubuna yönelikti.⁵² Karalayıcı ihtarlardan kaynaklanan suçlamalar, özellikle para sızdırmak için yapılırdı. Masumları suçlamak için yalancı şahitlere başvururlardı. Yine yalancı şahitlerin yardımıyla, onları mahkemeye çıkartıp mahkum ettiriyorlar ve onlardan para sızdırıyorlardı.

Bu şikayetler, tercümanların halk ile otorite arasındaki mecburi aracı rolünün sağladığı güçten, yani yargı sisteminde onlara verilen konumları ve bunu kullanmalarından kaynaklanıyordu. Bunlar, tercümanlık mesleğine karşı yapılmış suçlamalar değildir. İster La Vigne'in İbrahim'den yakındığı gibi, bilinçli olarak yapılan hatalar için, isterse beceriksizlikten kaynaklanan hatalar için yapılan suçlamalar olsun, hiçbirisi tercüme yöntemine

dair bir suçlama değildi: kullandıkları dile hakim olmaları konusu hiç dile getirilmiyordu. Yapılması gerektiğini düşündüğümüz suçlamalarla, kanıtların ileri sürüldüğü suçlamalar arasındaki fark, Ha'im Gerber'in 1675'te *şikâyet defterinde* kadılara karşı getirdiği eleştirileri hatırlatıyor.⁵³ burada, kadıların rüşvet aldığından söz ediliyor -sa bu bir taraf tutmadan değil (yargı sisteminde rüşvet), kanunsuz haklardan ve kanunsuz paralardan kaynaklanıyordu.⁵⁴

Babî-âli, bu duruma tepki gösterip, sebep olanların işten çıkarılmasını emrediyor ve yeniden işe alınmalarını yasaklıyor (*mim ba'd tercemânlık hizmetin etdirmeyesin...*). Adli soruşturmadan sonra, haksız yere alınan paraların sahiplerine iade edilmesi ve 15 yıllık bir zaman aşımı uygulanması kararlaştırıldı.⁵⁵

Tercümanların sürekli olarak karşılaşılan görev suistimalleri nasıl yorumlanabilir? Belgelerde de görüldüğü gibi rüşvetin yaygınlaştığı ifade ediliyor. Görülüyor ki işverenler kimi zaman güvenilir kişilere başvuruyorlardı, çünkü onlarla işbirliği içindeydiler ve/veya gerekli olan uzmanlığı düşünürsek, daha iyi olanlarını bulamıyorlardı. Bu varsayımlar, önceden kovulmuş olan tercümanların Babî-âli'nin emri üzerine, yeniden işlerine dönmeleri ile doğrulanmış oluyordu (tıpkı İbrahim Bey'in, Fransa'nın isteğiyle işten çıkarıldıktan sonra yeniden göreve dönmesinde olduğu gibi): 1571 Musul kadısının divan tercümanı Hüseyin Kassar'ınkiyle çok benzeyen Sakız Adalı Manoli olayında gördüğümüz gibi: önceki kadı tarafından kafir, dinsiz ve asi olarak ihbar edilmiş ve zindana atılması sağlanmıştı. Yeni kadı onun diyetini ödeyip yeniden işe almıştı. Babî-âli ona, niçin böyle bir adamı koruyup yeniden işe aldığını soruyordu.⁵⁶

Buradan anlaşılıyor ki, bu tercümanlara iş verilmesi doğrudan doğruya işverenlerine bağlıydı.⁵⁷ Bu, aslında daha genel bir konunun parçasıydı: Osmanlı'nın yüksek düzey yöneticileri, belirli ve tanınmış bir statüsü olmayan, kimi zaman gayrimüslim halktan da seçilebilen, ve ihtiyaçları karşılayabilmek için tamamen kendi inisiyatifleriyle seçtikleri yardımcı personel çalıştırıyorlardı. Resmi hiyerarşide yeri olmayan bu kişiler, rejimi ilgilendiren konularda ön planda görev alıp somut deneyimler elde ediyorlardı.⁵⁸

Bu alt düzey personel içerisinde güvenilir ve görevlerini kötüye kullandıkları kesin olan kişiler olduğunu unutmadan, konuyu başka bir yöne çekmek istiyorum: görevlerinin resmi olarak tanınmamış olması, gerçek bir statülerinin ve verdikleri hizmetin bir tarifesinin olmayışı (halka, resmi ve sabit bir tarife uygulayan kadırların aksine) yönetilenler ve yargıya gidenler karşısında, onları zor durumda bırakıyordu: yaptıkları iş için önce-

den belirlenmiş bir fiyat yoktu, ancak hizmet verdikleri insanlardan, en azından kabul edilebilir bir miktar, ücret almalıydılar. Bu durumu anlayan, "çirkin bir fiziğe sahip" daha önce bahsettiğimiz, Macar devşirmesi Osman Ağa,⁵⁹ "ilk önce parasını almadan" kendisinden istenilen çeviriyi yapmaya nazlanıyordu.

Nemelazımcı bir tavır sergileyen Babîâlî, sürekli yakınıp durduğu bu gidişata kendisi yol açmamış mıydı?

- 1 "Eskiden, İstanbul ve bütün doğu ülkelerindeki elçilikler de görevli çevirmen" anlamına gelen yunanca bir terimdir. Yazının devamında bu terim aynen kullanılacaktır. (ç.n.)
- 2 Bunlara literatürde geniş yer verilmiştir, yakın bir geçmişte bu konu ele alınıp, yapılmış olan çalışmalar biraraya getirilmiştir: HITZEL, Frédéric, 1997, *İstanbul et les langues orientales*. IFEAve INALCO tarafından düzenlenen, Doğu Dilleri Okulu'nun İkiyüzüncü Kuruluş Yıldönümü etkinlikleri Çerçevesindeki Konferans, İstanbul, 29-31 Mayıs 1995, L'Harmattan, Paris.
- 3 ORHONLU, Cengiz, 1974, "Tercüman", *İslam Ansiklopedisi*, XII, 1, İstanbul, ss.175-181
- 4 MATUZ, Jozef, 1975, "Die Pfortendolmetscher zur Herrschaftszeit Süleymans des Prächtigen", *Südost-Forschungen*, XXXIV, ss. 26-60
- 5 Bu Rum Büyük Drogmanlar Devri, 1669'da baştercüman olarak atanan Panayotis Nicoussios Mamonas ile başlamıştır. Sakız Adası kökenli olup, Padova'da tıp öğrenimi görmüştür. Girit Savaşı'nın sonunda Venedik ile yapılan müzakerelerde verdiği hizmetle Osmanlı otoritelerine kendisini göstermiştir 1821 de Rum isyanı patlak veripte yerlerinden sürülünce, Fenerliler gözden düşünceye kadar süren "fener" Rum Drogmanları dönemi olmuştur.
- 6 Sürekli olarak sultanın çeşitli görevlileri tarafından sayılan anonim anlatımları hatırlayalım. IORGA, Nicolas, 1915, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVème siècle*, 5ème série, (1476-1500), p. 336-337.
- 7 Cf. ABRAHAMOWICZ, Zygmunt, 1959, *Katalog dokumentow tureckich. Dokumenty do dziejow Polski i krajow osciennych w latach 1455-1672*, Varsovie, n° 18, s. 33-34 ; n° 24, s. 38-39 ; n° 25, s. 39 ; n° 32, s. 47 ; n° 33, ss. 47-48. Yunanca kaleme alınmış belgeler, cf. AHRWEILER, Hélène, 1969, "Une lettre en grec du sultan Bayezid II", *Turcica*, I, ss. 150-160 ; LEFORT, Jacques, 1981, *Documents grecs dans les archives de Topkapı Sarayı. Contribution à l'histoire de Cem Sultan*, Türk Tarih Kurumu, Ankara. Eski Sırça kaleme alınmış belgeler, cf. BOJOVIC, Bosko, I, 1998, *Raguse et l'Empire ottoman (1430-1520)*, Association Pierre Belon, Paris.
- 8 Kanunî Sultan Süleyman'ın Mekke Emiri'ne yazmış olduğu mektuplardan birkaç örnek, 1520 ; FERIDUN, H. 1214, *Münsh'atü's-selâtin*, Constantinople, f. 550 ; au cheikh de l'île de Djerba, 1552 ; VEINSTEIN, Gilles, 1983, "Aperçus sur l'entrée de l'île de Djerba dans l'orbite ottomane", *Revue d'Histoire Magrebine*, 31-33, ss. 395-410 ; aux cheikhs, aux oulémas et à toute la population de Tripoli de Barbarie, 1559 ; au hâkim de Tunis, 1559 ; Archives de la Présidence du Conseil, section des Archives ottomanes, İstanbul, *Mühimme defteri* (citée infra MD), III, docs. n° 578 et 626. Diğerlerinden farklı olarak *Mühimme Defteri*'nin bu sayısı Osmanlıca olarak basılıp, *divanı kırmızı* tarzında yazılmıştır, arapça olan diğer ikisi *nesib kırmızı*dır. *Mühimme defterlerinde* arapça belgeler, cf. HEYD, Uriel, 1963, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615. A Study of the Firman according to the Mühimme Defteri*, Oxford, s. 18, n° 3 ; cf. ve TEMİMİ, Abdeljelil, 1981, "Les affinités culturelles entre la Tunisie, la Lybie, le centre et l'ouest de l'Afrique à l'époque moderne", *Revue d'Histoire magrebine*, 21-22, s. 62.
- 9 MD VI, doc. n° 590.
- 10 Özellikle seçkin bir topluluk üzerine yapılan inceleme, nicel (kantitatif) tarihte kullanılan bir yöntem (ç.n.)
- 11 İmparatorluk Hazine Katipleri'nin 29 Ağustos 1503'te hazırladıkları listede (*cema'at-i kâtibân-i Hizâne-i 'Âmiri*) Alâeddin ve İskender adındaki iki acemi (*şakirdân*) tercümanın (*diragoman*) sultandan 1000'er kuruş ikramiye aldığından bahsediliyor. 9 Mayıs 1503'teki başka bir listede, İbrahim adında üçüncü bir kişiyle birlikte yeniden görünüyorlar, her biri 1000 kuruşluk bir ikramiye alıyor; BARKAN, Ömer Lütfi, 1979, "İstanbul Saraylarına ait Muhasebe Defterleri", *Belgeler*, IX, 13, s. 308, 352. Trois *tercüman* figurent de nouveau dans une liste de 1527, fakat sonraki listelerde yoklar; FLEISCHER, Cornell. H., 1986, "Preliminaries to the study of the Ottoman Bureaucracy", in *Raiyyet Rüşûmu. Essays presented to Halil İnalcik on his seventieth Birthday*, *Journal of Turkish Studies*, 10, Harvard University, s. 138.
- 12 MATUZ, 1975, a.g.m., s. 36.
- 13 İbrahim'in yazılarında kendisine verdiği ünvan; MATUZ, 1975, a.g.m., s. 47.
- 14 Fransa büyükelçisi La Vigne'in ifadesi; CHARRIERE, Ernest, 1850, *Négociations de la France dans le Levant*, II, Paris, s. 471. Ferdinand de Habsbourg'un büyükelçisi Busbecq, dördüncü mektubunda İbrahimi sultanın baş divan tercümanı olarak belirtiyor; BUSBECQ, Ogier ghiselin de, 1968, *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq. Imperial Ambassador at Constantinople 1554-1562*, Oxford University Press, Oxford, ss. 199-200.
- 15 Yine MATUZ'un bahsettiği makaleler, cf. BACQUE-GRAMMONT, Jean-Louis, 1997, "A propos de Yûnus Beg, *Baş Tercüman* de Soliman le Magnifique" in HITZEL, 1997, a.g.e., ss. 23-39; LESURE, Michel, 1976, "Notes et documents sur les relations vénéto-ottomanes, 1570-1573, II", *Turcica*, III, 1, n. 6, ss. 119-120 (İbrahim Bey'in bibliyografisi) ; idem, 1983, "Michel Cernovic "Explorator Secretus" à Constantinople, 1556-1563", *Turcica*, XV, n. 2, ss. 127-128; HAZAI, Georg, 1981, "tercüman Mahmud'un Tarih-i Ungurus adlı eseri üzerine yeni notlar", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, ss. 1043-1047.
- 16 MD XII, doc. n° 916.
- 17 CHARRIERE, 1850, a.g.e., s. 471.
- 18 *Ibid.*
- 19 İbrahîm La Vigne'in hâsım Codignac'ı hoş tutuyordu; BUSBECQ, 1968, a.g.e., s. 215.
- 20 MATUZ, 1975, a.g.m., s. 48.
- 21 CHARRIERE, 1850, a.g.e., s. 469.
- 22 *Ibid.*, s. 470.

- 23 CHARRIERE, a.g.e., III, s. 85.
- 24 *Ibid.*, II, s. 470.
- 25 MATUZ, 1975, a.g.m., s. 46.
- 26 CHARRIERE, 1850, a.g.e., II, p. 470.
- 27 Guillaume Postel şöyle yazıyordu: "Türklerde hem bilen hem de öğretmek isteyen çok az insan vardı, zaten kafir olan hristiyanlar da onların dillerini öğrenmeye layık değillerdi"; POSTEL, Guillaume, 1989, *Parlipomènes de la vie de François Ier*, éd. F. Secret, Milan, s. 57, BALIVET, Michel, "Avant les Jeunes de langue: coup d'oeil sur l'apprentissage des langues turques en monde chrétien, de Byzance à Guillaume Postel (Vle-XVIe siècles)" dans HITZEL, 1997, a.g.e., s. 73.
- 28 CORFUS, Ilie, 1979, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone, secolul al XVI-lea*, Editura Academiei Republicii socialiste România, Bucurest, doc. n° 18, s. 23.
- 29 TEMEŞVARLI OSMAN AĞA, 1998, *Prisonnier des Infidèles. Un soldat ottoman dans l'Empire des Habsbourg*, F. Hitzel, éd., et trad., Sinbad - Actes Sud, ss. 189-190.
- 30 MATUZ, 1975, a.g.m., s. 39 ve n. 95.
- 31 *Elementa ad Fontium Editiones. Documenta ex archivo regiomontano ad Poloniam spectantia*, XXXVI: 1538-1542, C. Lanckoronska, éd., Rome, doc. 586, s. 25.
- 32 Eskiden, Kuzey Afrika'da, Mısır'ın batısında (Fas, Cezayir, Tunus ve Trablus hükümdarlığı) yer alan bölgeye verilen isim.(ç.n.)
- 33 SHAW, Stanford, J., 1968, *The Budget of Ottoman Egypt 1005-1006/1596-1597*, Mouton, La Haye-Paris, n. 18, s. 9.
- 34 ORHONLU, 1974, a.g.m., s. 179.
- 35 RIZOPOULOU- EGOUMINEDOU, Euphrosyne, 1991, *La maison du drogman de Chypre Hadjigeorgakis Kornessior*, Kıbrıs Ulusal Bankası Kültür Kuruluşu, Lefkoşe.
- 36 KREUTEL, Richard F., 1966, *Zwischen Pachas und Generalen. Bericht des 'Osman Aga aus temeschwar über die Höhepunkte seines Wirkens als Diwandol-metscher und Diplomat*, Verlag Styria, Graz-Vienne-Cologne.
- 37 MD VI, docs. n° 225, 1564.
- 38 MD VI, doc. n° 104 ; HEYD, 1960, a.g.e., doc. n° 10, s. 56.
- 39 MD III, docs ; n° 1198, 1560.
- 40 MD LI, docs. n° 230 et 249. Bu iki belgeye Fleischer tarafından dikkat çekilir, Halep ve Şam beylerbeyi ve kadılarına karşılıklı olarak başvurulur, bu yazarın belirttiği gibi mahkeme tercümanlarıyla değil ama Şam subaşının tercümanı Mehmet, ve Musul subaşının tercümanı Mansûr ile ilgilidir, FLEISHER, Cornell, H., 1986, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton University Press, Princeton, s. 99, n. 71, s. 104.
- 41 Kadının huzuruna çıkan batılı yabancıların durumu farklıydı. kendi divan tercümanlarından istifade edebiliyorlardı. Örneğin 1569 Fransız kapütilyonlarının 11. Maddesi: Fransızlara karşı herhangi bir dava açılır, duruşmada alınan karardan sonra hakim karşısına çıkılır da Fransızın tercümanı orada bulunmazsa, ilgili hakim anlaşmazlıkları dinlemeyecektir; aracı ve tercüman olan kişi dönene kadar beklenir; NORADOUNGHIAN, Gabriel Efendi, 1897, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, I, 1300-1789, Paris, s. 91-92.
- 42 TYAN, Émile, 1960, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'islam*, Brill, Leyde, s. 258.
- 43 JENNINGS, Ronald, 1978, "Zimmis in early 17th. century Ottoman judicial Records : the Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXI, 3, ss. 278-279.
- 44 GALAL EL-NAHAL, 1979, *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the 17th C.*, Princeton.
- 45 Şeriat mahkemelerinde verilen, bir hakkın resmi belgesi.
- 46 Bayan Rosisita Gradeva, bana Eylül 1998'de, Bulgaristan'da bulunan ve incelemiş olduğu *scill* de tercüman diye nitelendirilen iki şuhud olayından dostça bahsetmişti. Fakat ilgili şahısların,
- 47 MD III, doc. n° 1430.
- 48 MD XII, doc. n° 331.
- 49 MD XC, doc. n° 35.
- 50 ORHONLU, 1974, a.g.m., s. 179.
- 51 MD XL, doc. n° 585.
- 52 MD VI, n° 104, a.g.b.
- 53 MAJER, Hans-Georg, éd., 1984, *Das osmanische "Registerbuch der Beschwerden" (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675*, Vienne.
- 54 GERBER, Haim, 1994, *State, Society and Law in Islam. Ottoman Law in Comparative Perspective*, State University of New York Press, s. 159.
- 55 Kanunî ve şeyh ül-islâm Ebû Su's-Su'ud'un 1550'deki 15 senelik zaman aşımı süreci, cf. IMBER, Colin, 1997, *Ebu's-Su'ud. The Islamic legal Tradition*, Edinburgh University Press, Edimbourg, s. 107-108.
- 56 MD XII, doc. cit., n°331.
- 57 Atamaların sistematik bir şekilde bir *berâta* yol açtığını önermesi, doğrulamaya ihtiyaç duyar. Şam'da Brigitte Marino'nun sözlü olarak verdiği bir bilgiye göre, vilayet mahkemelerindeki tercümanları hanefi hakim seçerdi.
- 58 Şam beylerbeyi ve kadılarına, tercümanlarla ilgili değil de, vilayetin *subaşı* ve *emînleri* tarafından işe alınan katiplerle ilgili, verilen emir bu konuda aydınlatıcıdır: bunlar "arapça yazıp *siyâkat* yazını vede sicillerin nasıl tutulduğunu-bildikleri için ('*arabî yazub ve siyâkat ve defter ahvâlin bilmekle...*) *Sâmîri* yahudilerine başvurulurdu (...)' (*Yehûdiden Sâmîri demekle mâ'rûf tâ'ife*) Fakat artık bunları çalıştırmamak gerekir, çünkü bunlar müslümanlara her türlü zarar kışkırtıcılık ve vicdansızlığı yapıp, şehir ve köylerde yaşayan halkı korkuturlar...; MD V, doc. n° 470.
- 59 TEMEŞVARLI OSMAN AĞA, 1998, a.g.e., s. 189

BATILILAŞMA GİRİŞİMLERİ VE OSMANLI HARİCİYE NEZARETİNİN KURULUŞU

YRD. DOÇ. DR. HAMİT ERSOY
ATILIM ÜNİVERSİTESİ İŞLETME FAKÜLTESİ

GERİLEME DÖNEMİNDE GENEL MANZARA

Osmanlı toplumunu temelde iki ana unsura ayırmak yanlış olmaz: Reaya ve Askerî sınıf. Siyasal katılım sürecinde hemen hemen hiçbir rolü olmayan Reaya'ya karşılık, *İcraî Askerî Zümre* ve *Ulema* zümresinden oluşan Askerî sınıf¹ padişahla birlikte imparatorluğu yönetmekteydi. Pasif konumdaki Reaya olabildiğince mütevazı bir hayat sürdürürken, *İcraî Askerî Zümre*'nin yönetici tabakasının kendisi "ya da atalarının bir çoğu Hristiyanlıktan devşirilmiş kimse-lerdi" ve büyük servetler biriktirebilecek durumdaydılar. Bu da onların siyasal gücünü artırmaya katkıda bulunuyordu.

Ancak 17. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel siyasal yapısı giderek karmaşık ve karşılanması zor hale gelen toplumsal ihtiyaçları gidermekten uzak durumdaydı. Osmanlı'yı hızla geride bırakan Avrupa ülkelerini yakından izleyen sınırlı sayıdaki Osmanlı aydınları Saray'ın reform yapmak zorunda olduğunu sürekli dile getiriyordu. Sonunda bunun kaçınılmaz olduğunu anlayan Saray, en etkili ve Saray'ın varlığını borçlu hissettiği Ordu başta olmak üzere Dışişleri ve Eğitim alanlarında reform yapmaya karar verdi.

Batılılaşma ya da çağdaşlaşma politikasını kapsamlı bir şekilde uygulamaya sokmak isteyen ilk padişah III. Selim oldu. Askerî alandaki ciddi reformlarla yola çıkmanın uygun olacağını düşünmüştü. III. Selim'in reform hareketlerine bilinçli bir biçimde başladığı bu konuda hazırlattığı rapordan anlaşılıyor. Osmanlı'nın zayıf olduğu ve reforma ihtiyaç duyan 20 alanını tespit eden bu raporu hazırlattığı için bir çok tarihçi haklı olarak onu

"Osmanlı'nın Batılılaştırıcısı" olarak tanımlar.² Daha sonra, II. Mahmut döneminde radikal ve kapsamlı dönüşümler gerçekleştirilmeye başlandı. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, devletin vakıflara el koyması girişimi ve güçlü ayanlara karşı yürütülen başarılı mücadele Saray'ı oldukça güçlendirmekle beraber, Mehmet Ali Paşa'ya mağlubiyet, Saray'ın yükselen gücünü kısa süreli kıldı. Dolayısıyla Osmanlı siyasal yapısında yepyeni bir güç doğdu: En büyük güç artık İngiltere ve Fransa'nın desteğine sahip yabancı dil bilen "Tercüme Odası'nda yetişen *Hariciyecî Paşalar*dı".³

Bu dönemde Tanzimat paşalarının ileri gelenleri, İngilizlerin desteklediği Mustafa Reşit Paşa ile Fransızların desteklediği Ali ve Fuat Paşalardı. Fuat Paşa, reform hareketleri, Batılılaşma ya da en genel anlamıyla Saray'a karşı siyasal muhalefetin yaratılması, ayakta kalması ve başarılı olabilmesi için Hariciye teşkilatının ne kadar önemli olduğunu şu çarpıcı sözlerle ifade etmektedir. "Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet hepimizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet oluşturmaya imkan yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir." Saray karşısında kendilerini güçsüz hisseden reformcular "alafrangalaşma hastalığı" yüzünden halka yabancılaştıkları için onunla ilişki kurmaları imkansızdı.

Sefaretlerin tesisine ek olarak Tanzimatçıların gücünü artıran ikinci bir faktör de 1826'da II. Mahmut'un müsadere usulüne son vermiş olmasıydı.⁴ Başka bir nedenden ise Tanzimat'ın "siyaseten katl" yetkisini padişah-tan almasıydı. Son olarak Batı sermayesinin ülkeye yoğun bir biçimde akmaya başlamasıyla komisyon, spekülasyon ve

rüşvet yoluyla bu süreçte rol alan üst düzey bürokratların zenginleşip güçlenmesine önemli ölçüde katkıda bulunmasıydı. Tanzimat ve Islahat Fermanları âdetâ reformcuların önünü açmak ve işlerini kolaylaştırmak dışında özellikle güçlü devletlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmasına zemin sağlıyordu⁵. Reformcuların Batılılaşma hareketini, dolayısıyla kendilerini güçlendirmek için Saray'a ilan ettirdikleri Tanzimat ve Islahat Fermanı'nı detaylı bir biçimde değerlendirmek bu çalışmanın kapsama alanı içinde olmadığı için burada değinilmeyecektir.⁶ Ancak araştırma konusu için önemli olan Tanzimat-ı Hayriye'nin aşağıdaki beş temel alanda yeni düzenlemeler getirdiği bilinmelidir: Tanrı haklarına ilaveten kabul edilen laik "haklar sistemi" alanında yapılan düzenlemeler, ekonomik, askerî, eğitim ve edebiyat-sanat alanında öngördüğü düzenlemeler.⁷

1871'de Ali Paşa'nın ölümü, Demokratik Fransa'nın Prusya'ya yenilmesi ve böylece Prusya ve Rusya'nın Avrupa siyasetinde etkili hale gelmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun on yıllardır izlediği *Denge Politikası* açısından durumu ciddi bir biçimde değiştirdi. Ayrıca alınan borçlar yatırıma dönüştürülmediği için Ekim 1875 tarihinde borç faizlerini yarı yarıya indirdiğini ilan edince, Babıali'ye İngiliz ve Fransız tasarruf sahipleri ciddi tepkilerde bulundu. Bu olayların hemen arkasından Hersek ve Bulgaristan isyanları çıkınca Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve Meşrutiyet'in ilan edilmesi beklenenden daha da kolay oldu. Denge politikası çerçevesinde meydana gelen son gelişmelerden yüreklenen II. Abdülhamit Rusya'nın desteklediği Mahmut Nedim Paşa'yı Sadrazam yaparak İngiltere'nin desteğine sahip Mütercim Rüştü, Hüseyin Avni ve Michat Paşaları yenmeyi başaracaktı.

Ancak çok geçmeden patlak veren 93 Harbi, İngilizciliğin ve Meşrutiyet'in bir yararının olmadığını açıkça ortaya koydu. Bunu çok geçmeden fark eden ve iyi bir fırsat olarak değerlendiren II. Abdülhamit hem İngilizcileri hem de Meşrutiyeti tasfiye etme kararı alarak bütün ipleri eline aldı. Bu kararlı adımlar sayesinde, II. Abdülhamit tahttan indirilinceye kadar Saray'ın Babıali paşaları üzerindeki üstünlüğü sürdürülebilecektir. Böylece 1789'dan beri Rus tehlikesine karşı denge politikası çerçevesinde sağlanmış olan İngiliz desteği, yerini İngiliz ve

Rus tehlikesine karşı Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam edecek olan Alman desteğine bırakacaktır.⁸

BÜROKRASİ REFORMUNDA GENEL DURUM

Nizam-ı Cedid oluşumu ile en ciddî boyutlarda Ordu'da yapılan reformlar bir türlü arzu edilen sonuçları vermeyince devletin bekasını temin etmek için başka arayışlar içine girildi. Sonunda devletin ayakta kalması için dış desteğin sağlanması gerektiği kanaati önemli ve yetkili çevrelere iyice hakim oldu. Bunun gerçekleştirilmesi içinse diplomatlara görev düşüyordu. Görüldüğü gibi Hariciye teşkilatı Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında varlığını sürdürebilmek için umut bağladığı neredeyse tek teşkilatı olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun için bu çalışmada *Hariciye Nezareti'nin* kuruluşunu etrafı bir biçimde ele almanın, günümüz uluslararası ilişkilerini kendi elleriyle yürüttüğümüz Dışişleri Bakanlığı teşkilatının geçmişi hakkında bilinmeyen bazı noktaların aydınlığa kavuşturulması açısından büyük önem arz etmektedir.

Tanzimat öncesi Osmanlı diplomasisine bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece kısa süreli ve geçici olarak Avrupa ülkelerine diplomatlar gönderdiği anlaşılmaktadır. 15.-19. yüzyılları arasında kendisi, mümkün büyükelçi göndermeksizin İstanbul'daki büyükelçilikler aracılığıyla modernleşen Avrupa diplomasisi marifetiyle ilişkilerini sürdürüyordu. Ancak bu "karşılıksız diplomasi" idi. 18. yüzyılda Avrupa ulusları arasındaki ilişkilerde yavaş yavaş savaşın yerini diplomasi almaya başladı. 1699'da *Karlofça* Anlaşması ve 1718 *Pasaroşça* Anlaşması ile modern diplomasi ilişkilerine yani *Westfal*ya sistemine giren Osmanlı İmparatorluğu ancak 1792 tarihinde Londra ve akabinde Paris ve Viyana'ya büyükelçi gönderebilecektir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece askerî gücüyle varlığını sürdüremeyeceğini, özellikle *Edirne Barışı* (1829) ve Avrupa ülkelerinin ortak tutumu sayesinde Mehmet Ali Paşa ile baş edilebilmesini iyice kanıtladı. Diplomasinin vazgeçilmez bir araç olduğu kanaati iyice yerleştikten sonra Osmanlı İmparatorluğu 1856'da çağdaş diplomasi sistemine tam olarak entegre oldu.⁹

Karlofça Anlaşması ile birlikte gündeme gelen *Ter-ciime Odası* önceleri sadece *Fener Rumları* tarafından işletilen bir ofis durumundaydı.¹⁰ Askerlerde olduğu gibi babadan oğla geçen bir meslek olarak dış işleri memurluğunun¹¹ zaman içinde ileride temas edileceği gibi genel anlamda Fener Rumlarından ve özelde gayrimüslim unsurlardan arındırılmaya çalışıldığı göze çarpmaktadır.¹²

Dış dünya ile yapılan yazışmaların ciddiyeti ve yoğunluğu artınca Saray'daki *Salтанат Divanı*'ndan alınıp buranın başı olan *Reis-ül Küttap*'la birlikte Bab-ı Âli'ye taşındı ve zaman içinde bu *Divan-ı Hümayun*'un başında bulunan Reis-ül Küttap bir çeşit "dış işleri bakanı" konumuna yükseltildi. Reis-ül Küttaplığın altında Divan-ı Hümayun Kalemi ve onun başında da *Beylikçi* bulunuyordu. 18. yüzyıla kadar üç ayrı kaleme ayrılmış vaziyette hizmet verdi: *Beylik Kalemi*, *Tahvil Kalemi* ve *Rüis Kalemi*. Bu kalemler vasıtasıyla Reis-ül Küttap din işlerinden dış işlerine, toprak işlerinden anlaşmaların kaydına ve denetimine kadar çok geniş bir alanda yetkili kılınmıştı.¹³ Bu yetkiler doğal olarak zaman içinde teşkilatın Saray karşısında güçlenmesine yarayacaktı.

Aynı zamanda Reis-ül Küttap'tan sonra en önemli ikinci kişi konumunda olan *Divan-ı Hümayun Tercüman-ı*¹⁴ bünyesindeki tercümanlar da Saray'daki divandan alınıp Bab-ı Âli'ye bağlandı ve böylece *Divan-ı Hümayun Kalemi* memurları haline geldiler. Bunların 17. yüzyılın ortalarından 1821 Yunan isyanına kadar Fener Rumlarının tekelinde olduğu yukarıda ifade edilmişti. Reis-ül Küttap'a bağlı olan bir başka daire ise onun özel sekreteri statüsündeki *Amedî* idi. Kabul bürosu olarak hizmet veren *Amedî* çok daha önceleri 1777 tarihinde kurulmuştu.¹⁵

Özet bir biçimde değinilen bu Batılılaşma sürecini ve Hariciye Nezareti'nin kuruluş hikayesini şimdi biraz daha yakından ve ayrıntılı bir biçimde ele almak için bakanlığın resmen kuruluş tarihi olan 1836 tarihine kadar yer alan gelişmeleri dikkatle incelemek gerekir. Çünkü Hariciye Nezareti bürokraside yapılan bu reformlar sonucunda doğacaktır.

PLANLI REFORM GİRİŞİMLERİ

1707 tarihinde diplomatik faaliyetlerle bir şekilde zaman içinde ilişkili olan veya faaliyetleri ve personeli

dolayısıyla diplomatik boyutu olan *Divan*, *Mektubî* ve *Amedî* için *Nizamname*'nin yürürlüğe girmesiyle III. Selim'in Batılılaştırma programı kapsamlı bir biçimde başlamış oldu. *Nizamname*'nin kendisi, reformların nasıl bir yöntemle yapılacağını veya başarılı olup olmayacağı hakkında önemli ölçüde fikir vermektedir. Önce sorunları kaydettikten sonra sorunların üstesinden nasıl gelineceğini sıralayan *Nizamname* bazı temel sorunları ve çözüm önerilerini kapsıyordu. İşlerin yoğunlaştığı, yeni personelin alınması için yapılan baskılar ve terfiler dolayısıyla yaşanan kadro sıkışıklığı *Nizamname*'de altı çizilen sorunlardan sadece bazıları.¹⁶ Diplomatik temponun hızlanması sonucu III. Selim'in kendi dâimî diplomasi teşkilatını oluşturma eğilimine girdiği görülmektedir. Ayrıca, bu dairelerin gereğinden fazla personele sahip olduğu ve söz konusu personelin aynı zamanda işin gerektirdiği vasıfları taşımadığı, yani işin ehli olmadığı noktasına dikkat çekiliyordu. Söz konusu dairelerde personel sayısı iş miktarının artış hızından daha hızlı bir tempoda artıyordu. Bu artış öyle bir noktaya ulaşmıştı ki, artık işin yapılmasını hızlandırmak, yerine işin yapılmasına mani oluyordu. *Nizamnâme*'nin ilanı ile birlikte artık belli bir yaşı aşanlar ve meslek için gerekli şartları taşımayanlar işe alınmayacaktı. Alınan ikinci bir tedbir ise *ayanların* veya onların İstanbul'daki *Kapı Kahyası* ve saygınlığı olan emekli bürokratların *rica-şefaât* marifetiyle bu dairelere personel aldırılmalarına mani olunacaktı. Personel alımını kontrol altında tutabilmek amacıyla bütün atamalar için Sultan'ın onayı şart olarak getirildi. Son olarak bu dairelerdeki personelin kalitesini artırmaya yönelik olarak bu dairelerdeki mevcut yetersiz niteliklere sahip personelin buradaki görevlerine son verilecek ve başka dairelerde bulunan vasıflı insanlar bu dairelere getirilecekti. *Nizamnâme*'de öngörülen bu iyi niyetli düzenlemelerin pek yürümediği, daha sonraki reform çalışmalarında aynı sorunların tekrar zikredilmesinden anlaşılmaktadır.¹⁷

Başka bir önemli mevki *umur-u mühimmeden* sorumlu *Beylikçi* tarafından işgal ediliyordu. Eskiden diğer personelle aynı odada çalışırken *Nizamnâme*'den sonra *Divan-ı Hümayun Mühimme Odası*'nda çalışmasına karar verildi. *Beylikçi* gizlilik gerektiren önemli işler yaptığı için girip çıkanın belli olmadığı diğer memurların bu-

lunduğu odada çalışması uygun değildi. Giderek verilen destek sonucu personel sayısı da hızla arttı ve kısa sürede 30'a ulaştı. Bürokrasi reformunda Divan-ı Hümayun Mühimme Odası, Osmanlı reform tarihinin en önemli adımlarından biridir. Çünkü yapılması gereken işlerin daha hızlı ve etkili bir biçimde yapılabilmesi gerekiyordu. Bunun için kendisine bağlı, rasyonel bir düşünceden hareketle işlevlerine göre uzmanlaşmış birçok alt daireler oluşturuldu. Ancak ne acıdır ki oluşturulan bu yeni dairelerde de çok kısa sürede eski bürokrasi alışkanlıkları hakim oldu ve on yıllarca da bu olumsuz alışkanlıklar söz konusu yeni kurumları yıpratmaya devam etti.

Görüldüğü gibi bu biçimsel değişikliklere rağmen alınan tedbirlerin başarılı olduğunu söylemek zordur. Çünkü Divan-ı Hümayun Mühimme Odası personeli ile ilgili olarak hem kadronun şişkin olduğu hem de gerekli şartları taşımadığı ve böylece Nizamnâme'ye aykırı davranıldığı on yıl sonra ilan edilen ikinci Nizamname'nin söz konusu ettiği şikayetlerden anlaşılmaktadır. Mektubî ve Amedî ile ilgili olarak ilan edilen bu yeni Nizamnâme bu dairelerde çalışanların çocuklarını memur olarak alamayacaklarını ifade ediyordu. Karşılaşılan düzensizlikleri ve kuralsızlıkları önlemek ve personelin nitelikli bir biçimde yetişmesini sağlamak için bir okulun açılması gerektiğini dile getiriyordu. Nitekim bu okul 1839 tarihinde bir dizi okulun ilki olarak *Mekteb-i Maarif-i Adliye*¹⁸ adıyla kurulacaktı. Böylece belki de ilk kez dini eğitim veren okulların yanısıra seküler eğitim veren ilk meslekî okul açılmıştı. *Gülhane Hattı Hümayun*'un ilan edilmesi ile birlikte *Mekteb-i Ulum-u Edebîye* de faaliyetine resmen başladı. Bu suretle reformcular oluşturdukları yeni seküler kurumlar için artık seküler okullarda yetiştirilen personelin sağlanmasını öngörüyordu. Reformcular büyük bir heyecanla hem yeni kurumlar hem de buralara alınacak personel için belli bazı kriterler oluşturmaya çalışıyordu. Ancak daha önce de belirtildiği gibi bu heyecan çok sürmedi. Çok kısa bir sürede öyle bir noktaya gelindi ki eski alışkanlıklar bu yeni kurumlara da hakim oldu ve bu alışkanlıkların söz konusu yeni kurumlarda ortadan kaldırılması da yeni reformların amaçlarından biri haline geldi.

BATILILAŞMANIN BEYNİ VE MOTORU OLAN HARİCİYE NEZARETİ'NİN DOĞUŞU

Reis Efendi'ye bağlı çalışan dairelerin evrimi dikkate alındığında Hariciye Nezareti'nin nasıl oluşturulduğu hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Daha önce de ifade edildiği gibi 1793 tarihinde ilk kez III. Selim tarafından bir daimî diplomasi teşkilatı oluşturulmak istenmişti. Bu hedefi yıllar sonra ancak II. Mahmut önemli ölçüde gerçekleştirebilecektir. III. Selim Fransız Devrimi ve Rusya ile yaşanan zorluklar gibi uluslararası konjonktürün dayatması sonucu reform programının uygulanmasına karar vermişti. Bu çerçevede ilk olarak 1793 tarihinde Yusuf Agah Efendi Londra'ya ve birkaç yıl içinde de Paris, Viyana, Berlin ve St. Petersburg'a büyükelçiler gönderildi. Daha sonra vatandaşlarının ticarî çıkarlarını korumak üzere buralarda konsolosluklar da açıldı. Ancak şunun hatırlanmasında yarar var: Haçlı seferlerinden beri Ortodoks Hristiyanlar ve özellikle Rumlar birçok Avrupa ülkesine yerleşmiş ve Osmanlı vatandaşı olarak Malta, Cenova, Marseille ve Amsterdam gibi önemli şehirlerde ticarî faaliyette bulunuyorlardı.

Yine de uzun vadede III. Selim'in daimî diplomasi ve konsolosluk mekanizmasını kurma çabası tam olarak başarılı olamadı. Daha önce ifade edilen faktörlerin yanı sıra dönemin değişken uluslararası konjonktürü de burada rol oynadı. Kısa süreli de olsa III. Selim sonrası belirsizlik ve tepki dönemi dışarıdaki elçiliklerin 1920'ye kadar boş kalmasına neden oldu.¹⁹

Bu arada dışarıya gönderilen büyükelçilerin başarılı olduğunu söylemek de kolay değildir. Örneğin Paris'e gönderilen ilk büyükelçi Seyyid Ali Efendi ve halefi Hallet Efendi'nin yetersizlikleri dolayısıyla Paris'te yaşadıkları sıkıntı ve zorlukların onlarda Avrupa karşıtı eğilimlerin oluşmasına neden olduğu anlaşılmaktadır.²⁰ Onların düzenli bir biçimde İstanbul'a gönderdikleri raporlar III. Selim'in canını çok ciddi bir biçimde sıkımıştır.²¹ Bütün bunlara rağmen uzun vadeli kimi yararlarının olduğu yadsınamaz. Bunların arasında Batı'ya açılma, Batılı dillerin öğrenilmesi ve onların kendi halefleri üzerindeki olumlu etkileri sayılabilir. Örneğin 1801'de Paris'te büyükelçilik yapan Galip Paşa daha sonra önemli bir devlet adamı olarak Pertev Paşa, Sadık Rifat ve Mustafa Reşit Paşaları büyük ölçüde etkilemiştir.²²

1821 tarihli Yunan İsyanı üzerine Rum tercümanlardan şüphe duyulmaya başlandı. Bu çerçevede *Divan-ı Hümayun Tercümanı* Constantine Mourouzi'nin işine son verildiği gibi isyanla ilişkisi olduğu gerekçesiyle idam edildi. Yeterli vasıfları taşıyan bir Müslüman bulunamadığı için onun yerine bir Rum olan Stavrakı Aristarchi vekaleten atandı. Ne var ki o da bir yıl sonra görevden alınıp sürgüne gönderildi. Onun yerine ise Rum Ortodoksluktan dönme Mühendis-hane öğretmenini Bulgar-zade Yahya Efendi atandı. Onun yardımcısı olarak da Ermeni kökenli Zenob Manasseh atanmıştı. Görüldüğü gibi henüz bu yıllarda yabancı dil bilen vasıflı Müslüman bürokratlara rastlanmamaktadır. Onun için devletin yabancı ülkelerle olan ilişkileri neredeyse tamamen gayrimüslim bürokratlara emanet edilmiştir.²³ Zaman içinde bunun böyle devam edemeyeceğini anlayan Babîâli, Müslüman bürokratların dil öğrenmesini salık vermiştir. Aşağıda anlatılacağı üzere Tercüme Odası'nda bu bürokratlar uzun vadede az sayıda da olsa yetiyecektir.

Eylül 1821 tarihinde kurulan Babîâli Tercüme Odası Hariciye Nezareti'nin en temel unsurlarını içermekte ve birçok devlet adamının yetiştiği bir kurum olarak ortaya çıkmaktadır. Kurum öğrencilerin eğitildiği *Lisan Odası* ve bunların beceri ve deneyim kazandıkları *Tercüme Odası* diye iki ayrı birimden oluşuyordu. Bulgar-zade Yahya Efendi'nin yerine gelen Yahudi kökenli İshak Efendi oldukça yetenekli ve birçok Avrupa dilini konuşabiliyordu. Ne acıdır ki 1824 tarihinde Babîâli İshak Efendi ve Zenob'tan şüphelenmeye başladı ve görevlerine son verildi. Bunun üzerine öğretmensiz kalan *Lisan Odası* da kapatıldı. Ancak Tercüme Odası İshak Efendi'nin damadı olan Halil Esrar Efendi'ye bırakıldı. Aslında Tercüme Odası personel sayısının 1833 tarihine kadar hiçbir zaman üç kişiyi geçmediği dikkate alındığında neden bir türlü gelişemediği daha iyi anlaşılmaktadır. Kurumun gerekliliğine olan inanç tek başına onun geliştirilmesi için yeterli değildi. Dış faktörler devreye girmez yeniden kurum canlanmaya ve böylece Hariciye Nezareti'ne beşiklik etmeye başladı.

Osmanlı Ordusu'nun Konya'da Mehmet Ali Paşa'nın kuvvetlerine yenilmesi ve Ruslarla yapılan *Hünkâr İskelesi Anlaşması* sonucunda İmparatorluğun ciddi olarak tehlike altında olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine Tercüme

Odası'nda ciddi değişiklikler yapılmaya başlandı. *Divan-ı Hümayun Mühimme Odası*'ndan Ali ve Safvet Efendilerin arasında bulunduğu birkaç genç bürokrat Tercüme Odası'na getirildi. Ali ve Safvet Efendilere birkaç yıl sonra Keçeci-zade Fuat Efendi ve Ruheddin Efendi'nin oğlu ve Bulgar-zade Yahya Efendinin torunu Ahmet Vefik Efendi de katıldı. Ali ve Fuat Paşalar gibi önemli devlet adamlarının buralarda yetiştiğine bakılırsa Tercüme Odası'nın ne kadar önemli olduğu ve buranın sadece daha önemli mevkiiler için iyi bir sıçrama tahtası olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

1841'e gelindiğinde *Divan-ı Hümayun Tercümanı*, onun yardımcısı olan beş kişilik sınıf-ı evvel -birinci sınıf-, beş kişilik ikinci sınıf tercümanların yanısıra 17 lüzumundan fazla tercüman ve öğretmenleriyle birlikte toplam 30 kişiden oluşuyordu.²⁴ Bu sırada ünlü İngiliz oryantalist Redhouse da bunların arasındaydı.

II. Mahmut daimî diplomasi teşkilatını yeniden kurmak ve dışarıya yeniden daimî temsilciler gönderme kararı aldı. Önce 1832'de Avusturya'nın teklifi üzerine J. Mavroyeni'yi *Charge d'Affairs* olarak Viyana'daki eski görevine iade etti. 1834 tarihinde ise Amedî olan Mustafa Reşit Paşa, Paris'e, Mahmut Namık Paşa, Londra'ya ve Ahmet Fethi Paşa da Viyana'ya büyükelçi olarak gönderildi. Kısa bir süre sonra Ali ve Fuat Paşalar da bu görevlere atandılar. Diplomatik temsil alanında çalışmalar belli bir yere getirildikten sonra konsolosluk alanında da faaliyetler başlatıldı. Nihayet ilk kez Müslüman Osmanlılar, Hristiyan Osmanlı tüccarları yanında yerlerini almaya başladı.

Ancak bütün alanlarda işlerin kolay gittiğini söylemek mümkün değildir. Çünkü Batılılaşmada ilerlemeyi sağlamak ve Mısır ve Cezayir sorunlarının Osmanlı lehine çözülmesi için çalışması gereken Mustafa Reşit Paşa İstanbul'da dönen entrikaların da etkisiyle bir türlü başarılı olamadı. Dil hakimiyeti hâlâ zayıftı ve personel hâlâ işin ehli değildi. Bunun en çarpıcı örneği Nuri Efendi'nin cehaleti ve işteki yetersizliği dolayısıyla İstanbul'dan uzaklaştırılması için Paris'e büyükelçi olarak atanmasıdır. Daha önce de kaydedildiği gibi bütün bu olumsuzluklara rağmen Batılı düşüncelerin Osmanlı İmparatorluğu'na taşınması ve gelecekteki gelişmeler üzerinde yapacağı devrimci nitelikteki etkileri itibarıyla olumlu sonuçlar doğurduğu söylenebilir.

III. Selim ile başlayan Batılılaşma hareketi II. Mahmut ile daha ileri bir noktaya taşındı ve kurumsal bir zemine oturtuldu. Bunun en önemli sonuçlarından biri birçok alanda sürdürülen reform çalışmalarının yanı sıra bürokraside gerçekleştirilen reformlardan Hariciye Nezareti'nin doğmuş olmasıdır. Mart 1836 tarihinde, zaman içinde kurumunda yapılan yapısal reformlar sonucu hem işlevsel hem de personel açısından oldukça güçlü bir konuma yükselen Reis-ül Küttab'ın adı *Hariciye Nazırı* olarak değiştirildi. Aslında yapılan sadece bakanlık mevkisinin ihdas edilmesinden başka bir şey değildi. Daha sonra bakanlığa bağlı bir müsteşarlık da kuruldu ve kurumsal yapı bakanlık için gerekli olan diğer unsurları da içerecek şekilde geliştirildi. Buna bağlı olarak Amedî ve Mektebî daireleri de çeşitli alt birimlere bölünerek Dahiliye ve Hariciye Nezaretlerine bağlandı.

Bu değişikliklerin gerçekleştirilmesiyle II. Mahmut ölmeden Hariciye Nezareti'nin temel unsurlarıyla kurulmasını sağlamış oldu. Ancak kurumun kökeninde yatan bürokratik gelenekler ve tarihî faktörler *Hariciye Nezareti*'ni uzun süre olumsuz etkilemeye devam edecektir. Örneğin Mustafa Reşit Paşa 1838-1839 yıllarında hem Hariciye Nazırı hem de Londra Büyükelçisi'dir. O büyükelçi iken kendi müsteşarı olan Nuri Efendi de aynı zamanda Paris Büyükelçiliği görevini yapıyordu. Ayrıca ücret sistemi öylesine karmaşık ve sorunluydu ki her şeye yenden çeki düzen verilmesi gerekiyordu.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu için her şey hazırlanmıştı ki bunun resmen ilanı II. Mahmut'un ölümünden birkaç ay sonrasına kaldı. Böylece reformcu bürokratlar sadece devleti değil aynı zamanda büyük zorluklarla elde ettikleri mevkilerini güvence altına almayı başarmış oldular. Ancak ekonomik açıdan giderek zayıflamakta olan

Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet kadrolarında gereksiz yere şişkinliğe yol açan politikalar izlemesi ve üst düzey bürokratlara aşırı yüksek ücretler ödemesi, büyük zorluklar altında artan reform ihtiyacını gidermek için iki padişahın da başvurduğu en yanlış yöntem olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak III. Selim zamanında Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı ülkelerin gerisinde kaldığı resmen itiraf edilmiştir. Bu kabulden sonra çözüm olarak düşünülen ve yapılan şey, aradaki farkı kapatmak için Batılı kurumların aynen benimsenmesi ve ülkeye transfer edilmesidir. Yapılan teşhisin ve tedavi yönteminin doğru kabul edildiği varsayımı altında III. Selim ve II. Mahmut bu kanaatin gereğini yapmak üzere yola çıkmış ancak temelde uluslararası konjonktürün dayatması sonucu böyle bir karar alındığı için ve yapılan reformlarda özden çok şekille ilgilendiği için beklenen sonuçları vermemiştir. Onun için Osmanlı devlet ve toplum yapısının Batılılaştırılması çabaları hep devam etmekle birlikte Türkiye Cumhuriyeti kuruluncaya kadar bu çabalar akim kalmıştır. Ancak yukarıda ifade edildiği gibi bu reformlar bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin Yargıtay ve Danıştay gibi önemli kurumlar da dahil olmak üzere temel kurumlarının birçoğu için nüve teşkil edecek yapıların ihdas edilmesini sağlamıştır.²⁵ Bunlar arasında Batılılaşmaya yaptığı katkılar dolayısıyla arz ettikleri önem açısından Dışişleri Bakanlığı en önemli kurumlardan birisidir. Onun için bu çalışma günümüz Dışişleri Bakanlığı'nı ve sorunlarını anlamaya yönelik bir altyapı sağlaması amacıyla Batılılaşma girişimleri genel çerçevesi içinde Hariciye Nezareti teşkilatının ne kadar büyük zorluklarla kurulduğunu göstermektedir.

1 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1987, s. 9.

2 Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu; Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, çev.: Belkıs Çorakçı Dışbudak, İstanbul, Sabah Kitapları, 1994, s. 86.

3 Akşin, *op.cit.*, s. 11.

4 Müsadere usulü, devletin devlet adamlarının ölümlerinde servetlerine el koymasını sağlayan düzenlemeye verilen addır.

5 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi; Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856*, c. 5, Ankara, TTK Basımevi, 1994, s. 187.

6 Tanzimat'ın bir çok açılarından değerlendirmesi için bkz.: Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Mil-*

li Mücadele, İstanbul, Baha Matbaası, 1956; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, VI, VII, VIII, Ankara, TTK. Basımevi, 1977 ve J. Shaw Stanford, et. al. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Reform, Revolution and Republic*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977.

7 Karal, *op.cit.*, ss. 171-184.

8 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, 1914-1980*, Ankara, T. İş Bankası Yayınları, 1987, s. 43.

9 İlber Ortaylı, "Türk Dışişleri Memuru", *Yeni Türkiye*; Türk Dış Politikası Özel Sayısı, c. 3, s. 537.

10 Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü; Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, Ankara, A.Ü. S.B.F. Yayını, 1987, s. 96.

- 11 Ortaylı, *op.cit.*, ss. 536-37.
- 12 Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. XI, İstanbul, s. 166.
- 13 Sander, *op.cit.*, s. 98.
- 14 Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton, Princeton University Press, 1980, s. 77.
- 15 Sander, *op.cit.*, s. 99.
- 16 Carter F. Findley, "Legacy of Tradition to Reform", *International Journal of Middle East Studies*, 1(1970), ss. 336-37.
- 17 *Ibid.*, ss. 337-338.
- 18 Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri, ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, 1943, ss. 325-328.
- 19 J. C. Hurewitz, "The Europeanization of Ottoman Diplomacy; The Conversion from Unilateralism to Reciprocity in the Nineteenth Century, Belleten," XXV(1961), s. 462.
- 20 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London, Oxford University Press, 1961, s. 103.
- 21 Thomas Naff, "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy," *Journal of American Oriental Society*, LXXXIII (1963), s. 305.
- 22 Lewis, *op.cit.*, s. 103.
- 23 Sander, *op.cit.*, ss. 98-99.
- 24 Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1964, c. I, s. 5.
- 25 Karal, *op.cit.*, s. 172.

OSMANLI DEVLET YÖNETİMİNDE TEŞVİK VE ÖDÜLLENDİRME

YRD. DOÇ. DR. BİROL ÇETİN
GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Osmanlı bürokratik yapısını konu alan eserlerde, divân üyeleri dahil merkezi bürokraside görev alanların korku ve tedirginlikle görevlerini yerine getirdikleri, başarısız olan sadrazamların idamı, alt kademe görev alanların azil ve aşağılanmaları gibi daha çok konunun cezai boyutunun ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Bu konudaki iddialar daha da ileri vardırı-
larak geleneksel yönetim sistemlerinde yürürlükteki kuralların uygulanmasında konulan yaptırımlar ile bunların infazındaki despotizm ve ibret unsurunun merkezin güçsüzlüğünün bir göstergesi olduğu ileri sürülmektedir.¹ Oysa Osmanlı bürokratik yapısında ödül ve teşvik uygulamalarının yeri hiç de küçümsenemeyecek boyutlardadır. Sadrazama ve vezirlere tanınan yetki ve sorumluluğun genişliği, sağlanan hayat standardının boyutu ve yazışmalarda yapılan iltifatlar kayda değerdir. Ayrıca kânnâmelerde devlet adamlarının işlediği suçlarla ilgili hiç bir hüküm bulunmaması da ilginçtir. İşte bu çalışmada Osmanlı devlet yönetiminde motivasyon ve başarının devamlılığı açısından performans ve verim artırıcı uygulamalar izah edilmeye çalışılacaktır.

Bir yönetici veya önderin gücünü alabileceği beş önemli kaynak bulunmaktadır, bunlar zorlayıcı güç, yasal güç, ödüllendirme gücü, karizmatik güç ve uzmanlık gücüdür.² Ödüllendirme gücü maddi ve manevi imkanların yönetici tarafından etkin bir şekilde kullanılmasıyla ortaya çıkmaktadır.³ Bizim burada ağırlıklı olarak üzerinde duracağımız konu ödüllendirme gücünün Osmanlı devlet yönetiminde ne şekilde kullanıldığıdır. Aslında Osmanlı bürokratik yapısı içerisinde teşvik ve ödüllendirme uygulamaları için ayrı bir düzenleme bulunmakla beraber devlet memuriyeti devletin ihtişamını

yansıtacak yapıda olup, kapsamı gereği teşvik ve ödüllendirme unsurlarıyla donatılmıştır. Osman Gazi'nin oğlu Orhan Gazi'ye vasiyetinde, *sana itaat edenleri boş tut. Bir de nökerlerine⁴ daima ihsan et ki senin ihsanın onun halinin tuzağıdır*", şeklindeki ifadeleri devletin uygulaya geldiği bir âdet olmuştur.⁵

Osmanlıda devlet adamı veya devlet memuru kavramı incelendiğinde memuriyetin unsurları içinde ödüllendirme kurumunun memuriyete kabulle başladığı görülmektedir. Devlet memuriyetine kabul ve önemli mevkilere yükselme büyük fedakarlıklar yapılarak elde edilebilen bir iştir. Hatta üst makamlara atanma ve buralarda yerini muhafaza etmek belirli mali külfetleri de beraberinde getirmektedir. Örneğin yeniçeri ağaları ve defterdarlar her sene padişaha piş keş adı altında hediyeler vermekteydiler. Bundan başka vezâret veya tuğ-ı hümayun akçesi olarak adlandırılan hazineye büyük miktarlarda para aktarımları da söz konusuydu. Vezirliğe yükselenlerin iç hazineye ödedikleri meblağ 2.700.000 akçe tutarındaydı.⁶

Osmanlı bürokratik yapısında göze çarpan ödüllendirme yöntemleri tasnif edildiğinde üç çeşit ödüllendirme biçimine rastlanmaktadır. Bunlar;

- 1- Maddi ödüller,
- 2- İltifat ve manevi ödüller,
- 3- Teminat ve geleceğe ilişkin kaygıların giderilmesi şeklinde sınıflandırılabilir.

1-MADDİ ÖDÜLLER

Günümüzde örgüt kavramı, kamu ve özel sektör ayrımı yapılmaksızın tanımlanmakta ve performans artırıcı

cı yöntemler, ödüllendirme sistemlerinin araştırılması konusunda yoğunlaşmaktadır.⁷ Maddi açıdan ödül kavramına bakıldığında yüksek ücret, teşvik primumu, zengin tatil imkânlarının sunulması vb. uygulamalarını yaygın olarak görmekteyiz. Bunun yanında özellikle yönetici sınıfı motive etmek amacıyla iş güvencesi, bilgi paylaşımı, karar süreçlerine katılım gibi ayrıcalıklar kullanılmaktadır.⁸

Osmanlı bürokratik yapısı içerisinde göze çarpan maddi ödüllendirme örneklerinde büyük askeri başarılar, verilen görevlerin mükemmel olarak yerine getirilmesi, padişaha karşı meydana gelen muhalefetin bertaraf edilmesi gibi konular ön plana çıkmaktadır.

Devlet memuriyetine girmek başlı başına bir şans ve talih işi olduğundan bütün ön elemeleri geçerek saraya kabul edilmiş olan gençler aldıkları eğitimin etkisiyle işlerine dört elle sarılmaktadırlar. Saraya intisap etmek kolay bir iş değildir ve saray için seçilenler mutlaka bir meziyete sahip olmak zorundadırlar.⁹ Sarayda alınan eğitimin mahiyeti ve gençlerin meslek seçiminde tabi oldukları esaslar konumuzun dışında olmakla beraber sarayda temel eğitim alındıktan sonra meslek seçiminde tanınan serbestiyet konumuz açısından önemlidir. Çünkü bu uygulama ile daha mesleğin başından itibaren verimlilik esasının ön planda tutulduğu anlaşılmaktadır.¹⁰

Aslında Osmanlı idari yapısında yükselme ve kadem sistemi, çalışanları motive etmek açısından yeteri kadar teşvik edici olduğundan ilave bir ödüllendirmeye gerek kalmamaktadır. Zira yükselme ile elde edilecek bir üst makam maddi açıdan oldukça tatminkâr olduğundan çalışanlar buralara gelebilmek için bütün gayretlerini ortaya koymaktadırlar.¹¹ Bunda yönetici sınıf ve alt kademede görev alanların maaş farklılıkları da oldukça etkilidir. İstanbul sarayına ait 1555-1556 tarihli muhasebe defterlerinde Darü's-saâde ağasının yevmiyesi 45 kuruş iken onun altında vazife yapan 24 tane ağanın yevmiyesi 5'er kuruştur.¹² Kanunnâmelerde vazifelerin tarifinin yapıldığı bölümlerde görev tanımı ile birlikte görevin maddi boyutu da verilmektedir. Örneğin *"ve beğlerbeğlik dört kimsenin yoludur. Mal defterdarlarının ve beğlik ile nişancı olanın ve beş yüz akçe kadıların ve dört yüz bin akçeye varmış sancak beylerinin yoludur"*.¹³ Bu maddede görüldüğü üzere görevin önemi elde edilen gelirle orantılı olarak tanımlanmaktadır. Bundan başka bir üst makamın verdi-

ği ayrıcalıkla sosyal statüde meydana gelen değişikliklerde dikkate değerdir. Devlet erkânı olarak adlandırılan sadrazam, şeyh-ül İslâm, kaptan paşa, vezirler, vezir kethüdaları, defterdar ve reis-ül kütüp gibi devlet büyüklerinin yalı, konak ve daire sahibi kethüdâ ve mühürdarları ile birlikte aşçı seyis kayıkçı, iç ağaları ve çuhadar gibi tamamen özel hizmet gören personelin sayısının iki yüz kişi kadar olduğu bilinmektedir. Bu hizmetkârlar sefer zamanında da paşaların maiyeti olarak sefere katılmakta ve hizmetlerini icra etmekteydiler, bu uygulama ağır eleştirilere konu olmasına rağmen bir türlü değiştirilememiştir.¹⁴ Devlet erkânının sahip olduğu maddi servet hayret uyandıracak kadar büyüktür. Halil Hamid Paşaya bir Hint elçisi, kendilerine yardım edilmesi karşılığında Osmanlı Devletine beş bin kese altın verebileceklerini söylediğinde, Halil Hamid Paşa *"o kadar parayı ben ve burada yanımda bulunan Kaptan Paşa babamız dahi verebilir"*, demiştir. Bu meblağ aşağı yukarı iki yüz elli bin altına karşılık gelmektedir.¹⁵

18. yüzyıla gelinceye kadar özellikle merkezde görev alanlara düzenli maaş ödemelerinin yapıldığı görülmektedir. Ancak mali yapının bozulmasıyla birlikte düzenli maaş ödemesi yerine "tahsisata dayalı hizmet bedeli" kavramı getirilmiştir. Bu uygulama ile birlikte bürokratlar ne kadar fazla çalışır ve işini düzgün yaparsa o nispette alacağı tahsisat da artmaktadır.¹⁶

Maddi ödüllendirme uygulamasında iki önemli ayırım ortaya çıkmaktadır, birincisi başarının karşılığı olarak bir veya daha fazla kademe ilerletilmek suretiyle üst makamlara atama, diğeri de büyük bir ikramiye vermek suretiyle ödüllendirmedir. Birinci usul oldukça yaygın olarak kullanılan bir usul olup uygulamada büyük bir ağırlığa sahiptir. Tanzimat sonrasında her ne kadar memurlarla ilgili düzenlemeler belirli kurallara bağlanmışsa da bu uygulamaya devam edilmiştir.¹⁷

Uygulamada atıyye ve inâmat olarak adlandırılan ödüller toplu olarak verildiği gibi kişiye özel olarak da verilmektedir. Toplu ödüller özellikle cülûs adı verilen padişahların tahta geçme merasimleri sırasında veya büyük askeri başarılar sonrasında yapılan şenliklerde görülmektedir. Bireysel ödüllendirmelere Divân-ı Hümayun'da görevli olan vakâânüvislerin taltif edilmesi ve bazı önemli görevlere de tayinleri örnek gösterilebilir. 1700 yılında vakanüvislik müessesesinin resmi olarak teşekkülüyle birlikte ünlü tarihçi Naimâ bu makama tayinle 500 gurus atıyye ve gümrükteki yevmiyesine de bir gurus

zam yapılmıştır.¹⁸ Bazı durumlarda görevden alınan kişinin güvenmemesi ve kendine duyulan güvenden emin olması için de maddi ödüllendirme yapılmaktadır. II. Sultan Mehmet Halil Paşayı görevden aldıktan sonra şüphesini gidermek ve taltif etmek amacıyla kendisine Filibe Sancağı'nda mülk olarak bir köy vermiştir.¹⁹

Ulaşabildiğimiz kaynaklarda çoğu kez maddi ödüllendirmede aşırılık ve mübalağaya kaçıldığı da görülmektedir. Örneğin Kırım harbi sonrasında İstanbul'da bulunan İngiliz ve Fransızlar Osmanlı barutunun kendi ülkelerinde imal edilen barutdan daha kaliteli olduğunu gördüklerinde, barutçu başı Ohannes Dadyan'ı büyük vaatlerle kendi memleketlerine götürmek istemişler, Ohannes Dadyan ise bu teklifi "Ben Osmanlı Devleti'nde doğdum; onun nimetleriyle beslenmiş bir kimseyim, hayatım bu memlekete vakfedilmiştir", şeklindeki ifadesiyle reddetmiştir. Bunu duyan Sultan Abdülmecit bir gezi sırasında Dadyan'a Yeşilköy'de gözünün alabildiği kadar yer hibe etmiştir.²⁰ Bu arazi bu gün Florya olarak bilinen semtde 210 parça arsayı muhtevi olup neredeyse bu semtin tamamına yakın kısmını oluşturmaktadır. 1950'li yıllarda bu arazi yüzünden Dadyan'ın varisleri anlaşmazlığa düşmüşler ve davaları uzun yıllar devam etmiştir.²¹

2- MANEVİ ÖDÜLLER

Günümüzde örgüt yapısının sağlıklı olarak işleyebilmesi amacıyla yapılan çalışmalarda maddi ödüllerin artık kişileri tatmin etmede yeterli olamadığı bunun yanında önemsenme, teminat ve adil davranış gibi maddi olmayan bir takım ödüllendirme yöntemlerinin gereği üzerinde durulmaktadır.²² Hakim görüş paranın bir motivasyon aracı olmadığı, insanların maaş ve ücretleriyle ilgilenseler de ücret artışına karşılık verimliliklerinin yükselmediği noktasındadır.²³ İnsanların maddi ve manevi olarak tatmin edilmelerinin zorluğu ve ödüllendirme sisteminin zararları da bilinmesine rağmen günümüzde hala bu konu üzerinde araştırmalar yapılmaktadır. Zira teknolojik imkanlar genişlese de insan faktörü her zaman önemini korumaktadır.

Osmanlı idari yapısı içinde tıpkı maddi ödüllendirme olduğu gibi ayrı olarak tarif edebileceğimiz bir manevi ödüllendirme sistemi bulunmamaktadır. Çünkü memuriyete girişle birlikte başlayan tören ve merasim

silsilesi içinde çalışanların gururunu okşayacak ve onların sistemle bütünleşmelerini sağlayacak bir çok unsur mevcuttur. Ancak günümüz iş hayatının yabancı olduğu bu konuları manevi ödüllendirme başlığı içerisinde ele almak faydalı olacaktır. Bu konudaki uygulamaları tasnif ettiğimizde iki ana başlık etrafında konuyu ele almak mümkün olmaktadır. Birincisi memuriyete başlangıç ve üst makamlara atanma dolayısıyla yapılan iltifat ve seremoniler, ikincisi de görevin icrası sırasında yapılan iltifatlar ve ödüllendirmelerdir.

a- Göreve Başlama ve Terfi Sırasında Yapılan Merasimler

Göreve başlama ve atama sırasında yapılan merasimler ve yapılan iltifatlar memurların motivasyonu ve örgütle bütünleşmeleri açısından oldukça önemlidir. Bu yolla yönetici kendine olan güvenini tazelemiş olacak ve şahsına verilen değer ve önemin farkında olarak vazifesini icra edecektir. Osmanlı devletinde bu konudaki uygulamaların oldukça yaygın ve yapılan harcamaların ciddi miktarlarda olduğu bilinmektedir.²⁴ Göreve başlama sırasında padişah tarafından giydirilen bir elbise ile taltif etme aşaması başlamaktadır. Hilat adı verilen bu elbise genellikle pahalı kumaşlardan dokunmuş ve padişahın özel âlâmeti işlenmiş bir giysi olup, sadece elbiseden ibaret olmayıp memuriyetin ehemmiyetine göre külâh, kemer, kılıç, at, bayrak ve paray içermektedir. Bu törenlerin icrası genellikle büyük zaferler, resmi bayramlar ve askeri teftişler sırasında olmaktadır. Bu törenlerin kaynağı İslâm dünyasında Emevilere kadar gitmekte ve takip eden devletlerin tamamında görülmektedir. Abbasi geleceğinde bu giysiyi çıkarmak devlete isyân etmekle aynı anlama gelmektedir.²⁵ Bu elbiselerde kullanılacak kumaşın seçimi ve yapılan sanat dikkate değerdir. Örneğin III. Sultan Murad zamanında hilat terzilerinin sayısı 319 kişi civarındadır.²⁶ Sadrazam Tarhuncu Ahmet Paşa mali konulardaki ilgisi dolayısıyla padişaha devletin gelir ve giderlerinin, yapılacak tasarruf ve kesintilerin neler olduğu konusunda bir defter hazırlamış ve harcamalar kısmında ilk sırada Divan-ı Hümayun gereçleri olarak satın alınan samur hil'atlar, altın gümüş hil'atlar, Girit'e gönderilen altın ve gümüş hil'atları saymıştır.²⁷

Uygulamada hilat giydirme merasimi sadece saraya mahsus bir gelenek olmayıp, taşrada mahalli idareciler

tarafından da uygulanmaktadır. Ancak bu yetki padişah adına kullanılmaktadır. Taşrada bu törenin icaplarının yerine getirilememesi durumunda elbise bedelinin ilgili lere nakdi olarak verildiği de olmaktadır.²⁸

Yusuf Paşa'nın sadrazamlığa atanması sırasında mührün teslimi ve hilat giyme merasimlerinin icrası, adet gereği büyük bir ziyafet sonrasında gerçekleşmiş ve kendisine samur kürk giydirilmiştir. Tarihçi Ahmet Vassıf Efendi bu olayı şöyle anlatmaktadır "*Müşariin-ileyh hazretlerinin yed-i kifayetlerine teslim-i mübr-ü hümayun ve ubde-i sadakatlerine tefviz-i ahva-ü şu'un kılındıktan sonra boğça ile arzı mutad olan yeşile kaplı erkan semmur kürk dahi diirdan irae ile ikmal-i levazım ri'ayet ve istinas ve kaim-makam hazretlerine dahi mutad üzere sera sere kaplı semmur ilbas buyrulub ba'de't-tevdi sadr-ı ali kadr hazretleri divan mahalline nüzul ve umum kaftanlarını iksa ile ashab-ı meratib ve menasibi nail-i e'azz-ı me'mul eylediler.*"²⁹ Hilat giydirmeye merasimleri sadece göreve başlama sırasında değil bazen büyük zaferler ve düğün törenlerinde de icra edilmektedir. 1673 yılında sefere memur olan vezirler ve diğer devlet erkânına toplu olarak Hilat giydirilmiş, bu merasim şehzadelerin sünnet düğününde de tekrarlanmıştır.³⁰ Uygulamada sadece göreve başlama sırasında hilat giydirmeye töreni yapılmamaktaydı. Örneğin yeni bir gemi inşa edildiğinde veya suya indirme sırasında Tersane-i Amire Ağası'na da hilat giydirilmekteydi.³¹

Devlet adamlarına giydirilen bu değerli giysiler hem onların tanınmalarını sağlıyor ve hem de toplumsal statülerini yükseltiyordu. Ancak sonraki dönemlerde bu ayrıcalık yok olmaya başlamış ve zenginlerde bu tür pahalı giysileri giymeye başlamıştır. Bu durumdan rahatsız olan Sultan III. Selim sadrazamına gönderdiği bir hatt-ı hümayun ile bu konudaki rahatsızlığını dile getirerek, eğer verdiği müddet dahilinde düzen sağlanamazsa aykırı davranışların siyaseten katl edilmelerini istemektedir. "...iktiza edenlere ferman yazasın ve hilaf hareket eden bulunur ise elbette siyaset olunsun. Hele ramazandan sonra gerek esnaf gerek hizmetkar ve katip ve mültezim vesaire velhasıl erkan samur kürk giyen eshab-ı resimden maada şal ve cepkenli kürk misillü kibara mahsus olan eshabla her kimi görürsem katl ederim. Sen dahi cevaba kadir olamazsın. Şimdiden tembih eyle. Elbette matlub-ı şahanemdir."³² Görevden alınan kişiler hilatlarını geri vermek durumundaydılar. Bu hareket ay-

nı zamanda görevin sona erdirildiğinin de bir göstergesiydi. 1687 yılında 17 sene darüsaâde ağılığı yapmış olan Yusuf ağa bir muhasip ağa ile birlikte padişahın huzuruna getirilmiş ve kendisine ihsan olunan mücevher hançer ile samur kürkü geri alınarak sırtına eski bir kürk giydirilmiştir.³³ Bu düzenlemeler Tanzimat sonrası dönemde de mahiyet değiştirerek devam etmiş ve Hilat giydirmeye töreni yerine sadece nişan ve madalya uygulamasına gidilmiştir.³⁴ Ayrıca bu dönemde üst görevlere atama sırasında atanan kişinin evine Bâb-ı Âli tarafından mehter gönderilerek aileleri de tebrik edilmektedir.³⁵ Şüphesiz bu uygulamalardan amaç, göreve yeni tayin edilmiş olan kişinin devlete bağlılığını pekiştirmek ve kendisine verilen önemin idrak ettirilmesidir. Yukarıdaki örneklerden de görüleceği üzere memuriyete başlangıç çok önemli bir konu olarak algılanmakta ve yapılan merasimlerde bu konu ortaya konulmaktadır. Bu tür ödüllendirmelerin Tanzimat'tan sonrada görülmesi geleneğe verilen önemin bir ifadesi olarak algılanabilir. Zira Tanzimat sonrası düzenlenen bütçelerde bu törenler için yapılan masraflara tesadüf edilmektedir. 1857 yılına ait bir bütçede bu tür harcamalar için 3.205.000 guruş tahsisât ayrıldığı görülmektedir.³⁶

b- Görev Sırasında Verilen Teşvik ve Ödüllendirmeler

Görevine büyük bir merasim ile başlayan idareci, görevi esnasında da bu tür iltifatlarla sürekli olarak takviye edilmekteydi. En başta yazışmalarda elkâb olarak adlandırılan bölümde vazifenin önemine göre çeşitli övgüler yapıldıktan sonra kendisinden talep edilen vazifenin icrası istenmekteydi. Lakab kelimesinin çoğulu olan elkâb İslâm devletlerinde çeşitli görevlilere ve dini sınıfa mensup kişilere verilen sıfatları niteleyen özel bir anlam taşımaktadır. Elkâblar kanunnâmeler ile düzenlenmiş ve Tanzimat'ın ilanına kadar devam etmiştir.³⁷ Osmanlı kanunnâmelerinde tanımı yapılmış elkâblara ilk defa Fatih devri kanunnâmelerinde rastlanmaktadır. Elkâb bölümünün özelliği yazının gönderildiği makama göre farklılık göstermesidir. Örneğin en uzun elkâblar vezir-i azamlara yazılan elkâblardır. "*Düstur-ı ekrem, müşir-i efham, nizam-ül alem, nazım-ı menazım'il ümüm, enis-üd devlet'il kahire, celis'üs saltanat-ı zahire, müdebbir-u umur'il-*

cumburi bi'r-re'y'is-saib, mütemmimü mehamm'il-enami bi'l-fikr'is-sakib, müessisü bünyan'id-devleti ve'l-ikbal, muhasısu erkan'is-saltanati ve'l-iclal, el-mahfuf bisunuf-i avatıf'il-melik'il-ala vezir-i a'zam edamellahu iclalehu..." Çavuşlara ve katiplere yazılan elkablar daha kısa olmaktadır: "*Kudvet'ül-emasil ve'l-akran çavuş zide kadrıhu*" katiplere "*kudvetü erbab'it-tabrir ve'l-kalem zide kadrıhu*."³⁸ Elkablar şehzadelere mollazâde ve paşazadelere de yazılmaktadır. Elkablarda dünyevi sıfatların yanı sıra bir takım dini iltifatlarında görevlilere yapıldığı görülmekte ve böylece yapılan iltifat görevlinin inanç dünyasına da hitap etmektedir.

Görev sırasında yapılan övgü ve teşvikler arasında, önemli tören ve merasimlerde yapılan iltifatlar ve protokol uygulamaları da önemlidir. Bu konuda izlenecek usuller kanunnâmelerde en ince detayına kadar yer almaktadır. Örneğin padişahın huzuruna kabul ve yemek sırasında önce ikramın kimlere yapılacağı belirli kurallar çerçevesinde olmaktadır. Fatih kanunnâmesinde bu konuda şu ibareler yer almaktadır. "*Ve divân-ı Hümayyununda taamda vezir-i a'zam ile baş defterdar yer ve sair vüzerâ ile defterdarlar ve nişancı yer ve kadiaskerler başka yerler. Ve mal defterdarlarının ve beğlik ile nişancı vezir dahi def'aten olmak yoldur ve kanunumdur. Vezir-i azam öniünden kalkan taam reis'ül-kiütta neferatiyla verilsün. Ve kadiaskerler öniünden kalkan taam kapıcılar kethüdasına verilsün*"³⁹

3- TEMİNAT VE GELECEĞE İLİŞKİN KAYGILARIN GİDERİLMESİ

Göreve başlama ve görev sırasında yapılan teşvik ve ödüllendirme uygulamaları görevin sona ermesi ile de devam etmekte ve bu yolla devlet adamları görevlerini her türlü kaygıdan uzak bir şekilde sürdürmektedirler. Uygulamada emeklilik hayatlarında devlet adamlarının sahip oldukları tüm servetleri kendilerine bırakılmakla beraber, ayrıca emeklilik maaşı da bağlanmaktadır. Osmanlı toprak sistemi içerisinde özel mülkiyet hakkı sadece padişahlara ait olduğu halde merkezi bürokraside görev alan paşa ve vezirlerde tıpkı padişahlar gibi gelirleri tamamen kendilerine ait olan büyük çiftliklere, saray, yalı ve köşk gibi gayrimenkullere sahip olabilmektedirler. Bu konudaki uygulamaları anlayabilmek açısından Has kavramını, üzerinde durmak gerekmektedir.

Has tabiri Büyük Selçuklularda sultanın mülkü için kulanılan bir terim olmakla beraber Osmanlı Devleti'nde bostaniyân-ı hassa, doğancıyan-ı hassa, mehteran-ı hassa gibi sultan ve saray hizmetinde olanlarla sultanın hane-dan mensuplarının vezir beylerbeyi, sancak beyi, defterdar gibi devlet memurlarının yıllık geliri en az 100.000 akçeye varan şahsi mülkleri, arazileri ve dirliklerini ifade eden bir anlam kazanmıştır. Örneğin Ayas Paşa'nın Bursa'da bulunan haslarından ve çiftliklerinden elde ettiği hububatın satışı ile ilgili Bursa kadısına H. 945 tarihli bir hüküm bulunmaktadır.⁴⁰ Elde edilen Vezirlere ve üst düzey yöneticilere verilen haslar zamanla kaldırılarak bunlar miri mukataalara eklenmiştir. Tanzimat'tan sonra harcamaların devlet hazinesinden yapılması ilkesi benimsenmiş ve memurlara düzenli maaş uygulamasına geçişle beraber bu sistemde uygulamadan kaldırılmıştır.⁴¹

Özel mülkiyet uygulamaları içinde önemli bir yer işgal eden malikâne divani sistemi de bu ayrıcalıklı toprak mülkiyetine örnek gösterilebilir. Malikane sahiplerinin toprakları üzerinde satış, hibe, vakıf ve miras gibi hakları bulunmaktadır.⁴² Burada padişaha ait olan özel mülkiyet hakkının yönetici sınıfı da tanınması, yönetici sınıfın adeta padişahın sahip olduğu imkânlarla sahip kılınması suretiyle, talep edebileceği hiç bir maddi unsurun kalmaması anlamını ifade etmektedir. Bu suretle yönetici talep edebileceği imkânlarla peşinen sahip olarak bütün dikkatini yaptığı işe verecek ve daha verimli olacaktır. Ayrıca sahip olduğu bu imkanları miras yoluyla varislerine aktarabilmesi de gelecekle alakalı kaygıların giderilmesi açısından önemlidir. Sahip olunan servetin müsadere edilmesi veya aile fertleri arasında yok edilmesi tehlikesine karşı, bir yerde şeri hukukun miras kaidelerini de atlayarak bazı şahısların evlatlık vakıflar kurduğunu ve bu yolla evlatlarının geleceğini dahi teminat altına aldıklarını görüyoruz.⁴³ Uygulamada bazen görevlilerin çocuklarına da maaş bağlandığı görülmektedir. Şüphesiz önemli bir servet birikimine sahip olan devlet adamlarının geleceğe ilişkin kaygıları arasında müsadere olgusu başta gelmekteydi.

Müsadere kurumu meşruiyet kaynağını devşirme usulünden almakta; devşirmeler köle statüsünde oldukları için İslâm hukukuna göre efendileri olan devletin mirasa ortak olma hakkı bulunmaktaydı. Ayrıca devletin

içine düştüğü ağır mali bunalımlar sebebiyle hiç bir şekilde vergi ödemeyen bu sınıfın da tıpkı padişahların iç hazineden yaptıkları katkılar gibi bir şekilde devlete yardımında bulunmaları gerekmektedir. Ancak yapılan müsadere uygulamalarında ortak bir özellikte müsadere sonrasında eğer bütün mallara el konmuşsa devlet adamlarının bakmakla yükümlü oldukları kişilerin maiyetlerinin devlet tarafından karşılanmasıydı.⁴⁴ Devlet adamları için belirli bir çalışma yaşı bulunmamaktadır. Azledilme, ihtiyarlık ve sakatlık gibi durumlar hariç çalışma sınırsızdır. Uygulamada azledilen memura aynı yada nakdi olmak üzere arpalık adı verilen bir karşılık verilmektedir. Bu belirli bir toprak parçasının yıllık geliri olduğu gibi hazineden belli bir meblağın tahsisi şeklinde de olmaktadır.⁴⁵

SONUÇ

Kuruluşundan itibaren patrimonial bir bürokratik yapıya sahip olan Osmanlı idari sistemi batılılaşma sürecine girdikten sonra hızla yasal bir zemine oturarak geleneksel yapısını değiştirmiştir.⁴⁶ Önceleri sınırlı sayıdaki Divân-ı Hümayun azaları tarafından kısa bir sürede karara bağlanabilen bir çok konu bulunurken⁴⁷, bu dönemde karar alma sürecinde görev alan üst düzey yöneticilerin sayılarında hızlı bir artış olmuş, meclisler komisyonlar ve danışma heyetleriyle birlikte batı tarzı kurumlar yaygınlaşmıştır. Bu gelişim trendi devlet adamı sayısında da artışa sebep olmuş ve imkânlar paylaşım sonucu azalmıştır. Bunun yanında maddi açıdan büyük bir zafiyet içinde bulunan maliye, devlet adamlarının maaşlarını ödemekte güçlük çekmeye başladığından geleneksel ödüllendirme sistemlerinde gözle görülür bir değişiklik yaşanmıştır. Padişahların bile harcamalarında büyük kısıntılara gidildiği dikkate alındığında sadrazamların ve diğer devlet erkanının eski günlerde olduğu gibi büyük imkanlara sahip olmaları imkânı kalmamıştır. Ancak yüzyıllardır devam eden gelenek toplum içerisinde yaşadığından devlet memuriyeti cazibesini yitirmemiş ve hatta günümüzde bile bu durum pek değişmemiştir. Devlet kapısında bir iş bulmak hayatı garantiye almakla eş değer olarak görülmüş ve özellikle gençler bu şekilde yönlendirilmişlerdir.⁴⁸ Şüphesiz bunda devlet memuriyetinin getirdiği büyük avantajlar ve sosyal statüdeki değişiklikler etkili olmuştur.

Başlangıç kısmında izâh etmeye çalıştığımız gibi devlet memuriyetinin içinde barındırdığı muazzam imkânlar padişaha yakınlaştığı oranda artmakta ve hatta hayat tarzı itibarıyla sarayın minyatürü bir yaşam standardı yakalanmaktaydı. Özel sektör ve batılı anlamda girişimcilerin ortaya çıkamaması ve ticarete azınlıkların başarılı olmalarının da altında bu olgu yatmaktadır. Kapitalist sisteme geçiş aşamasında görev alacak batılı manada bir burjuva sınıfının da ortaya çıkamayışında bu sistemin etkisi büyük olmuştur.

Ödüllendirme sistemlerinde en önemli unsur, ödüllendirmede amacın ne olduğu ve yapılan teşvik ve ödüllendirmelerin bu amaca ne ölçüde hizmet edeceğidir. Bu uygulamalarda amaçlanan kâr veya verimlilik olabildiği gibi prestij sağlamak da olabilmektedir. Osmanlı uygulamasında devlet memurlarının büyük imkânlarla donatılması, devletin ihtişamının yansıtılmasını ve iktidarın pekiştirilmesini amaçladığı gibi padişaha yakın olmanın nimetleri olarak da düşünülebilir. Uzun süre padişaha yakın olan devlet adamları, aile fertleri olarak görülmüş ve yakınlık derecelerine göre farklı unvanlar almışlardır. Örneğin Paşa deymi Türk geleneğinde ailedeki en büyük oğula verilen bir unvandır. Kuruluş yıllarında padişahların büyük abilerinin vezir olarak atanmaları geleneğinden dolayı, Çandarlı Kara Halil'e paşa unvanının verilmesi buradan kaynaklanmaktadır.⁴⁹

Devlet adamlarının olağanüstü imkânlarla donatılması ve her türlü kaygıdan uzak olarak görevlerini yerine getirmelerinin sağlanması verimlilik esasının ön planda tutulduğunun bir göstergesi olduğu halde uygulamada bir çok problem yaşanmış ve devlet adamlarının içine düştükleri aşırı rekabet ortamı ile birlikte iç çekişmeler ve yönetimdeki huzursuzluk istenilen başarıya ulaşılmasına sebep olmuştur. 1867 yılında Rikâb-ı Hümayun kaymakamı Recep Paşa bazı kişilerin tertip ettikleri yalan ve iftiralara inanıp Defterdar Ali efendinin azli konusunda padişahı ikna ederek başarılı bir memurun sürgüne yollanmasına sebep olmuştur.⁵⁰ Osmanlı devletinde üst düzey yöneticiler arasındaki rekabeti zararsız bir hale getirmek ve bu görevlere talip olanları memnun etmek konusunda bulunmuş bir sistem de tevcihât sistemidir. Bu sistemde atamalar birer yıllık dönemler halinde yapılıyor ve ancak başarılı olanların süreleri uzatılıyordu.

Büyük sorumluluklar yüklenen devlet adamları başarısız oldukları zaman kendi can güvenliklerinin tehlikeye düşeceğini bilmekteydiler. Ancak elde edilecek mü-kafatın büyüklüğü büyük risklerin kolayca üstlenilmesini mümkün kılmaktadır.

Ödüllendirmede adalet, çalışanların motivasyonu ve istenilen faydanın temini açısından çok önemlidir. Çünkü çalışanlar kendileriyle aynı konumdaki kişilerin sarf ettikleri çaba ve elde ettikleri başarıları sürekli takip etmekte ve kendilerini buna göre ayarlamaktadır. Ödül ve adalet eşitliği teorisine göre eğer adalet sağlanamıyorsa kişi çalıştığı kurumu yıpratmaya dahi başlayacaktır.⁵¹ Osmanlı uygulamasında da ödüllendirmede bu tür adaletsizliklerin büyük çapta yaşandığı söylenebilir. Aslında kuruluşundan itibaren uygulanan sistematik bir atama ve yükselme mekanizması bulunan Osmanlı bürokratik yapısı daha sonraları sistemin işleyişini engelleyecek keyfi uygulamalar yüzünden zaafa uğratılmıştır.

Osman Gazi zamanında atamaların belli bir kural dahilinde yapıldığı bilinmektedir. Osman Gazi'nin maiyetinde bulunan kumandan ve devlet adamlarının bir çoğu babası zamanından intikal etmiş kişiler olup vezirlik görevi için ise ağabeyi Alaaddin Paşa'dan ricada bulunmuştur.⁵² Çandarlı ailesi 4 kuşak sadrazamlık görevini yerine getirmiş Sultan II. Mehmet zamanında bu konuda bir kural getirilerek sadrazamlar Divân-ı Humâyûn'da bulunan vezirler arasından seçilmeye başlanmıştır.⁵³ Duraklama döneminde sistem tamamen yozlaşmış ve devlet bu konudaki başıbozukluk nedeniyle zafiyete

uğramıştır. Mustafa Nuri Paşa'nın ifadesiyle "sonraları artık kuralların esasları bozulduğundan, onun kolları da bozuldu. Örneğin nişancılık görevi çoğu kez o gibi yeni yetişme vezirlerine verilmeye başlandıktan başka, yeniçeri ağalığından, defterdar ve nişancılıktan kapılan paşa atanır oldu. Hatta defterdarlara bile vezirlik verilmek bir kural durumuna gelmekle, kalem ve kılıç erbabı, birbirlerinin görevlerine atanma ve yükselme kapısı açıldı. Taşra valilikleri ve beğlerbeğlikleri, vezirler kethüdalıklarında bulunanlara ve mültezimliklerde para ve mal kazananlara verilir oldu."⁵⁴ Cevdet Paşa bu tür olumsuzlukları şöyle dile getirmektedir: "Devlete hizmet edenlere hallerince mükafat vermek, büyük işlerde kullanılabileceği umulan kimselere manstıplar ve mertebeler ihsan olunmak insan ihsan edenin kuludur kaidesinde kadim adetlerden olduğundan, bu rütbelerin kolay elde edilmesi neticesinde payelerin en yükseği olan vezarete ne idüğü belirsiz bir çok kimseler ulaşmış idiler. Oysa harp gailisi kalktıktan sonra vazifesiz vezirlerin bir yerde oturmaları kadim kaidelere aykırı ve mevcut eyaletler vezirlerin ancak dörtte birine yeter olduğundan sancaklara dahi vezir gönderilmeye başlandı."⁵⁵ Bundan başka üst düzey yöneticilerin atanmasında özellikle Kanunî'yle birlikte vezir-i âzam ve vezir atamalarında ilmiye sınıfı önemini yitirmiş ve ehliyetsiz kişiler bu görevleri işgal etmiştir.⁵⁶ Tabi olarak bunu izleyen dönemlerde bürokratik sistemin yozlaşması da kaçınılmaz olmuştur. Ödüllendirme konusunda her hangi bir sınırın olmadığı Osmanlı bürokratik yapısında, olumsuz gelişmelerin yanında büyük devlet adamları da yetişmiş ve tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır.

- 1 İlber Ortaylı, "Osmanlı Bürokrasisinin Özelliklerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım Denemesi", *Yönetim Sosyolojisi Kolokyumuna Sunulan Bildiriler-Tartışmalar*, Ekim 1976, s. 9, TODAİE Yay., Ankara 1977.
- 2 Tamer Koçel, *İşleme Yöneticiliği*, Beta yay., İstanbul 1999, s. 411.
- 3 John R. Schermerhorn, Jr., *Management*, John Wiley & Sons Inc., New York 1996, s. 322.
- 4 "Nöker" kelimesi Moğolca bir kelime olup hükümdarın maiyetinde, ona hizmet eden arkadaş anlamını ifade etmektedir.
- 5 *Azıkpaşaoğlu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, İstanbul 1970, s. 35.
- 6 Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yay., İstanbul 1985, s. 298.
- 7 İnan Özalp, *Yönetim ve Organizasyon*, Birlik yay., Eskişehir 1992, s. 166.
- 8 James A. F. Stoner-R. Edward Freeman-Daniel R. Gilbert, Jr., *Management*, Prentice-Hall International Inc., New Jersey, 1995.
- 9 Ricaut, *Türklerin Siyasi Düsturları*, Tercüman 1001 temel eser serisi, s. 51, (Kitap İngiliz elçilik Katibi Ricaut Tarafından kaleme alınmış olup, orjinal nüshası Amsterdam'da 1686 yılında basılmıştır).
- 10 Orhan Şaik Gökay, *Risale-i Mimariyye-Mimar Mehmet Ağa Eserleri*, T.T.K.

yayınları, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan Sayısı Ankara 1988, s. 123-125, "Sultan Ahmet camii'nin de mimarı olan Mimar Mehmet Ağa saraya girdiğinde musikiyle uğraşan sanatkarlara gösterilen revaccih dolayısıyla bu mesleğe heves etmiş ve üstadını razı ederek ilk derslerini almaya başlamış ancak gördüğü bir rüya neticesinde bu mesleğin kendi inanç dünyasıyla çeliştiğine karar vererek bu işten vazgeçmiştir. Daha sonra sarayda çeşitli sanatlarla uğraşan meslek erbabını tanıdıkça sedefkarların yaptıkları işe ilgi duyarak bu konuda karar kılmıştır."

- 11 Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (sadeleştiren Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, c. III-IV, s. 108, Üst düzey bürokratların elde etmiş oldukları geliri anlayabilmek için Mustafa Nuri Paşa'nın naklettiği aşağıdaki olay enteresandır. "II. Sultan Mahmud Han'ın saltanatı sonlarında Paris elçisi olan rahmetli Ahmet Fethi Paşa'ya Aydın Sancağı verilmiş, o zaman tümen komutanı bulunan eski baş komutanlardan Namık Paşa 25.000 gurus aylık ile devletçe müsellim atanmıştı. Bir süre geçtikten sonra adı geçen elçi Ahmet Fethi Paşa geçici bir süre için İstanbul'a ve oradan atandığı yer olan Aydın'a geldiğinde sancağın mukataalardan gelirinin hepsi kendisinin olmak ve kapı altı hasılatı ve başka tayırat ile geçindikten

- başka ayda 25.000 gürüş daha kendisine verilmek üzere adı geçen Namık Paşa'ya teklif etti. Namık Paşa bu teklifi kabul etmediğinden onun yakınlarından Ahmet Efendi adındaki bir kişiyi kendi müsellimi olarak atamış ve o yıl 4.000 kese kadar (iki milyon gürüş) gelir elde edildiği saptanmış olunca II. Sultan Mahmud Han, o zamanın mukataalar nazırı olan Nazif Paşa'ya durumu bildirterek bu gelirlerin yarısını Ahmet Fethi Paşa'ya verip öteki yarısını hazineye gelir olarak aldirtmıştır. Bu örnekleri vermekten amacım bol gelirli sancaklara vali ve mutasarrıf olanların büyük gelirler elde ettiklerini ve halk üzerine salınan vergilere kendileri için ek para istemeye ihtiyaçları olmadığını göstermektir."
- 12 Ömer Lütfü Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1979, c. 9, S. 13, s. 6.
- 13 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri*, Fatih Devri Kanunnameleri Kanunname-i Al-i Osman Bab-ı evvel madde 14, s. 321, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1990.
- 14 Virginia Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmet Resmi Efendi 1700-1783*, Tarih vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 137 Ahmet Resmi Efendi devlet adamlarını alaya alıp eleştirerek kırdı bayırda debdebeyi sağlamak için yanlarında bin kadar kırmızı kaputlu yaldız üzüngili kaldırım yaraşığı iç ağaları gezdirdiklerini anlatmaktadır.
- 15 Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., c. III-IV, s. 307.
- 16 Carter V. Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 85.
- 17 Gazi Ahmet Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Evvel*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 65. Ahmet Muhtar Paşa Yemen'de göstermiş olduğu başarılar sayesinde 9 ay gibi kısa bir sürede miralaylıktan müşirliğe terfi ettirilmişti. Bu konuda kendisi şu beyanda bulunmaktadır: "Benim müşirlik menşurum ile refakat memurlarını taşıyan vapur Kurfuda ve sonra Şakik'e gelmiş olduğundan, Edip Efendi ile padişah yaveri yanıma gelmek üzere hemen yola çıkmışlar. Lakin Kurfuda'dan birisi bana müjdeci koşturmuş olduğundan şu naspdan haber aldığım anda bütün dünyanın gamı, kederi o kadar üzerime hücum etti ki, sevince bedel kederlenmekle ağlamaya başladım. Hatta çadırıma kapanıp bir saat kadar kimseyi kabul edemedim. Sebep de, bu terfi ve tevcihin gereği olan hizmeti hakkıyla yerine getirmeye kendimde liyakat olup olmadığını tecrübeye yeterli vakit bulamadığımdan, ileride haysiyetimin çiğnenmesi tehlikesi bulunduğunu düşünerek korkmaklığımdı. Çünkü dokuz ay evvele gelinceye kadar miralaydım. Livalık ve feriklik müddetini bu dokuz aydan ibarettir. Böyle üç büyük rütbeyi şöyle az bir sürede bana vermeleri elbette benden bir şey beklemelerine dayanıyordu." Bu konuda diğer bir örnekte Topal Osman Nuri Paşa'nın üç sene içerisinde livalıktan müşirliğe yükseltilmesi hadisidir. Bkz.: M. Metin Hülagü, "Topal Osman Nuri Paşa Hayatı ve Faaliyetleri 1840-1898", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, OTAM, s. 5. Ankara 1994, s. 145.
- 18 Mücteba İlgiürel, "Vakanüvislerin Taltiflerine Dair", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan Sayısı*, İstanbul 1991, s. 185.
- 19 İsmail Hakkı Uzun Çarşı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, T.T.K. yay., Ankara 1988, s. 69.
- 20 Kevork Pamukciyan, *İstanbul Ansiklopedisi*, Tan Matbaası, İstanbul 1958, (Dadyan Maddesi), c. 8, s. 4194.
- 21 *Barutçubaşı Dadyan Varislerinden Dana Nevzik ve Diğerleri Tarafından Mustafa Paşa Parı Adına Açılan Davada Yüksek Temyiz Mahkemesi Azalarına Takdim Edilmek Üzere Hazırlanan Broşür*, Sermet Matbaası, İstanbul 1954; Adı geçen broşürde bu itilaflar ve daha önce açılan davalarla ilgili tüm evraklar ve olayların seyri Temyiz mahkemesinin karar vermesine yardımcı olmak üzere bir kitapçık halinde Sermet Matbaası'na basdırılmıştır. Ayrıca bkz.: Birol Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi 1700-1900*, basılmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst., İstanbul 1997, s. 128.
- 22 Jeffrey Pfeffer, *Rekabet Üstünlüğün Sırrı: İnsan*, Sabah Kitapları, çev.: Sinem Gül, İstanbul 1995, s. 30.
- 23 Selen Doğan, "Etkili Bir İnsan Kaynakları Politikasının Ortaya Konulmasında Ücret ve Ödüllendirme Sistemlerinin Yeri ve Önemi", *Yönetim ve Ekonomi, Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Manisa 1998, s. 4, s. 80.
- 24 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, T.T.K. Yay., Ankara 1988, s. 362; Osmanlı hazine sistemi içinde ayrı olarak teşkilatlandırılan Hil'at hazinesi yada elbise-i fahire hazinesi olarak isimlendirilen bir hazine mevcut olup bu bazinede kıymetli kürkler ve kumaşlar muhafaza edilmekteydi.
- 25 M. Fuad Köprülü, *İslam Ansiklopedisi* Hilat Maddesi, c. 5, s. 483-486, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1965.
- 26 Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., c. I-II, s. 153.
- 27 Mehmet Halife, *Tarih-i Gülmanî*, (Yayına hazırlayan Kamil Su), Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser, İstanbul 1976, s. 43.
- 28 Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüs'lü Köylüler*, Çev. Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 45.
- 29 Ahmet Vasif Efendi, *Mebasinü'l-Asar ve Hakaikü'l-Abhar*, Yayına hazırlayan Mücteba İlgiürel, T.T.K. Yay., Ankara 1994, s. 319.
- 30 Defterdar Sarı Mustafa Paşa, *Zübde-i Vekayiat*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, c. I, s. 65.
- 31 İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı XVII.Yüzyılda Tersane-i Amire*, T.T.K. yayınları, Ankara 1992, s. 46.
- 32 Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatı-ı Hümayunları Nizam-ı Cedid 1789-1807*, T.T.K. Yay., Ankara 1988, s. 101.
- 33 Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Zübde-i Vekayiat*, c. I, s. 84.
- 34 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay., Ankara 1992, s. 97.
- 35 Ahmet Muhtar Paşa, a.g.e., s. 63.
- 36 Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841-1861*, T.T.K. Yay., Ankara 1989, s. 41.
- 37 Mübahat Küçükoglu, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, Elkab maddesi, c. 11, s. 51, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1995.
- 38 Ahmet Akgündüz, a.g.e., c. 1, s. 330-331.
- 39 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 1, s. 321.
- 40 Tayyib Gökbilgin, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Müesseseler ve Teşkilatına Işık Tutan Bursa Şer'iye Sicillerinden Örnekler*, T.T.K. yayınları, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan Sayısı, Ankara 1988, s. 94.
- 41 Cengiz Orhonlu-Nejat Göyünç, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, Has Maddesi, c. 16, s. 268-269.
- 42 Ömer Lütfi Barkan, "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller Malikane Divanı Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, S. 2, İstanbul 1939, s. 119-120.
- 43 Ömer Lütfi Barkan, *Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar, Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 212-213.
- 44 Ahmet Tabakoğlu, a.g.e., s. 398.
- 45 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yay., İstanbul 1994, s. 301.
- 46 Metin Heper, "Osmanlı-Türk Bürokrasisinde (Modernleşme Saf Patrimonyalizmden Patrimonyal Yasallığa Gelişim)", *Yönetim Sosyolojisi Kolloyumuna Sunulan Bildiriler-Tartışmalar*, TODAİE Yay., Ankara 1977, s. 58.
- 47 Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1986, s. 71-118.
- 48 Orhan Mithat, *İktisadi İletmelerimiz*, Kitaphane-i Sudi, İstanbul 1340, s. 35.
- 49 Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., c. I, s. 15.
- 50 Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Zübde-i Vekayiat*, c. 1, s. 51.
- 51 Ömer Dinçer- Yahya Fidan, *İşletme Yönetimi*, Beta Yay., İstanbul 1996, s. 314.
- 52 Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., c. 1-2, s. 15.
- 53 A.g.e., s. 63.
- 54 A.g.e., s. 293.
- 55 *Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler*, Sadeleştiren Sadi İrmak-Behçet Kemal Çağlar, c. I, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, İstanbul 1973, s. 57-58.
- 56 Tadashi Suziki, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Vezirizamları ve Vezirler-Tarınmış Siyasi Şahsiyetler Tarihi Bakımından Bir İnceleme", *V. Millelerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, T.T.K. Basımevi, Ankara 1990.

XIX. YÜZYILDA OSMANLI BÜROKRASİSİNDE CLİENTEL (KAYIRMACI) İLİŞKİLER

YRD. DOÇ. DR. FEVZİ DEMİR
MERSİN ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Bilindiği üzere toplumbilimlerinde sınıflandırma yahut tipleştirme, ya yalnızca iki seçenek kullanılarak yapılır ya da tipleştirilen nesne bir sürece üzerinde bir değişken olarak kavramlaştırılır. Biz bu çalışmamızda Weberci toplumbilimsel araştırma yöntemini kullanarak bir ideal tip oluşturmaya niyetlendik. Weber saf tipte dediği ideal tip kavramlaştırmaları ile, tarihsel realitenin karmaşıklığına karşın son derece dikkatle tanımlanmış toplumbilim kavramlarına ulaşmaya çalışmıştır. Weber'e göre ideal tip, akılcı yöntemlerle meydana getirilen, değer yargılarından arınmış belli bir toplumsal olayın tüm tipik özelliklerini kapsayan ve bu özellikleri bireyleştirici görüş açısından bir araya getiren soyut bir zihinsel yapıdır.¹ Böyle bir tip ya da kalıp, tabii ki gerçek değildir. Sadece bütün koşulların gerçekleşmesi durumunda toplumsal bir olayı incelemeye ve saptamaya yarar.

Modernleşme sürecine ilişkin geleneksel görüşe göre geleneksel ve modern toplumlar vardır.² Her iki toplum tipinde de “*kültürel kodlar*”, siyasal rejimler, siyasal-sosyal güç ve farklılaşma düzeyleri arasında çok etkin bir etkileşim bulunur. Böyle tümcü ve iki uçlu modele, 19. yüzyılda Maine'in “*statüye dayalı*” ve “*sözleşmeye dayalı*” toplumlar ayrımında da rastlanır.³ Statüye dayalı toplumların belirgin özelliği, kişinin hak ve görevlerinin geniş ölçüde aile ve akrabalık kriterlerine göre belirlenmesi ve kişiler arasındaki birincil ilişkilerin toplum yaşıntısını büyük ölçüde belirlemesidir. Buna karşılık sözleşmeye dayalı toplumlarda, kişiler birbirine geleneksel bağlar ile bağlı değildir; söz konusu ilişkiler, içinde oluştukları işlerin gereklerine göre belirlenir. Örneğin, statüye dayalı bir toplumda, bir devlet dairesine memur seçiminde, adayın nüfuzlu bir kişi ile olan akrabalık bağı et-

kili olur. Eğer adayın yapacağı işin gerekleri ile aday, bilgi ve becerileri arasında bir uygunluk olmasına dikkat ediliyorsa, o toplum bir sözleşme toplumdur. Toennies'in “*topluluk*” (“*gemeinschaft*”) ve “*toplum*” (“*gesellschaft*”) ve Durkheim'in “*mekanik dayanışma*” ve “*organik dayanışma*” kavramlaştırmaları da aynı çizgide ayrımlardır.⁴ Bu klasik görüşe göre değişim, zorunlu olarak geleneksel toplumdan modern topluma doğru olacak ve toplum modernleştiği oranda geleneksel kurumlar ortadan kalkacaktır.⁵

Bizim incelediğimiz dönem ve konu pre-kapitalist Osmanlı Devleti olduğu için geleneksel toplumlara ilişkin geliştirilen kuram ve yaklaşımlardan yararlanmak son derece doğal görülmelidir. Genellikle belirtildiği üzere kapitalizmin gelişmediği bu tür toplumlarda üst yapının etkinliği çok daha fazladır. Osmanlı bürokratik yapısını açıklamak için çok kullanılan patrimonyal bürokrasi ideal tipi,⁶ siyasal kontrolün geleneksel otorite çerçevesinde temin edildiği durumlar göz önünde tutularak kavramlaştırılmıştır. Bilindiği üzere eğer siyasal kontrolü sağlayan otoritenin yasallığı, idare edilenlerin çok eskiden beri devam edegelen kurallara ve siyasal güçlere bir tür kutsallık ve dokunulmazlık atfetmeleri sonucu ortaya çıkıyorsa, söz konusu otorite geleneksel otoritedir.

Geleneksel otoritenin en basit biçimine, *geriontokrasi* (yaşlıların idaresi) ve *patriyarkalizm* (grup içinde en yaşlının idaresi) sistemlerinde rastlanır. Ancak her iki sistemde de “*lider*” otoriteyi bütün grup üyelerinin çıkarını göz önünde tutarak kullanmak zorundadır. Çünkü bu kurumsallaşma biçimlerinde “*otorite*”yi ellerinde tutanlar, herhangi bir yönetim aracına *bürokrasiye* sahip değildirler. Ortak faaliyetler, karşılıklılık ilkesine göre yürütülür. Grup liderinin işlevi, eşgüdüm sağlamaktır. Lide-

rin istek ve emirlerine uyulması, bir ölçüde grup üyelerinin iyi niyetine bağlıdır.

Liderin mal varlığının artması ve topraklarının genişlemesi ile birlikte, önce ev topluluğu üyelerinden yönetim konularında yararlanma zorunluluğu belirir; daha sonra bölgesel ve merkezi idare örgütleri kurulur. Böylece “*patrimonyal devlet*” doğmuş olur. Osmanlı’yı tanımlamak için Asya Tipi Üretim Biçimi veya Doğu Despotizmi gibi coğrafi bir yeri belli etmeme gibi bir üstünlüğe sahip olan *patrimonyalizm* dediğimizde toprağın devlet görevlilerine miras yolu ile geçebilen bir mülk biçiminde verilmediği, fakat köylüden vergi toplama hakkının tanındığı bir sistem anlaşılmalıdır. Örneğin, Osmanlı Devleti’nde tımar belirli bir yere ait gelirin havale yoluyla bir görevliye devri ve bu devir karşısında bazı hizmetlerin görevliye yüklendiği (mali, idari ve askeri) bir sistemdir.⁷ Böylesi bir devlete patrimonyal denmesinin bir başka nedeni ise, ülkenin, üzerinde yaşayan insanlar dahil, bütünü ile liderin malvarlığı olarak düşünülmesidir. Böylece ortaya çıkan idare örgütün yahut bürokrasi, milletin, ortak faaliyetlerin yürütülmesi için siyasal bakımdan örgütlenmesi sonucu doğmuş olmayıp, liderin *kişisel* yönetim aracıdır.

Bu yüzden patrimonyal bürokraside otoriteyi kullanan üst ile astı arasındaki ilişkinin kişisel yönü ağır basar. Ast-üst ilişkileri sınırları kesin olarak çizilmiş biçimsel *formal* bir görev anlayışından çok astın üste sınırsız bağlılığı üzerine oturtulduğu için, kişisel ilişkiler özellikle önem kazanır. Geleneksel otoritenin sembolik-bütünleştirici *integrative* bir yönü de bulunduğundan ast-üst ilişkilerinde, biçimsellik veya *resmiyetten* ziyade doğallık (*informality*) görülür. Bu özellikler ile astlara güvensizlik ve örgütlerin kurumsallaşamaması arasında yakın bir ilişki söz konusudur.⁸

Çünkü bu tür toplumlarda artı-değer ekonomi dışı yaptırımlarla; -hukuk, siyaset, akrabalık bağları, gelenekler- sağlanmaktadır.⁹ Manfred Halpern de bürokrasinin oluşum sürecini de açıklamaya yarayabilecek olan bu konuya insan ilişkilerine dayanan bir örnek çerçevesinde yaklaşıyor. Halpern çeşitli katmanlarda bulunan bireyler arasındaki ilişkileri sekiz tipoloji içinde inceliyor. Bunlardan bizim için önemli olan “*saçılma*” (emanation) kavramı olmaktadır. Halpern “*saçılma*”ya örnek olarak Franz Kafka’nın şu sözlerini gösteriyor:

“Dilerdim ki, sen bu dünyada değil yalnız ve yalnız benim içimde var olaydın, ya da daha iyisi ben hiç var olmayaydım da salt senin içinde yaşasaydım. Bu dünya ikimizden biri için çok fazla...”¹⁰

Saçılma, sosyal psikolojideki “*özdeşleşme*” olgusunun en uç biçimini tanımlamaktadır. Bireyin kendi kişilik özelliklerini neredeyse tümüyle terk ederek, bir başkasının iradesini, erkini ve etkisini düşünce, değer, inanç ve tutumlarında rehber olarak kabullenmesi olarak görülmektedir.¹¹ Aynı yazara göre, İslam toplumlarında Tanrı’dan başlayarak, yönetici (Halife, Sultan vs.), ulema, yerel önderler, aile reisi sırasıyla hiyerarşinin üst kesimlerinden alt kesimlerine doğru bir “*etkinlik saçılması*” (teslimiyet aşılama) olgusu, katmanlaşma örüntüsünü belirgin olarak gözler önüne seren bir ölçüttür. Bu hiyerarşi içinde geleneksel İslam toplumunun yapısı “*kaynaşmış tek sınıflı bir kitle görünümünde*” daha doğrusu, bu tür toplumlarda belirgin sınıflardan çok çeşitli gruplara rastlanmaktadır (örneğin, ulema, tefeciler gibi). Bu grupların hiçbirisi yönetim için seçenek oluşturmamaktadır. Öyle ki bazen ayaklanmalar sonucu yönetenler değişse de hiyerarşinin yapısı değişmemektedir.

Halpern’in ilginç bir gözlemi de İslamiyet’te gerek erkin gerekse maddi varlığın toplumsal gücü kimin elinde tutacağını belirlemekte yeterli olmadığı ve az sayıda ailenin uzun yıllar boyunca etkinliğini sürdürebildiğidir. Bunu tamamlayan ikinci bir gözlem de, bürokratik, askeri ve siyasal gücü en uzun süre ile kullanan toplum kesiminin “*köleler*” (kullar) olduğudur. Tabiidir ki geleneksel yapının çürümesiyle gruplar arasında saçılma bağları da zayıflayacak ve yeni katmanlaşma biçimleri oluşması söz konusu olacaktı.¹²

Patrimonyalizm’in neden olduğu elit oluşumunun ve davranışının özelliği olan kurumsallaşmamış gruplaşmalara en iyi örnek “*yanaşmacılık*”tır (*clientelism*). Aslında yanaşmacılık geleneksel bir olgudur; fakat 20. yüzyıla da uyabilmiştir. Çağdaş siyasal ve idari örgütler patron-yanaşma ilişkileri için verimli zeminler oluşturmuştur.¹³

Bizim kullandığımız bu “*clientel*” kavramına gelince; *Clientela* Eski Roma’da varlıklı ve nüfuzlu bir efendi (*patrons*) ile özgür bir yanaşma (*cliens*) arasında tam bir bağımlılığa karşılık koruma görevini üstlenme temelinde kurulan ilişkiyi tanımlamaktaydı.¹⁴ Daha İÖ. 5. yüzyılda yasalarda var olan bu ilişki biçimi İÖ. 1. yüzyıla doğru babadan oğula geçen bir nitelik kazanmıştı. Azat-

lı köleler doğrudan doğruya eski efendilerinin yanaşması olurlardı. Efendi yanaşmayı yanında tutarak başlayabilirdi gibi, genellikle paraya dönüştürülen günlük yiyeceğini (*sportula*) sağlama yoluna da gidebilirdi. Yanaşma ise her sabah efendisinin hatırını sorma (*salutatio*) gibi davranışlarla saygı göstermek ve efendisinin özel ve genel yaşamında yardımcı olmakla yükümlüyüdü. Efendilerin yanaşmaları üzerindeki siyasal etkisi cumhuriyet döneminde halk meclislerinde (*comitia*) yapılan oylamalarda önemli bir rol oynardı. Mahkemelerde efendi ile yanaşma birbirine karşı tanıklık yapmazdı. İmparatorluk dönemiyle birlikte yanaşmalar asalak kişiler olarak görülmeyle başladı: Bunlara *salutatio* (selam) yükümlülüğünden dolayı (*salutatores*) *selamlayıcılar*, artık pek kullanılmayan *toga* (uzun ve beyaz dikişsiz beyaz giysi) giyme yükümlülüğünden dolayı *togati* (toga'lılar) gibi adlar takılmıştı... *Clientela* zamanla Roma'nın yanısıra eyaletlerde de en önemli toplumsal ilişki durumuna gelmiştir. Sistemin yabancı halklarla ilişkiyi de kapsayacak biçimde genişlemesi Roma'nın gücünü arttırmasını ve sürdürmesini sağlayan ana etkenlerden biri olmuş; Roma'daki yanaşma sınıfı ise zamanla pleblere karışarak ortadan kalkmıştır.

Osmanlı bürokrasi geleneğinde hâmi-mahmû ilişkilerini ilişkiyi herhangi yasal bir zeminde kurumsallaşmamış olsa da efendi (*patrons*) ile yanaşma (*clients*) arasındaki ilişkiye benzetmek mümkün görünmektedir.¹⁵ Bu ilişkinin kurulmasını sağlayan ise *kalemiye* eğitiminden ve "edeb" çıraklığından sonra Osmanlı yönetim kadrosuna girmek için başlıca önkoşul olan "*intisâb*"dı.¹⁶ Ülgener *intisâbı* servetin her şeyden önce politik bir kategori olduğu Osmanlı sisteminde; gelir bölüşümünde gündelik gider sınırını aşan bir pay sahibi olabilmenin en emin ve kestirme yolu olarak üst kademelerden birine katılmak, bağlanmak olarak tanımlamaktadır:

"Yukarıya *intisâb*... servet ve nimete ermenin hemen hiç sağlamayan ve boşa çıkmayan bu kestirme yolu tabiâtî ile pek bol çeşitlilik gösterir. Yerine göre zengin ve nüfuzlu bir aileden izdivac!.. Misâl: Kethüda Kürd Mehmed (Mora Paşası), uzun zaman şurada burada kethüdalık etmiş ve her gittiği yerde zulmüne binaen tard edilmiş ve nihayet 'Asitâne'ye geldikte bazı vesât-i acîbe ile bir malدار saraylı avret alıp... vâfir dârât ve ihtisâm peyda (eylemiştir)".¹⁷

Yine Ülgener'e göre taşrada bu *intisâbın* anlamı alt tabakalardan devşirme servetin mevki ve kademe farkla-

rı ile ölçülü bir kısmını elde edebilmek demektir; öyle ki, derebeyliğin toprak ve genellikle taşınmazların dağılımındaki düzenlemeye paralel olarak taşınabilir servetin de alttan üste doğru zincirleme dağıtımını -çeşit çeşit şekillerde- görülebilmektedir. Mal veya para en aşağı katmanlardan -reayadan- devşirilip yukarıya devredilirken, araya sokulabilen her katman onların az çok önemlice bir kısmını gizli veya açık bir şekilde kendine ayırmanın yolunu da bulmuş olmaktadır. Bu durum çözülme devri sonlarında gittikçe artmıştır.¹⁸

Gerçekten de 18. yüzyılda, devşirme bağılıklarının yerini kan bağına veya kapı halkından olmaya dayalı bağılıklar almıştı. Bu yüzyılda Osmanlı âyânı padişahın sarayındaki yaşantıyı taklit ederek çok büyük konaklar kurar ve yüzlerce hizmetli bulundururdu. İktidarlarını pekiştirmek için genç ve yetenekli Osmanlıları işe alıp teşvik eder, bu genç adamları kendi ailelerinden kişilerle evlendirerek onlarla akraba olurlardı; sadrazamı padişah ailesine damat etme şeklindeki benzer imparatorluk uygulamalarının bir yansımasıydı bu. Kabiliyetli bir genç, yüksek rütbeli birisinin dikkatini çekmeyi başaracak bir yol bulursa böyle bir *intisâbın* oluşmasıyla sonuçlanabilir ve bu da yüksek rütbelinin konağında ve -bundan ayrı düşünülmesi mümkün olmayan- resmî maiyetinde bir yer bulmak anlamına gelirdi. Eğer yeterince göze girmişse himaye edilen kişi mühürdar veya divitdar gibi görevlerle hâminin yanında yer alabilirdi. Buradan da, her zaman kolay olmasa da, bir damat ve daha sonra da diğer büyük bir konağın başı olma şansı da açık, bir çokları tarafından denenmiş bir yola girmek mümkündü.¹⁹ Daha önceleri değilse bile 18. yüzyıla gelindiğinde, bu uygulama öyle yaygın hale gelmiştir ki dönemin biyografileri ile tarihçilerinde "*damat olmak*" sözü, ilgili memurun kendine bir hâmi bulmasını ve nüfûz sahibi bir aile aracılığıyla Osmanlı yönetimi içinde üst kademelere tırmanmasını belirtme amacıyla kullanılabiliyordu.²⁰ Gözden düşme ise, görevlinin malının ve mülkünün müsadere edilmesi, zaman zaman da idam edilmesi sonucunu doğururdu. Gözden düşen görevlinin hane halkı da, tabii himayesindeki kimselerle birlikte onun iyi ya da kötü kaderine ortak olurdu, ama bir kere yükselen veya gözden düşen kişinin durumu sonsuza kadar değişmeyecek diye bir şey de yoktu.

19. yüzyılda da bu anlayışın değişmediği görülmektedir.²¹ Bürokratik kurumlaşmada kişisellik yönü

ağır basan geleneksel sistemin izlerini taşımaktadır. Findley'in "*patrimonyal devşirme tarzı*" olarak adlandırdığı²² bir sistem içinde memuriyetlere atanma ve son verme işlemlerinin gerçekleştirilmesi bu dönemde de söz konusudur. Mardin'in "*Alaaddin'in lambası hareketliliği*", Findley'in "*çarkıfelek hareketliliği*"²³ diye adlandırdığı; her yükselenin aynı zamanda düşebildiği bu sistem içinde hâmi-mahmî ilişkilerinde gördüğümüz clientel ilişkilerden örnekler Abdurrahman Şeref Efendi'nin *Tarih Musahabeleri*'nde bolca rastlamak mümkündür.²⁴ Çünkü Abdurrahman Şeref bu eserinde 19. yüzyıl Osmanlı üst düzey bürokrasisinden ilginç kişilerin yaşam öykülerinden kesitler sunmaktadır. Üstelik 1853 doğumlu olan tarihçi-yazarımız modern tarihçiliğinin öncüsü olmasının yanı sıra bu eserinde sözünü ettiği kişilerin bir çoğunu doğrudan tanıma olanağını bulmuş veya bu kişileri tanıyanlardan öykülerini dinlemiş olduğundan bu eser birinci elden çağdaş bir kaynak sayılabilecek türden ürün olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁵ Ne var ki bu eser bu konuyla ilgilenen başta Findley ve Heper olmak üzere araştırmacılar tarafından bu amaçla kullanılmamıştır. Bu nedenle bu çalışmada yalnızca Abdurrahman Şeref'in bu eserinde anlatılanlardan yola çıkarak 19. yüzyılda Osmanlı bürokrasisinde *clientel* ilişkilerin varlığı araştırılarak bir sonuca varılmak istenmiştir.

Kitapta konumuzla ilgili ilk örnek Sultan II. Mahmud'un padişahlığının ilk döneminde padişahın özel danışmanı ve işlerin yürütülmesinde pek etkili bir rolü olan ve yenilik karşıtı Mehmet Sait Halet Efendi'nin bürokrasi yaşamındandır (s. 24-33). Halet'in babası Kırımlı Hüseyin Efendi Şeyhülislam Ebu İshakzâde Şerif Efendi'nin konağının "*eski ve iş bilir hizmetlilerindendir*" ve "*o zamanın kötü âderi gereğince Rüus ihsan edilerek bilim kariyerine girmiş takımdandır*". Halet bu Şerif Efendi'nin korumasında memuriyet hayatına atılmıştır. Bu bürokrasi yaşantısı sırasında konaklardaki "*keyfine düşkün büyüklerin içki ve saz toplantılarına sokularak... onlara kendini sevdirmiş*" ve Köse Mustafa Reşit Efendi'nin koruması ile hâcegânlık rütbesine kavuşmuştur. (s. 25) 1806'da Paris elçiliğinden İstanbul'a dönüşünde "*eski dostlarına kavuşmuş*" ve Beylikçi ve Reis'ülküttab olmuştur.²⁶ Kabakçı İsyanı sırasındaki karışıklıklar sırasında II. Mahmud'un gizli danışmanı şehremini olan İbrahim Refet Efendi'nin koruyuculuğuna sığınan Halet padişah ile daha yakınlaşmış ve onun üzerinde Yunan İsyanı'na değin süren etkili bir

denetim kurabilmiştir. Yunan isyanı sırasında gözden düşen Halet Konya'ya sürülmüş ve yolda öldürülmüştür. Ölümü doğal olarak artık mahmî olmaktan çıkıp hâmi rolüne yükselen Halet'in ekibini ve koruma altına aldıklarını da etkilemiştir. Olumsuz etkilenenlerden biri de Halet'in yakın dostlarından ve "*iyiliğini görmüşlerden*" olan ve çeşitli ilmiye sınıfı görevlerinde bulunan Keçecizâde İzzet Molla'dır (s. 34-39).²⁷ Halet'in öldürülmesinden sonra 1822 yılında Keşan'a sürülen İzzet Molla bu sürgünün öyküsünü anlattığı *Keşannâme*'sinde Halet ile arasındaki *hâmi-mahmî* ilişkiyi çok güzel betimlemektedir (s. 35):

*Galata kazasında hâkim idim
Ne sahib-i adalet ne zâlim idim.
Yedim Hâlet'in nân-ı ihsânını
Çalıştım hâlâs etmeye canını
Sebeb-i, intisâbım oldu Hâlete
Düşürdüy felek böyle bir minnete.*

Mülkiye Nazırlarından Pertev Paşa da damadı ile birlikte benzer bir akibete uğramıştır. Kendisi bu görevde iken Reis'ülküttap Akif Efendi ile çekişen Mehmed Said Pertev Efendi başlarda padişahın sevgisini kazanabilmiş ve damadı Vassaf Bey mabeyn başkatibi olmuştur.²⁸ Akif Paşa'nın bir dizi entrikası sonucu bakanlıktan azledilen Akif Paşa gözden düşünce kendisi Edirne'ye ve damadı Vassaf Bey Varna'ya sürülerek orada boyunları vurulmuştur (s. 16-17).

Hâmi-mahmî türü bir ilişkinin başlangıcına dair de Tarih Musahabeleri'nden örnekler bulmak mümkün. Sohbetlerde II. Mahmud'un başvekilllerinden Koca Hüseyin Paşa'dan söz eden şu satırlar ilginç:

"Mustafa Reşit Paşa sadrazam olunca Hüseyin Paşa'yı emekliye ayırarak unutulmaya bıraktı. 55 sene vezirlik rütbesi taşımış, zamanın şeyh'ül viüzerası idi. Çocuğu olmadığından bir çok köle satın alarak okutmuş, evlat gibi eğiterek devletin çeşitli hizmetlerine yaymıştı. Kölelerinden sekiz maaşlı bir hayli asker ve sivil devlet adamı devlet görevlerinde üstün başarı göstermişlerdir. Eski sadrazamlardan Reşit Mehmed Paşa bunlardandır.

Paşa zenginlerden idi. Emekliliğinde altmış bin kuruş maaş alırdı. Defter-i Hakanî Nezareti'nde iken ölen Mümtaz Efendizâde Ali Rıza Paşa sünnet olacağı zaman babasının tavsiyesiyle Koca Hüseyin Paşa'ya gitmiş. Paşa bir çok övgüden sonra cebinden anahtar çıkarıp bir dolap açmış ve dolabı karış-

tırdıktan sonra ‘oğlum size vermeye layık birşeyim kalmamış ki’ diyerek bir gümmüş devat ile kıymetli taşlarla işlenmiş fincan zarfı bediye etmiş. Ali Rıza Paşa merhum sonra bunları satarak bedeli ile hacca gittiğini anlatırdı” (s. 15).

Abdurrahman Şeref Efendi’nin anlattıklarından benzer ilişkileri ünlü Mustafa Reşit Paşa’nın memuriyet hayatına atılmasında da görüyoruz. Babası Bayezit ruznamçesi olan Reşit Paşa gençliğinde eniştesi II. Mahmud Dönemi’nde kısa bir süre sadrazamlık da yapan İspartalı Seyyid Ali Paşa’nın *mühürdâr*’ı olarak memuriyet hayatına atılmış ve güzel yazısı sayesinde padişah tarafından fark edilerek yeteneği ile sivrilmiştir (s. 61). Kendi ekibinden ve Tanzimat’ın uygulayıcılarından Sadrazam Emin Âli Paşa ve Keçecizâde Fuat Paşa’nın da mahmûleri olmuştur. Bunlardan Mısır Çarşısı’nda bir dükkanın sahibi olan Ali Rıza Efendi’nin oğlu olan Mehmet Emin Âli Paşa’nın memuriyet hayatı “*babasının devrin vezirlerinden birine bağlanması sayesinde...*” onbeş yaşında Divan-ı Hümayun kalemine çırak olmasıyla başlamıştır (s. 72-79). Keçecizâde Fuat Paşa’nın ikbali ise zaten babası İzzet Molla sayesinde açıktır. Tercüme Kalemî’nde Reşit Paşa’nın koruyuculuğuna giren Fuat, bu sayede memuriyet hayatında hızlı gelişmeler göstermiştir (s. 82). Patronların veya mahmûlerin himayesine aldıkları kişiler üzerindeki etkilerini nasıl sürdürdüğüne ilginç bir örneği de Abdurrahman Şeref Âli Paşa’nın kişiliğini anlatırken veriyor:

Müşir Fazlı Paşa padişah yaveri iken ferman götürmek göreviyle Bağdar’a gidip, oradan İstabl-ı Amire için beş on baş cins kısarak ve tay getirmiş. Bir tanesini de Âli Paşa’ya takdim etmiş. Birkaç gün sonra kethüda efendiden bir davet kağıdı aldığından sadrazamın konağına gitmiş. Âli Paşa’nın huzuruna çıktığında hediyesinden dolayı pek fazla teşekkürlerle ve “*beni unutmadığınıza ne kadar memnun oldum, vefakârlık ve kapı yoldaşlığı böyle olur*” gibi gönül alıcı iltifatlarla bulunmuş. Kendisi bu kadar iltifata bir tay değer diye düşünürken kapının arkasında kethüda efendi “*size layık değil ama*” diyerek eline 350 altın bulunan bir kase sıkıştırmış (s. 93-94).

Abdurrahman Şeref’in Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerinin Mustafa Fazıl Paşa ile olan ilişkilerine dair anlatımı da hâmi-mahmû ilişkisinin bu dönemde de sürdüğünü göstermektedir (s. 136-142).

Ne var ki 19. yüzyılın ilk yarısı tamamlandığında belli ölçüde clientel ilişkilere dayalı olarak oluşturulan

Kalemiye yerini yavaş yavaş Mülkiye’ye bırakmaya başlamıştır. Çünkü artık mutlakiyetçi yönetimin keyfi uygulama ve cezalandırma sistemi yerine, yasal olan, mümkün olduğunca keyfi olmayan ve yeni bir hukuk sisteminde kaynaklanan temellere dayalı bir yönetim oluşturma çabaları söz konusudur. Artık gelenekçi müslümanlar ile modernist müslümanlar için memuriyete giriş kanalları ve şekilleri değişmeye başlamıştır.²⁹

Findley’in incelediği Hariciye kalemlerinde memuriyete başlamada farklı personel gruplarının ayrı giriş noktalarının olması ve gayrimüslimlerin memuriyete girişlerinin de nüfuzlu bir Ermeni’nin himayesine dayanması gerçeği bile, eski sınırların ve marjinalliğin yok olmadığını göstermektedir. Fakat bununla birlikte Osmanlılar bu yüzyılda zaman zaman, özellikle de 1830’larda, 1880’lerde söz konusu tarihlerdeki uluslararası standartlara göre çağdaş denebilecek bir bürokratik yapılanmanın hukuksal çerçevesini oluşturma yönünde önemli adımlar atmışlardır.³⁰ Yeni personel yönetimi beklenebilecek en önemli sonuca, eskiden resmi bir personel yönetiminin boşluğunu dolduran clientel veya himaye ilişkilerinin yerine geçmeyi başarabilmiş midir? Bu konuda olumlu bir yanıt vermek pek mümkün görünmemektedir. Konunun en ünlü ve önemli araştırmacılarından Findley’in yargısı olumsuzdur: O’na göre “*resmi bağlantının ve evlilik bağının pekiştirdiği iş dışı uğraşlara dayalı bir yakınlık, yani patrimonial aile üzerine kurulu “personel yönetimi” hala işlerliğini koruyordu ve öyle de kalacaktı.*”³¹

Yine de şahıslara bağlı olmayan kurumlar ve işlemler üzerine kurulu modern yönetim dünyası kendisini hissettirmeye başlamıştı. Bununla birlikte yeni sistemlerin ussallık ve verimlilik idealini gerçekleştirme yolunda almaları gereken daha çok yol bulunmaktaydı. Durum henüz taşradaki bir memuru belirli aralıklarla İstanbul’a gitmekten ve kişisel bağlantılar aracılığıyla atama sisteminin çarklarını kendi lehine döndürmeye çalışmaktan alıkoyacak bir noktaya henüz varamamıştı. Himaye ilişkileri artık geçmişte olduğu gibi etkili değildi, ama kişilere bağlı olmayan mevzuat da tam anlamıyla yerini dolduramamıştı. Mevcut sistem ikisinin içinden çıkılmaz bir karışımıydı.

Sonuçta içinden çıkılmaz bir karışıma dönüşen bu hâmi-mahmû ilişkilerini bu yüzyılda incelediğimizde bu ilişkileri *clientel* olarak tanımlamak da yetersiz kalmakta-

dır. Eski Roma'da ve sonrasında Avrupa'da görüldüğü üzere ve hukuksal yükümlülüklerle net bir şekilde tanımlanmış bir ilişki türü olarak karşımıza çıkan clientel ilişkilerin doğal olarak aynısını bu yüzyılda Osmanlı'da görmek mümkün değildir. Fakat yanışmacılığın da bir parçasını oluşturduğu Osmanlı patrimonyal bürokrasi modeli içinde evlilik, süt kardeşliği, evlatlık ve doğrudan doğruya köle satın alarak yetiştirmek gibi çeşitli yollarla oluşturulan hâmi-mahmî ilişkisinin varlığından söz etmek doğru olacaktır. Böylesi bir ilişkinin ise clientel bir ilişkiye benzediği de ortadadır.

Fakat bununla birlikte bu yüzyılda bu patrimonyal bürokrasi anlayışından ussal-hukuksal bürokrasi anlayışına geçebilmek için yapılan bürokratik reformlar söz konusudur. Bu nedenle bu Türk kamu bürokrasisinde patrimonyal, ussal-hukuksal ve ussal-üretken özelliklerinin bir arada bulunduğu görülmektedir. Bu durum Tanzimat'ın getirdiği düalist yapıya da uygun düşmektedir. 20. yüzyılın başlarında Jön Türk İhtilali yıllarında "tensikat" uygulamalarıyla da kendisini gösteren bürokrasinin ussallaştırılması girişimleri ne yazık ki Osmanlı Devleti'nin son yıllarına değin sonuçlanamamış, bu görevin tamamlanması cumhuriyete kalmıştır.

- 1 Çoşkun San, *Max Weber'de Hukukun ve Meşru Otoritenin Sosyolojik Analizi*, A.Ü.İ.T.İ.A. yy. Ankara, t.y., s. 64; Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, Beşinci Baskı, İstanbul 1995, s. 98-99. Metin Heper, *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme -Siyaset Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme-*, Boğaziçi Üniversitesi yy., İstanbul 1977, ss. 24-26.
- 2 Tartışma için bkz.: Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba "Giriş", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, (Editörler: Sibel Bozdoğan-Reşat Kasaba), (çev.: Nurettin Elhüseyni), Tarih Vakfı Yurt yy., İstanbul 1988.
- 3 Sir Henry Maine, *Ancient Law: Its Connection with the Early History of Society and Its Relation to Modern Ideas*, London, 1861'den aktaran Heper, *a.g.e.*, s. 29.
- 4 Emre Kongar, *Toplumsal Değişme: Kuramlar, İlkeler*, Bilgi yy., Ankara 1972, 85-86.
- 5 Mazrui, modernleşme ile ilgili geleneksel görüşün bu yönünün kökeninde Darwin'in evrim kuramını görmektedir: Üstün biyolojik türlerin karşısında üstün olmayan türlerin ortadan kalkmaları gibi, modern toplumların karşısında geleneksel toplumların varlıklarını uzun süre devam ettirmelerine olanak yoktur. Ali A. Mazrui, "From Social Darwinism to Current Theories of Modernization: A Tradition of Analysis", *World Politics* (Ekim, 1968) 69-76'dan aktaran Heper, *a.g.e.*, s. 3 0.
- 6 Heper, *a.g.e.*, ss. 35-40.
- 7 Mehmet Turhan, *Siyasal Elitler*, Gründoğan yy., Ankara 1991, ss. 23-24.
- 8 *A.g.e.*, s. 36.
- 9 Turhan, *a.g.e.*, s. 24.
- 10 Manfred Halpern, "Towards a Transforming Analysis of Social Classes", *Commoner, Climbers and Notables* (der) C.A.O. Van Nieuwenhuijze, Leiden 1977, 21-53'ten naklen Turhan, *a.g.e.*, 79.
- 11 Turhan, *a.g.e.*, s. 70.
- 12 Halpern, *a.g.e.*, s. 26-27.
- 13 Turhan, *a.g.e.*, s. 136.
- 14 Latincede *Clieus*, -entis, yüksek bir kimsenin koruması altında bulunan kimse, tabi; yandaş; bağlı, tâbî müttelik uluslar anlamındaydı. Clientel/ae; yüksek bir kimsenin korumasında bulunma; himaye, hamilik, tâbiler, yandaşlar, müttelikler anlamına gelmekteydi. Çağdaş Fransızcada ise bu sözcük müşteri, müşteriler anlamında kullanılmaktadır. Tanım için bkz.: *Ana Britannica*, VI, İstanbul 1987, s. 53. Krş. Sina Kabağaç, Erdal Alover, *Latince-Türkçe Sözlük*, Sosyal yy., İstanbul 1995, s. 92. Ferid Namık Hamsay, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul 1984, s. 131.
- 15 Krş. Metin Kunt, "Kulların Kulları", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Hümaniter Bilimler*, III, (1975), ss. 27-42.
- 16 Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform (1789-1922)*, (çev.: Latif Boyacı-İzzet Akyol), İz yy., İstanbul 1994, ss. 26-35. (=Findley, *Reform*).
- 17 Naima Tarihi, V, s. 250'den aktaran Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der yy., Üçüncü Basım, İstanbul 1991, s. 178.
- 18 Ülgener, *a.g.e.*, s. 179.
- 19 Findley, *Reform*, s. 29.
- 20 Virginia Aksan, *Savaşta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmi Efendi (1700-1783)*, (çev.: Özden Arıkan), Tarih Vakfı Yurt yy., İstanbul 1997, ss. 30-40.
- 21 Heper, *a.g.e.*, s. 57-64.
- 22 Findley, *Reform*, *a.g.e.*, 32-33.
- 23 Şerif Mardin, "Power, Civil Society, and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, XI, (1969), s. 272; Krş.: Findley, *Reform*..., *a.g.e.*, 32.
- 24 Bu eserin ilk baskısı için bkz.: Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, Marbaa-i Amire, İstanbul 1923, 404 s.; Günümüz Türkçe'sine çevirisi için bkz.: Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, (sadr.: Enver Koray), Kültür ve Turizm Bakanlığı yy., Ankara 1985.
- 25 İki ciltlik ünlü tarihi için bkz.: Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Aliyye*, Karabet Matbaası, İstanbul 1309.
- 26 Krş.: Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, Sekizinci Baskı, İstanbul 1997, ss. 66-68.
- 27 Tanpınar, *a.g.e.*, ss. 88-93.
- 28 Çekişmenin daha ayrıntılı bir öyküsü için bkz.: Carter V. Findley, *Kalemî-yeden Mülkiye'ye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, (çev.: Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt yy., İstanbul 1996, s. 71-83.
- 29 Findley, *Kalemîye*, s. 300.
- 30 *A.g.e.*, s. 302-304.
- 31 *A.g.e.*, s. 305.

TEŞKİLÂT-I MAHSÛSA TÜRK MODERN İSTİHBARATÇILIĞININ BAŞLANGICI MI?

YRD. DOÇ. DR. HAMİT PEHLİVANLI
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

GİRİŞ

Yirminci asır dünyada istihbarat teşkilatlarının hızla gelişme gösterdiği bir yüzyıl olmuştur. Çok eski devirlerde de istihbarat işleri ile uğraşan birtakım kuruluşlar vardı. Ancak dünya askerlik teknolojisinde meydana gelen ilerlemeler, ekonomik gelişmeler ve uluslararası ilişkilerin giriftleşmesi ülkeleri istihbaratçılık konusunda yeni arayışlara itmiştir. Bu arayış çerçevesinde istihbarat teşkilatlarına ve istihbaratçılara büyük kaynaklar ayrılmaya başlanmıştır. Devletlerin istihbarata önem vermeleri, istihbarat tekniklerinde de yeniliklerin ortaya çıkmasına ve istihbarat teşkilatları arasında kıyasıya bir yarışmanın başlamasına sebep olmuştur. Bu yarışmanın hangi boyutlara ulaştığı ise Birinci Dünya Savaşı sırasında sergilenen istihbarat faaliyetlerinde görülmüştür. Adeta savaşların kaderini istihbarat teşkilatları belirler olmuştur. İstihbarat ve istihbaratçının önemini, büyük asker ve devlet adamı olan Napolyon'un "bir casus yerinde ve zamanında cephedeki binlerce askere denktir"¹ sözleri çok güzel bir şekilde açıklamaktadır.

Dünyada meydana gelen bu gelişme ve değişimlerden Osmanlı'nın etkilenmemesi elbette mümkün değildir. Çünkü Osmanlı coğrafyası büyük devletlerin ve dolayısıyla onların istihbarat teşkilatlarının ilgi alanındadır. Sömürgeci, emperyalist devletlerin Orta Doğu için yaptıkları diplomatik kavganın merkezi adeta Osmanlı Devleti'dir. Osmanlı Devleti, hem kendi coğrafyası, hem de geniş bir alana yayılan İslam dünyası ile alakalı kavganın etkisindedir. Böyle çok yönlü bir kıskacın etkisinde olan Osmanlı Devleti'nin bu gelişmelerin dışında kal-

ması beklenemezdi. II. Abdülhamid döneminde kurulan Yıldız İstihbarat Teşkilatı'ndan önce bu meselelerle ilgilenen bazı müesseselerin varlığı bilinmektedir. Daha çok içe yönelik gizli bir teşkilat Sultan Abdülmecid zamanında kurulmuştur. İlk önceleri hukuk kurallarına pek uymayan ve keyfi uygulamalara baş vurmaktan çekinmeyen bu teşkilata Tanzimat ile birlikte çekidüzen verilmek istenmiştir. Avrupai bir teşkilatın kurulması için hazırlıklar yapılmıştır. Bunun için Paris Sefareti Müsteşarı Sefels Soldenhof Fransız gizli servisi ile ilgili araştırma yapmaya memur edilmiştir. Onun gönderdiği rapor çerçevesinde kurulan teşkilatın başına da İngiliz Elçisi Lord Redklif'in tavsiyesi ile Civinis isminde birisi tayin edilmiştir. Abdülaziz zamanında bu teşkilata pek ehemmiyet verilmemiştir. Padişah II. Abdülhamid zamanında ise bu teşkilata aksine çok önem verilmiştir.² II. Abdülhamid zamanında Yıldız Sarayı'nda teşkilatlanan bu servis onun saltanatı süresince devamlı bir gelişme göstermiştir. Padişah muhalifleri, teşkilatı, basit bir hafiye teşkilatı, ispiyoncular grubu gibi göstermek istemişlerdir. Ancak bu teşkilatın sadece padişahın saltanatını devam ettirmek için içe yönelik çalışmalar yapan bir kuruluş olmadığı da bilinmektedir. Bu teşkilat aracılığı ile uluslar arası ilişkilerde meydana gelen gelişmeleri yakından takip etmeye çalışmıştır. Yabancı gizli servis örgüt elemanlarını dahi kullanabilmeyi başarmıştır. İngiliz gizli servisinin adamı olan Türkolog Profesör Arminius Vambery aynı zamanda II. Abdülhamid'in İngiltere nezdindeki ajanıdır da.³ İttihatçılar iktidara geldikten sonra Harbiye Nezareti'ne sandık sandık bu teşkilat ile alakalı evrakı toplamışlardır. Bunları yayınlamayı teklif edenler olmuşsa da, hangi se-

bepten dolaydır bilinmez buna karşı çıkmıştır. Mahmut Şevket Paşa bu evrakın yakılmasına da, yayınlanmasına da müsaade etmemiştir. Enver Paşa Harbiye Nazırı olunca Yıldız Teşkilatı evrakını Harbiye Nezareti bahçesinde yaktırmıştır.⁴ İttihat Terakki Partisi iktidarı ele geçirdikten sonra yeni bir teşkilat kurmuştur.

Kısa zamanda teşkilatlanan ve I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar birçok faaliyette bulunan Teşkilat-ı Mahsusa ile ilgili bazı kitap ve makaleler yayınlanmaktadır. Daha önceleri sadece hatıralara dayalı olarak yapılan bu çalışmalara, arşive dayalı çalışmalar da eklenmiştir. Ancak bunlar şu anda bütünü kavramaktan uzaktır. Çünkü belgelerin tamamına ulaşamamıştır. Dolayısıyla konu ile ilgili yazanlar ulaşabildikleri bilgi ve belgelere dayanarak yazmak mecburiyetindedirler. Bu yüzden teşkilatın faaliyetlerinin tamamı ortaya konulamadığı gibi bazı temel meselelerde bile mutabakat sağlanamamaktadır. Bu çalışmamızda faaliyetler üzerinde durmayacağız. Mevcut bilgiler ışığında teşkilatın kuruluşu, adı, yapısı, insan kaynağı ve hedefleri gibi hususlarda bazı görüşleri ve kendi düşüncelerimizi ortaya koymaya çalışacağız.

A- KURULUŞU

Teşkilat-ı Mahsusa'nın İttihat ve Terakki Partisi ile olduğu kadar, silahlı kuvvetlerle de organik bağı olduğu kesindir. Teşkilatın ne zaman kurulduğu hususunda bazı tartışmalar mevcuttur. Bir kısım araştırmacılar bu tarihi Meşrutiyet öncesine kadar götürmekte, bazıları ise Meşrutiyet'ten sonra 1911-1912 Trablusgarp Savaşı sırasında İtalyanlara karşı Enver Bey ve arkadaşları tarafından yürütülen gerilla hareketlerini bir teşkilatın örgütlemesi sonucu yapılan faaliyetler olarak değerlendirmektedirler. Balkan Savaşları sırasında da "Teşkilat-ı Mahsusa" adlı birliklerin cepheye gönderildiği iddiaları mevcuttur.⁵ Bu iddialarda bulunanlar 1913 yılında resmi örgüt olarak bir "irade-i seniyye" ile kurulduğunu yazmaktadırlar. Ancak iddiaları ile ilgili resmi bir vesika ve "irade" nin mevcudiyetini de ortaya koyamamaktadırlar.⁶ Arif Cemil'e göre 1914 Temmuz ayının son günlerinde I. Dünya Savaşı'nın patlaması üzerine Osmanlı Devleti de seferberlik ilan etmiş ve seferberliğin ilan edildiği günün gecesinde de ordunun işlerini kolaylaştırmak üzere "Teşkilat-ı Mahsusa" kurulması düşünülmüştür. Buradan anla-

şıldığına göre Ağustos 1914'te teşkilat kurulmuştur.⁷ Tevfik Bıyıklıoğlu'na göre ise Teşkilat-ı Mahsusa Süleyman Askeri Bey idaresinde 5 Ağustos 1914'te kurulmuştur.⁸ Ancak bu iddialarını resmi bir evraka değil, Kocaeli milletvekili Fuat Balkan'ın anlattıkları ve Teğmen Lütfi Süman'ın 19 Aralık 1953 tarihli mektubunda yazdıklarına bağlamaktadır.⁹ Amerikalı araştırmacı Philip Stoddard "bu örgüte Teşkilat-ı Mahsusa ismi ilk defa büyük bir ihtimalle 1913'te ya da belki Ağustos 1914'te verildi" diyerek kesin bir tarih verememektedir. 1913 veya 1914 tarihlerini telaffuz ederken ifadelerinden sanki 1913'ten önce teşkilat varmış ama isimlendirilmesi 1913 veya 1914'te gerçekleştirilmiş gibi bir anlam da çıkmaktadır.¹⁰

Mustafa Balcıoğlu teşkilatın kuruluşunu 17 Kasım 1913 olarak göstermektedir. Bu bilgisinin kaynağı ise Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etütler Başkanlığı arşivindeki belgelerdir.¹¹

Verilen bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi araştırmacılar Mustafa Balcıoğlu hariç diğerleri rivayetlere, tahminlere, hatıralara dayalı olarak bazı tarihler vermektedirler. Bu durumda askeri arşive dayalı olarak ortaya konulan 17 Kasım 1913 tarihini, Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluş tarihi olarak kabul etmek en uygun olanıdır.¹²

Teşkilatın resmi bir örgüt olduğu belgelerden kesin olarak anlaşılmaktadır. Teşkilatın Dahiliye Nezareti'ne bağlı olduğu ifade edilmekteyse de¹³ kesin olarak Harbiye Nezareti'ne bağlı olduğu resmi yazışmalardan anlaşılmaktadır. 21 Kanun-u evvel 1330 (3 Ocak 1915) tarih ve 1603 sayılı yazı ile, yine 28 Kanun-u evvel 1330 (10 Ocak 1915) tarih ve 1711 sayılı yazıların başlığı "Harbiye Nezareti Celilesi'nde Teşkilat-ı Mahsusa Komisyonu Riyaseti Valasına" şeklindedir.¹⁴ Teşkilatın kurucusunun Enver Paşa olduğu konusunda bütün araştırmacılar ve hatıra yazarlar mutabaktırlar.¹⁵

Teşkilatın başkanları konusunda da bazı iddialar mevcuttur. Tarık Zafer Tunaya'ya göre "...Süleyman Askeri Bey'i, Halil Bey (Paşa) ve Cevad Bey izlemiştir. Cevad Bey (Paşa) Teşkilat-ı Mahsusa'nın son başkanı olmuştur".¹⁶ Ancak bu fikirleri ile ilgili kesin belgeler ortaya koyamamaktadır. İlk başkanın Kurmay Binbaşı Süleyman Askeri olduğu hususunda elimizdeki mevcut bilgilere göre herhangi bir tereddüt yoktur.¹⁷

Süleyman Askeri'den sonra başkan olanlar konusunda Tunaya'nın verdiği bilgiler pek doğru gözükmemektedir. Zira son başkan olarak Cevat Paşa'yı ve Yarbey Hüsamettin Ertürk'ü de Teşkilat-ı Mahsusa'nın seçkin yöneticilerinden olarak göstermektedir. Bu ifadelerinde bir tenakuz olduğu açıktır. Cevat Paşa kimdir ve Hüsamettin Ertürk'ün görevinin niteliği nedir, açıkça belirtilmemiştir. 1915'li yıllarda teşkilatta bir Yarbey Cevat vardır. Ancak bu yarbeyin daha sonra paşa olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Başka kaynaklarda Cevat Paşa'nın teşkilat başkanlığı hakkında bilgi olmadığı halde Hüsamettin Ertürk'ün son başkan olduğuna dair bilgiler vardır. Hüsamettin Ertürk hatıralarında Enver Paşa'nın ülkeyi terk ederken bu vazifeyi kendisine tevdi ettiğini yazmaktadır.¹⁸ Bu bilginin aksine bir iddia olmadığı gibi, belgelere dayalı olarak son başkanın Hüsamettin Ertürk olduğu da ortaya konulmuştur.¹⁹ Halil Paşa'nın hatıralarında ve başka kaynaklarda paşanın teşkilat ile alakasına dair henüz bir bilgiye de ulaşılammıştır. Süleyman Askeri Bey'den hemen sonra başkanlığa Ali Başhampa (24 Mayıs 1915'ten 31 Ekim 1918'e kadar. Ali Başhampa 31 Ekim 1918'de ölmüştür.) ve 5 Aralık 1918'de de Hüsamettin Ertürk getirilmiştir.²⁰ Kronolojik sıra göz önüne alındığında bu bilgilerin daha doğru olduğu aşıkardır. Halil ve Cevat Paşaların bu durumda ne zaman başkan oldukları ortada kalmaktadır. Halil Paşa Irak bölgesinde ordu komutanlığı yaptığı için teşkilat ile elbette ilişkisi olacaktır. Cevat Bey'in ilgisi ise teşkilat başkanı olarak değil, teşkilatta görevli olarak vardır. Bu tarihlerde Cevat Bey'in rütbesi yarbeydir.²¹ Suriye-Filistin bölgesinde Cevat Çobanlı Paşa vazife yapmıştır. Fakat teşkilatla alakası yoktur. Belki bölgesi dahilindeki teşkilat mensupları ile irtibatı vardır.

B- KURULUŞ AMACI VE HEDEFLERİ

Teşkilatın kuruluş amacını/amaçlarını geniş ve dar çerçevede olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Belgelerden anlaşıldığına göre batılıların İslam alemine karşı takındıkları tavırlar ve bu toprakları işgal etmeleri bir tepkiye sebep olmaktadır. Osmanlı asker ve sivil aydınları batının bu davranışlarından tedirgin olmakta ve batıya olan itimadını kaybetmektedir. Osmanlı'nın son dönemlerinde gördüğümüz batıya hayranlık, işgaller karşısında yerini hayal kırıklığına bırakmaktadır. Hatta bunlara karşı ted-

birler almak, mücadele etmek fikri giderek artmaktadır. İşte böyle bir ortamda ülkeyi ve İslam alemini nasıl emperyalistlerin elinden kurtarabiliriz düşüncesi örgütlenme fikrini de beraberinde getirmiştir. Geniş mânâda İslam alemini, daha dar anlamda ise Osmanlı ülkesini işgallerden, her türlü düşmandan temizlemek için örgüt kurma fikri gelişmiştir. Yine bu aydınlar göre Avrupa'nın karşısında onlara karşı koyabilecek, müslümanların haklarını koruyabilecek güç de Osmanlıların elinde idi. O günkü İslam dünyasını düşünecek olur isek bu düşünce yabana atılacak bir fikir de değildir. Teşkilat birtakım gerçekçi ve belirli amaçlara sahipti. İç güvenliği sağlamak, devletin varlığı için hayati öneme sahip olduğu düşünülen Türklerin hakimiyetini korumak, Osmanlı sistemini hangi grupların ve ideolojilerin tehdit ettiğini ortaya çıkarmak için casusluk, düzenli ordu birliklerine yardımcı olmak ve icabında onların yerini almak için çete savaşları yapmak bunlar arasında idi. Aynı zamanda oldukça genel hedefleri de vardı. Osmanlı Devleti'nin daha fazla toprak kaybetmesini önlemek ve bunu gerçekleştirmek için müslümanların çok sayıda bulunduğu İtilaf Devletleri sömürgelerinde ayrılık tohumları ekmek gibi.²² Teşkilat öncelikle Fas, Tunus, Cezayir, Trablusgarp, Bingazi, Afrika ortaları, Mısır, Habeşistan, Sudan, Zengibar, Somali, Malay Adaları, Açe Adaları, Belucistan, Afganistan, Rus ve Çin Türkistan'ı, Hive, Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Güney Kafkasya, Moğolistan, Kırım, Arnavutluk, Trakya ve Makedonya gibi bölgelerde yapacağı propaganda ve diğer faaliyetlerle "ruhları uyardıracak, İslam'ın parçalanmış, dağıtılmış ruhunu yavaş yavaş canlandıracaktı". Diğer taraftan Osmanlı'nın Avrupa'daki siyasi ehemmiyetini arttırmak, Avrupalıların I. Dünya Harbi öncesi yaptıkları paylaşma planlarını akamete uğratmak, harp esnasındaki imhalarına engel olmak amacını taşıyorlardı. Diğer bir ifade ile teşkilatın birinci amacı ve görevi Türk ve İslam alemindeki dağınlıklığı gidererek, İslami bir ruh etrafında birleştirmek; ikinci hedefi ve görevi ise batılı ülkelere yönelik çalışmalarla Osmanlıların siyasi önemini anlatarak arttırmak, onların planlarını bozmak ve işgallerine mani olmaktır.²³ Teşkilatın yukarıda çerçevesini çizmeye çalıştığımız amaçlarını kısaca Türkçülük ve İslamcılık olarak ta ifade etmek mümkündür.²⁴

Teşkilatın bu amaçlarına ulaşabilmek için takip edeceği stratejiler ise şöyle idi. Ordunun düşman topraklarındaki hareketlerini kolaylaştırmak için bilgi toplayacaklardı. Teşkilatın organizesi ile teşkil edilecek silahlı çeteler, gerilla harekâtları yaparak düşman kuvvetlerini şaşırtacaklar, onlarla ilgili her türlü istihbaratı ordularımıza bildireceklerdi.²⁵

Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluş amacını, İttihatçılar arasındaki siyasi çekişmenin bir sonucu olarak izah edenlerde vardır. Onlara göre teşkilat İttihat ve Terakki'nin asker ve sivil kanadı arasındaki çekişmenin bir ürünüdür. Enver ve Talat Paşaların gizli rekabeti bu teşkilatı doğurmuştur. Enver Paşa'ya göre kendi taraftarları İttihat ve Terakki'den uzaklaşacak ve yeni teşkilata girecekler. Böylece İttihat ve Terakki zayıflayacak ve Enver Paşa kendine bağlı yeni teşkilatla daha rahat ve serbest hareket edecekti. Yani teşkilatı istediği gibi kullanacaktı. Talat Paşa ise Enver Paşa'nın gayesini biliyor ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurulmasını destekliyordu. Ona göre ise parti İttihatçı nüfuzlu askerlerden temizlenecek ve sivil düşünce hakim olacaktı. Gelecek için düşündüğü politikalarını izleme şansı olacaktı. Dolayısıyla birbirine ters iki amaç olmasına rağmen hedef tekti: O da Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurulmasıydı.²⁶

C- TEŞKİLÂT-I MAHSUSA MI, UMUR-U ŞARKİYE DAİRESİ Mİ?

Teşkilat-Mahsusa'nın başka isimlerle de anıldığı bazı vesikalardan anlaşılmaktadır. Teşkilat "Umur-u Şarkiyeye Dairesi" veya "Şube-i mahsusa" adı ile belgelerde geçmektedir.²⁷ Bazı araştırmacılar Teşkilat-ı Mahsusa'nın aynı zamanda bu adla da anıldığı kanaatinde dirler. Bazıları ise "Umur-u Şarkiyeye dairesi" veya "Umur-u Şarkiyeye Şubesi"nin, Teşkilat-ı Mahsusa'nın şark işleri ile ilgili bir birimi olduğunu düşünmektedirler.²⁸ Ancak bazı belgelerden de "Teşkilat-ı Mahsusa" ile "Umur-u Şarkiyeye"nin aynı teşkilat olduğu kanaati hasıl olmaktadır. Genelkurmay Arşivi'nde bulunan bir belgedeki teşkilat şemasına (aşağıda teşkilat şeması yazılmıştır) bakıldığında bu iki ismin bilhassa 1916 yılının sonlarından itibaren birbirinin yerine kullanıldığı (yani aynı teşkilatın kastedildiği) anlaşılmaktadır.²⁹ Umur-u Şarkiyeye Dairesi diye başlayan ve çeşitli birimleri gösteren bu şemada ör-

gütün bütün şubeleri ayrı ayrı bu daireye bağlı şubeler olarak gösterilmiştir. Yani doğu-batı, Kuzey Afrika, Arabistan vs. şubeleri hep bu dairenin şubeleri olarak yazılmıştır. Buradan da anlaşılabileceği gibi "Umur-u Şarkiyeye Dairesi" Teşkilat-ı Mahsusa'nın Doğu işlerine bakan bir şubesi değil, aksine kendisidir diyebiliriz. Yine ATASE Arşivi'ndeki bir belgede "Umur-u Şarkiyeye Müdüriyet-i Aliyesine" başlığı ile yazılan bir yazıdan bu müdüriyetin Teşkilat-ı Mahsusa ile aynı olduğu anlaşılmaktadır. Bu başlıkla yazı yazan makam kendinden üst makam olan daireye yazdığı yazıda "...gerek Dersaadet ve gerekse Afrika'ya yazılacak tahriratı hal edebilecek bir katibe lüzum hissediyorum...Fransızca lisana ve Avrupa adab ve muâşeretine biraz ittiba bir katibin tayini hususu..." denilmektedir.³⁰ Buradan da "Umur-u Şarkiyeye Dairesi"nin Avrupa, Afrika, İstanbul vs. ile alakalı faaliyette bulunan şubelerinin üst makamı olduğu anlaşılmaktadır. Yine başka bir belgedeki "Harbiye Nezareti Umur-u Şarkiyeye Dairesi Müdürü Ali Başhampa"³¹ ifadesinden de adı geçen dairenin "Teşkilat-ı Mahsusa"nın diğer bir adı olduğunu çıkarabiliriz. Zira Umur-u Şarkiyeye, Teşkilat-ı Mahsusa'nın şubesi olsaydı yazının başlığı bu şekilde olmazdı. Bunun yerine "Harbiye Nezareti Teşkilat-ı Mahsusa Dairesi Umur-u Şarkiyeye Şubesi Müdürü Ali Başhampa" gibi bir başlık olabilirdi. Şeyh Şerafeddin isimli bir zatın gönderdiği bir yazıda da "Deraliye Nur-u Osmaniye, Tasvir-i Efkar İdarehanesi Karşısında Umur-u Şarkiyeye Müdürü Ali Bey Başhampa Hazretlerine" ifadesi yer almaktadır. Başka belgelerden ve buradan anlaşılan odur ki Ali Bey Başhampa Teşkilat-ı Mahsusa Müdürü'dür. Bu belgeye istinaden de Teşkilat-ı Mahsusa'nın diğer adının "Umur-u Şarkiyeye Dairesi" olduğunu ifade edebiliriz. Tarih Zafer Tunaya'da eserinde Teşkilat-ı Mahsusa'nın merkezinin adresi olarak aynı adresi göstermektedir.³² Ayrıca Süleyman Askeri'den sonra Teşkilat-ı Mahsusa Müdürü'nün Ali Başhampa olduğunu biliyoruz.³³ Aynı kişiye "Umur-u Şarkiyeye Müdürü" diye hitap edildiğine göre, Umur-u Şarkiyeye'nin, Teşkilat-ı Mahsusa'nın şark işlerinden mesul bir şubesi olduğunu kabul etmek biraz zor görünmektedir. O halde Umur-u Şarkiyeye, Teşkilat-ı Mahsusa'nın bir başka adı veya belli bir dönemdeki adıdır.

D- TEŞKİLAT YAPISI

Teşkilatın sadece gönüllü müfrezeler ve çeteler ku-
rarak gerillacı bir faaliyette bulunduğunu, tam bir teşki-
lat özelliğine ulaşmadığını³⁴ söylemek pek mümkün
gözükmemektedir. Belki ilk başlarda bu kadar geniş bir
coğrafi alanda faaliyet göstereceği ve faaliyet şekillerinin
(propaganda, suikast, karşı propaganda, gerillacılık vs.)
bu kadar çeşitli olacağı kurucusu Enver Paşa tarafından
da düşünülmemişti. Ancak batılı anlamda politik ve as-
keri istihbarat teşkilatı olarak bilinçsizce Osmanlı Dev-
leti'nde kurulmuş bir teşkilattı denilebilir. Teşkilat hem
II. Abdülhamid'in Yıldız Teşkilatı'nın devamı, hem de
Osmanlı için yeni bir şeydi. Teşkilat-ı Mahsusa bir istih-
barat örgütünün işlevlerinin geniş bir yelpazesini teşkil
eder. Bu manada bir örgüt anlayış ve sistemine Osmanlı
tarihinde daha önce pek rastlanmaz. Her şeyden önce ka-
bul etmek lazımdır ki Teşkilat-ı Mahsusa Avrupa tarzın-
da bir kuruluştur. Bazı yerli niteliklerine rağmen Batılı
tarzda kurulmuştur denilebilir. Alman gizli servisleriyle
irtibatı, ortaklaşa bazı faaliyetleri olmakla beraber Al-
manların teşkilatın kuruluşunda öncülük yaptıklarına
dair elde şimdilik bir bilgi yoktur. Teşkilat tamamen En-
ver Paşa'nın Avrupa'da bulunduğu sırada kazandığı tec-
rübenin sonucudur diyebiliriz.³⁵

Teşkilat şemasına bakıldığında da profesyonel bir
örgüt olarak planlandığı izlenimini vermektedir. Bütün
birimlerinin aynı çalışma hızına ve gayretine sahip olup
olmadığını şimdiki bilgilerimizle ölçmek pek mümkün
gözükmemektedir. Elimizdeki bilgiler teşkilatın Avru-
pai tarzda bir teşkilat şemasına sahip olduğunu gösterdi-
ği gibi, bazı noksanlarının da olduğunu göstermektedir.
Hedeflerine ve profesyonel bir yapıya ulaşıp ulaşmadığı
ileride ortaya çıkacak bilgi ve belgelerin ışığında yapıla-
cak ayrı bir tartışma konusudur. Genelkurmay ATASE
Başkanlığı Arşivi'ndeki bir belgeye göre teşkilat şeması
şöyledir:³⁶

Teşkilat-ı Mahsusa veya Umur-u Şarkîye Dairesi:

A- TERCÜME VE TELİF ŞUBESİ

- 1- Müdür
- 2- Urduca, Afgan, Beluc, Hind Lisanları Masası
- 3- Arapça lisanı masası

a- Türkçe- Arapça Masası

4- İngilizce-Fransızca Masası

- a- Türkçe-Fransızca Masası
- b- Almanca lisanı masası
- c- Türkçe-Fransızca-İngilizce masası

5- Rusça, Farsça, İtalyanca lisanları masası

B- HİNDİSTAN, MISIR, AFGANİSTAN, ARABİSTAN ŞUBESİ

- 1- Müdür
- 2- Afgan-Hindistan masası
- 3- Mısır Masası

C- ŞARK ŞUBESİ

- 1- Müdür
- 2- Fahri Müdür
- 3- Irak Masası
- 4- Kafkas Masası
- 5- Kırım Masası
- 6- Türkistan, Şimal Türkleri Masası
- 7- Neşriyat ve Matbuat Tевzi Masası
- 8- Daire Muhasebedarı

D- RUMELİ ŞUBESİ

E- AFRİKAY-I ŞARKİ VE AFRİKAY-I GARBİ SEVKİYAT, UMUR-U TANZİMİYYE, MUAMELAT-I ZATİYE, KURYE ŞUBESİ

- 1- Müdür
- 2- Afrikay-ı Şarkîye Masası
- 3- Afrikay-ı Garbiye Masası
- 4- Sevkiyat Masası
- 5- Kurye Masası
- 6- Umur-u Tanzimiyye Masası
- 7- Muamelat-ı Zatiye masası

F- EVRAK VE DOSYA ŞUBESİ

- 1- Müdür

G- MUHASEBE ŞUBESİ

- 1- Müdür
- 2- Muhasebeci
- 3- Odacı
- 4- Kapıcı

H- EMİR ERLERİ

I- POŞTA ERLERİ

K- SEVKİYAT ERLERİ

L- AŞÇI

Merkez Teşkilatı yukarıda yazılan şubelerden müteşekkildir. Ancak bazı eserlerde teşkilatın örgütlenmesi ile ilgili değişik bilgiler de mevcuttur. Tunaya'ya göre Teşkilat 4 masaya (şubeye) ayrılmış ve her masanın başında da bir subay bulunmaktadır.³⁷

Arif Cemil ise şarktaki teşkilatlanmayı Erzurum ve Trabzon olmak üzere iki kısımda göstermektedir. Erzurum'da Dr. Bahaeddin Şakir Bey, Trabzon'da ise Rıza ve Nail Beyler bulunuyorlardı. Dr. Bahaeddin Şakir ve arkadaşlarını Dahiliye Nazırı Talat Paşa göndermişti. Bahaeddin Şakir ve ekibinden başka Dr. Baha Bey, Ömer Naci, Hilmi Bey (Erzurum Müftüsü), Çerkez Reşit, Yüzbaşı Ruşeni beylerinde bulunduğu 20 kişilik bir heyet de Erzurum'a doğru yola çıkmıştı.³⁸ Aynı gaye için birbirinden habersiz ayrı ayrı grupların Erzurum'a gitmeleri daha evvel de değinildiği üzere İttihat ve Terakki'nin içindeki çekişmelerin bir işaretidir. Teşkilat açısından da bir zaaf noktası olarak görülebilir. Ancak kısa bir süre sonra Süleyman Askeri Bey'in talimatıyla Erzurum ve Trabzon'da teşekkül eden ve şark cephesindeki faaliyetleri yürütecek olan gruplar bir araya gelip ortak karar alacaklardır. Toplantıdan çıkan sonuç: Teşkilat-ı Mahsusa şark cephesi artık Kafkasya İhtilal Cemiyeti adı ile faaliyette bulunacaktır.³⁹

Yukarıdaki izahlardan anlaşılacağı üzere teşkilatın örgüt şeması ile ilgili değişik görüşler mevcuttur. Genel merkez şeması ATASE Arşivi'ndeki bazı belgelerden ortaya konulmuştur. Askeri arşivin dışındaki kaynaklardan elde edilen şemalarda kesinlik olmadığı gibi, isimler ve teşkilat şemaları da karıştırılmaktadır. Şark cephesinde görev yapan bölge teşkilatçıları ve teşkilatları merkez teşkilatı imiş gibi algılanmaktadır. Daha önce yazdığımız bir makalede Teşkilat-ı Mahsusa ile ilgili kaynak meselesine değinmiştik. Maalesef bu çalışmada da kaynak meselesi karşımıza çıkmaktadır. Bu güçlüklerin aşılabilmesi ve Türk istihbarat tarihinde çok önemli bir yere sahip olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın her yönü ile ortaya çıkarılabilmesi, Genelkurmay Arşivi'ndeki yaklaşık kırk

bin civarındaki vesikanın incelenmesi sonucu mümkün olacaktır.⁴⁰

E- İNSAN KAYNAĞI, MALZEME TEMİNİ VE BUNA YARDIMCI OLAN KURULUŞLAR

1- Mahkumlar ve Sabıkalılar: Bunların işe yarayanları askeri bir kıta olarak (Yakub Cemil Müfrezesi gibi), işe yaramayanlar ise amele taburları olarak istihdam edilmişlerdir.⁴¹

2- Mevlevi ve Bektaşî Grupları: 4. Ordu emrine bir Mevlevi taburu, Kafkaslara da Gelibolu'dan bir Bektaşî grubu gönderilmiştir.⁴²

3- Bedevi mücahitler, Kürt, Çerkez, Dürzi ve Laz aşiretlerinden gönüllü birlikler ve Yemenliler.⁴³

Bunların dışında teşkilatın düzenli esas ajanlarının çoğu Türk'tü. Bunun yanında ülkenin birçok yanına dağılmış olan şubelerinin başında bulunanların bir kısmı Türkçe konuşan ama ırki olarak Türk olmayan müslüman gruplardandı. Ajanların büyük bir kısmı vasıflı kimselerdi. Ki bunlar arasında doktorlar, mühendisler, gazeteciler, birkaç fırka mensubu politikacı, geçmişleri şüpheli komitacılar (ama sadakatli) ve subaylar. Asıl grubu ve teşkilatın bel kemiğini de bu subaylar grubu meydana getirmektedir. Zaten o zamanki İngiliz, Alman, Fransız gizli servislerinin de asıl elemanları subaylar olarak gözükmektedir. Ayrıca bunların dışında Orta Doğu ve Afrika'da yaşayan Osmanlı tebasından ama Türk olmayan çoğu para karşılığı hizmet eden kişilerde vardır.⁴⁴

4- Çeteler: Yakup Çetesi, Topal Osman Çetesi, Maksut Çetesi, Veysel Bey Çetesi gibi.⁴⁵

Teşkilat-ı Mahsusa'nın karmaşık bir yapısı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak esas unsurlarının, teşkilatın bey-nini ve profesyonellerini teşkil eden ajanlar (subaylar) ve Teşkilat-ı Mahsusa müfrezelerinden meydana geldiği görülmektedir. Bunların temininde Harbiye Nezareti birinci derecede önemlidir. Bu işe yatkın, vatansever, atılgan, genç rütbeli subaylar Harbiye Nezareti'nce tayin edilmektedir. Önemli bir husus ise bu subayların hemen tamamının İttihatçı veya onlara yakın olmasıdır. İkinci grubu teşkil eden Teşkilat-ı Mahsusa müfrezelerini ikiye ayırabiliriz. Birincisi tamamen silahlı kuvvetler mensubu her türlü ihtiyacı silahlı kuvvetler tarafından temin

edilen düzenli müfrezelerdir. İkincisi ise gönüllülerden teşekkül eden bir kısım ihtiyaçları devlet tarafından karşılanan daha serbest, çete vasıfları ön planda ama içlerinde nizamiye subayları bulunan müfrezelerdir.⁴⁶

Teşkilat-ı Mahsusa müfrezelerinin çeşitli şekillerde teşkil edildiğini görüyoruz. Bunları temin ederken genellikle harekât yapılacak bölgelere uygun insan tipine dikkat edilmektedir. Bu insanların teminine yardımcı olan kuruluşlar arasında şunlar vardır. Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri, İttihat ve Terakki Partisi, Dahiliye Nezareti ve mülki makamlar (valilikler, mutasarrıflıklar, kaymakamlar). Mesela Balıkesir bölgesinden Kuzey Afrika'ya gönderilmek üzere 1.500 mevcutlu iki gönüllü alayı teşkil edilmiş ve İzmir'e gönderilmiştir. Bunların işlerinin hemen tamamı, elbiselerinin ise bir kısmı bölge halkının yardımlarıyla temin edilmektedir.⁴⁷ Ankara Valisi Mazhar Bey'in 27 Teşrin-i Sani 1330 (10 Aralık 1914) tarihli bir yazısında vilayet dahilinde yapılan tetkikat neticesinde "...30.000 kadar Çerkez ve Kürd'ün çetecilikte istihdam edilebileceği"nin anlaşıldığı ve daha çok adam isteğinin de araştırıldığı belirtilmektedir. Kafkasya ve Doğu Anadolu'da kullanılmak üzere istenen Kürd ve Çerkez gruplarının yanında Türk unsur ve Rumeli muhacirlerinin de istekli oldukları tespit edilmiştir.⁴⁸ Kafkasya'da Batum civarındaki müslüman ahalinin de bölgedeki Teşkilat-ı Mahsusa müfrezelerine yardım etmek üzere gönüllü yazılmak istedikleri görülmektedir. Bunlar hem bölgeyi, hem de Rusçayı bildikleri için teşkilat bakımından önemli unsurlardır. Binden fazla olan bu insanlar Poti ve Novorosijsk arasındaki Tovapsi bölgesine gitmek istemektedirler. Silah ve cephane temin edildiği takdirde elbise ve diğer ihtiyaçlarını kendileri karşılayacaklarını beyan ederek teşkilatın işini kolaylaştırmaktadırlar. Bunlar teşkilata alındıkları takdirde bölge halkını isyan ve ihtilale sevk etmek ve Vilad-ı Kafkas demiryolunu tahrip etmekte kullanılacaktır.⁴⁹ Gönüllü müfrezelerin teşkil edilmesi ülkenin her tarafında devam etmektedir. Ünye'den 500 kişilik bir grup, Ordu kazasından Aziz Ağa refakatinde gönüllü bir müfreze Müdafaa-i Milliye Şubesi'nce organize edilerek Kafkasya'ya doğru yola çıkarılmıştır.⁵⁰ Konya ve Gönen Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri de gönüllü temini için azami derecede gayret sarfetmektedirler.⁵¹ Kal'a-i Sultaniye Mutasar-

rıfı, Dağıstan ve Çerkez muhacirlerinden müteşekkil ve çetecilikte kullanılmak üzere 70 kişiyi kaydettiğini Kafkas Cephesi yetkilisi Cevad Bey'e bildirmiştir.⁵² Bu müfrezelerle birlikte ırşat için din adamları da gönderilmektedir. Diyarbakır Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 500 kişilik müfreze ile birlikte ırşat için Müftü Hacı İbrahim Efendi'yi de Erzurum'a göndermiştir. Yolda Maden, Ergani gibi şehirlerde katılanlarla birlikte bu sayının 1.000'i aşmasını beklemektedirler.⁵³ İzmit Mutasarrıflığı da çetecilik için 100 kişi hazırlamıştır. Bunlar Batum taraflarından Gürcü, Laz, Abaza sergerdeleridir. Ayrıca 20 kadar mahkum da tahliye edilirse bu iş için kullanılabilirler.⁵⁴

Teşkilat-ı Mahsusa müfrezeleri görev yerlerine intikal ederken bazı uygunsuz davranışlarda bulunmakta ve çevreyi rahatsız etmektedirler. Bu davranışlarının şikayet konusu olması üzerine teşkilat merkezi, müfrezeleri, Müdafaa-i Milliye ve hükümet dairelerinin dışında kimse ile muhatap olmamaları hususunda sert bir şekilde uyarılmıştır. Şayet bundan sonra da şikayetler olursa birinci derecede müfrezelerde görevli subayların sorumlu tutulacağı ikazı da yapılmıştır.⁵⁵

Teşkilat-ı Mahsusa faaliyet planladığı bölgelerle ilgili her türlü vasıttan, fıkırdan istifade etmeyi de ihmal etmemektedir. Bölgelerle ilgili olarak halkın yapısı, ruh halleri, çeşitli hasletleri göz önüne alınmaktadır. Profesyonel bir örgütten beklenen tavırlar sergilenmektedir. Beyrut Valisi Bekir Sami Bey'in Kafkasya ve Rusya ile alakalı raporu bu bakımdan dikkate değer bir vesikadır. Raporunda, kendisinde bir Çerkez olan vali, Kafkas kavimlerinden Çeçenler, Dağıstanlılar ve Çerkezlerin hem cengaver, hem de Rus düşmanı olmalarından istifade edilebileceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla bu insanlar vasıtasıyla bölgede isyan ve karışıklık çıkarmak çok kolaydır. Güney Kafkasya'daki Gürcüler, Abazalar ve Türklerden istifade edilebilir. Türklerin bir kısmının Şii olması hasebiyle Şii din adamlarından da istifade edileceğini özellikle belirtmektedir. Bakü'de petrol şirketleri sahibi olan Takiyof ve Murtaza Han'da iyi takip edilir ve işlenebilirse hizmet edebilirler. Batum, Acara etrafındaki Hristiyanlar Ortodoks'tur. Ama Rusya'ya aşırı düşmandırlar. Ermeniler de aynı durumdadır. Hive ve Türkistan, başlarında cahil adamların bulunmasına rağmen ilgilenilirse isyan çıkarabilirler. Ama asıl istifade edilebilecek

yer Afganistan'dır. Bekir Sami Bey halkın genel durumu ve psikolojisini bu şekilde izahtan sonra bu yerlerde etkili olabilecek, sözü dinlenecek kişileri de bildirmektedir. Bunlardan biri Medine'de oturan Şeyh Şamil'in oğlu Kamil Bey, diğeri de akrabalarından Mehmed Fazıl Paşa'dır. Çeçenlere tesir edebilecek bazı şeyhlerin olduğunu da raporunda yazmıştır.⁵⁶

Teşkilat-ı Mahsusa müfrezelerince en çok sıkıntısı çekilen malzeme silah ve cephanedir. Yazışmaların çoğunda teşkilat yetkilileri ağır ve hafif silahlarla cephane ve mühimmat talebinde bulunmaktadırlar.⁵⁷ Bir diğer talepleri ise elbise ihtiyacıdır. Harbiye Nezareti'ne yazılan isteklerde bol miktarda elbise, kaput ve ayakkabı ihtiyacı bildirilmektedir.⁵⁸

F- TEŞKİLAT-I MAHSUSA MÜFREZELERİ VE DÜZENLİ ORDU BİRLİKLERİNİN ANLAŞMAZLIĞI

Teşkilat-ı Mahsusa müfrezelerinden bir kısmının askerlikle doğrudan ilgisi olmayan gönüllülerden oluştuğunu daha yukarıda belirtmiştik. Bunların başında yetkili durumda olanlarında bir kısmının daha önce askerlikle ilişkisi kesilen, bir kısmını ise hiç ilişkisi olmayan politikaya bulaşmış İttihatçılardan oldukları bilinmektedir. Enver veya Talat Paşaların adamları olan bu müfreze yetkilileri ile ordu yöneticileri arasında kısa zaman sonra çekişmeler başlamıştır. Kendilerini hiçbir askeri kural ile kayıtlı hissetmeyen, hatta parti ile üst düzeyde ilişkisi olan bu müfreze komutanları zaman zaman kendilerini asıl askeri birlik komutanlarının üstünde görmektedirler. Hatta onların fikir ve hareketlerini kontrol etme yetkisine sahip oldukları kanaatindedirler. Bilhassa Doğu Cephesi'nde bunun tipik örnekleri görülmüştür. Sarıkamış Harekatı sırasında düzenli ordu birlikleri Ruslarla herhangi bir çatışmaya girmeye lüzum görmeyip beklerken, bazı çete grupları çatışmalara giriyorlardı. Tabii ki bu durum askerleri rahatsız etmektedir.⁵⁹ Diğer taraftan düzenli birlik komutanlarını adeta denetleyerek, onların Genelkurmay ve Harbiye Nezareti ile alakalı düşüncelerini öğrenip İstanbul'a bildirmeleri de çekişme, sürtüşme konularından bir başkasıdır. Erzurum'da Teşkilat-ı Mahsusa müfrezelerinden birinin başında bulunan Dr. Bahaeddin Şakir ile 9. Kolordu komutanı Ahmet Fevzi Paşa

arasında geçen olaylar bunun en iyi delilidir. Nitekim iyi bir asker olan Ahmet Fevzi Paşa'nın ağzını arayan Bahaeddin Şakir, paşanın hükümetin harp ile ilgili takip ettiği politikayı tenkit eden konuşmalarını hemen Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya ulaştırmıştır. Bu haber üzerine derhal Ahmet Fevzi Paşa görevden alınmış ve yerine 34. Tümen komutanı İhsan Paşa tayin edilmiştir.⁶⁰ Bahaeddin Şakir'in bu tarz davranışları zaman zaman o kadar çekilmez olmakta ve komutanları çileden çıkarmaktadır ki bu yüzden bir ara Vehib Paşa, Bahaeddin Şakir'i tutuklamayı bile düşünmüştür.⁶¹

Teşkilat-ı Mahsusa'nın başına getirilen bu kişiler yetkilerinin dışına taşmaya her zaman meyilli idiler. Teşkilatın görevlerini çok değişik yorumlamaktadırlar. Asli görevleri ordunun işini kolaylaştırmak olan bu müfrezeler kendilerini ordu birlikleri yerine koyarak -savaş durumu olduğu için- mülki idarenin de kendi emirlerinde olduğunu ileri sürebilmişlerdir. Kafkas Cephesi Teşkilat-ı Mahsusa yetkilisi Rıza Bey bunlardan birisidir. Tabii bunların bu şekilde davranmaları mülki erkan ile aralarında tatsızlıkların çıkmasına ve İstanbul'a şikayet edilmelerine sebep olmaktadır. Çetebaşları ellerindeki başıbozuk birliklerle ne yapacaklarını da bilemiyorlardı. Ufak tefek bazı başarılarla kendilerini birer büyük komutan gibi görüyorlardı. Ve şöhret peşindeydiler.⁶² Bu müfrezelerin teşekkülü sırasında bazı kişilere hak etmedikleri görevler verilmiştir. Örneğin daha önce gönderildiği Kafkas Cephesi'nden dönen Yakup Cemil'i başından atmak ve İstanbul'dan uzaklaştırmak isteyen Enver Paşa ona yeni bir teşkilat yapmasını emretmiştir. Bu teşkilatın tümen değil, kolordu yetkisinde olacağını vaat etmiştir. Halbuki Yakup Cemil eski bir yüzbaşı ve askerliği de çok önce bırakmış bir kimsedir. İstanbul'daki tutuklularla, İzmir, Afyon ve diğer bölgelerdeki asker kaçaklarından da yararlanarak teşkilatını kuracak olan Yakup Cemil, bu görevini tamamlayarak İstanbul'dan ayrılmamıştır. İstanbul'dan ayrılmaması darbe hazırlığı içinde olduğu şeklinde değerlendirilmiş ve İttihatçılar arasındaki hizipleşmelerin kurbanı olarak idam edilmiştir.⁶³

SONUÇ

Türk istihbarat tarihinde önemli bir yeri olan Teşkilat-ı Mahsusa (veya Umur-u Şarkıye Dairesi) hakkında

şimdiye kadar esaslı bir araştırma yapılmamış olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Yukarıda çeşitli yerlerde de değindiğimiz gibi bu örgüt ile ilgili bilgilerin kaynağının arşive dayalı olması araştırmacıların karşılaştığı zorlukların başında gelmektedir. Sadece Genelkurmay Arşivi'nde yaklaşık kırk bin civarında belgenin olduğu düşünülürse bu konuda çalışma yapmanın ne kadar zor olduğunu kolayca anlayabiliriz. Bu çalışmamızda örgüt ile alakalı yapılan araştırmalardaki bazı bilgi noksanlıklarını, yanlış anlamaları, aynı konuda aynı kişilerin farklı yorumlarını karşılaştırmaya çalıştık. Arşiv vesikaları, hatıralar ve tetkik eserlere dayanarak yaptığımız incelemenin sonuçlarını şöyle sıralayabiliriz: 1- İstihbarat faaliyetleri bir gelenek ve devamlılık meselesidir. Yetişmiş eleman ve tecrübeye sahip olunmadan kolaylıkla yürütülecek bir iş değildir. Dolayısıyla hemen hemen her örgütün evveliyatı vardır. Bu bakımdan Yıldız İstihbarat Teşkilatı'nın yüzde yüz bir devamı olduğunu söylemek mümkün değilse de etkilenmiş olduğunu söyleyebiliriz. 2- Enver Paşa'nın Avrupa'da bulunduğu sürede edindiği bilgiler ve tecrübelerden istifade ile biraz da tesadüfen kurduğu bir teşkilattır. 3- Teşkilat Avrupai bir görünüm arz etmektedir. Ancak bazı uygulamaları ile de şarklı bir görünüm sergilemektedir. 4- İstihbarat çalışmalarının yanında askeri operasyonlar yapan müfrezeleri ile değişik bir görünüm de arz etmektedir. Bu hali ile "askeri özel kuvvetler"e de benzemektedir. Bu da teşkilatın yönetimini ve istihbarat teşkilatlarının genel karakteri olan merkezîyetçiliği

olumsuz yönde etkilemektedir. 5- Teşkilatın çok gerçekçi hedeflerinin yanında, realist olmayan romantik hedefleri ve faaliyetleri de vardır. Bu da yarı profesyonel bir görünüm sergilemesine sebep olmaktadır. 6- Karşı istihbarat örgütleri ile mücadelede asıl elemanları olan ajanlarının fevkalade başarılar elde etmelerine mukabil, müfrezeleri aynı başarıyı çoğu zaman sağlayamamışlardır. 7- Teşkilat imparatorluğun kaderi ile paralel olarak bir takım imkansızlıklar, plansızlıklar ve zamansızlık yüzünden kendinden beklenenlerin tamamını yerine getirememiştir. Varansevlikleri şüphesiz olan gayretli, çalışkan ve fedakar teşkilat elemanları da diğer devlet adamları gibi imparatorluğun yıkılışını engelleyememişlerdir. 8- Günümüz istihbaratçılığının köklerini buralarda aramak lazımdır. Zira İstiklal Harbi sırasında istihbari faaliyette bulunan örgütler ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulan Milli Emniyet Hizmetleri (MAH) Teşkilatı'nda büyük ölçüde Teşkilat-ı Mahsusa elemanları kullanılmıştır. Dolayısıyla onların tecrübeleri Cumhuriyet dönemine de devredilmiştir. 9- Devletlerin hayatında önemli yerleri olan gizli servislerin tarihleri ve faaliyetlerinin bilinmesi çok önemlidir. Bu bakımdan Türk istihbarat tarihinde önemli bir yeri olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın her yönü ile ortaya konulması zaruridir. Mevcut çalışmalarla teşkilatın adının, teşkilat yapısının bile kesin olarak ortaya konulmamış olması istihbarat tarihçiliğimiz ve tarihçiliğimiz adına düşündürücüdür.

- 1 Feridun Akkor, *Casuslar Çarpıyor*, Ankara, s. 5.
- 2 Süleyman Kani İrem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansiir* (Yayına hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 1999, s. 140-141.
- 3 Mim Kemal Öke, *Siyonistler ve Masonlar*, İstanbul 1991, s. 57. (Bu konu ile ilgili Mim Kemal Öke'nin II. Abdülhamid ve Dönemi, İstanbul 1983 isimli eserinde geniş bilgi mevcuttur.)
- 4 Süleyman Kani İrem, a.g.e., s. 138-139- Asaf Tugay, *İbret*, İstanbul (bty.), s. 17.
- 5 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, III. Cilt, İstanbul 1989, s. 275-276.
- 6 Tunaya, a.g.e., s. 276.
- 7 Arif Cemil, I. Dünya Savaşı'nda Tekilat-ı Mahsusa, İstanbul 1997, s. 9.
- 8 Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, I. Cilt, Ankara 1955, s. 88.
- 9 Tevfik Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 88-89 da 132 numaralı dipnot.
- 10 Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul 1993, s. 7.

- 11 Mustafa Balcıoğlu, "Kendi Belgeleriyle Teşkilat-ı Mahsusa - Yahut Umur-u Şarkıyye Dairesi" *Türk Dünyası Tarih Dergisi* sayı. 24-29, Temmuz 1992, s. 24. (Belgenin Arşiv kaydı ATASE Arşivi); K. 1846, D. 79, F. 14.
- 12 Balcıoğlu, a.g.m. s. 24.
- 13 Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 276; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III. c., I. Kısım, s. 398'da 35 numaralı dipnot; Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, III. cilt, I. Kısım, *Irak-Iran Cephesi*, 1914-1918, Ankara 1979, s. 120)
- 14 ATASE Arşivi, K. 1829, D. 8, F. 1-28; K. 1829, D. 8, F. 1-29.
- 15 Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 276- Stoddard, a.g.e., s. 7; Balcıoğlu, a.g.m., s.26; Arif Cemil, a.g.e., s. 9.
- 16 Tunaya, a.g.e., s.277.
- 17 Arif Cemil, a.g.e., s. 13; Balcıoğlu, a.g.m., s. 26. (Süleyman Askeri, Prizren doğumludur. Sicili (318-28). 1 Mart 1316'da (14 Mart 1900) Harp Okuluna girmiş ve 232. Teşrin 318'de (6 Aralık 1902) teğmen çıkmıştır. Erkan-ı harp namzedi olmuştur. 22 1. Kanun 319'da (4 Ocak 1904) üğm .. 23 1. teşrin 321'de (5 Kasım

- 1905) mümtaz yüzbaşı oldu ve 3. Orduya gitti. 20 1. Kanun 321'de (2 Ocak 1906) Redif 45. Alay 1. Tb. 2. Bölüğe verildi. 9 Şubat 323'te (22 Şubat 1908) Numune Talim Taburu itirihaz olunan 89. Alay 1. bölümü ile mmanastır Merkez Talim Taburu muallim muavinliğine tayin edildi. 22 Ağustos 325'te (4 Eylül 1909) Bağdat jandarma tensikatına memur kolağası oldu. 9 Ağustos 328'de (22 Ağustos 1912) Bingazi ve Havalisi Komutanlığı erkan-ı harpliğine tayin edildi. 16 2. Kanun 328'de (29 Ocak 1913) X. Kolordu erkan-ı harpliğine nakledildi. 14 1. Teşrin 329'da (27 Ekim 1913) Binbaşı oldu. Bağdat jandarma efradı muallimliğine verildi. 17 Temmuz 330'da (30 Temmuz 1914) siyasetle iştiğal ettiği için tekaür edildi. 30 2. Teşrin 330'da (13 Aralık 1914'te) Irak ve Havalisi Komutanlığına tayin edildi. basra civarında Şuabiye civarında üç gün devam eden taarruzda yenildi ve intihar etti. 31 Mart 331 (13 Nisan 1915) Balcıoğlu süleyman Askeri'nin görev süresini belgelere dayalı olarak 14 Nisan 1915 olarak belirtmektedir. Yani intihar ettiği tarihten bir sonraki gün).
- 18 Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1957, s. 181.
- 19 Balcıoğlu, a.g.m., s. 26.
- 20 ATASE Arşivi, k. 1840, D. 55, F. 1-17'de Deraliye Nur-u Osmaniye Tasvir-i Efkar İdarehanesi karşısında Umur-u Şarkıye Müdürü Ali Bey Başhampa ifadesi vardır. Belgeni tarihi 21/1/334 (21 Ocak 1918'dir.; Balcıoğlu, a.g.m., s. 26.
- 21 ATASE Arşivi, K. 1829, D. 6, F. 1-8..
- 22 Stoddard, a.g.e. s.9.
- 23 Balcıoğlu, a.g.m., s. 25-26.
- 24 Tunaya, a.g.e., s. 279; Stoddard, a.g.e., s. 54.
- 25 Arif Cemil, a.g.e., s.9; Tunaya, a.g.e.s. 279.
- 26 Arif Cemil, a.g.e., s. 10; Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki*, İstanbul 1975, 261, 422 v. d.
- 27 Askeri Tarih ve Stratejik Etütler Başkanlığı (ATASE Arşivi) K. 1829, D. 6, F. 1-342; tunaya, a.g.e., s. 276. (Ergun Hiçyılmaz tarafından teşkilatın adı "Umum-i Şarkıye Dairesi" olarak yanlış olarak yazılmıştır. *Teşkilat-ı Mahsusa'dan MİT'e*, İstanbul 1990, s. 30.)
- 28 Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilat-ıMahsusa'nın Hindistan Misyonu* (1914-1819), ankara 1999, s. 79; Keleşyılmaz "Türk Ordusundan Bir Vefa Örneği ve Teşkilat-ıMahsusa Belgeleri" isimli makalesinde "Harbiye Nezareti Umur-u Şarkıye Müderiyeti (Teşkilat-ımahsusa) tarafından..." diyerek önceki fikrini değiştirdiğini ortaya koymaktadır. (Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XV. Cilt (temmuz 1999), sayı. 44, s. 645). Mustafa Balcıoğlu - İsrail Kurtcephe, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik bir Türk-Alman Projesi Rauf Bey Müfrezesi-" OTAM, sayı. 3 (Ocak 1992), s. 269. (Balcıoğlu Temmuz 1992'de yayınladığı bir makalesinde ise "Teşkilat-ı Mahsusa Yahut Umur-u Şarkıye Dairesi" demek suretiyle iki ismin birbirinin yerine kullanıldığını, bir başka ifade ile aynı gizli örgütü ifade ettiğini yazmıştır).
- 29 Mustafa Balcıoğlu, a.g.m., s. 26-28.
- 30 ATASE Arşivi, K. 1829, D. 6, F. 1-342.
- 31 ATASE Arşivi, K. 1840, D. 55, F. 1-16.
- 32 Tunaya, a.g.e., s. 276.
- 33 Balcıoğlu, a.g.m., s. 26.
- 34 Tunaya, a.g.e., s. 278.
- 35 Stoddard, a.g.e., s. 7-8.
- 36 Balcıoğlu, a.g.m., s. 26-28.
- 37 1- Rumeli Masası (Arif Bey), 2- Kafkasya Masası (Yüzbaşı Rıza Bey), 3- Afrika Trablusgarp Masası (Hüseyin Tosun ve Tunuslu Ali Başhampa), 4- Vilayat-ı Şarkıye Masası (Merkez Erzurum olmak üzere, Dr. Bahaeddin Şakir ve Ruşeni Beyler. Tunaya, a.g.e., s. 278.
- 38 Arif Cemil, a.g.e., s. 18-20.
- 39 Arif Cemil, a.g.e., s. 27.
- 40 Hamit Pehlivanlı, teşkilat-ı Mahsusa'dan Milli Hizmetlerine "Strateji", Ankara 96/1, s. 125-138
- 41 Tunaya, a.g.e., s. 275-276.- Arif Cemil, a.g.e., s. 136; Mustafa Ragıp Esatlı a.g.e., s. 262-263.
- 42 Tunaya, a.g.e., s. 276.
- 43 Stoddard, a.g.e., s. 51.
- 44 Stoddard, a.g.e., s. 52-53.
- 45 Arif Cemil, a.g.e., s. 147, 169, 191, 192, 197.
- 46 ATASE Arşivi, K. 1829, D.6, F. 1-137, 1-139, 1-147; Şerif İliden (Köprülülü), Sarıkamış (yay. haz. Sami Önal) İstanbul 1998, s. 68.
- 47 ATASE Arşivi, K. 1829, D.8, F. 1-1, 1-2.
- 48 ATASE Arşivi, K. 1829, D.8, F. 1-3.
- 49 ATASE Arşivi, K. 1829, D.8, F. 1-23.
- 50 ATASE Arşivi, K. 1829, D.8, F. 1-28, 1-29.
- 51 ATASE Arşivi, K. 1829, D.8, F. 1-30, 1-34.
- 52 ATASE Arşivi, K. 1829, D.8, F. 1-35, 1-36.
- 53 ATASE Arşivi, K. 1829, D.8, F. 1-52.
- 54 ATASE Arşivi, K. 1829, D.8, F. 1-50.
- 55 ATASE Arşivi, K. 1829, D.2, F. 3-4.
- 56 ATASE Arşivi, K. 1829, D. 1, F. 1.
- 57 ATASE Arşivi, K. 1829, D.8, F. 1-13. (Mesela: 2000 adet Martin tüfek kasaturası ve 1.000.000 fişek bu isteklerinden bir tanesidir).
- 58 ATASE Arşivi, K. 1829, D.8, F. 1-21. (Mesela: 2000'er adet haki elbise, kaput ve ayakkabı gibi).
- 59 Şerif İliden, a.g.e., s. 61.
- 60 Şerif İliden, a.g.e., s. 152-154.
- 61 Arif Cemil, a.g.e., s. 198.
- 62 Arif Cemil, a.g.e., s. 127*137.
- 63 Mustafa Ragıp Esatlı, a.g.e., s. 503 v. d.

OSMANLI DEVLETİNDE GÜVENLİK VE POLİS

DOÇ. DR. REMZİ FINDIKLI
POLİS AKADEMİSİ

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde halk, bir emanet olarak kabul edilmiş ve bu nedenle halkın can, mal ve yol güvenliğine büyük önem verilmiştir. Nitekim, padişah fermanlarının sonunda en çok tekrarlanan cümlelerden biri, "Reaya taifesi ki, Tanrının bir emanetidir. Onu korumak ve zulüm görmesini önlemek, padişahın esas görevlerindendir" cümlesi idi. Bu arada Osmanlılarda devlet, bir "baba" olarak görülmüştür. Bilindiği gibi baba, koruyucu ve güvenliği sağlayıcı bir role sahiptir. Osmanlı Devleti, bir baba rolü oynayarak halkın, birlik, dirlik ve güvenliğini sağlamış ve böylelikle uzun süre ayakta kalabilmiştir. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde güvenliği sağlama yöntemleri ve güvenlik kuruluşları üzerinde durulacaktır.

GÜVENLİK KAVRAMI

Osmanlı Devleti'nde güvenlik ve polis kavramları, "zabita", "asayiş" ve "emniyet" deyimleri ile ifade edilmiştir. Nitekim, günümüzde de güvenlik ve asayişin korunmasından doğrudan sorumlu kuruluşun adı "Emniyet Genel Müdürlüğü"dür. Osmanlı Devleti'nde güvenlik hizmetlerini ifade etmek için çok anlamlı olan "emniyet" kelimesinin seçilmesi oldukça yerinde ve isabetlidir.

Emniyet kelimesi, Türkçe'ye arapça "*emine*" kökünden girmiş olup, sözlükte "güvenlik" ve "asayiş" anlamına gelmektedir. Emniyet, halkın evinde, işinde ve yolunda herhangi bir korku ve endişe hissetmeksizin güven içinde yaşamasıdır. Güvenlik için Batı dillerinde "security" kelimesi kullanılmakta, bu kelime de Türkçe'ye "sigorta" (garanti, güven) şeklinde girmiştir. Nitekim, ülkemizde sosyal *sigortalar kurumu*, "sosyal güvenlik" kurumu anlamındadır.

Emniyet kelimesinin kökü olan "*emine*", etimolojik olarak, "büyük baş hayvanların yatarlarken yanyana ve başları aynı yöne doğru değil de, sırt sırta vererek yatmaları" anlamına gelmektedir. Gerçekten, hayvanlar güvenliklerini sağlamak için içgüdüsel olarak tedbirli yatmakta, vahşi hayvanlardan gelebilecek ani bir tehlike veya saldırıya karşı hazırlıklı bulunmakta ve bunun için doğal bir dayanışma ve yardımlaşmaya gitmektedirler. Aslında bütün canlılar dünyaya silahlarıyla gelir ve her canlının güvenliğini sağlamak üzere kendine göre mutlaka bir korunma silahı vardır. Nitekim, kimi canlıların boynuzu, kiminin yırtıcı dişleri, kiminin zehiri ve kiminin de koruyucu kabuğu vardır.

Canlılar içinde güvenlik açısından en zayıf varlık insandır. İnsanların hiç bir koruyucu silahı olmadığından güvenliklerini toplu yaşamakla, akıllarıyla ve bilimsel olarak sağlamaya çalışırlar. İnsanlar iyilik konusunda yardımlaşmak, kötülükleri önleme konusunda yardımlaşma yoluna gitmişlerdir. Toplu halde yaşayan insanlar, güvenliklerini sağlayabilmek için polisi kurmuşlar ve Aristo, polis teşkilatının kuruluşunu, insanoğlunun en medeni buluşlarından biri olarak görmektedir. Gerçekten polis, yerleşik hayatın ve modern toplumun bir kuruluşudur. Temel görevi güvenliği sağlamak olan devlet, polis teşkilatı aracılığı ile bu görevini yerine getirmektedir ve günümüzde polis teşkilatı olmayan hiç bir devlet yoktur. Ancak, görevleri temelde aynı olmakla beraber ülkelerin polis yapıları birbirinden farklılık arz etmektedir.

OSMANLILARDA GÜVENLİK

"Dünyada can, ırz ve namustan daha aziz bir şey yoktur" diyen Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman

Bey, daha bağımsızlığını ilan eder etmez ilk teşkilat olarak hakim ve kadılar ile beraber, şehirlere "subaşı" adıyla zabıta (güvenlik amirleri) atamıştır.¹ Subaşılar gündüzleri kol gezerek şehir ve kasabalarda asayiş sağlar, çarşı pazarın ve mahallelerin temizliğine bakar ve geceleri de hırsızlık ve gayrimeşru olayları önlemeye çalışırdı. Subaşıların devlet protokolünde yüksek bir mevkiileri vardı ve resmi geçitlerde 3. sırada yer alıyorlardı.

Osman Bey, Karahisar'a gittiği zaman, şehrin idaresini Orhan Bey'e, zabıta amirliğini (subaşılığını) de kardeşi Gündüzalp'e vermiştir. Bu nedenle, Osmanlı tarihinde ilk zabıta amiri, Gündüz Alp sayılmaktadır.²

Osmanlı Beyliği'nde asayişin mükemmelliği yüzünden yalnız müslümanlar değil, Bizans tekdürlarından bir çok hıristiyan bile Türk idaresinin nimetlerinden, emniyet ve asayişinden yararlanmaya başladılar. Osmanlı idaresi, yollarda emniyeti sağlayan, kasaba ve çarşılar da keyfi vergileri kaldırıyor, herkese, can, ırz ve mal güvenliği sağlıyordu.³

Osmanlılar, uzun süre asayiş ve zabıta işlerini muvazaf (devamlı) askeri teşkilat aracılığı ile yürütmüştür. Bu nedenle Osmanlı zabıta teşkilatını incelemek için öncelikle askeri teşkilatı incelemek gerekecektir. Türk devletleri ve bu arada Osmanlı Devleti, uzun süre İslam hukukunun tesirinde kalmakla beraber, kendi usul ve an'anelerinden kalma ve mahalli icaplara dayandığı da bir gerçektir. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin kurduğu bir çok kuruluş ve özellikle ordu teşkilatının asayiş ve inzibat işleriyle görevli birimi, başka yerlerde görülmeyen bir orijinaliteye sahiptir.⁴

Osmanlılarda güvenlik işlerinden doğrudan sorumlu olan "subaşı", aynı zamanda askeri işlere de bakan bir askeri kumandandı. Bu subaşılar arasında özellikle Evrenos Bey, Timurtaş Bey ve Koca Bey'ler çok isim yapan kumandanlardı.⁵

Ancak, devletin yeni fetihlerle büyümesi ve nüfusun artışıyla ülkede güvenlik önemli bir sorun haline gelmiştir. Şüphesiz devlet bu duruma ilgisiz kalamazdı. Nitekim, o dönemde güvenliğin sağlanması için ülkede tedbirler alınmış, yeni düzenlemelere ve örgütlenmelere gidilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde güvenlik hizmetleri üç ayrı koldan ve üç değişik şekilde yürütülmüştür. Bu nedenle,

Osmanlılardaki güvenlik hizmetlerinin üç başlık altında incelenmesi gerekmektedir.

İSTANBUL'UN GÜVENLİĞİ

İstanbul'un güvenliği, ülkenin diğer bölgelerine oranla daha büyük önem taşıyordu.

Bu nedenle öncelik, İstanbul'un güvenliğine verildi. Osmanlı döneminde İstanbul'un güvenlik işleri çok karışık ve yetkileri birbirine girmiş güvenlik teşkilatları eli ile yönetiliyordu.

İstanbul'un fethinden sonra, gerek Anadolu'dan buraya yapılan büyük göçler, gerekse başkent olması dolayısıyla şehrin nüfusu büyük artış göstermiştir. Bu durum ister istemez ortaya önemli bir güvenlik sorunu çıkarmıştır. Güvenlik sorununu çözümlmek için şehir içinde yeni düzenlemeler yapıldı ve teşkilatlar kuruldu. Bu arada İstanbul şu beş güvenlik bölgesine ayrıldı.⁶

a. İstanbul'un Topkapı Sarayı çevresi dışındaki yerler, "yeniçeri ağasının" güvenlik bölgesidir.

b. Saray dışı sayılan Ayasofya, Hocapaşa, Ahırkapı tarafları, "cebecibaşlarının" inzibat bölgesi idi.

c. Kasımpaşa ile Galata civarı, "kapitanpaşanın" güvenlik bölgesi idi.

d. Tophane tarafları, Beyoğlu semtleri, "topçubaşlarının" güvenlik bölgesi idi.

e. Üsküdar, Eyüp, Kağıthane, Boğaziçi'nin iki tarafı, Kadıköy, Adalar ve Ayastefanos, "bostancıbaşlarının" güvenlik bölgesi idi.

Görüldüğü gibi imparatorluğun başkenti olan İstanbul güvenlik bakımından beş bölgeye ayrılmış ve her bir bölgenin güvenliği özel güvenlik birimlerine verilmiştir. Bir başka deyişle, İstanbulun güvenliği tek bir merkeze veya organa bırakılmamış, aksine güvenlikle görevli özel gruplar oluşturulmuştur. Böyle bir güvenlik uygulaması, günümüz polis anlayışına ters olmakla beraber, o dönemin şartları içinde ters sayılmaması gerekir.

GÜVENLİĞİ SAĞLAYAN KURUM VE MAKAMLAR

Osmanlı Devleti'nde başlangıçta güvenliği sağlama görevi, "subaşı"ya verilmişti. Ancak zamanla devletin büyümesiyle güvenlik işleri daha geniş bir yapılanmayı ve özel yetiştirilmiş çok sayıda personel kullanmayı gerektir-

miştir. Osmanlı Devletinde 1845 yılında bugünkü polis teşkilatı kurulmadan önce güvenliği sağlamakla görevli kişi ve kuruluşlar şunlardır:

1. Sadrazam

Sadrazam, *devletin* iç ve güvenliğini sağlamakla görevli en üst kişidir. Aslında devletin güvenlik ve asayişinden birinci derecede padişah sorumludur. Ancak padişahlar, ülkede kamu düzeni ve güvenliğin sağlanması işlerini, devlet ricali ve halk karşısında kendilerini temsil eden sadrazamlar aracılığı ile yürütmüşlerdir.⁷ Sadrazamlar, padişah adına emniyet teşkilatının en yüksek makamı olmuştur. Güvenliği sağlamak için güvenlik ile ilgili gruplar arasında işbirliği ve koordinasyonu sadrazam sağlamış ve onun olmadığı zaman yerine “Kethüda” vekalet etmiştir.

2. Yeniçeri Ağası

Sadrazamdan sonra gelen yeniçeri ağasının hem sivil hem de askeri görevleri vardı ve başkentin güvenliği ve sarayın korunması ona aitti.⁸ Osmanlı ordusunun merkez teşkilatındaki ağaların en büyüğü, yeniçeri ağasıydı. Padişah buraya en güvendiği adamı atardı. Yeniçeri ağalarının zaman zaman İstanbul’da kol gezerek etrafı denetleyip güvenliği sağlaması kanundu.⁹

3. Cebeciler ve Cebecibaşı

Silah yapan veya satan anlamına gelen cebeci, kapıkulu askerinin piyade ocaklarından birisidir. İstanbul’un Ayasofya, Hoca Paşa ve Ahırkapı taraflarının güvenliği, cebecibaşına aitti.

4. Kaptanpaşa

İstanbul’un Kasımpaşa ve Galata semtlerinin güvenliğinden kaptanpaşa sorumlu idi. Kaptanpaşa aynı zamanda deniz güvenliğinden, tersane ve limanların güvenliğinden sorumlu idi.

5. Topçular ve Topçubaşı

Topçubaşılık, Kanuni döneminde önemli ve itibarlı memuriyetlerden biri olup, askeri vazifelerinden başka, güvenlik görevleri de vardı. Topçuocağı, top dökme görevleri yanında güvenlik görevi de yaparlardı. Nitekim, Tophane ile Beyoğlu taraflarının güvenliği, “sertopi” denilen topçubaşılara verilmişti. 1845 yılında İstan-

bul’da ilk defa polis kurulmasına ihtiyaç hissedildiğinde polisler Tophane Müşirinin maiyyetine verilmiştir.¹⁰

6. Bostancılar ve Bostancıbaşı

İstanbul’un Üsküdar, Eyüp, Kağıthane, Boğaziçi’nin iki tarafı, Kadıköy, adalar ve Yeşilköy taraflarının güvenliği bostancılara bırakılmıştı. Padişah saray ve köşklarinin korunması da yine bunların görevi idi. Devşirme usulü ile toplanan ve acemi oğlanları denen hıristiyan çocuklarının bir kısmı, İstanbul’da saray ve bostanlarda bostancılık yapmak için ayrıldıklarından bunlara “bostancı” denmiştir.

6. Kadılık ve Kadı

Kadı, sadrazam ve yeniçeri ağasından sonra mülki, adli, belediye ve bu arada zabıta işlerine bakan büyük bir amirdir. Kadı, suçluları sorguya çeker ve kararını anında verirdi. Yasama ve yürütme gibi mülki, beledi ve kazai makamların ayrılmamış olduğu dönemlerde kadı, hem kaymakam, hem belediye başkanı, hem de güvenlik amiri idiler.¹¹

7. Çavuşbaşı

Çavuşbaşı, saray çavuşlarının başıdır. Çavuşbaşı, aynı zamanda “reisü’l küttab” (dışişleri bakanı) veya kethüda derecesinde idi. Memuriyet bakımından çavuşbaşı, mabeyn müşirliği ve zabıtiye nazırlığına da eş değerd.

8. Muhzırağa

Çavuşbaşının yardımcılarının olup, albay rütbesindedir ve sadrazamın muhafızıdır.

Muhzırağa, sadrazam kararlarını takip etmekle görevli idi.

9. Asesler

Asesler, İstanbul’un emniyet işlerinde çalışan ve polis vazifesi gören kimselerdir. Aseslik, ilk defa Fatih zamanında, şehrin güvenlik ve disiplinini sağlamak amacıyla kurulmuştu ve barış dönemlerinde de emniyet müdürü vazifesi görürlerdi.¹² Aseslerin başı olan Asesbaşılar, yeniçeri ocağının alt bölük personeli arasından seçilirdi.¹³

10. Kapıcılar

Osmanlı Devlet teşkilatında saray kapıları, bu işle görevlendirilmiş olan kapıcılar tarafından korunurdu. Osmanlı sarayları özel yetiştirilmiş kapıcılarla korunurdu.

11. Esnaf Paspanları

Esnaf paspanları, inzibat memurları arasından seçilmekte ve subaşının emrinde geceleri dolaşarak esnafın mallarını koruma ve hırsızlığı önlemeye çalışırlardı.

12. Böcekbaşı

Osmanlı Devleti'nde suçluları yakalamak, suç failerini araştırmak ve diğer gizli güvenlik işleriyle görevli amire, "böcekbaşı" denirdi. Böcekbaşı, aynı zamanda suçluları cezalandırmakla yetkili idi. Böcekbaşının emrinde çalışan memurlara "salma" denirdi. Salmaların görevlerinden biri de, ezan okunduğu zaman, ahaliyi namaza gönderirlerdi.¹⁴

13. Şatır

Şatırlar, vezirlerin ve devlet adamlarının emrinde olup muhafızlık vazifesi yaparlar. Bunun için şatırlar her türlü tedbire başvurulardı.

14. Kır Serdari

Şehir ve kasaba hudutları dışında olan ve zabıtayı ilgilendiren olayları ve yolsuzlukları takip etmekle görevli kimselere kır serdari denmektedir.

15. Tomruk Ağası

Tomruk ağası, hapishane müdürü demektir. Tomruk ağasının görevi, hapishanelerin asayiş ve güvenliğini sağlamak, aynı zamanda mahkum ve suçluların can güvenliğini korumaktır.¹⁵

16. İhtisap Ağası

İhtisap, kelime olarak hesap sormak, sorguya çekmek, çarşı ve pazarların düzenini sağlayan kurum ve belediye anlamına gelirken, ihtisap ağası da, belediye başkanı anlamına gelmektedir. İhtisap ağasının görevi, belediye zabıta işlerine bakmaktır. İhtisap, İslam tarihinde ve devletlerinde daha başka bir anlam ifade etmektedir. İhtisap Teşkilatının temeli, "Hisbe Teşkilatı"na dayanmaktadır. Bilindiği gibi hisbe teşkilatı, basit bir belediye zabıtası olmayıp, insanları kötülüklerden alıkoyan, aldanmasını önleyen ve bunun için de gerekli tedbirleri almakla görevli bir kurumdur. Bu teşkilat, Osmanlıya "ihtisap" olarak geçmiştir. Ancak, kavramın esprisi değişmemiştir. Bu espri, iyiliği korumak ve kötülüğü önlemektir. Polisin de günümüzde yapmak istediği şey aslında budur.¹⁶

17. Derbentçi

Derbentçi, hanlara gelen yolcuların ve kervanların güvenliğini ve eşyalarının korunmasını sağlamak, etrafa musallat olan eşkiyanın yakalanması ve şehre gelen halkın iskanı ile görevli bir asayiş memurudur.¹⁷

18. Köy İhtiyar Meclisi

Köy ihtiyar meclisi, köyde düzenin sağlanması, vergilerin toplanması, uygunsuz durumda olanların yakalanması ve cezalandırılmasına yardımcı olan kimselerdir. Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı döneminde 18. Yüzyıla gelene kadar emniyet hizmetleri tek bir merkezden ve tek bir kişi tarafından değil de, oldukça değişik, dağınık ve karmaşık bir şekilde yürütülmüştür. Bu durum aslında devletin bir özelliği ve orjinalliyi olarak görülebilir. Olayları kendi dönem ve şartları içinde değerlendirmek daha sağlıklı bir yoldur.

EYALETLERDE GÜVENLİK HİZMETLERİ

Osmanlı Devleti genişleyip büyüdükçe güvenlik hizmetlerine duyulan ihtiyaç arttı. Bu nedenle idari yapıda bazı örgütsel değişikliklere gidildi. Askeri ve mülki idareyi elinde bulunduran mirimiran ve beylerbeyi emrindeki sipahilere taşranın güvenlik işleri tevdi edildi. Bir başka deyişle Osmanlı devrinde eyaletlerin güvenliği eyalet askerlerine ve onların başındaki komutanlara bırakılmıştır. Daha sonra taşranın güvenlik işleri valilere, mutasarrıflara, mütesellim ve voyvodalara intikal etti.¹⁸

Diğer taraftan, eyaletlerde güvenlik hizmetleri sadece mülki idare amirlerine bırakılmamış, bir esnaf teşkilatı olan Ahi Teşkilatı da, mesleki faaliyetleri yanında bulunduğu mahallin dirlik ve düzenliğinin sağlanmasından sorumlu tutulmuştur.

İçgüvenliğin sağlanması amacı ile kent ve kasabalarda başvuru tedbirlerinden biri de, mahalle halkının birbirine kefil edilmeleri idi. Bütün mahalleye de imamla muhtar kefil oluyor, muhtarlara ayrıca imamlar kefil ediliyordu. Böylece, mahallede hırsızlık ve benzeri güven bozucu eylemlerin önü alınmak isteniyordu. Suç işlenip de suçlu bulunmazsa, o mahalle halkı bütünüyle sorumlu tutuluyordu. "Akile Sistemi" denen bu yöntem, Tanzimat öncesine kadar devam etmiştir.¹⁹

Kuruluş dönemlerinde devletin başında mutlak kudrete sahip ve adli, askeri ve mülki işlerin amiri olan

padişahlar görev almışlardır.²⁰ Ancak, başlangıçta basit bir örgütle yürütülen veya yönetilen hükümet mekanizması, devletin fütuhata dayanan siyaseti sonucu büyüme ve karmaşık bir mahiyet almaya başlamıştır. Devlet, bir taraftan yeni durumlara uyum sağlamak için bütün idare sisteminde bir ıslahat yapmak, diğer taraftan da iç ve dış güvenliği sağlamak için, başlangıçta ilkel mahiyette bir aşiret ordusu olarak kurulan askeri kuvvetleri daha mükemmel hale getirmek için teşebbüslere geçti.²¹ Bu amaçla bir takım güvenlik kuruluşları kurulmuştur.

GÜVENLİK VE ASKERİ KURULUŞLAR

Osmanlı Devleti'nde güvenliğin sağlanmasında öteden beri askeri kuruluşlardan yararlanılmıştır. Bunların başında da yeniçeri ve eyalet askerleri gelmektedir. Hatta günümüzde bile ülkemizde kırsal kesimin iç güvenliğini bir askeri kuruluş olan jandarma sağlamaktadır.

Osmanlı Devleti'nde yükselme dönemlerinde görülen güven ve istikrar, gerileme döneminiyle birlikte yerini kargaşaya bırakmıştır. Özellikle "Celali İsyanları" ülkeyi bir kargaşa ortamına sürüklemiştir. Devlet, bir taraftan uzun süren savaşlarla uğraşırken, bir taraftan da iç isyanları bastırmaya çalışmıştır.

II.Mahmut önceleri mutasarrıf ve valilerden güvenliğin sağlanmasını isterken, bu yolla sonuç alınmadığını görünce, halkın kendi kendini korumasını istemek zorunda kalmıştır. Öyle ki, 1826 Ankara sancağında "Kadı Kıran" adlı bir delilbaşı, etrafına topladığı eşkiya ile Bâla taraflarında isyan etmiş ve halk onunla başa çıkamamıştır.²²

İşte, 19. Yüzyılın başlarında içgüvenliğin sağlanması konusunda alınan en önemli tedbirlerden biri, hiç şüphesiz, Nizam-ı Cedid Ocağının kurulmasıdır. Anadolu'da bu düzenli askeri kuruluş güvenliğin sağlanmasında görev almıştır. Böylelikle, vali ve mutasarrıfların kapılarında barındırdıkları askerlerin sebep oldukları huzursuzluk ortadan kalkmıştır. Ne var ki, bu olumlu girişim, padişahın tahttan indirilmesiyle birlikte dağıtılmıştır.

Güvenliği sağlamak üzere oluşturulan kuruluşlardan biri de, 1834'ten itibaren imparatorluğun bütün büyük kentlerinde Nizami Cedid ortaları gibi, Redif Teşki-

latının kurulmasıdır. Redif teşkilatı, büyük bir kitleyi uzun süre silah altında tutmadan, askerlik çağına gelmiş olanları, kendi bölgelerinde az masrafla ve kısa aralıklarla eğiterek savaş anında işe yarayacak yeterli asker bulma amacıyla kurulmuştur. Ayrıca, barışta iç güvenliğin sağlanması, hükümet emirlerinin eksiksiz uygulanması için bu askerden yararlanma yoluna gidilmiştir. Redif askeri teşkilatının oluşturulmasıyla vali ve mütesellimlerin kapılarında asker beslemelerine gerek kalmamıştı. Redif askeri kurulunca şehir merkezlerinde önemli yol kavşaklarıyla derbentlerde nöbet tutulmaya başlandı ve devriye çıkarıldı. Tanzimatın ilanından kısa bir süre sonra "Zabtiye Teşkilatı" kurularak içgüvenlik bu kuruluşa devredildi. Redif usulünün oldukça başarılı olduğu söylenebilir.²³

Osmanlı İmparatorluğu'nda içgüvenliğin sağlanmasında başvurulmuş en önemli tedbir, bir şehirden diğerine veya köylerden şehirlere göçü önlemek için girişilen çabalardır. Bunun için seyahat özgürlüğü çok sıkı kurallara bağlanarak denetim altına alınmak istenmiştir. Bunun için uygulanan kuralların bütününe "Men-i Mürür" (geçişin engellenmesi) denilmektedir.²⁴

Diğer taraftan, II.Mahmut döneminin son yıllarına kadar Osmanlı Devleti'nde müslüman ve müslüman olmaaynların yurt dışına çıkışlarında pasaport işlemlerini yabancı ülkeler yapıyorlardı. Ancak yurt içi seyahat izni için şehrin yöneticileri ile mahkeme görevlileri veriyorlardı. Bu izin belgesine de "mürur tezkeresi"(geçiş belgesi) deniyordu.²⁵

ZAPTİYE TEŞKİLATI VE POLİS

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nde şehirlerin güvenlik ve asayiş uzun süre, yeniçerilerle eyalet askerleri tarafından sağlanmış ve ayrıca, kadılar da yeniçeri ağasından sonra, adli, idari ve mahalli işleri yanında emniyet işlerini yürütmeye yardımcı olmuşlardır.²⁶ Özellikle, devletin kuruluş ve gelişme dönemlerinde eyalet askerlerinin elinde bulunan bu görev, 17. Yüzyıldan itibaren yeniçerilerin eline geçmiş ve eyalet merkezlerinde garnizonlar kurulmaya başlamıştır. Ancak, yeniçeriliğin 1826 yılında kaldırılması bu alanda bir boşluk bıraktı. Bu boşluğu doldurmak üzere iki ay sonra, İhtisap Ağalığı Nizamnamesi ile İstanbul'da eskiden beri var olan İhtisap

Ağalığı teşkilatının genişletilmesi ve görevlerinin artırılması suretiyle İhtisap Nezareti kurulmuştur. İhtisap Nezareti bir süre güvenlik işlerinden sorumlu tutulmuştur. Tanzimatın ilanından bir süre sonra, İstanbul'un güvenlik işlerini sağlamak üzere 1845 yılında "Zabtiye Müşirliği" kurularak içgüvenlik bu kuruluşa verilmiştir.²⁷ Böylece, İhtisap Nezareti de tarihe karışmış oldu.

Zabtiye Teşkilatı'nın kaldırılmasıyla, 10 Nisan 1845 yılında çıkarılan Polis Nizamnamesi ile bugünkü Türk Polis Teşkilatı kurulmuş oldu.

Zaten, tarihsel gelişim süreci içinde oluşan bir "güvenlik sorunu" karşısında daima bir "güvenlik gücü" var olmuştur.²⁸ Güvenlik sorunu olduğu sürece güvenlik teşkilatları da da olmaya devam edecektir.

- 1 Derviş Okçabol, *Türk Zabıta Tarihi ve Teşkilat Tarihçesi*, Polis Enstitüsü, Yayın no: 32, Ankara, 1940, s. 26.
- 2 Okçabol, s. 28.
- 3 *Cumhuriyetin 50. Yılında İçişleri Bakanlığı*, II. Kitap, Ankara, 1973, s. 4.
- 4 Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta (Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum)*, İçişleri Bakanlığı Yayını, Seri: 3, s. 4, Ankara, 1947, s. 21
- 5 Alyot, s. 30.
- 6 Okçabol, s.49.
- 7 Hikmet Tongur, *Türkiyede Genel Kolluk Teşkilatı ve Görevlerinin Gelişimi*, Ankara, 1946, s.422.
- 8 Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 1000 Temel Eser Dizisi, Ankara, 1985, s.36
- 9 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, 2. Bası, c.1, T.T.K yayını, Ankara, 1984, s. 187
- 10 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c. 2, İstanbul Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul, 1995, s. 875
- 11 Alyot, s. 57.
- 12 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, a.g.e, s. 209.
- 13 Mustafa Akdağ, *Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi*. c. II, TTK yayını, Ankara, 1971, s. 72.
- 14 Meydan Larousse, c.VII, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 897-898.
- 15 Alyot, s. 66.
- 16 Alyot, 87.
- 17 Akdağ, s. 204.
- 18 Okçabol, s. 50.
- 19 Çadırcı, s. 71.
- 20 Tongur, s. 422.
- 21 Alyot, s. 31.
- 22 Çadırcı, s. 67.
- 23 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 61.
- 24 Çadırcı, aynı kaynak, s.68-69
- 25 Çadırcı, s. 71.
- 26 Adem Özçetin, *Osmanlı Devleti'nde Güvenlik Hizmetleri*, Uzmanlık Tezi, TODAİE, Ankara, 1987, s. 108.
- 27 Çadırcı, 317.
- 28 Fahri Görgülü, "Güvenlik Sorununa Genel Bir Yaklaşım", *Amme İdaresi Dergisi*, c.3, s. 1, TODAİE, Ankara, Mart 1980, s. 45.

OSMANLI'DA TAHRİR VE ARŞİVCİLİK

OSMANLI DÖNEMİ ARŞİVCİLİĞİMİZ

303

OSMANLI DEVLETİ'NDE TAHRİR SİSTEMİ

311

TEMETTU DEFTERLERİNİN ÖNEMİ VE
HAZIRLANIŞ SEBEPLERİ

315

OSMANLI DÖNEMİ ARŞİVCİLİĞİMİZ

NECATİ AKTAŞ
BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ

*H*er millet bir tarihî mirasın sahibidir. Bu tarihi mirasın çok önemli bir bölümünü; arşivler, kütüphaneler, eski eserler gibi maddi ve manevi kültür varlıkları meydana getirirler. Millet olabilme ve kalabilmede bu kültür varlıklarının büyük yeri ve rolü vardır.

Sahip olunan kültür varlıklarının muhafazası, nesillerden nesillere intikali ve değerlendirilmesinin sağlanması ise o devletin iyi işleyen bir kayıt sistemine ve muntazam bir arşiv fikrine sahip olması ile mümkündür.

Osmanlı Devleti kayıt sistemlerinin işleyişi, sağlamlığı ve devletin fonksiyonları sonucu üretilen bilgi ve belgelerin muhafaza edilerek gerektiğinde müracaat etmek ve gelecek nesillere sağlam bir şekilde devretmek yönünden dünyanın önde gelen devletleri arasında yer aldığı bilinmektedir. Bu durum Osmanlı Devleti'nden günümüze intikal eden arşiv malzemesi üzerinde yapılan tetkikler sonucu söz konusu malzemenin teşekkül ettikleri tarihlerde belli bir tertip ve düzene sahip oluşları ve zaman zaman devrin arşivcilik anlayışına göre tasnif ve düzenlemeye tabi tutulmalarından anlaşıldığı gibi Osmanlı Devleti'nin çeşitli dönemlerinde görevli olarak veya seyahat maksadıyla ülkeyi ziyaret eden yabancılar tarafından da tespit edildiği görülmektedir. Bunlardan biri olan Graf Marsigli "Osmanlı İmparatorluğu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti" adlı eserinde konu ile ilgili olarak; "...bu derecelerde geniş ve büyük Türkiye İmparatorluğunu, emin ve kuvvetli bir takım istinatgahlar ve muavenetler olmaksızın, idare ederek bu mertebelerde azametli bir şekle yükseltmenin imkanına kim inanabilir? Yani yalnız bir kişinin bunu yapması kabil midir?

Elhasıl Türkiye kadar her hususta muntazam ve doğru kuyudatı bulunan, diğer hükümetler ile akdedilen

muahede ve mukavelelerin bütün teferruatı ile düşünü-
lerek mevcut usul ve teşrifata göre tertip eden, emirname ve talimatnâmelerin ve imtiyazları dahi ihtimamla tevsik eden ve hidemata tayin edilen memurların vezaifini tespit eden, velhasıl, evvelce beyan eylediğim vechile iktisadiyat ve idareye varıncaya kadar her şeyin düşünü-
lerek yapılmış olmasını istihdaf eyleyen ve yapan bir idare ve hükümetin dünyada mevcut olmadığını kemal-i cesaretle söyleyebilirim."¹

Osmanlı Devleti'nde başlangıçta muamelatla ilgili kesin hüküm ihtiva eden yazışmalar bu işleri yürüten kalemelerde tutulan ve oralarda saklanan defterlere kaydedilir, hükümlerin müstenidât ve müsveddeleri ise; kese, torba ve sandıklar içerisinde saklanırdı. Nitekim 1 Ocak 1566 tarihli bir hükümde "Anadolu ve Rumeli Muhasebelerine defter ve ahkam-ı şerife hıfzı için iki çift sandık lazım olduğu" belirtilerek temin edilmesi yolunda emir verilmektedir.

Yine Osmanlı ordusu sefere giderken de bir çok işlemin sefer sırasında icra edilmesi dolayısıyla bazı defterler sefere götürülmekteydi. Mesela 3 Şubat 1566 tarihli bir hükümde "sefer-i hümayûna gidecek mukataa defterlerinin saklanması için bir çift sandık muşambası ve kilidinin lâzım" olduğu ifade ediliyor.

Daha çok Kanunî döneminden günümüze ulaşan defter serilerinden anlaşıldığına göre, Osmanlı bürokrasisi, bugün modern arşivcilikte kullanılan dosyalama usulüne karşılık, defter usulünü esas kabul etmiştir. Bununla birlikte alt birimlere ait evrak da torbalanarak arşivlenmiştir. Osmanlı Devleti, oluşturduğu muazzam bürokrasinin muntazam işleyebilmesi için çok iyi tasnif edilmiş bir arşiv geliştirmiştir.

Resmi yazışmaları idare eden kalemlerde Tanzi-mar'a kadar tek konu tek belge ve defter sistemi uygulanırken bu tarihten sonra Bâb-ı Âlî Evrak Odası'nın teşkili ile birlikte batıdaki örneklerine uygun olarak "gelen-giden" defter kayıtları ve aynı konuda her birimden çıkan yazı için ayrı bir kağıt kullanılmaya başlamıştır. Bâb-ı Âlî Evrak Odası ile önce sadaret bünyesinde başlatılan bu uygulama zamanla bütün nezaret ve taşra teşkilatına yaygınlaştırılarak bazı küçük değişikliklerle günümüze kadar devam etmiştir.

Devletin resmî işlemlerinin sonucu olarak teşekkül eden arşiv malzemesini saklamak için İstanbul'un fethinden sonra ilk defa evrak mahzeni olarak Yedikule'nin kullanıldığı bilinmektedir. Devlet merkezinin İstanbul'a taşınmasından önce oluşan ve o zamanki başşehir olan Bursa'daki arşivin, Timur istilas sırasında yok edildiği, Edirne sarayında biriken evrakın ise yangınlarda elden çıktığı tahmin edilmektedir. Bu yüzden Fatih'e kadar olan döneme ait çok az belge bulunmaktadır. Yedikule'den sonra arşivler Atmeydanı'na, oradan da Topkapı Sarayı'ndaki Hazine-i Âmire ve Enderûn-ı Hümayûn'a nakledilmiştir.

Asırlar boyunca, normal bürokratik yollarla meydana gelen ve muhafaza edilen arşiv malzemesi, XVIII. asır ortalarına kadar titizlikle korunmuş, bu tarihten sonra ihmal, bakımsızlık ve kötü şartlar yüzünden bir kısmı tahribe uğramıştır. Zaman zaman devlet kayıtlarının iyi korunması hususunda emirler verildiği de görülmektedir. Bunlardan birinde 1785 yılında Reisülküttab'a hitaben çıkarılan bir emirde "Divan-ı Hümayûn Kalemî'nde mevcut eski defter ve kayıtların muhafazası için kârgir bir binaya ihtiyaç olduğu ve önemli vesikalara devamlı başvurmak gerektiğinden zikredilen vesikaların Mehterbaşı tarafından her akşam hazırlanacak kârgir binaya konulması ve sabah da onun nezaretinde çıkartılması mezkur evrakın devamlı korunması ve depoya bu işle görevli memurlardan başkasının girmesine izin verilmemesi..." istenmektedir.²

Söz konusu emrin verililişinden Hazine-i Evrak'ın kuruluşuna kadar geçen altmış yıl süresince devletin evrakı da artarak büyük miktarlara ulaşmış ve ne yazık ki kalemlerdeki teşekkülü sırasında gerekli itina gösterilen ve çok iyi tanzim edilen bu arşiv malzemesi istenilen

şartları haiz müstakil bir arşiv binası yapılamadığından şurada burada dağınık bir şekilde ve elverişsiz ortamlarda saklanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda arşivciliğe atılan ilk adımın 1845 tarihine rastladığını görmekteyiz. Konu ile ilgili olarak dönemin Maliye Nazırı Saffetî Paşa, sadrazama hitaben kaleme aldığı 12 Mart 1845 tarihli tezkiresinde:

"Enderûn-ı Hümayûn'da bulunan eski evrak ve defterler külliye telef olma derecesinde bulunduğundan, adı geçen evrakın bu durumdan kurtarılması için Hazine-i Maliye' den özel suretle tayin edilen memurlar vasıtasıyla tasnif edilip torbalanarak yeniden inşa ettirilmiş anbarlara yerleştirildiği, ayrıca bundan böyle lüzum olmayan bazı mülga ocaklar evrakı ile cizye evrakının ihra-kına müsaade edilmesi"ni istemektedir.³

Bilahare, Fransa ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerinde büyükelçilik görevlerinde bulunan ve oralardaki arşivleri tetkiki muhtemel olan Mustafa Reşid Paşa, 28 Eylül 1846 tarihinde sadarete gelişiyle birlikte, devlet arşivi hüviyetinde, "Hazine-i Evrak" adı verilen bir teşkilatın kurulmasına ve binasının inşasına karar vermiştir. Böylece arşivcilik çalışmaları büyük ölçüde maddî ve manevî desteğe kavuşmuştur.

Mustafa Reşid Paşa'nın bu düşüncesi 8 Kasım 1846 tarihinde Sultan Abdülmecid'in iradesiyle gerçekleşmiş ve Hazine-i Evrak resmen teşekkül etmiştir.

OSMANLI ARŞİVİ'NİN HAZİNE-İ EVRAK OLARAK TEŞKİLATLANMASI VE BU DÖNEMDE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Hazine-i Evrak'ın kuruluşundan itibaren günümüze kadar geçen sürede Osmanlı dönemi arşiv malzemesi üzerinde yapılan tasnif ve kataloglama çalışmalarını üç safhada ele almak mümkündür:

I- Hazine-i Evrak'ın Kuruluşundan II. Meşrutiyet'in İlanına Kadar Olan Devre (1846-1908)

8 Kasım 1846 tarihli padişah iradesiyle⁴, Hazine-i Evrak Nezaretî'nin kuruluşu ve arşiv binasının inşası hususunda faaliyetler devam ederken, diğer taraftan da Hazine-i Evrak Nazırı Muhsin Efendi ve arkadaşlarının çalışmaları neticesi geçici teşkilat şeması ve tasnif tali-

matnamesi hazırlanmıştır. Meclis-i Vâlâ-yı Adliye kararı olarak, 11 Rebiül-evvel 1263 (27 Şubat 1847) tarihinde padişahın tasdikinden geçen talimatla⁵, Hazine-i Evrak'a konulacak evrâkın ayırımı konusunda şu esaslara yer verilmiştir:

1) Mühim meseleler başta olmak üzere devlet işlerine ait bütün yazışmalar, kayıtlar ve senetler başta olmak üzere devletin kuruluşundan bugüne kadar ne miktar varsa tespit olunarak içlerinde Hazine-i Evrak'a konulması uygun görülenlerin ayrılması,

2) Ancak gerek Hazine-i Evrak'ın tamamlanmasından sonra orada saklanacak evrâkın iyi bir şekilde idaresi, gerekse şimdiden saklanmasına lüzum görülecek evrâkın mevcut depolardan çıkarılması için Hazine-i Evrak'a konulacak belgelerin devletin sırlarına ait olacağı da dikkate alınarak memurlar arasından denenmiş, sır saklayan, bu çeşit işlere oldukça vakıf, iffet ve istikamet sahibi kişilerden bir ekip kurulması ve bu ekipte yer alacak memurların Bâb-ı Âlî'de mevcut kalemlerde görevli memurlar arasından seçilmesi,

3) Ayrılacak evrâkın geçici olarak saklanması maksadıyla birimlerin her biri için ayrı ayrı kilitli sandıklar yaptırılması ve kontrol edildikten sonra arandığı zaman kolayca bulunması için fihrishte şeklinde kayıt defteri tutulması,

4) Hazine-i Evrak'a konulacak evrâkın dışında kalan arşiv belgelerinin yok olmaktan korunması için tedbir alınması ve bu husus için de Hazine-i Evrak Nazırı'nın görevlendirilmesi,

5) Hizmetin yürütülmesinden doğacak masraf ve taşıma işlerinde kullanılacak görevlilerin maaşlarının bütçeden karşılanması,

6) Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerden olan Hazine-i Evrak'a ait esas nizamnâmenin bu iş için inşa edilecek binanın tamamlanmasından sonra Meclis-i Vâlâ tarafından yeniden hazırlanması.

Geçici talimatın ikinci maddesi gereğince fiilen kalemlerde görev yapan memurlar arasından seçilen bir grupla Mehterhane'de ayırım ve ayıklama çalışmalarına başlandı.

Devletin kuruluşundan 1846 yılına kadar çeşitli mahzenler ve kalemlerde yığınlar halinde biriken devle-

tin hafızasına ait belgelerin tefrik edilmesi sırasında cari muâmelâta, devletin işleyişine, kanunlara, devletlerarası münasebetlere, padişahın tasdikinden çıkan iş ve işlemlere, yabancı ülkelerle yapılan anlaşmalara, devlet protokolüne, önemli konularla ilgili meclis kararları ve tarihî konulara ait olanların seçilmesi kararlaştırıldı.

Hazine-i Evrak'ın ilk tasnif heyetini oluşturan bu grup, eski evrakı ayırma çalışmalarına Sultan Abdülmecid'den bir önceki padişah olan Sultan II. Mahmut devrine ait vesikaları ele alarak başlamıştır. Tasnif sistemi olarak konuya göre tasnif usulü benimsenmiştir. Sultan II. Mahmut devrinde geçen olaylar konu başlıkları halinde tespit edilerek bu konulara ait belgeler; tasnif heyetinin ifadesiyle Hazine-i Evrak açıldıktan sonra oraya nakledilerek, tekrar gözden geçirilmek üzere kaba bir tasnife tâbi tutulmuştur. Daha sonraki dönemlerde çeşitli işlemlerden geçirilerek "Hatt-ı Hümayûn Tasnifi" adı altında otuz bir ciltlik katalogla araştırmaya açılan bu fon yetmiş altı konu başlığı altında toplanmıştır.⁶

1846 yılında inşasına başlanan Hazine-i Evrak binası, iki sene içinde, 1848 senesi başında tamamlanmıştır. Bu arada 1847 tarihli geçici talimatname ile mahzenlerde biriken geçmişe ait belgelerin ayırım işi de hayli ilerlemiştir. Ayırımı tamamlanan arşiv malzemesinin Hazine-i Evrak'a yerleştirilmesi, bundan sonra yapılacak tasnif çalışmalarında uygulanacak sistem ve Hazine-i Evrak'ın Bâb-ı Âlî kalemleri ile olan münasebetlerinde uygulanacak usul hakkında çalışmalar yapmak üzere Bâb-ı Âlî kalem müdürlerinden oluşan bir "Meclis-i Muvakkat" (geçici meclis) kurulmuştur. Geçici meclisin yaptığı çalışmalar neticesinde, arşivin devlet hayatındaki önemi ile evrâkın hâlihazırdaki durumunu belirten bir giriş ile, tasnifte takip edilecek usul, Hazine-i Evrak'a konulacak belgelerin cins ve vasıfları, birimlerin Hazine-i Evrak ile münasebetlerini tespit eden bir nizamname hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur.⁷

Nizamnâmenin girişinde son derece veciz bir şekilde "devletin hafızası" olarak ifade edilen, devletimizin her türlü geçmişine ait vesikaların tasnif, tertip ve saklanması konularında getirilen esasların son derece pratik ve akılcı olduğu görülmektedir. Zira o tarihlerde dünyadaki benzerlerinde olduğu gibi Hazine-i Evrak'ın da başta tarih ilmi olmak üzere, diğer ilmî çalışmalara açık olma-

sı düşünülmemiş olup, sadece devletin karşılaştığı ve ilerde karşılaşıacağı güçlükleri çözmede bir müracaat merkezi olarak planlanmıştır. Bu esastan hareketle daha önce üzerinde durduğumuz geçici nizamnâmeden biraz daha ileri giderek tasnif işlerine şu yeni esasları getirmiştir:

a) Devletin kuruluşundan 1849 yılına kadar mahzenlerde biriken evrakın, başlangıçtan Tanzimat'a kadar (1839) ve Tanzimat'tan 1849 yılına kadar olmak üzere ikiye ayrılarak tasnif edilmesi,

b) 1849 tarihinden sonra teşekkül edecek arşivlik malzemenin biriktirilmeden kalemleri tarafından ay ay tasnife tabi tutulması,

c) Tanzimat'tan önceki evrakın tasnifine yakın tarihten başlanarak geriye doğru gidilmesi ve sarayda mevcut evrakın tasnifinin en sona bırakılması,

d) Tasnifin konu esasına göre yapılması,

e) Her kalem ve birim evrakının tasnifinin önce bünyesinde yapılması ve daha sonra Hazine-i Evrak'ın görüşüne sunulması,

f) Bâb-ı Âlî kalemlerinin Hazine-i Evrak ile münasebetlerini Terceme ve Âmedî Odaları kanalı ile yürütmeleri,

g) Öteden beri Divân-ı Hümayûn kalemlerinde muhafaza edilen muâhede ve mukavelelerin bu kalemler tarafından birer suretleri alındıktan sonra, asıllarının Hazine-i Evrak'ta saklanması,

h) Hazine-i Evrak'ta saklanılmasına lüzum hissedilmeyen vesikaların belirli bir tertip ve düzen içerisinde torba ve sandıklara konularak uygun şartlardaki başka yerlerde saklanması.

Söz konusu nizamnâmeyle uygun olarak halen, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı bünyesinde araştırmalara açık "Mesâil-i Mühimme," "Hatt-ı Hümayûn," "İrade," ve "Divan-ı Hümayûn Defterleri" fonları tasnif edilmiştir.

BÂB-I ÂLÎ EVRAK ODASI'NIN TEŞKİLİ İLE NEZARET VE TAŞRA ARŞİVLERİNİN KURULUŞU

Tanzimat ile birlikte değişen merkez ve taşra teşkilatının sadaret ile olan yazışmalarının kayıtlarını tutmak ve yazışmaları idare etmek üzere Hazine-i Evrak'a paralel olarak 1860 yılında sadaret bünyesinde "Bâb-ı Âlî Ev-

rak Odası" adı altında bir arşiv kuruldu. Nizamnâmesinde zikredildiği üzere söz konusu arşiv iki ana kısma ayrılmıştır:⁸

Birinci kısım, "Bâb-ı Âlî Evrak Odası" olup, bunun görevi sadaret ile merkezde bulunan nezaretler ve diğer dairelerden gelen ve sadareten oralara gönderilen yazıların kayıtlarını tutmak,oralardan sadarete gelen evrakı kaydetmek, işlemlerini takip edip neticelendirerek odada kalan suretlerini arşivlemek.

İkinci kısım ise, "Dahiliye Kalemi" adı ile teşkil edilerek, taşradan sadarete gelen ve oradan taşraya gönderilen evrakı kayıt,takip ve neticelendirerek merkezde kalan müsvedde ve suretlerini arşivlemekle görevlendirilmiştir.

Dahiliye Kalemi; Rumeli, Anadolu, Arabistan ve Cezayir olmak üzere dört şubeye ayrılmış ve her şube kendisi ile ilgili evrakı idarî birimlere göre ayrı ayrı defterlere kaydedip dosyalayarak saklamıştır.

Merkezde sadaret bünyesinde "Bâb-ı Âlî Evrak Odası"nın kurulmasını müteâkip, başta Evkaf, Zaptiye, Ticaret ve Nafia, Sıhhiye ve Maarif nezaretleri olmak üzere tüm nezaret ve kurumlarda arşivler kurulup, evrak mahzenleri inşa edildiği gibi taşradaki vilayet ve mutasarrıflıklarda da oluşacak arşiv malzemesinin saklanması için yeni evrak mahzenleri yapılmıştır.

II- İkinci Meşrutiyet'ten Sonra Yapılan Çalışmalar

İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra, Abdurrahman Şeref Bey'in Vakanüvisliğe tayini ve Tarih-i Osmanî Encümeni'nin kuruluşu, Hazine-i Evrak'taki tasnif çalışmalarına canlılık getirmiştir. Resmî muamelât ile ilgili Fatih Sultan Mehmed zamanından Tanzimat'a kadar olan ve Topkapı Sarayı'nda Kubbealtı'na yakın mahzenlerde uzun yıllardan beri terk edilmiş bir durumda bulunan tarihî evrak ve defterler, 1909 yılında, 518 araba yükü olarak, Bâb-ı Âlî bahçesinde Sadrazam Cevad Paşa tarafından kütüphane olarak yaptırılmış olan binaya nakledilmiştir.⁹ Bu vesikaların tasnif ve kataloglanması işi, Tarih-i Osmanî Encümeni Reisi Vakanüvis Abdurrahman Şeref Bey'in başkanlığında, Hazine-i Evrak Müdürü Refik Bey ile Tarih-i Osmanî Encümeni âzasından Arif Bey'e havale olundu. Heyet azasından Refik ve Arif

Bey'ler müştereken hazırladıkları raporla; evrakın tarihî kıymetini, tasnifte yapılacak işlemleri tespit ettiler. Abdurrahman Şeref Bey söz konusu rapora istinaden sadarete takdim ettiği 9 Şubat 1910 tarihli taktirinde, konunun ehemmiyetine kesinlik ve açıklık getirdi. Tasnifin süratle tamamlanabilmesi için sadaret bütçesinden 40 bin kuruşluk tahsisat ayrıldı. Böylece, evrakın padişahların saltanat sürelerine göre ayrılarak, tomarlar halinde sandıklara ve raflara yerleştirilmesine başlandı.¹⁰

Tarih-i Osmanî Encümeni Reisi Vakanüvis Abdurrahman Şeref Bey'in başkanlığında yürütülen tasnif çalışmaları yaklaşık dört yıl sürdü. Abdurrahman Şeref Bey 1914 yılında sadarete sunduğu bir raporla görevinden ayrıldı ve tasnif işinin Hazine-i Evrak bünyesinde kendi memurları tarafından yapılmasını teklif etti.¹¹

Abdurrahman Şeref Bey'in teklifi doğrultusunda tasnifle ilgili olarak Hazine-i Evrak Müdürü Refik, Sadaret Dairesi Evrak Müdürü Tevfik ve Âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn Muavini Mehmed Kadri Bey'lerden meydana gelen yeni heyetin hazırladığı 6 Mayıs 1914 tarihli raporda; "Bâb-ı Âlî Kütüphanesi'nde mahfuz evrak-ı resmîye-i atikanın mümkün olan süratte ve arzu edilen intizamda tanzim ve tasnif edilmesi işinin heyetimize emir ve havale buyrulması üzerine, gerekli olan tetkik ve muayene yapıldı"¹² denilmektedir. Bu suretle 1914 senesinde yeni bir ekip çalışmaya başladı. Önceden olduğu gibi, evrakın padişahların saltanat sürelerine göre ayrılmasına ve gruplaştırılmasına devam edilmiştir.

1914 senesinde kurulan ekibin çalışmaları 1920 senesine kadar devam etmiştir. Bu yılda arşivle ilgili olarak tarihçi Ahmed Refik Bey'in teşebbüsü üzerine, Maarif-i Umumiye Nazırı Mustafa Reşid'in sadarete hitaben yazdığı 12 Aralık 1920 tarihli taktirini görüyoruz.¹³ Mustafa Reşid Bey söz konusu taktirinde; "...Bâb-ı Âlî Kütüphanesi'ni ziyaretinde, Tarih-i Osmanî Encümeni ile Müze-i Hümâyûn'ca gayet kıymetli addedilebilecek bir çok evrak-ı atika ve vesâik-i tarihiyyenin mevcudiyetini ve bunların tasnifinin iktiza ettiğini, tensip buyrulursa isimleri ilişik listede takdim olunan zevattan bir komisyon teşkili ile mezkur evrakın tasnif ettirildikten sonra, bunlardan Hazine-i Evrak'ta saklanması icap edenlerin oraya, müzeye ait olanların Müze-i Hümâyûn'a ve Saray-ı Hümâyûn'a taalluk edenlerin de Topkapı Sarayı'na gön-

derilmesini; ehemmiyeti bulunmayanlar hakkında ne yapılmak lazım geleceğinin tayin edilmesini" teklif etmiş ve komisyon emrinde çalıştırılmak üzere şu isimleri zikretmiştir: Ali Emirî Efendi, Efdaleddin Bey, Şura-yı Devlet azalığından emekli Reşad Fuat Bey, Müverrih Ahmed Refik (Altınay), Bâb-ı Âlî İstîşare Odası muavınlarından Ahmed Tevhid Bey ve Evkaf memurlarından Hoca Hüsameddin Efendi.

Bu teklif 15 Aralık 1920 tarihli emir ile sadaret tarafından tasdik edilmiş ve komisyonun başına Ali Emirî Efendi getirilmiştir.¹⁴

Vesâik-i Tarihiye Tasnif Encümeni'nin başına getirilen Ali Emirî Efendi, konu ile ilgili olarak hazırladığı 29 Aralık 1920 tarihli raporunda;¹⁵ Şimdiye kadar yapılan çalışmaların genel bir değerlendirmesini yapmış ve bundan sonra tutulacak yolu tespit ederek sadarete sunmuştur.

Ali Emirî başkanlığındaki komisyon, saltanat sürelerine göre ayrılan evrak ve defterlerin tasnifine tekrar başlayarak yaklaşık üçbuçuk yıl içinde 181.000 belgeyi tasnif ve özetleyerek kendi adı ile anılan fondaki 78 adet kataloga rabtetmiştir. Personel sayısı zaman zaman 13'e kadar çıkan bu komisyonun çalışması Nisan 1924'de sona ermiştir.

Ali Emirî ekibinin dağılmasından sonra 12 Mayıs 1924 tarihinde Başmemur ünvanı ile tayin edilen İbnülemin Mahmud Kemal (İnal) Bey başkanlığında dört kişiden oluşan yeni bir tasnif komisyonu kurulmuştur. Söz konusu komisyon tasnif sistemini değiştirerek evrakı konuya göre tasnif etmeye başlamıştır. Bu sistemle yirmi üç konu başlığı altında 48.000 belge tasnif edilerek "İbnü'l-emîn Tasnifi" adı ile otuz ciltlik kataloga rabtedilmiş ve araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.

YILDIZ ARŞİVİ

Cumhuriyet dönemi tasnif çalışmalarına geçmeden önce tasnif çalışmaları tamamlanarak Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı bünyesinde araştırmacıların hizmetine sunulan II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) Yıldız Sarayı'nda biriken belge ve defterlerden oluşan Yıldız Arşivi'nden söz etmek gerekmektedir.

Yıldız Arşivi, II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatı sırasında sarayın, başta sadaret olmak üzere, bütün dev-

let daireleri ile yaptığı yazışmaların birer suretinin çıkarılarak, gerektiğinde müracaat etmek üzere belli bir düzende içinde saklanması meydana gelmiştir.

1909 yılında, II. Abdülhamid'in hal'ini müteakip Yıldız Sarayı, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa'nın emri ile ve bir heyet vasıtasıyla tasfiye edilmiş; bu arada Yıldız evrakı da Harbiye Nezareti'ne intikal ettirilmiştir.

Bu malzeme, Âyandan Ali Galip Bey'in başkanlığında teşkil olunan "Tetkik-i Evrak Komisyonu" marifetiyle incelenerek Yıldız Sarayı Arşivi'nden kitaplarla albüm ve jurnaller ayrıldıktan sonra geriye kalan resmî ve hususî evrak Hazine-i Evrak'a gönderilmiştir.

Kitap ve albümler devrin "Maarif-i Umûmiye Nezareti"ne verilmiştir ki, bunlar halen İstanbul Üniversitesi kitaplığında bulunmaktadır. Jurnaller de o komisyonca yakılarak imha olunmuştur. Jurnallerin pek az bir kısmı bugün Yıldız Arşivi'nin bölümleri arasında görülmektedir.

Harbiye Nezareti'ndeki "Tetkik-i Evrak Komisyonu"na Hazine-i Evrak'a gönderilen Yıldız evrakı, çeşitli tarihlerde teşkil olunan heyetler marifetiyle, belgelerin mahiyetine ve tarih esasına göre tasnif edilmiştir.

Yıldız Arşivi'nde mevcut arşiv malzemesi, belgelerin ihtiva ettiği konularına göre altı bölüme ayrılmıştır:

Sadaret Resmî Maruzatı: 1 Mart 1879 tarihli "Meclis-i Vükelâ Dahilî Nizamnâmesi" hükümetin bütün icratını, hükümdarın müsaadesi şartına bağlamış olduğundan, hükümetçe herhangi bir işe girişilmeden önce sadaret makamının izin maksadıyla saraya sunduğu resmî tezkereler bu bölümde toplanmıştır.

Sadaret Husûsî Maruzatı: Sadaret makamının, yapılan işlerin neticeleri, dahilî ve haricî bazı mesele ve hadiseler hakkında padişaha bilgi vermek maksadıyla saraya sunduğu "Husûsî Tezkere"lerdir. Bunlar genellikle durumu açıklayıcı bilgiler ihtiva eden raporlardan ibarettir. Bu tezkereler tarih sırasına göre tertip edilmiştir.

Miitenevî Maruzatı: Sadaret makamının dışında kalan bütün nezaret, umum müdürlük, kumandanlık, komisyon, valilik ve mutasarrıflıklarla husûsî şahısların saraya sundukları arıza, lâyiha, mütalaanâme, proje, istiharnâme ve sair yazılardan ibarettir. Belgeler kronolojik sıraya göre tasnif edilmiştir.

Yıldız Esas Evrakı: Hükümdarın resmî devlet muamelâtı dışında, şahsen ve hususî olarak meşgul olduğu konularda resmî makam veya hususî şahısların saraya sundukları arizalarla, bazı mühim mevkilerde bulunmuş devlet ve hükümet ricalinin ölümelerini müteakip saraya aldırılan evrakından meydana gelmiştir.

Bu bölümde, padişahın özel bir alâka duyduğu işler hakkında, bizzat kendisi tarafından görevlendirilmiş şahısların, yerli ve yabancı devlet adamları ve elçilerle yaptıkları mülâkatlara ait raporlarla mütalaanâmeler, teklifler, jurnaller, istekler, ihbarlar ve vefat etmiş bazı kişilerin metrukâtı ve bunlara benzer diğer vesika ve risaleler bulunmaktadır. Bölüm, konulara ve şahıslara göre sıralanmıştır.

Yıldız Perakende Evrakı: Konuları itibariyle yukarıda yazılı bölümlerin dışında kalan ve bu bölümlerdeki evraka nazaran daha az ehemmiyeti haiz olan vesikalardan ibarettir. Bu bölüm evrakın tarihleri esas alınarak tasnif edilmiştir.

Defterler: Mâbeyn Başkatipliği dairesince tanzim edilmiş olan defterler; evrak kaydına, evrak özet ve suretlerine mahsus olmak üzere iki kısımda toplanmıştır. Yıldız Arşivi'nin Osmanlı Arşivi'ne intikal eden malzemesinin tamamı tasnif edilerek araştırmaya açılmıştır.

III- Cumhuriyet Döneminde Yapılan Tasnif Çalışmaları

Osmanlı Devleti'nin ilgasından sonra, Cumhuriyetin ilk yıllarında Hazine-i Evrak'ın dar kadrosu tasnif çalışmalarına başlangıçta bir yenilik getirememiştir. Bu dönemde, Maarif vekaletine bağlanan Tarih Encümeni'nin nezaret ve idaresi altında yetersiz tasnif çalışmaları sürdürülmüştür. Bu arada Hazine-i Evrak Müdüriyeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından "Mahzen-i Evrak Mümeyyizliği"ne çevrilmiş, Şurâ-yı Devlet ve Sadâret evrakının muhafazası da uhdesine tevdi edilmiştir. Maarif vekaleti bütçesinden tahsisatını alan "Vesâik-i Tarihiyye Encümeni"nin çalışmaları arzu edilen neticeyi vermekten uzak kalmıştır.

Kurtuluş Savaşı'nı müteakip, hükümet merkezinin Ankara'ya nakli, Harf İnkılabı gibi sebepler, arşivlere gereken önemin verilmesine mani oldu. Mafatih, daha başlangıçtan itibaren, yeni devletin, Ankara'da bir Hazi-

ne-i Evrak binası inşası ile arşiv malzemesini buraya taşımayı düşündüğü, evrakın muhafazası ve iyi bir şekilde korunması için görevlileri devamlı ikaz ettiği ve tasnif işlerinin hızlandırılması için tenkid edici emirler verdiği, çeşitli olaylardan anlaşılmaktadır. Bunlardan biri 1931 yılında Sultanahmet'teki "Maliye Hazine-i Evrakı"nda mevcut bir kısım evrakın, İstanbul Defterdarlığı tarafından lüzumsuz gerekçesiyle hurda kağıt olarak Bulgaristan'a satılması olayıdır.

Konunun basında ve devlet kademelerinde uyandırıldığı akisler, İbrahim Hakkı Konyalı ve Muallim Cevdet'in gazetelerdeki yazıları neticesi satış durdurulmuştur. Ancak satışın durdurulmasına kadar geçen zaman içinde iki milyona yakın belge Bulgaristan'a gönderilmiştir. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 1993 yılında Bulgaristan arşivi ile yaptığı "Arşivler Arası İşbirliği Protokolü" sonucu olarak bu belgelerin bir kısmının kopyalarını ülkemize kazandırmıştır. Cumhuriyet Hükümeti bu olaylardan sonra arşiv meseleleri ve tarihi evrakla daha yakından ilgilenmeye başlamıştır.

Bulgaristan'a satılan evrakın uyandırdığı akisler üzerine, kalan tarihi evrakı kurtarmak ve tasnif ederek ilim âleminin ve tarihçilerin istifadelerine sunmak üzere, 8.11.1932 tarihli İcra Vekilleri kararıyla bir "Resmî ve Tarihî Evrak Tasnif Heyeti" teşkil edilmiş ve Muallim Cevdet de bu işin başına getirilmiştir.

Muallim Cevdet, tasnif ve özetlerin yapılması hususunda bir talimatnâme hazırlayarak, çalışmalarına 28 Ekim 1932 tarihinde başlamıştır. Tasnif konu esasına göre yapılmıştır.

Bu arada, resmî daireler ve Hazine-i Evrak'taki eski ve tarihi evrakı ve defterleri yakmamak, satmamak ve yürütmemek, bilakis tasnif ve muhafaza ederek araştırmaya açık hale getirmeyi emreden on dokuz maddelik bir nizamnâme, 19.9.1934 tarihinde neşredilmiştir.

Muallim Cevdet iki sene kadar sürdürdüğü tasnif heyeti reisliğinden, 13.4.1935 tarihinde rahatsızlığı sebebiyle istifa etmiş, ancak kurduğu sisteme göre yürütülen tasnif çalışmaları, 12 Haziran 1937 tarihine kadar devam ettirilmiştir. Heyetin çalışmaları sonucu yaklaşık 216.000 belge tasnif edilerek, on yedi konu başlığı altında, 34 ciltlik kataloga raptedilerek "Cevdet Tasnifi" adı ile araştırmaya açılmıştır.

Başvekaletin arşiv meselelerine karşı gösterdiği alaka ve hassasiyet, 1934-1935 senelerinde daha da artmış, tahsisat miktarı ve personel adedi artırılarak, yeni bir depo ve bazı atölyeler tesisi ile teçhizat satın alınmıştır.

1936 yılında arşiv işlerini tedvir etmek, tasnif çalışmalarında takip edilecek metodlar hakkında müşavirlik yapmak üzere Macar arşiv uzmanı ve Osmanlı tarihçisi Dr. Lajos Fekete Türkiye'ye davet edilmiştir. 1936-1937 senelerinde Başvekalet Arşiv Dairesi Müdürlüğü'nde ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde çalışmalarına devam eden Fekete, tasnif ve diğer arşivcilik konularında, Osmanlı arşiv vesikaları ve bunların neşri hususunda takip edilecek usuller hakkında Türk arşivcilerine yol gösterecek, çeşitli konferanslar vermiş, makaleler yazmıştır. Bir "Arşiv Tasnif Talimatnâmesi" hazırlayarak başvekalete sunmuş ve bu talimatnâmeye uygun olarak örnek mahiyette 4.500 civarında vesikadan meydana gelen bir katalog hazırlamıştır. Başvekalet, Arşiv Dairesi'nde bu talimatnâme esaslarına göre çalışmaların yürütülmesini karar altına almıştır. Böylece Başvekalet Arşivi'nde 1937 senesinden itibaren, sadece kronolojik veya konulara göre yapılan tasnif sistemlerinden vazgeçilerek, Fekete'nin gösterdiği yolda, provönans (Provenance) sistemine uyularak, arşiv malzemesinin işlem gördüğü tarihlerdeki aslî tertibine ve bürokratik çıkış yerlerine göre tasnif edilmesine geçilmiştir. Aynı zamanda tasnif işlerinin teknik hususlarına dair, ayrı bir nizamnâme hazırlanmıştır.

Fekete'nin 1936-1937 yıllarındaki bu çalışmalarından ve uygulamaya konulan tasnif talimatnâmesinden sonra, modern olmayan ve arşiv tekniklerine uymayan tasnif metodlarından tedricen vazgeçildi. Modern tasnif sistemleri benimsendi. Böylece subjektif değer (bükümle)rine bağlı sun'î ve indî tasnifler teşkil etme yolu zamanla terkedildi. Bununla birlikte, Fekete'nin gösterdiği şekilde yeni bir tasnife geçmek, ancak yirmi yıl sonra, Haziran 1956'da mümkün olabildi.

Bu arada bazı hazırlıklar da yapıldı. Özellikle Osmanlı bürokrasisi içinde her daire ve kalemin görevlerinin, işleyişlerinin, tarihi gelişme ve akış içinde geçirdikleri değişikliklerin çok iyi bilinmesi ve tesbiti gerekiyordu. Teşkilât üzerinde tetkikler yapıldı. Osmanlı bürokratik sistemine göre bir kodlama sistemi geliştirildi. Ana kodlar ve bunların alt kodları belirlendi. Arşiv malzeme-

si başlangıçtan Tanzimat'ın ilânına kadar ayrı bir bölüm; Tanzimat'tan sonrakiler ise ayrı bir bölüm olarak ele alındı. Bu arada çeşitli nezaretlere ve mülga bazı devlet dairelerine ait arşiv malzemesi de üçüncü bir bölüm olarak değerlendirildi.

1956 senesinden itibaren modern bir tasnif sistemi olan provönans sistemine, yani arşiv malzemesinin işlem gördüğü tarihlerdeki aslî tertipleri içinde, fonların ve serilerin parçalanmadan korunması kaidesine göre tasnifi ve envanterinin hazırlanmasına başlandı. 1987 yılına kadar (30 yıl) oldukça az sayıdaki personel ile çalışmalar bu minval üzerine yürütülmüştür. Ancak kataloglama çalışmaları, tasnif çalışmalarına paralel bir şekilde yürütülememiş, araştırmaya açılan belge sayısı istenilen ölçüye ulaşamamıştır. Hazine-i Evrak'ın kuruluşundan itibaren 1987 yılına gelinceye kadar geçen dönem içinde yukarıda zikredilen çeşitli isimler altında yapılan tasnif çalışmalarının sonucu olarak 1.300.000 belge ile 11.200 defterin tasnifi yapılabilmektedir.

Arşiv çalışmalarında sözleşmeli personel istihdamına izin veren 3056 sayılı Başbakanlık Teşkilât Kanunu'nun 1984 yılında yürürlüğe girmesinden sonra, 1987 yılından itibaren sözleşmeli personel alımı ile arşivde çalışan personel sayısı artırılmış, buna bağlı olarak tasnif çalışmaları hız kazanmıştır. Yapılan bu yeni organizasyon çerçevesinde, özetleme, kataloglama ve arşiv otomasyonu çalışmalarında kullanılmak üzere "İmlâ Usul ve Esasları" ile tasnif çalışmalarında hataları asgariye indirmek ve birliği sağlamak için "Tasnif Talimatnâmesi" hazırlanarak uygulamaya konulmuştur. Ayrıca planlamaya özel önem verilmiş ve her yıl başında yıllık tasnif planları hazırlanmış, çalışmalar üçer aylık dönemler hâlinde plan hedeflerine uygunluğu yönünden değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Tasnif açısından bu dönemde uygulamaya konulan en önemli yeniliklerden biri de öteden beri Osmanlı Arşivi'nin tasnifinde uygulanan ve zaman ve maliyet açısından çok pahalı olan analitik tasnif yanında daha ucuz ve çabuk netice alınabilen dosya envanter tasnif usulünün de uygulanmaya başlanmasıdır. Uygulamaya konulan bu sistem sonucu her yıl beş-altı milyon civarında belge tasnif edilebilmektedir. Bütün bunların neticesi olarak son on yıl içinde elli milyona yakın belge tasnif edilip kataloglara raptedilerek ulaşılabilir hale gelmiştir. Önümüzdeki dönemde arşiv otomasyonunun da devreye girmesiyle birlikte Osmanlı dönemi bilgi ve belgelerine bilgisayar ortamında saniyelerle ifade edilebilecek sürede ulaşmak mümkün olacaktır. 1998 yılı sonu itibarıyla Osmanlı Arşivi'nde defter ve belge halinde 50.000.000 vesika tasnif edilmiş bulunmaktadır.

Katalog Çalışmaları

Arşiv hizmetlerinde, bilgi ve belge ile araştırmacıyı buluşturan en önemli araç katalogdur. İyi hazırlanmamış ve belgedeki bilgileri doğru yansıtmayan bir katalog araştırmacının zamanının boşa geçmesine neden olduğu gibi belgelerin gereksiz yere yıpranmasına ve arşiv idaresi açısından da lüzumsuz personel istihdamına ve zaman kaybına sebep olur.

Osmanlı dönemi arşiv malzemesinin katalogları 1994 yılından bu yana bilgisayar ortamında hazırlanmaktadır. Bu şekilde hazırlanarak hizmete sunulmuş 200'ün üzerinde katalog mevcuttur. Halen Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nın araştırmacıların hizmetine sunduğu toplam katalog sayısı 3.153 adettir. Söz konusu kataloglarda 37 fon ve 641 kod altında yaklaşık elli milyon belge bulunmaktadır.

Diğer taraftan, İstanbul dışında bulunan araştırmacılar için kolaylık sağlamak amacıyla Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda bulunan kataloglardan 925 adedinin birer kopyası çıkartılarak Ankara'da Genel Müdürlük bünyesinde araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.

- 1 Graf Marsigli, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitârı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti", çev: M. Kaymakam Nazmi, Ankara 1934, s. 49.
- 2 BOA, Mühimme Defteri 18, hüküm 11.
- 3 BOA, İ. Dahiliye, 5152.
- 4 BOA, İ. Mesâl-i Mühimme, 658.
- 5 BOA, İ. Meclis-i Vâlâ, 1869.
- 6 BOA, İ. Meclis-i Vâlâ, 4093, ek 3.
- 7 BOA, İ. Meclis-i Vâlâ, 4093, ek 2.

- 8 BOA, Meclis-i Tanzimat Defteri, 2, s. 1.

- 9 BOA, BEO, 319159.

- 10 Abdurrahman Şeref, "Evrâk-ı Atîka ve Vesâik-i Tarihiyyemiz" Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, c. 1, s. 9-19, 1 Nisan 1326.

- 11 BOA, BEO, 320696.

- 12 BOA, BEO, 268486.

- 13 BOA, BEO, 349985, ek 2.

- 14 BOA, BEO, 349985, ek 3.

- 15 BOA, BEO, 350226.

OSMANLI DEVLETİ'NDE TAHRİR SİSTEMİ

ERHAN AFYONCU
MARMARA ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK EĞİTİM FAKÜLTESİ

Osmanlı Devleti, yeni fethettiği memleketler ile kendi arazisini, toprağın mülkiyet ve tasarruf biçimini ve vergi miktarını tayin ve tesbit etmek gayesiyle belirli zamanlarda istatistikî bilgiler edinmiştir ki buna tahrir denirdi.¹

Yapılan bu tahrirlerin, Osmanlı Devleti'nin teşkilatlanmasında ve bu teşkilâtın bir nizam içerisinde işlemesinde büyük rolü vardı. Bu sistemin kurulmasında ve uzun müddet başarı ile uygulanmasında idârî, mâlî ve askerî zaruretler mevcut idi. Devrin şartları icâbı, vergilerin toplanması ve nakli güç olduğundan, askerlerin önemli bir kısmı ile bir kısım memur maaşları ve devletin yapacağı bir kısım harcamaların merkezî hazineden nakden ödenmesi zordu. Askerî veya idârî görevliler, hizmetlerinin karşılığı olan maaşları, bulundukları yerlerdeki vergileri kendi nam ve hesaplarına toplamaları imkânını sağlayan dirlik beratları ile temin ederlerdi. Bu sisteme timar adı verilir.² Yine devletin yapacağı bazı işleri vergi muafiyeti ile o mıntikanın ahalisinin yapması, devlet hazinesinden direkt olarak paranın çıkmamasını ve işlerin daha rahat yapılmasını sağlamıştır.³ Devletin vergi toplama ve bunu gerekli yerlere harcaması bu şekilde daha kolay olmuştur.

Devlet, toprakları şahıslara mülkiyet olarak vermiyip, sadece ödenmesi gereken vergiler karşılığı gelir çiftliği halinde intifasını tahsis etmiş ve bu şekli ile de her arazi sahibinin elinde ancak bu intifa hakkına ait hizmetler yerine getirildiği müddetçe toprakları bırakmıştır. Bu durum o devirdeki iktisadî hayatın bir sonucudur. Çünkü devletin gelirlerinin önemli bir kısmını zirâî istihşâller ve hammadeler teşkil ediyordu.

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında yapılmış tahrir neticelerine ve 1527-28 (933-34)

yılı bütçesinin verdiği bilgiye göre, Osmanlı Devleti'nin o tarihlerde ülkesinden genel olarak sağladığı vergi geliri yekûnu 537. 929.000 akçe olarak gözükmektedir. Bu gelirin içinden, tümü merkez hazinesine ait olan 135. 460.054 akçelik Mısır eyaleti vergisi çıkarılacak olursa geriye kalan 402.468.916 akçenin %49.8'i timar, zeâmet ve has sahibinin tasarrufundadır. Memleket gelirinin, Mısır hazinesi dahil %37'si ve Mısır eyaleti hariç %49.8'i 37.521 timar, zeâmet veya has sahibinin elinde idi. Bu sayı sipahilerin harbe beraber götürdükleri cebelülerle 70-80 bin kişilik bir süvari ordusu oluyordu. İstanbul'daki Kapıkulu ocaklarının mevcudunun o devirde 27.000 olduğu göz önüne alınırsa timar dağıtmak suretiyle teşkilâtlandırılmış olan sipahi ordusunun önemi daha iyi anlaşılır.⁴

Bu sistemin işleyebilmesi için, devletin, ülkenin her yerindeki her türlü vergi geliri kaynaklarını sıhhatli ve ayrıntılı olarak bilmesi ve bunlarda meydana gelecek değişiklikleri takip edebilmesi için de sık sık yeni tahrirler yaptırması gerekiyordu. Devletin en büyük askerî gücünü teşkil eden timar sisteminin ayakta kalması, tahrirlerin sıhhatli ve düzenli olarak yapılmasına bağlı idi. Yine, dirlik sahiplerinin gelirinde zamanla meydana gelecek artışlardan, sipahinin uzun müddet merkezin haberi olmadan faydalanmasının engellenmesi ve gelirden meydana gelebilecek azalmalardan sipahinin zarar görmesinin önlenmesi, tahrirler sayesinde mümkün oluyordu. Tahrirler sonucu fazla gelirler bir araya toplanarak yeni timarlar kuruluyor veya padişah haslarına katılarak devlet gelirlerinin artması sağlanıyordu. Nüfusun ve gelirlerin durmadan arttığı devirlerde tahrirlerin yapılmasında devletin büyük çıkarları vardı.

Tahrirlerin Osmanlı Devleti'ne sağladığı faydalar şu şekilde özetlenebilir:⁵

- 1) Tımar işlerinin kontrolü ve düzenlenmesi,
- 2) Eyalet sisteminin düzenli bir şekilde işlemesi ve kontrolü (Tahrirler sonucu her bölgenin durumuna uygun özel kanunlar yapılmıştır).
- 3) Boşalmış yerlerin imar ve iskânı,
- 4) Geri hizmet erbablarını (piyade, derbendci, köprücü vs.) ihtiyaca göre tesbit edip, yapılması gereken bazı işlerin onlar tarafından yapılmasının sağlanması,
- 5) İslahat yolu ile bazı meseleleri çözüme kavuşturmak,
- 6) Tahta yeni çıkan padişahın ülke üzerinde hâkimiyet tesisine yardımcı olmak,
- 7) Yeni fethedilen yerlerde Osmanlı nizâmını kurmak,
- 8) Toprak tasarruf edenler arasındaki anlaşmazlıkları çözmek,
- 9) Artan gelirlerden ve defter harici kalmış yerlerden, mekezî devlet hazinesinin faydalanmasını sağlamak,
- 10) Devletin mâlî vaziyetinden haberdar olarak yapacağı faaliyetleri ona göre düzenlemesidir.

Osmanlı Devleti'nden önceki Türk-İslâm devletlerinde de nüfus ve arazi tahrirleri yapılmıyordu. Selçuklular, İlhanlılar, Memlûklular bu türlü tahrirler yapmışlardı.⁶ Anadolu beylikleri de tahrir yapmış olmalıdır. Anadolu beyliklerindeki arazi idaresi hakkında Osmanlı tahrir defterlerinde bir çok malumat vardır.⁷ Tahrir sistemine Roma İmparatorluğu'ndan İngiltere'ye, eski Mısır'a kadar dünyanın her tarafında rastlanılmaktadır.⁸

Osmanlılarda tahrir işlerinin ne zaman başladığını kesin olarak bilemiyoruz. Fakat kronikler⁹ ve mevcut tahrir defterlerindeki daha eskilere yapılan atıflardan, tahrirlerin işlerini, defterlerin mevcut oldukları dönemden öncelere götürebiliyoruz. Tahrir defterlerinin işleri I. Murad devrine kadar inmektedir.¹⁰ Fakat elimizdeki ilk örnekler II. Murad devrine ait birkaç defterdir.¹¹ Fatih devrine ait 30-40 kadar defter elimizde bulunmaktadır. Defterlerin asıl kesif oldukları dönem Kanunî devrinden itibaren. III. Murat devrinden sonra umumî tahrir yapılmamıştır.¹² Bu devirden sonra tımar sistemine matuf, tahrir geleneği terkedilmiştir. Ancak yeni fethedilen yerler (Girit) veya düşman eline geçen bir yerin (Tebriç, Mora) kurtarılması münasebetiyle tahrirler yapılmıştır.¹³ Yapılan son tahrirler bir nevi tapu kütüğü kabul edilerek

daha sonraki devirlerde, o defterlerdeki gelir rakamları ve tasarruf şekilleri zaman içerisinde yapılan bazı değişikliklerle kullanılmıştır. Her ne kadar avârız tahriri yapılsa da, bu tahrirlerin şahıs vergisini tesbit manâsıyla yapılması ve ziraî üretimi tesbit etmemesi sebebiyle tahrir defterlerindeki tımar gelir ünitelerinin rakamlarını yenilememiştir. XVIII. yüzyıl sonlarında tımar sisteminde XVI. yüzyılın sonlarında yapılmış tahrirlerdeki gelir rakamlarının kullanıldığını görüyoruz.¹⁴

Tahrirlerin yapıldığı durumlar ise şunlardır:

1- Tahrirlerin 30-40 yılda bir yapılması kanundu.¹⁵ Fakat bu umumî tahrirlerin yanı sıra daha kısa süreler içinde, çeşitli sebeplerle tahrir yapılmıştır.

2- Saltanat değişiklikleri yeni tahrirlere sebep olurdu. Her padişah değişikçe, çeşitli dirlik ve makam sahiplerinin ellerindeki beratları yeniletmeleri ve padişah-tan mukarrernâme almaları âdet olduğundan, yapılan tahrirlerle, ilgilinin durumu mahallinde tesbit olunduğu gibi, yeni padişah her türlü selâhiyetlerle ülkesini tasarrufuna geçirmiş oluyordu.¹⁶

3- Vergi gelirlerinin herhangi bir surette artma veya azalma göstermesi tahrirlerin yapılmasına sebep oluyordu.¹⁷ Özellikle nüfus artışları sonucu vergi gelirlerinde de artış olmaktaydı.¹⁸

4- Zamanla meydana gelen umumî değişiklikler (göçler, salgın hastalıklar gibi) sonucu oluşabilecek nüfus değişikliklerinin tesbiti için tahrir yapılmıyordu.¹⁹

5- İdarî ve mâlî sahada tenkîsat da tahririne sebep olurdu.²⁰

6- Defter harici kalmış gelirlerin deftere dahil edilmesi²¹ için tahririne ihtiyaç duyulmuştur. Yapılan tahrirler sonucu ortaya çıkan fazlalıkların bir kısmı tımarlar halinde düzenlenir,²² bir kısmı da havass-ı hümayûna katılırdı.²³

7- Tahrir defterlerinde karışıklık durumu görülmesi hâlinde yeniden tahrir yapılmıyordu.²⁴

8- Toprak tasarruf edenler arasında ihtilaf çıkması,²⁵ tımar, vakıf ve mülk sahipleri arasında sınır meselesinin vuku bulması hâlinde de tahrir yapılmıyordu.²⁶

9- Hudut boylarında meydana gelen değişiklikler, tahrirlerin yapılmasına sebep olurdu.²⁷

10- Daha önce yapılan tahrirlerde bazı usûlsüzlüklerin meydana gelmiş olması,²⁸ tımar dağıtımındaki yanlışlıklar da yeni tahriri gerektirirdi.²⁹

11- Bir bölgede veya devletin tamamında vergi kanunlarının tadili için tahrir yapılırdı.³⁰

12- Ülkenin tamamında veya bir bölgesinde yapılacak ıslahatlar da tahrire sebep olurdu.³¹

13- Mahallî yönetimin temel ilkeleri belirlenir ve merkezin, mahallî yönetimi kontrolü sağlanırdı.

14- Avâız toplamak için, bu vergiden muaf olup olmayanların tesbit edilmesi tahrir sayesinde gerçekleşirdi.³²

15- Yeni fethedilen memleketlerin tahriri yapılırdı. Böylece yeni fethedilen yerin devlete dahil edilmesi resmen ve hukuk bakımından tesbit edilerek, bölgenin bir envanteri çıkarılmış olurdu. Yeni fethedilen toprakların tahriri yapıp, defterleri hazırlanınca, oraya Osmanlı hakimiyetinin yerleşmesi tamamlanırdı.³³

Yukarıda bahsettiğimiz bu durumlar sebebiyle tahrir yapılmasına karar verildiğinde bu işten anlayan güvenilir bir tahrir emîni tayin edilirdi.³⁴ Arazi tahriri için gönderilen memurlar bir emin ile bir kâtipten mürekkepti. Kâtipler defterhâne, divân ve mâliye kâtiplerinden olabildiği gibi, zaimlerden, sipahi oğlanlarından ve taşra bürokrasisi kâtiplerinden de olabilirdi. Tahrir emînliğine ise sancakbeylerinden, kadılardan, müderrislerden, timar defterdarlarından, kazaskerlerden ve merkez bürokrasisi kâtiplerinden kişilerin görevlendirildiğini görüyoruz. Tahrir emînine ilyazıcı, muharrîr-i memleket, defter emîni de denilirdi.³⁵ Tahrir emîni ve katibe tahrir esnasında birçok kâtip ve timarlı sipahi de yardım ederdi.

XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar yapılmış olan tahrirlerin pek azı merkez bürokrasisi elemanları tarafından yapılmıştır. Yüzyılın ikinci yarısındaki tahrirlerin ise büyük bir kısmı defterhâne, divân ve mâliye kâtipleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu durum merkez bürokrasinin gelişimi ile doğru orantılıdır.

İlyazıcılarına, tahrirleri ne şekilde yapacaklarını belirten tahrir talimatnâmeleri verilirdi. Bunlara göre tahrir şu şekilde yapılırdı:³⁶ Emin, tahrir için görevlendirildiği vilayete gittiğinde o bölgenin kadıları ona yardımcı olacaklardı. Kadılar hiçbir gelir kaynağının defter harici kalmamasına dikkat edecekler, yani eminleri hazine adına kontrol etmiş olacaklardı. Tahririn yapıldığı bölgede bulunan timar, vakıf ve mülk sahipleriyle vergiden muaf olan kişiler tahrir heyetinin huzuruna gelip, durumlarını gösteren berat, vakfiye, defter sureti, mülknâme vs. gibi

vesikaları heyete teslim edeceklerdi. Ayrıca berat sahipleri, reayanın vergi verme çağında olan erkek nüfusunun isimleriyle, herbirinin vermekte oldukları vergilerin üç senelik hasıllarını bir defter halinde tahrir eminine vereceklerdi. Bu vesikalar toplandıktan sonra emin bunları merkezden getirdiği eski mufassal defterle karşılaştırıp, herşeyi yerli yerinde teftiş ederek uygun bulduklarını ve meydana çıkan fazlalıkları yeni deftere kaydederdi. Vergi nüfusu ile gelirlerin tamamının deftere geçmesine dikkat edilirdi. Hububat vs. gibi aynı bir vergi mahiyetini arz eden gelir kaynaklarının kıymetleri, kadılardan alınan mahallî narhı gösteren hüccetlere göre merkezde hesaplanırdı.

Emin, tahriri yapıp, gerekli vesikaları topladıktan sonra hazırladığı defter müsveddesini merkeze getirirdi. Burada mahsul vergileri hesaplandıktan sonra gelir kaynakları dirlik sahipleri arasında istihkaklarına göre taksim edilirdi. Tevzi işlemi timar sahiplerinin ellerindeki beratlar, emirler ve beylerbeyi yaftaları esas tutularak yapılırdı. Tahrir emini, vesikaları inceleyerek, dirlik sahiplerine müstehak oldukları gelir miktarını tahsis eder ve onlara yeni timarlarını gösteren tezkire verirdi. Timar sahipleri tahrir emîninden aldıkları tezkire ile divân-ı hümayuna müracaat ederek berat alırlardı.

Tahrirden sonra mülk ve vakıf hususlarında yapılan şikâyetler değerlendirilirdi. Timar tevzi, narh tayini, şikâyetlerin değerlendirilmesi, kayıtların karşılaştırılması gibi işler tahririn bitiminden sonra 3-4 yıl sürebilirdi. Tahrir işlemi ise bölgenin büyüklüğüne göre değişmekle birlikte iki yıl civarında bir süre zarfında gerçekleştiği görülmektedir.³⁷

Emin ve kâtip, tahrir ettikleri yerlerdeki her hane-den ikişer akçe toplardı. Ayrıca tahrir işini muvaffakiyetle bitirmiş olan emin ve kâtibin timarları artırılır ve nakit para da verilirdi.³⁸ Tahrire yardım etmiş olan diğer kâtip, şâkird ve timarlı sipahilere de timarlarına terakki, kâtip ve şâkird gediği ihsanı gibi mükâfatların verildiği görülmektedir.³⁹

Merkezde hazırlanan müsveddeler iki nüsha hâlinde temize çekilerek icmal ve mufassal defterleri hazırlanırdı. Daha sonra padişah tuğrasını taşıyan bir defter, ait olduğu beylerbeyiliğe gönderilir, diğeri defterhânede saklanırdı.⁴⁰ Bir sancağın idârî olarak bağlı bulunduğu beylerbeyilik değiştiğinde, o sancağa ait defterler yeni bağlandığı eyâlete gönderilirdi.⁴¹

- 1 Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 19862, s. 326.
- 2 Osmanlı tımar sistemi için bkz.: Ö. Lütfi Barkan, "Tımar", *İslam Ansiklopedisi*, XII/1, 286-333; Nicoara Beldiceanu, *Osmanlı Devletinde Tımar*, çev.: M. Ali Kılıçbay, Ankara 1985; Mario Grignaschi, "Das Osmanische tımar-Recht und der kanun Süleymans des Gesetzgebers", *Armağan Festschrift für Andreas Tietze*, Heraus gegeben von Ingeborg Baldaut und Suraiya Faroqhi (Praha 1994), s. 123-136.
- 3 Yaptıkları işler karşılığı reayanın muafiyet durumu için bkz.: Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüşümü", *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi* (İstanbul 1993) s. 52-53; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, İstanbul 1990; Aynı müellif, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım*, İzmir 1984.
- 4 Ö. L. Barkan, "Aynı madde", s. 287-289; Aynı müellif, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar, H. 933-934 (M. 1527-28) malî yılına ait bir bütçe örneği ve ekleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, S. 15/1-4 (İstanbul 1960), s. 254-257.
- 5 Tahrir sisteminin faydaları şu eserlerden özetlenmiştir. Bkz.: Ö. L. Barkan, *Hüdavendigâr Livaı Tahrir Defterleri*, I, Ankara 1988, giriş kısmı, s. 3-7, 14-19; Aynı müellif, "Tımar", s. 286-333; H. İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, III (Paris 1954), s. 107-112.
- 6 Ö. L. Barkan, *Hüdavendigâr*, s. 7-9; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1984, s. 241-243; Niyazi Elbrüz, *İmparatorluk Devrinin Büyük Niğus ve Arazı Tahrirlerine Ait Bazı Vesikalar*, İÜ. Edebiyat Fakültesi Mezuniyet tezi (İstanbul 1940).
- 7 Bkz.: Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 151-173.
- 8 Bkz.: Kemal Çiçek, "Osmanlılardan Önce Akdeniz Dünyasında Yapılan Tahrirler Hakkında Bazı Gözlemler", *OTAM*, S.6 (Ankara 1995), s. 51-86.
- 9 Meselâ, Neşri'de tahrirlerle ilgili bir kayda rastlanmaktadır; ... Andan beyler böyle diycek, heman saat sultan kalkıp 'azm-i Bursa edip, bir nice gün gidip Sakarya suyuyla yetti. İttifak Emir Süleyman'ın beylerinden Süleyman Subaşı derlerdi bir ademisi vardı. İl yazmaya çıkıp ol yere gelmişti. Sakarya suyu kenarında... (Bkz.: Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşri Tarihî)*, II, nşr. F. Reşit Unat-M. Altay Köymen, s. 463).
- 10 N. Beldiceanu, *a.g.e.*, s. 100.
- 11 Bu defterlerden birisi yayınlanmıştır (Bkz.: Hicri 835 Tarihli *Süret-i Defter-i Sancağ-ı Arvanid*, nşr. H. İnalçık, Ankara 1954).
- 12 Ö. L. Barkan, *Hüdavendigâr*, s. 62-63; Aynı müellif, "Tımar", s. 289.
- 13 Aynı müellif, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", *Studies in the Economic History of the Middle-East*, Ed. M. A. Cook (London 1970), s. 164.
- 14 XVI. yüzyıl sonunda hazırlanmış son tahrir defterleri ile XVIII. yüzyıl sonlarına ait derdest defterlerindeki tımar gelir birimlerini karşılaştırdığımız bölgelerde (Sivas, Bozok, Trabzon, Menteşe) aynı rakamlara rastlanmıştır (Bkz.: Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilatı'nda Defterhane-i Âmir (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, Ankara 1997, s. 31).
- 15 Ö. L. Barkan, *Hüdavendigâr*, s. 11; Aynı müellif, "Daftar-ı Khakani", *Encyclopedia of Islam* 2, I, 81; Lütfi Paşa, *Asafnâme*, nşr. M. S. Kütükoğlu, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan (İstanbul 1991), s. 97; Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler (Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ)*, nşr. H. Ragıp Uğural, Ankara 1969, s. 76-77. Sarı Mehmed Paşa ve Lütfi Paşa tahrir işlerinin çok önemli olduğunu belirtmişler ve 30 yılda bir yapılmasının kanun olduğunu söylemişlerdir. Bundan amaçları defter harici kalmış yerlerin deftere dahil edilmesidir. M. Nuri Paşa ise tahrirlerin 100 yılda bir yapıldığını yazar (Bkz.: *Netâyicü'l-Vukuât*, I, İstanbul 1327, s. 145).
- 16 Ö. L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazı Tahrirleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1-2 (İstanbul 1940-1941), s. 35-36, 39.
- 17 "Aynı makale", s. 50, 239.
- 18 1520-30 ve 1571-80 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde %90'lık bir nüfus artışı görülmektedir (Bkz.: Ö. L. Barkan, "Research on the Ottoman...", s. 167-170).
- 19 Ö. L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk ...", s. 44; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1991, s. 59.
- 20 "Aynı makale", s. 36, 234.
- 21 H. İnalçık, *a.g.e.*, giriş, s. 18; Sarı Mehmed Paşa, *a.g.e.*, s. 76.
- 22 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme Defteri* (MD), II, 141/1375; nr. 195/1778, 499/1482.
- 23 BOA, MD, nr. V, 5/14.
- 24 *Münşâatı Mecmuası*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi Kitapları, nr. 1970, vr. 152b.
- 25 Mustafa Çetin Varlık, "16. Yüzyıl Osmanlı İdarî Teşkilatında Kütahya" *Türkçülük Araştırmaları Dergisi*, S. 2 (İstanbul 1987), s. 223; N. Elbrüz, Aynı tez, vesika 35.
- 26 Aynı tez, s. 21 ve vesika 115.
- 27 M. Ç. Varlık, "Aynı makale", s. 223; N. Elbrüz, Aynı tez, s. 29.
- 28 M. Ç. Varlık, "Aynı makale", s. 223.
- 29 N. Elbrüz, Aynı tez, s. 18 ve vesika 56.
- 30 1455'de yapılan Eyâlet-i Rum tahriri bu bölgedeki çift ve bennâk kanununun tadili içindi (Bkz.: BOA, *Tapu-Tahrir Defterleri* (TD), nr.2, s. 3, 466).
- 31 Ö. L. Barkan, "Tımar", 298; Aynı müellif, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi* (İstanbul 1980), s. 282-285; Aynı müellif, *Hüdavendigâr*, s. 17-18.
- 32 N. Elbrüz, Aynı tez, s. 18 ve vesika 115-116; Ö. L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk...", s. 36; Raiyet rüşümü vermeyen şehidiler tahrir defterlerine avarız vergisi sebebiyle kaydedilmiştir (Bkz.: Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri* (İstanbul 1991), s. 147).
- 33 Ö. L. Barkan, *Hüdavendigâr*, s. 16-17; H. İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", s. 107-112.
- 34 H. İnalçık, *Arvanid*, Giriş, s. 19; Uzunçarşılı, *Merkez-Babriye*, s. 103.
- 35 M. Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 327; H. İnalçık, *Arvanid*, Giriş, s. 19.
- 36 Ö. L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk...", s. 39-45, 214-228; H. İnalçık, Aynı eser, giriş s. 19-21.
- 37 Emecen, XVI. *Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 5-6; Şenol Çelik, *Osmanlı Tayra Teşkilatında İgel Sancağı* (1500-1584), MÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi (İstanbul 1994), s. 8-10.
- 38 BOA, MD, I, 194/1113; nr. XIX, 266/536; BOA, Kâmil Kepeci (KK), nr. 209, s. 18; H. İnalçık, *a.g.e.*, giriş s. 17; Ö. L. Barkan, "Aynı makale", s. 221.
- 39 BOA, KK, nr. 240, s. 32; BOA, A. RSK, nr. 1474, s. 61; Emecen, *a.g.e.*, s. 3.
- 40 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez-Babriye Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 104.
- 41 BOA, KK, nr. 216, S. 62; BOA, MD, nr. XII, 447/865; nr. XVI, 7/13; nr. 27, 322/768. Tahrir defterlerini araştırmalarda kullanılırken dikkat edilmesi gereken hususlar için şu araştırmalara bakılabilir: Feridun Emecen "Sosyal Tarih kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri* (İstanbul 1991), s. 146; Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, S. 22 (Ankara 1991), s. 429; Kemal Çiçek, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Araışları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 97 (Ankara 1995), s. 93-111.

TEMETTÜ DEFTERLERİNİN ÖNEMİ VE HAZIRLANIŞ SEBEPLERİ

İSMET DEMİR
DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

18 yüzyılın ikinci yarısı ve 19. yy. başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik sıkıntı ciddi boyutlara ulaşmış ve başta padişah olmak üzere maliye ile ilgili bürokratlar bu durumun ortadan kaldırılması veya asgariye indirilebilmesi için bir takım yeni tedbirlerin alınması hususunda çalışmalar başlatmışlardı. 1789-1839 yıllarını kapsayan III. Selim ve II. Mahmut dönemleri Osmanlı ekonomisinin ağır kriz altına girdiği dönemlerdir.

III. Selim bütçe açıklarını kapatmak hususunda geleneksel yöntemlere başvurmakla yetinmeyerek bazı yeni önlemler almış olmasına rağmen istenen neticeye ulaşamamış, dışardan borç para alabilme hususundaki gayretleri de netice vermeyince yeni vergiler koyma veya daha önce alınan vergilere zam yapma durumunda kalmıştır. "İrad-ı Cedide Hazinesi" adı ile kurduğu ve "Nizam-ı Cedid" askerlerinin giderlerini karşılamak üzere ülkenin önemli gelir kaynaklarından toplanması diğer vergilere oranla daha kolay olan müskirat ve benzeri şeylerden (tütün, rakı, şarap, kahve gibi) alınan "Rusum-ı Zecriye" vergisi ile bu teşkilatın ağır mali sıkıntısını ortadan kaldırmıştı. III. Selim "İrad-ı Cedit" hazinesi dışında bir de "Zahire Hazinesi" ve "Zahire Nazırlığı" kurarak İstanbul'un zahire ve ekmek problemini de çözmüştü.

II. Mahmut, III. Selim'in benzeri uygulamalarından sayılan "Hazine-i Amire" (Devlet Hazinesi), "Tersane Hazinesi" ve 1826'da da "Âsâkir- Mansure"nin giderlerini karşılamak üzere "Mansure Hazinesi" ile "Mukâtaât Hazinesi" kurarak maliyede etkinlik gösteren kuruluşları bir bakıma mali açıdan yarı müstakil hale getirerek bu

hayati müesseseleri rahatlatmıştı. 1 Temmuz 1834'te tam yetkili "Asakir-i Muhammediye Defterdarlığı" kurulmuş ve hazineler arası anlaşmazlıkları önleyerek devletin gelir ve giderlerini tek elden yönetmek amacı ile yaptığı düzenlemelerden sonra defterdarlık örgütünü de kaldırarak yerine "Maliye Nezareti"nin örgütlenmesine gitmişti.¹

Osmanlı Devleti'nde vergi; "Tekalif-i Şer'iyye" ve "Rusum-ı Örfiyye" adı altında iki şekilde alınmaktaydı. Bunlardan birincisi daha önce İslam devletlerinden intikal eden ve dini inanç ve esaslara göre alınan vergilerdir. Bu vergiler şeriatın bir gereği olarak alındıkları için "Rusum-ı Şer'iyye"de denilmektedir. Çiftçi reâyadan alınan öşür, çift resmi, ağnam ve şehirlerde ticari faaliyetlerden alınan bağlar bu tür vergilerdir. İkincisi ise; devletin yürütme ve uygulama görevlerini yapmakta olanlara, hizmetleri karşılığı verilen ve miktarı kanunnamelerle belirlenen "Rusum-ı Örfiyye" (Tekalif-i Örfiyye) diye adlandırılan vergilerdir. Bu vergi tarzı kanunnâmelerle zamana ve şartlara göre miktarı belirlenen bir vergidir. Cürüm ve cinayet, arus, bennak, mücerret ve benzeri şeylerden alınan vergilerdir. Bu iki tür verginin dışında "Tekalif-i Dîvânîyye", "Âvâriz-i Divaniyye" adı altında başlangıçta sefer için gerekli görülüp alınan, sonradan devamlı hale getirilen vergiden başka, her yıl miktarı فرمانlarla belirlenen vergi çeşitleri de vardı. Bu vergi tiplerinin çokluğu halk üzerinde büyük infial ve bunalımlar meydana getirmiş, istismarcıların bu durumdan istifadeye kalkışmaları ise adeta halkı isyan edecek hâle sokmuştu.

Bu durumda Osmanlı Devleti'nin idari yapısında birtakım değişikliklere gidilmesi zaruret halini almış ve özellikle de mali sıkıntının behemehal ortadan kaldırılması gerekiyordu. Gülhâne fermanının ilânından sonra devletin gelirlerinin kontrol altında tutulması, vergi konusunda ahali arasındaki dengesizliğin ve haksızlıkların bir an önce önüne geçilmesi, vergi verecek halkın yeniden tespitine gidilerek ahalinin ağır yükünü hafifletip devamlı ve düzenli bir vergi temini düşüncesiyle H. 19 Zilkade 1255 (M. 1835) tarihinde çıkarılan bir talimatla² muhassıllar nezaretinde her yerde; ahalinin ismi, şöhreti, arazileri, hayvanları; tüccar ve esnafın ise yıllık gelirleri vs. bilgilerin kaydedildiği defterler tutulması emredilmiştir. "Bî-tevfikihi teâlâ tesis ve icrası ve derdest olan Tanzimat-ı Hayriye'den tahrir-i emlak ve nüfus ile tayin-i vergi maddesi ve memleket umûru ru'yet ve hüsn-ı idâdesi zımında iktiza eden mahallere memur buyurularak muhassıl-ı emval yedlerine verilecek "Tali-mat-ı seniyye" adıyla kaleme alınan talimatta "Darphane-i Âmire ve mîrî mukataât ve evkaf-ı Humayun ve Tersâne-i Ma'mure ve Hazâin-i Celilelerinden zabt u idare olunan mukataât ve gerek bunlardan başka her mahallin iltizam defterlerinde mukayyet bulunan kâffe-i emvâlin suret-i tahsîli muhassıl-ı emval tayin buyurulacak bendegâne ifâde ve tevfiz buyurularak mahallinde meclise idare ve ru'yet olunacağı" belirtilmektedir.³ Bu talimatnâme ile her mahallin iltizam defterinde kayıtlı bulunan bütün malların vergilerinin tahsili, muhassıllara bırakılmakta, bu yazım ve vergi tahsili hususunda ilgililerin çalışmaları kurulan mahalli meclisler tarafından kontrole tabi tutulması emredilmekte idi. Ayrıca aynı talimatta her mahallede ne kadar mukataa var ise bunların her biri için ayrı bir defter tutulması, hazine defterlerinde kayıtları olmayıp, kapı kethüdaları ve sarrafların defterlerinde kayıtlı olan malların ve gelirlerinin de ayrı ayrı defterlere yazılması, bunun için daha önce tutulan defterlerin yazımı esnasında muhassılların faydalanması için Muhassıllara teslim edilmesi emredilmiştir.

Tahrir talimatnamesinin birinci maddesinde⁴ tahrir-i emlak ve nüfus için görevlendirilecek muhassılların görev mahallerine yollandıklarında, mahallî idârecilerle bir meclis oluşturacak ve bu mecliste bir muhassıl-ı mal,

iki katip, mahallî hakim, müftü, bir asker zabiti ile halktan güvenilir ve iş bilir dört kişi olmak üzere on kişinin görev alması emredilmiştir. Yine bu talimatnâmede tarihi yapılacak yerde reâya gayrimüslim ahali var ise metropolit ve kocabaşlarından da iki kişinin bu mecliste görev almaları istenmiştir. Teşekkül ettirilecek mahallî meclisten maksat yazım esnasında herhangi bir aksaklığa meydan vermemek, doğru sayım ve değerlendirme yapmak, kayırılma veya herhangi birine zulmedecek tarzda bir yük yükletmemek,⁵ böylece daha adil ve kolay bir vergi teminini sağlamak idi.

Temettü tahririnden maksat herkesin kazancına ve mal varlığına göre vergi vermesi esas tutulduğu için tahrir esnasında uyulacak kurallar da açık bir şekilde belirlenmişti. Mesela, hâne ve emlak olanların birbirine kıyasla değerlendirilmesi, hâne reisinin ek gelirleri, arâzinin kurak veya sulanabilir olması, yılda bir veya birkaç mahsul alınabilir verimlilikte bulunması gibi emlakın özelliklerinin tespiti yanında, hâsılat vaktinin belirlenmesi de istenmişti. Halkın mal vergisinin doğru bir şekilde tespitini gâye edinen bu yeni sistemin uygulanması için başlangıçta numune olarak Gelibolu ve Hüdâvendigar sancakları seçilmiş bu iki sancağa tahrir memurları tayin edilerek emlak ve temettüat tahririne başlanmıştır. Ancak "Tanzimat-ı Hayriye"nin numune olarak aldığı adı geçen sancaklarda yapılan tahrir çalışmaları H. 1254 senesi Martına (M. Mart 1839) kadar yetişmediği için bu seneye mahsus olmak üzere yine eskisi gibi vergi toplanması ve tahrir hususunun ertesi seneye bırakılması kararlaştırılmıştır.⁶ II. Mahmud'un ölümü (Temmuz 1239) üzerine bu husustaki çalışma da yarım kalmıştır.

II. Mahmud'dan sonra Abdulmecid'in tahta çıkışı ile Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa devleti mâli sıkıntıdan kurtarmak için II. Mahmud zamanından beri yapılan bu uzun çalışmayı yeniden başlatmış ve dört ay süren hazırlık çalışmasından sonra pâdişahın onayını da alarak daha önce girilen ve bu yeni düzenleme ile daha da geliştirilen vergi reformu uygulamasını başlatmıştır. Vergi tahsili ile ilgili bu reformlar 1840 yılında gerçekleşti ve tatbikat safhasına geçildi. Nitekim 3 Kasım 1839'da ilan edilen "Gülhâne Hatt-ı Humayunu"nun maliye ile ilgili bölümünde iltizam usulünün kaldırıldığı ilan ediliyor ve

ahâlinin emlak ve kudretine göre münasip bir verginin tayin ve tahsil edileceği açıklanıyordu.⁷ Bu vesile ile 1840 yılında bütün örfî vergilerle angarya niteliğindeki mükellefiyetler kaldırılıyor ve bunların yerine mükelleflerin ödeme güçlerini esas alan “Ancemaatin vergisi”⁸ adıyla tek bir vergi getirilmiş oluyordu.

Meclis-i Muhassılın adı verilen meclisin başkanı, muhassıl ve ilgili üyelere tâlimatı seniyye gereği tahrir önce köylerden başlanmasını tebliğ etti. Yukarda da bahsedildiği gibi; herkesin isim ve şöhreti, ne kadar arazi ve hayvanatı olduğu, tüccar veya esnaf sınıfından ise bir senede ne kadar temettü ve ticareti olacağını tahkik ederek defterlere kaydedeceklerdi. Ne var ki, muhassılların elinde birden fazla kaza ve köy olduğu, aynı zamanda tahsil işleriyle de meşgul oldukları için tahrir işleri oldukça ağır yürütülüyordu. Bu işe daha da hız kazandırmak için yukarda bahsi geçen meclis; her kaza için o kazanın ileri gelenlerinden bir kişinin tespiti ve görevlendirilmesi, ayrıca yanına bir de katip vererek her kaza ve köy için ayrı bir defter tutulmasını ve tutulan bu defterlerin kontrol edilmek üzere muhassıllar meclisine takdimini uygun görmüştü.

M. 1840 (H. 1256) senesi vergisinin tevzii bu meclisler tarafından gerçekleştirildi. Defterler meclise geldikçe ilgili şahıslar kaza ve köylerdeki halkın “ruz-ı hırzır” ve “ruz-ı kasım” aylarında iki taksitle ödeyecekleri vergi miktarı belirlendi ve defterlere kaydedildi. Muhassılların yanlarına alarak İstanbul’a götürdükleri bu defterler merkezde hazine tarafından tetkik edilerek Bâb-ı Âliye veriliyor, Meclis-i Vala’ca tasdik edildikten sonra padişahın irâdesi alınarak hangi seneden itibaren muteber olacağı başta eyaletin vali ve defterdarları olmak üzere bütün köy ve kazanın ileri gelenlerine hitaben emr-i âlîler ısdar edilip gönderiliyordu. 1256’dan itibaren sonraki senelerde ise verginin tevzi işlemi komşuca, köyce, mahallece dağıtılmak üzere köy ve mahalle meclislerine bırakıldı.⁹

1840 ve 1841 yıllarına ait bu çalışmalar istenilen veya beklenen neticeyi vermediği gibi hazine gelirlerinde çok büyük azalma görüldü.¹⁰ Nitekim devrin maliye nazırı bütün çabalarına karşın bu bir yıllık uygulama sonunda hazinenin ne kadar kâr veya zarar ettiğini

tespit şöyle dursun, hasılâtın ne olduğunu bile ortaya koymadığını açıklamıştı.¹¹ Bu başarısızlığın en büyük sebeplerinden biri muhassıllık görevine atanan kimselerin eski mültezimlerle yakın ilişkileri olanlardan seçilmiş olmaları idi. Çıkarlarının zedeleneceğini anlayan derebey ailelerle, vergi uygulamasını anlamayan bazı kimselerin direnmeleri ve vergi vermek istememeleri idi. Bu bakımdan hatırlı kişiler ve muhassılları yanına alan emlak ve arâzi sahipleri bir çok dükkân ve hânelerini vakıf malı gibi göstererek vergiden muaf hale getirmek için çaba harcıyorlardı. Bu ve benzeri duruma muttali olan maliye nazırı ve yetkililer yer yer kaza ve köylerin yeniden tahririni istemişlerdir. Kayseri ile ilgili üzerinde çalışma yapılan tahrir defterinde aynı durumun söz konusu olduğu görülüyor. “Kayseri Sancağının havi olduğu kaza ve kasabâta devam etmekte olan nüfus, emlak ve arazinin tahririnde gelir sahiplerinin mutasarrıf oldukları akarât, çiftlik ve araziye vakfetmek gibi göstermek çabasında olduklarından ve tevabii kaza ve kasabâttaki bütün arazi-i miriyye ve vakfiyye ile akarâtın ve nüfustan hariç hiçbir şeyin gizli kalmayacak şekilde tahririne dikkat ve ihtimam gösterilmesi”¹² istenmektedir. Bu tür aksaklıklar ve suistimallerden dolayı Karamürsel Muhassılı İsmail Ağa, Hacegandan Niğde Muhassılı Tahir Bey, Milas Muhassılı Aziz Ağa işlerinde gereği gibi çalışmadıkları ve “Tanzimat-ı hayriyye usul-ı muadelet şumulüne muhalif va’z ve hareketleri istihbar ve tahkik kılınarak” görevden alınmaları kararlaştırılmıştır.¹³

1842 tarihinde eyâlet idaresine yeni bir nizam vermek ve muhassıllıkla ilgili problemi kökünden halletmek maksadı ile muhassıllıklar kaldırılarak “müşirlik nizamı” getirildi.¹⁴ Buna göre valilerin bağlı bulundukları sancaklara hükmetmesi şeklindeki eski kural tekrar getirilerek maiyyetine bir defterdar, ayrıca her sancağa birer kaymakam ve kazalara halkın yetenekli ve namuslularından birer müdür tayin edildi.¹⁵ Muhassılların kaldırılmasına rağmen Meclis-i Muhassılın yapı ve işlev bakımından önemli bir değişikliğe uğramadığını ve sadece adının Memleket Meclisi olarak değiştiğini görüyoruz. 1842’den itibaren tekrar iltizam usulüne geçildi ve eyaletlerin mali işleri defterdarlara, sancaklar ise mal müdürlüklerine devredildi.¹⁶ Netice olarak bütün bu deği-

şikliklere rağmen yine de arzu edilen sonuç alınamamıştı, ama bu faaliyetler ve imparatorluğun toprakları dahilinde bulunan eyaletlerin, bağlı kaza, kasaba ve kölerinin temettüatının yazımı vesilesi ile meskun ahalinin ve özellikle de Anadolu insanının nüfusu, mal varlığı, elde ettiği kazancı, her türlü gelir kaynakları tesbit edilmiş ve böylece sosyal, ekonomik ve kültürel yapı ortaya çıkmış oluyordu.

Yukarıda değişik adlar altında alınan vergilerin yerine ikame edilen temettü vergisinin kaydedildiği defterlere “temettüat defterleri” adı verilmektedir. Bu defterler XIX. yy. ortalarında Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu iktisadi, sosyal, ticari hayat ve sanat erbabı alanındaki durumu çok açık bir şekilde ortaya koyması açısından tapu tahrir defterlerinden daha önemlidir denilebilir.

TEMETTÜAT DEFTERLERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan temettüat defterleri 1988 yılına kadar Kamil Kepeci ve maliyeden müdevver defter tasnifi içerisinde yer almıştı. 1988 yılında ayrı olarak tasnif edilip araştırmaya açılan bu defterlerin tasnifi yapılarak dokuz cilt katalog düzenlenmiştir. 17449 adet temettüat defterinin büyük bir kısmı 1845 yılına aittir. Bu defterler sancaklara göre düzenlenmiş; alt idâri birim olarak kaza ve nahiyeler alınmıştır. Önce mahalle mahalle aile reisleri, ardından köy ve mezralara yer verilmiştir. Temettü defterlerinde şehirlerle birden fazla mahalleden oluşan köyler de genellikle her mahalle için bir defter düzenlenmiştir. Defterler bir numaradan başlatılmış; sayfanın tepesinde sırayla eyalet - sancak- kaza adları kaydedildikten sonra defter bir şehir/kasabaya âitse şehrin/kasabanın, ardından mahallenin adı yazılmıştır. Mahallesi olmayan küçük köylerde köyün adı kaydedilmiştir. Mesela, “Kayseri sancağı müllhekatından Develi Karahisari Kasabası Şeyhşâban köyünde mukim ahalinin emlak ve arâzi ve temettüat adlarını mübeyyin defterdir”¹⁷ denilmektedir

Bu sayım ve tahrir mahalli idâreciler tarafından yapılmış olup, başlarında devletin görevlendirdiği il yazıcısının nezaretinde kayıt altına alınmıştır. Kayseri ile ilgili tahrirde Mehmet İzzet Bey şöyle diyor: “İkiyüz kırk dokuz senesine mahsuben kayseriye ve muzâfatı olan kaza ve kurasında sakin kâffe-i ehli İslam ve reâyanın mu-

tasarrıf oldukları emlak ve arazilerinin tahriri hususuna müteallik olan irade-i seniyyenin infazını âmir mukaddem ve muahhar şeref yâfte-i sudur buyurulan avâmir-i alıyye mucip ve müktezası ve memuriyet-i bendegânem icab va iktizası üzere nefsi-i Kayseri’ye derununda sakin İslam’dan ashab-ı alaka olan kimesnelerin uhdelelerinde bulunan emlak ve arâzilerin yegan yegan tahrir ve bilimza ve’t-temhir bâb-ı merahim-ab-ı saltanat-ı seniyye’ye bil-maiyye takdime icra kılındı.”¹⁸

Temettüat defterlerinin H. 1256 (M. 1840) da yapıları ile H. 1260-61 yıllarındaki yapılanlarda bir takım farklılıklar görülürse de bu farklılıklar defterlerin tertip tarzından ziyâde hâne sâhiplerinin isim ve sıfatları ile defterlerin durumlarına göre kaydetme zorunluluğundan doğan farklılıktır.

Bu defterlerin önem ve ehemmiyetini bu sahanın tek otoritesi değilse bile Türkiye’de birkaç kişiden biri olan Sayın Mübahat Kütükoğlu’nun değerlendirmelerinden¹⁹ yer yer alıntılar yaparak ifade edeceğim.

1- Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Temettü Defterleri

Bu defterlerin tahriri yapılırken verginin esas olduğu hane reisinin ismiyle başlanmıştır. İsimler tahrir defterlerine “Ahmet veled-i Hamza” gibi bir önceki şahsın oğlu veya kardeşi olması halinde de “Süleyman veled-i O” yahut “İbrahim biraderi O” şeklinde “veled” kelimesi kullanılarak yazılırken temettü defterlerinde “Feyzullah oğlu Salih “ örneğinde olduğu gibi çok kere oğlu kelimesi tercih edilmiştir. Mamafih “bin” ve “veled” kelimelerinin kullanıldığı defterler de vardır. 1256’daki defterlerde şahısların isimleri ile birlikte şahısların eşkallerine de yer verilmiştir. Uzun boylu ak sakallı İmam-i Cami-i Çarşı, odabaşı damadı Mehmet veled-i Ali’nin emlakı gibi.

Temettü defterleri, sadece aile adlarının değil, yörede kullanılan şahıs adlarının tesbiti bakımından da mühim kaynak vazifesi görmektedir. Kullanılan isimler daha çok yöre halkının gerek dini gerekse millî duygularında yer alan şahıslardan seçilmiştir. Mehmet, Ali, Hasan, Hüseyin, Mustafa, Süleyman, İsmail, İbrahim, Selim Yavuz, Selahaddin gibi isimler bilhassa İç Anadolu insanının en çok kullandığı isimlerdir. Sosyal ve kültürel ba-

kımdan sıfatlarda da benzeri özellikleri bulmak mümkündür. Kara, sarı, uzun, küçük, şeyh, hacı, zâhit, seytir, molla gibi sıfatlar belirli bir mana ifade etmektedir.

2- Hane Reislerinin Meslekleri Açısından Temettü defterleri

Temettü defterlerinin sosyal tarih açısından mühim olan hususlardan biri, hane reislerinin mesleklerinin kaydedilmiş olmasıdır. Kayseri tahrir defterleri üzerinde yapılan çalışmaların sonunda defter taranarak merkezde oturan meskun ahalinin meslekleri bir tablo halinde çıkartılmıştır. Tahririn yapıldığı tarihte; 15 bakkal, 13 bahçıvan, 24 ekmekçi, 27 berber, 13 göncü, 22 keçeci, 11 kavukçu ve daha bir çok sanatkârı bu tabloda görüyoruz.²⁰ Bu defterlerde ayrıca imam, hatip, vaiz, kethüda, muhtar, muhtar-i sani gibi devlet hizmetinde bulunan şahıslar kaydedildiği gibi, tahririn yapıldığı mahallerde askere gidenler, sakat ve alil durumda olanlarla, öksüz ve yetimler de kaydedilmiştir. Yine Kayseri ile ilgili tahrir defteri üzerinde yapılan çalışmalarda bu durumu rahatlıkla görmek mümkündür. Kayseri merkez köylerinden Tavlusun'da bu tahrir sırasında; 5 yetim, 2 asker, 2 tek gözlü, 2 felçli olduğunu görüyoruz.

3- İktisadi Tarih Kaynağı Açısından Temettü Defterleri

Bu açıdan temettü defterleri paha biçilmez bir kaynaktır. Ekilen tarlaların yüzölçümü, sulu veya kurak oluşu, bir senede kaç mahsul alındığı, mezru olup olmadığı, bağ ve bahçelerinde hangi meyve ve sebzelere ağırlık verdikleri gözlenmektedir. Yine Kayseri'nin tahrir defterinde, 36 hanelik Kapan mahallesinde boya sanayiinde kullanılan çalı tipi çehrilik bahçelerine hemen hemen bu ailelerin yarısı sahiptir. Netice olarak bu tahrirlerde kim ne kadar ekonomik imkana sahipse bunu görmek mümkün olduğu gibi halkın genelinin mevcut imkanlarını tablolar halinde göstermek de mümkün olmaktadır.²¹

Yukarıda kaynak olma açısından önemi belirtilen ve tarihimize ışık tutma yönüyle büyük bir değere haiz bu defterler Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde araştırmaya açık kaynaklar arasındadır. Adedi belirlenen bu defterlerin ihtiva ettiği eyalet ve kazalar alfabetik sıraya konarak ve defterlerin düzenleniş tarihleri ile birlikte tablo halinde aşağıya çıkartılmıştır.²²

Kat. No	Eyalet-Kaza Adı	Tarihi	Defter Adedi
---------	-----------------	--------	--------------

1	ANKARA Eyaleti (Ankara merkez, Ayaş, Bâlâ Beypazarı, Çorum, Çubukâbâd, Dinekkeskini, Çankırı, Günyüzü, Haymanateyn, İskilip, Kalecik, Keskin-Kalecik, Karacaviran, Karahisar-ı Timurlu, Kargı, Kırşehir, Koçhisar, Konur, Kurşunlu, Kurupazar-ı Nallu, Melat, Mucur, Murtazaâbâd, Nallu, Nallıhan, Nevâhi, Osmancık, Öküç, Peçura, Rum, Saz, Süleymanlı-yı Kebir, Şabanözü, Şorba, Tabanlı, Toht, Tosya, Yabanâbâd, Yörükân, Zîr kazaları)	1260-61 1844-45	1961
---	--	--------------------	------

AYDIN Eyaleti (Alaşehir, Amasya, Atça, Arala, Ayastuğ, Karapınar nahiyesi, Balyanbolu, Barnaz, Bayındır, Bergama, Birgi, Bodrum, Bozdoğan, Bozöyük, Buldan, Çardaklı, Çine, Dadya, Dağ Marmarası, Dallica, Demirci, Denizli, Döğer, Erbar, Eskihisar, Eşen, Eşme, Ezine-i Lazkiye, Foça-teyn, Granis (Kranis), Gökâbâd, Gököyük, Gordes, Güzelhisar-ı Aydın kazaları.)

Kat. No	Eyalet-Kaza Adı	Tarihi	Defter Adedi
---------	-----------------	--------	--------------

2	AYDIN Eyaleti (Güzelhisar-ı Aydın, Honaz, Ilıca, İnay, İnce, İnegöl, İzmir, Karacaâbâd, Karacasu, Karahid, Karpuzlu, Kayacık, Gelembe, Kilas, Kerme, Kırkağaç, Kuru, Kozak, Köşk, Köyceğiz, Kuyucak, Küre, Mandalyat, Manisa, Marmara, Mekri, Mendehora, Menemen, Messevli, Muğla, Nazilli, Nif, Ödemiş, Seralos, Sarayköy, Sart, Sarun, Selendi, Serge, Subice, Soma, Sultanhisar, Şahme, Taraça, Tatarlı, Tavas, Tire, Tokmak, Turutlu, Ula, Uşak, Üzümlü, Vadiye, Yabandere, Yenipazar, Yenişehir, Yerkesiği, Atça, Birgi, Bayındır, Bodrum Sahası, Bozöyük kazaları)	1260-61 1844-45	2005
---	--	--------------------	------

BOLU Eyaleti (Adapazarı-Sapanca, Ağaçlı, Akâbâd, Akçşehir, Akkaya, Aksar, Aktaş, Amastra, Araç, Ayandon, Akyazı ma'a Hendek, Akyörük, Azdavay, Bartın, Beşdivan, Beykoz, Bolu, Boyabâd, Boyalı, Cide, Çağa, Çanlı, Çarşamba, Çeklene, Daday, Devrek, Devrekani, Dirgene, Dodurga, Dörtdivan, Durağan, Düzce, Eflani, Ereğli, Gebze, Gerede, Gerze, Geyve, Ginolu, Gökçeğaç, Göl, Gölpazarı, Gümüşâbâd, Hendek, Hisarönü, Hoşalay, İbsafî, İnebolu, İstefan, İzmir, Kandıra kazaları)

Kat. No	Eyalet-Kaza Adı	Tarihi	Defter Adedi
---------	-----------------	--------	--------------

3	BOLU Eyaleti (Karamürsel, Karasu, Kartal, Kasta-monu, Kaymas, Kıbrısık, Kızılbel, Kicinis, Köni, Korukavak, Küre-i Hadid, Küre-i Nuhas, Mengen, Mergüze, Mudurnu, Ova, Pavli, Pazarcık, Perşembe, Safranbolu, Sapanca ma'a Adapazarı, Saray, Sarıçayır, Sirt, Sinop, Samako-Alaplı, Sorgun, Şehabeddin, Şeyhler, Şile, Yenice-i Taraklı, Taşköprü, Tefen, Tuzla, Ulak, Ulus, Ünye, Üskübi, Viranşehir, Yalakabad, Yenice, Yılanlıca, Yörük, Zâri, Zerzene kazaları ve Bolu eyaletinin sonradan çıkan defterleri.)	1260-61 1844-45	1862
---	---	--------------------	------

CEZÂYİR-İ BAHR-İ SEFİD Eyaleti (Balya, Bayramiç, Biga, Çan, Kal'a-i Sultaniye, Lapseki, Rodos, Sultanhisar kazaları)

EDİRNE Eyaleti (Ahyolu, Akçakızanlık, Babaeski (Baba-yı Atık), Bergos, Cisir-i Ergene, Cisir-i Mustafa Paşa, Çırpan, Çirmen, Çorlu, Dimetoka, Edirne (Ada, Çöke, Manasır, Merkez, Üsküdar nahiye-leri), Filibe, Kızılağaç-Hatunili, Hasköy, Hayrabolu, İnöz, Kırkağaç, Kırkkilise, Kızanlık, Kızılağaç, Misivri, Midye, Pınarhisar, Saray-vize kazaları)

Kat. No	Eyalet-Kaza Adı	Tarihi	Defter Adedi
4	EDİRNE Eyaleti [Silivri, Pazarcık (Tatarpazarı), Tekfurdağı, Uzuncaabâd-ı Hasköy, Vize, Zağra-yı Atık, Zağra-yı Cedid kazaları ve Edirne eyaletine ek kazalar]	1260-61 1844-45	1402
	ERZURUM Eyaleti (Bayburd, Erzurum, Erzurum Ovası, Pasin-i Ulya, Şiran kazaları)		
	HÜDAVENDİGÂR Eyaleti (Adrenos, Baklan, Balıkesir, Balya, Banaz, Bigadiç, Bilecik, Bursa, Çal, Çay, Çölâbad, Dağardı, Danişmendli, Dazkırı kazaları)		

Kat. No	Eyalet-Kaza Adı	Tarihi	Defter Adedi
5	HÜDAVENDİGÂR Eyaleti (Domanıç, Edincik-Aydıncık, Eğrigöz, Eskişehir, Gediz, Gemlik, Ge-yikler, Gökçedağ, Gölpazarı, Gönen, Göynük, Harmancık, İnegöl-i Bursa, İnönü, İvrindi, İznik, Karacasu, Karacaşehir, Karahisar-ı Nallı, Karamık, Kepsut, Kete, Kirmastı, Kula, Kütahya (Altuntaş, Armudili, Etrafşehir, Gireği, Gümüş, Tavşanlı, Ulugöyük, Virancık nahiye-leri), Lefke, Meydan, Mihaliç, Mihalgazi, Mudanya kazaları)	1260-61 1844-45	1402

Kat. No	Eyalet-Kaza Adı	Tarihi	Defter Adedi
6	HÜDAVENDİGÂR Eyaleti (Nevahi-i Barçın, Pazarcık, Seferhisar, Seyyidgazi, Sındırgı, Simav, So-ma, Söğüt, Şeyhlü, Şuhut, Turgutlu, Tuzlacık, Uşak, Yarhisar, Yenişehir-i Bursa kazaları)	1260-61 1844-45	1936
	KONYA Eyaleti (Avşar, Ağulu, Ağlasun, Ağroz, Akşehir, Anamur, Andırgı, Antalya, Argıdhanı, Barla, Belvıran, Beşkonak, Beyşehir, Bozkır, Bozul-us, Bucak, Burdur, Doğanhisar, Eğridir, Elmalı, Ereğli, Ermenek, Falkana, Finike, Feriştözü, Gaf-riyad, Göçü, Gölhisar, Gülınar, Hadım, Havran, Il-gın, İçel, Isparta, İrle ve Yarıca, İshaklı, Kadınha-nı, Kalkan, Kalkanlı, Karaağaç, Karabeşöz, Kaş, Karapınar, Karataş, Keçiborlu, Kemerhamid, Kırı-li, Kızılkaya, Konya, Kuşaklı, Kütan, Larende, Muradca (Eskiil), Mur,		

Nevahi, Saidili, Sarıkavak, Selendi, Serik, Seydi-şehri, Silifke, Sinanlı, Tefenni, Tekke, Turgud, Ulu-borlu, Yalvaç kazaları)

NİŞ Eyaleti (Berkofça, Dobnice, İhriman, İznebolu, Şehirköy, Köstendil, Kurşunlu, Leskofça kazaları)

Kat. No	Eyalet-Kaza Adı	Tarihi	Defter Adedi
7	NİŞ Eyaleti (Niş, Samakov, Şehirköy, Ürgüp kaza-ları)	1260-61 1844-45	2243

RUMELİ Eyaleti (Bihleste, Çarşamba, Ezine-i Kaz-dağı, Filorina, Görice, Horpeşte, İştıp, Kesriye, Kırçova, Gilan, Kolonye, Köprülü, Manastır, Nas-liç, Pirlepe, Pespere, Radovişte, Serfice, Tikveş, Opar, İsterova kazaları)

SELANİK Eyaleti (Selanik, Tırhala, Vodine kazala-rı)

SİLİSTRE Eyaleti (Aydos, Eski Cuma, Hacıoğlupa-zarı, Hezargrad, Hırsova, Kırçova, Kozluca, Köstendil, Köstence, Maçın, Mankalya, Osmanpazarı, Prevadi, Rusçuk, Ruskasrı, Silistre, Şumnu, Tırno-va, Tolca, Umurfakı, Varna, Prizren, Yenipazar ka-zaları), **SİVAS Eyaleti** (Akdağ, Amasya, Artukâ-bâd, Ballu, Boğazlıyan kazaları)

Kat. No	Eyalet-Kaza Adı	Tarihi	Defter Adedi
---------	-----------------	--------	--------------

8	SİVAS Eyaleti (Budaközü, Danişmendli, Darende, Divriği, Emlak, Erbaa, Aşudi, Eyrek, Ezinepazar, Gedikçubuk, Geldigelen, Gümüş, Gümüşhacıkö-yü, Gürün, Hafik, Havza, Hüseyinâbâd, İlbeyli, İnallu, Kangal, Karahisar-ı Behramşah, Karaguş, Karakaya, Kayseri, Kazabad, Kelinkiras, Kelmugad (Yıldızeli), Kızılkoca, Kızılkümbet, Köprü, Ladik, Mecitözü, Merzifon, Niksar, Ortapazar, Sel-manlı, Sorgun, Sivas, Sivasili, Süleymanlı, Şarkpa-re, Taşâbâd, Toht, Tokat, Tono, Tozanlı, Turhal, Varay, Yahyalı, Yıldızeli, Yozgat, Yüzdepare, Zal-ton (Zeytunâbâd), Zeytun ve Zile kazaları)	1260-61 1844-45	2015
---	--	-----------------	------

Kat. No	Eyalet-Kaza Adı	Tarihi	Defter Adedi
---------	-----------------	--------	--------------

9	ÜSKÜP Eyaleti (Eğridere, İvranya, Kalkandelen, Geylan, Koçana, Kumanova, Priştine, Üskup ve Vilçitrin kazaları)	1260-61 1844-45	2015
	VİDİN Eyaleti (Belgradcık, İvraca, Lofça, Lom, Niğbolu, Plevne, Rahova, Servi, Vidin ve Zışrovi kazaları ile tasnif esnasında bağlı olduğu yerler tes-pit edilemeyen muhtelif mahalleler, köyler ve ek kazalar)		

- 1 Bu hususta geniş bilgi için Bkz. BAO. Başmuhasebe Kalemi Defterleri, Katoğ. C. No. 4,5,6. Ord. Prof. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI. cilt, 1976 Ankara, Osmanlı Maliyesinde Islahat Teşebbüsleri s. 197-199.
- 2 Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleter*, c. LIX, Ağustos 1991, s. 225, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- 3 BOA, 59150 nolu Talimatname.
- 4 BOA, 59159 nolu Talimatname.
- 5 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Türk Tarih Kurumu Yayını 1991, Ankara.
- 6 *Takvim-i Vekayi*, S. 177, 19 Zilhicce 1254, s. 3.
- 7 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s. 224-225, 1985, Ankara.
- 8 Ancemaatin: Bu tabir bir cemiyet veya topluluk üzerine vermekle mükellef tutulduğu vergiyi yükleme. Ayrıca bu tabir bu cemiyet üyeleri arasında kazanç ve servetlerine göre tarh edilen vergiyi kendi aralarında tevzi ve taksim anlamına da gelir.
- 9 Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekalif Kavaidi*, S. 359, *Osmanlı Vergi Sistemi*, Maliye Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayın No. 1999/352 Ankara.
- 10 Prof. Dr. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 210, Ankara.
- 11 Bkz.: M. Nuri, *Netayicil Bıknat*, 5. Fasil, s. 102.
- 12 İsmet Demir, *Kayseri Temettuat Defteri*, 1998, S. 434, Temettuat Tahriri ile ilgili mühimme kaydı.
- 13 Prof. Dr. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 1991, Ankara.
- 14 Lutfi Tarihi, VII, İstanbul 1306, s. 34-35; Arzu Tozduman, *Aydın Güzel Hisarın Sosyal ve İktisadi Durumu*, s. 246; *Netayicil Bıknat*, 5. Fasil, s. 102.
- 15 Prof. Dr. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 215, 1995, Ankara.
- 16 *Lutfi Tarihi*, VIII, s. 15, 1328, İstanbul
- 17 Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleter*, c. LIX, s. 225, Ağustos 1995, s. 397.
- 18 Bkz.: İsmet Demir, *Kayseri Temettuat Defteri*, Kayseri 1998, s. 433.
- 19 Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı Sosyal ve İktisadi Kültür Kaynaklarından Temettü Defterleri, *Belleter*, c., LIX, S. 225, Ağustos 1995, s. 398-412.
- 20 İsmet Demir, *Kayseri Temettü Defteri*, Kayseri 1998, s. 25-25.
- 21 Tablo muhtevası bilgiler için Bkz.: Mustafa Serin "Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Bulunan Temettuat Defterleri" *Milli Arşiv Şurası Tebliğler Tartırmalar*, Ankara 1998, s. 717-728. Osmanlı arşivinde bulunan temettuat defterleri yukardaki tabloda görülenlerden ibaret değildir. Diğer tasnif fonlarından Kami Kepeci ve maliyeden müdevver tasniflerin içinde bir çok temettuat defterleri yer almaktadır.
- 22 Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı Sosyal ve İktisadi Kültür Kaynaklarından Temettü Defterleri, *Belleter*, c., LIX, S. 225, Ağustos 1995, s. 395-412, İsmet Demir, *Kayseri Temettuat Defteri*, 1998, s. 20-24.

OSMANLI HUKUK SİSTEMİ

OSMANLI HUSUS SİSTEMİNE GENEL BAKIŞ

OSMANLI HUKUKU VE ŞER'İ HÜKÜMLER

OSMANLI'DA YARGININ İŞLEYİŞİ, ŞEYHÜLİSLÂM VE KADI

OSMANLI HUKUKUNDA BATILILAŞMA DÖNEMİ

OSMANLI HUKUK SİSTEMİNE GENEL BAKIŞ

OSMANLI HUKUKUNUN YAPISI

327

HUKUKİ KAPİTÜLASYONLAR VE SONUÇLARI

340

OSMANLILARDA ARAZİ HUKUKU KURALLARINA
KISA BİR BAKIŞ (TEORİ VE PRATİK)

354

OSMANLI DEVLETİ'NDE MÜŞÂDERE UYGULAMALARI

371

OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞEHZÂDELER MESELESİ

384

OSMANLI HUKUKUNUN YAPISI

YRD. DOÇ. DR. MURAT ŞEN
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ ERZİNCAN HUKUK FAKÜLTESİ

I. GENEL OLARAK OSMANLI HUKUKUNUN YAPISI VE DÜALİZM

Kuruluş tarihi kesin olarak belli olmamakla birlikte 1299 yılı başlangıç kabul edilen Osmanlı Devleti'nin, 1922 yılına kadar süren hayatında¹ hukukî yapı olarak neyi esas aldığı bu çalışmada ele alınacaktır. Bilinmelidir ki, Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla birlikte yeni ve orijinal bir hukuk sistemi başlamış değildir. Bu devleti kuranlar daha önce kurulmuş Türk ve İslam devletlerinden bir çok şeyin yanı sıra, o zamana kadar yürürlükte olan ve büyük oranda birlik arz eden bir hukukî yapıyı da almışlardır. Ancak Osmanlıların, almış oldukları bu hukukî mirası hiç değişikliğe uğratmadan uyguladıklarını düşünmek mümkün değildir. Altı asırlık bir süreç içinde miras alınan bu hukukî yapıda gerekli değişiklikler ve ilaveler yapılmıştır.²

Osmanlı Devleti, etkilendiği İslam ve Türk devletlerinde olduğu gibi, din olarak İslamiyeti kabul etmiş; bunun tabii sonucu olarak da hukukî yapı olarak, İslam hukukunu esas almıştır.³ Bu, İslam dininin sadece inanç ve ibadet esaslarından oluşmayıp hukuku da içine almak üzere hayatın bütün yönlerini düzenleyen bir sistem olmasından kaynaklanmaktadır.⁴ Başka bir deyişle, İslamiyeti kabul eden milletler bu kabulün bir gereği olarak İslam hukukunu da benimsemişlerdir.

Bu genel tespit, bütün araştırmacıların bu konu hakkında aynı görüşte olduğunu ortaya koymaz. Osmanlı devletinin teori ve uygulamada şer'î bir devlet olup olmadığı konusunda araştırmacılar, genelde üç grupta toplanabilir.⁵ Bazı yazarlara göre, Osmanlı Devleti yönetim ve yargıda şer'î hükümlerin hakim olduğu, şeriata dayalı bir devlettir. Bazıları ise, Osmanlı toplumunda gayrimüslim gruplara da tolerans gösterildiğini belirterek bu-

nun laikliğin ta kendisi demek olduğunu ileri sürer ve Osmanlı devletini laik olarak nitelerler.⁶ Ö. L. Barkan'ın öncülük ettiği bir grup yazar ise, Osmanlı Devlet ve toplum hayatındaki uygulamada şer'î mevzuattan çok, dünyevi otorite tarafından konan kuralların (örfî sultanî) örf ve âdetlerin hakim olduğunu, bu nedenle Osmanlı devletine şer'î devlet demenin pek kolay olmadığını belirtir.⁷

Gerçekte, bir devletin hukuk sistemini, hukuki yapısını ortaya koyabilmek için öncelikle, o hukuk sisteminin esasını oluşturan hukuki mevzuatı ve bunların uygulama örnekleri olan mahkeme kararlarını incelemek gerekir. Osmanlı devletinin esas aldığı hukuki yapıyı, yani Osmanlı hukukunun yapısını tespit edebilmek için, hukuki mevzuatını oluşturan fıkıh kitapları ile kanûnnâmelere ve mahkeme kararları anlamına gelen şer'îye sicillerine bakmak gerekir.

Bu arada belirtmek gerekir ki, Türkiye toprakları üzerinde kurulmuş son dönem Türk devletlerinin hukuki mevzuatını "teokratik, yarı teokratik ve laik" olmak üzere üç devrede inceleyen hukukçular, teokratik devre ile dini hukukun hakim olduğu devreyi kastederler ve bunun 3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na kadar devam ettiğini belirtirler.⁸ Bunlara göre, yarı teokratik devre, 1839'da başlar, 1926'da Türk Medeni Kanunu'nun yürürlüğe girişine kadar devam eden 87 senelik süreçtir. Aynı zamanda bu devre Türk hukukunun ve Türk adliyesinin düalizm devresidir. Çünkü bu devrede, Türk hukukunun bazı alanlarında şer'î hukuka aykırı kurallar konulmuş; ticaret hukuku dışındaki bazı özel hukuk alanlarında şer'î hukuk kuralları uygulanmaya devam edilmiştir. Bir tarafta şer'î hukuk, diğer tarafta laik hukuk, bir yanda şer'îye mahke-

meleri diğer yanda nizamiye mahkemeleri yan yana varlıklarını sürdürme gelmişlerdir. Böylece devletin hukuki bünyesi, yarı laik yarı teokratik olduğu için bu döneme yarı teokratik devre denilmektedir.⁹ 1926'da İsviçre Medeni Kanunu'nun kabulü ile de, Türkiye, İslam Hukuku sisteminden büsbütün çıkarak Roma-Cermen Hukuk sistemi içine girmiştir.¹⁰

II. OSMANLI HUKUKUNUN ŞER'Î VE ÖRFÎ KARAKTERİ (YÖNÜ)

A. Şer'î Hukuk ve Örfî Hukuk Kavramları

Osmanlı hukuk mevzuatı iki kısımdan oluşmaktadır. Biri, doğrudan doğruya Kur'an, Sünnet, İcma ve Kıyasa dayanan ve fıkıh kitaplarında tedvin edilmiş bulunan normlar manzumesidir ki, bunlara, şer'î hükümler, şer-i şerif veya şer'î hukuk adı verilir. Osmanlı kanunnâmelerinde şer'î hukuk ifadesinin yerine, şer'i yahut şer-i şerif terimleri kullanılmıştır. Şer'î hukuk kavramı, geçerliliği için, hiçbir kişi veya kurulun tasdikine gerek olmayan ve fıkıh kitaplarında tedvin edilmiş bulunan hukuki hükümleri ifade eder.¹¹ Osmanlı hukukçuları Molla Hüsrev'in kaleme aldığı "Dürer ve Gurer" ile İbrahim Halebi'nin eseri olan "Mülteka",¹² şer'î hukukun uygulandığı alanlarda Osmanlı devletinin hukuk mevzuatı olarak görülmüştür. Bunun yanı sıra, sorulan sorulara verilen hukuki cevapların oluşturduğu fetva kitapları da aynı kategori içerisinde yer alır. Şu halde denilebilir ki, Osmanlı şer'î hukuk mevzuatı, mahkemelerin de müracaat kaynakları olan fıkıh ve fetva kitaplarından oluşmaktadır.¹³

Osmanlı hukuk mevzuatının diğer kısmını ise örfî hukuk mevzuatı oluşturmaktadır. Osmanlı hukukunda örfî hukuk denilince, sadece âdet hukuku değil, şer'î hükümlerin kanun tarzında tedvini de dahil olmak üzere, padişaha tanınan sınırlı yasama yetkisi çerçevesinde, uzman hukukçuların içtihad ve fetvalarına da başvurularak ortaya konan hukuki hükümler akla gelir.¹⁴ Bunların kaynakları da başta örf âdet kuralları olmak üzere İslam hukukunun asli ve çoğunlukla tali kaynaklarıdır. Örfî hukuk, şer'î hükümlere aykırı olmaz, aykırı olduğu takdirde ise muteber sayılmaz.¹⁵ Örfî hukukun düzenlediği idare hukuku, askeri hukuk, vergi hukuku ve toprak hukuku konularında daha ziyade mahalli örf-adet kuralları

etkili olduğundan örfî hukukun âdet hukukuyla eş anlamlı tutulduğu da olmuştur. Halbuki örfî hukuk, kaynaklarından biri de âdet hukuku olan ve padişahın sınırlı yasama yetkisini kullanma sonucu ortaya çıkan hukuki esaslardır.¹⁶ Osmanlı padişahlarının münferit ferman ve kanunlarıyla yapılan bu düzenlemeler zaman içinde önemli bir yekûna ulaşınca, oluş biçimine bakılarak kendi içinde bir bütün olarak değerlendirilmiş ve ayrı bir isimle anılmaya başlanmıştır.¹⁷

Buna göre, klasik fıkıh kitapları içinde yer alan ve geçmiş dönemlerde devletin müdahalesinden bağımsız olarak oluşan hukuka şer'î hukuk, padişahların emir ve fermanlarıyla oluşan hukuka da örfî hukuk adı verilmiştir.¹⁸ İşte Osmanlı hukuku esas itibarıyla şer'î hukuk ile bu hukukun yanında zaman içerisinde oluşan örfî hukuktan ibaret olmaktadır.¹⁹

Şer'î-örfî hukuk ayırımının Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanûnnâmesi'nde²⁰ şu ifadelerle yapıldığı görülmektedir: "...Sadrazam olanlar, daima masalih-i ibadullah ile meşgul olup ahkam-ı şer-i şerifi icra etmekle memurdurlar. ...Divan edüp mesalih-i ibadullahı şer' ve kanun üzere görürler. Ve fasl-ı niza ve kat-ı husumet buyururlar. Ve talep eden müddeilere şer-i şerif ve kanun üzere ahkam-ı şerife verirler".²¹

B. Şer'î ve Örfî Hukukun Özellikleri

1. ŞER'Î HUKUKUN ÖZELLİKLERİ

Şer'î hukukun özellikleri fıkıhın özellikleri demektir. Fıkıhın özelliklerinden en önemlisine burada değinmek gerekir. Şer'î Osmanlı hukuku, meseleci (olaysal, kazuistik) yöntemi benimsemiştir. Bu açıdan genelde, modern anlamdaki soyut kanun maddelerinden daha çok meselelere göre çözüm üretilmiştir. Bu nedenle de şer'î hukuku "kanun hukuku" olmaktan ziyade "mesele hukuku" niteliğinde görenler vardır.²² Başka bir deyişle, şer'î hukukun kazuistik olmasına rağmen, bu hukuka karşı olmayan ve onun devlet başkanına verdiği bazı hükmi yetkilere dayanan örfî hukuk ise, genellemelere giden kategorik ve normatif bir yapıya sahiptir.²³

Şer'î hukuk sorunları en az formalite ile çözümlemeyi amaç edinmiştir. Dolayısıyla, şer'î hukukun etkin olduğu yargılama hukukunda, kadıların, az formalite ile çabuk ve kesin olarak adaleti gerçekleştirme çabası söz konusudur. 1850'de bile Ubicini'ye göre "Türk mahke-

melerinde usulün aşağı yukarı tamamen yok oluşu, bugün dahi medeni davaların karara bağlanmasında görülen çabukluk, genellikle Osmanlılardaki durumla zıtlık arz eder. Mahkemelerdeki çabukluk ve sadelik kadar hızlı yürüyen hiçbir şey yoktur orada".²⁴

2. ÖRFİ HUKUKUN ÖZELLİKLERİ

A. GENEL OLARAK

Örfî hukuk düzenlemeleri yapma yani kanun koyma sadece Osmanlılara özgü bir uygulama değildir. Osmanlıların dışında Türk-Moğol siyasi ve idari geleneklerinin hakim olduğu Irak, İran ve Hindistan'daki İslam devletlerinde de benzer uygulamalara rastlanmaktadır. Cengiz Yasası, Timur Tüzükatı, Uzun Hasan ve Alaüd-devle Bey kanunları buna örnektir.²⁵

Tarihi kaynaklarda örfî hukuk terimine ilk defa Fatih döneminde rastlanmaktadır. Bu dönemin tarihçisi Tursun Bey, şer'î hukukun yanı sıra örfî hukukun varlığından da söz etmektedir.²⁶ Muhtemelen Osmanlılarda örfî hukuku doğuran sebepler diğer İslam devletlerinde de şekil ve muhtevaları farklı bile olsa benzer düzenlemeleri gerekli kılmıştır. Tursun Bey, örfî hukuku "*yani bu tedbir ol mertebe olmazsa belki mücerret tavr-ı akl üzere nizâm-ı âlem-i zâhir için mesela tavr-ı Cengiz Han gibi olursa sebebine izafe ederler siyâset-i sultanî ve yasâğ-ı pâdişâhî derler ki örfümüze (urefamızca) ona örf derler.*" şeklinde açıklamaktadır.²⁷ Sözü edilen anlamda örfî hukuk, şer'î hukukun yanı sıra padişahın irade ve fermanlarıyla oluşan hukuktur.²⁸ Buna "*örfî pâdişâhî*", "*örf-i münif-i sultanî*" de denmektedir.²⁹ Tursun Bey'in sözleri, Osmanlı'nın şeriat ve örfü birbirini tamamlayan gereklilikler, düzenlemeler olarak gördüğünü göstermektedir.³⁰

B. ÖRFİ HUKUKUN DOĞUŞU

Örfî hukukun oluşumu, şer'î hukuktan farklıdır. Şer'î hukuk, İslam hukukunun ana kaynaklarına ve bu arada müctehit hukukçuların bu kaynaklara dayanarak yapmış oldukları içtihatlara dayanır. Örfî hukuk ise padişahların koydukları kanunlarla teşekkül etmiştir.³¹ Bu açıdan örfî hukukun oluşumunda hukukçuların ilmi içtihatları etkili değildir. Ayrıca şer'î hukukun oluşma süreci içerisinde dört halife dönemi dışarıda bırakılırsa devletin bir müdahalesi veya katkısı söz konusu değil iken; örfî hukuk devletin müdahale ve katkısıyla oluşmakta ve bu yönüyle de farklılık göstermektedir.

Osmanlı devletinde şer'î hukukun yanı sıra bir de örfî hukukun ortaya çıkışının, İslam hukukunun teşekkül biçimiyle ve Osmanlı devletinin içinde bulunduğu siyasi, idari ve hukuki şartlarla yakın ilişkisi vardır. Osmanlı devletinin içinde bulunduğu mali, askeri ve idari şartlar devletin bu şartlara uygun hukuki düzenlemeler yapmasını gerekli kılmıştır. Tekâlif-i şer'îye denilen zekat, öşür, haraç, cizye gibi şer'î vergilerin devletin giderlerini karşılamaması üzerine çeşitli isimler altında örfî vergilerin (tekâlif-i örfîye) konması buna örnektir. Keza tarım arazilerinin güçlü toprak sahiplerinin ortaya çıkmasına yol açacak şekilde tek elde toplanmasını veya vergilerinin tahsilini güçlendirecek biçimde küçük parçalara bölünmesini önleyecek bir tarzda çiftçilere dağıtılması ve arazinin bu yapıyı bozmayacak hukuki esaslarla düzenlenmesi zorunluluğunu doğurmuştur. Geniş bir coğrafyaya yayılmış bulunan devlette sükun ve asayişin zaman zaman zorlukla sağlanması ağır bir ceza politikasını, devletin mali darlık içinde bulunduğu dönemlerde para cezalarının, donanmada kürekçiye ihtiyaç bulunduğu dönemlerde de kürek cezalarının ağırlık kazanmasını gerekli kılmış, devlet de ihtiyaca uygun bu düzenlemeleri yapmaktan geri kalmamıştır.³²

İslam hukukunun özellikle Kitap ve Sünnet tarafından ayrıntılı olarak düzenlenmemiş alanlarında devlet başkanına belirli bir takdir hakkını tanımış olması Osmanlı padişahlarının uzun asırlar boyunca özellikle idare hukuku, ceza hukuku ve mali hukuk alanında yaptıkları düzenlemelere müsait bir zemin hazırlamıştır. Bilindiği gibi, had ve kısas suçlarının aksine ta'zir suçları denen çok geniş bir suç kategorisinin düzenlenmesi İslam hukukunca devlet başkanına bırakılmıştır. Hangi fiillerin suç sayılacağı ve ne gibi cezalara çarptırılacağı belirli esaslar çerçevesinde devlet başkanı tarafından tespit edilir. Keza şer'î vergiler dışında yeni vergilerin konulmasında da devlet başkanının takdir yetkisi vardır. İşte Osmanlı padişahları her iki alanda kendilerine tanınan yetkiyi düzenli bir biçimde kullanmışlardır.³³ Osmanlı kanûnnâmelerinin önemli bir bölümünün cezai ve mali düzenlemelere ayrılmış olması da bunu göstermektedir. Bunlar, padişahların irade ve fermanlarıyla oluşum şekilleri göz önüne alınarak örfî hukuk içinde değerlendirilmişlerdir.³⁴ Görüldüğü üzere şer'î hukuk, daha çok özel hukuk alanında ayrıntılı düzenlemeler yapmış, devlet hukuku, kamu ve toprak hukuku gibi alanlarda ise esas-

lı ve detaylı kurallar getirmemiştir.³⁵ Bu noktada, şer'î hukukun devlet başkanına tanıdığı geniş takdir ve düzenleme yetkisinden yararlanılmış; devlet idaresi, toprak rejimi, ta'zir suç ve cezaları gibi sorunları çözmek için hükümlerlik hakkına sahip bulunan padişaha, ülke şartlarını dikkate alarak, şer'î hukuka aykırı olmayan kuralları koyma yetkisi tanınmıştır.³⁶

Örfî hukuk, bir anda değil, uzun bir süreç içinde ihtiyaca göre yavaş yavaş oluşmuştur. Bu oluşum sırasında özellikle arazi ve vergi hukuku alanlarında mevcut örf ve âdetler ve mahalli şartlar göz önüne alınarak bütün ülkeye şamil tek bir kanun yerine, her bölgenin şartlarına uygun liva (sancak) kanunları hazırlanmış ve bu kanunlar o bölgenin tahrir defterlerinin başına kaydedilmiştir.³⁷ Ayrıca zaman içerisinde oluşan bu esaslar çeşitli padişahlar döneminde genel kanunlar halinde bir araya getirilmiştir. Bu şekilde tedvin edilmiş kanûnnâme neşreden ilk İslam hükümdarının Fatih olduğu söylenmektedir.³⁸ Öte yandan belirli konulardaki hukuki esaslar, Tevkiî Abdurrahman Paşa, Sofyalı Ali Çavuş, Ayni Ali Efendi, Hezarfen Hüseyin Efendi gibi devlet ve hukuk adamları tarafından çeşitli isimler altında özel tedvinlere de konu olmuştur.³⁹ Gerek resmi ve gerekse özel tedvinler şeklinde ortaya çıkan bu kanûnnâmelerin Osmanlı hukukunun düzenli uygulanmasında önemli bir rolü vardır.⁴⁰ Özel tedvinlerin mevcudiyeti ve Osmanlı hukukunun işleyişinde müsbet bir rol oynaması ilk bakışta yadırganabilirse de bunların belli bir konuda çeşitli şekiller altında resmen isdar edilen kanunları bir araya topladığı göz önüne alınırsa, resmi nüshalardan çok farklı olmadığı ve kadınlara önemli uygulama kolaylıkları sağladığı kabul edilir. Esasen, şer'î hukuk sahasında da başvurulacak resmi bir kaynak mevcut değildir. Kadılar hükümlerini Hanefî mezhebindeki muteber kitaplara dayanarak vermektedirler.⁴¹ Bu noktada şer'î hukuk ile örfî hukuk arasında bir paralelliğin bulunduğu söylenebilir. Ancak kanûnnâmelerin tamamen veya büyük çoğunlukla özel çalışmaların mahsulü olduğunu söylemek de mümkün değildir. Fatih, II. Bayezid, Yavuz ve Kanuni dönemlerinde resmen kanûnnâmeler tedvin edildiği bilinmektedir. II. Bayezid ve Kanuni dönemi kanûnnâmelerinin resmi nüshaları günümüze kadar da gelmiştir.⁴²

Padişahlar tarafından kanun konmaya ve bunların genel kanûnnâmeler halinde toplanmasına neden ihtiyaç duyulduğuna gelince, bu konudaki esas sebebin, ehl-i

örf.⁴³ denilen askeri ve idari yetkililerin keyfi cezalar vermesi, dilediği gibi vergi koyması ve para cezası (cerime) toplamasına ve benzeri davranışlara engel olma, yani kanun hakimiyetini sağlama ihtiyacı olduğu söylenebilir. Bir kanûnnâme nüshasının haşiyesinde kanûnnâmelerin hedefinin halkı idarecilerin zulmünden kurtarmak olduğunun belirtilmesi dikkat çekicidir.⁴⁴ Çeşitli kanûnnâme metinlerinde de kadıların ve ehl-i örfün kanuna aykırı iş yapmamaları konusu ısrarla emredilmektedir.⁴⁵ Ayrıca kanun hakimiyetinin sağlanması için bunların halka duyurulmasına da özen gösterilmiş ve kanûnnâmelerin bir suretinin belirli bir fiyat karşılığında halka intikal ettirilmesi imkanı getirilmiştir.⁴⁶

Osmanlı devletinde örfî hukukun temsilcileri (ehl-i örf) daima yürütme ve yargı alanında dilediği gibi hareket etme, özellikle asayiş sağlamaya yönelik suçlu saydığı kimselere ağır örfî cezalar verme arzusunda olmuştur. Buna karşılık şer'î hukukun temsilcileri (ehl-i şer') de ehl-i örfün icraatını hukuk çizgisine çekmek istemiştir. Şöyle ki, ehl-i örf suçluluğu kadı tarafından sabit olmadıkça hiçbir kimseyi cezalandıramayacağı için, istedikleri hücceti vermeleri için kadınlara baskı yapmışlar, onlar da güçleri yettiği sürece buna direnmişlerdir.⁴⁷

C. ÖRFİ HUKUKUN KAPSAMI

(ÖRFİ HUKUKUN SINIRLARI)

Şer'î hukuka dokunmamak, ona aykırı olmamak şartıyla Osmanlı padişahının yasama yetkisi vardır. Padişahın, bu yetkisine dayanarak koyduğu hukuka "*örfî hukuk*"⁴⁸ adı verilmiştir. Örfî hukuk denildiğinde, salt bir örf ve âdet hukuku anlaşılmamalıdır. Gerçi örfî hukuk normları konulurken en azından hukukun belli alanları bakımından yerleşmiş örf ve âdetlerin, hukukî teamüllerin dikkate alındığı olmuştur. Osmanlılar fethettikleri ülkelerin hukuki yapılarını birden bire değiştirip yerleşik halkı tamamen yabancı oldukları bir hukuk sistemiyle baş başa bırakmak yerine, mevcut hukuki örf ve âdetleri belli süre içinde yürürlükte bırakıp zaman içerisinde Osmanlı hukukuyla bütünleştirmeyi hukuk realitesi açısından daha elverişli görmüşlerdir.⁴⁹ Ancak bütün bu hukuki esasları mahkemelerde mecburen uygulanan normlar haline getiren, bunların örf ve adete dayanmış olmaları değil, padişahların irade ve fermanlarına dayanmalarıdır.⁵⁰ O halde örfî hukuk bir kanun hukukudur.⁵¹

Devlet başkanı veya ehli örf denilen yüksek otorite, şer'î hükümleri uygulama amacıyla bir kanun şeklinde

tanzim edebilir. Mevcut içtihadî görüşlerden birini kamu yararını esas alarak tercih edebilir. Hakkında hiçbir hüküm bulunmayan hususları da, uzman hukukçuları bir araya getirerek çözüme kavuşturabilir. Nihayet kendisine tanınan içi boş yasama yetkisine dayanarak bazı hukuki düzenlemelerde bulunabilir. Devlet başkanının bu faaliyetleri sonucu ortaya çıkan, bir kısmı şer'î, bir kısmı içtihadî, bir kısmı da tanzimî tasarruflardan oluşan hukuki kuralların tamamına örfî hukuk denir.⁵²

aa. Şer'î hükümlerin kanun halinde tedvin edilmesi

Padişahın, uygulamada kolaylık olması için, fıkıh kitaplarında mevcut şer'î hükümleri tedvin ederek kanun haline getirmesi örfî hukuk kapsamındaki ilk faaliyetidir. Tedvin faaliyeti, şer'î hükümleri hiç değiştirmeden yapılabileceği gibi⁵³, özüne dokunmadan kısmen değiştirilerek de yapılabilir.⁵⁴

bb. İçtihadî konularda Mevcut İctihatlardan Birinin Tercih Edilmesi

Osmanlı devletinde Şafii, Maliki ve Hanbeli mezheplerine bağlı vatandaşlar olmakla beraber halkın çoğu Hanefi mezhebine mensuptu. Bu yüzden hakimler, Hanefi mezhebine göre hüküm vermekle görevlendiriliyorlardı.⁵⁵ Padişahın emriyle bir konuda diğer üç mezhepten birinin veya herhangi bir müçtehidin görüşünün yürürlüğe konduğu da olmuştur.⁵⁶ Esasen hukukçuların içtihatlarındaki farklılıklar şeriatın ana hükümleri üzerinde olmaktan ziyade, zamanın gereklerine ve kamu yararına göre, değiştirilmeleri mümkün olan dünya işlerine ilişkin olduklarından, padişahların bu hususlardaki tasarrufları kamu yararı gereği caizdir. Bu nedenle bu gibi hususlarda padişah hangi müçtehidin görüşü "*maslahat-ı nâsa evfak*" ise onu emredebilir.⁵⁷

Bilindiği gibi, içtihadî görüşlerin Kur'an ve Sünnet normları gibi bağlayıcılıkları yoktur. Bir içtihad, diğer içtihadı nakzedemediğinden biri diğerinden daha kuvvetli değildir.⁵⁸ İctihatla içtihat nakz edilemez olduğu ve fetvalarla tercih edilen içtihatların da bağlayıcı olmamasından ötürü İslam hukukunu tedvin etmek de imkansızlaşmıştır.⁵⁹ Bu durum hukuki hayatta istikrarı zedelediğinden dolayı, İslam hukukunda devlet başkanına içtihadî görüşlerden birini tercih yetkisi verilmiştir.⁶⁰ Bunu, eğer yeterli ise kendisi, değilse ilmine güvenilen hukukçular (şeyhülislam veya kadılar) yapar. Böylece,

tercih edilen içtihadî görüşlerin de bağlayıcı bir kanun olabilmesi için, konusu suç teşkil etmemeli ve Şeriata aykırı olmamalıdır.⁶¹ Artık buna aykırı hüküm verilemez, verilirse geçersiz olur.⁶²

cc. Kendisine Tanınan Sınırlı

Yasama Yetkisini Kullanması

Devlet başkanına tefviz edilen ve kendisine şer'î esaslar çerçevesinde kanun koyma yetkisi verilen alanları belirtmek gerekir. Bunlardan ilki, *caiz olan konularda nizam-ı âlem için kural koymasındır*. İslam hukukuna göre, "*caizde ülü-emrin hakk-ı tasarrufu vardır; Şeriatin menetmediği şeyleri men edebilir*".⁶³ Devlet başkanının caiz olan yani yapılması veya yapılmaması serbest olan hukuki meselelerde emretme veya yasaklama şeklinde kanun koyma yetkisi vardır. Osmanlı hukukunda sultanların bu yetkilerini yasakname⁶⁴ adıyla hukuki düzenlemeler meydana getirerek kullandıkları görülmektedir. Yasaknameler, devlete ait madenler, tuzlalar, para basımı, gümrükler, sabun, hububat gibi ihtiyaç maddeleriyle ilgili nizamlar ve hazineye ait gelirlerin tahsili gibi kamu yararına göre düzenlenmesi devlet başkanına bırakılan konularda kamuya yararlı emir ve yasakları ihtiva etmektedir.⁶⁵ Osmanlı hukukçuları, birden fazla evlenmenin şarta bağlanmasını ve küçüklerin velileri tarafından evlendirilmesinin yasaklanmasını da bu yetkiye dayandırmaktadırlar. Devlet başkanının kanun koyabileceği ikinci alan *devlete karşı işlenen suçlarla ta'zir suç ve cezalarının tesbit edilmesidir*. Fatih, II. Bayezid, I. Selim ve I. Süleyman'a ait Umumi Osmanlı kanunnâmelerinin birinci babını oluşturan cezai hükümler, hususi kanunnâmelerdeki münferid ve istisnai ceza hükümleri bu yetki kullanılarak tesbit olunmuştur.⁶⁶ Yine devlet başkanı, *kamu hizmetlerinin yürütülmesi için idari, adli, mali ve askeri düzenlemeler yapabilir*. Devletin yapısı ile ilgili idari düzenlemeler; davaların belirli zaman aşımı sürelerinin geçmesinden sonra dinlenmeyeceği veya mahkemelerin alt-üst şeklinde bir tasnife tabi tutulması gibi adli düzenlemeler; ordunun teczizi, eğitim hizmetlerinin yürütülmesi ve sosyal güvenlik kurumlarının ihyası amacıyla tahsil olunan gümrük, cizye gibi şer'î vergilerle bazı örfî vergilerin tanzimi türünden olan mali düzenlemeler; kapıkulu ve eyalet askerleri gibi askeri düzenlemeler hep bu kapsam dahilinde yapılmaktadır.⁶⁷ Devlet başkanının bu tür tasarrufları

maslahat şartına bağlıdır. Mecelle m. 58, bu hususu “Raiyye yani teb’a üzerine tasarruf, maslahata menuttur” şeklinde formüle etmiştir. Buradaki tasarruf sözcüğü, kamu hizmetlerini yürüten idari, adli ve askeri şahısların her çeşit hukuki tasarruflarını kapsamaktadır.⁶⁸ Son olarak ise, devlet başkanı *miri arazi ve tımar nizamı ile ilgili kurallar koyabilir*. İslam hukukunda devlet başkanına tanınan yasama yetkilerinden biri de, savaş yoluyla fethedilen toprakların hukuki rejimini ve tasarruf şeklini belirlemesidir. Devlet başkanının bu çeşit araziler üzerinde seçimlik hakkı vardır. Devlet başkanı bu arazileri devlet arazisi, yani miri arazi ilan edebilir ve tasarruf şeklini de kamu yararına göre dilediği gibi tanzim edebilir.⁶⁹

D. KANÜNNÂMELERİN HAZIRLANMA PROSEDÜRÜ

Belirtmek gerekir ki, kanünnâmeler ya meseleci ya da soyut sistemde kaleme alınmıştır. Meseleci sistemde (ki buna fetva sistemi de denir), önce, konulmak istenen kurala ilişkin olay (mesele) tertip edilir, sonra sorunun cevabı verilerek istenilen kural konulur. Soyut sistemde ise modern anlamda kanun tekniği kullanılmıştır. Bu teknik özellikle, cezaî hükümlerde görülmektedir.⁷⁰ Örneğin, “Eğer bir kimesne zina eder görölse, şer’an üzerine sabit olsa, lakin ala vech’iş-şer recm kılmalu olmasa, eğer evlü olub bay olup bin akçe ve dahi ziyadeye malik olsa, dört yüz akçe cerime alın; mutavassıt’ul-hal olsa veya fakir olsa, elli akçe alına.”⁷¹

Kanünnâmeler genel veya özel olmak üzere iki türdür. *Genel kanünnâmeler*,⁷² nişancı tarafından padişahın fermanı üzere hazırlanır, divan-ı hümayun’da mütalaa edilir, sadrazam da bizzat müzakere ve tashihlere katılır, padişaha arz edilir, ve tasdik edilince de bütün reayayı bağlar hale gelir.⁷³ Görüldüğü üzere, uzmanları tarafından hazırlanan kanun teklifleri ancak padişahın huzurunda okunduktan ve onayını aldıktan sonra, kanun hükmünü alabilmektedir.⁷⁴ *Hususi Kanünnâmelerin* hazırlanışında ise bazı farklılıklar vardır. Bu tarz kanunların çoğunluğunu teşkil eden sancak kanünnâmelerinin aslı, Kanun-ı Osmani denilen genel kanünnâmelerdir. İlgili bölgenin tahririni yapan defter eminleri ve vilayet katipleri, tahrir işlemini bitirdikten sonra, mufassal defterin başına o sancaktaki hususi örf ve adet kurallarını, şer’î ve örfî vergilerin oran ve miktarlarını da dikkate alarak, Kanun-ı Osmani’yi o bölgeye adapte etmişlerdir. Pek çok

kanünnâmenin başındaki “ber muceb-i Kanun-ı Osmani” ifadesi de bunun yeni vaz’edilmediğini, Kanun-ı Osmani’nin o yerin sosyal ve iktisadi şartlarına uydurulduğunu belirtmektedir. Bu tür sancak kanünnâmeleri de mufassal defterin başına kaydedilmiştir. Sadrazamın arzı sonucu padişah tarafından tasdik edilmiş ve nişancı da tuğrayı çekmiştir. Böylelikle defterin muhtevası ve kanünnâme kesinleşmiştir.⁷⁵ *Ferman, berat ve yasaknâme* şeklindeki kanun benzerlerinin hazırlanışı da aynı şekildedir. Ferman-kanunlar, çok defa yalnız bir zümreyi ilgilendiren bir nevi idari emirler mahiyetindedir.⁷⁶

E. ÖRFİ HUKUKUN ŞER’İ HUKUKA UYGUNLUĞU

Örfî hukukun yazılı kaynağı olan kanünnâmelerde dikkati çeken önemli bir husus, bunların geleneksel hukuka geniş bir uygulama alanı tanımış olmasına rağmen, bu uygulamanın ancak şer’î bir hukuk kuralı bulunmayan durumlarda mümkün olabilmesi halidir. Şer’î hukuk, kendisine karşı bir geleneğin bir örfî hukukun oluşumuna izin vermez.⁷⁷ Örfî hukuk, şer’î esasların dışına çıkmayacağı için,⁷⁸ şer’î hukukun dışında bir hukuk düzeni olarak kabul edilmez.⁷⁹ Ancak, örfî hukukun yazılı kaynağı olan ve idari-hukuki mevzuatın önemli bir kısmını teşkil eden kanünnâmelerin, şer’î hukukun dışında, laik bir anlayış ve yaklaşım sonucunda vaz’edildiğini kabul edenler de vardır.⁸⁰

Osmanlı padişahlarının, şer’î hukukun ayrıntılı olarak düzenlemiş bulunduğu alanlarda kanun koymamaya, diğer alanlarda kanun koyarken de bu hukukun genel prensiplerine ters düşmemeye özen gösterdikleri görülmektedir. İlk örfî vergi olan Pazar vergisinin (bâc) konması sırasında Osman Gazi’nin Allah’ın emri değil diye böyle bir vergiye karşı çıktığı, ancak şer’î esaslara aykırı olmadığını anladıktan sonra bunu kabul ettiğini tarihi kaynaklar belirtmektedir.⁸¹

Osmanlı devletinde örfî hukukun hükümleri tedvin edilirken, devletin hakim hukuk nizamı olan İslam hukuku ile çatışmamasına özen gösterilmiştir. Hatta bazı kanünnâmelerin başında “kanünnâme-i sultanîdir ki, şer-i şerife muvafakati mukarrer olup hâlâ muteber olan kavanin ve mesaildir”⁸² gibi ifadeler yer almıştır. Çoğu ferman ve hükümlerde yer alan “*şer ve kanun*” üzere görülmesi emri de, Osmanlı devletinde şer’î ve örfî hukukun birbiriyle çatışan değil, birbirini tamamlayan iki

hukuk mevzuatı olarak kabul edildiğini göstermektedir. İlke olarak Osmanlı devletinde her türlü hukuki olgu, şer'î hukuk ile çatışırsa, şeriat hükümlerine uyulması esastır.⁸³ 1546 tarihli bir fermanla yer alan "şer-i kavime muhalif ve kanun-ı kadime muğayir kimesneye iş etdir-meyesin" ifadesi de çoğu fermanlarda görülen bir ibare-dir.⁸⁴

Osmanlı hukukundaki kullanılışıyla, örfî hukuk ta-biri, padişah tarafından tedvin sonucu ortaya çıkan hu-kuki düzenlemeleri ifade eder. Örfî hukuk adı verilen bu düzenlemelere "kanun"⁸⁵ adının verilmesi, 13. asırdan önceki tarihlere rastlar.⁸⁶ Bununla eş anlama gelmek üze-re, "örf", "yasa", "yasak", "kanûnnâme", "yasakname", "siyaset", "kavânin-i siyaset", siyaset-i şer'îye ifadeleri kullanılmıştır.⁸⁷

Bilindiği gibi, bir devlette yetkili makam (örneğin, Millet Meclisi, padişah, kral, imparator, diktatör) tara-fından bütün millet için geçerli olmak üzere konulan ve bütün fertlerin uymakla yükümlü bulunduğu müeyyide-li kurallara kanun adı verilir.⁸⁸ Şer'î hukukun yanında, idari, mali, cezai, çeşitli hukuk alanlarına ait olmak üze-re, zamanla padişahların emir ve fermanları ile vaz'edil-miş olan kanun ve nizamları, aynen veya özet olarak bir araya toplamak suretiyle tertip edilen mecmualara veya bu kanunlardan belirli bir zümre veya sahaya ait olanlar-dan birine de kanûnnâme adı verilir.⁸⁹ Bu açıdan kanûn-nâmeler, halk tarafından eskiden beri uygulana gelmek-te olan yani zaten organik bir şekilde kendiliğinden doğ-muş bulunan hukukun derlenip bir araya getirilmesin-den ve padişahlarca da tamamlanıp, yürürlüğünün bir fermanla onaylanmasından meydana gelmiş derlemeler-dir. Örfî denilen bu hukukun eskiden beri sürüp gelen bir uygulama sonucunda oluştuğunu gösteren çok güzel bir örnek vardır. Bu örnek Kanuni Sultan Süleyman'ın Kanûnnâmesindedir: "Örûde yani mera yerlerinde tayin-i hudut yoktur. Kadimden ne yerde davar yürüye gelmiş ise ol mahallerde yürür. Kadim 40-50 yıla denilmez. Ka-dim oldur ki anın evvelin kimesne bilmeye". Bu kural otlak ve yaylak konusunda eski geleneğe dayalı hukukun nasıl doğduğunu ortaya koymaktadır. Örfî hukukta, or-ganik bir şekilde meydana gelip, zaman zaman derlene-rek kanûnnâmeler içinde toplanmış bir gelenek hukuku sistemi de bulunmaktadır.⁹⁰ Bu gelenek hukuku, yalnız halk geleneklerine özgü kalmamış, mahkeme içtihatları-

nı ve fetvaları da kapsamıştır. Kanûnnâmelerde eskiden verilmiş fetvaların türlü örneklerine rastlanır. Böylece bu kanûnnâmelerde, şer'î hukukun uygulanması ve yorumu ile geleneksel hukuku yanyana, elele, hatta kimi zaman içiçe ve kaynaşmış olarak görülmektedir.⁹¹

Osmanlı Kanûnnâmelerinin şer'î hukuka aykırı olup olmadığını tespit için örnek olarak bazılarını ince-lemekte yarar vardır. Osmanlı devletinde tedvin edilmiş olan kanûnnâmelerin en önemlileri, Fatih Sultan Meh-met ve Kanuni Sultan Süleyman'a ait kanûnnâmelerdir. Daha ziyade idari bir niteliğe sahip olan Fatih'in Teşki-lat Kanûnnâmesi (Kanûnnâme-i Âl-i Osman), münhası-ran Fatih tarafından konulmuş olan kuralları ihtiva et-meyip, eskiden beri mevcut hükümleri derleyip toparla-maktadır. Üç bap üzerine tanzim edilen kanûnnâme, devletin teşkilatına, sadrazam ve şeyhülislamdan başlaya-rak bütün devlet memurlarının görevleri, aidatı, proto-koldeki (teşrifattaki) yeri ve onlar hakkında resmi yazış-malarda kullanılacak sözlere dair hükümleri düzenle-mekte ayrıca bazı cezai kuralları da içine almaktadır. Ka-bul edildiği devre göre oldukça mükemmel sayılabilecek bir idari kanun⁹² olan kanûnnâmede dini hukuk hüküm-lerine aykırı herhangi bir kurala rastlanmaz.⁹³

Kanuni Sultan Süleyman devrinde tedvin olunan kanûnnâme ise Fatih'in kanûnnâmesi gibi idari alana öz-gü olmayıp, idari, hukuki, mali ve cezai alanları usul hu-kuku alanını kapsamakta ve böylece daha geniş bir hu-kuk sahasını kanunlaştırmaktadır. O devre göre ileri ve oldukça sistemli olan kanûnnâme de yeniden tanzim edilmiş olmayıp, mevcut nizamların derlenip toparlan-masından ve eksiklerin tamamlanmasından ibarettir.⁹⁴

Görüldüğü üzere, gerek Fatih gerekse Süleyman Kanûnnâmeleri, şer'î hukuk hükümlerini tamamlayan ve onun yanında yürürlükte olan teamüli kuralları düzenle-mektedir. Kaldı ki, kanûnnâmelerde şer'î hukukun yanı başında olan ve onu tamamlayan örf kurallarına yer veril-mekte ve bunların şer'î hukuka dayandığı kabul edil-mektedir.⁹⁵ Kanûnnâmelerin başındaki, "...Kanûnnâme-i Sultanîdir ki şer'i şerife muvafakati mukarrer olup ha-len muteber olan kavanin ve mesailendir" ibaresi de bu-nu açıkça göstermektedir.⁹⁶ Her kanûnnâmenin başında yer alan "şer'i şerife mutabakatı tasdik kılınıp..." ibaresi de, kanûnnâmelerin derlenip yazıldıktan sonra Şeyhülis-lamın ya da din adamlarından oluşan bir kurulun incele-

mesine sunulup, içindeki kuralların şer'î hukuka aykırı olmadığı konusunda onay alındığını göstermektedir.⁹⁷ Kanûnnâmelerin şer'î hukuka uygunluğu şeyhülislam tarafından kontrol edilmektedir.⁹⁸ Ancak bir kısım araştırmacılar bunu reddetmektedirler.⁹⁹ Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde hazırlanmış olmasına rağmen Arazi Kanûnnâmesi padişahın iradesine iktiran etmeden önce incelenmek üzere şeyhülislamlığa gönderilmiş; aynı uygulamaya Mecelle¹⁰⁰ için de söz konusu olmuştur.¹⁰¹

Osmanlı Devleti'nde örfî kanunların hazırlanmasında, devletin en üst kademelerinde yıllarca tecrübe kazanmış devlet adamlarından oluşan *divân-ı hümayun*un ve özellikle örfî hukuktan sorumlu bulunan nişancıların önemli rolleri vardır. Divanda yapılan görüşmeler ve *nişancıların* faaliyetleri sonucu şekillenen hukuki esaslar, padişahların tasdikleriyle kanun haline gelmekte ve uygulamaya girmektedir.¹⁰² Padişahlar tarafından konan kanunların yürürlük süreleri de esas itibarıyla bunların hayatlarıyla sınırlıdır. Bu sebeple her padişah değişikliğinde, yani ölen padişahın yerine geçen padişah tarafından, yürürlükte kalması istenen kanun ve imtiyazların yenilenmesi gerekmektedir.¹⁰³ Bununla beraber, şunu da göz önünde bulundurmak gerekir ki, Osmanlı padişahlarının kendinden önceki padişah zamanındaki mevcut kanûnnâmeleri tensik ve tasdik yetkisi keyfi değildir. Burada daha ziyade, sürekli korunması gereken "eski ve ideal bir düzenin devamlılığı" ve "iyi sayılan bir takım örf ve adetlerle, idari an'ane ve usullerin egemenliği" söz konusudur.¹⁰⁴ Osmanlılarda kanûnnâme çıkarma, padişahın kişisel bir hakkıdır. Bir padişah tahta geçtiğinde, kendinden önceki hükümdarın emir, ferman ve kanûnnâmelerini isterse tasdik eder, istemezse onları kaldırır, değiştirir veya yenilerini çıkarır.¹⁰⁵

Örfî hukuk normlarının konmasında önemli rolleri bulunan ve bu sebeple kendilerine "müfti-i kanun" denilen *nişancıların*¹⁰⁶ medrese kökenli olan ve İslam hukuku öğrenimi görmüş bulunan ulemadan seçilmesi, keza örfî hukukun oluşmasında önemli bir role sahip bulunduğu anlaşılan Divan-ı Hümayun'da şer'î hukukun iki önemli temsilcisi *Rumeli ve Anadolu Kazaskerlerinin* yer alması, örfî hukukun daha hazırlık aşamasında şer'î hukukla uyumuna dikkat edildiğini düşündürmektedir. Bunun yanı sıra şeyhülislamların padişahların şer'î hukuka aykırı kanun ve uygulamalarına zaman zaman karşı çıktıkları olmuştur.¹⁰⁷ Osmanlı devletinde her iki hukukun aynı

yargı organı tarafından uygulanması, bir diğer ifadeyle, örfî hukuk için ayrı mahkemeler kurulmayıp şer'îye mahkemelerince tatbik edilmesi bu iki hukukun belli bir bütünlük içerisinde yürütülmesinde müspet bir rol oynamıştır.¹⁰⁸

Ancak belirtilen bu hususlar, şer'î ve örfî hukukun tam bir uyum içinde, başka bir deyişle örfî hukuk esaslarının tam anlamıyla şer'î hukuka uygun olarak konduğu anlamına da gelmemelidir. Zaman zaman şer'î hukuka aykırı olarak konulan örfî hukuk kuralları, bazen fetva almak bazen de İslam hukukunun tanıdığı bir yetki kullanılıyormuş gibi gösterilmek suretiyle İslam hukukuna şeklen uydurulmuştur. Özellikle ceza hukuku alanında kendini gösteren bu hususta, zaman zaman ta'zir hakkı kullanımı altında suç ceza dengesini gözetmeyen ağır cezalar verilmiştir.¹⁰⁹

Osmanlı devletinde şer'î ve örfî hukuk birbiriyle çatışma ve rekabet içinde değil, belli bir uyum içinde bulunmuştur. Zira örfî hukuk şer'î hukukun bir takım hükümlerini ortadan kaldırmak veya değiştirmek iddiasıyla ortaya çıkmış değildir. Bilakis şer'î hukukun tanıdığı yetki çerçevesinde veya bu hukukun düzenlememiş bulunduğu alanlarda hüküm koyması söz konusudur.

C. Uygulandığı Alanlar

Osmanlı hukukunda şer'îye sicilleri incelendiğinde görülmektedir ki, modern hukuk tasnifiyle özel hukuk kapsamında yer alan şahsın hukuku, aile hukuku, borçlar hukuku, ticaret hukuku ile miras ve eşya hukukunun büyük çoğunluğunda mahkemelerin hukuk kaynağı, fıkıh¹¹⁰ kitaplarında yer alan şer'î hükümlerdir.¹¹¹ Ceza hukuku alanında had ve kısas suç ve cezalarında fıkıh kitaplarındaki hükümler uygulanmış; bunların dışında kalan ve ta'zir¹¹² olarak isimlendirilen suç ve cezalarda ise kanûnnâmelerde yer alan hükümler uygulama alanı bulmuştur.¹¹³

Şer'î ve örfî hukuk kesin çizgilerle birbirinden ayrı değildirler. Osmanlı hukukunun bütünlüğü içerisinde hemen her sahada şer'î ve örfî hukuk esaslarının yan yana bulunduğu görülür. Ancak yine her iki hukuk belirli alanlarda yoğunluk kazanmışlardır. Bunun sonucu olarak, şahıs, aile, miras, eşya, borçlar ve ticaret hukuku gibi İslam hukukunca ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiş özel hukuk alanlarında şer'î hukuk esasları hakim olmuştur.¹¹⁴ Zaman içerisinde ve ihtiyaç duyuldukça bu alan-

larda da örfî düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin, nikahların mahkemelerce veya kadıların verdiği izinle din adamlarınca kıyılması aile hukuku alanında, icareteynli ve mukataalı vakıfların tasarruf ve intikaliyle ilgili düzenlemeler vakıf hukuku alanında, miri arazinin devletin mülkiyetinde olan topraklar olmasından yararlanılarak mütasarrıfların mirasçılara intikalinin şer'î miras hukuku kurallarından farklı olarak düzenlenmesi miras hukuku alanında, miri arazinin tasarruf ve başkalarına devrine ait esasların belirlenmesinde görüldüğü gibi eşya ve toprak hukuku alanlarındaki örfî hukuk düzenlemeleridir.

Anayasa, idare, ceza, vergi hukuku gibi kamu hukuku alanlarında da şer'î ve örfî hukuk yan yana bulunmakta ancak bu alanlarda örfî hukukun payı özel hukuktaki payına oranla daha fazladır. Osmanlı devlet adamları devletin temel siyasi çatısını, merkez ve taşra yapısını oluştururken bir taraftan eski Türk devletlerinden tevarüs ettikleri geleneğin, diğer taraftan Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Memluktardan gelen İslami mirasın kendi zamanlarına ve şartlarına uygun bir sentezini ortaya koymayı başarmışlardır. Aynı şekilde ceza hukuku alanında bir taraftan şer'î had ve kısas cezalarını uygularken, diğer taraftan devlet başkanlarına tanınan ta'zir yetkisi çerçevesinde örfî bir ceza hukuku ortaya koymaya da muvaffak olmuşlardır. Aynı durum vergi hukuku alanında da geçerlidir. Sayıları sınırlı şer'î vergiler alınmaya devam ederken yeni mali kaynaklara duyulan ihtiyaç sebebiyle bir çok örfî vergi de konmuş ve tahsil edilmiştir.¹¹⁵

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Osmanlı Hukuku şer'î hukuk ve örfî hukuk olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Şer'î hukuk, kaynağı Kur'an, Sünnet, icma ve kıyasa olan ve fıkıh kitaplarında yazılı halde bulunan normlar manzumesidir. Örfî hukuk ise, padişahın iradesine dayanarak ferman ve kanûnnâmelerle ortaya çıkan hukuktur. Osmanlı Devleti'nde şer'î

hukukun izin verdiği oranda ve şer'î hukuka aykırı olmamak üzere örfî hukuk mevzuatına müsaade edilmiştir ki, bu da, örfî hukukun şer'î hukukun kapsamı dahilinde olduğunu, yani onun hemen yanı başında ve onunla beraber olduğunu göstermektedir. Şu halde, uygulamadaki aksaklıklar ve suistimaller bir tarafa bırakılırsa, örfî hukuka şer'î hukukun dışında ve ona karşı bir hukuk nazariyesi bakılmamalıdır.

Başka bir deyişle, örfî hukuk konusundaki görüşler iki grupta toplanabilir. Buna göre, örfî hukuk ya "şer'î hukukun dışında bir hukuktur" ya da "şer'î hukukun devlet başkanına tanıdığı sınırlı (içeride boş) yasama yetkisinin kullanılmasından ibarettir".¹¹⁶ İlk görüş sahiplerine göre, Osmanlı padişahları, şer'î hukuktan tamamen ayrı, bağımsız bir milli hukuk meydana getirmişlerdir ki, bu da örfî hukuktur.¹¹⁷ Bunlara göre, padişahın, devletin başına geçmesinden itibaren, istemediği takdirde, önceki yasaları kaldırabilmesi, yasama yetkisinin padişah için kişisel bir hak olarak görülmesine neden olmuştur ki bu da şer'î hukuka aykırıdır.¹¹⁸ Diğer görüşe göre ise, padişahların çıkardığı kanunlarının meşruiyet ve muteberliği, devrin egemenlik anlayışı ile şer'î hukukun yöneticilere verdiği yetkiden doğmaktadır.¹¹⁹ Bu açıdan kanûnnâmeler, ne laik, ne de şeriate aykırıdır. Kaldı ki, padişahlar, aralarında ulemeden kişilerin de bulunduğu divan üyeleriyle istişare etmişler; zaman zaman da fetva yoluna başvurmuşlardır. Sonuçta bu boşluk doldurmalar şer'î hukuka uygundur.¹²⁰ Şer'î hukukun temas etmediği alanlarda onlara aykırı olmayan, hatta onların ışığı altında hazırlanmış bulunan kurallara ve buna bağlı uygulamaya "şeriate karşı ve laik" demek mümkün değildir. Çünkü bu kanunlar, J. Schacht'ın da dediği gibi, "hükümlerine karşı gelmemek ve mer'iyete halel vermemek şartıyla dini hukukun noksanlarını¹²¹ doldurmaya çalışan formel kanunlar"dır.¹²²

1 Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, 2. B., İstanbul 1986, s. 243-244.

2 M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Genişletilmiş 3. B., İstanbul 1999, s. 67; Ömer Lütfi Barkan, *Kanûn-nâme*, İA. c. VI, İstanbul 1993, s. 185-186, 194-195; M. Fuad Köprülü, *Fıkıh, İA*, c. IV, İstanbul 1993, s. 614-617; Fuar Köprülü, *Ortaçağ Türk Hukukî Müesseseleri, İslam Âme Hukukundan Ayrı Bir Türk Âme Hukuku Yok mudur?*, İkinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları, İstanbul 1943, s. 383; Halil İnalcık, *Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfî- Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları, Siyasî İlimler ve Hukuk*, c. XIII, no:2, 1958, s. 102.

3 3 Kasım 1839 tarihinde neşrolunan Güllane Hatt-ı Hümayûnu'ndaki "Cümleye malum olduğu üzere Devlet-i Aliyyemizin bidayet-i zuhurundan berû ahkam-ı celile-i Kur'aniyye ve kavanini şer'iyyeye kemaliyle riayet olduğundan..." (*Düstur*, I. Tertip, c. I, s. 4-7) şeklindeki ifade de Osmanlı devletinde İslam hukukunun hakim olduğunu göstermektedir.

4 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi", *İÜHF*, c. XI, S. 3-4, İstanbul 1945, s. 203; Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 185; I Goldziher, *Fıkıh, İA*, c. IV, İstanbul 1993, s. 601.

- 5 İlber Ortaylı, Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine, *Ü. Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan*, c. I, İstanbul 1982, s. 498-500.
- 6 Gerçekten de Osmanlı Devleti tarihte Roma İmparatorluğu'ndan sonra dini toleransın en çok görüldüğü, üstelik bu durum zaman ve hükümdarın kişiliğine bağlı olmaksızın kurumsallaştığı bir devlettir. Dini grupların iktisadi, adli, dini ve maarife ilişkin işleri kendilerine bırakılmış hatta ruhani liderler ve kurumlara rütbe, imtiyazlar bahşedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ortaylı, s. 498.
- 7 Barkan, *Şer'iîliği Meselesi*, s. 203-224.
- 8 Hıfzı Velder Velidedeoğlu, İslam Ülkelerinde Kanunlaştırma Hareketleri ve Bunun Batı Hukuk Sistemleriyle İlişkileri, *Fikret Arık'a Armağan*, Ankara 1973, s. 564-565; H. V. Velidedeoğlu, Türk Hukuk Hiyatındaki Düalizm ve Şer'i Hukuktan Laik Hukuka Geçiş, *Yargıtayın 100. Yıldönümü Armağanı*, İstanbul 1968, s. 705-710.
- 9 Velidedeoğlu, *Düalizm*, s. 710.
- 10 Velidedeoğlu, *Kanunlaştırma Hareketleri*, s. 589-590.
- 11 Erol Özbilgen, *Osmanlı Hukuku'nun Yapısı*, İstanbul 1985, s. 43.
- 12 İbrahim Halebi'nin kaleme aldığı *Mülteka'l-Ehur* isimli fıkıh kitabı, 1648 ve 1687 tarihli fermanlarla Osmanlı devletinin resmi hukuk kodu olarak kabul edilmiştir. Bkz.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Esas Evrakı*-14-1540, s. 14.
- 13 Halil Cin/Ahmet Akgündüz, *Türk-İslam Hukuk Tarihi*, c. I, İstanbul 1990, s. 142-143.
- 14 İslam hukukunun tali kaynakları kullanılarak ve örf adet kuralları esas alınarak, ister zamanın devlet başkanı (ülümri) ve isterse müctehit hukukçular tarafından ortaya konan hukuki hükümlerin tamamına adet hukuku veya örfi hukuk denmektedir. Bkz.: Hıfzı Velder Velidedeoğlu, "Hukukta Tarihçilik ve Medeni Kanunlarda Değişme Zorunluğu", *Ankara Barosu Staj Konferansı*, 6 Sayılı Baro Dergisi Eki, s. 7-8; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablâlleri*, 1. Kitap, İstanbul 1990, s. 51; Cin/Akgündüz, c. I, s. 165.
- 15 Özbilgen, s. 44; Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 51.
- 16 Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 53-54.
- 17 Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 186.
- 18 Halil Cin, *Eski ve Yeni Türk Hukukunda Tarım Araçlarının Miras Yoluyla İntikali*, Ankara 1979, s. 2-3; İncalcık, *Örf- Sultanî Hukuk*, s. 103.
- 19 Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 67-68; Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 185-186; Köprülü, *Fıkıh*, s. 617.
- 20 *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanûnnâmesi*, 1087'de Sadrazam Mustafa Paşa'nın emriyle zamanın nişancıları olan Abdurrahman Paşa tarafından kaleme alınmış bir teşkilat kanûnnâmesidir ve Osmanlı devlet teşkilatına ait bütün kanun hükümlerini tek mecmua halinde tedvin etmiştir. Bkz.: Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 90.
- 21 *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanûnnâmesi*, *Millî Tefebbular Mecmuası*, c. I, s. 499-500.
- 22 Osmanlı hukuku ile İngiliz hukuku arasında iç bünye bakımından en küçük bir ilişki olmadığı halde, hukukun dış görünüşü, yeni kazüist formu bakımından mevcut olan bu benzerlik dikkat çekicidir. Bkz.: Hıfzı Velder, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*, *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 17.
- 23 Özbilgen, s. 75-76, 97.
- 24 M. A. Ubicini, *Türkiye 1850*, c. I, Tercüman 1001 Temel Eser, "VI. Mektup, Adli Yönetim Hakkında", s. 165.
- 25 Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 79-81; Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 69.
- 26 M. Akif Aydın, "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994, s. 378.
- 27 Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, Hazırlayan Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 12; Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973, s. 168-169; Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 64.
- 28 İncalcık, *Örf- Sultanî Hukuk*, s. 103; Engin Akarlı, *Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Hukuk Anlayışı*, Çağdaş Kültürün Oluşumu, İstanbul 1986, s. 25.
- 29 Heyd, *Criminal Law*, s. 168-169.
- 30 Akarlı, s. 25.
- 31 Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 192.
- 32 Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 72.
- 33 Köprülü, *Fıkıh*, s. 617.
- 34 Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 192; Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 73.
- 35 Barkan, *Şer'iîliği Meselesi*, s. 204.
- 36 Barkan, *Şer'iîliği Meselesi*, s. 205-206.
- 37 Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 193.
- 38 Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 69.
- 39 Hezarfen Hüseyin Efendi'nin 1675 tarihlerine doğru meydana getirdiği "Tellihsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân" isimli tedvini ile Aynî Ali Efendi'nin 1609 tarihinde kaleme aldığı "Kavânîn-i Âl-i Osmân Der Hulâsâ-i Mezâmîn-i Defter-i Divan" isimli risalesi bu konuda verilebilecek ilginç örneklerdendir. Bkz.: Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 187.
- 40 Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 187-188; Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 100-101.
- 41 Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 69.
- 42 Heyd, *Criminal Law*, s. 172-174; Uriel Heyd, "Eski Osmanlı Hukukunda Kanun ve Şeriat", crc.: Selahattin Eroğlu, *AÜİFD*, c. XXVI, s. 636; Halil İncalcık, "Mahkeme", *İA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 5.
- 43 Osmanlı hukukunda kadı, müftü, müderris gibi şer'i hukukun temsilcilerine ehl-i şer'; hukuki kararları uygulayan idarecilere ise ehl-i örf denilmektedir. Bkz.: Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 87.
- 44 Heyd, "Kanun ve Şeriat", s. 635.
- 45 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, *Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 114, m. 17, s. 117, m. 13.
- 46 Heyd, "Kanun ve Şeriat", s. 635.
- 47 Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 76.
- 48 Örf deyiminin bugünkü "gelenek-görenek hukuku" anlamında kullandığımız sözcüklerle doğrudan bir ilgisi yoktur; geleneği Osmanlılar daha çok âdet kelimesiyle belirtmişlerdir. Örf, padişahın şeriat dışı alanda aklına dayanarak İslam yazarına koyduğu kurallar anlamına gelirdi. Bazen belli bölgelerde eski "âdetleri" padişahı örfi yetkisine dayanarak hukuk kuralı ilan edebildirdi ki, bu biçimde bugünkü örf sözcüğü, eskiden beri yaşayan kuralların hukukça tanınması anlamına gelmiştir. Coşkun Üçok/Ahmet Mumcu/Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, 8. B., Ankara 1996, s. 186.
- 49 Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 194; İncalcık, *Örf- Sultanî Hukuk*, s. 103.
- 50 İncalcık, *Örf- Sultanî Hukuk*, s. 103; Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 186, 190; Ömer Lütfi Barkan, *Türkiyede Sultanların Teşriî Sıfat ve Salâhiyetleri ve Kanûnnâmeler*, *İÜHF yayını*, İstanbul 1947, s. 718.
- 51 Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 68.
- 52 Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 64.
- 53 1670 tarihli Kandiyeli Kanunu ve 1704 tarihli Hanya Kanunu, fıkıh kitaplarının Kitabül-Cihad bölümlerinin Babül-Cizye vel-Harac konularında yer alan harac ve cizye ile alakalı şer'i hükümlerin kanun haline getirilişinden ibarettir. Tanzimat'tan sonra hazırlanan Mecelle, Hanefi fıkıh kitaplarının "muamelat" hükümlerinin ve Hukuk-i Aile Kararnamesi ise, Kitabü'n-Nikah ve Kitabü't-Talak'da incelenen şer'i hükümlerinin tedvininden ibarettir. Bkz.: Cin/Akgündüz, c. I, 193; Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 66.
- 54 Şer'i hükümlerin özüne dokunulmadan kısmen değiştirilmesi, Osmanlı kanunnâmelerinin yarıya yakınına oluşturmaktadır. Örneğin,

- miri arazi aslında haracı arazidir. Bu çeşit arazilerin tasarruf şekli, kamu yararına göre padişahca tanzim edilmiş ise de, bu arazilerden alınan ve Osmanlı hukukunda rüsum-ı şer'îye denilen bütün vergiler, sadece isim değişikliği ile fıkıh kitaplarındaki esaslara uyularak tanzim olunmuştur. Öşür diye düzenlenen vergi, aslında harac-ı mukasemedir, çift akçesi ise harac-ı muvazzaftır. Bunların nisbet ve miktarları tamamen fıkıh kitaplarındaki şekliyle tanzim edilmiştir. Bu durumda Osmanlı kanunnâmelerindeki öşür ve çift akçesi (resm-i çift) ile ilgili bütün hükümler, fıkıh kitaplarındaki şer'î hükümlerin iktisadi ve sosyal şartlara göre uygulanmasından ibarettir. Padişah, bu gruptaki yasama yetkisi sonucu meydana getirilen mevzuat için, her maddesini şeyhülislama onaylatmak zorunda değildir. Zira bu tür mevzuat her müslümanı bağlayan şer'î hükümler grubundandır. Bkz.: Barkan, *Kanunlar*, 296 vd.; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 67.
- 55 Ali Haydar, *Düvri'l-Hükkam Şerhu Mecelleti'l-Abkam*, c. IV, İstanbul 1330, s. 696.
- 56 Abdülaziz Bayındır, *İslâm Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul 1986, s. 33, 38; Ali Haydar, c. IV, s. 696-700.
- 57 Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 193.
- 58 Bkz.: *Mecelle* m. 16; Ali Haydar, c. I, s. 68-70; Coşkun Üçok, *İslam Hukukunun Temel Kurallarından "İçtihatla İçtihat Nakz Edilmez", İmran Öktem'e Armağan*, Ankara 1970, s. 45.
- 59 Üçok, *İçtihat*, s. 46.
- 60 Barkan, *Teşriî Sıfat ve Salâhiyetler*, s. 716; Bayındır, s. 34; Barkan, *Şer'î Meselesi*, s. 205-206, dn. 1.
- 61 Bayındır, s. 38; Barkan, *Teşriî Sıfat ve Salâhiyetler*, s. 716-717; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 73.
- 62 *Mecelle*, m. 1801.
- 63 Barkan, *Şer'î Meselesi*, s. 205-206, dn. 1.
- 64 Tarihçi Tursun Bey'in tarifine göre, "sultanın kendi yasama yetkisine dayanarak memleket nizamı için koyduğu kanunlar" demek olan örf ile yasa-ı padişahi eş anlamlıdır. Bkz.: Robert Anhegger / Halil İnalçık, *Kanunnâme-i Sultanî Ber Müceb-i Örf-i Osmanî*, Ankara 1956, s. XV-XVII.
- 65 Anhegger/İnalçık, s. XVI-XVII.
- 66 Cin/Akgündüz, c. I, s. 195.
- 67 Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 76.
- 68 Ali Haydar, c. I, s. 128-129.
- 69 Cin/Akgündüz, c. I, s. 196; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 77.
- 70 Veldet, *Tanzimat*, s. 25.
- 71 Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. IV, s. 296.
- 72 Fatih'in teşkilat ve Kanun-ı Osmanî olmak üzere iki; II. Bayezid, Yavuz, Kanuni ve III. Ahmed'in birer genel kanunnâmesi vardır.
- 73 Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 192; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 83.
- 74 Neşet Çağatay, *İslam Hukukunun Ana Harları ve Osmanlıların Bunun Bazı Kurallarını Değişik Uygulamaları, Belleten*, c. 51, s. 200, Ankara 1987, s. 631; Barkan, *Teşriî Sıfat ve Salâhiyetler*, s. 714.
- 75 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 218 vd.; *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi*, s. 515-516.
- 76 İnalçık, *Örf-ı Sultanî Hukuk*, s. 124.
- 77 Velidedeoğlu, *Değişme Zorunluğu*, s. 8.
- 78 Özbilgen, s. 44-45.
- 79 Cin/Akgündüz, c. I, s. 143-144, 163-165.
- 80 Örneğin, Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 186; Heyd, *Criminal Law*, s. 5 vd.
- 81 Aşıkpaşazade Tarihi, Ali Bey neşri, İstanbul 1332, s. 19-20; İnalçık, *Örf-ı Sultanî Hukuk*, s. 107; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 65; Aydın, *Hukuk Tarihi*, s. 73.
- 82 Serkez Karakoç, *Kanun-ı Cedid, Külliyyât-ı Kavânin, Dosya I*, Belge no: 6092, s. 1; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 65.

- 83 Özbilgen, s. 63.
- 84 Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 66.
- 85 Sözlükte, usul, nizam, kural anlamına gelen kanun, şariat kurallarının yanında devlet başkanının örf prensibinden yararlanarak oluşturduğu emirnamelere verilen isimdir (Cl. Huart, *Kanun*, İA, c. VI, İstanbul 1993, s. 167-168).
- 86 Muhammed Faruk en-Nebhan, *İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, trc.: Servet Armağan, İstanbul 1980, s. 367; Cin/Akgündüz, c. I, s. 192.
- 87 Ömer Lütfi Barkan, *Kanûn-nâme*, İA, c. VI, İstanbul 1993, s. 185; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. 1, s. 78; Köprülü, *Fıkıh*, s. 614-615.
- 88 Hıfzı Veldet, *Tanzimat*, s. 5-6.
- 89 İdari, mali, cezai çeşitli hukuk alanlarına ait olmak üzere, vaktiyle padişahların emir ve fermanları ile vaz'edilmiş kanun ve nizamları aynen veya özet olarak bir araya toplamak suretiyle tertip edilen mecmualara "kanunnâme" veya "yasakname" denmiştir. Bkz.: Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 276.
- 90 Velidedeoğlu, *Değişme Zorunluğu*, s. 7-8.
- 91 Velidedeoğlu, *Değişme Zorunluğu*, s. 8.
- 92 Velidedeoğlu, *Düalizm* s. 706-707; İnalçık, *Örf-ı Sultanî Hukuk*, s. 112-123; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. I, s. 314-317; Hıfzı Veldet, *Tanzimat*, s. 19-20.
- 93 Velidedeoğlu, *Düalizm*, s. 707.
- 94 Hıfzı Veldet, *Tanzimat*, s. 21-23; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, c. IV, s. 293-296.
- 95 Velidedeoğlu, *Düalizm*, s. 710.
- 96 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *İslam Ülkelerinde Kanunlaştırma Hareketleri ve Bunun Batı Hukuk Sistemleriyle İlişkileri, Fikret Arık'a Armağan*, Ankara 1973, s. 569; Velidedeoğlu, *Düalizm*, s. 710; Hıfzı Veldet, *Tanzimat*, s. 24.
- 97 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Hukukta Tarihçilik ve Medeni Kanunlarda Değişme Zorunluğu", *Ankara Barosu Staj Konferansı, 6 Sayılı Baro Dergisi Eki*, s. 7.
- 98 H. A. R. Gibb-Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, London Volume One Part II, 1957, s. 85; Üçok/Mumcu/Bozkurt, s. 186-187.
- 99 Bu konu hakkında bkz.: Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 190-191.
- 100 Mecelle'nin İslam hukukuna dayanan bir kanun olduğu konusunda ayrıca bkz.: Hıfzı Veldet, *Tanzimat*, s. 55-56. Mecelle'nin, fıkıh hükümlerini tedvin ederek bir kanun haline koyması ile adeta fıkıhın muamelat kısmını şeklen olsun dinden ayırıp devletleştirmiş ve laikleştirmiş ve böylece bu sahalarda gerçek anlamda laik kanunlar konulmasına yol açmıştır. Bkz.: Hıfzı Veldet, *Tanzimat*, s. 59; Velidedeoğlu, *Kanunlaştırma Hareketleri*, s. 561.
- 101 Mecelle Cemiyeti'nce tanzim olunan mazbatada Mecelle'nin mukaddimesiyle ilk kitabının hazırlanmasından sonra bir nüshasının şeyhülislamlığa gönderildiği ve yapılan "ihtârât" doğrultusunda "ta'dilât-ı lâzime'nin" yapıldığından bahsedilmektedir. (*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, İstanbul 1305, s. 8).
- 102 Çağatay, s. 631; Barkan, *Teşriî Sıfat ve Salâhiyetler*, s. 714; Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 192.
- 103 Barkan, *Teşriî Sıfat ve Salâhiyetler*, s. 714-715; Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 192; Heyd, *Criminal Law*, s. 172.
- 104 Barkan, *Teşriî Sıfat ve Salâhiyetler*, s. 715.
- 105 Çağatay, s. 631.
- 106 *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi*, s. 515-516. Osmanlı devletinde İslam hukukundaki ülül-emrin görevlerini, tasdik makamı padişah, arz makamı sadrazam ve şura meclisi de divan-ı hümayun olan üçlü bir organ yürütür. Divan-ı hümayun'un tabii üyesi olan nişancı (sonraları reisül küttab) kanun tasarılarını hazırlamakla görevlidir.

- 107 Örneğin, kapitülasyonlarla Osmanlı rebası olmayan gayrimüslimlerin (müste'men) şahadetlerinin kabul edilmesine Şeyhülislam Ebussuud Efendi "Nâ meşrû olan nesneye emr-i sultânî olmaz" diyerek açıkça karşı çıkmıştır. (Heyd, *Criminal Law*, s. 180, 191-192).
- 108 Akgündüz, *Kanûnnâmeler*, c. 1, s. 87.
- 109 Bu konu hakkında ayrıca bkz.: Barkan, *Kanûn-nâme*, s. 190-191.
- 110 İslam hukuku ilminin adı olan fıkıh, hem ilahi hem de beşeri maslahatların ilmidir. Başka bir deyişle, dini, siyasi ve medeni hayatın bütün hususlarını en geniş oranda kapsar; hem ibadetlerde (ibadat) hem aile, miras, eşya ve akitler gibi sosyal hayat ilişkileri gereği olan bütün muamelelerde (muamelat) yapılacak veya sakınılacak yönlerle dair hükümleri ihtiva eder hem de ceza hükümleri, yargılama usullerine ve devletin idaresi ve teşkilatı ile harp hukukuna ilişkin hükümleri içerir. (Goldziher, s. 601).
- 111 Bu konuda geniş ve ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmed Akgündüz/Türk Dünyası Araştırma Heyeti, *Şer'îye Sicilleri*, c. I-II, İstanbul 1989; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tablilleri*, 1. Kitap, İstanbul 1990.
- 112 Sözlükte redib anlamına gelen ta'zir, hukukun, dinin yasakladığı fakat belirli bir ceza öngörmediği fiillere verilen cezadır. Şu durumda ta'zir suçları, kanun koyucu tarafından cezaları belirtilmemiş, dinen ve hukukun yapılması yasak şeylerdir. Örneği, faiz yemek, sövme ve hakaret, ölçü ve tartıda hile yapmak gibi. Ta'zir suçunun cezasını devlet başkanı belirler. Had ve kısas ve diyet ile cezalandırılmayan suçlara "Ta'zir" adı verilir (Abdulkadir Zeydan, *İslam Hukuku'na Giriş*, trc.: Ali Şafak, 2. B., İstanbul 1985, s. 601; Coşkun Üçok, Osmanlı kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler III, *AÜHFD*, c. IV, S. 1-4, Ankara 1947, s. 48).
- 113 Bu konuda geniş ve ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmed Akgündüz/Türk Dünyası Araştırma Heyeti, *Şer'îye Sicilleri*, c. I-II, İstanbul 1989; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tablilleri*, 1. Kitap, İstanbul 1990.
- 114 Barkan, *Teşriî Sıfat ve Salâhiyetler*, s. 718.
- 115 Barkan, *Teşriî Sıfat ve Salâhiyetler*, s. 718-719.
- 116 Bu konu için ayrıca bkz.: Hasan Tahsin Fendoğlu, *Hukuk Taribimizde Temel Haklar*, Konya 1994, s. 103-108.
- 117 Barkan, *Kanunlar*, s. XIII-XIV, XX.
- 118 Schacht'a göre, Osmanlı devletinde, özellikle kamu hukukunda şeriate uyulmamıştır. Örfi hukuk, İslam hukukundan ayrı bir hukuktur. Osmanlı padişahları, kanunnamelerin İslam hukukuna uyduğunu belirtmişlerdir ama Fâtil ve Süleyman, alternatif ceza hükümleri getirmişlerdir. Joseph Schacht, *İslam Hukukuna Giriş*, çev.: Mehmet Dağ/Abdulkadir Şener, Ankara 1977, s. 64, 69; Joseph Schacht, *Şer'iat*, I, c. XI, İstanbul 1993, s. 432-433; Joseph Schacht, *Mahkeme*, I, c. VII, İstanbul 1993, s. 148.
- 119 Karaman, s. 276.
- 120 Fendoğlu, s. 106; Karaman, s. 276-277.
- 121 Burada "noksanlarını" ifadesi yerine "boşluklarını" demek daha doğrudur; çünkü din bunları amme menfaati namına kasten açık bırakmış, ihtiyaca göre müslümanlar tarafından doldurulmasını istemiştir. Bkz.: Karaman, s. 277, dn. 11.
- 122 Schacht, *Mahkeme*, s. 148.

KAYNAKLAR

- Akarlı Engin, *Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Hukuk Anlayışı, Çağdaş Kültürün Oluşumu*, İstanbul 1986.
- Akgündüz Ahmed /Türk Dünyası Araştırma Heyeti, *Şer'îye Sicilleri*, c. I-II, İstanbul 1989.
- Akgündüz Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tablilleri*, c. I-VIII, İstanbul 1990 (Akgündüz, Kanunnameler).
- Ali Haydar, *Dürrü'l-Hükkam Şerhu Mecelleti'l-Ahkam*, c. I-IV, İstanbul 1330.
- Anhegger Robert/İnalçık Halil, *Kanunname-i Sultanî Ber Mâceb-i Örf-i Osmanî*, Ankara 1956.
- Ayıkpaşazade Tarihi, Ali Bey Neşri, İstanbul 1332.
- Aydın M. Akif, "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994.
- Aydın M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Genişletilmiş 3. B., İstanbul 1999 (Aydın, Hukuk Tarihi).
- Barkan Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi", *İÜHFM*, c. XI, S. 3-4, İstanbul 1945 (Barkan, Şer'iliği Meselesi).
- Barkan Ömer Lütfi, *Kanûn-nâme*, I, c. VI, İstanbul 1993 (Barkan, Kanûn-nâme).
- Barkan Ömer Lütfi, *Türkiyede Sultanların Teşriî Sıfat ve Salâhiyetleri ve Kanunnameler*, İÜHF yayını, İstanbul 1947 (Barkan, Teşriî sıfat ve Salâhiyetler).
- Barkan Ömer Lütfi, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, *Kanunlar*, İstanbul 1943, (Kanunlar).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Esas Evrakı-14-1540*.
- Bayındır Abdülaziz, *İslâm Muhakeme Hukukı (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul 1986.
- Cin Halil/Akgündüz Ahmet, *Türk-İslam Hukuk Tarihi*, c. I-II, İstanbul 1990.
- Cin Halil, *Eski ve Yeni Türk Hukukunda Tarım Arazilerinin Miras Yoluyla İntikali*, Ankara 1979.
- Çağatay Neşet, *İslam Hukukunun Ana Hatları ve Osmanlıların Bunun Bazı Kurallarını Değişik Uygulamaları*, *Belleten*, c. 51, s. 200, Ankara 1987.
- Düstur, I. Tertip, c. I.
- Fendoğlu Hasan Tahsin, *Hukuk Taribimizde Temel Haklar*, Konya 1994.
- Gibb H. A. R.-Bowen Harold, *Islamic Society and the West*, London, Volume One Part II, 1957.
- Goldziher I, *Fıkıh*, I, c. IV, İstanbul 1993.
- Heyd Uriel, "Eski Osmanlı Hukukunda Kanun ve Şeriat", trc.: Selahattin Eroğlu, *AÜİFD*, c. XXVI, s. 636 (Heyd, "Kanun ve Şeriat").
- Heyd Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973 (Heyd, Criminal Law).
- Hıfzı Veldet, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*, *Tanzimat I*, İstanbul 1940 (Tanzimat).
- Huart Cl., *Kanun*, I, c. VI, İstanbul 1993.
- İnalçık Halil, "Mahkeme", I, c. VII, İstanbul 1993 (İnalçık, Mahkeme).
- İnalçık Halil, *Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfi- Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları*, *Siyasi İlimler ve Hukuk*, c. XIII, no: 2, 1958 (İnalçık, Örfi- Sultanî Hukuk).
- Karakoç Serkez, *Kanun-ı Cedid, Külliyyât-ı Kavanin*, Dosya I, Belge no: 6092.
- Karaman Hayreddin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989.
- Köprülü Fuat, Ortaçağ Türk Hukukî Müesseseleri, İslam Âmm Hukukundan Ayrı Bir Türk Âmm Hukuku Yok mudur?, *İkinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, İstanbul 1943.
- Köprülü M. Fuad, *Fıkıh*, I, c. IV, İstanbul 1993 (Köprülü, Fıkıh).
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, İstanbul 1305.
- Nebhan Muhammed Faruk en-, *İslam Anayasası ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, trc.: Servet Armağan, İstanbul 1980.
- Ortaylı İlber, *Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine*, Ü. Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan, c. I, İstanbul 1982.
- Özbilgen Erol, *Osmanlı Hukuku'nun Yapısı*, İstanbul 1985.

- Schacht Joseph, *İslam Hukukuna Giriş*, çev.: Mehmet Dağ/Abdulkadir Şener, Ankara 1977.
- Schacht Joseph, Mahkeme, *İA*, c. VII, İstanbul 1993, (Schacht, Mahkeme).
- Schacht Joseph, Şer'at, *İA*, c. XI, İstanbul 1993.
- Sertoğlu Midhat, *Osmanlı Tarih Lügati*, 2. B., İstanbul 1986.
- Tevkii Abdurrahman Paşa Kanûnnâmesi, *Milli Tettebular Mecmuası*, c. I.
- Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, haz.: Mertol Tulum, İstanbul 1977.
- Ubicini M.A., *Türkiye 1850*, c. I, Tercüman 1001 Temel Eser, "VI. Mektup, Adli Yönetim Hakkında".
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984.
- Üçok Coşkun/Mumcu Ahmet/Bozkurt Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, 8. B., Ankara 1996.
- Üçok Coşkun, İslam Hukukunun Temel Kurallarından "İçtihatla İçtihat Nakz Edilmez", *İmran Öktem'e Armağan*, Ankara 1970, (Üçok, İçtihat).
- Üçok Coşkun, Osmanlı kanunnâmelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükmüler III, *AÜHFD*, c. IV, S. 1-4, Ankara 1947.
- Velidedeoğlu H. V., *Türk Hukuk Hayatındaki Dövizizm ve Şer'i Hukuktan Laik Hukuka Geçiş*, Yargıtayın 100. Yıldönümü Armağanı, İstanbul 1968, (Velidedeoğlu, Dövizizm).
- Velidedeoğlu Hıfzı Veldet, "Hukukta Tarihçilik ve Medeni Kanunlarda Değişme Zorunluğu", *Ankara Barosu Staj Konferansı. 6 Sayılı Baro Dergisi Eki* (Velidedeoğlu, Değişme Zorunluğu).
- Velidedeoğlu Hıfzı Veldet, İslam Ülkelerinde Kanunlaştırma Hareketleri ve Bunun Batı Hukuk Sistemleriyle İlişkileri, *Fikret Arık'a Armağan*, Ankara 1973, (Velidedeoğlu, Kanunlaştırma Hareketleri).
- Zeydan Abdulkerim, *İslam Hukuku'na Giriş*, trc.: Ali Şafak, 2. B., İstanbul 1985.

HUKUKÎ KAPİTÜLASYONLAR VE SONUÇLARI

DOÇ. DR. YAŞEMİN SANER GÖNEN
BİLGİ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

I - GİRİŞ

Kapitülasyon” terimi, üzerinde tam anlaşma olmayan ve kavram kaymalarına yol açan bir sözcük olması nedeniyle burada “adli ayrıcalık” sözcüklerinin kullanılması tercih edilmiştir. Osmanlı imparatorluğunda beşyüz yıl kadar süren yabancılara adli ayrıcalık tanıma uygulaması, aslında ilkçağda izleri görülen ama bilhassa ortaçağda yaygınlaşan bir uygulamadır ve birçok yerde yirminci yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. Yabancılara tanınan adli ayrıcalıklardan kastedilen, bulundukları yabancı ülkede kendi aralarında ihtilaf ve davaları olduğunda kendi yasalarına ve kendi yargıçlarına, ki bu görev genelde konsolosları tarafından yerine getirilir, tâbi olmalarıdır.

Osmanlı devleti, ülkesine gelen yabancılara, adli olanları dahil, birtakım hak ve ayrıcalıkları başlangıçta ticari¹ ve siyasal² amaçlar güderek tanımıştı. Bu konuda kendisinden önceki devletlerin yolunu izlemişti. Ortaçağda Avrupa ile Asya arasındaki ticareti elinde tutan İtalyanlar (başta Venedik olmak üzere Amalfi, Piza, Ceneviz ve Floransa kent-devletleri) Doğu Akdeniz bölgesinde Bizans devletinden birtakım adli ve ticari hak ve ayrıcalıklar edinmişlerdi. Benzeri ayrıcalıkları İlhanlılar, Selçuklular, Anadolu beylikleri ve son olarak da Osmanlılardan talep edip kazanmışlardı.³ Ancak, Osmanlı devleti tarafından 1387-1453 yıllarında Ceneviz ve Venedik cumhuriyetlerine verilen ahidnâmeleri inceleyen Şerafettin Turan, bu dönemde Osmanlıların adli ayrıcalıklar tanımamış olduklarını saptamıştır.⁴ İstanbul’un fethiyle ise yeni bir durumla karşılaşmıştı. İtalyan kent-devletleri Bizans’ın vermiş olduğu ayrıcalıkların devamını istemişler ve II. Mehmet bunu o zamanın koşullarına göre uygun görmüş olmalı ki, içlerinde adli olanları dahil Bi-

zans’ın evvelce vermiş olduğu ayrıcalıkları kabul edip tanımıştı. Ayrıca, Fransız ve Katalanların Memlûklulardan edinmiş oldukları tüm ayrıcalıkları da 1517 ve 1528 yıllarında teyit etmişlerdi.⁵ Bu şekilde Osmanlılar, Bizans ve Memlûkluların miraslarını devralmışlardı. 1536’dan itibaren ise Osmanlı devletinin bizzat kendisi, başta Fransa olmak üzere talep eden devletlere adli olanları dahil birtakım hak ve ayrıcalıklar tanımaya başladı.

Yabancıları kendi aralarındaki ihtilaflarda Osmanlı hukuku dışında tutmak İslâm hukukuna da uygundu. İslâm devletindeki gayrimüslimler, ister zimmî ister müs-te’men olsun, aralarındaki ihtilâfların halli için adli özerklikten yararlanabilirdi, yani, her dini cemaatin kendi dini yasalarını uyguladığı kendi mahkemeleri olabilir-di.⁶

Osmanlı devleti yabancılara hak ve ayrıcalıkları çeşitli yollardan tanımıştı.⁷ Birincisi, devletlere tek taraflı olarak verilmiş, içinde sultanların yeminleri yer alan ahidnâmeler;⁸ ikincisi, barış zamanında yapılmış dostluk ve ticaret antlaşmaları;⁹ üçüncüsü, savaş sonunda yapılmış barış antlaşmaları;¹⁰ dördüncüsü, savaş sonunda yapılmış ticaret antlaşmaları;¹¹ ve beşincisi, konsolosluk sözleşmeleri.¹²

Adli ayrıcalıkların kapsamı, ayrıcalık içeren metinlerde yer alan “en çok gözetilen ulus”¹³ kaydı ile diğer devletleri de içine alacak şekilde genişlemişti. Ancak, bu kayıt ile sadece ahden veya antlaşmalarla verilmiş hükümler değil, hiçbir ahde, antlaşmaya dayanmayan ama teamül haline gelmiş, kendiliğinden ya da zorlama ile ortaya çıkmış hak ve ayrıcalıklar da diğer devletlere teşmil olunuyordu. 1856’ya gelindiğinde Avrupa’da hak ve ayrıcalık tanınmamış ülke hemen hemen hiç kalmadığı gibi Amerika Birleşik Devletleri tebaasına dahi 1830

ticaret antlaşmasıyla benzeri hak ve ayrıcalıklar sağlanmış bulunuyordu.

Belirtilmesi gereken bir husus, Osmanlı devletinin yabancılara adli ayrıcalıkları ilk tanımaya başladığı on-beşinci yüzyıldan itibaren Avrupa kıtasında ters yönde bir gelişmenin başlamış olmasıdır. Yabancılara adli ayrıcalık tanıma uygulaması Avrupa kıtasına yabancı değildi, ama söz konusu yüzyıldan itibaren bir devletin hukukunun ülke toprakları içerisinde yerli ve yabancı herkese ayırım yapılmadan uygulanması ilkesi benimsenmiş ve giderek yerleşmişti. Çünkü, yıkılan derebeyliklerin yerini almaya başlayan monarşiler, ülke topraklarında yargılama yetkisinin sadece devlete ait olacağı iddiasındaydı. Bu anlayışın sonucu olarak, bir devletin yargılama yetkisi ve hukuku, o devletin ülkesi ile sınırlı kalmak zorundaydı, bu yetki ülke sınırlarının dışında geçerli olamazdı. Buna paralel olarak konsolosların yargılama yetkisi son bulmuştu. Oysa Avrupa'da terkedilen bu sistem Osmanlı topraklarında yüzyıllarca uygulanacaktı.

II - YABANCILAR VE ADLİYE

Ahidname ve antlaşmalardaki hükümler sonucu yabancılara ilişkin iki adli alan ortaya çıkmıştı. Birinci alanda yabancı hukuku ve konsolosluk mahkemeleri geçerliydi. Çünkü Osmanlı devleti adli yetkisini bu alanda konsoloslara terketmişti. İkinci alanda ise Osmanlı hukuku ve mahkemeleri geçerliydi. Ancak ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı devleti adli yetkisini ikinci alanda da konsoloslara terketmeye zorlanacaktı.

Yabancı derken, bu kavramdan sadece müste'menleri değil yabancı devletlerin tebaasından olduğu iddiasındaki Osmanlı re'âyasını da anlamak gerekmektedir. Çeşitli nedenlerle bir kısım zimmî, yabancı devletlerin elçi ve konsolosluklarından ya pasaportlar alarak kendilerinin yabancı olduğunu iddia ediyor veya "patenta" tabir edilen kağıtlar alarak kendilerini mahmî konumuna sokuyorlardı.

A) Konsolosluk Mahkemeleri

AYNI UYRUKLU YABANCILARIN İHTİLAF VE DAVALARI

Aynı uyruklu yabancıların kendi aralarındaki ihtilâf ve davalarında kendi yasalarına tâbi olacakları ve davalarının kendi konsolosları tarafından görüleceği hususu ayrıcalık içeren hemen tüm ahidnâme ve antlaşmalarda yer almaktadır.¹⁴

Yabancıların davaları konsolos başkanlığında kurulan konsolosluk mahkemelerinde görülüyordu. Konsolosların yetki alanı içerisine, taşınmaz mallar hariç, medeni hukuku ilgilendiren ve kendi yurttaşları arasında geçen her tür dava girmekteydi. Konsolosluk mahkemelerinden çıkan ilâmların icrâsında, konsolosluk tek başına yetkiliydi.¹⁵ Bununla beraber, medeni hukuk ve ticaret davalarında konsolosların yargılama yetkisi genelde, kendi ülkesindeki daha yüksek mahkemelere yapılacak istinafa tâbiydi.¹⁶

Zaman içerisinde ayrıcalık metinlerinde yazılı olan hükümlerden farklı uygulamalara geçilmeye başlandı. Örneğin, yabancıların kendi hukuklarını Osmanlı topraklarında uygulama hakkından giderek yabancı şirketler de yararlandı. Osmanlı topraklarında artık herhangi bir işyeri, ticarethane ve şirket hükûmetten izin almadan kurulabiliyor, ve kendi ülkesinin yasalarına göre örgütlenbiliyordu.¹⁷ Bu şirketlerin işlemleri hükûmet denetiminden uzaktı ve yabancı sıfatını taşıdıklarından Osmanlı mahkemelerinin yargısı dışında kalıyorlardı.¹⁸ Avrupa'nın genelindeki uygulama Osmanlı ülkesinde de esas alınarak, davalının ikâmetgâhı hangi konsolosluga kayıtlıysa dava o konsolosluk mahkemesinde görülüyordu. Örneğin yabancı ülkede kurulmuş bir şirketin buradaki acentası olan davalının ikâmetgâhı hangi konsolosluga tesadüf ediyorsa dava orada görülüyordu.¹⁹ Osmanlı ülkesinde bir yabancı şirketin iflası halinde bu iflasa dair tasfiye işlemleri ve davalar da konsolosların yetkisi dahilindeydi. Devletlere verilen ayrıcalık metinlerinde konsoloslara böyle bir yetki tanınmadığı halde, alacaklı Osmanlı tebaasından olsa bile yetkili merci konsolosluklar oluyordu.²⁰

Ayrıcalık metinlerindeki hükümlerden farklı olan uygulamaların bir diğer örneğini, yabancıların bazen anavatanlarının yasalarına tâbi olmayışları oluşturuyordu. Anavatanın yasalarının Osmanlı topraklarında yetersiz kalması ya da kullanışsız olması halinde devletler yurttaşları için birtakım özel yasalar çıkartarak onların adli durumlarını, konsolosların yargı yetkilerini düzenliyor ve belirliyorlardı.²¹ Ayrıca konsolosluk mahkemeleri, eğer tarafların yapmış oldukları sözleşmelerden yerel örf ve teamülün dikkate alınacağı açık şekilde veya zımnen anlaşılırsa akitleri yorumlarken, batı hukukundaki "ira-

denin özgürlüğü”²² ilkesi gereği yerel teamülleri dikkate almak zorunda kalıyordu.²³ Akitlerin şekli hakkında da bazı ülkelerin konsolosluk mahkemeleri yine bir diğer ilkeyi, Roma hukukunun *locus regit actum*²⁴ ilkesini esas aldıklarından yerel örf ve teamülü dikkate alırlardı.²⁵ Örneğin, 1807 tarihli bir yasaya göre Fransa’da faiz oranları yüzde 5 olarak belirlenmiş olduğu halde, Osmanlı topraklarında oturan Fransızların eskiden yüzde 12 sonradan yüzde 9 olan faiz oranlarına göre yapılmış borç akitlerini konsolosluk mahkemesi geçerli addederdi. Yine konsolosluk mahkemeleri örneğin Fransızların Osmanlı ülkesinde, Fransız yasalarının emrettiği şekildeki nikah yerine mezheplerine göre akdedilmiş nikahlarını da geçerli kabul ederdi. Örneği verilen bu akitler ayrıca yabancıların kendi ülkelerinde de geçerli sayılıyordu.²⁶

Ayrıcalık metinlerine aykırı düşen bir diğer örnek Fransızlar arasında yaşanıyordu. Fransa’ya 1536’da yapılan antlaşmanın 3. maddesinde, Fransızların bu tür davalarda isteseler bile Osmanlı mahkemelerine başvuramayacakları, davaları Osmanlı mahkemelerinde görülmüş bile olsa haklarında verilen kararların geçersiz olacağı bildiriliyordu. Fransa’da bu kısıtlamaya dair 1713 ve 1778 tarihlerinde emir-nâmeler de yayınlanmıştı ve son emirname para ve hapis cezası dahi getirmişti.²⁷ Buna rağmen, Fransızların kendi aralarındaki bu türden ihtilâflar için Osmanlı adliyesine başvurdıklarına dair bazı örnekler mevcuttur. Örneğin, 1794 ve 1795 yıllarına ait arzuhallerde Fransız tüccârları arasındaki alacak ihtilâflarının “ma’rifet-i şer’ ile” halli niyaz edilmiş, üzerlerine düşen buyurulduklarda, “mahallinde şer’ ile rü’yet” için hükmü buyurulduğu yazılmıştır.²⁸

FARKLI UYRUKLU YABANCILARIN İHTİLÂF VE DAVALARI

Farklı uyruklu yabancılar arasındaki dava ve ihtilâflara değinen bir hükme ilk kez, Fransa’ya verilen 1740 tarihli ahidnâmede²⁹ ve sonra, Rusya ile yapılan 1783 tarihli ticaret antlaşmasında rastlanmaktadır.³⁰ Ancak bu hükümler, bu türden davalara bakma konusunda hangi merciin yetkili olduğuna dair çok kesin bir açıklama getirmemiş; sadece, “ tarafların rızâ ve talepleriyle” olmak şartıyla davaya devletlerin elçilerinin bakabileceğini bildirmişlerdir. Bundan kesinlikle elçilerin bakacağı anlamı çıkmamaktadır. Osmanlı yetkilileri tarafların “rızâları”

olmazsa davaya bakmayacaklardır. Bundan da Osmanlı yetkililerinin bu türden davalara bakmayacağı yolunda kesin bir anlam çıkmamaktadır. Böyle olduğu halde, davalara konsolosluk mahkemelerinin bakması yolunda bir teamül oluşmuştu.³¹

Bu tür ihtilâflarda Avrupa hukukunun *actor sequitur forum rei* ilkesi³² doğrultusunda, davacı davasını, davalının mensup olduğu konsolosluk mahkemesinde açıyordu. Örneğin, bir İtalyan bir Fransız aleyhinde dava açtığı anda yetkili mahkeme Fransız konsolosluk mahkemesi oluyordu.³³

Ondokuzuncu yüzyıl başlarında yabancı devletlerin Osmanlı devletiyle olan ticari ilişkileri artmış olduğu için farklı yabancılar arası davalarda da artış oluyordu. Yabancı elçilikler, 1820’de, sadece İstanbulla sınırlı kalacak bir uygulama başlattılar. Buna göre davalara, davalı ve davacının elçiliklerinin saptadığı kişilerden oluşan “karma adli komisyonlar” bakıyordu. Bu komisyonlar daimi değildi; her bir iş için ayrıca teşkil ediliyorlardı. Bu usûlün bir sakıncası şuydu ki, davalılar başka başka devletler tebaasından oldukları takdirde, her bir davalı için ayrı ayrı komisyonlar oluşturulması gerekiyordu. Bu uygulama 1864’te son buldu, ve yine davalar, davalının konsolosluk mahkemesinde görülmeye devam etti.³⁴

AYNI UYRUKLU YABANCILARIN CEZA DAVALARI

Aynı uyruktan yabancılar arasında suç oluşturan eylemleri yapanların, kendi yasalarına göre yargılanıp cezalandırılması konusunda elçi ve konsolosları yetkili kılan bir hükmün ilk kez, Fransa’ya verilen 1536 tarihli ahidnâmede yer aldığı görülüyor.³⁵ Bu hüküm daha sonra yine Fransa’ya verilen 1597, 1604, 1673 ve 1740 tarihli ahidnâmelerde tekrarlanmıştır.³⁶ Bu yetkiyi kazanan ikinci devlet 1680’de Hollanda,³⁷ üçüncü devlet ise 1783’teki ticaret antlaşmasıyla Rusya olmuştur.³⁸

Buna göre, örneğin Fransa’da suç olan bir eylem Osmanlı ülkesindeki bir Fransız tarafından da gerçekleştirilirse suç kabul ediliyor ve konsolosluk tarafından kovuşturulması ve yargılanması gereken bir eylem oluyordu.

Konsolosların ve de konsolosluk mahkemelerinin yargılama yetkilerinin dayanakları, kapsamı ve sınırları

devletlerin yayınladıkları yasalarla belirleniyordu. Örneğin 1778 tarihli kraliyet fermanı Fransız konsoloslarının uygulayacakları hukuk ve ceza muhakeme usûllerini bildiriyordu.³⁹ Fransa'da 1836'da çıkartılan yasayla konsolosluk mahkemelerinde anavatanda olduğu gibi suçlarda kabahat (*contravention*), cünha (*délit*) ve cinâyet (*crime*) şeklindeki üçlü ayrıma gidilmesi başlatıldı. İşlenen tüm cinâyet, cünha ve kabahatlerin hazırlık soruşturması konsolosa aitti. Eğer suç kabahat ise, konsolos tek başına yargılıyordu. Cünha durumunda konsolos yargılama işini iki yardımcısıyla birlikte yapıyor, mahkum, istinaf için Fransa'nın Aix kentindeki İstinaf Mahkemesine başvurabiliyordu. Eğer suç cinâyet, ya da cinâyet derecesinde ağır bir suç ise konsolosun yetkisi sadece ilk tahkikatı yapmakla sınırlı kalıyor ve sanık, dava sonuçları, suç kanıtları ile birlikte yine Aix İstinaf Mahkemesine gönderiliyordu.⁴⁰

Bu mevzuat Belçika, İtalya, Almanya ve Avusturya-Macaristan devletlerinin konsolosları için de aynı idi.⁴¹ İngiltere ve Yunanistan devletlerinin mevzuatı ise, ağır olsun hafif olsun tüm suçların kovuşturmadan yargılanmaya değin Osmanlı topraklarında yapılması ilkesine dayanıyordu.⁴²

FARKLI UYRUKLU YABANCILARIN CEZA DAVALARI

Ahidnâme ve antlaşmalarda, farklı uyruklu yabancılar arasında olabilecek ceza davalarına doğrudan değinen açık ve kesin bir hükme rastlanmamaktadır. Bu nedenle uygulamada farklılıklar süregelmiştir.

Bu türden davaların tercüman huzurunda ya da tercümansız olarak Osmanlı mahkemelerinde görüldüğü oluyordu. Bazen de, ilerisi için bir emsal oluşturmaması koşuluyla suçlu konsolosluga teslim edilerek, davaya konsolosluk mahkemelerinde bakılıyordu.⁴³ Farklı uyrukluların ceza davaları konsolosluklarca görülürken şu teamül hüküm sürüyordu: Meydana gelen olayın suç oluşturup oluşturmadığının belirlenmesi, suçun niteliği, uygulanabilecek cezaların saptanabilmesi ve kovuşturma, soruşturma ve yargılama safhaları için başvurulacak kaynak, sanığın kendi ülkesinin ceza yasasıydı. Örneğin, sanığın Fransız, kurbanın İtalyan veya İngiliz olduğu bir cinâyet davasında uygulanacak olan Fransız yasasıydı.⁴⁴

B) Osmanlı Mahkemeleri

YABANCILARIN OSMANLI TEBAASI İLE OLAN İHTİLAFLARI

Ondokuzuncu yüzyıla kadar Osmanlı topraklarındaki yabancılar ile yerli halk arasındaki her türden davada yetkili mahkemelerden biri şer'iyye mahkemesi (meclis-i şer'), yani kadının makamı idi. Ayrıcalık içeren tüm ahidnâme ve antlaşmalarda bu tür davaların kadı huzurunda gerçekleşeceği belirtilmiş ve yabancılara duruşmada tercüman bulundurma hakkı tanınmıştı.⁴⁵ Tanınan bir diğer hak, yabancıların Osmanlı mahkemelerine doğrudan doğruya çağırılmayıp, sadece konsolosları veya tercümanları yoluyla getirilmeleri idi. Bu hakkı ilk kez 1718'de Avusturya, sonra 1833'te Toskana ticaret antlaşmaları yoluyla edinmişlerdi.⁴⁶

Yabancıların Osmanlılarla olan davalarına bakan bir de yüksek bir mahkeme vardı. Bu mahkeme önceleri Divân-ı Hümayûn'da vücut buluyordu; onyedinci yüzyıldan itibaren Bâb-ı âlî'de ve 1838'den itibaren Bâb-ı meşîhatte "huzûr murâfaası" adıyla kuruluyordu. Bu mahkemede üç tür davaya bakılıyordu. Birincisi, 4000 akçeyi aşım da ilk kez veya istinafen bakılan davalar idi. Ahidname ve antlaşmalara göre, davaya konu olan para miktarı 4000 akçeyi⁴⁷ aşması halinde, dava, mahallinde yani kadı huzurunda değil, İstanbul'da yüksek mahkemede görülecekti. Bununla beraber, bazı arşiv belgelerinden, kadıların kimi zaman merkez istediğinde, söz konusu miktarın altındaki davalara baktıkları anlaşıyor. Yani İstanbul, meselenin önce mahallinde halledilmesini istiyor, halledilemediği takdirde davaya İstanbul'da bakılması yoluna gidiliyordu.⁴⁸ İkincisi, daha önce kadılar tarafından görülmüş olup burada istinafen bakılacak olan 4000 akçe altındaki davalar idi.⁴⁹ Üçüncüsü, ahidname ve antlaşmalar gereği, konsolos veya tercümanlar taraf olduğunda İstanbul'da görülmesi gereken davalar idi. Âli Paşa yabancı elçiliklere 1869'da gönderdiği muhtıranın 10. maddesinde, 4000 akçe üstü davaların Divân-ı Hümayûn'da görüleceği şartının, artık ticaret ve nizamiye mahkemelerinin kurulmasıyla geçerliliğini yitirdiğini bildirmişti.⁵⁰

Ondokuzuncu yüzyılın başlarında İstanbul'da yabancılarla Osmanlı tebaası arasındaki ticari davalarda adli merci şer'î mahkemeler olmaktan çıkmaya, bu tür da-

valar, Osmanlı tüccarları ile yabancı tüccarların oluşturduğu birtakım karma mahkemelerde görülmeye başladı. Önce başkentte başlayan bu oluşum, kısa zamanda taşra kentlerine de yayılacaktı. Avrupa ile olan ticaretin 1820'lerden itibaren hızla genişlemesi, bilhassa, 1838'den itibaren birçok Avrupa devletiyle imzalanan ticaret sözleşmeleri Osmanlı ekonomisinde ve ticaret usûllerinde büyük değişikliklere ve yabancı tüccâr sayısında bir artışa yol açmıştı. İstanbul'da, artan yabancı tüccâr sayısına koşut olarak karma ticari ihtilâflar artmış, eski kadrolar (kadılar ya da Bâbî-âli mahkemeleri) Avrupa'nın ticari usûllerini bilmedikleri için yetersiz kalmıştı. Şer'iyye mahkemelerinde faize ilişkin davalarda hüküm verilemiyor ve ayrıca sırf kişinin el yazısı ve mührü de yeterli bir delil sayılmıyordu, oysa yeni ticari usûllere göre bunların kabulü ve geçerliliği gerekliydi.⁵¹ Bütün bu nedenlerle İstanbul'da, önceleri Osmanlı tebaası ile yabancı tebaadan oluşan birtakım karma heyetler karma ticaret davalarına bakmaya başladı. Buralarda daha çok Avrupa'da câri olan ticari teamül, usûl, âdet ve yasalar esas alınıyordu.⁵² Başkentteki bu oluşum tahminen 1800-1839 yılları arasında gerçekleşmiş olmalıydı. Bu komisyonların yerini 1839'dan itibaren İstanbul ve taşrada yasayla kurulan ve yine üyeleri yabancılarla Osmanlılardan oluşan karma ticaret mahkemeleri almaya başlayacaktı. Bu mahkemeler karma ticaret davalarına bakıyorlardı. Başlangıçta yabancılarla Osmanlılar arasındaki karma ticari davalar için kurulmuş olan bu mahkemeler giderek Osmanlıların kendi aralarındaki davalara da bakmaya başlayacaklardı. Sırf Osmanlıların arasındaki davalara bakıldığında mahkeme heyetini yalnız Bâbî-âli tarafından seçilmiş Osmanlı üyeler oluşturmaktaydı.⁵³ Bu mahkemelerde büyük devletlerin elçiliklerinin onayı ile çıkmış ve yabancı yasalardan iktibas ya da tercüme edilmiş yasalar kullanılıyordu.

Ondokuzuncu yüzyıl başlarında, Osmanlı tebaasının yabancılarla olan karma hukuk davaları da tıpkı karma ticaret davalarında olduğu gibi içinde yabancı üyelerin yer aldığı birtakım karma meclislere havale edilmeye başlanmıştı. Bu tür davalar, önce gümrük dairesindeki karma komisyonlarda, sonra ticaret Nezâretinde kurulan Ticaret Meclisinde ve en sonunda karma ticaret mahkemelerinde görülür olmuştu.⁵⁴ Kısacası, yabancılarla iliş-

kin karma ticaret davaları nerede görülüyorsa karma hukuk davaları da orada görülüyordu. Böylece karma hukuk davaları da karma ticari davalar gibi şer'iyye mahkemelerinin yetki alanından çıkarılmış oluyordu. Karma hukuk davalarının karma ticaret mahkemelerinde görülmesi, hukuk ve ceza mahkemelerinden oluşan çok yargıçlı nizamiye mahkemelerinin 1864'ten itibaren kurulmasına kadar sürecekti. Hukuk mahkemelerinde yabancılarla Osmanlılar arasında üç tür dava görülüyordu. Birincisi, miktarı 1000 kuruşu geçmeyen alacak davalarıydı. Bâbî-âli hukuk davalarını ticaret mahkemelerinden nizamiye mahkemelerine almak istemiş, ama elçilikler içinde yabancı yargıç bulunmuyor diye itiraz etmişlerdi. Sonunda 1872'de bir uzlaşmaya varılmıştı. Buna göre, yabancı elçilikler, icar ve isticar davaları ile 1000 kuruşun altındaki alacak davalarının hukuk mahkemelerinde görülmesini kabul ettiler. Bu miktarın üzerindeki davalar karma ticaret mahkemelerinde görülecekti. Mecelle tamamlandıktan sonra, 1000 kuruş üzerindeki davalar da hukuk mahkemelerine alınacaktı. Ancak, Mecelle tamamlandıktan sonra bile 1000 kuruş üstü davalara karma ticaret mahkemeleri bakmaya devam etti.⁵⁵ İkincisi, ticaret mahkemesi bulunmayan yerlerdeki ticaret davalarıydı. Bu davalara, 1860 tarihli Ticaret Kanunu zeylinin 1. Maddesine göre "mülkiye meclisleri" bakacaktı.⁵⁶ Nizamiye mahkemelerine ilişkin 1879 tarihli Kanun-i Muvakkatın 10. ve 24. maddeleri ise bu görevi hukuk mahkemelerine veriyordu.⁵⁷ Üçüncüsü ise, 1867'den itibaren gayrimenkule ilişkin davalardı. Gayrimenkul davalarında yetkili olan bir diğer mahkeme de şer'iyye mahkemeleriydi. Bunların yetki alanına, vakıflara ilişkin bazı davalar giriyordu.⁵⁸

Görülüyor ki, ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı tebaası ile yabancılar arasındaki hukuk davalarında yargılama yetkisi üç mahkeme tarafından, yani içinde yabancı yargıçların yer aldığı karma ticaret mahkemeleri, nizamiye mahkemeleri ve az da olsa şer'iyye mahkemeleri tarafından paylaşılıyordu. İş bununla da kalmıyor, vakıflara dair gayrimenkul davalarının bir kısmına şer'iyye bir kısmına nizamiye mahkemeleri bakıyordu. Ticaret mahkemelerinde hukuk davaları, hukuk mahkemelerinde ticaret davaları görülüyordu.

YABANCILARIN CEZA DAVALARI

Ticaret mahkemeleri ve hukuk mahkemelerinde Osmanlı tebaasıyla yabancılar arasındaki ticaret ve hukuk davaları görülürken, davanın işleyişi, kararların alınışı ve ilâmların icrâsı sırasında Osmanlı adliyesi yabancı müdâhalesine çok açık kalıyordu. Konsolosluk tercümanları ve karma mahkemelerin yabancı yargıçları davaların seyrini ve karar aşamalarını yönlendiriyor; ve konsoloslar mahkeme kararlarının icrâsını Osmanlı yetkililere bırakmıyorlardı. Tercümanlar yargıçların davayı bir karara bağlamak için giriştikleri müzakerelere dahi girmekteydiler. H. Cemaleddin ve H. Asadur'un belirttiği gibi, kadı tek başına karar verdiğinden dolayı tercümanların şer'i mahkemelerde müzakere sırasında hazır olması diye bir olay söz konusu olamazdı. Tercümanın bu tavrı çok yargıçlı karma ticaret ya da nizâmiye mahkemelerinin kuruluşundan sonra başlamıştı.⁵⁹ Rusya büyükelçiliği eski birinci tercümanı Mandelstam da tercümanların davanın her aşamasında serbestçe hazır bulunduklarını ve bizzat kendisinin 1898-1904 yılları arasında İstanbul Karma Ticaret Mahkemesindeki tüm müzakerelerde Rus tercümanı sıfatıyla hazır bulunmuş olduğunu açıklamaktadır. Kendisine göre, tercümanın müzakerelerde bulunması bir gereklilikti ve eğer bir karma davaya tercümanın yokluğunda bakılırsa, alınan karar geçersiz olacaktı ve bu kararı hiçbir devletin konsolosluğu da icrâ etmezdi.⁶⁰ Elçilikler açısından tercümanın müzakerede hazır olması yetmiyor, bir de mahkeme kararlarını geçerli adletmeleri için tercümanın üzerine imza atmasını istiyorlardı.⁶¹ Üstelik hukuk davalarında tercüman mahkeme kararından başka, dava dilekçesini, soruşturma ve bilirkişi tutanaklarını da imzalıyordu.⁶² Tercümanlar kendi tebaalarının aleyhinde bir kararın çıkacağını hissettiklerinde huzurdan çekiliyor ya da çıkan mahkeme kararını imzalamıyorlardı.⁶³ Ticaret mahkemelerinde üstelik bir de yabancı yargıçlar meselesi vardı. Bunlar elçilikler ya da konsolosluklar tarafından atanır ve atamalar sadece mahkeme başkanlarına bildirilir, Osmanlı hükûmetinin onayına sunulmazdı.⁶⁴ Bunlar mahkemeye gününde ve saatinde gelmediklerinde mahkeme başkanı bir şey diyemezdi ve davada yabancı olan taraf, kendi üyesi mevcut olmadığından dolayı muhakeme edilmek istemezse, duruşma tehir edilirdi.⁶⁵

Ahidname ve antlaşma metinlerinde Osmanlı tebaası ile yabancılar arasındaki ceza davalarına hasredilmiş açık bir hüküm bulunmamaktadır. Buna karşılık yabancılara tanınmış bazı haklardan söz edilmektedir.

1536 tarihli Fransa antlaşmasının 5. maddesinde, diğer devletlere verilen ahidnâmeler ve yapılan antlaşmalarda rastlanmayan bir hüküm yer almaktadır. Bu ahidnâmede, cezai meselelerden dolayı Osmanlı tebaasının Fransız tebaasını kadınların veya diğer adli memurların önüne çıkaramayacakları, Osmanlı adli memurlarının bu tür davalara bakmaya yetkilerinin olmadığı, davayı gerektiren bir durum İstanbul'da ortaya çıkarsa tarafların derhal Bâbî-âli'ye sevkedilecekleri, taşralarda ortaya çıkması durumunda ise, Padişahın en büyük vekili olan kişinin huzuruna çıkacakları belirtilmiştir.

Yine diğer ahidnâme ve antlaşmalarda rastlanmayan bir hüküm de 1737 İsveç Dostluk ve Ticaret Antlaşmasının 8. maddesinde bulunmaktadır. Bu maddede, sövme suçu işleyen İsveçliler aleyhindeki davaların konsolosları ve tercümanları hazır olmadıkça görülmeyeceği bildiriliyor ve ayrıca aynı maddede, söven İsveçlilerin elçi ve konsoloslarınca cezalandırılmaları öneriliyordu.

Yabancıların Osmanlı tebaası ile olan cezai meselelerinde etkili olabilecek önemli bir husus yabancılara tanınmış olan ikâmetgâh dokunulmazlığıydı. Fransa'ya verilmiş 1740 tarihli ahidnâmede ve 1783 tarihli Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşmasında buna dair birer hüküm bulunmaktadır.⁶⁶ Bu hükümden dolayı Osmanlı güvenlik görevlileri, kanûnen gerekli olan hallerde bile, yabancıların yaşadığı binaya kendi başlarına giremeyip, ancak ya konsolos ya da onun tarafından görevlendirilen bir kişi hazır olduğu takdirde girebilirlerdi.⁶⁷

Pasarofça'da 1718'de imzalanan Osmanlı-Avusturya Ticaret Antlaşmasının 5. maddesi ile Avusturya tebaasına, yalnızca konsolos veya tercümanları tarafından hapsedilmeleri hakkı tanınmıştı.⁶⁸ Yani, yabancının soruşturma için tutuklanması gerekse, Osmanlı yetkililer onu tutuklayamayacak, veya kadı yabancı için hapis cezası kararı verse bunu Osmanlı yetkililer infaz edemeyecekti. Öyle ki, tutuklama işi konsolosluklara ait olduğundan, tercüman olmadıkça sokakta bile yabancı tutuklanamazdı.⁶⁹ Bu hüküm 1747 Avusturya antlaşması

(madde 4) ve 1833 Toskana antlaşmasında da (madde 6) tekrarlanacaktı. 1740 Sicilyateyn 1782 İspanya antlaşmalarının birbirinin aynı olan 6. maddesinde ise, bu devletlerin bir tebaası yakalandığında vekili ve konsolosu tarafından talep olunursa teslim edileceği belirtilmiş ve “röhmetlerine göre te'dip oluna” denilmiştir.⁷⁰ Bu maddeden cezayı verecek olanın konsolos mu yoksa Osmanlı mahkemesi mi olduğu belli olmamaktadır. Ama, yakalanan şahsın konsolosluğuna teslim olanağının tanınmış olması, yargılama ve cezalandırmanın da konsolosluğu tarafından yapılabileceğini düşündürüyor.

İki ahidnâme ve beş antlaşmada tekrarlanan bir madde ile yabancılar İslâm hukukunun bir uygulamasından muaf tutulmuşlardı. Bu maddeye göre, yabancıların yaşadıkları semtte bir ceset bulunduğunda, yani faili meçhul bir cinâyet işlendiğinde, cinâyetin onlardan biri tarafından işlendiğine dair bir delil yoksa rahatsız edilmeyeceklerdi. İslâm hukukunda, bir yerde kâtili meçhul bir ceset bulununca, maktûlün yakınlarının dava etmesi üzerine o yer halkından 50 kişiye “Vallahi biz onu öldürmedik, kâtilini de bilmiyoruz” şeklinde yemin ettirilirdi. Kökü İslâm öncesine dayanan bu âdete “kasâme” deniliyor ve kasâme, cinâyet suçlarının ispatında bir delil aracı olarak kabul ediliyordu. Yemin edildiği takdirde, maktûlün diyeti, cesedin bulunduğu yer halkına üç yılda ödettirilirdi.⁷¹ Kasâmenin olması, yani 50 kişiye yemin ettirmek için şer'an 3 şart gerekiyordu. Birincisi, cesedin yarısından fazlası veya cesedin yarısıyla beraber başının tamamının bulunması; ikincisi, kâtilin bilinmiyor olması; üçüncüsü, maktûlün velisinin dava açması şartı.⁷² Kasâme kurumu Osmanlı kanunnâmelerinde geçiyordu⁷³ ve Tanzimat sonrasında da devam etmişti.⁷⁴ Devletlerin isteği üzerine ahidnâme ve antlaşmalara birer madde konularak, yabancıların bu uygulamadan muaf tutulmuş oldukları anlaşılıyor. 1673 ve 1740 Fransız ahidnâmeleri: “cerîme namıyla min ba'd rencîde ve remîde olunmıya,” 1737 İsveç antlaşmasında (madde 8) “dem-i diyet teklîfi ile remîde olunmıya,” 1756 Danimarka antlaşmasında (madde 11) “dem ü diyet talebiyle rencîde olunmıya,” 1761 Prusya⁷⁵ antlaşmasında (madde 5) “dem-i diyet talebiyle rencîde olunmıya,” ve 1783 Rusya antlaşmasında (madde 73) “bu bâbda istintâk ile bir türlü tekdîr olunmayub cerîme mutâlebesiyle rencî-

de olunmıyalar” şeklindeki ifadelerle belirtilmiş, 1740 Sicilyateyn antlaşmasında (madde 21) ve 1782 İspanya antlaşmasında (madde 21) ise cinâyetin yanı sıra “yaralama”dan da söz edilerek İspanyollardan birinin üzerine “şer'-i şerif mücebine madam ki katl ve cerh keyfiyyetleri sâbit olmıya kendü halinde oldukça taaddi olunmayalar” denilmiştir.

Ondokuzuncu yüzyıldaki genel uygulamaya göre, kendi yurttaşlarını ilgilendiren cezai meselelerde, tutuklamalardan hemen haberdar edilmek ve mahkemede tercümanın olması koşuluyla Osmanlı yargı yetkisini kabul ediyorlardı.⁷⁶ Büyük davalarda ya da suçlunun uzun süreli hapse mahkum olması durumunda, suçlu kararın infazı için kendi elçiliğine teslim ediliyordu.⁷⁷ Nitekim bu teamül Meksika ile 1866'da yapılmış olan dostluk ve ticaret antlaşmasının 10. maddesine yansımıştı. Bu madde, Osmanlı tebaasına karşı suç işleyen Meksikalıların tercüman ya da konsolosları hazır olduğu halde Osmanlı mahkemelerinde ve Osmanlı ceza yasasına göre yargılanacaklarını bildirmektedir. Bu uygulamaya sadece ABD ve Belçika itiraz ediyordu. İtirazlarının nedeni, ABD'nin 1830 ve Belçika'nın 1838'de Osmanlı devletiyle yapmış oldukları ticaret ve dostluk antlaşmalarında yer alan birbirinin benzeri bir ifadenin orijinal ve çeviri metinler arasında fark olmasından kaynaklanıyordu. Bu nedenle her iki devletle ondokuzuncu yüzyıl boyunca sık sık anlaşmazlıklar yaşanıyordu.

Yabancılarla Osmanlılar arasındaki ceza davalarının görüldüğü mahkemeler ondokuzuncu yüzyılda çeşitlilik arzedecekti: Önceleri, Memleket Meclisleri, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Polis Meclisleri, Cinâyât Meclisleri (Meclis-i Tahkikat). Daha sonra, 1864-1879 yılları arasında nizamî mahkemelerine ilişkin yapılan örgütlenmeler sırasında ceza davalarına bakacak mahkemeler kurulmuştu.

Ceza davalarında tercümanlar her aşamada etkindiler ve adeta bir yargıç kimliğine bürünüyorlardı: sorgulamada hazır bulunur, sanığa, davacıya ya da tanıklara sorular sorabilir; açık ve gizli tüm oturumları dinleyebilir; müzakerelere katılarak, mahkemenin kararına ilişkin kendi görüşlerini açıklayabilir; elçiliklerce geçerli sayılabilmeleri için mahkeme çağrı belgelerini, sorgu ya da tanık ifadeleri tutanaklarını ve mahkumiyet kararlarını imzalarlardı. Tercümanlar, adli ayrıcalıklara aykırı bir durum görmeleri halinde mahkemeyi terkederek protes-

toda bulunur, kararı imzalamayı reddederlerdi. Tercümanın katılmadığı duruşmalarda yapılan işlemler ve tercüman tarafından altında imzası bulunmayan mahkeme kararı elçiliklerce geçerli addedilmez, o karar infaz edilemezdi.⁷⁸

Ahidnâme ve antlaşmalarda yabancıların sanık konumunda olması durumunda ceza davalarına konsolosun gireceğine ilişkin hükümler mevcuttur. Yukarıda, 1866 Meksika dostluk ve ticaret antlaşmasının 10. maddesinde Osmanlı tebaası aleyhine Meksika tebaasının işleyeceği cinâyet veya cünhanın, Osmanlı mahkemesinde Meksika tercümanı veya konsolosu veya konsolos vekili hazır olduğu halde görüleceği belirtilmişti. Yine, 1675 İngiltere ve 1740 Fransa ahidnâmelerinde ve 1783 Rusya Ticaret Antlaşmasında, suç işleyen yabancıların elçisi veya konsolosu veya bunların göndereceği memurlar hazır olmadıkça kadıların ve zâbitlerin davalara bakmayacakları yazılıydı.⁷⁹ Tercümanlar, sadece olağan mahkemelere değil ayrıca, divân-ı harp ve harp ganimetleri mahkemelerine dahi elçiliklerin ısrarı üzerine giriyorlardı.⁸⁰

Suç işleyen yabancıların tutuklanmaları ve Osmanlı mahkemelerinden haklarında verilen hapis cezalarının uygulanmasına gelince: Öncelikle şu belirtilmeli ki, tutuklama denilince yabancı sanıkların ikâmetgâhlarının dışında yapılan tutuklamaları anlamak gerekmektedir. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi yabancıların ikâmetgâhlarının dokunulmazlığı vardı. Bununla beraber, 1867 tarihli Ecânibin Hakk-ı İstimlâkı Kanûnu ve ona ilişik olup devletlere imzalattırılan protokol, yabancıların ikâmetgâh dokunulmazlığına bazı kısıtlamalar getirecekti.

Konsoloslar her zaman yabancıların kendi aralarındaki davalarda söz sahibiydiler. Bu, onlara ahidnâmeler ve antlaşmalarla tanınmış bir haktı. Ama konsolosların yabancıların Osmanlı tebaası ile olan davalarında da ağırlıklarını koymaya başlamaları yeni bir durumdu. Öyle ki, Osmanlılar ile yabancılar arasında meydana gelen ihtilâflarda, Avrupalılar artık davalı konumunda oldukları zaman kendi konsoloslarının nüfuzuna ve kendi mahkemelerine tâbi olmaktaydılar. Yani, bir Osmanlı bir yabancı aleyhindeki davasını çok defa Osmanlı mahkemesinde değil, davalı yabancıların mensup olduğu konsolosluk mahkemesinde açıyordu.⁸¹ Konsoloslar bu güçle-

rini aslında onsekizinci yüzyıldan beri etap etap kazanmışlardı. Daha önce belirtildiği üzere, 1718 ve 1747 Avusturya ve 1833 Toskana antlaşmalarıyla yabancıların mahkemeye konsolos veya tercümanlarınca getirilmeleri ve yine sadece bunlar tarafından hapsedilmeleri hakkı tanınmış; 1740 Sicilyateyn ve 1782 İspanya antlaşmalarıyla yabancıların yakalandıklarında vekilleri ve konsolosları tarafından talep olunursa teslim edilecekleri kabul edilmiş; 1737 İsveç antlaşmasıyla da sövme suçu işleyen yabancıların cezalandırılması elçi ya da konsolosuna bırakılmıştı.

III - ADLİ AYRICALIKLARLA MÜCADELE

Yabancıların kendi hukuklarına ve kendi konsolosluk mahkemelerine tâbi olmalarından Osmanlı devlet yetkilileri ondokuzuncu yüzyıla kadar bir tedirginlik duymamışlardı. Bu durumu egemenliklerine bir tecavüz olarak algılamamışlardı. Rahatsızlık ancak ondokuzuncu yüzyılda hissedilmeye başlanacaktı, çünkü bu yüzyılda Tanzimat dönemiyle birlikte Osmanlı hukuk sisteminde köklü değişiklikler meydana gelmişti. Batı hukuk sisteminin normları ülkeye girdikçe, bunlarla tanışıldıkça, Osmanlı egemenlik anlayışı da Avrupa egemenlik anlayışı doğrultusunda bir değişime uğradı. Bunun sonucu olarak, yabancılara eski hukuk anlayışının ürünü olarak tanınmış olan ve zamanında doğal karşılanan adli ayrıcalıklar artık rahatsızlık vermeye başladı. Bundan sonra imparatorluğun sonuna kadar Bâbî-âli adli ayrıcalıkları kısıtlama, hatta kaldırma ve tüm adli yetkiyi Osmanlı mahkemelerinde toplama mücadelesi verecek, bu konuda elçiliklerle arasında sürekli çatışma yaşanacaktı. Bâbî-âli, müzakerelere tercüman almama, yabancı yargıçları hukuk mahkemelerine sokmama, yabancı yargıçlardan oluşan ticaret mahkemelerini kapatarak karma ticaret davalarını nizamiye mahkemelerine alma yönünde birçok girişimde bulunacak, ama her zaman geri adım atmak zorunda bırakılacaktı.

Bütün bunlara karşın, Bâbî-âli, yabancıları Osmanlı yasalarına ve Osmanlı mahkemelerine tâbi kıldırmada, konsolosların yetkilerini kısıtlamada istekliydi ve bu istek imparatorluğun sonuna kadar bir süreklilik gösteriyordu. Bu konuda çeşitli kanıtlar öne sürülebilir. Örneğin Bâbî-âli ayrıcalıklardan yararlanan Osmanlı tebaası-

nın sayısını sınırlamaya çalıştı. Bu yolda, 1863'te yayınladığı Yabancı Konsolosluklar Nizâm-nâmesi ile konsoloslukların hizmetindeki Osmanlı tebaası sayısını sınırladı.⁸² Yabancı tâbiyyetine geçişleri önlemek için Tâbiyyet-i Osmâniyye Kanunnâmesi 1869'da yayınlandı.⁸³ Yasanın giriş kısmında, Osmanlı devletinin gayrimüslim tebaasının kendi kendine pasaport alarak yabancı devletlerin tâbiyyetlerine geçmelerini önlemek için, Avrupa'da olduğu gibi tâbiyyete girmeyi ve değiştirmeyi birtakım kurallara bağlama yoluna gidildiği ve böylece bu yasanın hazırlanmış olduğu anlatılmaktadır.⁸⁴ Örneğin, yabancılar, 1867 Ecânibin Hakk-ı İstîmlâki Kanûnu ile, ister kendi aralarında olsun ister Osmanlı tebaası ile olsun, gayrimenkul davalarında, Osmanlı mahkemelerine ve yasalarına tâbi kılındılar. Bu yasadaki yararlanmak için devletlere bir de protokol imzalamaları şart koşuldu. Ödört devlet tarafından imzalanan bu protokol ile, konsolos ve tercümanın adli yetkileri bir parça olsun sınırlandırmaya çalışılmıştı: 1000 kuruşa kadarki hukuk ve ticaret davaları ile 500 kuruşa kadarki ceza davaları konsolos ikâmetgâhından 9 saatten uzak mesafede bulunan yerlerde konsolos ya da tercüman davada hazır olmaksızın görülecekti.⁸⁵ Bir diğer kanıt, bir devletle ilk kez diplomatik ilişki kurulacağı zaman o devletle, içerisinde adli ayrıcalıkların yer almadığı ve devletler hukukuna uygun şekilde düzenlenmiş konsolosluk sözleşmelerinin imzalanmasının şart koşulmasıydı.⁸⁶ Bir başka kanıt ise, 1914'te fırsatını bulur bulmaz Bâbî-âli'nin tüm ayrıcalıklara son vermesiydi.

Osmanlı Devleti tüm ayrıcalıkları 1914'te tek tarafı olarak kaldırınca devletlerin itirazıyla karşılaşacak, 1918 Mondros Mütarekesi sonrası ve Sevr Antlaşmasıyla itilaf devletleri tarafından tekrar yürürlüğe konulmasına girilecek, resmen yürürlükten kalkması ise 24 Temmuz 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin imzaladığı Lozan Barış Antlaşmasıyla gerçekleşecekti.

SONUÇ

İlk olarak 1454'te Venedik'e verilen ahidnâme de yer alan adli ayrıcalıklar, ondokuzuncu yüzyılda en son olarak, 1866'da Meksika'ya dostluk ve ticaret antlaşması ve 1870'te Bavyera ve 1901'de Yunanistan'a konsolosluk sözleşmeleri yoluyla tanınmıştı. Bu adli ayrıcalıklara göre, yabancıların kendi aralarındaki adli sorunları ve davaları ve hatta cezai meseleleri kendi konsolosluk mahkemelerinde kendi yasalarına göre hallediliyordu.

Yabancılar adli ayrıcalıklar tanınması, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun bulunduğu coğrafik bölgede imparatorluğun kuruluşundan çok önce başlamış olan ve yüzyıllardır süregelen uluslararası ilişkilere, hem de Osmanlı devletinin uygulamakta olduğu İslâm hukukuna uygundu. Osmanlı Devleti'nin yabancılar adli ayrıcalıklar tanımaya başladığı sıralarda ise Avrupa'da bir devletin hukukunun ülke toprakları içerisinde yerli ve yabancı herkese ayırım yapılmadan uygulanması ilkesi benimsenmeye başlamıştı.

Ahidnâme ve antlaşmalarla göre, yabancıların Osmanlı tebaası ile olan davaları Osmanlı mahkemelerinde görülecekti. Ancak ondokuzuncu yüzyıl başlarında yabancılarla Osmanlılar arasındaki davalar giderek Osmanlı mahkemelerinin yetki alanından çıkmaya, konsolosluk mahkemelerinde görülmeye başladı. Konsolosluk mahkemelerinin yetkileri, ahidnâme ve antlaşmalarla belirlenmiş olan sınırları aşmaya, giderek tüm Osmanlı adliyesine egemen olmaya, yabancılarla Osmanlı tebaası arasındaki tüm davaları kapsamaya başladı. Aynı zamanda, konsolosların güdümünde olan ve konsolosların seçip atadığı yabancıların da üyesi olduğu birtakım karma adli kurullar ortaya çıkarak Osmanlılarla yabancılar arasındaki her türden davalara bakmaya başladılar.

Osmanlılarla yabancılar arasındaki davaların Osmanlı adliyesinden konsolosluk mahkemelerine olan kayışı, Avrupa'daki mahkemelere benzetmeye çalışarak kurulan mahkemelerle ve Avrupa'daki yasalara benzetmeye çalışarak çıkartılan yasalarla önlenmeye çalışıldı. Bu uğraşı ondokuzuncu yüzyıl boyunca devam etti.

Yeni mahkemeler kurulur ve Avrupa yasaları tercüme edilirken Osmanlı hukuk zihniyeti de değişime uğradı; yabancıların sadece Osmanlılarla olan davalarını değil tüm davalarını Osmanlı adliyesine alma düşüncesi ve amacı belirdi. Kendi hukuk anlayışı başkalaşan Osmanlı devleti, bu köklü değişimin sonucu olarak vaktiyle yabancılar tanımış olduğu tüm adli ayrıcalıklardan rahatsızlık duymaya, bunları egemenliğini sınırlayan, kısıtlayan bağlar olarak görmeye başladı. Osmanlı devlet yöneticilerinin bütün istediği bunların kalkması ve yabancı devletlerle ve onların tebaalarıyla olan her tür ilişkide devletler hukuku kurallarının uygulanması, karşılıklılık esasının gözetilmesiydi. Bu isteklerine ancak 1914-1918 yılları arası dönemde kavuşacaklardı.

- 1 Mübahar S. Kütükoğlu, "Ahidnâme" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (bundan sonra *DİA*), I, 537.
- 2 Halil İnalçık, "İmtiyazat," *The Encyclopaedia of Islam*, (Leiden, 1971), III, s. 1183-1185; Halil İnalçık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy," *Studies in the Economic History of the Middle East: from the rise of Islam to the present day*, M. A. Cook, yay. yön., (London, Oxford University Press, 1970), s. 214-215; Thomas Naff, "The Ottoman Empire and the States System", *The Expansion of International Society*, yay. yön.: Hedley Bull ve Adam Watson (Oxford, Clarendon Press, 1985), s. 156-158. İnalçık, ticâri amaçları kabul etmekle beraber Osmanlı devletinin bu konuda daha çok siyasal amaçlar güttüğü görüşündedir.
- 3 Kütükoğlu, "Ahidnâme" s. 537; Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, c. I, *Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine* (İstanbul, Metis Yayınları, 1990), s. 13-16; İnalçık, "İmtiyazat" s. 1183.
- 4 Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, I, 201, 211, 240-241, 250-251, 280, 298, 310, 318.
- 5 Baron I de Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères depuis le premier traité conclu, en 1536, entre Süleyman Ier et François Ier jusqu'à nos jours* (bundan sonra *RD*), 11 cilt, (Paris, Amyot, 1864), I, 22-23 appendice no. 3.
- 6 Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, çev.: Kemal Kuşçu (Ankara, Nur Yayınları, 1979), s. 184, 486; Muhammad Hamidullah, *İslâmın Hukuk İlmine Yardımları (Makaleler Külliyyatı)*, der.: Salih Tuğ (İstanbul, Milliyetçiler Derneği Neşriyatı, 1962), s. 108; Muhammed Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, çev.: Kemal Kuşçu, (Ankara, Nur Yayınları, t.y.), s. 158, 163-164; Ahmed Özel, *İslâm Hukukunda Milleterarası Münasebetler ve Ülke Kavramı* (İstanbul, Marifet Yayınları, 1982), s. 198, 199; Ahmet Özel, "Gayri Müslim," *DİA*, XIII, 422. Ancak, bu adli özerkliğin kapsamına dair farklı görüşler vardır. Hamidullah, gayrimüslimlerin kendi mahkemelerinde ceza davaları dahil aralarındaki tüm davaların görüldüğünü söylerken, Ahmet Özel, gayrimüslimlere cezai alanda değil, sadece aile, şahıs, miras ve borçlar hukuku gibi konularda adli özerklik tanıdığını belirtmektedir.
- 7 Osmanlıların genelde hepsine birden ahidnâme dediği ama ortaya çıkış, düzenleniş ve yazılış şekli itibarıyla aralarında bazı farklılıklar olan metinleri birbirinden ayırmak için burada ahidnâme sözcüğü sadece, sultanların yemin ettiği, tarafların imzalamadığı ve maddelerin numaralanmış olarak sıralanmadığı metinler için, antlaşma sözcüğü ise imzaların atıldığı, temessük ve tasdiknamelerin alınıp verildiği ve maddelerin numaralanarak sıralandığı metinler için kullanılacaktır.
- 8 Bunlar, Fransa'ya 1569, 1581, 1597, 1604, 1673, 1740, İngiltere'ye 1580, 1601, 1675, Hollanda'ya 1680'de verilmiş olan ahidnâmelerdir.

Fransız 1569, 1581, 1597, 1604 ahidnâmeleri metinleri için bkz.: Un Ancien Diplomate, *Le Régime des Capitulations: son histoire, son application, ses modifications* (Paris, Librairie Plon, 1898), s. 73-80, 85-92, 96-104, 108-117 ve trc.: Macar İskender ve Ali Reşad, *Kapitülasyonlar: Tarihi, Menşei, Asılları* (Dersaadet: Kanâat Matbaası, 1330), s. 74-78, 83-87, 90-96, 100-108, 1569 ve 1604 ahidnâmeleri için ayrıca bkz.: Testa, *RD*, I, 91-96, 141-151; Gabriel Efendi Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman: traités, conventions, arrangements, déclarations, protocoles, procès-verbaux, firmans, bérats, lettres-patentes et autres documents relatifs au droit public extérieur de la Turquie* (bundan sonra *RD*), 4 cilt, (Paris, Librairie Cotillon, 1902), I, 88-93, 93-102. Fransız 1673, 1740 ahidnâmeleri metinleri için bkz.: *Muâbedât Mecmûası* (bundan sonra *MM*), 5 cilt, (der.: Ferik Mahmud Mesud Paşa) (y.y., Hakikat Matbaası, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1294-1298), I,

4-14, 14-35; Ancien Diplomate, *Capitulations*, s. 130-140, 151-182; Noradounghian, *RD*, I, 136-145, 277-300, 1740 ahidnâmesi için ayrıca bkz.: Testa, *RD*, I, 186-215.

İngiliz 1580 ve 1601 ahidnâmeleri metinleri için bkz.: Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953), s. 182-186, 204-208. Uzunçarşılı, 1580 ahidnâmesi olarak Kurat'ın verdiğiinden yer yer farklı olan bir metin yayımlamıştır. Bkz.: Uzunçarşılı, "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, XIII, no. 51 (1949), 617-619. İnalçık, Kurat'ın verdiği metnin hatalar içerdiği ve Uzunçarşılı'nın kontrol edilmesi gerektiğini belirtmiştir. İnalçık, "İmtiyazat", s. 1184.

İngiliz 1675 ahidnâmesinin Türkçe metni için bkz.: *MM*, I, 240-262. İngilizce metni için bkz.: James Lewis Farley, *Turkey* (London, Sampson Low, Son, and Marston, 1866), s. 291-316. Fransızca metni için bkz.: Noradounghian, *RD*, I, 146-169.

Hollanda 1680 ahidnâmesi metni için bkz.: *MM*, II, 95-107; Aristarchi Bey (Grégoire), *Législation Ottomane ou recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire Ottoman*, c.4: *Droit International, Législation et Traités Internationaux* (bundan sonra *LO*), (Constantinople, Bureau du Journal Thraky, 1874), IV, 291-308; Noradounghian, *RD*, I, 169-181. Bütün bu ahidnâmelerdeki adli ayrıcalık hükümleri yeri geldikçe verilecektir.

- 9 Bunlar, 1536 Fransa, 1737 İsveç, 1740 Sicilyateyn, 1747 Avusturya, 1756 Danimarka, 1761 Prusya, 1782 İspanya, 1823 Sardinya, 1830 ABD, 1838 Belçika, 1833 Toskana, 1839 Hansa Kentleri, 1843 Portekiz, 1855 Yunanistan, 1858 Brezilya ve 1866 Meksika dostluk ve ticâret antlaşmalarıdır.

1536 Fransa antlaşması metni için bkz. Ancien Diplomate, *Capitulations*, s. 62 ve trc.: M. İskender ve A. Reşad, *Kapitülasyonlar*, s. 61-62 madde 3; Testa, *RD*, I, 17; Noradounghian, *RD*, I, 84.

Diğer antlaşmaların metinleri için bkz.: *MM*, I, 52-60, 83-90, 108-115, 146-157, 180-189, 212-223, 298-308; II, 2-6, 24-32, 33-37, 41-50, 55-65, 280-292; III, 37-48, 135-142. Aristarchi, *LO*, IV, 25-30, 77-83, 124-132, 150-155, 156-158, 223-232, 245-254, 254-257, 257-266, 330-337, 399-400. Noradounghian, I, 239-242, 270-277, 308-314, 315-319, 344-349; II, 99-102, 192-194, 243-248, 354-360, 437-44; III, 104-108, 238-253. 1782 İspanya antlaşması için ayrıca bkz.: (Ahmet Cevdet Paşa), *Tarih-i Cevdet*, I, 328-333.

- 10 Venedik'le yapılmış 1503, 1521 ve 1540 tarihli barış antlaşmaları ve Rusya tebaasına Fransa ve İngiltere tebaasına tanınmış muafiyetlerin ve serbestliğin aynısını tanıyan ve Rusya'ya Fransa ve İngiltere konsoloslarına eş konumda konsolos atama hakkını veren 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması.

1503 Venedik antlaşması metni için bkz.: Mahmut H. Şakiroğlu, "1503 Tarihli Türk-Venedik Andlaşması," *Türk Tarih Kongresi VIII (Ankara, 11-15 Ekim 1976)*, Kongreye Sunulan Bildiriler, c. 3 (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983), s. 1565-1569; Meryem Kaçan, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik Ahidnâmeleri*, Basılmamış yüksek lisans tezi (İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995), s. 45-48.

1521 Venedik antlaşması metni için bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler" *TTK Belgeler*, V-VIII S. 9-12 (1968-1971), 42-46; Mahmut H. Şakiroğlu, "1521 Tarihli Osmanlı-Venedik Andlaşmasının Aslı Metni," *TED*, S. 12 (1981-1982), 393-403; Kaçan, *Osmanlı-Venedik Ahidnâmeleri*, s. 57-62.

1540 Venedik antlaşması metni için bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyyatında Kanûni Sultan Sü-

- leyman Devri Belgeleri" *TTK Belgeler*, I, S. 2 (1 Temmuz 1964), 121-128; Kağan, *Osmanlı-Venedik Ahidnâmeleri*, 63-70.
- 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması madde 11 için bkz.: *MM*, III, 259-260.
- 11 Osmanlı devletinin toprak kaybına uğradığı 1715-1718 Osmanlı-Venedik-Avusturya Savaşının sonunda barış antlaşmalarının yapıldığı Pasarofça'da Avusturya ile bir de ticaret antlaşması akredildi. 1718 Avusturya Ticaret Antlaşması metni için bkz.: *MM*, III, 112-121. Cevdet Paşa, Rusya'nın Kırım'ı ilhak ettikten sonra Osmanlı devletine zorla 1783'te 81 maddelik bir ticaret antlaşması kabul ettirdiğini yazmıştır. Bu antlaşmaya giden yolun öyküsü için bkz. (Ahmet Cevdet Paşa), *Tarih-i Cevdet*, II, 40-41, 82-83. 1783 Rusya Ticaret Antlaşmasının metni için bkz. (Ahmet Cevdet Paşa), *a.g.e.*, II, 85-109; *MM*, III, 284-319.
- 12 1870'te Bavyera ve 1901'de Yunanistan ile yapılan konsolosluk sözleşmelerinde adli ayrıcalıklar yer almaktadır. Bavyera sözleşmesi metni için bkz.: *MM*, II, 38-41; Noradounghian, *RDA*, III, 296-298. Bavyera bir yıl sonra, 1871'de, Alman birliğinin gerçekleşmesi üzerine Alman İmparatorluğuna dahil olacaktı. İstanbul'daki yabancı elçiler tarafından hazırlanan Yunanistan sözleşmesinin Fransızca metni için bkz.: Noradounghian, *RDA*, IV, 570-578. Noradounghian sözleşmenin tarihini yanlışlıkla 1 Nisan 1900 diye göstermiştir.
- 13 Bu kayıt, bir antlaşmaya taraf olan her bir devletin, başka antlaşmalarla başka devletlere tanıdıkları ayrıcalıkları ve yararları birbirlerine de tanıyacaklarını ifade etmektedir.
- 14 Örneğin, 1503 Venedik ahidnâmesinden: "Venediklünün birbiri arasında niza'lar olsa bailosları âyinlerince dinlüye kimesne dahil etmiye". 1740 Fransa ahidnâmesinden: "eğer Françeluların biribiri ile niza'ları olsa elçileri ve konsolosları âdetlerince görüp fasl ede kimesne mani olmaya." 1823 Sardinya antlaşması madde 8, "Sardinya tebaası beyinde zühür eden deâvi ve münazaat elçi veyâhûd konsolosları ma'rifetiyle rü'yet olunup.."
- 15 Halil Cemaleddin ve Hrand Asadur, *Ecânibin Memâlik-i Osmâniyyede Hâiz Oldukları İmtiyâzât-ı Adliyye* (Dersâdet, Hukuk Matbaası, 1331), s. 191.
- 16 Henry Wheaton, *Elements of International Law*, Richard Henry Dana'nın 1866 baskısının tam baskısı, George Grafton Wilson'un açıklayıcı notlarıyla (Oxford, The Clarendon Press, 1936), s. 150.
- 17 G. Bie Ravndal, "Capitulations," *Modern Turkey*, yay. yön.: Eliot Grinnell Mears (New York, The MacMillan Company, 1924), s. 431.
- 18 Muammer Raşit Sevig, *Devletler Hususî Hukuku*, (İstanbul, İÜ Yayını, 1937), I, 270.
- 19 H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 171-172.
- 20 Hasan Fehmi, *Telhî-i Hukuk-i Dîvel* (İstanbul, Matbaa-i Osmâniyye, 1300), s. 203-204; H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 252-253.
- 21 Bkz.: G. Pellissî du Rausas, *Le Régime des Capitulations dans L'Empire Ottoman*, 2 cilt (Paris, Arthur Rousseau, éditeur, 1902), I, 229-231; H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 163-165.
- 22 Özel hukukta kişilerin belli hukuki ilişkilere girmekte ve bu ilişkileri diledikleri gibi düzenlemekte serbest olmaları.
- 23 Du Rausas, *Régime des Capitulations*, I, 325; H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 185.
- 24 Akitlerin ve hukuki işlemlerin şekil bakımından yapıldıkları yer yasasına tâbi olmaları.
- 25 Du Rausas, *Régime des Capitulations*, I, 325; Fraşirli Mehdi, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbîkâtı Hâzırası* (Samsun, Matbaa-i Cemil, 1325), s. 155; H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 185; 112. Philip Marshall Brown, *Foreigners in Turkey: Their Juridical Status* (Princeton, Princeton University Press, 1914), s. 60.
- 26 Ancien Diplomate, *Capitulations*, s. 236-237 ve tercümesi M. İskender ve A. Reşad, *Kapitülasyonlar*, s. 207-208; H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 187-188.
- 27 Du Rausas, *Régime des Capitulations*, I, 158; Ancien Diplomate, *Capitulations*, s. 231 ve trc.: M. İskender ve A. Reşad, *Kapitülasyonlar*, s. 202; André Mandelstam, *La Justice Ottomane dans ses Rapports avec les Puissances Etrangères* (Paris, A. Pedone, éditeur, 1908), s. 218 dn2.
- 28 Başbakanlık Osmanlı Arşivi *Cevdet Hariciye Tasnifi*, no. 106, 108, 3123.
- 29 1740 Fransa ahidnâmesindeki hüküm: "Konsolosların ve tüccârın sair mil-i nasârâ konsolosu ve tüccârı ile beyinlerinde niza' vâki oldukta tarafeynin rızâ ve talepleriyle da'vâları Âsitâne-i saâdetimde mukîm elçilerine havâle olunmağa cevâz verilip ve madam müddei ve müddeâ-aleyhin rızâları olmaya bu makule beyinlerinde olan da'vâyı vülât ve hükkâm ve kuzât ve zâbitân ve gümrük ümenâsı bizler istimâ' ederez deyu cebr eylemeyeler."
- 30 1783 Ticaret Antlaşmasının 58. maddesi: "Rusya konsolosları ve tâcirleri sair nasrânî bir tâifenin konsolosları ve tâcirleriyle niza'ları oldukda eğer tarafeynin rızâsı olur ise Devlet-i Osmâniyyede mukîm olan Rusya elçisi yanında da'vâlarını görebileler ve eğer iki taraf dahi da'vâlarının Devlet-i Osmâniyyenin vâililerinden ve kadılar ve zâbitler ve gümrükçülerinden görülmesine tâlib olmaz ise münâzaada olan iki cânibeynin rızâları olmadıkça zikr olunan vâililer ve sairler bir vechle mesfûruna cebr etmeyüp umûrlarına müdâhale eylemeyeler."
- 31 H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 194; Brown, *Foreigners in Turkey*, s. 67.
- 32 Davanın, davalının mahkemesinde görülmesi.
- 33 Du Rausas, *Régime des Capitulations*, I, 416; Brown, *Foreigners in Turkey*, s. 67.
- 34 William Beach Lawrence, *Commentaire sur les éléments du droit international et sur l'histoire des progrès du droit des gens de Henry Wheaton*, IV: *Études sur la juridiction consulaire en pays chrétiens et en pays non chrétiens et sur l'extradition* (Leipzig, F. A. Brockhaus, 1880), s. 2. (bundan sonra Lawrence-Wheaton, *Commentaire*) S. 163; Ancien Diplomate, *Capitulations*, s. 241-242 ve tercümesi M. İskender ve A. Reşad, *Kapitülasyonlar*, s. 211-212; Du Rausas, *Régime des Capitulations*, I, 411-412.
- 35 1536 Fransa ahidnâmesinden: "Bir Fransız hâkimi (baille)... Fransa kralı tebaasından olan tüccâr ve efrâd-i sâire beyinde mürekevvin deâvi ve ihtilâfâtı ve onlara aid umûr-i hukukiye ve cezâiyyeyi kendi memleketinde câri kavânin ve âdât-ı diniyyeye tevffikan fasl ve rü'yet salâhiyyetdâr olacaktır. Hiçbir hâkim, kadı veya subaşı Fransızları bu gibi umûr için kendi hâkimlerine müracaat etmekden veya mûmâ-ileyhi lâzime-i adâleti icrâ ve tatbik eylemekden men edemeyecektir."
- 36 Örneğin 1740 ahidnâmesinden, "Françeluların bir biri arasında kan veyâhûd âher şenâat vâki olur ise elçileri ve konsolosları âyinleri üzere görüp fasl edüp zâbitlerden bir ferd dahl ve taarruz eylemeyeler."
- 37 1680 Hollanda ahidnâmesinden, "Nederlande vilâyetlerinden olanların da'vâ ve husûmeti vâki olup dem ü diyet da'vâları olursa elçileri ve konsolosları âyinleri üzere görüp fasl edüp kadılardan ve zâbitlerden bir ferd dahl ve taarruz kılmayalar."
- 38 1783 Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşması madde 72: "Eğer Rusya reyâ-larının biri biri beyinde katl veyâhûd âher fesâdları vâki olur ise Rusya elçisi veyâhûd konsolosları maddeyi görüp kavânin ve kavafdleri muktezâsınca hükmü icrâ edüp Devlet-i Aliyyenin zâbitânından hiç bir ferd müdâhale ve mûmânaat eylemeye."
- 39 Ancien Diplomate, *Capitulations*, s. 232 ve tercümesi M. İskender ve A. Reşad, *Kapitülasyonlar*, s. 203; Fraşirli Mehdi, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyye*, s. 197.

- 40 Lawrence-Wheaton, *Commentaire*, IV, 128; Ancien Diplomate, *Capitulations*, s. 252-255 ve tercümesi M. İskender ve A. Reşad, *Kapitülasyonlar*, s. 222-225; Du Rausas, *Régime des Capitulations*, I, 344-365; Fraşirli Mehdi, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyye*, s. 198-199.
- 41 Du Rausas, *Régime des Capitulations*, I, 374.
- 42 Du Rausas, *a.g.e.*, I, 374-375.
- 43 H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 395, 424.
- 44 Du Rausas, *Régime des Capitulations*, I, 409-410.
- 45 Örneğin, 1521 Venedik ahidnâmesinden: "Venedik bazergânıyla bir kimesnenin nizâ'ları vâki olup kadiya varalar Venediklünün kendü tercümanları hazır olmayınca kadı olan da'vâların istimâ' eylemiye." 1740 Fransız ahidnâmesinden, "Françe tüccârı ile bir kimesnenin nizâ'ı olsa kadiya vardıkda Françelunun tercümanları hazır bulunmaz ise kadı da'vâların istimâ' etmeye".
- 1783 Rusya ticâret antlaşması madde 63: "Rusya tüccârından biriyle nizâ' vâki olup bu bâbda kadiya şikâyet olunur ise kadı Rusya tercümanını hazır olmadıkça da'vâyı istimâ' eylemeyelet."
- 46 1718 antlaşmasından, "meclis-i şer'e ihzârları iktizâ' etdikde konsolos yâhûd tercümanları ma'rifetiyle ihzâr olunalar."
- 47 1601-1823 yılları arasına ait 4 ahidname ve 6 antlaşmada 4000 akçe, 1718 Avusturya ve 1833 Toskana ticaret antlaşmalarında ise 3000 akçe diye geçmektedir. 1830'dan itibaren ABD, Belçika, Hansa Kentleri ve Portekiz'le yapılan antlaşmalarda 500 kuruş yazılıdır.
- 48 Örnek için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Cevdet Hariciye Tasnifi* no. 3547 (1789 yılı için); no. 241 (1793 yılı için); no. 5773 (1823 yılı için).
- 49 H. Cemaleddin, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 507 dn1.
- 50 "Merhûm Âli Paşanın Kalemleriyle Bîlûmle Düvel-i Ecnebiyye Süferâsına İrsâl Buyurulmuş olan Takfirin Tercümesidir," *Muharrerât-ı Nâdire*, s. 360.
- 51 Hasan Fehmi, *Hukuk-i Düvel*, s. 202-203; Fraşirli Mehdi, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyye*, s. 161,162; H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 90.
- 52 Fraşirli Mehdi, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyye*, s. 161,162; H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 75; Karal ise, karma ticârî davaların kısmen esnaf loncaları kısmen de İhtisâb Nezâretinde görüldüğünü yazmıştır. Karal, *Osmanlı Tarihi* (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), VI, 150-151.
- 53 H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 81.
- 54 Hasan Fehmi, *Hukuk-i Düvel*, s. 202-203; Fraşirli Mehdi, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyye*, s. 162; H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 90.
- 55 Hasan Fehmi, *Hukuk-i Düvel*, s. 203; H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 90, 91, 309; George Young, *Corps de Droit Ottoman, Recueil des Codes, Lois, Règlements, Ordonnances et Actes les plus importants du Droit Intérieur et d'études sur le Droit Coutumier de L'Empire Ottoman* (bundan sonra, *CDO*), 7 cilt (Oxford, At the Clarendon Press, 1905-1906), I, 241.
- 56 *Düstur*, 1. Tertip, I, 445.
- 57 *Düstur*, 1. Tertip, IV, 236-237, 238.
- 58 Young, *CDO*, I, 339 dn4; Du Rausas, *Régime des Capitulations*, I, 469-470; Mandelstam, *Justice Ottomane*, s. 116-117; H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 296.
- 59 H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 114-115.
- 60 Mandelstam, *Justice Ottomane*, s. 89, 90, 91.
- 61 Du Rausas, *Régime des Capitulations*, I, 451; Mandelstam, *Justice Ottomane*, s. 92; Fraşirli Mehdi, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyye*, s. 164; H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 120.
- 62 Du Rausas, *Régime des Capitulations*, I, 451.
- 63 Fraşirli Mehdi, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyye*, s. 166; H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 120.
- 64 Mandelstam, *La Justice Ottomane*, s. 81.
- 65 Hasan Fehmi, *Hukuk-i Düvel*, s. 211, 212.
- 66 1740 Fransız ahidnâmesinden: "Taraf-i mahâkimden ve Devlet-i Aliyyemin zâbitânı câ niblerinden ve ehl-i örf tâifesinden Françelu olanların sâkin oldukları hâneye bilâ-mûcib cebren duhûl olunmayup hânesine duhûle hâcet mess eylediği halde elçi ve konsolosu bulunan yerlerde onlara ihbâr ve taraflarından muayyen olunan adamlar ile olduğu mahale varılıp bu husûsda hilâfına hareket edenler bulunur ise ba'de-t-tahkik te'dib olunalar."
- 1783 Rus ant. madde 67: "Devlet-i Aliyyenin mahkeme adamları ve zâbitân-ı vesâirler bir Rusya reâyâsından meskûn olan bir hâneye cebren dâhul eylemeyelet ve bir hâcet-i azîme mess eder ise mukaddem Rusya elçisine veyâhûd konsolos bulunan mahallerde konsolosa haber verilüp ba'de taraflarından bu husûsa ta'yin olunacak adamlar ile mahalline varıla ve eğer bunun hilâfı vâki olur ise hilâfına hareket edenleri kavâninin şiddeti muktezâsınca te'dib olunmalarını Devlet-i Aliyye taahhüd eder."
- 67 Hasan Fehmi, *Hukuk-i Düvel*, s. 200; Du Rausas, *Régime des Capitulations*, I, 452; Mandelstam, *Justice Ottomane*, s. 180; H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 445; Brown, *Foreigners in Turkey*, s. 90-91; M. Cemil (Bilsel), *Hukuku Düvel*, İkinci Kitap: *Devletlerarasında Münasebat: Devlet Reisleri, Hariciye, Vekilleri, Elçiler, Konsoloslar* (İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası, 1934), s. 332.
- 68 Beşinci madde şöyleydi, "Vâli-i memleket ve mütesellim ve voyvoda da'vâcınız vardır sizi habs eddirtiriz deyu bî-vech taaddî etmeyelet meclis-i şer'e ihzârları iktizâ' etdikde konsolos yâhûd tercümanları ma'rifetiyle ihzâr olunalar ve habsları iktizâ' eyledikde konsolos yâhûd tercümanları habs eyliye".
- 69 M. Cemil (Bilsel), *Lozan*, (İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası, 1933), II, 44; (M.) Cemil Bilsel, *Devletler Hukuku: Giriş*, 2. baskı (İstanbul, İÜ Hukuk Fakültesi Yayını, 1940), s. 128.
- 70 Bu madde şöyleydi, "Reâyâlarından bir kimesne alız olundukda vekîli ve konsolosu tarafından talep olunur ise teslim olunup töhmetlerine göre te'dip oluna."
- 1740 antlaşması madde 6'nın Fransızca çevirisinde elçi ve konsolosların arkasından (yani onların haberleri olmadan) bu devletin bir tebası yakalandığında hakkettiği şekilde cezalandırılmak için elçi ve konsoloslarına teslim edileceği ve 1782 antlaşması madde 6'nın Fransızca çevirisinde, "ilk olayda" suçlunun elçi ve konsoloslarının birinci talebine suçlunun suçun niteliğine göre cezalandırılmak için kendilerine teslim edileceği yazılıdır. Bkz.: Noradounghian, *RDA*, I, 273,347. İki Sicilya'nın antlaşmaları 1861'de birliğini kuran İtalya'ya geçti.
- 71 Hayreddin Karaman, *Anabatlariyla İslâm Hukuku*, 3cilt, c. 1: *Giriş ve Amme Hukuku* (İstanbul, Ensar Neşriyat, 1987), 310; Halil Cin ve Ahmet Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, 2 cilt (İstanbul, Timaş Yayınları, 1990), I, 331, 416; Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı: Ortaya Çıkışı ve İşleyişi* (Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, no.184, t.y.), s. 209; Ali Bardakoglu, "Diye," *DİA*, IX, 477.
- 72 Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, 3. Baskı, 3 cilt (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1983), II, 205.
- 73 Cin ve Akgündüz, *Hukuk Tarihi*, I, 331, 416.
- 74 Bozkurt, Gülnihâl. *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci* (1839-1939), (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), s. 97 dn 215.
- 75 Prusya'nın antlaşmaları 1871'de birliğini kuran Almanya'ya geçmişti.
- 76 Hinckley, Frank E. *American Consular Jurisdiction: in the Orient*, (Washington W. H. Lowdermilk and Company, 1906), s. 26-27; Thayer,

- Lucius Ellsworth. "The Capitulations of the Ottoman Empire and the Question of their Abrogation as it affects the United States," *AJIL*, XVII, (April, 1923), s. 217; Sousa, Nasım, *The Capitulatory Régime of Turkey: Its History, Origin and Nature*, (Baltimore, The John Hopkins Press, 1933), s. 132 dn11.
- 77 Sousa, *Capitulatory Régime*, s. 132 dn11.
- 78 Du Rausas, *Régime des Capitulations*, I, 451; Young, *CDO*, I, 259-260; Mandelstam, *Justice Ottomane*, s. 199; H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 470.
- 79 1675 İngiltere ahidnâmesinden "İngiltereludan ve İngiltere bayrağı altında yürüyenlerden biri kan ve sâir kabâhât edüp sâir emr-i şerî vâ-ki oldukda memâlik-i mahrûsada olan hükkâm, elçileri ve konsolosları ma'an hazır olmayınca da vâları istimâ' ermeyüp elçileri ve konsolosları ma'tifetiyle ma'an görüp yalnız görmekle hilâf-ı şer'-i şerîf ve mugayir-i ahidnâme-i hümayûn rencide olunmayalar."
- 1740 Fransa ahidnâmesinden, "Françeludan ve bayrakları altında olanlardan biri katil olup yâhûd bir gayri cürm edüp ve şeriat-ı şerife tarafından rü'yer olunmak murâd olundukda Devlet-i Aliyyemin kuzât ve zâbitânı bu gûnâ olan da vâyı bulundukları mahalde elçilerinin veyâhûd konsoloslarının veya vekillerinin muvâcehelerinde istimâ' ve şer'-i şerife ve yedlerine verilen ahidnâme-i hümayûnuma mugayir olmamak için tarafeynden dikkat ile tefât ve tefahhus oluna."
- 1783 Rusya ant. madde 74: "Rusya reâyâsından biri veyâhûd Rus himâyesinde olanlardan bir kimse katil veyâhûd âher bir töhmet edüp memleket-i zâbitâna ihbâr olundukda Devlet-i Osmâniyyenin kadıları ve sâir zâbitânı bu gûnâ maddeleri ancak konsolosun yâhûd elçi veyâhûd konsolosu her nerede iseler dahi taraflarından bu husûsa me'mûr olunan adamlarının muvâcehesinde görelere ve bu gûnâ vukuâtın vuku'unda kâmil ve tamâmen adâlete riâyet olunmak için müteahhidin yekdiğerinden matlubdur ki maddenin tefahhus ve faslına müsâvâcla ihtiyât ve dikkat olunmasına intibâhla nezâret eyleyeler."
- 80 Fraşirli Mehdi, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyye*, s. 203; H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 473; Bilsel, *Devletler Hukuku: Giriş*, s. 128; M. Cemil (Bilsel), *Lozan*, 2 cilt (İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası, 1933), II, 45.
- 81 Ancien Diplomate, *Capitulations*, s. 246 ve trc.: M. İskender ve A. Reşad, *Kapitülasyonlar*, s. 215-216; Hinckley, *American Consular Jurisdiction*, s. 152; Brown, *Foreigners in Turkey*, s. 76.
- 82 Fransızca metin için bkz.: Aristarchi, *LO*, IV, 15-18; Testa, *RDT*, I, 228-232; Ancien Diplomate, *Capitulations*, s. 280-283; Young, *CDO*, II, 233-238. Bu yazarların sunduğu metin 12 maddedir. Osmanlıca çevirisi için bkz.: *Düstur*, 1. tertip, I, 772-775. *Düstur*'daki metinde ise, yukarıki 4 yazarın metninde olmayan bir 13. madde mevcuttur. *Muharrerât-ı Nâdire*, s. 404-409'da da bu 13. madde mevcut değildir.
- Nizâmnameye 20 Aralık 1865'te eklenen bir madde için bkz. Aristarchi, *LO*, IV, 19. *Muharrerât-ı Nâdire*, s. 409'da ek maddenin Osmanlıca çevirisi verilmiş ve tarihi ise yanlışlıkla 22 S 1280 diye gösterilmiştir. Bu ek madde *Düstur*'daki metinde yer almamaktadır.
- 83 Metni için bkz.: *Düstur*, 1. tertip, I, 16-18.
- 84 Yasanın gerekçesini açıklayan ve *Düstur*'da mevcut olmayan bu giriş kısmı için bkz.: "Tâbiyyet-i Osmâniyyeye dâir Nizâmnamedir," *Muharrerât-ı Nâdire*, s. 409-410.
- 85 Protokolün aslı Fransızca yazılmıştır. Metni için bkz.: Aristarchi, *LO*, I, 22-25; Testa, *RDT*, (Paris, Ernest Leroux, éditeur, 1892), VII, 730-733; Ancien Diplomate, *Capitulations*, s. 270-273; Noradounghian, *RDA*, III, 271-274; Young, *CDO*, I, 341-345; Mandelstam, *Justice Ottomane*, s. 13-15 dn1. İngilizce çevirisi için bkz.: Sousa, *Capitulatory Régime*, s. 324-327. Türkçeye Arap harfli çevirisi için bkz.: H. Cemaleddin ve H. Asadur, *İmtiyâzât-ı Adliyye*, s. 283-286 dn; Fraşirli Mehdi, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyye*, s. 247-249. Latin harfli ve sadeleştirilmiş Türkçe çevirisi için bkz.: Altuğ, Yılmaz, *Yabancıların Arazî İktisabı Meselesi*, genişletilmiş 2. baskı (İstanbul, Yenilik Basımevi, 1962, 1963), s. 70-71.
- 86 Gönen, Yasemin Saner, "Babîlî'nin Son 26 Yılında Vazgeçmediği Davası, Osmanlı Konsolosluk Sözleşmeleri," *Toplumsal Tarih*, XII, (Temmuz 1999) S. 67, s. 12-17; (Ağustos 1999) S. 68, s. 36-41.

KAYNAKLAR

- Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul, Eren, 1993.
- Altuğ, Yılmaz, *Devletler Hususi Hukuku*, İstanbul, İÜ Yayınları, 1973.
- Altuğ, Yılmaz, *Yabancıların Hukukî Durumu*, gözden geçirilmiş 3. baskı, İstanbul, İÜ Yayınları, 1968.
- Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri müslimler: Kapitülasyonlar-Berâtlı Tüccarlar Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ankara, Turhan Kitabevi, 1983.
- Bilsel, M. Cemil, *Devletler Hukuku*, c. III, *Devletler arasında Andlaşmalar*, İstanbul, İÜ Yayınları no. 21, 1936.
- Birsan, Kemaleddin, *Devletler Hususi Hukuku*, c. I, *Tabiiyet, Yabancıların Hukuku*, İstanbul, İÜ Yayınları no. 7, 1936.
- Çelik, Edip F., *Milletlerarası Hukuk*, 2 cilt, gözden geçirilmiş baskı, İstanbul, İÜ Yayınları, c. I, 1965; c. II, 1968.
- Çiçek, Kemal, "Yabancı Konsolosluk Tercümanları," *Tarih ve Toplum*, S. 146 (Şubat 1996), 17-23.
- Dauids, Jules, "Extraterritoriality," *Encyclopedia of American Foreign Policy: Studies of the Principal Movements and Ideas*, yay. yön: Alexander DeConde, New York, Charles Scribner's Sons, 1978, I, 359-371.
- Davis, George B., *The Elements of International Law*, 4. baskı, gözden geçirerek yay. haz.: Gordon E. Sherman, New York ve Londra, Harper&Brothers Publishers, 1916 (ilk copyright 1887).

- Engelhardt, (Edouard-Philippe), *La Turquie et le Tanzimat ou Histoire des Réformes dans l'empire Ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours* (2 cilt) c. 1, Paris, A. Cotillon et C°, 1882; c. 2, Paris, Librairie Cotillon, 1884.
- (Ergin), Osman Nuri, *Meclis-i Umur-i Belediye*, 5 cilt, İstanbul, Matbaa-i Osmâniyye, 1338-1922, I.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "Venedik Doğu ve Leh kralına verilen bir kısım ahitnamelerin şekil ve muhteva bakımından taşıdıkları önem ve tarihi gerekçeler," VII. *Türk Tarih Kongresi, Ankara 25-29 Eylül 1970 Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973, s. 473-483.
- Gönen, Yasemin Saner, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancıların Adli Ayrıcılıkları*, Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, 1998, Basılmamış doktora tezi.
- İnalçık, Halil, "Mahkama," *EI*, (Leiden, 1991), VI, 3-5.
- Koçu, Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri: Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923*, İstanbul, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1934.
- Kurdakul, Necdet, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul, Gözlem Matbaacılık, 1981.
- Kürükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri (1580-1838)*, c. I, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1974; c. II, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- Kürükoğlu, Mübahat S., "Avrupa Tüccarı," *DİA*, IV, (1991), 159-160.

- Lawrence, T. J, *The Principles of International Law*, 2. baskı, Boston, D. C. Heath&Co., Publishers, 1899.
- Liebesny, Herbert J, "The Development of Western Judicial Privileges," *Law in the Middle East*, c. I, *Origin and Development of Islamic Law*, yay. yön.: Majid Khadduri ve Herbert J. Liebesny, Washington, D. C., The Middle East Institute, 1955, s. 309-333.
- Liszt, Franz Von, *Le Droit International*, Almanca 9. baskıdan (1913) çev.: Gilbert Gidel, Paris, A. Pedone, 1927.
- Louter, J. De, *Le Droit International Public Positif*, 2 cilt, Oxford, Imprimerie de L'Université, 1920.
- Menemenlizade Ethem, *Devletler Umumî Hukuku: Notlar*, İstanbul, Türkiye Matbaası, 1934.
- Ökçün, A.Gündüz, "Kapitülasyonlar Hakkında Bâbıâlinin sefaretlere gönderdiği 7 Temmuz 1887 tarihli muhtıra," *SBFD*, XXII, S. 3, (Eylül 1967), 139-151.
- Özel, Ahmer, "Dârüislam," *DİA* (1993), VIII, 541-543.
- Pazarcı, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, c. I, 4. baskı, Ankara, Turhan Kitabevi, 1994; c. II, 3. baskı, 1993; c. III, 1994.
- Rousseau, Charles, *Droit International Public*, (5 cilttir) c. III, *Les Compétences*, c. IV, *Les relations Internationales*, Paris, Sirey, 1977, 1980.
- Sevig, Muammer Raşit, "Tabiiyet, Yabancılar Hukuku ve Kanunlar İhrilâfı Bakımından İkametgâh," *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. XVII, S. 1-2, (1951), 75-91.
- Üçok, Coşkun ve Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, yeniden düzenlenmiş şekli 8. baskı, Ankara, Savaş Yayınları, 1996.
- Woolsey, Theodore Dwight, *Introduction to the Study of International Law*, 6. baskı, yeniden gözden geçiren, Theodore Salisbry Woolsey, New York, Charles Scribner's Sons, 1894, (İlk baskısı: 1860).
- Wratislaw, A.C, *A Consul in the East*, Edinburgh, William Blackwood and sons, 1924.

OSMANLILAR'DA ARAZİ HUKUKU KURALLARINA KISA BİR BAKIŞ (TEORİ VE PRATİK)

PROF. DR. ALİ ŞAFAK
POLİS AKADEMİSİ

GİRİŞ

Kuruluşunun 700'üncü yılını, çeşitli etkinliklerle kutladığımız Osmanlı Devleti'nin, insanlık tarihinde pek çok alanda mührü ve izleri olduğu, dostu ve düşmanı herkesçe bilinmektedir. İşte o mühürlerden birisi de hukuk alanıdır. Hukukta teori ve pratikte genelde Hanefî ekolünü kabul eden Osmanlı'da hukukçular konulara meselecî bir yaklaşımla bakmışlar, olaylardan kurallara giderek, günümüz Anglo-Sakson sisteminde "Case Law" denilen "Vâkıât" ve "Fetâvâ" yolu ile günlük hayatta hemen her soruna ve farazî konulara bir hüküm bulmuşlardır. Bu arada yerel geleneklerden de yararlandıkları olmuştur. İşte bu araştırmada Osmanlı dönemi hukuku ve uygulamasının yalnızca bir dalı; "Arazi Hukuku teorisi ve pratiği" üzerinde kısaca durulacaktır.

"Arazî", "arz" kelimesinin çoğuludur. Lügatte; yer, zemin mânâsına dışıl (müennes) bir cins isimdir. Kelime; dünya, alçak, aşağı nesneler için kullanılır. Genel kullanılışta dünyâ ve toprak için isim olmuştur. Kur'ân da, yaratılışla ilgili âyetlerde hep dünyâ için kullanılır.

Osmanlı Devleti; adem-i merkezîyetçi bir yönetim biçimine sahipti. Orada devletin üst düzey yöneticileri başta olmak üzere sair kamu görevlilerinin önemli bir yekûn oluşturan maaşlarını karşılamak üzere toprakları gelir durumu ve bitirme kâbiliyetine göre; has, zeamet ve timar şeklinde derecelere ayırmıştır. Arazinin kontrolü, vergilerini toplama ve gerekli işleri yürütme görevini genellikle asker olan dirlik sahiplerine vermiştir. Böylece oluşan dirlikler-devlette beş şekildeydi:

1- Hâs; Kayıtlı geliri 100 bin akçeden fazla olanlar

2- Zeamet; Kayıtlı geliri 20 bin ile 100 bin akçe arasında olanlar,

3- Timar; Kayıtlı geliri 3 bin ile 20 bin akçe arasında olanlar

4- Yurdluk ve

5- Ocaklık; tersane giderlerini, kale muhafızları veya bir kasaba ya da şehir memurlarının aylıklarını karşılamak üzere verilirdi.

Mîrî arazi statüsündeki yerlerin zirâî işletme hakkı özel intikâl hükümlerine tabi olarak başkalarına geçerdi.

Osmanlı arazi hukuku uygulamasını ve üzerinde yapılan zirâî işleri Şeyhü'l-İslâm Ebussuud Efendi "*Marûzât*" adlı eserinde ayrıntılı bir şekilde anlatır. Osmanlı Devleti'nde mevcûd tarım arazisi nevilerinin; 1- Mülk öşür, 2- Mülk harac, 3- Mîrî arazi (arz-ı memleket)'ler olduğunu belirtir. Özellikle memleket arazisinin tarımsal yönden işletilmesi gerektiği üzerinde ısrarla durur. Ancak anılan bu dirlik sistemi, uygulamada zamanla rüşvet ve iltimaslarla bozulmuş, amacından saptırılmıştır.

İşe yaramayan, mevât topraklar ihya suretiyle işe yarar hale getirilmiş, zirâî ekonominin gelişmesine yardımcı olmuştur. Yine bu dönemde her köye veya kasabaya veya bazı köy ve kasabalara birlikte -mîrî statüde- mer'â, yaylak ve kışlak tayin ve tahsis edilmiştir. Böylece zirâî ekonominin ve üretimin bir dalı olan hayvancılığın gelişmesi özendirildiği gibi ormanların ve bataklıkların da bakımı, korunması sağlanılmıştır.

Osmanlı Devleti dirlik sistemi yanında vakıf arazi de tarım hukukunda yaygın bir biçimde kullanılıyordu. Vakıf suretiyle bir kısım tarım alanları, orman ve meralar toplumun yararına kullanılır hale getiriliyordu. Bu da

üretim için, emek sahibinin emeğini değerlendirme bakımından önemli bir hizmet görüyordu. Nitekim Osmanlılar döneminde birçok kültür faaliyetleri, medeniyet eserleri, ilmî faaliyetler hep vakıf binalar ve arazinin gelirinden sağlanan mâlî kaynaklarla ortaya konulmuş, desteklenmiştir.¹

ARAZİNİN KISIMLARI

Osmanlı Devleti'nde görülen arazi hukuku kuralları ve uygulaması genellikle, yeni ifadesiyle, tarihi hukuk mektebi denilen hukuk akımının yaklaşımları teşhis ve tesbitleri ile ortaya çıkmıştır. Nitekim büyük hukukçu, Şeyhülislam, günümüzde "Case Law Book"da denilebilen "Fetâvây-ı Ebussuud Efendi" adlı bir kitabın ve ondan da önemlisi, önemli bir "Kur'ân Tefsiri"nin sahibi Ebu's-Suud Efendi (ö. 982/1574) araziye şöyle sınıflandırır:²

Arazi-i memâlik-i mahmiyyenin hakîkatını keşf ve tavzih ve mutasarrıfların keyfiyyet-i tasarrufları beyân ve tasrih olunmak fermân buyurulup bu fakire Vilâyet-i Rûm İli'nde Livâ-ı Üsküp ve Livâ-ı Selânik'in tahriri tefvîz buyuruldukta mütevekkilen ale'l-lahiteâlâ tahrir mübaşeret ve tasaddî olunup mükaddeman şerh ve tafsîl ve tekmil olunur ki, bilâd-ı İslâmiyye'de olan arazi, muktezâ-yı şeriat üzerine üç kısımdır:³

a- "Bir kısmı 'Öşriyye'dir ki; hîn-i fetihde ehl-i İslâm'a temlik olunmuştur. Sahih mülkleridir. Sair malları ve mülkleri gibi nice dilerse tasarruf ederler, ekerler, biçerler, hâsıl olan gallenin öşründen gayrı bir habbe alınmaz onu dahi kendileri fukarâya ve mesâkîne verirler. Sipahiden ve gayrıdan aslâ bir ferde helâl olmaz. Arz-ı Hicaz ve Arz-ı Basra böyledir."

b- "Bir kısmı da 'Haraciyye'dir ki; hîn-i fetihde keferenin ellerinde mukarrer kılınıp kendilerine temlik olunup üzerlerine hâsıllarından öşür (1/10), yahut sümün (1/8) ya sübu' (1/7) yahut südüs (1/6)'den nısfına (1/2) değin arzın tahammülüne göre Harac-ı Mukaseme vazolunur. Bu kısım dahi sahiplerinin sahih mülkleridir. Bey ve şiraya ve sâir envâ-i tasarrufata kaadirlerdir. Şira edenler dahi vech-i meşrûh üzere ekerler ve biçerler ve harac-ı mukasemesin ve harac-ı muvazzafın verirler. Ehl-i İslâm iştirâ etseler kefereden alınageldiği haracları sâkit olmaz... Mâdem ki ellerinde olan yerleri ziraat ve haraset

edip ta'til eylemiyeler aslâ dahl ve taarruz olunmaz. Nice dilerler ise öyle tasarruf ederler. Fevt olduklarında sâir emvâl ve emlâkleri gibi vereselerine intikâl eder. Sevâd-ı Irak arazisi böyledir. Kütüb-i Fıkhiyye'de mastûr ve meşrûh olan arz bu iki kısımdır."⁴

c- "Bir kısmı dahi vardır ki, ne öşriyyedir ve ber vechi meşrûh üzere haraciyyedir. Ona arz-ı memleket derler. Aslı haraciyyedir. Lâkin sahiplerine temlik olduğu takdirce fevt olup verese-i kesire mâbeynlerinde taksim olunup herbirine bir cüz'î kıt'a değip ba'de't taksim veresenin her birinin hissesine göre haracları tevzi ve tayin olunmakta kemâl-i suubet işkâl olup belki âdetâ muhal olmayıp rakabe-i arz beyt-i müslimîn için alıkonulur. Reâyâyâ âriyet tarîkiyle verilip ziraat ve hırsaset edip bağ ve bahçe ve bostan ekip hâsıl olandan harac-ı mukâsemesin ve harac-ı muvazzafın vermek emrolunmuştur. Sevâd-ı Irak'ın arazisi, bazı eimme-i dîn mezheplerinde bu kabildendir..."⁵

Ebussuud Efendi, yapmış olduğu bu tasnifinde, Osmanlı arazisinin hukukî durumlarını tespit etmiş ve zamanının idaresinin, tatbikâtının tesiri altında kalmışsa da çok önce cârî olan tatbikât ve fıkıh kitaplarındaki teorik açıklamalardan faydalanmıştır.

OSMANLI ARAZİ KANUNNÂMESİ'NE GÖRE ARAZİ NEVİLERİ

Bu Kanunnâme bir bakıma İslâm'ın başlangıcından hicrî 1274/1858 tarihine kadar uygulanan toprak ve tarım hukuku kurallarının ve bu konuda İslâm hukukunun temel kural ve amaçlarına aykırı olmayan geleneklerin kanunlaştırılmasından ibarettir. Bir bakıma 1839 tarihli Tanzimat Fermanıyla Timar sisteminin kaldırılması sonucu meydana gelen boşluk bu kanunnâme ile doldurulmuştur. Bazı hükümleri uygulamada hâlâ yürürlüktedir. Mülk arazinin kullanımı ve hukukî statüsünü düzenleme işi Mecelle'ye bırakılırken mîrî, mevât ve metrûk arazinin hukukî statüsü, kullanımı vs. ile ilgili hükümler Arazi Kanunu'nda yer almıştır. Vakıf arazi ise vakıflarla ilgili kitaplarda işlenmiştir.

Kanunnâme'nin baş tarafında arazinin taksimine dâir hükümler mevcuttur. Şöyle ki,

Madde 1- "Memâlik-i Devlet-i Aliyye'de olan arâzi beş kısımdır:

Kısm-ı evvel, arâzî-yi memlûke yani ber-vech-i mülkiyet tasarruf olunur, yerlerdir.

Kısm-ı sâni, arâzî-yi emîriyyedir.

Kısm-ı sâlis, arâzî-yi mevküfedir.

Kısm-ı râbî, arâzî-yi metrûkedir.

Kısm-ı hâmis, arâzî-yi mevâtîr.”

şeklinde ana tasnif yapıldıktan sonra ileriki maddelerde mülk arazi de; Süknâ ve Tetimme-i Süknâ, Öşür Arazisi, Harac Arazisi, Vakıf Arazisi olmak üzere dört kısma ayrılmış ve hukukî yönden incelemeleri yapılmıştır. Bazı hukukçular bu nevi tasnif ve taksimlerin o zamanki Sâsânî ve Bizans Devletlerinde ve bilhassa Roma Hukuku'nda da olduğunu belirtirler.⁶

Mahallî uygulama şeklinde de olsa, başka hukuk sistemlerinde tanzim ve kabul edilse de bunlar İslâm toplumunun bünyesine uygun geliyor ve aynen kabulde fayda varsa, olduğu gibi alınmış, İslâmî bünyeye göre adapte edilmeleri cihetine gidilmiştir. Önemli olan husus; bu arazi şekillerinin uygulamada başarıya ulaşmasıdır. İşte yalnızca İslâm Hukukunun uygulandığı toplumlarda başarıya ulaşan vakıflar ve vakıf arazisi ne Roma Hukukunda ne de Sâsânîler'de istenileni verebilmiştir. O, İslâm Hukukuna ve müslüman toplumlara münhasır bir hukuk müessesesi olarak inkişaf etmiştir.⁷

İslâm vergi hukuku konuları işlenip incelenirken arazinin de taksim ve tavsifleri yapılmış, hukukî yönleri incelenip ona göre vergilerin cins ve miktarlarını tesbit cihetine gidilmiştir. Bu bakımdandır ki, vergi hukuku yönünden yapılan tasnifler arazi hukuku yönünden arzu edilen maksada ulaşmamakta, sınıflandırmalar arasında, girişimler olmaktadır. Bu konuda harac arazisi örnek olarak verilebilir. Zira savaş yolu ile fethedilen toprakların mülkiyeti devlete ait olmak üzere, işletilmesi, üzerinde bulunanlara harac vergisini ödemek şartıyla verilmiştir. Sevâd toprakları gibi.⁸ Bir de anlaşmalarla alınan ülkeler vardır ki; arazi, üzerinde bulunanların mülkü olarak ellerinde kaldığı halde harac vergisini ödeme şartını kabul etmişlerdir. Basra taraflarındaki bir kısım topraklar gibi. Birinci kısım harac vergisi alınan arazi Arâzî-i Memleket, (Arazi-i Beytülmal) olduğu halde, ikinci kısım harac vergisi alınan topraklar Arâzî-i Memlûke (mülk topraklar) dir.⁹

Arâzî Kanunnâmesinin genel hükümler ve tanımlar içeren diğer maddelerinin biraz sadeleştirilmiş hükümleri ise şöyledir;

Mülk topraklar, kısımları ve tabi olduğu hükümler:

Madde 2- “Mülk topraklar dört nevîdir: /Birinci nevi, köyler ve kasabalar içerisinde bulunan arsalar ve kenarlarında bulunup tetimme-i süknâ itibar olunan ve en fazla yarım dönüm mikdârı yerlerdir. /İkinci nevi, mîrî topraklardan ifraz olunan ve hukukî hükümlerine uygun olarak kişilere mülk olarak verilip o şekilde tasarruf olunmak üzere temlik olunmuş olan arâzîdir. /Üçüncü nevi, öşür toprakları ve /Dördüncü nevi, harac topraklarıdır ki,

Meselâ fetih zamanı ve sonrasında savaşa katılan, ganimete hak kazananlara dağıtılan ve temlik olunan yerlere öşür toprakları ve gayrimüslim olan asıl yerlilerin ellerinde takrîr ve ibkâ olunan yerlere harac toprakları denilir.

Harac arâzî iki kısımdır: /(a) Bir kısmı harac-ı mukâsemedir ki arâzînin hâsılâtından yerin tahammülüne göre onda birden yarıya kadar alınmak üzere tayin olunmuş olan şeydir. /(b) Diğer harac-ı muvazzafadır ki, arâzî üzerine kesin surette konulan vergidir, sahibinin vermekle yükümlü kılındığı belirli miktardaki paradır.

Her nevi mülk toprakların rakabesi yani toprağın bizzat kendisi ve mülkiyeti sahib ve mâliki olan kimseye ait olarak malları ve diğer eşyası gibi miras yoluyla geçer. Ve vakıf ve rehn ve hibe ve şuf'a misillü ahkâm uygulanır, geçerlidir.

Gerek arâzî-yi öşriyye ve gerek arâzî-yi haraciyye sahibinin mirasçısız vefatıyla hazineye geçtiğinde arâzî-yi emîriyye hükmünü iktisab ederler.

Arâzî-yi memlûkenin dört nevisinde uygulanacak hukukî hükümler, kütüb-i fihriyyede beyân olunduğu cihetle işbu Kânûnnâme-i Arâzî'de mülk toprakların ahkâmından bahsolunmayacaktır.”

Mîrî topraklar ve hukukî işlemleri:

Madde 3- “Arâzî-yi emîriyye: Rakabesi (kuru mülkiyeti) hazineye ait olarak zirâî işletmesi, kullanımı Devlet-i Aliyye tarafından vatandaşlara bırakılacağı tarla ve çayır ve yaylak ve kışlak ve korular ve emsâli yerlerdir ki,

daha önceleri bu yerlerin bir başkasına ferâğı ve boşkalıp işlenmediğinde sâhib-i arz itibar olunan timar ve zeâmet sahiplerinin ve bir aralık mültezim ve muhassılın izin ve yetki tanınmasıyla tasarruf olunurken daha sonra, timar sisteminin ve anılan müesseselerin kaldırılması sonucu şimdilerde Devlet-i Aliyye tarafından bu işlerle görevlendirilmiş olan zâtın izin ve tefviziyle tasarruf olunup toprağı kullananların ellerine üst kısmı tuğralı tapu senedi verilir.”

Vakıf topraklar ve kısımları:

Madde 4 (kısaltılarak)- “Arâzî-yi mevkûfe iki kısımdır: /(1) Birinci kısım, gerçek anlamda mülk toprak-tan iken hukukî hükümlere uygun olarak vakfolunmuş olan arâzîdir ki, bu çeşitten arâzî-yi mevkûfenin kuru mülkiyeti ve her türlü hukukî kullanımı ve tasarruf işlemleri vakıf idaresine ait olarak bunlarda muamelât-ı kânûniyye cereyan etmeyip ancak vakfedenin koyduğu, ileri sürdüğü şartlar her ne ise o şekilde hareket etmek gerektiği cihetle arâzî-yi mevkûfenin bu kısmından işbu kânûnnâmede bahs olunmayacaktır. /(11) İkinci kısım, arâzî-yi emîriyyeden ayırt edilen toprağın, ya bizzat padişahların izniyle ya da sultanların önceden bu hususta yetkili kıldığı başkalarının iznini alarak vakfedilmesidir. Bu gibi toprakların vakfedilmesiyle yalnız arâzî-yi emîriyyeden belirli bir parçanın öşür ve sair vergileri gibi devlete (kamuya) ait âşâr yararları bizzat devlet tarafından bir cihete tahsis demek olduğundan bu çeşitten arâzî-yi mevkûfe sahih vakıflardan sayılmaz.

Osmanlı Devleti’nde bulunan arâzî-yi mevkûfenin büyük bir çoğunluğu bu kabildendir. Ve böyle gelir ve vergisinin bir amaca tahsisi sözkonusu vakıf arazinin, sırf mîrî arâzî gibi rakabesi hazineye ait olmasıyla bunlar hakkında da bundan sonra zikir ve tafsil olunacak kanunî hükümler tamamıyla geçerlidir”

Kamu emlâki veya kamunun istifadesine tahsis edilen arazi-i metrûke:

Madde 5- “Arâzî-yi metrûke iki kısımdır: /(1) Biri, tüm insanlar için terk olunmuş olan yerlerdir ki umumî yollar bu kabildendir. (11) Diğeri, bir köy ve kasaba veya birden çok köyler ve kasabaların tüm ahalisine terk ve tahsis olunan yerlerdir ki, köyler ve kasabalar halkına tahsis kılınmış olan mer’alar bu kabildendir.

Ölü topraklar:

Madde 6- “Arâzî-yi mevât, bir kimsenin tasarrufunda olmadığı ve ahâlîye terk ve tahsis kılınmadığı halde yüksek sesli bir kimsenin, yerleşim yerlerinin (belediye hududunun) en ucundan seslendiğinde sesinin işitilemeyecek derecede köyler ve kasabalardan uzak bulunan yani yerleşim yerlerinin en ucuna bir buçuk mil yani yarım saat miktarı uzaklığı olan boş mahallerdir.”

Kanunnâmenin kapsamı:

Madde 7- “İşbu kânûnnâme-i arâzî üç bâba taksim olunmuştur: /(1) Bab-ı evvel, arâzî-yi emîriyye beyanındadır. /(11) Bâb-ı sânî, arâzî-yi metrûke ile arâzî-yi mevât beyanında olup bu bâbda herkesin yararlanabildiği dağlardan (cibal-i mübâheden) dahi bahs olunacaktır. /(111) Bâb-ı sâlis, çeşitli hükümler beyanındadır.”

Sonuç itibariyle Osmanlı Devlet-i Muazzamasının her karış toprağının hukukî statüsü ve kullanım biçimi, zirâî işletme ve işletmeciliğe özendirme ve onu geliştirme yol ve yöntemleri o zamanlar yürürlükte olan kural-lara göre açıklanmıştır. Konular, kapitalist-liberalist ya da sosyalist yaklaşımların dışında ele alınmış fakat temelde ikisinin de içerdiği bazı konulara da yer verildiği olmuştur. Yeri geldikçe bunlara da değinilecektir.

MÜLK ARAZİ VE NEVİLERİ GENEL OLARAK

“Arz” tekil bir kelime olup lûgatte; yer, zemin mânâsına dişil (müennes) bir cins isimdir. Mânen çoğulluk ifade eder. Lafzî (yapı itibariyle) çoğulu “Arzât”, “Uruz”, “Arazûn” ve “Âraz” şeklindedir. Kelime ayrıca; alçak, aşağı nesneye de kullanılır. Genel kullanılıştta dünyâ ve toprak için isim olmuştur, yaratılışla ilgili âyetlerde hep dünyâ kastedilmiştir.

“Mülk”, “Melk”, “Milk”, “Meleke” lûgatte; bir şeyi müstakillen zabt eylemektir. “Mülk”; mülkiyet üzere tasarruf olunacak nesneye bir adamın menkûl ve gayr-ı menkûl bütün varlığına mülk denilir. Mülkiyet konusu olan şey de “Memlûke” diye adlandırılır. Özel olarak köle için isim hâline gelmiştir. “İmlâk” veya “Temlîk” bir şeyi bir kimseye mülk eylemek mânâsındadır. Mülk sahibine “Mâlik” ismi verilir ki, çoğulu “Mulûk”tur. Özel olarak saltanat sahibi padişahlar için kullanılır.¹⁰

TEŞKİLAT

b- Sulh yolu ile alınan topraklar: Anlaşma, tarafların rızası ile yapılmaktadır. Dâr-ı Harb'de bulunan düşmanlar, araziinin kendilerinde bırakılması şartını ileri sürerek İslâm idaresine gireceklerini teklif ederler, halife de teklifi benimser ve aralarında anlaşma yapılırsa, toprakları vergi yönünden haraca tabi mülk topraklar statüsünü devam ettirir. Yine de bu ülkelerin mevât toprakları İslam devletine aittir.¹⁴

c- Mevât araziden ihya edilen ve imar edenin elinde kalan topraklarla devlet reisi tarafından temlikî (mülkiyet hakkını geçirici) ıktâ'lar neticesi elde edilen arazi de mülk toprak olmaktadır. Her iki şekilde de devlet arazisi mülk araziye dönüşmektedir.

d- Genel olarak meskun mahaller, beldeler, arsalar, ev yerleri mülk olarak kabul edilmiştir. Yeni kurulan belde yerleri de ya ihya ya devlet tarafından da temlik suretiyle üzerlerinde oturanlara ve çiftçilik yapanlara verilmiştir.¹⁵

Mülk arazinin kısımları da kısaca şöyledir:

SÜKNÂ-TETİMME-İ SÜKNÂ

"Süknâ" "Sekene" fiilinden isim olup oturulması mümkün şeye denir, ev vesâire gibi. "Mesken" ve "Se-ken" isimleri de aynı anlamda kullanılır.¹⁶

Hukukta oturulmaya müsâit gayr-ı menkullere denilir.

"Tetimme-i Süknâ" ise; oturulacak yerler için lüzumlu şeyler çevresindeki arsalarla denilir. Bunlar da gayr-ı menkûl yönünden toprak hukukunun içerisinde mütalea edilir. Fıkıh kitaplarında meskenler üç kısım olarak düşünülmüştür:

- a) Dûr; konaklar,
- b) Büyût; odalar,
- c) Menazil; evler.¹⁷

1274/1858 tarihli Arazi Kanunu'nun md.1'de arazi nevileri sıralanırken mülk arazi ilk sırada ve kısımları md. 2'de özetlenir; bunların hukukî yönü fıkıh kitaplarında incelenir. Mecelle'de mülkiyetle ilgili olarak yer alan hükümler mülk araziye de tatbik edilir. Oturulacak yer ve arsalar köy ve kasabaların içinde bulunup süknâ için gerekli miktar arsalardan ibarettir. Arsaların hukuken tespit edilmiş kat'î miktarları, ölçüleri yoktur. Sü-

nâ ve Tetimme-i Süknâ'nın hukukîliği genellikle Halife Hz. Ömer (r)'in tatbikatında açıklığa kavuşmuştur.¹⁸ Bununla beraber oturulacak meskenler ve bunlara müteallik konular hakkında hadisler mevcuttur.¹⁹

ÖŞÜR ARAZİSİ

Mülk toprakların önemli bir kısmı sayılan Öşür Arazisi; zorla (cebren ve anveten) alınıp muharipler arasında taksime tabi tutulan yerlerle, isteyerek İslâmiyet'i kabul eden toplum fertlerinin uhdesinde bırakılan topraklardan ve Müslümanlar tarafından ihyâ ve imar edilen yerlerden ibârettir. Öşür; araziden istihsâl edilen hububâtın zekâtı sayıldığından bu araziye "Arz-ı Sadaka" da denilmiştir.

Verilen tariftten anlaşılacağı üzere Öşür Arazisi'nin menşei, meydana geliş yolları üç kısımdır.

a- Silah zoruyla fethedilip ülke halkından zorla zabt olunan, savaşçılara taksim edilen yerler.

b- İsteyerek İslâmiyet'i kabul edenlerin uhdelinde takrir ve ibkâ edilen arazi.

c- Mevât araziden Müslümanların ihyâ ettikleri topraklar.

Bu kısımlara eklenen bir diğer arazi nevi de;

d- Fethedilen yerlerin savaşa katılmamış Müslümanlara temlikî olarak verilmesi yoludur.²⁰

Zirâî sahada karşılaşılan ilk mülk arazi öşür topraklarıdır. Peygamber zamanında tesis edilmiş, hakkında hükümler konulmuştur. Hadislerde de; "Topluluk Müslüman olduğunda canları ve malları kendilerine bağışlanır" ve "Kim yanında bir takım şeylerle Müslüman olursa onlar ona aittir" hükümleri mevcuttur. Teminât altına alınan malların şümûlüne menkûl ve gayr-ı menkûllerin hepsi girer. Aşağıda tatbikâtı görüleceği gibi bu şekilde hareket eden toplulukların malına dokunulmamıştır. Ebu Yusuf durumu şöyle izah eder: "Malları ve canlarıyla teslim olanların, İslâm'ı kabul edenlerin hükmünü halife benden sordu. Ben de cevâben; Onları öldürmek haramdır. Menkûl ve gayr-ı menkûl malları kendilerinin mülküdür. Toprakları Öşür Arazisi'dir. Aynen Medine gibi. Çünkü Medine halkı, Hz. Peygamber'e (s) inandırlar, toprakları da Öşür Arazisi oldu. Tâif, Bahreyn ve diğer yerlerde oturanlar müslüman olunca aynı hüküm oralarda da uygulandı. Hiçbir şahsın onlara ait topraklar

üzerinde ev yapmaya, kuyu kazmaya, hayvan otlatmaya hakkı yoktur. Kimse hukukî durumu değiştiremez, mirâsla intikâl edebilir, satılabilir. Sahipleri Müslüman olan bütün arazinin durumu böyledir.²¹

MÜLK HARAC ARAZİSİ VE HUKUKİ DURUMU

HARACIN TARİFİ VE İZAHİ

“Harac” veya “Harc”; muayyen zamanlarda toplanan vergiler, mallardır. Kelimenin Kur’ân-ı Kerîm’de kullanılışı şu şekildedir:

“Yoksa sen onlardan bir harc (ücret) mi istiyorsun? İşte Rabbinin harcı! O daha hayırlıdır...”²² Bu Kur’ânî kelimenin kıraat imamlarınca değişik okunuş (fonetik) biçimleri varsa da burada ona değinilmeyecektir.²³

Hız. Peygamber (s) de tazminata hükmettiğinde bu kelimeyi kullanmış, “Rasûlüllah (s) tazminat mukâbili haraca hükmetmiştir” buyurulmuştur.²⁴ İlk uygulamalarda Bahreyn ve diğer sulhla alınan bölgeler arazisinden harac vergisi toplanmış, sahiplerinin Mülk Harac Arazisi olmuştur.²⁵

Açıklamalardan anlaşılan husus; topraktan alınan verginin adı toprağın bu grubu için isim olmakta, “Harac Arazisi” denilmektedir. Aslında mülkiyet ve tasarruf hukuku ile ilgili bir kelime sayılamaz. Haracî Arazi genellikle gayr-ı müslim (zimmî) tebanın elinde bulunan mülk topraklardan ibarettir.²⁶

DiĞER BAZI HUKUKİ MES’ELELER

Mülk-harac arazisinde şuf’a ve her türlü komşuluk hakları söz konusudur. Vakfedilir²⁷, müzârea akdi ile ortaklığa verilir, iâre edilir. Harac arazisi sahibi kaçır, araziyi terk ederse Ebu Hanîfe’ye göre; Devlet reisi muhayyerdır, isterse hazineden yapacağı masrafla imar eder. Bu takdirde menfaat âmmenin olur. Dilerse satışa çıkarır.²⁸

MADENLER VE MADEN OCAKLARI

Toprak hukuku ile yakından ilgili mes’elelerden biri de madenlerdir. Bu konuda da Kur’ân-ı Kerîm ve hadîslerde yeteri kadar hüküm bulunamaz. Ancak madenlerin önemi, insanlığa faydaları konusunda bazı âyetler mevcuttur.²⁹ Hadîslerde maden vergisi ve maden ocakları ıktâ’ına dair pek az hüküm vardır. Kitap ve sünnette

kısaca temas edilen diğer toprak hukuku müesseselerinde olduğu gibi burada da iş, tarihî gelişmeye bırakılmış; hukukçuların, âlimlerin icma’ ve icthadı ile müessese tam olarak işlemiştir; denilebilir.³⁰

MADENİN TARİFİ VE KISIMLARI

“Maden”: “Allah Teâlâ’nın toprak cevherlerinden arzın içine yerleştirdiği şeylerdir”³¹, diye tarif edildiği gibi, “Yer altında mahlûk ve medfûn olan altın, gümüş, demir gibi insana faydeli şeyleri ihtivâ eden topraklardır” şeklinde de tarif edilir.³² Bu tariflerde müşterek olan husus; bazı özel vasıfları taşıyan, insana yararışlı toprak cevherlerinin yine toprakta (meknûz) yaratılmış olmasıdır. Bu cevherler yer yüzünde bulunuşlarına göre taksime tâbi tutulmuştur: Yapılan tasniflerden birkaçını kaydetmek, maksadı ifade için yeterli olacaktır.³³

a- Mâverdî ve Kadı Ebu Ya’lâ Hanbelî’ye göre; madenler yer yüzünde bulunuşları bakımından;

1- Açık Madenler (Zâhir): Meâdin-i zâhire, diye bilinen bu toprak mineralleri; “yer yüzünde açık şekilde bulunan, kolayca çıkarılanlardır. Tuz, kömür, zift, petrol, kibrit, kıymetli taşlar ve benzeri şeylerdir.”

11- Kapalı (Batın) Madenler: Meâdin-i bâtına denilen bu nevi madenler, toprak içinde bulunan, ancak uğraşmakla elde edilebilen altın, gümüş, demir gibi cevherlerdir.³⁴

Bu tasnif şeklinde esas olan; madene kolayca erişilebilir erişilememesidir. Eğer fazla emek sarf edilmeden maden çıkarılıyor, elde ediliyorsa açık maden, zorla elde ediliyor, bir kısım emek sarfını, yatırımların yapılmasını gerektiriyorsa bunlar da kapalı madenlerdir. Binaenaleyh bir maden bazan açık, bazan kapalı madenler grubuna girebilmektedir. Meselâ; petrol, kömür gibi. Bunlar pınar şeklinde ise, yahut toprağın yüzünden, fazla emek, sermaye gerektirmeksizin alınıyor, elde ediliyorsa açık maden, aksi durumda kapalı maden grubuna girmektedir.

b- Hanefî mezhebi hukukçularının meşhurlarından Serahşî, yukarıdaki tasnifi aynen benimsediği gibi ek olarak; madenlerin yapılarını ele alarak şöyle bir taksim şekli verir: Yer altından çıkarılan madenler üç kısımdır:

1- Sert olup izabe edilebilen, kalıplara dökülebilen madenler; altın, gümüş, demir, bakır... gibi.

11- Sert olup eritilemeyen madenler; mermer, kireç, kömür, gibi.³⁵

111- Sıvı madenler; eritilmesi, katılaşması mümkün olmayan madenler; cıva, petrol gibi.

Serahsî'nin işbu taksim şekli daha ziyade vergi hukuku bakımından önem arzeder. Arazi hukukunu pek ilgilendirmez.³⁶

c- Fıkıh kitaplarından istifade edilerek hazırlanan Arazi Kanunnâme-i Humâyûnu md. 107, Meâdîn ve Taş Ocakları Nizamnâmelerinden faydalanılarak yapılan taksim şekilleri de şöyledir:

a- Tabiatları bakımından:

1- Tabîî madenler; tabiaten toprağın yüzünden veya içinden çıkarılan madenler. Hiçbir işlem yapılmamış, müdahalede bulunulmamıştır. Demir, kurşun, bakır... cevherleri, ham petrol gibi.

11- Gayr-ı tabîî madenler; insanoğlu tarafından işlenip işe yarar hale getirildikten sonra yine bilfiil insanoğlu tarafından defnolunan para (sikke) ve sâir kıymetli şeylerdir.

b- Eritilip eritilmemesine göre de;

1- Kâbil-i izâbe (eritilebilen) madenler: Altın, gümüş, demir, bakır... gibi teshin ile yumuşayıp erimeye kabiliyeti olan madenler.

11- Gayr-ı kabil-i izâbe (eritilemeyen) madenler: Taş, alçı, kireç, somaki... gibi teshin ile yumuşatılıp eritilemeyen madenler, taşlardır.³⁷

c- Meâdîn Nizamnâmesi de madenleri üç kısma ayırmıştır.

1- Aslî madenler: Yer yüzünde ve yerin derinliklerinde damar, tabaka veya mahzen halinde bulunan maddeler veya madenî sularıdır.

11- Sathî madenler; gayr-ı muntazam bir şekilde yer yüzünde bulunan ve sathî işlemlerle istihsâl olunabilen madenî maddelerden ibarettir.

111- Taş Ocakları: Somaki, mermer ve benzer taşlardan, tebeşir, çimento gibi cisimlerden ve piritli topraklarla benzeri maddelerden ibarettir.³⁸

Yapılan bu tasniflerden konu ile ilgili olanı: Mâver-dî ve Ebu Ya'lâ tarafından sistemleştirilen, aslında ilk zamanlardan itibaren İslâm hukukçuları tarafından mülki-

yet ve tasarrufu bakımından incelenen açık ve kapalı maden taksimidir, diğer şekilleri vergi hukukunu ilgilendirir.³⁹

MADENLERİN MÜLKİYETİ KİME AİTTİR?

Mülkiyet ve tasarruf hukuku bakımından madenlerin bizzat kendisi söz konusu edildiği gibi, maden bulunan arazinin mülkiyeti meselesi de incelenmiştir. Açık madenlerin herhangi bir şahsa ıktai câiz görülmemiştir. Kamunun müşterek malı kabul edilmiştir. Bu yerler devlet tarafından ya da yetkili bir kamu otoritesi, bir merci tarafından bir şahsa, işletilmek üzere tahsis edilse de diğerlerini o açık madenlerden yararlanmadan yasaklamaya bir yetkisi yoktur, denilmektedir. Zira kamu menfaatinın üstün olduğu yerde fertlere o yerlerin temlîken ıktai yapılamaz. Ancak işletme imtiyazı devredilebilir. Devlet otoritesi her an işletmeciyi kontrol eder, yoksa bir devlet olarak her işi bırakıp da bir maden işletmesi ile uğraşamaz, maden tekercisi olarak düşünülemez.

Kapalı madenler ise genellikle bulana aittir. Kim mülkünde bir maden bulursa vergisini ödemek şartıyla mülk madenini de işler. Burada vergi nisbeti de 1/5'dir. Devletin bu madenler üzerinde kontrol hakkı vardır. Fakat kamu emlâkinde, rakabesi devlete ait topraklarda bulunan madenler ise devletin mülkündedir, bulanın öncelikle işletme hakkı ve imtiyazı vardır. Fakat son zamanlarda yazılan yeni eserlerde ve çıkarılan kanunlarda aksi görüşü savunanlar, madenler üzerinde özel mülkiyeti reddedenler var ise de o konulara burada girişilemeyecektir.⁴⁰

MÜLKİYETİ (RAKABESİ) DEVLETE AİT ARAZİ (MÎRÎ ARAZÎ)

1274 hicrî/1858 milâdî yılında çıkartılan Osmanlı Arazi Kanunnamesine kadar olan dönemde de fethedilen topraklar çoğu kez üzerinde bulunan köylülere bırakılıyor, kuru mülkiyeti devlet elinde tutuluyordu. Bu en yaygın bir arazi çeşidiydi ve araziye mîriyye, araziye havz, arazi-i memleket, araziye sultaniyye gibi çeşitli adlar verilmiştir. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında arz-ı milî olarak anılırdı. Burada ve ileride "Mîrî Arazî" terimini kullandığımızda amaç hep bu tür arazidir: Mîrî arazi

üzerinde iki çeşit tasarruf (kullanım biçimi) söz konusuydu; biri tapu tasarruf senedi ile zirâî işletme hakkı, diğeri de araziden alınacak öşür ve harac vergisinin toplanılması ile zirâî işletme hakkına sahip kişinin işleyememesi vs. gibi durumlarda boş kalınca o yeri, isteyenlere tapu senedi bedelini ödeme karşılığı vermektir.

KONU YA KISA BİR TARİHİ BAKIŞ

Yazıda sık sık geçen "Rakebe" kelimesi lügatte; boyun demektir. Kelime hukuk dilinde köle için kullanıldığı gibi, arazinin aslına da "Rakabe" denilmiştir.⁴¹ Çünkü asıl olan boyundur. Boyunsuz insan düşünülemez. "Rakabe" de umumiyetle devletin, bazan da ferdin elinde, mülkiyetinde olmaktadır. Aslında devletin ülke unsuru, yurt bütünlüğü ve bu yurttaki otoritesini icra etmesi bakımından her karış toprak devletin yüksek hakimiyeti altındadır. Binaenaleyh devlet mutlak hakim sayılır. Halife Hz. Ömer (r.)'de "Toprağın rakabesi bizindir",⁴² sözü ile bunu ifade etmek istemiştir.⁴³

Nizâmülmülk de "Mukatâât erbabı bilmelidir ki, mülk ve raiyye sultanındır"⁴⁴ derken âmmehukuku bakımından devletin ülke unsurunun bölünmezliğini, otoritesinin üstünlüğünü açıklamıştır.

Hiz. Peygamber zamanında elde edilen arazi savaşsız alınmışsa tamamı kendinin ve muhtaçların olmuştur. Harple alınan yerler savaşçılara dağıtılırken de "Enfâl" sayılan bu şeylerin beşte biri Hiz. Peygamber'in, muhtaçlar (beş sınıf)'ın olmuştur. Onun vefatıyla Savâfî (ganimetlerden beğenip seçtiği) malları, beşte birden hissesine isabet edenler, feyy mallarından elde ettikleri Beytûlmal'e alınmış, rakabesi hazinenin olmuş, işletme hakkı kişilere verilmiştir.⁴⁵

Gerek Peygamber (s.) mallarının Beytûlmale kalmasına dair özel tatbikât ve gerekse düşmandan alınan mallar hakkında devlet reisinin, istediği prensibi uygulamadaki muhayyerlik hakkı,

"Tâ ki o feyy, yahut mal sizden yalnız zenginler arasında bir devlet olma"⁴⁶ ilâhî hükme istinad eder. Böylece mal ve ganimetlerin muayyen şahıslar, zenginler elinde toplanması önlenmiştir. Sonuç itibarıyla, bu uygulamayla muhtaçlar ve âmmehukuku menfaati korunmaktaydı.⁴⁷

Haşr Sûresi'ndeki "feyy" kelimesi kâfirlerden alınan ganimet ve harac kabilinden mallara isim olmuştur. Âlimler toprağın devlete ait olabileceği konusunda bu hükümden hareket etmişler. Kelimedeki mânâ müphemliği, ilk devirlerden itibaren geniş tefsire tâbi tutmaya sebep olmuştur. Savaşla veya savaşsız alınan topraklara feyy hükmü uygulanmıştır. Hiz. Peygamber (s.) zamanında ganimet arazisi taksim edilmişse de yine beğendiği malları safiyye adı altında seçip almış ve âmmehizmetine, muhtaçlara tahsis etmiştir. Benû'n Nâdir arazisinin beğenip alması böyledir.⁴⁸

Bu açıklama sonucunda görülür ki, Hiz. Ömer b. el-Hattab'ın (r.) halifeliğinden itibaren elde edilen arazinin Arabistan kesimi hariç Irak, Şam, Mısır taraflarına feyy hükmü uygulanmış, rakabesi Beytûlmal'e, intifai şahıslara bırakılmıştır.⁴⁹

Hicrî VII. yüzyıla kadar dominium (rakabe)'u devlete ait olan bu topraklara fıkıh kitaplarında "arazi-i memleket", "arazi-i havz" denilirdi. Osmanlı İmparatorluğu âlimleri bu yerlere "arazi-i emiriyye", "arazi-i sultâniyye", "arazi-i beytûlmal", "arazi-i mîriyye" veya "mîrî arazi" diye isimler vermişlerdir (AH; 143).⁵⁰

Feyy (Beytûlmal veya Memleket) Arazisi'nin bu statüyü kazanma yolları, doğuş sebepleri beştir:

a- Fetih anında rakabesi Beytûlmale ait olmak üzere alıkonulan arazi.

b- Fetih anında kişilere mülk olarak kime verildiği veya rakabesi Beytûlmal için tutulup tutulmadığı bilinmeyen arazi. Kısaca ne şekilde alındığı ve ne şekilde insanlara verildiği belli olmayan arazi.

c- Mülk-Arazi iken maliklerinin vârisiz, vasiyetsiz, borçsuz vefatı üzerine hazineye (Beytûlmal'e) geçen arazi.

d- Aslında mülk-arazi iken zaman aşımı ile maliklerinin kim olduğu, arazinin kime aidiyeti bilinmeyen yerler.

e- Rakabesi Beytûlmal'e ait olmak üzere devlet reisinin izni ile ihyâ olunan ölü topraklar.⁵¹

Osmanlı Devleti'nde tarım alanlarının büyük bir çoğunluğunu mîrî topraklar oluşturmuyordu. Bunlar üzerinde çalışan çiftçiler toprak üzerinde malik değil zirâî işletme hakkına sahip, uzun süreli kiracı gibiydiler. Bu-

nun süresi ise sınırlı değildi. Kanunlardaki şartlara uyduğu sürece devlet onun elinden zirâî işletme hakkını aslâ alamazdı. Kısacası kişinin arazi üzerindeki hakkı bugünkü anlamda mülkiyet hakkı değildi, yalnızca tasarruf ve yararlanma hakkıydı.

Çiftçiler ellerindeki topraklar üzerinde temlik (mülkiyeti başkasına geçirici) hiçbir işlemde bulunamadıkları, alıp satamadıkları gibi genelde ipotēğe bile veremezlerdi. Tasarruf hakları bile sınırlıydı. Zira araziye tahsis amacı dışında kullanamaz, mîrî tarım alanını mîrî mer'a, mîrî çayırılık ya da taş ve tuğla ocağı haline getiremezdi. Araziyi boş bırakamazdı (AK. md. 9, 12).

Arazi Kanunu'nun uygulanmasıyla ilgili Tapu Nizamnamesinde şu hükme yer verilir:

Taşralarda arâzî-yi emîriyyenin vatandaşlara tefvîz ve ihâlesine mal memurları yani defterdâr ve mal müdürleri ve kazâ müdürleri yetkili olmalarıyla bunlar devletin temsilcisi, sahib-i arz hükmündedir

Tapu resmi, araziye kullanma, ekme ve dikme karşılığında verilen ve derhal ödenen vergidir ki, devlet adına, ilgili memuru tarafından ahz ve istifâ olunur.

Devletin bu topraklar üzerindeki bir diğer kontrol vasıtası da; mîrî arazinin paylaşılması, devletin, yetkili memurun izni ve bilgisi altında ve bütün ortakların hazır bulunmaları durumunda mümkün olabilmesiydi (AK md. 17).

Mîrî arazinin miras yoluyla intikâlî özel hükümlere tabi tutulmuş, feraiz hükümlerinin uygulanması cihetine gidilmemiştir. Bu özel intikal hükümlerinde de mîrî arazinin küçük paylara bölünmesini önleyici, mirasçılardan çok sınırlı kişilere ve toprağı işleme yeteneğine sahip çocuklara geçmesini sağlayıcı özel hükümler konulmuştur (Bkz.: AK md. 59-90 ile diğer intikal kanunları). Yine mîrî topraklarla ilgili olarak dinleri ve vatandaşlıkları farklı usul-furu arasında da hem miras hükümleri hem de arazi intikaline dair hükümler geçerli değildi (bkz.: AK. md. 109-111 ile feraiz kuralları). Topraklar, bu gibiler arasında mirasçılık yoluyla geçemezdi, paylaşılırılmazdı.

AK'da belirlenen bölge toprak normuyla ilgili olarak da şu hükme rastlanılır: Md. 131/1. fıkrada da "Kanunda anılan çiftlik, her sene ziraat olunur, mahsul alınır

bir yerdir. İki öküzlük bir çift demektir ki en iyi yerden 70-80 dönüm orta yerden 100 dönüm ve en aşağı yerden 130 dönüm kadar araziden ibarettir. Dönüm ise; orta adımla uzunluğu ve eni 40'ar adım, yani 1600 zira kare yerdir. Ve bir dönümden eksik araziye kıta, adı verilir" denilir. İşte bu gibi yerler sahibi mirasçısız vefat ettiğinde memuru tarafından parçalanmadan bir bütün halinde o yeri işleyecek birine verilir.

Amaç dışı kullanımlar ya da özürsüz olarak üç yıl üst üste ekip dikmeden terk ve tatil etme durumları, o mîrî arazinin veya mer'a, yaylak ve kışlakların kişilerin veya toplumun ellerinden ve yararlanmasından geri alınmasına neden oluyordu. Devlet şayet mîrî toprak üzerinde yeni bir yerleşim birimi açacaksa, bir sanayi sitesi kuracaksa o zaman zirâî işletme hakkını elinde tutan çiftçilerin yapmış olduğu alt yapı yatırımlarının rayic bedelini ödemekle yükümlü idi. Ayrıca bir de toprağın kuru mülkiyeti için kişilere veya köy ve kasaba halkına istimlak bedeli ödeme yükümlülüğü yoktu. Zira rakabe mülkiyeti devletin idi.

Mîrî arazi sisteminin uygulandığı devirlerde ormanların günümüzdekinden pek fazla zengin olması da bu arazi rejiminin ormanlar aleyhine işlemediğini göstermektedir. Mîrî arazi rejimi çiftçiyi toprağı ekmeye ve işletmeye mecbur etmiş, mutasarrıfı için bunu vazife saymakla bütün tarım topraklarının işletilmesini mecbur kılmış ve memleketi kıtlıktan kurtarmıştır.

KAMU MALLARI (METRÛK ARAZİ VEYA ARAZİ-İ METRÛKE)

İslâm arazi hukukunda ve Osmanlı uygulamasında dikkati çeken konulardan birisi de bu nevi topraklar olmaktadır. Umumiyetle bütün toprak hukuku sistemlerinde mülkiyet bakımından arazi ya kişilerin ya da devletindir. Nâdiren belirli âmmе hükmî şahıslarının (köyler, kasabalar ve belediyeler gibi) da mülkleri olabilmektedir. Diğer hukuk sistemlerinde nadiren görülen bu vak'a İslâm ve Osmanlı arazi hukukunda mer'alar, yaylak ve kışlaklar, baltalıklar, çevre (harîm), yol, pazar yerleri, harman yerleri, gemi barınakları şeklinde ortaya çıktığı gibi. Bu yerlere İslâm'ın ilk devirlerinde bu ve benzeri topraklara "humâ"ı veya "îrfak" (arazi-i mirfaka) denilirdi. "Arazi-i Mirfaka", "Arazi-i Mahmiyye" veya "Arazi-i Metrûke" terkipleri hep aynı anlama kullanılmıştır.

Vakıf topraklar bahsinde değinildiği gibi, hukukçulara göre vakıf arazide rakabe Allah'ın, kamunun mülkündedir. Metrûk topraklarda ise rakabe belirli toplumun, köy ve kasabalar halkının, bazan da hazinenin, tüm ülke insanının olmaktadır.

"Arazi-i Metrûke", tabiri Osmanlı hukukçuları tarafından kabul edilmiştir. Mer'a, yaylak ve kışlak gibi kasaba ve köy halkının hepsine ve bütün insanlara terk ve tahsis olunan topraklardan ibarettir. Arazi-i mirfaka: Umumî yollar, pazar ve harman yerleri, meydanlar, namazgâhlar, mezarlıklar gibi yerlere denilir. Arazi-i mahmiyye veya kısaca hımâ: Rakabesi Beytûlmâl'e veya bir topluma ait olan ve kimseye temlik edilemeyen, verilemeyen umurun yararlanması için terk ve tahsis edilen kuru, mer'a, umumî yol ve pazar yeri gibi mahallere verilen isimdir.⁵²

Hadiste de; "Ey Allah'ın kulları! Suyun fazlasını, otu ve ateşi men (vermemelik) etmeyiniz. Zira Cenabı Hak onları zayıflar için kuvvet ve servet kaynağı yapmıştır" buyurulmuştur.⁵³

Kamunun ortak malı olan bu toprakların kısımlarına gelince;

Harman yerleri; bir bölgenin bütün halkına eskiden beri terk ve tahsis olunan, alınıp satılamayan, ihyâ suretiyle asıl maksadının dışında kullanılamayan yerlerdir. Özel tasarrufta bulunan olursa ahali, o kişiyi men eder. Harman yerleri arazi-i metrûkenin mirfaka kısmına girer. O yer halkı irfak ve irtifak hakkına sahiptir. Bir kimsenin aynı yeri birkaç yıl kullanması ona öncelik ve rüçhan hakkı bahşetmez⁵⁴ (480). Ancak "Kim bir yerden kalkar, gider de sonra döner gelirse, o yere diğerlerinden daha üstün hak sahibidir" hadisindeki "... kalkıp gitmekten" maksad; tekrar geri dönmek kasdı ile olan kalkıp gitmedir.⁵⁵

Buna göre; senenin belirli ay ve mevsimlerinde kullanılabilen, istifade edilen topraklar, harman yerleri, yaylak ve kışlaklar, namazgâhlar, namaz vakitlerinde istifade edilen mescitlerde belirli yerler devamlı aynı şahısların elinde olamaz. İşi bitip oradan ayrıldığında artık geri dönülmesi düşünülemeyen bir ayrılıktır. Rüçhan hakkı söz konusu olamaz. Ama aynı harman mevsiminde gider ve tekrar dönmesi muhtemelse o yerden istifadede rüçhan hakkı söz konusudur.⁵⁶

Mescidler ve namazgâhlar; dînî maksadlar için tahsis edilen yerlerdir. Mescidler; daha ziyâde sâbit toplumların toplu ibâdet yapmalarına tahsis edilir. Bir nazariyeye göre; vakıf olması sebebiyle mülkiyeti Allah'a aittir. Bazı hukukçulara göre ise; mülkiyeti o toplumun, o âme hükmî şahsınındır⁵⁷ (482). Namazgâhlar ise, yaylalarda, yol kenarlarında, ibâdet yapabilmek için tahsis edilen yerlerdir. Buranın mülkiyet durumu da mescidler gibidir. Fakat ikinci görüş kanaatimizce daha geçerlidir. Mescidler ve namazgâhlardan herkes eşit derecede istifade eder. Buralarda irtifak hakkına sahip olanlar, cemaate, ibâdet için gelenlere engel oluyorsa önlenirler, hakları iptal edilir. Devlet reisi dahi izin verse, buralarda hakkını kötüye kullanana müsaade edilmez. Namaz kılanların mescid ve namazgâhlarda, rüçhan hakkı vardır. Cemaate, ibâdetin ifasına engel olunmuyor, zarar verilmiyorsa o yerlerde irtifak hakkı tesis edilebilir veya mevcut hak devam eder.⁵⁸

Yaylak ve kışlaklardaki hukukî duruma gelince; sayfiye yerleri, kışlaklar, sahra ve konak mahalleri yolcuların, geçici olarak gelenlerin istifadesine tahsis edilen yerlerdir. Devlet reisinin, gelip geçenlerin zarureti tesbite, uzaklık miktarını tayine yetkisi yoktur. Devlete düşen görev; gelen ve gidenlerin oturup kalkmalarını kontrol ve âsâyîşi temindir. İlk gelenin faydalanmada rüçhan hakkı vardır. Hadiste, "Bir yere sebat eden, önde gelenin oradan istifade etme hakkı vardır", buyurulmuştur. Herkes aynı zamanda gelmişse, istifade konusunda ihtilaf çıkarırsa adalet ölçüleri dahilinde ihtilâfı giderici çözüm yolu aranır.⁵⁹

Bir yerde geçici veya devamlı yerleşmek isteyenlerin durumu devlet reisi tarafından araştırılır, zarar umulur ise yerleşmelerine izin verilmez, zararlı kimseler değillerse yine âme menfaati göz önünde tutularak bir fayda varsa yerleştirilirler. Fayda umulmuyorsa inmelerine, yerleşmelerine müsaade edilmez. Eğer yurt çapında, genel bir yaylak ve kışlak ise o zaman bütün halk faydalanır. Belli bir grubun, bir köyün yararlanmada öncelik hakkı yoktur.⁶⁰

MEVÂT ARAZİ (ÖLÜ TOPRAKLAR)

Neler mevât arazi olabilir? Fıkıh ve fetvâ kitaplarından istifade ile hazırlanan Mecelle md. 1270'ye göre; şu şartları taşıyan topraklar mevât arazidir:

a- Kimsenin mülkü olmamalı. Şâyet arazi müslümanların eline geçtikten sonra bir kimsenin mülkü olmuş ise mülkiyeti devam eder, mevât arazi sayılmaz.

b- Bir köyün, kasaba veya şehrin mer'ası olmamak.

c- Yine bir köy, kasaba veya şehrin odunluğu (mah-tatabı) olmamak.

d- Köy, kasaba veya şehrin mezarlığı olmamak.

e- Ebu Yusuf'a göre; belediye sınırları dışında (ak-sây-ı umrândan uzak) olmak. Diğer hukukçular bu şartı aramazlar.⁶¹ Demek oluyor ki, muayyen ve gayr-ı muayyen toplulukların menfaatına, kamu işlerinin görülmesine tahsis edilen mer'alar, baltalıklar, yollar, meydanlar, panayır yerleri ve benzeri mahaller her ne kadar sahihsiz görünüyor, bazı noktalarda mevât arazinin şartlarını taşıyorsa da mevât hükmüne tabi değildir. Bunlar, metrûk arazi hükümlerine tabidir.⁶²

ÖLÜ ARAZİYİ İHYÂ VE İHYÂNIN ŞARTLARI

"İhyâ" lügâtte; diriltmek, diri kılmak, toprağı faydalı, kullanılabilir hâle getirmektir.⁶³ Burada söz konusu olan ihyâ da; hiç kimseye ait olmayan ölü toprakları bazı ameliyeler sonucu işleyip işe yarar hâle getirmek demektir. İhyâ edildikten sonra o yer, belirli şartlar altında, devamlı ihyâ edenidir. Hadiste de "Kim ölü araziye ihyâ eder, işe faydalı hâle getirirse o yer onundur", "Kim başkasına ait olmayan bir toprağı ihyâ ederse o yer onun hakkıdır" ve bir üçüncü hadîste, "Kim ölü toprağı işler, işe faydalı hâle getirirse o yer onundur. Haksız mütecâvizin tecâvüzde bulunduğu yerde hakkı yoktur" buyurulmuştur.⁶⁴

İhyâ işlemi Mecelle md. 1051'de şu şekilde belirtilir; "İhyâ, imâr demektir ki, araziye ziraate salih kılmaktır", şeklinde tarif edilmektedir. Belli başlı ihyâ işlemleri: 1- Tohum ekmek, 2- Fidan dikmek, 3- Bina yapmak, 4- Nadas etmek, 5- Sulamak, 6- Sulamak için hark ve cedveller açmak, 7- Suların basmaması için duvarlar, bendler yapmak... gibi işlemler ihyâdan sayılmaktadır.⁶⁵

Kitaplarda ve Mecelle'nin 1275-1276. md. lerinde sayılan hususlar örnek kabilindendir. Genel olarak ihyâ için kasdolan hareketler, işler, örfilere, âdetlere göre tayin ve tesbit edilir. Zira Hz. Peygamber (s.a.v) de ihyâ işini mutlak olarak zikretmiş, muamelenin örfilere göre

tesbitini havale buyurmuştur. Farazâ süknâ için ihyâ söz konusu ise bina ve dam yapmakla toprak ihyâ edilmiş sayılır. Ama ekin ekmek, ağaç dikmek için ihyâ söz konusu ise üç şartın yerine getirilmesi beklenir:

1- Etrafını toprakla çevirmek, sınırını tesbit etmek, başka yerlerden ayırmak. 2- Susuz ise su götürmek, bataklık ise kurutmak. 3- Sürmek, nadas etmek. İşte bu üç şart gerçekleşirse ihyâ da tamamlanmış olur.⁶⁶

VAKIF TOPRAKLAR (ARAZİ-İ MEVKÛFE)

"Mevkûf" terimi İslâm hukukuna göre faydası kullara yönelik olsun diye bizzat Allah'ın, kamunun, mülkü olmak üzere terk ve tahsis edilen, başkalarına devri, elden çıkarılması yasaklanmış olan yerler, mallar demektir. Vakıf toprakların geliri bir hayır cihetine tahsis edilmekte, rakabesi Allah'ın mülkü olarak tutulmaktadır. Bir vakıf muamelesinde, malın mülkiyeti mâlikinin elinden çıkmakta, geliri (gallesi) de hayır maksadıyla fertlere ve topluma harcanmaktadır. Bu bakımdan özel bir durum arzeden vakıf arazi bu makalede kısaca incelenecektir.

Arazi Kanunnâmesi (AK) md. 1'de üçüncü kısım arazi "arazi-i mevkûfe" olarak belirtilmiştir.

AK. md. 4'te ise; vakıf toprakların iki kısım olduğu ve bunların özel hükme tabi tutulduğu, ancak mîrî topraklardan bir parça vakıf yapılmış ise bu tür vakıfların vakf-ı gayr-ı sahih olduğu ve arazi hukuku hükümleri bakımından mîrî arazi hükümlerine tabi tutulacağı belirtilmiştir. Şöyle ki;

a- Sahih Vakıflar: Mülk araziden, dinin emirlerine uygun biçimde vakıfta bulunmaktır. Vakfedecek kişinin tam bir hukuki ehliyeteye sahip bulunması ve onun şartlarına uygun hareket edilmesi gerekir. Sahih vakıfta arazinin rakabesi ve her türlü kullanım biçimi kişinin elinden çıkmış, vakfa geçmiştir. Vakfın yönetimi vakfedenin şartnâmesine göredir. Buna vakf-ı lâzım (bağlayıcı vakıf) da denilir.

b- Gayr-ı Sahih Vakıflar: Padişahların bizzat kendilerinin veya onların izinleriyle başkalarının mîrî topraklardan bir parçayı, bu parçadan sağlanan öşürler ve sair gelirlerini, devlet tarafından masrafları karşılanan bir hayır işine tahsis etmeleridir. Bu tür vakıf, arazinin aslında kuru mülkiyeti devletin olduğundan ve yalnız öşür, kira

vs. gelirleri bir kamu hizmetine tayin ve tahsis edildiğinden, buna İslam hukukunda gayr-ı sahih vakıf, vakf-ı ırsad veya vakf-ı gayr-ı lâzım (bağlayıcı olmayan vakıf) denilmiştir.

Devlet reisinin devletin iznini almaksızın, bir kimseye mîrî araziden bir parçayı bir hayır işine vakfetse, gelirini tahsiste bulunsa, bu tür vakıf hiç bir surette geçerli değildi. Onu hiç vakfetmemiş gibi kullanır, görevli memurun iznini almak suretiyle bir başkasına araziye devredebilirdi.

Gayr-ı sahih vakıflarda vakfedenin şartlarına uymak zorunluluğu yoktur. Devlet reisi kamu yararına ve kendi rey ve içtihadına dayanarak bu türlü vakıfların şartlarını değiştirip bir başka şekle sokabilirdi.⁶⁷

BİR TOPRAK HUKUKU KURUMU OLARAK ŞUF'A HAKKINA KISA BİR BAKIŞ

Miri ve Vakıf Topraklarında Şuf'a

Parçalı toprakları birleştirmenin dolaylı yollarından birisi de şuf'a hakkıdır. Ortaklardan birisi, bitişik komşu ya da arazisi üzerinde başkalarının geçit ve su götürme hakları (irtifak hakları) bulunan yerlerde o arazi sahibi hissesini veya arazisini satmaya teşebbüs ettiğinde, diğer ortakların, bitişik komşuların veya o yer üzerinde irtifak hakkı sahibi olanların anılan sıraya göre şuf'a (önalım) hakları vardır. Böylece küçük parçaların büyük parçalar haline dönüşmesi yolu açık tutulmuştur (Bkz.: Mecelle md. 1008-1044). Şuf'ayla araziye birleştirme yolu mülk arazide söz konusuydu. Mîrî ve vakıf topraklarda ise AK md. 41, 42, 44 ve 45'de şuf'aya paralel ve birleştirmeyi sağlayıcı hükümler yer almaktadır.

Fıkıh kitaplarında mevcut hükümlerden ve 1274/1858 tarihli Arazi Kanunu'ndan anlaşıldığı kadarıyla bütün âlimler, rakabesi devlete ait mîrî toprakların, her türlü vakıf yerlerin şuf'a hakkına konu olamayacağı kanaatindeydiler. Zira o yerleri işleyenler yalnızca intifa, zirâî yararlanma hakkına sahip zilyeddirler. Gerçek mâlik ya Beytül-Mâldi ya da hayrî bir maksada tahsis edildiğinden Allah'ın, kamunun mülkü idi. Bu tip toprakta şuf'a hakkı söz konusu değildir.⁶⁸

Aslında rakabesi devlete atı mîrî topraklar ile her nevi vakıf emlakte hukukçuların büyük bir çoğunluğu şuf'a hakkını kabul etmez. Zira meşfuun mülk akar olması şarttır. Halbuki mîrî topraklar ve vakıf yerler hiçbir şahsın özel mülküne konu değildir ama mülk toprak sayılan öşür ve mülk harac topraklarında şuf'a cârîdir.⁶⁹ Zilyed, toprağın kendi mülkü olduğunu iddia ile haracını ödediğini açıklarsa bu iddia ve açıklaması geçerlidir.⁷⁰

Arazi Kanunu md. 46'da "Emlakte cârî olan şuf'a arazî-i emîriyyede ve mevkûfede cârî değildir." Mecelle md. 1017'de "... Vakıf akarda ve arazî-i emîriyyede şuf'a cârî olmaz", denilmiştir. Burada da mülk olmayan o yerler şuf'aya konu olmaktan çıkartılmıştır.⁷¹ Dolayısıyla mîrî arazide şuf'a hakkı söz konusu olmadığı gibi kendisi de bir şuf'aya kaynak olamaz, bunun sonucu ise mîrî arazinin mutasarrıfı, bitişikindeki mülk arazi satıldığında onu şuf'a hakkı ile alamaz. Maddede geçen "vakıf" kelimesi; tahsisât kabîlinden vakıflar ile sahih vakıfların her ikisini de içerir.⁷²

AK md. 41'de; "Ortaklaşa bir araziye tasarruf eden kimse halîf ve şerîkinin izni olmaksızın hissesini meccânen veya bedel mukabilinde fâriğ olamaz" denilmekte ve her ne kadar md. 46 ile mîrî topraklarda şuf'a hakkı tanınmıyorsa da şuf'a sebeblerinden ikisine benzeyen "şerîklik" ve "halîtlık" burada da bulunduğundan bunlar da araziye başkasına devir durumunda, satıcının mîrî arazideki tasarruf payını almaya rüçhan hakkı kazanmaktadır.

Şerîk ve halîtin izni olmadan hissesini bedava veya bir bedel karşılığında başkasına devrettiğinde o şerîkin beş seneye kadar talep ânındaki bedel-i misil ile o hisseyi alan kimseden geri almaya selâhiyeti vardır.⁷³

Arazi Kanunu'nun rüçhan hakkı ile ilgili en dikkat çekici hükümlerinden biri de md. 45 ile getirilmiştir. Şöyle ki; "Bir karyenin hududu dahilinde olup da bâ tapu tasarruf olunan araziye mutasarrıfı bulunan kimse diğer karye ahalisinden bir kimseye fâriğ olduğu halde ol arazinin bulunduğu karye ahalisinden yere zarureti olanların ol araziye bedel-i misli ile bir seneye kadar talep ve davaya selâhiyeti vardır". Böylece mirâs ve vergi hukukunda geçerli olan "Yakın olan mirâs ve zekâta da daha yakındır", genel kaidesi mîrî topraklarda da geçerli kılınmış, bir köyde oturanlardan yere ihtiyaçları olanlar

dururken yabancıya mîrî toprağın ferağı hoş karşılanmamıştır. Yine bu vesile ile bir köye yabancıların girmesi önlenmiş olmaktadır.⁷⁴

Şuf'ada bâyi ile müşteri arasındaki bedel (bedel-i müsemmâ) şefi ile müşteri arasında da aynen cârî iken, rüçhan haklarında rüçhan hakkı sahibi ile müşteri arasında bedel-i müsemmâ değil bedel-i misil geçerlidir. Belki Arazi Kanunu'nda getirilen bu usûl pratikte bedelden doğan pek çok ihtilâfların önünü almak bakımından tercihe şâyandır. Mamafih muvazaa halinde bedel hakkında anlaşmazlık çıktığında bu da davaya konu olabiliyor ise de işin uzamasını önleme bakımından Mecelle sistemi yerine Arazi Kanunu sistemi daha pratiktir.⁷⁵

İslâm hukukunun dışındaki hukuk sistemlerinde bile eskiden oldukça önemli bir mevkî hâiz şuf'a müessesesi liberalist, ferdiyetçi görüşlerin veya aksine devletçi görüşlerin tesiriyledir ki -modern çağda- eski önemini yitirmiştir. Eskiden şuf'a müessesesine aşırı derecede önem verilmesi, geniş bir uygulama alanı tanınması, tarladan kalkan mahsûle kadar teşmili bir ifrat, aşırılık sayılırsa, modern çağlardaki kanunlaştırmalarda hiç yer vermeme veya çok az yer ve önem verme de bir tefrittir.⁷⁶

Fakat mülkiyetin özellikle gayr-ı menkûl akar ve arazi mülkiyetinin parçalanmasından çok birleştirilmesinden, tek elde toplanmasından, vergi mükellefinin asgariye indirilmesinden, araziden ve arsadan azamî verimliliğinin temininden yana olanlar müessesenin önemini savunmuşlardır. Gerçekten de özel mülkiyetin dokunulmazlığını ve mutlaklığını savunan ve bu nedenle temel kanunlarında şuf'a'ya yer vermeyen devletler bile son zamanlarda özel kanunlarda şuf'a hakkını düzenlemeye ve ona yer vermeye başlamışlardır.⁷⁷

Şuf'a hukukunda, hak sahipleri kimlerdir? İslâm hukukçularının büyük bir çoğunluğu ile pozitif hukukun benimsediği şuf'a hakkı sahipleri yalnızca şerikler ve müşterek mirâsçılardır. Buna karşılık Hanefî fakihleri, şuf'a sebebi olarak halîtlük ile câr-ı mülâsıklığı da kabul etmişlerdir. Gerçekten bu müessesenin konuluş maksadı; yeni mâlikin sebep olacağı ahlâkî ve ekonomik zararlardan ortakları, mâlikleri korumak olduğuna göre bu zarar yalnız şerik için değil irtifak hakkı sahibi ile bitişik komşular için de söz konusudur. Bu nedenledir ki, tatbikâtta şuf'a hakkının maksadının çok dar alanda gerçek-

leşebildiğini görenler, şuf'a sebebinin ortaklık, irtifak hakkı sahipliği ve bitişik komşuluk olmasını temennâ etmektedirler.⁷⁸

Arazi Kanunu'nda yer alan rüçhan hakkı sahipliği ile, Mecelle'de şuf'a hakkı sahipliğinde her üç sebep benimsenmiştir. Bu üç sebebin benimsenmesi halinde de pek tabî en çok zararı söz konusu olanlar ile daha az zararı söz konusu olanlar arasında bir sıra gözetmek, derece tanımak, hukuk mantığının bir gereğidir.⁷⁹

TOPRAKTAN OPTİMUM FAYDAYI SAĞLAYAN BİR KURUM: MUHÂYEE (MENFAATLERİN TAKSİMİ)

AK. md. 15/1'de "Ortaklaşa işletilen arazi bölünebilir durumda ise yani ortakların herbirisine isabet edecek miktar kendisinden faydalanılabilir miktarda ise ve ortakların tamamı ya da içlerinden bazıları taksimi isterse.... herkesin hissesi ifraz ve tayin olunur" denilmektedir. İşte burada taksimin ilk şartı; arazinin parçalanmaya müsait ve taksimin mümkün olmasıdır. Bu da parçalanmayla o yerden yararlanmanın ortadan kalkmasıdır. Araziden yararlanamama söz konusu ise, faydalanma ortadan kalkarsa, arazinin taksimi cihetine gidilememektedir.

AK. md. 15/2'de ise, "ve eğer paylaşmak mümkün değilse arazi daha önceden olduğu gibi ortaklaşa tasarruf olunur, işletilir fakat 'muhayee' yani nöbetleşe işletme usulü carî değildir" denilmiştir.

Burada bir yerin taksimi kabil olmamasının iki ihtimali vardır:

Biri arazi taksim edildiğinde ortakların hiçbirinin kendi payından faydalanamaması durumu, yani paylaşmanın kendileri için zararlı olmasıdır. Nitekim Mecelle md. 1141'de de "Paylaştırma ve küçük parçalara ayırma hak sahiplerinden herbirine zarar vericiyse o ortak mal ve mülk mahkeme vasıtasıyla da paylaştırılmaz", denilmiştir. Bu durumdaki arazi de yine mahkeme tarafından paylaştırılamamaktadır.

Mîrî arazide ortakların rızalaşarak paylaşmaları zirâi menfaati ortadan kaldırdığında bu tür paylaşmaya da AK. md. 15 müsâit değildi. Çünkü en azından hazinenin vergi kaybı sözkonusuydu. Mülkiyetten doğan mutlak hak ve onun tanıdığı yetki burada kullanılamamaktadır.

İkinci ihtimal: Arazi bölündüğünde pay sahiplerinden bazısına yarar sağlar, diğer bazılarına da, hissesinin azlığı nedeniyle zarar verici olursa yine o mîrî arazi pay edilememekteydi. Kısacası, ortak arazi hisse sahiplerinden her biri için bölmeden önce olan menfaat cinsiyle bölüştükten sonra da faydalanabilmek mümkünse mahkeme kararıyla veya anlaşarak araziyi bölüşebilirler. Aksi durumda her iki surette de bölüşemezlerdi. Dikkat edilirse burada bölüşmede bir ön şart da pay edilmeden önceki menfaat neyse paylaştıktan sonraki menfaat de aynı olacaktır. Önceden ekilip dikiliyor ise sonraki pay da aynı ekilip dikilecek şekilde olmalıdır.

Mülk arazide ise durum şöyledi: Şayet bir mülk mal ve arazinin taksimi imkansız ise ya da paylaştırılması ortaklara zarar veriyorsa, muhayee usulü uygulanırdı. Bu da maldan sağlanan menfaatin paylaştırılmasından ibaretti. Menfaatin paylaştırılması ise iki çeşitti;

a- Zamânen Muhâyee: İki kimse aralarında ortak oldukları araziyi her biri birer sene ekmek üzere nöbetleşe işletmeleri, müşterek bir evde birer sene oturmaları gibi.

b- Mekânen Muhâyee: Müşterek arazinin yarısında biri, diğer yarısında öbürü ziraatte bulunmak veya evin bir tarafında biri, diğer tarafında da öbürünün oturması gibi.

Ortaklar bu şekillerden birini tercihte ihtilâfa düşerlerse takdir hâkimindir. Taksimi mümkün olmayan müşterek malın ortaklarında biri muhayee istemez, diğerleri isterse ve muhayeeye yanaşmazsa kabûle zorlanır...⁸⁰

Mecelle md. 1174-1191 arasında düzenlenen menfaatlerin taksimi ile ilgili muhayee müessesesi aslında taksimi güç olan veya taksimi halinde zarar gören arazi, arsa ve evlerin işletilmesi, kullanılması için iyi bir hâl çaresidir. Esasen taksim edilemeyen yerlerin âkîbeti (sonucu) ne olacaktır? sorusuna cevap oluşturmaktadır.⁸¹

Tarla, arsa ve evin taksimi ile ilgili olan bu esaslar İslâm hukukunun ilk devirlerinden itibaren ictimâî ve iktisadî birçok mes'elelere cevap vermiştir.

Evlerin taksiminde de kat mülkiyetinin kabûlü mesken probleminin çözümüne yardımcı olmuştur. Eski zamanlarda kat mülkiyeti ile ilgili münasebetleri düzenleyen örf ve âdetler idi. İlk yazılı örf ve âdet kâidesi Av-

rupa'da 1561 yılında tedvin edilmiş bulunduğu hukukçular değinmektedirler. Bu tarih esas kabûl edilirse Batı'da ilk kâidenin bundan 440 sene kadar önceye uzandığı anlaşılar. Halbuki İslâm hukukunda evlerin üst ve alt katlar şeklinde taksimi dolayısı ile ortaya çıkan hukukî sorunları çözen kuralların, fıkıh kitaplarında 1380 sene kadar evvelinde bulunduğu görülür.⁸²

SONUÇ

Osmanlı toprak hukuku sisteminde hukuk metinleri ve fetvalar başta olmak üzere ilgili tüm metinler yakından incelendiğinde görülür ki; ülkenin tek karış toprağının hukukî statüleri belirlenmiş, kişilerin ve toplumun toprak suiistimallerinin mesela gecekonduların, haksız arazi çevirmelerinin, mer'a ve orman yağmalamalarının önü alınmıştır. Yürürlükteki kurallara göre topraklar;

i. Mîrî arazi (topraklar),

ii. Mülk arazi (topraklar),

iii. Mevkûf arazi (topraklar),

iv. Mevât arazi (topraklar),

v. Metrûk arazi (topraklar) şeklinde beş kısma ayrılmıştır. Her birisi hakkında da ayrıntılı hükümler konulmuştur.

1274/1858 tarihli Osmanlı Arazi Kanunu ile en gelişmiş şeklini alan toprak rejimimiz, bugünün en ileri sosyal, hukuki ve ekonomik telakkilerine ve ihtiyaçlarına tamamen uygundu. Mîrîlik sisteminin korunması halinde verilen arazi, zirai faaliyetler için kullanılabileceğinden toprağın altında ve üstünde başka türlü tasarruf caiz olmadığı gibi, gerektiği bazı durumlarda, imkân dahilinde hazineye kendiliğinden geçmekteydi.

Mîrî arazi sistemiyle metruk arazi sistemi ve isleyişi saf şekliyle gerçekten asırların uygulama ve tecrübe-rinin ortaya koyduğu, inceliklerle düşünülp bulunmuş birer toprak sistemiydi. Bu sistemlerin iyi işlediği devirlerde, Osmanlı Devleti'nde köylü topraksız kalmamış toprak ağalığı ortaya çıkmamıştı. Devlet toprak düzenini çeşitli vesile ve vasıtalarla kontrol imkanlarını elinde tutmuştur. Nitekim bu kanunun mer'âlarla ilgili maddeleri 1999 yılına kadar yürürlükte idi. 28.02.1999 tarihinde yayımlanan ve aynı gün yürürlüğe giren 4342 sayılı Mer'â Kanunu md. 36/5. bendi ile Osmanlı Arazi

Kanunu md. 97, 98, 99, 100, 101, 102 ve 105 yürürlükten kaldırılmıştır. Kanaatımızca getirilen bu yeni hükümler ile mer'âların hukukten tam olarak korunmaları mümkün görülmemektedir. Bu kanun ile, düzenlenmemiş konularda anılan Arazi Kanunu hükümleri uygulanır şeklinde bir bağlantı kurulsa idi mevcut düzenlemelerden daha farklı olurdu. Bunun bilimsel yönden eleştirisi bir başka yazının konusunu oluşturmaktadır.

Hukuk metinleri dikkatle incelendiğinde bunlar temelde Kur'an'da ve sünnette yer alan kurallara kadar

uzanıyor ve yerel gelenekler ve uygulamalar pragmatik bir yaklaşımla o iki temel kaynaktaki ilkelere göre ıslah ediliyordu. Bunları ve açıklamalarını Ebussuud Efendi'nin fetvalarında, Cevdet Paşa'nın ilk ve tamamen millî esaslara ve malzemelere dayalı kanunlaştırması olan 1274/1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nde vs.'de görmek mümkündür. Elbette büyüklük, büyük olmak kolay şey değildir. Her alanda ve hukuk alanında Osmanlı'nın büyüklüğü ve zenginliği de işte arazi hukukunda böyleydi.

- 1 Şafak, Ali, *Tarım ve Toprak Hukuku*, s. 31 vd., Erzurum Atatürk Üni. Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü Yayını, Teksir, Erzurum 1986.
- 2 Şafak, A., *İslam Arazi Hukuku ve Tatbikatı- İlk Devirler* (daha sonra AH şeklinde yollama yapılacaktır), s. 68, İstanbul 1977.
- 3 Şafak, A., AH, s. 68-69.
- 4 Şafak, A., AH, s. 69.
- 5 Ebussuud Efendi, *Fetâvâ-yı li Mevlâ Ebî's-Sund Efendi*, v. 123/b-126/b, Arapça yzm. Kayseri, Râşid Efendi Kütüphanesi, no: 388, (yapılan atıflarda Fetâvâ şeklinde geçecektir).
- 6 Barkan, Ö. Lütfi, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları, c. I, s. 298-299, (İstanbul 1943), nşr: İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü, (Bu esere yapılan atıflar "Zirâi Ek." şeklinde geçecektir); Şafak, A., AH, s. 69-70.
- 7 Şafak, A., AH, s. 70-72.
- 8 Berki, Şâkir, *Türkiye'de Toprak Davası ve Mevzuâtı Karşısında Toprak Rejimi*, s. 32, (Ankara 1971), Nşr: Devlet Planlama Teşkilâtı, no: 880 - TUD: 9 (bu esere atıflar Top. Dav. şeklinde geçecektir).
- 9 Şafak, A., AH, s. 71.
- 10 Ebu Ubeyd. Kasım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 686, (thk. M. H. Huras) 1. baskı, Kahire 1388/1968, nşr: Mektebetü Külliyyatü'l-Ezheriyye, Ebu'l-Ferec; -el-İstihrac li Ahkâmü'l-Harâc, s. 12 (Thk. Abdullah Sıddık), 1. baskı, Mısır 1352/1934, Matbaatü'l-İslâmiyye; Şafak, A., AH, s. 71-72.
- 11 İlgili maddeler için bkz.: Cenânîzâde Mütercim Asım Efendi; *el-Ukyaniyye'l-Basit fi Tercemati'l-Kâmûsü'l-Muhit*, c. I-III (İstanbul 1305), Matbaayı Osmanîyye; Şafak, A., AH, s. 79.
- 12 Hâlis Eşref, a.g.e., s. 49; Şafak, A., AH, s. 79-80.
- 13 Şafak, A., AH, s. 80.
- 14 İbnü Zenceveyh, *Kitâbü'l-Emvâl*, Arapça yzm. v. 20/b, Burdur Kütüphanesi, no: 183; Şafak, A., AH, s. 85.
- 15 Muhammed Bâkır es-Sadr, *İkrisâdunnâ*, s. 423-424, (2. bas. Necef 1387/1968), nşr: Dâru'l-Fikr, Irak.
- 16 Şafak, A., AH, s. 86-87.
- 17 Cenânîzâde M. A., a.g.e., ilgili maddeler; Şafak, A., AH, s. 89.
- 18 Mardinî, Ebu'l-Ulâ, *Kat Mülkiyeti*, s. 24, (İstanbul 1948), nşr: İstanbul Üni. Hukuk Fakültesi, no: 78, (atıfta bulunulurken "K. Mülkiyeti" şeklinde geçecektir).
- 19 Mâverdi, a.g.e., s. 171; Halis Eşref, a.g.e., s. 19-20.
- 20 Şafak, A., AH, s. 90.
- 21 Ebussuud Efendi, *Kanunnâmeler*, yzm., Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Seyfeddin Özege kısmı, no: 1883, v. 9/a. Halis Eşref, a.g.e., s. 1 ve 69-70; Ali Haydar, Şerh-i K. Arazi, s. 20 21; Şafak, A., AH, s. 95.
- 22 Ebu Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 58-59 (3. bas., KAHire, 1382), nşr: el-Matbaatü's-Selâfiyye; Ebu Ubeyd, a.g.e., s. 512; Şafak, A., AH, s. 95-96.
- 23 Kur'an-ı Kerim, el-Mü'minün (23)/72; Tuğ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 86, (Ankara, 1963), nşr: Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi, no: 50.
- 24 Ayrıntılı okunuş biçimleri için bkz.: Şafak, A., AH, s. 107.
- 25 Açıklamalar için bkz.: Ebu'l-Ferec; a.g.e., s. 5-6.
- 26 Tuğ, Salih, a.g.e., s. 91-92. Şafak, A., AH, s. 107.
- 27 Şafak, A., AH, s. 108.
- 28 İbnu Âbidîn, a.g.e., c. 3, s. 283.
- 29 Heyet, *el-Fetâvâ'l-Hindîyye veya el-Fetâvâ'l-Alemgîriyye*, c. 2, s. 271, Mısır 1323, baskısından ofset; İbnu Kayyim, a.g.e., c. 1, s. 121-122; Şeyhizâde, Abdurrahmân b. Şeyh Muhammed, *Mecme'u'l-Enbâr fi Şerhi Mülteka'l-Eb-hur*, c. 1, s. 515, (İstanbul 1311).
- 30 Kur'an-ı Kerim, el-Hadid (57)/25; es-Sebe' (34)/10; ed-Dehr (76)/15, 16 ve 21; el-Kehf (18)/96 ve başka âyetlerin tefsirlerine bakınız.
- 31 Şafak, A., AH, s. 124-125.
- 32 Mâverdi, a.g.e., s. 197.
- 33 Mirâs, Kâmil, *Sabih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarfî Tercemesi ve Şerhi*, c. 5, s. 312, (c. I-XII 2. baskı, Ankara, 1957-1972, nşr: Diyanet İşleri Başkanlığı, no: 123).
- 34 Şafak, A., AH, s. 125.
- 35 Mâverdi, a.g.e., s. 187; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ el-Hanbelî; *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 112, (Thk. Muhammed Hamîdî'l-Fakî, 1. baskı, Mısır, 1357/1938), Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî.
- 36 Şafak, A., AH, s. 126.
- 37 Serahsî, Ebu Bekir, *el-Mebâsit*, c. 2, s. 211, (c. I-X, Tunus, 1324, cz. 1-30), nşr: Muhammed Efendi Sâsi.
- 38 Halis Eşref, a.g.e., s. 18, 602-603 (AH, 127).
- 39 Maden Nizâmnamesi ve Taş Ocakları Nizâmnamesi, md. 1, 2 ve 3 (AH; 127-128).
- 40 Şafak, A., AH, s. 128.
- 41 Şâfiî, a.g.e., c. 3, s. 266; Mâverdi, a.g.e., s. 197; Serahsî, a.g.e., c. 2, s. 212. Aksi fikirler için bkz., Muhammed Bâkır es-Sadr, *İkrisâdunnâ*, s. 440-449; Abdullah Ali Hüseyin, *el-Mukarantü't-Teyriyye*, s. 382-383, 1. baskı Kahire 1366/1947; Şafak, A., AH, s. 128-134.
- 42 Cenânîzâde M. A., a.g.e., ilgili madde.
- 43 İbnu Zenceveyh, a.g.e., yzm., v. 101/b.
- 44 AH, 139.
- 45 Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 44 (çev. M. Şerif Çavdaroglu), İstanbul ?, nşr: İstanbul Üni. Hukuk Fakültesi İdare Hukuku ve İdâri İlimler Enstitüsü, no: 1.
- 46 Şafak, A., AH, s. 140.
- 47 Kur'an-ı Kerim, el-Haşr (59)/7.
- 48 Râzî, Fahrüddin Ömer eş-Şâfiî, *Mefââtü'l-Gayb veya et-Tefsîrü'l-Kebir*, c. 8, s. 176-177 (c. I-VIII, İstanbul 1308), *el-Matbaatü'l-Amire*; Elmalılı,

- Hamdi (Yazır), Hak Dini Kur'an Dili Türkçe Tefsir, c. 7, s. 4824-4835 (c. I-IX, 2. baskı, İstanbul, 1960-1962), nşr: Muhtar Yazır. (AH, 140-141).
- 48 Râzi, F., a.g.e., c. 8, s. 176-177; Elmalılı H. Y., a.g.e., c. 7, s. 4820-4821 ve 4843-4852; İnalçık, Halil, "İslâm Arazî ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi, İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, S. 1 (1959), s. 31-32.
- 49 Belâzuri; a.g.e., c. 2, s. 56-57; Poliak, A. N., "Classification of Lands in the Islamic Law and Its Technical Terms", *American Journal of Semitic Languages and Literatures* (AJSL), S. 57 (1940), s. 54, dip not: 23. Daha fazla bilgi için bkz.: Ebu Ya'lâ Hanbelî, a.g.e., s. 120 ve 132. Şafak, A., AH, s. 141.
- 50 Ebu Ya'lâ Hanbelî, a.g.e., s. 132; Halis Eşref, a.g.e., s. 20, 74. Daha fazla bilgi için bkz.: Ebussuud Efendi, *Kanunnâmeler*, yzm. v. 9/b10/a-b; Bar-kan, Ö. L., *Ülkü*, c. XI, S. 61, s. 56-58; İnalçık, H., a.g.m., s. 38-39.
- 51 Halis Eşref, a.g.e., s. 79; Ali Haydar, Şerh-i K. Arazî, s. 38; Mardîni, E. Ula, *Hukuk-ı Tasarrufiyye-i Araziyye Hülasaları*, (Ders Notlar Teksir), s. 12; Şafak, A., AH, s. 145-146.
- 52 İbnu Zenceveyh; a.g. yzm. v. 107/a. Halis Eşref, a.g.e., s. 23-24, 109-110.
- 53 Murtakî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl fî Şi'neni'l-Akval ve'l-Ef'âl*, c. 2, s. 187, no: 3972 (Haydarâbâd, 2. baskı, 1369), nşr: Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmâniyye; Şafak, A., AH, s. 227-228.
- 54 Halis Eşref, a.g.e., s. 540-541.
- 55 Ebu Ubeyd, a.g.e., s. 124 ve dipnot: 1; Şirbînî, el-Hatib eş-Şâfiî, *Muğni'l-Mubtâ' ilâ Ma'rifeti Mânî'l-Elfâz'il-Minhâc*, c. 2, s. 370 (c. I-IV, Mısır, 1377/1958), Mustafa el-Bâbî el-Halebî (AH, 244).
- 56 Şafak, A., AH, s. 244-245.
- 57 Muşribzâde, Mehmed 'Arif (Şeyhu'l-İslâm), *Câmiu'l-İcâre'teyn fî Mesâ'il-i Fetvâ*, s. 389 (İstanbul 1252), el-Matbaatü'l-Amire.
- 58 Mâveridî, a.g.e., s. 188; Ebû Ya'lâ Hanbelî, a.g.e., s. 208; Şafak, A., AH, s. 245.
- 59 Mâveridî, a.g.e., s. 187; Ebu Ya'lâ Hanbelî, a.g.e., s. 208; Şirbînî, a.g.e., c. 2, s. 370.
- 60 Harman yerleri, yaylak ve kışlıklar Arazî Kanunnâmesi'nde 96 ve 101. md.'lerde hükme bağlanmış, esasları tesbit edilmiştir. Bunların açıklamaları için bkz.: Halis Eşref, a.g.e., s. 540-541 ve 558-560; Şafak, A., AH, s. 246-247.
- 61 Kâsânî, Alâuddin, Ebu Bekir el-Hanefî, *Bedâi'u's-Sanâi fî Tertibi's-Şerâ'i*, c. 6, s. 194 (c. I-VII, 1. baskı, Mısır, 1328/1910'dan ofset baskı, 2. baskı, Mısır, 1394/1974), nşr: Muhammed Emin el-Hancı; Halis Eşref, a.g.e., s. 110-112, 561-564; Ali Haydar, *Dürrü'l-Hükkâm Şerhu Macelleti'l-Ahkâm*, (sonraki atıflarda "Şerh-i Mecelle" şeklinde geçecektir), cz. 10, s. 1099-1101, cz. 1-14 (İstanbul, 1310-1314).
- 62 Şafak, A., AH, s. 172-173.
- 63 Cenânizâde M. A., a.g.e., ilgili maddeler.
- 64 Yahya b. Adem, a.g.e., s. 84-89; Şâfiî, a.g.e., c. 3, s. 288. Ebu Ubeyd; a.g.e., s. 402-403; Kastalânî, *İrşâdüs-Sâri li Şerhi Sabibi'l-Buhârî*, c. 4, s. 178-177 (c. I-X, Mısır, 1307), el-Matbaatü'l-Meymeniyye; Şafak, A., AH, s. 173-174.
- 65 Mâlik b. Enes, *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*, c. 6, s. 195, (c. I-VI, Mısır 1323 baskısından ofset, Bağdad, 1970), nşr: el-Mektebetü'l-Müsennâ, (sonraki atıflarda "el-Müdevvene" şeklinde geçecektir); Şâfiî, a.g.e., c. 3, s. 285; Ebu Ubeyd, a.g.e., s. 410; Şafak, A., AH, s. 174.
- 66 İbnu Zenceveyh, yzm., v. 105/b.; Mâveridî, a.g.e., s. 177-178; Ebu Ya'lâ Hanbelî, a.g.e., s. 194; Şafak, A., AH, s. 175.
- 67 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ömer Hilmi Efendi, *İthafü'l-Ahlâf fî Ahkâmî'l-Evkâf*, mesele no: 111-139, 187-208, 270-286, Ankara, 1977, nşr: Vakıflar Genel Müdürlüğü; Şafak, A., AH, s. 254-271.
- 68 Mâlik b. Enes, *el-Müdevvene*, c. 5, s. 455; er-Remlî, Muhammed b. Ebî'l-Abbas, *Nihayeti'l-Mubtâ'*, c. 5, s. 198, Mısır, 1386/2967, Mecelle md. 1017; Fazla bilgi için bkz.: İbnu Qudâme Abdullah b. Ahmed, *el-Muğni*, c. 5, s. 390, 3. baskı, Mısır 1363. Hanefiler o yerleri rakabesi devlete ait toprak sayarlar, o yerlerde vakıf hükümleri değil, daha özel hükümler uygulanır, bkz.: Şafak, A., AH, s. 143-160; Şafak, Ali, *Hadislerde ve Mukayyeli Hukukta Şu'fa Hakkı -Konusu ve Hak Sahipleri*, s. 73-74, Erzincan, 1981, (bundan sonraki atıflarda "Şu'fa" şeklinde geçecektir).
- 69 İbnu Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer (ö. 1198/1784), *Hâşiyetü Red-dü'l-Mubtâr ale'd-Dürri'l-Mubtâr*, c. 5, s. 150, c. I-V (Mısır 1307), Matba'atü Ahmed el-Bâbî el-Halebî. Şafak, A., *Şu'fa*, 74-75.
- 70 İbnu Âbidîn, a.e., c. 5, s. 155.
- 71 Şafak, A., *Şu'fa*, 75-76.
- 72 Ali Haydar, *Şerhu Cedid li Kanûni'l-Arazî* (Metinde "Şerh-i K. Arazî" şeklinde geçecektir), s. 269, İstanbul 1321; Şafak, A., *Şu'fa*, 76.
- 73 Halis Eşref, a.e., s. 319 ve 298-299, ayrıca bkz.: s. 409-417; Ali Haydar, *Şerh-i K. Arazî*, s. 242, 243, ayrıca bkz.: s. 339-340; Şafak, A., *Şu'fa*, 77-78.
- 74 Bkz.: Halis Eşref, a.e., s. 313 vd. ayrıca bkz.: 409-417; Ali Haydar, *Şerh-i K. Arazî*, s. 262-269'da bu maddelerin şerhi mevcuttur, ayrıca bkz.: 338-348; Şafak, A., *Şu'fa*, 81.
- 75 Şafak, A., *Şu'fa*, 127.
- 76 Şafak, A., *Şu'fa*, 125.
- 77 Fazla bilgi için bkz.: Sebük, Tahîr, *Türk Medenî Kanunı'nda Şu'fa-Vefa ve İztirâ Hakları*, s. 80, İstanbul, 1951; Şafak, A., *Şu'fa*, 126-128.
- 78 Feyzioğlu, F. N., a.e., s. 506; Şafak, A., *Şu'fa*, 130-131.
- 79 Feyzioğlu, F. N., a.e. s. 500-510; Burada müellif, haklı olarak birçok teklifler getirmektedir; Şafak, A., *Şu'fa*, 131-132.
- 80 Ayrıntılı hükümler için bkz.: Mecelle md. 1174-1191. Bilmen, Ömer Nasûhi, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstalâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, c. 7, s. 155-158 (c. I-VIII, 2. baskı İstanbul 1968-1970), nşr: Bilmen Yayınevi.
- 81 Şafak, A., AH, s. 280.
- 82 Mecelle, md. 1150. vd.; Mardîni, *Kat Mülkiyeti*, s. 18. Şafak, A., AH, s. 281.

OSMANLI DEVLETİ'NDE MÜSÂDERE UYGULAMALARI

YRD. DOÇ. DR. TUNCAY ÖĞÜN
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Müsâdere Arapça bir kelime olup lügatlerde, suçlu bir kimsenin malının hükümetçe padişah adına zapt edilmesi; ya da kanunen yasaklanmış olan eşya ve mallara yine kanuna uygun olarak el konulması şeklinde açıklanmaktadır.¹ Hukuk literatüründe ise lügat anlamına uygun olarak işlenen bir suçun karşılığı olarak suçlunun mal varlığının bütünü veya bir kısmı üstündeki mülkiyetine son verilmesi ve bu mülkiyetin kamusal karakter gösteren bir teşekküle devredilmesidir.²

Müsâdere yöntemi bir ceza türü olarak doğu ve batı aleminde bütün tarih boyunca uygulanmıştır. Batı dillerinde *confiscation* kelimesi ile ifade edilen bu kavram, Eski Yunan ve Roma hukukunda da yer almıştı. Bir ceza ya da güvenlik tedbiri olarak bu yöntem, tek başına uygulandığı gibi başka cezalarla birlikte de tatbik edilmekteydi. Bazen özel mülkiyet sahibi başka bir ceza görmezken, bazen de idam edilerek mallarına el konuluyordu. Cezanın niteliğine göre mal varlığının bir kısmı ya da tamamı alınmaktaydı. 1789 Fransız İhtilâli'nin müsâdere uygulamalarını kaldırması beklenirken, bu dönemde de müsâdere usulü değişik şekillerde uygulandı.³ 2 Aralık 1789'da Milli Meclis bütün malların millete ait olduğunu belirten bir karar yayınladı. Bu karar gereğince kilise ve soyluların el konulan arazileri parsellenerek halka satışa sunuldu.⁴ İhtilâl döneminde sık sık uygulanan bu ceza 1810 tarihli bir kanunla yalnız devletin emniyetini ihlâl ve kalpazanlık cürümlerinin cezası haline getirilmiş 1814 tarihinde ise tamamen ortadan kaldırılmıştır.⁵ 1907 La Haye Konferansı özel mülkiyetin dokunulmazlığını uluslar arası güvence altına almıştır.⁶

Müsâdere yöntemi gayrimeşru yollarla mal edinenleri cezalandırmak amacıyla eski Türk devletlerince de uygulanmıştır. Örneğin Hunlar döneminde hırsızlık yapanların evlerindeki bütün mallar töre gereğince müsâdere edilirdi.⁷ Göktürklerde ise suçlunun, çaldığı eşyanın on mislini ödemesi gerekiyordu.⁸ Bunun dışında devlet, kişilerin özel mülkiyetlerini kısıtlamak yoluna gitmez, kişi öldüğünde sosyal statüsü ve ekonomik durumu ne olursa olsun geriye bıraktığı mallar kanunî varisleri arasında paylaştırılır, bu malların en küçük kısmı da hi müsâdere edilmezdi.⁹

Mal alma yoluyla cezalandırma usulünün yani müsâdere yönteminin İslâm hukukuna uygun olup olmadığı konusunda hukukçular tam bir mutabakata varamamışlardır. Fukahanın çoğunluğu devlet hazinesi lehinde bile olsa müsâdere uygulamalarını pek hoş karşılamamışken,¹⁰ bir kısım fakihler ise İslâm düşmanlarıyla birleşmek suretiyle müslümanlara ihanet edenlerle¹¹ gayrimeşru yollarla beytûlmalden servet edinenlere ait mal varlığının askere ve sefere tahsis edilmek üzere müsâderesine cevaz vermişlerdir.¹²

İslâm hukuku açısından belirtilen bu şartlar dışında herhangi bir gerekçe ile özel mülkiyete veya ölüm halinde ölenin terekese el konulması mümkün değildir. Zira İslâmî inanca göre Allah her şeyin malikidir ve kendisine ait olan mallardan bir kısmını belirli şartlarla kullarına vermektedir. Kendisine mal verilen insan hesabını ahirette vermek üzere dünya hayatı boyunca bu malın mâliki olur. Kendi rızası olmadıkça normal durumlarda malı mülkiyetinden çıkmaz. Mâliki olduğu malını kendisine tanınan sınırlar çerçevesinde kullanmak değiştir-

mek, tüketmek, saklamak ve miras bırakmak suretiyle tasarrufta bulunabilir. Başkasının malının onun rızası olmadan, gasp, hırsızlık ve zimmet gibi hukuk dışı yollarla alınması ise haram kılınmıştır.¹³ Kuran-ı Kerim'de mülkiyet hakkının kutsallığı; *Ey inananlar! Mallarınızı aranızda haksızlıkla değil, karşılıklı rızâ ile yapılan ticâretle yiyin, haram ile nefsinizi mahfetzmeyin. Allah şüphesiz ki size merhamet eder* (Nisa, 29). *Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, karınlarına ancak ateş tıkmış olurlar, zaten onlar çalgın aleve atılacaklardır* (Nisa, 10) şeklinde ifade edilmiştir.¹⁴

İslâm hukuku bir müslümanın ölümünden sonra geriye kalan mallarının kimlere nasıl intikal edeceğini de sağlam esaslara bağlamıştır. Kitap, sünnet ve icma ile sabit bulunan feraiz ilmi (miras hukuku) gereğince, ölüm meydana geldikten sonra ölenin geriye bıraktığı malından önce tevhiz ve tekfini karşılanır, borçları ödenir, malının 1/3'üne tekabül eden vasiyeti yerine getirildikten sonra geriye kalan mal varisler arasında paylaştırılır. Hiç varis bırakmadan ölenler ise isterlerse bütün mallarını vasiyet edebilirler. Vasiyet yerine getirildikten sonra artan mal varsa veya ölen kişi hiçbir vasiyette bulunmamışsa söz konusu mallar beytulmale intikal eder. Ancak köleler bu miras hukukuna dahil değildir; zira onların her şeyi efendilerininindir.¹⁵

Buna rağmen müsâdere yöntemi, fukahânın vermiş olduğu cevazın sınırlarını da aşarak ortaçağın İslâm devletleri ile Osmanlılar tarafından uzun bir dönem tatbik edilmiştir. Abbasilerin yıkılış döneminde sırf hazineyi doldurmak amacıyla zengin nâzır ve memurların mallarını ele geçirmek için uygulanan bu yöntem, bazen işkence ile birlikte tatbik edilirdi. Bu uygulamaya maruz kalmak büyük bir şerefsizlik sayılmadığından malları müsâdere edilen devlet memurları bir süre sonra eski görevlerine de dönebilmekteydiler.¹⁶ Bu durum Abbasiler döneminde müsâdere yönteminin cezaî müeyyide olmaksızın çok keyfî bir uygulama biçiminde tatbik edildiğini göstermektedir.

Müsâdere yöntemi Eyyübîler, Gazneliler ve Selçuklular gibi birçok Türk-İslâm Devleti ile Moğollar zamanında da sultanların otoritesini tehdit edebilecek derecede güç kazanan siyasî oluşumları etkisiz hale getirmek, hazineye gelir sağlamak ve isyan, isyana teşebbüs, vatana

ihamet, katl, yağma, rüşvet gibi ağır cürümleri cezalandırmak amacıyla uzun bir dönem sıklıkla uygulanmıştır. Bu uygulama daha çok siyasal güç ve servet sahibi olan devlet ricalini hedef almaktaydı.¹⁷

Müsâdere usulü, Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde yalnız devlet malını zimmetine geçirenlerle isyancılar hakkında uygulanan bir ceza şekli iken,¹⁸ zamanla merkezî yönetime bir takım siyasal ve ekonomik menfaatler sağlamak amacıyla baş vurulan bir vasıta haline aldı. Böylece bu yazının da konusunu teşkil eden ekonomik ve siyasal amaçlı keyfî uygulamaları Osmanlı sultanları tarafından sistemli bir şekilde ve son derece yaygın olarak Tanzimat Fermanı'nın ilânına kadar yaklaşık olarak dört asır boyunca tatbik edildi. Bazı eserlerde Osmanlı Devleti'nde keyfî müsâdere uygulamalarına 14. yüzyıldan itibaren baş vurulduğu ifade edilmekte¹⁹ ise de uygulamaya ait izler ancak 15. yüzyıldan itibaren tespit edilebilmektedir.²⁰ Bu yüzyılın başlarında ilk defa Musa Çelebi (öl. 1413) döneminde baş vurulan keyfî müsâdere uygulamaları ise esas itibarıyla bir istisna teşkil etmektedir ve Fatih dönemine kadar bunun başka bir örneğini göstermek de mümkün değildir. Bu nedenle Musa Çelebi dönemi istisna edilecek olursa, devletin kuruluşundan Fatih dönemine kadar devam eden bir buçuk asırlık süreç içerisinde keyfî surette tatbik edilen müsâdere yöntemine hemen hiç tevessül edilmediği söylenebilir.²¹ Bu yöntem, Fatih döneminden itibaren ulema dışındaki yüksek dereceli devlet görevlilerinden kayda değer mal varlığı bulunan herkese, suçlu olup olmadıklarına bakılmaksızın uygulanan bir gelenek haline aldı.²² Daha sonra gittikçe suistimal edilerek toplumun diğer kesimlerine de teşmil edildi.²³

Müsâdereye karar verilince buna tabi tutulacak kimsenin malları memurlar tarafından teftiş edilir, itiraf edilmeyen paraları söyletmek için bazen hapis ve işkence gibi yollara da baş vurulurdu. Nihayet meydana çıkan nakit ve satılan eşya ve emlâkin bedeli hazineye mal edilirdi.²⁴ Müsâdere yoluyla elde edilen gelirler, başlangıçta İç Hazine'nin birer şubesi konumunda bulunan Has Ahur Hazinesi ile padişahın özel hazinesi durumunda bulunan Ceyb-i Humâyûn'a alınırken, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hazinenin yeniden düzenlenmesi üzerine bu gelirler yedek hazine vazifesi gören Darphane'ye terk edildi.²⁵

Ancak sanıldığı gibi her vezirin ölümünde bütün malı mülkü devlet tarafından alınıp çoluk çocuğu sokağa atılmamıştır. Malları müsâdere edilen devlet adamlarının geriye bıraktıkları mallar, gelirler ve başka şeylerden varislerine geçinecekleri ölçüde mal bırakılmaktaydı. Arkalarında geçimlerini sürdürecektir bir şey bırakmayanların çoluk çocuklarına ise devlet tarafından maaş bağlanıyordu. Böylece vezir çocukları babalarından kalma mal mülk ya da devlet tarafından bağlanan maaş sayesinde sıkıntısız bir hayat sürdürmüşlerdir.²⁶ Hattâ pek fazla örneği olmasa bile bir sultan tarafından müsâdere edilen mallar sonraki sultanlar tarafından varislerine iade edilebilmekteydi.²⁷

Osmanlı tarihinde sık sık baş vurulan müsâdere uygulamaları ile yöneticilerin dört temel hedef amaçladıkları anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi merkezî otoriteyi tesis etmek ve bu otoriteye rakip olabilecek güçlerin ortaya çıkmasını engellemektir. İkincisi, özellikle ekonomik bunalım ve savaş zamanlarında hazineye gelir sağlama arzudur. Üçüncü neden ise önemli mevkilere yükselenlerin öldükten sonra varislerine bir şey bırakamayacaklarını düşünerek dürüst davranmalarını sağlamak ve son olarak devlet memurları ile tanınmış kimselerin çeşitli yolsuzluklar sonucunda devlete ait malları ele geçirmeleri ya da bu hususta şüphe duyulması halinde bu malları yeniden hazineye alma düşüncesidir.

Osmanlı Devleti'ndeki müsâdere uygulamalarını, karakteristik özelliklerin yani öncelikli hedefler ve müsâdereye maruz kalan kesimin vasıfları, açısından iki ayrı dönemde mütalaa etmek mümkündür. Musa Çelebi ile başlayıp 17. yüzyıla kadar devam eden süreci kapsayan birinci dönemde, müsâdere uygulamalarının öncelikli hedefi -hazineye gelir sağlama arzusu her dönem için geçerli olmak kaydıyla- merkezî otoriteyi tehdit edebilecek derecede güç kazanmış olan Türkmen beylerinin siyasî nüfuzunu kırmak ve buna benzer yeni oluşumların ortaya çıkmasını engellemektir. Bu hedefin doğal sonucu olarak önce Türkmen beyleri ve onların yönetimden uzaklaştırılmasının ardından da daha çok devşirme kökenli devlet memurları bu uygulamaya maruz kalan kesimi oluşturmuştur. Her dönemde olduğu gibi bazı emir ve yasalara uymadıkları için cezalandırılan bir takım suçlular ise bu kesim içerisinde bir istisna teşkil edemeydiler.²⁸

17. yüzyılın başlarından müsâdere usulünün kaldırıldığı Tanzimat Fermanı'nın ilânına kadar devam eden ikinci dönemde gittikçe ağırlaşan ekonomik, idarî ve askerî problemler müsâdere yönteminin karakteristik özelliklerinde bir takım değişikliklere neden olmuştu. Yıllarca devam eden yıpratıcı savaşlar dolayısıyla giderek artı gösteren masraflar nedeniyle hazinenin sıkıntılı bir döneme girmesiyle birlikte müsâdere yönteminin öncelikli hedefi büyük ölçüde değişerek hazineye gelir sağlama amacına yöneldi.²⁹ Bununla birlikte II. Mahmur'un ayanları tasfiyesi sırasında merkezî otoriteyi güçlü kılma endişesinin kısa bir süre için yeniden ön plana geçtiğini belirtmek gerekmektedir. Böylece hazineye daha fazla gelir sağlamak amacıyla müsâdere uygulamaları devlet görevlilerinin yanında sanat, ticaret vs. yollarla servet edinenlere de teşmil edildi. Yine bu dönemde rüşvet ve yolsuzlukların toplumun her kesiminde ve her makamında görülebilen bulaşıcı bir hastalık halini alması, o zamana kadar uygulamanın dışında kalmış olan ulema sınıfının da müsâdere kapsamına alınmasına yol açtı.³⁰ Bundan böyle ulema sınıfından olup bu gibi fiillere iştirak edenlerin malları da müsâdere edildi.

Bu genel tespitlerin ardından görüşlerimizi tarihî temellere dayandırmak üzere konuyu bir takım örnek uygulamalar çerçevesinde irdelemek yararlı olacaktır. Bunun için öncelikle kuruluş dönemindeki müsâdere uygulamalarından başlamak gerekmektedir.

Kuruluş dönemi Osmanlı sultanlarının keyfî müsâdere uygulamalarına tevessül etmeyişi, onların henüz mutlak iktidara sahip güçlü sultanlar olmayışıyla yakından ilgili olmalıdır. Zira siyasî yapıyı büyük ölçüde Türkmen geleneklerinin şekillendirdiği bu dönemde sultanlar, diğer gazilerin yol arkadaşı, *eşitler arasında birinci* konumunda idiler.³¹ Ancak devletin giderek genişlemesiyle birlikte Türkmen geleneklerinin yetersiz kalması üzerine Osmanlı sultanları daha 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şahsî otoritelerini ön plana çıkarmak ve merkezî yönetim tarzını sağlamak amacıyla bir takım yeni kurumlar ihdas etmeye başlamışlardı. I. Murat (1362-1389) döneminde savaşlarda ele geçirilen esirlerden (Pençikoğlanı) oluşturulan Yeniçeri ordusu bu kurumların en önemlilerinden biriydi. Ankara savaşından sonra fetihlerin durması nedeniyle bu tarihten itibaren daha çok devşirmelerin istihdam edildiği bu ordu-

nun kurulması³² Türkmen aşiretlerinin giderek etkisizleştirilmekte olduğunun bir işareti idi. Zaten Yeniçeri ordusunun kurulmasındaki amaç, aşireti, işi-dükkânı bulunmayan mutlak olarak padişaha bağlı (kul) bir güç oluşturmaktı. Ancak bu kurumun alternatifsiz bir unsur haline gelmesi için uzun bir zamana daha ihtiyaç vardı.³³ Bu nedenle Osmanlı sultanları güçlü Türkmen beylerine karşı düşmanca bir tutum içerisinde girmek veya mallarını müsâdere etmek gibi riskli davranışlardan uzak durmayı tercih etmekteydiler. Fakat bir süre sonra Musa Çelebi, Osmanlı tarihinde ilk defa bu kuralı bozarak bir takım beylerin mallarını keyfî olarak müsâdere etmeye başladı.

Eskiden beri bağımsız hareket etmeye alışmış olan Türkmen beyleri, devletin kuruluş döneminde kendi başlarına yaptıkları akınlarda elde ettikleri bol ganimetler sayesinde siyasal etkinliklerini iyice pekiştirmişlerdi. Yıldırım Bayezid döneminde (1389-1402) temelleri atılan merkezîyetçi politikalar sonucunda bir müddet için siyasal güçleri zaafa uğrayan bu beyler, Ankara savaşının ardından merkezîyetçi devlet yapısının dağılmasıyla birlikte eski nüfuzlarını yeniden kazandılar.³⁴ Böylece Yıldırım Bayezid oğulları arasında başlayan taht mücadeleleri sırasında bu nüfuzları sayesinde kendi çıkarlarını esas alarak istedikleri şehzadeyi desteklemek gücüne kavuştular. Bu mücadeleler sırasında Türkmen beylerinin desteğini almak gerçekten çok önemli idi. Bu destekten mahrum kalan şehzadelerin ise hemen hiçbir başarı şansları yoktu. Nitekim Musa Çelebi, kardeşi Emir Süleyman'ı yanındaki beylerin kendi tarafına geçmesi sayesinde mağlup edebilmişti (1411). Bu galibiyetin ardından Edirne'de Osmanlı tahtını ele geçiren Musa Çelebi, son tecrübenin de etkisiyle Çelebi Mehmet'e karşı verdiği taht mücadelesinde haklı olarak yanındaki Türkmen beylerine güvenmiyordu. Bu nedenle nüfuzlarını kırarak onları bir tehdit unsuru olmaktan çıkarmak amacıyla keyfî olarak mallarını müsâdere etmeye başladı. Bu işi o kadar ileri boyutlara vardırmıştı ki, divanda otururken zengin beylerden ve paşalardan kimi görse, *şol arada filori kocar* deyip öldürdükten sonra malını almaktaydı. Şahsî otoritesini ön plana çıkararak merkezi bir yönetim biçimi oluşturmak amacıyla giriştiği bu hareket tarzı, veziri Çandarlı İbrahim Paşa başta olmak üzere güçlü beylerin Çelebi Mehmet tarafına geçmesine ve Musa Çele-

bi'nin yenilerek hayatını kaybetmesine neden oldu (1413).³⁵

Musa Çelebi'nin bu şekilde mücadeleyi kaybetmesi, bir taraftan önceki sultanların Türkmen beylerine karşı tatbik etmiş oldukları politikanın ne derece isabetli olduğunu gösterirken diğer yandan müsâdere yönteminin sakıncalarını da somut olarak ortaya koymuştu. Bu durumda Musa Çelebi'den sonra gelen Osmanlı sultanları da Türkmen beylerini ve aşiretlerini devlet yönetiminin dışına itebilecek güçte merkezî bir yapı oluşturuluncaya kadar müsâdere uygulamalarından vazgeçmek zorunda kalmışlardı. Ancak zamanla merkezî kurumlar geliştiğçe güç dengeleri de yavaş yavaş değişmeye başladı. 15. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Osmanlı padişahları eşitler arasında birinci olmanın ötesinde *mutlakîyetçi Sultanlar* haline gelmişlerdi. Böylece İstanbul fatihi sıfatıyla karizmatik klasik Osmanlı padişahı tipini oluşturan Fatih Sultan Mehmet,³⁶ uzun bir aradan sonra müsâdere usulünü yeniden gündeme getirdi. Osmanlı tarihinde müsâdere usulünün yaygın ve sistemli bir şekilde uygulanması bu dönemde Vezir-iâzam Çandarlı Halil Paşa'nın mallarının müsâdere edilmesiyle başladı.

Çandarlı Halil Paşa, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren kadılık, beylerbeylik, vezirlik ve vezir-iâzamlık gibi yüksek dereceli devlet memuriyetlerinde bulunmuş Türkmen asıllı Çandarlı ailesindendir.³⁷ Devletin padişahıktan sonraki en önemli makamını uzun süre elinde tutmayı başarmış olan bu ailenin çok etkili ve nüfuzlu olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim II. Murat tarafından veziriazamlığa atanan Çandarlı Halil Paşa, Fatih Sultan Mehmet'in iki defa II. Murat lehine tahttan indirilmesini sağlayacak kadar kudretli idi. Babasının ölümü üzerine 1451 tarihinde üçüncü defa tahta geçen Sultan Mehmet, geçmişte kendisine karşı olan faaliyetlerini bildiği halde nüfuzundan çekindiği Çandarlı'yı sadaret makamında bırakmak zorunda kalmıştı.³⁸

Ancak İstanbul'un fethi Halil Paşa'yı ve mensup olduğu güçlü Türkmen ailesini devlet yönetiminden uzaklaştırmak hususunda uygun bir ortam hazırladı. Çandarlı kuşatma hazırlıkları sırasında yeni bir haclı seferinin düzenlenebileceğinden endişe duyduğu için temkinli davranmış, hattâ kuşatma günlerinde Bizans'a ağır şartlar kabul ettirerek barış yapılması fikrini savunmuştu.

Kuşatma fetihle sonuçlanınca bu görüşleri, başlarında Fatih'in lalası devşirme asıllı Zağanos Paşa'nın bulunduğu muhalifleri tarafından Bizans İmparatoru'ndan rüşvet almak ve düşmanla işbirliği yaparak devlete ihanet etmekle suçlanmasına neden oldu.³⁹ Fatih bu suçlamaların da etkisinde kalarak, hakkındaki dedikodular sebebiyle nüfuzunu kaybeden Halil Paşa'yı İstanbul'un fethini engellemek amacıyla Bizanslılardan rüşvet aldığı gerekçeyle azledip büyük mal varlığını (hazinesinde 120.000 duka vardı) müsâdere etti (30 Mayıs 1453). Servetin sadece cüz'i bir miktarı çocuklarına bırakıldı. Paşanın yardımcıları olan iki vezir, Yakub ve Mehmet Paşalar da görevlerinden azledildikten sonra bütün malları müsâdere edilerek sürgüne gönderildiler.⁴⁰ Yakalandıktan sonra Edirne'ye gönderilen Halil Paşa'nın katlinden dolayı tepkiler beklendiğinden ancak 40 gün sonra idam edilebildi. Bu olay devşirme olmayan bir devlet adamının ne kadar zorlukla bertaraf edilebildiğini göstermektedir.⁴¹

Bazı kaynaklarda, Fatih Sultan Mehmet'in Çandarlı'ya karşı duyduğu kin bu gelişmelerin tek nedeni olarak gösteriliyor ise de⁴² bunun doğru olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira Türkmen kanadının en güçlü temsilcisi olan Çandarlı ailesinin yönetim dışında bırakılması sonucunu doğuran Halil Paşa'nın idamı hadisesinin devletin imparatorluk kurumlaşmasına geçişini sağlamak amacıyla yürütülmekte olan kapsamlı bir çalışmanın sadece küçük bir parçasından ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihten itibaren yüksek dereceli görevlere bazı istisnalar dışında her şeyini padişaha borçlu olan devşirme kökenli devlet adamlarının atanması, Türk aristokrasisinin gittikçe artan bir şekilde siyaset sahnesinden uzaklaşması⁴³ ve padişah otoritesinin mutlak şekilde ön plana çıkması sonucunu doğurmuştur. Servet birikiminin siyasî etkinliğin başlıca güç kaynaklarından olması, bu değişim sırasında müsâdere yönteminin de etkili bir araç olarak kullanılmasına neden olmuştu. Böylece Halil Paşa'nın bıraktığı mirasın müsâdere edilmesi, siyaseten yıpratılmış olan ailenin ekonomik güçten de mahrum bırakılarak tamamen saf dışı edilmesini sağladı.

Bu sırada imparatorluk yapılanmasına giren devletin büyük malî ihtiyaçları nedeniyle ülkede eskiden beri mevcut olduğu bilinen para darlığının iyice şiddetlenmiş olması da gözden kaçırılmaması gereken bir konudur.⁴⁴

Böylece Halil Paşa ile başlayıp ondan sonra gelen devlet adamlarına uygulanan müsâdereler vasıtasıyla hazineye bir miktar nakit temin edilmiş oluyordu. Nitekim bu dönemde bir takım vakıflara el konulması da yine büyük ölçüde ekonomik sıkıntılarla ilgili idi.

Vakıflara ait mal ve paralar, İslâm hukukunun temel kuralı olarak müsâdere kapsamına girmedikleri halde vakıf sisteminin yozlaşması sonucunda devletin de vakıfların müsâdere edilemeyeceğine dair kurala uymada her zaman aynı titizliği göstermediği görülmektedir.⁴⁵ Osmanlılar vakıf ve mülk arazileri ilk defa Yıldırım Bayezid devrinde geniş ölçüde mirî hale getirmişlerdi.⁴⁶ 15. yüzyıldan itibaren hayır perdesi altında servetlerini korumaya çalışan kişiler tarafından tesis edilen aile vakıflarının yeniden çoğalması devlet hazinesini müşkül bir vaziyete sokmuştu. Vakıf arazisinin askerî timarlar aleyhine genişlemesi devletin en sağlam süvari kuvvetini oluşturan sipahilerin sayısının da tehlikeli bir şekilde azalmasına neden olmaktadır. Bu durumda Fatih Sultan Mehmet, hazineye bir miktar gelir sağlamak ve asker sıkıntısını gidermek amacıyla vakıf arazisinden bir kısmının vakfiyetini kaldırılarak timara tahsis etmek zorunda kaldı. Bir zaruret sonucu feshedilen bu vakıflar II. Bayezid zamanında tekrar işler hale getirildiler. Böylece bu tarihten itibaren vakıfların sayısı yeniden artmaya başladı. Sayının artmasında 16. yüzyıldaki iktisadî ve malî kalkınmanın payı büyük olmakla birlikte özellikle aile vakıflarının tesisinde devletin müsâdere temayüllerinin de önemli bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Böylece 17. yüzyıla gelindiğinde ülkedeki vakıf bolluğu ciddiyle göze çarpmaya başlamıştı. Bir çoğu ziraî hayatın da temelini oluşturan askerî timarların saray mensupları ile büyük ricale verilmesi şeklinde tesis edilen bazı vakıflar devlet için büyük bir zayıflama sebebi oldu.⁴⁷ Aynı yüzyılın sonlarından itibaren ayanların güç kazanmaya başlaması vakıf toprakları üzerinde şahısların kontrol ve tasarruf haklarının daha da genişlemesine neden oldu.⁴⁸

Çandarlı Halil Paşa'nın katledilmesinin ardından hükümet teşkilâtının devşirme kökenli vezirlerin eline geçmesiyle (1453) birlikte müsâdere uygulamasında yeni bir dönem başladı. Daha önce de ifade edildiği üzere

bu tarihten itibaren müsâdere yöntemi, ehl-i örfe dahil servet sahiplerinden her hangi bir şekilde görevinden ayrılan (eceliyle ölen, azledilen veya katledilen) herkese, suçlu olup olmadığına bakılmaksızın uygulanan bir gelenek halini aldı. Bu dönemde yüksek dereceli memurların aldıkları ücretler değişmez ve belirli miktarda olmadığından uzun süre yüksek bir görevde bulunup kendi özel işlerini iyi düzenleyenler, kayda değer miktarda mal ve para biriktirebiliyorlardı. Bu nedenle müsâdere uygulamalarının muhatapları daha çok yüksek dereceli memurlar oluyordu. Özellikle vezirlerin çevreleri gerektiğinde kullanılmak üzere küçük bir ordu hükmünde bulunduğundan, nakit paralarıyla bazı değerli eşya, silahlar, hayvanlar ve çadırlar gibi sefer gereçleri devlet tarafından zapt edilmekteydi.⁴⁹

Bu uygulama, Osmanlı yönetim anlayışında, görevlilere sunulan imkânların şahsa değil, makama ait olduğu düşüncesinin hakim olduğu izlenimini vermektedir. Bu nedenledir ki çoğunlukla devlet hazinesi ile görevlilerin servetleri arasında açık bir ayırım yapılması dahi mümkün değildir. Hattâ serdarların şahsî servetleri ile sık sık sefer masraflarının bir kısmını karşılamak zorunda kalmış olmaları da bu anlayışın bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Yine bunun gibi sadrazamların bazen Kapıkullarının ulufelerini dahi kendi hazinelerinden ödedikleri görülmüştür.⁵⁰

Uygulama doğal olarak görevleri başında bulunan memurlar tarafından da bilinmekte ve buna göre hareket edilmekteydi. Peçevî, I. Ahmet (1603-1617) döneminin sadrazamlarından Lala Mehmet Paşa'nın ölümü vesilesiyle bu hususu çok iyi yansıtmaktadır. Hatırı sayılır bir servete sahip olan Lala Mehmet Paşa, İran serdarlığına memur edildiği sırada hastalanıp vefat edeceğini anladığında yanındakilere adeta yalvararak şöyle demişti: "*Rica ederim, benden saadetli padişahın mübarek eteğini öpesin ve vasiyetimin şu kadarlık olduğunu söyleyesin; altı tane saç bitmedik, ana sütiine muhtaç yetimim var, bunları el kapısına muhtaç etmesin, her ne ihsan ederse ulu Tanrı onun bin katını ödül eylesin*". Paşa ölünce (1606) padişah, önce sadece nakit varlığının alınmasını, öteki eşyalarının çocuklarına bırakılmasını emretmişti. Ancak sefer araç ve gereçlerinin yetimlere gerekmediği devlet adamları tarafından hatırlatılınca, paşadan geriye kalan askerî malzemenin yanın-

da başta nakit varlığı (150 bin altın 100 yük kuruş) olmak üzere, kırkı aşkın samur kürk, elbiseler ve çeşitli değerli eşyalar alınarak mirasın küçük bir bölümü çocuklarına bırakıldı.⁵¹

Bazı araştırmacılar, devşirme meselesinin iyi anlaşılabilmesi veya Osmanlı Devleti'ndeki uygulamaları İslâm hukuku dairesinde göstermek endişesiyle devşirme kökenli devlet adamlarına uygulanan müsâdere yöntemini İslâm köle hukuku ile izah etmektedirler. Buna göre; devşirmeler köle asıllıdır. Bu vasıta ile devletin en yüksek makamına kadar ulaşmış olsalar bile devletin kölesi durumundadırlar. İslâm hukukuna göre efendi kölesinin mirasçısı olduğundan bunlar öldüklerinde veya devlet tarafından katledildiklerinde servetleri efendileri olan devlete kalmaktadır.⁵²

Bu görüş savaş esirleri veya köle tacirleri tarafından getirilerek devlet hizmetine alınmış olan görevliler açısından doğru ise de devşirmeler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bilindiği gibi İslâm hukuku nazarında zimmîler cizye ve haraçlarını vermek şartıyla devletinin koruyuculuğu altında bulunan hür insanlardır ve bu statülerini ihlâl etmeyen zimmîlerin köleleştirilmesi mümkün değildir.⁵³ Öyleyse Osmanlı tebasından olan zimmîler arasından seçilerek müslümanlaştırıldıktan sonra devlet hizmetine alınan devşirmelerin köle sayılmaları hukuken mümkün değildir. Zaten devşirmeler Osmanlı tarihinin hiçbir dönemde köle kabul edilmemiş ve yine köle gibi kullanılmamışlardır.⁵⁴ Bunlara kul veya gılman denilmesi ise padişahın hassa askeri olmalarıyla ilgilidir.⁵⁵ Bu durumda devşirmeler de hür insanlar olarak mülkiyet ve miras hakkına sahip olduklarına göre köle hukukunu bu kesime tatbik edilmiş olan müsâdere uygulamaları için meşruiyet kaynağı olarak göstermek mümkün değildir. Kaldı ki uygulamada müsâdereye tabi tutulan kişinin köle, devşirme ya da hür müslüman olmasının hiçbir önemi yoktu. Müsâdere bu kesimlerden her biri için aynı şartlarda tatbik edilmekteydi.

Devşirme usulü 15. yüzyılın ilk yarısından 17. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık olarak iki asır boyunca oldukça verimli bir şekilde uygulanmış, bu tarihten itibaren ise pek devşirme yapılmamıştır.⁵⁶ Bu yüzden 17. yüzyılın ortalarından itibaren devşirme kökenli olmayan

devlet görevlilerinin sayısında da bir artış gözlenmektedir. Veziriazamlık makamına kadar yükselebilen bu görevliler de tıpkı devşirmeler gibi müsâdere uygulamalarına maruz kalmakta idiler. Bu hususa dair en çarpıcı örnek Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'ya ait hazinenin müsâdere edilmesidir.

Fatih döneminden itibaren katl ve müsâdereye kadar varan padişah-sadrazam arasındaki ilişkilerin klasikleştiği 17. yüzyılın ikinci yarısında Köprülüler⁵⁷ birbiri arkası mutlak otorite ile sadaret makamına geçmişlerdi. Böylece kuruluş dönemindeki gibi bir hanedanın sadaret mevkiini işgal etmesiyle kapıkulu geleneğinde de önemli bir çatlak ortaya çıkmıştı.⁵⁸ Yıkılmakta olan devleti yeniden toparlayarak ikinci bir fütihat dönemi başlatan bu ailenin ikinci sadrazamı Fazıl Ahmet Paşa (1635-1676), on beş yıllık sadaretinde Avusturya, Macaristan, Girit ve Lehistan cephelerinde toplam dokuz yıl savaşmış, dürüstlüğü ile meşhur olmuş, servetini din ve devlet uğrunda harcayan bir devlet adamı idi.⁵⁹ Ağır hasta olmasına rağmen Lehistan seferine çıkan Fazıl Ahmet Paşa, Edirne'ye ulaşmadan sefer yolunda şehit olmuştu (1676).⁶⁰ Yapmış olduğu bunca hizmetlere ve Köprülü ailesinin devlet idaresindeki güçlü otoritesine rağmen, Paşa'nın geriye kalan bütün nakit varlığı müsâdere edildi. Sadece mülkleri kardeşi Mustafa Bey ve kız kardeşlerine miras olarak intikal etti.⁶¹

17. yüzyıldan itibaren devletin ekonomik, idarî ve askerî açıdan gittikçe ağırlaşan büyük bunalımlara sürüklenmesi ile birlikte müsâdere uygulamalarının iyice yaygınlaştığı ve bu meyanda ulema sınıfının da müsâdere kapsamına alındığı daha önce ifade edilmişti. Ancak burada yeniden vurgulanması gereken husus bu yöntemin ulema sınıfından sadece suçu sabit görülenler hakkında uygulanmış olmasıdır.

Tespit edilebildiği kadarıyla Cinci Hoca namıyla meşhur Hüseyin Efendi'ye ait zengin mal varlığına el konulması ulema sınıfına uygulanan ilk müsâdere örneğidir. Cahil fakat zeki bir insan olan Cinci Hoca, Sultan İbrahim (1640-1648) ile yakınlık kurup hakkı olmadığı halde kazaskerlik makamına kadar yükselmişti.⁶² Şöhreti ve padişah üzerindeki nüfuzu o kadar fazla idi ki, veziriazam bile onun iznini almadan iş göremiyordu.⁶³ Mev-

ki ve memuriyetler onun iradesiyle dağıtılıyordu. Bu sayede vezirlerden, iş sahiplerinden ve hattâ yabancı devlet elçilerinden rüşvet yoluyla elde ettiği gelirlerle büyük bir hazinenin sahibi olmuştu. Ancak Sultan İbrahim'in öldürülmesinden sonra nüfuzunu kaybedince malları müsâdere edilerek katledildi. Yıldız falına göre hazırladığı takviminde dönemin sultanı IV. Mehmet (1648-1687)'in bir yıl içerisinde öleceğini belirtmesi katlinin görünürdeki sebebi oldu. Katlinin gerçek nedeni ise şimdiye kadar işlediği kötülüklerden dolayı başta ulema olmak üzere herkesin ona düşman haline gelmiş olmasıydı.⁶⁴ Görevinden azledildikten sonra idam edilen Cinci Hoca'nın terekesinden pek çok samur ve vaşak kürkleri, çok kıymetli mücevherler ve ipekler ile altın ve gümüş işlemeli kap-kaçaklardan başka, iki bin yedi yüz elli keşe altından oluşan büyük bir servet müsâdere edilerek devlet hazinesine alındı.⁶⁵

Ulema sınıfına tatbik edilen bir müsâdere olayı da 18. yüzyılın hemen başlarında vukû bulmuştur. Erzurum'dan gelerek sarayda önce şehzade hocalığına, II. Mustafa (1695-1703) döneminde ise şeyhülislâmlığa atanan Feyzullah Efendi, aza kanaat etmeyen, para biriktirme hırsına sahip, aç gözlü, kibirli ve haddinden fazla ihtişama düşkün birisi idi. Bu nedenle şehzadelğinde hocalığını yaptığı padişahın güvenini kötüye kullanarak çocuklarını ve kendisine mensup olanları hak etmedikleri derecede yüksek mevkilere tayin etmiş, gelirli mansıplar da hep bunlara verilmişti. Bu sayede çevresindekilerle birlikte kısa sürede bol para ve saraylara sahip oldular. Bu tavrı halkın, askerlerin ve ulema sınıfının kızgınlığına neden olduğundan 1703 tarihinde İstanbul'da bir isyan patlak verdi. Başlangıçta isyancıların amacı para biriktirerek halkın fakirleşmesine neden olduğu iddia edilen Feyzullah Efendi'nin azledilmesini sağlamak iken, olaylar kontrolden çıkarak Sultan Mustafa tahttan indirildi yerine III. Ahmet (1703-1730) geçti. İsyan devam ederken azledilip hapse atılan Feyzullah Efendi, idamını mümkün kılmak için ilmiye sınıfından çıkarıldı. Daha sonra halka teslim edilen sâbık şeyhülislâm linç edilmek suretiyle feci şekilde öldürüldü.⁶⁶ Feyzullah Efendi, Osmanlı tarihinde katledilen üçüncü ve son şeyhülislâmdır. Kendinden öncekiler siyasî nedenlerle katledildiklerinden mallarına dokunulmamıştı. Ancak Feyzullah Efendi,

tıpkı Cinci Hoca gibi devlet ve millet malını zimmetine geçirmiş olduğundan öncelikle kendisine oğullarına ve yakınlarına ait emlâk ile yüz keseden fazla nakit zapt edildi. Feyzullah Efen'dinin mal varlığı bundan ibaret değildi. Hapsedildiği sırada zengin hazinesinin yerini söyletmek amacına üç gün üç gece türlü işkenceler yapıldığı halde konuşturulması mümkün olmadığından bu hazine ele geçirilemedi.⁶⁷

Görüldüğü gibi gerek Cinci Hoca gerekse Feyzullah Efen'di, padişahlar üzerindeki etkileri sayesinde insaf ölçüsünü aşarak, rüşvet, hırsızlık vs. yollarla 3-5 yıl içerisinde büyük servetlerin sahibi olmuşlardı. Bu nedenle ulema sınıfından olmaları da cürümlerini affettirmeye yetmemiş, katledilip malları müsâdere edilmek suretiyle en ağır şekilde cezalandırılmışlardır.

II. Viyana kuşatmasını takip eden felâket yılları (1683-1699) ve 1710-1718 Avusturya savaşları sırasında müsâdere yöntemi ülke geneline giderek yayılmıştı. Merkezdeki bu tür uygulamalar cesaret alan taşradaki büyük memurlar (beylerbeyi, mirliya vs.) da eyaletlerdeki zenginlerin mallarını ele geçirmek maksadıyla pek çok insanı öldürtmüştü.⁶⁸ 18. yüzyılın sonlarında ise artık sıradan diyebileceğimiz insanlar da müsâdere uygulamalarına maraz kalmaktaydı. Nitekim 1770'li yıllarda savaş masraflarından doğan açığı kapatmak için yeni bir önlem olarak; ölenlerin terekesine el konup varislerinden bunun %60'ını hibe ettiklerine dair birer senet alınmaya başlanmıştı. 1830'lara kadar devam eden bu uygulama küçük çapta imalat yapan tezgâh sahiplerinin ölmesiyle ailenin aynı işi yürütmesine imkân tanımadığından, sanyî kuruluşları günden güne azalmıştır.⁶⁹

Müsâdere uygulamalarının bu kadar yaygın hale gelmesi kendi mal varlıkları da her an tehdit altında bulunan dönemin devlet adamları tarafından eleştirilmekteydi. 18. yüzyılın ilk çeyreğinde birkaç defa defterdarlık yapmış, senelerce devlet işlerinin görüldüğü Divan-ı Hümayun'da bulunmuş tecrübeli devlet adamlarından Defterdar Sarı Mehmet Paşa (?-1717), muhtemelen 1714-1717 tarihleri arasında yazmış olduğu eserinde, *padişahların hazineye borcu olmayan kimseleri küçük bahanelerle sıkıştırıp mallarına el koyarak mal yüzünden günaha girmekten çekinmeleri gerektiğini* ikaz ediyodu. Mehmet Paşa işin hukukî yönüne de dikkat çekerek; *halkın mallarının*

sebebsiz yere padişah hazinesine girmesinin ve hazineye karışmasının devletin yok olmasına ve hazinenin zararına yol açacağını, ulemanın ittifak ile yazdıklarını belirtmektedir. Mehmet Paşa'nın bu ifadeleri, sıklıkla baş vurulan keyfî müsâdere uygulamalarına Osmanlı uleması tarafından cevaz verilmediğinin bir göstergesidir.⁷⁰

Naima da, kanuna aykırı olarak çeşitli yollarla biriktirilen servetin devletin sıkıntısını gidermek amacıyla kullanılmak üzere, zapt ve hattâ bu uğurda gerekirse servet sahibinin öldürülebileceğini söylemekle birlikte suçsuz insanlara uygulanan müsâderenin çirkin bir şey olduğu düşüncesindedir.⁷¹ Tanzimat döneminin seçkin bilim adamlarından olan Ahmet Cevdet Paşa'da *madde-i müstekreh (iğrenç)* olarak nitelendirdiği müsâdere yönteminin İslâmî kurallara uymadığı düşüncesindedir. Devlet hizmetinde elde edilen mal varlığının kamuya ait sayılması görüşüne dayanarak asırlarca tatbik edilmiş olan bu yöntemin, devlete pek çok zararlar verdiğini ifade eden Paşa, bu görüşüne gerekçe olarak şu hususları belirtmektedir:

1. Müsâdere yöntemi yalnız devlet memurları hakkında uygulanmayıp tüccar ve benzeri kesimlerden az çok ekonomik güce sahip olduğu hissedilen herkese uygulanmıştır.

2. Devlet memurlarının tümü mallarını devlet veya mülkten çalıp gasp etmiş olmadıklarından mevcut olan mallarından evlat ve vereselerini mahrum etmek Allah'ın rızasına, peygamberimizin şeriat-ı mutahharasına ve insaf ve insaniyete uymamaktadır.⁷²

Osmanlı tarihinin buhranlı bir devrinde tahta çıkan III. Selim (1789-1807) döneminde müsâdere yönteminin ıslah edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Rusya ve Avusturya ile iki yıldan beri devam etmekte olan savaş Osmanlı maliyesini alt üst etmişti. Padişah bu krizi aşabilme amacıyla devlet adamlarının da reyine baş vurarak bir takım çareler aradıysa da başarılı olamadı. Sonunda bizzat işe girerek para tedarik etmek istedi. Aklına gelen ilk tedbir ise müsâdere oldu. Ancak bu uygulama itirazlara uğrayınca, itirazlara cevap olmak üzere neşrettiği bir hatt-ı hümayûnda; *niyetinin yetim malı ve kendi emeğiyle servet edinmiş kimselerin malına dokunmak olmadığını, ancak sadece devlet kapısında zengin olmuş kimselerden ölenlere ait malların ne ölenin varislerine ne de sultanın kendisine ait*

*olduğunu, bu malların din ve devlet uğrunda sarf edilmek üzere tamamen hazineye alınacağını belirterek, uygulamanın kendinden önceki padişahlar zamanında da bundan farklı olmadığını vurgulamıştı.*⁷³

Buna rağmen özellikle II. Mahmut (1808-1839) zamanında müsâdere yönteminde öyle bir döneme girilecektir ki zengin ve varlıklı herhangi bir kimsenin öldüğünün ihbar edilmesi, terekenin devlet tarafından müsâdere edilmesi için yeterli olacaktır. İhbar etme ve bunun karşılığında elde edilen ihbariye ücreti müsâdere olayında mekanizmanın işleminde kolaylık sağlamaktaydı.⁷⁴ Bu uygulamalarının muhatapları genellikle ayanlardı. 17. yüzyılın sonlarından itibaren güç kazanmaya başlayan 18. ve 19. yüzyıllarda tüm olumsuzluklarına karşılık faydalı yönleri de olduğundan devletin bir türlü vazgeçemediği ayanlar,⁷⁵ merkezî otorite karşısında kazandıkları siyasî ve ekonomik güçlerinin de etkisiyle işledikleri suçlardan dolayı genellikle cezalandırılmıyor; ya da hafif cezalara çarptırılıyorlardı. Merkezden gönderilen valiler, kolaylıkla idam edilip malları müsâdere edilirken, ayanlar en fazla azil ve sürgün cezalarına çarptırılmaktaydılar.⁷⁶ Bu ise merkezî otoritenin iyice zayıflamasına neden oluyordu.

Merkezî otoriteyi yeniden tesis etmek azminde olan Sultan II. Mahmut, bu amacına ulaşabilmek için müsâdere yöntemini etkili bir şekilde kullanmıştı. Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın bir yeniçeri isyanı sonucunda öldürülmesini (16 Kasım 1808) fırsat bilerek, ayanların nüfuzunu kırmak amacıyla, çoğunu idam ettirip mallarını müsâdere ettirdi.⁷⁷ Eceliyle ölen ayanların ise varisleri olup olmadığına bakılmaksızın terekeleri zapt edilmekteydi. Böylece merkezî yönetimin, gerektiğinde mahallî otoritelerinden askerî, idarî ve başka alanlarda faydalandığı ve sağlıklarında cezalandıramadığı ayanların öldüklerinde ayanlıklarını bir tür suç sayarak, servetlerine el koyup cezayı infaz etme anlayışı içinde olduğu görülmektedir.⁷⁸

Bu şekilde Anadolu ve Rumeli'deki ayanların nüfuzunu büyük ölçüde kıran II. Mahmut,⁷⁹ yapmak istediği ıslahât karşısındaki en büyük engel olarak gördüğü Yeniçeri ocağını kaldırırken de müsâdere yöntemine başvurdu. 1826 tarihinde top gülleleriyle dağıtılan bu ocağın izlerini tamamen silmek ve yeniden toparlanmasına

fırsat vermemek üzere sağa sola dağılan yeniçerilerin sığınak yeri haline gelmiş olan Bektaşî vakıflarına ait mal varlıkları müsâdere edildi.⁸⁰ Bu vakıflar 14. yüzyılın ikinci yarısında Yeniçeri teşkilâtının Bektaşî tarikatına bağlanmasının ardından tarikatın hoş gitmeyen tutumlara girmesini engellemek ve Anadolu'da Safevî propagandasının etkisini azaltmak amacıyla özellikle II. Bayezid zamanında bir hayli zenginleştirilmişti.⁸¹

Her ekonomik buhran sırasında müsâdere yöntemi-ne baş vurulması, toplum ve devlet ileri gelenleri arasında eskiden beri mevcut olan müsâdere karşıtı görüşlerin iyice güç kazanmasına neden oldu. Ayrıca 16. ve 17. yüzyılların hukuk anlayışı 19. yüzyılda doğal olarak değişmeye başlamış, dünya hukukundaki gelişmelerin paralelinde daha yumuşak bir anlayış yerleşmeye başlamıştı.⁸² 19. yüzyılın değerli aydınlarından Ahmet Cevdet Paşa; devlete düşen görevin memurlara ait mal varlığının kaynağını şüpheli görerek müsâdere yoluna başvurmak değil, onların haksızlık yapmasına fırsat vermemek olduğunu ifade ederek bu yeni anlayışı tebarüz ettirmektedir.⁸³ Osmanlı sultanları da bu gerçeği kabul ettiklerinden II. Mahmut (kendisi de pek çok ayanın malını müsâdere etmiş olmasına rağmen) döneminde bu yöntemin ıslah edilmesine teşebbüs edildi.⁸⁴ Yeniçeri ocağının kaldırılmasının ardından Sultan Mahmut, ilk adım olarak vükelâ ve ulemaya hitaben okuduğu bir fermanla sırf Yeniçeri israfından kaynaklanan hazine masraflarını karşılamak için şimdiye kadar mirî ile münasebeti olmayıp ticaret ve sanat ile uğraşan kimselere ait muhallefatın zapt edildiğini, ancak bundan sonra bu tür müsâderelerin kaldırılacağını ilân etti (1826).⁸⁵

Görüldüğü gibi bu ferman, müsâdere usulünü tamamen ortadan kaldırmamış, devlet memurları dışında çeşitli yollardan servet sahibi olmuş kimselere ait malların bundan böyle müsâdere edilemeyeceği hükmünü koymakla yetinmiştir. Bu fermana rağmen kendi işleriyle uğraşan bir takım insanlara ait malların müsâdere edilmesi⁸⁶ fiiliyatta yeni düzenlemeye gerektiği gibi uyulmadığını göstermektedir. Bu durumda memleket aydınlarının müsâdere konusundaki tepkileri de devam etti. Özellikle batı düşüncesini benimseyen devlet adamları müsâdere uygulamalarını hukuksuzluk telâkki etmekteydiler. Tanzimat ricalinden Sadık Rıfat Paşa 1837-

1839 yılları arasında Viyana elçiliği esnasında yazdığı ve Tanzimat'ın ilham kaynağı olarak kabul edilen risalesinde Avrupa ülkelerinde bir kimse ölünce malının devlet tarafından müsâdere olunmadığını önemle belirtmişti.⁸⁷ Müsâdere yönteminin devlet hayatı bakımından sakıncalarına da işaret eden Paşa, özel mülkiyet dokunulmazlığının bir devletin kalkınmasında ve iç huzurunun sağlanmasında büyük önem taşıdığını ilk kez dile getirenlerden biri olmuştu.⁸⁸ Yine Tanzimat Fermanı'nın mimarı olan Mustafa Reşit Paşa da 1838 yılında vergilerin adilâne toplanması, rüşvet, angarya ve müsâderenin kaldırılması hususunda bir tasarı hazırlamıştı. Ancak II. Mahmut, Mustafa Reşit Paşa'yı Londra elçiliğine gönderip bu teşebbüse engel oldu.⁸⁹

Nihayet 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'yla mahkeme kararı olmaksızın hiç kimsenin mallarına el konulamayacağı esası kabul edilmiş ve böylece keyfî müsâdere uygulamalarına son verilmiştir. Bütün Osmanlı tebasına can, ırz, namus ve mal güvenliği vadeden fermanda, müsâdere uygulamalarının sakıncalarına da temas edilerek özel mülkiyeti sürekli olarak tehdit altında bulunduran bu yöntemin insanların çalışıp üretme azmini kırmak suretiyle ülkenin kalkınmasını engellediği önemle belirtilmiştir.⁹⁰

Cemiyette sınıf farklılıklarının oluşmasını engellemek, merkezî yönetime siyasal ve ekonomik güç kazandırmak gibi pratik yararlarına karşılık müsâdere yönteminin uzun vadede pek çok zararları da görülmüştür. Bu yöntemin sermaye birikimini engellemesi özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren devlet ve toplum menfaatleri aleyhine oldu. Zira bu dönemde Batı dünyasının sahip olduğu sanayi ve teknolojiyi ülkeye aktarabilmek için güçlü bir sermayedar sınıfına ihtiyaç duyulmaktaydı. Oysa sistemin genel yapısından kaynaklanan bir takım uygulamalarla birlikte müsâdere yöntemi, böyle bir sınıfın ortaya çıkmasına fırsat tanımadığı gibi yukarıda

da ifade edildiği üzere küçük çapta üretim yapan yerli sanayiın tükenmesinde de büyük ölçüde etkili oldu. Her şeye rağmen çeşitli yollardan servet edinenler ise varlıklarının akıbetinden emin olamadıkları için birikimlerini yatırıma dönüştürme imkânı bulamayarak ülke servetinin yastık altında ya da toprağa gömülü küpler içerisinde çürümesine vesile olmuşlardı. Müsâdere yönteminin özel mülkiyet üzerindeki tehdidine son verildiğinde ise ülke yararına çalışacak bir müteşebbis sınıfın oluşturulması için çok geç kalınmıştı. Zira Tanzimat'ın ilânından kısa bir süre önce 16 Ağustos 1838 tarihinde İngilizlerle imzalanan, daha sonra diğer Avrupa devletlerine de teşmil edilen Balta Limanı Ticaret Anlaşmaları, Osmanlı iktisadî hayatında bir dönüm noktası teşkil etmiş ve 18. yüzyılın ikinci yarısında başlayan iktisadî çöküşü hızlandırmıştı. Bu anlaşmanın ardından Avrupa mallarının Osmanlı piyasasını işgali hızlanmış, ticaret hayatı geniş çapta yabancı tüccarların eline geçmiş ve böylece Osmanlı parası her geçen gün daha fazla dışarı akmaya başlamıştı.⁹¹ Öte yandan yabancı tüccarların ticarî münasebetlerde siyasî menfaatleri açısından Osmanlı tebasından gayrı müslimleri yerel ortak olarak tercih etmesi, müsâdere usulünün ilgasından sonra oluşmaya başlayan sermayedar sınıfına Müslüman-Türk unsurların katılmasına imkân tanımadı. Böylece ülke ekonomisi adeta bir grup gayrimüslim tüccarın kontrolü altına girdi. Bu oluşumu memleketin geleceği açısından tehlikeli gören İttihat ve Terakki hükümetleri I. Dünya Savaşı yıllarında bazen büyük vurgunlara da göz yummak pahasına bir *millî tüccar* sınıfı yaratmak istediler. Bu gayretler sonucunda daha çok *harp zengini* ya da *yeni zengin* adıyla tanımlanan bir kesim oluştu. Ancak bunlar ülke ekonomisine katkıda bulunmak yerine İstanbul eğlence hayatına renk katmışlardı.⁹² Böylece savaşın olağanüstü güç şartlarında yoksul halkın yiyeceğinden kısılmak suretiyle sağlanan bu sermaye kısa sürede tükendiğinden aynı sıkıntılar Cumhuriyet dönemine de intikal etmiştir.

- 1 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1995; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1984; A. Yeğin-A. Badıllı-H. İsmail-İ. Çalım, *Osmanlıca -Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*, İstanbul 1981.
- 2 "Müşâdere", *Meydan Larousse*, IX, s. 154.
- 3 "Confiscation", 1995 *Encyclopaedia Universalis France* S. A.
- 4 "La Revolution et les confiscations" 1995 *Encyclopaedia Universalis France* S. A.
- 5 M. Cavid Baysun, "Musâdere", *İA*, VIII, s. 669.
- 6 "Confiscation", 1995 *Encyclopaedia Universalis France* S. A.
- 7 C. Türkeli, "Hunlarda İnsanî Değerler ve Hukuk", *Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları*, I, İstanbul 1992, s. 86.
- 8 Ömer Lütfi Barkan, "Türk Hukuk Tarihine Giriş", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 14 (Nisan 1986), s. 15; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıları*, Ankara 1987, s. 15.
- 9 Bu konuda örnekler için bkz.: Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988, s. 247; Ömer Lütfi Barkan, "Türk Hukuk Tarihine Giriş II", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 16 (Haziran 1986), s. 39; Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 1947, s. 341; A. Taşgöl, "Göktürklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları", *Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları*, I, İstanbul 1992, s. 112; İ. Kamil, "Bulgar Türklerinde İnsanî Değerler ve Hukuk", *Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları*, I, İstanbul 1992, s. 174; İbrahim Kafesoğlu, "Türk Devleti", *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, s. 316; Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1991, s. 29-33; Özkan İzgi, "Turfan Uygurlarında Kiralama Vesikaları", *X. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler*, III (1991), s. 767-771; Özkan İzgi, "Uygur Alım-Satım Vesikalarında Cezanın Ödendiği Bazı Müessese ve Şahıslar", *VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 22-26 Eylül 1986) Kongreye Sunulan Bildiriler*, II (1981), s. 799-802.
- 10 Fedâ Şâmil Arık, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Müşâdere", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985) Tebliğler III. Türk Tarihi*, I (1985), s. 48.
- 11 A. S. Siddiki, *İslâm Devletinde Malî Yapı* (trc.: R. Özdenören), İstanbul 1968, s. 137.
- 12 M. C. Baysun, s. 669.
- 13 F. Demir, *İslâm Hukukunda Mülkiyet ve Servet Dağılımı*, İstanbul 1981, s. 140.
- 14 Ayet mealleri için bkz.: *Ku'rân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını), Ankara 1981.
- 15 İslâm miras hukuku için bkz.: Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkıhyıye Kamusu*, V, İstanbul 1969, s. 207 vd.; C. Yıldırım, *Kaynaklarıyla İslâm Fıkıhı*, III, Ankara, s. 217 vd.; Sevham Tevfik El-Mısıfî, *İslâm'da Şahsî Haller*, İstanbul 1972, s. 131 vd. A. Mümin Kavalalı, *Feraiz Arazî ve Vakıflar Hukuku*, Ankara 1978, s. 62-169.
- 16 R. Levy, "Musâdere", *İA*, VIII, s. 669; C. H. Bosworth, "Musâdara", *EI*, VII, s. 652-653.
- 17 Bu konuda örnekler için bkz.: C. E. Bosworth, s. 65; R. Levy, s. 669; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, I (1970), s. 33-34; Emin Kırkıl, *Selçuklu Döneminde Halep* (F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 1999, s. 53, 77, 95; Ramazan Şeşen, *Salahteddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 190-19; Nejat Kaymaz, "Anadolu Selçuklu Devleti'nin İnhitarcında İdare Mekanizmasının Rolü", *TAD*, II/2-3, (1964), 150-153; F. Ş. Arık, s. 53 vd.; C. E. Bosworth, s. 65; R. Levy, s. 669.
- 18 Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Ankara 1985, s. 148.
- 19 Klaus Röhrborn, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müşâdere ve Mutavassıt Güçler", *I. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, I (İstanbul 15-20 Ekim 1973) (1979)*, s. 254. Aynı makalenin Almancası için bkz.: Von Klaus Röhrborn (Giessen), "Konfiskation und Intermediäre Gewalten im Osmanischen Reich", *Der İslâm*, 55 (1978), s. 245-251.
- 20 F. Müge Göçek, "Musâdara", *EI*, VII, s. 652.
- 21 Çelebi Mehmet (1413-1421) döneminde isyan suçundan idama mahkum edilen Şeyh Bedreddin'e ait mal varlığının müşâdere edilmemiş olması da bu görüşümüzü kuvvetlendirmektedir. Şeyh Bedreddin uzun bir yargılama sonucunda *kanî belâl malı haram fetvasıyla* idama mahkum edilmiştir. Bkz.: Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul 1998, s. 175.
- 22 F. M. Göçek, s. 652.
- 23 *Netayic il-Vukuat*, I-II (nşr.: N. Çağatay), Ankara 1979, s. 309.
- 24 M. C. Baysun, s. 671; F. M. Göçek, s. 652.
- 25 Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, İstanbul 1994, s. 526-527.
- 26 *Netayic il-Vukuat*, I-II, s. 308.
- 27 Fatih döneminde müşâdere edilen Çandarlı Halil Paşa'ya ait malların II. Bayezit döneminde ve Yavuz Sultan Selim tarafından müşâdere edilmiş olan bir takım tüccarlara ait malların Kanunî döneminde iade edilmesi bu konuda en çok bilinen örneklerdir. Bkz.: M. C. Baysun, s. 670; Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tedkikler ve Vesikalar*, I, Ankara 1987, s. 133.
- 28 Zimmet, isyan, eşkıyalık emir ve yasaklara uymama, kalpazanlık, zulüm ve rüşvet gibi suçları işleyenlerin çeşitli ağır cezalara çarptırılmalarının yanı sıra malları da müşâdereye tabi tutulmaktaydı. Bkz.: A. Mumcu, *Siyaseten Katl* s. 148, 152; F. Ş. Arık, s. 49-50; M. C. Baysun, s. 670; A. Mumcu, *Siyaseten Katl* s. 148, 152.
- 29 Halil Sahillioğlu, "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir ve Giderleri", *VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler*, II (1981), s. 1403; M. S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 545.
- 30 Rüşvet ve yolsuzluklar için bkz.: Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, İstanbul 1985.
- 31 Taha Akyol, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Din*, İstanbul 1999, s. 26-27.
- 32 Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *DİA*, IX, s. 254.
- 33 T. Akyol, s. 32-33.
- 34 Feridun Emecen, "Osmanlı Siyasî Tarihi", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, İstanbul 1994, s. 6, 18 vd.
- 35 *Kitâb-ı Cibân-nümâ*, II, (nşr.: F. R. Unat-M. A. Köymen) Ankara 1987, s. 489 vd.; *Aşık Paşa-oğlu Tarihi* (nşr.: N. Atsız) İstanbul 1992, s. 71 vd.
- 36 Osmanlı padişahların yeni konumu Fatih kanunnamesinde de ifadesini bulmaktadır. Bu kanunnamede: *Cenâb-ı şerîfimle kimesne teadm yemek kanunum değildir, meğer ehl-i rıyâlden ola. Ecdâd-ı izâmım vüzerâsı ile yerlermiş, ben ref' etmişimdir* denilmektedir. Bkz.: Halil İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâtih'in Kanunları", *Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 1996, s. 330.
- 37 Çandarlı ailesi için bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Çandarlı", *İA*, III; *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara 1988; Münir Aktepe, "Çandarlı", *DİA*, VIII.
- 38 İ. H. Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s. 63 vd.
- 39 *Aşık Paşa-oğlu Tarihi*, s. 118 vd.; H. İnalçık, *Fatih Devri*, s. 132 vd. Bu suçlamaların asılsız olduğuna dair kuvvetli deliller mevcuttur. II. Bayezid zamanında Halil Paşanın müşâdere edilen servetinin tamamen varislerine iade edilmesi (İ. H. Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s. 84; H. İnalçık, *Fatih Devri* s. 133) suçsuz olduğunun en önemli işaretidir. Ayrıca Fatih döneminde yazılmış kaynaklarda *Aşık Paşa-oğlu Tarihi*, s. 118) Halil Paşa'nın Bizans'tan rüşvet aldığı kaydedilmişken,

- II. Bayezid dönemine ait Kitâb-ı Cihan-nümâ'da bu tür bir suçlamaya yer verilmemiş olması (*Kitâb-ı Cihan-nümâ*, II, s. 687-709) Halil Paşa'nın siyasî nedenlerden dolayı bir iftira uğradığını düşündürmektedir.
- 40 Joseph Von Hammer, *Osmanlı Tarihi*, I, (trc.: A. K. Karahan) İstanbul 1991, s. 195; S. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, I, (trc.: M. Harmancı) İstanbul 1982, s. 93.
- 41 A. Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 65.
- 42 *Münecimbaşı Tarihi*, II (trc.: İ. Erünsal),s. 313.
- 43 Franz Taeschner, "1453 Yılına Kadar Osmanlı Türkleri" (çev.: N. Ülker), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, V, İzmir 1990, s. 303. Çandarlı Halil Paşa'nın öldürülmesinden sonra 16. yüzyılın sonuna kadar, yaklaşık bir buçuk asırlık dönem sırasında veziriazamlık mevkiinde görev yapan otuz dört kişiden, dördü hariç, otuz tanesinin çoğunluğu devşirme ve bir kısmı da kölelikten yetişme idi. Bkz.: Nihat Engin, *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, İstanbul 1998, s. 166.
- 44 Bu dönemde devletin ekonomik durumu ve para darlığı için bkz.: M. Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten* XII/51 (1949), s. 523 vd. Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tedkik Münasebetiyle", *Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 1996.
- 45 Yavuz Cezar, Bir Ayanın Muhallefatı", *Belleten* XLI/161(1977), s. 45. Gerçekten hayır amacıyla kurulmuş olup dürüst çalışan vakıflar için böyle bir tehlike söz konusu değildi. Nitekim bu gibi vakıflar arasında padişahların yardımıyla senelik bütçelerini denkleştirenlerin sayısı az değildir. Bu yardım bazen nakit para olarak veriliyordu. Bkz. Suraiya Faroghî, "Osmanlı Sultanlarının Hususî Şahıslar Tarafından Tesis Edilen Vakıflara Çeşitli Müdahaleleri" *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul 23-28 Eylül 1985) Tebliğler III. Türk Tarihi*, I (1985), s. 50
- 46 Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu" *Türk Dünyası El Kitabı*, I, Ankara 1992, s. 464.
- 47 Bkz.: M. Fuat Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakef Müessesesi*, İstanbul 1983, s. 394; Ziya Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Ağdan Vakıflar*, İstanbul 1985, 60-61; Nazif Öztürk, *Menşei ve Tarihî Gelirimi Açısından Vakıflar*, Ankara 1983, s. 84.
- 48 H. İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu" s. 464.
- 49 *Netayic il-Vukuat*, I-II, s. 308.
- 50 K. Röhrborn, s. 255-256.
- 51 *Peçevî Tarihi*, II (haz.: B. S. Baykal), Mersin 1992, s. 302 vd.
- 52 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, I, İstanbul 1990, s. 200; K. Röhrborn, s. 257; F. M. Göçek, s. 652; Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsâdere", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 49 (Ağustos 1987), s. 101; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Gिरerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 296.
- 53 Bkz.: Ö. N. Bilmen, s. 422; Bahaeddin Yediyıldız, "İslâm Hukukunda Zimmilerin Yeri", *Türk Kültürü*, XXV/209 (1987), s. 337; C. Üçok-A. Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 296; Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti (1840-1890)*, İstanbul 1994, 6; Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, İstanbul 1996, s. 272; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı'da Harem*, İstanbul 1995, 117; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, II, İstanbul 1990, s. 27.
- 54 Yavuz Ercan, "Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslâmlaşmaya Etkisi", *Belleten*, L/198 (1987), s. 716.
- 55 A. Özcan, s. 256.
- 56 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Devşirme", *İA*, III, İstanbul 1988, s. 565 Devşirme usulü 1751 yılında ise tamamen terk edilmiştir. Bkz.: A. Özcan, s. 256.
- 57 Bazı eserlerde Köprülü ailesinin ilk veziriazamı ve Fazıl Ahmet Paşa'nın babası olan Köprülü Mehmet Paşa'nın kesin olmamakla beraber Hristiyan bir Arnavud'un oğlu olup son devşirmelerden olduğu ifade edilmektedir (S. Shaw, s. 286). Ama bu doğru değildir. Amasya Tarihinde babasının adı Hüseyin Ağa olarak kaydedilmiş olup onun babasının adı ise Ali'dir. Bu isimlerden Köprülü Mehmet Paşa'nın müslüman bir ailenin çocuğu olduğu anlaşılıyor. Mehmet Paşa küçük yaşlarda babası ile birlikte ticaret amacıyla geldiği İstanbul'da saray ve kilimhanlarının gözüne girmiş ve saraya aşçı yamağı olarak alınmıştır. Bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, "Köprülüler", *İA*, VI, İstanbul 1955, s. 892; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/II, Ankara 1977, s. 414; A. de Lamartine, *Osmanlı Tarihi*, II, (trc.: S. Bayram), s. 710.
- 58 İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979, s. 156, 248.
- 59 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/II, s. 418 vd.
- 60 M. T. Gökbilgin, s. 92.
- 61 *Netayic il-Vukuat*, I-II, s. 302.
- 62 *Solak-zade Tarihi*, II (haz.: V. Çubuk), Ankara 1989, s. 559.
- 63 *Tarih-i Gılsanî* (haz.: K. Su), Ankara 1986, s. 24.
- 64 *Naima Tarihi*, V (haz.: Z. Danışman), İstanbul 1969, s. 2063 vd.
- 65 *Solak-zade Tarihi*, II, s. 583.
- 66 *Naima Tarihi*, VI, s. 2926 vd.
- 67 Orhan F. Köprülü, "Fezullah Efendi", *İA*, IV, s. 597; Dimitri Kante-mir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, III (çev.: Ö. Çobanoğlu), Ankara 1980, s. 315.
- 68 A. Tabakoğlu, s. 296 vd.; Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1983, s. 625.
- 69 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri*, II, (1838-1850), Ankara 1976, s. 111.
- 70 Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler* (haz.: H. R. Uğural), İzmir 1990, s. 20. Mehmet Paşa kendisi de müsadereye uğramaktan kurtulamadı. 1703 tarihinde ikinci defa defterdarlığa atanırken dönemin padişahı III. Ahmet'ten hayatına ve mallarına dokunulmayacağına dair teminat aldığı halde Selânik valisi bulunduğu sırada vilâyet halkına baskı yapmakla suçlanarak bütün malları müsâdere edilip hapsedildi. Kısa bir süre sonra da görevini ihmal, din ve devlete hakaret ve padişah hakkında kötü söz söylemek iddialarıyla idam edildi (aynı eser, s. XV, vd.).
- 71 *Naima Tarihi*, VI, s. 2927.
- 72 *Tarih-i Cevded*, III, Dersaadet 1309, s. 118.
- 73 Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-ı Hümayunları*, Ankara 1946, s. 81-83.
- 74 Y. Cezar, s. 52.
- 75 Yücel Özkaya, "Rumeli'de Ayanlık ile İlgili Bazı Bilgiler", *VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler*, II (1981), s. 1416; S. Savaş, "XVII. Asırda Sivas'ta Bir Ayan Ailesi Zaralı Zadelere", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VIII (1993), s. 81; Özcan Mert, "Ayan", *DİA*, III, s. 195-198.
- 76 Saim Savaş, "XVIII. Asırda Sivas'ta Bir Ayan Ailesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VIII (1993), s. 83 vd.
- 77 Ö. Mert, s. 197.
- 78 Y. Cezar, s. 49.
- 79 Yuzo Nagata, *Tarihî Ayanlar*, Ankara, 1997, s. 191-193.
- 80 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, I, s. 200.
- 81 Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşılık", *DİA*, V, s. 378.
- 82 M. A. Ünal, s. 106.
- 83 *Tarih-i Cevded*, III, s. 118.

- 84 C. Üçok-A. Mumcu, s. 259.
- 85 M. C. Baysun, s. 672.
- 86 Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul 1992, s. 63.
- 87 Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa", VIII. *Türk Tarıh Kongresi* (Ankara 11-15 Ekim 1976) *Kongreye Sunulan Bildiriler, II* (1981), s. 1451.
- 88 Yaşar Temiz, "Sadık Rifat Paşa(1807-1857) Hayatı ve Görüşleri, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, I/1*, (1994), s. 143.
- 89 M. C. Baysun, s. 673.
- 90 "Gülhane'de Kıra'at Olunan Hatt-ı Hümayunun Suretidir", *Düstur, I* (1. Tertip), İstanbul 1278, s. 4-8.
- 91 Balta Limanı Ticaret anlaşmaları için bkz.: Mübahat S. Kürtükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri, I, (1580-1838)*, Ankara 1974; *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri, II, (1838-1850)*, Ankara 1976; "Balta Limanı Ticaret Muahedeleri ve Tatbikatı", *1. Milletler Arası Türkoloji Kongresi* (İstanbul 15-20 Ekim 1973), (1979) s. 200-208.
- 92 Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918)*, s. 348 vd.; Tuncay Öğün, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinin İzaresi* (İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Van 1998.

OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞEHZADELER MESELESİ

YRD. DOÇ. DR. M. EMİN YOLALICI
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Osmanlı Devleti'nde şehzadeler konusu, özellikle şehzadelerin öldürülmesi olayı, günümüzde olumlu ve olumsuz yönleri ile hep tartışılmış ve belki bundan sonrada tartışılmaya devam edecektir. Bu tartışmanın ana teması ise, padişahlığa geçen kişinin kardeşlerini ve kardeşlerinin çocuklarını öldürmesi olayıdır. Veyahut padişahın, isyân eden veya isyân etmesinden şüphelenilen şehzadeleri öldürtmesi konusudur.

Bu konuyu, akademik bir araştırma yapmaksızın veya akademik bir tavırla yaklaşılmaksızın ele almak, elbette kişileri yanlış yorumlara ve anlamalara itecektir. O zaman kişiler, konuya sadece ve sadece insanî açıdan yaklaşacaklar, şehzadelerin öldürülmesi olayını sadistlik, gaddarlık, acımasızlık gibi vasıflarla nitelendirerek, bu konuyu dar ve kesin bir çerçevede ele alacaklardır.

Halbuki şehzadelerin öldürülmesi olayı bu kadar basit çerçevede incelenerek ve ele alınacak bir konu değildir. Bu konu, zamanı, şartları, çağı, birlik ve beraberliği, millî bütünlüğü, ülkenin parçalanmasını, dış devletlerin bundan yararlanmasını, ülkede asayiş ve düzenin bozulmasını vs. gibi hususları ile değerlendirilebilecek bir konudur. Konuya ancak bu şekilde yaklaşılsa, doğru bir yargıya varmak mümkün olabilir. İşte biz burada bu yaklaşımla konuyu izaha çalışacağız.

A- OSMANLI ÖNCESİ TÜRKLER'DE HANEDAN MESELESİ

Orta-Asya Türk siyasî kuruluşunda ikili teşkilât adı verilen ve hatta daha sonraları "Çifte Krallık" denilen bir nazariyenin ortaya atılmasına sebep olan bir örgütlenme vardır. Bu ikili teşkilât, doğu (sağ) ve batı (sol) olarak ikiye ayrılıyordu. Bu ayrılmanın Türk Gök dini inancına bağlı olduğu belirtilmektedir.¹

Bu sisteme göre merkezde Hakan, sağ ve sol kanatlarda da, asıl hükümdarın yüksek hâkimiyeti altında ola-

rak hanedan üyeleri bulunmaktadır. Bazen ülke daha fazla olarak da, yine sağlı-sollu bölünmekte ve her birine bir hanedan üyesi tayin edilmektedir. Meselâ Asya Hunları'nda bu şekilde tayin edilen hanedan üyesi sayısı 24'ü bulmaktadır.² Bazen de hakan doğuda bulunabilmektedir.

Hükümdarlık alâmeti sancak, otağ, taht, tuğ, davul, sorguç ve yay idi. Özellikle ülkenin çeşitli hanedan üyelerine dağıtılması, bazen dış devletlerin tahriki ile hanedan mücadelesine dönüşmektedir. Meselâ 581 yılında Çin, Göktürk Hakanlığı'nın batı kolunu doğudan ayırmak için Tardu'ya hükümdarlık alâmetleri göndererek onu Göktürk Hakanı tanıdığını bildirmiştir.³

Eski Türk devletlerinde veliaht göstermek âdeti bulunmakla beraber, daima büyük evlâdın veliaht olması kesin değildir. Yani, tahta geçmede şehzadeler arasında liyâkat önemli bir husustur. Bunu Konfüçyüs, "Bu vazifenin mutlaka imparatorun oğluna devredilmesi için bir zaruret yoktur. Gök (Tanrı) bunu, ondan alıp, herhangi başka birine verebilir" diyerek, devleti en iyi idare edecek şahsın iş başına geçmesini tavsiye ediyordu.⁴ Ayrıca burada Tanrı'nın vermesi işareti, Osmanlılar'da Fatih'in "Hükümdarlık kime nasip olursa" ile tanımlanan nasip ve kader ile izâh edilebilir.

Eski Türklerde çok başlı bir yönetim, yani yönetimin parçalanması, bunun da devletin hanedan üyelerinin ortak malı olması ilkesi sebebiyle, hanedan mensupları arasında çarpışmalara neden olması doğaldır. Çünkü, insanlardaki iktidar hırsı ortadan kaldırılamayacağına göre, böyle bir sonucu beklemek de normaldir. Bir de buna gerek iç tahrikler, gerek ülkenin çeşitli boy ve uluslara bölünmesi, gerekse dış devletlerin oynadıkları roller de eklenince, hanedan çatışması kaçınılmazdır.

Orta-Asya Türk toplumu çeşitli boy ve uluslardan oluşmaktadır. Her boy ve ulus ise, kendisini bir millet olarak görmekte idi.⁵ Bu nedenle de ayrı bir hükümdarın liderliğinde ayrı bir devlet kurmak amaçlanmaktadır. Bu ise parçalanmayı hızlandırmaktadır.

Dış devletlerin, kurulan Türk devletleri üzerinde oynadığı oyunları, tahrikleri de katarsak, bu Türk devletlerinin hemen hepsinde de bir iç mücadele, bir hanedan çatışması görülmektedir. Bu nedenle parçalanma hızlanmakta, devlet bölünmekte, sık sık hanedan değişiklikleri olmakta, herhangi bir dış baskı karşısında da yıkılmaktadırlar.

Hatta, iktidarı kaybeden veya meşru hakanın egemenliğine girmek istemeyen ve kendisini ayrı millet olarak gören Türk boy ve ulusları, çeşitli yönlerde, özellikle güney ve batıya göç etmektedirler. Oralarda da, göç eden o boyun liderliğinde ayrı devletler kurmaktadır. Akhun, Avrupa Hun, Macar, Bulgar, Peçenek, Kuman devletleri bu şekilde ortaya çıkmışlardır.

Özet olarak belirtirsek, eski Türk devletlerinde devletin hükümdar ailesinin ortak malı olması, mülkî bölünmenin getirdiği olumsuzluklar, iktidar hırsı, tam millet mefhumuna ulaşamamaları, her boy ve ulusun kendini ayrı bir millet görmesi, merkezî devlet tipinin daha kurulamaması bölünmeyi doğurmaktadır. Bu da hem aralarında sürekli mücadelelerin olmasına, hem merkezî otoritenin kurulamamasına, hem de devletlerin kısa sürede yıkılmasına sebep olmaktadır.

Bu sistem, Türklerin İslâmiyete geçişinden sonra da düzeltilememiştir. Karahanlılar sürekli iç mücadelelerle çalkalanmış, yeni hanedanlar ortaya çıkmış, ülke pek çok bölünmelere uğramıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nde de, biraz da askerî sebeplerle aynı bölünmeler görülmüştür. Fetihleri hızlandırmak sebebi ile, genellikle hanedan üyelerine feth ettikleri yerlerde, büyük sultana bağlı olmak şartı ile ayrı devletler kurma hakkı ve yetkisi verilmiştir. Bunun sonucunda, Sultan-ı Azâm Irak, İran ve Horasan'a hâkim olurken, Büyük Selçuklu topraklarında Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları, Anadolu Selçukluları, Saltuklar, Mengüçükler, Danişmendler, Sökmenliler, Dilmaçoğulları, Artuklular gibi devletler ortaya çıkmıştır. Geçmişten gelen Türk verâset usûlü, Selçuklu Devleti'nde sürekli anlaşmazlıklara ve devletin zaafa uğramasına ne-

den olmuştur. Hatta İ. Kafesoğlu'na göre denebilir ki, saltanat kavgaları Selçuklu tarihini dolduran hâdiselerin yarısını meydana getirecek ölçüdedir.⁶

Aynı durum az da olsa Anadolu Selçuklu Devleti'nde de devam etmiştir. II. Kılıç Arslan'ın ülkeyi 11 oğlu arasında paylaşması bunun en açık örneğidir. Bu andan itibaren, yani 1185'den Alaeddin I. Keykubat'ın tahta geçiş tarihi olan 1220'ye kadar önemli saltanat mücadeleleri olmuştur. Ülke 1243 Köse Dağı Savaşı'na kadar bu mücadelelerden uzak kalmıştır. Ancak bu tarihten itibaren, Moğol baskısı ile de, şehzadeler arasında mücadeleler yeniden hız kazanmıştır. XIII. Yüzyıl sonlarına doğru da, ülkenin içinde bulunduğu durum sebebiyle, Türkmen beyleri ayrı bir millet duygusu ile hareket ederek, ayrı beylikler halinde siyasî teşkilatlanmaya gitmişlerdir. Bunun sonucu, Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmaya yüz tuttuğu sıralarda Anadolu'da 14-15 beylik ortaya çıkmıştır.

Bu kısımda iktidar hırsı ile ilgili bir iki örnek vermek istiyorum. Hiç şüphesiz gerek İslâmiyet öncesi Türk tarihinde, gerekse İslâmiyet sonrasında bu hırstan uzak kalarak uyum içinde olan hanedan üyeleri de vardır. Bunlardan ilk örnek, Bilge Tekin ile Kül Tekin'dir. Bu iki kardeş herhangi bir mücadeleye girmeksizin, işbirliği içinde sadece ülkenin kalkınması, birlik ve beraberliğin kurulmasına çalışmışlardır.

Diğer bir örnek olarak, Büyük Selçuklu Devleti'nin gerçek kurucuları olan Tuğrul ve Çağrı Beğleri gösterebiliriz. İktidarda Tuğrul Beğ vardır. Ordu komutanlığını üstlenen Çağrı Beğ ise bütün gücü ile bu görevi yerine getirmiş, saltanat iddiası ile ortaya atılmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde Osman Beğ ve Orhan Beğ'i de örnek verebiliriz. Ertuğrul öldüğü zaman hayatta üç oğlu vardı. Bunlar Osman, Gündüz ve Sarı Yatu (Batu) idi. Ayrıca amcası Dündar bulunuyordu. Ancak Osman boyun başına getirildi. Kardeşleri hizmetlerine devam ettiler. Hatta Sarı Yatu, Domaniç'te yapılan savaşta öldü. Ağabeyi Gündüz Beğ'e Osman Beğ Eskişehir'i tımar vermiştir.

Yine aynı şekilde Orhan Beğ, ağabeyi Alaeddin Paşa'nın varlığına rağmen devletin başına getirilmiştir. Hatta Osmanlı kaynaklarında beyliği Orhan Beğ'in Alaeddin Paşa'ya teklif ettiği ve onun ise bunu kabul etmediğine dair bilgiler vardır.

Yani belki de, Osmanlı Devleti'nde tahta geçen kişinin kardeşlerini öldürtmesi olayı, eğer iktidar hırsı olmasa idi görülmeyecekti. Nitekim ilk öldürtme olayı I. Murad'la başladı ve sebebi de kardeşleri İbrahim ve Halil'in isyân etmeleridir.

B- OSMANLILAR'DA HANEDAN MESELESİ VE BU KONUYU ÇÖZME ÇABALARI

Osmanlılarda ilk hanedan anlaşmazlığı I. Murad'ın tahta çıkışı ile başlamıştır. Gerek ilk Osmanlı hükümdarı Osman Bey ve gerekse ondan sonra başa geçen Orhan Beğ dönemlerinde böyle bir hanedan mücadelesi olmamıştır.⁷ I. Murad devrindeki hanedan mücadelesi, saltanatın kendi hakkı olduğunu ileri süren ve I. Murad'dan da büyük yaşta bulunan İbrahim ile daha küçük yaşta olup, Bizans'ın himâye ettiği Halil'in isyânı ile ortaya çıkmıştır. Parçalanmış ve çeşitli Türkmen Beylikleri'nin kurulduğu Anadolu'yu, geçmiş dönemlerde yaşanmış hanedan mücadelelerinin zararlarını çok iyi değerlendiren I. Murad'ın, bu isyânları bastırarak, hanedan mücadelesine son vermekten başka çaresi yoktur. Onların varlığını kabul etmek, ülkeyi daha kuruluş devresinde parçalamaya terk etmektir.

Anadolu'daki diğer Türkmen Beğlikleri'nin gelişmemesinin belki de en önemli nedenlerinden biri, eski Türk devlet geleneğini sürdürmekteki inatlarından kaynaklanmaktadır. Bunun sonucunda Karesi, Candaroğulları, Karamanoğulları gibi beyliklerde bölünmeler, ayrı bölgelerde egemenlikler ve hanedan mücadeleleri görülmüştür.

I. Murad devrindeki bu olay Osmanlılara, devleti bölmeye yönelik her harekete karşı sert tedbirler almaya mecbur bırakmıştır. "Tek devlet, tek ülke, tek hükümdar" ilkesi bütün Osmanlı padişahlarında temel prensip olmuştur. Bu prensiple hareket eden I. Murad'ın, henüz 14 yaşlarında bulunan Bursa Sancak Beyi olan oğlu Savcı'nın isyânı karşısında bu isyânı bastırdığını, oğlunun gözlerine mil çektirerek öldürdüğünü görmekteyiz. Bu olayı, I. Murad'ın gaddarlığı diyerek tanımlamak, konuya yanlış teşhis koymaktır. Bir babanın sebepsiz yere oğlunu öldürmesini düşünmek korkunç bir olaydır. Ancak, ülkenin bölünmesine göz yummak ise, o günün şartları içerisinde çağını atlayamamış bir hükümdarın tutumu olarak görülebilir. I. Kosova Savaşı öncesi, Allah'ım sadece beni şehâdete ulaştır, fakat bu müslüman orduyu he-

lâk etme diyerek Tanrı'ya yakaran I. Murad, kendi canını, kendini düşünmemekte, sadece ve sadece ülkenin bölünmemesini arzulamaktadır. Bu sebeple buna girişen kim olursa olsun, insan olarak değil, bir hükümdar olarak, bir hükümdar bilinci içerisinde hareket etmektedir. O ve ondan sonra gelenler bu şekilde davranmamış olsalardı, Anadolu Türklüğünün bugünlere ulaşması hayal olurdu.

Her şeyi çağına, devrine, o devrin idarî sistemine göre değerlendirmek gerekir. Osmanlılarda görülen hanedan mücadeleleri ve tek devlet, tek hükümdar düşüncesi diğer devletlerde de vardır. Çarlık Rusyası'nda, Lehistan'da, Almanya'da, Fransa'da bu örnekler yok değildir. Ancak onlar belki bu konuya daha önce çözüm getirebilmişlerdir. Osmanlılar ise daha uzun, aşağı yukarı 300 yıllık bir sürede çözüme ulaştırmışlardır.

Yani Osmanlı hükümdarları kardeşlerini, bazen de kendi çocuklarını, parçalanmayı önlemek, millî birliği muhafaza etmek, kardeş kavgasına son vermek, kurulan devleti ebediyen yaşatmak amacıyla, başka bir yol olmadığı için öldürtmüşlerdir. İleride vereceğimiz örneklerde görüleceği üzere, bu hanedan mücadelesini sadece hanedan üyeleri arasında bir savaş olarak görmek de doğru değildir. Çünkü iki kardeşin mücadelesinde, her iki tarafında emrindeki 10, 20, 30 bin kişilik ordular mücadele etmektedir. Osmanlı toprakları bu savaşlardan zarar görmektedir. Bu iç istikrarsızlık ülkede asayiş ve düzeni bozmaktadır. Ekonomi altüst olmaktadır. Osmanlı ana kaynaklarında belirtildiği üzere halk, bu mücadeleyi kendisinin dışında bir olay olarak görmekte, bu meselelerin hanedan arasında bir mesele olduğunu, kendilerinin bu konuda taraf olmadıklarını beyân etmektedir.

I. Murad'dan sonra gelen Osmanlı hükümdarları, I. Murad devrindeki olayları göz önünde tutarak aynı uygulamayı yapmak zorunda kalmışlardır. Hele Fetret Devri'ndeki mücadeleler, daha sonra Düzmece Mustafa'nın iki kez ayaklanması, II. Murad'ın kardeşi Şehzade Mustafa isyânı, bu konuya daha çok önem verilmesini gerektirmiştir. Bu gereklilikle Fatih, kardeşlerin öldürülmesi olayını bir kanun maddesi haline getirmek lüzumunu duymuştur.

C- ŞEHZADE İSYANLARINDA BAZI ÖRNEKLER

İlk şehzade isyânının I. Murad'ın tahta çıkması sırasında olduğunu belirtmiştik. Bu isyânda Bizans'ın da önemli rol oynadığını burada zikrederim.

Osmanlı Devleti'ni yıkılma durumuna getiren en önemli şehzade mücâdeleleri Fetret Devri'nde görülmüştür. Bu devirde İsa Çelebi, Musa Çelebi, Süleyman Çelebi ve Mehmed Çelebi'nin çok kanlı mücâdeleleri olmuştur. Aralarında 5, 10, 15, 20 bin kişilik ordularla savaşlar yapılmıştır. Sadece İsa Çelebi, bir kere Musa ile, dört kez de Mehmed ile savaşa girişmiştir. İsa Çelebi Anadolu'da, özellikle Bursa yöresinde pek çok şehri ve kaleyi kuşatmış, ancak kaleleri teslim etmeyen halk, teslim işinin aralarındaki anlaşmazlığın sona ermesine bağlı olduğunu, hangi taraf kazanırsa şehrin ona bırakılacağını bildirmiştir.⁸ Kış ortasında aç ve açıkta kalan İsa Çelebi, kardeşi Mehmed Çelebi'ye başvurarak konaklayacağı bir yer istemiş, bahar gelince göstereceği yere gitme talebinde bulunmuştur. Kışlayacağı yer olarak Bepazarı gösterilmiş, bahar gelince İsa Çelebi önce Karaman topraklarına geçmiş, sonra dönerek tekrar Osmanlı ülkesine girmiş ve burada önemli yağma ve talan hareketlerine girişmiştir. Yani İsa Çelebi 1402'den 1410 yılına kadar tahta sahip olma mücâdelesini sürdürmüş, kardeşleri ile pek çok mücâdeleler yapmış, şehir ve kasabalarda tahribatlara sebep olmuştur.

Yine aynı şekilde, Mehmed Çelebi ile kardeşi Süleyman Çelebi arasında Anadolu'da kanlı iç çekişme devam etmiştir. Mehmed Çelebi, kardeşini iki cephede zorlamak için, anlaştığı diğer kardeşi Musa'yı Rumeli'ye geçirmiştir. Bu sefer Rumeli'de Süleyman ile Musa arasında savaş başlamıştır. Ordularıyla iki kez kapışmışlar ve sonuçta Süleyman yenilerek öldürülmüştür.

Kardeşi ile anlaşmasına, Rumeli'yi onun adına alacağına dair söz vermesine rağmen, Musa Çelebi bu sözünü tutmayınca, bu sefer Mehmed Çelebi ile Musa arasında mücâdele başlamıştır. Aralarında iki savaş cereyan etmiş ve sonunda Musa yenilerek öldürülmüştür. Bu suretle 1413 yılında, 11 yıllık bir iç mücâdele sonucunda ülkede yeniden birlik kurulabilmiştir.

Fetret Devri'ndeki bu mücâdelelerde gerek halkın, gerekse devlet erkânı ve komutanların durumları da ele alınacak bir husustur. Halk, ne yapacağını bilememektedir. Genellikle bu mücâdeleyi kendi meselesi olarak görmemektedir. Gerek Anadolu'da, gerekse Rumeli'de taht iddiâcısı bir şehzade şehirlerini kuşattığı zaman, bu meseleyi önce kendi aralarında çözmelerini, sonra saltanat kime geçerse ona tâbi olacaklarını söylemektedirler. İsa Çelebi'nin Anadolu'daki, Mehmed Çelebi'nin Rume-

li'deki şehir kuşatmalarında halk bu şekilde bir tutum takınmıştır.

Bu Fetret Devri'nde komutanların ve devlet erkânının durumu da ibret vericidir. Çünkü bunlar bir tarafı tutmak zorundadırlar. Ayrıca daha liyâkatli olanın yanına gitmek gibi uygulamalar da vardır. Eğer emrinde oldukları şehzade ve taht müddeicisi onlara değer vermiyor, onların görüşlerini almıyor, kendisi eğlence ve zevk içinde yaşayarak devlet işlerini unutuyorsa, diğer şehzadeye katılmakta bir beis görmemişlerdir. Kardeşi Musa üzerine gelirken, hamam sefaları ile gününü gün eden Süleyman Çelebi, kendisine durumun vehametini bildiren tecrübeli komutan ve akıncı beyi Evrenos ile Yeniçeri Ağası Hasan Ağa'ya hakaret etmiştir. Hakarete maruz kalan bu iki kişi, emirlerindeki kuvvetleri de alarak Musa Çelebi'ye katılmışlardır.⁹

Aynı durum Musa Çelebi yanlısı devlet erkânı ve komutanlar arasında da olmuştur. Özellikle Musa'nın sert tutumu, güven duymadığı kişileri öldürtmesi, herkesten şüphelenmeye başlaması, devlet adamları ve komutanların ondan soğumasına neden olmuştur. Osmanlı kaynaklarında Evrenos Beğ'le ilgili bir örnek vardır. Yaşlı, ancak büyük bir üne sahip olan bu akıncı sancak beyi Rumeli askeri tarafından sevilmekte idi. Onun bu gücünden çekinen Musa Çelebi, onu öldürmek için yanına davet etmiştir. Evrenos, yaşlı ve hasta, gözlerinin kör olduğunu belirterek mazeret beyân etmiş ise de ısrar üzerine Musa Çelebi'nin yanına gitmek zorunda kalmıştır. Musa ise, onun gerçekten kör olup olmadığını sınamak için bir ziyafete çağırmıştır. Önüne kurbağadan yapılmış bir yemek konmuştur. Evrenos kurbağa etini göre göre, ancak kör olduğunu ispat için, hiç renk vermeden yemek zorunda kalmıştır.¹⁰ Ondan artık bir kötülük gelemeyeceğine kâni olan Musa ise Evrenos'u öldürtmemiştir. Ancak daha sonra Evrenos Beğ, Mihaloğlu Mehmet Beğ gibi sancak ve akıncı beyleri kuvvetleri ile Mehmed Çelebi'ye katılmışlardır.

Mehmed Çelebi'nin iktidara tek başına hâkim olmasından sonra da saltanat mücâdelesini devam ettirmiştir. Timur'un ölümü ile Orta-Asya'dan dönen ve Osmanlı kaynaklarında "Düzmece" lakâbı ile anılan, Yıldırım Bayezit'in diğer bir oğlu olan şehzade Mustafa da isyân çıkarmıştır (1419-1420). Rumeli'ye geçen, orada Eflâk Beyi ile Osmanlıların pek çok kez affedip sancak verdiği eski Aydınoğlu Beği ve halen Niğbolu Sancak Beği bu-

lunan Cüneyt Beğ'in desteğini almıştır. Yenilen şehzade Mustafa Bizans'a sığınmıştır. Ancak Mehmed Çelebi'nin ölümü sonrası Bizans bu şehzadeyi yeniden Rumeli'ye çıkararak ikinci kez isyânını sağlamıştır. Ona pek çok Osmanlı sancak beyinin katılmasından, bu şehzadenin düzmece olmadığı kanaatine varabiliriz. Bu isyânında daha başarılı olan Mustafa, Anadolu'ya geçmiş ve II. Murad'la Ulubat yöresinde karşılaşmıştır. Burada Mihaloğlu Mehmet Beğ'in Mustafa yanlısı askerlere uzaktan seslenmesi, şehzadenin gücünün tükenmesine ve yenilmesine neden olmuştur.

Yine II. Murad devrinin bir diğer saltanat mücadelesi kardeşi Hamidili Sancak Beği Mustafa ile olmuştur. Mehmed Çelebi öldüğünde hayatta 4 oğlu var idi. Bunlardan Orhan Bizans'a sığınmıştır. Mustafa Hamidili Sancak Beği'dir. Diğer iki oğlu Mahmud ve Yusuf ise daha çok küçüklerdir. II. Murad, Mustafa'nın sancak beğliğini yenilemiştir. Yani öldürmek istese idi böyle bir harekete girişmezdi. Ancak Karaman, Germiyan ve Bizans'ın teşviki ve Lalası Şarabdar İlyas'ın telkini ile henüz 13 yaşlarında bulunan bu şehzade de saltanat mücadelesine girişmiştir. Fakat isyân bastırılarak şehzade öldürülmüştür. II. Murad, daha küçük olan kardeşleri Mahmud ve Yusuf'u öldürtmemiş, ancak bir emniyet tedbiri olsa gerek, gözlerine mil çektirmiştir. Bunlar 1429 yılında taundan ölmüşlerdir.

Bizans'a sığınan Orhan Çelebi ise, 30 yıl kadar Osmanlı Devleti için bir sorun olmayı sürdürmüştür. Bizans onu koz olarak kullanmış, Osmanlı'dan haraç almış, sık sık taht iddîacısı olarak ortaya sürmüştür. Ancak İstanbul'un fethinde şehzadenin ölümü ile, bu sorun da ortadan kaldırılmıştır.

D- FATİH SULTAN MEHMED DEVİRİNDE ŞEHZADELER İLE İLGİLİ ÇIKARILAN YASA MADDESİ VE SONUÇLARI

I. Murad'ın başa geçmesi ile ilk kez ortaya çıkan, Fetret Devri'nde tehlikeli boyutlara ulaşan, Mehmed Çelebi ve II. Murad devirlerinde de devam eden şehzadeler meselesi, Osmanlı Devleti'nin devamını, ülkenin birlik ve beraberliğini tehlikeye düşüren bir konu olarak Osmanlı tarihinde daima gündemde kalmıştır. İşte ülkenin parçalanıp, bu durumun kimlerin yararına olacağını çok iyi fark eden Fatih Sultan Mehmed, hazırlattığı Kanun-

nâme-i Âl-i Osman'ın Bâb-ı Sâni faslına bu konu ile ilgili bir madde koydurmuştur.

Bu madde "*Ve her kimesneye evlâdından saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katl etmek münâsibdir. Ekser ulemâ dahi tecvîz etmişdir. Anınla âmil olalar*"¹¹ şeklindedir.

Şehzadelerin katli ile ilgili bu maddede değerlendirilecek pek çok husus vardır. Bir kere Osmanlı fıkıhçıları, padişahın emirlerine aykırı her türlü itaatsizlik, isyân ve anarşi hareketlerini "*bağy*" ve buna sebep olanları da "*bâği*" olarak vasıflandırmışlardır. Yani bağy suçunun temel unsuru, devlete karşı ayaklanmak, kuvvet kullanarak iktidarı ele geçirmeyi amaçlamaktır. Bu suçu işleyenlere verilecek ceza da idamdır.¹² Kanun maddesinde zikr edilen "*nizâm-ı âlem için*" sözü ile, ülkenin birlik ve beraberliği anlatılmak istenmiştir. Bu konuda isyân eden her kim olur ise, bunların öldürülmesi, ülkenin birlik ve beraberliği açısından zorunlu hale gelmektedir. Nitekim bazı padişahların, isyân etmeyen kardeşlerini öldürmedikleri, ancak isyâna meyl ettikleri anda onlara karşı harekete geçtikleri görülmüştür. Bu konuda II. Murad'ın kardeşi Mustafa'ya, Selim'in kardeşi Korkud'a karşı tavırını örnek olarak verebiliriz.

Ancak isyân etmeyen, daha beşikte olan veya çok küçük yaşta bulunan bir şehzadenin öldürülmesi olayını ise şer'î kanun ile açıklamak biraz zordur. Çünkü bağy suçunda, eylem ve aksiyon söz konusudur. Farklı düşünenler, hatta isyân için toplanıp, sonra devlete itaat edenler cezalandırılmaz veya daha hafif cezalara çarptırılırlardı. Yani, idam cezası vermek için mutlaka isyân etmeleri, fiilen silahlı ayaklanmaya girişmeleri gerekirdi. İsyân etmeyen veya daha akılbaliğ olmayan şehzadenin öldürülmesi, geçmişte yaşanmış şehzade isyânları göz önünde tutularak, sadece bir şüphe, nizâm-ı âlemi koruma endişesinden ileri gelebilir.

Ancak, isyân etmedikleri halde, öldürülme kararı verilen bazı şehzadelerin öldürülmelerinde, onlar aleyhinde faaliyet gösteren jurnalcilerin önemli rolü olmuştur. I. Süleyman (Kanunî)'ın oğlu şehzade Mustafa'yı öldürtmesi buna bir örnek olabilir. Bu konuda da fervâ örnekleri vardır. Bu fervâ örneklerinde "*Zira vukû'undan önce def-i fesâd, vukû'undan sonra ref'inden daha kolay olduğu müsellemdir*"¹³ cümlesi dikkat çekicidir. Padişah da bu durumu değerlendirerek, nizâm-ı âlem için, isyân etme de, isyâna hazırlandığı bilgilerinin aktarılması sebe-

biyle, öldürme yoluna başvurmuştur. Veyahut, yaşı küçük, hatta beşikte olan şehzadeler de bu gerekçe ile öldürülmektedir.

Fatih'in koyduğu kanun maddesinde "*Ekser ulemâ dahi tecvîz etmiştir*" ifadesinden, ulemânın bir kısmının bu konuda olumlu fetvâ verdiği anlamı çıkmaktadır. Nitekim bu hususta fetvâ örnekleri vardır.¹⁴ Bu örneklerde bağy suçu işleyen katlinin helâl olduğu belirtilmektedir. Hatta bazı örneklerde, bunlara yardım edenlerin, mal verenlerin, isyân edenlere kılıç çekmek helâl değildir diyenlerin dahi katlinin vacib olduğu ifadeleri vardır. Müftü Ebu's-Suud ile Rumeli Kazaskeri Hamid Efendi'nin verdikleri fetvâlarda, bu şekilde bağy suçu işleyenlerin öldürüldükten sonra gasl olunamayacakları ve cenaze namazlarının kılınamayacağı görüşü vurgulanmıştır.

Ancak Fatih'in ilgili yasasındaki ifâdeden, bazı ulemânın bu konuda fetvâ vermedikleri veya fetvâ veremeyen kaçındıkları veyahut olumsuz fetvâ verdikleri anlamı da çıkmaktadır. Bu hususta pek bilgi ve fetvâ örneği bulunmamakla beraber, ulemânın bu konuda fikir birliği içerisinde olduğunu söylemek güçtür.

Fatih'in aynı kanun maddesindeki "*Her kimesneye evlâdından saltanat müyesser ola*" ifadesini de derinlemesine incelemek yararlı olur kanaatindeyiz. Fatih burada veliahtlık sistemini açıkça ortaya koymamıştır. Başa geçme, tahta sahip olma usûlü, kadere, nasibe, Allah'ın takdirine bırakılmıştır.

Tabii ki bu usûl, yanında birtakım olumlu ve olumsuzlukları da getirmiştir. Daha padişah sağlığında iken, şehzadeler taraftar toplamaya, bazı devlet adamlarını kendi yanına çekmeye, orduyu kendi tarafına meyl ettirmeye yönelmişlerdir. Hatta babaları ölmeden tahta sahip olmak için ayaklanmışlardır. Bu durum, Fatih'in ölümünden sonra tahta geçen II. Bayezit devrinde açıkça görülmektedir. Şehzade Ahmet'in devlet adamları ve Kapıkulu askerini kazanma çabaları, şehzade Korkud'un İstanbul'a gelerek Yeniçerilere konuk olup onların desteğini elde etme gayretleri, hatta Selim'in babası ile açıkça çarpışmaya girişmesi bunun en açık örnekleridir. Bu yasa öncesinde de şehzadelerin babalarına karşı ayaklanma örnekleri görülmekte ise de, bu yasadan sonra bu mücadele daha açık ve geniş anlamda yaygınlaşmıştır. Bu ise, daha padişahın sağlığında ülkenin karışmasına, otoritenin azalmasına, ülkede partizanlığın yaygınlaşmasına neden olmuştur. Aynı örnekler, Kanunî devrinde de görülmektedir. Bu ilgili maddenin ilgili ifadelerini, ülke için doğurduğu olumsuz sonuçlar olarak değerlendirebiliriz.

Ancak, yasadaki söz konusu ifadelerin olumlu sonuçları da olmuştur. Bu sonucun belki de en önemlisi, başa, iktidara, padişahlığa en liyâkatli, en kabiliyetli, siyaset ilmini en iyi bilen şehzadenin geçmesine imkân vermesidir. Genellikle Osmanlı Devleti'nde hangi şehzadenin tahta geçeceği kararını devlet erkânı ve ordu vermektedir. Bu iki güç kaynağı ise, şehzadenin üstün vasıflarını baz olarak almaktadırlar. Bunda, özellikle devlet erkânının ileride mevki ve makam elde etme arzusu da yok değildir. Fakat umumiyetle şehzadenin liyâkat ve kabiliyeti, askerlik vasıfları, siyaset yapısı en önemli etken olmuştur.

Meselâ, Fatih'in ölümü üzerine Bayezid'in tercih edilmesinde devlet erkânı ile kapıkulu askerinin rolü olmuştur. İsyân eden Cem'in, Bayezid'e ülkeyi paylaşma teklifi, Karamanoğlu Kasım Beğ'le, padişah olunca eski Karaman topraklarını vereceğine dair anlaşması, hatta Rodos şövalyelerine de Osmanlıların aldığı eski adalarını iade edeceği tarzındaki ahidnâmesi, onun tam bir siyaset adamı olmadığını açıkça göstermektedir. O halde, devlet erkânı ve ordunun Bayezid'i tercihi isabetlidir.

Yine aynı şekilde Selim'in tercihi olayının da ne kadar isabetli olduğunu, Selim'in padişahlık dönemindeki icraatları ortaya koymuştur. Şehzade Ahmet yanlısı ordu, Karıştıran Ovası'nda Selim'in kahramanlığını ve askerî niteliklerini görerek onun tarafına meylenmişlerdir. Hatta babasının çağırması üzerine, tahtı babasından devr almak için Üsküdar'a kadar gelen Ahmet, askerinin isyânı karşısında bu amacına ulaşamamış ve sancağına geri dönmek zorunda kalmıştır.

Sonuç olarak, padişahlık kime nasip olursa ifadesi, rekâbeti artırmış, daha liyâkatli şehzadenin başa geçmesini sağlamıştır. Hatta bu rekâbet, sancakta bulunan şehzadelerin kendilerini daha iyi yetiştirmelerine, babası, devlet erkânı ve ordu tarafından beğenilmelerini sağlayacak çalışmalara girmelerine neden olmuştur. Yine şehzadeler bu amaçla da askerî hareketlerde başarılar kazanmak için büyük çaba içine girmek zorunda kalmışlardır.

E- FATİH SULTAN MEHMED SONRASI ŞEHZADELER MESELESİ

E. 1) II. Bayezid Devri'nde

Fatih'in şehzadeler konusunda koyduğu yasa maddesi, bir taraftan liyâkatli kişiyi başa geçirmede olumlu sonuçlar vermişse de, diğer taraftan bu yasada olan öldürülme ifadesi, şehzadeleri daha babalarının sağlığında iken huzursuz etmiştir.

Nitekim bunun ilk örneği Cem Sultan'ın isyânı ile görülmektedir. Zaten öldürüleceğini düşünen Cem Sultan, ağabeyinin tahta geçtiğini öğrenince hemen ayaklanmıştı. Bursa'yı ele geçirip adına hutbe okutmuş ve para bastırmıştır. Büyük halası olan Mehmed Çelebi'nin kızı Selçuk Hatun'u da Bayezid'e göndererek, Anadolu'yu kendisine bırakmasını teklif etmiştir. Bayezid buna "*lâ-erhame beyne'l-mülûk*"¹⁵ Arap atasözü ile red cevabı vermiştir. Bayezid kuvvetleri karşısında yenilen Cem Memlûklara sığınmıştır. Bir taraftan bazı Anadolu Beğleri, tımar ve zeamet sahiplerinin, diğer taraftan eski Karaman topraklarını zapt etme mücadelesinde bulunan Karamanoğlu Kasım Beğ'in destek ve teşvik bildiren mektupları, diğer taraftan da Osmanlı Devleti'nin gelişmesinden endişe duyan Memlukların her türlü desteği sağlamaları sonucu Cem Anadolu'ya geri dönmüştür. Ancak beklediği desteği bulamayan, Konya ve Ankara kuşatmalarında da başarısız olan Cem Sultan, Bayezid kuvvetlerinin takibi sonucunda da Taşeli'ne çekilmek zorunda kalmıştır. Cem burada iken Bayezid'e mektup göndererek, Osmanlı arazisinde bir bölgenin kendisine verilmesi isteğini tekrarlamıştır. Yani halâ ülkenin paylaşılmasından söz etmektedir. Bayezid'in buna verdiği cevap ise çok düşündürücü ve ibret vericidir. Bu cevabında "*Rum diyarı baştan ayağa örtülü, nazlı bir geline benzer. Öyle iki güveyin nişanını kaldıramaz ve ortaklık kahrını görürmez*"¹⁶ diyerek Cem'in isteği red edilmiştir. Buradaki bu ifade Bayezid'in tek devlet, tek hükümdar prensibine ne kadar bağlı olduğunu, buna karşılık Cem'in halâ bu prensibe alışmadığını göstermesi açısından önemlidir.

Nitekim Cem bu cevap üzerine Rodos'a gitmiştir. Rodos Şövalyeleri onu Fransa'ya götürmüşlerdir. 1482-1489 arasında Fransa'da kalan Cem, sonra Roma'ya götürülmüştür. Burada Papa'ya teslim edilmiştir. Fransa Kralı VIII. Charles, Roma'ya sefer yaparak Papa'dan Cem'i almıştır. Amacı Cem'den yararlanarak Osmanlı topraklarına bir sefer düzenlemektir. Ancak kısa süre sonra Cem 25 Şubat 1495'de ölmüştür. Fakat 1482'den 1495 yılına kadar 13/14 yıl, özellikle Avrupa kamuoyu Cem'i kullanmak için büyük çaba sarf etmişlerdir. Osmanlı-Avrupa münasebetlerinde bu süre zarfında Cem sürekli odak noktası olmuştur. Yine bu zamanda belki de Osmanlı Devleti'nin Batıya karşı aktif bir politika izleyememesinin nedeni bu olaydır.

Cem olayı sonrası, yine II. Bayezid devrinin en önemli iç olayı, oğullarının saltanat mücadelesidir. Bu

mücadele 1510'lardan sonra alevlenmiştir. Bayezid'in yaşlanması, Anadolu'da çıkan Alevî ayaklanmaları ve bu ayaklanmalar karşısında istenilen başarıları gösterememesi, otoritesini kaybetmesi, oğullarının tahtı ele geçirme mücadelesine başlamalarına neden olmuştur. Buna devlet erkânının padişahı teşviklerini de ekleyebiliriz.

Gerek padişah Bayezid'in, gerekse devlet erkânı ve ordunun tercih ettiği ve desteklediği şehzade, Amasya Sancak Beği Ahmed idi. Ahmed'e meylin olması ise Selim'in harekete geçmesine neden olmuştur. Hatta babası ile Çorlu civarında savaş yapmaktan kaçınmamıştır. Savaşta yenilmiş ama, gösterdiği cesaret ve savaş alanında ki kavgası askerin onun tarafına meyl etmesini sağlamıştır. Nitekim bu olaydan bir süre sonra Bayezid, devlet erkânının da etkisi ile tahta oturtmak için Ahmed'i İstanbul'a davet etmiştir. Ahmed Üsküdar'a gelmiş, fakat bu olayı öğrenen kapıkulu askeri isyân etmiş, pek çok devlet erkânının konaklarını yağmalamış, İstanbul iskelelerini tutmuş, Selim lehinde gösteriler düzenlemişlerdir. Bu olaylar üzerine amacına ulaşamayacağını anlayan Ahmed sancağına geri dönmek zorunda kalmıştır.

Selim'in şiddetinden çekinen bazı devlet erkânı bu sefer Korkud'u İstanbul'a çağırılmışlardır. Saruhan'dan İstanbul'a gelen ve yeniçeri odalarına misafir olan Korkud da askerin Selim tarafında olduğunu öğrenmiştir. Hatta kapıkulu askeri padişahı, Selim'i tahta davet etmesi konusunda tazyike başlamışlardır. Bunun üzerine Bayezid, oğlu Selim'i İstanbul'a davet ederek 24 Nisan 1512'de tahtı ona bırakmak zorunda kalmıştır.

E. 2) I. Selim (Yavuz) Devri

Selim'in tahta çıkması ile şehzadeler meselesi kapanmamıştır. Önce Ahmed'in, daha sonra Korkud'un muhalefeti ile karşılaşılması, bu meselenin yeniden gündeme gelmesini sağlamıştır. Zaten Fatih devrinde vaz' edilen kanunun padişahlarca uygulanması, yani şehzadelerin öldürülmesi de pek mümkün görünmemektedir. Çünkü sancakta olan şehzadenin yakalanması kolay değildir. Nitekim Ahmed hemen isyân bayrağını çekmiştir. Bir yıl süren bir mücadele sonunda Ahmed yenilmiş ve öldürülmüştür. Çocuklarından biri yakalanarak boğdurulmuş ise de, 4 oğlundan biri Safevilere, üçü de Memlûklara sığınmışlardır. Dolayısıyla şehzadeler meselesi yine ortadan kaldırılamamıştır.

Selim'in, kardeşi Korkud'u öldürmek niyetinde olmadığı görülmektedir. Nitekim Selim tahta çıktığı sırada, yeniçeri odalarında misafir olan Korkud'la görüşmüş, onu yetki alanını da genişletmek suretiyle Saruhan Sancak Beğliği'ne yeniden tayin etmiştir. Eğer öldürmek niyetinde olsa idi, işini daha İstanbul'da iken bitirirdi. Fakat Korkud'un Selim'e söz vermesine rağmen, kendisini kıskırtıcı sahte mektuplara olumlu cevap vermesi sonunu hazırlamıştır. Ona karşı güven duygusunu yitiren Selim, kardeşi üzerine yürüyerek hayatına son vermiştir.

Selim'in, kaçanlar dışındaki diğer şehzadeleri de ortadan kaldırdığını görmekteyiz. Bunda geçmişteki şehzade olaylarının Selim üzerindeki etkisi rol oynamış olsa gerektir. Çünkü öldürttüğü şehzadeler çok küçük yaşta, hatta beşikte olanlar vardı. Bunlardan biri, daha önce ölmüş kardeşi Şehinşah'ın oğlu, üçü, yine daha önce ölen kardeşi Mahmud'un çocukları, biri de yine ölen kardeşi Alemşah'ın oğlu idi. Ayrıca Amasya'da ele geçirilen Ahmed'in bir oğlu da öldürülenler arasında bulunmaktadır.

E. 3) I. Süleyman (Kanunî) Devri

Yavuz tek oğula sahip olması sebebiyle şehzadeler meselesi görülmemiş ve ölümünde oğlu Süleyman tahta çıkmıştır. Ancak Kanunî'nin son zamanlarında oğullarının onunla ve kendi aralarında saltanat mücadelelerine giriştikleri görülmektedir.

Kanunî devrinde şehzade olaylarının başlangıç tarihi 1553 yılıdır. Süleyman'ın bu tarihlerde hayatta olan dört oğlu vardı. En büyük oğlu şehzade Mustafa olup, diğerleri de Hasekî Hürrem Sultan'dan olan Selim, Bayezid ve Cihangir idi. Tahta en yakın aday Mustafa görünüyordu. Daha ziyade oğullarından Bayezid'i tahta çıkarma amacıyla olan Hürrem Sultan, en önemli engel olarak gördüğü Mustafa'yı saf dışı bırakmak için tertiplere girişmiştir. Bu tertipler sonucu Mustafa'nın sancağı Manisa'dan önce Amasya'ya, sonra da Karaman'a nakl edilmiştir. Bu konularda Hürrem Sultan'ın en önemli destekçisi damadı Sadrazam Rüstem Paşa olmuştur. Hatta Rüstem Paşa, şehzade Mustafa'nın imzasını taklit ederek Safevî Şahı ile muhaberatını belgeleyen sahte mektuplar düzenlediği iddia edilmektedir. Nitekim şehzade hakkındaki ölüm kararı da Rüstem Paşa'nın oyunu sonucu verilmiştir. İran Seferi'ne gönderilen Rüstem Paşa, Aksaray'a geldiği zaman, Kanunî'ye mektup göndererek, askerin ihtiyarlığından sefere çıkamayan padişahı hallederek, Musta-

fa'yı tahta çıkarmak niyetinde olduklarını yazmıştır. Bu mektup üzerine Kanunî bizzat kendisi İran Seferi'ne çıkarak Karaman Ereğlisi'ne geldi. Burada orduya katılan şehzade Mustafa öldürüldü (1553). Şehzadenin 7,5 yaşlarında olan tek oğlu Mehmed de bir yıl sonra boğduruldu.¹⁷

Şehzade Mustafa'nın öldürülmesi hem asker arasında, hem de şair ve yazarlar beyninde tepkiye neden olmuştur. Nitekim askerin tepkisi karşısında padişah, Rüstem Paşa'yı azl etmek zorunda kalmıştır. Hemen bütün Doğu ve Batı kaynakları Mustafa olayında Rüstem Paşa ile Hürrem Sultan'ın rollerinin olduğunda ittifak halindedirler. Hatta Kanunî'nin çağdaşı şair Taşlıcalı Yahya yazdığı mersiyesinde, açıkça bu öldürme olayında Rüstem Paşa'yı zemm etmekten çekinmemiştir. Rüstem Paşa ikinci kez sadrazam olunca onu öldürtmek istemişse de, buna Kanunî engel olmuştur.

Kanunî'nin hayatta olan en küçük oğlu Cihangir aynı yıl babası ile katıldığı İran seferinde hastalanarak ölmüştür. Saltanat adayı iki oğlu kalmıştır. Her ikisi de Hürrem Sultan'dan olan bu oğullarından Selim daha büyük, Bayezid ise ondan iki yaş küçük idi. Bunlardan tahta en yakın aday olarak Bayezid görünüyordu. Gerek annesi Hürrem Sultan, gerekse devlet erkânı Bayezid'i daha çok seviyorlardı. Validesinin tutumunu bilen Selim ise, mukadderatına boyun eğmiş bir halde kendini olayların akışına bırakmıştı.

Ancak Hürrem Sultan'ın 1558 yılında ölümü gerek Bayezid'in hesaplarını, gerekse Selim'in mukadderatını değiştirdi. Her iki kardeş, babalarının da yaşlılığı sebebiyle ve saltanat hırsı ile iktidar mücadelesine girmekten çekinmediler. Bu konuda ilk anlaşmazlık, sancaklarının değiştirilmesi sırasında ortaya çıktı. Kanunî, iki şehzadenin aralarında başlayan mücadeleyi öğrenince, birbirlerine yakın olan sancaklarını değiştirmek zorunda kaldı. Selim Manisa'dan Karaman'a, Bayezid de Kütahya'dan Amasya'ya nakl edildiler. Bayezid, İstanbul'a daha yakın olan Kütahya'dan ayrılmak istemedi. Ancak babası tarafından gönderilen heyetin nasihati sonucunda Konya'ya gitti.

1555'de ikinci defa sadrazam olan Rüstem Paşa, Bayezid yanlısı idi. Ancak şehzade Mustafa olayından şüpheli olduğu için açıkça onun lehine hareket edemiyordu. Ayrıca bu tür konulardaki arzlarına da padişah artık itimat etmiyordu.

de I. Ahmed tarafından öldürülmemiştir. I. Ahmed tahta çıktığında henüz evlenmediği için çocuğu olmadığından, Fatih kanunu hilâfına kardeşinin hayatına dokunmamıştır. Sonra çocuğu olunca onu öldürtmek istemişse de devlet erkânı "Hastadır, zararı dokunmaz" diyerek buna mâni olmuşlardır. I. Ahmed de 14 yaşında tahta çıktığına göre, ölümünde oğlu 13 yaşındaki Osman'ın padişah olması da normaldi. Ancak I. Ahmed'in yerine oğlu değil de kardeşinin geçirilmesi bir entrika sonucu olmuştur. Bu entrikanın sorumluları I. Ahmed'in karısı Kösem Mâhpeyker Hasekî ile devlet erkânıdır. Hatta Mustafa'nın aklının bozuk olduğunu, düşünüş ve davranışlarında isabet olmadığını, Darü's-saade Ağası Mustafa Ağa, Şeyhülislâm Esad Efendi ile Sadaret Kaymakamı Sofu Mehmed Paşa'ya anlatmıştır.²⁰ Ancak, kendi oğlu olan Murad(IV)'ı tahta geçirmek isteyen Kösem Sultan, fakat yaşı çok küçük olduğundan, şimdilik Mustafa'nın tahta çıkarılmasının kendi projelerine uygun olduğunu düşünmüştür. Çünkü Murad'dan daha büyük iki şehzade (Osman ve Mehmed) vardı. Bu iki şehzade de I. Ahmed'in çocukları olmalarına rağmen Kösem Sultan'dan değillerdi. Ayrıca Mustafa hem deli idi, onu kulanmak kolaydı, hem de Mustafa'nın annesi olan Valide Sultan yaşlı ve uzun süreden beri de Eski Saray'da sürgünde olduğundan devlet erkânı üzerinde nüfuzu yoktu.

İşte bu gerekçelerle Kösem Sultan, şehzade Mustafa'nın tahta geçmesi konusunda devlet erkânını iknâ etti. Devlet erkânı da, akıl noksanlığının uzun süre hapis-te kalmaktan ileri geldiğini, halkla temas ederse akli başına geleceğini gözönünde tutarak, diğer şehzadelerin de küçük olduğunu düşünerek bunu kabul ettiler.²¹ Bu suretle Mustafa'nın padişahlığı bir tür entrika, bir tür de zorunluluk sonucu kabul edildi. Böylece Osmanlı tarihinde ilk kez olarak babadan oğula geçme usûlü terk edilerek, I. Ahmed'ten sonra kardeşi tahta geçmiş oldu (24 Kasım 1617).

Mustafa'nın bu ilk hükümdarlığı ancak üç ay kadar sürebilmiştir. Çünkü delilik belirtileri gün geçtikçe daha da artmıştır. Devlet hazinesini kuş ve balıklara serpmeye başlamıştır. Daha öncede ikâzda bulunan Darü's-saade Ağası Mustafa Ağa cesaretle yine bu konuyu devlet erkânına açtı. Hatta "Bu durum böyle devam ederse devlet hazinesi boşalır, sonra telâfisi mümkün olmaz" diyerek uyarma görevini yaptı.²² Bunun üzerine Mustafa tahttan indirildi (26 Şubat 1618).

Onun tahttan indirilmesi ile I. Ahmed'in 14 yaşında bulunan en büyük oğlu Osman tahta geçti. II. Osman da kardeşlerinden Mehmed'i boğdurttu. Ancak o da 4 yıl 4 ay kadar tahtta kalabildi. Kanlı bir isyânla devrildi ve öldürüldü (19 Mayıs 1622). Osmanlı tarihinde ilk padişah katli olayı budur. Öldüğünde çocuğu yoktu.

İhtilâli yapıp, Sultan Osman'ı tahttan indirerek öldürten ihtilâlciler, deli ve dolayısıyla kendilerinin her arzularını yerine getirebilecek olan Mustafa'yı ikinci kez tahta çıkardılar. Tahtta kaldığı sürede ülke tam bir kaos ortamına girdi. Devlet makamları zorbaların eline geçti. Yeniçeriler ve sipahiler kanun ve nizâm dinlemez oldular. Başa geçen sadrazamlar, zorbaların ve askerin her dediğini yapıyorlardı. Bunun üzerine gizlice bir araya gelen şeyhülislâm, ulemâ ve vezirler bu konuyu tartıştılar. Bu hâl devam ederse bundan sonra kul taifesini dizginlemenin mümkün olmadığı, başkent böyle iken, taşranın daha beter olduğu, her bucak ve köşede zorbaların dolaştığı konularında görüş birliğine vardılar. Sonunda padişahı değiştirmeye karar verdiler.²³ I. Ahmed'in en büyük oğlu Murad'ın tahta çıkarılması görüşünde birleştiler. Mustafa tahttan indirilerek, yerine Murad padişah oldu (9 Eylül 1623). Dolayısıyla I. Mustafa'nın bu ikinci saltanat dönemi de 1 yıl 3,5 ay kadar sürmüştür. Mustafa öldürülmemiş, 1639'da Sultan Murad'ın son zamanlarında eceli ile ölmüştür. Hiç çocuğu olmamıştır.

1617-1623 arasında 5 yıl içerisinde dört saltanat değişikliği olmuş, nihayet uzun bir süre tahtta kalacak olan IV. Murad padişahlığa getirilmiştir. 17 yıl saltanat sürecek olan IV. Murad, tahta geçtiğinde henüz 13 yaşlarında bulunuyordu. Bu nedenle yönetim tamamen Kösem Mahpeyker Sultan'ın eline geçti. Yeniçeriler ve zorbalar yine baskı ve zulümlerini devam ettirdiler. Murad bu olayları sabırla 9 yıl kadar izledi. 1632 yılında yönetimi tamamen eline aldı. Eşkiya ve zorbaları hem başkentten, hem de taşradan temizledi.

IV. Murad da hayatta kalan dört kardeşinden üçünü, halli hakkında dedikodular çıkması üzerine boğdurttu. Bunlardan Bayezid ve Süleyman 1636 tarihinde, diğer kardeşi Kasım da 1638 yılında öldürüldü. 1638 yılında padişahın hayatta olan tek kardeşi 23 yaşlarında bulunan İbrahim kaldı.

IV. Murad 7 Şubat 1640'da öldü. Ölümünde 29 yaşında idi. Hayatta oğlu bulunmuyordu. Osmanlı hanedanından hayattaki tek erkek olan kardeşi İbrahim tahta çıkarıldı. Tahta çıktığında 25 yaşlarında idi.

Sultan İbrahim'in ilk dönemleri, IV. Murad'ın kurduğu huzur ve düzen sayesinde iyi devam etmiştir. Ancak 1644'de Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın öldürülmesinden sonra devlet düzeni yeniden bozulmaya başlamıştır. Devlet hizmetleri ehlî olmayanlara verilmiş, padişah ve çevresi zevk ve sefaya yönelmişlerdir. Anadolu'da da isyânlar başlamıştır. Ayrıca sürüp giden Girit Seferi'ne gerekli ilgi de yoktur.

Bu durum üzerine ulemâ ve yeniçeri ocakları ağalaları ittifak ederek İbrahim'i tahttan indirmeye karar verdiler. Bu konuda validesi Kösem Sultan engel olmak istedi ise de, kararlı tutum karşısında ısrar edemedi. Bunun üzerine 7 Ağustos 1648'de İbrahim tahttan indirildi. Yerine 7 yaşındaki en büyük oğlu IV. Mehmed padişah yapıldı. Sâbık padişah, saray askeri ve sipahilerin onu yeniden tahta çıkarma çabaları şayiâsı üzerine 17 Ağustos 1648'de boğduruldu. İbrahim öldüğünde 33 yaşlarında idi. Hayatta olan 4 oğlu vardı. IV. Mehmed döneminde şehzade katli uygulanmamıştır. Bu nedenle bu oğullarından üçü (Mehmed, Süleyman, Ahmed) arka arkaya tahta çıkmışlardır. Diğer oğlu Selim ise 1669'da eceli ile ölmüştür.

IV. Mehmed 1648-1687 arasında padişahlık yapmış ve uzun süre tahtta kalan hükümdarlardan biridir. Ancak döneminde ülke yönetimi önce büyük validesi (babaannesesi) Kösem Sultan'ın, sonra annesi Valide Turhan Sultan'ın eline geçmiştir. Sonra da Köprülüler yönetimi ele almışlardır. Ancak II. Viyana Bozgunu sonrası hem dış başarısızlıklar artmış, hem de iç huzursuzluklar çoğalmıştır. Ülkenin içinde bulunduğu durumla ilgilenmeyen, vaktini avla geçiren IV. Mehmed, devlet erkânı ve ordunun ittifakı sonucu 8 Kasım 1687'de tahttan indirildi. 39 yıl kadar saltanat sürdü. Hallinde 46 yaşlarında bulunuyordu. Bundan sonra 5 yıl daha yaşamıştır.

IV. Mehmed'ten sonra Osmanlılarda ekberiyet usûlü fiilen uygulanmaya başlandı. Nitekim IV. Mehmed hal edilince yerine kendisinden 3 ay kadar küçük kardeşi Süleyman(II), sonra diğer kardeşi Ahmed(II) tahta çıktı. II. Ahmed'ten sonra da IV. Mehmed'in oğulları Mustafa(II) ve Ahmed(III) sırası ile hükümdar oldular. En büyük hanedan üyesinin tahta çıkma usûlü bundan sonra Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etti.

Sonuç olarak, şehzadelerin öldürülmesi geleneği IV. Murad'la son bulmuş, ekberiyet sistemi ise IV. Mehmed'ten sonra uygulamaya geçilmiştir. Bu suretle hem

şehzade mücadeleleri ortadan kalkmış, hem de Avrupa tarzı verâset usûlü fiilen tatbik sahasına konmuştur.

G- I. AHMED'DEN İTİBAREN ŞEHZADELERİN SANCAĞA ÇIKMA GELENEĞİNİN ORTADAN KALKMASININ OLUMLU VE OLUMSUZ SONUÇLARI

II. Selim'e kadarki dönemde şehzadelerin isyânını körükleyen ve isyânın da bastırılmasını zorlaştıran bir neden de şehzadelerin belli bir yaşa geldiklerinde sancağa çıkmalarıdır. Sancağa çıkan şehzade tahta sahip olamazsa öldürüleceği düşüncesi ile de, kurtuluş yolu olarak isyân etmeyi seçmektedir. Buna bir de saltanat hırsı eklenince bu isyân kaçınılmaz olmaktadır. Bir de sancakta kaldığı sürece emri altındaki sancak kuvvetlerine, kendisini destekleyen devlet erkânı, sancak beği, tımar ve zemet sahiplerine güvenmeleri isyânı daha da kaçınılmaz hale getirmektedir.

Dolayısıyla şehzadelerin sancağa çıkması hem isyânı körükleyen bir ortam oluşturmuş, hem de âsi şehzadenin ortadan kaldırılmasını güçleştirmiştir. Bazı padişahlar kardeşlerini öldürme niyetinde olmadıkları, hatta onların sancak beğliği ber'atlarını yeniledikleri halde, bu şehzadeler bir süre sonra isyân etmiş veya isyân eğilimine girmişlerdir. Buna örnek olarak II. Murad'ın kardeşi Mustafa ile Selim'in kardeşi Korkud'u verebiliriz.

Bu şehzade isyânlarının en önemli yönü ise isyânların bastırılması safhasıdır. Sancakta olan, belli bir gücü bulunan, belli odaklardan da destek alan, dolayısıyla güçlenen ve Osmanlı başkentinden de uzakta bulunan şehzadelerin ortadan kaldırılması, bazen pek çok savaşlar sonucu gerçekleştirilebilmiştir. Mehmed Çelebi, İsa Çelebi ile bu amaçla dört savaş yapmıştır. Yine Mehmed Çelebi, Musa ile iki savaşa girişmiştir. Cem'le Bayezid arasında önemli mücadeleler olmuş ve bu buhran ancak 14 yılda halledilebilmiştir. Selim, kardeşi Ahmed'le Yenisehir Muharebesi'ni yapmak zorunda kalmıştır. Kanunî, sancakta bulunan oğlu Bayezid üzerine kuvvet göndererek savaşmıştır.

Bu olumsuzluklarının yanında, şehzadelerin sancağa çıkmasının olumlu yönleri de vardır. Gelecekte tahta çıkacak aday şehzadeler bu yolla devlet, ordu, ülke yönetimini fiilen öğrenme imkânını bulmakta idiler. Tahta çıktıkları zaman da gerek ülke yönetiminde, gerekse savaşlarda başarılı hizmetlerde bulunabiliyorlardı. Belki, I. Ahmed'ten

itibaren sancağa çıkma geleneğinin uygulanmamasının şehzadeler üzerinde en olumsuz etkisi bu olmuştur. Saraya kapatılan, hatta hapsedilen, devlet, millet ve askerî işlerle uğraşma imkânı verilmeyen şehzade, tahta çıktığı zaman gerek ülke yönetiminde, gerekse ordu yönetiminde başarılı olamamaktadır. Bundan sonra da ülkenin yönetimi saray erkânına, hareme, birbirleri ile rekâbet halinde olan âciz, bazen de dirâyetli vezirlere kalmaktadır.

Halbuki ülke yönetiminde en önemli itici güç, liyâkatli, zeki, kabiliyetli, kendini iyi yetiştirmiş, siyaset bilimini iyi bilen ve ülkenin tek lideri olma özelliklerine sahip olabilen devlet başkanlarıdır. Ülkeleri büyük hedeflere onlar sürüklerler. Onların yaptıkları ve uyguladıkları plân ve programlar ile ülke madden ve manen kalkınır, gelişir ve büyür. Adalete dayalı otoriteleri ile ülkede huzur ve asâyiş yerleşir. Mazlumları koruyan ve zalimleri cezalandıran da odur. Gerek Osmanlılarda, gerekse diğer devletlerde ülkeleri kalkındıran, çağını yakalayan en önemli unsur, en önemli itici güç hükümdarlardır.

Yine devlet başkanlarının şahsiyeti, meydan muharebelerinin kazanılması veya kale ve şehirlerin alınmasında da temel unsurdur. Osmanlıların askerî başarılarının en önemli sebebi, padişahların ordularının başında sefere gitmeleridir. Daha şehzadeliklerinde askerî bir eğitim aldıklarından, hatta babaları ile birlikte pek çok savaşlarda kanat komutanı olarak sorumluluk içinde bulunduklarından, savaşların kazanılmasında ana unsur olmaktadır. Savaş plânını onlar yapmakta, askerleri savaş sırasında bir dama taşı gibi kullanmakta, zafer kazanmak için her türlü çaba ve metodu uygulamaktadırlar. Sancağa çıkma usûlü terk edilince, askerlik bilgi ve tecrübesinden yoksun padişahlar, ya sefere hiç çıkmamışlar, çıkanlar ise ya orduya moral verici bir sembol olmuşlar, ya da savaşın yönetimini komutanlara bırakmışlardır. Bu durum ise, savaşlarda başarısızlığı, toprak kaybını, devletin sınırlarının gerilemesini, devletin dünya devletleri arasında prestijinin azalmasını, hatta yok olmasını doğurmuştur.

Sancağa çıkma usûlünün terkinin bir diğer olumsuz sonucu da, şehzadeler arasında rekâbet unsurunu ortadan kaldırmasıdır. Sancakta bulunan şehzade, ileride padişah olabilirim duygusu ile kendisini çok iyi yetiştirme gayretine girişmektedir. İstikbâle iyi hazırlanmakta, sancağın imkânlarını iyi kullanmakta, devlet ve askerî vasıfları kazanma çabasına girmektedir. Belki de Fatih'in verâsetle ilgili maddede "*saltanat kime nasip olursa*" sözünün

amacı bu rekâbeti yaratmak ve şehzadelerin kendilerini iyi yetiştirmesini sağlamaktır. Gerçekten bu rekâbet, Kanunî devrine kadar en kabiliyetli, en cesur, en siyasetçi şehzadenin tahtı ele geçirmesini sağlamıştır. Fetret Devri'nde mücadele eden şehzadelerden Süleyman ve Musa'nın zevk ve eğlenceye düşkün, gaddar oldukları Osmanlı ana kaynaklarında belirtilmektedir. Hükümdarlığa en lâyük olan, hayatı boyunca mücadele eden, pek çok yaralar alan, sadece ülkenin birliği yönünde çalışan, siyaset bilimini ve insan psikolojisini bilen Mehmed Çelebi tahta sahip olmuştur. Yine padişah olunca Osmanlı Devleti'ni büyük hedeflere yönlendiren, şairlerin devrini ikinci güneşine benzettiği Yavuz Sultan Selim, bu rekâbet sonucu tahta çıkmıştır. Bizce, ülkeyi paylaşmayı teklif eden Cem'in karşısında, Osmanlı Devleti'ni nazlı bir geline benzeterek, bu gelinin iki kocası olmaz cevabını veren Bayezid, Cem'den daha üstün devlet adamlığına ve diplomatlığına sahiptir.

Şehzadelerin İstanbul'da saraya kapatılmalarının, hatta hapsedilmelerinin bir olumsuz sonucu da, onların ruh hallerine etkisidir. Sarayda dört duvar arasında yaşayan, çoğu belli bir eğitim dahî alamayan, her an öldürülme endişesi içerisinde olan şehzadelerin sağlıklı bir ruh hali içerisinde bulunmaları mümkün değildir. Yani artık Osmanlı şehzadesi, bazılarının zannettiği gibi, zevk ve sefa içerisinde, gam ve kederden uzak, bir dediği iki edilmeyen bir kişi değildir. O, altın kafes içerisinde yaşayan bir kuştur. Hatta denebilir ki, bütün Osmanlı şehzadelerinin hayatı pamuk ipliğine bağlıdır ve onlar insanlık tarihinin en bedbaht insanlarıdır. Bazıları ölüm şerbetini yudum yudum içmektedir, bazıları ise daha yürüyemeden, konuşmadan, hatta ne olduğunu anlayamadan bu dünyadan göç etmektedir. İşte böyle bir ruh hali içerisinde yetişen, yaşayan ve daha sonra padişahlık nasip olan bir sultanın, ülke yönetiminde tutarlı, doğru, isabetli ve mantıklı kararlar vermesini düşünemeyiz. Bunun en bâriz örneğini Sultan İbrahim'de görmekteyiz. Padişah IV. Murad'ın saltanatında, bir odaya hapsedilen, dünya ile ilgisi kesilen, her ayak sesinde celladın kemendini boyunda hisseden İbrahim, bu ruh hali içerisinde tahta geçmiştir. IV. Murad diğer kardeşlerini öldürtmüş, sadece, o da erkek çocuğu olmadığı için onu hayatta bırakmıştır. Hatta bazı kaynaklara göre, ölümüne yakın dönemlerde, kardeşi İbrahim'in de öldürülmesini emr etmiştir. Fakat devlet erkânı, erkek çocuğu olmayan IV. Murad'ın ölü-

münden sonra, yok olacak Osmanlı hanedanı karşısında çıkabilecek buhranı düşünerek bu emri yerine getirmişlerdir. IV. Murad'ın ölümü üzerine, kapatıldığı odaya giden devlet erkânı, şehzade İbrahim'i padişahın ölümüne iknâ edememişlerdir. İşte böyle bir ruh haleti içinde bulunan İbrahim, elbette tahta çıktıktan sonra iyi bir idareci meziyetlerini taşımasını beklemek yanlış olur. Bazen iyi devlet erkânının etkisi ile faydalı icraatlar yapmış, bazen de kimseyi dinlemeyerek ülke ekonomisini sarsacak israf ve hareketlerde bulunmuştur. Kötü niyetli bazı devlet adamlarının ve ona hâkim olan kadınların vasıtasıyla makamlar rüşvetle satılmış, devlet hizmetleri şuna buna peşkeş çekilmiştir. Samur merakı sonucu devlet hazinesi tüketilmiştir.

Sonuç olarak, ekberiyet sisteminin uygulanmaya başlanması ve şehzadelerin sancağa çıkma usûlünün terk edilmesi ile, devlet başkanlığı sisteminde olumlu bazı sonuçlar görülmüşse de, pek çok olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Bu durum ise, padişahların otoritesinin azalmasına, icra yetkilerinin yok olmasına, şunun veya bunun etkisi altına girmelerine neden olmuştur. Bazen değerli vezirlerin yönetiminde ülkede yeniden kalkınma hamlelerine girilmiş, içte huzur ve güven kurulmuş, dışta da başarılar görülmüştür. Özellikle Köprülüler Devri denilen dönem buna bir örnektir.

H- ŞEHZADELERİN İSYÂNLARINDA DIŞ DEVLETLERİN ROLLERİ

Şehzade isyânları ve şehzade meselesi sadece bir iç olay olarak kalmamış, aynı zamanda Osmanlıların bazı devletlerle münasebetlerini etkilemiş, bu ülkelerle savaş halini doğurmuş, devletlerin Osmanlılarla ilgili emellerini kamçılamış, pek çok devletin dış politikalarına etki etmiştir.

Bu isyânlarda ilk önemli destek Bizans'tan gelmiştir. Bizans ya hanedan üyelerini kışkırtma rolünü oynamış, ya kendisine sığınan şehzadeleri korumuş ve onları zaman zaman taht müddeisi olarak ortaya sürmüş, ya onlardan maddi çıkar sağlamaya çalışmış veyahut Bizans'ın ömrünü biraz daha uzatmak için şehzade meselesini bir araç olarak kullanmıştır.

Bizans'ın bu konudaki ilk icraatı I. Murad devrinde görülmüştür. Bizans, I. Murad'ın kardeşi Halil'i destekleyerek onun isyân etmesini sağlamıştır. Yine I. Murad devrinde, oğlu Savcı'yı isyâna teşvik eden de Bizans prensleri olmuştur.

Bizans bu rolünü daha sonraları da sürdürmüştür. Özellikle Fetret Devri'nde taht iddiâcılarının bazılarını tutarak Osmanlı Devleti'nin parçalanması gayretlerini devam ettirmiştir. Varlığının devamını şehzadelerin mücâdelesinde görmüş, bazen Süleyman Çelebi'ye destek vermiş, bazen de Mehmed Çelebi yanında yer almıştır. Nitekim Osmanlı'da görülen bu iç kavga Bizans'a, daha önce kaybettiği topraklarından bir kısmını geri alma imkânı vermiştir. Mehmed Çelebi'yi İstanbul'da ağırlayan, onun Musa Çelebi karşısında yenilmesi üzerine kuvvetlerini donanmasıyla Rumeli'den Anadolu'ya geçiren Bizans, hep varlığını sürdürme çabası içinde şehzadeleri sadece bir araç olarak kullanmak istemiştir.

Bizans bu rolünü kendisine sığınan şehzade Mustafa (Düzmece) isyânında da sürdürmüştür. Mehmet Çelebi döneminde isyân eden Mustafa yenilince Bizans'a sığınmıştır. Onu uygun bir zamanda kullanmak üzere elinde tutan Bizans, nitekim Mehmed Çelebi'nin ölümü ve II. Murad'ın tahta çıkması sırasında yeniden taht iddiâcısı olarak Osmanlı topraklarına göndermiştir. Yine II. Murad'ın kardeşi şehzade Mustafa isyânında da kışkırtıcı rolünü devam ettirmiştir.

Bizans, 30 yıl kadar elinde tuttuğu Mehmed Çelebi'nin oğlu Orhan'ı da sık sık bu amaçla kullanmıştır. Onu II. Murad devrinde zaman zaman Rumeli'ye çıkararak şehzade mücâdelelerini körüklemiştir. Hatta, Fatih'in ilk seferi olan Karaman Seferi'nde yine Orhan'ı koz olarak ortaya çıkarma tehdidinde bulunmuştur. Bu sebeple Fatih, Karamanoğlu'yla hemen anlaşmak mecburiyetinde kalmıştır. Diyebiliriz ki, Fatih'in İstanbul'u fethetme kararında Bizans'ın bu politikası önemli rol oynamıştır. Yani Osmanlı hükümdarları gerek Doğuya, gerek Batıya güvenle sefer yapabilmek için, geride sürekli tehdit unsuru olan Bizans'ı yok etmenin artık lüzûmuna inanmışlardır. Bu sebeple Fatih, Karaman Seferi sonrası bütün dikkat ve zamanını Bizans'ın fethi hazırlığına vermiş, bu problemi çözmeden başka bir sefere çıkmayı düşünmemiştir. İstanbul fethedilmekle ve Bizans'ın elinde bulunan şehzade Orhan'ın da bu fetih sırasında ölümü ile Bizans'ın bu konudaki rolü de bitmiştir.

Şehzade olaylarında etkili bir devlet de Safevîlerdir. Safevîler kuruldukları andan itibaren bu konuya el atmışlardır. Nitekim I. Selim(Yavuz)'ın kardeşleri ile mücâdelelerinde kendilerine sığınan şehzadeleri korumuşlar, hatta onları Osmanlı tahtının tek vârisi olarak ilân

etmişlerdir. Bundan sonra açılan bu yol diğer şehzadelerce de takip edilmiştir. Nitekim I. Süleyman(Kanunî)'in oğlu Bayezid isyân edip yenilince 4 oğlu ile birlikte Safevîlere sığınmıştır. Ancak uzun süre devam eden Osmanlı-Safevî savaşlarına son veren Amasya Antlaşması ile Osmanlılarla barış yapan Şah Tahmasp, bu barışı bozmaya cesaret edemediğinden şehzadeleri teslim etmek zorunda kalmıştır.

Şehzade isyânlarında etkili olan ve rol oynayan bir diğer devlet de Memlûklardır. Osmanlı-Memlûk ilişkilerinin Fatih devrinden itibaren bozulmaya başlaması, Memlûkların bu konuya eğilmelerinde önemli bir etken olmuştur.

Memlûkların bu konudaki ilk rollerini Cem olayında görmekteyiz. II. Bayezid'le mücadelesinde başarılı olamayan Cem, Memlûklara sığınmıştır. Memlûk hükümdarı Kayıtbay onu bir sultan gibi karşılamıştır. Hatta ona her türlü para ve asker desteği vermiş ve Anadolu'ya geri dönerek yeniden mücadeleye girmesini sağlamıştır. Memlûklar Kahire'de kalan Cem'in annesi ve zevcesini himâyeyi sürdürmüşler, Bayezid'in bunları istemesine rağmen îade etmemişlerdir. Bu olaylar, II. Bayezid devrindeki ilk Osmanlı-Memlûk savaşlarının en önemli nedenini de oluşturmuştur.

Yine II. Bayezid devrinde, Bayezid'in oğlu şehzade Korkud da Memlûklara sığınmıştır. Ancak sonra yaptığından pişmanlık duyan Korkud, Antalya'ya geri dönmüş ve babasından af dilemiştir.

Yavuz devrinde de Memlûkların şehzadeler konusundaki rolleri devam etmiştir. Yavuz'un, kardeşi Ahmed'le mücadelesi sırasında Ahmed'in 3 oğlu Memlûklara sığınmıştır. Hatta Osmanlı-Memlûk ilişkilerinin iyice bozulması ve bu ilişkilerin savaşa dönüşmesi üzerine, şehzade Ahmed'in oğlu Murad, Memlûklarca saltanat müddeisi ilân edilmiştir. Memlûk Devleti'nin yıkılması ile Memlûkların şehzadeler konusundaki rolleri de son bulmuştur.

Osmanlı şehzade isyânlarında, Anadolu Türkmen Beğlikleri'nin de önemli roller oynadıkları görülmektedir. Özellikle Karaman, Aydın, İsfendiyar, Germiyan, Menteşe, Teke ve Dulkadir Beğlikleri bu konuda etkili ve önemli roller oynamışlardır. Fetret Devri'nde İsa Çelebi, gerek Karaman'dan, gerekse Germiyan, Aydın, Menteşe, Teke ve İsfendiyar Beğlikleri'nden destek al-

mıştır. Yine Musa Çelebi de Karaman, İsfendiyar ve Germiyan Beğleri'nin desteğini görmüştür. Şehzade Mustafa(Düzmece) isyânında Karaman ve Aydınoğulları'nın yardımı vardır. II. Murad'ın kardeşi küçük şehzade Mustafa isyânında, Karaman ve Germiyan büyük bir orduyu onun emrine vermişlerdir. Aynı şekilde Cem'in isyânında da, yıkılmakta olan Karamanoğulları onu desteklemiş ve teşvik etmişlerdir. Hatta Cem'in Mısır'dan Anadolu'ya tekrar gelerek mücadeleye yeniden başlamasının en önemli sorumlusu Karamanoğulları'dır. Cem'e destek vermek suretiyle eski Karaman topraklarını yeniden ele geçirmeyi düşünen Karamanoğulları, II. Bayezid tarafından tamamen ezilince bu rolleri de ortadan kaldırılmıştır.

Şehzade olaylarında etkili olan bir diğer dış güç ise Batı devletleridir. Batı özellikle haçlı seferleri sırasında şehzadelerden yararlanma yoluna başvurmuştur. Batının ilk yararlanmak istediği şehzade Davud olmuştur. 1385'de isyânı üzerine babası I. Murad tarafından gözlerine mil çektilerle öldürülen şehzade Savcı'nın oğlu olan Davud Beğ, kaçmayı başarmış ve Batı devletlerinden birine sığınmıştır. Aradan geçen 63 yıl sonra bu şehzade ortaya çıkarılmış ve II. Kosova Muharebesi (1448)'nde haçlı ordusunda yer almıştır.²⁴ Haçlılar eğer gâlip gelselerdi, bu şehzadeyi padişah yaparak amaçları doğrultusunda kullanacaklardı.

Yine Batının kullanmak istediği diğer bir şehzade de Cem Sultan olmuştur. Onu önce kendilerine sığınan Rodos Şövalyeleri kullanmıştır. Şövalyeler bir taraftan Bayezid ile Mısır'da bulunan Cem'in ailesinden para sızdırma yolunda, diğer taraftan Osmanlılara karşı Avrupa devletlerini yeni bir haçlı seferine hazırlama yönünde kullanmışlardır.

Cem, şövalyelerin elinde 1482-1489 yılları arasında 7 yıl kadar kalmıştır. Papa'ya teslim edilen Cem, yine Papa tarafından amaçları doğrultusunda kullanılmaya çalışılmıştır. Papa bir taraftan Bayezid'ten külliyetli miktarda para alırken, diğer taraftan da Avrupa devletleri ile Osmanlılara karşı bir ittifak kurma çabalarına girişmiştir. Cem'i Papa'dan alan Fransa Kralı VIII. Charles da, Osmanlılara karşı yapacağı seferde Cem'in varlığından yararlanmayı düşünmüştür. Macar Kralı da Cem'den yararlanma çabalarında bulunmuştur. Cem olayında Venedik de rol oynamıştır. Osmanlılarla münasebetlerinin bozuk olduğu zamanlarda Cem konusunu körüklemiştir.

Münasebetlerinin düzeldiği anlarda ise, Osmanlı topraklarındaki ticarî çıkarlarını düşünerek zaman zaman Bayezid yanlısı bir politika izlemiştir. Ancak Cem'in ölümü Batılıların bütün hesaplarını altüst etmiştir.

Dolayısıyla Osmanlılarda şehzade isyânlarından ve şehzade anlaşmazlıklarından gerek Doğulu devletler, gerekse Batılı devletler yararlanmak istemişlerdir. Bu şehzadelere destek vermişler, teşvik etmişler, kendilerine sığınmalarını sağlamışlar, onları saltanat müddeisi olarak ortaya atmışlar, ailelerini korumuşlar, para ve ordu yardımı yapmışlar, sığınanlar karşılığında Osmanlılardan haraç ve para almışlardır. Bazı devletler şehzade olaylarını devletlerinin devamı açısından gerekli görmüşler, gelişen Osmanlıyı ancak bu şekilde durdurabileceklerini düşünmüşlerdir. Hatta şehzadelere verilen bu destek yüzün-

den, Osmanlı Devleti ile bu devletler arasında ilişkiler bozulmuş veya savaşlara neden olmuştur.

Yine şehzadelerin sığınması ve şehzade meseleleri karşısında Osmanlı Devleti dış politikada durgunluk dönemi yaşamış, aktif bir dış politika izlenememiştir. Bu olaylar, meselâ Fetret Devri'nde dış gelişmeyi durdurmuş, toprak kaybına neden olmuş, içte ise uzun süren bir istikrarsızlık yaşanmıştır. Şehzade sorunu bazen yapılan bir seferin yarım kalmasını sağlamıştır. II. Murad'ı İstanbul kuşatmasını kaldırmaya mecbur eden, kardeşi Mustafa'nın isyânı olmuştur. Fatih'i Karaman Seferi'nden döndüren, Bizans'ın Orhan Çelebi kozunu kullanmasıdır. Cem'in isyânından ölümüne kadar geçen 14 yıllık sürede Osmanlı dış politikasının durgun olmasının sebebi yine bu olayda aramak gerekir.

1 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971, s. 277 vd.

2 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara 1987, s. 61.

3 Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 63.

4 Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 59.

5 Diyebiliriz ki, bugünkü Orta-Asya Türk devletleri de aynı durumdadır. Özellikle Çin ve Rusya'nın da bilerek uyguladıkları politika ile bu durumu muhafaza etmişler, hatta daha da parçalanmışlardır. Aynı milletten, dilden, kültürden olmalarına rağmen bugün, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Uygur, Azeri, Başkurt, Çuvaş, Yakut, Dağıstan, Nogay, Tatar, Karakalpak, Meshet (Ahıska) vs. adı altında, sanki ayrı milletler oluşturulmaya çalışılmıştır. Eğer Osmanlı Devleti, Türkiye Türklerini birleştirmemiş olsa idi, Anadolu Türklüğü de Dulkadir, İsfendiyar, Hamid, Saruhan, Germiyan vs. gibi bölünmelere, hatta farklı millet kimliği inancına sahip olacaktı.

6 İ. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1992, s. 93.

7 Sadece Osman Bey devrinde, amcası Dündar Bey'in sık sık muhalefet etmesi, onun öldürülmesine neden olmuştur.

8 Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih III*, Ankara 1992, s. 17-18.

9 *Tacü't-Tevarih III*, s. 49-51.

10 *Tacü't-Tevarih III*, s. 54-55.

11 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*, 1. Kitap, İstanbul 1990, s. 328.

12 Daha geniş bilgi için bkz.: A. Akgündüz, *aynı eser* 1, s. 113-117.

13 Akgündüz, *aynı eser* 1, s. 117.

14 Bkz.: Akgündüz, *aynı eser* 1, s. 114-117.

15 *Tacü't-Tevarih III*, s. 196. Bu Arap atasözünün anlamı "Melikler arasında merhamet olmaz"dır.

16 *Tacü't-Tevarih III*, s. 211.

17 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1975, s. 401-403.

18 Geniş bilgi için bkz.: Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, c. I, (haz.: Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1981, s. 269 ve sonrası.

19 *Peçevî Tarihi*, II, Ankara 1992, s. 152.

20 *Peçevî*, II, s. 337.

21 *Peçevî*, aynı yer.

22 *Peçevî*, II, s. 338.

23 *Peçevî*, II, s. 372-373.

24 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 448.

OSMANLI HUKUKU VE ŞER'Î HÜKÜMLER

OSMANLI KANUNNÂMELERİNİN ŞER'Î SINIRLARI

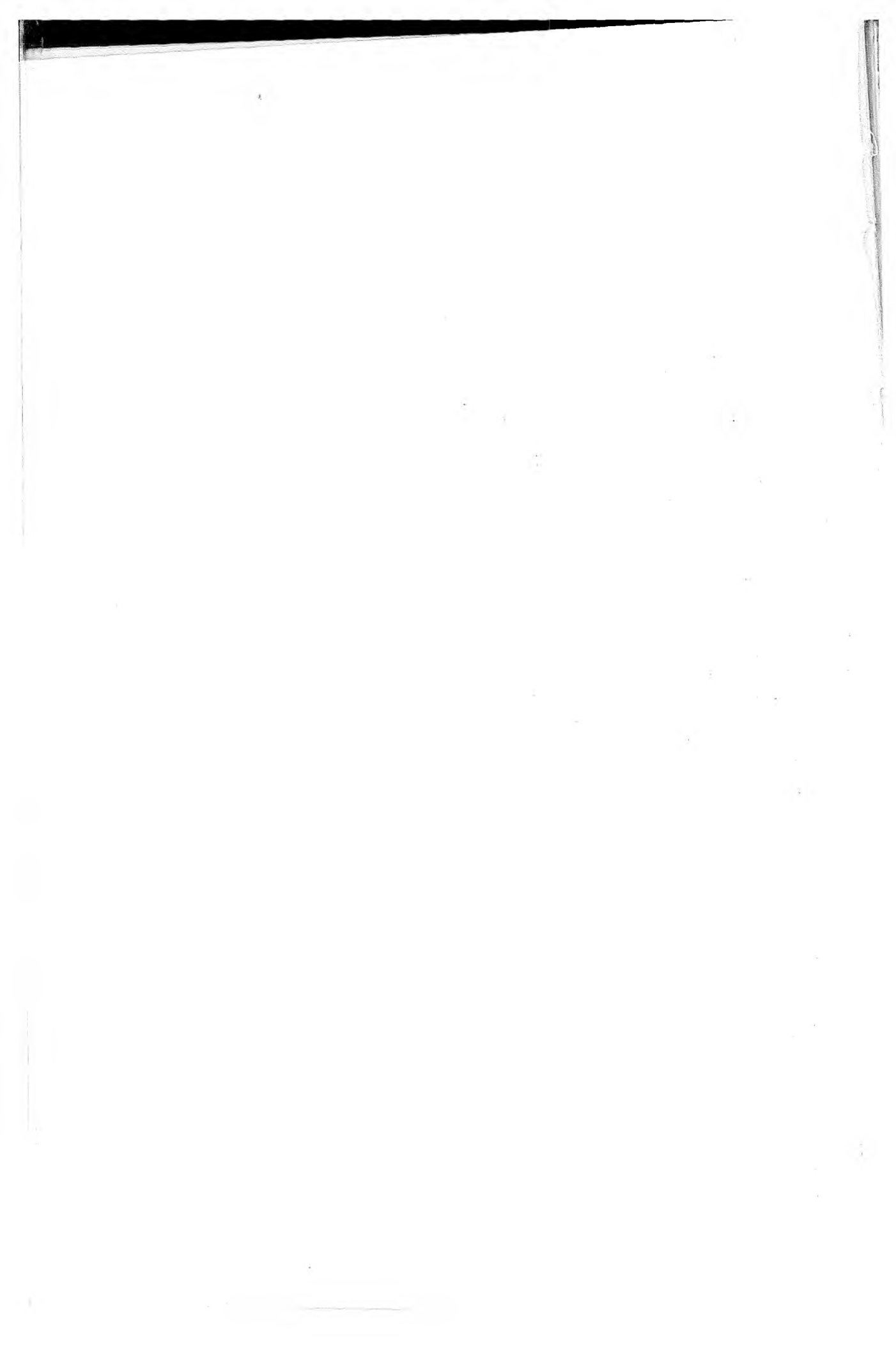
401

OSMANLI HUKUKUNUN ŞER'İLİĞİ ÜZERİNE

412

OSMANLI DEVLETİNDE DİNİN YARGI ÜZERİNE ETKİSİ

418

OSMANLI KANUNNÂMELERİNİN ŞER'Î SINIRLARI

PROF. DR. AHMED AKGÜNDÜZ
OSMANLI ARAŞTIRMALARI VAKFI BAŞKANI

1- OSMANLI HUKUKUNDA YASAMA ORGANI TARTIŞMASI

Osmanlı hukuku ile ilgili araştırmalarda en çok hataya düşülen konu, Osmanlı Devletinde yasama organı olarak sultanın veya padişahın yahut da bir başka müessesenin görülmesi ve değerlendirilmelerinin buna göre yapılmasıdır. Bu, hatalı bir değerlendirmedir. Bu sebeple Osmanlı hukukunda yasama organı ve yetkileri konusunu ayrıntılı olarak bilmemizde yarar vardır.

Osmanlı hukuk nizamının esasını teşkil eden İslâm hukukunda gerçek anlamıyla kanun koyucu (şâri') Allah yani O'nun ilâhî irâdesidir. Bunun dışındaki yasama kaynaklarına gerçek anlamda kanun koyucu nazarıyla bakılmamakta, belki bunlar, ilâhî irâdeye uygun hukukî hükümleri tesbit etme kaynağı olarak görülmektedir. O halde Osmanlı hukukunun gerçek anlamda kanun koyucusu Allah ve ilâhî hükümleri tebliğ eden Hz. Peygamber'dir. Ancak Allah ve peygamberinin vaz'ettiği prensipler ışığında ülül-emre de bazı yetkiler tanınmıştır. O halde yukardaki şer'î hükümler ve örfî hukuk ayırımını burada da nazara alırsak, şu neticelere varabiliriz:

1) Aslı kaynaklarla sâbit olan şer'î hükümlerin kanun koyucusu Allah ve Resûl'dür. Bu hükümler hiçbir şahıs veya kurumun tasdikine gerek olmadan bütün müslümanları bağlar. Yani sultan ve halife de dâhil, bütün mü'minler, sözkonusu hükümlere uymakla mükellefdirler. Şer'î hukukun esaslarını fıkıh kitapları tedvîn etmiştir.

2) Kur'an veya sünnette açık bir hüküm bulunmadığı için içtihad ile sâbit olan içtihadî hükümlerdir. Bunların kaynağı istihsân, âmme maslahatı veya benzeri tâlî kaynaklardır. Bunların en önemli özelliği, birinci

gruptakiler gibi bağlayıcı olmamalarıdır. O halde bu çeşit hükümleri ortaya çıkaran ve şer'î delillere göre tesbit edenler müctehid hukukçulardır, padişah veya halife değildir. Bu manada yasama faaliyeti mefhumu, müctehid hukukçuların içtihat ve takrirlerine inhisâr etmektedir. Eğer halife veya sultan bizzat müctehitse, zikredilen manada yasama faaliyetine dâhildir, yoksa değildir.¹

3) Bir de şu husus unutulmamalıdır: Şer'î hükümleri icrâ, yürütme kuvvetini elinde tutan ülül-emre, yani Osmanlı hukukundaki tabiriyle ehl-i örf'e aittir. Ayrıca içtihadî hükümlerden birisinin tercih edilerek tatbik olunması, yani kesin şer'î hükümler gibi bağlayıcı olmayan içtihadî hükümlerin bağlayıcılık kazanabilmesi için ülül-emr'in fermanı icabetmektedir. En önemlisi de, İslâm hukuku aşağıda ayrıntılarını zikredeceğimiz bazı konularda, ülül-emre, özellikle siyâset, yani idare alanlarında yetkili şahıs veya müesseselere bazı hukukî düzenlemeler yaptırma yetkisi tanımıştır. İşte ülül-emrin bu üç yetkisini kullanması sonucu ortaya çıkan hukukî mevzûata örfî hukuk denmiştir. Temelinde zaman zaman örf ve âdet kâideleri varsa da, esas itibarıyla örfî hukuk, ülül-emrin yukardaki yetkilerini kullanması sonucu teşekkül etmiştir. Osmanlı Kanunnâmelerinde zikri geçen "Örf-i padişahî" ve "örf-i münîf-i sultanî" tabirleriyle de bu mânâ kasd olunmuştur. Nitekim Tursun Bey örfî hukuku "yani bu tedbir ol mertebe olmazsa, belki mücerred tavr-ı akl üzere nizâm-ı âlem-i zâhir için mesela tavr-ı Cengiz Han gibi olursa sebebine izâle ederler, siyâset-i sultanî ve yasağ-ı padişahî derler ki, örfümüzce (urefâ-mızca) ona örf derler" şeklinde ülül-emrin yetkisine dâhil örfî hukuku ta'rif etmektedir.²

4) Osmanlı Devletinde ehl-i örf denilen ülül-emrin (ki başında halife veya sultan bulunmaktadır) yasama

yetkisini şöylece özetlemek mümkündür: Ülül-emr veya ehl-i örf denilen yüksek otorite, şer'î hükümler dediğimiz birinci guruptaki hükümleri uygulama amacıyla bir kanun şeklinde tanzim edilebilir. Mevcut içtihadî görüşlerden birini kamu yararını esas alarak tercih edebilir. Hakkında içtihadî de olsa hiç hüküm bulunmayan meseleleri, uzman hukukçuları bir araya getirerek çözüme kavuşturabilir. Nihayet kendisine tanınan içi boş yasama yetkisine dayanarak, bazı hukukî düzenlemelerde bulunabilir. İşte ülül-emr denilen yüksek otoritenin bu faaliyetleri sonucu ortaya çıkan, bir kısmı birinci anlamda şer'î, bir kısmı içtihadî hükümler ve bir kısmı da bazı tanzimî tasarruflardan oluşan hukukî kaidelerin tamamına örfî hukuk, Kanunnâme veya Siyâset-i Şer'îye adı verilmiştir ve meselenin mahiyeti tam anlaşılmadığından bazı hukukçular tarafından şer'î hukuktan tamamen ayrı, hatta ona aykırı ayrı bir hukuk manzumesi olarak görülmüştür. Kanun veya Siyâset-i Şer'îye adı altında bazı düzenlemelerin yapılması eski hukukçularımızın bir kısmı tarafından da hoş karşılanmamıştır. Ancak çoğunluk, İslâm hukukunun dinamizminin sağlanması için bu tip faaliyetlerin kanun veya siyâset-i şer'îye adı altında yapılmasının caiz, hatta şart olduğunu, sadece yapılan bu düzenlemelerin şer'î hükümlere aykırı olmaması gerektiğini, isâbetle belirtmişlerdir. Örfî hukuk denen bu çeşit düzenlemelere "kanun" adının verilmesi, 13. asırdan önceki tarihlere rastlar.³

Osmanlı Devletinde bu yetki kullanılırken yani örfî hukukun hükümleri tedvîn edilirken, devletin hâkim hukuk nizâmı olan İslâm hukuku ile çatışmamasına azamî gayret gösterilmiştir. Hatta bazı kanunnâmelerin başlarında "kanunnâme-i sultanîdir ki, şer'-i şerîfe muvâfakatî mukarrer olup hâlâ mu'teber olan kavânin ve mesâildir" gibi ifâdeler yer almıştır.⁴ Bazı araştırmacılara göre bu tür ifâdeler, bir kısım zaruretlele sonradan kanunnâmelere sokulmuş ve kanunnâmelerin şer'î hukuka uygunluğunun tesbitine sonradan ihtiyaç duyulmuş olsa bile,⁵ bizzat padişahların bütün müslümanların halifesi olarak böyle bir titizliği gösterdikleri arşiv vesikaları ile sâbittir. Örfî hukukun bir meyvesi olan pazar vergisinin ilk koyan Osman Gazi'nin Allah'ın emri değil diye başlangıçta bundan imtinâ' ettiği belirtilmektedir.⁶ Ayrıca padişah veya sadrazam tarafından istenen ve çeşitli konu-

lara ait bulunan Topkapı sarayındaki bir fetva mecmuası, şüpheli olan konularda mutlaka fetvaya başvurulduğunu göstermektedir.⁷ Benzeri fetvalara Başbakanlık Osmanlı Arşivinde de sıkça rastlamak mümkündür. Hatta 1224 tarihli bir telhisde siyâseten idamları istenen, fakat fetva alınamayan firarîler hakkında padişahın "ferman fetvâya mutâbık olmak münâsibdir, muğâyeret olmasın. Reis Efendi gidip istilâm eylesin" dediği görülmektedir.⁸ Sultan II. Mustafa'ya ait 1107 tarihli, aşağıdaki ifadeler ise, konuya gösterilen aşırı titizliğin ifrât tarzıdır:

"İstanbul kadısına hüküm ki, Kavâid-i millet ve masâlih-i ümmet, Kitâb-ı Mübîn ve şer'ât-ı mutahhara-i seyyid-il-mürselîn ile sebât ve istikrar bulup (Bugün size dininizi ikmâl eyledim) nass-ı kerîminin fahvây-ı münifi üzere, umûr-ı âmme ve hâssa resîde-i hayyiz-i kemâl ve ihkâm bâ ahkâm-ı şer'-i kavim umûr-ı cumhûra şâmil ve kâmil ve mehâmm-ı halk ve kavâid-i hakka vâfi ve kâfil olmağla (Allah ve Peygamberinin koyduğu kanunlara karşı kanun koyanlar' mealindeki) vâid-i şedidi üzere hudûdullah ve hudûd-ı risâlet-penâhinin gayrı vaz' ve te'sis-i hudûd memnû' ve ahkâm-ı şer'at-ı garra tedâhül-i gayrdan mu'arrâ ve merfû' iken kanunî olan ba'zı evâmirden şer'î şerîf kanun ile ta'kib ve ta'tif olunub mevzi-i gayr-ı lâyıkda îraddan gayrı şer'î kanunla mukâbele hatt-ı azîm ve vizr-i cesîm olmağla ba'del-yevm evâmirden ahkâmı cemî' umûr ancak rûkn-i rekin-i şer'-i şerîfe istinâd ve husn-ı hasîn-i şâmihat'ül-bünyân din-i mübine icimad ile tahrir ve inşaallahu te'âlâ niyet-i amîmet'ül-meymenet-i hümayûnum üzere şevâğil-i gazavâtta intihâz-ı fırsatla umûr-ı bilâd ve ibâd bi rimmetihâ kalıb-ı şer'a ifrâğ oluncaya değin kanun sarf olup zıll-ı redif-i şer'-i şerîfe istizlâli mümkün olmayan umûr şânına münâsib lafızla tabir ve kelime-i "şer-i şerîf" "kanun"la izdivâcdan tahzir olunmak babında hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnumla ferman-ı âlişân sâdir olmakla, sen ki, vezir-i müşârûnileyhsin, âsîrâne-i saâdetimden verilen ahkâmı dahi vech-i meşrûh üzere amel olunmak üzere tenbih ve te'kid eylemek babında ferman-ı âlişân sâdir olmuştur".⁹

Çoğu ferman ve hükümlerde yer alan "şer' ve kanun" üzere görülmesi emri de, Osmanlı Devletinde şer'î ve örfî hukukun birbirleriyle çatışan değil, birbirini tamamlayan iki hukuk mevzûatı olarak kabul edildiğini göstermektedir. 953 (1546) tarihli bir fermanla yer alan "şer-i

kavime muhâlif ve kanun-ı kadîme muğâyir kimesneye iş ettirmeyesin” ifadesini çoğu fermanlarda görmek mümkündür.¹⁰ Ayrıca tarihdeki diğer İslâm devletleri dikkatle incelenirse, Osmanlı Devleti’nin bütünü itibarıyla İslâm hukukunu uygulama açısından diğer müslüman devletlerden daha dikkatli ve daha başarılı olduğu söylenebilir. Konuyu araştıran bir batılı yazar da aynı sonuca ulaşmış bulunmaktadır.¹¹

Bu genel izahlardan sonra şimdi de Osmanlı Kanunnâmelerinin şer’î sınırlarını daha yakından tesbite çalışalım:

II-OSMANLI KANUNNAMELERİNİN ŞER’Î SINIRLARI

Ülül-emrin yasama yetkisinin kapsamını, başka bir deyişle örfî hukukun ve bunun meyvesi olan Kanunnâmelerin sınırlarını, Osmanlı Kanunnâmelerinden misâller vererek açıklayalım.

1) Şer’î Hükümlerin Kanun Halinde Tedvin Edilmesi

Ülül-emr’in eğer teşri’î yetki denilirse birinci yasama yetkisi, fıkıh kitaplarında mevcut olan şer’î hükümleri, uygulamada kolaylık olması için, tedvin ederek kanun haline getirmesidir. Bu tür bir yetkiye, ülül-emrin yasama faaliyetinden ziyâde tedvin faaliyeti demek daha doğru olur. Osmanlı kanunnâmelerinde çokça görmek mümkün olan bu tür yasama faaliyetini bazı misâller vermek sûretiyle anlatmaya çalışalım;

A) Fıkıh kitaplarındaki şer’î hükümleri hiç değiştirmeden olduğu gibi kanun maddeleri haline getirebilir. 1081/1670 tarihli Kandiye Kanunu ve 1116/1704 tarihli Hanya Kanunu, tamamen fıkıh kitaplarının Kitâb’ül-Cihâd bölümlerinin Bâb’ül-Cizye Ve’l-Harac konularında yer alan harac ve cizye ile alâkalı şer’î hükümlerin kanun haline getirilişinden ibarettir. Fıkıh kitaplarının ilgili konuları ile sözkonusu kanun metinleri mukâyese edilirse, mesele daha iyi anlaşılır.¹² Zülkadıroğulları zamanında hazırlanan Alâüddeve ve Bozok Kanunnâmelerinin çoğu maddeleri de, bu manada bir düzenlemedir. Zira hırsızlık, içki içme, yol kesme ve benzeri had suçlarının şer’î hükümlerini kanun maddeleri haline getirmiştir.¹³ Ayrıca her kanunnâmede, az da olsa, doğrudan şer’î hükümlerin kanun maddesi haline getirildiğini görmek

mümkündür. Şunu da belirtelim ki, Tanzimat’tan sonra hazırlanan Mecelle, Hanefî fıkıh kitaplarının “muâmelât” hükümlerinin ve Hukuk-ı Aile Kararnâmesi ise, Kitâb’ün-Nikâh ve Kitâb’üt Talak’da incelenen şer’î hükümlerin tedvininden ibârettir.¹⁴

B) Fıkıh kitaplarında zikredilen, ancak kısmen değiştirilerek ve ama özüne dokunulmayarak tedvin edilen kanun hükümleridir. Osmanlı Kanunnâmeleri adlı eserimizin I. Cildinde bulunan “Kanunnâmelerin şer’î tahlilleri” başlığı altında zikredilenler mütâlâa edilince anlaşılacaktır ki, Osmanlı Kanunnâmelerinin yarıya yakını bu tür hükümler ihtivâ etmektedir. Mesela mîrî arazi aslında haracî arazidir. Bu çeşit arazilerin tasarruf şekli, kamu yararına göre ülül-emrce tanzim edilmiş ise de, bu arazilerden alınan ve Osmanlı hukukunda *rîsûm-ı şer’î*ye denilen bütün vergiler, sadece isim değişikliği ile fıkıh kitaplarındaki esaslara uyularak tanzim olunmuşlardır. Öşür diye düzenlenen vergi aslında harâc-ı mukâsemedir ve çift akçesi ise harâc-ı muvazzafdır. Bunların nisbet ve mikdarları tamamen fıkıh kitaplarındaki şekliyle tanzim edilmiştir. Bu durumda Osmanlı Kanunnâmelerindeki öşür ve çift akçesi (resm-i çift) ile alâkalı bütün hükümler, fıkıh kitaplarındaki şer’î hükümlerin iktisadî ve sosyal şartlara göre tatbikinden ibârettir. Aynı şey fıkıh kitaplarının Bâb’ül-Âşir başlığı altında incelenen gümrük vergileri için de geçerlidir. 948 tarihli Budin Kanunu ve 976 tarihli Üsküb ve Selânik Kanunu, konuyla alâkalı fıkıh hükümlerini özetleyen Ebüssuud’un şer’î fetvâsının kanun hâline getirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.¹⁵

Ülül-emr, bu guruptaki yasama yetkisi sonucu meydana getirilen mevzûât için, her maddesini şeyhülislâma tasdik ettirmek mecburiyetinde değildir. Zira bu tür mevzûât, her müslümanı bağlayan şer’î hükümler cümlesindendir. Ülül-emrin yaptığı bunları sadece tedvin etmektedir.

2) İctihâdî Konularda Mevcut İctihadlardan Birinin Tercih Edilerek Tedvin Edilmesi

Önce icthadın kısaca tarifini verelim, sonra da Osmanlı Devletinde hangi mezhep veya icthadların tercih yoluna gidildiğini kısaca inceleyelim:

A) İCTİHAD HUKUKU VE ÖZELLİKLERİ

Lügatte, herhangi bir iş için elden gelen bütün gayreti sarfetmek demek olan icthad kavramının hukuk terimi olarak mânâsı, müctehid hukukçunun bütün gayre-

tini sarfederek İslâm hukukunun kaynaklarından şer'î hükümleri çıkarmaya ve öğrenmeye gayret göstermesidir. Bu gayreti gösteren hukukçuya müctehid denir. İslâm hukuk tarihçileri, içtihadın biri dar diğeri de geniş olmak üzere iki manasını zikretmektedirler: Dar anlamda içtihad, Kur'ân ve Sünnet'te bir hukukî mesele hakkında açık hüküm (nass) bulunmadığı zaman, meseleyi çözümleyebilmek için yapılan içtihadıdır. Mecelle "nassın bulunduğu yerde, içtihadı cevâz verilmez" ifadesiyle bunu kasetmektedir.¹⁶ Geniş anlamdaki içtihad ise, yukardaki mânâ ile beraber, nas bulunduğu zaman, nasları anlamak, manalarını tayin etmek, mevcut şer'î hükümleri günlük hayâtın meselelerine uygulamak ve hukukî faaliyetleri yapmaya denir.

Birinci anlamda içtihad ehli olmanın bir kısım şartları ve müctehidlerin de kendi aralarında dereceleri vardır. Osmanlı Devleti zamanında yetişen âlimler arasında birinci anlamda olmasa bile, ikinci anlamda âlimler bulunduğunu söylemek mümkündür. İbn-i Kemal, Ali Cemâlî ve Ebüssuud gibi hukukçuların bu gruba dâhil olduklarında şüphe yoktur. Ebüssuud'un şu ifadeleri bize bu konuda fikir verir kanaatindeyim;

"Örf-âdet kâidelerinin hukukun kaynağı olarak değerlendirilmesinde üç safha mevcuttur: a) Bunların şer'î hükümlerin kaynağı olup olmadığını, diğer hukuk kaynaklarıyla çatıştığı zaman nasıl hareket edileceğini testbittir. Bunu yapmak mutlak müctehidlerin görevidir. Zaten gereken yapılmıştır. b) Şer'î hükümlerin bir nev'inde örf esas alındığına kıyâs yapılarak diğer bir nev'inde de örfün esas alınmasıdır. İstisnâ' akdi örf binâen câiz görüldüğü esas kabul edilerek, menkul malların vakfının da örf binâen câiz olduğunun tesbiti gibi ki, bu da müctehid hukukçuların işidir. c) Belli bir nev'in bir grubunda örfün esas alındığına kıyas yapılarak aynı nev'in diğer guruplarında da örf itibâr etmektedir. Menkul mal nev'inin bazı guruplarında (kitap ve silâh vakfı gibi) örfün esas alındığına kıyâs yapılarak, nakit para gurubunun da örf binâen câiz olduğunun tesbit edilmesi gibi ki, bu üçüncü safhada müctehid hukukçuları takib edebilen her uzman hukukçu söz sâhibidir".¹⁷

Bu önemli izahdan anlaşılıyor ki, Osmanlı hukukçularından bazıları, geniş anlamda içtihad yapmışlardır

ve icâreteyn, gedik, icâre-i tavfile ve mirî arazi gibi hususlar, bu çeşit içtihadlarla nizama sokulmuştur.

İçtihad hukukunun konumuzu ilgilendiren iki önemli özelliğinden de bahsetmek istiyoruz:

Birincisi: Günümüzde yargıtaın içtihadlarına benzetebileceğimiz dar anlamda içtihad ve ilmî doktrinlere benzetebileceğimiz geniş anlamda içtihad ile sâbit olan hükümlere içtihadî hükümler denmektedir. İçtihadî hükümler, zannî ilim ifade ederler, kat'î ilim ifade etmezler. Yani içtihadî görüşlerin Kur'ân ve Sünnet'in nassları gibi bağlayıcılıkları yoktur. Bir içtihad, bir içtihadî nakzedemediğinden, biri diğerinden daha kuvvetli değildir. Bu durum, hukukî hayatta istikrarı zedeleyeceğinden dolayı, İslâm hukukunda ülül-emre (padişah ve halifeye) içtihadî görüşlerden birini tercih yetkisi verilmiştir. Yeterli ise kendisi, değilse ilmine güvenilen hukukçular (şeyhülislâm veya kadılar) bu tercihi yaptığında, artık tercih edilen içtihadî görüşler de, müslümanları bağlar. Ülül-emrin içtihadî görüşlerle alakalı yasama faaliyeti budur. İbn-i Âbidin "*Sultan, içtihadî bir konuda her hangi bir görüşün tercihi hususunda emir verse, emri icrâ olunur. Hatta sultanın emrine rağmen aksine hareket eden kadıların bu hareketi azl sebebi sayılır*"¹⁸ demektedir.

İkincisi; içtihad hukuku kesin hüküm ifade etmediğinden ve çoğunlukla da örf-âdet kâideleriyle âmm maslahatı esasına dayandığından, dâimâ bir değişkenlik arz etmektedir. Zamanın değişmesiyle değişen hükümler, İslâm hukukunun kesin hükme bağladığı şer'î hükümler değil, içtihadî hükümlerdir. Aslında zamanın değişmesiyle değişen hükümlerdeki şer'î esas yani hakkın korunması, maslahatların te'mini ve zararın def'i esasları değişmemektedir. Değişen, içtihadlara sebep olan olaylardır. Sosyal hayâtın değişmesi, gelişmesi ve bozulması ile iktisadî ve sosyal hayattaki şartların değişmesi, bunların başında gelir. Mesela, Hanefi hukukçularına göre, borçları mal varlığından fazla olan şahsın, bağış ve vakıf gibi ivazsız tasarrufları önceleri geçerli kabul ediliyordu. Çünkü insanlar borçlarına sâdık idi. Zamanla borca sâdakat azalınca, borçlunun bu çeşit tasarrufları geçersiz ve en azından alacaklıların icâzetine bağlı olduğu görüşü kabul edildi. Ebüssuud'un arzıyla Kanuni zamanında kanun hükmü haline gelmiştir.¹⁹

B) OSMANLI HUKUKUNDA RESMÎ MEZHEB ANLAYIŞI VE KANUNNÂMELERE ETKİSİ

İslâm hukukçuları, ülül-emrin mevcut mezheplerden birini resmî mezhep olarak ilan edebileceğini, kabul ettiği resmî mezhebin içerisinde herhangi bir görüşü diğerine tercih edebileceğini, hatta Tanzimat'tan önce çok az örnekleri bulunsa da, diğer mezheplerdeki bir görüşün zamanın şartlarına ve âme maslahatına daha uygun olduğu düşüncesiyle mahkemelerde tatbik edilmesini emretme salâhiyeti bulunduğunu kabul etmişlerdir. Mecelle de bu esası "Kazâ, zaman ve mekân ile ve ba'zı hususâtın istisnâsıyla tekayyüd ve tehassus eder"²⁰ dedikten sonra şöyle açıklamıştır: "Ve kezâlik bir müçtehidin bir hususda re'yi (yani içtihadı), nasa erfak ve maslahat-ı asra evfak olduğuna binâen onun re'yi ile amel olunmak üzere emr-i Sultanî sâdir olsa, ol hususda hâkim ol müçtehidin re'ğine münâfî diğer bir müçtehidin re'yi ile amel edemez, eder ise hükmü nâfiz olmaz" Mecelle mazbatasında da, içtihadî olan meselelerde "İmam-ül-müslimîn hazretleri herhangi kavî ile amel olunmak üzere emreder ise, mûcibince amel edilmek vâcib olacağı, belirtilmiştir".²¹

Bilindiği gibi Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî olmak üzere dört meşhur hukuk mezhebi vardır. Osmanlı Devleti'nin ekseri ahalisi Hanefî'dir ve kadılar da Hanefî mezhebi ile hükmetmek üzere memurdurlar. Bununla beraber Irak, Mısır, Hicaz ve Yemen gibi bölgelerde başka mezheplere mensup müslüman ahalî de vardır. Başka mezheplere mensup müslümanlar arasında meydana gelen ve kendi mezhepleri çerçevesinde fasledilmesi uygun görülen dava ve meselelerde, eğer o mahalde kendi mezhebinden bir kadı yoksa, bunlar mensup bulundukları mezhep âlimlerinden bir âlimi hakem tayin ederler. Bu âlim mensub olduğu imamın mezhebine göre karar verir. Sonra Hanefî kadı onu tasdik ve tenfiz eyler. Eğer kendi mezhebinden kadı varsa, ona mürâaat eder. Ayrıca Sultan (ülül-emr) bazı meselelerde başka mezheplerin görüşüne göre karar verilmesini istediği takdirde, bu emrine itaat etmek de vâcibdir. Nitekim Osmanlı padişahlarının da Hanefî mezhebi dışındaki mezheplerin ba'zı görüşleriyle amel etmeleri için hâkimleri memur kıldıkları görülmektedir.²²

Osmanlı Devletinde yukardaki cevâz görüşünden hareketle, hem hukukî birlik ve istikrârı bozmamak ve hem de hukukî hayatta ihtiyaç duyulan yenilikleri yapabilmek için, kadılar istedikleri hukukçunun görüşüne göre hükmetmekten men' edilmiş ve Hanefî mezhebinin en sahih görüşüne göre hükmetmekle mükellef tutulmuştur. Nitekim bütün Kanun-i Cedid nüshalarında yer alan kadı berâatlarıyla alakalı örneklerde şu esas tekrarlanmıştır:

"Kadı hâkim olup icrây-ı ahkâm-ı şer'-i nebevide evâmîr ve nevâhi-i ilâhiye mütemessik olup istimâ'-ı deâvî ve fasl hususunda şer'-i kavîmden inhirâf göstermeye ve derâhim ve denânîr evkâfı tescilinden gayrı Eimme-i Hanefiye'den muhtelefün fihâ olan mesâilî kemâ yenbeğî tetebbu' edip esahh-ı akvâl bulub anınla amel eyleye."²³

XVI. asırdan itibaren ise, konunun daha da ciddiye alındığını, Kanuni'ye ait şu ferman göstermektedir:

"İstanbul ve Bursa ve Edirne ve Üsküb ve Siroz ve Selânik kadılarına, Anadolu ve Rumeli ve Karaman Beylerbeyine birer hüküm yazıla ki; Hâliyâ memâlik-i mahrûsemde sipahi tâifesinden ve sâir reâyâdan ba'zı kimesneler, anun gibi gâib olub henüz hakikat-ı ahvâlleri malûm olmadan Şâfiî kadıları onların zevcâtı içün nafakaya muhtacdır deyû hile ve teblîs edüb bu bahâne ile menkûhalarını tefrik edüb âhere nikâh ettikleri pâye-i serir-i âlem-masîrimê arz olunmağın memâlik-i mahrûsemde min ba'd Şâfiî kadı olmasın, ref' edüb buyurdum ki, hükm-i şerif-i vâcib'ül-ittibâ'im varıcak te'hîr ve terâhîf etmeyüb taht-ı hükümetinizde olan mevâzî'da bu emr-i cihân-mütâ'ımı umûmen halka her zamanda bu emr-i celîl'ül-kadrim muktezâsınca amel eylesin. Ve eğer bil-fil nasbolunmuş Şâfiî kadıları var ise ve her ne mahalde ise giderdüb emr-i şerifime muhâlif iş olunmaktan ziyâde ihtiyât ve ihtirâz eylesiniz.

27 Receb sene 943".²⁴

Bu arada ahalisinin çoğunluğu Hanefî olmayan beldelede, bir Hanefî baş kadı ve diğer mezheplerden de yardımcı kadılar tayin edildiği, bazı araştırmalarda belirtilmektedir. Zaten yukarda yaptığımız izah ve bir kısım belgeler de bu manayı destekler mâhiyettir. Mesela Mekke ve Medine'de Hanefî, Şâfiî, Hanbelî ve Malikî kadılar olmak üzere dört ayrı kadı vazife ifa ederken, Hasankeyf'de sadece Şâfiî kadı vazife yapmaktadır.²⁵

C) İÇTİHAD HUKUKUNUN VE FETVÂ MÜESSESESİNİN KANUNNÂMELERE TE'SİRİ

Biraz önceki izahlarımızdan, İslâm hukukunun ülül-emre, içtihadî hükümler konusunda, aynı mezhebin içinde bulunan görüşlerden veya zaman zaman ve ihtiyaç duyuldukça diğer mezheplerden de istifade etme hakkı tanıdığı anlaşılmaktadır. Ülül-emrin bu hakkı kullanması, iki şekilde mümkündür: Birincisi, eğer kendisi içtihad kabiliyetine sâhipse bizzat tercihte bulunabilecektir. Türk hukuk tarihinde, içtihadî hükümler konusunda böyle bir uygulama sözkonusu değildir. Bazı araştırmacılar, "umûr-ı saltanat"a ait mes'elelerle içtihadî konuları birbirine karıştırarak, Ebüssuud'un Ma'rûzât'ındaki meselelerde dahi Şeyhülislâm'ın rolünü istişârî diye vasıflamışlardır ki, mes'elenin aslını bilmemekten ileri gelmektedir.²⁶ İkincisi, ülül-emr yani halife yahut sultan fakih değilse, bu konulardaki tercihi şeyhülislâm veya müftüler yapacak, ihtilâflı olan meselenin bütün müslümanları bağlaması için de, ülül-emr'in tasdikinden geçecektir. Nakit para vakfı konusundaki Ebüssuud'un fetvası ve arzı yapıp ferman sâdir olduktan sonra bütün Osmanlı tebeasını bağlaması bu hâdiseye en güzel misâldir. Yani Padişahın tasdikinden geçmeden önce, Ebüssuud'un nakit para vakfının cevâzına dâir olan fetvâsı, ilmî bir görüşdür. Kendisi dışında kimseyi cebren bağlamaz. Ancak padişaha arz edilip onun tasdikinden geçtikten sonra, artık uyulması gereken bir kanun emri haline gelir. İchtihadî meselelerde ülül-emrin yasama yetkisinin manası da budur.²⁷

Burada fetvâların ülül-emrin yasama yetkisine olan te'siri üzerinde de kısaca durmak istiyorum. Osmanlı Devletinde şeyhülislâmların en önemli vasıfları müftülüktür. Müftü, kendisine sorulan hukukî meselenin çözümleri İslâm hukukunun (Osmanlı Devletinde birinci planda Hanefi mezhebinin) mu'teber kaynaklarına mürâcaat ederek ortaya koyan İslâm hukukçusu demektir. Şeyhülislâmların ve diğer müftülerin verdiği şer'î cevaplara fetvâ denir ve bunlar iki grupta mütâlâa edilmiştir: Birincisi, hususî şahısların veya istişârî mahiyette kadıların sordukları sorulara müftülerin verdikleri şer'î cevaplardır. Bu çeşit fetvâların, her ne kadar mahkeme kararları gibi icrâ mecburiyeti yok ise de, o konuda karar

verecek olan hâkimlerin kararlarına te'sir gücü vardır. Şer'îye sicillerinde birçok kararın fetvâyâ dayandırılması ve kadı bulunan her yargı merkezinde mutlaka bir müftünün de varolmasının sebebi budur. Mecelle bu durumu "Hâkimin ledel-hâce âherden istifâ etmesi câizdir" şeklinde formüle etmiştir. Ancak kadının verdiği kararlar, gayr-ı resmî de olsa müftülerin ilmî kontrolüne açıktır. Fetvâyâ muhâlif ilâm ve hüccetlerin, başta Divan-ı Hümayûn olmak üzere, üst tetkik mercilerinden döndüğü de bir vaki'dir. Bir fermandaki şu ifadeler de bunu te'yid etmektedir: "...ve elinde olan şer'î temessüke ve fetvâyâ nazar kılıp göresin... tekrar kapıma şikâyetli gelmeli eylemeyesin".²⁸ İkincisi ise, fetvây-ı şerife adıyla verilen ve şeyhülislâmın imzasını ihtivâ eden fetvalardır. Asıl fetva denilince bu akla gelmelidir. Bunlar genellikle kamuyu ilgilendiren meselelerde padişahın talebi üzerine verilen şer'î cevaplardır ve hukukî düzenlemelere içtihadî konularda esas teşkil eden de bu çeşit fetvalardır. Önemle ifade edelim ki, eğer içtihadî ve şer'î bir mes'ele padişah tarafından sorulur da, cevabı olan 'fetvây-ı şerife, alındıktan sonra padişahın irâde-i seniyyesine iktirân ederse, sözkonusu fetvanın muhtevâsı bir kanun hükmü haline gelir. Ebüssuud'un Ma'rûzât'ı ve Kanun-ı Cedid diye bilinen bütün kanun mecmûaları, tamamına yakını bu mahiyette müdevvenât durumundadırlar.²⁹ Buna bir misâl zikrederim ve aynı usûlün Tanzimat'tan sonra da devam ettiğini görelim:

"Vücûh-ı birre vasiyet olunan mebâliğin meclis-i memleket ma'rifetiyle umûr-ı hayriyeye sarfettirilmesi hakkında İrâde-i Seniyye

Fetvây-ı Şerife

Zeyd sülüs-i malım vücûh-ı birre sarfoluna deyü vasiyet ve tenfizine Amr'i vasî nasbettikten sonra, Zeyd mukirran fevt olsa, Amr sülüsü alub vasiyeti vech-i şer'î üzere tenfiz murad ettikde Bekr-i kadî vücûh-ı bir tayîn olunmamakla sülüsün benim olmuş olur deyü sülüs-i mezbûrun sülüsini almağa kâdir olur mu?

El-Cevab: Olmaz

Tezkere-i Ma'rûza

İstanköy kâim-makâm-ı sâbıkı müteveffâ Hacı Mustafa Beğ'in vücûh-ı birre sarf olunmak üzere vasiyet eylediği akçeye Karası Kazâsı nâibinin vuku' bulan mü-

dâhelesine mebnî vasi bulunan Süleyman Beğ'in verdiği arzuhal üzerine zât-ı velâ-i fetvâ-penâhî ile muhâbereyi şâmil olan tezkere, zikrolunan arzuhal ve merbût "fetvâyı şerife" ile meşmûl-i nigâh-ı âli buyurulmak için arz ve rakdim kılındı. Cevâb-ı fetvâ-penâhîden müstefâd olduğu vechile nâib-i mûmâ ileyhın hilâf-ı şer'-i şerif müdâhelesinden dolayı azlile yerine diğeri tayin olunub bu makûle vücûh-ı birre vasiyet olunan mebâliğin sülûsi nüvvâba verdirilmeyerek Meclis-i Memleket ma'rifetiyle mevâdd-ı hayriyeye sarfettirilmesi için misâl-i fetvâyı şerifenin derciyle vulât-ı izâm hazerâtına tahrirât tastîri münâsib gibi mütâlaa olunmuş ise de, ol babda her ne vechile emr ü fermân-ı Hazret-i Padişahî şeref-sünûh ve sudûr buyurulur ise mantûk-ı münifi infâz olunacağı beyânıyla tezkire-i senâ-verî terkîm kılındı efendim.

22 Rebûlâhir 1272".³⁰

23 Rebûlâhir 1272'de İrade-i Seniyyeye iktirân ettikten sonra, içtihadî bir mesele olan ve İmam Muhammed ile Ebu Yusuf arasında tartışılan mesele, Ebu Yusuf'un görüşü doğrultusunda kanun hükmü haline getirilmiştir. Gedik meselesindeki fetvâlar da buna benzerdir. Rumeli Kazaskeri olan Ebüssuud Efendi, gedik hakkında ayrıntılı bir fetvâ verip sonunda şu talepte bulunmaktadır:

"Zikrolunan ahkâmın mesâili yerlû yerinde tahrir olundu. Ümiddir ki, nazar-ı şerifleri müteallik olub ona göre fetvâyı şerife sadaka oluna ki, memâlik-i Osmaniye'de âmme-i reâyânın süknâ (gedik) hususunda fetvâyı şerife kemâl-i ihtiyaçları vardır".

Sonra şeyhülislâm olunca Kanunî'ye arzettiğini şu şekilde ifade etmektedir: "Buna binâen bu dâileri mesâili yerlû yerinden kemâl-i dikkat ve sa'yedüb bulup hâk-i pây-ı şeriflerine arzolandu".³¹ Padişahın tasdikinden geçtikten sonra gedik müessesesi hukukî bir kurum haline gelmiştir.³²

Ülül-emrin içtihadî konulardaki hukukî düzenlemelerde sahip olduğu bu önemli fonksiyonu kısaca belirttikten sonra, şimdi de uygulamaya atf-ı nazar edelim:

Türk hukuk tarihindeki ilk uygulama, Alparslan'ın oğlu Sultan Melikşah'a aittir. Kendi asrında ihtilâflara ve hukukî hayatta istikrarsızlıklara konu olan aile ve borçlar hukukuna ait bazı mes'elelerin resmen hal yoluna gidilmesi için çareler aramış ve neticede kendi zamanında hukuk alanındaki ihtisasları ile tanınan fakihleri bir arâ-

ya getirterek konuyu halletmelerini istemiştir. Bir araya gelen hukukçular, ihtilâf edilen konuları tartıştıktan sonra asrın ihtiyacına uygun görüşleri tercih etmişler ve sultana arz etmişlerdir. Sultanın tasdikinden geçen sözkonusu hükümler "*El-Mesâil'ül-Melikşahiye Fil-Ahkâmîş-Ser'iye*" adıyla bir kanun tarzında tedvin edilmiştir.³³ Bütün müslüman Türk devletlerinde tatbik edilen bu usûl, Osmanlı Devleti'nde zirveye yükselmiştir.

Osmanlı Devletinde ülül-emr'in bu çeşit yetkisinin en güzel misali, Ebüssuud'un çoğunlukla özel hukuku ilgilendiren fetvâyı şeriflerinden oluşan Ma'rûzât'ı; yine Ebüssuud'un mîrî arazinin şer'î mahiyeti ile alakalı fetvâları esas alınarak geliştirilen ve çeşitli asırlarda şeyhülislâmlarca arzı yapıp kanun haline getirilen fetvalar mecmuası demek olan Kanun-ı Cedid mecmuaları ve de tamamen Ebüssuud'un fetva metninden ibâret olan Budin ve Estergon Kanunnameleri gibi hukukî düzenlemelerdir. Ma'rûzât'daki meselelerin tamamı, ya Hanefi mezhebindeki farklı görüşlerden asra uygun olanının tercihi veya başka mezheplere ait hukukî görüşlerin zaruret sebebiyle iktibası tarzındadır. İlerde Ma'rûzât'ın giriş kısmında vereceğimiz bilgilerden ve en azından bir İslâm hukukçusu nazarıyla Ma'rûzât'ın kısaca mutâlaasından anlaşılır ki, içtihadî konularda tamamen sözsahibi müftü ve şeyhülislâmlardır; padişah alternatifli görüşlerden birini tercihe değil, kendisine arzedilen görüşü tasdik edip etmemeğe yetkilidir. Tasdik etmeyebilir, ancak tercihte bulunması söz konusu değildir. Ma'rûzât'taki meseleler fıkıh kitaplarıyla mukâyese edilince, "zamanın icaplarına uygun bir şekilde alınmış olan kanunî tedbirleri, tahsillerini medreselerde yapmış olan alâkalı memurlara şer'î bir lisânla ve fetvâ şeklinde izah" şeklinde ki açıklamanın hatalı olduğu anlaşılacak ve "Ebüssuud Efendi tarafından seçilip bu hususda emir ve ferman çıkarılmak üzere vaktiyle padişaha arz ve teklif edilen meseleler" olduğu gün gibi ortaya çıkacaktır.³⁴ Zaten Ma'rûzât'ın mukaddimesi de açıkça bunu te'yid etmektedir:

"Emmâ ba'd Siyâdetlû, fazietlû, mürüvvetlû Sultânım Hazretlerine arz-ı dâ-i bi minnetleri oldur ki,

Bundan akdem merhûm şeyhülislâm müftil-enâm allâme-i zaman fehhâme-i âvân efdal-ül-mevcûd Hazret-i Mevlânâ Ebüssuud Yesserallâhu lehû el-makâm'el-mahmûd-Sultân-ı zaman ü zemin halîfe-i Rabb'il-âlemin Cenâb-ı cennet-mekân-ı kuds-âşiyân Ebül Feth ve'n-nasr

merhûm es-Sultân Süleymân Hân Aleyhîrrâhmetü ver-
ridvân- Hazretlerine nizâm-ı din ü devlet ve intizâm-ı ah-
vâl-i memleket iktizâ etmeğin, ba'zı mesâilde eimme-i
dinden ba'zı müçtehidîn-rıdvân'ullâhî te'âlâ aleyhim ec-
ma'în- kavilleri üzere amel eylemek münâsib olduğun
arz buyurub ol minval üzere amel olunmağa fermân-ı
sultanî ve hükûm-i cihân-bânî sâdır olub vülât-ı İslâm ve
kudât ve hükkâm ol vechile amel mu'tadlarıdır. Hâlâ se-
rir-i saltanat ve pâye-i hilâfet tecdid-i sâni ile mücedded
olub hadîka-i saltanat tâze behcet ve riyâd-ı hilâfet cedid
nusret bulıcak, emr-i sultânî ve hükûm-i hâkânî zikr olu-
nan mesâilde ne minvâl üzere idüğüne iştibâh olunma-
ğın ahval müşkil olub keşf ü beyan ve emr-i pâdişahî
ayân buyurulmak ricâsına vâkî' olan mevâddın ba'zı arz
olundu. Bâkî ferman men leh'ü-emrindir -Halledellâhu
hilâfete hü menâtan li umûr'il-cumhûr".³⁵

Zikredilen metin tevile imkân bırakmayacak şekil-
de meseleyi tavih ettiğinden konuyu kısa kesiyoruz.³⁶

3- Ülül-emr'e Tanınan

Yasama Yetkilerinin Kullanılması

İlk iki şıkda zikrettiğimiz ülül-emre ait yasama yet-
kileri, sadece mevcut şer'î hükümleri kanun olarak ilân
veya müçtehid hukukçuların re'yelerini ve müftülerin fet-
vâlarını tasdik etmekden ibâretti. Bu iki yetki dışında,
İslâm hukuku, ülül-emre, şûrâ meclisine danışarak ba'zı
alanlarda hukukî düzenlemeler yapma yetkisi tanımaktadı-
r. İslâm hukukunda bu tür kanun koyma yetkisine
"re'y-i veliyyül-emr" "hakk'us-saltanat" yahut "ülül-em-
re tefviz edilen umûr" veya "siyâset-i şer'îye" yetkisi de-
nilmektedir. Osmanlı hukukunda aynı tabirler de kulla-
nılmakla beraber, sınırlı alanlarda ve özellikle de idâre
hukuku sahasındaki bu tür mes'elelere "nizâm-ı âlem
için olan umûr" yahut "umûr-ı saltanat" gibi tabirler de
kullanılmaktadır. Şeyhülislâm Pir Mehmed'in şu fetvâsı
dediklerimizi te'yid etmektedir: "Gerçi şer'î maslahat
değildir... Ancak bu makûlede ülül-emre mürâcaat olu-
nur. Nice Me'mûr ise, öyle olur. Nizâm-ı memleket için
olan emr-i âlîye itaat vâcibdir".³⁷ Şu kanun hükmü de
meseleyi tavih ve tefrîk etmektedir: "(kadılar), icray-ı
ahkâm-ı şer'îye eyleyüb eimme-i Hanefiye'den muh'tele-
fün fihâ olan akvâli tettebbu' edüb esahlı ile amel edeler.
Vek etb-i sicillât ve sukûk ve tezvic-i sığâr ve sağâir ve

kısmet-i mevâris-i re'âyâ ve zabt-ı emvâl-i eytâm ve gâib
ve azl ve nasb-ı vasî ve nâib ve ukûd-ı enkiha ve tenfiz-i
vesâya ve sâir kazâyây-ı şer'iyede mutasarrıf olalar. Am-
mâ nizâm-ı memleket ve hıfz ve hirâset-i ra'yyet ve si-
yâsete müte'allık umûrî hükkâm-ı seyf ve siyâset olan
vükelây-ı devlete havâle etmekle memurlardır".³⁸

Ülül-emre tanınan bu içi boş yasama yetkisinin en
önemli vasfı, bu tür alanlarda hukukî düzenleme yapa-
cakların mevcut içtihadlardan birini tercihten ziyâde,
başta âmme maslahatı ve örf-âdet kâideleri olmak üzere
tâli kaynaklardan istifade edilerek tanzimî tasarruf vaz'ı
yoluna gitmeleridir. Bu görevi, İslâm hukukunda mâhir
olan hukukçular yapabileceği gibi, devlet ricâli arasından
tecrübeli olanlar da yapabilir. Asıl "Kavânin-i siyâset"
veya "siyâset-i şer'îye" bunlardır. Ancak aşağıda ayrıntı-
ları zikredilecek yasama yetkileri sonucunda ortaya kona-
cak her çeşit hukukî düzenlemenin de, şer'î hükümlere
aykırı olmaması ve neticede şeyhülislâmın yahut kadı ve-
ya müftülerin ilmî kontrolünden geçmesi şarttır. Bu ko-
nuyu Kanunnâmeleri tahlil ederken daha yakından göre-
ceğiz. Osmanlı hukukunda şûrâ meclisi görevini, kanun-
nâmeyi hazırlayan ilmi hey'et yahut Divan-ı Hümayûn
taahhüd etmiştir.³⁹

Ülül-emre tefviz edilen ve kendisine şer'î esaslar
çerçevesinde kanun koyma yetkisi verilen alanları kısaca
özetlemekte fayda vardır:

A) CÂİZ OLAN KONULARDA NİZAM-I ÂLEM İÇİN KÂİDE VAZ'EDEBİLİR

Ülül-emre tanınan bu yasama yetkisi hukukun bü-
tün dallarını ilgilendirmekte ve İslâm hukukunun câiz
olarak vasıflandırdığı hukukî mes'elelerle sınırlandırıl-
mış bulunmaktadır. Bu yasama yetkisinin kaynağı, "Al-
lah'a, O'nun peygamberine ve sizden olan ülül-emrin
emir ve yasaklarına itâat ediniz" meâlindeki âyettir.⁴⁰ Câ-
iz yapılması veya yapılmaması serbest olan hukukî mese-
ledir. Ülül-emrin bu çeşit mes'elelerde emretme veya ya-
saklama şeklinde kanun koyma yetkisi vardır. Şer'î hü-
kümlere aykırı olmamak şartıyla, bu mâhiyetdeki kanun
hükümlerine uyulması, müslümanlar için bir vecîbedir.
1917 tarihli Hukûk-ı Aile Kararnâmesi'nin esbâb-ı mû-
cibe Mazbatasında mesele şöyle izah edilmektedir:

“A’zâdan ba’zıları, mezheb-i muhtâra muvâfık olmayan mesâilîn kabûlû halinde, gerek fukahây-ı Hanefiye’den ve gerek mezâhib-i sâire erbâbından nakil taharrîsine ihtiyâc-ı şer’î olmayıp (Ey iman edenler! Allah’a, Peygamber’e ve sizden olan ülül-emre itaat ediniz) mealindeki âyet-i celilesi mantûkunca ve bilcümle fakahay-ı İslâmın umûr-ı câizede ülül-emrin emir-nehîy suretiyle tasarruf-ı şer’îsi nâfiz ve muta’ olacağı kaidesine binây-ı hükm edilmesi... Umûr-ı câizeyi men’e veliyyül-emrin salâhiyeti olduğu kâidesine istinâd ve bu sûretle devletin umûr-ı câizeye müte’allık vaz’-ı kavânin hususundaki istiklâl ve salâhiyet-i şer’îyesinin istirdâd olunması lâzım geleceği mütâlaasında bulundu. Filhakika umûr-ı câize de maslahatı tazammun eden emr-i veliyyülemre itâatin vücubu münker değildir”⁴¹

Müfessirler ve İslâm hukukçuları da aynı manayı teyid etmektedirler.⁴²

Osmanlı hukukunda sultanlar, bu yetkilerini yasakname adıyla hukukî düzenlemeler meydana getirerek kullanmışlardır. Gerçekten yasaknâmelerin, devlete ait ma’denler, tuzlalar, para basımı, gümrükler, kapanlar, sabun, hubûbât, susam ve benzeri zarurî ihtiyaç maddeleriyle ilgili nizamlar ve hazineye ait gelirlerin tahsili gibi, maslahat-ı âmmeye göre tanzimi ülül-emre bırakılan konularda kamuya yararlı emir ve yasakları ihtiva ettiklerini görüyoruz. Ülül-emrin bu yasama yetkisi, aynı zamanda yasaknâmelerin de hukukî mahiyetini açıklamaktadır. Yasaknâmeler konusunu daha sonra göreceğimizden burada kısa kesiyoruz.⁴³ Osmanlı hukukçuları, birden fazla evlenmenin şartâ bağlanması ve küçüklerin velileri tarafından evlendirilmesinin yasaklanmasını da bu yetkiye misal olarak zikretmektedirler. Özellikle Fâtih, II. Bayezid ve Yavuz devrindeki yasaknâme mahiyetinde bulunan kanunnâmelerin meşrûiyet dayanağı bu yetkidir.⁴⁴

B) DEVLETE KARŞI İŞLENEN SUÇLARLA TA’ZİR SUÇLARININ CEZALARINI TESBİT EDER

Bir Osmanlı Kanunnâmesinde bu yetki “def’ ve teskîn-i mezâlim için lâzım olan envâ-ı ukûbât-ı ehl-i şakâ ve füccâr gibi ve bunların emsali umûr” diye açıklanmaktadır. İslâm hukuku, hakkında belli bir ceza tayin

edilmeyen ta’zir suçlarının cezalarını takdir ve tesbit etmeyi, zamanın ülül-emrine havâle etmiştir. Gerçekten Fâtih, II. Bayezid, I. Selim ve I. Süleyman’a ait Umumî Osmanlı Kanunnâmelerinin birinci babını teşkil eden cezaî hükümler, hususi kanunnâmelerdeki münferid ve istisnâî ceza hükümleri ve Zülkadıroğullarına ait Alâüddeve ve Bozok Kanunnâmelerinin çoğu hükümleri, tamamen bu yetki kullanılarak tanzim olunmuştur. Hatta tam riâyet edilmemiş olsa dahi 1274/1858 tarihli Ceza Kanunnâmesindeki şu hüküm bile sözkonusu yasama yetkisini formüle etmektedir:

“Doğrudan doğruya hükümet aleyhine vukû’ bulan cerâimin icrây-ı mücâzâtı devlete ait olduğu gibi, bir şahıs aleyhinde vuku’ bulan cerâimin aşâyîş-i umumiye ihlâl eylemesi ciheti dahi kezâlik devlete ait olduğundan, tayin ve icrâsı şer’an emr-i ülül-emre ait olan ta’zirin tayin-i derecâtını dahi, işbu Kanunnâme mütekeffil ve mutazammın olup ancak herhalde şer’an muâyyen olan hukûk-ı şahsiyeye hâlel gelmeyecektir”.⁴⁵

C-KAMU HİZMETLERİNİN İFASI İÇİN HER ÇEŞİT ADLÎ, İDARÎ, MALÎ VE ASKERÎ DÜZENLEMELERİ YAPAR

Ülül-emr, başta padişah olmak üzere kamu hizmetlerinin ifası için her türlü tedbiri almakla mükellefdir. İslâm hukukçularına göre, âmme maslahatı prensibinin ışığında devlet teşkilâtı ile alakalı idarî düzenlemeler; davaların belli zamanaşımı sürelerinin geçmesinden sonra dinlenemeyeceği, borca batık şahsın hapsedileceği ve mahkemelerin alt-üst diye tasnifi yoluna gidilmesi gibi adli düzenlemeler; sınırların korunması, ordunun teçhizi, eğitim hizmetlerinin yürütülmesi ve sosyal güvenlik müesseselerin ihyâsı gayesi ile tahsil olunan gümrük, cizye ve benzeri şer’î vergilerle bazı örfî vergilerin tanzimi nev’inden olan malî düzenlemeler ve yaya, müselleme, voynuk, derbendçi, kapı-kulu ve eyâlet askerleri gibi askerî düzenlemeler tamamen ülül-emrin yetkisi dahilindedir. Bir Osmanlı Kanunnâmesinde konuya “sedd-i süğûr ve techîz-i asker-i mansûr ve in’âm-ı ulemâ-i a’lâm ve it’âm-ı fukarâ-i enâm için vaz’ ve tayin olunan rûsûm-ı ra’iyyet ve bac-ı tüccâr ve bâzâr ve harâc ve a’şâr gibi” diye temâs edilmiştir.⁴⁶

Şunu ifade edelim ki, Fâtih’in ve Tevkiî Abdurrahman Paşa’nın teşkilât kanunnâmeleri, askerî gruplara ait hususî kanunnâmeler ve eyâlet kanunnâmelerinde yer

alan örfi tekâlif, idarî ve askerî hükümler, muâfiyet ve müsellemiyet hükümlerinin meşrûiyet dayanağı tamamen zikrolunan teşriî salâhiyettir. Aslında “Ahkâm-ı Sultânîye” kitaplarında bu şıkda zikrettiğimiz hususlar, halifenin vazifeleri meyânında addedilmiştir.⁴⁷

Mecelle, ülül-emrin zikredilen tasarruflarını maslahat şartına bağlamakda ve “Ra’iyye yani teb’a üzerine tasarruf, maslahata menûttur” şeklinde formüle etmektedir. Şerhinde tasarruf kelimesinin kamu hizmetlerini yürüten idarî, adlî ve askerî şahısların her çeşit hukukî tasarruflarını kapsadığı belirtilmektedir.⁴⁸

Burada şu hususun da belirtilmesinde yarar vardır: Harâcın, cizyenin, bac ve gümrük vergilerinin, bazı sosyal ve iktisadî şartlar muvâcehesinde, mikdar veya nisbetlerinin tesbiti de ülül-emre bırakılmıştır. Bu sebeple Osmanlı kanunnâmelerinin çoğu hükümlerini teşkil eden haraç, cizye vergileri ve bunların çift resmi, öşür, işpençe ve benzeri adlarla anılan bedelleri, arazinin kuvvet-i inbâtiyesi ve vergi mükelleflerinin sosyal ve iktisadî durumlarına göre ayrı ayrı tesbiti, yüzlerce kanunnâmenin ortaya çıkmasına sebep teşkil etmiştir. Yoksa vergilerin şer’î ve hukukî mahiyeti aynıdır. Değişen mikdârlar ve mahallî örfilere göre isimlerdir. Konuya tekrar döneceğiz.⁴⁹

D) MİRÎ ARAZİ VE TİMAR NİZÂMI İLE İLGİLİ KÂİDELERİ VAZ’EDER

İslâm hukukunda ülül-emre tanınan yasama yetkilerinden biri de, savaş yoluyla fethedilen toprakların hukukî rejimini ve tasarruf şeklini tesbit yetkisinin ülül-emre ait bulunmasıdır. Ülül-emrin bu çeşit araziler üzerinde birden fazla seçimlik hakkı vardır. Bunlardan biri de, bu çeşit arazileri devletin arazisi olarak yani mirî arazi ilân etmek ve tasarruf şeklini, âmme maslahatına göre, dilediği gibi tanzim etmektir. Bir Osmanlı Kanunnâmesinin mukaddimesinde sözkonusu yetki “..ve intizâm-ı ahvâl-i re’âyâ ve berâyâ için tarh ve tertib olunan kavâid-i arâzi ve erbâb-ı tımar gibi” şeklinde formüle edilmiştir.⁵⁰

Osmanlı Devletinde mirî arazi ve tımar sisteminin temelini, Hanefi hukukçular dışındaki İslâm hukukçularının, savaş yoluyla fethedilen araziler hakkındaki “müslümanlara vakıf” yani rakabesi devlete ve tasarruf hakkı da bazı malî mükellefiyetler karşısında re’âyâyâ tefviz edilen arazi görüşü teşkil etmiştir ki, Osmanlı hukukunda buna “arâzi-i mîrîye” denmiştir. Selçuklular zamanından beri, arâzi-i memleket, arâzi-i sultan veya arâzi-i havz adlarıyla mevcut olan bu nizâm, Osmanlı Devletinin de kuruluş yıllarından beri, malî ve askerî hayatının belkemiğini teşkil etmekteydi. Ancak Kanunî’nin isteğiyle Ebüssuud’un konuyu bütün ayrıntıları ile “fetvây-ı şerife” haline getirmesi ve daha sonraki bütün hukukî düzenlemelerin bu fetvaları esas almaları, mirî arazi rejiminin mimarı olarak Ebüssuud’u ön plâna çıkarmıştır. Gerçekten Kanunî’nin son yıllarında hazırlanan ve resmî bir müdevvenât olduğu kuvvetle muhtemel bulunan bir kanun mecmuasının başında ve de arazi ile alâkalı bütün kanun mecmualarında, Ebüssuud’un fetvâları mutlaka yer almıştır.⁵¹

Ülül-emre tanınan bu yetki, Ebüssuud’un fetvalarıyla başlayan Kanun-ı Cedid’in ekseri hükümlerinin; tımar ve intikal kanunlarının, Ali Çavuş Kanunnâmesi tarzındaki bütün hukukî düzenlemelerin ve ister umumî kanunnâmelerde ve isterse hususî kanunnâmelerde yer alan arazi ve tımar nizâmı ile alâkalı bütün hükümlerin, meşrûiyet dayanağını teşkil etmektedir. Ayrıntıyı daha sonraki kısımlara bırakarak, burada kısa kesiyoruz.⁵²

Örfî hukukun veya bir başka ifadeyle ülül-emrin yasama yetkisinin ve kısaca Osmanlı Kanunnâmelerinin sınırlarını böylece tesbit etmiş bulunuyoruz. Bu yetkilerini, ancak şer’î hükümlere aykırı olmamak şartıyla kullanabileceğini de tekrar hatırlatmak istiyoruz. Bunun nasıl yürüdüğünü, yani elimizdeki Kanunnâmelerin şer’î tahlillerini ise, makalenin uzama sıkıntısından dolayı, başka bir yazıya bırakıyoruz.

- 1 BOA, YYE, 14-1540, sh. 12 vd.; Cin/Akgündüz, I/156-157; Mevdûdî, *İslâm'da Hükümet*, 559 vd.
- 2 Tursun Bey, *Târih-i Ebî'l-Feth*, Hz. Mertol Tulum, İstanbul 1977, sh. 12; Uriel, *Criminal Law*, 168-169; İnalçık, Halil, *Osmanlı Hukukuna Giriş*, SBFD, c. XIII/2, sh. 103.
- 3 Âlûsî, XXVIII/20 vd.; Cin/Akgündüz, I/158-159; Barkan, *Kanunlar*, XLIII vd.
- 4 Kanun-ı Cedid, Karakoç, Serkiz, *Külliyât-ı Kavanin*, Dosya I, Belge No: 6092, sh. 1.
- 5 Barkan, *Kanunnâme, İA*, VI/185 vd.; Heyd, *Criminal Law*, sh. 174.
- 6 *Âşik Paşazade Tarihi*, sh. 19-20.
- 7 Topkapı Sarayı Arşivi, E 10751,12079; Heyd, Uriel, "Eski Osmanlı Hukukunda Kanun ve Şeriat" (Terc. Eroğlu, Selâhaddin), *AÜİFD*, c. XXVI., sh. 646.
- 8 BOA, HH. 17438. A, 16763; Aydın, M. Âkif, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985, sh. 62.
- 9 BOA, MD.108, sh.293; Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr*, I/568.
- 10 BOA. Ali Emiri, *Kanuni*, 157; MD.3, sh.219.
- 11 Duperon, *Legislation orientale*, Amsterdam 1778; Barkan, *Kanunlar*, XLIII vd.; Krş. Mevdûdî, 559 vd.
- 12 BOA, TTD, No: 361; TK. No: 1; Barkan, *Kanunlar*, 350-353; Krş. Damad, *Mecma'ül-Euhûr Şerhu Mültekal-Ebhur*, I/668-687.
- 13 BOA, TTD. No: 765; Barkan, *Kanunlar*, 119 vd.
- 14 Cin/Akgündüz, I/159.
- 15 Ebüssuud, *Mir' Avazi İle Alâkalı Fervâsı*, Topkapı R. 1935 Vrk. 1-4; *Risâle Fil-Öğr*, Sül. Küt. Reşid Efendi, 1036, Vrk. 33-41; BOA. TTD. No: 449 (987); TK. No: 160; Barkan, *Kanunlar*, 296 vd.
- 16 Molla Hüseyin, *Mir'ât*, 670; Ali Haydar, *Dürer*, I/65-66; Mecelle, md.14; Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukukunda İctihad*, Ankara 1978, sh. 5 vd.
- 17 Ebüssuud, *Vakf-ül-Menkul*, Sül. Küt. Bağdatlı Vehbi Böl. No: 477/2, Vrk. 9/a-10/b, Cin/Akgündüz, I/135 vd.
- 18 İbn-i Âbidin, Muhammed Emin, *Redd'ül-Muhtar*, Mısır 1966, I/76; *Mecelle*, md.16; Ali Haydar, *Dürer*, I/68-70; Molla Hüseyin, *Mir'ât*, 672.
- 19 Cin/Akgündüz, I/137-138
- 20 *Mecelle*, md. 1801
- 21 *Mecelle*, md.1801; Ali Haydar, IV/994 vd.; Krş. Barkan, *Kanunnâme, İA*; Osmanlı İmparatorluğunda Teşkilât Ve Müesseselerinin Şer'îliği Meselesi, *IHF*, XI/3-4, sh. 206; Türkiye'de Sultanların Teğrîf Sıfat Ve Selâhiyetleri Ve Kanunnâmeler, *IHF*, XII/2-3, sh. 716 vd.; Heyd, *Criminal Law*, 185-186; İbn-i Âbidin, *Redd'ül Muhtar*, I/76 vd.
- 22 Ali Haydar, *Dürer*, IV/994-995; Ebüssuud, *Ma'rûzât*, MTM, II/341 vd.
- 23 Kanun-ı Cedid, MTM, II/326-327; Ebül-Ulâ, Mardin, Kadı, İA; Fetvâ, İA; Beyrut, 1962, sh.162; BOA. Mısır Mühimmesi, No: 5, sh.91.
- 24 Bâyezid Veliyyüddin, No: 1970, vrk.125/b; Ebüssuud, *Ma'rûzât*, MTM, II/341.
- 25 Veliyyüddin, Efendi, No:1969, vrk.52 vd. Mardin, Kadı, İA.
- 26 Barkan, *Kanunlar*, I vd.
- 27 Cin/Akgündüz, I/159.
- 28 *Mecelle*, md.1811; Ali Haydar, *Dürer*, IV/715-716; Akgündüz/Hey'et, *Şer'iye Sicilleri*, I/66; Mumcu, Ahmet, *Divan-ı Hümayûn*, 105.
- 29 Akgündüz /Hey'et, *Şer'iye Sicilleri*, I/66; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, 200 vd.
- 30 BOA, İrâde, Dâhiliye No: 149; Karakoç, Serkiz, *Külliyât-ı Kavânin*.
- 31 Ebüssuud, *Gedik Risâlesi*, Sül. Küt. İsmihân Sultan, No: 223, vrk. 134 vd.
- 32 Krş. Mardin, Fetvâ, İA; Atar, Adliye Teşkilâtı 117-126; Aydın, Aile Hukuku, 76-78.
- 33 El-Urâda Fi-l-Hikâyet'is-Selçukiyye, MTM, II/248-251.
- 34 Ebüssuud, *Ma'rûzât*, MTM, II/337 vd.; Kanun-ı Cedid, Karakoç, Külliyyât, Dosya No:1; MTM, I/58 vd; Krş. Barkan, *Kanunlar*, LIII.
- 35 Ebüssuud, *Ma'rûzât Mukaddimesi*.
- 36 Krş. Barkan, *Kanunlar*, XL vd., L vd.
- 37 Kanun-ı Cedid, MTM, II/306; Heyd, *Criminal Law*, 204-207.
- 38 Tevkîf Kanunnâmesi, MTM, II/541.
- 39 Cin/Akgündüz, I/160, 163; Kanunnâmesine İÜ. Ty. No: 1807, vrk. 2/a.
- 40 Kurân, Nisâ, 58.
- 41 HAK Mazbatası, Akgündüz, *Mukâyeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyâtı*, Diyarbakır 1986, sh. 314; Krş. Kanunnâme İÜ Ty. No: 1807.
- 42 Âlûsî, *Ruhu'l-Mân*, V/65-67; XXVIII/21.
- 43 Anhegger, Robert/İnalçık, Halil, *Kanunnâme-i Sultanî Ber Mûceb-i Örf-i Osman*, Ankara 1956, sh. XVI-XXII
- 44 Cin/Akgündüz, I/160.
- 45 Kanunnâme, İÜ. Ty. Vrk. 2/A; 1858 tarihli Ceza Kanunnâme-i Hümayunu, md. 1; Âlûsî, XVIII/21; İlmiye Salnâmesi, sh. 313; Cin/Akgündüz, I/161.
- 46 Âlûsî, Ruku, *Maânî Maânî*, XXXIII/21; Zerka, I/115-122; Kanunnâme İÜ. Ty.1807, Vrk. 2/A; Cin/Akgündüz, I/160-161.
- 47 El-Ferr, *El-Abkâm-üs-Sultaniye*, 11-12; Cin/Akgündüz I/175.
- 48 *Mecelle*, md. 58; Ali Haydar, *Dürer*, I/128 vd.
- 49 Krş. Barkan, *Kanunlar*, LVIII vd.
- 50 *Kanunnâme*, İÜ. Ty. 1807, Vrk. 2/a; El-Mâverî *El-Abkâm-üs-Sultaniye*, sh. 131 vd.; Molla Hüseyin, *Dürer*, I/285 vd.; Âlûsî, *Ruh'ul-Maânî*, XXVI-II/21.
- 51 Topkapı R. 1935, Vrk. 1-4; Krş. Barkan, *Kanunlar*, XL-XLI; Cin/Akgündüz, I/161.
- 52 Krş. Barkan, *Kanunlar*, XL vd.

OSMANLI HUKUKUNUN ŞER'İLİĞİ ÜZERİNE

PROF. DR. ALİ BARDAKOĞLU
MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Yirminci yüzyıl İslam dünyasında din-devlet ilişkileri konusunda hem din, hem de devlet tarafında kümeleşmenin doğurduğu acı tecrübelerin yaşanması ve akabinde belli bir anlayış değişiminin eşliğine gelmiş olması, Batı'da da bireysel sekülerizmin ve maddeci kalkınma projesinin olumsuz sonuçlarının toplum örgüsünü çözebilecek bir sınıra kadar yükselmesi, her iki kesimde de sosyal barış ve bütünlüğü korumaya yönelik arayışlara hız kazandırmıştır. Çağımızda Osmanlı devlet ve toplum yapısının akademisyenlerden siyaset ve basın muhitine kadar değişik çevrelerin yoğun ilgisine ve yeni araştırmalara konu olması da sadece bilimsel merak ve kök tutkusundan öte böyle bir anlam taşır ve söz konusu arayışın yan ürünlerinden biridir. Bu bağlamda Osmanlı, bireysel dindarlıkla toplumsal gerçeklik, dinî ilke ve amaçla hukûkî biçim ve araç arasında dengeyi çok iyi sağlamış ve asırlarca sürdürmüş, dinî tecrübeyi medenîleşmenin, toplumsal bütünleşmenin ve maddî gelişmenin önemli bir muharrik gücü ve unsuru yapmayı başarmış olduğu için günümüzde ayrı bir önem taşımaya başlamıştır. Nitekim Osmanlı iktisadî hayatı, Batı'nın ekonomik rasyonellik ve birey merkezli üretim-tüketim ilişkisi karşısında geliştirilen yeni arayışlar ve çağdaş yorumlar için heyecan verici bir model teşkil ettiği gibi, Osmanlı hukuk sistemi de, yine bu yüzyılda değişimin arkasına dinî tecrübeyi, manevî derinliği, İslamla birlikte varolma düşüncesini ve dengeli bir din-devlet ilişkisini koymak yerine aceleci bir tavırla Batıcı kalkınma anlayışının şekli ve sembolik tezahürlerini ön plana çıkaran, bu arada bireysel sekülerizmin yoksulluğunu yine şekli-dinî tezahürlerle gidermeye çalışan İslam ülke ve muhitleri için gerek tez gerekse antitez olarak fevkalade önemli bir tarihsel kökeni ve gerçek-

liği temsil etmeye başlamıştır. Bu tartışmaların ve örneklendirmenin odağında Türkiye'nin bulunduğu açıktır. Onun için de ülkemizde özellikle Cumhuriyetle birlikte, Osmanlı hukukunun şer'î ve örfî karakteri, Osmanlı'da din-devlet ilişkilerinin gelişim seyri konusunda yapılan çalışmaların yoğunluk kazandığı, Osmanlı hukuk modelinden gündemde olan tez ve antitezin ana örneği olarak sıklıkla söz edildiği görülür.

YÖNTEM

Sosyal bilim alanında aynı veri ve vakıayı farklı açılardan, değişik biçimlerde okumak mümkün olduğundan Osmanlı'nın hukuk sistemi ve kurumları, bunların işlevleri ve işleyiş biçimleri kağıt üzerinde ve arşiv kayıtlarında ne kadar belirgin olursa olsun, bu verileri değerlendirmeye konusunda kesin ve tartışmasız bir sonuca varmanın imkansızlığı ortadadır. Üstelik böyle bir sonuca ulaşma çabası gerekli ve bilimsel de değildir. Buna bir de şer'îlik yani dinî hukuka uygunluk gibi yoruma, hatta subjektiviteye fevkalade açık bir bakış açısı eklendiğinde çok farklı yaklaşım ve değerlendirmelerin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Konunun salt bilimsel bir zeminde tartışılması yerine siyasal ve konjonktürel bir sürecin veya tepkinin malzemesi ve ikna aracı yapılması ise bu çözümsüzlüğü sevimsiz, biraz da kırıncı hale getirebilmektedir. Böyle olunca Osmanlı hukukunun şer'îliği konusunda tüketici ve tartışmayı sona erdirici tespitler yapmak yerine yaklaşım ve metod tartışmasına öncelik vermek, bu alanda mesafe alınmasına bağlı olarak tartışma alanlarını azaltabilmek daha mümkün görünmektedir.

İslâm hukukunun algılanma tarzı, şer'îlik veya şer'î hukuka aykırılık değerlendirmelerini de doğrudan etkileyen bir önem taşır. İnsanların birbirleriyle ilişkilerini

kuralcı ve şekilci bir yaklaşımla düzenleyen cephesiyle hukuk, esasen dinin tanımında ve unsurları içinde yer almamakla birlikte genel olarak din ile yine de irtibatlıdır. Ve hukukun, dinin iman, ibadet ve ahlak şeklindeki üç temel unsurundan her biriyle ayrı ayrı bağlantısı kurulabilir. Bu yaklaşım çerçevesinde başlı başına amaç olmayan hukukî düzenlemeler, özellikle ahlâkî hükümlerin değişik zaman ve zeminlerde gerçekleştirilmesine hizmet eden normatif düzenlemeler olması itibarıyla belli ölçülerde değişmeye ve dolayısıyla insanın belirlenmesine açıktır. Esasen hukukun biçimsel yönünün, temel yapısı ve mahiyeti itibarıyla akıl üstü ve dogmatik olan dinin kapsamında yer almayışının anlamı da budur.

İslâm hukuku denince de İslam'ın hukukunu, Kur'an ve sünnette yer alan dinî hükümleri değil, müslüman toplumlarda Kur'an ve sünnet ışığında gelişen ve şekillenen geleneği, bilgi ve tecrübe birikimini, bireysel ve toplumsal yaşayış biçimini, daha doğrusu müslüman toplumların hukukunu anlamak gerekir. İslam hukuku, müslümanların içinde bulundukları şartlar içinde ve müslüman olmalarının da tabii bir sonucu olarak Kur'an ve sünnet çerçevesinde kendi hayatlarını sürdürmeleri ve bu hayatı yönlendirici ve tasvir edici bir takım kurallar ve bilgiler üretmeleri yani kendilerine bu ana çizgide bir yaşam biçimi seçmeleri sonucu sahip oldukları hukuk kültür ve geleneği olarak da tanımlanabilir. Bu tanım bizi, zorunlu olarak, dinin aslî kaynaklarında yer alan hükümler ile İslam toplumunda bu hükümler etrafında oluşan hukuk kültür ve geleneğini birbirinden titizlikle ayırt etmeye götürür. Böyle olunca Kur'an'ı nokta belirlemeler yapan bir hukuk ve ekonomi kitabı olarak görmek yerine onu hukukî ve ekonomik ilişkilerin sağlıklı şekilde sürdürülebilmesi için elzem olan insânî ve ahlâkî zemini kurmayı hedefleyen ana çizgi ve rehber olarak tanıtmak daha doğru olur. Hz. Peygamber'in sünneti de, kaynak değeri açısından Kur'an karşısındaki konum tartışması bir tarafa, Kur'an'ın örneklenmesi ve ilk dönem müslüman toplumun şartları içinde açılımı olarak, hem sahabe için hem de kıyamete kadar bütün inananlar için dinin anlaşılmasında önemli bir işleve sahiptir. Bu iki kaynaktan yer alan ve temelde ahlâkî olan hukukî düzenlemeler, muhataplarına sağlam bir başlangıç ve rota

çizmekte, gerisini müslüman toplumun ortak sağduyu ve bilincinin evrimine bırakmaktadır.

Hz. Peygamber'den sonra İslam toplumlarında hukukî tefekkürün ahlakîlik, manevî derinlik ve normatif güvence yönüyle sağlam bir zeminde, fakat şekil ve ayrıntı yönüyle hayli esnek bir çizgide hızlı bir şekilde geliştiğini görüyoruz. Bu gelişim seyrinde üretilen hukuk, dinin temel belirlemelerinin kişisel yorumla hayli genişletilebilen genel çerçevesini taşımadığı ya da müslüman hukukçular onlara aykırı düşmeme kaygısını daima taşıdıkları ve bunu test için de devamlı surette ana kaynaklara atıfta bulundukları için, bir yönüyle dinî hukuk niteliğinde görülebilirse de asıl belirleyici olan müslüman hukukçuların inisiyatifi olmuştur. Gelişim dönemi İslam hukukuna "hukukçular hukuku" nitelendirmesi yapılması da bu sebeptendir.¹ İslam hukuk doktrininin oluşum döneminde ortaya çıkan temel yaklaşımların ve yorumların dinin aslî kaynaklarına değil de "kavl", "re'y" gibi tabirlerle müslüman hukukçulara atfedilmesi ve kişisel yoruma devamlı vurgu yapılması da hem mahiyet belirlemesi, hem de ileri dönem toplumlarının yeni şartlara uygun hukuk üretmelerine imkan tanıma olarak çok anlamlıdır. Böyle olunca, ünlü hukuk ve iktisat tarihçimiz Barkan'ın İslam şeriatını, "sadece itikad ve ibadete ait kaideler vazetmekle yetinmeyip, İslam memleketlerini idare etmesi lazım gelen hukukî, sosyal ve politik her türlü nizam ve usulleri de bütün ayrıntılarıyla ve bir daha değişmelerine lüzum kalmayacak bir şekilde mükemmel olarak tespit etmiş olmak iddiasında bulunmakla" nitelendirmesi veya "dinî kaynaktan geldiği ve ilâhî vahiyyle şekillendirilmiş bulunduğu için kutsal ve noksan-sız farzedilerek ayrı tarih ve coğrafya şartları içinde yaşamış olan her türlü İslam memleketlerinde asırlar boyunca hiç değişmeden aynı tesirlilikle tatbik edilecek ve gökten tamamlanmış bir halde indirilmiş bulunduğu için daima kendi kendisinin aynı kalacak" tek ve tam bir hukuk sistemi olarak görme eğilimi,² söz konusu beşerî öğeyi, buna bağlı olarak da değişim ve gelişimi gözardı ettiği için isabetli görülemez. Barkan, bu ön kabulden hareketle İslam hukukuna bazı eleştiriler yönelttiği gibi Osmanlı örfî hukukunu da şeriat hükümlerinin alanını daraltan ve adeta onun karşısında yer alan alternatif bir hukuk olarak tanıtmaktadır.³ Onun İslam hukukuna iliş-

kin bu varsayım ve tanıtımı doğru olsaydı getirdiği eleştiriler de haklılık kazanırdı. Ancak burada dinî olanla beşerî olanın, değişmeyenle değişenin, iman konusu olanla yoruma açık olanın iyi tefrik edilmediği açıktır. Öte yandan Barkan'ın Osmanlı'nın hukuk alanında gösterdiği esnekliğe ve değişen şartlara uygun çözüm tarzları bulma kıvraklığına yaptığı övgüler, gerçekte İslam hukukunun değişime ne ölçüde imkan verdiğinin delilleri olarak da değerlendirilebilir.

İslam hukukunu bir dönemde gelişimini tamamlamış, vahiy kaynaklı, değişime kapalı formel bir yapı olarak görünce, Osmanlı toplumunun fıkıhın klasik çizgisinin dışında kalan yorum ve uygulamalarını şeriatın yetmezliğinin delili, din-devlet ayrışmasının o dönemlerdeki örneği ve başlangıcı olarak görmek kaçınılmaz olmaktadır. Gerçi bu yanlış anlayışta, İslam hukukunun yukarıda vurgulanan beşerî ögesini görmezden gelerek onu dinî hukuk, ilâhî hukuk olarak tanıtan veya klasik dönemde oluşmuş şekliyle fıkıhı çağa alternatif hukuk modeli olarak takdim eden çağdaş müslüman yazarların da payı yok değildir. Bu son takdim şekli de ister sathî bir dinî heyecandan, ister realiteyle boğuşmak yerine muhayyel bir toplum için ideal bir hukuk düzeni tasarlama kolaycılığından, isterse daha farklı hesaplardan kaynaklansın neticede bir öncekiyle buluşmakta ve İslam hukukunu farklı yorumlara açık, dinî öğretiyile bağını koparmadan gelişim ve değişimini devam ettiren bir hukukî tefekkür ve bunun meyveleri olarak görme imkanını yok etmektedir.

KAVRAM

Bir hukuk normunun veya uygulamasının İslam'a uygunluğu yani klasik ifadesiyle şer'iliği denilince, onun dinin açık hükümlerine aykırı olmaması kastedilir. Bu da Kur'an veya Sünnet'te yer alan ifadelerin onu emretmesi, uygunluğunu açıkça telaffuz etmesi şeklinde olabileceği gibi ona ilişkin bir açıklamaya yer vermemesi, yani yasaklılığından söz etmemesi şeklinde de olabilir. Dinin hukukî içerikler de taşıyan hükümlerinin hangi alanda, ne ölçüde açık olduğu, nasıl yorumlanacağı, şekli mi ilke ve amacı mı anlatmak istediği din bilginleri arasında bitmez bir tartışmanın konusu olmasının yanı sıra bu hükümlerin hayatın çok sınırlı bir alanını kapsadığı da

açıktır. Adalet, doğruluk, iyilik gibi ahlakî içerikli genel atıflar ve yönlendirmeler hesaba katılmazsa din, hukukî düzenleme açısından özel hayatın önemli, kamu hayatının geniş bir kısmını birey ve toplumların inisiyatifine bırakmış olduğu için birçok konuda dine uygunluk ya da aykırılık tartışması yerine rasyonellik, sosyal gerçeklik veya finalist doğruluk açılarından yapılacak değerlendirmeler daha anlamlı olmaktadır.

Dinin kural olarak ibadetler alanında emir, muamelelât denilen ve beşerî ilişkilerin hukuk cephesini ifade eden alanda ise yasak koyduğu bilinir. Bu yasaklar insanların öteden beri aklen karşı olmakla birlikte fiilen ölenemediği çeşitli ferdî ve toplumsal zaafırlara karşı insanlığın ortak sağduyusuna destek anlamını taşır. Bunun için de muamelelât alanındaki dinî hükümler çoğu zaman gerekçe ve amaçlarına inilerek açıklanır, hukukun finalist karakteri ile ilişkilendirilerek ibadet alanındaki hükümlere göre daha geniş bir yoruma tâbi tutulur. Dinin, adalet, iyilik, haksızlığın önlenmesi, barış, sevgi, itaat gibi insanlığın ortak değerlerine sıklıkla fakat çoğunda örneklendirmeye girmeksizin genel bir üslupla atıf yapması hem akılla vahyin uyumuna vurgu hem de bu alanda yapılacak düzenlemelerin başarısını insan unsurunun yetkinliğine endeksleme şeklinde anlaşılabilir. Bu atıflar insanlığa, yakalamaya çalıştıkça uzaklaşan, uzak ve yüksek hedefler gösterdiğinden, normatif düzenlemeler de bu atıfların örneklendirmesi ve mevcut şartlar üzerinden açılımı sayılabileceğinden bu grupta yer alan dinî bildirim bir bakıma "olan"la "olması gereken" ikilemi içinde bocalayan insana uzatılmış bir yardım eli, İslam düşüncülerinin tabiriyle "ilâhî inâyet" sayılmalıdır. Bu bağlamda şeriat, tarihî süreç içinde çoğu zaman olması gerekeni temsil etmiş, yönetici ve uygulayıcılar açısından olanla yetinmeyip daha iyi şeyler yapabilme gayretinin kaynağını, yönetilenler arasında ise mevcudun aksaklıklarına karşı direnmenin, onları düzeltmeye çalışmanın ya da kendi iç dünyasına dönmenin moral desteği olmuştur. Klasik dönem fıkıh literatüründe de şer'ilik ve meşruiyet kayıtları, fıkıhın örgüsünün normatif denetimi, alt ve üst bağlantılarının kurulması ve kabul edilebilirliğini sağlama gibi bir fonksiyon üstlenmiştir. Bütün bunlar, dinin ana kaynaklarını anlama, yorumlama, güncelle aradaki uyum veya uyumsuzluğu belirleme, varsa aradaki boş-

lukları doldurma konusunda beşerî inisiyatifin merkezî bir konuma sahip olduğu noktasında kesişirler. Böyle olunca şer'îlik tartışmasının yapılabileceği alan hayli daralmakta, çoğu zaman da kanun koyucunun veya ilgili şahsın dinin hükümlerine bağlılık, onun ana çerçevesi dışına çıkmama kaygısıyla açıklanabilecek subjektif bir hal almaktadır.

UYGULAMA

Osmanlı hukukunun şer'îliği, devlet yapısının teokratik veya laik oluşu ya da nokta tayini yaparak şu veya bu uygulamanın şeriata uyup uymadığı tartışması, yukarıda özetlenen yöntem ve kavramsal çerçeve göz önüne alınınca büyük ölçüde kolaylaşmakta, ancak o ölçüde de kaygan bir zemine doğru kaymaktadır.

Osmanlı'nın erken dönemlerinden itibaren şer'î hukukun yanı sıra örfî hukukun gelişmeye başladığı, esasen örfî hukukun sadece Osmanlıya has olmayıp adlandırma farklı da olsa bütün İslam devletlerinde az çok görüldüğü bilinmektedir.⁴ Örfî hukuk, Osmanlı'da padişahların irade ve fermanlarına dayanan ve modern anlamda kanunîlik özelliği taşıyan hukuk normlarının genel adıdır.⁵ Şer'î hukukun sınırlı bir alanı kapsadığı ve bunun da daha ziyade ibadetlerle, helal ve haramla, uhrevî sorumlulukla yakından ilgili, ahlakî değerlerin açılımı niteliğindeki hükümler olduğu, geride özellikle kamu hukuku alanında büyük bir bilinçli boşluğun bırakıldığı göz önünde bulundurulursa her toplumda örfî hukuk benzeri bir gelişme kaçınılmaz görünmektedir. Ancak İslam tarihinde ilk dönemlerin fıkıh geleneğinde böyle bir ayırımı gidilmeyip, olayların gelişim seyrine göre atılacak her yeni adımın, yapılacak her hukukî düzenlemenin şer'î hukukun genel örgüsüyle irtibatlandırılması ve onun bir parçası haline getirilmesi yolu seçilmiştir. Buna dinin genel kavram ve değerlere olan atıfları yeterince imkan verdiği gibi mevcut şartlar da böyle bir bütünlüğü gerekli kılmaktaydı. Dört halife döneminden itibaren bu usulün örneklerine sıklıkla rastlanır. Hz. Ömer'in fethe edilen Irak topraklarıyla ilgili yeni uygulamasını savunma ve delillendirmesi hakkında kaynakların verdiği bilgiler,⁶ Ebû Yusuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'da izlediği yöntem burada hatırlanabilir. Bu durum ileri dönemlerde daha da önemli hale gelmiş, hatta Şafîî hukuk ekolünün önderi

İmam Şafîî'nin de sözcülüğünü ettiği şekilde "bireyin karşılaştığı her bir olayın hükmünün doğrudan veya dolaylı şekilde dinin ana kaynaklarında bulunması ve onlarla ilişkilendirilmesi" yönünde güçlü bir eğilim belirmişti.⁷ İslam hukuk metodolojisinde kıyasın, mevcut olmayan hükmü var kılıcı değil, mevcut hükmü keşfedici ve ortaya çıkarıcı bir yöntem olarak tanıtılması veya örf ve maslahatın kaynak değerinin hayli zayıf tutulması da⁸ yine bu ana kaynakların kapsam alanının ve onlara olan başvuru zaruretinin zayıflatılmaması fikrine dayanır. Dinî literatürde sıklıkla kullanılan câiz ve mübah kavramları da esasen şer'îat ve kanunun kapsamı dışında kalan, hakkında hüküm verilmemiş veya serbestlik bildirilmiş aslî durumu ifade ettiği halde, İslam bilginlerinin çoğunluğu dinin hüküm bildirmemesini veya serbest bırakmasını da bir tür dinî bildirim sayarak, câiz ve mübah şer'î hükümden bir kategori olarak görmüşlerdir.⁹ Ancak bu tür yaklaşımlar İslam hukukunun yukarıda temas edilen temel karakteri hakkında bizleri yanıltmamalı, hukukun oluşum ve gelişimindeki beşerî katkıyı gözlemeyi ya da tarihî süreçte cevaz alanında ortaya çıkan hukukî birikimi dinî bir nitelik atfıyla koruma altına almayı hedefleyen ifadeler olarak alınmayıp doktrininin kuruluşunda izlenen hukukî tefekkür ve metodoloji stratejisi olarak görülmelidir.

Dinin, cevaz alanındaki hukukî düzenlemelerin şer'î hukuk sistemiyle ve bu hukukun kaynaklarıyla bağının kurulması, farklı kültür muhitleri ve hukuk gelenekleri içinde ortaya çıkan yeni ve zengin hukuk düzenlemeleri arttıkça daha bir zorlaşmış olmalı ki Abbasilerden sonra kurulan çeşitli İslam ülkelerinde örfî hukuk benzeri hukukî düzenlemelerin varlığından söz edilir. Osmanlı örfî hukuku da bu sürecin kaçınılmaz sonucudur. Ancak örfî hukuku, günümüz bazı yazarlarının belirttiği gibi şer'î hukukun müsaadesiyle vücuda geldiği için son tahlilde şer'î hukukun içinde yer alan bir hukuk olarak görmek¹⁰ veya şer'î hukukun alternatifi ve rakibi bir gelişme olarak tanıtmak da doğru olmaz. Birinci görüş, şer'î hukukun her alanı doğrudan veya dolaylı biçimde kapsadığı şeklinde bir varsayımından yola çıktığı ve hukuka dogmatik, siyasal yönetime teokratik bir nitelik atfetme eğilimi taşıdığı, neticede de pozitif hukuku şer'î hukukun vesayetine soktuğu için eleştirilebilir.

İkinci görüş ise aynı varsayımı dinî hukuku cerhetmede kullandığı ve dinî hukuku din-devlet ilişkisinin denge- de tutulduğu bir siyasal yönetime geçit vermez olarak tanıttığı için doğru değildir.

Osmanlı tatbikatında yer aldığı ileri sürülüp orfî hukukun şer'î hukuka aykırı olarak geliştiğinin ve devletin hukukî düzenlemeler getirirken dinî hükümlerden bağımsız bir politika izlediğinin örnekleri olarak mîri arazi sistemi, faiz ve narh uygulaması, şer'î cezaların tatbik edilmeyişi veya başka cezalara tahvili, kardeş katli, şer'î hukukta öngörülmemiş bazı cezaların uygulanması gibi örnekler gösterilir.¹¹ Bunların önemli bir bölümü klasik dönem doktrin ve uygulamasına uygun düşmediği, bir diğer kısmı da Kur'an ve Sünnet'in konuyla ilgili ifadelerinin literal anlamına aykırı düştüğü için tereddütle karşılanmakta veya şeriata aykırılıkla nitelendirilmektedir. İslam hukuku, tarihin belli bir döneminde gelişimini tamamlamış ve kemal noktasına ulaşmış bir hukuk sistemi olmayıp müslüman toplumların değişim ve gelişimine paralel olarak devamlı surette kendini yenileyen canlı bir süreci ifade ettiği için mîrî arazi, narh, kanunlaştırma, hapis ve para cezası gibi yeni cezaların ihdası niteliğindeki uygulamalar Osmanlı toplumunda İslam hukukunun yeni bir açılımı olarak değer taşır.

Para vakıflarının kuruluşu akabinde yaygınlık kazanan "muâmele-i şer'iyye" uygulaması, dinin haram kıldığı bir sonuca dolaylı yoldan ulaşmayı sağlayan bir usul olduğu sürece, klasik adlandırmasıyla "hile-i şer'iyye" olarak nitelendirilse bile, dinen onanması doğru olmaz. Dinî hükümde öz, ilke ve amaç, hukuk düzeninde ise objektivite ve şekil ön planda olduğundan aralarında belli bir ayrışma bulunur. Cevaz yönündeki görüşler, uygulamanın Allah katındaki dinî hükmünü değil, beşerî ilişkilere hukuk güvenliğini ve istikrarı sağlama amacıyla getirilmiş şekli kıstasını yansıtır. Ancak bu uygulamanın arka planında, klasik fıkıh doktrinde faiz yasağının illeti konusunda getirilen ölçünün, faiz şüphesini de faiz sayan anlayışın yani 4-5 asır önce biçilen elbisenin yeni dönem iktisadî hayatına dar gelmesi gibi önemli bir problem de mevcut olabilir. Nitekim İslam'ın ilk dönemlerinde hayli rağbet gören ve kapalı toplumların küçük çaptaki ticarî faaliyetleri için oldukça elverişli olan, kişisel itibar ve güven ilkesine dayalı mudârebe (emek-sermaye ortaklı-

ğı) modelinin şartlar çok değiştiği için Osmanlı toplumunda beklenen ölçüde yaygınlık kazanamadığı bilinmektedir.¹² İktisadî kalkınmanın hızlanması ve refahın toplumun değişik katmanlarına yayılabilmesi için atıl paranın tedavüle girmesine, üretim ve yatırıma katılmasına her zaman ihtiyaç duyulacağına göre, Osmanlı toplumunda bu tür sermayelere iktisadî tecrübelerin ışığında makul görünen ve önceden belirlenen orandaki bir kârın ayrılarak katılımın teşvik edildiği, bu arada kanun dışı murabahacılığın da Kur'an'daki riba yasağıyla örtüşmesi ve sosyal bir âfet olması sebebiyle çok sıkı şekilde takip edilip önlenmesinin düşünüldüğü aklı gelmektedir. Ancak fıkıhın geleneksel yapısının, ilmiye sınıfının ve mevcut fıkıh eğitiminin böyle bir düşüncenin seslendirilmesine imkan vermediği, böyle olunca dolaylı ve formel bir usule şer'îlik atfedilerek çözüm arandığı, bu formüldeki şer'îlik kaydının da muhtemel itirazları ve suistimalleri önleyici, kökle ve klasik doktrinle bütünlüğü koruyucu bir işlev üstlendiği söylenebilir. Bu sebeple Osmanlı dönemi faiz uygulamasının fıkıhın şekli hükümleri açısından da hukukun genel ilke ve amaçları açısından da şer'î hukuka uygunluğu savunulabilse bile aralarında ciddi bir metod ve mahiyet farkı vardır.

Osmanlı ceza hukuku ve kanunnâmeleri şer'îlik tartışmalarının odağında yer alır. Ancak burada doktrin ile fiilî durum ve uygulama arasındaki sessiz mutabakatı da görmek gerekir. Bu durum tıpkı Osmanlı döneminde yazılan ve okutulan eserlerde halifenin Kureyş'ten olması şartının devam ettirilmesi ve fiili durumun hiçbir tarafa tartışmaya açılmayıp adetâ onanması, böylece hem doktrinin hem de makul bir alternatifi de bulunmayan Osmanlı sultanlarının meşruiyetlerinin korunması şeklindeki sessiz uzlaşya benzemektedir. Son dönemde yapılan bazı yeni çalışmalar¹³ iddia edilen aksine, Osmanlı tatbikatında şer'î cezaların başka bir ceza türüne tahvil edilmeksizin aynen uygulandığını ve bu örneklerin sayısının azımsanamıyacak ölçüde olduğunu göstermekte ise de, aksi yöndeki uygulamaların varlığı da bilinmektedir. Öyle anlaşıyor ki burada da faiz konusundakine benzer bir durum söz konusu olup benzer bir değerlendirmenin yapılması mümkün görünmektedir. Kaldı ki burada daha etkin bir gerekçe olarak, Türklerin recm, el kesme ve meydan dayığı gibi bazı ceza türleri-

nin uygulanabilirliği yönünde güçlü bir geleneğe ve ilmiye sınıfının entelektüel tartışma ve kabulü hesaba katılmazsa bu yönde yaygın bir kamu oyu beklentisine sahip olmadığı da söylenebilir. Böyle olunca hırsızlara uygulanan kürek, sürgün, hapis, kalebendlik ve para cezalarının, sopa yerine para cezasının, recm yerine daha alt cezaların uygulandığı yönündeki örneklerin tamamını şer'î cezayı uygulamanın yasal şartları oluşmadığı için taziren farklı bir ceza uygulaması olarak nitelendirmek de, sultanların dinî hukuku dikkate almaksızın subjektif sekiülerleşmeye örnek teşkil eder tarzda özgürce karar vermesi olarak görmek de kanaatimizce isabetli görünmemektedir. Birinci yaklaşım belli bir iyimserlikten de kaynaklansa İslam hukukunu literal ve geleneksel yorum mahkum ettiği için eleştirilebilir. İkinci tarz söylem ise, hangi amaca hizmet için söylendiği tartışması bir tarafa, dinî hayatın ve tecrübenin kurucu öğelerini göz ardı ederek sonuç ve şekilden hareketle öze ilişkin hüküm verme ve genelleme yönüyle yanlıştır. Çünkü farklı kültür ve coğrafyalarda geliştiği, bireysel yorum ve tavır fevkalade etkin olduğu içindir ki İslam fıkhi çok farklı çözüm örneklerini içinde barındıran derin ve geniş bir geleneği temsil etmekte ve bu geleneğin ana çizgisini temsilde üretilen çözümlerin şekli örtüşmesinden çok kaynağa başvurmada ve sonuca ulaşmada izlenen yöntem, fikir

çilesi ve kaygılar daha önemlidir. Hukukta objektivite daha ön planda iken ona nispetle daha kapsamlı ve anlamlı bir adlandırmaya da sahip fıkıhta fakihin iç dünyası da önem taşır; ancak dinin ana kaynakları ile yaşayan dinî geleneğin ortak paydası doğabilecek subjektivite ve göreceliğin belli ölçüde kontrol altına alınmasını sağlar.

Ceza hukuku alanında Osmanlı dönemi teori ve uygulaması birlikte değerlendirilince, suçun tespiti ve cezalandırılması gereği ilke olarak benimsense de, cezaların uygulanış biçimlerinin dinin inanç ve ibadet gibi taabbüdî hükümlerinden olmayıp cezalandırmanın amacıyla ve sosyal bağlamla ilgili olabileceği, suçların toplumların cezalandırma konusundaki genel kabullerine ve kamu vicdanının adalet beklentisine uygun şekilde cezalandırılmasının dinin genel amaçlarına aykırı düşmediği, şer'î ceza şekillerinin de nihâî bir çözüm veya bir tehdit unsuru olarak teoride mevcudiyetini korumasının gerekli görüldüğü anlaşılmaktadır. Ancak o dönemde bu yönde bir tartışmanın açılmayıp sessiz bir mutabakatla yetinilmiş olması, eğitim araçları konumundaki klasik literatürün ve doktrinin saygınlığını korumuş, dinî metinlerin literal anlamının zorlanması muhtemel olumsuz sonuçlarını önlemiş bulursa da sonraki kuşaklar için önemli bir mahrumiyet sayılmalıdır.

- 1 Ann Elizabeth Mayer, "The Shar'ah: A Methodology or a Body of Substantive Rules?", *Islamic Law and Jurisprudence*, ed.: Nicholas Heer, The University of Washington Press, 1990, s. 179.
- 2 Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihîsel Gelişimi", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri*, Ankara 1975, s. 49.
- 3 Barkan, *a.g.e.*, s. 51-52, 56-64, 97.
- 4 Bkz.: M. Akif Aydın, "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed.: E. İhsanoğlu, İstanbul 1994, s. 376-377.
- 5 Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş", *SBFD*, c. XIII/2, s. 103.
- 6 Bk. Muhammed Mustafa Şelebî, *Ta'lîlûl-ahkâm*, Beyrut 1981, s. 48-56.
- 7 Şâfi'î, *er-Risâle* (nşr.: Ahmed Muhammed Şakir), Kahire 1979, s. 477, 512.
- 8 Serahsî, *Usûlül-fıkıh* (nşr.: Ebül-vefâ el-Efgânî), Beyrut 1973, II, 118; Abülkerîm Zeydan, *Fıkıh Usulü* (trc.: Ruhi Özcan), Ankara 1979, s.

252312-318; Zekiyyüddîn Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları* (trc.: İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara 1990, s. 151-153, 176.

- 9 Mansûrîzâde Saîd, "Cevâzın Şer'î Ahkâmından Olmadığına Dâir", *İslâm Mecmûası*, X, 295-303.
- 10 Bkz.: Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Hukuk Sisteminin Şer'îliği Mes'lesi ve Kanunnâmelerin Şer'î Tahlili", *XV. ve XVI. Asrı Türk Asrı Yapın Değerler*, ed.: Abdülkadir Özcan, İstanbul 1997, s. 297-338.
- 11 Ayrıntı için bkz.: Barkan, *a.g.e.*, s. 49-97; Uriel Heyd, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", *AÜİFD*, c. XXVI, s. 633-652; Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnâmelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler", *AÜHFD*, c. III/1, s. 125-156.
- 12 Bkz.: Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, İstanbul 1988.
- 13 Bkz.: Ömer Menekşe, *XVII. ve XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hırsızlık Suçu ve Cezası*, (doktora tezi, 1998, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 88-140.

OSMANLI DEVLETİ'NDE DİNİN YARGI ÜZERİNDE ETKİSİ

PROF. DR. ALİ ŞAFAK
POLİS AKADEMİSİ

GİRİŞ

Anadolu beyliklerinden Bizans Devleti'ne en yakın ve burun buruna olan; Domaniç Yaylası'nda Söğüt Kasabası ve çevresinde kurulmuş bulunan Osmanlı Beyliği'dir.

Her ne kadar müslümanlar 1071 Malazgirt Savaşı ile birlikte Bizans'la fiili savaş temasına başlamış ise de bir Anadolu uç beyliği olan Osmanlı Beyliği ile bin yıllık bir geçmişi olan Bizans Devleti arasında siyasi-iktisadi-kültürel ve hatta sosyolojik temaslar da daha çok olmuştur. O küçük beylik zamanla Büyük Devletten topraklar ala ala nihâyet 1453'te Bizans'ın başkenti İstanbul'u fethetmiş ve İstanbul merkezli İslâm dininin bayraktarlığını yapan bir koca devlet olma yolunu tutmuştur.

Alınan topraklardaki milletler mutlak bir tehcire (zorunlu göçe) tâbi tutulmadığı gibi mutlak bir ihtidaya (İslâma girmeye) da zorlanmamışlardır. Yalnızca yöneten eller değişmiş, yöneticilerin dini İslâm, olmuştur. Toplumda bir yanda toplumun gelenekleri, kurumları varlığını sürdürürken, bir yandan da devletin dinine göre, Bizans kurumları, bölgelerin gelenekleri ve hukuk uygulamaları İslâm dininin genel ilkeleri doğrultusunda restore ediliyor, yeniden şekillendiriliyordu. Bizansın devlet kurumları ve hukukî gelenek ve tatbikatı alınırken insanların yararına olan ve yine insanlar için yumuşaklık taşıyanlarına dikkat ediliyordu. Nitekim başta Fuad Köprülü olmak üzere birçok araştırmacılar Osmanlı ve Bizans müesseseleri arasındaki ilişkiler üzerinde durmuşlar, araştırma yapmışlardır.¹

Hatta koca devlette davaların azlığını birçok düşünürler: "Osmanlı vatandaşlarının ahlak ve seciyece üstün olması" şeklinde açıklıyorlardı.²

Osman Gazi teb'asının hukukî meselelerinin çözümünü ulemeden sayılan kadılara bırakmıştır. Halka zerre kadar eziyet verilmemesi gibi adilane bir maksatla kendine bağlı idarecilerine de dinden kılpayı ayrılmamalarını tenbih ederek herhalükârda tebasının refah ve huzurunun artırılmasını kurduğu yeni devletin temeli, temel ilkesi saymıştır.³

Ancak bir küçük emirlikten bir büyük devlet olma-ya doğru yol alan toplumda fevkalade büyük inkılaplar, gelişmeler esnasında bazı haksız davranışlarda bulunulmuş olması devlet hayatının kaçınılmaz durumlarından-
dır. İşte bu bozuklukları ortadan kaldırmak için de zaman zaman fermanlar çıkarılmıştır.⁴

OSMANLI DEVLET KURUMLARI

Devletin başında müslüman bir sultan (padişah) vardı. Daha sonra bu, Mısır'ın Fethi'ni müteakip Halife sıfatını almıştır ve dolayısıyla sultanlığa hem dünyevî bir nitelik hem de dinî bir nitelik kazandırılmıştır. 1490'lı yıllarda Endülüs Halifeliği (Devleti) de yıkılınca tüm İslâm dünyasını temsil eyleyen bir tek merkez kalmıştır, İstanbul Halifeliği.

Gerek bu makam ve gerekse onun icra organı sadrazamlık ve vezirlik kurumları, ordunun yapılanması, Müftiyü'l-Enâmîlik ve Şeyhü'l-İslâmîlik kurumları, İlmiyye sınıfı ve nihayet yargı teşkilâtı oluşturulup geliştirilirken öncelikle İslâmî-dinî ilkeler ve genel kamu yararı ön planda bulundurulmuştur.⁵ Herbirisi ele alınıp incelenirken Kur'an'dan veya hadisten dayanakları araştırılmış ve bu metinlerin yorumları yapılmıştır. Bir diğer ifade ile kurumun kendisi bir başka medeniyet muhitinden gelse de onun İslâm-kültür ortamında nasıl dinî ve dünyevî bir nitelik kazandırıldığı üzerinde durulmuştur.⁶

Adâletin tevzii ile görevli yargı teşkilâtı da böyledir. Temel amaç halk arasında adâletin ayakta tutulması, hakkın yerine teslimidir. Ama bunu gerçekleştirmenin yolu ve biçimi uygulamaya bırakılmıştır. Bu bakımdandır ki mahkemelerin tek hâkimli mi, komisyon şeklinde mi, tek dereceli mi, iki dereceli mi gibi tartışmalara hiç girilmemiştir. Daha ziyade "Raiyye -yani tebea- üzerinde tasarruf maslahata menuttur"⁷ Yani vatandaşları sevk ve idare, yönetme, onların yararı neyi gerektiriyorsa ona göredir ilkesinden hareket edilmiştir. O nedenle de müslüman toplumlarda özellikle yöneticiler yapılanma ve şekillenme bakımından pek reaksiyoner olmamışlardır. Başka kültür ve medeniyetlerin de birçok kurumlarında düzeltmeler yaparak benimsemişlerdir. Mesela; toprak sistemi, ordu ve bu arada yargı teşkilâtının şekil olarak oluşturulması vs. böyledir.

KAMU GÜVENLİĞİNİ SAĞLAMAKLA GÖREVLİ KURUMLAR

Osmanlı Devleti'nde iç güvenliği teminden, toplumda kurallara karşı gelenleri yargılayıp karar veren ve uygulayan belli başlı üç kurum vardı:

- a) Kadılık Teşkilâtı (Yargı)
- b) Mezâlim Divanı (Divan-ı Hümayun)
- c) İhtisap Teşkilâtı

Bunların her üçü de dinin, hukukun, ferman ve kanunnamelerin gereklerinin yerine getirilmesinde ihlaller vukuunda, sanıkları sorguya çekip, yargılayıp hakkında cezai yaptırımlar uygulanmaktadır. Görevleri içerisine yalnız dünyevî işler girmemekte, dinî yönü olan işler de girmektedir. Yargılama prosedüründe de yine dinî nitelikte de olan usul kuralları tatbik ediliyordu.⁸ Bu kuralardan bir kaçına ileride değinilecektir. Burada asıl inceleme konumuza geçmeden Mezâlim Divanı ile İhtisap (Hisbe) işlerine kısaca değinilecektir.

A. Mezâlim Divanı'nın Görevleri Şunlardır:

Müştekilerin, hak arayanların işlerinin çözümü ile uğraşır. Görevleri 10 kısımdır.

- 1- Memurun halka zulmünü engellemek, bu konudaki davalara bakmak.
- 2- Vergi memurlarının halka olan zulmünü dinlemek ve engellemek.
- 3- Devlet mallarının kayıtlarını kontrol etmek.
- 4- Hazine yardımı alanların haksızlığa maruz kalmasını engellemek.
- 5- Gasbedilen malları ve hakları geri vermek.
- 6- Vakıf mallarını korumak, haklarını savunmak.

7- Kadıların verdiği kararların bir kısmının infazını sağlamak.

8- Devlet memurlarının sıkıntılarını cevaplamak, karşılaşılan problemleri çözmek.

9- İbadetlerin ifa ve icrasını kontrol etmek.

10- Basit uyuşmazlıklara bakmak.⁹

B. İhtisap (Hisbe) işleri de kısaca şöyle özetlenebilir:

Osmanlı Devleti'nde devlet teşkilâtı içerisinde yer alan ihtisap işleri veya bu işleri yapan memur muhtesip de kısmen yargıya ait işleri görürdü ve işlerinin çoğu dinî nitelikli idi. Nitekim K. Kerim'de; "Sizden öyle bir cemaat bulunmalıdır ki, onlar herkese çağırınsınlar, iyiliği emretsinler, kötülükten vazgeçirmeye çalışınsınlar" (3/104) buyrulur. Farz işleri yaptırana muhtesib, nafile işleri yaptırana mütefavvî denilir. Muhtesiplik resmî bir görevdir. Bir başka işle uğraşamaz. Mütefavvîlik ise bir fahri işdir, bir başka işle uğraşılabilir.¹⁰ Muhtesip hakkında ittifak edilen kötülükleri bilmelidir. İctihad ehli olup olmaması aranmaz. Bu faaliyetler çoğu kez dinî nitelikli idi.¹¹

İhtisap işleri ile yargı işleri arasında benzerlik ve farklılıklar var idi.

a) *Müşterek yönler:* Kul haklarının ihlali halinde bu davalara bakmak. Muhtesibin ki genelde ölçü-tartı, alacak-verecek davalarıdır. Cebri icra işlerini yürütür. Dikkat edilirse hepsi de şikayete, dava açmaya bağlıdır.¹²

b) *Yargıdan farkı:* Sanığın gıyabında da hüküm, emir verebilir. Sanığın huzuru şart değildir. Kötülükleri önlemede zulme kaçmadan takdir yetkisini kullanır. Haklara tecavüz etmemek şartı ile sert davranabilir. Hâkimin bu konularda vakar içinde olması gerekir. Daha çok yumuşak olmalıdır.

Hâkimlerin aciz kaldığı, yetişemediği yerlerde Mezâlim Divanı devreye girer. Hisbe işleri ise hâkimlerin işlerini hafifletmek için kurulmuştur. Bu duruma göre Mezâlim Divanı en üstün, kadı arada, muhtesip en basit işlerle uğraşmaktadır.¹³ Bu sıralamada bir alttaki bir üsttekinin işini yapamaz ise de bir üstteki alttakilerin işini yapabilir.¹⁴

Bu duruma göre yargı işleri arasında dinî nitelikli işler de önemli yer tutar. "İyilikleri emretme, kötülük-

lerden sakındırma" en temel görev oluyor. Cami, cemaat ve cuma işleri muhtesibin baş görevidir.

YARGILAMA FAALİYETLERİ

Dilimizde ve dinimizde yerleşmiş bir kural vardır. "Yeri göğü tutan Adâlettir." Adâletle hükmetmek Allah'a imandan sonra gelen farzların (temel ödevlerin) en kuvvetlisi, O'na ibadetlerin en hayırlısıdır. Allah'ın güzel adları arasında Adil adı ve sıfatı da vardır. Bu önemli görev birçok yönden ele alınıp teferruatlandırılmıştır. Yargılamanın fazileti ile ilgili olarak Buharî'de şu rivayet vardır. "İki kişiden başkasına gıpta (hased) edilmez. Biri Allah'ın verdiği malı Allah yolunda harcayan, diğeri ise; Allah'ın verdiği ilim ve hikmet ile hüküm veren ve bunu başkalarına öğretenidir"¹⁵ Yargı faaliyetlerinin parçaları veya unsurları olarak şu terimlerin açıklanmasında yarar vardır.

KADI ya da KÂDÎ

Yargılama (Kazâ) işlerine bakan görevliye verilen haktır. Dilimize "hâkim" terimi gibi Tanzimât'tan sonra girmeye, yerleşmeye başlamıştır. Normalde hâkim; yöneten, sevk ve idare eden, kral veya devlet reisi anlamına gelir. Asırlar boyu yargılama faaliyetine kaza ve bu işi yapanı da kadı denilmiştir ki, çoğulu Kuzzât'dır. İslâm kültür muhitinde yargı yetkisine velayet-i kaza denilirdi ve idari mahiyette bir yetkiyi ifade ederdi. Uygulamada iki şekilde görülürdü:

- 1- Kadının kaza velâyeti (hâkimin yargı yetkisi),
- 2- Heyetin kaza velayeti (divanın yargı yetkisi).

İşte böyle bir ayırım uygulanan duruşma usulüne ve hâkim ya da hâkimlerin takdir yetkisinin kapsamına dayanmaktadır.¹⁶ Bu önemli görev Fıkıh ilminde şu altı yönden incelenmiştir:

a) Kadıda aranan ehliyet şartları ki, Mecelle'nin ilgili maddesi bunu hükme bağlamıştır. Kadının fâsik olması onun azlını gerektirir.

b) Hukuk ile ilgili konularda hüküm vermesinde tayin emrinin kapsamı önemlidir. Geniş yetkisine rağmen helali haram, haramı ise helal yapamaz.¹⁷ Demek ki, hakkı tesbit ve teslimde dinin temel ilkesi (helal-haram telakkisi) son derece önemlidir.

c) Başvuracağı dayanaklar, yemin, yeminden vazgeçme ve ikrardır.

d) Hâkim, tarafsızlığını gölgeleyici, kuşku altına sokucu durumların dışında karar vermek zorundadır.

e) Tarafsızlığını korumak zorundadır.

f) Kararını olumsuz etkileyici bir fizyolojik ve psikolojik durumların bulunmaması gerekir.¹⁸ Bu konular genelde Kur'ân ve hadislerde yer alan temel hükümlerde ana hatları ile açıklanır. Bu kurum ve kişi ile ilgili olarak Mâverdî'den şu bilgiler aktarılabilir:

Yargılarda aranan şartlar: 1- Erkeklik (tartışmalı), 2- Zeka, 3- Hürriyet, 4- Müslümanlık, 5- Adâlet, 6- Vücut sıhhati, 7- Hukuk bilgisi. Hukuk bilgisi denilince; iki asıl; Kitap, sünnet ile iki de onlara dayalı icma ve kıyası iyi bilmek demektir. Hâkimin ilmi, bu şer'î hukukî esası ihtiva ederse dinde müctehid sayılır.¹⁹

Bir âyette "Allah kâfirlere, müminlerin aleyhinde galebeye asla bir yol ve imkan bahsetmez" (4/141).

Ebû Hanife; kâfir bir hâkimin kendi dininden olanlara hâkim olabileceğini belirtmiştir. Bu icthad geleneğe ve uygulamaya dayanır. Diğer hukukçular teoride bunu kabul etmezler.²⁰

Yine Ebû Hanife, "İctihad ehlinin olmadığı zamanlarda başkaları da hâkim tayin olunabilir", der.²¹

Farklı mezheplerin görüşleri ile amel etmede hükümün geçerliliği konusunda hukukçular arasında ihtilaf vardır. Genelde bu tür sınırlamalar cinayetlerde, cinayet davalarında geçerli değildir.²²

Kadıların Hükümleri

Osmanlı Devleti'nde şer'iyye mahkemelerince verilen kararların ne suretle bozulabileceği kanunen belirlenmiş usul ve esaslara göre idi. Hüküm sebep ve şartları açısından incelenmesi sonrasında onanır veya bozulurdu. Bu sebep ve şartlar ise çoğu kez dinin geçerli ve geçersiz saydıkları durumlardı.²³

Kadının Yeri

Yargılama makamı İslâm devletlerinde son derecede geniş yetkileri ve vazifeleri ihtiva eden özel bir makam idi. Bu makamı işgal eden kişinin yetki ve ödevleri, devletlerin anlayış tarzlarının değişmesiyle o makam sahibine bakış tarzı da değişmektedir. Ayrıntılarda toplumdaki bazı farklar vardır.

Osmanlı Devleti'nin başından itibaren yargı yetkisi umeranın, en baş yöneticileri yetkileri dahilinde olmasına rağmen bu yetkilerini bağımsız kadılarına devretmişlerdir. Şer'iyye mahkemelerinin kaldırılışına kadar bu kurala uyulmuştur.²⁴

Tanzimât Döneminde Görev Bölümü

1868 tarihli Hatt-ı Humayûn ile “Kuvvetler ayrılığı” kaidesi kabul edilmiş olmasından dolayı kadıların bağımsızlığı bir kat daha kuvvet bulmuştur. Tanzimât-ı Hayriyye’den az öncesine kadar hukuk, ceza, ticaret ve diğer bütün davalara kadı huzurunda bakılırdı. Bir Osmanlı vatandaşı ile bir yabancı arasında söz konusu davalarda şer’iyye mahkemelerinde görülürdü. Nizamiyye mahkemelerinin kurulması üzerine 24 Cemaziyelahir 1305 tarihli Tezkere ile kadıların vazife alanları-yetkileri daraltılmış, davaların çoğu nizamiyye mahkemelerine devredilmiştir.²⁵

Osmanlı Devleti’nde yönetim biçimi mahkemelerin yargı çevresine göre idi. Ona göre ad alırdı. Beldelerin kadılar tarafından idaresi Tanzimât’ın ilanına kadar devam etti. Tanzimât-ı Hayriyye ile konulmuş olan esasların tatbiki sırasında kanunlar ve tüzükler kabul edilmiş ve nizamiyye mahkemeleri kurulmuş, bilhassa hukukî ve ticarî işler bu mahkemelere devredilmiştir. Şer’iyye mahkemeleri kadıların bir kısmı da bu mahkemelere atanmışlardır. Ülkenin idarî taksimatı da bu günkü bilinen şekline dönüştürülmüştür.

Kadılar, kadılıkların kuruluşundan itibaren kazaskerlere (Başkadılara), onlar da tam yetkili olan sadrazamlara bağlı idiler. Tanzimât sonrasında ise Meşihat (Şeyhülislâmlık) makamına bağlanmışlardır. Temmuz 1908’den biraz sonra gerek nizamiyye mahkemeleri hâkimleri, gerekse şer’iyye mahkemeleri kadıları Adâlet Bakanlığına bağlandılar, kadılıkların Şeyhülislâmlıkla bağları kesildi. 12 Mart 1333 (1917) tarihinde çıkarılan bir kanunla şer’iyye mahkemeleri yeni bir düzene konulmak istenildi ve sonunda Cumhuriyet ile birlikte şer’iyye mahkemeleri tümüyle kaldırıldı.²⁶

KADILAR VE DİN KURALLARININ UYGULAMA ZORUNLULUĞU VAR MIDIR?

Yargılama hukuku bakımından meseleye bakıldığında birçok dinlerde mesela; Yahudilikte, kilise hukukunda, İslâmiyette ve hatta Uzak Doğu dinlerinde bireylerarası ilişkileri, bireylerle toplum arası ilişkileri hatta toplumlararası ilişkileri düzenleyen kurallar, o dinin devletçe resmen kabul edildiği ortamlarda özel ve kamu hu-

kuku alanında kuralların oluşmasına, kodifikasyonuna etki ettiği gibi yargıya da etki etmiştir.

Osmanlı’da tebanın çoğunluğunun dini İslâm olduğu gibi, baştaki yöneticilerin dini de İslâm idi. İslâm hukuku denilince, o dinin temel kaynağı Kur’an ve hadiste yer alan kurallar ile onlara dayanarak icma ve ictihad ile oluşturulan kurallar kastedilir. Kapsamlarına giren tüm olaylara, hâkim bunları uygulamakla yükümlüdür. Hatta; hâkim bu kuralları, olayları dînî nitelikte olmadığı sürece müslüman-gayri müslim, vatandaş ve yabancı herkese tatbik eder.

Müslüman bir yargıcın İslâmî hükümler dışında bir hüküm tatbiki doğru bulunmamıştır.²⁷ Âyette de Allah (cc); “...Onlar arasında Allah’ın indirdiği ile hükmedin”²⁸ buyurmaktadır. Bu ve benzeri hükümler yargının da dînî bir motif, biçim kazanmasını zorlamaktadır.²⁹

İslâmî kurallar denilince sırf iki kaynaktan yer alan kurallar anlaşılmamalıdır. Az önce de değinildiği gibi icma ve kıyas (ictihad) da o iki kaynağa dayandığından ictihadî konularda hukukun içeriğini oluşturur.³⁰

Devletler Hususi Hukuku’nda geçerli olan Lex Fori (Hâkimin Kanunu) kuralı İslâm hukuk tatbikatında da geçerlidir. Bu bakımdandır ki, kamu hakkının ihlali durumunda veya sırf dünyevî özel hukuk ilişkilerinde müslüman kadılar atanmıştır. İşte böyle bir zorunlu şart nedeniyledir ki, geçmişte olduğu gibi Osmanlı’da da din kuralları, dinin temel ilkeleri yargıya da tesir etmiştir.³¹

Hatta, “Hâkimin Kanunu” ilkesi pek çok hukukçular tarafından geniş mânâda ve İslâm’ın kendisi olarak anlaşıldığından; kadının belli bir fikhî mezhebe göre karar vermesi konusundaki sınırlayıcı atama işlemlerini geçersiz saymışlardır. Bazı Hanefî fakihleri ise böyle bir sınırlamayla yapılan atama geçerli kabul edilmiştir.³² Yargı faaliyetinde; “İnsanlar arasında hak ile hükmet”³³ emrine uymak bir ödev olunca Osmanlı döneminde bu hakkın kaynağı ve dayanağı; Kur’an, sünnet ve icma-ictihad şeklinde sıralanmaktadır. Hak arama usulünde ve muhakeme hukukunda da durum bu şekildedir.³⁴

Hem kadı hem müftü olacak kişiler için aranan nitelikler arasında; dinin temel kaynaklarını, Arapça bilmek, meselelerde ictihad edebilir seviyede olmak, fıkıh usulünü bilmek gibi şartlar da yer alır.³⁵ Ancak Osman-

lı'da, özellikle de son asırlarda hâkimlerin işini kolaylaştırmak üzere dinin fikhını kanunlaştırma girişimleri olmuş ve halifenin fermanı ile kadıların bu kanunlara göre hüküm vermeleri emredilmiştir. Bu durum genel kamu yararı ve duyulan zaruret iledir. İşte böyle bir durumda müctehid olmayan, mukallit olan; hukuk kitaplarından hüküm çıkararak bunu meseleleri uygulayan için belli bir fikhî mezhebe göre hazırlanan kanunlara göre yargıda karar vermesi emri geçerli kabul edilir.³⁶ Nitekim Mecelle'de yer alan hükümler böyledir.

Osmanlı tatbikatında veya ondan önce olsun; "Hâkimin kanununun geçerliliği" ilkesi müslim ve gayri müslim herkes içindir. Nitekim ayette; "Onlar arasında Allah'ın indirdiği ile hükmet. Onların heva ve heveslerine uyma. Allah'ın sana indirdiği hükümlerin bir kısmında seni saptırmalarına dikkat et."³⁷ Ve benzeri kurallar yargı hukukunda temel ilke olarak uyulur, uygulanır idi ise de Mecelle'de ve diğer kitaplarda yer alan birçok fetvalar geleneklere göre düzenlenmiştir. Bir diğer ifade ile şer'î hukukun yanında örfî hukuk kuralları, hem genel hukuk hem de yargı hukuku bahsinde uygulanır olmuştur. Kanunnamelerin çoğunda yine örfe dayanıyordu.³⁸

Daha öncede değinildiği gibi dinî konularda gayri müslim unsurlara kendi din kuralları, dinî örfleri tatbik edilmiştir. Sırf dinî konularda ise kendi din adamları ihtilafı çözmüşler, yetkili kılınmışlardır.³⁹ Nitekim bu konuda yerleşik kaide; İslâm hukukunda asıl kural, tüm insanlar için geçerli olmasıdır. Ancak düşman ülkesinde tatbiki imkansızlaşırsa orada uygulanmaz. Ama hâkimiyet unsuru nedeniyle İslâm diyarında tatbiki gerekir. Gayrimüslim tebaya İslâm diyarında kendi dinî konularında din kuralı tatbik edilir, çünkü İslâm bunu tanımıştır. İş müslüman hâkime de intikal etse o kural tatbik edilir, ancak cinayetler mevzuunda ise İslâmi kaideler, cezalar uygulanır.⁴⁰ Böylece Osmanlı döneminde bazı alanlarda birden fazla hukuk kaidelerinin uygulandığı görülür.

Gerek örfî ve gerekse dinî nitelikli olarak kadıların baktığı işler arasında Osmanlılarda; belediye ait işler, ahlakî konular ve benzeri hususlar kadılarca yasaklanır. İnsan haklarını koruma uğruna konutlara girme ve arama emri verme yetkileri vardır. Tanzimât'tan itibaren bu görevlerin bir kısmı başka resmî mercilere bırakılmıştır.⁴¹

Kadılar hukukî işlerde bağımsız bir şekilde ve kendi vicdanlarına göre hareket ederlerdi. Ancak yetenekleri zayıflayınca, yetkilerini kötüye kullanmaya başlayınca gerek fıkıhta, gerekse fıkıh usulünde ve Mecelle'de birçok kurallar konulmuştur.⁴²

HUKUKTA VE USUL HUKUKUNDA İKİLİK SORUNU

Osmanlı Devleti'nde çok uluslu, çok dinli ve dolayısıyla çok hukuklu bir yargı var idi. Ona göre de bir hukuk tatbikatına rastlanılır. Özellikle dinî yönü ağır olan yada tamamen dinî olan işlerde her cemaat kendi dinî hukukunu uygular. Buna asırlar boyu engel olunmamıştır. Ancak, iş dünyaya aitse ve dinî özellik ve nitelik taşımıyorsa o takdirde müslüman kadılar sorunları çözerlerdi. Osmanlı hukuku uygulamasında; şer'î hukuk yanında örfî hukuk uygulamadaydı. Örfî hukukun Osmanlı Devleti'ndeki ilk tatbikatı Osman Gazi ile başlar. Pazar vergisi bir gelenek tatbikatıdır. Bilhassa malî konularda, tarım ortaklığında, tahrir defterleri tutmada hep gelenekler kaynak olmuştur. Hazreti Peygamber zamanında dahi Kur'an ruhuna ters düşmeyen Arap gelenekleri uygulamada geçerli kabul edilmiş, takrir-i sünnet olmuştur. Benzeri durum Osmanlı'da daha yaygın hale getirilmiştir.⁴³

Dinden kaynaklanan hukuk kurallarını yorumlamada tespit açısından müftü ne ise, örfî kanunlar içinde nişancı öyle sayılır. Padişahın çıkardığı bütün örfî kanunlar nişancının elinden geçer. Örfî hukuka ait meselelerde mer-i kanunu bildiren son makam nişancıdır.⁴⁴ Bu da bize hukukun, toplumun sosyal ihtiyaçlarına cevap verirliliğine önemli bir dayanaktır. Böylece hem şer'î hem de örfî kurallar kadılarca tatbik edilir. Kadılarda bu iki kaynaklı kuralları bilmek ve uygulamak zorundadır. Nitekim, Mecelle'nin baş kısmında yer alan "hazırlanış gerekçesi tutanağı"nda kanunlaştırılan kuralların öteden beri süregelen şer'î ve örfî metinlerin maddeler halinde konuluşu ifade edilmektedir.⁴⁵

Şer'î ve örfî kuralları içine alan kanunnameler çıkarılmış, Şeyhülislâm veya nişancının görüşünden sonra padişahlar uygulamaya koymuşlardır. Mesela Fatih, Yavuz, Kanunî Süleyman'ın çıkardığı kanunlar böyledir.⁴⁶ Yargı organları bunları tatbik etmişlerdir. Yargıda yapı-

lan yeminde dinî nitelik var idi. Mecelle madde 1743'te "Hasmeynden biri tahlif olunacak olduğu halde vallahi veyahut billahi deyu Allah Teâlâ Hazretleri'nin ismine kasım ettirilir" denilmektedir. Mecelle'deki bu yemin Mecelle kapsamına giren her konuda ve herkes için geçerli bir hükümdür. Tıpkı günümüzdeki yeminlerin her kesim için geçerli oluşu gibi.

Nitekim Mecelle md. 1793'de; "Hâkim, mesail-i fıkhiyyeye ve usulü muhakemeye vakıf... olmalıdır" ifadesinde, yargının başındaki kişinin dinî metinleri ve dinî hukuku bilme mecburiyeti aranmıştır. Böyle bir kişi md. 1800'deki ifadesi ile; "Hâkim, tarafı sultaniden icray-ı muhakemeye ve hükme vekildir" denilirken devlet başkanınca görevlendirilen bir kişi ki, bu Osmanlı sultanı ve hilafet makamının temsilcisinin vekilidir, onun dinî hükümleri, dine uygun talimatları doğrultusunda hareket etmek zorundadır. Pek tabi burada sultanın emrinin kapsamına başta din kuralları olmak üzere, örfi veya kanuni kurallar da girer.

Hâkimin tanımı ya da taşıması gereken özellikler belirtilirken; "Hâkim, fehîm, müstakim ve emin, metin olmalıdır." (Mecelle md. 1792) Anılan sıfatlar İslâm dini açısından değerlendirilmekte, dindarlık ve dine bağlılık aranmaktadır.

Yargılama hukukunun; usul ve fîruunun temel ilkelerini oluşturan Mecelle'nin başındaki yüz külli kuralın her birisi de en azından bir âyet veya bir hadise dayanmaktadır. Temel ilkeler diğerlerini yönlendirmektedir.⁴⁷

Mecelle'nin hazırlanışını açıklayan giriş kısmında; hakkında icthad olunan konularda, müslümanların lideri olan kişi hangi usul ve esaslara uygun hareket etmesini belirtip, tayin işleminde ona yer verilmişse hâkim ona uyacaktır. Mecelle md. 1801'de maddenin bir açıklaması olarak "...bir müctehidin bir hususta görüşü insanlara uygun ve yumuşak, çağın ve toplumun yararına muvafık olduğuna binaen onun reyî ile amel olunmak üzere padişah emri olsa o hususa hâkim, o müctehidin görüşüne ters düşen diğer bir müctehidin görüşü ile amel edemez, ederse hükmü geçerli olmaz." denilmektedir. Bu sözler de müslüman devlet reisinin Osmanlı Devleti'nin hukuk alanındaki yetkisine işaret eder.

Özel hukuk alanında mirâs ve malî münasebetleri ilgilendiren, düzenleyen hükümler, fıkıh kitaplarının

içerdiği kurallar, İslâm hukuku hükümleri ile olur. Padişah müdahale ettiği, kanunnameler ile düzenlediği hususların hiçbirisinde dinin dışına çıkmayı düşünmemiş ve Osmanlı Devleti sınırları dahilinde her zaman dine uygun örf ve adet kuralları yürürlükte olmaya devam etmiştir. Nitekim emir ve fermanların, kanunnamelerin baş kısmında "...şer-i şerife muvafakati mukarrer olup halen muteber kavânîn ve mesâil-i şer'iyyedir" denilmektedir. Bu durumda din hükümleri ile kanunname arasındaki uzlaşmaya açık bir örnek oluşturur. Devletin başındaki padişah hâkimiyetini yüce Kur'an'ın hükümleri ve dinî kanunların hükümlerini tatbik ile onun hâkimiyetini tesis amacından aldıklarından dolayı, kendilerinin hüküm mevzuunda bu hususların dışına çıkması düşünülemezdi.

Şunu da belirtmekte yarar vardır; genelde dinî nitelikli hükümleri içeren Mecelle'deki maddelerin içerdiği hükümler temel kurallar olmasına karşılık, kanunnamelerin hükümleri teferruata aittir. Kanunnameler genelde ortaya çıkmış belirli olayı çözmeye çalışan hükümler niteliğindedir ki, bu yönü ile fetvalarla aralarında büyük bir benzerlik vardır.⁴⁸ Fıkıh, fetva kitaplarında veya onlardan faydalanılarak hazırlanan Mecelle'deki hükümler ile Osmanlı Kanunnamelerin hükümleri arasında büyük ölçüde bir paralellik, benzerlik mevcuttur.⁴⁹ Yukarıda da değinildiği gibi, esasen kanunname ve fermanlar genelde dinin temel ilkelerine uygun hazırlanır, çıkarılırdı. İşte bütün bunlar bize din kurallarının yargıya ve yargılama hukukuna etkisini göstermektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Buraya kadar verilen kısa bilgilerden de anlaşılacağı üzere; Osmanlı Devleti şer'iyye mahkemelerinde şer'î ve hukukî tüm meseleler genelde İslâm fıkının Hanefî mezhebi icthad ve usullerine göre çözümlenmiş, karara bağlanmıştır. Tüm yargı faaliyetleri bir tek çeşit mahkemelerde görülürdü.

Bu mahkemeler ve kadılar, aynı zamanda şehir ve kasabaların belediye işlerini, noterlere ait bazı tasdik ve kayıt işlerine, ahlakî konularda denetim işlerine, hükümetin mahalli herhangi bir iş hakkında göndermiş olduğu fermanların infaz ve tatbikini yaparlardı.⁵⁰

Kadılar yargılama sırasında temel din kaidelerini, ilkelerine sadık kalır, gerektiğinde geleneklere ve yerel

uygulamalara da yer verir idi. Bir diğer ifadeyle kuralların kaynağı tek değildi. Ancak, ikinciler birincilere uymak zorundaydı. Tayin fermanlarında buna yer verilir.⁵¹

Bugünkü mülkî teşkilâtımızın, Tanzimât öncesi yapılanması mahkemelerin yargı çevresine göre idi ve bunların en küçüğüne de Kazâ denilirdi ki, bugünkü ilçe karşılığıdır.⁵² Hâkimler, dikkat edildiği üzere devlet başkanı veya yetki verdiği birisi tarafından tayin edilmekte ve yine bu makamca nakledilmekte ya da azledilmektedir. Osmanlılarda bu görevi önce kazaskerler yaparlarken daha sonra bütün kadılar, Şeyhülislâmın teklifi ve padişahın onayı ile tayin edilmeye başlanılmıştır. Bütün kadılar devlet başkanının vekili olarak görev yapmaktadırlar. Ancak sultanın ölümüyle tayin ettiği kadınların görevi son bulmazdı. Çünkü yargı işi kamunun ihtiyaçlarını karşılamak ve ihtilaflarını çözmektir. Bu nedendir ki, kadılar genelde ilmiye sınıfı içerisinde sayılırlar, yer alırlar.⁵³

İslâm hukukunda yargılama dinin temel ilkelerine sadık kalınarak ve serbestlik ilkesi sınırları çerçevesinde yapılmıyordu. İspat külfeti davacıya, yemin ise karşı tarafa düşüyordu. Dava ve suç ispatlanana kadar suçsuzluk ve borçsuzluk "Beraet-i zimmet" asıldır.⁵⁴ Hadd ve kısas cezasını gerektiren suçlarda ise tanıklar dinlenildikten sonra, tanıkların tezkiye işlemleri tamamlanana kadar sanıklar koruma altına alınırdı, tutuklanırdı.⁵⁵

İslâm muhakeme hukukunda belli başlı ispat vasıtaları; tanıklık, yemin, yeminden kaçınma ve ikrar şek-

linde belirtilir. Bunların herbirisinde de yine İslâmın gösterdiği hassasiyet ve getirdiği ilkeler doğrultusunda özel şartlar aranırdı. Bu şartları kadınların arama ve uygulama zorunluluğu vardı.⁵⁶

Dinî niteliğin ağır bastığı Osmanlı dönemi yargılama hukuku ve uygulamasında görülen durum; mevcut yargılama hukuku sistemlerinden önemli ölçüde ayrılmaktadır. Osmanlı kadınlarının ellerinde ve önlerinde bulundurdıkları muhakeme hukuku kuralları İslâm fıkhnın temel kuralları ile gelenekler, padişah fermanları ve kanunnamelerde yer alan kurallar idi.⁵⁷

Müftülerin verdiği fetvalar kişileri, sorun veya sorun sahiplerini bağlayıcı değildi. Ama yargı kararları, davanın taraflarını bağlayıcı idi. Uyulmadığında zorla yerine getirilirdi. Yargı kararı herkese değil ancak olayın taraflarını bağlayıcıdır, o yönü ile de özellik arz eder. Oysa fetva geneldir, benzeri olaylar için geçerlidir. Yargılama faaliyeti zorunlu bir görevdir, bunu da ancak görevli kişi yapar. Oysa fetva zorunlu bir görev değildir. Resmî veya özel her bilgili ve yetkili kişi fetva verebilir.⁵⁸

Fetva veren çoğu kez başkalarının görüşünü aktarıcıdır, rivayet edicidir. Şahitliğe ve velayete ehil olmayan alim kişi fetva verebilir ama yargılama faaliyetinde bulunamaz. Bir kimse, şartlarını taşıyorsa hem müftü hem de kadı olabilirdi.⁵⁹

1 Schacht, J. *Introduction to Islamic Law*, s. 89-93, London 1964.

2 Ahmet Lütfi, *Osmanlı Adalet Düzeni*, s. VIII, İstanbul 1979.

3 A. Lütfi; a.e., s. 3.

4 A. Lütfi; a.e., s. 33-35, 82-84, 90-92, 117-120, 171-174. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Köprülü, Fuad, *Orta Zaman Türk hukukî Müesseseleri*, İstanbul 1937. Barkan, Ömer Lütfi, *Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iîliği Meselesi*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, c. XI, s. 3-4, İstanbul 1945.

5 Bkz.: Mâverdi, *el-Ahkâm-ı Sultanîyye* (Çevirisi), s. 29-156, 2. Baskı, İstanbul 1994. Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, s. 83-215, Ankara 1988. Öztuna, Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu maddesi, İslâm Ansiklopedisi* c.16'dan ayrı basım, s. 120 vd., Ankara 1977.

6 Bkz.: Mâverdi; a.e., s. 30, 52, 54, 63 vs.

7 Bkz.: *Mecelle* md. 58. Bilmen, Ö. N., *İstalahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 2. baskı, c. 1/293, İstanbul 1955.

8 Mâverdi, a.e., s. 137-183, 448 vd.

9 A.e., s. 162-167.

10 A.e., s. 448-450.

11 A.e., s. 450.

12 A.e., s. 450-451.

13 A.e., s. 452-453.

14 A.e., s. 453.

15 Buhârî, Ahkâm 3. Başka rivayetler için bkz.: Kettani, Hz. *Peygamberin Yönetimi* c. 2/17, İstanbul 1991.

16 *İslâm Ansiklopedisi*, Kadı maddesi, c. 6, s. 43 a, 2. baskı, İstanbul 1967. Pakalın, M. Z., *Osmanlı Deyimleri-Terimleri Sözlüğü*, c. 2, Kadı maddesi, c. 2/119 a.

17 A.e., 6/43 b.

18 A.e., 6/44 b.

19 A.e., s.139.

20 Mâverdi, a.e. s.137-138.

21 A.e., s.141.

22 A.e., s.142-143.

23 *İslâm Ansiklopedisi*, 6/44 b

24 A.e., 6/45 a; Ayrıca bkz.: Pakalın, M. Z. a.e., c. 2/120 b-125 b.

25 A.e., 6/45 a-b.

26 Pakalın, M. Z., a.e., c. 2/124 b-125 b.

- 27 Abdülkerim Zeydan, *Nizami'l Kaza*, s. 245, Bağdat, 1. Baskı 1984.
Bugün Türk Medeni Kanunu madde 1'de kabul edilen hükmünde tıpkı
öyledir. Hakim MK'da yer alan kuralları uygulamaya zorundadır.
- 28 *Kur'an-ı Kerim*, 5/49.
- 29 A. K. Zeydan *a.e.*, s. 245-246.
- 30 A. K. Zeydan *a.e.*, s. 246.
- 31 A. K. Zeydan *a.e.*, s. 246-248.
- 32 Ibnu Abidin, *Resmül Müftî*'den naklen, A. K. Zeydan *a.e.*, s. 246-247,
251.
- 33 *Kur'an-ı Kerim*, 38/26.
- 34 A. K. Zeydan, *a.e.*, s. 247-248.
- 35 A. K. Zeydan, *a.e.*, s. 249-250.
- 36 Pakalın, M. Z., *a.e.*, c. 2, s. 121 a-122 b; A. K. Zeydan, *a.e.*, s. 250-251.
- 37 *K. Kerim*, 5/49.
- 38 Bkz.: *Mecelle* md. 36-45 (Belde örfü) Arazi Kanununun değişik madde-
leri; Öztürk, Osman, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 122, 133, İs-
tanbul 1973.
- 39 A. K. Zeydan, *a.e.*, s. 253-254.
- 40 A. K. Zeydan, *a.e.*, s. 255-256; Bayındır, Abdülaziz, *İslam Muhakeme
Hukuku*, s. 98-99, İstanbul 1986.
- 41 Pakalın, M. Z., *a.e.*, c. 2, 121 b-122 b.
- 42 Pakalın, M. Z., *a.e.*, c. 2, 124 b-125 a.
- 43 Öztürk, O., *a.e.*, s. 7-9.
- 44 Öztürk, O., *a.e.*, s. 8.
- 45 Bkz.: *Mecelle-i Ahkam-ı Adliye*.
- 46 Öztürk, O., *a.e.*, s. 121.
- 47 Öztürk, O., *a.e.*, s. 122-132.
- 48 Öztürk, O., *a.e.*, s. 137.
- 49 Öztürk, O., *a.e.*, s. 138.
- 50 Uzunçarşılı, İ. H., *a.e.*, s. 83, 108-109.
- 51 Uzunçarşılı, İ. H., *a.e.*, s. 85-86.
- 52 Uzunçarşılı, İ. H., *a.e.*, s. 83.
- 53 Uzunçarşılı, İ. H., *a.e.*, s. 83 vd.; Bayındır, A. A., *a.e.*, s. 85-86.
- 54 Bkz.: *Mecelle* md. 7 ve açıklaması.
- 55 Bayındır, A. A.; *a.e.*, s. 131, 132.
- 56 Bayındır, A. A.; *a.e.*, s. 143-223; Cowsan, N. J, *A History of Islamic Law*,
s. 125, Edinburgh 1971.
- 57 Bayındır, A. A., *a.e.*, s. 224.
- 58 Bilmen, Ö. N, *a.e.*, c. 6, s. 270-271.
Özçuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, c. 10, s. 260-261, İstanbul
1978.
- 59 Bilmen, Ö. N, *a.e.*, c. 6, s. 271.

OSMANLI'DA YARGININ İŞLEYİŞİ, ŞEYHÜLİSLÂM VE KADI

OSMANLI'DA YARGININ İŞLEYİŞİ

429

OSMANLI DEVLETİ'NDE

ŞEYHÜLİSLÂMLIK KURUMU

447

OSMANLI'DA KADILIK KURUMU VE

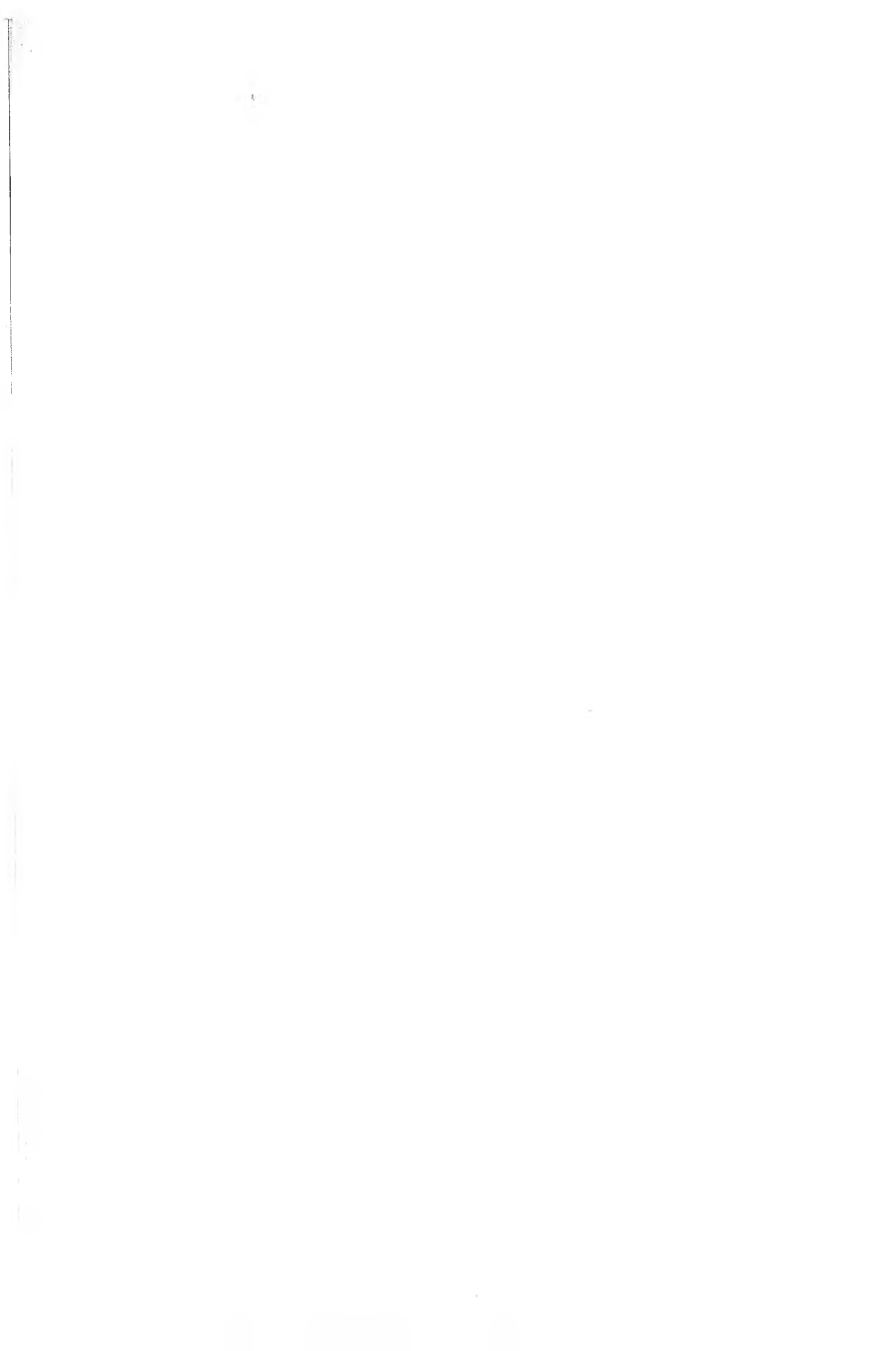
YARGININ BAĞIMSIZLIĞI

453

OSMANLI CEZA MUHAKEMESİ HUKUKUNA

HAKİM OLAN İLKELER

470

OSMANLI'DA YARGININ İŞLEYİŞİ

DOÇ. DR. ABDULAZİZ BAYINDIR
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Tanzimat'tan sonra kurulan Nizamiye Mahkemeleri'nde uygulanmış hukuk ve ceza muhakemesi kanunları bir tarafta bırakılırsa, Osmanlılar, yargılama hukuku sahasında İslam Hukuku'nu¹ ve özellikle Hanefî mezhebini uygulamışlardır. Şer'iyye Mahkemeleri'nde uygulanmış olan bu hukukun kaynakları, Hanefî Mezhebi'ne ait fıkıh kitaplarının kaza, davâ, şehâdet, ikrâr, beyyinât, yemin, sulh ve vekâlet bölümlerinde geçen hükümlerle, bazı bölümlerin (bâb veya kitab) sonunda yer alan özel yargılama usulleridir. Bunların büyük bir kısmı Mecelle'de² yer almıştır.

Mahkemeler, faaliyetlerini şer'iyye sicili denen defterlere kaydederlerdi. Bu defterler mahkemelerin tüm işlemlerini günümüze aktarmıştır. Bu yazıda Osmanlı hukukunun yazılı kaynaklarını, şer'iyye sicillerini ve Osmanlı yargılama hukukunu kısaca tanımaya çalışacağız.

I- OSMANLI HUKUKUNUN YAZILI KAYNAKLARI

Osmanlı Devleti'nde İslam Hukukunun önde gelen mezheplerinden Şafii, Maliki ve Hanbeli mezheplerine bağlı vatandaşlar olmakla beraber halkın çoğu Hanefî mezhebine mensuptu. Bu yüzden hakimler, Hanefî mezhebine göre hüküm vermek üzere görevlendirilirlerdi. Padişahın emriyle diğer üç mezhepten birinin veya herhangi bir fakihin görüşünün hatta yeni içtihatların yürürlüğe konduğu da olmuştur. Bu devirde fetva da bir hukuk kaynağı idi. Şimdi bunları kısaca görelim.

A- Hanefî Mezhebi

Hanefî mezhebi büyük bir fıkıh ekolüdür. Bu mezhepte muhtelif seviyelerde çok sayıda hukukçu (müctehid) yetişmiş ve her birinin görüş ve tercihleri fıkıh kitaplarında yer almıştır. Dolayısıyla Hanefî mezhebine ait

kitaplarda aynı konu ile ilgili olarak, müctehidlerin farklı görüş ve tercihlerde bulundukları görülür. Eğer hakimler mezhep içerisinde serbest bırakılsalardı aynı tip davalarda birbirini tutmayan kararlar verilir ve adalet dağıtımında birlik sağlanamazdı. Osmanlı sultanları, hakimlerin Hanefî mezhebinde sahih görülen görüşle hükmetmelerini emrederek birliği sağlamışlardır. Sahih görülen görüşün tespiti için belirlenmiş usul ve yöntemler vardır.³

B- Diğer Mezheplerle İlgili Uygulama

Hanefî mezhebi dışında bir mezhebe bağlı vatandaşlar arasında meydana gelip de kendi mezheplerine göre hükme bağlanması uygun görülen davalarda, taraflar o mezhebe mensup alimlerden birini hakem tayin ederlerdi. O, kendi mezhebine göre hükmünü verir ve daha sonra hakim bu hükmü tasdik ederek yürürlüğe koyardı.⁴

C- Hanefî Mezhebine Aykırı Uygulamalar

Bir konuda, bir hukukçunun görüşüne uyulması için padişahın emri olursa bu emir, hakimleri bağlar. Böyle bir emrin bağlayıcı olması için emrin konusunun suç teşkil etmemesi ve şerita aykırılığının kesin olmaması gerekir. Yetkililerin bu özellikleri taşıyan emirlerine uyulması dinen de vacip olur.⁵

Hanefî mezhebinde sahih sayılmayan görüşler veya diğer üç mezhepten birinin bir görüşü, yahut bunlar dışında bulunan müctehidlerin görüşleri çağın ihtiyacına uygun görüldüğü için, zaman zaman padişahın emriyle yürürlüğe konmuştur. Yeni konularda yapılan yeni içtihadlar ile Tanzimat'tan sonra Avrupa kanunlarından yapılan iktibaslar da padişahın emrini taşıdığı için hakimleri bağlayıcı bir özellik kazanmıştır.⁶ Şimdi bunları kısaca görelim.

1- HANEFİ MEZHEBİNDE SAHİH GÖRÜLMİYEN BİR GÖRÜŞÜN YÜRÜRLÜĞE KONMASI

Hanefi mezhebinde sahih görülmeyen bir çok görüşün, zamanın ihtiyacına uygun görülerek yürürlüğe konduğu olmuştur. Mecelle'de bunun çok sayıda örneği vardır.⁷ İhtiyaç duyulan konularla ilgili en uygun görüşü arayıp bulmak için 1914'te Fetvahane-i Âlî'de (Şeyhülislamlıkta) Fetva Odası'na bağlı Te'lif-i Mesâil Şubesi kurulmuştur. Fetva Odası Nizamnamesi'nin ilgili maddesi şöyledir:

"Te'lif-i Mesâil Şubesi, Hanefi mezhebinde sahih kabul edilmeyen bir görüşü, çağın ihtiyacına daha uygun bulup tercih ederse, yahut ihtiyaçların zorlamasıyla, diğer üç mezhebe ait bir görüşü uygun görüp tercih ederse, bu konuda dayandığı delilleri de içeren bir mazbata düzenler ve Fetva Emni'ne tevdi eder.

Mazbatanın ihtiva ettiği görüş, Fetva Makamınca uygun bulunarak arz ve padişah tarafından da tasdik edilirse artık yürürlüğe konmuş olur.»⁸

Mecelle'nin kabulünden sonra devam eden kanunlaştırma çalışmalarında bir mezhebe bağlı kalma düşüncesi tamamen terkedilmiştir. Mecelle Ta'dil Komisyonu'nun bağlı kalacağı prensipler şu şekilde tespit edilmiştir:

1- Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde mevcut olan hükümlere aykırı bir şey kabul edilmeyecek.

2- İslam hukukçuları arasındaki ihtilaflı meselelerde hangi müctehidin görüşü asrın ihtiyacına uygunsa o alınacak.

3- Yeni zuhur eden ihtiyaçlar için yeni hükümler icabediyorsa, fikhî hükümlere uygun olmak şartıyla, mevcut hukukî müesseselerden de istifade edilecek.

4- Daha önce olduğu gibi, hakimlere daha fazla takdir yetkisi verilmeyecek.⁹

2- YENİ İCTİHADLAR YAPILARAK YÜRÜRLÜĞE KONMASI

Mecelle Te'dil Komisyonu'nun çalışma prensiplerinden üçüncüsü, üstü kapalı olarak, bu komisyona hem icthad yapma, hem de fikhî hükümlere uygun olmak şartıyla Avrupa kanunlarından yararlanma yetkisi veriyordu. Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin 37. maddesi yeni icthada örnek gösterilebilir. Maddeyi ve gerekçesini sadeleştirmek suretiyle veriyoruz:

"37. Madde- Nikâh akdi sırasında, gelin ve damat adaylarından birinin ikametgahı bulunan kaza hakimi veya onun özel olarak görevlendirdiği naibi hazır bulunup sözleşmeyi düzenler ve tescil eder.»

Maddenin gerekçesi:

"Şeriat nazarında nikâh ile, tarafların karşılıklı rızalarıyla meydana gelen diğer akitler arasında hiç bir fark yoktur. Akit sırasında şahitlerin şart koşulması ve nikâhın ilan edilmesi de sırf akdi sağlamlaştırmak ve tarafları zina töhmetinden kurtarmak maksadına dayalıdır. Bu itibarla nikâh akdinin yalnız iki şahidin bulunmasıyla bizzat erkek ve kadın tarafından kıyılması şer'an geçerli olup camide veya başka özel bir yerde, alimlerden bir zat tarafından, özel merasim ile kıyılması şart değildir. Bununla beraber nikâh özel önemi haiz bir akit olduğundan, şanına riayet edilerek çoğu zaman camilerde kıyılma gelmiştir. Fakat bir müddettir, Osmanlı ülkesinde nikâh akdinin yapılması pek düzensiz bir hal almış ve nereden iki şahit hazır bulunursa hemen nikâh kıyılmaya teşebbüs olunmuştur. Gerçi yukarıda belirtildiği gibi iki şahidin bulunmasıyla kıyılan nikâh şer'an sahih ve geçerli ise de böyle mühim bir akdin düzenli cereyan etmemesinden pek çok yolsuzluklar meydana gelmiş ve evlenemeyecek durumda olan nice kadınların nikâhı kıyılarak başkalarının haklarının iptali cihetine gidilmiştir. Halbuki akit sırasında nikâhla ilgili hükümlere vâkıf bir zatın huzurunda sözleşmenin düzenlenmesi faydalı bir şey olduğundan ve böyle bir sözleşme düzenlenip tescil olunduğu taktirde ileride akdin varlığı veya mehrin miktarı hakkında ve daha bir çok meselelerde meydana gelebilecek ihtilafların önü alınacağından 37. madde bu sebeple dayandığı gibi yukarıdaki görevlerin nüfus veya belediye memurlarına veya noterlere verilmesi de düşünülmüş ise de hakimler her hususta kamu üzerinde velayete sahip olduklarından ve akitnamenin, ispata gerek kalmadan kabul edilmesi icabeden vesikalardan olması lüzumuna binaen işbu görevlerin hakimlere verilmesinin daha uygun olacağı mülahaza olunmuştur.»¹⁰

3- AVRUPA KANUNLARINDAN YAPILAN ALINTILAR

Suç sayılmayan ve şeriatı aykırı olduğu kesin olmayan hususlarda devlet başkanına boyun eğmek ve emrini yerine getirmek vacip¹¹ olduğundan Tanzimat'tan sonra bir çok kanun çıkarılarak yürürlüğe konmuştur. Milli

karakterde bir medenî kanun olan Mecelle¹² ile 1274/1858 tarihli Arazi Kanunu¹³ ve 1256/1840, 1267/1851 tarihli ceza kanunları¹⁴ Sultan'ın emri ile yürürlüğe konduğu gibi milli bünyeye fazla uymayan ve Avrupa'dan alınmış kanunlar da hep aynı yolla yürürlüğe konmuştur.

Avrupa'dan alınarak yürürlüğe konmuş olan kanunlar şunlardır:

1- Kanunname-i Ticaret (1286/1869)

Hükümlerinin çoğu 1808 tarihli Fransız Ticaret Kanunu'ndan alınmıştır.¹⁵

2- Ceza Kanunname-i Hümayunu (1274/1858)

Bu kanun büyük ölçüde 1810 tarihli Fransız Ceza Kanununa dayanır. Yalnız hükümlerinin bir kısmı hiç alınmadığı gibi bir kısmı da değiştirilerek alınmıştır.¹⁶ Farklı tarihlerde ekler yapılan bu kanun, 1911 ve 1915'te esaslı değişikliklere uğramıştır.¹⁷

3- Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi (1278/1861)

Bu kanun da Fransız kanununa dayanmaktadır. Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanununa kadar hem ticaret hem de nizamiye mahkemelerinde tatbik edilmiştir.¹⁸

4- Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi (1280/1863)

Fransız Deniz Ticareti Kanunu esas alınarak Sardunya, Sicilya, Belçika, Felemenk ve Prusya kanunlarından istifade edilmek suretiyle hazırlanmıştır.¹⁹

5- Usul-i Muhakemât-ı Cezaiye Kanunu (1296/1879)

1808 tarihli Fransız Ceza Muhakemesi Kanununun tercümesi ve kısmen tadili suretiyle meydana getirilmiştir. Savcılık kurumu bu kanunla ülkemize girmiştir.²⁰

6- Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu (1296/1879)

Bu kanunun esası, 1807 tarihli Fransız kanunudur.²¹ 54. maddesi, bir çok konuda Mecelle'ye uyulacağını hükme bağlamıştır. Gerek bu kanun ve gerekse Usul-i Muhakemât-ı Cezaiye Kanunu sadece nizamiye mahkemelerinde uygulanmıştır. Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu 4 Ekim 1927'ye kadar yürürlükte kalmıştır.²²

4- BİR HUKUK KAYNAĞI OLARAK FETVA

Fetva, hukuki ve dini konulardaki sorulara bir fıkıh bilginin verdiği cevaptır. Kadılar ihtiyaç duydukları zaman müftülerden fetva sorarlardı.²³ Müftünün verdiği fetva bağlayıcı olmadığı halde hakimın kararı bağlayıcıdır.

Vatandaşlar da müftülerden aldıkları fetvayı göstererek Saraya veya mahkemeye başvurup ona göre emir veya hüküm verilmesini isteme hakkına sahiptiler. Şer'iyye sicillerinde bununla ilgili belgeler vardır. Buna bir örnek verelim:

Gayrimüslim vatandaşların (zımmilerin) Ankara'da bir kilisenin tamiri için Hamid adındaki müftüye soru ve aldıkları fetva şöyledir:

"Bu mesele beyânında ne buyrulur ki, bir kasaba kurbunda vâki kenisenin (kilisenin) üstü tamire muhtaç oldukda kadîm olmağın tamir olunmak caiz olur mu, beyânıyla müsab oluna.

Allahü a'lem el-cevab olur. Ketebehu el-fakir Hamid 'ufiye 'anh."

Zımmiler, bu fetva ile Saraya başvurmuşlar ve bir emr-i şerif²⁴ almışlardır. Ankara Kadısı, emr-i şerif ve fetva gereğince adı geçen kiliseyi teftiş etmiş ve tamirine izin vermiştir. Bu konuda tutulan gerekçeli tutanak şöyledir:

"Budur ki, Ankara zımmileri, yedlerinde emr-i şerif-i vacibüt't-teşrif varid olub mazmûn-i hümayûnunda. "Nefs-i Ankara'da Mehriyar nam mahallede olan Surbnişan nam kenisenin zımmileri bâb-ı seâdetmeâbıma âdem gönderüb, kenisemiz kadîmden ile'l-an müstamel olub bazı yerleri harâb olub tamire muhtâc olmağın vaz'-ı aslîsi üzre tamir ve termim etmek istediğimizde mücerred celb-i mal için hariçten bazı kimesneler hilâf-ı şer'-i şerîf mâni olub bu babda elimizde fervâ-yı şerîfe vardır, deyu bildirdi. İmdi buyurdum ki, hükm-i şerîfim vardıkta filvâki kadîmden ile'l-an müstamel keniseleri olub harâb olmağın vaz'-ı kadîm üzre tamir ve termim etmek istediklerinde ellerinde olan fervâyâ nazar kılub emr-i şerîf ile âmil olasız," deyu fermân olmağın ber mûceb-i fermân-ı âlî ellerinde olan fervâ-yı şerîfe dahi nazar olunub, "Bir kasabada vâki olub müstamel olan kenisenin bazı yeri tamire muhtaç olmağın vaz'-ı aslîsi üzre tamir olunmak caiz olur mu beyan buyrula, denildikte, olur," deyu

cevab buyurulmağın ber müceb-i fetvâ-yı şerîf ve emr-i münîf,²⁵ nice bîgaraz müslümanlar ile üzerine varılıb görüldükte zikrolunan kenisenin tarîk-i hâssa mülâsık olan divarı ve sakfının bazı yerleri meremmete muhtaç olduğu sebepten vaz'-ı aslîsi üze meremmet olunmasına icazet verilüb bi't-taleb kaydolundu. Fî evâhir-i Receb 991(Temmuz 1582)."

Şühudü'l-hal

Hacı Saltuk, Hasan Çelebi b. Hüseyin el-Müderriş, Kerim Çelebi b. Süleyman, Üstad Dede b. Musa, Hüseyin b. Osman, Tayyib b. Ali, Musa b. Ahmed, Pir Ahmed b. Şahveli ve ğayrühüm mine'l-hâzirîn.²⁶

II- ŞER'İYYE SİCİLLERİ

Kadıların verdikleri ilâm, hüccet ve cezalarla görevleri gereği tuttukları çeşitli kayıtları ihtiva eden defterlere şer'iyye sicilleri, kadı defterleri, mahkeme defterleri ve zabt-ı vekâyi sicilleri adı verilir.²⁷ Bunların, maruzlara, ilâmlara, hüccetlere, aile hukukuna, terekeye, izinnâmeye, emir ve fermanlara, vekâlet ve kefâletlere ait ayrı ayrı tutulmuş olanları olduğu gibi çeşitli vesikaları bir arada bulunduranları da vardır. Sicillerin çoğu karışık olarak tutulmuştur.

Belgelerin isimlerinden anlaşılacağı gibi mahkemeler, bir yandan anlaşmazlıkları çözmeye çalışırken diğer yandan da noterlik işleriyle uğraşırlardı.

Belge düzenlerken nelere uyulacağı, fıkıh kitaplarının "eş-Şurû't" ve "el-Mehâdir ve's-sicillât" bölümlerinde yer alır.²⁸ Osmanlılar, bunları standart hale getirerek fıkıhın bütün bablarıyla ilgili belge çeşitlerini, Türkçe düzenlemiş, bunlarda kullanılan kelimelere varıncaya kadar üslup birliği sağlamışlardır.²⁹ Bu sebeple sicillerden bir belgeyi okuyabilen, aynı türden bütün belgeleri okuyabilir.

Mahkemelerdeki yazılı işlemlerin hepsi saklanmamıştır. Saklanması gerekli olan şer'iyye sicilleri de bugünkü mahkeme zabıtlarına pek benzemez. Eski tarihli sicillerde vakıf tescili ve miras taksimi dışındaki kayıtlar, genellikle bir sayfanın yarısını geçmez. Çoğu zaman bir sayfaya beş, altı, hatta yedi, sekiz işlemin kaydedildiği görülür. Bu defterler, hâkimin cübbesinin cebine girecek kadar küçük, dar ve uzuncadır. Tanzimat'tan sonra mahkemenin son kararında, şahitleri gizli ve açık olarak tez-

kiye edenlerin isim ve adresleri yazılmış ve gerekçe daha uzun tutulmuştur. Onun için bu defterler eskilerinden daha büyük hacimdedir.

Suç duyuruları, keşif ve tahkikat tutanakları, taraflar arasında yapılan sulh anlaşmaları da sicillere kaydedilmiştir.

Kadılar, hem adlî hem de idârî görevler üstlendiklerinden şer'iyye sicillerinde onların idari görevleriyle ilgili kayıtlar da vardır. Bunlar memur ve müderriş tayini, resmî yapıların keşif ve tamiri, vakıfların denetimi, vakıf binalarının kiraya verilmesi, vergi toplanması, esnaf tef-tişi, narh koyma, yiğitbaşı ve kethüda tayini, mukataa tef-tişi ve ihtida işlemleri gibi kayıtlardır.

Türkiye'deki şer'iyye sicilleri ile ilgili tek müstakil arşiv, 1312 h./1894 m. tarihinde, Sultan II. Abdülhamid'in emriyle kurulan İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi'dir.³⁰ Bu arşivin dışında kalan siciller Ankara Etnografya Müzesi'ndedir.

Şer'iyye sicillerinde bulunan belgeler içinde ilâmlar, hüccetler ve maruzlar konumuz açısından önemli olduğu için onlara kısaca değinmekte fayda vardır.

A- İlâmlar

İlâm, hâkimin bir davada verdiği kararını, üstünde imza ve mührünü taşıyan belgedir. Belgeye davacının iddiası, delilleri, davalının cevabı, eğer savunmada bulunmuşsa dayandığı deliller ve hakimın gerekçeli kararı yazılır.³¹

B- Hüccetler

Hüccet, hakimın kararını ihtiva etmeyen, taraflardan birinin itirafıyla diğerinin kabulünü içeren ve üzerinde onu düzenleyen hakimın mühür ve imzasını taşıyan belgedir.³²

C- Marûzlar

Mahkemelere yapılan şikayetler, hakimın emriyle görevliler tarafından yapılan keşif ve tahkikat raporları ve naiblerin, daha çok ceza konularında yürüttükleri soruşturma ve hakimın onayına sundukları kararlar ile hakimlerin üst makamlara arz ettikleri konular maruz başlığı ile sicil defterlerine kaydedilmişlerdir. Mahkemenin safhalarıyla ilgili daha geniş bilgi ve yargı bölgesinde işlenen suçlar maruzların incelenmesiyle tespit edilebilir.

Maruzlar, bazı ilâm ve hüccet sicillerinin ortasında veya sonunda bulunurlar. Bu konuda müstakil sicillerin tutulduğu da görülür.

III- YARGIDA GÖREV ALAN MEMURLAR

Yargı denince akla ilk önce hakimler gelir. Bunlar, çalışmaları esnasında bir çok kişinin yardımına ihtiyaç duyarlar. Hakimleri ve yargılamada görev alan yardımcı elemanları kısaca tanımaya çalışalım.

A- Hakimler

Hakim, yargılama görevini yürüten asıl memurdur. Hakimin her yönüyle güvenilir olması, görevini yaparken maddi ve manevi baskılardan uzak olması gerekir.

1- HAKİMDE ARANAN ÖZELLİKLER

a- Hakim, yerli yerinde karar verebilen, anlayışlı, dürüst, güvenilir, şahsiyet sahibi ve sağlam iradeli olmalıdır.³³

b- Hakim, fıkha vakıf olmalı, yargılama hukukunu iyi bilmeli, davaları bunlara göre çözebilecek bir beceriye sahip olmalıdır.³⁴

Fıkıh deyince, İslam hukuku ile birlikte ibadetlerle ilgili bilgileri de içine alan ilim dalı anlaşılır. Hakimler ibadetlerin usulüne uygun yapılmasını denetleyip bazı müeyyideler uygulayabildikleri için bu konuda da bilgi sahibi olmaları gerekir. Mesela, namaz kılmayan veya Ramazan günü kasten oruç bozan kişilere ta'zir³⁵ uygulamak ve Ramazan hilalini tespit etmek hakimin görevleri arasındadır.³⁶

c- Hakim, tam bir temyiz kudretine sahip olmalıdır. Bu sebeple çocuk, bunak, kör, dilsiz ve tarafların yüksek sesle konuşmalarını duyamayacak derecede sağır kimseler hakimlik yapamazlar. Yaparlarsa verdikleri kararlar geçersiz olur.³⁷

2- HAKİMİN UYMASI GEREKEN AHLAKİ KURALLAR

Hakim, adalet dağıtmak, haksızlığı önlemek ve Hz. Peygamberin yolunda yürümek gibi dinin yapılmasını istediği şeyleri yapmalı,³⁸ katı, kaba, kibirli ve inatçı olmamalıdır.³⁹ Bundan başka uyması gereken ahlaki kuralları şunlardır:

a- Hakim, mahkemede kendisi için alış-veriş yapmamalıdır. Böyle yaparsa makamın yüceliği kaybolur.⁴⁰ Esasen hakimin, mahkeme dışında da alış-veriş yapması uygun olmaz. Bu gibi işleri yürütmek üzere güvendiği bir kişiyi görevlendirmeli ve bu kişi de hakim adına alış-veriş yaptığını kimseye söylememelidir. Çünkü halk, hakime sattığını ucuza satmaya ve ondan aldığını da pahalıya almaya yönelerek onun kendilerine meyletmesini sağlamaya çalışır.⁴¹

b- Hakim, kimseyle şakalaşmamalıdır. Çünkü bu, makamın yüceliğinin kaybolmasına sebep olur.⁴² Hakim, taraflarla davaları dışında bir şey konuşmamalıdır. Çünkü şakalaşma ve konu dışı konuşmalar makamı küçük düşürür.⁴³

c- Hakim taraflardan hiçbirinin hediyesini kabul edemez⁴⁴ ve başkalarından da hediye alamaz. Miktarın az veya çok olması önemli değildir. Son karardan önce de olsa sonra da olsa, hakimin hediye kabul etmesi haram olur.⁴⁵

aa- Hakim, kendinden üst makamların hediyesini kabul edebilir. Mesela kendini atama mevkiinde bulunan Kazasker ve Şeyhülislam'dan hediye alabilir.⁴⁶

ab- Hakim yakın akrabasından (zi rahm-i mahreminden) hediye kabul edebilir. Çünkü, onların hediyesini kabul etmemek, akrabalık bağlarının kopmasına sebep olur ki, bu haramdır. Ancak bir davaları olursa onların da hediyesini alamaz.

ac- Hakim olmadan evvel aralarında dostluk bulunup kendine hediye vermeyi adet edinen kimseden hediye alabilir. Ancak alacağı hediye eski miktardan fazla olmamalıdır. Mahkemede davası olan hiç kimsenin hediyesini kabul edemez.⁴⁷

Bir görüşe göre hakimin rüşvet aldığı davada vereceği hüküm geçerli değildir.⁴⁸ Kadihan, bu konuda icma olduğunu nakleder.⁴⁹ Hakimin hükmü, doğru da olsa sonuç değişmez. Çünkü, bu durumda sanki hüküm vermesi için ücretle çalıştırılmış olur. Halbuki, böyle konularda ücretle adam çalıştırılmaz. Çünkü hükmetmek, zaten hakimin görevidir.⁵⁰

d- Hakim, taraflardan hiçbirinin ziyafetine ve kendisi için düzenlenmiş ziyafetlere gitmez. Fakat, ziyafet başka sebeple düzenlenmişse, davası olmayan kişilerin

düzenlediği böyle genel ziyafetlere gidebilir. Çünkü, bu hallerde herhangi bir töhmet söz konusu olmaz.⁵¹

e- Yargı sonuçlanmadan hakim, taraflardan yalnız birisini evine kabul etmek, mahkemede biriyle baş başa kalmak, taraflardan birine el, göz veya baş ile işaret etmek, onlardan birisiyle gizli konuşmak, diğerinin bilmediği dil ile söz söylemek gibi töhmet ve kötü zanna sebep olabilecek hal ve hareketlerden sakınmalıdır.⁵²

f- Hakim, taraflar arasında eşit davranmak zorundadır. Taraflardan biri her ne kadar eşraftan ve ileri gelenlerden, diğeri de sıradan bir vatandaş olsa dahi yargılama sırasında tarafları oturtmak, onlara bakışlarını yöneltmek ve hitabetmek gibi yargılama ile ilgili bütün işlerde tamamiyle adalet ve eşitliğe uyması gerekir.⁵³

3- HAKİMLERİN ATANMASI

Hakimler, sultan tarafından atanır.⁵⁴ Sultan, bu konuda bir başkasına da yetki verebilir.⁵⁵ Yetki, önceleri kazaskerlere verilmişti. Daha sonra kadılar, şeyhülislamın teklifi ve padişahın onayı ile atanır oldular.⁵⁶ Vali ve beylerbeyi olan zatlar, hakim atayamaz ve onları görevden alamazlar.⁵⁷

1913 tarihli Hükkâm-ı Şer' ve Mehâkim-i Şer'iyye Hakkında Kanûn-i Muvakkat'ın (HŞMŞHK) 17. maddesine göre hakim tayin edilecek kişide şu beş şart aranır:

1- 25 yaşını doldurmuş olmak.

2- Bir yıl veya daha çok hapis cezasına yahut daha ağır bir cezaya çarptırılmış olmamak.

3- Yerli yerinde hüküm verebilen, anlayışı kuvvetli, doğru ve güvenilir, şahsiyet sahibi ve sağlam iradeli olmak (Mecelle 1792).

4- Tam bir temyiz kudretine sahip olmak. Yani bunak, kör, dilsiz ve tarafların yüksek sesle konuşmalarını duyamayacak derecede sağır olmamak (Mecelle 1794).

5- Medresetü'l-kudât'ı (kadı yetiştirmek için kurulmuş fakülteyi) bitirmiş olmak.⁵⁸

4- HAKİMLERİN GÖREVDEN ALINMASI

Sultan veya onun yetkili kıldığı kişi, hakimlerin görevine son verme hakkına da sahiptir. Görevden alınmasını gerektiren bir sebebin bulunup bulunmaması önemli değildir.

HŞMŞHK'nın yürürlüğe girmesiyle hakimler, ka-nuni bir sebep olmadan görevden alınamaz duruma gelmişlerdir (m. 23). Buna göre hakimler, görevlerini kötü-

ye kullanmadıkça ve sorumluluk doğuracak bir davranış-ları ortaya çıkmadıkça görevden alınamaz ve bir başka memuriyete atanamazlar. Ancak Haremeyn-i muhtere-meyn (Mekke ve Medine) kadıları bu hükümden ayrı tutulmuşlardır (m. 24).

5- HAKİMLERE ÖDENEN MAAŞLAR

Hakim, üstlendiği görev dışında bir işle meşgul olamaz. Bu sebeple kendisine, ailesine, yardımcılarına ve geçimini üstlendiği kişilere yetecek bir maaş alması gerekir. Osmanlıların kadılara verdikleri maaş miktarları kazasker ruznamçelerinde kayıtlıdır. Örnek olarak Üskü-dar Kadılığı Evamir Kayıt Defteri'nde yer alan ve görev-lilerin aylık maaşını gösteren bir kayıt suretini aşağıya alıyoruz.

KadıEfendi	3500 kuruş	(35 Osmanlı altını)
Müşavir	1500 kuruş	(15 Osmanlı altını)
Başkatip	1000 kuruş	(10 Osmanlı altını)
Katip	800 kuruş	(8 Osmanlı altını)
"	600 kuruş	(6 Osmanlı altını)
"	600 kuruş	(6 Osmanlı altını)
"	400 kuruş	(4 Osmanlı altını)
"	400 kuruş	(4 Osmanlı altını)
Muhzır	400 kuruş	(4 Osmanlı altını)
"	400 kuruş	(4 Osmanlı altını)
"	400 kuruş	(4 Osmanlı altını)
Hademe	200 kuruş	(2 Osmanlı altını)
"	200 kuruş	(2 Osmanlı altını)
Yekûn	10400 kuruştur.	(104 Osmanlı altını)

Fi 6 Receb, 1328 ve fi 4 Haziran, 1326 (19 Mayıs 1910).⁵⁹

6- HAKİMİN YETKİSİNİN SINIRLANDIRILMASI

Hakimlerin yetkileri çeşitli şekillerde sınırlandırılabilir. Bunlar yargılama zamanı, yargılama yeri ve haki-min bazı davalara bakamaması gibi durumlardır.⁶⁰

Hakime belli bir müddet yargılama yetkisi verildiği taktirde ancak o müddet içerisinde görev yapabilir. 1331/1913 tarihine kadar hakimler bir sene müddetle görev yapmaktaydılar. Bu tarihe kadar tutulmuş şer'iyye sicillerinde, her yıl kadıların değiştiği görülmektedir. HŞMŞHK'nın 23 ve 24. maddeleri ile bu uygulamaya son verilmiş, fakat Mekke ve Medine kadıları bu hüküm-den ayrı tutulmuşlardır.

Yargılama müddetini sınırlamanın sebebi, hakimlerin bilgi yönünden eksikliklerini gidermelerine imkan vermek diye ifade edilmektedir. Çünkü onlar, yargılama görevi ile meşgul oldukları zaman, fıkıh ilminden başka bir ilim üzerinde araştırma ve inceleme yapma fırsatı bulamazlar. Ama, bir sene gibi belli bir müddet içerisinde yargılama görevini tamamlarlarsa, diğer ilim dallarına yönelme fırsatı bulabilirler. Hatta önceleri kadılık görevinin üstün yetenekli ve olgun kişilere verilmesine çok dikkat edildiğinden bir çok ilimden icazet (diploma) almış ve icazet verebilecek kıymetli alimler bu göreve getirilirlerdi. Bu alimler, ilmi çalışmalarından uzak kalmamak için özürler ortaya koyarlardı. Hem kadılık görevini yetkili ve liyakatli kişilere vermek, hem de ilim adamlarının açıkladıkları özürleri dikkate almak için hakimler, bir sene gibi kısa bir müddet için tayin olunurdu. Yoksa fıkıhta böyle bir şart yoktur.⁶¹

Yargılama, yer itibarıyla sınırlanmıştır. Bir hakim, kendi yargı bölgesinin her tarafında hükmedebilir.⁶² Bir yerin mahkeme binası olarak kullanılması ve duruşmanın orada yürütülmesi gerekmez. Kadı, bulunduğu merkeze bağlı köylerde de hükmedebilir.⁶³ Fakat kendi yargı bölgesi dışında hükmedemez.

Yargılama, konu itibarıyla da sınırlandırılabilir.

7- HAKİMİN YETKİSİZ OLDUĞU DAVALARIN ÇÖZÜMÜ

Bir yargı bölgesinde görev yapan hakim kendi davası yahut hükmedemeyeceği kişilerin bir davası bulunursa dava şu beş şekilden biriyle çözümlenir:

a- Orada bir başka hakim varsa duruşma onun huzurunda yapılır.

b- Başka hakim yoksa taraflar kendi rızalarıyla bir hakem tayin ederek duruşmayı onun huzurunda yapabilirler.⁶⁴

c- Eğer o yerin hakimi, naib tayin etme yetkisine sahipse bir naib tayin eder ve taraflar bu naibin huzurunda yargılanırlar.

d- Bunlardan biri olmadığı takdirde taraflar, rıza ve ittifakları ile civardaki diğer bir hakim huzurunda yargılanırlar.

e- Bazı durumlarda padişah'tan bir müvellâ tayin etmesi istenir.⁶⁵

Müvellâ, bir yargı bölgesinde meydana gelen bazı belli davalara o yer hakiminin bakmasında bir sakınca yahut engel bulunduğu zaman, davacının padişah'tan talebi üzerine yalnız o davayı dinleyip çözmek için tayin olunan hakimdir.⁶⁶

Yukarıdaki birinci, üçüncü ve beşinci durumlarda tarafların rızası aranmaz. Fakat hakeme veya civarda bulunan bir mahkemeye başvurma konusunda her iki tarafın da rızasının bulunması şarttır.

B- Yargılamada İkinci Derecede Görev Alanlar

Yargılamada ikinci derecede görev alan kişilerin başında naibler gelir. Katip, mübaşir ve muhızır da hakim yanından eksik olmaz. Tezkiye memurları hademe, kapıcı ve son zamanlarda müşavir, hakim yardımcılarında yer almıştır.

1- Nâib: Nâib sözlükte bir kişinin yerini tutan ve yokluğunda işlerini yürüten kimse anlamına gelir. Naibler, hakimlerin vekili olarak görev yapan kimselerdir. Bazı hakimler, naib tayin etme ve görevine son verme yetkisine sahip olurlardı. Bu yetkiyle donatılmış olanlar, hakimlik yapabilecek özellikte birini kendine naib tayin etme ve istediği zaman görevine son verme hakkına sahipti.⁶⁷ Bu durumda hakim, naibine kendisine ait bütün yetkileri tanıyabileceği gibi, yetki sınırlaması da yapabirdi.⁶⁸ Naib tayin etmeye yetkili olduğu halde onu görevden almaya yetkili olmayan hakimler de vardı.

Naib tayin etme yetkisine sahip olmayan hakimler bu konuda duyacakları ihtiyacı şu üç şekilde giderebilirlerdi:

a- Yalnız kendi huzurunda hükmetmek üzere naib tayin edebilirlerdi. Bu taktirde o naibin hakim huzurunda vereceği hüküm geçerli olurdu.

b- Tayin ettiği naib, başka bir yerde tarafları ve şahitleri dinlerdi. Eğer bir hüküm verirse o hüküm hakim kontrol ve tasdikinden sonra geçerli olurdu.⁶⁹ Çünkü, önemli olan, yargılamanın hakim görüşüne uygun olarak yürütülmesidir. Hakim, bu konuda görevlendireceği kişinin vereceği hükmü kontrol edip tasdik ettikten sonra yargılamanın, hakim görüşüne göre olduğu ortaya çıkar.⁷⁰

c- Keşif, ilk soruşturma ve şahitler hakkında güvenilirlik soruşturması açmak gibi yargılamaya yardımcı olacak hususlarda naibler görevlendirilebilirlerdi.⁷¹

Naib tayinine yetkili olan hakimın görevden alınması veya ölmesiyle naibinin görevi sona ermez. Hakim ölür veya görevden alınırsa, yeni hakim atanıncaya kadar yargılamaya önceki hakimın naibi bakardı.⁷²

Şer'iyye sicillerinde naiblerin, daha çok sorgu hakimi olarak görev yaptıkları görülmektedir. Sorgu hakimleri son kararı vermeye yetkili değillerdir.

2- *Müşavir*: Hakim gerek görürse fıkıh bilginleri ile istişare edebileceği⁷³ gibi yargılama esnasında bunları yanında da bulundurabilir. Ayrıca 1913'te çıkarılan Hükkam-ı Şer ve Mehakim-i Şeyr'iyye Hakkında Kanun-i Muvakkat'ın 8. maddesine göre Kazaskerlikler, İstanbul, Muhallafât, Evkâf, Galata ve Üsküdar kadılıklarıyla vilayet merkezlerinde işi çok olan şer'i mahkemelerde ihtiyaca göre bir veya iki müşavir bulunduracak, Haremeyn (Mekke ve Medine) kadılarının müşavirleri tek başlarına hüküm verme yetkisine sahip olacaktı.⁷⁴

3- *Katip*: Güvenilir, sağlıklı, davaları yazma ve ilâm düzenleme usulüne vakıf bir kişi mahkemeye katip olarak tayin edilir. Hediye almak gibi kötü bir davranışta bulunmasın diye hakim onu uygun bir yerde bulundurur. Katip burada, tarafların iddia ve savunmaları ile şahitlerin ifedelerini kaydeder. 1913'ten sonra her mahkemede bir başkatip ile yeteri kadar katip ve kayıt memuru bulundurulması kanun gereği olmuştu.⁷⁵

4- *Mübaşir*: Mübaşir, hakimın emrini tebliğ görevini yürüten kişidir.⁷⁶ Şer'iyye sicillerinde bazı mübaşirlerin sorgu hakimi gibi görev yaptıkları da görülmektedir.⁷⁷

5- *Tezkiye memurları*: Şahitler hakkında güvenilirlik soruşturması (tezkiye) yapan memurlardır. Şer'iyye sicillerinde, buna dair kayıtlara çok rastlanır.⁷⁸

6- *Muhzir*: Gerek görülen kişileri hakim huzuruna götürme, yani mahkemeye celbetme görevini yürüten memurdur.⁷⁹

7- *Hademe*: Duruşma güvenliğini sağlayan görevlidir. Bunlar, lüzumsuz söz ve uygunsuz davranışlara engel olurlar. Hademeler hakimden uzakta olmalıdırlar. Çünkü bunların varlığı, makamının yüceliğini artırmak içindir. Uzak durmaları ise heybeti artırır.

8- *Kapıcı*: Kapının önünde durup mahkemeye başvurmak isteyenleri sıraya koyan görevlidir.⁸⁰

C- Toplu Hakim Sistemi

Osmanlı mahkemelerinde, eskiden beri tek hakimli sistem esastır. Fakat bazı mahkemelere müşavirler tayin edilmiş ve onlara da hüküm verme yetkisi verilmiştir. Kazasker, Kassâm-ı umûmî, İstanbul Kadısı, yardımcısı, Mekke ve Medine kadıları ile müşavirleri böyledir. Fakat bunların bir konuda beraberce karar vermeleri şartı getirilmemiştir.⁸¹ Ama bu mümkündür. Nitekim Mecelle'nin 1802. maddesi şöyledir:

"Bir davayı beraberce dinlemek ve hükmetmek üzere tayin edilen iki hakimden yalnız birisi o davayı dinleyip hükmedemez. Ederse hükmü geçerli olmaz."

Fakat bir mahkemeye böyle iki hakim tayin edildiği halde, her birine tek başına davayı dinleyip hüküm verme yetkisi tanınırsa, o zaman mahkemenin teşekkülü için ikinci hakimın gelmesi beklenmez.⁸²

IV- MEDENİ YARGILAMA

Osmanlı Şer'iyye Mahkemeleri'nde hukuk ve ceza ayrımı yoktu. Mahkemeler hem her türlü yargılama hem de noterlik işleriyle uğraşırlardı. Osmanlılarda medeni yargılamanın işleyişini kısaca görmeye çalışalım.

A- Yetki

Hakimlerin yargılama yetkileri, coğrafi bakımdan sınırlandırılırdı. Bu, idari kuruluş sınırlarına göre olurdu. Mesela Bursa Kadısı ancak Bursa'nın merkezinde hükmedebilir, Bursa'ya bağlı kaza ve livâlarda hükmedemezdi.⁸³

Yer itibarıyla yetkili mahkeme, davalının ikamet ettiği yer mahkemesiydi. Ancak devamlı ikamet şartı yoktu. Bir bölgede misafir olarak bulunan kişi aleyhine, o yer mahkemesinde dava açılabilirdi.⁸⁴

B- Vazife

Kaide olarak bir hakim, kazası dahilinde meydana gelen her türlü davaya bakabilir ama bakabileceği davaların sınırlandırılması da mümkündür.⁸⁵ Nitekim İstanbul'daki mahkemelerden bir kısmı bazı davalara bakmaya yetkili kılındığı için diğerleri onlara bakamazdı.⁸⁶ Nîzamiye Mahkemeleri'nin kurulmasıyla Şer'iyye Mahkemeleri'nin bakacağı davalar bir hayli azalmıştı.⁸⁷

C- Tarafların Belirlenmesi

Dava, bir kimsenin hakim huzurunda diğer kimse-den hakkını talep etmesidir. Hak talebinde bulunan kişiye davacı, karşı tarafa da davalı denir.⁸⁸ Mahkemenin davaya bakabilmesi için, davacının dava açmış olması şarttır. Ancak davayı dilekçeyle açma şartı yoktur. Davacının hakime bizzat müracaatıyla dava açılmış olur.

D- Yargılama

Hakim mahkemede tek başına oturmaz. Çünkü bu, töhmete sebep olabilir. Ayrıca verdiği hükümler, ilerisinde ispata muhtaç olabileceğinden⁸⁹ mahkemede şahitlik yapabilecek özelliklere sahip, doğru ve güvenilir kimseleri dinleyici olarak bulundurmaya çalışmalıdır.⁹⁰ Zaten bu gibi sebeplerden dolayı yargılama açık yapılmak zorundadır.⁹¹ Şer'iyye sicillerindeki bütün ilâm ve hüccetlerin sonunda, şühüdül-hal başlığıyla yargılama esnasında dinleyici olarak bulunan kişilerden bir çoğunun adı yazılıdır. Aynı şey ceza davaları için de söz konusudur.

Yargılama usulü basit ve yargılamanın uzamasına sebep olacak şeylerden oldukça uzaktır. Davacı, ya bizzat gelip davasını ikame eder veya bir şahsı beraberinde getirerek onu kendisine vekil tayin edip mahkemeye vekaletini tescil ettirir. Eğer mahkemeye yalnız vekil gelmişse iki şahitle vekaletini ispat etmesi gerekir.⁹² Mecelle'nin yürürlüğe girmesinden sora, yazılı belge ile vekaleti ispat mümkün oldu.⁹³ Mecelle'den önce de mahkemelerde verilen vekalet hüccetlerinin yeterli görülüp şahitlerle ispatına gerek kalmadan kabul edildiğine rastlıyoruz.⁹⁴ Bir avukatlık müessesesi olmadığından herkes dilediği kişiyi, yargılamayı yürütmek üzere kendine vekil tayin edebilirdi.⁹⁵

Taraflar, yargılanmak üzere hakim huzuruna geldiklerinde, hakim önce davacıya davasını anlattırır⁹⁶ ve ifadesini kağıt üzerine kaydeder. Davayı düzeltme hususunda hakim, davacıya yardım etmez. Ancak, dava açma usulünü bilmeyen kimseye gerekli usulü öğretmesi için ehil bir zatı görevlendirebilir.⁹⁷

Eğer dava, daha önce yazıyla tespit edilmişse, davacının yüzüne karşı okunarak muhtevası kendisine tasdik ettirilir. Bundan sonra hakim davalıya yönelerek:

"Davacı senden şu şekilde dava ediyor, ne dersin?" diye sorar.⁹⁸ Davalı iddiayı kabul ve itiraf ederse hakim,

ikrara dayanarak kararını verir.⁹⁹ Davalıya, davacının hakkını vermesini tenbih ederek taraflara bu konuda birer ilâm verir.

Davalı cevabında davacının iddiasını reddettiği takdirde, hakim davacıdan davasını ispat etmesini ister.

E- İspat Vasıtaları

İspat vasıtaları şahitlik, yemin ve yeminden kaçınma (nükul) dır. Mecelle'nin kabulüne kadar yazılı belgelerin doğruluğu, şahitlerle ispat edilmedikçe ispat vasıtası olarak kabul edilmiyordu. Böylece, sahte belge düzenlenerek mahkemenin aldatılmasının önüne geçilmek isteniyordu. İkrar, bir ispat vasıtası değildir. Çünkü ispat, kabul edilmeyen bir iddianın doğruluğunu ortaya çıkarmak için yapılır. İkrar ise, iddiayı kabul etmektir. İddia kabul edildikten sonra artık ispatına gerek kalmaz.

F- Karşı Dava

Davalı, davacının iddiasını kabul veya reddedecek yerde, davayı hükümsüz kılacak bir karşı dava açabilir. Açılan karşı dava da diğer davalar gibi sonuçlandırılır.

G- Tarafları Sulha Davet

Akraba arasında meydana gelen veya tarafların anlaşmaya arzulu oldukları sezilen davalarda, hakim hükmetmekte acele etmez. Bir veya iki kere taraflara, sulh olmalarını ve birbirleriyle anlaşmalarını tavsiye eder. Çünkü, vereceği hüküm yerli yerinde de olsa davacı ile davalı arasında düşmanlığın doğmasına sebep olabilir. Bu mahzurun ortadan kalkması için anlaşmaları daha iyi olur.¹⁰⁰

Taraflar sulh olmayı kabul ederlerse hakim, sulh hükümlerine uygun olarak iki tarafı uzlaştırır ve sulh olduklarına dair ellerine birer hüccet verir. Davanın gereksiz yere sürüncemede kalmasına sebep olacağından hakim, ikiden fazla sulh teklifinden bulunamaz. Taraflar sulha yanaşmazlarsa yargılamayı sonuçlandırır.¹⁰¹

H- Hüküm

Hüküm son karar anlamına gelir. Hakim yargılamayı İslam hukukuna göre sonuçlandırır. Verilen hüküm hem hakimi hem de tarafları bağlar. İlâmın yazılıp verilmesi, kararın tamamlayıcı bir unsuru değildir.¹⁰²

Hükmün sebebi ve şartları oluştuktan sonra hakim, hüküm vermeyi geriye bırakamaz.¹⁰³ Duruşmanın sonucuna göre derhal hükmetmek hakimın üzerine vacip olur. Hükmü sebepsiz yere geciktirirse vacibi terk ettiğinden günahkâr olur ve görevden alınmayı hak eder. Çünkü, adaleti zamanında yerine getirmemek zulümdür.¹⁰⁴

Hakim üç yerde hükmünü geciktirebilir:

1- Şahitlerle ilgili güvenilirlik soruşturması (tezkiye işlemleri) yaptıktan sonra, meşru bir sebepten dolayı şahitlerin yalan söylediklerinden şüphelenirse, tahkikatı yeniden yapmak ve şahitlerin durumlarını iyice araştırmak için, güvendiği bir kişiyi (eminini) görevlendirir ve sonuç alıncaya kadar hükmünü geciktirir.

2- Hakim tarafların sulh olmalarından ümitli ise bir veya iki kere sulh teklifinde bulunur ve bu esnada hükmünü geciktirmiş olur.

3- Hakim, dava ile ilgili hukuki hükmü iyice bilemeyip kendi şehrindeki fakihlerden sorduğu halde aldığı cevaplara güvenemez de başka şehirde bulunan fakihlere soracak olursa, cevabı alıncaya kadar hükmü geciktirir.¹⁰⁵

Hakim, yumuşak bir dille hükmü tefhim eder. Aleyhine hükmettiği tarafın kalbinin kırılmasını ve kendi hakkında kötü düşünce beslemesini önlemek için ona, *"Senin yaptığın savunmayı inceledim. Fakat şer'i hükmü böyle olduğundan senin aleyhine hükmolundu. Başka şekilde hükmetmem mümkün değildir."* demeli ve gerekçeyi anlatmalıdır. Böylece onun da gönlünü almış olur.¹⁰⁶

İ- İlâmın Düzenlenip Taraflara Verilmesi

Hakim, hükmünü verdikten sonra, gerekçesiyle beraber hüküm ve tenbihi ihtiva eden bir ilâm düzenleyip davacıya ve gerekiyorsa davalıya birer nüsha verir. İlâmın bir suretini de kendi koruması altında bulunan sicile kaydeder.

Halk, çoğu defa hakimler hakkında iler-geri laflar eder. Dolayısıyla, aleyhine hüküm verdiği tarafın, kendine haksızlık yapılmadığı kanaatine varıp hakimi halka şikayet etmesine engel olmak için, verdiği hükmün gerekçesini ilâma yazması gerekir. Böylece, aleyhine nasıl hüküm verildiğini görüp şer'i hükümlere ve yargılama usullerine uygun olup-olmadığını anlamak için ilâmı,

ulemaya gösterebilir. Bu yolla onlar yargıyı denetlemiş olurlar. Bu, şeriatın onlara tanıdığı bir haktır. Bazan devletin müdahalesine de ihtiyaç duyulabilir. Yanlışlık sabit olursa yeniden dava açılabilir.¹⁰⁷

V- CEZA YARGILAMASI

Avrupa'da, 18. asra kadar sanık ile suçlu birbirine karıştırılır, sanığın suçsuz olması ihtimali gayeye aykırı sayılırdı.¹⁰⁸ 18. asrın ikinci yarısında, zamanın felsefi ve liberal akımlarının tesiri ile, sanığın korunması safhasına ulaşıldı. Bu şekilde, devlet kudretinin kötüye kullanılmasını önleme ve ferdi koruma gayesi güdülüyordu. Sanıkları suçlu görme ve cezalandırma temayüllerine karşı bir tepki olan bu ikinci safhanın sembolü, *"Sanık, suçluluğu sabit oluncaya kadar masum sayılır."* ilkesiydi. Bu ilke daha sonra insan hakları sözleşmesine girmiştir.¹⁰⁹

Bugün, insan haklarını belirleyen milletler arası belgeler, davanın tam bir eşitlikle, bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından makul bir süre içinde, hakkaniyete uygun ve açık olarak görülmesini insan haklarından saymıştır.¹¹⁰ İslam hukuku başlangıçtan beri bu prensipleri titizlikle korumuştur.

En iyi ceza yargılaması, fertlerin haklarını teminat altına almaya ve toplum düzenini korumaya yönelik olanıdır. Yargılamanın en kısa zamanda ve en az masrafla gerçekleşmesi gerekir. İslam hukuku, bu özellikleri kendi içinde bulundurmaktadır.

A- Ceza Yargılaması Prensipleri

1- SANIGIN HAK VE HÜRRİYETLERİNİN KORUNMASI

Sanığın hak ve hürriyetlerini korumaya yönelik prensipler şunlardır:

A- BİRAET-İ ZİMMET ASILDIR

Yani insanın suçsuz ve borçsuz olması ana prensiptir. Çünkü insan dünyaya suçsuz ve borçsuz olarak gelir. Suç veya borç, sonradan doğar. Dolayısıyla bir suçun veya borcun varlığını iddia edenin, onu ispat etmesi gerekir. Çünkü delil, yeni bir şeyi iddia edenden istenir.¹¹¹ Bu iddianın zann-ı galib verecek surette ispatı gerekir. Bu sebeple ispatın en az iki şahitle olması şart koşulmuştur.

Herkesin şahitliğinin kabul olunmaması, şahitler hakkında güvenilirlik soruşturmasının (ta'dil ve tezkiye işlemlerinin) zorunlu tutulması, hakimın objektif delillerle bağlı kılınıp haksızlığa sapmasını önleyici tedbirler alınması ve yargılamanın her safhasının açık olması şartı sanığın hak ve hürriyetlerini korumaya yöneliktir.¹¹²

B- ŞEK İLE YAKİN ZAIL OLMAZ

Şek: İki ihtimalden biri diğerine ağır basmayacak şekilde bir şeyin varlığı veya yokluğu hakkında şüphe doğmasıdır. Sanık, başlangıçta suçluluk şüphesi altındadır.

Zan ve vehim: İki ihtimalden birini diğerine tercih ettirecek bir sebep olmakla beraber ikinci taraf da muhtemel görünürse tercih edilen tarafa zan, ikincisine de vehim denir. Sanığın suçluluğu konusunda bazı işaret ve deliller bulunmakla beraber suçu ispat için yeterli görülmediği zaman sanık zanlı duruma düşmüş olur.

Zann-ı gâlib: İki ihtimalden ikincisi muhtemel görünmezse varılan kanaate zann-ı gâlib denir. Zann-ı gâlib kesin bilgi yerine geçer. Çünkü insan, çoğu zaman ancak bu kadarını başarabilir. Bu, suçluluğun iki dürüst ve güvenilir şahitle ispat edilmesi halidir. Şahitler yalan söylemiş olabilirler ama çoğu zaman yapacak başka bir şey yoktur.

Yakîn (kesin bilgi): Olması veya olmaması kesin, yahut zann-ı gâlible sabit olan şeydir.¹¹³ Bu da, sanığın başlangıçta suçsuz kabul edilmesi halidir. Çünkü, insan suçsuz olarak dünyaya gelir. Herkesin suç işlemesi mümkün ise de, elde kesin bir delil olmadan hiç kimse suçlu sayılamaz.

“Şek ile yakın zail olmaz” prensibine göre bir şeyin varlığı kesin olunca, aksi ispat edilmedikçe, ortaya çıkan bir şüphe sebebiyle o şeyin yokluğuna hükmedilemez. İslam Hukukunun dörtte üçü veya daha fazlası bu kaideye uygundur.¹¹⁴

Ceza yargılamasında şüphe, daima sanık lehine kullanılmıştır. Had ve kısas cezaları da şüphe ile düşer.¹¹⁵ Hatta bu cezaların ağır olmaları sebebiyle hakim bir şüphe bulup cezayı düşürmekle görevlendirilmiştir. Bu konuda, sanığa ve şahitlere sorulacak sorular, bütün açıklığı ile fıkıh kitaplarında yer almıştır.¹¹⁶

2- NİZAMIN KORUNMASI

Ceza yargılaması, kişi hak ve hürriyetlerini koruma yanında, nizamı korumaya da yönelik olmalıdır. Bu konuda aşağıdaki tedbirler alınmıştır.

A- SABIKALILAR

Sabikalılar, tazir¹¹⁷ cezasını gerektiren bir suç isna-dıyla hakim önüne çıkarılırlarsa hakim tek şahitle veya kendi bilgisine dayanarak hafif cezalar verebilir.¹¹⁸

B- SUÇÜSTÜ HALLER

Suçüstü hallerde suçlu, her fert tarafından cezalandırılabilir. Aşırı gidilmez ve cezalandırmanın suçüstü olduğu ispat edilirse, bir suç doğmaz. Mesela, gece kapıyı açıp eve giren bir yabancıyı, ev sahibi öldürürse bundan sorumlu olmaz. Fakat suç işlenip bittikten sonra, ceza konusunda sadece mahkemeler yetkilidir.¹¹⁹

C- ÇEVRE GÜVENLİĞİNİN SAĞLANMASI

Bir mahalle veya köyde, yahut bir kervansarayda fa-ili meçhul bir cinayet işlendiği taktirde, o yerin halkı, ya suçluyu bulurlar veya özel olarak yapılan yargılama sonucunda ölünün kan bedelini ödemek zorunda kalırlar. Buna kaşâme denir.

Kasame kısaca şöyle yapılır:

Mesela bir köyde, kimsenin mülkü olmayan mahalde öldürülmüş bir insan cesedi bulunur ve ölünün velisi, “Onu siz öldürdünüz” diyerek hakimın huzurunda, köy halkı aleyhine dava açıp kasame talebinde bulunursa, hakim köylülere, iddia karşısında ne diyeceklerini sorar. Köylüler iddiayı reddederlerse ölünün velisi köyün erkeklerinden elli kişiyi seçerek hakime gösterir. Hakim, bunlardan her birine yemin teklif eder. Bunlar da, ölüyü kendilerinin öldürmediğine ve katilini de bilmediklerine yemin ederler. Eğer hepsi böyle yemin ederse, bütün köy halkına ölünün diyeti pay edilir. İçlerinde yemin etmekten kaçınanlar olursa hakim bakar, eğer ölünün velisi kısası gerektiren bir iddiada bulunmuşsa bu kişiler yemin edinceye veya öldürdüklerini itiraf edinceye kadar hapsedilirler. Fakat ölünün velisi diyet cezası verilmesini gerektiren bir iddiada bulunmuşsa o taktirde, yemin etmekten kaçınan kim ise, bütün diyet ona ödettirilir.

Kendine yemin teklif olunan kişi, katilin kim olduğunu bilirse, yemin ederken, “Onu ben öldürmedim, fa-landan başka katilini de bilmem.” diye yemin eder.¹²⁰

D- HALKIN SUÇA ENGEL OLMASI

Hata yoluyla meydana gelen ölümlerde kan bedeli (diyet), suçlunun erkek akrabası veya çalışma arkadaşları arasında taksim edilerek ödenir.¹²¹ İlerisinde zararı kendisine dokunacağı için her fert, yakınlarını ve çalışma arkadaşlarını uyarmayı ve suç işlemelerine engel olmayı kendine görev bilir.

E- SUÇLULARIN TAKİBİ VE MAHKEME ÖNÜNE ÇIKARILMASI

Kamu hukukunun (Allah hakları) ihlal edildiğini gören herkes, mahkemeyi haberdar etmek ve bu konuda zaten açılmış sayılan davayı takip etmek zorundadır.¹²²

Bütün bunlar, nizamı korumaya ve insanın çevresinde olup bitenlere karşı duyarlı olmasına yönelik prensiplerdir. Böylece herkes, kendisini yerine göre bir polis, bir jandarma yahut savcı gibi sorumlu görecektir ve hiç kimse, "nemelazım" diyemeyecektir. Yoksa zarar kendine de dokunur.

B- Hakikatin Araştırılması

Ceza yargılamasında hakikatin araştırılmasına önem gösterilmiş ve bu konuda objektif kıstaslar getirilmiştir. Çünkü hiç kimsenin şeref ve haysiyeti, bir hakim vicdani kanaatine terk edilemez. Bir kişiyi cezalandırabilmek için, suçluluğunun kesin olarak ispatı gerekir. İspat vasıtaları hem hakimi, hem tarafları bağlar. Her suç ile ilgili olarak suçun kendisi, sanık, davacı ve şahitler hakkında yapılacak tahkikat işlemleri, bütün incelikleriyle fıkıh kitaplarında tespit edilmiş ve işlenen suçun çeşidine göre bütün unsurlarının teşekkülüne önem gösterilmiştir. Ceza yargılamasında hakimlerin taktir yetkisi son derece dardır. Çünkü, hakim kanatai elle tutulur, gözle görülür bir şey değildir. Sanık sandal yesinde oturan da, hakimlik makamını işgal eden de insandır. Bunlardan biri suç işlemişse diğeri de işleyebilir. O halde hakim, suç işleyerek makamının gölgesine sığınmasına engel olmak gerekir.

Yargılamada tam bir eşitlik ve tarafsızlık esas alınmış ve ceza yargılamasının bütün safhalarının halka açık olması prensip haline getirilmiştir.

C- Verilecek Ceza İle Ceza Yargılaması Arasındaki İlişki

Hafif cezalarla ağır cezalar aynı değildir. Bir kişiyi vurulacak birkaç sopa veya verilecek kısa süreli hapis ce-

zasıyla el kesme, organ kesme veya ölüm cezaları bir tutulamaz. İslam Ceza hukukunda had ve kısas cezaları en ağır cezalardır. İnfazdan sonra bir hata tespit edilirse, onun telafisi mümkün olmaz. Dolayısıyla böyle davalar da hakime, cezayı düşürecek bir şüphe arama görevi verilmiş ve suçun tereddütsüz ispat edilebilmesi için özel tedbirler alınmıştır. Mesela, zina iddiasının ispatı için zina fiilini görmüş dört erkeğin, şahit olarak dinlenmesi şart koşulmuştur. Şüphe konusunda bile hakim taktir yetkisi sınırlandırılmış, hangi şeylerin cezayı düşürecek şüpheler olduğu tek tek sayılmıştır.

Ona dua ve selam olsun Allah'ın Elçisi şöyle demiştir:

"İmkan buldukça şüphelerle had cezalarını düşün. ¹²³ Yanılarak affetmek, yanılıp ceza vermektan iyidir. ¹²⁴

Had ve kısas cezalarında, kadınların şahitliği kabul edilmez. Çünkü heyecana kapılıp yanılmalarından şüphe edilir. Diğer suçlar, medeni yargılamada olduğu gibi, iki erkek veya bir erkek, iki kadının şahitliği ile ispat edilebilir. Hatta bazı hafif cezalarda, güvenilir bir tek kişinin şahitliği yahut hakim bilgisi yeterli görülmüştür. ¹²⁵

D- Yargıda Çabukluk ve Ucuzluk

Yargılama sırasında, hakikatin araştırılmasına dikkat gösterilmekle beraber, yargılamanın bir an önce sonuçlandırılması, sistemin bir özelliğidir. Yargılama, sade ve basit usullerle yapılır. Gecikmeye sebep olabilecek hususlar tamamen ortadan kaldırılmış olduğundan sonuç kısa zamanda alınabilmektedir. Gerekli tahkikatın yapı lıp davanın bir günde sonuçlandırıldığına dair bir örnek verelim.

Hadd-i kazif (zina iftirası cezası)

"Davutpaşa kurbunda Bâyezid-i Cedid Mahalle si'nde sâkin, zuemâdan mültezim Ahmed Ağa b. Abdul lah, meclis-i şer'-i şerife ihzar ettirdiği konşusu sipahi el-Hâc Mustafa b. Ahmed mahzarında, "mezbûr Mustafa, bir gece mukaddem kubeyl-i işâda menzili kapusu önün de bana bi'l-müvacehe kâfir ve kızılbaş ve zâni ve avret kapatırsın deyu şetm ve kazf idüb ve bana ar lâhik ol mağla mucib-i şer'isin taleb iderim." deyu ba'de'd-da'vâ ve'l-inkâr müddei-i mezbûr, müddeasına, mahalle-i mez bûrda sâkin el-Hâc Bekir b. Ahmed ve Ahmed b. Meh-

med nam kimesneleri ikâme, anlar dahi edâyı şehadet itmeleriyle mahallerinde tezkiye için kibel-i şer'-i şeriften Muhammed Emin Efendi irsâl, ol dahi mahalle-i mezbûreye varıp tezkiye itdikde yigirmitokuz nefer mazbûtü'l-esâmî müslimîn, şahidân-ı mezbûrânın kizb ile ma'ruf olmayub 'udulden olduklarını ihbar itmeleriyle şehadetleri şer'an makbûle oldukdan sora mahalle-i mezbûre ahâlisinden İmam Süleyman Efendi ve Kasabilyas (camii) vaizi Şeyh Hasan Efendi ve Nailipaşa Camii vaizi diğer eş-Şeyh Hasan ve Bâyezîd-i Cedîd Camii Hatibi es-Seyyid Abdurrahman Efendi ve el-Hâc Ahmed ve el-Hâc Süleyman ve el-Hâc İbrahim ve yemişci es-Seyyid Musa ve Sipahi el-Hâc Ömer ve kayyım el-Hâc Mehmed ve Ömer Ağa nâm onbir nefer sikattan müslimin, meclis-i şer'-i şerife hazirûn olub mezbûr Ahmed Ağa için muhsan ve zinadan afif olduğunu alâ tariki's-şehâde haber virmeleleriyle mucebiyle mezbûr Sipahi el-Hac Mustafa'ya mezbûr Ahmed Ağa'nın talebiyle şer'an hadd-i kazif olan seksen değenek darbı lazım geldiği huzur-ı âlîlerine ilâm olundu. Fi 24 Rebiülevvel, 1180."¹²⁶

Burada ilk soruşturmayı yapan naib, bir günde şu işleri gerçekleştirmiştir:

1- Mağdur Ahmed Ağa'nın şikayeti üzerine Sipahi Mustafa b. Ahmed'i mahkemeye celbetmiş ve tarafları sorguya çekmiştir.

2- Sanığın iddiayı reddetmesi üzerine mağdurun şahitlerini dinlemiştir.

3- Mahkemeden Muhammed Emin Efendiyi tezkiye memuru olarak göndermiş ve şahitler hakkında mahallinde güvenilirlik soruşturması (tadil ve tezkiye) yaptırmıştır. İsimleri zapta geçirilmiş tam 29 kişinin, şahitlerin dürüst ve güvenilir kişiler olduğunu belirtmesi üzerine, yaptıkları şahitliği kabul etmiştir.

4- Suç, zina iftirası olduğu için, sanığa ceza (hadd-i kazif) verilmesi, mağdurun zina töhmetinden tamamen uzak olmasına bağlıdır. Bu sebeple, semtin ileri gelen ve sözüne güvenilir kişilerinden, mağdur Ahmed Ağa'nın durumunu sordurmuş, isimleri kayıtlı 11 kişi, onun namuslu ve zina töhmetinde uzak olduğunu haber vermiştir.

5- İlk soruşturmayı yapan naib, sanığın suçlu olduğu kanaatine vararak ona seksen değnek hadd-i kazif uy-

gulanması gerektiği yolundaki kanaatini hakime bildirmiştir. Artık hakim, gerekeni yapıp kararını verecektir.

E- Ceza Yargılaması Sistemi

İslam ceza yargılamasının kendine has bir sistemi vardır. Bu, batı kaynaklı yargılama sistemlerine benzer. Yargılama, davacı, davalı, bunların vekilleri (avukatları) ve hakim arasında, açık ve sözlü olarak yapılmakla birlikte, süjelerden her birinin görevi ayrıdır. Hiçbiri, diğerinin yapması gereken faaliyeti yapamaz. Hakimin işe el koyması için bakılır; eğer suç özel hukukun (hukuk-ı ibad) ihlali sahasına giriyorsa, şahsi dava açılması gerekir. Sövme, hakaret, öldürme ve yaralama suçları özel hukuka girer. Kamu hukukunun (Allah hakları) ihlali sayılan hırsızlık ve kazif (zina iftirası) suçlarına bakılması da şahsi dava açılmasına bağlıdır. Topluma karşı işlenmiş suçlarda dava kendiliğinden var kabul edildiğinden hakim işe el koyması için bir davanın açılmış olması şartı yoktur.¹²⁷ Hakimin yanında her vatandaş da bu konuda mahkemeyi haberdar edip davanın açılması ve yürütülmesini sağlamakla görevlendirilmiştir.¹²⁸ Bunun anlamı şudur: Böyle bir suç işlendiğini gören hakim, resen olaya el koyabileceği gibi her fert de mahkemeye baş vurarak hakimi durumdan haberdar eder ve kendi ifadesini verir. Mahkemeye getirdiği diğer kişileri de dinletir. Bu durumda önceden bir davanın açılmasına gerek olmadığından onların verdikleri ifade şahitlik sayılır. Sanık da mahkemeye getirilerek savunması alınır. Suç ispatlanabilirse, sanığa gereken ceza verilir.

Had ve kısas cezasını gerektiren suçlarda, şahitler dinlendikten sonra, haklarındaki tezkiye işlemleri tamamlanıncaya kadar, emniyet tedbiri olarak, sanık tutuklanır.¹²⁹ Bunlar dışında, sadece sabıkalı kişiler ve kaçmasından endişe duyulan sanıklar, tedbir olarak tutuklanabilirler. Tutukluların, güvenilir kişilerin kefaletiyle serbest bırakılması ise her zaman mümkündür.¹³⁰ Dava, iki şahitle ispat edilemediği taktirde hakim, eldeki delillerle sanığın suçlu olduğu kanaatine varırsa, toplum adına hareket ederek sanığa bazı hafif cezalar verebilir.¹³¹

F- Ceza Yargılaması Şartları

Ceza yargılamasının yapılabilmesi için davanın süresi içinde açılması, gaipliğın ve dokunulmazlığın kalkması gibi şartlar aranır.

1- DAVA AÇILMASI ŞARTI

Kıyas, diyet, hırsızlık ve kazif (zina iftirası) davaları ile hakaret, sövme, dövme, adam öldürme ve tazminatı gerektiren tazir suçlarına bakılabilmesi için, mağdurun mahkemeye müracaat edip dava açması gerekir. Hırsızlık ve kazif dışındaki had davaları ile bazı tazir suçlarına bakmak için dava şartı aranmaz. Çünkü, bu gibi hususlarda dava açılmış sayılır. Her vatandaş bu konularda mahkemeye müracaat ederek davayı takip edebilir.

2- CEZA DAVASININ SÜRESİ İÇERİSİNDE AÇILMASI

Şahsi davayı gerektiren durumlarda, zaman aşımı söz konusu olmaz. Fakat devlet bu konuda bir süre koyabilir.¹³² Kamu davası açılmış sayılan suçlarla ilgili yargılamanın yürütülebilmesi için, özürsüz olarak aradan uzun bir süre geçmemiş olması şarttır. Bu suçlar, bir haramın işlenmesine sebep olan davranışlarla, had cezasının gerektiren suçlardan bazılarıdır.

A- BİR YASAĞIN (HARAMIN) ÇİĞNENMESİNE SEBEP OLAN SUÇLAR

Büyük bir günahın işlendiğine şahit olanların, en az beş gün içinde mahkemeye başvurmaları gerekir. Özürsüz olarak bu süreyi geçirirlerse, daha sonra yapacakları başvuru ve şahitlik kabul edilmez. Mesela: Evli olmadıklarını bildikleri bir erkekle kadının, karı-koca gibi yaşadığına tanık olanlar, özürsüz olarak beş gün içerisinde mahkemeye başvurup şikayette bulunmazlarsa, bundan sonraki başvuru ve şahitlikleri kabul edilmez.¹³³ Bu, davaya bakılmaması değil, şahitliğin kabul edilmemesi anlamındadır. Çünkü, şahitler bu davranışlarıyla bir kötülüğün devamına razı olduklarını göstermişlerdir. Böyle büyük bir günahın işlenmesine göz yumanın şahitliği kabul edilmez.

B- HAD CEZASINI GEREKTİREN SUÇLAR

Bunlar, yalnız Allah hakkı olarak kabul edilen zina, şarap içme, içki içerek sarhoş olma, yol kesme ve hırsızlık suçlarıdır. Bu gibi hadiseler şahit olanlar şahitlik yapmakla, hadiseyi gizleme arasında serbesttirler. Eğer hadiseyi gizlemeyeceklerse, süresi içerisinde mahkemeye başvurmaları gerekir. Bir kişinin evvela hadiseyi gizlemesi, sonra mahkemeye başvurup şahitlik yapmaya kalkışması, içindeki bir kötülüğün, kin ve düşmanlığın

kendisini tahrik ettiğini gösterir. Bu davranışıyla şahit, itham altına girdiğinden, onun bu konudaki ihbar ve şahitliği kabul edilmez.¹³⁴

Eğer gecikme, açık bir öze dayanıyorsa, başvuru kabul edilerek davaya bakılır. Mesela sanık, hakimi bulunmayan bir yerde olup onu hakim huzuruna götürmek gecikmeye sebep olmuşsa, bu bir özür sayılır ve davaya bakılır.

Ebu Hanife, gecikme konusunda bir zaman belirtmemiş, bunu hakimlerin taktirine bırakmıştır. Çünkü gecikme, bir özüre dayalı olabilir. Özürler farklı ölçülerde değerlendirilirler. Dolayısıyla, bunun bir zamanla sınırlandırılması imkansızdır. Konunun, hakimin görüşüne bırakılması gerekir.

Ebu Yusuf ve Muhammed, olay vukuundan itibaren meydana gelen bir aylık gecikmeyi, davaya bakılmasına engel saymışlardır.¹³⁵ Uygulamada, bir aylık gecikme esas alınmıştır.¹³⁶

Hırsızlık suçunda sanık, bütünüyle Allah hakkı (kamu hukuku) kabul edilen hırsızlık suçundan ve bir kul hakkı (özel hukuk) kabul edilen malın, sahibine ödettirilmesinden sorumludur. Zamanaşımı, sanığa hırsızlıktan dolayı el kesme cezasının verilmesine engel olur. Ancak malın tazmin edilmesi için hukuk davasının açılmasını etkilenmez.¹³⁷

İffetli ve namuslu bir kimseye zina iftirasında bulunmak (kazif), had cezasını gerektiren bir suçtur. Bunda Allah hakkı fazla olmakla birlikte, iftiraya uğrayan kişinin hakkı da söz konusu olduğu için böyle bir davaya bakılması, mağdurun şikayetine bağlıdır. Şikayetin gecikmesi, davaya bakılmasına engel değildir.¹³⁸

İçki içme suçunda davaya bakılabilmesi için, henüz içki kokusunun ağızdan gitmemiş olması şart koşulmuştur.¹³⁹ İmam Muhammed, bir aylık gecikmeyi içki için de geçerli saymıştır.

Sanığın suçunu itiraf etmesi halinde zamanaşımına bakılmaz.¹⁴⁰

3- GAIPLIĞIN KALKMASI ŞARTI

Bu husus medeni yargılama için de şarttır. Davalı mahkemeye gelmekten ve vekil göndermekten kaçındığı gibi, zorla getirilmesi de mümkün olmazsa, bu durumda özel yargılama usulü uygulanarak gıyabında hüküm verilir.

4- DOKUNULMAZLIĞIN KALKMASI ŞARTI

Mahkemelerden bazıları, bir kısım şahıslar hakkında ceza davasına bakamaz ve suçları sabit olsa dahi tutuklama kararı veremezler. Bunların hepsi, ilim adamı sıfatını taşıyan kişilerdir.

IV. Mehmed'e ait Ceza Kanunnamesi'nin birinci faslında şöyle denmektedir:

"Kaza, tedris, tevliyet, meşihat, imamet, hitabet ve bunun gibi makam ve görev sahiplerine tazir lazım gelse etmeyeler. Hemen bir dahi böyle etmeye duyu kadı unfle (sertçe) söylemek ol makulelere tazirdir. Hapsedecek yerde etmeyüp Dergah-ı mualla'ya (Saraya) arzederler. Ancak ağır suç işleyip kefil bulamayıp firar itimali olsa ol zaman hapsedeler."¹⁴¹

Kamu hukuku sahasına giren suçlarda, devlet başkanının dokunulmazlığı vardır. Ancak şahsi dava gerektiren kısas ve tazminat gibi davalarda, devlet başkanı dokunulmaz değildir.¹⁴²

G- Ceza Yargılamasına Toplu Bakış

1- YETKİ

Osmanlılarda hukuk ve ceza mahkemeleri diye bir ayırım olmadığı için, bir yargı bölgesinin hakimi, oranının hukuk davalarına baktığı gibi, ceza davalarına da bakardı. Şer'iyye sicilleri açısından bu konuda kaynağımız maruz defterleriyle ilâm ve hüccet defterlerinin sonunda veya ortasında yer alan maruzlardır.

2- VAZİFE

Hakim, her çeşit cezaya bakmakla görevlidir. Yargılamada kendilerine yardım etmek üzere naibler tayin ettiklerini görmekteyiz. Naiblerin, genellikle ilk soruşturma işlemlerini yürütmekle görevlendirildikleri anlaşılmaktadır.

3- TARAFLARIN BELİRLENMESİ

Şahsi davayı gerektiren konularda mağdur veya vekili, mahkemeye başvurup dava açar. Kamu aleyhine işlenen suçlarda, dava kendiliğinden var kabul edildiği için, olaya vakıf olan her vatandaş bu konuda mahkemeye başvurarak şahitlik yapmaya ve davayı takip etmeye yetkilidir.

Tanzimat'tan sonra Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanununun çıkmasıyla, savcılık (müddef-i umumîlik) makamı ihdas edilerek bu gibi konularda dava açma yetkisi savcılara verilmiştir.¹⁴³

4-YARGILAMA USULÜ

A- İLK SORUŞTURMA

Maruz sicillerinden anlaşıldığına göre, ilk soruşturma açık olarak yapılmaktadır. İlk soruşturmayı yapmak üzere görevlendirilen naibin yanında daima güvenilir kişiler (ümena) bulunmakta ve naible beraber bu kişiler de mahkemeye gelerek neticeyi hakime bildirmektedirler.¹⁴⁴

B- SON SORUŞTURMA

Hakimin naib olarak görevlendirdiği kişi, son kararı vermeye yetkili değilse hakim davayı inceleyip şahitleri tekrar dinlemedikçe yargılamayı sonuçlandıramaz. Ama naib, son kararı vermeye, yani yargılamaya yetkili ise onun dinlediği şahitlerin ifadelerine dayanarak hüküm verebilir.¹⁴⁵

Yargılamanın diğer usulleri, medeni yargılamadan farklı değildir.¹⁴⁶

5- İSPAT VAŞİTALARI

Had cezaları, ya ikrar veya şahitlerle sabit olur. İkrar, sanığın suçu kabul etmesidir. Zinaya dair ikrar, sanığın hakim huzurunda, dört ayrı kere zina yaptığını itiraf etmesiyle olur. Diğer cezaların tatbik edilebilmesi için, sanığın hakim huzurunda bir kere ikrarda bulunması yeterlidir.¹⁴⁷ Hakim huzurunda yapılmayan ikrara itibar edilmez.

Hakim huzurunda yapılmayan ikrara itibar edilmemesi, işkenceye karşı ciddi bir tedbirdir. Karakolda alınan ifade mahkemede geçerli olmayacağından mahkeme dışında ifade almanın bir gereği kalmaz. İlk soruşturmadan son soruşturmaya kadar ceza yargılamasının bütün safhalarının halka açık olması da işkenceye imkan vermez.

Sanık kendisine isnat edilen suçu kabul etmediği takdirde, şahitlerle ispat olunması gerekir. Zina davasını ispat için dört erkek şahit, diğer hadlerle kısas davalarını ispat için iki erkek şahit şart koşulmuştur.¹⁴⁸

Şahidin suçsuzluğunu ispat etmesi diye bir kavram yargılamada yer almamıştır. Çünkü bir şeyin yokluğu ispat edilemez. Şahidin suçsuz olduğunu söylemesi savunması için yeterlidir.

Maddi tazminatı gerektiren davalarla tazir davaları, ya ikrar ile veya yeminden nükul ile yahut şahitlerle sabit olur. Burada iki erkeğin şahitliği yeterli olduğu gibi bir erkekle iki kadının şahitliği de yeterli görülür.¹⁴⁹

- 33 *Mecelle*, m. 1792.
- 34 Rumeli Kazaskerlerinden Damad Abdurrahman b. Mehmed, (öl. 1078 h. /1667 m.) *Mecma'ü'l-Enbiür*, İstanbul 1310, c. II, s. 153; *Mecelle* m.1793.
- 35 Ramazan'da özürlüz olarak ve kasden oruç bozanlara verilecek cezayı tespit eden, Sultan Reşad'ın bir iradesi için bkz. *Düstur*, tertib-i sâni, c. III, s. 735, 736.
- 36 Bkz.İstanbul Kadılığı, 1/334 numaralı sicil, s. 53.
- 37 Damad, c. II, s. 151; *Mecelle* 1794.
- 38 Şeyh Nazım başkanlığında bir heyet, *El-Fetava'l 'Alemgiriyye*, (*El-Hindiy-ye*), Mısır. c. III, s. 376, Edebî'l-Kadî'nin baş tarafı.
- 39 Molla Hüstre, Muhammed b. Feramuz, (öl. 886 h./1481 m.) *Dererü'l-hük-kâm fî Güverî'l-Abkâm*, İstanbul, c. II, s. 99.
- 40 *Mecelle* m. 1795.
- 41 Damad, c. II, s. 159; Ali Haydar, c. IV, s. 674.
- 42 *Mecelle* m. 1795.
- 43 Fahrü'd-din Osman b. Ali ez-Zeyla'î (öl. 743 h. /1342 m.), *Tebînu'l-ha-Hâyik*, Bulak 1313, c. IV, s. 179; Ali Haydar, c. IV, s. 675.
- 44 *Mecelle* m. 1796.
- 45 Kemalüddin Muhammed b. Abdülvahid b. Hümam es-Sıvası, (öl. 861 h./1457 m.) *Şerhü Fetih'l-Kadir*, Mısır, 1316, c. V, s. 455.
- 46 İbn 'Abidin Muhammed Emin b. 'Ömer (öl. 1252 h./1836 m.), *Rüddü'l-Muhtar 'Ale'd-Dürri'l-Muhtar*, tarih ve yer yok., c. IV, s. 482; Ali Haydar, s. IV, s. 678, 679.
- 47 Kemalettin b. el- Hümam, c. V, s. 467 - 468.
- 48 Şeyhülislam Abdurrahim Efendi (öl. 1123h./1716 m.), *Fetâvâ-yı Abdurrahim*, İstanbul 1243, c. II, s. 415. "Zeyd-i kâdi, bir davada rüşvet aldıktan sonra ol davada hükmü sahih ve nafız olur mu? El-Cevab: Olmaz."
- 49 Kaduhan, Hasan b. Mansur El-Özcendi el-Ferganı, (öl. 592 h./1196 m.) *El-Fetava'l-Haniyyeb*, tarih ve yer yok, c. II, s. 350.
- 50 Kemaleddin b. el- Hümam, c. V, s. 455.
- 51 Damad, c. II, s. 158.
- 52 Damad, c. II, s. 158-159; *Mecelle* m. 1799.
- 53 Damad, c. II, s.158, 159; *Mecelle* 1799.
- 54 Damad, c. II, s.155, 156; *Mecelle* m. 1785.
- 55 Ali Haydar, c. IV, s. 688.
- 56 Ali Haydar, c. IV, s. 659, Kazaskerlerin kadı tayini konusunda tuttukları defterlere "*Ruzname*" denir. Bunların önemli bir kısmı İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi'ndedir.
- 57 Şeyhülislam Feyzullah Ef. (öl. 1115 h./1703 m.), *Fetava-yı Fevziyye*, İst. 1266, s. 287.
- 58 *Hükkâm-ı Şer' ve Mehâkim-i Şer'iyye Hakkında Kanun-ı Muvakkat*, Üsküdar Kadılığı, Evamir Kayıt Defteri, 6/802, vr. 68-70. İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi.
- 59 İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi, *Üsküdar Kadılığı Evamir Kayıt Defteri*, vr. 53-b. No. 6/802. (Bir altın 7.2 gr. ağırlığındadır. Osmanlı ik-cisadı ile ilgili araştırmalarıyla tanınan değerli ilim adamı Mehmet GENÇ, o zaman altının, bugünkü değerinin üç katı bir değerde olduğunu söylemektedir.)
- 60 Ankaravî, c. I, s. 368; *Mecelle* m. 1801.
- 61 Ali Haydar, c. IV, s. 690.
- 62 *Mecelle* m. 1801.
- 63 Ali Efendi, Çatalcalı, Şeyhülislam (öl. 1103 h./1962 m.), *Fetavayı Ali Efendi*, tarih ve yer yok.c. I, s. 331. Hakimler veya naibleri, görülen lüzum üzerine mahkeme binası haricinde hükmedecek oldukları taktirde oranın adresi de sicile kaydedilir.
- 64 *Mecelle* m. 1809.
- 65 Ankaravî, c. I, s. 373; *Mecelle* 1809.
- 66 Ali Haydar, c. IV , s. 712; Ali Ef. c. I , s. 332.
- 67 *Mecelle* m. 1805.
- 68 Ali Haydar, c. IV, s. 704.
- 69 Ankaravî, c. I, s. 371. Osmanlı kadıları bilhassa ceza davalarında böyle naibler kullanırlardı. Konu ile ilgili bir örnek için,İst. Müft. Şer'iyye Sicilleri Arş. Üsküdar Mahkemesi 6/466, v. 6-a'ya bakılabilir.
- 70 Ali Haydar c. IV, s. 705.
- 71 Maruz defterleri daha çok naiblerin tuttukları belgelerle doludur.
- 72 Ali Ef. c. I, s. 331; *Mecelle* m. 1805.
- 73 *Mecelle* 1811; A. Haydar, c. IV, s. 714.
- 74 HŞMŞHK m. 23; Ali Haydar, c. IV, s. 701.
- 75 HŞMŞHK m. 8.
- 76 Şemseddin Sami, Kamus-i Türkî,İst. 1978.
- 77 Bkz. Kasımpaşa Mahkemesi, 3/93 numaralı sicil, s. 197.İstanbul Müft. Şer'iyye Sic. Arşivi.
- 78 İstanbul Kadılığı, 1/25 numaralı arz sicili, s. 142 ve HŞMŞHK m. 8.İstanbul Müft. Şer'iyye Sic. Arş.
- 79 Şemseddin Sami, a.g.e., Muhzir maddesi.
- 80 Ali Haydar, c. IV, s. 676.
- 81 Ali Haydar, c. IV, s. 701.
- 82 Ali Ef. c. I, s. 332; Ankaravî, c. I, s. 370.
- 83 Ali Haydar, c. IV, s. 691.
- 84 *Mecelle* 1807; Ali Haydar, c. IV, s. 708, 709.
- 85 Bkz. *Mecelle* m. 1801.
- 86 Mesela: Fesçi, ipekçi, bakkal, ekmekçi ve tütüncü esnafına ait miras davaları daha önce İstanbul Mahkemesi'ne tahsis edilmişken bu yetkinin daha sonra tabi oldukları mahkemelere verildiğini görüyoruz. (İst. Kadılığı, 1/334 numaralı sicil, s. 90).
- 87 Bkz. *Mehâkim-i Şer'iyye ve Nizamiyye'nin Tefrik-i Vezâifine Dair Nizamname*, Üsküdar Kadılığı Evamir Kayıt Def. 6/802 vr. 80-b.
- 88 *Mecelle* m. 1613.
- 89 *Mecelle* yürürlüğe girmeden önce uydurma olabileceği ihtimaline binaen, halkın elinde bulunan ilam ve senetlerin muhtevai şahitlerle ispat edil-medikçe veya bir sureti, şer'iyye sicilinde bulunmadıkça mahkemede ispat vasıtası olarak kabul edilmeyordu. *Mecelle* m. 1821'de usulüne uygun, yalan ve uydurma olmaktan uzak bir şekilde tanzim edilmiş olan ilam ve hücceler ispat vasıtası sayılmıştır. (Bkz. Ahmed b. Muhammed el-Hamevi (öl. 1098 h./1687 m.), *Çamzî 'Uyni'l-Besâir Ale'l-Eşbah ve'n-Nezair*, c. I, s. 338, M.
- 90 Damad, c. II, s. 157; Ali Haydar, c. IV, s. 676
- 91 *Mecelle* m. 1815.
- 92 Mesela, bkz. Ahiçelebi Mahk., 7/273 numaralı sicil, vr. 1-a, İstanbul Müftülüğü Arşivi.
- 93 Bkz. *Mecelle* m. 1736-1739 ve 1821.
- 94 Mesela,İstanbul Bâb Mahkemesi, 2/88, v.50-a'da, davacı vekilinin vekale-ti, hüccet ile sabit görülmüştür.
- 95 Dava vekilliği ile ilgili hükümler için bkz. *Mecelle* m. 1516'dan 1520'ye kadar.
- 96 *Mecelle* m. 1816.
- 97 Damad, c. II, s. 159, bu son görüş Ebu Yusuf'a aittir.
- 98 Molla Hüstre, c. II, s. 409; *Mecelle* m. 1816.
- 99 *Mecelle* m.1817.
- 100 Şemsü'd-din es-Serahsi, *El-Mebnû*, c. XVI, s. 110, Mısır 1324; *Mecelle* m. 1826; Ali Haydar, c. IV, s. 763.
- 101 Damad, c. II, s. 160; *Mecelle* m. 1826
- 102 Ali Haydar, c. IV, s. 727.
- 103 *Mecelle* m.1828
- 104 Damad, c. II, s. 160.
- 105 Ali Haydar, c. IV, s. 770, 771.
- 106 Damad, c. II, s. 158; Ali Haydar, c. IV, s. 767.

- 107 Bkz. Feyziye 286, 287; *Mecelle* m. 1837'den 1840'a kadar.
- 108 Kunter, no 12-a.
- 109 Kunter, no 13-b.
- 110 Kunter, no 15.
- 111 Beyyine hilaf-ı zahiri isbat içindir. (Mecelle m. 77).
- 112 Bu konuyu tamamlayan iki prensip daha vardır: Bir şeyin bulunduğu hal üzere kalması asıldır (Mecelle m. 5); Sıfat-ı arızada asl olan ademdir. (Mecelle m. 9)
- 113 Ali Haydar c. I, s. 39.
- 114 Hamevi, c. I, s. 85, yukarıdaki prensibin açıklanması sırasında zikrolunuyor.
- 115 Konu ile ilgili bir örnek için İstanbul Müftülüğü Arşivinde bulunan İstanbul Mahkemesi, 1/25 numaralı arz sicili, s. 137'de kayıtlı tazir başlıklı maruza bakılabilir. Burada Kazif davasında, mağdurda beliren bir şüphe üzerine sanığa, had yerine tazir cezası verildiği görülmektedir.
- 116 Bkz. Molla Hüsrev, c. II, s. 81; Damad c. I, s. 544, 545.
- 117 Uygulanacak ceza ile ilgili Kur'an ve Sünnette belirli bir hüküm olmayan suçlardır.
- 118 Bilmen, c. III, s. 323.
- 119 Timurtaş el-Haskefi ve İbn 'Abidin, c. III, s. 181, Ankaravî c. I, s. 144.
- 120 Ömer Hilmi, Mi'yar'ül-Adalet, (*İzahî'l-Cinayat fi Ahkamî'l-Kıss ve'd-diyyat ile birlikte*) 139'dan 170. maddeye kadar, İstanbul, 1328. Burada ve diğer fıkıh kitaplarında konu geniş olarak açıklanmıştır.
- 121 Molla Hüsrev, c. II, s. 156 vd
- 122 Timurtaş ve el-Haskefi, c. IV, s. 601.
- 123 Molla Hüsrev, c. II, s. 81; Damad, c. II, s. 545, 546
- 124 Tirmizi, K. Hudud, 6.
- 125 Bilmen, c. III, s. 323. Konu ile ilgili bir örnek için İstanbul Müftülüğü Arşivinde bulunan İstanbul Mahkemesi, 1/25 numaralı arz sicili, s. 155'de kayıtlı maruza bakılabilir. Burada Bahçekapusu çeki'ci ve kantarcısının çekilerinin 30 okka noksan geldiği bizzat hakim tarafından tespit edildiği için bunların Boğazkesen kalesinde hapsedilmelerine kararı verildiği görülmektedir.
- 126 İst. Mahkemesi, 1/24 numaralı sicil, s. 142.
- 127 Abdulaziz BAYINDIR, *İslam Muhakeme Hukuku, Osmanlı Devri Uygulaması*, İstanbul 1986, s. 112, s. 134 ve dördüncü bölüm, 143 numaralı dipnot.
- 128 Timurtaş ve El-Haskefi, IV/601
- 129 İbn Abidin, III/177, tazir.
- 130 Konu ile ilgili hükümler Mecelle'nin 612, 642, 663 ve devamı maddelerinde tespit edilmiştir. Maruz Sicilleri'nde konu ile ilgili örnekler vardır.
- 131 Bilmen, c. III, s. 323.
- 132 Ali Haydar, c. IV, s. 692; Bir örnek olmak üzere bkz. İst. Bab Mah. 2/11 vr. 29-b.
- 133 Ankaravî, c. I, s. 406
- 134 Kâsânî, c. VII, s. 46; Molla Hüsrev, c. II, s. 85.
- 135 Kâsânî, c. VII, s. 47.
- 136 Ankaravî, c. I, s. 406
- 137 Konu ile ilgili bir örnek için bkz. İstanbul Bâb Mahkemesi, 2/96 numaralı sicil, v. 37-a.
- 138 Kâsânî, c. VII, s. 47; el-Haskefi c. II, s. 158; Molla Hüsrev, c. II, s. 85.
- 139 İbn 'Abidin, c. II, s. 159.
- 140 Molla Hüsrev, c. c. II, s. 85.
- 141 Ahmet Lütfi 78, 79. Metin kısmen sadeleştirilmiştir.
- 142 Timurtaş; el-Haskefi ve İbn 'Abidin, c. III, s. 158, şehâdeh 'ale'z-zina'dan bir önceki konu.
- 143 Bkz. Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu m. 1 ve dördüncü fasıl m. 20, 22-25, Düstur, c. IV, s. 135, 136.
- 144 Konu ile ilgili belgeler ve değerlendirmesi için bkz. Abdulaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku* s. 22 vd.
- 145 Bayındır, s. 89 vd.
- 146 Bayındır, s. 118
- 147 Damad, c. I, s. 544, 559; Ömer Hilmi, 104, m. 89.
- 148 Bayındır, s. 158 ve 163.
- 149 Bayındır s. 158, 164, 205, 220 ayrıca kitabın belgeler böl. no, 7 ve 23.
- 150 Erdener YURTCAN, *Ceza Yargılaması Hukuku, İstanbul 1982*, s. 11-12.

OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞEYHÜLİSLAMLIK KURUMU

CEMAL FEDAYİ
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mâ'lum ola ki bu devlet-i aliyyede makam-ı şeyhülislam mertebe-i vekâlet-i kübrâ yani vezareti-i uzmâdan a'lâ değil ise bârî beraber ve ba'zı hususa nazar olunsa ondan balâterdir."

Hezarfen Hüseyin Efendi

A. TANIMI VE KURULUŞU

Osmanlı Devleti kimilerine göre, "ideal anlamda olmasa bile bir İslam devletiydi."¹ Din-devlet ilişkisi açısından Osmanlı Devleti'ni, dinin siyasi-idari sisteme bağımlı olarak örgütlenmesi anlamında "Yarı Dini Sistem" (Nim Teokrasi) olarak niteleyenler de bulunmaktadır.² Yaygın kanaatlerden birisi de Osmanlı Devleti'nin teokratik bir mutlakiyet olduğu yönündedir.

İslam hukukuna göre İslam devletinin başkanının müctehid olması gerekmektedir. Osmanlı padişahları ülkelerinde İslam hukukunun uygulanmasını isteyen ve bu uğurda savaşan kimselerdi. Ancak günün koşullarına göre İslam hukukunu uygulayacak derecede din bilgini değillerdi. Bu nedenle devlet işlerinin, en azından doğru- dan iktidar ilişkileriyle ilgisi olmayan kamusal düzenleme ve faaliyetlerin şeriata uygunluğunu sormak üzere bir yüksek fetva makamı olarak şeyhülislamlığı ihdas ettiler.³ Osmanlı Devleti'nde "İslami, tasavvufi akımların resiriyle dünyevi bir hakimiyetin yanında dini bir otorite isteyen halkın, dini duygularının temsilcisi olarak" şeyhülislamlık kurumunun kurulduğunu savunan görüşler de bulunmaktadır. Bu bağlamda II. Murad'ın, döneminde gelişen Sasanilerin desteğindeki şii hareketine karşı sünni İslamlığı güçlendirmek için şeyhülislamlık kurumunu örgütlemiş olduğu ileri sürülmektedir.⁴ Bu görüşlerin dışında; gittikçe görevleri artan şeyhülislam- lığın başlarda, günlük resmi hayatın üstünde bağımsız

bir yargı mercii, bir çeşit yüksek mahkeme olarak işgör- mesi amacıyla kurulduğunu ileri süren görüşler de bu- lunmaktadır.⁵ Osmanlılar'ın şeyhülislamlık kurumunu, Bizans'ın ortodoks patrik'inden örnek alarak ihdas ettik- lerini iddia edenler⁶ de bulunmakla birlikte, şeyhülislam tabirinin 10. asırdan itibaren İslam dünyasında kullanıl- dığı bilinmektedir.⁷ Selçuklular'da da her şehrin ilmiye sınıfının reisine şeyhülislam denilmekteydi.⁸

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında sultanlar başta Şeyh Edibali olmak üzere, Dursun Fakih ve Şem- seddin Fenari gibi din bilginlerine; fetva almak,⁹ şer'i meselelerde ve saltanat işlerinde istişare etmek üzere mü- racaat ediyorlardı.¹⁰ Ancak bu aşamada bu ilişkiler resmi bir hale getirilmemişti ve bu kişilere şeyhülislam ünvanı verilmemişti. Daha sonra müftiler içinde başkent müfti- sine "şeyhülislam" ünvanı verilerek bu ilişkiler resmi bir hüviyete büründürülmüş ve şeyhülislamlar devletin bir memuru haline gelmişlerdir. Turan'ın yapmış olduğu araştırmaya göre şeyhülislamlığın bir memuriyet haline gelişi Çivizade'nin şeyhülislamlık makamından azlı (1542) ile başlamıştır.¹¹

B. GÖREVLERİ

Osmanlı'da ilmiye teşkilatı'nın, eğitim, fetva ve yargı olmak üzere üç ana görevi vardı. Müftiler içinde en önde geleni başkent müftüsüdür. Aslında şeyhülislamlar başkent müftisidir. Başkent müftisinin bu teşkilat içinde başa geçişi II. Murad döneminde olmuştur. Bu olay, II. Murad döneminde başkent müftisi Molla Fenari'ye hiye- rarşide öncelik verilmesiyle başlar. Fatih Kanunnamesin- de her ne kadar şeyhülislam ulemanın reisi olarak göste- rilse de, şeyhülislam'ın ilmiye sınıfının reisi haline gel- mesi Kanuni devrine rastlar. Şeyhülislamlar 18. yüzyıla

kadar Divan-ı Hümayun üyesi değillerdi.¹² Ancak şeyhülislam ünvanının İstanbul müftüsüne resmen verilmesinden sonra bu ünvan dini ve siyasi bir anlam kazanmıştır.

16. yüzyılın ortalarına kadar siyasi-idari sistem ve ilmiye teşkilatının hiyerarşik yapısı içerisinde, Divan-ı Hümayun'un üyesi olan kadiaskerlerin yeri şeyhülislamlardan daha üstündü. Bu makamın öneminin artması ve kadiaskerlik makamının üzerine çıkması seçkin şeyhülislamlardan Kemalpaşazade ile Ebussuud Efendilerin zamanında ve onların sayelerinde gerçekleşmişti. İlmiye teşkilatının başına şeyhülislamların geçmeleriyle birlikte 16. yüzyıldan itibaren şeyhülisamlığın Osmanlı yönetimindeki önemi artmıştır. Divan üyesi değillerdi, ama önemli konularda kendilerini dinlemek için Divan'a davet ediliyorlardı. Bu tamamen bir bilgi danışma şeklindeydi. 17. yüzyıldan itibaren ise şeyhülislamlara danışmak bir gelenek haline geldi.¹³ Mühim devlet işlerinde şeyhülislamların mütalalarından da faydalanıldı. 18. asırda savaş ilan etmek ve barış yapmak gibi önemli konularda şeyhülislamın fetvası¹⁴ gerekli görülmüştür. Daha da önemlisi padişahların hal' edilmelerinde şeyhülislamların fetvalarına başvurulması, bu makamın ne derece öneminin arttığını göstermektedir. 18. yüzyılda Divan-ı Hümayun üyesi olan şeyhülislamların, 1830'lardan sonra Vekiller Heyetine, Şer'iyeye Vekili olarak katılmaları yönetimdeki yerlerini ve işlevlerini güçlendirmiştir. 1759'dan itibaren Saraydaki Huzur Dersleri'ne katılacak ulemayı seçme görevi de şeyhülislamlara verilmiştir.¹⁵

Şeyhülislamların görevlerini genel olarak ikiye ayırabiliriz. 1. Başında bulunduğu dini bürokrasinin yönetimiyle ilgili olanlar: Kadı, müftü ve müderrislerin atanmaları, terfileri vb. 2. Dini-siyasi nitelikli olan fetva, Divan-ı Hümayun'a bilgi verme gibi görevler. Bu görevler şeyhülislamı siyasi bir aktör haline getirmiş ve sistemin işleminde etkin işlevler görmesine imkan vermiştir. Şeyhülislamlar Osmanlı tarihi boyunca meydana gelen siyasi ve sosyal olayların çoğunda aktif şekilde rol oynamışlardır. Verdikleri fetvalarla, Osmanlı yönetiminin teorik olarak tek egemeni olan padişahların tahttan indirilmelerinde aktif rol oynamışlardır. Diğer yandan padişahların siyaseten katli cezaları vermelerinde de şeyhülislam

fetvaları önemli rol oynamıştır. Padişahın sınırlı yasama yetkisine dayanarak çıkardığı kanunların muteber sayılması için, şer'i hükümlere uygunluk açısından şeyhülislam ve müftülerin ilmi tasdikinden geçmesi şarttır. Osmanlı kanunnamelerinin tamamı bu şekilde tedvin edilmiştir. Kanunnamelerin çeşitli sorunlarına sonradan verdikleri fetvalar da kanunnamelere eklenirdi. Böylece şeyhülislamlık, Osmanlı siyasi-idari sisteminde idari ve dini işlevleri olan, sistemin işleyişinde daha ağır basan siyasi otoritenin bazı davranışlarını meşrulaştıran, bazıları da kontrol eden bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶ Şeyhülislamlar, padişahların sorularına verdikleri ve kendilerini siyasi alanda güçlendiren "genel fetvalar" yanında, halkın hukuki ve dini sorularına da "özel fetvalar" veriyorlardı ve bu yolla da toplum nazarında saygınlıklarını artırarak güçlü bir konuma yükseliyorlardı.¹⁷

Şeyhülislamlık çatısı altında şekillenen ilmiyenin doğrudan ya da dolaylı olarak geniş bir etkinlik alanı vardı. İlmiye, eğitim ve öğretimi, kaza ve iftayı, beledi hizmetleri, sosyal hayatın hemen her alanını kuşatan vakıfları ve bir ölçüde idare ve icrayı tayin ediyor ve yürütüyordu. Bugün anlaşılan manada olmasa da siyasi merkezin kararlarını ve icraatını denetleyen, dolayısıyla meşruluğu veya gayr-i meşruluğu tayin eden de ilmiye idi. Müderris, kadı, müftü, kazasker, imam, naip... ilmiye sınıfına mensuptu.¹⁸

Şeyhülislam-siyasi otorite ilişkileri genellikle şeyhülislamların kişiliklerine bağlı olarak değişmekteydi. Kanuni'nin şeyhülislamı Ebu'ssuud gibi güçlü şahsiyetler, "Padişah emri ile nâmeşru olan nesne meşru hale gelmez; haram, emirle helal olmaz." diyerek padişaha kafa tutabiliyordu.¹⁹ Zayıf iradeli ve makam düşkünü şeyhülislamlar ise padişahların her istediği fetvayı vermişlerdi.²⁰ Gittikçe bir güç odağı haline dönüşen dini müesseseyi temsil eden şeyhülislam ve kadılar konumlarına göre, ister sultan isterse yeniçeri ağalarının uygulanan hakim kuvvete doğru meylediyorlardı.²¹ Padişahla çelişen şeyhülislamların görevlerinden alındıkları ve öldürüldükleri de (ilk defa 4. Murad şeyhülislam öldürtmüştür.) görülmüştür.²² Esasen şeyhülislamların devletle ilişkilerini (tayin, azil, yetki ve otoritesi) düzenleyen mevzuatta da bir istikrar ve netlik bulunmamaktadır. Şeyhülislamların hukuki durumları zaman içinde çeşitli değişiklikler göstermiştir.²³

C. TANZİMAT'TAN SONRA ŞEYHÜLİSLAMLIK

Tanzimat'tan 1909'a kadar şeyhülislamların azilleri Mabeyn'den yazılan bir tezkire ile, bu tarihten sonra ise üyesi bulundukları kabine ile beraber gerçekleşmiştir.²⁴ Şeyhülislamlar 16. yüzyıldan itibaren güçlü hale gelmelerine rağmen 18. yüzyılda Divan üyesi oldular. 19. yüzyılda Divan kaldırıldıktan sonra da özel gündemli şuralarda yer aldılar. Şuray-ı Devlet'in kurulmasıyla önemli ölçüde nüfuz kaybına uğradılar. 19. asırda her alanda olduğu gibi ilmiye sınıfı ve bunu temsil eden şeyhülislamlıkta da bir gerileme görülmüştür. II. Mahmud şeyhülislamı, bir anlamda denetim altına almak amacıyla Meclis-i Vükela'ya kattı. Tanzimat'la birlikte Meşihat'ta da hızlı ve kalabalık bir kadrolaşma görüldü. Hukuksal ve yönetsel laikleşmenin gereği olarak da bu makamın müdahale alanı giderek daraltıldı. Meclis-i Vükela'da dini konular dışında, alınan kararlar oyçokluğuyla alındığından şeyhülislamın aksine fetvasına rağmen kararlar alınabiliyordu ve şeyhülislam bir anlamda sonucu benimsemiş ve şer'i engele rağmen olumlu fetva vermiş oluyordu. Öte yandan Şuray-ı Devlet de şeyhülislandan fetva almadan toplum yaşamıyla ilgili bir dizi yasa çıkarmıştı. Bununla birlikte çok genel düzenlemeler getiren Gülhane Hattı bir fetva ile onaylanmıştı.

Abdülaziz döneminde şeyhülislamlığın bir nazırlık derecesine düşürülmesi süreci tamamlanmıştır. Ayrıca bu dönemde istenilen fetvaların alınabilmesi için zayıf iradeli kişiler şeyhülislamlığa seçilmişlerdir. 1870'lerden itibaren yönetime karşı beliren hoşnutsuzluklarla birlikte şeyhülislam da siyasal olaylara ağırlıklarını koymuşlardır. Örneğin V. Murad'ın hal'i bir fetva ile olmuştur. 1876 Kanun-u Esasi'si, şeyhülsalama öteki nazırlara göre üstün bir derece tanıyarak seçimini padişaha bırakıyor, ancak görevde kalmasını, içinde yer aldığı kabinenin iktidarda kalışıyla sınırlandırıyordu. Bu dönemde Batı yanlısı aydınlar ve Meşihat kadrosu arasındaki tartışmalar artmıştır. Ancak Meşihat kadrosu bilinçli ve programlı değildi. İttihat-Terakki iktidarı Kanun-u Esasi'de bir değişiklik yaparak şeyhülislamın kabine ile gelip gitmesi kuralını getirdi. Şeyhülislamlık makamı, tüm kısıtlamalara karşın yine de hal' olaylarında şeyhülislam fetvasına gerek duyulduğu için yine de önemini korumuş-

tur. Abdülaziz, V. Mehmed ve II. Abdülhamid şeyhülislam fetvası ile hal' edilmiştir. II. Abdülhamid'i tahttan indiren İttihatçılar gerekli fetvayı şeyhülislandan tehditle almışlardır. 1916'da İttihatçılar şer'îye mahkemelelerini Adliye; medreseleri de Maarif Nezareti'ne bağladılar. Böylece şeyhülislamların gücünü büsbütün azalttılar ve sadece dini sorunlarla ilgilenmek zorunda bıraktılar.²⁵

1800'lere değin vakıfların idaresi de şeyhülislamlığın elindeydi. 1840'tan sonra vakıfların idaresi Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne geçti. Bu nezaret doğrudan doğruya sadrazama bağlıydı, ama birçok defalarda şeyhülislam tarafından, her iki memuriyet birleştirilmek suretiyle idare olunmuştu.²⁶

Şeyhler Meclisi (Meclis-i Meşayih) 1909'dan beri şeyhülislamlığı bağlı olarak çalışmaktaydı. 5 Mart 1918 tarihli kanunla, Şeyhler Meclisi (Meclis-i Meşayih) genişletilmiştir.²⁷

II. Meşrutiyet dönemindeki Meşihat Makamı, daha önce görülmedik şekilde, iktidarda bulunan siyasi partinin çıkarlarına alet edilmiştir. Mesela tüm müftülüklerle gönderilen bir yazı ile meşrutiyet yönetimi övülüyor ve İslama uygun olduğu belirtiliyordu. Ayrıca bu dönemde İttihat-Terakki yönetimi, cemiyet üyesi olmayan din seçkinlerinin İttihat-Terakki'nin karar ve faaliyetlerine muhalefetlerini önlemek için işe başlarken onlardan imzalı bir yemin-ahitname alıyordu. Bu ahitnamede siyasi cemiyetlere girilmeyeceği, kulüplere devam edilmeyeceği taahhüt edilmekte ve böyle bir durumun gerçekleşmesi halinde verilecek "azl" cezasına itiraz edilmeyeceği belirtilmekteydi.²⁸ Genç Türklerin, herkesten fazla Ziya Gökalp'in, savunduğu reformların amacı şeyhülislamlığı "dünyevi" görevlerinden (yargı ve eğitim gibi) kurtarmak ve salt dinsel yüksek görevlilik haline getirmek ve vakıfların yönetimini de modernleştirmekti. Ama bunda ilk denemelerden öteye geçilemedi. Bir takım kanun ve nizamnameler çıkarılmakla yetinildi.²⁹

Osmanlı'nın son dönemlerinde hal' fetvalarıyla önemini koruyan şeyhülislamlığın son önemli faaliyeti, İttihat-Terakki'nin isteği üzerine 1914'te "Mukaddes Cihad Fetvası" ilan etmek olmuştur.³⁰ 4 Mayıs 1920'de İstanbul'daki şeyhülislamlığa mukabil olarak TBMM tarafından "Şer'îye ve Evkaf Vekaleti" kurulmuş; 3 Mart 1924 tarihinde de bu vekalet ilga edilerek, "Diyanet İşleri Reisliği" kurulmuştur.³¹

Şeyhülislamlık kurumu kuruluşundan itibaren siyasi-idari bir kurum olarak etkin işlevler görmekle birlikte, siyasi-idari sisteme karşı olan Batıdaki gibi özerk bir kilise olmak istememiş, siyasi sistem içindeki bağımlı durumunu korumuştur. Siyasi sistemden ayrı özerk bir şeyhülislamlık kurumu düşünülmemiştir.³² Zaten, şeyhülislam ve ilmiye mensupları devletin maaşlı memuru olduklarından, Batıdaki kilise örneğinde olduğu gibi ilmiye sınıfı devletten bağımsız bir varlık olarak örgütlenemedi ve siyasi iktidarın karşısında devleti yönetmeye talip alternatif bir güç niteliği kazanamadı. Böyle olunca da Batıda olduğu gibi bir din-devlet çatışmasını gerektirecek koşullar oluşmadı.³³

4. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Hilafet kurumu doğuşundan itibaren üzerinde tartışılan bir kurumdur. Bu tartışmalar bazen alevlenmiş, bazen küllenmiş, ancak hiçbir zaman dinmemiştir. Genellikle güçlü ve ehil halifeler zamanında tartışmalar azalmış, zayıf ve nâ-ehil halifeler zamanında alevlenmiştir. Osmanlı'da da, devletin ve dolayısıyla halifenin güçlü olduğu zamanlarda kurum üzerinde herhangi bir meşruiyet tartışması olmamıştır. Ancak Osmanlı'nın zayıflama ve çöküş dönemlerinde ve nihayet Cumhuriyet kurulurken, kurum üzerindeki dini-siyasi tartışmalar yeniden alevlenmiştir.

Osmanlı padişahları başından beri İslam'ı yüceltme (i'lâ-yı kelimetullah) kaygısında olmuşlardır.³⁴ Yavuz'a kadar olan dönemlerde de bazı padişahlar "halife" ünvanını kullanmışlardı. Yavuz'la birlikte Hicaz da Osmanlı hakimiyetine girdiği için Osmanlı Devleti kendisini, tüm dünya müslümanlarının koruyucusu konumunda görmeye başlamıştı. Ancak Osmanlılar bu görevlerini ilk defa, Rusya'nın 1774 Küçük Kaynarca Andlaşması ile Osmanlı Devleti içindeki ortodoksların himayesini istemesine karşılık, hilafet sıfatına dayanarak, Rusya hakimiyetine giren Kırım'daki müslümanların himayesini talep etmekle yerine getirmeye başlamışlardır. Böylece Osmanlı Devleti, din-i İslam'ın koruyucusu sıfatıyla, sınırları dışındaki müslümanlar üzerinde de hak ve yetki sahibi olduğunu iddia etmeye başlamıştı. Esasen bu tarihe kadar kudretli Osmanlı Devleti, hilafet kurumunu ve halife ünvanını kullanma ihtiyaç ve zorunluluğunu da

duymamıştı. Bu tarihten sonra, zayıflayan ve çökmeye başlayan Osmanlı Devleti hilafet kurumunu, daha yoğun olarak dış politikada olmak üzere, iç ve dış politikada önemli bir araç olarak kullanmıştır. Özellikle Abdülhamid elinde hilafet, panislavizm hareketinin motoru olmuştur. İçeride de hilafet, padişahın meşruiyetini ve Türk olmayan müslümanların devlete bağlılığını pekiştirmek için kullanılmıştır. Osmanlı Devleti hilafet kurumundan son olarak İttihatçılar eliyle, "Mukaddes Cihad Fetvası" ilan etmek suretiyle faydalanmıştır. İslam'ın ilk dönemlerinde hilafet, dini olmaktan ziyade siyasi bir kurumdur. Osmanlı'nın son zamanlarında ise, özellikle Abdülhamid zamanında hilafet dini/ruhani bir niteliğe büründürülmüştür. Ancak Osmanlı Devleti bu dönüştürme ameliyesini siyasi amaçlarla yapmıştır...

Cumhuriyet'le birlikte yeni bir devlet kurulmuştu ve bu devletin Cumhurbaşkanı, otoritesini, kendi dışındaki ve üstündeki bir kurumla paylaşmak niyetinde değildi. Bir devlet içinde iki baş olması da mümkün değildi. Cumhuriyet yönetimi laikliğe giden yolda önemli bir adım atarak 3 Mart 1924'te hilafeti bir kurum olarak kaldırmıştır. Ancak bir kavram olarak hilafet, varlığını sürdürerek Türkiye içinde ve dışında tartışılmaya devam etmiş ve halen de tartışılmaktadır... Zaten hilafeti kaldıran Kanuna göre hilafet, Cumhuriyet mana ve mefhumunun içindedir, kaldırılan hilafet makamıdır... Bu ifadele dayanılarak zaman zaman, hilafet görevini Cumhuriyet hükümetlerinin yerine getirmelerinin gerektiği yolunda siyasi tartışmalar da yapılmıştır...

Şeyhülislamlık kurumu hakkında da sonuç olarak şunlar söylenebilir: Osmanlı Devleti, ideal anlamda olmasa bile bir İslam devletiydi ve İslami kaygılar taşıyordu. Bu nedenle devletin kuruluşu yıllarında, gayr-i resmi olarak din alimleri ile istişare ediliyor ve onlardan fetva alınıyordu. Daha sonra bu ilişkiler resmileştirildi ve bir anlamda din, devletin bünyesine dahil edildi. Osmanlı Devleti bu suretle, bilerek ya da bilmeyerek, dinin devletin dışında örgütlenerek alternatif bir siyasi güç haline gelmesini önlemiş oldu. Osmanlı sultanları şeyhülislam-lardan, çoğunlukla dini endişelerle ve samimi duygularla, bazen de siyasi sebeplerle ve zorla fervalar aldılar. Bazen onlara bir mürid sadakatiyle bağlandılar, bazen de onları emirleri altındaki alelade bir memur olarak görüp,

onlara zalim bir amir gibi davrandılar... Şeyhülislamın devlet teşkilatı içinde ilmiye sınıfının başıydı. Dirayet ve kabiliyetlerine göre devlet içindeki ağırlıkları arttı ya da azaldı. Özellikle 16. asırdan itibaren şeyhülislamlık kurumu en itibarlı ve yetkili bir konuma ulaştı ve siyasi olaylarda önemi arttı. Sonraları kabine içinde bir nazırlık durumuna düştü. Yine de siyasi olaylarda önemli roller oynadı. Özellikle hal' olaylarındaki fetvalarıyla siyaseti belirleyici ve yönlendirici oldular. Tanzimat'la birlikte

görülen laikleşme hareketleri ile yetkileri iyice kısıtlanan ve sadece dini sorunlarla uğraşmak durumunda bırakıldı. İlginç olan, Tanzimat'tan sonra tedricen dünyevi görevlerinden soyutlanan şeyhülislamlığa dini alanda daha geniş bir kontrol alanı yaratılmak istenmiştir. Mesela tarihatlar Meclis-i Meşayih riyaseti ihdasıyla şeyhülislamlığın kontrolü altına alınmışlardır. Şeyhülislamlık kurumunun varlığı, Osmanlı Devleti'ni sona erdiren Saltanatın ilgası kararıyla birlikte sona erdi...

- 1 Alkan, A. Turan, "Üç Taz-ı Siyaset'ten Tek Taz-ı Siyaset", *Türkiye Günlüğü*, No. 31, Kasım-Aralık 1994, s.21; Şükrü Karatepe, *Osmanlı Siyasi Kurumları*, İstanbul, 1989, s. 157.
- 2 Davut Dursun, *Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din*, İstanbul, 1992, s. 315.
- 3 Karatepe, a.g.e., s. 151.
- 4 Dursun, a.g.e., s. 234-235.
- 5 Itzkowitz, Norman *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*, Çev. İsmet Özel, İstanbul, s. 90.
- 6 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 1, İstanbul, 1993, s. 347.
- 7 Pakalın, a.g.e., s. 347; Dursun, a.g.e., s. 229 (Dursun, kavramın 11. asırdan itibaren kullanıldığını belirtmektedir.); Necdet Sakaoğlu, "19. Yüzyılda Şeyhülislamlık", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1983, s. 263. Şeyhülislamlığın İslam tarihi içindeki seyrini açısından bakınız: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1988, s. 174-175.
- 8 İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979, s. 71.
- 9 Karatepe, a.g.e., s. 151.
- 10 Kevserânî, Vecih, *Osmanlı ve Safeviler'de Din-Devlet İlişkisi*, Çev.: Muhlis Canyürek, İstanbul, 1992, s. 91.
- 11 Turan, Ahmet Nezihi, "Şeyhülislam Kim? Meşihat Ne?", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Yıl 1, Sayı 1, s. 173.
- 12 Ortaylı, a.g.e., s.165.
- 13 Dursun, a.g.e., s. 233.
- 14 Emevi ve Abbasiler'de önemli işlere girişmeden önce ileri gelen fakihlerden fetva alırlardı. (Dursun, a.g.e., s. 237.)

- 15 Ortaylı, a.g.e., s. 166; Dursun, a.g.e., s. 234-239.
- 16 Akgündüz, Ahmed, *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor*, İzmir, 1990, s. 202-203; Dursun, a.g.e., s. 239.
- 17 Karatepe, a.g.e., s. 154.
- 18 Kara, İsmail, "'Alim' Nasıl 'Aydın' Oldu?", *Yeni Şafak*, 29.6.1995
- 19 Akgündüz, a.g.e., s. 204.
- 20 Karatepe, a.g.e., s. 155.
- 21 Kevserani, a.g.e., s.117.
- 22 Ali Bulaç, *İslam ve Fanatizm*, İstanbul, 1993, s. 116.
- 23 Sakaoğlu, a.g.m., s. 263-270; Kevserani, a.g.e., s. 93.
- 24 Pakalın, a.g.e., s. 350.
- 25 Sakaoğlu, a.g.m., s. 265-270.
- 26 Gotthard Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Ankara, 1972, s.54.
- 27 Jaeschke, a.g.e., s. 57.
- 28 Dursun, a.g.e., s. 262.
- 29 Jaeschke, a.g.e., s. 54.
- 30 Sakaoğlu, a.g.m., s. 270; Kadir Mısıroğlu, *Hilafet*, İstanbul, 1993 s. 126-133.
- 31 Bulaç, a.g.e., s. 117.
- 32 Dursun, a.g.e., s. 263.
- 33 Karatepe, a.g.e., s. 156.
- 34 Devletin kurucusu Osman Gazi, oğlu Orhan Gazi'ye vasiyetinde, esas gayelerinin "Tlâ-yı kelimetullah" olduğunu belirtmiştir. Facih'in meşhur beytini de bu bağlamda zikredebiliriz: "İmtisâl-i câhidü fillah olupdur niyyetim / Din-i İslâm'ın mücerred gayretidir gayretim"

KAYNAKLAR

- Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, Çev. İ.S. Sırma, İstanbul, 1984.
- TBMM'nin 3 Mart 1340 tarihinde min'akid ikinci içiminde "Hilafetin Mahiyeti-i Şer'iyyesi" hakkında Adliye Vekili Seyyid Bey tarafından irad olunan nutuk, Ankara, 1924.
- İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul, 1987.
- Hayreddin Karaman, "İslam'da Din Devlet İlişkisi", *Türkiye Günlüğü*, No. 13, Kış 1990.
- Süleyman Uludağ, "İslam Devlet İlişkileri", *Türkiye Günlüğü*, No. 13, Kış 1990.
- M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 1., İstanbul, 1993.

- Will Durant, *İslam Medeniyeti*, Çev. Orhan Bahaeddin, İstanbul, t.y.
- Kadir Mısıroğlu, *Hilafet*, İstanbul, 1993.
- Davut Dursun, *Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din*, İstanbul, 1992.
- Mümtaz'er Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul, 1991.
- İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Panislamizm ve Osmanlı Hilafeti", *Türkiye Günlüğü*, No. 31, Kasım-Aralık 1994.
- Vecih Kevserânî, *Osmanlı ve Safeviler'de Din-Devlet İlişkisi*, Çev. Muhlis Canyürek, İstanbul, 1992.
- Azmi Özcan, *Pan-İslamizm*, İstanbul, 1992.
- İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979.
- Ahmet Kabaklı, *Temellerin Dürüşmesi*, İstanbul, 1990.

İsmail Kara, "Herkesin İçindeki Müslümanlık", *Yeni Şafak*, 30.3.1996.

İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul, 1994.

Bekir Sıtkı Yalçın ve İsmet Gönülal, *Atatürk İnkılabı*, Ankara, 1984.

A.Turan Alkan, "Üç Tarz-ı Siyaset'ten Tek Tarz-ı Siyasete", *Türkiye Günlüğü*, No. 31, Kasım-Aralık 1994.

Şükrü Karatepe, *Osmanlı Siyasi Kurumları*, İstanbul, 1989.

Norman Irzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*, Çev. İsmet Özel, İstanbul.

Ali Bulaç, *İslam ve Fanatizm*, İstanbul, 1993.

Necdet Sakaoglu, "19. Yüzyılda Şeyhülislamlık", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1983.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1988.

Ahmet Nezih Turan, "Şeyhülislam Kim? Meşihat Ne?", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Yıl 1, Sayı 1.

Ahmed Akgündüz, *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor*, İzmir, 1990.

İsmail Kara, "'Alim' Nasıl 'Aydın' Oldu?", *Yeni Şafak*, 29.6.1995.

Gotthard Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslamîlik*, Ankara, 1972.

OSMANLI'DA KADILIK KURUMU VE YARGININ BAĞIMSIZLIĞI

DOÇ. DR. HASAN TAHSİN FENDOĞLU
DİCLE ÜNİVERSİTESİ HUKUK FAKÜLTESİ

Osmanlı Devleti'nde örfi ve şer'i hukuku uygulayan yargı organının üç sacayağı vardır, kadı, kazasker ve Divan-ı Hümayun. Yargının bu üç temel kurumunun omurgası ise kadılıktır.

I. KADI'NIN TANIMI, ÖNEMİ, KAVRAMLAR VE YERİ

A. Tanımı:

Kadı, insanlar arasında vuku bulan dava ve tartışmalı konuları yasal hükümlere göre çözen, bu nedenle Padişah tarafından atanmış kişidir. 1869-1876 yılları arasında yasalaştırılan, Osmanlı Devleti'nin medeni yasası sayılan Mecelle; kadı yerine hakim kelimesini kullanarak şöyle bir tanım getirmektedir; "*Hakim, beynennas (insanlar arasında) vuku bulan da'va ve muhasamayı ahkam-ı meşruiesine (yasal hükümlere) tevfikân (uyarak) fasl ve hesm (çözmek) için taraf-ı sultaniden nasb ve tayin buyurulan (atanan) zattır*".¹ Kadı, "*bekim, fehim (anlayışlı), müstakim ve emin, mekin, metin olmalıdır*".⁵ "Kadı, İslâm pozitif hukukunu (fıkıh) uygulamakla sorumlu olan hakimdir".⁶

B. Önemi:

{Osmanlı'da kadı, doğrudan merkeze sorumlu ve ona muhataptır. Osmanlı Devleti'nde yargı kuvvetinin en önemli birimi kadı'dır. Osmanlı Devleti'nin kurucusu ve ilk sultanı Osman Gazi'nin tayin ettiği ilk iki memurdan biri Kadı Dursun Fakih⁷ olup, 1300 yılında, Karacahisar'a, egemenlik alameti olarak atanmıştır.⁸ Kadı, Osmanlı'da, İslâmîğin, devletin ve yargı kuvvetinin sembolü görülmüştür. Daha Anadolu Beylikleri döneminden itibaren,⁹ fethedilen yerlere kadı gibi görevlilerin tayin edilmesi, Osmanlı egemenliğinin tamamlandı-

ğını gösteriyordu. Bütün İslâm ülkelerinde şer'i-adli müesseseler denince, kadı'nın bunda tek kişilik olarak öne çıktığı görülmektedir. Kadılar, bulundukları yargı dairelerinde hükümdarın temsilcisi sıfatıyla, adeta siyasi bir egemenlik sembolü oluyorlardı.¹⁰ Fatih Sultan Mehmet, yeni fethettiği beldelere, adeta egemenliğinin temsilcisi olarak, bir an önce "kadı" tayin ediyordu.¹¹ *Osmanlı kaynaklarında kadı kelimesine ilk defa Osman Gazi devrinde rastlanmaktadır*.¹²

Kadı atanmasının nedeni, ülkede, zulmü önlemektir; Osmanlı geleneğindeki "Adaletname"lerden bu durum açıkça anlaşılmaktadır.¹³ Osmanlı, ilk zamanlarında kadıları, Anadolu'dan değil de, -muhtemelen daha yetişmiş olmaları nedeniyle- İslâm dünyasının diğer merkezlerinden getirtmiştir.

Yargı teşkilatı, Osmanlı'da, doğrudan doğruya merkeze bağlı, tüm ülkeye yaygın, çok önemli bir teşkilattır. Osmanlı yönetiminin belkemiğini kadı teşkil eder.¹⁴ Denebilir ki, devlet işlemlerinde kendisine en çok gereksinim hissedilen, en çok başvuru olan teşkilat, kadılık kurumu idi.¹⁵ Kadıların her tür işlemlerini şer'îye sicillerinden takip etmek mümkün olduğu halde, ehl-i örfün işlem ve yaptıklarını sistemli bir şekilde topluca takip edilecek defter veya kaynak serileri bugün mevcut değildir.¹⁶ *Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren 150 yıl kadar devlet işlerinden sorumlu vezirler, çoğunlukla ulema (dolarıyla kadı) kökenli idiler. Kadılar bu dönemde vezir ve idareci olarak atanıyorlardı*.¹⁷

C. Kavramlar (Kadı-Hakim-Meclis-i Şer')

Kadı, hakim demektir; bununla beraber, hakim sözcüğü kadı sözcüğünden daha geneldir, çünkü hakim

ünvanı, kadı'ya verildiği gibi hükümdara da verilmektedir.¹⁸ Mahkemeye, meclis-i şer' veya mahfil-i şer' denilir.¹⁹ Tek kadının görev yaptığı usule, şer'îye mahkemesi; yetkilerinin yürürlükte olduğu yere "kaza" denilir. Klasik devir Osmanlı Devleti iki bin beş yüz kadar kazaya ayrılmıştı.²⁰

D. Yeri (Askeri Sınıf İçerisinde Yargı Sınıfı)

Klasik Osmanlı toplumu *askeri* olanlar (yönetenler) ve olmayanlar (*tebaa*) diye ikiye ayrılır. Askeri olmayana *reaya* denir. Osmanlı Devleti'nde, şer'î hukukun yorumu ve örfî hukukun şer'î hukuka uygunluğu ile görevli olan sınıf, ulema sınıfıdır.²¹ Ulema sınıfına ilmiye sınıfı veya ehl-i şer' de denilir.²² Askeri sınıf ikiye ayrılmaktadır; ehl-i şer' ve ehl-i örf.

İlmiye sınıfı hem din alimlerini (ulema ve müderris) hem de adalet teşkilatı mensuplarını (kudat, hük-kam) ve devlet memuru statüsündekileri (katipleri vb) kapsar. İlmiye sınıfının ve dolayısıyla yargının başı, şeyhulislâmdır.²² Ulema devlet içinde güçlüdür; diyebiliriz ki, *devlette en ayrıcalıklı ve saygın sınıf ulemadan oluşmuştur, sadece ağır suç işledikçe cezalandırılırlar.*²³ Osmanlı Devleti'nde reayadan farklı olarak, elinde padişah beratı bulunan, vergi ve yargılamada özel statüye sahip zümre olarak nitelenen *askeri sınıf, yönetici, asker ve ülemadan oluşurdu.* Askeri sınıf, normal mahkeme yerine kazasker mahkemesinde, sanığın durum ve mevkiine göre ya bizzat kazasker tarafından veya heyetin diğer üyelerince yargılanırdı.²⁴ *Askeri sınıf, tebaaya verilene göre daha az ceza verilen, mirası askeri kassam tarafından taksim olunan, vergiden muaf olan bir sınıftır.* Kimin askeri sayılacağı konusunda belirsizlik olduğunda, çıkarılan fermanlarla, kapalılığın giderilmesine çalışılırdı.²⁵

Kadı olmak için medresenin yüksek derecelerinden mezun olmak şarttı, aksi mümkün değildi. Tahsilsiz sadrazam olunabilirdi, ama en küçük kazaya kadı olunamazdı. Kadıları yetiştiren okullar medreselerdir.

Medrese mezunları, "ilmiye" sınıfını teşkil eder. *İlmiye sınıfı üç kategoriye ayrılır: Müderrisler, Müftüler ve Kadılar.*²⁶ Müderrisler öğretimle, müftüler fetva vermekle (ifta), kadılar yargılama ile yükümlüydü. Bu kategoriler arasında yatay bir hareketlilik, her zaman söz konusuydu.²⁷ Bazı avantajları olan²⁸ askeri sınıf (askeri hizmet yapanları ve

memur statüsünde çalışanları), ilmiye sınıfını da kapsardı. İlmiye sınıfından olup da devlet hizmeti görenler, askeri sınıftan sayılırdı.²⁹ Osmanlı tarih terminolojisinde *imera* adı verilen dirlik erbabı, ancak görevde bulundukları süre içinde askeri sıfatını taşırlardı. İş hayatına girmeleriyle bu sıfatları kalkar ve *raîyyet* sınıfına dahil olurlardı.³⁰ *Askeri sınıf, vergi vermez ve fiili üretimde bulunmaz; reaya ise, vergi yükümlüsü üreticilerdir.*³¹ Osmanlı Devleti'nde ulemaya karşı siyaseten katl yapılamazdı.³² Ulema, Osmanlı Devleti'nde adeta imtiyazlı bir sınıftır. Ehl-i örf ölüm de dahil her tür ceza verildiği halde ehl-i şer'e (ulema) verilen en ağır ceza azil ve sürgündü; nadiren ölüm cezası verildiği de olurdu.³³

II. KADININ YARGILAMA YERİ, ATANMASI, SÜRESİ, ÇEŞİTLERİ, BAŞKENT (İSTANBUL) KADISI

A. Yargılama Yeri

İslâm hukukunda, yargı yeri; ilk zamanlar, genellikle cami ile, pazaryeri, konaklama yerlerinde çadır ve ikametgah idi.³⁴ Hz. Osman, Yargı Evi (Darü'l-Kaza) adı verilen bir Adliye Sarayı yaptırmıştır.³⁵ Eskiden yönetim, savaş, yargı gibi çok çeşitli faaliyetlerin yapıldığı alan cami idi.³⁶ Camide yargılama yapılmasının sakıncası görülmemişti; kadı mescitte de kendi evinde de *herke-se açık olması koşulu* ile hüküm verebilirdi.³⁷ Yargılamanın camide yapılmasının alenilikle ilgisi vardır. Camilerdeki alenilik ve her türlü engelden serbest olma ortamını başka hiç bir yer temin edemezdi. Davaların takibi için hiç bir masraf gerekmediği gibi en ufak bir engel olmadan herkes mahkemelere erişebilirdi.³⁸ 1235/1837'de İstanbul Kadı'sı, ilk kez resmi bir mahkeme binasında (Bab-ı Meşihatta) görevini yapmaya başlamıştır.

B. Kadı'nın Atanması

Günlük tahsisatı 150 akçeden az olan kadıları, kazasker, diğerlerini kazaskerin görüşü, sadrazamın önerisi ile padişah tayin eder. Kazaskerin, kadı tayinleriyle ilgilenen memuruna "ruznameci" denirdi.³⁹ X./XVI. yüzyıldan sonra şeyhulislâmın yetkileri, kazasker aleyhine artmıştır.⁴⁰

1. Tanzimattan Önce

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Fatih Sultan Mehmet'e kadar, kadı tayini için, (i) İlmiye mensubunun

dilekçesi (arzuhalı), (ii) kazaskerin arzı (teklifi, önerisi), (iii) Divan-ı Hümayunun onayı (tasvibi), (iv) Sadrazam'ın özeti (telhisi), (v) padişahın hatt-ı hümayunu (uygun bulma emri), ve (v) Evrakın kazaskerlik divanına işlem için iadesi gerekliydi.

Medreseden mezun olup, adaylık (mülazımlık) hakkını kazanmış olan aday, ilgili kazaskerin defterine ismini yazdırır ve sıra beklerdi. Kaza kadı'larının tayin, terfi ve azilleri (görevlerine son verme) hakkında *kazaskerin tuttuğu deftere ruzname*⁴¹ veya *akdiye defteri* denir; bu defter kazasker tarafından padişahın huzurunda okunur ve onay alınırdı; daha sonra bu defterin ismi *tarik defteri* oldu.⁴² Kadı ve müderris atanmaları *Divan-ı Hümayun*'da kararlaştırılır, padişaha arzedildikten sonra, kazasker tarafından adaya görev süresini ve ücretini belirten kısa tayin buyruldu yazılırdı.⁴³ Osmanlı'da hakimlerin tayinleri, -Emevi ve Abbasilerden farklı- kural olarak, sultan tarafından yapılır,⁴⁴ kendisine yazılı bir belge (berat) verilir.⁴⁵ Kadı tayini, XIV. ve XV. yüzyıllarda divan-ı hümayun toplantılarında Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin *arzı* ve padişahın *onayıyla* olurdu. Bu, kadı tayininin geçirdiği *ilk aşamadır*. Fatih'ten sonra, *ikinci aşama* denilebilecek bir başka usul görülmektedir. Bu usul Fatih devrinden itibaren, özellikle divan toplantılarının vezir-i azamın başkanlığında toplanmaya başlamasından başlamış ve kadı, kazaskerlerin önerisi ile *veziriazam* tarafından tayin edilmeye başlanmıştır.⁴⁶

Osmanlı'da kadı atanmasında, daha sonraları bu yöntem de değiştirilmiş (*içüncü aşama*), kazaskerin yerini şeyhulislâm almış; kazasker yazısı yerine sadrazam buyruldu gönderilmiştir. Adayın (İlmiye mensubunun) dilekçesi (*arzuhalı*), şeyhulislâmın *işareti*, sadrazamın *telhisi* (özeti), padişahın *hatt-ı hümayunu*, sadrazamın *buyruldu*, evrakın *meşihata* (şeyhulislamlığa) işlem için iadesi şeklinde bir usul izlenmektedir.⁴⁷ Sultan, tayin ve görevden alma konusunda bir başkasına yetki verebilir. Bu yetki önceleri kazaskere verilmiş iken, daha sonra kadılar, şeyhulislâmın teklifi ve padişahın onayı ile atanmışlardır. Vali ve beylerbeyi, kadı tayin edemez ve görevden alamaz. Osmanlıda da kadı, yargı faaliyetini sultanın vekili olarak yapar.⁴⁸

2. Tanzimat'tan Sonra

1331/1913 tarihli "Hükkam-ı Şer' ve Mehakim-i Şer'iyye Hakkında Kanun-u Muvakkat"ın 17. maddesine göre, hakim olmak için, 25 yaşını bitirmiş olmak, bir yıl veya daha çok cezaya mahkum olmamak, tam ehliyetli olmak, kişilikli, metin, mekin (hafif meşrep olmayan), güvenilir olmak, Medresetü'l-Kudattan mezun olmuş olmak şartları aranırdı. Aynı kanunun 14. ve 21. maddesine göre, kadılıklar beş dereceye ayrılmış ve birinci ve ikinci derecedeki hakimler şeyhulislâm'ın arzı üzerine padişahın fermanı ile, üçüncü, dördüncü ve beşinci derecedeki hakimler, Encümen-i İntihab'ın seçmesi, şeyhulislâm'ın uygun görerek arzı üzerine irade-i seniye (padişah emri) ile tayin edilirdi.⁴⁹

C. Kadılık Süresi

Osmanlı Devleti'nde, başlangıçta, kadı'nın görev süresi sınırlanmamıştı. XI./XVII. yüzyılın sonundan sonra, müddet-i örfiyye veya düzenli görev süresi bir yıl oldu.⁵⁰ Bunun sebebi; kadınların mahalli halk ile yakınlaşmamaları, yeterli kadro olmaması, zaman-ı infisallerinde (görevlerinin sonunda) eğitime yönelmeleri gibi nedenlerdir. Bu, hiyerarşide meydana gelmesi olası olan tikanıklıkları da önlemekteydi. *Mevleviyetler*,⁵¹ XVI. asırdan (h. 1001/m. 1598-9'dan) itibaren üç yıl, daha sonra iki yıl⁵²; XVII. asırdan sonra bir yıl oldu; küçük kadılıklar ise, önce iki sene, sonraları 20 ay'a indi.⁵³ Kadılık süresi devirlere göre onsekiz aydan üç seneye kadar değişmiştir. Sürelerini dolduran kadılar ma'zul olarak bir üst dereceye yükselmek için sıra beklerlerdi.⁵⁴ Ma'zul kadınları mağduriyetleri nedeniyle, vakıflar desteklerdi.⁵⁵ Mısır kadısı Osmanlı devrinde bir yıl için atanırdı ve bu ülkenin diğer kadınlarını tayin etmek onun göreviydi.⁵⁶

Genelde derinliği olan hukukçular hakim yapıldığından, bunların kendilerini yenilemelerine fırsat bırakmak için yargı süreleri bir yıl ile sınırlandırılmıştır. Ebu Hanife'nin bir görüşüne göre kadı, görevde bir yıldan fazla kalmamalıdır.⁵⁷

Kadılık süresinin kısa süreli tutulmasındaki gerekçeler eleştirilmiştir. Kadınlar, zaman-ı infisallerinde (ayrıldıklarında) eğitime yönelmemişler, tarafsız olamamışlardır. Aksine, işsizlik korkusuyla kadınlar suistimale meyletmiş, XVII. yüzyıl başında yaklaşık on kadı'nın,

hem uygulayıcısı ve hem bakıcısı durumunda olan kadılar veya naiblerinin köylerdeki görevleri büyük bir önem taşıyordu.⁷⁹ Kadı ünvanını henüz kazanamamış, "naib" denilen hakimler, kazaskerlere değil, bağlı oldukları kazanın kadısına tabi idiler.⁸⁰ Hakim ile naib arasındaki ilişki vekil ile müvekkil arasındaki hukuki ilişkidir. Osmanlı'da naibler sorgu hakimi olarak da görev yapmışlardır.⁸¹

Kadı, naibi önerir, kazasker onaylarsa göreve başlar.⁸² Bir kazaya, 1-2 yıllığına naib gönderilir, daha sonra bunların verdiği kararlar *Fetvabane-i Ali* tarafından kontrol edilerek, gerekiyorsa, yeniden naibliğe atanmaları konusunda İrade-i Seniyye (padişah emri) alınır. Daha sonra bu naiblikler kadılığa çevrilmiş, Medresetü'l kudattan mezun olmayan kimselere kadılık verilmesi 1331 tarihinde yasaklanmıştı.⁸³ Naibler, kadınların düzenlediği *niyabet müraselesi* (naiblik yazısı) ile atanırlar.⁸⁴ Naibi tayin eden kadı, onayan kazasker idi. İstihlaf (naib atama) yetkisi verilmeyen kadı, naib seçemezdi.⁸⁵ Bazı naibler, halktan daha fazla harç alıp, anlaşılmış olduğu miktarı kadı'ya göndermiştir ki bu usul kadılığı yozlaştırmış; böylece naib, görevini kötüye kullanmaya yönelmiş, ehliyetizler kadılık yapmışlardır. Naiblik, kimi zaman rüşvetle alınıp satılan açık artırmaya (müzayedeye) tabi bir geçim vasıtası olmuş, bu durum, yargı bağımsızlığını zedelemiş, yargı, para ile ölçülebilmüş; neticede ne kadınlar naiblerini, ne de merkezi hükümet kendi kadılarını kontrol edememişlerdir.⁸⁶

IV. KADININ YÜRÜTME ERKİ İLE İLİŞKİLERİ

A. Genel Olarak

Kadı'nın devlet yönetimi ve siyasi konularda karar alma yetkisi yoktur. Devletin siyasi ve idari meselelerine karışmazlar ve bu konuları ilgili mülki yöneticilere terkederler. Kadı, ganimetleri taksim edemez, hazinenin mallarını ayıramaz, ordunun tertibine karışamaz, asileri katlemez, tımar topraklarını dağıtamaz, madenleri dağıtamaz; ancak devlet başkanının izni ile yapabilir.⁸⁷ Kadı genel siyaset ile uğraşamaz; hele infaz yetkisi olmayan, sözünü yürütme kuvvetine geçiremeyecek durumda bulunan kadınların kamu yönetimi ile ilgili konuları hüküm altına almaları doğru olmaz.⁸⁸

Kadı'nın, verilen cezaları uygulama, asileri öldürme yetkisi yoktur.⁸⁹ Buna karşın, devlet başkanı dahi, bağımsız yargı yerinde, eşit şartlarda yargılanır. Fatih Sultan Mehmet zamanında çıkarılan bir kanuna göre, kadınlar, "*nizam-ı memleket (ülke düzeni) ve hıfz ve hırsat-i raiyyet (halkın gözetimi) ve siyasete müteallik (ilgili) umuri, hükkam-ı seyf ve siyaset olan (kılıç ve siyaset hakimleri olan) vükelay-ı devlete (devletin vekillerine) havale itmekle me'murlardır*".⁹⁰ Osmanlı'da yargı ile siyaset ayrılmıştır; siyaset, yargının dışındadır.⁹¹

Kadı'nın siyasi davalara bakamaması ile örfi davalara bakamaması farklı kavramlardır. Kadı, -daha önce belirtildiği gibi- örfi davalara bakar; örfi davalara bakan bir başka hakim yoktur. Kadı'nın yargı görevi dışında da görevleri vardır. Bununla kadı, adeta yürütmenin işine müdahale etmiş gibidir. Osmanlı Devleti geniş bir coğrafyaya yayılmış olduğundan, barış ve düzeni sağlamak gerektiğinde ağır ceza politikası, devlet zor durumdaysa para cezaları, donanmada kürekçiye ihtiyaç varsa kürek cezaları ağırlık kazanmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde askeri-siyasi ve idari işlere sadrazam, din ve yargı işlerine şeyhulislâm, kazasker ve kadı bakmaktadır.⁹² Kadı, Osmanlı'da, özlük işleri açısından kazaskere bağlıdır, mahalli yöneticiye bağımlı değildir.⁹³ Bu, Osmanlı idaresinin tipik bir özelliğidir. Osmanlı Hükümeti'nin, ellerinde askeri güç bulunan yöneticilere karşı çok duyarlı ve kuşkulu olduklarını biliyoruz.⁹⁴ Belki de bu nedenle, yöneticilere duyurulan bir emir kadı'lara da duyurulmuştur. XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyıl başlarında kadılık kurumu güçlendirilmiş, devlet, ehl-i örfün yetkilerini kadılara vermiştir.⁹⁵

B. Kadı ile Beylerbeyi-Sancakbeyi İlişkisi

Osmanlı yargısının temel ilkelerinden biri de, yargı yetkisinin kadıya, verilen hükmün infazı yetkisinin de ehl-i örf'e ait olduğunun önemle belirtilmiş olmasıdır. Ancak bazı istisnai hallerde, yasak olduğu halde, re'sen ceza veren ehl-i örf mensupları görülmüştür; XVI. yy.'dan itibaren Celali hareketlerinin düzeni bozması üzerine, ehl-i örf daha çok vergi salmaya çalışmış, şikayetler, Divan-ı Hümayun'a ulaştıkça, merkezi otorite, kadılara daha fazla yetki vererek bunu önlemek istemiştir; bu tür emirler, XVII. yy. sonrasında daha çoktur.⁹⁶ Kadı-

ların İstanbul'a, Divan-ı Hümayun'a daima "arz"lar, "arz-ı telhis"ler ve "mektup"lar gönderdikleri olurdu.⁹⁷ Kadılar kimi zaman Divan-ı Hümayun'a gönderdikleri i'lamlarında sancak beyi veya subaşının kendilerine müdahalesinden bahsederek bunun önlenmesini istemişlerdir; bunun gibi, ehl-i örfün kimi zaman halka zulüm yaptığı görüldüğünden, Osmanlı yönetimi, ehl-i örfün işkence yapmaması için emirler göndermiştir.⁹⁸

Yargı Kuvveti İçerisinde Yöneticiler (İdarecinin Yargılama Faaliyeti): Osmanlı'da yargılama kural olarak kadı'ya aittir. Yöneticilerin (ümera, ehl-i örf) asıl görevi, sanığın ihzarı (mahkemede hazır bulunması) ve kararın infazının (yerine getirilmesinin) sağlanmasıdır. Gerçi beylerbeyi veya sancak beyleri, bazı askerilerin yargılanmasında hazır bulunur ama, yargılamaya müdahale edemez. Bununla birlikte kadı, mahalli yönetici ile uyumlu olmaya çalışırdı ki bu, Osmanlı idare anlayışının hedefi sayılırdı; ama buna her zaman uyulamazdı.⁹⁹ Ehl-i şer'i temsil eden kadı ile ehl-i örfü temsil eden sancak beyleri arasında nüfuz (etki) mücadelesi görülmektedir.¹⁰⁰ Burada, Osmanlı kadısının aynı zamanda idareci olduğunu, idarenin genel kontrolünü yaptığını belirtmek gerekir.¹⁰¹ Osmanlı'da, şayet yetkili merci (sultan), yöneticilere (ümera) yargı yetkisi vermişse, hüküm sahibi olan, bunu, bir hukukçu sıfatıyla -idareci olarak değil- icra eder. Tevkii kanunnamesine göre, sancak beylerinin de, mezalim ve siyaset konularında yargılama yetkileri vardır.¹⁰²

Sancak beyinin, valinin ve beylerbeyinin sadece kendilerine verilen kadar yargı yetkisi vardır; yargı yetkisi asli görev olarak kadı'ya aittir. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta şudur; *ümeranın (yöneticilerin), kadı üzerinde yargısal bir otoritesi bulunmadığı gibi, yargıya müdahale etme hakkı da yoktur.*¹⁰³ Kadı, yerel şeflere tabi olmayıp, kadılarla beylerbeyi, sancak beyi gibi ehl-i örf arasındaki ilişki bir astlık-üstlük ilişkisi değildir. Her biri diğerleriyle işbirliği içerisinde olan fakat biri diğerinden bağımsız çalışan birer kamu görevlisidir. Ama kadı'nın beylerbeyi üzerinde etkisi düşünülebilir. Beylerbeyi ile eyalet kadısı, müftüsü ve bilginleri arasında oldukça hassas bir denge vardır. Bunlardan her birinin doğrudan saltanat makamına (rikab-ı hümayun) veya Divan-ı Hümayun'a arzda bulunma yetkilerinin olması, beylerbeyinin ölçülü ve adil davranmasında çok etkili olmuştur. Eyalet kadıları-

nın beylerbeyiler aleyhine gönderdikleri pek çok ilgi çekici arz ve arıza örneği bulunmaktadır. Bazen bölgedeki kadıların ortak şikayetleri üzerine beylerbeyilerin azledildiği, cezalandırıldığı, mallarının müsadere edildiği olurdu.¹⁰⁴ Eyalet kadısı öldüğünde yeni kadı gelinceye kadar beylerbeyi kadı tayin edebildiği gibi, bazı davaların dinlenmesi hususunda da padişahın dışında sadrazam sadaret buyruldu ile veya beylerbeyi bir yazı ile kadıyı görevlendirebilirdi.¹⁰⁵

C. Kadı ve Kazasker

Hız. Peygamber, askeri birlikte olan olaylara kendisi veya tayin ettiği komutan bakardı. Hız. Ömer, her askeri birliğe bir kadı tayin etmiştir. Kadı'nın uyguladığı yargılama usulü ile askeri kadının uyguladığı muhakeme usulü arasında fark yoktur. Şeyhulislâmlıktan 80 sene kadar önce kurulmuş olan¹⁰⁶ kazaskerlik teşkilatı, 761/1360 (Orhan Gazi devri) veya 764/1363 senesinde (I. Murad devrinde)¹⁰⁷ tesis olunmuş, ilk kazasker Bursa'ya, bütün kadıların deneticisi olarak¹⁰⁸ atanmış, 1482 yılında sayısı ikiye,¹⁰⁹ 922/1516'da (kısa bir süre için) üçe çıkarılmıştır. (Diyarbakır'da Arap ve Acem kazaskerliği ihdas olunmuş). Yargı teşkilatının asıl başı ve ilmiye sınıfının bürokrasi içerisindeki ikinci başı olan kazasker,¹¹⁰ Divan-ı Hümayun'un güçlü bir üyesi olup, devlet protokolunda vezirlerden sonra gelir.¹¹¹ Kazaskerliğe tayin edilenlerin sadr-ı azam huzurunda cüppe (hil'at) giymeleri kanundu.¹¹² Rumeli kazaskeri (ki Avrupa, Afrika ve Kırım bölgeleri yargısının başıdır),¹¹³ ülkedeki en kıdemli kadı idi. Bu nedenle, şeyhulislâmdan sonra ulemanın başı sayılırdı.¹¹⁴ Kadıaskerliğe mevleviyet (büyükşehir) denilen beşyüz akçelik kadılıklardan (İstanbul, Edirne gibi) gelinirdi.¹¹⁵ Kazasker, Divan-ı Hümayun'a, yargıyı temsilen katılırdı.

Kazaskerliğin üç görevi sayılabilir: Eğitim (tedris) ve yargı teşkilatının idaresi, ordunun ve askeri sınıfın savaş ve barış zamanında hukuki ihtiyaçlarının giderilmesi, bazı sebeplerle şeyhulislâm yerine idari ve siyasi fetvalar vermek.¹¹⁶ *Kazaskerin eğitim ve yargı ile ilgili görevleri ise, (i) Divan-ı Hümayun'a katılıp, yanlış karar veren hakimlerin kararını düzeltir. (ii) Vezir-i azam divanına katılıp, hatalı kararları bozar veya düzeltir. (iii) Kendi konağında dava dinler. (iv) Gene haftanın belirli günlerinde, sırf bir temyiz*

*mahkemesi niteliğinde kurulan ve Huzur Mürafaası denilen bu mahkemeye vezir-i azam başkanlık eder, şeyhulislâm da gözetmen olarak katılırdı.*¹¹⁷

Kazasker, 1574 senesine kadar, bütün müderris ve kadıları tayin etme yetkisine sahiptir.¹¹⁸ Sultan'ın yetki verdiği kazasker ve şeyhulislâm'ın kadı nasbı, sultanın nasbı gibidir.¹¹⁹ Orduya mensup kişilerin davaları askeri yargıda görülür. Orduya mensup şahıslar, ancak askeri yargıda yargılanır. Ücretini devlet hazinesinden alan askerilerin belli davalarına kazaskerler bakar.¹²⁰ En küçük bir kaza kadısından, "molla" denilen en büyük kadıya kadar hepsinin ilk amiri kazaskerdi.¹²¹ Kazaskerler, XVI. yüzyılın sonlarına kadar, tüm hakimleri, müderrisleri ve din görevlilerini atamak üzere seçip, vezir-i azama bildirir. XVI. yüzyıldan sonra kazaskerler, sadece kaza hakimleri ile alt rütbeli müderrislerle sınırlanmış, diğerlerini tayin yetkisi şeyhulislâma geçmiştir.¹²² Osmanlı'nın Avrupa topraklarındaki kadı ve müderrislerin kontrol ve azillerini arz etme yetkisi Rumeli kazaskeri efendiye aitti.¹²³ Padişah sefere çıktığında kazasker de katılırdı.¹²⁴ Sadr-ı azamlar gereğinde kazaskerlerin işlemlerini teftiş ettirirlerdi.¹²⁵

Anadolu ve Rumeli kazaskerinin İstanbul'da birer mahkemesi vardı. 1331/1913 tarihli Kanun-u Muvakkat ile kazaskerlik kaldırılarak yerine *Rumeli ve Anadolu kazaskerlik Mahkemeleri* kuruldu;¹²⁶ 8 Şubat 1914 tarihinde bu iki mahkeme birleştirildi.

Doğu bilimcisi Jennings, Anadolu ve Rumeli kazaskerinin kadı üzerinde bir şef olarak yargı bağımsızlığını ihlal ettiğini iddia eder.¹²⁷ Oysa, kazaskerin görevi, kadı kararlarını usul ve esas açısından incelemek, adeta temyiz mahkemesi görevini yerine getirmektir. Kazasker, yargı bağımsızlığını ihlal etmemektedir. Kazasker, şer'i hukukun Divan-ı Hümayun'daki temsilcisi olup, askerilerin bazı davalarına bakmakta, miras taksimlerinden belirli oranda pay almaktadır.

D. Kadı ve Şeyhulislâm

Şeyhulislâm, bürokrasi içerisinde ilmiye sınıfının birinci temsilcisidir. Bu kurum, 828/1425 yılında bir *ferva makamı* olarak ortaya çıkmış, 497 sene yaşamış, bu dönemde 185 meşihat değişikliği olmuş, 1340/1922'de kaldırılmıştır.¹²⁸ Şeyhulislâm, kadiasker veya kadiasker

mazulleri arasından seçilirdi. Bu durum XVII. yüzyıldan itibaren Rumeli kadiaskerleri veya mazullerinden tayin etme şekline dönüşmüştür.¹²⁹

Merkezdeki sadr-ı azam ile şeyhulislâm, doğrudan doğruya belli bir teşkilatın başı değildir. Şeyhulislâm ise, devletin dini bütünlüğünü simgeler ama *idari ve yargısal yetkileri yoktur*.¹³⁰ Diğer İslâm devletlerinde ilmiyenin ve yargının başı *kadı'l-kudat* iken Osmanlı'da, ulemanın başına şeyhulislâm, yargının başına kazasker denilmiş, şeyhulislâmlık, diğer İslâmi ülkelerde *erişemediği* dini ve siyasi bir önem kazanmıştır.¹³¹ *Şeyhulislâm olanlar, protokolde tüm ulemanın önüne geçerler. Tüm müderris ve otoritelere göre daha üstün bir konumdadır.*¹³²

Ebussuud Efendi'den¹³³ (1490-1575) sonra, artık şeyhulislâmlık bir kamu hukuku kurumu olarak *veziri azamlıkla eş* tutulmuştur.¹³⁴ Şeyhulislâmlık resmi dairesine, *Bab-ı Meşihat veya Fetvahane* de denilmektedir.¹³⁵ Şeyhulislâm, Divan-ı Hümayun'da ikinci bir şer'i hukuk temsilcisine lüzum kalmadığı için Divan-ı Hümayun'a alınmamışsa da, gerektiğinde Divan'a çağrılabilir veya kendisi arz için gelebilir.¹³⁶ *Şeyhulislâmın asıl itibarı, ilmiyenin başı (reisü'l-ulema) olması ve ferva yetkisiidir.*¹³⁷

E. Kadı ve Sadrazam

Mabiyeti: Yargı kuvvetinin başı, padişahтан sonra, sadrazamdır.¹³⁸ Osmanlı vezir-i azamı, Osmanlı hükümdarının çıkardığı ferman üzerine göreve başlar. Hükümdar bu fermanla, vezir-i azamın yürütme ve yargısal alanlardaki yetkilerine kendisinin vekili olarak sahip olduğunu ve bu göreve atandığını belirtir.¹³⁹ Tevkii Abdurrahman Paşa kanunnamesine göre, *sair vezirler, valiler, tüm ulema, tüm kadılar, tüm şeyhler ve tüm efendiler, sadr-ı azamın sözünü padişahın*¹⁴⁰ *"mübarek lisan-ı şeriflerinden sadır olmuş ferman-ı vacibu' l-izan bilüb emrine imtisal ve kendüye ta'zim ve tevkir ve iclal itmeğe me'murlardır"*.¹⁴¹ *"Bilgi ki, evvela vüzerâ ve ümeranın başı vezir-i azamdır. Cümlemin ulusudur. Cümle umurun vekil-i mutlakıdır"*.¹⁴²

Sadrazam Divanları: Divan-ı Hümayun'da, vezir-i azamın yargı yetkisi vardır. Şayet vezir-i azam gerekli görürse, Rumeli kazaskeri de yargılama yapar.¹⁴³ Divan-ı Hümayun'daki kubbealtı vezirlerinin en önemli görevleri, zengin bilgi ve tecrübe birikimleriyle danışman olarak devletin idaresine katkıda bulunmaktır.¹⁴⁴ Sadrazam,

salı ve perşembe günleri dışında, kendi sarayında, *ikinci* vakitlerinde, divan kurup halkın sorunlarını, şer' ve kanun üzere görür, karar verirlerdi.¹⁴⁵ Sadrazam, divan günleri dışındaki *kışluk* vaktinde de, kendi sarayında divan kurar. Divan-ı Hümayun ve diğer divanlarda, davalar, bizzat sadrazam tarafından değil de, olasılıkla, burada yetkili bir kadı tarafından görülmektedir; her üç divanda da kadı, bunun için vardır.

Tevkii kanunnamesinden de anlaşıldığı gibi sadrazamın yargı ile ilgili geniş yetkileri vardır. Bunlar şöyle belirtilebilir: (i) *Hadler, kısas, haps, sürgün ve bütün ta'zir ve siyaset cezalarının infazına karar verir;* (ii) *Çeşitli divanlarda dava dinler, şer'i ve örfi davaları çözer;* (iii) *Şer' ve örf ahkâmını icra eder;* (iv) *Mezalim hakimi olarak görev yapar;* (v) *İlmiye sınıfının tayin ve azlinde söz sahibidir;* (vi) *Yargı sisteminin bütün kadıları, sadrazam hazretlerinin sözünü padişah sözü gibi ferman kabul edeceklerdir;* (vii) *Vezir-i azam, vekili olduğu Osmanlı hükümdarının onayı ile kanun tasarılarını hazırlar.*¹⁴⁶

"Asitane-i Saadet Kaymakamı Kanunu"na göre, İstanbul'da sadrazam, Divan-ı Hümayun toplantılarına katılır. Bu durumda, Divan-ı Hümayun'a İstanbul kadısı ve defterdarlar, nişancı vekili ve sair hocalar varır. Ama *çarşamba divanı*na İstanbul kadısından başka Galata, Üsküdar ve İstanbul kadıları gelir.¹⁴⁷ Görülüyor ki Osmanlı vezir-i azamının geniş yargısal yetkileri vardır. O sanıklar bizzat sorguya çekmekte, suçlu olduklarına karar verdiği kimseleri cürümünün derecesine göre cezalandırmaktadır. Ama padişah dahi Şeyh Bedreddin'in geleceği hakkında doğrudan doğruya karar verememiş, ulemeden meydana gelen bir kuruldan fetva almayı uygun bulmuştur. Bununla beraber en yüksek yargıç olan hükümdarın ve onun vekili vezir-i azamın her zaman bir kurulun danışma niteliğindeki kararını almasalar dahi, hiç değilse en az bir kadıdan fetva aldıktan sonra hüküm verdikleri muhakkaktır.¹⁴⁸ Hükümdarın atadığı bir kadıyı sadrazam azledemezdi.¹⁴⁹

Merkezi bir idari sistem kurmakla birlikte, idarecisine geniş yetkiler veren Osmanlı Devleti, ast vezirin üst veziri ziyaretini, vezirlerin 15-20 günde bir sadrazamı ziyaretini kanunla düzenlemiştir.¹⁵⁰

F. Kadı ile Divan-ı Hümayun Arasındaki İlişki

İlk kuruluşu Hz. Ömer devrine kadar uzanan Divan, Emevi ve Abbasiler'de bir dönem *Divanü'l-Adl*, Selçuklular'da *Divan-ı Sultan*, Anadolu Selçukluları'nda *Divan-ı Saltanat ve Divan-ı Ali*, İlhanlılarda *Divan-ı Kebir-i İlhani*, Osmanlılar'da *Divan-ı Hümayun* adını almıştır. Osmanlı Devleti'nde, mezalim divanının yerini Divan-ı Hümayun'un aldığı görülmektedir. Padişah divanı da denilen Divan-ı Hümayun, Osmanlı devlet yönetiminde XV. yüzyıl ortasından XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar en önemli karar organıdır.¹⁵¹

İlk Osmanlı padişahlarından Orhan ve II. Murad, sabahları saray kapısı önünde yüksek bir yere çıkarak doğrudan halkın şikayetlerini dinlerlerdi. Osmanlılar'da Divan-ı Hümayun'un ilk ve asli görevi de şikayetleri dinleyip halletmektir.¹⁵² İslam devletlerinde yargı gücü iki şekilde görülür: *Hakimin yargı gücü ve Divan-ı Hümayun'un yargı gücü*. Bu ayırım, uygulanan duruşma (mürâfaa) usulüne ve hakimnin takdir yetkisinin kapsamına da dayanmaktadır.¹⁵³ Bu ayırımı Divan-ı Hümayun'un ikinci tür yargıya girdiği görülmektedir.

Divan-ı Hümayun, Osmanlı Devleti'nin merkezdeki teşkilatlarından biridir. Tevkii, Kanunnamesinde, "Kanun-ı Divan-ı Hümayun" başlığı altında bununla ilgili protokol kurallarını detaylı bir şekilde anlatır.¹⁵⁴ Divan-ı Hümayun'un kararları ikiye ayrılabilir: (i) Siyasi, askeri, mali ve idari konularda alınan kararlar; (ii) Yargı konusunda alınan kararlar. Bu da değişik açılardan sınıflandırılabilir: (aa) Divan-ı Hümayun, belirtildiği gibi, Divan-ı mezalimin görevlerini yapar. Genelde padişah Divanı, olağanüstü yetkili bir yargı organıdır. (bb) Divan-ı Hümayun, kadı kararlarının temyiz merciidir. Sistematik temyizin bulunmadığı Osmanlı'da, Padişah Divanı, yargıyı temyizen denetlemektedir. Ayrıca kadı, yargılama faaliyetinden kaçınmışsa, Padişah Divanı ilk ve son derece mahkemesi olarak görevini yerine getirir. Padişahın her an bu Divan'ı denetlemesi söz konusudur. Divan, kanun egemenliğini sağlayan önemli bir mahkemedir. Kesin hükme bağlanmış bir karar, padişah veya Divan'ı kararıyla yeniden yargılama konusu yapılabılır.¹⁵⁵ Divan, davayı duruşmalı veya duruşmasız olarak görür de, kararı bozarsa, dosyayı aynı mahkemeye, bazen de başka mahkemeye iade eder; şikayet varsa, özel kadı

(mehayif müfettişi) gönderir. (cc) Divan-ı Hümayun'a dilekçe ile, bizzat veya vekille bireysel başvuru, mümkün dür. Bizzat padişaha da başvurulabilir. Hangi din ve millete mensup olursa olsun¹⁵⁶ birey, kurulun önüne çıkararak şikayetini veya davasını anlatabilir; bu konuda hiç bir kısıtlama yoktur.¹⁵⁷ Divan-ı Hümayun istisnasız herkese açıktır. Divan-ı Hümayun'a dilekçe sunulması, çok yaygın ve önemli bir uygulama olup, bunu tezkireciler, yüksek sesle okumaktadır.¹⁵⁸ Temsil niteliği olmayan Divan-ı Hümayun'un idari ve siyasi yetkileri yanında Batılı gözlemcilerde hayranlık uyandıran tarafı, adli işlerde kendisini göstermektedir. Buraya sosyal mevki, yaş, din, dil, cinsiyet farkı kesinlikle gözetilmeksizin herkes yazı ile veya bizzat başvurabilirlerdi. Üyeler bütün şikayetleri dinlemek zorundaydılar.¹⁵⁹ Divan-ı Hümayun toplantılarında halkın, genellikle kadılardan şikayet ettiği, defterlerden anlaşılmaktadır.¹⁶⁰ Divan-ı Hümayun üyeleri, görüşlerini söylemekte tamamen özgürdür. Divan-ı Hümayun'da verilen kararlar padişaha arz edildikten sonra kesinleşir. Divan-ı Hümayun kararına rağmen son söz padişahıdır.¹⁶¹ Divan, aynı zamanda, Hükümdarın genel bir danışma meclisi olup, etkinliği, XVII. yy.'dan sonra sadrazam lehine azalmış,¹⁶² XVIII. yy.'dan sonra fiilen (de facto) ortadan kalkmıştır.¹⁶³

Yargı kuvveti içinde yer alan Divan-ı Hümayun dışında, başka divanlar da vardır. Bunlar, *Cuma Divanı*, *Çarşamba Divanı*, *Ayak Divanı* ve *Eyalet Divanları*dır. *Cuma günleri* vezir-i azam başkanlığında Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, huzur mürafaası¹⁶⁴ denilen bir toplantıda, dava dinler ve karar verirler.¹⁶⁵ Dava dinlemek gerekli oluyorsa Rumeli kazaskeri dava dinler. Sadrazam (vekil-i saltanat) tarafından izin verilmedikçe, Anadolu kazaskeri dava dinleyemez.¹⁶⁶ *Çarşamba* günleri sadrazam başkanlığında İstanbul ve Galata-Eyüp-Üsküdar kadıları toplanarak dava dinlerler.¹⁶⁷ Vezir-i azam divanlarında adli ve idari yargılama konusunda muhakeme yapılır; *Çarşamba Divanı*'nda, İstanbul'da oturanların şikayetleri dinlenir. Gerekli ise, hakimler çağrılarak, dava dinlenilir.¹⁶⁸ *Çarşamba Divanı*'ndan sonra, sadrazam, yanına yeniçeri ağasını, ihtisab ağasını ve kadıyı alıp, temel gıda maddelerinin (zahire) fiyatlarını kontrol (narh) eder; fırlara uğrayıp, ekmekleri denetler; gerekirse ilgililere ceza verip hemen infaz ederler.¹⁶⁹ *Çarşamba Divanı*'na

bir çeşit istinaf mahkemesi denilebilir.¹⁷⁰ *Ayak Divanı*. Önemli divanlardan biri de, olağanüstü hallerde padişah başkanlığında Kubbealtı dışında toplanan "ayak divanı"dır.¹⁷¹ *Eyalet (beylerbeyi) divanı*, eyaletin idaresinde en önemli kurul olup, eyalette, Divan-ı Hümayun'un küçük bir modelidir. *Eyalet kadısının, bu divanın üyesi olup olmadığı tartışmalıdır.*¹⁷² Kendisine *eyalet valiliği* verilen bir vezir, idari bazı davaları dinleyebilir ve karar verebilirdi.¹⁷³ Kendisine verilen şer'i ve örfi davaları bir hakim sıfatıyla çözer.

G. Kadı ve Padişah

Padişahın kadıya yargı alanında emir vermesi, yargı bağımsızlığını ihlal etmesi yasaktır. Fatih ile Kadı Hızır arasındaki yargısal ilişki tevatür kabilinden olup bu kanıyı güçlendirmektedir.

İslâm hukukunda hükümdara geniş takdir ve düzenleme yetkisi tanınmıştır. Yeni suç ve cezaların, örfi vergilerin ihdasında padişahın takdir yetkisi vardır. İslâm hukukunda hükümdarlığın irsen intikali, hukuki (de jure) değil, fiili (de facto) bir durumdur. Aksi halde Hz. Peygamber'in vefatında amcası Abbas, hilafete İslâm miras hukukuna göre daha yakındı. Buna rağmen fiili durumu ve kamu yararını (maslahatı) dikkate alan Gazali, İbn Kudame, İbn Hümam, İbn Abidin ve İbn Haldun, bu tür idarecilerin adalete-dine uygun olmaları koşuluyla kabul edilmeleri gerektiğini belirtmişlerdir.¹⁷⁴

Kadı haksız bir hüküm vermişse, rüşvet almışsa, bu takdirde zarara uğrayanın yakınması üzerine, verilen hüküm kazaskerce incelenir ve düzeltilirdi. Kazaskeri tayin eden padişah olduğuna göre, şer'i yargı üzerinde etkisi kabul edilebilir; ama şer'i hukuk içindeki bir hususu padişahın kendisi hükme bağlayamaz, burada şer'i hukuk ve onu temsil eden yargıç ile gerekirse hükmü düzelten kazasker padişahın üstün konumdadır.¹⁷⁵ Kişi aynı zamanda hem taraflardan biri, hem de hakim olamaz. Ama şüphesiz ki, padişahın hukuk bilgisi varsa, yargılama yapabilme yetkisi bulunmaktadır. Esasen İslâm hukukunda devlet başkanının ilim vasfının ichtihad derecesinde olması gerekmektedir.

Her padişah değişikliğinde, kanun ve imtiyazlar yenilenir.

Padişahın koyduğu esasların, genel kanunname ile tanzimi, ilk defa Osmanlı'da görülmektedir; bunu yapan ilk padişah da Fatih Sultan Mehmet'tir; Fatih, II. Bayezid, Yavuz ve Kanuni Kanunnameleri, resmen yazılmış olup, kadılara da gönderilmiştir.¹⁷⁶

Bu durumda yargı kuvveti ile yürütme kuvveti Halife veya sultanın şahsında toplanmakla, yargı yürütmenin emri altına girmiş olmakta mıdır? Bu, insan hakları açısından bir tehlike oluşturmuş olmaz mı? İslâm hukunu uygulayan kim olursa olsun, uymak zorunda kaldığı usul ve kuralları vardır. Devlet başkanı, yargı kürsüsüne oturduğu zaman, idareci olarak değil, kadı sıfatıyla hareket etmek zorundadır. Halife veya sultan, Mezalim kadısı olarak görev yaptığı zaman, kadı'nın karar vermekte korktuğu, veya üst düzey yöneticilerle ilgili davalara bakar.¹⁷⁷ Ayrıca Cuma selamlığı sırasında, padişahın yolu üzerinde, bir görevli, halkın dilekçelerini toplayarak devlet başkanına arz ederdi.

H. Osmanlı Klasik Döneminin Yargı

Bağımsızlığı Açısından Değerlendirilmesi

Yargı bağımsızlığı için öncelikle yasa egemenliğinin sağlanması, bunun için de usulünce çıkarılmış kanunlara ihtiyaç vardır. Ehl-i örf denilen askeri ve idari yetkililer ve kadıların keyfi ceza vermemeleri ve keyfi vergi koymamaları için kanun şarttır. Halka, idarecilerin zulümlerine karşı hukuki korunma sağlanmalıdır. Osmanlı bunu gerçekleştirmiş, kanunlar konulmuş ve halka ilan edilmiştir.¹⁷⁸

Kazasker ve şeyhulislâm tarafından tayin edilen kadılar, bölgelerindeki idarecilerden bağımsız olarak yargı görevini yerine getirmişlerdir, yöneticilerin kendilerine müdahaleleri veya yargı görevini bizzat yürütmeleri prensip olarak söz konusu değildir. Prof. Onar'a göre de, Osmanlı'da yargı bağımsızdır; *Zamanla şer'i davalar tamamen kazasker ve kadıların görev ve yetki alanına girmiş, diğer devlet adamları davalarla doğrudan doğruya meşgul olmamış ve bu suretle idare ve yargı fiilen ayrılmıştır.*¹⁷⁹

Osmanlı Devleti'nde yürütme ile yargı güçleri arasında çok uzun yıllar, gizli-açık bir mücadele yaşanmış; ehl-i örf, kadılara, istediği kararı (hücceti) almak için baskı yapmış, onlar da güçleri varsa direnmiş; ehl-i şer', ehl-i örfü hukuk çizgisine çekmeye çalışmıştır. Kimi za-

man sipahiler de suçlulara ceza vermiş veya para karşılığında serbest bırakmış; bu nedenle, ehl-i örfün, kadı kararı olmadan ceza vermemeleri veya hapisteki kişiyi tahliye etmemeleri için durum, titizlikle takip edilmiştir.

V. YARGININ DENETİMİ

A. Yargının Merkezi İdare Tarafından Denetimi

*Osmanlı'da kadı, halife olan padişahın vekili olarak, onun adına adalet dağıttığı için, kendini sadrazamın emrinde saymazdı. Sadrazam, kadı'nın yargıya, adalete ait işlerine, hüküm veriş şekline karışamazdı.*¹⁸⁰

Devlet otoritesini temsil edenlerin halka karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını olağanüstü tedbirlerle yasaklayan genel mahiyetteki padişah fermanı adaletnamelerin yayımlanmasında, yaygın hale gelen suistimaller, padişah katına yapılan toplu şikayetler, teftişler sonunda tesbit edilmiş haksız uygulamalar esas teşkil eder.¹⁸¹ Kadıların görevlerini kötüye kullanmaları, kadı ve naiblerin kanunlara aykırı hükümler vermeleri, devre çıkıp halka zulmetmeleri, fazladan para toplamaları gibi sebeplerle adaletname neşredilirdi.¹⁸² *Yıldırım Bayezid*'in, her sabah halkın dava ve şikayetlerini dinlediği¹⁸³ bilinmektedir. Aynı padişah, bir teftiş sonucunda, kadıların ilimleriyle amel etmeyip, fesada karıştıklarını öğrendiğinde, kadı'ların, Yenişehir'de bir eve doldurularak yakılmalarını emretmişse de, bu, *Çandarlı Ali Paşa*'nın bir tertibiyle önlenebilmiştir.¹⁸⁴ *Bayezid I.* zamanında kadıların görevlerini kötüye kullanmalarının anlaşılması üzerine, padişahın iradesi ile, vezir-i azam Ali Paşa, kadıların düzenleyecekleri belgeler için alacakları harcların yuvarı sınırını gösterir bir tarife düzenleyerek, devletçe *kadılık teşkilatının ilk nizamını yazmıştır.*¹⁸⁵ Yavuz Sultan Selim devrinde verilen bir hükümle, kadılar, hırsız ve yol kesicilere (haremilere) karşı uyarılmıştır.¹⁸⁶

Osmanlı Devleti'nde *siyasetname* ve *nasihatnamelerle* devletin yeniden eski durumuna gelmesi amaçlanmıştır. Siyasetname ve nasihatnamelerin bir kısmı, Kanuni devri şartlarına dönülmesini istemekte, bir kısmı ise, eski ve yeni koşulları birlikte değerlendirmektedir. Osmanlı'da gözle görülür ve yaygın bir hal almış haksızlıklar, tarihimiz için önemli belgelerden adaletnamelerle ortadan kaldırılmaya çalışılmıştı. Halkı soyan kadıların hali *I. Ahmed*'in 1609 tarihli *adaletnamesinde* en geniş yeri alacak-

tır.¹⁸⁷ I. Ahmed, kadıların teftiş görevini kötüye kullanarak devre çıkmalarını yasaklamaktadır.¹⁸⁸ XVII. yy.'dan sonra Osmanlı yargısının en büyük problemi, şer'i şerife riayet-sizlik, örfi hukuku ihlal etmek, hakimler arasında düşmanlık (mabeyn-i hükkamda adavet) ve hakimlerin rüşvet alması (kuzatda rüşvet) idi.¹⁸⁹

Vatandaş, zalim ve rüşvetçi kadıyı, sancak beyi ve beylerbeyine değil, çok defa doğrudan doğruya yazıyla Divan'a şikayet ediyordu, bunun sebebi, sancak beyi, hatta beylerbeyinin, kadı üzerinde büyük yetkisi olmamasıdır. Beylerbeyi, kadı'yı ne azledebilmekte, ne verdiği hükmü değiştirebilmektedir. Bir suçüstü (cürm-i meşhut) olmadıkça beylerbeyi, kadı'ya adeta müdahale edememektedir, onu tutuklatması olanaksızdır.¹⁹⁰

Osmanlı'da yargının idari denetimini Divan-ı Hümayun yapmaktaydı.¹⁹¹ Köylülerin, sancakbeyi, alaybeyi, subaşı, zeamet ve tımar sahipleri ile ilgili yakınmaları, yine bunlar (toprak kadıları) tarafından değerlendirilir ve yargılaması yapıldı. Toprak kadılarından başka bir de *Mehayif müfettişleri* vardı ki, bunlar mahalli kadı ve naibler dışında köylere kadar halkın derdini dinlemek ve şikayetlerini değerlendirmek için devletin tayin ettiği kadılardı. Mehayif müfettişleri gördükleri davaları ve yapılan şikayetleri doğrudan doğruya Divan-ı Hümayun'a arz etme yetkisine de sahiptiler.¹⁹²

Mehayif müfettişleri, doğrudan Divan-ı Hümayun'a sorumlu müfettişler olup, şikayet konularını dinlemek yetkisine sahiptir.¹⁹³ Şikayet olunan kadılar hakkında araştırma ve teftişi, her eyalet ve sancakta XVI. yüzyıl sonuna kadar *toprak kadıları* ismiyle anılan seyyar kadılıklar yapmışlardır.¹⁹⁴ Şikayet olunan bazı kadılar, Divan-ı Hümayun'a sevk olunurdu. Bazı kadıların araştırmasını bir başka mahallin kadısı veya beylerbeyi ile kadısı yapmışlardır.

Osmanlı'da yargı teşkilatının temel taşı olan kadılar, -genellikle- daha üst bilgi düzeyine sahip *Mehayif müfettişleri* denetlerler, özellikle yakınmaların çok oldukları bölgelere yollanırlar; bazıları da devlet adamlarına ait vakıfları yönetir. Mehayif Müfettişlerinin üzerinde "*Menasib-i Devriye*" kadıları vardır. Bunlar önemli merkezlerde nöbetleşe olarak kadı'lık yapar. En üstte ise "*mollalar*" bulunur. En üst molla, *Rumeli kazaskeridir*. Sonra *Anadolu kazaskeri* vardır; onu *İstanbul kadısı* izler.¹⁹⁵

Osmanlı'da kadılar kısa bir dönem için tayin olunduğundan, bazı kadılar, özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, işsizlik (mazuliyet) dönemlerinde parasız kalmamak için, davacı isteği dışında, fırsat buldukça devre çıkıp, gezici mahkemeler kurup mal ve para toplamışlardır; bazan da bu durum, mehayif teftişi veya umumi teftiş adı altında yapmışlardır.¹⁹⁶

B. Yargının Hisbe Görevlisi

(Muhtesib, Ombdusman) Tarafından Denetimi

Dava açmayı gerektirmeyen, ama toplumda "iyiliği emr, kötülükten yasaklama görevi" bulunan teşkilata hisbe teşkilatı, başındaki kişiye (mütevellisine) de hisbe valisi (valiyü'l-hisbe) denir.¹⁹⁷ İyiliği emirle birlikte, ölçü-tartıyla da ilgilenen bu örgüt, karşılıksız çalışmak gibi anlamlara gelebilen "hasbi" kelimesinden alınmıştır.¹⁹⁸ Hisbe teşkilatı, adi yargı hükümleri ile mezalim arasında bir yer işgal eder.¹⁹⁹ Hisbe ile yargının benzerliği şu konularda görülmektedir:

Muhtesip, ölçü-tartı, satılan mal ve ücret anlaşmazlıkları, ödeme gücü olduğu halde borcun geciktirilmesi davalarında yargı yetkisine sahiptir; ama, delil, ispat, ve yemine ihtiyaç duyulan davalara bakamaz. Kadı, açılan bir dava olmadıkça, davaya bakamaz ama muhtesip, açılan bir dava olmasa da, iyiliği emretmek (emr-i maruf), kötülükten yasaklamak (nehy-i münkerle) yükümlüdür.²⁰⁰ Muhtesip, kötülüğü, şiddet ve tazirle kaldırabilir ama kadı, ancak sabır, vakar ve sükunetle davayı halleder.²⁰¹ *Muhtesibin riitbesi, kadı'dan düşük, mezalim kadısının yetkisi ise kadı'dan yüksektir.*

Hisbe, İslâm hukukuna özgü bir kurumdur, Bizans'tan alınma²⁰² ya da Roma'dan alındığı doğru olmadığı gibi,²⁰³ kadı karşısında alternatif olarak dinden kaçış²⁰⁴ değildir. Muhtesibin üç görevi, kamu haklarını (hukukullahı), insan haklarını (hukukulibadı) ve diğer (karma) hakları korumaktır.²⁰⁵ Hz. Ömer, hisbe görevini düzenlemiş ve bunu yargı görevinden ayrı tutmuştur. Çünkü bazı haklar vardır ki, hukuk düzeni, bunların korunmasını istemektedir; ne var ki, ihmal edildiğinde meseleyi kadıya götürecek belirli bir şahıs olmamakta veya zarar görecektir kimse kendi hakkını korumaktan aciz bulunmakta, böylece kamu takibini gerektirmektedir.²⁰⁶ Abbasiler devrinde, görevi iyiliği emretmek-kötülükten

yasaklamak (emr-i maruf nehy-i münker) olan muhtesib, pek çok görevi yanında, süratle sonuçlandırılması gereken davalarla ilgilenir ve kimi zaman güç kullanarak meseleleri hallederdi.²⁰⁷ Muhtesip, yargıdaki gecikmeleri ve diğer adli şikayetleri dinleyerek, iyiliği gerçekleştirmeye çalışır. Hisbe memuru, İbrahim b. Betha, Bağdat'ta, zamanın kadı'l-kudatı Ebu Amr b. Hammad'ın, davaların da görüldüğü konağına uğrar. Davası olan hal-kın epeydir beklediğini görünce, kapıcısını çağırır ve *"Başkadıya söyle, dava sahipleri Güneş'in altında, kapısın önünde beklemektedirler. Ya makamına otursun, ya da özüniü bildirsin de bekleşen halk da dönüp gitsin"*²⁰⁸ der. Muhtesibin yargıyı denetlemesi, günümüz yargı denetleme mekanizmalarının dışında, tamamen özgün bulunmaktadır. Bu denetlemenin, yargısal değil de idari olduğu görülmektedir.

*Osmanlı muhtesiplik müessesesi hayli değişikliğe uğramış, önceleri kadılık derecesinde olan ve hatta kadı kadar İslam esaslarını bilen, önemli bir kişi tarafından görülen muhtesiplik görevi, artık Osmanlılar'da şehir veya kasabanın ikinci derecede bir hizmeti halini almıştır.*²⁰⁹ *Osmanlı'da hisbe, kadı'nın görevleri arasında bulunduğundan, muhtesip de kadı tarafından atanır.*²¹⁰ *Esasen Osmanlı teşkilatında personelin merkezileştiği ve hiyerarşik bir düzen aldığı görülmektedir.*²¹¹ Muhtesib, aslında ehl-i örften bir görevli olmakla beraber kadı'nın emrinde ve gözetiminde çalışmakta, belediye işlerinde kadı'ya yardım etmekte, özellikle sebze meyve fiyatları (narh) işlemleriyle ilgilenmekteydi.²¹²

C. Yargı'nın Yargı Tarafından Denetimi

Yargı, yerel mahkemelerin verdiği kararların bir üst dereceli mahkeme tarafından yeniden incelenmesi veya yeniden yargılama yapılması ile denetlenebilir. Temyiz yoluyla, muhakeme hataları düzeltilebilir, birey hakları korunabilir, hukukta birlik sağlanarak hiyerarşik kontrol sağlanabilir, sistemin merkezileşmesinde önemli rol oynayabilir.²¹³

Osmanlı Döneminde İsti'na'f ve Temyiz: Tanzimat'tan Önce. Osmanlı yargı sisteminde kadı'nın kararı prensip olarak kesindir,²¹⁴ temyiz etmek için bir esas yoktur,²¹⁵ ancak açık bir aykırılık veya haksızlık varsa, ilgilisi tarafından padişaha, Divan-ı Hümayun'a, Sadrazam veya kazaskere durum bildirilirse yetkilisi kararı bozabilir.²¹⁶

Osmanlı'da siyasi kontrolün adli kontrolden fazla olduğu²¹⁷ düşüncesini ihtiyatla karşılamak gerekir.

Divan-ı Hümayun'da davaları -gerekirse vezir-i azamın gerekli görmesiyle duruşma da yapılarak kazaskerler inceler. Hükümde sakatlık varsa, bozulur. Hükümün bozulmasından sonra, kazasker Divan-ı Hümayun'da yeni bir hüküm verebilir; veya aynı kadı'ya veya bir başka kadıya davaya yeniden bakması buyrulur.²¹⁸ Şayet, kazaskerin dürüst davranmadığı konusunda ciddi karineler varsa, sadrazam, davayı, kazasker rütbesinde olan ama fiilen bu görevi yapmayan birine karar vermesi için tevdi edebilirdi; bu kişinin verdiği karara karşı, sadrazamın itiraz yetkisi yoktu.²¹⁹ Verilen kararlar mühimme, ahkam, tahvil, rüüs, name, ahidname gibi defterlere yazılır.²²⁰ Dosyanın Divan-ı Hümayun'dan bozularak iade olmaması için kadı'ların en fazla başvurdukları eserler, Osmanlı'da çok yaygın şekilde kullanılan fetva mecmualarıdır. *Mezalim mahkemeleri görevini de gören Divan-ı Hümayun, sistematik olmadan temyiz mahkemesi görevini görüyordu.*

Tanzimattan sonra. Osmanlı'da, kadı tarafından verilen bir hükümün yeniden görülmesi üç halde mümkündür: (i) Gıyaben verilen bir hükme itiraz edilirse dava yeniden görülür,²²¹ (ii) Fetvahane-i Aliye veya Meclis-i Tedkikat-ı Şer'îye'den temyizen bozulması üzerine, dava, istinafen görülür.²²² (iii) İade-i Muhakeme yolu ile de dava yeniden ele alınır.²²³ İctihad ile ictihad bozulamayacağı için, kadı'nın kararında kesinlik asıldır. Ancak nassa, icmaa, ana kaidelere, açık ve gizli kıyasa aykırı olan kararlar bozulabilir. Osmanlı Devleti'nde şer'îye mahkemelerinden çıkan kararların ne suretle bozulabileceği, kanunen belirli usul ile düzenlenmişti.²²⁴

Mecelle, istina'f ve temyiz yollarını kabul etmişti, Fetvahane ile meclis-i tedkikat-ı şer'îye ve bilabere bunlar yerine geçmek üzere kurulan Temyiz Mahkemesi Şer'îye Dairesi, bu kararları inceler ve gereğine göre bozabilir veya onaylayabilirdi.²²⁵ Osmanlı'da sistematik temyiz usulü, *Divan-ı Ahkam-ı Adliye* ile kabul edilmiş, bu daire, istina'f ve temyiz diye iki mahkeme halinde teşkilatlanmıştır.²²⁶

D. Yargının Fetva Yoluyla Denetimi

Sistematik bir temyiz usulünün olmadığı Osmanlı'da, bir anlamda kadıların vermiş olduğu hükümler her

zaman kolayca müftülerin ilmi denetimine açık olmuştur. Esasen, müftü, kadı'nın danışmanı durumunda idi.²²⁷ *Şeybulislâm ve müftinin fetvası, kadıya yol gösterir ama onu bağlamaz; fervalar, yargı bağımsızlığını ihlal etmez.*²²⁸ Hakimin fetva istemesi, -ihtiyaç varsa-, caiz görülmüştür.²²⁹

Fetva değil ama yargı bağlayıcıdır. Ulema, kadının fetva vermesini, karışıklık olacağı için çirkin (kerih) görmüştür; Kadı Şureyh'a bir soru sorulup fetva istendiğinde, *"ben hükmederim, müftü değilim"* demiştir.²³⁰

E. Yargının Şühudü'l-Hal Tarafından Denetimi

Mahkemelerde yargılamayı bir nevi müşahit gözüyle izleyen görevlilere şühud, şühudü'l-hal, şühudü'l-udul veya udulü'l-müslimin denmektedir. Özellikle Endülüs'te de mevcut olan bu danışma niteliğindeki şura veya konsülde vasıflı kişiler bulunurdu.²³¹ Bu, kazanın ileri gelenleri arasından seçilen, kadı'ya müdahale edemeyen, ama kadı üzerinde dolaylı etkisi olan bir kurumdur. Zaman zaman eski kadılar, kazaskerler, ileri gelen hukukçular da bu grubun içinde yer almış olup, sayıları 5, 6 veya daha çok olabilirdi. Mez'e göre, bu müessese, kurumlaşmasını 4. hicri asırda tamamlamıştır.²³² Şühudü'l-hal'i, yargı bağımsızlığını zedeleyen bir müessese olarak göstermek mümkün değildir.²³³ İlk dönemlerde bir nevi hakim stajyerliği işlevi görmüş; bunlar için kadı'da aranan şartlar aranmıştır. Şühudü'l-hal kurumu, yargılama hukukundaki jüriden farklı bir sistem olup, elemanları, vasıflı olduklarından dolayı, müşavir olarak da kadı'nın

yararlanması mümkündür. Sistematik temyizinin olmadığı ülkede, tarafların birinin mesleğinden olanların iştirak ettiği de bilinen bu sistemin çok iyi bir denetim görevi ifa ettiği açıktır.

İslâm hukukunda, meclis-i şer'de, fukahadan oluşan bir şura ehlinin bulunması müstehap olarak karşılanmıştı.²³⁴ Şühudü'l-hal, eskiden beri varolan İslâmi bir uygulamadır.²³⁵ Abbasiler'de şühudü'l-udul'ün sayısı on kişi olup, kadı'nın kararını istinat edeceği olguları izlerlerdi.²³⁶ Mısır kadıları içinde, meclisinde şühud ittihaz eden ilk kadı, Harun Reşid tarafından tayin edilen, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Mesruk'tur ki gayrimüslimlerin dava için mescide girmelerine izin veren ilk kadı budur.²³⁷ Şühud için ilk defa divan ittihaz eden, isimlerini yazan, Harun Reşid'in tayin ettiği İshak b. Furat el-Maliki'dir.²³⁸ Mahkemeler şer'îye sicillerinde şühudü'l-hali tescil ederdi. Osmanlı'da, şehir kethüdasının düzenli olarak mahkemede şühud arasında yer aldığı görülmektedir.²³⁹

Şühudü'l-hal ile yargının denetimi sağlandığı gibi, yargı bağımsızlığının gözetimi de sağlanmıştır. Kadı'ya karşı gelebilecek müdahalelerin önlenmesinde, şühudun azımsanmayacak rolü vardır. Kadı'ya gelebilecek baskıların kamuoyu tarafından bilinmesi ve önlenmesinde şühud önemli bir müessesedir. Yargı bağımsızlığının sağlanmasında kadı, kamuoyu tarafından tek başına bırakılmadığı takdirde, adaletin daha iyi sağlanacağı düşünü- lür.

1 MAA, m. 1785.

2 Hekim, Hikmetli (adaletli, muttaki, akıllı); Ali Haydar Efendi, *Düvri'l-Hükam*, c. XVI (K. ul Kaza), s. 26.

3 Mekin, şeref sahibi olmak, hafif meşrep olmamaktır; Ali Haydar Efendi, *Düvri'l-Hükam*, c. XVI (K. ul Kaza), s. 33.

4 Metin, Kavi, şedid ve sabırlı demektir; Ali Haydar Efendi, *Düvri'l-Hükam*, c. XVI (K. ul Kaza), s. 33.

5 MAA, m. 1792.

6 WEISS, Bernard G., "Qadi" article, *Encyclopedia of Religion*, c. XII, New York 1987, s. 124.

7 "Dursun Fakih" (ö. 726/1326'dan sonra) maddesi için bkz.: AKSOY, Hasan, *DİA*, c. X, s. 7-8.

8 NAGY, "Kadi-Ottoman Empire" EI, 1978, p. 375; YEDİYILDIZ, "Osmanlılarda Hakimiyet Anlayışı", c. XII, s. 429.

9 İPŞİRLİ, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", in: Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, (kıs. Osmanlı Devlet Teşkilatı), Editör: Ekmelettin İhsanoğlu, c. I, s. 139-283, İstanbul 1994, s. 263.

10 AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c. I, İst. 1977, Cem Yayı-

nevi, s. 400.

11 TURSUN BEY, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, haz.: Mertol Tulum, İst. 1977, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, s. 77, 103, 104, 105, 120, 149, 203. Yeni fet-holunan beldelere ilk tayin olunanlardan biri kadı idi; Tursun Bek, "Zikr-i Feth-i Cezire-i Midillü" den söz ederken, bunu belirtiyor; s. 120. Ayrıca bkz.: s. 128 (Bosna'nın fethi); s. 149 (Eğriboz Kalesi'nin fethi), "Ciz-ye-i şer' vaz olunup, icra-yı ahkam-ı şer' için kadı ve sancak-beği nasb idiüp, dön- dü, mahsuran yine darü'l-hilaf İstanbul'a geldi". Dursun Bey (ö. 896/1491'den sonra) hakkında bkz.: Mertol Tulum, "Dursun Bey" md., *DİA*, c. X, s. 6-7.

12 YEDİYILDIZ, "Osmanlılar'da Hakimiyet", c. XII, s. 429. İslâm'ın ilk dönemlerinde kadıya müftü deniliyordu; es-SERAHSİ, *el-Mebnâ*, c. XVI, s. 109.

13 Adaletname için bkz.: Halil İnalcık, *Adaletnameler*, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, 1965, c. II, Sayı 3-4'ten ayrı bası, TTK Basımevi, Ankara 1967; a. mlf., "Adaletname", *DİA*, c. I, s. 346-347; İsmail Kara, "Adaletnameler", in, Osmanlı Ansiklopedisi, c. IV, s. 212-213.

14 DURSUN, *Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din*, s. 265.

- 15 GÖKBİLGİN, Tayyip, "XVI. Asırda Mukataa ve İltazam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", IV. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 10-14 Kasım 1948), Kongreye Sunulan Tebliğler, TTKY, TTK Basımevi, Ankara 1952, (ss. 433-444), s. 433.
- 16 İPŞİRLİ, "Ehl-i Örf", DİA, c. X, s. 520.
- 17 İNALCIK, Halil, "Osmanlı İmparatorluğunda İslam", Osmanlı Ansiklopedisi, c. IV, s. 267.
- 18 BİLMEN, Hukuk-ı İslâmiye, c. VIII, s. 204.
- 19 JENNINGS, Limitations, p. 166.
- 20 ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 75; İpşirli'ye göre, bu rakam değişmekle beraber, 1000'in üzerindedir, İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 264. Osmanlı'da mahkeme kayıtlarına sak ismi verilmektedir; AYDIN, "Osmanlı'da Hukuk", s. 377. Osmanlı Şer'iye Sicilleri, "Türk tarihinin en önemli kaynaklarından biridir", NAGY, "Kadi-Ottoman Empire" article, EI, 1978, p. 375.
- 21 İlmiye sınıfı teşkilatının şeması için bkz.: İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 279; İlmiye sınıfının bozulması hakkında bkz.: *ibid.*, s. 273-278; a. mlf. "Ehl-i Örf" md., DİA, c. X, s. 519, "Osmanlı Devleti'nde padişahın icrai, idari ve askeri yetkilerini temsil eden, ulema dışında kalan görevliler" olan ve "Sejfiye ricali" de denilen ehl-i örf (...) daha çok kul menseli olan ve Enderin veya Acemi Oğlanları Mektebi'nden yetiştirilerek sipahilikten asçıbaşılığa, kethüdalığa ve sadrazamlığa kadar yükselebilen yöneticileri teşkil ediyordu".
- 22 "Ve şeyhülislâm, ulemanın reisidir", Fatih Sultan Mehmet'in Teşkilat Kanunnamesi, madde 2, AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. I, s. 318; DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebusuud Efendi Fetvaları*, İst. 1972, s. 17.
- 23 "Kaza (...) ve bunun emsalı menasib ve cihat sahiplerine ta'zir lazım gelse emeyeler. Heman bir dahi böyle etmeye devî kadi 'imfle söylemek ol makûlelere tazir-dür ve hapis edecek yerde etmeyeler, Dergah-ı Mualla'ya arz edeler. Meğer ki, jennaat-ı azimeleri olup kefil bulmayıp firar ihtimali ola. Ol vakit habsedeler"; II. Selim devri kanunnamelerinden Celalzade Kanunnamesi (III)'nin 306. maddesi, Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. VII, s. 356.
- 24 İPŞİRLİ, "Ehl-i Örf", DİA, c. X, s. 519-520; Sadrazam, beylerbeyi gibi ehl-i örfün ileri gelenleri, büyük servet sahibi edinebilir ama gereğinde müsadere ile karşı karşıya gelirlerdi; *ibid.*, s. 520.
- 25 SAHİLLOĞLU, Halil, "Askeri" maddesi, DİA, c. III, İst. 1991, s. 488-489.
- 26 ORTAYLI, İlber, "Some Observations on the Institution of Qadi in the Ottoman Empire", Bulgarian Historical Review, Sofia 1982, (pp. 57-68), p. 60.
- 27 İlmiye sınıfının istihdam alanı için bkz.: BALTACI, Cahit, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri (Teşkilat ve Tarih), İstanbul 1976, s. 56 vd.
- 28 II. Selim devri kanunnamelerinden Celalzade Kanunnamesi (III)'nin 96. maddesine göre, "Ra'ya kadi ve müderris olmağa rısum-ı raiyyet saktır olur"; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. VII, İst. 1994, s. 329; ayrıca bkz.: aynı cilt, s. 330 ve 302.
- 29 Kimlerin askeri sınıftan kimlerin tebaa sınıfından olduğu kanunnamelerle tesbit edilmiştir; Buna göre, yargıyla uğraşanlar askeridir; bkz.: "Kazasker ve Kudat Rısumu Kanunnamesi", (Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnamelerinden), madde 4, AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. III, s. 144.
- 30 YEDİYILDIZ, "Osmanlılarda Hakimiyet", c. XII, s. 380. Askeri sınıf, askeri hizmet yapanlar ve memur statüsünde bulunanlardır.
- 31 YÜCEL, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Kitabı Mesalih il Müstimin*, s. 49., ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 204.
- 32 ORTAYLI, *Qadi in the Ottoman Empire*, p. 67.
- 33 SAHİLLOĞLU, Halil, "Askeri" maddesi, DİA, c. III, İst. 1991, s. 489.
- 34 HAMİDULLAH, *İslâm Peygamberi*, c. II, s. 194.
- 35 HAMİDULLAH, "Administration of Justice", p. 170.
- 36 En-NEBHAN, *İslâm Anayasa*, s. 562-563.
- 37 İBN ABİDİN, *Reddül-Muhhtar*, c. XII, s. 153; AZAD, *Judicial System*, p. 85.
- 38 ŞİBLİ, Hz. Ömer, c. II, s. 96.
- 39 ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 71.
- 40 NAGY, "Kadi-Ottoman Empire", EI, 1978, vol. IV, p. 375.
- 41 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 264.
- 42 UZUNÇARŞILI, *İlmiye Teşkilatı*, s. 87, 103.
- 43 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 264. Anadolu kazaskeri tarafından Ankara kadı'lığına tayin edilen bir kadı'ya gönderilen belge şöyledir, "Şeriat nisab Mevlana Ahmed Kaniyab, Tabiiyyat-ı safiyat ve teslimat-ı vafiyat it-hafından sonra inba olunur ki, işbu sene semane ve tis'in ve tis'amie' Muharrem'inin yedinci gününden itibaren Ankara kazası yevmi üçyüz (!) akçe ve mah-i Rebiulevvel'in yigirmi altıncı gününden tevkit ile sana sadaka olundu. Gerekird ki, tevkit-i mezbur tamamından sonra varub kaza-i mezburda icray-ı ahkam-ı şer'iyye iditip beratın ibraciyle mukatted olası. Dersaa'dete gönderdiğin arzda tarih yazasın v'es-salam. Hüseyin el-Kaadi bi-asker-i Anadolu"; ONGAN, Halit, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iye Sicili*, 997-998/1588-1590, TTKY, Ankara 1984, s. 137-138 (belgenin tarihi yok; 1752 numaralı belge).
- 44 MAA, m. 1785.
- 45 ORTAYLI, "Osmanlı Kadısı", s. 120.
- 46 YEDİYILDIZ, "Osmanlılarda Hakimiyet", c. XII, s. 431.
- 47 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 267.
- 48 MAA, m. 1800.
- 49 Düstur, II. Tertip, c. V, s. 352 vd.; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, c. I, s. 368.
- 50 İNALCIK, "Mabkama-The ottoman empire-the earlier centuries" EI, 1991, p. 3.
- 51 Büyük kazalar, sancak ve eyalet kadıları ile kibar-ı müderrisin mevleviyet statüsünde idi; İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 265, 266.
- 52 Bir rivayete göre, Hz. Ömer, kadıları iki yıl için tayin ederdi; Abdurrahman, *el-İkmal*, s. 69.
- 53 AYDIN, "Osmanlı'da Hukuk", s. 392; NAGY, *Kadi-Ottoman Empire*, EI, 1978, vol. IV, p. 375; ORTAYLI, "Osmanlı Kadısı", s. 122; bkz.: ve krş. İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 265.
- 54 YEDİYILDIZ, "Osmanlılarda Hakimiyet", c. XII, s. 431.
- 55 NAGY, "Kadi-Ottoman Empire", EI, 1978, Vol. IV, p. 375.
- 56 ORTAYLI, "Osmanlı Kadısı", s. 120.
- 57 BİLMEN, *Hukuk-ı İslâmiye*, c. VIII, s. 222.
- 58 AYDIN, "Osmanlı'da Hukuk", s. 392; İBN AŞUR, *İslâm Hukuk Felsefesi*, s. 312-313; NAGY, "Kadi-Ottoman Empire", EI, 1978, vol. IV, p. 375. Nagy'ye göre, mazul sistemi, tüm Osmanlı idaresine hakim bir sistemdi; Tanzimat'tan sonra mazul olanlara mazuliyet maaşı (tam maaşın belirli bir oranı) ödenmeye başladı.
- 59 İNALCIK, "Mabkama-The ottoman empire-the earlier centuries" EI-1991, p. 3.
- 60 AYDIN-HALAÇOĞLU, "Cevdet Paşa" maddesi, DİA, c. VII, s. 447.
- 61 Qadri, *Islamic Jurisprudence in The Modern World*, p. 483.
- 62 NAGY, "Kadi-Ottoman Empire", EI, 1978, vol. IV, p. 375.
- 63 GİBB and BOWEN, *Society*, p. 121.
- 64 İPŞİRLİ, Mehmet, "Anadolu" md., DİA, c. III, İst. 1991, s. 124.
- 65 AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c. II, s. 84.
- 66 İPŞİRLİ, Mehmet, "Bilad-ı Selase" maddesi, DİA, c. VI, s. 151-152.
- 67 Abdurrahman Paşa, *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 539.
- 68 BAYINDIR, *İslâm Muhakeme Hukuku*, s. 93.
- 69 SAKAOĞLU, Necdet, "İstanbul Kadılığı" maddesi, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, c. IV, 1994, s. 226.
- 70 AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c. II, s. 85.
- 71 ORTAYLI, *Qadi in the Ottoman Empire*, p. 64.
- 72 SAKAOĞLU, "İstanbul Kadılığı", c. IV, s. 226.
- 73 İPŞİRLİ, Mehmet, "Bab Mahkemesi", DİA, c. IV, s. 362.
- 74 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 265.

- 75 NAGY, "Kadi-Ottoman Empire", EI, 1978, Vol. IV, p. 375.
- 76 UZUNÇARŞILI, *İlmiye Teşkilatı*, s. 263-264; bkz.: H.A.R. GİBB-c. Colin Davies, "Naib" maddesi, İA, c. IX, s. 50.
- 77 ez-ZUHAYLİ, *et-Tanzimü'l-Kada*, s. 107; bkz.: AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. I, s. 232.
- 78 Bir Osmanlı mahkeme kararında zabıt katibi, "özü-i şer' sebebiyle yetkili naib olarak görevlendirilmiştir; İstanbul Şer'îye Sicilleri'nden Kartal Şer'îye Sicilleri'ne ait 10 genel nolu defterin 40 nolu defterinin 251. sayfasında yer alan bu ilam için bkz.: TDAV, *Şer'îye Sicilleri*, c. II, s. 214. Naiblik görev ve fonksiyonları için bkz.: Kayseri Şer'îye Sicillerinden 1 nolu defterdeki 14 nolu hüküm, TDAV, *Şer'îye Sicilleri*, c. II, s. 219. Naiblik görevinin mukataaya verilmesi ve tefvizi için bkz.: aynı defter, hüküm no. 175 ve 289; TDAV, *Şer'îye Sicilleri*, c. II, s. 2215-217.
- 79 AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c. I, s. 403.
- 80 ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 75.
- 81 bkz.: BAYINDIR, *İslâm Muhakeme Hukuku*, s. 89-91.
- 82 GİBB and BOWEV, *Society*, p. 124.
- 83 BİLMEN, *Hukuk-ı İslamiye*, c. VIII, s. 214.
- 84 Bir örnek için bkz.: TDAV, *Şer'îye Sicilleri*, c. I, İst. 1988, s. 73.
- 85 BAYSUN, M. Cavid, "Naib" maddesi, İA, c. IX, İst. 1964, (ss. 50-52), s. 51.
- 86 İNALCIK, "Mabkama-The ottoman empire-the earlier centuries" EI, 1991, p. 3; ORTAYLI, "Qadi in the Ottoman Empire", p. 64; BAYSUN, "Naib", s. 51.
- 87 İBN FERHUN, *Tabsiratü'l-Hükkam*, c. I, 17.
- 88 EBUL'ULA MARDİN, "Kadı" md., MEB. İA, c. VI, s. 42.
- 89 İBN FERHUN, *Tabsiratü'l-Hükkam*, c. II, s. 42-43.
- 90 Abdurrahman Paşa, *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 541. Osmanlı, bununla kadı'ya siyaset yetkisi vermeyen Maliki dışındaki mezheplerin görüşüne uymaktadır; çünkü, Malikilere göre kadı, siyaset-ü-şer'îye konularında da yetkilidir; bkz.: *Qadri, Islamic Jurisprudence in The Modern World*, p. 486-7.
- 91 ONAR, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, c. I, s. 84; aynı görüşte, MUMCU, *Siyasetin Katli*, s. 30. Aksi görüş için bkz.: Güriz, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, s. 443, Osmanlı Devleti'ne 1909 yılına kadar, "iradeci pozitivizm" anlayışı hakimdir. İradeci pozitivizm, kurulu düzenin korunmasını amaçlar.
- 92 SHAPIRO, *Appeal*, p. 378.
- 93 GİBB and BOWEV, *Society*, p. 122.
- 94 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 268.
- 95 İNALCIK, "Mabkeme", s. 150.
- 96 İPŞİRLİ, "Ehl-i Örf", s. 520.
- 97 GÖKBİLGİN, XVI. Asırda Mukataa ve İltazam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü, s. 437.
- 98 İPŞİRLİ, "Ehl-i Örf", s. 520.
- 99 ORTAYLI, "Qadi in the Ottoman Empire", p. 66.
- 100 DURSUN, Davut, *Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din* (Kıs, Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din), İşaret, İstanbul 1989, s. 264.
- 101 GİBB and BOWEV, *Society*, p. 125.
- 102 "Sancak beğleri dahi valilerdir; taraf-ı sultaniden vekillerdir. Sancaklarında da'va dinleyip, icray-ı ahkam-ı şariat iderler. Bunlar dahi hükumette beğlerbeğler gibidir. Oldukları sancakta hıfz ve hırase-i raiyyet ve zabt-ı rabt ve def-i mezalim ve umur-i seyy ve siyasetle me'murlardır. Lakin bunlar beğlerbeğlere tabilerdir. Velayet-i ammeleri beğler beği kadar değildir"; Abdurrahman Paşa, *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 528-529.
- 103 Krş. JENNİNGS, "Limitations", p. 154-155.
- 104 İPŞİRLİ, Mehmet, "Beğlerbeyi" maddesi, DİA, c. VI, (ss. 69-74), s. 72.
- 105 İPŞİRLİ, "Ehl-i Örf", s. 520.
- 106 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 267.
- 107 NAGY, "Kadi-Ottoman Empire", EI, 1978, Vol. IV, p. 375; İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 267.
- 108 NAGY, "Kadi-Ottoman Empire", EI, 1978, Vol. IV, p. 375.
- 109 YEDİYILDIZ, "Osmanlılar'da Hakimiyet", c. XII, s. 321. Öztuna'ya göre, ilk kazasker, I. Murad tarafından 1363 yılında göreve getirilen Kara Halil Hayreddin Efendi'dir; ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 68.
- 110 CİN-AGGÜNDÜZ, *Türk Hukuk Tarihi*, c. I, s. 272; AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. I, s. 226-227.
- 111 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 269.
- 112 UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, Ank. 1988, s. 239.
- 113 AYDIN, "Osmanlı'da Hukuk", s. 403. Krş. "Afrika toprakları için bu yetki Anadolu kazaskerini", ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 71.
- 114 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 227.
- 115 YEDİYILDIZ, "Osmanlılar'da Hakimiyet", c. XII, s. 322.
- 116 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 268.
- 117 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 228.
- 118 CİN-AGGÜNDÜZ, *Türk Hukuk Tarihi*, c. I, s. 272.
- 119 Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkam*, c. XVI, s. 13.
- 120 AYDIN, "Osmanlı'da Hukuk", s. 403.
- 121 ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 75.
- 122 UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 231, 234; bkz.: ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 71; İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 266.
- 123 ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 71.
- 124 UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 237.
- 125 UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 239.
- 126 CİN-AGGÜNDÜZ, *Türk Hukuk Tarihi*, c. I, s. 273; ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 71. Kazaskerlik hakkında geniş bilgi için bkz.: İpşirli, Mehmet, *Kazaskerlik Müessesesi*, İstanbul 1982.
- 127 JENNİNGS, "Limitations", p. 155.
- 128 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 269.
- 129 YEDİYILDIZ, "Osmanlılar'da Hakimiyet", c. XII, s. 424.
- 130 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 226; CİN-AGGÜNDÜZ, *Türk Hukuk Tarihi*, c. I, s. 271. Osmanlı Devleti'nde, sadrı azamların, "kanun üzere senede üç defa şeyhu'l-islamları ziyaret etmeleri adetti"; UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 145.
- 131 KRAMERS, J. H., "Şeyh-ül-İslâm" maddesi, İA, c. XI, (ss. 485-489), s. 486; *Osmanlı şeyhülislamlarının* (toplam 175 adet) isimleri ve görev süreleri için bkz.: ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 55-61.
- 132 Abdurrahman Paşa, *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 539.
- 133 "Ebussud Efendi" maddesi için bkz.: Ahmed Akgündüz, DİA, c. X, s. 365-371.
- 134 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 223. "1574 yılından itibaren müderris, mevali ve müftülerin tayinleri de şeyhülislamlara bırakılmıştır"; YEDİYILDIZ, "Osmanlılarda Hakimiyet", c. XII, s. 426.
- 135 İPŞİRLİ, *Osmanlı Devlet Teşkilatı*, s. 270; a. mlf., "Bab-ı Meşihat" maddesi, DİA, c. IV, s. 362-363. Devletin ilk ve son dönem dalgalanmaları haric, ilmiyenin başı, şeyhülislamdır; CİN-AGGÜNDÜZ, c. I, s. 270. İslâm tarihinde, bu isim, bu anlamda ilk kez Kanuni Sultan Süleyman, Zenbilibi Ali Cemali, İbn Kemal ve Ebussud Efendi için kullanılmıştır; *ibid.*
- 136 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 270.
- 137 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 270.
- 138 Abdurrahman Paşa, *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 498; (tanzim tarihi, 1087/1676), "Kanun-ı Vüzeray-ı İzam" bahsi.
- 139 TANERİ, Aydın, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i A'zamlık (1299- 1453)*, (kıs, *Vezir-i A'zamlık*), Ank. 1974, A.Ü. DTÇF Yayını, s. 39.
- 140 "Şevketlü ve mehabetlü ve seadetlü padişah-ı zıllullah hazretlerinin"; bkz.: *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, *ibid.*
- 141 *Tevkii*, Kanunnamesinde, sadrazamın görev ve yetkilerini şöyle belirtir,

- "Evvela sadrazam olanlar, cümleye tasaddur idüp, amme-i mesalih-i din ve devlet, ve kaffe-i nizam-ı ahval-i saltanat, ve tensiz-i hudud ve kisas ve haps ve nefy ve envat ta'zir ve siyaset ve istima'at da'va ve icray-ı ahkam-ı şeriat, ve def'i mezalim, ve tedbir-i memleket, ve tevcih-i eyalet ve imaret ve ulufe ve zeamet ve tımar ve tevliyet ve hisabet ve imamet ve kitabet ve cem-i taklid-i kaza ve nasb-ı mevla ve tefviz ve tevkil ve ta'yin ve tahsil ve umur-i cumbur, ve tevcihat-ı gayri mahsus, vel hasıl cem-i menasib-i seyfiye ve ilmiyenin tevcihi ve azli ve cemii kadayı-ı şer'iyye ve örfiyyenin istima'at ve icrası için bizzat cenab-ı padişahiden ve kil-i mutlak ve memalik-i mahruse-i osmani ve taht-ı hükümet-i sultaniyede olan cem-i nasn üzerine hakim, sahib-i ferman olduğu muhakkaktır". İbid.
- 142 Fatih Sultan Mehmet Teşkilat Kanunnamesi'nin 1. maddesi, AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. I, s. 318.
- 143 "Vezir-i azam hazretleri istima-ı da'vaya şer'u idüp, iki tarafında nevbette arzualar okunur. Ve muktezay-ı şer'-i şerif ve kanun üzere, mesalih-i ibadillahı görür. Ve fast-ı husumat ve kat'-ı niza buyurub, lazım gelürse ahkam-ı hudud ve ta'zir ve siyaseti icra ider. Ve tevcihatı dahi mahallile buyurur. Ve Rumeli kazas-keri efendi dahi kendiyi havale olunan da'vaları dinler". Abdurrahman Paşa, *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 508.
- 144 AYDIN, "Anayasa", s. 161.
- 145 *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 499-500.
- 146 Tafsilat için bkz.: TANERİ, *Vezir-i A'zamlık*, s. 40.
- 147 *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 523. Ayrıca "Vezir-i Azamın Kazai Yetkileri"nde tafsilat için bkz.: TANERİ, *Vezir-i A'zamlık*, s. 52-54.
- 148 TANERİ, *Vezir-i A'zamlık*, s. 54. Burada *ilam veya karar* ile *ferva* kelimesi yanlış kullanılmıştır; çünkü kadıdan *ferva* değil *karar* alınır.
- 149 "(V)elayet-i amme üç nevidir, i. *İmamet-i kubra*; kaza ehliyeti bu velayetten bir cüz'dür; ii. *Vezaret-i uzma*; bütün işlerin kendisine tevdi halinde, vezir-i mufavvaz da bu salahiyeti haizdir (Osmanlı Devleti'ndeki sadrazamlar gibi). Bunlar yalnız imam-ı müsliminin bizzat hakkı olan veliahd tayinini yapamazlar; keza *imamın nasbetiği kadıysa, bu vezir-i mufavvaz azledemez*; iii. *emaret* ki, imamet-i kübraya merbut olarak, dört nev'e ayrılan bu emirliklerden kendisine *hükümet tefviz olunan emirlerde* velayet-i kaza mündemic bulunur; dördüncü nev'ini teşkil eden *mezalime nazar velayeti ile mücehhez emirlerde*, daha kısa bir tabir ile, velayet-i garaim'de bu salahiyet, hattâ velayet-i kaza'dan daha geniş olarak mevcuttur"; EBUL'ULA MARDİN, "Kadı", c. VI, s. 43.
- 150 *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 501.
- 151 MUMCU, "Divan-ı Hümayun", DİA, c. IX, s. 430.
- 152 İNALCIK, Halil, "Adaletname" md., DİA., c.I, İst. 1988, s. 346.
- 153 EBUL'ULA MARDİN, "Kadı" md., MEB. İA, c. VI, s. 43.
- 154 Abdurrahman Paşa, *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 506-515. Buna göre, Divan-ı Hümayun günleri kadimden beri 4 gündür, Cumartesi-Pazar-Pazartesi-Salı. Pazar ve Salı aynı zamanda arz günleridir; İbid, s. 510. Arz kanunu için bkz.: İbid, s. 511-512; Erol Özbilgen, "Divan-ı Hümayun", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, s. 204-205.
- 155 AYDIN, "Osmanlı'da Hukuk", s. 401 ve dn 88. Krş. "Divan-ı Hümayun'un kanunyolu mahkemesi olarak yaptığı yargılamaya, bugünkü kavramlarımız açısından bir isim vermeye imkan yoktur". Yenisey, Feridun, *Ceza Muhakemesi Hukukunda İstinaf ve Tekrar Kabulü Sorunu*, İstanbul 1979, Fakülteler Matbaası, İÜHFY'nu. 559, s. 35.
- 156 UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 13.
- 157 Türkçe bilmeyenler için "Divan-ı Hümayun tercümanları", divanda muayyen yerlerde dururlar, hizmete intizar ederlerdi; UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 71.
- 158 İPŞİRLİ, Mehmet, "Arzuhal" maddesi, DİA, c. III, İst. 1991, s. 448; halk, taşrada da, eyalet divanına arzuhal sunar.
- 159 MUMCU, "Divan-ı Hümayun", DİA, c. IX, s. 431.
- 160 Divan-ı hümayun defterlerinin muhteviyatı için bkz.: UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 79-110.
- 161 OKANDAN, *Amme Hukukumuzun Anabatlari*, s. 37; İslâm hukukunda devlet başkanı, kuvvetli gerekçelerle veto hakkına sahiptir; AYDIN, "Anayasa", s. 161.
- 162 UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 13.
- 163 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s.247.
- 164 Hukuki ve şer'i Huzur mürafaaları, 1250/1834 yılına kadar devam etti. Daha sonra mürafaa pazartesi ve perşembe günleri yapıldı. Arz odası Mürafaası da denilen huzur mürafaaları, "şeyhulislâm kapısında yine kazas-kerler ve İstanbul kadısının iştiraki ile şeyh-ul-islâmın riyasetinde görülmesi takarrür etti"; UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 238.
- 165 *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 501; UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 138-139, 237.
- 166 Abdurrahman Paşa, *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 540; bkz.: MUMCU, "Divan-ı Hümayun", s. 431.
- 167 UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 140, 237-238.
- 168 *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 503; (Kanun-ı Di- van-ı Çehar Şenbe).
- 169 *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 504.
- 170 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 249. İstinaf, sözlükte, bir işe yeniden başlamak, hukuk ilminde ise, verilen bir kararın, mad- di ve hukuki açıdan yeniden incelenmesi demektir (YENİSEY, *İstinaf*, s. 8). Bugün, istinaf yerine, üst mahkeme diyenler de varsa, bu, yanlıştır. İstinafta, herşeye yeniden başlamak gerekli değildir (ibid, s. 9). Sistemli istinaf mahkemeleri Osmanlı'da, 5 Haziran 1879 tarihli "Mehakim-i Nizamiye Teşkilatı Kanunu Muvakkatı" ile yürürlüğe girdi; 1924'de ilga edildi; istinafin neden kaldırıldığı konusunda detay için bkz.: ibid., s. 38-40, 205 vd.
- 171 KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Ayak Divanı" maddesi, DİA, c. IV, s. 192-193.
- 172 İPŞİRLİ, Mehmet, "Beylerbeyi" maddesi, DİA, c. VI, (ss. 69-74), s. 72.
- 173 "Da'va dinleyüp def'-i mezalim için şer'-i şerif ve kanun üzere buyruldu virmeğe ve mezalimi ref etmeğe memurlardır" *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 500. "Buyruldu" için bkz.: KÜTÜKOĞLU, Mübahat S, DİA, c. VI, ss. 478-480.
- 174 "İmam dediğimiz devletin birinci sorumlu ve yetkilisi hakkında ulemamız şöyle demektedir, 'Adil olan sultanın hükmü nafsızdır'; İBN ABİDİN, *Redd'ul-Mubtar*, c. XII, s. 97; "Kadı adil olduğu müddetçe hükmü geçerlidir" bkz.: ibid, s. 103; AYDIN, "Anayasa", s. 157, 158.
- 175 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 215-216.
- 176 AYDIN, "Osmanlı'da Hukuk", s. 379-380.
- 177 ZEYDAN, *Nizamı'l-Kada*, s. 74.
- 178 AYDIN, "Osmanlı'da Hukuk", s. 380-381.
- 179 ONAR, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, İst., ty., c. II, s. 651.
- 180 ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 74. "Şehirlerdeki kadıların, adli faaliyet bakımından kendiliğinden harekete geçebilen, bağımsız birer yargı organı niteliğinde olmadıklarına işaret etmek lazımdır" [OKANDAN, Recai Galib, *Amme Hukukumuzun Anabatlari (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi)*, I. Kitap (Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar), İst. 1971, İÜHFY, s. 41] Kadıların, ancak Beylerbeylerinin veya Sancakbeylerinin havale ve müsadeleriyle kazai ihtilaflara bakabilmek yetkisi tanınmıştır" (İbid., s. 41). Okandan bu görüşlerini, Onar'a dayandırmışsa da, delil göstermemiştir.
- 181 İNALCIK, Halil, "Adaletname" md., TDV. İA, c.I, İst. 1988, s. 346.
- 182 Örnek bir *adaletname* için bkz.: AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. VIII, s. 101.
- 183 AYDIN, "Anayasa", s. 160.
- 184 YEDİYILDIZ, "Osmanlılar'da Hakimiyet", c. XII, s. 429-430.
- 185 MARDİN, "Kadı", s. 44.
- 186 bkz.: Yavuz Devri adaletnamelerinden "Menteşe Sancağı Adaletnamesi", Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. III, s. 182-186. Bütün Anadolu ka-

- dırları gönderilen bu adaletname ile de yargı bağımsızlığı zedelenmiş değildir; çünkü, bu adaletnamede, hırsız ve haremilere karşı yasaların uygulanmasından başka bir şey istenmemektedir; *ibid.*, c. III, s. 180. Kadı-lara gönderilen padişah fermanlarına tevki' denilir; *ibid.*, c. I, s. 95.
- 187 YÜCEL, *Kitabu Mesalibi'l-Müslimin*, s. 52.
- 188 YÜCEL, *Kitabu Mesalibi'l-Müslimin*, s. 52.
- 189 YÜCEL, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Kitab-ı Müstetab, Kitabu Mesalibi'l-Müslimin*, TTKY, Ank. 1988, s. 54-55; Kadıların rüşvetleri konusunda bkz.: a. mlf., *Kitab-ı Müstetab*, s. 22-23.
- 190 ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 73.
- 191 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 246-247. Divan-ı Hümayun, bir anlamda, günümüzdeki Yüksek Hakimler ve Savcılar Kurulu'nun görevini de yapmaktadır.
- 192 YEDİYILDIZ, "Osmanlılar'da Hakimiyet", c. XII, s. 431-432; bkz.: OR-TAYLI, "Qadi in the Ottoman Empire", p. 66-67.
- 193 UZUNÇARŞILI, *İlmiye Teşkilatı*, s. 128.
- 194 UZUNÇARŞILI, *İlmiye Teşkilatı*, s. 126-127, 106.
- 195 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 230.
- 196 EMECEN, Feridun, "Devre Çıkma" maddesi, DİA, c. IX, s. 250-251. Bazı kadılar daha fazla harç almak için, devre (dolaşmaya) çıkar, yeni ölmüş olup da terekesi henüz taksim edilmemiş kişilerin terekesini taksim ederek harç almak isterlerdi. Bunun sebebi, belki de, kadılığın sınırlı süreli oluşundandır.
- 197 İBN KAYYIM, *et Turuk*, s. 344; Hisbe yargısı ile adi yargı arasındaki farklar için bkz.: Abdulhamit, *el Kada ül İdari*, s. 296-298; Hisbe yargısı ile mezalim yargısı arasındaki farklar için bkz.: 298-300; ez-ZUHAYLİ, *et-Tanzimü'l-Kada*, s. 106.
- 198 el-KALKAŞANDİ, *Subbu'l-A'ş'a fi Smaati'l-İnşa*, c. V, s. 425. Osmanlı'da belediyeçilik için bkz.: Yılmaz Daşcıoğlu, "Belediyeçilik", in, Osmanlı Ansiklopedisi, c. VI, s. 180-183.
- 199 EL MAVERDİ, *el- Ahkamü's- Sultaniye*, s. 300.
- 200 İBN FERHUN, *Tabsiratü'l-Hükkam*, c. I, s. 19.
- 201 el-MAVERDİ, *el- Ahkamü's- Sultaniye*, s. 302.
- 202 Shapiro, *Appeal*, p. 365.
- 203 Muhammad Akram Khan, *Al-Hisba and the Islamic Economy*, in Public Duties in Islam, The Institution of the Hisba, by al-Shaykh al-İmam Ibn Taymiya, (Appendix), Leichester, 1982, The Islamic Foundation, p. 139.
- 204 Shapiro, *Appeal*, p. 365-366.
- 205 Muhammad Akram Khan, *Al-Hisba and the Islamic Economy*, p. 138.
- 206 İBN AŞUR, *İslâm Hukuk Felsefesi*, s. 197.
- 207 YILDIZ, "Abbasiler" md., s. 40.
- 208 el-MAVERDİ, *el-Ahkamü's- Sultaniye*, s. 320.
- 209 AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c. I, s. 410.
- 210 İNALCIK, "Mahkeme", s. 150.
- 211 SHAPIRO, *Appeal*, p. 373.
- 212 DURSUN, *Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din*, s. 273.
- 213 Shapiro, "Appeal", p. 350.
- 214 Kadı'nın "vermiş olduğu hükiümden vazgeçmesi sahib değildir. Burada da üç mesele istisna edilmiştir. Birincisi, kendi bilgisine dayanarak hükiüm vermesi bali; ikincisi, Verdiği hükiümden batasının ortaya çıkması bali; üçüncüsü, Mezhebine ters bir hükiüm vermesi halidir. Bu hallerde verdiği hükiümden dönebilir"; İBN ABİDİN, c. XII, s. 308. Ayrıca bkz.: s. 320-321.
- 215 İNALCIK, Halil, "Mahkama-The ottoman empire-the earlier centuries", EI, 1991, Leiden 1991, p. 3.
- 216 "Davaların hükümden sonra tekrar rü'yet edilip edilmemesi" konusunda geniş bilgi için bkz.: BİLMEN, *Hukuk-ı İslâmiye*, c. VIII, s. 238-246.
- 217 SHAPIRO, *Appeal*, p. 381.
- 218 İNALCIK, Halil, "Mahkama-The ottoman empire-the earlier centuries", EI, 1991, Leiden 1991, p. 3.
- 219 ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 70.
- 220 UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 79.
- 221 bkz.: MAA, m. 1836.
- 222 bkz.: MAA, m. 1838 ve 1839. Tafsilat için 1838 m. için bkz.: Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l- Hükkam*, c. XVI (K. ul Kaza), s. 256-266. 1839. m. için bkz.: *İbid.*, s. 266-270.
- 223 bkz.: MAA, m. 1840. Tafsilat için bkz.: Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l- Hükkam*, c. XVI (K. ul Kaza), s. 271-272.
- 224 MARDİN, "Kadı", s. 44.
- 225 MARDİN, "Kadı", s. 44.
- 226 AYDIN-HALAÇOĞLU, "Cevdet Paşa" maddesi, DİA, c. VII, s. 447.
- 227 DURSUN, "Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din", s. 274.
- 228 Aksi görüş için bkz.: JENNINGS, *Limitations*, p. 156-157. Müftinin fetvasını, "etkin doktrin" olarak kabul etmek mümkündür.
- 229 Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l- Hükkam*, c. XVI (K. ul Kaza), s. 111-115 (MAA, m. 1811 şerhi).
- 230 et-TAHTAVİ, *Şürutü'l-Kada*, s. 506.
- 231 E. TYAN, "Kadı" article, EI, 1978, Vol. IV, p. 373.
- 232 AYDIN, "Osmanlı'da Hukuk", s. 399.
- 233 bkz.: JENNINGS, "Limitations", p. 161-163.
- 234 Matlup, *el-Kadaü ve Ahkamühü*, s. 348.
- 235 İNALCIK, "Mahkama-The ottoman empire-the earlier centuries" EI, 1991, p. 4.
- 236 Şebaru, *el-Kadaü ve'l-Kudat*, s. 46 (isimler için bkz.: s. 47-51).
- 237 el-KALKAŞANDİ, *Subbu'l-A'ş'a fi Smaati'l-İnşa*, c. I, 476.
- 238 el-KALKAŞANDİ, *Subbu'l-A'ş'a fi Smaati'l-İnşa*, c. I, 476-477.
- 239 İNALCIK, "Mahkama-The ottoman empire-the earlier centuries" EI, 1991, p. 4.

OSMANLI CEZA MUHALEMESİ HUKUKUNA HAKİM OLAN İLKELER

DOÇ. DR. MEHMET AKMAN
MARMARA ÜNİVERSİTESİ HUKUK FAKÜLTESİ

Bir suçun işlenip işlenmediği, işlenmişse kim tarafından işlendiği ve müeyyidesinin ne olacağı sorununun çözüm getirmek amacıyla girilen iddia, savunma ve yargılama faaliyetlerinin bütününe ceza muhakemesi denmektedir. Osmanlı Hukuku çalışmalarında bu disiplin üzerinde yeteri kadar durulmamıştır. Suçun işlenmesiyle birlikte işlemeye başlayan bu sürecin ayrıntıları tam olarak gün ışığına çıkartılamamıştır. Esasen Osmanlı Hukuku'nun niteliği üzerinde bile son yıllara kadar derin fikir ayrılıkları bulunduğu hatırlanmalıdır. Osmanlılar'ın orijinal bir hukuk sistemi oluşturmamaları, büyük ölçüde kendilerinden önceki İslâm devletlerinin hukukunu yani fıkıhı tevarüs etmeleri, bununla birlikte eski Türk töresinden ve devlet geleneğinden de yararlanmaları ve kardeş katli gibi İslâm Hukuku'na aykırı uygulamalara başvurmaları, araştırmacıları zaman zaman tereddüte sevk etmiştir. Osmanlı mahkeme kayıtlarının sunduğu veriler karşısında artık bugün Osmanlı Devleti'nin, fıkıh kurallarını bilgi ve yürürlük kaynağı olarak kullandığı, özellikle siyasi sebeplerle devletin birliğinin tehlikeye düşmesi halinde ya da böyle farz edildiğinde daha çok eski Türk devlet geleneğinden esinlenen örfî hukuk kurallarını da tatbik ettiği anlaşılmıştır.

Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukuku bu genel çerçevede İslâm Hukuku kaynaklıdır; fıkıhın genel ilkelerine uygundur. Ancak yaşanmış hukuka bakıldığında özellikle ehl-i örfün kendini bu kurallarla çok fazla bağlı hissetmemesi sonucu bazı aykırılıklara da rastlanmaktadır. Mesela *padışahın kalbini kırmışsın* diyerek kişi hürriyetinin kısıtlandığı görülmektedir.¹ Ehl-i örfle kadılar arasındaki çekişmenin temelinde de kişi hak ve hürriyetle-

rinin korunması sorunu vardır. Kadılar çok açık biçimde suç ispat edilmedikçe sanığın cezalandırılmasını önlemeye çalışmıştır. Ehl-i örfün sanığı konuşturmak için işkence yaptığı, sanığın mahkemede kadı huzurunda, kendisine işkence yapıldığını söylediği ve bu sebeple önceki ikrarından döndüğüne dair az rastlanan bir şer'îye sicil kaydı bunun bir örneğidir.² Aşağıda önce ceza muhakemesinin amacı mukayeseli olarak incelenecek, daha sonra İslâm-Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukuku'nun temel özellikleri ele alınacaktır.

I. CEZA MUHALEMESİNİN AMACI

Batı Hukuku'nda ceza muhakemesinin amaç bakımından üç aşamadan geçtiği kabul edilmektedir. Birinci safha suçlunun cezalandırılması safhasıdır. Batı Avrupa'da XVIII. yüzyılın yarısına kadar süren bu anlayışa göre ceza muhakemesi suçlunun cezalandırılması için bir araçtan ibarettir. Sanık önceden suçlu kabul edilmekte, sanıkla suçlu iç içe girmiş bulunmaktadır. İkinci safha sanığın korunması safhasıdır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zamanın felsefi ve liberal etkisi ile bireyi koruyan bir muhakeme sistemi olarak ortaya çıkmıştır. Sanık suçlu olduğu henüz sabit olmadığı için masum sayılmış ve korunmuştur. Üçüncü safha ise hakikatin araştırılması safhasıdır. Ceza davasıyla ortaya çıkan hukukî durumun sanıktan başka sùjeleri olduğu, onların da korunmaya değer hak ve menfaatlerinin bulunduğu, neticede toplumun da suçlunun cezalandırılmasında yararı olabileceği kabul edilmiştir. İşte ceza muhakemesinin gayesi bütün bu menfaatleri birlikte korumaktır. Ne sadece sanık korunmalıdır; ne de sadece toplumun menfaati ön plana alınmalıdır. Bu safhada ceza muhakemesinin gayesi artık maddî gerçeğin araştırılmasından ibarettir.³

İslâm Hukuku'nun gözettiği temel amaçlar aklın, dinin, malın, canın ve neslin korunmasıdır. Ceza yargılaması hukukunda yapılan tüm düzenlemeler neticede bu çerçevede içinde bir yer bulmalıdır. Yukarıda da ifade edildiği gibi günümüz ceza muhakemesi hukukunda gaye maddî gerçeği bütün yalınlığıyla ortaya koymaktır.⁴

İslâm Ceza Muhakemesi Hukuku'nun gayesinin ne olduğunun tespitinde Batı hukuk sistemlerinde görülen bu üç safhanın da çok anlamlı olmadığı görülür: İslâm Ceza Muhakemesi Hukuku'nun gayesinin suçlunun cezalandırılması aşamasında olduğu fikri isabetli değildir.⁵ Zira bu aşamada sanığın suçlu olduğu önceden kabul olunmaktadır. İslâm Hukuku'nda ise aslî beraet ilkesi uyarınca kişinin suçsuzluğu ve borçsuzluğu esastır. Sanığın korunması da tek amaç olarak ele alınmamıştır. Mağdurun ve giderek tüm toplumun yararı gözetilmiştir. İslâm Ceza Muhakemesi Hukuku'nun gayesi üçüncü safha olan hakikatin araştırılmasına daha yakın gözükmektedir. Gerçekten de bu aşamada amaç sanığın ve toplumun yararını birlikte değerlendirmektir. Ancak İslâm Ceza Muhakemesi Hukuku'nun amacı mutlak olarak maddî gerçeğin araştırılması değildir. İslâm Hukuku bu noktada geniş anlamda had suçlarıyla tazir suçlarını birbirinden ayırır. Had suçlarında amaç mutlaka sanığı cezalandırmak değildir. Eğer suç aleniyet kazanmamışsa suçun ortaya çıkması arzu edilmez; kişi ile Allah arasındaki alana terk edilir ki burada artık suçtan değil dinî bir kavram olan günahıtan bahsedilir. Allah haklarını ihlâl eden tazir suçlarında da durum böyledir. İslâm yargılama hukukuyla Common Law yargılama hukukları arasında gaye bakımından bir benzerlik bulunduğu ifade edilmektedir.⁶

II. İSLÂM-OSMANLI CEZA MUHAKESESİ HUKUKU'NUN TEMEL İLKELERİ

A. Genel İlkeler

1. MASUMİYET KARİNESİ

İslâm-Osmanlı Hukuku'nda kişinin suçsuzluğu ve borçsuzluğu esastır. Mecelle'nin ifadesiyle berâet-i zimmet asıldır (MAA, md. 8). Batı Hukuku'na 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'yle giren bu ilke (presumption of innocence) İslâm Hukuku'nun ilk devirlerinde

yerleşmiştir. Berâet-i asliyye de denilen bu ilkeye göre bir kimse suçu ispat edilene kadar hukuk önünde suçsuz kabul edilir. Masumiyet karinesinin iki temel sonucu vardır. İspat külfeti suçlayana aittir. İslâm Hukuku'nda sanığın suçsuzluğunu ispat etmesi beklenmez ve karşı delil getirmesi istenmez. İddia makamı ithamını ispatla yükümlüdür. Bu ilkenin ikinci neticesi şüphe halinde bundan sanığın yararlanacağını kabul edilmesidir.⁷

2. ŞÜPHEDEN SANIGIN YARARLANMASI

Sanığın fiilinin ispatı bakımından bir eksiklik kaldığında, şüphe bulunduğu, sonuç daima sanık lehinde olmalıdır. Bu ilke Hz. Muhammed'in bir hadisine dayanır. Hadis, şüphenin varlığı halinde cezaların uygulanmamasını emretmektedir: "Hadleri şüphelerle düşürünüz. Suçlunun bir çıkış yolu varsa salıveriniz. Devlet başkanının bağışlamada yapacağı hata, ceza vermede yapacağı hatadan daha iyidir."⁸ Burada adı geçen had cezaları geniş anlamda olup kısas cezalarını da kapsamaktadır. Kamu haklarını ve kişi haklarını ihlâl eden suçlarda ceza şüphe ile düşmekte ise tazir cezalarında da düşmemesi için makul bir sebep bulunamaz.⁹ Mecelle'nin İslâm Hukuku'nun genel ilkelerine yer verdiği ilk yüz maddesi içinde bu ilkeyle dolaylı da olsa bağlantılı olan "Tevehhüme itibar yoktur" hükmü yer almıştır (MAA, md.74).

3. YARGILAMANIN ÇABUK OLMASI

Ceza muhakemesinin en kısa sürede bitirilmesi amaçtır. Ceza muhakemesi kamu düzenini bozan ve suç adı verilen bir fiil söz konusu olup olmadığını araştırma sürecidir. Bu sebeple, ortada bir suç varsa bu suçun failinin en kısa zamanda cezalandırılması ve bozulan kamu düzeninin düzeltilmesi esastır. Ayrıca suç ithamına muhatap olan sanık suçlu olmayabileceğinden bozulan sosyal, ailevi ve ekonomik itibarının mümkün olan en kısa süre içinde iadesi ancak böyle mümkün olur. Daha da önemlisi delillerin zamanla kaybolmaması mesela şahitlerin olayı unutmalarının önüne geçilmesi gibi nedenlerle yargılama mümkün olan en kısa sürede bitirilmelidir. Günümüz ceza muhakemesi hukukunda da amaç aslında duruşmanın bir celsede tamamlanıp hükmün verilmesidir. Ancak bu çoğu kez mümkün olmamaktadır.¹⁰ Şer'îye mahkemelerinde ceza davaları çoğu defa bir veya iki celsede tamamlanmaktadır.

İslâm Ceza Muhakemesi Hukuku usul merkezli değil belki amaç merkezli olarak nitelendirilebilir.¹¹ Amaç adaletin gerçekleştirilmesidir. Gecikmiş adaletin zulüm demek olduğu fıkıh kitaplarında ifade edilmiştir. Usuli işlemlere pek önem verilmemesinin sebebi budur. Batılı gezginler, on altı, on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda Osmanlı ceza muhakemesinin kifayeti, etkinliği ve dürüst yargılama sisteminden etkilenmişlerdir. Onlara göre, bu durum Avrupa'daki uzun süren ve pahalı yargılamalarla kendi lehinde olmak üzere mukayese edilir. Büyük bir beğeniyle Osmanlı mahkemesinde davaların genellikle bir celsede karara bağlandığına, gereksiz yere davaları uzatan avukatların bulunmadığına ve davalara çok nadir olarak itiraz edildiğine dikkat çekmektedirler.¹² Jennings, bu karakteristik yargılama hızının Osmanlı yargı sistemine Batı Avrupa yargı sistemi üzerinde önemli bir üstünlük kazandırdığını kabul etmektedir.¹³ Osmanlı mahkemesindeki hızlı yargılama usulünü esas itibarıyla bu usulün sadeliğine ve mahkemeye başvuranların sayısının az olmasına bağlamak gerekir.¹⁴

4. CEZA HUKUKUNDAKİ SUÇ TASNİFLERİNİN CEZA MUHAKEMESİ HUKUKUNA ETKİSİ

Modern ceza yargılaması hukukları maddî ceza hukukunun şekli ceza hukuku diye de adlandırılan Ceza Muhakemesi Hukuku'na tesirini en alt düzeye indirmişlerdir. Esasen doktrinde ceza muhakemesi hukuku bir ceza hukuku disiplini olarak değil bir usul hukuku disiplini olarak kabul edilmektedir.¹⁵ İslâm Ceza Yargılaması Hukuku'nda ise böyle kesin bir ayrıma rastlanmaz. Maddî ceza hukukundaki suç tasniflerinin büyük ölçüde ceza muhakemesinin yürüyüşünü etkilediği, hatta belirlediği söylenebilir.

A) KAMU HAKLARINI İHLÂL EDEN SUÇLAR-KİŞİ HAKLARINI İHLÂL EDEN SUÇLAR

Fıkıh kitaplarında *hakkullah* ve *hakk-ı âdemî* kavramlarıyla geçen bu ifade İslâm Ceza Yargılaması Hukuku'nun temel ayırım noktasıdır. Hakkullah yani Allah hakkı ifadesinden İslâm'ın tesis etmiş olduğu kamu düzeni ve bu düzeni ilgilendiren haklar kastedilmektedir. Aslında her suç kamu düzenini ihlâl etmekle beraber bu tür ihlâller özellikle kamu düzenine yönelik olarak kabul edilmektedir. İslâm hukukçuları hakları dört kategoride

incelerler: 1) Halis Allah hakları, 2) Halis kul hakları, 3) Allah ve kişi hakkı müşterek olup Allah hakkı galip olanlar, 4) Allah ve kişi hakkı müşterek olup kul hakkı galip olanlar.¹⁶

Bu temel ayırımın en önemli sonucu Allah hakkını ihlâl eden suçların kural olarak re'sen koğuşturulmasıdır. Kişi hakkını ihlâl eden suçlar ise şikâyet tabidir. Tazir suçlarında Allah hakkını ihlâl edenler re'sen, diğerleri şikâyet tabi olarak koğuşturulurlar.

B) HAD, KİSAS VE TAZİR SUÇLARI AYIRIMI

İslâm Ceza Hukuku'ndaki en yerleşmiş ayırım had, kısas ve tazir suçları ayırımıdır. Bu üç kavram aslında ceza anlamına da gelmekte ise de had, kısas ve tazir suçları şeklinde yaygın olarak kullanılarak suç anlamını da kazanmıştır. Had suçlarının biri geniş diğeri dar olmak üzere iki tarifi vardır. Geniş anlamda had suçları deyince suç tarifinin ve müeyyidenin şari tarafından tespit edildiği suçlar anlaşılmaktadır ki bu tarife kısas suçları da girmektedir. Zira kısas suçları ve cezaları da şari tarafından belirlenmiştir. Dar anlamda had suçları ise tanımı ve cezası şari tarafından belirlenen ve Allah haklarına yönelik olarak işlenen suçlardır. İhtilafı olmakla birlikte dar anlamda had suçları yedi tanedir: Hırsızlık, zina, zina iftirası (kazf), yol kesme (hırâbe), şarap içme-sarhoşluk, irtidat ve isyan. Kısas suçları ise adam öldürme (katl) ve müessir fiil (cerh) suçlarından ibarettir. Tazir suçları yukarıda adı geçen iki grup suçun dışında kalan, tanımı ve cezası Allah ve Peygamberi tarafından belirlenmemiş, bunların tespitinin devlet başkanına veya hakime bırakıldığı suçlardır.

Görüleceği üzere had suçları, fukahanın ihtilafı bir kenara bırakılarak en fazla yedi, kısas suçları ise iki suç tipinden ibarettir. Halbuki bir hukuk düzeninde tespit edilebilecek suçların sayısı dokuzdan çok fazla, belki yüzlerce ve binlerce olabilir. İşte İslâm Hukuku bunlara tazir suçları adını vermektedir.

Had, kısas, tazir ayırımına bağlanan önemli neticeler vardır:

aa) Had suçlarının koğuşturulması, özellikle Allah haklarına yönelik olması itibarıyla takibi şikâyeteye bağlı değildir; re'sen koğuşturulur. Had suçlarından zina iftirası ve hırsızlık suçlarının takibi şikâyeteye bağlı tutul-

muştur. Kısas suçlarının koğuşturulması şikâyeteye tabidir. Ancak şikâyet edecek kimsenin bulunmaması ya da fiilen şikâyet etme imkanından mahrumiyet söz konusu ise suçun koğuşturulması devlet tarafından yapılmaktadır. Tazir suçlarında ise Allah hakkını ihlâl edenler re'sen, kul hakkını ihlâl edenler ise şikâyeteye bağlı olarak koğuşturulur.

bb) Had ve kısas suçlarının cezaları belirli ve sabittir. Hakimin takdir yetkisi yoktur. Tazir suçlarında ise hakimin takdir yetkisini kullanabileceği alt ve üst sınırlar belirlenebilir.

cc) Had suçlarında devlet başkanının ya da mağdurun faili affetmeleri söz konusu değildir. Kısas suçlarında ise mağdur veya yakınlarının suçluyu affetmeleri cezayı ya tamamen düşürür ya da mahiyetini değiştirir. Böyle bir durumda devlet ne yapacaktır? Hiç şüphesiz bu durumda da devletin cezalandırma yetkisi devreye girecek ve suçluya taziren uygun bir ceza verilecektir. Tazir suçlarında ise affın belirli şartlar altında etkisi vardır.

dd) Had ve kısas suçlarında hafifletici sebepler dikkate alınmazken tazir suçlarında alınır.

ee) İffete iftira suçu dışındaki had suçları zamanasımına uğrar iken kısas suçları uğramaz. Hanefi hukukçulara göre tazir suçları da zamanasımına uğrar.¹⁷

B. YARGILAMANIN

HAZIRLANMASINA İLİŞKİN İLKELER

1. KOĞUŞTURMANIN KAMUSALLIĞI VE HUSUŞİLİĞİ

A) KOĞUŞTURMANIN KAMUSALLIĞI

Koğuşturmanın kamusallığı demek koğuşturmanın devlet tarafından, devletin bu iş için kurduğu organlarla yürütülmesi, suçu koğuşturmada mağdurun koğuşturma ya da koğuşturmama yönündeki iradesine önem verilmesi demektir. Bu ilkenin İslâm-Osmanlı Hukuku'ndaki görünümünü inceleyebilmemiz için suçları klâsik ayrıma tabi tutmak gerekmektedir.

aa) Had Suçlarında

Koğuşturmanın kamusallığı ilkesi had suçlarında uygulama alanı bulur. Kamu düzenini doğrudan ihlâl eden bu suçlarda suçtan zarar görenin şikâyet etmesi gerekmez. Had suçlarında mağdurun dava açmasına gerek

olmaması esastır. Ancak mağdur bizzat ceza davasını tahrik edebilir. Dava husumet yokluğu sebebiyle etkilenmez çünkü bu konudaki genel kural halis Allah haklarını ihlâl eden had suçlarında dava açılmasının bir şart olarak kabul edilmemesidir. Zira halis Allah hakkını ihlâl eden had suçları Allah adına takip edilir; kulun takip etmesi beklenmez.¹⁸

Had suçlarından hırsızlık ve zina iftirası bu ilkeden müstesnadır.

Osmanlı mahkeme kayıtlarında had suçlarının kamu davası yoluyla takip edildiğine dair sayısız örnekler vardır. Mesela bunlardan birisinde şarap içme-sarhoşluk suçu işlediği iddiasıyla subaşı tarafından sanık mahkemeye ihzar edilmiş, yapılan tahkikat sonucunda suç sabit görülmüştür.¹⁹ Bir diğer olayda Üsküdar'daki Mahalle-i Cedîde subaşısı bir kızla bir erkeği zina yaparken yakalamış ve mahkemeye ihzar etmiştir.²⁰

bb. Kamu Haklarını İhlâl Eden Tazir Suçlarında

Allah hakkını ihlâl eden tazir suçları re'sen takip edilir. Bu durumda kadı veya kadının yardımcısı suç işlendiğini haber alır almaz harekete geçmek zorundadırlar.²¹ Tütün satma yasağına muhalefet eden bir kişi subaşı tarafından yakalanıp mahkemeye çıkartılmıştır.²² Başka bir olayda müslümanlara içki satan bir zimmî re'sen takip edilerek yargılanmıştır.²³

cc. Kamu Düzeni Gereği Genel Koğuşturma

Kısas suçları dediğimiz adam öldürme ve müessir fiil suçlarında mağdurun veya belirli derecedeki yakınlarının faili affetmeleri ya da kısas talebinden vazgeçerek diyet istemeleri mümkündür. Böyle bir durumda devlet suçluyu serbest mi bırakacaktır? Elbette hayır. Koğuşturma ve yargılama yine yapılacak, kısas talep edilmemişse devlet faile uygun bir ceza yine verecektir. Maktulün veya mağdurun kısas talep edecek yakını yoksa veya kısas talebinden fiilen mahrumiyet söz konusu ise devletin genel takip yetki ve görevi keza yine devreye girecektir.

Galata'da geçen bir yaralama hadisesinde kolluk görevlisi hadiseden mahkemeyi haberdar ederek koğuşturmanın başlamasını temin etmiştir.²⁴ Öte yandan Osmanlı mahkeme kayıtlarında bu tür suçların resmi sıfatı olmayan kişilerce ihbar edilmesi halinde de mahkeme siciline kaydedildiği ve tahkikatın başladığı görülmektedir.²⁵

Jennings, İslâm hukuk geleneğinde ceza davasının mutlaka mağdur veya yakınları tarafından açılması gerektiği halde Osmanlı hukuk tatbikatında ehl-i örfün kimi zaman kendiliğinden davacı olmasını bir tezat olarak sunar. İncelediği Kayseri şer'îye sicillerinde de ceza davalarının tamamına yakının bireyler tarafından açıldığını ekler.²⁶ Müellifin vardığı sonuç isabetli değildir zira yukarıda da ifade edildiği üzere her ceza davasının mutlaka mağdur veya yakını tarafından açılması gibi bir fıkıh kuralı yoktur. Meselenin anlaşılması had, kısas ve tazir suçları ayırımının iyi kavranmasına bağlıdır.

B. KOĞUŞTURMANIN HUSUSİLİĞİ (ŞİKÂYETE TABİ OLMASI)

aa) Kısas Suçlarında

Burada koğuşturmanın hususiliğinden kasıt suçlunun kısas veya diyet cezasına çarptırılabilmesi için mağdurun veya belirli derecedeki yakınlarının şikâyetinde bulunmalarının gerekli olmasıdır. Adam öldürme²⁷ ve yaralama²⁸ suçlarında mağdur veya yakınları olayı mahkemeye taşımazlarsa faile kısas veya diyet cezası verilemez. Ancak daha önce de bahsedildiği gibi devlet burada genel koğuşturma yetkisini kullanarak suçluyu tazir yoluyla cezalandırabilir.

bb. Had Suçlarından Zina İftirası ve Hırsızlık

Hırsızlık ve zina iftirası (kazf) suçları şikâyet tabi suçlardır. İlk bakışta hırsızlık davasının mağdurun şikâyetine bağlı kılınması şaşırtıcı gelebilir. Ancak gerçekte, suçun unsurlarından biri olarak çalınan şeyin başkasına ait olduğunun ispatı gerekmekte, bu da tabiatıyla öncelikle bu hususun ortaya konması için husumetin izharını ve dolayısıyla şikâyetin varlığını şart kılmaktadır.²⁹ Bu konuda mezhepler arasında görüş ayrılıkları mevcuttur. Kâsânî dışındaki Hanefiler, Şafîiler ve Hanbelîlerin çoğunluğuna göre hırsızlık suçunun takibi şikâyet tabidir. Malikîler ise aksi kanaattedirler.³⁰

Zina iftirası suçunu Hanefiler kamu haklarını, Şafîiler ve Hanbelîler ise kişi haklarını ihlâl eden bir suç olarak kabul etmektedirler. Malikîlere göre ise bu suç, hakime aktarıncaya kadar kişi, aktarıldıktan sonra Allah hakkını ihlâl eder niteliktedir.³¹ Ancak bütün mezheplere göre kazf suçunun takibi şikâyet tabidir. Hanefiler suçun aleniyet kazanmasının mağdur için çoğu zaman daha fazla

zarar verici bir sonuç doğurduğunu dikkate alarak bu suçun takibi şikâyet tabi suçlar grubuna dahil etmişlerdir.³²

Şer'îye sicillerinde kazf suçuyla ilgili bol kayıt vardır. Ancak bunların bir kısmında örneğin kahpe ve fahişe gibi sıfatların kullanılması zina iftirası suçunun oluşması için yeterli olduğu halde kadının tazire hükmettiği görülmektedir.³³ Bu kayıtlarda kullanılan tazir kelimesi muhtemelen teknik anlamda kullanılmış değildir.

2. HERKESİN KAMU DAVASINI TAHRİK EDEBİLMESİ

Zina iftirası ve hırsızlık dışındaki had suçlarında ve kamu haklarını ihlâl eden tazir suçlarında herkes kamu davasını tahrik edebilir. Bu ilke İslâm dinindeki iyiliği emretme kötülükten sakındırma görevinin (emir bi'l-marûf nehiy ani'l-münker) herkese verilmiş olmasının doğal sonucudur.³⁴

C. Yargılamanın Biçimine İlişkin İlkeler

1. ALENİLİK İLKESİ

Şer'îye mahkemelerinde davalar alenî olarak görüldü. Duruşmaların alenîliği İslâm hukuk tarihinde yerleşik bir uygulamadır. Hz. Muhammed'in ve dört halifenin mescitte yargılama yaptıkları bilinmektedir. İsteyen herkes meclis-i kaza denilen mahkemede hazır bulunabilirdi. Duruşmanın alenî olarak yapılması ilgililerin bundan haberdar olmasını temin etmektedir. Keza aleniyet, olabilecek hukuk dışı uygulamalar için caydırıcı bir unsurdur. Ayrıca duruşmanın açıklığıyla insanlar hükmün doğruluğu konusunda güven duyarlar. Gizli olarak görülen dava sonucu verilen hüküm geçerli değildir. Ancak kadı genel ahlâk ve kamu güvenliği gibi nedenlerle duruşmanın gizli yapılmasına karar verebilir.³⁵

Aleniyetin sağlanmasında şühûdü'l-hâl kurumunun önemli bir yeri vardır. Şühûdü'l-hâl mahkemede yapılan yargılamaya şahitlik yapan insanlar demek değildir. Davanın şahitleriyle bu tür şahitleri karıştırmamak gerekir. Zira şühûdü'l-hâl hukukî ihtilafın şahidi değil, yargılamanın gözlemcisidir. Udûl-i müslimîn ve şühûdü'l-udûl da denilen bu gözlemciler yargılamaya veya kadının kararlarına müdahale etmez; varlıkları dolayısıyla kadının adil karar vermesinde etkili olurlar. Şühûdü'l-hâl bu yönüyle Batı hukuklarında yargılamanın önemli bir süjesi olan jüri kurumundan ayrılır.³⁶

Şer'îye sicil defterlerindeki hüccet ve ilamların hemen altlarında şühûdü'l-hâl olarak görev yapanların isimleri zikredilir. Şühûdü'l-hâlin o yerleşim biriminin ileri gelenlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Şühûdü'l-hâl olarak kazaskerlerin, eski kadıların, ayânın görev yaptığı görülmektedir. Davanın konusuna göre şühûdü'l-hâlin değiştiği de anlaşılmaktadır. Mesela yeniçerilerle ilgili davada bir veya iki yeniçerinin, ulemayla ilgili davada ulemeden bir kimsenin hazır olduğu gözlemlenmektedir.³⁷ Bütün bu anlatılanlara rağmen bu insanların hangi kıstaslara göre ve nasıl şühûdü'l-hâl olarak seçildikleri bugün için tam olarak bilinmemektedir.³⁸ Şühûdü'l-hâl kurumu Türk hukuk tarihinin araştırılması gereken konularından biri olarak önümüzde durmaktadır.

2. SÖZLÜLÜK İLKEŞİ

Ceza Muhakemesi Hukuku'nda sözlü yargılama esastır. Davanın bütün aşamaları şifahi olarak gerçekleşir. Davacı veya subaşı ya da diğer emniyet görevlilerinin sanığı ithamı, sanığın cevabı, şahitlerin beyanları hep sözlü olarak alınır ve kayda geçirilir. Takrîr-i kalam, takrîr-i meram, tabîr-i anî'l-meram, takrîr-i mekal, sual olunsun, gibbe's-sual gibi ibarelerden biri hemen hemen her sicil defterindeki kayıtlarda geçmektedir.

3. GIYAPTA YARGILAMA YAPILMAMASI İLKEŞİ

İslâm Ceza Yargılaması Hukuku'nda sanığın giyabında hüküm verilip verilmediği konusunda farklı fikir-

ler vardır. Şafiîlerde konu hakkında üç görüş bulunurken Hanefî fıkıh kitaplarında bir açıklık görülmez. Ancak baskın görüş Hanefî mezhebinde hem hukuk hem ceza muhakemesinde giyapta hüküm verilemeyeceği noktasındadır.³⁹ Nitekim Mecelle de bunu âmirdir: "Hîn-i davada hasmın huzuru şartdır" (MAA. md. 1618) ve "Hîn-i hükümde tarafeynin huzuru şartdır" (MAA, md. 1830). Mecelle hukuk davalarında gaip hakkında hüküm verilebilmesi için izlenmesi gereken usulü ayrıntısıyla belirtmiştir (MAA, md. 1833-1836).

Araştırmalarımızda gördüğümüz sicil kayıtlarında sanığın yokluğunda yargılama yapılmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁰

Bununla birlikte giyapta yargılama yasağı suç delillerinin mahkemeye sunulmasını engellemez. Ebussud'un bir fetvasına göre suç şayet Allah haklarını ihlâl eden suçlardan ise ehl-i örf delilleri sanığın giyabında ka-
diya arz edebilir.⁴¹

CMUK'ta da nispeten benzer düzenlemelere rastlanması ilginçtir. Yasa, gaip olan sanık hakkında son soruşturma açılmasını engellemiştir (md. 278). Buna göre sanık hakkında hazırlık soruşturması yapılabilecek, son soruşturmaya geçmeyi gerekli kılan delil bulunabildiyse dava açılacak ancak sonsoruşturma yapılamayacaktır. Bu düzenleme sanığın savunma hakkına verilen önemi göstermektedir.

1 Mahrûsa-yı Galata haricinde Tophane'de vâkî' Mustafa Ağa Mahallesi sâkinlerinden... Mansûr bin Mehdî nam Arab meclis-i şer' de husus-ı âti' z-zikre mübaşir tayin buyurulan dergâh-ı âli çavuşlarından... Ferhad Bey bin Abdullah ve Tophane subaşı olan Osman bin Nasûh mahzarlarında takrîr-i kalam idüb bundan akdem Mahrûsa-yı mezbûre haricinde Tatavele Deresi dimekle marûf mevzide Ali nâm Arabın bağçesi kurbında vâkî' yolda geçüb giderken mezkûr Osman beni mezkûr bağçede *kalb-i padişahîyi kesir imişsin* deyu ahz eyledi benim bu hususdan asla haberim yokdur benim keyfiyet-i hâlim mahallim ahâlisinden tefahhus olunması taleb iderim didükde mahallesi ahâlisinden imamı el-hac Murad bin Abdullah ve müezzini İbrahim bin Abdi ve Kasım... ve sair cem'-i kesir meclis-i şer'-i şerîfe hâzirün olub ilâ-hâzel-ân mezbûr Mansûr'un bir yaramazlığın görmedik ve bu makûle töhmet isnad olduğun bilmeziz ve işitmedük mezkûr Mansûr'u kendü halinde eyü âdem bilürüz deyu bi'l-muvâcehe ihbar eyledüklerinde mâ vakaa' bi't-taleb kayd olundu (993/1585); İŞSA, Galata Mahkemesi, nu. 11, s. 132/3.

2 Mezkûr Hüsam Reis'in karındaşı İbrahim'den suâl olunub sen Yahudiler katl olduğun giceden evvel vakt-i asr karındaşın Hüsam Reis ile mezbûr Hüsam Reis'in Yahudiler sâkin olduğun evine bilece varmışsın deyücek inkar ile cevap virüb Cerbe Seferi'nden geleliüden dahi ben ol eve varmadum

demiş idi sonra karındaşı Hüsam Reis bilece vardık deyu ikrar idicek mezbûr İbrahim dahi karındaşı tasdik idüb bilece vardum deyu ikrar itdi ya niçün evvel inkar itdün sonra ikrar itdün deyücek sonra ikrar itdüm amma örf itdürdi işkence ile ikrar itdüm didi...badehu, mezbûr İbrahim bana işkence itdiler onunçün böyle didim deyu cevap virdi...badehu, sual olundukda işkence ile ikrar itdüm deyu cevap virdi; tahfîren fi't-târihi'l-mezbûr (Evahir-i Cumadelahira 968/Mart 1561), bkz.: İŞSA, Beşiktaş Mahkemesi, no. 2, v. 85a/3, 4, 5.

3 Nurullah Kunter, Feridun Yenisey, *Muhakeme Hukuku Dalı Olarak Ceza Muhakemesi Hukuku*, 10. bası, İstanbul 1998, s. 22-26.

4 Bazı araştırmacılar ceza muhakemesinin salt gayesinin maddî gerçeği araştırmak olmadığını belirtmektedir. Amaç insan hakları ihlallerine yol açmadan maddî gerçeğin araştırılıp bulunması, adaletin gerçekleştirilmesi ve hukukî barışın sağlanmasıdır, bkz.: Bahri Öztürk, *Uygulamalı Ceza Muhakemesi Hukuku*, 3. bası, Ankara 1994, s. 5.

5 Krş. Kunter/Yenisey, s. 23; ayrıca bkz.: Feridun Yenisey, "Ceza Yargılamasında ve Adli Teşkilatta Cumhuriyet Öncesi Durum ve Cumhuriyet'ten Sonraki Gelişmeler", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk Sempozyumu, Atatürk İlkeleri ve Ceza Hukuku*, İstanbul 1993, s. 42.

- 6 John Makdisi, *A Comparative Study of Legal Process in Islamic and Common Law*, Harvard Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde yapılmış doktora tezi, Cambridge 1985, s. 235.
- 7 Osman Abd-el-Malek al-Saleh, "The Right of the individual to personal security in Islam", *The Islamic Criminal Justice System*, ed. M. Cherif Bassiouni, Londra 1982, s. 67. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Muhammed Selim el-Avvâ, "el-Aslû berâetü'l-müttehem", *el-Müttehem ve hukukuhu fi's-şer'iati'l-İslâmiyye*, Riyad 1986, c. I, s. 243-265.
- 8 Tirmizi, "Hudûd", 2.
- 9 Hüsnî el-Cündî, *Usûlû'l-icrââtü'l-cezâiyye fi'l-islâm*, yy. 1991, c. II, s. 227.
- 10 Erdener Yurtcan, *Ceza Yargılaması Hukuku*, İstanbul 1986, s. 45.
- 11 M. Cherif Bassiouni, "Sources of Islamic law and the protection of human rights in the Islamic criminal justice system", *The Islamic Criminal Justice System*, ed. M. Cherif Bassiouni, Londra 1982, s. 40.
- 12 Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V. L. Ménage, Oxford 1973, s. 313.
- 13 R. C. Jennings, "Limitations of the judicial powers of the kadı in 17th c. Ottoman Kayseri", *Studia Islamica* 50 (1979), s. 180-181.
- 14 Haim Gerber, "Osmanlı Hukukunda Şeriat Kanun ve Örf, 17. Yüzyıl Bursa'sı Mahkeme Kayıtları", çev.: Mehmet Akman, *Hukuk Araştırmaları*, c. VIII, S. 1-3 (1994), s. 287.
- 15 Kunter/Yenisey, s. 15.
- 16 Abdulkadir Üdeh, *et-Teyrû'l-cinâiyyi'l-islâmî*, Beyrut ty., c. I, s. 204-206.
- 17 Udeh, c. I, s. 774-778.
- 18 Ahmed Fethî Behnesî, *el-Husûme fi'l-fikhi'l-cinâiyyi'l-islâmî*, Beyrut 1987, s. 24. Ayrıca bkz.: İbn Teymiyye, *Siyaset, es-Siyasetü'l-şer'iyye*, çev.: Vecdi Akyüz, İstanbul 1985, s. 93.
- 19 "Vech-i tahrîr-i hurûf oldur ki Cafer subaşı Ahmed bin Ali nâm kimesneyi serhoş lâ-ye'kil meclis-i şer'a ihzâr idüb serhoşluğu sübüt buldukda vâki'l-hâl bi't-taleb tescil olundu fi evâil-i Şaban sene 972 (Mart 1564)", İŞSA, Beşiktaş Mahkemesi, no. 4, v. 45b/3.
- 20 "Mahmiyye-i Üsküdar'da Mahalle-i Cedîde subaşı olan bâisü'l-kitab Abdi Bey ibn Mehmed nam cündî tarih-i kitab günü ba'de'z-zuhr Mehmed bin Cafer nam şâb ile İsmihan bint-i Hüseyin nam avratı meclis-i şer'a ihzar... Çavuş Deresinde vâki' tarîk-i hasda alenen fi'l-i şen'î ederken ahz eyledim... cevablarında biz ikimiz mahmiyye-i merkûme mahallâtından Hasanpaşa mahallesinde sâkin olub birbirimiz kadimî aşinalığımız olmak ile zikrolunan sokakta söyleşürken merkûm Abdi Bey bizi ahz eyledi biz fi'l-i şen'î eylemedik deyü cevap verdiklerinde merkûm Abdi Bey'den kelamına mutabık beyyine taleb olundukda Muzaffer ibn Abdülâh ve Kasım Beşe ibn Ahmed nam kimesneler li-ecli's-şehade meclis-i şer'a hazırân olub gibbe'l-istişhad fi'l-hakika merkûm Mehmed ve mezbûre İsmihan mârrû'z-zikr sokakta zina eylediği müşahade eyledik biz bu hususa şahidleriz şehadet dahi iderüz deyü edâ-yı şehadet-i şer'îye eylediklerinde şehadetleri hayyiz-i kabulde vâki' olmağın bi't-taleb ketb olundu tahrîren fi'l-yevmi's-samin aşara min Cumadelûla li-sene hamsîne ve elf (18 Cumadelûla 1050/6 Eylül 1640)", İŞSA, Üsküdar Mahkemesi, no. 192, v. 65a/2. Bu olayda iki şahid zinaya tanıklık ettiklerinden zina hadi vurulması söz konusu değildir.
- 21 İbn Nüceym, *Risâle fi ikâmeti'l-kâdî et-ta'zîr ale'l-müfsid bi-lâ da'va ehad, er-Resâilü'z-Zeyniyye fi mezbebi'l-Hanefiyye* içinde, Süleymaniye, Yeni Camii, 1197, v. 41b.
- 22 Mahmiyye-i Üsküdar'da Mahalle-i Cedîde subaşı olan Abdi Bey ibn Mehmed mahalle-i mezbûrede Süleyman Bey Han'ı dimekle ma'ruf han sâkinlerinden Mehmed bin el-Hac Hasan nam kimesneyi meclis-i şer'î şerif-i envere ihzar ve muvaceshesinde üzerine takrîr-i kelim idüb duhânın bey' ü şîrâsı ve şîrbi taraf-ı saltanat-ı 'aliyyeden men olunub bey' ü şîrâ ve şîrb edenlerin haklarından geline deyü fermân-ı şerif sâdir olmağla mezbûr Mehmed zikrolunan handa duhân bey' iderken ahz eyledim suâl olunub cevabı tahrîr olunması matlûbumdur didikde gibbe's-suâl mezbûr Mehmed cevabında fi'l-hakika işbu mahallede mevcut kenise içinde olan handan maada sâbiku'z-zikr handa dahi duhân bey' eyledim deyü hilâf-ı emr-i âlî duhân bey' eylediğini ikrar itmeğın mâ vakaa' bi-hasebi't-taleb kayd olundu tahrîren fi't-tarih-i'l-mezbûr (25 Cumadelûla 1050/13 Eylül 1640), İŞSA, Üsküdar Mahkemesi, no. 192, v. 66b/2.
- 23 "Mahmiyye-i Üsküdar'da Mahalle-i Cedîde subaşı olan işbu bâisü'l-kitab Abdi Bey ibn Mehmed tarih-i kitab günü kable'z-zuhr meclis-i şer'a gelüb takrîr-i kelim idüb ehl-i İslâm arasında ve esvakda ve ...handa ve bakkal dükkanında hamr bey' olunmakta nice fesad ve kabahate bâis olub diyü taraf-ı saltanat-ı 'aliyyeden men ve tenbih için fermân-ı şerif sâdir olub imtisâlen li(l-emr) defâatle tenbih ve men olunmuş iken At Pazarı dahi-linde vâki' el-hac Ebu Bekir dükkanında bakkal olan Kominu? veled-i Dimo nam Nasranî dükkanında hamr bey idüb üzerine varilub mahallinde keş ü tahrîr olunması matlûbumdur didikde kuttâb-ı mahkemeden Mevlana Ali Efendi irsal olunub... İslâm arasında meyhane idüb hamr bey' eylediğini tav'an ikrar etmeğın mâ vakaa' bi't-taleb ketb olundu. Tahrîren fi'l-yevmi's-sâbi' min Cumadelahira li-sene hamsîne ve elf (7 Cumadelahira 1050/24 Eylül 1640)", İŞSA, Üsküdar Mahkemesi, no. 192, v. 67a/3.
- 24 "Galata mustahfızlarından Ahmed subaşı meclis-i şer'a Sinan bin Abdülâh'ı ihzar idüb mezbûr Şaban Kasım nâm kimesneyi bıçak ile urdu suâl olunsun didikde gibbe's-sual inkar idüb beyyine taleb olundu ve Ali bin Veli ve Ali bin Hüseyin ve Kaya bin Kâbil şehadet idüb kaydolundu", İŞSA, Tophane Mahkemesi, no. 7, v. 23a/1 (Bu defter 984/1576 ile 991/1583 tarihleri arasındaki kayıtları içermektedir. Kayıtların çoğunda tarih bulunmamaktadır).
- 25 "Mehmed meclis-i şer'a gelüb Mehmed Reis'e tabanca ile urdular didi", İŞSA, Tophane Mahkemesi, no. 7, v. 21a/5.
- 26 R. C. Jennings, "Kadı, court and legal procedure in 17th C. Ottoman Kayseri", *Studia Islamica* 48 (1978), s. 149-150.
- 27 Bkz.: İŞSA, Bâb Mahkemesi, no. 124, v. 80a/1.
- 28 "Derûn-ı ilâmda isimleri mezkûr olub zâtı ba'de't-tarifi's-şer'î Hadîce asâle ve kızı Emine tarafından vekâle hasımları Bostanî Mehmed ve refîki Mahmud ile ba'de't-terafu' ilâmda tasrîh olunduğu vech üzre cerahaderine ber-i tâm hâsıla olub hükümet-i adl icab ider iller-i eser hudûsı dahi zâhir olmamışdır deyü ikrar ve itiraf itmeğın husus-ı mezbûra mücib-i şer'îsi mezbûrâna bir nesne lâzım gelmediği mübaşir Ömer haseki kulları iltimasıyla huzur-ı alilerine ilam olundu fi selh-i Zilkade sene 1159 (14 Aralık 1746)", İŞSA, Üsküdar Mahkemesi, no. 415, v. 46b/4.
- 29 "Sahib-i arz-ı hâl Osman derûn-ı arz-ı hâlde mezkûru'l-isim Ahmed ile murâfaa'yı şer' oldukda bir gün mukaddem menziliinden eşya-ı memlûkenden bir ... entari ve bir münakkaş yemeni ve bir dülbend örtümi ahz ü gasb itmişdir deyü ba'de'd-da'va ve'l-ikrar eşya-yı mezkûreyi mezbûr Ahmed sahib-i arzuhale red ve teslim itmekle mezbûr Ahmed'e ta'zîrden gayrı şer'an bir nesne lâzım gelmediği huzûr-ı âlîlerine ilâm olundu fi 2 Cumadelûla sene 1159 (23 Mayıs 1746)", İŞSA, Üsküdar Mahkemesi, no. 415, v.24a/2. Bu ilginç sicilde sanık suçunu ikrar etmiş ve çaldıklarını iade etmiştir. Ebu Hanîfe'ye göre hüküm infaz edilene kadar çalınan mal iade edilirse hırsızlık suçuna ilişkin had cezası düşer. Olayda da bu görülmekte ve sanık tazir yoluyla cezalandırılmaktadır.
- 30 Muhammed Ebû Zehra, *el-Cerime*, Kahire, ty., s. 71-75; Joseph Schacht, *İslam Hukukuna Giriş*, çev.: M. Dağ-A. Şener, Ankara 1977, s. 182.
- 31 Muhammed Selim el-Avvâ, *Fi Usûlû'n-nizâmî'l-cinâiyyi'l-islâmî*, Kahire 1983, s. 82-84.
- 32 Avvâ, s. 211-212.
- 33 "Üsküdar'da Toygar Hamza Mahallesi'nde sâkine Rukiyye bint-i Abdülâh bin Aldülmenab nâm hatunun zevci ve tarafından sabitü'l-ve kale ve

- kili es-Seyyid İbrahim müvekkile-i mezbûrenin hasmı Fatıma ile ba'de't-terafu' mezbûra Fatıma tarih-i ilâm günü mahalle-i mezbûrede zevcem müvekkile-i mezbûra Rukiyye'ye kahbe ve fahişe deyû şetm ve ırzını hetk itmekle mücebini ba'de'd-dava ve'l-inkar müddei-yi vekil-i mezbûr müddeâsını mahalle-i mezbûrede sâkin udûldan Ahmed bin Hasan ve es-Seyyid Hasan bin Hüseyin şehadetleri ile vech-i şer'î üzre isbat itmeğin mücebince mezbûre Fatıma'ya şer'an ta'zîr lazım gelüb lakin mezbûra Fatıma'nın hamli olduğu zâhir olmağın ta'zîri vaz'-ı hamline tevkîf olunduğî bi'l-iltimâs huzûr-ı âlîlerine ilâm olundî bâki ferman men lehü'l-emrindir fî 29 Zilhicce eş-şerif li sene 1158 (23 Ocak 1746)", İŞSA, Üsküdar Mahkemesi, no. 415, v. 9a/1.
- 34 "Alkas nam kimesnenin ağzında râyiha-yı hamr olduğuna Mustafa bin Murad haber virüb kaydolundî", İŞSA, Tophane Mahkemesi, no. 7, v. 10a/6. "Orta boylu tıraş Abdi veled-i Veli nâm gemicinin, Ramazan bin Receb ve Hüseyin bin Hasan ağzın kokub râyiha-yı hamr vardır diyû ihbar idüb...fî 5 min şehr-i Şevvâl sene 987 (25 Kasım 1579)", İŞSA, Tophane Mahkemesi, no. 7, v. 35b/3.
- 35 Davanın gizli olarak görülmesine bir örnek olarak İslâm hukuk tarihinde geçen bir olay zikredilebilir: Kadı Şüreyh'e bir kadın gelir ve ona "Ey kadı sana bir dava getirdim" der. Kadı Şüreyh "Hasmın nerede?" diye sorar. Kadın "Hasmım sensin", diye cevap verir. Kadı Şüreyh mahkemeyi boşaltır ve davasını anlatmasını ister. Kadın cinsî hayatıyla ilgili bazı konularda başından geçenleri anlatır. Kadının aslında hünsa olduğu anlaşılır; bkz.: Cündî, s. 165.
- 36 M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 2. baskı, İstanbul 1996, s. 92.
- 37 Jennings, "Kadı", s. 142; ayrıca bkz.: a.mlf., "Limitations", s. 161-164.
- 38 Fatımîler döneminde Mısır'da şühûdü'l-hâlin mahkemenin personeli olarak görev yaptığı, hatta kadı'nın bunlara disiplin cezası verdiği ileri sürülmektedir ki bu iddia tahkike muhtaç gözükmektedir; bkz.: Emin Hacı, "Fatımî Mısır'ında Adalet Kurumları", *Sosyal ve Tarihi Bağlamı İçinde İslâm Hukuku*, ed. Aziz el-Azme, çev.: Fethi Gedikli, İstanbul 1992, s. 256-257.
- 39 Ahmet Akgündüz, "İslam ve Osmanlı Hukuku'nda Gıyapta Yargılama Müessesesi", *Belleten* 196 (Nisan 1986), s. 196; S. Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, 3. bası, Ankara 1958, s. 300.
- 40 "Medîne-i Üsküdar'da Sünbül el-hâc Mehmed Mahallesi'nden Ahmed Beşe ibn el-Hâc Mahmud nâm kimesnenin sağ elinin... parmağının mafsalı evvelinden maktu' ve üç parmakları dahi mecrûh olduğu ba'de'l-keşf ve'l-muayene mezbûr Ahmed istintak olundukda ber-vech-i muharrer cârihim gâib 'ani'l-meclis Üsküdârî Kolancı Mehmed nâm kimesne olub medîne-i mezbûrada Hamza Fakih Mahallesi'nde Abdi Beşe nâm kimesnenin menziline tarih-i ilâm gice(si) mezbûr Mehmed bi-gayri hak beni darb ü cerh idüb cârihim mezbûr Mehmeddir deyû takrîri Üsküdar Mahkemesi'nde tarih-i ilâm senesi Saferü'l-hayr yedinci günü zabt ü tescil olub lakin mezbûr Mehmed firar (edüb) ve hâlâ Galata kolluğu ahz itmekle müddei-yi mezbûr Ahmed hasmı merkûm Mehmed ile Divân-ı Âlîlerinde murâfaaya muhtac olduğu bil-iltimâs huzûr-ı âlîlerine ilâm olundî bâki ferman Hazret-i Veliyyü'l-emrindir fî 15 Saferü'l-hayr li sene 1159 (7 Mart 1746)", İŞSA, Üsküdar Mahkemesi, no. 415, v. 15a/1.
- 41 Heyd, s. 243.

OSMANLI HUKUKUNDA BATILILAŞMA DÖNEMİ

OSMANLI VE TÜRK HUKUKUNDA
AVRUPALILAŞTIRMA HAREKETLERİ

481

İSLÂM-OSMANLI AİLE HUKUKUNUN KANUNLAŞTIRILMASI VE
HUKUK-I AİLE KARARNÂMESİ

493

OSMANLILARDA TANZİMAT SONRAŞI YAPILAN HUKUKÎ ÇALIŞMALAR VE
MECELLE-İ AHKÂM-I ADLİYE

504

OSMANLI MEDENİ KANUNU: MECELLE

519

TANZİMAT SONRAŞI TAŞRA VE
MERKEZDE YARGI REFORMU

533

OSMANLI VE TÜRK HUKUKUNDA AVRUPALILAŞTIRMA HAREKETLERİ

DR. CHRISTIAN RUMPF
HUKUKÇU / ALMANYA

1-GİRİŞ

Yeni Türk hukuk ve Anayasa tarihi Avrupa hukuk kurumlarının iktibası açısından en önemli örneklerden sayılmaktadır. Avrupa içinde hukuk iktibas süreci, Corpus Iuris Civilis'in Almanya'daki ikinci rönesansı ve Napolyon fetihlerinin sonucu olarak Fransız Code Civil'inin galibiyeti ile neticelenen XIX. yüzyıl başındaki iktibas mücadelesi ile bağlantılıdır. Buna mukabil, Avrupa dışındaki hukuk iktibas, Avrupa hukuk enstitülerinden tamamen başka türlü sosyal ve dış çevrelere giren bir süreç olarak telakki edilmektedir: O kadar ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan yaptığı hukuki iktibaslar en iyi Japonya'nın Avrupa'dan yaptığı hukuki iktibaslarla mukayese edilebilir. Fransız "Code Civil"i Baden'de büyük yeni Dükalık veya Napolyon'un vasallığındaki Vestfalya Krallığı'nda tamamen yabancı bir çevreyle karşılaşmadı. Çünkü, aydınlanma fikri, hedeflenen burjuvazi ve hakim aristokratik kültürün kesin bir mütemmim cüz'ü idi. Buna karşılık, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Japonya'da olduğu gibi, 1839 yılından itibaren iktibas edilen kanunlar, Fransa'dan, sonra İtalya'dan ve daha sonra Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Almanya ve İsviçre'den, yani, tamamen farklı hukuk geleneğinden köklenmiş olan ve her biri bölge ve dinlere göre büyük değişiklikler gösteren çevrelerden alınmış, üstelik, İstanbul ve az sayıda bazı diğer büyük şehirler sayılmazsa, politik etkinliği ve eğitimi olmayan bir burjuvaziyle bu gerçekleştirilmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve daha sonra Türkiye'de Avrupa'da olduğu gibi kanunlaştırma hareketi (tedvin) ile birleştirilmiş olan iktibas sürecinin, belli bir kalite kazandığı görülmesine rağmen Cumhuri-

yet'e geçişe kadar başarılı olduğundan söz edilmesi mümkün değildir.

2-İKTİBAS

İktibas burada kullanıldığı anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de Avrupa hukuk düşüncesinin kabulü, yani Avrupa hukukunun alınması anlamına gelmektedir.

a)- "İktibas Kavramı"

İktibas, benimseme veya kabul etme demektir. İktibas bir şey veya durum için değil bir süreç için kullanılan bir kavramdır. Hukukun iktibas, yabancı hukuku tanıma, değerlendirme, kabul etme ve içselleştirme aşamalarından oluşan bir süreçtir. "İçselleştirme", mevcut normların içerisine sokulma ve pratik olarak hukuk alanında² kullanma demektir. Biraz önce anılan kavram parçalarından, "iktibas"ta, "genişleme"³ nin söz konusu olmadığı görülmektedir. Yani kendi hukukunun geçerlilik alanının, fethedenler veya sömürgeleştirilenlerin yardımıyla⁴ yabancı hukuka alınması değil, iktibas edenin kendi iradesiyle bu alınmanın sözkonusu olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.⁵ Burada zikredilen kavramlar bizi geniş bir iktibas kavramına götürmektedir. Geniş iktibas kavramı arasına kullanılan dar iktibas kavramından⁶ ki; bu mesela kanun koyucu veya hakim kararlarıyla yetinen kabul hareketi ile değil, tam tersine, en azından düzenli uygulamayı takip eden başlangıçlı değiştirilmesi ile ayırt edilir. İktibas bir durum⁷ olarak değil, bir süreç olarak anlaşılmalıdır. İktibasın başarısı da zaten bunu gösterir. İktibas kavramının daraltılması şeklinde ve yalnızca yazılı hukukun iktibas edilebilir olduğu⁸ gö-

rüşünün hemen hiçbir inandırıcı temeli yoktur. Hukukun iktibas, sadece kabule uygun⁹ özdeş hukuk normlarının mevcudiyeti şartına bağlı olup, hiç bir durumda iktibas eden kanun koyucunun zorlamasıyla gerçekleşmez, tam aksine örf-adet hukunu tanıyan veya kanuni hakları geliştiren¹⁰ hakim veya hukuk bilimi vasıtası ile gerçekleşir. Mesela, eğer bir kanun koyucu "due process" kavramını kullanırsa bu onun "Common Law"un bir kurumunu almak istediğinin göstergesi olabilir. Böyle bir durumda bütünlüğü Common Law'ı oluşturan çok sayıda mahkeme kararı açısından pratik zorluğun hukuk cümlelerinin açık formüle edilmemesinden kaynaklanabileceği görüşü işe yaramaz bir gerekçedir.¹¹

O halde, yabancı hukuk kurallarının iktibas, kendi hukuk düzenindeki normlar mevcudiyetine (bütününe) iktibas edilebilir yabancı hukuk normlarını tanıma, değerlendirme, alma ve içselleştirme aşamaları ile alma sürecidir. Eğer, bir iktibas için şartlar yerine getirilmişse, bahse konu iktibasın başarılı olup olmadığı hususu daha sonra gündeme getirilebilir. Bir iktibasın başarısından söz edebilmek için iktibas edilen hukuk normlarının sadece iktibas edenin hukuk metinlerine aktarılması değil, sosyal münasebetleri düzenleyen hukukunun bir mütemmemim cüzü haline gelmesi, hukuk sistemine entegre olması ve metruk metinler olarak kalmaması gerekir.

b) Yabancı Hukuku İktibas Süreci

Osmanlı İmparatorluğu örneğinde yeni düzenleme yapma ihtiyacı XIX. yüzyıl başından itibaren yani Osmanlı hukuk tarihindeki son aşamada seri politik kararlarla tespit edilmiştir. Sebepler en son 1683 yılından Viyana kapılarına kadar geri götürülebilir: Bu sebepleri, özetle, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilerleme döneminin sınırlarına gelinmesi, ordu ve idari yapının eskimiş teknik ve bürokratik yapı sonucu yeni fetihleri gerçekleştirememesi olarak sayabiliriz. Sonuç olarak, yeni hukuki düzenlemelerin sebebini her şeyden evvel ayanların¹² artan bağımsızlığı ve bütün devlet bünyesini etkisi altına alan gerileme süreci olarak özetleyebiliriz. Böylece, egemenlik güç ve yapısının dağılımının yeni bir düzenlemeye tabi tutulması ihtiyacı hasıl olmuştur. Bu çerçevede, öne çıkan iktidarın yeniden düzenlenmesi ihtiyacının yapılan düzenlemelerle büyük ölçüde tatmin edildiği görülmektedir. Bu kapsamda padişahın (II Mahmud) ayan-

lar karşısında can güvenliği ve mülkiyet hakları üzerindeki mutlak tasarruf yetkisinden tavizler verdiği, karşılıklı Ayanların da yemin ederek tasarrufla bulundukları eyaletler üzerinde kendilerine muhtariyet tanınması karşılığında padişaha bağlı kalmak sözünü verdikleri görülmektedir. Bununla birlikte, yeni düzenleme yapma ihtiyacı yerine getirilmemiştir. Zira, bahse konu sözleşme hali hazırdaki mevcut statükonun korunmasına yöneliktir. Dış politika alanında karşılaşılan zayıflıklarda ifadesini bulan devlet iktidarının gerilemesi tüm devlet yapısı ve hukuk düzeninin kökten reformunu gündeme getirmiştir. Bu çerçevede, ilk reform denemesi ordunun ıslahı sahasında olmuştur. Aynı zamanda, askeri sahada başlayan kültürel reformların toplum ve devlet sahalarına sirayet ettiği görülmektedir. Örneğin, 1830'lu yılların sonunda Mızıka Mektebi (konservatuar) ve Mekteb-i Tıbbiye kuruldu. Hukuk Sisteminin reformunun ise iktibas vasıtasıyla gerçekleştirilebileceği düşünülmüştür.¹³ Bununla birlikte ilk önce mevcut hukuk varlığının¹⁴ tedvini değil, aksine yabancı kanunların¹⁵ kabulü düşünülmüş, ancak söz konusu kanunlar mevcut hukukun yerini alamamıştır. Zira, kökleşmiş İslam Hukukunun bir yandan derinliği diğer yandan da zorlayıcılığı bu hususu imkansız kılmaktaydı.¹⁶

Türkiye'de, yabancı hukuk iktibas 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile başlamıştır.¹⁷ Bununla birlikte, geniş çaplı bir iktibas (hukuk devrimi) ve uygulamasının Cumhuriyetle birlikte 1923 sonrasında gerçekleştiği görülmektedir.¹⁸

c) Yabancı Hukuk İktibasının Sorunları

Türkiye, yabancı hukukun iktibas ile bağlantılı problemlerle karşılaşan klasik bir örnektir.¹⁹

Avrupa hukuk düzenlerinde genellikle, ilgili devletin ekonomik, sosyal ve politik düzeni ile birlikte büyüyen hukuk düzeni söz konusudur. Yeni ihtiyaçlar kapsamlı olarak kendi gücüyle karşılanır; kendi entellektüel elitinin yardımı, kendi özel çevresi ile kendi çok eski geleneklerinin şekillendirdiği politik ve devlet eliti eliyle. Toplam sistemin varlığı veya yazılı veya yazısız normların kısmi sistemi toplumsal, ekonomik ve politik zeminle bunlardan ayıramayacak kadar sıkı bağlantılıdır. Bu tür hukuk kuralları zaman ve mekan farklılıklarına bağ-

lı daha problemli başka alanlara aktarılabilir. Örneğin, 1804 Fransız "Civil Cod"unun diğer Avrupa devletleri tarafından iktibas sosyal, ekonomik ve kültürel şartlar açısından zeminin benzer olması sebebiyle ciddi bir do-ku uyumsuzluğu ile sonuçlanmayacaktır. Bu çerçevede, Almanya'da da Fransız "Code Civil"nin alınıp alınmaması yönünde tartışmalar yaşandığı görülmektedir. Buna karşılık, İsviçre Medeni Kanunu XX. yüzyıl başında bir Batı Avrupa medeni toplumunun tipik bir örneği olan İsviçre toplumunda bir yandan merkantil bir gelenek diğer yandan tarım ekonomisinden sanayi toplumuna geçiş aşamasında uygulamaya geçirilmiştir. Bununla birlikte Türkiye'de medeni hukukun halâ tarımsal bir ekonomide, askeri bürokrasinin ağırlıklı olduğu, ticarete gayrimüslümlerin hakim olduğu ve halkın çoğunluğunun okuma yazma bilmediği ve örf-adet hukuku ile islam hukunun tesiri altındaki bir topluma uygulanmaya çalışıldığını görüyoruz. İlaveten de Türkiye'de Batı'da olduğu gibi bir hümanist aydınlanma hareketi yaşanmadığı gerçeğinin de dikkate alınması gerekmektedir.

Benzer şekilde, modern genel ve özel önleme düşüncelerine sahip ceza kanunu da, içinde bilek hakkı benzeri kan davası gibi toplumsal kuralların olduğu bir topluma uygulandı. Ki bu ceza hukuku, kamusal intikam ya da ilahi günahıtan şekillenmişti. Hem dogmatik hem de idarenin ahlakından bahseden içtihatlar' ve bunları genel hukuk ilkeleri, adalet ve hakkaniyet düşünceleri ile etkin olarak kontrole başlamış bir Fransız idare hukuku XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve Cumhuriyetin başlangıcında 'iradi' olarak kendi özelliğini anlamaya başlayan bürokrasiyi oluşturmuştu. En azından içinde sosyal adaleti interet public olarak tanınan şekli hukuk devleti (kanun devleti) biçimlerini terketmiş olan yabancı kurallar, hala vakıfların aşevlerinde karnını doyuran vatandaşın teba olduğu devlet anlayışı ile karşılaştı. Gelişmiş veya ileri adımlarla gelişme içindeki sanayi toplumlarının kurallarının altyapı olarak az gelişmiş bir tarım ve askeri toplumu tatmin etmesi söz konusudur. İlk iktibas denemesinin başlangıcından 160 ve küresel iktibas devriminden hemen hemen 75 yıl sonra başarılı bir iktibas sürecinin bitirilmiş olduğundan söz edilebilmesi mümkün değildir²⁰.

3 OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ANAYASAL GELİŞMELER

Modernleşmenin ve bununla beraber, Osmanlı ve Türk Anayasa Hukukunun Avrupalılaşmasının başlangıcı iktibas süreçleriyle birlikte 1839 yılında başlar²¹.

a) 1839 Reform İlanı²²

"Gülhane Hatt-ı Hümayunu" asıl olarak Fransızca tanzim edilmiştir. Abdülmecid zaminında dış ülkeleri ve özellikle Fransa'yı tanıyan Mustafa Reşit Paşa tarafından Gülhane'de kamuoyuna açıklanmıştır. Bununla te-baya ilk defa vatandaşlık hakları tanınmıştır. Yine de Avrupalılaşma izleniminden kaçınmak için bu İlanda açıkça Şeriat Hukukunun kabul edildiği bildirilmişti.

Bu ilanın esas konusu teba veya bu belgenin sonucu olarak "vatandaş"tı. Bu İlan'da hayat ve haysiyet haklarının yanısıra mülkiyet hakkı da vurgulanıyordu. Bir kişinin idamına, ancak usulüne göre gerçekleştirilmiş muhakemeye hükmedilebilecekti. O zamanki şartlar altında bunun için hala Şeriat yargısı yetkiliydi. Dinine bakılmaksızın herkes haklardan yararlanmada eşittir. Basın hürriyeti, toplantı hürriyeti, dernek kurma hürriyeti gibi klasik hürriyetler bu belgede hala eksiktir. Sultanın da bağlı olacağı ifade edilen modern kanunların ilan edileceği vadediliyordu. Söz konusu belge bir hukuk metni değerinde görülmesine rağmen, octroi olarak bir anayasal belge izini taşımaktadır. Bu ilan II. Mahmut tarafından, Yeniçeri ocağının imhasından sonra (1826) orduda, kültür ve devlet organizasyonu alanlarında ilerletilen genel reform hareketinin içinde kabul edilir. Özellikle, müslim ve gayrimüslimlerin eşit muameleye tabi tutulması prensibinin kabulünde büyük devletlerin önemli rolü olmuştur. Bahse konu Reform ilanı "1789 Fransız İhtilali'nin ilk yankısı" ve ilk "charte constituenelle"²³ olarak sayılır. Yine de Şeriat hukukunun iç gücünün yok edilemediği ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve hukukun esasları olan Kur'an'ın yerinden çıkartılmadığı gözden kaçırılmamalıdır.

Her ne olursa olsun, Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'ya kültürel olarak açılması ve bu vesileyle Mustafa Reşit Paşa gibi ileri gelen yöneticilerce ülkeye sokulan aydınlanma düşüncesi ile Fransız Devrimine çok şey borçlu olan çağdaş bir anaya-

sal gelişme çerçevesinde önemli bir adımdır. Yine de burada dış siyasi baskıların önemli bir rol oynadığı unutulmamalıdır. Avrupa devletlerine tanınmış olan kapitülasyonlar, Osmanlı Devletindeki reformaları kolaylaştırdı. Söz konusu belgede yer alan vaatler, dış siyasi baskıların da bir neticesi olarak yetersiz ve çok ağır gerçekleştirildi²⁴. Bu sebeple, anılan vaatlerin yeniden düzenlenmesi zorunluluğu ortaya çıktı.²⁵

b) İlk Meşrutî Monarşi (1876) ²⁶

XIX'uncu yüzyıl Avrupa meşrutiyetçiliği anlamında ilk gerçek anayasa olan Kanun-i Esasi ya da I. Meşrutiyet, kamusal egemenlik gücünün meşruiyet kaynağını teokratik meşruiyetten demokratik meşruiyete dönüştürdü. Burada ilk defa yabancı anayasaların iktibas söz konusudur. Zira, artık madden kısıtlı bir charte ile yetinilmiyor, 23.12.1876 tarihinde, muhtemelen 1831 Belçika Anayasası ve 1851 Prusya Anayasası'nın babası olduğu kapsamlı bir devlet esas teşkilatı oluşturuluyordu.²⁷ Bu Anayasada da teokratik meşru hükümdar kalan padişahın octroi'si söz konusudur. Avrupa meşrutî yönetimlerinden farklı olarak geniş bir yurttaş-millet hareketi bu anayasanın kuruluşunda eksikti. Yeni anayasa, ideal demokratik hakimiyet şeklini hedefleyen kolektif şuurun²⁸ ve yeni siyasi kültürün mütemmim cüzü olmadığı gibi sonucu da değildir.²⁹ Üstelik 1860'lı yılların ortasından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi elitinin düşünce hayatında artan bir tesire sahip olan, yukarıdan gelen ve esasında muhafazakar Tanzimat hareketi-ne ileri-millî artılar vermeyi amaçlayan Genç Osmanlılar muhalefet hareketi hala çok zayıftı.³⁰

1876 Anayasası hem devlet organizasyonlarının tayinini hem de vatandaş ile devlet arasındaki ilişkilerin kurallarını ihtiva ediyordu. Devlet organizasyonları önceden olduğu gibi, tamamen padişah iradesine tabiydi. Gerçi iki meclisten oluşan bir parlamento vardı ve bunlardan millet meclisi genel ve eşit oyla (henüz kadınların oy hakkı yoktu), senato ise eşraftan seçiliyordu ama, Parlamento iradesinin kanunlaşp kanunlaşmayacağı tamamen Padişahın elindeydi. Padişahın sarıhen veya zımnen onaylamadığı kanun yürürlüğe giremiyordu. Padişah savaşta ve barışta tam hakimdi. Yürütme yetkisinin başı olarak Padişah sadrazam (başbakan) ve bakan tayininde

tamamen serbestti. Ordunun ve donanmanın başkomutanıydı. Yürütme yetkisinin Parlamente'ya karşı sorumluluğu mevcut değildi. Padişahın önemli bir silahı da yargısal denetime tabi tutulamayan sürgün hakkıydı. Yargının, görevden alınamayan bağımsız hakimlerden oluşması tasarlanmıştı. Burada Anayasa, yürürlüğe girdiği tarihte mevcut olan Şerî kazayı kastediyordu. Onyedî maddeden oluşan temel haklar kısmında Osmanlılara, ferdi haklar, "kabul edilen dinlerle" sınırlandırılmış bir din hürriyeti, basın hürriyeti, ticaret, sanat ve tarım hürriyeti, dilekçe hakkı, eğitim hürriyeti, mülkiyet ve mesken masuniyeti sağlanmıştı. Eşit muameleye tabi tutulma ilkesi, vergide adalet prensibi ve vergi ve harç miktarlarının yükseltilmesinin bir kanuna dayanması da anayasada zikrediliyordu. Ayrıca, işkence yasağı ve kanuni hakim "nulla poena sine lege" ilkeleri de mevcuttu. Kamu hizmetine giriş serbestti. Bunlara rağmen, anayasanın temel haklar kısmı eksikti. Her şeyden önce, demokratik hakların anası olan düşünce açıklama hürriyeti, ayrıca toplanma ve dernek kurma hürriyetleri eksikti.

Kanun koyucuya karşı da, temel hakların korunmasını sağlayan etkili mekanizma eksikliği, Avrupalı perspektifinden de o zamanlar alışılmamış değildi. Kanun koyucunun kontrolü iki örnekten anlaşılabilir: Ne Alman İmparatorluk mahkemesi ne de Fransız Conseil d'Etat'ı vasıtasıyla bu kontrol mümkün değildi. Mutlak egemenlik düşüncesi güçlü pozisyonda olsa bile bu, Anayasa konseptinin Avrupalı olduğu su götürmez bir gerçektir³¹. Anayasa, Padişah II'nci Abdülhamit'in yüzünden başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Padişah II'nci Abdülhamit parlamentonun ilk toplantısından sadece bir yıl sonra parlamenterleri ikinci yasama yılına çağırırmaktan vazgeçti ve böylece 30 yıllık despotizm başladı.

c) İkinci Meşrutî Monarşi (1909) ³²

1908 yazında II'nci Abdülhamit, Genç Türkler hareketinin³³ baskısı ile seçimleri ilan etti. Bir sene sonra ise, yeni parlamento Padişahı tahttan inmeye zorladı. Osmanlı tarihinde ilk defa tabanın zorlanmasıyla devrim benzeri bir sistem değişikliği böylece meydana geliyordu.³⁴ Aynı anda, bir başka faktör etkinliğini arttırıyordu: Modernleşme hareketinin motoru olarak asker.

1909 yılındaki Anayasa değişiklikleri 1876 Anayasasına yeni boyutlar kazandırdı. Anayasa, artık sadece

octroi değil, yeni parlamento içinde temsil edilen halk iradesiydi. Padişahın yetkileri parlamenter hükümet sistemi yararına geri alınmıştı. Hükümetin atanması artık padişahın keyfine değil, Millet Meclisi'nin güven oyuna bağlanmıştı. Her yeni padişah anayasaya riayet, halka ve vatana sadakate yemin ediyordu. Bakanlar Kurulu ve kendi alanıyla ilgili olarak her bir Bakan Millet Meclisi'ne karşı sorumluydu. Parlamantonun çalışması artık Padişahın davetine bağlı değildi. İki Meclis de şimdi yıllık olarak Ekim ayında kendiliğinden toplanıyordu. Padişahın Meclisi feshetme yetkisi ise sadece kısıtlanıyordu, bunun için Padişah Senatonun rızasını almak zorundaydı. Bu sistem, 1875 Fransız Anayasasına benziyordu. Sözü edilen rıza şartı, Genç Türklerin kontrolünde olan Padişah V. Mehmet döneminde uygulanmadı.

Temel Haklar kısmında, basın hürriyetine sansür yasağı ilave edildi, haberleşme gizliliği ve dernek kurma hürriyeti tanındı, kişi dokunulmazlığı ilkesindeki kanuni itirazı kayıtlar Şeriat hukuku çerçevesinde tamamlandı.

Yani, 1909 Anayasa değişiklikleriyle Fransız etkisiyle Avrupa'dan yeni meşrutî eğilimler kabul edildi. Fakat, burada Avrupa hukuk düşüncesinin eksik kabulü bir engel olarak gözükmektedir. Devamlı baş kaldıran bölgelerde savaşa sürüklenen Osmanlı İmparatorluğu'nun genel varlık krizinin etkisi altında, mesela, sansür yasasının konulmasından sonra, basına sansürün günlük siyasetin mütemmim cüzü haline gelmesi³⁵ ile düşüncesini ortaya koyan parlamento çoğunluğu despotizmini Genç Türkler kurdu. Bunun arkasında, daima -bu aynı zamanda bir ilerlemedir- sadece devletin korunması düşüncesi değil, devlet ve halkının ekonomik, politik ve sosyal yönden sağlam ayaklar üzerinde durması mecburiyetinin idraki vardı.³⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı ile 1918/1920'de 1876 Anayasası kesin olarak sona erdi.³⁷ Bu Anayasadan, Genç Türklerce geliştirilen bir fenomen: Türk Milliyetçiliği ile tamamlanan Avrupayla İslam arasındaki meşruiyet düşüncesindeki tezat geriye kaldı.

d) Cumhuriyete Geçiş

1921 yılında ilk önce bir defa daha 1876 Anayasası'nın "Tamamlanması" keyfiyeti gündeme geldi. Yeni

oluşturulan Büyük Millet Meclisi 20.1.1921 tarihinde, 1876 anayasasının devam ettiğinden artık söz edilemeyeceğini kabul etti. İlk defa halk egemenliği prensibinden bir anayasa metni vücuda getirdi.³⁸ Halk egemenliği, bir birlik içerisinde egemenlik gücünün kullanılabilmesi, yani, güçler dağılımı değil büyük millet meclisinde güçler birliğinin toplanması, bölünmez birlik olarak düşünüldü.

Lozan Barış Konferansı hazırlıkları ile birlikte 1.1.1922'de saltanat ilga edildi. Cumhuriyete son adım nihayet, 1921 anayasasının bir değişiklik kanununu kabulü ile 29.12.1923'de gerçekleşti. Böylece, esaslı yenilik olarak devlet şekli olarak cumhuriyet kabul edildi ve Cumhurbaşkanlığı kurumu kuruldu, yani millet meclisinin başkanı aynı zamanda devlet başkanı olarak adlandırıldı³⁹. 3.3.1924'de nihayet, Osmanlı anayasasının son önemli kalıntısı halifelik kaldırıldı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun saltanat, halifelik gibi özel egemenlik malzemelerinin ortadan kaldırılması Avrupa tesiri olmaksızın hemen hemen hiç düşünülemez. Ayrıca, 1921 anayasa rejimi Avrupa devlet düşüncesi için tipik olmayan özellikler gösterir. Bu, her şeyden önce güçler birliği düşüncesi için geçerlidir. Fakat söz konusu düzenleme, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra esaslı değişiklikler ve Anadolu çekirdeğinde bir Türk cumhuriyetinin inşası için sorumluluk taşıyan Mustafa Kemal Paşa -sonradan Atatürk- tarafından düzenlenmiştir.

1924'de Cumhuriyet'in ilk anayasasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan tek iz, devlet dini olarak İslam'ın zikredilmesidir. Bu hüküm nihayet 1928 yılında ilga edilmiştir. Tarikat kurma hakkı 1937 yılında ilga edilmiştir ama, daha 1925'te tekke ve zaviyelerin kurulması yasağının sonucu olarak bu imkan devreden çıkarılmıştır.

4. GELENEĞE KARŞI İKTİBAS

a) Genel Olarak

Osmanlı'da anayasa düzeni düşüncesi sadece anayasal metinlerle mukayyet değildi. Diğer taraftan, Osmanlı'da anayasacılığın ilk defa Tanzimatla başlamış olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Bunun aynısı diğer hukuki düzenlemeler için de geçerlidir. Hukuk iktibası süreçle-

ri, az veya çok kurumların muhalefeti ile karşılaşılıyordu. Bu sebeple, hukuk elitlerinin Avrupa hukuk anlayışını iktibas edilerek İslam hukuku düşüncesi ile eşit konuma getirmeye çalışmaları endişe ile takip ediliyordu. Bu itibarla, yeni hukuk kurumlarının kuruluşu, eskilerinin ilga edilmesi ile başlamadı. Nitekim, yukarıda bahsedilen Güllhane Hatt-ı Hümayunu da Şeriat hukukunu tanıdı. Böylece, Avrupa'dan alınan çağdaş hukuk ile İslam hukuku arasında garip bir düalizm ortaya çıktı. Bu suretle, evvel emirde çeşitli hukuk alanlarındaki tedvin faaliyetleri söz konusu düalizmin varlığı altında gerçekleşmiştir.⁴⁰

b) Ticaret Hukuku

Görel olarak bu problemler ticaret hukuku alanında yaşanmamıştır. Burada esasen dış ticaretin etkisiyle şekillenilen bir hukuk alanı söz konusudur. Bu alanda, bir yanda Osmanlı pratiğinin uygulama problemleri ve diğer yanda dış güçlerin büyük bir devletin bağımsızlığı ile bağdaşmayacak ölçüde ticari yargı üzerinde genişleyen etkilerinin doğurduğu sıkıntılar vardı.⁴¹

c) Medeni Hukuk

Buna karşılık medeni hukukta daha farklı bir durum göze çarpmaktadır. Reform çabalarıyla bağlantılı olarak gündeme gelen yeni kanun çalışmalarında hala kuvvetle etkili olan ve müstakil kodifikasyonları olan İslam hukuk düşüncesini veya benzeri yasama çalışmalarını uzlaştırma arayışları vardı.⁴² Gelenek ve modernizasyon arasındaki çatışmaya bir örnek de bir çok İslam hukuku kaidelerinin kanun kalıbına döküldüğü Mecelle'dir.⁴³ Buna rağmen bazı "kritik" konularda yasal düzenleme ihtiyacı vardı ve bu alan hala dokunulmamış olarak duruyordu. Zira millet sistemi gereği farklı aile ve miras hukuku kuralları ve bununla ilgili dini cemaatlerin yargısal yetkileri konusunda yeni yasal düzenlemelere ihtiyaç duyulmaktaydı. Mecelle ile muhafazakar kodifikasyon kavramları öne çıkmakla birlikte, burada da -bir ölçüde modern anayasa hukukunun gelişimine paralel olarak- Fransız medeni kanununun iktibas⁴⁴ ile modern Avrupa etkisi görülmekte, ancak medeni kanun yine de İslami kalıbını korumaktaydı.

d) Ceza Hukuku

Ceza hukuku alanında yeniden gerçek bir düalizmle karşılaşmaktayız. 1838'den beri, yalnızca yabancı ya-

saların tercümeleriyle değil, aynı zamanda müstakil denemelerden de oluşan çeşitli kodifikasyon girişimleri, modern bir ceza hukuku oluşturmaya yönelik olmasına rağmen, bu kanunlar yürürlükte bulunan Şeriat hukukunu kaldırmadan.⁴⁵ onunla birlikte uygulamaya konulmuştur. Bu durum, 1858'de Fransız Code Penal'in ilk yabancı ceza kanunu iktibası olarak çevirilip kanunlaştırıldığında da değişmemiştir; tam tersine, bu kanun bazı noktalarda İslam hukukunu tadil etmekte kullanılmıştır. Yaşanan dualizmin sebebi, bir tarafta Nizamiye Mahkemeleri tarafından uygulanan ve davalının taleplerini dikkate almayan devletin geniş ceza yetkisi, diğer yanda ise hala geleneksel, arkaik günah ve tövbe düşüncesine göre yargıda bulunan Şeriat mahkemelerinin bulunmasıdır. Bu durum, bazen bir suçlunun her iki mahkemede de yargılanmasına yol açıyordu. Yine de 1858'de kabul edilen Ceza Kanunu ekseriyetle modern Türk Ceza Kanunun öncüsü olarak kabul edilmektedir.⁴⁶

e) İdare Hukuku ve İdari Yapı/Organizasyon

Bugüne kadar devlet sistemini şekillendiren yeni bir geleneğin başlangıcını tesbit etmek için idare hukukuna bakmak gerekmektedir.⁴⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nda esasen yalnızca rüşeym halinde bir merkezi yönetim şekli vardı.⁴⁸ Esas ilgi devlet gelirlerinin sağlama alınması ve sınırların güvenliğine yoğunlaşmıştı. Diğer bir ifadeyle, askeri ve mali idare, en önemli idare organlarıydı. Bu çerçevede içinde çeşitli eyaletlerin farklı idari yetkileri ve otonomi derceleri vardı. İmparatorluğun parçalanma sürecini durdurmak için, II. Mahmut'la birlikte idari yapının kuvvetlendirilmesi çabaları başlamıştır. II. Mahmut zamanında Avrupa örnek alınarak kurulan bakanlıklar yanında askeri meseleler için Meclis-i Dar-ı Şura-yı Askeri ve yasama ve adli meseleler için ise Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye teşkil edilmişti. Ayrıca, 1868'de Fransız Conseil d'Etat gibi hem danışma hem de yürütmeyi denetleme görevi olan Şura-yı Devlet kurulmuştur. Bu kurum, aynı zamanda en üst idari mahkeme olan bugünkü Danıştay'ın da ilk şeklidir. Aynı zamanda Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye'den adli meselelerle ilgili olarak bugünkü temyiz mahkemesi niteliğindeki Yargıtay'ın selefi Divan-ı Ahkâm-ı Adliye doğmuştur.

sahiptir. Burada zikredilmeye değer husus, Weimer Cumhuriyeti Anayasasındaki gibi, Türk Cumhurbaşkanının acil durum yetkilerinin olmamasıdır. Anayasanın temel haklar bölümüne gelince, Weimer Anayasası'nda ki gibi geri planda kalmakta ve ifade özgürlüğü gibi bazı temel haklar zikredilmekle birlikte, temel haklardaki teminata ilişkin mekanizmanın eksikliği göze çarpmaktadır. 1924 Anayasası'nda bir anayasa mahkemesi öngörülmemiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, 1924 Anayasası hakim karakteri itibarıyla çeşitli devlet organları ve geleneksel yargı mercilerinin yetkilerini tayin ve tespit ederek devlet örgütlenmesini belirlemekle sınırlı, bireyleri devlete karşı hukuk devleti prensipleri gereği koruma mekanizmalarından yoksun bir anayasadır. Ancak, bu eksikliklere rağmen 1924 Anayasası, döneminin bir çok Avrupa anayasalarıyla kolaylıkla kıyaslanabilir durumdadır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, 1924 Anayasası'nın bir siyasi sistem getirmemesidir. Gerçekten de 1924 Anayasası bir çok farklı siyasi sistem öngörmüştür. Cumhuriyetin ilanından beri Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) yönetimi elinde tutmuştur; 1946'da CHP'nin bölünmesiyle doğan Demokrat Parti (DP) ile birlikte modern Avrupa demokrasilerinin vazgeçilmez unsuru olan çok partili sisteme geçmiştir. 1950'den sonra ise bu defa Adnan Menderes başkanlığındaki DP "çoğunluk dikatarölüğü"ne dönüşmüş ve sadece yargı bağımsızlığına müdahale etmekle kalmayıp, meclisteki muhalefeti de hazırlık tahkikatlarıyla susturmaya çalışmıştır.

bb) 1961 Anayasası⁵⁵ esasen keyfi idareyi gerçek bir hukuk devleti⁵⁶ ile ikame etmek isteyen askeri darbenin eseridir. Bu Anayasa modern Türk hukuk biliminin belirleyici etkisi altında kalan bir çalışmanın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Daha önceki anayasalardan daha fazla olarak -tamamen yeni Türk hukuk biliminin tarzına uygun bir biçimde- 1961 Anayasası'nda hukuki sınırlamalar üzerinde karşılaştırmalı bir bakış söz konusudur. Söz konusu Anayasada, gerek Fransız anayasa sisteminin, gerekse Bonn Anayasası ile İtalyan Anayasasının⁵⁷ tesirlerinin olduğu tespit edilebilmektedir. 1961 Anayasası, özellikle sosyal hak ve hürriyetlere dair hükümleri itibarıyla örnek aldığı anayasalara benzemektedir. Anayasanın

çekirdeğini 'ikinci maddesi' teşkil etmektedir. Cumhuriyetin niteliklerinin sayıldığı söz konusu madde:

"Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve başlangıç kısmında ifade edilen temel ilkelere dayanan barışçı ulusal, demokratik, laik ve sosyal hukuk Devletidir."

1961 Anayasası, bu bağlamda, ayrıntılı ve çağdaş bir temel haklar katalogu ve "fren ve denge (checks and balances)" sistemine dayalı bir devlet teşkilatı tesis etmiştir. Büyük Millet Meclisi, Millet Meclisi ve Senato olmak üzere, ikili bir yapıdaydı. Yargının bağımsızlığı, bir mesleki öz yönetim organı olan ve daha sonra "Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu" adını alan Yüksek Hakimler Kurulu vasıtasıyla güçlendirildi. Yürütme yetkisi, Parlamente'ye karşı sorumlu olup, Cumhurbaşkanının temel temsili fonksiyonları vardı. Anayasa yargısı kurularak, yasamanın anayasaya uygunluğunun Anayasa Mahkemesi tarafından denetimi getirildi. Anayasa'da bahsi geçen "Diyaret İşleri Başkanlığı" ile "Milli Güvenlik Konseyi"nin (Askeriye), özellikle ikincisinin, bu güne değin yüksek siyasi anlamları münasebetiyle Türk siyasi hayatı üzerinde büyük etkileri oldu.

Yeni bir askeri müdahaleyi takiben, 1971 ve 1973 yıllarında oybirliğiyle bu günkü sistemin öncüsü olarak görülebilecek anayasa değişiklikleri yapıldı.

cc) Gerek yapı, gerekse metin olarak 1961'dekine benzeyen 1982 Anayasası⁵⁸ derin bir askeri ihtilalin ve esas itibarıyla ayrı bir karakterin ürünüdür. 1961 Anayasası'ndan farklı olarak, 1982 Anayasası bu bağlamda, tamamen askerlerin kontrolünde bulunan siyasi sistemdeki köklü revizyonun sonunda ortaya çıkmıştır. Yeni Anayasa ana hatlarıyla, Kemalist mirasın yöneticiliğinde askerlerin sorumluluğunun ve askeri disiplin ile devlet güvenliği fikrinin meczedildiği resmi bir demokrasi anlayışını öngörmektedir. 1982 Anayasası, herhalde, bir çok hükmünde kendini hissettiren ve Türk hukuk sisteminin genelini etkileyen resmi bir ideoloji tarafından açıkça karakterize edilen son Avrupa anayasası olsa gerek.

Kemalizm; Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Laiklik, Halkçılık, Devletçilik ve Devrimcilik olmak üzere altı ilkeden teşekkül etmektedir. Cumhuriyetçilik ilkesi, bugün, Türk anayasal düzeninin doğal temeli olarak görülebilir. Halkçılık ilkesi Demokrasi prensiplerinin gölgesinde kaybolmakta, öte yandan, Devletçilik ise, Anayasa-

nın kesin muhalefetine rağmen, pazar ekonomisi araçlarının öncelikli olduğu “küreselleşme”nin baskısı altında ki pragmatik iktisat anlayışından ötürü yumuşatılmaktadır. Mustafa Kemal Atatürk’ün, sayesinde, genç Cumhuriyeti muasır medeniyet seviyesine çıkarmayı amaçladığı Devrimcilik ilkesi halen istenen bir ilke olmakla beraber, genel olarak, hem domokratik paylaşımlarda ve fikir tartışmalarında hem de siyaset çarkında gücünü kaybetmiştir. Bir çok siyasal ve toplumsal çatışmaya yol açan unsurları bünyesinde barındırmasına karşın, güncelliğini hiç kaybetmeyen siyasi ve aynı zamanda anayasal meşruiyeti haiz olan ilkeler Milliyetçilik⁵⁹ ve Laiklik’tir.⁶⁰ Milliyetçilik ve Laiklik ilkeleri, Anayasada bir çok kere vurgulanan, ayrıca, eğitim alanında, Ceza Hukukunda, Dernekler ve Sendikalar Kanununda, Siyasi Partiler Kanununda ve diğer bir çok kanunda da çokça geçmekte olan, diğer taraftan, halihazırda Avrupa Konseyi’ne ve Avrupa İnsan Hakları Divanı’na intikal eden ve edecek gibi görünen devletin meşruiyet anlayışıyla ilgili çatışmalara sebebiyet veren yegane ilkelere dir. 1982 Anayasası, Kemalizmin rolünü, “demokrasi” ve “hukuk devleti” ile olan ilişkisini ikinci madde hükmünde şu şekilde ifade etmektedir.

“Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk Milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk Devletidir”

1982 Anayasası’nda da çok ayrıntılı ve çağdaş bir temel haklar kısmı yer almasına karşın, hakların sınırlandırılmasına imkan tanıyan bir çok hüküm ihtiva etmektedir. Bununla beraber, Avrupa standartlarına yaklaşılmaya çalışılarak, örneğin temel hak ve hürriyetlerin durdurulmasına dair 15’inci madde hükmünde de olduğu gibi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesiyle irtibat kurulmuştur. 15’inci maddenin hükmü:

“Savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde, milletlerarası huktan doğan hükümlülükler ihlal edilmemek kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir veya bunlar için Anayasada öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir.

Birinci fıkrada belirlenen durumlarda da, savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler ile,

ölüm cezalarının infazı dışında, kişinin yaşama hakkına, maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamaz; kimse, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz; suç ve cezalar geçmiş i yürütülemez; suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz.”

Anayasada, temel hak ve hürriyetler hakkında geriye kalan diğer bir teminat ise, yargı yoluna dair 125 inci maddede ifadesini bulan temel hakların yargı yoluyla korunmasının kapsama alınmasıdır. 1982 Anayasasında, Parlamentonun durumu esaslı olarak değiştirilmemekle birlikte, artık yalnız tek bir meclisten teşekkül etmektedir. 1973 yılında yapılan anayasa değişiklikleriyle Bakanlar Kurulu’na ilk defa tanınan ve İspanya, İtalya ve Fransa’da örnekleri bulunan kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi 1982 Anayasıyla da devam ettirilmiştir. Diğer taraftan, Devlet Başkanının⁶¹ yetkileri yasama faaliyetinde kendisine tanınan veto hakkıyla güçlendirilmiştir. Milli Güvenlik Kurulu’nun yetkisi acil ve olağanüstü halleri düzenleyen kapsamlı kararlar alma imkanı tanınarak biraz arttırılmıştır. Yargının bağımsızlığı, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu aracılığıyla teminat altına alınmakla beraber, Kurul’un işlevselliği, başta denetim tekniklerinin Adalet Bakanlığına bağımlılığı olmak üzere, uygulamaya ilişkin çeşitli sorunlar dolayısıyla zedelenmektedir. Bunun dışında, yargı, gerek idari yargı gerekse Devlet Güvenlik Mahkemelerindeki düzenlemelerle genişletilmiştir. Önemine ve çalışma düzenine dokunulmamakla beraber, Anayasa Mahkemesinin yetkileri hafifçe azaltılmıştır.

Dikkate değer olan husus, “Ara Anayasa” yaratan 1982 Anayasası’nın Geçici 15’inci maddesidir. 1982 Anayasasının ifadesinden, bir başkasının nedeni olan bir anayasa durumu kastedilmektedir. Bu itibarla, söz konusu hüküm, demokratik yollarla olamayan, bilakis, Eylül 1980 ile Aralık 1983 döneminde⁶² Askeri İdarenin uhdesinde bulunan yasama faaliyetiyle ortaya çıkan ve siyasi bir sistem kurmayı amaçlayan kanun durumunu takviye etmektedir. Anılan hüküm gereğince, Eylül 1980-Aralık 1983 döneminde çıkarılan kanunlar, kanun hükmünde hukuki düzenlemeler, alınan kararlar, 2324 sayılı Kanuna dayanılarak çıkarılan kararnameler ve yapılan tasarruflar anayasa yargısından muaf tutulmuştur.

b) Geri Kalan Hukuki Düzenin Modernleştirilmesi

1924 Anayasasının ilanından (tefhim) sonra gelişmeler hızla arttı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılışı, bir Osmanlı paşası olan yeni milli hareketin önderi Mustafa Kemal Paşa'ya yeni bir başlangıç yapmak hususunda tarihi bir fırsat tanımıştır. Ortaya çıkan yeni yapılar ve 1922'de sona eren Kurtuluş Savaşı ile 24.7.1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nın dinamiği zaferi kazananlara Avrupai bir Türkiye kurmaya dair planlarını tatbik mevkiine koymaları imkanını tanımıştır. Aynı zamanda, zaferi kazananların şartlar gereği elde ettiği baskı gücünün devrimlerin yapılmasında teşvik edici etkisi olmuştur⁶³. Bunların, hukuki düzenlemelerdeki anlamı, Cumhuriyetin ilanı ve şeri hukuk düzenini sona erdiren 1924 Anayasasıyla beraber, hukuk düzeninin Avrupa hukukuyla birleştirilmesiydi. Yeni kanunlarda artık hukuki gelenekler yer almakta olup, geleneklere dayalı uygulamalar sona erdirilmişti. Bu çerçevede, Mecelle ile Aile ve Miras Hukukunun yerine İsviçre Medeni Kanunu (Fransızca metni) getirilmişti. Bununla, eşya hukuku da tek düze hale getirildi ve vakıfların sekülerleştirilmesi için hukuki zemin yaratılmış oldu. Mahkemeler, Avrupa standartları getirilerek, tamamen sekülerleştirildi, merkezileştirildi ve İsviçre'nin Neuenburg (Nöşatel) Kantonunun Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu ile Alman Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu örnek alınarak tek düzeleştirildi. Ceza Hukuku ise, İtalyan Ceza Kanunu Kitabı iktibas edilerek tamamen yeniden düzenlendi. Başta 1900 kişiden teşekkül eden üniversite perso-

neli takviye edildi, yabancı profesörler yeni bir akademik elit teşkil ettiler. 1930'lu yılların arefesinde hukukun tamamen sekülerleştirilmesinin temel taşları konmuştu.

8. ÖZET VE DEĞERLENDİRME

Tanzimat'ın ilan edildiği 1839 tarihinden beri süregelen anayasal gelişim, Avrupa kaynaklı etkilere istikrarlı bir eğilim göstermiştir. Bu süreç, Fransız İhtilali'ndeki insan hakları ilkelerinin kabulüyle başlamış ve meşruiyet yapılarını saran esaslı ödevler olmaksızın Prusya ve Belçika anayasaları gibi Avrupa anayasalarına bakışın olduğu 1876 Anayasasıyla devam etmiştir. 1908/9 Reformu, belirli bir anayasanın gölgesinde olmaksızın parlamenter sisteme dair Avrupa'daki gelişmeleri takip etmeye başlamıştı bile. Ancak büyük gayretler gösterilerek gerçekleştirilen bu gelişmeye paralel olarak, 1876 Anayasası'nın kısa süren ömrünü de dikkate alırsak, geri kalan hukuk düzeninin tekemmülü de o kadar zor oldu. Şeriat nizamının kökten tasfiyesinin siyasal olarak kabulünün mümkün olmaması, ayrıca, toplumsal sınıfların henüz teşekkül etmemiş olmasından ötürü yeterli fikri ve ekonomik kapasitenin olmaması dolayısıyla, kanunlaştırma ve iktibas denemeleri çoğunlukla başarısızlığa uğramıştır. Diğer bir ifadeyle; üzerinde başarılı iktibas süreçlerinin öğrenildiği verimli zemin, yapılan bazı teşebbüslere ve Batı Avrupa'daki kültürel ve toplumsal gelişmelerle olan bağlantısına rağmen, aslında henüz hazır değildi. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılışı ve Türk milli hareketinde, en azından hukuk düzeninin sekülerleştirilmesinin kabul ettirilebileceği seviyeye varılabildi.

- 1 Bkz. Rumpf, Christian: *Das Rechtsstaatsprinzip in der türkischen Rechtsordnung*. Bonn 1992, s. 25 vd. mwN; bak. Tarihi bakış açısından Schwarz, Andreas B: La reception et l'assimilation des droits étrangers. Introduction a l'Etude du Droit Compare. *Recoeil d'Etudes en L'honneur de Lambert*, Paris, 1938 s.581 v.d.
- 2 İktibas kavramı, Türkiye'de yabancı hukukun iktibas ile ilgilenen yazarlar tarafından değişik şekillerde kullanılmaktadır. Krüger, Hilmar, Fragen des Familienrechts: Osmanisch-Islamische Tradition versus Zivilgesetzbuch ZFSR 95 (1976) 1.cilt s. 287 vd. (288), "iktibas edilen" hukuk Osmanlı-Islam gelenek hukukuna karşı kullanılamaz. Medeni Kanun'un aile hukukuna ait belli kısımlarının uygulanması "af kanunları" ile sürekli geleceğe ertelenmiştir. Dar bir iktibas kavramının kullanımı mevcut normalara şekli ilaveler yapmak anlamına geliyordu; benzer şekilde Gören-Ataysoy, Zafer Die Fortbildung rezipierten Rechts: ZFSR 95

- (1976) .1. cilt s. 265 vd. (265). Hirs'e göre, kanun koyucunun tasarrufu ile hukuk düşüncesinin içine normların yerleştirilmesi ve bunun hukuk gerçekliğine dönüşmesi sosyal bir süreçtir (Hirsch, ernst E., *Rezeption als Sozialer Prozess*, Berlin 1981, s. 11 vd.). Nihayet Azrak A. Ülkü, Tanzimat'tan Sonra Resepsiyon, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, cilt 3, s. 602 vd. (602) Azrak, "benimsenme" kavramını "Verinnerlichung" ile ifade eder. Bak. 1935'de Schwarz. Andreas B., Yabancı Bir Hukukun Alınması ve Benimsenmesi, *SİM V/ 56* (1935) s. 4 vd.
- 3 Bu farklılık için bkz. Pritsch, Erich, "das Schweizerische Zivilgesetzbuch in der Türkei. Seine Rezeption und die Frage seiner Bewahrung", *ZVR 59*. s. 123 vd. (127) ve Koschaker Paul, *Europa und das Römische Recht*, München 1947, s. 162. Rheinstein Max, Types of Reception, *Annuaire 6* (1956) s. 31 vd.; Özsunay Ergun: "Yabancı Hukukun Benimsenmesi Yoluyla Bir Çağdaşlaşma Mo-

- deli Kemalist Hukuk Devrimi Üzerine Gözlemler ve Değerlendirmeler" in: *III. Türk Hukuk Kurultayı Türk Hukuk Devrimi. Bildiriler*, Ankara 1981, s. 353 vd. (356); Rheinstein göçmenler yoluyla (Amerikaya göçeden Almanlar örneğinde) hukukun birlikte götürülmesi fenomeni için "Aktarma" kavramını kullanmaktadır. Anılan eserinde (s. 355 vd) Özsunay bunu iradi iktibastan kesin olarak ayrı tutmaktadır.
- 4 Sömürgecilüğün sona erme süreci çerçevesinde, sömürgeleştirilmişlerce getirilmiş hukukun alınması ve geliştirilmesinde de iktibas-taki benzer problemler ve neticeler yaşanmıştır. Hindistan, Pakistan, Afrika Ülkeleri ve Napolyon işgalinden sonra bazı Avrupa ülkeleri buna örnektir.
- 5 Azrak s. 602, "iradi benimseme" (gönüllü benimseme olarak da) olarak bunu tanımlamaktadır. Kanaatimca, "iradi sıfatı gereksizdir. "Gayriiradi" iktibas için Türkçede başka bir kavram olan "benimsetme" (ya da "benimsecilme"), "kabul ettirme" (ya da "kabul ettirilme") kavramları kullanılır. Rheinstein s. 32 vd. iktibasın bilinçli ve gönüllü olarak bir hukuk fenomeninin bir hukuktan diğer bir hukuk iklimine alınması anlamında olduğunu vurgulamaktadır. Bkz. Özsunay s. 335.
- 6 Pritsch S. vd., Hirsch s. 123.
- 7 İktibasta bir eylemin mi yoksa bir sürecin mi söz konusu olduğu şeklinde tartışmalara buradan girilmemiştir. Burada temsil edilen düşünce, daha önceki kullanımları bir tarafa bırakılarak, "süreç" kavramının kullanılması yönündedir. Bkz. Hirsch s. 13 vd.
- 8 Pritsch s. 130; Hirsch s. 15 . Her ikisi de Koschaker'e (s. 161) dayanmaktadır. Constantinesco, Leontin -Jean, *Rechtsvergleichung III, Die Rechtsvergleichende Wissenschaft*, Köln vs. 1983, s. 447 vd. geniş iktibas kavramını kullanmaktadır.
- 9 Burada "uygun",tanınan ve iktibas edilen hukuk normlarının kanun koyucunun hukuk politikasına uyması anlamında kullanılmıştır. Uygun kelimesinin iktibas edilen hukuk normunun yararlı olup olmadığı "düşünce"si (Hirsch) anlamında olup olmadığı ise, iktibasın iktibas eden devletin sosyal ve hukuk şuurunda yerleşip yerleşmemesine (işçelleştirme) bağlıdır.
- 10 Bkz. Schwarz S. 8 vd.; Hirsch s. 127.
- 11 Pritsch'e göre s. 130
- 12 "Ayanlar" ile büyük arazi sahipleri, vergi toplayanlar ile merkezi idarenin bölge temsilcileri kastedilmektedir. Ayanlar, 16 ıncı yüzyılın sonunda merkezi devletin dışında ve geniş bağımsızlık içerisinde hareket etme imkanına kavuşmuşlardır.
- 13 Avrupa'da kanunlaştırma hareketleri için bak. Constantinesco, Leontin-Jean: Die Welle der Kodifikationen im XIX. Jahrhundert unter dem Gesichtspunkt der Rechtskreise und der Rechtsvergleichung, in: *ZVR* 79, s. 59 vd. (Türkiye için bak. s. 74)
- 14 Başarısızlıkla sonuçlanan 1838 denemesi istisna teşkil eder. Bu tarihte yabancı bir ceza kanunu almak yerine modern bir ceza kanunu yapma denemesi yaşanmıştır. Buna karşın, 1839'da islam dini-ne göre şekillenen örf-adet hukukunu yazılı hale getirmeyi amaçlayan Mecelle çok başarılı bir istisnadır. Yine de Mecelle'nin içerisinde aile ve miras hukuku mevcut değildi. (Metin Young, George, *Corps de Droit Ottoman vol. VI*, Oxford 1906, s. 169 vd.; ayrıca bak. Neumayer, Karl H./ Dopffel, Peter, Ein Jahrhundert türkischer Rezeptionsgeschichte in: *Annales* 6 (1956), s. 53 vd. (57); Türk doktrininden: Akipek, Jale G. *Türk Medeni Hukuku* 2. Baskı, Ankara 1966 s. 36 vd. , Üçok, Coşkun/Mumcu Ahmet, *Türk Hukuk tarihi* 6. Baskı, Ankara 1987, s. 326 vd.; *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985 3. Cilt s. 580 vd.
- 15 Türk doktrininde Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX uncu yüzyılda gerçekleştirilen reform denemeleri için iktibas kavramı nadiren kullanılır. Daha ziyade bunun için "kanunlaştırma hareketleri" sö-

- zü kullanılır: Velder (Velidedeoğlu), Hıfzı, *Tanzimat*, Yayınlayan Kültür Bakanlığı, İstanbul 1940, s. 139 vd.; Bilge, Necip, Hukuk Başlangıcı Dersleri, Ankara 1977, s. 103 vd.; Üçok/Mumcu s. 304 vd.; Tahiroğlu, Bülent, "Tanzimattan sonra Kanunlaştırma Hareketleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, Cilt 3 s. 588 vd. Türk bilim adamlarının Türkçe olmayan araştırmalarında kavram daha sık kullanılır. Mesela Azrak, A. Ülkü, *Die Entstehung des modernen Rechtswesens in der Türkei Werdengang der modernen Türkei*, yayınlayan Pla Angela Göktürk, İstanbul 1983, s. 35 vd.; Kubalı, Hüseyin N., Les facteurs determinants de la reception en Turquie et leur portee respective *Annales* 6 (1965), s. 44 vd. Nihayet Kubalı sadece Cumhuriyet'in kurulmasından sonraki reformlar için kullanır.
- 16 Bak. Mumcu, Ahmet, Siebzig Jahre westliches Recht in der Türkischen Republik Scholler, Heinrich/Tellenbach, Silvia (yay.), *Westliches Recht in der Republik Türkei 70 Jahre nach der Gründung*, Baden-Baden 1996, s. 17 vd.
- 17 Türk doktrinine göre (Mesela bak. Özsunay s. 363)
- 18 Bunun için bak. Özsunay s. 367 vd.
- 19 Bak. örneğin Lipstein, Kurt, "The Reception of Western Law in Countries of a Different Economic and Social Background with Special Regard to Problems Arising out of Industrialization", *Annales* 16-17 (1961), s. 3 vd. , aynı zamanda Schwarz s. 4 vd.
- 20 Hirsch'in (Bkz. 2 no'lu atfı) eseri gibi müstakil eserlerde, bu kapsamlı problem konusunda sadece kısa açıklamalar bulmak mümkündür.
- 21 Ayanlarla gerçekleştirilen ve ilk anayasal metin olarak kabul edilen "Birlik Sözleşmesi" (Sened-i İttifak) burada dikkate alınmayabilir. Çünkü, Sened-i İttifak, "iktibas ihtiyacı" için değil sadece siyasi zorunluluğun bir tezahürüyü. Bak.. Rumpf, Christian, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, Ankara 1995, s. 8; Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anaysal Gelişmeleri*, İstanbul 1995, s. 33 vd.
- 22 Rumpf, Türk Anayasa s. 9 vd.; Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, London 1961, s. 104 vd.; Miras, Talat, *Le Tanzimat et son systeme administratif Analiz* 26-28 (1967) , s. 1 vd. ; Shaw, Stanford J. /Shaw, Ezel K., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge 1977, s. 58 vd.; Tanör s. 61 vd.
- 23 Rumpf, Rechtsstaatsprinzip (bak. 1 No'lu atfı) s. 42
- 24 1845 yılında ve Paris Barış Anlaşmasının sonucunda 1856 yılında yeni fermanlar ilan edildi. (Bak. Rumpf, *Türk Anayasa* s. 10 ; Tanör s. 79 vd.).
- 25 Türk doktrinindeki yorumlara bakış için bkz. Tanör s. 96 vd.
- 26 Rumpf, *Türk Anayasa* s. 11; Rumpf, Rechtsstaatsprinzip s. 45 vd.; 1876 Anayasası'nın Almanca metni için Hirsch, Ernst E., *Die Verfassung der Türkischen Republik, Staatsverfassungen der Welt* 7. Cilt, Frankfurt 1966, s. 195 vd.; Abadan, Yavuz, *Die Entstehung der Türkei und ihre verfassungsrechtliche Entwicklung bis 1960*, J6R 9 (1960), s. 353 vd. (357); Lewis s. 156 vd.; Shaw/Shaw s. 174 vd.; Tanör s. 101 vd.
- 27 Bkz. Üçok, Coşkun, 1876 Anayasasının Kaynakları, *Türk Parlatmentoculuğunun İlk Yüzyılı yYay. Siyasî İlimler Türk Derneği*, Ankara (1977) s. 1 vd. Üçok 1876 Anayasasını 1851 Prusya Anayasası ile karşılaştırmaktadır. Bu sunuş sırasında düzenlenen sempozyumda Üçok, dokümanter delillerle başka bir anayasasının örnek alınıp alınmadığınının tespitinin mümkün olmadığını, ancak bazı belirtilerin buna yönelik bulunduğu işaret etmiştir. (*Adı geçen eser* s. 28 vd.)
- 28 Kili, Suna, "1876 Anayasası'nın Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi" *Kanun-i Esasi'nin 100. Yılına Armağan*, Ankara 1978, s. 191 vd. (192).
- 29 Kili a.g.e. s. 193.

- 30 Genç Osmanlılar için bkz. Lewis s. 147 vd.
- 31 Türk doktrinindeki yorumlara bakış için, Tanör s. 136 vd.
- 32 Rumpf, Türk Anayasa s. 13; Rumpf, Rechtsstaatsprinzip s. 49 vd.; Abadan, JÖR 9 s. 358 vd.; Lewis s. 190 vd.; Shaw/Shaw s. 273 vd.; Tanör s. 139 vd.
- 33 Genç Osmanlılar hareketi sadece milliyetçilikten kadın haklarının savunulmasına kadar modern düşüncelerin savunulmasından ibaret değildir. Anılan hareket aynı zamanda, önde gelen üyelerinin, ki bunlar arasında subaylar merkezi rol oynamışlardır- kökeni ile de tanımlanmaktadır.
- 34 Tanör s. 180.
- 35 Bkz. Mandelstern, Andre, *Le Sort de l'Empire Ottoman*, Paris 1917, s. 28 vd.
- 36 Tanör s. 183.
- 37 Anayasanın sonunun Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile geldiği söylenemez. İstanbul'da batılı işgalci güçlerce kontrol altında tutulan, 1920 yılında İstanbul'da toplanan Parlamente'nin kendini feshetmesi, bunun yanı sıra "devrimci" Büyük Millet Meclisi'nin (sonraları: "Türkiye") Kemalist Milli Hareket çerçevesinde Sivas ve Erzurum Kongreleri'nden sonra Ankara'da faaliyete başlamasıyla yeni bir süreç başlamıştır.
- 38 Almanca metin için bkz. Hirsch, *Die Verfassung* (Bkz. 26 No'lu atıf) s. 206 vd.; ayrıca Abadan JÖR 9 s. 363; Rumpf, *Rechtsstaatsprinzip* S: 52 vd.; Tanör s. 187 vd.
- 39 Almanca metin için bkz. Hirsch s. 208
- 40 Bkz. Pritsch s. 135; Veldet (Velidedeoğlu) s. 165 vd. (Dipnot No: 15)
- 41 Ticaret Kanunu iktibas hakkında daha fazla bilgi için bkz. Rumpf, *Rechtsstaatsprinzip* s. 100 vd.
- 42 Bkz. Rumpf, *Rechtsstaatsprinzip* s. 103 f. mwN
- 43 Bkz. 14 nolu Dipnot'taki kaynak
- 44 Veldet (Velidedeoğlu) s. 199 vd.
- 45 Bkz. Rumpf, *Rechtsstaatsprinzip* s. 113.
- 46 Bkz. Taner, Tahir: *Tanzimat* adlı eserdeki "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku" bölümü, s. 221 vd.
- 47 Ayrıntılı bilgi için bkz. Rumpf, *Rechtsstaatsprinzip* s. 120 vd.
- 48 1807 öncesi Osmanlı idari sisteminin tarihi için bkz. Von Hammer, Joseph, *Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches Bd. 1*, Wien 1815/ Hildesheim 1963, s. 36 ff.; Onar, Sıddık Sami, *İdare Hukukunun Genel Esasları*, 3. Baskı, İstanbul 1966, s. 639 vd.
- 49 Ayrıntı için bkz. Rumpf, *Rechtsstaatsprinzip* s. 145 vd.
- 50 Ayrıntı için bkz. Rumpf, Christian, *Das Türkische Verfassungssystem*, Wiesbaden 1996, s. 59 ff. mwN.
- 51 Almanca metin için Bkz. Hirsch aaO. s. 209 ff; Abadan JÖR 9 s.372 vd.; Özbülak, Zahir K., *Das Türkische Verfassungssystem*, Diss. Jene 1936; Rumpf, *Rechtsstaatsprinzip* s. 55 vd.; Tanör s. 241 vd.
- 52 Bkz. Rumpf, *Rechtsstaatsprinzip* s. 55 mwN.
- 53 Bağgil, Ali Fuar, A Summary of Constitutional Developments in Turkey, in: *Annales* 15 (1960), s.74 vd. (94) Ancak, burada 1924 Anayasası için "tamamen milli ve orijinal" (completely national and original) şeklindeki nitelemesine katılmamaktayız.
- 54 Burada "parlamento" yani "milli meclis" ve "hükümet", "yargı", (karı güçler ayrılığı prensibinin bilinçli bir teorik reddi olarak) "güçler birliği", "bağımsızlık" vb. kavramlar ve kategoriler, Batı Avrupalı anayasa hukukçularına 1124 Anayasasındaki kurumlar ve işlevlerini Türkiye'ye özgü karakteristikleri derinlemesine bilme gereği olmadan anlayabilmelerini sağlamak için zikredilmiştir.
- 55 Almanca metin için bkz. Abadan, JÖR 13. s. 412 ff. ve Hirsch, *Verfassung* s. 79 ff. Kıyaslayınız Abadan, JÖR 13, s. 325 vd.; Hirsch, aaO. (Yorum); Rumpf, *Rechtsstaatsprinzip*, s. 66 ff.; Tanör s. 303 vd.
- 56 Bkz. Anayasayı hazırlayan meclisin kuruluşu ile ilgili 157 sayılı Kanunun 2. maddesi, 13.12.1960 tarih ve 10682 sayılı R.G. (Almanca metin için bkz. Hirsch, *Verfassung*, s. 224); yeni anayasanın yorumu için bkz. Abadan, JÖR 13, s. 333 vd. (340 ff.); Hirsch, *Verfassung*, s. 38 vd.; Rumpf, *Rechtsstaatsprinzip*, s. 66 vd.
- 57 Aynı eser Hirsch, Ernst E., *Verfassungsgericht und politische Gewalt in der Türkei*, "Analyse zweier Entscheidungen des Türkischen Verfassungsgerichts", *AÖR* 100 (1975), s. 52 ff. (52); ayrıca Abadan JÖR 13 s. 344; Rumpf, *Hukuk Devleti İlkesi* s. 67.
- 58 Ayrıntılı olarak Rumpf, *Verfassungssystem*, s. 87 ff.; Anayasanın Almanca çevirisi, Ek'te s. 317 ve <http://home.t-online.de/home/rumpf.christian/verfa-12.htm> internet adresinde, İngilizce çevirisi <http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/main.htm>.
- 59 Ayrıntısı için bkz. Rumpf, Christian, "Das Nationalismusprinzip in der Türkischen Verfassung", *VRÜ* 1992 s. 404 vd.
- 60 Bkz. Rumpf, Türk Anayasası s. 51 vd.; Rumpf, Christian, *Laizismus, Fundamentalismus und Religionsfreiheit*.
- 61 Özbudun, Ergun: The Status of the President of the Republic under the Turkish Constitution of 1982: Presidentialism or Parliamentarism, Heper, Metin/Evin, Ahmet, *State, Democracy and the Military -Turkey in the 1980's*, Berlin/New York 1988, s. 37,40; Rumpf, Christian, *The Military, the Presidency and the Constitution; A Comparative Approach to the Weimar Republic*, France 1958 and Turkey 1982; Heper/Evin, s.229 vd. ve 236.
- 62 12.9.1980 ila 24.11.1983 arası
- 63 Bkz. Rumpf, *Rechtsstaatsprinzip*, s.106 vd.

İSLÂM-OSMANLI AİLE HUKUKUNUN KANUNLAŞTIRILMASI VE HUKUK-I AİLE KARARNÂMESİ

PROF. DR. M. AKİF AYDIN
MARMARA ÜNİVERSİTESİ HUKUK FAKÜLTESİ

GİRİŞ

Tanzimat dönemini Osmanlı devletinde siyasi, iktisadi, sınai ve hukuki alanda Batı örneğinde reformların yapıldığı bir dönem olarak tanımlamak mümkündür. Bu alanda yapılan reformlar arasında hukuk alanındakiler önemli bir yer tutar. Bu bakımdan aslında Osmanlı hukukunu başlangıçtan 1839'a kadar olan dönem ve bu tarihten devletin sona ermesine kadar olan dönem olarak ikiye ayırmak gerekir. Tanzimat döneminde yapılan hukuk reformları da adli kurumlarda yapılanlar ve kanunlaştırma alanında yapılanlar olmak üzere ikiye ayrılabilir.

Kanunlaştırma alanında yapılanların bir kısmı o zamana kadar uygulanan Osmanlı hukuk kurallarının kanunlaştırılmasıyla meydana gelmiştir. Bir kısmı da Batı'dan özellikle Fransa'dan alınan kanunlardan oluşmaktadır. Osmanlı hukukunun tedvinıyla oluşturulan kanunların başında 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ile 1868-1876 yılları arasında hazırlanan Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye gelir. 8 Muharrem 1336/25 Ekim 1917 tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi hazırlanan bu yerli kanunların ve bir anlamda tamamlayıcısıdır.

Kararname sadece Osmanlı hukuk tarihinde değil, İslam hukuk tarihinde de sahasındaki ilk örnek sayılır. Hem bu yönüyle hem Osmanlı devletinin yıkılmasından sonra Suriye, Ürdün, Lübnan ve Filistin gibi ülkelerde 50'li yıllara kadar yürürlükte kalması sebebiyle İslam hukuk tarihinde ve aile hukukunun kanunlaştırılmasında önemli bir yere ve etkiye sahip olmuştur.

I. KARARNAMEYİ DOĞURAN SEBEPLER

Hukuki Sebepler

Kararnameyi doğuran hukuki sebeplerin başında aile hukukunun o zamana kadar kanunlaştırılmamış olması gelmektedir. Tanzimatın ilanıyla başlayan süreç içinde hukukun belli başlı alanları ve bu arada medeni hukukun önemli bir kısmı, Arazi Kanunnamesi ve Mecelle-i Ahkam-i Adliyye ile kanunlaştırılmış, ancak aile hukukuna sıra gelmemiş veya Mecelle'nin hazırlanmasında öncelikli olarak Nizamiye Mahkemeleri'nin ihtiyacı göz önünde bulundurulduğundan Şer'îye Mahkemele-ri'nin görev alanına giren aile hukukunun kanunlaştırılması acil bir ihtiyaç olarak görülmemiştir. Ancak yine de bu eksiklik dönemin hukukçuları tarafından hissedilmiş ve tamamlanması yolunda temenniler dile getirilmişti.¹ Hukuk-i Aile Kararnamesi'nin hazırlanmasında medeni kanunu tamamlama arzularının rol oynadığı söylenebilir.

Bir diğer hukuki sebep kadılarına mahkemelerde yardımcı olacak hukuk metinlerine duyulan ihtiyaçtır. Bu ihtiyaç Mecelle'nin hazırlanmasında da önemle rol oynamıştır. Bütün kurumlarıyla bir gerileme sürecine giren Osmanlı devletinde medreseler de bundan nasibini almışlardı. Bu durum hem şer'îye hem de nizamiye mahkemeleri hakimlerinin yetişmelerini etkilemiştir. Gerçi şer'îye mahkemelerin görev alanları nizamiye mahkemelerinin kurulmasıyla birlikte daralmaya ve kadıların görevleri nisbeten kolaylaşmaya başlamıştı. Ancak yine de

şer'îye mahkemesi hakimlerinin aradıkları hukuk kuralını arapça yazılmış klasik fıkıh kitaplarından veya fetwa mecmualarından bulmaları her zaman kolay olmamaktaydı. İşte bu zorluğu aşma düşüncesiyle Hukuk-i Aile Kararnamesi'nin hazırlanması yönüne gidilmiştir.

Öte yandan Osmanlı Devleti'nde Hanefî mezhebinin kati bir biçimde uygulanması hukuki hayatta bir takım zorlukların doğmasına yol açmaktaydı. Onaltıncı asra kadar diğer mezheplerden sınırlı bir şekilde olsa yararlanılması aile hukuku alanında bazı zorlukların aşılmasını kolaylaştırmaktaydı. Nitekim onaltıncı asra gelinceye kadar kadınların boşanmalarının Hanefî mezhebinde sınırlı olmasının yarattığı zorluk, diğer mezheplerin içtihatlarıyla aşılabilmektedir. Ancak siyasi ve hukuki sebeplerle bu asırda Anadolu ve Rumeli için getirilen sadece Hanefî mezhebinin uygulanabilmesi kuralı bir takım sosyal ve hukuki problemler doğurmaktaydı. Bu problemleri diğer mezheplerin yorumlarıyla çözmek gittikçe artan bir ihtiyaç olarak belirlemekteydi. Nitekim 1916 yılında çıkarılan iki irade-i seniyye ile nafaka bırakmadan terkeden kocadan ayrılma konusunda Şafîî mezhebinin, akıl hastası kocadan boşanma hususunda da İmam Muhammed'in görüşü esas alınmış, Hanefî mezhebinin görüşü terkedilmişti. Ne var ki aile hukuku alanında ihtiyaç duyulan hukuki reformların diğer mezheplerden yararlanılarak hayata geçirilebilmesi ancak bu alanın bütün olarak kanunlaştırılmasıyla mümkün olabilirdi. Hukuk-i Aile Kararnamesi hazırlandığı şekliyle işte bu ihtiyaca cevap vermiştir.

Kararnamenin hazırlanmasında bu alanda ötenberi varolagelen yargı ikiliğinin ortadan kaldırılma düşüncesi de rol oynamıştır. İslam devletlerinde yaşayan gayrimüslimlerin hukuki ve kazai bazı ayrıcalıklarının olması, hukukun belli alanlarında dilerlerse kendi mahkemelerine başvurup kendi hukuklarına tabi olmaları İslam'ın ilk dönemlerinden beri var olan bir uygulamadır. Din ve vicdan hürriyetinin bir gereği kabul edilen bu uygulama Osmanlılarda da devam etmiştir. Buna göre gayrimüslimler aile ve şahıs hukuku sahalarında

dilerlerse şer'îyye mahkemesine başvururlar ve İslam hukukuna tabi olurlardı, isterlerse ihtilaflarını kendi cemaat mahkemelerine götürebilirlerdi. Bu son durumda sözkonusu ihtilaflara kendi hukukları uygulanırdı.

Ancak bu durum başlangıçta bir problem yaratmamışsa da devletin zayıfladığı dönemlerde egemenlik anlayışıyla bağdaşır kabul edilmemiştir. 1914 yılında Osmanlı Devleti'nin tek taraflı bir kararla kapitülasyonları ve bunlara bağlı olarak konsolosluk mahkemelerini kaldırmasından² sonra bu durum daha da göze batır hale gelmiş ve bu alanda yargı birliğini sağlamak dönemin hukukçu ve idarecilerinin en önemli hedeflerinden birisi haline gelmişti. İşte Kararname, cemaat mahkemelerinin yargı yetkilerini kaldırarak bütün Osmanlı tebasının aile hukuku ihtilaflarını şeriye mahkemesinin yargı alanı içinde sokmuş, böylece yargı birliğini gerçekleştirmiştir (md. 156).

Siyasi Sebepler

Kararname öncesinde iktidara gelen İttihat ve Terakki Partisi'nin gerçekleştirmeyi düşündüğü reformlarının başında kapitülasyonlarla kabul edilen konsolosluk mahkemelerinin ve çeşitli beratlarla kurulmuş olan cemaat mahkemelerinin kapatılması ve böylece yargı alanında devletin egemenliğinin istisnasız olarak sağlanması gelmekteydi. Aile hukukunun kanunlaştırılması ise hem bu kanunlaştırma gerekli görüldüğü hem de böyle bir düzenlemenin mevcut olmadığını ileri sürerek yabancıların konsolosluk ve cemaat mahkemelerinin kaldırılmasına karşı çıkmalarını önlemek maksadıyla istenmekteydi. Nitekim Talat Paşa'nın İttihat ve Terakki merkez-i umumi üyelerinden bu alanda yapılacak reformlar konusunda bir rapor hazırlanmasını istediği bilinmektedir.³

Ziya Gökalp'ın hazırladığı rapor aile ve miras hukukunun kanunlaştırılması, şeriye mahkemelerinin Şeyhulislamlıktan alınıp Adliye Nezareti'ne bağlanması, Evkaf Nezareti bünyesinde bulunan okulların Maarif Nezareti bünyesine geçmesini öngörmekteydi. Raporun Meclis-i Vükela'da tartış-

mala konu oldu.⁴ İttihat ve Terakki Partisi'nin 1916 yılı kongresinde alınan kararlar arasında bütün mahkemelerin Adliye Nezareti'ne bağlanacağı kararı yer almaktaydı.⁵ Nitekim bu karar bir yıl sonra gerçekleşmiş ve şer'î mahkemeleri Şeyhülislam'lık'tan alınarak adigeçen nezarete bağlanmıştır.

İttihat ve Terakki hükümeti kapitülasyonları kaldırma ve şer'î mahkemelerini Adliye nezareti-ne bağlamada gösterdiği kararlılığı aile kanununu hazırlama işinde de gösterdi. Eğer hükümetin bu kararı tavrı olmasaydı Kararname'nin hazırlanması mümkün olmazdı. İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidardan düşmesinden sonra Kararname'nin alelacele yürürlükten kaldırılması da hazırlanmasında oynamış olduğu rolü ortaya koymaktadır.

Sosyal Sebepler

Osmanlı Devleti'nde ondokuzuncu asırda başlayan batılılaşma hareketleri özellikle bu hareketin en fazla etkili olduğu İstanbul, Selanik, İzmir gibi şehirlerde gerek giyim kuşam, gerekse yaşam biçimi üzerindeki değişiklikler daha açık bir biçimde görülmektedir.

Yine aynı dönemde kadının sosyal hayat içindeki rolünün ve etkinliğinin de arttığı görülmektedir. Ondokuzuncu yüzyıl sonları ve yirminci yüzyıl başlarında meydana gelen harpler birçok sosyal faaliyetin ortaya çıkmasına yol açmış ve kadınlar bu tür faaliyetlerde etkin bir biçimde yer almaya başlamışlardır. 1876 Osmanlı-Rus ve 1897 Osmanlı-Yunan harbinde faaliyetleri görülen *Maliî ve Hasta Askerlere Yardım Cemiyeti* üyeleri arasında kadınlar da vardı. İtalyan ve Balkan harplerinde kadınların önemli destek faaliyetleri olmuş, daha sonra bu faaliyetler *Hilal-i Ahmer* (Kızılay) olarak devam etmişti. *Türk Kadınlarını Esirgeme Derneği*, *İstihlak-i Milli Kadınlar Cemiyeti*, *Kadınlar Eşya Pazarı* bu dönemde özellikle Balkan Harbi'nden sonra kadınlar tarafından yürütülen sosyal faaliyetlere örnektir. Öte yandan 1913 yılında açılan hastabakıcılık kursları kadınların yaralılara yönelik sosyal faaliyetlerinin artmasında önemle rol oynamıştır. Bütün bu faaliyetler kadının sosyal hayata daha et-

kin bir biçimde katılmasını ve daha geniş bir yer edinmesini sağlamıştır. Bu durum kadınlık anlayışının bu asırda geçirdiği değişikliklerin en büyük etkenlerinden birisidir.⁶

Bu gelişme Batı'daki kadınlık anlayışının değişim çizgisiyle büyük bir paralellik gösterir. Orada da Birinci Cihan Harbi kadının sosyal ve sinai faaliyetlere öncekiyle kıyaslanamayacak derecede girmesi ve ekonomik hayatta yer edinmesi sonucunu doğurmuş, bu değişiklik Batı'daki feminist hareketlerinin en büyük muharriklerinden birisi olmuştur.

Öte yandan Kararname'ye tekaddüm eden elli yılda ardarda yapılan harpler kadınlarla ilgili bazı önemli sosyal problemler doğurmuştur. Harbe gidip dönmeyen ancak şehit olduğu haberi de evine ulaşmayan askerlerin eşleri, geri dönmeyecek kocalarını sonuna kadar beklemek zorunda idiler. İsteseler de kocalarının şehit olduğunu ispat edemedikleri için dul sayılıp yeniden evlenmek imkanına sahip değillerdi. Gerçi bu problemlerin zorlamasıyla 1916'da kabul edilen bir hükümdar iradesiyle (irade-i seniyye) kocalarından uzun süre (dört yıl) haber alamayan ve nafakalarını temin etmekte güçlük çeken kadınlar için boşanma imkanı getirilmişti.⁷ Ancak bu ve benzeri problemlerin daha etraflı çözümüne ihtiyaç vardı.

İşte gerek sosyal hayattaki değişiklikler ve buna paralel olarak kadının konumunda meydana gelen değişimler, gerekse kadınlık anlayışında hasıl olan gelişmeler, bunlara paralel bir aile kanunun hazırlanmasını gerekli kılmaktaydı.

İktisadi Sebepler

Kararname öncesi Osmanlı-Yunan Harbi, Balkan Harbi, Birinci Cihan Harbi gibi peşpeşe büyük harplerin ve o ölçüde büyük nüfus kaybının olduğu bir döneme rastlar. Bu durum gerek tarım kesiminde gerekse diğer kesimlerde çalışan nüfusta önemli bir eksilme meydana getirmişti. Bu aynı zamanda üretimin de düşmesi anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin temel ihraç ürünlerinde görülen düşüşler bu durumu açık bir biçimde gözler önüne sermektedir.⁸

Bu harplerdeki kayıplar kadınların iktisadı hakkında daha yoğun ve aktif bir biçimde girmeleriyle giderilmeye çalışılmıştır. Dokuma tezgahlarında, yeni yeni kurulmaya başlayan küçük sanayi işletmelerinde, atölyelerde kadınlar önemli bir ikame unsur olarak devreye girmişlerdir. Enver Paşa'nın girişimiyle kurulan "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi" harp yıllarında kadınları işe yerleştirmede önemli faaliyetlerde bulunmuştu. Öte yandan Birinci Ordu tarafından oluşturulan kadın işçi taburlarıyla geri hizmetlerde işgücü açığı giderilmeye çalışılmıştı. Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte kadınların memuriyet hayatına girmeye başlaması da bu arada beliritilmelidir.

Kadınların çalışma hayatına ve iktisadi hayata gittikçe artan oranda girmeleri hem onların sosyal yapı içindeki konumlarını ve kadınlık anlayışlarını ve hem de hukuki durumlarını derinden etkilemiştir. Hukuk-i Aile Kararnamesi'nin harbin sıkışık günlerinde çıkarılması biraz da bu faktörle izah etmek gerekir.

Kültürel Sebepler ve Feminizm Cereyanı

Tanzimat öncesi dönemde medrese eğitimi bütünle erkeklere yönelik bir eğitimidir. İstisnaları olmakla birlikte kızlar için yaygın eğitim tarzında Kuran-ı Kerim'in öğretilmesi ve dini bilgilerin verilmesi yeterli kabul edilmiştir. Bu açıdan Tanzimat dönemi önemli bir dönüm noktasıdır. 1858'de ilk defa İstanbul'da bir kız rüşdiyesi açıldı. Bunu adigeçen okullara öğretmen yetiştirmek üzere 1870'de yine İstanbul'da açılan Kız Öğretmen Okulu (Darü'l Muallimat) izledi. 1883'de sadece İstanbul'da açılan kız rüşdiyelerinin sayısının onbire yükseldiği görülmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (Partisi) 1908 yılında kabul edilen siyasi programında erkek ve kadın öğretmenlerin yetiştirilmesine önem verilmesi vurgulanmaktadır. Aynı ihtiyaç 1909 tarihli siyasi programda da tekrarlanmaktadır.⁹ Öte yandan II. Meşrutiyetten sonra genç kızların yüksek öğrenim görmeleri için Darulfünun içinde bir müstakil bölüm, "İnas Darulfünun"un açıldığı bilinmektedir. Ayrıca bu okulların yanısıra Kız Sanayi Mektepleri de açıldı.¹⁰

Bir taraftan Osmanlı toplum yapısındaki değişimler ve kadınların sosyal ve iktisadi hayatta daha etkin bir konuma gelmeleri, diğer taraftan kadınları eğitim ve kültür seviyelerinin artması kadınlık anlayışında köklü değişikliklere yol açtı. Bu değişikliklerde, gerek İstanbul'da gerek Şam, Kahire, Beyrut gibi dönemin önemli kültür merkezlerinde gazete, dergi ve kitaplarda kadın haklarının enine boyuna tartışılmasının da önemli bir payı vardır. Kasım Emin'in *Hürriyet-i Nisvan* adıyla Türkçeye çevrilen¹¹ *Tahrirü'l-Mer'e* isimli eseri gerek neşredildiği Mısır'da gerekse diğer bölgelerde ve İstanbul'da kadın hakları konusunda büyük tartışmalara yol açtı. Buna reddiye olarak Ferid Vecdi'nin kaleme aldığı eser de *Müslüman Kadını* adıyla dilimize çevrildi ve önce İslamcılarının yayın organı olan *Sirat-i Müstakim*'de tefrika edildi sonra da kitap halinde neşredildi.¹² Öte yandan bu dönemde kurulan *Tefeyyüz*, *Cemiyet-i Hayriye-i Nisvan*, *Nisvan-i Osmaniye*, *Müdafaa-yi Hukuk-i Nisvan* adlarındaki dernekler, *Kadın*, *Kadınlar Dünyası*, *Me-basin*, *Kadınlık*, *Osmanlı Kadınlar Alemi* ve *Demet* gibi kısa veya uzun ömürlü dergiler kadın haklarını savunmak için kurulmuş ve bu akımın güçlenmesinde önemli rol oynamıştır.¹³

Bu dönemin hakim fikir akımları olan Batıcılar, İslamcılar ve Türkçüler'in de kadınlık meselesi ve kadın haklarıyla yakından ilgilendikleri görülmektedir. Her üç akım da Osmanlı toplumunda kadının ve ailenin bazı problemleri olduğunu kabul etmektedir. Ancak bu problemleri halletmek için ileri sürdükleri çözümler farklıdır. Hatta aynı grupta yer alan ilim adamı ve yazarların bile kadın ve aile problemi ve çözüm yolları konusunda farklı düşündükleri görülmektedir. Bu bakımdan bütün Batıcıları, İslamcıları ve Türkçülerini kadın meselesinde aynı düşünce ve modellere sahip zannetmek gerekir.¹⁴ Ancak farklı düşünseler de netice itibarıyla bu fikir hareketlerinin kadınlık meselesiyle yakından ilgilenmeleri bir aile kanununun hazırlanması için müsait bir zemin oluşturmuş, aynı zamanda bu tartışmalarda ileri sürülen düşünceler Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin muhteviyatını ya-

kından etkilemiştir. Sözgelimi çok evlilik konusunda bu dönem yazılarında çokça rastladığımız tartışmalar olmasaydı, çok muhtemel ki Kararname'de Hanbeli mezhebinden yararlanılarak evlilik akdinde monogaminin şart koşulabilmesi ve bu yolla tek evliliğin sağlanması hükmü yer almazdı. Küçüklerin belirli bir yaştan önce velileri tarafından evlendirilememesi kuralında da bu dönemdeki tartışmaların etkisini görmemek mümkün değildir.

II. HAZIRLANIŞI

II. Meşrutiyetten sonra İttihat ve Terakki Partisi gerçekleştirmeyi düşündüğü hukuk reformlarını hayata geçirmek için harekete geçti. Şer'îye mahkemelerinin Adliye Vekaletine bağlanması, Konsolosluk mahkemelerinin ilgası yargı kurumları alanındaki reformlara örnektir. Kanunlaştırma alanında bu dönemde üzerinde önemle durulması gereken iki teşebbüs vardır. Bunlardan birisi Mecelle'nin bazı maddeleri üzerindeki tadil çalışmaları, diğeri de aile kanunu hazırlama çalışmaları.

Bu maksatla iki komisyon kurdu. Mecelle Tadil Komisyonu, Hukuk-ı Aile Komisyonu. Mecelle Tadil Komisyonu adı geçen kanunun birinci ve ikinci kitaplarında önemli değişiklikler yapan bir tasarı hazırlamışsa da hem çalışmasını tamamlayamamış, hem de hazırlanan maddeler kanunlaşarak yürürlüğe girmemiştir.¹⁵ İkinci komisyon olan Hukuk-ı Aile Komisyonu ise çalışmalarını muhtemelen düzenlediği alan Mecelle'nin düzenlediği alana nisbetle daha dar olduğu ve İttihat ve Terakki hükümeti böyle bir kanunu hazırlamayı şiddetle arzu ettiği için çalışmalarını bitirebilmiştir.

Bu komisyon İsparta Mebusu Mahmud Esad Efendi, Fetvahané mümeyyizlerinden Hafız Şevket Efendi, Menteşe mebusu Said Bey, Şura-yi Devlet azasından Ali Baş Hampa Efendi, Mahkeme-i Evkaf kadisi Mustafa Fevzi Efendi'den oluşmaktaydı. Mahmut Esat Efendi'nin başkanlığında çalışan komisyon, Osmanlı Devleti'nde yaşamakta olan her üç din mensubu için ayrı hükümler tesbit etmiştir.

Kararname'de esas itibariyle Müslümanlarla ilgili hukuki hükümler düzenlenmiş, farklı olduğu noktalarda Museviler ve Hristiyanlar için ayrı hükümler getirilmiştir.

Komisyon tarafından hazırlanan tasarı muhtemelen büyük tartışmalara yol açacağı ve kanunlaşmasını engelleyeceği için Meclis-i Mebusan'a getirilmemiş, 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin 36. maddesine dayanılarak muvakkat kanun olarak çıkarılmıştır.¹⁶ Daha sonra Meclis'e gelen Kararname oldukça tartışmalı bir görüşmeden sonra incelenmek üzere Adliye Encümeni'ne havale edilmiştir.¹⁷ Kararname'nin birbuçuk yıl sonra yürürlükten kaldırılmasına kadar bu encümeden her hangi bir haber alınamamıştır.

Kararname'nin hazırlanmasında itici faktör olarak Batıcılar ve Türkçüler önemli rol oynamıştır. Ancak kanun esas itibariyle İslamcıların fikirlerini yansıtmaktadır. Bunda daha önce uygulanmakta olan hukuk sisteminin İslam hukuku olmasının ve Kararname'nin esas itibariyle bu hukukun kanunlaştırılması suretiyle hazırlanmış bulunmasının rolü olduğu kadar, günün sosyal, hukuki ve kültürel şartlarının bu sahada Türkçülerin ve özellikle Batıcıların İslam hukukuna aykırı olan taleplerinin hayata geçirebilmesine imkan vermemesinin de rolü vardır. Esasen İhzar-ı Kavanin komisyonlarına ait talimatnamede hem "ahkam-ı fıkhiye ve hukukiyemizden" hem de "mîlel-i sairece kabul ve tatbik edilmiş esasattan" yararlanılması gereğinden bahsedilmekte ise de adliye vekili Halil Bey'in komisyonlar önünde yaptığı konuşmada aile hukuku sahasında kendi esaslarımıza ve ananemize bağlı kalınacağından söz edilmektedir.¹⁸ Bu sebeple Türkçülerin ve özellikle Batıcıların çok evliliğin bütünüyle kaldırılmasına, boşanmanın gerçekleştirme şekline yönelik o döneme göre radikal sayılacak talepleri kanun metninde yer almamıştır. Ancak Kararname'de İslam hukuku çerçevesinde yapılabilen bazı köklü değişikliklerde Türkçülerin ve daha az olmak üzere Batıcıların etkisinden söz edilebilir. Özellikle belli bir yaştan önce küçüklerin velileri tarafından evlendirilememeleri, nikah ak-

dinde kadının tek evlilik şartını ileri sürebilmesi, kadınların kocalarından mahkeme kararıyla boşanabilmeleri ve cemaat mahkemelerinin yargı yetkisinin iptaliyle yargı birliğinin sağlanması buna örnek gösterilebilir.

III. GETİRDİĞİ YENİLİKLER

İlk Kanun Oluşu

Hukuk-i Aile Kararnamesi İslam hukuk tarihinde aile hukuku alanında hazırlanmış ilk kanundur. Bu alanda daha önce bazı kanunlaştırma teşebbüsleri görülmüşse de bunlar tamamlanmamıştır. Kararname'nin hazırlanmasından yaklaşık kırk sene kadar önce Mısır'da Muhammed Kadri Paşa tarafından aile hukuku sahasında bir taslak hazırlanmıştı. Ne var ki bu taslak, yine Kadri Paşa tarafından borçlar hukuku ve vakıf hukuku sahasında hazırlanmış diğer iki taslak gibi kanunlaşma imkanı bulamamış, bazı Arap ülkelerinde mahkemelerin sıklıkla başvurdukları bir bilgi kaynağı olarak kalmıştır.

Kararname'nin çıkarılmasından kısa bir süre önce 1916'da İngiliz idaresi altında bulunan Sudan'da aile hukukuyla ilgili bazı tamimler çıkarılmışsa da bunlar bir aile kanunu olmaktan uzaktır. Bu sebeple Hukuk-i Aile Kararnamesi sahasında İslam ülkelerindeki ilk örnektir. Daha sonra diğer İslam ülkelerinde hazırlanan aile kanunları bir çok açıdan Hukuk-i Aile Kararnamesini örnek almış ve onun açtığı yoldan yürümüştür.

Yargı Birliği

Kararname'nin önemli bir özelliği de yargı birliğini sağlamış olmasıdır. Osmanlı Devleti'nde Kararname öncesinde aile hukuku sahasında iki tür mahkeme vardı. Birincisi Müslümanların hukuki ihtilaflarına bakan şer'iyye mahkemeleri, diğeri gayrimüslimlerin ihtilaflarına bakan cemaat mahkemeleri. Gerçi cemaat mahkemeleri gayrimüslimlerin mecburi olarak başvurdukları bir yargı mercii değildi. Bunlar dilerlerse şer'ie mahkemesine de başvurabiliyorlardı. Kararname cemaat mahkemelerinin yargı yetkisini tümüyle ilga ederek

gayrimüslimleri şer'iyye mahkemelerinin yargı alanına sokmuştur. Esasen İttihat ve Terakki hükümeti daha önce 1914'de kapitülasyonları tek taraflı ilga ederek konsolosluk mahkemelerinin yargı yetkisini de ortadan kaldırmıştı. Bu düzenlemeyle yargı birliği hedefine ulaşmada önemli bir adım daha atılmış oldu.

Ancak Cemaat Mahkemeleri'nin görevlerinin sona ermesi gayrimüslim ruhani reisleri memnun etmemiştir. Bunlar Osmanlı devleti ile İstanbul'u işgal altında bulunduran İtilaf devletleri ve diğer Batı devletleri nezdinde teşebbüslerde bulunarak kanunun ilgili hükmünü kaldırabilmek için gayret gösterdiler. Kararname'nin yürürlüğe girmesinden bir buçuk yıl sonra ilga edilmesinde ruhani reislerin bu karşı çıkışlarının belirli bir rolünden bahsedilebilir. 1919 Haziran'ından önce Osmanlı Devleti'nden ayrılan ve bu sebeple ilga kararnamesi kendileri için bir hüküm ifade etmeyen Ortadoğu ülkelerinde kanun uygulanmaya devam etmiş, ancak gayrimüslimlerle ilgili hükümler iptal edilmiştir. Mesela Fransız manda idaresi Suriye ve Lübnan'da Cemaat Mahkemelerinin yargı yetkisini iptal eden 156. maddeyi 1921 yılında, gayrimüslimlerle ilgili tüm hükümleri de 1926 yılında yürürlükten kaldırmış, ancak Kararname'yi tümüyle kaldırmamıştır. Keza İngiliz idaresindeki Filistin'de de yürürlüğü devam eden Kararname'nin gayrimüslimlerle ilgili hükümleri uygulanmamıştır.¹⁹

Üçlü Karakteri

Kararname sadece Müslümanlar için değil, Hıristiyan ve Yahudiler için de hükümler içermektedir. Cemaat mahkemeleri ilga edilip gayrimüslimler de şeriye mahkemelerinin yargı alanına girince, onlar için ayrı hükümler dercetmek zaruret haline gelmişti. Bu düzenleme ile aile hukuku sahasında eskidenberi var olan çok hukukluluk muhaafaza edilmiştir. Bu tür düzenleme hukuki birlik anlayışına aykırı, ancak Osmanlı Devleti'nin çok toplumlu ve çok kültürlü yapısına uygundur. Ancak bu tür bir uygulamanın İslam hukuk tarihinde bir ilk olduğunu belirtelim. Bundan önceki dö-

nemde yukarda ifade ettiğimiz gibi gayrimüslimler isterlerse şer'îye mahkemesine başvurma hakkına sahiptiler. Ancak böyle bir başvuru durumunda kendilerine kilise veya yahudi hukuki esasları değil, doğrudan İslam hukuku kuralları uygulanmaktaydı. Halbuki Kararname şer'îye mahkemelelerine başvuran gayrimüslimlere kendi hukuklarının uygulanması esasını getirmiştir. Kararname metnine onlarla ilgili hususi hükümlerin konması bu maksada mebnidir. Muhtemelen böyle bir yolun tutulmuş olması yargı birliğini gerçekleştirme adına cemaat mahkemelerinin devre dışı bırakılmış olmasının, din ve vicdan hürriyeti bakımından doğurması muhtemel mahzurlarını ortadan kaldırma hedefine yöneliktir. Osmanlıların asırlar boyunca gayrimüslimlere tanıdığı hukuki muhtariyetin korunmasına verdiği önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Kararname esas itibariyle İslam aile hukukunu kanunlaştırmış, aykırı hükümler içermediği noktalarda Yahudi ve Hristiyanlara ait hükümleri ayrıca zikretmemiştir. Evlenilmesi yasak olanlar, evlenme akdinin yapılışı, nikahın fesat ve butlanı, hükümleri, boşanma gibi Yahudi ve Hristiyanlar için farklı hükümlerin bahis konusu olduğu alanlarda ise onlar için müstakil bölümler ilave etmiştir.²⁰

Eklektik Karakteri

Kararname'nin önemli bir özelliği hazırlanması sırasında sadece Hanefi mezhebine bağlı kalmayıp diğer mezheplerden de yararlanmış olmasıdır. Esasen Kararname'den kısa bir süre önce aile hukuku sahasında hazırlanmış bulunan iki irade-i seniyye ile Osmanlı devletinin resmi mezhebi olan Hanefi mezhebinden ayrılma kapısı aralanmıştı. 5 Mart 1916 tarihli irade-i seniyye ile geride ailesinin nafakasını sağlayacak mal bırakmadan kaybolan kimselerin (mefkud) eşlerine Şafii mezhebinden yararlanarak boşanma imkanı getirilmiş, böylece o güne kadar yürürlükte olan ve benzer durumlarda boşanma imkanı vermeyen Hanefi görüşü terkedilmişti. 23 Mart 1916 tarihli irade-i seniyye ile de yine Hanefi mezhebi içindeki hakim görüşten ayrı-

lınarak kocası akıl hastalığı, cüzzam ve baras gibi hastalıklara yakalanan kadınlara İmam Muhammed'in görüşüne uygun olarak kocalarından boşanma imkanı getirilmişti.²¹

Kararname ile bu imkan daha da genişletilerek hem evlenme ve hem de boşanma alanında Hanefi mezhebi dışındaki mezheplerin ve hukukçuların görüşlerinden yararlanılmıştır. Daha önce hazırlanmış bulunan Mecelle'de ise sadece Hanefi mezhebinin görüşlerinden yararlanılmıştı. Mecelle öncesi Osmanlı devleti uygulamasında da onaltıncı asırdan itibaren resmi mezhep olan Hanefi mezhebi dışında bir uygulamanın Afrika ve Ortadoğu dışındaki Osmanlı toprakları için söz konusu olmadığı bilinmektedir. Onaltıncı asırdan önce mezhep uygulamasında daha yumuşak bir sistemin hakim olduğu, zaman zaman diğer mezheplerin görüşlerinden yararlanıldığı görülmektedir. Kararname ile bir anlamda tekrar bu sisteme dönmüştür.

Başlıca ergenliğin (büluğ) alt sınırından önce evlenmeme, akıl hastalarını evlenilmesine getirilen sınırlamalar, velayet altındakileri evlendirme yetkisine sahip veliler, nikah akdi için kullanılacak sözcükler, nikah sözleşmesinde ileri sürülebilecek şartlar, cebir ve tazyik altında yapılan evlenme ve boşamaların, keza sarhoşun boşamasının geçersizliği, kadına yargı yoluyla boşanma yolunun açılması, bazı durumlarda beklenecek azami iddet süresi gibi konularda Hanefi mezhebi dışındaki mezheplerden yararlanılmıştır.²² Görüldüğü gibi diğer mezheplerden yararlanılan konular aslında aile hukukunun temel konularıdır. Böyle eklektik bir sistemi benimsemekle Kararname'nin aile hukukunda köklü bir değişikliği gerçekleştirme imkanını yakaladığı söylenebilir.

Maddi Hukuk Alanındaki Yenilikler

Yukarda sayılan değişikliklerin yanı sıra Kararname maddi hukuk alanında da önemli değişiklikler ve yenilikler getirmiştir. Bunların başında Kararname ile evlenme ve boşanmalara devlet kontrolünün getirilmiş olması gelir. Gerçi Osmanlı devletinde başlangıçtan itibaren evlenmeler belirli ölçü-

de mahkemelerin kontrolünde yapılmış, boşanmalar sıklıkla mahkeme defterlerine kaydedilmişti. Tanzimat'tan sonra kabul edilen 1881 tarihli Sicill-i Nüfus Nizamnamesi 1914 tarihli Sicill-i Nüfus Kanunu ve bu arada kabul edilen muhtelif mevzuatla da bu uygulama daha belirgin esaslara bağlanmıştı.²³ Hukuk-i Aile Kararnamesi bu alandaki tarihi tekamülün zirve noktasını oluşturmakta ve gerek evlenmelerin gerekse boşanmaların devletin bilgi ve kontrolü altında yapılmasını kesin esaslara bağlamaktadır.

Önemli bir yenilik de mahkemele yoluyla yapılan boşanma imkanının bu Kararname ile genişletilmesidir. Bu yeni düzenlemenin Hanefi mezhebinde mahkeme kararıyla boşanma imkanları sınırlı olan kadınlar için fevkalade önemli olduğunu belirtelim. Kararname ile kocası tarafından nafakasız bırakılarak terkedilen veya kötü muameleye maruz bırakılan yahut kocası kaybolan kadınlara mahkeme kararıyla boşanma imkanı getirilmiştir. Bunun Hanefi hakimiyetindeki ülkeler için önemli bir yenilik olduğu belirtilmelidir.

Bir önemli yeniliğin de poligaminin sınırlandırılmasına teşebbüs edilmesi olduğu söylenebilir. Kadınlar evlilik anında eşinin kendisiyle evli kaldığı sürece tek evli kalmasını şart koşarsa ve koca da bu şartı kabul ederse bu şart geçerlidir ve koca bu şartta uymak zorundadır. Uyulmaması eşe şartın şekline göre birinci veya ikinci evliliğin feshedilmesi imkanını vermektedir (md. 38).

Evlenme için bir asgari yaş sınırının getirilmiş olması da Kararname'nin getirdiği diğer bir yeniliktir. Buna göre bülüğün alt sınırından önce küçükleri velileri evlendiremezler (md.7).

IV. EKSİKLERİ

Hukuk-i Aile Kararnamesi getirmiş olduğu yeniliklere rağmen tam bir aile kanunu değildi. Kararname'de neseb, evliliğin sona ermesi durumunda çocukların bakım ve gözetimi (hidane), vesaayet, mal rejimi, akrabalığa ait nafaka hükümleri düzenlenmemiştir. Bunu kanunu hazırlayan komisyon üyeleri de bilmekte ve Mecelle'nin hazır-

lanmasında olduğu gibi kitap kitap hazırlayarak gidermeyi düşünmektedirler. 1917 sonbaharında İttihat ve Terakki Partisi'nin kongresine sunulan raporun "kavanin ve nizamatin islahına" ilişkin kısmında Hukuk-i Aile Kanunu komisyonunda nikah ve talak meseleleriyle ilgili kanun taslağının bitirildiği kalan konuların ise müzakere edilmekte olduğu belirtilmektedir.²⁴ Esasen aynı dönemlerde Şeyhulislamlik tarafından nafakayla ilgili hükümler de bir kanun taslağı haline getirilmiş ve Kitabü'n-Nafakat adıyla bastırılarak incelenmek üzere şeriye mahkemesi hakimlerine gönderilmişti. Şeyhulislam Hayri Efendi'nin Ali Haydar Efendi'nin başkanlığında bir heyete sadece nafakaya ait hükümleri değil aile ve miras hukukuyla ilgili tüm hükümleri kanun taslağı halinde hazırlatmakta olduğu bilinmektedir. Bu konuda İttihat ve Terakki reformistleri ile Şeyhulislamlik arasında gizli bir rekabetin olduğu ve Kararname'nin alelacele yayımlanmasında Şeyhulislamlığın önüne gecme arzusunun rol oynadığı söylenebilir. Ne var ki gerek Birinci Dünya Savası'nın şartları gerekse İttihat ve Terakki Partisi'nin işbaşından uzaklaştırılmış bulunması söz konusu Kitabü'n-Nafakat'ın kanunlaşmasına ve Hukuk-i Aile Kararnamesi'nin yeni hazırlanacak kitaplarla tamamlanmasına imkan tanımamıştır.

V. YÜRÜRLÜKTEN KALDIRILMASI VE SONRAŞI

Bazı eksiklikler taşımasına rağmen sahasında önemli yeniliklerin öncülüğünü yapan Kararname, Osmanlı devletinde çok kısa süre yürürlükte kalmış ve 19 Haziran 1919 tarihli sadrazam vekili ve Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi'nin imzasıyla yayımlanan muvakkat bir kanunla yürürlükten kaldırılmıştır. Birinci Dünya Harbi'nin en sıkışık günlerinde hazırlanmış bulunan Kararname'nin bir buçuk yıl gibi kısa bir süre sonra yürürlükten kaldırılmasında iki gurubun etkisinden söz edilebilir.

Gayrimüslim cemaat reislerinin kendilerinin yargı yetkisini sona erdiren 156. madde dolayısıyla Kararnameye muhalefet etmeleri kanunun yürür-

lükten kaldırılma sebeplerinden biri olabilir. Kanunun yayımlanmasından sonra Rum, Ermeni ve Yahudi cemaat reislerinin gerek Osmanlı devleti, gerekse yabancı devletler nezdinde girişimlerde bulundukları ve gayrimüslimlerle ilgili hükümlerin iptalini istedikleri bilinmektedir. Hukuk-i Aile Karanamesi'nin Meclis-i Mebusan'da komisyona havalesi sırasında Emanuel Efendi yapmış olduğu konuşmada, gayrimüslimlerin kendileriyle ilgili hükümlerden rahatsız olduklarını ve bunu gerek Fatih Sultan Mehmet'ten itibaren kendilerine verilmekte olan imtiyazlara, gerekse Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Kanun-i Esasi'nin getirmiş olduğu anlayışa aykırı söyleyerek memnuniyetsizliğini ortaya koymuştur.²⁵

Ancak bu muhalefet, sözkonusu 156. maddenin yürürlükten kaldırılmasını izah ederse de Kararname'nin bütünüyle ilga edilmesini izah edemez. Nitekim Osmanlı devleti'nin sona ermesinden sonra Fransız ve İngiliz idaresinde bulunan Suriye, Lübnan ve Filistin'de Kararname'nin sadece cemaat mahkemelerinin yargı yetkisini ortadan kaldıran maddesi veya gayrimüslimlerle ilgili hükümler yürürlükten kaldırılmıştır.

Yürürlükten kaldırılmanın esas sebebi büyük bir ihtimalle bazı İslamcılar tarafından özellikle diğer mezheplerden istifade edilmesi gerekçe gösterilerek kanuna yöneltile eleştirilerdir. Mesela Darülfünun hocalarından Sadrettin'in Sebülürreşad dergisinde Kararname hakkında yazmış olduğu yirmi kadar makale tamamen diğer mezheplerden alınan hükümleri tenkide ayrılmıştır. Bu hükümler bir iki maddeye münhasır olmadığından bu muhalefeti sona erdirmek için kanunun bütünüyle iptalinden başka bir çare bulunamamıştır. İlga kararnamesiyle ilgili Şura-yi Devlet Tanzimat Dairesi mazbatasında Kararname'nin münderecatındaki eksiklikler sebebiyle Müslümanlar için de yürürlükte kalmasının da uygun görülmediğinden bahsedilmektedir.²⁶

Aslında Kararname'nin daha I. Damad Ferit Paşa hükümeti zamanında ilgası düşünülmekteydi.

Ancak ilgaya karsi ortaya çıkan muhalefet bunu engelledi. Bunun yerine Kararname'de gayrimüslimlerin itirazlarını bertaraf edecek kısmi bazı değişikliklerin yapılması düşünüldü. Ne var ki II. Damad Ferit Paşa hükümeti zamanında böyle bir değişiklik yerine muhtemelen muhafazakarların etkilerinin artmasıyla bütünüyle kaldırılması cihetine gidilmiştir. 6 Haziran Paris'e giden Damad Ferit Paşa'nın yerine Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi'yi bırakması ilga işini kolaylaştırmıştır. Nitekim Kararnamenin altında sadrazam vekili ve Şeyhulislam olarak onun imzası vardır. Bu vekalet süresi içinde Kararname'nin alelacele iptali ancak kendisinin ve kendisi gibi düşünen İslamcıların Osmanlı aile kanununa karşı olmalarıyla izah edilebilir. Hukuk Fakültesi müderrrislerinden Abdurrahman Münip Bey de Kararname'nin ilgasında Müslümanlara ait hükümlerin bir kısmının veya bazılarının göre ekserisinin şer-i şerife aykırı olduğu iftirasının etkili olduğu görüşündedir.²⁷

Kararname Türkiye Cumhuriyetinin başlangıç yıllarında ufak değişikliklerle tekrar yürürlüğe konulmak istenmiştir. Bu yönde yeni Türk devletinin yöneticilerinde kuvvetli bir meylin olduğu bilinmektedir. Nitekim Lozanda Türk delegasyonundan Rıza Nur bu kanunu tekrar yürürlüğe koymayı düşündüklerini açı'ça beyan etmişti. Gerçekten de TBMM tarafından kurulan Mecelle Ahval-i Şahsiye komisyonu ufak değişikliklerle Kararnameyi aynen benimsemiştir. 30 Aralık 1923'te dönemin adliye vekili Seyyid Bey tarafından tasarı meclise sunulmuştur. Görüşölmek üzere adliye ve şer'kiye encümenlerine havale edildi. Her iki encümen de tasarını özüne dokunmadan ufak değişikliklerle kabul etmiştir. Ancak bu sırada Lozan'da kapitölasyonların kaldırılmasını ve gayrimüslim azınlıkların hukuki ve kazai muhtariyetinin ilga edilmesini temin maksadıyla Batı devletlerine bir takım tavizler verilmek gereği ortaya çıkmış ve Kararname'yi ve bununla birlikte yine yürürlükte bırakılması düşünülen Mecelle'yi muhafaza niyetinden vazgeçilmiştir. Meclis'e kadar gelmiş olan tasarının 3 Nisan 1924

tarihinde dönemin adliye vekili Necati Bey tarafından geri çekilmesi de bu tavır değişikliğini göstermektedir. Daha sonra üyeleri kısmen değişmiş aynı komisyon tarafından Huku-ı Aile Kararnamesi'nin kısmen muhafaza edildiği yeni bir tasarı daha hazırlanmışsa da bunun da kanunlaşması mümkün olmamış, bunun yerine İsviçre Medeni Kanununun bütünüyle kabulü yönüne gidilmiştir.²⁸

VI. DİĞER ÜLKELERDEKİ YÜRÜRLÜĞÜ VE ETKİSİ

Hukuk-i Aile Kararnamesi Osmanlı devletinde 20 ay gibi kısa bir süre yürürlükte kalmasına rağmen bazı ortadağı ülkelerinde daha uzun süre bir uygulanma şansına sahip olmuştur.

Kararname 1 Kasım 1953 tarihine kadar Suriye'de yürürlükte kalmış ve bu tarihte yerini Suriye Ahval-i Sahsiya Kanunu'na bırakmıştır. Kararname'nin Suriye'deki uygulanışı sırasında 7 Aralık 1921 tarihinde Fransız manda idaresinin kararıyla cemaat mahkemeleriyle ilgili 156. madde, 29 Haziran 1926 tarihinde de gayrimüslimlerle ilgili tüm hükümler yürürlükten kaldırılmıştır.²⁹ Lübnan için de aynı uygulamanın söz konusu olduğunu söylemek gerekir. Ancak bu uygulama esnasında Caferi Müslümanlar da Kararname dışında tutulmuşlardır. Lübnan'da sünni Müslümanlar için Kararname hala yürürlük ve bilgi kaynağı olarak kullanılmaya devam etmektedir.³⁰ Hukuk-i Aile Kararnamesi 1921'de idari muhtariyet kazanan İskenderun sancağında ve daha sonra kurulan Hatay Cumhuriyeti'nde de bu cumhuriyetin 1939 yılında Türkiye'ye katılmasına kadar aile kanunu olarak uygulanmaya devam etmiştir.³¹

İngiliz idaresi altındaki Filistin'de de Kararname Müslümanlar için kullanılmaya devam etmiştir. İsrail'in kurulmasından sonra ise şeriye mahkemelerinde sık başvurulmuş bir bilgi kaynağı olmuştur.³² Ürdün'de ise Kararname 1951 yılına kadar yürürlükte kalmış, bu tarihte yerini Ürdün Ahval-i Sahsiye Kanunu'na bırakmıştır.³³ Irak Kararnamesi'nin yayımlanmasından önce Osmanlı devletinden ayrıldığı için orada tatbik edilmemiş, ancak 1916 tarihli aile hukukuyla ilgili iki irade-i seniyye Irak'ta da uygulanmıştır.³⁴

Kararname Abdullah Sicalic tarafından Bosnakcaya da çevrilmiş (Sarayevo 1945) ve Bosna-Hersek müslümanlarının aile hukuku problemleri için yardımcı kaynak olarak kullanılmıştır.³⁵

SONUÇ

Hukuk-ı Aile Kararnamesi gerek ihtiva ettiği hükümler, gerek getirdiği yenilikler ve gerekse kanun dili ve tekniği açısından başarılı bir örnektir. Osmanlı devletinin içinde bulunduğu şartlar, onun yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin bütün yönleriyle Batı tipi bir modernleşmeyi tercih etmesi bu kanunun beklenmediği kadar kısa ömürlü olması sonucunu doğurmuştur. Bu kanuna sırf Hane-fi mezhebi dışına çıktığı için şiddetle karşı çıkanlar sonraki gelişmeler karşısında nasıl bir duyguya kapılmışlardır bilemeyiz. Ancak Kararname kısa ömrüne rağmen İslam hukuk tarihinde önemli yeniliklerin öncüsü olmuştur. Bu bakımdan Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin kısa ömrüyle kıyaslanamayacak bir etkiye ve bir anlamda sürekliliğe sahip olduğunu ve sonraki kanunlaştırmalara ışık tuttuğunu söylemek yanlış olmasa gerektir.

1 Bu eksiklik 1910'larda Ahmed Şuayb (*Hukuk-ı İdare*, İstanbul 1328/26, s. 17), 1913'lerde Celal Nuri (*Havaic-i Kanuiyemiz*, İstanbul 1331, s. 51), başta olmak üzere Mansurizade Said, İbrahim Hakkı, Ahmed Cevad, Selahattin Asım gibi hukukçu ve düşünürleri tarafından ifade edilmişti, bkz.: Fındıkoğlu Ziyaettin Fahri, "Aile Hukukumuzun tedvini meselesi", *Ebul Ula Mardin'e Armağan*, İstanbul 1943, s. 698.

2 İnalcık, "İmtiyazat", *EP*, III, 1188.

3 Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*, İstanbul 1984, s. 158.

4 Erişirgil, 164.

5 Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul 1984, I, 118.

6 Geniş bilgi için bkz.: M. Akif Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985, s. 158-159.

7 Aydın, 146-148.

- 8 Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara 1908 s. 315.
- 9 Tunaya, I, 67, 82.
- 10 Aydın, 160
- 11 İstanbul 1908.
- 12 İstanbul 1915.
- 13 Aydın, 160.
- 14 Batıcılar, Türkçüler ve İslamcıların kadın ve kadın hakları meselesindeki görüşleri için bkz.: Aydın, 167-176.
- 15 Mecelle tadilleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Osman Kaşıkçı, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, İstanbul 1997, s. 342-375.
- 16 Çünkü Kararnamenin hazırlanmasında Kanun-i Esasi'de muvakkat kanun için aranan "devleti bir muhataradan veya emniyet-i umumiye halden vikaye" gayelerinin gerçekleştiğini ileri sürmek oldukça zordur. Nitekim Ahmet Rıza Meclis-i Ayan'da bu kanunun muvakkat kanun hakkının suistimali olduğunu, dolayısıyla Kanun-i Esasi'ye aykırı bulunduğunu söylemiştir. bkz.: Gotthard Jaeschke, "Türk Hukukunda Evlenme Akdinin Şekli", *IHF*, XVI-II, 1142.
- 17 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 26, v.d.
- 18 Aydın, 176-177.
- 19 Aydın, 225-226.
- 20 Bu farklı hükümler için bkz.: Aydın, 247, 248, 249, 251, 260-261.
- 21 Aydın, 146-148.
- 22 Geniş bilgi için bkz.: Aydın, 183-206.
- 23 Aydın, 136-140.
- 24 Tunaya, I, 120.
- 25 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 26-267.
- 26 Sabri Şakir Ansay, *Medeni Kanunun 25. Yıldönümü Münasebetiyle Eski Aile Hukukumuzda Bir Nazar*, Ankara 1952, s. 55.
- 27 *Hukuk-i Medeniyye*, İstanbul 1340-1341, V-VI, 9.
- 28 Aydın, 236-239. Bu tasarıların metni için bkz.: Ansay, 59-102, 136-151.
- 29 Abdul Kerim Hussami, *le Mariage et le Divorce en Droit Musulman et Particulièrement dans son Application en Syrie*, Lyon 1931, s. 38-39, 43-44; Fındıkoğlu Ziyaettin Fahri, *Essai sur la Transformation du Code Familial en Turquie*, Paris 1936, s. 56; Jaeschke, 1144.
- 30 Pierre Catala-André Gervais, *Le Droit Libanais*, Paris 1963, I, 99; Chafik Chehata, *Precis de Droit Musulman*, Paris 1970, s. 18; J. N. D. Anderson, *Islamic Law in the Modern World*, London 1959, s. 54; Y. Linant de Bellefonds, *Traité de Droit Musulman Comparé*, Paris 1965, II, 472.
- 31 Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu "Tanzimatta İçtimai Hayat", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 655.
- 32 Robert Eisenman, *Islamic Law in Palestine and Israel*, Leiden 1978, s. 34, 50, 87, 170.
- 33 Anderson, 27; Subhî Mahmesanî, *el-Evdâu'ı-Tesrî'iyyefi'd-Düvel-i'l-Arabiyye Mâdîbâ ve Hâdırubâ*, Beyrut 1972, s. 312-313.
- 34 Mahmesani, 339.
- 35 Fikret Karcic, *Bosna-Hersek İslam Hukuku Tarihi*, çev.: Mehmet Erdoğan, İstanbul 1994, s. 46.

OSMANLILARDA TANZİMAT SONRAŞI YAPILAN HUKUKÎ ÇALIŞMALAR VE MECELLE-Î AHKÂM-I ADLİYYE

PROF. DR. OSMAN ÖZTÜRK
İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ BAŞKAN DANIŞMANI

Tanzimat'la birlikte eğitim, öğretim, askerî, idarî, siyasî ve cemiyet hayatında başlayan Avrupalılaştırma hareketleri, hukukî ve adlî sahada da millîlik vasfını yitirici neticelerin meydana gelmesine sebep olmuştur.

1839 Tanzimat Fermanı dahil olmak üzere, cemiyetin çeşitli sahalarında ıslahat ve yenilik adı ile teşebbüs edilen hareketlerin; haricî âmillerin tesiri ile meydana geldiğinde ittifak vardır.¹

Âmillerin haricî olduğu kabul edilince; din, lisan, kültür ve medeniyet bakımından ayrı olduğumuz yabancı devletlerin, bizim hakkımızda hüsn-ü niyetli olabileceklerini düşünmek; en azından safdillik olur.

Nitekim iş o safhaya gelmiştir ki, Avrupa devletleri; aramızdaki ticarî muâmelâtın ve bunların tevliid ettiği anlaşmazlıkların, o güne kadar Osmanlı Devletinde tek hukuk kaynağı olan Şer'î hükümlerle Mahkeme-î Şer'iyye'de değil, tedvinini istedikleri yeni hukukî mevzûata göre ve te'sisini talep ettikleri yeni tip mahkemelerde halledilmesi hususundaki tazyiklerini ziyadesiyle arttırmışlardır.

Büyük hukuk-şinasi ve devlet adamı Ahmet Cevdet Paşa bu hususa dair hatıratında şu malumatı verir: "*Günden güne avrupalıların Memalik-i Mabruse'ye tevariidü ziyadeleşip, alel- husus Kırım muharebesi müinasebetiyle fevkalâde çoğaldı ve bu cihetle daire-i ahz u i'ta vüsat buldu. Dersaadet- te ruz-merre zuhura gelen deâvay-ı ticareti bir mahkeme-i ticaret idare etmez oldu. Ecnebler Mabakim-i Şer'iyyeye gitmek istemez, müslim aleyhinde gayr-ı müslimin ve zımmi aleyhine müste'menin şehadeti Şer'an istimâ olunmamak meselesi ise avrupalıların nazarına pek ziyade çarpar olduğundan; Hristi-*

yanların Mabakim-i Şer'iyye'de mubakemelerine itiraz eder oldular. Bundan dolayı bazı zevat Fransa kanunları Türkçe-ye terceme olunup ta Mabâkim-i Nizamiyyede onlar ile hüküm olunmak fikrine sahip oldular. Halbuki bir milletin kavanin-i esasiyesini böyle kalb u tahvil etmek ol milleti imha hükmünde olacağından bu yola gitmek caiz olamayıp, ulema gürubu ise o makule alafranga efkârâ sapanları tekfir ederlerdi. Frenkler dahi kanununuz ne ise meydana koyunuz. Biz de görevim teb'amıza bildirelim derler idi"²

Avrupalıların mezkur itiraz ve teklifleri, Türkiye'de garp hukukunun benimsenerek

-A. Cevdet Paşa'nın da ifade ettiği gibi- millî izmihlâlin tahakkukunu isteyen bazı devlet adamları için büyük bir fırsat oldu. Başta; Âlî, Fuad, Mithad ve Ticaret Nazırı Kabulî Paşalar olmak üzere Fransız muhibbi bir grup Fransız Code Civil(medeni kanun) ini iktibas fikrini her fırsatta müdafaa ediyorlardı. Hatta Âlî Paşa, Said Paşa'yı Fransız Code Civil'ini tercemeye memur etmiş ve bu işi bir oldu bittiye getirmek için de özel bir komisyon dahi teşkil ettirmişti.³

Âli Paşa idare merkezinden uzaklarda bulunduğu zamanlarda bile bu fikrini kuvveden fi'le çıkarmak için elinden gelen gayreti esirgememiş, 1867 senesinde Girit'te isyan bastırmakla meşgulken Sultan Abdülaziz'e gönderdiği lahiyada fikrini şöyle açıklamıştı: "...Mısır'da olduğu gibi bizde dahi Code Civil dedikleri kanunname tercemeye getirilip, karma davalar karma mahkemelerde ve bu kanunnameye göre görülmek zaruri olarak görülmektedir."⁴

Said Paşa hatıratında Âli Paşanın mezkur lâyihasından bahisle şöyle der: "*Ali Paşa Sultan Abdülaziz hazretlerine takdim eylediği layiha-i mufasssala-i meşburesinde te-*

baa-i Hristiyaniiyenin müsâvâten hukuk ve menafi-i memleketten müstefid olmaları lüzumunu ve Code Civil'in arabi tercemesi ıslahat-ı adliyyeyi tamamıyla havi olduğu için bunun nüsha-i arabiiyesinden tercemesi dahi bana havale olunmuştu."⁵

Âlî Paşa beraberinde Girit'e götürdüğü Ticaret Nazırı Kabuli Paşaya'da bu fikrini kabul ettirmişti. Girit dönüşü beraberce bu fikir etrafında arkadaşlarını iknaya çalıştılar. Âlî Paşa'nın yakın dostu olan İstanbul'daki Fransız elçisi Marqui De Moustier de Fransız Code Civil'inin iktibası fikrinin revaç bulmasında büyük amil oldu.⁶

Diğer taraftan Fuad Paşa: "...bugün Avrupa'nın bize arz eylediği yeni müesseseler arasında İslamlığın yüksek kaide-lerine aykırı görülecek hiç bir şey yoktur."⁷ tarzında Şeyhülislamvâri fetvası ile Âlî Paşa ve taraftarlarının fikrine iltihak edince, garp hukukundan iktibasta bulunma fikri oldukça kuvvet bulmuş oldu.

Fakat müderrislikten nazırlığa geçen ve milli tarihimize isimleri hürmetle yadedilmesi lazım gelen Ahmed Cevdet Paşa ve Şirvani-zade Rüşdi Paşaların öncülüğünü yaptığı akl-ı selim sahibleri; garp hukukunun iktibasına şiddet ve celâdetle muhalefet etmişler, milli bünyemize, örf ve adetlerimize uygun tamamen milli bir tedvin fikrini kabul ettirmek için ellerinden gelen gayreti göstermişlerdir.

Yabancı mevzuat tarafdarlarının çalışmalarına muvazi olarak, Fransız elçisi Bouree fütursuzca, Divan-ı Ahkam-ı Adliyye Dairesinde Fransa kanunnamesi tedris olunmak üzere bir Fransız muallimin tayin olunmasını ve Nizamiyye Mahkemelerinde Fransız kanunlarının mer'iyül-icra olunmasını talep ediyordu.⁸

Ecnebi hukuka karşı en büyük mücadeleyi veren ve milli hukukumuzun zaferini temin eden A Cevdet Paşa, bir ecnebi olarak Bouree'nin bu arzusunu tabii karşılar-ken, bizim garp hayranları için hatıratında şöyle der: "Fransız elçisi bana nazar-ı husumetle bakmakta haklı olsun diyelim. Amma vükelâ ve rical-i devlet arasında bulunan bazı mütefernicîne ne diyelim ki ziy-i İslâm'da oldukları halde ahkâm-ı Şer'iyye meydana konulup da Mahakim-i Nizamiyye'de Fransız kanunlarının ma'mülün bih olmamasından dolayı fakire husumet ederlerdi."⁹

A. Cevdet Paşa, bu Fransız dostlarından bilhassa talebesi Âlî Paşa'nın davranışlarından şikayetçidir.¹⁰

Milli (İslami) bir hukuk tedvini mevzuundaki yu-
karıda mezkur baltalamalara ve şahsına yapılan haksız ve mesnedsiz ithamlara rağmen Ahmed Cevdet Paşa meseleyi Hey'et-i Vükelâ(bakanlar kurulu) ya getirmeye muvaffak oldu. Hey'ette bulunan Şirvani-zade Rüşdi Paşa ile birlikte ilmi, fazlı ve gayreti neticesinde; Fransız Code Civil'inin iktibasından vazgeçilecek A. Cevdet Paşa'nın riyaseti altında, muteber fıkıh kitaplarından istifade suretiyle ve zamanın ihtiyaçlarına cevap verir tarzda milli bir tedvine karar verildi.

A. Cevdet Paşa bu çetin mücadele ve neticesindeki zaferi kendine has ifadesiyle şöyle anlatır: " Gerek Divan-ı Ahkam-ı Adliyyede ve gerek teşkili musannıf olan İstinâf ve Bidayet Mahâkim-i Nizamiyye'sinde ve Ticaret Mahkemelerinde ma'mülünbih olacak kavanin ve nizamattın esas Code Civil yani hukuk kanunnamesi olup Devlet-i Aliyye Şer'-i Şerif üzere müesses olduğundan kavanin ve nizamattına Kavanin-i Şer'iyye esas olmak fikri, öreden beri efkâr-ı sahîba erbabi indinde arzu olunmaktaydı. Bu cihetle efkâr-ı vükelâ bu babta ikiye münkasım olmuştu. Bir kısmı ilm-i Fıkıhın muamelat kısmından İcabat-ı zamaneye muvafık olan mesail-i Şer'iyye cem' olunarak ehl-i İslama göre ahkam-ı Şer'iyye olup tebaa-i gayr-ı müslimeye göre dahi kanun itibar olunmak üzere bir kitab te'lif olunmak re'yinde idiler. Hatta balada arzolunduğu üzere Metn-i Metin namıyla ilm-i fıkıhtan bir kitab te'lifine başlanmış iken fiile gelememiştir. Bu kerre gene bu arzu tazelendi. Bu kulları ve hayli müddet Maliye Nezaretinde ve bir müddette Dabilliyeye Nezaretinde bulunan Şirvani- zade Rüşdi Paşa bu rey'de idi. Diğer bir kısmı dahi Fransa kanunnamesini terceme ile Mâbakim-i Nizamiyye'de düsturul amel tutulması fikrinde idi. O zaman elçilerin Dersaadetçe en nüfuzlusu Fransa elçisi Mösyö Bouree olduğundan Fransa kanunlarının Mahakim-i Devlet-i Aliyye'de ma'mülün-bih olması emelinde bulunmakla Fransız politikasına hâdim olanlar hep bu fikir-i sakimde idiler. Ticaret Nazırı Kabuli Paşa ise bu fikirde mu-sirr olup hatta mukaddemce Fransız Code Civil'ini türkçeye terceme ettirerek Meclis-i Vükelâ'ya tasdik ettirmeye çalışıyordu. Lakin bizim muhalefetimize mebni icra-i garaza zafer-yab olamıyordu. Bu hususun müzakeresi için havâss-ı vükelâdan mürekkab akdolunan encimen-i mahsusta Fuad Paşa'nın irad eylediği nutuklar ve Şirvani-zade ile taraf-ı çâkeriden derme-

yan olunan deliller karin-i hayyiz-i kabul olarak kütüb-ii Fıkhiyyeden muâmelâta dair icabat-ı zamaneye muvafık olan mes'eleler cem' ile Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye namıyla bir kitap yazılmak üzere riyaset-i acizanem tabtında olarak fuhul-ii fukahadan mürekkeb bir cemiyet-i ilmiyye teşkiline karar verildi. İşte Mecelle Cemiyeti diye meşhur olan cemiyet-i ilmiyye budur ki, telif ettiği Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye hala cümle Mahakim-i Nizamiyye'de düstur-ul-ameldir."¹¹

Paşa'nın yukarıda temas etmiş olduğu kargaşanın neticesi olarak Tanzimat'ın ilânını takib eden senelerde Osmanlı hukûkî mevzûatının tek kaynağı olan Şer'î (İlahî) hukukun yanında Garpdan, bilhassa Fransa'dan alınan gayr-î Şer'î kanunlar da yer almağa başlamış, mevzûatın yalnız dinî ve millî esaslara göre tedvini cihetine gidilmeyip, ya doğrudan doğruya garp hukukundan (ki bunun temelinde Hristiyanlık esasları yatar) tercüme sûretiyle iktibas veya kısmen tercüme ve kısmen telif yoluyla İslâm hukukunun dışına çıkmıştır. Dolayısıyla bu devre kadar Şer'î kanunlarla hüküm veren Şer'iyye Mahkemeleri, Garpdan iktibas edilen yeni kanunların Şer'-i Şerif'e uymayanlarını pek tabii olarak tatbik etmemiş¹² bunun neticesi olarak da bu gayr-î Şer'î kanunlarla hüküm verecek yeni mahkemeler ihdas etmek icap etmiştir. İşte Nizamiyye Mahkemeleri bu ihtiyacın neticesi olarak H. 1288 (1871) de teessüs etmiştir.¹³ Nizamiyye Mahkemeleri Şer'î hukuka göre halledilmesi lazım gelen davalarda kaza selahiyetini haiz değillerdi.¹⁴ Bu mahkemeler ancak Şer'iyye Mahkemeleri ile Cemaat Mahkemelelerinin¹⁵ selahiyetleri dışında kalan hukuk ve cinayet davalarına ve bir de Ticaret Mahkemelerinin selahiyetleri haricindeki davalara bakarlardı¹⁶ Umumi bir ifade ile, Şer'iyye Mahkemeleri umumi mahkemeler hakkını haiz Nizamiyye Mahkemeleri ise hususi mahkemeler durumunda idi. Bu sebeple Nizamiyye Mahkemelerinde görülecek bir davaya Şer'iyye mahkemeleri bakabilirdi.¹⁷ Buradan açıkça anlaşılmaktadır ki Tanzimat'tan itibaren Şer'î kanunların yanında gayr-î Şer'î mevzuatın yer almasıyla; bu kanunların tatbik mercii olan mahkemelerin ikiye ayrılması zaruri bir hal almıştır. Avrupa'dan muktebes kanunların çoğalması ve Şer'î hukukun ihmal edilmesiyle, Şer'iyye Mahkemeleri müslüman halkın hususi ihtiyaçlarını karşılama vazifesini teminden ileriye geçememiş¹⁸ diğer taraftan Şer'iyye Mahkemeleri dışında kalan mahkemelerin çeşid ve adedi artış göstermiştir.

Değerli alim ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın büyük himmet ve gayretleri ile Mecelle Cemiyeti tarafından tedvin olunan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye haric, Tanzimat'tan sonra hazırlanan kanunların hemen hepsinde Avrupa, hususiyle Fransa kanunlarının tesirini bariz şekilde görürüz. Mesela; H. 1266 (1850) tarihli Ticaret Kanunnamesindeki hükümlerin ekserisi Fransız Ticaret Kanunundan iktibas edilmiştir.¹⁹ H. 1270 (1858) tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu yine Fransız ceza hukukunu esas almıştır.²⁰ H.1278 (1861) tarihli Usul-ü Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi garp menşeli kanunlardandır. H. 1280 (1863) tarihli Ticaret-i Bahriyye Kanunnamesinde Fransız tesiri esas olmakla beraber, Belçika, İspanya, Prusya, Felemenk, Sardunya, ve Sicilya Ticaret kanunlarından da istifade suretiyle tedvin olunmuştur.²¹ H. 1296 (1879) tarihli Usul-ü Muhakemat-ı Ceza-iyye ve H. 1297 (1880) tarihli Usul-ü Muhakemat-ı Hukuk-iyye Kanunları da tanzimat sonrası gayrı milli menşeli kanunlardır.²²

MİLLÎ HUKUKUN ZAFERİ VE MECELLE-İ AHKÂM-I ADLİYYE

Millî- ithal hukuk mücadelesi sonucunda doğan ve hukuk otoriterlerince kendi devri için çok ileri bir kanun tedvini çalışması olarak kabul edilen "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye" İslam Hukukunun; medenî hukuk (kısmen) gayr-î menkûl hukuku, aynî haklar ve borçlar hukukunu muhtevîdir ve Hanefî Mezhebinin görüşlerine istinad eder.

Osmanlı Devleti hududları dahilinde, Mecelle'den önceki boşluğu: Fıkıh kitapları, Fetvâlar ve bu ikisinden ve örfî hukuktan kaynaklanan Kanunnâmeler doldurmakta idi. Her üç mezkûr kaynak da sistem itibariyle karmaşıktı. Bir bahsi alâkadar eden meselelerin farklı başlıklar altında yer aldığına sık sık rastlanırdı. Ayrıca, meseleler madde madde olarak hükme bağlanmayıp, birbirinin devamı gibi sürüp giden bahisler içerisinde yer alır ve bunlar arasında yek diğeri ile tamamen alâkasız meselelere tesadüf edilebilirdi. Dolayısıyla mahkemelerde hâkimlik mevkiinde bulunanlar için icab eden hüküm, bu dağınık mevzûât içerisinde bulup çıkarmak bir hayli müşkil idi. Buna ilâveten; Avrupa ile münasebetlerin artması neticesi husûle gelen anlaşmazlıklar ve batı

menşe'li kanunların iktibasî fikrinde olan bazı devlet adamlarının gayretleri; devleti günümüzün kanun sistemi tarzında bir tedvin hareketinin içine itmiştir.²³

Pek çok engellemelere rağmen büyük hukukçu ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa (1822- 1889) ve birkaç arkadaşının gayretleriyle, Hanefî fıkının görüşlerini esas alan bir İslâm Hukuku Külliyyâtı tedvini için A. Cevdet Paşa'nın riyasetinde "Mecelle Cemiyeti" ismiyle maruf resmî bir komisyon teşkil olunmuş ve bazı inkîât ve duraklamalar da dahil olmak üzere 1868- 1889 seneleri arasında faaliyet göstermiştir. Mecelle Cemiyeti sadece 1851 maddelik Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye tedvinine münhasır bir çalışma yapması için değil, İslam hukukunun tamamını Mecelle sistematığı üzere tedvin etmek gibi mühim ve geniş çaplı bir kanun hazırlama faaliyeti için teşkil olunmuş idi. Ne yazık ki, bu tedvin hareketinin başındaki Ahmed Cevdet Paşa'nın sık sık başka görevlerle tavgifi, daha doğrusu işin başından uzaklaştırılması ve İslam Hukuku aleyhdarlarının sinsi faaliyet ve jurnalleri neticesi; İslam Hukukunun bütününe içine alacak bir tedvin çalışması yapılamamış, o gün Osmanlı bayrağı altında yaşayan bugünün müstakil Arap ülkeleri de dahil müslüman milletler, herbiri kendi başına bir tedvin faaliyetlerine girişmiş ve bunun neticesinde, batı kopyası veya tamamen batılı hukûki mevzûât İslam ülkelerinde söz sahibi olmuştur.²⁴

Buna karşılık Mecelle'nin, mevcut şekliyle de olsa İslam hukukunun bir bölümünü herkesi tatmin edecek şekilde ve modern kanunlar tarzında tedvin etmiş olması, İslam dünyasında kısmen de olsa İslam hukukunun bir müddet daha söz sahibi olmasına vesile teşkil etmiştir.

Mecelle Cemiyeti'nin tedvin ve tadil faaliyeti olarak geçen 21 senelik çalışma devresinde şu âlimler vazife görmüşlerdir: Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Hilmi Efendi, Seyfeddin İsmail Efendi, Filibeli Halil Efendi Ahmed Hulusi Efendi, Kara Halil Efendi, Ahmed Halil Efendi, İbn-i Âbidin- Zade Âlâeddin Efendi, Ömer Hilmi Efendi, Muhammed Emin Efendi, Ömer Hulusi Efendi, Yunus Vehbi Efendi, Abdüssettâr Efendi, Abdüllâtîf Şükrü Efendi, İshâ Rûhî Efendi, Ali Haydar Efendi.²⁵

TEDVİN VE MERİYETE GİRİŞ

Mecelle Cemiyeti ilk toplantısını A. Cevdet Paşa'nın riyasetinde yukarıda isimlerini sıraladığımız azalardan *Seyyid Halil, Seyfeddin, Seyyid Ahmed Hulâsî, Seyyid Ahmed Hilmi, Mehmed Emin ve İbni Abidin*zade Âlâeddin Efendilerin iştirakleri ile Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Dairesinde yaptı. İlk olarak, "*Kavaid-i Külliyye*" adı altında biri taraf mahiyetinde olmak üzere yüz maddeden ibaret olan ve Fıkıh ilminin muamelat kısmının bel- kemiğini teşkil eden ana prensip maddelerinin tesbitine başlandı. Gayet hummalı bir faaliyetten sonra bu ana maddeler tesbit edildi. Bunu takiben yine sıkı bir çalışma sonunda kısa zamanda 303 maddeden meydana gelen ve Mecellenin 1. Kitabı olan *Kitab'ul-Buyû* hazırlanıp tedvini gerektiren hâllerden ve tedvinde takib edilen metoddan bahseden bir "Esbab-ı Mucibe Mazbatası" kaleme alınarak her ikisi birlikte Meclisi Vükelâ'ya takdim olundu.²⁶

MECELLE ESBAB-I MÜCİBE MAZBATASI (GEREKÇE)

Mecelle tedvinine niçin ihtiyaç duyulduğunu, tedvinde nasıl bir yol takib edildiğini, o günlerde adliyemizin ne durumda olduğunu, zamanın kanun ve mevzuatını bize kısaca hülâsa etmiş olması bakımından, 8 Zilhicce 1285 (29 Mart 1869) de Meclis-i Vükelâ'ya sunulan Mecelle Cemiyeti'nin hazırladığı bu "Esbab-ı Mucibe Mazbatası" nı sadeleştirerek buraya almakta fayda mülahaza etmekteyim:

"Yüksek makamınızca malum olduğu üzere fıkıh ilminin dünya işleriyle alâkalı olan kısmı münâkâhat (aile hukuku), muâmelât (alışveriş) ve ukûbat (cezalar) kısımlarına ayrıldığı gibi, medenî ve müterakkî milletlerin Kanun-u Esasîleri de bu üç kısma ayrılıp, muâmelât kısmı medenî kanun diye isimlendirilir. Fakat bu asırlarda ticarî muameleler pek fazla gelişmiş olduğundan polîçe ve iflas gibi pek çok hususlarda temel kanundan istisna olunmuş ve bu istisnâî meseleleri içine alan bir de ticaret kanunnamesi tanzim edilmiştir ki, ticarî hususlarda ona uyulup, diğer hususlarda yine medenî kanuna başvurulur. Meselâ, bir Ticaret Mahkemesinde Ticaret Kanunu hükmiince görülen bir davanın, rebin, kefâlet ve vekâlet gibi bazı teferruat sayılan hususlarında temel kanuna müracaat edilmektedir. Suçların sebep olduğu âdi hukuk davalarında da bu yol takib ediliyor. Medenî kanunun yerine Devlet-i

Aliyye'de eski ve yeni pek çok kanun ve nizamlar yapılmıştır. Her ne kadar bunlar bütün muamelelerin hâlline kâfi değilse de fıkıh ilminin muamelât kısmı bu hususdaki ihtiyaçlara yeter de artar bile. Ayrıca davaların şeriat ve kanuna havale edilmesinde bazı zorluklar görülmekte ise de Temyiz-i Hukuk Mahkemeleri hakimlerin riyaseti altında şer'i davalara baktıkları gibi Temyiz Mahkemelerinde nizamla göre görülen maddeler de yine onlar tarafından karara bağlanmakta ve bu tip problemler halledilmektedir. Şu kadar var ki mülkî kanun ve nizamların esas ve kaynağı fıkıh ilmi olarak nizamla göre bakılan maddelerin bile bir çok teferruata dair olan hususları fıkıha aid meseleleri tedkik ile halledilegelip Temyiz Mahkemeleri azası ise fikhî meselelere hakkıyla vakıf olamadıklarından güya hakim efendiler mevcut kanun ve nizamların haricinde olarak duruşmaları istedikleri kalıba döküyorlar nazarı ile bakılıp bir takım sî-i zanlara kapılarak, dedi-koduyla sebep oluyorlar.

Devlet-i Aliyye'nin Ticaret Mahkemeleri'nde ise Ticaret Kanunnamesi tatbik edilmekte olup, davanın ticaretle alâkası olmayan hususlarda büyük zorluklar çekilmektedir. Şöyle ki Avrupa kanunlarına müracaat olursa bunlar padişahın iradesi ile vazedilmiş kanunlar olmadığından Devlet-i Aliyye'nin mahkemelerinde tatbik olunamaz. Şer'iate havale olduğunda ise; Şer'iyeye Mahkemeleri böyle hususlarda murâfaayı esastan tutmağa mecbur olur. Halbuki iki mahkemenin mahkeme usulleri esasen muhtelif olduğu için tabiatıyla işde çatallık ortaya çıkması dolayısıyla buna benzer hususlarda Ticaret Mahkemelerinden Şer'iyeye Mahkemeleri'ne müracaat edilemiyor. Ticaret Mahkemeleri azası fıkıh kitaplarına müracaat etsin denilirse bu bile mümkün değildir. Çünkü fıkıha intisab hususunda onlar da Temyiz Mahkemeleri azasıyla aynı durumdadır.

Fıkıh ilmi ise uçsuz bucaksız bir deniz olup, bir ummandan inci çıkarır gibi bundan lâzım olan meseleleri bulup çıkararak mesele halledebilmek epeyce maharet ve melekeye bağlıdır. Bilhassa Hanefî mezhebi üzere muhtelif devirlerde pek çok müctebitler gelip pek çok ihtilaf ortaya çıkmış ve Hanefî fıkıhı, Şâfiî fıkıhı gibi işlenmeyip pek geniş ve dağınık olmuştur. İşte birbirinden farklı bu kadar sözler içerisinde sahib olanı ayırarak hadiselerin ona tatbikinde büyük zorluk vardır. Kaldı ki, asırların değişmesiyle örf ve adete dayanan fikhî meseleler de değişiklik gösterir. Meselâ; eski fıkıh âlimlerine göre satın alınacak evin bir odasını görmek kâfidir. Fakat sonrakilerin görü-

şüne göre her odasını görmek lazımdır. Bu ise delil bakımından bir ihtilâf olmayıp, inşaat hakkında örf ve âdetin değişmesinden ortaya çıkmıştır ki, evvelce evlerin her odası aynı tarz üzere yapıla geldiğinden bir odasını görmek diğerlerini görmeye hacet bırakmazmış. Sonraları evlerin odaları birbirinden farklı yapılmak âdet olduğundan, her odasını görmek lâzım gelmiştir. İşin hakikatinde lâzım olan keyfiyet ise alış-verişin maksadına göre kâfi bir bilgi edinmekten ibaret olduğu için esas şer'î kâide değişmeyip bunun hadiselerle tatbiki meselesi zamanın ahvâlinin değişmesiyle değişiyor. Buna benzer zaman ve delil değişikliğini birbirinden ayırmak oldukça fazla bir dikkate muhtaçtır. Fikhî meseleleri ihâta etmek ve derinliklerine vakıf olmak ise pek güçtür. Bir aralık Hanefî fikhıyla alâkalı meseleleri bir araya getirip toplamak üzere asrın fakih ve âlimleri bir araya getirilerek Tatarhânîyye ve Fetâvâ-i Cihangîriyye gibi kitaplar te'lifine gayret edilmiş ise de, yine fikhî teferruat ve mezheb ihtilaflar bütünüyle halledilememiştir.

Gerçekten fetvâ kitapları hadiselerin fikhî kaidelere tatbikine dair verilmiş olan fetvâları hâvi eserler demek olup, halbuki bunca asırlardan beri Hanefî mezhebi büyüklüğü tarafından verilmiş olan fetvâların bir araya toplanmasının ne kadar güç olduğunu ifadeye lüzum yoktur. Binaenaleyh (İbn Nüceym) bir takım kaide ve temel meseleleri toplayarak bunların ışıltısında güzel bir çığır açmış ise de ondan sonraki asırların âlim ve fakih yetiştirmek yolunda evvelki bereketi görülemediğinden onun yolunu takib ederek açmış olduğu çığırı geliştirecek zatların zühûriyle bu yolda gayret göstermelerine müsaide olmamıştır. Şimdi ise şer'i ilimlerde maharetli zatlar ender görülür olduğundan Nizamiye Mahkemeleri'nde icap ettiğinde fıkıh kitaplarına müracaat etmek suretiyle şüpheleri halledebilecek aza bulundurmak şöyle dursun, memleketimiz dahilinde bulunan bu kadar Şer'iyeye Mahkemeleri'ne kâfi kadı bulmak problem olmuştur.

Bundan dolayı ihtilâflardan âzâde ve yalnız en uygun görüşleri içerisine almak üzere fikhî muamelelere dair anlaşılmasın kolay bir kitap yapılsa herkes kolaylıkla okuyarak muamelelerini ona tatbik ve böyle mazbut kitab olduğu halde nâib efendi (kadı) lere büyük faydası olacağı gibi Nizamiye Mahkemeleri azasıyla idari işlerde bulunan memurlar dahi okumak suretiyle şer'i meseleleri kavrayarak, icabında güçleri yettiği kadar Şer'i Şerife tâbî olurlar. Hem Şer'î Mahkemelerde muteber ve geçerli hem de Nizamiye Mahkemeleri'nde hukuk

davaları için kanun kaynağı lüzumu kalmaz mütalâasına mebnî öyle bir muhtesem eserin vücuda gelmesi hayli vakitten beri arzu olunan bir hâl olup, hatta bunun için Meclis-i Tanzimat Dairesi'nde bir ilmî cemiyet teşkil edilmiş ve haylice meseleler yazılmış iken, fiiliyat sahasına konamayıp (el-Umûru merhûnetun bi- evkatihâ: İşler vakit ve saati gelmeden yapılmaz) hükmünce tesisi son derece mühim olan bir çok hayırlı işler gibi asırların imrendiği ve gıpta ettiği padişahımızın hayırlı işlere sahne olan devrine kalmıştır.

Padişah hazretlerinin feyzinin bir semeresi olarak iftiharla göze çarpan bunca mükemmel eserler strasında bu dahi husule gelmek üzere fıkıh ilminden asrın ihtiyaçlarına göre günün getirdikleri muamelelerin tatbikine kâfi gelebilecek öyle bir hayırlı eserin vücuda getirilmesi; biz acizlere havale buyurulmuş olduğundan irade-i alîyye mücebince Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Dairesinde toplanarak fıkıhın muamelat kısmından çok vuku bulan ve zamanın muamelelerine göre lüzumu âşikar olan maddeler hakkında Hanefî mezhebi büyüklerinin muteber sözleri bir araya getirilerek müteaddid kitaplara taksim ve (Ahkâm-ı Adliyye) diye isimlendirmek üzere bir Mecelle tertibine başlanarak mukaddimesiyle birinci kitabı tamamlanmış ve bir nüshası Fetvâhâne yüksek makamına verildiği gibi fıkıhta maharet ve kâfi bilgisi olan diğer bazı büyük zatlara da birer nüshası takdim edilerek, gelen tenkidleri müteakip lâzım gelen değişiklik yapıldıktan sonra temize çekilerek Vekâletiniz yüksek makamına arzolundu. Bunun arapçaya nakli hazır olduğu gibi diğer kitaplar dahi cem' ve te'lif olunmak üzere.

Gözden geçirmek suretiyle yüksek malûmunuz olur ki, Mukaddimenin ikinci makalesi (İbn Nüceym) ile onun yolunda yürüyen fakihlerin bir araya getirdikleri fıkıhî kaideler olup, Şer'iyye hakimleri sahib bir nakil bulmadıkça yalnız bunlarla hükmedemez. Fakat fıkıhî meselelerin bir araya toplanmasına küllî faideleri olarak gözden geçirenler meseleleri, delilleriyle zaptetmiş olurlar ve diğer memurlara da her hususta baş vurulacak kaynak olabilir. Ayrıca bunlar vasıtasıyla bir adam muamelâtını mümkün mertebe Şer'iata uydurabilir. Dolayısıyledir ki, kitab yahut bab ünvanıyla yazılmayıp mukaddime toplanmıştır. Fıkıh kitaplarında ekseriyetle meseleler ile temel kaideler karışık olarak zikrolunmuş ise de, bu Mecelle'de her kitaba aid olan ıstılahat o kitabın mukaddemesi olmak üzere zikrolunarak meseleler sadece tertib üzere yazılıp fakat bu aslî meseleleri izah için misal olarak fetvâ kitaplarından bir hayli mesele nakledilmiş ve ilâve olunmuştur.

Zamanımızda cereyan eden alış-veriş çok kere bazı şartlara bağlı olup Hanefî mezhebinde ise akdin yapıldığı anda, öne sürülen şartların çeşitlerinin çoğu alış-veriş feshat edici olması sebebiyle Kitab'ul Buyû'ın en mühim bahsi (bey'biş- şart: şarta bağlı alışveriş) faslı olarak Cemiyetimizce pek çok bahs ve münazarayı icab ettirdiğinden geçen tartışmaların hülasasının aşağıdaki şekilde takdimi münasip görülmüştür.

(Şarta bağlı alış-veriş) hakkında müctehidlerin çoğunluğunun sözleri birbirine uymaz. Maliki mezhebinde cüzi bir müddet için ve Hanbeli mezhebinde her hâl u kârda satıcı kendisi için satılan şeyde şahsî bir menfaat şart edebilir. Fakat satıcıda bu selabiyet olup da müşteride olmaması re'y ve kıyasa muhalif görülmür. İmamı A'zam hazretleri ile muasır olup da sonraları kendi yolunu takip edenleri kalmayan müctehidlerden (İbn Ebi Leyla) ile (İbn Şübrîme) hazretleri bile bu hususta birbirine tam olarak zıt olan birer görüşte bulunmuşlardır. Şöyle ki İbn Ebi Leyla'ya göre umumi olarak bey' ve şart fasid, İbn Şübrîme'ye göre ise her hâl u kârda hem bey' hem de şart caizdir.

İbn Ebi Leyla'nın mezhebi "el-Muslimüne inde şurûti-him" Hadis'ine zıd görünür. İbn Şübrîme mezhebi bu Hadis'e tamamıyla uygun ise de bâ'yi' ve müşteri icrası caiz ve kabil olmayan şartlar öne sürülebilib, şarta riyaet ise imkan nisbetinde olmak fakihler nazarında kabul edilmiş, dolayısıyla şarta riyaet meselesi tahsis ve istisna kabul eder bir kaidedir. Bundan dolayısıdır ki Hanefî mezhebinde mutedil bir yol takip edilerek bey'in şartları; (caiz) (müfsid) ve (lağv) diye üç kısma ayrılmıştır. Şöyle ki satış akdinin zarurî icaplarından olmayıp veya akdin zarurî icapları satışı teyid etmeyip de taraflardan birinin menfaatine olan şart müfsid ve ona bağlı olan satış fasid olur. Bir tarafın menfaatine olmayan şartla ise satış sahib ve şart lağv. Zira alış-verişten maksad temlik ve temellük hususudur. Yani herhangi bir mani ve müşkilat olmaksızın müşterinin satılan şeye, satıcının ise paraya malik olması halidir. Halbuki faydası bir tarafa olan şartın icrasını o taraf ister, diğer taraf ise istemez ve böylece bir anlaşmazlık ortaya çıkabilir. Fakat örf ve âdet anlaşmazlığı giderici olduğundan her hâl u kârda herkes tarafından kabul edilen şart ile satışa müsaade edilmiştir.

Ticari muameleler yukarıda izah edildiği üzere zaten müstesna bir halde olup, esnafın ekserisinde dahi birer herkesçe kabul edilen muamele yerleştiğine ve sonradan giren âdetler de muteber olduğuna nazaran fesadı icab ettirecek yalnız birtakım

münferid ve perakende alış- veriş edenlerin örf ve âdet harici yapmış oldukları münferid alış- veriş de hiç bir değeri ve münaakaşa götürür yeri olmadığından asrın muamelelerinin kolaylaştırılması için Hanefî mezhebinin dışında İbn Şübrîme mezhebini takip etmek münasip görülmeyip diğer fasıllarda olduğu gibi birinci babın dördüncü faslında da Hanefî mezhebi üzere bey'i ifsad etmeyen şartların beyaniyle iktifa olunmuştur.

Hülâsa bu Mecelle'de Hanefî mezhebinin dışına çıkılmayıp, içerisindeki maddelerin çoğu bâlen Fetvâhane'de muteber ve tatbik edilir olduğu cihetle bunlar hakkında bahse lüzum görülmür. Fakat yine Hanefî fakihlerinden bazı büyük imamların muteber sözleri, halkın ve günün ihtiyaçlarına uygun olması dolayısıyla tercih olunduğundan bunların muteber kaynakları ve mucib sebepleri aşağıda beyan olunur.

Yüzdoksan yedinci ve ikiyüzbeşinci maddeler mucebince mevcut olmayan bir şeyin satışı sahib değildir. Halbuki gül ve enginar gibi çiçek nevinden ve birbiri ardınca yetişen sebze ve meyve mahsulleri bazı kısımları meydana çıkmadan diğer bazı kısımları gelip geçer olduğu cihetle çok kere buna benzer şeylerin meydana çıkmış ve çıkacak olan mahsulatı toptan olarak satılmak örf ve âdet olmuştur. Bu kabil mahsullerde mevcuda bakarak mevcut olmayanın da beraber olarak toptan satılmasına (İmam Muhammed b. Hasan'ın Şeybani) hazretleri istihsan yoluyla cevaz vermiş, (İmam Fazlî), (Şems'ul-Eimmet-il Hulvânî) ve (Ebu Bekr b. Fazl) O'nun kavli ile fetvâ vermiş olduklarından ve insanları buna benzer âdetlerinden vazgeçirmek mümkün olmayıp, halkın muamelelerini fesada nisbetten imkân dabilinde sıhhatte hamletmek evlâ olduğundan bu Mecelle'de de Muhammed'in kavli tercih edilerek ikiyüzyedinci madde ona uygun olarak yazılmıştır.

(Subrâ) meselesinde meselâ kilesi şu kadar kuruşa olmak üzere bir yığın buğday satıldıkda İmam A'zam hazretlerine göre yalnız bir kilesi hakkında satış sahib olur. İmameyn'e göre ise o yığın tamamen satılmış olarak kaç kile çıkarsa ona göre parası verilmek lazım gelip halkın muamelelerini kolaylaştırmak düşüncesiyle Hidâye sahibi gibi bir çok fakihler bile bu hususta onların kavlini seçmiş olduklarından ikiyüzyirminci madde o suretle kaleme alınmıştır.

İmam A'zam hazretleri katında şartın muhayyer oluş müddeti üç günden fazla olamayıp, İmameyn'e göre ise her kaç gün mukavele olunursa caiz olduğuna ve bu hususta da onların kavli hâl ve duruma uygun görüldüğünden seçilerek üçyüzyüncü maddede müddet mutlak olarak ifade edilmiştir.

Nakdın muhayyerliğinde dahi bu ihtilâf cari olup, bunda müddetin mutlak oluşu hususunda (İmam Muhammed) hazretleri yalnız kalmış ise de halkın menfaatlerine uygun düşmesi sebebiyle onun kavli ihtiyar olunarak üçyüzyüzyüncü maddede filan vakte kadar deyip, müddet mutlak oluşu üzere bırakılmıştır.

İmam Azam hazretlerine göre ısmarlama usulü yapılan alış veristen ısmarlama kimse vazgeçebilir ise de İmam Ebu Yusuf hazretlerine göre ısmarlama yapılan şey tarife uygun olduğu takdirde vazgeçemez. Şimdi ise dünyada pek çok fabrikalar yapılarak bunca toplar, tüfekler ve vapurlar mukavele ve sipariş ile yaptırılarak gelip ısmarlama işi her zaman yapılagelen büyük işlerden olmasıyla ısmarlamanın ısmarlama akdini fesihde muhayyer olması bir çok büyük işleri bozacağından ve ısmarlama hususu kıyasın hilâfına olarak halkın örfüne dayanarak istihsan yoluyla meşru olan Selem'e kıyaslanan ve örfе dayanan bir durum olduğundan asrın ihtiyacına göre İmam Ebu Yusuf kavlinin alınmasına lüzum görülerek üçyüzyüzdoksan ikinci madde ona uygun olarak yazılmıştır.

İctihadı icab ettiren meselelerde müslümanların reisi herhangi bir kavle amel olunmak üzere emrederse icab ettirdiği şekilde amel olunmak vacib olduğundan marfûzâtımız yüksek vekaletlerince de tasvip buyurulursa ekte takdim olunan Mecelle'nin üstü Halife hazretlerinin hatt-ı hümayunları ile iradesi alınmak babında." (bkz. Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle, s. 33-39)

MECELLE'NİN MUHTEVASI

Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye 1869-1876 seneleri arasında kanunlaşan 16 kitabta toplanmış 1851 maddelik bir kanun mecmûasıdır. İslam hukukunu modern kanunlar tarzında en geniş şekilde tertip ve tanzimi hareketinin öncüsü olan Mecelle'nin sistematığı kısaca şöyledir: Önce; Mecelleye niçin ihtiyaç duyulduğunu, tedvinde nasıl bir yol takip edildiğini, o günkü Osmanlı kanun ve mevzuâtının durumunu hülâsa edici bir "Esbâb-ı Mucibe Mazbatası" yer alır ki biz bunun önemine binâen yukarıda tam olarak zikrettik. Bunu takiben 1. maddesi fikhî mesâilin taksimatından ve diğer 99 maddesi; bu meselelerin yerli yerine oturtulup, sâlim bir neticeye varılması için, hâkimlerce bilinmesi icab eden; usûl-ü hukuk ve usûl-ü muhâkemâta dâir bütün dünyada ve her zaman geçerli umûmî kaideleri ihtivâ eder.²⁷ Bundan sonra: 1. Kitabu'l Buyû 2. K. İcârât 3. K. Kefâle 4. K.

Havâle 5. K. Rehn 6. K. Emânât 7. K. Hibe 8. K. Ğasb ve'l- İtlâf 9. K. Hacr ve'l-İkrâh ve's-Şuf'a 10.K. Şeriket (Şirket) 11. K. Vekâle 12. K. Sulh ve'l-İbrâ 13. K. İkrar 14. K. Da'vâ 15. K. Beyyinât ve't- Tahlîf 16. K. Kazâ isimlerini taşıyan 16 ayrı bahse âid 1851 madde yer alır. Kitablarda o bahse âid fıkhi ıstılahları beyan ve izah eden bir "Mukaddime"den sonra "bâb" ismini taşıyan başlıklara bağlı "fasıl"lar ve bu fasıllara aid ahkâmı ihtiva eden "madde"ler yer alır.

Yukarıda isimleri geçen bu kitaplar hazırlanışlarını müteâkip peyderpey mer'iyete girerken, diğer taraftan da; Arapça başta olmak üzere bazı lisanlara devletçe terceme ettirilip tab' ettirilmiştir.²⁸

MECELLE TADİL ÇALIŞMALARI

Mecellenin yarım asra yakın tatbiki esnasında ortaya çıkan eksiklikler, tadili icab eden maddeler ve Mecelle tedvin hareketi başladığından itibaren bir türlü ele alınamayan diğer hukukî sahalardaki kanun çalışmaları için, 1916 senesi gibi kritik bir yılda devletçe kanun tedvini ile vazifeli beş komisyon teşkil olunmuştur. 1. Mecelle Tadîl Komisyonu 2. Kanûn-u Medenî ve Hukûk-u Âile Komisyonu 3. Usûl-u Muhâkemât-ı Şer'iyeye ve Hukûkiyye Komisyonu 4. Ahkâm-ı Şahsiyye Komisyonu 5. Kanun-u Meden-î Ukûd ve Vâcibât Komisyonu.²⁹

Mecelle tadil komisyonu bir taraftan çalışmalarına devam ededursun, diğer taraftan avrupâî reformlar başlamış; 1922 de Türkiye'de "padişahlık" kaldırılmış, 1923 senesinde Cumhuriyetin ilanı ile köklü rejim değişikliği vukû bulmuş ve 1924 de "Halifelik" in lağvı üzerine peşpeşe başlayan batı- hristiyan kaynaklı avrupâî bir dizi reform arasında; 57 senelik mer' iyyetten sonra Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye ve küll olarak İslam hukuku 4. Ekim 1926 da İsviçre Medenî Kanununun yürürlüğe girmesiyle Türkiye'den uzaklaştırılmış oldu. Biz Mecelle gibi bir hukuk şaheserinden mahrum kalırken, Endonezya, Malezya dahil pekçok İslam ülkesi ve hatta Bulgaristan ve İngiliz işgalindeki Kıbrıs ve Filistin (İsrail) O'ndan istifadeye devam ediyorlardı.³⁰

MECELLE'NİN OSMANLI-TÜRK HUKUKUNDAKİ MEVKİİ

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin şark ve garb'ta olmak üzere bir çok ülkelerde uzun müddet tatbik edilmiş olması ve bunun neticesi hâlâ bu ülkelerin hukukî mev-

zuatında farklı nisbetlerde tesiri bulunması sebebiyle ve tedvin edildiği devrede mevcut hukukî mevzuatımızın pek çoğunun yabancı menşe'li olması yanında kaynaklarının tamamen yerli bulunuşu dolayısıyla Türk hukukunda mühim bir mevki işgal eder. İslâm hukukunun tamamını olmasa bile hukuk muhakemeleri usulü, gayr-ı menkul ve borçlar hukuku, aynî haklar gibi sahalara şamil modern hukuk müdevvenatı tarzında kaleme alınmış ilk kanunlaştırma hareketi³¹ olması bakımından da ayrıca büyük bir ehemmiyet taşır.

İslâm hukukunun bu kısmî tedvini dolayısıyla, eskiden bir çok fıkıh ve fetva kitapları karıştırmak suretiyle uzun bir mesaiden sonra ancak bu sahada ihtisas sahibi olan kimselerin istifade edebildiği hükümlerden, herkesin az çok faydalanması mümkün olmuştur. Yine aynı sebebledir ki, Nizamiye Mahkemeleri'nde ve diğer resmî müesseselerde mevzuat bilir memurların adedi artmış, dolayısıyla resmî dairelerdeki işlerin intizam içerisinde yürümesi imkân dahiline girmiştir. Bunların yanı sıra Mecelle'nin tedvini, şerhlerinin te'lifine sebep olmuş, bu şerhlerin kaleme alınması ise hukuk sahasında mühim bir neşriyatın meydana gelmesine sebep olmuştur.³²

Hatta şunu dahi söyleyebiliriz ki, "Mecelle; memleketimizde medenî hukukun derli toplu bir kanun çerçevesi içinde kanunlaştırılması çıkırını açması bakımından Medenî kanunumuza zemin hazırlamıştır.³³

MECELLE HAKKINDA MUHTELİF GÖRÜŞLER

Mecelle Ahkâm-ı Adliyye hakkında pek çok kimse- ler çeşitli cihetlerden tenkîd ve takdirlerini ifade etmişlerdir. Bunları üç grupta mütâlea etmek mümkündür.

a) Kaynak Bakımından Mecelle

Mecelle'nin kaynakları tamamen fıkha yani İslâm Hukukuna dayanmaktadır. Fakat buna rağmen Mecelle'nin *Code Napoleon'un*,³⁴ muasır kanunların ve Roma hukukunun tesiri altında kaleme alınmış olduğunu öne sürenler mevcuttur.³⁵ Zaten Fransız *Code Civil*'inde Roma hukukunun tesiri mevcut kabul edildiğinden³⁶ *Code Napoleon'un* Mecelle'ye tesiri olmuştur demek Roma hukukunun da tesirini kabul etmek demektir. Halbuki Roma hukuku ile alâkası olmadığını bizzat Mecelle'yi hazırlayan Cemiyetin reisi *Abmed Cevdet* Paşa ifade etmektedir.³⁷ Ayrıca *Fitzgerald*'in: "Roma Hukukunun İslâm

Hukukunun temeline müessir bulunması pek zordur.” şeklindeki ifadesi³⁸ A. Cevdet Paşa’yı teyid etmektedir. Fitzgerald daha sonra bu fikrini isbat için: “Şeriat gerek mahiyeti gerek gayesi bakımından Roma hukukuna nisbetle ta kökünden farklıdır. Roma hukuku, en mücerred ve akademik vasfı ile dahi daima hukukçuların meydana getirdiği bir hukuktur. Yani beşerîdir.”³⁹ dedikten sonra; Allah’ın iradesine dayanan hukuk ile imparatorun keyfine dayanan hukuk arasındaki kaynak ayrılığının Roma hukukunun *Mecelle*’ye tesirine imkân vermediğini ifade etmektedir.⁴⁰ Diğer bir Avrupalı araştırmacı ise; *Mecelle*’nin yalnız Roma hukukunun değil, Avrupa Kanunlarının hiç birisinin tesiri altında kalmadığını söylemektedir.⁴¹ Ostrorog da; “*Mecelle*’nin muhtevası Fransız, Alman ve İtalyan medenî kanunlarının muhtevalarına hiçbir surette benzemez” ifadesi ile bu kanaata iştirak eder.⁴²

Von Kremer’in *Mecelle*’nin 76. maddesini teşkil eden: “Beyyine müddeî için ve yemin münkir üzerinedir” kaidesinin Roma hukukundan alındığını iddia etmesine⁴³ karşılık verilecek cevap; bu maddenin çok meşhur ve muteber Hadîs kitapları tarafından zikr edilen: (*el-Beyyinetu alel-müddeî ve’l-yemînu alâ men-enkere*) Hadîs’inin⁴⁴ kelimesi kelimesine tercemesi olduğudur. Kaldı ki, Kremer bizzat kendisi, İslâm âlimlerinin Kur’an ve Sünnet dışında kalan her türlü kaynağı reddettiklerini ifade etmektedir.⁴⁵

Gerek Von Kremer ve gerek onun fikrinde olanlar, İslâm hukuku ile Roma hukuku arasındaki şu bariz farkları göz önünde bulundurdıkları takdirde herhalde bu fikirlerinde ısrar etmezler.

1. İslâm hukuku kaynak olarak ilâhî, Roma hukuku ise beşerîdir.

2. Roma hukukuna göre kadınların malları hakkında tasarruf selâhiyeti yoktu. Bu hakkı vasîleri kullanırdı. İslâm Hukukunda ise kadınlar doğrudan doğruya tasarruf hakkına sahiptirler.

3. Roma’da mehri⁴⁶ kadın erkeğe verirken İslâmiyet’te erkeğin kadına vermesi lâzımdır.

4. (Tebennî) Oğul edinmek Roma hukukunda mevcut ve maruf iken İslâm hukukunda böyle bir şey yoktur.

5. Roma hukukunda akidlerde şekil ve şekilcilik esas olduğu halde, *Mecelle*’nin 3. Maddesinde de gördüğümüz gibi İslâm hukukunda maksad ve mana esastır.⁴⁷

6. İslâm hukukunda borcu başkasına havale caiz olduğu halde, Roma hukukunda caiz değildir.⁴⁸

7. İslâm Hukukunda (*Lâ vasiyyete li-vârisin*)⁴⁹ Hadîs’i ile varise vasiyyet hakkı tanınmamışken Roma hukukunda durum bunun aksinedir.⁵⁰

Bütün bu farklılığa rağmen İslâm hukukunda mevcut olan hükmün Roma hukukunda veya bir başka hukukta da mevcut oluşu mutlaka birinin diğerinden iktibas ettiğini göstermez. Çünkü, haksız yere adam öldürme, hırsızlık, zina v.s. gibi her cemiyetçe kötü telâkkî edilen fiiller hakkındaki umumî hükümlerde benzerlik olabilir. Zira bu gibi fiiller ezelden beri her kanunda tecziye edilmiştir. Fer’î hükümler ise çok kere farklıdır. Fakat bunlarda da bazı benzerlikler olabilir. Çünkü her kanunun ihtiva ettiği hükümler illete ve sebeplere istinad eder. Her iki cemiyette de aynı sebep ve illetlerin mevcut oluşu; gayet tabîî ve ma’kul olarak aynı hükme varırabilir.

Netice olarak diyebiliriz ki, felsefe ve edebiyat sahasında Yunan ve Acem dillerinden yaptıkları tercemelerin kaynaklarını zikreden müslüman müelliflerin, şayet Roma hukukundan terceme ve iktibas yapmış olsalardı yine aynı ilmî karakter ve namusu gösterecekleri şüphesizdi. Kaldı ki, zengin hukukî kaynak ve muhtevası ile İslâm hukuku hiç bir zaman kanun tedvininde güçlük çekmemiştir. 12. asra kadar Avrupa ticaret kanunlarında havâle ve ikraz gibi ticarî hayatın belkemiğini teşkil eden meseleler hakkında hiçbir hüküm bulunmazken İslâm hukukunda bilhassa Hanefî mezhebinde çok tafsilâtlı hükümler mevcuttur.⁽⁵¹⁾

b) Muhteva Bakımından Mecelle

Muhteva bakımından *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* hakkında söylenilen şeylerin ekseriyeti, onun bir medenî kanun olduğu halde, şahıs, aile, miras hukukuna temas etmemesi üzerinde toplanır.⁵² Gerçi Medenî hukuk; şahıs, aile, miras, eşya ve borç münasebetlerini tanzim eden bir hukuk sahasıdır.⁵³ Fakat *Mecelle Cemiyeti* tarafından hazırlanmış ve evvelce satırlarımız arasında yer verdiğimiz *Esbâb-ı Mucibe Mazbatasını* tekrar gözden geçirirsek görürüz ki; büyük çapta gelişen ticarî muamelelerde ortaya çıkan problemleri halletmek birinci planda mütalaa edilerek, fıkıh ilminin dünya işleri ile alakalı, münâ-

kehât, muâmelât ve ukûbât kısımlarından sadece muâmelât kısmını tedvin gayesi güdülmüş,⁵⁴ bu arada şahsın hukukuna da bir miktar yer verilmiş,⁵⁵ modern mada medenî hukuk tabirinin ihtiva ettiği âile ve miras hukukunu ve bunu haricinde kalan diğer mevzuatı, o gün *Şer'iyye Mahkemeleri* mevcut olduğu ve fıkıh kitaplarına istinaden davalara baktığı, bu gibi mevzuatın da fıkıh kitaplarında mevcut olması, *Mecelle*'nin ise *Şer'iyye Mahkemelerinden* ziyade *Nizamiyye Mahkemelerinin* işlerini kolaylaştırmak gayesi ile hazırlanışından dolayı muhtevasına dahil etmeye tabîi olarak lüzum görülmemiştir.⁵⁶

Mecelle'nin ihtiva ettiği mevzulardaki eksikleri hakkında söylenenlere,⁵⁷ gelince her şeyden önce dünyanın neresinde olursa olsun insanlar tarafından tedvin olunan kanunlar bir takım eksik ve hatalardan salim olamazlar. Yine unutmamak lâzımdır ki, hukuk ilmi zamanla tekâmül eden bir ilimdir. Kaldı ki, evvelce, işaret ettiğimiz gibi komisyon çalışmaları bir çok defalar inkıta uğramış, komisyonun reisi ve muhtevanın tesbitçisi, en kuvvetli şahsiyeti A. Cevdet Paşa zaman zaman vazifeden alınmış, azalar arasında mühim değişiklikler olmuş, hatta K. el-Rehn'in hazırlanışında gördüğümüz gibi henüz ikmal edilmeden arz edilmiştir. *Mecelle*'nin ele aldığı mevzulardaki eksikliklerin çoğunun bu sebeplerden meydana gelmiş olması her halde ilk akla gelen âmilidir.

c) Sistem Bakımından Mecelle

Kanun tedvinlerinde dünyada başlıca iki usul takip edilmektedir. Bunlardan birincisi; 18. asrın sonlarına kadar devam eden kazuist (meseleci) metoddur. Buna göre ayrı ayrı kaideler ihtiva eden, teferruatlı ve ihtimâlleri gözönüne alan mufassal kanunlar hazırlanır. İkinci metod; 18. asrın sonundan itibaren takibe başlanılan ve Müccerred Medod denilen metoddur ki, buna göre; kanunlar hazırlanırken hadiselerin mahiyetine göre umûmî kaideler koymak prensibinden hareket edilir.⁵⁸

Mecelle'nin tedvininde ağırlıklı olarak kazuist metod takip edilmiştir ki böyle bir yaklaşım; kültürümüzün ve hukuk geleneğimizin icabıdır. Nitekim, *Mecelle*'nin kaynaklarını teşkil eden fıkıh kitaplarında da aynı usul takib edilmiştir. Zaten müccerred metod, *Mecelle*'nin tedvinine

başlandığı devrede henüz yeni takibe başlanılmış bir usûldür. Ayrıca hukuk sahasındaki terakkinin asırların meydan getirdiği tekâmül sistemi ile mümkün olduğunu da gözden ırak buludurmamak her hâlde faydalı olur. Şunu da hatırdan çıkarmamak yerinde olur ki *Mecelle*'nin tedvininde Avrupa ve Anglo- Amerika'da olduğu gibi ekonomik ihtiyaçlar zaviyesinde değil, ahlâkî prensipler zaviyesinden hareket edilmiştir.⁵⁹

Tertip bakımından *Mecelle*'de insicamsızlık olduğu ve muhtelif isimler altındaki kitaplarda o isimlerle âlâkası olmayan mevzuların yer aldığı söylenirse de meselâ K. el-Emânatda vedâ ve âriyetten K. el-Hacr'de aynı haklardan bahs etmek, mevzuların birbirleriyle yakın alâka ve irbatlarından dolayı zaruridir. Nitekim bu husus *Mecelle*'nin kaynağını teşkil eden fıkıh kitaplarında böyle olduğu gibi, bugünkü kanunî mevzuatımızda da kısmen böyledir.

Mecelle'yi tenkid mahiyetinde söylenilmiş şeylerin hepsinden sonra, onun taşıdığı büyük ehemmiyeti ifade eden cümlelere hemen her zaman rastlamak mümkündür.⁶⁰

MECELLE ŞERHLERİ

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye hakkında muhtelif lisanslarda muhtasar ve mufassal pek çok şerhler kaleme alınmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

a) *Dürrer'ul-Hukkâm Şerh Mecellet'il-Ahkâm*: Temyiz Mahkemesi reisi, Fetva Emini, İstanbul Hukuk Fakültesi (Mekteb-i Hukuk) *Mecelle* hocası ve Adliye Vekili *Ali Haydar Efendi*⁶¹ tarafından kaleme alınmıştır. *Mecelle* şerhleri içerisinde en meşhuru ve en mufasssalıdır.⁶² Bu eser *Fehmî el-Huseyni* tarafından arapçaya terceme olunmuş ve 1925-1936 arasında, *Hayfa, Gazze ve Kabire*-de tab edilmiştir.⁶³

b) *Rub'ul- Mecelle*: Hacı Reşid Paşa'nın sekiz cild olarak tab olunmuş kıymetli bir şerhidir.⁶⁴

c) *Mir'at-ı Mecelle*: Kayseri müftüsü ve fıkıh mütehasısı *Mes'ud Efendi*⁶⁵ tarafından arapça olarak kaleme alınmıştır. *Mecelle*'deki maddelerin kaynaklarını misallerle zikreder. *Mecelle*'nin kaynakları hakkında yazılmış kitapların en mükemmel ve en geniştir.⁶⁶

Ayrıca aynı isimli *Yusuf Asaf* tarafından yine arapça olarak kaleme alınmış muhtasar bir Mecelle şerhi daha vardır.⁶⁷

d) *Şerh'ul-Mecelle*: Şurayı-ı Devlet azalığı yapmış Lübnan'lı *Salim İbn Rüstem Baz* tarafından arapça olarak te'lif edilmiştir. Muhtasar bir şerh olmasına rağmen Arap memleketlerindeki kanun adamları nedinde büyük itibar görmüş ve bir kaç defa tab olunmuştur.⁶⁸

e) *Mecelle-i Ahkâmı Adliyye Şerhi*: H. M. *Ziyaeddin Türkzade* tarafından kaleme alınmış oldukça geniş bir şerhtir.⁶⁹

f) Suriye (Şam) Üniversitesi Hukuk Fakültesi hocalarından *Muhammed Said el-Mehasinî* tarafından 1927 senesinde *Ali Haydar* Efendi'nin *Durer'ul-Hukkâm*'ı tarzında arapça olarak üç cild halinde kaleme alınmış olan Mecelle şerhinin en büyük özelliği; maddelerin modern kanunlarla mukayesesini ihtiva etmesidir.⁷⁰

g) Mecelle'nin Arapça şerhleri içerisinde en mufassalının sabık Humus müftüsü *Muhammed Halid el-Atâsî*'nin başlayıp, oğlu *Muhammed Tabir el-Atâsî*'nin ikmal ve neşr ettiği altı ciltlik şerhi olduğu kabul edilmektedir. 1930-1937 seneleri arasında *Humus*'ta tab olmuştur. Mecelle'nin istinad ettiği fikhî kaynakları zikreder.⁷¹

h) Arapça olarak yazılmış bir diğer Mecelle şerhi ise Bağdad Hukuk Fakültesi dekanı *Münir el Kaadî* tarafından mevzulara göre bablara ayrılmış, Bağdad'da 1936-1942 seneleri arasında tab edilmiş beş ciltlik bir eserdir.⁷²

i) G. *Sinapien*'in Fransızca olarak kaleme aldığı *Code-Civil Ottoman* isimli kitab, Mecelle'nin Fransızca tercemesi mahiyetinde ise de Mecelle'nin; 9, 11, 12, 13, 14, 15 ve 16. kitaplarındaki maddelerden bazıları ile Fransız Medenî Kanunu arasındaki bir mukayeseyi ihtiva etmesi bakımından bir nevi şerh olarak mütâla olunabilir.⁷³

j) Evkaf-ı Hümayun İdare Meclisi reisi *Kuyucaklı-zade Mehmed Âtîf Bey*⁷⁴ tarafından başlanılan Mecelle şerhi; şârihin vefatı dolayısıyla tamamlanamamış ve K. El-Şirket'te kalmıştır.⁷⁵ Eksik olmasına rağmen Mecelle şerhleri içerisinde meşhurdur. Muhtelif tablaları mevcuttur.

k) *Kitab'ul-Edillet'il-Asliyyer'il-Usûliyye Şerh Mecellet'il Ahkâm'il Adliyye f'i Kısım'il-Hukuk'il Medeniyye*: Mecelledeki kavaid-i Külliyye'nin kaynakları ve şerhi ma-

hiyetindedir. Suriye (Şam) Hukuk fakültesi öğretim üyelerinden *Muhammed Said el-Gazzi* tarafından arapça olarak kaleme alınmıştır. 1919 senesinde üç küçük cilt halinde Şam'da neşr edilmiştir.⁷⁶

l) *Tatbikatı Mecelle*: *Mansuri-zade Mehmed Said Efendi* tarafından te'lif edilmiştir. K. El-Buyûa aid Fıkhi meseleleri Kavaid-i Külliyye'ye 'irca' ettikten sonra tatbikattan misaller veren bir eserdir.⁷⁷

m) *Zübdet'ul-Ecvibe min'el-Mecellet'il-Ahkâm'il Adliyye*: Müellifi Siroz Ticaret Mahkemesi reisi *Ahmed Lütfi Bey*'dir K. El-Buyû 'da geçen bazı meselerin sual- cevap tarzında izahı mahiyetindedir.⁷⁸

n) *Tafsîl li Tavzihil-Kavaidil- Fıkhiyye ve'l-Usûliyye f'i Evvel' il- Mecellet-il- Ahkâm'il Adliyye*: Mehakim-i Şer'iyye hakimlerinden *Süleyman Hasbî* Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Kavaid-i Külliyyenin kaynaklarını çok ke-re Ayet ve Hadislere istinaden gösterir.⁷⁹

o) *Tevafukat-ı Kavâid-i Külliyye*: Dava vekillerinden Gelibolu'lu Muhammed Rıfat bey tarafından te'lif edilmiştir. Fer'i kaidelerin Kavaid-i Külliyye'ye 'irca' mahiyetindedir.⁸⁰

e) *Tevşihu Kavaidi'l Fıkhiyye*: Sivas mebusu *Ahmed Şükrü Bey*'in eseridir. Kavaid-i Külliyye'nin misallerle izahını ihtiva etmektedir.⁸¹

r) *Mecelle Şerhi Teşrib*: Mecelle Cemiyeti azalarından Abdussettar Efendi tarafından te'lif edilmiştir. 700. Maddeye kadar kaleme alınmış bir şerhtir.⁸² Bu eserin Kavaid-i Külliyye'nin şerhi mahiyetinde olan kısmı ayrıca neşr edilmiştir.⁸³

s) *İzahlı ve Mukayeseli Mecelle Külli Kaideleri*: Kavaid-i Külliyye hakkında en son kaleme alınmış muhtasar bir kitaptır. Müellifi Hilmi Ergüney'dir.⁸⁴

t) *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kitabu'uş- Şirket*: Dar'ül-fünun Hukuk Şubesi muallimi Mustafa Feyzi Bey'in 1045 m.-1448. Maddelere aid ders takrirlerini ihtiva eder.⁸⁵

u) *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Şerhi*: Sivas bidayet mahkemesi reisi Malatya'lı Hoca-zade *Mehmed Rasim Efendiye* aid 1298 senesinde te'lifi tamamlanmış, 726 varak tutarında oldukça muhtasar ve gayr-ı matbu bir şerhtir.⁸⁶

MECELLE'NİN MERİYYETTEN KALDIRILMASI

Tadil komisyonlarının lağvından sonra hükümet İsviçre Medeni Kanunu'nun iktibasına karar verdi. Böylece Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, ilk kitabının kanunlaştırıldığı 8 Muharrem 1286 (20 Nisan 1869) tarihinden itibaren elli yedi senelik bir mer'iyeten sonra tarihe mal oluyordu. İsviçre Medeni Kanununun tercemesi Mecelle'yi İslâm Hukuna ve hatta İslamiyet'e hakareti ihtivâ eden bir Esbab-ı Mucibe Lâyihası ile birlikte 17 Şubat 1926 da küll halinde kabul edilerek 4 Ekim 1926 da mer'iyete girdi. Bunu takiben aynı şekilde İsviçre Borçlar Kanunu tercüme edilerek 22 Nisan 1926 da olduğu gibi kabul edilip; Medeni Kanunla birlikte 4 Ekim 1926 da yürürlüğe girdi. 864 No.lu kanunun 43. Maddesi ile Türkiye de sadece Mecelle'nin değil İslam hukukunun tamamen ilğâ edildiği ilân edilmiş oldu.

"Mecelle nin ilğâ olunması tarihi kaderimizin bizden mahrum ettiği tarihi devamlılık (continue historique) ın hukuk sahasında da yok oluşunu göstermektedir".⁸⁷

MECELLE-İ AHKAM-I ADLİYYE 'NİN TATBİK OLUNDUĞU ÜLKELER

Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye, hazırlandığı devre göre sistem ve muhteva bakımından bir yenilik arzettiğinden ve devrin yeni zuhur etmiş bir takım hukukî meselelerine hâl çaresi getirmiş olduğundan dolayı yalnız bugünkü Türkiye hudutları içerisinde değil, çok geniş bir sahada tatbik olunmuştur. Bu geniş çaptaki tatbikat sahalarında zaman zaman tatbik sahasının bünyesine uygun bazı tadilata uğramış olan Mecelle, bugün hâlâ bazı devletlerin hukukî mevzuatında mühim bir mevki işgal etmektedir.

Mecelle'nin ortaya çıktığı devre Osmanlı Devleti'nin idarî bakımdan kendisine bağlı ülkelerde hakimiyetinin zayıfladığı, hatta bir kısmını kaybettiği tarihlerle rastlar. Bu itibarla, Mecelle yürürlüğe girdiği yıllarda bu ülkelerin hepsinde aynı çapta ve bir bütün olarak tatbikat sahası bulamamıştır. Ancak şu bir gerçektir ki, bizde Mecelle ile başlayan tedvin hareketi; Hindistan (bugünkü Pakistan da dahil) da bile İslam hukukunun yeni usûlle kodifikasyona tabi tutulmasına sebep olmuştur.

19. asrın son çeyreği ile 20. asrın başlangıcında Osmanlı devleti dahil, İslam ülkelerindeki hukukî mevzûât, çok çeşitlilik arz eder. Bir taraftan İslam hukuku devam ederken, diğer taraftan batı- hristiyan kaynaklı kanunlar kopya edilir yahud da işgal kuvvetleri kendi mevzûâtları ile işgali altındaki ülkenin eski mevzûâtını karma olarak tatbik ederdi.

Mısır'da ise otonom idare siyasî sebeple Mecelle'yi küll olarak tatbik etmeye yanaşmamıştır. Daha Mecelle'nin tamamının yürürlüğe girişinden önce 1874 de Mısır, kazâî ve idarî istiklâl kavuşmuş oldu.⁸⁸ Mecelle'de Hanefî mezhebinin görüşlerinin haricine çıkılmadığını bildiğimize göre⁸⁹ bu devrede Mısır'da hâkim ve hiçbir mezhebe bağlı olmayan "Selefi" görüşü de Mecelle'nin tatbik olunmayış sebepleri arasında sayabiliriz Her ne suretle olursa olsun Mısır'da Mecelle'nin mer'î olmasına karşı çıkılırken, Hidiv İsmail Paşa bizdeki Âli, Fuad ve Midhad Paşalar gibi, Fransız kanunlarının Malikî mezhebi üzerine adapte edilmesi için Mahlûf el- Minyâvî 'yi vazifelendirmişti.⁹⁰

Mısır'ın bu tuhaf tavrına karşılık, Bulgarlar Mecelle'yi kendi lisanlarına terceme ederek, kanunlarına esas ittihaz etmişlerdir.⁹¹

Suriye'de ise, Fransız işgaline rağmen Mecelle'nin ve 25 Ekim 1917 de yürürlüğe giren "Osmanlı Hukuku Âile Kararnâmesi'nin 1949 da yapılan köklü kanun değişikliklerine kadar tatbik olduğunu görürüz.⁹² 1930 senesinde Fransızların zorla tatbik mevkiine koydukları Mülkiyet Kanunu, 1. Cihan Harbi sonrasındaki Suriye'de İslâmî muhtevalı kanunlar arasında bir istisna teşkil eder.⁹³

Lübnan'da Suriye'de olduğu gibi Mecelle'nin yürürlüğe girişi ile başlayan tatbikat, Fransız işgalinde de devam etmiştir. Ancak 1920 li yıllarda Fransız idaresi bazı tadilat yapmış, 1930 da Mülkiyet Kanunu'nu, 1932 de Mucibât ve Ukûd, müteâkıben Medenî Muhâkemât Usûlü, Ticaret ve Ceza Kanunlarını yürürlüğe koymuştur. Buna rağmen Mecelle'deki "hacr" ile alâkalı 941. ve müteakip maddeler, "müzâraa", "müsâkat" ve "müğârese"ye âid 1431-1448. maddeler, "maraz-ı mevî", "merîzin tasarrufu", "sayd", "arz-ı mevât", arz-ı mübâha ve diğerlerine âid hükümlerle 1917 Osmanlı Hukuk-u Âile Kararnâmesi'nin tatbikatı, işgal altındaki Lübnan'da devam etmiştir.⁹⁴

Osmanlı Hukuk-u Âile Kararnâmesi Lübnan'daki tatbikatın yanı sıra, Suriye, Ürdün, Irak ve Filistin'de yakın zamana kadar yürürlükte idi.⁹⁵

Ürdün de Muhâkemât-ı Hukûkiyye Kanunu ve 1928 yılında yapılan bir iki küçük tadilata rağmen hâlen birçok Mecelle ahkâmı cârîdir. Veya diğer bir ifade ile; Mecelle, prensipleri itibariyle Ürdün'deki hakimiyetine devam etmektedir.⁹⁶

Kuveyt'te ise Mecelle 1959 senesine kadar resmen "Medeni Kanun" olarak mer'î idi.⁹⁷

İngiliz işgaline resmen 1953'e kadar Mecelle'nin tatbik olunduğu Irak'da daha sonraki yıllarda yapılan tadilâta rağmen, hâlâ Mecelle'nin izlerini görmek mümkündür.⁹⁸

1914 senesinde İngilizler Kıbrıs'ı ilhâk ettiklerinde o gün orada tatbik edilmekte olan Mecelle 'yi değiştirmeksizin tatbik etmeye devam etmişlerdir.⁹⁹ 1960'lı yıllara kadar Mecelle'nin tatbikatta olduğu biliniyor ise de; bugünkü durumu hakkında bir tesbit yapılamamıştır.

Mecelle Yugoslavya (Bosna Hersek) da 1945'e kadar yürürlükte kalmış.¹⁰⁰ Yunanistan'da 1913 yılına, Arnavutluk'ta ise 1928'e kadar Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye söz sahibi olmuştur.¹⁰¹

Mecelle'nin tatbik olunduğu ülkeler arasında en çok dikkati çeken İsrail olmuştur. İsrail'de Mecelle'nin tatbikine Osmanlı Devleti himayesinde Filistin iken başlanmış ve 1922 senesine kadar böylece devam etmiştir.¹⁰² Daha sonra İngilizler burayı işgal etmişler, fakat Mecelle'yi mer'riyetten kaldırmayıp, kendi hukukî mevzûâtla- rı ile karışık olarak tatbikine devam etmişlerdir.¹⁰³ İşin daha câlib-i dikkat tarafı; İsrail'in müstakil idareye kavuştuktan sonra da Mecelle'yi yürürlükten tamamen uzaklaştırmamış olmasıdır. Hatta o kadar garip bir tecellîdir ki, temeli İslam hukuku olan Mecelle bugün, dünyada müslüman ülkelerde değil de İsrail de daha çok tesir sahası bulabilmektedir.¹⁰⁴ Meselâ, İsrail tarafından resmen neşredilmiş bir kitaptan elde ettiğimiz malûmat bize bu mevzuda resmî deliller ibraz etmektedir. Kitabın giriş kısmında bugünkü İsrail hukukçularının, Osmanlı hukuk sistemini ve bilhassa Mecelle'yi iyi bilmelerinin icab ettiğine temas edilmekte, Osmanlı hukukunun ve Mecelle'nin bir çok dava ve meselelerde kendisine başvuru-

lulması icab eden âmir hükümler taşıdığı ifade edilmektedir.¹⁰⁵ Bunu takiben İsrail kanunî mevzuatında bulunan bazı Mecelle maddeleri misalleri ile beraber zikr olunmaktadır.¹⁰⁶ Bunlardan bazılarını aynen orijinal ifadesi ile görüyoruz. Meselâ:

1. "Hakk-ı mürûr, âharın mülkünden geçmek hakkıdır." (Mecelle, m. 142)
2. "Hakk-ı şîrb, bir nehirden nâsib-i muayyen-i malûmdur." (Mecelle, m. 143)
3. "Tağfir aldatmaktır." (Mecelle, m. 164)
4. "Gabn-ı fahiş, uruzda nısf-ı uşur ve hayvanatta, uşur ve akarda humus mikdarı veya daha ziyade aldanmaktır." (Mecelle, m. 165)
5. "Kadim odur ki, evvelini bilir kimse olmaya." (Mecelle, m. 166)
6. "Muceb-i akdin icrasına mani olur bir özür zuhur ettikde icare münfesihi olur.

Mesela, düğün için bir aşçı isticar olundukta ehad-i zevceyn fevt olsa icare münfesihi olur. Kezalik müsterzin vefatıyla icare münfesihi olmayıp, amma çocuğun yahut süt ananın vefatıyla münfesihi olur." (Mecelle, m. 443)

1965 senesinde hazırlanmış olan İsrail Ceza Usûl Hukuku Kanunu'nda da Mecelle'deki "Kavâid-i Külliye" ahkâmı kendisini hissettirmektedir. Meselâ: Bugünkü İsrail ceza hukukunda yer alan, sanığın suçluluğu ispatlanıncaya kadar suçsuz gibi kabul edilmesi ve öyle bir muâmele görmesi prensibi; Mecelle'nin 8. maddesini teşkil eden: Berâet-i zimmet asıldır" kaidesinin ta kendisidir. Aynı şekilde, "beyyine" külfetinin sanığa değil de ithamda bulunan tarafa düşmesi esasının¹⁰⁷ Mecelle'deki "Beyyine müddeî için ve yemin münkir üzerinedir" (Mecelle Md. 76) maddesinden alındığından şüphe yoktur. Ayrıca İsrail Aynî Haklar kanunun pek çok hükümlerinin de Mecelle ahkâmını ihtivâ ettiğini aynı resmi kaynaktan öğreniyoruz.¹⁰⁸

Bütün bu tesbitlerin ışığında şunu rahatlıkla ifade edebiliriz ki; Mecelle Uzak ve Ortadoğu'da halen tesirini muhafaza etmekte olduğu gibi, belki de uzun süre daha devam ettirecektir.

- 1 Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", R.G. Okandan, *Tanzimat* isimli müsterek te'lif, İstanbul 1940, s. 114 "Development Of The Sharia Under The Ottoman Empire" Ebulula Mardin, *Law In The Middle East*, s. 288; "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", H. Veldet, *Tanzimat* isimli müsterek te'lif içerisinde, s. 145 ve 168.
- 2 *Tezâkir*, Ahmet Cevdet Paşa (Cavid Baysun neşri), I-IV, Ankara 1960-1967, I, 62-63.
- 3 *Said Paşa'nın Hatıratı*, Said Paşa, I-III, İstanbul 1328. I, 6.
- 4 *Osmanlı Tarihi*, Enver Ziya Karal, I-VII, Ankara 1947- 1956, VI, 26.
- 5 Said Paşa Hatıratı I, 6.
- 6 *Osmanlı Tarihi*, E. Z. Karal, VII, 172.
- 7 *A.g.e.*, VI, 27.
- 8 *Tezâkir*, IV, 95.
- 9 Aynı Yer.
- 10 *Tezâkir*, IV, 63-64.
- 11 *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, Ebulülâ Mardin, İstanbul 1946, s. 63-64.
- 12 *Mezkûr son makale*, s. 202.
- 13 *Türk Medeni Hukuku Umumi Esasları*, İstanbul 1959 H. Veldet, s. 48.
- 14 "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", H. Veldet, *Tanzimat* isimli müsterek te'lif içerisinde, s. 202.
- 15 Cemaat Mahkemeleri Osmanlı Devletinin müslüman olmayan halkının din ve mezhep cihetinden bağlı bulundukları ve aralarındaki ihtilafları kendi örf ve adetlerine göre halleden bir mahkeme idi.(bk. *Osmanlı Tarihi*, Enver Ziya Karal, V, 178).
- 16 *A.g.e.*, VII, 166-167.
- 17 *Türk Medeni Hukuku Umumi Esasları*, H. Veldet s. 48
- 18 *Osmanlı Tarihi*, Enver Ziya Karal, VI, 154.
- 19 "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", H. Veldet, s. 197
- 20 *A.g.e.*, s. 198.
- 21 Aynı yer.
- 22 Daha fazla malumat için bkz.: "Development Of The Sharia Under Ottoman Empire", Ebulula Mardin, *Law In The Middle East*, s. 288-291.
- 23 Avrupalı devletlerin tazyiki, batılı kanunların iktibası fikrinde olan devlet adamları ve bu hususta cereyan eden münakaşa ve mücadeleler için bkz., *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, Osman Öztürk, İstanbul 1973, s. 12-19.
- 24 Geniş malumat için bkz.: *Felsefetü't-Teşri fi'l-İslâm*, Subhî Mahmasânî, Beyrut-1371/1952, s. 70-90; *An Introduction to Islamic Law*, Joseph Schacht, Oxford 1964, s. 94-111.
- 25 Terceme-i Halleri için bkz.: *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 20-31.
- 26 *A.g.e.*, s. 32-33.
- 27 Meselâ:
"Şekk ile yakîn zâil olmaz" (4. md.) (Şüphe kesin bilgiyi hükümsüz kılmaz).
"Zarar kadim olmaz" (7. md.) (Zararın eskisi de zarardır kabul edilemez).
"Berâet-i zimmet asıldır" (8. md.) (Kişilerin suçsuzlukları esastır).
"Mevrid-i nassda icthada meşâğ yoktur" (14.md.) (Nass: Kitab, Sünnet, kanun varken icthada gidilmez).
"Zarar ve mukabele bizzarar yoktur" (19md.) (Zarar vermek yok, zarara zararlar karşılık da yok).
"İztırar gayrın hakkını iptal etmez" (33 md.) (Zor durumda kalmak hak yemeyi meşrulaştırmaz).
"Tevehhüme itibar yoktur" (74 md.) (Vehime dayanarak hüküm verilemez) gibi usûl-ü hukuk kaideleri, cihan durdukça bütün beşeriyet içerisinde ve her iklimde geçerliliğini muhafaza edecek ve aksi iddia olunamayacak birer altın analıttır.
- 28 Geniş bilgi için bkz.: *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 83-86; Arapça Mecelle şerhleri için bkz.: aynı eser, s. 113-114; Mecelle'nin ta'bi olunmuş bazı tercemeleri: *Mecelle* (Rumca), Yani Fotiyadi Kostaki, İstanbul 1872; *Code Civil Ottoman*, Vitche Servicen, İstanbul 1872; *Legislation Ottomane*, G. Aristarchi, İstanbul 1881; *Code Civil Ottoman*, G. Sinapien, İstanbul 1888; *el-Mecelle* İstanbul 1305; *The Medjelle*, W.E. Grigsby, London-1895; *de Droit Ottoman*, G. Young Corps, Oxford 1906; *Mecelle-i-Abkâmi-i-Adliyye*, Beyrut-1968.
- 29 Bu komisyon çalışmaları hakkında geniş bilgi için bkz.: *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 96-105.
- 30 *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 93-94.
- 31 *Der Grosse Brockhaus*, I-XIV, München, 1953-1963, XII, 778 "Türk Medeni Hukukunun Umumi Esasları", s. 66; *İslâm Ansiklopedisi* (MEB), İstanbul 1944-1986, I-XV, bkz.: VII, 433b
- 32 *Rub'ul-Mecelle*; Hacı Reşid Paşa, İstanbul 1326-1328, VIII cild.
- 33 *Türk Medeni Hukuku*, s. 137-138.
- 34 *Der Gros Brock.*, XII, 324.
- 35 "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat" H. Veldet, *Tanzimat*, s. 195-196; *Code Civil Ottoman*, Önsöz.
- 36 *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, Refik Gür, İstanbul (sene) yok s. 13.
- 37 *Tezâkir*, I, 64.
- 38 "İslâm Hukukunun Roma Hukukundan İktibasta Bulunduğu İddiası". Fitzgerald, *IHF*, XXIX, 1133-1134.
- 39 *a. g. makale*, s. 1154.
- 40 *a. g. makale* s. 1141.
- 41 *Islamic Surveys*, N.J. Coulson, I- IV, Edinburgh, 1964, II, 151.
- 42 *The Angora Reform*, Leon Ostrorog, London 1927, s. 78-79.
- 43 *Culturgeschichte des Orients*, Unter den Chalifen, Von Kremer, Wien 1875, I, 533 ve 536-537.
- 44 "Beyyine müddei yemin ise münkire gereklidir", El-Cami'us-Sağır, Kahire 1321 I, 107; Tirmizi, Kahire 1356, III, 627.
- 45 *Culturgeschichte des Orients*, I, 533-534.
- 46 Mehr: İslâm hukukuna göre bir müslüman ile evlenen bir kadının hak kazandığı bir mala veya mal ile değiştirilmesi mümkün olan menfaata verilen isimdir. (bkz.: *İstilahat-ı Fıkhiyye* Kamusu, II, 115).
- 47 "Ukûdda itibar makasid ve maaniyyedir, elfâz ve mebâniye değildir."
- 48 *Mecelle*, md. 680.
- 49 *El- Cami'us-Sağır*, II, 196.
- 50 Daha fazla malumat için bk. *Felsefetü't-Teşri*, s. 190-191; *İslâm Fıkhu ve Roma Hukuku*, M. Hamidullah-C. H. Bousquet-C. A. Nallino, trc.: Kemal Kuşçu, İstanbul 1964.
- 51 *Felsefetü't-Teşri*, s. 193-195.
- 52 A. Cevdet Pş., s. 188; *Türk Medeni Huk.*, s. 136-137; IA. VII, 433-b;
- 53 *Türk Medeni Huk.*, s. 8.
- 54 Esbab-ı Mucibe Mazbatasına bakınız.
- 55 *Türk Medeni Huk.* s. 66.
- 56 Esbab-ı Mucibe Mazbatası, *Osmanlı Tarihi*, E.Z.K. VII, 173.
- 57 Bilhassa bk. *Türk Hukuk Tarihi*, s. 147; *Medeni Hukuk Cephesinden A. Cevdet Pş.*, s. 171.
- 58 *Türk Medeni Hukuku*, s. 44.
- 59 "The Madjalla" Onar, *Law In The Middle East*, 1955, s. 299.
- 60 Bilhassa bkz.: *Medeni Hukuk Cephesinden A. Cevdet Paşa*, s. 213-226; *İslâm Hususi Hukukunun Ana Prensipleri* Şakir Lerki-Hayrullah Hâmidî, Ank. 1956, s. 123; "Mecellenin Külli Kaideleri ve Yeni Hukuk, *IHF*, XII, s. 2-3.
- 61 *Meşhur Türk Hukukçuları*, H. Basri Erk, s. 371-372.
- 62 İst. 1330, c. IV, 992, 952, 989, 831 s.
- 63 bkz.: *Felsefetü't-Teşri*, s. 66.
- 64 İst. 1326-1328, c. I-VIII, 214, 254, 258, 212, 275, 359, 252, 307 s.
- 65 bkz.: *Osmanlı Müellifleri* II, 40.
- 66 İst. 1297-1299, 870 s.
- 67 Kahire, 1894, c. I-II, (bkz.: *Felsefetü't-Teşri*, s. 68)
- 68 Beyrut, 1888-1889, c. I-II, (bkz.: aynı eser, s. 67-68)
- 69 İst. 1312, 945 s.

- 70 Bkz.: *Felsefet'ut-Teşri'*, s. 68-69.
71 Aynı eser, s. 69.
72 Aynı yer.
73 İst., 1888, 341 s.
74 Hayatı için bkz.: *Osmanlı Müellifleri*, I, 388; Meşhur Türk Hukukçuları, s. 341-343.
75 İst., 1315, 508 s.
76 Bkz.: *Felsefet'ut-Teşri'*, s. 68.
77 İst. 1328, 150 s.
78 İst. 1300, 32 s. (I. Cüz).
79 İst. 1299, 258 s.
80 İst. 1313, 112 s.
81 İst. 1327, 67 s.
82 İst. 1296, 2558 s.
83 1297, 68 s.
84 İst. 1965, 144 s.
85 İst. 1328, 636 s.
86 Üniv. Ktp. Türkçe Yazma No. 1591.
87 *Hukuk Taribi ve Tefekkürüü Bakımından Mecelle "Önsöz"* Fındıkoğlu, s. 3.
88 *Felsefet'ut-Teşri'*, s. 75.
89 Bkz. Mecelle Esbâb-ı Mucibe Mazbatası.
90 *Felsefet'ut-Teşri'*, s. 78.
91 *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, s. 64.
92 *Felsefet'ut-Teşri'*, s. 91; *An Introduction To Islamic Law*, Joseph Schacht, Oxford 1964, s. 93.
93 *Felsefet'ut-Teşri'* s. 90.
94 Geniş bilgi için bkz.: *Felsefet'ut-Teşri'*, s. 84-86; *An Introduction to Islamic Law*, s. 93 ve 103.
95 *An Introduction To Islamic Law*, s. 103.
96 *Felsefet'ut-Teşri'*, s. 70 not 1; *Islamic Surveys*, N.J Coulson, Edinburg-1964, II, 152.
97 "Mecelle'tu'l-Ahkâmî'l-Adliyyeh ve Hareketu't.-Taknin minel-Fikhi'l-İslâmî" Mecelle'tu'l-Adl (Kuwait), S. 1.
98 *Felsefet'ut-Teşri'*, s. 70.
99 *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, s. 64.
100 "Slicnosti Između Medzele I Opstog İmovinskog Zakonika Za Crnu Goru", Mehmed Begović, *Orijentalni Institut U Sarajevu*, Prilozi Za Orijentalnu Flogiju I Istoriju Jugoslovenskih Naroda Pod Turskom Vladavinom, SV. V, 1955, s. 33 (bu kaynaktan beni haberdar eden Prof. Tayyib Okıç hocayı rahmetle anmak borcumdur).
101 *An Introduction To Islamic Law*, s. 93.
102 *İsrail de Hukuk Sistemi*, (resmî yayın), basıldığı yer yok, basıldığı sene yok, Bugünkü İsrail Yayınları No.8, s. 3.
103 *An Introduction to Islamic Law*, s. 96, not 1.
104 *Islamic Law In The Modern World*, J.N.D. Anderson, London 1959, s. 32; *Introduction To Islamic Law*, s. 93.
105 *İsrail de Hukuk Sistemi*, s. 5.
106 Aynı eser, s. 6-7.
107 Aynı eser, s. 23.
108 Aynı eser, s. 26.

OSMANLI MEDENİ KANUNU: MECELLE

YRD. DOÇ. DR. OSMAN KAŞIKÇI
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ HUKUK FAKÜLTESİ

I- GENEL OLARAK

Mecelle, İslâm hukukunun bir kısmını tedvin eden kanunun ismidir. Asıl ismi, adliyeyle ilişkin hükümler mecmuası anlamına gelen Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'dir. Bu sebeple o aslında bir İslâm Medeni Kanunudur. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde hazırlandığı ve buna bağlı olarak da sadece Hanefi fikhini kanunlaştırdığı için ona Osmanlı Medeni Kanunu da demek daha uygun görülmektedir. Mecelle'nin hazırlanması, uygulanması, değişiklik ve tamamlama çalışmaları ve nihayet yürürlükten kaldırılması hukuk tarihimiz açısından son derece önemlidir. Çünkü Mecelle, sıradan bir kanun olmayıp, fikhin muamelât denen önemli bir kısmını, günümüz hukukundaki tasnif ile özel hukukun çoğunluğunu kapsayan hükümleri tedvin etmiş bulunmaktadır. Bu nedenle Mecelle, hukuk kadar siyaset tarihini ve ekonomiyi ve nihayet sosyal hayatı yakından ilgilendiren bir kanundur. Buna rağmen Mecelle, önemi ile doğru orantılı incelemelere tabi tutulmamıştır. Başka bir ifade ile Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki siyasi ve hukuki kargaşanın içerisinde iktibas edilen diğer kanunların arasında kaybolmuş gitmiştir.

Onu bütün yönleri ile böyle bir araştırmada incelememizin mümkün olmadığı ortadadır. Ancak bir şey tamamen elde edilmezse tamamen de terk edilmez prensibi gereği burada, Mecelle'nin hukuk tarihi açısından önemli gördüğümüz birkaç yönüne temas etmeye çalışacağız. İncelememizde içerikten ziyade şekli hususlar üzerinde duracağız.

II- MECELLE'NİN HAZIRLANIŞ SEBEPLERİ

A- Tanzimat Fermanı ve Kanunlaştırma Hareketleri

Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak da tarihe geçen Tanzimat Fermanı, 3 Kasım 1839'da Mustafa Reşit Paşa

tarafından okunarak yürürlüğe girmiş ve Osmanlı Devleti'nde Lâle Devri ile gayr-i resmi olarak başlayan Batıya yönelişi resmen başlatmıştır.¹ Fermanın başında "...halbuki kavânin-i şer'îye tahtında idare olunmayan memâlikin pâydâr olmayacağı vâzihattan bulunmuş olub..." denilerek şeriatla idare edilmeyen devletlerin yaşayamayacakları belirtilmekte ise de, hazırlanıp yürürlüğe konulduğu devir ve hazırlayanlar nazara alınırsa, bunun, sadece şekil bakımından bir gelenekçiliğin ifadesi ve fermanı hazırlayanların o devirde etkili olan ulemanın tepkisini bir anda üzerlerine çekmeme amacına yönelik olduğu söylenebilir. Nitekim fermanında yer verilen "kavânin-i cedide vaz' edilmesi" hükmüne dayanılarak yürürlüğe konan kanunların hemen hepsi batılı ülkelerden iktibastır. Mecelle'de şer'î hükümlerin tedvin edilmesi de, Tanzimat Fermanı'nı hazırlayanların çalışmaları ile değil, söz konusu zevatın Fransız Medeni Kanununu alma istekleri karşısında başta Cevdet Paşa olmak üzere ulemanın gayretleri ile olmuştur. O halde fermanın Mecelle'nin hazırlanmasına etkisi dolaylı olmuştur. Başka bir ifade ile söz konusu ferman, kanunlaştırmayı belirli alanlardan bütün hukukî alanlara yaymış ve bundan medeni hukuk alanı da etkilenmiştir.

B- Adliye Teşkilatındaki Gelişmeler ve Hakimlerin Yetersizliği

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan önce idarî-adlî, cezaî-hukukî-ticarî, kısaca her türlü davaya şer'îye mahkemelerinde bakılmaktaydı. Hakimler, bulundukları yerin hem hakimi, hem belediye başkanı hem emniyet müdürü hem de noteri durumundaydılar. Kazalarda hakimler aynı zamanda en yüksek mülki amir olarak görev yapmaktaydılar. Fakat Tanzimat Fermanı'ndan sonraki idari ve adli alandaki gelişmeler hakimlerin yetkilerinin daralmasına, medreselerin bozulması ise, hakimlerin sayı ve nitelik açısından yetersiz olmasına sebep olmuştur. Özel-

likle Tanzimat'tan sonra kurulan nizamiye mahkemeleri-ne, hakim olmayan kişilerin atanması bir medeni kanunun kabulünü zorunlu hale getirmiştir. Yüzyıllardır uygulanmakta olan Hanefî mezhebindeki görüşlerin çokluğu da bu hususta önemli bir etkiye sahip olduğu şüphesizdir.

Bu sebeple “farklılıklardan arındırılmış yalnız sahih görüşleri içeren fıkıhın muâmelât kısmına ilişkin kolay müracaat edilebilecek bir kitap”² yazılması zarureti ortaya çıkmıştı.

Ayrıca ticaret mahkemelerinin kurulması ve bu mahkemelerde Fransa'dan iktibas edilen kanunların tatbik edilmesi birçok sıkıntıyı da beraberinde getirmişti. Ticaret davalarının önemli bir kısmını teşkil eden medeni hukuka ilişkin hususlarda Fransız kanunlarına müracaat edilse, bunlar Osmanlı Devleti'nde benimsenen kanunlar olmadığı için mümkün değildi. Fıkıh kitaplarına müracaat edilse, hem hakimler yetersiz hem de hukuk ve sistem farklılığından dolayı birçok karışıklık ortaya çıkıyordu. Bu ihtilafların halli için özel hukukun temelini teşkil eden medeni kanuna sahip olunması gerekiyordu.

C- Batı'nın Etkisi

Mecelle'nin hazırlanmasına sebep olan hususlardan birisi ve belki de en önemlisi batılı ülkelerin etkisiydi. Batılı ülkeler çeşitli sebeplerle Osmanlı Devleti'nin bir medeni kanuna sahip olmasını istiyorlardı. Herşeyden önce Osmanlı Devleti, batılı ülkeler açısından bir pazar durumundaydı. Buna bağlı olarak batılı tüccarlar buradaki ihtilaflarda şer'îye mahkemelerine gitmek zorunda kalıyor ve buralarda verilen hükümlere razı olmuyorlardı.³

İkinci olarak, medeni kanun gibi önemli bir kanunun bir ülkeden alınması siyasi açıdan çok önemliydi. Bu durum batılı ülkelerin Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunun daha da artmasına yardımcı olacaktı.

Yine Osmanlı Devleti'ndeki azınlıklar kendi hukuk sistemlerini Osmanlı Devleti'ne de kabul ettirmiş olacaklar ve çok hukuklu bir yapıdan azınlıklar lehine tek hukuklu bir hukuk sistemine geçilmiş olacaktı.

Görüldüğü üzere batılı ülkelerin etkisi, Osmanlı Devleti'nde o zamana kadar yürürlükte bulunan İslâm hukukuna dayanan bir medeni kanunun kabulü doğrul-

tusunda olmayıp, batılı ülkelerden birisinin medeni kanununun iktibası yönündeydi. Batılı ülkeler bu istikamette uğraşıyor. Tanzimat ricalini etkilemeye çalışıyorlardı. Nitekim Osmanlı tebaasını son derece rahatsız eden kapitülasyonların kaldırılmasını isteyen devlet adamlarına batılı ülkelerin verdiği cevap, İslâm hukundan ve buna bağlı olarak şer'îye mahkemelerinden vazgeçilmesi idi.⁴ Gerçekten 1856 Paris Konferansı'nda Osmanlı Devleti'ni temsil eden Âli Paşa, kapitülasyonların kaldırılmasını teklif etmiş; “Sizin kanunlarınız tek taraflıdır. Yalnız müslümanlara göre yapılmıştır. Kanunlarınızı değiştiriniz, biz de kapitülasyonlardan vazgeçelim”⁵ cevabını almıştı. Ayrıca Fransız elçisi Marqui de Moustier'in, medeni kanun olarak Kod Sivil'in alınması hususunda Âli Paşa'ya devamlı telkinde bulunduğu bilinmektedir. Yine Tanzimat'ın en önde gelen ismi Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı Devleti'nin yeniden kalkınabilmesi için, Avrupa hukukunu iktibas etmesi gerektiğini açıkça belirtiyordu.⁶ Böylece batılı ülkeler, çeşitli şekillerde Osmanlı Devleti'ni bir medeni kanun iktibası yönünde etkilemeye çalışıyorlardı.

D- İktisâdî ve Sosyal Alandaki Gelişmeler

19'uncu yüzyılda sanayi ve ticaret alanında Batı'da önemli atılımlar olmuştur. Batıdaki bu gelişmeler tabii olarak Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir. Herşeyden önce Osmanlı Devleti, batılı ülkeler için cazip pazar durumundaydı.⁷ Bu durum tabii olarak hukukî hayatı da önemli ölçüde etkiliyordu.⁸ Özellikle borçlar hukuku, hemen her alanda uygulanan kuralların temelini oluşturduğu ve iktisadi ilişkilerin hukukî çerçevesini belirlediği için sağlam bir hukuki mevzuatı gerekli kılıyordu. Gerçekten borçlar hukukunun düzenlediği alan, toplumun bütün fertlerini diğer hukuk alanlarına nazaran daha fazla ilgilendirmektedir. Çünkü hayatında hukukî işlem yapmayan insan yoktur. Yine hukuka aykırı olarak başkalarına zarar vermek, haksız iktisaplarda bulunmak ve zararların tazmini borçlar hukuku ile ilgilidir. Görüldüğü üzere, günlük hayatımızdan devletler arasındaki en büyük işlere kadar her türlü ilişki az veya çok borçlar hukukunu ilgilendirmektedir. Bu durumda yeni iktisadi gelişmelere ve sosyal ihtiyaçlara hukukî bir yön verecek ve bunların hukukî çerçevelerini çizecek olan da borçlar hukuku olacaktır.⁹

Osmanlı Devleti'nin müstakil bir borçlar kanunu yoktu. Fıkıh kitaplarına müracaat edilerek ihtilaflar çözülmüyordu. Hakimlerin özellikle ilmi açıdan yetersizliği fıkıh kitaplarına müracaatı zorlaştırıyordu. Ayrıca batılı tüccarlar fıkıh kurallarına dayanılarak verilen hükümlerden razı olmuyorlardı. Bu sebeple devrin ileri gelenleri söz konusu gelişmeleri de nazara alarak Osmanlı Devleti'nin borçlar kanununu da içeren bir medeni kanuna ihtiyacı olduğunu belirtiyor ve bu hususta girişimlerde bulunuyorlardı.

III- MECELLE'NİN KAYNAĞI HUSUSUNDAKİ TARTIŞMALAR

Mecelle'nin hazırlanış sebepleri alt alta konulduğunda, Osmanlı Devleti'nin bir medeni kanuna sahip olması gerektiği açıkça anlaşılmasına rağmen devrin ileri gelenleri medeni kanunun kaynağı hususunda farklı fikirler ileri sürüyorlardı. Batıcılar denebilecek birinci gruba göre, batılı bir ülkenin medeni kanunu, özellikle Fransız Medeni Kanunu (Kod Sivil) iktibas edilip Osmanlı Medeni Kanunu olarak yürürlüğe konmalıydı. Temsilciliğini Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa'nın yaptığı bu fikir sahiplerine göre, Osmanlı Devleti, Tanzimat ile başlayan Batılılaşma halkasına Avrupa'da yürürlükte olan medeni kanunlardan birini, özellikle da Fransa Medeni Kanununu eklemeliydi.¹⁰ Âli Paşa, Girir'ten, Sultan Abdülaziz'e, devletin kötü gidişten kurtulması için gönderdiği raporda bu hususu "Bir de başlıca şikayet bizim mahkemeler olduğundan ol babda dahî bir yol aranmak ve Mısır'da yapılmakta olduğu gibi bizde dahî Kod Sivil dedikleri kanunname tercüme ettirilip de'avi-i muhtelite mehâkim-i muhtelitede ve kanunnâmeyi tatbikan ettirmek emri zaruri görünür." şeklinde belirtmekteydi.¹¹

Âli Paşa, bir taraftan kamuoyu oluşturmaya çalışırken, diğer taraftan da Said Paşayı söz konusu kanunu Arapçadan Türkçeye tercüme etmesi için görevlendirmişti.¹² Hatta bu kanunun maddelerinden Osmanlı Devleti'nde uygulanabilecek hükümlerini belirlemek için de ayrı bir komisyon kurulmuştu.¹³

Gelenekçiler denebilecek karşı fikrin sahiplerine göre, Tanzimat devrinde Avrupa'nın üstünlüğü karşısında kendisini ezik hisseden ve devletin zayıflığı sebebi ile

batı devletleri tarafından devamlı baskı altında tutulan devletin ileri gelenleri, kendilerine önerilen her türlü yeniliği ülkeye getirmeye çalışıyorlardı. Tanzimat Fermanı ile başlayan bu girişim, medeni kanunu da kapsamak üzereydi. Belki Avrupa'nın kurum ve kanunlarından yararlanılabildi. Ancak Osmanlı Devleti'nin coğrafyası, tarihi ve kültürü hiçbir Avrupa devletine benzemediğinden onların kanunlarını aynen tercüme edip uygulamaya koymak devleti yıkmakla aynı anlama gelirdi.¹⁴ Fıkıhın, bir kanun şeklinde derlenmesi, Osmanlı Devleti için gerekli ve yeterliydi. Çünkü fıkıh kuralları bin sene gibi uzun bir zaman diliminde uygulanarak yavaş yavaş kanunlaştırılmış, ayrıca ülkenin örf ve adetleri ona göre şekillenmişti. Asrın anlayışına uygun olan hükümlerin tercih edilmesi ile oluşturulacak böyle bir kanunun yanında sadece azınlıklara uygulanacak ayrı bir kanun batıdan benimsenebilirdi. Ancak bütün Osmanlı vatandaşlarına uygulanacak bir kanun asla iktibas edilemezdi.¹⁵

Bu fikrin temsilcisi sayılan Cevdet ve Rüştü Paşalar savundukları fikirlerinde yalnız da değillerdi. Ziya Paşa ve Nâmık Kemal gibi yazarlar da kaleme aldıkları makalelerle, şeriat dışında kanunlar yapmaya girişen Tanzimatın ileri gelenlerini ağır bir şekilde tenkit ediyor ve şer'î hukukun Osmanlı Devleti için vazgeçilmez bir değer olduğunu savunuyorlardı.¹⁶ Nitekim Nâmık Kemal, bir yazısında, "Devletimiz muammer olmak isterse Şeriat-ı Ahmediyyeye ittibadan ve devlet-i İslâmiyye halinde kalmaktan ayrılamaz, demektir ki, şeriat, devletimizin canı ve mâbihil-hayatıdır. İşte bizim bildiğimiz ilaçların en müessiri budur"¹⁷ diyordu.

1868 yılına gelindiğinde Tanzimat ile başlayan Kod Sivil mi, fıkıhın derlenmesi mi tartışmalarından başka, medeni kanun hususunda herhangi bir şey yapılamamış ve boşuna zaman kaybedilmişti. Hemen bütün alanlar kanunlaşmış, adliye teşkilatında büyük yenilik ve değişiklikler yapılmış ancak bütün mahkemelerde uygulanacak bir medeni kanuna hâlâ kavuşulamamıştı. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra gerek Kod Sivil'in alınması, gerekse ahkâm-ı fıkıhın derlenmesi hususundaki fikirler zaman zaman gündeme gelmiş, hatta bu hususta çalışmalar başlatılmış ancak başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Artık medeni kanun kaynağı hususundaki tartışmalara bir son vermenin zamanı gelmişti. Bu sebeple makul

bir formül üzerinde anlaşma sağlandı. Buna göre taraflar, ileri sürmüş oldukları fikirleri bir komisyon önünde savunacaklar, sonuçta kazanan tarafın fikri esas alınacaktı. Bakanlardan ve bir kısım devlet ileri gelenlerinden oluşan komisyona Âli Paşa ile aynı düşünceye sahip Fuat Paşa'nın başkanlık etmesi kararlaştırılmıştı. Her iki taraf da tezlerini söz konusu komisyon huzurunda savundular ve sonuçta Cevdet Paşa'nın temsilciliğini yaptığı gelenekçilerin fikrinin esas alınmasına, yani fıkıh kitaplarından derlenmek suretiyle bir medeni kanun yapılmasına karar verildi.¹⁸

IV- MECELLE CEMİYETİ'NİN KURULUŞU VE ÇALIŞMALARI

Cevdet Paşa'nın temsilciliğini yaptığı, fıkıhın derlenmesi ile bir Medeni Kanun yapılması kararlaştırıldıktan sonra, Cevdet Paşa'nın başkanlığında Divân-ı Ahkâm-ı Adliyede "Mecelle Cemiyeti"¹⁹ ismi ile bir kurul oluşturuldu. Mecelle Cemiyeti'nin resmen hangi tarihte çalışmalara başladığını kesin olarak bilemiyoruz. Ancak Divân-ı Ahkâm-ı Adliyenin 1 Nisan 1868'de kurulduğu nazara alınırsa, Mecelle Cemiyetinin bu tarihten sonra çalışmalara başladığı söylenebilir. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Başkanlığı, Mecelle hazırlanmaya başladıktan kısa bir süre sonra nezarete çevrilmiş ve divan başkanı olan Cevdet Paşa da bu tarihten itibaren Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nâzırı ve Mecelle Cemiyeti Başkanı olarak görevini devam ettirdi.²⁰

Cemiyet, çalışmalarını değişik yerlerde sürdürdü. Kuruluşundan Cevdet Paşa'nın ilk kez başkanlıktan alınıp Bursa valiliğine atanmasına kadar, Divân-ı Ahkâm-ı Adliye binasında toplandı.²¹ Cevdet Paşa'nın başkanlıktan ayrılması ile Ömer Efendi başkanlığa getirildi ve çalışmalarını Meşihat Dâiresinde (Şeyhülislâmlıkta) yapmaya başladı.²² Daha sonra yine Divân-ı Ahkâm-ı Adliyede ve Bâb-ı Âli'de bir oda ayrılarak çalışmalarını sürdürdü.²³ Bu arada Cevdet Paşa, zaman zaman cemiyet başkanlığından uzaklaştırılmak ve böylece Mecelle çalışmalarını sonuçsuz bırakmak için sırasıyla Bursa, Maraş, Yanya, Suriye valiliklerine sürüldü ise de çok kısa bir zaman sonra yeniden görevinin başına döndü.²⁴

Mecelle Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nin medeni kanun ihtiyacını karşılayacak bir medeni kanun hazırlamak için kurulmuş olmasına rağmen, ilmi bir kurul olarak, sa-

dâret, nezaretler ve diğer devlet dâirelerine aynı zamanda danışmanlık da yaptı. Yine söz konusu cemiyet, Mecelle'nin eksik kalan veya anlaşılamayan maddelerinin tadili için de çalıştı.

V- MECELLE'NİN HAZIRLANIŞI VE YÜRÜRLÜĞE GİRİŞİ

Mecelle, bir bütün olarak değil, kitaplar şeklinde kanunlaşmış ve yürürlüğe girmiştir. Cemiyetin, bu usulü bilinçli bir şekilde tercih ettiği söylenebilir. Çünkü yukarıda da değinildiği üzere, Mecelle'nin hazırlanması, tartışmalı bir ortamda başlanmıştı. Geniş bir uygulama birikimine sahip hanefi fıkıhından kısa sürede bir medeni kanun çıkarmanın güçlüğü ortadadır. Süre uzadıkça bunu fırsat bilen karşı fikrin savunucuları Kod Sivil'i tercüme ettirip medeni kanun olarak benimseyebilirlerdi. Bu sebeple çalışmaların sürdüğü ve belirli mesafe alındığı izhar edilmeliydi. Çünkü batılı devletler söz konusu fikir sahiplerini destekliyor hatta bu hususta baskı yapıyorlardı. Ayrıca devrin şeyhülislamı, ahkâm-ı fıkhiyeyi ilgilendiren bir konuda şeyhülislâmlığın değil de, Divan-ı Ahkâm-ı Adliyenin görevlendirilmesine, usule aykırı olduğu gerekçesiyle, karşı çıkmaktaydı. Bu sebeple, söz konusu cemiyetin bir medeni kanun hazırlanmasına açıktan olmasa bile, gizliden engel olmaya çalışıyordu. Cemiyetin çalışmalarını engellemek için cemiyetin başkanı Cevdet Paşa'nın bu görevden alınarak değişik yerlere vali olarak atanmasında, devrin şeyhülislamının da etkisi olduğu bilinmekteydi. Bu sebeple Mecelle Cemiyeti'nin, Mecelle'yi bir bütün olarak değil de, kitaplar şeklinde hazırlamakla o zaman için akılcı bir yol izlediğini ve Mecelle'nin ortaya çıkmasında bu usulün önemli bir katkısı olduğunu belirtmek gerekir.

Mecelle Cemiyeti, 1868 tarihinde çalışmalara başladı ve bir yıl sonra Mecelle'nin Kavaid-i Külliye denen ilk yüz maddesi ile Kitab'ül-Büyu' isimli ilk kitabını hazırladı. Daha sonra diğer kitaplar birbirini takip etti ve 1876 yılında 16'ncı kitap kanunlaşarak yürürlüğe girdi. Böylece 16 kitaptan oluşan 1851 maddelik Mecelle, 8 yılda hazırlandı.

VI- MECELLE CEMİYETİ'NİN TOPLANTILARININ TATİLİ

Cemiyet, 1879 yılına kadar sadaret, nezaret ve diğer kuruluşlardan gelen hususlarda danışmanlık görevi yap-

tı. Bu tarihte devrin padişahı II. Abdülhamid Mecelle Cemiyeti ve bu cemiyetin çalışmaları ile ilgili olarak Cevdet Paşa'dan bir rapor hazırlamasını istedi. Cevdet Paşa hazırladığı raporunda Mecelle'nin hazırlanış sebeplerinden medeni kanun girişimlerine kadar bir çok meseleye yer verdi. Cemiyetin 1876 yılından sonra Mecelle'nin uygulanmasında görülen aksaklıkların giderilmesi için bir kısım nizamnameler hazırladığını, Sadaret, Nezaretler ve Defter-i Hâkânî tarafından bir kısım meseleler danışıldığını, bir taraftan da Mecelle'nin eksik kalan kitaplarının hazırlanmasına devam edildiğini ifade etmekteydi. Ancak cemiyetteki üyeler devamlı değiştiği için üyeler arasındaki fikir birliğinin bozulduğunu, bu sebeple cemiyetin çalışmalarının yavaşladığını, haftada sadece bir güne hatta birkaç saate indiğini belirtmekteydi.²⁵

Padişah II. Abdülhamid, Cevdet Paşa'nın raporu ile yetinmeyerek eski bir sadrazam olan Küçük Said Paşa'dan da söz konusu cemiyet ve çalışmaları hakkında bilgi istedi. Said Paşa da raporunda, Mecelle Cemiyeti'nin sadece nizamiye mahkemelerinde görülecek olan davalar için gerekli olan kanunları hazırlamak maksadıyla geçici olarak kurulduğunu, Mecelle'nin son kitabını 1876 yılında tamamladığını ve 1879 yılında da senetlerin düzenlenmesi ile ilgili talimatı kaleme aldığını, böylece görevinin sona erdiğini belirtiyordu.²⁶

Padişah, Cevdet Paşa'dan aldığı kararsız raporun arkasından, Said Paşa'dan aldığı, söz konusu cemiyetin ilgasının gerekli olduğu yönündeki rapora istinad ederek 1879 yılında ileride lüzum-ı hakiki görülsürse tekrar toplanmak üzere Mecelle Cemiyeti'nin toplantılarının tatiline karar verdi.²⁷ Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar lüzum-ı hakiki görülsürse de Mecelle Cemiyeti tekrar toplanamadı.

VII- MECELLE'NİN İÇERİĞİ VE EKSİKLİKLERİ

Mecelle, öncelikle makalelere, makaleler kitaplara, kitaplar bablara, bablar fasıllara ve nihayet bütünü 1851 maddeye ayrılmıştır. Birinci makaleyi oluşturan ilk madde fikhın tarif ve taksimine ilişkindir. Geri kalan 1.850 madde ikinci makaleyi oluşturmaktadır. 2-100 arasındaki maddeler kavaid-i fıkhiye denen genel hükümleri oluşturmaktadır. Bu maddelerin doğrudan olaylara uy-

gulanması mümkün değildir. Bu durumun, söz konusu hükümlerin bütününe değil, ama önemli bir kısmının genel hüküm niteliğinde olması, dolayısıyla hakime önemli ölçüde takdir hakkı tanınması, ayrıca bu hükümlerin doğrudan Ebu Hanife veya Hanefi mezhebinin diğer kurucularından nakledilmemiş olması ve sadece Mecelle'nin içerisindeki hükümlerle ilgili olmayıp hukukun diğer alanlarını da kapsamından kaynaklandığı söylenebilir.

Mecelle'nin diğer kitapları ise, bey', icare, kefalet, havale, rehin, emanet, hibe, gasb ve itlaf, hacr ve ikrah, şirketler, vekalet, sulh ve ibra, ikrar, dava, beyinat ve tahlif ile dava kitaplarına yer verilmiştir. Görüldüğü üzere Mecelle'de yer verilen hükümler İslâm fıkında muamelât başlığı altında yer alan hususlardır. Yani borçlar hukuku, eşya hukuku, kısmen şahsın hukuku, kısmen ticaret hukuku ve usul hukuku.

Günümüz medeni kanunları nazara alındığında Mecelle eksik bir medeni kanun olarak nitelendirilebilir. Gerçekten Mecelle'de normal bir medeni kanunu oluşturan hususlardan şahsın hukuku ve eşya hukukuna kısmen, aile ve miras hukukuna ise hiç yer verilmemiştir. Çoğunluğu borçlar hukuku, özellikle de akitler oluşturmaktadır. Haksız fiillerden sadece mala karşı işlenen haksız fiillere yer verilmiştir. Bunun yanında ayrı bir kanunda yer alması gereken usul hukukuna ilişkin hükümlere de Mecelle'de yer verilmiştir.

Ayrıca Mecelle sadece tanzim etmediği hususlar açısından değil, aynı zamanda yer verdiği hükümler açısından da bir kısım eksiklikler içermektedir. Şarta bağlı satım, icare akdinde taraflardan birinin ölümü halinde bu akdin hukukî neticesinin ne olacağı hususu bunlardan ilk akla gelen hususlardır. Ayrıca menkul malların kabzından evvel satışına cevaz verilmemesi de tenkit edilen hususlar arasındadır.

Mecelle, Hanefi mezhebine bağlı kalınarak hazırlanmış bir kanundur. Bunun çeşitli sebepleri olsa da neticede bazı tartışmalara yol açmıştır. Meselâ kira akdinin taraflardan birinin ölümü halinde ne gibi bir müeyyideye tabi olacağı hususunda Mecelle'de hüküm bulunmamaktadır. Bunun sebebi taraflardan birinin ölümü halinde Hanefi mezhebi hukukçularına göre kira akdinin sona ermesidir.²⁸ Oysa diğer mezhep hukukçularına göre

bu durumda kira akdi sona ermez.²⁹ Mecelle Cemiyeti bu hususa kanun taslağında yer vermiş ise de, Divan-ı Hümayûn tarafından söz konusu hüküm “derdest-i bahs-ü mütala’a” gerekçesi ile Mecelle’den çıkartılmıştır. Her ne kadar söz konusu hüküm Mecelle’den çıkartılmış ise de, yine aynı kitap içerisinde yer alan “çocuğun veya süt ananın ölümü ile icare müfesihi olur” (m. 443) hükmü ile konu, dolaylı olarak da olsa düzenlenmiştir. Zaten Mecelle, Hanefi fihhına bağlı kalınarak hazırlandığı için Mecelle’de yer verilmeyen hususlarda Hanefi fihhına müracaat edileceği açıktır. Uygulamada da öyle olmuştur. Aynı durum şarta bağlı satımda da söz konusu olmuştur. Diğer mezheplerde şarta bağlı satıma cevaz verildiği halde Hanefi mezhebine bağlı kalınarak şarta bağlı satıma izin verilmemiştir. Mezhep taassubu yüzünden meselâ Maliki mezhebindeki alacağın temlik ve borcun nakli gibi, o zaman Roma hukukunda dahî bulunmayan ve ilk olarak Alman Medeni Kanununda yer alan hükümlerden de yararlanılmadığı ileri sürülmüş³⁰ ise de bu fikre katılmak mümkün değildir. Çünkü havale kitabı ile Mecelle, borcun naklini düzenlediği gibi alacağın temlikini de zımnen ve atıf suretiyle düzenlemiştir (m. 252, 1746).

Mecelle’yi hazırlayanlar, sadece Hanefi mezhebine bağlı kaldıkları için değil, aynı zamanda mezhep içerisindeki tercih sırasına dikkat etmedikleri için de tenkit ediliyorlardı. Bilindiği üzere Hanefi mezhebi içerisindeki hukukçuların içtihatları arasında bir tercih sıralaması söz konusu idi.³¹ İşte Mecelle hazırlanırken zaman zaman bu sıralamaya uyulmaması bazı muhafazakârlar tarafından tenkide uğruyordu.

VIII- MECELLE’NİN ÖZELLİKLERİ VE GETİRDİĞİ YENİLİKLER

A- İslâm Hukuk Tarihinin İlk Medeni Kanunu

Mecelle, İslâm hukuk tarihinin ilk Medeni Kanunudur. Ayrıca dünyada ikinci Medeni Kanun olarak tarihe geçmiştir.³² Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Mecelle 1868-1876 yılları arasında hazırlandığına göre, bu tarihe kadar neden bir medeni kanun hazırlanmamıştır? Ayrıca söz konusu tarihe kadar medeni kanun ihtiyacı nasıl karşılanmıştır? Elbette bu durumun hukukî, tarihi ve siyasi bir kısım sebepleri vardır. Gerçekten müslü-

manlar tedvine çok önem vermişler, Hz. Peygamberin vefatından hemen sonra Kitab’ı (Kur’anı) ve sünneti tedvin etmişlerdir. Aynı şekilde müslüman hukukçular hicri ikinci asırdan sonra Kitap ve sünnetteki hükümleri sistemleştirerek ve bunlarda hüküm bulunmayan hususları kendi içtihatları ile doldurarak fıkıh külliyatlarının oluşmasını sağlamışlardır. İmam Malik’in Muvatta isimli eseri kanun olarak yürürlüğe konulmak amacıyla hazırlanmış fakat bizzat İmam buna karşı çıktığı için gerçekleştirilememiştir. Tatbikattaki zorluklar, hukukçuları, fıkıh kitaplarını kanun anlayışına uygun usul ve üslupla yazmaya sevk etmiştir. Fetevay-ı Hindiyeye başta olmak üzere birçok eser bu amaçla meydana getirilmiştir.

Osmanlı Devleti’ne gelince, ilk yıllarından Fatih devrine gelinceye kadar Hidâye, Kenz’ud-Dekâik, Kudûri, Vikâye ve el-Muhtâr gibi aslında medreselerde ders kitabı olarak okutulan kitaplar, aynı zamanda kanun ihtiyacını da karşılamışlardır.³³ Fatih devrinden Kanuni devrine kadar, Molla Hüsrev’in Gurer ve bunun Şerhi Dürer isimli eseri yukarıdakilerden biraz daha derli toplu ve kanun anlayışına yakın bir üslupla kaleme alınmış ve mahkemelerde uygulanmıştır.³⁴ Kanuni devrinden Mecelle’nin hazırlanmasına kadar ise, İbrahim Halebî tarafından kaleme alınan Mültek’al-Ebhur, önceleri gayri resmi 1648 ve 1687 tarihli fermanlarla da resmen kanun olarak kabul edilmiş ve uygulanmıştır.³⁵ Tanzimat Fermanı’nın ilanından hemen sonraki Fransız Medeni Kanununun iktibas çalışmaları³⁶ ve 1855 yılındaki İslâm hukukuna dayanan Metn-i Metin isimli Osmanlı Medeni Kanunu çalışmalarından bir netice alınamamıştır.³⁷ 1868 yılında ise inceleme konumuz olan Osmanlı Medeni Kanunu yani Mecelle hazırlanmaya başlanmıştır.

O halde İslâm hukuk tarihinde Mecelle’den önce çeşitli girişimler olmuş ancak bunlardan biri dışında hiçbirisi kanun şeklinde yürürlüğe konamamıştır. Kanun olarak yürürlüğe giren Mülteka da modern kanunlar şeklinde olmayıp fıkıh kitaplarının özetinden ibarettir. Sonuç olarak Mecelle’nin hazırlanmasına kadar fıkıh kanunlaştırma çabaları olmuş fakat bu, çeşitli sebeplerle gerçekleştirilememiştir. Kanun ihtiyacı ise, fıkıh ve fetva kitapları ile giderilmeye çalışılmıştır.

Belirtmek gerekir ki Mecelle’nin ilk kanun olması onun kanunlaştığı tarihe kadar mevcut olmayan hususla-

ra yer verdiği anlamına gelmemektedir. Gerçekten o, yüzyıllar boyunca çeşitli İslâm devletleri tarafından uygulanan hükümleri bir araya toplamıştır.

B- Millî ve Beynelmilel Bir Kanun Olması

Mecelle, bünyesindeki bütün yenilik ve değişikliklere rağmen yürürlüğe girdiği andan itibaren hayata uygulamakta herhangi bir güçlüğü ve sistem değişikliğine sebep olmamıştır. Başka bir ifade ile, içerisinden çıktığı toplumun öz kültürünün eseri yani "millî" bir kanundur. Nitekim Mecelle örf ve adete büyük önem vermiş, örf ile tayini nass, yani İslâm hukukunun asli kaynaklarının tayini gibi kabul etmiştir (m. 45). Yine Mecelle'ye göre, anlaşmazlıklarda âdet esas alınarak hüküm verilebilir (m.36), insanların birşeyi sürekli yapmaları o şeyin âdet olduğunu gösterir (m. 37, 41), âdetin yasakladığı şey gerçekte yasaklanmış gibidir (m. 38), örfen maruf olan şey şart kılınmış gibidir (m. 43). Görüldüğü üzere Mecelle, örf ve adeti yani halkın bir hususu benimseyip uygulamasını anlaşmazlıkları giderici bir kaynak olarak kabul etmektedir. Bu sebeple Mecelle'yi halkın ruhundan çıkmış, millî bir Medeni Kanun olarak nitelendirmek gerekir.

Mecelle aynı zamanda beynelmilel bir kanundur. Çünkü Mecelle, hazırlandığı tarihte Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Arnavutluk, Bosna-Hersek, Hicaz, Irak, Suriye, Ürdün, Lübnan, Kıbrıs ve Filistin'de de medeni kanun olarak uygulanmaya başlanmıştır.³⁸ Söz konusu devletler, Osmanlı Devleti'nden bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra da uzun süre Mecelle'yi uygulamaya devam etmişlerdir. Ayrıca Mecelle, günümüzde bir kısım İslâm devletlerinin medeni kanunlarına önemli ölçüde kaynaklık etmiştir. Hatta Bulgaristan dahî bağımsızlığına kavuşurken yaptığı kanunlarında Mecelle'den yararlanmış-³⁹ Ayrıca Mecelle başta Arapça, Rumca, Fransızca ve İngilizce olmak üzere birçok lisana çevrilmiş ve milletlerin istifadesine sunulmuştur.⁴⁰ Bu sebeple Mecelle'yi, sırf Osmanlı Devleti'ne ait millî bir kanun değil, beynelmilel bir kanun olarak kabul etmek gerekir.

C- Sistem ve Tekniği

Mecelle, fıkıh ve fetva kitaplarının özetinden ibaret bir kanundur. Ancak bu özette fıkıh ve fetva kitaplarının sistem ve tekniğine bağlı kalınmamış, yeni bir sistem ve

teknik geliştirilmiştir. Gerçekten Mecelle, o zamana kadar taharet ile başlayıp ibâdât ile devam eden muâmelât, münâkehât ve ukûbâtı karışık bir şekilde inceleyen fıkıh ve fetva kitaplarının aksine, kavaid-i fikhîye ve borçlar hukuku ile usul hukukuna yani fıkıhın muamelât kısmına yer vermiştir. Fıkıh kitaplarının geleneğine bağlı kalmakla birlikte, İslâm hukuk tarihinde ilk defa ibâdâtı diğer hususlardan ayırmıştır. Ayrıca sadece ibâdâtı muâmelâtan ayırmakla kalmamış sistemli bir şekilde kamu-özel hukuk ayrımında tamamen özel hukuk alanına yönelmiştir. Bilindiği üzere, o zamana kadar fıkıh kitaplarında ceza, medeni, borçlar hukuku ayrımı yapmadan konular işlenmiştir. Oysa Mecelle ceza, idare, anayasa gibi kamu hukuku dallarını bir tarafa bırakarak sadece akitler, eşya hukuku ve usul hükümlerine yer vermiştir.

Önemle belirtmek gerekir ki Mecelle, kendisinden önceki fıkıh ve fetva kitaplarına nazaran terakki etmiş bir sistem ve tekniğe sahiptir. Günümüz medeni kanunları ile karşılaştırıldığında şüphesiz bir kısım eksikliklerinin olduğu görülür. Meselâ Mecelle'de günümüz medeni kanunlarında bulunan şahsın hukuku ile eşya hukukuna kısmen, aile ve miras hukukuna ise hiç yer verilmemiştir. Buna mukabil, medeni kanunda bulunması gerekmeyen usul hukukuna ilişkin hükümler Mecelle'ye alınmıştır.

Mecelle'de medeni kanunlarda bulunan bir kısım meselelerin eksik bırakılmasının çeşitli sebepleri vardır. Bunların başında şüphesiz fıkıhın ayrımı gelmektedir. Çünkü fıkıh kitaplarında muâmelât ve münâkehât ayrı başlıklar altında incelenmekte, usul hukuku muâmelât içerisinde kalmaktadır. Mecelle'yi hazırlayanların da fıkıhın bu geleneğini devam ettirdikleri söylenebilir.

Ayrıca Mecelle, hem nizamiye hem de şer'îye mahkemelerinde uygulanmak üzere hazırlanmıştı. Bununla birlikte özellikle nizamiye mahkemelerinde uygulanmak üzere hazırlanmış olduğu ileri sürülebilir. Çünkü söz konusu mahkemelerin görevleri Mecelle'de düzenlenen hususlarla sınırlıydı.⁴¹ Şahıs, aile ve miras hukuku ile ilgili meselelere ise, şer'îye mahkemelerinde bakılmaktaydı. Mecelle'nin hazırlanması için çalışan Cevdet Paşa'nın, nizamiye mahkemelerinin temyiz yeri olan Divân-ı Ahkâm-ı Adliyenin başkanı olduğu nazara alınırsa, öncelikle nizamiye mahkemelerinin ihtiyaçlarını gidermeye çalışması normal karşılanmalıdır.⁴²

İkinci olarak, şahıs, aile ve miras hukuku alanlarının da borçlar hukuku kadar acil bir kanunlaştırmaya ihtiyaç duyulmadığı söylenebilir. Gerçekten Mecelle'nin esbâb-ı mücibesinde de belirtildiği üzere, ticarî işlemler çok gelişmiş olduğundan özel olarak ticaret kanunlarında düzenlenmeyen hususlarda borçlar hukukuna müracaat etmek gerektiğinde hakimlerin başvurabilecekleri bir kanunun acilen yapılması gerekiyordu. Bilindiği üzere, ticaret kanunları Fransa'dan alınmıştı. Ticaret kanununda düzenlenmeyen hususlarda Fransız kanunlarına müracaat edilse, o kanunlar Osmanlı Devleti'nde kabul edilip yürürlüğe konulmadığı için bu mümkün olmuyordu. Fıkıh kitaplarına müracaat edilsin denilse, nizamiye mahkemesi hakimleri böyle bir bilgiye sahip değillerdi. Bu sebeple normal bir medeni kanun sistemi izlenmeden, öncelikle, acil ihtiyaçların karşılanması yoluna gidilmişti. Yoksa bir kısım yazarların iddia ettikleri gibi,⁴³ aile hukukuna yer verilmemesi, bu hukukun kanunlaştırılması câiz görülmeyecek kadar kutsal olmasından değildi. Gerçekten İslâm hukuku kaynaklarında aile hukukunun, borçlar, eşya ve usul hukukundan daha kutsal olduğuna ilişkin herhangi bir delil yoktur. Nitekim yarım asır sonra aile hukuku kanunlaştırılmıştır. Ayrıca esbâb-ı mücibede de belirtildiği üzere, Mecelle'nin hazırlanış sebeplerinden birisi de, bütün konuları içeren bir medeni kanun ortaya koymaktan çok, o anda mevcut sıkıntıları gidermekti.⁴⁴ Mecelle'yi hazırlayanların burada devrin ihtiyaçlarını dikkate alan faydacı bir düşünce takip ettiğini söylemek gerekir. Bu da o dönemin şartları dikkate alınınca hukuki realiteye uygun düşmektedir.⁴⁵ Nitekim benzer bir durum günümüz medeni kanununda da göze çarpmaktadır. Tercüme edildiği kantonun yapısına uygun olarak yargılamaya ilişkin hükümlere de yer verilmiştir. Meselâ ispat yükünün dağılımı ile ilgili 6'ncı madde, resmi sicil ve senetlerle ilgili 7'nci madde, boşanmada izlenecek yargılama yöntemi ile ilgili 150'nci madde medeni kanunda bulunması gerekmeyen hususlardır.⁴⁶

Üçüncü olarak, Mecelle'yi hazırlayanların, din ve mezhep ayrımı yapmadan bütün Osmanlı vatandaşlarına uygulanacak hükümlere öncelik vermeyi daha uygun buldukları söylenebilir. Bilindiği üzere şahıs, aile ve miras gibi ahvâl-i şahsiyeye ilişkin hususlarda her din ve mezhep kendi kurallarını uyguluyordu. Bu sebeple sözü ge-

çen hususlarda bütün din ve mezhep mensuplarına uygulanacak hükümler koymanın o devirde büyük tepki çekeceği önceden kestirilmiş olmalıdır.⁴⁷ Bu sebeple Mecelle'yi hazırlayanların öncelikle kamuoyunda fazla tepki görmeyecek konulara yöneldikleri ileri sürülebilir.

D- Kanunlaştırma Metodu

Kanunlaştırmalarda genelde soyut (mücerred) ve kazüist (meseleci) olmak üzere iki metod izlenir. Mücerred metoda göre, kanunlar genel kurallardır, onlardan herşeyi düzenlemeleri beklenemez. Çünkü hayat ve hayata bağlı olarak da olaylar devamlı bir değişim içerisinde. Üstelik her olayın mutlak surette farklı yönleri vardır. Yani birbirinin tıpkısı olaylar bulmak hemen hemen imkansızdır. Bu sebeple hakimler, hukuk mantıklarını kullanarak kanunların ruhunu, örf ve adeti nazara alarak kanunları tatbik etmelidirler.

Meseleci metoda göre ise, kanun, hayatta karşılaşılmaması muhtemel bütün ihtimalleri göz önüne alarak bir düzenlemeye gitmelidir. Bütün hukuk sistemlerinde olduğu gibi İslâm hukukunun oluşumunda da meseleci metod kullanılmıştır. Başka bir ifade ile, hayatta karşılaşılan her mesele, müçtehit hukukçulara sorularak cevabı alınmış ve bunlar zamanla İslâm hukuku külliyatlarını meydana getirmiştir.

Fıkıh ve fetva kitaplarının özetlendiği Mecelle'de, metod hususunda önemli yeniliklerin getirildiği söylenebilir. Herşeyden önce dağınık ve ihtilaflardan arındırılmamış olan fıkıh kitapları özet bir şekilde maddeleştirilerek bir araya getirilmiştir. Ayrıca kanun maddeleri fetvalarla açıklanmıştır. Böylece Mecelle ne fıkıh ne de fetva kitaplarına benzemektedir. Her ikisinin karması niteliğindedir. Ayrıca başta kavaid-i fıkhîye olmak üzere çoğunluğu genel hükümler niteliğinde olan kaidelere yer verilmiştir. Yine satım akti esas alınarak akitlerin İslâm hukukundaki tasnifi yapılmış, böylece hem misal hem de hüküm bir arada işlenmeye çalışılmıştır. Mesela mün'akid, fâsit, nâfiz, bâtil akit tiplerine sadece satım akidinde ve fakat bütün akitleri içerecek şekilde yer verilmiştir. Tanzim ettiği akitleri incelerken kavram, tarif ve tekrarlardan meseleci metodu benimsediği söylenebilir de hükümlerinin çoğunluğu mücerred metoda uygundur. Bu sebeplerle Mecelle'nin kendine has bir karma metodu benimsediği söylenebilir.

Bize göre, Mecelle'yi hazırlayanların, böyle bir metodu tercih etmek zorunda kalışlarının sebepleri vardır. Herşeyden önce Mecelle, siyasî açıdan rahat ve huzurlu bir ortamda değil, dış baskılar altında sâlim bir çalışma ortamından uzak bir zamanda hazırlanmıştır. İhtiyaç duyuldukça diğer mezheplere müracaat bir tarafa Hanefi hukukçular arasında görüşü zayıf kabul edilen bir hukukçunun görüşünün tercihi dahî büyük tepki ve tenkitlere sebep olmuştur. Ayrıca Fransız Kod Sivil'inin alınması düşüncesine bir tepki olarak hazırlanmaya başlandığı için fazla zaman kaybına sebep olacak çalışmalara gidilmek istenmediği söylenebilir.

Mecelle'nin meseleci metoddan tamamen ayrılmasının bir diğer sebebini de devrin özelliği ve Mecelle'nin yüklendiği misyonda aramak gerekir. İlk kitabının mazbatasında da belirtildiği üzere, özellikle kavaid-i fıkhiye ile hem hakimlere ve idari memurlara uygulamada kolaylık hem de halkın işlerini mümkün olduğu kadar şeriata uydurmaları amaçlanmıştır. Maddelerin misallerle açıklanması ile de bir kısım yanlış anlaşılmalara meydan vermemek için fetvalarla bir bakıma maddeleri şerh etme yoluna gidilmiştir. Yani Mecelle şerhli bir kanundur. Bu sebeple Mecelle'nin sadece bir kanun değil, aynı zamanda bir hukuk kitabı vazifesi görmesi de amaçlandığı söylenebilir.⁴⁸ Çünkü Mecelle'nin uygulanacağı nizamiye mahkemelerine hakim yetersizliğinden dolayı, başkanı dışında hukukçu olmayan üyeler atanmak zorunda kalınmıştır. Ayrıca o devirde medreseler de gerekli nitelikte hakim yetiştirememektedir. Bu sebeple Mecelle'de meseleci metod tercih edilerek, hakimlere uygulamada kolaylık sağlanmak istendiği de söylenebilir.

Ayrıca Mecelle'yi hazırlayanların o tarihte örnek alabilecekleri mücerred metotla kaleme alınmış kanunlar yoktur. 60 bin maddeden oluşan 1832 tarihli Çarlık Rusya Kanunu ve 17 bin maddeden oluşan Prusya Eyaletleri Genel Kanunu hep meseleci metotla hazırlanmış kanunlardır. Yani bu metod o zamanki dünya devletleri tarafından da kullanılmaktadır. Roma Hukuku o tarihlerde dağınık bir durumdadır. Mücerred metotla kaleme alınmış sadece Fransız Medeni Kanunu vardır. Ancak, Mecelle'nin hazırlanmasında bu kanunun alınması düşüncesine bir tepki söz konusu olduğu için Mecelle'yi hazırlayanların bu kanundan yararlanmaları düşünülemezdi.

Ayrıca ihtilaflardan arınmış bir medeni kanun yapma düşüncesindeki insanlardan mücerred metotla bir kanun hazırlamaları beklenemezdi. Çünkü mücerred kanunlar hakimlere meseleci kanunlara nazaran daha geniş tercih ve takdir hakkı vermektedir. Diğer mezhepler bir tarafa Hanefi mezhebi içerisinde dahî bir konuda birden farklı içtihadın bulunduğu nazara alınır ve hakime bunlar arasından birisini tercih ve takdir hakkı verilirse ülkede hukuk birliğinin sağlanmasına imkan yoktur. Özellikle ahlâk seviyesinin düştüğü yıkılış döneminde bu metodun faydalı olduğu dahî söylenebilir.

Bize göre, bütün bu sebepler olmasaydı, esbâb-ı mûcibe mazbatasında, İbn-i Nüceym'in açtığı mücerred metod çığırından sitayişle bahseden ve dirayetli hukukçular yetişmediği için bu metodun geliştirilerek devam ettiremediğinden şikayet edenlerin Mecelle'yi mücerred metotla hazırlamamaları için bir sebep yoktur.

E- Mecelle'nin Kaleme Alınış Tarzı

Hazırlandığı devir göz önünde bulundurulduğu takdirde Mecelle'nin lisanı, sâde, basit ve anlaşılır niteliktedir. O devirde az-çok hukukî lisan âşına olan bir kimsenin Mecelle'yi rahatlıkla anlayamaması için hiçbir sebep yoktur. Hatta Mecelle sadece mahkemelerde uygulanmak üzere değil, aynı zamanda halkın işlerini şer-i şerife uydurmasına yardımcı olmak için de hazırlandığı⁴⁹ nazara alınırsa onu normal bir vatandaş anlayabilmelidir. Maddelerin misallerle açıklanmasının da anlaşılmayı kolaylaştırdığı muhakkaktır.

Mecelle'nin kaleme alınış tarzı ile hukuk kültürünün yükselmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Böylece topluma öncülük eden bir kanun olarak da bir ilki gerçekleştirmiştir. Konu ile ilgili olarak Abdurrahman Bey, "Cevdet Paşa'nın fikh-ı İslâmî kanun olarak tedvin etmekte büyük bir hizmette bulunduğu câ-i inkar değildir. Eğer Cevdet Paşa yetişip de fikh-ı İslâmî tedvin etmemiş olsaydı bugün ne hukukî ve ne de adli bir lisan-ı milliye malik olacak değildik"⁵⁰ diyerek Mecelle'nin hukuk lisanımıza yaptığı öncülüğü ifade etmektedir. Gerçekten özellikle kavaid-i fikhîyede özdeyişler şeklinde hukuk mantığının formülleri hukukî bir lisan ile verilmiştir. Meselâ "Şek ile yakîn zâil olmaz" (m. 4), "Kadîm kıdemi üzerine terk olunur" (m. 6), "Zarar

kadım olmaz" (m. 7), "Beraat-ı zimmet asıldır" (m. 8), "Mevrid-i nassda içtihadı mesağ yoktur" (m. 14), "İçti-hat ile içtihat nakz olunmaz" (m. 16), "Ehven-i şerreyn ihtiyâr olunur" (m. 29), "Ezmanın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz" (m. 39), "Raiyye yani te-baa üzerine tasarruf maslahata menuttur" (m. 58) gibi ifadeler veciz bir şekilde ancak bu kadar ifade edilebilir.

IX- MECELLE'DE DEĞİŞİKLİK VE TAMAMLAMA ÇALIŞMALARI

Mecelle'nin eksik bir medeni kanun olduğu ve resmi mezhebe bağlı kaldığı için zamanın ihtiyaçlarını karşılayamadığı gerekçesi ile üzerinde bir kısım değişiklikler yapılması ve eksik kalan hususların da tamamlanması gerektiği hususu o sıralarda devamlı gündemdedi. Esasen toplantıları tatil edilmeden önce Mecelle Cemiyeti, Mecelle üzerinde bir kısım değişiklik ve tamamlama çalışmaları yapmıştı. Bu çalışmalar bazan ayrı bir nizamname şeklinde bazan da maddelerin açıklanması ve hükümlerinin değiştirilmesi şeklinde oluyordu. Ne var ki cemiyetin yapmış olduğu çalışmaların önemli bir kısmı kanunlaşarak yürürlüğe giremedi.⁵¹ Mecelle Cemiyeti'nin toplantıları 1879 yılında tatil edildikten sonra 1916 yılına kadar Mecelle üzerinde herhangi bir değişiklik ve tamamlama çalışması olmadı. 1916 yılında tenkitlerin iyice artması sonucu Mecelle'de gerekli değişiklikleri yapmak ve eksik kalan hususları tamamlamak üzere Kanun-i Medeni ismi ile bir komisyon kuruldu.⁵² Söz konusu komisyon, Tadil Prensiplerini Tespit Komisyonu, Mecelle Tadil Komisyonu ve Hukuk-ı Aile Komisyonu şeklinde alt komisyonlara ayrılarak çalışmalarını sürdürdü. Mecelle tadil komisyonu, Mecelle'nin birinci kitabı olan Kitab'ül-Büyû'dan başlayarak gerekli gördüğü maddeleri değiştirmek ve eksiklikleri, ilgili bab ve fasıllara ek olarak hazırlamak amacı ile oluşturulmuştu.⁵³ Böylece Mecelle'nin, zamanın ihtiyaçlarını karşılayacak bir medeni kanun haline getirilmesi amaçlanıyordu.⁵⁴ Komisyon, eksiklikleri ait oldukları bab ve fasıllara eklemeyi, tadili icab eden maddelerin bir iki kelime değişikliği ile tadil edilmesini, lüzumsuz görülen maddelerin tamamen Mecelle'den çıkartılmasını kararlaştırmış ve bu yönde çalışmalar yapmıştır. Söz konusu komisyon, 1923 yılında Mecelle'nin bir kısım maddelerinde yaptığı de-

ğişiklikleri yayınlayarak ilim alemine sundu.⁵⁵ Yayınlanarlardan anlaşıldığına göre, Mecelle Tadil Komisyonu, Kitab'ül Büyû'a ilişkin olarak 21 maddenin tadilini, 33 maddenin ilavesini ve 13 maddenin Mecelle'den çıkartılmasını,⁵⁶ Kitab'ül İcare ile ilgili olarak da 10 maddenin tadilini ve 13 maddenin ilave edilmesini teklif ediyordu.⁵⁷ Mecelle'nin bütününi içermese de çalışmalara baktığında o zamana kadar tenkit edilen hususlarda Hanefi mezhebinin dışındaki üç mezhebe de müracaat edilerek önemli değişiklikler teklif edilmişti. Ne var ki, bu tekliflerden hiçbirini kanunlaşarak yürürlüğe giremedi.

1916 tarihli Kanun-i Medeni Komisyonu'nun alt komisyonlarından birisi de Hukuk-ı Aile Komisyonuydu. Komisyonun ilk toplantısında benimsediği prensibe göre, maddeler Mecelle'ye göre daha sade bir dil ile yazılacak ve üyeler arasında anlaşmazlık olursa çoğunluğun kararı esas alınacaktı.⁵⁸ Komisyon, Hanefi mezhebinin dışındaki mezheplerden yararlanabileceği gibi, gerekirse diğer devletlerin hukukî müesseselerine de başvurarak zamanın ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir Aile Kanunu hazırlayacaktı.⁵⁹ Ayrıca sadece müslümanlara yönelik hükümlerle yetinilmeyip ülkede yaşayan azınlıkların da bu kanuna tabi olmaları için Hristiyan ve Yahudilere ait hükümlere de yer verilerek, bir bakıma semavî dinlerin aile kanunu yapılacaktı.

Bütün bu prensipler göz önünde bulundurularak bir Aile Kanunu tasarısı hazırlandı ve Hukuk-i Aile Kararnamesi ismi ile 25 Ekim 1917'de yürürlüğe girdi. Belirtmek gerekir ki, ilk toplantısını 9 Mayıs 1916 tarihinde yapan Kanun-i Medeni komisyonunun gerek alt komisyonlarından gerekse onun devamı olarak kurulmuş olan komisyonlardan 1926 yılına kadar çalışmaları kararname şeklinde de olsa yürürlüğe giren tek komisyon, Hukuk-i Aile Komisyonu'dur.⁶⁰ Bu sebeple Hukuk-ı Aile Kararnamesi, Mecelle'yi bir medeni kanun şeklinde tamamlama çalışmaları içerisinde ayrı bir öneme sahiptir. Ayrıca kararname, İslâm devletlerinde aile hukuku alanında yapılan ilk kanun özelliğine de sahip olmuştur. Yine söz konusu kararname, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin aile hukuku alanındaki son kanunudur. Daha sonra bir kısım çalışmalar oldu ise de hiçbirisi yürürlüğe girememiştir. Ayrıca kararnamede Müslüman, Hristiyan ve Ya-

hudiler için ayrı ayrı hükümlere yer verilmesi, tarihte ilk defa gerçekleştirilen bir olaydır. Müslümanları ilgilendiren hükümlerinde resmi mezhep anlayışının terk edilerek diğer mezheplerden de yararlanılmış olması da İslâm hukuk tarihi açısından bir ilk olarak değerlendirilebilir.

Kararname getirdiği bütün bu yeniliklere rağmen, 19 Haziran 1919'da yürürlükten kaldırıldı.⁶¹ Bunun çeşitli sebepleri vardı. Bunların başında yargı hakkı ellerinden alınan gayrimüslim cemaat liderleri ile, Hanefi mezhebinin dışındaki mezheplerden yararlanma yolunu kabul etmeyen müslümanların tenkitleri gelmekteydi. Kararname, hazırlandığı Osmanlı Devleti'nde iki yıldan daha az bir süre yürürlükte kalmış olmasına rağmen, Suriye, Ürdün, Lübnan, İsrail gibi Ortadoğu devletlerinde 30-40 yıl kadar yürürlükte kaldı ve İslâm devletlerinde daha sonra hazırlanan aile kanunlarına önemli ölçüde kaynaklık etti.⁶²

1916 yılında kurulup alt komisyonları aracılığı ile uzun süre çalışmalar yapan Kanun-i Medeni Komisyonu'ndan beklenen sonuç elde edilemeyince 1923 yılında isimleri değiştirilerek ve görev alanları yeniden belirlenerek Ukûd ve Vâcibât Komisyonu ve Ahkâm-ı Şahsiye Komisyonu ismi ile yeni komisyonlar oluşturuldu.⁶³ Bu komisyonlar, bir yıl boyunca çalışmalar yaptı ise de önemli bir sonuç elde edilemedi. 1924 yılında her iki komisyonun üyeleri yenilendi ve çalışmalara kalınan yerden devam edildi.⁶⁴ Ancak bunların çalışmalarından da beklenen verim sağlanamadı.

Bu uzun ve yoğun çalışmalara rağmen istenen medeni kanun bir türlü ortaya konulamadı. Bu durum, yeni bir kanun yapmaktansa batılı ülkelerden birisinin medeni kanununun iktibası düşüncesini yeniden güçlendirdi. Ancak bunu gerçekleştirmek için herşeyden önce batılı ülkelerin hukukunu bilen kimselere ihtiyaç vardı. Bu ihtiyacı karşılamak amacıyla Avrupa'ya öğrenciler gönderilmeye başlandı. Bu öğrenciler yurda dönünce Almanya, Fransa ve İtalya gibi devletlerin hukuk ve kanunları ile ilgili yazılar yayınlamaya başladılar.⁶⁵ Bir yandan da batılı ülkelerin medeni kanunları, tercüme edilerek yayınlanmaya başlandı.⁶⁶ Böylece batı hukukunun iktibası hususunda önemli mesafeler alındı.

X- MECELLE'NİN YÜRÜRLÜKTEN KALDIRILMASI

Mecelle'de değişiklik ve tamamlama için kurulan komisyonların çalışmalarından uzun yıllar bir netice alınamamış olması ve bu arada yeni kurulmuş olan Türk devletinin batı medeniyetine dahil olma arzusu, batılı bir ülkenin medeni kanununun iktibas edilmesi yolundaki çalışmaları hızlandırdı. Tanzimat'tan bu yana iktibas söz konusu olan Fransız Medeni Kanunundan vazgeçilerek İsviçre Medeni Kanununun bazı değişikliklerle bir bütün halinde alınması kararlaştırıldı.⁶⁷ Artık ihtiyaç kalmadığı için uzun yıllar verimsiz çalışan komisyonlar da lağv edildi.⁶⁸ Hemen çalışmalara başlanarak İsviçre Medeni Kanunu, hukukçu milletvekillerinden, mahkeme başkan ve üyelerinden, hukuk profesörlerinden ve avukatlardan oluşan 26 kişilik bir kurul tarafından tercüme edildi. Söz konusu kanun, TBMM genel kurulunda 17 Şubat 1926'da Türk Medeni Kanunu olarak kabul edildi.⁶⁹ Aynı şekilde İsviçre Borçlar Kanunu da tercüme edilerek 22 Nisan 1926'da TBMM genel kurulunda kabul edildi ve 4 Ekim 1926 tarihinde her iki kanun birlikte yürürlüğe girdi.⁷⁰

Aynı tarihte yürürlüğe giren Kanun-i Medenin Surret-i Mer'iyet ve Şekl-i Tatbiki Hakkında Kanunun 43'üncü maddesinde "Kanun-i Medeniye, Borçlar Kanununa ve bu Tatbikat Kanununa muhalif olan hükümler ile *Mecelle mülgadır*" denilerek Mecelle yürürlükten kaldırıldı. Böylece Tanzimat'tan sonra başlayan hukukî alandaki Batılılaşmadan ayrı tutulmuş olan medeni hukuk alanı da batılı bir ülkenin medeni kanunu iktibas edilerek laikleştirilmiş oldu.

SONUÇ

Mecelle, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde hazırlanmış İslâm hukukunun bir kısmını tedvin eden kanunun ismidir. Mecelle hazırlanmadan önce Osmanlı Devleti'nde medeni kanun ihtiyacı, fıkıh ve fetva kitaplarına başvurularak karşılanıyordu. Fakat zamanla mevzuatın artması ve dağınık vaziyette bulunması, hayatın değişmesi ve gelişmesi sonucu ihtiyaçları karşılayacak yeni içtihatları gerek duyulması, Tanzimat Fermanı'ndan sonraki kanunlaştırma hareketleri ve adliye teşkilatındaki gelişmeler ve Batı'nın da etkisi ile Osmanlı Dev-

leti'nde bir medeni kanun kabulüne ihtiyaç duyulmuştur. Bununla birlikte devrin ilim ve devlet adamları medeni kanunun kaynağı hususunda fikir birliğine varamamışlardır. Tanzimat'ın önemli simalarından Sadrazam Âli Paşa'nın temsilciliğini yaptığı Batıcılara göre, bu ihtiyacın giderilmesi için batılı bir ülkenin medeni kanunu iktibas edilerek bu mesele halledilmeliydi. Bu fikrin ileri sürülmesinde Batı hayranlığı kadar, Batı'nın baskılarının biraz olsun hafifletilmesi düşüncesinin de etkili olduğu söylenebilir. Gerçekten batılı ülkelerin temsilcileri çeşitli zeminlerde Osmanlı Devleti'nin şer'î hukuktan vazgeçmesi gerektiğini açıkça ifade ediyorlar, hatta kapitülasyonlardan vazgeçmeyi dahi bu şarta bağlıyorlardı.

Buna mukabil gelenekçilerin temsilcisi durumundaki Cevdet Paşa'ya göre, şer'î hukukun bir kanun şeklinde derlenmesi gerekli ve yeterliydi. Böyle birşey için batıya gitmeye gerek yoktu. Herşeyden önce batılı ülkelerle herhangi bir kültür ve din birliğimiz yoktu. Onların kendileri için hazırladıkları kanunların bizim şartlarımıza uyması mümkün değildi. Belki yabancıların yarğılandığı mahkemelerde uygulanmak üzere böyle bir iktibas yapılabilirdi. Ancak bütün Osmanlı tebaasını kapsayacak şekilde bir medeni kanun iktibas Osmanlı Devleti'ni imha ile aynı anlama gelirdi.

Özellikle Tanzimat Fermanı'ndan sonra başlayan bu tartışmalar, her iki fikrin de fiiliyata geçmesi için yapılan çeşitli girişimlerin de sonuçsuz kalması ile 1868 yılına kadar sürmüştür. Bu tartışmaları sona erdirmek amacı ile Tanzimat'ın ileri gelenlerinden Fuat Paşa'nın başkanlığında, içerisinde bakanların da bulunduğu bir kurul oluşturulmuştur. Burada taraflar fikirlerini savunmuşlar ve sonuçta fıkıhın derlenmek suretiyle medeni kanun haline getirilmesine karar verilmiştir. Bu amaçla Mecelle Cemiyeti oluşturulmuş ve başkanlığına da Cevdet Paşa getirilmiştir. Söz konusu cemiyet, 1868 yılında çalışmalarına başlamış ve bir yıl sonra kavaid-i fıkhiye ismi ile hukukun genel prensipleri denebilecek hükümlerle birinci kitap olan Kitab'ül-Büyu'u hazırlayarak yürürlüğe girmesini sağlamıştır. Daha sonra diğer kitaplar sırası ile hazırlanarak yürürlüğe girmiştir. Böylece Mecelle, bir bütün halinde değil, kitaplar şeklinde hazırlanarak kanunlaşmıştır. Sonuçta kısmen şahsın hukukuna, eşya hukukuna, borçlar hukukuna ve usul hukukuna ilişkin hü-

kümler, bir mukaddime, 16 kitap ve 1851 maddede toplanmıştır. Mecelle'nin hazırlanması sırasında Cevdet Paşa gerek Batıcılar gerekse tutucular tarafından çalışmaları engellenmek amacı ile çeşitli eyaletlere vali olarak sürülmüş ise de, her defasında bir yolunu bulup görevinin başına dönmüştür.

Mecelle, fıkıh kitaplarının geleneğini önemli yenilikler getirerek devam ettirmiştir. Fıkıhın ibâdât kısmına yer vermeyerek ve önemli bir kısmı genel hükümler niteliğinde olan kavaid-i fıkhiye nâmı ile genel hükümleri bir araya getirerek klasik fıkıh kitaplarından ayrılmıştır. Fıkıhın muâmelât kısmını kitaplar şeklinde tanzim etmiştir. Fıkıhın aile, miras ve ceza hukukuna ilişkin kısımlarına Mecelle'de yer verilmemiştir. Ayrıca Mecelle Hanefi mezhebine bağlı kaldığı için diğer mezheplerde bulunan bazı hususlardan yararlanılamamıştır.

Mecelle'deki bu eksiklikler zamanla büyük tenkitlere uğramıştır. Söz konusu eksiklikleri gidermek için bizzat Mecelle Cemiyeti bir kısım çalışmalar yapmıştır. Gerçekten bugün elimizde bulunan 16 kitap yürürlüğe girdikten sonra cemiyet hemen dağılmamış, çalışmalarına devam etmiştir. Ancak devrin siyasi olayları ve cemiyetin çalışma usulü, Mecelle'nin normal bir medeni kanun şeklinde tamamlanmasına mani olmuştur. 1879 yılında II. Abdülhamid, vazifesinin bittiğini gerekçe göstererek ve ileride gerek görülürse yeniden toplanabileceğini ifade ederek cemiyetin toplantılarını tatil etmiştir.

Mecelle'ye yöneltilen tenkitlerin özellikle İkinci Meşrutiyetten sonra artması üzerine, söz konusu eksikliklerin giderilmesi için çeşitli komisyonlar kurulmuştur. Komisyonların bir kısmı, Mecelle'nin bazı maddelerini değiştirmeyi, diğer bir kısmı da eksik kalan kısımları tamamlamayı amaçlamışlardır. Ne var ki, söz konusu komisyonlardan sadece Hukuk-i Aile Komisyonunun çalışmaları, 1917 yılında Hukuk-i Aile Kararnamesi ismi ile yürürlüğe girebilmiştir. Kararnamede hem diğer mezheplere hem de diğer dinlere ilişkin hükümlere yer verilmiş olmasına rağmen beklenen huzur ve sükun sağlanamamıştır. Hatta söz konusu kararname Mecelle'den de çok tenkit edildiği için iki yıldan az bir süre yürürlükte kalabilmiştir. Diğer komisyonların çalışmaları sadece çeşitli yerlerde yayınlanarak ilim alemine sunulmuş

fakat teklif edilen değişiklikler kanunlaşmamıştır. 1926 yılında İsviçre Medeni Kanunu tercüme edilerek Türk Medeni Kanunu olarak iktibas edilmiş ve Mecelle yürürlükten kaldırılmıştır.

Mecelle'nin en büyük talihsizliği, siyasî çalkantıların yüksek olduğu bir devirde hazırlanmış olmasıdır. Bir taraftan Kod Sivil'in alınması talepleri, diğer taraftan dört mezhebin mukayeseli bir surette kanunlaştırılması ve yine bir kısım kimselerin Hanefi mezhebi içerisindeki her hukukçunun görüşünün alınmaması talepleri arasında kalınarak, adeta üç cephede savaşılmak zorunda kalmıştır. Bütün bu olumsuzluklar Mecelle'yi hazırlayan-

ları yıldırmamış ve Türk-İslâm hukuk tarihinin en önemli kanunu hazırlanmıştır.

Mecelle, Batılılaşma devrinde hazırlanmış olmasına rağmen herhangi bir Batı kanunundan hiç etkilenmemiştir. Tamamen İslâm hukukuna dayanmaktadır. İslâm hukukçuları ulül-emrin şer'î hükümleri tedvin edebileceğini, farklı içtihatlardan birini tercih ederek uygulanmasını emredebileceğini kabul etmişlerdir. Mecelle ile de şer'î hükümler Hanefi fıkhı açısından tedvin edilmiştir.

Mecelle, günümüzde birçok İslâm ülkesinin medeni kanununa önemli ölçüde kaynaklık etmiştir. Ancak tamamen yürürlükte olduğu bir ülke yoktur.

- 1 Okandan, G. Recai, *Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi, İÜHFM*, c. 15, S. 2-3, 1949, s. 14 vd.; Onat, S. Sami, *İdare Hukuku*, İstanbul 1945, s. 141; Başgil, A. Fuat, *Ana Hukuk*, c. 1, Ankara 1943, s. 69; Karal, E. Ziya, Gülhane Hatt-ı Hümayun'un da Batı'nın Etkisi, *Belleten*, c. XXVIII, S. 112, 1964, s. 600; İnalçık, Halil, Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu, *Belleten*, c. XXVIII, S. 112, Ekim 1964, s. 611; Danişment, İ. Hami, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, İstanbul 1971, s. 185; Abadan, Yavuz, Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri, *AÜHFD*, c. 14, S.1-4, 1957, s. 3 vd.
- 2 *Esbâb-ı Mâcibe Maszabatı*.
- 3 Cevdet Paşa, (Yay. Yusuf Halaçoğlu), *Tezâkir*, c. IV, s. 62-63.
- 4 Taner, Tahir, Kâpitiülayyonlar Nasıl İlga Edildi?, *M. Reşit Seviğ'e Armağan*, İstanbul 1956, s. 625.
- 5 Karal, *Osmanlı Tarihi*, 7/172.
- 6 Kaynar, Reşit, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1991, s. 157.
- 7 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, IV/62.
- 8 Fındıkoğlu, Z. Fahri, *Hukuk Sosyolojisi*, İstanbul 1958, 251 vd.
- 9 Saymen, F. Hakkı-Köprülü, Bülent, *Medeni Hukuk Dersleri*, c. II, Borçlar Hukuku, İstanbul 1965, s. 9 vd.
- 10 Davison, R. H., *Reform in the Ottoman Empire*, Princeton 1963, s. 252.
- 11 BOA, Yıldız Evrakı, no: 14/1357; Türk geldi, Ali Fuat, *Rical-i Mihimme-i Siyasiyye*, İstanbul 1928, s. 118-127; Akarlı, Engin Deniz, *Belgelerle Tanzimat*, İstanbul 1968, s. 9-16.
- 12 Said Paşa, *Said Paşa'nın Hattıratı*, c. 1, Dersaadet 1328, s. 5-6.
- 13 Nazaret Hilmi, *Kod Sivil yani Fransız Kanun-ı Medenisi*, İstanbul 1308, s. 26; Karal, *Osmanlı Tarihi*, 7/172.
- 14 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1/62-63; Karal, *Osmanlı Tarihi*, 7/171.
- 15 Cevdet Paşa, (Yay. Yusuf Halaçoğlu), *Ma'rûzât*, İstanbul 1980, s. 200; Mardin, E. Ula, *Medeni Hukuk Cephesinden Cevdet Paşa*, İstanbul 1946, s. 186.
- 16 *Hürriyet*, 18 Ocak 1869.
- 17 *Hürriyet*, 24 Ağustos 1868.
- 18 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1/63-64; *Ma'rûzât*, 200; Mardin, 64.
- 19 Cemiyet üyeleri hakkında geniş bilgi için bk.z.: Mardin, Cevdet Paşa, 160-166; Öztürk, Osman, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul 1973, s. 20-31.
- 20 Mardin, Cevdet Paşa, 68.
- 21 Mardin, Cevdet Paşa, 64.
- 22 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1/63; *Ma'rûzât*, 205.
- 23 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, 213; Mardin, Cevdet Paşa, 154; Ergin, *Maarif*, 3-4/1087.
- 24 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, 220; Mardin, Cevdet Paşa, 82 vd.
- 25 BOA, Yıldız Esas Evrakı no: 31/1956 Mükerrer.
- 26 BOA, Yıldız Esas Evrakı no: 31/1956 Mükerrer.
- 27 BOA, Dosya Usulü İradeler Tasnifi Esas no: 49/11, Gömlek no: 5/29.
- 28 Serahsi, Muhammed, el-Mesud, c. 15, Mısır 1324, s. 153-154; Kâsânî, B. Mesud, *Bedâiüs-Senai fi Tertib-i Şerayi*, c. 4, Beyrut 1910, s. 222; Bilmen, Ömer Nasuhi, *İstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, c. 6, Ankara 1980, s. 179.
- 29 İbn-i Hazm, *Muhalla*, c. 9, Mısır 1389/1969, s. 5; İbn-i Kudame, *Muğni*, c. 5, Mısır 1969, s. 370; İbn-i Rüşt, *Bidayetül-Mücebîd*, c. 3, Kahire 1975, s. 324; Ali Haydar, *Dürr'ul-Hükkam Şerh-u Mecelle'il-Ahkam*, c. 1, İstanbul 1330, s. 742; Bilmen, 6/180-183.
- 30 Mardin, Cevdet Paşa, 171.
- 31 Ali Haydar, 4/696 vd.
- 32 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1/64.
- 33 Aydın, *Aile*, 80.
- 34 Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, c. 1, Ankara 1955, s. 19.
- 35 Aydın, *Aile*, 80; Cin, Halil-Akgündüz, Ahmed, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, c. 2, İstanbul 1995, s. 149.
- 36 Engellhart, M., (trc. Ali Reşat) *Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniyyenin Tarih-i İslahatı (1826-1882)*, İstanbul 1328, s. 144.
- 37 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1/62-63; Ergin, *Maarif*, 1/264.
- 38 Mecelle'ye yapılan çok sayıda Arapça şerhler de bunu açıkça göstermektedir. Mes'ud Efendi tarafından kaleme alınan *Mir'at-ı Mecelle* (İstanbul 1297), Sâlim İbn-i Rüstem tarafından yazılan *Şerh'ul Mecelle* (Beyrut 1888), Münir el-Kâdî'nin (İstanbul 1888) şerhi bunların başlıcalarıdır. Mecelle'nin Lübnan'da 1932, Suriye'de 1949, Irak'da 1953, Ürdün'de 1964 yılına kadar uygulandığı bilinmektedir (Coulson, 152). Esasen günümüzde İslâm devletlerinin bir çoğunda Mecelle'nin hukuken olmasa bile fiilen yürürlükte olduğu söylenebilir. Ne var ki hukuken yürürlükte olduğu bir ülke yoktur. Osmanlı egemenliği altında olduğu tarihlerde dahi Mecelle Mısır'da uygulanmamıştır (Richard C. Repp, Qânûn and Shari'a in the Ottoman Context, İslâmiç Law Social and Historical Contexts, (ed. Aziz Al-Ahmed) London and New York 1988, s. 190; Schacht, Islamic Law, 93; Coulson, 152). Mecelle yerine Kadri Paşa'nın yine Hanefi fıkhına dayanarak kaleme aldığı eşya ve borçlar kanunu (*Mürjidiil Hayran ilâ Marifet-i Ahvâlil İnsan*) 1890 yılında Mısır hükümeti tarafından yayınlanmış ise de, resmen uygulanmamıştır (Kramers, Mısır, İA.).
- 39 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, 200.
- 40 Mecelle'nin İngilizce tercümesi için bk.z.: Charles Hooper, *The Civil Law of Palestine and Transjordan*, c. 1, Jerusalem 1933; Mecelle'nin Fransızca

- tercümesi için bkz.: Vitche Servicen, *Code Civil Ottoman*, Constantinople 1872, s. 7 vd.
- 41 Velidedeoğlu, *Medeni Hukuk*, 48.
- 42 Aydın, M. Akif, Bir Hukukçu Olarak Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet Cevdet Paşa Semineri, Bildiriler, İstanbul 1986, s. 32-33.
- 43 Anderson, J. N. D., *Islamic Law in the Modern World*, London 1959, s. 548-549.
- 44 *Esbâb-ı Mâcibe Mazbatası*.
- 45 Aydın, Bir Hukukçu, 25.
- 46 Edis, Seyfullah, *Medeni Hukuka Giriş ve Başlangıç Hükmüleri*, Ankara 1983, s. 75.
- 47 Onar, S. Sami, Osmanlı İmparatorluğunda İslâm Hukukunun Bir Kısımının Kodification'u Mecelle, *İHEM*, c. XX, S. 1-4, İstanbul 1954, s. 13.
- 48 Aydın, Bir Hukukçu, 37.
- 49 Kaşıkçı, 74 vd.
- 50 *İkdam Gazetesi*, 25 Teşrinisani 1339 (1923).
- 51 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Kaşıkçı, 314 vd.
- 52 *Ceride-i Adliye*, S. 149, 1338, s. 65.
- 53 *Ceride-i Adliye*, 1338, S. 2, s. 92.
- 54 Velidedeoğlu, H. Veldet, *Türk Medeni Hukuku*, c. 1, İstanbul 1956, s. 68.
- 55 *Ceride-i Adliye*, 1338, S. 2, s. 92 vd.
- 56 *Ceride-i Adliye*, 1338, S. 2, s. 92-96; S. 3, s. 143-144; S. 4, s. 188-192; S. 5, s. 237-240; S. 6, s. 286-288; S. 9, s. 431-432; S. 10, s. 478-480.
- 57 *Darü'l-Fünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, S. 14, 1338-1341, s. 303-307.
- 58 Aydın, M. Akif, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985, s. 163.
- 59 *Ceride-i Adliye*, S. 149, s. 66; Aydın, *Aile*, 163; Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İzmir 1974, s. 204.
- 60 *Ceride-i Adliye*, 1339, S. 10, s. 464.
- 61 *Düstur*, 2. Tertip, 2/299; CA, 1339, S. 12, s. 66.
- 62 Aydın, *Aile*, 227 vd.
- 63 *Ceride-i Adliye*, 1339, S. 10, s. 462.
- 64 *Ceride-i Adliye*, 1339, S. 10, s. 463; *Ceride-i Adliye*, 1340, S. 25, s. 894-911.
- 65 *Ceride-i Adliye*, 1339, S. 10, s. 466 vd., 524 vd., 557 vd., 617 vd.
- 66 *Ceride-i Adliye*, S. 104, 1329, s. 5672-74; S. 105, s. 5709-20; S. 106, s. 5776-84; S. 107, s. 5830-36; S. 108, s. 5929-48; S. 109, s. 6005-12.
- 67 C. L. Ostrolog, *The Angora Reform*, London 1927, s. 89 vd.
- 68 Bozkurt, M. Esat, Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı, *Medeni Kanunun XV. Yıldönümü İçin*, İstanbul 1944, s. 11.
- 69 *Resmî Ceride*, Kanun no: 743, 4 Nisan 1926.
- 70 *Resmî Ceride*, Kanun no: 818, 8 Mayıs 1926; Bilsel, Cemil, *Medeni Kanun ve Lozan Muahedesi, Medeni Kanunun XV. Yıldönümü İçin*, İstanbul 1944, s. 21.

TANZİMAT SONRAŞI TAŞRA VE MERKEZDE YARGI REFORMU

YRD. DOÇ. DR. SEDAT BİNGÖL
ANADOLU ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Osmanlı tarihine bakıldığında “batılılaşma” hareketlerinin önemli bir yer tuttuğunu görürüz. Ancak 3 Kasım 1839’da M.Reşit Paşa’nın Gülhane Parkı’nda okuduğu fermanla başlayan ve “Tanzimat”, adını alan dönemin batılılaşma hareketleri içerisindeki yeri diğerlerine göre daha ve farklı bir boyuttadır. Gülhane Hatt-ı Hümayûn’u ile başlatılan dönemin kendisinden önceki dönemlerle karşılaştırıldığında belirgin farkı, Batı’nın temel yapısını oluşturan ve Rönesans, Reform ve Aydınlanma gibi tarihsel bir süreçlerde oluşturduğu medenî değerleri ve modern devlet oluşumu için bir zorunluluk olan hukuk devleti olma ve birey hakları kavramlarını gözönüne almasıdır. Tanzimat Fermanı temel olarak birey ve devlet arasındaki hakları, ödevleri belirlemeğe çalışan bir sosyal kontrat özelliği gösterir. Özellikle bireylerin haklarının tanınmasına yönelme, Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir dönemi vurgulamaktadır.

Tanzimat Fermanı’nın metnine bakıldığında, giriş bölümünde Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren “ahkâm-ı celîle-i Kur’aniye ve kavânin-i şer’iyyeye” tam anlamıyla uyulmasından dolayı, devletin kuvvetinin ve tebaa’nın refahının yerinde olduğunu, ancak 150 seneden beri ne “kavânin-i münife” ne de “şer’î şerife” uyulmayıp, eski kuvvet ve refahımızın zayıfladığı vurgulandıktan sonra idarede ve memlekette kanun hakimiyetinin sağlanmasının gerekliliği ifade edildikten başka, ülke yönetimi için yeni kanunların gerekliliği ve bunların dayana-çağı ilkeler sayılmıştır.¹ Tanzimat Fermanı’nın i’lân edilmesinin altında yatan nedenlerden birisi de, Avrupa devletlerinin, birey haklarının ihlâl edildiği konusundaki

şüphelerini giderme amacına yönelikti. 3 Kasım 1839’da devlet ileri gelenlerinin, her din ve sınıftan gelen ahaliyi temsilen ruhanî reislerin, yabancı diplomatların önünde okunan ferman, temelde Adâletnâme geleneğinin bir devamı niteliğindeydi. Fermana kendisine adalet ve refah vad edilen, bütün imparatorluk tebaasıydı. Kanun önünde eşitlik ilkesi, kararlı bir şekilde vurgulanmıştı.² Tanzimat Fermanı kendisinden önceki fermanlardan bu niteliğiyle ayrılmaktaydı. Ancak fermanın öngördüğü ilkeler, imparatorluğun kendi içdinamiklerinin ortaya çıkardığı bir zorunluluk, bir toplumsal dönüşümü zorlayan sınıfsal bir baskıyla ortaya çıkmamıştır. Tanzimat devri devlet adamlarınca, pratik amaçlara yönelik olarak i’lân edilen “eşitlik ilkesi”, imparatorluğun yüzyılın başından itibaren karşı karşıya kaldığı milliyetçi akımlar ve bunun sonucu imparatorluktan ayrılma eğilimleri gösteren milletleri, birarada ve bir bütün olarak tutmanın yolu olarak görülmekteydi. Fermana önce benzer bir yaklaşımı II. Mahmut devrinde de görüyoruz. II. Mahmut tebaasına yaklaşımını şu sözleriyle ortaya koyuyordu,

“Bundan böyle tebaamdan müslümanları ancak câmi’de, hristiyanları kilisede, müsevileri havrada tanımak isterim”.³

Böylece tebaası arasında anılan yerler hariç, bir fark görmediğini vurguluyordu. Nitekim II. Mahmut devri reformları içinde merkezî hükümetin, bakanlıklar kurularak yetkinleştirilmesi yanında ilginç bir adım olarak da, şeyhülislâmlık makamını hükümet yönetimi ve kurulları dışında bırakarak onu gayr-i müslim millet örgütlerinin dinî başkanlığı konumuna benzer bir duruma, bir çeşit İslâm “millet”inin dinî görevlisi haline getirdi. II.

Mahmut aynı amaçla olsa gerek, Şer'iyye Mahkemeleri'ni de, sadrazamın kontrolünden alarak şeyhülislâmlığa bağladı.⁴ Böylece Şerîât Mahkemeleri'nin en üst makamı haline gelen şeyhülislâmlığın, devlet örgütü içerisinde hükümet yönetimi dışında bırakılmasıyla, din-devlet bileşiminde ilk çatlamayı, ayrışmayı başlattı.⁵ Ancak hemen belirtelim ki, şeyhülislâmlığa bağlı Şerîât Mahkemeleri hala tüm toplumun genel mahkemeleri durumundadır. Gayr-i müslim cemaat mahkemeleri, sadece sivil (özel hukuk kapsamındaki) anlaşmazlıklara bakabilir; miras, nikâh ve vasiyete ait hukukî işleri çözerdi.⁶ Ancak İslâm Hukuku gereğince, Osmanlı Devleti zımmilere kısmî olarak adlî muhtariyet tanıdıysa da, bu durum onları Osmanlı Adlî sistemi dışına çıkarmıyordu. İslam Hukuku'na göre zımmiler kendi aralarındaki ihtilâfları Kadı'ya getirip getirmemekte serbesttiler, zımmilerle müslümanlar arasındaki bütün (kamu hukuk veya özel hukuk'a giren) davâ konularının Şer'î Mahkeme'de çözülmesi gerekirdi.⁷ Şer'î Mahkeme'ye havale edilen davâlara doğal olarak, şer'î hukuk uygulanmaktaydı. Yargı hukuku bakımından kendine özgü özellikleri olan şer'î hukuka göre, en önemli ispat aracı şahitlik kurumudur. Oysaki İslâm Hukuku'na göre gayr-i müslimlerin, müslümanlar aleyhine şehâdeti kabul edilemezdir.⁸ Anlaşılabılır nedenlerle bu durum, gayr-i müslimler açısından kabul edilebilir veya yabancı devletler açısından onaylanabilir bir durum olmaktan çıkmıştı.

Nitekim müdahaleler sonucu kısmî olarak, bir müslümanın aleyhinde zımmilerin şehâdetinin, şer'î mahkemelerde bile kabul olunduğunu (16 Şevval 1266) 25 Ağustos 1850'de Ankara Kadı Siciline kaydedilen bir hükümde görüyoruz. Buna göre, hıristiyanların müslümanlar aleyhine şahitlik yapmalarının şer'an makbul olmadığı belirtilerek, ancak müslüman birinin adam öldürmesi ve hırsızlık yapması halinde hıristiyanlardan başka şahit bulunamazsa şahitliklerinin kabulü, her ne kadar şer'an olmasa bile kanûnca ve nizâmen yerinde görüldüğü ulemâca kabul edilerek, padişahça onaylanmıştı.⁹

Tanzimat Fermanı yeni kanunların ihdâs edileceğini belirtmekteydi. Bu kanunların temel karakteristiği, fermana sözü edilen teminatların bütün tebaaya yaygınlaştırılması amacına yönelik olarak, bütün kamu müesse-

selerini giderek lâikleştirici nitelikte oluşlarıdır. Gayr-i müslimlerin özel konumları ve batılı güçlerin onlar adına müdahalelere girişeceklerinin anlaşılması, ihdâs edilecek kanunların lâik karakterde olmasını zorunlu kılmıştır.¹⁰

Osmanlı İmparatorluğu gibi çok milletli bir yapının eşit ve ortak bir hukuk mevzûatı yaratabilmesinin yegane yolu, din dışı bir hukuk kaynağını esas alması veya hukuku yaratmasıydı. Bu bakımdan Tanzimat devri, bireyin diğer bireylerle ve devletle ilişkilerini düzenleyerek, her türlü keyfî hareketleri engellemeye yönelik "kesin kurallar" koymaya yönelmesi açısından göze çarpmaktadır. Bu dönemdeki "Kanunlaştırma" adı verilen bu çabaların ilk adımını, II. Mahmut devrinde görüyoruz. II. Mahmut devrinin sonlarına doğru "Tarîk-i İlmiyye Dair Cezâ Kanûnnâmesi" yanında 1838'de "Memûrine Mahsûs Cezâ Kanûnu"¹¹ böylece sınırlı da olsa modern hukukun "kanunsuz ceza olmaz" ilkesi gereği, belirli suçlara belirli cezaların verileceği ifade edilerek, idarede keyfî anlayışı sona erdirmeye amacına yönelik olarak belirsiz "zulüm" kavramıyla ifade edilebilen suç ve cezalar, kanunlaştırılmıştır.¹²

Tanzimat Fermanı'nın i'ânından kısa bir süre sonra (1 Rebi'ülevvel 1256) 3 Mayıs 1840'da bu kez tüm Osmanlı toplumunu kapsayan genel bir "ceza kanunu" neşredildi. Bu ceza kanunu bugün anladığımız anlamda bir ceza kanunu vasfından uzak ve toplumun bütün gereksinimlerini karşılayamamakla beraber, suçların kanuniliği ilkesini getirmesi ve keyfî ceza verilmesini engelleyici hükümler içermesi bakımından ilk kanundur.¹³ Toplumun bütün kesimlerini içeren bu kanûnnâmeden sonra, Tanzimat dönemi boyunca kanunlaştırma çabaları devam etti. İlk elde Arazi Kanûnnâmesi, Ticaret-i Berriye Kanûnu vb. kanunlar ve yüzlerce nizâmnâmenin¹⁴ neşredilmesi gibi kanunlaştırma hareketleri yeni bir durum doğurdu. Yapılan kanun, nizâmnâme vb. 'lerini, hukukî ihtilâflar doğduğu zaman yorumlayıp, uygulayabilecek mahkemeler yoktur. Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde yargılama yapabilecek, genel nitelikli tek bir mahkeme tipi vardı. Bu mahkeme ise Şer'î Mahkeme idi. Bu mahkemelerin yeni kanunları tam anlamıyla uygulaması, anladığımız nedenlerle, beklenemezdi. Bu nedenle devlet, yeni bir kazaî örgüte ihtiyaç duydu.¹⁵ Ancak Osmanlı

toplum yapısı gözönüne alındığında, birdenbire yeni bir örgütün kurulmasının, büyük tepkiler doğuracağını göz önüne alan Tanzimat devri devlet adamları, evrimci bir yol izlediler. 1864 yılında kurulan Nizâmiye Mahkemeleri'nin¹⁶ öncesinde, adlî alanda atılan bu ilk adımlar, Nizâmiye Mahkemeleri'ne geçişte önemli bir köprü görevi gördü.

TAŞRADA KURULAN MÜLKÎ MECLİSLER VE YARGI YETKİLERİ

a- Muhassıllık Meclisleri

Tanzimat Fermanı'nın i'lânına rağmen Tanzimatın ilkelerinin nasıl hayata geçirileceği konusunda elde bir programın olmayışı nedeniyle ve Tanzimatın öngördüğü adlî, malî, sosyal yenilikler, doğabilecek tepkiler gözönüne alınarak, imparatorluğun bütününde uygulamaya sokulmadı. Öncelikle hükümetin kesin denetiminin olduğu, merkeze yakın eyâletlerde uygulamaya girildi. Başta Edirne, Bursa, Ankara, Aydın, İzmir, Konya ve Sivas gibi yerlerde uygulandı. Bunun için idarî bölümlenmede yer yer değişiklikler yapıldı. Örneğin, Bozok, Kayseri, Kastamonu sancakları Ankara Eyâleti'ne bağlandı.¹⁷ Tanzimatın öngördüğü amaçlardan birisi de vergi adaletiydi. Bu konuda ilk önlem "Muhassıllık Meclisleri'nin kuruluşuydu. Bu meclisler eyâlet yönetiminde gerçek bir yenilikti. İçersinde gayr-i müslim toplulukların da temsil edildiği bir meclisdi. Tanzimat sonrası birer "Muhassıl Emvâl" adı verilen görevlinin gönderilmesiyle, sancak merkezi ve kazâlarda "Büyük Meclisler" in oluşturulmasında, temelde vergi meselesinden doğmasının yanında, Tanzimat Fermanı'nda vadedilenlerin gerçekleşmesi ve bunun denetimi de tasarlanmaktaydı.¹⁸

Muhassıllık Meclisi'nin nasıl kurulacağı "Muhassıl-ı Emvâl" adıyla tayin edilen memurlara, (19 Zilkade 1255) 25 Ocak 1840 tarihli verilen bir talimatta açıklanmıştır.¹⁹ Bu talimatın 2. bendinde, muhassılların maiyetlerinde bir kâtib-i emlâk, 1 nüfus ve 1 tane mâl kâtibi bulunacak ve gittikleri yerlerde öncelikle meclisi kuracaklardı. Bu meclis, muhassıl, 2 kâtip, beldenin hakimi, müftüsü ve 1 asker zabiti ve "vücûh-ı memleket" denilen, memleketin ileri gelenlerinden 4 kişinin ve şayet o mahalde reâyâ bulunuyorsa metropolit ve kocabaşılardan da birer kişi alınıp, haftada 2 ya da 3 gün belirlene-

rek, gerek vergi ve gerekse o memleketin diğer sorunlarını görüşeceklerdi. Eyâlet merkezi olan livâda müşir, meclis reisi olup, eyâlete bağlı sancak ve kazâlarda ferik varsa ve liyâkatliyse seçime gerek olmaksızın padişahça atanacak, aksi durumda meclis azası her kimi seçerse meclis reisi olacaktı. Meclis reisi de dahil 13 azâdan oluşan Büyük Meclis, muhassılların olmadığı yerlerde 3-4 kazânın birleşmesiyle ve muhassıl tarafından "vücûh" dan ileri gelen birisinin vekil tayin edilip, müfti ve yine vücûhdan 2 kişinin memur olduğu "küçük meclis" kurulmaktaydı.

13 kişiden oluşacak Büyük Meclis'in 7'si devlet memuru sıfatını taşıyan müşir, müftü, hakim-üş-şer'î, zaptiye memuru, muhassıl ve 2 kâtib dışında geriye kalan 6 kişinin seçimle geleceği belirtilmişti.²⁰ Öte yandan muhassıllık talimatına göre, bölgede gayr-i müslim bulunuyorsa kocabaşı ve metropolidin bu meclislere atanması öngörülmüyorsa da (Ermeni ve Rum temsilcisi), Meclis-i Vâlâ başka cemaatlerin de varlığını gözönüne alarak, Musevi ve Katoliklerin de birer temsilcisinin bu meclislerde bulunmasını kararlaştırmış ve bunlardan da birer temsilci alınmıştır.²¹

Her valiye veya eyâletin altındaki birimlerde, mülkî idâreye bağlı olan bu meclisler, aynı zamanda yargı işlerine bakmakla da yükümlüyüdü (1 Rebi'ülevvel 1256). 3 Mayıs 1840 tarihli ilk Ceza Kanûnnâmesi'nin bazı yönlerine dikkat edilirse, bu kanunnameyi taşrada uygulama yetkisinin Muhassıllık Meclisleri'ne verildiği görülür.²² Kanûnnâmenin giriş kısmından önceki bölümde Sultan Abdülmecit bu kanun suretlerinin "memâlik-i devlet-i âliyemizin meşveret meclislerinde vesâir iktizâ eden"²³ yerlerde bulunup, kanunî ve nizâmî işlerde ona başvurulması gerektiğini, bildiriyordu.

Ceza Kanûnnâmesi'nin 1. faslının 1. maddesinde, adam öldürme ve padişaha ihanetle suçlananların şer'an ve kanunen gereken tahkikatı yapılmaksızın, kimsenin öldürülmemesi emredililiyordu. 4. maddede ise "katli-nefs" suçu taşralarda gerçekleşirse, "memleket meclis-i meşvereti"nde hem şer'an hem de "şerâit-i muharrere"ye göre davası görülüp şer'î ilâm ve meclis mazbatası, Dersaadet'e gönderilip, Fermân-ı Âli gönderilmedikçe icrâ olunmamasını emrediyordu. İlginç bir nokta olarak belirtelim ki, konunun hem Şeriât Mahkemesi'nde hem de

Meclis-i Meşveret'te görülmesi isteniyordu. Bunun nedeni İslâm Hukuku'nun adam öldürme, yaralama vb. suçları, özel hukuk alanında kabul etmesidir. Bu nedenle ölenin yakınlarının bu olaydan zarar gördüğü kabul edilerek, zarar görenlerden birinin yakınması sonucu davâ açılması ve suçun sabit görülmesi halinde, kısâs veya sulh olunurdu. Bu eylemden dolayı şayet sulh olunursa, suçluya şer'î hukuka göre başka bir ceza öngörülmemektedir. Bu nedenle sultanın ta'zîr yetkisini kullanma hakkı gereği, ayrı bir ceza verebileceği kabul olunmuştur.

Nitekim (2 Safer 1257) 15 Nisan 1841 tarihli bir buyrukluda, Konya'nın nahiyelerinden Sahra Nahiyesi'ne râbî Çumra Karyesi'nde oturan Mehmedoğlu Halil'in aynı civarda Köstenkil adı verilen yerde Süleyman isimli şahsı öldürdüğüün şer'an sabit olup, cezası diyece çevrilmiş ancak Ceza Kanûnnâmesi gereği 7 sene küreğe çarptırıldığı belirtilerek, şahsın diyeti ödeyecek gücünün olmadığının anlaşılması nedeniyle ve veresininde diyetten yoksun kalmaması için cezasını Dersâdet'te çekmesi gerektiği halde, 7 sene prangabend olarak Bereketli Maden-i Hümayûn'unda çalıştırılması ve müdür veya muhassıl eliyle diyetin ödettirilmesine karar verilmişti.²⁴ Bir başka olayda ise (16 Cemâziyelahir 1263) 31 Mayıs 1847'de Filibe Muhassılına gönderilen buyruktada da, Göles Nahiyesi'ne bağlı Kızıllıhisar Karyesi sakinlerinden katlolunan Mustafa'nın varislerinin mahkemeye başvurusuyla, davâ açıldığı ve taammüden tabancayla maktulü öldürdüğü ikrârıyla sabit olmuş Hasan'ın hükm-i şer'an kısâsına karar verilmişse de, verese şahsı kısasdan af ve 4.000 kuruşa sulh olmuşlardı. Ancak Hasan Tersâne-i Âmire'de 5 sene kürek cezasına çarptırıldığı için Dersâdet'e gönderilmesi isteniyordu.²⁵

Bu noktada hemen belirtelim ki, imparatorluğun sonuna kadar ya da bir başka deyişle şer'î mahkemeler kaldırılincaya kadar ceza hukuku bakımından, yargı alanında bu ikili yapı devam etmiştir. Ceza hukuku içine giren herhangi bir olayda, adam öldürme veya yaralama vb. konuda şayet hukuk-ı şahsiyeyi ilgilendiren bir yön varsa, şahsın talebi üzerine, öncelikle konu şer'î hukuka göre çözümlenir, bundan sonra kamu hukuku açısından ceza kanuna göre aynı olay bir kez de, meclislerde (önce Memleket Meclisleri ve sonra Nizâmiye Mahkemele-ri'nde) görülürdü. İ. Ortaylı ağır ceza davalarında kamu

adına dava açıldığında isteyenlerin davayı kendi Cemaat Mahkemelerinde, kendi şeriâtına göre bakılmasını talep edebildiklerini bildirmektedir.

"Böylece örneğin ceza mahkemesinde görülüp verilen hükme rağmen davacı taraf kadiya müracaat ederek verilen hapis cezasını uygulattırmayıp, tazminat almakla yetinebilirdi."²⁶

Öncelikle belirtmemiz gereken nokta, Osmanlı tarihi boyunca Cemaat Mahkemeleri salt kendisine bağlı milletlerin özel hukuk alanındaki davaları (miras, nikâh, borç vb.) çözümlenmiştir. Hiçbir zaman kamu hukuku alanında hiçbir sorunun çözümünde hele ceza hukuku alanındaki bir ihtilâfda, tarafların hepsi kendine bağlı cemaatten olsa bile, konu Osmanlı Devleti'nin tek yetkili kıldığı şer'î mahkemede görülmüştür. Öte yandan yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüleceği üzere ceza hukuku alanına giren davalarda taraflar sulh olsa dahi, kamu hukuku açısından yargılanıp, cezalandırılmaktadır. Ancak kısâs durumunda davâ düşmektedir. Nitekim (12 Recep 1277) 24 Ocak 1861'de daha Nizâmiye Mahkemeleri kurulmazdan önce Meclis-i Kebîr ve Tahkikat Meclisleri'nde davalar görülürken, sadır olan irâdeye dair ilgililere gönderilen tezkerede;

"Şöyle ki taşralarda vuku' bulacak her nevi' töhmet ve cinâyât ashâbının ve husûsiyle katl fi'lîyle müttehim eşhâsin evvel bâ-evvel kâide-i meşrûhaya tatbiken ve nizâmen istintâkı icrâ olunarak ve zeyli kendülere ve bade-t-tahlîf istimâ' edilecek şahidlere temhîr ve bâ-imza ettirilerek maddenin sıhhat ve adem-i sıhhatini derece-i tahkike ve vasil olduktan sonra hukuk-ı şahsiyye için da'vâ vuku' bulur ise murâfaa-i şer'iyyesi görülerek i'lâm-ı şer'î yazılacaktır ve sonra hükm-i mahall memûrlarının mezzûn olduğu derecede olanlar hakkında hükm-i kânûn mahallerince icrâ ...ve pranga ve kürek ve kala'bendlik ve idam cezaları gibi hükümleri bu taraftan istîzân olunacak cinâyât erbâbının ve şahidlerinin takrîrlerini havî mezkûr istintâknâmeleriyle tahkikat ve muhâkemât-ı nizâmiyesini mutazammın mazbataları hukuk-ı şahsiye da'vâsı hükmüne dâir taraf-ı şer'iden verilecek i'lâmât ile bu tarafa şer'iden gönderilecektir ve hukuk-ı şahsiye ve mücâzât-ı kanûniye hükümlerini intâç edecek muamelât ve murâfaat asla birbirine karıştırılmayıp başka başka ve etrafiyla yazılacaktır..."²⁷

Bu meclislere azâ seçilme usûlünü düzenleyen nizâm-nâmenin 4. bendinde, herkesin birbirini can kulağıyla dinleyip, birinin sözü bitmeksizin diğerinin söze karışmaması ve müzâkere olunan işin “ekseriyet-i ârâ” ile yani meclisin çoğunluğunun oyuyla kararlaştırılacağı belirtilmişti. 6. bendde ise;

“...bervech-i meşrûh her bir maslahat mübâhasât-ı kesire ile tahakkuk ederek ekseriyet-i ârâ ile karargâr olacağı cihetle...”

9. bendde ise “müzâkere olunan mevâddın ittifâk veya ekseriyet-i ârâ ile karargâr...” olacağı²⁸ belirtiliyordu. Bu kuralın mecliste görülen davâlar için de geçerli olduğunu, Şeyhülislâm Mekki-zâde Mustafa Asım’ın, Konya Naibi’ne “Layihâ-i Umûr-ı Şer’iyyedir” başlıklı ve (1257) 1841 tarihli tenbihnâmesinde açıklıkla görüyöruz.

“(Bend-i Hâmis) Umûr-ı cesime ve mehâmm-ı sultanîyesine vesâir medâr-ı mu’tenâbahâda bervech-i mukarrer-i ittifâk-ı ârâ keyfiyyet-i hasenesi elzem olmağla o makûle mevâddın muhâkeme ve müzâkere ve fasl u rû’yeti ancak meclislere mahsûs ola”²⁹

Görüldüğü üzere ceza hukuku alanında hükümdarın ta’zîr yetkisini kullanışı, teorik olarak, tıpkı Tanzimat öncesi devirlerdeki gibidir. Ancak aradaki fark ehl-i örfün bu yetki kullanımı sırasındaki keyfiliklerini önlemeğe yönelik olarak, daha önceki devirlerde kanûnnâmelerde serpiştirilen ceza hükümlerinin, genel bir kanûnnâmede toparlanarak, içinde sivillerin de azâ bulunduğu bir meclise verilmiştir. Hüküm vermede meclisin oy çokluğunun aranması gibi belirgin bir usule bağlayarak ve hatta bir ileri adım olarak, bazı suçlara verilen cezaları merkezin onayına sunma zorunluluğu getirmiştir. Dönemin tanıkları da bu mahkemelerin; her eyâletteki hukuk mahkemesinin, livâ yönetici ve meclis üyelerinin katılımıyla ceza mahkemesi haline geldiğini belirtmektedirler.³⁰ Nitekim bu tür muhâkemeler için Paşakapısının da belirli bir yer tahsis edilmekteydi.³¹

“...muhâkemesine Konya’da vâki’ Paşakapısında tahsîs buyrulan Meclis Odasında bil-cümle azâ-yı meclis hazır oldukları halde akdolunan...”³²

Hemen belirtelim ki, başlangıçta herşeyin yerli yerine oturduğu söylenemez. Bu meclislerin muhâkeme

yetkilerini gösteren (16 Zilhicce 1256) 9 Şubat 1841 tarihli ilginç bir hükümde “Ankara Muhassılı ve Nâib Meclis Azâları Efendiler ve Ağalar” hitabıyla, Anadolu’nun ve Rumeli’nin bir çok yerinde kız kaçırmak “kabâhati”nin yaygın olduğu, oysa ki bunun zorla ve güzellikle olmadığı saptananlarına evlilik işlemi için şer’an müsaade olunmayarak, cezalandırılmaları gerektiği belirtilmişti. Ancak ceza kanûnnâmesinde buna dâir bir hükmün olmadığı, bundan böyle gerek İslâm ve gerekse reâyâ kızlarını bulundukları mahkemelerde nikâh etmek için zor kullanarak kız kaçırmak veya memleketi dışına çıkarmak gibi işlere cesaret edenlerin, mahallinde 6 ay hapis cezasına çarptırılmasını emrediyordu.³³

Buradaki örneğimizin özelliği, Tanzimatın getirmek istediği “suçsuz ceza olmaz” ilkesinin gözardı edildiğini göstermektedir. Nitekim başka örneklerde de, benzer olguya rastlıyoruz. Bunun nedeni 1840 Ceza Kanûnnâmesi’nin, sonradan çıkarılacak ceza kanûnnâmelerinde giderilecek olan, bazı suçları kapsamaması nedeniyle, geçmiş alışkanlıkların da etkisiyle pratik çözümler üretme eğilimidir. Ancak giderek bu eğilim ortadan kalkmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu’nda teoride aynı yetkiden doğan (ulû’l-emr’in ta’zîr yetkisi) giderek yetkinleşen ve şer’î mahkemeden farklı olarak, birden fazla azâsı bulunan ve kanûnnâme ve nizâm-nâme gibi salt insan iradesinin serdettiği (sultani ya da örfi) kuralara göre hükmeden, temelde idârî organ olmakla beraber, mahkeme niteliği kazanan bir kurum doğmuştur.

b- Memleket Meclisleri

31 Mart 1841’de M. Reşit Paşa’nın azliyle iktidara Rıza Paşa’nın geçmesinden hemen sonra Muhassıllık kaldırıldı. Bununla beraber bu meclisler bazı değişikliklere rağmen yapılarını korudular. Ancak meclislerin adları değiştirildi. Bu kuruluş “Memleket Meclisi” olarak adlandırıldı ve işleyişlerinde önemli bir değişikliğe gidilmedi.³⁴ Bu meclislerin yargı yetkisi de aynı şekilde devam etti. (Rebi’ülevvel 1259) 1843’de eyâletlere gönderilen bir buyrulduda, taşralarda gerçekleşen cürm ve cinâyet ve bunlara dâir davâ ve şikâyetlerin ma’rifet-i şer’ ile ve “inzimâm-ı rey-i meclis-i memleket ile rû’yet olunarak” öncelikle mahallerinde görülmesi ve i’lâm ve mazbatasının Dersâdet’e gönderilmesi buyrulacak irâ-

deye göre davranılması gerektiği ihtar edilerek, ancak bazı yerlerde katl işini gerçekleştiren şahsın veresi yok ise murâfaası ve muhâkemesi yapılmaksızın Dersâadet'e gönderildiği, bazı yerlerde ise sadece ceza verilip icrâ olunduktan sonra bildirildiği veya bazı yerlerde sadece şer'î muhâkemesi ya da kanunî işlemin birisi icrâ edilip, hükm edildiği ve Dersâadet'e bildirildiğinden yakınılarak, öncelikle mahallerinde muhâkemeleri şayet öldürülenin veresi yok ise, taraf-ı devletten birinin hasım tayiniyle isbât-ı davâ olunup keyfiyetin bildirilerek, şayet Dersâadet'e celbi irâde olunursa gönderilmesi isteniyordu.³⁵ Nitekim Tanzimat sonrası, amaçlarından biri de valileri denetlemek olan bu meclislerin, kimi yerlerde bu görevi yeterince yerine getiremedikleri görülür. Örneğin, Bağdat eyâletinde Ömer Lütfi Paşa isyancı aşiretlerin bir kısmını yargılamaksızın ve emir gelmeksizin ibret için idam ettirmiş ve bu hareketini meclisin mazbata vermesiyle meşrû kılmağa çalışmıştı.³⁶ Bu tür olumsuz örnekler olmasına rağmen, merkezden sürekli direktiflerle, uygulama yerine oturtulmaya çalışılmıştır. Ancak bazı alışkanlıkların bir süre daha devam ettiği görülür.

1849 yılında Memleket Meclisleri adı verilen bu meclislerin adı bu kez "Eyâlet Meclisi" olurken, bunlar için Büyük Meclisler (Meclis-i Kebîr) denmeğe başlandı. Sancak merkezlerinde kurulan meclislere de "Küçük Meclis" adı veriliyordu.³⁷ Buna dair Takvim-i Vekâyi'de yer alan haberde, mahallî idârelerin tanzimi için (1265) 1849'da sâdir olan irâde ile eyâletler ve elviye-i mülhakda yeni düzenlemeler yapıldığı ve eyâlet merkezlerinde birer "Büyük Meclis" tertibinin kararlaştırıldığı ve örnek olmak üzere Rumeli'de Edirne, Anadolu'da Hudâvendigâr ve Arabistan'da Sayda eyâletlerinde icrâ olunacağı ve sadık bendegândan birer meclis reîsi ve ulemâdan birer azâ ve ikişer kâtib tayin olunacağı ve uygulamanın yaygınlaştırılacağı bildirilerek, Edirne Meclisi için sabık Zaptiye Mektubçusu Saadeddin Efendi'nin Reîs ve Mekke-i Mükerrerme payelilerinden Hüsameddin Efendi'nin azâ, Karesi Kaymakamı sabık hacedgândan İhsan Efendi'nin kâtib-i evvel olacağı, Hudâvendigâr Meclisi için sabık Anadolu Ordu-yı Hümâyûnu Defterdârı Agah Efendi Reîs ve Sayda Eyâleti içinde Divân-ı Hümâyûn tercümanı Emin Efendi Reîs tayin ve nasb olduğu belirtiliyordu.³⁸

Meclis-i Kebîr de denilen bu meclislerin yapısı, işleyişi ve görevlerine dair yeni bir talimat çıkarılmıştı. Bu yapı 1864 Vilâyet Nizâmnâmesi yürürlüğe girinceye kadar yürürlükte kaldı. (Rebi'ülevvel 1265) Ocak 1849'da çıkarılan talimat şu başlığı taşımaktaydı.

"Bu def'a sâye-i şevketpâye-i mülkdârîde tertîb ve teşkil olunmuş olan eyâlet meclislerine verilecek ta'lîmât-ı seniyyedir."³⁹

Bu talimatın 6. maddesine göre, Eyâlet Meclisi (Meclis-i Kebîr), Eyâlet Valisi, reîs-i meclis, defterdâr, ulemâdan tayin olunan bir kişi, hakim, belde müftüsü, nizâmına göre mahallinden seçilen 4 ve milel-i sâire muteberânından birer kişi azâ oluyordu. 7. maddeye göre daimî azâlar cuma günleri dışında hergün toplanıp meclis işlerini görecektirdi. Ancak vali, defterdâr, hakim, müftü olanlar memuriyetleri nedeniyle sürekli devam edemezlerse de, haftada en az iki gün meclis-i umûmî toplantısı veya olağanüstü büyük işlerin müzâkeresinde hazır olacaklardı.

Meclis azâsı bulunan zevât meclisde rü'yet edecekleri işlerden, kendileri sorumlu olup müzâkeresini yaptıkları büyük veya küçük her işe gazez karıştırmaksızın "hin-i murâfaa ve muhâkemede hiçbir tarafa gadr veya sahabet gösterilmemesi", ifade-i hâl için meclise gelenlere engel olunmayıp, muhâkeme sırasında kimse, kimse-den çekinmeyip görüşlerini bildirecekti (10. Madde). Bir işde azâlardan bir kısmı muhalefet ederse, karar çoğunlukla alınıyorsa, mazbatayı mühürleyip, muhalefet şerhi düşeceklerdi (11. Madde).

Meclisin davâları görme yetkisi ise Hukukî İşler adlı bölümde "de'âvî-i şer'iyye ve hukukîyyeye dâir" öteden beri mahkemede (şer'î) görülen işler, yani alacak-verecek davası ve çeşitli anlaşmazlıklara dair davâlar, tereke işleri eskisi gibi belde hakimine havale olunacaktı. Ancak bunlar içinden halledilemeyenler ve büyük davâlar yani katl-i nefis ve kat-ı tarîk gibi nizâmen ve kanûnen muhâkemesi gereken bütün işler Büyük Meclis'de görülecekti. Livâ kaymakamlıklarında çözümlenemeyen işler ve özellikle kat-ı tarîk ve katl-i nefis gibi işlerin muhâkemesi mutlaka Büyük Meclis'de görülecekti (49. Madde). Meclisde görülecek bütün davâlarda özelliğine göre, gerekirse öncelikle davâcının getireceği şahitlerin sayısı, isimleri etraflıca kaydedilip, meclise geldiklerinde iddiâ

edilen konu herbirinden ayrı ayrı sorgulanıp, gerektiği gibi şehâdet etseler bile, şahitlerin durumu gizlice ve açıkça soruşturulup, şehâdetlerinin geçerliliği anlaşılabaktı (50. Madde). Kat-ı tarîk ve katl-i nefis gibi işlerde, hükm her ne ise açıkça izah edilip, mazbatası düzenlenerek, şer'î hükmü belirten ilâm ile birlikte Dersaâdet'e gönderilmek üzere Valiye arzedilecekti (Madde 55). Büyük suçlarla itham olunanların (kat-ı tarîk ve katl-i nefis gibi) muhâkemelerine dair işlerin mazbataları Dersaâdet'e gönderilmesi gerekiyorken sirkat, darb ve bunun gibi cünha suçları işleyenlere ceza kanunu uygulamak üzere ve yine küçük suçlar işleyenlerin cezalarının infazı için yine Valiye arzedilecekti (Madde 58).

Suçlulardan mahallerince cezalandırılanlar için şöretleri ve sabit olan suçları bend bend yazılarak ve hükmolunan cezaları üzerlerine şerh olunacak ve her ay Bâb-ı Âli'ye arz için meclisce mühürlenerek, takdim edilecekti (Madde 60). Livâlar ve bizzat idare olunan kazâlarda kaymakamlarca ve müdürlerce büyük işler, büyük meclise havale edilecekti. Bu işlere dair tahrîrât ve evrâk meclise verildiğinde, gereği kararlaştırılarak karar mazbatası Valiye arzedilip, bunların mahallinde görüleceklerinin icrâsı ve Dersaâdet'e istizânı gerekenlerin mazbataları yazılıp, açıklanacaktı (66. Madde). 1854'den itibaren meclis reîsinin merkezden atanmasından vazgeçilerek, bu görev eyâlet defterdârına bırakıldı. Böylelikle maaşlardan tasarruf edilmeye çalışılmıştır.⁴⁰

Eyâletlerde kurulan Meclis-i Kebîr'lerin içinden giderek, daha dar ama yine eyâlet meclisi azâlarından oluşan, Meclis-i Cinâyet⁴¹ adını da alan meclisler doğdu. Bu doğuşta temelde eyâlet meclislerinin mülkî amaçlı kurulmaları ve yoğun iş yükleri varlığının yanı sıra, yargı görevinin uzun ve zahmetli bir zaman gerektirmesi etkili oldu. Midilli Kaymakamı Derviş Ali Kemal Bey (27 Zilhicce 1277) 16 Kasım 1261 tarihli arzında, bu konudaki sıkıntıyı şöyle dile getiriyordu;

“Marûz-ı çâkerkemineleridir ki, beyâna muhtac olmadığı vechile Midillü cezaresinin kesret-i nüfusuna mebnî sâir mahallere nisbet kalîl olsa bile ufak tefek cinâyât ve kabâhat-i mühtelife ashâbı vâfirce bulunup... bir mücrimin lâyıkiyla isbât-ı töhmet ve berâet-i zimmeti haylice tekellüfâta muhtac olub buraca inkâra ısrâr ve tarafdârâne sahâbete ibtidâr dâhi a'det-i umûmiye kılın-

mış olmasıyla bazı kere bir adamın tekmîl-i istintâk ve muhâkemesi için bir hayli zahmet ve suûbet çekilmek-de olduğundan... ve her pazar bende-i keminenin bizzât istintâka vakt-i acizânem olamayub meclis-i hükümetin dahi haftada 3 gün mu'tâd meclisleri ancak mesâlih-i cârîyeye kifâyet eyleyüb... burada dahi 2 İslâm ve 2 Hıristiyan a'zâsıyla bir nefer reîsden mürekkeb bir meclis-i dâimi-i cinâyet teşkili ve istintâk için dahi yarım kese maaşla bir nefer kâtib ta'yîni münâsib-i hâl görünmüş ve şu aralık böyle ziyâde masârifeye vakit müsâid değil ise de bunun masârifi yalnız mahbûsların lüzûmsuz tevkîfleriyle yiyecekleri fazla ta'yînâtta çıkabileceği...”⁴²

Midilli kaymakamının bu haklı talebi kabul edilerek irâde-i seniyye sâdir olurken, giderek eyâlet meclisleri azâları içinden oluşturulan Meclis-i Cinâyet'ler ağır ceza mahkemesi niteliği kazanacaktır. Ancak bu meclislerin temel olarak mülkî idare amaçlı kurulmuş olmaları nedeniyle yargı ve yürütme birbirinden tam olarak ayrılmamıştır.⁴³ Bunun doğurduğu önemli sakıncalar vardı. Midilli Kaymakamı'nın belirttiği gibi küçük suçlarla ithâm olunanlar, muhâkemeleri yapıncaya kadar ithâm edildiği, suçun cezasından çok daha fazla süre tutuklu kalabiliyorlardı. Zanlılar yakalandıklarında veya şikâyet durumunda, suçun büyüklük ve küçüklüğüne göre bir ayırmamaya gidilemiyordu. Öte yandan katl veya benzer bir suçla Dersaâdet'e gönderilenlerin, ki bunların birçoğu cezalarını Tersâne-i Âmire'de veya Meclis-i Vâlâ'nın öngördüğü yerlerde, kürek veya prangabend olarak çekmekteydiler, tahkikat ve muhâkemeleleri eksiklik olduğunda da başka sorunlar doğmaktaydı (19 Cemâziyelevvel 1271). 7 Şubat 1855 tarihli Zaptiye Nezâreti'nin, Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiği mazbatada, taşralarda katl suçuyla ele geçirilenlerin muhâkeme yapılmaksızın Bâb-ı Zaptiye'ye gönderilmekte olduklarını, bunların verese ve vekillerinin celbiyle muhâkemeleri yapılmaya çalışılmaktaysa da, bu tür gönderilen şahıslar için varislerin ne vekil göndermeye, ne de kendilerinin gelmeye güçlerinin olmadığı, gelebilseler dahi ne varis, ne de vekil olduklarını isbât edemediklerinden, zanlıların muhâkemesiz ve bazen hükmedilecek süreden fazla hapiste kaldıkları ve bu durumda birçok şahsın bulunduğu bildirilerek,

“...Bazı mahallerde tedkikât ise muhâkemât-ı lâzî-me hakkıyla icrâ olunmamasından neş’e’t etmiş olacağına ve sâye-i mu’adeletvâye-i mülûkânede el hâletü hâzili her bir eyâletde Meclis-i Kebîr ve husûsiyle ekser mahallerde Meclis-i Cinâyet dahi vaz’ ve teşkîl olunduğundan mecâlis-i mezkûre ma’rifetiyle bu makûle mevâdd hakkında tedkikat-ı kâfiye ve matlube icrâ olunacağı derkâr olmasına nazaran ba’d-ezîn usûl-i kadim-i vechile o makûle eşhâs-ı müttehimenin murâfaa-i şer’î ve muhâkeme-i mukteziyyelerinin mahallinde Meclis-i Kebîr-i Eyâlet’te veyahut Meclis-i Cinâyetde kemâl-i bî-garâz ve hakkaniyetle bil-icrâ evvelemirde haklarında lâhik olacak hükm-i şer’î ve kanûnînin bâ-i’lam ve mazbata bu istîzânıyla ba’d-e- vuku’bulacak iş’âr üzere tesviye-i icâbı bâbında bil-cümle vûlât-ı âzâm hâzarâtıyla memûrin-i sâireye evâmîrnâme-i sâmi-i asafâneleri tastîri...”⁴⁴

Sözü edilen sakıncaları gidermek için 1854 yılında yeni bir yapılanmaya gidilerek, Meclis-i Tahkik adı verilen mahkemeler kurulacaktır. Böylece yürütmeyi ve yargıyı birbirinden ayırma yönünde önemli bir adım atılacaktır.

c- Meclis-i Tahkik'lerin Oluşturulması

1854 yılında bu (meclis) mahkemeler Eyâletlerde, Vali'nin başkanlığında davâ ile ilgili sancak mülkî amiri ve eyâlet meclisi üyeleri ile kurulurken, aynı yıl içersinde bu mahkeme üyelerini eyâlet meclisi içinden veya dışından seçme hakkı valiye bırakıldı. Bu şekilde kurulan mahkeme belirli günlerde toplanacak ve ceza kanûnnâmesi hükümlerine göre davâları görecekti.⁴⁵ Bu şekilde kurulan Meclis-i Tahkik'lerin (6 Cemâziyelâhîr 1270), 5 Şubat 1854'de Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye tarafından, (usûl hukuku) görevlerini belirleyen bir nizâmnâmesi yürürlüğe kondu.

“Sunûf-ı Tebaa-i Devlet-i Âliyyeden Yekdiğeri Aleyhinde Katl ve Cerh ve Sirkat vesâir O Makûle Töhhmet-i Cinâyet ile Müttehim Olanlar Tebaa-i Devlet-i Âliyye ile Düvel-i Ecnebiyye Tebaasından Kezâlik Yekdiğeri Üzerine Bu Misûllü Kabâhatlere İbtidâr Edenlerin Evvelemirde Lâyıkıyla Tahkik-i Ahvâl ve Muhâkemeleri Zımında Teşkîl ve Te’sîs Olunan Tahkik Meclislerinin Vazâif-i Memûriyyeti Hakkında Kaleme Alınan Nizâmnâme”.

Başlığını taşıyan bu nizâmnâmeye göre Tahkik Meclisleri, Meclis-i Kebîr-i Memleket ve Meclis-i Tica- retten ayrı olarak, töhmet altında bulunanların ve kaba- hatlilerin durumunu tahkik için, Dersâadet'te Zaptiye Meclisi gibi kurulacaktı. Azâları eyâlet meclisi içinden veya memleket ileri gelenlerinden bu işi yapmağa muk- tedir, âdil kişilerden oluşacaktı. Vali meclisin reîsi ola- caktı. Bir şahıs bir sebeble tutuklanıp zabıt huzuruna ge- tirilip, onun tarafından şahsın muhâkemesinin gerekip- gerekmediğine göre, tevkifi veya tahliyesine vakit geçir- meksizin karar verilecekti. Böylece küçük cezası olan suçlarda zanlıların günlerce hapis yatması önlenmek iste- niyordu. Bir zanlının davası görölürken tarafsız davranı- lacak, zanlı aleyhine ihbarda bulunanlardan şüphelenilir- se bunlardan yemin alınıp, öyle dinlenilecekti. Yalan ye- re şehâdet edenler, cezalandırılacaktı. İhbarda bulunanlar gerekmedikçe, birbirleriyle görüştürülmeyip ayrı ayrı meclise alınıp istintâk edilecek ve zanlının önünde ifade- si alınacaktı. İhbarda bulunanların ifadelerinin gerçek ol- madığı beyan edilirse, bu kez karşı taraf aynı yöntemle dinlenip tarafların ifadelerinden hangisinde “ekseriyet-i ârâ” olunursa, o şekilde hükm edilecekti. Masumların hakkını korumak ve cezaya çarptırmamak için mahkeme sırasında her cins ve milletten adamların ifadesi istisna- sız dinlenecekti. Böylece İslâm Hukuku'nun öngördüğü şehâdet usûlü dışına ilk kez yazılı bir metin olarak, ka- nunla çıkılıyordu. Islahat Fermanı öncesinde bu durum Osmanlı muhâkeme usûlü bakımından oldukça önemli bir adımdı. Ancak hemen belirtelim ki, Engelhart bu durumun İstanbul ve ona yakın yerlerde uygulanabildi- ğini kaydeder.⁴⁶ Gerek davâlı gerekse davâcı tarafların- dan bilgisi olanlar gerektiğinde meclise gelmeğe mecbur kılınacaktı. Muhâkeme sonucu suçu sabit olanlar, kaba- hatlerinin derecesine göre “kavânin-i siyasiyye-i devlet-i aleyh” gereğince cezası tayin edilip, memleket valisinin tasdikiyle icrâ olunacaktı. Kısâs ve Diyet cezalarını ge- rektirir suçlarda ise hiç bir şekilde hükm edilmeyip, bu iki konuda ancak tahkikatlar özetlenip, valiye arzede- lecekti. Vali bu tahkikatı Büyük Meclis'e vererek orada ka- vânin-i siyaseten hükmolunacaktı.. Böylece Meclis-i Tahkik belirli suçlara kadar hükm ve ceza vermeğe yet- kiliydi. Ancak daha üst düzeydeki suçlarda Büyük Mec- lis'in altında hükm vermeksizin tahkikatle görevlendiril-

yordu. Hüküm vermek ise Büyük Meclis'e aitti. Öte yandan hemen belirtelim ki, Büyük Meclis'te verilen hüküm içinde hükmün karşılığı olan ceza yoktur. Suçun cezasını belirlemek Meclis-i Vâlâ'ya aitti. Yazımızın ilerleyen sayfalarında ayrıntılı olarak açıklayacağımız bu husus, Osmanlı yargı sisteminin en özgün yanını oluşturunuyordu. Öte yandan yine bu nizâm-nâmeye göre, her türlü zanlı bir başka devletin tebaasından olursa ahidnâmeler gereği, mutlaka ecnebinin tâbi' olduğu devletin konsolosu veya vekili olan tercümanı huzurunda muhâkemesi icrâ olunacaktı.⁴⁷ Bunlar diğer azâlar gibi sorgulama yapabilecek ve gerekirse davâ hakkında kendi görüşlerini bildirebilecekti. Ancak görünen o ki, tercüman veya konsolos duruşmaya katılabilmekte ise de, karar aşamasında yetkileri yoktu.⁴⁸ Kısa süre içinde sanıldığığının aksine olarak İstanbul'dan önce, bu meclislerin taşralarda açıldığına tanık oluyoruz. İzmir Eyâlet Valisi İsmail Paşa'ya (Evâsıt-ı Receb 1271) Nisan 1855 ortalarında gönderilen fermanda,

"Tanzimât-ı Hayriye ve buna müteferri' bunca kavânin ve nizâmât-ı adliye vaz' ve te'sîs olunarak muhasenât-ı asrîde ve nâfıası görülmekde olduğundan mevâdd-ı hukukiye ve kanûniyenin dahi ve bir mahalde tamâmî-i hüsn ü icrâsıyla ahâlî ve tebaa-i şâhânemin bu yüzden dahi düçar-ı zarar' ve ızdırâb olunmamaları nezd-i şâhânemde matlûb ve müntezeim edildüğünden mukaddemâ Dersââdet'de ve muahharen memâlik-i mahrûse-i şâhânemden bazı başlıca mahallerde mahsûs birer Ticaret ve Cinâyet Meclisleri tertîb ve teşkil olunarak gerek tebaa ve gerek ecnebiyece her vechile menâfi' ve muhasenât müşâhade olunmakda olmasıyla ...ve meclis-i mezkûrenin vaz' ve teşkilinden maksad-ı aslî ma'zânne-i sî ve töhmet olunan kesânın kabâhat veyahud berâet-i zimmeti bihakkin meydana çıkarılmak için her türlü tahkikat ve tedkikat-ı sahîhanın icâbî kazıyyesinden ve bu terkiyatın netice-i hükmi dahi sahîhan mücttehim olan eşhâsın usûl-ı adl ve hakkaniyete ve ahkâm-ı kanûniyeye tedfîb ve terbiyeleriyle erbâb-ı cürm ve kabâhatin pençe-i kanûniyeden tahlis edememesinden ibâret olduğundan Dersââdet'de Zaptiye ve Polis meclislerinde cârî olduğu vechile taşralarca dahi İslâm ve Hristiyan vesâir sınıf-ı tebaa-i devlet-i âliyem beyninde ve kezâlık tebaa-i devlet-i âliyem ile ecnebi tebaası meyanında umûr-ı cinâyete

te dâir vukû'bulacak münâzaâtın tedkik-i kifâyetine mahsûs olmak üzere şimdilik mevcûd olan mahallerden mâadâ başlu ve cesametlü bazı mahallerde Meclis-i Tahkik namıyla birer meclis tertîb olunması ve bundan mâadâ erbâb-ı töhmetin cerâim vâkıası hakkıyla meydana çıkarılması..."⁴⁹ denilerek, ülkenin belli başlı yerlerinde, belirli suçlara kadar muhâkeme yetkisi bulunan Meclis-i Tahkik'ler kurulmağa başlanıyordu. Örneğin Manastırda kurulan Meclis-i Tahkik'e (12 Receb 1271) 31 Mart 1855'de Nureddin Efendi 200 gurusu aylıkla kâtib tayin olunurken,⁵⁰ Haleb'de kurulan Meclis-i Tahkik'e ise (26 Rebiülahir 1271) 16 Ocak 1855'de kâtib-i evvel olarak 600 gurusu maaşla, sabık Haleb tahrîrât kâtibi Abdulmutî Efendi tayin olunuyordu.⁵¹

Görülebileceği üzere 1840-1864 yılları arası Osmanlı Adlî Teşkilâtı taşrada önce Muhassıllık Meclisleri, Memleket Meclisleri, Eyâlet Meclisleri olarak ceza davalarını görmeğe yetkili kılınmışlardır. Ancak bu meclislerin temelde idarî organlar oluşu nedeniyle, yoğun bir iş yükü altında olup yargı görevini yeterince yapamamaları nedeniyle, önce meclis üyelerinden belirli sayıda üye ve kalem memurları ayrılarak Meclis-i Cinâyet adıyla bu görevi yapmağa çalışılmıştır. Ancak bunların da yetersiz kalması ve bazı sakıncalar doğurması üzerine Meclis-i Kebîr veya Cinâyet Meclisleri altında olmak üzere küçük suçları keskin hükme bağlayabilecek, ancak katl, sırkat, vb. suçları tahkik edecek ve raporunu bu meclislere vererek, anılan meclislerin hüküm vermesinde yardımcı bir birim özelliği kazandığı görülmektedir. Bu meclisler ağır ceza davalarında hüküm vermeğe yetkili olmakla beraber, ceza tayini hakkı Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'ye aitti. İnfâz işlemleri, tayin edilen ceza eyâletlere bildirilerek, gerçekleştiriyordu. Örneğin, Trablusgarb Eyâleti'nde öldürülen Hacı Mahmud adlı şahsın katili olan Mesud'un davâsına dâir şer'î ilâmda, kısâsına hüküm olunmuş ve şahsın davâsına ait tutanaklar ve mazbatası Eyâlet Valisi tarafından (27 Receb 79) 29 Ocak 1862'de Dersââdet'e arz olunmuştu, buna dair Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'nin 1038 no.lu mazbatasında;

"Trablusgarb mülhakatından Sahil-i Münşide kâin Emruz mahallesi sakinlerinden maktûlen vefat eden Hacı Mahmud'un veresesinden zevcesiyle katili olan Mesud'un icrâ...kılınan murâfaa-i şer'iyyelerine dâir Trablus-

garb Vali-i kaymakamlığı tarafından bâ-şukka vârid olub 20 Şaban ve 28 Kanûnîsânî 1279 tarihinde Meclis-i Vâlâya havâle buyrularak, Muhâkemât Dâiresi'nde mütâlâa kılınan i'lâm-ı şer'î ve istintâknâmelerinden müstebân olduğu vechile merkûm Mesud'un mezbûr Mahmudu mûcib-i şer'î kısıs olan katl ile katl eylediği ber-nehc-i şer'î sâbit olmuş olduğundan zâhir-i i'lâm-ı mezkûre-i muharrer fetvâhâne işâreti mûcebince maktûl-i merkûmun zevcesi Mine Hatun katil-i merkûmu kısısadan afv etmediği halde bizzât huzûrunda talebiyle katil-i merkûmun icrâ-yı kısıs ve eğer afv eder veya sulh olur ise ol vakit mesele-i kısıs verese-i sagir dahi olduğu cihetle di-yete mûnkali olacağından icâb-ı şer'îsinin icrâsıyla, katil-i merkûmun ta'yîn-i mûcâzât-ı kanûniyesi içün tarih-i habsi gösterilerek keyfiyetin tekrar bâ-i'lâm ve mazbata bu tarafa iş'âr-ı beyânında lâzım gelen fermân-ı âlînin ısdârı tezkîr kılınmağın olbâbda emr ü fermân hazret-i men leh-ül-emrindir."⁵²

Böylece Osmanlı Devleti ceza yargılamasında, ağır ceza kapsamındaki suçların yargılamasını yerel mahkemelere, saptanan suçta ceza tesbiti işini ise Meclis-i Vâlâ'ya bırakarak, merkezin taşrada keyfilikleri önlemeye yönelik bir önlemi olmakla beraber, Türk Hukuk Tarihi bakımından ilginç bir özellik olarak gözümüze çarpmaktadır.

MERKEZDEKİ MAHKEMELER VE YARGI YETKİLERİ

a- Divân-ı Zaptiye ve Meclis-i Tahkik

Tanzimat Fermanı'nın üzerinde önemle durduğu kararlardan birisi de genel asayişin sağlanması idi. Ancak bu konu 1844'de ele alınabilmiş ve 8 Haziran 1844'de memleket düzeyinde asayişin sağlanmasına yönelik olarak "Zaptiye Teşkilatı" kurulmuştur. Tımarlı Sipahi örgütü kaldırılarak, ne kadar Tımarlı Sipahi (Eşkinci) varsa gelirleriyle birlikte saptanarak ve gelirinin derecesine göre "Süvari Zaptiye Eri" veya "Piyade Zaptiye Eri" olarak görevlendirilmiştir.⁵³ Bunlar yeni konumlarına göre, Valinin ve kaymakamların yönetiminde bir çeşit polis olarak görev yapıyorlardı.

İstanbul'da 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla güvenlik işleri Nizâmiye askeri ve İhtisap Nezâre-

ti'ne bırakılmıştı.⁵⁴ Haziran 1844'de ülke düzeyinde Zaptiye Teşkilatı kurulurken, (1265) 1845'de İstanbul'da Zaptiye Müşirliği kuruldu. Yeni düzenlemeye göre, başkentin güvenliği bu teşkilâtça sağlanacaktı. Kısa bir süre sonra (12 Safer 1263) 29 Ocak 1847'de bir muavinlik ve güvenlik işlerini götüşecek "Zaptiye Meclisi" adıyla bir meclis kuruldu.⁵⁵

Eyâletlerde önce Memleket Meclisi ve sonra Meclis-i Kebîr'in işlevini, Dersaadet'de bu meclis görecekti. 1847 öncesi ise, bütün ceza davâlarına dair konulara Meclis-i Vâlâ bir ilk derece mahkemesi gibi bakmıştı. Bu tarihten sonra belirli suçlara kadar Meclis-i Zaptiye yetkiliyken, büyük suçlarda katl, sirkat vb. tıpkı Meclis-i Kebîrlerin yetkisi dahilinde bakarak, tahkikatı yapıp Meclis-i Vâlâ'ya arz edecekti. Hüküm ve ceza verme işi tıpkı diğer meclislerden gelen kararlarda olduğu gibi, Meclis-i Vâlâ hükmü onaylayıp, cezayı belirliyordu. Bâb-ı Zaptiye'nin bu tür muhâkemelerine dair örnekler zaman zaman Takvim-i Vekâyi'de de yer almıştır.⁵⁶

Bir süre sonra (11 Cemâziyelevvel 1275) 18 Aralık 1858'de "Zaptiye Meclisi" lağv edilerek, bunun yerine iki meclis kuruldu. İlki "Divân-ı Zaptiye" adıyla her türlü kabahat ile cünha⁵⁷ suçlarının belirli bir derecesini hükmetmeğe yetkiliydi. İkincisine ise "Meclis-i Tahkik"⁵⁸ adı verilmiş, "Divân-ı Zaptiye'nin" üstünde olarak, belirli derecenin üstündeki cünhalar ile her türlü cinâyetin yalnız tahkik ve muhâkemesi bu meclise aitti. Ancak ceza tayini yine Meclis-i Vâlâ'ya bırakılmıştı. Bu meclislerin nasıl çalışacağına dair bir nizâmnâme de çıkarılmıştır.

"Derecât-ı Mütenevviada Olan Cerâime Müteallik De'âvîyi Rü'yet Edecek Mahâkim ile Bunların Usûl-i Muhâkemelerine Dâir Derdest-i Tanzîm Olan Kavânin-i Esâsiye İ'lân Olununcaya Kadar Dersaadet'de Cerâimin Muhavvel-i Muhâkemesiyle Usûl-i Muhâkemeye Dâir Tertîb Olunmuş Olan Nizâm-ı Muvakkattir"⁵⁹ başlığıyla yayınlanan nizâmnâmeye göre, bu tür suçlarla yakalanmış ya da bir iddiâcının talebi üzerine suçluların yakalanıp muhâkeme için gönderilmesi, karakola bakan asâkir-i nizâmiyeye ve zabtiye askerine yada Şehremâneti kavaslarına aittir. Sanıkların tevkif ve hapsine, cezalarının icrâsına Zaptiye Müşiri yetkilidir (1-2. Madde).

Bâb-ı Zaptiye'de bütün kabahatler ile cünhalardan 3 ay hapis ve 10 Mecidiye altına kadar ceza alınmasını

gerektiren derecedeki suçlara bakmak için "Divân-ı Zaptiye" kurulurken, bu divân ulemâdan 1 zat, 4 müslüman, ve 4 gayr-i müslim ki (bunlar 1 Ermeni, 1 Yahudi, 1 Katolik ve 1 Latin milletinden) olmak üzere toplam 9 azâ ve 1 reîsden oluşuyordu. Ancak gayr-i müslim azâ sadece bu milletlere ait durumlarda azâ sıfatıyla bulunacaktı (4. Madde). Böylece bir müslüman ile diğer bir müslüman arasındaki davâlarda bulunamıyorlardı ki, bu durum Tanzimat sonrası kurulan taşradaki mülkî -yargı meclisleri için de geçerli olmalıdır. Çünkü şehâdeti kabul edilmeyen şahsın, hakim sıfatıyla çalışması mümkün görünmemektedir. Bu bakımdan gayr-i müslimlerin hem şehâdetinin hem de hakimliğinin kayıtsız kabulü 1864'den sonra Nizâmîye Mahkemeleri'nin kuruluşuyla gerçekleşmiştir.

Meclis-i Tahkik ise Divân-ı Zaptiye'nin gördüğü ve muhâkemesini yaptığı derecelerden yukarıdaki her türlü cünhayı ve cinâyeti tahkik ve muhâkemesini yapacaktı. Bu meclisin reîsi Zaptiye Müsteşarı olup, azâları ulemâdan bir zat ve ehl-i islâm'dan 4 ve gayr-i müslimlerden 3 (1 Rum, 1 Katolik, 1 Ermeni) oluşmakla beraber, şayet protestan ve latin, yahudi milletlerinden birisinin bu mecliste davâsı olduğu takdirde bunlar azâlık sıfatıyla, bu meclise celb olunacaktı (6. Madde).⁶⁰ Meclis-i Tahkik kendisine havale edilen davâları muhâkeme etmekle beraber, ceza tayini burada da Meclis-i Vâlâ'ya bırakılmıştı (19. Madde).

Bu mahkemeler alenî olup, muhâkeme sırasında isteyenin gelib dinleyebileceği (21. Madde) belirtiliyordu. Her iki divânda da görüşbirliği yoksa çoğunluk kararıyla "ekseriyet-i ârâ" aranıyor, azânın oylarının eşitliği halinde reîsin oyu 2 oy kabul ediliyordu (26. Madde).

Nizâm-nâmeye bakılınca günümüz uygulamalarına oldukça yakın görünmekte ise de 2 noktada farklılık gösterdiğini söyleyebiliriz. İlki bir idarî görevli olan Zabtiye Müşirinin azâ ve reîsleri azl yetkisi bulunmaktaydı. İkincisi ise gayr-i müslim azâların ancak kendi milletlerinden davâ konusu olduğunda hakim sıfatına sahip olabilmeleriydi. Bu özelliklerine rağmen, ceza muhâkemesi bakımından iki divân da oldukça güven verici niteliklere sahip görünmektedirler.⁶¹

b- Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye

Sultan II. Mahmut devrinin son yıllarına doğru merkezî teşkilâtta önemli değişiklikler gerçekleştirildi. Merkezî hükümetin modernize edilmesi yönünde yeni danışma kurulları oluşturulmuştu. Nitekim (27 Zilhicce 1253) 24 Mart 1838'de kurulan " Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye" bunlardan biriydi. İlk dönem bu meclisin görevi salt bir danışma meclisi niteliğindeydi. Görevi Tanzimatı hazırlamaktı, ancak bu dönemde kendi yapısındaki aksaklıkları gidermeğe çalışan ve daha ziyade yasa sama işlevi ağır basan bir niteliğe sahip görünmektedir.⁶²

Tanzimat Fermanı'nın i'lânından yaklaşık iki ay sonra vilâyetlere fermanı açıklayıcı olarak gönderilen 29 Aralık 1839 tarihli fermanla, kimsenin muhâkemesiz öldürülmemesi, "gerek şer'an ve gerekse başka türlü suretle cezası görülmek" gerekirse Dersaadet'e bildirilerek, "izn-i ruhsât-ı mülûkanem sadır" olmadıkça kimse için gizli ya da açık olarak idam cezası uygulanmaması emrediliyordu.⁶³ İdam cezaları padişah irâdesine bağlanarak, Tanzimatın öngördüğü can, mal emniyeti sağlanmaya çalışılıyordu. Ancak padişahın irâdesinden önce, doğaldır ki mahallî meclislerin katl, sirkat vb. yaptıkları muhâkeme ve verdikleri hükümlerin icrâ olunabilmesi için bir inceleme, temyiz mercisi gerekliydi. Bu merci Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye olmuştur. Bu yetki 4 Ocak 1841'de şöylece belirlenmişti;

"Memâlik-i Rumeli ve Anadolu'da kâin kazâlar ahâlisinden katl ve sirkat ve sâir kabâhatlere cür'etleri mahalleri mecâlisince bil-muhâkeme ve tedkik-i sâbit ve müstehakk olan eşhâs haklarında ceza kanûnnâme-i hümayûnu ahkâm-ı ma'delet ittisâmına tatbiken lâzım gelen icrâ-yı istîzânına dâir mecâlis-i merkûme tarafından varid olan mazbata ve i'lâm ve tahrirat-ı sâire hasbe'l-kanûn Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyyeye havâle olunarak şer'î şerife ve kanûn-ı münîfe tatbiken tekrar tedkikat-ı kâmile... müstahak oldukları mücâzât-ı şer'iyye ve te'dibât-ı nizâmîyeyi mübeyyin terkîm olunan mazbatalar meclis-i umûmiyede dahi kırâat olunarak eşhâs-ı merkûmenin mütecâsir oldukları cünha ve kabâhatlere göre şer'î şerife ve ceza kanûnnâme-i münîfine tatbiken karar-gîr olan cezalarının icrâsı hâk-i pâ-yi hümayûn hazret-i mülûkâneden istîzân ile..."⁶⁴

Meclis-i Vâlâ, bir üst derece mahkemesi olarak Temyiz işlevini görürken, aynı zamanda bir ilk derece mahkemesi özelliği de gösterir. 3 Mayıs 1840 tarihli Tanzimat Fermanı sonrası çıkarılan ilk ceza kanunun, 2. fasıl 1. maddesinde kurallara aykırı hareket edenlerin ve onları suça azmettirenlerin, isyan ettirenlerin cezasının idam olduğu belirtilerek, bu suçun Dersaâdet'de işlenmesi durumunda davâlarının rûyeti ve isbâtının Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye ait olduğu bildiriliyordu.⁶⁵ Meclis-i Vâlâ bir Temyiz mahkemesi olmak dışında İstanbul'da gerçekleşen suçlarda ise Bidâyet Mahkemesi özelliği de kazanmıştı.⁶⁶

Tüm bunların dışında ve yine ceza kanûnu 3. Faslı 1. maddesine göre, devlet memurlarının ve ulemânın işlediği cünha suçların davâları mutlaka Meclis-i Vâlâ'da görülecekti.⁶⁷ Öte yandan Meclis-i Vâlâ ceza hukuku dışında, çeşitli milletlerin ve mezheplerin birbirleriyle olan anlaşmazlıklarına da bakabiliyordu. Buna dair (1 Rebi'ülevvel 1256) 4 Mayıs 1840'da bir tebliğ yayınlandı.

"Tebaa-i Devlet-i Âliyeden olan ma'lûmeden bazen umûr-ı millete dâir birbiriyle münâza' zuhurûnda...ba'd-ezin mil-i merkûmeden her kangısının diğeriyle o makule mesâlih-i mezhebiye ve usûl-ı idâre-i umûr-ı maliyelerine dâir beyinlerinde bir gûnâ münâza'a zuhûr eylediği halde ol iki milletin bu tarîkleri mevcûd olmak üzere ol-husûs Meclis-i Ahkâm-ı Adliyeye havâle olunarak orada...bil-muhâkeme münâza'a-i vâkıânın fasl ve hüsn-i tesviyesi ..."⁶⁸

Meclis-i Vâlâ'nın ceza yargısı dışında, görebildiği davâ türü budur. Meclis-i Vâlâ'nın Tanzimatın uygulanışı sırasında çeşitli yolsuzluklar ve uygunsuzluklar nedeniyle yaptığı yargılamalar da ceza hukuku kapsamı içersindedir. Ancak Meclis-i Vâlâ'nın idare mahkeme özelliği gösterdiğini belirten yazarlar,⁶⁹ bu görüşe gerekçe olarak, devlet memurlarının bazılarının rüşvet almaları ya da malî yolsuzlukları nedeniyle, örneğin Nafiz Paşa, Edirne Valisi Rüstem Paşa, Sadrazam Hüsrev Paşa'ların Meclis-i Vâlâ'da yargılanmalarını esas aldıkları anlaşılmaktadır. Oysa ki idarî davâlar, kamu hizmeti gören birimlerin yetkilerine dayanarak meydana getirdikleri işlemlerin giderilmesi, tazmini veya aldıkları bir kararın, işlemin kaldırılmasına yönelik olarak, idarî yargı birim-

lerine karşı bireylerce açılan davâlar idarî yargıdır.⁷⁰ Anılan olaylar bireylerin idarî birimlere karşı açtığı bir davalar olmayıp, konu yine Kamu Hukuku içerisindeki Ceza Hukuku alanındaki belirtilen suçlar ve bunları işleyenlerin yargılamasıdır.

Böylece Dersaâdet'de Divân-ı Zaptiye ve Meclis-i Tahkik ve Meclis-i Vâlâ olarak ortaya çıkan adlî yapı, ceza yargılaması konusunda tek yetkilidir. Başkentte bu yapı (1285) 1864 yılına kadar, İstanbul Vilâyeti'nin kurulması ve buna bağlı olarak İstanbul'da Nizâmiye Mahkemeleri'nin kuruluşuna kadar devam edecektir. Meclis-i Vâlâ aynı zamanda taşralarda bulunan Meclis-i Kebîr, Meclis-i Cinâyet ve Meclis-i Tahkiklerden gelen kararların mazbataları üzerinden hem yargı kararlarını usul yönünden, hem maddî olay yönüyle incelemekte ve alt meclislerde görülüp suçluluğuna karar verilenlerin evrakının incelenmesi sonucu, şahsın suçuna verilecek cezayı da belirleme hakkı da üzerinde olan bir üst mahkeme durumundaydı. Bu üst mahkeme konumunu imparatorluğun sonuna kadar sürdürecektir.

Tanzimatın hemen sonrasında yavaş yavaş ortaya çıkan, ceza yargılamasında kurumsallaşma olgusu, giderek özel hukuk alanına da yansımıştır. Bunun ilk örneği, Ticarî Hukuk alanında da görülmüş ve Tanzimatın ilk yıllarından başlayarak İmparatorlukta önceden varolan gayr-i resmî nitelikteki, tacirler arasındaki hakemlik müessesesine yakın, ticarî yargı önce Ticaret Nezâreti bünyesinde kurumsallaştırılıp daha sonra ülke genelinde yaygınlaştırılmıştı. Yargı bakımından şer'î mahkeme dışında bu kurumsallaşma örnekleri, giderek İmparatorlukta genel nitelikte ve İmparatorluk tebaasının bütününe yönelik, millet esasını gözetmeksizin hepsini kazâf yetkisi içine alacak bir yapı için gerekli zemini oluşturdu. Nitekim Özel Hukuk'un diğer alanlarında da, giderek yargı hakkı şer'î mahkemelerden kopartılmış ve 1864 sonrası kurulan Nizâmiye Mahkemeleri'ne devredilmiştir. Böylece Tanzimatın ilk yıllarından itibaren Ceza Hukuku ve Ticarî Hukuk alanındaki bu ilk adımlar, giderek lâikleşen ve yargıçlık mesleğini bir kariyer haline dönüştürmekle, ihtisaslaşan bir mahkeme tipini, şer'î mahkemelerin yanı başında doğuracaktır.

- 1 Ferman metni için bkz.: *Düstûr, Tertib I*, c. 1289, s. 4-7; Transkripsiyon metni için E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, Ankara, TTK Yay., s. 255-264.
- 2 H. İnalcık, "Sened-i İrtifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yay., İstanbul, 1996, s. 357.
- 3 E. Engelhart, *Türkiye ve Tanzimat*, Mütercimi Ali Reşat, 1328, s. 37.
- 4 E. Z. Karal, a.g.e., c. VII, s. 164; B. Tahiroğlu, "Tanzimattan Sonra Kanunlaşırma Hareketleri", *Tanzimattan Cumhuriyete Ansiklopedisi*, İletişim Yay. c. III, 1985, s. 596.
- 5 N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay., İstanbul, 1978, s. 169.
- 6 M. Âkif Aydın, "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. E. İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul, 1994, s. 396, 420-421; G. Augustinos, *Küçük Asya Rumları*, çev. D. Evcî, Ayraç Yay., Ankara 1997, s. 54-55; P. Imber, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tecdidî*, Mütercimler: Muallim Anjel-Hasan Ferhad, Dersaadet, 1329, s. 95-96.
- 7 K. Çiçek, "Osmanlı Adliye Teşkilatında Mahkeme Tercümanlığı", *Toplumsal Tarih*, İstanbul, Haziran 1996, s. 47.
- 8 A. Bayındır, *İslâm Muhâkeme Usûlü (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İslâm Bilimleri Araştırma Vakfı, İstanbul, 1986, s. 100.
- 9 *Ankara Şer'iye Sicilleri*, Defter no: 259, varak 217.
- 10 İ. Ortaylı, "Osmanlı Devleti'nde Lâiklik ve Hukukun Romanizasyonu", *Erdem*, c. IX, S. 27, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1997, s. 1201.
- 11 Metni için bkz.: Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, TTK Yay., 1985, s. 295-301.
- 12 A. Mumcu, *Osmanlı Hukuku'nda Zülüm Kavramı*, A.Ü. SBF Yay., 1972, s. 33-34.
- 13 T. Taner, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", *Tanzimat I*, Maârif Vekâleti, 1940, s. 226-227.
- 14 Hemen belirtelim ki, Hatt-ı Hümayûn, İrâde-i Seniyye, Kanûnnâme, nizâmname kavramları arasında, bugün olduğu gibi kanunlar hiyerarşisi (Anayasa, Kanun, Tüzük, Yönetmelik) biçiminde bir ilişki olmayıp, hepsi padişahın irâde beyanı olup, birbirine eşit ve kanun hükmündedirler.
- 15 S. S. Onar, "İslâm Hukuku ve Mecelle", *Tanzimattan Cumhuriyete Ansiklopedisi*, İletişim Yay., 1985, c. III, s. 580-581.
- 16 Nizâmiye Mahkemeleri'nin kuruluş tarihi ve belirleyici özelliklerinin değerlendirilmesi için bkz.: Sedar Bingöl, *Nizâmiye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876*, Basılmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniv., 1998, s. 25-28.
- 17 M. Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyâlet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)", Ankara, Y. H. Bayur'a Armağan, TTK Yay., 1985, s. 257-258.
- 18 M. Çadırcı, *Osmanlı Türkiye'si Yönetiminde Yenilikler 1826-1856*, Basılmamış Doçentlik Tezi, A.Ü. DTCF, 1979, s. 80-82; R. H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, çev. O. Akınhay, Papirüs Yay., İstanbul, 1997, c. I, s. 56.
- 19 Bu talimat metni için bkz.: A. Vefik, *Tekâlifî Kavâidi*, 1330, II. Kısım, s. 7-21.
- 20 Azaların seçilme usulü için bkz.: A. Vefik, a.g.e., II. Kısım, s. 26-32; R. Kaynar, a.g.e., s. 254-258.
- 21 M. Çadırcı, a.g.e., s. 84.
- 22 Kanûnnâmenin tam metni için bkz.: Sarkis Karakoç, *Külliyât-ı Kavânin*, c. V, no: 992; A. Lütfi, *Mirât-ı Adâlet yahud Tarîh-i Adliye-i Devlet-i Âliyye*, İstanbul, Kitapçı Oğannes, 1304, s. 128-146.
- 23 İlk dönemlerde Muhassıllık Meclisleri için Tanzimat öncesi geleneğe uyularak, Meşveret Meclisi tabiri de kullanılmıştır. İ. Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, Hil Yay., 1985, s. 37.
- 24 BOA, Cevdet Tasnifi (Adliye) no: 859.
- 25 BOA, Cevdet Tasnifi (Adliye) no: 361.
- 26 İ. Ortaylı, a.g.m., s. 1206.
- 27 Sarkis Karakoç, *Külliyât-ı Kavânin*, c. X, no: 3584.
- 28 R. Kaynar, a.g.e., s. 236-237.
- 29 *Konya Şer'iye Sicilleri*, Defter no: 276, varak 156-158.
- 30 M. A. Ubucini, *Türkiye 1850*, çev. C. Karaağaçlı, Tercüman Yay., c.y., s. 165.
- 31 M. Çadırcı, a.g.e., s. 166.
- 32 *Konya Şer'iye Sicilleri*, Defter no: 79, varak 129.
- 33 *Ankara Şer'iye Sicilleri*, Defter no: 247, varak 50.
- 34 M. Çadırcı, a.g.e., s. 88; İ. Ortaylı, a.g.e., s. 43.
- 35 *Konya Şer'iye Sicilleri*, Defter no: 78, varak 3.
- 36 R. H. Davison, a.g.e., c. I, s. 161.
- 37 M. Çadırcı, a.g.e., s. 88.
- 38 *Takvim-i Vekâyi*, 28 Safer 1265, Defa 399.
- 39 Talimatın tam metni için bkz.: M. Çadırcı, a.g.e., s. 171-193.
- 40 M. Çadırcı, a.g.e., s. 103.
- 41 Osmanlı Hukuk terminolojisinde "Cinâyet" terimi bugünkü gibi salt bir veya bir kaç kişinin öldürülmesini anlatmaz. "Cinâyet şer'an memnu" olan bir fiilin ismidir ki ol fiil ya insanın nefesine ve azasına veya malına veya ırzına ta'alluk eder", Ömer Hilmi, *Miyâr-ı Adâlet*, İstanbul, 1301, s. 3.
- 42 BOA, İrâde (Meclis-i Vâlâ) 1277, no: 21268.
- 43 E. Engelhart, a.g.e., s. 78.
- 44 BOA, İrâde (Meclis-i Mahsûs) 1271, no: 14312.
- 45 E. Z. Karal, a.g.e., c. VI, s. 150; Belirtilmesi gereken bir nokta E. Z. Karal Meclis-i Tahkik'in ilk kez İstanbul'da kurulduğunu ifade eder ki, bu hatalıdır. Bu konuda ayrıntılı açıklamayı merkez mahkemeleri faslında aktaracağız.
- 46 E. Engelhart, a.g.e., s. 39.
- 47 Nizâmnamenin transkripsiyonu ve metni için bkz.: S. Bingöl, a.g.e., s. 172-173.
- 48 E. Z. Karal bu tür mahkeme kararlarının Konsolos veya vekilinin uygun görmesi şartı olduğunu belirtiyor, ancak bu görüşe katılamıyoruz. E. Z. Karal, a.g.e., c. VI, s. 150.
- 49 BOA, Cevdet Tasnifi (Adliye), no: 823.
- 50 BOA, İrâde (Meclis-i Vâlâ), 1271, no: 14027.
- 51 BOA, İrâde (Meclis-i Vâlâ), 1271, no: 13697.
- 52 BOA, İrâde (Meclis-i Vâlâ), 1271, no: 22030.
- 53 M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, TTK Yay., 1991, s. 318.
- 54 İhtisap teşkilâtı hakkında geniş bilgi için bkz.: Z. Kazıcı, *Osmanlı İhtisap Mütessesesi*, İstanbul, 1987.
- 55 O. Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, İstanbul, 1338, s. 935-938.
- 56 Bu konuda örneklemeler için bkz.: *Takvim-i Vekâyi*, 11 Şaban 1273, Defa 551; S. Bingöl, a.g.e., s. 49-50.
- 57 Osmanlı ceza hukuku terminolojisi bakımından kabahat, cünha, cinâyet kavramları ceza derecelendirmesi (28 Zilhicce 1274) 8 Ağustos 1858 tarihli son Osmanlı ceza kanununda açıklanmıştır. Ayrıntılar için bkz.: *Düstâr-ı Âtîk*, 1279, s. 85.
- 58 G. Bozkurt da, Meclis-i Tahkik'in İstanbul'da 1840'da kurulduğunu, söylemektedir. G. Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara, TTK Yay., 1996, s. 116.
- 59 Nizâmname ve transkripsiyonu için bkz.: S. Bingöl, a.g.e., s. 174-180.
- 60 Her iki meclisin ilk kuruluşunda reis ve azaları ve maaşları için bkz.: S. Bingöl, a.g.e., s. 52.
- 61 Her iki divânın yargı kararlarına dair örnekler için bkz.: *Takvim-i Vekâyi*, 4 Zilkade 1275, Defa 570; BOA. AMKTDA, Dosya no: 1, Gömlek 6, evrak 3; BOA. AMKTDA, Dosya no: 1, Gömlek 5, evrak 2.
- 62 M. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yay., 1994, s. 35-36.
- 63 R. Kaynar, a.g.e., s. 181-182.
- 64 *Takvim-i Vekâyi*, 10 Zilkade 1256.
- 65 A. Lütfi, a.g.e., s. 130-131.
- 66 Bu konuda örnek için bkz.: *Takvim-i Vekâyi*, 20 Zilkade 1256, Defa 215.
- 67 A. Lütfi, a.g.e., s. 132-133.
- 68 Sarkis Karakoç, *Külliyât-ı Kavânin*, c. V, no: 4237.
- 69 M. Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 118; H. Cin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri", 150. Yılında Tanzimat, Ankara, TTK Yay., 1992, s. 27.
- 70 Türk Hukuk Lugatı, *Türk Hukuk Kurumu*, Ankara, Maârif Vek. Yay., 1944, s. 145.

KLÂSİK DÖNEM OSMANLI ASKERİ TEŞKİLÂTI

OSMANLI ASKERİ TEŞKİLÂTI

551

KURULUŞ DEVRİNDE ASKERİ TEŞKİLÂT VE
DEVŞİRME DÜZENİ

558

YÜKSELME DÖNEMİNDE OSMANLI ORDUSU

561

OSMANLI TÜRKLERİNDE DENİZCİLİK

569

OSMANLI DEVLETİNDE SEFER ORGANİZASYONU

590

GERİ HİZMET KITALARI

598

OSMANLI ASKERÎ TEŞKİLATI

PROF. DR. ABDÜLKADİR ÖZCAN
MİMAR SİNAN ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Kuruluş yıllarında Osmanlı Devleti'nin düzenli askerî birlikleri yoktu. Osman Gazi zamanında eli silah tutanlar savaşa katılır, muharebe bitince herkes işinin başına dönerdi. İlk düzenli askerî birlikler Orhan Bey zamanında kuruldu. Yaya ve müsellemler (atlı) denilen ve Türk gençlerinden toplanan bu kuvvetler biner kişilik birliklerden oluşuyordu. Bunlar sadece savaş halinde iken ücret alırlar, barış zamanında kendi işleriyle meşgul olurlardı. Kumandanları onbaşı, yüzbaşı ve binbaşı ünvanlarıyla anılan bu geçici askerler, gittikçe büyüyen bir devletin ihtiyacını karşılayamaz hale gelince başka ve dâimî bir ordunun kurulması kararlaştırılmıştır.

KARA KUVVETLERİ

Merkez Kuvvetleri

Klasik dönemde Osmanlı Devleti'nin kara kuvvetleri merkez ve eyalet askerlerinden oluşurdu. Kapıkulu Ocakları adıyla da anılan merkez kuvvetleri yaya ve atlı birliklerden teşekkül ederdi.

YAYA KAPIKULU OCAKLARI

Yayalar yeniçeri, acemi, cebeci, topçu, top arabacı, humbaracı ve lağımcı ocaklarına ayrılırlardı. Rumeli'de fetihlerin artması üzerine savaş esirlerinden faydalanılma yoluna gidildi. I. Murad zamanında *Pençik Kanunu* çıkarıldı. Buna göre, savaş esirlerinin beşte biri vergi karşılığı yeniçeri oluyordu. Bu savaş esirlerinin doğrudan yeniçeri yapılmasının mahzurları görülünce, önce Anadolu'daki Türk çiftçilerinin yanına verilmeleri kararlaştırıldı. Böylece bu esirler hem Türkçe'yi hem de Türk-İslâm âdetlerini öğreneceklerdi. Asıl askerî eğitimleri için ise önce Gelibolu'da, İstanbul'un fethinden sonra da burada birer "Acemi Ocağı" kuruldu. Bir nevi askerî okul statüsündeki bu ocak, sadece yeniçeri ocağının değil öteki kapıkulu ocaklarının da nefer ihtiyacını karşılardı. Acemi ocağının nefer ihtiyacı önceleri sadece savaş esirlerine münhasır iken, zamanla bunun kâfi gelmemesi üzerine *Devşirme* usulüne başvuruldu. Osmanlı tebaası Hristiyan çocuklarının belli kurallar dahilinde toplandıktan sonra, eğitilerek başta askerlik olmak üzere devlet kadrolarına adam yetiştirmeye yönelik olan devşirme sistemi yüzyıllarca Acemi ocağının en büyük nefer kaynağı olmuştur. Özellikle yabancı araştırmacılar tarafından, zımmî çocuklarının ailelerinden koparılmasının ve müslümanlaştırılmalarının onların hukukuna tecavüz olduğu ve İslâm hukukuna ters düştüğü yolunda devşirme sistemine itirazlar yapılmıştır. Bu itiraz kısaca, İslâm devletiyle zimmet akdi yapmış gayrimüslim tebaadan alınan cizye vergisinin bazen zorunlu askerlik yapmaya dönüştürülmesi, toplanan çocukların ise bülûğ çağına erişmemeleri, dolayısıyla henüz ailelerinin dinine tabi olmadıkları, bilakis, "her doğan çocuk İslâm fıtratı üzerine doğar; daha sonra anne ve babası onu yahudileştirir, nasranileştirir ve mecusileştirir" mealindeki hadis-i şerifle izah edilebilir. XVI. yüzyıl sonlarından itibaren *kul kardeşi* ve *ağa çırağı* adları altında kanun dışı yollarla başka neferler de ocağa alınmış, böylece ocak nizamı bozulmaya başlamıştır.

Acemi ocağında belli bir süre eğitilen adaylar, başta yeniçeri ocağı olmak üzere öteki kapıkulu ocaklarına verilirlerdi ki, buna *kapıya çıkma* denirdi.

Kapıkulu ocaklarının en nüfuzlusu ve kalabalığı olan yeniçeri ocağı I. Murad zamanında Edirne'nin fethinden sonra kuruldu. Dolayısıyla ilk yeniçeri kışlası Edirne'de yapıldı. İstanbul'dan sonra bu şehirde de kışlalar yapılmıştır. Yeniçeri ocağı yaya, segban ve ağa bölüklerine ayrılırdı. Cemaat adıyla da anılan yayalar 101 ortadan (bölük) oluşurdu. Önceleri müstakil olan sekban

bölükleri Fatih Sultan Mehmed zamanında yeniçeri ocağına ilhak edilmişlerdir. Ağa bölükleri ise II. Bayezid zamanında (1481-1512) ihdas edilmiştir. Böylece yeniçeri ocağındaki orta ve bölük sayısı 196'ya çıkmıştır.

Ocağın en büyük zabiti yeniçeri ağasıdır. Bunun altında seğbanbaşı, kul kethüdâsı, zağarcıbaşı, seksoncubaşı, turnacıbaşı, haseki ağalar ve başçavuş gibi yüksek rütbeli zâbitler bulunurdu. Daha aşağıda ise deveciler, yaya-başılar, muhızırbaşı, kethüdayeri ve bölükbaşılar vardı. Yeniçeri ağası İstanbul'un önemli bir kısmının âsâyışinden de sorumluydu. Onun başkanlığında toplanan seğbanbaşıya takaddüm ederek ikinci büyük zabıt ve yeniçeri ağalığına namzet kişi olmuştur.

İstanbul'daki yeniçeri kışlaları Şehzadebaşı ve Aksaray semtlerindeydi. Bunlardan birincisine *Eski odalar*, ikincisine ise *Yeni odalar* denirdi. Birçok kapısı olan bu kışlalar kendi içlerinde, oda denilen birimlere ayrılmıştı. Bütün kapıkulu ocakları neferleri gibi, yeniçerilerin de iâşeleri kendilerine aitti. Bu ihtiyaçlarını devletten ulûfe (mevâcib) adı altında aldıkları maaşla karşılarlardı. Özel kıyafet ve serpuşları olan yeniçerilere, mevsimine göre yazlık ve kışlık kumaşlar verilirdi. Yeniçerilerin birçok bayrak ve nişânı vardı. Bunların en büyüğü İmâm-ı Âzam Bayrağı idi ve ocağın sünnetliğinin işaretiydi. Yeniçeri ocağının nizâmı XVI. yüzyıl sonlarından itibaren bozulmaya başlamış, ıslâhı mümkün olmamış ve ocak 1826 yılında II. Mahmud zamanında kaldırılmıştır.

Cebeci ocağının başlıca görevi yeniçerilere silah sağlamak, bunları imal etmek ve bakımını yapmaktır. İstanbul'da ve taşrada Belgrad, Budin gibi bazı stratejik önemi büyük merkezlerde *cebehâne* denilen silah depo ve imalâthaneleri vardı. Buralarda da cebeciler bulunurdu. Cebeci ocağının da nefer kaynağı acemi ocağıydı. En büyük zâbiti cebecibaşı olup bunun altında dört kethüda, cebeciler başçavuşu, kâtip ile orta ve bölük kumandanları vardı. İstanbul'un Hocapaşa, Ayasofya ve Ahırkapı semtlerinin muhâfazası cebecibaşıya aitti. Bazen yeniçerilerle birlikte isyan olaylarına katılan cebeci ocağı da 1826 yılında lağvedilmiş, fakat yerine yeni bir tüzükle *Cebelhâne-i Âmire Ocağı* kurulmuştur.

Yaya kapıkulu ocaklarından *Topçu ocağı*, Yeniçeri ocağından sonra kurulmuştur. Mensuplarının başlıca görevi top imal etmek ve bu silahları kullanmaktır. Top

imalathanesi İstanbul'un Tophâne semtindeydi ve Fatih Sultan Mehmed zamanında (1451-1481) yapılmıştı. İstanbul'dan başka, bazı sınır kalelerinde ve özellikle madden yataklarına yakın yerlerde de top imalâthaneleri vardı. Türk topçuluğu en yüksek dönemini Fatih Sultan Mehmed zamanında yaşamış, demir, bakır ve tunçtan çok büyük toplar, bu arada ilk defa havan topları dökülmüştür. Nakli güç yerlerde seyyar top dökümhaneleri kurulurdu.

Topçu ocağının âmiri olan topçubaşı İstanbul'un Tophane ve Beyoğlu semtlerinin âsâyışinden sorumluydu. Bunun altında dökümcübaşı (dökücübaşı), kethüda ve çavuş bulunurdu. Top imalâthanesi, daha sonraki yıllarda ihtiyaç duyuldukça genişletilmiştir. Zamanla fonksiyonunu kaybedince, III. Mustafa döneminde Avrupa'dan topçu ustaları getirilmiş ve *Sür'at topçuları* adıyla yeni bir sınıf teşkil edilmiştir.

Yaya kapıkulu ocaklarından *Top Arabacıları Ocağı*'nın başlıca görevi, büyük topların naklini sağlamaktır. Topçu Ocağı'na bağlı olarak XV. yüzyılda kurulmuştur. İstanbul'da ve taşrada stratejik yerlerde kışlaları bulunurdu. Arabacı neferlerinin, top arabası yapmak ve top nakletmek gibi iki türlü hizmetleri vardı. Ocağın en büyük zâbiti olan top arabacıbaşısının altında kethüda, başçavuş, kethüdayeri, ocak kâtibi ile bölük zâbitleri vardı.

Humbaracı Ocağı, bir nevi el bombası olan humbara silahının imal edildiği ve kullanıldığı yerdir. Önceleri Cebeci ve Topçu ocaklarına bağlı olan humbaracılar, İstanbul'un fethinden sonra müstakil hale getirilmişlerdir. Merkezde ve taşrada hizmet ederlerdi. Merkezdekiler maaşlı, taşradakiler ise dirlikliydi. Hepsinin âmiri humbaracıbaşı idi. Zamanla ihmale uğrayan ocak, XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne iltica eden Comte de Bonneval'in (Humbaracı Ahmed Paşa) gayretleriyle ıslâh edilmişse de daha sonra tekrar ihmal edilmiştir.

Lâğımcılar teknik bir sınıftı. Başlıca görevleri toprak altından tüneller açarak buralara yerleştirdikleri patlayıcı maddelerle kale fetihlerini kolaylaştırmaktır. Maaşlı ve timarlı lâğımcılar vardı. Âmirleri lâğımcıbaşısıydı. *Lâğımcı Ocağı* da zamanla bozulmuştur. XVIII. yüzyılda ıslâhına çalışılmışsa da eski gücüne kavuşamamıştır.

ATLI KAPIKULU OCAKLARI

Atlı Kapıkulu Ocakları'nın mensuplarına kapıkulu süvarileri denirdi. Altı bölükten oluşan kapıkulu süvarilerinin de Osmanlı Devleti'nin büyümesinde etkin rolü olmuştur. İlk teşkil edilenler sipah ve silâhdar bölükleriydi. Daha sonra sağ ve sol ulûfecilerle, sağ ve sol garipler teşkil edilmiştir. Kapıkulu süvarilerine *Altı Bölük Halkı* da denirdi. Süvariler mevkîce yayalardan üstün ise de, nüfuz bakımından onların altındaydı. Efradı, başta yaya kapıkulu ocakları (özellikle yeniçeriler) olmak üzere, saray ve saraya bağlı okul statüsündeki kurumlardan alınırdı. Süvari bölüklerine geçmeye *bölüğe çıkma* denirdi.

Süvari bölükleri, taşıdıkları sarı, kırmızı, yeşil ve alaca bayraklarının adlarıyla da anılırlardı. İmtiyazlı ilk iki bölüğe *Yukarı Bölükler*, ulûfelilere *Orta Bölükler*, gariplere ise *Aşağı Bölükler* denirdi. Süvarilerin başlıca görevi sefer esnasında padişahın otağını korumak, askerin geçeceği yolları temizletmek, köprüleri tamir ettirmek, sancakları muhafaza etmek ve benzeri işlerdi. Kapıkulu süvarileri de yayalar gibi XVII. yüzyıldan itibaren önemlerini kaybetmişler ve 1826 yılında ortadan kaldırılmışlardır.

TIMARLI SİPAHİLER

Osmanlı Devleti'nin asıl askerî gücünü eyaletlerdeki kuvvetler teşkil ederdi. Bu kuvvetlerin de esasını timarlı sipahiler oluşturmdu. Yaya, müselleme, yürük, cerehor, canbaz, akıncı, deli, azeb, gönüllü ve beşliler ise yardımcı eyalet kuvvetlerinden idi.

Topraklı süvari de denilen timarlı sipahiler Osmanlı toprak sisteminin askerî yönüyle ilgili uygulaması sonunda ortaya çıkmıştır. Sistem bir yönüyle toprağın işlenmesini ve ürün alınmasını sağlarken, diğer yönüyle de devletin asker ihtiyacına hizmet ederdi. *Dirlik* denilen ve gelirine göre *timar*, *zeamet* ve *has* diye üçe ayrılan mîrî arâziyi tasarruf edenler, ekip biçtikleri arâzinin senelik gelirine göre her türlü masrafı kendilerine ait olmak üzere atlı askerler yetiştirmek zorunda idiler. *Cebelü* denilen bu askerler, bağlı olduğu sipahinin para ile satın aldığı veya savaşta esir ettiği köleleriydi. Bu tür yükümlülüğü olan dirlik sahipleri vergiden muaf tutulurlardı. Her

1000 timarlı sipahi bir alay beyinin kumandası altında sefere giderdi. Alay beyinin altında subaşı, çeribaşı, bayraktar ve çavuş gibi küçük rütbeli zâbitler bulunurdu. Bunlar barış zamanında, bulundukları kazada âşâyîşi sağ-larlardı. Merkezden sefer emrini alan beylerbeyi ve sancak beyleri bu emri ve gereğinin yapılmasını alay beyleri vasıtasıyla timarlı sipahilere bildirirlerdi. Mazeretsiz sefere katılmayan timarlı sipahinin dirliği elinden alını, savaşlarda başarılı olanların ise dirliklerine zam yapılırdı. Her eyaletteki timar ve zeamet sahiplerinin adlarını ve dirliklerinin mikdar ve yerlerini gösteren düzenli defterler tutulurdu. Sefer sırasındaki yoklamalar bu defterlere göre yapılırdı.

En mükemmel şeklini Kanuni Sultan Süleyman zamanında alan timarlı sipahi teşkilatı XVI. yüzyıl sonlarından itibaren bozulmaya başlamıştır. Bunun başlıca sebebi, kanun dışı tevcihler yapılması ve bu tayinlere rüşvet karışmasıdır. Bu yüzden müteakip yüzyıllarda önemi iyice azalan timarlı sipahiler geri hizmete alınmışlar, yerlerini derme çatma nizamsız kuvvetlere bırakmışlardır.

XVIII ve XIX. yüzyıllarda ıslâhına çalışılan timarlı sipahi teşkilatı 1847 yılında lağvedilmiştir.

YARDIMCI TAŞRA KUVVETLERİ

Yukarıda eyalet kuvvetleri arasında zikredilen fakat aslında asıl orduya yardımcı olan birliklerdir. Bunlar *öncü*, *geri hizmet* ve *kale kuvvetleri* şeklinde üç grupta ele alınabilir.

Öncü kuvvetler azeb, akıncı vs. deli gibi birliklere ayrılabilir. Bunlardan eyalet askeri statüsündeki *azebler* öncü piyade birliklerindendir. Kuruluşları Yeniçeri Ocağı'nın teşkilinden öncedir. Savaş esnasında ordunun önünde bulunurlar, dolayısıyla ilk hücumlara bunlar maruz kalırlardı. Savaş başlayınca sağa sola açılarak topçuların ateş etmelerini sağ-larlardı. XVI. yüzyılda kale muhafızı olarak kullanılan azebler II. Mahmud zamanında kaldırılmışlardır.

Akıncıların varlığı devletin kuruluşu kadar eskidir. Daimi ordunun kurulmasından önce, tamamı atlı olan askerler akıncı statüsündeydi. Yeniçeri Ocağı'nın kurulmasından sonra, görevleri tedricen sınır boylarına inhisar etmiştir. Önceleri devlet hazinesine hiçbir yükleri olma-

yan akıncılar, her türlü ihtiyaçlarını kendileri temin ederler, genellikle düşmandan aldıkları ganimetle geçinirlerdi. Buna karşılık devlete vergi vermezlerdi. Fakat zamanla başarılı akıncılara timar tevcih edilmiş, böylece dirlikli akıncılar ortaya çıkmıştır.

Belli kanun ve tüzükleri olan akıncıların en büyük âmirine akıncı beyi denirdi. Bağlı oldukları beyin adıyla anılan akıncılar genellikle Rumeli'de kullanılırlar, ancak gerek görülürse Anadolu'da da istihdam edilebilirlerdi. Akıncılık uzun süre Evrenos, Turhan, Mihal ve Malkoç oğulları gibi ailelerin uhdesinde kalmıştır. XVI. yüzyıl sonlarından itibaren sadece ismen varlığını sürdüren akıncıların yerini *serhad kulları* ve Kırım kuvvetleri almıştır.

Delî denilen öncü birlikler de akıncılar gibi atlıydı. Delice cesaretlerinden dolayı bu adı almışlardı. Önceleri sadece Rumeli'deki hudut beylerinin maiyetinde kullanılan deliler, XVII. yüzyıldan itibaren Anadolu'daki vezir ve beylerbeyilerin maiyetlerinde de teşkil edilmiş ve tamamen ücretli maiyet askeri olmuşlardır. Kılık kıyafetleri ile düşmanı korkutan deli askerleri XVII. yüzyıldan itibaren efendilerinin sık sık görevden alınmaları yüzünden işsiz kalmışlar ve bulundukları yerler için tehlikeye unsuru olmuşlardır. Islâhları için ciddi bir çalışma bulunmayan deli teşkilatı 1829 yılında kaldırılmıştır.

Geri hizmet birlikleri yaya, müsellemler, yürük, cerehor, canbaz ve şatır gibi başlıklar altında toplanabilir. Kuruluş yıllarının askerî birlikleri olan yaya ve müsellemler, Yeniçeri Ocağı'nın kurulmasından sonra tedricen geri hizmete alınmışlardır. Başlıca görevleri sefer zamanında ordunun geçeceği yolları açmak, hendek ve siper kazmak, top ve gülle nakli yapmak, cephedeki askere zahire taşımaktır. Barış zamanında ise kale tamiriyle meşgul olurlar; maden ocaklarında ve tersânelerde çalışırlardı. Yayalar sadece Anadolu'da istihdam edilirken, müsellemler hem Anadolu'da hem de Rumeli'de kullanılırlardı. Yayaların Rumeli'de gördükleri işleri yürükler yapardı. Bu birliklerin her birinin ayrı teşkilatı vardı. Öteki geri hizmet birliklerinden olan canbazlar, tatarlar ve garipler de ordunun işçi sınıfındandı.

Serhad kulu da denilen *kale kuvvetleri* yaya statüsündeydi. XVI. yüzyıldan itibaren azebler kısmen bu statüye bağlanmıştı. Yine kale kuvvetlerinden olan *gönüllü* ve

beşliler ise, bulundukları yerin halkından seçilerek teşkil edilirdi. *Hisar eri* veya *Fârisan* denilen kale muhafızları da kale kuvvetlerinden idi.

ASKERÎ TEŞKİLÂTIN BOZULMASI

Gerek merkez, gerekse taşrada askerî teşkilâtın bozulmasının başlıca sebebi kânun ve nizâma uymamaktır. Bozulmanın Kânûni Sultan Süleyman zamanında başladığı, fakat III. Murad döneminde kendisini gösterdiği umûmiyetle kabul edilen bir gerçektir. Sık vuku bulan cülûslar yüzünden sık verilen bahşişler hazineyi tüketmiş, İstanbul büyük askerî ayaklanmalara sahne olmuştur. Taşrada ise, timar tevcihlerindeki suistimaller askerî teşkilâtın bozulmasının başlıca sebebidir.

IV. Murad (1623-1640) ve Köprülüler zamanındaki (1656-1676) zecrî tedbirler dışında XVII ve XVIII. yüzyıllarda askerî teşkilâtın islâhı için ciddî hiçbir tedbir alınmamıştır. XVIII. asırda Batı ordularının üstünlüğü kabul edilmiş ve ilk defa I. Mahmud zamanında (1730-1754) askerî islâhat girişiminde bulunulmuştur. Osmanlı hizmetindeki Comte de Bonneval (Humbaracı Ahmed Paşa) Humbaracı Ocağı'nı; III. Mustafa zamanında (1757-1774) Baron de Tott Topçu Ocağı'nı islâha çalışmışlarsa da, bu girişimlerden kalıcı başarılar elde edilememiştir. 1773 yılında açılan Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun'un (Deniz Mühendishânesi), bu asrın en kalıcı islâhat teşebbüsü olduğu söylenebilir.

III. Selim ve Nizâm-ı Cedîd:

Osmanlı Devleti'nde gerçek mânâda köklü islâhat girişimi III. Selim zamanında (1789-1807) olmuştur. İşe ordudan başlayan bu yenilikçi padişah Nizâm-ı Cedîd adıyla yeni bir ordu kurmuştur. Bu ordunun askerleri Avrupaî tarzda bölük, tabur ve alaylara ayrılmış ve yine Batı tarzında eğitilmelerine özen gösterilmiştir. Modern Türk ordusunun ilk çekirdeği sayılan bu üniformalı ordunun giderleri için *İrâd-ı Cedîd* adıyla ayrı bir hazine kurulmuştur. Yeniçeri Ocağı dışındaki öteki kapıkulu ocaklarını da islâha çalışan bu padişah döneminde, 1795 yılında Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun (Kara Mühendishânesi) açılmış, bu arada timar sisteminin islâhına çalışılmıştır. Ancak dış ve iç tahriklerle Kabakçı Mustafa önderliğinde çıkan isyan sonucu önce Nizâm-ı Cedîd tarihi karışmış, bir yıl kadar sonra da bu ordunun kurucusu hayatını kaybetmiştir (1808).

II. Mahmud ve Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye:

Asıl kalıcı askerî yenilikler II. Mahmud zamanında (1808-1839) gerçekleştirildi. Saltanatının ilk devresi sayılan 1808-1826 yılları arasında ilk askerî yenilik girişimini Vezîriâzam Alemdâr Mustafa Paşa yaptı. *Segban-ı Cedîd* adıyla 1808'de kurulan yeni ordu, Nizâm-ı Cedîd ordusunun isim değiştirmiş şekli görünümündeydi. Ancak uzun ömürlü olmamış, bir askerî ayaklanma sonucunda kurucusuyla birlikte ortadan kalkmıştır. Bizzat II. Mahmud'un ilk denemesi olan *Eşkinci Ocağı* 1826 Mayıs'ında Yeniçeri Ocağı'nın ilgası arefesinde kurulmuş, fakat bu da yine bir askerî ayaklanma ile büyük tepki çekmişti.

15 Haziran 1826 tarihinde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurulan *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye* Devlet-i Aliyye'nin sonuna kadar devam eden ilk talimli ordu olmuştur. Her yönden Nizâm-ı Cedîd ordusuna benzeyen bu kalıcı ordu günümüz modern Türk ordusunun nüvesi sayılabilir. Teşkilâtı îtibârıyla Nizâm-ı Cedîd ordusuna benzeyen Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin en büyük kumandanına *serasker* unvanı verildi. Bölük kumandanları binbaşı unvanıyla anıldı. Daha aşağıda yüzbaşı ve mülâzımlar vardı. Zamanla yapılan düzenlemelerle yeni rütbeler ihdas olunmuş ve günümüz askerî makamlarına yakın bir hiyerarşi ortaya çıkmıştır.

Yeni ordunun giderleri için *Mansûre Hazinesi* adıyla ayrı bir hazine kurulmuş, böylece devlet hazinesine yük olmaktan kaçınılmıştır. Zamanla Anadolu'nun ve Rumeli'nin bazı merkezlerinde de kurulan Asâkir-i Mansûre'nin adı Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861) *Asâkir-i Nizâmiyye*'ye çevrilmiştir. Yeni ordunun takviyesi için taşrada ayrıca yedek güç olarak *Redif* birlikleri teşkil edilmiştir.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından (1839) sonra askerî alanda da gelişmeler olmuştur. Ezcümle, askere alında kur'a usulü benimsenmiş ve muvazzaf askerlik süresi kısaltılmıştır. Daha sonraki yıllarda ise Osmanlı Kara Kuvvetleri Birinci, İkinci, Üçüncü vs. gibi ordulara ayrılmıştır. Sultan Abdülaziz zamanında (1861-1876) hassa alayları kurulmuş, yeni bir askerî kıyafet benimsenmiş ve askerî okulların islâmına çalışılmıştır.

II. Abdülhamid'in uzun saltanat döneminde (1876-1909) de devam ettirilen askerî yeniliklere Doğu Anadolu'daki aşiretlerden *Hamidiye Süvari Alayları*'nın kurul-

ması eklenmiştir. Asıl ordunun islâmı için Avrupa'dan askerî komisyon getirtilmiştir. Ancak, ordunun politika ile meşgul olması ve 1908 ihtilâlini yapması savaş gücünü kaybetmesine yol açmıştır.

Osmanlı Devleti 1914 yılında girdiği Birinci Dünya Savaşı sonunda tarih sahnesinden çekilirken, tabii olarak ordusunu da kaybetmiş; Millî Mücadele esnasında yine Osmanlı bâkiyesi Türk halkından teşkil edilen yeni Türk ordusu destan yazmış ve günümüz modern Türk ordusunun çekirdeğini oluşturmuştur.

DENİZ KUVVETLERİ

Osmanlı Türkleri'nin denizle temasları, başta Karesi olmak üzere Aydın ve Menteşe ile Candar oğulları gibi denizde kıyısı olan beyliklerin ilhakından sonra olmuştur. Başlangıçta bu beyliklerin tersanelerinden yararlanan Osmanlılar ilk büyük tersanelerini Yıldırım Bayezid zamanında Gelibolu'da kurdular. Fakat deniz gücü bakımından henüz Venedik ve Ceneviz gibi denizci devletlerle boy ölçüşebilecek kudrette değillerdi. Bununla birlikte 1399'da Yıldırım'ın İstanbul kuşatması sırasında Bizans'a yardım için yola çıkan bir Ceneviz filosu Osmanlı donanması tarafından Çanakkale Boğazı'nda durdurulmuşsa da, Venedik'in ve Rodos şövalyelerinin desteğiyle yapılan ikinci girişimlerinde durdurulamamışlardır. Çelebi Mehmed döneminde (1413-1421) de devam eden bu münasebetlerde Çalı Bey kumandasındaki Osmanlı donanması Venedik donanmasına yenilmiştir. Ülke birliğinin tesisinden sonra gelişmesini sürdüren donanmamız, II. Murad zamanında (1421-1451) Karadeniz'de faaliyet göstermiş ve Trabzon-Rum İmparatorluğu'nu vergiye bağlamıştır.

Fakat Osmanlı donanması gerçek anlamda İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed zamanında kalıcı ve büyük fetihlere imzasını atabilmiştir. İstanbul'da Haliç'te kurulan Tersane-i Âmir'e de büyük gemiler inşa edilmiş ve ilk deniz fetihleri bundan sonra gerçekleşmiştir. İlk etapta Osmanlı kıyı şehirlerini tehdit eden Ege adaları zapt edilmiştir.

II. Bayezid zamanında bir yandan büyük savaş gemileri inşa edilirken, bir yandan da Kemal ve Burak (Barak) reisler gibi kurt denizciler Osmanlı hizmetine alındı. Zira 1489'da Kıbrıs'ın Venedikliler tarafından alın-

ması, denizciliğin önemini daha da arttırmıştı. Mora Yarımadası'nın ve civarındaki adaların fethinde Venedik ve Fransız gemileriyle karşılaşan Osmanlı donanması onlara üstünlük sağlamıştır.

Yavuz Sultan Selim zamanında (1512-1520) Haliç Tersanesi genişletilmiş ve daha büyük gemiler yapılmıştır. Bu arada Mısır'ın ilhâkından sonra Osmanlı hizmetine giren Selman Reis ilk Süveyş kaptanı olmuştur.

Fakat Osmanlı denizciliği gücünün zirvesine Kanuni Sultan Süleyman zamanında (1520-1566) Barbaros Hayreddin Paşa'nın Devlet-i Aliyye hizmetine girmesiyle ulaşmıştır. Gelibolu ve İstanbul'dan başka Kara Deniz, Marmara, Ege ve Ak Deniz liman şehirlerinde birçok tersane daha kuruldu; mevcut olanlar ise genişletildi. Barbaros'tan itibaren kaptan-ı deryalara beylerbeyilik rütbesi verildi ve Hayreddin Paşa bu göreve Cezayir beylerbeyi olarak getirildi. Bundan böyle kaptanpaşalık, önemi gittikçe artan bir devlet makamı haline geldi. Kanuni devrinde teşkil edilen ve *Cezâyir-i Bahr-ı Sefîd* (Akdeniz Adaları) denilen eyaletin beylerbeyliğine kaptanı deryalar getirilirdi. Merkez sancağı Gelibolu olan bu eyaletin sancakları Eğriboz, İnebahtı, Midilli, Sığacık, Kocaeli, Karlıeli, Mizistre, Sakız vs. gibi adalar ve bazı sahil şehirleri idi. Divân-ı Hümâyûn'un aslı üyelerinden olan kaptan-ı deryanın altında tersane emini, tersane kethüdası, tersane ağası ve tersane kâtibi gibi görevliler vardı. Kaptan-ı derya, barış zamanlarında tersane ve donanma meseleleriyle meşgul olurdu. Bir sefer esnasında Kaptanpaşa Eyaleti'nden 40 bin civarında savaşçı asker çıkardı. Kaptanpaşa Eyaleti'ne bağlı sancak beylerine *derya beyi* denirdi.

Osmanlı bahriyesi esas tersane erkânı olan sanatkarlar ile tersane halkı denilen kaptanlar, reisler ve diğer görevlilerden oluşurdu. Azeb ve levend gibi savaşçı askerler de bu sınıfa dahildi.

Barbaros ekolünde yetişen Turgut Reis, Piyale ve Kılıç Ali paşaların mevcudiyetiyle devam eden denizlerdeki üstünlük, XVII. yüzyıl başlarından itibaren gerilemeye başlamış ve zamanla Batı'ya geçmiştir. Ancak bu asrın sonlarında donanmada yapılan ıslâhatı müteakip kürekle işleyen gemilerin yerini yelkenli kalyon tipi gemiler almış, bu arada patrona, riyale ve kapudane rütbeleri teşkil edilerek hiyerarşi kısmen değiştirilmiştir. Bö-

lece tekrar elde edilen üstünlük 1770 yılında donanmanın Çeşme'de Ruslar tarafından yakılmasıyla sona ermiştir.

1773 yılında Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn (Deniz Mühendishânesi) kurulmuştur. Bir yandan burada denizci yetiştirilirken, bir yandan da Batı tarzı gemiler inşa edilmiştir.

III. Selim, ıslâhat faaliyetleri çerçevesinde donanmayı da ele almış; kaptan-ı deryalığa getirdiği Küçük Hüseyin Paşa zamanında yapılan yeniliklerle Osmanlı bahriyesinin modernleştirilmesi yolunda önemli adımlar atmıştır. Eğitime önem verildi. Tersâne-i Âmire genişletildi. Çıkartılan kanunname ile Tersâne Eminliği'nin yerine Umûr-ı Bahriye Nezâreti teşkil edildi. Bu faaliyetler, II. Mahmud zamanında yapılacak yeniliklere zemin hazırladı. Gerçekten bu padişah zamanında da donanma ve tersane ıslâhatına devam edildi. Yeni tip savaş gemilerinin yapımı sürdü. Fakat 1827 yılında Osmanlı donanmasının, Rus, İngiliz ve Fransız gemilerinden oluşan Haçlı donanmasınca Navarin'de yakılması, olumlu gelişmelerin sonunu getirmiş ve dışarıdan buharlı gemiler satın alma yoluna gidilmiştir. Ancak bu facia sadece donanmamızı değil, yetişmiş insan gücünü de yok etmişti.

Tanzimat'ın ilanından (1839) sonra Bahriye Meclisi kurulmuştur. Müftü hariç, üyelerinin tamamı deniz beylerinden oluşan bu meclis, Tersane-i Âmire'nin yürütme kurulunu oluşturuyordu. Ayrıca Bahriye Mektebi'nin işleriyle de ilgileniyordu. Sultan Abdülaziz zamanında (1861-1876) kaptanpaşalığın yerine *Bahriye Nezareti* kurulmuş; bu arada buharlı ve zırlı gemiler satın alma işi devam etmiş, böylece dünyanın üçüncü büyük filosu teşkil edilmiştir. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) de devam eden bu üstünlük, ne yazık ki Osmanlı Devleti'nin mukadder âkıbetini değiştirememiştir.

OSMANLI HAVACILIĞI

XX. yüzyıl başlarında Avrupa'da başlayan havacılık alanındaki gelişmelere paralel olarak Osmanlı Devleti'nde de askerî havacılığın kurulmasına çalışılmıştır. 1911 yılında Erkân-ı Harbiyye bünyesinde bir havacılık şubesi açılmış; ertesi yıl Ayastefanos (Yeşilköy)'ta Hava Uçuş Okulu tesis edilmiştir. Bu arada havacılık eğitimi için Avrupa'ya bir heyet, pilot yetiştirmek için de Fran-

sa'ya iki kişi gönderilmiştir. Daha sonra İngiltere, Fransa ve Almanya'dan uçak, malzeme ve havacı personel getirilmiştir. Balkan Savaşı çıkınca bu faaliyetler bir süre durmuştur.

Enver Paşa'nın harbiye nazırlığı zamanında (1914-1918) askerî havacılığı geliştirme çalışmalarına hız verilmiştir. Almanya'dan alınan uçakların Birinci Dünya Savaşı'nda bazı yararlılıkları görölmüştür.

Ahmed Cevad, *Târih-i Askerî-i Osmanî*, İstanbul 1299, I; *aynı eser*, II, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, TY, nr. 4178; *aynı eser*, gösterilen yer, nr. 6127.

Albert Howe Lybyer, *Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi* (trc.: Seçkin Cılızoğlu), İstanbul 1987.

Barkan, Ömer Lütfi, "Timar", *İslâm Ansiklopedisi*, XII/1, s. 286-333.

Beydilli, Kemal, "II. Abdülhamid Devrinde Gelen İlk Alman Askerî Heyeti Hakkında", *İst. Üniv. De. Fak. Tarih Dergisi*, S. 32 (Mart 1979), s. 481-494.

Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı. XVII.Yüzyılda Tersane-i Âmiri*, Ankara 1992.

Cezar, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965.

D'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, VII, Paris 1824.

Erendil, Muzaffer, *Topçuluk Tarihi*, Ankara 1988.

Esad Efendi, *ÜS-ü Zafer*, İst. Üniv. Ktp., TY, nr. 1293.

Eyyubî Efendi *Kanunnâmesi* (nşt.: Abdülkadir Özcan), İstanbul 1994.

Fatih Efendi, *Gülzâr-ı fütuhât*, İst. Üniv. Ktp., nr. 3645.

Gencer, Ali İhsan, *Babriyede Yapılan İslâhat Hareketleri ve Babriye Nezaretinin Kuruluğu*, İstanbul 1985.

_____, "Bahriye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IV, s. 501-509.

İlgürel, Mücteba, "Yeniçeriler", *İslâm Ansiklopedisi*, XIII, s. 385-395.

İnalcık, Halil, "Osmanlı Devrinde Türk Ordusu", *Türk Kültürü*, X/118 (Ağustos 1972), s. 130-138.

Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*, İstanbul 1329.

Mahmud şevket, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi*, İstanbul 1325.

Marsigli, Comte de, *Osmanlı İmparatorluğunun Zubur ve Terakkisinden İnbitatı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti* (trc.: Nazmi), Ankara 1934.

Mebde-i Kanun-ı Yeniçeri Ocağı Tarihi (nşt.: İ. Y. Petrosyan), Moskova 1987.

Özcan, Abdülkadir, "Osmanlılar'da Askerî Teşkilat", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, IV, s. 7-145.

_____, "Osmanlı Askerî Teşkilatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1994, I, s. 337-371.

_____, "Hassa Ordusunun Temeli: Muallem Bostaniyân-ı Hassa Ocağı. Kuruluğu ve Teşkilatı", *İst. Üniv. Ed. Fak. Tarih Dergisi*, S. 34 (İstanbul 1984), s. 347-396.

_____, "Çeribaşılık Müessesesi", *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1 İstanbul 1991, s. 196-203.

_____, "Tarih Boyunca Türklere Ordu ve Politikaya Genel Bir Bakış", *İslâm*, S. 156 (Ağustos 1996), s. 17-19.

_____, "Hassa Ordusundan Birinci Orduya", *Tarih ve Medeniyet*, S. 47 (şubat 1998), s. 20-23.

_____, "Akıncı", *DİA*, II, s. 249-250.

_____, "Altı Bölük", *DİA*, II, s. 531.

_____, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye", *DİA*, III, 457-458.

_____, "Bâb-ı Seraskerî", *DİA*, IV, s. 364.

_____, "Cerehor", *DİA*, VII, s. 393.

_____, "Çorbacı", *DİA*, VIII, s. 369-370.

_____, "Deli", *DİA*, IX, s. 132-135.

_____, "Devşirme", *DİA*, IX, s. 254-257.

_____, "Esâme", *DİA*, XI, s. 35356.

_____, "Eşkinci", *DİA*, XI, s. 469-471.

_____, "Eşkinci Ocağı", *DİA*, XI, s. 471.

_____, "Gönüllü", *DİA*, XIV, s. 153-155.

_____, "Gureba Bölükleri", *DİA*, XIV, s. 201-202.

_____, "Harbiye", *DİA*, XVI, s. 115-119.

_____, "Harbiye Nezareti", *DİA*, XVI, s. 119-120.

Pirî Reis, *Kitâb-ı Babriyye*, Ankara 1935.

Rycaut, Paul, *The Present State of the Ottoman Empire*, Misenheim Glan 1972.

Tacan, Necati, *Akıncılar ve Mehmed II, Bayezid Zamanlarında Akımlar*, İstanbul 1936.

Tanerî, Aydın, *Kuruluğ Devri Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri*, Ankara 1981.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1943-1944, I-II.

KURULUŞ DEVRİNDE ASKERÎ TEŞKİLÂT VE DEVŞİRME DÜZENİ

PROF. DR. NEJAT GÖYÜNÇ
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ EMEKLİ ÖĞRETİM ÜYESİ

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde ilk askerî kuvvetlerin Osman Gazi'ye bağlı atlı birlikler olduğu, bunların da aşiretlere mensup bulunduğu bilinir. Orhan Gazi'nin ilk zamanlarında da bunlarda faydalandığı, fakat Bursa'nın fethinin uzun sürmesi, atlı birliklerin muhasara işlerinde ve kale zaptında pek elverişli olmaması görüldüğünden muntazam ve devamlı yaya birlikleri, buna paralel olarak da yine aynı şekilde atlı muntazam askerî bir kuvvet meydana getirildiği bilinir. Birincisi *yaya* veya *piyade*, ikinciler de *müsellem* adını taşımakta idiler. Bunların yanında *Gazi-yân-ı Rum*, *Abiyân-ı Rum*, *Abdalân-ı Rum*, *Bâciyân-ı Rum* isimlerini taşıyan, seferlere iştirak eden kuvvetler de vardı.

Birinci Murat zamanında Yeniçeri teşkilâtı kurulduğu, bunların bizzat hükümdara bağlı oldukları, bu modelin de Selçuklulardan ve memlûklardan alındığı ifade olunur. Yeniçeri teşkilâtının kaynağını da Acemi-oğlanları Ocağı teşkil etmekteydi. Gelibolu'da kurulan bu ocak, İstanbul'un fethinden sonra önemini kaybetmekle beraber, İstanbul'da da bir ayrı Acemi-oğlanlar Ocağı açıldığı bilinir. Gelibolu'daki devam etmiştir.

Yukarıdaki bilgileri aktardığımız İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Acemi Ocağı'na iki kaynak göstermektedir, birincisi harpte alınan esirlerden beşte bir erkek esirler, diğeri de hudutlar dahilindeki hristiyan çocuklardan kanun üzerine alınanlar, yani *devşirme*, Birincilere 1/5 anlamında *pençik* denilmektedir (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1943, TTK yayını, I, s. 1-10).

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın *İslâm Ansiklopedisi*'nde de "devşirme" maddesinde (c. 9, s. 254-257) "I. Murad

devrinde kurulan Yeniçeri Ocağı'na asker temini için önce *pençik* kanunu gereğince gayri müslim genç savaş esirlerinden faydalanılmış, fakat zamanla fetihlerin azalması, Ankara Savaşı'ndan sonra da bir süre durması yüzünden devşirme yoluna başvurulmuştur. Daha önce islâm devletlerinde görülmeyen bu usulün Çelebi Mehmed zamanında (1412-1421) uygulandığı, ancak oğlu II. Murad devrinde (1421-1451) kanunlaştığı anlaşılmaktadır" denilmektedir (Abdülkadir Özcan).

Aynı ansiklopedideki "Acemi oğlanı" maddesi (I, 324-25)'nde de (Mücteba İlgürel) daha ziyade Uzunçarşılı'dan faydalanılmıştır.

İ. H. Uzunçarşılı'nın Türkçe kaynaklara ve bir kısım arşiv belgelerine, kendi özel kitaplığında bulunan bir Yeniçeri Kanunname (*kavânîn-i yeniçeriyân*)'ye, bazı yabancı yayınlara dayanarak verdiği bilgilere göre, seferlerde alınan esirlerin her biri için esirciden pençik resmi adı altında 245 akçe alındığı, alınan erkek esirlerden de 1/5'inin padişah hakkı olarak alındığı, bunların Anadolu'da Türk çiftçilerin yanına verildiği, orada hizmetler sırasında hem Türkçe öğrendikleri, 3-4 yıl sonra da getirilip Yeniçeri Ocağı'na kayd olundukları anlaşılmaktadır.

Yine Uzunçarşılı'dan Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'nın ilk Rumeli'deki fetihleri sırasında harpte aldığı esirlerde kısa bir süre eğitimden sonra 2 akçe yevmiye ile yeniçeri yaptığı, bu usulün onun vefatından sonra da devam ettiği, I. Murad zamanında da bu yöntemin devam ettirildiği, harp esirlerinin önceleri Lapseki-Gelibolu ve Çardak arasında işleyen süvarilerin atlarını nakl eden gemilerde (at gemisi) 5-10 sene 2 akçe gündelik

çalıştırıldıkları sonra da yeniçeri olmalarına karar alındığı öğrenilmektedir (a.g.e., s. 5). O tarihlerde 2 akçe yaklaşık 1 milyon lira ederdi. Bu nizamın da ilkin 1362 veya 1363 tarihlerinde uygulanmaya başlandığını, devşirme kanunun da Çelebi Mehmed zamanında yapıldığını Uzunçarşılı (I, 13) söylemektedir.

Münih Üniversitesi'nde ünlü Alman Türkologu Franz Babinger'in 1962 senesinde yaptırdığı bir doktora tezi var. Yazarı Basile Papoulia, *Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im Osmanischen Reich* (München 1963). Papoulia, Grek asıllı olduğu için Yunanca kaynakları da rahatlıkla kullanabiliyor. Türkçe kaynakları ve araştırmaları da kullanabiliyor. Batı yayınlarını da görebiliyor. Papoulia aşağıdaki sorulara cevap veriyor:

1. Osmanlı Devleti'nde yeniçeri sistemi ile Bizans'taki Türkopoloi arasında benzerlik var mı? Bazı Yunan tarihçilerinin bu iki kurum arasında benzerlik görmelerine mukabil, Papoulia, Fuat Köprülü'nün de belirttiği gibi (*Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 144, 145), bunu uzak bir ihtimal olarak görmektedir. Türkopoloi (Türk çocukları) adı verilenler kendiliklerinden talihlerini Bizans hizmetinde arayanlardır, bunlar çocukları ve karıları ile birlikte Bizans hizmetine girmişlerdir. Hristiyanlığı kabul etmişler, Bizans ordusunda muvazzaf askerlik yapmışlardır. Neticede bu kelime ile "Türk asıllı Bizans'taki muvazzaf askerler" anlaşılmıştır. Yeniçeri ile benzerliği yoktur. Yeniçeri ocağının kaynağı hristiyan çocuklar olmakla beraber, bunlar devşirilmişlerdir. Yani yöntem ayırdır (s. 37-38).

2. Osmanlılardaki kul kurumu İslâmî bir geleneğin devamı mıdır? Osmanlı öncesi İslâm devletlerinde "kul" esir edilmek, çocuk kaçırmak, satın almak veya hediye suretinde elde edilirdi. Belazurî (öl. 892) Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik (724-743) zamanında Kafkasya'nın fethi sırasında Azerbaycan Valisi'nin bir vilâyette (Serîr) sulh için yılda 500'ü erkek, 500'ü kız 1.000 çocuk verilmesi şartını kabul ettirdiğini yazmakta imiş. Çocukların da siyah saçlı, kahve rengi gözlü, uzun kirpikli olmaları isteniyormuş. Daha önce Halife II. Ömer zamanında (717-720) böyle bir uygulamayı kaldırmış. Gazneli Mahmut da Semerkant'tan 1.000 gulam vergi olarak istemiş (s. 58). Osmanlılarda da Eflak'tan Fatih'in 500, Yavuz zamanında da 600 çocuk istendiği ve gönde-

rildiği belirtiliyormuş. Barbaros'un Lipari adası muhasarasında 30.000 duka altını ve 400 çocuk istediği, ada halkının çocuklarını vermek yerine hepsinin esareti tercih ettiklerini adanın yağma ve 10.000 kişinin esir edildiği Jérôme Maurand'ın italyanca eserinde (1544) kaydediliyormuş, L. Dorez bunu Farnsızca'ya çevirmiş 1901. Çocukların vergi olarak alınmalarına tarihte başka topluluklarda da rastlanmakta imiş. Salomon Schweigger'in de Osmanlı Devleti'nde acemioglanlardan bahs ederken, Darius'un da Babil'den senede 500 sünnetli çocuk (musevî mi?) istediği, Nabukadnezar'ın sarayında da terbiye edilmiş çocuklar bulunduğunu yazıyor. *Einenewe Reyysbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, Nürnberg 1608, s. 170). Papoulia XVI. yüzyıl sonlarında İstanbul ve Bursa'ya gelen Lubenau'ın da aynı şeylere temas ettiğini, Bizans sarayında da çocukların terbiye edildiğini, böylelikle Türkler'in de Bizans'ı taklid ettiğini söylemek istediklerini belirtiyor (s. 59).

Papoulia doğrudan doğruya devşirme alınmasından bahs eden ilk Yunan kaynağı olarak selânik Metropolitisi İsidore Glabas'ın sözlerini veriyor, 1395'de. Ona göre, önce çocuklar esir ediliyorlar, Türkleştiriliyorlar, yani âdetlerini, dilini ve giyim tarzını öğrenip benimsiyorlar, müslümanlaştırılıyorlar. Doğancı ve zagarcı yapılıyorlar, iç oğlanı oluyorlar. İsidore 1393'ten önce Anadolu'ya gitmiş. Yıldırım Bayezid'in sarayında da bulunmuş. Selânik 1390'da Osmanlı idaresinden kurtulmuş, ertesi sene Bayezid tekrar almış. İsidore muhtemelen halkı için şefaatte bulunmuş (s. 62 vd.).

1395 tarihli bir Osmanlı belgesinde de İlyas b. Abdullah ve İskender b. Abdullah adlı iki yeniçeriden bahs edilmesi, bu kurumun daha önce vücuda getirildiğine şahadet eder. Yıldırım Bayezid devrinde mevcut olan bir kurumun da ilk üç hükümdar zamanında teşkil edilmesi gerekir. Osman Gazi olamaz, Hazerfen Hüseyin Efendi'nin verdiği 723/1323 tarihi elbette yanlıştır. Geriye iki hükümdar kalıyor, Orhan Gazi ve I. Murat.

Papoulia Osmanlı kaynaklarının da hemen hepsini inceleyerek özellikle İdris-i Bitlisi'nin görüşleri doğrultusunda

1. *Devşirme* uygulamasının İznik'in Osmanlı idaresine geçmesinden önce, 1330-1331 arasında başladığını kabul ediyor. İbn Batuta'nın da Anadolu'daki emirlikler-

de devşirme muhafız birliklerinin bulunduğunu belirttiğini kayd ediyor.

2. Devşirmelerin başlangıçta yalnız Rumeli'deki topluluklardan alındığı, Anadolu'dan da ancak 15. yüzyıl sonlarında ve 16. yüzyıl başlarında alınmaya başlandığı hakkındaki kanının da yanlış olduğu vurgulanıyor. 1438'de Osmanlıların eline esir düşen yirmi yıl kadar Osmanlı yönetiminde kaldıktan sonra, kaçarak İtalya'ya giden Georgius de Hungaria'nın ve bir diğer Osmanlı yönetiminde bir süre kalarak kaçan Bartholomeo de Jano'nun (1438) verdiği devşirmelerin hemen her taraftan alındığı şeklindeki bilgilere itibar ediliyor. Halil İnalcık'ın Bursa şerhiye defterlerinden derleyerek yayınladığı belgelerden birisinde 17. Haziran 1484'te "Bursa'ya akrabasını görmeye gellen İlyas adlı bir yeniçeriden" bahs olunmaktadır (*Belgeler*, X/14, 72). Devşirilmek üzere alınan çocukların üç-beş sene, hatta daha fazla Anadolu'da çiftliklerde çalıştıkları, sonra acemi oğlanları ocağına alındığı, daha sonra da yeniçeri ocağına aktarıldığı düşünülürse, İlyas'ın hiç olmazsa 15. yüzyılın ortalarında devşirilmiş olduğu tahmin edilebilir.

İdris-i Bitlisî'nin Berlin'de bulunan ve M. Şükrü'ye göre, müellif yazmasından yapılan 968/1561 tarihli bir kopya olan *Hest Bibiye*'te (s. 48 n.12) açıkça devşirme sisteminin ve yeniçeri ocağının Orhan zamanında kurulduğu kayd olunmuştur. Bu hususta Mevlânâ Çandarlı Kara-Halil etken olmuştur. O, Orhan zamanında çok önemli şehirde (Bursa) kadı idi, Şeyh Edebalı ile çok sıkı ilişkileri vardı. Bu nedenle de Osmanlı hükümdar ailesi üzerinde büyük bir tesiri vardı. Babinger İdris'in muhtemelen başka kaynaklar da kullandığı kanısındadır, fakat ne yazık ki, bunları zikr etmemiştir (s. 74-75).

1456 tarihli bir belge de ilginçtir. Anadolu'daki hristiyanlardan Rodos'taki şövalyelerin reisi Jiana de

Milly'ye gönderilen bir mektupta halk çocuklarının ellerinden alındığından ve müslümanlaştırıldığından şikâyet ediyormuş (s. 85/19).

Sonuç olarak Basilikte D. Papoulia devşirme usulünün ve yeniçeri ocağının Orhan Gazi zamanında, pençik sistemin de I. Murat devrinde yürürlüğe konulduğunu yazıyor (91).

Bununla beraber, Orhan Gazi ve Murat zamanlarında Osmanlı Devleti'nin iktisadî durumunun büyük miktarda saraya bağlı asker besleyemeyeceğini, başlangıçta bunların en çok bin kadar olduğu, I. Murat'ın saltanatının sonlarında hristiyan çocuklarından süvari sipahi ve silâhdarlar, I. Bayezid devrinde de içoğlanların varlığı tahmin edilmektedir (s. 92). sistemin genişlemesi II. Murat zamanındadır. Beş senede bir çocuklar devşirilmiştir. 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne gelen yabancılar da seyahatnamelerinde devşirme alınmasına temas ederler, beş senede bir, üç senede bir ihtiyaç duyulduğunu da yazanlar vardır, Papoulia bunların bir listesini de veriyor (s.95).

Devşirme olarak alınan çocuklar da eğer bir ailenin birden fazla çocuğu varsa, birisi olmaktadır. Bu hususta da farklı rakamlar veriliyor. Uzunçarşılı'nın Yeniçeri Kanunnamesi'ne göre 40 hanede 1 haneden, Angelos (1666)'a göre 10 evden 1 çocuk, Yunus Bey'e göre, 2 haneden 1 çocuk, Rauwolff'a göre, 3 çocuktan 1'i (s. 96). Tek çocuğu olan ailelere dokunulmuyor.

Orhan Gazi zamanında kurulan *yaya* ve *miisellem* teşkilâtı, genel olarak yeniçeri ocağının gelişmesinden sonra, önemini kaybeder, bunlar geri hizmetlerde kullanılırlar.

Devşirme sistemi de IV. Murat zamanından itibaren zayıflamıştır. IV. Mehmet zamanında da devşirilenler olmuşsa da, pek az sayıdadır.

YÜKSELME DÖNEMİNDE OSMANLI ORDUSU

DOÇ. DR. CEMALETİN TAŞKIRAN
GENELKURMAY ATEŞE BAŞKANLIĞI

16. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu oldukça geniş bir alana sahipti. Batı Avrupa'da Macaristan'a, kuzeyde Kafkasların yarısına, doğuda Mezopotamya ve Arabistan'a, güneyde Mısır'a ve Akdeniz adalarına ulaşmış durumdaydı.

Bu geniş topraklar üzerinde (16. yüzyıl sonunda yaklaşık 15.000.000 km²'yi bulmuştur) yüzyıllarca kalabilmenin ve hüküm sürebilmenin ilk şartı da kuvvetli bir orduya sahip olmaktır.

Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'nun asıl gücü ordusundan gelmekteydi. 16. yüzyıla kadar Osmanlı ordusunun yapısını ve bu ordunun harp sanatını kısaca değerlendirmek istiyoruz.

I. DAİMÎ ORDU

16. yy. başlarında Osmanlı ordusunun en bariz ve üstün özelliği daimî bir ordu olmasıydı. Bilindiği gibi Avrupa'da Orta Çağ'dan itibaren "Derebeylik" sistemi vardı. Bu sistemdeki askerler şahısların, sülalelerin milis askerleriydi. Dolayısıyla da ordusu milis ordusuydu. Derebeylik sisteminin zayıflığı Avrupa'da krallık rejiminin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu rejimde de Avrupa'da sadece kralların özel kuvvetleri vardı ve bunlar sayıca azdı. Savaş zamanlarında halktan asker toplanırdı. Savaş zamanında halk arasından toplanan askerlerden oluşan ordunun eğitimi ve muharebe kabiliyeti pek üstün olmuyordu. Yani Avrupa'da bir daimî ordu yoktu. Avrupa'da ilk daimî meslek ordusu 17. yüzyıl ortalarında İsveç'te kuruldu. Daha sonra Fransa ve Prusya gibi dönemin büyük askerî devletleri İsveç'i izlediler. Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nda özel üniformaları olan, her ay ücret alan ve yaz-kış kışlarında bekleyen daimî ordu 1363 yılında kurulmuştu. Bir defa asker olan kimse bu işi meslek ola-

rak seçmiş demekti. Ücret de verildiği için askerlik toplumda imtiyazlı bir meslek durumundaydı. Ordudan ancak şehit olarak, sakat kalarak, yaşlılık yüzünden emekli olarak veya herhangi bir ağır suçtan dolayı tard edilerek ayrılabiliniyordu. Bu, erler için de subaylar için de böyledi. Dolayısıyla maaş alan askerlerden kurulan ordunun eğitimi ve savaş kabiliyeti daha yüksekti. 17. yüzyılda, bir İngiliz diplomatı Türklerdeki bu daimî ordu meselesini şöyle izah etmektedir:

"Diğer toplulukların hiçbirinde rastlanmayan ve beni çok şaşırtan bir şey de Osmanlı sultanının savaş zamanında olduğu gibi barış zamanında da kendisine bağlı olan askerlere maaş ödemesidir. Gerçekten de sipahiler ve Yeniçeriler hem savaş zamanı hem de barış zamanı ücret almaktadırlar."¹

Osmanlı ordusundaki askerlerin mesleği askerlikti. Bunun için de yaz ve kış devamlı eğitim yaparlardı. Savaşmaktan başka bir işleri yoktu. Başka işlerle meşgul olmaları yasaktı. Zira inanılıyordu ki bir başka sanatlara meşgul olan asker, askerliği ihmal edebilirdi. Bu da affedilecek, hoş görülecek bir durum değildi. IX. Osmanlı Sultanı Yavuz Selim (1512-1520) bir sefer sırasında, bir demirciye ihtiyaç duymuştu. Askerin arasında bir demirci bulunup bulunmadığını sordu. Askerlerden biri geleerek Sultan'ın ihtiyacını giderdi. Ancak Yavuz Selim "orduya sanatkâr karışmış" diye o askeri derhal ordudan ayırdı.²

İşi sadece savaşmak olan, savaşmaktan ve savaşa hazırlanmaktan başka hiçbir işle uğraşmayan daimî bir ordu, şüphesiz savaş sırasında halk arasından toplanan kimselerden oluşan ordulara göre daha başarılı oluyordu.

II. XVI. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI ORDUSUNUN YAPISI

Bu çağda Osmanlı ordusu genel olarak 5 kategoriden oluşuyordu. Bunlar süvari, piyade, topçu, denizci ve özel birliklerdi. Biz burada kısaca Osmanlı ordusunun büyük gücünü oluşturan 4 sınıftan bahsedeceğiz.

a. Süvari

Süvari sınıfının büyük bir kısmını tımarlı sipahiler oluşturunuyordu. Mevcutları hafif süvariden ibaretti. Büyük tımar sahiplerinin bir kısmı ise atları ile zırhlı olarak az sayıda süvari ile sefere katılırlardı. 1475'te tımarlıların mevcudu 40.000 kişiyi buluyordu. Bunlara hafif silâhlı akıncıları da ilave etmek lazım. Akıncıların sayısı da 10.000 civarındaydı. 15. yüzyılın sonunda Türk Sultanı 50.000 atlı süvari toplayabiliyordu.³

Türk ordusu esasen atlı bir ordu idi. Bir İngiliz 18.yy. Türk süvarisi için şunları söylüyor: "...Türk süvarileri atlarına çok hakimdiler. Günlerinin çoğu at üstünde geçerdi. Eğitimleri sert ve çok disiplinlidir. Atlarını daima savaş meydanının gereklerine göre eğitirlerdi. Eğitimde Türk süvarisi atını alevlerle bürümüş fiçılara, silah ateşlerine doğru sürer ve düz duvarlardan aşardı. Bu yüzden Türk atı savaş alanına girince ürkmezdi. Türk süvarisinin atını sürmekteki kabiliyeti kadar dört nala giderken nişan alması ve çok keskin bir nişancı olması da meşhurdur..."⁴

b. Piyade

Osmanlı piyadesi birçok guruba ayrılıyordu. Orhan Bey zamanından beri Osmanlılarda yaya ve piyade adlarıyla böyle bir sınıf oluşturulmuştu. Ocak şeklinde teşkilâtlanan bu sınıf zaman zaman keşif için, istihkam işleri için kalelerde ve deniz mürettebatı olarak gemilerde kullanılmaktaydı. Fatih zamanında azap denilen piyadenin mevcudu 12.000 kişi idi. Bunların en meşhurları da Hristiyan çocuklardan devşirme olarak toplanan Yeniçerilerdi. Bunu I. Murad kurdurtmuştu. Fatih zamanında mevcutları ise 6.000 civarındaydı. Bunlar muharebe sırasında sadece sultanın yanında savaşırdı. Zaman zaman da kaleleri korurlardı. Muharebelerde yararlılık gösteren Yeniçerilere tımar verilirdi. Kabiliyetli olanlar vezir bile olabilirlerdi.⁵ Şehirlerin korumalarında o yöreden alınan

askerler de kullanılırdı. Bu görevde bulunan gayrimüslimler bazı vergi imtiyazı elde ederlerdi. Aynı durum bazı stratejik noktaların korunmasında da geçerliydi.⁶

c. Topçu

Topçu sınıfının önemini anlayan Osmanlılar, topçu birlikleri oluşturmak için ellerinden geleni yaptılar. Top dökümü konusunda, teknik olarak Avrupa'dan sonra başladıkları için, bazı sıkıntıları vardı. Sultanlar bunu, Avrupalı uzmanları imparatorluğa getirerek çözümlediler. Fatih Sultan Mehmet top ve topçulukla bizzat ilgilendi.⁷ Topçu sınıfı Osmanlı ordusu için çok önemliydi. 17. yüzyıla kadar Türk topçusunun diğerlerine göre daha üstün olduğu söylenebilir. Top bir kalenin kuşatılması ve savunulması için kaçınılmaz bir silahtı. Silah tarihi ile ilgilenenler "tarihte organize bir şekilde ilk top bombardımanının Türkler tarafından 1453'te İstanbul'un fethinde gerçekleştirildiğini"⁸ ve "16. yüzyılın arkebüz ve top ustalarının Türkler olduğunu"⁹ belirtmektedirler. Tarihçi J. Von Hammer 16. yüzyılda Osmanlı topçusunun Avrupa'nın diğer ülkelerinin topçularına göre daha üstün olduğunu ve Rodos ve Belgrad'ın alınmasındaki başarının temelinde bu topçunun yattığını belirtir.¹⁰ Hatta 18. yüzyılda bile Türk topları "dünyanın en iyi dökülmüş en büyük toplarıydı"¹¹ Fransız Grenard kitabında "Türk topçusu kalite ve kantite olarak dünyada birinci sırada gelir" diye yazmaktadır.¹² İstanbul'u alan ve bin yıllık Bizans'a son veren en önemli unsur topçu olmuştur.

d. Osmanlı Ordusundaki Silahlar

1. *Toplar*: Toplar ilk önce Avrupa'da 1320'lerde ortaya çıktı. Osmanlı Devleti de Avrupa'dan topçular getirterek kullanmaya başladı. Ancak o dönmedeki toplar surları yıkmaya elverişli olmayan, sesiyle düşmanı korkutmak ve düşman atlarını ürkütmek için kullanılan bir silahtı. Fakat Fatih Sultan Mehmed 1452'de Edirne'de dev toplar döktürdü. Ve o toplar İstanbul'un surlarını yıktı. Böylece de top muharebe sahalarında birinci derecede önemi olan ve kesin sonuç alan bir silah oldu. Havanın ortaya çıkarılması ve mermisinin yüksek tepelerden aşırılarak görünmez hedeflere fırlatılması da Fatih Sultan Mehmed döneminde olmuştur. Osmanlılar topu sadece kalelerin kuşatma ve savunmalarında kullanma-

mışlardır. Fatih Sultan Mehmed 1473 tarihinde Otlukbeli Meydan Muharebesi'nde topu birinci derecede önemli ve kesin sonuç alan silah olarak kullandı. Fatih ve II. Bayezid ateşli silahların devamlı gelişmesi, geliştirilmesi fikrindeydiler. Yeniçeriler II. Bayezid dönemine kadar kılıçla donatılmışlardı. II. Bayezid Yeniçerileri tüfekle silahlandırdı. Donanmada top etkili bir şekilde kullanılmaya başlandı. Uzun menzilli gemi topları döktürülerek teknelere monte edildi. Yavuz Sultan Selim de ataları gibi topu hem denizlerde, donanmada, hem de meydan muharebelerinde etkili bir şekilde birinci taktik silah olarak kullandı. Yavuz Çaldıran, Merc-i Dabık ve Ridaniye savaşlarında, Memlûkların çakılı bir kale silahı olan toplarına karşı seyyar, istenen hedefe derhal çevrilebilen meydan savaşı toplarını kullandı ve büyük bir başarı kazandı. Mohaç Meydan Savaşı'nda da durum aynı idi. Yani top, orada da, açık sahra muharebelerinde taktik bir silah olarak etkili bir şekilde kullanıldı.

2. Osmanlılar sadece topa önem vererek hafif ateşli silahları ihmal etmemişlerdir. Tüfek, arkebüz, humbara (bomba) gibi ateşli silahlar da devamlı geliştirilmiştir. O zamanlar kısa menzilli olan bu silahlar geliştirilerek yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. 14. yüzyıl girmeden önce II. Bayezid zamanında Yeniçerilerin çoğunluğunda yay ve kılıç kaldırılmış tüfek verilmişti. Elle taşınabilen bir tür minik top olan arkebüz de hem piyadeye hem de kalelere verilmişti. Osmanlılar süvariye de tüfek verdiler. 1517 yılında "atlı tüfekçi zümresi" vardı.¹³ Ama kılıç her zaman süvarinin asıl silahı olmaya devam etti.

İslam devletlerinin çoğu ateşli silahları Osmanlılardan öğrendiler. Hindistan'da Babür İmparatorluğu, Fas ve Tunus sultanları Osmanlı topçusundan top ve arkebüz edindiler. Bunların topçu birlikleri Osmanlılardan müteşekkildi. Bugün bile Kuzey Afrika'daki müslüman ülkelerde top kullanan askerlerin ve sınıfın adı Arapça değil, Türkçe "tobcî" (topçu)'dur. Diğer ateşli silahlar için de durum aynıdır. Fas'ta bombaya Türkçe "bunba" denmekte, 6 köşeli toplara Osmanlı'nın söylediği gibi "şeşhane" denilmektedir.

16. yüzyılda Osmanlılar çok sayıda topçu ve denizci subaylarını Hindistan, Türkistan, Doğu Türk Hakanlığı, Endonezya gibi ülkelere, İstanbul'da Tophane'de

dökülen toplarla birlikte teknik yardım olarak gönderdiler.

3. Osmanlıların "piştov" dediği tabanca da piyade ve süvari silahı olarak kabul edildi. Halbuki Hindistan'da tabanca ancak subaylarda vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan iyi kalite "piştovlar", levendlere ve diğer deniz askerlerine de veriliyordu. Ayrıca Osmanlılar seri ateşli, birbiri ardına ateş edebilen mitralyözün öncüsü sayılabilecekti. "Saçma top" dedikleri toplar da geliştirdiler.

Osmanlıların bu ateşli silahların kullanımlarında da etkili metotları vardı. Rastgele ateş edilmezdi. Topların cinslerine göre belirli atış metotları vardı. Surların belirli yerlerine metotlu atışlar yapılır ve surlarda gedik açılması ve duvarların yıkılması sağlanırdı.¹⁴

Kanunî dönemindeki Osmanlı ordusunun diğer ordularla arasında bariz ve büyük farklar vardı. Kanunî dönemini inceleyen tarihçi Hauser bu orduyu şöyle değerlendiriyor: "...Bu ordu savaş ve yalnız savaş için yaşıyordu. Savaştan başka hiçbir şey düşünmüyordu. Son derece cesurdu. Çok iyi şekilde silahlanmıştı. Muntazam maaş alıyor ve çok iyi besleniyordu. Disiplini, Avrupa ordularında tasavvur edilemeyecek derecedeydi. Sultan Süleyman 30.000 askeriyle Rodos'a girdiği zaman, bütün müşahitlerin birleştiği üzere, adada askerlerin ayak seslerinden başka tek bir ses, tek bir söz duyulmuyordu. Böyle bir disiplindi... Kudretli bir topçunun desteklediği Türk ordusu, bir tek emirle, tek vücut ve iyi kurulmuş bir makine halinde harekete geçiyordu..."¹⁵

Bu devirdeki Türk ordusu sayı bakımından da oldukça kabarıktı. Zira teknik ve moral üstünlükleri ne kadar ileri olursa olsun, çok geniş bir arazide imparatorluk olarak hüküm sürebilmek için sayı bakımından da üstün olmak gerekiyordu. 1655 yılında sipahi sayısı 50.000, Yeniçeri sayısı 80.000'i geçmişti. Kanunî'nin son dönemlerinde ise devletin elinde kara ve deniz askeri olarak 290.000'den fazla kişi vardı ve bunlara düzenli maaş veriliyordu.¹⁶ Bu rakama Kırım, Eflak, Boğdan gibi muhtar eyaletlerin askerleriyle Cezayir, Tunus, Trablusgarb ve Mısır eyaletlerinin askeri dahil değildi. Zira onlar merkez bütçeden değil, eyaletlerinden maaş almaktaydılar. Bu askerlerin sayısı da ilave edilince Osmanlı

Devleti'nin elinde takribini 500.000 askerin olduğu hesaplanmaktaydı. Mareşal Montecuccoli, Kanunî devri ordusu için şunları söylemektedir: "...İstenildiği anda yürüyüşe geçebilen Osmanlı ordusu her zaman hazırdır. Ordunun yürüyüşe başladığını daha düşman öğrenmeden Türk ordusu muharebe sahasına girmiştir... Osmanlılar gerek ordu yürüyüşünü, gerekse ağırlık naklini bütün hileleri kullanarak saklarlar. Savaştan çok önce zamanında tedarik görme usulünü Osmanlılar, Romalılar gibi tatbik etmişlerdir. Osmanlı ordusu, diğer orduların tahammül edemedikleri, dayanamadıkları zorluklara alıştıktır. Ordunun yürüyüşü fevkalâde süratlidir..."¹⁷ Bir diğer batılı tarihçi ise, "Her asker, komutanının kendisinden önce yığınak yerinde bulunacağından emindi ve ona göre davranırdı. Bu şekilde en kısa zaman içinde, sultanın emrinde çok tecrübeli, iyi silahlandırılmış, iyi atlandırılmış, iyi komuta edilen, hem sayı bakımından hem de kalite bakımından üstün bir ordu hazır ve kullanılmasını çok iyi bilen ellerdeydi... Yardımcı sınıflar iyi yetiştirilmişti. Demirci, nakliyeciler gibi yardımcı sınıflar her an yardıma hazırdı... Askerlerinin giyimleri ve teçhizatları hafif, kendileri yorgunluğa dayanıklıydılar. Süratleri hayret vericiydi... Türk ordusu namağlup bir ordu değildi. Pekalâ mağlubiyetlere uğradığı da olurdu. Onu büyük kılan iki özellik vardı: 1- Daima seferberlik halinde, daima emre hazırdı. 2- Sefer yolu ne kadar uzun olursa olsun yürümeye de hazırdı. Avrupa'da ise her yeni sefer için büyük masraflarla yeniden asker toplama zarureti vardı."¹⁸ Osmanlılarda sanatkârlardan oluşan yardımcı sınıflar da vardı. Bunlar gerek kale içlerinde garnizon ihtiyaçlarını giderir, gerekse sultanın emri ile kale kuşatmalarına götürülürlerdi. Bunlar arasında müslümanlarla beraber çok sayıda Hristiyan halk da vardı.¹⁹ Osmanlılarda ordu ile millet iyice kaynaşmıştı. Asker milletin sırtından geçinmezdi. Levazımın kendine verdiğiinden başka ne yemek, ne almak isterse mutlaka bedelini öderdi. Bir askerin köylüden zorla bir tavuk alması veya atını herhangi bir buğday tarlasına bırakması idam dahil çok ağır cezaları gerektirirdi. Sefer sırasında Osmanlı askerlerinin girdikleri bostan veya bağlarda yedikleri üzüm veya meyvelerin yerine altın akçe bıraktıkları bir gerçektir.

III. OSMANLILARDA DENİZCİLİK

Osmanlılar, merkezi Gelibolu'da olan bir deniz kuvveti oluşturmaya, Orhan Gazi'nin ilk anlarından itibaren önem vermişlerdir. Osmanlılar önceleri deniz erleri ve gemi mürettebatı olarak Türkleri ve bunların yanında da Rumları, İtalyanları ve Katalanları da görevlendirmişlerdir. Aralarında Fransız olanlar bile vardır. I. Murat zamanında denizci olan Venediklilerle temasa geçince Osmanlıların önceleri küçük olan savaş gemileri yavaş yavaş büyümeye başlamıştır. Amaç, o zaman, Çanakkale, Ege Denizi ve Karadeniz'i kontrol etmektir.²⁰

İstanbul'un fethi sırasında Osmanlı Devleti'nin 150 gemiden fazla bir filosu vardı. Bazı Bizans kaynakları bu donanmanın sayısını 400 olarak verirler.²¹ Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un kuşatılması sırasında bu filonun bir kısmını kuşatma için Haliç'e sokmak istedi. Ancak Bizans Haliç'in girişini zincirlerle kapatmıştı. Bunun üzerine Fatih gemilerin bir kısmını yağlı kazıklar döşenmiş yollarda karadan çekerek Haliç'e indirmeyi başardı. Kanunî Sultan Süleyman zamanında ise donanma en üst seviyesine çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün gemiler Rusçuk, Süveyş, Gelibolu ve İstanbul'da bulunan tersanelerde inşa edilmekteydiler.

Osmanlı denizciliğinin yükseliş devri, XVI. yüzyıl ortalarına doğru Barbaros Hayrettin Paşa'nın kaptan paşalığı zamanı olup kendisinden sonra gelen yetiştirmeleri bu yükselişi Kılıç Ali Paşa'nın ölüm tarihi olan Haziran 1587'ye kadar muhafaza etmişlerdir.

XVII. yüzyıl başlarından itibaren eski önemini kaybeden kürekli Osmanlı donanması -ki bunda karşılara çıkan düşman kalyonlarının da tesiri vardır- bir asırdan beri galebe çaldıkları Venediklilere karşı eski üstünlüklerini gösterememekteydi. Bazı Akdeniz adalarıyla, Boğaz'ın ağzındaki Bozcaada'nın işgali, Girit'in tecrit edilmesi bu zaafın başlıca örneklerindendi. Fakat bu asır sonlarından itibaren kalyonların ve bazı yelkenli gemilerin artmasına önem verilmesi ve daha sonraları (XVIII. yüzyıl başı) Kaptan-ı Derya ünlü Mezmorto Hüseyin Paşa'nın Osmanlı donanmasını düzene koyması, Akdeniz hakimiyetini yine Türklere geçirmiştir.

Yıldırım Bayezid zamanında İstanbul muhasara edildiği zaman burayı denizden abluka eden Osmanlı

donanması altmış kadar gemiden meydana geliyordu. Fakat bu donanmanın kumandan ve diğer gemicileri henüz acemi olup, bilhassa Venedik, Ceneviz ve diğer Latin müşterek donanmalarına üstünlük sağlayacak kadar mahir değillerdi.

Riko, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Zaman-ı Hazır Tarihi" isimli eserinde Türklerin denizde niçin böyle zayıf düştüklerini anlatmanın zor olduğunu, çünkü bir donanma meydana getirmek için lazım olan şeylerin hepsine fazlasıyla sahip olduklarını ve gemi yapmaya elverişli pek çok liman bulunduğunu yazdıktan sonra burada zorlanmadan yüz otuz gemi inşasına başlanabileceğini beyan ediyor.²²

Osmanlıların karşısında denizcilikte en korkunç rakip Venedikliler idi. Osmanlıların gemiciliği henüz bunlar derecesinde olmadığından gerek Venedik ve gerek Papa donanmalarıyla ciddi bir deniz savaşından çekinerek kaçamaklı, ihtiyatlı hareket etmişlerdi. Bununla beraber Osmanlılarla Venedikliler ve müttefikleri arasında on altı sene sürmüş olan mücadele Türk gemicilerin iyi yetişmelerinde önemli sebep olmuştu. Venedikliler Akdeniz'in en yetenekli gemicileriydiler. Osmanlılarla çarpıştıkları sıralarda donanmalarıyla Çanakkale Boğazı'nı geçerek birkaç defa Gelibolu'yu vurmuşlardı.

Osmanlı donanması yavaş yavaş kuvvetlendikçe Türk sahillerine yakın olan adalar önce Osmanlı nüfuzu altına girmiş ve sonra da işgal başlamış ve bu suretle değişik tarihlerde bunlardan bir kısmı ya savaşla ya da savaşız alınmışlardı. Adalar ilk defa Osmanlı hakimiyeti altına alınıp idarelerinde tamamen müstakil olarak sene muayyen bir vergiye bağlanmışlardı. Adaların herhangi bir sebeple ilhakı kolay olmamıştır. Çünkü Türklerin bu istila hareketlerine, gerek Papalık ve gerekse Venedikliler ve Napoli Krallığı, donanmalarıyla engel olmak istemişler, zaptedilen bazı adaları tekrar almışlar, Osmanlılar buraları geri almak için yeniden donanma sevk etmişler ve bu suretle elden ele geçen bir takım adalar nihayet kesin olarak Osmanlı idaresinde kalmıştır.

1521'de Rodos Adası'nın Osmanlılar tarafından zaptı Venediklileri son derece telaşa düşürmüştü. "Bundan sonra sıra Kıbrıs'a geldi" düşüncesiyle adayı tahkime başlamışlardı. Osmanlı Devleti Suriye ve Mısır'ı alıp, Kuzey Afrika'nın en önemli kısmına sahip olduktan sonra, yol üzerinde bulunan ve korsan gemilerine sığınak

olan Girit Adası'yla, Suriye ve Anadolu sahillerine çok yakın bulunan, tüccar gemilerine ve diğer gelip geçen gemilere rahat vermeyen Kıbrıs Adası'nın elde edilmesi zorunlu hale gelmişti.²³ Nihayetinde ada 1571'de Mago-sa Kalesi zaptolunarak Osmanlılara geçti.

Türk donanması, 29 Mayıs 1436 Gelibolu Muharebesi'nden 7 Ekim 1571'deki İnebahtı mağlûbiyetine kadar 155 yıl hiçbir deniz savaşını kaybetmemişti ki bu kadar uzun bir devre, denizcilik tarihinde az görülür. Fakat üstün gayret ve mükemmel teşkilat sayesinde beş buçuk ay gibi kısa sürede iki yüzden fazla kadırga donanmış olarak, yeniden kaptan paşanın emrine verilmişti.²⁴

Kanunî devrinde Türk denizcileri, Tayland ve Malezya'ya kadar gelmişlerdi. Malaya Yarımadası'nın güneyi, Kuzey Sumatra'daki Açe Devleti'ne dahildi ve Türkiye'ye tabi idi. Malaya'yı II. Selim'in gönderdiği Türk leventleri fethedip Açe Devleti'ne katmışlardır. Türk denizcileri, Tayland'ın o zamanki taht şehri olan ve Bangkok'un kuzeyinde ve Tayland Körfezi'nden içerideki, Menam Nehri'nin doğusunda bulunan Ayuthia şehrine kadar gelmişlerdi.

Tayland'da Türk nüfus ve kolonisini kuran Hayreddin Mehmed Reis, Süleyman Paşa'nın 1538 Hindistan Seferi'ne katılan bir kaptandı. Bu zât, Süleyman Paşa Hindistan'dan dönerken, daha doğudaki suları keşfe gönderildi. Hayreddin Mehmed Reis'in rotası şöyle oldu.

Batı Hindistan'da Gücerat'ın Diu Liman'ında Serdar Vezir Süleyman Paşa'dan ayrıldı. Hindistan'ın batı kıyılarını (Malabar kıyıları) takip ederek Umman Denizi'ni güneye doğru geçti. 21° paralelde bulunan Diu'den 8° paralele kadar indi. Hindistan'la Seylan (Sri-Lanka) arasındaki Palk Boğazı'nı geçerek Bengal Körfezi'ne girdi. 12° paralelde olan ve şimdi Birmanya Devleti'nde bulunan Malaya Yarımadası'nın kuzeybatısındaki Tenasserim Limanı'nda demirledi. Gemisi bozulan ve bu gemiyle dönüş yapamayacağını anlayan Mehmet Reis, Siyam Kralı'nın hizmetine girmek istedi. Kral şiddetle ihtiyacı olduğu böyle bir adamı, taht şehri Ayuthia'ya çağırdı.

Portekizli Cizvit rahibi Peter Fernao Mendes Pinto, Lizbon'a Ayuthia'dan yazdığı 5 Aralık 1554 tarihli mektubunda, Türk Deniz Subayının başarıları karşısında artık bu ülkede Katolik mezhebinin yaymasına imkan olmadığını bildirmektedir.²⁵

Mehmed Reis Ayuthia'da 7 cami açmıştır. Gerçek-te Siyam'a Arap din adamları da gelmiştir. Fakat Portekizli rahibin belirttiği, Türk Deniz Subayı'nın faaliyeti-dir. Zira bu faaliyet asla dinî sahada kalmamış, askerî sa-haya intikal etmiştir.

Portekizli rahip, Mehmed Reis'in Siyam Kralı'ndan yılda 2.000 altın ücret aldığını, vücuda getirdiği ordu ile Laos'ta askeri harekatta bulunduğunu bildiriyor.

Osmanlılar II. Selim döneminde Hint Okyanu-su'ndaki etkinliklerinin alanını daha da genişleterek Ok-yanusya adalarından Sumatra'ya göz diktiler. Açe, Su-matra Adası'nın kuzeybatıya doğru uzanan kuzeyine ve-rilen addır. Türk denizcileri ve topçuları, Türk gemileri ve topları ile bu sultanlık, Orta Sumatra'yı, Singapur ve Riu Adaları'nı, Güney Malezya'yı fethederek büyütmiş ve önem kazanmıştır. Bu devlet, Osmanlı'ya tabi idi. Varlığı XIX. asrın başlarına kadar devam etmiş ve ancak kanlı savaşlardan sonra Hollanda tarafından ortadan kal-dırılabilmiştir.

Açe Sultanı Alaüddin Şah'ın elçisi olarak 1565'te İstanbul'a gönderilen Hüseyin Efendi başkanlığındaki Açe heyeti²⁶ divandan yardım istedi ve padişahı tanıdığını bildiren mektubu Kanunî Sultan Süleyman'a takdim etti. Kanuni, Açe Sultanlığı'na 1538, 1548 ve 1564'te Yeniçeri, topçu, levent ve stratejik malzeme gönderdi.²⁷

Sultan Alaüddin, 7 Ocak 1566 tarihli mektubu ile Kanunî'den tekrar yardım istedi. Mektubunda özet ola-rak şöyle diyordu.

"12.000'i meskun olmak üzere 24.000 adaya hük-mediyorum. Bu adalarda hutbe, "Padişah-ı a-lem-pen-nah ve Zill'ullah Hazretleri" olan Kanunî Sultan Süley-man adına okunmaktadır. Adaların halkı Şafiî mezhebin-dendir. Birçok adada hutbeniz okunması için camiler in-şa ettirdim. Seylan Hükümdarı kafirdir (Budist). Ama Seylan'da da tab'a-i şahaneniz olan müslümanlar ve onla-rın 14 camii vardır, hepsinde hutbeniz okunur. Mala-bar'da (Güneybatı Hindistan) 25 camiide de namınıza hutbe okunur. Gücerat Sultanlığı vezirlerinden Kara-manoglu Abdurrahman Bey, bir sadık kulunuzdur. Bun-ların hepsi sizden denizci ve topçu isterler. Birkaç yıl ön-ce gönderdiğiniz 8 topçuyu burada başımızın üstünde taşıyoruz. Şimdi kadirge ve kale yapmasını bilen gemi ve inşaat mühendisleri de göndermenizi yalvarıyoruz."²⁸

Yemen İsyanları sebebiyle biraz gecikmesine rağ-men, II. Selim, Endonezya Seferi'ni yaptırdı. Sefere İs-kenderiye Kaptanı Amiral Kurdoğlu Hızır Reis kuman-da etti. Bu iş için Süveyş'te 17 harp gemisi hazırlandı. Tamamen stratejik malzeme dolduruldu. Bir topçu suba-yı ile 7 topçu eri, leventler, mimar ve mühendisler gön-derildi.²⁹

Gönderilenler topçu, bronz, çelik ve demir uzman-ları ve mühendislerdi. Bu yardım Türkiye-Endonezya arasındaki ilişkilerdeki ilk kültürel ve teknik yardımdır.³⁰ Sultan II. Selim belli sayıda ağır silah ve yaklaşık 300 uz-man göndererek Açe Sultanı'nın malzeme ve uzman yar-dım isteğini yerine getirdi.³¹

Gerçekten de Türkler o zaman modern sayılabilecek bir teknoloji yardımı yapmışlardı. Bu yardımların en önemlisi ise Türklerin o zaman Endonezya'da kurduğu "Mahat Beytül Makaddis" adlı askerî harp okuluydu. Bu okul o dönemde kara ve deniz kuvvetleri olmak üzere iki alanda faaliyet gösteriyordu. Buraya gelen Türk kara or-dusu ve deniz ordusu subayları buralardaki öğrencileri eğittiler.³² ...Ayrıca Türklerin Bitay'da kurduğu İslami ve teknik eserlerden oluşan kütüphane II. Dünya Sava-şı'nda yıkılıncaya kadar varlığını sürdürdü.³³

Bu suretle, daha Yavuz Sultan Selim adına 1517'den beri hutbe okutmakta olan Açe'de Osmanlı nüfusu, Kanunî devri kapanırken, son haddini bulmuştu. Burası, Osmanlı İmparatorluğu'na dahil muhtar devlet-lerden biri halini almıştı. Açe gemi, liman ve kaleleri üzerinde Osmanlı bayrağı dalgalanıyordu.³⁴ Böylece Türk egemenliği Avrupa, Asya, Afrika'dan sonra dör-düncü ana kara olarak Okyanusya'ya da uzanmış oldu.

IV. OSMANLI ORDUSUNDA TAKTİK VE STRATEJİ

Osmanlı askerleri taktik ve strateji açısından kendi rakiplerine göre üstün durumdaydılar. Akıncıların göre-vi düşman bölgesinin içerisine kadar sızmak, onların irtibat, muharebe ve savunma sistemlerini bertaraf etmek-ti. Yeniçeriler ise Türk sultanına disiplinli bir birlik, iyi teçhiz edilmiş ve eğitilmiş askerler sunuyordu. Yeniçeri-ler, topçunun da yardımıyla düşman ordusunun hücu-munu kırabilir ve Niğbolu'da (25 Eylül 1396) olduğu gibi mukavemet edebilirlerdi. Tımarlı askerlerin hafif

süvarileri düşmanın ağır süvarilerini üzerlerine çekmekteydiler. Daha sonra onları manevralarla Yeniçerilerin mevzilerine çekiyorlar ve orada da Osmanlı topçusunun ateşi ile arazi temizleniyor ve kaçan birliklerin hemen takibine geçiliyordu. Osmanlı ordusu Orta Çağa ait savaş metotlarını geride bırakmıştı. Halbuki rakipleri hala bu eski metotlarla mücadele ediyorlardı. Bu yüzden de rakiplerinin başarılı olması düşünülemezdi. 16. yüzyılın başlarında İran Safevi Devleti'nin ve Mısır Memlûklularının kaderlerini de bu taktik üstünlüğü belirledi.³⁵

Osmanlıların başarılarının asıl sebeplerinden biri seferlerin hedeflerini gizli tutmaları olmuştur. Bir sefer sürpriz olmalıydı. Aksi takdirde başarı sağlanamazdı. Fatih Sultan Mehmet seferin hangi devletin üzerine olacağını soran bir vezirine, "Bunu sakalım bilseydi sakalımı yakardım" diye cevap verdiği söylenir. Gizlilik, 14-16. yüzyıl Osmanlı ordusunda başarı getiren en önemli unsurlardan biridir.

O dönemdeki Osmanlı ordusunun bir başka özelliği de; ne zaman ve nerede yığınak için toplanacağı, hangi yolların takip edileceği, hangi menzillerde ne kadar erzak, yem, cephane biriktirileceği, yolların üzerindeki köprülerin durumu, yolların durumu, durak yerlerinin tayini, su menzillerinin önceden kararlaştırılmasıydı. Toplanma emirleri kesindi. Gününde ve saatinde belirli konakta, belirli sayı ve vasıftaki askeriyle bulunmayan beylerbeyi, alay beyi, ağır cezaya çarptırılırdı. Ordu günde ortalama 20-25 km. yürürdü. Ordunun prensibi "çabuk toplanma, mümkün olabilecek süratle yürümek, düşmanı hemen bulmak ve muharebe ederek imha etmek" idi. Bu prensip de o dönemde diğer milletlerde geçerli olan "toplanmak, yavaş ve az yürümek, uygun yerde durup düşmanı beklemek" prensibinden farklıydı.

İstihbarat da Osmanlı ordusunun önemli işlerinden biriydi. Düşmanın kuvvetlerini ve düşmanın durumuna ait mümkün olan herşeyi bilmek esastı. Barış zamanında bütün yabancı devletler hakkında bilgi toplanır ve özellikle askeri bilgiler sarayda ve komutanlar nezdinde değerlendirilirdi. Haberler ve bilgilerin tasnifi sonunda da gereken tedbirler hemen alınır.³⁶

Savaşılacak düşmanlar henüz bir araya gelerek birleşmemişse onları ayrı ayrı karşılamaya büyük çaba gösterilirdi. Öncü birlikler süvariye, Ardçı birlikler de süvariye.

Ordu muharebe sahasında dörde ayrılırdı. Merkez, sağ ve sol kanatlar, ihtiyat. Padişah hem merkezin hem de bütün ordunun komutanı idi. Merkezi doğrudan doğruya o idare ederdi. Kanatların ayrı komutanları vardı. Padişah "Yeniçeri" denilen ağır piyade ile çevrili olarak merkezî muharebeye sokardı. Yeniçerilerin dışına süvariler yerleştirilirdi. İhtiyatlar ise genelde hafif süvari alaylarından oluşurdu ve görev verilene kadar gizlenirlerdi.

Muharebe esnasında düşman Osmanlı ordusunun büyük ihtiyatını yok zannederek, 3 parça gördüğü orduya saldırdı. Zira ihtiyatlar mümkün olduğu ölçüde düşman gözünden saklı yerlere mevzilenirlerdi. Düşman genellikle padişah, vezir veya komutan hep merkezde bulunduğundan için, hemen merkeze saldırdı. Merkezi çevreleyen sipahiler bir müddet sonra açılınca, düşman Osmanlı topçusu ile karşı karşıya kalırdı. Top ateşiyle şaşırtıp sersemleyen düşman son hamlesini yaparak padişaha ulaşmak ister, fakat Yeniçerilerle karşılaşır ve genellikle de dağılırdı. Düşmanın Yeniçerilerin saflarını da parçalaması halinde ise padişah iki kanadın kapanmasını ve ihtiyat kolordusunun düşmanın ricat yolu üzerine geçmesini emrederdi. Çevrelenen ve kısıkaçtan kaçmak isteyen düşman ricat yolu üzerinde de hiç hesaba katmadığı ihtiyat birlikleriyle karşılaşır ve mahvolurdu. Düşmanın çoğunlukla savaşa girmemiş bir askeri bile kalmadığından genellikle bir imha ile savaş son bulurdu.³⁷

Eğer düşman taarruza geçmezse Türk hafif süvarisi tarafından taciz edilip muharebeye girmeye zorlanırdı. Osmanlılar savaşın başlarında gayet sakin dövüşürlerdi. Düşmanların bunu görerek ilerlemeleri üzerine Osmanlılar yavaş yavaş ihtiyatlarına kadar yaklaşır, orada dururlardı. Ateşin zamanında açılmasına ve yerinde kullanılmasına çok önem verirlerdi. Muharebede işi biten birlik hemen en uygun ve en yakın birliğe gönderilirdi.

Düşmanın serbestçe ricat etmesine fırsat verilmez, mutlaka takibe geçilirdi. Muharebe meydanında hiçbir düşman kalmadan attan inmek yasaktı. Osmanlıların asıl hedefi hep ordulardı. Şehirler hedef değillerdi. Bir yazarın belirttiği gibi "Türk ordusunda batıdakilere nispetle disiplin, taktik ve moral üstünlükleriyle beraber sevk ve idare üstünlüğü de vardı... Türk ordusunun idaresi çok dengeli, temkinli ve geniş askeri tecrübeye sahip padişahların şahsında ortaya çıkmıştı."³⁸

Türk komutanlara taktik öğretilirdi. Komutanlar da birliklerine tatbikat yaptırıyorlardı. Komutanlara taktik bir mesele verilerek onu fiilen çözmesi istenir ve bunun kağıt üzerinde şekillerle izahı yaptırılırdı.³⁹

Orta Çağ'ın sonunda Avrupa'daki harp taktiği şuydu: Önce kanatları mağlup etmek, sonra merkezi yok ederek kesin sonuç almak. Aynı dönemde Türk taktiği ise, düşmanın taarruzunu merkeze çekmek, bu sırada sağ ve sol kanatla ve daha sonra da ihtiyatlarla kalan düşmanları da yok etmek. Bu taktik daha başarılı oluyordu.⁴⁰ Ancak onun uygulanabilmesi için de bütün birliklerin tek elden yönetilmesi gerekiyordu.

Türk askeri ya hiç zırh kullanmıyor veya hafif zırh kullanıyordu. Bu yüzden de yürüyüş ve hareketi, ağır zırh kullanan düşmandan daha hızlı ve daha seri idi. Türk süvarilerinin at zırhları bile en hafif demirden yapılıyordu. Bütün bunlara bir de düşman ordularını çıkardığı seslerle ürküten mehter takımını da ilave etmemiz gerekir. Savaş alanında mehter takımı muharebe boyunca hiç susmuyordu. Hem mehter hem de askerlerin nara ve bağırımları düşman üzerinde olumsuz bir etki yapıyordu.⁴¹

Yukarıda belirttiğimiz bütün bu özelliklerin yanın-da Osmanlı ordusunda başarıyı getiren bazı moral unsur-

lar da vardı. Detaylarına girmeden bunları da şöyle sıralayabilmemiz mümkündür:

1- Bütün ordu çok katı ve sert bir disiplin altındaydı. Bunun sonucu olarak da bütün erlerde mutlak itaat fikri hakimdi.

2- Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesinin süratli oluşunun nedenlerinden biri de ordunun ve idarecilerin adalet prensiplerine sıkı sıkıya bağlı olmalarıydı. Bu adalet anlayışı sonunda ülkede uzun süre karışıklık ve anarşi görülmemiştir.

3- Osmanlı ordusunda sultan, vezir veya komutan muharebelerde ön safhada çarpışırdı. Bu Türk ordusundaki eski bir gelenektir. Bu durum askerler üzerinde son derece olumlu bir moral oluyordu.

4- Osmanlı sultanları, yaptıkları seferlerin dinî esaslara uygun olmasına dikkat etmişler ve özellikle müslüman ülkelere karşı girişecekleri muharebelerde en yüksek dinî makamdan (Şeyh-ül İslam) bu muharebelerin İslam kurallarına uygun olup olmadığı hakkında fetva almışlardır. Böylece de askerlerin daha coşkulu, daha motive bir şekilde savaşmaları sağlanmıştır.

1 Sir Paul Rychaut, *The History of the Turkish Empire from the year 1623 to the year 1677*, London, 1680, c. 11, s. 618.
2 Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, c. 9, Ankara, 1980, s. 303.
3 Robert Mantran, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Fayard, 1989, s. 130.
4 Adalpus Slade, *Kaptan Paşa*, İstanbul, 1973, s. 240.
5 Robert Mantran, *a.g.e.*, s. 131.
6 *A.g.e.*, s. 132.
7 *A.g.e.*, s. 131.
8 Courtland Canby, *Histoire de L'Armement*, Lausanne, 1964, s. 54.
9 *A.g.e.*, s. 64.
10 Joseph Von Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1836, c. 5, s. 66.
11 Sir Paul Rychaut, *a.g.e.*, s. 580.
12 Fernard Grenard, *Grandeur et Decadence de l'Asie*, Paris, 1939, s. 97.
13 Fevzi Kurtoglu, *Belleten*, c. 4, s. 68.
14 Yılmaz Öztuna, *a.g.e.*, s. 417-419.
15 Henri Hauser, *Les Debats de l'Age Moderne*, 1929, s. 394.
16 Yılmaz Öztuna, *a.g.e.*, s. 323-324.
17 Raimondo Montecuccoli, *Memoires 1*, Amsterdam, 1770, s. 225.
18 Fernard Grenard, *a.g.e.*, s. 120.
19 Binbaşı Şeref, *Mobaç Meydan Muharebesi*, Ankara, 1930, s. 8-9.
20 Aydın Taneri, *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri*, Ankara, 1981, s. 327.
21 *A.g.e.*, s. 332.
22 Riko, Osmanlı İmparatorluğu'nun Zaman-Hazır Tarihi (Fransızca tercüme), s. 493'ten aktaran: İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Babriye Teşkilatı*, Ankara, 1948, s. 398.

23 Atay, Şakayık Zeyli, s. 159'dan aktaran: İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3, 1. Kısım, Ankara, 1973, TTK Basımı, s. 10.
24 Mühimme 19, s. 89, sene 29 Muharrem 980'den aktaran: İsmail H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c. 3, 1. Kısım, s. 23.
25 Peregrinacam, Lizbon, 1909-10, III, 37, IV, 161. (Aktaran: Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, c. 10, s. 38)
26 Solichin Salam, *Malayati, Srikandi Dari Aceh*, Cakarta, 1996, s. 15.
27 Danvers, *The Portugues In India*, c. 1, s. 380-381.
28 Bu mektup Topkapı Sarayı'nda bulunmaktadır. No: E-8.009.
29 *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. V, s. 373.
30 Solichin Salam, *Malayati, Srikandi Dari Aceh*, Cakarta, 1996, s. 17.
31 Solichin Salam, *Malayati, Srikandi Dari Aceh*, Cakarta, 1996, s. 17.
32 Solichin Salam, *Malayati, Srikandi Dari Aceh*, Cakarta, 1996, s. 17.
33 Solichin Salam, *Malayati, Srikandi Dari Aceh*, Cakarta, 1996, s. 18.
34 A. Asrar, *Kanunî Devrinde Osmanlılar'ın Dini Siyaseti*, s. 349.
35 Robert Mantran, *a.g.e.*, s. 132.
36 Necati Ucuzsatar, *Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı, Taktik ve Stratejisi*, c. 2, Ankara, 1990, s. 156.
37 *A.g.e.*, s. 222-226.
38 S. Aziz Atiye, *Nigbolu Haçlılar Seferi*, Ankara, 1956, s. 81.
39 *Türk Kültürü*, No: 34, Ağustos 1965, Ankara, s. 138.
40 Necati Ucuzsatar, *a.g.e.*, s. 134.
41 *A.g.e.*, s. 208.

OSMANLI TÜRKLERİNDE DENİZCİLİK

PROF. DR. ALİ İHSAN GENCER
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

*M*akale konumuza geçmeden önce Osmanlı denizciliğine öncülük etmiş olan Anadolu Türk denizciliğine kısaca göz atmak faydalı olacaktır.

ANADOLU'DA İLK TÜRK DENİZCİLİK FAALİYETLERİ

Anadolu'nun kesin olarak 1071 Malazgird zaferinden sonra Türk yurdu olmasıyla başlayan Türk denizcilik faaliyetleri, zamanla gelişerek, XVI. yüzyılda doruk noktasına erişmiş ve Türklerin tarihin en güçlü ve uzun ömürlü deniz imparatorluğunu kurmasına, âmil olmuştur.

Esasında Türkler üç tarafı denizlerle çevrili Anadolu topraklarına yerleşmeye başladıkları andan itibaren denize yönelme ihtiyacı duymuşlardır. Nitekim Anadolu fatihlerinden Kutalmışoğlu Süleyman Şah Bizans'ın elinde bulunan İznik ve çevresini fethederek, Türkleri Marmara kıyılarına ulaştırmış ve İznik'i de kendisine başşehir yapmıştır. Daha sonra Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Suriye taraflarına gittiği zaman yerine vekil olarak bıraktığı Ebul Kasım Bey zamanında İznik şehrini geri almak isteyen Bizanslılara karşı savaşmış ve bununla da kalmayarak Ebul Kasım Bizans'ı düşürmek ve Marmara kıyıları ve adaları ele geçirmek için güçlü bir deniz gücüne ihtiyaç duyarak, Bizans'ın elinde bulunan Gemlik kasabasını fethetmiş ve burada ilk Türk tersanesini kurmayı başarmıştır. Türklerin denize yönelik bu faaliyetleri Bizans'ı harekete geçirmiş, kara ve deniz kuvvetleriyle Gemlik muhasara edilerek yeni kurulmuş olan Türk tersanesi ve gemileri yakılmıştır. Buna rağmen İznik şehri Bizans'ın merkezine doğudan yapılacak saldırılar için ileri bir üs olarak Türklerin elinde kalmaya devam etmiştir.¹

Diğer taraftan Anadolu'da Türk fütuhât hareketi Akdeniz, Ege Denizi ve Karadeniz sahillerine erişerek 1084 senesi içinde Selçuklu kumandanlarından Kara Tekin Bey'in Sinop şehrini zaptetmesiyle Türkler Karadeniz'e de ulaşmış oluyorlardı. Yine bu tarihlerde Efes şehri ve Ege sahilleri Tanrıvermiş Bey'in İzmir ve havalisi ile Adalardan bir kısmı Emir Çaka'nın hakimiyeti altındaydı.²

Ege denizinden gelecek olan askeri hareketin boğazlar ve İstanbul için ciddi bir tehlike arzettiğini anlayan ve aynı zamanda İzmir ve havalisinde ilk Türk donanmasını vücuda getiren Anadolu fatihlerinden bir Türkmen Beyi olan Çaka, Bizanslılar ile yapılan bir savaşta esir düşmüş ve bir müddet Bizans sarayında yaşayarak keskin zekasını deniz işleri üzerine çalıştırarak Bizans politikasının inceliklerini kavramış, daha sonra Bizans'ı terkederek İzmir ve havalisini zapta başlamıştır.³

Bizans'ta kaldığı sürece Grekçe'yi gayet iyi öğrenen Çaka Bey'in gayesi Ege'de ve Marmara'da kesin üstünlüğü sağlamayı muktedir, kuvvetli bir donanma vücuda getirmek ve böylece Bizans'ı düşürmektir. Bu tasavvuru gerçekleştirmek için Çaka Bey mürettebatını Ege'nin sahil çocuklarından seçtiği kırk parça gemi ile fetihlere girişerek Ege'nin sahil şehirlerini ve Adaları sistemli bir şekilde fethetmeye başladı. Bu arada Çaka bey 1091 senesinde kuzeyden Balkanları istila etmekte olan Peçenek Türkleri ile ittifak akdederek Bizans'ı kuzeyden de Türk tehdidi ile karşı karşıya bıraktı. Diğer taraftan Bizans tehlikesini bertaraf etmek için Anadolu Selçuklu devletinin de desteğini almasının gereğini anlayan Çaka, kızını Selçuklu Sultanı I. Kılıçaslan'a vererek O'nunla yakın bir akrabalık kurdu. Bu suretle Bizans güneyden de Türk baskısına maruz bırakılmış oluyordu.

Bu tarihe gelinceye kadar Bizansın gerek Türkler ve gerekse diğer milletler tarafından tehdidi yalnız bir kara meselesi olarak görünüyordu. Fakat bu tarihten sonra Türklerin Ege ve Marmara kıyılarına dayanmaları, özellikle Çaka Bey'in İzmir'de bir Türk filosu meydana getirmesi bundan böyle Bizans'ı denizden de bir Türk tehdidi ile karşı karşıya bırakıyordu.⁴

Bizans bu badireden İmparator II. Aleksios Komnenos'un ikiye bölünmüş politikası sayesinde kurtulmasını bilmişti. Zira Aleksios önce Balkanlar'daki Kuman Türklerini elde ederek Peçenek Türklerinin üzerine saldırtmış ve bu ani saldırıda Peçenekler tamamen imha edilmiştir. Diğer taraftan I. Kılıçarslan ile kayınpederi Çaka Bey'in arasında da açmağa muvaffak olan Aleksios ikisi arasındaki dayanışmayı yıkmakla kalmamış, Bizans donanmasıyla yaptığı ileri bir hareket ile Çaka'yı Çanakkale Boğazı'ndan dışarı atmağa muvaffak olmuştur. Böylece Ege Adaları tekrar Bizans'ın eline geçmeğe başlamıştır.

Bilhassa Çaka Bey'in 1093 senesinde İznik'de bir davet esnasında damadı tarafından öldürülmesi ile de Türklerin Ege denizinde yaymaya çalıştıkları hakimiyetleri sona ermiş oldu.

Çaka Bey'in tarih sahnesinden çekilmesini takiben 1096 senesinde Anadolu Türklüğünü ve dolayısıyla İslamı hedef alan Haçlı seferlerinin başlaması Türkleri sahillerden Anadolunun iç kısımlarına çekilmeye mecbur bırakmış idi. Bu durum başkentin İznik'den Konya'ya nakledilmesine sebep olmuş ve ayrıca Türkleri denizlerden bir asırdan fazla bir süre uzak tutmuştur.

Türk denizciliği ancak Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyasettin Keyhüsrev'in 1207 senesinde Antalya'yı fethetmesiyle canlanmaya başlamıştır. Oğlu I. İzzettin Keykavus 1214 senesinde Sinop'u alarak Karadeniz'de bir Türk filosunun kurulmasına imkan hazırladı.

İki denizin sultanı ünvanını alan I. Alaeddin Keykubat zamanında Türk denizciliği parlak bir devre yaşıyordu.

I. Alaeddin Keykubat 1220 senesinde Kolanaros Kalesini alarak kendi ismini verdiği *Alaiye Tersanesini* kurdu.⁵ Sonradan Sinop'da ikinci bir tersane kurulmuş ve buradan tarihte Sudak seferi diye meşhur olan ve Hüsamettin Çoban emrindeki bir filo Kırım seferine çıkarak (1224) Rusların tazyiki altında bulunan Kıpçakların kurtarılması faaliyetine girişmiştir.

Denizin önemini anlayan Selçukluların devlet teşkilatında deniz ümerasının önemli bir yeri vardır. Zira *Emir-iş-sevahl* veya bugünkü *Amiral* kelimesinin menşei olan *Emirü'l-ma* ünvanları devlet ricali arasında mühim bir yer işgal etmekte idi.

Anadolu Selçuklu devletinin parçalanmasından sonra Batı Anadolu'da kurulan Türk Beylikleri, Selçuklu devletinin denizcilik geleneğini sürdürdüler. Bu beyliklerin denizcilik faaliyetleri daha sonra Osmanlı Devleti'nin deniz gücünün asıl çekirdeğini oluşturacak olan Türk deniz gazilerinin gerçekleştirdikleri denizcilik faaliyetleridir. Küçük filolarla çarpışan Türk deniz gazileri karada çarpışan uç gazilerine benzer bir fetih ve gaza siyaseti takip ediyorlardı. Batı Anadolu Türk Beyliklerinden *Aydınoğulları* bu hareketde başı çekti. Özellikle Aydınoğlu Umur Bey Çaka Beyden ikiye yüz yıl sonra Türk denizciliğini Ege sahillerinde tekrar başlattı. Bizans ve Ceneviz deniz kuvvetleriyle mücadeleye girişti. Hatta Bizans ile yaptığı bir dizi anlaşmalarla ona yardımda dahi bulundu. Meydana getirdiği donanmayla Rumeliye bir çok seferler düzenledi. İzmir'i geri aldı. Fakat burada Haçlı donanması ile yaptığı bir mücadelede şehit düştü (1348).

Aydınoğullarından başka *Karesi*, *Saruhan*, *Menteşe* beylikleriyle Karadeniz kıyısında *Çandarlıoğulları* da birer küçük filoları mevcuttu. Ayrıca Akdeniz kıyılarındaki *Tekeoğullarının*,⁶ *Manavgat* Emirliğinin ve *Alaiye* Beyliğinin de filoları mevcuttu. Bu beylikler filolarıyla Kıbrıs ve Rodos'a bir çok seferler düzenlemişlerdir.

Ege sahillerine yerleşmiş olan Türk deniz gazilerinin faaliyetleri gelişerek devam etmiş ve yavaş yavaş Cezayir başta olmak üzere Kuzey Afrika sahillerine yerleşerek Avrupa'nın bütün güney sahillerine akınlarda bulunmaya başlamışlardır. Özellikle bu akınlarda Osmanlı Devleti zamanında daha da artarak Akdeniz'de tam bir Türk hakimiyeti tesis edilmiştir.

Şimdi bu hakimiyeti sağlayan Osmanlı Devleti'nin denizcilği üzerinde bilgi vermeye geçebiliriz.

OSMANLI TÜRKLERİNDE DENİZCİLİK

Selçuklular ve bazı Anadolu beyliklerine nazaran bir kara devleti olarak ortaya çıkan Osmanlı Devleti'nin zamanla Marmara denizine doğru genişlemesi Rumeli yakasına geçiş ve oralara yerleşme gayesi kendini denize

yönelik bir politika takip etmeğe mecbur bırakmıştı. Daha Orhan Gazi zamanında Osmanlı donanması Karesi Beyliği donanmasına dayanarak kuvvet kazanmaya çalışmıştı. Türklerin Rumeliye geçişi sırasında da Cenevizlilerden gemiler kiralanmış ve Rumeliye sallarla geçildiği rivayetinin bir efsane olduğu açıkça anlaşılmıştır.

Osmanlı devletinin ilk zamanlarında Karamürsel'in ve Karesi Beyliğinin Osmanlı topraklarına katılmasından sonra Aydıncık (Edincik)'da bir tersane kurulmuştu. Daha sonra İzmir Tersanesi teşkil edildi. Bilahare Gelibolu tersanesi kuruldu.⁷ Böylece XIV. yüzyılın son yarısından itibaren Osmanlılarda donanma faaliyeti artırıldı.

Yıldırım Bayezid zamanında (1389-1402) Türk donanması ilk defa Batı donanmasıyla temas etti. Osmanlı sınırlarının Ege sahillerine varmasıyla bu denizde ilk Türk donama faaliyetlerinin başlaması Sakız ve Eğriboz adalarıyla Mora'nın doğusuna akınlar düzenlenmesi Venediklileri telaşa düşürdü. Özellikle Yıldırım'ın İstanbul muhasarası sırasında Bizans'a yardıma gelen bir Ceneviz filosunu onsekiz parçadan oluşan Sarıca Paşa kumandasındaki bir Türk filosu tarafından engellenmesi ve Haçlı donanmasının Bozcaada'ya çekilmelerinin sağlanması, Osmanlı donanmasının batılı bir filo ile ilk temasını teşkil ediyordu. Fakat Venedik ve Rodos filolarının da desteğini alan Haçlı donanması ikinci harekatta Saruca Paşayı mağlub ederek İstanbul'a ulaşmıştı.

Gün geçtikçe tecrübe kazanan Osmanlı donanması Çelebi Mehmet zamanında (1403-1421) daha bir canlılık göstermiştir. Bu dönemde Çalı Bey kumandasındaki bir Türk donanması Çanakkale boğazından dışarı çıkarak Venediklilerle mücadeleye girişmişti. Fakat 1415'de Venediklilerle yapılan bir mücadelede Çalı Bey şehid düştü. Osmanlı donanması mağlub oldu. Bu arada Venediklilere de önemli dercede kayıp verdirildi.

II. Murad zamanında (1451-1521) Osmanlı Donanması Karadenizde de faaliyette bulunmaya başladı. Bunun sayesinde Trabzon Rum devleti vergiye bağlandı.

Gerek Selçuklu ve gerekse Anadolu Türk Beylikleri ve Osmanlı donanmaları birer akın donanması hüviyetinde idiler. Kısa mesafeleri başarılı akınlar yapmalarına

rağmen henüz açık denizde Venedik ve Ceneviz donanmalarına karşı mücadele yapacak güçte değillerdi.

Osmanlı donanmasının akın donanması hüviyetinden çıkıp yavaş yavaş deniz aşırı fetihler için hazırlanması Fatih Sultan Mehmed dönemine rastlar.

Özellikle fethi takip eden yıllarda Karadeniz'in bir Türk gölü haline getirilmesi için yapılan faaliyetlerde Türk donanmasının rolü büyük olmuştu. Fatih, Gelibolu tersanesini tehdit eden ve Türklerin Akdeniz'e çıkmamaları için her türlü yıkıcı faaliyetlerini sürdüren Venediklilere karşı kuvvetli bir deniz gücünün ehemmiyetini idrak etmiş bu arada boğaz etrafındaki bazı adalar ile Ege denizindeki bir takım adaları zapdederek sahillerin emniyetini sağlamıştır.

Fatih'in denizcilik hususundaki ciddi faaliyetleri sonucu Osmanlı donanması İstanbul'un muhasarası sırasında Gelibolu Sancakbeyi Baltaoğlu Süleyman Bey kumandasında olarak 400 parçayı aşırıyordu.

Fethi takip eden senelerde Karadeniz sahillerinin ve bu arada Trabzon Rum devletinin Osmanlı topraklarına katılması ve akabinde Kırım seferi ile Kefe başta olmak üzere bazı mühim mevkielemlerin Cenevizlilerden alınması Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirmek için Osmanlı Türklerinin yapmış oldukları ilk teşebbüslereydi. Aynı zamanda bu fetihler ile Osmanlı donanması artık bir akın donanması olmaktan yavaş yavaş sıyrılmağa ve savaş donanması olma yoluna girmeğe başladığını göstermişti.⁸

Fatih'in Türk deniz gücünü artırma için gösterdiği bütün gayretler Türk donanmasını yine de istenilen seviyeye çıkarmaya kafi gelememişti. Özellikle donanma personeli eski görünümünden çok farklı bir durum arz etmediği gibi, harb gemileri de henüz batı gemileri ayağına ulaşamamıştı. Osmanlı bahriyesinde görülen bu eksiklikler ise Türk donanmasına bir nakliye filosu hüviyeti veriyordu.⁹

Osmanlı Devleti'nin yakındığı ve Doğu Akdeniz'de yükselişi ve Türk denizciliğinin cihanşümûl bir gelişme istikameti almaya başladığı devir II. Bayezid devri (1481-1512) olmuştur.

II. Bayezid; babası II. Mehmed (Fatih), oğlu I. Selim ve torunu Kanuni Sultan Süleyman arasında oldukça renksiz bir yer almasına karşılık, Osmanlı Devleti'nin bir deniz politikası ile yüz yüze bulunduğunu açıkça idrak eden ilk Osmanlı sultanıdır.¹⁰ Zira II. Bayezid açık denize elverişli bir donanmaya malik bulunmadığı müddetçe Venedik Cumhuriyeti ile açık denizde baş edilemeyeceğini ve dolayısıyla devletin geleceği için çok mühim olan Doğu Akdeniz hakimiyetini sağlayamayacağını gayet iyi anlamıştı. Diğer taraftan iktisadi amiller devleti böyle bir noktaya ister istemez getiriyordu.

Nitekim II. Bayezid saltanatının ilk on yılı esnasında yani Venedik Cumhuriyeti ile açık denizde baş edemeyeceğini bildiği müddetçe bilhassa Memluklara karşı serbest olabilmek için Venedik ile dost kalmağa gayret etmiştir. Fakat bu arada girilen Boğdan seferi Kili ve Akkerman'ın Osmanlı topraklarına katılması ile Karadeniz'in batı sahili tamamen Türklerin eline geçmiş, Kırım ile de karadan bir irtibat kurulmuştur (1489). Ayrıca Karpat dağlarının Osmanlı nüfuz sahası içine girmesi ve bu dağlardan getirtilen kereste ile büyük çapta harb gemilerinin¹¹ inşasına başlanması ile de II. Bayezid'in arzu ettiği açık deniz filosunun temelleri yavaş yavaş atılmaya başlanmıştır.

Boğdan seferini takiben Memluklarla girilen mücadele tam altı sene sürmüş ve bunu neticesinde Toros Dağlarının Osmanlı topraklarına katılması ile de mükemmel bir deniz filosu inşasına büyük bir âmil olmuştur.

Özellikle üçüncü Çukurova hareketi sırasında kara va deniz kuvvetlerinin müşterek hareket etmesi ve son darbeyi deniz kuvvetlerinin indirmesi planı yine II. Bayezid tarafından ortaya konulmuştur. Fakat, kesin bir sonuç alınacağı sırada kopan bir fırtına donanmayı perişan etmiş ve bu plan gerçekleşmemiştir. Sonucun başarısız olmasına rağmen II. Bayezid'in dış politikasında Türk donanmasının önemli bir rol oynamaya başladığını göstermesi bakımından bu olay deniz tarihimizde mühim bir yeri vardır. Bu sırada Çukurova savaşlarını yürütmek maksadıyla II. Bayezid'in Venediklilerden Kıbrıs'ın Magosa limanını üs olarak istemesi sonuçsuz kalmasına rağmen önemli bir olaydır.

Bu suretle, Türk deniz gücünün ilk olarak II. Bayezid'in dış politikasında önemli bir rol oynamaya başlaması, Venedik ile geçici bir süre için tesis edilen dostluk münasebetlerinin tehlikeli bir kuvvet denemesi şekline sokmuştu. Özellikle 1489 senesinde Venedik'in Kıbrıs'ı ele geçirmesi ile Batı Anadolu sahilleri ve dolayısıyla Akdeniz ticaret yolları Venedik tehdidi ile karşı karşıya kalmış bulunuyordu. Fakat II. Bayezid Venedik cumhuriyetinin Doğu Akdenizdeki bu avantajlı durumunu göz önüne alarak Osmanlı donanmasını yeni bir tarzda teşkilatlandırmanın gereğini anlamış ve 1495 senesinde devrin en büyük denizcisi Kemal Reis'i devlet hizmetine alarak Türk denizcilik tarihinde "*Büyük Türk Donanma Kaptanları*" çağını açmıştır. Kemal Reis, bu sırada Memluklarla yapılan anlaşma gereğince Mekke ve Medine'ye tahsis edilen Çukurova gelirlerini emrindeki filo ile İskenderiye'ye götürüyordu. Hatta zaman zaman Rodos üstad-ı azamının gemileri ile de karşılaşarak onlarla deniz savaşları yapıyordu. Bu yüzden Osmanlılar 1503'de Rodos'a donanmanın öncülük ettiği kara kuvvetlerini çıkartmak dahi istemişlerdir.

Kemal Reis'in Osmanlı donanması hizmetine alınması ve donanmanın yeni baştan teşkilatlandırılması Osmanlı donanmasını Venedik ile açık deniz mücadelesi yapabilecek seviyeye getirmişti. Bununla beraber Osmanlı donanmasının en faal rol oynadığı devir Mora'nın fethiyle başlar.

Nitekim 1499 senesinde başlayan Mora savaşları sırasında Modon, Koron, Navarin, İnebahtı gibi müstahkem mevkiilerin alınmasında donanmanın büyük hizmetleri görülmüş, ayrıca Venedik donanmasıyla işbirliği yapan Fransız gemileri de hezimete uğratılmıştı.¹²

İnebahtı'nın zabtı için deniz muharebesinde dört düşman gemisine yakmağa muvaffak olan Barak Reis şehit düşmüştü. İnebahtı'nın alınması Modon, Koron gibi Mora'nın stratejik ehemmiyeti büyük olan kalelerinin düşmesine sebep olmuştu. İnebahtı ise bundan sonraki deniz muharebelerinde Osmanlı donanmasının Akdeniz'deki faaliyetleri için mühim bir mevki işgal edecektir. Ayrıca 1500 senesinde Adرياتik sahillerindeki Draç'ın zaptı Osmanlı donanmasına bu sahillerde faaliyet imkanını hazırlamıştır.

Kemal Reis'in Türk donomasını kısa bir zaman içinde Mora'daki Venedik üslerini alabilecek kadar teçhizatlandırması ve bu savaşlardaki derin strateji anlayışı Türk denizcilik tarihinde yeni bir devrin, Osmanlı bahriyesinde korsanlık devrinin açılmasına vesile olmuştur.

Burada dikkat edilecek bir husus; korsanlık ile haydutluk terimlerinin birbirinden farklı olduğu keyfiyetidir. Zira, korsanlık; kara askeri teşkilatındaki "Akıncılar"ın bir benzeri olup, tamamen devletin denetim ve gözetimi altında bir teşkilattır. Haydutluk ise tamamen gayri kanuni bir faaliyetdir.

1500 senesinden sonra; iç sorunların artması, özellikle Safevi devleti ile olan anlaşmazlık II. Bayezid'in daha kuvvetli bir deniz politikası gütmesine zaman bırakmamıştır. Bütün bunlara rağmen II. Bayezid zamanında takip edilen deniz politikası; XVI. yüzyıldaki Türk deniz sarvetinin temellerini hazırlamış, dolayısıyla Osmanlı imparatorluğunun cihan şümûl bir devlet olmasına büyük katkısı olmuştur. Bundan dolayı II. Bayezid Türk deniz tarihinde anılmaya değer bir hükümdardır. Hemen şunu da belirtelim ki; Cem hadisesi sırasında II. Bayezid; İspanya Müslümanlarının yardım taleplerine karşı Kemal Reis'i İspanya sularına gönderdiği ve İspanyollar'ın zulmü altında ezilen müslümanları Kuzey Afrika sahillerine taşıdığı gibi sonradan Barbaros Hayrettin Paşa da aynı misali takip ederek İspanya müslümanlarını Afrika'ya taşımıştır. Zaten "*Hayrettin*" lakabı da Barbaros'a bu yüzden verilmişti.

I. Bayezit zamanında başladığını işaret ettiğimiz ve Anadolunun mukadderatını tehlikeye sokan Şii tehlikesini Çaldıran'da ortadan kaldıran Yavuz Sultan Selim bu savaşta büyük yararları görülen kara ordusu yanında deniz kuvvetlerinin de takviye edilmesi gereği üzerinde durarak sefer dönüşü pek çok gemi inşasına elverişli bir tersanenin kurulması için Piri Mehmed Paşa'ya emirler vererek babasının açmış olduğu çığırda yürütmeye çalışmıştır. Bunun üzerine yanında vezirleri olduğu halde bu günkü Kasımpaşa ile Hasköy arasında evvelce Bizans tersanesi olarak kullanılıp, sonradan mezarlık haline gelmiş bulunan sahayı teftiş eden Piri mehmed Paşa bu sahayı tersane inşasına uygun bir yer olarak tesbit etmiş; ilk iş olarak da Kasımpaşa deresinin ağzında Fatih'in inşa ettirmiş olduğu eski tersanenin genişletilmesi hususunu

ele almıştır.¹³ Piri Mehmed Paşa bu mahale bazı kasır ve benzeri binalar yaptırmış ve ayrıca Hasköy'ün ilerisinde amele ve ustaların ikametleri için bir de mahalle tesis etmiştir. Bugün dahi bu mahalle Piri Paşa mahallesi olarak anılır.

Haliç tersanesi büyük bir teknisyen grubunun hummalı faaliyeti sonucu Piri Mehmed Paşa'nın himmeti sayesinde 1516 senesinde tamamlanmıştır. 1517'de Suriye ve Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğuna katılmasıyla neticelenen Mısır seferinden sonra I. Selim, bu memleketleri Osmanlı İmparatorluğu'na bağlayan deniz muvasala yolunu tehdit eden Rodos şövalyelerine karşı sefere çıkmak niyetinde olduğundan, Tersanenin yeni ilavelerle daha da genişletilerek, gözlerden yani gemi inşa tezgahlarından 150 geminin daha inşa edilmesini emretmiştir. Ayrıca bu gemiler için Suriye ve Mısır'dan Arap kürekçiler getirtmiştir.

Esasında I. Selim'in gayesi kuvvetli bir donanma meydana getirdikten sonra Avrupayı fethetmekti.

Diğer taraftan Suriye ve Mısır'ın alınmasından sonra ticaret ve hac yollarıyla kutsal yerlerin emniyeti için Kızıldenizin kontrol altına alınması gerekli görüldü. Bu bakımdan Süveyş'de bir tersane kurularak, Hint Okyanusu'ndaki hakimiyet için yapılacak deniz mücadelelerinde Türk deniz üssü olarak önemli bir rol oynayacak olan Süveyş kaptanlığı kurulmuştur. İlk Süveyş kaptanı Selman Reis olmuştur.

Süveyş'de daha ziyade Akdeniz tipi gemiler inşa edilmekte idi. Buradaki kuvvetlere Bahr-i Ahmer Filosu da deniliyordu. XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Hint kaptanlığı denilmeye başlanmıştır.

Yavuz Sultan Selim'in erken vefatı denizcilik üzerindeki derin görüşlerini tatbik sahasına koymaya mani oldu. Fakat oğlu Kanuni Sultan Süleyman devrinde Osmanlı bahriyesi deniz ilminde Avrupa'nın denizci devletlerinden daha üstün bir duruma gelmiş, özellikle Barbaros Hayreddin Paşa, Turgut ve Kılıç Ali Reis gibi kurt denizcilerin devlet hizmetine girmeleri ile onların tecrübe ve maharetlerinden geniş ölçüde faydalanılmış ve neticede Karadeniz ve Kızıldeniz'den sonra Akdeniz'de bir Türk gölü haline gelmiş ve hatta Türk korsanları daha sonra Septe Boğazı'ndan geçerek İzlanda adasına kadar gitmişlerdir.¹⁴

Harb esnasında hükümdar yahud Sadrazam veyahut bunlar harbe iştirak etmedikleri takdirde serdar tayin edilen vezir donanmayı kumanda ederdi. Fakat Mısır ve Suriye'nin zabtiyle Osmanlı Devleti'nin bir Akdeniz imparatorluğu haline gelmesi, ayrıca Karadeniz sahillerinin de tamamen Türk nüfuzu altına girmesi donanmanın ehemmiyetini daha da artırdı. Barbaros Hayrettin Paşa zamanında kaptan-ı deryalığa Cezayir Beylerbeyi pâyesi verilmesi ve daha sonra vezaret verilmeye başlanmasıyla Kaptan Paşalık merkezi idarenin en önemli ve nufuzlu mevkilerinden biri halini aldı.¹⁵

Barbaros'un Türk denizciliğine yaptığı hizmetlere geçmeden önce sırası gelmişken Türk Deniz Teşkilatına özetle bir göz atmak faydalı olacaktır.

Osmanlı donanmasının teşkilat ve mürettebatı önceleri iki sınıfa ayrılmıştı. Birincisi tersanenin esas erkani olan sanatkarlar olup, tersanenin esas erkani idiler. Muvazzaflar veyahut daha sonra kullanılan tabirle Gedikli sınıfı diyebileceğimiz bu sınıf; kaptanlar, reisler, kalafatçılar, marangozlar vesair sanat erbabından oluşmaktaydı ki bunlara tersane halkı tabir olunurdu. Maaşları da diğerlerine nisbetle dolgundu. Diğer sınıf ise gemilerdeki cenkci askerler idi ki bunlara Azap denilirdi. Gemilerin kürekçileri mahkumlardan esir edilen Hıristiyanlardan teşekkül ederdi. Harb zamanında donanmaya cenkci olmak üzere Yeniçeriler ve Cebeciler de ilave edilirdi. Yavuz zamanında bu teşkilat biraz düzeltildi. Sahil veya sahile yakın sancakların askerleri donanmaya tayin olundu.

Kanuni devrinde merkezi Gelibolu sancağı olmak üzere Kaptan Paşa Eyâleti kuruldu. Bu büyük eyalete şu sancaklar dahildi; Gelibolu, Eğriboz, İnebahtı, Midilli, Sığacık, Kocaeli, Mora'da Karlılı, Rezestre, Sakız, Trablusgarb ve Mehdiye, daha sonra Kıbrıs. Bu eyaletten harb esnasında donanma hizmetine 4000-4500 kadar asker gelir ve bunlar Kaptan-ı derya kalemine kaydedilirdi. Azapların da ilavesiyle o tarihlerde cenkci askerlerin sayısı 6000'i geçiyordu. Ayrıca Banbaros'un devlet hizmetine girmesiyle Osmanlı Devletine bağlanan Garb Ocakları'ndan (Trablus, Cezayir, Tunus) ve Kefe'den muayyen miktan asken donanma hizmetine katılırlardı.

Devletin esas deniz kuvvetini teşkil eden bu askerler tersane gemilerine mahsus olup, bundan başka 25 ka-

dar bey gemisi de mürettebatıyla donanmaya katılırlardı. Bey gemileri harb zamanında Kaptan paşa eyaletinin sancak beyleri tarafından tedarik, techiz ve idare olunurdu. Bazı gemileri de devlet verir mürettebatını beyler temin ederdi. Bu gemilerin askerlerine Levend denilirdi. Ayrıca korsan gemileri de devletin üçüncü fakat manen birinci derecede mühim deniz kuvvetini teşkil ederlerdi.

1682 tarihinde kalyon tabir olunan harb gemilerinin ön safa geçmeleriyle kalyoncu namıyla özel bir sınıf daha teşkil edilmiş, daha sonra değineceğimiz gibi Kasımpaşa'da bunlar için bir de kışla yapılmıştır.¹⁶

Osmanlı deniz subaylarına gelinece. Gemiler öncekleri birer Reisin idaresinde idiler. Bu gemiler Gelibolu sancakbeyi kumandasında toplanırlardı. Derya beyi, *Liva* yani bugünkü manada Tuğamiral rütbesindeydi.

Sonraları Reis tabiri yerini İtalyanca'dan alınan Kaptan tabiri kullanıldı. Biraz evvel de sözkonusu edildiği gibi Barbaros Hayrettin Paşa'nın devlet hizmetine girip Kaptan-ı Derya olmasından sonra bunlara Beylerbeyi payesi ve vezirlik verilerek Kaptan-ı Deryalara da Kaptan Paşa denilmeye başlanmıştır.

Kaptan-ı Deryalar sulh zamanı tersane ve donanma işleriyle meşgul olurlar, seferde donanma kumandanlığını deruhte ederlerdi. Kaptan Paşa'dan sonra donanmayı teşkil eden filoların ve firkaların kumandanlıkları da Beylerbeyi ve Sancakbeylerine aitti.

I. Abdülhamid devrinde (1774-1789) levendliğin ilga edilmesiyle XVII. yüzyıldan beri gayri resmi olarak kullanılan ünvanlar resmîleştirilmiştir. Bunlar Kaptan Paşadan sonra gelenler önem sırasına göre patrona, riyale ve kapudâne ünvanları idi.

İtalyanca'dan alınan patrona tabiri donanmada Kaptan paşadan sonra ikinci derecede amirallere, filo kumandanlarına verilmiştir.

Türk denizciliğinde eskiden beri kullanılan bir çok terim, ecnebi dillerinden ve bilhassa devamlı surette münasebette bulunduğumuz Venedikliler, Cenevizliler ve İspanyollar gibi Latin milletlerinden alınmıştır. Fakat bunların çoğu asıllarını kaybetmiştir.

Denizci Latin milletlerinden gemi inşa tekniği hususunda faydalandığı bir gerçektir. Fakat Kaptan Paşalık müessesesi tamamen Türklere has bir teşkilat olup,

burada Bizans dahil bir milletin tesirini düşünmek hata olacaktır.

Türk denizciliğinin sarvet devrini yaşatan Barbaros Hayreddin Paşa, 1534 senesinde fiilen başladığı yeni vazifesinde, 12 yıl müddetle pek büyük ve mühim seferler yapmış; bir çok zaferler kazanmıştır. Bunlar; Tunus seferi, Mayorka seferi, Apulya seferi, Korfu seferi, Venedik seferi, Adalardenizi ve Akdeniz seferi, özellikle 1538 senesinde 122 gemi ile Andrea Dorya kumandasındaki 600'den fazla gemiden oluşan Haçlı donanmasının 302 savaş gemisine karşı, Turgut ve diğer reislerle beraber kazandığı zafer, Fransa kralını himaye için yaptığı Nice seferi, Barbaros destanının şan ve şeref dolu menkıbeleridir.¹⁷

Barbaros Hayreddin Paşa, Preveze'de Haçlı donanmasının hezimete uğrattığı sırada bir sırada, başka bir Osmanlı filosu Hadım Süleyman Paşa kumandasında Hindistan'da Diyu kalesini muhasara etmekte idi. Birbirinden çok uzakta bulunan iki Türk filosunun aynı anda muzafferiyet kazanması, tarihte pek az millete nasip olan ender hadiselerden biridir. Bu da Türk deniz sarvetinin XVI. yüzyılda ne derece cihanşümûl olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Hadım Süleyman Paşa'nın Hint Okyanusundaki bu teşebbüsü Pirî, Murad ve Seydi Ali reisler devam ettirmişlerse de, Portekizlilerden ziyade tabiat kuvvetlerin engellenmesi önünde, esas gayeleri olan Hindistan topraklarını Osmanlı nüfuzuna sokamamışlar, fakat Türk bayrağını Basra körfezi ve Hint Okyanusunda şerefle dolaştırmışlardır.

Yüksek kabiliyetli Türk denizcilerinin Hint okyanusunun hırçın ve sert dalgalarına mağlub olmalarının en önemli nedeni Akdeniz gibi nisbeten sakin olan ve kapalı bir deniz için yapılmış olan Osmanlı kadirgalarının, Okyanusun azgın tabiatını yenmek imkanını bulamamış olmasıdır. Fakat bütün bunlara rağmen Hint okyanusu seferleri ve savaşları neticesinde, Osmanlı imparatorluğu Hindistan'a hakim olamamış ise de Portekizlileri zaafa düşürmüştür. Nihayet İspanyollar, Portekiz'e hakim oldukları gibi Hint Okyanusundaki Portekiz kudretini de kırmışlardır.

1550 senesinde Osmanlı Devleti hizmetine giren meşhur Turgut Reis'in¹⁸ Batı Akdeniz'deki faaliyetleri, Avrupanın korkulu rüyası haline gelmişti.

Bu sırada mükemmel denilebilecek bir şekilde organize edilmiş olan Osmanlı deniz teşkilatı sayesinde Osmanlı gemileri Gelibolu ve İstanbul tersanelerinden başka, Karadeniz Marmara ve Akdeniz sahillerindeki bir çok iskele ve mevkillerde de yapılmakta idi. Donanmaya olan ihtiyaç sebebiyle bu hariç tersanelerde yapılacak gemilerin miktar ve gemileri hükümet tarafından o mahallin kadılarına bildirilir ve müddeti de tayin olunur idi. Bunların inşası için icab eden malzeme ile mimar ve ustalar ya mahallinden temin olunur veya gönderilirlerdi. Ayrıca yine bu devirde temelleri Yavuz Sultan Selim zamanında atılan Haliç tersanesi daha da genişletilmiş ve civarına camii, medrese, mektep ve hamam gibi hayır müesseseleri yapılmış ve bu müesseselerin banisi olan Güzelce Kasım Paşa'nın ismini izafeten Haliç tersanesine bundan böyle Kasım Paşa Tersanesi denilmiştir.¹⁹

Bu devirde Osmanlı ülkesinde deniz coğrafyacılığı da önemli bir hamle yapmıştı. O zamanlar Osmanlı Donanmasının Hint sularına ve Atlas okyanusuna ulaşmaları dolayısıyla Hint seferleri neticesinde iki Türk amirali bize deniz coğrafyası eserleri vermişlerdi ki, bunlardan biri Piri Reis (vefatı 1554), öteki de Seydi Ali Reis (vefatı 1562)tir.

Bilindiği gibi Piri Reis *Kitab-ı Bahriyye* adlı bir eser bırakmıştı ki, orada büyük denizlerin sathı, akıntılar, koyları, körfezleri, limanları birer birer ve bütün ilmi vasıfları ile gösterilmiştir. Ayrıca bir de haritası olup, burada; Amerikanın o çağa kadar belli olmayan kısımları ve Atlas okyanusu gösterilmiştir.

Seydi Ali Reis'in eserleri ise daha çoktur. Bu büyük Türk denizcisi Hint denizinde karşılaştığı düşman kuvvetleri ve tayfunlar yüzünden filosunun büyük kısmını kaybederek, kara yoluyla İstanbul'a dönmek zorunda kalmış, Hindistan ve İran ülkelerinden geçerek, 3 yıllık uzun seyahati sonunda İstanbul'a ulaştıktan sonra *Mir'at-ı Memalik* adlı eserini yazmıştır. Onun ayrıca coğrafya, riyaziye ve denizcilik fennine ait muhtelif kitapları ve Hint denizine müteallik *El-Muhit* isminde kıymetli bir eseri de vardır.²⁰

Kanununin vefatı sırasında Osmanlı İmparatorluğu Habeşistandan Estergon'a, Fastan Hazar denizine kadar yayılmıştır. Türk filoları Hint okyanusundan Zengibar'a, Diyu'ya, hatta Sumatra'ya kadar uzanıyorlardı.²¹ Akde-

niz kısmen, Karadeniz ve Kızıldeniz tamamen birer Türk gölü haline gelmişti. Bu hakimiyetin kaybedilmesine en büyük sebep Osmanlı harb filolarının arkasında mükemmel bir ticaret filosunun bulunmaması olmuştur. Özellikle 1535 senesinde Fransızlara verilen kapitülasyonlar ile Akdenizde serbest ticaret yapabilmelerinin sağlanmış olması Batı Anadolu ve Kuzey Afrika'nın geçimini korsanlıkla sağlayan Türk halkına iktisadi yönden indirilen bir darbe olmuştu.²²

Kanunî'nin vefatından sonra yerine geçen oğlu II. Selim zamanında (1566-1574) Türk donanması, hâlâ Akdeniz'e hakim bulunuyordu. Bu hakimiyet öyle bir şekil almıştı ki, Akdeniz'in Hristiyan millet ve devletleri Türklerin denizde yenilmez olduğu kanaatine varmışlardı. Özellikle Kıbrıs'ın fethinden 1571 ve bu arada meydana gelen İnebahtı deniz savaşında, Osmanlıların mağlubiyetinden sonra Kaptan Paşalık makamına getirilen Kılıç Ali Paşa'nın 16 yıl süren Kaptan-ı Deryalığı sırasında, Türk denizciliği en yüksek sarvet derecesini bulmuştu.

Kıbrıs'ın alınmasıyla doğu Akdeniz ticaret yolları tamamen Osmanlıların eline geçmiş ve Akdeniz'in doğusundaki Girit hariç bütün adalar Osmanlı nüfuzuna dahil edilmiştir.

Osmanlı donanmasının İnebahtı'da telef olması üzerine Osmanlı Devleti bir kış esnasında yani beş ay zarfında İstanbul ve Gelibolu tersaneler de dahil olmak üzere evvelki donanma kadar belki daha muazzam ve bütün levazımatı ile mücehhez bir donanma yaptırmıştır.

Barbaros ve Turgut reisin yetiştirmelerinin arkası gelmeyip, yerlerini tutan bulunmayınca, saraydan çıkan ve Yeniçeri Ağalarından gelen tecrübesiz Kaptan Paşalar bir iş görmüyorlar, denizlerde galebe çalmak, muvaffak olmaktan ziyade işi zararsızca idare etmeyi başarı sayıyorlardı.

XVII. yüzyılın başlarında görülen bu çöküntü alametlerinin bir diğer sebibi de gemiciliğe, yeniliğe uyulmamakta ısrar edilmesi yani muasır devletler tarafından tatbik edilen kalyonculuğun ön safa alınmak istenmemiş olması idi. Halbuki denizcilik bakımından İnebahtıdan sonra Akdeniz'in çok eskiden beri en güzide savaş gemisi olan kadırganın modası geçmeğe ve o savaşta Türk donanmasına ağır bir darbe indirmiş olan uzun direkli, yel-

kenli yüksek bordalı, 36 toplu Galiler moda olmağa başlamıştı. Bu bakımdan İnebahtı deniz savaşı kürek devrinin sonu yelken devrinin başı kabul edilebilir.

XVII. yüzyılda Venedikliler Akdeniz'de tekrar üstünlük sağlamağa başlamışlardı. Hatta Osmanlı donanmasını mağlup ederek boğaz dışındaki bazı adaları ve bu arada Bozcaadayı zapt ederek İstanbul'u tehdit etmişti. Osmanlı donanmasındaki bu elim vaziyet devletin hayat ve istikbali cihetinden mühim tehlike arz etmekte idi. Köprülü Mehmet Paşa'nın Bozcaada'yı ve Limni'yi geri almak için çektiği zorluk Osmanlı Donanmasının az zamanda ne kadar aciz vaziyete düştüğünü gösteriyordu.

Bu başarısızlığın en mühim sefere biraz evvel de işaret ettiğimiz gibi Osmanlıların artık ecnebi ve hatta Garb Ocakları donanmalarında esas olan kalyon teşkilatına gereği gibi ehemmiyet vermemeleri ve kürekli gemilerle iş görmeyi henüz terk etmemeleri idi.

1645 senesinde başlayan Girit seferi esnasında kalyonlar kullanılmaya başlamış ise de bunlar daha ziyade Burton tipi küçük kalyonlar idi.

Daha sonra kalyonların yavaş yavaş çoğaltılması cihetine gidilmiş, özellikle IV. Mehmed zamanında (1648-1687) çıkartılan bir emir ile kalyon inşasına ihtimam gösterilmesi istenmiş ve inşaat daha da hız kazanmıştır.²³ Hatta kalyonların bulunduğu bir Osmanlı donanması bu sırada Boğazdan çıkarak Venediklilerle mücadeleye girişmiş ve Boğazın Venedikliler tarafından sürdürülen ablukasını kaldırmıştır. Fakat kalyonculuğa yine de iyi bir nizam verilmemiş bir ara terk dahi edilmiştir. Halbuki bu sıralarda Garb Ocakları filosu kalyon nevi gemilere dayanmakta ve Akdeniz'de yine de üstünlüğünü devam ettirmekte idi.²⁴

Kalyonların donanmada esas olması için girişilen birkaç teşebbüsün bu suretle akim kalmasından sonra kalyonlar 1682 tarihinde kat'i olarak kabul edilmiştir.²⁵ Artık Osmanlı donanmasında daha fazla miktarda kalyon bulunmaya başlamış ve dolayısıyla Venediklilerin Akdeniz'de yarım asra yakın bir zaman elde ettikleri üstünlük ellerinden alınmıştır.

Kalyonculuk Mezemorta Hüseyin Paşa'nın Kaptan Paşalığından itibaren yükselmeye başlamış ve bu hususta bir de kanun vücuda getirilmiştir.

Denizcilikte birinci sınıfı işgal eden kalyonculuk sayesinde Osmanlı Donanması 1770 senesinde vuku' bulan Çeşme mağlubiyetine kadar seksen sene müddetle Akdeniz hakimiyetini tekrar elinde tutmuştu. Hatta 1707 senesinde Akdeniz'e donanma ile çıkan Canım Hoca Mehmed Kaptan, 20 kadar kalyon ile İspanya ve Mayorka adaları tarafına kadar gidip, Mesina'ya asker çıkartıp iki kalesini zapt etmiş ve bir hayli esir alarak geri dönmüştür.²⁶

1717 senesinden 1770 senesine gelinceye kadar 50 seneyi geçen bir müddet zarfında Türk donanması harp görmemişti. Bu arada Koca Ragıp Paşa Sadarete geçince (1757) tersaneleri tanzim ettirmiş ve yeni harb gemileri yaptırmış olmakla beraber Osmanlı Donanmasını istenilen seviyeye çıkarmağa muvaffak olamamıştır. Halbuki Avrupa devletlerinde denizcilik fenni bir şekilde ilerlemekte olduğundan günün birinde Osmanlı Donanmasının elim bir vaziyete düşeceği tabii idi. Nitekim 1768 senesinde başlayan Osmanlı-Rus harbi sırasında 1770'de Rusların 15 kapak ve 6 fırkateyn ve diğer hafif gemilerden oluşan bir filosu Baltık Denizi'nden kalkarak İngiltere'ye uğrayıp başta Amiral Elphinstone olmak üzere pek çok İngiliz subayı ve bir miktar gemici olarak, Amiral Alexis Orloff ve Spiridov'un kumandasında Septe Boğazı'nı geçip Akdeniz'e girmiş ve Mora sularına gelmişti. Bunun üzerine acele olarak Kaptan-ı Derya Hüsamettin Paşa kumandasında ve adetçe Rus donanmasından üstün Osmanlı donanması Akdeniz'e açılmış, Koyun Adaları mevkiinde yapılan muharebeden sonra Çeşme Limanına girmiş ve bu sırada İngilizlerin tavsiyesi ile limana sevk edilen ateş kayıkları tarafından Osmanlı Donanması yakılmış ve Çanakkale Boğazı düşman donanmasının girmesine açık kalmıştı.²⁷

Bu esnada Garb Ocakları deniz kuvvetleri de mükemmel denilecek bir durumda olmaktan uzaktı. Zira Trablusgarb Hollandalılar ile Tunus Fransızlarla, Cezayir de Danimarkalılar ile uğraştıklarından 1770 senesinde Osmanlılara yardım edecek bir durumda değillerdi.

1770 Çeşme faciası yeni bir Türk denizcisinin tarih sahnesine çıkmasına vesile olmuştur. Bu zat bilahare kaptan-ı derya olan Cezayirli Gazi Hasan Paşa'dır.

Çeşme faciasından yaralı olarak kurtulup İstanbul'a gelmeyi başaran Hasan Bey (Paşa) bu mağlubiyetten son-

ra önce kapudâneliğe, daha sonra kaptan Paşalığa tayin olunmuştur (1770). 1773 senesine kadar süren kaptan Paşalığı esnasında hayırlı bir çok faaliyetlerinin yanında Kasımpaşa'daki kalyoncu kışlasını yaptıırarak kalyoncuların bir disiplin altında olmalarına sağlamıştır.

1770 yılında gerek denizde ve gerekse karada uğrılan mağlubiyetlerden sonra; III. Mustafa Osmanlı Devleti'nin deniz ve kara kuvvetlerini ıslah edilmeye muhtaç ve bunların asrın icablarına göre techiz ile geliştirilmesinin zaruri olduğunu anlamıştır. Nitekim daha önce topçu öğretmeni sıfatıyla devlet hizmetine giren Fransa'nın İstansul elçisi De Vergemnes'in damadı Macar soylularından Baron de Tot'un yardımıyla Haliç'de tersane yakınında, daha bahriye mühendisliğine mahsus olmak üzere bir okul kurdurmuştur (1773). Ziyade çoğunluğu Fransız hocalardan oluşan okul kadrosunda Türk hocalar da görev almışlardır. Bunlardan biri asıl hendese (geometri) dersini nazarî olarak okutarak Gelenbevi İsmail Efendi, diğeri Kasapbaşızade İbrahim Efendi idi.

Bütün bu faaliyetler neticesi 1790 senesinde Osmanlı donanması irili ufaklı 90 gemiden oluşmaktaydı. Bu adedin içinde çürükler de dahildi. Yeni yapılan gemiler esaslı bir tekniğe dayanmadan yapılmışlardır. Dolayısıyla yapıları ve donatılmaları zamanın savaş tekniğine göre düşünülmemiştir.²⁸

Gemi personeli ve tayfalar dört sınıf üzerine tertib edilmiş olup, birinci sınıf subay grubudur. Bunlar geminin değişmez personeli idiler. İkinci sınıf aylıkçı marinerler (gemici) idi. Üçüncü sınıf taşra neferatı tüfekçilerdi.

Bu tarihlerde gemilerde mutfak teşkilatı henüz kurulmamış olduğundan harb gemilerinin içi pazar yerine döner geminin orasında burasında yakılan maltızlarda erat yemeklerini kendi pişirirdi. Ayrıca gemi kaptanlık-larının rüşvetle alınıp satılan bir meta haline gelmesi tersane ve donanmada görülen bu nizamsızlığı daha da keşmekeş içine sokuyor, gemilerin barut dahil her türlü alet ve edevatı satılarak devlet malı talan ediliyordu.

Tersane ve donanmada görülen bütün nizamsız hareketler III. Selim'in tahta geçişinden sonra girilen reform hareketleri ile düzenlenmeye çalışılacaktır.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İSLAHAT HAREKETLERİNİN GELİŞMESİ VE BAHRİYE'DE YAPILAN YENİLİKLER

Tersane ve donanmanın tanzim ve ıslahı için planlı ve şuurlu bir devlet politikası ancak III. Selim tahta geçtikten sonra takip edilmeye başlandı. Önceleri nizamnâmelerle daha sonra kanunnamelerle tersane ve donanmanın her kademesi düzenlenmeye çalışıldı. Harb gemileri kalyon, fırkateyn ve şehtiye adlarıyla üç grup üzerinde tertib edildi. Her gemiye ehliyet derecesine göre kaptanlar tayin edildi. Gemilere mutfak teşkilatı kuruldu. Gemi inşasında Avrupa'dan özellikle Fransadan uzmanlar getirildi.²⁹ Bütün bu işleri yürütmek için en gücendiği adam olan süt kardeşi Küçük Hüseyin Paşa'yı Kaptan paşa tayin etmesi III. Selim'in denizcilik işlerine ne denli önem verdiğini açıkça gösteriyordu.

Küçük Hüseyin Paşa'nın 12 yıl süren Kaptan Paşalığı zamanında Türk donanmasını en iyi İngiliz ve Fransız örneklerine göre yabancı teknisyenlerin de yardım etmesi ve Avrupa standardına çıkartmasından dolayı modern Türk bahriyesinin kurucu olarak şöhret kazanmasına vesile olmuştur.

III. Selim'in önce tersaneyi bir düzen altına almakla başlattığı reformlar daha sonra gemi inşası ve diğer deniz işleri ile ilgili sahalar da yayıldı. Örnekleri ancak İngiliz ve Fransız gemilerinde görülebilecek 45 büyük ve küçük harb gemisi yapıldı. Fakat gemiler için çok gerekli olan teknik personel ve savaşçı askerlerin yetiştirilmesine dış meseleler ve iç huzursuzluklar bir türlü fırsat vermemiştir. Sonuçta gemileri sevk ve idare edecek yeterli bir kadro oluşturulamamıştır.

Bütün bunlara rağmen III. Selim döneminde Karadeniz, Akdeniz ve Marmara denizinin çeşitli mahallerinde eskiden beri bulunan gemi yapım alanları yeniden canlandırıldı. Tersane-i âmiye genişletildi. İsveçli mühendis Rhode'nin gayretleriyle İstanbul'da 9 gemi tezgahı yapıldı. 1796'da tersanede bir de büyük havuz inşa edildi.³⁰ Havuzun mühendisi yine İsveçli Rhode idi. Bu sırada yine gemi inşa mühendisi olan Le Brune'nün de hizmetleri anılmaya değer.³¹

Bu devirde bahriye görevlileri Kaptan Paşadan sonra Tersane Emini (sonradan Umur-ı Bahriye Nazırı), Tersane Kethüdası, Liman Reisi, Tersane Katibi, Tersane

Defter Emini şeklinde sıralanıyordu. Kaptanlar üç sınıfa ayrılmıştı. Birincisi Sancak Kaptanları olup, bunlar Kapudâne-i Hümayun, Patrona-i Hümayun, Liman Reisi, Riyale-i Hümayun ve Liman Nazırı idiler. İkincisi Süvari Kaptanlar, üçüncüsü ise Mülazım Kaptanlar idi.

III. Selim ilk reform çabalarından sonra 1804'de çıkarttığı bir kanunname ile reform faaliyetlerini bir takım yeni esaslara bağlamaya çalıştı. Daha sonra bu kanunnamenin ilaveleri de çıkartılmıştır.³²

Tersane ve donanmanın her kademesini içine alan bu kanunnameden Kaptan Paşanın donanmanın gerek harbde ve gerekse sulh zamanında teçhiz ve tanzimi ile görevli olduğunu ayrıca subay ve erlerin disiplinlerinden sorumlu bulunduğunu açıkça ifade ediyordu. Donanmanın bilcümle satın alma işleri ise Tersane-i âmiye Nazırının yetkisine bırakılıyordu. Fakat nâzır yine Kaptan Paşa'ya karşı sorumlu idi.

Kanunnamede ayrıca Gedikli sınıfının yeniden düzenlendiğini görmekteyiz.³³ Donanmada görevli olan hocalar kalyon kitabeti hizmetinde bulunurlardı. Hocalardan Başhoca Kaptanın her türlü katiplik hizmetinde bulunur, bütün yazışmaları düzenlerdi. İkinci hoca veya Çorba hocası yemek pişirilmesi ile ilgilenirdi. Üçüncü hoca veya Jurnal hocası ise geminin günlük vukuatını kaydedirdi.

Gedikli neferlerin ırz ve edep hareket etmelerini sağlamak, kendilerine has kıyafetle dolaşmalarını kontrol etmek maksadıyla Yonca başı denilen bir nevi inzibat subaylığı da ihdas edilmişti.

Donanma sefere çıktığı zaman tüfekçi erler istihdam edilecekti. Askere alma işlemi Kaptan Paşa tarafından yürütülecekti.

Donanmada kılavuzluk mühim bir meslek olup, sefer sırasında iki usta kılavuz görevlendirilecekti. Bunların geometrik hesaplarla mevki tayini yapabilecek kimseler olmalarına dikkat edilecekti. Ayrıca ada kılavuzları da gemilerde bulunduruluyordu. Gemilerde bulunduran önemli bir görevliler de tabib ve cerrahlardı. Tersane ve donanma için büyük önem arzeden bu tabib ve cerrahların daha iyi yetiştirmeleri için Batı tarzında bir tıp mektebi açılması düşünülmüş ve sonuçta 5 Ocak 1807 tarihinde *Tıp ve Cerrahlık fenlerini ve diğer hususları kapsıyan*

bir nizamnâme çıkartılarak Tersane Tıbbanesi kurulmuştur. Tıp Mektebi için gerekli alet ve edevatın Avrupa'dan getirileceği ve derslerde İtalyanca kitapların takip edileceği Avrupa ülkelerinden Tıp ve cerrahlık ile ilgili kitap ve mecmuaların da peyderpey getirileceği nizamnâmede belirtiliyordu. Tıp Mektebi ile ilgi çekici tarafı teşrih yani anatomi derslerinin ne şekilde verileceği cesetlerin nelerden temin edileceği ve bu derslerin kışın yapılmasının daha uygun olacağını belirtilmesidir.³⁴

Yapılan reformlar sonucu tersane ve donanma belirli bir nizam altına alınmakla beraber tam istenilen seviyeye ulaştırılamamıştır. Bu dönemde donanma gemileri üç anbarlı kalyon, kalyon, fırkateyn, küçük fırkateyn ve korvet gibi harb gemilerinden oluşmakta idi.

Üç ambarlı bir kalyonun sulh zamanı personeli 370 kişi idi. Sefer sırasında 7 personel daha ilave edilmekte idi. Bir kalyonun mevcudu ise 242 kişidir. Fırkateynin 163 küçük fırkateynin ise 112 ise kişilik bir kadrosu vardı. Sefer zamanında kalyonlara kalyon tüfekçileri ilave edilirdi.³⁵

III. Selim'in Bahriyeyi ıslah etme gayretleri II. Mahmud devrinde girişler reform hareketlerine iyi bir zemin teşkil etmiştir. II. Mahmud büyük önem verdiği denizcilik işlerindeki gayretlerini gün geçtikçe artırıyor bu arada eski müesseseleri ihya ediyor, yenilerinin de açılması için gereken emirleri veriyordu. Nitekim III. Selim zamanında İsveçli ustalar tarafından inşa edilen büyük kargir havuz II. Mahmud tarafından tamir ettirilerek yenileştirilmiş ve ayrıca yapımına 1822 senesinde başlanan ikinci bir havuzun inşasına da irade buyurulmuştur. Bu yeni havuz 31 Mart 1826 tarihinde tamamlanmıştır.³⁶

Havuzun bitiş tarihinde Sadrazam tersaneye gelerek havuzun açılış törenini izlemiş, tersane eminine maiyetindeki memurlara havuz mühendisi Mehmed Efendiye, Baş mimara, taşçı, duvarcı, marangoz başlara hediyeler ihsan eylemiştir. *Havuz-ı Cedid* adı verilen yeni havuzun inşasına 20.000 keseden ziyade akçe sarfedilmiştir.

Diğer taraftan Türkiye'nin bütün kıyılarında özellikle Anadolu sahillerinde Ege Adalarının bazılarında daha evvelce belirttiğimiz gibi kalyon, fırkateyn, korvet, brik cinsi harb gemileri yapıyordu. Bu tersanelerin hepsi Tersane-i Âmire'ye bağlı olup kapasiteleri ölçüsün-

de donanma için gemi inşa etmek için görevli. Bunlardan Sinop, Bodrum, Gemlik ve Tersane-i Âmire ve tezgahları 80-84 toplu kalyon, Limni, Rodos, Samsun, Amasra, Bartın, Midilli, İzmit tezgahlarında 46-50 toplu fırkateyn yapımı ile yükümlü bulunuyorlardı. II. Mahmud devrinde III. Selim zamanında faaliyete geçirilen tezgahlar onarılmış ve daha verimli hale getirilmiştir. Ayrıca Samsun, Amasra, Alacaşehir tezgahları da yeniden kurulmuştur.

1811 senesinde Osmanlı Donanmasının mevcudu kalyon, fırkateyn, korvet olarak büyük ve küçük 42 parçadan ibaretti.³⁷

1819 senesinde muattal bir halde duran Bodrum tezgahı faal bir hale getirilerek kapaklı bir kalyon ile Kemmer mevkiindeki bir tezgahda bir fırkateyn inşasına başlanmıştı.³⁸

Bütün bunlara rağmen gemilerde yine personel noksanlığı hissediliyor, özellikle kaptanlar mevcut gemiler için kafi gelmiyordu. Tecrübeli gediklilerden kaptan tayin edilmesi yine bu dönemde karar altına alınmıştı.

Diğer taraftan gemi inşasında kullanılan kerestenin kesim işlemi bir esasa bağlanmış ve bu işlemin ağaçlara su yürümeden yani bahar mevsimi gelmeden yapılması esası kabul edilmiştir.

II. Mahmud'un bahriye işlerinde giriştiği bütün bu faaliyetleri bir evvelki döneme göre mühim bir faaliyet telakki etmek yerinde olmaz. Zaten bu nevi teşebbüslerde iç meseleler büyük bir engel teşkil etmişti. Böylece tersane ve donanma işleri tekrar bir duraklama çıkmazına girmiştir. Bu duraklamada faydalanan Akdeniz ve Karadeniz'de ticaretle uğraşan Rum gemiciler olmuş ve süratle gemilerini silahlandırarak bir korsan filosu oluşturmuşlardı. 1821 Mora isyanı sırasında silahlı Rum filoları devleti oldukça meşgul etmiştir. Ayrıca yelkenci ve armatör olarak Türk donanmasında görev alan Rumların bu isyan sırasında kendilerine duyulan güveni yitirdiklerinden Osmanlı gemilerinde görev almamışlar ve donanma personel sıkıntısı çekmiştir.

Rum isyanının ilk senelerinde adalar denizinde hakimiyet kurmak pek mümkün olamamış, isyanın ilk beş senesinden sonra ancak bu hakimiyeti sağlamağa muvaf-

fak olabilmışlerdi. İsyanın bastırılmasında Mısır filusunun da büyük yardımları olmuştur.

İsyanın tamamının bastırılmasına ramak kalmış iken fiilen kuvvet ve kudret kazanmış olan Türk deniz gücü, Yunan bağımsızlığını zorla kabul ettirmek amacıyla harb ilan etmeksizin Rus, Fransız ve İngiliz müsterek filoları tarafından Navarin limanında yakıldı. Bu hadise Avrupa'yı büyük bir sevince boğdu.

20 Ekim 1827 tarihinde meydana gelen bu facia karşısında hiddetlenen II. Mahmud, Navarin hadisesini yaratan devletleri şiddetle protesto etti. Esasında bu protesto Rusya'ya yöneltilmişti. Zira II. Mahmud Ruslarla yapılan 1826 Akkerman mukavelesinin hükümlerini tanımadığını ilan etmişti.

Bu arada Mora Fransızlar tarafından geçici olarak işgal edilmiş, Mısır kuvvetleri ise geri dönmeye mecbur edilmişti.

Navarin faciası Türk bahriyesinin III. Selim zamanından beri devam edegelen büyük gayretler sonucunda elde ettiği tecrübe ve bilgiyi kökünden yok etmiştir. Böylece Osmanlı deniz gücü iç isyanı tahrib ve ihmali dışında 1770 Çeşme faciasından sonra ikinci defa olarak Avrupa devletleri tarafından imha edilmiş oluyordu. Bu facia sadece devleti donanmasız bırakmakla kalmamış, deniz ehli subay ve gemicilerimizi yani teknik personeli de alıp götürmüştü. Böylece mühim bir sanayi kolu olan bahriye çökme tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu. Diğer taraftan Navarin faciasından bir sene evvel yani 1826 senesinde Yençeri Ocağının kaldırılması ile de devlet bir an ordu ve donanmasız bir hale gelmişti.³⁹

Devletin bu durumundan yani ordu ve donanmasız halinden faydalanmak isteyen Rusya Osmanlı Devleti'nin toparlanmasına fırsat vermeden 26 Ekim 1828 tarihinde Osmanlı Devletine harb ilan etti. Bir buçuk sene Rusya'ya karşı mücadele edildi. Harbe son veren Edirne Anlaşması 14 Eylül 1829 tarihinde imzalandı. Bu anlaşmayla bağımsız bir Yunan Devletinin varlığı Osmanlı Devleti tarafından kabul edildi. Böylece Karadeniz'den sonra Adalar Denizinde de Osmanlı Devleti'nin bir ortaklığı olmuştur.⁴⁰

Devletin bu şekilde içte ve dışta bir takım gailelerle meşgul olduğu bir devirde herhangi bir ıslahat hareke-

tine girişmesi maddi ve manevi yönlerden imkansız gibi görünüyordu. Fakat yine de bu buhranlı dönemde 1827 senesinde asrın başından beri büyük bir gelişme gösteren buharlı gemilerden biri İngilizler tarafından Padişaha satılmıştı. *Sırat* ismi verilen bu gemiye halk *Buğu* gemisi ismini takmıştır. Mürettebatı İngiliz olan bu geminin kumandanı Mr. Kelly adında bir İngiliz subayıydı.

II. Mahmud bu gemiyle Şubat 1829 senesinde Terekdağ'a seyahat etmiştir. 1829 senesinde yine İngiltere'den bir vapur daha satın alınmıştır. Bu suretle Türk deniz gücüne ilk defa olarak buharlı gemiler katılmış oluyordu. II. Mahmud döneminde personel noksanlığının giderilmesi için özellikle Müslümanlardan seçilen askerler dönemin Tersane emini Hüsnü Bey tarafından karada Tersane bahçesinde her türlü teferruatı olan bir gemide kurs görmeye başlamışlardır. Karada kurulan bu gemide müslüman bahriye askerlerine ip ve yelkenlerin isimleri ve gördükleri vazifeleri, ilmi bir şekilde öğretilmiş ve talim ettirilmiştir.

Osmanlı donanmasının her sene Mayıs ayında Tersaneden çıkar sonbaharda yani Kasım ayında tersaneye geri dönerdi. Dönüşte Kaptan Paşa Sarayburnu'ndan içeriye girdikde hemen filikasına binip Babıali'ye gitmesi adettendi. Bu arada donanma mensupları donanma Sarayburnu'na gelmeden önce Yeşilköy, Samatya ve Yenikapı açıklarına gelince gemilerin etrafına sahilten kayıklar ile gelen halk doluşur bu hal karşısında donanma mensupları büyük bir heyecan ve telaş içerisinde denize atlayıp kayıklara biner ve gemiyi yelken üzerinde bırakırlardı. Böylece donanma için her sene yeniden erat tedariki gerekir ve donanma bilahare tersaneye çekilirdi.⁴¹ Bu duruma 1826 senesinde Koca Hüseyin Paşa'nın ikinci Kaptan-ı Deryalığı sırasında son verilmiş ve böylece donanma halkının donması önlenmiş, gemiler de talandan kurtarılmıştır.

1828-29 Osmanlı-Rus savaşından sonra donanmanın ıslahı ön plana alınıp mevcut gemilerin sahil sancaklarından *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* adı altında kurulan yeni askeri teşkilata yazılan erlerin donanmada hizmet vermeleri sağlanmıştır. Fakat bu yeni efrad ile deniz gücü meydana getirmek hemen mümkün olamadı. Bundan dolayı bir takım Osmanlı gemicileriyle eskiden olduğu gibi 60'ar kuruş maaş ile Cezayir-i bahr-ı sefid eya-

lerine bağı adalardaki Hristiyan tebaa ile Karadeniz ve Arnavutluk sahilindeki denizle yakınlığı olan Müslüman tebaadan *marin* namıyla bahriye efradı tedarikine mecburiyet hasıl olmuştu. Bütün bu efrad donanmada genel bir talim görüp donanma tersaneye geldiği vakit kendilerine 3 ay memleketlerine gitmek üzere izin verilirdi.

II. Mahmud devrinde bahriyenin idari husunda yapılan bir değişiklik de Tersane Eminliği'nin kaldırılarak yerine Tersane veya Bahriye müsteşarlığı'nın teşkili olmuştur. Böylece tersane ve donanmanın mâli yönü müsteşar olan zat tarafından yürütölmeye başlamıştır. Esasinde tersane eminliği ile aralarında görev bakımından hiç bir fark yoktur. İsim değişikliğinden ibaret bir keyfiyettir. Müsteşar olan zat yine Kaptan Paşa'nın emrinde olup, mâli hususlarda onun müşaviri durumundaydı.

Bu dönemde bahriye mektebi de ıslah edilmeye çalışılmış, özellikle Hüsrev Paşa'nın ikinci Kaptan-ı Deryalığı zamanında (1822-1826) ilk vermiş olduğı takririni aratıp buldurmuş ve mektebin ıslahına çalışarak Ocak 1825 tarihinde, ikinci bir takrir hazırlayarak sadarete sunmuştur. Takrir daha ziyade III. Selim zamanında çıkartılan kanunnamelerde öngörölen hususların biraz düzeltilmesinden ibarettir. Fakat takrirden zikredilen şeylerin pek azı yapılabilmıştır.

1821 Kasımpaşa yangınında Mühendishane yanmış ve mektep tersanenin Parmakkapı'daki bıçkı mağazasına nakledilmiştir. Fakat burası mektep olacak kapasitede olmadığından mektebin bir kısmı daha önce Heybeliada'da kalyoncular kışlası olarak yapılmış binaya nakledilmiştir. Bahriye Mektebi'nin Heybeliada'ya nakli işlemi 1834 senesinde başlamış ve 1852 senesinde nakil işi tamamlanmıştır.⁴²

II. Mahmud zamanında deniz ticaretinde herhangi bir gelişme olmamakla beraber deniz ticaretinin gelişmesi için, 1823 senesinde bir nizamname çıkarılmış ve miri ticaret gemilerine önem verilmesi ve bu gemilere yük alma ve yük boşaltmada öncelik tanınması, bazı vergilerden muaf tutulması ayrı ayrı belirtilmiştir.⁴³

Ayrıca bu dönemde Unkapanı ile Azapkapı arasında bir köprü yapılmıştır. köprüden geçiş parasız olduğundan *Hayratiye* ismi verilmiştir.⁴⁴

II. Mahmud devrinde bahriyeyi ıslah etme yönünde yapılan bütün bu çabalar ve harcanan paralar, tersane ve donanmayı daha doğrusu III. Selim'in yapmayı istediğı ıslahata eriştirememiştir. Bu sıralarda Cezayir Fransa tarafından işgal edilmiş, İngiltere müstakil bir Yunan kralığının kurulmasına öncülük etmiş, Rusya ise Osmanlı Devleti üzerinde beslediğı emellerine yaklaşmak veya kavuşmak ümidiyle gözünü Türk topraklarına dikmişti. Islahat hususunda Avrupa'nın bir yardımını alamayacağını gayet iyi bilen II. Mahmud XIX. yüzyılın başından beri ilişki kurmak isteyen Amerika Birleşik Devletlerinin dostluk tekliflerini dikkat nazara almış ve bu devletle iktisadi ve ticari bir anlaşma yaparak Türk tarihinde yeni bir devrin başlamasına vesile olmuştur. 1830-1839 seneleri arasında bahriyemiz için önemli sayılabilecek gelişmeler kaydedilmiş, Amerika Birleşik Devletlerinin gemicilik fenninden istifade edilerek yeni tarz gemilerin "*Amerikankâri*" inşasına başlanmıştır.⁴⁵

II. Mahmud deniz inşa tekniğindeki bütün bu terakkilerle yakından ilgilenir, donanma mevzu üzerinde saatlerce konuşmaktan çekinmezdi. Hatta devlet hizmetinde bulunan Amerikalı gemi mühendislerini yakinen korur, onların istediğı an yanına gelmesini hoş karşılar. II. Mahmud döneminde buharlı gemilerin donanmaya girmesiyle yeni bir döneme giren Türk denizciliğı aynı zamanda dışa bağımlı bir hale gelmeye başlamıştır. Zira Amerikan mimarlarının yaptığı ilk buharlı gemilerin makinaları Avrupa'dan getirilmeye başlanmış ve bu durum vefatından sonra yerine geçen oğlu Abdölmecid zamanında (1839-1861) daha da artan bir şekilde devam etmiştir. Fakat bu dönemde Türk donanması Navarinden sonra bir darbe daha yemiştir. Şöyle ki: Bilindiğı gibi Abdölmecid tahta geçtiğı zaman bir oldu bitti ile Sadaret mührünü tecrübeli Koca Hüsrev Paşa eline geçirmiş, kendini Sadrazam tayin ettirmişti. Bu durum daha önce aralarında geçen bazı olaylardan dolayı dönemin Kaptan Paşası Ahmet Fevzi Paşayı telaşlandırmış ve Akdenizde bulunan donanmayı Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya teslim etmek üzere İskenderiye'ye götürmüştür. Bundan sonra "Firari" lakabıyla anılacak olan Ahmet Fevzi Paşa'nın bu hareketi donanmanın perişan olmasına sebep olmuştur. Bir takım girişimler sonucu donanma İstanbul'a getirilmiş fakat gemilerin büyük bir çoğunluğunun cid-

di bir tamire ihtiyacı olduğu görülmüştür. Nitekim 1845 senesinde Abdülmecid tersaneye yaptığı bir ziyaret esnasında bu acıklı durumu bizzat görmüş ve gemilerin derhal tamir edilmeleri için tersane gelirlerinin artırılmasını, devlet ileri gelenlerinin de de hazır bulunduğu bir mecliste kaptan-ı derya Mehmet Ali Paşa'ya şifahen söylemiş ve gerekli işlemlerin yapılması için durumun hemen Meclis-i Ahkam-ı Adliyye'ye sevk edilmesini emretmiştir.⁴⁶

Tanzimât döneminin bahriye hususunda en önemli yeniliklerinden biri olan ve ilkinin Ocak 1840'da, ikincisinin ve daimi olanın 1845'de gerçekleşen Bahriye Meclisi Padişahın bu emri üzerine gemilerin tamir masrafları hakkında hazırladığı geniş mazbatayı hazırlayarak Kaptan Paşa'ya sunmuştur. Sonuçta gemiler büyük masraflarla tamir edilmiş, hatta yeni bir gemi için harcanacak ölçüde yapılan masraflar sonucunda gemiler yenileştirilmiştir. Bazı harb gemilerinin isimleri dahi değiştirilmiştir.

Bu dönemde gemilere makina konulması daha da hızlanmıştır. Kırım Harbi sırasında İngilizler kendi ve bizim gemilerimizi tamir için kurdukları Yalıköşkü fabrikasını harb sonunda bize bırakmışlardır. Bu fabrikada kedi usta ve işçilerimizin çalışması ile üç korvete makina takılmıştır.

Abdülmecid gerek tamir edilen ve gerekse inşa edilen gemilerin denize indirilme merasimlerinde hazır bulunmuştur. Gemilerin isimlerini bizzat kendisi koymuş veya teklif edilen isimleri uygun bulmuştur. Bütün bu hususlar bize Abdülmecid'in deniz işlerine dolayısıyla donanmaya ne derece önem verdiğini açıkça göstermektedir.

Abdülmecid döneminde modern bir hale getirilmeye çalışılan donanmadan yalnız harb zamanında değil sulh zamanında da istifade edilmesi cihetine gidilmiştir. Bilhassa sahil mıntıkalarında ve adalarda oturan halkın zaman zaman isyan hareketlerine kalkışmaları donanmanın caydırıcı bir güç olarak oralara gitmesi oldukça yararlı olmuştur. Mesela 1857'de Girit'te patlak veren ayaklanma sırasında donanmanın adayı abluka altına alması isyanın genişlemesini önleyen önemli bir faktör olmuştur.

Abdülmecid 1849 senesinde kalyon, fırkateyn, korvet, brik, navi, uskuna, kotra, istika vapur ve nakliye gemileri cinsinden gemilerden oluşan toplam 74 parçayı bulan Osmanlı deniz gücünü makinaların gücü ve gemilerin büyüklüklerine göre 5 kısma ayrılmasını irade etmiştir. Böylece herhangi bir yere vapur gönderilmesi icab ettiği takdirde mesafe ve taşıyacağı yüke göre vapur tayini cihetine gidilmiştir. Özellikle asker, mühimmat veya bir yük sevkiyatı için mevsim şartlarına göre vapur tahsis edilmesine dikkat edilmiştir. Bu husus bize Abdülmecid döneminde gemilerin belirli bir plan dahilinde kullanıldıklarını göstermektedir.

Abdülmecid tamir edilerek veya yeniden yapılarak denize indirilen gemilerin gemi indirme merasiminde hazır bulunduğu gibi, gemilerin atış talimi ve manevralarında da bizzat bulunmuştur. Mesela Temmuz 1848'de bir filika ile Neyyir-i Şevket kalyonuna gelen Abdülmecid bütün devlet ileri gelenlerinin de hazır bulunduğu gece muharebe atış talimlerini ve manevraları üç buçuk saat boyunca izlemiştir. Bu olay diğer dönemlerde pek rastlanmayan karakteristik bir vak'adır. Bu hareketle Abdülmecid gemileri sadece modernleştirmekle kalmayıp muhtemel bir savaşa da hazırlamış oluyordu.

Bu dönemde tamir edilen gemiler üç anbarlı kalyon (Mes'udiye), Kalyon Fetiye, Teşvikiye, Burc-ı zafer, Nusretiye, Fazlullah, Avnullah, Pertev-peşam, Milat-ı zafer, Keyvan-ı bahri, Korvet Servi-i zafer, Ferah-nüma, Fevz-i mabud, Uskuna Nev-eser.

Yeni yapılan gemiler ise, Nevid-i fütuh, Eser-i cedit, Cenk, Mecidiye, Taif, Eser-i hayr, Fevz-i bahri, Saik-i şadi, Ziver-i derya, Peyk-i zafer, Şadiye.

Vapur ve buharlı gemilerin çoğalması ve bunlar için bilinmesi gereken teknik bilgilerin layıkıyla bilinmemesi üzerine Sakız adalı Mehmet Efendi adında bir zatın Türkçe ve Rumca olmak üzere ada halkı Osmanlı tebasına gemicilikle ilgili bazı teknik bilgileri öğretebileceğinin, İstanbul'a bildirilmesi üzerine Aliçelebizade Mehmet Efendi'nin bu hayırlı hizmetini 1850 haziranında Akdeniz ve Ege adalarını ziyaret eden Abdülmecid'e Sakız'a geldiği sırada bizzat söylemişler, konuyla ilgilenen devlet ricali Mehmet Efendinin İstanbul'a gelerek bu husustaki bilgisini tersanede yapılacak bir imtihanla tesbit edildikten sonra özel bir Bahriye Mektebi açabileceği

kendisine söylenmiştir. Aliçelebizade Mehmet Efendinin bilgisi yapılan imtihan sonunda yeterli görülmüş ve Sakız'da Mecidiye Camii avlusundaki mekanda denizcilik fenniyle ilgili bilgilerini Türkçe ve Rumca olarak öğretmesine izin verilmiştir.⁴⁷

Öteden beri Osmanlı donanmasında ve tersanelerinde gayri müslim tebaadan özellikle Rumlardan faydalanılma cihedine gidilmiş ve böylece personel noksanlığı giderilmeye çalışılmıştır. Tanzimat Fermanı döneminde Hristiyan tebaadan bahriye askeri alma işlemi ilk defa 1845 senesinde yapılmış, daha sonra 1847'de tekrar alınmıştır. Hristiyan tebaanın dini kendilerince kutsal sayılan günlerde gemilerde ayinlerini yapamadıklarını bundan dolayı gemilere bir papaz tayin edilirse dini vecibelerini yerine getirebileceklerini ile sürmeleri üzerine harb gemilerine papaz tayin edilmesi konusu uzun zaman devleti meşgul eden bir konu olmuştur. Sonuçta böyle bir meselenin öteden beri olmadığı gerekçesiyle bu sorun noktalanmıştır.⁴⁸

Deniz harp filomuz Kırım Harbi esnasında (1853-1856) faal bir rol oynamıştır. Esasında Kırım Harbi donanma tarihi bakımından da bir dönüm noktası teşkil eder. Zira bu harb yalnız buharlı gemilerin ve topçuluğun inkişafı bakımından değil, aynı zamanda zırhlı gemilerin ortaya çıkması bakımından da mühimdir. Bu harbde üç anbarlı kalyonların hatt-ı harp gemileri olarak kullanılmaları yanında zırhlı gemiler de kullanılmıştır. Zırh ağırlıkları yanında buhar makinalarının kuvveti hiçe inmiştir. Bundan sonra Türk deniz gücüne de zırhlı gemiler daha kuvvetli makinalarla girmeye başlayacaktır. Bu harp esnasında Kafkas kuvvetlerine yardım maksadıyla Batum üzerinden yapılacak askeri nakliyatı himaye etmek üzere hareket eden 13 gemiden oluşan bir Türk filosunun hava muhalefeti yüzünden Sinop limanına sığınması ve burada ani baskınla Türk filosunun Rus filosu tarafından yakılması Türk denizciliğine Navarin'den sonra vurulan ikinci bir darbe olmuştur. Baskında sadece Taif vapuru kaçarak kurtulmuş limanda bulunan bütün gemilerimiz batmıştır (1853).

Bu olaydan sonra Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak İngiltere ve Fransa harbe iştirak etmişler ve müşterek filolarına Sivastapol önlerine göndererek üçüncü bir cephede Rusları tazyik etmeye başlamışlardır.

Osmanlı Devleti Sivastapol cephesinde Patrona Ahmet Paşa komutasında 12 parçalık bir filo ile mücadele etmiştir. İngiliz filosunda 15 gemi Fransız filosunda 16 gemi bulunuyordu. İngiliz ve Fransız gemilerinden bazıları zırhlı idi. Savaş sonrasında bu gemilere topların pek tesir etmediği görülmüştü. Fakat ağaç aksamı fazla olan Türk filosunun epeyce hasar gördüğü müşahade edilmiştir.

Kırım harbinden sonra gemilere zırh kaplatmak Avrupa devletlerinde revaç bulduğu gibi bizde de büyük ehemmiyet kazanmıştı.

III. Selim'in denizcilik yolundaki gayretleri II. Mahmud ve Abdülmecid'e büyük bir zemin teşkil etmişti. Abdülmecid'in bu alandaki gayretleri de hiç şüphesiz Abdülaziz devrinin o parlak denizciliği için uygun bir ortam hazırlamıştır.

Abdülaziz tahta geçtiği vakit ise yarayacak halde bulunan harb gemileri şunlardı: 1860'da İzmir'de yapılmış ve Hüdavendigâr fırkateyni, 1850'de İskenderiye'de yapılmış ve mektep gemisi olarak kullanılan Muhbir-i sürür fırkateyni, 1858'de inşa edilen Edirne Korveti, 1840'da Sinop'da yapılmış Peyk-i zafer, 1855'de İstanbul'da yapılmış Fethiye, 1857'de İzmir'de yapılmış Şadiye kalyonları ile Girit ihtilali senelerinde donatılan Kosova kalyonu, Merih, Beyrut ve Seddülbahir korvetleri, Necm-i ferşan, Akka, Şevket-nüma ahşap ganbotları.

Abdülaziz devri Türk Donanması'nın kalkınması için takriben bir asırdan beri sarfedilen emek ve faaliyetleri en çok semere ve netice verdiği bir devir olduğunu söylemek yerinde olur. Zira Abdülaziz cülus ettiği zaman temelleri çok kuvvetli atılmış ve büyük gelişmelere sahne olmuş bir bahriye bulmuştur. Fakat kendisine intikal eden gemilerin hepsi ahşaptı. Bu bakımdan Abdülaziz hem gemilerin çoğaltılmasına hem de bu gemileri zırhlı olarak temin etmeye çalıştı. İlk iş olarak 20-25 kadar küçük ve büyük zırhlı satın alınarak ve inşa ettirilerek Avrupa'nın sayılı denizci devletleri arasına Osmanlı Devleti'ni sokmağa muvaffak oldu. Nitekim, Türk donanması İngiltere ve Fransa'dan sonra Avrupa'nın üçüncü derecede güçlü bir donanması haline geldi. Bu güç, Yunanistan ve Rusya'nın çok üstünde bir güç idi. Buna rağmen donanmanın personel noksanlığı her dönemde olduğu gibi yine kendini hissettirdi. Talim ve tedris yetince yerine

getirilemedi. Buna rağmen yine de İngiltere başta olmak üzere Avrupa'ya gemi siparişi verilmeğe devam edilmiştir. 1863'de 4. Londra'da, 5. ise Fransız tezgahlarında yaptırılmakta olan zırhlılardan üçünün isimlerine Osman Gazi, Orhan Gazi ve Fatih konuldu. Dördüncü zırhlıya Sultan Mahmut, beşincisine de Abdülaziz isimleri verildi.

1865'de Mahmudiye, Aziziye ve Orhaniye zırhlı fırkateynlerinin Armistrong topları ile techiz edilmesi kararlaştırıldı.

1867'de İngiltere'ye sipariş edilip 1870'de ancak denize inen Asar-ı tevfik zırhlı korveti yine aynı sene Fransa'ya sipariş verilen Necm-i şevket zırhlı korveti, 1863'de İngiltere'ye sipariş edilen Avnullah, Muin-i zafer, Hıfzu'r-rahman zırhlı korvetleri ile 1869'da yine İngiltere'ye sipariş edilip 1875'de inşası biten Feth-i bü-lend zırhlı korvetini görmekteyiz.

1870'de saç, ahşap ve zırhlı gemilere yeni tarzda pusulalar konulmuş, ayrıca Akdeniz haritaları da getirilmiştir. Böylece surette Avrupa'nın adımlarına uyulmaya çalışılmıştır.

Ayrıca yine İngiltere'ye 1875'de Mesudiye zırhlısı sipariş edilmiştir. Zırhlı gemilerin yanısıra aynı senelerde İngiltere'ye hareket kaabiliyeti olan ve Armistrong toplarıyla donatılmış zırhlı dubaların da sipariş edildiğini görmekteyiz.

Abdülmecid devrinde gemiler taşıyıcı yük, gideceği mesafe ve makinalarının kuvvetine göre sınıflandırılmış olmalarına rağmen bu sınıflandırılmaya Abdülaziz döneminde pek itibar edilmediği görülmüş, bu bakımdan gemiler tekrar sınıflandırılarak harb gemilerinin nakil ve posta hizmetlerinde kullanılmasının önüne geçilmesi istenmiştir. Esasında harb gemilerinin bu işlerde kullanılmaları askerlerin talimden uzak kalmalarına ve ayrıca harb gemilerinin harab olmasına sebep olmaktadır. Bu bakımdan nakliye vapurları tedarikine gidilerek Donanma-yı Hümayun cins ve esamilerine göre mevcut ve işe yarayan gemilerin sayısı 41 olarak tesbit edilmiştir. Bunlardan üçü Padişaha tahsis edilmiştir. 15'i harb gemisi hizmetinde, kullanılanlara sınıf-ı evvel, sahil muhafazasında kullanılacak 20 tanesi sınıf-ı sani, asker ve mühimmat nakline tahsis edilen 3 gemi ise sınıf-ı salis olarak sınıflandırılmıştır. Fakat bu üç gemi asker ve mü-

himmat nakline kafi gelmeyeceği düşünülerek bu sayıya 9 gemi ilavesi uygun görülmüştür. Bu 9 taneden altısının tedariki için Babıali'nin reyine müracaat olunmuş ve bunların İngiliz nakliye gemileri gibi dahili tertibatının aynen yaptırılmayıp ucuza mal olması için anbar ve güverteden ibaret olmaları ve her birinin 2000-2500 tonluk olmalarının münasip olacağı, diğer 3 gemiden 2'sinin ise tersane-i Amire ve Gemlik sahalarında inşa edilmelerinin uygun olacağı, birini dahi daha sonra inşa ettirilerek sınıf-ı salis gemilerinin 12'ye çıkartılmasıyla ihtiyaca karşılık vereceği kararlaştırılmıştır.

Bütün bu gemilerden başka Tersane-i Amirede 42 tane daha gemi bulunup bunlardan 8'i kereste ve saire nakline, 3'ü vapur olarak Haliç'de ve diğerleri küçük vapur olarak Tersane-i Amire'nin kum, kireç gibi şeylerinin naklinde kullanılmakta idiler. İşe yaramayanlarının ise feshine karar verilmişti.

15 adet-harb gemilerinden Aziziye, Orhaniye, Ormaniye zırhlı fırkateynleriyle Kosova kalyonunun tamir ve bakımı sözkonusu olmayıp, diğerleri tamirde veya tamire muhtaç bir durumda idi.

Sahil muhafazası ve muhaberat hizmetinde kullanılan 20 geminin ise 6 tanesi havuza muhtaç veya tamirde bulunmakta idi.

Diğer küçük hizmetlerde kullanılan 42 parça gemilerin üçte ikisinden fazlası tamire muhtaç durumda idi.

Bu devirde bir taraftan Avrupa'ya gemi siparişinde bulunulurken, diğer taraftan da tersanenin ıslahına ve buralara dış ülkelerden mühendis ve usta başılar celp edilerek, gemi inşasına başlanılmasına gayret sarfediliyordu. Ayrıca bu yabancı teknisyenlerin yanlarına kabiliyetli Türk çocuklarının verilerek yetişmeleri de sağlanmaya çalışılmıştı.

1862'de tersanede büyük bir havuzun inşasına başlanmıştır. Yine aynı sene Ruscuk tersanesindeki demirhanenin harab olması üzerine yanına bir oda inşasına karar verilmiştir. Ayrıca Tersane-i Amire'de zırhlı gemi yapımı için Aynalıkavak tezgahının 50 kadem büyütülmesine karar verilmiştir.

1863'de bir taraftan da gemi yapımına başlamıştır. Sinop, Edirne, İzmir, Bursa, İskenderun, Zuhaf, Keyvan-ı bahri isimlerini alan uskurlu ahşap korvetler ve Er-

tuğrul fırkateyni Tersane-i Amire tezgahlarında Mansure ve Muzaffer isimli uskurly korvetler ise ahşap olarak İzmit tersanesinde yapılmıştır.

1864'de Tersane-i Amire'de üstü örtülü taş tezgahın inşasına karar verilmiştir.

Tersane-i Amire ve diğer tezgahlarında yapılan 5 adet ahşap korvet için gerekli makine ve kazanların 3'ü İngiltere'ye sipariş edilmiş, 2'sinin ise İstanbul'da yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Tersane-i Amire'de zırhlı dubaların yapımıyla 1 korvet ve 2 uskurly ahşap korvetin inşasına da başlanmıştır.

Tersane-i amire'de yapılan zırhlı korvete İclaliye adı verilmiştir. Gemlik sahasında yapılan 2 uskurly korvete ise Utarid ve Merih adları verilmiştir. Bu arada gerek inşaat ve gerekse denizcilik bilgilerini artırmak amacı ile Londra'ya 25 kişi gönderilmiştir. Bunlardan 5'i Mülazım rutbesinde subay olup, diğerleri neferdi.

1865'de Selimiye fırkateyni Tersane-i Amire'de inşasına başlandığını görmekteyiz. İnşası 1868'de tamamlanmış ve gemi techiz edilmiştir.

1866'da patlak veren Girit ihtilaline beş zırhlı, altı uskurly ahşap fırkateyn ve 14 uskurly ahşap olmak üzere toplam 25 gemi ile katılmıştır. Girit'in Türk donanması tarafından abluka altına alınması isyancılar üzerinde caydırıcı bir rol oynamışsa da devamlı istim üzerine bulunan gemilerin özellikle kazanlarının hayli yıpranmasına sebep olmuştur. Nitekim abluka kalktıktan sonra 31 adet çeşitli evsafdaki geminin kazanlarının değişmesi icap etmiştir.⁴⁹ Bunlardan 15 adedinin tamir edilerek az bir zaman kullanılabileceği, geri kalanlarının ise tamamen kazanlarının değişmeleri gerektiği belirtilmiştir.

Esasında kazanların ömrü 6-7 yıl olup, bu gemilerden pek çoğunun kazanlarının 15-16 seneden beri hiç bakım görmediği anlaşılmaktadır. Kazanların bir kısmı Tersane-i amire kazanhanesinden temin edilecek, bir kısmı da dış ülkelerden satın alınacaktır.

Abdülaziz, modern Türk donanmasının oluşturulması için hiç bir masraftan çekinmemiş, zırhlı gemileri dış ülkelerden satın aldığı gibi tersaneyi de yeniden kurup yerli zırhlı gemilerin inşasına da başlatmıştır. Bundan sonra Osmanlı donanması devletin dünya politika-

sındaki yerini tekrar faal şekilde alması için sarfettiği gayretlere uygun bir şekilde gelişerek dünyanın üçüncü bir deniz gücü haline geldi. Fakat bu büyük bir mali yükü de beraberinde getirmiştir. Her ne kadar Abdülaziz bazı harcamaları kendi tahsisatından yapmış olmasına rağmen devlet hazinesini de güç bir durumda bırakmıştır. Alınan borçların faizini dahi ödeyemeyecek bir hale gelindiği sırada, dışa bağımlı bir deniz politikası takip edilmesi devleti iflasın eşiğine getirmiştir. Artık borç verilmez hale gelindi. Bu arada İngiltere'ye ismarlanan Nusretiye, Fevziye, Burc-ı zafer ve Peyk-i şeref zırhlılarından bazıları ikmal edilmesine rağmen parasızlıktan bir türlü getirilememiştir. Neticede Abdülaziz hal' edilerek kısa süren V. Murad dönemi bir tarafa bırakılırsa iş başına gelen II. Abdülhamid ile donanmada yeni bir dönem başlayacaktır.

II. Abdülhamid dönemine geçmeden önce Abdülaziz döneminde yapılan önemli bir yenilik olan Bahriye Nezaretinin kuruluşu konusunda kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır. Tanzimat döneminde Bahriye girişilen reform hareketleri içinde özellikle teşkilat hususunda Bahriye Meclisi'nin teşkilinden sonra yapılan en önemli reform Osmanlı Devlet teşkilatında mazisi beşyüz seneyi aşan Kaptan Paşalık müessesesi yerine kaim olan Bahriye Nezareti'nin kurulmasıdır. Kaptan Paşalığın kaldırılması fikri daha 1845 senesinde ortaya atılmış ve Kaptan Paşalığın yerine Tophane-i amire'de olduğu gibi Bahriye Müşirliği denilmesi sözkonusu edilmişti. Fakat bu teklif o zamanlar pek dikkate alınmayarak Kaptan Paşalık müessesesi Bahriye Nezaretinin kuruluşuna kadar devam etmiştir.

Bahriye veya Tersane Müsteşarlığının 1861 senesinde kaldırılmasıyla Kaptan Paşa olan zatın idari ve mali sorumlulukları tek başına yürütmek zorunda kalmıştı. Ayrıca Kaptan Paşaların yine bu senelerde uhdesinde bazı ilave memuriyetler de bulunmakta idi.

Bahriyenin mali, idari ve askeri sorumlulukları yanında her Kaptan Paşa'da bulunmasa da bazı Kaptan Paşaların uhdesindeki bu ilave görevler ve bazı meclislerin azası olması Kaptan Paşa olan zatın esas sorumluluğu olan deniz işlerini yürütmesinde güçlük çekmesine sebep olmaktaydı. Bütün bu durumları gözönüne alan Sadaret makamı 11 Mart 1867 tarihini taşıyan bir takvim hazır-

layarak bundan böyle kaptanlık makamının sadece Donanma-yı Hümayunun komutanı olmasının, idari ve mali yönlerinin ise yeni kurulacak Bahriye Nezareti tarafından yürütülmesini teklif etmiş ve bu durumdan Kaptan Paşa'yı da haberdar etmiştir. Sadaretin bu takririni üzerine altıncı defa Kaptan-ı deryalık makamında bulunan Damad Mehmed Ali Paşa 12 Mart 1862 tarihinde Umur-ı Bahriye Nazırı ünvanıyla Osmanlı deniz kuvvetlerinin başına geçen Hakkı Paşa'ya bırakmış ve kendisi de 1 ay kadar donanmanın başında kalmıştır. Böylece Bahriye Nezareti kurulmuş oluyordu. Bahriye Nezareti'ne bağlı üç meclis bulunmaktaydı; Meclis-i Bahriye veya Tersane Meclisi, İdare Meclisi ve Kumanda Meclisi.

Nezaretin kuruluş tarihinden sonra başa geçen bazı Kaptan paşalar Bahriye Nazırı ünvanını beğenmeyip, Kaptan Paşa olarak bu görevi sürdürmüşler, nihayet 8 Ocak 1880 tarihinde Bahriye Nazırı ünvanıyla bahriyenin başına geçen Bozcaadalı Hüseyinzade Hasan Paşa'nın zamanında nezaret tekrar ihdas edilmiş ve bundan sonra Bahriye Nazırı ünvanı değişmemiştir.⁵⁰

II. Abdülhamid, saltanatının ilk yıllarında Bahriye nezaretine gittiğinde, Osmanlı Devleti'nin bir deniz devleti olduğunu, bu bakımdan donanmamızın muntazam bir halde bulundurulmasının gereğinden, sahillerimizin uzunluğundan bahsetmiş ve deniz gücümüzün da-ima geliştirilmesini arzu ettiğini ifade etmiştir. Esasında II. Abdülhamid, donanmanın eğitiminden kaynaklanan personel noksanlığını gayet iyi biliyor ve işe bu noksanlığı giderebilmek için eğitime önem verilmesi gereği üzerinde her defasında duruyordu.

II. Abdülhamid, tahta geçtiği vakit donanmada ahşap gemilerle nehir gemileri ve nakliye gemileri hariç zırhlı olarak 15 fırkateyn ve korvet bulunuyordu. Yukarıda da izah ettiğimiz gibi, özellikle Girit ablukası gemilerimizi oldukça etkilemiş ve çoğunun kazanlarının değişmesi zarureti ortaya çıkmıştır. Pek tabiidir ki bu gemiler hemen tamir edilememiş, iç ve dış olaylar sebebiyle devlet bunları daha sonraki dönemlerde tamir etme imkanı bulmuştur. Bu bakımdan donanmanın Haliç'e kapatıldığı meselesinin bir safсата olduğu gerçeği kendiliğinden aydınlanmaktadır.

Abdülaziz devrinde oldukça inkişaf ettirilen Tersane-i Amire'e tamir işlerinden başka zırhlı-zırhsız gemi-

lerin inşasına II. Abdülhamid döneminde de devam edilmiştir. Yine bu devirde yeniden tesis edilen ve eskilere ilave yapılan fabrikalar şunlardı: Büyük top fabrikası, büyük çelik fırını, Yeni çekic fabrikası, Kazanhane, ve Boru fabrikası, Krupkari Kundak Fabrikası, Mavzer tüfeği için ilaveler, mermi fabrikasına ilaveler, Halat Fabrikası, Tersanenin Şimendifer tesisatı, Tersanenin uzatılması, Saç havuz ve Cereskaller vaz'ı.

Burada kullanılan fabrika tabirini bu günkü manada anlamak gerekir. Zaman için kullanılan fabrika tabirinin bu günün gelişmiş bir atölyesine tekabül ettiği düşünülebilir.

Bütün bu imalathaneler zamanla faaliyete geçerek üretime başlamışlardır.

Gemi inşa faaliyetleri ise, çoğu ufak ve hafif gemilerden oluşan bir çok gemi tezgaha konulmuştur. Bazıları uzun yıllar tezgahda kalmalarına rağmen inşaları tamamlanamamıştır. Bu gemiler şunlardır: Hamidiye (Nusretiye) zırhlı fırkateyni ve Abdülkadir (8100 tonluk) zırhlı fırkateyni uzun süre tezgahda durduktan sonra feshedilmiştir. Lütf-ı hümayun, kruvazör tipi bu geminin teknesi bitirilmiş, fakat diğer aksamaları tamamlanamamıştır. Hüdavendigar kruvazörü de tamamlanamamıştır. Feyz-i bahri kruvazörü, Heybet-nüma kruvazörlerinin inşaları bitmiştir. Kilidülbahir (önceler Seddülbahir) ganbot tipi bu geminin inşası tamamlanmıştır. Zuhaf korveti ile Niğmet ve Mecidiye torpido istimbottarı inşası tamamlanan gemilerdi. Şadiye ve Selimiye kruvazörleri ile iki ganbot İzmit tersanesinde kızağa konulmuşlardır.

Bu arada Tersane-i amirede yapılan işlerden biri de gemilerin tamiri ve toplarının değiştirilmesi olmuştur.

Abdülaziz döneminde İngiltere'ye yaptırılan Osmaniye, Orhaniye, Mahmudiye ve Aziziye zırhlı fırkateynlerinin tamir ve tadillerine lüzum görülmüştür. Yelken donanımları da olan bu gemiler uzun zaman böyle kullanılmıştır. Daha sonra tersanede hazırlanan bir proje üzerine yelkenleri kaldırılarak direkleri ikiye inmiş ve kazanları değiştirilerek Armstrong topları yerine Krup topları konulmuştur. Bu proje ancak 1318 (1900) senesinde gerçekleştirilmiştir.

Mes'udiye, Asar-ı tevfiğ, Hamidiye zırhlıları da ikmal ve yenileştirilenlerdendir. Hamidiye zırhlısı, Abdül-

laziz zamanında Nusretiye ismiyle kızağa konmuş, denize indirilmesi ve techizi 1301 (1888) senesinde gerçekleşmiş ve ismine Hamidiye denilmiştir.

Bu dönemde de tersanede görevli yabancı teknisyenler bulunmaktaydı. Çoğunluğu İngiliz olan bu teknisyenler, daha sonra II. Abdülhamid'in dış siyasetine uygun olarak Almanya'dan celp edilmeğe başladı.

II. Abdülhamid döneminde donanma gemileri sayfalarca sıralanmasına karşı işe yarayan gemiler 5 eski zırhlıdır ki, bunların büyük tamirleri yapılmıştır. Ayrıca Mes'udiye, Asâr-ı Tevfik, Avnullah, Muin-i Zafer, Feth-i Bülend zırhlıları, yeni alınan Hamidiye, Mecidiye kruvazörleri ile Peyk-i Şevket, Berk-i Sarvet torpido kruvazörleri, Taşoz sınıfı muhripler, Demirhisar sınıfı torpidobotlar, Yunus torpidosu ve bir kaç gelen Tasarrut gemileri. Mecidiye Amerikaya, Hamidiye İngiltere'ye sipariş edilmiş ikinci sınıf kruvazörlerdir.

Donanmayı ıslah ve tensik için getirilen İngiliz Amiral Gambel, Osmanlı donanmasını "*Bir talim filosu*" olarak tanımlar. Arta kalan pek çok gemi hurda fiyatına satılığa çıkarılmıştır.

II. Abdülhamid'in bahriye politikası ufak, iddiasız ancak kıyıların muhafazasına yetecek bir filoya yöneldiğini görmekteyiz. Zira 50 torpidobotluk bir filo vücuda getirilmek istenmesi bu politikayı açıkça ortaya koymaktadır.⁵¹ Onu böyle bir politikaya sevk eden amiller arasında mali durumun rolü vardır. Devlet daha Abdülaziz devrinde harici borçların faizini dahi ödeyemeyerek iflas etmiş, istikraz yolunu da kaybetmişti. Rus harbinde mali müzayaka had hale geldiğinden tasarruf gayesi ile pek çok giderler üzerinde kısıntılar yapıldığı gibi bu arada İngiltere'de inşa ettirilen zırhlıların alınmasından da vazgeçilmiştir. Bu hareket eski deniz politikasının mali bunalımdan dolayı duraklama dönemine girdiğini göstermektedir. Harb akabinde ödenmeyen borçlar karşılığı olarak bir kısım gelirleri el koyan Duyun-ı Umûmiye'nin kurulması devletin gelirlerinin büsbütün azalmasına sebep oldu. Fakat daha sonraları devlet kendini yavaş yavaş toplamaya başladı.

Bundan böyle, Rus savaşında ilk defa kullanılan ve yararlı hizmetleri görülen torpidobotların ufak ve ucuz oluşları da tercih sebebi olmuştur. Torpidobotlar Tersa-

ne-i Âmire'de daha pahalıya imal edildiğinden, dışarıdan satın alınması padişah tarafından tavsiye edildi.

II. Abdülhamid demode ve hurda olan zırhlıların görev yapamayacağını savaş esnasında görmüştü. Donanmaya yeni bir vechе vermek gereğini duyarak iki hafif kruvazör ve iki torpido kruvazörü satın aldı. Beş eski zırhlı büyük paralar harcanarak tamir ettirildi, yenileştirildi. Daha sonra kurulan küçük filo ile bir önceki deniz politikasından ayrıldı. II. Abdülhamid, denizcilikte iki komşumuz olan Rusya ile Yunanistan'ı emsal almağa çalışmıştı. Daima onların deniz gücünü kontrol ederek ona göre tertibat alırdı. Halbuki Abdülaziz Fransa ve İngiltere'yi örnek almış, Yunanistan ve Rusya'nın çok fevkinde bir donanma kurmaya muvaffak olmuştu. Fakat bu muazzam gücün bakım ve onarımı zamanla büyük bir sorun olmuştu. Personel ise ayrı bir konu idi.

II. Abdülhamid, Türk bahriyesinin ilk denizaltıları olan Abdülmecid ve Abdülhamid'i Yunanlılarla olan gergin bir münasebet esnasında almıştır.

Yunanlıların henüz tecrübe halindeki ilk gemiyi almaları Yıldız'ı da harekete geçirmiş, denemeler sonucu bilinmemesine rağmen, bu mahiyeti meçhul yeni silahtan hemen iki tane Mr. Nordfild'e sipariş edilmişti (1886). Parça halinde İstanbul'a getirilen gemiler, Tersane-i amire'de monte edilerek Haliç'de tecrübelerine başlanmıştı. Gemilerin su altındaki hareketi, ocaklar söndürülüp her taraf kapandıktan sonra kazanda kalan buharla temin edilmekteydi. Haliç'de yapılan dalış ve ufki seyir neticeye ulaşmadan teslim alınan gemilerin bedelleri ödendi. Ömürleri Haliç'de çürümekle geçen bu gemiler vazife görebilmekten uzaktı.

İkinci sınıf kruvazör olan Mecidiye, 1914-1918 I. Dünya savaşı'nda Odesa'ya yapılan bir akında, Nisan 1915'de mayına çarparak batmıştır. Ruslar, harp içinde sığ sudaki gemiyi yüzdürerek tamire başladılar, adını Prut koydular. Ruslarla Brest-Litovsk anlaşması yapılmıca, Hamidiye onu Sivastapol'dan alarak İstanbul'a getirdi. Yarım kalan tamiri Türkiye Cumhuriyeti zamanında tamamlanıp tekrar faal hale sokuldu. Yine aynı sınıftan bir kruvazör olan Hamidiye ise Balkan savaşında Karadeniz'de Bulgaristan kıyılarını abluka ve Osmanlı nakliye filosunu himaye etmişti. Bu arada Varna'yı da bombardıman etmiştir. Aralık 1912'de bir Bulgar torpidobotu ta-

rafından torpillendi. Ağır yarasına rağmen İstanbul'a gelmeğe muvaffak oldu. Hemen tamir edildi. Kendisine şöhretini temin eden "Akdeniz Akını"na Ocak 1913'de çıkarıldı. Yunanistan limanlarını tehdit ve bazısını bombardıman ederek bir hayli düşman nakliye gemisini batırdı. Böylece Yunan donanmasını asıl vazifesinden uzaklaştırmaya çalıştı. Bu hareketlerinden dolayı iki defa Kızıldeniz'e geçmek zorunda kaldı. Eylül 1913'de İstanbul'a geldiği zaman 14 bin mil kat etmişti. Hemen bakıma alındı. I. Dünya Savaşı'nda Kefe'yi bombardıman etti. Mondros Mütarekesi ile Haliç'e kapatılınca kadar bu harbin devamınca Karadeniz'de durmadan vazife görmüştür. Lozan Muahedesi'nden sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk faal hale getirdiği gemilerden olup, 1946'da hizmetten çıkarılmıştır.

1877-78 Osmanlı-Rus harbi esnasında Türk donanması faal bir rol oynamıştır. Esasında Osmanlı Devleti'nin düşmana karşı en büyük üstünlüğü donanması idi. Bu bakımdan harb ilan edilince donanma Tuna, Karadeniz ve Akdeniz filoları olmak üzere tertib edildi.

Tuna filosu, nehrin hareketleri fazla tehdit edişi, sık sık kumandan değişikliği, filonun pek dağınık bir şekilde kullanılması, bilhassa Rusların üstün topcusundan ötürü bir başarı sağlayamadan kolayca bertaraf edilmiştir.

Karadeniz filosu, Sünne ve Batum olmak üzere iki fırka olarak faaliyet gösterdi.

Karadeniz filosu Osmanlı donanmasının büyük bir bölümünü oluştuyordu. Ruslara karşı yeğane üstünlük olan bu kuvvetin zayıf ordularla başlayan kara savaşlarının süratle Türkler aleyhine neticelenmesinden ötürü aktif bir şekilde kullanılması fırsatı zuhur etmemişti. Karşısında deniz kuvveti bulamayan bu filo hemen hemen kıyıların ve nakliyelerin himayesinden ibaret kalan ikinci derece bir vazifeyi muvaffakiyetle başarmıştır. Fakat Ruslar temin ettikleri torpiel (mayın) silahıyla kendi sahillerini muhafaza altına almışlardı. O zamana gelinceye kadar böyle bir silahtan haberleri olmayan Türk denizcileri Rus sahillerine yanaşamamış, bazı gemilerimiz mayına çarparak hasar görmüştür. Patlamayan bir kaç mayın Tersane-i amireye getirilerek incelenmiş ve bu yeni silah hakkında bilgi edinilmiştir.

Akdeniz filosu gerek asker naklinde ve gerekse Adriyatik sahillerini abluka altında tutmasıyla verilen görevleri hakkıyla yapmıştır. Savaş sonrası da bu filo Akdeniz'de karakol ve liman muhafızlıkları görevinde bulunmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı'dan çoğu kullanılamaz ve tamire muhtaç vaziyette olarak intikal eden gemiler ise başta Yavuz ve Midilli kuruvazörleri olmak üzere, 5 kruvazör, 2 torpido kruvazörü, 2 destroyer, 10 torpidobot, 7 ganbot 1 korvet, 3 mayın dökücü, 9 mayın toplayıcı, 3 kurs gemisi, Ertuğrul ve Söğütlü yatlarından ibarettir.

- 1 İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 76-77.
- 2 Ali İhsan Gencer, *Bahriyede Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezaretinin Kuruluşu (1789-1867)*, İstanbul 1985, s. 3.
- 3 Çaka Bey hakkında fazla bilgi için bkz.: Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey: İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi*, 3. Baskı, Ankara 1966.
- 4 H. S. Ronciman, "Deniz Kuvvetlerinin Ortaçağ Tarihindeki Rolü", *Üçüncü Tarih Kongresi*, Ankara 1948.
- 5 Alaiye (Alanya) Tersanesinin bu günkü durumu hakkında bilgi için bkz.: Oktay Aslanapa, "Türk Denizciliği ve Selçuklu Tersaneleri" *Türk Kültürü Dergisi*, 146 (Ankara 1974), 71 vd.
- 6 Tekeoğulları ve denizciliği hakkında fazla bilgi için bkz. Şahabettin Tekindağ, "Tekeoğulları", *İslam Ansiklopedisi (İ.A.)*, c. 12, İstanbul 1972.
- 7 Gelibolu tersanesi hakkında fazla bilgi için bkz.: Fevzi Kurtoglu, *Gelibolu ve Yöresi Tarihi*, İstanbul 1939.
- 8 Ali İhsan Gencer, *Bahriyede Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezaretinin Kuruluşu (1789-1867)*, İstanbul 1985, s. 8.

- 9 Ali İhsan Gencer, *Aynı eser*, s. 9.
- 10 H. J. Kissling, "İkinci Sultan Bayezid'in Deniz Politikası Üzerine Düşünceler (1481-1512)", *Türk Kültürü*, 84 (Ankara 1969), 20.
- 11 Bu devirde yapılan gemilere Göke, güke, güve, köke denilmekte idi. Aslı Latince "guka"dır. XIII. asır başlarında zuhur eden kelimenin (İspanyolca "coca", İtalyanca "cocca", Fransızca "coche", "coque" menşei ve tekmülü için bkz.: *Lingua Franca*, s. 171, 173. 26 oturaklı ve aynı zamanda yelkenle hareket edebilen gemilerdir. Sonradan bu tip gemilerin II. Bayezid zamanında 2500 tonluğu yapılmıştır.
- 12 Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de...*, s. 11.
- 13 Şahabettin Tekindağ, "Haliç Tersanesinde İnşa Edilen İlk Osmanlı Donanması ve Cafer Kapudanın Arızası", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 7 (İstanbul 1968), 66.
- 14 Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de...*, s. 14.
- 15 M. Fuad Köprülü, "Bizansın Osmanlı Müesseselerine Tesiri", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (Ankara 1931), 205.
- 16 Ali İhsan Gencer, *Aynı eser*, s. 15.

- 17 Abidin Daver, *Türk Denizciliği*, İstanbul (tarihsiz), s. 37.
- 18 Cengiz Orhonlu, "Turgut Reis ve Korsika Baskını", *Belgelerle Türk Tarihi*, 15 (İstanbul 1968), s. 70.
- 19 Şehabettin Tekindağ, "Haliç Tersanesinde İnşa Edilen İlk Türk Donanması ve Cafer Kaptan'ın Arızası", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 7, (İstanbul 1968), s. 66.
- 20 Piri ve Seydi Ali Reis'in eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, (2.baskı), İstanbul 1970, s. 65-83.
- 21 Safvet, "Osmanlı Bahr-i Ahmer Filosunun Sumatra Seferi Üzerine Vesikalar", *TOEM*, sene 4, s. 102 vd.
- 22 Ali İhsan Gencer, *Babriye'de...*, s.19.
- 23 Ahmet Cevdet, *Tarih*, İstanbul 1309, c. I, s. 152 vd.
- 24 Bu dönemde Osmanlı bahriye teşkilatı ve Tersane-i Amire hakkında geniş bilgi için bkz.: İdris Bostan, *Osmanlı Babriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara 1992.
- 25 Ahmet Cevdet, *aynı eser*, s. 155.
- 26 *Aynı eser*, s. 156-157. /
- 27 Fevzi Kurtoglu, 1768-1774 Türk-Rus Harbinde Akdeniz Harekatı ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa, İstanbul 1942; Şahabettin Tekindağ, "Çeşme", *İ.A.*, III, İstanbul (1963), s. 396-398.
- 28 Safvet, "1205'de Donanmamız", *TOEM*, sene 4, c. 3, s. 1300-1377.
- 29 Tersanede görevli yabancı uzmanlar için bkz.: İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü". *Tarih Dergisi*, 35, İstanbul 1994, s. 172-194.
- 30 Bu konuda fazla bilgi için bkz.: İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri I, Tersanede Büyük Havuzun İnşası (1794-1800)", *150.Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 69-100.
- 31 Ali İhsan Gencer, *Babriye'de...*, 49 vd.
- 32 Kanunname ve zeyillerinin tam metni için bkz.: Ali İhsan Gencer, *Babriye'de...*, s. 61 vd.
- 33 Donanmada görevli Gedikli sınıfı ve bu sınıfın görevleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Ali İhsan Gencer, *Aynı eser*, s. 76 vd.
- 34 Tersane tıphanesi için geniş bilgi için bkz.: Ali İhsan Gencer, "İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi", *Tarih Dergisi*, sa. XXXI (İstanbul 1977); İ. Ü. *Tıp Fakültesi Mecmuası*, sa. 41 (İstanbul 1978).
- 35 Ali İhsan Gencer, *Babriye'de...*, s. 77 vd.
- 36 Ahmet Cevdet. *Tarih*, c. 12, s. 166.
- 37 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver*, Nr. 8886, s. 335-336.
- 38 Şanizade Ataulлах, *Tarih*, c. III, s. 78
- 39 Ali İhsan Gencer, *Babriye'de...*, s. 107.
- 40 Ali İhsan Gencer, *Aynı eser*, s. 108.
- 41 Ali İhsan Gencer, *Aynı eser*, s. 111.
- 42 BOA, *Cevdet Babriye*, No., 2016.
- 43 BOA, *Maliyeden Müdevver*, No. 8886, s. 163-165.
- 44 Şimdiki Atatürk Köprüsü yerinde olan bu köprü için bkz.: Ahmet Rasim, *Tarih*, İstanbul 1930, c. IV, s. 1901-1902.
- 45 Bu konu hakkında fazla bilgi için bkz.: Ali İhsan Gencer, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Denizciliği ve Amerika", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Fındıklı Armağanı* (İstanbul 1977).
- 46 Ali İhsan Gencer, *Babriye'de...*, s. 157.
- 47 Bu konu hakkında fazla bilgi için bkz.: Ali İhsan Gencer, "Sakız Adasında Açılan Özel Bahriye Mektebi", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 8-9 (İstanbul 1980).
- 48 Fazla bilgi için bkz.: Ali İhsan Gencer, "Harp Gemilerine Papaz Tayini Meselesi", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk Armağanı*, İstanbul 1981.
- 49 BOA, *İrade-Meclis-i Mahsus*, No. 236.
- 50 Ali İhsan Gencer, *Babriye'de...*, s. 299-323.
- 51 BOA, *İrade-Dahiliye*, No. 592.

OSMANLI DEVLETİNDE SEFER ORGANİZASYONU

MEHMET YAŞAR ERTAŞ
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Dünya tarihinde askerî kültür ve harp sanatı açısından dikkat çeken en önemli devletlerden birisi de Osmanlı Devleti'dir. Kuruluşundan itibaren sürekli savaş halinde olması, devletin harp yeteneğini artırmış ve Osmanlı idari yapısına askeri bir özellik kazandırmıştır. Özellikle, idari ve mali tüm kurumların, harp ihtiyaçlarının kolaylıkla karşılanması-na yönelik teşkilatlanması, sefer organizasyonunu başarılı bir şekilde uygulanmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nde sefer organizasyonunu, savaş kararından itibaren sınır istihkâmlarının güçlendirilmesi, ordunun toparlanması, askerlerin iâşesinin sağlanması, ulaşım imkanlarının seferber edilmesi ve lojistik ikmalin alt yapısını oluşturan menzillerin düzenlenmesi olarak beş ana başlıkta toplamak mümkündür.

SINIR İSTİHKÂMLARININ GÜÇLENDİRİLMESİ

Sınırlarda bulunan kale ve palanga gibi istihkâm mevkileri, hem sınır güvenliğinin hem de sınır ötesi askeri harekatta lojistik desteğin sağlanmasında önemli fonksiyona sahipti. Herhangi bir savaş halinde, ordunun tüm hazırlıklarını tamamlayarak muharebe bölgesine ulaşmasının ortalama altı aylık bir sürede gerçekleşmesi, geniş topraklara sahip Osmanlı Devleti için büyük bir problem teşkil ediyordu.¹ Bu durumun bilincinde olan Osmanlı yönetimi, ordunun savaş alanına ulaşmasına kadar geçen sürede düşmanın muhtemel saldırılarına karşı acil tedbirler geliştirmiştir. İstihkâm binalarının tamir edilerek yenilenmesi, kalelere büyük miktarda harp malzemesinin gönderilmesi, sınır bölgelerinde uygun mevkilere zahire stoklanması ve hudutlara asker sevkıyatı bu tedbirlerin en önemlileridir.

Sefer hazırlıklarının başlamasıyla birlikte stratejik sınır kaleleri başta olmak üzere harp ilan edilen düşman topraklarına hudut olan hemen hemen tüm kaleler tamir edilmekteydi.² Mesela, 1615 yılında Kara Mehmed Paşa'nın Revan Seferi sırasında Kars Kalesi yenilenmişti.³ IV. Murad'ın Bağdat Seferinde ise Van ve Musul kalelerinin yanısıra birçok irili ufaklı kale tamir edilmişti.⁴ XVIII. yüzyılın başındaki Avusturya, Rusya ve Venedik seferlerinde Azak, Hotin, Bar, Ülgün, İnebahtı, Eğriboz, Preveze ve bir çok kale onarılmıştı.⁵

Kale tamir faaliyetleri, İstanbul'dan görevlendirilen özel bir mübaşir nezaretinde, yerel idarecilerin ve bölge halkının desteğiyle yürütülüyordu. Mübaşirler, tayin edildikleri yerleri gezerek tamire muhtaç kale, palanga, tabya, cephanelik gibi askeri binaların tespitini yapıyorlardı. Bunun yanısıra, tamir için gerekli inşaat malzemelerinin neler olduğu, ne kadarlık bir işgücüne ihtiyaç duyulduğu ve onarım için harcanacak finansmanın miktarı ayrıntılı şekilde bir deftere kaydedilerek devlet merkezine gönderiliyordu. Bu bilgiler doğrultusunda, sınır istihkâmlarının onarımı, merkez ile taşra yönetimi arasındaki koordinasyon ile hızlı bir şekilde tamamlanıyordu.⁶

Osmanlı yönetimi, tamir işiyle birlikte kalelerin savunma gücünü de artırmaya çalışmaktaydı. İstanbul ve diğer yerlerdeki tophane, cephane ve baruthanelerden bu kalelere top, tüfek, kurşun, gülle ve barut gibi harp malzemesi sevk edilirdi.⁷ Kalelerin harp ve savunma gücünün büyüklüğü kale içerisindeki askerlerin ve halkın uzun süre beslenebilecekleri gıda stoklarına sahip olması gerekiyordu. Bu sebeple, sınır kalelerindeki arpa, buğday, un, yem, odun ve kömür gibi iâşe malzemelerinin de miktarı artırılmıştır.⁸

Sınır kalelerinin ve düşman saldırılarına maruz kalma ihtimali olan iskân bölgelerinin muhafazası, bölgedeki askeri gücün yetersizliğinden takviye kuvvetlerle sağlanmaktaydı. Takviye kuvvetler ise ulaşımı daha çabuk olması sebebiyle hudutlara yakın eyaletlerden sağlıyordu. Doğu seferlerinde Erzurum, Çıldır, Diyarbakır ve Van Beylerbeyileri; Avusturya ve Venedik seferlerinde Bosna ve Rumeli Beylerbeyileri bu görevi yürütmüşlerdir.⁹ Bununla birlikte, sınırlarda oluşturulan savunma hattı için İstanbul'daki kapıkulu askerlerinden veya diğer eyalet sipahilerinden de destek kuvveti gönderiliyordu.¹⁰ XVII. yüzyılın sonlarından itibaren, Rumeli'deki sınır bölgelerinin muhafazasında, daha çok ücretli asker olarak toplanan miri leventler istihdam edilmeye başlanmıştır.¹¹

ORDUNUN TOPARLANMASI VE SEFER YÜRÜYÜŞÜNÜN DÜZENLENMESİ

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında, ordu aşiret kuvvetlerinden oluşuyordu. Seferden birkaç gün önce yapılan duyurularla savaşçılar toplanır ve harp bitiminde dağılırlardı.¹² Toprakların genişlemesi ile birlikte, Osmanlı ordusu büyümüş ve kara ordusu, kapıkulu askerleri ve tımarlı sipahiler olmak üzere iki temel askeri güç olarak teşkilatlanmıştır. Bunlardan, yeniçeri, cebeci, topçu ve süvarilerden oluşan kapıkulu askerleri, devlet merkezindeki karargâhlarında oturduklarından, savaş zamanlarında kolay bir şekilde sefer düzenine giriyorlardı. Kapıkulu askerlerinin sefere katılmaları, III. Murad devrine kadar padişahın bizzat sefere çıkmasına bağlıydı. Bu dönemden itibaren ise serdâr-ı ekremin yönetiminde sefere katılmaya başlamışlardır. İstanbul'daki yeniçerilerin sefere hazırlanması kul kethüdası nezaretinde gerçekleştirilirken, taşradakilerin seferber edilmesi yeniçeri serdarları ve ocak ihtiyarları tarafından yürütülüyordu.¹³

Eyalet askeri adı verilen tımarlı sipahiler, zaimler ve cebeciler ise, ülkenin muhtelif yerlerine dağılmış bir haldeydiler ve sefere iştirakleri büyük bir çabayı gerektiriyordu. Eyalet askerlerinin süratli ve düzenli bir şekilde yurtlarından çıkarak orduya katılma mecburiyeti, bu işin sistemleşmesini sağlamıştır. Seferberlik emirleri kış aylarından itibaren eyalet valilerine, sancakbeylerine gönderilerek, eyalet askerlerinin nevrusta, tespit edilen yerde

merkez ordusuna dahil olmaları istenirdi.¹⁴ Sefer fermanlarında, ayrıca, askerlere gazilik ruhu hatırlatılmış; seferin bir cihad ve savaşa katılmanın şer'î bir mecburiyet olduğu belirtilmiştir.¹⁵

Seferberlik emirlerinin ulaşmasıyla birlikte, nahiye-lerdeki tımarlı sipahiler ve cebeciler, çeribaşılar tarafından toparlanırlar ve çeri sürücülerinin gözetiminde alaybeyi bayrağına dahil olurlardı. Kazalardaki askeri birlikler sancakbeyi ve sancaktakiler de beylerbeyi komutasına girerek ordu-yı hümayuna katılmak üzere yola çıkarlardı.¹⁶

Sefere çıkan Osmanlı ordusu yalnızca kapıkulu askerleri ve tımarlı sipahilerle sınırlı değildir. Bunların dışında Kırım Hanlığı'na ve salyaneli eyaletlere bağlı askerler ile Fransız, Ulah ve Moldavalı askerler de Osmanlı ordusu ile birlikte sefere katılırlardı.¹⁷

XVI. yüzyılın başlarından itibaren başlayan XVIII. yüzyılın sonlarında iyice belirginleşen Osmanlı askeri yapısındaki değişiklikler sonucu, ordunun toparlanması ve seferber olma kabiliyeti olumsuz etkilenmişti. Yeniçerilerin İstanbul'dan çıkarak ilk önce sınır kalelerinde daha sonra da tüm Osmanlı vilayetlerinde görev almaları, tımarlı süvarilerinin önemini yitirmesi ve onların yerine vilayet yöneticilerinin maiyetindeki kapu halkı sınıfının büyük bir güce ulaşması ve savaş zamanlarındaki asker ihtiyacını karşılamak amacıyla halktan ücretli asker toplanması,¹⁸ ordunun toparlanma faaliyetlerini daha karmaşık bir hale getirmiştir. Sonuçta, ordunun toparlanma hızı zayıflamış, seferberlik sırasında halka büyük tazyikler yapılmış ve firar hadiseleri çoğalmıştır.¹⁹

Sefer amacıyla toplanan Osmanlı ordusunun savaş alanına yürüyüşü bir düzene bağlıydı. Sefer yürüyüşü, başlıca iki safhadan oluşuyordu. Birincisi, ülke içerisinde yapılan tehlikelerden uzak serbest yürüyüş, ikincisi ise sınır bölgelerinde veya düşman topraklarında yürütülen askeri bir düzen halindeki yürüyüştür.²⁰

Osmanlı Devleti'nde, birliklerin hareket edecekleri günün belirlenmesi, askerlerin takip edecekleri yolun tespiti, yol boyunca disiplinin sağlanması, halkın zarar görmesinin engellenmesi ve yürüyüş hızı gibi hususlar yürüyüş düzenlemeleri çerçevesinde ele alınmıştır. Ülke içindeki yürüyüş, çoğunlukla Anadolu ve Rumeli'deki sağ, sol ve orta kol şeklinde düzenlenmiş olan ana yollar

üzerinde yapılırdı. Yürüyüş hazırlıkları gün ağarmadan yapılır ve güneşin doğuşuyla birlikte harekete geçirildi. Serbest bir yürüyüş olmasına rağmen askerler, disiplinli bir şekilde ve sessizce yürürlerdi.²¹

Askeri teşkilatın bozulmaya başlamasıyla birlikte, yürüyüş sırasında askerlerin disiplinini sağlamak oldukça güçleşmiştir. Bu sebeple, seferberlikle ilgili fermanların hemen hepsinde yürüyüşle ilgili sert uyarılar bulunmaktadır. Yürüyüş esnasında, kanunlara aykırı olarak halktan parasız zahire talep edilmesi, yük ve binek hayvanlarının köylülere ait ekinlerde otlatılması, program dışı konaklanması ve ana yoldan ayrılarak sağa sola sapılması yasaklanmış²² ve kurallara uymayanların şiddetle cezalandırılacağı belirtilmiştir.²³

Yürüyüş düzeninin bozulmaması için kapıkulu askerleri sipah ve silahtar çavuşlarının²⁴ eyalet askerleri ise sürücü ve yasakçıların kontrolünde yürüyorlardı.²⁵ Ayrıca eyalet askerlerinin yanına özel mübaşirler de tayin edilmiştir.²⁶ Bunların yanı sıra Osmanlı yönetimi, yol üzerindeki her menzilde belirli miktarda kılavuz bulundurarak, askerlerin yollardan sapmadan ilerlemelerini sağlamıştır.²⁷

Osmanlı ordusu, sefer güzergâhında, daha önceden belirlenerek konaklama hizmetleri için hazır hale getirilen menzillerde, yürüyüşü durdurur ve istirahatı çekilirdi. Bu sebeple, hem menzillerde hem de yollarda izdiham olmaması için askeri birlikler birer gün aralıkla yürürlerdi. Menziller arasındaki günlük yürüyüş ortalama 20 ile 30 km. arasındaydı.²⁸

Eğer deniz seferi düzenleniyorsa, donanmanın muharip kuvveti üç ayrı sınıftan temin ediliyordu. Bunlardan en önemlisi, donanmanın daimi savaşçısı olan leventlerdi. Leventler, Batı Anadolu sahillerinden, Ege adalarındaki müslüman nüfustan Tuna kıyılarından ve İstanbul'a yakın yerlerden temin ediliyordu.²⁹ Savaş gemilerinde Kapudân-ı Deryâ Eyaleti'ne bağlı sancaklar ile Mensuhâr'a tâbi zeamet ve tımar sahibi sipahiler de istihdam ediliyordu. Ayrıca, savaş malzemelerini hazırlayan cebeciler, top atışlarını yapan topçular ve savaşçı yeniçeri bölükleri de donanma seferlerine iştirak ediyorlardı.³⁰

ORDUNUN BESLENMESİ

Osmanlı Devleti, İstanbul ve ordu iâşesi için gerekli hububatın herhangi bir sıkıntıya düşülmeden sağlanması için hububat ihracını yasaklamış, hububat ticareti ve nakli üzerinde denetim mekanizması kurmuştur.³¹ İâşenin temini ise merkezi hazinenin masraflarını düşürmek amacıyla Osmanlı hükümdarının, zaruret durumunda bütün halktan her türlü hizmet veya yardım isteyebilme yetkisine istinaden çıkarılan "Avârız-ı Divânîye" mükellefiyeti kapsamında yürütülmüştür.³² Sefer durumunda ordu iâşesi için gerekli maddelerin temin usulleri, avarız mükellefiyeti dahilinde geliştirilen nüzul, sürsat ve iştira yöntemlerinden ibaretti.

Askerî-mali bir terim olarak menzillerde askerlerin iâşesi için hazırlanan erzak manasına gelen nüzul, avarız vergisinin XVI. yüzyılda nakite dönüşmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Sefer sırasında genellikle un ve arpa olarak talep edilen nüzul, avarızhanelerine göre halka yükleniyordu. Bununla birlikte, harp sahasına yakın veya sefer yolu civarında bulunan yerlerden aynı olarak talep edilen nüzul, bu bölgelerden uzak yerlerde nakit bir vergi haline dönüştürülmüştür. Sürsat ise, nüzul kadar eski ve askeri maksatlarla halka yüklenmiş olmasına rağmen nüzulden farklıdır. Sürsat uygulaması, un ve arpanın yanı sıra, bal, yağ, koyun, ekmek, ot, saman, odun gibi iâşe maddelerini ihtivâ ediyordu ve devletin belirlediği bir fiyat üzerinden halktan talep edilmekteydi. Her iki usulde de, halk talep edilen malları, daha önceden tespit edilmiş olan menzillere kadar nakletmek ve görevlilere teslim etmek zorundaydı.³³

Nüzul ve sürsatın, devletin finans ihtiyacını karşılamak amacıyla nakit bir vergi haline getirilmesi üzerine³⁴ iâşe maddeleri, "narh-ı câri"³⁵ üzerinden, başta sefer güzergâhının çevresindeki kazalar olmak üzere, tüm Osmanlı ülkesinden satın alınmaya başlanmıştır.³⁶ İştira zahiresi, belirli miktarlarda kazalara taksim edilmiş olmakla birlikte, herkes mükellef değildi ve yalnızca zahiresi olan kişilerden talep ediliyordu.³⁷

Osmanlı Devleti'nde yeniçeri, cebeci, topçu ve diğer ücretli askerlerden oluşan merkez ordusunun erzak ihtiyaçlarının karşılanmasından yönetim sorumluydu. Bu askeri birlikler, devletin verdiği tayinatın dışında daha lüks sayılabilecek gıda maddelerini kendi harçlıkla-

rıyla ordu pazarlarından satın alabiliyorlardı. Eyalet askerleri ise ihtiyaçlarını kendileri temin etmek zorundaydılar.³⁸

Sefer sırasında Osmanlı askerlerinin tayinatı; et, un, pirinç, bulgur ve buğday gibi temel besin kaynaklarından müteşekkildi.³⁹ Menzillerde bulunan un, çorbalık olmak üzere askerlere dağıtıldığı gibi daha ziyade ekmek îmalinde kullanılıyordu.⁴⁰ Ekmek, muharebe alanından uzak ve pişirilmesi için yeterli altyapının hazırlandığı yerlerde yapılıyor ve sıcak bir şekilde tüketiliyordu. Sefer katılan askerlere günlük yarım okka ağırlığında bir çift ekmek veriliyordu.⁴¹ Eğer ekmek îmalı mümkün değil ise o zaman askerlere peksimet dağıtılıyordu.⁴² Bulgur ise, başta Tatar askerleri olmak üzere Osmanlı ordusunda büyük miktarda tüketilmekteydi. Marsigli'ye göre bulgur haftada iki defa pilav yapımı için dağıtılıyordu.⁴³ Pilav için kullanılan bir diğer tahıl ürünü de pirinçti. Pirinç çorba yapımında da kullanılıyordu.⁴⁴

Osmanlı askerinin en mühim gıdalarından birisi de koyun ve sığır eti idi. Et ihtiyacı, çoğunlukla seferin yapıldığı istikamette Anadolu veya Rumeli'de canlı hayvan alımıyla karşılanıyordu. XVI ve XVII. asırlarda sürsat ve maktu usulü ile temin edilen XVIII. yüzyılda ise tamamen parası ile satın alınan koyun ve sığırlar, sefer esnasında ordu ile birlikte sürüler halinde götürülüyordu.⁴⁵ Orduda dağıtılan et miktarı, etin cinsine ve askerlerin bölüklerine ve görev yerlerine göre değişiyordu. Koyun eti dağıtıldığı zaman bu miktar, 192 ve 320 gr. arasında değişmekteydi. Koyun etinin yerine sığır eti verildiği takdirde, askere verilen et miktarı iki kat artmaktaydı.⁴⁶

Osmanlı ordusunda, at, katır, manda ve öküz gibi yük ve binek hayvanların sayısı oldukça kabarıktı. Bunların haricinde, sığır sürüleriyle birlikte bu sayı daha da artmaktadır. Hayvanların insanlara nazaran dört-beş kat daha fazla yiyecek tüketmesi hayvan yiyeceklerinin temin edilerek menzillere hazır hale getirilmesini de içeren geniş bir iâşe sistemini zaruri kılmıştır. Ordudaki hayvanlar için temin edilerek menzillere depolanan arpa, saman ve ot, iâşe maddelerinin çoğunluğunu oluşturuyordu.⁴⁷

Saman ve ot, sefer yolu çevresinden temin edilirken arpa daha uzak yerlerden getirilebiliyordu. Hayvanlara verilen saman ve arpa miktarı istihdam edildikleri işe göre

değişiyordu.⁴⁸ Osmanlı ordusundaki hayvanların yem tüketimi ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte, sipah ve silahtarların atlarına günlük 5,1 kg. zabıtlarına ise 6,4 kg. arpa harcandığı bilinmektedir.⁴⁹ Ordudaki yük ve binek hayvanları yol üzerindeki taze çayır ve otlaklarda da otlatılıyordu. Hatta konaklama mevkiinin tespitinde otlağı bol yerler tercih ediliyordu.⁵⁰

MENZİLLERİN DÜZENLENMESİ

Osmanlı menzil teşkilatı,⁵¹ haberleşmenin yürütülmesi için kurulmasına rağmen askeri fonksiyonları itibarıyla daha da öne çıkmaktadır.⁵² XVI. yüzyılda kurulan menzil sistemi, sefer zamanlarında iâşe organizasyonunun temelini oluşturmuştur.⁵³

Osmanlı Devleti'nde menziller, Anadolu ve Rumeli taraflarında üç ana yol ve bu yollara bağlı güzergâhlarda tesis edilmişti. Sefer sırasında, ordunun güzergâhında bulunan tüm menziller, askeri bir organizasyon dahilinde hazırlanarak teşkilatlandırılmışlardır. Menzildeki işlerin sevk ve idaresinin düzenli bir şekilde işlemesi için öncelikli olarak sefer yolundaki her bir menzile mübaşir tayin edilirdi.⁵⁴ Ayrıca, diğer menzillerde de iş yoğunluğunun altından kalkabilecek kişilerin menzilci olması istenmekte ve sefer sırasında aczini bildiren veya ulaklara zorluk çıkaran menzilciler de görevden alınmaktaydı.⁵⁵ Sefer sebebiyle artan menzil masraflarını karşılamak için her menzile, çevredeki kazalardan, imdadiye adıyla ek gelir sağlanıyordu.⁵⁶

Sefer sırasında ihtiyaçtan dolayı yeni menziller ihdas edildiği gibi işlevini yitirmiş menziller de yeniden teşkilatlandırılıyordu.⁵⁷ Haberleşmenin kesintiye uğramaması için, ulak sayısının artmasına mukabil menzillerdeki at sayısı çoğaltılmaktaydı. Gelip geçen ulakların ve özel vazifeli kişilerin yollarda sıkıntıya düşmemeleri için kılavuzlar istihdam ediliyordu.⁵⁸

Menziller, ordu zahiresinin ve birtakım mühimmatın depolandığı ve askerlere dağıtımın yapıldığı askeri bir üs olduklarından büyük ve sıhhatli ambarlara ihtiyaç duyuluyordu ve birçok menzilde geniş mahzen ve ambar bulunuyordu.⁵⁹ Mevcut ambarların kâfi gelmemesi üzerine, yeni depolar inşa ediliyor veya yol üzerinde özel mülkiyet olan ambarlar, çiftlik, ev, ahır, avlu gibi yerler kiralananak zahire stoklanıyordu.⁶⁰ Ayrıca, her menzilde ekmek pişirilmek için belirli sayıda fırın kuruluyordu.⁶¹

Sefer sırasında, konaklama yeri olan menzillerde, her türlü ticari alışverişin yapıldığı pazarlar kuruluyordu. Bu sebeple her menzil sefer sırasında iktisadi faaliyetlerin yoğunlaştığı bir ticaret merkezi durumundaydı.⁶²

ULAŞIM HİZMETLERİ

Osmanlı sefer organizasyonunun en mühim meselelerinden birisi de iâşe maddelerinin, savaş malzemesinin ve insan gücünün harp alanına taşınmasıydı. Sefer yürüyüşü ve sefer sırasındaki nakliyatın büyük bir kısmı kara yolu üzerinden gerçekleştiriliyordu. Bu sebeple, Osmanlı yönetimi, her sefer öncesinde, yolların fizikî şartlarını iyileştirmek ve bilhassa anayolları, top arabaları gibi ağır vasıtaların rahatlıkla geçebileceği standartta yükseltmek istiyordu.

Osmanlı Devleti'nde umumi yollar devlet tarafından, küçük ve tâlî yollar ise tımar, zeamet ve hayır sahiplerinin çabalarıyla yapılır ve tamir edilirdi.⁶³ Savaş vakitlerinde ordunun geçeceği yolların yapım ve tamir işi silahtar ocağına yüklenmişti.⁶⁴ Bununla birlikte, yol çalışmalarının daha hızlı ve daha ekonomik yürütülmesi için mübaşirler görevlendirilmekteydi. Ayrıca, yol üzerindeki kazaların kadıları, yeniçeri serdarları, âyânları ve halkı⁶⁵ ile İstanbul'dan gönderilen mimarbaşı veya hassa mimarlarından birisi ve işçiler de yol ıslah faaliyetlerinde görevlendirilmekteydiler.⁶⁶

Yol yapım ve tamirat işleri başlatılmadan önce yolların mevcut durumlarıyla ilgili bilgi toplamak maksadıyla yol üzerindeki kadılara ayrıntılı raporlar hazırlanmıştı. Bu raporlarda, menzil ve yerleşim yerlerinin birbirlerine olan uzaklığı, ırmak ve derelerin durumu, yolun fizikî şartları ormanlık ve bataklık olan bölgeler, derbentler ve köprülerin hali teferruatlı olarak yer almış ve çözüm önerileri sunulmuştur.⁶⁷ Fizibilite çalışmalarının akabinde, karayolunun yenilenmesine başlanıyordu.

Sefer sırasındaki yol yapım ve onarım çalışmalarını şu şekilde sıralamak mümkündür: Yolların genişletilmesi, çalılık ve ormanlık yerlerin temizlenerek yolun açılması, araba geçişini engelleyen taşların kırılarak yolun düzeltilmesi, kaldırımların yenilenmesi veya gerekli yerlere yeni kaldırımların yapılması, bataklıkların taşlarla doldurularak kurutulması, köprüye ihtiyaç olmayan kü-

çük derelerin üzerine arabaların rahat geçmesi için kaldırım döşenmesi, yol üzerinde yağmurlardan oluşan çukur ve yarıkların kapatılması ve sefer güzergâhındaki susuz derelerin her iki yanındaki eğimlerin düzeltilmesi, köprülerin güçlendirilmesi veya yeni köprülerin inşa edilmesi.⁶⁸

Karayolu ile yapılan nakliyat, hayvan sırtında veya hayvanların çektiği arabalarla yapılmıyordu. Yük hayvanı olarak at, katır ve deve; top naklinde ve yük arabalarının çekiminde ise at, manda ve sığır kullanılıyordu. Binek hayvanlarıyla birlikte sefer hizmetinde istihdam edilen canlı nakil vasıtalarının sayısı çok büyük rakamlara ulaşmıyordu.

Topkeşan adı verilen ve top arabası hizmetinde kullanılan hayvanlar diğerlerinden farklı olarak daha güçlü ve iri yapılarından seçiliyordu.⁶⁹ Daha çok Eflak ve Boğdan vilayetlerinden temin edilen at ve mandalar, İstabl-ı Âmire hesabına satın alınıyordu.⁷⁰ Sefer boyunca itina ile bakılan topkeşan hayvanların, top çekimi gibi ağır işte kullanılmaları sebebiyle yanlarında yedekleri de bulunuyordu.⁷¹

İstabl-ı Âmire'ye alınanlar dışında, sefer hizmeti için temin edilen tüm yük hayvanları, konar-göçer aşîretleri başta olmak üzere, hayvan tüccarlarından ve davar sahiplerinden kiralanıyordu.⁷²

Yük hayvanlarının yanı sıra, Osmanlı ordusunda zahire ve eşya naklinde araba da yaygın bir şekilde kullanılmıyordu. Sefer sırasında hafif ağırlıkların taşınmasında koçi ve sirem arabaları kullanılmış olmakla birlikte,⁷³ asıl yük arabası manda ve sığırlar tarafından çekilen öküz arabasıydı. Öküz arabalarının bazıları sefer müddetince hizmette bulunmak üzere, bir savaş mükellefiyeti olarak halktan kiralanıyordu.⁷⁴ Bunun yanı sıra, ücret mukabili taşıma yapan arabacılar da bulunmaktaydı.⁷⁵

Öküz arabaları, arpa, un gibi yüklerden yaklaşık 800 vukiyye ağırlık taşıyabiliyordu. Ayrıca, her arabaya, iki çeki odun ve iki yüz vukiyye miktarı ot yüklenebiliyordu.⁷⁶

Karayoluna göre daha kolay ve daha ucuz olan deniz ve nehir taşımacılığı, mümkün olduğunca çok kullanılmıyordu ve uzak bölgelerden hububat ve askerî malzeme naklinde kara yoluna tercih ediliyordu.⁷⁷ Osmanlı yöne-

timi, devlete ve deryâ beylerine ait gemilerin yetersiz kalması üzerine, deniz nakliyesinde özel gemilerden istifade etmiştir. Sefer nakliyatındaki yoğunluk sebebiyle gemi sahiplerinin rızasına bakılmadan ücret mukabili irili ufaklı ihtiyaç duyulan tüm gemiler kiralanabiliyordu.⁷⁸ Bununla birlikte, ordu zahiresinin başka tarafa çıkarılmasını engellemek maksadıyla devlet ile gemi reisle-

ri arasında mukavele düzenleniyor ve reislerden yazılı tahhüt alınıyordu.⁷⁹ Ayrıca, her tüccar gemisine gedikli müteferrikalardan veya çavuşlardan birer mübaşir tayin ediliyordu.⁸⁰

Sefer hizmetinde kalyon, çektiri, melekse, volik, şayka üstü açık, at gemileri, taş gemileri, kayık ve sal gibi her çeşit deniz ve nehir vasıtaları kullanılmaktaydı.⁸¹

- 1 Sınır güvenliği ile alakalı, vilayet yöneticilerine gönderilen فرمانlarda bu husus açıkça vurgulanmıştır. XVIII. yüzyılın hemen başında düzenlenen, Mora Seferi sebebiyle, Rumeli Beylerbeyine gönderilen hüküm örnek olarak gösterilebilir. "evvel baharda berren ve bahren sefer mukarrer olup ancak asâkir-i İslam ol havalıye varıncaya dek Eğriboz, İstefe, İnebahtı ve ol havalilerdeki nüfuz-ı İslamiyye'ye zarar gelmemesi ehem olup...", BOA, *Cevdet Askeriye*, 4653.
- 2 Osmanlı Yönetimi sınır kalelerini, sefer zamanlarında üs olarak kullanabilmek amacıyla devamlı olarak tamir ederek güçlü tutmaya çalışıyordu. Mesela, Kars Kalesi bu şekilde 1578'de tamamen yenilenmiştir. M. Fahrettin Kırzioğlu *Osmanlılar'ın Kafkas-Elle-ri'ni Fethi* (1451-1590), Ankara 1993, s. 322; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı- İran Siyasi Münasebetleri* (1578-1612), İstanbul 1993, s. 32.
- 3 Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İlaş, İkmal ve Lojistik Meseleleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1997, s. 217.
- 4 Tahsin Ünal, "Savaşta Çıkan Osmanlı Ordusunda Lojistik İşleri", *Türk Kültürü*, 7/58, Ankara 1967, s. 737-740.
- 5 BOA, MAD. 2964, s. 318; BOA, D. BŞM.1254, s. 28; BOA, MAD. 3139, s. 474; *Ra'id. Tarih*, IV, İstanbul 1282, s. 68; Mehmed Said, *Gülşen-i Maarif*, II, İstanbul 1252, s. 1109.
- 6 BOA, A.DVN. 659/35; BOA, MAD. 3180, s. 316. Mübaşirlerin tamiratla ilgili tuttukları defter, Osmanlı vesikalarında defter-i müfredat olarak geçmektedir. (BOA, MAD. 3139, s. 426).
- 7 BOA, MAD. 9902, s. 190; BOA, MAD. 3139; s. 440; BOA, MAD. 3284, s. 480; Ünal, "Osmanlı Ordusunda Lojistik", s. 737-740; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran*, s. 37.
- 8 BOA, KK. 2851, s. 80; BOA, MAD. 2847, s. 328; BOA, MAD. 2964, s. 38.
- 9 Lala Mustafa Paşa'nın 1578 yılındaki İran Seferi öncesinde Erzurum Beylerbeyisi Behram Paşa ve Diyarbakır Beylerbeyisi Derviş Paşa İran sınırındaki güvenlikten sorumlu tutulmuşlardı. Bkz.: B.Kütükoğlu, *Osmanlı-İran*, s. 39-40; Ünal, "Osmanlı Ordusunda Lojistik", s. 737.
- 10 BOA, MAD. 3180, s. 310; BOA, MD. 120, 280/1025; Ünal, aynı yer, s. 737.
- 11 BOA, D. BŞM. 1252/A, s. 121; BOA, MAD. 3139, s. 480.
- 12 Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1991, s. 35; Aydın Taner, *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri*, Ankara 1998, s. 91-96.
- 13 İşbilir, *Şark Seferleri*, s. 175; Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Askeri Teşkilatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I*, İstanbul 1994, s. 341. İstanbul'daki mahalle imamı ile taşradaki kadılar da bu işle sorumluydular, bkz.: İMA, *İstanbul Bâb Mahkemesi Sicilleri*, 108, s. 84; BOA, A. DVN. 662/92.
- 14 Akdes Nimet Kurat, *Prut Seferi ve Barışı (1123) 1711*, Ankara 1951, s. 256; Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, s. 49; Rhoads Murphy, *The Functioning of the Ottoman Army*, s. 76-77. Sefer فرمانları çoğunlukla beylerbeylerine hitaben yazılırdı. Beylerbeyiler ise kendi idaresindeki alay beylerine ve timarlı sipahilere sefere hazırlanmaları için buyruldu gönderirdi. (BOA, A.DVN. 692/51).
- 15 İMA, *Beşiktaş Mahkemesi Sicilleri*, 99, s. 66; BOA, A.DVN. 685/34. Osmanlı Devleti'ndeki gaza zihniyetinin teşekkülü için bkz.: Feridun Emecen, "Gazâya Dâir-XIV. Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 191-197.
- 16 Sofyalı Ali Çavuş *Kanunnamesi*, (haz.: Midhat Sertoğlu), İstanbul 1992, s. 20 ve 58; İşbilir, *Şark Seferleri*, s. 178.
- 17 Graf Marsigli, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitâtı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*, çev.: M. Kaymakam Nazmi, Ankara 1934, s. 111-113, Finkel, *The Administration of Warfare*, s. 97-109; İşbilir, *Şark Seferleri*, s. 203.
- 18 Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI, 1980, s. 288-304.
- 19 Hans Georg Majer, "17. Yüzyılın Sonlarında Avusturya ve Osmanlı Ordularının Seferlerdeki Lojistik Sorunları", *Osmanlı Araştırmaları*, II, 1981, s. 189.
- 20 Marsigli, *Osmanlı Askeri Vaziyeti*, s. 215; İşbilir, *Şark Seferleri*, s. 179-181.
- 21 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, II, s. 259; V. J. Pary, "İslam'da Harb Sanatı", (çev.: Erdoğan Merçil ve Salih Özbaran), *Tarih Dergisi*, 28-29, İstanbul 1975, s. 211; Marsigli, *aynı eser*, s. 215-227.
- 22 BOA, A.DVN. 690/16; BOA, *Cevdet Hariciye*, 1806; BOA, A.DVN. 658/28; BOA, MD. 123, s. 2.
- 23 İMA, *Havass-ı Refia Sicilleri*, 135, vr. 30a ve *İstanbul Bâb Mahkemesi Sicilleri*, 108 vr. 92.
- 24 Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Silahtar Tarihi*, II, İstanbul 1928, s. 37.
- 25 *Silahtar Tarihi*, II, s. 37; Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s. 323.
- 26 BOA, MD. 123, s. 2/5
- 27 BOA, MAD. 2964, s. 362; BOA, MAD. 2847, s. 204; BOA, KK. 2487 s. 204.
- 28 Kurat, *Prut Seferi*, s. 256; Finkel, *The Administration of Warfare*, s. 66.
- 29 İdris Bostan, *Osmanlı Babriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara, 1992, s. 241-244; Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Leventler*, İstanbul 1965, s. 170-188.
- 30 Bostan, *Babriye Teşkilatı*, s. 231-241; Marsigli, *Osmanlı Askeri Vaziyeti*, s. 148; Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresi-*

- nin Tesisi (1645-1670), (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1997, s. 166-167.
- 31 Bu husus için bkz.: Lütfi Güçer, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar", *İFM*, XIII/1-4, 1953; Daniel Panzac, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Deniz Ticareti" (çev.: Necmi Ülker), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, İzmir 1989; Zeki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991. Bununla birlikte, XVIII. Yüzyılın başından itibaren hububat ihracarı serbestiyet kazanmaya başlamıştır. bkz.: Mehmet Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapı, Toplumsal Araştırma Dergisi*, İstanbul 1984, 49/4, s. 54.
- 32 Ö. Lütfi Barkan, "Avarız", *İA*, II; Genç, *aynı eser*, s. 58.
- 33 Nüzül ve sürsat uygulamaları hakkında geniş bilgi için bkz.: Lütfi Güçer, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul 1964, s. 69-114; Finkel, *The Administration of Warfare*, s. 130-145; Bruce McGowan, "Osmanlı Avarız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830", VIII. *Türk Tarih Kongresi. Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1981, s. 1327-1331; İnalcık, "Military and Fiscal", s. 313-314; İşbilir, *Şark Seferleri*, s. 8-12.
- 34 Nüzül, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren (Güçer, *Hububat Meselesi*, s. 87-90), sürsat ise 1683 yılında başlayan savaşların mali sıkıntısını aşmak için 1693-94'ten sonra tamamiyle nakdi bir vergi haline dönüştürülmüştür. Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 159.
- 35 Normal zamanlarda ve olağanüstü hallerdeki narh uygulamaları için bkz.: Mübahat Küçükoglu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 3-34.
- 36 Kadınlara gönderilen hükümlerde iâşe maddelerinin "narh-ı câri" üzerinden alınacağı belirtilmesine rağmen kazalarda tespit edilen narh fiyatları değiştirilmiş, yüksek görülen fiyatlar düşürülmüştür. (BOA, MAD. 3284, s. 367; BOA, KK. 2851, s. 38, Güçer, *Hububat Meselesi*, s. 121-124).
- 37 BOA, KK. 2484, s. 61.
- 38 Eyalet askerleri, kıtlık halinde veya yiyecek temininde sıkıntıya düşmeleri durumunda, menzillerdeki merkez ordusu için stoklanmış gıda maddelerinden ücret mukabil yararlanabilmekteydiler. (BOA, MAD. 3284, s. 451; BOA, KK. 2851, s. 129).
- 39 Buğday, yemeklik olarak kullanılması için birtakım işlemlerden geçirilmesi gerekiyordu. Bu sebeple, Osmanlı seferlerinde buğday çoğunlukla un olarak talep edilmiştir. (Güçer, *Hububat Meselesi*, s. 76).
- 40 BOA, MAD. 2226, s. 3; BOA, MAD. 5029, s. 136; BOA, D.BŞM.1275, s. 1-14.
- 41 Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s. 255.
- 42 Bostan, *Bahriye Teşkilatı*, s. 244; Finkel, *The Administration of Warfare*, s. 170-171.
- 43 BOA, MAD. 2851, s. 17; BOA, *Cevdet Askeriye*, 41648; Marsigli, *Osmanlı Askerî Vaziyeti*, s. 188.
- 44 Finkel, *The Administration of Warfare*, s. 165-167; Marsigli'ye göre, Sefer sırasında her asker günlük 50 dirhem pirinç dağıtılmaktaydı (Marsigli, *aynı eser*, s. 188-189).
- 45 İşbilir, *Şark Seferleri*, s. 39-42; Finkel, *The Administration of Warfare*, s. 178-189. Canlı hayvan temini ve et dağıtım işi XVIII. yüzyıldan önce koyun eminin sorumluluğunda iken (İşbilir, *aynı eser*, s. 41) bu yüzyıldan itibaren kasap başının uhdesine verilmiştir (BOA, MAD. 3988, s. 5)
- 46 BOA, D.BŞM. 1274, s. 48; BOA, D.BŞM. 1276, s. 2; BOA, MAD. 2847, s. 238; BOA, D.BŞM. 1279, s. 18.
- 47 Saman ve otun dışında menzillerdeki arpa miktarı, askerlere tevzi edilen un miktarından sürekli olarak iki ile dört kat arasında değişen oranda fazlaydı. (Güçer, *Hububat Meselesi*, s. 76).
- 48 Avrupa ordularında hayvanlara verilen yem istihkakları için bk. Finkel, *The Administration of Warfare*, s. 193; Geoffrey, Parker, *The Military Revolution Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, Cambridge, 1996, s. 77.
- 49 BOA, MAD. 3284, s. 349; BOA, MAD. 9902, s. 171.
- 50 Pariy, "Harp Sanatı", s. 211.
- 51 Menzil teşkilatıyla ilgili geniş bilgi için bkz.: Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi*, (Basılmamış doçentlik tezi), İstanbul 1982; Colin J. Heywood, "The Ottoman Menzilhane and Ulak System in Rumeli in the Eighteenth Century", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu", *DTGFD*, XXVIII/ 3-4, Ankara 1977.
- 52 Halaçoğlu, *Menzil Teşkilatı*, s. 20-22 ve 142-147; M. Yaşar Ertaş, "XVIII. Yüzyıl Başlarında Rumeli'deki Menzillerin Askerî Fonksiyonları", *Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Manisa 1997, sayı: 1, s. 91-98.
- 53 Rıza Bozkurt, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kollar, Ulak ve İâşe Menzilleri*, Ankara 1966, s. 3-4.
- 54 BOA, MAD. 3284, s. 127.
- 55 BOA, *Cevdet Nafia*, 1320; BOA, MAD. 9909, s. 169 ve s. 190; Özkaya, "Menzilhane Sorunu", s. 348.
- 56 Halaçoğlu, *Menzil Teşkilatı*, s. 136. Menzil imdadiyesi ihtiyaca göre değişiyordu (BOA, *Cevdet Nafia*, 2005). İmdadiye nakit alındığı gibi at veya zahire olarak da alınıyordu. (Ertaş, "Menzillerin Askerî Fonksiyonları", s. 93).
- 57 Heywood, "Some Turkish Archival Sources for The History of Menzilhane Network in Rumeli During The Eighteenth Century (Notes and Documents on the Ottoman Ulak, I)", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, vol. IV-V, 1976-77, s. 47.
- 58 Ertaş, "Menzillerin Askerî Fonksiyonları", s. 94.
- 59 Finkel, *The Administration of Warfare*, s. 122; Majer, "Avusturya ve Osmanlı Orduları", s. 192.
- 60 Ertaş, *aynı eser*, s. 94; İşbilir, *Şark Seferleri*, s. 26-29.
- 61 BOA, *Cevdet Askeriye*, s. 3374; BOA, KK. 285, s. 34 ve 39.
- 62 Halaçoğlu, *Menzil Teşkilatı*, s. 142.
- 63 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1994, s. 95.
- 64 Topçular Katibi Abdülkadir Efendi, *Tarih* (Basılmamış doktora tezi, haz. Ziya Yılmaz), İstanbul 1990, s. 104 ve 326; Eyyübi Efendi, *Eyyübi Efendi Kanunnamesi*, (neşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1994, s. 51.
- 65 BOA, MAD. 2964, s. 2; BOA, MAD. 3897, s. 330.
- 66 Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I/1, Ankara 1963, s. 173.
- 67 Ertaş, "Menzillerin Askerî Fonksiyonu", s. 94.
- 68 İMA, *Havass-ı Refia Sicilleri*, 136, ve 117 b; BOA, MAD. 2964, s. 396; BOA, D. MKF. 28108, s. 2-8; BOA, MAD. 3897, s. 281; Topçular, *Tarih*, s. 138 ve 396; Cengiz Orhonlu, "Mesleki Bir Kuruluş Olarak Kaldırımıcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar* (der. Salih Özbaran), İzmir 1984, s. 27-66.
- 69 BOA, MAD. 3284, s. 239; BOA, MAD. 9902, s. 179.
- 70 BOA, D.MKF. 763/12, BOA, MAD. 9902, s. 179 ve 187.
- 71 BOA, KK. 2851, s. 169; BOA, *Cevdet Askeriye*, 35719.

- 72 BOA, D. MKF. 763/72; İlhan Şahin, "1638 Bağdat Seferi'nde Zahire Nakline Memur Edilen Yeni-il ve Halep Türkmenleri", *Tarih Dergisi*, S. 3, İstanbul 1980-1981, s. 227-236.
- 73 Koçi ve sirem arabaların kullanımı 18. Yüzyıldan itibaren yaygınlaşmıştır. Bkz.: Reşat Ekrem Koçu, "Araba; arabacı, kira ve yük arabalar", *İstanbul Ansiklopedisi*, II, s. 902-918.
- 74 Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş, Tablolar ve Kaynaklar", *Yapıt, Toplumsal Araştırma Dergisi*, İstanbul 1984, 50/5, s. 89.
- 75 BOA, KK. 2484, s. 69; BOA, KK. 2854, s. 35.
- 76 Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat, 211, vr. 17 b, İMA, *Havass-ı Refia Sicilleri*, 135, vr. 29a.
- 77 Güçer, *Hububat Meselesi*, s. 28-36; İşbilir, *Şark Seferleri*, s. 56; Ünal, *Osmanlı Ordusunda Lojistik*, s. 731-735; Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, "Osmanlı Devri'nde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar, Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, 17-18, İstanbul 1963, 77-103.
- 78 İdris Bostan, "Derya Beyi", *DİA*, 9, s. 2000, Gülsoy, Girit Seferleri, s. 27-78; Feridun Emecen, "XVI. Asrın İkinci Yarısında İstanbul ve Sarayın İâşesi için Batı Anadolu'dan Yapılan Sevkiyat", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul 1989, s. 202.
- 79 Rhoads Murphey, "Provisioning İstanbul: The State and Substance in the Early Modern Middle East", *Food and Foodways*, 1998, II, s. 221-228; Lütü Güçer, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar", *İFM*, XI-II/1-4, 1953.
- 80 BOA, A. DVN. 694/M; BOA, A.DVN. 658/55.
- 81 Bu gemilerle ilgili bilgi için bk. Bostan, *Babriye Teşkilatı*, s. 83-95.

GERİ HİZMET KITALARI

BİLGE KESER

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Osmanlı askeri teşkilatında sefer zamanlarında ordunun top ve cephaneleri taşımak, ordunun geçeceği yolları temizlemek, zahire nakletmek, kale tamiri, tersane hizmeti, köprü inşaatı, maden hizmeti gibi vazife ve hizmet sahiplerinin oluşturduğu teşkilat, geri hizmet kıtalarıydı.¹ Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde geri hizmet kıtalarına fazla gereksinim duyulmamıştı. Fakat devletin giderek büyümesiyle birlikte daimi bir ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak hizmet kıtalarının da vücuda getirildiği görülmektedir. İlk devirlerde önemli zümreler askerlik hizmetiyle vazifelendirilerek raiyyet rüsûmlarında muaf tutulmuş olan; Yaya-müsellem, Yörük, Canbaz, Cerahor ve Tatarlar ilk olarak geri hizmette görev alanlardı.² XV. yüzyılın ortalarına doğru geri hizmetlerde kullanılan bu teşkilatların XVI. yüzyılın ortalarına doğru çeşitlilik gösterdikleri tespit edilmiştir. İlerleyen dönem içerisinde geri hizmet kıtalarını devlet kontrolü altında çalışanlar; Tuzcu, Çeltikçi, Küreci, Madenci ve Ortakçı gibi zümreler ile Derbendci, Köprücü, Su Yolcu, Menzilci, İskele hizmetçisi vs.den müteşekkil olmak üzere iki kısımda mütalaa edilmiştir.³ Ercan ise geri hizmet kıtalarını sıralarken Yaya-Müsellem, Yörük, Cerahor, Canbazan ve Garibanların dışında Voynuk, Kale muhafızları, Hassa av kuşçuları, Dideban, Derbendciler, Atçekenler, Doğancılar ve Melik, Knez, Pirimkür gibi Hristiyan grupları zikretmektedir.⁴ Buna karşılık geri hizmet kıtalarını zikreden kaynaklar bilhassa Yaya-Müsellem, Yörük, Canbazan ve Cerahorlar üzerinde durmuşlardır. Geri hizmet kıtalarını zikredilirken bu sınıflama çerçevesinde hareket edilmiştir.

1- *Yaya ve Müsellem*: Osmanlıların ilk devirlerinde devletin askeri bakımdan dayandığı güçlerin birini Yaya ve müsellemler teşkil ediyordu.⁵ Devletin dayandığı çift-

çi halk arasından yazılarak oluşturulan bu teşkilat tamamıyla gönüllülerden meydana gelmekteydi.⁶ Hem atlı hem de yaya denilen bu birlikler her on kişiye bir baş ve her yüz kişiye de daha küçük bir baş tayin edilmek suretiyle teşkil olundular. Evvela 1000 kişilik bölükler halinde tertip edildiler, sonra sefere devam ettiği müddetçe 2 akçelik ulûfe almak suretiyle hizmet gördüler. Bunlar muharebe olmadığı zamanlarda kendilerine gösterilen toprakları işleyip bazı vergilerden de muaf tutulmuşlardır.⁷ Yaya ve Müsellem askerlerinin fetihlerde büyük hizmet gördüklerini, sefere giderken ordunun önünde yürüdüklerine dair mevcut bilgiler kaynaklarda belirtilmiştir.⁸ Nitekim Şehzade Süleyman Paşa'nın kumandası altında aynı zamanda Yaya Sancak Beyleri, Müsellem Sancak Beyleri ve Tımarlı Sipahi Sancak Beylerinin sefere katıldıkları bilinmektedir.⁹ Fâtuhatların yayılması ile ordu teşkilatında yapılan değişiklikler, Yaya ve Müsellem teşkilatlarında da kendini göstermiştir. Kapıkulu askerinin ihdas ve inkişafı neticesinde yavaş yavaş harbci karakterlerini kaybetmişlerdir.¹⁰ XV. yüzyılın ortalarına doğru artık muharebe hizmetinden alınıp geri hizmetlerde kullanılmışlardır.¹¹ Umumiyetle Rumeli ve Anadolu Eyaletinde kesif bir şekilde teşkilatlandığı görülmektedir.¹² Anadolu Eyaletinde geri hizmetleri gören yaya ve müsellemlerin 14 sancakta mevcut olup bu sancaklar ise Kütahya, Saruhan, Aydın, Hüdavendigar, Kastamonu, Menteşe, Afyonkarahisar, Tekeili, Çankırı, Hamideli, Sultanönü ve Karesi idi.¹³ Yaya ve Müsellem teşkilatı görünürde bir olsa da iki grubun hizmeti birbirlerinden farklı oldukları görülmektedir.¹⁴

Yayalar, Anadolu Eyaletinin muayyen sancaklarında bulunup her bir ocağın bir Yaya beyi vardı. Yayalar altı aydan altı aya nöbetle hizmete giderlerdi. Yayaların 6-7

neferi birbirine yamak kaydolunup içlerinden nöbeti gelen hizmete veya sefere giderdi.¹⁵ Yayalar savaş zamanlarında yol açmak, hendek ve siper kazmak, top çekmek, gülle, ağırlık ve zahire nakletmek gibi vazifeler yaparlardı. Barış zamanlarında da ihtiyaca göre kale tamiri, maden ve tersane hizmeti gibi işlerde kullanılırlardı.¹⁶ Gelibolu yayaları sadece buraya mahsus olmak üzere atlı olarak sahil ve liman muhafazasında bulunmuşlardır. Bu hizmetleri yanında gemileri karaya çekmek, gemilerin ihtiyaçlarını karşılamak ve kürek hazırlamak gibi vazifelerde bulunuyorlardı.¹⁷ Saruhan Sancağında bulunan Yayalar ise Samakov ve Bilecik madenleri hizmetinde istihdam olunmuşlardır. 1546 ve 1550 yılları arasında Saruhan Yayalarının tersane hizmetlerine devam ettikleri kayıtlıdır.¹⁸ Müsellemlerin Anadolu'dakileri müslüman ve Rumeli'dekilerin bir kısmı müslüman ve bir kısmı hıristiyan tebaadan oluşmuştu. Atlı olan müsellemler harp zamanlarında 1-2 gün evvel ordudan ileri gönderilirdi.¹⁹

Müsellemlere bir zamanlar harbe iştirak ederek dövüşmüş olup sonraları ise sipahi bölüklerinin ihtiyaca kafi gelmesi üzerine top çeken, manda ve öküzlerin, topların alat ve edevatların muhafazası, kale muhasarası esnasında metris yollarında ve pusularda topların saklanması, askerin geçeceği yerlerdeki yolların yapılması, köylerin tamir edilmesi, zahire naklinin temin olunması gibi vazifelerle görevlendirilmişlerdi.²⁰ Anlaşıldığı üzere müsellemler yayalara göre daha çeşitli meslek gruplarına ayrılmışlardı. Müsellemler inşaat ve hayvancılık olmak üzere iki ana sektörde hizmet vermişlerdir. İnşaat işinde çalışanlar savaşta ve barışta yol, köprü, kale, su yolu yapıları yapıyorlar ve gerektiğinde onarıyorlardı. Yaya ve Müsellemler derbendlerde kullanılmaktaydılar. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yaya ve Müsellemler, sahip oldukları imtiyazlar ve iktisadi durumunun olumsuzluğundan ötürü kendilerini derbendci, su yolcu ve köprücü olarak yazdırarak mevcut düzenin bozulmasına da neden olmuşlardır.²¹ Madende çalışan müsellemler de inşaat grubuna dahil edilmişti. XVI. yüzyılda bazı demir madenlerinde ve dökümhanelerde emek sorunu, askeri nitelikli yaya ve müsellemler çalıştırılmıştır. Bunlar madenlerde ve dökümhanelerde yapılan güllelerin arabaya yüklenmesi ve iskele depolarına götürülmesi görevleri arasındaydı.²² 984/1576 tarihinde Bolu müsellemleri Kütahya ve Güherçile madeninde hizmet etmişlerdi.²³

İnşaat ve madencilikte çalışan müsellemler arasında bulunup savaşta top görevlisi olanları çok dikkatli hizmet vermesi gerekiyordu. Bunlar sefere giderken liyakatları derecesine göre topçu sınıfının muhtelif hizmetinde bulunuyorlardı.²⁴ Topların taşınmasını ve bakımını üstleniyor, topların mevziden mevziye en kısa zamanda nakledilmesinde olağanüstü gayret gösteriyorlardı. Muhasara esnasında istihkam ve sıçan yollarıyla buna mümasil inşaatı yapmaya da memur idiler.²⁵

Hayvancılıkla ilgilenen müsellemler ise özel hizmet ve saray için iyi cins hayvan yetiştiriyorlardı. Müsellemler oturdukları sancağın özelliğine göre "Taycı, buğurcu, koyuncu" oluyorlardı.²⁶

Müsellemler oturdukları bölgelere göre iki kısma ayrılmışlardı. Kırklareli havalisinde oturanlar Kızılca Müsellem denirdi. Diğerleri ise Çirmen havalisinde oturanlardı. Bundan başka bir de Çingene Müsellemleri vardı.²⁷ Müsellemlerin en büyük amirleri Müsellem sancakbeyi olup bunların 30 neferi bir ocak kabul edilirdi. Müsellemlerin beşte biri nöbetle orduya katılırlar ve ordunun önünde balta ve kürekle sefere giderlerdi.²⁸ Yaya ve Müsellemler çiftlik ile uğraşmaktaydılar.²⁹ Bu yüzdendir ki bunlar köylerindeki çiftleri başından ancak sefer zamanlarında ayrılabilmeleri sebebiyle kendilerini askerliğe tam bir meslek ehli olarak verememişlerdir. Bu da daimi bağlılık isteyen askerliğe daha müsait insanların bulunması zaruriyetini ortaya çıkarmıştır.³⁰ Geri hizmete alınmalarıyla savaşçı özelliklerini kaybetmeye başlamışlar, tasarruflarında bulunan çiftlikler mukabilinde hizmetlerde bulunmuşlardır.³¹

Burada göz ardı edilmemesi gereken konu ise Yaya ve Müsellemlerin sahip oldukları sosyal statüleridir. Osmanlı Devletinde sosyal yapı, vergilendirme esasına göre belirlenmekteydi. Yani askeriye-reâyadan ayıran en önemli özelliklerden birisiydi. Nitekim, Osmanlı Devletinde vergi muafiyetinin üç kademesi göze çarp-maktaydı; Devlet, hizmetler karşılığında evvela avârızdan, sonra râiyyet rüsumundan ve nihayet şer'i vergilerden muafiyet bağışlardı. Yaya ve Müsellemler askerlik hizmetleri mukabelesinde râiyyet rüsumundan ve kulluklardan tamamıyla muaf tutulmuşlardır.³² Bunun yanı sıra Yaya ve Müsellemler, seferlere katıldığı müddetçe 2 akçelik bir ulûfe almaktaydılar.³³ Fakat daha sonraları

tasarruflarında bulunan çiftliklerinden elde ettikleri gelirler vergiden muaf tutulmuşlardır.³⁴ Yaya ile Müsellemlerin çiftlikleri arasında bir fark yoktur.³⁵ Yaya ve Müsellemler tasarruflarında bulunan çiftliklerden elde edilen mahsulün öşrünü, Resm-i küvvare, Resm-i ağnam, Resm-i otlak, Resm-i kışlak gibi vergilerden de muaftılar.³⁶ Fevkalade hallerde harp masraflarını karşılamak üzere devlete vermeye mecbur tutulan avârız-ı divaniye vergisinden de Yaya ve Müsellemler muaftılar.³⁷ Yaya ve Müsellemlerin ödedikleri vergiler ise Bâd-ı hava ile ilgili vergiler, Sipahi için ödenecek olan dönüm ve mahsulün öşürü ile Resm-i galle ve Bedel akçesi idi.³⁸ Yaya ve Müsellemlerin çiftliği baştinaya çok yakındır. Çiftlik üzerinde de intikal hakları geniştir. Çiftlik müsellemin oğullarına veya kardeşlerin ya da akrabalarından birisine intikal edebilirdi.³⁹ Çiftliklerin satılması veya değiştirilmesine izin verilmezdi.⁴⁰ Yaya ve müsellemler taifesi kaldırıldığında Anadolu'da olanların cümlesi reâya kaydolunmuş ve çiftlikleri zeamet ve timara bağlanmıştır.⁴¹

XVI. yüzyılda askeri faydası kalmayan Yaya ve Müsellemlerin, sefere giden nöbetlileri 6900 nefer ve bunların yamaklarıyla mevcutları 16.500 kişiydi.⁴² Teşkilatın tamamen ortadan kaldırılıp reâya yazılmaları 990/1582'de vaki olmuştur.⁴³ Yaya ve Müsellemler teşkilatının kaldırılması üzerine çiftlikleri derya kalemine ilhak olunmuş ve buna mensuhât denilmiştir.⁴⁴ XVI. yüzyılda Yaya ve Müsellemlerin vergi muafiyetinin kaldırılıp reâya olarak yazılmasının temel nedeni devletin hazır para ihtiyacının her geçen gün daha da artması ve hazine gelirlerinin azalmasına yol açmasıdır.⁴⁵ Çiftlikleri zeamet ve timara bağlanarak bu şekilde adlandırılan timar ve zeamet sahipleri Kaptanpaşa ile de deniz harplerine gitmekle vazifeliydiler.⁴⁶

2- *Yörükler*: Anadolu'da Yayaların yaptıkları hizmetlerin aynısını Rumeli'de görenlere Yörük denilmekteydi.⁴⁷ Rumeli'deki fetihlerin ilerlemesiyle Yayalar kurulmuş olup bu Yayalar Rumeli'ye geçirilerek kendilerine Yörük adı verilmiştir. Yörüklerin Rumeli'ye geçişleri konusunda kesin bir tarih mevcut değildir. Fakat Avrupalı müelliflerce Yörüklerin Rumeli'ye Yıldırım Bayezid zamanında geçtiğini söylenmektedir. Buna karşılık Yörüklerin Rumeli'ye geçişlerinin Osmanlıların Gelibolu'ya adım attıkları tarihle birlikte başladığı zikredilmektedir.⁴⁸

Rumeli'de kendilerine çiftlik verilerek yerleştirilen Yörükler oturdukları bölgeye göre anılırlardı.⁴⁹ Rumeli'de iskan eden Yörük grupları; Tekirdağ, Naldöken, Kocacık, Vize, Selanik, Ofçabolı, Aktuğ ve Oktav olmak üzere sekiz gruptan oluşmaktaydı.⁵⁰

Yörüklerin devlet içindeki görevlerinden önce mevcut teşkilatlarının mahiyetine bakmak gerekir. Saray defterlerinden anlaşıldığına göre, Yörükler'in 30 adedi bir ocak idi. 5 tanesi nöbetli eşkinci 25 tanesi de yamak olarak harp esnasında padişah hizmetinde vazife görürlerdi. Bu eşkinci yamakları avârız-ı divaniye mukabilinde 50'şer akçe harçlık alarak harbe giderlerdi. Ancak bu para kendilerine harp anında verilirdi. Sefer olmadığı zaman hiçbir şey alamazlardı.⁵¹ Yayalarla yörüklerin yamakları sefere giden nöbetliye 50'şer akçe harçlık verirdi ki kanunnâmelerde buna Ellici denilmektedir.⁵² Yörüklere bir çiftlik yeri verilmiş (80-100'er dönüm) orayı ekip biçerek hasılatın öşrü kendilerine timar kaydolunmuştur.⁵³

Savaş, Anadolu'da ise yayalar savaşa giderler, şayet Rumeli'de ise Yörükler savaşa giderlerdi. Yörüklerin de büyük zabıt olarak beyleri mevcut idi.⁵⁴ Osmanlı Devleti'nin idari yapısı içerisinde Yörüklerin geri hizmetlerde çeşitli görevleri bulunmaktadır. Yörüklerin, görev çeşitliliğinin fazla olması nedeni yerleşme alanlarından kaynaklanmaktadır.⁵⁵

Yerleşim yerlerine göre:

a- Sahillere yerleştirilen Yörükler; gemi malzemesi temini ve gemi yapımında kullanılmıştır. Nitekim Vize, Kırkkilise, Ofçabolı yörükleri donanma ve gemi hizmetlerinde çalışmışlardır.⁵⁶

b- Büyük yollar üzerine yerleştirilenler; derbendçilik, yolların tamiri, su yollarının yapılması, köprücü (inşası ve tamiri), menzillere zahire toplanması gibi vazifeleri vardı. Malkara ve Ergene yörükleri Silivri köprüsü hizmetinde, Selanik yörükleri de su yolu hizmetinde çalışmışlardır.⁵⁷

c- Madenler civarına yerleştirilenler Devletin cep-hane ve mali kudretini sağlardı. Kocacık, Ofçabolı, Naldöken ve Tekirdağ yörükleri maden hizmetinde çalışırlardı.⁵⁸

Yörüklerin yaptıkları işler bakımından da iki grup daha eklenebilir.

a- Orduda büyük nakliye işleri ki topların nakilleri idi. Daha sonra bu görevi Evlad-ı Fatihân'a devredildi.⁵⁹

b- Kalelerin onarılma işlerinde de hizmet etmek-teydiler. Naldöken yörükleri Özi kalesi tamirinde hizmet etmişlerdir.⁶⁰

Anadolu'da Yayaların yaptıkları hizmeti Yörükler Rumeli'de gerçekleştirmekle birlikte daha değişik görevleri de yerine getirmişlerdir. Yörükler, Yaya-Müsellemelerin sahip oldukları imtiyazlara sahip olup Raiyyet rüsumu ve kulluktan muaf tutulmuşlardı.

3- *Canbâzân*: Kelime Farsça olup "canı ile oynayan" anlamındaki cân-bâzın çoğuludur. Canbâzân teşkilatının ne zaman kurulduğu tam olanak bilinmemekle beraber Orhan Bey döneminde veya daha sonraki tarihte Osmanlı ordusunda azeb, garib ve cerahor teşkilatlarına benzer tarzda sadece savaş zamanında faaliyet gösteren bir sınıfın kurulduğu tahmin edilmektedir. Nitekim II. Varna savaşına katıldıkları kaynaklarda zikredilmektedir.⁶¹ Gerek canbâz ve gerekse tatarlar da Yaya ve Müsellem gibi Osmanlı ordusunun geri hizmetlerinde kullanılırlardı.⁶² Bu teşkilatın 10 kişisi bir ocak olup Yörükler gibi göçebe idiler.⁶³ Savaş olduğu zaman bunlardan biri nöbetle sefere gider, diğer dokuzu da buna 50'er akçe harçlık verirdi.⁶⁴ Canbazların seferdeki vazifeleri ordunun ve ileri gelen Vezir ve başka adamlarının atlarına bakmak bunun dışında ise Has ahır ve çayır hizmetlerinde bulunmaktı.⁶⁵ Canbazlar 39 ocak halinde Vize ve Vidin taraflarında Tatarlar da Yanbolu, Vize ve Vidin havalisinde otururlardı.⁶⁶ Canbazlar, avârız-ı divaniyeden muaf tutulmakla birlikte raiyyet rüsumları da yörüklerde olduğu gibiydi.⁶⁷ Ayni Ali Efendi bunları 1280 kişi olduğunu harbe katılanların ise 128 kişi olduğunu zikretmiştir.⁶⁸ XVI. yüzyılda artık askeri faydası kalmayan Canbâzân askeri sınıfı, Yaya ve Müsellem gibi lağvedilerek çiftlikleri timara kendileri de deniz hizmetinde görevli reâya arasına kaydedildiler.⁶⁹

4- *Cerahor*: Selçuklular'da ve özellikle Osmanlı Devleti askeri teşkilatında daha çok geri hizmetlerde ge-

çici olarak kullanılmış olan askerlere denirdi. Farsça'da "ücret, nafaka, maaş" anlamlarına gelen cerâ kelimesiyle "yiyen, yiyici" anlamında hor kelimesinden meydana gelmiştir.⁷⁰ Bu kelime tarihlerde "cerahor" "cecrihior", "cerihor", "sarahor" tarzlarında bozuk olarak telaffuz edilmiş ve Osmanlı kanunnâmelerinde "Cerahor" diye geçmiştir.⁷¹ Teşkilatın Osman Gazi devrinden az sonra Osmanlı ordusunda bulunduğu anlaşılmaktadır.⁷² Yıldırım Bayezid ile Timur arasında yapılan Ankara Savaşı'nda Osmanlı ordusunda cerahorların kullanıldığı bilinmektedir.⁷³ Cerahorlar; yol açmak, kale yapmak, ordunun geçmesine mani ormanları kesmek, bataklıkları temizlemek, siperler kazmak ve ordu ağırlıklarını nakletmekle mükellef idiler. Ordunun amele taburları olan Cerahorlar, Hristiyan tebaadan alınırlardı.⁷⁴ Cerahorların ücretleri avârız haneleri tarafından tekalif-i divaniye vergisi yerine sayılmak üzere sadece sefer zamanlarında kullanılmışlardır.⁷⁵ XVI. yüzyılda 4 akçe yevmiye alan Cerahorlar, barış dönemlerinde ücret karşılığı savaş dönemlerinde ise vergi muafiyeti çerçevesinde hizmet görüyorlardı. Hizmetleri zamanla rençberlik ve ırgatlık haline gelmiştir.⁷⁶ 945 (1510) tarihindeki zelzele ile harap olan İstanbul'u imar ve inşa etmek için 40.000 cerahor çalışmıştır.⁷⁷ XVIII. yüzyıldan sonra pek görülmemişlerdir.⁷⁸

Osmanlıların beylik'ten devlet'e doğru geçiş süreci içerisinde yeniden yapılanma; Osmanlı-Askeri teşkilatı içerisinde zikredilen Yaya-Müsellem, Yörük, Canbaz ve Cerahor gibi geri hizmet teşkilatlarının ortaya çıkarılmasına sebep teşkil etmiştir. XV-XVI yüzyıllarda fütuh hareketlerinin ilerlediği, sınırların genişlediği ve devletin zirvede olduğu bu dönem içerisinde Geri Hizmet Kıtaları; savaş durumlarında ordunun ihtiyacı olan gereksinimleri karşılayarak seferlerde fevkalade hizmetlerde bulunmuşlardır. Savaş durumunun olmadığı zamanlarda uygun görülen hizmetlerde de bütün gayretleriyle çalışmışlardır. Anadolu ve Rumeli'de askeri teşkilatın vazgeçilmez unsurları olarak kabul edilen bu teşkilat XVIII. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş tarih sahnesinden çekilmiştir.

OSMANLI DEVLETİNDE ATEŞLİ SİLÂHLAR

PROF. DR. MÜCTEBA İLGÜREL
MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDERİYAT FAKÜLTESİ

Önce barutun sonra topun icadıyle ateşli silâhlarda önemli adımlar atılmıştır. Bu gelişmeler ülkeler arasındaki savaşların seyrini değiştirmiş ve zamanla kale kuşatmalarını etkilemiştir. Öte yandan top, meydan savaşlarında da kullanılarak en tehlikeli silâh olmuştur. Top, savaşlarda yüksek sesiyle de düşman üzerinde etkili oluyordu. Topun küçük modeli tüfek de sonraki devirlerde gündeme gelmiştir. Tüfek de kısa zamanda önem kazanmış ve ülkeler arasında süratle yayılmıştır. Bu iki ateşli silâhın teknolojik bakımdan gelişmesi XVI. yüzyıl sonundan itibaren hızlanmıştır. Ancak topun hem önem kazanması ve hem de teknolojik bakımdan hamle yapması hiç şüphesiz İstanbul'un fethidir.

Bu cümleden olarak burada önce topun gelişme tarihine bakmak gerekir. Genel olarak topun bir eğlence vasıtası olarak Mağripliler tarafından 1118'de Saragossa'da kullanıldığı öne sürülmektedir. XIII. yüzyılda Çinliler bambu ağacından imal ettikleri yanıcı ve patlayıcı bir silâh kullandılar. Araplar ise 1365-1376 yıllarında midfa adında daha ziyade havan topunu andıran bir silâhı kullandılar. Top, Osmanlı Devleti'nde savaş malzemeleri arasında 1389'dan sonra en çok zikredilen silâhlar arasındadır. Bu tarihlerde Avrupa'da da topçulukta araştırmalar sürdürülmekte dökümhanelerde top imal edilmekteydi. Ancak top teknolojisinde önemli gelişmeler, İstanbul'un fethinden önce ve sonra Osmanlı Devleti'nde olmuştur.¹

Osmanlı Devleti'nde ateşli silâhların gelişmesini etkileyen hususlar Prof. İnalçık'a göre şöyle sıralanabilir.²

1- Türkler Rumeli'de karşılaştıkları taarruzları göğüslemek veya kaleleri fethetmek için silâh teknolojisinde yenilik yapmak zorunda idiler.

2- Şimdiye kadar gerçekleştirilen İstanbul muhase-

raları tarihte önemli bir yer tutmaktadır. Bunlardan Arap ve Türk muhasaraları İstanbul surları karşısında başarısız olmuştur. Bu yüzden kalın duvarları yıkabilecek kal'a-döğ (darben) toplara ihtiyaç vardır. Bundan başka Bizans şehirleri genellikle sur içinde idi. Şu halde Türkler topu geliştirmek mecburiyetinde idiler.

3- Ateşli silâhlar gelişmeye başladığı devirde Osmanlı Beyliği'nin de büyümeye başlaması ve her türlü imkânın müsait bulunması.

4- Osmanlı Padişahlarının mutlak bir iktidar sahibi olmak istemeleri.

5- Osmanlı Beyliği'nin iktisadî ve malî bakımdan komşu devletlere nazaran daha iyi durumda olması.

6- Beyliğin topraklarının bu teknoloji için gereken maden ihtiyacına cevap verecek durumda olması.

Topun Osmanlı Beyliği'ne Orta Avrupa'dan geldiğine dair bilgiler bulunmakla beraber, Türklerde top teknolojisinin bulunduğu anlaşıyor. Topun Sırplar vasıtasıyla Türk Beyliği'ne satıldığı tahmin edilmektedir.³

Türkler XIV. yüzyıl ortalarında ithal ateşli silâhlar kullanıyorlardı. Venedik ve Cenova deniz yoluyla silah ticaretinin öncüleri olmuşlardır. Bu iki devleti Floransa ve Ancona takip etti. Bir müddet sonra bunlara Dubrovnik de katıldı. Gemilerdeki toplar dikkati çekiyordu.

Osmanlı Beyliği'nde topun ilk kullanılışı Şehzâde Süleyman Paşa'nın Gelibolu'yu muhasarasında (1354) olduğu anlaşıyor. Kaynaklar, Türk ordusunda top ve mancınık bulunduğunu ifade ediyor.⁴ Öte yandan topun ilk defa yoğun bir şekilde kullanıldığı savaş, I. Kosova savaşıdır (1389). Bu savaşta Osmanlı ordusunda 100'den fazla top bulunuyordu.⁵ Osmanlı Beyliği Balkanlı müttefiklere karşı ezici bir galibiyet elde etmiştir. Bu savaş beyliğin durumunu tayin etmiştir. Ayrıca beylik, bu sa-

vaştan sonra devlet olma yolunda önemli bir adım atmıştır. Hiç şüphesiz bunda topun payı büyüktür. Kosova savaşında tüfeğin de kullanıldığına dair bilgi vardır.⁶ Şu halde topun bir küçük modeli de kullanılmaya başlanmıştır. Kosova'da büyük bir başarı sağlayan Osmanlı Beyliği, demirin stratejik bir madde haline geldiğini anladı. Savaştan hemen sonra Sırp toprakları için de Kırat Ova maden bölgesi fethedildi.

Selânik'in 1430 yılındaki ikinci kuşatmasında da top kullanıldığını çağdaş bir kaynaktan öğreniyoruz. Bu kaynak *Johannis Anagnostis* adlı bir rahibin eseridir. Ona göre hem II. Murad'ın ordusunda hem de Selânik kalesinde toplar bulunuyordu.⁷ Ayrıca 1444 yılında Macar ordusunun Edirne'ye taarruzu ihtimali üzerine kalenin tahkim edilmesi de zikredilmelidir. İzladı ve Varna savaşları hakkındaki Anonim *Gazavatnâme*'de bu husustan "... burc u bârûsuna toplar ve tûfeng-endazlar ve mancınklar hâzır edüp..." diye bahsedilmektedir.⁸ Yine kalenin tahkimi için etrafa nâmeler gönderilmiş ve askerî taifesinden yeniçeriler, cebeciler ve topçular Edirne'nin savunulması için davet edilmiştir.⁹ II. Murad devrinde topçulukta önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Nitekim Topçu Ocağı bu devirde kurulmuştur. Topun gemilere karşı da kullanıldığı anlaşıyor. Edirne'nin düşman kuşatmasına karşı top ve tüfekle tahkim edilmesiyle, imalatla önemli adımlar atıldığını çağdaş müellifler ifade etmektedir. Bu gelişmeler Osmanlı Devleti'nin büyümesinde de önemli olmuştur.

İstanbul'un fethine kadar gerçekleşen kale kuşatmalarında ve meydan savaşlarında kullanılan top miktarında büyük artışların olduğu görülmektedir. Zira kaynaklarda top ve ileriki yıllarda tüfek bahislerine daha geniş yer verilmektedir. Öte yandan topçuluk sanayiinde de hiç şüphesiz gelişmeler oluyordu. Bu gelişmelerin isbatı fetih sırasında devrin en modern toplarının kullanılmış olmasıdır. Topçuluğun topçu ustası Urban ile başlamadığı muhakkaktır.

Fatih, İstanbul'un fethi hazırlıkları çerçevesinde Rumeli Hisarı'nın inşasını ve Anadolu Hisarı'nın tamirini gerçekleştirdikten sonra bu kalelere topların da yerleştirilmesini emretmişti. Boğaz geçişini kontrol için yerleştirilen topları hiç şüphesiz mahir eller kullanıyordu. Fetih sırasında Türk ordusundaki top sayısı hakkında kaynaklarda kesin ifadeler yoktur. Bizans kaynaklarına göre toplardan bataryalar kurulmuştur. Bataryaların

tesisi top kullanımının geliştiğini göstermektedir. Buna göre 14 batarya tesis edilmiş ve her birinde de 4 er top yerleştirilmişti. Şu halde orduda 56 top bulunuyordu. Ayrıca 200'e ulaşan top rivayetleri de vardır.

Şâhî (Ejder) diye bilinen top, Macar döküm ustası Urban tarafından 3 ayda tunçtan döküldüğü, çevresinin 12 karış olduğu, granit güllerinin ağırlığının 1200 okkayı bulduğu söylenmektedir. Bu güller Karadeniz sahillerinden getirilen granit taştan yapılıyordu. Bu topun patladıktan sonra ancak 2 saatte doldurulabildiği; günde ancak 7-8 kez patlayabildiği bilinmektedir. Kuşatma sırasında bu top, sonradan Topkapı adını alan mevki hizasına getirilmişti. Bu topun etrafında da batarya düzeni kurmak üzere daha küçük çapta toplar yerleştirilmişti.

Burada önemle ifade edilmesi gereken husus Türk top teknolojisinin önemli gelişmeler kaydettiğidir. İstanbul'un fethi gündeme geldiği zaman bazen fazlaca önem verilen döküm ustası Urban akla gelmektedir. Urban, Fatih'in hizmetine Bizans'tan gelip girmiş bir Macardır. O bir döküm ustasıdır. Halbuki Edirne'deki top dökümhânesinde birçok Türk top ustaları çalışmakta idi. Bunlardan Saruca Paşa ve Mimar Muslihiddin tesbit edilebilen ustalardandır. Önemli bir konu ise, esas teknolojinin top dökümünden ziyade topun balistik hesaplarıdır. Döküm ustası Urban ise bu konunun uzmanı değildi. Esasında Fatih Sultan Mehmed'in bu hesapları bizzat kendisinin yaptığına dair haberler vardır.

Osmanlı topçuluğundaki gelişmeler askerî teşkilat bünyesindeki Topçu Ocağı içerisinde oluyordu. Ocağın efradı, devşirmelerin Türk'e verilmesinden sonraki seçimle tayin ediliyordu. Erlerin güçlü kuvvetli olmaları tercih edilirdi. Bunların bir kısmı top imalinde, bir kısmı da atış kısmında görevlendirilirdi. Topçu kışkılları ile top dökümhânesi İstanbul Tophâne semtinde idi. Burada çalışanlara Rihtegân-ı top denilirdi. Tophâne, İstanbul Tophâne semtinde Fatih Sultan Mehmed tarafından tesis edilmiştir. II. Bayezid zamanında tevsi edilmiş; Kanunî Sultan Süleyman zamanında tekrar ele alınarak modernleştirilmiştir. Bu devirde topçu efradına bir de kışla yaptırılmıştır. Diğer taraftan top naklinin zorluğu göz önünde bulundurularak bazı stratejik yerlere yakın mevkilerde de tophâneler tesis edilmiştir. Bunlardan Belgrad, Semendire, Budin, İşkodra, Praviştâ ve Gülanber (doğuda) gibi merkezlerde tophâne bulunuyordu.¹⁰ Top yuvarlağı da denilen güller bazı önemli merkezlerde

dökülüyordu. Bunlardan Bilecik, Van, Kiğı ve başka yerlerde gülle dökülürdü. Top nakli işi Anadolu'da yaya ve müselleme teşkilatı¹¹ ile Rumeli'de yürük ve evlâd-ı fatihâna verilmişti.

Top teknolojisindeki gelişmelerle top çeşitleri de artmıştır. Osmanlı ordusunda en çok kullanılan top çeşitleri darbzen, Şâhî darbzen, şakloz, badoloşka, balyemez ve başka türleri idi. Bunların gülleleri de çeşitli ağırlıkta olabiliyordu.

Her cins top çeşitli ebatlarda olabiliyordu. Ağırlık bakımından hafif olanlar deve ve katırlarla nakledilirken büyük toplar dökülmeye başlandıktan sonra Top Arabacıları Ocağı kurulmuştur. Bu ocak topların savaş mahalline arabalarla taşınmasında görevli idi. Top Arabacıları Ocağı da Topçu Ocağı gibi teşkilâtlanmıştı.¹² Topların uzak mesafelere taşınması hiç şüphesiz büyük bir organizasyon idi. Yavuz Sultan Selim zamanında ağır topların Çaldıran, Mercidâbık ve Ridaniye meydan savaşlarına taşınması bunu göstermektedir. Ağır ve uzun topların taşınmasında genellikle yağlı kızaklar kullanılıyordu. Buna "top sürme" tabir edilirdi. XVI. yüzyılda top teknolojisindeki gelişmeler daha ziyade Avrupa'da gerçekleşmiştir. Ağır toplar bir kundağa oturtulmuş ve daha kolay taşınması sağlanmıştır. Bir müddet sonra bu gelişme Osmanlı toplarında da görülmektedir.¹³ Fakat bu uzun süre devam ettirilememiştir. Ayrıca Avrupa'da topçuluk üzerindeki araştırmalar hızlanmıştır.

Osmanlı top teknolojisinde XVI. yüzyılın sonlarında önemli gelişmeler görülüyor. Halbuki Avrupa'da özellikle Avusturya'da, topçuluk üzerine yapılan araştırmalar sayesinde büyük gelişmeler gerçekleşiyordu. Osmanlı topçu ustalarının hep aynı model üzerinde çalışmaları, araştırmaları ihmal etmeleri ve mevcutla yetinmeleri yenilikleri önlemiştir. Ağır ve taşınması çok zor toplar, düşmanın elindeki hafif ve seri toplar karşısında yaya kalıyordu. Diğer taraftan Osmanlı toplarının menzili kısa idi.

Osmanlı topçuluğunun XVI. yüzyılın sonlarında yeni gelişmeler yapamadığının bazı delillerini burada ortaya koymakta yarar var. Hatırlanacağı gibi 1601 yılında Osmanlı-Avusturya mücadeleleri sırasında Tiryaki Hasan Paşa'nın savunduğu Kaniye Kalesi önünde düşman tutunamayıp süratle çekilmiştir. Avusturya ordusu çekilirken 42 adet topu götüremeyip kale önünde terketmiştir. Kaleyi kurtarmaya gelen Sadriazam Yemişçi Hasan

Paşa bu topları inceleyince farklı toplar olduğunu görmüştür. Bunun üzerine Sadriâzam topları İstanbul'a getirmiş ve padişahın görmesi için bir telhisle onu uyarmıştır. Sadriâzam telhisinde topların özelliklerini belirtip hayranlığını ifade etmiştir. Sadriâzamanın topları Osmanlı top ustalarına örnek olması için getirdiğine şüphe yoktur.¹⁴

Yukarıdaki hadiseden 4 yıl sonra (1605) Estergon kalesi fethedilip asker kaleye girince, çok farklı toplarla karşılaşmıştır. Sadriâzam Lala Mehmed Paşa da topları görünce hayretler içinde kalmış ve padişaha yazdığı telhisinde, bu topların üstün özelliklerini anlatmıştır. Bu toplar da padişahın görmesi için İstanbul'a taşınmıştır.¹⁵

Osmanlı Devleti'nde ateşli silâhlardan bahsederken meşru veya gayr-i meşru olarak kullanılan tüfeğe de yer vermek gerekir. Tüfeğin ilk kullanılışı hakkındaki kesin bir tarih tesbit etmek mümkün olmamakla beraber, Osmanlı ordusunda 1421 yılında Düzmece Mustafa hadisesinde, 1430'da Selânik'in fethinde, 1442'de Sivrihisar kuşatmasında tüfek kullanıldığı tesbit edilmiştir.¹⁶ II. Murad devrinde Macar seferlerinde ise tüfek ön plânda idi. II. Mehmed devrinde orduda tüfekçi bir fırka bulunuyordu. İstanbul'un fethi top ve tüfek gibi ateşli silâhlarda bir atılım devri olmuştur. Etkili bir silâh olan tüfek bir müddet sonra reâyâ eline geçti. Celâlî isyanlarında tüfek Celâlîler tarafından da kullanılmaya başlandı. Tüfek kullanımının artması ile tüfek teknolojisinde gelişmeler oldu. Ancak devlet bu tehlikeli silâhın reâyâ ve Celâlîler tarafından kullanılmasını yasakladı. Devlet bu yüzden bir *Kanunnâme* yayınlayıp "tüfek teftişi" adıyla halkın elindeki silâhları müsadereye tabi tuttu. Bu teftiş faaliyetleri zaman zaman yapılmıştır. Tüfek, Anadolu'da bazı gizli atelyelerde imal ediliyordu. Devlet tüfeğin ancak mîrî kârhâne de imal edilebileceğini *Kanunnâme* ile sınırlandırmıştır.¹⁷ Tüfeğin halk arasında yayılmasını hızlandıran bir hadise Kanunî devrinde vukubulmuştur. Kanunî'nin oğulları Şehzâde Bayezid ile Selim'in taht kavgaları ve Bayezid'in Anadolu halkından ordu teşkil etmesi, tüfeğin kanun hilâfına daha da yaygınlaştırılmasına sebep oldu. Bayezid'in emrinde yevmlü adında bir ordu kurmuş, tüfekle donatmıştı. Sonuçta Bayezid mağlup olmuş, tüfekli askerleri sağa sola dağılmıştı.¹⁸

Celâlî isyanlarının arttığı yıllarda tüfeğin Anadolu'ya kaçak olarak da girdiği anlaşılmaktadır. Bu yıllarda teftişlerin lâıkiyle yapılamaması ve kaçakçılığın önlene-

memesi yüzünden yerli ve yabancı tüfek çeşitleri arttı. Bu tüfek çeşitleri kısaca şöyledir: İstanbulî, Macarî, Alman, Macarî zenberekli v.s.¹⁹

Anadolu'nun birçok yerinde yayılmış Celâlî ve suhte eşkıyası ile devletin düzenli ordusunun mücadelesi çok zordu. Esasen bu âsilerin elinde daha çok tüfek bulunuyordu. Meselâ Âsî Canpulad-oğlu'nun yanında 30.000'den fazla eli tüfekli asker vardı. Sadriâzam Murad Paşa, emrindeki asker ile Canpulad-oğlu üzerine yürüdüğü zaman, tüfek fındığından Osmanlı askeri mağlubiyet emareleri göstermişti. Burada Sadriâzâmın son bir gayreti ile Osmanlı ordusu galip gelmiştir. Bu cümleden olarak, Anadolu'nun en güçlü vâlilerinden olup âsî tavrı takınan, Sultan II. Osman'ın intikamını almak bahanesiyle ortaya atılan Erzurum beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa'yı zikretmek yerinde olur. Abaza Mehmed Paşa, emrindeki 40.000 kişiyi bulan ordusu ile Ankara'yı kuşattı; ancak muvaffak olamadı. Abaza, Kayseri sahrasında karşılaştığı devlet ordusuna önceleri tüfek ateşi ile büyük zayıat verdirdi ise de, veziriazâmın getirdiği 100 kadar şâhi darbzen top ateşlenince âsiler perişan ve mağlup olmuştur.²⁰

Osmanlı tarihinin en büyük Celâlî isyanını başlatan Abaza Hasan Paşa'nın emrindeki âsilerin tamamı tüfekli idi. Bir miktar da topa sahip olan âsiler, Ilgın'da Murtaza Paşa'nın ordusunu mağlup ettiler (1658). Zira devletin ordusunda bu kadar tüfek bulunmuyordu. Abaza Hasan'ın isyanı bastırıldıktan sonra Anadolu'da tüfek teftişi yapılmış, gerek halktan gerek Celâlîlerden müsadere edilen tüfek mikdarı 80.000'e ulaşmıştır. İstanbul'a getirilip Cebelhâne-i âmire'ye konulan bu kadar tüfek, o devirde Anadolu'nun nüfusu göz önünde bulundurulursa dikkat çekicidir. Bundan da anlaşılacağı üzere Anadolu'da yer yer gizli tüfek sanayii kurulmuş; tüfek ve barut rahatlıkla imal edilip satılır olmuştu. Diğer taraftan âsilerin şehir kalelerinden ele geçirdikleri toplar da isyanlar sırasında devleti çok sıkıntıya sokmuştu.

Osmanlı topçuluğunda uzun yıllar ciddî bir gelişme olmadı. Zaten XIV. yüzyıldaki savaşlarda da topa ciddî ihtiyaç duyulmaması bu konuda gelişmeleri de frenlemişti. Tabiatıyla en başta ihmal geliyordu. Ancak Avrupa devletleri 30 yıl süren savaşlarda birbirleriyle yaptıkları mücadelelerde, silâh teknolojisiyle birlikte diğer savaş araç ve gereçlerinde önemli gelişmeler kaydettiler. Bu yıllarda topçuluk da mevcut gelişmelerden payını al-

dı. Avrupalılar XIV. yüzyılın sonlarına doğru daha seri atışlı, daha kullanışlı ve uzun menzilli toplar imal ettiler. Osmanlı Devleti'nin batıda en büyük rakibi Avusturya, topçulukta büyük ilerlemeler gerçekleştirmişti. Osmanlı Devleti ise gelişmelere kayıtsız kalışının cezasını 1697'de Zenta Savaşı'nda çekti. Bu savaş Sultan II. Mustafa'nın Avusturya'ya müteveccih üçüncü seferi idi. Avusturyalı General Prens Eugene Avrupa'daki savaşlarda asker sevk ve idaresinde büyük tecrübe sahibi olmuştu. Ancak Osmanlı ordusundan çekindiği için bir meydan savaşı kabul etmeyip hasmını gafil avlamayı tercih etmişti. Savaşacak düşman bulamayan II. Mustafa, orduyu Tisa suyu kenarında Zenta mevkiinden geçirip dönmeye karar verdi. Köprü kuruldu ve padişah dahil ordunun önemli bir kısmı geçirildi. Prens Eugene süratle gelip uzaktan top ateşiyle köprünün yıkılmasını sağladı. Osmanlı ordusunun nehrin beri yakasında kalan cüzî kısmı mağlup oldu. Osmanlı ordusunda top olduğu halde köprünün korunması için uygun yerlere top yerleştirilmemişti. Bu önemli bir zaaf olarak görülmektedir. Nehir geçişinin tehlikeli olabileceği düşünülmemiştir. 7 kolon borna, 12 şâhî, 3 havan topu bulunuyordu.²¹

Osmanlı ordusunda Topçu Ocağı bünyesinde Humbaracı Ocağı da bulunuyordu. İçî patlayıcı madde dolu demir küreye humbara denilirdi. Humbaranın el veya topla atılan çeşitleri vardı. Cebeci Ocağı'nda imal edilir ve yine cebeciler kullanırdı. Bu humbaranın elle atılan çeşidi idi. Topçu Ocağı'na bağlı olan Humbaracılar ise topla humbara atarlardı. 1729'da Osmanlı Devleti'ne iltica edip sonra müslüman olan aslen Fransız Kont Bonnaval bu ocakta ıslahat yaptı. Müslüman olduktan sonra Humbaracı Ahmet Paşa diye anıldı. Ahmet Paşa Humbaracı Ocağı'nı 1734'te Üsküdar'da Toptaşı'nda yeni şekliyle kurdu. Önemli hizmetlerde bulunan bu ocak 1783'te tekrar ele alınmış ve modernleştirilmiştir.²²

Yukarıda da ifade edildiği gibi XVI. yüzyıl sonlarına doğru Avrupa'daki gelişmelere ayak uyduramayan Osmanlı topçuluğu, III. Mustafa devrinde ele alındı. Fransa kralı tarafından Türk topçuluğunu ıslah etmek üzere gönderilmiş olan Macar asilzâdesi Baron de Tott, Sürat Topçuları adıyla 250 kişilik bir topçu sınıfı teşkil etti. Bilahere mevcudu 2000'e çıkarıldı. Sürat Topçuları Nizamnâmeleri mucibince haftada 3 gün talim yaparlardı. Böylece iyi bir eğitim alan sürat topçuları dakikada 8-10 gülle atabiliyorlardı. Her bir top 6 ilâ 10 nefer ta-

rafından kullanılıyordu.²³ Anlaşılabileceği gibi ileri görüşlü bir padişah olan III. Mustafa'nın arzusu üzere ve Baron de Tott'un da gayretleriyle Sürat Topçuları Avrupaî tarzda bir eğitim görüyorlardı. Topçuların taliminde bizzat padişah da bulunuyordu. Bazen de Şehzâde Selim nezaret ediyordu. Baron de Tott sadece topçuları yetiştirmekle kalmamış, Tophane'yi de ıslah ederek yeni teknolojide toplar da döktürmüştü. Öte yandan topçuluğu da içine alan eğitim yapmak üzere Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn kurulmuştu. Ancak bu gelişmelerden 1768-1774 Osmanlı- Rus seferinde layıkıyla istifade edilememişti. Öte yandan bazı devlet adamları bu gelişmelere ilgisiz kalmışlardı. III. Mustafa'nın ölümü ise büyük bir talihsizlikti. Baron de Tott bir müddet sonra İstanbul'u terk etti. Bu ihmal ve ilgisizlik Sürat Topçuları ve Ocağı'nın kaldırılmasıyla neticelendi. Ancak bu müessesenin önemini kavramış bulunan Sadrazam Halil Hamit Paşa'nın sadaretinde ocak tekrar ihya edildi.²⁴

Yenilikçi padişah III. Selim zamanında askerî ve idarî reformların çerçevesi olarak düşünülen Nizâm-ı Cedîd yürürlüğe kondu. Bu yeni düzenlemeler çerçevesinde Topçu Ocağı'na da önem verilmiştir. Bu ocak için yeni bir Kanunnâme hazırlandı. Buna göre Topçu Ocağı ordunun teknik sınıfından biri kabul edildi. Ocağa rica, şefaet ve iltimas ile er alınmayacak, erler evlenemeyecekti. Subay ve erlerin terfileri gösterecekleri kabiliyet ve becerilerine göre olacaktı. Bunun için de hendese ve ateş sanatı bilgisi ile savaş eğitim ve öğretimi almaları şarttı.²⁵ Yeni ocağın masraflarını karşılamak üzere İrâd-ı Cedîd adıyla esas hazineден farklı bir hazine kuruldu.

Bu güzel çalışmalara rağmen Nizâm-ı Cedîd düşmanları "bela" olarak niteledikleri yenilikleri, Âsî Kabakçı Mustafa'nın da yardımlarıyla ortadan kaldırmaya teşebbüs ettiler. Topçu Ocağı mensupları da bunlara katıldılar. Topçuları diğerleri de takip etti. Böylece modernleşmeye karşı cephe alınıyordu. Esasında modernleşen Hristiyan dünyasına karşı yeniliklere set çekiliyor; bunların bir gün rakip olabilecekleri düşünülüyordu. Öte yandan III. Selim'in güvenebileceği şahıs veya teşkilât yoktu. Bunun üzerine padişah Nizâm-ı Cedîd'in kaldırıldığına dair bir Hatt-ı Hümayûn hazırladı. Buna rağmen âsîler padişahı tahtından indirdiler (1807). Büyük emeklerle kurulan Topçu Ocağı'nın gelişmesi önlenmiş oldu.²⁶

Topçu Ocağı'nda bundan sonra yapılan ıslahat çalışmaları önemsizdir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması

(1826) sırasında²⁷ Topçu ve Humbaracı Ocakları devlete sadık kaldı. Bu yüzden ocakların modernleşmesi hususunda yeni adımlar atıldı. 1832'de Tophâne Müşirliği kuruldu. Ocakların idaresi burada birleştirildi. Sultan Abdülmecid devrinde topçu sınıfı yeniden gözden geçirilip Meclis-i Tophâne-i Âmire'nin idaresi altına verildi.

XIX. yüzyılda tüfekte de önemli gelişmeler oldu. 1841 yılına kadar kullanılan çakmaklı tüfek yerini kapsüllü tüfeğe bıraktı. Bir müddet sonra yivli tüfekler geliştirildi. Sultan Abdülmecid ordunun bu tüfeklerle donatılmasını istedi. Bir müddet sonra içmeli tüfekler icad edildi. Bunlardan beş-altı yüz bin kadar ithal edilip, askere dağıtıldı. Bu devirde zabıtlara ilk defa tabanca verildi.

Alman fabrikatörü Krup tarafından geliştirilen topların devrin en modern ve kullanışlılarından olmasından dolayı çeşitli çaplıları ithal edildi. Bu toplarla sahra bataryaları teşkil edildi. Çanakkale ve İstanbul boğazları ile Kars, Erzurum ve Tuna sınırboyları gibi stratejik öneme sahip bölgeler bu toplarla korunmaya başlandı. Öte yandan Tophâne-i Âmire'ye bağlı fabrikalar da modernleştirilerek yeni model top, tüfek ve mermi imalatı için makineler getirildi.²⁸

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra çağdaş bir askerî teşkilâtın meydana getirilmesi gündeme gelmişti. Osmanlı devlet adamları, diğer alanlarda modern müesseseler kurulmasını planlarken, askerî teşkilât için de teşebbüse geçmişti. Bu teşebbüsler II. Mahmud, Abdülmecid ve Abdülaziz devirlerinde devam etti. Özellikle Tanzimat devrinin başlamasıyla (1839) bu yöndeki çalışmalar hız kazandı. II. Abdülhamid tahta çıktığı zaman Osmanlı askerî teşkilâtı oldukça modern bir görünüm arz ediyordu. Zira teşkilât eski düzen ile mukayese edilmeyecek kadar farklı idi. Avrupaî bir tarz ve üslup getirilen teşkilâtta Bâb-ı Seraskerî, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Erkân-ı Harbiye ve Tophâne-i Âmire Nezareti kurulmuştu. Bu cümleden olarak Tophâne-i Âmire Nezareti'nde modernleşme hususunda önemli adımlar atılmıştı. Savaş araç ve gereçlerinin imali ve tamiri dar imkânlarla rağmen gerçekleştirilebiliyordu. Gerek imalat gerek eğitim konusunda önemli adımlar atılmıştı.²⁹ Bundan başka İstanbul ve Çanakkale boğazları modern toplarla tahkim edildi. Bu cümleden olarak küçültmeye başlayan imparatorlukta Anayurt olarak telakki olunan Anadolu'nun kapılarında topçu alayları konuşlandırıldı ve mevcutlar güçlendirildi. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

- Bahr-i Siyah Boğazı Topçu Alayı.
- Bahr-i Sefid Boğazı Topçu Alayı.
- Cezâir-i Bahr-i Sefid Topçu Alayı.
- Bolayır Hatt-ı Müdafaası Topçu Alayı.³⁰

Mezkur alaylar "Kıla-ı Hakaniye ve sahil tabyele-rince ifası mutad olan vezâif ve hidemât-ı resmiye" adı altında bir düzene sokulmuştu. Buna ilâve olarak yukarıda belirtilen alayların kaçar topla destekleneceği de bir *Nizâm-nâme* ile gösterilmişti.³¹

Yukarıda ifade edilen topçu alayları bir umum mü-fettişliğine bağlanmış ve buna bağlı teftiş heyetlerinin görevlerini belirten birer *Nizâm-nâme* ve *Talimat-nâme* ha-zırlanmıştı.³² Bundan başka top ve top parçaları üretecek fabrika ve imalâthânelerin çelik ihtiyacı da düşünülmüş-tü. Zeytinburnu Demir Fabrikası bu önemli ihtiyaç için görevlendirildi.³³ Öte yandan ateşli silahların en önemli ihtiyacı olan barutun imal edildiği İstanbul baruthânele-ri, Azadlı Baruthânesi, Bağdad Baruthânesi ve diğerleri hakkında yeni düzenlemeler getirildi.³⁴ Keza Kırkağaç Fişenghânesi için de yeni bir düzenleme getirildi.³⁵ Bu cümleden olarak Osmanlı topçuluğu için de bir dönüm noktası olan Nizâm-ı Cedid'den önce ve sonraki topçu nizâm-nâme ve kanunnâmeleri de gözden geçirilerek yeni yorumlar yapılmıştır.³⁶

XIX. yüzyılın sonlarına doğru imparatorluğun sa-vunmasında 7 ordu görevlendirildi. Bu yeniden teşkilât-lanmanın bir parçası idi. Her ordu bulunduğu bölgenin adını taşımakta idi. Bunlardan merkezi İstanbul olan bi-rinci orduya Hassa Ordusu denilmekte idi. Diğerleri Tu-na Ordusu, Rumeli Ordusu, Anadolu Ordusu, Suriye Ordusu ve Yemen Ordusu gibi adlandırılıyordu. Hassa Ordusu'nda 2 seyyar topçu alayı olup top sayısı 182 idi. Ayrıca istihkam alayları ağır topçu kuvvetleri de bu or-duya bağlı idi.³⁷

- Tuna Ordusu'nda 1 seyyar topçu alayı, 20 kaleler topçu bölüğü olup, top sayısı 1379 idi.
- Rumeli Ordusu'nda 1 topçu alayı, 21 kaleler top-çu bölüğü olup, top sayısı 849 idi.
- Anadolu Ordusu'nda 5 seyyar topçu alayı, 12 ka-leler topçu bölüğü olup, top sayısı 670 idi.
- Suriye Ordusu'nda 1 seyyar topçu alayı, 3 kaleler topçu bölüğü olup, top sayısı 245 idi.
- Arabistan Ordusu'nda 1 seyyar topçu alayı olup, top sayısı 94 idi.
- Yemen Ordusu'nda 1 seyyar topçu alayı, 5 kaleler topçu bölüğü olup, top sayısı 241 idi.

Bu yedi ordunun bütün asker mevcudu 206541, seyyar top sayısı 3660 idi.

Osmanlı topçuluğunun son devirde en çok söz sahi-bi olduğu savaş Çanakkale savunmasıdır. Bu büyük sa-vunmada, Osmanlı savunma sisteminin ateş üstünlüğü olmamasına rağmen düşmana büyük zayıat verdirilmiş-tir. Ağır top mevzileri demek olan tabyalar topraktan ve taşlandı. Ağır topların çoğu eski model olup menzilleri kısa idi. Üstelik cephâne de azdı. Fakat topçu erleri bü-yük bir maharetle toplarını kullandılar. Çanakkale Boğ-a-zı Dış, Orta ve İç olmak üzere 3 savunma hattı ile çevri-li idi.³⁸

- Dış savunma bölgesi 4 tabyaya ayrılmış olup, ta-mamında 19 top bulunuyordu.
- Orta savunma bölgesi 7 tabyaya ayrılmış olup, ta-mamında 24 ağır top vardı.
- İç savunma bölgesi 9 tabyaya ayrılmış olup, tama-mında 59 ağır top bulunuyordu.

Düşman donanması uzun menzilli toplarıyla kıyı topçusu menzili dışında kalarak kıyayı dövebildiğinden, Alman topçu uzmanlarının plânları hilâfına orta ve iç sa-vunma bölgelerine yerleştirilen toplarla kıyı bölgelerinin kuvvetlendirilmesine önem verilmiştir. Osmanlı topçu kuvvetleri burada büyük bir görev aşkıyla savunma yap-tılar. Müttefik donanmasının Çanakkale Boğazı'nı geç-mesine izin verilmedi. Müttefikler savaş kabiliyetlerinin önemli bir kısmını, Osmanlı topçularının maharetli atış-ları sonunda kaybettiler. Kara savaşları da onlar için bü-yük bir hüsrân oldu.

Osmanlı topçuluğunun en son sınav verdiği alan Anadolu toprakları olmuştur. Teşkilât artık yeni Türk devletinin emrinde vatan savunmasına başlamıştır. Bu cümleden olarak Millî Mücadele'de Türkiye Büyük Mil-let Meclisi'nin emrindeki orduda top miktârı 177 idi. Bu toplar seri atışlı müteharrik toplar olup devrin teknoloji-sine uygun idi. Öte yandan Yunan ordusunda 300 adet İngiliz teknolojisi ürünü modern toplar bulunuyordu. Bundan başka Yunan ordusundaki 88000 tüfek karşılı-ğında Türk ordusunda 40000 tüfek vardı.³⁹

Sonuç olarak Osmanlı topçuluğunun kısa bir tarih-çesini burada vermiş olduk. Başlıca kaynaklara müracaat ederek hazırladığımız bu yazıda, Osmanlı Beyliği'nin ilk yıllarında, topun kullanılmaya başlanmasından Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşunda kullanıldığı mo-dern toplara kadar topçuluğun gerek imalât gerek kulla-nım yönünden geçirdiği devreler gözler önüne serilmiş-tir.

- 1 Prof. Halil İnalçık bir tanıtma yazısında topçulukta gelişmeler ve özellikler İslâm ülkelerinden top ullanımının inkişafı hakkında derli-toplu bilgiler vermiştir. *Belleten*, XXI, 83 (1957), s. 501-508. Bu konuda genel mahiyette bilgi için bk. V. J. Parry, "Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan harp malzemesinin kaynakları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3 (1973),, trc. Salih Özbaran, s. 35-46; Turgut Işıksal, "Eski Türk Topları ve İstanbul Tophânesi'nde bulunan bir Kayıt Defteri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 1, s. 68-70; Sayı 2, s. 272-276; Muzaffer Erendil, *Topçuluk Tarihi*, Ankara 1988, s. 5-12.
- 2 Halil İnalçık, aynı tanıtma yazısı.
- 3 Mücteba İlgürel, "Osmanlı Topçuluğunun İlk devirleri", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 285-293.
- 4 Kemal Paşa-oğlu, *Tevahir-i âl-i Osman*, II. Defter (yayına hazırlayan Şerafettin Turan), Ankara 1983, s. 139-140, 163.
- 5 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi* (M. Ata Tercümesi), İstanbul 1336, I, s. 221; İ.H. Uzunçarşılı, "Murad I", mad., İslâm Ansiklopedisi (İA), VIII, s. 594; M. Münir Aktepe "Kosova" mad., İA, VI, s. 871.
- 6 Feridun Bey, *Münşatü's-selâtin*, I, İstanbul 1274, s. 113-135 (top ve tüfek kullanıldığı hakkındaki bilgi Kosova Fetihnâmesi'nde geçmektedir).
- 7 "Selanik (Thessaloniki)'in Son Zabtı Hakkında Bir Tarih" (Sultan II. Murad Dönemine Ait bir Bizans Kaynağı), Melek Delilbaşı, Ankara 1989, s. 29, 32.
- 8 *Gazavât-ı Sultan Murad b. Mehmed Hân* (yay. Halil İnalçık, Mevlüt Oğuz), Ankara 1978, s. 42.
- 9 *Gazavât-ı Sultan Murad...*, s. 43, 44, 45.
- 10 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, c. II, Ankara 1944, s. 37-51.
- 11 Halime Doğru, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellem. Taycı Teşkilâtı*, İstanbul 1990, s. 12-13; Ayrıca bk. İ.H. Uzunçarşılı, "Kanun-ı Osmanî Mefhum-ı Defter-i Hakanî", *Belleten*, XV/59, Ankara 1995, s. 392, 394; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından...*, s. 72, 73, 74.
- 12 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından...*, s. 97-113.
- 13 Bu konuda geniş bir araştırma için bk. Turgut Işıksal, "Eski Türk topları ve İstanbul Tophânesinde bulunan bir kayıt defteri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 1 (Ekim 1967), s. 68-70; Sayı 2 (Kasım 1967), s. 72-76; Sayı 3 (Aralık 1967), s. 61-63.
- 14 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine ait Belgeler, Telhisler* (1597-1607), İstanbul 1970, s. 44, telhis 52.
- 15 Cengiz Orhonlu, *a.g.e.*, s. 102-103, telhis s. 121.
- 16 Bk. Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihannüma* (yayınlayan F.R. Unat, M. A. Köymen), c. II, Ankara 1957, s. 565, 611, 639.
- 17 Bu konuda bir hüküm için bk. Mücteba İlgürel, "Osmanlı İmparatorluğunda ateşli silahların yayılışı", *Tarih Dergisi*, Sayı 32, İstanbul 1979, s. 301-318.
- 18 Şerafettin Turan, *Kanunî'nin Oğlu Şahzade Bayezid Vak'ası*, Ankara 1961, s. 83-96.
- 19 Halil İnalçık, "The Socio - political effects of the diffusion of fire arms in the Middle East", *War Technology and Society in the Middle East*, Edited by V. J. Parry, M.E. Yapp, London 1975, s. 196.
- 20 Katip Çelebi, *Fezleke*, II, s. 55; Naima, *Tarih*, s. II, 322.
- 21 Mücteba İlgürel, "Zenta" mad., İA, XII, s. 535-538.
- 22 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, I. Kısım, s. 322-324.
- 23 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, I. Kısım, s. 481.
- 24 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s. 57, 58, 59.
- 25 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s. 64-65.
- 26 M. Tayyib Gökbilgin, "Nizam-ı Cedid", mad., İA, IX, s. 309-318.
- 27 Mücteba İlgürel, "Yeniçeriler" mad., İA, XIII, s. 385-395.
- 28 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, s. 184-185.
- 29 Hasan Rıza, *Sabra Topçu Efradı*, İstanbul 1308, s. 139-182.
- 30 Ahmed Muhtar, *Devr-i Hazırda Osmanlı Topçuları*. İstanbul 1315, s. 41-44.
- 31 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 59-63.
- 32 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 1-15.
- 33 Mücteba İlgürel, "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul 1989, s. 155-164.
- 34 Semavi Eyice, "Baruthane" mad., *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 5, s. 94-96; Mübahat S. Kütükoğlu, "Baruthane-i amire" mad., *a.g.e.*, s. 96-98.
- 35 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 87.
- 36 Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 320-322.
- 37 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*. VIII, s. 354-357.
- 38 "Çanakkale Seferi", *Türk Ansiklopedisi*, c. 11, s. 356-366.
- 39 *Tarih IV Türkiye Cumhuriyeti*, İstanbul 1931, s. 98.

XVI-XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI TERSÂNELERİ VE GEMİ İNŞA TEKNOLOJİSİ

PROF. DR. İDRİŞ BOSTAN
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Anadolu'nun kuzeybatı bölgesinde küçük bir beylik olarak kurulan Osmanlılar, sınırlarını batıya ve kuzeye doğru genişleterek kısa zamanda sahillere ulaştılar. Böylece daha önce buralarda faaliyet gösteren Karesioğulları, Aydınoğulları, Menteşeoğulları ve Çandarogulları gibi Anadolu beyliklerinin denizcilik bilgi ve tecrübeleri ile tersânelerinden istifade ettiler. Ayrıca Bizans'tan alınan İzmit, Karamürsel, Gemlik ve Edincik gibi deniz üslerinden yararlandılar.¹ Gelibolu'nun Osmanlı idaresine girmesi ve buradaki Bizans tersanesinin Yıldırım Bayezid tarafından yeniden inşa ve tamir edilmesi (1390) ile Osmanlılar ilk defa büyük bir tersaneye kavuşmuş oldular. Böylece denizlerdeki rakipleri olan Venedik ve Ceneviz donanmaları karşısında kendi topraklarını korumak amacıyla faaliyetlere başladılar.

İstanbul'un fethi, Osmanlı Devleti'ni bir cihan devleti olma yoluna götürürken, Osmanlı denizciliği de yeni bir merkeze kavuşmuş oldu. Devletin yeni merkezi olan İstanbul, aynı zamanda Osmanlı denizciliğinin de üssü ve merkezi olarak gelişmeye başladı. Haliç'in derin ve geniş sularının bir tersane için son derece uygun olduğunu gören Fatih Sultan Mehmed, Kasımpaşa dere-sinin Hasköy tarafında bir tersane inşası için kapudan-ı deryası (donanma komutanı) Hamza Paşa'yı görevlendirdi. Böylece gemi inşa edebilmek üzere birkaç göz, cami ve divanhaneden ibaret olan ilk tersane kurulmuş oldu. Bu tersanenin faaliyetlerini devam ettirebilmesi için İmparatorluğun kıyı bölgelerinden marangoz, gemici ve sanatkarlar getirildi.²

Tersane kelimesi, Arapça "dâru's-sinâ'a" kelimesinin birçok Akdeniz ülkesi tarafından yüzyıllarca değişik

şekillerde kullanılmasından sonra Türkçe'ye girmiştir. İspanyollar tarafından "ataruzana, arsenal, darsena", Portekizliler tarafından "darsanale, drasena", İtalyanlar tarafından "arsenale, darsena", Maltalılar tarafından "tarzna, tarznar" şekillerinde kullanılmıştır. Osmanlılar, tersane yerine önceleri, liman kelimesini kullanırken XVI. asrın başlarından itibaren daha çok İtalyanca "darsena" kelimesine benzeyen "tershâne" veya "tersâne" şeklinde kullanmaya başladılar.³

XV. asrın sonlarına ait resimlerde, Haliç'te demirli kadirga ve kalyonlardan başka tamir olunan kadirgaların yer alması, tersanenin faaliyette olduğuna işaret etmektedir. Bu dönemde henüz Osmanlı deniz üssü olmaya devam eden Gelibolu Tersanesi'nde ve yeni kurulan İstanbul Tersanesi'nde inşa olunan Osmanlı donanması Gedik Ahmed Paşa komutasında Karadeniz'de hakimiyeti sağladığı gibi İtalya'ya giderek Otranto'yu zaptettiler (1480).

II. Bayezid devrinde tersane biraz daha büyütüldü ve Venedik'le yapılan savaşlara katılan pek çok gemi, ünlü denizci Kemal Reis nezaretinde burada inşa edildi.

XVI. YÜZYILDA İSTANBUL TERSÂNESİNİN GENİŞLETİLMESİ

İstanbul Tersanesi'nde yapılan asıl değişiklik, Yavuz Sultan Selim devrinde oldu. Karadaki galibiyetleri yanında denizlerde de güçlü olmayı isteyen Sultan I. Selim, büyük bir donanmaya sahip olmak amacıyla tersaneyi genişletmek istedi. Çaldıran seferinden dönüşte veziri Piri Mehmed Paşa ile yaptığı görüşmelerde görüşlerini şöyle açıklamıştı. "Eğer bu akrepler (Hristiyanlar) denizi gemilerle kapatıyorlarsa, eğer Venedik Doğu'nun, Pa-

pa'nın, Fransa ve İspanya krallarının bayrakları Rumeli sahillerinde dalgalanıyorsa bunun sebebi bizim müsahhamımızdır. Ben herhalde kuvvetli ve çok sayıda donanma isterim". Bunun üzerine Piri Paşa şu şekilde karşılık verir. "Padişahım, siz benim arz etmek istediğim şeyi söylediniz. Yarın diğer vezirlerle huzurunuzda geldiğimizde vezirleri ve özellikle beni takdir ediniz. Hemen bir tersâne inşası ve kendi masrafımızla beşyüz harb gemisi donatılmasını ferman buyurunuz. Frenkler bu hazırlıkları haber alır almaz korkuya düşeceklerdir. Göreceksiniz ki tezgahların tamamlanmasından ve kırk kadırganın denize indirilmesinden önce muahedelerin yenilenmesine ve vergi ödemek için geleceklerdir. Bu suretle masrafların çoğu onların altınlarıyla ödenecektir."⁴

Bu görüşmelerden sonra tersane ve donanma işlerine önem verildi. Galata'dan Kâğıthane deresine kadar olan yerde Cafer Kapudan'ın nezâretinde başlayan tersâne inşası 1515'te tamamlandı. Bu inşaatta her göz için 50.000 akçe tahsis edilerek 150 gemi yapılması emredilmişti. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar donanmanın inşâ ve idârî merkez üssü görevini yürütecek olan Galata (Haliç, İstanbul) tersanesi kurulmuş oldu.

Bu dönem Osmanlı padişahlarının denizciliğe büyük önem verdikleri ve II. Bayezid devrinden itibaren bir taraftan Akdeniz ve Karadeniz'e, diğer taraftan Kızıldeniz'e yani Hind denizlerine yönelik politikaların içinde yer almaya başladıkları görülmektedir.

Osmanlıların güney bölgelere yönelmeye başladıkları XVI. yüzyılın başlarında dönemin padişahı Yavuz Sultan Selim, ünlü bilgini (sonraları şeyhülislâm) Kemal Paşazâde'ye bahriye ile ilgili görüşlerini açıklarken şunları söylemiştir.

"Tersaneyi üçyüz aded yapmak isterim. Tâ Hisar'dan Kağıdhâne'ye dek olmak gerekdir ve böyle olması münasibdir. İnşâallah niyetim feth-i Efrence'dir". Buna karşılık Kemal Paşazâde ise,

- "Padişahım, siz bir şehirde mukimsiz ki anın velinimeti bahirdir ve bahir feth olmayınca ve gemi gelmeyince İstanbul ma'mur olmaz"⁵ demek suretiyle padişahı teşvik etmiştir.

Nitekim Yavuz Sultan Selim, Mısır seferinden döndükten sonra dikkatlerini denizlere çevirdi. Suriye ve

Mısır gibi önemli Doğu Akdeniz limanlarını ele geçiren Yavuz, bu ülkeleri Osmanlı İmparatorluğu'na bağlayan deniz yolu üzerinde bulunan Rodos adasının fethini zaruri görmüştü. Çünkü, Rodos'u elinde bulunduran Saint-Jean L. Hospitalier şövalyelerinin buradan geçen ticaret gemilerine vermeleri muhtemel zararın önlenmesi ve mukaddes topraklara deniz yolu ile gideceklerin can güvenliklerinin sağlanması gerekiyordu. Bunun için Rodos'un ve ona tâbi olan diğer adaların Osmanlıların elinde bulunması şarttı. Nitekim bu önemi gören Yavuz, saltanatının son yıllarını büyük bir donanmanın hazırlıkları ile geçirdi ise de Rodos'un fethi oğlu Kanuni Sultan Süleyman tarafından gerçekleştirildi.

Kanuni ve oğlu II. Selim devirlerinde gelişmesini sürdüren Tersâne-i Âmir, Barbaros Hayreddin Paşa ve onun yetiştirdiği ünlü denizciler zamanında Akdeniz'de Osmanlı hâkimiyetini sağlayan donanmanın merkez üssü olarak görev yaptı. Bu dönemde Azapkapısı'ndan Hasköy'e kadar uzanan tersanenin müstemilâtı arasında gemi inşa ve tamirlerinin yapıldığı, sayıları 200 civarında olan gözler, çeşitli mühimmat depoları, imâlat kârhâneleri, idare binaları, cami, zindan, hamam ve çeşmeler yer almaktaydı. Bu özellikleri ile İstanbul Tersanesi, XVI. yüzyılda dünyanın en ünlü bir tersanesi haline geldi ve bir benzeri sadece Venedik'te bulunuyordu.⁶

Galata tersanesi olarak da bilinen Tersâne-i Âmir'e'nin imarı ve gelişmesinde Güzelce Kasım Paşa, Barbaros Hayreddin Paşa ve Sokullu Mehmed Paşa gibi kapudan-ı deryâların önemli rolleri olmuştur.

Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriyesi*'nde bulunan bir İstanbul haritasında, Azap Kapısı'ndan Hasköy'e kadar uzanan Galata tersanesinin müstemilâtı arasında Haliç'in doğu kıyısında Meyyit İskeleyi, Eski divanhane, küreklik, divanhane, mahzen, tersaneler ve Tersane Bahçesi yer alıyordu.

1515 yılından itibaren tersane faaliyetlerinin Gelibolu'dan İstanbul'a intikaliyle merkezî üs haline gelen Galata tersanesinin gelişmesini ve bünyesindeki gemi inşa faaliyetlerinin inkişafını tesbit edebilmek, bu müesseseye ait mevcut muhasebe defterleriyle mümkün olmaktadır. Bu defterlerden ilk tesbit edilebilen, 933-934 (1527-1528) senesine ait olup, Galata Tersanesinin masraflarına harcanmak üzere tahsis edilen senelik gelirin 1.662.377 akçe olduğu görülmektedir.

Galata tersanesinde yapılan masraflar; gemi inşasının ve diğer tersane halkından olan kalafatçı, neccar, parutıraş, makaracı, kumbaracı, haddad, üstübücü ve mermetçi gibi san'atkarlara ödenen "mevacibat", gemi inşasında kullanılmak üzere satın alınan malzemelere harcanan mübayyaat", nakliye ve inşaat sırasında çalıştırılan san'atkarlara verilen "icarat" kalemlerinden ibaretti. 933-937 (1527-1531) yılları arasında Tersane Halkının mevcudu 84-89 kişi olarak değişiyordu.

Muhasebe defterlerinden anlaşıldığına göre, 1527-1531 yılları arasında İstanbul Tersanesinde her sene gemi inşaa faaliyetleri devam etmiştir.

1527-1531 arasında en fazla gemi 1530 senesinde inşa edilmiştir. 24 kadirga yeniden yapılmış, 8 kadirga da tamir edilmiştir. Bu süre zarfında inşa edilen kadirga sayısı 44, tamir edilen ise, 32 tanedir. 1527-1530 arasında ise, her sene sadece birer taş gemisi inşa edilmiş, mevcudları 10-12 arasında değişen top gemilerinin tamiri de düzenli olarak yapılmıştır. Ancak, baştardalarda yeniden inşa görülmediği gibi 1527-1528'de tamir edilenler de 8 tanedir.

Yaklaşık 60 sene sonra ise inşa ve tamir olunan gemi sayılarında farklılıklar meydana gelmiştir. 1585'de inşa ve tamir edilen baştarda sayısı 23, kadirga sayısı ise 37'dir. Bu sene içinde her zamanki gibi nakliyyede kullanılan mavna, karamürsel, taş ve at gemileri de tamir edilmişlerdir.

Gemi inşasında çalışan sanatkârlar ise kalafatçı, marangoz, kürek yapıcı, makaracı, kumbaracı, demirci, üstübücü ve tamircilerden oluşuyordu. 1530 senesinde tersanede kadrolu olarak çalışan sanatkârların sayısı 89 idi. Ancak ihtiyaç olan ustalar İmparatorluğun özellikle kıyı bölgelerinden para ile tutularak İstanbul'a getirtiliyorlar ve tersanede çalıştırılıyorlardı.⁷

Bu tersanede XIX. yüzyılda buharlı gemilerin icadına kadar kürekle ve yelkenle hareket eden savaş gemileri inşa edildi. Bunlar arasında kadirga, baştarda, fırkate, kalyata ve mavna gibi kürekli gemiler, kalyon, burun, barça ve ağribar gibi yelkenli gemiler bulunmaktaydı. Bir örnek ve fikir vermek üzere XVII. yüzyılda İstanbul Tersanesinde 1200 civarında geminin inşa ve tamir edildiğini belirtmemiz mümkündür. Tabii olarak sefer senelerinde tersanede gemi inşasının arttığı görülmektedir.

XVI. yüzyılda İnebahtı mağlubiyetinden sonra bu derece büyük hazırlıklar gerektirecek bir sefer meydana gelmemiş ise de XVII. yüzyılda Girit adasının fethi esnasında tersanede yeniden hummalı bir faaliyet başlatılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet tersanesi olan Tersâne-i Âmire'deki gemi inşaa faaliyetlerinin büyüklüğünü, emsâli olan diğer devletlerin tersaneleriyle karşılaştırmak suretiyle daha iyi görmek mümkündür. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Tersâne-i Âmire'nin yegâne benzeri sayılabilecek olan Venedik tersanesinin aynı senelerdeki gemi inşaa faaliyetlerini bulmak kabil olmamakla beraber, yakın senelerden istifade ederek her iki tersane arasında kısmen fikir verecek bir karşılaştırma yapmak mümkündür. Mesela, 1583'te Venedik tersanesinde 18 kadirga inşası tamamlandığı halde, Tersâne-i Âmire'de 13 baştarda inşası yanında 11 baştarda, 36 kadirga tamir edilmiştir. XVII. yüzyılın sonlarına doğru kadirga inşasının adeta durduğu ve kadirgaların yerini kalyonlara terkettiği görülmektedir.⁸

TERSÂNE-İ ÂMİRE VE MÜŞTEMİLÂTI

İstanbul Tersanesinin XVI. yüzyılda yeniden imarı ve gelişmesi kapudan-ı deryâlık makamının ihdâsından sonra başlamış, bu hususta Güzelce Kasım Paşa'nın hizmeti büyük olmuştur.

XVI. asra ait bir İstanbul haritasında, Azap kapısından Hasköy'e kadar uzanan Galata Tersanesinin müştemilatı arasında Haliç'in doğu kıyısında Meyyit iskelesi, Eski divanhane, küreklik, divanhane, mahzen, tersaneler ve Tersane bahçesi yer alıyordu.⁹

Kanuni Sultan Süleyman devrinde Tersane binaları arasında Baruthane Kulesi, 70 kapudan mahzeni, kürek-hane, yedi kurşunlu mahzen, yeni divanhane, Sanbola zindanı, Cirit Meydanı kasrı, Şahkulu kapısı ve Meyyit iskelesi kapısının bulunduğunu Evliya Çelebi zikretmektedir.¹⁰

İnebahtı mağlubiyetinden (1571) sonra donanmanın güçlendirilmesi için derhal başlanan teşebbüsler arasında Tersane-i Âmire'ye yapılan ilaveler de vardır. Bu senede daha fazla gemi yapabilmek maksadıyla Tersane-i Âmire yakınındaki Has Bahçe'den bir miktar yer ayrılarak sekiz gemi inşasına müsaid sekiz kemerli tersane inşa edildi.

Tersanenin bulunduğu yer, önceleri tamamen açıklık iken Sokullu Mehmed Paşa, kapudan-ı deryalığı sırasında (1546-1550) kadirgaların malzemelerini muhafaza etmek maksadıyla her gözüün arkasına bir mahzen yaptırmış, tersanenin çevresini, içi sadece denizden görülebilen bir duvarla çevirtmişti.¹¹

Tersaneler (Gözler)

Gemi inşa etmek ve seferden dönen gemilerin kış mevsiminde muhafazasını sağlamak üzere üstleri kızaklardan meydana gelen gözler için XVII. asrın ortalarına kadar tersane tabiri kullanılıyordu. Nitekim, Kitab-ı Bahriyye'deki planda, tersane gözleri kastedilerek "tersaneler" denildiği gibi, Tersane-i Amire'ye ait muhasebe defterlerinin tamirle alakalı kısımlarında da aynı ifadeler yer almaktadır.

Rodos'un fethi tarihi olan 1522'de Galata tersanesinde 114, 1534'de 92, 1557'de 123, 1655'de 120, 1668'de 137 ve 1684'de 110 göz (tezgah) bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tersane gözlerinin inşaatında tuğla, kiremit ve kurşun kullanılıyordu. Yine bu gözlerde en çok tamir edilen yerler, gemilerin üzerine alındıkları kızaklar ile gemileri denize kızağa çekmek için kullanılan ve felenk denilen yuvarlak ağaç kütükler idi.

Mahzenler

Tersane-i Amire'de önceleri bir mahzen mevcut iken, XVI. asrın sonlarında "mahzen-i sürb"(Kurşunlu Mahzen) ve "anbar-ı çüb" olmak üzere ikiye çıkarılmıştı. Gemi ve tersane levâzımâtının muhafaza edildiği mahzen-i sürbdeki eşyalar arasında çeşitli demirler, çiviler, bakır kaplar, kurşun levhalar, kendir ve halatlar, variller, yelken, tente, lenger, top, fanus ve kağıd gibi malzemeler vardı. 1626 senesinde Çatalcalı Hasan Paşa'nın Kapudan-ı deryalığı sırasında (1626-1630) bir mahzen-i sürb inşa edilmişti. Mahzen-i çüb ise gemi inşası için lüzumlu kerestenin muhafaza edildiği yer idi.

Mahzenlerdeki mühimmat, Tersane-i Amire Emmini değişikliklerinde yeni emin tarafından sayılarak teslim alınır, mahzen katibince tutulan defter ise, Baş Muhasebe Kalemine kaydedilirdi. Tersane Emmini ve kâtibler mahzendeki malzemenin korunmasından birinci derecede sorumlu idiler. Zira tersanede zaman zaman çıkan yangınlar büyük hasara sebebiyet veriyordu.

Kârhaneler (Atölyeler)

Tersâne-i Amire'de çeşitli sanat kollarına ait kârhaneler vardı. Kalafatçılar, haddadlar, üstüpücüler, makaracılar, zevrakçılar ve erre-keşlere ait kârhaneler bunlar arasındaydı. Yapılan bazı tamirlerden kârhanelerin büyüklükleri konusunda fikir edinmek mümkündür.

Odalar

Tersane-i Amire'de Kapudan Paşa, Tersâne Kethudası, Tersâne Emmini, Tersâne Ağası, Kurşunlu Mahzen Katibi ve benzeri zevatın odaları bulunmaktaydı. Kapudan Paşa'nın odası Divanhane'de, Tersane Kethudasının ise, bir odası eski divanhane, diğer küçük bir odası da eski divanhane yakınındaki tersane gözlerinden birinin yanında idi.

Bu odalarda kullanılan eşyalardan bazıları keçe, kâliçe, kadife, yasdık, leğen, ibrik, güğüm, sini, pamuk, sofra, peşkir, makrama, peştemal, boğası vs. idi.

Divanhane

Tersane-i Amire'de idari hizmetlerin görüldüğü Kapudan Paşa, Tersane-i Amire Kethudası gibi zevatın odalarının bulunduğu divanhane, ilk olarak Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılmış, Yavuz Sultan Selim devrinde tersane genişletilirken bir de yeni divanhane ilave edilmişti. XVI. asırda Tersane-i Amire'de biri eski olmak üzere iki divanhane mevcuddu. XVII. asırda inşa edilen yeni divanhane Kapudan Paşa'nın odası, eski divanhane ise Tersane Kethudasının odası bulunuyordu.

Zindan

Esir ve mücrimlerin konulduğu, forsa ve sanbola zindanı da denilen Tersane zindanı, XVI. yüzyılda üç bölümden meydana gelmekte idi. Birinci bölümde gemi inşasında çalıştırılan sanatkarlar, ikinci bölümde hiçbir sanatı olmayan ve donanmada kürek çekmeğe mecbur olanlar kalıyor, üçüncü bölüm ise hastahane olarak kullanılıyordu. Etrafı yüksek duvarlarla çevrili olan ve dışardan sadece içindeki binaların çatıları görünen zindanın duvarlarında pencere olmayıp, ışığı tepede bırakılan camlardan alıyordu. XVI. asırda 300 azab, zindan için nöbetçi tayin edilmişti.

Zindan ile birlikte mescid, fırın, mutfak, hamam ve çeşme bulunuyordu.

Tersane Bahçesi

İlk defa Fatih Sultan Mehmed tarafından Hasköy'de imar ve iskan edilen Yavuz Selim devrinde, yakınındaki tersaneye izafetle Tersane Bahçesi, hükümdarların tenez-züh yeri olması hasebiyle de Has Bahçe diye anılan yerde kasırlar, hamamlar, birçok odalar, sofa, şadırvan, alur ve benzeri binalar bulunmakta idi. Tersane Bahçesinin en meşhur sarayı olan Kasr-ı Hümayun I. Ahmed devrinde, Kapudan-ı Derya Halil Paşa (1608-11, 1613-16) tarafından 1613'de inşa edilmişti. Osmanlı padişahları zaman zaman deniz yoluyla Tersane Bahçesine gider, ahırlarda bulunan atlara binerek Okmeydanına çıkarlar, cirit ve cevgan oynarlardı.¹²

DİĞER OSMANLI TERSANELERİ

Gelibolu Tersanesi

Düzenli ve büyük ilk Osmanlı tersanesi Gelibolu'da inşa edilmiştir. 1390 senesinde başlayan inşaat sırasında Gelibolu'nun harap olan dış kalesi yıkılarak bir tepe üzerindeki iç kalesi takviye edilmiş, gemilerin barınması için iç içe iki havuzdan müteşekkil sun'î liman temizlenmiş ve gerektiğinde zincirle kapatılabilen limanın ağzına, muhafaza maksadıyla iki de kule yapılmıştı. Bu limanla birlikte yapılan gemi inşa tezgahları, malzeme muhafaza depoları, gemilerin su ihtiyacını temin etmek için sahile yakın çeşmeleri, peksimet fırınları ve baruthaneleri ile Gelibolu tersanesi tam teşekküllü bir devlet tersanesi halini almıştı.

İstanbulun fethiyle Galata'da yeni bir tersane inşa edilmesine rağmen, Gelibolu Tersanesi Yavuz Sultan Selim devrinin sonlarına kadar önemini muhafaza etmiş, Gelibolu ise kapudan-ı deryâların ikamet mahalli ve 1533'de Cezayir-i Bahr-i Sefid eyaletinin merkez sancağı olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Gelibolu'nun tersane ve deniz işlerine tahsisinden sonra, oradaki yerli rumlardan bir kısmı ücretli, bir kısmı ise haraç ispenç ve avârız-ı divaniyye mukabilinde gemi inşa ve tamirinde, havuzun bakımında vazifelendirilmişlerdir.

XVI. asrın ilk yarısında, Galata Tersanesinin gelişmesiyle Gelibolu tersanesi ikinci plana düşmüş, sadece ihtiyaç oldukça gemi inşasına devam edilmiştir. 1526 yılında 30 havuzu bulunan Gelibolu tersanesi, daha sonraki devirlerde zaman zaman tamir edilmiştir.

Sinop Tersanesi

Sinop, Karadeniz kıyısındaki tek tabii liman olması ve gemi inşası için lüzumlu kaynaklara sahip bulunması hasebiyle tersane için ideal bir yerdi. Başta kereste olmak üzere kendir, zift, üstüğü Sinop ve civarından temin edilebilmekteydi. Sinop ormanlarındaki kerestenin kullanma hakkı Tersâne-i Amire'nin inhisarı altında olup, çoğu Sinop'taki gemi inşaatında kullanılmakta, bir kısmı da İstanbul'a gönderilmekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu, Sinop'taki Tersane'yi Candaroğulları'ndan tevarüs etmiş ve XVI. yüzyılda da ihtiyacı olan birçok harp gemisini burada yaptırmıştı. Nitekim, Sinop Tersanesinde inşa edilen gemiler arasında 1566'da 15 kadirga, 3 mavna, 1571'de 25 kadirga yer almaktaydı. İnşa edilen gemi çeşit ve miktarlarından Sinop Tersanesinin Galata ve Gelibolu'dan sonra üçüncü büyük tersane olduğu anlaşılmaktadır.

İzmit Tersanesi

Osmanlılar tarafından fethinden çok önceleri de tersanesi bulunan İzmit ve civarında elverişli ormanın mevcûdiyeti her dönemde gemi inşası teşvik etmiştir.

İzmit tersanesi, gemi tezgahları ve kereste mahzenleri olan bir tersane idi. İzmit'te Hünkâr Sarayı yakınında bulunan tersane, XVI. asırda zaman zaman tamir geçirmişti. Mesela 1554'teki genel tamirden sonra, 1566'da yıkılan 4 kapısı ile bazı duvarları yeniden inşa edilmişti.

Süveyş Tersanesi

Osmanlılar, Mısır'ın fethinden çok önceleri, Kızıldeniz'e gelen Portekizlilere karşı, Memlûk Donanmasına yardım maksadıyla, Süveyş'te donanma inşasına başlamışlardı. Daha 1513'te bir Osmanlı denizcisi olan Selman Reis'in nezareti altında inşası tamamlanan 20 gemi, Memlûk sultanı Kansu Gavri'nin huzurunda denize indirilmişti.

1517'de Mısır'ın fethiyle Kızıldeniz ve bilhassa Hicaz'ın muhafazasını Osmanlılar deruhde edince, 1526'da Yemen, 1538'de Aden zaptedilerek bölgede kontrol tesis edilmeğe çalışıldı ve Süveyş Kapudanlığı ile tersânesi Kızıldeniz ve Hind Okyanusu için bir donanma üssü haline getirildi.

1525'te Kızıldeniz'de bulunan Osmanlı Donanması'nın mevcudu 6 başarda 8 kadirga ve 3 kalyata idi. 1531'de Mısır Beylerbeyi Hadım Süleyman Paşa kumandasında Yemen ve Hind sularında Portekizlilerle savaşmak maksadıyla Süveyş tersanesinde 30'u kadirga olmak üzere 80 gemi inşa edilmişti. Süveyş tersanesinde Akdeniz tipi gemiler yapılmıştı. Bu tersanedeki faaliyetler, sefer seneleriyle alakalı olarak bazan artmakta, bazan ise, sanki bir tersane mevcudiyetinden şüphe ettirecek derecede azalmakta idi.

Birecik Tersanesi

Birecik tersanesinin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber XVI. asrın ilk yarısında faaliyette olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1522 senesinde 2 sandal inşa edilen Birecik Tersane'sinde 1571'de 250'si askerî, 150'si zahire gemisi olmak üzere 400 gemi inşa edilmişti.

Basra Tersanesi

Mısırın fethiyle (1517), Süveyş Tersanesine sahip olan ve Kızıldeniz ile Hind Okyanusuna açılan Osmanlılar, 1538'de Basra'yı alarak yeni bir liman ve üs elde ettiler.

XVI. asırda Basra Tersanesi ile birlikte bir de kapudanlık ihdas edilmiş ve deniz faaliyetleri güçlü bir şekilde yürütülmüştür. 1563'de Basra Tersanesini gezen Portekizli bir seyyah 5 yeni yapılmış kadirga bulunduğunu, ayrıca kalyon tipli gemiler gördüğünü belirtmektedir. Yine Basra Tersanesi'nde 1571'de 5 kalyata inşa, 1573'te 15 kadirga tamir edilmiştir.

Ruşçuk Tersanesi

Osmanlı Devleti'nin Macaristan'ı fethi ile, Tuna'da bir donanma vücuda getirilmiş ve Rusçuk Tersanesi'nde de Tuna için kullanışlı kalyata, fırkate, şayka ve üstüaçık gibi gemiler yanında muhafaza maksadıyla aktarma, şalope ve kırlangıç gemileri inşa edilmeğe başlanmıştı.

Samsun Tersanesi

Sinop'tan sonra Karadeniz'in en fazla gemi inşa edilen ve bilhassa kendir teli dokunan tersanesi Samsun'da idi. İnebahtı mağlubiyetinden sonra (1571), burada 5 kadirga yapılmıştı.

Kefken Tersanesi

XVI. yüzyılda inşa edilen gemi miktarından, Kefken Tersanesi'nde de büyük bir faaliyet olduğu anlaşılmaktadır. Kefken Tersanesi bir fermanla ihdas edilmiş ve gerektiğinde tamiri için avarız vergisinden muaf olma karşılığında o havaliden 8 kişi kendi istekleriyle tamirci tayin edilmişlerdi.

DİĞER GEMİ İNŞA TEZGAHLARI

XVI. asırda bilhassa büyük hazırlıkların yapıldığı harp senelerinde, Tersane-i Amire ve diğer tersaneler haricinde gemi inşa tezgahlarında da ihtiyaç olan gemi inşasına çalışılmaktaydı. Nitekim İnebahtı mağlubiyetinin akabinde birçok sahil iskelesinde gemi inşa edilmesi için emirler verildiğine ve inşaat faaliyetlerinin devam edildiğine şahid olmaktayız. Mesela Ekim-Kasım 1571'de Vize Beyi'ne ve Tersane Katibine gemi inşası için gerekli çivinin temini hususunda yazılan hükümden Rumeli ve Anadolu'da 50'şer aded olmak üzere 100 geminin yeniden inşa edileceği anlaşılmaktadır. Aynı senede Tersane-i Amire'de inşa edilen gemi sayısının 134 olduğu düşünülecek olursa, Tersane-i Amire haricindeki inşa faaliyetlerinin de toplam içinde büyük payı olduğu görülür. XVI. asırda gemi inşa edilen tezgahlar arasında Varna, Ahyo-lu, Vize, İneada, Trabzon, Semendire, Niğbolu, Mohaç, Budin, Sakarya, Kemer, Silivri, Biga, Samanlı, İstanköy, İnebahtı, Preveze, Avlonya, Nova, Antalya ve Alanya bulunmaktadır.¹³

TERSANEDE İNŞA EDİLEN GEMİ TÜRLERİ

XV. yüzyılın sonlarına doğru deniz gücünü giderek arttıran Osmanlılar, Batı'daki komşularının ve bilhassa Venediklilerin deniz tecrübelerini ve denizcilik ıstılahlarını almışlar, kendi gemilerinin çeşit ve sayısını çoğaltarak XVI. yüzyılın ilk yarısında Akdeniz'de hakimiyetlerini kurmuşlardı.

Osmanlı donanmasını teşkil eden gemiler, kürekli ve yelkenli olarak iki gruba ayrılıyorlardı. Kürek ve yelkenle yürüten gemilere "çekdiri", "çekdirir" veya "çekdirme" tabir ediliyor, yalnız yelkenle yürüten gemilere ise, "yelkenli" veya "kalyon sınıfı gemiler" deniliyordu.

Kürekle hareket eden çekdiri türünden gemiler büyük donanma gemileri ve ince donanma gemileri olmak

üzere iki gruba ayrılıyordu. Büyük donanma gemileri arasında baştarda, kadirga, kalyata ve fırkate bulunuyordu.

Baştarda, 26-36 oturaklı ve her küreğini 5-7 kürekçinin çektiği, kadirgadan büyük mavnadan küçük gemiler idi. Büyüklükleri bakımından orta baştarda, paşa baştardası ve padişah baştardası olmak üzere üçe ayrılıyordu.

Kadirga, kuruluşundan itibaren Osmanlı donanmasındaki savaş gemileri içinde en çok kullanılan ve vurucu gücü teşkil eden idi. Bir Osmanlı kadirgasının iki bodoslaması arası ortalama uzunluğu 42-43 m. kadardı. Kadirgalar gayet uzun ve ensiz, hareketleri seri idi. Bir kadirgaya üç yelken iki tente, beş lenger ve 27 kangal halat verilmekte idi. Bir kadirgada XV. yüzyılın sonlarında bir büyük top ile dört darben ve 8 prangı topu bulunmaktaydı. Daha sonraki devirlerde ise, biri başta ikisi yanda olmak üzere üç topu vardı. Kadirga bir kürek boşluğu mutfak olarak kullanılıyordu. Her küreği dört veya beş kişi çekiyordu. Buna göre normal bir kadirgada 100 savaşçı ile birlikte 196 (veya 245) kürekçi 20 halat kullanıcı ve diğer görevliler olmak üzere 328 kişi bulunmaktaydı.

Kalyata, ortalama 32-34 m. uzunluğunda, 19-24 oturaklı özellikle gemi takibi hizmetinde kullanılan bir savaş gemisi idi. Kalyataların başlarında bir top ve savaş zamanlarında 220 kadar mevcudu bulunurdu.

Fırkate, 10-17 oturaklı olup her küreğini iki veya üç kişi çekerdi. Aynı zamanda nehirlerde de kullanılırdı. Savaş sıralarında 80 veya 100 kişi mevcudu bulunurdu.

İnce donanma gemileri daha çok yardımcı gemiler olarak, bazıları nakliye ve bazıları da nehirlerde kullanılıyordu. Bunlar arasında önceleri savaş gemisi olduğu halde sonraları nakliye maksadıyla kullanılan karamürsel, daha çok nehirlerde ve bazen Karadeniz kıyılarında seyreden şayka, haberci gemisi olan ve nakliye kullanılan işkampoye, nakliye ve muhafaza hizmetinde kullanılan üstüaçık, aktarma, çekeleve, at, taş ve top gemileri önemli yer tutuyordu.

Yelkenli gemilerin yaygın olarak kullanıldığı dönem XVII. yüzyılda başladığı halde az da olsa yelken kullanarak hareket eden bazı gemiler XVI. yüzyılda da

vardı ve bunlar yaygın olarak nakliye işlerinde hizmet veriyorlardı. Kalyon, barça ve ağrıbar bunlar arasında en önemli olanları idi.¹⁴

GEMİ İNŞASI İÇİN LÜZUMLU MALZEMELER

Tersanede gemilerin inşa ve techizi sırasında kullanılacak olan malzemeler iki temel şekilde temin ediliyordu. Ya bu malzemeler en fazla üretildiği yerlerde bir vergi mükellefiyeti olarak sağlanıyor veya ihtiyaç, bu bölgelerden para ile satın alınıyordu.

Kereste, sütun, seren, demir, kurşun, katran, zift, yağ, reçine, balmumu, kendir, üstüğü, kirpas, keneviçe, çuka ve barut gibi malzemelerin önemli miktarı avarızları karşılığında reâyaya ocaklık olarak teklif ediliyordu.

Bir vergi mükellefiyeti olan avarız, devletin özellikle savaş veya başka maksatlarla teminini istediği mal ve hizmetlerin önemli bir kısmının en çok bulundukları veya imal edildikleri bölge ve üreticilerden ödemek mecburiyetinde oldukları vergi karşılığında alınması idi. Ocaklık ise, gemi inşası için lüzumlu mühimmatın avarız karşılığında tedarikleri maksadıyla imal ve istihsal edildikleri bölgelere havale edilmesiydi. Tersane için lüzumlu malzemeler de, o malzemenin en çok bulunduğu veya imal edildiği bölgelere avarızları karşılığında ocaklık olarak taksim edilmekte ve böylece temin edilmekteydi. Gemilerin ahşap olduğu bu yüzyıllara en fazla ihtiyaç duyulan malzeme de kereste idi. Gemi inşasına esas olan kereste çeşitleri arasında meşe ve çam ile karaağaç, kestane, ceviz, şimşir, ıhlamur ve çınar gibi ağaçlar bulunuyordu. Kereste daha çok Kocaeli ve civarından, Biga ve civarından, Karadeniz'in Anadolu ve Rumeli sahillerinden temin ediliyordu.

Gemi inşasında kullanılan çivi ile lenger, çapa ve benzeri malzemelerin yapımında kullanılan demir, ham olarak Bulgaristan'daki demir sanayiinin merkezi sayılabilecek olan Samakov'dan sağlanıyordu. Ayrıca Sofya, Dubniçe, Pazarcık, İznebol ve diğer bazı yerler de demir temin edilen yerler arasında idi. Kurşun, Rumeli'de Kuzey Sırbistan ve Bosna bölgelerindeki kurşun madenlerinden, Anadolu'da Gümüşhane, Ergani ve Keban madenlerinden elde ediliyordu. Katran, Arnavutluk ve Eflak ile Karadeniz bölgesi ve Çanakkale civarından temin edi-

liyordu. Zift, Midilli, Avlonya, Pazarcık ve Gelibolu taraflarından sağlanıyordu. Kendir özellikle Karadeniz bölgesindeki üretim yerlerinden kısmen de Ege ve Trakya havalisinden getirtiliyordu. Pamuk ipliğinden dokunan bir bez olan kirpas gemi yelken ve tentelerinin yapımında kullanılıyordu. Temin edildiği yerler arasında Gelibolu, Eğriboz, Mısır, Ege Bölgesi ve Kıbrıs bulunuyordu.

Gemilerde kullanılan savaş malzemeleri ise barut, top, yuvarlak ve ok-yay idi. Barut, ateşli silahlarda mermiyi fırlatmak için kullanılan barut güherçile, odun kömürü ve kükürt karışımından elde ediliyordu. Güherçile, imparatorluk topraklarında bol miktarda bulunuyordu ve çoğunlukla Karaman, Kayseri, Niğde, Aksaray, Mısır, Suriye ve Lübnan bölgelerinden, kükürt ise, Lut Gölü çevresinden ve Doğu Anadolu bölgesinden çıkartılıyordu. En önemli baruthaneler ise İstanbul'daki Kağıthane ve Şehremini baruthanelerinden başka Gelibolu, İzmir ve Selanik baruthaneleri idi. Osmanlı kara ordusunun ağır silahlarından olan top, donanmada gemilerin büyüklüklerine göre kullanılıyordu. Bu top çeşitleri arasında en önemlileri kolonborna, şayka topu, baş ve yan topları, darbzen ve prangı idi. Toplardan atılmak üzere kullanılan mermilere yuvarlak deniliyor, demir veya mermerden yapılıyordu. İstanbul ve Banaluka'da yuvarlak dökümhaneleri vardı.

XVI. yüzyılda Osmanlı tersanelerinde görülen gemi inşa faaliyetleri, Osmanlı gemi teknolojisi ve bunun ihtiyaç duyduğu endüstri hakkında yeterince bilgi verecek seviyededir. Osmanlılar gemi inşa faaliyetlerini sürdürürken, lüzumlu malzeme ve mühimmatı temin etmekte hiçbir güçlükle karşılaşmıyordu. İmparatorluğun mühimmat kaynakları bir donanmanın muhafazasını devam ettirmek için yeterli idi. Bu sebeple Tersane-i Amire'nin ihtiyacı olan hiçbir mal ithal edilmediği gibi, imal edilen mallar, bilhassa kalitesi dolayısıyla yelken bezi ihraç dahi ediliyordu.¹⁵

OSMANLI BAHRİYESİNİN YÖNETİMİ

Osmanlı Bahriyesinin yönetim kadrolarında görevli olanlar, Donanma Ricâli ve Tersâne-i Amire Ricâli olmak üzere ikiye ayrılıyorlardı. Donanma Ricâli arasında deryâ beyleri ile onlarla birlikte yer alan kapudanlar ve

gemilerdeki diğer hizmetliler, Tersâne Ricâli arasında ise Tersânede hizmet görenler yer almaktaydı.

Donanma ve Tersânede görevli olan bu yöneticilerin üstünde, bütün Osmanlı donanmasının ve tersanenin en büyük askerî ve mülkî yöneticisi olarak Kapudan Paşa bulunmaktadır. Önceleri derya beyi rütbesiyle Gelibolu sancakbeyi olarak vazife yapan Kapudan Paşalar, Barbaros Hayreddin Paşa'nın Osmanlı donanmasına katılmasıyla kurulan Cezâyir-i Bahr-i Sefid (1533) eyaletinin beylerbeyiliğine getirilmiş, XVI. asrın sonlarında vezirlik rütbesi de almışlardır. Kapudan Paşa vezir olduğu takdirde Divân-ı Hümayin toplantılarına katılırdı. Donanmasıyla birlikte gittiği her yerde ve Tersaneye geldiği zamanlarda dava dinlerdi. Osmanlı Bahriyesinin idarî ve askerî işlerinde sadece sadrâzama ve padişaha karşı sorumlu olun Kapudan Paşa kendisine ait eyâletin yönetimi yanında donanma inşaatının tamamlanmasıyla yakından meşgul olurdu. Nitekim Barbaros Hayreddin Paşa, 1534 senesinin kış aylarını tersanede gemi inşasıyla geçirdiği gibi, Kılıç Ali Paşa da İnebahtı'da adetâ yok edilen (1571) Osmanlı donanmasını yeniden inşa edebilmek amacıyla o kış tersânede geçirmişti.¹⁶

Önceleri sancakbeyi olarak adlandırılan deryabeyleri ise kendi sancaklarındaki timarlı sipahiler ile birlikte kadırgalarıyla deniz seferlerine katılırlardı. Bey gemileri denilen ve devletin Tersâne-i Âmir'e'deki merkez donanmasından ayrı olarak teşkil edilen bu ihtiyat donanması esas olarak Yavuz Sultan Selim devrinde kuruldu. Barbaros Hayreddin Paşa'nın Osmanlı Devleti hizmetine girmesi ve Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyaletinin kurulmasıyla denizciliğe ayrılan sancaklar bu eyâlete bağlandı. Bu eyalet de diğer eyaletler gibi sancaklardan oluşuyordu ve sancakbeyleri görevlerini deniz seferlerinde yerine getiriyorlardı. Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyaletinin kuruluşu sırasında eyalet merkezi olan Gelibolu sancağından başka Rodos, Midilli ve Eğriboz sancakları bulunurken XVI. asrın ortalarında Karlılı, İnebahtı, Sakız ve bunlara bağlı diğer adalar ilave edildi. Zamanla sayılarında değişiklik yapılmaya devam edildi.

Derya beyleri, yönetimde ve teşrifatta diğer sancak beylerinin haiz olduğu yetkilere sahipti. Kıyı muhafazasıyla görevli olan derya beyleri, emirlerindeki gemilerle kendi bölgeleri içine giren sahilleri ve sahile yakın geçen

tüccar gemilerini korsanlara karşı korumakla vazifeli idiler.¹⁷

Tersane Ricâli, donanmanın tersânede bulunduğu, gemilerin inşa ve tamir edildiği sırada tam kadro ile tersânede çalışıyorlardı. Donanmanın seferde olduğu sırada ise işler azaldığından bazısı donanma ile gitmekte idiler. Tersane Ricâlinin önde gelenleri arasında tersane Emmini ile onun maiyyetinde yer alan, kâtib, ruzaâmçeci, Mahzen Eminleri, Liman Kâtibi, Zindan Kâtibi, Defter Emmini ve kethudası önemli bir yer tutmaktadır. Tersâne Emmini bu maiyyeti ile beraber tersânenin ve burada inşa edilen gemilerin inşa faaliyetleri ile ilgilenir, lüzumlu malzemeyi temin ederdi.

Tersane Ricâli arasında önemli yeri olan Tersane Kethudası ise, aynı zamanda donanma kumandanlarından idi. Kapudan Paşa'dan sonra tersanenin ikinci hâkimi olup buranın asayiş ve inzibatını sağlardı.

Tersane işlerinin yürütülmesi ile vazifeli olan tersane halkı ise, reisler ve azablar ile gemi inşasında görevli

marangoz, kalafatçı, bıçkıcı, üstüpücü gibi sanatkârlar idi. Tersâne Halkının sayısı XVI. asrın ortalarında 2650 civarında idi.¹⁸

Bu derece kalabalık personeli ile dünyanın en büyük donanmasını tersanelerinde inşa eden Osmanlı İmparatorluğu, gemilerin denizlere açılması ile de bu donanmaların sevk ve idaresi meselesi ile karşı karşıya kalıyordu. Binlerce kürekçinin her donanmanın sefere çıkışında hazır hale getirilmesi ve onların ihtiyacı olan gıda malzemelerinin temini ayrı bir organizasyonu gerektiriyordu.

Bu sebeple, Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyılı, Akdeniz, Karadeniz ve Hint Okyanusundaki varlığı ile bir deniz imparatorluğu görünümünde idi.¹⁹ Her ne kadar gemi teknolojisi ve gemicilik ıstılahları bakımından Batı devletlerinden ve özellikle Venedik'in denizcilikinden etkilenmiş ise de yüzyıllar içinde kendine has bir Bahriye Teşkilatı kurmuş ve bu müessesesini yüzyıllarca değiştirerek devam ettirmiştir.

- 1 Beyliklerin denizcilik tecrübeleri konusunda geniş bilgi için bkz.: Halil İnalcık "The Rise of the Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and the Crusades", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington 1987, s. 309-341.
- 2 İstanbul Tersanesini kuruluşu ve kısa tarihçesi için bk. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992, s. 1-14. Ayrıca bkz.: W. Müller-Wiener, "Zur Geschichte des Tersâne-i Âmire in Istanbul", *Türkische Miscellen, Robert Anbagger Armağanı*, İstanbul 1987, s. 253-273.
- 3 Kelimenin etimolojisi hakkında bkz.: H-R Kahane-A. Tietze, *The Lingua Franca in the Levant, Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana 1958, s. 428-430.
- 4 Hammer, *Devlet-i Osâniye Tarihi*, trc.: M. Atâ, İstanbul 1330, IV, 151-152.
- 5 Lütfi Paşa, *Âsafnâme*, İstanbul 1326, ss. 21.
- 6 Ruggiero Romano, "Economic Aspects of the Construction of Warships in the Sixteenth Century", *Crises and Change in the Venetian Economy in the 16th and 17th Centuries*, (ed.: B. Pullan), London 1968, s. 59-87.
- 7 Bostan, *Tersâne-i Âmire*, s. 3-14. Ayrıca bkz.: Murat Çizakça, "Ottomans and The Mediterranean: An Analysis of the Ottoman Shipbuilding Industry as Reflected by the Arsenal Registers of Istanbul 1529-1650", *Le Genti del Mare Mediterraneo*, (ed.: R. Ragosta), Napoli 1981.
- 8 Donanmada kullanılan gemi çeşitleri ve inşa edilen gemi sayısı hakkında geniş bilgi için bkz.: Bostan, *Tersâne-i Âmire*, s. 83-101.

- 9 Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriye*, TSMK, Revan Kitapları, no: 1633, vr. 434a.
- 10 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 417.
- 11 Colin H. Imber, "The Navy of Süleyman The Magnificent", *Archivum Ottomanicum*, VI, Belgium 1980, s. 239-240.
- 12 Tersane içinde yer alan binalar hakkında geniş bilgi için bkz.: Bostan, *Tersâne-i Âmire*, s. 7-14.
- 13 Osmanlı İmparatorluğu'nda deniz kenarında ve nehir üzerinde gemi inşa edilen tersane ve tezgahların daha ayrıntılı bir listesi ve gemi inşa faaliyetleri için bkz.: Bostan, *Tersâne-i Âmire*, s. 14-29. Tersaneler ve gemi inşa tezgahları için ayrıca İ. H. Uzunçarşılı'nın *Osmanlı İmparatorluğu'nun Merkez ve Bahriye Teşkilatı* (Ankara 1948, s. 394-405) adlı eserinde de bilgi bulunmaktadır.
- 14 Osmanlı donanmasında kullanılan gemi türleri için bkz.: Bostan, *Tersâne-i Âmire*, s. 83-97.
- 15 Gemi inşasında kullanılan malzemeler ile geminin yürütülmesi için gerekli aletler ve harp malzemesi olarak gemilere konulan mühimmat hakkında bkz.: Bostan, *Tersâne-i Âmire*, s. 101-179.
- 16 İsmet Parmaksızoğlu, "Kaptan Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, VI, 206-210.
- 17 İdris Bostan, "Derya Beyi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, IX, 200-201.
- 18 Tersanenin idari yapısı konusunda bkz.: Bostan, *Tersâne-i Âmire*, s.32-81.
- 19 Andrew Hess, "The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the age of the Oceanic Discoveries, 1453-1525", *American Historical Review*, LXXV/7, (December 1970), s. 1892-1919.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA HARP ENDÜSTRİSİ VE BARUT TEKNOLOJİSİ (1450-1700)

ASST. PROF. DR. GABOR AGOSTON
GEORGETOWN UNIVERSITY DEPARTMENT OF OTTOMAN HISTORY

*S*on yıllarda Dünya tarihine, Osmanlı tarihinin yavaş girişine ve Batı tarih yazıcılığında Osmanlı ve İslami askeri tarih ve harpçiliği üzerine mukayeseli araştırmaların sayısı artmasına rağmen, Osmanlı savaşı ve askeri teknolojisi hakkındaki eski ve yanlış düşüncelerin bazılarını burada yer verilmiştir. Avrupa merkezli ve Şarkiyat mektepleri birbirine benzer şekilde erken dönemlerde İslam medeniyetinin teknolojik geriliği konusundaki sabit ve genel bir portrenin varlığını gösterme eğilimine sahiptirler. Bunlar özel olarak askeri teknoloji ve kabiliyet, genel olarak da Batı yeniliklerini kabul etmek için İslam medeniyetinin sözde yetersizliğine çok fazla yer vermişlerdir. Bu yazarlar, Batının askeri teknoloji ve taktiklerine ayak uydurmada İslam medeniyetinin başarısızlığı için kültürel-teknolojik muhafazakarlık¹ veya yerli icatçılık² ve Batı tekniğinin ödünç alımına tesir eden askeri despotizm, diğer bir tabirle İslamın aşırı muhafazakarlığına³ sık sık suç buldular.

Yukarıdaki genellemenin tekrar ortaya çıkışı özellikle şaşırtıcıdır. Çünkü Osmanlı, Memluk hatta Timur, Akkoyunlu ve Safevi devletlerinin barut ve ateşli silah deneyimleri nispeten iyi belgelendirilmiş ve bu konuda da herhangi bir şüphe yoktur. İlmice hazırlanmış özel dergi ve monografilerde orijinal olarak basılan mevcut karşı deliller, genel askeri tarih konusunda temel monografilerin bazılarında son zamanlarda ilave edilmesinden dolayı,⁴ önyargılı ve mesnetsiz genellemelere dair eleştirileri burada zikretmeğe gerek yoktur.

Yukarıda ifade edilen Avrupa merkezli görüşlerin aksine, diğer tarihçiler nispeten farklı görüşlere sahiptir-

ler. Onlar, Osmanlı, Safevi ve Moğol devletlerini "barut imparatorlukları" olarak tavsif eden İslam medeniyetlerinin bazılarında barutlu silahların önemine dikkat çekmektedirler. Ancak bu terimi kullanmada daha sonraki tarihçiler, bu terim ilk ortaya konduğu zaman, Marshal Hodgson ve William, H. McNeil gibi bu terimin "babaları"nın ne amaçladığının ötesine geçtiler.⁵ Şimdiki kullanıldığı kadarıyla bu terim, barutlu silahların imparatorlukların askeri başarısında gerçekte belirleyici ve çok önemli bir rol oynadığını ima etmektedir. Bu sentez askeri teknolojinin ehemmiyetini ortaya koymakta, fakat diğerlerini, eşit önemde olsa da mesela örgütlenmiş şiddet faktörlerini ihmal etmektedir.

Her iki görüş hala geçerli olmasına rağmen, son yıllarda daha dengeli, fakat yine Avrupa merkezli yorum daha kabul görmüş görünmektedir. XV. ve XVI. yüzyıllarda Batı askeri teknoloji ve yeteneğinin alımı ve erken dönem Osmanlıların askeri başarıları kabul görmesine rağmen, bu sentez, Batı teknikleri ile askeri inkılabın en gelişmiş İslam imparatorlukları tarafından bile eksik olarak uygulandığını tartışmaktadır. Netice olarak Osmanlı askeri teknolojisi çok geçmeden demode olmuş ve en erken XVI. yüzyıl sonu veya XVII. yüzyıl başlangıcında Batıdakilerine karşı geriye düşmüştür. Buna ilave olarak Osmanlılar toplu üretim güçlüklerini tecrübe ettiler. Osmanlı yerli savaş endüstrisi zayıf idi ve hem miktar hem de kalite açısından imparatorluğun ihtiyaçlarını karşılamakta başarısız kaldılar.⁶ Osmanlı İmparatorluğu üçüncü el üretici ve büyük oranda ithal silah ve teknolojiye bağlıydı.⁷ Bu teknolojik gerilik Avrupa hudutları boyunca askeri başarısızlıklarına ve daha sonraları da Batı,

askeri hegemonyası ile mağlubiyetlerine yol açtı. Belki de, son zamanlarda çıkan genel tür eserlerdeki bu yaklaşıma karşı tek istisna, uygun bölgesel ortamda Avrupalı olmayan orduları araştıran ve savaşı geniş ve mukayeseli olarak hikaye edilmesini gerçek manada teklif eden Jeremy Black'in çalışmalarıdır.⁸

1- OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA BARUTLU SİLAHLARIN GİRİŞİ

Osmanlı İmparatorluğu'na ateşli silahların ilk giriş veya kullanım tarihi hâlâ tartışma konusudur. Genel olarak Osmanlı tarihinin erken dönemlerinde olduğu gibi bu problem kaynakların güvenilirliğinin sorgulanabilir olması ve azlığından kaynaklanmaktadır. Ateşli silahların imparatorluğa ilk tanıtıldığı zamana yakın veya çağdaş Osmanlı kaynaklarına sahip değiliz.

Tartışmayı, diğer bağımsız kaynaklar tarafından tasdiklenmeyen sadece XV. yüzyıl sonu ve XVI. yüzyıl Osmanlı kronikleri üzerine oturtmak belki de şüphe arz edebilir, çünkü bu kronikler, erken hadiseler yer verirken kendi zamanlarına ait terminolojiyi yansıtmış olabilirler. Böylece, sadece Tatar yayı misali şahsi ok silahları veya mancınık misali mekanik silahların kullanıldığı XIV. yüzyıl kuşatma ve savaşları hakkındaki yazılar Osmanlı kroniklerinin vakayinameleri yazıldığı zamanlarda düzenlice kullanılan silahlar veya ateşli silahları hatalı olarak zikredebilirler.

Terminoloji, İslam askeri teknoloji öğrencileri için büyük bir problem teşkil eder, çünkü yeni silahlar, gerçekte güdümlü silahlar veya mekanik kuşatma toplarını (makinalarını) tanımlayan eski terimlerle anılır olmuşlardır. Muhtemeldir ki, ilk önce Timur İmparatorluğu'ndaki Semerkant'ta ve oradan Osmanlıların doğusunda *ra'd* (anlamı gök gürlemesi) isimli Arapça bir terim, daha çok kasten yangın çıkarmak amacıyla hızla fırlatılan oklu silah veya mekanik silahtan çok Timur'un saltanatı (1370-1405) esnasındaki barutlu bir silah için kullanılmıştır. Bununla beraber, Timur'un oğlu ve mirasçısı Şahruh'un (1405-47) saltanatı boyunca, bu terim, metalden yapılmış ve büyük taş fırlatan toplar için kullanılmıştır.⁹ Benzer şekilde, XIV. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında Türkçe terim "top", hem top atışı, hem de topun kendisi için kullanılmıştır ki, muayyen bir durum-

da bu manalardan hangisine müracaat edilmesi gerektiği her zaman açık değildir. Diğer bir ifadeyle, kaynaklarda "silah" veya "top" teriminin yokluğu silahın mevcut olmadığı manasına gelmez.

Ateşli silahların Osmanlı İmparatorluğu'na giriş tarihini incelerken bunu zihinde tutmak gerekmektedir. Türk tarihçiler¹⁰ tarafından önerilen 1354, 1386 ve 1389 tarihleri şüphelidir, çünkü bütün bunlar XV ve XVI. yüzyıllara ait kroniksel delile dayanmaktadır. Bu kronikler (Neşri, Şikari ve Kemalpaşazade) orijinal hadiselerin görgü şahitlerinden kaynaklanan sözlü geleneğe dayandığını ve daha önceki kaynakları kullandığını kabul ederek düşünebiliriz ki onların metinleri orijinal hadiselerin zamanlarından çok kendi dönemlerindeki mevcut terminolojiyi yansıtmaktadır. Kesin bir tarih vermeksizin ateşli silahların Osmanlılar tarafından XIV. yüzyıl sonundan önce kullanıldığına dair Djurdjica Petroviç'in sonucu doğru olarak kabul edilebilir. Venedik ve Ragusa (Dubrovnik)'daki arşiv kaynakları ile hemen hemen çağdaş Sırp, Bulgar ve Batı şifahi delillerine dayanan özgün bir araştırmasında, Petroviç ateşli silahların Balkanlarda 1380'li yıllarda kullanıldığını inandırıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. Küçük ölçekli bu ilk topları (mesela, Ragusa'da üretilen en küçük eski toplar 16 ile 40 santimetre uzunluğundaydı) Osmanlılar, Balkan yarımadasında yaptıkları savaşlar esnasında bu yeni silahlardan bazıları yanında bu silahları üretebilecek ve onları çalıştıracak teknisyenleri ele geçirme fırsatına sahip oldular.¹¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda ateşli silahlar 1443-1444 yıllarında Balkanlardaki Osmanlı-Macar savaşlarında önem kazandı ki, bu Osmanlı savaşı ve askeri teknolojisinin tekamülü için son derece önemli olduğunu ortaya koydu, çünkü Osmanlılar, düşmanlarının savaş sistem ve taktiklerine karşı kendilerini yenilemelerini gerektirdi. Bununla beraber, unutulmamalıdır ki, askeri teknikteki değişimin tatbikatta yerleşimi yavaş ve yeni silahlar eski silahlarla Avrupa'nın her yerinde yıllardır yarış halindeydi.

2- ASKERİ ETKİLEŞİM KANALLARI: İNSAN FAKTÖRÜ XV VE XVI. YÜZYIL

Osmanlılar için çalışan birçok Avrupalı firariler (Fransız, Venedik, Ceneviz, İspanyol, Sicilyalı, İngiliz,

Alman, Macar ve Slav topçuları) hakkında XV ve XVI. yüzyıl seyahatnameleri ve Batı şifahi kaynaklarında bulunan bilgiler, Osmanlıların Batı askeri teknolojisine bağımlılığını göstermek için Avrupalı tarihçiler tarafından sık sık kullanılmıştır. Avrupalı topçular, Osmanlı topçuluğunun ilk yıllarında bazı roller oynasalar bile, bunların katkıları abartılmamalıdır. Kullanılan kaynaklar hem Türk hem de Avrupalı topçulara temas etmektedir. Buna ilaveten yabancı askeri uzmanların istihdamı bütün Avrupa'da yaygınca yapılan bir uygulamaydı ve bu da istisnadan çok genel bir yöntemdi. Ortaçağ Raguza veya Macaristan'ında çalışan topçuların çoğu, Alman veya İtalyan asıllı idi. XVI. yüzyıl İspanyol kralları tekrar tekrar İtalyan, Alman ve Flaman topçularını istihdam ettiler. Aynı durum Portekiz ve İngiliz kralları için de söz konusuydu. Harp gereçlerinin dökümü veya yapılışı uluslararası bir ticaretti ve herhangi bir yılda bir devlet tarafından istihdam edilen teknisyenler ertesi yıl bu devletin düşmanına hizmet edebilmekte idiler.

Berberi kıyısında (Kuzey Afrika) benzer durum vardı. 1581'de Cezayir'de gemi sahibi olan 35 kişiden 3'ü firarı oldu ve 22'si de firarı idi. Bu 22 firariden 6'sı Ceneviz, 3'ü Yunanlı, 2'si Venedikli, 2'si Arnavut, biri Macar, biri Fransız biri "Judeo de nacion", biri Korsikalı, biri Calabrianlı, biri Sicilyalı ve biri de belirsiz bir yerli idi. Bunların sadece 10'u Türk'tü.¹² Bu korsanlar, sultanın donanma imparatorluğu için son derece gerekli en önemli beşeri materyali temin ettiler. Akdeniz'de firarilerin istihdamı askeri değişimi hızlandırdı ve ortak bir askeri ve denizcilik şuurunu ortaya çıkardı. Akdeniz'deki bu "kültürel ittifak", İtalyan ve Yunan asıllı Türk denizcilik ve askeri terminolojisine açıkça yansımıştır.¹³

Osmanlılar, karada, XVI. yüzyıl sonunda çok yetenekli Avrupalı uzmanlar toplamak için hiç beklenmedik fırsatlar buldular. 1593-1606 yılları arasındaki uzun Osmanlı-Habsburg savaşı boyunca Avrupalı paralı askerlerin isyanları, modern harp ve taktikler kullanımında kabiliyetli Avrupalı tüfekli asker havuzunu oluşturdu. 1596'da Eger'in kuşatması esnasında 250 Hristiyan asker garnizonlarını terk ile sultanın ordusuna katılarak Türk oldular. 1600 yazında papanın garnizonunda parası ödenmeyen Walloon ve Fransız ücretli askerleri garnizonu işgal ettiler ve Osmanlılar ile yapılan görüşmeler

akabinde sultanın hizmetine girdiler. Daha bir yıl önce sultanın kuvvetlerince ele geçirilen Kanije kuşatması esnasında, 1601'de birçok İtalyan kendi kamplarını terk etmiş ve Osmanlı istihkamlarına kaçmışlardır. Sultanın kuvvetleri tarafından 1602'deki İstolni Belgrad ile 1603'teki Buda kuşatması esnasında Osmanlı ordusunda ücretli İtalyan askerlerin de varolduğu belirtilmektedir.¹⁴

Akdeniz ve Tuna sınırına kısa bir bakış göstermektedir ki, Osmanlı askeri hakimiyetinde ki sözde çöküşün vukuu bulduğu XVII. yüzyılda da, Osmanlılar, Venedik ve Habsburglardakine benzer olarak askeri teknisyen itilaline dayanmayı sürdürdüler ve sonuçta hemen hemen aynı zamanlı benzer bilgi ve teknolojiyi paylaştılar. Bazı önemli kaçkın veya firarilere ilaveten, Hristiyan tutsaklar, Osmanlı donanması için binlerce Avrupalı kürekçi ve uzman sağladılar. 1656'daki Dardenel Savaşı'nda Venediklilere karşı kazanılan zafer sonucunda yakalanan 2120 esirden 194'ü Polonyalı, 60'ı Alman, 51'i İspanyol, 92'si Fransız, 182'si İtalyan, 43'ü Sicilyalı, 26'sı Neapolitan, 106'sı Yunanlı, 143'ü Macar, 119'u Mosciviteli 1087'si de Rus veya Ukraynalı idi.¹⁵

Avrupalı hasımlarına avantaj verebilen Avrupa askeri teknolojisindeki inkılabvari yeniliklerin olmadığı gerçeği, Osmanlı yerli icatçılığıyla birleşen küçük bir Avrupa firarı grubunun Avrupa'ya ayak uydurmak için yeterli olduğu manasına gelir. Bunlar sadece eşit değil, hatta bazı alanlarda Avrupa'ya karşı bile üstün durumdaydılar. Bu durum özellikle Osmanlı kuşatma teknikleri için doğrudur. Luggi Ferdinando Marsigli'nin gözlemleri bu konuda herhangi bir şüphe bırakmamaktadır. O, Osmanlı askeri mühendisliği üzerine ilginç yorumlar yapmaktadır. Marsigli'nin gözlemleri kısa bir süre için işçi olarak Osmanlı kuşatma işlerinde esareten çalıştırıldığı 1683'teki gözlemlerine dayanmaktadır. O, lağım döşeme ve ağaç işlerinde çok kabiliyetli ve İstanbul'lu olan Ermeni istihkam ve lağımıcılardan övgü ile söz etmektedir. Bunlar yalnız Hristiyanlardan çok deneyimli ve gayretli değil, aynı zamanda çok daha etkili idiler. Etkili olma, Habsburg ordusundaki istihkamcılardan farklı olarak bu Osmanlı- Ermeni lağımıcı ve istihkamcıları oturma pozisyonunda çalıştırdıkları gerçeğinden dolayı idi. Bu durumda onların aynı işi Hristiyan meslektaşlarının

sarf ettiği gayret ve zamanın yarısı ile gerçekleştirme imkanını ortaya çıkardı.¹⁶

Marsigli, genel inanışlara aykırı olarak, ne bir profesyonel asker, ne de bir eğitilmiş askeri mühendis olmadığı için onun gözlemleri tam doğru olarak kabul edilemez ve bunların birkaç Osmanlı kuşatmasına bakılmak suretiyle kontrol edilmesi gerekir.¹⁷ Bununla beraber, Osmanlı kuşatma sanatına dair onun yorumları, Macar ve Girit savaşlarından alınan sayısız örneklerle desteklenmektedir. Bu iki önemli cephede Osmanlılar aşağı yukarı aynı kalite ve düzeyde istihkam ve müdafa taktikleriyle yüz yüze geldiler. Ortaçağ Macar Krallığı'nın istihkamları Osmanlı topçu ateş gücüne dayanmadı. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı esnasında Macaristan'da Osmanlı kuşatmalarının bir istatistik analizi göstermektedir ki, 1521 ile 1566 yılları arasında sadece 13 Macar kalesi 10 gün, 9 tanesi de 20 gün dayanabildi. Bu dönemde sadece 4 kale Osmanlı saldırılarına karşı kendilerini koruyabildi. 16. yüzyılın ikinci yarısında Habsburglar, Pietro Ferrabosco ve Carlo Theti gibi İtalyan askeri mühendislerin planları doğrultusunda önemli Macar kale ve hisarlarını modernleştirdiler. Buna rağmen 16. yüzyılın sonundaki uzun savaşlarda modernleştirilmiş kalelerin birçoğu Osmanlılar tarafından ele geçirildi. Bu kalelerden 1594'te Győr/Yanık (gerçi bu kale 1598'de Habsburglularca tekrar ele geçirildi) ve 1600'de Kanizsa/Kanije Osmanlılar tarafından zapt edildi. Diğer modernleştirilmiş istihkamlar ise Köprülü tarafından 1660 (Varad) ve 1663 (Uyvar) yıllarında Osmanlılarca fethedildi.¹⁸

3-MEDENİYETLERİN BÜYÜK EŞİTLEYİCİSİ: ASKERİ ETKİLEŞİM VASİTASI OLARAK SAVAŞ

"Medeniyetlerin Büyük Eşitleyicisi" Fernand Braudel'den iktibas edilmiştir. Savaşlar bu eşitlemede büyük rol almış, nitekim Batı askeri teknolojisinin Avrupa'dan Osmanlı'ya akışında çok önemli bir vasıta olmuştur. Halükarda zikredildiği üzere, Osmanlıların 14. yüzyılın son yıllarından itibaren yaptıkları akın ve yağmalar Batı'dan Osmanlı'ya ateşli silah bilgisinin geçişine sebep olmuşlardır. 1440'lardaki Janos Hunyadi Osmanlı-Macar savaşları Avrupa askeri teknoloji ve yeteneğinin Osmanlı'ya intikalinde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlılar

"Wagenburg" veya "vagon kale" sistemi ile tanışması bu savaşlar esnasındaydı. "Savaş vagonlarının" müdafa düzenlemesi tekerden tekere zincirli siper vazifesi gören kalın ağaçlarla muhafazalı ve süvari saldırılarına karşı etkili bir savunma için ateşli silah ve tatar yayları ile silahlı bir savunma şekli idi. 1444 Kasımındaki Varna Savaşı'nda sultan tarafından yönetilen Osmanlı kuvvetlerinin gelişini öğrenen Papa elçisi Cardinal Giuliano, harp meclisine ordunun "vagon kampının" gerisindeki bir pozisyonunda yerini almasını teklif etmiştir.¹⁹ Bu strateji çağdaş Türk kroniği Gazavatname'nin yazarı tarafından tasdiklenmektedir. Aynı kaynak o zamanlar Osmanlıların Macar vagon kampı (szeker tabor) diye isimlenen Hristiyan vagon kampı yani taburunu nasıl kuşatacaklarını bildiklerini belirtmektedir.²⁰ Harpte Osmanlılar Haçlı ordusunu yenip yüzlerce silah ve savaş vagonlarını ele geçirdiler. Bu savaşlar boyunca Osmanlılar, tabur cengi ve tabur sisteminin kullanımına dair iyi bir bilgi elde ettiler. Sonraları Osmanlı uzmanları tabur cengini uygulamaya koydular ki, bu yeni teknik, Safevi ve Moğolların *destur-i Rumi* dedikleri, ateşli silah ve savaş vagonlarına dayanıyordu.²¹ XVI. yüzyılın ikinci yarısında 1564-1568 yılları arasında Macaristan'da imparatorluk kuvvetlerinin komutanı Lazarus von Schwendi, Osmanlıların Macar ordularına karşı Wagenburg sistemini başarılı bir şekilde kullandıklarını ve onların bu başarılarını tabur sistemine borçlu olduklarını gözlemlemiştir. Dolayısıyla Schwendi, Macar ordularını, çifteli tüfek ve küçük topraklarla silahlı ve savaş vagonlarından inşa edilen Wagenburg sisteminin kullanımı için teşvik etmiştir.²²

XVI ve XVII. yüzyıllarda Osmanlılar ve onların Hristiyanları hasımları arasındaki savaş alanı Macaristan'dır ki, burada yapılan savaşlar, düşmanın askeri teknik ve kabiliyetindeki en son gelişmeleri öğrenme konusunda her iki taraf için sürekli bir fırsat yaratmıştır. İlk defa 1520'de İtalya'da ortaya çıkan ve o zamana kadar Macaristan'da bulunan Osmanlılarca gizli emniyet yeri olan tabancalar, 1543'te İstolni Belgrad'ın kuşatması esnasında Osmanlı askerlerince Alman süvarilerden ele geçirildi.²³ Diğer batılı silahlar da bir şekilde Osmanlı'ya ulaştılar. XVI. yüzyılın ortasında Macar kalelerinin Osmanlılarca fethinden sonra, Avrupa'da dökülen ve Macarlarca istihkamlarda tutulan ağır silahların çoğu Os-

Tablo 4.1 XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Üretimi²⁸

Barut Üretim Yeri	Üretim Tarihi	Üretim Miktarı (Kantar)	Tahmini Üretim (Kantar)	Kantar olarak Stok	Kaynak
İstanbul/Kağıthane	1571	3600			MD XVI. s. 375. no 656
İstanbul/Şehremini	1571	1800			MD XVI. s. 375. No 656
Buda			1-3000	3-4000	
Temeşvar			1-1500	1500-2000	
Bağdad	1570			3-4000	
Bağdad	1574/75	2500			
Bağdad	1575/76	5000			
Mısır		4000			
Halep	1570	1000		1000	MD IX. s. 46
Erzurum	1579			2000	MD XXXII no 579

manlıların eline düştü ve bunlar Osmanlı imparatorluğu'nun sonuna kadar kullanılmıştır. XVII. yüzyıl sonunda Macaristan'daki belli başlı Osmanlı kalelerinin tekrar ele geçirilmesinden sonra Habsburg kuvvetleri tarafından toplanan envanterler birçok Avrupa kökenli topların listesini vermektedir. Macar (Habsburg) kralları ve değişik Macar sermayedarları için dökülen bu topların döküm tarihleri 1496, 1511, 1544, 1547, 1548, 1559 yıllarına kadar uzanmaktadır.²⁴ Bazı tahminlere göre 1680'lerde Macaristan'da tekrar ele geçirilen Osmanlı kalelerinde bulunan topların %80-90'ı batı kaynaklı idi.

4- SİLAH TİCARETİ VE BAĞIMLILIK TEORİSİ

Mevcut görüşlere göre, erken dönemlerde batı askeri teknolojisine acilen ihtiyaç duyan Osmanlılar, tarihleri boyunca ithal silah ve teknolojilere bağımlı kaldılar. 1580'lerden itibaren, İngiltere, 1571'de Lepanto Savaşı'nda yok edilen donanma ve silahlarını yerine koymak için batıdan silah ve cephane ithal etmeye istekli Osmanlıların en önemli temin edici ülkesi oldu. İthal mallarından ikisi önemli olup bunlardan birisi kalaydır ki, bunsuz Osmanlıların toplarını dökmesi imkansızdı.²⁵ Diğer ise baruttu. 1603-1606 yıllarında İstanbul'daki İngiliz esire göre Yeniçerilerin hemen hiçbir barutu kalmadığı, fakat

bunu ya fethettikleri Hristiyanlardan elde ettiği, ya da İngiltere'den satın aldığı bildirilmektedir.²⁶ XVII. yüzyılın sonlarında Avrupa merkezli tarih yazarları, bu silah ticaretinin kanallarının tıklandığını ve batıdan ithal edilen cephanenin düşüşü Osmanlı savaş mekanizmasında büyük güçlüklerle sebep olduğunu tartışmaktaydılar.²⁷

Bu tartışmalardaki ana problem bunların nadir dile ve sık sık da tipik olmayan şifahi bilgilere dayanan bilgiler olmasıydı. Osmanlı'nın silah ve cephanesinin yerli üretimine dair Osmanlı arşiv verileri bağımlılık teorisini reddetmiş ve Vernon J. Parry tarafından ilk defa teklif edilen Osmanlıların askeri manada kendi kendine yeter olduğunu desteklemiştir. Bu meselede doğru bir sonuca ulaşmak için hiç olmazsa ithalatın yerli üretime yaklaşık oranı ile ithalatın yerli tüketime oranının tesbit edilmesi gereklidir. Yasak mal ticaretinin durumunu verdikten sonra bu yasak ticaretin gerçek büyüklüğünü öğrenebilmek şüphelidir. Bu çalışmanın amacı doğrultusunda resmi üretim verileri ve basılı elçilik raporlarına dayanan Osmanlı barut ithalatı ve yerli üretimi hakkındaki tahminler verilecektir.

30 yıl süren uzun savaşların vuku bulduğu 1579 ile 1610 yılları arasındaki Venedik elçilik raporlarına göre sadece 11 İngiliz gemisi Osmanlı başkentine geldi. Bu-

Tablo 4.2 Osmanlı İmparatorluğunda Barut Üretim ve Stokları, 1663-1800

Barut Üretim Yeri	Üretim Tarihi	Gerçek/Tabmini Üretim (Kantar)	Kantar Olarak Stok	Kaynak
İstanbul	III.251663-VI. 1664		11211	MAD 3279 ³²
İstanbul	III. 30. 1683-VI. 10. 1686	6275		DBŞM 449
İstanbul	XI.07.1687-XI.23.1688		7183	MAD 15758 ³³
İstanbul	VI. 5. 1689-XII. 02.1690	1750		DBŞM 598
İstanbul	XII.03.1690-VI.15.1692	1989		DBŞM 642
İstanbul	I.08.1693-I.07.1694	2004		MAD 3620. s.80-81
İstanbul	XI.26.1696-III.23.1697	571		DBŞM 844
İstanbul	III.11.1697-X.24.1699	4581		DBŞM 19085
İstanbul	XI.3.1701-X.12.1703	2430		MAD 7488
				s. 2-13
İstanbul	IV.15.1706-IV.03.1707	2500		MAD 2652
İstanbul	1793/94	1500		DBŞM BRI 18319
İstanbul	1794/95	1500		DBŞM BRI 18321
İstanbul	1799-1800	10.000		Cevdet Askeriye 9756
Gelibolu	VII.31.1696-VII.19.1697	1000		MAD 3127.
				s. 45
Gelibolu	VII.20.1697-VII.09.1698	1000		MAD 3127.
				s. 45
Gelibolu	VII.10.1698-VI.28.1699	1000		MAD 3127.
				s. 54
Gelibolu	1747/54	1000/yıl		KK 6691
Gelibolu	1782	2000/yıl		Cevdet Askeriye 9594
İzmir	1685-87	3144		MAD 885. s. 10-14
İzmir	I.17.1694-II.19.1695 ³⁴	22.485		MAD 3620.
				s. 70
İzmir	VII.31.1696-VII.9.1698	35.344		MAD 6880.
				s. 26-27
İzmir	VII.10.1698-VI.28.1699	2081		MAD 6880
				s. 17
Selanik	XI.17.1686-X.25.1688	4970		DBMKF 27627/189-A
Selanik	1695/96	2520	3081	MAD 3620 s. 27
Selanik	1696/97	20.355	3231	MAD 3620 s. 87
Selanik	1697/98	30.785	3306	MAD 3620 s. 37
Selanik	1716/17	3000		MAD 10312
Selanik	1717/18	3000		MAD 10312
Selanik	1718/19	1500		MAD 10312
Selanik	1719/20	2000		MAD 10312
Selanik	1720/21	1500		MAD10312
Selanik	1741/42	1200		KK 6691
Selanik	1742/51	1800/yıl		KK 6691
Selanik	1751/62 ³⁵	1500/yıl		KK 6691
Selanik	1765/66	1500		Cevdet Askeriye 9814
Selanik	1777	2000/yıl		Cevdet Askeriye 9595
Karaman	1637/38	3300		MAD 5472
Karaman	17. Yüzyıl 2. Yarısı	1800-2000/yıl ³⁶		MAD 3279,5685
Karaman	1644/45		73.928	MAD 7512
Temeşvar	1672	1000 ³⁷		MAD 1497
Temeşvar	1679/80	1380		KK 2682
Mısır	1663/64	2000		MAD 3279 ³⁸
Buda	1684		10.000	MAD 177

nunla beraber sadece 1605 yılında bir geminin gerçekten barut taşıdığı rapor edildi. Bu gemide mevcut 700 varil İngiliz barutuna el konuldu. Buna ilaveten yaklaşık aynı miktardaki Hollanda barutu ile yıllık raporda belirtilen tüm barutun yerli kaynaklardan elde edilenlerle karşıla-

tırıldığında bunun çok az bir meblağ olduğu görülecektir.

XVI. yüzyılda Temeşvar, Belgrad, Buda, Yemen, Halep, Bağdad, Kahire ve İstanbul'da önemli barut üretim merkezleri vardı. Daha az önemli üretim merkezle-

rinden bazıları ise Van, Oltu, Diyarbakır, Erzurum ve Ertargon'da bulunuyordu. 17. yüzyılda önemli barut üretim merkezlerine Karaman vilayetinden Bor, Selanik, Gelibolu ve İzmir ilave edilmiştir. Yine yukarıdakiler insan gücü veya hayvan ile taşınabilen barut üreten küçük değirmenler imparatorlukta mevcut birçok kalede bulunuyordu. Tablo 4.1 ve 4.2 belli başlı Osmanlı barut üretim merkezleri ile barut stoklarının bazısına dair gerçek ve tahmini üretim bilgilerini göstermektedir. Tablo 4.1'de özetlenen veriler XVI. yüzyıl sonunda Temeşvar, Buda, İstanbul, Bağdad ve Mısır gibi belli başlı barut üretim merkezlerinde yıllık üretilen barut miktarının tahmininin 18-23 bin kantar veya 1000-1300 metreküp kadar olduğunu ortaya koymaktadır. Söylemek gereksiz, ama bu rakamlar Halep, Yemen ve Belgrad gibi barut üretim merkezlerinin miktarını kapsamamaktadır. Aksi takdirde bu rakam yerli üretim için çok yüksek olacaktır.

Resmi kaynaklara göre Osmanlı'nın Avrupalı tüccarlardan barut satın alımına XVII. yüzyılın sonuna kadar karşılaşılmamaktadır. 1688 de Osmanlı ordusu sultanın bir Hristiyan teb'asından ve bir Avrupalı tüccardan 295 kantar barut satın almıştı. Bununla beraber bu miktar, o yıldaki toplam 6,003 kantar barutunun %5'inden azını oluşturmaktaydı.²⁹ 1683'den beri kutsal ittifağa karşı yapılan uzun savaşlardan yorulan Babıali 1697/98'de kendi donanması için İngiliz bir tüccardan 8/8 kantar barut satın aldı. Fakat yine bu miktar, değişik kaynaklardan donanma amiraline verilen toplam 8,550 kantar barutun %10'undan azdı.³⁰ Büyük harbe son veren Karlofça Barış Antlaşması'ndan sonra yani, Ocak 1700'de büyük oranda bir barut alımı ile karşılaşılmaktadır. O zamanda Osmanlı donanmasının toplam barut alımı sadece 2,8 kantardı. Toplam barutun %57'sini oluşturan 1208 kantar barut, İngilizlerden satın alınmıştır.³¹ Fakat Tablo 4.2'de verilen bilgiler, XVIII. yüzyılın ilk yarısında bile yerli barut üretiminin büyük oranda olduğunu göstermektedir. İstanbul, Gelibolu, İzmir, Selanik ve Karaman gibi yerlerde ki barut üretiminin 8-9 bin kantar olduğu tahmin edilmektedir. Bunlara ilaveten Bağdat, Belgrad ve Kahire gibi diğer merkezlerden elde edilen barut üretim, hiç değilse, XVIII. yüzyılın ilk yarısında imparatorluğun ihtiyaç duyduğu barutun büyük bir oranını karşılayabilecek durumdaydı.

1770 ve 1780'lerde Selanik ve Gelibolu'daki barut fabrikalarında yaklaşık 2000 kantar barut üretildiği tahmin edilmektedir. Fakat her iki fabrikadan üretilen mal ihtiyacı karşılamaktan uzaktı.³⁹ Bunun sonucu Babıali daha fazla miktarda barut ithal etmek ve bunun için de yeni kaynaklar bulmak zorunda kaldı.

1778'de İsveç'in İstanbul elçisinin yardımıyla Osmanlılar her kantar için 55 kuruş para ödeyerek İsveç'ten 1500 kantar barut satın aldı.⁴⁰ Öyle gözükmektedir ki, Osmanlılar İsveç'ten daha fazla miktarda barut tedarik etmiştir. 1782 Kasımında Osmanlı donanması yine İsveç'ten 1693 kantar barut satın almıştır.⁴¹ Bununla beraber 18. yüzyılın sonuna doğru Azadlı'daki modernleştirilmiş barut üretim tesisi yeterli ve nispeten daha kaliteli barut üretebilir konuma geldi.⁴² 1800'de Azadlı'daki barut üretim fabrikası iyi kalitede 10 bin kantar barut üretmekte idi.⁴³ Yeterli derecede potasyum nitrat tedarikinde bazı güçlükler var idiyse de, bu oran göstermektedir ki, 18. yüzyıl sonunda imparatorluk tekrar barut üretimi ile büyük oranda kendi kendine yeter duruma geldi.

Ateşli silahlar hakkındaki durum 17. yüzyılda bile biraz farklı gözüküyordu. 1605 Kasımında İstanbul'a doğru yol alan bir İngiliz gemisi Malta ve Savoy Prensiği gemileri tarafından durduruldu ve içindeki mallara el konuldu. Yukarıda belirtilen 700 varil baruttan başka bu gemide 1000 kutu çakmaklı tüfenk ile yine süvariler için 500 çakmaklı tüfenk bulunmaktadır.⁴⁴ Venedik İstanbul elçisi Ottaviano Bon'un "çirkin ticaret"⁴⁵ olarak tarif ettiği bu iş, devam etti ve kuvvetle muhtemeldir ki, diğer aynı yük dolusu gemiler İstanbul'a ulaşmıştır. Şüphesiz ki, teknoloji transfer veya dağılımı nokta-i nazarından bu ithal edilen silahlar bazı ehemmiyete haizdir. Fakat bunun öneminin tam olarak anlaşılması için daha fazla araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Bununla beraber bu silah ticaretinin ehemmiyeti abartılmamalıdır. Hatırlanmalı ki, üzerinde çalışılan dönemde Avrupa'da silah ve cephane ithali yaygın bir işti. Modern Avrupa silah endüstrisi ile cephane tedarikine dair çalışmalar göstermektedir ki, Krause modeline göre güya, "ikinci el üretici" ülkeler ithal silah ve cephane açısından Osmanlı'dan daha bağımlı idiler; 1570'de sadece Castile 6000 tüfenk Hollanda'dan ve 20000 tüfenk de İtalya'dan ithal etti. 1580'lerden sonra büyük miktarda-

Tablo 5.1 Osmanlı Silahları⁴⁸

Silahın İsmi	Silahın Uzunluğu (Karış veya Kantar)	Silahın Ağırlığı (Kantar)	Silahın Menzili (Okka veya Dirhem)
Balyemez	9 karış; 28, 22 arşın	22	11,14, 16, 18, 20, 22, 25, 30, 40, 50, 60
Şayka	8, 9, 12, 14, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 30,		2, 5, 10, 11, 12, 20, 22, 24, 36, 42, 44, 45 okka; 1 dirhem
Eynek	16		14; 150 dirhem
Bacaluşka/ Bedoluşka	9-10, 18-20		4, 11, 14, 16, 18, 20
Kolunburina/ Kolunburna	10, 12, 15		2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 14
Saçma	3, 4, 5, 7, 11		3, 4, 5, 5, 5, 5, 7
Zarbzen/Darbzen	4, 5, 6, 7, 16	1, 3, 8	50 ve 300 dirhem; 1, 2, okka
Şahi	11		50, 80, 100, 150, 200, 300 dirhem; 1, 1.5, 5 okka
Misket	6		100
Yan Topu	10		100 dirhem, 0.5 okka

ki barut düzenli olarak Liege, Almanya, Flanders, Napoli gibi dış kaynaklardan sağlanmak zorunda idi, çünkü İspanyol yerli üretimi ihtiyaçları karşılamaktan uzaktı.⁴⁶ Diğer bir ifadeyle, XIV ve XVI. yüzyıllarda, Kraus'a göre, güya "üçüncü el üretici" Osmanlı İmparatorluğu, yerli silah ve cephane üretiminde kendi kendine genellikle yeter durumda kaldı. İthal mamuller yerli üretimin önemli bir yüzdesine hiçbir zaman ulaşmadı.

5- OSMANLI'NIN TEKNOLOJİK GERİLİĞİ MESELESİ VE ASKERİ TEÇHİZATTAKİ BENZERLİKLER

Görüldüğü gibi, yabancı uzmanların istihdamı yeni teknoloji ve istidadın Avrupa'nın iç ve dışında nisbeten hızlı bir şekilde yayılmasını sağladı. Bunun sonucu olarak, uzun vadede önemli bir teknolojik üstünlüğü elde etme hemen hemen imkansız oldu. Fakat birçok Avrupalı tarihçi, XIV. yüzyıl ortasından itibaren Avrupa topçuluğundaki gelişmeyi Osmanlı topçuluğunu yakalayamadığını, halbuki Avrupa'da daha fazla hafif-hareketli sahara topçuluğuna her geçen gün ağırlık verildiğini tartışmayı sürdürdüler. O dönemde Osmanlı savaş gereçleri büyük toplarla karakterize edilmeğe devam edildi.⁴⁷

Bu çalışmada görüldüğü üzere, askeri uzmanlar yoluyla yoğun bir askeri bilgi ve materyal akışı mevcut ol-

muştur. XVI ve XVII. yüzyıllar boyunca vuku' bulan yasadak silah ticareti ve direkt olan askeri ihtilaflar yalnız Osmanlı'nın zannedilen teknolojik geriliğini sorgulamakla kalmamış, fakat her iki tarafta mevcut askeri teçhizatlar da yakın benzerliklerin olduğunu ortaya koymuştur. Hatta bu nevi benzerlikler askeri terminolojide dahi gözlenmektedir. En çok kullanılan Osmanlı toplarının isimleri mesela balyemez, bacaluska, zarbzen, kolunburna veya pranga, iyi bilinen Avrupa ateşli silahlarının İtalyan, İspanyol, Katalan veya Portekiz adlarının bozulmuş şekilleriydiler ve bu durum Akdeniz'in ortak materyal kültürünü yansıtmaktaydı.

Macarların küçük el tipi toplar için verdikleri isim Szakallas'dır. Osmanlılar buna benzer silaha şakaloz demişlerdir. Osmanlı silahçılığının Orta Avrupa ürünlerinin bir nevini yansıttığını göstermektedir. Büyük sefer, kuşatma ve garnizonlarda kullanılan ve tophane-i amirelerindeki Osmanlı silah dökümlerinin büyük bir çoğunluğu, yaygın bilgilerin aksine, küçük ve orta boyutlu toplar olduğu ve Osmanlı'nın daha küçük ağır silahlar geleneğine sahip bulunduğunu, İstanbul'daki tophane-i amirenin kayıtları ile Buda (Peşte), Belgrad veya Bağdat nevi stratejik bakımdan önemli Osmanlı kalelerinin envanterlerine dayanan yeni araştırmalar açıkça ortaya koymaktadır.

Tablo 5.1. XVI ve XVII yüzyıllarda Avrupa'da yaygın olan standartsızlık ile Osmanlı silahlarının çeşitlerini göstermektedir.

Seferlerde kullanılan Osmanlı silahçığının çağdaş hikayevi tarifleri, savaş alanlarında küçük kalibre topun kullanımının Osmanlı Ordusu'nda yaygın bir uygulama olduğunu ifade etmektedir. Elde mevcut deliller Osmanlı ağır silah araçlarının aynı kalibreli Avrupa'dakilerinin çoğundan biraz ağır olduğunu gösterse dahi, bu, az da olsa, Osmanlılar için ciddi lojistik zorluk oluşturmaktadır.

Osmanlı'nın teknolojik geriliği için bir başka delil gibi algılanıp hem ikinci el eserlerde hem de Marsigli gibi çağdaş Avrupalı askeri uzmanlarca gözlemlenen standart eksikliği ve Osmanlı ağır silahlarındaki düzensizlik ve karmaşa iddialarına şüpheli olarak yaklaşılmalıdır. Fransız, Avusturya ve İspanyol ağır silahlarının envanterleri ve bunların çağdaş tanımları benzer düzensizlik ve karmaşanın varlığını ortaya koymaktadır. Avrupa ağır silahları hakkındaki araştırmalar 16 ve 17. yüzyıllarda silahçılığı standardize etmek için yapılan tüm çabaların başarısızlıkla sonuçlandığını göstermektedir. Gerçekten bütün bunlar teşebbüs olmaktan ileri gitmemiştir.⁴⁹

Osmanlı'nın ağır silahlarının sözde "metalürjik geriliği" ile ilgili, bu kanaat yetersiz deliller ile sathi değerlendirmelere dayandığını belirtmek gerekir, çünkü II. Mehmed'in 1464'te imal ettirdiği bir Osmanlı tüfek namlusunun yüzde 89.58'inin bakır ve yüzde 10.15'inin de kalay bileşimli muhteşem bir bronzdan oluştuğunu kimyasal analiz göstermektedir.⁵⁰ Hemen hemen aynı bileşimli bronz XVI. yüzyıl meşhur İtalyan uzman Vanoccio Biringuccio (1480-1539) tarafından tavsiye edildi ve bu bronz o dönem Avrupa'sında kullanıldı. Kritopoulus tarafından detaylıca tanımlanan ve 1453'te İstanbul'un kuşatmasında II. Mehmed'in teknisyenlerince kullanılan silah döküm teknolojisine dair bir çalışma göstermektedir ki, Osmanlı silah döküm teknolojisi o dönem Avrupa'da uygulananlar ile aynı idi.⁵¹ Bunu böylece açıkladıktan sonra, XVI ve XVII. yüzyıllarda silahçılık üzerine en popüler tezlerden birinin sahibi İspanyol topçu Collado, Osmanlı toplarının biraz yanlış oranlı olsa da, iyi metalden yapılmış olarak tanımlaması pek de sürpriz sayılmaz.⁵² Osmanlıların demir topu en erken 1511-18 yıllarında döküklerinin bilinmesi kayda değer olsa gere-

kir.⁵³ Elde mevcut Osmanlı top üretimine dair kaynaklar hiç değilse XVII. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı topçuluğunun kurucuları, yüzde 89.5-91.4'ü bakır ve yüzde 8.6-11.3'ü kalay muhtevalı kalay-bakır tipi ile o dönem Avrupa silah döküm teknolojisini takip ettiler.

Tablo 5.2 Osmanlı Bronz Silahlarının Bileşimi⁵⁴

Tarih	Bakır	Kalay
1464	89.58 %	10.15 %
1517-23	91 %	9. %
1522-26	90.5 %	9.5 %
1604	90.8 %	9.2 %
1685/86	91.4 %	8.6 %
1685/86	89.5 %	10.5 %
1704/06	89.6 %	10.4 %
1704/06	89.5 %	10.5 %
1704/06	88.7 %	11.3 %
1706/07	89.5 %	10.5 %

Daha fazla arşiv araştırmasından başka mevcut ağır silah parçalarının detaylı metalürjik deneylerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bununla beraber bu deneylerin sonucu da şüphe ile ele alınmalıdır. Alınan sonuçlar her zaman silahların bileşimini yansıtır veya incelenen tek bir topun metalinin saflığı, başka bir topçu tarafından farklı yerde farklı ham materyal kullanılarak yapılan toplar için uygulanamaz. Daha da önemlisi, az bir teknolojik gerilik niceliğin nitelikten daha fazla önem arz ettiği zamanlarda mesela XVI ve XVII. yüzyıllarda pek önemli de değildi.

Silah döküm teknolojisi dışında, Osmanlı barut üretimi, yine Avrupa barut üretimi ile yakın benzerlikler gösterir. XVII. yüzyıl sonundan itibaren Türk arşiv belgelerinde araştırmacılar "İngiliz perdahtı" adı verilen bir barut tipi ile karşılaşmaktadır. Bu İngiltere'den ithal edilen bir barut değil, fakat mahalli olarak üretilen özel bir barut idi. Bu barut yeni bir karışım (be ayar-ı cedit) veya İngiliz oranlı (be ayar-ı perdaht-ı İngiliz) ile üretilmekteydi. Bu barut, 18. yüzyılın ilk yarısında bile Avrupa ülkelerinin çoğunda ve İngiltere'de en fazla kullanılan barut yüzde onikişer buçuk mangal kömürü ve sülfür ile yüzde 75 güherçile ihtiva etmekteydi.⁵⁵ 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı barutu hâlâ bu formüle göre yapılmasına rağmen, 18. yüzyıl sonunda Osmanlılar stan-

Tablo 5.3 Osmanlı İmparatorluğu ve Bazı Seçilmiş Avrupa Ülkelerindeki Barut Karışımı 1560-179558

Tarih	Ülke	Güherçile	Maden kömürü	Sülfür
1560	İsveç	66.6 %	16.6 %	16.6 %
1595	Almanya	52.2 %	26.1 %	21.7 %
1598	Fransa	75.0 %	12.5 %	12.5 %
1608	Danimarka	68.3 %	23.2 %	8.5 %
1649	Almanya	69.0 %	16.5 %	14.6 %
1650	Fransa	75.6 %	10.8 %	13.6 %
1673	Osmanlı İmp.	69.0 %	15.5 %	15.5 %
1686	Fransa	76.0 %	12.0 %	12.0 %
1696	Fransa	75.0 %	12.5 %	12.5 %
1696/7	Osmanlı İmp.	75.0 %	12.5 %	12.5 %
1697	İsveç	73.0 %	17.0 %	10.0 %
1699/1700	Osmanlı İmp.	75.0 %	12.5 %	12.5 %
1700	İsveç	75.0 %	9.0 %	16.0 %
1742	İngiltere ve Avrupa	75.0 %	12.5 %	12.5 %
1793/94	Osmanlı İmp.	77.1 %	12.5 %	10.4 %
1794/95	Osmanlı İmp.	78.8 %	13.7 %	10.5 %

dart Avrupa karışım oranı olan 75-15-10'u yakinen takip eden 76-14-10 karışım oranlı ve daha kaliteli bir barut üretmekteydiler.⁵⁶ Fakat şurası da bilinmelidir ki, Avrupa'da barutun standart bir karışım oranı yoktu. Mesela XVI. yüzyıl ortasında Avrupa'da 20 değişik tip barut yapılmaktaydı. Bu barutlardaki güherçile oranı yüzde 50 ile 85 arasında değişmekteydi. Standart eksikliği yanında, tablo 5.3'te ki veriler Osmanlı barut oranlarının Avrupa karışımındakilerine yakın benzerlik içinde bulunduğu gerçeğini göstermektedir. Osmanlılar ve onların düşmanları barut kalitesi açısından tutarsızdılar ki bu durum o dönemki bütün devletlerin değişik kalite ve kaynağa dayanmalarından dolayı idi.⁵⁷ Benzer şekilde hem Osmanlılar, hem de onların düşmanları barutun kalite ve saflığını büyük ölçüde etkileyen aynı nakliyat ve depolama güçlükleriyle karşılaştıklarından dolayı, her iki taraf için yüzyıllar boyunca dengeli bir standardı sürdürmeleri imkansızdı.

Netice olarak diyebiliriz ki, askeri etkileşimin değişik kanalları ve onların kendi uzmanlarının mahareti Osmanlılara Avrupa askeri teknolojik gelişmelerine ayak uydurmada yardım etti. Bu kanallar, Avrupa-Osmanlı askeri sınırının her iki tarafında askeri teknoloji ve silahçılıkta benzerlikler yarattı. Çok etkili temin sistemi vasıtasıyla mobilize olan, kendi beşeri ve ekonomik kaynaklarına dayanan ve benzer silah ürünlerini kullanan Osmanlılar 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar yalnız Av-

rupa'nın hegemonyacı zaferine mani olmakla kalmadı, aynı zamanda geçici olsa da, Avrupalı düşmanlarına karşı avantaj elde etti. İspanyol, Avusturyalı ve Habsburglar gibi kendisinin rakiplerinin birçoğundan farklı olarak Osmanlılar kendi imparatorluk sınırları içinde hem cephane hem de silahlarını üretebilmekte idi. Yaygın görüşlerin aksine, Osmanlılar yabancı kaynaklara da bağımlı değildiler. Osmanlıların Avrupalı rakiplerine karşı sözde geri olduğu, XVII. yüzyıl boyunca ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı ve Avrupa barut teknolojisi arasında pek fazla bir farklılık olmadığını mevcut deliller ortaya koymaktadır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'nın silah üretimi Avrupa harp endüstrisinin en önemli merkezlerinin gerisinde kalmasına rağmen XVIII. yüzyıl sonunda III. Selim'in çok bilinen askeri reformları sayesinde, Osmanlılar, kendi silah endüstrisini modernize etmeyi başardılar. Bu dönemde kalite bakımından bazı farklılıklar son derece aşıkarsa bile, imparatorluk tekrar çoğunlukla cephane ve silah üretiminde kendi kendine yeter durumdaydı.

Yukarıdaki bilgilerin ışığında denilebilir ki, gelecekteki merkezi Avrupa tarihçiliği tarafından önerilen Osmanlı askeri teknolojisinin sözde geriliği ve XVII. yüzyıl sonu ve XVIII. yüzyılda Osmanlı askeri hezimetlerine sebep olan harp levazımı ve silah tedarikindeki sözde güçlükler yoktu. Bunun yerine denilebilir ki, geri-

lik çok kompleks ve bunun kuramsal, ekonomik, sosyal ve kültürel elementleri vardır. Avrupa'ya avantaj sağlayan silahların iyiliği değil iyi yetenek, üstün nizam, çok daha etkili ve ileri tedarik sistemi idi. 18. yüzyıl sonunda Babiali'nin Avrupalı hasımları finans, bürokrasi, ilmi

müessese, devlet hamiliği, askeri haber alma, askeri mimar ve mühendislik, kabiliyet ve yetenek sahalarında Osmanlı'yı geride bıraktılar. Bunlar, Avrupa askeri mekanizmasının gelişimini ileri götürmek için çok önemli idi.

- 1 Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York: Vintage Kitapları, 1989)12.
- 2 E. L. Jones, *The European Miracle: Environments, Economics, and Geopolitics in the History of Europe and Asia* (Cambridge, New York, Cambridge Üniversitesi Basımevi, 1987)181.
- 3 Kenneth Meyer Setton, *Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century* (Philadelphia, PA: American Historical Society, 1991). Bunun kritiği için Rhoads Murphy'nin yorumuna bakınız, Rhoads Murphy'nin yorumu, *Arşivum Osmanicum* XII(1993-1994) 371-83
- 4 Jeremy Black, *War and the World: Military Power and the Fate of Continents, 1450-2000* (New Heaven, Conn., Yale Üniversitesi Yayınevi, 1998)
- 5 Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization* (3. Cilt), *The Gunpowder Empires and Modern Times* (Chicago: Chicago Üniversitesi Yayınevi, 1974) ve William H. McNeill, *Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society Since A.D. 1000* (Chicago: Chicago Üniversitesi Yayınevi, 1982)
- 6 Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, 2. Baskı, Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınevi, 1996), 126.
- 7 Keith Krause, *Arms and State: Patterns of Military Production and Trade*, (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınevi, 1992), 48-52, özellikle sayfa 49 ve devamına bakınız. Yine Jonathan Grant, "Rethinking the Ottoman 'Decline': Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries," *Journal of World History*, 10. 1. (İlkbahar 1999): 179-201. Osmanlı savaş endüstrisinin sözde geriliğine dair mevcut görüşlere meydan okumak için yalnızca kendi başına yeterli dayanak sağlayabilen Osmanlı belgelerine ulaşamayan yazar Jonathan Grant, Krause'nin sorgulanabilir modelini kabul etmiş ve üzerinde çalışılan dönem boyunca Osmanlıların 3. el üretici olarak kaldığını tartışmıştır. Yine yazar Ortaçağ Balkan Devletleri, Lehistan, Macaristan gibi 3. El üretici rakiplere karşı sadece Osmanlı'nın mukayese edilebilir üstünlüğe sahip olduğu ileri sürmüştür. Diğer taraftan yazarın düşüncesi bölgesel manada Osmanlı military teknolojisinin yeni ulaşılan Osmanlı arşiv kaynakları doğrultusunda daha üstün olduğu yönündedir. Bu konuda bakınız, Gabor Agoston, "Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47 (1994): 15-48.
- 8 Jeremy Black, *War and the World*; yine onun *Why Wars Happen* (Londra Reaksiyon Kitapları, 1998)'a bakınız.
- 9 A. M. Belinickii, "O poiavlenii i rasprostancii ognestrel'nogo oruzia v srednei Azii i Irane v XIV-XVI. Vekah", *Izvestia Tadzhikskogo Filiala Akademii Nauk SSSR* 15 (1949) 24.
- 10 Mücteba İlgürel, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İlk Devri", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı* (Ankara, TTK 1995), 285-293.
- 11 Djurdjica Petrovic, "Fire-arms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquest of the Fourteenth and Fifteenth Centuries", *War, Technology and Society in the Middle East* (Ed. V. J. Parry ve M. E. Yapp), (Londra, Newyork ve Toronto, Oxford Üniversitesi Yayınevi, 1975) 175-8.
- 12 Henry ve Renee Kahane, Andreas Tieze, *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, (Urbana, Illinois Üniversitesi Matbaası, 1958) 20.
- 13 Bunun hakkında bakınız, Kahane ve Tieze, *The Lingua Franca*, passim.
- 14 Finkel, "French Mercenaries in the Habsburg-Ottoman War of 1593-1606," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LV. 3(1992)451-71 ve Peter Sahin-Toth, A propos d'un article de C.F. Finkel: Quelques notation supplementaires concernant les mercenaires de Papa", *Turcica* 26 (1994)249-260.
- 15 M. Fontenay, "Chiormes turques au XVIIe siecle," *Le genti del Mare mediterraneo*, ed. Rosalba Ragosta, (Napoli, 1981)890.
- 16 Andrea Veress, *II Conte Marsili in Ungheria*, (Budapest, 1931) 26.
- 17 O, seçkin alim ve üniversite hocalarıyla sohbet ve toplantılar ile özel dersler vasıtasıyla anatomi, botanik, tarih ve matematik gibi çok değişik disiplinlerde geniş bir bilgiye sahip olmağa çalışan genç 17. yüzyıl İtalyan aydın sınıfının tipik bir üyesiydi. İstanbul'da ilk kaldığı 1679-80 yılları ile daha sonraki 1683 yılındaki esareti esnasında Osmanlı silahlı kuvvetlerinin kuşatma stratejileri, silahçılık, büyüklük, organizasyon konusunda yazılı ve sözlü ilk el bilgiye sahip olma veya Osmanlı ordularını müşahade etme fırsatına sahipti. Baden ve Lorraine'ye mühendislik konusunda tekliflerde bulunmuş, fakat 1684'teki Buda'nın ilk başarısız kuşatmasına kadar o kuşatma işinde herhangi bir role sahip olmamıştır. Bu kuşatma öncesinde onun iddiası Buda'nın en hızlı on gün içinde düşeceği idi ki, bu onun kuşatma sanatında uzman olup olmadığına dair ciddi şüpheler yaratmıştır. Hakikatte ise Buda 1684'te bir buçuk aylık kuşatmaya dayanmış, fakat 1686'daki iki buçuk aylık kuşatmaya dayanamayarak düşü. John Stoye, *Marsigli's Europe, the Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso*, (New Haven, Yale Üniversitesi Yayınevi, 1994) 8-36
- 18 Gabor Agoston, "Habsburgs and Ottomans: Defense, Military Change and Shifts in Power", *The Turkish Studies Association Bulletin* 22.1 (İlkbahar 1998) 126-141.
- 19 Gabor Agoston, "15. Yüzyılda Batı Barut Teknolojisi ve Osmanlılar", *Toplumsal Tarih* 18. (Haziran 1995) 12-13.
- 20 Halil İnalıcık-Mevlüt Oğuz (ed), *Gazavat-ı Sultan Murad b. Mehmed Han İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavatname*, (Ankara, TTK, 1987) 59-60 ve 68.
- 21 V. J. Parry, "Barud iv. Ottoman Empire," *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı, (Leiden: E. J. Brill, 1961) 1062.
- 22 V. J. Parry, "La maniere de combattre", *War, Technology and Society in the Middle East* (Ed. V. J. Parry ve M. E. Yapp), (Londra, Newyork ve Toronto, Oxford Üniversitesi Yayınevi, 1975) 224.
- 23 Parry, "La maniere de combattre", 250.
- 24 Laszlo Szita, *A törökök kiüzese a Körös-Maros közéről 1686-1695*, (Gyula: Bekes Megyei Levéltár, 1995) 205-208.
- 25 Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, Cilt I. (Glasgow: Fontana Yayınevi, 1990) 625.
- 26 *The New Cambridge Modern History*, Cilt III. , (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınevi, 1968) 368'den Vernon J. Parry tarafından iktibas edilmiştir.

- 27 Rhoads Murphey, "The Ottoman Attitude towards the Adoption of Western Technology: The Role the Efrenci Technicians in Civil and Military Applications", *Contributions a l'histoire economique et sociale de l'Empire ottoman*, (ed. Jean-Louis Bacque-Grammont-Paul Dumont), (Leuven: Edition Peeters, 1983) 292-293.
- 28 Özellikle belirtilmedikçe, ilgili son notlar ile tablo 4.1 ve 4.2'de gösterilen bütün bilgiler için bakınız, Agoston, "Gunpowder for the Sultan's Army: New Sources on the Supply of Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarian Campaigns of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Turica XXV* (1993) 75-96.
- 29 İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Kamil Kepeci Tasnifi (KK) 4738. Ss. 1 ve 6.
- 30 İstanbul, BOA, Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD) 8880, s. 66.
- 31 İstanbul, BOA, MAD 2730, s. 46.
- 32 Bu veri Osmanlı cephane depolarının toplam barut mevcudunu göstermektedir.
- 33 Bu veri, bu dönemde Osmanlı ordusunda bulunan toplam barut miktarını vermektedir.
- 34 İstanbul, BOA, MAD 6880, s. 26 H.1106(VIII.22.1694-VIII.11.1695) yılındaki üretimini 1,887.6 kantar olduğunu iddia etmektedir.
- 35 H.1168 (X.18.1754-X.06.1755)'de sadece 750 kantar.
- 36 MAD 5685 ve MAD 3279. Bu dönemde Karaman'ın yıllık mükellefiyeti 80.000 okka(1,818 kantar) idi. Bununla beraber, 1663/64 Macar seferi gibi seferler boyunca Karaman'daki görevliler, kendilerinin yıllık mükellefiyetlerinden fazla barut göndermek zorundaydılar ve de göndermişlerdir.
- 37 1672 Temmuzu'nda 800 kantar barut Varad'a gönderildi. MAD 1497, s. 9.
- 38 6 Mayıs 1663'te 818 kantar, 25 Haziran'da ise 613 kantarlık bir gemi Mısır'dan 1663/4 Macar seferi için gönderildi. Yine 15 Ekim'de 613, 17 Nisan'da 818 kantar barut dolusu gemi Mısır'dan 1664 Macar seferi için yollandı.
- 39 İstanbul, BOA, Cevdet Askeriye 9594 ve 9595.
- 40 İstanbul, BOA, MAD 10398, s. 102.
- 41 İstanbul, BOA, MAD 10405, s. 99.
- 42 S. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, (Cambridge, Mass, Harvard Üniversitesi Yayınevi, 1971) 143-144.
- 43 İstanbul, BOA, Cevdet Askeriye 9576.
- 44 *Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice, and in other Libraries of Northern Italy*. (Londra: 1890-1932) (Bundan sonra CSPM olarak zikredilecektir. Venice) Cilt 52-6, no 494.
- 45 CSPM, Venice, X, 318, no 477.
- 46 I. A. A. Thompson, *War and Government in Habsburg Spain, 1560-1620*, (Londra, Athlone Yayınevi, 1976) 230-241.
- 47 Cipolla, *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion, 1400-1700*, (Londra, 1965)98; Parker, *Military Revolution*, 126 ve son zamanlarda ise Grant, "Rethinking the Ottoman Decline", 191-192.
- 48 Agoston, "Ottoman Artiller", 34-43.
- 49 James D. Lavin, *A History of Spanish Fire-arms*, (Londra, 1965) 40; Colin Martin ve Geoffrey Parker, *The Spanish Armada*, (Londra: Hamish Hamilton, 1988) 215. John A. Lynn, *Giant of the Grand Siecle: the French Army, 1610-1715*, (Cambridge: New York, Cambridge Üniversitesi Yayınevi, 1997) 501-502.
- 50 Parry, "Barud", 1061,
- 51 Jerzy Piaskowski, "The Technology of Gun Casting in the Army of Muhammed II (Early 15th Century)", *I. International Congress on the History of Turkish-Islamic Science and Technology*, 14-18 Eylül 1981. *Proceedings*, Cilt III., (İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1981), 163-168.
- 52 Parry, "Barud", 1061 vd.
- 53 İstanbul, BOA, KK 4726, s. 18-22. Bu kaynak ilk defa İdris Bostan'ın "XVI. Yüzyıl Başlarında Tophane-i Amire'de Top Döküm Faaliyetleri", *Halil İnalcık Armağanı* (Eren Yayıncılık tarafından basılacaktır).
- 54 Piaskowski, "The Activities of the State Cannon-Foundry (Tophane-i Amire) at Istanbul in the Early Sixteenth Century According to an Unpublished Turkish Source", *Prilozi za orijentalnu filologiju* (1980) 209-217 ve Bostan, a.g.y.; MAD 2515 (1604 yılı için); MAD 4028 ve DBŞM TPH 18597, 18598 (1685/86 yılı için); MAD 2652 (1704-06 yılları için) ve MAD 2679 (1706/07 yılı için)
- 55 Agoston, "Gunpowder for the Sultan's Army," 87-89.
- 56 İstanbul, BOA, DBŞM BRI 18321.
- 57 Mesela Avusturya Habsburgları (şüphesiz değişik kalitedeki) barutlarını Breslau, Brunn, Olmüz, Iglau, Prague, Württenberg, Passau, Regensburg, Nürnberg, Augsburg, Innsbruck ve Florence gibi değişik yerlerden temin ettiler. Geza Palffy, *A csaszarvaros vedelmeben* (Győr, 1999) 194
- 58 Agoston, "Gunpowder for the Sultan's Army", 89.

OSMANLI DEVLETİ'NDE ATEŞLİ SİLAH SANAYİİ VE TOP DÖKÜM TEKNOLOJİSİ (1453-1566)

DR. SALİM AYDÜZ
FATİH ÜNİVERSİTESİ FEN-EDERİYAT FAKÜLTESİ

GİRİŞ

Metallerin işlenmesi ve muhtelif maksatlarla kullanmak üzere hazırlanması faaliyetlerinin tarihi, Türk tarihiyle eşit bir geçmişe sahiptir. Nitekim, dağdaki demir metalinin ergitilmesi gerçeğine dayanan Ergenekon destanı gibi, Türk tarihinin mitlerini yansıtan en meşhur destanlarda dahi metal ergitme faaliyetlerinden söz edilmektedir. Osmanlılara gelinceye kadar gerek Türklerde gerekse diğer muhtelif milletlerdeki metal işleme sanatında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Öyle ki Osmanlılar, metal işçiliği mevzuunda, Selçuklulardan devraldıkları gelişkin miras sebebiyle, çözümünü olmayan zor konularla pek fazla karşılaşmamışlardır.¹ Gerçekten, Osmanlılara gelinceye kadar hem doğuda ve hem de batıda muhtelif metal döküm teknikleri denenmiş ve çeşitli formlar geliştirilmiştir. Bu formlar arasında top dökümü için en uygun sistem, top yapıcı ustalar tarafından belirlenerek uzun yıllar uygulanmıştır. XIV. asrın başlarından itibaren Avrupa'da ortaya çıkan top dökümü ve üretimi, aynı asrın ikinci yarısından itibaren Osmanlılarda da görülmeye başlanmıştır. İlk dökümlerin ne zaman yapıldığı ve hangi teknolojinin kullanıldığı hususunda bilgilerin çok sınırlı olması sebebiyle bu asırlardaki üretim hakkında söz söylemek hayli zordur. Buna rağmen II. Murad Devri'nden itibaren seyyar dökümhanelerin kurulması ve buralarda kale dövebilecek çapta büyük topların dökülmesi, daha o dönemlerde dahi hayli ileri bir teknik bilgi birikiminin varlığına işaret etmektedir. Ateşli silah kullanımının her alanda hızla yaygınlaşması sonucunda döküm sanayiindeki gelişmeler de kaçınılmaz olmuştur. Bunun-

la birlikte temel döküm teknikleri çağlar boyunca büyük değişikliklere uğramamış ve evrensel bir metot olarak dünyanın her tarafında uygulanagelmıştır.²

Osmanlılar, bu konuda ciddi çalışmalar yaparak birtakım yeni teknolojiler geliştirmiş veya mevcut teknolojilere yeni bazı unsurlar ekleyerek etkilerini arttırmışlardır. Yeni ve güçlü silahlarla donattıkları ordularıyla diğer devletler nezdinde önemli bir baskı unsuru kurmuşlardır. Osmanlıların hususiyile Fâtih Sultan Mehmed Dönemi'nde yakaladıkları teknik üstünlükle top döküm sanayii (fabrikasyon üretim) anlayışı, Avrupa'da ancak XVI. yüzyılın ortalarından itibaren uygulanmaya başlayabilmiştir.³ Bu arada Osmanlıların büyük bir güç olma yolunda Batıya doğru attıkları hızlı adımlar ve Balkan fütuhâtı, tabiatıyla askerî teknolojinin ve altyapının iyi olmasını gerektirmekteydi. Buna karşılık fetihler sayesinde elde edilen bazı avantajlar, teknolojik ilerlemede önemli bir yer tutmuştur. Meselâ, savaş sonucu ele geçen topraklarda bulunan zengin bakır ve demir yatakları, top yapımında ihtiyaç duyulan bu tür metallerin hem ucuz hem de kısa sürede temin edilmesini sağlamıştır. Bu arada ganimet yoluyla elde edilen zenginlik, tüccarlar yoluyla elde edilecek silâhlar ve bunlara bağlı muhtelif malzemelerin satın alımını kolaylaştırmıştır. Öte yandan, savaşlarda elde edilen farklı türden top ve tüfekler, Osmanlı silah ustalarına ve topçularına farklı veya yeni gelişmeleri takip etmede önemli fikirler vermiştir. Ayrıca sağlam olarak elde edilen silahlar, Osmanlıların silah gücünü arttırmış ve önemli sayılabilecek katkılar getirmiştir. Son olarak savaş esirleri arasında bulunan top dökücü ustaların Osmanlı hizmetine alınıp çalıştırılmasıy-

la Batıdaki top döküm teknolojisi konusundaki gelişmeler yakından takip edilmiştir. Maddî bakımdan zengin, hammadde açısından kendine yeterli, teknik kadro bakımından ihtiyacını karşılayan güçlü merkezî idareler, nisbeten pahalı topları kolayca elde ederek, mahallî askerî garnizonlara karşı büyük avantaj yakaladılar. Osmanlılar Balkanlardaki ilerleyişte bu avantajı çok iyi değerlendirmişlerdir.⁴

İstanbul'un fethinden önce Edirne'de ve savaş meydanlarına kurulan seyyar dökümlhanelerde top dökümü yapılmaktaydı. İstanbul'un fethinden sonra kurulan Tophâne-i Âmire, yavaş yavaş gelişen bir askerî sanayi tesisi olma yoluna girmiş, kısa bir sürede gelişerek, XVI. asrın ilk yarısında yüzlerce usta ve işçinin çalıştığı, çok sayıda topun bir arada dökülebildiği büyük bir askerî sanayi fabrikası halini almıştır. Burası aynı zamanda yoğun bir top döküm faaliyetine sahne olmanın yanında, top arabası, barut ve gülle gibi askerî mühimmatın da hazırlandığı bir yer olmuştur.⁵ Hem donanma gemilerinde, hem de kara ordusunda, ayrıca memleketin muhtelif yerlerinde bulunan kalelerde kullanılan topların büyük çoğunluğu burada dökülmekteydi. Diğer taraftan 1464 yılında yapılan iki parçalı büyük muhasara topunun kimyasal bileşiminin analizi üzerinde yapılan etüdler, Fatih Sultan Mehmed'in çok gelişmiş bir Tophâne'ye ve çok kaliteli dökümcü ustalarına sahip olduğuna işaret etmektedir.⁶ Kritovulos tarafından yazılan eserde bulunan XIV. asrın ortalarına ait Osmanlı top döküm teknolojisini yansıtan bilgilere göz atıldığında Osmanlı top ustalarının sahip olduğu teknolojinin, Avrupa'da 1540 yılında V. Brinuccio ve daha sonra Surirey de Saint Remy ve A. Struense'nin tarif ettiği teknolojiyle aynı özellikleri taşımakta olduğu görülür.⁷ Osmanlıların bu modern tekniklerin tanınmasından önceki top döküm teknolojisini tespit edebilmek için, klâsik sisteme göre top dökümü olarak adlandırılabilir teknolojiyi anlamak gerekir. Osmanlı dünyasında Kritovulos ve Evliya Çelebi tarafından kısaca anlatılan ve aynı zamanda Avrupa'da, V. Biringuccio tarafından da belirtilen teknolojiye göre dökümün nasıl yapıldığı ve safhalarının neler olduğu teker teker ele alınmalıdır.

Top Dökümünü Gerektiren Sebepler

Klâsik dönemde, Osmanlılarda, ordunun sefer hazırlıkları bahara kadar yapılır ve daha sonra uygun bir za-

manda sefere çıkılırdı. Bu itibarla sonbahardan bahara kadar geçen sürede, başta İstanbul olmak üzere, çeşitli merkezler yoğun olarak gelecek yıl yapılması muhtemel/kesin bir sefer için hazırlık devresi geçirirlerdi. Savaş hazırlıklarının en kapsamlısı ve önemlileri İstanbul'da gerçekleşirdi. Bilindiği gibi, ordu merkeziyle birlikte Tersâne-i Âmire ve Tophâne-i Âmire gibi iki önemli askerî sanayi tesisi İstanbul'da bulunmaktadır. Bunun yanında ehl-i hıref olarak adlandırılan muhtelif sanat ehli cemaatler de yine bu şehirde bulunmakta ve sefer için kendilerine düşen vazifeleri yapmaktaydılar. Donanmanın sefer hazırlığı içinde bulunduğu zamanlarda Tersâne-i Âmire'de yoğun bir gemi inşa faaliyeti yaşanır, sulh senelerinde ise ihtiyaç nisbetinde gemi yapılırdı.⁸ Bunun yanında, hem donanmanın sefer hazırlığı,⁹ hem de kara ordusunun sefer hazırlığı sırasında Tophâne-i Âmire yoğun bir top döküm faaliyeti içinde olurdu. Zira yeni bir sefere karar verildiğinde Tophâne-i Âmire görevlilerine top dökme için, madenlerdeki eminlere de gerekli mühimmatı zamanında tedarik edip getirmeleri için emirler verilirdi. Savaş olmadığı zamanlarda ise kalelerde bulunan topların arttırılması ya da yenilenmesi gibi maksatlarla top dökülmekteydi. Hatta XIX. yüzyılda, Tophâne-i Âmire meydanında daima iki yüz topun hazır olarak bekletilmesine itina edilirdi.¹⁰

TOPÇULUK TARİHİNDE

ÖNEMLİ BİR DEVİR:

FATİH SULTAN MEHMED DÖNEMİ

Ateşli silahlar Osmanlılarda Sultan I. Murad devrinden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Zamanla kendi ateşli silah teknolojisini geliştiren Osmanlılar, pek çok yerde yerli top imalathâneleri açmışlardır. Sultan II. Murad Dönemi'nde artan üretim ve teknolojik faaliyetler Fatih Sultan Mehmed'in saltanatının ilk yıllarında daha da ileri bir seviyeye ulaşmıştır.

EDİRNE'DEKİ TOP DÖKÜM

ÇALIŞMALARI

Osmanlı top döküm çalışmaları çerçevesinde bilinen en eski sabit tophane Edirne'de Sultan II. Murad tarafından inşa edilmiştir. Bundan önce Balkanlar bölgesinde bulunan bazı kalelerin fethinde, kale çevresinde

seyyar top dökümhaneleri kurulmuştur. Edirne'deki tophânenin ne zaman kurulduğu tam olarak belli değildir. Ancak Fatih Sultan Mehmed'in tahta geçmesinden itibaren burada yoğun bir şekilde top dökümü gerçekleştirilmiş, irili ufaklı pek çok top dökülmüştür. Buradaki çalışmalar Saruca Usta adlı topçubaşıyla Mimar Muslihiddin tarafından organize edilmiş ve Fatih Sultan Mehmed tarafından da sürekli kontrol altında tutulmuştur. Çalışmaları bizzat takip eden Fatih Sultan Mehmed'in bazı top ebatlarının tesbitine bizzat katıldığı bilinmektedir.

İSTANBUL'UN FETHİ VE TOPUN ETKİSİ

İstanbul'un bin yıllık surlarının büyük çaplı toplar tarafından uzun süre dövülerek fethedilmesiyle, topun tarihte ilk defa çok etkili bir silah olduğu bütün dünya tarafından anlaşılmıştır. İstanbul'un fethinde topların önemli bir fonksiyon icra etmesi ve ayrıca havan topunun fonksiyonel bir şekilde kullanılmasıyla bütün dikkatler savaşların -hususiyile muhasara savaşlarının- kaderini değiştiren bu müthiş silahın üzerine çevrilmiştir. İstanbul Muhasarası esnasında meydana gelen önemli bir gelişme, daha önceden de bilinen ancak fonksiyonel bir şekilde kullanılamayan havan topunun geliştirilmesidir. Havan topu, muhasaranın devam ettiği günlerde Haliç'te bulunan gemilerin vurulması maksadıyla Fatih Sultan Mehmed tarafından yeniden dizayn edilmiş ve topçu ustaları tarafından dökülerek maksada uygun olarak ilk defa kullanılmıştır. Bir kısım tarihçilerin ileri sürdüğü gibi burada havan topunun icadı söz konusu olmayıp ilk defa fonksiyonel bir tarzda kullanımı esastır. Öte yandan kuşatmada ilk kez kullanılan büyük çaplı muhasara topları da surların yıkılmasında etkili olmuş ve burada denenilen büyük çaplı toplar yine Fatih Sultan Mehmed Dönemi'nde daha da geliştirilerek başka muhasaralarda kullanılmıştır.

TOPHÂNE-İ AMİRE VE TOP DÖKÜM TEKNOLOJİSİ

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra ateşli silah üretimine önem vermiş ve bu günkü Tophâne semtinde bir top dökümhanesi inşa ettirmiştir. Yerli top döküm ustaları yanında az sayıda gayr-i müslim top dökümcüsünün de çalıştığı bu tophâne o zamana kadar

inşa edilen en büyük top dökümhanesi olmuştur. Tophâne-i Âmire'nin Fatih Sultan Mehmed Dönemi'ndeki faaliyetleri ve çalışmaları hakkında her hangi bir bilgi bulunmamakla birlikte büyük çaplı topların döküldüğü ve önemli çalışmaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim, bu topların bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır.

Fatih Sultan Mehmed Dönemi'nde Osmanlıların çok sayıda top imal ettikleri ve bu yüzden önemli miktarda topa malik oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim daha 1456 yılında yapılan Belgrad muhasarasında düşmanın eline geçen topların sayısının iki yüz olduğu kaynaklar tarafından ifade edilmektedir.¹¹ Diğer yandan düşmanın eline geçen toplar arasında bulunan ve daha sonra Macar kralının sarayına götürülerek sergilenen toplar büyük bir ilgi merkezi haline gelmiştir. Gerek yerli gerekse yabancı kaynakların ifade ettiğine göre, Fatih Sultan Mehmed'in toplarının fevkalâde güzelliği ve büyüklüğü, Avrupa'da büyük heyecan uyandırmış ve insanlar bu topu görebilmek için muhtelif ülkelerden gelmişlerdir. Öyle anlaşıyor ki bu topun ünü bütün Avrupa'ya yayılmıştır (Bu toplardan birisinden aşağıda bahsedilecektir). Diğer taraftan, Rodos muhasarasında (1480) kullanılan toplar arasında 300 kiloluk güller atan büyük çaplı topların yanında, çok sayıda küçük topun bulunduğu kaydedilmektedir. Ayrıca bu savaşta Türkler tarafından tarihte ilk defa tahrip bombalarının kullanıldığı rivayet edilmektedir.¹²

SEYYAR TOP DÖKÜMÜ

Fatih Sultan Mehmed, Osmanlı Devleti'nin sınırlarını genişletmek ve hakimiyetini arttırmak için, mahalli senyörlerin ve hanedanların sığındığı kaleleri yıkmak ve almak mecburiyetinde kaldığından dolayı, saltanatı süresince pek çok muhasara savaşı yapmak zorunda kalmıştır. Bundan dolayı onun döneminde topçuluk, bilhassa muhasara topçuluğu önemli bir şekilde gelişme kaydetmiş ve dağlık arazilerde bulunan kalelerin muhasara edilebilmeleri için tarihte eşi görülmeyen bir şekilde "seyyar top dökümü metodu"na müracaat edilmiştir. Edirne ve İstanbul'da tophâne olmasına rağmen, top götürmenin müşkül olduğu bölgelerde kısa sürede seyyar top dökümhaneleri kurulmakta ve top dökümü yapılmaktaydı. Tarihçiler, Fatih'in istediği yerde top dökürdüğünü ve büyüklükleri yüzünden topları taşıyamadığı zaman, istediği yere taşıyabilmek için hemen parçalatıp

yeniden döktürdüğünü nakletmektedirler. Seyyar top dökümhaneleri ilk defa 1422 yılında, yani Sultan II. Murad Dönemi'nde ortaya çıkmış ve daha sonra artarak devam etmiştir.

Rumeli ve Balkan fütuhâtı politikası çerçevesinde, bölgeye akınlar yapmak ve buradaki kaleleri almak için sık sık muhasara savaşları yapmak zorunda kalan Fatih Sultan Mehmed'in Balkanlardaki engebeli arazi üzerinde bulunan kaleleri muhasara etmesi yüzünden, özellikle büyük çaplı muhasara toplarının onun zamanında ciddi bir gelişme gösterdiği görülür.¹³ Nitekim, daha önce babasının (1449) ve komutanlarından Süleyman Paşa'nın (1474) muhasara ettiği ancak fethedemediği İşkodra Kalesi'nin 1478 yılında yapılan son muhasarasında kalenin etrafındaki tepelere top dökümhaneleri kurulmuş, bakır ve kalay gibi maddeler bölgeye taşınarak oluşturulan seyyar dökümhanelerde çok büyük çaplarda on bir adet top dökülmüştür. Dökülen toplar arasında bulunan ve 13 kantar (702 kg.) ağırlığında taş gülle atan bir büyük muhasara topu, Osmanlı ateşli silah teknolojisinin geldiği yüksek konumu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu topun, topçuluk tarihinde şimdiye kadar görülen en büyük top olduğu Hammer gibi ciddi Avrupalı tarihçiler tarafından ifade edilmektedir. Öte yandan bu muazzam topa 'Muhammed' ismi verilmiş ve bütün masrafları, Fatih Sultan Mehmed'in eşi Mükerrerme Hatun tarafından karşılanmıştır. Bu muhasarada dökülen diğer topların attığı gülle ağırlıkları da 3 kantardan 11 kantara kadar değişiklik göstermektedir.

Fatih Sultan Mehmed Dönemi'nde topların pek çoğu tunçtan yapılmıştır. Oldukça pahalı bir malzeme olan bakır ve kalayın karışımıyla elde edilen bronz toplar tabiatıyla çok masraflı olmaktadır. Ancak Osmanlılar bakır Kastamonu'da bulunan Candaraoğullarından, kalayı da Venedik'li tüccarlar vasıtasıyla ucuza temin etmekteydiler. Oysa aynı dönemde Avrupa'da büyük toplar genellikle demirden yapırlardı. İslam dünyasında, kalayın fazla bulunmaması sebebiyle her türlü metal silahlar tunç yerine bakır-çinko karışımından elde edilen pirinçten yapılırken, Osmanlılar ticari yollarla kalay elde edebildikleri için silahlarını kalay-bakır karışımından oluşan tunçtan yapmışlardır.

FATİH SULTAN MEHMED'İN ATEŞLİ SİLAHLARA İLGİSİ

Fatih Sultan Mehmed'in ateşli silahlara olan ilgisinin oldukça genç yaşlarda başladığı anlaşılmaktadır. Ni-

tekim, onun birinci saltanatından sonra tahta ikinci defa geçen ve Kosova'da (1448) düşman ordusunu bozguna uğratan babası Sultan II. Murad savaştan sonra ganimet olarak ele geçen ateşli silahları kendisine getiren Şahin Paşa'ya: "güzel tedbir eyledin ki, Padişah'a (II. Mehmed) armağan gerektir, zira biz bu gazâyâ oğlum padişahın niyyetine eylemiş idik. İmdi âna biraz hedâyâ gerektir ki ânın gönlü şâd ola" diyerek onun bu ilgisine dikkat çekmiştir.¹⁴

Fatih Sultan Mehmed'in ateşli silahlara olan ilgisi Avrupa devletleri tarafından da bilinmekteydi. Nitekim, bu konuda Avrupa'da yazılan ilk eser olan Venedikli Robertis Valturius'in (1413-1484) *De re militari'si* (Verona 1472) basıldıktan hemen sonra Rimini lordu S. Padolfo Malatesta (1417-1468) tarafından Fatih Sultan Mehmed'e hediye edilmiştir (Eserin nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine nr. 2699). Eserin Fatih Sultan Mehmed'e gönderilmesi ve ithaf edilmesi, Fatih'in ateşli silahlara ve askeri teknolojiye verdiği değer, yabancılarca da bilindiğini açıkça göstermektedir.

BU DÖNEMDE YAPILAN TOPLARIN ÖZELLİKLERİ

Fatih Sultan Mehmed Dönemi hemen hemen bütün askeri tarihçiler tarafından topçuluk açısından önemli bir dönem olarak görülmektedir. Bu durum, öncelikle padişahın topçuluğa verdiği değer ve bu bağlamda top dökücü ustalarını iyi bir şekilde istihdam etmesiyle ortaya çıkmıştır. Yerli ve yabancı bu dönemde çok sayıda top ustasıyla teknisyeni onun hizmetine girmiş, bu sayede top dökümünde ve kullanılmasında ciddi gelişmeler sağlanmıştır. Özellikle metallerin ergitilmesinde Osmanlıların geliştirdiği sistem, dökümcülük açısından yeni bir gelişme olarak meydana çıkmıştır. Bu yeni teknolojinin, kısa bir süre içinde Avrupa'ya taşındığı ve bu transferde, Fatih Sultan Mehmed'in hizmetinde bulunmuş yabancı bir ustanın vasıta olduğunu meşhur araştırmacı Joseph Needham ifade etmektedir. Needham, Fatih'in hizmetinden ayrıldıktan sonra XV. yüzyılın sonlarında Frankfurt'a dönen Nuremberg'li Jörg adlı bir top dökücüsünün, metal ve ateşi birbirine temas ettirmeksizin metal ergiten bir ocak yaptığını ve bu tekniği İstanbul'da dolayısıyla Tophâne-i Âmire'de öğrendiğini belirtmekte-

dir.¹⁵ Bu şekilde metal ergiten fırınların Kritovulos'un ifadelerinde de bulunduğu göz önüne alındığında, Osmanlıların İstanbul'un fethinden önce de bu tekniği kullanmakta oldukları anlaşılmaktadır.¹⁶ Anlaşıldığı kadarıyla, döküm teknolojisiyle mekanik çekiç alanında, XVI. yüzyılın sonuna kadar süren Osmanlı üstünlüğünün temelleri XV. yüzyılın başlarına kadar gitmektedir.

Fatih Sultan Mehmed Dönemi Osmanlı tunç top dökümcülüğü ciddi bir gelişme dönemi yaşamıştır. Bir taraftan iki parçadan oluşan büyük tunç muhasara topları, ilk defa bu dönemde yapılırken bir taraftan da çok uzun ve ağır muhasara topları yapılmıştır. Bu dönemde yapılan büyük toplar daha sonra parçalanarak küçük toplar halinde yeniden dökülmüştür. Meselâ, Fatih Sultan Mehmed'in İskenderiyye muhasarası (1478) için döktürdüğü 11 adet büyük çaplı muhasara toplarından birisi, yaklaşık yüz sene sonra, 978 (1570) yılında çok büyük olduğu için parçalanmış ve bu toptan üç tane 18, 16, 14 vukiyye çaplarında üç yeni top dökülmüştür. Daha önce muhasarada kullanılmak üzere yapılan bu top muhtemelen meydan savaşlarında kullanılmak üzere yeniden dökülmüştür.

GÜNÜMÜZE ULAŞAN TOPLAR

Fatih Sultan Mehmed devrinde yapılan topların pek çoğunun büyük çaplı muhasara topları olduğu daha önce ifade edilmişti. Daha sonraki yüzyıllarda muhasara savaşları yerlerini büyük ölçüde meydan savaşlarına bırakmış ve bu sebeple muhasara toplarının önemi azalmıştır. Ayrıca barut sarfiyatı çok olan ve hantallığı sebebiyle taşınması büyük sıkıntılara sebebiyet veren bu toplar daha sonraki yüzyıllarda parçalanmış ve daha küçük toplar yapılmak üzere eritilmiştir. Bu sebeple bu dönemden günümüze çok az sayıda top ulaşmıştır. Yapılan çalışmalara göre Fatih Sultan Mehmed devrinden bu güne ulaşan topların sayısının altı olduğu görülür. Bunların birisi iki parçalı bir top olup aşağıda bahsedileceği gibi yurt dışındadır. Kalan beş toptan dördü hemen hemen bir birinin aynıdır. Son bir top ise Askeri Müze bahçesinde olup günümüze ulaşan Osmanlı topları arasında en dikkat çekenlerinden birisidir. O dönemden günümüze ulaşan toplar şunlardır.

BİR TEKNOLOJİ HARİKASI: İKİ PARÇADAN OLUŞAN VİDALI MUHASARA TOPU

Bu top Londra'daki Tower of London Müzesi'nde sergilenmekte olup iki parçalıdır. Üzerinde bulunan kitabeğe göre, Mart 1464 yılında Ali adlı bir top döküm ustası tarafından dökülen bu top müzenin bahçesinde sergilenmektedir. 1807 yılından bu topun elde edilebilmesi için İngilizler Osmanlı Devleti'yle uzun bir mücadeleye girişmişlerdir. Kırım Savaşı (1856) vesilesiyle Çanakkale'ye gelen İngiliz General J. H. Lefroy, bu topun alınabilmesi giriştiği diplomatik girişimlerin sonuçsuz kalması üzerine sonunda bu top için Bab-ı Âli'ye 1600 sterlin teklif etmiştir. Ancak bu teklif kabul edilmemiştir. Lefroy bunun üzerine İstanbul'daki elçi Mr. Kalvert'i araya sokarak topu alma mücadelesini sürdürmüştür. Top, Lefroy'un uzun ve maceralı mücadelesinden sonra¹⁷ nihayet, Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatinden bir sene sonra, 1868 yılında İngiltere'ye hediye olarak gönderilmek üzere Çanakkale'den alınmış ve Londra'ya götürülerek müzeye konulmuştur. Altmış senelik bir mücadeleden sonra birden bire İngilizlere verilen bu topun alınmasında, Kraliçe Queen Victoria'nın Sultan Abdülaziz'e bizzat teklifte bulunduğu ifade edilmektedir. Nitekim, Ffoulkes bu teklifin "Avrupa'nın bu en önemli topunun" elde edilebilmesi için yapıldığını ifade eder.¹⁸

Topun üzerinde üç ayrı satırda yazılmış bir kitâbe yer almaktadır. Ortasından ikiye ayrılan bu top, iki parçadan oluşmakta ve gülle yoluyla barut haznesi ayrı ayrı parçalardan oluşmaktadır. Kullanılacağı yere ayrı ayrı parçalar halinde taşınan bu top, daha sonra vidalanarak kullanılırdı. Topun dış yüzeyinde takviye çemberleri bulunmaktadır. Bazı çemberler geniş olup, stilize edilmiş yaprak motifleriyle süslenmiştir. Barut haznesi üzerinde üç, namlu üzerinde ise beş adet ince takviye çemberi bulunmaktadır. Her iki parçanın hem başında hem de sonunda küp şeklinde manevra boşlukları bulunmaktadır. Topun üzerinde muylu ve taşıma halkası bulunmadığı gibi kundak dişi de yoktur. 18 ton ağırlığındaki bu topun toplam uzunluğu 523 cm., çapı ise 63,5 cm.'dir. Namlu kısmının uzunluğu 315 cm., barut haznesinin ise vida kısmı hariç 208 cm.'dir. Barut haznesinin çapı ise 24,8 cm.'dir. Topun içindeki kalay miktarı %10,2, bakır miktarı ise %89,8 oranındadır.

DİĞER TOPLAR

İstanbul'da çap ve uzunluk ölçüleri bir birine yakın olan dört top bulunmaktadır. Bunların birisi Askeri Müze'de ikisi Rumeli Hisarı önünde, birisi de Eyüb Semti'ndedir. Bir birine yapı olarak çok benzeyen ve tunçtan imal edilmiş olan topların üzerinde her hangi bir yazı ve tarih bulunmamasına rağmen, yapılarının özelliklerinden Fatih Sultan Mehmed Dönemi'nde yapıldıkları anlaşılmaktadır. Toplar muhtemel olarak bir sefer esnasında, alelacele ve seri olarak dökülmüştür. Bu sebeple pek fazla sanatsal özellik taşımazlar. Topların üzerinde derin bir şekilde kazınmış nişan çizgileri bulunmaktadır. Topların bu hususiyetleri itibariyle, ilk nişangâhlı toplar olduğu kabul edilebilir.

Askeri Müze bahçesinde bulunan topun ağırlığı 15 ton, çapı 63 cm., boyu 424 cm.'dir. Top tek parça halinde dökülmüştür. Gülle ağırlığı 285 kg. olan bu topun, beş kantar taş gülle atan bir şayka olduğu anlaşılır. Rumeli Hisarı önünde bulunan toplardan birisinin çapı 68 cm., boyu ise 427 cm; diğerinin çapı 66 cm., 423 cm.'dir. Eyüp'te bulunan topun çapı ise 74 cm., boyu 432 cm olup tam ortasında süslü bir kemer bulunur.

SÜSLÜ TOP

Askerî Müze bahçesinde bulunan ve Fatih Sultan Mehmed Dönemi'ne ait olduğu anlaşılan bir diğer top ise, dış yüzey üzeri rölyefli çok güzel figürlerle süslü olup, büyük bir itina ile dökülmüştür. XV. asır toplarına göre, Londra'daki toptan sonra en dikkat çekici top bu olmalıdır. Bu topun üzerinde yapıldığı dönemi belirten herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Namlu ucu çevresinde bir çember halinde tam olarak okunamayan bir yazı vardır. Ustasının ismini taşıyan kitabe ve diğer topların üzerinde bulunan teknik bilgiler yoktur. Topun boyu 346 cm., çapı ise 37 cm.'dir. 11 ton ağırlığındaki bu topun gülle ağırlığı 218 kg. olup, 4 kantar taş gülle atan şayka topu olduğu anlaşılmaktadır. Namlu ucunun her iki tarafında iki adet demirden yapılmış taşıma halkası, arka tarafında da yine iki tarafında tunç manevra dişleri bulunmaktadır. Fatih Dönemi' toplarının pek çoğunda da olduğu gibi top, içten ve dıştan iki kademelidir. Barut haznesi kısmı, namluya göre daha ince olup, çapı 18 cm.'dir. Gülle yolu uzunluğu 165 cm., barut haznesi

uzunluğu ise 170 cm.'dir. Namlu ucu iki kademeli olarak yapılmıştır. Namlu ucunun çapı dıştan dışa 74 cm.'dir. Topun çevresi hayli yoğun bir şekilde geometrik ve bitkisel motifleriyle zenginleştirilmiştir. Üzerinde yirmi tane çember halinde süslemeler vardır. Bu süsleme çemberlerinin motiflerinin on sekizi birbirinden farklıdır. Top, askerî tarih yanında, sanat tarihi açısından da büyük bir önem arz etmektedir. Falya deliği, topun arka tarafından 30 cm. daha içeride olup deliğinin olduğu yerde çok güzel bir çiçek motifi bulunmaktadır. Çiçeğin ortası falya deliği olacak şekilde dizayn edilmiştir ve neredeyse hiç yıpranmamıştır. Bu kısmın dikkatli bir şekilde incelenmesi sonucunda, topun az kullanılmış olduğu kanaatine varılabilir ki bu da, 1456 yılında Belgrad seferinde kullanılan ve daha sonra orada bırakılan bir topun bu top olduğuna işaret edebilir. Daha önce de zikredildiği gibi Fatih Sultan Mehmed'in Belgrad seferi muvaffakiyetsizlikle sonuçlanmış ve aralarında çok kıymetli bir kaç topun da bulunduğu iki yüz top orada terk edilmiştir. Bu toplardan iki tanesi, Macar Krallarının Budin'de bulunan sarayının önüne getirilerek halka teşhir edilmek üzere konulmuştur. Uzun bir süre burada kalan toplar, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1526 yılındaki Mohaç savaşından sonra Budin şehrinin alınmasıyla tekrar ele geçirilmiş ve İstanbul'a getirilmiştir.

Yukarıda anlatılan noktalardan hareketle Fatih Sultan Mehmed devrinin Osmanlı ateşli silah teknolojisi açısından oldukça mühim yer tuttuğunu ifade edebiliriz. Bu dönem hemen hemen bütün askerî tarihçiler tarafından topçuluk açısından önemli bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Bu durum, öncelikle padişahın topçuluğa verdiği değer ve bu bağlamda top dökücü ustalarını iyi bir şekilde istihdam etmesiyle ortaya çıkmıştır. Yerli ve yabancı bu dönemde çok sayıda top ustasıyla teknisyeni onun hizmetine girmiş, bu sayede top dökümünde ve kullanılmasında ciddi gelişmeler sağlanmıştır. Özellikle metallerin ergitilmesinde Osmanlıların geliştirdiği sistem, dökümcülük açısından yeni bir gelişme olarak meydana çıkmıştır. Ateşli silah teknolojisinin hızla gelişmesi yanında bunları kullanacak grupların süratle teşkilatlandırılması ve öte yandan Tophâne adı verilen top imalathanelerinin açılması gibi faaliyetler bu dönemin

dikkate değer özellikleridir. Bütün bu gelişmelerin ötesinde Osmanlı Devleti'ni büyük ölçüde örgütleyen Fatih Sultan Mehmed'in şahsiyetini görmemek ve takdir etmemek elbette mümkün değildir. Bu dönemde ateşli silahlar konusunda ortaya çıkan gelişmelerin genel olarak Askerî teknoloji başlığı altında incelenerek geniş bir şekilde değerlendirilmesiyle ortaya yeni ve orijinal bilgilerin çıkacağı muhakkaktır.

II. BAYEZİD DÖNEMİNDE TOPÇULUK

Fatih Sultan Mehmed zamanında ciddi ilerlemeler kaydeden top dökümü faaliyetleri, II. Bâyezid Dönemi'nde de devam etmiştir. Nitekim, Portekiz tehdidi karşısında Osmanlılardan yardım talep eden Memlüklerle gönderilen malzemeler arasında dört yüz adet topun yer alması, Osmanlıların elinde bulunan topların sayısı hakkında fikir vermektedir. Daha önce de, Memlükler karşısında uğranılan başarısızlıklar sebebiyle orduda çeşitli düzenlemeler yapılmış ve bu arada özellikle Topçu Ocağı'na büyük ölçüde takviye yapılmıştır.¹⁹ Tophâne-i Âmire'nin bu dönemdeki faaliyetleri hakkında elimizde muhasebe defterleri bulunmamakla birlikte, Tophâne-i Âmire'de birtakım genişleme faaliyetlerinin olmuş ve bazı ilâve binalar yapılmıştır. II. Bayezid Dönemi, İstanbul dışında da önemli top döküm faaliyetlerine sahne olmuştur. Nitekim, Venediklilerle Adriyatik denizinde yapılan ve Modon, Koron ve civarının fethiyle sonuçlanan savaşlarda kullanılan topların büyük bir kısmı Avlonya ve Preveze'de bulunan Osmanlı tophânelerinde dökülmüştür. Buralarda yapılan top dökümlerine ait muhasebe defterleri incelendiğinde, en az Tophâne-i Âmire'deki gibi yoğun bir döküm faaliyetinin burada da gerçekleştirildiği görülmektedir.²⁰ Avlonya ve Preveze'de gerçekleştirilen top dökümü faaliyetleri için kullanılan malzemelerin bir kısmı, İstanbul'daki Tophâne-i Âmire mahzenlerinden gönderilirken, bir kısmı da civardaki kalelerden temin edilmiştir. Avlonya Tophânesine âit muhasebe defterleri, Tophâne-i Âmire'nin İstanbul dışındaki tophânelerle münâsebetlerini de inceleme imkânını sunması açısından önemlidir. Ayrıca, Avlonya ve civarında çok sayıda top dökülmesi, Bayezid Dönemi'nde Tophâne-i Âmire dışında da top döküldüğüne işaret etmektedir.

YAVUZ SULTAN SELİM DÖNEMİ

Yavuz Sultan Selim'in kısa süren saltanatı döneminde topçuluk açısından tespit edilebilen ve zikredilmeye değer en önemli faaliyet, 7,46 metre uzunluğunda ve 17,5 ton ağırlığında dövme demirden yapılan düz yivli topların üretilmesidir. Halen İstanbul'da Deniz Müzesi'nde sergilenen bu büyük toplar gelişmiş bir teknolojinin mahsulüdür. Yavuz Sultan Selim Dönemi'nden itibaren Tophâne-i Âmire'nin top döküm faaliyetleri, mevcut muhasebe defterleri sayesinde önceki dönemlere nisbeten çok daha iyi bir şekilde takip edilebilmektedir. Tophâne-i Âmire'nin 1513-1525 yılları arasındaki çalışmalarını gösteren ilk muhasebe defteri,²¹ buradaki faaliyetleri detaylıca ortaya koymaktadır. Bu muhasebe defterinde, başka defterlerde rastlamadığımız şekilde, bu dönem içerisinde dökülen topların listesi verildiği gibi, Mısır seferine götürülen topların muhasebesi ve miktarı da zikredilmektedir.

YAVUZ SULTAN SELİM ZAMANINDA YAPILAN DEMİR TOPLAR

Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde çok sayıda ve büyük ebatlarda dövme demirden toplar yapılmıştır. Bunlardan bir kısmı Mısır seferi için yapılmış olup, ikisi kara yoluyla Halep'e, Diğer ikisi de Cafer Kapudan'ın donanmasıyla İskenderiyye limanına götürülmüştür. 1517 yılında yapılan bir diğer demir top ise Midilli adasına bırakılmıştır.²² Tophâne-i Âmire'de 3 Ramazan 923-15 Receb 924 tarihleri arasında 22 adet demir top yapılmıştır. Buna göre Mısır seferi esnasında bir kısmı büyük ebatlarda olmak üzere 27 adet demir topun yapıldığı tespit edilmektedir.²³

Mısır seferi için yapılan iki büyük top halen İstanbul Deniz Müzesi bahçesinde sergilenmektedir. Diğer yandan Yavuz Sultan Selim zamanında dövme demirden yapılmış ve ebatları Deniz Müzesi'ndeki toplarla yaklaşık olarak aynı bir diğer demir top, Midilli Adasında bulunmakta olduğunu Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vuku'at* adlı eserinde haber vermektedir. O topun üzerinde Deniz Müzesinde bulunan toplardan birinde olduğu gibi "Sultan Selim bin Bayezid Han" unvanı ve ayrıca ilave olarak "amel-i Mustafa ve Tursun kâtib-i Tophane" imzaları ve 923 (1517) tarihi bulunmaktadır. Bu topun

boyu 26 karış (5,80 cm.) çapı gibi 22 santimetredir. Mustafa Nuri Paşa, topun "sarma tabir olunan sûrette demir çubuklardan imal olunduğunu" ayrıca "erbabının ifadesine göre gâyet musanna' ve âmilinin mahâret ve li-yâkatine delil-i kavî bulunduğunu" da ifade etmektedir.²⁴

Demir toplar daha ziyade gemilerde kullanılırdı. Nitekim, Yavuz Sultan Selim zamanında yapılan iki demir darbzen topun her biri bir mavna gemisine konulmuştur. Öbür yandan, 931 (1526) tarihli bir belgeye göre, Hint Okyanusu'nda Portekizlilerle mücadele eden Selman Reis'in Kızıldenizde inşa ettirdiği donanma gemilerinde 95 adet demir top bulunmaktaydı.²⁵

Deniz Müzesi bahçesinde bulunan ve ebatları birbirine yakın iki büyük topun birisinin üzerindeki kitâbede "Sultan Selim bin Bâyezid Hân" yazısı bulunmaktadır.²⁶ Ebatları birbirine benzeyen bu topların her ikisinin de, Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde yapıldığı anlaşılmaktadır. Dövme demirden yapılmış bu topların içinde 17'şer tane yiv bulunmaktadır.²⁷ Üzerinde kitabe bulunan topun çapı 25,5 cm., boyu ise 740 cm.'dir. 17,5 ton ağırlığındaki²⁸ bu topun arka kısmında, kuyruk tablasına 68 cm. uzaklıkta iki adet manevra dişi bulunmaktadır. Falya deliğinin arka tablaya uzaklığı 29 cm., namlu ucunun dıştan dışa çapı ise 67 cm.'dir. Topun üzerinde taşıma halkası bulunmamaktadır. Üzerine kitabe bulunmayan diğer topun da aynı şekilde 25,5 cm., boyu 746 cm.'dir.²⁹ Her iki tarafında halkalarının yarısı bulunmayan üçer adet taşıma halkası yeri bulunmaktadır. Namlu ucundaki halka, namlu ucuna 124 cm. uzaklıktadır. Arkada bulunan halkanın arka tablaya uzaklığı ise 102 cm.'dir. Arkadaki halka ile ortadaki halkanın arası 233 cm. orta halka ile namlu ucunda bulunan halkaların arasındaki uzaklık ise 264 cm.'dir. Falya deliği, arka tablaya 40 cm. uzaklıktadır. Arka tablanın çapı 65 cm.'dir. Namlu ucunun dıştan dışa çapı ise 54 cm.'dir. Her iki topun da namlu ucu gövdeye göre büyük olarak yapılmıştır. Üç kat demirin iç içe geçirilmesi ile elde edilmiş bu toplar, muhtemelen Mısır seferi için yapılan toplardandır.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi nr. 6608'de bulunan ve dönemin Kaptan-ı Deryâsı Cafer Paşa tarafından kaleme alınan bir arızada, Mısır seferi için her biri 27 vukiyye

(33 kg.) gülle atan iki 'darbzen' topunun döküldüğü, bu çapta topların şimdiye kadar gemilere bindirilmediği ve gemilerden bu kadar büyük toplarla atış yapılmadığı belirtilmektedir.³⁰ Ancak belgede bu topların nasıl bir malzemeden yapıldığı hususunda bilgi verilmemiştir. Belgede demir gülle attığı belirtilen bu toplardan bahsedildiği bir yerde "nev-sahte" ("nev-sahte topların içlerini pâk ettirmekte") tabiri kullanılırken ilerleyen satırlarda ise topların, topçular kethüdasının "döktüğü" ("topçular kethüdası dökmüştü") belirtilmektedir. Farsça'da sahte kelimesi genellikle dövme demir topların yapılmasında kullanılır. Her ne kadar ikinci cümlede döküldüğü belirtilmekteyse de bu topların gemilere konulmasından dövme demirden yapılmış toplar olduğu anlaşılar. Bugün Deniz Müzesi bahçesinde bulunan ve 25,5 cm. çapında ve 7,46 cm. uzunluğundaki iki adet demir topun, bu toplardan birisi veya ikisi olma ihtimali bulunmaktaysa da bu hususta kesin olarak bir şey söylemek mümkün değildir. Zira bu toplardan birisinin çapı, yukarıda belirtilen 27 vukiyye (33 kg.) ağırlığında demir gülle atacak büyüklüktedir. 27 vukiyye ağırlığında bulunan bir güllelenin çapı 21-24 cm. arasında değişmektedir. Ancak bu hesap salt demirden dökülmüş bir gülleye göre yapılmıştır. O günkü güllerin ne kadar saf demirden yapıldığı belli değildir. Ancak büyük bir ihtimalle bu topların, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi için yaptırdığı toplar olduğu üzerinde durulabilir.³¹

KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN DÖNEMİ

Kanunî Sultan Süleyman Dönemi, hem Osmanlı tarihi açısından hem de Tophâne-i Âmire ve Osmanlı topçuluğu açısından önem taşıyan bir dönemdir. Kanunî Sultan Süleyman'ın topçuluğun önemini kavraması ve bu konuya gereken önemi vermesi, saltanatının ilk yıllarına rastlamaktadır. Kanunî Sultan Süleyman, ilk önce Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı Tophâne binasını daha fazla top üretebilmek maksadıyla yıktırıp yerine daha büyük ve geniş bir bina yaptırmıştır.³² Bu arada Tophâne-i Âmire'de çalışan ustaların sayısını da arttırmıştır. Onun ilk üç sefer-i hümayûnu Belgrad ve Rodos kuşatmalarıyla Mohaç seferinde kullandığı toplar, bu üç zafere kazanılmasında çok mühim rol oynamıştır.³³ Tophâne-i Âmire'nin, Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının

ilk yarısına rastlayan dönemine ait muhasebe defterleri, zikredilen zaferler için yapılan hazırlıkları detaylı bir şekilde takip etme imkânı vermektedir. Diğer taraftan bu devre ait arşiv vesikaları yanında kroniklerin verdiği bilgiler de göz önüne alındığında, gelişmeler iyi bir şekilde takip edilebilmektedir. Kanunî Sultan Süleyman Dönemi'nin sonlarından XVI. asrın sonuna kadar ki gelişmeler, arşiv kayıtlarından özellikle Mühimme Defterleri'nden takip edilebilmektedir. II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed Dönemi'nde Tophâne-i Âmiri'nin faaliyetleri sürdürülmüş ve Kanunî Sultan Süleyman Dönemi'nde dökülen büyük çaplı muhasara topları bu dönemde de kullanılmakta olduğundan daha ziyade orta ve küçük çaplı topların yapımına önem verilmiştir. Diğer yandan, Fatih Sultan Mehmed ve Kanunî Sultan Süleyman dönemlerinde yapılan savaşların pek çoğunun muhasara savaşları olmasından dolayı, daha ziyade büyük çaplı muhasara topları dökülmüştür. Küçük toplara göre daha çok malzeme kullanılarak yapılan bu toplar, sağlam olmalarından dolayı uzun müddet dayanmaktaydı. Nitekim, Kanunî Sultan Süleyman'ın Rodos seferi için döktürdüğü iki büyük şayka topunun, XVIII. asrın başlarında kullanıldığına dair üzerinde kitabe bulunmaktadır.

Kanunî Sultan Süleyman Dönemi'nden sonra da toplara ve topçuluğa olan ilgi devam etmiştir. Sultan III. Murad Dönemi'nde yazılmış olan bir mühimme kaydına göre, Şam kalesinde bulunan, muhtemelen farklı özelliklere sahip üç topun nümüne için Tophâne-i Âmiri'ye gönderilmesi istenmiştir.³⁴ Öbür yandan, 4 Ekim 1605 tarihinde fethedilen Estergon Kalesinden ele geçirilen ganimet silahları arasında, ilk defa müşahede edilen toplar bulunmaktadır. Sadrazam Mehmed Paşa'nın 'garîb toplar ve yaraklar çıkmışdır; yürüyüş yerlerinde saçma ve biri biri üzerine darbezenler ve görülmemiş dönme ba'zı nadîflerle toplar peyda eylemişler' sözleriyle ifade ettiği bu topları, Padişah I. Ahmed'in de mutlaka görmek isteyeceğini ifade ederek, topların Tophâne önüne konulmayıp, Saray-ı Âmiri önüne konulması gerektiğini ve kendisinin de burada görebileceğini belirtir bir telhis yazmıştır.³⁵ Telhisten anlaşıldığı kadarıyla, sadrazam ilk defa gördüğü bu toplar karşısında hayret içinde kalmış ve padişahın da bunları görmesini istemiştir. Aşağıda da

belirtileceği gibi, Osmanlılar, XVI. asrın sonlarından itibaren Batıdaki askerî gelişmeleri takip etmeyi ihmal ettiklerinden dolayı, bu tür yeni silahlar karşısında hayretlerini gizleyememektedirler.

KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN DÖNEMİ'NE AİT TOPLAR

Tespit edilebildiği kadarıyla İstanbul'da Kanunî Sultan Süleyman Dönemi'ne ait on adet top bulunmaktadır. Bunlardan yedisi Askerî Müze'de, ikisi Dolmabahçe Sarayı önünde ve birisi de Deniz Müzesi'nde bulunmaktadır. Askerî Müze'de bulunan toplardan birisi ortasından ikiye bölünmüş bir halde olup, diğerleri sağlamdır. Kırık topun üzerinden alınan parçaların kimyasal analizi bulunmaktadır.

Kanunî Dönemi'ne ait en eski tarihli toplar Dolmabahçe Sarayı bahçesinde bulunanlardır. 928 (1522) tarihli bu toplar muhtemelen Rodos seferi (1522) öncesinde dökülmüştür. Ayrıca daha küçük ebatlı ve aynı tarihli bir başka top da Askerî Müze'de bulunmaktadır. 1919 yılına kadar Çanakkale'de bulundurulmuş büyük toplar, bu tarihte İstanbul'a nakledilmiştir. İstanbul'a nakledilen topların sayısı belli değildir. Ancak şu anda İstanbul'da bu toplardan sadece iki tane vardır ve ikisi de 928 (1522) tarihli olup, Topçubaşı Ahmed tarafından yapılmıştır.

Dolmabahçe Sarayı bahçesinin girişinde bulunan birinci top, büyük bir ihtimalle Rodos muhasarasında kullanılmış ve daha sonra Çanakkale'ye getirilmiş ve uzun süre orada muhafaza edilmiştir. Yine muhtemelen muhasara esnasında veya daha sonra yapılan savaşlarda karşı taraftan atılan topların güllerinden üçü namlu önüne, biri de namlu sırtına çarparak iki büyük, iki küçük çukur oluşmasına ve hatta topun çatlamasına ve çapının bozulmasına sebep olmuştur. Topun namlu ucuna 29 cm. uzaklıkta, taşıma halkaları bulunmayan iki tane tunç kulp bulunmaktadır. Namlu gerisinde ve kuyruktan 36 cm. mesafede, topun her iki tarafında manevra dişleri bulunmaktadır. Topun falya deliği arka tarafına 20 cm. mesafededir. Topun namlusu üzerinde dört adet yıldız ve altı köşe nakışlar ile işlenmiş rölyefli geniş takviye kemeri (çemberi) bulunmaktadır. Barut haznesi üzerinde ise birisi geniş diğeri ince iki kademeli takviye çemberi bulunmaktadır. Kulplar namlu ucu ile birinci

çember arasında bulunurken, ikinci ve üçüncü kemerler arasına Arapça bir kıta bulunmaktadır.³⁶

Kitabenin son mısraı H. 928 (1522) tarihini vermektedir. Ayrıca bu kitabenin tam ortasına da “sene 928” yazılmıştır. Kitabe namlu ucuna 82 cm. mesafededir. Barut haznesi üzerinde ve arkadan birinci ve ikinci çemberler arasında, topun arka kısmına 84 cm. mesafede “amel-i Ahmed b. Abdeh/Abdil (Abdullah) ser-topçu-yan” ibaresi yer almaktadır. Topun çapı 64 cm., boyu ise 468 cm.’dir. Topun namlu kalınlığı 14,5 cm.’dir. Topun arkasında bulunan tablanın çapı ise 90 cm.’dir. Aşağıdaki topun üzerinde bulunan kayı boyu damgası bu topun üzerinde bulunmamaktadır. Topun namlu ucunda, ortasında ve en arkasında sonradan kazınmış üç ayrı nişan çizgisi bulunmaktadır. Topun arka kısmında yer yer büyük gözenekler vardır. Bunlar muhtemelen sonradan oluşmuştur. Döküm hatası gözeneklerine benzememekte, muhtemelen saçma kurşun atan bir topun mermilerinden gelen etki ile oluşmuştur. Topun bu kısmında bulunan ve topa ait teknik bilgilerin pek çoğu bu tahrifat esnasında silinmiştir. Okunabilen sadece “ağz kutru 20” yazısıdır. Gülle kutru ve diğer bilgiler de bulunmakta ise de bunlar tam olarak okunamamaktadır. Topun üzerinde 1126 (1714) tarihinde kazınmış ikinci bir kitabe bulunmaktadır. Sultan III. Ahmed Dönemi’nde kazınmış bu kitabe de şu bilgiler yer almaktadır. “Top 300 kantar, 20 karış çap, 5 kantar, sene 1126”. Bu bilgilere göre topun ağırlığının 300 kantar yaklaşık olarak 17 ton olduğu ve 5 kantar ağırlığında taş gülle attığı anlaşılmaktadır. Topun üzerine kazınan bu kitabeden, topun bu tarihlerde kullanıldığını veya en azından kullanılmak üzere hazırlandığını göstermektedir. Bilindiği gibi Çanakkale boğazı zaman zaman düşman donanmalarının tehdidine maruz kalmaktaydı.

Dolmabahçe Sarayında bulunan ikinci top da aynı şekilde ve aynı ölçülerde Topçubaşı Ahmed b. Abdullah tarafından yapılmış olup, yaklaşık olarak çapı ve ebatları aynıdır. Ancak bu topun namlu ucuna 31 cm. mesafede bulunan taşıma halkaları yerinde bulunmaktadır. Arka tarafında bulunan manevra dişleri 39 cm. mesafededir. Topun arka kısmına 21 cm. mesafede bulunan falya deliği kenarında topa ait teknik bilgiler vardır.³⁷ Diğer topun üzerinde bulunan 1126 tarihli kitabenin aynısı bu

topun üzerinde de bulunmaktadır. Gülle ağırlıklarına göre bu toplar, Londra’da bulunan Fatih Sultan Mehmed’in iki parçalı topu ile aynı teknik özelliklere sahip olup, aynı şekilde bu topların da 5 kantar taş aran bir sayka topu oldukları anlaşılmaktadır. Topun üzerinde diğer topta olduğu gibi namlu ucuna 84 cm. mesafede aynı Arapça kıt’a bulunmaktadır. Kitabenin ortasına “sene 928” yazısı bulunmaktadır. Bu kitabe ile namlu ucu arasında, namlu ucuna 44 cm. uzaklıkta, 10 cm.x12,5 cm. ebatlarında, Oğuz Türklerinin kayı boyunun işareti bulunmaktadır. Diğer topta olduğu gibi bu topun üzerinde de derin bir şekilde kazınmış üç nişan çizgisi bulunmaktadır.

Bu iki topun ölçüleri ile daha önce zikredilen Fatih Sultan Mehmed’in iki tunç topunun ölçüleri birbirlerinin aynısıdır. Şekil itibarı ile de toplar birbirlerine çok benzemekte olup, bazı küçük farklılıkları bulunmaktadır. Ancak Fatih Sultan Mehmed’in topları ile bu topların kullanılan malzeme kalitesi açısından karşılaştırılmasının yapılması durumunda, toplardaki gelişmenin seviyesi daha iyi anlaşılabilecektir.

928 (1522) yılında dökülen bir diğer top ise Askerî Müze’de bulunmaktadır. Serbölük Hayreddin b. Abdullah tarafından dökülen bu topun ebatları, şimdiye kadar zikredilen toplara göre nisbeten küçüktür. 357 cm. uzunluğundaki bu topun çapı 26 cm.’dir.³⁸ Namlu ucunda şu kitabe bulunmaktadır.

“Süleyman-ı zaman sultan-ı a’zam

Buyurdu toplar heybette ejder

Dem urup ra’d-veş gıgırdığıınca

Ola a’dâ hisârı hâke yekser”

Bu kitabenin bulunduğu kısmın ortasında “sene 928” yazısı bulunmaktadır. bu topun en önemli özelliği, halkalı toplardan muylulu toplara geçişi simgeleyen bir top olmasıdır. Ne Askerî Müze’de ne de başka bir yerde örneği olmayan bu topun üzerinde hem muylu hem de taşıma halkaları yer almaktadır. Topun orta yerinde iki tarafında muylu bulunurken, namlu ucu ile muylulular arasında iki tarafında iki adet taşıma halkası yer almaktadır. Tunçtan yapılan bu topun üzerinde yer yer bakır oksitlenmesi görülmektedir. Oksitlenmesinin yoğun olduğu yerlerde bakır alaşımın fazla olduğu anlaşılmakta-

dır. Topun falya deliği kenarında bulunan ve topa ait teknik bilgilerin verildiği yerde şunlar yazılırdı. Ş (karış) 16, kantar 4, çap 28. Bu bilgiler topun 16 karış (352 cm.) olduğunu göstermektedir ki yaklaşık olarak yukarıda verilen rakam ile aynıdır. 4 kantar ise 216 kg. yapmaktadır. Ancak bu topun attığı güllenin ağırlığını ifade etmemektedir. 26 cm. çapında bir topun atabileceği demir gülle, yaklaşık olarak 30-40 vukiyye arasında olmalıdır. Çap ise 28 parmak olarak verilmiştir ki bu da yukarıda verilen çapa yakındır. Topun 928 (1522) tarihli olmasına bakılırsa, Rodos muhasarası için döküldüğü düşünülebilir. Serbölük Hayreddin'in aşağıda zikredilecek 941 (1534-5) tarihli bir başka topu daha vardır.

Askeri Müze'de Kanunî Sultan Süleyman Dönemi'ne ait ve 931 tarihinde dökülmüş iki dikkat çekici tunç top bulunmaktadır. Bunlardan birisinin namlu ucu burma şeklinde dökülmüş, diğerinin de üzerinde rölyefli muhtelif figürler bulunmaktadır. Burma top Serbölük İskender tarafından dökülmüştür.³⁹ 15,5 cm. çapında ve 394 cm. boyundadır. Ortasında iki adet muylu bulunan topun namlu ucuna yakın kısmında 10 envanter numaralı topta bulunan Türkçe kitabe yer almaktadır.

Topun kuyruk kısmında bir şerit halinde süsleme kemeri bulunmaktadır. Evliya Çelebi, Tophâne-i Âmire önünde burma tarzında yapılmış bir topun bulunduğundan bahsetmektedir.⁴⁰ Topun ebatları kolomborna türü bir top olduğunu göstermektedir.⁴¹ Muhtemelen 20 vukiyye gülle atmaktadır.

Üzerinde kazınmış teknik bilgilere göre topun 11 vukiyye (13,5 kg.) ağırlığında gülle attığı ifade edilen diğer top da bir çeşit kolomborna topu olmalıdır.⁴² 451 cm. uzunluğunda bu topun çapı 16 cm.'dir. Topun ağırlığı 13,750 kg. dir. Topu, arka kısmında bulunan kitabesine göre Serbölük Trabzonlu Ahmed dökmüştür. Namlu ucunda yukarıdaki topta bulunan aynı kitabe yer almaktadır. Namlu gerisinde ve gövdenin iki yanında birer kertenkele motifi dikkat çekmektedir. Ayrıca bütün gövde üzerinde palmet dizileri, stilize edilmiş Çin bulutları, rûmî ve şemselerle yine kabartma olarak süslenmiştir. Topların her ikisi de 931 (1525) tarihinde döküldüğüne göre, muhtemelen Mohaç savaşına da götürülmüşlerdir.

Kanunî Sultan Süleyman Dönemi'ne ait ve her ikisi de aynı sene içinde dökülmüş diğer iki top ise 941 (1534-5) tarihlidir. Bunlardan birisi Serbölük Hayreddin, diğeri de İskender b. Abdil/Abdeh (Abdullah) tarafından dökülmüştür. Serbölük Hayreddin tarafından dökülen topun çapı 25 cm., boyu ise 310 cm.'dir. Topun falya deliği kısmında "amel-i Hayreddin serbölük sene 941" yazısı yer almaktadır.⁴³ Topun arka tablasının çapı 46 cm., namlu ucunun çapı ise dıştan dışa 36 cm.'dir. Namlunun kuyruk kısmı ise uc kısmı arasında 10 cm.lik bir fark bulunmaktadır. Namlu ucunda çember bulunmamakta ve ortasında iki adet muylu yer almaktadır. Hayli sade bir görüntüye sahip bu topun namlu ucuna yakın bir yerinde, envanter numarası 9 ve 10 olan toplarda bulunan aynı kıt'a yer almaktadır. Envanter numarası 10 olan ve yine Serbölük Hayreddin b. Abdullah tarafından dökülen 928 (1522) tarihli top ile bu topun dökücüsü aynı şahıs olmalıdır.

İskender b. Abdullah tarafından 941 tarihinde dökülen diğer top ise 2 m. boyunda ve 20 cm. çapındadır.⁴⁴ Topun orta kısmında iki adet muylu bulunmaktadır. Namlu ucunda Arapça yazılmış iki satırlık şu kitabe bulunmaktadır.

"Mimme 'umile bi-resm-i es-sultanu'l-a'zam/es-Sultan Süleyman Hân azze nasruhu"

Kanunî Sultan Süleyman Dönemi'ne ait ve her ikisi de aynı sene içinde dökülmüş son iki top ise 942 (1535-6) tarihlidir. Birisi Serbölük Ramazan, diğeri de Mehmed b. Abdullah tarafından dökülmüş bu toplardan ikincisi kırıktır.

Serbölük Ramazan tarafından dökülen topun boyu 282 cm., çapı ise 19,5 cm.'dir.⁴⁵ Namlu ucunda, 12 envanter numaralı topta bulunan Arapça kitabe bulunmaktadır. Topun kuyruk kısmının çapı, namlu ucuna göre daha fazladır. Namlunun orta kısmında ve her iki tarafından muylu bulunmaktadır. Bu topun en önemli kısmı namlunun arka tarafında bir uzantı şeklinde "kuyruk" bulunmasıdır. Kanunî Sultan Süleyman Dönemi'ne ve daha önceye ait topların hiçbirisinde bu şekilde kuyruk bulunmamaktadır. Muhtemelen topun yapıldığı tarihlerde bu şekilde kuyruklar yapılmaya başlanmıştır.

Mehmed b. Abdullah tarafından dökülmüş ve ortasından ikiye ayrılmış bulunan kırık topun uzunluğu ise

275 cm., çapı 18 cm.'dir.⁴⁶ Topun ortasında iki adet muylu bulunmakta ve muylular ile namlu ucu arasında, muylulara yakın bir yerde ortadan ikiye ayrılmıştır. Arka tabla ortasında bir adet kundak dişi bulunmaktadır. Topun namlu ucu düz olup, üzerinde herhangi bir çember bulunmamaktadır. Namlu ucuna yakın bir yerde daha önce envanter numarası 9, 10 ve 11 olan toplarda bulunan aynı kıt'a yer almaktadır. İstanbul Teknik Üniversitesi, Metalürji Fakültesi, Metalürji Mühendisliği Bölümü Elektron Mikroskobu Laboratuvarında Prof. Dr. M. Niyazi Eruslu tarafından, topun kırk parçalarından alınan bir miktar numûne üzerinde yapılan kimyevî analizin sonuçlarına göre, topta %93,53 oranında bakır ve %6,47 nisbetinde de kalay tespit edilmiştir. Tespit edilen bileşim, topun diğer parçalarında bir miktar değişebilmektedir. Ancak genel olarak tunç alaşımları için asgarî %4 nisbetindeki kalay ideal bir karışımı göstermektedir.⁴⁷

Kanunî Sultan Süleyman Dönemi'ne ait son top ise, 943 (1536-7) tarihlidir. Deniz Müzesi bahçesinde bulunan bu topun falya deliği kısmında bulunan kitabeye göre topu Serbölük Yusuf dökmüştür.⁴⁸ Topun çapı 16,5 cm., boyu ise 293 cm.'dir. Topun arka tablasında iki adet

kundak dişi bulunmaktadır. Tablanın çapı 44 cm.'dir. Topun üzerinde bulunan Arapça kitabe namlu ucuna 38 cm. uzaklıkta olup, Askeri Müze'de bulunan 12 ve 13 envanter numaralı toplarda bulunan kitabe ile aynıdır. Topun falya deliği kuyruk kısmından 15 cm. içeridedir. Top tunç olmasına rağmen üzerinde çok az bakır oksitlenmesi gözlenmektedir. Bu durum muhtemelen, topun alaşımındaki kalay miktarının fazla olmasından ileri geliyor olmalıdır.

NETİCE

Osmanlılar ateşli silahlar konusunda kısa zamanda büyük gelişmelere imza atmışlar ve bu gelişmeleri kısa sürede dünyanın pek çok ülkesine ulaştırmışlardır. Öte yandan ateşli silah üretimine büyük bir önem vererek bu konuyu daha çok geliştirmek için kısa sürede büyük askeri tesisler inşa etmişler. Bu bağlamda dünyada ilk kez devlet eliyle işletilen top ve tüfek gibi ateşli silah üreten fabrikaları kurmuşlar ve buralarda seri üretim yapmışlardır. Arşivlerde Tophâne-i Âmire'ye ait muhasebe kayıtlarının bulunması ve bunların detaylı bir şekilde incelenmesiyle birlikte Osmanlı ateşli silah sanayiinin gelişmesi ve on altıncı asırdaki seviyesi daha iyi anlaşılacaktır.

- 1 Erdem Yücel, "Türk Maden Sanatı", *Antik and Dekor*, 21 (1993), s. 110-114; I. R. Selimkhanov, "Reflection to the Study of Problems of the History of Metals and Metallurgy of Seljuk Period in Junction of Science", *I. International Congress the History of Turkish-Islamic Science and Technology*, İTÜ, 14-18 September 1981, İstanbul 1981, III, s. 257-266.
- 2 Salim Aydıöz, *Osmanlı Devleti'nde Tophâne-i Âmire'nin Faaliyetleri ve Top Döküm Teknolojisi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul 1998, s. 45 vd.; P. J. Browne, "Cast Cannon-the 15th to 19th Centuries", *Foundry Trade Journal*, 2 (1960), s. 164.
- 3 J. Piaskowski, "The Technology of Gun Casting in the Army of Muhammad II (Early 15 th Century)", *I. International Congress the History of Turkish-Islamic Science and Technology*, İTÜ, 14-18 September 1981, İstanbul, 1981, III, s. 163 vd.
- 4 D. Petroviç, "Fire-arms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquests of the Fourteenth and Fifteenth Centuries", *War, Technology and Society in the Middle East* (ed.: V. J. Parry-M. E. Yapp), London 1975, s. 164 vd.; H. İnalçık, "David Ayalon'un Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom adlı eserinin tanıtım yazısı", *TTK Belleten*, 83 (1957), s. 505.
- 5 BA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), MAD (Maliyeden Müdevver Defterler), nr. 6760, s. 11; BA, KK (Kamil Kepeci Tasnifi), nr. 4726, s. 11; BA, D. BŞM. TPH. dosya 1, gömlek 1, s. 10; BA, MD (Mühimme Defteri), nr. 12, s. 198/418; a. def., s. 597/1140; BA, MD, nr. 16, s. 166/322; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, v. 176a; *Topçular Kâtibi*, s. 56; Ahmed Muhtar, a.g.m., s. 302; Reşat Ekrem Koçu, "Baruthâne", *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 2128-2129; Muzaffer Erdoğan'ın "Arşiv Vesikalarına göre İstanbul Baruthâneleri", *İED*, 2 (1956), s. 115-138; Ahmed Erdal, *Baruthâne-i Âmire* (İstanbul Baruthânesi), Mezuniyet Tezi, 1982, s. 19-42; M. S. Kütükoğlu-

- lu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 624 vd.; Zeki Tez, "Güherçileden Karaburuna", *Bilim Tarihi*, 17 (1993), s. 8-15).
- 6 Piaskowski, "The Technology of Gun Casting", s. 164; H. J. Kissling, "Baljemez", s. 333-338.
- 7 Piaskowski, "The Technology of Gun Casting", s. 164.
- 8 Rhoads Murphy, *The Functioning of the Ottoman Army Under Murad IV (1623-1639/1032-1049): Key to the Understanding of the Relationship Between Center and Periphery in Seventeenth-Century Turkey*, Doktora Tezi, 1979, Chicago, s. 59.
- 9 BA, MD, nr. 16, s. 224/430, 2 N 979 (19 Ocak 1572).
- 10 BA, Cev-Ask, nr. 16716, 2 CA 1250 (6 Eylül 1834); V. J. Parry, "Harb", *Eİİ*, III, s. 191.
- 11 Anonim, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İÜ Ktp., TY. 2438, v. 128a.
- 12 V. Mirmiroğlu, *Fatih'in Donanması ve Deniz Savaşları*, İstanbul 1946, s. 108.
- 13 Kabulî, *Külliyât-ı Dîvân* (nşr.: İ. H. Ertaylan), İstanbul 1948, s. 51.
- 14 *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân* (haz: Halil İnalçık-M. Oğuz), Ankara 1978, s. 67-68.
- 15 F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time* (trc. R. Manheim, ed.: W. C. Hickman), Princeton 1978, s. 138-139, 335, 396-397; Petroviç, a. g. m., s. 184; V. J. Parry, "Barud", *Eİİ*, I, s. 1062; A. N. Kennard, *Gunfounding*, s. 95; Agoston, "Ottoman Artillery", s. 28-29; S. Yerasimos, *Les Voyageurs Dans L'Empire Ottoman*, Ankara 1991, s. 111; Feridun Dirimtekin, "Belgrad'ın İki Muhasarası", *İED*, İstanbul 1956, II, 61. Stephane Yerasimos, *Les Voyageurs Dans L'Empire Ottoman (XIV-XVI siecles)*, Ankara 1991, s. 111.
- 16 J. Needham, *The Development of Iron and Steel Technology in China*, London 1958, s. 22; H. J. Kissling, "Baljemez", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 101 (1951), s. 333 vd.; Kritovoulos, s. 50 vd.

- 17 J. H. Lefroy, "The Great Cannon of Muhammad II (A.D. 1464)", *The Archaeological Journal*, 25 (1868), s. 263-264.
- 18 Ffoulkes, "The 'Dardanelles' Gun at the Tower", *The Antiquaries Journal*, 25 (Aralık 1929), s. 217-227.
- 19 İnalçık, "D. Ayalon'un eserinin tanıtımı", 503, 506.
- 20 BA, AE, Bayezid II, nr. 41.
- 21 BA, KK, nr. 4726.
- 22 Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, İstanbul 1327, I, s. 150.
- 23 İbrahim Hakkı Konyalı, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi için beş namululu ve seri ateşli toplar yaptırdığını ve kullandığını, bu topların deniz üzerinde 40-50 defa sektiğini ve her sekişinde ayrı ayrı infilaklar yaparak büyük gürültü çıkardıklarını belirtmektedir. Bkz.: "Kanunî'nin Toplari", *Tarih Hazinesi*, 9 (1951), s. 420.
- 24 Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, I, s. 150.
- 25 C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974, s. 13; H. İnalçık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East* (ed.: V. J. Parry-M.E. Yapp), London 1975, s. 203.
- 26 Deniz Müzesi envanter numarası 2504.
- 27 Topların içinde bulunan yivlerin sonradan mı açıldığı, yoksa topların yapıldığı dönemde mi yapıldığı belli değildir. İbrahim Hakkı Konyalı, bu toplara işaretli yivli topların ilk defa Türkler tarafından icat edildiğini ileri sürmektedir. Bkz.: İ. H. Konyalı, "Yivli Toplari Türkler İcat Etiler", *Yedigün*, 155 (1936), s. 21-23.
- 28 İ. H. Konyalı, "Sultan Selim'in Eşsiz topu", *Tarih Hazinesi*, 3 (Aralık 1950), s. 108-109. Topun envanter kayıtlarında ağırlığı 17,5 ton olarak verilmiştir.
- 29 Deniz Müzesi envanter numarası 353.
- 30 Yapılan demir toplarla ilgili olarak Cafer kapudanın arızası için bk. Şahabettin Tekindağ, "Haliç Tersanesinde İnşa Edilen İlk Osmanlı Donanması ve Cafer Kapudan'ın Arızası", *BTDD*, II/7, İstanbul 1968, s. 66-70. Arızanın bir başka neşri, Fransızca tercümesi ve konuyla ilgili değerlendirilmesi için bk. J. Bacque-Grammont, "Soutien Logistique et Présence Navale Ottomane en Méditerranée en 1517", *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 39, Aix-en-Provence 1985, s. 7-34.
- 31 İbrahim Hakkı Konyalı ve Turgut Işıksal bu topların, Cafer Kapudan'ın arızasında bahsedilen toplar olduğunu kabul ederler. İ. H. Konyalı, "Yavuz Sultan Selim'in Eşsiz Topu", *Tarih Hazinesi*, 3 (1950), s. 107-109; Işıksal, a.g.e., s. 42.
- 32 TSMA, E. 5849; *Seyahatnâme*, v. 130b.
- 33 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, v. 130b; H. G. Yurdaydın, *Kanunî'nin Cülüsü ve İlk Seferleri*, Ankara 1961, s. 15 vd.
- 34 BA, MD, nr. 62, s. 100/222, 15 ZA 995 (1587).
- 35 *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler: Telhisler (1597-1607)* (nşr. Cengiz Orhonlu), İstanbul 1970, s. 102-3.
- 36 "Ve fi vakt-i Süleyman şâh-ı âdil/Füiletü'l-medâfiu li-fethi'l-kıla'i/Ve kâle'l-müverrihu li'l-medfai'l-kebîri/Li-hedmi'l-büyüt-i ve kassî'l-bikâ'i".
- 37 Topun bulunduğu yer itibarıyla bu bilgileri okumak mümkün olamadı. İ. H. Konyalı bu bilgileri daha önce şu şekilde okumuştur. "Hazine kutru 7 parmak 60 nokta, ağır kutru 20, gülle kutru 19 parmak, barut hakkı 17,5 gülle ağırlığı 240 okka", bkz.: "Kanunî'nin Toplari", *Tarih Hazinesi*, 9 (1951), s. 438.
- 38 Bu topun Askeri Müze envanter numarası 10'dur.
- 39 Bu topun Askeri Müze envanter numarası 15'tir.
- 40 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, v. 132a.
- 41 1396 yılında Macarlar tarafından muhasara edilen Niğbolu kalesi kuşatmasının Nakkaş Osman tarafından yapılan bir minyatüründe, Macar ordusunun toplarının hemen hemen hepsinin burma olarak süzile edildiği görülür. Ancak bu tarihlerde Macar ordusunda bu kadar çok sayıda ve böyle bir özelliği sahip büyük topların olması pek mümkün değildir. *Hünername* içerisinde (s. 8) yer alan bu minyatür, esasında XVI. yüzyılda burma topların kullanılmakta olduğuna işaret etmektedir.
- 42 Bu topun Askeri Müze envanter numarası 9'dur.
- 43 Bu topun Askeri Müze envanter numarası 11'dir.
- 44 Bu topun Askeri Müze envanter numarası 12'dir.
- 45 Bu topun Askeri Müze envanter numarası 13'tür.
- 46 Bu topun Askeri Müze envanter numarası 14'tür.
- 47 Topun kimyevî analizinin yapılabilmesi için bizzat gayret gösteren Askeri Müze yetkililerinden Sn. Bnb. Sadık Tekeli'ye; kimyevî analizleri gerçekleştiren ve yorumlayan Sn. M. Niyazi Eruslu Beyefendiye teşekkürlerimi arz etmeyi bir borç bilirim.
- 48 Envanter numarası 1406

TOPHÂNE-İ ÂMİRE VE MÜŞTEMİLÂTI

DR. SALİM AYDÜZ

FATİH ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

GİRİŞ

İstanbul'un Tophâne semtinde bulunan ve Osmanlıların en eski askerî müesseselerinden olan Tophâne-i Âmire'nin Osmanlı askerî teknoloji tarihindeki yeri ve önemi nedir? Tophâne meydanında, zamanın bütün yıpratıcılığına rağmen halen ayakta duran büyük tophâne binasının tarihi serüveni nasıldır? Her gün önünden geçen yüz binlerce İstanbul'lunun merak ettiği bu ve benzeri soruların cevabının aranacağı bu çalışmada, Tophâne-i Âmire'nin kuruluşu ve tarihi anlatılacaktır.

Fetihten sonra İstanbul'u her yönüyle başkent yapmak isteyen Fatih Sultan Mehmed, top yapımı için büyük bir imalathâne kurmak istemiştir. Böyle bir müessese için en uygun yer olarak, şehir dışında ve aynı zamanda boğazın en iyi iskelesinin yakınında bulunan ve Bizanslılar tarafından Metopon olarak adlandırılan bugünkü Tophâne semti seçildi. Tophâne semti, Galata'nın doğusunda, Haliç ile Boğaz'ın Rumeli yakası arasında, Galata'dan Fındıklı'ya kadar mahalleleri içine alan, içinde bir kaç kilise ve manastırın bulunduğu geniş bir bölgedir.¹ Bizans döneminde, Galata'nın Cenevizliler'e ait surlarının² dışında ve on bir adet kapısından karaya bakan dokuzuncusunun açıldığı alanda bulunan³ Tophâne, yerleşim alanları dışında kalan kırılık, bahçelik ve ormanlık⁴ arasında bir mesire alanı olup⁵ güzelliğinden dolayı Argyropolis⁶ (Gümüş Şehir) diye anılmaktaydı.⁷ Galata surlarının dışında kalan bu yer boş ve ağaçlık bir alandı.⁸ Eski bir manastır binasının temellerinin bulunduğu bu yere dünyanın ilk ve en büyük top döküm imalathanesi kuruldu.

Tophâne-i Âmire ve ona ait binalar bölgede görülen ilk yapılarıdır.⁹ Bu binalarla başlayan askerî yerleşimi,

Anadolu'dan (Samsun, Ereğli, Bartın, Bafra, Amasra ve Sinop) getirilen bir kısım insanların devlet eliyle civarda iskân ettirilmesiyle, semtte sivil yapılanma başlamıştır. Halkın, buraya yerleştirilmesiyle birlikte bölgede yavaş gelişen bir iskân faaliyeti başlamıştır.¹⁰ Tophane ve Fındıklı semtleri, şehre yakınlığından dolayı İstanbul'un ilk îmar edilen ve devlet ricalinin rağbet ettiği yerler arasındaydı.¹¹ Nitekim, 1546 tarihli vakıf tahrir defterine göre Tophane semtinde, topçubaşının ikâmet ettiği bir Topçubaşı Mahallesi bulunmaktaydı.¹² 1580 yılında, Kılıç (Uluç) Ali Paşa tarafından Mimar Sinan'a inşa ettirilen cami ve külliye de buradaki yerleşimin keyfiyeti hakkında bir fikir verme açısından önemlidir. Tophâne semti, artan nüfusa paralel olarak aynı zamanda dükkânlarıyla da Galata'nın meşhur bir ticaret ve alışveriş merkezi olmuştur.¹³

İstanbul Boğazı kenarında bir semt olması sebebiyle Tophâne'de, boğazın en büyük ve eski iskelesi bulunmaktaydı. Galata sahilinden Tophane'ye dönülen yerde bulunan ve semtin eski adına nispetle Metopon adı verilen bu iskele,¹⁴ Cenevizlilerin Haliç'te işi olmayan gemilerini beklettikleri bir yer olup, durgun suları ve güzelliğiyle meşhurmış.¹⁵ Bu iskele, Tophâne semtinin aynı zamanda bir denizci bölgesi olmasını da beraberinde getirmiştir. Tophâne-i Âmire'nin bu bölgede kurulmasının önde gelen sebeplerinden birisi, tabiatıyla bu iskelenin varlığıdır. Tophâne-i Âmire'nin malzemelerinin getirilmesinde ve taşınmasında, ayrıca savaş zamanlarında topların denizler ve ırmaklar üzerinden gerekli yerlere sevk edilmesinde bu iskele önemli rol oynamıştır.¹⁶

A. TOPHÂNE-İ ÂMİRE'NİN İNŞASI VE TARİHİ SEYRİ

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden bir müddet sonra, surların dışında ağaçlar arasında bir Top-

hâne,¹⁷ surların içinde fakat buraya yakın bir bölgede de kılıç üretimi için bir Dımışkîhâne kurmuştur.¹⁸ Öyle anlaşıyor ki Fatih, yerleşim birimlerinin dışında kalan bu bölgeyi askerî imalathâneler için seçmiştir. Evliya Çelebi, Fatih'in yaptırdığı Tophânenin "küçük bir bina" olduğunu belirtir.¹⁹ Osmanlı tarihlerinde Tophâne'den ilk defa, Yeni Saray'ın inşaatı münâsebetiyle *Tursun Beğ* bahsetmektedir. Sarayın konumunu tarif eden Tursun Beğ, Yeni Saray'ın bir tarafının Tophâne'ye baktığını belirtir.²⁰ Bu ifadeden, fetihten on iki sene sonra Tophâne-i Âmire'nin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Yine aynı tarihlerde (1462-1470) kaleme alınan *Fatih Vakfîyesi*'nde, Ayasofya Camii'nin gelirleri arasında zikredilen Galata'daki Kapıçı hamamının²¹ Karaköy mahallesinde ve Tophâne kapısı yakınında olduğundan bahsedilmektedir.²²

1. Tophâne'nin Bir Osmanlı Binası Olup Olmadığı Meselesi

Tophâne-i Âmire'nin Fatih Sultan Mehmed sonrası dönemdeki durumuna geçmeden önce, bunun kuruluşunun Osmanlılara ait olup olmadığı mevzuunu ele almak gerekmektedir.

Osmanlı ve Avrupa kronikleri, İstanbul'un fethinin akabinde girilen imar ve inşaat faaliyetleri arasında zikredilmemesine rağmen, Tophâne-i Âmire'nin Fatih Sultan Mehmed tarafından kurulduğu konusunda fikir birliği içindedirler.²³ Bununla birlikte Osmanlı müelliflerinden Hafız Hüseyin Ayvansarayî (ö. 1787), *Hadîkatü'l-cevâmî*' adlı eserinde, Tophâne'nin 'bir rivayete göre' Bizans döneminden kalma bir yapı olup, fetihten sonra tekrar mamur hale getirildiğini; başka bir rivâyete göre ise, fetihten sonra inşa edilip Osmanlı padişahları tarafından peyderpey genişletildiğini ihtiyatlı bir dille ifade eder.²⁴ Fakat onun birinci rivayetini destekleyen başka bir Osmanlı müellifi bulunmamaktadır. Evliya Çelebi, binanın Fatih döneminde inşa edildiği, Bayezid döneminde ise tevsi' edildiğini, Kanunî Sultan Süleyman zamanında da yeniden inşa edildiğini ve fetihten önce burada bulunan tek binânın ise, İskender imâreti olduğunu belirtir.²⁵

Ayvansarayî'nin, Tophâne'nin Bizans yapısı olabileceğine dair ihtiyatlı yaklaşımı, bazı Avrupalı müelliflerce doğru kabul edilmektedir. Onlar, Galata surları üze-

rinde bulunan Tophâne Kapısı'nın Cenevizliler döneminde Porta di Bombard²⁶ olarak adlandırılmasının burada Cenevizliler'e ait bir tophânenin bulunmasından ileri geldiğini ve Fatih'in burayı, Pera'nın teslim olduğu 30 Mayıs 1453 günü Cenevizlilerden devraldığını, dolayısıyla yeni bir bina yapmadığını ileri sürmektedirler.²⁷ Bu fikir ilk olarak Colin J. Heywood tarafından *Wavrin Kroniği*'nden hareketle ortaya atılmış, daha sonra Gabor Agoston tarafından da desteklenmiştir.²⁸ Ancak bu düşüncenin aşağıda zikredilecek sebeplerden dolayı doğru olma ihtimali hayli zayıf görülmektedir.

İstanbul'un fethedilmesiyle sonuçlanan muhasarası esnasında, her iki tarafın silahları dikkate alındığında, Bizanslıların bir tophânelerinin bulunmadığı anlaşılır. Bilindiği gibi muhasara esnasında Osmanlıların elinde çok sayıda top vardı ve bunların büyük bir kısmı Edirne'de, bir kısmı da surların önünde dökülmüştür.²⁹ Muhasaranın seyrinde ve neticelenmesinde bu toplar önemli bir fonksiyon eda etmiştir. Diğer yandan Bizans'ın savunma hazırlıkları esnasında top dökümü faaliyetinin olduğuna dair bir bilgi olmadığı gibi, Avrupa devletlerinden gelen yardımlar arasında da top bulunduğuna dair bir bilgi mevcut değildir. Nitekim, Bizans kaynakları küçük çaplı bir kaç toptan başka Bizanslıların top kullanmadığını açıkça ifade ederler.³⁰ Bizanslıların elinde bulunan bu az sayıdaki silahlı ve topun bir kısmı Cenevizliler ve Papa II. Pius'tan emânet olarak alınmış diğer bir kısmı ise, ya ticarî yollarla ya da hediye tarzında elde edilmiş silahlardır.³¹ Diğer taraftan Macar asıllı topçu ustası Urban'ın yaşadığı tecrübe, Bizans'ın top dökecek bir durumunun olmadığını açıkça ortaya koyarken, Heywood'un ileri sürdüğü gibi Cenevizliler veya Bizanslıların bir Tophânesi olsaydı hem Urban'ın çalışacağı bir yer olur, hem de, imal edilen toplar muhasarada kullanılırdı.

Top dökümü ve kullanımı hayli masraflı bir faaliyettir. Her şeyden önce temel malzemelerin, yani odun, bakır ve kalayın yeterli miktarda olması gerekir. Özellikle büyük topların yapımında çok miktarda bakır kullanılmaktaydı. Tabiatıyla top dökcek ustaların ve yardımcı bir kadronun bulunması gerekir ki, bütün bunlar bir arada düşünüldüğünde hayli tekellüflü ve masraflı olduğu anlaşılır. Osmanlıların elinde bir miktar top bulun-

makta ve mâli açıdan da güç bir durumda değillerdi. Üstelik Anadolu'da bakır temin edebilecekleri zengin maden yatakları yanında top yapımında çalıştırabilecekleri çok sayıda insan gücüne sahip idiler.³² Oysa Bizans, muhasara öncesinde ve süresince sık sık mâli sıkıntılar içinde mücadele etmek zorunda kalmış, topraklarının çok az olması sebebiyle de zikredilen malzeme ve işgücünü temin noktasında hiç bir imkân bulamamıştır.³³ Topçu ustası Urban'ın Bizans'tan ayrılma sebeplerinden birisi top dökümü için gerekli bu malzemelerin temin edilememesi,³⁴ ayrıca Dukas'ın ifadesiyle, Fatih'in verdiği ücretin dörte birini dahî ödeyememesi gibi bir sebepler yatmaktaydı.³⁵ Bütün bunlar gösteriyor ki, Bizans Devleti, böyle bir tophâneyi ne kurabilecek ve ne de işletebilecek ekonomik ve sosyal imkânlarla sahip durumda değildi.³⁶

Diğer taraftan surların bir kapısına top kapısı manasında Porta di Bombard (Portal de la Bombarde)³⁷ adının verilmesi³⁸ burada bir top yapım yeri manasında tophânenin bulunduğunu kesin olarak ifade etmez. Kapının isminden hareketle böyle bir sonuca gitmek yanıltıcı olabilir. Zira zikredildiği gibi, Osmanlılarda top güllerinin veya topların muhafaza edildiği yerlerin yakınında bulunan bu tür kapılara 'topkapısı' gibi isimler verilmektedir. Nitekim Topkapı Sarayı ismini, sarayın sahile açılan ve aynı zamanda surların bu civardaki bir kapısı önünde bulunan topların varlığından almıştır.³⁹ Burada ki kapının isminin 'topkapısı' olması, bir tophâne olduğuna kesin delil teşkil etmemektedir. Yine İstanbul'un Edirnekapısı yanında bulunan Topkapısının bu ismi alması da, burada bir tophâne bulunmasından değil, bölgedeki topların açtığı gedikler sebebiyledir. Cenevizliler zamanında adı geçen kapının bu şekilde isimlendirilmesi, muhtemelen burada özellikle gemilerde kullanılan topların ve güllerinin muhafaza edildiği bir ambarın bulunmasından dolayı olabilir. Bu ambar daha sonra Osmanlılar tarafından da aynı maksatla kullanılacaktır ki, bu kulelerden ya da kiliselerden birisi olabilir. Surların dışında top ve gülle ambarının olması da pek fazla makul bir düşünce değildir. Zira Bizans'ın toprakları hemen hemen İstanbul surlarıyla sınırlı olup, surların dışında kalan ve Osmanlıların hakimiyeti altındaki bölge güvenli değildi.⁴⁰ Surların dışında böylesine savunmasız bir yerde tophâne ve top ambarı tabiatıyla yapılmış olamaz.

Bazı yabancı tarihçilerin ileri sürdüğü bir diğer iddia ise, İstanbul'un fethini müteakiben yapılan imar ve inşâ faaliyetleri arasında Tophâne-i Âmire'den bahsedilmemesidir.⁴¹ Onlara göre Tophâne-i Âmire Osmanlı yapısı olsa idi bahsedilmesi gerekirdi. Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı Tophâne'nin küçük bir yapı⁴² olduğu zaten çok kısa bir süre sonra yıkılıp yeniden yapılmasından da anlaşılmaktadır. Hem İstanbul'un uzağında hem de küçük ve mimarî hususiyeti olmayan bir binanın, diğer önemli ve büyük inşaat işleri arasında zikredilmemesi normal karşılanmalıdır. Ayrıca bu dönemde topların sadece tophânelerde değil seyyar olarak da dökülebildiği, tophâne teknolojisi kavramının henüz tam olarak yerleşmediği ve Avrupa'da böyle bir binanın askerî sanayi açısından öneminin bilinemediği dikkate alınırsa, zikredilmeme sebebi daha iyi anlaşılmış olur.⁴³ Bu çağ itibarıyla ne Avrupa'da ve ne de Balkanlar'da sadece top üretimine tahsis edilmiş büyük top üretim merkezlerinin varlığından söz edilmemektedir. Sadece İngiltere'de Londra Kulesi (Tower of London) denilen yerde devlet tarafından işlettirilen birtakım atölyeler bulunmakta, İtalyan şehir devletlerinde ve Habsburg Devleti gibi diğer ülkelerde ise top döküm faaliyetleri özel kişilerce sürdürülmekteydi.⁴⁴ Ayrıca barut ve güherçile gibi mühimmat da, yine serbest sanatkarlar tarafından devlet için sözleşmeli olarak üretilmekteydi.⁴⁵ J. Keegan, Avrupa'da ancak XV. yüzyılın sonlarından itibaren devlet tophânelerinin kurulmaya başladığını belirtmektedir.⁴⁶ Kaldı ki Kanunî Sultan Süleyman'ın yaptırdığı yeni ve büyük Tophâne binâsından da dönemin tarih kitaplarında ve diğer eserlerde bilgi bulunmamaktadır.

Osmanlılar, fethettikleri yerlerde bazı kiliseleri camiye çevirirken, bazılarını da askerî amaçlı olarak kullanıyordu. Meselâ, İstanbul'da, Bizans yapılarından Güngörmez kilisesi baruthâne, Aya İrini de silah deposu olarak kullanılmaktaydı.⁴⁷ Bu iki kilisenin bu şekilde kullanılması Tophâne bölgesinde daha önce zikredilen kiliselerden birisinin de, Tophâne olarak kullanılabileceğini göstermektedir. Böyle bir şeyin olması durumunda Tophâne-i Âmire binası bir Bizans yapısıdır denilebilir. Ancak top üretimi için yapılmış bir Tophâne'nin Bizans yapısı olduğunu ileri sürmek tabiatıyla yanlış bir değerlendirmeye olacaktır.⁴⁸ Nitekim, bazı Avrupalı tarihçiler Top-

hâne'nin bu kiliselerin temelleri üzerine veya civarına inşa edildiğini belirtirler. Meselâ, J. Maurand'ın *Seyahatnâme'sini* neşreden Dorez, Fatih Sultan Mehmed'in Tophâne-yi Saint Alexandre manastırı üzerine inşa ettiğini⁴⁹ Hammer ise, bir kilise veya manastırın Fatih Sultan Mehmed tarafından dökümhâneye dönüştürüldüğünü ifade etmektedir.⁵⁰ Bu iki ifadeyi birleştiren Dwight ise, bir kilisenin tophâneye çevrildiğini ve manastırın da buraya ilave edildiğini belirtir.⁵¹ Diğer yandan mevcut kiliselerden birinin üzerine tophâne inşa edilmesi, çok eski çağlardan beri uygulanan bir tarzın devamından başka bir şey değildir. Nitekim, büyük inşaatlarda kullanılacak taşların tedarik ve nakillerindeki güçlükler büyük önem arzettiğinden, eski eserleri yıkarak oradaki hazır yontulmuş taşlardan ve kıymetli sütunlardan yararlanıp yeni bina yapmak, çağın gerektirdiği iktisadî bir zarûretin tabii sonucudur.⁵²

Netice olarak yukarıda zikredilen hususlar göz önüne alındığında Tophâne-i Âmire'nin Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılmış olma ihtimalinin çok daha yüksek olduğu, diğer ihtimalin ise hayli zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

2. Fatih Sultan Mehmed Döneminden Sonra Tophâne-i Âmire

Evliya Çelebi'ye göre, Sulan II. Bayezid, Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı dökümhâne civarına topçuların ve dökücülerin ikâmetlerine tahsis edilmek üzere odalar⁵³ ilâve ederek Tophâne müstemilâtını genişletmiştir.⁵⁴ Yavuz Sultan Selim döneminde ise Tophâne-i Âmire'de herhangi bir inşaat faaliyetinin olduğuna dair bir kayıt bulunmamaktadır.

Yine Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Kanunî Sultan Süleyman döneminde, Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid'in inşa ettiği Tophâne-i Âmire müstemilâtına ait bütün binâlar yıkılarak, yerlerine yeni ve büyük bir Tophâne binası yapılmıştır.⁵⁵ Yeni yapılan Tophâne-i Âmire müstemilâtı içinde kumbara (humbara) imalâthânesi,⁵⁶ dökümhâne imalâthânesi, kundakhâne, marangozhâne, topçubaşı ve dökücübaşı odaları, topçu ve dökücü âsitaneleri (kışalaları), Sarıyer toprağı kesme kârhânesi, kalıp kârhânesi, falya delme kârhânesi,⁵⁷ top arabası ve tekerlekleri imalâthâneleri (kârhâne-i tophâ-i acele)⁵⁸ gibi bölümler vardı.

Tophâne-i Âmire büyük bir sanayi merkezi olması ve çok yüksek sıcaklıkta ateş yakılması gibi sebeplerden dolayı zaman zaman büyük hasara uğramış ve tamir görmüştür.⁵⁹ Bu tür iç sebeplere bir de yangın ve deprem gibi dış sebepler eklenince, Tophâne-i Âmire, Fatih Sultan Mehmed zamanından XIX. yüzyılın sonuna kadar pek çok defa büyük veya küçük çaplı değişikliklere maruz kalmıştır. Mirzâzâde Neylî Ahmed Efendi'nin divanından anlaşıldığına göre, Tophâne-i Âmire'de Sultan I. İbrahim'den itibaren padişahların zaman zaman gelerek top dökümlerini takip ettikleri ve bu esnada ikâmet ettikleri⁶⁰ ahşap kasr 1719 tarihinde semtte çıkan bir yangında tamamen harap olmuştur.⁶¹ Bu yangında Tophâne-i Âmire binalarının da kısmen hasar gördüğü anlaşılmaktadır.⁶² Yeni kasır III. Ahmed'in emriyle Sadrazam Damad İbrahim Paşa tarafından 1723 yılında yeniden yaptırılmıştır.⁶³ Bu sırada şâhî adı verilen küçük topların dökümü için tek kubbeli ve içinde küçük bir ocak bulunan yeni bir bina daha yapılmıştır.⁶⁴

3. Bugünkü Tophâne-i Âmire Binâsının İnşası

Kanunî Sultan Süleyman zamanında yapılan ve 1742 senesinde bir tamirat geçiren Tophâne-i Âmire kârhânesi,⁶⁵ 1743 tarihinde tamamen yıkılmış ve bugünkü haliyle yeniden yapılmıştır.⁶⁶ Dönemin topçubaşısı, aynı zamanda mimar ve ressam Mustafa Ağa, meşhur bazı ressamlarla bir araya gelerek o günün ihtiyaçlarına cevap verecek modern bir Tophâne planı yapmıştır. Modern bir tarzda yeniden inşa edilen bu Tophâne-i Âmire dökümhânesi, üzerinde dönemin padişahı, sadrazamı ve Mustafa Ağa'nın isimlerini hâvi kitâbesiyle hâlen ayakta durmaktadır.⁶⁷ Kanunî Sultan Süleyman döneminde yapılan binaların tamamen yıkılmasıyla yapılan bina duvarları iki sıra ince tuğla, bir sıra taş örgüden oluşan kârgir bir binadır. İçinde iki büyük ergitme fırını bulunmakta olup, biri doğu ve biri de batıya açılan iki büyük kapıya sahiptir. Binanın mimarlığını yapan Mustafa Ağa, aynı zamanda topçubaşı olduğunu, çeşitli yerlere yerleştirdiği top figür ve süslemeleriyle de göstermiştir.⁶⁸ Meselâ, binanın kemerlerinin dıştan bütün bağlantı taşları top namlusu şeklinde yapılmıştır. Deniz tarafındaki duvarın üst köşelerinde, tekerlekli kâideleriyle birlikte işlenmiş,

ağızdan dolma şâhî top kabartmaları da halen görülebilmektedir.⁶⁹ Mustafa Ağa ayrıca, güneye bakan ana kapı üzerine mermer bir kitâbe yerleştirmiştir. Kitâbenin sağında, Mustafa Ağa'nın kendi elinden çıkma I. Mahmud'un bir tuğrası bulunmaktadır. Tuğranın solunda, Fahreddin Yahya adlı bir kâtibin taşâ hakkettiği, şâir Şem'î'ye ait tarih manzûmesi bulunmaktadır.

"Çeküp kil-k-i himmetle Mustafa Ağa-yı ser-topî Pesend eyler debîr-i nüh-felek tuğra-yı mergûbî" (1156/1743) Kitâbeye göre Tophâne, 1743 yılında Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa zamanında tamamlanmıştır.⁷⁰ Yine Şem'î tarafından yazılmış manzûme ise şu şekildedir:

Himem-perdâz-ı erbâb-ı gazâ Sultân Mahmud'un
Melâbet saldı sırt-ı şevketi Turan u İran'e
Rusûmât-ı imârât hıttâ-i milkinde dâirdir
Zamân-ı devletinde kalmadı bir câ-yı virâne
Müsaidir hemîşe tâli ü baht-ı hümâyûnu
Muvaffâk oldu bir Âsâf-meniş düstûr-ı zî-şâne
Semi-yi Haydar-ı Kerrâr sadr-ı 'azam u efiâm
Ali Paşa ki zîver-balı oldu sadr-ı dîvâna
Ulûv ü himmet-i tedmîr bed-hâhân-ı devlettir
Zamir-i mülk-ârâdan geçip te'sis-i Tophâne
Hemân dem tarh u resmin Mustafa Ağa-yı ser-topî
Mükemmel eyledi ber- müceb emr-i hidvâne
Şikest eyler Sinimmâr-ı mühendis pây-ı pergârın
Göreydi böyle bir bünyân-ı marşûs-ı mülûkâne
Tenûr-i heybet-efzâ ateş-i seyyâledir gûyâ
Şerârî dağ sâz-ı sînedir ashâb-ı udvâne
Olur dâd-ı alev-âlûd ser çektikçe bâlâya
Rûh-ı Behram'a Gave rûtyây-ı dîde Keyvâne
Sava-ı Kitâbâr olur a'dâya top-ı ra'd-engiz
Sudûr eylerse fermân-ı kazâ te'sîr-i şâhâne
Duâ etmek sezâdır böyle hâkân-ı civânbahta
Ola kişver-küşâ, fermân-fermâ hân-ı hânâne
Nisâr olmaz mı harf-i cevherî harîk için Şem'î
Metîn oldu acâyib resm-i zîbâ tarh-ı Tophane

*Ketebebû az'afu'l-küttâb Fahreddin Yahya sene 1156 (1743).*⁷¹

1765 yılında tekrar bir yangın geçiren Tophâne binaları, III. Mustafa (1757-1774) tarafından tamir ettirilmiş ve bu arada her topçu ortasına bir kışlayla orta sofası, matbah ve bir de mescid yaptırılmıştır.⁷²

Tophâne-i Âmire, III. Selim ve II. Mahmud zamanlarında da muhtelif tamirat ve tadilatlar geçirmiştir.⁷³ 1765 yılındaki büyük Tophâne yangınında Tophâne-i Âmire müstemilâtının büyük ölçüde harap olması sebe-

biyle III. Selim, Tophâne'de büyük bir tamirat yaptırmış ve büyük bina üzerine, bunu belirten 1790-1 tarihini gösterir tarih mısraını⁷⁴ hâvi bir kitâbe koydurtmuştur.⁷⁵ III. Selim bir taraftan binâların modernleşmesiyle ilgilenirken diğer taraftan da Avrupa tarzında kaliteli toprak dökülebilmesi için Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn başhocası Hüseyin Rıfkı Tâmani'yi toprakların yeniden tertip ve tanzimiyle görevlendirmiş⁷⁶ ve Osmanlı mühendis ve ustaları⁷⁷ yanında İsveç, İngiltere ve bilhassa Fransa'dan da uzman getirtmiştir.⁷⁸ Ayrıca Tophâne'deki fırınları geliştirip çevik ve hareketli toprakların dökümüne öncelik vermiştir. 1805 yılında genel olarak bütün askerî birimlerde yeni düzenlemeler yapan III. Selim, toprakların ilk kanunnâmesini (Nizamnâme) de düzenlemiştir.⁷⁹

III. Selim ayrıca, Tophâne meydanında topçubaşı ve topçubaşılık kalemî için topçubaşılık binasını yaptırmıştır. Bina 1832 yılında Topçubaşılığın kaldırılarak yerine Tophâne-i Âmire Müşirliği'nin ihdasıyla birlikte "Tophâne-i Âmire Müşirliği" adını almıştır.⁸⁰ Bu yapı II. Mahmud zamanında yenilenerek, duvarları musanna mermerlerle süslü bir bina yapılmıştır.⁸¹ Nusretiye Camii'nin karşı sırasında yolun kenarında yer alan bu üç katlı bina, Batı Neo-Klasîği bir eser olup, 1958 yılında yol yapımı esnasında yıkılmıştır.⁸²

1804 yılında yine Tophâne semtinde çıkan bir yangın tophâne kışlalarıyla birlikte dört yüz evin yanmasına sebep olmuştur.⁸³ 1823 yılında Cihangir semtinde çıkan büyük Firuz Ağa yangını sonrasında ise Tophâne-i Âmire binaları, II. Mahmud tarafından (1825 yılında) yeniden elden geçirilmiştir. Bu yangında dökümhâne kısmen, topçu ve top arabacı kışlaları ise tamamen yanmıştır.⁸⁴ Yangından hemen sonra dökümhânenin tamirine başlanırken, kışlalar da⁸⁵ yeniden inşa edilmeye girişilmiştir.⁸⁶ 1793 yılında civardaki arsalar satın alınarak Tophâne-i Âmire müstemilâtına dahil edilmiştir. Böylece Tophâne-i Âmire müstemilâtı, yeni yapılan fabrika ve imalâthânelerle birlikte XIX. asrın ortalarında on hektar kadar geniş bir alana yayılmıştır.⁸⁷ Büyüklü küçüklü muhtelif tezgâhlardan oluşan Tophâne-i Âmire'de belli başlı imalâthâneler şunlardır. Tophâne-i Âmire resimhânesi, top nümûnehânesi, muayenehâne, Tüfenkhâne-i Âmire, kundakhâne, tavhâne, demirhâne, çarkhâne, nak-

kaşhâne, cilâhâne, baskıhâne, depolar ve Tophâne-i Âmire matbaası.⁸⁸

1843 yılında Ohannes ve Boghos Dadian tarafından kurulmaya başlanılan Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın (Grande Fabrique) 1846 yılında izâbe fabrikasının faaliyete geçmesi ile, top ve diğer silahlar burada dökülmeye başlamıştır.⁸⁹ 1850 yılında fabrikanın tam kapasiteyle çalışmaya başlaması sonucunda⁹⁰ Tophâne-i Âmire'deki top dökümü yavaş yavaş kaldırılmıştır.⁹¹ Bu tarihlerden sonra Zeytinburnu Fabrikası'nda dökülen toplar yine burada dövülüp tavlandıktan sonra, kaba haliyle soğuk işlerinin yapılması için Tophâne-i Âmire'ye gönderilirdi. Burada tornadan geçirilen toplar, perdahlanmak ve diğer işlemleri yapılmak üzere ilgili bölümlere gönderilirdi.⁹² Bu dönemde Tophâne-i Âmire'de büyük bir çarkhâne, namlu delme ve yiv açma, nişangah ve kama şubeleriyle namlu tavlama ve sulama tesisatları bulunmaktaydı.⁹³ Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar perdah merkezi olarak faaliyetini sürdüren Tophâne-i Âmire, I. Dünya savaşıdan sonra önemini kaybetmiştir. Ankara'nın başkent olmasıyla başlayan fabrikalaşma, İstanbul'daki Tophâne-i Âmire gibi muhtelif fabrikaların makina ve tezgâhlarının taşınmasıyla yürütülmüştür. Nitekim, Tophâne-i Âmire'ye ait birtakım tezgâh ve makineler Türk Makine Kimya Endüstrisi fabrikalarında hatıra olarak muhafaza edilmektedir.⁹⁴ Bu arada, içindeki tezgâhların alınması sonucunda, zamanla terk edilip muhtelif merhalelerden geçip ve uzun süre âtil bir vaziyette bırakılan Tophâne-i Âmire binaları, 1992 yılında Mimar Sinan Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi'ne devredilmiştir. Üniversite tarafından restore ettirilen beş kubbeli büyük bina sergi salonu olarak kullanılmaktadır.⁹⁵ Bugünkü bina 20,50x37,50 eb'adında⁹⁶ 1,60 metre kalınlıkta duvarlı olup, 2 metrelilik ayaklara oturan ve her birinde nefes deliği bulunan 15 kubbeyle örtülüdür.⁹⁷

Mehmed Raif, Tophâne'nin (muhtemelen kışlalarının) Sultan Abdülaziz dönemine ait fakat bugün mevcut olmayan bir kitâbesinden bahseder. 1864-65 tarihli, deniz tarafındaki avlu kapısı üzerinde bulunan kitâbenin manzûm iki mısrasını eserine kayıtlı Abdülaziz'in yapıya katkısına da işaret eder. Sultan Abdülaziz döneminde kısmen yenilenen Tophâne-i Âmire,⁹⁸ Sultan II. Abdülhamid devrinde de yeni baştan inşa ve ıslah edilmiş ve yine Avrupa'dan birtakım uzmanlar getirtilmiştir.⁹⁹

B. TOPHÂNE-İ ÂMİRE MÜŞTEMİLÂTI

Tophâne-i Âmire müştemilâtı, tarihi boyunca muhtelif sebeplerle birçok değişikliğe maruz kalmıştır. Ne Fâtih Sultan Mehmed ne de Kanunî Sultan Süleyman döneminde kullanılan binaların hiç birisi bugüne ulaşmamıştır. Binalar arasında, anlaşıldığı kadarıyla sadece dökümhâne binasının yeri değişmemiş, diğerleri hem yer olarak hem de şekil itibarıyla büyük değişikliklere maruz kalmıştır. Tarihî perspektif içindeki gelişmeler yukarıda zikredildiğinden şimdi top dökümüyle ilgili önemli binalar teker teker ele alınıp incelenecektir.

1. İmalâthâne (Dökümhâne)

Tophâne-i Âmire müştemilâtında top dökümünün gerçekleştirildiği asıl yer, imalâthâne, kârhâne veya dökümhâne denilen binadır. Yukarıda bahsedildiği gibi ilk defa, Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan bu binâ, iki parçalı ve büyük çaplı toplar dökebilecek büyüklükte bir dökümhâne binası idi.¹⁰⁰ Tophâne-i Âmire'nin, Fâtih dönemine ait tek resmi, Matrakçı Nasuh'un 1537 yıllarına ait İstanbul gravüründe bulunmaktadır. Gravürde Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı dökümhânenin, üç kubbeli veya bacalı bir binâ olduğu görülmektedir. Kanunî Sultan Süleyman, haritanın yapıldığı tarihten sonra¹⁰¹ bu binayı yıktırarak yerine iki kubbeli daha geniş bir binâ yaptırmıştır.¹⁰² Elimizde bulunan ve XVI. yüzyılın ikinci yarısında çizilen bütün İstanbul haritalarında¹⁰³ açıkça görülen bu iki kubbeli binanın 1745 yılına kadar faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁴

Kanunî dönemine ait Tophâne-i Âmire binaları hakkında Evliya Çelebi geniş ve iyi bir tasvir sunmaktadır. Ona göre dökümhâne denizden yüz adım içeride, Cihangir tepesinin eteğinde kurulmuş, duvarları bir kale duvarı gibi sağlam 'muhâsara olunsa tahammül eder' ve 40 arşın (28 m.) yüksekliğinde idi. Duvarların ortasında çatısı 'pedavra tahtası' ile kaplı dört köşeli bir dökümhâne vardır. Kubbesinin üzerinde duman çıkması için yapılmış büyük bacalar bulunur¹⁰⁵ ve binanın üzeri basamaklı bir şekilde yapılmıştır. Burada görevliler gezinir ve içi su dolu yüzlerce bal fıçısını gerektiğinde kullanırlardı. Zira tunçun ergitilmesi için ocakta yakılan ateşten çıkan kıvılcıklar bazan ahşap dama kadar sıçramaktaydı. Evliya Çelebi, dökümhâne iki büyük tunç fırın oldu-

ğunu ve içlerinin yeşil ateş taşlarıyla örüldüğünü belirtir. Altları boş ve üstlerinde birer kubbe bulunan bu fırınların içine, döküm yapılacağı zaman bakır ve kalay yanında eski toplardan oluşan ve adına mayalık malzeme denilen metaller konulmaktaydı.¹⁰⁶

2. Kışlalar (Âsitâneler)

Tophâne-i Âmire müstemilâtının diğer binaları ise topçuların ve dökücülerin ikâmet ettikleri kışlalardır. Evliya Çelebi kışlalar için “Âsitâne-i Asâkir-i İslâm Tâ-yife-i Tobciyân”¹⁰⁷ başlığını kullanır. Ayrıca dökmeçiler âsitanesiyle topçular asitanesinin ayrı ayrı olduğunu ve bunların birbirlerine bitişik olduklarını da belirtir. Evliya Çelebi, kışlaların, Fatih, Bayezid ve Kanunî binaları olduğunu ifade ederek, her biri zamanında yapılan ilâvelere işaret etmektedir. Topçu kışlaları, dökmeçiler âsitanesine bitişiktir.¹⁰⁸ Denizle dökümhâne binası arasında kalan ve kale gibi sağlam inşa edilmiş bu binaların biri denize, diğeri de kuzeye bakan iki kapısı bulunmaktadır. Denize bakan kapı çok süslü ve büyük bir kapıdır.¹⁰⁹

Tophâne-i Âmire’ye ait olup top arabacıları, topçu neferleri ve dökücülerin ikâmet ettikleri bu kışlalar, da-ima ahşap olarak inşa edildiğinden defalarca yanmış ve tekrar yapılmıştır.¹¹⁰ Topçu kışlalarıyla talim meydanı, dökümhânenin karşısında şimdiki Nusretiye Camii ve bu camiın yan tarafından denize doğru uzanan kısmındaydı. Çeşitli dönemlerde yapılan kışlaların resimleri bulunmakla birlikte, bu güne kadar ulaşan binası yoktur.¹¹¹

3. Ambar ve Mahzenler

İmparatorluğun muhtelif yerlerinde, husûsiyle İstanbul’da, Tophâne-i Âmire’ye ait birtakım mahzen ve ambarlar bulunmaktaydı.¹¹² İstanbul’da ve taşradaki kalelerde bulunan bütün bu ambar ve mahzenlerin idâresi topçubaşlarının sorumluluğu altında idi.¹¹³ Topçubaşılar, bu ambar ve mahzenlerin bütün malzeme ihtiyaçlarını sadrazama bildirmek ve onun talimatına göre işaret ettiği yerlerden temin etmekle sorumlu idi.¹¹⁴ İstanbul’daki mahzenlerden bir kısmı açık alan, bir kısmı da Galata ve İstanbul surlarına ait kulelerdir. Mahzenlerde genellikle eski veya yeni toplarla top yapım malzemeleri, bakır, demir ve kalay gibi metaller, keresteler, kundaklar, teker-

lekler, çeşitli çiviler, kâğıt ve top yuvalakları gibi muhtelif şeyler muhafaza edilirdi. Tophâne-i Âmire’ye ait bu mahzenlerin savaş zamanlarında kullanılmak üzere her zaman dolu bulundurulmasına dikkat edilirdi. Ancak bazan bu hususa riâyet edilmemesi sebebiyle sıkıntı çekilmekteydi. Nitekim, XVII. yüzyılın başlarında Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi, mahzenlerde yuvalak bulunmadığını, yeri geldiğinde bunların altın ve gümüşten daha değerli olduğunu ve bu sebeple seferlerde çok ihtiyaç duyulduğunu belirterek, pek çok yere masraf yapıldığı halde Tophâne masraflarının karşılanmadığından yakınır.¹¹⁵

Mahzenlerdeki mühimmâtın defterleri kâtipler tarafından tutulur¹¹⁶ ve Tophâne-i Âmire emini tarafından kontrol edilirdi.¹¹⁷ Mahzenlerin “mahzenî” veya “anbarcı”¹¹⁸ denilen bir görevlisi bulunmakta ve emin adına gelen-giden malın kontrolünü yapmaktaydı.¹¹⁹ Mahzenlerde devlete ait pahalı malzemeler bulunduğu için gece ve gündüz bekçiler tarafından çok iyi korunmaktaydı.¹²⁰ Nitekim, muhasebe defterlerinin hemen hepsinde bekçilerin yanı sıra, satın alınan veya tamir ettirilen kapı kilitlerinin çokluğuyla ilgili kayıtlar göze çarpmaktadır.¹²¹ Emin değişikliğinde, içerideki malzemeler kâtip tarafından tutulan defterlerden kontrol edilerek teslim alınır-¹²²

Tophâne-i Âmire, Osmanlıların Tersâne-i Âmire’den sonra en büyük askerî tesisi olduğundan dolayı çok önemli bir sınaî faaliyete sahne olmaktaydı. Buraya bir yandan pek çok malzeme gelip gitmekte, diğer yandan da yeni veya eski topların korunması ve bekletilmesi için birçok mahzen veya ambara ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu ihtiyaç için bir taraftan Galata surları üzerinde bulunan kuleler kullanılırken diğer yandan da devlete ait mîrî araziler, üzerleri örtülerek veya açık bırakılarak ambar olarak kullanılmaktaydı. Bununla birlikte Evliyâ Çelebi, Galata’dan bahsederken, Tophâne-i Âmire mahzenlerinden bahsetmemekte, sadece Tersâne-i Âmire tarafından kullanılan Galata Kulesi mahzenini zikretmektedir.

Topların tahtadan yapılan kundak aksamı, yağmur ve diğer dış tesirler sebebiyle kısa sürede çürümekte ve kullanılmaz hale gelmekteydi. Ayrıca muhtelif metallerden yapılan toplar da hava şartlarından dolayı küf ve pas tutmaktaydı. Devlet idarecileri bu tür ihmaller dolayı-

şıyla topların kapalı alanlarda muhafaza edilmesi hususunda zaman zaman tedbirler almak zorunda kalmışlar ve mahzeni olmayan yerlerde, açık alanlarda tutulan topların kullanılmadığı zamanlarda üzerlerinin örtülmesini istemişlerdir.¹²³ Tophâne-i Âmire'ye ait mahzen ve ambarlarla buralarda muhafaza edilen malzemeler şunlardan ibaretti.

A. TOPHÂNE-İ ÂMİRE MAHZENİ

Tophâne-i Âmire mamulleriyle birlikte, toplara ait yuvalak ve top dökümünde kullanılan malzemeler gibi çok çeşitli şeylerin yer aldığı bu mahzenin, zikredilen maddelerin bolluğu sebebiyle hayli büyük olduğu anlaşılmaktadır. Ambar olarak da anılan¹²⁴ bu mahzenin yeri her ne kadar tam olarak belli değilse de dökümhâneye yakın bir yerde olduğu tahmin edilebilir. Kasım-Aralık 1555'te Tophâne-i Âmire'nin mahzen ve ambarları tamirat görmüş ve ayrıca etrafına avlu duvarları yapılmıştır.¹²⁵ Buna göre bu ambar ve mahzenlerin hayli eski yapılar oldukları anlaşılır. Mahzen-i Âmire'de bulunan malzemenin kontrolü Tophâne-i Âmire emini¹²⁶ tarafından yapılmaktaydı. Nitekim, 1573 senesinde Anavarin kalesine lâzım demir top yuvalakları da, topçubası ve Tophâne-i Âmire emini tarafından gönderilmiştir.¹²⁷ Aynı sene hâssa-i hümayûn için lâzım barut havanları da yine bu mahzenden verilmiştir.¹²⁸ Tophâne-i Âmire'den başka yerlerde bulunan döküm yerlerinin bazı malzeme ihtiyaçları da yine buradan karşılanmaktaydı. Meselâ, 1573 yılında Hersek Livâsı'nda dökülecek topların demir ve diğer malzemeleri Mahzen-i Âmire'den; isparçına urganları ise Galata Tersanesi'nden verilmişti.¹²⁹ Mahzen-i Âmire'de bulunan diğer malzemeler arasında top yuvalağı kalıpları da bulunmaktadır.¹³⁰ Memleketin muhtelif yerlerinde işlenen yuvalak, kundak gibi toplara ait çeşitli malzemeler belirli bir yere gönderilmek üzere yapılmamışsa, bu mahzene gönderilir ve istenilen yerlere tevzî edilirdi.

B. GALATA MAHZENİ

Galata'nın Haliç tarafında ve Tersâne-i Âmire civarında olup, oraya ait olduğundan dolayı "Mahzen-i Galata" veya "Galata Mahzen-i Âmiresi" olarak ta adlandırılan bu ambarda,¹³¹ hem Tersâne ve donanma gemilerine ait malzemeler, hem de top dökümü için kullanılan

muhtelif mühimmât bulundurulmaktaydı.¹³² İstanbul hâssa harcı emini¹³³ ve Galata emini¹³⁴ tarafından idare edilen bu mahzenden Tophâne-i Âmire'ye muhtelif malzemeler getirilmekteydi. Bunların bir kısmı donanmaya ait gemiler ve peremelerle, bir kısmı da araba veya hammallar vasıtasıyla Tophâne'ye taşınmaktaydı.¹³⁵ Muhasebe defterlerinde bulunan kayıtlara göre buradaki mahzenden, Tophâne-i Âmire'ye başta bakır olmak üzere, demir, kurşun, kalay, eski gemi tahtaları, çivileri ve muhtelif aksam, eski ve yeni halatlar, makaralar, kiremid, tuğla, Galata'da bulunan eski toplara ait kundak tomrukları, kaygan taşları gibi çeşitli malzemeler gelmekteydi.¹³⁶ Galata mahzeninin 1519 yılındaki kâtibi Mehmed isimli birisiydi.¹³⁷ İstanbul ve dışında bulunan bir kısım kalelerin toplarına ait bazı ihtiyaçların da bu mahzenden karşılanması mümkün olmaktadır.¹³⁸

C. TOPHÂNE MEYDANI

Tophâne-i Âmire ile Tophâne iskelesi arasında kalan kısım olup, talim için kullanılmaya başlanmasıyla birlikte 'talimhâne meydanı' olarak da anılmaya başlanmıştır.¹³⁹ Bu alan, ağaçlık¹⁴⁰ olmasından dolayı hem halk için bir mesire yeri hem de Tophâne-i Âmire'de yeni üretilen ve tevzi edilmek üzere bekletilen topların korunduğu bir alan olarak¹⁴¹ kullanılırdı. Ayrıca savaşlarda düşmandan ele geçirilen toplar da bu meydanda sergilenirdi.¹⁴² Evliya Çelebi kullanılmaya müsait beşyüz kadar topun Kireçkapısı civarında bulundurulduğunu ve bayramlarda buradan atıldıklarını belirtir.¹⁴³ Meydanda sergilenen, Avrupa devletlerinden ele geçirilmiş toplar,¹⁴⁴ oralardan gelen seyyah¹⁴⁵ ve elçileri rahatsız etmekteydi. Bu topların burada sergilenme maksatlarının, Hristiyanları kızdırmak¹⁴⁶ ve onlarla eğlenmek olduğu düşüncesine her bir Avrupalı seyyahın seyahatnâmesinde rastlanılabilir.¹⁴⁷ Nitekim, 1564-6 yılları arasında Tophâne ve civarını ziyaret eden Jacob von Betzek, meydanda toplardan başka Hristiyanlardan ele geçen güllerin de bulunduğunu ve Osmanlıların kullanmadıkları bu topları, onları kızdırmak ve eğlenmek maksadıyla sergilediklerini ifade eder.¹⁴⁸

Fransız seyyâh Maurand, meydana açılan kapılardan birisinin Kulekapısı olduğunu ve bu meydanda dökümhâneyle birlikte kolomborna, havan, sahra topu, basilik (bacaluşka) topları, sacres, emerillos, vers gibi top çeşit-

lerinin ve bir de mancınık olduğunu belirtir.¹⁴⁹ Tophâne meydanında ayrıca bir de topların ve topçuların imtihan edildikleri, talim yaptıkları bir talimhâne bulunmaktaydı.¹⁵⁰ III. Selim, 1793 yılında Nizam-ı Cedîd askerlerine talim yeri yapmak ve meydanı genişletmek için bir takım düzenlemeler yaptırmıştır.¹⁵¹ Kaldırılan topların nereye konulduğu belirtilmemekteyse de Ahmed Muh-tar Paşa eski topların “Tophâne-i Âmire nümûnehâne-si”nde bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁵² Buranın nasıl bir mekan olduğu ve nerede olduğu hususunda ise bilgi verilmemektedir. Mehmed Raif Efendi ise, topların yine bu meydanda bir yerde olduğundan bahisle “meydanda arz-ı vücûd-ı ihtişam iden toparlaklar ve top arabalarıyla toplar, nazar-ı yâr ve ağyâre Osmanlı şevket ve satvetini göstermektedir” der.¹⁵³

D. BAĞÇE-İ HÂS MAHZENİ

Bu alan, Topkapı Sarayı'nın Topkapısı denilen kapısının dışında kalan sahil kısmı olup, bugünkü Sarayburnu ile Yenikapı semtleri arasındaki surların dışında yer almaktaydı. Belge ve metinlerde daha çok Saray-ı Âmire Burnu, Sarayburnu, Topkapısı veya Bağçe-i Âmire gibi isimlerle anılan bu mahzen diğerleri gibi Tophâne-i Âmire'ye aittir.¹⁵⁴

E. UNKAPANI AMBARI

Tophâne-i Âmire'ye ait top fındıklarının muhafaza edildiği, İstanbul surlarının Unkapanı kısmındaki bir burcunun bulunduğu yerdir. 1590 yılında buranın kazgancıbaşı tarafından zaptedilmek istenmesi üzerine, “kadîmden beri Tophâne-i Âmire tarafından kullanılmakta” olduğu ve hâlen içinde top fındıklarının bulunduğu, bu sebeple kazgancıbaşının zabtının men edilmesi hakkında İstanbul Kadısına bir hüküm yazılmıştır.¹⁵⁵

Yukarıda zikredilen mahzenler yanında Galata surları üzerinde bulunan bazı kuleler de mahzen olarak kullanılırdı.¹⁵⁶

4. Talimhâne

Yeni üretilen topların sağlam olup olmadıklarının kontrol edildiği ve aynı zamanda topçu neferlerinin top atış talimi yaptıkları alan olup Tophâne meydanında bulunmaktadır. İstanbul'un ilk talimhâneleri, II. Bayezid zamanında Etmeydanı ve Okmeydanı'nda yapılmıştır. Talimhânebaşının¹⁵⁷ idaresindeki bu alanlarda, sadece

okçu ve tüfenkçi neferleri talim yaparlardı.¹⁵⁸ Topçulara ait bir talimhânenin topçubaşının talebi üzerine 1571 yılında kurulduğu, yeniçeri ağasına yazılan bir hükümden anlaşılmaktadır.¹⁵⁹

Topçubaşının isteği üzerine yeni talimhânenin yapılması için, yeniçeri ağasına hüküm yazılmış ve şehreminiyle topçubaşının kararlaştırdığı uygun bir yerde talimhâne inşa edilmesi istenmiştir. Bu tarihe kadar top talimlerinin nerede yapıldığı belli değildir. Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi, topçuların Tophâne meydanında dökümhâne “haftada iki gün kânun üzere darbzen toplarını kurup nişan atarak” talim yaptıklarını ifade eder ve bu şekilde talimhânenin tophâne meydanında bulunduğunu belirtir.¹⁶⁰ Topçuların top atış talimleri yanında yeni imal edilen topların ilk tecrübeleri de burada yapılmaktaydı. Hem talim ve hem de topların tercübeleri için yapılan atışlarda kullanılacak barut ve fitiller, İstanbul hâssa harc emini (şehremini) tarafından karşılanmaktaydı.¹⁶¹ Her iki işin de tehlikeli olmasından dolayı vukua gelebilecek herhangi bir kaza ihtimali sebebiyle talimhâne bir cerrahbaşıyla bir kaç halifesi hazır bulundurulurdu.¹⁶²

Şagirt neferler topçuluğa geçmek için dökücü veya topçu imtihanı verir ve o şekilde dirlik sahibi olurdu.¹⁶³ Kalelerde, orduda, gemilerde topçuluk¹⁶⁴ veya topçubaşılık yapacakların, ya da terfi edecek kimselerin topçuluk sanatında mahir olup olmadığının anlaşılması için yapılması gereken imtihanlar da yine buradaki talimhâne yapıldı.¹⁶⁵ III. Selim zamanında (1792-3 yılında), yeni kurulan Nizâm-ı Cedîd Ocağı askerlerinin talim yapabilmeleri için, talimhânenin genişletilmesi maksadıyla bütün ağaçlar kesilmiş ve civardaki bazı evler de yıkılmıştır.¹⁶⁶ Bazı dükkanlar¹⁶⁷ Galata surunun yanına taşınmış, meydanda bulunan toplar kaldırılmış ve böylece Tophâne meydanı yeni ordu için talimgâh haline getirilmiştir ve toplar da kaldırılmıştır.¹⁶⁸

NETİCE

Tophâne-i Âmire ve ona bağlı bütün müstemilat Osmanlı Devleti tarafından kurulan bir askerî teşkilât olup dünya askerî teknoloji tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Avrupa'da on yedinci yüzyılın sonlarından itibaren devlet tophanelerinin yeni yeni kurulmaya baş-

ladığı gerçeği göz önüne alındığında bu tophanenin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Gerek binasının yeri, gerekse müstemilatının mükemmelliği bu binaların çok iyi bir şekilde düşünüldüğünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Tophâne-i Âmirî tarih boyunca pek çok değişiklik geçirmesine rağmen İmparatorluğun sonuna

kadar çalışmasını sürdürmüş ve Cumhuriyetin kurulmasından sonra da varlığını devam ettirmiş ancak döküm faaliyetine sahne olmamıştır. Osmanlı Devleti'nden günümüze kalan toplar için bir müze yapılmak istenilen tophane binası, Mimar Sinan Üniversitesi tarafından kültür merkezi olarak kullanılmaktadır.

- 1 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, nr. BK. 304, v. 130b.
- 2 Semavi Eyice, *Galata ve Kulesi*, İstanbul 1969, s. 16.
- 3 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, v. 128b.
- 4 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, v. 129b-132b; Cengiz Orhonlu, *Tophane, Cihangir, Salıpaazarı, Kabataş, Ayazpaşa Semilerinin Tarihi*. Mezuniyet Tezi, 1951, İÜ Edebiyat Fakültesi, s. 1; Tayyib Gökbilgin, "Boğaziçi", *İslam Ansiklopedisi* (İA), II, s. 672; Mithat Sertoğlu, "Galata ve Tophane", *Hayat Tarih Mecmuası*, 7 (1977), s. 13.
- 5 "Ve ol küşe-i ziyâ ve bu câğây-ı cennet havâ ki cânib-i Tophâne'dir. Ve mesire-i rindânedir", *Lâtîf, Evsâf-ı İstanbul*, İÜ TY. 3751, v. 44b-45a. Ayrıca bkz.: Ahmet Refik, *Eski İstanbul*, İstanbul 1931, s. 22.
- 6 Cyril Mango, "Galata", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, s. 815-816.
- 7 Ç. Gülersoy, *İstanbul: Aspects, à travers les époques Views throughout the ages Aspetti, a travers l'époque*, II, *Tophane Fındıklı Kabataş*, İstanbul, ts., s. 1; a. mlf., "Son 400 Yılda Tophane Semti", VIII. *Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976)*, Ankara 1983, III, s. 1637. Semavi Eyice, "Fetih'ten Önce Boğaziçi", *İstanbul Armağanı II*, Boğaziçi Medeniyeti (haz.: M. Armağan), İstanbul 1996, s. 103; (Tophâne'nin tam karşısında yer alan Üsküdar'a da Altın Şehir anlamında Chrysopolis denilirdi) a. mlf., *Bizans Devrinde Boğaziçi*, İstanbul 1976, s. 15.
- 8 Bu ormanlık alan içinde önce Apollon mabedi, daha sonra Hadrianus ve Nathalia adlarında iki kilise (veya Ste. Irène) bulunmaktaydı (Petrus Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri* (trc.: E. Özyaboğlu), İstanbul 1997, s. 89; Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi* (trc.: Hrand D. Andresyan), İstanbul 1952, s. 259; Tayyib Gökbilgin, "Boğaziçi", *İA*, II, s. 672; Semavi Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, s. 16; Gülersoy, "Son 400 yılda Tophâne", s. 1637; a. mlf., "Tophane", *DBİA*, VII, s. 274; H. G. Dwight, *Constantinople Old and New*, New York 1915, s. 150).
- 9 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, v. 130b
- 10 Joseph von Hammer, *Constantinopolis und der Bosphorus*, Osnabrück 1967, II, s. 183; Orhonlu, *Tophâne*, s. 1; Semavi Eyice, "İstanbul (Galata)", *İA*, VII, s. 1206; Mithat Sertoğlu, *Resimli Büyük İstanbul Ansiklopedisi*, ts., s. 469. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, v. 132a; Halil İnalçık, "Ottoman Galata 1453-1553", *Essays in Ottoman History*, İstanbul 1998, s. 273-376.
- 11 Ahmet Refik, *Eski İstanbul*, s. 22.
- 12 Bu mahalle bugün mevcut değildir (*İstanbul Vakıfları Tabir Defteri* 953 (1546) tarihli (nşr.: Ö. L. Barkan-E. H. Ayverdi), İstanbul 1970, s. 431).
- 13 J. Maurand, *Itinéraire de Jerome Maurand d'Anibes a Constantinople (1544)* (nşr.: Leon Dorez), Paris 1901, s. 201. Ayrıca bkz.: Gülersoy, *İstanbul: Aspects*, s. 1; Mithat Sertoğlu, *Resimli Büyük İstanbul Ansiklopedisi*, s. 469; Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I (1963), s. 334. Civarında bulunan bazı dükkanlar Tophâne-i Âmirî'ye ait olup, XVI. asrın sonlarından itibaren kira gelirleri Tophâne-i Âmirî gelirleri içinde zikredilmeye başlanmıştır (*MAD*, nr. 6760, s. 1-2).
- 14 V. Mirmiroğlu, bu limanın adının *Palinormiyon* olduğunu belirtir (*Fatih'in Donanması ve Deniz Savaşları*, İstanbul 1946, s. 70).
- 15 Kömürçüyan, bu iskelenin İstanbul'daki en büyük iskele olduğunu belirtir (Kömürçüyan, *a. e.*, s. 43). Maurand Tophâne iskelesinin ahşap olduğunu belirtir (Maurand, s. 204). İstanbul'a ait birçok gravürde de iskelenin ahşap olduğu açık bir şekilde görülür.
- 16 XVIII. asrın başlarında, burada biri iskele-i top veya iskele-i sagır, diğeri iskele-i kebir adlarında iki iskelenin var olduğu görülmektedir (Muzaffer Erdoğan, *Lâle Devri'nin Baş Mimarı Kayseri'li Mehmed Ağa*, İstanbul 1962, s. 38). İskeleler Topçubaşı Hacı Abdi Ağa'nın isteğiyle 1722 tarihinde tamir ettirilmiştir (s. 91).
- 17 Wolfgang Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler* (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul 1992, s. 60. Philipp Anton Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul* (trc.: Ü. Öztürk), İstanbul 1993, s. 77; John Freely, *The Bosphorus*, İstanbul 1993, s. 23; Hafız Hüseyin Ayvansaraylı, *Hadikatü'l-Cevami*, İstanbul 1281, II, 58.
- 18 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, v. 19a. Türk kılıç ustaları hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Ünsal Yücel, "Türk Kılıç Ustaları", *Türk Etnografya Dergisi*, 7-8, (1966), s. 59-97.
- 19 Evliya Çelebi, "ba'dehü Ebulfeth evvel hıyâbân içre müfid i muhtasar tophâne inşa etti" derken (*Seyahatnâme*, v. 130b), Ahmed Muhtar Paşa ise sadece "küçük bir bina" olarak tasvir etmektedir (*Osmanlı Topçuları*, s. 366). Binaının küçük olduğu ve ihtiyaca cevap vermediği Kanunî döneminde yıkılıp daha büyüğünün yapılmış olmasından da anlaşılmaktadır.
- 20 Tursun Beğ, s. 72.
- 21 Ekrem Hakkı Ayverdi bu hamam için Tophânekapısı Hamamı ismini kullanmaktadır (E. H. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul 1953, s. 35).
- 22 *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, s. 213-4. Vakfiye'de Tophâne Kapısı yakınındaki bir ev ve bir dükkan da vakıf gelirleri arasında zikredilmiştir (s. 237).
- 23 Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, II, s. 39; Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul*, s. 77. M. Tayyib Gökbilgin, "Boğaziçi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), VI, s. 252. Gökbilgin *İA*'daki "Boğaziçi" maddesinde tophänenin fetihten evvel kurulmuş olabileceğini belirtmiş, ancak *DİA*'daki maddede bu ifade yer almamıştır (*İA*, II, s. 672).
- 24 Hafız Hüseyin Ayvansaraylı, *Hadikatü'l-cevami*, İstanbul 1281, II, 58. Mehmed Raif de, Tophâne'nin ne zaman yapıldığının tam olarak bilinmediğini belirtir ve fetihten önce yapılmış olabileceğine dair Ayvansaraylı'nın ifadelerini kaynak göstermeksizin tekrar eder (*Mir'at-ı İstanbul*, İstanbul 1314, s. 369).
- 25 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, v. 130b.
- 26 Arseven, *Galata*, s. 61. Agoston Pera İtalyancasıyla "Portal de la Bombarde" şeklinde ifade edildiğini belirtir (G. Agoston, "15. Yüzyılda Batı Barut Teknolojisi ve Osmanlılar", *Toplumsal Tarih*, Haziran 1995, s. 18). Müller-Wiener ise, bu kapının, İstanbul'un fethinden önce değil 1500 sınırlarında "Porta delle Bombarde" olarak zikredilmeğe başladığını söyler

- (Wolfgang Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", s. 60).
- 27 Agoston, "Ottoman Artillery", s. 25-26.
- 28 Agoston, "Ottoman Artillery", s. 25-26; (Bu makalenin bir kısmının Türkçe tercümesi için bkz.: "15. Yüzyılda Batı Barut Teknolojisi ve Osmanlılar", *Toplumsal Tarih*, Haziran 1995, s. 18). Agoston'un işaret ettiği makale için bkz.: Colin Heywood, "Notes on the Production of Fifteenth Century Ottoman Cannon", *Proceedings of the International Symposium on Islam and Science (Islamabad)*, 1-3 Muharram 1401 A. H. (10-12 November 1980), Islamabad 1981, s. 60-61.
- 29 Parry, "Bârd", *El2* I, s. 1061.
- 30 Dukas, *Bizans Tarihi*, s. 163; Runciman, *Konstantiniye Dişti*, s. 151; Nicolo Barbaro, *Konstantiniye Muhararası Ruznâmesi* (trc.: Ş. T. Diler), İstanbul 1953, s. 45; Feridun Emecen, "İstanbul'un Fethine Giden Yol (1451-1453)", *Toplumsal Tarih*, 17 (1995), s. 28.
- 31 Kelly DeVries, "Gunpowder Weapons at the Siege of Constantinople, 1453", *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries* (ed. Y. Lev), Leiden 1997, s. 350-1.
- 32 Cipolla, *a.e.*, s. 96.
- 33 "While Turks continued to invest in improved siege guns, the Byzantium had neither the materials nor the money to develop their own cannons", Eric McGeer, "Firearms", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York-Oxford 1991, II, s. 786.
- 34 J. Goodwin, *Lords of the Horizons a History of the Ottoman Empire*, London 1998, s. 32; J. J. Norwich, *Byzantium The Decline and Fall*, London 1995, s. 419; a. mlf., *A Short History of Byzantium*, London 1997, s. 374.
- 35 Dukas, *Bizans Tarihi*, s. 151. Oysa Fatih Sultan Mehmed, İstanbul muhasarası öncesinde oldukça ciddi mali meselelerle karşı karşıya bulunuyordu. Yakın zamanda babasının ve kendisini yaptığı savaşlar birer müdahale hareketi olduğundan ciddi bir ganimet elde edilememiş; tersine, istilalar önemli ölçüde gelir temin edilen Rumeli bölgesinde tahribata yol açmış; bir çok köy yok olduğu gibi tımar sistemi de sarsıntı geçirmişti (Emecen, *a.g.m.*, s. 26).
- 36 *The Late Byzantine Army: Arms and Society* adlı eserin yazarı Mark C. Bartusis, "the failure of the Byzantines to make extensive use of fire arms can be attributed largely to economic factors" diyerek Bizans'ın ekonomik sıkıntısına işaret etmektedir (DeVries, *a.g.m.*, s. 351).
- 37 Agoston, "15. Yüzyılda Batı Barut Teknolojisi ve Osmanlılar", s. 14.
- 38 Nicolas de Nicolay, eserinde Tophâne kapısının ismini "the gate of Bombardes" veya "the gate of gunnes" olarak zikretmektedir (N. Nicolay, *The Navigations into Turkie* (London 1585), re-print, New York 1968, s. 65-66).
- 39 İbrahim Hakkı Konyalı da benzer mülahazalarla bu iddiayı reddeder ("Türk Tophaneleri", *Yeni Atıya Gazetesi*, 6 Haziran 1971, s. 5).
- 40 DeVries de, bu kanaati desteklemektedir bkz.: *a.g.m.*, s. 350.
- 41 Agoston, "15. Yüzyılda Batı Barut Teknolojisi ve Osmanlılar", s. 14. İstanbul'un fethinden sonra yapılan faaliyetler hususunda daha fazla bilgi için bkz.: Muhammed b. Ali el-Fenari, *Ayasofya Tabir Defteri*, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, O 64; "İstanbul", *İA*, V/II, 1200-1205.
- 42 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, v. 130b.; Ahmed Muhtar, *Osmanlı Topçuları*, s. 366.
- 43 "Her halukârda, Türkiye'nin en eski tarihi endüstri binası olan Tophâne, bu formuyla Orta Avrupa'daki çağdaşı hemen hemen bütün sanayi bölgelerinin hepinden üstün bir tarzda onsekizinci yüzyılın başlarına kadar çalışmıştır" (W. Müller-Wiener, "Frühwerke Technischen Bauens in Istanbul", *II. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, I.T.Ü.*, 28 Nisan-2 Mayıs 1986, s. 255).
- 44 Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, s. 240.
- 45 Hans Georg Majer, "17. Yüzyılın Sonlarında Avusturya ve Osmanlı Ordularının Seferlerdeki Lojistik Sorunları", *Osmanlı Araştırmaları*, 2 (1981), s. 192.
- 46 Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, s. 240.
- 47 Semavî Eyice, "Baruthâne", *DİA*, V, s. 95.
- 48 Çelik Gülersoy, Tophâne'ye ait kışlaların bu kiliselerin bulunduğu yerde yapıldığını belirtir (Gülersoy, "Son 400 Yılı", s. 1637).
- 49 *Itineraire de Jerome Mairand*, s. 202.
- 50 Hammer, *Constantinopolis*, II, s. 177. Fatih Sultan Mehmed veya II. Bayezid döneminde Ayasofya civarında bulunan Güngörmez Kilisesi baruthâne olarak kullanılmakta idi. Kilise II. Bayezid döneminde infilak ederek yok olmuştur (*Mineceimbazı Tarihi*, II, s. 391-392; Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1341, s. 199; *Solakzâde*, s. 303; Muzaffer Erdoğan, "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthaneleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi (İED)*, II (1956), s. 120; Semavî Eyice, "İstanbul (Tarihi Eserleri)", *İA*, V/II, s. 1214/46).
- 51 H. G. Dwight, *Constantinople Old and New*, s. 164-165.
- 52 Osmanlılar tarafından takip edilen bu sistem hemen hemen dünyanın her tarafında geçerliydi. Nitekim, Ortaçağ Avrupası'nda inşa edilen katedralerin çoğu eski Roma şehirlerinin harabelerinden çıkartılan taşlarla yapılmıştır (Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı: 1550-1557*, Ankara 1979, I, s. 331 vd.).
- 53 Çelik Gülersoy II. Bayezid'in bir kışla ilave ettiğini belirtir (Gülersoy, "Son 400 Yılda Tophane Sermi", s. 1638), Cengiz Orhonlu da 'topçu kışlaları' ilave ettiğini ifade ederek birden fazla olduğuna işaret etmektedir (Orhonlu, *Tophâne*, s. 1). Kömürçüyan ise II. Bayezid'in dökümhâne binasını da büyüttüğünü ifade etmektedir (Kömürçüyan, s. 259).
- 54 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, v. 130b. Ayrıca bkz.: Hammer, *Constantinopolis*, II, s. 177.
- 55 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, v. 130b.
- 56 Tophâne'deki kumbara imalâthânesine lâzım olan gümüş cürûhunun Kavalâ ve Pravişte madenlerinden verilmesi hakkında Cezayir Beylerbeyine yazılan hüküm: BA (Başbakanlık Arşivi), *Mühimme Defteri* (MD), nr. 30, s. 129/314, 13 S 985 (3 Mayıs 1577).
- 57 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, v. 131b.
- 58 BA, *D. BŞM*, dosya 7531, gömlek 1, s. 3.
- 59 Tophâne-i Âmir'e'nin çeşitli tarihlerdeki tamirleri ile ilgili olarak tutulan defterler için bkz.: Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Mimarisi Tarihinin Otantik Yazma Kaynakları", *Vakıflar Dergisi*, 6 (1965), s. 131-6.
- 60 Tophâne-i Âmir'e'de çalışan ustalara mahsus dairenin kapısı üzerinde bulunan bu kâsır Sultan İbrahim'in Tophâne'ye geldiğinde istirahat ettikleri bir mekan olup bundan sonra bütün padişahlar bu mekanı kullanmaya başlamışlardır. Bu sebeple burası Tophâne kâsır adını almıştır (Ahmed Muhtar, *Osmanlı Topçuları*, s. 372-373). Neylî Ahmed'in *Divan*'ında kâsırın yapılmış ve yeniden yapılmasına dair yazılmış şiirin başlığı şu şekildedir: "Târîh-i binâ-i kâsır-ı Tophâne" (İÜ Ktp., TY. 2686, 51a). *Divan*'ın diğer nüshalarında ise şiirin başlığı şu şekilde verilmektedir: "Târîh-i binâ-i Tophâne" (İÜ Ktp., TY. 1627, 72a-b; TY. 2878, 60b-61a; TY. 9622, 65b-66a). Ayrıca şiirin içinde üç yerde kâsırın yandığı belirtilmekte, tarih kısmının bulunduğu son kıtasında da bu açıkça ifade edilmektedir. "İki tarihin o kâsırın Neyliyyâ/Eyledim gencine beyt-i müfrede "Kible-i iclâl kâsır-ı ma'delet (1136) /Hak mübarek eyliye Hân Ahmed'e" (1136).
- 61 Cengiz Orhonlu, Tophâne-i Âmir'e binasının aşşap olduğunu ve yandıkandan sonra kârgir olarak yeniden inşa edildiğini belirtir (Orhonlu, *Tophâne*, s. 1).
- 62 Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar

- ve Tabii Âfetler", s. 351.
- 63 Erdoğan, *Lâle Devri'nin Baş Mîmari*, s. 27-8.
- 64 Orhonlu, *Tophane*, s. 2; Balyemez topu gibi büyük topların döküldüğü yerde şahî topu gibi küçük topların dökülmesi gereğinden fazla ateş yakılmasına ve odun israfına sebep olduğu gibi büyük topların dökülmesine de mani olmaktadır (Çelebizâde Asım, *Târih*, İstanbul 1286, s. 77-8; Hammer, *Constantinopolis*, II, s. 177). Bahsedilen yapı, bugünkü Tophâne binasının yanında bulunan ve büyük binaya göre daha eski olduğu açıkça görülen, 16,50 X 16,50 ebadında ve tek kubbeli bina olmalıdır. Tahsin Öz, bu binanın Fatih devrine ait olabileceğini söylemektedir. ("Fatih Tophânesi", s. 136).
- 65 Ayverdi, *Osmanlı Mimarîsinde Fatih Devri*, IV, s. 662; A. Refik, *XII. Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1988, s. 157.
- 66 Hammer, *Constantinopolis*, II, s. 178. Tophâne-i Âmire dökümhânesinin binası için lâzım taşlar Kavak iskelesi civarında bulunan taş ocaklarından temin edilmiştir (Barkan, *Süleymaniye*, I, s. 354).
- 67 Topçubaşı Mustafa Ağa aynı zamanda inşaat fenninde mâhir olduğundan, bu inşaatın en iyi şekilde elden geçmesi için çok gayret sarfetmiş ve aynı zamanda yeni binalar eklemiştir. Bunun için Tophâne'nin önündeki meydanı (denize doğru elli zira) kazıklar çakıp doldurarak genişletmiştir. Tarihçi İzzî, Tophâne inşaatını 1158 (1745) yılı hadiseleri arasında zikrettiğinden dolayı, inşaatın bu yıl tamamlandığı zannedilmiştir (İzzî, *Târih*, İstanbul 1784, s. 27-28; Orhonlu, *Tophâne*, s. 2).
- 68 Topçubaşı Mustafa Ağa, binanın inşasını büyük bir başarı ile yaptığı için, Mısır'da İskenderiye'deki büyük bir seddin inşasına emîn olarak tayin edilmiştir. Yerine Belgrad topçubaşısı vekili diğer Mustafa Ağa getirilmiştir (İzzî, s. 28).
- 69 XIX. yüzyıl ortalarında İstanbul'da bulunan seyyah Theophile Gautier, İstanbul'da çeşitli vesilelerle yapılan donanma süslemelerinde Tophâne-i Âmire binasının üzerine kundağı ve tekerlekleriyle büyük bir topun canlandırılmakta olduğunu aktarmaktadır (*İstanbul* (trc.: N. Berk), İstanbul 1971, s. 114).
- 70 İbrahim Hakkı Konyalı, "Türk Tophaneleri", *Yeni Asya Gazetesi*, 9 Haziran 1971, s. 5.
- 71 Şiir ilk defa İ. H. Konyalı tarafından 1958 yılında yayınlanmıştır. Bkz.: İbrahim Hakkı Konyalı, "Tarihi Türk Tophanesi bütün ihtişamı ile meydana çıktı", *Hergün Gazetesi*, 3 Haziran 1958, s. 2. Şiirin *Hergün* Gazetesi'nde bulunan latin harfli metnindeki bazı hatalar, Osmalıca metin göz önünde bulundurularak İskender Pala tarafından düzeltilmiştir.
- 72 Topçubaşı Hacı Mehmed Ağa 1769 tarihinde bu mescide bir minare ilave etmiştir (Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, II, s. 40). Ayrıca bkz.: Ayşe Yetişkin Kubilay, "Tophâne-i Âmire", *DBIA*, VII, s. 279; Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", s. 362.
- 73 Ali Saim Ülgen, beş kubbeli bu büyük binanın Fatih devri mimarî karakterini haiz olduğunu ve dolayısıyla binayı Fatih'in yaptırmış olabileceği kanaatindedir (A. S. Ülgen, *Fatih Devrinde İstanbul 1453-1481*, Ankara 1939, s. 33).
- 74 "Ne muhkem oldu Tophane idüb Sultan Selim abâd", M. Raif, *Mir'at-ı İstanbul*, s. 369; Mustafa Cezar, "400 Yılın Önemli Eserlerinin Diz Dize Olduğu Semt Tophane", *Sanatsal Mozaik*, 13 (1996), s. 32.
- 75 Orhonlu, *Tophâne*, s. 2; Gökbilgin, "Boğaziçi", *İA*, II, s. 672; Kömürcüyan, a.e., s. 260. III. Selim, Mart 1795 yılında, bu bölgedeki dükkan ve evleri istimlak ederek bunların üzerine yeni binalar yaptı, eski dökümhâne binalarını modernize etti ve genişletti. Diğer yandan İngiltere ve Fransa'dan yeni döküm makineleri getirildi. Topçu talimleri de yeni tarzda artırıldı. Dökümhânenin yeni makineleri Fransız mühendis Toussaint Petit ile ismi bilinmeyen Alman asıllı bir mühendis tarafından yerleştiril-
- di ve çalıştırıldı. Bundan bir sene sonra da Baron de Tott tarafından Has-köy'de bir sürat topu döküm yeri kuruldu (S. J. Shaw, "The Established Ottoman Army Corps under Sultan Selim III (1789-1807)", *der Islam*, 40/2-3 (1965), s. 171).
- 76 Ahmed Muhtar, "Eski Osmanlı Silahları yahud Osmanlıların Fenn-i Esliha ve Topçuluğa Ettikleri Hizmet", *Malûmat*, c. III, S. 71, 23 N 1314, s. 469.
- 77 Tophâne dökümhânesinde Avrupa topları gibi cevheri pak musanna' toplar imal edilmesi için dökücübaşı İsmail ve Tophâne nâzırı Mustafa Reşid Efendi arasında geçen müzakerâtı hâvi bir takrir: BA, *Cev-Ask*, nr. 13589, 14 Z 1207 (24 Temmuz 1793).
- 78 M. Ali Özütopçu, "Nizam-ı Cedid (1793) ile Osmanlı Topçuluğuna Getirilen Yenilikler", *Askerî Tarih Bülteni*, 22 (1987), s. 85-89.
- 79 Mahmud Raif Efendi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cedveli* (haz.: A. Terzioğlu-H. Hatemi), İstanbul 1988, s. 13-15; Kubilay, s. 279. 22 R 1225 (28 Mayıs 1810) tarihinde, değişen duruma göre *Topçular Kanunnâmesi*'nde bazı tadilat yapılmıştır (BA, *Cev-Ask*, nr. 8425).
- 80 Muharrem 1248 (Haziran 1832) tarihinde Tophâne müşirliği, Boğazlar muhafızlığı görevi ile birlikte Halil Paşa'ya verilmiştir (*Sicill-i Osmânî*, IV, s. 782). Ayrıca bkz.: Ahmed Muhtar, *Osmanlı Topçuları*, s. 69.
- 81 İkinci defa tamir gören binanın heybetli sütunlar bulunan kapısının üzerine şu mısraları hâvi bir kitâbe konulmuştur: *Bu bâbın sakf-ı balâsında ki kasrın idüb tedit/ Dedi ibsân kıldım ânı topçubaşı Numan'a* (Pakalın, *OTDTS*, III, s. 513).
- 82 Cezar, "400 Yılın Önemli Eserlerinin Diz Dize Olduğu Semt Tophane", s. 32; Pakalın, *OTDTS*, III, s. 513.
- 83 Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", s. 366.
- 84 Gülersoy, "Son 400 Yılda Tophane Semti", s. 1641; Kubilay, "Tophâne-i Âmire", s. 279; M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (*OTDTS*) İstanbul 1993, III, s. 513.
- 85 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 5617.
- 86 Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", s. 369.
- 87 Wolfgang Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", s. 60; Ahmed Muhtar, *Osmanlı Topçuları*, s. 71.
- 88 Tülin Çoruhlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Silah Üretim Merkezi; Tophâne", *İlgi*, 86 (1996), s. 30.
- 89 Mücteba İlgürel, "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri 29 Mayıs-1 Haziran 1988 Bildiriler*, İstanbul 1989, s. 155-164; Wolfgang Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", s. 78; M. Küttükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", s. 641-641.
- 90 İlgürel, a.g.m., s. 164.
- 91 Ahmed Muhtar, *Osmanlı Topçuları*, s. 71-81.
- 92 Ahmed Muhtar, a.e., s. 71-72.
- 93 Turhan Tanyer, "Tophâne-i Âmire", *Tombak*, 22 (1998), s. 109.
- 94 O. N. Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi*, İstanbul 1939, I-II, s. 50; Çoruhlu, a.g.m., s. 34.
- 95 Atilla Kongüleç, *Tophane Tamirhanesi Restorasyon Projesi*, Yüksek Lisans Tezi, 1993, İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü; Elâ Güngören Gönen, "Tophâne-i Âmire'nin Restorasyonu ve Geleceği", *Yapı*, 167, İstanbul 1995, 103-111; Hans G. Egli, *Sinan an Interpretation*, İstanbul 1997, s. 193. Restorasyonu tamamlanan bina, 14 Mayıs-26 Mayıs 1998 tarihleri arasında sergilenen 128 ressama ait 131 tablo ile faaliyete geçirilmiştir. Tophâne-i Âmire binalarının Mimar Sinan Üniversitesi'ne devredilmeden önce ve bugünkü durumu için bkz.: Ek. Nr. 6a-b.

- 96 Tahsin Öz, Ayverdi'den farklı olarak binayı şu şekilde tasvir etmektedir: Bina 24X51 m. ebadında olup duvarlarının temele yakın kısmının küfeki taşı, üst tarafı küfeki ve tuğla hatıllıdır. Ortadaki beş kubbe sekiz sütuna oturur. Ön ve arka cephelerde beşer tonoz kubbeli iki bölüm daha bulunmaktadır. Kubbeler üzerinde mermerden yüksek beş adet fener veya hava deliği, tonoz kubbelerde de onar adet mermer delikler bulunmaktadır (Fatih Tophanesi, s. 136-7).
- 97 Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, IV, s. 662.
- 98 M. Raif, *Mir'at-ı İstanbul*, s. 370-1. Ayrıca bkz.: John Freely, *The Bosphorus*, s. 27; Cezar, "400 Yılın Önemli Eserlerinin Diz Dize Olduğu Semt Tophane", s. 32.
- 99 "Sultan Abdülhamid Hân-ı sâni'de bi'l-cümle ikmâl edilmekle bu gün büyük küçük her nev' top isâga edilüp tevizâtı tehiyye olunmaktadır", M. Raif, *Mir'at-ı İstanbul*, s. 370. Ayrıca bkz.: Ahmed Muhtar, "Osmanlı Topçuluğunun Asr-ı Güzin Hazret-i Abdülhamid Hân-ı Sâni'deki Terakkiyatı", *Mâhîmât*, 12 (1311), s. 233-234. Bir kısmı Alman fakat çoğu Prusyalı olan bu uzmanlar için bkz.: Esencan, *Türk Topçuluğu*, s. 12 vd.
- 100 Piaskowski, "The Technology of Gun Casting", s. 164.
- 101 Matrakçı Nasuh'un yaptığı İstanbul gravitürü için bkz.: İÜ Ktp., TY. 5964. Ayrıca bkz.: Metin Sözen-Sami Güner, *Arts in the Age of Sinan*, İstanbul 1988, s. 210-211.
- 102 Hammer, *Constantinopolis*, II, s. 177.
- 103 Piri Reis'in *Kitâb-ı Bahriye*'sinin muahhar nüshalarında bulunan İstanbul gravitüründeki Tophâne, iki kubbeli ve ecrâfı avlularla çevrili iki ayrı binâdan oluşmuştur. Her iki binanın da tepesine birer adet baca bulunmaktadır (Ahmed Muhtar, *Feth-i Celil-i Kostantiniyye*, İÜ Ktp., TY 5010, v. 289). (*Kitâb-ı Bahriye*'deki İstanbul gravitürleri hakkında daha fazla bilgi için bkz.: İdris Bostan, "Piri Reis'in Kitâb-ı Bahriye'sinde Bulunan Tersâne-i Âmiye Plânları", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II (1988), s. 67-68). Ahmet Muhtar'ın eserinin 413. varlığında bulunan ve Venedikli bir elçi tarafından XVII. yüzyılda çizildiği tahmin edilen bir İstanbul gravitüründe de, Tophâne iki kubbeli bir bina olarak görülmekte ve yanında "Fonderia de cannoni di bronzo" yazısı yer almaktadır (Bu gravitürün matbu bir kopyası için bkz.: H. G. Dwight, *Constantinople Old and New*, New York 1915, s. 115. Burada gravitürün, Bartolommeo Prato'nun *Specchio Marittimo* adlı eserinden alındığı kayıtlıdır). Seyyid Lokman'ın (1581-82 tarihli) *Şehinşabnâme* (İÜ Ktp., F. 1404, v. 58a) (bu gravitürde, Tophâne binasının bulunduğu kısım oldukça silik olmasına rağmen iki kubbeli bir bina olduğu görülmektedir), ile (1584-5 tarihli) *Hünernâme* (TSMK, Hazine nr. 1523, 158b-159a) adlı eserlerinde bulunan İstanbul gravitürlerinde Tophâne-i Âmiye ve müştemilatının genişçe bir avlu içinde olduğu görülür. Gravitürlerde görülen dökümhâne binası ise, üzerinde iki baca bulunan iki kubbeli tek bir yapıdır. Diğer binalar (kışlalar olmalı) denize paralel olarak Fındıklı yönüne doğru uzanmaktadır.
- 104 *İzzî Tarihi*'ne göre, Tophâne'nin 1745 yılında Topçubaşı Mustafa Ağa tarafından yeniden yaptırıldığı daha önce zikredilmişti. Ancak burada yıkılan Tophâne'nin Kanunî Tophanesi olup olmadığı belirtilmemektedir. II. Mustafa döneminde (1695-1705) İstanbul'u ziyaret eden Antuvan Morizon'un, Tophâne'nin denizden yüz adım içeride iki kubbeli bir bina olduğunu söylemesine bakılırsa (Uzunçarşılı, *Kapukulu*, II, 39) yıkılan binanın Kanunî dönemi binası olduğu anlaşılır.
- 105 Lâtiî, *Evsâf-ı İstanbul* adlı eserinde tophânenin çok ateş yakmaktan dolayı sıyah dumanından kapkara olduğunu belirtir (haz.: Nermin Suner Pekin), İstanbul 1977, s. 57).
- 106 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, v. 130b-131a.
- 107 Evliya Çelebi, *a.e.*, v. 131b.
- 108 Evliya Çelebi, *a.e.*, v. 131b. Hammer ise, topçu kışlalarının ilk defa II. Bayezid zamanında yapıldığını kaydeder (Hammer, *Constantinopolis*, II, s. 177).
- 109 Evliya Çelebi, bu kışlalarda oturan askerlerin çok cesur olduklarını, nitekim katıldığı 22 gazada bunlardan daha cesur asker görmediğini belirtir (*Seyahatnâme*, v. 131b).
- 110 1209 (1794) tarihinde yanan topçular kışlalarının yeniden yapılması için gerekli masrafı gösterir pusula için bkz.: BA, *Cev-Ask*, nr. 3519.
- 111 Kışlaların tarih boyunca geçirdikleri yangınlar ve yeni binalar hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Mehmed Raif, *Mir'at-ı İstanbul*, s. 369-373; Cezar, "400 Yılın Önemli Eserlerinin Diz Dize Olduğu Semt Tophane", s. 30-33; Kubilay, "Tophâne-i Âmiye", *DBİA*, VII, s. 279-280. Tophâne-i Âmiye ve topçu kışlalarının 1813 yılında yapılmış bir resmi için bkz.: Ek. Nr. 10.
- 112 Ahmed Muhtar, *Osmanlı Topçuları*, s. 64.
- 113 Marsigli, s. 87; Pakalın, *OTDTS*, III, 512.
- 114 Ahmed Muhtar, *Osmanlı Topçuları*, s. 68.
- 115 *Topçular Kâtibi*, s. 154.
- 116 Rebiülevvel 925 (Mart 1519) yılında Mahzen-i Galata'da Mehmed adlı bir kâtip bulunmaktaydı (BA, Kamil Kepeci Tasnifi (KK), nr. 4726, s. 31).
- 117 Kal'a-i Sultanîye'de mevcut bacaluşka toparlarına ve darbzenlere elli deste kağıd, 14 ve 11 vukiyye yuvalak atar bacaluşka toparlarına altmış adet arabacı tekerleğinin Galata'daki Mahzen-i Âmiye'den verilmesine dair Tophâne-i Âmiye emînine yazılan hüküm: 3 B 980 (10 Kasım 1572), BA, KK, nr. 67, s. 671.
- 118 Uzunçarşılı, *Kapukulu*, II, s. 91.
- 119 933-934 (1527-1528) tarihli muhâsebe defterinde Semriyye adlı bir Yahudinin Tophâne-i Âmiye'de mahzenî ve *vezzân* olarak görev yaptığı görülmektedir (*MAD*, nr. 7668, s. 4).
- 120 Avlonya'daki tophânenin mahzeninde bulunan gece bekçilerine Muharrem-Cemaziyevvel 906 (Temmuz-Kasım 1500) tarihleri arasında 32 akça ödenmiştir (BA, AE, *Bayezid II*, nr. 41, s. 2). Tophâne-i Âmiye anbarlarının da hem gece ve hem de gündüz bekçileri bulunmakta olup bunların gündüz çalışanlarına bekçiyan-ı kârhâne, gece çalışanlarına da şebkârân-ı anbarî denilmekte ve 3-4 akça yevmive verilmektedir (BA, KK, nr. 4726, s. 11; *D. BŞM*, nr. 9, s. 5, *D. BŞM. TPH* dosya 1, gömlek 1, s. 6).
- 121 Avlonya'daki tophâneye iki adet kilit alınmış ve bunlar için 18 akça ödenmiştir (AE, *Bayezid II*, nr. 41, Muharrem-Cemaziyevvel 906 (Temmuz-Kasım 1500), s. 2; İstanbul'daki Tophâne-i Âmiye mahzenlerine alınan kilitler için bkz.: KK, nr. 4726, s. 9 (tanesi 6,5 akça), 43 (tanesi 20 akça); BA, *D. BŞM*, nr. 9, s. 3 (tanesi 6 akça); BA, *D. BŞM. TPH* dosya 1, gömlek 1, s. 3 (6,3 akça); *D. BŞM*, dosya 7531, gömlek 1, s. 2 (sadece tamir görmüş).
- 122 Bostan, *Tersâne*, s. 9-10.
- 123 Varadin Kalesinde, düşmandan alınan toparların açıkta bırakılması sebebiyle kundakları çürümüş, demirleri alınmış, namluları ile gülleleri paslandırdığı bildirilip, bunları bizzat görmesi, sildirmesi, temizletmesi, kundaklarını tamir ettirip üstü kapalı yerlerde muhafaza ettirmesi hakkında Siyem Beyine yazılan 15 Z 983 (17 Mart 1576) tarihli hüküm: BA, *MD*, nr. 27, s. 405/972, Yine Sakız Kalesinde bulunan toparların fındıkları, kundakları, tekerlekleri ve örtülerinin çürüdüğü ve bunların tamiri ile ilgili olarak gerekli masrafın bildirilmesine dair Kaptan Paşa'ya yazılan 18 M 998 (28 Kasım 1589) tarihli hüküm: BA, *MD*, nr. 66, s. 78/161.
- 124 BA, KK, nr. 4726, s. 9.
- 125 BA, Maliyeden Müdevver Defteri (*MAD*), nr. 55, s. 362a-363b. Tophâne-i Âmiye'nin iki kubbeli bir binasının çok iyi bir şekilde çizildiği ve saray sanatkarlarından Velican tarafından yapılan minyatürde, bu duvarlar açık bir şekilde görülmektedir. Bu minyatür için bkz.: Ek. Nr. 2a. Tophâne-i Âmiye duvarlarının ve dökümhâne binasının çatısının 991 (1583) yılında tamiri yapılmıştır (BA, *MAD*, nr. 148, s. 80b).

- 126 BA, KK, nr. 67, s. 993.
- 127 BA, KK, nr. 67, s. 994.
- 128 BA, KK, nr. 67, s. 993.
- 129 BA, KK, nr. 67, s. 1057.
- 130 BA, KK, nr. 67, s. 1137.
- 131 BA, MAD, nr. 55, s. 185a-186a.
- 132 BA, KK, nr. 4726, s. 3 vd.
- 133 BA, KK, nr. 67, s. 1057.
- 134 BA, KK, nr. 4726, s. 46.
- 135 BA, KK, nr. 4726, s. 20, 45.
- 136 BA, KK, nr. 4726, s. 45; BA, D. BŞM. TPH. dosya 1, gömlek 1, s. 5-7; BA, D. BŞM, dosya 7531, gömlek 1, s. 2.
- 137 BA, KK, nr. 4726, s. 31.
- 138 BA, KK, nr. 67, s. 671.
- 139 Walter B. Denny, "Sinan the Great as architectural historian: the Kılıç Ali Pasha mosque in Istanbul", *Turcica*, 15 (1983), s. 104-126; Semavi Eyice, "Kılıç Ali Paşa Külliyesi", *DBİA*, c. IV, s. 557-559; Aptullah Kuran, "Tophane'de Kılıç Ali Paşa Külliyesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 6 (1978), s. 175-198; "Boğaziçinde Bir Tetkik", *Yeni TD*, 26 (1959), s. 585-586). Çelik Gülersoy, Kılıç Ali Paşa'nın camiden sonra, dökümhane için hamam ve bir de kütüphane yaptırdığını ifade eder (Gülersoy, "Son 400 Yılda Tophane Semt'i", s. 1643).
- 140 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, v. 132a.
- 141 Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, II, s. 39.
- 142 BA, *Cev-Ask*, nr. 16716; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, X, s. 61; *Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati*, s. 175.
- 143 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, X, s. 61.
- 144 Seyyahların ifadelerine göre buradaki topların bir çoğu Rodos ve Macaristan'dan ele geçirilen toplardır. Bkz.: N. Nicolay, *The Nauigations into Turckie*, s. 66; Maurand, *a.e.*, s. 201.
- 145 Müller-Wiener, hemen hemen bütün Avrupalı seyyahların dikkat çekici bir yer olan Tophâne'yi ziyaret ettiklerini ifade etmektedir ("Frühwerke Technischen Bauens in Istanbul", s. 254).
- 146 Marsigli de Türklerin, Hristiyanlardan aldıkları bu topları, kendi toplarından daha mükemmel oldukları için (nümüne olarak kullanmak üzere) itinâ ile muhafaza ettiklerini, kendilerinin ise Türklerden aldıkları topları kusurlu olduğu için ergitip tekrar döktüklerini belirtir (Marsigli, s. 164).
- 147 Michael Heberer von Bretten, *Aegyptiaca Servitus* (ed. K. Teply), Graz 1967, s. 362-3; Jerome Maurand, *a.e.*, s. 200; Jacob von Betzek, *Gesandtschaftsreise nach Ungarn und in die Türkei in Jahre 1564-1565*, München 1979, s. 29; Giovan Francesco Alcarotti, *Del viaggio di Terra Santa*, Novara 1596, s. 212-213; *Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati*, s. 175.
- 148 Betzek, *a.e.*, s. 29.
- 149 Maurand 1901, s. 201; Parker, *The Military Revolution*, s. 30).
- 150 BA, *Cev-Ask*, nr. 3316, sene 13 B 1208 (15 Şubat 1794); Pakalın, *OTDTS*, III, s. 513.
- 151 Gülersoy, "Son 400 Yılda Tophane Semt'i", s. 1638.
- 152 Ahmed Muhtar, *Tarih-i Eslîha ve Zamân-ı Hâzırda Düvel-i Muhtelifiye Topçulukları*, İstanbul 1301, I, s. 162.
- 153 *Mir'at-ı İstanbul*, s. 370.
- 154 1660-1661 tarihli bütçe defterinde buradaki mahzenden "mahzen-i âmir-e der bağçe-i hâs" olarak bahsedilmiştir (Barkan, "1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese", *İktisat Fakültesi Mecmuası (İFM)*, 17 (1955-56/1-4), s. 347.
- 155 BA, Mühimme Zeyli Defteri (MZD), nr. 4, s. 64/118, 998 (1590). Aynı hükmün diğer bir metni için bkz.: BA, MD, nr. 67, s. 21/45, 26 Z 998 (26 Ekim 1590).
- 156 Salim Aydtüz, *Osmanlı Devleti'nde Tophâne-i Amire'nin Faaliyetleri ve Top Döküm Teknolojisi*, Doktora Tezi, İÜ. Sosyal Bilimler Enst. 1998, s. 94-97.
- 157 Talimhânegibâşi ağa bölüklerinden 54. ortanın kumandanı olup "ser-muallim-i talimhâne" diye de bilinirdi. 20 akça yevmiyesi olan talimhânegibâşi terfi ettiğinde zemberekbaşı olurdu (*Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1959, III, s. 1476).
- 158 Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, I, s. 226-229; Pakalın, *OTDTS*, III, s. 391-392.
- 159 BA, MD, nr. 10, s. 80/125, 28 B 979 (5 Aralık 1571).
- 160 *Topçular Kâtibi*, s. 325; Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, II, s. 52; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizâmların Cedveli*, s. 15).
- 161 BA, KK, nr. 67, s. 1178; BA, MAD, nr. 7534, s. 923/3, 22 C 984 (18 Eylül 1576).
- 162 BA, *Cev-Ask*, nr. 8549, sene 12 B 1246 (28 Aralık 1830).
- 163 Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, II, s. 53.
- 164 BA, KK, nr. 230, s. 186, 28 C 983 (5 Eylül 1577); BA, KK, nr. 246, s. 147, 14 S 994 (6 Şubat 1586).
- 165 BA, KK, nr. 251, s. 248, 21 CA 998 (29 Mart 1590).
- 166 Wolfgang Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul*, Tübingen 1977, s. 356.
- 167 Galata ve Tophâne civarında özellikle gemicilik, silahlar ve diğer bazı işlerin yapıldığı dükkanlar bulunmaktaydı. Tophâne'de yapılan en meşhur iş ise lülecilik olup bu işle uğraşan birçok sanatkâr burada dükkan açmıştır. Bu sebeple Tophâne lüleciligi çok meşhur olmuştur. Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz.: Erdiç Bakla, *Tophâne Lüleçiliği*, İstanbul 1997; Hüseyin Kocabaş, "Tophâne Lüleçiliği", *Türk Etnografya Dergisi*, 5 (1962), s. 12-13.
- 168 Gülersoy, "Son 400 Yılda Tophane Semt'i", s. 1638; "Boğaziçinde Bir Tetkik", *Yeni Tarih Dergisi*, 26 (1959), s. 586; P. G. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul* (nşr. H. D. Andreasyan), İstanbul 1956, s. 95.

II. VİYANA SEFERİ'NDE (1683) OSMANLI ORDUSU'NUN KULLANDIĞI SİLAHLAR VE MÜHİMMATININ TEMİNİ

MERYEM KAÇAN ERDOĞAN
TARİHÇİ

Tarihin kaydettiği büyük devletlerden biri olan Osmanlı Devleti, bu zamana kadar, sahip olduğu kaynaklar ve savaşlarda edindiği tecrübeler dolayısıyla sefer organizasyonunu başarı ile uygulamış bir devlettir. Lojistik faaliyetlerin sistemli bir şekilde yürütülmesinde cebhane ve diğer mühimmatın askere tevziatı kadar, bu mühimmatın temini ve kullanıma hazır hale getirilmesine de önem verilmiştir.

Devletin en uzak bölgelerinden sefer için çağrılan (Mısır, Suriye, Diyarbekir, Van vs.) muharip sınıfın muhasara sırasında kullandıkları silahlar ve mühimmatı hakkında arşiv belgelerinden bazı bilgiler elde etmek mümkündür. Ancak muhasaranın başarısızlıkla sona ermesinden sonra geri çekilmeye başlayan ordunun geride bıraktığı pek çok mühimmat ve silah, düşman ordusunun eline geçtiği gibi, orduyla beraber götürülen ve sefer süresince kayıtların tutulduğu defterler de, aynı akıbete uğramıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çeşitli tasniflere ait, incelediğimiz belge ve defterlerden bir kısmı zamanın tahribiyle kullanılamaz duruma gelmiş, bir kısmında ise kronolojik olarak bazı kopukluklar oluşmuştur. Buna rağmen elde edilmiş dosya, belge ve defterlerden özellikle D.BŞM, 18369 numaralı defterden, sefer süresince Cebhâne-i Âmiye'den çeşitli birimlere verilen mühimmat tespit edilmiştir. Tophâne-i Âmiye ile ilgili kayıtlardan çoğu ise muhasaradan sonraki yıllara aittir.

Bu çalışmada, XVII. yüzyılın son çeyreğinde Viyana'yı muhasara eden Osmanlı ordusunun kullandığı silahlar ile mühimmatını temin ettiği kaynaklar üzerinde durulacaktır.

A. ATEŞLİ SİLAHLAR

Öncelikle ateşli silahların temel maddesi olan barutun işlenmesi, nakli ve kullanımı üzerinde durmak gerekir. Barut güherçile, kükürt ve kömürün belirli oranlarda karışımından elde edilmekte idi.

Devlet, barut işlemek üzere belli merkezlerde baruthâneler kurmuştu. İstanbul'daki Baruthâne-i Âmiye'den ayrı olarak Anadolu ve Rumeli'de kurulmuş baruthâneler, barut ihtiyacını karşılamaya çalıştılar.¹ XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra kurulmuş olan Selanik baruthânesi de sefer boyunca çalışmasını sürdürdü. Barutun bir kısmı da işlenmiş olarak Mısır'dan gelmekte idi. Mısır'dan kalyonlar ile Selanik iskelesine getirilen barut, buradan develer vasıtasıyla Belgrad'a sevk edildi.

Selanik baruthânesinden başka, ordunun barut ihtiyacını karşılayan başka baruthâneler de mevcuttu. Bu baruthanelerde işlenen barutun, ordunun ihtiyacı için belirli menzillere nakledilmesi gerekiyordu. Temeşvar'da işlenen barutun naklinde kullanılacak sefer arabaları ise Temeşvar'dan ve Baçka'dan temin edilecekti.² Arabaların sağlanmasından ise muaf ve gayr-i muaf reaya birlikte sorumlu tutuldu.

Ordunun sefer yürüyüşü ile birlikte barut ve diğer mühimmata olan ihtiyaç artmıştır. Sefer güzergahında bulunan ve ele geçirilen kalelerden çıkan mühimmat da kullanılmıştır. Filek kalesinde ele geçirilen ve Budin'de saklanan barutun, 500 kantara (1 kantar 56.443 kg) tamamlanarak bir an önce orduya gönderilmesi emredildi.³ Muhasaranın başlamasıyla birlikte baruta olan ihtiyaç, aciliyete dönüştü. Tuna nehri yoluyla Budin'e gönderilen

3.000 kantar barut, Hersek sancakbeyi Mustafa Paşa tarafından, Budin kalesi veya bulunan yerlerden de, 2.000 kantar tüfenk ve top barutu⁴ mübaşir vasıtasıyla orduya ulaştırılacaktı.

İşlenen barutun gerek hammadde ve gerekse levazımat masrafları, ilgili yerlerin bedel-i nüzül malları ile hazineden karşılanmakta idi. Budin kârhânesinde işlenen 1.000 kantar halis tüfenk barutu için gereken güherçile, kükürt ve kömür masrafları Budin, Sirem ve Semendire sancaklarının 1092/1681 senesi bedel-i nüzül malından verildi.⁵ Temeşvar'da işlenen kara barut ile Budin'den Beç kalesine gönderilen barutun masrafları ise hazineden ödendi.

Sefer sırasında ordudaki çeşitli birimlere ihtiyaçları olan barutla birlikte muhafazası için deriden yapılan torbalar (kese-i barut) da verilmiştir. Zaman zaman bu torbalar ağızları bağlanmak suretiyle düşman bölgesine atılarak bir nevi bomba şeklinde de kullanılmışlardır.

1. Top

Ateşli silahların en etkilişi şüphesiz toptur. Barutun yaygınlaşmasıyla birlikte savaşlarda etkisi daha da artan bu ateşli silah, Osmanlıların özellikle Rumeli'ye geçmesiyle, buradaki fetihlerinde büyük bir gelişme gösterdi. Ancak XVI. yy'da devam eden gelişme, yüzyılın sonlarından topçuluğun giderek ihmale uğramasıyla yavaşladı.⁶

Seferlerde kullanılan toplara geçmeden önce devletin sefer öncesi, top dökümünde kullandığı madenler ile diğer mühimmatı nasıl ve nereden tedarik ettiği hakkında açıklama yapmak yerinde olacaktır. Bu madenlerden birisi olan kalayın, bakırla karışımından bronz elde edilir ve top yapımında kullanılırdı. Bu çok lüzumlu madeni Osmanlılar dışarıdan almak durumundaydılar. Özellikle Erdel ve diğer yabancı tüccarlardan İngiliz ve Hollandalılar vasıtasıyla Osmanlı ülkesine sürekli kalay gelmekte idi.⁷ Kalay, bulunduğu bölgelerden iştira usulü (satın alma) ile alınıp Tophâne-i Âmire'ye teslim edilirdi. Nitekim yeterli kalayın cebhanede bulunmamasından dolayı kalyonlarda kullanılacak toplar için gerekli kalayın İzmir gümrüğü malından satın alınması bildirildi.⁸ Bunun yanında İstanbul gümrük emini Hüseyin Ağa'nın iştira ettiği kalay da diğer mühimmatla birlikte Tophâne'ye teslim edildi.⁹ Topların dökülmesi için gerekli bir başka

maden, demirdi. Osmanlı Devleti demir ihtiyacını, sahip olduğu zengin demir ocakları yoluyla karşılayabiliyordu. Bosna'da Banaluka, Kamengrad, Kreşevo, Sırbistan'da Rudnik, Kavala yakınında Pravişte, Bulgaristan'da Samakov ile Trakya'da Samokovcuk, Anadolu'da ise Bilecik, Ergani ve Kığı'da bol demir vardı. Dışarıyla demir ticareti de söz konusu idi.¹⁰ Demir, çoğu zaman ham olarak Tophâne'ye getirilir ve burada işlenirdi.

Tophâne'de dökülen toplar ise genellikle bakırdandı. Balkanlar ve Anadolu'daki ocaklardan sağlanan bakırın, üretimi sınırlıydı. Sefer gibi olağanüstü durumlarda bakıra olan ihtiyacın artması ve mevcut bakır madenlerinin bu ihtiyaca cevap verememesi durumunda devlet eski, kırık ve işe yaramaz durumdaki topları tekrar eriterek kullanma yoluna gitti. Bu zorunluluk Viyana seferi sırasında da kendini hissettirdi. Yeni yapılan kalyonlara yerleştirilecek toplarda mayalılık olarak kullanılmak üzere Kili, İsakçı, Bender ve Akkerman kaleleri ile Boğazhisarı, Sultaniye, Seddülbahr ve adalarda bulunan bu durumdaki toplar Tophâne'ye gönderilecekti.¹¹ 4 kalyon topunun dökümünde mayalılık olarak kullanılacak 20 kantar hurda aletler de tersaneden istendi.¹²

Top dökümünde madenlerin eritilmesi ve kalıplara dökülmesinde önemli bir mühimmat da odundur. Bunun özellikle çam odunu olması gerekirdi. Çam odunu, ateşe dayanıklılığı ve yüksek ısı vermesinden dolayı tercih edilirdi. Gemilerle Tophâne'ye getirilen odunlar en az bir sene kurumaya bırakılırdı. Daha sonra çam odunları, tunç fırının içine bir gün bir gece sürekli atılarak yüksek bir sıcaklık oluşturulur ve madenler eritilirdi.¹³ Dolayısıyla top dökümü için Tophâne'de, özellikleri uygun yeterli odunun depolanması ve el altında bulundurulması zorunlu idi. Seferin başlamasıyla birlikte odun sevkıyatı da artmıştı. Lapseki, Boğazhisar ve Sultanhisarı kazalarından kesilen çam odunları gemilerle Tophâne'ye teslim edildi.¹⁴ Daha sonra aynı bölgeden Topçubaşı, 4.000 çeki (1 çeki 4 kantar) çam odununun daha kesilip gönderilmesi hakkında ihtiyaç bildirmişti.¹⁵ 1094/1683 senesinde dökülecek toplar için Tophâne'ye teslim edilen çam odununun sefine navlı için gerekli para, İstanbul gümrük malından karşılandı.¹⁶

Gerekli mühimmatı sağlanan toplar sadece Tophâne'de dökülmez, seferde ve muhasara bölgesinde de dö-

külebilirdi. Özellikle büyük muhasara toplarının taşınma güçlüğü karşısında böyle bir uygulama zorunlu idi. Muhasara sonunda büyük toplar nakledilirken çeşitli parçalara da ayrılırdı. Bu durumda top dökümünde gerekli ocaklar ve görevliler seferden önce hazır edilerek ilgili yerlere gönderilirdi. Nitekim Belgrad'a gitmek üzere neferleri ile beraber dökmeçi ve demirci ocakları ile malzemenin taşınmasında görevli neccarlar İstanbul'dan tedarik edilerek yola çıkarılacaktı. Ücretleri de hazine-den ödenecekti.¹⁷

Viyana kalesinin muhasarası sırasında çok çeşitli çap ve büyüklükte toplar kullanılmıştır. Bunlar; pranga denilen ve güllesi 30 okkadan (1 okka 1.283 kg) fazla olan küçük toplar; üç, beş, yedi okka ağırlığında güller atan, 7-7.5 m. uzunluğunda kolonborna topları; becoluşka ve balyemez denilen büyük toplar; çok büyük ve uzun menzilli olan şahî topları; Tuna nehrinde işletilen gemilerde kullanılmak üzere şayika topları ile hafif ve kolay hareket edebilen alay toplarıdır. Belgelerde sayı belirtilmeksizin yer alan bu toplar hakkındaki bilgiler kalyon topları, nakil ve ihtiyaç durumuna göre hareket ile gerekli mühimmatının verilmesiyle sınırlıdır.

Yabancılar Osmanlı topunun tesirli ve iyi madenden döküldüğünü kabul etmekle beraber hantallığı, taşıma güçlüğü, fazla barut tüketimi ile kimyasal analizinin kusurlu olduğu noktalarını ileri sürerler. Oysa Avrupa'da kullanılan topların hafif ve hareketli olduklarından bahisle Avusturya'nın savaştaki başarısını, mükemmel sahra toplarına sahip olmasında ararlar.¹⁸

Viyana muhasarası öncesi Orta Macar seferlerinde serdar olarak görevlendirilen Budin Beylerbeyi İbrahim Paşa'ya gönderilecek sefer mühimmatı arasında 40 tane de şahî topu vardı.¹⁹ Yine seferde kullanılmak üzere İsakçı kalesinde bulunan bu şahî toplarla beraber 80 mancınık ve şahilere uygun 10.000 aded yuvarlağın gemilere yüklenerek Belgrad'da hazır edilmesi istendi.²⁰

Topların ağırlıklarına ve şekline göre yapılan top arabalarının da sefere hazırlık mahiyetinde olmak üzere gereken bakım ve tamiri yapılırdı. Nitekim Belgrad'da bulunan şahî top arabalarının bozulan yerlerinin ocak kethüdası tarafından tamiri ve hazır hale getirilmesi istenmişti.²¹ Seferde kullanılacak büyük topları (5 vukıyyeden 11 vukıyyeye kadar olan toplar) taşıyan arabaların

gerekli mühimmatları ıztıra yolu ile de karşılanıyordu. Top arabaları mühimmatı arasında başta araba ve bargirler olmak üzere kayış, urgan, yedek dingiller, yan ağacı, semer, kendir yularlar, kaşağı, ham demir, bezir yağı, sirke vs. sayılabilir. Bu mühimmat en kısa zamanda mevcut olan yerden veya satın alınarak seferde ihtiyaç duyulan bölgeye ulaştırılacaktı.²²

Sahra toplarının yanında gemilerde de top kullanılmakta idi. Yeniden yapılan 60 aded şayıkada kullanılmak üzere (her şayıkaya 2'şer top) Semendire kalesinde pranga (şakloşdan büyük, becoluşkadan küçük bir top) denilen 120 aded topun, gemilere yüklenerek Belgrad iskelesine gönderilmesi ve teslim ettirilmesi emredildi.²³ Sefer sırasında çeşitli kalelerde bulunan topların da ordunun emrine verilmesi lüzumu doğdu. Bu amaçla Budin ve etrafında bulunan kalelerde, mevcut bütün kolonborna topların arabalara bindirilmesi ve ordunun Budin'e ulaştığı anda hazır durumda bulundurulması bildirildi. Bu topların kaç tane olduğu ve kaç vukıyye yuvarlak atığının yazılması da istendi.²⁴

Toplardan atılan ağırlıklara yuvarlak veya gülle denilmekteydi. Yuvarlak madenden olabildiği gibi taş da olabilirdi. Top yuvarlaklarının sağlanmasında bazı yerler ocaklık tayin edilmişti. Tophâne-i Âmire ocaklığı olan Pac mukataası senede 180.000 akçe karşılığında 100.000 yuvarlak işletmek üzere Hüseyin çavuşa verilmiş idi. 2 seneye için 200.000 vukıyye (1 vukıyye 1.283 kg) yuvarlağın hazırlanması bildirildi.²⁵ Semendire sancağında bulunan Tophâne-i Âmire'nin yuvarlak masraflarını karşılayan Pac madeni mukataası, reayasının elindeki toprakların gerek timar sahiplerinin eline geçmesi ve gerekse reayanın çeşitli sıkıntılar sebebiyle göç etmesi, mevcut durumu bozmuş ve verilmesi gereken 180.000 akçe toplanamamış idi. Bu durum Banaluka'da yuvarlak dökümhânesinin çalışma düzenini de etkilemiştir. Yeniden tahrir yapıp hem Pac madeni mukataasının reayası hem de Banaluka'da yuvarlak dökümhânesinde çalışan işçi reayasının durumlarının düzeltilmesine çalışıldı.²⁶

Yeni yapılan kalyon topları için gereken yuvarlakların ağırlıkları topun cinsine göre değişebiliyordu. Banaluka dökümhânesinde 9'ar vukıyyelik 6.000 yuvarlak, 7'şer vukıyyelik 6.000 yuvarlak, 5'er vukıyyelik 13.000 yuvarlak ve 3'er vukıyyelik 13.000 yuvarlak olmak üzere

re toplam 200.000 vukıyyelik 38.000 yuvarlak işlenip hazır edilecekti. Her bir kalyona 3800 yuvarlak verilmesi kararlaştırıldı.²⁷ Masrafları Bosna hazinesi malından karşılanacaktı.²⁸

Banaluka ve Gradişka'da işlenen yuvarlaklar Belgrad'a, buradan da sandıklar içinde muhasara bölgesine taşındı. Sandıklara yerleştirme işinden Belgrad kadısı ve emini sorumlu idi.²⁹

Yuvarlakların istenilen bölgelere ulaşmasına bazı kazalar da engel olabiliyordu. Sefer sırasında Belgrad'dan Ösek'e gitmek üzere yola çıkan top mühimmatı yüklü geminin Zemun taraflarında battığı haber alındı. İçinde bulunan yuvarlak ve diğer mühimmatın Tuna çekildiği zaman köyün reayası tarafından çıkarılıp Belgrad kalesine teslim edilmesi için bir mübaşir gönderildi.³⁰

Ocaklık yoluyla sağlanan yuvarlak yanında Mısır'dan da İstanbul'a top güllesi gönderilmekte idi. Iskenderiye sancağından top barutu olarak 400 aded güllelenin 3 gemiyle İstanbul'a gönderilmek üzere hazırlandırdığı bildirildi.³¹ Tophâne'ye teslim edilen yuvarlaklar genellikle Kili ve İsakçı kalelerinden gönderilmekte idi. Nitekim bu kalelerde bulunan 10.200 aded yuvarlak ile yeni yapılan kalyon toplarının çaplarına uygun yuvarlaklar gemilere yüklenerken Tophâne-i Âmir'e teslim edilecekti.³²

Sefer sırasında ele geçirilen bazı kalelerden çıkan top ve mühimmattan da istifade edildi. Özellikle Tata kalesinin içinde tabyalara konulmuş halde çeşitli türde toplar bulundu. Bunların arasında 1 aded büyük top, 6 aded şahi top, 4 aded büyük şahi top, 1 aded küçük şahi top, 1 aded küçük top (cebhanede), 2 aded saçma top ile 3 aded havan topu sayılabilir. Ayrıca kalenin cebhanesinde büyük ve küçük top yuvarlakları ile top mühimmatlarına da rastlandı.³³

Top ve yuvarlakla birlikte topun kullanılmasında başka malzemeler de gerekmekte idi. Bu mühimmat arasında elvah-ı kundak, elvah-ı tekerlek, kebir ve sagir kundak tahtası, manivela, top sarığı, dingil, çeşitli türde çiviler, şahi top kütüğü vs. sayılabilir. Bu mühimmatın bir kısmı Gradişka kazasından temin edilmeye çalışıldı.³⁴ Bunun yanında demir açısından zengin olan Samakov reayası da avarızları karşılığında ham demir ocaklığı olarak tayin edilmişti. Bu işle Samakov kadısı ve bir na-

zir görevlendirildi.³⁵ Ocaklık ham demirin ihtiyacın altında kalması durumunda yine Samakov'dan ham demir satın alma yoluna da gidildi. Her İstanbul kantarı 400'er akçe ve paraları peşin ödenmek üzere 300 kantar ham demir, cebeciler kethüdası tarafından satın alındı. Fakat kethüda, demiri, rumî kantar yerine Samakov kantarıyla³⁶ satın aldığından hazine verilecek para yeterli olmamıştı. Samakov kantarıyla ham demirin kantarı, rumî kantardan 70 akçe fazla olduğundan 300 kantar ham demir için ilave olarak 21.000 akçe gerekli idi. Fazlalığın hazine verilecek ödemesi emredildi.³⁷ Samakov'dan demir ham olarak alındığı gibi, işlenmiş demir ürünleri olarak da talep edilmekteydi. Samakov'da, Belgrad'a gönderilmek üzere 30 aded top dingili hazır edilmişti.³⁸ Sefer sırasında top arabaları mühimmatından olan çeşitli demir aletler ve çiviler de Budin cebhanesinden temin edilmeye çalışıldı.³⁹

Tophane mühimmatının Belgrad'a taşınmasında Tuna nehrinden oldukça yararlanıldı. Özellikle Kili ve İsakçı gibi kalelerde bulunan mühimmat, Tuna gemileriyle Belgrad'a gönderildi. Mühimmatın taşınmasında kullanılacak gemiler Kili, İsakçı, İbrail, Tulçi, Maçın, Tomarva ve Kalas iskelelerinden temin edilecekti.⁴⁰

Top dökülmesinde ve gerekli olan mühimmatın sağlanmasında masraflar, çeşitli yollardan karşılanmakta idi. Yeni kalyon topları mühimmatı için Tophâne nazırı Mehmed Ağa'ya Mısır polisi akçesinden tahsisat ayrılıp hazine de para verilmesi için Ruznamçe halifesine talimat gönderildi.

2. Humbara

Ateşli silahlardan olan humbara ya da kumbara, demirden yapılan bir savaş aletidir. Demir yuvarlağın içi barut, demir ve kurşun parçaları ile doldurularak patlayıcı hale getirilirdi. El ile atılabilen humbaraların yanında (humbara-yı dest), havan topu ile atılanları da mevcuttu.

Kapıkulu ocağına bağlı olan humbaracılar cebeci, topçu ve timarlı olmak üzere üç kısma ayrılmıştı. Cebeci ve topçu ocağına bağlı olanlar maaşlı olup ulufe alırlardı. Fakat ocağın ana bölümünü timar sahibi olan ve kalelerde hizmet eden humbaracılar oluştururdu. Bu sınıfın timar ve zeametleri kaleleri civarında bulunurdu.⁴¹

Humbara dökülmesinde kullanılan demir, çeşitli bölgelerden sağlanarak İstanbul'da Tophâne'ye getirildiği gibi, bulunduğu bölgelerde de işlenerek humbara olarak gönderilmekte idi. Nitekim Banaluka'da bulunan ham demirin, işlenmeden İstanbul'a nakledilmesine çalışıldı.⁴²

Humbaranın demir bulunan yerlerde de işlenmesi mümkündü. Banaluka kârhânesi emininin zimmetinde olan havandan 2.000 aded humbaranın hazırlanması emredildi.⁴³ Bunun yanında İstanbul'da bulunan ve humbara işinden sorumlu humbaracıbaşının, emrindeki çalışanlarıyla birlikte humbaranın döküleceği bölgelere gönderildiği de olurdu. Bu durumda, kendilerine orada kaldığı süre yer temin edilir ve ücretleri ödenirdi.⁴⁴

Humbaralar dökülüp hazırlandıktan sonra sandıklara konulup mahzenlerde muhafaza edilirdi. Buradan ihtiyaç duyulan bölgelere gönderilmesi, yine sandıklar vasıtasıyla olur, taşıma kolaylığı açısından ise genellikle tekne ve gemiler kullanılırdı. Humbaranın taşınmasında kadırlara da büyük sorumluluk yüklenmişti. Banaluka ve Gradiška'da mahzenlerde bulunan humbaranın taşınması için gerekli geminin sağlanması, mühimmatın yüklenmesi, ücretlerin ödenmesi ve Belgrad'a gönderilmesi konusunda kadırlardan büyük dikkat göstermeleri istenmişti.⁴⁵ Gemilerin taşıma ücretlerini ise Belgrad'da şayika yapımıyla ilgilenen Hüseyin Ağa'nın vereceği belirtilmekteydi.⁴⁶ Kili ve İsakçı'dan da sefer için 3 aded humbara havanı ile 1.000 aded orta büyüklükte humbara yuvarlaklarının Tuna gemileriyle Belgrad'a taşınması bildirildi.⁴⁷ Burada toplanan mühimmat sefer bölgesine yakın olan Budin'e sevk edildi.

Sefer için Banaluka'da dökülecek humbaraların, Banaluka kârhânesinin haraplığından dolayı işlenmesi mümkün olmamıştı. Kârhânenin yuvarlak ve humbara işlemeğe hazır hale getirilmesi için tamiri gerekli idi. Banaluka kadısı naibinin keşfi gereğince Banaluka, Teşne, Kamengrad ve Gölhisar reayalarının yardımları ve maddi katkılarıyla tamir edilebilirdi. Devlet, reayasının böyle bir külfete girmesini istemediğinden, masraflar için gereken paranın Bosna cizyesi irsaliyesi olan Prepol cizyesinden karşılanmasını istedi.⁴⁸

Muhasara süresince Banaluka'dan humbara nakli devam etti. 2.000 aded humbaranın önce Prut'a oradan da arabalarla bir an önce Ösek'e gönderilmesi istendi.⁴⁹

Sefer süresince dikkati çeken bir başka nokta da, bazı kalelerde görevli ve humbara dökmekle sorumlu olan humbaracıların bu işten anlamadıkları ve sadece isimlerinin humbaracı olduğu gerçeğidir. Bu, dönemin humbaracıbaşısı olan İslâm Ağa'nın tespitidir. Şöyle ki; Budin kalesindeki ulufeli 30 humbaracıdan 15'inin, Belgrad kalesinde bulunan timarlı 4 humbaracıdan tamamının humbaracılık konusunda bilgi ve becerilerinin olmadığı görülmüştü. Bunların bulundukları kalelerden çıkarılarak, orduda istihdam edilmeleri, bilgi ve tecrübelerini arttırmaları sağlanacaktı.⁵⁰ Böyle kritik bir zamanda teknik sınıflardaki yetersizlik, yozlaşmanın da açık bir belirtisidir. Humbaracı ocağına özellikle XVII. Yüzyıl başlarından itibaren gereken önem verilmemiş ve ihmale uğramıştır. Zaman zaman humbaracıbaşının mevcut usulsüzlükleri düzeltme gayretleri de yeterli olmamış ve Ocak 1689'dan sonra işlevini kaybetmiştir.⁵¹ Bu gerilemeye paralel olarak Osmanlıların imal ettikleri humbaraların kaliteli olmadığı ve kullanıldığında büyük bir tesir yapmadığı da yabancılar tarafından ifade edilir.

Muhasara sırasında çeşitli birimlere verilen humbara sayısı hakkında bazı rakamlar vermek mümkündür: Muhasaradan birkaç gün önce Budin valisi İbrahim Paşa'ya verilen 1.000 aded el humbarasıyla birlikte muhasaranın başladığı tarihlerde 15-29 Receb 1094/10-24 Temmuz 1683 tarihleri arasında Cebahâne-i Âmire'den verilen toplam humbara 5430'dur. Muhasaranın giderek şiddet kazandığı, takip eden ayda verilen humbarayla da gözlenebilir. 01-29 Şaban 1094/26 Temmuz-23 Ağustos 1683 tarihlerinde toplam 25.151 humbara sarfedilmiştir. 01-11 Ramazan/24 Ağustos-3 Eylül 1683 tarihleri arasında ise 7865 humbaranın orduda ilgili birimlere dağıtımı gerçekleştirilmiştir. Az da olsa yeni dökülen (cedid humbara) humbaralar da kullanılmıştır.⁵²

3. Tüfenk

Hafif ateşli silahlardan olan tüfek, teknolojik ilerlemeyle birlikte gelişme göstermiş, çeşitli tip ve modelde imal edilmiştir. Avrupa'da uzun yıllar savaşlarda kullanılan doldurmalı maşalı tüfeklerin hem doldurma ve ateşlemesi zahmetli, hem de tutuşturulma hızı yavaştı. Üstelik yağmurlu ve fırtınalı havalarda kullanılması da mümkün değildi. Oysa daha XVI. yüzyılın başlarında,

geliştirilmiş bir ateşlemeye sahip olan çakmaklı tüfekler, önceleri karmaşık teknolojisi ve pahalı üretiminden dolayı yaygın hale gelemedi. Fakat bu tüfeklerin kullanımı, maşalı tüfeklere göre daha az zahmetli ve fünüye ile tutuşturmaya da gerek yoktu. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşmaya başlayan çakmaklı tüfeklerde doldurma işlemi kolay olmasına rağmen, yüzyılın sonuna kadar yine de doldurmalı maşalı tüfekler piyadelerin esas silahı olmaya devam etti.⁵³

Osmanlı Devleti'nde ise yeniçeriler arasında tüfengin kullanılması başlangıçta sınırlı olmasına rağmen XVI. yüzyıla birlikte yaygınlaşmaya başladı.

Cebeci ocağı tarafından sefer bölgesine götürülen ve düşmanla temastan önce yeniçerilere dağıtılan silahların hangi cins ve tipte olduğunu tayin etmek güçtür. Belgelerde sadece silah ve tüfenk olarak geçiyor. Piştol denilen tabanca ile ağızdan dolma çakmaklı⁵⁴ ve fitilli⁵⁵ tüfenklerin kullanıldığı konusunda kayıtlar vardır. Fitilli tüfek son derece ağır olup kurşunu da 6, 9, 12, 15, 25 dirhem (1 dirhem 3.086 gram) ağırlığında idi. Kullanılan tüfenklerin namluları daha uzun ve uzun menzilliydi. Fakat Avrupa'da kullanılan türlerine göre tüfeği doldurma ve ateşleme işlemi de uzun sürüyordu. Bu olumsuz özelliklerine rağmen isabetli ateş ediyordu.

Cebehâne-i Âmile mühimmat defterine göre sefer sırasında dağıtımı yapılan toplam tüfenk miktarı 284, silah ise 204'tür. Bu silahlar cebeci serdengeçtileri ile cebeci ve yeniçeri ocağındaki neferlere verilmiştir.⁵⁶ Silah miktarındaki azlığa bakılacak olursa, sefere katılan muharip sınıfın elinde daha önce tedarik edilmiş silahların olduğu şüphesizdir. Nitekim Uzunçarşılı, devletin imal ettiği tüfenklerin kalitesiz olmasından dolayı yeniçerilerin bunları kullanmak yerine kendi imkanlarıyla iyi tüfenk sağladıklarını söyler.⁵⁷

Devlet, çeşitli kalelerde bulunan cebhane mühimmatını lüzumu halinde İstanbul'daki cebhaneye nakledip buradan dağıtımını yapardı. Kili, İsakçı ve Tulçı kalelerinde bulunan toplam 2869 aded kundaklı ve kundaksız tüfenk ile 150 silahın gemilere yüklenerek Cebehâne-i Âmile'ye gönderilmesi için ilgili kadı, emin ve dizdarlara emir verilmiş idi.⁵⁸ Cebhane'ye gelen mühimmatın kırık olanları tamir edilir, eksiklikleri varsa tamamlana-

rak hazır edilirdi. Nitekim kundaksız olan tüfenklere kundak yapılması istendi.⁵⁹ Tüfenk kundağı için gereken ağaçlar, Adapazarı ormanlarından para karşılığında halka kestirilir ve cebeci ocağı imalâthânesindeki kundakçılara yaptırılırdı.⁶⁰

Tüfenkle birlikte verilen mühimmat arasında ateşlemeyi sağlayan barut, fitil ve kurşun da vardı.

Sefere katılan Osmanlı askerine tüfek ve silahları için çeşitli ölçülere sokulabilen kurşun kalıpları verildiği gibi, maden ocaklarında işlenen mermiler de verilirdi. İçindeki gümüşten dolayı yumuşak bir maden olan kurşun Bosna'da Srebrnica ve Olova'da, Sırbistan'da Rudnik, Novobrd, Kratovo ve Kuçanca'da, Anadolu'da ise gümüş çıkarılan yerlerden (Gümüşhane, Keban, Ergani) elde ediliyordu. Yabancı tüccarların sattıkları kurşundan da yararlanılıyordu.⁶¹

Selanik'ten satın alınan rumî kantarla 1500 kantar kurşun için sahiplerine ödenecek para, Selanik mukataat malından karşılandı.⁶² Satın alınan kurşunun Belgrad cebhanesine nakli için Selanik kadısı ve emini görevlendirildi. Kurşun Belgrad'a develerle nakledildi. Selanik emini, nakil işinde 500 deve kullanmış ve nakil masrafı olarak her mekkari için 1500 akçe ödemede bulunmuştu. Kurşunun, develere yüklenmesinde cebhane ocağından Mustafa çorbacı da görev aldı. Deve sahiplerine verilen paranın dışında, kurşunun konulduğu çuval, keçe ile sarma işleminde kullanılan organların masrafları da Selanik mukataat malından karşılandı.⁶³

Sefer için ocakların ihtiyacı olan kurşunun temin edildiği bir diğer yer İzmir idi.⁶⁴ İştira edilen 4010.5 kantar kurşun için yapılacak harcama İzmir gümrük mukataası malından karşılanacaktı.⁶⁵

Ateşlemeye yardımcı olan bir diğer madde fitildir. Pamuk ipliğinin bükülerek kükürtlü karışıma batırılmasıyla elde edilen fitil, tüfenklerde, lağm patlatmakta vs.de kullanılır. Hammaddesi olan pamuk Mısır ve Suriye'den, pamuk ipliği ise Halep'ten gelirdi.⁶⁶

Devlet, fitili genellikle Mısır'dan talep etmiştir. Belgelerde de "fitil-i mısırî" olarak geçer. Mısır'dan iştira yoluyla alınan fitil, cebhaneye teslim edilir ve buradan sefer sırasında başta cebecilere, humbaracılara, yeniçeri-

lere, serdengeçtilere ve top mühimmatına olmak üzere ilgili birimlere dağıtımı yapıldı.⁶⁷

1091/1680 senesinde Mısır'dan 700 rumî kantar fitil iştirâ edilmiş, fakat cebhaneye 499 kantar teslim edilmiştir. Kalan 201 rumî kantar fitilin de tahsil edilerek gemilerle İstanbul'a gönderilmesi ve cebhaneye teslim ettirilmesi emredildi.⁶⁸ Yine Mısır'dan cebhanenin ihtiyacı olarak 500 kantar fitilin narh-ı cari üzere iştirâsı istendi.⁶⁹ Seferde hazırlık mahiyetinde olmak üzere 1.000 kantar fitilin Mısır muhafızı Osman Paşa tarafından iştirâ edilmesi ve gönderilmesi için Mısır valisine emir verildi.⁷⁰

Patlayıcı ve parlayıcı maddeler arasında olan fişeklerden de yararlanıldı. Muhasara sırasında düşman tarafında yangın çıkarmak için saman parçaları ve kükürtlü fitil ile hazırlanan karışım, bir sırık veya okun ucuna bağlanarak evlerin damlarına atılırdı. Bu fişekler ordugâhın aydınlatılması amacıyla kullanıldığı gibi (meşale), hücumla geçileceği zaman bunlardan yanıcı toplar yapılarak etrafa atılır ve karışıklık meydana getirilirdi.

B. DİĞER ALETLER

Mancınık: Topun icadından önce kullanılan ve ilkel bir harp aleti olan mancınığın çalışması sapanın işleyişi gibidir. Bu aletle hem ok hem de ağır taşları atmak mümkündür. Attığı okun boyu 5.5 metreye yakın ve ucu büyük ve keskin olduğundan oldukça tesirli idi. Taşlar ise 25-90 kg. büyüklüğünde olabiliyordu. Osmanlılar tarafından başlangıçta muhasaralarda sıkça kullanılan mancınık, topun yaygınlaşmasıyla geri planda kalmış, fakat kullanılmaya devam etmiştir. Seferde kullanılan mühimmat arasında topun yanında mancınık adına da rastlanmaktadır.⁷¹

Kalkan: Eski bir savunma silahı olan kalkanı kılıçla beraber piyadeler kullanır. Kalkanlar korunacak silaha göre demir, bakır, ağaç, deri, kıl, yün, pamuk, deve tüyü vs.den yapılabilirdi. Düz, uzun, yayvan ve kubbeli biçiminde olanları vardı.

Seferden önce devletin çeşitli bölgelerden istediği mühimmat az çok belirlidir. Kalkan konusunda da Arnavutluk bölgesi ön plandadır. Belgelerde de "kalkan-ı Arnavudî" nitelemesine sık sık rastlanır. Nitekim İlbasan

kazasından "kalkan-ı Arnavudî" adıyla tanesi 100'er akçeden 1500 kalkan ile İskenderiye kazasından "kalkan-ı müdevver" adıyla tanesi 140'ar akçeden 1500 kalkan istendi.⁷² Kalkanlar, bölge halkından rayiç olan baha ile paraları peşin ödenmek üzere satın alınacak ve Belgrad kalesine teslim edilecekti. Sahiplerine ödenecek para ise Zeynel Paşa zimmetinde olan maldan karşılanacaktı.⁷³ Fakat kalkanların nakli konusunda bir takım yolsuzluklar yapılmaya çalışıldı. İlbasan halkı kalkanları satmaya razı oldukları halde, kalkan iştirâsına memur olan Zeynel Paşa tarafından bunları Belgrad'a nakletme görevi de üzerlerine yüklenince, merkeze şikayette bulundular. Hükûmet, kalkanların naklinin Zeynel Paşa zimmetindeki maldan karşılanması, her 50 kalkanın bir bargire yüklenmesi ve bargir başına 600'er akçe ödenmesini bildirdi.⁷⁴

Yeniçerilerin savaş sırasında kullandıkları silahların başında ok (tir) ve yay (keman) gelir. Oklar cebeci ocağı imalâthânesinde yapıldığı gibi gerekli durumlar da diğer esnafa da sipariş edilirdi. Oklar, Gelibolu ve İstanbul'da bulunan tirger denilen okçulara, ok temrenleri ise Edirne'deki çingenelere yaptırılırdı.⁷⁵ Oklar tirkeş denilen meşinden tabanca şeklinde yapılan mahfazalara konurdu. Tirkeşler ancak elli kadar ok alır ve arkada taşınırdı. Bunun yanında az da olsa mızrak kullanılmıştır. Belgelerde silah olarak kılıç, bıçak vs.den bahis çok azdır. Gaddare adıyla bilinen ve seferde kullanılan diğer bir kılıç ise ucu az kıvrık olup yüzü geniştir.

Savaşta en az silahlar kadar lüzumlu olan ve demirden yapılan bir takım araç ve gereçler daha vardır. Bu aletlerden çeşitli şekillerde yararlanılırdı. Ordunun İstanbul'dan hareketinden itibaren geçilecek güzergah üzerindeki yol ve geçitlerin olumsuz özellikleri düzeltilir,⁷⁶ engeller ortadan kaldırılır, menzillerde ordunun konaklayacağı mahaller oluşturulurdu. Sefer sırasında ise siper kazmanın yanında lağım tünellerinin açılmasında yardımcı olurdu. Seferde kullanılacak kanca, balta gibi demir aletler Cebhâne-i Âmire'de bulunan ham demirden verilmek üzere demircilere sipariş olunur ve yapılarak cebhâneye konurdu.⁷⁷ İştirâ yoluyla da cebhânenin mühimmat ihtiyacı karşılanırdı.

Cebelhâne-i Âmire'ye çeşitli usûllerle toplanan mühimmatın sefer öncesi dağıtımı yapıldı. Otağ-ı Hümayun, Hârem-i Hümayun ve Mehterhâne-i Âmire'ye lüzumlu mühimmat hep buradan verildi.

Cebhâneye teslim edilen ve özellikle arabalar için lüzumlu bir mühimmat da çağ (tekerlek mili) dır. Sefer sırasında ordu ağası tarafından 3474 aded çağ iştirâ edildi.⁷⁸

Seferde çeşitli birimlere verilen gereçlerden humbaracılara; bıçak, el keseri, destere, burgu, lağımıcılara; lağım kazması, külünk (sivri ve uzun demirli taşçı kazması), çapa, kürek, destere, lağım burgusu vs. sayılabilir. Seferde dağıtımı yapılan mühimmata küskü (taş kırmağa

ve duvar delmeğe vb. işlere yarayan bir ucu sivri ağır demir sopa), harbe (kısa mızrak, süngü), iki yüzlü balta, keser baltası, çatal çekiç, taşçı çekiç, nal ve çeşitli çiviler, zincir, çuvaldız ilave edilebilir.⁷⁹

Sonuç olarak, seferde kullanılan silah ve mühimmatı Osmanlı Devleti zamanından önce tedarik etmeye çalışmıştır. Sistemli bir şekilde mühimmat ya bölge halından vergileri karşılığında alınmış, ya da bulunan yerlerden satın alınmak suretiyle tedarik edilmiştir. Buna rağmen devlet, talep ettiği mühimmatı yeteri kadar ve zamanında ihtiyaç duyulan bölgelere ulaştırmada, nakletme ile görevlilerin yolsuzlukları dolayısıyla halkın tepkisi gibi zorluklarla da karşılaşmıştır.

- 1 Baruthânelerin bölümleri ile bulundukları yerler hakkında bk. Sema- vi Eyice, "Baruthâne", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, V, İstanbul 1992, s.94-96; Muzaffer Erdoğan, "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthâneleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II, İstanbul 1956, s.115-138.
- 2 Temeşvar'da işlenen 3.000 kantar baruttan 2.000 kantarının buradan sağlanacak sefer arabaları ile Ösek menziline gönderilmesi, kalan barutun taşınması için de Başka'dan araba sağlanması ve nakli hakkında 10 Cemâziyelevvel 1094/07.05.1683 tarihli buyuruldu: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Defteri, Baş Muhasebe Kalemi (D.BŞM)*, 655/79.
- 3 Budin etrafında olan varoş ve karyelerden hazır edilen arabalar ve muhafazacı neferler yardımıyla gönderilecek barut için Budin kadısına ve defterdar ve dizdarına ve alaybeyi ve çeribaşı ve kura zabıdeleri ve ayan- ı vilâyetin iş erlerine gönderilen Gurre-i Receb 1094/26.06.1683 tarihli hüküm: *BOA, Maliyeden Müdevver Defter (MAD)*, 8481, s.172/2.
- 4 Budin eyâletine mutasarrıf olan Vezir İbrahim Paşa'ya yazılan 2 Şaban 1094/27.07.1683 tarihli hüküm: *MAD*, 3130, s.70/2.
- 5 18 Rebi'ülâhır 1092/07.05.1681 tarihli Budin vali ve kadısına yazılan emirname: *BOA, İbnül Emin-Dahiliye*, 565.
- 6 Osmanlılarda başlangıçta topun kullanılması ve gelişme süreci ile ilgili olarak bk. Mücreba İlgürel, "Osmanlı Topçuluğunun İlk Devirleri", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 285-293.
- 7 V. J. Parry, "Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harb Malzemesinin Kaynakları", (terc. Salih Özbaran), *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3, İstanbul 1973, s.42-44.
- 8 3 Zilkade 1093/03.11.1682 tarihli İzmir gümrük eminine hüküm: *MAD*, 2926, s.169/3.
- 9 3 Muharrem 1094/02.01.1683'te kantarı 30'ar guruştan 310 kantar has kalay satın alındı. 29 Rebi'ülevvel 1094/28.03.1683 tarihli Topçubaşı Ali Ağa'nın tezkiresi: *D.BŞM*, 631/85.
- 10 Parry, s.40-41.
- 11 15 Muharrem 1094/14.01.1683 tarihli buyurdular: *D.BŞM*, 645/27 ve 30 ile aynı tarihli ilgili kale kadılarına gönderilen hükümler: *MAD*, 2931, s.14/1-2.
- 12 Tersane emini Ali Ağa'ya 2 Zilka'de 1093/02.11.1682 tarihli hüküm: *MAD*, 2926, s.170/3.
- 13 İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, II, Ankara 1988, s.43.
- 14 Çam odunu bahası olarak çekisine ödenecek 4'er akçeden 8.000 akçenin Topçubaşı'ya teslim edilmesi ve gerekenin yapılması hakkında Asitane-i Saadet'te defterdar kaimmakamına gönderilen 4 Rebi'ülâhır 1094/02.04.1683 tarihli hüküm: *MAD*, 2931, s.86/4.
- 15 22 Cemâziyelevvel 1094/19.05.1683 tarihli Topçubaşı'nın arzualı: *D.BŞM*, 657/19.
- 16 28 Rebi'ülevvel 1094/27.03.1683 tarihli yeni top dökülmek için Lapseki'den Tophane'ye gönderilen levazım için sefîne navlununa dair makbuz: *İbnül Emin-Maliye*, 2516.
- 17 Asitane-i Saadet'te sadâret-i uzma kaimmakamı Paşa ve Şikk-ı evvel defterdarı kaimmakamına (tarihsiz) hüküm: *MAD*, 2931, s.88/4.
- 18 Parry, "İslâm'da Harb Sanatı", (terc. E.Merçil- S. Özbaran), *I.Ü. Edb. Fak. Tarih Dergisi*, 28-29, İstanbul 1975, s.207-216.
- 19 28 Safer 1093/08.03.1682 tarihli İsakçı'dan Belgrad'a varınca yol üzerinde olan kadılara ve kethüda yerlerine ve serdarlara ve ayan-ı vilâyet- te iş erlerine hüküm: *MAD*, 2926, s.42/1.
- 20 İsakçı'dan Belgrad'a varınca yol üzerinde olan kadılara ve kethüda yer- lerine ve serdarlara ve ayan-ı vilâyet ve iş erlerine 23 Ramazan 1093/25.09.1682 tarihli hüküm: *MAD*, 2926, s.147/2.
- 21 Toparabacıbaşı Musa Ağa'nın arzualı gereğince Belgrad'da ebniye-yi hümayûn'a memur Hüseyin Ağa'ya gönderilen 14 Rebi'ülevvel 1094/13.03.1683 tarihli hüküm: *MAD*, 2931, s.49/1.
- 22 Belgrad mahzeninde mevcut olan top arabaları mühimmatının gemi- lerle Budin'e nakledilmesini isteyen Toparabacıbaşı Musa Ağa'nın 16 Rebi'ülevvel 1094/15.03.1683 tarihli arzualı ile 17 Rebi'ülevvel 1094/16.03.1683 tarihli iştirâ edilen mühimmatın aded ve birim fi- yatlarını göstererek parasının ödenmesini isteyen arzual: *D.BŞM*, 649/102 ve 108.
- 23 Semendire kadısına ve Semendire kalesi dizdarına gönderilen 11 Ce- mâziyelevvel 1094/08.05.1683 tarihli hükümler: *D.BŞM*, 655/83-84.
- 24 Budin vezirine gönderilen 1094/1683 tarihli buyuruldu: *BOA, Bâb-ı Âsafî, Divân Kalemi (A.DVN)*, 181/24.
- 25 Bosna valisine ve Banaluka kadısına 8 Şaban 1093/12.08.1682 tarih- li hüküm: *MAD*, 2926, s.142/3.

- 26 Semendire sancağında Pac madeni mukataasının reayası ve Banaluka kazasında yuvarlak kârhânesinin işçi reayası sakin olan kadılarına ve Dergâh-ı mualla topçular kâtibi Ebubekir Ağa'ya gönderilen 9 Cemâziyelevvel 1094/06.05.1683 tarihli hüküm: *MAD*, 2931, s.65-66/1.
- 27 Topçubaşı Ali Ağa'nın arzı gereğince verilen 17 Cemâziyelevvel 1094/14.05.1683 tarihli buyuruldu: *D.BŞM*, 656/90.
- 28 Banaluka kadısına ve muharrir Ebubekir Ağa'ya 18 Cemâziyelevvel 1094/15.05.1683 tarihli hüküm: *MAD*, 2931, s.67/2; Bir sureti de *D.BŞM*, 656/79'da bulunmaktadır.
- 29 Topçubaşı Ali Ağa'nın 17 Muharrem 1094/16.01.1683 ve 29 Muharrem 1094/28.01.1683 tarihli tezkireleri: *D.BŞM*, 646/81
- 30 11 Cemâziyelâhır 1094/07.06.1683 tarihli Belgrad kadısına gönderilen hüküm: *MAD*, 2931, s.71/1.
- 31 Yercek? şehri dizdarından alınan güllerin gemilere yüklendiği hakkında Evahir-i Şaban 1093/24.08-02.09.1682 tarihli hüccet müsveddesi: *BOA, Bâb-ı Defteri, Mevkîfât Kalemi (D.MKF)*, 318/102.
- 32 Kili ve İsakçı kadılarına ve kale dizdarlarına yazılan 7 Safer 1093/15.02.1682 tarihli hüküm: *MAD*, 2926, s.26/2 ile Topçubaşı Ali Ağa'nın 17 M 1094/16.01.1683 tarihli arzuhali gereğince (*D.BŞM*, 645/40) aynı kadı ve dizdarlara gönderilen hüküm: *MAD*, 2931, s.15/2.
- 33 *BOA. Bâb-ı Defteri, Baş Muhasebe Kalemi-Cebhâne-i Âmiri (D.BŞM-CBH)*, 18369, s.24.
- 34 15 Safer 1093/23.02.1682 tarihli Gradişka kadısına hüküm: *MAD*, 2926, s.31/2.
- 35 İdris Bostan, *Osmanlı Babriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmiri*, Ankara 1992, s.121-122.
- 36 İstanbul kantarı (rumî kantar) ile 1.000 kantar ham demir, Samakov kantarıyla 740 kantar idi. Bostan, s.122.
- 37 2 Cemâziyelâhır 1093/08.06.1682 tarihli kaime: *MAD*, 3251, s.206/1.
- 38 Topçubaşı Ali Ağa'nın 26 Rebi'ülevvel 1093/04.04.1682 tarihli arzuhali: *A.DVN*, 177/32.
- 39 29 Cemâziyelâhır 1094/25.06.1683 tarihli Budin defterdarına gönderilen hüküm sureti: *D.BŞM*, 661/21
- 40 Kili, İsmail, İbrail, İsakçı, Tulçı ve Maçın kadılarına ve İsmail ve İsakçı mütevellî ve ayan-ı vilâyetin iş erlerine ve Boğdan voyvodası vekiline 21 Safer 1093/01.03.1682 tarihli hüküm: *MAD*, 2926, 35/2.
- 41 Humbara ve humbaracılık teşkilatı hakkında bk. M.Cavid Baysun, "Kumbaracı", *İslam Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1977, s.982-985; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul 1993, s.854-856; Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, II, s.117-127.
- 42 Gurre-i Rebi'ülevvel 1091/01.04.1680 tarihli buyuruldu: *BOA, Bâb-ı Defteri, Evâmîr-i Maliye Kalemi (D.EVM)*, 30/9.
- 43 Topçubaşının arzuhali gereğince Banaluka kadısına ve Banaluka kârhânesi eminine gönderilen 29 Zilhicce 1093/ 29.12.1682 tarihli hüküm: *MAD*, 2926, s.188/2.
- 44 Humbaracıbaşı İslam Ağa'nın neferleriyle birlikte Belgrad'da humbara işlemeğe memur edildiğine ve gerekli imkanın sağlanması için 9 Muharrem 1094/08.01.1683 tarihli Belgrad kadısına gönderilen hüküm: *MAD*, 2931, s.9/2.
- 45 Banaluka ve Gradişka kadılarına ve eminine gönderilen 9 Safer 1094/07.02.1683 tarihli hüküm: *MAD*, 2931, s.26/2 ile 6 Rebi'ülevvel 1094/05.03.1683 tarihli Banaluka kadısına ve Banaluka'da yuvarlak kârhânesi eminine hüküm: *MAD*, 2931, 42/2; *D.BŞM*, 648/91.
- 46 6 Rebi'ülevvel 1094/05.03.1683 tarihli hüküm: *MAD*, 2931, 42/3 ile *D.BŞM*, 648/91 (Bu hükümde ayrıca Gradişka'dan Belgrad'a taşınacak ağırlığın önce tartılması ve bölgede geçerli olan fiyattan taşıma ücretinin ödenmesi istenmekteydi.)
- 47 22 Rebi'ülevvel 1094/21.03.1683 tarihli hüküm: *MAD*, 2931, s.52/1; Aynı tarihli Topçubaşı Ali Ağa'nın arzı gereğince de 3 aded humbara havaniyla 2.000 aded orta büyüklükte humbara yuvarlaklarının Belgrad'a nakledilmesi ve nakil ücretlerinin ödenmesi istenmişti. *D.BŞM*, 650/58 ve 55.
- 48 Banaluka kadısına ve Banaluka kârhânesinde yuvarlak humbara işlenmesine memur İbrahim Ağa'ya hüküm: *MAD*, 2931, s.89/3.
- 49 22 Cemâziyelevvel 1094/19.05.1683 tarihli arzuhali: *BOA, Ali Emiri-Mebmd IV*, 3333.
- 50 Belgrad kadısı ve mütesellimi ile Budin vali ve kadısına gönderilen 8 Cemâziyelâhır 1094/04.06.1683 tarihli hükümler: *MAD*, 2931, s.70/1-2.
- 51 Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, II, s.118.
- 52 *D.BŞM-CBH*, 18369, s. 5-47.
- 53 Avrupa ordularında kullanılan silahlar ile Viyana'yı savunan ve kurtaranların silahları ve özellikleri hakkında daha fazla bilgi için bk. Erich Gabriel, "Die Waffen der Verteidiger und der Befreier Wiens im Jahre 1683", *Die Türken Vor Wien (Europa und die Entscheidung an der Donau)* 1683, Wien 1982, s. 95-101.
- 54 Aşir Arkayın, *İkinci Viyana Kuşatması 1683*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 1983, s.35.
- 55 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, I, Ankara 1988, s.376.
- 56 *D.BŞM-CBH*, 18369, s. 2.47.
- 57 Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s. 366.
- 58 28 Safer 1093/08.03.1682 tarihli hüküm: *MAD*, 2926, s.40-41/2.
- 59 İstanbul kaimmakamına ve defterdar kaimmakamına hüküm (Şevval 1094 tarihli olabilir): *MAD*, 2931, s.82/1.
- 60 Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, II, s.13.
- 61 Parry, s.40.
- 62 Selanik kadısı ve eminine gönderilen fermân gereğince Selanik emini Yakup Ağa'nın kurşunu satın aldığı ve ödemeyi yaptığına dair Evail-i Şaban 1093/05-14.08.1682 tarihli Selanik kadısının hücceti: *D.BŞM*, 659/74-2.
- 63 Selanik kadısı ve eminine gönderilen fermân gereğince Selanik emini Yakup Ağa'nın kurşunu naklettiğine dair Evail-i Şaban 1093/05-14.08.1682 tarihli Selanik kadısının hücceti: *D.BŞM*, 653/39(2).
- 64 Âsitane-i Saadet'te sadâret-i uzma kaimmakamına ve defterdar kaimmakamına 9 Zilhicce 1094/29.11.1683 tarihli hüküm: *MAD*, 2931, s.93/3
- 65 İzmir kadısına ve İzmir gümrük eminine 9 Zilhicce 1094/29.11.1683 tarihli hüküm: *MAD*, 2931, s.91/3.
- 66 Fıtil çeşitleri ile kullanıldıkları bölgeler hakkında bk. Parry, s.39-40.
- 67 *D.BŞM-CBH*, 18369, s.2-47.
- 68 Mısır valisine 20 Safer 1093/28.02.1682 tarihli hüküm: *MAD*, 2926, s.48/2.
- 69 10 Rebi'ülâhır 1093/18.04.1682 tarihli Mısır valisine gönderilen hüküm: *MAD*, 2926, s.74/1.
- 70 2 Muharrem 1094/01.01.1683 tarihli hüküm: *MAD*, 2931, s.6/1.

- 71 *D.BŞM-CBH*, 18369.
- 72 14 Rebi'ülâhır 1093/22.04.1682 tarihli Cebecibaşı Fazlı Ağa'nın tezkiresi ile defterdar buyuruldusu: *D.MKF*, 317/73; Aynı içerikli ve tarihli hüküm için bk. *MAD*, 3251, s.188/2.
- 73 Muhassıl-ı emvâl olan Zeynel Paşa ile İlbasan ve İskenderiye kadılarına 14 Rebi'ülâhır 1093/22.04.1682 tarihli hüküm: *MAD*, 3251, s.188/3.
- 74 21 Zilka'de 1093/21.11.1682 tarihli İlbasan kadısına hüküm: *MAD*, 8481, s.56/3; Konuyla ilgili İlbasan halkının arzuhali ve verilen karar için 22 Zilka'de 1093/22.11.1682 tarihli tezkire: *D.MKF*, 319/99.
- 75 Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, II, s.13.
- 76 Silahtarlardan bu iş için tayin olunanlara 10 kazma ve 10 kürek verilmesi hakkında 15 Cemâziyelevvel 1094/12.05.1683 tarihli tezkire: *D.BŞM*, 656/51.
- 77 Cebe-i kethüda-yı evvel Mehmed'in 23 Muharrem 1094/22.01.1683 tarihli tezkiresi: *D.BŞM*, 645/84.
- 78 Çağ bahasının verilmesi hakkında 15 Şaban 1094/09.08.1683 tarihli tezkire: *D.BŞM*, 662/113.
- 79 *D.BŞM-CBH*, 18369, s.2-47.

OSMANLI ORDUSU VE ISLAHAT

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
ASKERİ REFORMLAR KONUSUNDA İLK GİRİŞİM:
XVI. YÜZYILIN SONU İLE XVII. YÜZYILIN BAŞINDA YENİÇERİ OCAĞI

673

NİZAM-I CEDİD DÖNEMİNDE
OSMANLI DEVLETİ'NİN MODERNLEŞMESİNDE İNGİLİZLERİN ROLÜ

684

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDEN
MÜTAREKE DÖNEMİNE GEÇİŞ SÜRECİNDE
OSMANLI ORDUSUNU YENİDEN DÜZENLEME ÇABALARI

695

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ASKERİ REFORMLAR KONUSUNDA İLK GİRİŞİM: XVI. YÜZYILIN SONU İLE XVII. YÜZYILIN BAŞINDA YENİÇERİ OCAĞI

DR. İRİNA PETROSYAN

RUSSIAN ACADEMY OF SCIENCES INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES / RUSYA

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı lağveden Sultan II. Mahmud (s. 1808-1830) tarafından yürütülen reform, Kemalizm öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan askeri reformlar içinde en önemlisi sayılabilir. Bu olaydan daha az bilineni ise Sultan II. Osman'ın (s. 1618-1622) reform heveslerinin suya düşmesine ve hayatına malolmasına yol açan askeri reform girişimidir.

Onyedinci yüzyılın başlarında Yeniçeri Ocağı'nın yetersizliği ile sosyal ve siyasi olaylarda oldukça fazla yer alması, giderek daha aşikar olmaya başlamıştır.¹ Bu dönemde Yeniçeri Ocağı'nın durumunu ve Yeniçerilerin kurumsal ve işlevsel eksikliklerini ayrıntılı bir şekilde ortaya çıkaran bir rapor yazılmıştır.² Onaltıncı yüzyıl ortalarında, bir zamanlar çok katı olan devşirme sistemi bozulmaya başlamıştır. Kural-lara aykırı davranarak evlenip aile kuran Yeniçerilerin oğulları, Yeniçeri birliklerini giderek daha fazla doldurmaya başlamışlardır. Ayrıca toplumun çeşitli katmanlarına mensup kişilerin Yeniçeri Ocağı'na katılması Ocağın kapalı sisteminin değişmesine yol açmıştır. Askerlik hizmetine ek olarak birçok Yeniçeri, askeri yeteneklerinin tahrip olmasına yol açacak şekilde, zenaatkarlıkla uğraşmaya başlamıştır. Askeri talimler giderek daha seyrek hale gelirken, devlet atolyelerinde üretilen tüfeklerin kalitesi de düşmeye başlamıştır. Yeniçeri Ocağı'nı kötü disiplinli bir kuruma dönüştüren eski düzenin çöküşü, üst rütbelerde de giderek artan bir yozlaşmayı da beraberinde getirmiştir. Üst rütbeli subayların düşük ve sık sık geciken maaşları,

bu kişilerin gösterecekleri müsamaha sonucunda elde edecekleri maddi çıkarlar için Ocaktaki kural ihlallerini kasten görmezden gelmelerine yol açmıştır. Akçenin değerinin sürekli düşmesi ve maaşların ödenmemesinin kronik hale gelmesi nedeniyle maddi durumları bozulan Yeniçerilerin ek gelir yaratma çabaları yaygın hale gelmiştir.

Yeniçeri Ocağı'nı inceleyen raporun ismi belli olmayan yazarının, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avusturya Habsburg hanedanı ve Safevilere karşı düzenlediği uzatmalı seferlerde, Yeniçerilerin kötü askeri performansını temel alarak genelleme yaptığı bellidir. Yazar ayrıca, hanedan ve devlet için gerçek bir tehdit haline gelen Yeniçerilerin, sosyo-politik rollerini de incelemiştir.

Osmanlı idareci elitindeki pek çok kişiye göre devlet tehlikeli bir sosyal istikrarsızlığa doğru sürüklenmekte; ayrıca büyük ve güçlü imparatorluğun büyük ölçüde temelini oluşturan ve gurur kaynağı olan askeri kudretin yitirilmekte olduğu giderek daha da belirgin bir hale gelmekte idi. Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısındaki savaşlar bu gerçeği tamamen ortaya koyuyordu. Osmanlı tarihinin bu dönemi, kendini özellikle Yeniçeri Ocağı'nın yozlaşmasıyla gösteren toplumsal bunalımın ilk belirtilerini ortaya koyan bir dönem olmuştur.³ Sayısız Yeniçeri isyanları, Yeniçerilerin taht verasetine müdahaleleri, toplum hayatına aktif olarak dahil olmaları ve Ocak içindeki disiplinin büyük olumsuzluklara yol açan çöküşü; Yeniçerilerin, kendi iradelerini sultanlara kabul ettirmeye muktedir

bağımsız bir siyasi güç haline geldiklerini açıkça göstermiştir. Aynı zamanda, sultanın kurumsal otoritesi de Osmanlı Devleti'nin temellerine yönelik tehlikeler arz eden bir dönüşüm sürecine girmişti. İran'a karşı girişilen askeri sefer (1578-1590) Sultan'ın şahsi katılımı olmaksızın gerçekleştirilmişti. Osmanlı toplumu, mutlak otorite işlevlerinin ve bu otoritenin uygulama şekillerinin önemli bir değişiklik geçirmesi gerektiği bir noktaya gelmişti. Hükümet sistemi daha karmaşık bir hale geldikçe, yasama yetkilerini elinde bulunduran iktidar mekanizması, zamanla hükümdarın elinden uzaklaşmıştır. Sultanlar askeri lider olmayı bırakmışlardır. Askeri seferler sırasında ordunun komutası özel görevlendirilen subayların üstlendikleri sıradan bir göreve bürünmeye başlamıştır. Birkaç istisna dışında, ordunun en üst düzeyde komutası Vezir-i azamlara geçmiştir. Onaltıncı yüzyılın sonuna gelindiğinde, sultanın kurumsal gücü, önceden varolan askeri demokratlığının kalıntılarını da yitirmiştir.

Toplumdaki ve devletteki doğal evrimsel dönüşümler, onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında iç ve dış nedenlerden kaynaklanan ciddi bir mali kriz ile birlikte gerçekleşmiştir.⁴ Şişirilmiş bir maaşlı orduyu besleyen hazine, gelirlerden kronik bir şekilde yoksun kalmıştı. Kitlelerin kötüleşen durumunu yansıtan isyanlar ve artan yozlaşma, devletin iç siyasi vaziyetini sadece daha da kötüleştirmiştir. Bütün bunlar, ülke içinde sosyal gerilim ve tatminsizliğe yol açacak zemini hazırlamıştır.

Ordunun, bu sosyal istikrarsızlık havasına önemli ölçüde katkısı oldu. Yeniçeriler ve maaşlarını zamanında alamayan ordunun diğer 'daimi' maaşlı birlikleri aşırılıklara başvuruyordu. 1590 yılının Eylül ayı sonunda, maaşları ödenmeyen Buda garnizonu Yeniçerileri, Beylerbeyi Ferhad Paşa'nın konağına saldırarak sadece maaşlarının değil, üç aylık maaşlarının da önceden ödenmesini talep ettiler. Bu talepler karşılandı fakat bu ayaklanma sonucunda Ferhad Paşa öldürüldü; defterdar ise canını zor kurtardı.⁵ Üstelik Yeniçeriler hem yerel hazineyi hem de Buda'daki birkaç evi de yağmalamıştı.⁶ Başkentten gönderilen saray *mütefferikaları* olayı inceleyerek Yeniçerilerin suçlarını ortaya çıkardılar. Otuzbeş kişi idam edildi ve birçok subayın da rütbeleri indirildi.⁷

Yeniçeri garnizonları ise özellikle kötü bir disiplin sergiliyordu. Yeniçeri kışlalarının bulunduğu vilayetlerden başkente suistimal şikayetleri akıyordu. 1591 yılı başında, Yeniçeri Ağası bazı şikayetleri inceleyerek adamlarından birini, Kara İsmail'i, sorumluların cezalandırılması için göndermeye karar verdi. Bunu öğrenen Yeniçeriler, bölükbaşının evini taşladılar. Kara İsmail ise canını zor kurtardı. Sultanın sarayında geleneksel bir Divan sırasında, her zaman olduğu gibi orada bulunan Yeniçeriler, hoşnutsuzluklarının geleneksel göstergesi olarak çorba yemeyi reddettiler. Devlettten maaş alan kapıkullarının da desteğini alan asiler, Divan üyelerine söverek suçlamalarda bulundular ve bu yaptıkları için de herhangi bir ceza almadılar. İtaatsizliklerinin tek sonucu, Yeniçeri birliklerinin yüksek rütbeli subaylarının azledilmesi oldu. O sırada, kışlalarının camisinde toplanan Yeniçeriler, yeni bir Yeniçeri Ağasının atanmasını talep ettiler. İstediklerini elde eden Yeniçerilerin küstahlıkları ise cezasız kaldı.⁸

Yeniçerilerin itaatsizlik ve disiplinsizliklerine dair pek çok örnek vardı. Örneğin, itfaiyecilik Yeniçerilerin görevlerinden biriydi. Fakat, 1591 yazında, İstanbul Tophane bölümünde bir yangın çıktığında, Yeniçeriler, kışlalarına dönerken idam edilen arkadaşlarının öcünü almak için Diyarbakır Beylerbeyi'nin evine saldırdılar. Bu saldırıdan korkan İbrahim Paşa Yeniçerileri sakinleştirmenin yegane yoluna başvurarak tımar ve avarızlardan toplanan paraları Yeniçerilere dağıttı. Bu, hayatını kurtardı. İbrahim Paşa'nın Diyarbakır'dan getirdiği her şey yağmalandı ve Sultan III. Murad'a (s. 1574-1595) Diyarbakır'dan getirdiği hediyeler bile asilerin eline düştü. Yağmadan sonra ise İbrahim Paşa'nın evi ateşe verildi.

Ertesi gün, maaşlar ödenirken, Yeniçeri Ağası, kethüda ve bölük subayları Yeniçerileri yaptıklarından dolayı azarlamaya başladılar. Yeniçeriler ise sadece İbrahim Paşa'nın adil olmayan davranışlarını cezalandırdıklarını söyleyerek memurun, meseleyi halletmek üzere bizzat *meydana* çıkmasını talep ettiler. Parayla tatmin olmayan Yeniçeriler, adaletin yerini bulmasını istediler. Hazine parasının soyulması işinden kendilerini temize çıkarmak isteyen Yeniçeriler, yağ-

mayı yapanların, kanunsuz yollardan ocağa alınmış *saplama* Yeniçerilerinin marifeti olduğunu iddia ettiler. *Saplamaları*, Yeniçeri olarak sınıflandırıldıkları halde askerlik hizmeti yapmayarak üst rütbeli subayların evlerinde hizmetkarlık yapmakla itham ettiler.⁹

Fakat bu sefer Yeniçeriler cezasız kalmadı. Yeniçerilerin aşırılıklarından bıkan ve hazinenin maruz kaldığı kayıplara çok kızan III. Murad, olayda suçu olanların Ocak'tan atılmalarını ve İbrahim Paşa'nın da, beylerbeyi görevinden alınarak hapse atılmasını buyurdu.¹⁰

Bütün bu olaylar, Yeniçerilerin disiplinlerinin erozyana uğradığını ve toplumsal dengeyi bozan tehlikeli bir sosyal öge haline gelmekte olduğu gerçeğini doğrulamaktadır. Sefere çıkmadıkları zaman başkentteki kışlalarında yaşayan Yeniçeriler, kontrol edilemeyen ve tehlikeli bir sosyal güç haline geldiler. Hükümet makamları ise onları başkentten uzaklara göndererek onlardan yakalarını sıyırmayı yeğlediler.

Güçlü bir kurumsal dayanışma duygusuna sahip olan Yeniçeriler, onaltıncı yüzyıl sonlarında kendilerini, Sultan'a sıkı sıkıya bağlı ayrıcalıklı birlikler olarak değerlendiyorlardı. Ne var ki aynı dönemde, Sultan'ın hükümet sistemi içerisindeki otoritesi değil, Yeniçerilerden, tebasından, hatta hükümet mekanizmasının üst kademelerinden bile giderek soyutlanıyordu. Osmanlı Devleti içindeki konumlarıyla gurur duyan Yeniçerilerin grup bilinci, bu yeni gerçekliği kabullenmelerine izin vermedi. Yeniçeriler kendilerini, onların gözlerinde hala Ocaklarının patronu olan Sultan'ın şahsi hizmetkarları olarak değerlendirmeye devam ediyorlardı. Zikredilecek olan olay bu görüşü desteklemektedir: Yemişçi Hasan Ağa liderliğinde Macaristan'a sefere çıkmak için hazırlanmaları emredilen Yeniçeriler, Sultan III. Mehmed'in (s. 1595-1603) şahsi önderliği olmaksızın sefere çıkmayı reddettiler. Saray ve Sultan bu durumdan son derece rahatsız oldular. Sultan'ın damadı vezir İbrahim Paşa, Yeniçeri Ağasına beklenmedik bir ziyarette bulunarak ona, Yeniçeri yaşlılarını ve odabaşlıları derhal toplayarak Sultan'ın sefere katılma olasılığını tartışmalarını istedi. İbrahim Paşa, Yeniçerilerin makul davranmalarını sağlamaya çalışarak onlara, III. Mehmet'in ordu-

nun başına geçerek sefere çıkmasını talep etme gerekçelerinin önemsiz olduğunu söyledi; fakat Yeniçerileri yatıştırma çabaları başarısız oldu. Dahası, Yeniçeriler işlerin genel durumu hakkında da büyük bir hoşnutsuzluk sergiliyor ve bu tepkilerini de ilginç bir yöntemle, lambaları söndürerek "anonim" (anonymously) bir şekilde gösteriyorlardı. Bu olay, devlet işlerinin tartışılmasında Yeniçerilerin doğrudan ilk siyasi müdahalesi olarak Osmanlı tarihi yıllıklarına geçmiştir. Bu örnek, devlet içinde oynadıkları rolün her zamankinden daha çok farkında olan Yeniçerilerin hem düşünsel özelliklerini, hem de yükselen siyasi faaliyetlerini ortaya koymaktadır.

Ayrıca Yeniçeriler son yıllarda Avrupa'da yaşanan askeri yenilgiler konusunda da fikirlerini dile getiriyorlardı. Onlara göre, özellikle önceden yerel sipahi ve zaimlerin askerlik görevi yaptıkları sınır boylarında, eskiden çok sıkı kontrol edilen dirlik (tımar ve zeamet) bahşetme sistemi bozulmuştu. Eski sistem, tımar ve zeametlerin nesilden nesile, kendilerine ayrılan sınır bölgelerinde daimi olarak ikamet eden sınır sipahilerine aktarılmasını öngörüyordu. Yeniçeriler, eskiden seferlere, kendileriyle omuz omuza savaşan çok sayıda tımarlı sipahiyle birlikte çıkıldığını belirtiyorlardı. Fakat artık sınırlar bomboştu. Sınırdaki tımar ve zeametler, yüksek rütbeli memurlara hizmet eden ve dirliklerinden çok uzakta yaşayan kişilerin ellerine düşmüştü. Konsey katılımcıları ayrıca, kronik hale gelen maaş gecikmelerinin onları düşmanla başedemeyecek hale getirdiğine dikkat çektiler. Dahası, Yeniçeriler 'Osmanlı hanedanının ilke ve temellerinin' bir kenara atıldığını ve toplumda her işin rüşvetle yapıldığını belirttiler. Son olarak da Yeniçeriler, Yemişçi Hasan'ı Yeniçeri Ağası olarak tanımayı reddettiler ve askeri sefere çıkılacağına işaret eden *tuğun*, konağına asılmasına izin vermediler.¹¹

Bu görüşlerdeki doğruluk payı ne olursa olsun, devlet işlerinin geleceğinin belirlenmesinde Yeniçerilerin davranışları, onların aktif siyasi rollerinin ilginç bir göstergesidir. Osmanlı devlet yapısının ayrılmaz bir parçası olan Yeniçerilerin kendi refahlarını güvence altına alan sisteme destek çıkmakta büyük çıkarları vardı.

Yeniçerilerin devletteki olumsuzluklara sebep olanları suçlamalarından anlaşıldığına göre, Osmanlı toplumu sıklıkla meydana gelen askeri yenilgilerle birlikte bir bunalım devrini yaşıyordu. O dönemlerde, Yeniçerilerin öylesine etkili bir siyasi gücü vardı ki Sultan ödün vermek zorunda kaldı ve Sultan'ın Macaristan'a yapılacak seferde ordunun başına geçeceği ilan edildi. Fakat bu, Yeniçerilerin itaatsizliklerini cesaretlendirmekten başka bir işe yaramadı. Bu kez de Yeniçeriler sefere ancak, eskiden kendilerine verilen bir ayrıcalık olan Sultan'ın doğrudan önünde yürütme şerefi bahşedilirse çıkabileceklerini öne sürdüler. İlk bakışta bu talep önemsiz gibi görülebilir. Sultan'ın şahsiyetine doğrudan yakınlık, eski çağlardan beri hükümdara yakın bir bağı ve sosyal hiyer-arşide yüksek bir mevkiyi simgelemiştir. Bu arada, onaltıncı yüzyılın son çeyreğinde, Yeniçerilerin saraydaki özel konumları zayıflamıştı. Sultan'ın sarayında, saray hiyerarşisinde yüksek bir mevki kazanan birçok çavuş, mütefferrika ve başka memurlar ortaya çıkmıştı. Birçoğunun geçim kaynağı maaş değil tımar ve zeametlerden elde ettikleri gelirlerdi. Bu kişiler, geleneksel saray törenlerinde yansımaları bulan sosyal hiyerarşide yüksek mevkilerini buldular.

Macaristan'daki askeri yenilgiler ve bu yenilgileri müteakiben Anadolu'da meydana gelen devlet karşıtı ayaklanmalar Sultan'ın ve devletin otoritesini hiç şüphesiz zayıflatmıştı. Onaltıncı yüzyıl sonunda durum öylesine vahimdi ki, başkent uleması, kısa bir süre önce Yeniçerilerin yaptığı gibi, duruma müdahale etme gereğini duydu. Vezir Halil Paşa'nın evinde toplanan ulema, İmparatorluğun durumunu tartışmaya başladı. Bu konseyde, vilayetlerden gelen birçok şikayet ve dilekçe okundu. Şikayetlerin çoğu, özellikle yasa ihlallerini ve III. Mehmed'in hükümdarlığı sırasında yıllık hale dönüşen olağanüstü vergilerin salınmasını içeriyordu. Ulema ayrıca, hazinenin fakirleşmesi ve bitmek tükenmek bilmeyen seferlere katılmaya zorlanan tımarlıların yoksulluğuna da dikkat çekti.¹²

Onyedinci yüzyıl başında Anadolu'da meydana gelen ayaklanmalar ve Balkanlar'daki Türk (Osmanlı) karşıtı isyanlar, Osmanlı devletinin o dönemde yaşa-

dığı bunalımı daha da belirgin hale getirdi. Bu olaylar, eski askeri sınıfın, daha önce de olduğu gibi, merkezi otoritenin payandası olmaksızın yetersizliğini ortaya koydu. Sipahi yığınları ile merkezi otorite arasındaki çıkarlar dengesi bozuldu. Sultan'ın ve idari mekanizmasının da devletin temel çıkarlarını etkili bir şekilde savunamadığını ortaya çıkardı. Merkezi otoritenin çökmesi ve eski sosyal ahengin çözülmesi; tımar sistemi üzerindeki kontrolün kaybedilmesi, sipahilerin askeri yükümlülüklerini yerine getirmekteki isteksizlikleri, idari örgütlenmede artan yozlaşma, saray birliklerinin itaatsizlikleri ve giderek, daha çok başına buyruk olmalarıyla kendini gösterdi. Bunalım, yansımaları vatansever zihniyetli başkent bürokrasisi ve ulema sınıfının ruh halinde buldu. Devlete yönelik tehdidin, temel idareci grup olan sipahilerin çıkarlarını ihmal eden Sultan'ın politikalarından kaynaklandığını savundular. Aynı zamanda da, görevleri Sultan'ın gücünü temin etmek olan saray birliklerinin de kendi çıkarlarını gözeten bağımsız güçler haline geldiği gerçeği açıklık kazanmıştı. Ne var ki, bunalımın derinliği idareci elit ve Sultan tarafından tam olarak kavranamamış ve geleneksel bilinç kalıpları üzerinde hemen hemen hiç etkisi olmamıştır (bariz bir istisna ise Hasan el-Kafi'nin görüşleridir).¹³ Bu bilincin ayrılmaz bir parçası ise daimi toprak fethi fikridir. Fakat bu amacın gerçekteki uygulaması, değişen iç dış siyasi koşullar yüzünden devletteki bunalımın daha da derinleşmesine neden olmaktan başka bir işe yaramamıştır. Savaşların aşırı mali yüküne rağmen, halkın maddi çıkarları zararına, devletin askeri gücünün takviyesi için büyük meblağlar harcanmaya devam etmiştir. Coğrafi yayılmacılık, milli üretimin elle tutulur bir artık ürün yaratmasına fırsat vermeyerek devletin maddi imkanlarını sürekli olarak sömürmüştür. I. Ahmet'in hükümdarlığı (s. 1603-1617) sırasındaki savaşlar ve ayaklanmalar devletin siyasi ve ekonomik gücünün yıkılmasına neden olmuş, fakat zihniyet kalıpları eski politikanın yıkıcı etkilerinin anlaşılmasına engel olmuştur. Devletin zayıflaması ve askeri yenilgilerin nedenleri büyük bir ihtimale ordunun, ki bunun büyük bir kısmını Yeniçeriler oluştuyordu, yozlaşmasında aranmıştır.

1602 kışında, Macaristan seferinin hemen ertesinde Yeniçeriler, Ağaları Ali ve daimi süvari birliklerinin huzurunda, devlet işlerini konuşmak üzere biraraya geldiler. Anadolu'daki asi Deli Hasan'ın başarılı girişimlerinin haberleri Yeniçeriler'in ruh halini oldukça etkiliyordu. 13 Ocak 1603'te Yeniçeriler, "işleri kötü yönetmek"le suçlanan Saatçı Hasan Paşa'nın görevinden çekilmesini talep ettiler. III Mehmed, Yeniçerilerin bu taleplerini olumlu karşıladı ve Güzelce Mahmud Paşa'yı kaymakam olarak atayarak selefini de hapse attırdı. Fakat Yeniçerilerin devlet işlerine karışmasından rahatsız olan Sultan, Yeniçeri Ağası Ali'yi görevden alarak onun yerine eski saray bostancıbaşı Ferhad Ağa'yı getirdi. Yeniçerilerin bu galeyanı ayrıca, Şeyh-ül-İslam Mehmed Efendi'nin görevinden alınarak yerine Sanullah'ın getirilmesine de neden oldu.

Bu görevden almaların Yeniçerileri sakinleştirip pasifleştireceği düşünülmüştü, fakat olaylar başka bir yönde gelişti. 16 Ocak 1603'te Yeniçeriler bir Divan toplantısına gelerek Sultan'ın vezirlerinin hareketlerinden hoşnutsuzluklarını dile getirdiler. Yeniçeriler Sultan'a kendi devletinin gerçek durumunu bilip bilmediğini sordular. onyedinci yüzyıl tarihçisi İbrahim Peçevi bu olayı zikrederek, bunun, Anadolu'dan başkente yağan binlerce şikayet yüzünden olduğuna dikkat çekmektedir. Yeniçerilerin sadece ekonomik talepleri nedeniyle devleti eleştirmelerinin ötesinde kendi görüşleri doğrultusunda genel devlet çıkarlarına müdahale etmelerinin artması ilk kez görülen bir durum değildi. Yeniçeriler ve sipahiler devlet hizmetine atanmadaki rüşvetçiliği kınayarak bunun, devletteki yıkılışın ve Anadolu'daki iç savaşın başlıca nedeni olduğunu belirtiyorlardı. Sultan'ı ayrıca, valilerin memurları ve Anadolu vilayetlerindeki asiler tarafından yapılan yasa ihlallerinden de haberdar ettiler. Üstelik, asilere karşı savaşmaları gereken hükümet serdarlarının çaresizliği karşısında düştükleri şaşkınlığı da belirttiler. Divan'ı, asi Kara Yazıcı'ya karşı savaşmak üzere bir zamanlar gönderilen Serdar Mehmed Paşa'yı haksız yere görevinden almasıyla suçlayarak hükümet işlerinin ciddi olarak tartışılmasını ve hükümet tarafından süratle tavır alınmasını talep ettiler.

İtirazlarını Sultan'a şahsi olarak iletmek üzere, Sultan'ın genel görüntü itibarıyla üzerinde oturmak zorunda olduğu tahtı saray salonunun dışına taşıdılar. Bu, adab-ı muaşerete karşı tasavvur edilemeyecek bir tecavüzdü. Yeniçeriler, ülkenin içinde bulunduğu durumdan, sarayda büyük nüfuzları olan iki saray gözdesini, Gazanfer-ağa (kapu ağası) ve Osman-ağayı (kızlar ağası veya dar-as-saadet ağası) sorumlu tutuyorlardı. Yeniçerilerin ve saray sipahilerinin siyasi birliği karşısında korkudan adeta felç olan Sultan iki gözdesini azletmek zorunda kaldı.¹⁴

Maaşlı birliklerin talebi üzerine devlet elitindeki memurların yerlerine yenilerinin atanması, devlet faaliyetlerinin açıkça eleştirilmesi ve devlet işlerine doğrudan müdahale, onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda meydana gelecek olan benzer olaylara bir ön giriş niteliğindeydi. Fakat, onaltıncı yüzyıl sonlarında bu eğilimin başlaması saray birliklerini siyasi arenaya iterek onların devlet politikası üzerinde etki edebilecek bağımsız bir siyasi güç haline gelmesi devlet otoritesinde ciddi bunalımın göstergesi olmuştur. Kesin olan şu ki, on yedinci yüzyıldan önce de ordu bazı siyasi talepler ileri sürmüştür, fakat daha önce Yeniçeriler hiç bağımsız bir siyasi rol oynamamışlardı. Ne var ki bu, bazen saray birliklerinin, idareci elitin bazı kademelerindeki çıkar çatışmalarına alet olmak üzere işe alındığı gerçeğini de gözardı edemez.

Fakat, aynı zamanda Yeniçeriler ve kapıkullarının doğrudan karşı karşıya geldikleri bazı durumlar da vardı. Örneğin, bir gün sipahiler Serdar Yemişçi Hasan Paşa'nın görevinden alınmasını talep ettiklerinde Yeniçeriler Paşa'nın yardımına gelmişler ve zafer kazanmışlardı. Sultan da sipahilerin uzak garnizonlara sürülmesini öngören bir ferman çıkarmak zorunda kalmıştı.¹⁵

1603 kışında, Yeniçeriler yine idareci elit içerisindeki bir güç çatışmasının içine çekilmişti. Vezir-i Azam Yemişçi Hasan Paşa'nın artan nüfuzu, doğal olarak, Sultan'ın sarayındaki elitin bir kısmının hoşuna gitmiyordu. Aslen Venedikli olan Valide Sultan bu entrikada önemli bir rol oynadı. Sarayın içindeki hizipçiler Yeniçeri Ağasını kendi taraflarına çekmekte

başarılı oldular. Yeniçeri Ağası, Sultan'a Vezir-i Azam ve Yeniçeriler arasındaki tehlikeli bağlardan söz etti. III. Mehmed'i hiçbir şey bundan daha fazla korkutamazdı ve bu yüzden de Vezir-i Azam'ı azletmek üzere hemen bir ferman çıkardı. Fakat azledilen Yemişçi Hasan üst rütbeli Yeniçeri subaylarını fermandan haberdar etti. Sonuç olarak da bir grup Yeniçeri Şeyhül-İslam'a ve kazaskerlere giderek Hasan Paşa'nın görevine iade edilmesini talep ettiler. Asiler, istekleri yerine getirilmezse Paşa'nın muhaliflerinin evlerini ateşe verecekleri ve hatta onları öldürecekleri tehdidinde bulundular. Ayrıca ulemadan da bunu destekleyen mektuplar almayı da başardılar.

Fakat Yeniçeriler Sultan'dan bir cevap gelmesini beklemediler bile. Sabah, saraya giderek, saray ağaları aracılığıyla Vezir-i Azam mührünün Yemişçi Hasan Paşa'ya iade edilmesini istediler. Fakat bu sefer Sultan ödün vermedi. Halihazırda yeni bir Yeniçeri Ağası atamıştı ve subayları da rütbelerinden azletmekle tehdit etti. Tehdit işe yaradı ve subaylar Sultan'ın yeni bir Vezir-i Azam atama yetkisini kabul ederek, Yeniçerileri de Sultan'ın kararına saygı göstermeleri için ikna ettiler. Yeniçerilerle birlik olup komplo kurmakla suçlanan Yemişçi Hasan Paşa ise idam edildi.¹⁶

Bu olaylar, nüfuz çatışmaları için Yeniçerileri kullanabilme olasılığını idareci elite bir kez daha göstermiş oldu. Bu olay, Yeniçerilerin istekleri kabul edilmemiş olmasına rağmen, çıkarılan ayaklanma, Yeniçerilerin Sultan'ın otoritesine karşı bir tehdit oluşturduklarını ortaya çıkarmıştır.

Aralık 1603'te III. Mehmed öldü ve tahta I. Ahmed (s. 1603-1617) geçti. Sultan genç olduğu için bir süre elindeki yetkiyi gerçekten kullanamayacak gibi görünüyordu. Fakat yeni yönetici hem sert, hem de, görünüşe bakılırsa, bağımsız davranarak işledikleri cürümlerden suçlu olan memurlara karşı sert tedbirler aldı. Hükümdarlığının ilk yılında gözden düşen memurların idamları birbirini izledi. Otoritesini sağlamlaştırma çabası içindeki I. Ahmed, en büyük desteği de ulemadan aldı. Devlet otoritesinin karşı karşıya bulunduğu tehlikeli bunalımın herkesten daha çok farkında olan ulema, öncelikle Sultan'ın otoritesini

güçlendirmek arzusundaydı. I. Ahmed, ulemanın desteğiyle saraydaki hizipçilerin olaylar üzerindeki nüfuzlarını azaltmaya çalıştı. Babasına hizmet eden bazı nüfuzlu saray ağalarını azletti ve gelenekler uyarınca, ölen Sultan'ın annesi, yani oldukça nüfuzlu olan büyükannesini de Eski Saray'a gönderdi.

1604-1606 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan birliğindeki uyumsuzluklarından yararlanarak batıda Avusturyalılara karşı savaşıma devam etti. Macaristan'daki Habsburg karşıtı duygular, Macaristan topraklarındaki Osmanlı ordusunun işini kolaylaştırmış gibi görünüyordu. Fakat, bu yeni koşullar altında bile Yeniçeriler, disiplinsiz ve askeri randımanı düşük bir güç olarak kendilerini sergilediler. Gerçekte, ancak 1605 yılı yazında, Esterгон K alesi kuşatması sırasında zorlukla hareket geçirilebildiler.

1606 Kasım'ında II. Rudolph Habsburg (s. 1576-1612) ve I. Ahmed yirmi yıllık bir anlaşma imzaladılar. Fakat bu, ülkeye arzu edilen huzuru getirmedi. Türkler, uzun bir süre, İran Şahı Abbas (s. 1587-1629) ile aralarında ortaya çıkan siyasi ve askeri çıkmaz ve bunu takip eden isyan dalgaları nedeniyle tüm askeri güçlerini doğuda toplamak zorunda kalmışlardı. 1606 yılı Osmanlı Devleti'nin tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak görülebilir. Onyedinci yüzyıl boyunca eski yayılmacı politikayı devam ettirmek için birtakım teşebbüslerde bulunulsa da, bu dönemin tipik özelliği Osmanlı coğrafi yayılmacılığının durmasıdır. Buna birçok faktör neden olmuştur; burada sadece birkaçından söz edeceğiz. On yedinci yüzyıla gelindiğinde Osmanlı ordusunun eski örgütsel birliği ve gücü büyük ölçüde azalmıştı. Ordunun seferberlik durumuna getirilmesindeki zorluklar, birçok tımarların ve zaimin isteksizliği, Yeniçeri Ocağı'nın belirgin yozlaşması, asıl savaş alanlarının uzaklığı nedeniyle, kısıtlı bir zamanı kapsayan yaz seferlerinde ordunun imkanlarından yeterince yararlanılamaması (sonbaharda askeri faaliyetlere ara verilirdi), son olarak da, Avrupa ordularının ve savaş teknolojilerinin üstünlüğü birçok savaşın yenilgiyle sonuçlanmasına neden olmuştu.

Olaylar, Osmanlı askeri mekanizmasındaki bariz zayıflamayı ortaya koyuyordu. Bu da, özellikle, onyedinci yüzyıl başlarında İran'la girilen uzatmalı savaşta daha da belirgin hale gelmişti. 1612 İstanbul anlaşmasına göre Türkler, daha önce ele geçirdikleri toprakları I. Abbas'a geri vereceklerdi. İran ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki sınır da 1578'deki sınır olarak belirlenmişti. 1616'da İran'la çıkan savaş Osmanlı'ya yeni topraklar kazandırmakta başarısız oldu. 1617'de Osmanlı İmparatorluğu Polonya'yla savaşa girmek zorunda kaldı ve 1620-1621'de savaş tekrar başladı. Bu savaşın Osmanlı tarihinde, 1618'de tahta çıkan II. Osman üzerindeki yıkıcı etkileri nedeniyle, özel bir yeri vardır.

Genç ve hırslı Sultan, Osmanlı devletinde ilk askeri reformu gerçekleştirmeye teşebbüs edecek kadar cesurdu. Hotin seferinde ordunun sergilediği beceriksizlik Sultan'ı sarsmıştı. Ordunun şahsi askeri lideri olma geleneğini tekrar getiren Sultan, 1621 yılının ilkbaharında ordusunu Polonya sınırına doğru sürerken, bu seferin kendisine nelere malolacağına farkında değildi. Türk birlikleri Hotin Kalesi'ne doğru ilerlerken Sultan, Yeniçerilere inam parasının dağıtılacağını ilan etti. Bu paranın dağıtılması da Yeniçeri birliklerinde yoklama yapılmasını gerektiriyordu ki bu prosedür de yıllardır uygulanmamıştı. Doğal olarak, yapılan yoklamada birçok Yeniçerinin orada olmadığı ortaya çıktı ki, bu da, Yeniçeri birliklerindeki düzensizliklerin farkında olan Sultan'ın gerçek amacıydı. Bu olay, Sultan'ın kurnazlığına yakalanan Yeniçerilerin hiç de hoşuna gitmedi.

Türk ordusu savaş alanına ancak Ağustos ayında varabildi. Birlikleri seferberlik durumuna getirmek ve yola çıkarmak için çok fazla zaman kaybedilmişti. Askeri faaliyetler için oldukça uygun olan yaz mevsimi bitmek üzereydi. Fakat bu, bu askeri seferde Sultan'ın yaşadığı tek hayal kırıklığı değildi. Hotin'de birkaç gün süren savaş, ordunun, özellikle de Yeniçerilerin, ne kadar zayıf olduğunu ortaya çıkardı. II. Osman, Osmanlı ordusuyla düşmanları arasındaki çarpıcı fark karşısında dehşete düşmüştü. Sultan, zaferi kazanamayan ordusunun aşırı derecedeki zayıflığına kendi gözleriyle tanıklık etmişti.

II. Osman, sadece hayal kırıklığına uğramakla kalmamış, gördükleri karşısında oldukça da kızmıştı. Özellikle, Yeniçeri piyadelerinin davranışları karşısında Sultan hoşnutsuzluğunu saklayamadı. Saldırıları sırasında Yeniçerilerin kaçmaları, onların gerekli kabiliyeti ve cesareti göstermedikleri hakkında Sultan'ı ikna etmeye yetmişti. Bu, bir tek şey demekti -Yeniçeriler'in bir değeri yoktu ve hazine de onlara bakmak için büyük harcamalarda bulunuyordu. Kişisel cesaretin gösterilmesinin esas olduğu Türkler'in savaş sanatındaki hakim düşünceleri çerçevesinde Yeniçerilerin davranışları utanç verici görülüyordu.

Gördüklerinden kötü yönde etkilenen II. Osman'ın, yenilgiyi özellikle Yeniçeri birliklerinin beceriksizliğine atfettiği görülüyor. İşte bu noktada, II. Osman, Osmanlı Devleti'nde ilk askeri reform sayılabilecek teşebbüsünü tasarlamış görünüyor. Osman, başkentteki başarısız birlikleri merkezi Mısır'da bulunan Yeniçeri alaylarıyla değiştirerek bunları Anadolu'da yakında silah altına alınacak piyade, nişancı ve sipahi bölükleriyle güçlendirmeye karar verdi. Başkentteki Yeniçerileri tahrik etmemek için yeni celpler Şam ve Halep'te yapılmaktaydı. Başkentteki kapıkulalarının gücünden ve aralarındaki birliğin farkında olan Sultan, Yeniçerilerin şüphelerini uyandırmayacak şekilde dikkatli hareket etmeye karar verdi. Yeniçerilerin dağıtılma ihtimalinin olmamasından dolayı Osman ve beraberindekiler daha etkin savaştıklarına inandıkları maaşlı birliklerin olduğu Kahire'ye hareket etmeye karar verdiler. Bu, uygulamaya sokulması çok güç olan bir plandı. Kahire'yi ziyaret etme planını açıklamak için Sultan hac ziyareti yapma arzusunda olduğunu duyurdu.¹⁷ Sultan'ın "Asya Seyahati" için başka nedenler de vardı. Osman, Dürzilerle yürütülen mücadelede bizzat yer alacağını belirtti. Dürziler Sultan'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiş olan Fahreddin'in liderliğindeydiler.¹⁸ Ancak Sultan'ın planı uygulanamadı. Sultan'ın gerçek niyetlerini tahmin eden başkent Müslüman din adamı sınıfının üyeleri, Sultan'ın bu girişimine karşıydılar. Ancak Osman kararlıydı ve 1622 yılının Mayıs ayında çadırlarını ve diğer eşyaları İstanbul'dan Üsküdar'a nakletti. Bu olayın ardından Şeyh-ül İslam bir fetva ya-

yımlayarak hükümdarın asıl görevinin başkentte kalarak adalet dağıtmak olduğunu bildirdi.¹⁹ Bu arada Sultan'ın planlanan hac ziyaretinin bahane olduğu ve gerçek niyetinin başkenti İstanbul'dan Kahire'ye taşımak olduğu yolunda söylentiler dolaşmaya başladı.²⁰

Bu söylentiler İstanbul halkının arasında dolaşıyordu. Şehirdeki sıradan halk, meyhane ve tütün kullanımına karşı tavizsiz mücadelesi nedeniyle Sultan'dan hoşlanmıyordu. Ordu Lehistan seferindeki rahatsız edici tutumu nedeniyle onu sevmiyordu, bu arada ulema da ekonomik çıkarlarını sağlayan arpalıkların ortadan kaldırmasından hoşnut değildi. Ancak Osman kararlı bir şekilde hareket etti. Kendisi Müslüman din adamlarının rahatsızlığına yol açan yeniliklere karşı gösterilen tepkiden (bid'at) pek etkilenmiş görünmüyordu. Aslında Osman'ın yenilik hareketleri, devlet geleneklerinin başlıca koruyucuları olan ve Osmanlı toplumundaki önemli iki sosyal grubu oluşturan kapıkullarının ve ulemanın çıkarlarını etkilemişti.

Sultan'ın seyahati için son hazırlıklar yapılmaktaydı. Eşyalar ve çadırlar dış limanda bulunan gemilere yükleniyordu. Herhangi bir gün II. Osman Boğazın Asya tarafına geçecekti. Ancak aynı anda Sultan'ın ayrılmasını önlemeye yönelik bir plan da ağırlık kazanıyordu. Saraydaki uşaklardan bazıları da plandan haberdardı. Sultan'a seyahatin gerçekleşmeyeceği öngörüsünde bulunan sarayın baş astronomu Mehmet Efendi,²¹ seyahatin hazırlıklarını yürüten memurlara bunun anlamsız olduğunu söylemişti. Olaylar hızlı gelişti. Yeniçeri ve sipahilerden oluşan bir kalabalık, yeniçeri ağasının ikametgahında toplandılar. Asiler bazı memurların görevden alınmasını talep ettiler. Saraydaki en etkili kişi olan Sultan'ın hocası Ömer'in desteğini alamayan asiler At Meydanı'nda toplandılar.

Ulemadan bir temsilciler heyeti, şeyhler ve seytiller ayaklanma hakkında bilgi vermek üzere Sultan'ın huzuruna çıktılar. Ulema Sultan'a seyahatini iptal etmesi yönündeki taleplerini yinelediler. Haberlere öfkelenen Osman kendilerini tehditlerle ve ayaklanmayı kışkırtmakla suçlayarak karşıladı. Ulema Sultan'a seyahatini iptal etmesi yönündeki taleplerini yineledi. Gelenekleri hatırlatarak hiçbir Osmanlı Sultanının

hacca gitmediğini belirttiler. Ulema aynı zamanda Sultanın maiyetinde olan ve Sultanın hac farızasını yerine getirmesi yönünde teşvik eden kişilerin cezalandırılması yönünde Yeniçerilerin ve sipahilerin taleplerini haklı bulduklarını bildirdiler.

Başkentteki yeniçerilerin tahrik edilmemesi için yeni askere alımlar Şam ve Halep'te yapıldı. Başkentteki birliklerin gücünü ve ne kadar birlik içinde olduklarını bilen Sultan, Yeniçerilerin şüphelenmelerini önlemek için dikkatli bir şekilde hareket etmeye karar verdi.

Ulema iki amaca birden ulaşmak için -Sultan'ın seyahatini engellemek ve Sultan'ı kötü şekilde etkileyen saray mensuplarını ortadan kaldırmak- Sultan'a sadece suçluların kellelerinin alınmasının asileri yatıştıracağı yönünde telkinde bulunmaya çalıştılar. Ancak bunun da hiçbir etkisi olmadı. Sultan gözde adamlarını cellada teslim etmemekte kararlı görünüyordu. Bu davranış "oyunun kuralları"nın çiğnenmesi ve daha önce hiç yapılmamıştı ve Sultan bunun bedelini çok kötü ödeyecekti. Hikayenin devamına bakılacak olursa başkentteki seytillerin lideri, asilere seslenerek, duruma uyacak şekilde hareket etmelerini söylemiştir.

Yeniçeri ve sipahilerden oluşan bir kalabalık Sultan'ın sarayına girerek iç odalara doğru ilerlediler. Asiler orada tahtta kısa bir süre kalan ve Osman'ın amcası olan Mustafa'yı buldular. Kendisi korkudan titrer bir halde Divan odasına götürüldü ve yeni sultan ilan edildi. Kapıkulları, tahta çıkardığı Sultan'a bağlılık yemini etti. Tehditlerle Seyh-ül İslam da bağlılık yemini etmeye zorlandı. Olayların bu yönde gelişmesini beklemeyen II. Osman ciddi bir hata yaptığını anladı. Çok geç de olsa asilere Dilaver Paşa'yı ve kalabalık tarafından parçalanacak olan gözdesi Dar As-saadet Ağa'sını kurban verdi.

Bu sırada yeni Sultan beraberinde annesi ve dadısı olduğu halde bir arabada tüm şehirden geçirilerek Orta Cami'de bulunan Yeniçeri kışlasına götürüldü. Yeniçeri kışlası daha önce kendi himayelerinde olacak hiçbir Sultan'ı ağırlamamıştı.

Olaylar şehir sakinlerinin tümünün dikkatini çekmişti ve herkes elindeki işi bırakarak Yeniçerilerin

eşlik ettiği sıradan bir arabayla geçen yeni Sultan'ı görmek için yollara akın etti. Durum tuhaftı çünkü bu kez Sultan kalabalıklara para atmıyordu ancak Mustafa tebaasına mırıldanarak çeşitli sözler verirken kendisine para atılıyordu.

Ülkede ikili bir yönetim hüküm sürüyordu. Hala sarayda ikamet eden Osman, yeni atamalarda bulunuyordu. Yeni Vezir-i Azam'ın Hüseyin Paşa, Yeniçeri Ağasının da Çeşmeli Kara Ali olacağı yönünde bir emir çıkardı. Beraberinde pek çok hizmetli olduğu halde Hüseyin Paşa öğleden sonra Şehzade Camii'ni ziyaret etti ve cemaate sakinleştirici bir konuşma yaptı. Yeni atanan Yeniçeri Ağası da ikametgahına yerleşerek görevlerini yerine getirmeye başladı. Kendisi orada bulunanlara asilerin akşama kadar hakkından gelineceğini bildirdi. Yeni Vezir-i Azam da Osman'a, Sultan olarak bizzat kendisinin üst rütbeli askerlere ve Yeniçeri birliklerinin büyüklerine altın dağıtmasını ve bu olayı nihayetlendirmesini tavsiye etti. Ancak bunu yapmak için Sultan'ın Yeniçeri Ağası'nın ikametgahına gitmesi gerekiyordu. Bazı saray görevlileri bunun ne derece akla uygun olduğunu tartışmaya açtılar. Vezir-i Azam'ın tezkerecisi efendisine, iki hükümdar arasında bir karışıklık yaratmaması konusunda tavsiyede bulunsa da Hüseyin Paşa hükümdarın otoritesini tesis etme konusunda kararlıydı.

Ertesi gün İstanbul sokakları kent sakinleriyle dolmuştu. Mustafa'nın bulunduğu Orta Cami Yeniçerilerle doluydu. II. Osman tarafından atanan Yeniçeri Ağası görüldü ve Yeniçerileri hükümdara itaat etmeleri yolunda ikna etmeye çalıştı ama asiler tarafından oracıkta parçalara ayrıldı. Yeni Vezir-i Azam da asiler tarafından öldürüldü. Tahttan indirilen Sultan Osman da kendisini kısa bir süre sonra asilerin elinde buldu. Asiler, Sultan'ı şehirde yaşayanlardan birinden el koyarak aldıkları atın üzerinde sokaklarda dolaştırırken, herhangi birinin pejmürde bir kıyafetini giymesi yönünde zorladılar. Kalabalık asi grubu sürekli hakaret dolu sözler söyleyerek Sultan'ın yanında yürüyorlardı. Bu Osman'ın askeri reform girişimleri karşısında Yeniçerilerin intikamıydı..

Tahttan indirilen hükümdar da üst düzey Yeniçerilerin beklediği Orta Cami'ye getirildi. Yeni Sultan

ve yakınları, yeni bir Vezir-i Azam'ın atanması konusunda üst düzey Yeniçerilerle görüşme yapıyorlardı. Davud Paşa'nın adaylığında uzlaştılar. Mustafa'nın ilk emirleri, korkmuş ve sınırları gerilmiş hükümdarın önünde yazıldı. Kalabalıkların bağırışları kuvvet kazandıkça Sultan sık sık pencereye koşuyor ve tahrik eder şekilde yüzünü parmaklıklara dayıyordu. Osman orada bulunanlara bu derece zayıf ve korkak bir kişinin tahta çıkarılmasının hoş görülemeyecek bir davranış olduğunu belirtti. Ancak sözlerinin hiçbir etkisi olmadı. İçinde bulunduğu durumun vehametini farkeden tahttan indirilmiş hükümdar, Ağa'dan hayatını kurtarmasını rica etti.

Yeni Vezir-i Azam olan Davud Paşa ve cebecibaşı kısa süre sonra ellerinde bir urganla geldiler. Tahttan indirilen Sultanın kaderi artık tasdik olunmuştu. Ancak Osman'ın boynuna ilmeği geçirmek o kadar kolay değildi. Kendisi direnecek kadar güçlüydü ve idamı gerçekleştirecek kişiye hiç kimse yardım etmek istemiyordu. En sonunda talihsiz reformcuyu kaderiyle buluşacağı Yedi Kule zindanına götürecek bir araba camiye geldi.²²

II. Osman'ın Yeniçeri birlikleri tarafından devrilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun önceki dönemlerinde gelişimsel yolu izleyen bu kurumun doğal sonunun geldiğini işaret ediyordu. Bütünüyle sadık, kişisel olarak Sultanlara adanmış birlikler olan Yeniçeriler, Sultan'ın otoritesine karşı gelen ve askeri işlevlerini zorlukla yerine getiren bağımsız bir kurum haline gelmişti. Osmanlı tarihinde ilk defa, tamamen kurallara uygun olarak tahtta bulunan bir Sultan'ı tahttan indiriyordu ve aslında bu olay, kurumun ortadan kaldırılma tehdidinin olduğu kritik koşullarda gerçekleşmişti. Elbette Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeniçerilerin taht mücadelelerine karıştığı ve hükümdara destek veren veya tahta karşı bulunduğu durumlar olmuştur. Ancak bizzat Sultan ve Yeniçeriler arasında ihtilaflar olmamıştı. Böyle bir ihtilaf sadece II. Osman ile ortaya çıkmıştı ve olayın alevlenmesinde Sultan'ın karakteri çok önemli rol oynamaktaydı. İhtilafa neden olan süreç oldukça uzundur. Öncelikle Yeniçeri Ocağı, kapalı ve özel bir askeri kast sistemi yapılarından, toplumun tüm katmanlarıyla geniş ölçüde ge-

lişmiş, ilişkileri olan sosyal bir kuruma dönüşmesi şeklinde belirtilebilecek bir iç gelişim sürecinden geçmiş, ikinci olarak da kendisine karşı koyan Avrupa devletlerinin ekonomik, askeri ve siyasi güçlerinin artması karşısında Osmanlı devletinin önceden sahip olduğu askeri gücü kaybetmesiyle evrim geçirmiştir.

Devletin eski gelenekleri ile siyasi gücünün yeniden doğuşunu göstermek için II. Osman tarafından başlatılan Lehistan seferi, hiç beklenmedik sonuçlara yol açmıştı. Sefer, Sultanlar ile kapıkulları arasındaki çıkar çatışmalarını ortaya çıkarması açısından büyük bir şanslı. İki gücün daha önceki çıkar birliği artık kaybolmuştu. Sultanlar artık eski askeri aristokrasiyi dengeleyebilecek özel bir askeri kurumun varlığına gerek duymuyorlardı. Yeniçeri birlikleri artık sadece, Sultanların başarılı dış politika yürütmesi için gereken askeri gücü temsil eder hale geldi. Ancak onyedinci yüzyılın başında Yeniçeri birlikleri artık işlevlerini yerine getiremez olmuştu. Resmi olarak profesyonel savaşçılar olarak kalsalar da, Yeniçeriler kendi ekonomik ve siyasi çıkarlarını gözetir hale geldiler. Askerliği yegane ve zorunlu görev olarak görmeyi bıraktılar. Osmanlı devletindeki merkezi otoritenin yaşadığı genel bunalım sadece bu çıkarlar mücadelesini kıs kırtmıştır.

Dahası, onyedinci yüzyılın ilk çeyreğinde, askeri kurum olarak Yeniçeri birliklerinin etkisizliği, Osmanlı devletinin dış politika alanındaki sorunların başarılı çözümünü engellemekteydi. Onyedinci yüzyılda, bu tür sorunların çözümünün temel yolu savaştı. Ancak bu alanda kesin olan bir durum da geniş ölçüde Yeniçeri birliklerinin yozlaşması nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflığının artmasıydı. Et-kin bir savaş gücü yaratma konusundaki ilk girişim, Yeniçerilerin ayrıcalıklı bir siyasi güç kazandığını ve kontrol edilemeyen bir duruma geldiği gerçeği ile ortaya çıktı. Bunun yanında, toplumun en güçlü şekilde örgütlenmiş ve silahlanmış bölümü olan Yeniçeriler kendi çıkarlarına göre hareket etmeye başladılar ve kendi çıkarlarına uygun olan bir sosyal düzeni kurmaya gayret ettiler. Bu tutucu gücün onyedinci yüzyıldaki varlığı Osmanlı devletinin sosyal gelişiminin istikamet ve hızını tümünden etkilemiştir. Yeniçeri birliklerinin Osmanlı askeri sistemindeki önemli rolü

dikkate alınarak görülebilir ki, bu kurumun reformdan geçirilmesi ve modernize edilmesinin imkânsızlığı diğer askeri yapıların muhafaza edilmesi ve gerilemesi için elverişli koşullar yaratmıştır. Hiçbir değişiklik yapmaksızın askeri mekanizmanın korunması devletin ekonomik temelini zayıflatıcı nitelikte, mali olarak yıkıcı ve başarısız savaşların yapılmasına yol açmıştır. Aynı zamanda giderek daha pahalı hale gelen maaşlı ordu, hazineyi dikkat çekici bir şekilde zorlamıştır ve sürekli nitelikte olacak mali kriz için çok uygun şartları hazırlamıştır.

II. Osman'ın askeri reformlarını değerlendirirken kendisinin attığı siyasi adımın müstesna tarihi değerini takdir etmek gerekir. Yeniçeri birliklerini ıslah etme girişimi devletin onsekizinci yüzyılda ve ondokuzuncu yüzyılın başında karşılaştığı önemli siyasi sorunların çözümüne yönelik gerekli bir başlangıçtı. Devletin varlığı bunların çözümüne dayanmaktaydı. Dahası, II. Osman'ın ıslah konusundaki girişimi başarısızlıkla sonuçlansa da yer, zaman veya yönetim sisteminden bağımsız olarak genelde tarihi bir sürecin özelliklerinden biri olarak görünmektedir. Tarihi sürecin evrimsel potansiyeli o kadar büyüktür ki, kendisini en elverişsiz şartlarda ve geleneklerine çok bağlı toplumlarda bile gösterebilir. Ancak elbette ki bunun gerçekleşmesi belli faktörlere bağlıdır. Bunlardan biri hiç şüphesiz önemli bir tarihi şahsiyettir. Toplumun iyi halde bulunmasının kendi eylemlerine bağlı olduğu durumlarda bu gibi şahsiyetler ilginç eğilim sergilerler. Hiç şüphe yoktur ki onyedinci yüzyılın başında Osmanlı devletinin askeri reforma ihtiyacı vardı. Neden başarısızlığa uğradığı ise ayrı bir sorudur. Ortak görüş toplumun reforma hazır olmadığıdır. Ancak sorunun boyutu henüz açıklık kazanmış değildir. Reform girişimi sadece ondokuzuncu yüzyılda II. Mah-mud'un hükümdarlığı döneminde başarılı oldu, ancak artık başka bir çağ hüküm sürüyordu. Osmanlı devleti dikkate değer bir şekilde gelişmişti ve ordu denen aygıtın yetersizliği o kadar açık görülüyordu ki, ordu her şekilde tedaviye ihtiyaç duyuyordu. Tarihçi sadece Osman'ın başarılı olamadığını yazabilir. Ancak bu, Sultan'ın kişiliğinin gücünü ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk askeri reform girişiminin de önemini azaltmaz.

- 1 [I. E. Petrodian], *Mebde-i kanun-i Yenicheri odzhagy tarihi (Istoriia proiskhozhdeniia zakonov ianycharskogo korpusa)*. Izdanie teksta, perevod s turetskogo, vvedenie, kommentariyi ukazateli I. E. Petrosian (in Russian) [*Mebde-i kanun-i yenicheri ocağı tarihi*. Metnin yayımı, Türkçeden tercümesi, girişi, açıklaması ve indice (?) I. Ye. Petrosyan tarafından yapılmıştır], Moskova, 1987; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilatından kapıkulu ocakları*. Cilt 1. *Acemi ocağı ve yenicheri ocağı*, Ankara, 1943; Tsv. Georgieva, *Enicharite v bylgarskite zemi (Bulgarca) (Bulgar topraklarında Yeniçeriler)*, sofia, 1988; I. E. Petrosian, "İanycharskie garnizony v provintsiiakh Osmanski imperii" (Rusça) ("Osmanlı Eyaletlerinde Yeniçeri Birlikleri"), *Osmanskaia imperiia*'da. *Sistema gosudarstvennogo upravleniia, sotsial'nye i emoreligioznye problemy. Sbornik state (Rusça) (Osmanlı İmparatorluğu. İdari Sistem, Social Dini-Etnik Problemler. Belge derlemesi)*, Moskova, 1986; Irina E. Petrosyan, "The Mabda-i kanunu-i yenicheri ocağı tarihi on the system of devşirme", *Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers Concerning Oriental Sources on the History of the People of Central and South-Eastern Europe*, ed. Gy. Kara, Budapeşte, 1987; Y. Ercan, "Devşirme Sorunu", *Belleter*, cilt 50, No. 198, Aralık 1986, Ankara, 1987; H. İnalcık, "Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI, Leuven, 1980, vs.
- 2 Bkz. [I. E. Petrosian], *Mebde-i kanun-i Yenicheri odzhagy tarihi*; ayrıca bkz. Andreas Tietze, *Mustafâ 'Âli's Consel for Sultans of 1581*. Derleme, tercüme, notlar. Pts. 1-2, Wien, 1979-1982; *Kanun-nâme-i sultani li 'Aziz efendi's Book of Sultanian Laws and Regulations: an Agenda for Reform by a Seventeenth-Century Ottoman Statesman*. Ed. And trans. From unique manuscript in the Oriental Manuscripts Department of the Preussischer Kulturbesitz in West Berlin by Rhodes Murfey, Harvard University, 1985.- Sources of Oriental Languages and Literatures. Turkish Dources. VIII (yayınlayan Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin). Ayrıca bkz. I. E. Petrosian, "Turetskie sotsial'no-politicheskie traktaty XVI-XVII vv." (Rusça) ("XVI-XVII yüzyılların Türk sosyo-politik eserleri"), *Narody Azii i Afriki*, 1987, No. 2, Moskova, 1987; Howard Douglas A., "Ottoman historiography and the literature of "decline" of the sixteenth and seventeenth centuries", *Journal of Asian History*, vol. 22, No. 1, Wiesbaden, 1988.
- 3 Bkz. St. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. 1, Cambridge-New York-Melbourn, 1976; H. İnalcık, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*, London, 1973 (second impression, 1995); M. Akdağ, *Celali isyanları (1550-1603)*, Ankara, 1963; Metin Kunt, *The Sultans' Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York, 1983; W. J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion. 1000-1020/1591-1611*, Berlin, 1983.
- 4 Ayrıntılar için, bkz. Akdağ, a.g.e.
- 5 Mustafa Selaniki, *Ta'rikk*, manuscript C 565 in the collection of the St. Petersburg Branch of Institute of Oriental Studies, fol. 109b.
- 6 Mustafa 'Ali, *Künh al-akbbar*, mikrofilm of a manuscript in the Österreichische Nationalbibliothek, Wien, fol. 452a-452b.
- 7 Selaniki, *Ta'rikk*, fol. 113a.
- 8 *Ibid.*, fols. 111b-112a.
- 9 *Ibid.*, fols. 119a-119b.
- 10 *Ibid.*, fols. 119b.
- 11 *Ibid.*, fols. 214b-242a.
- 12 *Ibid.*, fols. 371b-372a.
- 13 Ayrıntılar için, bkz. Petrosian, "Turetskie sotsial'no-politicheskie traktaty XVI-XVII vv.", ss. 89-96.
- 14 İbrahim Peçevi, *Ta'rikk*, c. 2, İstanbul, A. H. 1283, s. 255; ayrıca bkz. Mustafa Na'ima, *Ta'rikk*, c. 1, İstanbul, A. H. 1283, ss. 294-296.
- 15 Na'ima, *Ta'rikk*, cilt 1, İstanbul, A. H. 1283, ss. 296-308, 389.
- 16 *Ibid.*, ss. 320-324; ayrıca bkz. Peçevi, *Ta'rikk*, c. 2, s. 257.
- 17 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3, kısım 1, Ankara, 1951, ss. 139-140.
- 18 J. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, vol. VIII, Paris, 1837, s. 289.
- 19 Na'ima, *Ta'rikk*, c. 2, s. 211.
- 20 Peçevi, *Ta'rikk*, c. 2, s. 380.
- 21 Hammer, a.g.e., s. 294.
- 22 Peçevi, *Ta'rikk*, c. 2, s. 381-388.

NİZAM-I CEDİD DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN MODERNLEŞMESİNDE İNGİLİZLERİN ROLÜ

DOÇ. DR. MEHMET ALAADDİN YALÇINKAYA
KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

3. Selim'in Osmanlı Devleti'ni çöküşten kurtarmak için giriştiği yeniden yapılanma hareketi (Nizam-ı Cedid), belirli plan ve ilkeler dahilinde Osmanlı Devleti'ni o dönemin gelişmiş devletleri seviyesine çıkartma amacı taşıyordu. Bu ise kapalı bir toplum anlayışından ziyade dünyaya her yönüyle açılan bir sistemle olacağından, Avrupalılarla her alanda işbirliği yapılması ve onların yardımının sağlanması gerekmektedir. Batıya açılma veya yönelmekle Osmanlı Devleti sadece kurum ve kuruluşlarında değil aynı zamanda sosyo-ekonomik ve kültürel alanda da değişikliklere açık olduğunu kabul etmekteydi.¹ Bütün bu değişiklikleri gerçekleştirmek ve yeni bir düzen kurmanın çok kolay olmayacağı aşikardı. Bundan dolayı III. Selim zamanında Avrupa ülkeleriyle siyasî alanda olduğu gibi askerî alanda da ilk defa işbirliğine gidilmişti. Osmanlılardaki bu zihniyet değişikliği sonucu daha serbest bir ortamın oluşması sebebiyle artık Avrupalı diplomatlar, tüccarlar, misyonerler, uzmanlar, işçiler, mülteciler ve kaçaklar Türkiye'de rahatça kalabilmekteydiler. Buna paralel olarak III. Selim, diplomatik reformlarının bir parçası olarak Avrupa'nın önemli başkentlerinde ilk dâimi ikamet elçilikleri açmış, bu sayede Türkler ilk defa kalıcı bir şekilde Batı hakkında doğrudan bilgi edinme ve dış politikasındaki siyasî, iktisadî, ticarî ve kültürel ilişkileri çıkarlarına göre ayarlamayı benimsemişti. Aynı zamanda III. Selim zamanında yabancı uzmanların istihdamı da yoğunlaşarak devam ettirilmiştir. Yoğunlaşan ya-

bancı uzmanların istihdamında ilk ikamet elçisinin rolünün de büyük olduğu görülmektedir.

A) YABANCI UZMANLARIN OSMANLI DEVLETİ'NDE İSTİHDAM EDİLMELERİNİN SEBEPLERİ

Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılın ilk yarısının ortalarından itibaren, iz bırakan genelde askerî alanlardaki teknik ve eğitim unsurlarına modern bilgiler katmak ve mühendislik dallarındaki boşlukları gidermek amacıyla *Humbaracı Ahmed Paşa* (Kont Bonneval), *Boron de Tott*, *Muhtedi Osman* ve *Campell Resmî* Mustafa gibi çok sayıda Avrupa kökenli, yabancı uzmanlar ihtida etmiş olsun veya etmemiş olsun istihdam edildiler. Bu konu üzerinde genel bir çalışma olmamakla birlikte son yıllarda bazı küçük çaplı araştırmalar göze çarpmaktadır. Nizam-ı Cedid ile birlikte önceki dönemlerle mukayese edilmeyecek şekilde, yabancı uzmanlar yanında çok sayıda zanaatkar işçinin de getirtildiği görülmektedir.² Bu, yeniden yapılanma hareketi sürecinde giderek artan sayılarda istihdam edilen Avrupalıları, uzmanlık alanları, istihdam sahaları, tedarik kanalları ve milliyetleri bakımından aşağıdaki gibi dört grupta ele alabiliriz.³

1. Uzmanlık alanları açısından:

- 1) Mühendis ve mimarlar,
- 2) Subaylar,
- 3) Tabib ve cerrahlar,
- 4) Teknisyen ve işçiler.

II. İstibdam alanları açısından:

- 1) Kaleler,
- 2) Tersaneler ve limanlar,
- 3) Hastaneler,
- 4) Kışlalar,
- 5) Tophane, humbarahane ve baruthane.

III. Tedarik kanalları açısından:

- 1) Avrupalı devletlerin İstanbul'daki elçileri aracılığıyla temin edilenler,
- 2) İkamet elçileri vasıtasıyla temin edilenler,
- 3) Devlet erkânının teşebbüsleriyle tedarik edilenler,
- 4) Kaçaklar ve esirler arasından gönüllü olarak katılanlar,
- 5) Mülteciler,
- 6) Kendiliğinden işçi olarak çalışmak üzere gelenler,
- 7) Ortak askerî işbirliği neticesinde görev alanlar.

IV. Milliyetleri açısından:

- 1) Fransızlar,
- 2) İngiliz ve İskoçyalılar,
- 3) İsveçliler,
- 4) Avusturyalılar,
- 5) Prusyalılar,
- 6) İspanyollar,
- 7) İtalyanlar,
- 8) Ruslar,

Avrupa'yı derinden sarsan Fransız İhtilâli ve bilâhare de 1792 yılında başlayıp uzun bir süre devam edecek olan Fransa ile diğer Avrupa ülkeleri arasında çıkan savaşlar, Avrupa'yı bir barut fıçısı haline getirdi. Çevresinde gelişen bu hadiseler nedeniyle Osmanlı Devleti, ister istemez daha duyarlı bir duruma gelmişti. Zira taraflar, Osmanlı Devleti'ni kendi yanlarına çekmeye çalışmaktaydılar. Ancak Babîâli tarafsız kalmada tereddüt göstermedi. Bunda 1787-1792 savaşlarında yaşanan hezimet ve iç durumun sarsılması önemli bir etkendi. Buna mukabil Fransız ihtilâli sempatzanlarının,

Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine müdahale edilmemesi, başta İngiltere olmak üzere, diğer Avrupa devletlerinin tepkilerine neden olmaktaydı. Babîâli bu devletlerin protesto notalarına rağmen tarafsızlık siyasetinde hiç bir değişiklik yapmadığı gibi, Avrupa ülkelerinin İstanbul'daki temsilcilerine diplomasi kurallarına uygun biçimde cevap vermişti.⁴

İşte böyle bir ortamda, Avrupa'da savaşın yayılmaya başladığı tarihlerde, Osmanlı Devleti, köklü bir reform hareketine girişti. İlk defa Avrupa devletleri arasında geçerli olan diplomatik kural ve ilkeler Babîâli tarafından benimsendi. Bunun neticelerinden birisi olarak doğrudan Avrupa devletleriyle ilişki kurmanın gereği olan ikamet elçiliklerinin kurulmasına karar verildi. Babîâli, Temmuz 1793'de Yusuf Ağâh Efendi'yi Avrupa'da açtığı ilk ikamet büyükelçiliği için Londra'ya tayin etti. Artık bu sayede Osmanlı Devleti Avrupa'yı ve oradaki her türlü siyasî, iktisadî, kültürel ve sosyal gelişmeleri yakından takip edecekti. Aynı zamanda Bâbî-âli'nin başlattığı reform hamlesinde, İngiltere'nin, Fransa ve Avusturya ile birlikte bir model ülke olarak seçildiğinin belirtileri bu zamanda net bir biçimde gözlenebilmektedir. Nitekim, Osmanlı Devleti'nin diplomasi alanında İngiltere'yi örnek ülke olarak seçtiği, sonraki uygulamalarıyla anlaşılmıştır. Babîâli, Londra'da açacağı "ilk dâimi elçilik için" doğrudan İngilizlerin İstanbul'daki büyükelçisi *Sir Robert Ainslie* ile temasa geçip, kurulacak olan elçilikle ilgili gerekli her türlü girişimde İngiliz büyükelçiliği'nin katkılarını talep etmiştir. İleriki yıllarda Avrupa'nın diğer önemli başkentlerinde kurulacak büyükelçilikler için *Yusuf Ağâh Efendi*'nin elçiliği model olarak alınmıştır.⁵ Mayıs 1794'de İstanbul'a *Ainslie*'nin halefi olarak gelen *Sir Robert Liston*'un 24 Kasım 1794 tarihli raporundan, Sultan ve Sadrazamdan güven mektubunu aldığını ve bunların Kral hazretlerine gönderilmesi için Sadrazamın kendisinden istirhamda bulunduğunu belirtilmektedir.⁶ Bu rapora göre güven mektubunda bilinen hususlar olan iyi ve dostane ilişkilerden tekrar bahsedilmekle birlikte, Londra'da

açılan ilk ikamet elçiliğinin, Türk dış politikasında yapılmak istenilen reformlar için ilk basamak olduğu vurgulanmakta idi. Raporda, Babıâli'nin Yusuf Agah Efendi'nin temsilciliğine çok büyük önem vermekle birlikte, bu elçiliğin tesisinin iki ülke arasındaki ilişkilerde İngiliz Büyükelçiliği'nin icraat ve fonksiyonlarına büyük darbe vuracağı belirtililiyordu. Zira, Babıâli'nin bu devirde uygulamaya başladığı dış politika usulü, tek yanlı imtiyaz yerine, devletlerarası diplomasi ve hukuk kurallarının en önemli unsuru olan "*müttekabiliyet esası*" (reciprocity) idi. Bu değişimi gerçek anlamıyla kavrayan tek batılı diplomatın Liston olduğunu raporlarından anlamaktayız. Raporlara göre Türk-İngiliz ilişkilerinde yeni bir dönem başlamaktaydı ve ilişkilerin gözden geçirilmesi gereğini Babıâli kesin bir dille ifade etmekteydi. Dolayısıyla, Sultanın güven mektubunun işaret etmiş olduğu konuların İngilizler tarafından net olarak anlaşıldığı görülmektedir.⁷

Buna ilaveten, Fransa ile diğer Avrupa ülkeleri arasındaki mücadele sebebiyle Batı ve Orta Avrupa'nın, siyasî hadiselerin odak noktası haline gelmesi de Türk-İngiliz ilişkilerinin istenilen seviyeye ulaşmasına engel olmuştu. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin Londra'da büyükelçilik açması da, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'nin faaliyetlerini eskiye göre sınırlandırmıştı. Zira, daha önce İstanbul'da bulunan İngiliz temsilcileri, İngiltere'nin çıkarlarını korumanın yanında, Babıâli tarafından kendilerine havale edilen işleri de yerine getirmekteydiler. Bu işler arasında özellikle Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı olan yabancı askerî uzmanların temini, askerî malzemelerin gelişi ve savaş gemilerinin satın alınması gibi faaliyetlerde bulunuyordu. Ayrıca İngiltere ile yapılan resmî yazışmalar ve Londra hükûmetinden istenilen siyasî, askerî ve diplomatik işbirliği konularında İngiliz büyükelçiliğinden faydalanılırdı. Aynı zamanda Fransız İhtilâli sonrasında ortaya çıkan geniş çaplı savaş yüzünden Avrupa'nın bütün devletleri meşgul olduklarından, 1792-1798 yıllarında Osmanlı Devleti dış politikasında en rahat dönemlerinden birini geçirmek-

teydi. Bu sırada Babıâli'yi tehdit edebilecek devletlerden Avusturya ile Rusya, Avrupa'da yeni oluşan güçler dengesinde Polonya'nın sonunu getirecek paylaşmayla ilgileniyorlardı.⁸

Avrupa'daki gaile, Osmanlı erkânı tarafından yapılması düşünülen yenilikler için bulunmaz bir şans olarak kabul edildi. Nizâm-ı Cedid hareketi denilen ıslahatların başarıya ulaşması için devlet erkânı, Avrupa'daki son gelişmeler karşısında dikkatli bir şekilde tarafsızlık siyaseti izleyerek, savaşan her iki grup devletler arasından askerî ve sivil uzmanlar getirterek köklü yeniliklere girişmeyi tercih etti. Babıâli'nin Nizâm-ı Cedid'i gerçekleştirmek için Avrupa'nın tekniğine, bilgi ve tecrübesine ihtiyacı vardı. Bunu gerçekleştirmenin yolu Osmanlı Devleti'ni ne pahasına olursa olsun, herhangi bir savaşın içine sokmamaktan geçmekteydi.⁹ Nitekim, bu politika sayesinde askerî mühimmat için gerekli hammaddelerin temini daha da kolaylaşmıştı. Buna ilaveten 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Rusların yavaş yavaş Karadeniz'e ve oradan da Akdeniz'e doğru yayılmacı siyaset gütmeleri İngiliz devlet erkânı ile İstanbul'daki büyükelçisi Ainslie'nin dikkatini çekmişti. Rusya'nın, yapılan antlaşmalarla Osmanlı memleketlerindeki imtiyazlarını daha da pekiştirmesi, İngiltere'yi rahatsız etmekteydi. Bu rahatsızlık sebebiyle Londra hükûmeti, siyasetinde önemli bir değişiklik yaparak kendi siyasî ve ticarî menfaatleri için Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü tercih etmek zorunda kalmıştı. Aynı zamanda İngiltere, Rusya'dan büyük ölçüde hammadde ve gemi yapımı için kereste tedarik ettiğinden, Rusya'yı gücendirmeden çok ince diplomasi kurallarını uygulamak zorundaydı.¹⁰

B) İNGİLİZ DÖNMELERİ RESMÎ MUSTAFA (CAMPELL) VE MÜHENDİS SELİM'İN (BAILY) OSMANLI MODERNLEŞMESİNE TESİRLERİ

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin askerî alanda yaptığı ıslahatlar ve istihdam ettiği yabancı uz-

manlar hakkında devrin İngiliz diplomatik kaynakları, teferruatlı ve değerli bilgiler içermektedir. Liston, 25 Aralık 1794 tarihli raporunda, Babiâli tarafından girişilen köklü ıslahatlardan da tafsilatlı olarak bahseder. Bu rapor, özellikle ıslahat hareketlerinde bilfiil yer alan askerî ve teknik personele dair bilgiler vermektedir. Osmanlı ıslahat ve yenileşme hareketlerinde Sadrazam *Koca Yusuf Paşa*'nın başı çektiğini, fakat yeniliklerin bir kısmında hizmetinde bulunan erkânın gönülsüzce katılımları ve aynı zamanda muhaliflerin disiplinsizce harekette bulunmaları sebebiyle istenilen başarıların elde edilemediğini bildirmektedir. Hatta Liston, Yusuf Paşa'nın giriştiği askerî alandaki ıslahatlara yalnız barış zamanında değil, cephede gönüllüler ile birlikte 70 civarında askerî suçlunun da dahil edildiği yeni bir askerî kıta oluşturmayı başardığını, hayretle rapor etmektedir.¹¹

Liston, Yusuf Paşa'nın tesirinde yetişen ve ondan feyz alan diğer bir önemli devlet adamı olarak *Çelebi Mustafa Reşid Efendi*'den bahsetmektedir. Nizam-ı Cedid hareketinin motoru kabul edilmekte olan *Çelebi Mustafa Reşid Efendi*, yabancı askerî uzmanların isdiham edilmesinde birinci dereceden rol oynayan devlet adamı oldu. Liston'a göre, *Çelebi Mustafa* samimi bir şekilde Yusuf Paşa'nın ıslahat uslubunu benimsemiş ve kendisinin Yusuf Paşa'dan geri kalmadığını da göstermiştir. Ayrıca, *Çelebi Mustafa*, velinîmeti Yusuf Paşa'nın ölümünden sonra plân ve projelerini ilerletmek için yeni yönetimde elde ettiği görevinde etkin icraata başlamıştı. Onun ilk icraatı, başkentin yakınında yeni ordu için dâimi bir kışla tesis etmek idi. Levent Çiftliği bu iş için en uygun yerdi. Levent Çiftliği'nin, meşhur Kaptan-ı Derya *Gazi Hasan Paşa*'ya ait iken, onun ölümünden sonra müsadere yoluyla devlet mülküne iltihak ettirildiğini daha sonra da burasının bin civarında insan alacak kapasitede askerî bir kışlaya dönüştürüldüğünü yazmaktadır. Bu ifadeler Liston'un, askerî alandaki yenilikler ve uygulamalar hakkında geniş malumat sahibi olduğunu göstermektedir. Hatta bazı bilgileri ilk kez onun bu raporundan öğrenmekteyiz.¹²

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Liston, verdiği bilgilerle Babiâli'nin bu dönemde muhtelif milletlerden uzman ve teknisyenler getirterek savunma sanayisini güçlendirme yoluna gittiğini teyit etmektedir. Babiâli daha önceki tecrübelerine dayanarak birkaç ülkeden ziyade çok farklı milletlerin elemanlarından yararlanma yoluna gitmişti. Zira herhangi bir devletle arası bozulduğunda o devletlerin askerî veya sivil uzmanları işlerini yarıda bırakarak terk ediyorlardı. Aynı raporunda Liston, Osmanlı Devleti'nin barut yapımında yararlandığı askerî uzman ve barut üretimi hakkında da bilgi vermekte, Marmara Denizi'nin hem Avrupa hem de Asya kıyısında denize dökülen ırmakları kenarlarında barut imalathanelerinin kurulduğunu kaydetmektedir.¹³ Sonuç olarak Osmanlı askerî savunma sistem ve tekniklerinin geliştirilmesinde, Nizam-ı Cedid uygulamalarının sadece birkaç devlet adamının gayretleri ile sınırlı olmadığını, hepsinin olmasa bile geniş bir katılımın olduğu anlaşılmaktadır.

Liston'un raporlarında topçu ocağı, baruthane'nin ıslahı ve humbaracı ocağı hakkında verdiği malumatların Osmanlı kaynaklarına paralel bilgiler içermesi onun, iyi bir gözlemci olduğunu gösterdiği gibi, aynı zamanda bu, İngiliz Büyükelçiliği'nin de iyi bir haber alma ağına sahip olduğunu gösterir. Topçu ocağı hakkında Liston şu bilgileri vermektedir: İstanbul'da irili ufaklı top ve humbara (mortar) gibi bombardıman silahlarının yapıldığı yerler bulunmaktadır. Bu ateşli silahlar, *Baron de Tott* ile halefinin Türkiye'ye gelmesinden itibaren *Campell Resmî Mustafa* adlı bir İngiliz tarafından geliştirilmiştir.¹⁴ Osmanlı Devleti'nin 1787'de girdiği savaş öncesinde Resmî Mustafa'nın görevden alınmasından itibaren Osmanlı topçuluğu gerilemiş ve üretim durağan hale gelmiştir.¹⁵ Dolayısıyla Osmanlı Devleti, Avuturya ve Rus harplerinde topçuların faal olmaması yüzünden büyük kayıplara uğramıştır. Bu savaşlar sırasında devletin topçu gücüne ihtiyacı artmış, fakat savaş şartları sebebiyle kara ve deniz harplerinde artan taleplere rağmen mühimmat ithalatı zorlaşmıştır.¹⁶ *Campell Resmî*

Mustafa daha sonraki dönemlerde geri plânda kalmakla birlikte, onun Paşalığa (General rütbesine) kadar yükseldiğini görmekteyiz. Fransızlara karşı yürütülen Mısır Seferi'nde deniz subayı olarak bulunan *Thomas Walsh*, Campell Resmî Mustafa hakkında bazı teferuatlı bilgiler vermektedir. Walsh, 1801 Şubat ayı ortalarında Türk-İngiliz askerî işbirliği nedeniyle Marmaris'te bulundukları sırada Campell'le tanışma fırsatı bulduğunda, onun Türk ordusunda görevli bir general olduğunu belirtmektedir. Campell, aslen İskoçyalı olup on sekiz yaşındayken girişmiş olduğu düelloda rakibini öldürmesinden dolayı ülkesinden kaçarak Türkiye'ye gelmiştir. Din değiştirerek ordu hizmetine girmiş, zaman içinde generalliğe kadar yükselmiştir. Walsh, bir zamanlar Campell'in ordunun mühimmatını sağlamakla yetkili kılınmasına ve Sultan'ın büyük lütfuna sahip olmasına rağmen bilinmeyen bir nedenle bu gücünü kaybettiğini bildirmektedir. Walsh, Campell'in İngilizce'yi bilmesinden dolayı Marmaris'e gönderildiğini ve bu görevden sonra muhtemelen eski itibarını kazanacağına inanmaktadır. Mısır Seferi'nde bizzat Sadrazamın yanında bulunmak için Marmaris'ten bir İngiliz savaş gemisiyle Yaffa'ya (Jaffa) gittiğini bildirmektedir.¹⁷

Campell Resmî Mustafa hakkında bilgi veren üçüncü kaynağımız ise Mısır Seferi'nde askerî doktor olarak görev alan İngiliz *William Wittman*'dır. 27 Şubat 1801'de "General Mustafa nam-ı diğer Campbell'i" tanıdığını, İskoçya doğumlu olan generalin 50 yılı aşkın bir süredir Türkiye'de bulunduğunu, Müslüman olduktan sonra, Türk ordusunda kademeli olarak "Humbaracıbaşılığa" kadar yükseldiğini belirtmektedir. Kabiliyetli ve sâdık olup Devlet erkânının tam güvenini kazanarak orduda, tahkimat işlerinde sorumlu amirlikte bulunduğu esnada çok sayıda yapının inşâsını da yaptığını belirtmektedir. Wittman, Campell'i, 70-80 yaşlarında, çok bilgili ve iyi eğitim almış bir kişi olarak tasvir etmektedir.¹⁸

Yine eldeki kaynaklar, Campell'den sonra önemli görevlere gelerek Osmanlı Devleti'ne büyük hizmetlerde bulunan, İngiliz dönmesi mühen-

dis Selim ve onun faaliyetlerinden de ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedirler. Liston'un verdiği 25 Aralık 1794 tarihli bilgiye göre, İsmail Kalesi'nin Bender Kalesi'yle birlikte yeniden inşâ edildiği, ancak bu kalenin yapımının daha kolay ve zahmetsiz olduğu belirtilmektedir. Bu kalenin malî idaresinin *Numan Bey*'e havale edilmesine rağmen, onun ani ölümü üzerine bu görevin bir Hıristiyan mühendise verildiğini, başka aksilikler sebebiyle işin yarısının dahi tamamlanamadığını ve yapılanlar içinde, nehir kıyısının savunma hatlarının ihmal edildiğini kaydetmektedir.¹⁹ Bu kalenin yapımından idarî açıdan Küçük Raşid'in sorumlu olduğunu yazmaktadır. Rapor ayrıca *Küçük Raşid*'in sâbık Reisülküttab *Mehmed Raşid Efendi*'nin gözdelelerinden olup, işlerinde çok yetenekli ve hünerli bir kişi olarak İstanbul'da isim yaptığını, özellikle de kendi ilgi alanı dışında bu göreve atanmasına rağmen, *Selim* adıyla yeni Müslüman olmuş olan İngiliz mühendis *Baily*'nin büyük yardım ve desteği ile de işlerinde başarılı olduğunu ayrıntılı olarak vermektedir. *Uluçay-Karatekin*, İngiliz Selim'in bir şeref meselesinden dolayı bir akrabasına darılarak Türkiye'ye yerleştiğini, muhtemelen de III. Selim zamanında ihtida ederek, fikirlerini takdir ettiğinden de Selim ismini aldığını belirtmektedirler.²⁰ *Ergin*, İngiliz seyyah *Mak Farlan*'ın İngiliz Selim hakkındaki görüşlerini şöyle ifade etmektedir: "Üçüncü Sultan Selim'in bu adama büyük teveccühü olduğunu, fakat İstanbul'daki İngilizlerin ondan çekinip kendisiyle görüşmek istemediklerini" buna karşın "Bu İngiliz dönmesi de vatandaşlarından kaçıyor, en koyu Türk mahallesinde oturuyordu".²¹

İngiliz elçisinin verdiği bilgiler Osmanlı kaynakları tarafından teyit edilmekle birlikte, Osmanlı kaynakları Selim'in asıl ismi olan Baily'i zikretmemektedirler. Osmanlı arşiv kaynaklarına göre, Mühendis Selim, 1792 yılında Müslüman olarak Osmanlı Devleti'nin hizmetinde ayda 30 kuruşla işe başladı. Liston'un raporunda belirttiği gibi Mart 1794 tarihinde İsmail Kalesi'ne tamir için gönderildiğinde maaşı 100 kuruşa yükseltildi. Mart

1795 tarihinde İsmail Kalesi'nden tekrar İstanbul'a geldiğinde 100 kuruşluk maaşı bu sefer de 'mirî hazine' tarafından karşılanmıştır. İngiliz Selim, İsmail ve Bender kalelerinin yanında, Yergöğü, Akkerman, Kili ve Niş kaleleri gibi Tuna ile Turla ırmakları arasındaki savunma hatlarında bulunan müstahkem yerlerin tamirinde de hizmet verdi ve bu yerlerin, "ilm-i hendeseye tevfiğ ve tatbîk olunarak inşâ vü ta'mîri" hususunda bilgisinden yararlanılmıştır.²² Liston ise bu bölgenin askerî bakımdan tahkim edilmesi hususunun "yüce divanın askerî kanadı tarafından doğrudan ele alındığını ve Çelebi Efendi'nin sorumluluğunda" olduğunu rapor etmekteydi.²³

Bu istihkam ve tamir işlerinin yanında Selim'in, Mühendishane'nin İkinci halifesi olan Hüseyin Tamanî ile birlikte, İngilizce'den tercüme ettikleri "Usul-ı hendese" adlı kitap 1797 yılında basıldı. Daha sonra Selim'in Temmuz 1798'de Fransızların Mısır'a saldırımları üzerine başlayan Osmanlı-Fransız savaşı nedeniyle orduyla birlikte Mısır'a gönderilmek istenmesine rağmen bu sefere gitmekten kaçındığı için 100 kuruşluk aylığı kesilir. Bir müddet İstanbul'da işsiz kalan Selim, 25 Mayıs 1800'de padişahın izni de alınarak bazı harita ve diğer işlerde kullanılmak üzere 100 kuruşluk maaşla tekrar işe başlatılır. Selim'den çok iyi istifade edilebilmesi için 12 Ağustos 1801'de Mühendishane hocası *Abdurrahman Efendi* tarafından Mühendishaneye Beşinci halife olarak atanması, bizzat teklif edildi.²⁴ Mühendis Selim'in aylık maaşı olan 100 kuruşa ilaveten yılda 600 kuruş da beşinci halifelik maaşı olarak tahsis edildi. Bir yıl sonra bu rakamın 600 kuruştan 750 kuruşa çıkarıldığını görmekteyiz. Selim'in bundan sonra da hizmetlerine Tersane-i Amire'de ve Kağıdhane'de "inşâsı muktazi olan çarhları ihtira' vü inşâ ve cüz'î ve külî hidemat-ı lâzime-i sâ'irede nîce mesâî-i hendese icrâ ederek" devam ettiğini görmekteyiz.²⁵

Bilâhare, Mühendis Selim'in bazı yenilikleri ve icadları geliştirdiğine şahid olunmaktadır. 1801 yılının Ekim'inde Mısır'ın Fransızlar tarafından tahliye edilmesi sebebiyle Mühendis Selim İstan-

bul'da tertiplenen şenliklerde kullanılmak üzere tersanede havaî fişenk imaline memur kılındı. Bu sebeple III. Selim'in de dahil olduğu bir kalabalık huzurunda kendi icadı olan ve sıcak hava ile doldurulan bir balonu uçurarak gösteriler yaptığını devrin kaynakları nakletmektedir. Mühendis Selim, askerî haber alma amacıyla kuşatma altındaki kalelerden dışarıya haber iletmek için balon uçurulmasına yönelik faydaları zikretmektedir. Balonun askerî alandaki kıymetine dikkat çekmesi ve bu türdeki balon uçurma denemeleri hakkındaki çalışmaları karşılıksız kalmamış, aylık 100 kuruş olan maaşına Mayıs 1802'de 70 kuruşluk bir zam ilave edilmiştir. Kabakçı Mustafa İsyanı sırasında III. Selim'in tahtan indirilmesi yenilikçiler ve ıslahat hareketleri için de büyük bir darbe oldu. Nitekim, bu gelişmeler neticesi Mühendis Selim ve diğer bütün mühendisler de zor günler geçirmeye başlamıştır. Mesela son zamanlarda "Hassa Silahşörlüğü" ünvanı edinmesine rağmen almakta olduğu maaşının kesilmesi bunun bir göstergesidir. Maaşı hususunda Babîâlî nezdinde yaptığı teşebbüslere karşın hiç bir müsbet netice alamadığını görmekteyiz.²⁶ Mühendis Selim'in ölümü -isyan sırasında mı yoksa daha sonra mı öldüğü- hakkında kesin bir bilgi olmayıp, bu husus tarihçiler için de tartışma konusudur.²⁷

C) YABANCI UZMANLARIN İSTİHDAMINDA İLK İKAMET ELÇİSİ YUSUF AGAH EFENDİ'NİN ROLÜ

Yukarıda belirtildiği gibi Londra'ya gönderilen ilk ikamet elçimiz Yusuf Agah Efendi'nin siyâsî ve ticarî faaliyetlerinin yanında en önemli görevlerinden biri de, Osmanlı Devleti hizmetinde istihdam edilecek olan Avrupalı uzmanların tespit edilmesi ve bunların Babîâlî'nin isteği doğrultusunda veya kendi inisiyatifinde Türkiye'ye gönderilmesidir. Yusuf Agah Efendi'nin Türkiye'de istihdam edilmek için gönderdiği Avrupalı uzmanlar hakkında İstanbul'daki İngiliz diplomatik kaynaklarında geniş malumat bulunmaktadır. Bunlardan İngiliz elçisi Liston'un 25 Aralık 1794 tarihli rapo-

runda, küçük tophanenin 'geçen yaz çıkan yangın' nedeniyle tahrip olduğunu ve kifayet etmediği kaydedilmektedir. Bunun yerine yeni bir yapılmaya gidilerek Levent Çiftliği'nde çalışan *Francisco* nezaretinde donanmanın ağır demir işleri ile gemilerin çapalarını yaptıklarını, böyle bir üretimin şimdiye kadar görülmediğini, savaş fırkateynlerine göre üretildiklerini belirtmekteydi. Ayrıca, büyük tophanenin ağır ve verimsiz işlediğini; zira civarında çıkan yangın sonucu hasara uğradığından üretimin kesintili yapıldığını, elçiliğinin ilk zamanlarında üretimin çok yavaş olduğunu, hatta İngiliz topçu birliğinden olan *Yarbay Koehler* tarafından çizimleri yapılan bir topun yapılmasının bile kısmî olarak başarıldığını rapor etmekteydi.²⁸ *George Frederic Koehler* aslen Alman olup 1780 yılından itibaren İngilizlerin hizmetine girmiştir. Osmanlı Devleti ile Avusturya ve Rusya arasında 1788-1793 yılları arasında Osmanlı Devleti hizmetinde bulunduğu sırada Türkçe'ye de vâkıf olmuştur. Koehler'in bu hizmeti esnasında İsmail Kalesi'nin tamirinde bulunduğunu, fakat iş tamamlanmadan ülkesine gittiğini görmekteyiz. Daha sonra Babiâli, 1794 yılı ortalarında Yusuf Agah Efendi vasıtasıyla Koehler'in, yarım kalan projelerini tamamlaması için Türkiye'ye getirilmesini istedi. Bu nedenle Yusuf Agah Efendi, Koehler'in Osmanlı Devleti hizmetinde çalışabilmesi için İngiliz Dışişleri Bakanı *Lord Grenville* ile temasa geçti. Bu resmi temaslara ve yazışmalara rağmen Koehler'in Türkiye'ye dönmediğini görmekteyiz. Bilâhare, Koehler'in Mısır'ın Fransızlar tarafından işgalinden sonra Türk-İngiliz askerî işbirliği neticesinde İngiliz donanmasıyla Haziran 1799 İstanbul'a geldiğini görüyoruz. Koehler Ocak 1800'de Suriye Cephesi'ne gitmek için İstanbul'dan ayrıldı. 2 Temmuz'da Yaffa'ya ulaştıktan sonra 14 Aralık'ta eşî daha sonra 29 Aralık 1800'de kendisi bir salgın hastalıktan öldü.²⁹

Yusuf Agah Efendi'nin, yabancı uzmanların Osmanlı Devleti'ne gönderilmesi hususundaki teşebbüsleri neticesinde, Babiâli'ye tavsiye ettiği *Richard White* adında Thames ırmağında gambot yapı-

mında çalışmış- bir İngiliz'in Haziran 1795'de İstanbul'da çalışmaya başladığını görmekteyiz.³⁰ *White*'in Osmanlı hizmetinde uzun süre görev yapmadan İngiliz Maslahatgüzarı *Spencer Smith*'in onun hakkında verdiği bilgiler ışığında Temmuz 1796'da işine son verildiği anlaşılmaktadır. *Liston*'un 25 Haziran 1795 tarihli raporunda Osmanlı Devleti'nin kara kuvvetleri ve donanma alanında yaptığı yenilikler hakkında vermiş olduğu bilgiler, Osmanlı savunma sanayiinde yabancı teknik heyetin oynadıkları rolü belirtmesi bakımından mühimdir. Ayrıca, Karadeniz limanlarının bazılarında, geliştirilmiş plânlar ile inşâ edilen 40 tane gambotun İstanbul Boğazı'ndan geçerek birkaç gün önce İstanbul'a geldiğini ve aynı yerlerden daha fazla gambotun geleceğini umduğunu belirtmesi, Babiâli'nin bu işe dört elle sarıldığının bir göstergesiydi.³¹ *Richrad White* gibi Yusuf Agah Efendi'nin tavsiyesiyle İstanbul'a gelen İngiliz havuz mimarı *Olaf*, kendisinden istifade edilecek yer bulunamadığından 22 Temmuz 1796 tarihinde vazifesine son verilerek geri gönderilmiştir. Babiâli bu şahsa 500 kuruş gibi yüksek bir meblağı maaş olarak belirlemişti. Daha önce 1787-1792 savaşlarında Osmanlı'nın Karadeniz donanmasında çalışmış olan *Daniel* adındaki bir İngiliz, Yusuf Agah Efendi ve sâbık Reisülküttâb Mehmed Raşid Efendi'nin birer tavsiyenamesiyle Mart 1795'te Türkiye'ye gelerek 500 kuruş maaşla devlet hizmetine girdi. Ancak mühendislik dallarına yeterince hakim olmadığından, Ağustos 1795 tarihinde işine son verilip maaşı kesilmiştir.³² Bu şahıslar gibi Osmanlı gemi inşâasında çalışmış olan bir İngiliz mühendis hakkında *Shaw* tarafından Fransız arşiv kaynaklarına dayanılarak kısa bir bilgi verilmektedir. Kaynakta Fransız *Lebrun* yerine İngiliz mühendis *Spurring*, 122 top ve 1200 asker kapasiteli 'Selimiye' adındaki savaş gemisini 1796 tarihinde tamamlayıp denize indirdiği kaydedilmektedir.³³

Bu İngiliz mühendislerden sonra yine Yusuf Agah Efendi'nin tavsiyenamesi ile Türkiye'ye 1796 Ocak ayının ilk yarısında General *Nathaniel Cooke* adında bir İngiliz mühendisin geldiğini görmekte-

yiz. 1795 yılında Yusuf Agâh Efendi tarafından, İngiltere’de bulunan mülteci Fransızlar ile İngilizler başta olmak üzere çok sayıda yabancı uzman Türkiye’de çalışmak üzere gönderilmişti. Cooke’da bunlar arasında olup onunla beraber gelen *Comte de Bizement, Chevalier de Montclar ve de Conefsir* adında üç tane Fransız mülteciye de belgelerde rastlanılmaktadır. Yine Cooke’ın maiyetinde ismini keşfedemediğimiz bir kişi daha vardı. Bu bir İngiliz “timurcu” olup Eflak’a gelindiği sırada hastalanıp daha sonra İngiltere’ye döndü. Londra’dan hareketten önce bu demirci ustasına Yusuf Agâh Efendi harcırah olarak 737,5 kuruş ödemişti.³⁴ Aynı zamanda Yusuf Agâh Efendi ile Cooke arasında Londra’da yapılan “mukavele” gereğince 5000 kuruş harcırah alıp, İstanbul’da göreve başladığı zamanda da ayda 1000 kuruş maaş ve “birer mikdar tayinat ita” almasına karar verilmişti.³⁵

Cooke 15 Ocak 1796 tarihinde Osmanlı yetkilileri ile temasa geçerek bazı yeni taleplerde bulunmuştur: “ben ol tarafda Agah Efendi ile mahiyemi İngiltere sikkesi hesabıyla mukavele itdim, Devlet-i aliyye sikkesi hesabınca mahiye-i mezkur beher şehir beşer kise akçe ider ve hem mahiyemi ol tarafdand hareketim gününden itibar ile isterim ve bundan başka tayinat bedeli olarak bir mikdar akçe ita olunmalıdır”. Cooke, şayet bu meblağ kendisine ödenmezse ülkesine döneceğini belirtmişti. Bunu üzerine Babıâli yetkilileri bu istekleri üst makamlarına ileteceklerini bildirdiler. Cooke hakkında ki 31 Ocak 1796 tarihli bir telhis’den “yedine münasibi vechile bir mikdar harcırah virilüb bir gün evvel iadesi lazım geldiği” kararının verildiği görülmektedir.³⁶ Bunun üzerine Cooke Osmanlı Devleti hizmetinde çalışmaya başladı. Cooke, Osmanlı donanma kuvvetlerinin Karadeniz’deki Rus donanmasını tahrip etmek ve aynı zamanda kara birliklerinin de Ruslara saldırması yönünde hazırlıklı olunması gerektiğini bir proje ile Babıâli’ye sundu. Buna ilaveten Osmanlıların Temaşvar üzerinden Fransa ile savaşan Avusturya’ya saldırmasını da önermişti. Temmuz 1796’da Cooke’ın projesi Reisülküttab Ebubekir Ratib Efendi tarafından

reddedildi.³⁷ Ona göre proje, Osmanlı Devleti’ni Rusya ve Avusturya ile gereksiz bir şekilde karşı karşıya getirmekteydi. Babıâli, hemen Cooke’ı “maceraperest” olarak niteleyerek görevden aldı. Cooke’ın projesinin reddedilmesi ve ardından da görevden alınarak işine son verilmesi İngiliz Maslahatgüzarı Smith tarafından 10 Temmuz 1796 tarihi Lord Grenville’ye gönderilen raporda memnuniyetle karşılandığı ifade edilmiştir.³⁸ Cooke’ın Haziran 1797 tarihine kadar Türkiye’de kaldığı ve bu tarihlerde İzmir üzerinden İtalya’ya gitmeye hazırlandığı hakkındaki bilgileri Smith’in raporundan öğrenmekteyiz.³⁹

Netice olarak; *Beydilli*’nin de belirttiği gibi bu hadiseler göstermektedir ki, bazı mühendislerin gerekli gereksiz ve bazen de plansız programsız getirildikleri ve bilâhare bunların geldikleri gibi hemen geri gönderildikleri görülmektedir.⁴⁰ Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, o dönemde Osmanlı Devleti’nin istihdam ettiği uzmanların Avrupa devletleri arasındaki savaşın seyrine göre kendi devletleri tarafından geri çağrıldıkları vaki olduğundan hiç bir ülkeye bağlı kalmamak için Babıâli’nin bu yola başvurduğunu görmekteyiz. Rakip ülkeler aralarında menfaat sağlama ve öne geçme mücadelesinde idiler. Bu amaçla da Babıâli’yi yanlarına çekmek için her bir devlet kendi uzmanlarının Türkiye’de istihdamı uğrunda entrika ve hilelere kadar uzanan bir mücadelenin içinde idiler. Buna ilaveten Osmanlı erkânı arasındaki politik mücadele sebebiyle bir Osmanlı devlet adamının batılı devletlerden birine sempati duyması da yabancı uzmanların istihdamlarında önemli bir rol oynamaktaydı. Öte yandan yabancı bir uzmanın aldığı ücretin yerlilerle mukayese edilemeyecek şekilde 4-5 misli olması da ayrı bir husustu. Herhalde Shaw’ın belirttiği gibi III. Selim zamanında devlet hazinesinden bir anda 600 kadar yabancı uzmanın maaş aldığını kaydetmesi bizleri şaşırtmamalıdır.⁴¹ Yabancı uzmanların yarısını Fransızlar oluşturmakla birlikte, İngilizlerin ikinci sıraya yerleşmesi özellikle de *Campell ‘Resmî Mustafa’* ve *Selim ‘Baily’* gibi dönmelemin gerçek anlamda “Türkleşme

ve İslamlaşmasıyla" Osmanlı Devleti'nin modernleşmesinde İngilizlerin tesirinin artmaya başladığı açıkça görülmektedir. Diğer taraftan Nizâm-ı Cedid'in motoru olan *Çelebi Mustafa Reşid Efendi*, modern Türk diplomasisinin mimarı Mehmed Raşid Efendi, ilk ikamet elçisi *Yusuf Ağah Efendi* ve onun çırağı *Mahmud Raif Efendi*'nin Avrupalılara özellikle de İngilizlere körü körüne ve hissî olmayan aksine akılcı ve gerçekçi yaklaşımları sayesinde Fransa'nın Osmanlı üzerinde yaklaşık 300 yıl süren tesirinin kırılmasına da yol açmıştır.⁴²

Bu gelişmeler gösteriyor ki, Osmanlı Devleti her ne olursa olsun modernleşme alanında geri dönemeyeceği bir yola girmiştir. Osmanlı Devleti'nin yeni hedefi olan 'Çağdaşlaşma veya Modernleşme'den asla taviz vermiyeceğinin belirtileri 'Nizâm-ı Cedid' döneminde kendisini göstermiştir. Artık Osmanlı Devleti, Avrupa'da sadece bir veya bir kaç ülkeyle değil Avrupa'daki tüm ülkelerle temasa ge-

çerek onların bünyesindeki her türlü medenî gelişmelerden istifade etmek istiyordu. Son yüzyıldaki hezimetler III. Selim tarafından köklü ıslahatla ama Avrupa'nın tecrübesinden de yararlanılarak kısa süre de gerçekleştirilmeğe çalışılacaktı. Bu dönemde yapılan reformlar bir kaç sivil veya askerî görevlinin çabalarıyla sınırlı kalmayıp, çok sayıda Avrupalı, muhtelif sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti hizmetinde çalışmaya başlamıştır. Babiâli, Avrupalı subay, uzman, teknisyen, talimci ve mühendisleri başta kale istihkamları, tersane, tophane, baruthane, askerî talim işlerinde olmak üzere görevlendirdi. Bu yabancı uzmanların bir kısmından âzami ölçüde faydalanılmışken, diğer bir kısmından, bilgi ve becerilerinin eksikliği, emre itaatsizlikleri, hakir görülmeleri, yabancı dil meseleleri ve benzerleri gibi sebeplerle istenildiği ölçüde faydalanılamamıştır.

- 1 III. Selim'in ıslahat teşebbüsleri ve bunların ele alınışları ile uygulamalarının eskisiyle mukayesesi için bkz: S.J. Shaw, *Between Old and New the Ottoman Empire Under Sultan Selim III 1789-1807*, (Massachusetts, Cambridge, USA, 1971). Bu konu hakkında genel bilgiler için bkz: E.Z. Karal, *Selim III'in Hat-tı Hümayunları -Nizâm-ı Cedid- 1789-1807*, (Ankara, 1988).
- 2 Yabancı uzmanların Osmanlı Devleti hizmetinde istihdam edilmeleri hakkında yapılan araştırmalarda son yıllarda kayda değer bir artış olduğu görülmektedir. Bu sahada yapılan çalışmalar arasında Beydilli'nin araştırması önem arz etmektedir. Bkz: K. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mübendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, (İstanbul, 1994). Yine bu sahada yapılan araştırmalar için bkz: K. Beydilli, "Bonnevain'in İzinde: Muhtedî Osman Bey veya Avusturyalı Firârî General Karlo de Kotzi", *Osmanlı Araştırmaları XI*, (1991), s. 73-104; İ. Bostan, "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri: Tersane'de Büyük Havuz İnşası (1794-1800), 150 Yılında Tanzimat", (Ankara 1992), s. 69-70 ve "Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819)", *Tarih Dergisi XXXV*, (1994), s. 177-192.
- 3 Böyle tasnifler bazı araştırmacılar tarafından yapılmakla birlikte, Bunlar arasında Beydilli'nin araştırması en sistematik olarak göze çarpmaktadır. Bkz: Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, s. 83.
- 4 Babiâli'nin İstanbul'daki yabancı devletlerin temsilciliklerine tarafsız kalacağına dair gönderdiği notalar için bkz: *The Annual Register, or View of the History, Politics, and Literature for the Year 1792*, 34. Cild, 236-328 ve Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, tertib-i cedid, VI. Cild, (İstanbul, 1303), s. 151.
- 5 III. Selim'in diplomasi alanında yaptığı yenilikler hakkında kayda değer çalışmalar bulunmakta ve her geçen gün artmaktadır. Bu sa-

hada ilk modern çalışmalar Naff ve Kuran tarafından gerçekleştirilmiştir. Bkz: T. Naff, *Ottoman Diplomacy and the Great Powers, 1789-1802*, (University of California 1961, Basımamış Doktora tezi) ve "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III 1789-1807", *JAOS*, 83 (1963), 295-315; E. Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri*, (Ankara, 1968). Yusuf Ağah Efendi'nin büyükelçiği ve onun Türk Dış Politikasına tesirleri hakkında bkz: M.A. Yalçınkaya, "Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanması Çalışmalarında İlk İkamet Elçisinin Rolü", *Toplumsal Tarih*, 32 (Ağustos 1996), 45-53 ile "Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Ağah Efendi, *The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London (1793-1797)*", *OTAM* 5 (1994), 385-434 ve M.A. Yalçınkaya, *The First Permanent Ottoman -Turkish Embassy in Europe- The Embassy of Yusuf Ağah Efendi to London (1793-1797)*, (Basılmamış Doktora tezi, Birmingham Üniversitesi, 1993); A.İ. Bağış, *Britain and Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire, Sir Robert Ainslie's Embassy to Istanbul 1776-1794*, (İstanbul, 1984); İ. Soysal, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-802)*, (Ankara, 1987). III. Selim'in başlattığı Nizâm-ı Cedid ıslahatlarından birisi olan diplomasi konusunda Karal genel bilgiler vermekle birlikte kişiler ve tarihler hakkında yanlış bilgiler vermektedir. Karal, 1792'de ilk daimi ikamet elçiliğinin Viyana ve Berlin'de kurulduğunu ve bunu müteakiben Londra ve Paris'te elçiliklerin kurulduğunu, ayrıca bu sıralarda Reisülküttâblık vazifesini yapan zat olarak Ebubekir Ratib Efendi olarak anlatmaktadır. Bkz: E.Z. Karal, *Selim III'in Hat-tı Hümayunları*, s. 163-186, özellikle bkz. s. 167-170. İpsirli, Karal'ın bu çalışmasını referans göstererek aynı hatayı tekrarlamaktadır. Bkz: M. İpsirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, editör E. İhsanoğlu (1994), s. 139-220, özellikle bkz. s. 216. Bu sahada en son çıkan yayın için bkz.: E. Kuran,

- “1793-1811 Döneminde İlk Osmanlı Mukim Elçilerin Diplomatik Faaliyetleri”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara Türk Tarih Kurumu, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Yay. Haz. İ. Soysal, (Ankara, 1999), s. 55-60.
- 6 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:24, 24 Kasım 1794.
- 7 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:24, 24 Kasım 1794. Liston'un İstanbul'daki büyükelçiliği ve gözlemleri hakkında bkz: M.A. Yalçınkaya, “Sir Robert Liston'un İstanbul Büyükelçiliği (1794-1795) ve Osmanlı Devleti Hakkındaki Görüşleri”, *Osmanlı Araştırmaları* XVIII, (1998), s. 187-216.
- 8 Fransız İhtilali neticesinde Avrupa ülkeleri siyasî durumları ve Osmanlıların izledikleri dış politikanın esas noktaları için bkz: Soysal, Fransız İhtilali ve Naff, *Ottoman Diplomacy*. Fransız İhtilali'nin Osmanlı diplomasisinde meydana getirdiği değişiklik için bkz: O. Koloğlu, “Fransız Devriminin Osmanlı Diplomasisi'nde Yaratığı Hareketlilik”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara Türk Tarih Kurumu, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Yay. Haz. İ. Soysal, (Ankara, 1999), s. 13-19 ve “Doğu'nun Fransız Devrimine bakışı”, *Tarih ve Toplum* 68, (Ağustos 1989), s. 31-37.
- 9 Shaw, III. Selim'in geri kalmış olan devletini kurtarabilmek için Avrupa'daki büyük güçler arasındaki mücadeleden en iyi şekilde istifade ettiğini şu cümleyle kısa fakat net bir şekilde belirtmektedir: “In many ways, thus, Selim III was the first ruler of “underdeveloped country” to manipulate and take advantage of the rivalries of the great world powers to secure their assistance in the development of his country”. Bkz.; S.J. Shaw, “The Established Ottoman Army Corps under Sulran Selim III”, *Der Islam* 40, (1965), s. 142-184, özellikle bkz. s. 172.
- 10 Rusların sıcak denizlere Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü sarsacak şekilde inmesi İngilizlerin çıkarları için tehlikeliydi ve bu gelişmeler karşısındaki tedirginliği artmıştı. Bkz: A.İ. Bağış, “Ruslar'ın Karadeniz'de Yayılması Karşısında İngiltere'nin Ticarî Endişeleri”, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (1071-1921), der. O. Okyar ve H. İnalçık, (Ankara, 1980), 211-214. İngilizlerin bu dönem ve 19. yüzyıldaki Türkiye'nin toprak bütünlüğüne yönelik siyaseti için bkz.; A.İ. Bağış, “İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasisinin Çaresizliği”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara Türk Tarih Kurumu, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Yay. Haz. İ. Soysal, (Ankara, 1999), s. 45-54
- 11 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:31, 25 Aralık 1794.
- 12 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:31, 25 Aralık 1794. Çelebi Mustafa Reşid Efendi, III. Selim'in ıslahat hareketlerinde birinci adam olarak gözükmektedir ve askerî alanda katkıda bulunmuştur, bkz: Shaw, *Between Old and New*, s. 85. Çelebi Mustafa'nın askerî alanda yaptığı düzenlemeler hakkında 1794-1795 yıllarında Türkiye'de bulunan İngiliz Büyükelçilik Papazı James Dallaway tarafından da bilgiler verilmektedir. Bkz: J. Dallaway, *Constantinople, Ancient Modern, with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad*, (London, 1797), s. 46, “Every scheme for defending the costs of the Black sea by forts and batteries, and for military regulations, is submitted to Cheleby Efendi, who surveys their execution, if approved.”.
- 13 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:31, 25 Aralık 1794. Beydilli, Osmanlı arşiv kaynaklarına göre, Francisco'nun (Fransisko) Venedikli olup Baruthane'de 'çarlı' inşasında çalışıp üstün evsafta çarhlar ürettiklerini ifade etmektedir. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, 324.
- 14 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:31, 25 Aralık 1794. Bu dönemde Osmanlı Devleti'ndeki asker ocaklarının düzenlenmesi hakkında bkz: Shaw, *The Established Ottoman Army Corps*.
- 15 'Resmî Mustafa' Campell aslen İskoçyalı olup Osmanlı himayesine girdikten sonra Müslüman oldu. Humbaracıbaşı'ya kadar yükselmiştir. Daha fazla bilgi için bkz: W. Wittman, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria, and Across the Desert into Egypt, during the years 1799, 1800 and 1801 in Company with the Turkish Army and the British Military Mission*, (London, 1803), 251-252.
- 16 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:31, 25 Aralık 1794.
- 17 T. Walsh, *Journal of the Late Campaign in Egypt: Including Descriptions of that Country, and of Gibraltar, Minorca, Malta, Marmorice, and Macri; with an Appendix; Containg Official Papers and Documents*, (London, 1803), s. 66-67.
- 18 Wittman, *Travels in Turkey*, s. 251-52.
- 19 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:31, 25 Aralık 1794. Ahmet Cevdet Paşa bu bölgede yapılan çalışmaların hangi yollar-dan masraflarının karşılandığı hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 45-46 ve 'Numan Bey' için, s. 108-109.
- 20 Ç. Uluçay- E. Karatekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, (İstanbul-1958), s. 80-81.
- 21 O.N. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*. c.1-2, (İstanbul 1977), s. 322.
- 22 Mühendis Selim'in Osmanlı Devleti'ndeki hizmetlerinin arşiv kaynaklarına göre analizi için bkz: Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, s. 50, 53 ve Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:31, 25 Aralık 1794.
- 23 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:31, 25 Aralık 1794.
- 24 Beydilli, 1801 yılı sonlarında Mühendishane'de düzenlemelere girdiğini belirtip Abdurrahman Efendi'nin görevden alınıp yerine ikinci hoca olan Hüseyin Rıfkı Efendi'nin getirildiğini yazmaktadır. Bkz.; Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, 50, 53. Uluçay-Karatekin ise Mühendis Selim'in Hüseyin Rıfkı Efendi'nin Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da başhocalığı zamanında onun yanında Beşinci halife olarak çalıştığını ve aynı yerde öğretim kadrosunda bulunduğunu yazmaktadır. Bkz.; Uluçay- Karatekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, s.81.
- 25 Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, 53
- 26 Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, 53.
- 27 Uluçay-Karatekin, III. Selim'in tahtan indirildiği Kabakçı Mustafa İsyanı sırasında Mahmud Raif Efendi, Seyyid Mustafa Efendi, Abdullah Ramiz Paşa gibi Mühendis Selim'in de öldürülenler arasında olduğu belirtilmektedir. Uluçay-Karatekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, s. 79-81. Fakat Beydilli, Seyyid Mustafa Efendi'nin 1831 yılı ortalarına kadar emekli maaşı aldığını belirtmesi onun bu isyan sırasında ölmediğini göstermektedir. Bkz.; K. Beydilli, “İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedid'e dair Risâlesi”, TED, XII, (1987), s. 387-449, özellikle bkz. s. 409.
- 28 Liston'dan Grenville'ye, PRO FO 78/15 no:31, 25 Aralık 1794. Kaynaklar ve bu dönem üzerinde yapılmış olan çalışmalarda Koehler hakkında bilgi verilmesine rağmen Francisco gibi diğer Frenkler hakkında çok az bir malumata sahibiz.
- 29 Koehler'in hayatı için bkz.; “Koehler, George Frederic”, *Dictionary of National Biography*. Bu maddeye göre Koehler Türkiye'de sadece 1788 yılında bulunduğu yazılmaktadır. Ancak İngiliz ve Türk arşiv kaynaklarına göre Koehler'in 1793 yılının ilk yarısına kadar Türkiye'de bulunduğu anlaşılmaktadır. Koehler'in Türkiye'de yarım kalan işlerini tamamlaması için Yusuf Agah Efendi'nin teşebb-

- büsleri hakkında bkz: Yusuf Agah Efendi'den Grenville'ye, PRO FO 78/15, 21 Haziran 1794. Ayrıca Koehler'in Türkiye'den ayrılması hakkındaki yazışmalar için bkz: Ainslie'den Burges'e, PRO FO 78/14, 25 Şubat 1793; Koehler'den Burges'e, PRO FO 78/14, 1 Nisan 1795 ile BOA AES III (Ali Emiri Selim III), 3093 (27 Receb 1207 / 10 Mart 1793). Fakat Shaw bütün diğer kaynakları aksine General Koehler'in 1794'den ölüm tarihi olarak belirttiği 1801 tarihine kadar Türkiye'de bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. Shaw, *The Established Ottoman Army Corps*, s. 169. Shaw bu makalede bazen benzer yanlışlıkları referans gösterirken de yapmaktadır, örnek olarak s. 155 n28'de "See T. Dallaway, Constantinople ancient and modern (London, 1797), II, 35". Zira bu eser James Dallaway tarafından yazılıp tek cild halinde olup 35. sayfada III. Selim'in en önde gelen "danışmanı" olan Çelebi Mustafa Reşid Efendi hakkında hiç bir bilgi yoktur.
- 30 Liston'dan Grenville'ye PRO FO 78/16 no:24, 25 Haziran 1795.
- 31 Liston'dan Grenville'ye PRO FO 78/16 no:24, 25 Haziran 1795.
- 32 Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mübendishâne*, 89.
- 33 S. J. Shaw, "Selim III and the Ottoman Navy", *Turcica* 1 (1969), s. 212-241, özellikle bkz. s. 225 n5.
- 34 BOA CH 1730 ve BOA AES III 4903.
- 35 BOA HH 10737 ve BOA AES III 4903'de Cooke'ın harcırahı 4.975 kuruş olarak kaydedilmiştir.
- 36 BOA HH 10737. Beydilli ise Cooke hakkında şu bilgileri vermektedir: "1210/1795-96 senesinde hizmete giren İngiliz mühendis Cock 1000 kuruş maaş almakla beraber, bunu beğenmemektedir. Maaşının artırılmasını, aksi halde geriye döneceğini ihbâr eder. Neticede iki aylık ücreti olan 2000 kuruşu alarak memleketine döner.". Bkz. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mübendishâne*, 89.
- 37 Cooke'ın Babıâli'ye sunduğu projenin İngilizce nüshası PRO FO 78/17'de bulunmakta olup bu nüsha Smith tarafından Lord Grenville'ye gönderilmiştir. Bkz., Smith'den Grenville'ye PRO FO 78/17 no:12, 10 Temmuz 1796.
- 38 Smith'den Grenville'ye PRO FO 78/17 no:12, 10 Temmuz 1796. Bu olay hakkında Smith görüşlerini şu ifadelerle belirtir: "I feel it totally unnecessary to waste time in any commentary on such performance, meaning it principally to serve as my apology for declining the protection of the author; of whose general language and conduct I can say little that is good. He so early embroiled his affair at the Porte as never to have been adopted in the Ottoman service and by what I learn must be at present a very disadvantageous predicament."
- 39 Smith'den Grenville'ye PRO FO 78/18, 15 Haziran 1797. Smith bu raporunda Cooke'ın kişiliği ve faaliyetleri hakkındaki görüşlerini şöyle ifade etmektedir: "who arrived here last year under the name of General Nathaniel Cooke: and who gave in that mischief making memorial I had the honor of communicating to your Lordship in my N. 12 of that year. This man was soon disgraced very cavalierly, and after having exhausted all the recourses of adventurous intrigue at length went about his business. And the last I have heard of him was at Smyrna seeking a passage to Italy".
- 40 Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mübendishâne*, 89.
- 41 Shaw, *Between Old and New*, s. 182
- 42 Bu konu hakkında Türkoloji Kongresi için hazırladığım tebliğde geniş malumat vardır. Bkz., M.A. Yalçınkaya, "Türk Diplomasisinin Modernleşmesinde Reisülkütüb Mehmed Raşid Efendi'nin Rolü", *VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, 8-12 Kasım 1999, İstanbul. Buna ilaveten bu dönemde devlet erkânının takip ettikleri genel politikalar için bkz. Shaw, *Between Old and New*, s. 197, 369-375.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDEN MÜTAREKE DÖNEMİNE GEÇİŞ SÜRECİNDE OSMANLI ORDUSUNU YENİDEN DÜZENLEME ÇABALARI (1908-1918)

DR. ZEKERİYA TÜRKMEN
GENELKURMAY ATASE BAŞKANLIĞI

GİRİŞ

Askerî temeller üzerine kurulan Osmanlı Devleti için ordu en önemli unsurdur. Zamanla devletin ekonomisinde, siyasî ve sosyal durumunda görülen yozlaşma, orduda da kendini hissettirdi. Buna paralel olarak ülkenin iç ve dış güvenliği sarsıldı. Geriliğe, Batı'nın erişmiş olduğu düzeyden kopukluğun yol açtığı anlaşıldıkça, bu kopukluğu gidermek için ilk önlemler ordu açısından ele alınmaya çalışıldı. Osmanlı ordusunda, Batılı mânâda teşkilat değişikliklerine ilk defa III. Selim devrinde başlandığı bilinmektedir. II. Mahmut devrinde, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışından sonra, yeni ordu kurulması çalışmalarına başlandı. Ordunun yeniden düzenlenmesi konusundaki faaliyetler Tanzimat döneminde de devam etti. 1843'te Serasker Rıza Paşanın gayretleriyle hazırlanan askerî teşkilattaki 1869 yılında yapılan birtakım düzenlemeler takip etti. Bu düzenlemeler aşağı yukarı Balkan Savaşları'na kadar devam etti.¹

II. Abdülhamit döneminde, orduyu modernleştirme ve Batı standartlarına yaklaştırma gayretleri artarak devam ettiği gibi, ordu mevcudunun da arttırılması yoluna gidildi.² Bu zamana kadar orduda uygulanmakta olan ve çeşitli ülkelerden alınmış bulunan karma teşkilat ve taktik terk edilerek bunun yerine Alman teşkilat ve usûlü benimsendi. Almanya'dan getirtilen askerî uzmanlar,³ orduda Alman nüfuzunun artmasına sebep oldu.⁴ Ayrıca askerî okullarda Avrupalı öğretmenlerin sayısı arttırıldı.⁵ Bunlar arasında Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'nin İkinci Başkanlığına kadar getiri-

len Von Der Goltz Paşa da bulunuyordu. Goltz Paşa, askerî okullardaki öğretmenliği sırasında yetişen subaylar üzerinde müspet etki bıraktı ve Osmanlı askerî gücünü, âdetâ Alman ordusunun doğu birlikleri haline getirdi.⁶ Bundan başka piyade, topçu ve süvari dairelerinin başkanlıkları da Alman subaylarına devredildi.⁷ Goltz Paşa'nın gayretleriyle kurulan Harp Akademileri, en yetenekli ve iktidar heveslisi subayları bünyesinde topladı.⁸

II. MEŞRUTİYET DEVRİNDE ORDUDAKİ İSLÂHÂT HAREKETLERİNE BİR BAKIŞ

II. Meşrutiyet Dönemi'nde silahlı kuvvetlerin ıslahı için bazı tedbirler alındı. 9 Temmuz 1910'da yayınlanan "*Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Ordusunun Teşkilât-ı Esasiye Nizâm-nâmesi*", ancak 1911 yılında yürürlüğe kondu ve 1913'e kadar yürürlükte kalabildi.⁹ Bu nizamname ile Osmanlı ordusunda Batı ülkelerinde olduğu gibi modern askerî teşkilata geçilmiş oluyordu. Bu düzenlemelerin sonunda ordu komutanlıkları ve geniş karargâhlar kaldırılarak, yerlerine yetkileri daraltılmış ufak karargâhların teşkil edilmesi kararlaştırıldı. Balkan Savaşları'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti, ordunun yeniden düzenlenmesi için 14 Şubat 1913'te "*Teşkilat-ı Umumiye-i Askeriye Nizâm-nâmesi*"ni neşretti; buna göre, kara ordusu dört ordu müfettişliği ile bağımsız kolordu ve tümenlerden meydana gelecekti.¹⁰ Düşünülen bu yeni düzenleme, uygulamaya konulamadı. 1914 yılında I. Dünya Harbi seferberliğinin başlaması üzerine müfettişlikler lağvedilerek, ordu komutanlıklarının yeniden teşkili gündeme geldi. Türk ordusu bu yeni düzenleme ile do-

kuz orduya çıkarılmış ise de, her bir ordunun mevcudu bir barış kolordusu kadar dahi olamamıştı.

Ordunun mevcuduna bakıldığı zaman sayının şartlara göre artıp eksildiği dikkati çekmektedir. II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında 544.000 kişiyi geçen kara ordusu,¹¹ Balkan Savaşları sırasında 305.000 kişiye indirildi.¹² Bu eksilmenin sebepleri arasında, ordudaki tasfiye hareketinin olduğu kadar, askerin siyasileşmesinin de etkisinin olduğunu belirtmek lâzımdır. Bilindiği gibi, büyük ümitleri beraberinde getiren ve ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılardan, yolsuzluklardan ve türlü buhranlardan kurtuluşun yakın olduğu inancını hakim kılan II. Meşrutiyet hareketi, ordunun mağlubiyetleri yanında ekonomik ve sosyal problemlerin artması ve Şark Meselesi'nin,¹³ yeniden güçlenmesi ile kısa sürede sekteye uğradı.

II. Meşrutiyet döneminde, orduda Enver Paşa ile birlikte yeni bir değişim rüzgârı esmeye başladı. Bu dönemin en önemli hadiselerinden birisi, Erkân-ı Harp Kaymakamı (Kurmaya Yarbay) Enver Bey'in kısa sürede rütbeleri aşarak 4 Ocak 1914 tarihinde mirliva rütbesi ile Harbiye Nazırlığı'na getirilmesi oldu.¹⁴ Ordunun dinamik ve bilgili komutanlar elinde yükselebileceğine inanan Paşa, kara ve deniz ordularında geniş ölçüde bir tasfiye hareketini başlattı.¹⁵ Özellikle Balkan Savaşları'nda başarı gösteremeyen subay ve paşaların yaşlı, ehli-yetsiz ve bilgisiz olanları emekliye sevk edildi.¹⁶ Böylece orduda bir gençleştirme hareketi başlatıldığı gibi, bunun yanında ordunun siyaset dışı kalmasını temin edecek köklü tedbirlerin kaçınılmaz olarak ele alınması genç subaylarda bir inanç haline geldi.¹⁷

II. MEŞRUTİYET DEVRİNDE ORDU-SİYASET İLİŞKİLERİ

Harp Okulu'nda verilen eğitimle beraber, Batı kültürü artık sınırlı kaynaklarla da olsa, subay adaylarının ilgisini çekmeye başladı. Ordunun geniş ölçüde kalkınmasını sağlamak amacıyla daha başka çarelere de başvuruldu. Bilhassa Avrupa'nın askerî alanda ileri durumda olan ülkelerine hem eğitim-öğretim yapmak, hem de yenilikleri takip etmek amacıyla subaylar gönderilmesi kararlaştırıldı.¹⁸ Değişik Avrupa ülkelerine eğitim için subay gönderilmesi, sırf Avrupa devletlerine hoş görün-

mek ve Almanya'ya yanaşmadığı hissini vermek hedefini güdüyordu. Avrupa ülkelerinde tahsil gören subaylar, modern siyasî fikirleri, hürriyet ve eşitlik, vatan sevgisi ve devlet şuuru gibi değerlerin kaçınılmaz olarak etkisi altında kaldı. Osmanlı aydınlarının yıkılmakta olan devletin kurtarılmasını hedefleyen fikir ve düşünceleri, subayları da etkileyerek siyasî ortama atılmalarına sebep oldu. Neticede, modernleşme sürecinde ordu değişirken, subayların da bu değişimden nasibini alması kaçınılmazdı. Bu geçiş döneminde neferler de siyasî ortama girmeye başladı.

Batılılaşma hamlesinin devlet tarafından ele alınıp uygulanmasına disiplinli askerî kadrodan başlanması, imparatorluğun gerçek anlamda aydınlarının askerlerden meydana gelmesine yol açtı. Ordunun tüm gücünün silaha dayanmakta aranmasına son verilip kafa yapısının, düşüncelerinin olgunlaştırılmasına özen gösterildi.

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra birçok subayın siyasî faaliyetlere devamda ısrarlı olması, ordudaki disiplin ve hiyerarşi anlayışını sarstı. Ordunun siyasetle uğraşması İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalefetin gide-rek güçlenmesine sebep oldu. Bu arada ordudaki mektepli subayların artması,¹⁹ II. Meşrutiyet'i takip eden dönemde yeni bir düzenlemeye gidilmesine sebep oldu.

İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından siyasetin içine çekilen ordu; sosyal, siyasî ve psikolojik şartlar bakımından plolitikaya tamamen uyum sağlamış oldu. Rumeli'de bulunan III. Ordu, siyasî beklentilerin askerî kuvvetle birleştirilmiş şekli olarak rejimin âdeta güvencesi niteliğinde idi. Ordunun siyasete bulaşmasından sonra bu defa askerlerle siviller arasında farklı bir bakış açısı belirmeğe başladığı gibi, asker-sivil mesafesi giderek açıldı. Subayların siyasileşmesinde etkili olan unsurlar ise malî şikayetler,²⁰ terfi şikayetleri,²¹ psikolojik rahatsızlıklar²² ve asker-sivil kıyaslaması şeklinde sıralanı-yordu.²³

Bütün bu gelişmeler olurken İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin basındaki en önemli sözcüsü konumunda bulunan Hüseyin Cahit (Yalçın) ise, Tanin gazetesinde neşrettiği bir makalesinde, cemiyet-ordu ilişkisini Meşrutiyet rejiminin muhafazası noktasından hareketle açıklamaya çalışıyordu.²⁴ Orduyu rejimin bekçisi olarak değer-

lendiren bu görüş, daha uzun yıllar boyunca ordunun politikaya bakışında değişmez bir fikir olarak kalacaktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ne olursa olsun askerleri fırka içinde tutma kararındaki ısrarı, cemiyetin orduya bağlılığının en önemli göstergesi idi.²⁵ Kısacası cemiyet, 1908-1918 yılları arasında ismini ordu ile özdeşleştirmiş durumda idi.

Yukarıda izah edilmeye çalışılan zaafiyetten başka, Osmanlı ordusunda askerlerin üstlerine olan bağlılığı, üstlerin maiyetlerine olan güveni kırıldığı gibi, güvensizlik her iki tarafı da mânen birbirinden ayırdı. Bazı birliklerde erlerin hizmet süreleri dolduğu halde terhis edilmeyişleri isyanlara sebep oldu.

ORDUYU SİYASETTEN AYRI TUTMA ÇABALARI

Osmanlı ordusunun bu derece siyasete karışması yüksek rütbeli bazı subaylarla, sivil bürokrosinin önde gelenlerini harekete geçirerek,²⁶ meclise 10 Ekim 1913 tarihinde "*Askerlerin Siyasetle Uğraşmasını Men Eden Kanun*"u teklif etmelerine sebep oldu.²⁷ Askerî Ceza Kanunu'nda siyasî cürümlere karşı bir müeyyide olmadığından bu kanun tasarlanmıştı. Bu kanun, mecliste uzun tartışmalara sebep olurken, basında çıkan yazılarda da güncelliğini korudu.²⁸ Nitekim bu kanun, kabinenin istifası ile kabul edilmediği gibi, yeni kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi ise, geçici olarak çıkardığı kanunlarla sadece askerlerin değil, memurların da siyasetle uğraşmalarını yasaklayan bir dizi tedbirler aldı. Buna göre, subaylar siyasetle uğraşmayacaklarına dair yemin edeceklerdi.²⁹ Ayrıca askerî personelin seçme ve seçilme hakkı da yasaklanacaktı.³⁰

Balkan Savaşları'nda şan ve şerefini kaybettiğine inanılan Osmanlı ordusunda savaştan sonra yeniden bir düzenleme başlatıldı. Yapılan tensikatta, İttihatçı kadro, muhalif gördükleri pek çok subayın emekliye sevk edilmesi işlemini gerçekleştirdi.³¹ Bu yolda tenkitler yapılmışsa da, başarılı olamadı. Ordunun gençleştirilmesi değil, her şeyden önce siyasetin dışında tutulmasını temin edecek köklü değişimlerin yapılması genç zabitlerde kesin bir inanç haline geldi.³²

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE ORDUNUN İSLAHİ ÇALIŞMALARI

Enver Paşa'nın Harbiye Nezareti'nde (Milli Savunma Bakanlığı) vazifeye başlamasından itibaren ordunun sayıca arttırılması çareleri aranmağa başlandı. Ordu genel olarak her biri üçer tümenli kolordulardan, tümenler de üçer piyade ve birer topçu alayı ve diğer sınıflardan ibaret bağlı birliklerden teşkil edilecekti. Tasarlanan bu kadroların tamamlanabilmesi için 450.000 kişiye ihtiyaç vardı. Halbuki ordunun iase kadrosu ise 200.000'i geçmemekte idi.³³ Bu yüzden eldeki imkânlar mümkün olduğunca arttırılıp en iyi şekilde kullanılacaktı. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti (Genelkurmay Başkanlığı), bu durumda kısmî birtakım tedbirlerle birlik mevcutlarını ve seferî kadroları yükseltmeye çalıştı.

Ordunun teşkilât ve kadrosunda Balkan Savaşları'ndan önce yapılan düzenlemeler, bu mücadeleden Osmanlı Devleti'nin yenik çıkması üzerine tamamıyla bozuldu. I. Dünya Harbi öncesinde orduyu yeniden düzenlemek gerekiyordu. Bu amaçla genç subay ve komutanlar büyük ölçüde tensikat yaparak teşkilât düzenlemelerine giriştiler. Ordunun modern bir şekilde düzenlenmesi için, daha Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırlığı zamanında başlayan ve fakat bir türlü gerçekleştirilemeyen çalışmalar, Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı sırasında gerçekleşti. Bu amaçla birçok Alman subaylarından kurulu bir askerî islah hey'eti General Liman Von Sanders başkanlığında İstanbul'a getirildi.³⁴ Bu hey'etin gelişinden sonra başlatılan seferberlik hazırlıkları, Balkan Harbi seferberliğinden farklı olarak, bölge esasına göre yapılması kabul edildi. Buna göre, her kolordu bir seferberlik halinde genel olarak sefere ait insan, araç ve hayvanlarını kendi bölgesinden temin edecekti. Bunu zorlayan başlıca sebep, memleketin geniş ve bilhassa ulaştırma imkân ve vasıtalarının az ve sınırlı olması idi. Genel olarak seferberlik hazırlıkları bakımından Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin Seferberlik Şubesi ile Harbiye Nezareti daireleri arasında tam bir işbirliği ve koordinasyonun bulunmaması, seferberlik hazırlıklarının iki başlı yürütülmesine âmil olmuş, bu yüzden birtakım aksamalar ortaya çıkmıştı. Bir taraftan da memleketi, kendi memleketlerinin şartlarına ve bilgilerine göre idare etmek isteyen Alman subayların, geniş ölçüde makamları ellerine alarak işleri yürütmeye kalkmaları karışıklıkları

daha da arttırdı. Öte yandan Alman askerî uzmanlar artık fiilî komutanlar olmuşlardı. Kendilerine hayran olan Osmanlı komuta kademelerine karşı, son derecede âmirce ve hor gören bir tutum içindeydiler. İşin ilginç yanı, Türkler tarafından Alman subay ve askerlerinin çılginlıkları hoş görülüyor, daha doğrusu görmezlikten geliniyordu.³⁵

Yukarıda ifade edilen bütün bu aksaklık ve imkânsızlıklara rağmen, 2 Ağustos 1914'te imzalanan Türk-Alman askerî ittifak antlaşmasından bir gün sonra genel seferberlik ilan edildi.³⁶ 3 Ağustos 1914 tarihinde başlatılan seferberlik, 25 Eylül 1914 tarihinde, yani 53 günlük bir hazırlıktan sonra, ordunun yığınak planları,³⁷ iâşe ve ikmal konuları -bazı eksiklikler olsa da- büyük ölçüde tamamlanmış kabul edildi. Bu arada Osmanlı Devleti savaşa girince, savaş gereği Almanların etkisi ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın sınırsız istekleri, ordunun genel kuruluşunda birtakım değişiklikler yapılmasını zorunlu kıldı.³⁸ Buna göre, kara ordusunun seferberlik kadrosu şöyle idi: 780.282 insan, 195.093 hayvan, 464.708 tüfek, 222 ağır makineli tüfek ve 1661 top şeklinde tesbit edildi.³⁹ I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı cephe-leri artıp istekler çoğaldıkça, orduların adedini, personel miktarını arttırmakla herşeyi çözebileceğine inanan Osmanlı Genelkurmayı yanlışlığını ancak harbin sonunda anlayabildi. Bu arada, orduların 1914 yılındaki insan ve silah mevcutlarını şu tablo ile gözler önüne sermek mümkündür:

Kolordular	Nefer	Hayvan	Tüfek	Ağır Mak. Tuf.	Top
1. Kolordu	86.500	17.897	50.547	28	84
2. Kolordu	75.000	14.726	46.611	24	80
3. Kolordu	53.200	14.543	37.306	19	48
4. Kolordu	52.450	15.356	35.194	20	64
5. Kolordu	72.883	16.137	35.777	24	65
Kolordu	50.335	15.611	36.690	8	60
8. Kolordu	49.855	17.905	36.894	12	64
9. Kolordu	71.474	17.865	42.456	24	72
10. Kolordu	63.700	16.197	35.326	20	56
11. Kolordu	49.017	12.147	24.251	16	60
12. Kolordu	17.077	5.992	10.364	4	48
13. Kolordu	9.590	3.546	7.075	4	20
Irak ve Havalisi Komutanlığı	23.334	1.099	15.963	3	36
Süvari Tümenleri	23.998	26.072	18.500	16	16
Seyyar Ordu	698.413	195.093	432.954	222	773
Karadeniz Boğazı	6.394	—	4.634	—	147
Akdeniz Boğazı	33.636	—	21.494	—	264
Edirne Kalesi	9.070	2.224	—	154	—
Erzurum Kalesi	32.767	—	2.947	—	323
Menzil Teşkilatı	—	—	—	—	—
Mevcutları Hariç Genel Toplam	780.282	195.093	464.708	222	1.661

Görüldüğü üzere, ordunun insan mevcudu, yedekleriyle beraber bir milyona yaklaşmıştı. Verilen bu rakamlara göre ordunun muharip kuvvetinin personel sayısı 477.868 kişi idi. Bununla beraber, seferberlik harbin sonuna kadar devam etti. Ordu gün geçtikçe daha da büyüdü. Öte yandan 1914 yılında orduda müfettişlik teşkilatı lağvedilerek, Osmanlı ordusunda yeniden dört ordu komutanlığı teşkil edildi ve yapılan yeni birtakım düzenlemelerle tümen sayıları arttırıldı. Bu yeni düzenleme ile birlikte Osmanlı orduları taarruz planına göre tertip ve tanzim edilmekte idi. 1914 yılında dört ordudan ibaret olan Türk ordusunun, 24 Mart 1915'de 5. Ordu ve Aralık 1915'de 6. Ordunun ilavesi ile sayısı arttırıldı. 1917 yılında 7., 8. ve 9. Ordularla Yıldırım ve Şark (Kafkas) Ordular Grupları kuruldu. Ancak numaraları ile büyüyen ordu, bilhassa 1917 yılında bütün kaynakların kurumasıyla birlikte bir iskelet haline geldi.⁴⁰

I. Dünya Savaşı seferberliği döneminde, yalnız kıtaların seferberliği ile yetinilip kanaat edilmeyerek, keyfe göre orduların toplanıp yığılması da kararlaştırılarak kısmen uygulamaya konuldu.⁴¹ Harbin başlangıç yıllarında II. Ordu komutanı bulunan Ahmet İzzet Paşa'ya göre, Alman erkânından Von Kress'in hazırlayıp hedeflerini de belirterek sunduğu rapor Enver Paşa'yı vecde getirebildiği gibi, O'nu Almanlar'a bağlayabilecek istidât ve kabileyette idi.⁴² Nitekim, yapılan bu yeni düzenleme ve kuruluşlarla orduların maksat ve hedefleri şu şekilde belirtilmişti:

1-) I. ve II. Ordular, Bulgaristan ve Romanya'yı çiğneyerek Besarabya'dan geçecek veya yalnız I. Ordu denizden Karadeniz limanlarına çıkarılarak Ruslara taarruz edecek,

2-) II. Ordu başlangıçta ihtiyat olarak İstanbul civarında hazır bulundurulacak ve gereğinde I. Orduyu takip edecek,

3-) III. Ordu ile Kafkas cephesinde duruma göre savunmaya veya taarruza dayalı hareket edilecek,

4-) IV. Ordu Kudüs üzerinden Mısır'a taarruz edecek,

5-) Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı da 38. tümen ve aşiret kuvvetleri ile İran'a dalacak, İran ve Afganistan kuvvetlerini beraber sürükleyip Hindistan'a saldıracaktı.⁴³

Almanlar tarafından sıralanan bu hedeflerden başka, Osmanlı hükûmetinin yaptığı 16 Teşrin-i Evvel 1332 (29 Ekim 1916) tarihli gizli bir oturumda müttefik orduların “*umumî sevk ve idaresinin tevhidî ve Alman İmparatoru’nun başkumandanlığı derubte etmesi*” kararlaştırıldı.⁴⁴ Böylece Osmanlı hükûmeti, ordusunu da Almanların kontrolüne vermiş oldu. Nitekim uzun yıllar Osmanlı ordusunda görev yapmış bulunan ünlü Alman generali Von Der Goltz Paşa’nın yetiştirdiği talebeler bu şekilde bir kararın alınmasını temin ederek Almanya’ya küçük bir jest (!) yapmak istemişlerdi. Bütün bu gelişmelerin sonunda, Türk orduları dört yıl boyunca Kafkasya, Filistin, Suriye, Irak, Yemen, Makedonya, Galicya, Çanakkale ve diğer cephelerde çarpışmak durumunda kaldığı gibi, harbin son yıllarında yenilgilerin giderek artması üzerine, maddî ve manevî olmak üzere pek çok kayba uğradı.⁴⁵

Savaş sırasında yenilgiler artınca, orduda yeni bir takım düzenlemelere gidildi. I. Dünya Savaşı’na 38 tümenle katılan Osmanlı ordusunun, 1914 yılı sonlarında Kafkas harekâtının, ardından Çanakkale Savaşları ve Filistin harekâtının başlaması üzerine tümen sayısında hızlı bir artış oldu. Ordu, 1916 yılı Eylül ayına gelindiğinde 54 tümene çıkarıldı. Bu sayı bilahare 61 tümen olarak yeniden tesbit edildi. Öte yandan III. Ordunun 1 Kasım 1914 tarihinde başlattığı⁴⁶ Sarıkamış harekâtının başarısızlıkla sonuçlanması,⁴⁷ orduda yeni bir düzenlemeye gidilmesine sebep oldu ve Şark Ordular Grubu teşkil edildi.⁴⁸ III. Ordu veya daha sonraki ismi ile Şark Ordular Grubunun ikmâl üssü İstanbul’dan çok uzakta bulunması başarısızlığın bir diğer sebebi idi. Bu sırada devlet, bütün imkânlarını Çanakkale Cephesine çevirmiş; hatta, III. Orduya gidecek malzemeler dahi Çanakkale Cephesine yöneltmişti.⁴⁹ Devletin en başarılı olduğu cephelerden birisi olan Çanakkale’de I. Orduya bağlı 3. Kolordu ve bağlı birlikleri bulunuyordu.⁵⁰ Bu cephe, bilahare II. ve V. Ordularla da takviye edilerek bilinen zafere ulaşıldı.⁵¹ Irak Cephesinde ise, İngilizler, muhtemel bir Türk taarruzuna karşı Hindistan’ı ileriden güven altında bulundurmak, bölgedeki petrol kaynak ve tesislerini korumak için, 6 Kasım 1914’te Basra Körfezi’ndeki Fav’a çıkarma yaptılar. Bu bölgede bulunan 38. Tümen üstün İngiliz kuvvetleri karşısında tutunamayıp geri çe-

kildi ve 9 Aralık’ta Basra vilayeti elden çıktı. 11 Mart 1917’de de Bağdat, İngilizler tarafından işgal edildi. Irak cephesindeki bu başarısızlık, Türklerin bu cepheyi yeterince takviye edememesinden kaynaklanıyordu. Öte yandan cephelerdeki çözümler, ordulardaki firar ve kaçakların giderek artmasına sebep oluyordu.⁵² İngilizlerin Irak Cephesindeki başarıları ve Orta Doğu petrollerini yavaş yavaş ellerine geçirmeleri, Osmanlı Devleti’ni olduğu kadar müttefiki Almanları da endişeye düşürdü. Orta Doğu’daki bu gelişmelere razı olmayan Almanların teşvikleri,⁵³ diğer taraftan Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti’nin de onayı alındıktan sonra Yıldırım Ordular Grubunun tesis ve teşkili gündeme geldi.⁵⁴ Filistin Cephesindeki tehlikeli durum, Yıldırım Ordular Grubunun bu cepheye kaydırılmasını gerekli kıldı.⁵⁵ Öte yandan IV. Ordu komutanı bulunan Cemal Paşa da Sina-Filistin Cephesinin tutulmasından yana idi. Böylece Yıldırım Ordular Grubu kuruluş maksadından tamamen farklı bir cepheye kaydırılmış oldu. Sina-Filistin Cephesinde 1917 yılından itibaren yenilgilerin giderek artması üzerine, Türk orduları kuzeye doğru çekilmek durumunda kaldı ve 9 Aralık 1917 tarihinde Kudüs düştü.⁵⁶ Falkenhayn bu başarısızlıklardan sonra Almanya’ya döndü, Liman Von Sanders Yıldırım Ordularının başına getirildi. 1918 yılı Mart-Nisan-Mayıs aylarında Suriye cephesindeki yenilgilerin birbirini izlemesi üzerine, ordular Haleb’in kuzeyine çekildi.⁵⁷ Bir diğer cephe de Alman çıkarlarını korumak maksadıyla açılan Galicya cephesi idi. Irak Cephesindeki kuvvetlerin bir kısmı bu cepheye aktarılmış; bu da haliyle Irak cephesinin zayıflamasına sebep olmuştu.

Osmanlı ordularının yukarıda kısaca izah edildiği üzere, yapılan harplerin büyük bir bölümünü kaybetmesi ordu, kolordu ve tümen sayılarının giderek azalmasına sebep oldu. 1917 yılında yapılan bir takım düzenlemelerden sonra, I., III. ve VI. Ordulara bağlı bulunan tümenlerin bir kısmı lağvedildi ve yılın sonunda ordu 48 tümene indirildi. 1918 yılında yeni düzenlemeler yapılmadığı gibi, birbiri ardınca ordu, kolordu ve tümenler lağvedilmeye başlandı. 1918 yılı Mart ayından itibaren Yıldırım Ordular Grubu emir ve kuruluşunda bulunan 3. 26 ve 54. Tümenlerle, Hicaz’da bulunan 57. Tümen lağvedildi. Buna göre ordu, 1918 Ağustos ayı

itibarıyla 44 tümen olarak yeniden düzenlendi. Eylül ayında VI. Ordu kuruluşunda bulunan 6. Tümen,⁵⁸ VI-II. Ordudan 7. Tümen ve Romanya Cephesinden İstanbul'a dönen 25. Tümenler lağvedildi; bunları yine VI. Ordudan 51 ve 52. Tümenler izledi. Bu esnada ordunun genel tümen sayısı harbin başında (1914 Ağustos) mevcut olan 38 tümen seviyesine indirildi. Diğer taraftan 1918 Kasım ayında, Irak'ta VI. Ordu kuruluşunda yer alan 2 ve 14. Tümenler lağvedilirken,⁵⁹ bunları Filistin Cephesindeki 16, 19, 26, 46, 48, 53. Tümenler izledi. Böylece savaşın son yıllarında yeni teşkilat yapılmadığı gibi, bazı birlikler birbiri ardı sıra lağvedildi. 1918 yılı Mart ayında 44 tümen olan Osmanlı ordusu, aynı yılın Kasım ayında 27 tümene indirildi. Harbin sonunda bu kadro 20 tümen olarak tespit edildi.⁶⁰ Türk ordusu, İstiklal Harbi'ne bu 20 tümenlik kuvvet ile iştirak etti.

SONUÇ

Mondros Mütarekesi'ne gelene kadar ordunun genel görüntüsü yukarıda kısaca izah etmeye çalıştığımız şe-

kilde idi. Bu dönemde eski orduyu modern hale getirmek için sürdürülen gayretler zaman zaman semeresini vermiş ise de, çoğu hedefine ulaşamamıştır. Almanların kışkırtması ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikasının savaştan yana olması sonucu, I. Dünya Harbi'ne giren Osmanlı Devleti, umduğunu bulmak şöyle dursun, elindeki pek çok şeyini yitirmek durumunda kaldı. En önemlisi memleketi savunacak, koruyacak olan ordu mağlup olduğu gibi, perişanlık büyük boyutlara ulaştı. Bu yüzden mağlup olan bu orduya yeni bir şevk ve heyecan veya yeni bir ruh kazandırmak gerekiyordu. Mütareke Dönemi'nin (1918-1922) o karışık ortamında ülkenin kurtuluşu için ordunun yeniden yapılanması bir zaruret haline geldi. Balkan Savaşları gibi yakın bir geçmişin acı tecrübelerini yaşamış olan bir ordunun, kendine yeniden çeki düzen verirken bazı şeylere dikkat etmesi gerek-mekte idi. Bu defa tamamen siyasetten uzak ve milleti ile bütünleşmiş bir ordu vücuda getirmek zamanı gel-mişti. Bu da Mütareke Dönemi'nde Mustafa Kemal Paşa önderliğinde ordunun yeniden yapılanması ile mümkün olabildi.⁶¹

- 1 Bu yeni düzenlemeye göre, I. Ordu İstanbul, II. Ordu Edirne, III. Ordu Manastır, IV. Ordu Erzurum, V. Ordu Şam, VI. Ordu Bağdad, VII. Ordu San'a'da bulunacaktı. Bkz. İhsan Hün, *Osmanlı Genelkurmayının Ne Suretle Teşekkül Ettiği*, İstanbul 1952, s. 25; Ziya Şakir (Soku), *Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi*, İstanbul 1952, s. 32; ayrıca bkz.: Faruk Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askeratma Kanunları*, Gn. Kur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 1994, s. 22 vd.
- 2 Musa Çadırcı, "II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Ordusu", *Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara 1989, s. 36-45, s. 47'deki çizelgede ordunun mevcudu gösterilmiştir.
- 3 II. Abdülhamit döneminde Almanya'dan ilk defa bir askerî heyetin getirilmesi 1880 yılında düşünülmüş; bilahare politika gereği Almanlara yaklaşmak gereği hissedilince, bu heyetlerle birlikte gelenlerin sayısı zamanla artmıştır. II. Abdülhamit dönemindeki bu ilk askerî heyetin faaliyetleri için bkz.: Kemal Beydilli, "II. Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askerî Heyeti Hakkında", TD., S. 32, (Mart 1979), s. 481-494.
- 4 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Niifftzu*, İstanbul 1983, s. 71-76; Osmanlı ordusunda Almanların rol ve etkinliği için bkz.: Jeduha L. Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, (çev.: Fahri Çeliker), Ankara 1985.
- 5 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra ordu komutanları hükümete sundukları raporlarında, Osmanlı Devleti'ne komşu olan ülkelerin askerî güçlerinin büyük bir tehdit unsuru olduğunu hatırlatarak kuvvetli bir ordunun kurulmasını istiyorlardı. Bkz.: BOA, YEE, Evrak nr. 1236, Kısım 14, Zarf 126, Karton 1. Öte yandan kurulması tavsiye edilen ordunun son sistem silahlarla donatılması, bu konuda Almanlarla temasa geçilmesi ve maliyenin

mümkün mertebe zorlanması gerektiği ifade edilmekte idi. Bkz.: BOA, YEE, Evrak nr. 2627, Kısım 9, Zarf 72, Karton 4.

- 6 Goltz'un mektupları için bkz.: Hayri Mutlucağ, "Dost Bildiklerimiz ve Ordumuzu Islah İçin İçimizde Bulundurduklarımızın Marifetleri", BTDD, S. 12, Eylül 1968, s. 34-41.
- 7 Peter Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, (çev.: N. Ülken), İstanbul 1975, s. 34.
- 8 Mansfield, *aynı eser*, s. 34-37.
- 9 1910 tarihli bu düzenleme ile ordu komutanlıkları kaldırılıp yerlerine ordu müfettişlikleri kurulmuş, üçer piyade tümenli kuvvetli kolordular teşkil edilmiş, bir kolordunun 41.000 kişiyi bünyesinde barındırması gerektiği tesbit edilmiş ve müslim olsun gayri-müslim olsun herkesin askerlik vazifesini yapması şartı getirilmişti. Bkz.: *Düstür*, II. Tertip, Dersaadet 1330, s. 30.
- 10 14 Şubat 1913 (1 Şubat 1329) tarihli ve gizli kayıtlı nizamname için bkz.: Askerî Müze Kütüphanesi nr. 5612; ayrıca bkz.: Gn. Kur. ATASE Başkanlığı Yay., Balkan Harbi, c. II, Ankara 1993 (İkinci baskı), s. 80-152.
- 11 II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında ordunun genel mevcudu 23.870 subay, 366.881 küçük zabıt ve er, sefer zamanı bunlara ilave olunun 33 tümen redif efradı ile sayı 544.000'i buluyordu. Bkz.: Gn. Kur. ATASE Arşivi, nr. A, 1/69, Dolap 10, Göz 14; Gn. Kur. Harp Tarihi Bşk., *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, (TSK Tar.), c. III/6-1, Ankara 1971, s. 128-129.
- 12 Gn. Kur. ATASE Arşivi, 1912-1913 yıllarına ait 38 numaralı kuvvet cetveli.
- 13 Şark Meselesi hakkında geniş bilgi için bkz.: Edouard Driault, *Şark Meselesi*, (çev.: Nazif), İstanbul 1328, s. 17-19.
- 14 BOA, DUİT, nr. 4, Evrak 760, s. 6; ayrıca bkz.: Şevket Süreyya

- Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, c. II, İstanbul 1981 (ikinci baskı), s. 430; Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı'na tayini esnasında cereyan eden faaliyetler için bkz.: M. Hanefi Bostan, *Said Halim Paşa*, İstanbul 1992, s. 42-44.
- 15 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İhtiklerim*, Ankara 1984 (Üçüncü baskı), s. 111.
- 16 Feroz Ahmet, *İttihat ve Terakki* (1908-1914), (çev.: N. Ülken), İstanbul 1986, s. 240.
- 17 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (haz.: Cemal Kutay), İstanbul 1980, s. 200; Ali Fethi Okyar, genç subaylık yıllarında da ordunun siyasetle uğraşmaması gerektiğini savunuyor ve bu yolda yazılar yazıyordu. Bkz.: Erkân-ı Harp Binbaşısı Ali Fethi, "İnkılâb-ı Âhır ve Osmanlı Ordusunun Politikaya Suret-i Müdahalesi", *Asker Mecmuası*, İstanbul 1324, s. 133-137.
- 18 *Diistâr*, İkinci Tertip, I, s. 108; TV, nr. 821, 30 Nisan 1325.
- 19 II. Abdülhamid'in ilk yıllarında ordudaki mektepli subayların sayısı 3.000 iken, ihtilâflı da olsa en az yarım milyonluk bir ordu için bu sayı çok azdı. Bkz.: Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Ordu ve Politika*, İstanbul 1967, s. 107.
- 20 Ahmet Refik, *İnkılâb-ı Âzîm 10 Temmuz 1324*, Dersaadet 1324, s. 64-65; Nizamettin Delilbaş, *Hatıralarım*, İstanbul 1946, s. 61; Hasan Amca, *Doğmayan Hüvriyet: Bir Devrin İçyüzü 1908-1918*, İstanbul 1989 (ikinci baskı), s. 46.
- 21 Resneli Niyazi, *aynı eser*, s. 33; Delilbaş, *aynı eser*, s. 61; Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1990, s. 135; E. E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, (çev.: Nuran Ülken), İstanbul 1972, s. 136.
- 22 Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, İzmir 1944, s. 69; Asaf Tugay, *İbret*, Ks. II, İstanbul 1962, s. 231.
- 23 Yzb. Hamdi, *aynı makale*, s. 167 vd.; Bnb. Ali Fethi, *aynı makale*, s. 127; Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 136; Y. Hikmet Bayur, *aynı eser*, c. I/1, ys. 435.
- 24 *Tanin*, nr. 412, 13 Tevvel 1325.
- 25 "Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları", *Hayat Tarih Dergisi*, S. 10, 27 Şubat 1964, s. 15.
- 26 BOA, DH. KMS., Ds. 63/25, 9 Şevval 1331/11 Eylül 1913. Bu belgeden de anlaşıldığına göre, tecrübeli Osmanlı paşaları ki, bunların büyük bölümü İttihatçı değildi. Ordunun İ.T.C. ile içli dışlı olmasını hiçbir zaman hoş karşılamamışlardı. Siyasetin ordunun iç birlik ve beraberliğini sarsacağını bildiklerinden, adı geçen kanunun çıkartılmasında etkili olmuşlardır.
- 27 Bu kanun metni için bkz.: "Mensubîn-i Askeriye'nin Siyasetle İle Men'-i İştigali Zımında Askerî Ceza Kanununa Zeyl Olmak Üzere Tanzim Olunan Layiha-i Kanuniye", TV, nr. 1251, 27 Eylül 1329/10 Ekim 1913.
- 28 İfham'da çıkan bir makalede askerinin siyasetle alakasını kesmesinin imkânsız olduğu daha önceki tecrübelerle dayanılarak açıklanıyordu. Bkz.: *İfham*, nr. 291-107, 18 Haziran 1328.
- 29 Bilumum memurîn ve müstahdemîn ile muallimînin fırka ve cemiyât-ı siyasiyyeye memnuiyet-i intisabı hakkında çıkan 13 Eylül 1328 tarihli irade-i seniyye için bkz.: TV, nr. 1315, 5 Kevvel 1328.
- 30 Askerî personelin siyasetle uğraşmaması, seçme ve seçilme yasağı hakkında çıkan kanun metni için bkz.: TV, nr. 1215, 2 Eylül 1328; ayrıca bkz.: Serkis Karakoç, *Tahşiyeli Kavanîn*, c. II, İstanbul 1329, s. 29-103.
- 31 Ali Fuat Türkgeldi, *aynı eser*, s. 111; Mehmet Selahattin, *İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yükselişi Hakkında Bildiklerim*, (yay.: Ahmet Varol), İstanbul 1989, s. 78.
- 32 A. Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (Cemal Kutay Neşri), s. 200.
- 33 TSK, Tar., c. III/6-1, s. 221.
- 34 M. Larchere, *Büyük Harpte Türk Harbi*, (çev.: Mehmet Nihat), c. III, İstanbul 1928, s. 148; İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nişfuzu*, İstanbul 1983, s. 86; Jeduha L. Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, (çev.: Fahri Çeliker), Ankara 1985, s. 111-146; Joseph Pamiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı"* (çev.: Kemal Turan), İstanbul 1990, s. 35 vd.; Otto Liman Von Sanders Paşa'nın Türkiye'deki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, İstanbul 1968.
- 35 Bu sırada bazı Alman subayları tarafından Türk askerlerinin dövülmesi dahi örtbas ediliyordu. Kısacası bu dönemde askeri kanatta olduğu kadar, sivil kesimde de bir Alman hayranlığı alıp yürümüşü. Bkz.: İlber Ortaylı, *aynı eser*, s. 86.
- 36 Joseph Pamiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı"* (çev.: Kemal Turan), İstanbul 1990, s. 65.
- 37 Harp öncesi yapılan yığınak planlarına göre; 1. ve 2. Ordular Boğazlar ve Trakya bölgesine yığılmışlar; 2. Ordunun bir kolordusu Samsun ve Giresun'a konuşlandırılmıştı. Bu arada 3. Ordu Doğu Cephesinde, 4. Ordu Suriye ve Irak Cephesinde; Bağımsız 7. Kolordu, 21. Asir ve 22. Hicaz Tümenleri de kendi bölgelerinde yığılmışlardı. Bkz.: Gn.kur. Harp Tarihi Yayını, T.S.K. Tar., c. III/6-1, Ankara 1971, s. 294.
- 38 Ahmet İzzet Paşa hatıralarında, I. Dünya Savaşı'na girişimizi anlatırken Enver Paşa'yı da şu şekilde tasvir eder: "...En azılı deliler kadar hayalî, oldukça gâbi ve hayli cahil olan Enver'in azim ve kanaati ve buna kuvvet veren yalancı şöhreti, bu bedbaht milleti tekrar savaşa sürükledi. Bu çocuk, kendisinden çok zeki adamları ve hatta yalancı şöhrетinin yaratıcılarını bile aldattı", bkz.: *Feryadım*, c. I, İstanbul 1992, s. 185-186.
- 39 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, c. I, İstanbul 1990, s. 285-286.
- 40 T.S.K. Tar., c. III/6-1, s. 291.
- 41 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, c. I, s. 192.
- 42 Ahmet İzzet Paşa, *aynı eser*, s. 193-194; ayrıca bkz.: Jeduha L. Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, (çev.: Fahri Çeliker), Ankara 1985, s. 147 vd.
- 43 Ahmet İzzet Paşa, *aynı eser*, s. 193.
- 44 BOA, DUIT, Ds. 68, F. 1-4.
- 45 Samet Ağaoğlu, *Kuva-yı Milliye Rubu*, Ankara 1981, s. 3.
- 46 Gn. Kur. ATASE Arşivi, 4-3871, Kls. 2950, H-6, F. 1-11.
- 47 Sarıkamış Harekâtı ve I. Dünya Harbinde Türk ordularının Kafkas Cephesindeki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Gn. Kur. ATASE Bşk.lığı Yay., *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, c. I-II, Ankara 1993.
- 48 1918 Haziran'ında 6 ve 9. Ordulardan oluşacak bir ordular grubu teşkil edilmesi planlandı. Bu ordular grubu sol kanatta Bolşeviklerin hareketlerini engelleyecek; sağ kanatta yani Güneydoğu Anadolu ve İran taraflarına doğru bir taarruz hareketi düzenlenerek İngilizlerin hareketlerini önleyecekti. Bu ordular grubunun Şark Ordular Grubu olarak adlandırılması kararlaştırılmıştı. Bkz.: Gn. Kur. ATASE Arşivi, 1-1, Kls. 136, Ds. 628, F. 2, 11; Kls. 137, Ds. 632, F. 3, 3-1, 3-3.
- 49 Gn. Kur. ATASE Yay., *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, c. I, s. 4; 3. Ordunun sıkıntıları harp sırasında o kadar fazla idi ki, bunlardan birisi de elbise meselesi idi. Savaşın başlaması ile Irak ve Suriye Cephesinden yazlık elbiselerle Kafkas Cephesine sürülen askerlerin büyük bir kısmı soğuktan kırılmıştı.
- 50 Gn. Kur. ATASE Arşivi, 5-2543, Kls. 3964, Ds. H-1, F. 1-1; 6-1666, Kls. 4617, Ds. 4, F. 17; ayrıca bkz.: Gn. Kur. ATASE Yay., *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi. Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914-25 Nisan 1915)*, c. V/1, Ankara 1993, s. 31-40'daki ifa-

delere göre Türk kuvvetlerinin sayısı 2657 zabıt ve memur, 49.746 er ve erbaş; silah durumu ise 24.889 tüfek, 8 ağır makineli tüfek, 263 top, 760 araba, 5947 sandık piyade mermisi, 56.343 atım top mermisi mevcut idi.

- 51 Gn. Kur. ATASE Yay., *Çanakkale Cephesi Harekâtı*, I. Kitap, s. 69 vdd.
- 52 1917 yılı sonu itibarıyla ordudaki fırar sayısı 300.000'i bulmuştu. 3 Eylül 1918 tarihinde yalnız Yıldırım Ordular Grubundaki fırar sayısı 150.000 civarında idi. Bkz.: Gn. Kur. ATASE Arşivi, 4-7302, Kls. 3921, Ds. H-52, F. 1-38, 1-39.
- 53 İstanbul'daki Alman askerî temsilcisi General Von Lossow, 22 Nisan 1916 tarihinde Berlin'e gönderdiği telgrafta; "*Alman Genelkurmay Başkanı Falkenhayn'ın İran ve Mezopotamya'daki çok büyük Alman çıkarlarını korumak ve kollamak amacıyla 6. Ordu komutanlığını ele geçirmesini*" istemekte idi. Lossow, bu bölgeye Liman Von Sanders'in atanmasını teklif ediyordu. Bağdat'ın düşmesi üzerine, Alman yardımı olmadan burayı geri almanın imkânsızlığını kavrayan Enver Paşa ve Osmanlı Genelkurmayı, bu teklifi kabul etti. 6. ve 7. Osmanlı ordularından teşkili düşünülen bu ordular grubunun başına Verdün yenilgisinden sonra Almanya'da itibarı sarsılan Falkenhayn'ın getirilmesi uygun bulundu. Ordular grubunun ismi de Yıldırım Orduları Grubu şeklinde belirlendi. Almanlar bu ordular gru-

bu için Osmanlı Devleti'ne 5.000.000 Alman altını borç vermeyi de taahhüt ettiler. Tam bir Alman karargâhı görüntüsünde olan bu ordular gurubunda yazışmaların da Almanca yapılması ilke olarak kabul edildi. Geniş bilgi için bkz.: Sedat, *Yıldırım*, İstanbul 1927; ayrıca bkz.: Joseph Pomiankowski, *aynı eser*, s. 241-264.

- 54 Jeduha L. Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, (çev.: Fahri Çeliker), Ankara 1985, s. 191 vd.
- 55 Yıldırım Ordular Grubu hakkında bkz.: Zekeriya Türkmen, "Yıldırım Ordular Grubu'nun Teşkili ve Faaliyetleri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", *İlmî Araştırmalar*, S. 1, İstanbul 1995, s. 157-166.
- 56 Sina-Filistin Cephesi harekâtı hakkında geniş bilgi için bkz.: Gn. Kur. Yay, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbî, Sina-Filistin Cephesi*, c. IV-2, Ankara 1986.
- 57 Gn. Kur. ATASE Arşivi, 1-1, Kls. 51, Ds. 203, F. 7-8; 4-8187, Kls. 250, Ds. 2, F. 1/32; 4-10832, Kls. 3712, Ds. 15, F. 1.
- 58 Ali İhsan Paşa, *Harp Hatıralarım*, c. IV, İstanbul 1991, s. 228.
- 59 Ali İhsan Paşa, *aynı eser*, s. 226-231.
- 60 *T.S.K. Tar.*, c. III/6-1, s. 229.
- 61 Geniş bilgi için bkz.: Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1922)*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.